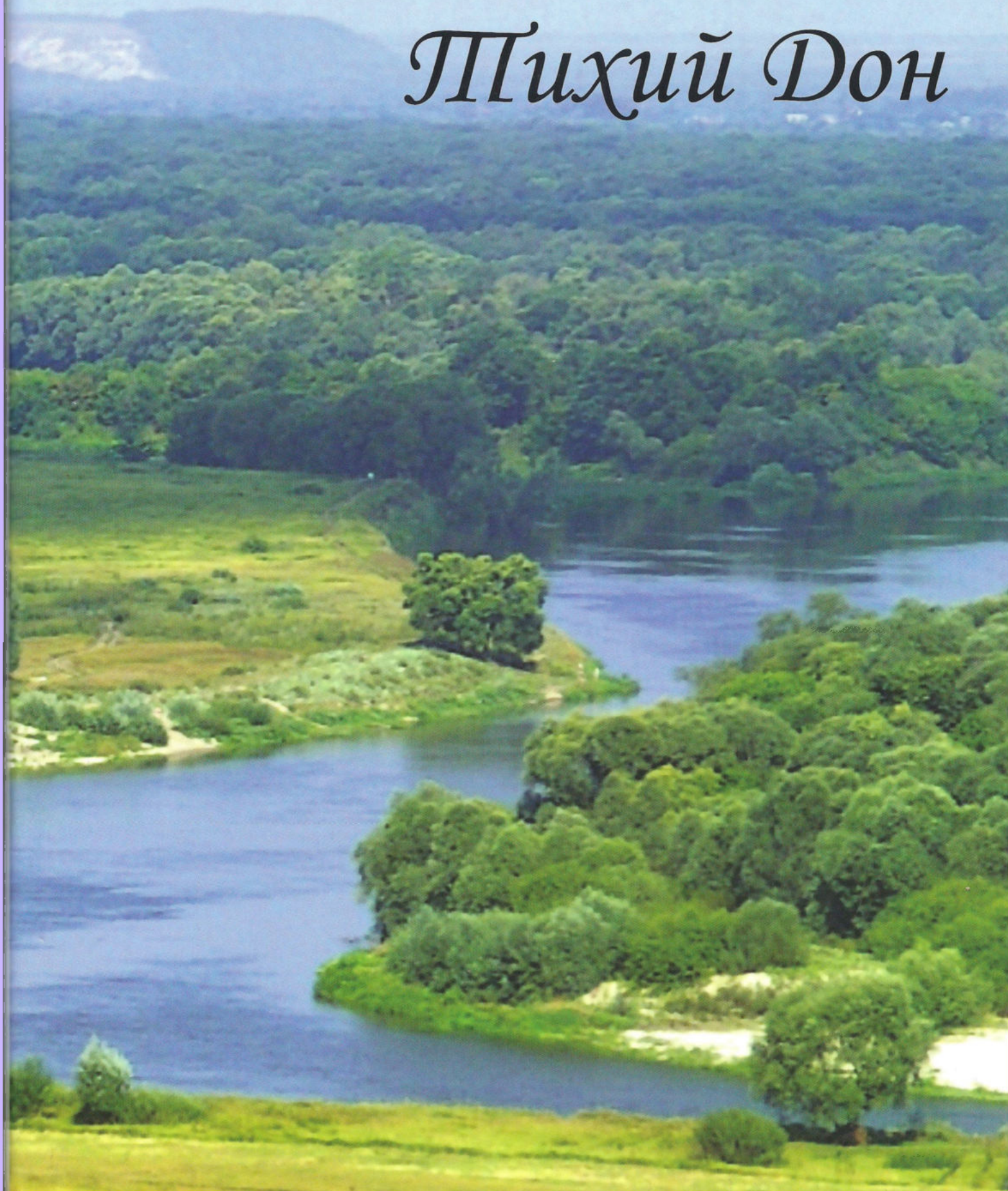

М. О. ШОЛОХОВ

Тихий Дон

Міжнародний Шолоховський комітет
«Бібліотека В. С. Черномырдина»

Михайло Шолохов

ТИХИЙ ДОН

Роман у чотирьох книгах

Переклад з російської Володимира Середина

МОСКВА — КИЇВ

2013

В. С. ЧЕРНОМЫРДИНА

МІЖНАРОДНИЙ ШОЛОХОВСЬКИЙ КОМІТЕТ

СПІЛКА ПИСЬМЕННИКІВ РОСІЇ

УКРАЇНСЬКИЙ ФОНД КУЛЬТУРИ

Президентський ФОНД Леоніда Кучми «УКРАЇНА»

МІЖНАРОДНЕ ТОВАРИСТВО ПИСЬМЕННИЦЬКИХ СПІЛОК

ДЕРЖАВНИЙ МУЗЕЙ-ЗАПОВІДНИК М. О. ШОЛОХОВА,

станція Вешенська

«РОМАН-ЖУРНАЛ ХХІ ВЕК»

Видавництво «Дружба Литератур»

УДК 821.161.1
ББК 84(2РОС)
Ш78

Редакційна рада:

Б. І. Олійник — Голова редакційної ради, академік НАН України, Голова Українського фонду культури;
А. В. Черномирдін — Голова Міжнародного Шолоховського комітету;
В. М. Ганічев — голова правління Спілки письменників Росії, доктор історичних наук;
М. М. Годенко;
Д. Й. Іванов;
І. І. Переверзін — голова Міжнародного товариства письменницьких спілок;
В. П. Прокопенко;
О. Г. Романовський;
В. Г. Середин;
О. О. Сизоненко;
П. П. Толочко;
О. М. Шолохов;
М. В. Шевченко

Переклад «Тихого Дону» здійснений за останнім прижиттєвим зібранням творів М. О. Шолохова в 8-ми томах (Видавництво «Правда», Москва, 1980 р.).

Шолохов М. О.

Ш78 Тихий Дон: роман в 4-х книгах. / Шолохов М.О.; пер. з рос. В. Середин. / М.: «Дружба Литератур», 2013.— 690 с.
ISBN 978-5-9904050-2-8

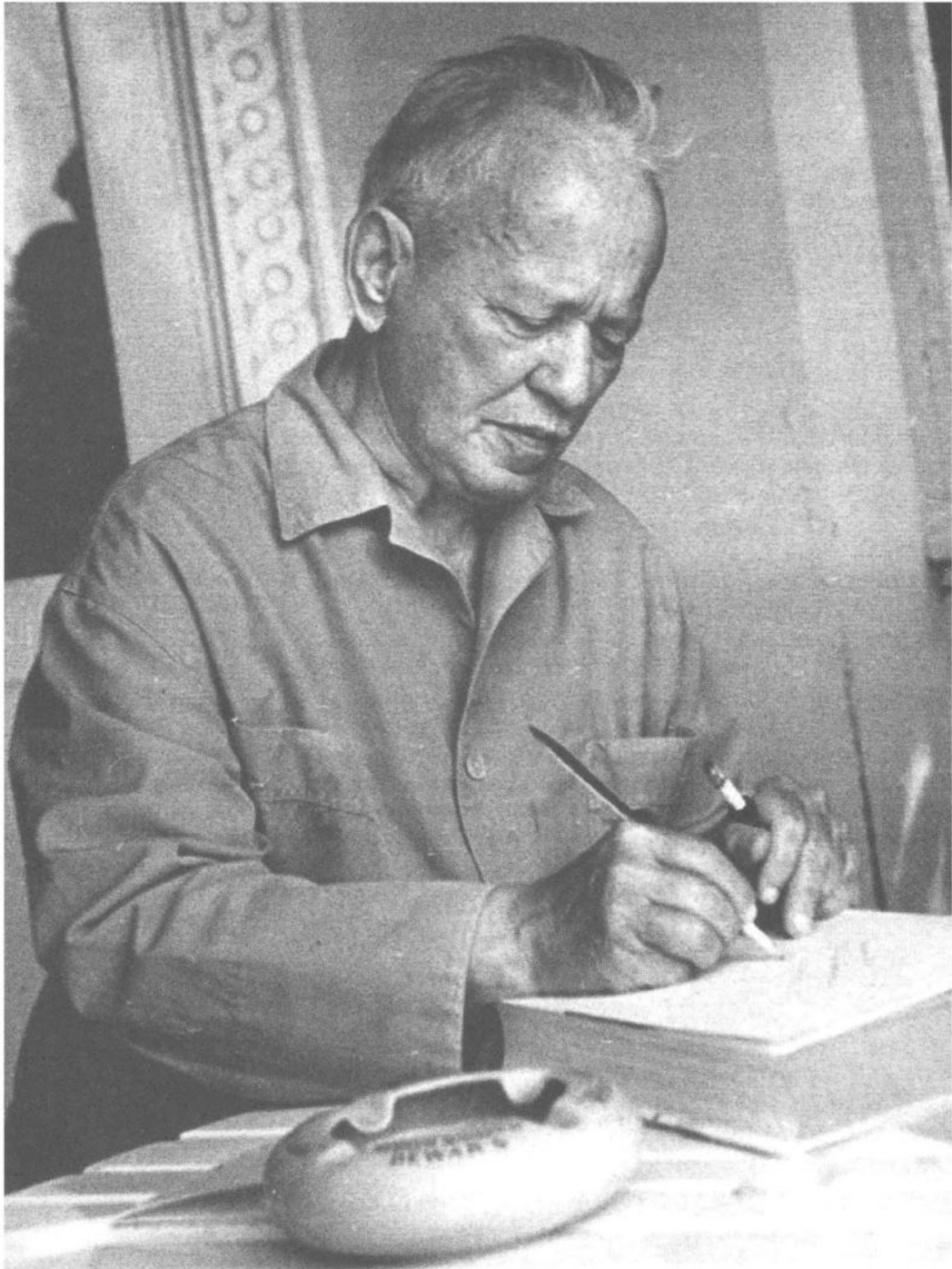
Нинішнє видання геніального роману російської і світової літератури лауреата Нобелівської премії Михайла Олександровича Шолохова «Тихий Дон» українською мовою приходиться до читача більш як через п'ять десятиліть. Уперше твір українською мовою з'явився в 1932–1941 роках, а потім масовим тиражем видавався 1951, 1955 і 1961 роках.

Публікація нинішнього перекладу «Тихого Дону» на українську мову здійснюється з ініціативи Міжнародного Шолоховського комітету, котрий до останніх днів свого життя очолював широко відомий російський державний і політичний діяч, Надзвичайний і Повноважний Посол Російської Федерації в Україні Віктор Степанович Черномирдін (1938–2010 рр.).

УДК 821.161.1
ББК 84(2РОС)

ISBN 978-5-9904050-2-8

©Шолохов М. О., автор (спадкоємці), 2013
©Олійник Б. І., вступна стаття, 2013
©Ганічев В. М., вступна стаття, 2013
©Черномирдін А. В., вступна стаття, 2013
©Середин В. Г., переклад, 2013
©Міжнародний Шолоховський комітет, 2013
©Видавництво «Дружба Литератур», 2013

ЩАСТИ ТОБІ, НАРОДЕ УКРАЇНСЬКИЙ

Я зачарований царствено-величним древнім Києвом з його пам'ятками, парками і садами, з його чудовими будинками і вулицями. Напрочуд гарний Хрещатик — жива артерія міста, суцільний потік людей і машин. Перед захопленим поглядом постають наче два Києва: Київ стародавній — колыска слов'янських народів, і Київ новий, радянський, що росте і вздовж і вшир, і вглибину не по днях, а по годинах, прямо на твоїх очах.

Як же не любити таке місто, яке здатне покорити і схвилювати до глибини душі!

А схили ріки, набережна, а оці оповиті голубим серпанком ліси, що бовваніють в далечині за Дніпром, ген-ген на обрії. Могутній і вільний Дніпро-Славути так само милий моєму серцю, як і рідний тихий Дон.

Я ще більше пройнявся глибокою любов'ю до великого, талановитого і працюючого українського народу, що в дружній сім'ї радянських народів братів кує свою долю, творить в ім'я життя і миру, миру і людського щастя на землі.

Українці сердечні, добрі, з іскоркою природного гумору, з м'яким, і в той же час мужнім характером. Почуття любові моєї до України ще більше посилюється тому, що моя мати — українка, проста селянка з Чернігівщини.

Українська література — самобутня і різнобічна своїм характером — досягла значних успіхів у своєму розвитку і здобула заслужену славу не тільки в нашій країні, але і далеко за її межами. Про це переконливо свідчить Третій з'їзд письменників України, де я взяв участь як гість.

Українські письменники, з якими доводилося зустрічатися в Києві, справили на мене дуже приємне враження. Серед них, особливо серед порівняно молодих, — багато обдарованих і по-своєму оригінальних літераторів, що подають великі надії. Я зміг би назвати імен: славного і справжнього прозаїка Олеса Гончара, Вадима Собка, талановитого драматурга Василя Минка, зовсім молодого поета Дмитра Павличка, сильного гумориста Остапа Вишню.

Щодо української критики, то вона, на жаль, відстає. Роботи деяких українських критиків мають ті ж самі недоліки, що й роботи їх російських братів по перу. Причини відставання нашої критики, мені здається, в тому, що багато критиків, по суті, перетворюються в поверхових рецензентів-заробітчанин.

Треба вміло добирати і любовно вирощувати кадри здібних критиків, створити все необхідне для їх плідної роботи. Відомо, наприклад, що кожний радянський будівельний трест має в своєму розпорядженні необхідні кошти для робіт. Чому ж, скажімо, не створити всіх необхідних умов для плідної, глибокої і вдумливої роботи радянських критиків? Потрібно, на мою думку, зменшити гонорари драматургам, і за цей рахунок створити міцний фонд для критиків.

Не все гаразд і з якістю перекладів творів українських письменників на російську та інші мови народів СРСР. При тих перекладах, які нам подають, втрачається співучість української мови.

Як і всі, я глибоко впевнений в тому, що українські майстри літератури в найближчі роки дадуть Україні, всій нашій країні і всьому прогресивному людству нові чудові твори.

На превеликий жаль, крім Києва і його околиць, мені не довелося побувати в містах та селах України. Але Київ — це вродливе лице всієї України, і він віддзеркалює небувалий розквіт життя і культури всього українського народу, його славний шлях, пройдений за 37 років після перемоги Великого Жовтня.

Поклін тобі, Україно! Щастя тобі, народе український!

«Тихий Дон» в гостях у сивого Дніпра

Михайло Шолохов належить до тих містичних фігур, які своєю творчістю на друзки розбивають адептів вульгарної соціологічної теорії прямої залежності художнього рівня літератури й мистецтва від тої чи тої суспільно-політичної системи. Бо якщо б це було так, то духовне бездончів'я тотальної засухи, скажімо кріпосництво, спроможне було спородити хіба що бур'яни та перекотиполе. А тим часом це, здавалось би, безпросвіття подарувало нам і світові геніальних Григорія Сковороду і Тараса Шевченка. Я вже не кажу про глухе мракобісне середньовіччя, яке породило безсмертного Данте.

Беремо сталінщину, явну й нафантазовану Солженіциним ледве чи не до ста мільйонів розстріляних (як довів один з «архітекторів перестройки» О. Яковлев, скараних на смерть було понад 500 тис. Це страшне число, але все ж не 100 млн). І раптом в осередді тоталітаризму виростають такі світові духовні величини, як Шолохов та Булгаков, як Леонід Леонов і Анна Ахматова!

А в Україні — Андрій Головко, Олесь Гончар, Ліна Костенко, пізніше Василь Симоненко і Григір Тютюнник!

Тим часом нині, за суверенітету демократії і відсутності цензури — пиши й друкуй що тобі заманеться, — за майже чверть століття після перебудови, якщо й з'явилися варті уваги твори, то авторами їх були і є переважно ті ж таки сформовані в тоталітаризмі Микола Вінграновський, Іван Драч, Василь Земляк, Олександр Сизоненко.

В жодному разі не проминаю й тих, чия зав'язь розквітла і плодоносить уже сьогодні. І хоч виходять книги й збірки віршів досить пристойного рівня, одначе прорив рівня Шолохова чи Григора Тютюнника щось не проглядається. Хоча за всіма параметрами більш сприятливої атмосфери для свободи творчості ми не знайдемо впродовж минулих століть.

Отже, ще раз наголошую: потуги вульгаризаторів детермінувати зі суспільно-політичним станом успіхи чи лакуни творчого процесу — безсилі. Найближче підступив до «секретів поетичної творчості» Іван Якович Франко, та так і полишив розгадувати цю таїну грядущим поколінням. Отже, ми й сьогодні традиційно іменуємо талант як іскру Божу. І за всієї містичності — це поколь найточніше визначення обдарування.

Обивателю важко зрозуміти, як у двадцять один рік Михайло Шолохов видав книгу оповідань, яка одразу сягла рівня класиків. Та й епопею «Тихий Дон» вивершив зовсім молодий чоловік. Не меншого подиву як раніше, так і нині викликав наш Василь Чумак, котрий загинув у дев'ятнадцять, залишивши невелику за кількістю, зате багату за якістю поезію, що сягла рівня класики.

Аби далі не розводитись, я б просто назвав ці унікальні особистості Богообраними, обранцями Небес. Мені подарувала доля ще студентом побожно вклонитися Михайлові Олександровичу. Я щасливий, що по дідові й матері він — українець і тим завжди гордився. Я схилиюсь перед його мужністю, котрий у зеніті світової слави не побоявся вказати самому Сталіну на його перекося в розкуркулєнні хліборобства і козаччини.

Цей геніальний письменник і легендарний громадянин навіки залишиться високим взірцем для кожного, хто прагне стати справжньою Людиною.

В юнацькому віці, припавши до кастьольського джерела «Тихого Дону», Шолохов у моїй уяві зводився позахмарним казковим велетом позахмарної височини і могуття. І коли навчч побачив невисокого чоловіка у військовій гімнастерці, підперезаній по-козацьки, неметушливого, котрий попростому вітався як з партійними владомощцями, так і з наймолодшими початківцями, то в ньому водночас відчувалась така внутрішня енергетика, такий вольтаж, що всі відчували, що це таки помазаник Божий.

Певен, що цю духовну напругу відчував В. Чорномірдин, котрий до останніх днів, без зайвої риторики чинив усе можливе для увічнення свого земляка.

Михайло Олександрович був перебірливий у друзях. Та коли сходився з кимось на відстань серця, то вже назавжди. Серед таких своїх обранців Шолохов по-батьківськи «милів ласкою» до Валерія Ганічева (редактора «Роман-газети» з 1981 по 2001 р.) впродовж десятиліть. І серед тих небагатьох саме Ганічев, без зайвого галасу, зробив і чинить усе можливе, аби зберегти пам'ять про генія не лише в меморіалі, а й у живій пам'яті.

Я певен: десь там, на небесах, Михайло Шолохов сьогодні возрадується особливо тим, що його «Тихий Дон» на берегах сивого Дніпра заговорив мовою його рідної неньки-українки. І цьому святу душі сприяв драгоман світової перлини Володимир Середин.

«ТИХИЙ ДОН» ХХІ СТОЛІТТЯ

Як важко нині уявити Росію без Кремля, без собору Василя Блаженного, без музики Модеста Мусоргського, Петра Чайковського, Сергія Рахманінова, так неможливо уявити і нашу культуру без Михайла Шолохова, без його роману «Тихий Дон».

Тільки тепер, з висоти нашого часу стає зрозумілим, який подвиг здійснив письменник, створивши роман «Тихий Дон» — величний епос ХХ століття. Не меншу звитягу і мужність виявив Шолохов, щоб надрукувати, донести до читача свою несподівану, як грім серед ясного ідеологічного неба, книгу.

Ми не знаємо, скільки років легендарний Гомер писав «Іліаду» і «Одисею», але достовірно відомо, що російський епос Шолохов творив упродовж п'ятнадцяти років. У кінці двадцятих років минулого, ХХ століття, до читача прийшли перша та друга книги роману. «Тихий Дон» ніби підняв якусь широчезну завісу, за котрою відбувалися страшні, невідомі події, у зміст яких нелегко було проникнути звичайною свідомістю в некеровану стихію народного бунту, що несла з собою зливи горя, страждання, безумство... Новий твір вразив правдою і силою слова, багато читачів уперше після жовтня 1917 року повірили, що народився справжній народний письменник, що «Тихий Дон» написаний про них, кожний, хто читав цю епопею, знаходив у ній відгуки свого життя, свої думки і переживання...

Справа істориків літератури аналізувати всі перипетії, пов'язані з непростотою долею роману «Тихий Дон», з ідеологічною, політичною, творчою боротьбою, що розгорнулася тоді (і не закінчилася до сьогодні!) навколо твору Шолохова. Але очевидно тільки, що ні його заздрісні товариші по літературному цеху, ні всезнаючі керманічі ідеології появу геніального автора спокійно пережити не могли. Шолохова одним махом звинуватили не тільки в плагіаті, але й зарахували в зрадники ідей соціалізму. Зміст претензій, що лунали, ніби вирок до розстрілу, найбільш карбовано передав у грудні 1930 року історик Микола Янчевський: «Усім читачам, — писав він, — треба збагнути справжні політичні ідеї «Тихого Дону» Шолохова, зрозуміти його історичну настанову і ціну тієї реакційної романтики, яка мертва, якої треба позбутися, але яку він культивує, поетизує і підносить як щось особливо цінне. Невже цей вантаж ми понесемо з собою в соціалізм? Звичайно ж — ні! Це нам це ні до чого!»

Своєю сміливою безстрашною чесністю Михайло Шолохов привернув до себе увагу Сталіна. Розуміючи, що поруч із «троном» завжди стоїть ешафот, Шолохов не побоявся відверто інформувати вождя про те, що відбувається за стінами Кремля, про те, що знав особисто, а саме: про неймовірно важке становище селян, про те, як насправді ведеться хлібозаготівля... Наприклад, у одному з листів Шолохов 4 квітня 1933 року писав Й. В. Сталіну:

«У Плешаківському колгоспі двоє уповноважених РК — Белов і другий товариш, чиє прізвище мені невідоме, допитуючи колгоспників, де захований хліб, уперше застосували метод «суворого допиту», що згодом поширився у районі. Опівночі колгоспників, по одному, викликали в комітет сприяння, спочатку, погрожуючи тортурами, допитували, а потім таки знушались: між пальців вставляли олівець і трошили суглоби; а далі в'язали на шию мотузку і вели до ополонки, щоб утопити в Дону...»

У Базківському колгоспі жінку з немовлям виселили з хати. Усю ніч вона ходила хутором і просилась, щоб її з малою дитиною пустили погрітися. Ніхто не пустив — боялись, щоб самих не виселили. Під ранок дитя на руках у матері замерзло».

Третю книгу «Тихого Дону» Шолохов завершив ще у 1929 році, але вийшла вона друком тільки в 1933-му. Шолохов у бесіді з читачами відкритим текстом заявив: «Трудність іше в тому, що в третій книзі я описую Вешенське повстання, котре ще ніде не висвітлювалося». Розкозачування — масовий червоний терор і репресії проти козацтва як соціальної та культурної спільності Російської держави — ось головний і не стихаючий біль Шолохова в його «Тихому Доні». «Тьмяні насувались на область дні, — з глибоким жалем скаже він у романі. — Згубний наближався час».

Шолохов сміливо порушив заборонену тему. При всьому цьому: «Третю книгу «Тихого Дону» друкувати будемо!», — виніс вердикт Сталін, а чекіст Юхим Євдокимов, який невідступно стежив за Шолоховим, признався: «Ми не хочемо віддавати Шолохова ворогам, хочемо відірвати його від них і зробити своїм!.. Якби це був не Шолохов із його іменем, — він би давно у нас був заарештований».

Під прискіпливою опікою Сталіна Шолохов продовжував працювати над завершальною, четвертою книгою. І все ж таки він не «посадив» Григорія Мелехова «для перековування» і не привів його в ряди ВКП(б), на чому наполягали «друзі-літератори»... І навіть така авторитетна особистість, як граф Олексій Толстой, сам талановитий письменник, підштовхував під лікоть Михайла Олександровича: «Не можна зводити революцію до долі однієї сім'ї. Шолохов має розсунути рамки трагедії».

Не менш критично висловлювалися й інші відомі на той час письменники, котрі зустріли роман молодого автора із почуттям глибокого внутрішнього незадоволення... Змальовану картину вони зводили ось до чого: мовляв, століттями жив собі тихий Дон... був якийсь соковитий, пахучий, влаштований, теплий побут, а прийшла революція, Радянська влада, більшовики — і розорили тихий Дон, натравили брата на брата, сина на батька, чоловіка на дружину, довели до зубожіння країни... заразили трипером, сифілісом, посіяли злобу, бруд... погнали сильних, з темпераментом людей в банди... І на цьому вся справа закінчилась.

Справа, можливо, й закінчилась, але залишилися скалічені долі, зруйновані домівки, сироти-діти, посивіли матері, покинута і спаскуджена рідна земля, що залишилася без господаря, без годувальника...

Дослідники підраховували: в романі «Тихий Дон» у Михайла Олександровича Шолохова понад 980 персонажів, із них більше 360 — реальні історичні особи!

Скільки ж трагедій, людських долей і життів пропустив через себе Шолохов, закінчуючи роман в свої неповні тридцять п'ять років!

Із розповіді дочок письменника — Світлани Михайлівни — ми знаємо: «У батька руки німіли...» З арифметичною точністю підраховано: для того, щоб елементарно переписати начисто 854 сторінки перших двох шолоховських книг, авторськими рукописами яких ми сьогодні володіємо завдяки небайдужій практичній участі Володимира Володимировича Пугіна і Віктора Степановича Черномирдіна, необхідно фізично затратити не менше 175 діб, і це при умові, якщо трудитися день і ніч... Можна зрозуміти Шолохова, який одного разу якимось спересердя зауважив: «Тихий Дон» мене вплив до денця».

Член Французької академії, колишній міністр культури Франції, відомий француз російського походження Моріс Дрюон, який мав гарні стосунки з моїм батьком — Віктором Степановичем Черномирдіним, одного разу сказав: «Російська душа — це не меланхолія, не безоглядність, не відчайдушність, не містицизм, не виклик, не фаталізм, не лінощі, не гарячковість, не сльози, не замріяність, — все це вона містить у собі одночасно. Складна російська людина».

Шолохов чудово знав, що таке «російська людина», її непростий, не завжди зрозумілий для чужого ока характер. І сам Михайло Олександрович у своєму житті не був простою людиною, як не простим вийшов із-під його пера «Тихий Дон», що став своєрідним посланням у майбутнє, посланням про віщу долю Росії, про долю російського народу..

Символічно, що одним із великих творінь Шолохова, над яким він працював до останнього подиху, був роман «ВОНИ ВОЮВАЛИ ЗА БАТЬКІВЩИНУ». На мій погляд, все написане Шолоховим, — і «Тихий Дон» в першу чергу, — все це про тих, хто боровся і продовжує боротися за Вітчизну, і кому належить відстоювати її в нових випробуваннях...

Я не літературний критик і не літературознавець, тому мені зручніше говорити про особисті враження. Але відомо, що для того, щоб читати велику Біблію, не вимагається бути богословом чи релігійним філософом. Хоч кожний, хто прилучається до неї, в міру своїх сил стає богословом і починає задумуватися над душею, над тим, що є життя і смерть, про порятунок і каяття, найбільш важливі і глибокі смисли буття і всесвіту. На мій погляд, те ж саме відбувається з тими людьми, хто поринає у великий твір Михайла Шолохова — «Тихий Дон». Людина починає змінюватися, вона починає пізнавати глибину і складність людської душі, таємничі повороти Історії, кровний і містичний зв'язок із батьківщиною, з родиною, з пам'яттю минулих поколінь, з Небом, із самобутньою силою рідної мови... Не випадково уже в самій назві роману кожний підспудно відчуває приховану в ній могутню велич. Адже в тиші «Тихого Дону» — як і перед битвою на Куликовім полі — приховується напруження ще не звіданої людством великої історичної драми...

Приходять у життя нові покоління, змінюються соціальні і політичні матриці суспільного устрою, приходять і вмирають дорогі нам люди, на календарі ХХІ століття, а незрівнянний шолоховський космос «Тихого Дона», ніби Молочний шлях, притягує до себе вічною красою і нерозгаданою таємницею Росії.

НЕСПРОСТОВАНИЙ І ЗВЕЛИЧЕНИЙ

Тихий Дон!.. Тихий Дон!.. Тихий Дон!

Урочистим і величним дзвоном лунають ці слова. Велична, тривожна і майже божественна музика, яка у великому романі зведена в одну епопею землі і неба.

Звідки ж в літературному океані з'явився такий художній моноліт, котрий згодом переплавився в інші мови світу?.. Як Шолохов свій чутливо налаштований слух, геніальне відчуття історичних подій ніби камертоном передав у яскраве багатоголосся російського живого народного слова? Як у круговерті історії неймовірно воедино переплелися долі такої кількості різних людей, а відтворені в романі їх думки і діяння передають цілісну картину народного життя?

Як Шолохову в романі «Тихий Дон» вдалося так рельєфно передатиплинність часу і калейдоскоп подій, створити, випестити художні образи, близькі до реальних прототипів, і художнім умінням підняти їх до рівня героїв світової літератури?

Чи ж під силу це одній людині?

Минуле планети Земля нащадки будуть цінувати такими пам'ятками історії і культури, як Піраміда Хеопса, китайська захисна стіна, дивні споруди древніх інків, київська «Софія», московський Кремль і Ейфелева вежа. А поруч із ними встають інші набутки людства – виткані зі слів «Іліада» Гомера, шекспірівські «Ромео і Джульєтта», «Дон Кіхот» Сервантеса і, звичайно ж, «Тихий Дон» Шолохова.

Сучасникам, та й нащадкам, нелегко пояснити таїну появи і життя, а головне — творчості генія. Але душею розуміючи велич твору, часом про його автора починають сперечатися, обговорювати, сумніватися: «було чи не було», чи був це плід результатом творчості однієї, чи кількох людей, як стверджували деякі раціональні англійці, говорячи про творчість Шекспіра. Часом же навпаки — деякі намагаються поділити генія на частини і у такий спосіб возвеличити себе, як це чинили міста Греції, намагаючись привласнити Гомера, принизити генія до свого рівня мислення...

Так сталося й з Шолоховим. Роман «Тихий Дон» неперевершений, це мало хто заперечував, але те, що його творець, майже юнак, зміг почути божественні дзвони і відтворив музику життя в великому творі, — це було вище їхнього розуміння, викликало й викликає глуху незгоду. Масштабність, гранична чесність «Тихого Дону» Шолохова лякали їх, а від того вони не хотіли вірити в автора, — вони й не вірили, заперечували, відмовляли...

Народ же, козацтво, прості люди в усіх куточках великої країни, читаючи книгу, насолоджувались життєдайним словом, духом очищення, захоплювались стійкістю Людини, життям героїв роману, зв'язали по ньому свою важку долю і згадували шляхи братовбивчої громадянської війни.

У розмові Шолохова з сином Михайлом оцінка громадянської війни пророча: «Коли там, за вашими підручниками, закінчилась громадянська? У двадцятому? Ні, любий мій, вона триває ще й зараз. Засоби тільки інші. І не думаю, що скоро закінчиться». А якщо з усією визначеністю, то «Громадянська війна, вона, брат, окрім усього іншого, тим капосна, — говорив Шолохов на схилі літ, — що ні перемогти, ні переможців у ній не буває».

Після смерті Шолохова я зі своєю дружиною Світлавою Федорівною і внучкою Настусею побував на святкуванні 95-річчя з дня народження письменника в станиці Вешенській. Прилюдно сказав слово про співця землі російської; пройшовся вздовж плетених тинів козацьких садиб, біля яких стояли накриті для частування гостей столи, випив з козаками чарку горілки, закусив квашеним кавуном і зайшов у шолоховський дім, щоб перед від'їздом останній раз попрощатися, поклонитися... На лавці, недалеко від того місця, де похований письменник, сиділи дві літні жінки. Внучка Настя із дитячою безпосередністю дванадцятирічної дівчинки підійшла до них, познайомилась, поцікавилась їхнім віком, — ті з готовністю відповіли: «Вісімдесят і вісімдесят сім». На той час Настуся ще тільки почала знайомитися з «Тихим Доном», тому широким поцікавилась у довгожителюк: «Бабуні, а ви читали «Тихий Дон»? Ті спершу відповіли їй здивованим поглядом, а потім повчально додали: «А як же, дитинко? У нас, у козаків, дві головні книги — Біблія і «Тихий Дон». Ось таку оцінку праці письменника дали мудрі жінки.

У ХХ столітті не з'явилося більш духовної, більш глибоко народної книги, ніж «Тихий Дон» Михайла Олександровича Шолохова.

Шолохов глибоко знає кожне слово. При читанні його творів завжди вражають вивіреність і точність автора. У пам'яті добре зберігся випадок, про який розповідав друг Шолохова, теж письменник Микола Корсунов: «Побачивши, що Лукін (Ю. Б. Лукін — один із перших редакторів «Тихого Дону» —

В. Г.) все за ним занотовує, Шолохов підкреслив: — У назві роману «Вони воювали за батьківщину» слово «батьківщина» пишеться не з великої літери... І певний час мовчить, ніби намагається переконатися, чи зрозуміло те, що він говорить... Мовляв, кожний, воював і гинув за **свою** батьківщину — за **свою** рідну хату, рідний садок, тиху річку, кохану дружину, дітей... Із цих, нехай і малих, величин, речей і складається велике і однозначне — Батьківщина... Дивно, що всі видавці у подальшому проігнорували це зауваження, цю волю письменника, виявились «святішими самого папи римського», надавали назві твору лозунгове звучання, що завжди не подобалось такому великому, чутливому до слова художнику, яким був Шолохов».

У ХХ столітті «Тихий Дон» зачарував мільйони читацьких сердець у всьому світі. Початок нового століття ознаменовано тим, що був знайдений і оприлюднений авторський рукопис геніального твору, а далі публікацією нового, звіреного з ним видання, котре одержало високу оцінку і серед фахівців, і серед читацького загалу.

Дуже приємно, що сьогодні ми маємо можливість презентувати «Тихий Дон» і в перекладі на українську мову. Це своєрідний дарунок російських письменників шанувальникам творчості М. О. Шолохова на Україні. Про те, наскільки велика і палка їх любов до письменника, до шолоховських героїв, я переконався ще понад шістьдесят років тому, коли відразу після закінчення війни наша родина із Сибіру приїхала в Полтавську область, де я почав ходити там у сільську школу, де згодом разом зі своїми однокласниками зачитувався і творами українських, і російських класиків, і, звичайно ж, Михайлом Шолоховим. Тому я щиро бажаю українським читачам, особливо тим, хто вперше буде поринати у великий світ Шолохова, великої духовної насолоди. На багатьох сторінках ви зіткнетесь з описом подій, що відбувалися в перші два десятиліття двадцятого століття не тільки на Доні, але й на просторах нинішньої України. Це — наше спільне, героїчне і нерідко трагічне минуле, яке треба знати, пам'ятати і шанувати.

Хай Михайло Шолохов назавжди залишиться неспростованим і величним, як і належить незрівнянному генію.

*Не сохами-то славная земляшка наша распахана.
Распахана наша земляшка лошадиными копытами,
А засеяна славная земляшка казацкими головами,
Украшен-то наш Тихий Дон молодыми вдовами,
Цветен наш батюшка Тихий Дон сиротами,
Наполнена волна в Тихом Дону отцовскими,
Материнскими слезами...*

---

*Ой ты, наш батюшка, Тихий Дон!
Ой, что же ты, Тихий Дон, мутнехонек течешь?
— Ах, как мне, тиху Дону, не мутну течи!
Со дна меня, тиха Дона, студены ключи бьют,
Посередь меня, тиха Дона, бела рыбица мутит.*

(Стародавні козачі пісні)

КНИГА ПЕРША

Частина перша

I

Мелеховське подвір'я — на самому краю хутора. Ворітця зі скотарні ведуть на північ — до Дону. Узвіз крутий, восьмисажневий, обабіч уतिकаний замшліми у прозелені крейдяними брилами, а там і берег: перламутровий розсип черепашок, мокра ламана кайма націлованої хвилями гальки, а вже потім видно, як вітер блискотливими брижами гаптує бистринь Дону. На сході ж — за плетеними червоним верболозом клунями — Гетьманський шлях, полинова просинь, стоптаний кінськими копитами бурий, живучий шпориш, на роздоріжжі капличка; за нею — затягнутий густим маревом степ. На півдні — хребет крейдяної гори. На заході, перетинаючи майдан, до займища біжить вулиця.

Після передостанньої турецької кампанії на хутір повернувся козак Мелехов Прокопій. З Туреччини привіз він дружину — маленьку, закутану в шаль жіночку. Своє обличчя вона ховала, тільки інколи зиркала, показуючи смутні здичавлі очі. Шовкова її шаль пахла далекою, незвіданою чужиною, а квітчасті барвисті візерунки збуджували жіночу заздрість. Полонянка-турчанка цуралась Прокопієвої рідні, і старий Мелехов невдовзі відділив сина. До його куреня не навідувався, поки й жив, не міг забути образи. Збудувався Прокопій швидко: теслі звели курінь, а скотарню для худоби змайстрував сам, так що на осінь забрав згорблену чужоземку-жінку в нову оселю. Коли вони вдвох йшли за напханою домашнім збіжжям гарбою, весь хутір висипав на вулицю — від малого до старого. Козаки мовчки усміхались у вуса, жінки голосно перемовлялись, а юрби замурзаних козаченят дражнилися Прокопію вслід; та він у розхристаному чекмені йшов неквапом,

немов у борозні, тримаючи у своїй великій чорній долоні тендітну жіночу руку, наперекір гордо ніс білясто-чубату голову — тільки на вилицях у нього випукло ворушились жовна. Та в завжди застиглих, нерухомих бровах виступив піт.

З того часу рідко коли хтось бачив його на хуторі, не з'являвся він і на майдані. Жив собі у своєму курені, на відшибі біля Дону, відлюдьком. Чутки про нього на хуторі ходили дивні. Хлопчаки, які пасли за прогоном телята, казали, нібито самі бачили, як вечорами, коли починали в'янути зорі, Прокопій на руках носив свою жінку аж до Татарської могили. Садив її там на маківці кургану, прихилив спиною до ніздрюватого, вивіреного за сторіччя каменю, сам сідав поруч, і так вони подовгу дивились на степ. Дивились, допоки не згасала зоря, а вже після цього Прокопій, закутавши жінку в сіряк, відносив додому. Хуторські геть збилися з пантелику, намагаючись відгадати, що це за таке дивацтво, так що про щось інше вже подумати було ніколи. Про жінку Прокопія теж різне балакали: одні були певні, що красива вона напрочуд, інші — все заперечували. Все з'ясувалося водночас, коли одна відчайдушна молодиця, жалмерка* Мавра, забігла до Прокопія нібито позичити свіжої запари. Прокопій поліз за нею в лъох, а Мавра тим часом встигла роздивитись, що турчанка досталась Прокопію — гіршої не буває...

Опісля розчервоніла Мавра з таким захопленням розповідала на кутку про свої враження, що навіть не звертала уваги, що хустка її з'їхала набік.

— І що він, любоньки, знайшов у ній гарного? Хоч би молодиця, як молодиця, а то так собі... Ані с..., ні пуза, один страм. У нас дівки гладкі, куди їй, самі гуляють. Стан — геть зараз зламається, мов та оса; баньки — чорні, лупаті, стриже ними, як та сатана, прости Господи. Мабуть, останні дні носить, їй-бо!

— Останні? — не могли повірити козачки.

— Та вже ж не маленька, сама трьох виняньчила.

— А на вроду?

— На вроду? Жовта якась. Очі зажурені — либонь, не солодко на чужині. А іще, любоньки... ходить вона в... чоловічих шароварах.

— Невже-е-е? — хором здивувались перелякані баби.

— Сама бачила — в шароварах, тільки без лампасів. Видно, буденні його напнула. Сорочка на ній довга, а з-під сорочки видно шаровари, а поверх них панчохи. Коли я все це побачила, то мені аж страшно стало...

Пошепки на хуторі гомоніли, що жінка у Прокопія відьмить. Астахівська невістка

*Жалмерка — жінка козака, який пішов на службу.

(Астахови жили від хутора передостанні, а вже потім Прокопій) божилася, що на другий день Трійці сама вдосвіта бачила, як сусідка, просто-волоса й боса, доїла їх корову. З того часу коров'яче вим'я зсохлося так, що стало, як дитячий кулачок, відбила відьма у корови молоко і незабаром корова здохла.

Того літа трапився небувалий падіж худоби. Стійло, що влаштовувалось на піщаній косі біля Дону, щодня вкривалось новими трупами корів та молодняка. Пошесть перекинулася на коней. На очах зменшувались кінські табуни, що паслися на станичному вигоні. Отоді й поповзла по кутках і вулицях та чорна здогадка...

Після хуторського сходу козаки відправились до Прокопія.

Хазяїн вийшов на ганок, уклінно вітаючись:

— З чим добрим прийшли, шановні добродії?

Натовп мовчки підступав до ганку. Першим відгукнувся п'яненський дідусь:

— Волочи нам свою відьму! Судити будемо!

Прокопій метнувся до хати, та в сінях його наздогнали.

Кремезний батареєць, який мав вуличне прізвисько Люшня, тицая Прокопія головою в стінку і приказував:

— Не репетуй, не репетуй, подумаєш... Тебе чіпати не будемо, а жінку твою в землю втовчемо. Краще нехай вона загине, ніж весь хутір здохне без худоби. А ти не репетуй, бо може головою стінку розвалити.

— Тягни її, сучку, на баз*!.. — кричали біля ганку. Полчанин Прокопія, намотавши косу турчанки на руку, а другою затиснувши їй уста, щоб не кричала, в два кроки витягнув жінку із сіней і кинув натовпу під ноги. Дзвінкий зойк злетів над ревом натовпу. Розметавши шістьох козаків, Прокопій вдерся в світлицю і зірвав зі стіни шаблю. Давлячи один одного, козаки навипередки сипонули з сіней. Розмахуючи щосили над головою шаблею, яка в тут мить з блиском висвистувала, Прокопій збіг на землю. Натовп відсахнувся й розсипався по дворі.

Біля комори Прокопій наздогнав захеканого батарейця Люшню і ззаду, з лівого плеча навкіс, розітнув його до попереку. Козаки, які спішно ламали з тину кілки, сипонули через гумно в степ.

Через півгодини, оговтавшись, натовп почав повертатися в двір. Двоє розвідників боязко ввійшли в сіни. На порозі кухні, підпливаючи кров'ю, лежала дружина Прокопія; в прорізі болісно вищирених зубів ворухився покусаний язик. Голова Прокопія тряслася, погляд застиг, але він продовжував кутати в кожух червону і слизьку пискляву грудочку — передчасне дитя.

Дружина Прокопія померла ввечері того ж дня. Недоношене немовля, змилювавшись, узяла бабуня — Прокопія мати.

Дитину обклали пареними висівками, поїли кобилячим молоком, через місяць, побачивши, що смугляве туркувате хлоп'я виживе, віднесли до церкви, охрестили. Назвали на честь діда — Пантелієм. Прокопій же після каторги повернувся додому через дванадцять років. Підстрижена руда з сивиною борода та руський одяг робили його чужим, зовсім не схожим на козака. Він забрав до себе сина і почав господарювати.

Пантелій ріс зчорна-смаглявим, метким. Обличчям і сухорлявою постаттю скидався на матір.

Женив його Прокопій на козацьці — сусідській дівчині.

З того часу й почала турецька кров схрещуватись із козацькою. Через це й повелись на хуторі горбоносі, дикувато-вродливі козаки Мелехови, а по-вуличному — турки.

Поховавши батька, Пантелій вріс у господарство: заново вкрив хату, прирізав до садиби з півдесятини гулящої землі, звів нові хліви й комору під бляхою. На хазяйське веління покрівельник з окрайків бляхи вирізав два півники і прилаштував їх на гребені комори. Своїм безпечним виглядом півники веселили Мелеховське обійстя, надаючи йому самовдоволеного та заможного вигляду.

З роками Пантелій Прокопійович став зовсім кремезним, плечі поширшали, ходив трохи зігнутий, але все ж був ставним дідуганом. Кістки у нього були сухі, трохи кульгав (у молодості на Імператорському огляді на скачках зламав ліву ногу), у лівому вусі носив срібну півмісяцем сергу, до самої старості не втратили вороної масті ні борода, ні волосся на голові, в гніві доходив до безумства, очевидно, саме тому дочасно зістарив свою, колись таку гарну, а тепер огрядну, геть зморщену дружину.

Старший, уже одружений його син Петро нагадував собою матір: невеликого зросту, кирпатий, на голові кучерявився пшеничний чубчик, а очі — карі; зате молодший, Григорій, викапаний батько: на півголові вищий за Петра, хоч на шість років був від того молодший; такий же, як у батька, звислий шулячий ніс, у трохи скошених прорізах синюваті мигдалини вогнистих очей, обтягнуті засмаглою підрум'яненою шкірою, випирали гострі вилиці. Григорій, за прикладом батька, теж сутулився і навіть у посмішці з'являлось щось спільне, звіряче.

Дуня — батькова улюблениця — довгорука, оката дівчинка, Одарка — Петрова дружина з малою дитиною — ось і вся Мелеховська родина.

*Баз — обгороджене місце для худоби при оселі чи в полі; подвір'я.

II

На попелясто-досвітньому небі мерехтіли поодинокі зорі. З-під хмар дув вітер. Над Доном сторчма котився туман і, стелячись на схилі крейдяної гори, далі сповзав у ярки сірою безголовою гадюкою.

Лівобережне Придоння — піски, індоли, очеретяні хащі, роснянистий ліс — все поломеніло потупленою буйною холодною загравою. За видноколом, не сходячи, нудьгувало сонце.

У Мелеховськiм курені першим прокинувся Пантелій Прокопійович. Застібаючи на ходу комір вишитої хрестиком сорочки, він вийшов на ганок. Молода трава на подвір'ї вигравала роснянним сріблом. Випустив у провулок худобу, Одарка в слідниці пробігла доїти корів. На литки її білих босих ніг молодивом бризкала роса, через весь баз на траві стелився серпанковий прим'ятий слід. Пантелій Прокопійович подивився, як випростується зім'ята Одарчиними ногами трава, пішов до світлиці.

На підвіконні відчиненого вікна змертво рожевіли пелюстки вишні, яка відцвітала в палисаднику. Григорій спав ниць, рука відкинута навідліг.

— Гришо, на рибалку поїдеш?

— Чого тобі? — тихо перепитав і звісив із ліжка ноги.

— Поїхали, посидимо на зорі.

Григорій, солучи, стягнув з підвіски буденні шаровари, вдягнув їх у білі вовняні панчохи і довго взував чув'яки*, по черзі виправляючи, натягнув підвернуті задники.

— А принаду мамця варила? — хрипко спитав він, виходячи за батьком у сіни.

— Варила. Йди до баркасу, я зараз.

Старий зсипав у глечик розпарене запашне жито, ретельно змівав на долоню розсипане зерно і, припадаючи на ліву ногу, пошкунтильгав до узвозу. Григорій найшачено сидів у баркасі.

— Куди правити?

— До Чорного яру. Спробуємо біля корчаги, де той раз сиділи.

Баркас, черкнувши кормою пісок і осівши у воду, відплив від берега. Швидка вода підхопила його, почала розхитувати, намагаючись повернути боком. Григорій веслом у воді правив баркасом.

— Підреби, чи що.

— А от до середини доберемося.

Долаючи бистринь, баркас посунув до лівого берега. З хутора до них долітали дзвінки від води переспіви півнів. Черкаючи бортом нависаючий над водою чорний, хрящуватий ярк, баркас причалив у котловині. Сажнів за п'ять до берега з води стирчали розчепірені гілки затопленого

берестка. Навколо нього коловорот ганяв бурі плями піни.

— Розмотуй, а я принаджу, — прошепотів до нього батько і сунув долоню в теплу горловину горщика. Зерно зримо черкнуло по воді, ніби хтось упівголоса мовив — «ш-ш-ш!». Нанизавши на гачок набубнявілі зерна, Григорій усміхнувся.

— Ловись, рибко, ловись велика й мала.

Волосін упала у воду кільцями, напнула, як струна, а потім знову ослабла. Григорій, наступаючи ногою на кінець вудлища, поліз, намагаючись не ворушитись, в шаровари за кисетом.

— Не буде, тату, діла... місяць шербатий.

— Сірники взяв?

— Ага.

— Дай вогню.

Запаливши цигарку, старий глянув на сонце, яке застрягло по той бік корчаги.

— Сазан — його не вгадаєш. Буває, що й на ущербі піймається.

— Не інакше, як дріб'язок наживку обкльовує, — зітхнув Григорій.

Навколо баркасу з хлюпом відійшла вода, і двоаршинний сазан, наче вилитий з червоної міді, зі стогоном вискочив із води і навіть двічі вдарив по ній вигнутим лопушистим хвостом. Великі бризки окропили баркас.

— Ну, теперечки чекай! — Пантелій Прокопійович рукавом витер мокру бороду.

Поблизу затонулого берестка, серед розчепіренних голих гілок одночасно зметнулись два сазани; третій, меншенький, розсікаючи повітря, настирливо раз за разом скидався над яром.

* * *

Григорій нервово жував кінець розмоклої самокрутки. Бліде сонце піднялось у пів дуба. Пантелій Прокопійович, розкидавши усю принаду, незадоволено підібрав губи і тупо дивився на непорушний кінець вудлища.

Григорій, випльонувши недопалок, злостиво простежив очима за його швидким падінням. Подумки він накликав на батька всіх чортів, щоб не будив так удосвіта, та не заважав спати. Від куріння натщесерце в роті смерділо горілою щетиною. Тільки було нахилився зачерпнути жменю води, як у ту ж мить кінець вудлища, що на пів-аршина стирчало з води, легенько хитнулось і повільно пішло вниз.

— Підсікай! — видихнув старий.

Схопившись, Григорій потягнув вудлище на себе, але його кінець зігнувся обручем. Ніби коловоротом незвідана сила тягнула вниз пружне, з червоного верболозу, вудлище.

*Чув'яки — м'які шкіряні туфлі без каблуків; повсякденне взуття.

— Тримай! — гукав старий, відштовхуючи баркас від берега.

Григорій намагався звести вудлице, але десятикратна сила вирвала його з рук. Сухо цмокнувши, товста волосінь нарешті таки лопнула. Григорій хитнувся, втрачаючи рівновагу.

— Ну й бугай! — вражено прошепотів Пантелій Прокопійович, ніяк не поцілюючи жалом гачка в наживку. Дрібно всміхаючись, Григорій зав'язав нову волосінь і закинув вудку. Грузило ледве встигло торкнутись дна, як кінець її зігнувся.

— Ось він, чортяка!.. — хмикнув Григорій, важко відриваючи рибу від дна, яка рвалась на бистринь.

Волосінь пронизливо гула, носилась по воді, збурюючи на ній перекошений зелений рушник. Пантелій Прокопійович обмацував товстими короткими пальцями держак корячка.

— Виводь його на воду! Утримуй, бо пилкою посіче!

— Не бійся!

Великий жовто-червоний сазан, спінивши воду, вплив на поверхню і тут же, нагнувши тупу лобасту голову, шубовснув назад.

— Тягне, аж рука заніміла...Ну, чекай!

— Держи, Гришо!

— Держу-у-у!

— Дивись, щоб під баркас не пішов! Дивись!

Перевівши подих, Григорій підвів лежачого на боці сазана до баркаса. Старий сунувся було з корячком, але сазан, зібравши останні сили, знову пішов углиб.

— Голову йому підіймай! Нехай ковтне повітря, тоді він враз посмирнішає.

Виводячи, Григорій вдруге підтягнув до баркаса знесиленого сазана. Сіпаючи широко розкритим ротом, той утнувся носом у шорсткий борт і зупинився, лише ворухнулись, переливаючись золотом, плавці.

— Відвоювавсь! — крякнув Пантелій Прокопійович, підхопивши його корячком.

Посиділи ще з півгодини. Полювання на сазанів згасало.

— Збирайся, Гришо. Видно, останнього запрягли, більше сподіватись нічого.

Зібрались. Григорій відштовхнувся від берега. Пропливли з половину відстані. З батькового настрою Григорій здогадувався, що той хоче щось спитати, але старий мовчки розглядав розкидані в долині хутірські садиби.

— Ти, Григорію, ось що... — неквапом почав він, перебираючи зав'язки мішка, що лежав під ногами. — Помічаю, ти, здається, до Аксенії Астахової...

Григорій, густо почервонівши, відвернувся. Над коміром сорочки, що вплився в тверду, засмаглу на сонці шию, з'явилась біла смужка.

— Ти, хлопче, дивись, — уже суворіше, з погрозою продовжив старий, — я з тобою ще не

так буду гугорити. Степан нам сусіда, і з його дружиною жирувати не дозволю. Тут не довго й до гріха дійти, так що наперед застерігаю: помічу — засічу!

Пантелій Прокопійович схрестив пальці у вузлуватий кулак і, примруживши випуклі очі, спостерігав, як з лица сина спливала кров.

— Наговір! — глухо, ніби винирнувши з води, буркнув Григорій і втупився очима батькові прямо в перенісся.

— Ти помовчи.

— Мало що люди язиками плещуть...

— Цить, сучий сину!

Григорій наліг на весло. Баркас пішов стрибками. За кормою вода з хлюпанням закружляла.

До пристані обидва мовчали. Коли вже підпливали до берега, батько нагадав:

— Дивись, не забудь, бо інакше — з сьогоднішнього дня закінчуй всякі гульки. Щоб із подвір'я ані ногою. Так-то!

Григорій нічого не відповів. Примикаючи баркас, спитав:

— Рибу жінкам віддати?

— Віднеси купцям продай, — вже м'якшим голосом сказав старий, — буде на тютюн.

Кусаючи губи, Григорій брів за батьком. «Сваріться — не сваріться, тату, хоч стриножете, а сьогодні на вулицю піду», — сердито міркував, впиваючись очима в сувору батьківську потилицю.

Вдома, старанно змивши з сазанової луски присохлі піщинки, Григорій протягнув крізь риб'ячі зябра лозинку.

Коли виходив за ворота, зіткнувся з давнішим своїм товаришем однолітком Митьком Коршуновим. Митько йшов, бавлячись кінцем гаптованого сріблом паска. Крізь вузькі щілини світяться масні, трохи зухвалі очі. Зіниці — видовжені, як у кицьки, тому погляд у Митька мінливий, якийсь таємничий.

— Куди рибу несеш?

— Сьогоднішня здобич. Купцям несучу.

— Моховим, чи що?

— Їм.

Митько на око зважив сазана.

— Фунтів із п'ятнадцять?

— З половиною. На безміні важив.

— Візьми мене з собою, допоможу торгуватись.

— Ходімо.

— А могорич буде?

— Домовимось, нічого пусте молоти.

Після обідні додому розходились люди. Шляхом шеренгою крокували три брати на прізвисько Шамілі. Посередині йшов найстарший з них, безрукий Олексій. Тугий комір мундира підтримував його жилаву шию, ріденька, кучерява борідка спадала вниз, задерикувато натовбурчившись, його ліве око нервово

підморгувало. Колись давно на стрільбищі в руках Олексія рознесло гвинтівку, шмат затвора й скалічив йому щоку. Відтоді око, треба чи ні, а підморгує, блакитний рубець тягнувся через усю щоку й ховався в кужелиці чуприни. Ліву руку відірвало аж до ліктя, але й однією Олексій вправно, без промаху робив самокрутку: притисне кисет до випуклих грудей, зубами відірве невеличкий клаптик паперу, зігне його жолобочком, набере тютюню й одним порухом пальців скручує. Не встигне чоловік отямитись, як Олексій вже кладе в рот готову цигарку і, підморгнувши, просить вогнику.

Хоч і без однієї руки, але на хуторі нікому не поступався, коли діло доходило до кулаків. Хоч кулак у нього нічим особливим не виділявся — завбільшки, як трав'яний віхоть: та коли трапилось одного разу на оранці розсердитися на вола, а батіг десь заподівся, то так стукнув скотину кулаком, що віл ліг на борозні, навіть із вушей кров пішла, ледве відійшов. Два інші брати — Мартин і Прохор — як дві краплі схожі на Олексія, низькорослі, широкоплечі, міцні, як дуби. Одна лише різниця — ті були дворуки.

Григорій поздоровкався з Шамілями, а Митько пройшов далі, навіть голову відвернув, шия так і хруснула. Коли на Масляницю Митько стояв у кулачній стінці, то Олексій Шаміль зовсім не пожалів молоді його зуби, так навідліг уперіщив, що Митько після цього виплюнув на сизий, поцюканий кованими чобітьми лід аж два кутні зуби.

Коли парубки порівнялись, око Олексія лупнуло разів із п'ять.

— Продай колодочку!

— Купи.

— Скільки просиш?

— Пару волів та жінку в придачу.

Олексій вищирив зуби, замахав обрубком руки.

— Ну й чудило так чудило! Га-га-га, жінку... А приплід забереш?

— Собі на розвід залиш, щоб Шамілі не перевелися, — вищирив зуби Григорій.

На майдані вздовж церковної огорожі юрмились люди. Стоячи в натовпі, титар піднімав над головою стриноженого гусака:

— Полтинник! За-би-рай!.. Хто більше?

Гусак викручував у всі боки шию і презирливо мружив свої бірюзові очі. Поруч махав руками сивий дідусь, груди якого обліпили хрести і медалі.

— Наш дід Гришака про турецьку війну бреше, — показав очима Митько, — підемо послухаємо?

— Допоки будемо слухати — сазан засмердиться, розпухне.

— Розпухне — важчий стане, нам вигода.

На майдані, за пожежним сараєм, де продовжують розсихатися пожежні бочки без голоб-

лей, зеленів дах Моховської хати. Йдучи мимо сараю, Григорій сплюнув і затиснув ніс. Із-за бочки, застібаючи шаровари, з пряжкою в зубах вилізав дід.

— Що, приспичило? — ущипнув Митько.

Упоравшись із останнім гудзиком, дід вийняв з рота пряжку.

— А тобі яке діло?

— Носом би потовкти туди! Бородою! Щоб стара за тиждень не відмила.

— Я тобі, стерво, потовчу! — образився дід.

Митько примружив, ніби на сонце, свої котячі очі.

— Ти ба, який благородний!

— Шезни, сучий сину! Чого присучився? Бо ось зараз ремінцем!

Веселий Григорій ступив на ганок Моховського дому. Бильця густо оббиті гронами дикого винограду. На ганок лягала рябенька лінива тіль.

— Живуть же люди, Митро...

— Ручка й та позолочена, — Митько, чмихнувши, прочинив на терасу двері. — Старого б того сюди послати...

— Хто там? — долинув голос із тераси.

Григорій обережно пішов першим. Фарбовану підлогу підмітав сазанячий хвіст

— Вам кого?

У плетеній качалці сиділа дівчина. В руці вона тримала блюдце з полуницями. Григорій мовчки дивився, як рожеве сердечко повних вуст обіймає ягідку. Дівчина з-під лоба оглядала їх. Ягідка непорушно лежала в теплих губах.

На виручку Григорію прийшов, кахикнувши, Митько.

— Рибку не купите?

Дівочі губи, відправляючи в рот ягідку, встигли коротко, ледве помітно усміхнутись.

— Рибу? Я зараз питаю.

Встаючи, вона хитнула крісло і пішла, тьопачи взутими на босу ногу розшитими домашніми туфлями. Крізь білу сукню просвічувалось сонце, і Митько розгледів обриси повних ніг і широке хвилясте мереживо нижньої спідниці. Його вразила атласна білизна її голих литок, тільки на круглих п'ятах шкіра була молочно-жовтою.

— Бачиш, Гришо, яка спідниця... Як скло, все наскрізь видно, — Митько замість Григорія штурхнув сазана.

Повернувшись із коридору, дівчина знову м'яко опустила в крісло.

— Пройдіть на кухню.

Навшпиньки Григорій пішов у хату. Митько, відставивши вбік ногу, прищурено розглядав білий тонкий проділ, який ділив її волосся на дві золотисті півкулі. Вона зміряла його пустотливим, збентеженим поглядом.

— Ви місцеві?

— Тутешній.

— Чий же будете?

- Коршунов.
- А звати вас як?
- Митрій.

Вона зосереджено оглянула свої рожеві луска-ті нігті, і одним швидким порухом підігнала ноги.

- Хто із вас рибалить?
- Григорій, він мій друзяка.
- А ви, ви теж рибалите?
- Я теж рибалю, коли закортить.
- Вудками?
- І вудками ловимо, притугою зветься.

— Я теж хочу на рибалку, — помовчавши, сказала вона.

- Що ж, давайте поїдемо, коли хочете.
- Як би це влаштувати? Ні, я серйозно!
- Вставати треба удосвіта.
- Я встану, тільки мене треба розбудити.
- Розбудити не важко... А батько?
- Що батько?

Митько засміявся.

— Щоб за злодія не признав... Собак не нацькував.

— Пусте! Я сплю одна в наріжній кімнаті, ось це вікно, — вказала вона пальцем, — коли прийдете за мною, то постукайте мені в шибку, і я встану.

З кухні долинали два голоси: невпевнений — Григорія, і густий, протяжний — кухарки.

Митько мовчки перебирав тьмяне срібло козацького паска.

— Ви одружений? — спитала дівчина, тепло усміхнувшись краєчком вуст.

- А що?
- Так просто, цікаво.
- Ні, парубкую.

Митько несподівано засоромився, а дівчина, відкрито посміхаючись, збирала розсипані на підлозі гілочки тепличних полуниць.

- Скажіть, Митю, а дівчата вас люблять?
- Якись люблять, а якись — ні.

— Ска-жі-ть... А чому у вас очі такі, як у kota?

- У... kota? — зовсім розгубився Митько.
- Ну, й справді — котячі.
- Це, мабуть, від матері... Я тут ні при чому.
- А чому, Митю, вас до цього часу не одружують?

Митько подолав хвилинну ніяковість, відчувши в її словах легкий глум, його половіючі очі знову зблиснули.

— Тому, що женилка не виросла.

Вона вражено звела брови, зашарілась і встала. На ганку почувлись чийсь кроки.

Її коротенька, зачаєна усмішка вжалила Митька гірше кропиви. Це з'явився сам господар, Сергій Платонович Мохов. М'яко човгаючи шевровими широкими черевиками, Мохов проніс повз Митька, який відступив крок назад, своєю огрядну постать.

- До мене? — спитав, не повертаючи голови.
  - Це, тату, рибу принесли.
- Із порожніми руками повернувся Григорій.

III

Григорій прийшов з гуляння вже після перших півнів. У сінях на нього війнуло запахом пере-кислого хмелю, пряним духом сухого чебрецю.

Навшпиньки проник у світлицю, роздягнув-ся, акуратно повісив святкові, з лампасами ша-ровари і, перехрестившись, ліг. На підлозі через віконні шибки відсвічувались золоті струмінці місячного сяйва. В кутку, де висіли вишиті руш-ники, спроквола загули потурбовані мухи.

Уже було задрімав, як на кухні заплакала братова дитина.

Скрипнула, як не змащена гарба, колиска. Одарка сонним голосом примовляла:

— Та помовчи ти, капосне дитя! Ні сну тобі, ні спокою. — Потім тихенько почала приспівувати:

*«Колода-дуда,
Иде-ж, ты, была?
Коней стерегла.
Чего выстерегла?
Коня с седлом,
С золотым махром...»*

Засинаючи під розміреним скрип колиски, Григорій раптом згадав: «Завтра ж Петрові в та-бори йти. Залишиться Одарка з дитиною одна... Косити нам, мабуть, доведеться без нього».

Зарився з головою в гарячу подушку, але в вухах настирливо звучало:

*«А иде-ж твой конь?
За воротами стоит.
А иде-ж ворота?
Вода унесла.
А иде-ж вода?
Гуси выпили...»*

Прокинувся Григорій від гучного кінського іржання. Це подав голос Петрів кінь.

Терпкими від сну пальцями ніяк не міг хутенько застібнути сорочку, знову почав заси-нати під плин колискової пісні:

*«А иде-ж гуси?
В камыш ушли.
А иде-ж камыш?
Девки выжали.
А иде-ж девки?
Девки замуж ушли.
А иде-ж мужья?
На войну пошли.
А иде-ж война?
Посреди двора.»*

Розбитий від сну, Григорій пішов у стайню і вивів коня на двір. Від дотику лоскітного павутиння сон раптом пропав.

Навскіс до Дону звивався ніким неїжджений місячний шлях. Над Доном стояв туман, зверху сіялось зоряне просо. Кінь йшов ззаду, сторожко переставляючи ноги. До води спускатися погано. На тому боці качине крякання, біля берега в баговинні вивернувся і вдарив по воді хвостом сом, певне, полюючи на малька.

Григорій довго стояв біля води. Берег дихав вогкою і прісною прілляю. З кінських губів спадали дрібні краплі. Григорій відчув на серці легку солодку порожнечу. Було гарно й безхмарно. Повертаючись додому, глянув на схід, де вже розходиласть густа синь. Там, де виглядав сизий краєць неба, світанок дозбирував зоряне просо.

Біля стайні зіткнувся з матір'ю.

— Це ти, Гришо?

— А хто ж інше.

— Коня напоїв?

— Напоїв, — байдуже відповів Григорій.

Закинувши голову назад, мати несе у фартусі кізяки на підпал, важко ступає босими худими ногами.

— Сходи-но, розбуди Астахових. Степан із нашим збирався разом.

Від прохолоди Григорія починає лихоманити. Тіло наїжачилось. Долаючи махом три східці, збіг на лункий Астаховський ганок. Двері не заціпані. В кухні на розстеленому повстяному покривалі спав Степан, під пахвою в нього притулилась жінчина голова.

У сірій темряві Григорій розгледів, що сорочка Аксенії задерлась вище колін, білі, як берізки, ноги безсоромно розкинуті. Так він стояв якусь мить, у роті враз почало сохнути, в голові вдарив чавунний дзвін. Злодійкувато повів очима, геть чужим хриплим голосом сказав:

— Гей, є тут хто в хаті? Вставайте!

Аксенія зойкнула уві сні:

— Ой, хто тут? Що таке?.. — Її гола рука похапцем обмацувала ноги, намагаючись натягнути на них сорочку. На подушці виднілась пляма зроненої уві сні слини; міцно спала на світанку молодича.

— Це я. Мати послала вас розбудити...

— Ми зараз... тут у нас не заснеш... Від бліх на підлозі доводиться ховатися. Степане, вставай, чуєш?

Григорій швидко здогадується, що Аксенія відчуває себе незручно, і поспішає вийти.

* * *

Від їхнього хутора в майські табори йшло козаків тридцять. Всі збиралися на плацу.

*Чумбур — повід вуздечки.

Близько сьомої ранку на плац потягнулись вкриті брезентом будки, козаки — хто піший, хто на коні, в літніх парусинових сорочках, при збруї.

Петро сидів на ганку, нашвидкуруч латав чумбур*. Пантелій Прокопійович ходив довкола Петрового коня, підсипав у корито вівса і нагадував:

— Дуню, а сухарі зашила? А сало сіллю пересипала?

Вся дівочо-розквітла, Дуня ластівкою літала від літньої кухні до куреня, у відповідь на батькові слова відмахувалась зі сміхом.

— Ви, тату, своє діло справляйте, а я братиків так спакую, що до Черкаського не розв'яжуться.

— Ще не поїв? — перепитав Петро, слинячи дратву.

— Жує, — неквапом відповідав батько, обмацуючи своєю шорсткою долонею підники: мало що — крихта, або травинка заб'ється в підники, тоді за один перехід може до крові намуляти коневі спину.

— Доїсть Гнідий — напійте його, тату.

— Триць на Дон зводить. Гей, Григорію, веди коня!

Високий підтягнутий дончак з білою зіркою на лобі йшов пружно. Григорій, вивівши коня за хвіртку, легко торкнувся лівою рукою чубчика і злетів на нього, зразу ж пустив підтюпцем. Перед спуском хотів притримати, але кінь збився з ноги, став тупцювати, потім чвалом пішов з гори. Григорій змушений був відхилитись назад, майже лягти коневі на спину. Побачивши на горі жінку з відрами, Григорій звернув зі стежки, і, випереджаючи підняту куряву, вривався у воду.

Із гори, погойдуючись, йшла Аксенія, ще здалеку голосно крикнула:

— От, чорт навіжений! Ледве конем не збив! Почекай, розкажу батькові, як ти конем їдиш.

— Годі, сусідко, не сварись. Вирядиш мужа в табори, може, й я в господарстві стану у пригоді.

— Чорта-батька, потрібний ти мені!

— Настане косовиця — ще попросиш, — не здавався Григорій.

Аксенія з місточка, не знімаючи з коромисла відро, вміло зачерпнула воду і, притримуючи колінами напнуту вітром спідницю, кинула погляд на Григорія.

— Степан твій зібрався, чи як? — спитав Григорій.

— А тобі що?

— Яка ти... Хіба спитати не можна?

— Ну, зібрався, і що далі?

— Залишаєшся, виходить, жалмеркою?

— Виходить, що так.

Кінь підкинув голову вгору, перебираючи вудило, дожував стікаючу воду і, дивлячись на той бік Дону, хвицонув по воді передньою ногою. Аксенія тим часом набрала й друге відро; перекинула через плече коромисло і легкою ходю пішла в гору. Григорій пішов слідом. Вітер тріпотів Аксенії спідницю, грався на смаглявій шії пухкими завиточками. На зав'язаному важким вузлом волоссі пломеніла вишита шовком шличка, запнута в спідницю рожева сорочка не зібгалась, а облягала її міцні круглі плечі. Піднімаючись на гору, вона низько нагиналась, від чого в неї під сорочкою чітко проступав подовжній кутик на спині. Григорій бачив бурі круглі плями під пахвами — злиняла від поту сорочка. Його очі помічали кожен її порух. Йому захотілось продовжити з нею розмову.

— Либонь, будеш скучати за чоловіком? Та?

Аксенія на ходу оглянулась, усміхнулась.

— А так. Ти ось сам краще женись, — вона говорила втомлено, рвучко, — а коли женишся, тоді й знатимеш, скучають чи ні за дружечкою.

Підштовхнувши коня і порівнявшись із нею, Григорій зазирнув їй у вічі.

— А інші жінки аж радіють, коли чоловіків вирядять. Наша Одарка без Петра гладшати починає.

Аксенія ворушила ніздрями, часто дихала; поправивши зачіску, зауважила:

— Муж — хоч і не вуж, а кров смокче. Тебе-то скоро женимо?

— Не знаю. Як тато. Мабуть, після служби.

— Молодий іше, не спіши.

— А то?

— Сухота одна — глянула з-під лоба, уста зімкнуті, скупо усміхнулась.

І в цю мить Григорій вперше для себе відкрив, що її пухкенькі губи сороміцько-жадібні. Перебираючи пальцями гриву, він сказав:

— Щось не дуже хочеться. Котрась і так полюбить.

— Мо' уже якась приглянулась?

— Навіщо мені приглядатись... Ти ось вирядиш Степана...

— Ти зі мною не жартуй!

— А то що?

— Степанові слово скажу...

— Мені твій Степан...

— Дивись, сміливий, сльозами вмиешся.

— Не лякай, Аксеніє.

— Я не лякаю. Води діло з дівчатами. Хай вони тобі хусточки вишивають, а на мене не зиркай.

— У мене свої очі.

— То й дивись, — Аксенія добродушно усміхнулась і поступилась зі стежки, намагаючись обійти коня. Григорій розвернув його попереки, заступив дорогу.

— Гришо, пусти!

— Не пушту.

— Не дурій, мені треба чоловіка виряджати.

Григорій грайливо торкав коня; той, тупцюючи, крок за кроком тиснув Аксенію до яру.

— Пусти, дияволе, люди скрізь! Побачать, що подумают?

Вона перелякано оглянулась довкола і, дивлячись тільки перед себе, пішла стежкою вгору.

Петро на ганку прощався з ріднею. Григорій осідлав коня. Притримуючи шаблю, Петро швидко збіг східцями, взяв із рук Григорія повід. У передчутті дороги кінь нервово стояв на місці, пінив, ганяючи в роті мундштук. Спіймавши ногою стремено, тримаючись рукою за луку, Петро радив батькові:

— Лисих, тату, роботою не мори! На осінь продамо. Та й придбаємо Григорію коня.

— Ну, з Богом. У час добрий, — сказав старий і перехрестився.

Петро звично кинув у сідло своє мускулисте тіло, поправив ззаду під паском зборки сорочки. Кінь пішов до воріт. На сонці, хитаючись у такт коню, блиснула рукоятка шаблі.

Одарка з дитиною на руках йшла слідом. Мати стояла посеред базу, витираючи рукавом сльози, а кінцем фартуха — почервонілий ніс.

— Братику, пиріжки! Ой, пиріжки забув!.. Пиріжки з картоплею!.. — Дуня кізкою кинулась до воріт.

— Чого репетуєш, дурепо! — з докором гримнув на неї Григорій.

— Пиріжки-и-и залишились! — притулившись до хвіртки, бідкалась Дуня, і сльози текли по її гарячих замурзаних щоках, а звідти капали на буденну кофтину.

Одарка з-під долоні дивилась, як зникає за курявою біла сорочка її чоловіка. Пантелій Прокопійович похитав підгнилий стовп біля воріт, глянув на Григорія.

— Стань та ворота полагодь, та й кілком на розі підпри — подумав, а потім, як про щось найголовніше додав: — Поїхав наш Петро.

Через пліт Григорій бачив, як збирався в дорогу Степан. Переодягнена в зелену шерстяну спідницю, Аксенія підвела йому коня. Степан із посмішкою про щось напучував її. Не поспішаючи, він повагом поцілував дружину і ще довго не знімав руку з її плеча. Потемніла від сонця й роботи рука, ніби грудка вугілля, чорніла на її білій кофті. Степан стояв так, що Григорій бачив його зі спини; через пліт можна було розгледіти його міцну, гарно підголену шийку, трохи опущені широкі плечі, і — коли схилився до дружини — закручений кінчик русявого вуса. Аксенія у відповідь йому сміялася і заперечливо хитала головою.

Високий вороний кінь гойднувся, піднявши стоячого на стременах вершника. До воріт Степан їхав тихо, сидів у сідлі, як укопаний,

а Аксенія, тримаючись за стремено, йшла поруч, і знизу вверх віддано й жалібно, мов собака, старалась дивитись йому у вічі.

Так вони поминули сусідський курінь, поки не зникли за рогом.

Григорій ще довго дивився їм услід незворушним поглядом.

IV

Надвечір прийшла громовиця.

Над хутором встала руда хмара. Розбурханий вітром Дон гнав на берег одна за одною гребенясті хвилі. За левадами в небі ширяла суха блискавка, по землі котився рідкий грім. Під самою хмарию, широко розпластавши крила, кружляв шуліка, його з криком переслідувало гайвороння. Холодна хмара насувалась уздовж Дону, із заходу. Над заплавою небо стало зовсім чорним, степ мовчазно принишк.

На хуторі грюкали віконниці, з вечірні, часто хрестячись, поспішали старі баби, на плацу гойдався сірий стовп куряви, а вже опісля цього на землю, зморену весняною спекою, полились перші зерна дощу.

Дуня, з кісками-метеликами, промайнула подвір'ям, зачинила хвіртку курника і завмерла серед подвір'я, важко дихаючи, як кінь, що несподівано наткнувся на перешкоду. По вулиці гасали дітлахи. Сусідський восьмирічний Мишко, присідаючи, крутився на одній нозі, — на голові в нього, зсунувшись на очі, підстрибував надто великий батьківський картуз — і завзято приказував:

*«Дождюк, дождюк припусти,
Мы поедем во кусты,
Богу молиться,
Христу поклониться».*

Дуня із заздрістю дивилась, як Мишкові босі ноги, густо подряпані, щосили топтали землю. Їй також хотілося пуститись у танок під дощем, підставити під нього голову, щоб коси росли густі та кучеряві; кортіло ось такечки, як і Мишків товариш, укріпитися в пилюці догори ногами, ризикуючи власти в будяки, — але у вікно на неї дивилась мати, сердито плямкаючи губами. Зітхнувши, Дуня побігла в курінь. Дощ уже пустився добрячий і рясний. Прямісінько над дахом вдарив грім, його гуркіт покотився за Дон.

У сінях батько й спітнілий Григорій тягли з комірчини згорнутий волок.

— Ниток суворих і циганську голку, не забудь! — гукнув Дуні Григорій.

У кухні засвітили. Одарка взялася зашивати волок. Стара мати, заколисуючи дитину, буркотіла:

— У тебе, старий, зроду одні вигадки. Лягали б спати, гас усе дорожчає, а ти палиш. Які тепер улови? Куди вас трясця несе? Ще втопиться, на дворі страсті які Господні. Бач, бач, як періщить! Господи, Ісусе Христе, Царице Небес...

У кухні на мить стало сліпуче синьо і тихо: було чути, як у віконниці шкребеться дощ, і тут же гримнуло. Дуня зойкнула і вткнулась лицем у волок. Одарка дрібно перехрестила вікна й двері.

Стара переляканими очима дивилась на кицьку, яка лаялась біля її ніг.

— Дуню! Же-ни-и-и ти, її прок... Цариця Небесна, прости мене грішну. Дунь, викинь кішку на подвір'я. Киць, сказано тобі, нечиста сило! Щоб ти...

Григорій, випустивши з рук волок, зайшовся в тихім реготі.

— Ну? Чого ви розсокотілись? Замовчіть, — розгнівався Пантелій Прокопійович. — Баби, мерщій латайте. Ще недавно казав — переберіть волок.

— І яка тепер риба, — заїкнулась стара.

— Не розумієш — мовчи! В цю пору якраз чечужку на косі ловити. Риба зараз до берега йде, боїться бурі. Вода, певно, каламутна вже пішла. Ану, Дуню, вибіжи надвір, послухай — дзюрчить ерик*?

Дуня нехотя боком посунула до дверей.

— Хто ж загонити буде? Одарці не можна, ще груди застудить, — бідкалась стара.

— Ми з Григорієм, а для другого волока — Аксенію покличемо, ще когось із жінок.

Повернулась засапана Дуня. На тремтячих віях висіли дощові крапельки, вона принесла з собою запах вологого чорнозему.

— Єрик аж гуде, мені аж боязко!

— Підеш із нами заганяти?

— А ще хто піде?

— Жінок покличемо.

— Піду!

— Ну, тоді накинь сіряка та збігай до Аксенії. Якщо піде, то нехай гукне Меланку Фролову!

— Оця не замерзне, — усміхнувся Григорій, — на ній сала, як на доброму кнурі.

— Ти б, Гришо, січня сухого взяв, — порадила мати, — під серце покладеш, бо можеш нутро застудити.

— Гришо, гайда за сіном. Мати правильно каже.

Недовзі Дуня привела молодичь. Аксенія, в старій, підперезаній мотузком кофті і в синій нижній спідниці, здавалася меншою зростом, худенькою. Пересміюючись з Одаркою, вона

*Єрик — стариця.

скинула з голови хустку, перев'язала тутим вузлом волосся і, закутуючись заново, відкинувши голову, холодно блимнула на Григорія. Гладка Меланка, стоячи біля порога, підв'язувала панчохи і застуджено хрипіла.

— Лантухи взяли? Святий Боже, ми нині обов'язково нагребемо риби.

Вийшли на подвір'я. На розм'яклу землю лив густий дощ, калюжі вкривались піною, потоки збігали в Дон.

Григорій ішов попереду. На душі в нього було безпричинно весело.

— Тату, обережно, тут рівчак.

— Ну й темрява!

— Тримайсь, Аксеніє, при мені, разом будемо в тюрмі, — хрипко регоче Меланка.

— Гришо, Майданникових пристань чи ні?

— Вона.

— Тут... треба починати, — кричить Пантелій Прокопійович, пересилюючи рвучкий вітер.

— Нічого, дядьку, не чути, — хрипить Меланка.

— Заходь, з Богом... Я з глибини. З глибини, кажу... Меланко, диявол глухий, куди тягнеш? Я піду де глибоко!.. Григорію, Гришо! Аксенія нехай від берега!

Над Доном стояв рев і стогін. Вітер в усібіч рвав косу полотнину дощу.

Мацаючи ногами дно, Григорій до пояса пірнув у воду. Липучий холод добрався до грудей, обручем стягував серце. Хвиля, ніби батоном, січе в обличчя, проникає навіть у міцно заплющені очі. Волок напинається кулею, тягне вглиб. Взуті у вовняні панчохи ноги Григорія ковзають об піщане дно. Камол рветься з рук. Глибше, глибше... Уступ. Ноги втрачають опору. Течія, підхопивши, рвучко несе на середину, мінлива глибина лякає його, як ніколи. Нога радісно ловить хистке дно. В коліно б'ється якась рибина.

— Обходь глибше! — здалеку, з густої безодні, доноситься батьків голос.

Нахилившись, волок знову тоне, знову течія вибиває з-під ніг землю, і Григорій, високо закинувши голову, відпльовується і пливе.

— Аксеніє, жива?

— Жива поки що.

— Здається, віщує дощик?

— Маленький стихає, зараз великий почнеться.

— Та тихіше ти. Батько почує — сваритись буде.

— Отаке, злякався батька...

Хвилину тягнуть мовчки. Вода, мов глевке тісто, кожний крок дається з трудом.

— Гришо, біля берега повинна бути корчага. Краще її обминути.

Від неймовірної сили поштовху Григорія відкидає далеко назад. Щось стрімко сплеснулось, ніби у воду з гори скотилась кам'яна брила.

— А-а-а! — десь біля берега голосить Аксенія.

Зляканий Григорій, винирнувши, пливе на її крик.

— Аксеніє!

Вітер і суцільний гомін води.

— Аксеніє! — вже зовсім злякано кричить Григорій.

— А-гов! Гри-го-рію! — десь здалеку долітав глухий батьків голос.

Григорій пришвидшив помаху. Щось глейке під ногами. Схопив рукою — волок.

— Грицю, де ти?.. — плаксивий голос Аксенії.

— Чого ж ти не відгукувалась?.. — сердився Григорій, рачки вибираючись на берег.

Присівши навпочіпки, тремтячими руками стали розбирати сплутаний жужмом волок. У просвіт між хмарин вилупився місяць. Із-за займища долітає слабка громовиця. Насичена вологою земля аж блищить. Випране дощем небо здається суворим і світлим.

Розбираючи волок, Григорій розглядає Аксенію. Обличчя її стало блідим, мов крейда, але червоні, трохи вивернуті губи вже всміхались.

— Воно як шибне мене на берег, — перевівши подих, каже вона, — нічого не тямлю. Злякалась — жах! Уже подумала, що, може, ти втопився.

Руки їх перетинаються. Аксенія пробує всунути свою руку в його рукав.

— Як же тепло у тебе в рукаві, — жалібно каже вона, — я зовсім замерзла. Аж кольками взяло.

— Ну, проклятуший сом! Бачиш, де розірвав!

Григорій показує в центрі волока дірку — аршина із півтора.

Від коси хтось біжить. Григорій впізнає Дуню. Ще здалеку питає в неї:

— Нитки з тобою?

— Тутечки.

Дуня, захекавшись, наближається.

— Ви чого тут забарились? Татко прислала, щоб швидше йшли на косу. Ми там повен лантух чечужки наловили! — в голосі Дуні непривчана радість удачі.

Аксенія, клацаючи зубами, зашиває дірку у волоці. Щоб зігрітись, вони жваво біжать на косу.

Пантелій Прокопійович задубілими від води і розпухлими, як у утопленика, пальцями крутить цигарку, притупує і хвалиться:

— Перший раз забрели — вісім штук, а вдруге... — він робить перерву, запалює і мовчки вказує ногою на лантух. Аксенія з цікавістю заглядає туди. В лантусі приглушене скреготіння: третя ще жива чечуга.

— А ви чого ж відбилися?

— Сом волока прорвав.

— Зашили?

— Та трохи, одні петлі зв'язали...

— Ну дійдемо до коліна, та й додому. Заходь, Гришо, чого накупився?

Григорій відчував, що ноги його зовсім задубіли. Аксенія тремтить так, що її лихоманка Григорію передається через волок.

— Не дрижи.

— І рада б, та духу нема.

— Ну, тоді ось що... Давай вилазити, хай вона сказиться — ця риба!

Огрядний сазан золотистим гвинтом перемахує через волок. Григорій поспішає, загинає волок, Аксенія, зігнувшись, вибирається на берег... На піску шипить, вертаючись в річку, вода, тріпоче риба.

— Через займище підемо?

— Лісом ближче. Гей, ви, швидко там?

— Йдіть, ми доженемо. Тільки ось волок виполощемо.

Аксенія, зморщившись, викрутила спідницю, підхопила на плечі лантух з уловом і майже бігом пішла по косі. Григорій ніс волок. Пройшли сажнів сто. Аксенія заохала.

— Ой, не сила більше мені!.. Ноги аж зводить.

— Ось торішня копиця, може погрієшся?

— Можна. Бо поки додому доберемося, смерти можна.

Зсунувши вбік шапку копиці, Григорій вивив на тому місці яму. Злежане сіно пахло теплою пріллюю.

— Лізь у середину. Тут як на печі.

Кинувши на землю здобич, Аксенія по шию провалилася в сіно.

— А тут благодать!

Здригаючись від холоду, Григорій приліг поруч. Від мокрого волосся Аксенії йшов ніжний хвилюючий запах. Вона лежала, закинувши голову, рівно дихаючи напіввідкритим ротом.

— Коси твої м'ясоно пахнуть. Знаєш, квітка біла так пахне... — шелпнув, присуваючись, Григорій. Вона нічого не відповіла. Її затуманений і далекий погляд в цю мить втупився в краєць золотистого місяця.

Звільнивши з кишені руку, Григорій рвучко пригорнув її голову до себе. Вона запручалась, рішуче встала.

— Пусти!

— Помовчи.

— Пусти, бо закричу!

— Аксеніє, ну, почекай...

— Дядьку Пантелію!..

— Невже заблудились? — зовсім близько, з хащей глodu, подав голос Пантелій Прокопійович. Григорій мовчки покинув копицю.

— Чого тобі? Заблукала, чи що? — близько підійшов старий. Аксенія, сточи біля копиці, поправляла зсунуту на шию хустку, над нею підіймалась пара.

— Заблудитись — не заблудилась, ось лишень змерзла була.

— Тю, баба, ось же копиця. Залізь і погрійся. Аксенія посміхнулася, нагинаючись за мішком.

V

До хутора Сетракова — місця табірних зборів — шістдесят верст. Петро Мелехов і Астахов Степан їхали на одній бричці. А з ними ще троє хуторянських козаків: Федот Бодовсков — молодий, рябий і трохи схожий на калмика козак, другої черги лейб-гвардії Отаманського полку Хрисанф Токін, на прізвище Христоня, і батареєць Томілін Іван.

Після першого ж відпочинку в бричку запрягли двоверхового Христоняного коня і вороного Степана Астахова. Троє інших засідланних коней ішли на прив'язі. Бричкою правив здоровий і дурнуватий, як і всі отаманці, Христоня. Вигнувши спину колесом, він сидів спереду, затулюючи собою світло в халабуду, і підганяв коней зичним октавистим басом. У напружній новеньким брезентом бричці лежали і часто курили Петро Мелехов, Степан і батареєць Томілін. Федот Бодовсков йшов за бричкою пішки; видно, неважко йому було топтати пилкою на дорозі своїми кривими калмицькими ногами.

Христоня бричка котилась першою. За нею вервечкою ще сім чи вісім запряжок, до яких теж були прив'язані осідлані, чи й так, коні.

Над дорогою вихорився регіт, крики, тужливі пісні, кінське форкання, подзвякували порожні стремена.

У Петра в головах торба сухарів. Петро лежить і крутить свій пожовтілий довжелезний вус.

— Степане!

— Га?

— ...на! Давай служивську заспіваємо?

— Парко дуже. Пересохло все.

— На ближчих хуторах шинків нема, не сподівайся!

— Ну, заводь. Хоча ти ж не мастак. Ет, Грицько ваш дуже дисканить! Як заведе, голос — як нитка чистого срібла, такий голос. Ми з ним на вулиці горланили.

Закинувши голову, Степан спочатку прокашлюється, а затим бере низьким голосом:

*«Эх ты зоренька — зарница,
Рано на небе взошла...»*

Томілін, по-жіночому підперши долонею щоку, підхоплює тонким писклявим півголосом. Усміхаючись, взявши в рот кінчик вуса,

Петро спостерігає, як у широкогрудого батареї-ця від напруги синіють на скронях вузлики жил.

*«Молодая — вот она — бабёнка
Поздно по воду пошла...»*

Степан лежить до Христоні головою, коли, спираючись на руку, повертає голову, то його міцна гарна шия рожевіє.

— Христоне, підможи!

*«А мальчишка, он догадался,
Стал коня своєю седлать...»*

Степан переводить на Петра насмішкуватий погляд широко відкритих очей, і Петро, вийнявши з рота вуса, приєднує свій голос. Христоня, роззявляючи свій надзвичайно великий рот, який раніше ховався за скуйовдженою щетиною, реве вже так, що починає тріпотіти на халабуді брезент:

*«Оседлал коня гнедого —
Стал бабёнку догонять...»*

Христоня кладе на ребро брички босу, довжиною з аршин ступню, він чекає, поки Степан почне новий куплет. Той, заплющивши очі і ховаючи в тінь спітніле лице, лагідно веде пісню; його голос то тихішає, майже переходить на шепіт, то набирає сили, як малиновий дзвін.

*«Ты позволь, позволь, бабёнка,
Коня в речке напоить...»*

І знову голос Христоні сполошно пересилює чужі голоси. Пісню підхоплюють голоси в сусідніх бричках. Цокотять колеса на залізній ході, чмихають від порохняви коні, ніби весняна повінь, пливе над горою протяжна і велична пісня. З висохлої степової западини, із горілого брунатного очерету злітає високо білокрила чайка. Вона з кигиканням летить в лощину, часто оглядається і своїм смарагдовим оком розглядає валку вкритих білим підвід, коней, що здіймають терпку густу куряву; людей у білих, пропахлим порохом сорочках, які плетуться обабіч шляху. Чайка падає в лощину, чорними грудьми б'є вже суху, стоптану дичиною траву, і більше не бачить, що ж там далі діється на дорозі. А там так само котять з гуркотом брички, так само ліниво біжать спітнілі від сидел коні; тільки козаки в білих сорочках перебігають із однієї брички до іншої, збираються довкола передньої, регочуть так, що починають стогнати.

Степан, зіпнувшись у бричці на ноги, однією рукою при цьому тримається за брезентовий верх халабуди, а другою часто махає і сипле задиристою скоромовкою:

*«Не садися возле меня,
Не садися возле меня,
Люди скажут — Любишь меня.
Любишь меня,
Ходишь ко мне,
Любишь меня,
Ходишь ко мне,
А я роду не простого...»*

Десятки грубих голосів підхоплюють на льоту, приспівують так, що прибивають придорожню куряву:

*«А я роду не простого,
Не простого —
Воровского.
Воровского,
Не простого,
Люблю сына князевского...»*

Федот Бодовсков засвистів так, що коні спочатку присіли і щосили рвонули із посторонків; Петро, висунувшись із будки, весело махає кашкетом; Степан, виблискуючи сліпучою усмішкою, бешкетливо водить плечима; а над дорогою горбом суне курява; Христоня в невідперезаній довжелезній сорочці, патлатий, стикаючи потом, ходить навприсядки, крутиться дзиготу, супитися і стогне, і на сірій, мовби шовковій куряві, залишаються дивні розпливчасті сліди його босих ніг.

VI

Ночувати зупинились біля великої, лобастої, з жовтою піщаною лисиною, могили.

Із заходу насувалась хмара. З її чорного крила вже накрапав дощ. Коней напоїли в ставку. На греблі від вітру хитались сумні верби. У воді, вкритій застоюною зеленою цвіллю і хлюпанням дрібних хвиль, відбивалась, ламаючись, блискавка. Вітер скупко зривав дошові краплі, немов сипав милостиню на розкриті чорні долоні землі.

Стриножені коні пустили на попас, призначивши в караул трьох чоловіків. Інші розклали багаття, вішали на дишлах бричок казани.

Христоня куховарив. Помішуючи ложкою в казані, розказував козакам, які сиділи довкола:

— ...Могила, значить, висока, схожа на шю.

Я покійному батькові й кажу: «А що, не приглубить нас, часом, отаман за те, що без усякого, виходить, дозволу будемо могилу патрати?»

— Про що це він тут бреше? — вернувшись від коней, спитав Степан.

— Розказую, як ми з покійним татом, Царствіе Небесне старому, скарб шукали.

— І де ж ви його шукали?

— Це, брате, аж за Фетисовою балкою. Та ти ж знаєш — Меркулова могила.

— Ага... — Степан присів навпочіпки, поклав на долоню голівешку. Плямкаючи губами, довго запалював, перекидаючи на долоні жаринку.

— Ну, ось. Словом, батько й каже: «Давай, Христане, розкопаємо Меркулову могилу». Він від діда чув, що буцімто в ній захований скарб. А скарб, як відомо, не кожному в руки дається. Батько Богові обіцяв — віддаси, мовляв, скарб — церкву гарну поставлю. От ми рішили й поїхали туди. Земля станична — сумнів тільки від отамана міг бути. Приїхали проти ночі. Дочекалися, поки смеркне, кобилу, само собою, стриножили, а самі з заступами залізли на маківку. Почали орудувати прямо з тім'ячка. Викопали яму аршинів зо два, земля — не земля, а камінь, так давно лежала. Я аж упрів. Тато все тихо молиться, а в мене, хлопці, вірите чи ні, до того в животі бурчить... Влітку ж відомо, які харчі: кисляк та квас... Живіт як скрутить, хоч вмирай, кінець прийшов! Тато-небіжчик, Царствіє йому Небесне, й каже: «Тьху на тебе, Христане, який же ти поганець! Я молитву читаю, а ти з животом не можеш впоратись, дихнути, словом, нічим. Йди, каже, з могили до лихой матері, або я тобі голову заступом знесу. Через тебе, поганця, скарб може в землю піти!» Я ліг під могилою і мучусь животом, навіть кольки почалися, а тато-небіжчик — здоровий чортяка був! — сам копає. І докопався він до кам'яної плити. Тоді кличе мене. Я, значить, підважив ломом, підняв ту плиту... Вірите, хлопці, ніч темна була, а з-під плити так і блищить...

— Ну й брешеш ти, Христане! — не витерпів Петро, всміхаючись і смікаючи свого вуса.

— Чого це я брешу? Йди ти к лихій годині! — Христоня підсмикнув широченні шаровари, обвів поглядом слухачів. — Нічого я не брешу! Істинна правда!

— Давай, до берега прибивайся!

— Словом, хлопці, так і блищить. Я — зирк, не повірите, а це деревне вугілля. І було його там мір із сорок. Тато й каже: «Лізь, Христане, вигрбай його». Поліз. Кидав, кидав цей страм, до самісінького світанку длубався. Коли вранці — зирк, а ось і він.

— Хто? — поцікавився Томілін, який лежав на попоні.

— Та отаман, хто ж іще. Їде дрожками: «Хто дозволив, такі-сякі?» Мовчимо. Він нас, словом, забрав — і в станицю. Позаторік до Кам'янської на суд викликали, та батько випередив — встиг умерти. Відписали, що в живих більше немає.

Знявши казана з паруючою кашею, Христоня пішов до підводи за ложками.

— А що ж батько? Обіцяв церкву збудувати — та й не збудував? — спитав Степан, коли Христоня вернувся з ложками.

— Дурний ти, Стьопо, що ж він, за вугілля, чи що збудував би?

— Коли слово казав — значить, повинен.

— Про вугілля ніякої умови не було, а скарб...

Від реготу аж спалахнув вогонь. Христоня підняв від казана бідну свою голову і зареготав голосно з усіма, хоч і не розумів, що до чого.

VII

Сімнадцять літ виповнилось Аксенії, коли її видали за Степана.

Взяли її з хутора Дубровка, що по той бік Дону, де піски.

За рік до заручин восени орала вона з батьком в степу, верст вісім від хутора. Вночі п'ятдесятилітній, вже старий батько, зв'язавши путом руки, згвалтував її.

— Скажеш хоч слово — уб'ю, а будеш мовчати — справлю плюшеву кофту і гетри з калошами. Так і затам: уб'ю, коли що... — наказав він їй.

Уночі Аксенія в одній розірваній, забрудненій кров'ю спідниці примчала на хутір. Валялась у матері в ногах — давилась плачем, розказувала... Мати зі старшим сином, отаманцем, який тільки що повернувся після служби, запрягли в бричку коні, посадили з собою Аксенію і помчали туди, до батька. За вісім верст брат за малим не загнав коней. Батька застали на стані. Він спав п'яний на сірячині, поруч валялась порожня пляшка від горілки. Аксенія бачила, як брат відчепив від брички стельвагу, ногами розбудив сплячого батька, щось у нього коротко спитав і враз ударив старого кованою стельвагою в перенісся. Удвох із матір'ю лупцювали вони його години півтори. Завжди лагідна літня мати тепер несамовито скубла на неприємному чоловікові волоссю, брат обходився ногами. Аксенія забила під бричку, закуталась із головою, мовчки здригалась... Удосвіта привезли старого додому. Він жалібно мутикав, нишпорив очима по світлиці, шукав Аксенію. З відірваного вуха на подушку текла кров і сукровиця. До вечора він помер. Людям сказали, що п'яний упав із гарби і вбився.

А через рік на гарній бричці прибули старости, щоб посватати Аксенію. Високий, з пружною шиєю, ставний Степан дівчині сподобався, на осінні м'ясиці назначили весілля. В підзимовий, з морозцем і веселим кригодзвіном день обкрутили молодих, з того дня Аксенія й оселилась в Астахівському домі молодою господаркою. Свекруха, висока, стара баба, висушена якоюсь важкою жіночою хворобою, на ранок після весілля ще до схід сонця збудила Аксенію, привела її на кухню і, машинально переставляючи рогаці, сказала:

— Ось що, любя моя невістонько, взяли ми тебе не кохатися та вилежуватися. Йди спершу подій корови, а потім ставай до печі варити. Я — вже стара, бачиш, німеч приходять, а ти прибирай до рук господарство, тобі воно буде якраз.

У той же день Степан у коморі обдумано і люто збив молоду жінку. Цілив у живіт, в груди, в спину; бив з таким розрахунком, щоб люди про це й не здогадались. Після цього він заходився гуляти на стороні, водився з повіями-жалмерками, з дому йшов мало не щоночі, замкнувши Аксенію в коморі чи в світлиці. Років півтора згадував їй образу, аж поки не родилась дитинка. Після цього трохи вгамувався, але лагідним так і не став, як і раніше, вдома ночував рідко.

Велике господарство, чимало худоби — Аксенію затигнула робота. Степан до діла майже не брався, начеше чуба і йде до товаришів на розваги: побалакати за цигаркою, перекинутися в карти, почути хуторські новини, а ходити біля худоби доводилось одній Аксенії, що не кинь — усе вона. Свекруха про допомогу теж не думала. Знесилена Аксенія ввечері падала на ліжку і, витягнувши в нитку бліді й жовтіючі губи, здригаючись від болю, розлюченими очима гляділа на стелю, згорнувшись клубком, тільки стогнала. У такі хвилини її обличчя, всіяне чорними великими веснянками, зрошував рясний смердючий піт; очі заливало пекучими сльозами. Упоравшись з роботою, Аксенія забивалась у який-небудь куток і звідти боязко і водночас з жалем спостерігала за відразливою поштаттю свекрухи.

Через півтора роки стара покинула цей світ. Того ранку Аксенії стало зрозуміло, що в неї починаються родові корчі, уже в полудень, за годину до появи на світ дитини, стара, тримаючись за двері старої стайні, кудись йшла і на ходу віддала Богові душу. Повитуха в цю хвилину виглянула на двір, щоб п'яний Степан часом не посмів зайти до породіллі, та й помітила стару, що вже лежала на землі, підібгавши під груди ноги.

Аксенія з народженням дитини прихилилась до чоловіка, та палкого почуття до нього не розгорілось, переважали жіноча жалість та звичка. Дитині не судилося прожити й року. Так що сіре життя потекло знову, і коли Мелехов Гриша став часто траплятись Аксенії поперек дороги та залицятися, — вона з жахом відчула потяг до цього чорнявого, лагідного парубка. Він добивався її настирливо, як бугай. І ця настирливість лякала Аксенію більше за все. Вона розуміла, що Степана він не боїться, нутром здогадувалася, що він від неї так не відступить, і хоч ніскільки цього не бажала, всіма силами опиралася, та все ж таки стала ловити себе на тому, що у свята і в будні ретельніше слідкує за своїм

вбранням, обманюючи себе, робила все, щоб частіше зустрітись йому на дорозі. Її проймали тепло й радість, коли при побаченні Григорій своїми чорними очима милував її важко й нестямно. Ще на світанку, тільки прокидаючись, щоб іти дойти корів, вона мимохіть усміхалась, а вже потім здогадувалась про справжню причину: «Нині чогось радісно. Чого? Григорій... Гриша...». Нове, незнайоме раніше почуття охоплювало її все сильніше й сильніше, але й лякало, і вона думками кудись обережно простувала, як ходиться в березні через Дон, ступаючи ногами на крихкий лід.

Вирядивши Степана в табори, вирішила було, що з Гришею доречно бачитись якомога менше. Після тієї рибалки, де вони вдвох тягли волок, думка така вкріпилась у ній остаточно.

VIII

За два дні до Трійці хуторяни ділили луки. На подію ходив Пантелій Прокопійович. Додому повернувся в обід, крекчучи, скинув чирики і, смачно чухаючи натруджені ходюю ноги, сказав:

— Ділянка нам випала коло Червоного яру. Трава не дуже й добра. Верхній край доходить до лісу, де-не-де — галявини. Місцями росте пирійник.

— Коли ж косити? — спитав Григорій.

— Після свят.

— Одарку теж візьмете, чи як? — спохмурніла стара.

Пантелій Прокопійович махнув рукою — відчепись, мовляв.

— Треба буде — візьмемо. Полуднувати давай, чого стоїш, крила розпустила!

Стара гриміла заслінкою, виймала з печі підігріті ші. За столом Пантелій Прокопійович у подробицях розповідав, як ділили покоси, про шахрая-отамана, який ледве не обдувив весь сход.

— Він і торік дував усіх, — вступила в розмову Одарка, — відводили ділянки, так він усе Меланку Фролову підбивав міряться.

— Стерво старе, — жував Пантелій Прокопійович.

— Тату, а колиці класти, гребти хто буде? — нерішуче спитала Дуня.

— Як це хто? А ти що робитимеш?

— Самій, тату, важко.

— Ми Аксенію Астахову покличемо. Степан нещодавно просив викосити йому. Треба уважити.

На другий день уранці до Мелеховського подвір'я під'їхав верхи на білоному жеребці Митько Коршунов. Накрапував дощ. Хмари

нависали над хутором. Митько, нагнувшись у сідлі, відчинив хвіртку і в'їхав на подвір'я. З ганку його кликнула стара.

— Ти, непосида, чого прибіг? — спитала вона з неприхованим невдоволенням. Стара недолюблювала відчайдушного і задержува- того Митька.

— І чого тобі, Ільківно, треба? — прив'язуючи жеребця до бильців ганку, здивувався Митько. — Я до Гришки приїхав. Де він?

— Під сараєм спить. Тебе, що ж, часом не параліч ударив? Пішки, виходить, не можеш ходити?

— Ти, тітонько, в кожную дірку цвях! — образився Митько. Похитуючись, розмахуючи і лясаючи халявки лакових чобіт гарненьким нагаєм, він попрямував до сарайчика. Григорій спав біля нього на знятій з передніх коліс гарбі. Митько, зіщуливши ліве око, ніби боявся промахнутись, уперіщив Григорія нагаєм.

— Вставай, мужик!

У Митька слово «мужик» служило найбільшою лайкою. Григорій рвучко схопився.

— Ти чого?

— Годі зорювати.

— Не дурій, Митько, бо ще розсерджуся...

— Вставай, діло є.

— Ну?

Митько присів на полудрабок і, зчищаючи нагаєм із чобота присохле болото, сказав:

— Мені, Грицько, прикро...

— Ну?

— Та як це так, — Митько вигадливо вилаявся, — він не він, а коли вже сотник*, то треба пишатися?

Спересердя він крізь зуби швидко щидив словами, притулюючи ногами.

— Який ще сотник?

Тримаючи його за рукав сорочки, Митько майже на вухо сказав:

— Сідлай негайно коня і помчимо на займище. Я йому покажу! Я йому так і відповів: «Давай, ваше благородіє, спробуємо». — «Веди, каже, — всіх друзів-товаришів, я вас усіх переможу, бо мати моєї кобили в Петербурзі на офіцерських гонах всі призи здобувала». Та про мене його кобила і її мати, — будь вони не ладні! — а я жеребця не дам обскакати!

Григорій наспіх одягався. Митько ходив за ним по п'ятах, заїкаючись від злості, розказував:

— Сотник цей приїхав гостювати до купця Мохова. Стривай, чий він на прізвисько? Здається, Листницький. Такий із себе тушистий, серйозний. В окулярах. Ну, та нехай! Дарма, що він в окулярах, а жеребця не дам обскакати!

Посміюючись, Григорій осіддав стару, залишену на розвід кобилу і через ворота на току, щоб не помітив батько, вїхав у степ. До займища їхали попід горою. Копита чавкали, місили грязюку. На займищі, де стояла стара тополя, на них чекали вершники: сотник Листницький на підтягнутій красуні-кобилі і чоловіків із сім хутірських хлопців.

— Звідки будемо скакати? — спитав Митька сотник, поправляючи пенсне, він оцінююче глянув на могутні м'язи на грудях Митькового жеребця.

— Від тополі до Царьового ставка.

— Де ж той Царів ставок? — короткозоро примружив очі сотник.

— Та тамечки, ваше благородіє, коло лісу.

Вишикували коней. Сотник підняв над головою нагайку. Погон на його плечі згорбився.

— Як скажу «три» — пускати! Ну? Раз, два... три!

Першим, припадаючи до луки, рвонув сотник, рукою він притримував кашкет. Він на секунду випередив інших, Митько з відчайдушно блідим обличчям підвівся на стременах. Григорію здавалося, що він нестерпно довго опускав на круп жеребця занесений над головою батіг.

Від тополі до Царьового ставка — версти три. На півдорозі Митьків жеребець, витягуючись стрілою, наздогнав кобилу сотника. Григорій гнав нехотя. Відставши з самого початку, він кучо чвалав, втім не випускав з очей скакунів, що, віддаляючись, ділились на групи.

Коло Царьового ставка від весняної повені залишився піщаний косогір. Його жовтий верблюжий горб подекуди заріс гостролистою гадючою цибулею. Григорій побачив, як на косогір одночасно вискочили і зникли на тому боці сотник і Митько, а далі поодиноці примчались інші. Коли він під'їхав до ставка, то спітнілі коні вже стояли табуном, хлопці, спішившись, оточили сотника. Митько, не стримуючи радості, аж світився. В кожному його русі відчувалася перемога. Сотник же, несподівано для Григорія, ні краплі не виявляв збентеження: зіпершись спиною до дерева, він курив цигарку і, вказуючи пальцем на свою мокру, мов скупану, кобилу, виправдовувався:

— Я на ній проскакав півтори сотні верст. Учора тільки приїхав зі станції. Була б вона свіжішою, ніколи б ти, Коршунов, мене не обігнав би.

— Можливо, що й так, — великодушно не заперечив Митько.

— Прудкішого жеребця, ніж його, в усій окрузі не знайдеться, — із заздрістю сказав ластатий хлопчина, який виявився останнім.

— Добрячий кінь, — Митько тремтячою від хвилювання рукою поплескав жеребця по шії і, силуючись посміхаючись, глянув на Григорія.

*Офіцерський чин для козаків у царській армії (рівноцінний — поручик).

Відокремившись від решти, вони вдвох поїхали похід горою, а не вулицею. Сотник з ними попрощався холодно, лише підніс до кашкета два пальці і відвернувся.

Уже коли провулком під'їжджали до подвір'я, Григорій побачив, що назустріч їм трапилася Аксенія. Вона на ходу обципувала гілочку, та коли побачила Григорія, ще нижче опустила голову.

— Чого засоромилася, буцімто ми голі їдемо? — гукнув, підморгуючи, Митько: — Калинонька моя, ой, гіркуватенька!

Григорій, дивлячись перед собою, уже майже минув її, та раптом вдарив сумирну кобилу батоном. Від цього кобила присіла на задні ноги — брикнувши, заляпала Аксенію болотом.

— Н-у-у, нема розуму!

Григорій різко розвернувся і направив на Аксенію розгарячілу кобилу:

— Чого не вітаєшся?

— Не гідний ти того!

— За це й обляпав. Не пишайся!

— Пусті! — крикнула Аксенія, махаючи рукою перед мордою кобили. — Що ж ти мене конем топчеш?

— Це кобила, а не кінь.

— Все одно, пусті!

— За що сердися, Ксенько? Невже за недавнє, що було на займищі?..

Григорій перехопив її погляд. Аксенія хотіла щось відрізати, але з куточка її темного ока лишень несподівано викотилась сльозинка, а губи жалібно сіпнулись. Вона, скотнувши образу, видавила:

— Облиш, Гришо... Нічого я не серджусь... Я... — і пішла собі.

Митька присоромлений Григорій наздогнав уже біля воріт.

— Прийдеш сьогодні на вулицю? — спитав Митько.

— Ні.

— Чому? Мо' ночувати покликала?

Григорій витер долонею чоло і не відповів.

IX

Після Трійці в хутірських дворах тільки й залишилось: сухий, розкиданий на підлогах чебрець, сліди порохняви замість м'ятого листя та зморщені, вже всохлі, бо ж зрубали їх ще молоденькими, дубові та ясеневі гілки, що стирчали біля воріт та ганків.

Після Трійці почали косовицю сіна. З раннього ранку на займищі рябіло від святкових жіночих спідниць, яскравого шитва завісок, барвистих хусток. У хуторі було заведено, що на косовицю виходили гуртом, усі одночасно.

І косарі, і ті, хто мали гребти сіно, вбирались так, як вбираються на найбільше свято року. Так повелося здавна.

Від Дону до далеких вільхових заростей під косами здригався і зітхав скошений луг.

Мелехови ж припізнилися. На косовицю рушили, коли вже майже пів-хутора порядкували на лузі.

— Довго зорюєш, Пантелію Прокопійовичу! — жартували вже впрілі косарі.

— Не моя це провина, бабська! — усміхався старий, поганяючи воли плетеним із сириці батоном.

— Доброго здоров'я, односуме! Припізнівся, брате, припізнівся... — вітав його високий, з брилем на голові козак, мантачачи край дороги косу.

— Невже трава пересохне?

— Якщо риссю поїдеш, то встигнеш, а так пересохне. Твоя ділянка в якому місці?

— Аж під Червоним яром.

— Ну, поганяй рябих, бо до вечора не доїдеш.

— Вони у мене й риссю бігають.

Ззаду на гарбі сиділа Аксенія, хусткою закривши від сонця лице. Крізь вузьку, залишену для очей щілину, вона байдуже й строго дивилася на Григорія, який сидів проти неї. Одарка, теж закутана і святкова, звівши з гарби ноги, годувала довгою, в прожилках, цицькою немовля, яке засинало на руках. Дуня тряслась на полудрабку, вона щасливими очима розглядала луки та зустрічних людей. Її веселе, вже засмагле, з ластовинням на перенісці обличчя ніби промовляло: «Мені тому весело й гарно, що небо синє й безхмарне, та й день видався такий світлий і гарний; а ще тому, що на душі в мене спокійно і чисто. Мене переповнює радість, і більш мені нічого не треба». Пантелій Прокопійович, натягаючи на долоню рукав бязевої сорочки, витирав стікаючий з-під козирка піт. На його зігнутій, щільно обтягнутій сорочкою спині також виступили мокрі плями. Сонячне проміння пронизувало сиві каракульові хмари, лило море кривих імлістих цяток.

Денна спека наростала. Обскубані вітрами хмарки пливли в'яло, точнісінько так само ліниво помахував над волами батоном Пантелій Прокопійович, ніби щоразу вагався: вдарити йому по гострих волових крижах, чи обійдеться. Воли, очевидно, здогадувались про його настрій, тож ходу свою не пришвидшували, так само сонно, навпомацки переставляли клішнівні ноги, метляли хвостами. Над ними кружляв зелено-золотистий, з жовтогарячим відтінком гедзь.

Там, де для таборів усе вже викосили, світилися блідо-зелені плями; там же, де ніхто не ступав, вітерець кошлатив зелену з чорним шовкову траву.

— Ось тутечки наша ділянка, — змахнув батоном Пантелій Прокопійович.

— Від лісу будемо починати? — перепитав Григорій.

— Можна й з цього краю. Тут я глаголь* лопатою вишкріб.

Григорій випріг стомлені воли. Батько, зблискуючи сергою, пішов шукати слід вирубленої на краю глаголі.

— Неси коси, — невдовзі покликав він, махаючи рукою.

Григорій пішов, приминаючи траву. Від гарби за ним на траві протоптався хвилястий слід. Пантелій Прокопійович перехрестився на біліючий удалині шпиль дзвіниці, і взяв у руки косу. Його горбатий ніс лоснів, ніби його щойно вкрили лаком, на запалих темних щоках россою виступив піт. Він усміхнувся, в чорній бороді разом забілили змочені слиною, здорові густі зуби, і зробив перший замах, повернувши вправо зморшкувату шию. Саженне півколо зрізаної ширинної з сажень трави лягло йому під ноги.

Григорій слідував за ним, злегка примруживши повіки, клав свій трав'яний покіс. Попереду цятками райдуги майоріли жіночі хустини, але він шукав одну, білу з мережаною габою; оглядався на Аксенію і, стараючись йти з батьком у ногу, знову махав косяю.

Думка про Аксенію не залишала його. Напівзаплющивши очі, він подумки її безсоромно та ніжно цілував, казав їй невідомо де чути гарячі й німі слова; але швидко все це від себе відганяв, лічив свої кроки — раз, два, три, раз, два, три, — а в пам'яті зринали уривки спогадів: «Сиділи під мокрою копицею... в індолі гуділа цикада... місяць над займищем... і з коула в калюжку рідкі краплі, точнісінько, як зараз — раз, два, три... Добре, ой, добре ж як!..»

Біля табору почувся сміх. Григорій оглянувся: Аксенія, нахилившись, щось говорила Одарці, яка лежала під гарбою, а та у відповідь махала рукою, і обидві знову реготали. Дуня сиділа на дишлі, тонесеньким голосом співала.

«Дійду ген до того кущика, тоді вже косу помантачу», — подумав Григорій і відчув, як коса пронизала щось грузьке. Нахилився, щоб подивитись: із-під ніг у зарослі з писком пошкунтильгало маленьке дике каченя. Біля ямки зі схованим гніздом валялося ще одне каченя, перетяте косяю надвоє, інші з цвірканням розсипалися в траві. Григорій поклав на долоню скалічене каченя. Воно щойно вбралося в жовто-брунатні палки, тобто зовсім недавно вилупилось із яйця, його пух ще навіть зберігав живе тепло. На розкритому плискатому дзьобикові світився рожевий пухирчик крові, намистина ока хитро примружена, ще теплі лапки легенько здригались. Дивлячись на це вмираюче створіння, що

лежало в нього на долоні, Григорій відчув, як його пронизує пекучий жаль.

— Що знайшов, Гришо?..

Стрибаючи через покоси, притьмом бігла Дуня. Спереду в неї метлялись дрібно заплетені коси. Григорій скривився, кинув каченя і зі злістю махнув косяю.

Після обіду жінки почали гребти. Скошена трава в'яла й сохла, наповнюючи повітря густим дурманом. Обідали швиденько. Сало та козачка присяга — пісний кисляк, привезений з дому в торбі — це й увесь обід.

— Додому їхати зайве, — сказав за обідом Пантелій Прокопійович, — хай воли попасуться в лісі, а завтра, як сонце зіб'є росу, докосимо.

Косити кинули, коли вже смеркалось. Аксенія догребла останні рядки, пішла в табір варити кашу. Вона в душі весь день злісно насміхалась над Григорієм, кидала на нього зневажливі погляди, ніби розраховувалась за велику пекучу образу. Похмурий і зовсім байдужий Григорій погнав волів напувати до Дону. Батько весь час крадькома стежив і за ним, і за Аксенією. Кинувши на Григорія не зовсім привітний погляд, він звелів:

— Повечеряєш, а потім стережи воли. Гляди, в траву не пускай. Сіряк мій візьмеш.

Одарка вклала дитину спати під гарбою, і вони з Дунею відправились у ліс назбирати хмизу.

Над займищем на чорному недосяжному небі набичено рухався шербатий місяць. Над вогнищем сніговієм кружляли метелики. Вечеряти влаштувались на розстеленому рядні. В польовому закоптілому казані допрівала каша. Одарка підтичкою витерла ложки, гукнула Григорія:

— Йди вечеряти!

Випливши з темряви в накинутому на плечі сіряку, Григорій підійшов до багаття.

— Ти чого це такий насуплений? — усмінулась Одарка.

— Поперек ломить, мабуть, на дощ, — спробував віджартуватись Григорій.

— Він воли стерегти не хоче, їй-Богу. — Дуня посміхнулася, сіла коло брата і спробувала з ним заговорити, але розмова якось не в'язалася. Пантелій Прокопійович поважно сьорбав кашу, тільки на зубах хрускало недоварене пшоно. Аксенія їла, опустивши очі, на Одарчині жарти посміхалася неохоче. Щоки її палали, вкривались збудженим рум'янцем.

Григорій встав перший, пішов до волів.

— Гляди, щоб воли чужу траву не перетолочили! — гукнув йому навздогінці батько і поперхнувся кашею, довго сухо відкашлювався. Дуня надувала щоки, давилася сміхом. Вогонь

*Глаголь — знак-відмітка, подібний до букви «Г».

згасав. Дим від багаття обволікав косарів медовим запахом горілого листа.

Опівночі Григорій крадькома підійшов до табору, і, не доходячи кроків десять, зупинився. Пантелій Прокопійович спав на гарбі і часто хропів. З-під попелу, мов золоте павине око, виглядав не залитий з вечора вогник.

Від гарби відділилась сіра закутана постать і зигзагами помалу наблизилась до Григорія. Не доходячи два-три кроки, постать спинилась. Аксенія. Вона. Гулко й водночас часто забилося у Григорія серце; присівши, подався вперед, відкинув поли сіряка і пригорнув її до себе — покірну, палаючу жаром. У неї підгинались в колінах ноги, вся тремтіла і здригалась, навіть зуби цокотіли. Григорій ривком підхопив її на руки — так вовк кидає собі на хребет зарізану вівцю, — і, плутаючись у полах сіряка, важко дихаючи, побіг.

— Ой, Гришень-ко-о-о... Гри-шо-о... Батько!..

— Мовчи!..

Пручаючись, задихаючись від кислого запаху овечої шерсті, не в змозі подолати гірке каяття, Аксенія тихо скрикнула низьким жалібним голосом:

— Пусти, чого ж тепер... Сама піду!

X

Не лазуровим*, яскраво-червоним цвітом, а собачою дурійкою, придорожною блекотою розквітає пізніє жіноче кохання.

Із тої косовиці Аксенія ніби заново народилась. Ніби хтось позначку зробив на її лиці, тавро випалив.

При зустрічі з нею замужні жінки ехидно щирилися, хитали вслід головами, дівчата заздрили, а вона гордо й високо несла свою щасливу, але страмну голову.

Незабаром про Гришине кохання взнали всі. Спочатку говорили про це пошепки, — вірили й не вірили, але після того, як хутірський пастух Кузьма Кирпатий вдосвіта побачив їх біля вітряка, де вони проти місяця лежали в невисокому житті, пересуди покотились каламутною прибіжною хвилею.

Дійшов поговор і до Пантелія Прокопійовича. Якось у неділю він завітав до Мохова в крамницю. Людей — не прощтовхнутися. Та коли ввійшов — начебто всі самі розступилися, почали пересміхатися. Пробрався до прилавка, де відпускали мануфактуру. Товар показувати йому взявся сам хазяїн, Сергій Платонович.

— Щось тебе, Прокопійовичу, давненько не видно?

— Справ багато... Невпорання в господарстві.

— Чому ж? Сини вже он які, а в господарстві не так, як слід?

— А що сини: Петро в таборах, удвох з Гришею тільки й крутимось.

Сергій Платонович надвоє розділив високу гнідувату борідку, промовисто перевів погляд на козаків, які отучували його з усіх боків.

— Ну, голубе, а чого ж це ти замовчуєш?

— А що?

— Як що? Сина задумав женити, а сам — ні слова.

— Якого сина?

— Так Григорій же у тебе нежонатий.

— Поки що не збирався...

— А я чув, ніби в невістки береш... Степана Астахова Аксенію.

— Я? Від живого чоловіка... та ти, Платоновичу, жартувати надумав? Га?

— Який же це жарт, так люди кажуть.

Пантелій Прокопійович рукою розгладив на прилавку розгорнутий сувій і, круто повернувшись, зашкунтильгав до виходу. Він рушив прямо додому. Йшов, нахиливши насушлену голову, стискаючи в кулаки жилаві пальці, більше звичного припадав на кульгаву ногу. Порівнявшись із астахівським подвір'ям, глянув через пліт: нарядна Аксенія, якась ніби помолоділа, з гнучким станом, йшла з порожнім відром у курінь.

— А-гов... почекай-но!..

Пантелій Прокопійович чортом попхався в хвіртку. Аксенія зупинилась, вирішила його зачекати. Ввійшли в курінь. Чисто виметена долівка присипана супіском, у передньому кутку на лаві вийняті з печі пиріжки. Із світлиці пахло старим одягом і, що зовсім дивно, — анісовими ганусовими яблуками.

До ніг Пантелія Прокопійовича став лащитись рябий головатий кіт. Вигнувши спину, він привітно потерся об чобіт. Пантелій Прокопійович шваркнув його під лавку і, дивлячись на брови Аксенії, крикнув:

— Ти що ж це робиш?.. Га?.. Ще не вивітрився чоловічий слід, а ти вже хвіст на сторону! Гришці кров спущу за таке діло, ще й Степанові твоєму пропишу!.. Я йому пропишу!.. Хай знає!.. Ах ти — курва і мати твоя — сучка, мало тебе били!.. Щоб від сьогоднішнього дня й нога твоя не ступала на мій баз! Фіглі-міглі заводити з хлопцем, а Степан прийде — так мені ж...

Аксенія, зіщуливши очі, слухала. І враз безсоромно війнула подолом, обдала Пантелія Прокопійовича запахом жіночих спідниць і з кривлянням, вишкірившись, грудьми пішла на нього.

— Ти хто мені, свекор, чи що? Га? Свекор?.. Ти що мене вчиш? Йди своєю товстозадю вчи! На своєму базу порядкуй!.. Я тебе, чорта кривого,

*Лазуровою квіткою на Дону називають степовий тюльпан.

культю таку, в очі не бачу!.. Забирайся звідси, не пінься, як кнур, не злякаєш!..

— Чекай, дурна!

— Нема чого чекати!.. Йди, звідкля прийшов! А Гришку твого захочу — з кістками з'їм і нічого мені не буде!.. Ось візьми! Хочеш! Ну, любий мені Гришка, ну? Вдариш, чи що? Мужу напишеш? Пиши, хоч наказному отаманові, а Гришка мій! Мій! Мій! Володію ним і буду водіти!

Аксенія наступала на сторопілого Пантелія Прокопійовича грудьми (вони билися під вузькою кофтиною, мов стрепет у сільці), пекла його жаром чорних очей, стьобала словами — страшними і безсоромними. Пантелій Прокопійович, звівши брови, відступав до виходу, намацав у кутку свій костур і, махаючи рукою, задом відчинив двері. Витісняючи його з сіней, ковтаючи повітря, Аксенія, як навіжена, кричала:

— За все моє життя за гірке відкохаю!.. А там хоч убийте!.. Мій Гришка! Мій!

Пантелій Прокопійович тільки й того, що пробубонів собі щось у бороду і зашкунтильгав додому.

Григорія він знайшов у світлиці. Не кажучи й слова, потягнув його костуром уздовж спини. Григорій, вигнувшись, повиснув на батьковій руці.

— За що, тату?

— За діло, со-ба-а-а-чий сину!..

— За що?

— Не капости сусідові! Не ганьби батька! Не волочись — жеребець! — хрипів Пантелій Прокопійович, таскав Григорія по світлиці, намагаючись звільнити костур.

— Бити не дозволю! — важко сопів Григорій і, зціпивши зуби, вихопив у батька костур. Хрусь ним об коліно, і костур — у друзки!..

Пантелій Прокопійович почастивав сина по шій твердим кулаком.

— На сході зашмагаю!.. Ах ти, чортове сім'я, прокля-я-а-тий син! — тупав він ногами, замажуючись ще раз, щоб завдати удару. — На Марфі-дурці оженю!.. Я тебе вичищу!.. Бачиш, ти!..

На галас прибігла мати.

— Прокопійовичу, Прокопійовичу!.. Охолонь трошки!.. Стривай!..

Але старий розійшовся не на жарт: раз пхнув дружину, перекинув стілик зі швацькою машинкою, і, зігнавши злість, вискочив на подвір'я... Григорій навіть не встиг зняти сорочку з розірваним у бійщі рукавом, як двері гучно гримнули, і в дверях, ніби ураган, з'явився Пантелій Прокопійович.

— Жениги треба сучого сина!.. — він покнячому хвищнув ногою, втупив очі в мускулисту спину Григорія.

— Жениги буду!.. Завтра ж поїду сватати. Дожив, що через сина у вічі сміються!

— Дай сорочку одягнути, потім будеш сватати.

— Жениги буду!.. На дурці оженю!.. — гримнув дверима, протупав по ганку і кроки його стихли.

XI

За хутором Сетраківськовим у степу рядами вишикувалися накриті брезентом вози. Дивовижно швидко виросло охайне містечко, з білими дахами, прямими вуличками й невеличким майданчиком у центрі, де ходив вартовий.

Табори, як і щороку, в травні місяці зажили буденним, розміреним життям. Команда козаків, що вартувала на пасовищі, приганяла коней у табір. Коней чистили, сідали, потім велась перекличка, починали шикуватись. Гучно розпоряджався старший у таборі, штабс-офіцер, покрикував військовий старшина Попов, метушився військовий пристав, горланили, муштруючи молодих козаків, їхні урядники. За горбком сходились в атаках, хитро оточували й обходили «ворога», а котрі старші — ті від таких занять ухилялися.

Козачий люд хрипів від спеки й горілки, а над довгими шеренгами критих возів гуляв духмяний хвилюючий вітер, було чути, як десь далеко свистіли ховрашки, степ кликав до себе — подалі від житла та диму побілених куренів.

За тиждень до того дня, коли повинні були повертатися з таборів, до Івана Томіліна, рідного брата батарейця, приїхала дружина. Привезла домашніх високих паляниць, різних гостинців та пригоршню хутірських новин.

На другий день ще спозаранку зібралася додому. Від козаків сім'ям і знайомим повезла вітання, настанови, лишень Степан Астахов переказувати нічого не захотів. Напередодні він занедужав, лікуватися взявся горілкою, то ж завдяки цьому не бачив не тільки дружини Томіліна, а й білого світу не бачив. На навчання не поїхав; на його прохання фельдшер пустив йому кров, поставив на груди дюжину п'явок.

Степан сидів в одній спідній сорочці, зіпершись на колесо своєї брички, кашкет з білим верхом упирався в колесо, витираючи собою мастило; відкопиливши губу, він дивився, як п'явки, всмоктуючись у випуклі півкулі його грудей, набухали чорною кров'ю, росли на очах. Поруч стояв полковий фельдшер, курив цигарку, сидів крізь рідкі зуби тютюновий дим.

— Легшає?

— Від грудей відтягує. Серцю, ніби, простір...

— П'явки — перші ліки!..

До них підійшов Томілін. Кивнув.

— Степане, щось сказати треба.

— Кажі.

— Відійдемо на хвилинку.

Крякнувши, Степан підвівся, пішов за Томіліним.

— Ну, кажи.

— Баба моя приїздила... Уже поїхала.

— Ну...

— Про твою жінку на хуторі балакають...

— Що?

— Недобре балакають.

— Ну?

— Із Гришею Мелеховим тягається. Люди це бачать.

Степан сплотив, почав зривати з грудей п'явки, давити їх ногою. Розчавивши останню, застібнув комір сорочки, а потім, ніби чогось злякавшись, знову розстібнув... Білі, ніби нафарбовані крейдою губи не знаходили спокою: тіпались, витягувались, недобре, примхливо всміхались, збирались у синюватий вузол... Томіліну здалося, ніби Степан жує щось тверде, не підвладне його зубам. Лице знову повільно червоніло, але всередині закам'янілі губи міцно тримали зуби. Знявши кашкет, Степан рукавом витер з білого верха масну пляму і з викликом сказав:

— Спасибі за вісті.

— Хотів попередити... Ти звиняй... Так, мовляв, і так вдома...

Томілін співчутливо ляснув себе по шароварам і пішов розсідлувати коня. Табір наповнювався людським гомоном. Козаки повернулись після занять. Степан ще якусь хвилю мовчки постояв, пильно й суворо розглядаючи на кашкеті брудну чорну пляму. Йому на чобіт вилазила напівжива, розчавлена п'явка.

XII

До повернення козаків із таборів залишалось півтора тижні.

Аксенія очманіла від свого запізнитого гірко-го кохання. Григорій же, забувши батьків наказ, увечері крадькома пробирався до неї і милувався до світанку.

За два тижні він нагадував собою коня, здолавшого неймовірно велику відстань. Від недосипання на його обличчі раніше коричнева шкіра віддавала синню, стомлено дивились чорні, сухі, глибоко запалі очі. Аксенія забувала запинати хустку, під очима теж з'явилися сумні темні синці; її припухлі, трохи вивернуті жадібні губи тривожно й зухвало всміхались.

Такими незвичайними були їхні шалені стосунки, так нестямно згорали вони в несподіваним безсоромнім полум'ї, не цурались людей і нічого не приховували, в сусідів на очах марніли й чорніли, так що зустрічні чомусь відвертали при зустрічі з ними очі.

Товариші, ті, які ще недавно кепкували над Григорієм за його зв'язок з Аксенією, тепер же в товаристві Григорія мовчали, почували себе в його присутності ніяково, вимушено. Жінки, в душі заздрячи, засуджували Аксенію, злорадно чекаючи повернення Степана, нидли звірячою цікавістю. Кожна тільки й гадала, що ж тепер буде...

Коли б Григорій ходив до жалмерки Аксенії, вдаючи, що робить це потайки, коли б жалмерка Аксенія жила з Григорієм, зберігаючи це у відносній таємниці і водночас не цуралася б інших, то в цьому нічого особливого не було б, що муляло б очі. Хутір погомонів би й перестав. Але вони жили майже не ховаючись, їх зв'язувало щось велике, зовсім не схоже на випадкову зустріч, і тому на хуторі вирішили, що це — злочинна розпуста, і хутір припинишк, очікуючи: ось вернеться Степан — вузлика й розв'яже.

* * *

У світлиці над ліжком напнута мотузка. На ній нанизані порожні катушки — для білих і чорних ниток. Висять вони для краси. На них на нічліг сідають мухи, від них аж до стелі мерехтливо павутиння.

Григорій лежить на голій прохолодній руці Аксенії і дивиться вгору, де висить ланцюжок катушок. Другою рукою — грубими від роботи пальцями — Аксенія перебирає на закинутій голові Григорія шорсткі, мов із кінського волосся, кучері. Жіночі пальці пахнуть теплим коров'ячим молоком. Коли Григорій повертає голову, то носом тикається Аксенії під пахву, — тоді в ніздрі молодим хмелем б'є гострий, солодкуватий жіночий піт.

У світлиці, крім дерев'яного фарбованого ліжка з різьбленими шишками по краях, коло дверей стоїть кована містка скриня з Аксеніним приданим та одягом. На чільному місці стіл, клейонка з генералом Скобелевим, який мчить конем на схиліні перед ним махровиті прапори, два стільці, вгорі образи в паперовому, яскраво-вбогому оздобленні. Збоку на стіні засиджені мухами фотографії: гурт козаків, — чубаті голови, випнуті груди з ланцюжками від годинників, оголені клинки палашів. Це Степан із товаришами, ще на дійсній службі.

На вішалці висить неприбраний Степанів мундир. Місяць заглядає через вікно, недовірово обмацує на погонах мундира дві білі урядницькі шлички.

Зітхаючи, Аксенія цілує Григорія вище перенісся, в розвилку брів.

— Грицю, колосочку мій...

— Чого тобі?

— Лишилося дев'ять днів...

- Ще не скоро.
- Що я, Грицю, буду робити?
- Хто ж його знає.

Аксенія тамує зітхання й знову пестить і збирає сплутаний чуб Грищі.

— Вб'є мене Степан... — не то питає, не то стверджує вона. Григорій мовчить. Йому хочеться спати. Він насилу роздирає клейкі повіки, прямо над ним мерехтить синню безодня Аксенієвих очей.

— Чоловік вернеться, либонь, кинеш мене? Злякаєшся?

— Мені нічого його боятись, ти — жінка, ти й бійся.

— Зараз, коли я з тобою, то не боюся, а посеред дня, як почну думати, і жах мене бере...

Григорій зітхає, повертає голову на другий бік і каже:

— Степан прийде — це не штука. Батько он мене оженити збирається.

Усміхнувшись, Григорій хоче ще щось сказати, але відчуває, що рука Аксенії під його головою враз якось кволо в'яне, вдавлюється в подушку і, сіпнувшись, в наступну мить знову набирає силу, стає такою ж, як і до цього.

— Кого ж засватали? — стишено питає Аксенія.

— Лише збирається їхати. Мати балакала, будімто, до Коршунових, їх Наталію.

— Наталія... Наталка — дівка гарна... Дуже гарна... Що ж, женись... Недавно бачила її в церкві... Такою нарядною була...

Аксенія говорить швидко, та слова розповзаються, неживі й безбарвні слова не доходять до слуху.

— Мені її вроду за халявкою не носити. Я б із тобою оженився.

Аксенія рвучко висмикує з-під голови Григорія руку, сухими очима дивиться у вікно.

На дворі жовта нічна прохолода. Від хліва лягає важка тінь. Сюрчать коники. Над Доном гудуть водяні бики, похмурі баскі звуки крізь одинарне віконце проникають у світлицю.

- Гришо!
- Щось надумала?

Аксенія хапає податливі, скупі на ласку Гришові руки, притуляє їх до грудей, до холодного, змертвілого лица і жалібним голосом кричить:

— Навіщо ти, клятий, прив'язався до мене? Що я буду робити?.. Гриць-ко-о-о!.. Душу ти мені виймаєш!.. Пропала я... Степан прийде — що я тоді скажу?.. Хто ж за мене заступиться?..

Григорій мовчить. Аксенія сумно розглядає його гарний хрящуватий ніс, вкриті тінню очі, німі губи... І враз хвиля почуттів рве греблю стриманості: Аксенія безтямно цілує його обличчя, шию, руки, шорстку кучеряву чорну поросль на грудях. У проміжках, задихаючись,

вона переходить на шепотіння, і тоді Григорій відчуває, як вона сильно тремтить.

— Грицю, друженьку мій... Рідний... давай втечемо. Любий мій! Давай киньмо все, та й підемо. І чоловіка, і все кину, тільки б ти був... На шахти подамось, далеко. Кохатиму тебе, жалітиму... На Парамоновських рудниках у мене рідний дядько у стражниках служить, він нам може... Грицю! Хоч словечко зрони.

Григорій дашком переламує ліву брову, परिнає в задуму і раптом розплющує свої гарячі, неруські очі. Вони сміються. Іскряться глумом.

— Дурна ти, Аксеніє, дурна! Гуториш, а послухати нічого. Ну куди я піду від господарства? Знову ж, мені на той рік на службу. Не годиться таке діло... Від землі я нікуди. Тут степ, дихнути є чим, а там? Минулої зими їздив я з батьком на станцію, мало не пропав. Паровози ревуть, вугілля там палять, тому дух від нього важкий. Як тільки люди живуть — не знаю, може, вони звикли до цього самого чаду... — Сплюнувши, Григорій ще раз каже: — З хутора я нікуди не піду.

За вікном зовсім стемніло, на місяць наповзла хмарка. Жовта, розлита надворі прохолода меркне, втрачають обриси ще недавно чіткі тіні, і вже не розібрати, що бовваніє за плетеним тинном: тогорічний рубаний хмиз, чи то притулився до тину старий бур'ян.

У світлиці темрява теж густішає, на висячому біля вікна козацькому мундирі Степана мерехтять урядницькі шлички, і в цій сірій, непорушній темряві Григорій зовсім не помічає, що плечі Аксенії починають дрібно тремтіти і на подушці беззвучно здригається стиснута долонями голова.

XIII

З того дня, як до Томіліна приїжджала його дружина, Степан геть змарнів на лиці. Брови опустились на очі, чоло перерівав глибокий і суворий рівчачок. Він мало спілкувався з товаришами, із за найменших дрібниць злився і починав сварку, ні за віщо полаявся з вахмістром Плешаковим, на Петра Мелехова майже не дивився. Обірвалася ниточка, яка зовсім недавно єднала їх. У нього дедалі більше закипала важка злість, з нею Степан ішов, як кінь із гори, що поніс вершника. Додому вони вертались ворогами.

Треба ж було статися так, що випадок прискорив розв'язку в тих незрозумілих і ворожих відносинах, що склалися в них останнім часом.

Із таборів поїхали як і вперше вп'ятьох. У бричку запрягли коней Петра і Степана. Христоня на своєму їхав верхи. Томіліна біла пропасниця, він лежав у буді під щинеллю. Федот Бодовсков правити кінями лінувався,

тому бути кучером взявся Петро. Степан ішов біля брички, збиваючи батоном яскраво-червоні маківки придорожного татарнику. Пішов дощ. Густий чорнозем смолою налипав на колесах. По-осінньому сизе небо затягнули хмари. Настала ніч. Куди не глянь, не видно було, щоб світився якийсь хутір. Петро часто підганяв коней батоном. І тутечки в темряві крикнув Степан:

— Ти що ж це, туди твою... Свого коня жалієш, а одного мого батоном переїшиш?

— Дивись краще. Який не тягне, того й поганяю.

— Коли б я тебе самого не запряг. Турки — вони дужі...

Петро кинув віжки.

— Тобі чого треба?

— Сиди вже, не вставай.

— Так-то. Краще б помовчав.

— І чого ти до нього присікався? — подав свій голос Христоня, під'їжджаючи до Степана. Той нічого не відповів. У темряві його обличчя не видно було. З півгодини їхали мовчки. Шамкотіла під колесами грязюка. Навіваючи дрімоту, на брезентовий верх сіявся, як через сито, дощ. Петро, поклавши віжки, палив. Подумки підбирав найбільш образливі слова, які він у разі нової сутички скаже Степанові. Його підбурювала злість. Хотілося щось якомога дошкульніше сказати цьому негідникові Степанові, висміяти його.

— Посунься. Дай я в халабуду пролізу, — Степан, злегка штовхнувши Петра, скочив на підніжку.

І в цю мить бричка несподівано сіпнулася і стала. Ковзаючись, коні затупцювали на місці, з-під підків посипались іскри. Гримнув натягнутий барок.

— Тпррр!.. — крикнув Петро, зіскакуючи з брички.

— Що там таке? — сполошився Степан.

Підскочив Христоня.

— Поламался, чорти його?..

— Засвіти!

— Сірники в кого?

— Степане, кинь сірники!

Попереду, схрапуючи, бився кінь. Хтось витер сірника. Жовтогаряча пляма світла — і знову темрява. Тремтячими руками Петро став мацати спину впалого коня. Смикнув за повід.

— Но!

Кінь, зітхнувши, геть звалився набік, тріснув дишель. Підбіг Степан, негайно засвітив пучку сірників. Кінь його лежав, підкидаючи вгору голову. Передня нога по коліно вгрузла в завалену бабакову нору.

Христоня метушився, відчіплюючи посторонки.

— Ному йому визволяй!

— Розпрягай Петрового коня, мерщій!

— Стій, про-кля-тий! Т-пррр!..

— Він брикається, диявол. Оступись!

Насилу звели Степанового коня на ноги. Весь у болоті, Петро тримав коня за повід. Христоня навколішки лазив у грязюці. Мацав його мляво підняту ногу.

— Мабуть, перелом... — басом сказав він.

Федот Бодовсков поплескав долонею по кінській спині.

— Ану, потягни, може, піде?

Петро смикнув до себе повід. Кінь, не ступаючи на ліву передню ногу, стрибнув і заіржав. Томілін, одягаючи шинель в рукава, безпорадно топтався довкола.

— Брѳохнулися, матір вашу!.. Загубили коня, ет!

Степан, який до цього стояв мовчки, ніби за наказом притїма відштовхнув Христоню і кинувся на Петра. Цїлив у голову, але помилився — вдарив у плече. Зчепились. Впали в болото. Тріснула на комусь сорочка. Степан підім'яв під себе Петра і, притиснувши його голову коліном, лупив кулаками. Христоня, матюкаючись, розтягнув їх.

— За що?.. — спльовуючи кров, кричав Петро.

— Гадука, а не їздовий! Бездоріжжям не їзди!

Петро намагався звільнитися із Христоніних рук:

— Ну-ну-ну! Побалуй у мене! — гудів Христоня, однією рукою притискуючи Петра до брички.

До пари з Петровим конем запрягли низькорослого, але міценького коника Федота Бодовскова.

— Сїдай на мого! — наказав Степанові Христоня.

Сам поліз у будку до Петра.

Тільки опівночі добрались на хутір Гнилівський. Зупинились біля крайнього невеличкого куреня. Христоня пішов проситись переночувати. Незважаючи на пса, що хапав його за поли шинелі, він добрався до вікна, відхилив віконницю, пошкрябав нігтем шибку.

— Хазяїне!

Шурхіт дощу і дзвінкий собачий гавкіт.

— Хазяїне! Агов, добрі люди! Пустіть, Христа ради, заночувати. Га? Служиві, із таборів. Скільки? П'ятеро нас. Ага, ну, спаси Христос.

— Заїжджай! — гукнув він, повертаючись до воріт.

Федот завів на подвір'я коней. Зачепився за свиняче корито, залишене серед подвір'я, вилаявся. Коней поставили під навіс біля хліва. Томілін, не попадаючи зуб на зуб, посунув у хату. Петро з Христонєю залишилися у будці.

На світанку зібралися їхати далі. Степан вийшов із хати, слідом за ним ледве пересувала

ноги старезна горбата бабуся. Запрягаючи коней, Христоня співчутливо сказав:

— Ет, бабуню, як тебе зігнуло! Мабуть, так у церкві поклони класти зручно, трішки нахилилася — вже й земля.

— Соколику ти мій, отаманець, мені поклони бити зручно, а на тобі собак вішати... Кожному своє, — стара суворо посміхнулася, здивувавши Христоню рясною низкою нез'єдених дрібних зубів.

— Ти ба, яка зубаста, чисто тобі шука. Хоч би мені на бідність подарувала з десяток. Молодий ось, а жувати нічим.

— А я з чим залишусь, хороший мій?

— Тобі, бабуню, кінські вставимо. Однаково помирати, а на тому світі на зуби не дивляться: угодники — вони ж не із щиганів.

— Мели, мели, — всміхнувся, вилізаючи на бричку, Томілін.

Стара пройшла зі Степаном під навіс.

— Котрий з них?

— Вороний, — зітхнув Степан.

Стара поклала на землю свій костур і по чоловічому впевнено підняла коневі хвору ногу. Покорченими тонкими пальцями вона довго мацала колінний суглоб. Кінь шулив вуха, щирив верхні коричневі зуби, від болю аж присідав на задні ноги.

— Немає перелому, козаченьку, немає. Залишай, треба лікувати.

— Чи толк буде, бабуню?

— Толк? А хто ж його знає, хороший мій... Повинен бути толк.

Махнувши рукою, Степан пішов до брички.

— Так залишаєш, чи ні? — мружилася вслід стара.

— Хай лишається.

— Вона його вилікує: залишив на трьох ногах, — забереш зовсім без ніг. Ветинара горбатого знайшов, — реготав Христоня.

XIV

— ...Тужу за ним, рідна бабусенько. На власних очах сохну, не встигаю спідницю вшивати, що не день, то все ширшає... Пройде повз баз, а в мене серце стискається... Упала б на землю, сліди б його цілувала. Може, причарував чим?.. Поможі, бабусенько! Женити ж його збираються... поможі, рідненька! Що треба дати — віддам. Хоч останню сорочку зніму, тільки поможі!

Світлі очі Дроздихи в мереживі зморщок, баба дивиться ними на Аксенію. Хитає головою, слухаючи гіркі слова сповіді.

— Чий же це хлопець?

— Пантелія Мелехова.

— Турків, чи що?

— Його.

Стара жує запалим ротом, не квапиться з відповіддю.

— Прийдеш, молодичко, завтра спозаранку. Як тільки на світ благословиться, тоді й приходить. До Дону підемо, до води. Туту змивати. Візьми з собою з дому жменьку солі. Такечки.

Аксенія запинає жовтою хусткою обличчя і, опустивши низько голову, виходить за ворота.

Темна її постать розчиняється в пітьмі. Сухо черкають підосви чириків. Стихають і кроки. Десь на другому кінці хутора, натужно перегукуються піснями.

Аксенія майже не спала всю ніч і вдосвіта вже стояла у Дроздихи під вікном.

— Бабуню!

— Хто там?

— Я, бабуню. Вставай.

— Зараз одягнуся.

Провулком спустилися до Дону. На пристані, біля кладки мокне кинутий у воду передок гарби. Пісок на березі гострий, як лід. Від Дону несе вологою, драглистою імлюю.

Взявши своєю кістявою рукою Аксенію руку, Дроздиха тягне її до води.

— Сіль узяла? Давай сюди. Христись на схід.

Аксенія христиться. З розпукою дивиться на сяючий рожевий схід.

— Зачерпни води жменю. Тепер випий, — командує Дроздиха. Аксенія, вмочивши рукав кофти, напилася. Стара, ніби чорний павук, розчепірилась над лінивою хвилею, потім присіла навпочіпки і стала пошепки приказувати:

— Студені ключі, із дна течуть... Плоть гаряча... Звіром у серце... Туга-пропасниця... І хрестом святим... Пречиста, Пресвята... Раба божого Григорія, — ледве дослуховувалась Аксенія.

Дроздиха розсипала прямо під ноги сіль на мокрий пісок, потім сипонула у воду, а рештки — Аксенії за пазуху.

— Хлюпни водою через плече. Скоріше!

Аксенія вчинила, як веліла стара. Засмучено і злостиво дивилася на коричневі щоки Дроздихи.

— Все, чи ні?

— Йди, любя, позорюй. Усе.

Засапана прибігла Аксенія додому. В оборі мукали корови. Одарка Мелехова, заспана й рум'яна, граючи гарними півколами брів, гнала до череди своїх корів. Побачивши пробігаючу повз Аксенію, вона окинула її сміхотливим поглядом.

— Здорова ночувала, сусідко?

— Слава Богу!

— І куди так спозаранку моталася?

— Тут, в одне місце, у справі.

Задзвонили до утрени. Розсипчасто розлетівся над хутором ламкий мідний голос. У провулку гарапником ляскав пастух.

Аксенія торопко вигнала худобу і понесла в сіни цідити молоко. Витерла завіскою заковчені

до ліктів руки, думаючи про щось своє, лила молоко в заповнений піною цідилок.

На вулиці голосно заскрипіли колеса. Заіржали коні. Аксенія, поставивши цеберку, пішла глянути у вікно.

У хвіртку, притримуючи шаблю, заходив Степан. Випереджаючи один одного, на майдан мчали козаки. Аксенія, зім'явши в пальцях завіску, опустила на лаву. На ганку почувлись кроки... Кроки в сінях... Ось уже рипнули двері...

На порозі з'явився змарнілий і чужий Степан.

— Ну...

Аксенія, хитаючи все своє велике, огрядне тіло, ступила крок назустріч.

— Бий! — протяжно сказала вона і стала боком.

— Ну, Аксеніє...

— Ні від чого не віднікуюсь, — гріх на мені. Бий, Степане!

Втягнувши голову в плечі, зіщулившись, вона стояла напроти нього, одними руками захищаючи живіт. На бездумному, спотвореному жажом обличчі зяяли лише одні очі, та й ті навіть не кліпали, оточені чорними кругами. Степан хитнувся і пройшов повз неї. Запахло чоловічим потом, від несвіжої сорочки несло полинною дорожною гіркотою. Не скинувши кашкета, він ліг на ліжко. Трохи полежав, потім повів плечем, звільняючись від португії. Його завжди хвацько закручені руді вуса тепер кволю звисали вниз. Аксенія, не повертаючи голови, збоку дивилася на нього. Часом вона здригалася. Степан поклав ноги на бильце ліжка. З чобіт звисало уже затверділе болото. Він втупився в стелю, перебираючи пальцями ремінну китицю шаблі.

— Ще не варила?

— Ні...

— Збери чогось на сніданок.

Сьорбав із чашки молоко, обсмоктував вуса. Хліб жував довго, на вилицях грали обтягнуті рожевою шкірою жовна. Аксенія стояла біля печі. З підспудним жажом вона спостерігала, як маленькі хрящуваті чоловікові вуха після чергового ковтка то піднімалися вгору, то опускалися вниз.

Степан виліз із-за столу, перехрестився.

— Розкажи, любко, — коротко попросив він.

Нагнувши голову, Аксенія прибирала зі столу. Мовчала.

— Розкажи, як чоловіка чекала, честь чоловічу берегла? Ну?

Від страшної сили удару в голову в Аксенії поїхала під ногами земля, її відкинуло до порога. Стукнувшись спиною об одвірок, вона глухо зойкнула.

Не тільки пухкеньку та ніжну жінку, а й дебелих коренастих отаманців Степан умів легко валити з ніг саме таким спритним ударом

в голову. Чи то страх підняв Аксенію, чи дала про себе знати витривала жіноча натура, але відлежавшись і перевівши подих, вона стала відповзати.

Стоячи серед хати і запалюючи цигарку, Степан прогавив ту мить, коли вона піднялась на повен зріст. Не встиг Степан навіть покласти на стіл кисет з тютюном, як за Аксенією й двері зачинилися. Кинувся за нею навздогінці.

Витираючи кров, Аксенія шодуху бігла до плетеного тину, що відділяв їхне і Мелеховське подвір'я. Степан наздогнав її біля самого тину... Чорна його рука яструбом опустила її на голову. Поміж стиснутих пальців набилося волосся. Сіпнув і повалив жінку на землю, в купу попелу; у той попіл, що Аксенія, витопивши піч, щодня виносила його під пліт.

Що з того, що чоловік, заклавши руки за спину, б'є чобітьми свою дружину?..

Йшов якраз мимо безрукий Олешка Шаміль, подивився, покліпав очима і розділив кудлату борідку усмішкою: хто ж не знає, за що Степан частує свою законну і благовірну?

Шаміль, звичайно, міг би зупинитись і трохи подивитися (хто б не був на його місці, а кожному цікаво) — до смерті заб'є, чи ні — однак совість не дозволяє. Хіба ж він баба?

Коли б хтось здалеку подивився на Степана, то міг би подумати — козачка чоловік витанцює. Григорій теж так спершу вирішив, коли з світлиці у вікно побачив дивне заняття Степана. А краще роздивився — і мершій з куреня. До тину біг навшпиньках, міцно притискуючи до грудей занімлі кулаки; за ним слідом важко гунав чобітьми Петро.

Григорій, ніби птах, перелетів через високу огорожу, з розгону вдарив зайнятого Степана. Той хитнувся, але втримався на ногах і, оглянувшись, рушив на Григорія, як ведмідь.

Брати Мелехови билися відчайдушно. Ключали Степана, як стерв'ятники здобич. Після кількох ударів Степанового свинцевого кулака Григорій опинявся на землі. Легкий був проти змужнілого Степана, але низькорослий Петро в'юном угинався від ударів, хитався, як той очерет від вітру, але на ногах тримався міцно.

Степан, виблискуючи одним оком (друге запливло пухлиною і стало схоже на недостиглу сливу) відступав до свого ганку.

Розборонив їх Христоня, який вчасно прийшов до Петра за вуздечкою.

— Розійдись! — розмахував він клішнеподобними руками. — Розійдись, кажу вам, бо до отамана!

Петро, обережно виплюнувши на долоню кров і половину зуба, хрипко сказав:

— Ходімо, Гришо. Ми його іншим разом упіймаємо...

— Хіба ти мені не попадешся! — погрожував з ганку весь у синцях Степан.

- Добре, добре.
- І тоді душу з тебе з тельбухами витрушу!
- Ти всурійоз чи жартома?

Степан рішуче зійшов з ганку на землю. Григорій рвонувся йому назустріч, але Христоня заштовхав його назад у хвіртку, ще й пообіцяв:

- Тільки зв'яжись — відлупцюю, як цуцика!

З того дня ворожба пов'язала Мелехових і Степана Астахова калмицьким вузликом.

Розв'язувати цей вузлик судилося через два роки Григорію Мелехову в Східній Пруссії, під містом Столипін.

XV

Петрові скажи, щоб запрягав кобилу і свого коня.

Григорій вийшов на подвір'я. Петро викочував з-під повітки бричку.

- Батько каже запрягати кобилу й твого.

— Без нього знаємо. Хай заткнеться! — направляючи дишло, відізався Петро.

Пантелій Прокопійович, урочистий, як титар на обідні, досьорбував щі, обливаючись гарячим потом.

Дуня, швидко кинувши погляд, прискіпливо оцінила Григорія, але свої дівочі глузування вона сховала в тинистому холодку вигнутих вій. Ільківна, опецькувата й поважна, нарядилася у світло-жовту святкову шаль, але старалася приховати свою материнську тривогу в куточках вуст. Оглянувши ретельно Григорія з ніг до голови, сказала, звертаючись до старого:

— Годі вже тобі, Прокопійовичу, напихатися. Ніби ти зголоднів!

- Поїсти не дасть. Яка нетерпляча!

У двері просунув свої довгі пшенично-жовті вуса Петро.

- Прошу, файтон поданий.

Дуня приснула сміхом і закрилася рукавом.

Через кухню пройшла Одарка, теж обдивилася жениха, демонструючи при цьому тонкі шнурочки своїх брів.

Свахою їхала двоюрідна сестра Ільківни, грім-баба, удовиця тітка Василина. Вона першою вместила на бричці, крутила навколо круглою, мов галька на річці, головою, часто посміхалась, і тоді з-під зморшкуватих губів показувались криві чорні зуби.

— Ти, Василенко, не скаль там зуби, — попередив її Пантелій Прокопійович, — можеш всю справу спаскудити через свою пащеку... Зуби в тебе в роті натикані п'яні: один туди хилиться, другий — зовсім навпаки...

— Ет, кумцю, не за мене сватають. Не я женихаюсь.

— Хоч би й так, та все ж краще не смійтеся. Чорнота одна, навіть дивитись незручно.

Василина вдала з себе ображену, а Петро тим часом розчинив навстіж ворота. Григорій розмотав пахучі ремінні віжки, скочив на передок. Пантелій Прокопійович з Ільківною всілись рядом у задку брички — начебто молоді.

— Батогом їм дай! — крикнув Петро, випускаючи із рук поводи.

— Веселіше, чортяко! — Григорій, закусивши губу, вдарив батогом коня, що нашорошив вуха.

Коні натягнули посторонки, враз узяли з місця.

— Гляди! Ще зачепишся!.. — верескнула Одарка, але бричка, нахилившись, круто вивернулася і, підстрибуючи на дорозі, заторохтіла вулицею.

Звісившись набік, Григорій підбадьорював Петрового стройового, бо той забув, що він у запряжці. Пантелій Прокопійович долонею пригладжував бороду, ніби боявся, щоб вітер її не вирвав і кудись не поніс.

— Кобилі додай, — зиркаючи навсібіч очима, прохрипів він, низько нагнувшись до Григорієвої спини.

Ільківна квітчастим рукавом кофти змахнула нав'яну вітром сльозу, вона часто моргала і дивилась, як на спині у Григорія, напинаючись від вітру, тріпоче синя сатинова сорочка.

Зустрічні козаки вважали за належне уступити дорогу, а потім довго дивилися вслід. Із деяких дворів вибігали собаки і котились коням під ноги. Гавкіт забивався гуркотом заново обтягнутих шинами коліс.

Григорій не шкодував ні батога, ні коней, і через десять хвилин хутір почав залишатися позаду, вздовж шляху зелено закружляли останні садки. Ось і Коршуновський просторий курінь. Дощатий паркан. Григорій смикнув на себе віжки, і бричка, обірвавши на півслові свою залізну мову, зупинилася біля фарбованих, із дрібним візерунком воріт.

Григорій залишився з кіньми, а Пантелій Прокопійович залишився з кіньми, а Пантелій Прокопійович покинув на ганок. За ним попливли, шелестячи спідницями, червона, як маківка, Ільківна й Василина з заціпеніло стиснутими губами. Старий дуже поспішав, боячись розтринькати заготовлену в дорогу сміливість. Через це він навіть спіткнувся, зачепившись об високий поріг, забив хвору ногу і, потерпаючи від болю, сердито затупотів по свіжо вимитих східцях.

У курінь з Ільківною вони ввійшли майже разом. Стояти поруч із нею йому було не вигідно, бо дружина була вища за нього на цілу чверть, тому він, переступивши поріг, зробив крок уперед, підігнув, мов півень, ногу й, знявши кашкет, перехрестився туди, де висів темний, невідомо коли намальований образ.

— Здорові були!

— Слава Богу, — підвівшись із лавки, відповів господар. Це був невисокий, весь у веснянках похилого віку козак.

— Приймай гостей, Мироне Григоровичу!

— Гостям завжди раді. Дай людям на щось сісти, Маріє.

Літня плоскогруда господиня змахнула з табуреток невидимий порошок і запросила гостей сідати. Пантелій Прокопійович влаштувався на одному краєчку, витираючи хустинкою спітніле смагляве чоло.

— А ми оце до вас у справі, — продовжив він навпростець.

При цих словах Ільківна з Василюю, підібравши спідниці, теж сіли.

— Жалійся: яке таке діло вас привело? — усміхнувся хазяїн.

Увійшов Григорій. Зиркнув в усі боки.

— Здорові ночували.

— Богу дякувати, — поважно відповіла хазяйка.

— Слава Богу, — погодився з дружиною хазяїн, і крізь густе ластовиння його лице стало вкриватись брунатною фарбою: тільки тепер він почав здогадуватися, навіщо приїхали гості. — Маріє, скажи, щоб їхні коні завели на баз. Нехай їм сіна дадуть, — сказав він дружині.

Хазяйка пішла давати розпорядження.

— Дільце до вас невеличке маємо... — старався далі Пантелій Прокопійович. Він ворушив кучеряву смоляну бороду, смикав, хвилюючись, свою сергу.

— У вас — дівка на виданні, а в нас — парубок... Чи не зніхаємось, часом? Кортіло б узнати — чи збираєтесь ви її зараз видавати, чи ні? Мо' їй породичались б?

— Хто ж її зна... — почухав хазяїн лисину на голові. — Не думали, якщо чесно признатися, в цю м'ясницю видавати. Тут справ прірва, та й — знову ж таки — літ їй не так, щоб уже й багато. Вісімнадцята весна лише минула... Так, Маріє?

— Та вже пора, дівчина, як квітка лазурова, навіщо ж тримати — хіба мало перестарків у дівках сидить? — втрутилась Василюна, вовтузачись на табуретці (її колов украдений у сінях і засунутий під кофту віник).

— До нашої старости приїжджали ще напровесні. Наша не засидиться. Дівка — нічого Бога гнівити, — всім узяла: що на полі, що вдома...

— Трапиться добрий чоловік, і видати можна, — вставив слівце Пантелій Прокопійович у жіноче щebetання.

— Видати не штука, — чухався господар, — видати в будь-який час можна.

Пантелій Прокопійович, подумавши, що може їм відмовляють, — почав гарячкувати:

— Воно, звичайно, — діло хазяйське... Жених, як той старець, він усюди просить. А коли ви, приміром, шукаєте, може, купецького зван-

ня молодого, чи якогось іншого, то тоді зовсім навпаки, звиняйте.

Діло могло б зірватись: Пантелій Прокопійович сопів, наливаючись буряковим соком, мати відданиці кудкудакала, як квочка на шулічу тінь, але вчасно встряла Василюна. Почала скоромовкою, та так тихенько слово до слова казати, ніби сипала сіль на ошпарене місце, воно й зв'язалось докупи.

— І що вже там, любі мої! Раз на таке діло пішло, значить, треба його порішити, як у людей, і дитині своїй на щастя... Хоч би й Наталія — та таких дівок по всьому світу ще пошукати треба! Робота кипить у руках: а яка рукодільниця! А яка хазяйка! І з лица, ви, люди добрі, самі бачите, — переконливо розводила вона довкола себе руками, в першу чергу звертаючись до Пантелія Прокопійовича і насупленої Ільківни. — Знову ж таки, жених теж хоч куди. Гляну, аж серце защемить, до чого на мого покійного Донюшку схожий... і сім'я їх вельми роботяща. Ви ж знаєте — Прокопійович один такий в окрузі, у цілому світі знана людина і добродійник... То давайте скажемо добре слово, не станемо ж ми своїм дітям супротивниками і лиходіями.

Сваха так переконливо вмовляла, що навіть Пантелію Прокопійовичу пестив вуха її солов'їний голосок. Слухаючи Василюну, він скубав із ніздрів великим і вказівним пальцями зарослі чорного здичавілого у вічній пітьмі волосся і захоплено думав: «Бачиш, як чеше, яга язика-та! Ну, чисто тобі панчохоу в'яже. Так стібає петлю до петлі — лише кумекай, що й до чого. Така баба здатна й козака забити різними словами... Міль у спідниці — точно!» — радів він свасі, яка медом частувала, вихвалюючи відданицю й її рідню, починаючи з п'ятого коліна.

— Що гуторити, лиха своїй дитині ми не бажаємо. Мова про те, що видавати нібито й рано, — починав миритися господар, лисніючи усмішкою й ластовинням.

— Не рано! Істинний Бог, не рано! — вмовляв його Пантелій Прокопійович.

— Доведегься таки, рано чи пізно, а розлучитися... — схлипнула напівширо, напівудавано хазяйка.

— Клич, Мироне Григоровичу, дочку — подивимось.

— Наталіє!

У дверях несміливо встала наречена. Смаглявими пальцями дрібно перебирала оборку фартуха.

— Йди-но, йди-но! Бач, соромиться, — підбадьорила мати і всміхнулася крізь слізну пелену.

Григорій, який сидів біля важкої скрині, що колись була в блакитних, а тепер давно вицвілих квітах, глянув на неї.

Над чорним коклюшковим* пухнастим шарфом сміливі сірі очі. На пружній щоці від збентеження і стриманої усмішки тремтіла неглибока рожева ямка. Григорій перевів погляд на руки: вони були великі, видно, звичні до важкої роботи. Під зеленою кофточкою, що підкреслювала міцно налите тіло, наївно і скромно піднімались вгору і в різні боки маленькі, як грудочки, дівочі перса, які вершили гострі сосочки.

Григорій швидко встигнув її оглянути — від голови до високих струнких ніг. Дивився він так, як дивиться гендляр, купуючи кобилу, ще й встиг подумати: «А таки гарна!» і тут же зустрівся з її спрямованим просто у вічі йому поглядом. Дівчина дивилась відкрито, трохи бентежно, її правдиві очі ніби казали: «Я ось така, як є. Як хочеш, так і сприймай мене». — «Славна», — усміхнувся у відповідь одними очима Григорій.

— Ну, йди собі, — звелів батько.

Зачиняючи за собою двері, Наталія продовжувала усміхатися, з цікавістю дивитися на Григорія.

— Ось що, Пантелію Прокопійовичу, — сказав хазяїн, переглянувшись із жінкою, — порадьтеся ви, і ми порадимось проміж себе, сімейно. А вже потім вирішимо до кінця, будемо ми сватами, чи не будемо.

Спускаючись із ганку, Пантелій Прокопійович нагадав:

— Наступної неділі набіжимо.

Господар, проводжаючи гостей до воріт, на це навмисне змовчав, удавши, що нічого не чув.

XVI

Тільки після того, як Степан почув від Тіліна про Аксенію, він, не зважаючи на тугу й ненависть у душі, почав розуміти, що навіть попри погане їхнє життя, на ту давню образу, він продовжував кохати її важким ненависним коханням.

Ночами, коли він лежав на возі, вкритий шинеллю, заклавши за голову руки, думав про те, як він приїде додому, як зустріне його дружина... В такі хвилини він відчував, ніби замість серця в грудях у нього калатає волохатий тарантул... Прикривши очі посинілими повіками, він лежав і вигадував тисячі подробиць розправи, і починало здаватися, що на зубах хрумкотить великий зернистий пісок. Злість трохи зігнав у сутичці з Петром. Додому приїхав спустошений, і це трохи врятувало Аксенію.

Відтоді в Астаховському курені став жити невидимий небіжчик. Аксенія ходила навшипиньках, говорила зовсім тихо, але в очах тлів вуглик, який залишився від пожежі, яку спричинив Григорій, хоч і непомітно, але жеврів.

Спостерігаючи за дружиною, Степан скоріше це не бачив, а відчував нутром. Мучився. Вночі, коли на кухні над комином засинала зграя мух, а Аксенія з тремтячими губами стелила постіль, Степан бив її кожного разу, затискуючи рота темною шорсткою долонею. Питав її про безстидні подробиці зв'язку з Григорієм.

Аксенія металася на твердому, із запахом кожущини ліжкові, важко дихала. Степан, втомившись катувати м'яке тіло, що тепер нагадувало густе тісто, водив рукою по її обличчі, бажав відчути сльози. Але щоки Аксенії залишались гарячі й сухі, тільки вилиці ходили від дотику Степанових пучок.

— Скажеш?

— Ні.

— Уб'ю!

— Убивай! Убий, ради Христа... Перестану мучитись... Не життя...

Зціпивши зуби, Степан крутив на жіночих грудях тонку холодну від поту шкіру.

Аксенія здригалась, стогнала.

— Боляче, чи як? — веселішав Степан.

— Боляче.

— А мені, гадаєш, було не боляче?

Засинав він пізно. Уві сні стискав і ворухив чорні, припухлі в суглобах пальці. Аксенія, обіпершись на лікоть, довго розглядала чоловікове гарне лице, так воно напрочуд змінювалося уві сні. Опустивши голову на подушку, щось довго шепотіла.

Григорія вона майже не бачила. Одного разу якось зустрілася з ним коло Дону. Григорій пригнав на водопій воли, і тепер, дивлячись під ноги, піднімався узвозом, помахуючи червоненькою лозиною. Аксенія йшла назустріч. Коли побачила його, то відчула, як холодіє в руках коромисло, а в скронях починає гупати гаряча кров.

Згодом, згадуючи цю зустріч, їй коштувало чимало зусиль, щоб переконати себе, що їй не наснилось, що це було наяву. Григорій побачив її, коли вона майже зрівнялася з ним. На вимогливий скрип відер підняв голову, повів бровами, і по-дурному посміхнувся. Аксенія йшла далі і дивилась через його голову туди, де дихав хвилями зелений Дон, а ще далі — тягнувся гребінь піщаної коси. Стид видавив із її очей сльози.

— Ксеню!

Ступивши ще кілька кроків, Аксенія зупинилась і схилила голову, ніби її хтось ударив. Григорій спересердя хльоснув різкою відстаючого мурутого вола і, не повертаючи голови, сказав:

— Коли Степан їде косити жито?

— Зараз... уже запрягає.

— Як тільки вирядиш — йди в наші соняшники, на займище, я туди прийду.

*Коклюшковий — зв'язаний коклюшками, тобто паличками.

Поскрипуючи відрами, Аксенія спустилась до Дону. Зелені вигнуті хвилі щедро мережили берег пухнастою піною. Білі чайки-рибалки з криком носились над Доном.

На поверхню води, ніби срібний дощ, вистрибувала дрібна мулька. На тому боці, де біліла піщана коса, вітер велично й грізно хитав сиві верхівки старих тополь. Набираючи воду, Аксенія впустила відро. Підбравши лівою рукою спідницю, вона по коліна зайшла у воду. Хвилі лоскотали втомлені від підв'язок литки, і Аксенія вперше з того дня, відколи Степан повернувся додому, тихо й невпевнено засміялась.

Оглянувшись, щоб побачити Григорія: той повільно піднімався узвозом, так само часто махав лозиною, ніби відгоняв нею оводів.

Аксенія, незважаючи на те, що її погляд затуманили набігли сльози, про себе відзначила, які в нього міцні ноги і як вони впевнено ступають по землі. Широкі шаровари, всунуті в білі вовняні шкарпетки, червоніли лампасами. На спині в нього, нижче лопатки, тріпотів клапоть недавно розірваної сорочки, відкриваючи трикутник смуглявого тіла. Аксенія подумки цілувала цю крихітну пятачку тіла, яке вона ще зовсім недавно кохала і яке повністю належало їй; бліді усміхнені губи відчули, як на них скочуються сльози.

Вона поставила відра на пісок, і коли почала кінцем коромисла начіплювати дужку, то примітила чіткий слід: тут, напевне, стояв Григорій і на піску залишився відбиток його гостроного чирика. Перелякано оглянувшись — поруч нікого не було, тільки на далекій пристані купалися діти. Присівши навпочіпки, прикрила долонею слід і тільки після цього, дивуючись сама собі, скинула на плечі коромисло і поспішила додому.

Сонце над хутором зтягнуте серпанковою імлюю. Десь під табуном білих кудлатих хмарок на пасовище падала глибока, прохолодна синь, а над розпеченою бляхою дахів, над безлюдними курними вулицями, над подвір'ями, де жовтіла спалена засухою трава, стояла мертва спека.

Розхлопуючи з відер воду на потріскану землю, Аксенія, перевальцем підійшла до ганку. Степан у крилатому брилі запрягав у косарку коні. Поправляючи шлею на дримаючій в хомуті кобилі, зиркнув на Аксенію.

— Налий води в баклагу.

Виливши в баклагу відро, Аксенія трохи не обпекла залізним клепаним обручем руки.

— Льоду б не завадило. Нагріється вода, — сказала, дивлячись, як піт рясно вкрив спину чоловіка.

— Піді візьми до Мелехових. Не ходи!.. — крикнув, схаменувшись, Степан.

Аксенія вирішила зачинити залишену навстіж хвіртку. Степан, потупивши очі, схопив батіг.

— Куди?..

— Хвіртку зачинити.

— Вернись, падлюко... Сказано — не ходи!

Вона мовчки вернулась до ганку, хотіла було повісити коромисло, але тремтячі руки підступно підвели — коромисло заgrimіло на східнях.

Степан кинув на передне сидіння брезентовий плащ; влаштувуючись, розправив віжки.

— Ворота відчини.

Відчинивши ворота, Аксенія насмілилась спитати:

— Коли приїдеш?

— Увечері. Домовились косити вдвох з Анікушкою. Харчі йому віднеси. З кузні вернеться — поїде в поле.

Маленькі колеса косарки зі скрипом врізались у сирій плюш пороху, викотились за ворота. Аксенія ввійшла в хату, постояла, притискаючи долоні до серця, і, накинувши хустку, побігла на Дон.

«А що, як вернеться? Що тоді?» — обпекла думка. Зупинилась, ніби під ногами виник глибокий яр, обернулась назад і — майже риссю понеслася вздовж річки до займища.

Тини. Городи. Жовте марево соняшників, які заглядали сонцю у вічі. Ще зелена, тільки почала викидати білий цвіт картопля. Ген Шамілівські жінки, запізнившись, дополюють ділянку картоплі, зігнуті, в рожевих сорочках спини, короткий змах і сапки падають на сіру ріллю. Аксенія, не переводячи подиху, добралась до Мелеховського городу. Озираючись і, знявши лозину, що служила зашіпкою, відчинила маленькі ворота. По втоптаній стежці дійшла до зеленого частоколу стовбурів. Пригинаючись, залізла в саму гушавину, вимастила обличчя золотистим квітковим пилком і, підбираючи спідницю, присіла на розшиту берізкою землю.

Прислухалась: тиша така, що у вухах дзвенить. Десь угорі самотньо гуде джміль. Ще порожні, в щетинястому пухові соняшничини мовчки смокчуть землю.

З півгодини сиділа, мучачись непевністю — прийде чи ні, — хотіла вже вертатись, навіть почала підводитись, поправляти під хусткою волосся, і в цей час протяжно скригнула хвіртка. Кроки і:

— Ксеню!

— Сюди йди...

— Ага, прийшла.

Шелеснуло листя, підійшов Григорій і сів поруч. Помовчали.

— В чому це в тебе лице?

Аксенія рукавом спробувала витерти жовтий пахучий пил.

— Мабуть, це від соняшника.

— Іще ось біля ока...

Витерла. Їх погляди зустрілися. І у відповідь на Гришине німе запитання, заплакала.

— Несила мені більше. Пропала я, Гришо.

— Чого ж він?

Аксенія зле рвонула на собі комір кофти. На оголених блідо-рожевих, по-дівочому задиристих грудях рясніли вишнево-сині синці.

— Не знаєш чого?.. Б'є кожен день!.. Кров висмоктує!.. І ти теж гарний... Напаскудив, як пес, і вбік... Всі ви... — тремтячими пальцями застібала кнопки і злякано, — чи не образився, — дивилася на Григорія, який сидів, відвернувши голову.

— Винуватого шукаєш? — кусаючи трав'яну стеблинку, протягнув він.

Його байдужий голос ніби окропом ошпарив Аксенію.

— А ти що, хіба ти не винний? — крикнула запально.

— Якщо сучка не захоче, то й пес не вскоче.

Аксенія схопила лице долонями. Дошкульно вдарила її ця підступна образа.

Григорій кисло дивився на її профіль. Між вказівним і середнім пальцями в Аксенії пробивалась сльоза.

Ясний, уже трохи ослаблений, коли долав соняшникові зарослі, промінчик падав точнісінько на краплю вологи і сушив вологий слід, що залишився у неї на тілі.

Григорій терпіти не міг сліз. Він збуджено засовався на землі, роздратовано скинув із штанини руду комаху, і знову коротко зиркнув на Аксенію. Вона сиділа в тій же позі, тільки тепер на тильному боці долоні замість однієї котилися наввипередки аж три слізні дрібки.

— Чого реवेश? Образив? Ксеніє! Ну, почекай!.. Почекай, хочу тобі щось сказати.

Аксенія відняла від обличчя мокрі руки.

— Я за порадою прийшла... Навіщо ти так?.. І так гірко... а ти...

«Лежачого вдарив...», — побагровів Григорій.

— Ксеніє... зірвалось слово, не ображайся...

Теперечки вона вже й сама вірила, що прийшла сюди не для того, щоб нав'язувати себе Григорію; але коли бігла понад Доном до займища, тоді ж підсвідомо вмовляла себе: «Розраю. Нехай не жениться. З ким же мені життя зв'язати!?» Саме в ту мить недоречно згадався Степан, і вона рішуче відмахнулась головою, геть відганяючи таку огидну думку.

— Значить, скінчилося наше коханнячко? — спитав Григорій і, спинаючись на лікті, перевернувся на живіт. Під час розмови він постійно рвав зубами, а потім випльовував пожовані пелюстки берізки.

— Як це скінчилося? — злякано перепитала Аксенія. — Як?.. — вона намагалась зазирнути йому в очі.

Григорій крутив синіми булькатими білками, уникав прямого погляду.

Вивітрена, виснажена земля пахла прїдлю і сонцем. Вітер з шурхотом горгав зелені сторін-

ки соняшникового листя. На мить сонце сховалось, його затулила своєю кучерявою спиною хмарина, і тоді на степ, на хутір, на похнюплену голову Аксенії, на рожеві кільця берізки грайливо впала і тут же почала зникати димчаста тінь.

Григорій зітхнув — його зітхання було схоже на кінське форкання — і ліг горілиць, щоб погріти лопатки на гарячій землі.

— От що, Аксеніє, — почав він, повільно, з наголосом вимовляючи слова, — моторошно якось, пече десь у грудях... Я ось що надумав...

Зі шляху донеслось скрипіння гарби.

— Цоб, лисий! Цабел! Цабел!..

Ці звуки так вразили Аксенію, що вона з переляку впала лицем до землі. Григорій, звівши голову, пошепки порадив:

— Хустку зніми. Біліє. Можуть побачити.

Аксенія зірвала з голови хустину. Від порухів проникаючого в соняшники повітря, на шиї в неї враз затріпотіли золотаві легкі завитки. Вересклива гарба стала віддалятися, незабаром стихла.

— Я ось що надумав, — вже більш упевнено продовжив Григорій, — те, що було, того не вернути. То для чого винного шукати? Треба якось далі жити...

Аксенія насторожено слухала, чекала, рвучи на шматки відібрану в комахи стеблину. Плянула на Григорія — в його очах горів сухий і тривожний вогник.

— ...надумав я — давай з тобою покінчимо...

Аксенія стрепенулась. Скрюченими пальцями вона вчепилась у негіддату, як дріт, берізку. Тріпотіли ніздрі, чекала, що ж він скаже далі. Від жаху і нетерпіння її лице нестерпно пекло, сушило в роті. Сподівалась, що Григорій скаже: «...покінчимо зі Степаном», але він, з досадою облизавши губи, натужно закінчив;

— ...покінчимо з цією пригодою. Га?

Аксенія піднялась на ноги і, натикаючись грудьми на жовті голівки соняшників, пішла з Мелеховського городу.

— Аксеніє! — приглушено покликав Григорій. Протяжно скрипнули ворітця.

Григорій, знявши з голови кашкет, щоб ніхто не звернув увагу на червоний околиць, примружено дивився вслід Аксенії. І йшла вона від нього зовсім не так, як раніше, якоюсь хвацькою, ніби п'яною ходою. Це вже була інша жінка — незнайома і чужа.

XVII

За житом — не встигли ще звезти на тік — підспіла й пшениця. На глинкуватих місцях, на пагорбах жовтів і скручувався в трубку лист, який підгоряв, пересихало, віджививши своє, стебло.

Урожай, — хвалилися люди, — добрий. Колос дорідний, зерно важке, пухке.

Весною посіви припалив східний суховій, тому стебло виійшло невисоке, тонке. Солома буде нікудишня.

Пантелій Прокопійович, порадившись із Ільківною, вирішив, що в разі згоди Коршунових на сватання, весілля відкласти до крайнього Спаса. За відповіддю ще не їздили, бо підоспіла косовиця, а потім чекали свята.

Косити виїхали в п'ятницю. В косарці йшло троє коней. Пантелій Прокопійович підгонив на гарбі люшню, готував безтарку для перевозки хліба. На покіс виїхали Петро з Григорієм.

Григорій, тримаючись за передне сидіння, на якому вмовився Петро, йшов хмурий. Від нижньої щелепи навкіс до вилиці ходили, здригаючись, жовна. Петро добре знав — це вірний знак того, що Григорій не в гуморі і тому здатний на будь-який нерозсудливий вчинок, але, незважаючи ні на що, посміхаючись у свої пшеничні вуса, дражнився:

— Йй-бо, розказувала!

— Ну й нехай, — бурчав Григорій, прикушуючи пухнастий кінчик вуса.

— «Йду, — гуторить, — з городу, коли чую в Мелеховських соняшниках неначе хтось балакає».

— Петро, перестань!

— Ага-а-а... голоси. «Я собі взяла і заглянула через тин...»

Григорій часто блимав очима, лише аж посіріло.

— Перестанеш, чи ні?

— Ну, ти й чудний, дай же доказати!

— Гляди, Петро, поб'ємось, — відставши на крок, пригрозив Григорій.

Петро здивовано підняв брови і пересів задом до коней, а обличчям до Григорія, який тепер ішов позаду.

— «Заглянула, мовляв, через тин, а вони, любесенькі, лежать в обнімку». — «Хто?», — питаю, а вона: — «Та Ксенька Астахова з твоїм братиком». Я кажу...

Григорій схопив на задку косарки короткі вила і кинувся до Петра... Той, пустивши віжки, сплигнув на землю, втікаючи наперед до коней.

— Тю, навіжений!.. Сказився!.. Тьху! Тьху! Дивіться на нього!..

Григорій, виширивши, ніби вовк, зуби, метнув вила. Петро встиг впасти на руки, і вила, пролетівши зі дзвоном над ним, на вершок вгрузли в кременисту суху землю.

Переляканий Петро, тримаючи за повіддя сполохані криком коні, сварився:

— Так і вбити міг би, сволоцюго!

— І вбив би!

— Дурень, ти! Чорт сказаний! Чисто в батьківську породу пішов, справжнісінький черкес!

Григорій висмикнув із землі вила і пішов слідом за косаркою. Петро поманив його пальцем.

— Підйди-но до мене! Дай сюди вила!

Перекавши в ліву руку віжки, Петро взяв вила за блискучий зуб. І зненацька вперішив Григорія держаконем уздовж спину.

— З протягом варто було б! — зміряв поглядом Григорія, який відскочив убік.

Через хвилину вони запалили цигарки і, глянувши один на одного, обидва зареготали.

Христоніна жінка їхала на возі іншою дорогою і сама бачила, як Гриша запустив вилами в брата. Вона навіть встала на возі, залізла на жито, але толком не могла роздивитися, що там діялось у Мелехових. Жито їхало під ногами, та й косарка, і коні заважали добре все роздивитися. І як тільки встигла в'їхати в провулок, зразу ж гукнула сусідці:

— Климівно! Побіжи бігом до Пантелеймона-турка, скажи, що їх хлопці біля Татаровського кургану вилами б'ються. Зчепилися, а Грицько — він же сказаний! — як кольне Петра вилами в бік, а той у відповідь його... Там набігло крові — страх один!

***

Петро вже захрип, підганяючи втомлених коней і тепер понукав одним свистом. Григорій, впершись чорною від землі ногою в поперечину, скидав з косарки наметені крилами валки.

У степу аж до самого блакитного виднокола кублилися люди. Стрекотіли, чиркали ножами жатки, степ мережили валки скошеного хліба. Перекривляючи погоничів, свистіли у своїх сховищах бабаки.

— Іше дві загінки — і перекуримо, — оглянувшись, крикнув, пересилуючи свист крил і перестук кривошипа, Петро. Григорій згідно кивнув головою. Обвітрені порепані губи не хотілось навіть розтуляти. Він зручніше перехвачував держак, щоб легше було скидати важкі купи хліба і поривчасто дихав. Мокрі від поту груди свербіли. Із-під бриля в очі стікав гіркий піт, в очах пекло, як від мила. Зупинили коней, вгамували спрагу, закурили.

— Шляхом хтось верхом скаче, — дивлячись з-під долоні, мовив Петро.

Григорій теж напружено вдивлявся і здивовано підняв брови.

— Батько, либонь!

— Очманів, чи що! На чому ж він скаче, коли всі коні в косарці?

— Він.

— Обізнався ти, Гриша!

— Йй-Богу, він!

Через хвилину вже було добре видно, що хтось справді скаче чвалом.

— Батько... — переляканий Петро здивовано тупцював на місці.

— Мабуть, щось удома, — висловив припущення Григорій.

Не доїхавши сажнів сто, Пантелій Прокопійович стишив коня, затрусив рясю.

— Ви-сі-чу... собачі діти... — лякав він здалеку, тримаючи над головою ремінного гарапника.

— Чого це він? — зовсім здивувався Петро, засовуючи в рот майже половину свого пшеничного вуса.

— Ховайся за косарку! Боже праведний, вперіщить багатом. Поки розберемось, то він відшмагає... — сміючись сказав Григорій і про всяк випадок перейшов на другий бік косарки.

Змилений кінь рясю трусив стернею. Пантелій Прокопійович, бовтаючи ногами (їхав без сідла), розмахував гарапником.

— Що ви тут накоїли, чортове сім'я??

— Косимо... — розвів руками Петро, недовіжливо поглядаючи на гарапника.

— Хто кого вилами? За що бійка?

Повернувшись до батька спиною, Григорій про себе лічив розкидані вітром хмарки.

— Ти чого? Якими вилами? Яка бійка?.. — Петро, часто кліпаючи, не знаючи, на яку ногу стати, дивився на батька знизу вгору.

— Та як же це так, мати її курка, прибігла й кричить: «Хлопці ваші вилами один на другого». Га? Як це?.. — Пантелій Прокопійович, нічого не розуміючи, тряс головою. Кинувши повід, він зліз із захеканого коня. — Я в Симішкиного Федька коня схопив та прожогом сюди. Га?

— Та хто це сказав?

— Баба!..

— Збрехала вона, тату! Заснула, клята на возі, та й приверзлося їй таке.

— Баба! — несамовито закричав Пантелій Прокопійович, знущаючись з власної бороди. — Климівна — курва! Ах ти, Бо-ж-же ж мій!.. Зашмагаю сучку!.. — тупотів, припадаючи на ліву кульгаву.

Григорій давився німим сміхом, аж лопатки здригались, очі опустив долу.

Навоювавшись, Пантелій Прокопійович угамувався. Сів на косарку, проїхав два загони, і, продовжуючи лаятись, виліз на коня. Виїхавши на шлях, перегнав два вози з хлібом і попрямував у хутір. На стерні залишився забутий батьком тоненько сплетений, з гарними китицями гарапник. Петро покрутив його в руках, покивав головою — і до Григорія.

— Ой, було б нам з тобою, хлопче! Плянь, хіба це гарапник? Це, брате, чисте каліцтво, голову відсікти можна!

Коршунови в хуторі Татарському були найпершими багачами. Чотирнадцять пар волів, табун коней, кобили з Провальських заводів, півтора десятки корів, табун худоби вигулювався, в отарі — кілька сот овець. Та й так є на що подивитись: будинок не гірше Моховського, аж шість кімнат — під бляхою, обшальований. Господарські будівлі вкриті черепицею, гарною та новою, садок — десятини півтори з левадою. Чого ще людині треба?

Тому-то з певною нерішучістю й прихованим небажанням їздив свататись Пантелій Прокопійович першого разу. Коршунови для своєї доньки могли б підшукати не такого жениха, як Григорій. Пантелій Прокопійович це розумів, боявся, щоб не відмовили, не хотів кланятись норовистому Коршунову, але Ільківна точила його, як іржа залізо, і під кінець старий мусив здатися. Згодившись, Пантелій Прокопійович хоч і поїхав, але продовжував клясти й Гришу, й Ільківну, і весь білий світ.

Треба було їхати вдруге за відповіддю: чекали неділі, а тим часом під фарбованим мідяною дахом Коршунівського куреня розгорілась глуха сутичка.

Після того, як старости поїхали, у відповідь на материне запитання, відданиця сказала:

— Люб мені Грицько, а більш ні за кого не піду!

— Знайшла жениха, дурепо, — вмовляв батько, — тільки й того, що чорний, як циган. Та хіба я тобі, моя квітко, такого судженого знайду?

— Не потрібен мені, тату, більше ніхто... — червоніла, сплакнувши, Наталія, — не піду, хай і не думають сватати. Або вже в Усть-Медведицький монастир везіть...

— Волоцюга, бабій, за жалмерками бігає, — наводив батько останній довід, — слава на весь хутір пішла.

— А про мене — нехай!

— Якщо тобі нехай, то мені й поготів. Із моєї руки — куль муки, коли таке діло.

Наталія — старша дочка — була батьковою втіхою, тому він не обмежував її вибір. Ще в минулі м'ясниці найджали старости здалеку, з річки Цуцкана, дуже багаті старовіри-козаки; добивалися старости і з Хопра, і з Чира, але женихи Наталії не подобались, так що старости даремно тратились на хліб-сіле.

Миронові Григоровичу у душі Григорій подобався за козацьку відвагу, за любов до господарства й роботи. Він виділив його в гурті старичних парубків ще тоді, як на перегонах Гришка за джигітовку зняв перший приз, але йому здавалось образливим віддавати дочку за небагатого жениха та ще й з недоброю славою.

— Працьовитий хлопець та й з лица видний... — шепотіла йому вночі жінка, погладжуючи його вкриту ластовинням та рудим волоссям руку. — А Наталія, Григоровичу, за ним геть висохла вся... дуже до серця припав.

Мирон Григорович спиною повертався до жінчиних кістлявих холодних грудей і сердито бурчав:

— Відчепися, реп'ях! Видавай хоч за Павладурня, про мене! От Господь розумом обділив! «З лица видний...» — дражнив він дружину. — Ти що, з його морди врожай будеш знімати, чи як? — При чому тут урожай...

— Само собою, навіщо тобі його особа? Був би він чоловік як чоловік. Та мені, признатися, трохи й срамота віддавати свою дочку до турків. Були б люди як люди... — пищався собою Мирон Григорович, підстрибуючи на ліжкові.

— Працьовита сім'я й заможна... — продовжувала нашіптувати жінка і, пригортаючись до міцної спини чоловіка, заспокійливо гладила його руку.

— Е, чорт, відсунься, чи що! Чи тобі місця мало? Що ти мене гладиш, ніби тільну корову? А з Наталією — як знаєш. Видавай хоч за стрижену дівку!..

— Дитя своє жаліти треба. Бог із ним, із тим багатством... — сопіла Луківна в заросле волоссям вухо Мирона Григоровича. Той сучив ногами, відсовувався до стіни, починав хропіти, ніби вже спав.

Свати приїхали зненацька.

Після обідні вони підкотили тарантасом до воріт. Льківна, затримавшись на підніжці, ледве не перекинула тарантас, а Пантелій Прокопійович стрибнув на землю молодим півнем; хоч і покалічив ноги, але вигляду не подав і помолодечому зашкунтильгав до хати.

— Ось вони! Чорти їх принесли! — скрикнув Мирон Григорович, виглядаючи у вікно.

— Ой, лишенько, а я-то, як поралась, так і не скинула будню спідниці! — стала бідкатись господиня.

— Гарна й так! Либонь, не тебе ж сватають, кому ти потрібна, лишай кінський!..

— Змалку був шибеником, а на старість зовсім з глузду з'їхав.

— Ну, ну, щось розбалакалась!

— Сорочку б чисту вдягнув, кобаржину* на спині видно, сором же? Бачиш ти, нечистий дух! — виказувала жінка, оглядаючи Мирона Григоровича, поки старости йшли подвір'ям.

— Либонь, і в цій упізнають. Рогожу вдягну, і в ній не відсахнутья.

— Доброго здоров'я! — спотикаючись об поріг, півнем привітався Пантелій Прокопійович і сам зникнув від свого крикливого голосу;

щоб якимось поправитись, запхав собі в рот півфунта вирослої на бороді чорної шерсті і ще раз перехрестився на образи.

— Здрастуйте, — відповів хазяїн, не дуже люб'язно оглядаючи сватів.

— Гарні дні Бог дав...

— Слава Богу, днина держиться!

— Народ хоч трошки впорається.

— Авжеж!

— Та-а-ак.

— Агм...

— От ми й приїхали, значить, Мироне Григоровичу, за тим, щоб дізнатися, як ви проміж себе надумали, — чи зйдемося ми сватами, чи не зйдемося...

— Проходьте, будь ласка. Сідайте, будь ласка, — запрошувала хазяйка, кланяючись і обвіваючи подолом довгої збористої спідниці натерту цеглою підлогу.

— Не турбуйтеся, будь ласка, — Льківна сіла, шелестячи попліном підвернутої сукні. Мирон Григорович обіперся на стіл, застелений новою цератою, мовчав. Від церати неприємно тхнуло вогкою гумою і ще чимось; із окаймованих кінців велично дивились покійні царі та царичі, а посередині красувалися найясніші дівці в білих капелюхах і засліджені мухами цар Микола Олександрович.

Мирон Григорович порушив мовчанку:

— Що ж... Вирішили ми дівку віддати. Породикаємося, коли зйдемося.

На цім слові Льківна звідкілясь із таємних глибин своєї люстринової, з буфами на рукавах, кофти, неначе аж із-за спини, витягла наверх високий білий хліб і покшала його на стіл.

Пантелій Прокопійович хотів було для чогось перехреститись, та зашкарублі клішнюваті пальці, склавшись у хрестове знамення і піднявшись на половину належної висоти, змінили форму: великий чорний нігтистий палець проти волі хазяїна несподівано просунувся між вказівним та середнім, і тут же цей безстыдний вузлик пальців злодійкувато ковзнув за відстовбурчену полу синього чекменя, а звідтіля витяг, тримаючи за шийку, червоноголову пляшку.

— Давайте теперички, любі ви мої сваточки, помолимося Богові і вип'ємо, і поговоримо про наших діток і про уговор...

Пантелій Прокопійович, розчулено блимаючи, дивився на засіяне холодним ластовинням обличчя свата й ласкаво ляпав у зад пляшці широкою, мов кінське копито, долонею.

Через годину свати сиділи так дружньо, що смолянисті кільця Мелеховської бороди шупали прями руді пасма бороди Коршуновської. Пантелій Прокопійович, смачно видихаючи запах квашеного огірка, умовляв:

*Кобаржина, кобаржа — виступаючі на спині хребці.

— Дорогий мій свате, — гудів він пошелки, — дорогий мій сваточку! — зразу підвищував він голос до крику. — Свате! — рикав він, оголяючи білі, притуплені різці. — Кладка ваша дуже навіть затяжка для мене! Ти поміркуй, дорогий свате, поміркуй, як ти хочеш мене образити: гетри з калошами — раз, шуба донська — два, дві сукні вовняні — три, хустка шовкова — чотири. Це ж — роз-о-о-ор!..

Пантелій Прокопійович широко розводив руками, шви на плечах його лейб-козачого мундира тріщали, і хмарками здіймалася пилюка.

Мирон Григорович, схиливши голову, розглядав залиту горілкою та огірковим розсоллом церату. Угорі прочитав закручений витіюватим малюнком напис: «Самодержцы Всероссийские». Опустив очі нижче: «Его Императорское Величество Государь Император Николай...» — далі заважали картопляні лушпайки. Почав розглядати малюнок: обличчя Государя не видно, стоїть на ньому порожня пляшка. Мирон Григорович, благоговійно кліпаючи, намагався роздивитись форму парадного, з білим паском мундира, але мундир був густо заплъований огірковим слизьким насінням. В колі безбарвно однакових доньок самовдоволено позувала Імператриця в кристалому капелюсі. Стало Мирону Григоровичу прикро до сліз. Подумав: «Дивишся ти надто гордовито, мов гуска з кошика, а от доведеться дочку видавати заміж — тоді я по-див-лю-ся-а... либонь, тоді застрибаєш!».

Під вухом у нього, ніби великий чорний джміль, гув Пантелій Прокопійович. Коршунов підняв на нього каламутні слизисті очі, прислухався:

— Нам, щоб справити для твоєї, а тепер воно все одно — і моєї дочки... для моєї і твоєї дочки таку кладку... знову ж, гетри з калошами і шуба донська... нам треба скотинку з базу вигнати і продати.

— Шкода? — Мирон Григорович стукнув кулаком.

— Не в тім діло, що шкода...

— Шкода?

— Чекай, свате...

— А коли шкода — під три чорти!

Мирон Григорович повів на столі розчепіреною пітною рукою, згріб на підлогу чарки.

— Твоїй же доньці жити доведеться й наживати!

— І не-хай! А кладку клади, інакше ніякі не свати!..

— Скотинку з базу зганяти... — крутив головою Пантелій Прокопійович. У вусі тіпалась, скупно зблискуючи, серга.

— Кладка повинна бути!.. У неї своїх нарядів повні сундуки, а ти мене-е-е уваж, коли до серця вона вам припала!.. Такий наш козацький

звичай. В старовину повелось, а нам — старовину уважати...

— Уважу!..

— Уваж.

— Уважу!..

— А наживати — хай молоді наживають. Ми нажили і живемо не гірше від людей, матері їх ковінька, нехай і вони собі наживуть!

Бороди сватів сплелися в різномастий пліт. Пантелій Прокопійович заїв поцілунок пустим уже огірком і заплакав від багатьох, злитих воєдино переживань.

Свахи, обнявшись, сиділи на скрині, перебиваючи, гуторили й гуторили. Ільківна вкрилась вишневим рум'янцем, зате її сваха від горілки тільки позеленіла, мов прихоплена морозцем лісова грушка-зимівка.

— ...дитина, таких-то й на світі немає! Була б тобі слухняна та поштива, ця вже з-під влади ніяк не вийде. Словом, люба свашенько, супротив боїтьшя щось сказати.

— І-і-і, моя мила, — перебивала її Ільківна, підпираючи лівою рукою шок, а правою підтримуючи під лікоть ліву, — скільки разів гуторила йому, сучому синові. В попередню неділю якось увечері збирається йти, тютюну в кисет насипає, а я й кажу: «Ти коли ж її кинеш, бусурман клятий? До яких пір мені такий страм на старості літ терпіти? Бо ж він, Степан, в'язи тобі враз колись скрутить!..».

Із кухні у світлицю крізь щілину над дверима заглядав Митько, внизу шушукались дві молодші Наталчині сестрички.

Наталія сиділа в дальній наріжній кімнаті на лежанці, витирала сльози вузьким рукавом кофточки. Лякало її нове, що стояло вже на порозі життя; томила невідомість.

У світлиці допивали вже третю пляшку горілки; зводити жениха з нареченою вирішили на першого Спаса.

XIX

У Коршуновському курені — передвесільні клопоти. Нареченій поспіхом дошивали дещо з близни. Наталія просиджувала вечори, в'язала женихові традиційний шарф із козячого димчасого пуху та пухові рукавички. Мати її, Луківна, до темряви гнулася над швацькою машинкою — допомагала найнятій в станиці швачці.

Митько, повертаючись із батьком і наймитами-робітниками з поля, навіть не вмиваючись і не скидаючи з натруджених ніг важкі польові чирики, йшов прямо до Наталії в світлицю, підсідав до неї. Насміхатися з сестри — було для нього величезним задоволенням.

— В'яжеш? — коротко питав він, киваючи на шарф з пухнастими китицями.

— В'яжу, а тобі що?

— В'яжи, в'яжи, дурна, а він, замість того, щоб подякувати, морду наб'є.

— За що?

— З доброго дива, — я Гришу знаю, друзяки з ним. Це такий пес — вкусить і не скаже за що.

— Та годі брехати! Хіба ж я його не знаю!

— Я краще тебе знаю. До школи разом ходили.

Митько важко й удавано зітхав, розглядав подряпані вилами долоні, низько гнув високу спину.

— Пропадеш ти за ним, Наталю! Сиди краще в дівках. Що ти доброго в ньому знайшла? Ну? Страшний — кінь злякається, дурнуватий якийсь... ти придивись: нік-чем-ний хлопець!

Наталія сердилась, ковтала сльози, схилиючи над шарфом жалісне лице.

— А головне — сухотний він... — безжально продовжував своє єхидство Митько. — Ну, чого ж ти кричиш? Дурна ти, Наталко. Відмовся! Я зараз сідлаю коня і поїду скажу: мовляв, не турбуйтеся більше...

Виручив Наталію дід Гришака: він з'явився у світличці, спробував гулястим костуром міцність підлоги й, розгладжуючи жовту коноплю збитої бороди, тицяв у Митька костуром і питає:

— А ти чого, поганцю, сюди заявився, га?

— Провідати зайшов, дідуно, — виправдовувався Митько.

— Провідати? Га? Я тобі, поганцю, наказую вимітатися відсіля. Кроком руш!

Дід змахував костуром і підступав до Митька, нетвердо переставляючи висохлі, як стеблина, ноги.

Дід Гришака топтав землю уже шістдесят дев'ять років. Брав участь у турецькій кампанії 1877 року, був ординарцем у генерала Гурка, впав у немилість і був відісланий у полк. За бойові відзнаки під Плевною і Родичем мав два Георгія та Георгіївську медаль. Був односум з Прокопієм Мелеховим і, доживаючи в сина, користувався в хуторі загальною повагою за ясний до високих літ розум, непідкупну чесність та гостинність, на схилі життя дні тратив на спогади.

Влітку від сходу до заходу сонця сидів на призьбі, схиливши голову, креслив костуром по землі, на пам'ять приходили невиразні образи, уривки думок, що пливають крізь імлу забуття блідими зблисками минулого...

Від потрісканого козирка злинялого козацького кашкета на чорні повіки заплющених очей падала чорна тінь; ця тінь робила зморшки на лиці ще глибшими, сива борода віддавала сизотою. В пальцях, схрещених над костуром, у зап'ястях рук, у випуклих чорних венах повільно текла чорна, мов чернозем у долині, кров.

Із кожним роком кров ще більше холола. Дід Гришака скаржився Наталці — улюбленій онуці:

— Панчохи вовняні, а не гріють вони мені ніженьки. Ти мені, дитино моя, сплети гачком.

— Що ти, дідуся, тепер же літо! — сміялася Наталія і, підсідаючи поруч на призьбу, дивилась на велике зморшкувате й жовте дідове вухо.

— Таке діло, моя дитинонько, хоч воно й літо, а кров, мов земля вглибині, холодна.

Наталія дивилась на мережані жилами дідові руки, згадувала: у дворі копали криницю, і вона — тоді ще дівчинка — черпаючи цебром рідку глину, ліпила важкі ляльки й корови з розлогими рогами. Вона знову яскраво відновляла в пам'яті ті почуття, коли торкалася руками мертвої і холодної, як лід, землі, піднятої з п'яти-сажневої глибини, і вже боязко дивилась на дідові руки в рудому, схожому на глину, старечому ластовинні. Здавалося, ніби по дідових руках тече зовсім не весела червона кров, а буро-синя суглинкова земля.

— Боїшся вмирати, дідуно? — спитала вона.

Дід Гришака крутив тонкою, в зморшках і сухожиллях шиєю, ніби звільняв її із стоячого коміра зношеного мундира, ворухив зеленою сивизною вусів.

— Виглядаю смертоньку, як дорогого гостя. Час уже... і пожив, і царям послужив, і горілки попив на своєму віку, — додав він, усміхаючись білозубим ротом і сіпаючи зморшками очей.

Наталія гладила дідові руки і йшла собі, а він, неодмінно згорблений, залишався сидіти на призьбі в сірому, латаному в багатьох місцях мундирі; дряпав землю витертим коло ручки костуром і молоді й задикувато сміялися червоні петлиці на тугому стоячому комірі.

Звістку про те, що Наталію сватають, він прийняв зовні спокійно, але на душі в нього було сумно й прикро: Наталія за обідом підсовувала йому краший шматок, Наталія прала йому білизну, плела панчохи й латала шаровари та сорочки. Тому дід Гришака, коли почув, днів зо два дивився похмуро й строго.

— Мелехови — добрі козаки. В одному полку служили з небіжчиком Прокопієм. Славний був козак. А внуки які? Га?

— І внуки нічого, — ухильно відповідав Мирон Григорович.

— А Григорій, бач, непоштивий, поганець. Недавно йду з церкви, зустрівся зі мною і не по-здоровкався. Старих нині не шанують...

— Він добрий хлопець, — заступилася Луківна за майбутнього зятя.

— Га? Добрий, гуториш? Ну що ж, дай, Боже. Аби Наталці до душі був...

У заручинах дід Гришака участі майже не брав. Виліз ненадовго із світлички, посидів за столом, важко процідив крізь звужену горлянку чарку горілки і, зігрівшись, — відчуваючи, що п'яніє, — відкланявся.

Два дні мовчки поглядав на стривожено-щасливу Наталію, жував думку, ворухив пасмами білих з прозеленню вусів; потім, видно, змирився.

— Наталко! — кликнув яюсь.

Наталія підійшла.

— Ти ж, унученько, рада, либонь? Га?

— Я й сама не знаю, дідуню, — призналася Наталія.

— Ну-ну... ну-ну... Бачиш ти... Ну, Христос з тобою. Дай Бог, — і з досадою й гіркотою до-рікнув: — Не дочекалася, поганка, поки вмру, тоді б і вийшла... без тебе гірко буде мені жити.

Митько, підслухавши з кухні їхню розмову, сказав:

— Ти, діду, може, ще сто років житимеш, а вона повинна дождатись? Штукар ти, правда.

Дід Гришака почервонів, зробився майже чорним, перехопило подих. Застукав костуром і ногами теж.

— Ци-и-и-ть, поганець, собачий сину! Геть!.. Геть!.. Ах ти, нечистий дух!.. Підслухав, уражино!..

Митько вибіг на подвір'я, посміюючись, а дід Гришака ще довго обурювався, ляяв Митька так, що ноги його, взуті у вовняні короткі панчохи, тряслись у колінах.

Дві молодші Наталчїні сестрички, Мариня — підліток років дванадцяти, і Грипка — восьмилітня проноза й мазуха, — з нетерпінням чекали дня весілля.

Зі стриманою радістю поводили себе й наймити, які постійно жили в Коршунових. Вони мали надію, що хазяїн їх щедро почастує, а також сподівалися отримати пару вільних, під час гульні, днів. Один із них, високий, ніби колодязний журавель, — богучарський хохол, — який мав дивне прізвище Геть-Баба, раз у півроку запивав. Пропивав геть усе з себе, ще й заробіток. Його вже давно млоїло добре знайоме почуття невідступної нудоти, але він себе стримував, відволікаючи початок залюю до весілля.

Другий, худий, шкіра та кості, смаглявий козачок із станиці Мигулинської, звався Михеєм, жив у Коршунових недавно; розорений пожежею, найнявся в працівники і, заприятелювавши з Гетьком (так скорочено називали Геть-Бабу), почав час від часу випивати. Він дуже любив коней; випивши, плакав, розмазуючи сльози по загостреному, без брів лиці і приставав до Мирона Григоровича:

— Хазяїне! Голубе ти мій! Будеш дочку видавати — Михейка в кучери візьми. Так проведу, — всі залюбуються! Крізь вогонь промчусь — жодної волосинки на коня не обсмалю. У мене в самого такі коні були... Ет...

Гетько, який постійно ходив похмурий і замкнутий, чомусь прив'язався до Михея, весь час дражнив його, вдаючись до одного жарту:

— Михею, чуєш? Ти з якої станиці? — питав він його, потираючи довгі, аж до колін руки; і

сам же відповідав іншим голосом: — «Мигульовський». — А що ж це ти такий х...ський? — «Та в нас уся порода така».

Цей його однаковий жарт обов'язково закінчувався хриплим реготом, Гетько ляскав себе долонями по довгих сухих — аж дзвеніли — гомілках, а Михей з ненавистю оглядав його чисто голене лице, неспокійний кадик на горлі, і обзивав його «сичем» та «коростою».

Весілля назначили на перші м'ясниці. Залишалося ще три тижні.

На першу Пречисту Григорій приїхав відвідати наречену. Посидів у світлиці за круглим столом, полускав насіння й горіхів з дівчатами — дружками нареченої — і поїхав... Наталія вийшла його проводити. Під навісом, де коло жолоба стояв засідланий новеньким сідлом кінь Григорія, вона сунула рукою за пазуху й, червоніючи і дивлячись прямо на Григорія закоханими очима, протягла йому м'який, ще теплий від дівочих грудей, матерчатий жмуточок. В знак подяки Григорій осліпив її білиною своїх вовчих зубів, запитав:

— Що це?

— Там побачиш... кисет вишила.

Григорій м'яко пригорнув її до себе, щоб поцілувати, та вона руками вперлася йому в груди, гнучко вигнула назад і злякано показала очима на вікна.

— Ще побачать!

— А нехай.

— Соромно...

— Це попервах, — заспокоїв Григорій.

Вона тримала повід, поки Григорій, мружачись, ловив ногою забурене стремено. Зручно вместилися на подушці сідла й рушив із базу. Наталія відчинила ворота, а потім ще дивилась із-під долоні вслід: Григорій сидів, як калмик, трохи перехилившись на лівий бік, хвацько помахував канчуком.

«Одинадцять днів залишилось», — мовчки вираховувала Наталія, зітхнула і засміялась.

XX

Сходить, росте гостролиста зелена пшениця; через півтора місяці гайворон сховається в ній з головою — і не видно його; смокче із землі соки, колоситься, набрякає зерно запашним і солодким молоком; потім заквітує, золота пороша вкриє колос. Вийде господар у степ — гляне, не натішиться. Звідки не візьметься, забреде в хліб череда, витолочила, в багно втоптала дорідний колос, там, де валялася — кружальця прим'ятого хліба... дико й гірко дивитись.

Так і з Аксенією: на визріле в золотому розквіті почуття наступив Григорій важким сировим чириком. Спепелив, споганив, і все.

Пусто й здичавіло, мов на забутому току, що заріс лободою та бур'яном, зробилося на душі в Аксенії після того, як прийшла з Мелеховського городу, з соняшників.

Йшла і кусала кінці хустки, а з горла рвався крик. Увійшла в сіни, впала на долівку, задихнулася від сліз, від муки, чорної порожнечі, що затьмарила голову... А потім минулося. Десь на денці серця смоктало й нудило гостреньке відчуття.

Підіймається ж хліб, столочений худобою. Від роси, від сонця піднімається втопане в землю стебло; спочатку гнеться, як людина, що надірвалася від непосильного тягаря, потім вирівнюється, піднімає голову, і знову так само світить йому день, і той же самий вітер гойдає...

Ночами, нестямно пестячи чоловіка, Аксенія думала про того, іншого. І спітналися в душі ненависть з великим коханням. Подумки йшла жінка на нове безчестя, на минулу ганьбу: рішила відбити Григорія в щасливої Наталії Коршунової, яка не знала ще ні лиха, ні радості любовної. Ночами перебирала рій думок, блимала в темряві сухими очима. А на правій руці ставала ще важчою сонна голова Степана, гарна, з кучерявим довгим чубом набік. Він дихав напіврозкритим ротом, темна його рука, що так і залишилась лежати на жінчиних грудях, ворухила потрісканими від роботи пальцями. Думала. Прикидала. Передумувала. Одне тільки вирішила дуже твердо: відняти Гришу у всіх, втопити в коханні, володіти, як раніше.

І на денці серця смоктало щось гостреньке, ніби залишене бджолине жало, цідило сукровичний біль.

Це було вночі, а вдень Аксенія розпуку гасила клопотами, метушнею по господарству. Якщо ж десь зустрічала Григорія, то, блідніючи, несла повз нього своє вродливе, знудьговане за ним тіло, не соромлячись, заклично дивилась в темну прірву його очей.

Після зустрічі з нею на Гришу нападали невимовна нудьга. Без причини ремствував, зганяв злість на Дуні, на матері, а найперше брав шаблю і йшов на задній баз і до сьомого поту, рухаючи жовнами, рубав втикані в землю товсті палиці. За тиждень нарубав купу. Пантелій Прокопійович, виблискуючи сергою і жовтими білками очей, сердився:

— Нарубав, диявол поганій, на два плоти вистачило б! Бач, джигіт вишукався, мати твоя курка. Їдь ген у шелягу і там джигітуй... Стривай, хлопче, підеш на службу, там нарубаєшся... Там вашого брата швидко об'їздять...

XXI

У поїзд за молодою готували чотири парокінні підводи. Святково зодягнені люди тов-

пилися на Мелеховському подвір'ї біля бричок.

Боярин — Петро, він у чорному сюртуці й блакитних із випусками шароварах, лівий його рукав перев'язаний двома білими хустками, під пшеничними вусами постійна тверда усмішка. Він — біля жениха.

— Ти, Гришо, не бійся! Голову тримай, як той когут, чого насупився!

Біля бричок безтолковщина, галас.

— Куди ж підженишник подівся? Час уже їхати.

— Куме!

— Га?

— Куме, ти на другій бричці поїдеш. Чуєш, куме?

— Люльки почіпляли на бричках?

— Навіщо, не розтрусися і без люльки. М'яка!

Одарка, в малиновій шерстяній спідниці, гнучка й тонка, мов червоний верболіз, водила в усбіч підфарбованими бровами, підштовхувала Петра.

— Час їхати, кажи батькові. Там уже заждася, певно.

Батько невідь звідки пришкутильгав, Петро, пошептавшись із ним, звелів:

— Сідайте всі! На мою бричку п'ятеро з жєнихом. Оникію, ти за кучера.

Повсїдалися. Червона, як буряк, й урочиста Ільківна відчинила ворота. Чотири брички рвонули вулицею наввипередки.

Петро сидів поруч з Григорієм. Проти них вимахувала мережаною носовою хусточкою Одарка. На вибоїнах і грудках співаки зривали голоси. Червоні околиці козацьких кашкетів, сині й чорні мундири та сюртуки, білим перев'язані рукави, мерехтлива райдуга жіночих шальових хусток, барвисті спідниці, серпанкові шлейфи куряви за кожною бричкою.

Весільний поїзд.

Оникій — сусіда Мелехових, який доводився Григорію троюрідним братом, — правив кінцями. Подавшись вперед, мало не падаючи з козлів, він стьобав батою, вигукував, і зіпрілі коні, витягуючись у струну, рвали посторонки.

— Давай їм! Давай!.. — підбадьорював Петро.

Безвусий, скошюблений Оникій підморгував Григорію, морщив голе баб'яче лице тонкою усмішкою, верещав і шмагав коні батою.

— Сте-ре-жись!.. — прогудів, переганяючи їх, Ілля Ожогін, дядько молодого по матері. За його спиною Григорій розглядив щасливе, з підстрибучими, засмаглими щоками Дунине обличчя.

— Ну, чекай!.. — крикнув Оникій, схопився на рівні ноги, і пронизливо засвистів.

Коні зайшлися в несамовитому змаганні.

— Впа-па-па-де-еш!.. — верещала Одарка, її підкидало і, щоб утриматись, вона обіймала руками Оникієві лакові чоботи.

— Держись!.. — йокнув збоку дядько Ілько. Голос його танув у безперервному стогоні коліс.

Інші дві брички, доверху набиті барвистими купами галасливого люду, мчали дорогою паралельно. Коні в китайчаних, блакитних, блідо-рожевих попонках, у паперових квітах, у стрічках, заплетених у гриви й чубчики, брязкотіли бубонцями, неслись над грудкуватою дорогою, пускаючи жмутки піни, а підхоплені вітром попонки хлюпались над змиленими мокрими спинами, миготіли.

Біля Коршуновських воріт поїжджан виглядала ватага дівчорі. Побачили на дорозі стовп куряви, сипнули на подвір'я.

— Ідуть!

— Несуться!..

— Уже ви-и-и-дно!.. — обступили зустрічно-го Гетька.

— Що збіглися? Гетьге, вражі горобці! Зацвірінькали, — аж вуха заклало!

— Хохол-мазниця, давай з тобою дражнитися. Хохол!.. Хохол!.. Дігтярник!.. — заверещала дівчора, стрибаючи навколо широких, як лантух, штанів Гетька. Той, нахиливши голову, наче заглядав у криницю, дивися на галасливу дівчору і чухав довгий тугий живіт, поблажливо посміхаючись.

Брички з гомоном вкотилися в двір. Петро повів Григорія на ганок, слідом посунули приїжджі.

Із сіней у кухню двері замкнені. Петро постукав.

— Господи Ісусе Христе, помилуй нас.

— Амінь, — відповіли із-за дверей.

Петро стукав і так проказував слова аж тричі, йому глухо відповідали.

— Дозвольте зайти?

— Просимо.

Двері розчинилися. Свашка — Наталії хрещена мати — гарненька з себе вдовиця, зустріла Петра поклоном із тонкою малиною усмішкою.

— Прийми, дружко, на добре здоров'я.

Вона подала Петрові склянку з мутним, не вистояним квасом. Петро розгладив вуса, випив і кркнув під загальний стриманий сміх.

— Ну, свашенько, й почакувала!.. Стривай, ягідка моя ожинова, я тебе не так почастую, ще наплачешся!..

— Звиняйте, ласкаві будьте, — кланялася свашка, наділяючи Петра вишуканою, лукавою усмішкою.

Поки дружко зі свашкою змагалися в дотепності, родичам і близьким молодого, згідно з уговором, тричі піднесли по чарці горілки.

Наталію, вже зодягнену у вінчальне плаття та фату, вартували за столом. Мариночка держала у витягнутій руці качалку, а Грипа, очі якої — дві черешеньки — поломеніли зухвалим завзяттям, трусила кописткою.

Спітнілий, захмелілий від горілки Петро з поклоном підніс їм у чарці по полтиннику. Свашка підморгнула Маришці, та — по столі качалкою.

— Мало. Не продамо молоду!..

Петро другий раз підніс у чарці дзвінке дрібне срібло.

— Не відамо! — затялись сестри, штовхаючи ліктями потуплену Наталію.

— Чого вже там! І так плачено-переплачено.

— Збавляйте, дівчата, — велів Мирон Григорович і, посміхаючись, протиснувся до столу. Руда його голова, пригладжена топленим коров'ячим маслом, віддавала потом і прілим перегноєм.

Родичі молодої встали з-за столу, звільняючи місце.

Петро сунув Григорію в руку кінець хустки, скочив на лавку і повів його поза столом до молодої, яка сиділа на покуті. Другий кінець спітнілою від збентеження рукою взяла Наталія.

За столом плямкали, роздираючи руками варену курятину, а руки витирали об волосся. Оникій гриз курячу кобаргу, по голій бороді за комір стікав жовтий жир.

Григорій з внутрішньою досадою поглядав на свою та Наталіну ложки, зв'язані хусточкою, на локшину, що парувала в полив'яній мисці. Йому хотілося їсти, неприємно і глухо бурчало в животі.

Одарка частувалася, сидячи поруч з дядьком Ільком. Той, обципуючи міцними іклами бараняче ребро, певне, шептав Одарці непристойності, бо та мружила очі, водила бровами, червоніла і посміхалася.

Їли неквапом і добре. Запах смолистого чоловічого поту перемішувався з їдким та пряним жіночим. Від злежалих у сундуках спідниць, сюртуків і шалів тхнуло нафталіном і ще чимсь солодко-важким — так пахнуть у старих бабів заяложені чаші з медом для поминання.

Григорій скося поглядав на Наталію. І тепер уперше помітив, що верхня губа в неї трохи припухла і козирком нависає над нижньою. Помітив також, що на правій щоці, нижче вилиці, приліпилась коричнева родинка, а на родинці росли дві золотисті волосинки, і від цього чомусь стало мутно. Згадалась точена, з кучерявими пухнастими завитками шия Аксенії, і з'явилось таке відчуття, ніби насипали йому за комір сорочки, на змокрілу спину колючих висівок. Зіщулився, із задавленою тугою глянув на людей, які плямкали, хлюпали і безупинно їли.

Коли вже виходили із-за столу, хтось, дихаючи узваром та ситою кислотою пшеничного хліба, нахилився до нього і всипав за халявку чобота жменю пшоно: мовляв, щоб від лихого ока не скоїлось молодому якоїсь напасті. Всю зворотну дорогу пшоно муляло ногу, тугий комірць

сорочки душив горло, і Григорій, стримуючи холодну шалену лють, мовчки про себе лаявся.

XXII

У Коршунових коні перепочили і тепер, повертаючись до Мелеховського подвір'я, неслися з останніх сил. На ремінних шлеях клубочилась, стікаючи, піна.

П'яненські візники гнали немилосердно.

Поїзд зустріли батьки. Пантелій Прокопійович, виблискуючи чорною з срібними пасмами сивини бородою, тримав образ, Ільківна стояла поруч, застигли її тонкі стиснуті губи закам'яніли.

Григорій з Наталією підійшли під благословення, їх посипали винним хмелем та зерном пшениці. Благословляючи, Пантелій Прокопійович пустив сльозу, заметушився, насупився, досадуючи, що люди стали свідками такої його слабості.

Наречені ввійшли в хату. Розчервоніла від випитої горілки, їзди і сонячної спеки, Одарка вискочила на ганок, накинулася на Дуню, яка бігла з кухні.

— Де Петро?

— Не бачила.

— До попа треба бігти, а він, клятий, запропастився.

Петро, який хильнув горілки надміру, лежав на знятій з передка гарбі і стогнав. Одарка вчепилася в нього шулікою.

— Наже-е-ерся, ідоле! До попа треба бігти!.. Вставай!

— Геть, сказано! Не визнаю! Ти що — начальство? — резонно зауважив Петро, нишпорячи по землі руками, згрібаючи до купи курячий послід і об'їдки соломи.

Одарка зі сльозами просунула йому в рот два пальці, придавила язика, який мовчав казна що, допомогла облеглишися.

Очманілому від такої несподіванки Петрові вилили на голову цеберку колодязної води, витерли насухо попоною, що сохла на сонці і відрядили до попа.

Через годину Григорій стояв у церкві поруч із Наталією, яка в сяйві свічок здавалась привабливішою, тримав у руці восковий недопалок, обводив щільну людську стіну сліпими очима, повторюючи подумки одне докучливе слово: «Відгуляв... Відгулявся».

Здаду покашлював опухлий Петро, десь у натовпі неспокійно блимали Дунині очі; чийсь ніби знайомі, чи й зовсім незнайомі обличчя; долинав нескладний хор голосів і протяжні витуки диякона.

Байдужість скувала Григорія. Він ходив навколо анаоя, наступаючи гунявому

о. Віссаріону на п'яти стоптаних чобіт; зупинявся, коли Петро непомітно шарпав його за полу сюртука; дивися на струменясті кіски вогнів і боровся з сонливістю, яка ним оволодівала.

— Поміняйтесь обручками, — сказав о. Віссаріон, тепло глянувши Григорію в очі.

Помінялися. «Скоро скінчиться?» — спитав одними очима Григорій, спіймавши Петрів погляд. І той у відповідь ворухнув куточками губів, гасячи усмішку: «Скоро».

Потім Григорій тричі цілував вогкі, несмачні жінчині губи, в церкві зачаділо, засмерділо від погашених свічок, до виходу почовгали, товплячись у притворі, люди.

Тримаючи у своїй руці шорстку велику руку Наталії, Григорій вийшов на паперть. Хтось насунув йому на голову кашкета. З півдня повіяв теплий полиновий вітерець.

Із степу тягнуло нічною прохолодою. Десь за Доном звивалася синя блискавка, надходив дощ, а за білою огорожею, зливаючись із гомонним голосів, на конях, що переступали з ноги на ногу, задиристо і ніжно дзеленькали бубонці.

XXIII

Коршунови приїхали вже після того, як молодих повезли до церкви. Пантелій Прокопійович до цього виходив за ворота, вдивлявся в далечінь вулиці, але сіра дорога, обабіч якої росли голчасті колючки, була зовсім безлюдною. Він переводив погляд за Дон. Там виднівся жовтіючий ліс, стиглий махорковий очерет стомлено гнувся над задонським озерцем, над осокою.

Передосіння, сумна, синя дрімотність, зливаючись із сутінками, обгортала хутір, Дон, крейдяні вибалки, задонські ліси, що танули в фіалковім мареві, степ. За поворотом, на перехресті чітко вимальовувався гострий шпиль каплички.

До вуха Пантелія Прокопійовича донісся далекий перестук коліс і собачий гавкіт. Із майдану на вулицю вискочили дві брички. На передній, похитуючись у люльці, сиділи разом Мирон Григорович із Луківною, навпроти них — дід Гришака у свіжому мундирі з Георгіями та медалями. Правив Митько, який недбало сидів на козлах, осатанілим від гону, ситим, вороним коням не потрібен був батіг, він просто лежав під сидінням. На другій Михайл, вигнувшись назад, смикав віжки, намагаючись перевести коней з чвалу на рись. Довгеньке, безброве Михеєє обличчя вкрилося фіолетовим рум'янцем, з-під тріснутого надвое козирка рясно котився піт.

Пантелій Прокопійович настіж відкрив ворота, і брички одна за другою вкотилися на подвір'я.

З ганку гускою виплила Ільківна, змітаючи спідницею зі сходинок пилку, змішану з кізяками.

— Ласкаво просимо, дорогі сваточки! Зробіть честь нашому бідному куреню! — зігнула вперед вона свій огрядний стан.

Пантелій Прокопійович, косо схиливши голову, широко розводив руками.

— Покірно просимо, сваточки! Проходьте, — він гукнув, щоб випрягали коні, і пішов до свата.

Мирон Григорович витирав долонею шаровари, зчищав порох. Привітавшись, пішли до ганку. Дід Гришака, розтрушений небувалою їздою, відстав.

— Проходьте, сватоньку, проходьте! — просила Ільківна.

— Нічого, дякуємо... пройдемо.

— Довго чекали вас, заходьте. Дуню, дай вінника, сватові мундир обмести. Курява нині, що й дихнути нічим.

— Правду кажете, так сушить... Тому й курява... не турбуйтеся, свахо, я ось тільки... — дід Гришака, кланяючись недогадливій свасі, позадкував до сараю, де й зник за фарбованим боком віялки.

— Причепилася до старого, дурепо! — накинувся Пантелій Прокопійович, зустрічаючи Ільківну біля ганку, — старому потреба давить, а вона... тьху, Господи, ну й дурна!..

— А я звідки знала? — зніяковіла Ільківна.

— Повинна розуміти. Ну, годі вже. Йди, веди сваху.

За святковими столами гомоніли не зовсім тверезі гості. Сватів провели у світлицю, посадили за стіл. Незабаром з церкви вернулися молоді. Пантелій Прокопійович, наливаючи з сулії, зронив сльозу.

— Ну, сваточки, за наших дітей. Щоб воно все по-гарному, як ми сходились... і щоб вони в щасті та при здоров'ї своє життя проживали...

Дідов Гришака налили пузату чарку і вилили половину в рот, закошлячений прозеленню борода, а половину — за стоячий комір мундира. Пили докаючись. Пили й так. Галас, як на ярмарці. Далекий родич Коршунових, старий отаманець Никифір Коловейдін, який сидів на краю стола, піднісши розчепірену руку, заревів:

— Гірко!

— Гі-і-р-ко-ко! — підхопили за столом.

— Ой, гірко!.. — озвалася повна натовпу кухня.

Похмурий Григорій цілував прісні губи дружини, зиркав на всі боки зацькованим поглядом.

Червоні, розпашілі лиця. Каламутні, сороміцькі погляди й усмішки. Роти, які смачно плямкають та пускають на вишиті скатерки п'яну слину. Гульба — одне слово.

Никифір Коловейдін, розкривши щербатий рот, піднімав угору руку.

— Гірко! — на рукаві його блакитного отаманського мундира брижилися три золоті нашивки за надстрокову службу.

— Гі-і-р-ко!..

Григорій з ненавистю вдвлявся в щербатий рот Коловейдіна. При слові «гірко» в того в щілину між зубів рурочкою вилазив слизистий багровий язик.

— Цілуйтеся, тетірки-ятірки... — шипів Петро, ворущачи намоклими в горліці вусами.

У кухні хмільна й рум'яна Одарка завела пісню. Підхопили. Перекинули до світлиці:

*«Вот и речка, вот и мост,
Через речку перевоз...»*

Перепліталися голоси і, випереджаючи інших, горлав, що аж шибки тряслись, Христоня:

*«А кто-бы нам поднёс,
Мы-ба вы-пи-и-ли.»*

А в спальні жінки задиристо вишали:

«Потерял-растерял я свой голосочек.»

І на підмогу чийсь старечий, чоловічий голос деренькотів, ніби обруч на діжці:

*«Потерял, ух! Растерял, ух!
Я свой голосочек.
Ой, по чужим садам летучи,
Горькую ягоду-малину клюючи.»*

— Гуляймо, люди добрі!..

— Баранинки покуштуй!

— Прийми лапу, оно... чоловік, він дивиться.

— Гір-ко-о-о!..

— Дружко зухвалій, бач, як зі свахою поводитись.

— Ну, ні-і-і, ти нас баранинкою не частуй... Я, може, чечужку їм... І буду їсти: бо вона ситна.

— Куме Прошко, давай стременну махнемо!

— Аж зябра обпекло вогнем...

— Семене Гордійовичу!

— Га?

— Та пішов ти під раз... Вим'я суче!

У кухні, вгинаючись, задвигтіла підлога, затарахкотіли каблуки, впала склянка, дзенькіт її потонув у загальному галасі. Григорій глянув через голови тих, що сиділи за столом, у кухню: під уханья та виск танцювали в колі баби. Трясли товстими модами (худорлявих не було, на кожній по п'ять-сім спідниць), махали мережаними хустками, перебирали, танцюючи, руками.

Вибагливо подала голос трьохрядка. Гармоніст, переливаючи басами, вдарив козачка.

— Круг звільніть! Дайте круг!

— Потісніться, любі гості! — вмовляв Петро, штовхаючи череватих, розімлілих у танці бабів.

Григорій пожвавішав, підморгнув Наталії.

— Петро зараз козачка втне, дивись!

— З ким це він?

— Не впізнаєш? З матір'ю твоєю.

Луківна взялася в боки, в лівій руці хусточка.

— Починай, чи що, а то я!..

Петро, дрібно перебираючи ногами, підійшов до неї, зробив неймовірне колінце, і позадкував на місце. Луківна підбрала поділ, ніби збиралась переходити через калюжу, дрібно вибила носком і пішла під схвальний гул, викидаючи по-чоловічому ноги.

Гармоніст видав на нижніх ладах найменші дрібушечки, цей перебір підхопив Петра з місця, і він, ухнувши, закусивши краечком рота кінчик вуса, пустився навприсядки, лясаючи долонями по халявках чобіт. Ноги його дріботіли, виробляючи невлотимий вінок колінець; на чолі, не встигаючи за ногами, метався мокрий від поту чуб.

Григорію заважали дивитися спину тих, які збилися коло дверей. Він чув тільки, як тупають, тріщать ковані каблуки, так, ніби хтось підпалив соснову дошку, та підбадьорливі вигукі п'яних гостей.

Під кінець танцював Мирон Григорович з Льківною, танцював діловито і зосереджено, як і все, за що він брався.

Пантелій Прокопійович стояв на табуретці і гойдав кривою ногою, цмокав язиком. Замість ніг у нього танцювали, не знаючи спокою, губи та серга.

Хороводились в козачку і завзяті танцюристи, і ті, що не вміли й ніг зігнути як слід.

Усім гукали:

— А втні-но лишень!

— Давай дрібніше! Ух ти!

— Ноги легкі, та зад заважає!

— Сил, сип!

— Наш край гору бере!

— Дай узвару, бо я!..

— Запалився, стерво! Танцюй, а то пляшкою!

П'янений дід Гришака, обіймаючи широку спину сусіда по лавці, буркотів комаром тому у вухо:

— Якого року присяги?

Його сусід — корчуватий, як дуб-перестарок, старий дідуган, — відмахуючись рукою, відповідав басом:

— Тридцять дев'ятого, синку.

— Котрого? Га? — настовбурчував дід Гришака зморщену вушну раковину.

— Тридцять дев'ятого, сказано тобі.

— Чий же будете? Із яких?

— Вахмістр Баклановського полку Максим Богатирьов. Сам уродженець хутора... хутора Червоний Яр.

— Родич Мелеховим?

— Що?

— Родич, кажу?

— Ага, дідом доводжуся.

— Полку-то Баклановського?

Старий потушлими очима дивився на діда Гришака, катаючи беззубими яснами кусок, який був ще не прожований, кивав головою.

— Значця, Кавказьку кампанію відбували?

— Із самим небіжчиком Баклановим, Царство Небесне, служив. Кавказ підкоряли... До нашого полку козак йшов он який... Приймали гвардійського зросту, одначе сутулих... Котрі довгоруки і в плечах знову таки. Теперішній козак попереk ляже... Отакі, синку, народи були... Їх превосходительство, покійний генерал в авулі Челенджійському одного разу зволили мене нагаєм...

— А я в турецькій кампанії побував... Га? Побував, еге ж, — дід Гришака випнув висохлі груди, брязкаючи Георгіями...

— Зайняли ми цей авул на світанку, а опівдні сурмач дає тривогу.

— Довелося й нам цареві білому послужити. Під Родичем бій був і наш полк, Дванадцятий Донський козачий, зітнувся з їхніми яничарами.

— Грає ого сурмач тривогу... — веде своєї баклановець, не слухаючи діда Гришака.

— Яничари їхні як наші отаманці. Так-то! — дід Гришака гарячкує, сердито махає рукою, — службу при своєму цареві несуть, а на головах у них білі торби. Га? Білі торби на головах.

— Я й кажу своєму полчанинові: «Коли, Тимохо, доведеться відступати, тягни килим зі стіни, ми його в тороки...».

— Два Єгорія маю! Нагороджений за бойові героїства! Турецького майора живцем заповолив...

Дід Гришака плаче і стукає сухим кулачком по гучній ведмедкуватій спині діда-бакланівця; але той, вмочивши кусень курятини у вишневий кисіль замість хрину, мляво дивиться на залиту локшиною скатерку, шамкає запалим ротом:

— ...ось, синку, на який гріх підбив нечистий.

Дідові очі незворушно дивляться на білі зморшки скатерки, і бачить він нібито не залиту горілкою і локшиною скатерку, а снігові сліпучі брижі Кавказьких гір.

— До цього зроду не брав чужого... Бувало займемо черкеський авул, у саклях майно, а я не заздрю... Чуже себто від нечистого... А тут на ж тобі... Впав у вічі килим... з китицями... От, думаю, попона коневі буде...

— Ми цієї всячини понадивлялися. Теж побували в заморських краях, — дід Гришака намагається зазирнути сусідові у вічі, але глибокі очиці заросли, мов байрак бур'яном, сивими пасмами брів та бороди; не докопається дід Гришака до очей, навколо сама тільки щетиняста

непролазь волосся. Він вдається до хитрощів; він хоче привернути увагу сусіди ударним місцем свого оповідання, а тому починає без попередньої підготовки прямо з середини:

— І командує осавул Терсинцев: «Взводними колонами галопом арш-арш!».

Дід-баклановець скидає головою, ніби стройовий кінь, почувши сигнал сурми, і, опустивши на стіл вузлуватий кулак, шепоче:

— Списи до бою, шаблі з піхов, баклановці!.. — при цих словах голос його раптом міцнішає, мерклі зіниці блищать і запалюються колишнім, загашеним віком вогнем. — Баклановці — молодці!.. — реве він, роззявляючи пащу з жовтими голими яснами. — В атаку!.. марш-марш!..

І осмислено й по-молодечому він дивиться на діда Гришаку і не витирає заялженим рукавом чекменя сльози, які доскотали підборіддя.

Дід Гришака теж жвавішає.

— Подав він нам отаку команду і махнув палашем. Поскакали ми, а яничари вишику-

вались отакечки, — він креслить на скатерці пальцем нерівний чотирикутник, — у нас стріляють. Двічі ми на них ходили — відіб'ють та й знову відіб'ють. Де не візьметься, з флангу, із лісочку їхня кіннота. Наш командир сотні подає команду. Завернули ми правим крилом, перешикувались — і на них. Ударили. Зім'яли. Яка кіннота супроти козаків устоїть? Ото ж бо й е! Побігли вони до лісу, кричать... Бачу я, скаче поперед мене їхній офіцер на карому коні. Молодецький такий офіцер, чорні вуса вниз, оглядається на мене й пістоля із чохла виймає. А чохол до сідла приторочений... Стрельнув і не влучив. Тут торкнув я коня, наздоганяю його. Хотів зарубати, а потім роздумав. Людина ж... Правою рукою обхопив його поперець, так він, прошу вас, так із сідла і вилетів. Руку мені покусав, та все ж таки взяв я його...

Дід Гришака з тріумфом глянув на сусіда: той, схиливши на груди велику кутасту голову, незважаючи на галас, заснув і тепер смачно хропів.

Частина друга

I

Сергій Платонович Мохов здалеку веде свій родовід.

За царювання Петра I йшла одного разу Доном до Азова царська баржа з сухарями й вогнепальним зіллям. Козаки злочинського містечка Чигонаки, що примостилося у верхів'ях Дону, недалеко від гирла Хопра, вночі напали на цю баржу, сплячу варту перерізали, сухарі й зілля пограбували, а баржу затопили.

За царським наказом із Воронежа прийшло військо, злочинське те містечко Чигонаки спалили, козаків, причетних до розбійного на баржу нападу, нещадно з боєм розбили, а взятого в полон осавула Якирку, а із ним сорок козаків повісили на плавучих шибеницях, і щоб настрахати низові станиці, які були розбурхані, пустили ті гоїдалки вниз по Дону.

Років через десять, на тому місці, де раніше диміли курені Чигонацької станиці, оселилися прийшли козаки, а також ті, які вціліли після розгрому. Знову станиця піднялася на ноги й оперезалася бойовими валами. Отоді й прийшов до неї з Воронежського наказу царський доглядач і царське око — мужик Мохов Микитка. Торгував він із рук різною необхідною у козацькому ужитку мізерією: колодочками для ножів, тютюном, креміннями, скуповував і продавав крадене і двічі на рік їздив у Воронеж, нібито за товаром, а насправді доносив, що в станиці, мовляв, поки що спокійно, і козаки нове лиходійство не замислюють.

Від того Мохова Микитки й почався був купецький рід Мохових. Міцно осіли вони на козацькій землі. Рясно посіялися й вросли в станицю, як бур'ян-копитник: рви — не вирвеш. Свято берегли напівзотлілу грамоту, яку воронезький воєвода дарував прадіду, посилаючи до бунтівної станиці. Може б, збереглася вона й до наших часів, та у велику пожежу, ще

коли був живий та здоровий дід Сергія Платоновича, вона згоріла разом із дерев'яною скринькою, яку ховали на божнику. Дід розорився, промарнотратив, граючи в карти, усе добро, знову зіп'явся був на ноги, та пожежа знищила все, і Сергію Платоновичу довелося починати знову. Поховавши розбитого паралічем батька, він із щербатим карбованцем взявся за справу. Почав скуповувати по хуторах щетину та пух. Років із п'ять бідовав, шахраював, від нього зазнавали утисків козаки околишніх хуторів за кожну копійку, а потім якось із Сергійкагендляря виріс в Сергія Платоновича, відкрив у станиці галантерейну крамничку, одружився з донькою напівбожевільного попа, взяв за нею чималий посаг і відкрив мануфактурний магазин. Вчасно взявся Сергій Платонович за мануфактуру. Із лівобережних станиць, де земля неродюча, тверда, супіски з кам'яним суглинком, на правий бік Дону за наказом Військового уряду козаків почали переселяти цілими хуторами. З'явилася й обросла будівлями молода Краснокутська станиця; на межі з колишніми поміщицькими землями, по річках Чиру, Чорній та Флорівці, понад степовими балками й видолінками, межуючи з хохляцькими слободами, повилуплювалися нові хутори. За товаром їздили верст за п'ятдесят, а то й більше. А тут ось вона, — крамниця із свіжими сосновими полиями, вдосталь наповнена відмінним товаром. Широко, ніби трьохрядну гармонь, розгорнув Сергій діло; окрім усяких кольорів краму, торгував усім, що потрібне в сільському нехитрому господарстві: шкіряні вироби, сіль, гас, галантерея. Останнім часом навіть сільськогосподарські машини постачав. Біля лавки з зеленими ставнями, завдяки чому було в ній прохолодно в літню пору, в лійку стояли з Аксайського заводу косарки, рядкові сівалки, плуги, віялки, сортувалки. В чужому гаманці гроші важко лічити, але, видно, торгівля приносила спритному Сергієві Платоновичу чималий прибуток. Через три роки він почав хлібозаготівлю, а на другий рік після смерті першої дружини взявся за будівництво парового млина.

У смаглявий кулачок, вкритий рідким і глянцево-чорним волоссям, міцно затиснув він хутір Татарський і довколишні хутори. Що не господар, — то й вексель у Сергія Платоновича; зелененький з жовтогарячим позументом папірець, — за косарку, за справлені доньці потрібкі (надійшов час дівку заміж видавати, а на Парамоновській зсипці притискають з ціною на пшеницю, — «дай в борг, Платоновичу!»), та хіба мало за що...

У млині працювало дев'ятеро робітників, у магазині семеро та ще по господарству четверо челяді, — ось їх і двадцять ротів, що жують з купецької ласки. Від першої жінки залишилося

у нього двоє дітей: дівчинка Ліза та хлопчик — на два роки молодший від неї — в'ялий, золотушний Володимир. Друга дружина — суха, кістлява Ганна Іванівна — виявилась бездітною. Вся запізнiла, незвідана материнська любов і накопичена жовч (за Сергія Платоновича вона вийшла наприкінці тридцять четвертого року свого життя), мов із цebra полились на напівсиротілих дітей. Нестійкий характер мачухи недобре позначився на вихованні дітей, а батько приділяв їм уваги не більше, ніж конюхові Микиті, або куховарці. Справи й поїздки забирали весь час: то треба до Москви, то до Нижнього, то до Урюпинської, то на станичні ярмарки.

Діти росли без догляду. Байдужа Ганна Іванівна не бажала проникати в таємниці дитячих душ, не до цього було при такому великому господарстві: тому й брат із сестрою виростили чужими одне одному, з різними характерами, не схожі на рідню. Володимир був замкнутий, в'ялий, весь час дивився з-під лоба, був не по-дитячому серйозним. Ліза, яка ділила товариство з покоївкою і куховаркою, жінкою розбещеною, булаю, рано спізнала зворотній бік життя. Завдяки цим жінкам, в ній збуджувалась нездорова цікавість, і вона, — тоді ще незграбний, соромливий підліток, — кинута напризволяще, росла, як кущ диких вовчих ягід у лісі.

Минали неквапливо рік за роком.

Старе, як водиться, старіло; молоде пускало пагони.

І ось одного разу за вечірнім чаєм Сергій Платонович дуже здивувався, придивившись до доньки (Єлизавета на ту пору скінчила гімназію, встигла стати видною, привабливою дівчиною); придивився він, і блюдець з бурштиновим чаєм затремтіло в руках: — На матір покійну схожа! Господи, яка схожість! — Лізко, ану повернися!

Недогледів, що донька з раннього дитинства дуже й дуже нагадувала собою матір.

* * *

Володимир Мохов — гімназист п'ятого класу, худенький, хворобливий, аж жовтий хлопчина, йшов біля млина. Вони з сестрою недавно приїхали на літні канікули, і Володимир, як завжди, з нагоди прибуття пішов подивитися на млин, потинятися в гурті обсипаних борошн'ям порохом людей, послухати, як рівно гомонять вальці, шестерні, шелестять ковзкі паси. Його тішило, з якою шанобою пошепки говорили приїжджі козаки:

— Хазайський наслідувач...

Обережно обминаючи купи гною — сліди стоянки волів — та кинуті в дворі підводи,

Володимир уже підходив до хвіртки, коли згадав, що не відвідав машинне відділення. Вернувся назад.

Біля червоної цистерни з пальним, що стояла на вході у машинне відділення, вальцювальник Тимофій, вагар, якого звали «Валет», і помічник вальцювальника, молодий білозубий хлопець Давидко, закативши до колін штани, місили велику купу глини.

— А-а-а, господарю!.. — кепкуючи, привітався з ним Валет.

— Здорові були!

— Доброго здоров'я, Володимире Сергійовичу!

— Що це ви...

— Та ось глину місимо, — з трудом витягуючи ноги з в'язкої маси, яка тхнула гноєм, задерикувато посміхнувся Давидко. — Татуню твій шкодує карбованця — бабів найняти, на нас їздить. Скупердяга у тебе батько! — додав він, з чавканням переставляючи ноги.

Володимир почервонів. Він відчував до Давидка, який завжди чомусь глузував, до його зневажливого тону, навіть до білих, завжди змочених слиною зубів нездоланну неприязнь.

— Як скупердяга?

— А так. Скупий — не те слово! З-під себе їсть, — просто пояснив Давидко й посміхнувся.

Валет і Тимофій схвально посміхалися. Володимир відчув, як його вколола образа. Він холодно глянув на Давидка.

— Ти що ж... виходить, невдоволений?

— Залізь сюди, поміси, а тоді визнаєш. Який же дурень буде задоволений? Татуню б твого сюди поставити, черево б спало!

Давидко перевальцем важко ходив колом, високо задираючи ноги, і тепер уже незлостиво й весело посміхався. Передчасно смакуючи приємне задоволення, Володимир тільки підганяв думки. Він знайшов, чим віддячити.

— Гаразд, — повільно сказав він, — я перекажу татові, що ти невдоволений службою.

Він скося глянув на Давидкову реакцію: його вразило, як той сприйняв його слова. Губи хлопця всміхалися жалісно й натужно, інші стояли з насупленими обличчями. Хвилину всі трое мовчки місили глину.

Нарешті відірвавши очі від своїх брудних ніг, Давидко підслесливо-злісно сказав:

— Я ж, Володю, пожартував... Ну, ради жарту сказав...

— Я перекажу татові, що ти казав.

Відчуваючи, що очі наповнюють сльози образи і за себе, і за батька, і за Давидчину жалібну усмішку, Володимир поминув цистерну.

— Володю!.. Володимире Сергійовичу!.. — перелякано крикнув Давидко й виліз із глини, спускаючи штани просто на заляпані аж до колін ноги. Володимир зупинився. Давидко підбіг до нього, він важко дихав.

— Не кажіть батькові. Жартома ж було сказано... Вибачте мене, дурня... Йй-бо, без наміру!.. Не навмисно!..

— Добре. Не скажу!.. — зморщившись, вигукнув Володимир і пішов до хвіртки. Він згоден був пожаліти Давидка. З полегшенням він крокував уздовж частоколу білого паркану. З кузні, що примостилася на задвірках млина, долинав веселий перестук молотка: раз об залізо — глухо та м'яко, два рази з підскоком — об дзвінке ковадло.

— Нащо чіпав? — донісся до Володимира глухуватий бас Валета, — ... не чіпай, воно й не смердітиме.

«Бач, наволоч, — злостиво подумав Володимир, — який грубіян... сказати чи не сказати?».

Оглянувшись, побачив, що білозубий Давидко посміхається так само, як і раніше, і твердо вирішив: «Скажу!».

На площі біля магазину стояв запряжений у гарбу кінь, його прив'язали до стовпа. З даху пожежного сараю дівора ганяла сіру хмару горобців, які цвірінькали. На терасі лунав гучний баритон студента Бояришкіна і ще чийсь голос — надтріснутий, хрипливатий.

Володимир піднявся на ганок, над ним заколихалося листя дикого винограду, що буйно заплітало ганок і терасу, з блакитного різьбленого карнизу листя звисало зеленими пінистими шапками.

Бояришкін крутив голеною фіалковою головою, говорив, звертаючись до молодого, але бородатого вчителя Баланди що сидів навпроти.

— Читаю його, і дарма, що сам я син козака-хлібороба і до всіх привілейованих класів відчуваю цілком природу зневагу, я починаю страх як жаліти цю відживаючу породу. Я ледве сам не стаю дворянином і поміщиком, із захопленням вдивляюсь у їхній ідеал жінки, захоплююсь їхніми інтересами, — словом, казна що! От, дорогий, що значить геній! Можна й віру змінити.

Баланда бгав китицю шовкового пояса і, іронічно всміхаючись, розглядав на подолі своєї сорочки червоні гарусові візерунки. Ліза розвалилася в кріслі. Розмова її, очевидно, анітрохи не цікавила. Вона, як завжди, дещо розгубленими, і ніби десь блукаючими, нудьгуючими очима дивилася на фіалкову, в подряпинах голову Бояришкіна.

Поклонившись, Володимир пройшов далі і постукав до батька в кабінет.

Сергій Платонович на прохолодній шкіряній канапі гортав червневу книжку «Русского богатства». На підлозі ваявся пожовклій кістяний ніж.

— Тобі чого?

Володимир втягнув голову в плечі, нервово обсмикнув на собі сорочку.

— Я йшов із млина... — почав він нерішуче, але згадав сліпучу Давидчину посмішку й, див-

лячись на круглий батьків живіт, обтягнутий чесучевим жилетом, уже сміливо продовжив: — ...і чув, як Давидко говорив...

Сергій Платонович вислухав уважно, сказав:

— Звільнимо. Йди, — і, кречучи, нахилився за ножем.

Вечорами в Сергія Платоновича збиралася хутірська інтелігенція: Бояришкін — студент Московського політехнікуму; худий, висушений непомірним самолюбством і туберкульозний учитель Баланда; його сусідка по квартирі — вчителька Марта Герасимівна — все ще молода, не старіюча особа, в якій завжди непристойно виглядала нижня спідниця; поштмейстер — дивакуватий, запліснявілий, із запахом сургучу й дешевих парфумів, старий парубок. Зрідка зі свого маєтку наїжджав молодий сотник Євгеній Листницький, який гостював у свого батька — поміщика й дворянина. Вечорами на терасі пили чай, теревенили пусті розмови, і, коли в'ялі бесіди затухали, хтось із гостей заводив дорогий інкрустований хазяйський грамофон.

Зрідка, на великі свята, любив Сергій Платонович напускати туману в очі: скликав гостей і частував дорогим вином, свіжою осетровою ікрою, виписаною для такої нагоди з Батайська, вишуканими закусками. Повсякденно жив скромно. Єдине, в чому не відмовляв собі, — це книги. Любив Сергій Платонович почитати і до всього доходити власним чіпким, мов берізка, розумом.

Компаньйон його, білявий, з гострою борідкою і вузькими шпаринками очей, Омелян Костянтинович Атьопін заходив рідко. Був він одружений з колишньою усть-медведицькою черницею, наплотив з нею за п'ятнадцять років спільного життя восьмеро дітей і більшість часу проводив удома. З полкових писарів виліз Омелян Костянтинович у люди, звідти ж приніс у сім'ю гідкий запах підлабузництва, підлещування. Діти в його присутності ходили навшпиньках, розмовляли пошепки. Щоранку після вмивання шикувалися в ідальні в шеренгу, під годинником на стіні, що своєю формою нагадував труну, а мати ставала ззаду, і, як тільки зі спальні починало долимати сухе батькове покашлювання, сім'я врозбрід і фальшиво проголошувала: «Спаси, Господи, люди твоя», потім «Отче наш».

Омелян Костянтинович до кінця молитви встигав одягнутися, виходив, мружачи щілинки капустяних очей, по-архієрейські витягував уперед м'ясисту голу руку. Діти по черзі підходили і цілували. Омелян Костянтинович цілував дружину в щоку, говорив, нетвердо вимовляючи літеру «ч»:

— Паліцко, заварила цайок?

— Заварила, Омеляне Костьовичу.

— Налий міцнішого.

Бухгалтерію вів у магазині він. Заповнював сторінки, де великими літерами було написано «дебет» — «кредит», своїм писарським, вітійоватим почерком. Читав «Биржевые Ведомости», без потреби зацілював шишкастий ніс золотим пенсне. Із службовцями поводився чемно.

— Іване Петровичу, відпустіть цоловікові таврицяньського ситцику.

Дружина звала його Омеляном Костювичем, діти — татком, а прикажчики в магазині — Цянею.

Двоє священників — отець Віссаріон і благочинний отець Панкратій — дружбу з Сергієм Платоновичем не водили, були в них давні негаразди. Між собою теж в ладу не жили. Норовливий кляузник отець Панкратій вміло паскудив ближнім, а удівець отець Віссаріон, який жив з хохлушкою-економкою, гугнявий через свій сифіліс, від природи привітний, благочинного ж цурався й не любив через його надмірну гордість і кляузний характер.

Окрім учителя Баланди, всі мали на хуторі власні будинки. На площі красувався шальований плитами, пофарбований у синій колір великий дім Мохова, навпроти нього, на самій пуповині площі розкарячився магазин із суцільними дверима, на якому висіла вицвіла вивіска:

*«ТОРГОВЫЙ ДОМ
МОХОВ С. П. И АТЁПИН Е. К.»*

До магазину тулився довгий, присадкуватий з підвалом сарай, сажнів зо двадцять від нього — цегляна оброчка церковного муру і церква з банею, яка була подібна до визрілої зеленої цибулини. По той бік церкви — вибілені, казенно-строгі стіни школи і два чепурні будинки: блакитний з таким само палісадником — отця Панкратія — і брунатний (щоб не був схожий) з різьбленим парканом і широким балконом — отця Віссаріона. Навкосо двоповерховий незграбно-вузький будиночок Атьопіна, далі — пошта, солом'яні та бляшані дахи козацьких куренів, полога спина млина, з іржавими півнями на гребені.

Жили, закрившись від усього білого світу зовнішніми і внутрішніми, на прогоничах, віконницями. Звечора, коли не йшли гостювати, ставили прогоничі, спускали з ланцюгів собак, і по завмерлому хутору лишень горохкотіло дерев'яним язиком калатало нічного сторожа.

II

Наприкінці серпня Митько Коршунов побіля Дону випадково зустрівся з донькою Сергія Платоновича, Єлизаветою. Він щойно

приплив із-за Дону і, примикаючи до корча баркас, звернув увагу на фарбований легенький човен, що легко розсікав течію. Човен плів із-під гори і прямував до пристані. На веслах сидів Бояришкін. На його голій голові виблискували краплі поту, на чолі й скронях вип'ялися гілочки жил.

Митько не зразу впізнав Єлизавету. Від бриля на очі їй спадала сиза тінь. Засмаглими руками вона тримала біля грудей пучечок жовтого латаття.

— Коршунов, — закивала вона головою, побачивши Митька, — обдурив мене.

— Як це обдурив?

— А пам'ятаєш, обіцяв поїхати зі мною на рибалку?

Бояришкін склав весла і випростав спину. Човен з розгону ткнувся носом у берег, із хрускотом зім'яв берегову крейду.

— Пам'ятаєш? — сміялася Ліза, вискакуючи з човна.

— Ніколи було. Робота, — виправдовувався Митько і, затамувавши подих, дивився на дівчину, яка вже наближалася.

— Ні! Це неможливо!.. Я, Єлизавето Сергійовно, відмовляюсь! Ось вам хомут і дуга, а я вам більше не слуга! Подумайте, скільки здохли по цій клятій воді. У мене від весел криваві мозолі. Нема нічого кращого, як материк! — Бояришкін довгою босою ногою твердо ступив на колючу кришену крейду і витер верхом м'ятого студентського кашкета піт із чола. Не звертаючи уваги на його слова, Ліза підійшла до Митька. Той невміло потиснув протягнуту йому руку.

— Коли ж поїдемо рибалити? — спитала, закинувши голову і примруживши очі.

— А хоч би й завтра. Обмолотились, тепер можна.

— Обдурив?

— Ну, ні!

— Рано зайдеш?

— Удосвіта.

— Буду чекати.

— Прийду, їй-Богу, прийду!

— Не забув, в яке вікно стукати?

— Найду, — всміхнувся Митько.

— Я, певне, незабаром звідси поїду. Тому хотілось би порибалити.

Митько мовчки крутив у руці іржавий ключ від баркаса й дивився на її губи.

— Скоро? — спитав Бояришкін, розглядаючи на долоні візерунчаті черепашку.

— Зараз поїдемо.

Вона помовчала і, чомусь посміхаючись, спитала:

— Це ніби у вас якесь весілля було?

— Сестру видавали.

— І за кого ж? — і не чекаючи відповіді, загадково і коротко всміхнулася. — Обов'язково

приходить! — І знову, як і тоді, при першій зустрічі на терасі Моховського будинку, усмішка обпекла Митька так, ніби вжалила кропивою.

Він провів її очима до човна. Бояришкін, розкарячившись, відштовхував човна. Ліза, всміхаючись, дивилась поверх його голови на Митька, який продовжував гратися ключем, кивала йому головою.

Відпливши сажнів із п'ять, Бояришкін тихо спитав:

— Що це за молодик?

— Знайомий.

— Сердешний друг?

Митько хоч і чув їх розмову, але через скрип кочетів не дочув відповіді. Він бачив, як Бояришкін, відкинувшись назад і налягаючи на весла, засміявся, але виразу її обличчя не бачив, бо вона сиділа до нього спиною. Бузкова стрічка стікала з капелюха на оголене схилене плече, тремтіла від слабого вітру, танула, дратувала Митьків затуманений погляд.

На річку Митько з вудками ходив рідко, але ще ніколи не збирався так старанно, як цього вечора. Він набрав кізаків і на городі зварив пшоняну кашу, швиденько перев'язав зіпрілі зав'язки гачків. Михайл, спостерігаючи за його клопотами, попросив:

— Візьми й мене, Митро. Одному незручно.

— Впораюся й сам.

Михайл зітхнув.

— Давно ми з тобою не їздили. Тепер спіймали б коропця отак на півпуда...

Митько, відвертаючись від пари, що гарячим стовпом біла з казанка з кашею, нічого не відповів. Скінчивши приготування, пішов до світлиці.

Дід Гришака сидів коло вікна, крізь круглі в мідній оправі окуляри водив очима по Євангелію.

— Дідуно! — кликнув Митько, підпираючи плечем одвірок.

Дід Гришака блимнув очима поверх окулярів.

— Га?

— Збуди мене після перших півнів.

— Куди так спозаранку?

— Рибалити.

Дід, охочий до риби, для годиться засперечався.

— Батько казав — коноплі завтра молотити. Нічого байдикувати. Бачив ти таке, йому рибалка!

Митько, відштовхнувшись від одвірка, схитрував:

— Про мене. Кортіло діда рибкою почастувати, та коли коноплі — значить, не піду.

— Стривай, куди ж ти? — сполошився дід Гришака, знімаючи окуляри. — Я погугорю з Мироном, так що, може, сходиш. Рибкою посолонцювати непогано. Завтра пісна середа. Збуджу, йди, йди, дурню! Чого ширишся?

Опівночі дід Гришака, притримуючи однією рукою полотняні слідні, а другою костур, яким мацав собі дорогу, спустився східцями. Білою тремтячою тінню він подвір'ям проплив до комори і кінцем костура ткнув Митька, що сопів на повсті. В коморі пахло недавно змолоченим зерном, мишачим послідом й кислим, застійним запахом павутиння й пустки.

Митько спав на повсті біля засіки. Розчухувався довго. Дід Гришака спочатку легенько будив його костуром і пошепки кликав:

— Митю! Митько!.. Гей, бузувіре, Митько! —

Митько густо сопів, підбирав ноги. Розсердившись, дід ткнув тупий кінець костура Митькові в живіт і почав крутити, як свердлом. Охнувши, Митько вхопив костура й прокинувся.

— Від сну дурієш! Це ж треба так спати! Лишенько, як спиш! — лаявся дід.

— Мовчи, мовчи, не гуди, — шепотів спророння Митько, шукаючи на підлозі чирики.

Він попрямував на майдан. На хуторі заспівали другі півні. Йшов вулицею повз будинок отця Віссаріона, чув, як у курнику, б'ючи крильми, протодияконівським басом загорлав півень і переляканим шепотом закудаккали кури.

На нижній сходинці під магазином дрімав сторож, утнувшись носом у тепло кожушаного коміра. Митько, підійшовши до Моховського паркану, поклав біля нього вудки й кошик з припасом, легенько ступаючи, щоб не почули собаки, зійшов на ганок. Поторкав клямку на дверях — зачинено. Переліз через бильця й підійшов до вікна. Віконниці напівпричинені. З чорної шпарини солодко пахне дівочим, теплим уві сні тілом і невідомими солодкими пахощами.

— Лизавето Сергіївно!

Митькові здалося, що він гукнув надто голосно.

Почекав. Тихо. «А що, як помилився вікном? А якщо там сам спить? Ото вскочу! Ото врепаюсь, ще бабахне з рушниць», — думав Митько, затискаючи жменею віконну ручку.

— Лизавето Сергіївно, вставай на рибалку!

«Якщо помилився вікном — буде мені рибалка».

— Вставай, чи що! — розсердився Митько й просунув голову в кімнату.

— Га? Хто це? — перелякано й тихо обізвалася з темряви.

— Рибалити підеш? Це я. Коршунов.

— А-а, зараз.

У кімнаті зашаруділо. Її сонний теплий голос, здавалось, пахнув м'ятою. Митько бачив тільки щось біле, що з шелестілом рухалось по кімнаті.

«Ет, солодко б з нею позорювати... А то рибалити... Сиди там, клякни», — неясно думав він, вдихаючи запах спальні.

У вікні з'явилося пов'язане білою косинкою обличчя. Вона посміхалася.

— Я через вікно. Дай мені руку.

— Лізь, — допоміг Митько.

Спираючись на його руку, вона зблизка глянула йому в вічі.

— Швидко я?

— Нічого. Встигнемо.

Пішли на Дон. Вона терла рожевою долонею злегка припухлі очі, казала:

— Солодко я спала. Треба б ще поспати.

Дуже рано вже йдемо.

— Саме як треба.

До Дону спустились першим від майдану завулком. За ніч звідкілься прибула вода, і баркас, примкнутий вчора до корча, що лежав на сухому місці, гойдався в воді.

— Роззуватись доведеться, — зітхнула Ліза, міряючи очима віддаль до баркаса.

— Давай перенесу? — запропонував Митько.

— Незручно... я краще роззуюся.

— Зручніше буде.

— Не треба, — зам'ялась ніяково.

Митько лівою рукою обняв її ноги вище колін і легко поніс до баркаса, потьпоаючи по воді. Вона мимоволі вхопилась за смаглявий твердий стовп його шиї, буркотливо й тихо засміялася.

Якби Митько не спіткнувся об камінь, на якому хутірські баби вальками вибивали білизну, не було б випадкового короткого поцілунку. Охнувши, вона дотулилася до потрісканих Митькових вуст, і Митько зупинився, не дійшовши два кроки до сірої стінки баркаса. Вода заливала йому в чирики, в ноги було холодно.

Відімкнувши баркас, він з силою відштовхнув його від корча, вскочив на ходу. Стоячи на ногах, гріб коротким веслом. За кормою неспокоїно дзюркотіла, плакала вода. Піднятим носом баркас м'яко розсікав течію, прямуючи на протилежний бік. Деренчали, підсакаючи, вудлища.

— Куди ти пливеш? — спитала, оглядаючись назад.

— На той бік.

Під пішаною кручею баркас пристав. Не питаючи дозволу, Митько взяв її на руки й поніс у кущі прибережного глodu.

Вона кусала йому обличчя, дряпалась, разів зо два пригнічено скрикнула і, почувачи, що втрачає сили, заплакала зло, без сліз...

Повертались годині о дев'ятій. Небо затягувала жовто-руда імла. Вітер танцював над Доном, здіймаючи гривасті хвилі. Баркас, підстрибуючи, перемахував через поперечні хвилі, і холодні пінисті бризки піднятої з глибини води обдавали змучене й зблідле Єлизаветине лице, стікали й затримувались на віях та пасмах волосся, що вибивалось із-під косинки.

Вона стомлено мружила спустошені очі, ламала пальцями занесене на баркас стебельце квітки. Митько гріб веслом, на неї не дивився, під ногами у нього валялись невеличкий сазан і чабак, який у смертній конвульсії відкрив рот і витріщив жовтогаряче око. Обличчя Митька видавало його стан: провину, задоволення і тривогу.

— Я доведу тебе до Семенової пристані. Звідти тобі буде ближче, — запропонував він, розвертаючи баркас за течією.

— Добре, — відповіла вона пошепки.

Берег був безлюдний. Над Доном стояли і мліли на гарячому вітрі припорошені крейдяною пилюкою плетені тини, напували повітря запахом пригорілого хмизу. Важкі, визрілі голівки соняшників хилились до землі, їх дзьобали горобці, падаюче насіння встеляло землю. Займище врунилось молодістю отавою. Вдалині брикали лошата, і південний гарячий вітер приносив на Дон протяжний сміх бубонців, що були на них підвішені.

Коли сходили з баркаса, Митько взяв рибу й протягнув Єлизаветі:

— Улов візьми. На!

Вона перелякано стріпнула повіками.

— Ну, я піду.

— Що ж...

Вона пішла, тримаючи у відкинутій руці нанизану на лозину рибу, жалісна, без недавньої самовпевненості й веселості, залишених у глodu.

— Лизавето!

Вона оглянулася, її вигнуті брови передавали досаду і німе запитання.

— Вернись на хвилинку.

І коли вона підійшла ближче, приборкуючи свій хвилиний розпач, сказав:

— Не догляділи ми з тобою... Спідниця твоя... ззаду... Плямка на ній... маленька... вона...

Єлизавета спалахнула і почервоніла аж до плечей.

Митько, помовчавши, порадив:

— Йди задвірками.

— Однаково... Через майдан доведеться йти. Хотіла ж чорну спідницю вдягти!.. — дивлячись на Митька, прошепотіла несподівано тоскно і зневажливо.

— Давай зеленим листком витру! — попросу запропонував Митько і здивувався, побачивши, як на очі їй навернулись сльози.

Ніби вітром-шелестуном пошепки рознеслась хутором новина: «Митько Коршунов дочку Сергія Платоновича обгуляв!». Гуторили про це вранці баби на вигоні, куди зганяли корів у череду, де під вузькою, плаваючою в сірому поросі тінню колодязного журавля, набирали відрами воду; біля Дону на плитках природних камінців, вальцюючи випране лахміття.

— Що значить — без рідної неньки.

— Самому й дихнути ніколи, а мачуха крізь пальці дивиться...

— Недавно сторож Давидко Безпалый розказував: «Дивлюся, опівночі, а в крайне вікно добивається людина. Ну, думаю, до Платоновича злодій крадеться, — підбігаю, значить. — «Хто такий? Поліцаю, веди в суд! О, та це ж він, Митько, й попався!».

— Дівчата нині, трясця їм, пішли...

— Митько моєму Микитці розписував: мовляв, сватати буду.

— Нехай хоч трохи шмаркачі витре!

— Приневолів, гуторили, її силою взяв...

— Киньте, кума, — сучка не схоче, то й пес не вскоче.

Розлітались по вулицях і провулках чутки й перекази... До цих пір чисте ім'я дівчини мазали, немов нові ворота густим дьогтем...

Упав поговорі й на лисіючу голову Сергія Платоновича, точнісінько, як при будівництві на прохогого падає бантина, і придавлює його до землі.

Дві доби не виходив ані в магазин, ані в млин. Ставні на домі наглухо стиснули голубі щелепи. Прислуга, що жила внизу, з'являлась тільки перед обідом.

На третій день для Сергія Платоновича запрягли в бігунки сірого в яблуках жеребця, і він поїхав на станцію, статечний і недосяжний кивав головою зустрічним козакам. А слідом за ним на вулицю, виблискуючи лаком, прошурхотіла віденська коляска. Кучер Омелько, послинивши вигнуту люлечку, що було приклеїлась до сивої борідки, розібрав сині шовкові віжки, і пара вороних весело зацокотіли вулицею. За горбатою спиною Омелька можна було роздивитися Єлисавету. В руках вона тримала маленьку валізку і сумно всміхалась, на прощання махаючи рукавичкою Володимирові та мачусі, які стояли біля воріт.

Пантелій Прокопійович, шкутильгаючи з лавки, зацікавлено спитав у дворового Микити:

— Куди ж відбула спадкоємиця?

І той, здогадуючись про цю нехитру людську щікавість, відповів:

— У Москву. Вчитися на курси.

На другий день сталася подія, розповідь про яку довго переминали і біля Дону, і під тінню колодязних журавлів, і на вигоні... Смерком (із степу вже вернулась, здіймаючи куряву, череда) до Сергія Платоновича прийшов Митько (умисно припізнився, щоб не бачили люди). Не просто так собі прийшов, а сватати доньку його Єлисавету.

До цього випадку він бачився з нею разів чотири, не більше. В останню зустріч між ними відбулась така розмова:

— Єлисавето, виходь за мене заміж?..

— Дурниці!

— Жаліти буду, кохати буду... Робити в нас є кому, будеш коло вікна сидіти, книжки читати.

— Дурний ти!

Митько образився і замовк. Додому в той вечір пішов рано, а вранці враженому Миرونві Григоровичу заявив таке:

— Тату, ожени.

— Перехрестись.

— Насправді, я не жартую.

— Приспичило?

— Скажете таке...

— Котра ж це прищепила? Чи не Мартонька часом?

— Засилай старостів до Сергія Платоновича.

Мирон Григорович, який саме лагодив шлею, акуратно відклав на лавку чоботарське начиння, кахикнув.

— Ти, синку, нині, бачу, веселий.

Митько наполягав на своєму, вперся, як бугай у станку, на що батько скипів:

— Дурень! У Сергія Платоновича капіталу більше ста тисяч: купець, а ти?.. Иди звідси, не майся, поки я шлеєю не вперішив цього жениха!

— У нас дванадцять пар волів, маєток який, знову ж таки: він — мужик, а ми — козаки.

— Ступай! — коротко відрізав Мирон Григорович, бо не любив довгих теревенів.

Співчуття Митько мав тільки від діда Гришаки. Той, міряючи костуром підлогу, приплентався до сина.

— Мироне!

— Ну?

— Чом противишся? Коли хлопцеві припала якраз...

— Тату, ви — чисто дитина, Істинний Бог! Хай Митро ще дурний, а ви на дивовижу...

— Цить! — пристукнув дід Гришака. — Чим ми їм нерівня? Він за честь має рахувати, що його доньку син козака сватає. Віддасть з руками і з тельбухами. Ми люди у всім окрузі знані. Не голутва якась, а господарі! То ж бо й е! Їдь, Мирошко, годі там! У посаг проси — нехай млин дає!

Мирон Григорович запихтів і пішов надвір, а Митько вирішив, що треба дочекатися вечора і піти самому — знав, що батькова впертість, як в'яз на корінні: гнутись — гнеться, а зламати їй не намагайся.

До парадного наблизився, посвистуючи, а далі — сторопів. Потоптавшись на місці, пішов в обхід, через подвір'я. На ганку здибав покоївку, яка шелестіла накрохмаленим фартухом.

— Сам удома?

— Чай п'ють. Почекай.

Сів, став чекати. Викурив цигарку, і, послинивши пальці, згасив. Недопалок густо розмавав по підлозі. Сергій Платонович вийшов, обмітаючи з жилетки крихти сухаря. Побачив — і звів брови.

— Проходьте.

Митько першим ступив у прохолодний кабінет, де пахло книгами та тютюном. І тут переконався, що тієї сміливості, з якою він вирушав із дому, вистачило рівно для того, щоб переступити поріг кабінету.

Сергій Платонович підійшов до стола і круто розвернувся на верескливих каблуках.

— Ну? — пальці рук, що він тримав за спиною, дряпали спіднизу письмовий стіл.

— Прийшов спитати... — Митько пірнув у холодну слизь очей, що пронизували його наскрізь, і ніби тільки що ввійшов із холоду, знизав плечима: — Може віддасте Лизавету?

Від розпачу, злості, від того, що не вистачило сміливості, Митькове розгублене обличчя вкрилось скупим потом, як дрібна роса в засуку. В Сергія Платоновича затіпалася ліва брова, а верхня так виширилась, що відкрився її бордовий низ. Виятувши шию, він увесь подався вперед.

— Що?.. Щ-о-о-о?.. Мер-зот-ни-ку!.. Геть!.. До отамана тебе! Ах ти, сучий сину! Пас-куд-ни-ку!..

Від чужого крику Митько позбувся страху і тепер стежив, як Сергій Платонович наливається сизою кров'ю, як бубнявлюють його щоки.

— Не прийміть за образу... Думав провину свою спокутати.

Сергій Платонович закотив до стелі набухлі від крові й сліз очі й жбурнув Митькові під ноги важку чавунну полільніцю. Вона рикошетом ударила Митька в ліве коліно, але біль хлопець стерпів і, рвонувши двері, переповнений образи й болю, вигукнув:

— Воля ваша, Сергію Платоновичу! Як собі хочете, а я від широкого серця... кому вона така тепер здалася? От і думалося, що треба неславу розвіяти... Бо кому ж накусаний шматок потрібний? Собака, й той не їсть.

Сергій Платонович, прикладаючи до губів зіжмакану хусточку, невідступно переслідував Митька. Він загородив собою парадний вихід, тому Митько був змушений точитися на подвір'я. А там якраз стовбичив кучер Омелько. Тутечки Сергій Платонович й моргнув йому один раз. Поки Митько шпортався, щоб відкрити тугий засув на хвіртці, з-за сараю вискочили четверо спущених собак. Побачивши Митька, вони по гарно підметеному дворі понеслися прямо на нього.

Із Нижнього, з ярмарку привіз Сергій Платонович в 1910 році двоє чорних кудластих цуценят, суку й песика. За рік вони вимахали з бичка, спочатку рвали жіночі спідниці, коли баби йшли повз Моховське подвір'я, потім навчилися валити бабів на землю і кусати їм литки, і тільки після того, коли до смерті загризли теличку отця Панкратія та пару атьопин-

ських підсвинків, Сергій Платонович велів посадити їх на ланцюги. Собак спускали тільки вночі та один раз на рік навесні, для парування.

Митько не встиг опам'ятатися, як пес на кличку Баян вмить опинився біля нього, зметнув йому на плечі свої лапи і зімкнув пащу, та зуби вв'язли в сюртучній ваті. Рвали, тягли, клубочилися чорною купою. Відбиваючись одними руками, Митько насамперед дбав, аби тільки його не збили з ніг. Краєм ока він помітив, як Омелько, розсипаючи з люльки іскри, швидко чкурнув у підвал, наостанку грюканув, зачинаючи за собою фарбовані двері.

На кутастому ганку, притулившись спиною до ринви, стояв Сергій Платонович, сукав біленькі, порослі глянцеватим шорстким волоссям, кулачки. Хитаючись, Митько нарешті звільнив засув і на покусаних до крові ногах виволік за собою рикаючий і смердючий клубок. Баянові він знівечив горло, задушив, а решту собак ледве відігнали прохожі козаки.

III

Наталія прийшла Мелеховим до вподоби. Мирон Григорович дітям не потурав, незважаючи на свої статки й на те, що в господарство набирали наймитів, їх теж залучав до роботи, привчав до діла. Працьовита Наталія припала старим до душі. Ільківна, яка в душі недолюблювала старшу невістку Одарку за те, що та вже дуже любила чепуритися, Наталію пригорнула до себе з перших днів.

— Пости ще, пости, моє чадонько. Чого схопилась? — ласкаво бубоніла вона, човгаючи в кухні дебелими ногами. — Іди, позорюй, без тебе впораємось.

Наталія, яка вставала вдосвіта, щоб допомогти поратися, йшла в світлицю досипати.

Пантелей Прокопійович, який у сім'ї до всіх ставився вимогливо, і той казав дружині:

— Чуєш, бабо, Наталію не буди. Вона й так весь день не присідає. Збираються з Гришею орати. Одарку, Одарку підганяй. Ледачкувата баба, порчена... Одно знає — рум'яниться та брови чорнить, матері її ковінька!

— Хай хоч перший рік покохається, — зітхала Ільківна, згадуючи своє труженне життя.

Григорій помалу звикав до свого сімейного становища, входив у звичку, та тижнів через три з жахом і злістю в душі усвідомив, що з Аксенією ниточка не обірвалася. Він відчував у собі щось таке, як буває, коли непокоять корінці старого згнилого зуба. Міцно причепилось те, на що він, йдучи пустотливо під вінець, нерозважно махнув рукою, — мовляв, рана загоїться, все забудеться... А воно взяло й не забулось,

а коли згадується — ятрить душу. Напередодні весілля, коли з Петром молотили на току, той спитав:

— Гришо, а як же з Аксенією?

— А що?

— Мабуть, жаль кидати?

— Я кину — хтось підніме, — сміявся тоді Григорій.

— Ну, дивись, — смакував Петро жований вус, — щоб не оженився, та не в ту пору...

— Тіло запливе, а діло забудеться, — жартом відбувся Григорій.

А воно склалося зовсім не так. І вночі, з обов'язку милуючи жінку, віддаючи їй свою молоду любовну пристрасть, Григорій у відповідь відчував якусь стриманість, бентежну покірливість. Наталія без охоти сприймала нічні втіхи, від народження мати наділила її байдужою, як бунтуючою кров'ю, і Григорій, пригадуючи, як шалено вміла кохати Аксенія, зітхав:

— Тебе, Наталю, батько, мабуть, на кризі зачинав... Дуже льодяниста ти.

Зате Аксенія при зустрічах чорторійно всміхалася, зіниці її глибшали, слова звучали так, ніби вибирались із в'язкого баговиння.

— Здоров, Гришо! Як живеться-кохається з молодю жіночкою?

— Живемо... — відбувався Григорій загальним словом і старався швидше розминутися з лагідним Аксенієм поглядом.

Степан, видно, помирився з жінкою. Рідше почав заглядати в шинок, а одного разу якось увечері на току, коли віяли збіжжя, вперше за довгий розлад запропонував:

— Давай, Ксеніє, заспіваємо?

Присіли, притулившись до купи обмолоченої порохнявої пшениці. Степан завів служивську — Аксенія глибоким грудним голосом підтягувала. Співали дружно, як у першу пору їхнього подружнього життя. Тоді, бувало, їдуть із поля, над ними висить малинова вечірня зоря, і Степан, похитуючись на возі, тягне старовинну пісню, протяжно-тужну, мов здичавлий у безлюдді, зарослий подорожником степовий шлях. Аксенія, прихиливши голову до випуклих чоловікових грудей, підтягує. Хуторські діди здалека прислухаються до пісні.

— Голосиста жінка Степанові дісталася.

— Бач, як ведуть... складно!

— У Степана не голос, а чисто дзвін!

І, сидючи на своїх призьбах, діди вдивлялись, як темніє порохнявий багрянець і перемовлялись через вулицю:

— Низову співають.

— Вона, полчок, її в Грузії склали.

— Тому-то й любив її покійний Кирилко!

Григорій чув, як у вечірній час Астахови заводили пісню за піснею. Якраз взялися за молотіння (свій тік Степан влаштував зовсім

поблизу), то й добре бачив, що до Аксенії вернулася колишня впевненість, тобто, почуває вона себе щасливою. Так, принаймні, йому ввижалося.

Степан до Мелехових не вітався. Походжаючи на току з вилами в руках, напружував широкі похилі плечі, зрідка казав дружині щось жартівливе, на що Аксенія сміючись відповідала, зблискуючи з-під хустки чорними очима. Її зелена спідниця метиляла, немов від подиху дошу, так що часто, для чого досить було Григорію заплющити очі, ця картина знову й знову поставала в його уяві.

Невідома сила сама чинила так, що він мимоволі повертав свою голову в бік Степанового току. Він, ніби сліпий, не бачив, що Наталія, допомагаючи Пантелію Прокоповичу розкладати снопи, перехоплює його кожний такий невільний погляд своїм сумним, запобігливим поглядом, не помічав того, що й Петро, ганяючи по колу коней, теж нерідко стежив за ним, і тоді його обличчя вкривалося непомітною, швидкою кирпатою посмішкою.

Під глухе гудіння, стогін землі, розп'ятої кам'яними катками, роїлись у Гриші неясні думки, пробував і не міг впіймати слизькі хвостики тих думок, що затуманювали йому голову.

На всіх ближніх і дальніх токах здіймалися і аж на займищі згасали звуки молотби, покрикування погоничів, свист батоїв, торохкотіння віялкових барабанів. Хутір радів новому врожаю, млів під вересневим, уже прохолодним теплом, що розтеклося над Доном, мов бісерна гадюка поперек шляху. В кожному обнесеному плотом подвір'ї, під дахами куренів кипіло, вирувало своє окремішне, повнокровне гірко-солодке життя: дід Гришака, застудившись, жалівся на зуби; Сергій Платонович, мнучи долонями розділену надвоє бороду, наодинці плакав і скрипів зубами, розчавлений ганьбою; Степан носив у душі ненависть до Григорія і щонаочі уві сні шкреб своїми залізними пальцями зшиту із клаптів ковдру; Наталія, сховавшись у сараї, падала на кізяки, тряслась, згорталась у клубок, оплакуючи заплъоване своє щастя; Христоню, який пропив на ярмарку телицю, мучила совість; зітхав Григорій, якого мучило невеселе передчуття і біль; Аксенія, обнімаючи чоловіка, слізьми заливала тліючу до нього ненависть; звільнений від роботи в млині Давидко-вальцівник цілими ночами просиджував у Валета, в його змурованій із саману комірчині, де зупинялись візники, і той, поблискуючи злими очима, казав:

— Ні-і-і-і, жар-ту-єш! Їм швидко жили переріжуть! Їм однієї революції мало. Буде їм ще один дев'ятсот п'ятий рік. Тоді поквитаємось! По-кви-та-є-мося!.. — сварився він рубцюватим пальцем і поправляв плечима накинутий наопашки піджак.

А над хутором пливли, переплітаючись, чергуючись, дні і ночі, минали тижні, місяці; віяв вітер, на погоду гула гора, і, затягнутий осінньою прозоро-зеленою блакиттю, до моря ніс свої води байдужий Дон.

IV

У кінці жовтня, була якраз неділя, Федот Бодовсков поїхав на станцію.

У кошівці на базар він відвіз і продав чотири пари вгодованих качок. У лавці придбав жінці квітчастого, в розводах, ситцю і вже зовсім збирався вирушати додому (якраз, впираючись в обід ногою, затягував супоню), — коли до нього підходить чоловік — чужий, не станичний.

— Добридень, — привітався до Федота, прикладаючи до чорного капелюха свої смагляві пальці.

— Здрастуй! — стримано процідив Федот, мружачи калмицькі очі.

— Ви звідкіля?

— Із хутора, не тутешній.

— А з якого хутора будете?

— Із Татарського.

Незнайомий вийняв із бокової кишені срібний, з човником на покришці портсигар, почастував Федота цигаркою і став розпитувати далі.

— Великий ваш хутір?

— Спасибі вам, покурив. Хутір, питаєте? Чималий хутір. Мабуть, дворів із триста.

— Церква є?

— Авжеж.

— А ковалі є?

— Ковалі? Є й ковалі.

— А при млині слюсарня є?

Федот загнуждав застоялого коня і насторожено глянув на чорний капелюх і вкрите зморшками велике біле обличчя, що закінчувалось короткою чорною бородою.

— А вам чого треба?

— А я жити на ваш хутір перебираюся. Щойно був у станичного отамана. Ви порожняком ідете?

— Порожнем.

— Візьмете мене? Тільки я не сам, зі мною жінка та ще два сундуки, пудів на вісім.

— Взяти можна.

Згодились за два карбованці, Федот заїхав до Фроськи-бублички, в якій квартирував найнявший його чоловік, той уместив на возі худорляву біляву жінку, поставив у задку ковані сундуки.

Покинули станцію. Федот, прицмокуючи, поганяв свого маштачка волосяними віжками, водив кутастою, з рівною потилицею головою: його проймала цікавість. Пасажири мовчазно і скромно сиділи ззаду. Федот задля розмови попросив закурити, а вже потім й спитав:

— Ви звідки в наш хутір?

— Із Ростова.

— Тамтешній рожак?

— Як ви кажете?

— Питаю: родом звідки?

— А-а... так-так, тамтешній, ростовський.

Федот, втягнувши бронзові вилиці, розглядав далекі хащі степового бур'яну: Гетьманський шлях котився під узвіз, і зірке Федотове калмицьке око на гребні в брунатному сухостої бур'яну, в півверстах від дороги, угледівало ледве помітні голівки дров.

— Рушницю б зараз, заїхали б на дудаків. Бачите, де вони ходять... — зітхнувши, вказав пальцем.

— Ні, не бачу, — зізнався, підсліпувато блимаючи, пасажир.

Федот простежив, як зникають у баллі дудакки, і повернувся обличчям до людей. Пасажир був середнього росту, худорлявий, розташовані близько до перенісся очі хитро світилися. Розмовляючи, він часто всміхався, при цьому козирком випинав верхню пухку губу. Дружина його, закутавшись у плетену хустку, дрімала. Обличчя її Федот не роздивився.

— І яка ж така потреба, що ідете жити в наш хутір?

— Я — слюсар, хочу майстерню відкрити. Можу столярувати.

Федот довірливо глянув на його великі руки, і пасажир, перехопивши цей погляд, додав:

— До того ж, я ще й агент від компанії «Зінгер», розповсюджую швацькі машини.

— Як же ваше прізвище? — поцікавився Федот.

— Моє прізвище — Штокман.

— Не руський, виходить.

— Ні, росіянин. Дід із німців походив.

За короткий час Федот дізнався, що слюсар Штокман Йосип Давидович раніше працював на заводі «Аксай», потім десь на Кубані, потім у південно-східних залізничних майстернях. Окрім цього, цікавий Федот випитав ще купу подробиць чужого життя.

Поки доїхали до казенного лісу, розмова й вичерпалась. Із джерельної придорожньої криниці Федот напоїв спітнілого маштачка і, осовілий від трусіння та довгої дороги, почав куняти. До хутора залишилось верст із п'ять.

Федот примотав віжки, зручно вместились, звисив ноги й приліг. Здрімнути йому не пощастило.

— Яке у вас там життя? — спитав Штокман, на сидінні його часом підкидало, хитало в різні боки.

— Живемо — хліб жуємо.

— А козаки, вони як, загалом, задоволені життям?

— Хто задоволений, а хто й ні. Всім не догодиш.

— Так, так... — нічого не став заперечувати слюсар, потім, помовчавши, питає про щось далі, але так, що й не зрозумієш відразу, що й до чого.

— Добре, значить, живуть?

— Живуть справно.

— Служба, мабуть, обтяжує? Га?

— Служба, кажете?.. Звикли ми, тільки й того, що поживеш на дійсній.

— Погане тільки те, що козаки самі все справляють.

— А то як же, трясця їх матері, — пожвавішав Федот і боязко глянув на жінку, яка в цю мить дивилась кудись убік. — З цим начальством біда!.. Йду на службу, продав воли — справив коня, а його взяли й забракували.

— Забракували? — вдав своє здивовання слюсар.

— Так чисто й було! Гандж, кажуть, у ногах. Я й так, я й сяк: «Змилуйтеся, — кажу. — Зрозумійте, ноги ж у нього, як у призового жеребця, тільки ходить він півнячою риссю... Хо́да в нього півняча». Ні, не послушали. А це ж роз-зор!

Розмова пожвавішала. Федот, захопившись, скочив із воза, охоче почав розказувати про хуторянське життя, лаяти хутірського отамана за те, що той обманює при розподілі луків, разом похвалив порядки в Польщі, де стояв його полк, коли був на дійсній службі. Слюсар, звівши в купу очі, уважно придивлявся до Федота, який крокував поруч із возом, кутив у кістяному з обідками мундштуці легкий тютюн й часто усміхався; але глибока поперечна зморшка, що перетинала біле спадисте чоло, піднімалась і опускалась назад повільно й важко, наче зсередини штовхав її хід якихось таємничих думок.

До хутора добрались підвечір.

За порадою Федота Штокман пішов до вдови Лукерки Попової і зняв у неї під житло дві кімнати.

— Кого привіз зі станиці? — питали сусідки, дочекавшись Федота біля його воріт.

— Агента.

— Якого-такого агента?

— Дурні, ох, які дурні! Агента, сказано вам, машинами торгує. Вродливим так роздає, а поганим, таким, як ти, тітко Маріє, за гроші.

— Може, ти, диявол клішнюватий, дуже гарний. Пика калмицька!.. На тебе конем не найдеш — злякається.

— Калмик та татарин — перші люди в степу, хіба, тітонько, не знаєш? — відбивався Федот.

Оселився слюсар Штокман у косоокої та язикатої Лукерки, не встиг він і переночувати, як на хуторі баби вже гомоніли:

— Кума, ти чула?

— А що таке?

— Федотка-калмик німця привіз.

— Невже?..

— От тобі Матір Божа! В капелюсі, а прізвище у нього — чи то Штопор, чи то Штокал...

— Мабуть, із поліцаїв?

— Акцизний, любонько.

— І-і-і, матінко, брешуть люди. Він, гуторють, булгахтир, все одно, як попа Панкратія синок.

— Паша, збігай, голубе, до Лукерки, спитай у неї потихеньку, мовляв: «Тьотю, кого до тебе привезли?».

— Мерщій біжи, чадушко!

На другий день приїжджий з'явився перед хутірським отаманом. Федір Маницьков, який третій рік носив отаманську насічку, довго крутив у руках чорний цератовий паспорт, потім його крутив і роздивлявся писар Єгор Жарков. Обидва перезирнулися, і отаман, за старою вахмістерською звичкою, зробив рукою владний жест.

— Живи.

Приїжджий відкланявся і пішов. Тиждень із дому носа не показував, жив, мов той ховрах у норі. Постукував собі сокирою, в літній старій кухні влаштував майстерню. Бабська ненаситна цікавість до нової людини потроху вляглась, тільки дівтора подовгу висіла на тиніві, з безсоромною зацікавленістю розглядаючи прибульця.

V

Тригорій з жінкою виїхали орати за три дні до Покрови. Пантелій Прокопійович трохи прихворів і, опираючись на костур, повискуючи від болю, що пронизував попереk, вийшов вирядити орачів.

— В першу чергу, Гришо, виори ті дві ділянки, що за толокою коло Червоної долини..

— Ну-ну. А та, що під Шелоговим яром, з тією як? — шепотів Тригорій; він ходив з перев'язаним горлом, бо застудився на рибалці.

— Після Покрови. Зараз і тут вистачить. Півтора круги* під Червоним, не жадуй.

— Петро не приїде допомогти?

— Вони з Одаркою до млина поїдуть. Треба нині змолоти, бо завізно.

Льківна пхала Наталці в кофту м'яких калаців, шепотіла:

— А ви недовго. Не припізнюйтесь.

— Ні, мамо, ми рано повернемось.

— Дуню б узяли воли поганяти.

— Впораємось і вдвох.

— Ну, глядись, ягідко, Христос з тобою.

*Круг — чотири гектари.

Вигинаючи тонкий стан під важким оберемком мокрого шмаття, Дуня пройшла двором до Дону полоскати.

— Наталю, любцю, там в Червоній долині горобиного шавлю сила, нарви!

— Нарву, нарву.

— Цить, цокотухо! — махав костуром Пантелій Прокопійович.

Три пари волів потягли шляхом перевернутий плуг, що залишав за собою слід на затверділій від осінньої суші й бездошів'я черствій землі. Григорій раз-у-раз поправляв хустку, що стискувала шию, йшов обабіч дороги, кашляв. Наталія йшла поруч, на спині в неї гецала торба з харчами.

У степу за хутором було чисто й тихо. За толокою, там, де горбате узгір'я, краяли землю плугами, свистіли погоничі, а тут — уздовж шляху — блакитна сивина низькорослого полину, обскубане овечими зубами буркун-зілля, зігнутий у богомільному поклоні горюнок та дзвінка скляна прохолода передзимового неба, розквітчаного веселковими нитками бабиного літа.

Петро з Одаркою, вирядивши орачів, почали збиратися до млина. Підвісивши в клуні решето, Петро довіював пшеницю. Одарка насипала в мішки і носила їх на бричку.

Пантелій Прокопійович запряг коні, дбайливо поправив упряж.

— Швидко вже?

— Зараз! — обізвався з клуні Петро.

* * *

У млині завізно. Двір густо заставлений підводами. Коло ваги товчія. Петро кинув Одарці віжки і скочив з брички.

— На мій ярлик скоро? — поцікавився у Валета, який стояв біля ваги.

— Встигнеш.

— Який номер мелють?

— Тридцять восьмий.

Петро вийшов зносити мішки. Тим часом у вагарні почали лаятись. Чийсь охриплий злий голос виказував:

— Ти проснав, а тепер лізеш? Відступись, хохол, бо матимеш.

Петро пізнав голос Якова Підкови. Прислухався. У вагарні наростала, вихлюпуючись із дверей, сварка.

Дзвінко хтось когось ляснув, і з дверей, зі збитим назад чорним картузом, вивалився уже немолодий, бородатий тавричанин*.

— За що? — крикнув він, тримаючись за шок.

— Я тобі й воло вирву, матері твоєї грещь!..

— Ні, стривай!

— Никифоре, сюди!

Яків Підкова (на службі кував коня; брикнувши, гепнув той Якова копитом в обличчя і, проломивши носа, розбивши губи, залишив на обличчі відбиток підкови, овальний рубець затягнувся, посинів, цятками чорніли сліди гострих вухналів, після цього й дали прізвище — Підкова), бравий, кремезний батареєць, вибіг із дверей, закочуючи рукава. Ззаду його міцно вперіщив високий, одягнений у рожеву сорочку, тавричанин. Підкова хитнувся, але на ногах утримався.

— Братця, козаків б'ють!

Із дверей млина на подвір'я, заставлене возами, мов із рукава, вперемішку посипались козаки і тавричани, що приїхали сюди цілою валкою. Бійка зав'язалась біля головного входу, під натиском натовпу хряснули двері. Кинув лантуха і, крикнувши, Петро підтюпки подріботів до млина. Одарка підвелась на возі і бачила, як Петро втерся в середину, відкидаючи вбік, хто лишень підвернеться; ойкнула, коли Петра кулаками притиснули до стіни й кинули під ноги. Із-за рогу машинної, вимахуючи залізним шворнем, із високим біг Митько Коршунов.

Той самий тавричанин, що ззаду вдарив Підкову, вирвався з купи, за спиною у нього, ніби підбите пташине крило, тріпотів відірваний рожевий рукав. Низько пригинаючись, ледве не черкаючи руками землю, він добіг до першої ж підводи і легко вивернув голоблю. Над млиновим подвір'ям протяжно й хрипко пливло:

— А-а-а-а-а-а...

— Гу-у-у-у...

— А-я-я-а-а-а-а-а!..

Хруск. Тупотіння. Стогін. Гул...

Троє братів Шумілиних прибігли з дому. Безрукий Олексій впав біля хвіртки, бо заплутався ногами в кинуті кимось віжках; схопившись на ноги, метнувся через зімкнуті дишла підвід, притискуючи до живота порожній рукав відірваної лівої руки. В брата його Мартина вилізла з білої панчохи холоша; він нахилився, хотів заправити, але якраз біля млина почулося виття. Над похилим дахом млина високо злетів чийсь крик, ніби підхоплена поривом вітру павутинка. Мартин випрямився і кинувся наздоганяти Олексу.

Одарка дивилася на все це, стоячи на возі, задихаючись, ламаючи пальці; навколо верещали та плакали жінки, неспокійно стригли вухами коні, мукали, притискаючись до возів, воли... Мимо прошкандибав, плямкаючи губами, блідий Сергій Платонович, під жилеткою у нього ворухився, як крутле яйце, живіт. Одарка бачи-

*На Дону тавричанами називали українців, чийх предків Катерина II переселила із південних, сусідніх з Кримом (Таврією) місць.

ла, як тавричанин збив голоблею Митька Коршунова, чия рожева сорочка перетворилась уже в лахміття, і тут же сам упав горілиць, випустивши на землю тріснуту голоблю, а на нього наступив безрукий Олексій, який почаствував потилицю тавричанина своїм олив'яним кулаком. Перед очима Одарки, ніби різнобарвні клапти, мигтіли окремі сцени бойовища: вона бачила і не здивувалась тому, що Митько Коршунов, стоячи навколішки, потягнув шворнем Сергія Платоновича, який пробігав повз нього; як той, змахнувши руками, порачкував до вагарні; його топтали ногами, валили навznak... Одарка істерично реготала, підіймаючи вгору чорні дужки своїх підмальованих брів. Божевільний сміх свій вона обірвала тоді, коли в полі зору опинився Петро: хитаючись, він вибрався, нарешті, з крикливого, неспокійного натовпу і заліз під віз, відхаркуючись кров'ю. Одарка з криком кинулась до нього. А з хутора, прихопивши кілки, вже бігли козаки, один навіть розмахував пешнею.

Бойовище набувало нечуваних розмірів. Билися не так, як п'яні вовтузяться біля шинку, або навкулачки на Масляницю. Біля дверей вагарні з пробитою головою лежав молодий тавричанин; розвівши ноги, вмакував голову у чорну загуслу кров, брудне від крові волосся закривало обличчя; видно, відходив він своє по блакитній веселій землі...

Тавричан, які збилися овечим гуртом, відтіснили до завізної. Погано б закінчилася справа, якби старий тавричанин не додумався: вскочивши в завізну, він вихопив із печі палаючу головешку і вибіг з нею надвір. Біг до того сараю, де зберігали чимало, понад тисячу пудів хліба. Із за його плечей серпанком звивався дим, у денному світлі вилітали тьмяні іскри.

— Запа-лю-ю-ю-ууу, — дико ревів, підносячи до очеретяної стріхи іскристу головешку.

Козаки подалися й стали. Сухий поривчастий вітер віяв зі сходу, від стріхи завізної дим зносило в бік тавричан, які так і стояли купою.

Достатньо було однієї іскри, щоб спалахнув сухий за багато літ очерет і димом пішов би весь хутір...

Глухий і короткий гул пронісся над рядами козаків. Дехто почав задкувати в бік млина, а тавричанин, вимахуючи головешкою, з сизого диму якої сіялись вогняні краплі, горлав:

— Спалю, туди разтуди!.. Спа-лю-ю-юууу! Геть з подвір'я!..

Із численними синцями на знівеченому обличчі Яків Підкова — призвідник бійки — перший залишив подвір'я млина... За ним мовчки й швидко побігли інші.

Тавричани, повкидавши свої мішки, запрягли в брички коней і, стоячи на ногах, розмахуючи вузлами ремінних віжок, шосили шмагали

коней батогами; вирвавшись із подвір'я, вони заторохкотіли вулицею, покидали хутір.

Безрукий Олекса стоїть серед подвір'я, на його худому животі метляється порожній, низько зав'язаний рукав сорочки, око й шока, як завжди, постійно тіпаються.

— На коні, козаки!..

— Наздогнати!..

— Далі гребеня не втечуть!..

Митько Коршунов теж було скособочено кинувся з двору. Буча почала закипати, козаки знову стікались до млина, збуджувались, але якраз у цю мить від машинної до них швидко йшов, ніким раніше не помічений, навіть незнайомий, у чорному капелюсі чоловік; про-свічуючи натовп гострим поглядом зведених у купу очей, він підніс вгору руку.

— Стривайте!..

— Ти хто такий? — неспокійно звів брови Підкова.

— Звідки впав?

— Тягни його!..

— Га!..

— Тю-ю-ю!..

— Стривайте, станичники!..

— Куций пес тобі станичник!..

— Мужик!

— Личак дерев'яний!

— Дай йому, Яцько!

— По зіньках його!.. По зіньках!..

Чоловік зняквовіло усміхався, але затим спокійно скинув капелюх, звичайним буденним рухом витер чоло. Своєю посмішкою він зовсім обеззброїв козаків.

— Що трапилось? — склавши вдвоє капелюх, він показав ним на чорну, всмоктану землею пляму крові коло дверей вагарні.

— Хохлів били, — мирно відповів безрукий Олексій, підморгуючи шокою та оком.

— Та за що били?

— За чергу. Не лизь уперед, — виступив наперед Підкова, широко витираючи з-під носа червоні шмарклі.

— Вернули їм пам'ять!

— Ет, наздогнати б... У стелу не запалиш.

— Не треба було боятись, либонь, не по-смів би?

— Чоловік у розпачі, міг би підпалити, запросто.

— Хохли, вони занадто вже сердиті, — пояс-нив Панас Озеров.

Чоловік махнув капелюхом у його бік.

— А ти хто будеш?

Той, відставивши ногу, зневажливо чвиркнув крізь щілину шербатого рота і простежив, як закручено летить його слина.

— Я-то буду козак, а ти, часом, не із циганів?

— Ми з тобою обидва руські.

— Брешеш! — з притиском мовив Панас.

— Козаки від руських походять. Знаєш про це?
— А я тобі кажу — козаки від козаків ведуться.
— За старих часів від поміщиків тікали кріпаки, селилися на Дону, їх і прозвали козаками.
— Йди ти, чоловіче, ліпше своєю дорогою, — стискаючи в кулак опухлі пальці, зі стриманою злістю порадив безрукий Олексій і частіше закліпав.

— Сволота оселилась!.. Ти ба, погань яка, в мужиків хотів перехрестити!

— Хто він такий? Чуєш, Опанасе?

— Приїхав тут якийсь. У Лукерки-косоокої квартирант.

Слушний для погоні момент був упущений.

Козаки почали розходитись, жваво обговороючи недавню сутичку.

***

Уночі в степу, верст за вісім від хутора, кутаючись у колючий важкий сіряк, Григорій скрушно признався Наталці:

— Чужа ти якась... Ти, як цей місяць: не холодний і не гріє. Не люблю я тебе, Наталя, ти не гнівайся. Не хотів гуторити про це, та ні, видно, так не прожити... І шкода тебе — за ці ж дні ніби й зріднилися, а немає в серці нічого... Пустка. Ось, як зараз у степу...

Наталія дивилась вгору на недосяжне зоряне поле, як пливе над ними хмара, яка вкриває все довкола широкою світлою тінню, і мовчала. Звідти, з чорно-блакитної вселенської безодні срібними дзвіночками кликали за собою журавлі, що затримались з відльотом.

Тужно, змертвіло пахли літні, вже висохлі квіти. Десь на пагорбі кумачем здіймався вогонь — то орачі грілись біля багаття...

Перед світанком Григорій прокинувся. Сіряк на два вершки був вкритий снігом. Здавалось, степ млів від цієї мерехтливої свіжої блакиті, яку приніс перший сніг, а навколо їх стану на першозимку чітко виднілись плутані заячі сліди.

VI

Так уже давно повелося: коли дорогою на Міллерово козак їхав один, без товаришів, то досить було йому при зустрічі з хохлами (а хохляцькі слободи починалися від хутора Нижне-Яблунівського й тяглися аж до Міллерово на 75 верст) не вступити дороги, хохли його били. Тому в подорож на станцію збиралися разом по кілька підвід і вже тоді, зустрічаючись із хохлами в степу, не боялись вступити в перепалку.

— Гей, хохол! Давай дорогу! На козачій землі живеш, наволоч, та ще й дорогу вступати не хочеш?

Не солодко бувало й хохлам, коли ті привозили на Дон, на Парамоновську зсипку пшеницю. Тоді бійки починались взагалі без причини, тільки й тому, що зустрівся хохол, а раз хохол — значить, треба бити.

Не одну сотню літ тому чиясь рука дбайливо посіяла на козачій землі зерна національної ворожнечі, росила та плекала їх, і зерно дало багаті сходи: в безкінечних сутичках зрощувала Донську землю блакитна козацька кров старожилів і червона воронезьких пришельців — москалів і хохлів. Через два тижні після тієї кривавої події, що сталася біля млина, в хутір приїхали становий пристав і слідчий.

Штокмана викликали на допит першим. Слідчий, молодий чиновник із козацьких дворян, копирсаючись у портфелі, спитав:

— Де ви мешкали до приїзду сюди?

— У Ростові.

— За що в 1907 році відбували покарання у в'язниці?

Штокман блиснув тхорячими очима спочатку на портфель, а потім на схилену голову слідчого, яку прикрашав косий, обсипаний лупою, проділ.

— За безпорядки.

— Угу-м... Де ви тоді працювали?

— У залізничних майстернях.

— Ким?

— Слюсарем.

— Ви не з жидів? Не вихрест?

— Ні. Я так гадаю...

— Мені не цікавить, що ви собі гадаєте. На засланні були?

— Так. Був.

Слідчий відірвався від портфеля, пожував голими пухирчатими губами.

— Я вам раджу краще звідси виїхати, — і про себе: «А втім, я сам подбаю про це».

— Чому, пане слідчий?

Нічого не відповівши, він продовжував:

— Про що вели розмову з місцевими козаками в той день, коли сталася бійка біля млина?

— Власне кажучи...

— А, тоді можете бути вільні.

Штокман вийшов на терасу Моховського будинку (начальство завжди зупинялось у Сергія Платоновича, ремствуючи гостювою) і, всміхаючись (а навкосою через лоб ішла легенька зморшка), оглянувся на половинчасті фарбовані двері.

VII

Зима лягла не відразу. Після Покрови перший сніг розтанув і худобу знову вигнали на пашу. Через тиждень повів південний вітер,

потепліло, земля відходила, і в степу яскраво дощвітала пізня моховита отава.

Відлига трималась до Михайлового дня, а потім підморозило, повіяла завірюха; щодень холоднішало дужче, підсипало ще на чверть снігу і на безлюдних наддонських городах. Поверх занесених доверху тинів, зайці дівочою ажурною вишивкою проклали свої звивисті стежки.

Вулиці обезлюдніли.

Високо над хутором здіймався кізяковий дим, коло купок попелу, насипаного обіч шляху, закрумкали граки, що вернулись до своїх осель. Сизою вишвілою стрічкою хутором гуляла рівна, без вибоїв зимова дорога.

На майдані в один із днів зібрався сход. Наближався час ділити та рубати хмиз. Збирались біля ганку правління в кожухах і шубах, поскрипували валянками. Холод загнав до правління. За столом сиділи отаман і писар, поруч із ними посідали шановні — сивобороді — діди, молодші — хто якої масті мав бороду, чи й зовсім був без бороди — збилися в купу, бурчали, закриті теплими комірами кожухів. Писар мережив папір густим убористим почерком, отаман заглядав йому через плече, а по холоднуватій кімнаті правління приглушено гомоніли:

— Сіно нині...

— Отож... Те, що лугове — то паша, а степове — один буркун.

— Бувало, за старих часів до Різдва паслись.

— Калмикам добре.

— Екхе-м.

— На отаманові, либонь, вовчий ожерелок, бач, навіть голову не поверне.

— Як кабан, зоб наїв — диявол!

— Тю, свате, часом не зиму лякаєш? Ну й кожух...

— Циган теперечки хутро продав.

— На свята ночують якось цигани в степу, а вкриватись нічим, волоком обгорнувся, пробрало до тонкої кишки — прокинувся циган, просунув пальця у вічко і до матері: «Ху, мамо, — каже, — який надворі холод!..»

— Крий Боже, — ожеледь почнеться.

— Волів доведеться кувати, не інакше.

— Рубав я білотал, що коло Чортової індоли, годящий.

— Захар, матню застібни... відморозиш — баба з двору вижене.

— Агов, Авдійовичу, ти, кажуть, громадського бугая поряєш?

— Відмовився: Параска Мрихіна взялась... Я, мовляв, удова, все веселіш. Володій, кажу, а в разі приплоду... — Ехха-ха-ха! — Ги-ги-гиии!..

— Панове старики! Як із хмизом?.. Ти-хішши!

— У разі, кажу, приплоду... за кума, значить...

— Тихіше! Покірно прохаємо!

Сход почався. Отаман, від якого вже йшов пар, поглажуючи пітну насічку, вигукував прізвища роздавачів, а мізинцем зривав із бороди бурульки. Ззаду, біля дверей, які часто грюкали, — клуби пари, вовтузіння, голосне сякання.

— На четвер призначити рубку не можна! — намагався перекричати отамана Іван Томілін і, нахилиючи голову в синьому артилерійському кашкеті, тер почервонілі вуха.

— Чому це?

— Вуха відірвеш, пушкар!

— Ми йому волячі пришиємо.

— У четвер половина хутора на ділянки за сіном збирається. Бач, розсудили!..

— Із неділі поїдеш.

— Панове старики!

— Чого там?

— Час добрий!

— Гу-у-у-у-у!..

— Го-го-го-ооо!..

— Г-а-а-а-а-а!..

Старий Матвій Кашулін, перегинаючись через хиткий стіл, запально вигукував, тицяючи в бік Томіліна ясеневим гладеньким костуром.

— Почекаєш із сіном!.. Дарма!.. Як громада... Ти зроду поперек стаєш. Молодий дурень, голубе мій!.. Ось! Бачиш ти!.. Ось!..

— Ти сам до старості сусідським розумом живеш! — тягнув уверх голову, стоячи ззаду, безрукий Олексій, він швидко блимав оком, а дірва шока конвульсивно тіпалась.

Він шість років ворогував із старим Кашуліним за клопоть переораної землі. Щовесни вчиняв із ним сутичку, хоч землі у нього Матвій Кошулін прихопив з горобину чверть, — заплющившись, переплюнути можна.

— Замовч, судомо!

— Шкодную, що далеко, звідси не дістану, а то я б тебе тюкнув, щоб червоною юшкою вмився.

— Бачив ти, матір твою, моргун косорукий!..

— Цитьте ви, зчепилися!..

— Геть, на баз, там і заводьтеся. Авжеж.

— Облиш, Олексю, бачиш, старий најбачився, навіть папаху на голові ворущиться.

— А він що ж...

— Завтра у вуху йому насциш, а зараз нишкни.

— У тигульовку їх, котрі скандалять!..

Отаман grimнув кулаком об стіл так, що той аж заскрипів.

— Зараз варту покличу! Замовчіть!

Гомін прокотився до дверей і там утих.

— У четвер, як розвидниться, виїжджати на рубку.

— Як ви, панове старики?

— У добрий час!

— Помагай Бог!

— Нині старих не дуже слухають...

— Дарма, будуть слухатись. Хіба управи не знайдемо? Мій Санько, як відселав його, битися

було кинувся, за груди хапався. Я його відразу присік: «Зараз же заявлю отаманові і старикам, так відшмагаємо...». Посмирнів, ліг, як травиця в повінь.

— А ще, панове старики, від станичного отамана прийшов наказ, — отаман перевів голос і покрутив головою: стоячий комір мундира, задираючи підборіддя, врізався йому в шию. — Цієї суботи молодим до станиці на присягу. Щоб на вечір були в станичній управі.

Біля крайнього від дверей вікна Пантелій Прокопійович, підгинаючи, як журавель, кульгаву ногу, стояв поруч зі сватом. Мирон Григорович, розхриставши кожух, сидів на підвіконні, мружачи очі, посміхався в гніду бороду. На його коротких білявих віях виступив іній, брунатні, великі цятки ряботиння налилися від холоду кров'ю, посіріли. Коло сватів, переморгуючись, посміхаючись, стояли молодші козачки, а в середині, зсунувши на потилицю отаманську, з синім верхом і срібним перехрестям, папаху, на носках похитувався одноліток Пантелія Прокопійовича, молодечий, завжди рум'яний, як яблуко-антонівка, Авдійович, що мав кличку «Брех».

Служив колись Авдійович у лейб-гвардії Отаманському полку. На службу він пішов Синиліним, а повернувся... Брехом.

Із хуторян він перший потрапив до Отаманського полку, і після цього дивовижні зміни пережив козак: ріс хлопець, як і всі, змалку бракувало йому клепки, а з служби повернувся — і пішло-поїхало з гори.

З першого ж дня, як тільки повернувся додому, почав розказувати дивні історії про службу свою при царському дворі і про свої дивні в Петербурзі пригоди. Очманілі слухачі спочатку йому вірили, роззявивши роти, сприймали на віру, а вже згодом відкрилось, що Авдійович брехун такий, яких хутір від заснування свого не бачив: над ним відверто глузували, але він навіть не червонів, спійманий на своїй нечуваній брехні (а, може, й червонів, та за постійним рум'янцем не розібрати), але брехати не кидав. Під старість зовсім схибнувся, піймають на видумках — образиться, в бійку лізе, а мовчать, посміхаються — так заходиться, що й глуму не помічає.

Господар був толковий, працьовитий козак, все робив до ладу, міг і схитрувати, та коли мова заходила про отаманську службу... тут кожен, хто його слухав, просто руками розводив, аж присідав на землю від реготу, бо все нутро вивертало.

Авдійович стояв посередині, хитався в розтоптаних круглих валянках і розглядав козаків, які товпилися навколо нього і слухали, як він статечно й басовито говорив:

— Нині козак пішов зовсім не той. Дрібний козак і нікудишній. Шмаркотинням будь-якого

вдариш — надвоє переб'єш. Ось так, одним словом, — і, посміхаючись, презирливо розтирав валянком свій плювок. — Мені довелося в станиці Вешенській поглядіти на мертві кістяки, ото було козацтво — сила...

— І де ж ти розкопав їх, Авдійовичу? — спитав головусий Оникій, штовхаючи ліктем сусіда — Пантелія Прокопійовича.

— Ти, односуме, не брехав би хоч заради вже близького свята, — зморщив Пантелій Прокопійович горбатий ніс і смикнув у вусі сергу.

Він недолюбливав пустобреха.

— Я, брате, зроду не брешу, — з гідністю мовив Авдійович і здивовано глянув на Оникія, що тремтів, ніби його біла пропасниця. — А бачив я мертві кістки, коли зводили дім моему шуряку. Стали фундамент робити і відкопали могилу... Отже, за старих часів тут, коло Дону, якраз коло церкви, і був цвинтар.

— І що ж то за кістяки? — несхвально спитав Пантелій Прокопійович, збираючись уже йти.

— Ручище — отака, — розвів Авдійович граблесті руки. — Голова — їй-Богу, не брешу — як польовий казан.

— Ти, Авдійовичу, краще б розказав молодим, як ти в Санкт-Петербурзі розбійника спіймав, — зауважив Мирон Григорович і підвівся з підвіконня, запинаячи кожуха.

— Що там розказувати, — скромненько сказав Авдійович.

— Та розкажи!

— Просимо!

— Зроби честь, Авдійовичу!

— Воно, бачите, як це було, — відкашлявся Авдійович і вийняв із шароварів кисет. Всыпав на складену долоню щіпку тютюну, поклав назад у кисет два мідяки, що випали звідти, і обвів слухачів щасливими очима: — З фортеці втік арештант, найперший злочинець. Кинулись шукати — ніяк не знайти. Вся влада з ніг збилася. Згинув — і шабаш! Вночі викликає мене караульний офіцер, являюсь... Та-ак... «Йди, — каже, — до покоїв їхньої Імператорської величності, тебе... сам государ-імператор кличе». Я, звичайно, оторопів, входжу. Став у фронт, а він, милостивець, руку мені на плече поклав й каже: «От що, — каже, — Іване Авдійовичу, втік найбільший в нашій імперії злочинець. У землю проникни, а відшукай, інакше, й на очі не з'являйся». — «Слухаю, ваша імператорська величносте», — кажу. Така, братці мої, була мені заморока... Запрягли мені з царської стайні трійку найкращих коней і марш-марш, — запалюючи, Авдійович кинув погляд на похнюплені голови слухачів і, збадьорившись, громовито продовжив розповідь, незважаючи на велику хмару диму, за якою зовсім не видно було його обличчя: — День скачу, ніч скачу. Аж на третій день під Москвою

догнав. У карету його, лебедика, і тим же шляхом назад. Повернувся опівночі, весь у болоті — йду прямо до самого. Мене там різні князі та графи не пускають, а я не зважаю. Так... Постукав. «Дозвольте, Ваша імператорська величносте, ввійти». — «А хто це такий?» — питає. «Це я, — кажу, — Іван Андрійович Синилін». Зчинився там переполох, — чую, сам кричить: «Мар'є Федорівно, Мар'є Федорівно! Вставай мерщій, подавай самовар, Іван Авдійович приїхав!».

Здаду, ніби громовиця тріснула, так реготали. Писар, який саме читав оголошення про худобу, що пропала та приблудилася, спіткнувся на словах: «ліва нога по щиколотку у панчосі». Отаман, як гусак, витягнув шию, щоб краще бачити гурт, що зайшовся в реготі.

Авдійович насуплено зняв папаху, розгублено переводив погляд на слухачів.

— Зачекайте ви!

— Охо-ха-ха-ха!..

— Ой, умру-у-у!..

— Гик-гик-ги-и-гик!..

— Авдійовичу, лес ти лисий, ну, даєш!..

— Подавай само-о-вар!.. Авдійович приїхав!

Ну й ну!

Сход почав розходитись. На ганку від кожного кроку протяжно стогнали промерзлі дошати східці. Там, де люди витоптали сніг, тупцювали, штовхаючись, щоб зігрітись, Степан Астахов і високий цибатий козак — власник вітряка-голландки.

— Кинь мірошника через голову! — оточивши їх, радили козаки. — Витруси, Степан, із нього висівки!

— Ти понад силу не бери! Бач, який догадливий! — гарячкував, підскакуючи на місці, мов горобець, старий Кашулін і так захопився, що не помічав, як велика світла бурулька соромливо повисла на кінчику його носа.

VIII

Пантелій Прокопійович, повернувшись зі сходу, зразу ж пройшов у ванькир, кімнату, де вони із старою й мешкали. Ільківна вже кілька днів нездужала. На її одуглomu, опухлому обличчі відбивались утома і хвороба. Вона лежала на високо збитій перині, підпираючи спину поставленою сторчма подушкою. Почувши добре знайоме їй гупотіння, повернула голову, з давнішньою суворістю, що прижилася на її обличчі, глянула на чоловіка, придивилась до бороди, на якій звивались, лізли в рот Прокопійовича мокрі від його дихання кучері, на злежалі, перемішані з бородою вогкі вуса, повела ніздрями, але від старого несло морозом, кис-

лим духом кожушини. «Тверезий ниньки», — подумала задоволено і поклала на випуклий свій живіт панчошу зі шпичками та недов'язаною п'яткою.

— Як рубка?

— У четвер сказали, — розгладив вуса Прокопійович. — У четвер зранку, — ще раз підтвердив він, сідаючи на скриню, що стояла поруч із ліжком. — Ну як? Все не легшає?

Обличчя Ільківни вкрилось тінню турботи.

— Так само. Стріляє в суглоби, ломить.

— Казав же дурній, не лізь у воду восени. Коли знаєш, що тобі не можна, значить, нічого рипатися! — Прокопійович почав костуром сердито малювати на підлозі широкі кола. — Хіба мало бабів? Будь вони тричі прокляті, твої коноплі! Помочила, а тепер... Божже-ж мій, тожто... Ет!

— Коноплям теж треба було толк дати. Дівчат не було, — Гриша зі своєю орав, а Петро з Одаркою кудись їздили.

Старий, хукаючи на складені долоні, схилився до ліжка:

— Наталія як?

Ільківна пожвавішала, заговорила з помітною тривоною.

— Що робити — не знаю... Недавно знову голосила. Вийшла я на баз, дивлюсь — двері в комору хтось розхристав. Дай-но, думаю, піду причину. Зайшла, а вона біля просяної засіки стоїть. Я до неї: «Чого ти, чого, ластівка?», а вона — «Голова чогось болить, мамо». Правди ж не доб'єшся.

— Може... хвора?

— Та ж ні, питала... Або наврочив хто, або з Гришею щось не так...

— Він до цієї... не вчає часом знову?

— Що ти, старий! Що ти! — перелякано сплеснула Ільківна. — А Степан, він хіба дурний? Не помічала, ні.

Старий посидів ще трохи і вийшов.

Григорій у своїй світлиці нагострював напилком гачки на рибній снасті. Наталія змащувала їх розтопленим смальцем і акуратно загортала кожний в окрему ганчірочку. Пантелій Прокопійович, шкутильгаючи повз них, допитливо глянув на Наталію. На її жовтуватому обличчі, як на осінньому листі, чах тьмянний рум'янець. За останній місяць вона помітно схудла, в очах з'явилось щось нове, жалісне. Старий спинився в дверях. «Ет, довів бабу!», — подумав, ще раз глянувши на Наталію, яка схилила над лавкою гладко зачесану голову. Григорій сидів біля вікна, шарпаючи напилком, на його лобі метлявся чорний сплутаний чубчик.

— Кинь, к бісовій матері! Баглай, сучий син! Знайшов час гачки точити!.. — багровіючи від приступу несподіваної люті, grimнув старий

і, стримуючись, стиснув костур. Григорій здригнувся, запитально звів на батька очі.

— Хотів, тату, ще ось два кінці нагострити.

— Покинь, тобі кажуть! На порубку збирайся!

— Я зараз.

— Жодного прикола в санях немає, а він гачки, — вже більш стримано сказав старий і, ще трохи потоптавшись коло дверей (очевидно, хотів щось додати), вийшов зі світлиці. Решту ж гніву зірвав на Петрові.

Григорій чув, як батько на подвір'ї виказував:

— Худобу досі ніхто не напоїв, хіба ти не бачиш, такий-сякий?.. А хто це стіжок, що під тином, розпочав? Кому гуторив, щоб не чіпали крайнього стіжка?.. Згодуете, кляті, найкраще сіно, а на весні, коли оранка, чим волів годуватимеш?..

У четвер, години за дві до світанку, Ільківна збудила Одарку.

— Вставай, час розпалювати.

Одарка в одній сорочці кинулась до печі. В зачіпку намацала сірники, запалила вогонь.

— Ти швидше вари, — закурюючи й кашляючи, наставляв жінку розкуйовджений Петро.

— Наталку, бач, жаліють будити, спить безсовісна. Що ж, я повинна надвоє розірватись? — бурчала заспана, сердита спросоння Одарка.

— Піди збуди, — відповів Петро.

Наталія встала сама. Накинувши кофту, вийшла за кізяками.

— На підпал принеси! — розпоряджалась старша невістка.

— Дуню пошли за водою, чуєш, Одарко? — ледве пересуваючи по кухні ноги, хрипіла Ільківна.

У кухні пахло свіжими домашніми дріжджами, ремінною упряжжю, теплом людських тіл. Одарка поспішала, човгаючи валянками, гриміла баньяками; під рожевою сорочкою, із заковченими по лікті рукавами, ходили маленькі цицьки. Заміжнє життя не відбилось на ній, не висушило її: висока, струнка, гнучка, як верболіз, до сих пір була схожа на дівчинку. Ходила грайливо, знизувала плечима, коли чоловік підвищував голос, тільки посміхалася, і тоді під тонкою облямівкою впертих вуст чітко проступали маленькі густі зуби.

— З вечора треба було кізяків покласти. Вони б у печі й підсохли, — тихо бурчала Ільківна.

— Забула, мамо! Наша провина, — за всіх відповідала Одарка.

Поки зготували сніданок — розвиднілось. Пантелій Прокопійович, облікаючись рідкою кашею, поспішав доснідати. Похмурий Григорій ковтав поволі, ганяючи над вилицями грудки жовен. Петро непомітно для батька перекиривляв Дуню, у якої боліли зуби і вона перев'язала شوку.

У хуторі було чути, як скриплять полозки саней. У сірій світанковій імлі в напрямку Дону сунули запряжені волами підводи. Григорій з Петром вийшли запрягати. На ходу намотуючи м'який шарф — подарунок женихові від нареченої, — Григорій вдихав морозне й сухе повітря. Над подвір'ям пролетів ворон, видавши горловий, повноголосий крик. У морозному повітрі добре було чути, як він повільно шелестить крилами. Петро, спостерігаючи за льотом, сказав:

— До тепла, на південь добивається.

За рожевіючою хмаркою, веселою, мов дівоча усмішка, в небі маячив тонесенький окраєць місяця.

Навпроти Мелеховського подвір'я Дон ще не замерз. Зеленкуватий по краях, місцями переметений снігом, лід міцнів, на міліні під ним лестилась, пускаючи бульбашки, вода, а далі за серединою, ближче до лівого берега, де із чорторіїв били джерела, чорніла грізна і приваблива ополонка, вся в білих сніжних заїдах, а в ній невтомно пірнали дикі качки, які залишилися тут зимувати.

Переїзд починався від майдану.

Пантелій Прокопійович, не дочекавшись синів, які запізнювались, перший поїхав на старих волах, а Петро з Григорієм виїхали слідом. Перед спуском наздогнали Оникія. Ввіткнувши в люшню сокиру з новеньким топоріщем, Оникій, підперезаний зеленим поясом, йшов поруч з волами. Жінка його, невеличка хвороблива молодичка, поганяла воли. Петро ще здалека крикнув:

— Сусіде, ти, либонь, бабу везеш із собою?

Насмішкуватий Оникій, пританцьовуючи, підійшов до саней.

— Везу, везу. Щоб нагрітись.

— Тепла від неї мало, суха дуже.

— Вівсом годую, а ніяк не поправляється.

— Нам на одній ділянці хмиз? — спитав Григорій, скочивши із саней.

— На одній, коли закурити даси.

— Ти, Оникію, зроду на чужому.

— Те, що вкрав, або випросив, — найсолодше, — підхихикував Оникій, зморщивши усмішкою своє бабське лице.

Поїхали разом. У лісі, вкритому мережкою інею, сліпуче біло. Оникій їхав попереду, струшуючи батоном навислі над дорогою гілки. Голчатий і пухкий сніг гронами осипався на закутану дружину Оникія.

— Не дурій, чортяко! — обтрушуючись, кричала вона.

— Ти її в кучугуру носом! — подав голос Петро, намагаючись вдарити вола під черево, щоб пришвидшив ходу.

На повороті до Баб'ячих індол стрілись із Степаном Астаховим. Він гнав у хутір випряжених

з ярма волів, йшов розмашисто, поскрипуючи підшитими валянками. Кучерявий, обледенілий його чуб вибився з-під насунутої набакир папахи.

— Гей, Степане, заблукав? — крикнув, рівняючись з ним, Оникій.

— Заблукав, дідько б його взяв!.. Сані на пеньок із розгону наскочили — полоз надвоє. Мушу вертатись, — Степан матюкнувся і пройшов повз Петра, нахабно мружачи з-під довгих вий світлі розбишацькі очі.

— Сани залишив? — озирнувшись, крикнув Оникій.

Степан махнув рукою, ляснув батогом, повертаючи воли, бо ті пішли цілиною, і провів довгим поглядом Григорія, якого було видно за саннями. Недалеко від першої індоли Григорій побачив кинуті серед дороги сани, біля саней стояла Аксенія. Притримуючи лівою рукою полу донської шуби, вона дивилася на дорогу, розглядаючи зустрічні підводи.

— Оступись, бо наїду. Ух, ти, жінка, та не моя! — гитикнув Оникій. Аксенія з посмішкою відступилася і присіла на скособочені, без полозка сани.

— Твоя ж з тобою їде.

— Вчепилася, як реп'ях до свинячого хвоста, а то я б тебе підвіз.

— Спасибоньки.

Петро, порівнявшись із нею, крадькома оглянувся на Григорія, що їхав останнім. Той ішов, збуджено посміхаючись; у кожному його рухові відбивались тривога й чекання.

— Здорова була, сусідко, — привітався Петро, торкнувшись рукавицею шапки.

— Слава Богу.

— Відломилась, чи що?

— Відломилась, — скрушно відповіла Аксенія і відразу ж забула про Петра, коли побачила, що сюди підходить Григорій.

— Григорій Пантелійович, сказати б вам треба...

Григорій подивився на неї, Петрові тихо велів, щоб їхав далі:

— Наглядай за моїми волами.

— Ну-ну, — багатозначно посміхнувся Петро і всунув у рот гіркий від тютюнового диму вус.

Вони мовчки стояли навпроти. Аксенія боязко оглянулася довкола і зупинила свої вологі чорні очі на Грицю. Сором і радість пекли їй лице, шерхли губи. Вона важко і часто дихала.

Санки Оникія і Петра сезли за брунатним дубовим чагарником. Григорій подивився Аксенії прямо у вічі і побачив, як у відповідь в них спалахнули бісуваті, відчайдушні вогники.

— Ну, Грицю, як собі хочеш, але жити без тебе мені несила, — рішуче сказала вона і зціпила щосили зуби, чекаючи відповіді. Григорій мовчав. Тиша обручем скувала ліс. У вухах дзв-

ніло від скляної порожнечі. Вкатана саннями блискуча дорога, сіре лахміття неба, ліс німий, смертельно сонний ліс... Несподівано десь поблизу пролетів із клекотом крук і вивів Григорія з хвилинного забуття. Піднявши голову, він побачив: вороний, з чорною просинню птах, підігнувши ноги, мовчки, ніби прощаючись, махає крилами. Несподівано для самого себе Григорій сказав:

— Тепло буде. В теплу сторону летить, — і, схаменувшись, хрипко засміявся... — Ну... — він злодійкувато повів низько опущеними зіницями сп'янілих очей і рвучко притягнув до себе Аксенію.

IX

Увечері в косоокої Лукерки на половині Штокмана збирався різний люд: приходив Христоня; із млина Валет, у накинutoму на плечі засмальцьованому піджаку, смішко Давидко, який уже три місяці байдикував, машиніст Котляров Іван Олексійович, зрідка заглядав Пилипко-чоботар, і постійним гостем був Мишко Кошовий, молодий козак, який ще не ходив на дійсну.

Спочатку різалися в підкидного, потім Штокман якось ніби ненароком підсунув книжечку Некрасова. Почали читати вголос — сподобалось. Перейшли на Нікітіна, а незадовго до Різдва Штокман запропонував прочитати старий, заяложений, зовсім не привабливий на вигляд, зошит без палітурок. Кошовий, який колись скінчив церковну школу, то читав їм уголос; він бридливо взявся за промаслений зошит.

— Із нього можна локшину нарізати, дуже жирний.

Христоня гучно зареготав, блиснув своєю сліпучою усмішкою Давидко, але Штокман, перечекавши, поки вшухне сміх, сказав:

— Почитай, Михайле. Це про козаків. Цікаво.

Кошовий, нагнувши над столом золотистий чуб, по складах прочитав:

— «Коротка історія донського козацтва». — І, мружачись, запитально всіх оглянув.

— Читай, — розпорядився Іван Олексійович.

Мусолили три вечори. Про Пугачова, про вільне життя, про Стюпку Разіна і Кіндрата Булавіна.

Дійшли й до останніх часів. Дохідливо й гнівно невідомий автор висміював убоге козацьке життя, викривав порядки й управління, царську владу й саме козацтво, що найнялось до монархів в опричники. Зачепило. Почали сперечатись. Загудів Христоня, достаючи

головою сволок. Штокман сидів коло дверей, курив свій кістяний, з кільцями мундштук, і сміявся одними очима.

— Правильно! Справедливо! — голосно обурювався Христоня.

— Не самі ми винні, довели до такого страху козаків, — спантеличено розводив руками Кошовий і морщив гарне темнооке обличчя.

Був він кремезний, мав однаково широкі плечі і стегна, тому й здавався ніби квадратним: на чавунно-міцному тулубі сиділа дебела, кольору цегли рум'яна шия, і зовсім дивно було бачити на цій шії гарну, невелику голову, а на ній по-жіночому гладенькі щічки, маленький впертий рот, зате темні очі сиділи під золотистою брилою кучерявого волосся. Машиніст Іван Олексійович, високий маслакуватий козак, запекло сперечався. Козацькі традиції всмоктались і проросли в кожну клітину його кістлявого тіла. Він заступався за козаків, нападав на Христоню, виблискуючи більмастими круглими очима.

— Ти, Христане, омужичився, не сперечайся, це так... У тобі козацької крові — на відро погана крапля. Мати тебе з воронезьким заробітчаном прижила.

— Дурень ти!.. Ет, дурень ти, брате, — наступав Христоня. — Я правду відстоюю.

— Я в Отаманському полку не служив, — ехидно зауважив Іван Олексійович, — це в Отаманському, що не дядько, то й дурень...

— І в армійських такі теж трапляються, ще й не перелічиш.

— Мовчи вже, мужиче!

— А мужики що, хіба не люди?

— Так вони й є мужики, з лика зроблені, хмизом перев'язані.

— Я, брате, коли в Петербурзі служив — усяких надивився. Була, значить, така okazія, — Христоня зробив наголос на «і», — несли ми караул у царському палаці, і в покоях по годинах стояли, і на дворі. Знадвору попід стінами верхи їздили: двоє туди — двоє сюди. Зустрінуться, питають: «Все спокійно? Немає ніяких заколотів? — Немає нічого», — і їдуть собі далі, а щоб зупинитись, поговорити, аж ніяк. Знову ж таки підбирали й на лице, щоб були, значить, однакові. Коли, значить, двох ставили на дверях. Так підбирали, щоб зовні були схожі. Мені, зізнаюсь я вам, одного разу циркульник навіть бороду фарбував через очі такі витребеньки. Випало стояти в парі з Никифором Мещеряковим, — був такий козачок у нашій сотні, із Тепікінської станиці, — а він, диявол, якоїсь аж гнідої масті. Чума його знає, що в нього за скроні, либонь, аж полум'ям горять. Туди-сюди, значить, немає більше такої масті в сотнях; мені сотник Баркін ото й каже: «Йди до цилюрні, щоб миттю підмалювали бороду й вуса». Пішов, ну й пофарбува-

ли... Як глянув я в дзеркало, серце чисто завмерло: вогнем палаю! Палаю, і край! Візьму бороду в жменю, либонь, аж пальцям гаряче. Отаке!..

— Ну, Омеля! Поніс без коліс. Про що почав гуторити? — зупинив його Іван Олексійович.

— Про народ, ось про що.

— Ну, давай розкажуй. А то про бороду свою, на якого біса вона нам здалася.

— Отож я й кажу... Довелось якось верхи караул нести. Їдемо собі з товаришем, а раптом із-за рогу натовп студентів. Багато, як хмара! Побачили нас, як закричать: «Га-а-а-а-а!». Та ще раз: «Га-а-аа!» ... Не встигли ми й отямитися, як нас оточили. «Ви чого, козаки, тут їздите?». Я й кажу: «Караул несемо, а ти повіддя кинь, не чіпай!» — і за шаблю. А він і каже: «Ти, станичнику, не сумнівайся, я сам Кам'янської станиці рожак, а тут науку проходжу в ніверси... ніворситуті», чи як там. Ну, значить, рушаємо ми далі, а один носатий з партманета виймає десятку й каже: «Випийте, козаки, за здоров'я мого покійного тата». Дав нам десятку і дістав із портфелі партрета: «Ось, каже, татове обличчя, візьміть на добрий спогад». Ну, ми взяли, совісно не взяти, а студенти відійшли і знову: «Га-а-а-а». По тому й попрямували до Невського проспекту.

Із задніх воріт палацу біжить до нас сотник, а за ним цілий взвод. Підскочив: «Що таке?». Я, значить, кажу: «Студенти оточили й розмову почали, а ми за статутом хотіли виїняти шаблі, але потім, оскільки вони звільнили нас, ми від'їхали, значить». Після караулу ми вахмістрові й кажемо: «Ось, Лукичу, заробили ми, значить, десять карбованців і мусимо їх пропити за упокій душі оцього діда» — і показуємо партрета. Вахмістр увечері приніс горілки, і гуляли ми два дні, а опісля й виявився підступ: студент цей, стерво носате, замість тата дав нам партрет головного баламута німецького роду. А я ж і справді повірив, над ліжком на пам'ять повісив, бачу — борода сива на партреті і вид у чоловіка підходящий, ніби з купців, а сотник, значить, угледів, та й питає: «Звідкіль узяв цього партрета, такий-сякий?». «Так і так», — кажу. Він і почав чехвостити і в морду кулаком раз, потім, значить, іще раз. «Знаєш, кричить, що це — отаман їхній Карла...» — геть забув прізвище. Е, та як його, дай Бог пам'яті...

— Карл Маркс? — підказав Штокман і зіщулювався в усмішці.

— Атож!.. Він самий... — Карла Марс... — зрадив Христоня, — бач, підвів під монастир, матері його ковінька! Бувало, що до нас у караулку його цесаревич Олексій прибігав зі своїми навчителями. Могли ж і вздріти, — що тоді було б?

— А ти все мужиків хвалиш. Бач, як тебе підкували, — підсміювався Іван Олексійович.

— Зате десятку пропили. Хоч за Карлу, за бородатого пили, а випили.

— За нього слід випити, — посміхнувся Штокман і погрався кільцями кістяного обкуреного мундштука.

— Що ж він таке добре зробив? — спитав Кошовий.

— Іншим разом розповім, а сьогодні вже пізно, — Штокман стукнув долонею в мундштук, вибиваючи потухлий недопалок.

У завалюсі косоокої Лукерки після довгого відсіву й відбору утворилось ядро — чоловік до десяти козаків. Центром осередку був Штокман, він уперто йшов до однієї тільки йому відомої мети. Як точить черв'як деревину, так і він розкривав нехитрі поняття і приклади, вселяючи огиду й ненависть до існуючого ладу. Спочатку його слова сприймалися холодно, з недовірою, але він не відступав, а невтомно втовкмачував... І сіяв зерна невдоволення. І якби ж хтось знав, що мине чотири роки, і з порохнявого кокону проклянется міцний і життєздатний зав'язок?

X

Станиця Вешенська розкинулася на лівому піщаному й пологому березі Дону. Найстаріша з верхових донських станиць, саме сюди в часи Петра I було перенесено зруйновану Чигонацьку станицю, перейменовану в Вешенську. І була вона колись віхою на великому водяному путі Воронеж — Азов.

Проти станиці Дон вигинається, як горло татарського сагайдака, круто бере праворуч і біля хутора Базки знову велично випрямляється, несе зеленкуваті, світло-блакитні води мимо крейдяних пластів правобережних гір, повз густо заселені на правому березі хутори, повз рідкі на лівому боці станиці, до моря, до синього Азовського.

Навпроти Усть-Хоперської Дон єднається з Хопром, а навпроти Усть-Медведицької — з Медведицею, і від того нижче тече вже більш повноводий, оточений буйним цвітінням багатолюдних хуторів і станиць.

Навколо Вешенської розсипи жовтих пісків. Станиця невесела, плішива, без садків. На площі стоїть старий, посірілий від часу собор, шість вулиць тягнуться за водою вздовж Дону. Там, де Дон, вигинаючись, віддаляється від станиці до Базків, в тополиних заростях рукавом відходить озеро, завширшки як Дон у мілководдя. А з кінцем озера кінчається й станиця. На маленькій площі, порослій золотими колючками з довгими голками, стоїть іще одна церква, зелені бані, зелений дах, — це так гармонує із

зеленими тополями, що розрослися по той бік озера.

А на півночі за станицею — роздолля шафранних пісків, чахла посадка сосняку, яндоли, наповнені рожевою від червоноглинного ґрунту водою. І серед цієї повені пісків, там, де вдалині лежить розсип зернистих пісків, поодинокі острівці хуторів, левад, руда щетина шелюгів.

На площі, проти старої церкви, в одну із неділь грудня з усієї станиці зібрався чорний півтисячний натовп молодих козаків. У церкві якраз закінчилась обідня і задзвонили до «Достойно». Старший урядник — літній, але все ще молодцюватий козак із нашивками за надстрокову службу — віддав команду, щоб шикувались. Гомінкий натовп прийшов у рух і вишикувався в дві довгі, нерівні шеренги. Вздовж них забігали урядники, намагались вирівняти хвилясто-ламані лави.

— Ряди-и, — голосисто вигукнув урядник і, зробивши рукою якийсь непевний жест, продовжив: — здвій!..

Із-за огорожі з'явився отаман, він був одягнений у належну форму, в новісіньку офіцерську шинель, шпори аж передзвонювали, за ним слідував військовий пристав.

Григорій Мелехов стояв поруч із Коршуновим Митьком, вони упівголоса перемовлялись.

— Чобіт ногу тисне, терпіння немає.

— Терпи, отаманом будеш. Зараз поведуть.

Ніби на підтвердження старший урядник, відступившись назад, крутнувся на місці.

— Право-руч!

«Гук-гук», — чітко виконали п'ятсот пар взутих ніг.

— Ліве плече вперед, кро-ком руш!

Колона потекла в розчинену хвіртку церковної огорожі, замиготіли зірвані з голів папахи, церковна баня вщент наповнилася стукотом кроків.

Григорій стояв і майже не чув слів присяги, яку зачитував священник. Він спостерігав за виразом Митькового обличчя; той морщився від болю, не знаючи, як поставити стиснуту чоботом ногу. Скинута вгору рука Григорія затерпла, в голові вертілись, чадно роїлись думки. Коли підійшов до хреста і став цілувати заслинене багатьма ротами вогке срібло, то став думати про Аксенію, про жінку, і тут же в пам'яті, ніби спалах кривої блискавки майнув короткий спогад: ліс, бурі стовбури дерев у білому пишному одязі, ніби на них наділи ошатні срібні шлеї; із-під пухової хустки видно вогкий гарячий блиск чорних очей Аксенії.

Вийшли на майдан. Знову вишикування. Урядник висякався і, крадькома витираючи об підкладку мундира пальці, почав промову:

— Тепер ви вже не діти, а козаки. Присягнули й повинні знати собі, що й до чого. Тепер ви

стали козаками і повинні ви честь свою берегти, батьків-матерів слухати і все таке інше. Були хлопчачками — витівали різне, мабуть, на дорогу колоди тягали, а після цього мусите подумати про дальшу службу. Адже через рік йти вам на дійсну, — тут урядник висякався знову, обтрусив долоню і, натягуючи на руку м'яку кролячу рукавицю, закінчив: — І повинні ваші батькомати подбати про справу. Щоб коня стройового придбати, ну, і взагалі... А тепер, молодці, з Богом, по домівках!

Біля мосту Григорій з Митьком дочекались хуторських хлопців і всі разом рушили в дорогу. Йшли понад Доном. Над хутором Базки стелився дим із бовдурів, тонко калатав дзвін. Митько шкутильгав останнім, спираючись на виламаний сучкуватий кілок.

— Роззуйся, — порадив хтось із хлопців.

— Ногу обморожу, — зупинившись, завагався Митько.

— У панчосі підеш.

Митько сів на сніг, ледве стягнув із ноги чобіт. Пішов далі, припадаючи на роззуту ногу. Сніг лежав лапятий, і на дорозі виразно карбувався слід плетеної ключкою товстої панчохи.

— Якою дорогою підемо? — спитав низенький опецькуватий Олексій Бешняк.

— Понад Доном, — за всіх відповів Григорій.

Йшли, перемовляючись, штовхали один одного з дороги.

За загальною згодою кожного по черзі кидали в кучугуру і, навалившись купою, давили. Між Базками і Громківським хутором Митько перший побачив вовка, що перебирався через Дон.

— Хлопці, сіроманець, — он там він!.. Тю!

— А лю-лю-лю-лю-лю!..

— Ух!

Вовк перевальцем, ліниво пробіг ще кілька сажнів і став боком, недалеко від того берега.

— Узи його!

— Га!..

— Тю, проклятий!..

— Дмитро, це він із тебе дивується, що ти йдеш в одній панчосі.

— Бач, боком стоїть, жерло в горлі не дозволяє.

— Він в'язи не скрутить.

— Диви, диви, пішов!..

Звір був сірий, ніби витесаний із природного каменю, хвіст свій він тримав кілком. Постоявши, торопко скакнув убік і потюпав у верболиз, що ріс понад берегом.

Уже смеркалось, коли дістались до хутора. Григорій льодом дійшов до своєї вулички і відкрив ворітця. Посеред подвір'я стояли кинуті сани, на купі хмизу, зваленого під тином, цвірінькали горобці. Відразу запахло житлом, горілою сажею, парким запахом скотарні.

Підіймаючись на ганок, Григорій глянув у вікно.

У кухні висіла лампа, вона давала тьмяне, жовтаве світло. В дверях, спиною до вікна, стояв Петро. Пообмітавши чоботи віником, Григорій, оповитий хмарою пари, увійшов до кухні.

— Ось і я. Ну, здорові були.

— Швидко ти. Мабуть, замерз? — швидко заметушився Петро.

Пантелій Прокопійович сидів, обіпершись ліктями на коліна і схиливши голову. Одарка крутила ногою фуркотливе колесо прядки. Наталія, відвернувшись спиною до Григорія, стояла біля столу. Швидко обвівши очима всіх, хто сидів у кухні, Григорій зупинив погляд на Петрові. Його обличчя видавало неспокій, Петро ніби чогось лякався, і стало зрозуміло — шось тут не так, як треба.

— Присягнув?

— Ага!

Роздятався Григорій повільно, хотілось виграти час; він гарячково почав перебирати в голові, що ж могло статися, яка така причина, чому його так мовчазно і дивно байдуже зустрічають вдома?

Із світлиці в кухню вийшла Льківна, і на матиному обличчі також лежав вираз якоїсь тривоги.

«Наталія», — вирішив Григорій, сідаючи на лаві поруч батька.

— Давай йому вечеряти, — звертаючись до Одарки, мати очима вказала на Григорія.

Одарка обірвала монотонне фуркотіння прядки і пішла до печі, ледве помітно стинаючи плечима і гойдаючи свій тонкий, майже дівочий стан. В кухні знову всі мовчали. Біля підземки, посалуючи, грілася коза з козеням.

Сьорбаючи щі, Григорій інколи поглядав на Наталію, але не міг бачити виразу її обличчя, бо вона сиділа до нього боком, низько схиливши голову, шось плела. Пантелій Прокопійович перший порушив загальне мовчання, хрипко й удавано кашлянувши, повідомив:

— Наталія осьде збирається йти.

Григорій хлібною кулькою збирив останні крихти, нічого на це не відповів.

— Це із-за чого? — нижня батькова губа помітно тіпалась, що найперше свідчило про швидкий вибух люті.

— Не знаю, із-за чого, — Григорій примружив очі і відсунув миску, встав і перехрестився.

— Зате я знаю... — підвищив голос батько.

— Не кричи, не кричи, — заступилась Льківна.

— А я знаю, із-за чого!..

— Ну, тут я бачу галас зривати нема чого, — Петро відсунувся від вікна ближче на середину кухні. — Тут діло полюбовне, хоче — живе, а не хоче — йди собі з Богом.

— Я її не суджу. Хоч і страмно і перед Богом гріх, а я не суджу: не на ній вина, а ось на цьому сучому синові... — вказав Пантелій Прокопійович на Григорія, який тим часом притулився до пічки.

— Кому я винний?

— Ти не знаєш за собою?.. Не знаєш, чортяко?

— Ні.

Пантелій Прокопійович скочив, перекинувши ослінчик, і впритул підійшов до Григорія. Наталія випустила плетіння, на підлогу зі дзенькотом упала спиця: на її звук із печі, збочивши голову, скочило котеня, кривою лапкою почало штовхати клубок і котити його до скрині.

— Я тобі ось таке скажу, — старий говорив стримано, але з притиском, — не будеш жити з Наталією — йди з базу світ за очі. Отаке мое слово. Йди, куди очі бачать, — уточнив він буденним спокійним голосом і відійшов від Григорія, по дорозі піднявши ослінчик.

Дуня сиділа на ліжку і зиркала на всіх круглими переляканими очима.

— Я вам, тату, тільки не сердіться, скажу, — голос Григорія глухо дзеленчав, — не я женився, а ви мене женили. А за Наталією я не тягнуся. Хоче — нехай іде до батька.

— Іди й ти звідси.

— І піду.

— І забирайся до бісової матері!..

— Піду, піду, не підганяй, — Григорій тягнув з ліжка за рукав скинутий свій кожушок, ніздрі його тремтіли, точнісінько, як у батька, коли того теж охоплювала гаряча злоба.

Одна в них, здобрена турецькою домішкою, текла кров, тож не дивно, що в цю хвилину вони були такі схожі.

— Куди ти пі-де-е-ш? — забідкалась Ільківна, хапаючи Григорія за руку, але він силою відштовхнув матір і на льоту підхопив падаючу з ліжка папаху.

— Нехай іде, пес прибудний. Нехай, будь він проклятий. Іди, йди, забирайся геть!.. — гримів старий, відчиняючи навстіж двері.

Григорій вискочив у сні, і останнє, що туди донеслося — голосний Наталчин плач.

Морозна ніч обгортала хутір. Із чорного неба іскорками падала пороша, на Дону розкотисто, ніби стріляли гармати, тріскався лід. Григорій в розпачі вибіг за ворота. На другому кінці хутора різноголосо гавкали собаки, в густій темряві подекуди блимали жовті вогники.

Григорій безцільно подався вулицею. Вікна Степанової хати виблискували алмазною темнію.

— Гри-шо! — долетів від воріт розпачливий Наталчин скрик.

— Хай тобі, осоружна! — скреготнув зубами Григорій, прискорюючи кроки.

— Гриша, вернися!

Ніби п'яні, ноги самі понесли Григорія в перший же провулок, і він, відійшовши далеченько, в останнє почув глухуватий гіркий оклик:

— Гришо, рідненький!..

Швидко перейшов площу, на роздоріжжі спинився, перебираючи в пам'яті, в кого із хлопців можна було б переночувати. Вирішив, що найкраще у Михайла Кошового. Дім у нього стояв на відшибі, під самою горою; мати, сам Михайло, іще мала сестричка — вся родина. Зайшов у подвір'я, наблизившись до саманної хати, постукав у маленьке віконце.

— Хто там?

— Михайло вдома?

— Вдома. А це хто?

— Це я, Григорій Мелехов.

Через хвилину, ще перебуваючи в полоні першого солодкого сну, Михайло відчинив двері.

— Ти, Гришо?

— Я.

— Чого ти поночі?

— Пустити до хати, там поговоримо.

У снігах Григорій схопив Михайла за лікоть, він зараз злився сам на себе, бо не міг підібрати потрібні слова, пошепки видавив:

— Я в тебе заночую... Зі своїми погиркався... В тебе не дуже тісно?.. Ну, та я десь притулюсь.

— Місце знайдеться, прохось. Із-за чого ви зчепились?

— Е, брате... потім... де тут у вас двері? Не бачу.

Григорію постелили на лавці. Ліг, кожушком вкрився з головою, щоб не чути, як про себе шепоче мати Михайла, що спала на одному ліжку з дочкою.

«Як там тепер удома? Піде Наталя, чи ні? Ну, по-новому повертається життя. Куди притулитися?». — І тут же на виручку прийшла інша думка: «Покличу завтра Аксенію, підемо з нею на Кубань, щоб подалі звідси... далеко... далеко...».

Перед заплющеними очима Григорія кудись пливли один за одним степові горизонти, хутори, станиці, які він ніколи раніше не бачив, чужі його серцю. А за видноколом, за сірим шляхом — казково голуба привітна країна і там же Аксенія, вся в пізньому буйному цвітінні, а з нею її любов.

Заснув, стривожений тим невідомим майбутнім, яке насувалося на нього. Ще коли не спав, намагався згадати щось прикре, але на думку нічого не спадало. В упівсні думки текли плавно й рівно, мов баркас за водою, як раптом вони натикались на щось невідоме, ніби човен на мілину; і від цього стало не по собі: крутився, бився в догадках. «Що ж це? Що стало поперек дороги?».

А ранком, прокинувшись, згадав: «Служба! Куди ж ми підемо з Аксенією? Навесні — до таборів, а восени — на службу... Ось тобі й гачок».

Поснідавши, викликав Михайла в сіни.

— Піди, Михайле, до Астахових. Перекажи Аксенії, щоб, як завечоріє, прийшла до вітряка.

— А Степан? — зам'явся було Михайло.

— Вигадай, ніби прийшов у справі.

— Сходжу.

— Піди. Накажи, хай неодмінно вийде.

— Та добре.

Увечері він сидів під вітряком і курив, тримаючи цигарку в рукаві. За вітряком, спотикаючись, у сухому бадиллі кукурудзи, сичав вітер. На припнутих крилах лопотіло обірване полотно. Григорію здавалося, ніби це кружляє над ним, б'є крилами, але не може летіти великий птах. Від цього відчуття було неприємно й страшнувато. Аксеній не було. На заході в фіалковій тьмяній позолоті сховалося сонце, зі сходу дужчав, летів швидше вітер, темрява наближалась раніше, ніж виповнився місяць, бо якраз затримався в вербах. Над вітряком вставало чорне, як смерть, забруднене синіми пасмами небо, над хутором злітали останні звуки денного гомону і метушні.

Григорій уже тричі поспіль запалював цигарки, зараз затоптав у прим'ятій сніг останній недопалок, озирнувся, відчуваючи злість і туту. Не видно було, щоб хтось ішов від хутора.

Григорій підвіся, хруснув плечима, потягнувся і пішов назад, до Михайлової хати, де блимав у віконці закличний вогник. Підходив до двору, насвистуючи крізь зуби, і мало не зіткнувся з Аксенією. Бігла, очевидно, або квалливо йшла, задихалась, і пахло від свіжого захололого рота чи то вітром, чи то далеким, ледве чутним запахом свіжого степового сіна.

— Занудився, чекаючи, думає, не прийдеш.

— Степана насилу спровадила.

— Ти мене заморозила, окаянна баба.

— Я гаряча, зігрію, — відкинула опушені поли донської шубки, обвилась навколо Григорія, як хміль навколо дуба.

— Чого кликав?

— Стривай, забери руки... Тут люди можуть йти.

— Зі своїми поляявся, чи що?

— Пішов із дому. Добу вже в Михайла... Живу, неначе прибудний пес.

— Як же ти тепер? — Аксенія полишила обнімати Григорія, опустила руки, і мерзлякувато закуталася полами шубки. — Відійдімо, Грицю, до тину. Що ж так стоїмо посеред дороги?

Відійшли. Григорій розмів наметений сніг, притулився спиною до промерзлої тріскучої огорожі.

— Не знаєш, пішла до своїх Наталія?

— Не знаю... Піде, мабуть. Чи буде тут жити?

Григорій всунув захололу руку Аксенії собі в рукав; стискаючи пальцями вузьку її кисть, спитав:

— Як тепер будемо?

— Я, коханий, не знаю. Як ти, так і я.

— Кинеш Степана?

— І не пожалію. Хоч теперечки.

— Десь наймемось обоє, будемо жити.

— Хоч біля худоби, але з тобою, Грицю... Аби з тобою...

Постояли, гріючи одне одного своїм теплом. Григорій не хотів йти, стояв, повернувши голову до вітру, ворухив ніздрями, не розмикав сплюснені вій. Аксенія, ткнувшись обличчям йому під пахву, вдихала такий рідний, п'яний запах його поту, а на її розбещено-жадібних вустах тремтіла радісна, наповнена скривдженим шастям усмішка, яку Григорій не міг бачити.

— Завтра подамся до Мохова; може, в нього наймусь, — сказав Григорій, перехоплюючи вище запітніле в його пальцях зап'ястя Аксенії.

Аксенія промовчала. Не підняла голови. Її недавно усмішку ніби вітром злизало, у розширених очах, як у зацькованого звірятка, томилися тута й переляк. «Сказати чи не сказати»? — думала вона, згадавши про свою вагітність. «Треба сказати», — вирішила було, але перелякано здригнувшись, відігнала цю жорстоку думку. Жіночим своїм інстинктом вона розуміла, що тепер не час про це говорити, розуміла, що можна навіки втратити Григорія і, достеменно не знаючи, від кого із двох понесла дитя, що ворухнулося під її серцем, вирішила, що краще покривити душею і нічого зараз не казати.

— Чого тремтиш? Змерзла? — спитав Григорій, кутаючи її полою кожуха.

— Змерзла трошки... Йти треба, Грицю. Повернеться Степан, кинеться, а мене немає.

— Він куди пішов?

— Насилу випровадила до Оникія в карти грати.

Попрошались. На губах у Григорія залишився хвилюючий смак її вуст, що пахли чи то зимовим вітром, чи то далеким, ледве відчутним запахом степового, змоченого травневим дощем сіна.

Аксенія звернула в провулок, вона йшла пригинаючись, майже бігла. Навпроти чийогось колодязя, там, де восени худоба перетовкла осіннє болото, наступила ненароком на якусь мерзлу грудку; і тут же, відчувши в животі гострий біль, схопилась за тин. Біль стих, але щось живе, перевертаючись, гнівно і міцно штовхнуло її в бік, кілька разів підряд.

XI

Уранці Григорій попрямував до Мохова додому. Сергій Платонович прийшов із магазину пити чай. Сидів з Атьопіним в ідальні, обклеєній дорогими, під дуб, шпалерами, тяг-

нув міцний темний чай. Залишивши у передпокої шапку, Григорій увійшов до їдальні.

- Я до вас, Сергію Платоновичу.
- А, здається, синок Пантелія Мелехова?
- Його.
- Чого тобі?
- Хотів спитати, чи не візьмете в наймити?

Григорій озирнувся на скрип дверей. Із зали, тримаючи в руках складену вчетверо газету, вийшов молодий офіцер — у зеленому кителі, в погонах сотника. Григорій упізнав у ньому того офіцера, якого торік випередив конем Митько Коршунов.

— Що, хіба батько так збіднів, що сина наймає?

- Я з ним не живу.
- Відокремився?
- Так.
- Із радістю взяв би, знаю вашу родину, працьовитий народ, та місця в мене немає.
- У чому справа? — спитав сотник, сідаючи до столу й продовжуючи розглядати Григорія.
- Працівником хлопець наймається.
- Із кіньми можеш поратися? Запряжкою з дишлем можеш їздити? — спитав сотник, помішуючи ложкою в склянці.

— Можу. Своїх коней шестеро держали.
— Мені потрібний кучер. А умови твої які?
— Я прошу не дорого...
— У такому разі приходь завтра до батька в маєток. Знаєш, де маєток Листницького Миколи Олексійовича?

— Так точно, знаю.
— Звідси верст дванадцять. Приходь завтра зранку, там і домовишся.
Григорій потоптався на місці і, вже коли взявся за клямку дверей, сказав:

— Мені б, ваше благородіє, на хвилинку вас, щось сказати...

Сотник слідом за Григорієм вийшов у напівтемний коридор. Із тераси сюди крізь матові віденські шибки скупно проникало рожеве світло.

— У чім річ?
— Я не сам... — густо почервонів Григорій: — зі мною баба. Може, їй теж яке місце знайдеться?
— Жінка? — спитав, посміхаючись, сотник, від світла його підняті брови здавались рожевими.

— Чужа жінка...
— Ось воно як. Ну, що ж, влаштуємо і її — чорною куховаркою. А чоловік її де?

— Тут, хутірський.
— Ти, що ж, викрав у чоловіка жінку?
— Сама приبلудилась.
— Романтична історія. Ну, гаразд, завтра приходь. А зараз, братику, йди собі.

Григорій прийшов у Ягідне — маєток Листницьких — зарані, годині о восьмій. У ши-

рокій балці розкинулось велике подвір'я, обмуроване цегляним облупленим муром. На подвір'ї безладно стояли будівлі: флігель під черепичним дахом, посередині якого теж із черепиці було викладено цифру — 1910; будинок для прислуги, лазня, стайня, пташник і корівник, довга комора, каретник. Саме житло — великий старий будинок, відгороджений від двору палісадником, ховався в садку. За будинком на леваді сірою стіною стояли голі тополі й верби, на яких висіли коричневі шапки покинутих гайворонням гнізд.

У подвір'ї Григорія зустріла зграя кримських чорних хортів. Першою його обнюхала стара крива сучка, очі її по-старечому сльозились, вона пішла за Григорієм слідом, похнюпивши худу голову. В людській куховарка лаяла молоду веснянкувату покоївку. В тютюновому диму, наче в мішку, на порозі сидів старий губатий чоловік. Покоївка провела Григорія в дім. У передпокої смерділо псиною і ще свіжими звірячими шкурками. На столі валявся чохол від двоствольки і ягдташ із обтріпаними зеленими шовковими китицями.

— Молодий пан кличе до себе, — визирнула з бокових дверей покоївка.

Григорій боязко оглянув свої брудні чоботи і ступив через поріг. На ліжку, що стояло під вікном, відпочивав сотник, поверх ковдри лежала коробка з гільзами для цигарок і тютюн. Набивши цигарку, сотник, застібнувши комір сорочки, сказав:

— Рано ти. Почекай, зараз батько прийде.
Григорій залишився стояти біля дверей. Невдовзі у передпокої хтось зачовгав по скрипучій підлозі. Через щілину дверей хтось густим низьким басом спитав:

— Євгенію, ти не спиш?
— Заходьте.

Увійшов літній чоловік у чорних кавказьких бурках. До Григорія він став боком, і перше, що йому впало в око, — це тонкий скривлений ніс і під носом білі, вже пожовтілі від куріння, широкі півдуги вусів. Старий був високого зросту, плечистий і худорлявий. На ньому висів довгий, із верблужого сукна сюртук, комір його щільно облягав брунатну зморшкувату шию. Близько до перенісся сиділи гострі очі.

— Ось, тату, кучер, якого я вам рекомендую. Хлопець із гарної сім'ї.

— Чий же будеш? — ніби залпом, гучно вибухнув слова старий.

— Мелехова.
— Котрого Мелехова?
— Пантелія Мелехова син.
— Прокопія знаю, разом служили. Пантелія теж знаю. Кульгавий такий, із черкесів?

— Так точно, кривий, — витягнувся струнко Григорій.

Він пам'ятав розповідь батька про відставного генерала Листницького, героя російсько-турецької війни.

— Чому наймаєшся? — прогуркотіло зверху.

— Не живу з батьком, ваше превосходительство.

— Який же з тебе буде козак, коли по наймах тиняєшся? Батько, відділяючи тебе, хіба нічого не дав?

— Так точно, ваше превосходительство, не дав.

— Тоді інша справа. Ти з жінкою наймаєшся?

Сотник різко скрипнув ліжком. Григорій повів очима і побачив, що сотник йому підморгує, киває головою.

— Так точно, ваше превосходительство.

— Без ніяких превосходительств. Не люблю цього. Платня вісім карбованців на місяць. Це обом. Жінка буде варити для челяді і сезонним працівникам. Згоден?

— Так точно.

— Щоб завтра ж був у маєтку. Займеш у людській ту половину, де жив попередній кучер.

— Як ваше вчорашнє полювання, — спитав син у батька і спустив на килим вузькі ступні волохатих ніг.

— Вигнали з Гремлячої долинки лиса, гонили аж до лісу, але досвідчений попався, обдурив собак.

— Казбек усе ще кульгає?

— У нього, як з'ясувалося, вивих. Ти, Євгене, не затримуйся — сніданок холодне.

Старий повернувся до Григорія, клацнув сухими кістлявими пальцями.

— Кроком руш. Завтра о восьмій щоб був тут.

Григорій вийшов за ворота. Під задньою стіною комори на підсохлій від сіна землі трілися хорти. Стара сучка із утомленим поглядом підійшла до Григорія, обнюхала його ззаду і провела аж до першої балки, понуро опустивши голову і не відстаючи ні на крок.

Потім повернула назад.

XII

Аксенія впоралась рано, загребла жар, затулила каглу і, перемивши посуд, виплянула у віконце, що виходило на баз. Степан стояв біля жердин, складених під тином, що межував із Мелеховським подвір'ям. У куточку його твердих губів звисала згасла цигарка. Він вибрав із купи підходящого кругляка з рогачем. Лівий бік сарайчика завалився, треба було поставити два міцні кругляки і вкрити залишками очерету.

З ранку в Аксенії вгорі на вилицях рум'янець, молодод зблискують очі.

Степанові така переміна впала в око, снідаючи, він спитав:

— Ти чого це?

— А що я? — спалахнула Аксенія.

— Блишиш, наче олією змащена.

— Від печі гаряче... в голову вдарило, — і відвернулась, злідійкувато зиркнула у вікно, чи, часом, не йде Михайла Кошового сестра?

Та прийшла, коли вже смеркалось. Змучена невідомістю, Аксенія стрепенулася.

— Ти до мене, Марійко?

— Вийди на хвилинку.

Степан, стоячи перед шматочком дзеркала, вмурованого у вибілений парад печі, кущим кістляним, зробленим із волячого рогу, гребінцем, зачісував чуб і гладив каштанові вуса.

Аксенія боязко плянула на чоловіка.

— Ти що, кудись збираєшся?

Степан відповів не відразу, поклав у кишеньку шароварів гребінець, узяв із припічка колоду карт і кісет.

— До Оникія піду, посиджу трохи.

— І коли ти находишся? Карти до доброго не доведуть: як ніч, то їм гра. До півнів просиджують.

— Ну, годі. Чули.

— Знову в очко гратимеш?

— Відчепись, Аксенія. Тебе ж людина чекає, йди.

Аксенія боком вийшла в сіни. На вході її зустріла посмішкою рум'яна, всяна ластовинням Марійка.

— Грицько прийшов.

— Ну?

— Переказував, щоб, як стемніє, йшла до нас. Аксенія, хапаючи Марійку за руку, тіснила її до дверей.

— Тихше, тихше, голубонько. Що ж він, Марійко? Може, ще щось велів переказати?

— Гуторив, щоб забрала своє, що зможеш донести.

Аксенія, вся у вогні й розпачі, крутила головою, поглядаючи на двері і переступаючи з ноги на ногу, мов обгодований ячменем кінь.

— Господи, як же я?.. Га?.. Отак відразу.. Ну, що мені робити? Стривай, скажи йому, що я швидко... А де він мене перестрине?

— Заходь до хати.

— Ой, ні!..

— Ну, добре, я йому скажу, то він сам вийде.

Степан уже одягнув сюртук і тягнувся до лампи, щоб прикурити.

— Чого вона прибігала? — спитав між двома затяжками.

— Хто?

— Та Мар'я Кошова?

— Та це жіноча справа... спідницю просила покрити.

Здуваючи з цигарки чорні пластівці попелу, Степан пішов до дверей...

— Ти лягай, не чекай!

— Добре вже.

Аксенія опустилась навколiшки перед лавкою, припала до замерзлого вiкна. Степан йшов по протоптанiй до хвiртки стежцi, було чути, як риплять його кроки. Одну iскринку вiд цигарки пiдхопило вiтром й вiднесло до вiкна. Крiзь розтале кружалъце на шибцi Аксенiя при свiтлi вiд розжеврiлої цигарки коротко побачила тiльки пiвколо папахи, що придавила хрящувате вухо, i цятку бiлого обличчя.

З скринi вона стала похапцем виймати спiдницi, кофти, хустки — дiвочий свiй посаг — i складати у велику шалеву хустку; задихаючись, розгублено востаннє оглянула кухню i, погасивши свiтло, вибiгла на ганок. Хтось iз Мелеховської хати вийшов на баз провiдати худобу. Аксенiя дочекалась, поки кроки вшухнуть, накинула на скобель ланцюжок i, притискаючи до себе вузол, побiгла в бiк Дону. З-пiд пухової хустки вибивались, лоскочучи лице, пасма волосся. Задвiрками знесилена, ледве переставляючи ноги, пiдiйшла до подвiр'я Кошових. Григорiй чекав на неї бiля ворiт. Узав вузол, i мовчки поперед у пiшов у степ.

Коли минули тiк, Аксенiя притишила ходу, взяла Григорiя за рукав.

— Почекай трохи.

— Чого чекати? Мiсяць зiйде не скоро, треба поспiшати.

— Почекай, Гришо, — Аксенiя, зiгнувшись, спинилася.

— Ти чого? — нахилився до неї Григорiй.

— Так... Живiт чогось. Важке щось недавно пiдняла, — облизуючи сухi губи, скривившись вiд болю, вiд якого в очах аж спалахували вогнянi iскри, Аксенiя схопилася за живiт. Так зiгнута i нещасна трохи постояла, потiм пiдбрала пiд хустку пасмо волосся i випросталась.

— Ну все, ходiмо!

— Ти й не питаєш, куди я тебе веду. Може, до першого яру, а там зiпхну? — всмiхнувся в темряву Григорiй.

— Менi вже однаково. Догралась, — голос Аксенiї продзвенiв невеселим смiхом...

Степан повернувся додому, як завжди, опiвночi. Зайшов у стайню, пiдкинув в ясла збите конем собi пiд ноги сiно, зняв iз нього оброть i пiднявся на ганок. «Мабуть, подалася на до-свiтки», — подумав, скидаючи iз скобеля клямку. Вступив у кухню, щiльно причинив дверi i витер сiрника. Вiн сьогоднi виграв (грати на сiрники), тому був мирний i сонний. Засвiтив, i, не здогадуючись про причину безладдя, побачив розкиданi на кухнi речi. Трохи здивований, пройшов у свiтлицю. Темною пашею чорнiла вiдчинена скриня, на пiдлозi лежала старенька, забута за поспiхом жiнчина кофта. Степан рвонув iз себе кожух, кинувся до кухнi за свiтлом. Оглянув свiтлицю — i все зрозумiв. Швиргома кинув лампу, майже ничого не тямлячи, схопив

зi стiни шаблю, ефес стиснув так, що аж пальцi почорнiли, i, пiднявши гострим вiстрям блакитну, з свiтло-жовтими квітами, забуту Аксенiєю кофточку, пiдкинув i в повітрі коротким змахом розсiк навпiл.

Посiрiлий, лютий, вiдчуваючи вовчу тугу, вiн пiдкидав до стелi один за одним блакитнi клапти, а вересклива, гостра криця шматував iх у повітрі...

Потiм, вiдiрвавши китицю, кинув шаблю в куток, пiшов у кухню i сiв бiля столу. Схиливши набiк голову, тремтячими твердими пальцями гладив немиту кришку стола.

XIII

Одна бiда нiколи не приходить: уранцi, через Гетькiв недогляд, племiнний бугай Мирон Григоровича розпорів своiм рогом шию найкращiй кобилi-матцi. Гетько вбiг у дiм весь бiлий, розгублений, його аж тiпало.

— Бiда, хазяiне! Бугай, щоб вiн злох проклятий, бугай!..

— Що бугай? Ну? — стривожився Мирон Григорович.

— Кобилу скалiчив... шпирнув рогом... я кажу...

Мирон Григорович, як був роздягнений, так i вискочив на баз. Бiля криницi Митько гатив кiлком червоного п'ятилiтнього бугая. Той волочив по снiгу брижасте воло i, розмахуючи в усiбiч похнюпленою головою, кидав далеко позад себе ногою снiг, що розсiвався довкола скрученого спiраллю хвоста сiрбним порохом. Вiн не бажав тiкати вiд покарання, тiльки глухо мукав i тупцював заднiми ногами, нiби готувався до стрибка. В горлi його щось клекотiло i цей звук наростає i ставав дедалi загрозливiшим. Митько шмагав його палицею по мордi, по боках, сам при цьому хрипко i гидко лаявся, не звертаючи уваги на Михея, який тягнув його ззаду за пасок.

— Митро, перестань!.. Христом Богом благаю!.. Живiт вiн тобi розпоре!.. Григоровичу, та чого ж ти дивишся?..

Мирон Григорович кинувся до криницi. Побачив, що бiля тину, понуро звiсивши голову, стояла кобилиця. Коли вона дихала, змокрiлi чорнi й глибокi западини бiля кострецив часто ходили, на снiг i на круглi яблука — груднi м'язи — з шиї стiкала кров. По спинi i боках дрiбно котились хвилi свiтлої гнiдої шерстi, часто пiднимались пахи.

Мирон Григорович забiг до кобилицi спереду. На шиї в неї парувала широко розкрита кривава рана. Рана була така довга й глибока, хоч долоню всовуй, колiнчасте горло оголилось,

кобиллиці важко було дихати. Схопивши в кулак її чубчик, Мирон Григорович постарався підняти вгору нахилену голову кобиллиці. Вона подивилась господареві прямо в вічі, втупила в нього погляд, що йшов із глибини зіниці, ніби питала: «Що ж тепер буде?» — і у відповідь на це німе запитання Мирон Григорович крикнув:

— Митро! Скажи, щоб обдали кип'ятком дубову кору. І щоб негайно!

У Гетька, коли він біг, на брудній шиї ходив трикутний кадик, він спішив здерти з дуба кору. Митько підійшов до батька, не випускаючи з виду бугая, який продовжував робити кола в подвір'ї. На підталому білому снігові невтомно бігав червоний бик, вивертаючи із себе безугавний рев.

— Тримай за чуб! — звелів батько Митькові. — Михай, біжи за мотузком! Та швидше, бо морду наб'ю!..

Із допомогою закрутки кобиллиці перев'язали мотузком верхню оксамитову, з рідким волоссям губу. Підійшов дід Гришака. У мальованій мисці принесли жолудового кольору відвар.

— Остуди, бо напевне гарячий. Мироне, чуєш, чи ні?

— Тату, йдіть з Богом у хату! Простудитесь ще тутечки!

— А я кажу, що треба остудити. Чи хочеш загубити матку?

Рану промили. Задубілими пальцями Мирон Григорович протягав у голку-циганку сурову нитку. Зашивав сам. Майстерний наклав на рану шов. Не встиг відійти від криниці, як із куреня прибігла Луківна. На її порожніх, збляклих щоках світилася тривога. Вона відкликала чоловіка вбік.

— Наталія прийшла, Григоровичу!.. Ой, Боже-е ж ти мій!..

— Це ж чого?.. — наїжачився Мирон Григорович, від чого на білястому обличчі зблідло ряботиння.

— Із-за Григорія... Пішов зятьок із дому! — Луківна набундючилась, мов грак перед зльотом, ляснула себе руками в поділ і заверещала: — Сорому на весь хутір!.. Годувальник, Господи милосердний, за що така напасть!.. Ой, ой!

Наталія в хустці і куцїй зимовій кофті стояла посеред кухні. На перенісці набухали, не падаючи, дві сльозинки. На щоках цегляними плитами палав рум'янець.

— Ти чого з'явилася? — напустився на неї батько, втиснувшись у кухню. — Чоловік побив? Не помирились?..

— Пішов він, — ковтаючи сухе ридання, Наталія гикнула і, м'яко хитнувшись, упала перед батьком на коліна. — Таточку, пропало моє життя!.. Забери мене звідтіля! Пішов Грицько зі своєю любкою!.. Одна я! Таточку, мене ніби

колесом переїхали!.. — часто лепетала Наталія, ковтаючи слова, вона знизу вверх благально дивилась на руду пляму батьківської бороди.

— Стривай, ану, зажди!

— Немає чого там жити! Заберіть мене!.. — на одних колінних чашечках Наталія швидко переповзла до скрині і, поклавши на долоні тремтячу голову, зайшла ще дужчим плачем. Хустка її збилася аж на спину, гладко зачесане, чорне пряме волосся насунулось на бліді вуха... Плач у тяжку годину — що дощ у травневу засуху; мати пригорнула до запалого живота Наталчину голову, невиразно, по-жіночому приказувала, але важко було розібрати, що й до чого. Мирон Григорович зовсім вийшов із себе і вискочив на ганок.

— Запрягай двоє саней!.. З дишлями!..

Півень, що біля ганку зосереджено топтав свою курячу жінку, зляканий таким лементом, залишив курку й, похитуючись, зашкунтильгав подалі від ганку до комори і обурено квоктав.

— Запрягай!.. — Мирон Григорович на ганку трошив чобітьми різьблені балясини й пішов у курінь тільки тоді, коли не залишилось ні одного живого бильця, а Гетько риссю вивів із стайні двоє вороних, на ходу накидаючи на них хомути.

За Наталчиним майном Митько поїхав із Гетьком.

Хохол був таким неухажаним, заклопотаним, що навіть збив саньми поросля, що не встигло втекти з дороги; його думки в цей час були про своє: «Може, за цим ділом хазяїн забуде про кобилу?» — і радісно попустив віжки.

«Дуже, чортяка, шкідливий, такий не забуде!..» — тут же прийшла інша думка, і Гетько насупився і скривив губи.

— Скачи, чорте-бісе!.. Ось я тобі! — і вперто намагався вдарити вороного по тому місці, де кевкала селезінка.

XIV

Сотник Євгеній Листницький служив у лейб-гвардії Отаманському полку. На офіцерських скачках розбився, переломив у передпліччї ліву руку. Після лазарету взяв відпустку і на півтора місяці поїхав до батька в Ягідне.

Старий генерал, який давно був удівцем, жив у Ягідному самотньо. Жінку він утратив у передмісті Варшави у вісімдесятих роках минулого століття. Замахувались на козачого генерала, а влучили в генеральську дружину та кучера, коляску зрешетили в багатьох місцях, але генерал вцілів... Після смерті дружини залишився тоді ще дворічний Євгеній. Невдовзі після цього генерал вийшов у відставку, приїхав

в Ягідне (він мав спадщину — чотири тисячі десятин землі, — нарізана ще праділові за участь у війні 1812 року, знаходилась вона в Саратовській губернії) і зажив скромним і суворим життям.

Коли Євгеній підріс, віддав його в кадетський корпус, а сам узявся господарювати: розвів племінну худобу, з Імператорського заводу виписав для розведення рисистих плідників і, спаровуючи їх із найкращими матками з Англії та з донського Провальського заводу, вивів свою породу. Вигулював на своїй козачій пайовій і куплений землях табуни, сіяв — чужими руками — хліб, узимку і восени полював із хор-тами: зрідка, запираючись у білій залі, пив тижнями. Підкошувала його люта шлункова хвороба, і лікарі найсуворіше заборонили, щоб він не ковтав пережовану їжу; тому тільки жував, висмоктував із їжі соки, а решту випльовував на срібну тарілочку, яку, стоячи збоку, постійно тримав на витягнутих руках молодий мужицький хлопець — лакей Веніамін.

Веніамін був недоумкуватий, смаглявий, на круглій голові росло не волосся, а вився чорний плюш, густий, без ворсу. В пана Листницького служив він шість років. Спочатку, коли треба було стояти біля генерала зі срібною тарілочкою, не міг без огиди дивитись, як старий випльовує сірі, перетерті зубами жованки, але з часом звик. Через рік, дивлячись якомось, як пан, пережувавши котлетки з білої індичини, випльовує їх, подумав: «Переводить добро! Сам не їсть, а в мене корчі в животі. Одним словом, лежить, як собака на сні. Спробую доїдати після нього, може, не виверне?». Спробував — не вирвало. Відтоді після обіду відносив срібну тарілочку в передпокій і там похапцем з'їдав те, що лікарі заборонили панові ковтати. Від цього, чи від чогось іншого, але лакей роз'ївся, записнів салом, на ший з'явилось кілька складок.

У маєтку, крім Веніаміна, із челяді ще жили: кухарка Ликера, старий німецький конюх Сашко, пастух Тихін та недавно взятий служити кучером Григорій з Аксенією. Крихкотіла, ряба, товстозада Ликера, схожа на жовтий балабух здобленого тіста, але яке погано зійшло, з першого ж дня спровадила Аксенію від печі:

— Будеш варити влітку, коли пан найме робітників, а зараз я й сама впораюсь.

В обов'язок Аксенії входило тричі на тиждень мити в будинку підлогу, давати корм птиці і тримати в чистоті пташарню. Вона старанно почала служити, всім намагалась догодити, не минаючи й Ликери. Григорій здебільшого проводив час у просторій, рубленій стайні в товаристві конюха Сашка. Старий дожив уже до того, що ходив увесь сивий, але так і залишився Сашком, ніхто не кликав по батькові, а його прізвиська, напевне, не знав навіть старий

Листницький, у якого Сашко жив більше двадцяти років. Замолоду Сашко служив кучером, а з літами, коли почав утрачати силу й зір, перевели в конюхи. Низенький, увесь зелено-сивий (навіть на руках — і там росло сиве волосся), з розплющеним носом, бо ще в дитинстві отримав удар кийком, він вічно посміхався відкрито дитячою посмішкою, простодушню дивився на все довкола почервонілими зморшкуватими очима. Його апостольський вигляд псували кумедний кирпатий ніс та понівечена нижня губа, яку зверху вниз перетинав рубець. За солдатчини (родом Сашко був із богучарських москалів) він брав участь у п'янци і замість царської горілки хильнув із шкалика соляної кислоти, ядовита цівка обпекла йому аж до підборіддя нижню губу. Там, де стікала ця рідина, залишився рожевий і веселий кривий рубець, який ніколи не заростав щетиною, так, ніби невідоме звірятко лизнуло Сашка в бороду і після цього на ній залишився слід його тонесенького щкаруб-кого язика.

Сашко частенько любив випити; в такі хвилини вештався, плутаючи ногами, подвір'ям маєтку, був сам собі господар, ставав навпроти вікон панської опочивальні і починав глузливо крутити пальцем перед своїм веселим носом:

— Миколаю Лексійовичу! Га, Миколаю Лексійовичу? — кликав він голосно й вимогливо.

Коли старий пан у цю хвилину був в опочивальні, то підходив до вікна:

— Наївся, копійчана твоя душа? — гримів він із вікна.

Сашко підсмикував спадаючі штани, підморгував і шельмувано всміхався. Посмішка перетинала його обличчя навкіс: від примруженого лівого ока до рожевого рубця, що стікав із правого куточка рота. Усмішка була попереочною, але не псувала вигляду.

— Миколаю Лексійовичу, ваше преподобіє, я тебе зна-а-аю!.. — і Сашко, пританцьовуючи, сварився, піднявши вгору свій тонкий і брудний палець.

— Піді проспись, — примирливо посміхався із вікна пан, накручуючи звисаючі вуса всією прокуреною п'ятірнею.

— Чорт Сашка не ом-мане! — сміявся Сашко, підходячи до палісадника. — Миколаю Лексійовичу, ти... як і я. Ми з тобою, як риба з водою. Риба на дно, а ми... на гумно. Ми з тобою багатії, о!.. — Сашко, розкарячивши ноги, широко розводив руки. — Нас всі знають, по всій Донській області. Ми... — Сашків голос робився сумним і улесливим, — ми з тобою, ваше превосходительство, усім вдалися, от тільки носи у нас... гівняні.

— Це ж чому? — перепитував пан, сизіючи від сміху, й ворушив вусами й підусниками.

— Через горілку! — сказав, як відрубав Сашко; він часто блимав й злизував язиком

слину, що стікала по рівчачку рожевого шраму. — Ти, Миколаю Лексійовичу, не пий. А то, чого доброго, зовсім пропадемо ми з тобою! Позбудемось всього дотла!..

— На, піди похмелися.

Пан кидав у вікно двогривенний, Сашко ловив на льоту, ховав за підкладку картуза.

— Ну, прощавай, генерале, — зігхав він і йшов собі.

— А коней напував? — наперед уже усміхаючись, допитувався пан.

— Дідько лисий! Ох, сучий син! — багровіючи, Сашко горлав ламким голосом. Від гніву його трусил пропасниця. — Щоб Сашко та забув коней напоїти? Га? Та я помиратиму — і тоді приповзу, щоб по цеберці криничної дати, а він, бач, що вигалав!.. Отаке...

Сашко йшов, переповнений незаслуженою образою, матюкався і погрожував кулаками. Йому все миналося: і п'янство, і панібратське ставлення до пана. А миналося тому, що був Сашко незамінний конюх. Узимку й влітку спав він у стайні, в порожньому станку; ніхто краще за нього не вмів доглядати коней; він був і конюхом, і коновалом: навесні, коли починалось травне цвітіння, збирав трави, в степу, на суходолах і в мокрих ярках копав цілюще коріння. В стайні високо на стінах і висіли пучки висушених різнолистих трав: яровик — від запалу, гадюче око — від укусу гадюки, чернолист — коли кінь падав на ноги, біла непримітна травичка, що росте на левадах, біля вербового коріння, — від надриву, і багато інших, мало кому відомих трав, що допомагають коням від різних болячок і хвороб.

У стайні, в станку, де ночував Сашко, взимку й літом, як завіса павутиння, стояли міцні й липкі, що аж горло дерло, пахощі. На дощатому ліжкові лежало вкрите попоною, збите і тверде, як камінь, сіно, а зверху — просякнутий кінським потом конюхів сіряк. Якогось манаття, окрім сіряка й кожущини, в Сашка не було.

Тихін — губатий, здоровенний і пришелепуватий козак, — жив із Ликерою і нишком, не маючи на те видимої причини, ревнував її до Сашка. Щомісяця він брав Сашка за гудзик засмальцьованої сорочки і вів його на задвірок.

— Діду, ти на мою бабу не задивляйся!

— Це, як сказати... — багатозначно кліпав Сашко.

— Діду, відступись! — просив Тихін.

— Я, друже, рябих люблю. Мені шкалик не піднось, а рябу давай, хоч трісни. І чим рябіша, тим дужче, шельма, нашого брата любить.

— У твої літа, діду, соромно і гріх... Ех ти, а ще лікар, коней лікуєш, слово святе знаєш...

— Я на всі руки лікар, — вперто стояв на своєму Сашко.

— Діду, відступись! Не можна так.

— Я, брат, цю Ликеру пристібну. Прощайся з нею, шельмою, бо відіб'ю! Вона, як той піріг з ізюмом. Тільки ізюм хтось повиколупував, тому й стала трохи рябенька. Люблю таких.

— На — візьми ось... А під ногами не вештайся, бо вб'ю, — казав Тихін і, зігхнувши, витягував із кисета міляки.

І так відбувалося щомісяця.

Сонне до одуру покривалось пліснявою життя в Ягідному. Маєток лежав на суходолі в глушині, далеко від проїзних шляхів. Із осені зв'язок із станицею і хуторами припинявся. Взимку на пагорб, що врізався в леваду випуклим піщаним мисом, ночами приходили вовчі виводки, що зимували в Чорному лісі, і вили, лякаючи коней. Тихін брав панську двоствольку і йшов на леваду стріляти, а Ликера, кутаючи рядниною товстий — мов пічна затулка — зад, завмирала в очікуванні пострілу, широко позіхала в темряву своїми оченятами, що ледве виступали на гладкому, вкритому ряботинням, обличчі. В такі хвилини пришелепуватий голомозий Тихін здавався їй дуже гарним і відчайдушно хоробрим парубком; і коли в людській грюкали двері, впускаючи хмари холодного повітря й самого Тихона, вона пересувалась на ліжку аж до стіни, давила спиною блошиць і, буркочучи, міцно пригортала замерзле Тихонове тіло.

Улітку в Ягідному допізна гуділи голоси робітників. Пан сів десятин сорок різних зернових, а наймитів набирив жнивувати. Зрідка влітку в маєтку гостював Євгеній, ходив по садку й леваді, нудьгував. Ранки просиджував на ставку з вудками. Був він невисокий, мав випуклі груди. Чуб носив козацький, зачісуючи на правий бік. Його доладно обтягував офіцерський сюртук.

У перші дні, коли вони з Аксенією оселилися в маєтку, Григорій часто бував у молодого хазяїна. В людській з'являвся Веніамін; схиливши плюшеву голову, він посміхався.

— Йди, Григорію, до молодого пана, велів тебе кликати.

З'явившись, Григорій далі одвірка не ступав. Євгеній Миколайович, щирячи рідкі широкі зуби, вказував рукою на стілець.

— Сідай.

Григорій присідав на краєчок.

— Як тобі подобаються наші коні?

— Добрі коні. А Сірий особливо.

— Ти його частіше виїжджай. Дивись, тільки чвалом не жени.

— Мені дід Сашко казав.

— А Кремезний як?

— Це гнідий? Ціни йому не складу. Ось лишень копито защербив, перекувати треба.

Молодий пан, мружачи пронизливі сірі очі, спитав:

— Тобі в травні в табори йти?

— Так точно.

— Я побалакаю з отаманом, не підеш.

— Красенько дякую.

Мовчали. Розстібнувши комір мундира, сотник став чухати білі, як у жінки, груди.

— А ти не боїшся, що чоловік відбере в тебе Аксенію?

— Він від неї відмовився, так що не відбере.

— Звідки тобі це відомо?

— Їздив до станиці за вухналями, бачився з одним хутірським. Гуторить, п'є Степан, аж дим стоїть. «Мені, мовляв, Аксютка й даром не потрібна. Хай, — я собі кращу знайду».

— Аксенія — гарна жінка, — сказав сотник і задумливо усміхнувся, втупивши очі поверх Григорієвої голови.

— Баба справна, — згодився Григорій і насупився.

Термін відпустки Євгенія закінчувався. Він міг уже вільно, без перев'язки, носити руку, піднімати її, не згинаючи в лікті.

Останні дні він часто заходив у людську, засиджувався на половині Григорія. Аксенія чисто побілила брудну замшлу кімнату, відмила на вікнах наличники, вишкребла битою цеглою підлогу. Жіночим затишком повіяло в порожній світлій кімнатці. Із підземки пашило жаром. Сотник, накинувши синій романівський кожушок, йшов у людську. Час вибирав такий, коли Григорій був зайнятий кінями. Спочатку навідувався на кухню, жартував із Ликерою, а далі переходив на другу половину. Брав табуретку і сідав коло підземки, дуже горбив спину, дивився на Аксенію безсоромним насмішкуватим поглядом. Від його присутності Аксенія ніяковіла, пальці, зайняті в цей час в'язанням панчохи, починали тремтіти.

— Як живеш, Ксеніє? — питав сотник, наповнюючи кімнатку синім цигарковим димом.

— Дякую. — Аксенія зводила очі і, зустрічаючись із ясным поглядом сотника, що видавав його таємне бажання, ще більше шарілась. Їй ставало досадно і неприємно, коли відчувала на собі цей неприхований погляд Євгена Миколайовича. Вона невлад відповідала на його дріб'язкові питання, намагалась швидше чимось зайнятись.

— Піду. Треба качкам зерна всипати.

— Посидь. Ще встигнеш, — посміхався сотник і ноги його, щільно обтягнуті рейтузами, тремтіли.

Він подовгу розпитував Аксенію про її минуле життя, граючи низьким, таким же, як і в батька, голосом, лихословив чистими, як джерельна вода, очима.

Упоравшись, Григорій повертався в людську. Недавні вогники в очах сотника згасали, він частував його цигаркою і йшов.

— Чого він сидів? — глухо, не дивлячись на Аксенію, спитав Григорій.

— А я звідки знаю? — Аксенія, згадавши сотників погляд, удавано засміялась. — Прийшов собі, сів ось тутечки, глянь, Гришуню, ось так (вона показала, як саме сидів сотник, як він горбив спину), і сидить, і сидить, аж нудно! І коліно гостре-прегостре.

— Приворожила ти його, чи що? — злісно мружився Григорій.

— Потрібний він мені.

— Ти гляди, а то я його коли-небудь спушу з ганку.

Аксенія, посміхаючись, дивилась на Григорія і не могла зрозуміти, чи серйозно він це каже, чи жартома.

XV

На четвертому тижні посту зима здалась. На Дону бахромою лягли торочкуваті окрайки, крига, яка підтанула зверху, ніздрювато припухла, посіріла. Вечорами глухо гула гора, старі люди казали, що це на мороз, а насправді впритул наступала відлига. Вранці, коли підмерзало, лід легко видзвонював, а вдень земля відходила й пахло березнем, примороженою вишневою корою.

Мирон Григорович помалу готувався до оранки, дні довшали, і він тепер весь час крутився біля сараю, тесав для борін зубці, разом із Гетьком майстрував два нових стана для їзди на колесах. Дід Гришака на четвертому тижні говорів. Із церкви приходив почорнілий від холоду, жалівся невістці:

— Піп зовсім заморив. Нікудишній служака, так-то, служить, як яєшник возом їде. Прямо нещастя!

— Ви б, тату, на Страсній неділі говіли. Все потепліє на той час.

— Ти мені Наталку поклич. Хай вона товсті панчохи сплете, бо в таких голоп'ятих і у сірого вовка ноги задубіють.

Наталія жила в батька, «як хохол у приймах»: їй усе здавалось, що Григорій повернеться до неї, серце сподівалося, не зважало на тверезу підказку розуму. Ночами її зводила жагуча нудьга, побивалася, розтоптана несподіваною незаслуженою образою. А до цього долучилося ще й інше, і Наталія, завмираючи від страху, йшла до кінця, ночами місця не знаходила в своїй дівочій світлиці, як підстрелена чайка на озерній кузі. Вже з перших днів Митько якимось по-іншому почав на неї поглядати, а одного разу, перехопивши Наталію в сінях, прямо спитав:

— Скучаєш за Гришою?

— А тобі що?

— Тугу твою хочу розвіяти...

Коли Наталія глянула йому в вічі, то подумки жажнулася від свого здогаду. У Митька так і грали зелені котячі очі, масно блищали в сінній темряві подовжніми щілинами зіниць. Наталія грюкнула дверима і вскочила в прихаток до діда Гришаки, а потім ще довго стояла, прислухаючись, як калатає серце. На другий день після цього Митько підійшов до неї на подвір'ї. Він вершив для худоби стіжок сіна, і на його пряме волосся, на шпанський смушок папахи чіплялись зелені трав'яні билінки. Наталія відганяла від свинячого корита собак, що крутилися навколо.

— Ти, Наталю, не мордуйся...

— Я тата гукну! — крикнула Наталія, закриваючись від нього руками.

— Тю, здуріла!

— Йди геть, проклятий!..

— Ну, чого галасуєш?

— Йди, Митько! Бо зараз піду й розкажу татові!.. Якими ти очима на мене дивишся? У-у-у, безсовісний!.. Як тебе земля носить!

— А ось так і держить, і не гнеться, — Митько на підтвердження топнув чобітьми і взявся в боки.

— Не лізь до мене, Митро!

— Я зараз і не лізу, а вночі прийду. Йй-Богу, прийду.

Наталія, здригаючись, пішла з двору. На ніч постелила собі на скрині, а з собою поклала молодшу сестричку. Всю ніч вдивлялася пекучими очима в темряву, щоб не прогаяти шарудіння і крикнути на весь дім, але тишу порушував тільки дід Гришака, який спав поруч за стінкою, та іноді схропувала, розкидаючись під боком, сестра. Сповнені бабського неусипного горя, так минали дні.

Митько ніяк не міг забути своє ганебне сватання, тому часто ходив хмурий і злий. Вечорами парубкував і рідко коли вертався додому рано, все більше на світанку. Водився з гулящими жалмерками, ходив грати в очко до Степана. Мирон Григорович на це дивився мовчки, приглядався.

Якось перед Великоднем Наталія біля Моховського магазину зустріла Пантелія Прокопійовича. Він обізвався до неї перший.

— Зачекай хвилинку!

Наталія зупинилась. Глянувши на горбоносе обличчя свекра, що неясно нагадувало Григорія, відчула, як на душі стало тоскно.

— Ти чому ж ніколи до старих не заглядаєш? — змірявши її очима, ніяково спитав старий, неначе почував себе винним перед Наталією. — Баба там за тобою скучила... Зачекалась баба, як там вона, що там вона... Ну, як живеш-можеш?

Наталія оговталась від несвідомого збентеження.

— Спасибі!.. — і запнула, бо хотіла сказати «тату», але, зняковівши, закінчила, — Пантелію Прокопійовичу.

— Чому ж не навідаєшся до нас?

— Все господарство... робота.

— Грицько наш, ет!.. — старий скрушно закрутив головою. — Підкував він нас, стерво... Як би добре зажили...

— Що ж, тату... — рвучко сказала Наталія, і її голос високо задзвенів, — не судилося, видно.

Пантелій Прокопійович розгубився, побачивши, що Наталчині очі повні сліз, не знав, що йому діяти. Губи її зводило, вона ледве себе стримувала, щоб не розплакатись.

— Прощай, любонько!.. Ти не сумуй за ним, за сучим сином; він нігтя твого не вартий. Він, може, ще вернеться. Кортить мені побачити його... колись же я доберуся!

Наталія пішла, втягнувши голову в плечі, мов побита. Пантелій Прокопійович ще довго тупцював на місці, неначе відразу збирався перейти на рись. Завертаючи за ріг, Наталія оглянулася: свекор кульгав площею, шосили налягаючи на костур.

XVI

У Штокмана збиралися тепер рідше. Наближалась весна. Хуторяни готувались до весняних робіт, тільки з млина приходили Валет із Давидком та машиніст Іван Олексійович. У Страсний четвер надвечір зібрались у майстерні. Штокман, сидячи на верстаті, шліфував напилком зроблену із срібного полтинника каблучку. У вікно пучком променів заглядало надвечірне сонце, на підлозі світився жовтогарячий брудний квадрат. Іван Олексійович крутив у руках обценьки.

— Тільки що був у хазяїна, ходив сказати про поршень. Треба в Міллерово взяти, де дадуть йому раду, а ми хіба що можемо вдіяти? Тріщина зробилась ось така, — Іван Олексійович невідомо кому показав на мізинці, якої величини тріщина.

— Там же завод, здається, є? — спитав Штокман, продовжуючи водити напилком, сіючи навколо пальця ледве помітний срібний порох.

— Мартенівський. Мені торік довелося там побувати.

— Багато робітників?

— До біса. Сотні чотири.

— Ну, і як вони? — Штокман працював, стріпуючи головою, слова в нього вилітали розділюючи, ніби він заїкався.

— Яке там життя. Це тобі не пролетарі, а так... гній.

— Чому ж це? — запитав Валет, який сидів поруч зі Штокманом, схрестивши під колінами куценькі обрубкуваті пальці.

Сивий від борошна, що набилося у волосся, Давидко-вальцівник ходив тепер по майстерні

і підкидав чириками схожі на піну стружки, з усмішкою прислухаючись, як вони сухо й пахуче шелестять. Здавалось йому, що він іде байраком, що листопад встелив його багряними листями і те листя легко розлітається під ногами, від цього в легені вливається сосновий смолянистий дух.

— А тому, що всі вони заможні. Кожний має свій дім, свою бабу і все, що треба. А до того ще половина із них — баптисти. Хазяїн їх сам за проповідника, ну, значить, рука руку миє, так що, коли захочеш, із обох мотикою болота не нашкодиш.

— Іване Олексійовичу, баптисти — це хто? — зацікавився Давидко, почувши незнайоме слово.

— Баптисти? По-своєму в Бога вірують. Щось вроді поліпонів*.

— Кожен дурень по-своєму з розуму сходить, — зауважив Валет.

— Ну, так ось, приходжу я до Сергія Платоновича, — продовжив Іван Олексійович свою розповідь, — а в нього Атьопін-Цяця сидить. «Почекай, каже, в передпокої». Сів, чекаю. Крізь двері дослухаюся до їхньої розмови. Хазяїн каже Атьопіну: мовляв, дуже швидко має початися війна з німцями, про це він вичитав у книжці, а Цяця, знаєте, як він балакає? «Звищайно, — каже, — я з вами не згоден щодо війни», — Іван Олексійович так схоже передав слова Атьопіна, що Давидко, відкривши від здивування широко рот, пустив короткий смішок, але побачивши, що Валет це осуджує, замовк.

— «Війни з Росією не може бути, бо Німецьчина годується насим хлібом», — Іван Олексійович далі переповідав чужу розмову. Тут приєднується іще один, правда, голос його відразу не впізнав, уже потім дізнався, що то був син пана Листницького, офіцер. «Війна, — мовляв, — буде між Німеччиною та Францією за виноградники, а ми тут ні при чому». — Ти, Йосипе Давидовичу, як гадаєш? — звернувся Іван Олексійович до Штокмана.

— Я гадати не вмію, — ухильно відповів той, витягнувши далеко руку, він старанно розглядав нову каблучку.

— Заведуться вони, — бути їм там. Хочеш не хочеш, а доведеться — за чуба притягнуть, — сказав Валет.

— Тут, хлопці, ось яка справа, — почав Штокман, м'яко рознімаючи пальці Івана Олексійовича, щоб відібрати в нього обченьки.

Говорив він серйозно, очевидно, вирішив ґрунтовно все роз'яснити. Валет підняв зручніше ноги, бо вони словзали з верстака, у Давидка губи зробились круглими, із-за чого було видно, як цідиться слина через щільні зуби.

Із властивою йому яскравістю, Штокман стисло, переконливо, ніби повторював завчені фрази, змалював картину боротьби капіталістичних держав за ринки і колонії. Коли вже закінчував, його з обуренням перебив Іван Олексійович:

— Стривай! А ми тут при чому?

— У тебе і в багатьох таких, як ти, голови болітимуть від чужого похмілья, — посміхнувся Штокман.

— Ти не будь дитиною, — ущипнув Валет, — є стара приказка: «Пани б'ються, а в мужиків чуби тріщать».

— Уу-гу-ум, — насупився Іван Олексійович, ніби йому було важко відразу перевернути якимсь важке громаддя думок.

— А цей Листницький, що йому потрібно у Мохова? Чи не за донькою його бігає? — спитав Давидко.

— Там уже Коршуновський нащадок погуляв... — додав Валет.

— Чуєш, Іване Олексійовичу? Офіцерові чого там треба?

Іван Олексійович схопився, ніби його під коліна шмагонули батогами.

— Га? Хто, гуториш?

— Задрімав, дядьку!.. Про Листницького мова.

— На станцію збирається. О, ще одна новина: звіти виходжу, а на ганку — хто б ви думали?.. Грицько Мелехов. Стоїть із батіжком. Питаю: «Ти чого тут, Григорію?» — «Пана Листницького везу на Міллеровську».

— Він у них кучером, — додав Давидко.

— Із панського столу недоїдки має.

— Ти, Валете, як той собака на ланцюзі, хто не пройде, на того й гавкаєш.

На хвилину розмова стихла. Іван Олексійович зібрався йти.

— Ти на стояння поспішаєш, чи що? — ехидно спитав Валет.

— У мене щодня стояння.

Вирядивши завсідників, Штокман замкнув майстерню і пішов у хату.

У Великодню ніч небо затяглось чорногрудими хмарами, накрапав дощ. Мряка й темрява гнітили хутір. Коли настали сутінки, на Дону кілька разів протяжно простогнав, а потім тріснув лід, і з шарудінням, витиснута вагою битого льоду з води випірнула перша крижина. Водночас на льоду утворилась тріщина вдовжину верст чотири, аж до першого після хутора коліна. Почався льодохід. Під розмірений гомін церковних колоколів, що вибивали «дванадцять Євангелій», на Дону, стрясаючи береги, трошилися, натикались одне на одне крижані поля. В тому коліні, де Дон згорблено брав вліво,

* *Поліпони — мн., «старообрядці».

утворився затор. Стуготіння і скрегіт криги чути було навіть на хуторі. За церковною огорожею, там, де виблискували крижані озерця, гуртувались парубки. Церковні двері були відчинені, і на паперті, а з неї ще далі стікали гучні звуки святкової служби, в переплетених ґратами вікнах святково й радісно переливалось світло, а під церквою хлопці лапали дівчат, від чого ті повискували, цілувались, упівголоса оповідали сороміцькі історії.

У церковній сторожці теж повно козаків, які приїхали на Світле Богослужіння з ближніх і далеких хуторів. Змучені дорогою й духотою, що наповнила сторожку, люди спали не тільки на лавках, а й на підлозі.

На хитких сходах курили, бесідували про погоду та як перезимувала озимица.

— Ваші хуторські коли на поле збираються?

— Після провід рушать, мабуть.

— Щастить людям, у вас же там піщаний степ.

— Супіски, по цей бік долини — солончаки.

— Теперечки земля нап'ється.

— Торік ми орали, — земля була, як хрящ, і так до самого кінця.

— Явдоху, ти де? — пищав хтось тоненьким голоском внизу біля ганку сторожки.

А коло церковної хвіртки чийсь хрипкий голос грубо бубнів:

— Найшли, де цілуватись, щоб вам... Дзусь відси, ласкудики! Приспичило вам, трясця!

— Тобі пари немає? Йди нашу сучку цілуй, — донісся з темряви молодий, як у півника, голос:

— Сучку? А ось я тобі...

Важкий тупіт вітаючих ніг, пирскання і шелест дівочих спідниць.

Із даху дзвінко впала краплина, і знову почувся той же розважливий, тягучий, мов рілля на чорноземі, голос:

— Плуґа якось торгував у Прохора, давав йому дванадцять карбованців — віднікується. Цей не продешевить...

Над Доном пливуть тихий шелест, шарудіння, хруст. Ніби внизу над хутором йде ошатна, дебела, висока, як тополя, баба і шелестить неймовірно великим подолом.

Опівночі, коли густа темінь ще більше згусла, до церковної огорожі на незасідланому коневі під'їхав Митько Коршунов. Зліз із коня, прив'язав до гриви повід вуздечки, ляснув розмореного коня долонею. Постояв, прислухаючись, як стихає чавкання копит, поправив пасок і пішов у церкву. На паперті зняв папаху, схилив у поклоні нерівно підголену голову і, розштовхуючи бабів, протиснувся до віттаря. Ліворуч чорним табуном збилися козаки, праворуч цвіло всіма барвами жіноче вбрання. Митько знайшов очима батька, який стояв у першому ряду, підійшов до нього. Мирон Григорович якраз

підняв руку, щоб перехреститися, Митько взяв його за лікоть і прошепотів у волохате вухо:

— Тату, вийдіть — треба.

Пробираючись крізь суцільну стіну різних запахів, Митько важко водив ніздрями: із-під ніг чадів горілий віск, доносився сморід розпірених бабських тіл, неземний запах злежаного одягу — того, що виймається зі споду скринь тільки на Різдво та на Великдень, тхнуло мокрою шкірою взуття, нафталином, видихами зголоднілих шлунків говіючого люду.

На паперті Митько грудьми притиснувся до баб'яківського плеча і повідомив:

— Наталія вмирає!

XVII

Григорій повернувся з Міллерово, куди відвозив Євгенія, у Вербну неділю. Відліта з'їла сніг; за якихось два дні дорога зіпсувалась.

В Ольховому Розі — хохлячій слободі, у 25 верстах від станції, коли переправлявся через річку, мало не втопив коні. В слободу приїхав надвечір. За минулу ніч лід потріскався, понесло, і річка, що наповнювалась коричневими потоками талої води, піднімалась, пінилась, підступала до житла.

Заїжджий двір, де по дорозі на станцію спинались, щоб погодувати коней, був на тому боці. За ніч води могло прибути ще більше, й Григорій вирішив переправитись.

Під'їхав до того місця, де минулого дня переїздив через лід. Річка вийшла з берегів, гнала по широкому тепер руслу брудні води, на її середині легко крутилися уламки тину і половинка ободу від колеса. На піску, де сніг також розтанув, було видно свіжі сліди санних полозків. Григорій спинив коні, вони спітніли, між ногами звисали шматки піни; зіскочив із саней, щоб оцінити сліди. Підбите залізо проорало тоненькі рівчачки. Перед самою водою слід трохи звертав уліво, де й зникав у воді. Григорій прикинув на око відстань: двадцять сажнів — найбільше. Підійшов до коней, став перевіряти упряж. У цю хвилину із крайньої хати вийшов і попрямував до нього літній, в лисячому треусі хохол.

— Їздять тут? — спитав Григорій, махнувши віжками на коричневий вируючий потік.

— Та їздять. Сьогодні вранці проїхали.

— Глибоко?

— Ні. Але сани, мабуть, залле.

Григорій підібрав віжки і, піднімаючи батога, послав коней вперед коротким, але владним — но!.. Коні форкали й нюхали воду, неохоче рушили з місця.

— Но! — свиснув Григорій батогом, підводячись на козлах.

Гнідий, який мав широкий зад і ходив лівим у запряжці, мотнув головою — що буде, те й буде, — і враз натягнув посторонки. Григорій краєм ока глянув собі під ноги: вода клекотіла врівень із саньми. Коням спочатку була до колін, а потім вода зразу піднялася до грудей. Григорій хотів було повернути назад, але коні неслись уперед і, форкаючи, вже стали пливти. Задок саней занесло, коні рухались головами проти течії. Вода перекочувалась через їхні спини, сани гойдало і навално тягло назад.

— А-я-яй!.. А-а-ай, поганяй! — репетував, бігаючи вздовж берега, хохол і навіщось махав зірваною з голови лисячою тривухою шапкою.

Григорій з диким озвірінням улюлюкав, не переставав поганяти коней. За саньми маленькими вирвами йшла розбурхана вода. І тут же їх ударило об палю, яка стирчала над водою (рештки змитого мосту), і з дивовижною легкістю перевернуло. Григорій, зойкнувши, пірнув із головою, але віжки не випустив. Його тягло за поли кожущка, за ноги, з м'якою настирливістю гойдало і перевертало близько саней. Коли він зумів ухопитись лівою рукою за полоз, то, кинувши віжки, задихаючись, почав перебирати руками, намагаючись добратись до барка. Він уже було схопив пальцями його кований кінець, як в ту ж мить Гнідий, змагаючись із течією, з силою вдарив його задньою ногою в коліно. Захлинаючись водою, Григорій перемінив руки і схопився за посторонок. Невидима сила намагалась відірвати його від коней, розняти скручені пальці. Відчуваючи в усьому тілі пекучий і колючий холод, Григорій дотягнувся до гриви Гнідого і з жахом побачив, що кінь теж втупився в нього божевільним, несамовитим, налитим таким же смертельним жахом червоним оком.

Кілька разів Григорій випускав із рук слизкі від води віжки, та знову підпливав і хапав їх, хоч пальці довго не тримали повіддя, і коли якийсь дивом утримав, то з полегшення відчув під ногами ґрунт.

— Н-о-о-о!!! — випростуючись із останніх сил, він подався вперед і тут же на пінистій мілині впав, збитий кінськими грудьми.

Підім'явши його, коні одним стрибком вивнесли з води сани і, знесилившись, через кілька кроків зупинились і стали тремтіти мокрими тілами.

Зовсім забувши про біль, Григорій схопився на ноги; здавалося, що холод обдавав його нестерпно гарячим тістом. Він, мабуть, тремтів більше за коней та ще відчував, що його ослаблі ноги тримать так, ніби він щойно знову перетворився на немовля. Змахнувши з себе цю оману, поставив сани на полозки і, щоб зігріти коней, пустив їх чвалом. У вулицю влетів так, ніби брав участь в атаці, не збавляючи швидкості, завернув коні в перші ж відчинені ворота.

Господар — теж хохол — виявився гостинною людиною. Приглянути за кіньми послав сина, а сам допоміг Григорію роздягнутись, і беззаперечним тоном звелів дружині:

— Мерщій затоплюй в печі!

Григорій, поки сохла його одежа, відлежувався на печі в хазайських штанах; повечерявши пісними щами, ліг спати.

У дорогу він виїхав удосвіта. Попереду ще лежало сто тридцять верст шляху, і була дорога кожна хвилина. Він не міг ризикувати, щоб не опинитись на степовій весняній дорозі, де в кожному ярку й балці можуть стрічати гомінкі потоки снігової води.

Чорна оголена дорога стелилась під копитами коней. Вранішній приморозок дозволив якось дотягнути до тавричанської дільниці, яка починалась за чотири версти від шляху, зупинився на роздоріжжі. Мокрі коні парували, на землі за полозками саней тягнувся срібlistий слід. Григорій залишив сани в дільниці, підв'язав коням хвості і далі відправився верхи, другий кінь на повіді йшов ззаду. Вранці у Вербну неділю прибув в Ягідне.

Старий пан докладно вислухав розповідь про дорожню пригоду, а потім пішов глянути на коней. Сашко водив їх у дворі, сердито поглядав на їхні глибоко запалі боки.

— Як коні? — підійшовши, спитав пан.

— Само собою ясно, — не зупиняючись, буркнув Сашко, його сива кругла борода при ході здригалась.

— Не загнав?

— Ні. Тільки Гнідий груди натер хомутом. Пусте.

— Спочивай, — пан махнув рукою в бік Григорія, який чекав присуду.

Григорій пішов у людську, але відпочити пощастило тільки одну ніч. На другий день уранці з'явився Веніамін — у новій сатиновій сорочці, як завжди, на ньому блищала неприємна усмішка.

— Грицько, давай до пана. І негайно!

Генерал у повстяних туфлях човгав по залу. Григорій кашлянув і, переминаючись із ноги на ногу, зупинився коло дверей, після другого кашкання — пан підвів голову.

— Тобі чого?

— Веніамін передав.

— Ой, і справді. Йди засідлай Жеребця та Кремезного. Скажи, щоб Ликера не дала собакам їсти. На полювання!

Григорій зібрався вже йти, але пан зупинив його окликом.

— Чуєш? Поїдеш зі мною.

Аксенія сунула Григорію в кишеню кожуха прісну лампушку і просичала:

— Поїсти не дасть, вражий!.. Мордують його чорти. Ти б, Гришо, хоч би шарф зав'язав.

Григорій підвів до палісадника осідланих коней, свиснувши, скликав собак. Пан вийшов у чумарці із синього сукна, підперезаний штуктованим ремінцем. На плечі висіла нікелева, з корковими стінками, фляга; з руки звисав і ззаду волочився, як гадюка, плетений гарапник.

Тримаючи повіддя, Григорій спостерігав, як старий напрочуд легко вкинув у сідло своє кістляве, старе тіло.

— Слідуй за мною, — коротко наказав генерал, рукою в рукавичці ніжно розправляючи повід.

Під Григорієм заграв і пішов боком чотирьохлітній Жеребець, який по-півнячому ніс голову. На задні ноги він не був підкований, тому, коли наступав на хрумкий льодок, то сковзався, присідав і надавлював на всі чотири ноги. Згорблений старий пан, похитуючись, упевнено сидів на широкій спині Кремезного.

— Ми куди? — порівнявшись, спитав Григорій.

— В Ольшанський байрак, — густим басом обізвався пан.

Коні йшли дружно. Жеребець ослабляв повід, вигинаючи, ніби лебідь, коротку шию, косив на вершника опуклим оком, намагався вкусити за коліно.

Піднялись на схил, і пан пустив Кремезного розмашистою риссю. Позаду Григорія, витягнувшись коротким ланцюгом, бігли собаки. Чорна стара сучка ледве не тицялась горбатою мордою в кінчик кіньського хвоста. Жеребець від цього нервово присідав, спробував хвицьнути настирливу суку, але та вчасно на крок відставала і старечими сумними очима ловила погляд Григорія, коли той оглядався.

До Ольшанського байраку добрались за півгодини. Пан поїхав гребенем байраку, вкритим коричневим старим бур'яном. Григорій спустився вниз, сторожко вдивляючись у розмите, посічене рівчаками дно байраку. Він зрідка спостерігав за паном. Постать старого, ніби намальована, чітко виднілась крізь сталеву сивину голого й рідкого вільшаника. Припадаючи до луки, старий підвівся на стременах, і тоді на його спині напиналась підперезана козацьким паском синя чумарка. Собаки бігли горбатим схилом, тримались купи. Переїжджаючи круту вимоїну, Григорій звівся з сідла.

«Закурити хочеться. Ось зараз пушу повід й дістану кисет», — подумавши так, він скинув рукавиці і намацав у кишені папір.

— Цькуй-й-й!.. — ніби постріл рушниць, пролунало із-за байрачного хребта.

Григорій підняв голову вгору: на високий гребінь вискочив пан, і, високо піднявши гарапник, пустив Кремезного кар'єром.

— Цькуй-й-й!..

Грузьким, зарослим кугою й очеретянкою дном байраку, ковзаючись і пригинаючись до самої землі, швидко біг чорно-бурий, не до кінця вилянялий, з клочкуватими боками вовк. Пересікши балочку, він зупинився і враз, повернувшись боком, помітив собаче плем'я. Вони неслись на нього лавою, обхоплювали, ніби підковою, з двох боків, певно, щоб відрізати відступ до лісу, що здіймався в кінці байраку.

Пружним кроком вовк вискочив на горбочок — колишню бабакову нору — і швидко побіг до лісу. Майже навперейми йому короткими стрибками летіла стара сука, а ззаду доганяв сивий високий пес Яструб — один із кращих і найбільш лютий у такій гонитві.

Вовк на хвилину завмер, ніби вагався, як йому бути далі. Поки Григорій виїжджав з байраку, поки махав над головою поводом, то на хвилину випустив його з поля зору, а коли вже вискочив на горб, вовк уже далеко-далеко замехтів на чорній ряднині степу; зливаючись із землею, в бур'янах проривались чорні собаки, а віддалік, збоку, шмагаючи Кремезного пужалом гарапника, об'їжджав крутий яроч старий пан.

Вовк, очевидно, мав намір перебігти в сусідній байрак, але на нього близько насідали, собаки вже оточували, а сивий пес Яструб, який здавався на білясту ганчірку, майже хапав клоччя у вовка на паху.

— Цькуй!.. — донісся до Григорія чийсь крик.

Він пустив жеребця на повну силу, при цьому намагався роздивитись, що діялось поперед, але даремно, бо сльози заважали очам, вуха закладав зустрічний різкий свист. Полювання захопило Григорія. Припавши до шиї Жеребця, що вже гостро смердів потом, він у цій шаленій гонитві почував себе так, ніби його несло якимось вихором.

Коли доскакав до байраку, то ні вовка, ні собак ніде не було видно. Невдовзі його наздогнав пан. Зупинивши на повному скаку Кремезного, він крикнув:

— Куди подався?

— У байрак, мабуть.

— Переймай зліва!.. Жени!..

Пан підбором ударив коня в боки, той, танцюючи, здивився і поскакав праворуч. Григорій, спускаючись у долину, натягнув повод, вилетів на той бік. Версти півтори, погукуючи, гнав упрілого жеребця батою. В'язка, ще сира земля налипала на копита, болото летіло в обличчя. Довгий байрак, який звивався узгірком, звернув праворуч, розділився на три приярки. Григорій перетнув поперечний прияроч і помчав пологістим схилом і тільки тоді здалеку побачив чорний собачий ланцюжок — вони наздоганяли вовка в степу. Йому, очевидно, завадили схватися в середині байраку, що густо

заріс дубами та вільхою. Там, де в середині байрак розходився на три приярки і стівав трьома похилими зчорна-сизими рукавами, вовк вибрався на чисте місце і, вигравши з сотню сажнів, швидко біг з гори на суходіл, увесь переловитий здичавілими хашаами старого бур'яну та сухого татарника.

Підвівшись на стременах, Григорій витирав рукавом нав'яні вітром сльози. Мимохідь глянувши вліво, він упізнав, що опинився на своїй землі. Перед ним маснилась та квадратна плантація, що вони зорали восени вдвох з Наталією. Григорій зумисне послав жеребця через ріллю, і за ті кілька хвилин, поки жеребець, спотикаючись і гнучи вниз голову, брів зораним ланом, у душі Григорія гаснув, вщухав збуджений мисливський запал, що так оволодів ним сьогодні. Він уже нехотя підганяв Жеребця, який важко сопів, і, переконавшись, що пан на нього не оглядається, перейшов на легкий чвал.

Коло Червоного яру він ще здалеку примитив влаштований орачами, а тепер безлюдний стан. А трохи далі, виблискуючи, лежала оксамитова, свіжа рілля, нову скибку якої повільно краяли плугом три пари волів.

«Значить, це наші — хуторські. Тільки ж, чия це ділянка?.. Чекай, здається, що Оникія», — примружившись, Григорій хотів швидше впізнати воли й того чоловіка, що йшов за плугом.

— Лови-и-и!!!..

Григорій побачив, як двоє козаків кинули плуга і бігли вовкові навперейми, а той не відступився від свого наміру будь-що нирнути в долину. Один із козаків був високий, в кашкеті з червоним околицем, з ремінцем, застібнута на підборідді; він на бігу махав витягнутим із ярма металевим шворнем. І в цю мить вовк несподівано ніби приземлився, бо глибоко опустився задом у глибоку борозну. З розбігу через нього перелетів сивий пес Яструб, але, підігнувши передні ноги, впав недалеко; стара сучка зарані планувала зупинитись, бо вже зад волочила по грудкуватій ріллі, але зробила це запізно і налетіла прямо на вовка. Той різко мотнув головою, і сучка рикошетом відлетіла вбік. На вовка напосідав великий чорний собачий клубок, кілька секунд він борсався в ріллі, а далі покотився суцільним клубком. Григорій, випередивши пана на півхвилини, скочив із сідла, і, опустившись на коліна, заніс руку з мисливським ножом за спину.

— Ось він!.. На споді!.. В горло!.. — захекано кричав знайомим голосом козак, — це, мабуть, він біг із шворнем у руках. Козак сопучи впав поруч із Григорієм і з трудом, на чверть відтягнув на шиї у пса, що вгризався у вовче черево, шкіру, а п'ятірнею стриножив вовкові передні ноги. Григорій навромацки схопив рукою шорстку, наїжачену шерсть, далі намацав горлянку і коротко черкнув ножом.

— Собак!.. Со-ба-а-ак!.. Віджени!.. — безпорадно хрипів увесь посинілий пан, звалюючись із сідла на м'яку ріллю.

Насилу відігнавши собак, Григорій озирнувся на пана.

Неподалік, трохи осторонь, стояв Степан Астахов; у своєму кашкеті, із слущеним на підборідді лакованим пасочком. У руках він крутив залізний шворінь; його брови й нижня, аж посіріла, щелепа тремтіли.

— Ти звідки, козаче? — спитав Степана пан. — З якого хутора?

— Із Татарського, — не відразу обізвався Степан і підступився на крок до Григорія.

— Чий же?

— Астахов.

— Ось що, друже, ти коли вертаєшся додому?

— Нині на ніч.

— Відвези нам цю тушу, — пан махнув ногою на вовка, що в агонії зрідка клацав зубами і підіймав випростану задню ногу, на кісточці якої ріс жмут рудої шерсті.

— Що попросиш — заплачу, — завірив пан, і, витираючи шарфом із побуряковілого обличчя піт, він відійшов, перехилився на один бік і став знімати з плеча вузький ремінець, на якому трималася фляга.

Григорій вернувся до Жеребця. Вставивши ногу в стремено, оглянувся: до нього наближався Степан; він увесь тремтів, водив в усібіч шиєю, щільно притиснувши до грудей великі важкі руки.

XVIII

На Страсному тижні, в суботню ніч, у коршуновської сусідки Палажки зібрались на посиденьки. Палажчин чоловік — Гаврило Майданников — написав із Лодзі, що на Великдень прибуде в відпустку. Палажка ще в понеділок побілила стіни й чисто прибрала в хаті, а з четверга вже стала виглядати, виходила за ворота, де подовгу, обіпершись на тин, стояла й чекала. Прикривши долонею очі, простоволоса й худа, зі свіжими родимими плямами на обличчі, вдивлялася: чи не він часом іде? Вона останні тижні носила вагітність, але все в неї було законно: Гаврило ж торік улітку приїжджав із полку, привіз жінці польського ситцю, гостював, правда, недовго; чотири ночі переспав із жінкою, а на п'ятий день, напившись, лаявся на польській і на німецькій мовах, плакав і співав давню козацьку пісню про Польщу, складену ще 1831 року. За столом разом із ним сиділи приятелі й брати, які прийшли вирядити служивого, пили до обіду горілку й підспівували:

*«Говорили про Польшу, што богатая,
А мы разузнали — голь проклятая!
Уэтой у Польши — корчёмка стоит,
Корчма польская, королевская.
Уэтой корчёмки три их молодца пьют,
Прусаск, да поляк, да млад донской казак.
Прусаск водку пьёт — монеты кладёт,
Поляк водку пьёт — червонцы кладёт,
Казак водку пьёт — ничево не кладёт;
Он по корчме ходит — шпорами гремит,
Шпорами гремит — шинкарку манит:
«Шинкарочка-душечка, поедем со мной,
Поедем со мной к нам на Тихий Дон.
Унас на Дону, да не по-вашему живут:
Не ткнут, не прядут, не сеют, не жнут,
Не сеют, не жнут, да чисто ходют!»*

А після обіду Гаврило попрощався з родиною і поїхав. Після того дня й почала Палажка на пелену сорочки заглядатись.

Наталці Коршуновій так вона пояснювала причину своєї вагітності:

— Перед тим, як мав прийти Гаврилко, бачила я, лебідонько, сон. Ніби йду я займищем, а поперед мене наша стара корова, яку ми цим літом на Спаса продали. Йде вона, а з дійок молоко на дорогу цідиться... «Господи, думаю, як же це я її так доїла». Після цього приходить до мене баба Дроздиха за розчином, я їй і давай розказувати сон, а вона: «Віднеси, каже, на коров'ячий баз грудочку воску, відломи від свічки, скачай кулькою і віднеси, у свіжий коров'ячий гній закопай, бо біда під вікном чатує». Кинулась я, а свічки й немає, була одна — хлопці покачали, тарантулів із нір виманювали, чи шо. Тут якраз прийшов Гаврило — ось тобі й біда. До цього три роки сорочки знімала, а тепер бачиш... — бідкалася Палажка, тикаючи пальцем у свій здутий живіт.

Чекаючи чоловіка, Палажка журилася, скулчала в самотності, тому в п'ятницю скликала сусідок, щоб разом посидіти. Наталія прийшла з недоплетеною панчохою (надходила весна — і дід Гришака ще дуже мерзнув). Трималась вона жваво: частіш, ніж треба, сміхом відповідала на чужі жарти, просто їй не хотілось, щоб жінки бачили, як точить її туга за чоловіком. Палажка, звівшись з печі босі, у фіалкових прожилках ноги, кепкувала з молодіої причіпливої молодички Пріськи:

— Як же ти, Прісько, свого козака побила?

— А не знаєш як? По спині, по голові, по чому попала.

— Я не про те, а як ви завелися?

— Так і завелися, — знехотя відповіла Пріська.

— Якби ти застукала свого з чужою, хіба б змовчала? — поволі розставляючи слова, спитала довга цибата молодичка, невістка Кашуліна Матвія.

— Розкажи, Прісько.

— Годі бо!.. Знайшли про що балакати.

— Не комизься, тут усі свої.

Пріська, лускаючи в руку соняхи, посміхнулася:

— Я давно щось за ним помічала, а тут переказують мені: твій, мовляв, на млині з задонською жалмеркою мірошникує. Я — туди, а вони коло шеретівки.

— Наталко, про твого чоловіка нічого не чути? — перебила Кашулінська невістка, звертаючись до Наталії.

— В Ягідному він, — тихо відповіла Наталія.

— Думаєш жити з ним, чи ні?

— Вона, може б, й думала, та він про неї й думки не має, — втрутилась господиня. Наталія відчула, як гаряча кров до сліз ударила їй в обличчя. Схиливши голову над панчохою, вона з-під лоба глянула на молодичку, і, відчуваючи їх зацікавленість, розуміючи, що від сорому їй не схватись, навмисне, але вийшло якось незграбно, із-за чого всі це помітили, впустила клубок і тепер нахилилась, шукаючи його пальцями на холодній підлозі.

— Наплюй ти на нього. Була б шия, а ярмо буде, — з відвертим співчуттям порадила одна.

Удавана Наталчина жвавість згасла, мов іскра на вітрові. Жінки перевели розмову про останні плітки та пересуди. Наталія мовчки плела. Ледве висиділа до кінця і пішла додому, несучи в душі незавершену думку. Їй було соромно за своє неясне становище: вона до кінця не вірила, що Григорій покинув її назавжди, тому й просала, й чекала його повернення. Сьогоднішній вечір підштовхнув її на такий учинок: вона вирішила потай від рідних послати в Ягідне Григорію вісточку, щоб дізнатися, чи зовсім пішов він і чи не одумався? Від Палажки прийшла вже пізно. У світлиці сидів дід Гришака і читав Євангеліє в шкіряних палітурках — заяложене, закапане воском. Мирон Григорович у кухні дов'язував крило до ятері, слухав розповідь Михея про якесь давніше вбивство. Мати, поклавши молодших дітей, спала на печі, виставивши в кімнату чорні підощви ніг. Наталія роздяглась, безцільно пройшлась по дому. В залі, у відгородженому дошкою кутку, — залишене на весну насіння, там попискували миші.

Вона на хвилину затрималася в дідовій світлиці. Постояла навпроти божниці, тупо дивилась на купку складених під образами церковних книг.

— Дідуню, в тебе папір є?

— Який папір? — дід зібрав над окулярами густе мереживо зморщок.

— На якому пишуть.

Дід Гришака погортав Євангеліє і вийняв звідти м'ятий аркушик, пропахлий затхлим канунним медом і ладаном.

— А олівець?

— У батька спитай. Іди, дитино, не заважай.

Недогризок олівця Наталія взяла в батька. Сіла до столу, ще раз болісно зважуючи давню передумане, те, що викликало в серці тупий терпкий біль.

Вранці вона, пообіцявши Гетькові, що буде йому горілка, спровадила його в Ягідне з листом:

«Григорію Пантелійовичу!

Пропиши мені, як мені жити, і назовсім, чи ні, пропаще моє життя? Ти пішов із дому і не сказав мені жодного словечка. Я тебе нічим не образила, і я чекала, що ти мені розв'яжеш руки і скажеш, що ти пішов назовсім, а ти відрієвся від хутора і мовчиш, як мертвий.

Думала, зопалу ти пішов, і чекала, що вернешся. Але я розлучати вас не хочу. Хай краще одна я в землю затоптана, ніж двоє. Пожальй наостаннє і пропиши. Почую — буду щось одне думати, а то стою я посеред дороги.

Ти, Григорій, не сердься на мене, ради Христа. Наталія».

Хмурий, в передчутті запою, Гетько вивів на озимину коня і крадькома, щоб не бачив Мирон Григорович, накинув обротьку і поїхав без сідла. На коневі він сидів так, як здебільшого тримали себе неказоки, — незграбно, коли їхав риссю, то трусив драними ліктями, і під вередливі вигуки козачат, що гралась на подвір'ї, побіг підтюпцем.

— Хохол! Хохол!..

— Хохол-мазниця!

— Держись, упадеш!..

— Собака на тині!.. — кричала вслід йому дівчора.

З відповіддю Гетько повернувся надвечір. Привіз синій клаптик обгорткового солодкого паперу, виймаючи його з-за пазухи, підморгнув Наталії:

— Дорога, моя доню, неможлива. Так трусило, що Гетькові всі печінки повідбивало.

Наталія прочитала відповідь й посіріла. Чотири рази щось ніби гострими зубцями кольнуло в серце, розгинаючи там якусь тканину.

На папірці пливли чотири слова: «Живи сама. Мелехов Григорій».

Кваплячись, мов би не покладаючись на свої сили, Наталія пішла в курінь і лягла в ліжку. Луківна якраз збиралась затоплювати в печі, щоб завчасно все зварити і спекти паски.

— Наталю, а йди-но допоможи мені! — покликала вона дочку.

— Голова, мамцю, болить. Я трохи полежу.

Розхристана Луківна просунула голову в двері.

— Може, краще розсолу. Га? Відразу б очу-няла.

Обвівши сухим язиком холодні губи, Наталія промовчала.

Вона пролежала до самого вечора, вкрившись із головою теплою пуховою хусткою. Легкий озноб пробирав її зігнуте калачиком тіло. Мирон Григорович із дідом Гришакою вже збирались іти до церкви, коли вона встала і з'явилась на кухні. На пітних скронях виблискувало чорне, гладко зачесане волосся, очі були зтягнуті олійною хворобливою поволокою.

Застібаючи на ширінці довгу низку гудзиків, Мирон Григорович покосився на дочку.

— І приспічило тобі, доню, хворіти. Підемо до світлої заутрені.

— Йдїть. Я опісля прийду.

— На шапкобрання?

— Ні, мені треба переодягнутись... Як одягнусь, тоді й піду.

Козаки пішли. В курені залишились Луківна з Наталією. Та мляво снувала від скрині до ліжка, невидющими очима перебирала в скрині купу вбрання, щось болісно обдумувала і шепотіла губами. Луківні здалося, що дочка вагається, що вибрати із одягу, і, як великодушна мати, запропонувала:

— Одягай, любо, мою синю спідницю. Вона тобі тепер буде якраз.

На цей Великдень Наталії ніякої обнови не справили, і тому мати, згадавши, як вона ще дівкою любила на свята одягати її синю, із вузьким подолом спідницю, сама запропонувала свою річ, щоб тільки Наталія не сумувала.

— Вдягнеш, чи ні? Я вийму.

— Ні. Я в цій піду, — Наталія акуратно дістала свою зелену спідницю і раптом згадала, що якраз ця спідниця й була на ній, коли Григорій женихом приїжджав її провідати і ще тоді під холодним навісом сараю вперше її легко поцілував, а вона навіть засоромилась. І від цих спогадів її здушили сльози і вона грудьми впала на підняте ребром віко скрині.

— Наталко! Ти чого?.. — сплеснула руками мати.

Наталія, пересиливши себе, стримала готовий вже було зірватись крик і засміялась хриплим дерев'яним сміхом.

— Щось найшло на мене... нині.

— Ой, Наталко, примічаю я...

— І що ж ви, мамцю, примічаєте? — з несподіваною злістю сказала Наталія, бгаючи в пальцях зелену спідницю.

— Не буде тобі добра, бачу... Заміж тобі треба.

— Годі!.. Побувала вже!..

Наталія пішла до себе в світлицю, швидко вдягнулась і повернулась на кухню вже вбрана — струнка, як дівчина, синювато-бліда, з невеселим рум'янцем.

— Йди сама, я ще не впоралась, — сказала мати.

Сховавши за обшлаг рукава хусточку, Наталія вийшла на ганок. Із Дону вітер доносив шерхит пливучої криги і прісний живодайний запах вогкості талої води. Притримуючи лівою рукою низ спідниці, обходячи перламутрову синь вуличних калюж, Наталія дійшла до церкви. Дорогою вона намагалась вернути собі свою колишню врівноваженість, думати про свято, але думки стрибали із одного на інше, настирливо повертались до цидулки на синьому клаптикові паперу, який був схований у неї на грудях, до тієї шасливої жінки, яка, певно, з неї милостиво насміхається і, може, навіть, жаліє...

Вона ввійшла в церковну огорожу. Дорогу їй заступили парубки. Обходячи їх, Наталія почувала:

— Чия це? Ти впізнав?

— Та ж це Наталія Коршунова.

— У неї, кажуть, грижа. Через це й чоловік її кинув.

— Бреши! Вона зі свекром, Пантелиєм кривим, злигалася.

— Ось воно що-о-о-о! Через те Григорій й утік із дому?

— А то чою ж? Вона й зараз...

Наталія, спотикаючись об нерівну кам'яну підлогу, підійшла до паперті. Вслід їй, ніби каменюку, упівголоса кинули брудне, образливе слово. Почувши, як над нею майже відверто насміхаються на паперті дівчата, Наталія попрямувала в другу хвіртку, і, як п'яна, хитаючись побігла додому. Тільки коли опинилася біля своїх воріт, перевела подих і ввійшла в подвір'я, плутаючись ногами в подолу, кусаючи розпухлі, вже скривавлені губи. Подвір'я залила, переливаючись, бузкова темрява, і в ній чорніли напіввідчинені двері сараю. Наталія збрала в одно рештки своїх сил, але добрела до тих дверей і мерщій переступила через поріг.

У сараї стояла суха прохолода, пахло ремінною зброєю та прілою соломною. Вона навпомашки, бездумно, нічого не розуміючи, тільки відчуваючи чорну тугу, що кігтями рвала сповнену ганьби й відчаю душу, пішла в закуток. Узавши в руки кісся, зняла з нього косу (все робила машинально, але упевнено) і, відкинувши назад голову, сильно і рішуче, з радістю шваркнула лезом поперек горла. Відчувши нестямний гарячий біль, вона впала, як підкошена, але усвідомлювала, що задумане не змогла довести до кінця; найшла в собі сили встати на четвереньки, а потім навколішки; кваллячись (дуже лякалась крові, що заливала їй груди), обриваючи тремтячими пальцями кнопки, навіщо розстібнула кофту. Однією рукою відвела тверду, як камінь, цицьку, а другою спрямувала в неї вістря коси. Навколішки доповзла до стіни, вперла в неї тупий кінець, той, що надівався на кісся, і, заламавши над закинutoю

головою руки, рішуче подалася грудьми вперед, а потім іще раз... Добре почула, а потім і відчула, як гидко, ніби качан капусти, хруснуло її тіло; нестерпний біль полум'ям швидко, хвилию пронизав груди, горло і дзенькаючими голками вразив вуха...

У курені скригнули двері. Луківна, мацаючи ногою сідці, спускалась із ганку на землю. Здалеку доносились розмірені удари дзвону. На Дону невгамовно скреготіли й сторчма неслись завбільшки з сажень крижини. Радісний, повноводний, розкутий Дон ніс в Азовське море свою крижану неволю.

XIX

Степан підійшов до Григорія і, схопившись рукою за стремено, щільно притулився до спітнілого Жеребця.

— Ну, здоров був, Григорію!

— Слава Богу.

— Що ж ти собі думаєш? Га?

— А що мені думати?

— Зманив чужу жінку і... користуєшся?

— Відпусти стремено.

— Ти не бійся... Я бити не збираюся.

— Я не боюсь, ти це облиши! — Григорій підвищив голос, вилиці вкрились рум'янцем.

— Зараз битись із тобою я не буду, немає бажання. Але ти, Грицько, запам'ятай собі: рано чи пізно, а я тебе вб'ю!

— Сліпий казав: побачимо.

— Ти гарно це запам'ятай. Допік ти мене!.. Вичистив моє життя, мов кнура. Ось глянь сюди, — Степан витягнув руки, перевернувши їх догори чорними долонями, — орю, а й сам не знаю, навіщо це роблю. Хіба мені одному багато треба? Я й так якось би перезимував. Та тільки нудьга мене точить... Дуже, Григорію, ти мене образив!..

— Ти мені не жалійся, не зрозумію. Ситий голодному не товариш...

— Це так, — згодився Степан, дивлячись знизу вверх прямо в обличчя Григорія, на якому раптом з'явилася звичайна хлоп'яча посмішка, від чого куточки його очей розійшлися на багато тонких зморшок. — Жаль мені, хлопче, тільки одне... Дуже жаль... Пам'ятаєш, як позаторік на Масницю билися ми навкулачки — лавна на лаву?

— Це коли?

— Та тоді, коли шаповала вбили. Коли парубки з жонатими бились, пам'ятаєш? Пам'ятаєш, як тебе наздоганяв? Слабкий ти був, проти мене — очерет зелений. Я й пожалів тоді тебе, бо коли б ударив утікаючого — надвоє перебив би! Ти біг шодуху, увесь напружений: вдарити

б тоді з відтяжкою під бік, — не жив би ти на світі!

— Не жалій, ше колись зйдемося.

Степан, ніби щось згадуючи, потер рукою чоло.

Пан повів Кремезного за повід, а Григорію гукнув:

— Рушай!

Усе так само тримаючись лівою рукою за стремено, Степан пішов поруч із Жеребцем. Григорій пильнував за кожним його рухом. Зверху він роздивлявся русяві, обвислі Степанові вуса, густу щетину давно не голеної бороди. На підборідді Степана висів лакований, у багатьох місцях потрісканий ремінець від кашкета. Сіре від бруду обличчя вкрили косі брудні потьоки, тому воно здавалось якимось невиразним і чужим. Григорій дивився на суперника і водночас наче з гори розглядав далекий, затягнутий мжичкою степ. Від сірої втоми і душевної пустоти Степанове лице геть змарніло. Нічого більше не сказавши, він відстав. Григорій продовжив повільно їхати.

— Стривай. А як же... Аксенія, вона як?

Григорій, збиваючи батоном із підшви чобота налипле болото, відповів:

— Та нічого.

Спинивши Жеребця, він оглянувся назад. Степан стояв, широко розставивши ноги, кусаючи вищиреними зубами бур'янину. Григорію стало невимовно його жаль, але цю жалість тут же змінило почуття ревності; повертаючись на скрипучій подушці сідла, гукнув:

— Вона за тобою не сохне, так що не переживай!

— Справді?

Григорій хльоснув Жеребця батоном поміж вух і, нічого не відповівши, поскакав геть...

XX

На шостому місяці, коли приховувати вагітність вже стало важко, Аксенія призналась про неї Григорію. Вона довго все приховувала, боялась, що Григорій може не повірити в те, що це його дитину вона носить під серцем. Часом її охоплювали туга та страх, від чого вона аж змарніла, але продовжувала чогось зволікати.

Навіть у перші місяці її нудило від одного вигляду м'яса, але Григорій цьому не надавав значення, бо коли й звертав увагу, то не розпитував жінку про причину такого стану.

Розмова відбулася ввечері. Аксенія з хвилюванням про все повідомила і стала допитливо вдивлятися в обличчя Григорія, але ніяких змін не помітила, він, відвернувшись до вікна, досадливо покашлював.

— Чого ж ти досі мовчала?

— Гриша, я боялася... думала, що ти покинеш...

Постукуючи пальцями по бильцю ліжка, Григорій спитав:

— Скоро?

— Гадаю, на Спаса...

— Дитина — Степанова?

— Твоя.

— Яц це?

— Вирахуй сам... Із порубки це...

— Ти, Ксеню, не бреш! Хай і від Степана, куди тепер діватися? Я по совісті питаю.

Аксенія сидла на лавці, з очей капали пекучі сльози, вона давилась гарячим шепотом.

— Я ж прожила з ним кілька років — і нічого!.. Сам подумай!.. Я здорова жінка була... Отже, тільки від тебе понесла, а ти...

Розмову про це Григорій більше не заводив. Тільки в його ставленні до Аксенії з'явилось щось нове, відчувались якась настороженість, навіть відчуженість, а на додачу — глумлива жалість. Аксенія замкнулась у собі, не випрошувала співчуття. За літо вона споганіла, але вагітність не псувала її ставну постать: загальна повнота приховувала округлий живіт, а трохи схудле обличчя по-новому прикрашав теплий, ще більш лагідний погляд очей. Справлятися з обов'язками чорної куховарки їй було під силу. До того ж цього літа людей найняли менше, то ї їжі готувалось небагато.

Зі старечою, трохи вередливою прихильністю ставився до Аксенії дід Сашко. Вона теж турбувалась про нього, як донька: прала білизну, латала сорочки, за обідом підсовувала шматок м'якший та смачніший, тому не дивно, що у відповідь на це дід Сашко, упоравшись із кіньми, то приносив на кухню води, то товк зварену свиням картоплю, охоче догоджав, ще й при цьому пританцьовував, розкинувши руки і виширивши голі ясна.

— Ти мене пожаліла, а я в боргу не залишусь! Я тобі, Ксеню, хоч із душі скляночку дістану. Бо ж без бабського догляду пропадав! Воші загризали! Що тобі треба буде — ти тільки скажи.

Григорій, уникнувши завдяки клопотанню Євгенія Миколайовича табірних зборів, то косив у полі, то, коли треба було, часом возив старого пана до станиці, а в інший час відправлявся із ним на полювання, на стрепетів, або їздили з підгоном на дрохв. Безтурботне сите життя зіпсувало його. Він зледащів, потовстішав, став виглядати старшим за свої літа. Одне не давало йому спокою — майбутня служба. Він не мав ні коня, ні спорядження, а на батька була мала надія. Отримуючи за себе й Аксенію платню, Григорій жалів витратити із них навіть собі на тютюн, розраховуючи на ці заощадження, щоб, не кланяючись батькові, купити коня. Пан теж

давав зрозуміти на можливу підтримку з його боку.

Його впевненість, що на батька нічого сподіватись, незабаром одержала своє підтвердження. В кінці червня приїхав його відвідати брат Петро і, між іншим, обмовився, що батько, як і раніше, на Григорія сердитий і якимось казав, що не стане справляти йому стройового коня; нехай, мовляв, послужить у місцевій команді.

— Ну, це він нехай не дуріє. На службу піду зі своїм (Григорій з притиском мовив це слово) конем.

— Де ж ти його візьмеш? Витанцюєш? — жуючи вуса, посміхнувся Петро.

— Може, й витанцюю... А ще краще — випрошу, чи й украду.

— Молодець!

— Платню зберу й куплю, — вже серйозно сказав Григорій.

Сиділи на ганку, Петро цікавився роботою, які харчі та яке утримання, після кожної відповіді притакував, не забуваючи тримати в роті весь жований кінець вуса. І, про все вивідавши, на прощання Григорію сказав:

— Повертайся ти краще додому, нема чого кирпу гнути. Думаєш, вганяєшся за довгим карбованцем?

— Я за ним не ганяюсь.

— Збираєшся зі своєю жити?

— Із котрою це?

— Із цією.

— Поки що збираюсь, а що?

— Так, ради цікавості спитав.

Григорій пішов його провести. Наостаннє спитав:

— Як там удома?

Петро, від'язуючи від бильців ганку коня, посміхнувся:

— У тебе домів, як у зайця теремів. Нічого, живемо помаленьку. Мати — вона за тобою скупає. А сіна тепер гарно нагребли, три копиці вивершили.

Григорій схвильовано розглядав стару клаповуху кобилу, на якій приїхав Петро.

— Не жеребилась?

— Ні, ялова виявилась. Гніда, та, котру в Христоні виміняли, — та ожеребилась.

— Що привела?

— Жеребця, брат. Там жеребець — ціни не складеш! На ногах високий, копитця правильні і груди гарні. Добрячий кінь буде.

Григорій зітхнув.

— Сумую, Петро, за хутором. І за Доном скучив, бо тут води текучої не побачиш. Нудне місце!

— Приїжджай відвідати, — крехтів Петро, навалюючись животом на гострий хребет коня і заносючи ліву ногу.

— Колись зберуся...

— Ну, прощай!

— Щасливо!

Петро вже виїхав із двору, та, щось згадавши, гукнув до Григорія, який продовжував стояти на ганку:

— Про Наталію... Геть забудь... біда яка з нею...

Вітер шулікою носився подвір'ям, тому Григорій із-за нього не розчув кінець фрази, а за Петром на коні вже піднялась шовкова курава. Так і не здогадавшись, що ж йому хотів сказати брат, Григорій махнув рукою і пішов у стайню.

Літо випало засушливе. Рідко йшли дощі, і хліб дозрів рано. Ледве впорались із житом, як підоспів ячмінь, уже жовтів, схиляючи долу чупряве колосся. Григорій, а також ще чотири приїшлих чоловіки, які найнялись із поденною оплатою, виїхали косити.

Аксенія рано впоралась і стала просити Григорія взяти її з собою.

— Сиділа б ти вдома, хіба така потреба, чи що? — відмовляв її Григорій, але Аксенія наполягала на своєму і, нашвидкуруч залпнувшись, вибігла за ворота, щоб наздогнати воза, в якому їхали люди.

Те, чого Аксенія чекала з радісним сумом і нетерпінням, те, із-за чого приховано хвилювався Григорій, — сталося на косовиці. Арсенія гребла траву, і в цей час відчула певні ознаки, швидко кинула граблі і лягла під копицею. Незабаром почалися пологи. Стискуючи зубами зчорнілий язик, Аксенія лежала, боячись нагадувати про себе. Неподалік робила круги косарка, сидячи на ній, іздові поганяли коней. Молодий наймит, який виділявся гнилуватим носом і рясними зморшками на жовтому, ніби витесаному із дерева обличчі, порівнявшись з копицею, де лежала Аксенія, глузував:

— Гей, ти, тобі що — припекло в невідходяще місце? Вставай, бо розтанеш!

Змінившись біля косарки, Григорій підійшов до неї:

— Ти чого?

Скрививши неслухняні губи, Аксенія хрипко сказала:

— Починається...

— Казав же — не їдь, дурепо отака! Ну, що тепер робити?

— Не гнівайся, Гришо... Ой! Ой!.. Гришо, запрягай! Додому... Ну, як я тут буду? Тут же козаки... — часто стогнала Аксенія, стиснута залізним обручем болю.

Григорій побіг за конем, який пасся в долині. Поки запряг і поки під'їхав — Аксенія відповзла вбік, стояла тепер рачки, уткнувши голову в сніп порохнявого ячменю, випльовуючи колючі колоски, які вона жувала, щоб вгамувати свої муки. Очі її набрякли і стали зовсім чужими, вони з розпачем дивилися на Григорія, а коли той наблизився, вже голосно застогнала,

стискуючи зубами зібганий фартух — вона дуже соромилась, щоб люди в полі часом не почули її потворний, ніби звірячий крик.

Григорій відніс її на підводу, погнав коня до маетки.

— Ой, не жени!.. Ой, вмираю!.. Трясе-е-е-е!.. — кричала Аксенія якимось грубим голосом, качаючи по дну воза розкуйовджену голову.

Григорій мовчки шмагав коня батоном, змахував над головою віжками, не оглядаючись назад, звідки хвиля за хвилею пливло хрипке болісне голосіння.

Стиснувши долонями свої щоки, Аксенія дико водила широко розплющеними божевільними очима, її на возі, що нісся по розбитій, некатаній дорозі, часто підкидало. Кінь ішов чвалом, перед очима в Григорія плавно погойдувалась дуга, закриваючи собою завислу в небі, сліпучо-білу, гранчасту, як кришталь, хмару. Аксенія на мить припинила своє безупинне завивання. Колеса торохкотіли, в задку воза глухо билася об дошки знесилена голова Аксенії. Григорій не відразу зрозумів, чому стало так тихо, а коли отямився і оглянувся назад, то побачив, що Аксенія зі спотвореним обличчям лежала, щільно притиснувшись щокою до полудрабка, широко відкривши рот, як викинута на берег риба. З чола в запалі очиці стікали струмки поту. Підвівши їй голову, Григорій підклав під неї свій зім'ятий кашкет. Дивлячись убік, Аксенія твердо сказала:

— Я, Гришо, вмираю. Ну... ось і все!

Григорій здригнувся. Раптовий холодок пройняв його тіло, швидко віддався аж у пальцях спітнілих ніг. Вражений тим, що відбувалось, він старанно підбирав слова, щоб якимось підбадьорити, виказати їй своє співчуття, але потрібні слова не знаходилися; нарешті із його вуст, зведених черствим корчем, вихопилось:

— Брешеш, дурна!.. — метнув головою і, переламуючись надвое, низько нагнувся над Аксенією, щоб вирівняти її незграбно підвернуту ногу. — Ксеню, горличка моя!..

Біль, який хвилину тому відпустив Аксенію, знову пронизав її, але тепер він був удесятеро сильніший. Відчуваючи, як внизу живота щось відділяється, вигинаючись дугою, Аксенія відчайдушно продовжувала голосити, і цей все наростаючий крик боляче ранив Григорія. Не тямлячи себе, він гнав і гнав коня.

— А-а-а-й-й!.. Ги-и-и-и-к!... — хрипіла і скиглила Аксенія.

За тарахкотінням коліс до Григорія ледве долинав її протяжно-благальний голос:

— Гри-и-шо-о-о!

Він натягнув віжки і оглянувся: Аксенія, розкинувши руки, лежала, підпливаючи кров'ю, в неї поміж ніг, під заголеною спідницею, в червоно-білому місиві, щось живе ворухнулося,

а потім ще й писнуло... Очманілий, Григорій, скочивши з воза, плутано, ніби стриножений, ступив до задка. Вуста Аксенії від жару спеклися, і він швидше здогадався, ніж розібрав її слова:

— Пу-по-ви-ну пе-ре-гри-зи!.. Пе-ре-в'язи ниткою... Від сороч-ки...

Тремтячими пальцями Григорій вирвав із рукава своєї бязевої сорочки пучок ниток і, заплющивши до болю очі, перегриз пуповину і нитками міцно перев'язав закривавлений відросток.

XXI

Ягідне — маєток Листницького — наростом всівся на широкому суходолі. Вітер попеременно дув то з півдня, то з півночі; із синюватого, трохи світлого неба визирав жовтий краєць сонця; осінь, наступаючи на поділ літу, шаруділа опалим листям, морози взимку лютували, все замітало снігом. У таку пору Ягідне шулилось у змертвілій нудьзі, однакові, як близнята, дні тягнулись за днями, перекочуючись через високі тини, що відгородили маєток від цілого світу.

Подвір'я буденно заповнювали чорні качки-шептухи, які носили навколо очей червоні обідки, що нагадували собою окуляри; ніби бісерні дошові краплі розбігались в усібіч цесарки, на покрівлі стайні утробним котячим голосом нявкали зозулясті пави. Старий генерал дуже любив розмаїте пташине царство, навіть тримав підстреленого журавля, до того ж той у листопаді місяці глибоко чіпав струни людських сердець, видаючи свій мідноголосий тужний крик, відгукуючись на далеке курликання журавлів, які могли вільно летіти у вирій. А цей журавель не спроможний був піднятися в небо, бо його перебите крило висіло нерухомо. Генерал, спотерігаючи із вікна за журавлем, як той, нахиливши голову, підстрибує, намагаючись відштовхнутися від землі, сміявся, широко розкривав рот, над яким дашком звисали сірі вуса, і тоді в білому порожньому залі довго лунав його басовитий сміх, коливаючись тютюною хмарою.

Веніамін так само високо носив свою плюшеву голову, трусив драглистими стегнами і, влаштувавшись у передпокої, цілими днями до запаморочення грав сам із собою в дурня. Тихон, як і раніше, ревнував свою рябу коханку до Сашка, наймитів, Григорія, до пана і навіть до журавля, якому Ликера віддавала надлишки удовиної ніжності. Дід Сашко час від часу напивався і тоді йшов під панські вікна випрошувати свій двогривенний.

За довгий час сталися тільки дві події, що сколихнули запліснявіле й сонне до одуріння життя: це, коли Аксенія народила дитя, та

пропав племінний гусак. До дівчинки, яку народила на світ Аксенія, швидко звикли, а за гусак-ом й слід пропав, тільки в ярку за левадою знайшли сліди пир'я (видно, лисиця нашкодила), і заспокоїлись.

Прокинувшись уранці, пан найперше кликав Веніаміна.

— Чи снилось тобі що-небудь?

— Аякже, бачив дуже дивний сон.

— Розкажуй, — коротко велів пан, розми-наючи пальцями цигарку.

І Веніамін починав переказувати своє сновидіння. Коли ж сон виявлявся пісним, або страшним, пан з цього вивдився.

— От, дурень, бидло! Дурневі й сні дурні сняться.

Веніаміну доводилось оповідати так, щоб сні веселили, викликали інтерес. Одне йому зав-ажало: робити це щоразу не вдавалося, так що змушений був наперед складати вразливі сні, а щоб краще видумувалось, сідав на скриню, брав карти і ляскав ними по килиму, так що ті карти давно вже розпухли, замацались й стали такими ж лискучими, як і цюки самого гравця. Вступивши очі в одну точку, він вигадував собі сон, — дійшло навіть до того, що наяву сні йому перестали привиджуватися зовсім. Прокинувшись, він довго від цього страждав, намагався хоть щось згадати, але в пам'яті не зберігалось нічого, окрім пустої темряви, такої глибокої й рівної, ніби вистругана дошка, так що не тільки якихось подій, жодного обличчя не запам'ята-лось.

Коли нехитрі вигадані історії у Веніаміна закінчувалися, то пан, коли ловив оповідача на повторях, починав сваритися.

— Ти мені, паскуднику, в четвер цей сон про коня вже розказував! Що ж це ти, дідько тебе візьми?!

— Знову, Миколо Олексійовичу, приснився. Свята правда, другий раз приснився, — не розгубившись, пояснював Веніамін.

У грудні Григорія прикажчиком викликали у Вешенську, в станичну управу. Там він отримав сто карбованців на коня і розпорядження, щоб на другий день Різдва їхав на збірний пункт у слободу Маньково.

Із станиці Григорій повернувся сумний; до Різдва вже близько, а він ще зовсім не готовий. Коня купив у хуторі Обривському за сто сорок карбованців: віддав одержані в казні гроші, а також сімейні заощадження. Ціну складати ходив із дідом Сашком, так що коня вибрали підходящого: шестилітка гнідої масті, вислоза-дого; правда, він мав один прихований гандж. Але дід Сашко пошкріб пальцями бороду і сказав:

— Дешевше не знайдеш, а начальство не до-тямає. Хисту в них не вистачить.

Назад Григорій повертався верхи на купле-ному коні, пробував його в ході, й пускав риссю.

А за тиждень до Різдва в Ягідне приїхав сам Пантелій Прокопійович. У двір не став заїжджа-ти, а прив'язав запряжену в сани кобилу до тину і пошкунтильгав до челядні, здираючи бурульки з борода, що чорним бруском лежала на комірї кожуха. Григорій навіть розгубився, роздивившись через вікно, що до них завітав батько..

— Отакої!.. Це ж батько!..

Аксенія кинулась до коліски, навіщося по-чала вкутувати дитину.

Поки Пантелій Прокопійович влізав у кім-нату, то напустив холоду; скинувши з голови тривух, він перехрестився на образ і обвів стіни повільним поглядом.

— Здорові були!

— Здрастуй, тату, — підводячись із лавки, відповів на привітання Григорій і, ступивши крок, зупинився посеред кімнати.

Пантелій Прокопійович сунув Григорію змерзлу руку і присів на край ослона, запнув поли кожуха і обвів поглядом Аксенію, яка принишкла біля коліски.

— Збираєшся на службу?

— Авжеж.

Пантелій Прокопійович замовк, настороже-но й довго розглядав Григорія.

— Роздягайся, тату, певне, намерзся?

— Нічого. Терпиться.

— Самовар поставимо.

— Спасибоньки, — зчищаючи нігтем із ко-жуха давнішню брудну пляму, сказав: — Там привіз тобі справу: дві шинелі, сідло, шаровари. Все там. Сходи заברי.

Григорій без шапки вийшов на двір і забрав із саней два клунки.

— Коли виступати? — піднімаючись, поці-кавився Пантелій Прокопійович.

— На другий день Різдва. Ти що ж, тату, вже їдеш?

— Поспішаю, треба раніше повернутись.

Він попрощався з Григорієм, так само про-сто обвів поглядом Аксенію і пішов до дверей. Вже тримаючись за клямку, один раз стрельнув очима в коліску і сказав:

— Мати веліла поклон передати, на ноги хворіє, — і, зробивши паузу, натужно, ніби під-німав щось важке, додав: — Поїду проведу тебе в Манькову. Ти готуйся.

Вийшов, ховаючи руки в тепло плетених ру-кавиць. Від пережитого приниження Аксенія зблідла, але мовчала. Григорій міряв кроки, ніби хотів будь-що наступити на одну скрипучу мос-тину, і скоса поглядав на неї.

У перший день Різдва Григорій возив Лист-ницького у Вешенську.

Пан вистояв обідню, поснідав у своєї двою-рідної сестри — поміщиці — і звелів запрягати.

Григорій, який не до кінця висьорбав миску жирних, із свининою, щів, встав і відправився в конюшню. В легкі міські санки запрягали Шибая — сірого, в яблуках, орловського рисака.

Повиснувши на повіді, Григорій вивів його з конюшні і швидко запряг.

Вітер сіяв крихкий, колючий сніг, подвір'ям із шипінням гуляла срібляста поземка. На деревах, що росли за палісадником, — ніжний торочкуватий іній. Вітер струшував його, і, падаючи вниз, він весь розсипався, граючи на сонці райдужними, казково багатими барвами. На дахові будинку, біля закуреного димаря, з якого косо валував дим, торохкотіли змерзлі галки. Почувши скрип кроків, вони злякано стрепенулись, закружляли над будинком, як сизе клоччя, і полетіли на захід, у напрямку церкви, їх було добре видно на тлі фіолетового ранішнього неба.

— Скажи, що подано! — гукнув Григорій служці, яка вибігла на ганок.

Вийшовши з будинку, пан заховав вуса в комір енотової шуби. Григорій вкутає йому ноги, пристебнув вовчу, обшиту оксамитом, повсть.

— Погрій його, — пан очима вказав на рисака.

Відкидаючись на козлах назад і водночас стримуючи напруженими руками неспокійні віжки, Григорій стурбовано поглядав, щоб не наїхати на розкати, бо пам'ятав, як після першого снігу не догледів і сани хилитнуло. За те пан ткнув його в потилицю не по-старечому дужим кулаком. Тільки тоді, коли переїхали міст і опинились на Дону, тільки тоді Григорій попустив віжки і став терти рукавицею обвітрені щоки.

До Ягідного домчали за дві години. Пан усю дорогу мовчав, зрідка зігнутих пальцем стукав Григорія в спину: — Зупини! — і робив цигарку, підставляючи вітрові спину. Коли спустились із гори в маєток, пан запитав:

— Завтра рано?

Григорій повернувся боком, ледве розтулив замерзлі губи.

— Рано, — замість «рано» вирвалось у нього. — Від холоду язик задерев'янів і ніби розпук, чіплявся за підковку зубів, тому слова звучали трохи гаркаво.

— Гроші всі одержав?

— Так точно.

— За жінку не турбуйся, житиме й далі. Служи справно. Дід твій був добрим козаком, щоб і ти, — панський голос зазвучав глухіше (ховаючись від вітру, він сховався обличчям у комір), — щоб і ти був гідний свого діда й батька. Це ж твій батько на Імператорському огляді в 1883 році одержав перший приз за джигітовку?

— Так точно, мій батько.

— Отож-бо! — суворо, ніби з погрозою, закінчив пан і повністю сховав у хутро своє обличчя.

Передавши із рук в руки дідові Сашкові рисака, Григорій пішов до себе.

— Батько твій приїхав! — крикнув навздогінці йому старий, попоною накриваючи рисака.

Пантелій Прокопійович сидів за столом, доїдав холодець. «Напідпитку», — оцінивши розморене батьківське лице, подумав Григорій.

— Приїхав, служивий?

— Замерз увесь, — ляскав руками Григорій. — Розв'яжи башлик, пальці не звезду, — попросив Аксенію.

— Перепало тобі, вітер прямо в пику, — бубонів батько, під час їжі його вуха й борода ворухнулись.

Цього разу він був лагідніший, навіть коротко, як хазяїн, звелів Аксенії:

— Уріж ще хлібця, не скупись.

Вставши із-за столу і збираючись вийти перекурити, старий, ніби ненароком, двічі погойддав коліску, а потім просунув під занавіску бороду і спитав:

— Козак?

— Дівчина, — замість Григорія відповіла Аксенія і, побачивши, що на обличчі діда виступило і навіть застряло в його бороді незадоволення, поспішили додати: — Як намальована, вся в Гришу.

Пантелій Прокопійович діловито роздивився чорняву дитячу голівку, що стирчала з-під купи ганчір'я, і не без погорди згодився:

— Наша кров... Ек-гм... Бачиш ти!..

— Ти, тату, на чому приїхав? — спитав Григорій.

— Із дишлем. На кобилці та на Петровому.

— Їхав би однією, а мого припрягли б.

— Не треба, хай порожній іде. А кінь — справний.

— Уже бачив?

— Та трохи глянув.

Говорили про всячину, але всіх хвилювало і об'єднувало одне. Аксенія участі в розмові не брала, а понуро сиділа на ліжку. Тверді переповнені груди розкривали комірець її кофти. Після народження дитини вона помітно погладшала, в усій її постаті з'явилося щось нове, й видавало її впевненість і щастя.

Спати вклялися пізно. Аксенія, пригортаючись до Григорія, мочила його сорочку розсолем своїх сліз і молоком, що само піділось із переповнених грудей.

— Помру від туги... Як я буду сама?

— Нічого, — так само пошепки відповідав Григорій.

— Ночі довгі... дитина не спить... Зсохнусь за тобою... Подумай, Гришо, — цілих чотири роки!

— За старих часів, кажуть, двадцять п'ять служили.

— Що мені ті старі часи...

— Ну, годі!

— Хай вона пропаде твоя служба, — розлучниця!

— Прийду у відпустку.

— У відпустку, — зі стогоном луною повторювала Аксенія, схлипуючи і сякаючись у сорочку, — поки прийдеш, у Доні багато води стече...

— Не скигли... Як дощ восени, так і ти, один — та добрий.

— Тебе б у мою шкуру!

Гриша заснув тільки на світанку. Аксенія погодувала дитину і, обіпершись на руки, не кліпаючи, вливалась у ледве видимі обриси Грицьового обличчя, — прощалася. Згадалась та ніч, коли у своїй світлиці вона умовляла його йти на Кубань; все тепер було точнісінько так само, тільки тоді за вікном світив місяць, затопивши подвір'я жовтуватою повінню. Було так само, ось тільки Григорій теперечки був таким, і не таким. За його плечима тепер стелилась довга втоптана стежка, бо ж минули не дні, а місяці...

Григорій повернувся набік, виразно мовив:

— На хуторі Ольшанському... — і замовк.

Аксенія намагалась заснути, але думки розвіювали сон, мов вітер копицю сіна. Вона до самого ранку думала над цією фразою, намагалась розгадати, щоб могли значити ці слова... Пантелій Прокопійович прокинувся, як тільки перше світло забриніло на затягнутих інеєм вікнах.

— Григорію, вставай, розвиднюється.

Аксенія, зіп'явшись на коліна, натягнула спідницю і, зітхаючи, довго шукала сірники.

Поки снідали та складалися — зовсім розвиднілося. Синіми бризками переливалась вранішня зоря. Чітко, наче врізаний у сніг, проступав зубчатий тин і, затуляючи собою ніжне марево бузкового неба, неподалік темнів верх конюшні.

Пантелій Прокопійович пішов запрягати. Григорій відірвав від себе Аксенію, яка до нестями його цілувала, бо ще треба було попрощатись із дідом Сашком та іншими.

Закутавши дитину, Аксенія теж вийшла його проводити.

Григорій губами торкнувся вогкого лобика доньки і підійшов до коня.

— Сідай в сани! — рушаючи, крикнув батько.

— Ні, я верхи.

Григорій навмисно робив все повільно — затягував попругу, сідав на коня і розпугував повід. Аксенія, обіпершись пальцями на його ногу, часто повторювала:

— Гришо, почекай... Щось хотіла тобі сказати... — і розгублено згадувала, вся морщилась і тремтіла.

— Ну, прощай! Дитину гляди... поїду, бо батько вже далеко...

— Стривай, ріднесенький!.. — Аксенія лівою рукою хапала холодне стремено, а правою притискувала до себе загорнену в полу дитину; дивилась і не могла надивитись, і не вистачало вільної руки, щоб витерти їй сльози, що текли з широко розплющених і нерухомих очей.

На ганку з'явився Веніамін.

— Григорій, пан тебе кличе.

У відповідь Григорій вилаявся, змахнув бато-гом і помчав услід за батьком. Аксенія бігла за ним, на подвір'ї їй часто траплялись замети, і вона грузла в них, незграбно підкидала взуті у валянки ноги.

Григорій наздогнав батька аж на греблі. Набрив духу і оглянувся: Аксенія стояла біля воріт, пригортаючи до грудей закутану в полу дитину, вітер метеляв на її плечах кінці червоної шалевої хустки.

Григорій зрівнявся з саннями батька. Поїхали разом.

Пантелій Прокопійович, повернувшись до коней спиною, спитав:

— Значить, із жінкою не думаєш жити?

— Все минулося... нема чого гуторити...

— Не думаєш, значить?

— Виходить, — ні.

— Чув, що вона на себе руки накладала?

— Чув.

— Хто сказав?

— Коли возив пана в станицю, то стрічався там із нашими хуторськими.

— А як же Бог?

— Тату, при чому тут... що з воза впало, те пропало.

— Ти мені чорта за хвіст не тягни. Я з тобою по-людськи говорю, — Пантелій Прокопійович починав злитися, бо перейшов на скоромовку.

— У мене ж дитина, про що гуторити? Тепер заново не склеїти.

— Ти подумай... чи не чуже годуєш?

Батько зачепив незагоєну болячку, після його слів Григорій навіть зблід. Коли народилася дитина, Григорій тепер увесь час мучився підозрою, яку він приховував не тільки від Аксенії, а й від самого себе. Вночі, коли Аксенія спала, він часто навшипінках крався до коліски і подовгу розглядав немовля, намагаючись розглядіти в рожево-смаглявому личикові своє, кровне, але щоразу, як і вперше, сумнів не розвіювався, бо Степан теж був темно-русявим, майже чорним, тож як дізнатися, чию кров жене маленьке серце по блакитній мережі жил, що просвічуються крізь шкіру? Часом йому здавалось, що дочка справді схожа на нього, а іноді ж вона до болю нагадувала Степана. Ніяких особливих почуттів у Григорія до неї не з'являлося, хіба що пік сором за ті хвилини переживань,

коли віз Аксенію зі степу, а вона корчилася у пологах. Правда, одного разу, коли Аксенія на кухні готувала людям, він узяв із колиски дочку на руки і, міняючи мокру пелюшку, раптом відчув, як його щось гостро кольнуло і схвилювало: тоді він крадькома нахилився і стиснув зубами вигнутий на носі червоний палець.

Батько безжалісно торкнувся тої невігійної рани, і Григорій, склавши на лусці долоні, глухо відповів:

— Чиє б воно не було, а дитину не кину.

Пантелій Прокопійович, не дивлячись на коней, замахнувся на них батою.

— У Наталії відтоді кепське діло... Голову скривило, наче параліч її схопив. Якусь жилу перерізала, ось шию й перекосило.

Він змовк. Полозки зі скрипом розгрібали сніг, чути було, як, підсікаючись, гупотить підковами Гришин кінь.

— А тепер вона як? — спитав Григорій, старанно видираючи з кінської гриви зіпрілий рел'ях.

— Нібито вичуняла. Сім місяців лежала. На Трійцю ледве душу не віддала. Батюшка Панкратій соборував... А потім почала видужувати. Стала почувати себе краще і краще, і навіть зовсім піднялась. Косою штрикнула під серце, а рука, мабуть, схибала, коса й пройшла мимо. А інакше б кінець.

— Давай з гори, — махнув Григорій батою і, піднявшись на стременах, випередив батька, від чого в батькові сани з-під копит полетіли грудки снігу.

— Наталію ми прийемо! — кричав навздогінці йому Пантелій Прокопійович. — Не хоче баба жити у своїх. Недавно зустрів її, сказав, щоб переходила до нас.

Григорій на це нічого не відповів. До першого хутора бігли мовчки і Пантелій Прокопійович теж такої розмови більше не зачинав.

За перший день подолали верст сімдесят. Тільки на другий, коли в домівках уже засвітили, в'їхали в слободу Меньково.

— А в якому кварталі вешенські? — поцікавився Пантелій Прокопійович у першого стрічного.

— Рухайтесь великою вулицею.

На квартирі, куди їх направили на постій, вже влаштувались п'ятеро призовників із проводжаючими їх батьками.

— Із яких хуторів? — перепитав Пантелій Прокопійович, заводячи під повітку коней.

— Із Чиру, — басом відповіли з темряви.

— А з хуторів?

— Є з Каргіна, з Наполова є, Лиховидова, а ви звідкіля?

— Із Кукуя, — засміявся Григорій, розсупонуючи коня і мацаючи ту спітнілу частину кінської спини, де сиділо сідло.

Уранці станичний отаман Вешенської станиці Дударев привів вешенців на лікарську комісію. Григорій зустрівся зі своїми хуторськими хлопцями-однолітками; на високому світлолгідному коневі, з новісінським чепурним сідлом, із гарним нагрудником і набраною вуздечкою ще спозаранку до колодязя промчав Митько Коршунов; побачивши Григорія, що якраз стояв коло воріт, та так проскакав мимо, що навіть не привітався, лівою рукою притримуючи зсунутий на потилицю кашкет.

У волосній управі, у холодній кімнаті по черзі роздягались. Повсюди снували військові писарі й помічник пристава; в коротких лакованих чобітках дріботів ад'ютант окружного отамана; його перстень із чорним камінчиком і рожеві припухлі білки гарних чорних очей добре відтіняли білизну шкіри і аксельбантів. Із кімнати долітали уривки розмов між собою лікарів.

— Шістдесят дев'ять.

— Павле Івановичу, дайте хімічного олівця, — зовсім поруч за дверима хрипів похмільний голос.

— Обсяг грудей...

— Так, так, — чітко виражена спадковість...

— Запишіть: сифіліс.

— Що ти рукою закриваєшся? Не дівка.

— О, яка статура...

— ...хуторі розсадник цієї недуги. Потрібні надзвичайні заходи. Я вже рапортував його превосходительству.

— Павле Івановичу, гляньте на цього суб'єкта. Яка статура, га!

— Та-а-ак...

Поруч із Григорієм роздягався високий рудуватий хлопець із хутора Чукаринського. В дверях з'явився писар, зібгавши на спині гімнастерку, чітко оголосив:

— Панфілов Севастьян, Мелехов Григорій.

— Швидше! — перелякано прошепотів сусід Григорія, червоніючи й вивертаючи панчошу.

Григорій увійшов, чуючи, як на спині виступають сироти. Його смагляве тіло потемніло, нагадувало собою колір мореного дуба. Він знітився, дивлячись на свої ноги, густо оброслі чорним волоссям. У кутку на вагах стояв голий кутастий парубок. Якийсь чоловік, на вигляд фельдшер, пересунувши мірку, крикнув:

— Чотири — десять. Злазь.

Від принизливої процедури огляду Григорій перехвилювався. Сивий, у білому халаті, лікар вислухав його слухавкою, другий, трохи молодший, розкривав повіки і дивився на язик, третій, у рогових окулярах, крутився ззаду, потираючи руки з закоченими до ліктів рукавами.

— На ваги.

Григорій став на рубцьовану холодну платформу.

— П'ять — шість з половиною, — клацнувши металеву гирею, доповів вагар.

— Що за чортівня, не дуже високий, а... — забубонів сивий лікар, за руку повертаючи Григорія кругом.

— Ди-и-вно! — заїкаючись, поперхнувся той другий, молодший.

— Скільки? — здивовано спитав один із сидівших за столом.

— П'ять пудів, шість з половиною фунтів, — не опускаючи зведені брови, відповів сивий лікар.

— У гвардію? — спитав окружний військовий пристав, нахилиючи до сусіда за столом свою чорну залізану голову.

— Морда бандитська... надто дикий!

— Слухай, повернись-но. Що це в тебе на спині? — спохопився офіцер у полковницьких погонах, нетерпляче постукуючи по столу пальцями.

Сивий лікар пробубнів щось незрозуміле, а Григорій, відвертаючись спиною до тих, які сиділи за столом, ледве стримуючи дрижання, що охопило його тіло, відповів:

— Весною ще застудився. Чиряки це.

Коли все обміряли, порадившись, чини за столом ухвалили:

— В армію.

— У дванадцятий полк, Мелехов. Чуєш?

Григорія відпустили. Йдучи до дверей, він почув, як хтось бридливо шепотів:

— Не мож-на-а. Уявіть, Государ побачить таку пику, що тоді? В нього одні очі...

— Переродок, із Сходу, напевне.

— До того ж тіло нечисте, чиряки...

Хуторяни, очікуючи своєї черги, обступили Григорія.

— Ну, як, Гришо?

— Куди?

— В Отаманський, мабуть?

— Скільки потягнув на вазі?

Стрибаючи на одній нозі, Григорій нарешті просунав у холошу ногу і крізь зуби процідив:

— Відчепіться, якого чорта вам треба? Куди? В дванадцятий полк.

— Коршунов Дмитро, Картін Іван, — висунув голову писар.

На ходу застібаючи кожушок, Григорій збіг із ганку. На майдані одні їхали верхи, а інші просто вели за повід коней.

З відлигою повіяло теплим вітром, дорога подекуди вже була оголена від снігу і парувала. Вулицю з гамом перебігали кури, в луговині, де брижала калюжа, вовтузились гуси. Їх рожеві лапки у воді здавалися червоно-жовтими, як підпалене морозом осіннє листя.

На післязавтра був призначений огляд коней. На майдані сновигали офіцери; розмахуючи полами шинелі, пройшли ветеринарний

лікар, фельдшер та конемір. Уздовж огорожі шикувалася довга шеренга різномастих коней. До поставленого серед майдану столика, де писар занотовував дані про огляд та обмір, від вагів ковзаючись, пробіг вешенський станичний отаман Дударєв, за ним прослідував, сердито хвицаючи ногами, військовий пристав, щось пояснюючи молодому сотникові.

У шерензі Григорій виявився 108-й, тоді й підвів коня до вагів. На кінському тілі обміряли всі ділянки, потім зважили, і кінь не встиг ще зійти з платформи, як ветеринарний лікар знову, з професійною владністю, взяв його за верхню губу, обстежив рот, з силою обмацав на грудях м'язи і, подібно павуку, перебираючи цупкими пальцями, приступив до огляду ніг.

Він обстежив колінні суглоби, вистукував сухожилля, перевірів кістки вище щіточок...

Коня він слухав і мавав довго і упереджено, та ось, нарешті, відійшов, змахнувши полами білого халату, розповсюджуючи довкола себе терпкий запах карболової кислоти.

Коня забракували. Те, на що сподівався дід Сашко, не здійснилося, у пронирливого лікаря вистачило «хисту» виявити той невидимий гандж, про який, власне, дід Сашко і натякав.

Розгублений Григорій порадився з батьком, і вже через півгодини, поза чергою, поставив на вагу Петрового коня. Лікар пропустив його майже без огляду.

Недалеко від ваги Григорій вибрав сушіше місце, де, розстеливши попону, виклав на неї своє спорядження; Пантелій Прокопійович тримав позаду коня, перемовляючись зі своїм ровесником, який теж проводжав сина.

Повз них у блідо-сірій шинелі й сріблястий каракулевій папасі рухався високий сивий генерал. Він трохи закидав перед себе ліву ногу, помахуючи при цьому вдягнуною в білу рукавичку рукою.

— Це — окружний отаман, — прошепотів Пантелій Прокопійович, штовхаючи ззаду Григорія.

— Мабуть, генерал?

— Генерал-майор Макеев. Суворий — до дурі!

За отаманом юрбою слідували офіцери, що прибули від полків та батарей. Один широкоплечий, дебелий підосавул, у формі артилериста, голосно розповідав товаришеві — високому красеню-офіцеру лейб-гвардії Отаманського полку:

— ...Що за чортівня! Естонське маленьке сільце, люди там здебільшого біляві і таким разючим контрастом ходить ця дівчина, але ж і вона не одна. Ми висуваємо різні здогади, а потім дізнаємось, що років двадцять тому, — офіцери поминули те місце, де Григорій розклав на попону свою козачу справу, тому він через вітер ледве розчув перемішані з офіцерським сміхом останні слова артилерійського підоса-

вула: — ...виявляється, що в цьому селі стояла-таки сотня вашого Отаманського полку.

Пробіг писар, він на ходу тремтячими, брудними від хімічних чорнил пальцями застібав гудзики сюртука, а вслід йому помічник окружного пристава роздратовано кричав:

— У трьох примірниках, сказано тобі! Будеш мати!

Григорій з цікавістю розглядав чужі обличчя офіцерів та чиновників. А на ньому спинив погляд своїх невеселих вологих очей ад'ютант, але тут же відвернувся, зустрівшись із чужим небайдужим поглядом; наздоганяючи його, майже риссю скавав старий сотник, він, напевне, був чимось схвильований, бо жовтими зубами покусував собі верхню губу. Григорій відзначив, що в сотника над рудою бровою тіпається, торкаючись віка, живчик.

У Григорія під ногами лежала ще зовсім нова попонка, на ній в ряд були розкладені: сідло з кованим, пофарбованим зеленим, ленчиком, із саквами і задніми сумками, дві шинелі, двоє шароварів, мундир, дві пари чобіт, білизна, фунт і 54 золотники сухарів, банка консервів, крупа й інші, в належній верхниковій кількості, харчі.

Із розкритих сумок виглядав круг — на чотири ноги — підків і вухналів, загорнених у масну ганчірку, шитвянка з двома голками та нитками, рушник.

Ще раз оглянувши своє майно, Григорій присів навпочіпки й витер рукавом забруднені краї в'ючних пряжок. Із другого краю майдану поволі рухалася комісія, яка перевіряла козаків, що струнко стояли біля своїх попон. Офіцери з отаманом уважно вивчали козацьке спорядження, підібравши поли світлих шинелей, присідали і рилися в торбах, розглядали шитвянки, на руках виважували торбинки з сухарями.

— Хлопці, гляньте, отой цибатий, — вказуючи на окружного військового пристава, казав хлопець, що стояв поруч із Григорієм, — риється, ніби пес відкопує тхорячу нору.

— Бач, бач, чортяка!.. Торбу вивертає!

— Мабуть, негаразд щось, не став би він просто так трусити.

— Це він, либонь, вухналі рахує?

— Ну, псюга!

Розмови потроху вщухли, бо комісія наближалась, до Григорія залишалось кілька чоловік. Окружний отаман ніс у лівій руці рукавицю, а правою рукою вимахував, не згинаючи її в лікті. Григорій весь підтягнувся, за спиною хвилювався, покашлював батько. Над майданом вітер розносив запах кінської сечі й талого снігу. Ніби з похмілля виглядало невеселе сонце.

Група офіцерів затрималась біля козака, що стояв поруч із Григорієм, але один за один пересувались до нього.

— Прізвище, ім'я?

— Мелехов Григорій.

Пристав підняв за хлястик шинель, понюхав підкладку, побіжно перерахував застібки; інший офіцер з погонами хорунжого, м'яв у пальцях добротні сукняні шаровари; третій, нахилившись так, що вітер закинув йому на спину поли шинелі, нишпорив у торбах. Пристав, мізинцем і великим пальцем, обережно, мов до гарячого, доторкнувся до ганчірки з вухналями, плямкаючи губами, порахував:

— Чому вухналів тільки двадцять три? Це що таке? — він сердито смикнув за край ганчірки.

— Ні, ваше благородіє, двадцять чотири.

— Я що, — сліпий?

Григорій поспіхом відгорнув краєчок, під який закотився двадцять четвертий вухналь, при цьому його кістляві чорні пальці злегка торкнулись білих, як цукор, пальців пристава. Той смикнув руку назад, ніби його щось вколело, гидливо витер її об полу сірої шинелі і, скривившись, надів рукавицю.

Коли Григорій це помітив, то, випростуючись, зловтішно всміхнувся. Погляди їх схрестилися, і тоді щоки пристава почервоніли, напружений голос зазвучав:

— Що за погляд? Як дивишся, козаче?.. — одна його шока, та, на якій над вилицею після гоління залишилась і тепер висохла вавка, зробилася геть буряковою. — Чому в'ючні пряжки не в порядку? Чому трензелі такі? Що це таке, питаю? Козак ти, чи мужицький личак?.. Де батько?

Пантелій Прокопійович, смикнувши коня за повід, зробив крок уперед і пристукнув кривою ногою.

— Службу забув?.. — присікався до нього пристава, який ще з самого ранку був не в гуморі через програш у преферанс.

Підійшов окружний отаман, і пристава трохи вгамувався. Отаман носком чобота злегка підняв подушку сідла, гикнув і перейшов далі. Останнім підійшов ешелонний офіцер із того полку, куди зарахували Григорія, все чемно перебрав, аж до вмісту шитвянки, і, задкуючи, відійшов, намагаючись закурити на вітрі.

А ще через день поїзд від станції Чертково вирушив у напрямку Ліски-Воронеж, тягнув за собою низку червоних вагонів із козаками, кіньми та фуражем.

В одному з таких вагонів, обіпершись на дошкату ясла, стояв Григорій. За нещільно зачиненими дверима проносилась чужа рівнинна земля, неподалік каруселлю котилось голубе й ніжне пасмо лісу.

Коні з хрумкотом жували сіно, переступали з ноги на ногу, не відчуваючи під собою твердої опори. У вагоні пахло степовим полином, кінським потом, весняною розталлю, а на далекому обрії миготіла лісова смуга — блакитна, таємнича і недосяжна, як вечірня згасаюча зоря.

Частина третя

I

У березні 1914 року, коли вже почало танути і дні довшали, Наталія з'явилась у свекрів. Пантелій Прокопійович якраз підлатував сизим, пухнастим і кучерявим хмизом похилений тин — бугай на ньому міряв свою силу. З дахів уже закапало, льодові бурульки сріблились, на карнизі зачорніли, ніби хтось розлив дьоготь, сліди колишніх потьоків. Ніби лагідне теля до відталого горбка тулилося руде, вже потепліле сонце, земля від цього пухнатіла, на крейдяних виступах, що залисинами збігали з наддонського пагорба, малахітом врунилась молода трава.

Змарніла й худа, Наталія підійшла до свекра ззаду і зупинилась, схиливши скалічену, перекошену шию.

— Здоровенькі були, тату!

— Наталочка? Добридень, люба, добридень! Ех, ти... — геть розгубився Пантелій Прокопійович. Хворостина, що він тримав, випала з рук на землю, розкрутилась і вирівнялась. — Ти чого ж це очей не показуєш? Ну, ходімо в курінь, стривай, мати так тобі зрадіє.

— Я, тату, прийшла... — Наталія кудись махнула рукою й відвернулась. — Якщо не прожене, то хотіла б залишитись у вас назавжди...

— Що ти, що ти, голубонько! Хіба ти нам чужа? Григорій ось недавно прописав у листі... Він, дівко, про тебе наказував довідатись.

Увійшли в курінь. Пантелій Прокопійович, покульгуючи, радісно метушився. Ільківна, пригортаючи Наталію, широко сплакнула, навіть сльози побігли, витираючись фартухом, вона тихцем прошепотіла:

— Дитинку б тобі... Вона б його присушила. Ну, сідай. Я зараз млинці вийму.

— Спаси вас Христос, мамо... Я ось... прийшла...

Із подвір'я в кухню вбігла розчервоніла Дуня і з розгону кинулась до Наталії, обхопила її за коліна.

— Безсоромниця! Геть забула про нас!..

— Сказилась, чи що — така кобила, — удавано нагримав на неї батько.

— Ой, яка ти вже велика... — приказувала Наталія, розводячи Дунині руки й заглядаючи їй в обличчя.

Тепер заговорили всі разом, то перебиваючи один одного, то раптом замовкали. Ільківна, підпираючи долонею щоку, в душі побивалася, бо їй було боляче бачити такою Наталію, зовсім не схожу на себе колишню.

— Назовсім до нас? — допитувалась Дуня, смикаючи Наталку за руки.

— Хто його знає...

— Отаке, рідна жінка, та де ж вона має жити! Залишайся! — вирішила Ільківна, частуючи невістку, підсовуючи на столі череп'яну миску, повну млинців.

Вернутися до свекора Наталія зважилась після довгих вагань. Батько її був проти, сварився й соромив за це, намагався відмовити, але після одужання вона почала уникати зустрічей з поглядами рідних, стала почувати себе в рідній колісній сім'ї майже чужою. Спроба самогубства віддалила її від родини. Пантелій Прокопійович не раз її кликав і після того, як вирядив Григорія на службу. Він твердо вирішив узяти її до себе й будь-що помирити з Григорієм.

Із того дня Наталія знову почала жити в Мелехових. Одарка зовні свого незадоволення нічим не виказувала; Петро привітно родався, а коли Одарка часом й поглядала косо, то переважувало це те, що до Наталії тепло й прихильно ставилася Дуня, її жаліли старі батьки.

Наступного дня, як тільки Наталія перебралась до Мелехових, Пантелій Прокопійович звелів Дуні написати Григорію листа.

«Здрастуй, дорогий наш сине Григорію Пантелійовичу.

Шлемо ми тобі низенький уклін і від всього батьківського серця з матір'ю твоєю Василиною Ільківною батьківське благословення. Кланяється тобі брат Петро Пантелійович із дружиною Дарією Матвіївною і бажає тобі здоров'я та щастя, іще кланяється тобі сестра Євдокія і всі домашні. Листа твого, писаного в лютому п'ятого числа, ми одержали і сердечно дякуємо за нього.

А якщо, ти писав, кінь підсікається, то заливай йому смальцем із свинячого здору, ти знаєш як, і на задні не підковуй, коли не слизько, або, так би мовити, ожеледиці. Дружина твоя Наталія Миронівна живе в нас й перебуває в здоров'ї і благополуччі.

Мати тобі висилає сушених вишень і сала та інших гостинців. Ми всі живі й здорові, а дитина Одарчина вмерла, про що сповіщаємо. Недавно перекивали з Петром хліви і він тобі наказує коня глядіти і берегти. Корови розтелилися,

стара кобила зачала, вим'я росте і видно, як лоша в неї в череві б'ється. Спарували її з станичної стайні жеребцем на кличку «Донець». Через п'ять тижнів сподіваємося. Ми раді за твою службу і що начальство хвалить тебе. Ти служи, як належить. За царем служба не пропаде. А Наталія теперечки у нас буде жити і ти про це подумай. А ще біда, на Масниці звір зарівав три віці. Ну, бувай здоровий і хай тебе Бог береже. Про жінку не забувай, мій тобі наказ, вона сумирна баба і в законі з тобою. Ти борозну не криви, і батька слухай.

*Твій батько, старший урядник
Пантелій Мелехов».*

Полк, в якому служив Григорій, стояв у чотирьох верстах від російсько-австрійського кордону, в містечку Радзивілово. Григорій писав додому рідко. На повідомлення про те, що Наталія прийшла жити до батька, відповів стримано, але уклін їй просив передати. Зміст його листів був ухильний і неясний. Пантелій Прокопійович по кілька разів змушував Дуню, чи Петра перечитувати їх, намагаючись розгадати, що ж Григорій насправді хотів сказати цими словами. У листі перед Великоднем старий прямо питав Григорія, чи буде той жити в шлюбі з дружиною, чи, як і раніше, з Аксенією.

Григорій з відповіддю затримався, після Трійці прийшов від нього короткий лист. Дуня читала швидко, ковтаючи закінчення слів, і Пантелій Прокопійович з трудом добирався до змісту написаного, якщо не брати до уваги численні поклони й розпитування. Наприкінці Григорій написав кілька слів про Наталію.

«...Ви просили, щоб я відписав, буду я жити, чи ні, з Наталією, але я вам, тату, скажу, що відрізану скибку не приліпиш. І як я Наталію тепер умовлю, бо у мене, як самі знаєте, дитя? А обіцяти я нічого не можу, і мені про це тоскно гуторити. Недавно спіймали на кордоні жида з контрабандою і нам довелось на нього подивитись, каже, що незабаром буде з австрійцями війна, і цар їхній, нібито, навідувався на кордон, оглядав звідки починати війну і які землі собі захопити. Якщо почнеться війна, то, може, і мене в живих не буде, загодя нема чого вирішувати».

Наталія працювала в свекора і таємно плакала надію на те, що чоловік повернеться, нею вона жила і підтримувала свій підупалий дух. Вона особисто Григорію нічого не писала, але ніхто в родині більше за неї з такою тугою і болем не чекав, коли ж від нього прийде лист.

Життя в хуторі йшло раз і назавжди заведеним порядком: козаки, які відслужили свій термін, повернулися додому, буденна нудна робота допомагала вбивати час; у неділю зранку сунули

цілими родинами в церкву. Козаки зодягались у мундири і святкові шаровари; баби своїми довгими шурхіливими підтичками різнобарвних спідниць замітали на землі порох, вони були туго затягнуті в картаті кофти з буфами на збрижених рукавах, підпірлих і злинялих під пахвами від гостро-солодкого, що вдаряв у ніс, як гірчиця, бабського поту.

А в передній частині квадратної площі стовбурчились підняті вгору голоблі возів, іржали коні, снував різний люд; коло пожежної болгарі-плантатори торгували городиною, розклавши її на довгих ряднах; позаду них юрбилась дівтора, щоб подивитись на верблюдів, котрих уже розпрягли, і вони самі з погордою поглядали на базар, велелюдний натовп, де аж рябіло від червоних околиць кашкетів і різнобарв'я жіночих хусток. Верблюди після бур'яну, пінячись, ремигали, одночасно відпочиваючи від постійної праці на чигирі; їх очі затуляла зеленкувата сонна полуда.

Вечорами вулиці аж стогнали від голосного тупотіння, все довкола співало і танцювало під гармошку. І лише тоді, коли наступала пізня ніч, на околицях у теплого неба завмирили останні пісенні звуки.

Сама Наталія гуляти на вулицю не ходила, але охоче слухала все, що їй захоплено розповідала Дуня. Якось непомітно Дуня виросла і стала ставною і по-своєму привабливою дівчиною. Рано дозріла, як яблуня-скороспілка. Її підлітковий вік закінчився, старші подруги вже нарівні прийняли у своє дівоче товариство. Зростом Дуня пішла в батька: така ж оцупкувата, і на вид смаглява.

Хоч п'ятнадцята весна й минула, але постать дівоча залишалася ще тонкою і кутастою. Жили в ній уперемішку зворушливість і наївність, дитинство й ще зелене дівочтво; під кофточкою тверділи і помітно випинались невеличкі, з кулачки, перса, округлялись плечі, а в довгих, трохи скошених розрізах очей іскрились ще сором'язливі й бешкетні, чорні в агатовій сині мигдалини очей. Вертаючись із вулиці, вона одній Наталці довіряла свої простодушні таємниці.

— Наталко, ясочко, щось хочу тобі розказати...

— Ну, розкажи.

— Михайло Кошовий учора весь вечір просидів зі мною на дубах під гамазеєю.

— Чому ж ти почервоніла?

— І ніскілечки!

— Плянь у дзеркало, як полум'я світишся.

— Ну, перестань. Це ж ти мене засоромила...

— Розкажуй, я більше не буду.

Дуня смаглявими долонями потерла зашарілі щоки, притиснула пальці до скронь, зайшлася безпричинним юним сміхом:

— Ти, каже, як та блакитна квітка...

— Ну-ну? — підбадьорювала її Наталія; радіючи чужій радості, вона в цю мить забувала про свою, розтоптану й минулу.

— А я йому: «Мишко, не бреши!», а він давай божитися. — Дунин сміх дзвіночком котився по світлиці, а коли вона мотала головою, то чорні, туго заплетені кіски ящірками метлялися в неї по плечах та спині.

— Що ж він іще плів?

— Хустку просив на пам'ять.

— Дала?

— Ні, — кажу, — не дам. Піди у своєї кралі попроси. А він з Єрофієвою невісткою... Вона жалмерка, гуляє.

— Ти будь подаль від нього.

— Я й так далеко. — Дуня, згасивши усмішку, продовжила оповідати: — Йдемо з вулиці додому, троє нас дівчат, і раптом наздоганяє нас п'яний дід Михей: «Поцілуйте, — шумить, — хороші ви мої, по семаку* дам». — І як кинеться до нас, а Нюрка його різкою поперець лоба. Ледве втекли.

...Літо тліло сухе. Дон проти хутора змілів, і там, де раніше вирувала бистрінь, тепер утворився брід, по якому воли переходили на той бік річки, не замочивши спини. Вночі в хутір із пагорба сповзала густа, в'яла задуха, вітер насичував повітря духмяним запахом пригорілих на сонці трав. На толоці горіли висохлі бур'яни, і солодке марево невидимим покривалом нависало над заворотом Дону. Вночі хмари над Доном густішали, сухо й розложисто бахкала громовиця, але дощ на перегріту землю не падав, блискавка спалахувала даремно, тільки краяла небо на гострокутні блакитні шматки.

На дзвіниці вночі ревів сич. Над хутором розлітались тривожні й моторошні крики, а сич, покинувши дзвіницю, перелітав на витолочений телятами цвинтар, стогнав над бурими, зарослими травами могилами.

— На біду, — пророкували старі, зачувши, як голосить на цвинтарі сич.

— Війна буде.

— Перед турецькою кампанією теж так накликав.

— Може, знов холера?

— Добра не сподівайся, з церкви до мертвяків літає.

— Ой, Миколо-угоднику...

Шумилін Мартин, брат безрукого Олексі, дві ночі підряд під цвинтарною огорожею вистежував проклятого птаха, але сич, невидимий і таємничий — беззвучно пролітав над ним і сідав на хрест у другому кінці цвинтаря, сіючи над сонним хутором тривожні звуки. Мартин, непристойно вилаявшись, стріляв у чорне, обвисле черево хмари і йшов додому. Жив він тут же,

неподалік. Його дружина, боязка, хвора, але плодюча, як кролиця, жінка, зустрічала чоловіка докорами:

— Дурень ти, дурень! Чи він тобі, вражий си-ну, заважає, чи що? А як Бог покарає? Ходжу ось останні дні, а якщо через тебе, чортяко, не розрожуся?

— Мовчи краще! Либонь, розродишся! Розійшлася, як бондарський кінь. А чого він тут, будь він неладний, в тугу вганяє? Біду, диявол, кличе. Раптом війна, то мене заберуть, а в тебе їх скільки, як у сучки цуценят, — махав Мартин у куток, де на повсті сплелися мишача пискнява і хропіння дітей, що покотом спали.

Мелехов Пантелій, розмовляючи на майдані з дідами, переконливо говорив:

— Григорій наш лише, що австріяцький цар побував на кордоні і віддав наказ зігнати все своє військо в одне місце і йти на Москву і Петербург.

Старі діди згадували минулі війни, ділились своїми передбаченнями.

— Не бувати війні, з урожаю видно.

— Урожай тут ні до чого.

— Мабуть, студенти баламутять.

— Ми про це останні взаємо.

— Як і про японську війну.

— А коня синові справив?

— Чого зарані спішити...

— Брехня все це!

— А з ким же війна?

— Та з турками, за море. Море ніяк не поділять.

— І що там мудрого? Розбили на ділянки, як ми сінокіс, і вся справа!

Розмова переходила на жарти, і старі діди розходились.

Незабаром на людей чекала на луках негайна косовиця, за Доном трава відцвітала — не пара степовій, квола і в'яла. Земля нібито одна, а кожне зілля тягне з неї різні соки: за пагорбом у степу лежить черствий, як хрящ, чорнозем, табун пронесеться — жодного сліду від копит не залишиться, така тверда земля, а трава на ній росте буйна, духмяна, коневі до черева; а понад Доном і за Доном — ґрунт вологий і пухкий, а трави на ньому безрадісні й нікудишні. Бувають роки, що й худоба таку пашу гидує їсти.

У хуторі тим часом клепали коси, майстрували граблища. Жінки на втіху косарям запарювали квас, як раптом сталася пригода, що сколихнула весь хутір: приїхав становий пристав, його супроводжували слідчий і чорнозубий плюгавенький офіцер у небаченій тут досі формі; викликали отамана, зібрали понятих та й рушили прямо до зизуватої Ликерки.

Слідчий ніс у руці парусиновий кашкет із форменим значком. Йшли попід тинами, лівою

*Смак — дві копійки.

стороною вулиці, на стежці лежали сонячні плями, і слідчий, наступаючи на них запорошеними черевиками, розпитував отамана, який по-півнячому забігав наперед.

- Приїжджий Штокман удома?
- Так точно, ваше благородіє.
- Чим він займається?
- Певна річ, майструє... Теше собі.
- Нічого не помічав за ним?
- Ні.

Пристав давив на ходу пальцями прища, що всівся в нього між бровами; він важко відсапувався, бо у сукняному мундирі геть упрів. Чорнозубий офіцерик колупався соломинкою в зубах і шуриг набряклі червонуваті очі.

— Хто в нього буває? — допитувався слідчий, відводячи рукою отамана, який знову забіг поперед нього.

- Бувають, так точно. Часом у карти грають.
- І хто ж?
- Більшість із млина, робітники.
- А хто саме?

— Машиніст, вагар, вальцівник Давидко, навідується й дехто із наших козаків.

Слідчий зупинився і, чекаючи, поки наздожене офіцер, кашкетом витер на переніссі піт. Він щось сказав офіцерові, крутячи в пальцях гудзик на його мундирі, і пальцем підкликав до себе отамана. Той підбіг навшпиньках носках, від чого так захекався, що на шиї в нього випнулися і тепер тремтіли розлогі жили.

— Візьми двох чергових і піди заарештуй їх. Веди в правління, а ми зараз прийдемо. Зрозумів?

Отаман виструнчився, але верхня частина його тулуба все одно хилилась уперед, найбільша жилка синім шнурком лягла на стоячий комір мундира, щось мугикнувши, він пішов назад.

Штокман у спідній сорочці, із розстібнутим на комір верхнім гудзиком сидів спиною до дверей і ручною пилкою випилював на фанері кривий візерунок. Обвівши поглядом слідчого і чинів, які входили слідом за ним, Штокман, прикривши долонею пилку, глибоко закусив нижню губу.

- Потрудіться встати. Ви заарештовані.
- У чому справа?
- Ви займаєте дві кімнати?
- Так.

— Ми проведемо у вас обшук, — офіцер, зачепившись шпорою за килим біля порога, попрямував до столика і, мружачись, узяв на нього першу книжку.

- Дозвольте ключі від цієї скрині.
- Чим я зобов'язаний, пане слідчий?
- Ми встигнемо з вами поговорити.
- Поняті, починайте!

Із другої кімнати, залишивши незачиненіми двері, визирнула дружина Штокмана. Слідчий, а за ним і писар, перейшли туди.

— Це що таке? — тихо спитав офіцер, тримаючи на віддалі книжку з жовтими палітурками.

— Книга, — знизав плечима Штокман.

— Дотепи побережи для більш слушного випадку. Я тебе прошу від-по-ві-дати на запитання так, як належить.

Штокман, тамуючи криву посмішку, притулився до лежанки. Пристав, зазирнувши через плече офіцера, перевів погляд на Штокмана.

— Вивчаєте?

— Цікавлюся, — сухо відповів Штокман, розділяючи маленьким гребінцем чорну борідку на дві рівні половини.

— Та-а-ак-с.

Погортавши кілька сторінок, офіцер кинув книжку назад на стіл. Він побіжно ознайомився з другою і відклав її вбік, прочитавши на палітурці назву третьої, повернувся обличчям до Штокмана:

— Де в тебе ще зберігається подібна література?

Штокман примружив ліве око, ніби кудись цілювся.

— Тут все, що є.

— Брешеш! — рішуче зауважив офіцер, розмахуючи книгою.

— Я вимагаю...

— Шукайте!

Притримуючи рукою шаблю, пристав підійшов до сундука, в якому перебирав білизну і одержував рязуватий, наляканий усім тим, що відбувається, козак-прикажчик.

— Я вимагаю ввічливого ставлення, — нарешті закінчив Штокман, зосереджено втупившись у перенісся офіцера.

— Помовчіть, голубе.

На тій половині, де Штокман мешкав із дружиною, перерили все, що тільки можна було перерити. Обшук провели і в майстерні. Прискіпливий пристав навіть стіни вистукав зігнутих пальцем.

Штокмана повели в правління. Він поперед прикажчика йшов серединою вулиці, одну руку засунув за борт старенького сюртука, а другою вимахував, наче стріпував прилиплий до пальців бруд; решта дріботіла стежкою попід тином, де світилися сонячні цятки. Слідчий, як і раніше, наступав на них своїми, уже зеленкуватими від лободи, черевиками, тільки кашкет тепер ніс не в руці, а низько насунув його на бліді хрящуваті вуха.

Штокмана допитували останнім. У передпокої під наглядом прикажчика тісно стояли ті, з кого вже взяли свідчення: Іван Олексійович, який навіть не встиг вимити брудні від мастила руки, Давидко, який винувато всміхався, Валет — у накинutoму наопашки піджаку і Кошовий Михайло.

Гортаючи в рожевій течці папірці, слідчий, стоячи по той бік столу, звернувся до Штокмана:

— Чому ви приховали, коли я вас допитував з приводу вбивства біля млина, що ви — член РСДРП?

Штокман мовчки дивився поверх голови слідчого.

— Це достовірно. За свою діяльність ви отримаєте належне, — роздратований мовчанкою, зауважив слідчий.

— Прошу вас починати допит, — нудьгуючи, запропонував Штокман і, косячись на вільний стілець, спитався дозволу сісти. Слідчий нічого не відповів; гортаючи папери, він тільки з-під лоба глянув на Штокмана, який уже спокійно сідав.

— Коли ви прибули сюди?

— У минулому році.

— За дорученням своєї організації?

— Ніяких доручень я не мав.

— Із якого часу ви є членом вашої партії?

— Про що йдеться?

— Я питаю, — слідчий підкреслив «я», — з якого часу ви перебуваєте в РСДРП?

— Я думаю, що...

— Мені ніскільки не цікаво, про що ви думаєте. Відповідайте на запитання. Заперечувати все ні до чого, це тільки зашкодить, — слідчий відібрав один папірець і притиснув його вказівним пальцем до столу. — Ось довідка із Ростова, що підтверджує вашу належність до вказаної партії.

Штокман, звівши вкупі очі, пробіг ними біленький папірець, на мить на ньому затримав свій погляд і, погладжуючи руками коліно, вже без вагання відповів:

— Із 1907 року.

— Так. Скажіть, ви заперечуєте, що вас сюди направила ваша партія?

— Так.

— Тоді з якою метою ви сюди приїхали?

— Тут була можливість зайнятися слюсарною роботою.

— Чому ви обрали саме цей район?

— Саме з цієї причини.

— Чи маєте ви тепер, або чи мали за цей час зв'язок із вашою організацією?

— Ні.

— Чи знають вони, що ви поїхали сюди?

— Напевне.

Слідчий, відкопиривши губи, складним перламутровим ножиком гострив олівця і не дивився на Штокмана.

— Чи листуєтесь ви з кимось із своїх?

— Ні.

— А той лист, що був знайдений під час обшуку?

— Це лист мого товариша, який, мабуть, не має ніякого стосунку ні до жодної революційної організації.

— Чи отримували ви які-небудь директиви із Ростова?

— Ні.

— З якою метою у вас збирались робітники млина?

Штокман знизав плечима, ніби дивувався такому безглуздому запитанню.

— Просто збирались зимовими вечорами... Просто дозвілля проводили. Грали в карти...

— Читали заборонені законом книжки, — підказав слідчий.

— Ні. Всі вони неписьменні.

— Проте машиніст млина та й інші цей факт не заперечують.

— Це — неправда.

— Мені здається, що ви просто не маєте елементарного уявлення... — Штокман у цьому місці посміхнувся, і слідчий, згубивши нитку розмови, закінчив, ледве стримуючи роздратування: — Просто не вмієте тверезо мислити. Бо, відпираючись, ви тільки шкодите самому собі. Цілком зрозуміло, що сюди вас послала ваша партія, щоб вести серед козаків агітаційну роботу, щоб вирвати їх із рук уряду. Я не розумію, для чого ця гра в піжмурки? Це аж ніяк не зменшить вашу провину...

— Це — ваші домисли. Дозвольте закурити? Дякую. Це — все домисли, при тому, що вони не мають підґрунтя.

— Скажіть, ви читали робітникам, які приходили до вас, цю книжечку? — Слідчий прикрив долонею невеличку брошуру, так щоб не було видно її назви, але вгорі на білому тлі виділялось прізвище автора — «Плеханов».

— Ми читали поезію, — Штокман зітхнув і затягнувся цигаркою, міцно стискуючи пальцями кістяний набірний мундштук.

Наступного дня ранок видався мінливим і похмурим, із хутора виїхав двокінний поштовий тарантас. У задку, кутаючи борідку у пальті із заношеним вузьким комірцем, сидів, дрімаючи, Штокман. Із обох боків до нього тулились озброєні шаблями прикажчики. Один із них, рябий і кучерявий, міцно тримав Штокмана за лікоть вузлуватими брудними пальцями і скошував на нього перелякані білуваті очі, а лівою рукою притримував облізлі піхви шаблі.

Тарантас весело здіймав над вулицею куряву. Відразу за базом Мелехова Пантелія, притулившись до тину, що оточував тік, їх виглядала закутана в хустку маленька жінка. Від сліз її обличчя зблідло і посіріло, було схоже на стародавню монету, і на його сумному і жалібному тлі тільки жовтіли запалі, згорьовані, налиті сльозами очі.

Тарантас промчав мимо, і жінка, схрестивши на грудях руки, кинулась за ним слідом.

— Ося!.. Йосипе Давидовичу!.. Ой, як же це?!..

Штокман хотів було помахати їй рукою, але рябий прикажчик підхопився, зчепив на його руки свої брудні пальці і диким хрипким голо-сом закричав:

— Сиди! Зарубаю!..

Уперше за своє ще недовге життя він бачив людину, яка йшла проти самого царя.

II

Далеко позаду, в сірому плакучому тумані зник довгий шлях, що тягнувся від Маньково-Калитвінської слободи до містечка Радзівілове. Іноді Григорій намагався відновити в пам'яті ті бачені місця, але нічого виразного пригадати не зміг: цегляні станційні будівлі, під хисткою підлогою постійний перестук вагонних коліс, запахи кінського гною та сіна, безконечні нитки рейок, що вибігали з-під паровоза, дим, що ненароком забивався в брами вагонів, вусатий мордатий жандарм на платформі — чи це бачилось у Воронежі, чи, либонь, у Києві...

Вивантажувались на якомусь полустанку, де з'юрмилися офіцери і голені люди, всі були зодягнені в сірі свитки і розмовляли чужою, незрозумілою мовою. За допомогою підмостків коней довго виводили з вагонів, помічник ешелонного дав команду сідлати й повів понад триста козаків туди, де був влаштований ветеринарний лазарет. Коней довго й прискіпливо оглядали. Затим розподілили в сотні. Навколо снувало повно вахмістрів та урядників. У першу сотню відібрали світло-гнідих коней; в другу — сірих та буланых, в третю — темно-гнідих; Григорій опинився в четвертій, куди підбирали коней золотистої і просто гнідої масті; в п'яту — світло-рудих і в шосту — вороних коней. Вахмістри вже розподілили козаків на взводи і повели в маетки і містечка, де мали квартирувати сотні.

Бравий, трохи банькуватий вахмістр Каргін носив нашивки за понадстрокову службу. Проїжджаючи повз Григорія, він спитав:

— Якої станиці?

— Вешенської.

— Куций*?

На його запитання козакі із чужих станиць відреагували стриманим сміхом, так що Григорію нічого не залишалось, як проковтнути ту образу.

Дорога вивела на шосе. Донські коні вперше опинились на шосейній дорозі, тому, ступаючи по ній, стригли вухами і хропіли, ніби перед затягнутою кригою річкою, далі оговтались і пішли, сухо клацаючи свіжими, ще не притер-

тими підковами. Покраяна лезами хирлявих лісочків, лежала чужа, польська, земля. День стояв похмурий і теплий, сонце блукало десь за серпанковою завісою густих хмар, але воно теж мало нагадувало те, донське.

Маєток Радзівілове лежав у чотирьох верстах від полустанку. На півдорозі козаків обігна-ли ешелонний із ординарцем, які швидко про-мчали риссю. До маєтку доїхали за півгодини.

— Що за хутір? — спитав вахмістра козачок із Митькинської станиці, киваючи на купу ого-лених маківок фруктових дерев.

— Хутір? Ти про хутори забувай, стригун Митьківський. Це тобі не Область Війська Донського.

— А що це є, дядьку?

— Який я тобі дядько? Бач, знайшовся мені небіж. Це, брате мій, — маєток княгині Урусової. Тут якраз наша четверта сотня розмі-тилася.

Сумно поглажуючи кінську шию, Григорій давив ногами стремена, розглядав акуратний двоповерховий будинок, дерев'яну огорожу, дивні на вигляд будівлі, що стояли посеред двору. Їхали вздовж саду, і голі дерева перемов-лялися з вітром точнісінько такою ж мовою, як і там, на залишеній ним далекій Донщині.

Нудне до одуріння життя повернулось своїм зворотним боком. Відірвані від роботи, молоді козакі від цього перший час знемагали, тільки рідко у вільні хвилини душею спочивали в роз-мовах. Сотню розмістили у великих, критих черепицею флігелях; спали на розставлених попід вікнами нарах. Григорію місце випало біля крайнього вікна. Від рами відліпилась паперова стрічка, що затуляла шпарину, і вночі вона бриніла, як далекий ріжок пастушка. Незважаючи на багатоголосе хропіння, Григо-рій відрізняв її тихий дзвін, і відчував, як його поступово охоплює кам'яна пекуча туга. Тонке вібруюче бринькання щипцями хватало десь під серцем; у такі хвилини йому неймовірно хотіло-ся встати, піти в стайню, засідлати гнідого і гнати його так, щоб капало на глузу землю кін-ське мило, аж до самісінької домівки.

О п'ятій годині оголошувалась побудка — час порати коней. Чистити їх. За коротенькі пів-години, поки коней на конов'язях годували вів-сом, обмінювались короткими фразами.

— Погано тут, хлопці.

— Сили немає!

— А вахмістр — та ще сука! Коневі копита промивати змушує.

— Тепер вдома млинці наминають, Масниця...

— Дівку зараз полапав би, ет!

— Я, братці, нині уві сні бачив, нібито ми з батьком косимо сіно в лузі, а людей кругом

*Кожна станиця має своє прізвисько: Вешенська — Кобелі (прим. автора)

висипало, як ромашок за током, — сяючи лагідними телячими очима, розповідав сумирний Прохор Зиков: — ми оце косимо, а трава так і лягає... Аж дух мені перехоплює!..

— Жінка теперечки скаже: «Що там мій Миколка зараз поробляє?».

— Ого-го-го! Вона, брат, либонь із свекром у гололупика грається.

— Ну, ти вже зовсім...

— Та зроду-віку жодна баба не стерпить, щоб без чоловіка на стороні не сьорбнути.

— За чим ви побиваєтесь? Це ж не глечик із молоком, повернемося після служби — й нам дістанеться.

Найбільший у сотні веселун і соромітник, безсовісний і зухвалистий Єгор Жарков, підморгуючи і масно усміхаючись, вступив у розмову.

— Справа відома: твій батько невістку не проміне. Ще той жеребеш! Так було й той раз, — пускав він бісики, оглядаючи слухачів, — занадися один такий старий хрін до невістки, споккою не дає, а чоловік заважає. І як ви гадаєте, що він здумав? Вийшов вночі на баз і навмисне повідчиняв ворота, вся худоба й повиходила на баз. Він і будить сина: «Ти, такий-сякий, чого погано двері зачинив? Глянь: вся худоба вийшла на баз, піди і зажени назад». Старий, значить, гадав, що син піде заганяти, а він тим часом до невістки пригорнеться. А син полінувався. «Піди, — звелів жінці, — зажени». Вона й пішла. А він лежить і слухає, як батько злізає з лежанки і навколішки до ліжка підкрадається. А син — не дурний, взяв качалку з лави і чекає. Коли батько підліз до ліжка і вже почав нишпорити рукою, а син тутечки його качалкою й почаствував по лисині. «Прусь, — кричить, — капосне! Повадилось рядно жувати!..». У них теля в хаті ночувало, і часто було підійде та й жує якусь одежину; виходить, син нібито теля відганяв, а насправді татуню вперіщив — і лежить собі нищечком... Старий доповз до лежанки, виліз, мацає голову, бо гуля вже набігла, як гусяче яйце. Довго він так лежав, а тоді й каже: «Іване, га, Іване!». — «Га, тату?». — «Ти кого ж це так ударив?». — «Та теля», — відповідає. А старий йому слізно й каже: «Який же, — бурчить, — із тебе, в дідька, буде хазяїн, коли ти зовсім худобу не жалієш?».

— Ну, й майстер ти брехати.

— На ланцюг би тебе посадити, рябо — та й годі.

— Чого стоїте? Розійтись! — наближаючись до козаків, гримнув вахмістр, і ті зі сміхом, обмінюючись жартами, пішли до своїх коней.

Після вранішнього чаю починалась строїова підготовка. Урядники вибивали з них домашні звички.

— Череву вбери, гей, ти, тельбух свинячий!

— Рівняння на пра-во-о, кро-о-ком...

— Взвод, стій!

— ...арш!

— Гей, лівофланговий, як стоїш, одоробло?..

Пани-офіцери збоку спостерігали за тим, як козаків муштрують на широкому подвір'ї, курили, іноді втручались у дії урядників.

Дивлячись на лискучих, струнких офіцерів, влягнутих в ошатні світло-сірі шинелі і гарно підігнані мундири, Григорій відчував, що між ними — нездоланний, невидимий мур: там акуратно текло своє, на відміну від козацького, таке нарядне й зовсім інше життя, де немає бруду, вошей, ніхто не боїться вахмістрів, які частенько роздавали зуботичини.

На Григорія й усіх інших молодих козаків тяжке враження справив один випадок, що стався вже на третій день після того, як вони прибули в маєток. Почали вчитись ходити кінним строем, як в цей момент кінь Прохора Зикова (хлопця з телячими лагідними очима, якому так часто снилася далека станиця) несподівано, — а кінь був норувистий та неслухняний, — під час проїздки взяв і хвицьгнув вахмістрового коня. Ударив не так уже й сильно, тільки на лівому стегні трохи розсік шкіру. Та вахмістр за це навідліг шмагонував Прохора батогом по обличчю, став репетувати і найжджати на нього конем:

— Ти куди, олуху небесний, дивишся?.. Куди дивишся?.. Я тобі, с-с-учий син! Ти в мене три доби підряд днювальним будеш!..

У цей час командир сотні віддавав якесь розпорядження взводному офіцерові, так що був свідком такого неподобства, але відвернувся, мовчки обсмикав китицю шаблі, почав скучно й довго позіхати.

Прохор рукавом шинелі стер із напухлої шoki цівку крові; губи його тремтіли. Вирівнюючи в лаві коня, Григорій дивився на офіцерів, але ті продовжували розмовляти, ніби нічого й не трапилось.

Діб через п'ять Григорій під час водопою впустив у колодязь цеберку, і тепер вахмістр скопцем налетів на нього, замахнувся рукою.

— Не смій!.. — глухо попередив Григорій, дивлячись, як під цямриною колами розходиться вода.

— Що? Лізь, гадино, витягуй! Морду заюшу!..

— Витягну, а ти не смій! — Григорій, не підводячи голови, повільно цідив слова.

Якби біля криниці опинились ще й інші козаки — то Григорію ця сутичка гикнулась би інакше: вахмістр, певна річ, побив би його, але коноводи стояли далеко біля огорожі й не чули їхньої розмови. Озираючись на них і наблизившись до Григорія, вахмістр прохрипів, витріщивши хижі, біснуваті очі:

— Ти що? Ти як гуториш із начальством?

— Ти, Семене Єгоров, не насакауй!

— Погрожуєш?.. Та я тебе розчавлю!..

— Ось що, — Григорій відірвав від цямрини очі, — якщо ти коли-небудь удариш мене, — не жити тобі більше! Зрозумів?

Від здивування вахмістр не знайшов що відповісти, він глитав повітря квадратним сазанячим ротом. Момент для розправи був упущений. Посіріле, ніби вибілене вапном, обличчя Григорія не віщувало нічого доброго, і вахмістр розгубився. Ковзаючись у грязюці, що розкисла довкола жолоба, по якому вода лилась у видовбані корита, він відійшов від колодязя на безпечну відстань, і тільки тоді, озирнувшись, замахнувся важким, як кувалда, кулаком:

— Сотникові доповім. Я про це сотникові рапорт подам, — але чомусь нічого сотникові не сказав, зате тижнів два до Григорія безпричинно чіплявся, шукав будь-яку зачіпку, посилав позачергово вартувати і уникав зустрічатися з ним очима.

До дрібниць розписаний розпорядок дня виявився нудним, щоденно втомлював душу. Аж до вечора, поки сурмач не подавав відбій, вчилися ходити в кінних і піших лавах, потім прибирали, чистили конюшні, годували коней, слухали безглузді настанови і тільки о десятій годині вечора, після перевірки і розподілу, кому і які нести обов'язки, ставали до молитви. Обвівши вишикуваних у шеренгу козаків круглими олив'яними очима, вахмістр хриплим ще змалечку голосом починав «Отче Наш».

А вранці все повторювалось знову, і так тягнулись дні, ніби й різні, а водночас схожі, як близнята.

У всьому маєтку, крім старої дружини управителя, жила ще тільки одна жінка — саме на неї й заглядалася вся, без винятку, сотня, а, значить, і офіцери. Молоденька, гарненька полька Франя служила в маєтку покоївкою. Її часто можна було бачити, коли вона із панського дому бігла на кухню, де господарював старий безбровий кухар.

Розподілена на взводи і чекаючи початку занять, вся сотня одночасно зітхала і підморгувала, стежачи за тим, як погойдуються сіра Франина спідниця. Постійно відчуваючи на собі козацькі та офіцерські погляди, вона аж купалась у водопаді похоті, що струмилась із трьох сотень очей. Грайливо перебираючи стегнами, вона або бігла з дому на кухню, або з кухні в дім, обдаровуючи посмішкою взводи, зате панам офіцерам вона адресувалась кожному персонально. Її прихильності прагнули всі, але ходила чутка, що досягти цього вдалось лишень кучерявому і волохатому з ніг до голови сотникові.

Це сталося вже напровесні. В той день Григорій був днювальним по стайні. Найчасті-

ше він заглядав в один кінець стайні, бо там не мирились офіцерські жеребці, в чийому товаристві олинилась кобила. Йшла обідня перерва. Григорій допіру батогом заспокоїв білоногого осавулового коня і, залишивши його, заглянув в інший станок, де стояв його Гнідий. Кінь хрумкотів сіном, при появі господаря скосив на нього рожеве око і підігнув задню, забиту на січі ногу. Поправляючи на Гнідому обротьку, Григорій почув, що в стайні, в тому, від нього дальньому і темному кутку спершу хтось затупотів, а потім глухо скрикнув. Він відправився вздовж станків, трохи здивований несподіванкою. У проході стояла майже суцільна темінь, очі до пуття нічого не могли роздивитися. Гримнула брама стайні, і чийсь стриманий голос пошепки кликнув:

— Хлопці, скоріше, мерщій!

Григорій прискорив кроки.

— Хто такий?

На нього сунув урядник Попов, який навпомацьку пробирався до виходу.

— Григорію, ти? — прошепотів він, мапаючи того за плечі.

— Стривай! Що тут таке?..

Урядник видавив з себе винуватий смішок і потягнув Григорія за рукав.

— Та тут... Чекай, ти куди?

Вивільнившись від урядника, Григорій розчинив браму. На подвір'ї нікого не побачив, на ньому гуляла лише одна, із підрізаним хвостом, попеляста курка, зовсім не здогадуючись, що кухар з неї надумав взавтра приготувати для пана управителя суп; вона часто зупинялась, длубалась у купі гною і кудкудакала, вагаючись, де краще покласти яйце, що поспішало до виходу.

Світло, що так різко вдарило в вічі Григорію, на мить його засліпило, він затулив очі долонею і повернувся лицем у стайню; тепер у нього не було сумніву, що в темному кутку й справді щось негаразд, підозрілий шум не тільки не вщух, а й збільшувався. Тримаючись рукою за стіну, відправився туди; на станкові і на яслах, що стояли проти дверей, витанцьовував сонячний зайчик. Від світла різало зіниці, Григорій мружився від сонячного нападу. Першим, хто трапився йому назустріч, був балакун Жарков. Він ішов, мотаючи головою, на ходу застібав на шароварах ширинку.

— Ти чого? Чим ви тут зайняті?..

— Давай поспішай! — Жарков видихнув Григорію в обличчя нестерпний смердячий запах із рота, — там... там таке диво!.. Там хлопці Франю затягли... і покляли... — Жарков коротко реготнув, тільки смішок його в ту ж мить обірвався, бо його спина вже глухо стукнулася в рублену стіну конюшні. Впоравшись із ним, Григорій рвонувся туди, де вовтузились інші. Очі його вже потроху обвиклись у темряві, але

тепер у них поселився інший жах. На тому місці, де завжди складались попони, зібрався чималий гурт, чи не весь їх перший взвод. Мовчки розговхавши козаків, Григорій пробрався наперед: на підлозі, безсоромно і знесилено розкинувши біліючі в сутінках ноги, нерухомо лежала Франя; голова її була вкрита попонами, а спідниця розірвана і зібгалась вище грудей. Із неї тільки що зліз, підтримуючи руками шаровари, козак; не дивлячись на товаришів і криво усміхаючись, він відійшов до стіни, даючи місце іншому. Григорій вирвався назад і побіг до виходу.

— Ва-а-хмістре!..

Його наздогнали коло самої брами, звалили назад, чиясь рука затиснула долонею рот. На одному козакові Григорій встиг розірвати надвоє гімнастерку, а другого відштовхнути ногою в живіт, тільки його самого теж швидко підм'яли, як і Франі, голову замотали попоною, руки зв'язали і, мовчки, щоб нікого по голосу не впізнав, віднесли і кинули в порожні ясла.

Задихаючись від смердючого запаху шерстяної полони, Григорій спробував кричати, гатив ногами в перегородку. Він тільки чув, що десь там, у кутку, хтось шепочеться, чув, як скрипнула брама, значить, козаки входили й виходили. Хвилину через двадцять його розв'язали. На виході стояв вахмістр з двома козаками із чужого взводу.

— А ти помовчи! — попередив вахмістр, часто блимаючи й дивлячись кудись убік.

— Не будь дурнем, бо... вуха відріжемо! — виширився Дубок — козак із іншого взводу.

На очах у Григорія двоє підхопили сірий клунк із замотаною Франею (її ноги з гострими коліньми вилізли із спідниці і безвільно висіли); забравшись на ясла, козаки відірвали від стіни погано прибиту дошку і через цей пролом викинули жінку на подвір'я. Стіна конюшні виходила в сад. Угорі над кожним станком блимало малесеньке, давно не мите віконце. Козаки дружно дерлися на перегородки, щоб через віконця побачити, що ж далі робитиме Франя, яка тим часом все ще лежала на землі; дехто не став затримуватись і пошвидше покинув це видовище. Григорія теж захопив цей звірячий азарт. Ухопившись руками за бантину, він підтягнувся, намацав ногами опору і через віконце подивився вниз. Окрім нього, крізь забруднені вікна ще десятки очей уп'ялися в жінку, що продовжувала лежати на землі. Вона лежала горілиць, зводячи і розводячи, ніби ножиці, ноги, пальцями шкрябала вже відгалий біля будівлі сніг. Обличчя її Григорій бачити не міг, зате чув, як поруч нього, втупившись у віконця, зачаївшись, сопіли козаки і як приємно і м'яко хрустять сіно.

Франя довго не вставала, потім зіперлася на руки й ноги. Руки в неї тремтіли і підламува-

лись. Григорій все це добре бачив. Хитаючись, жінка знесилено зіп'ялася на ноги; з розкуйовдженим волоссям і від того чужа й незнайома, довго дивилась на конюшню.

І тільки тоді пішла геть, однією рукою хапаючись за куці жимолості, а другою спираючись на стіну, відштовхуючись від неї. Так і йшла.

Григорій, зістрибнувши з перегородки на землю, найперше взявся розтирати долонею горло. Його перехопив спазм, бракувало повітря. Коли виходив на подвір'я, то хтось, — навіть не розібрав, хто саме, — неприховано і досить виразно пригрозив:

— Кому-небудь бовкнеш, — Христос свідок, — уб'ємо. Ну?

На заняттях взводний офіцер дорікнув Григорію за те, що в нього на шинелі відірваний гудзик.

— З ким це ти скубався? Що це за мода?

Григорій роздивився і переконався, що гудзик справді відірваний, на сукні замість нього залишився м'ятий, ледве видимий слід. Це викликало в нього такий болісний спогад, що йому ще довго хотілось просто взяти і заревти, але, пересиливши себе, все ж таки стримався.

III

Над степом висіла жовта сонячна спека. Пшениця вже визріла, із колосків струпувався жовтий пилок, суцільним маревом піднімався над нескошеним ланом. До косарки навіть рукою боязко доторкнутись, вгору не підвести голови — гаряче, аж синьо-жовте небо дихає спекою. Там, де закінчується пшеничне поле, відразу починається шафранове цвітіння буркуна.

Увесь хутір зараз перебрався в степ. Косили жито. Коні, надриваючись, тягли косарки, задихались від духоти, пряної куряви, хрипли від спеки. Поодинокі подихи вітру, що долітали від Дону, несли з собою залишки куряви; імла, ніби чадрою, затягувала колюче сонце.

Петро сидів на косарці, скидав із неї скошене жито. Від початку роботи він уже видудлив половину двовідерної баклаги. Доводилось пити теплу несмачну воду, від якої через хвилину в роті ще більше пересихало, сорочка просякла потом, обличчя теж не висихало, дзвін стояв у вухах, вимовлене слово, ніби реп'ях, дерло в горлі. Одарка, запнувши хусткою лице і розстігнувши вгорі сорочку, складала копії. В долині між почервонілих грудей краплями скочувався сірий, їдкий піт. Запряжені в косарці коні поганяла Наталія. Щоки в неї стали бурякові, очі сльозились.

Пантелій Прокопійович ходив поміж рядків, ніби щойно скупався. Весь час сорочка, що зов-

сім змокріла, муляла тіло. Здавалось, що в нього з обличчя на груди стікає не борода, а чорне, розтоплене колісне шмаровидло.

— Ну що, Прокопійовичу, зігрівся? — проїжджаючи возом, гукнув Христоня.

— Весь мокрий, — Прокопійович махнув рукою і покульгав, витираючи низом сорочки зібрану на животі вологу.

— Петро, — крикнула Одарка, — давай закінчуй!

— Почекай, гони завершимо.

— Треба перечекати спеку. Я більше не можу!

Наталія спинила коні, вона задихалась так, ніби це не коні, а вона сама тягла косарку. До них підійшла Одарка, ледве переставляючи по стерні чорні, намуляні чириками ноги.

— Петро, тут же ставок недалечко.

— Яке недалечко, версти три!

— Скупатись би!

— Поки туди дійдеш, та назад... — зітхнула Наталія.

— А навіщо йти? Коні випряжемо — й верхи!

Петро боязко глянув на батька, але той, вивершуючи копицю, махнув рукою в знак згоди.

— Випрягайте, красуні!

Одарка відчепила посторонки і хвацько скочила на кобилу. Наталія, стримуючи усмішку на потрісканих губах, підвела коня до косарки, стала на сідло, щоб з його допомогою забратись на коня.

— Давай ногу, — запропонував Петро, підсаджуючи її.

Поїхали. Одарка поскакала попереду, коліна в неї оголились, хустка сповзла назад. Вона сиділа на коні по-козацькому, і Петро не стерпів, щоб не сказати їй услід:

— Агов, бережись, намуляєш!

— Нехай! — відмахнулася Одарка.

Перетинаючи літню дорогу, Петро поглянув ліворуч. Здалеку, від самого хутора, стелився сірий шлях, над його спиною швидко рухалася, весь час міняючи обрис, якась істота.

— Верхи хтось біжить, — примружився Петро.

— І як хутко! Ти глянь, аж курява! — здивувалася Наталія.

— Що ж це таке? Одарко! — гукнув Петро жінці, яка відірвалася уперед. — Зачекай, побачимо, хто такий.

Невідома хмаринка пірнула в низину, а коли винирнула, то здавалось, ніби над шляхом несеться невеликий птах. Але поступово, навіть не зважаючи на куряву, чітко було видно, що сюди мчить вершник... Хвилину через п'ять картина стала ще яснішою. Щоб добре роздивитися, Петро навіть приклав до бриля брудну долоню.

— Так недовго й коня підпалити, чвалом жене.

Петро відняв від бриля руку і спохмурнів, безпричинна тривога торкнулась його обличчя і залишилась на розвилці скинутих брів.

Телер сумніву не було, що треба дочекатись вершника. Він гнав чвалом, лівою рукою притримував кашкет, а в правій в'яло тріпотів заплений червоний прапорець.

Петро з'їхав зі шляху, вістовий промчався так близько, що чулося надсадне хропіння коня, коли той вдихав у легені гаряче повітря. Відкривши квадратний сірокам'яний рот, вершник сповістив одне слово:

— Тривога!

На пилюку, на слід кінської підкови повільно падав шматок жовтуватого мила. Петро простежив очима за вістовим. У повітрі ще довго висів важкий хрип напівзагнаного коня, а затим в очах ще довго стояв його мокрий круп, що, хоч і віддалявся, невблаганно виблискував, як сталеве лезо.

До кінця не усвідомлюючи, що це справді навалилося нещастя, Петро тупо спостерігав за тим, як у поросі зникає клапоть кінської піни, а потім перевів очі на степ, що пологими ярами спускався до хутора. Звідусіль в його напрямку по жовтій скошеній стерні неслись козаки. В степу, до самого жовтіючого в зятягнутому мареві пагорба, вершники здіймали суху порохняву, а там, де вони вже встигли вибратись на шлях і далі мчали гуртом, за ними тягнувся сірий хвіст куряви. Ті, хто був на військовій службі, лишали незавершену роботу, випрягали з косарок коней і неслись у хутір. Петро побачив, що Христоня теж випріг із гарби свого гвардійського коня, розкарячивши довгі ноги, у свою чергу оглядається на нього, на Петра.

— Що ж тепер буде? — зойкнула Наталія, перелякано втупилась на Петра; вона дивилася так, як дивиться заєць на спрямовану на нього рушницю, — і це вернуло Петра із напівзабуття.

Він примчався на стан, на ходу скочив із коня, натягнув на себе скинуті в розпалі роботи шаровари і, махнувши батькові рукою, сховався в такій само хмарі пилюки, як і ті, хто, ніби сірі метушливі ластівки, розцяцькув собою мліючий від спеки степ.

IV

На площі сірий натовп дедалі збільшувався. В лавах — коні, козацька справа, мундири з різними номерами на погонах. Отаманці, вищі на голову від армійців-козаків, походжали у своїх блакитних кашкетах, чисто, як голландські гуси серед низькорослого домашнього птаства.

Шинок зачинений. Військовий пристав — похмурий і заклопотаний. Уздовж вулиць тини

підпирають святково зодягнені жінки. В різно-
рідному натовпі гуло одне слово: «мобілізація».
Хмільні, збуджені обличчя. Тривога передається
коням — вереск і бійка, сердите іржання. Над
площею низько стелиться курява, на землі —
порожні пляшки із-під казенки, обгортки деше-
вих цукерок.

Петро пішки вів за повід осідланого коня.
Коло огорожі чорний, високий отаманець, за-
стібаючи безрозмірні сині шаровари, гигоче
і показує свою білозубу усмішку, біля нього
сіренькою перепілкою стрекоче опецькувата
козачка, — чи жінка, чи коханка, хто зна.

— Я тобі за ту курву чортів усиплю! — стра-
хає козачка. Вона теж п'яненька, в розтріпаних
косах стирчить соняшникове лушпиння, кінці
мережаної хустки розв'язані. Отаманець, зятяг-
нувши пасок, присідає і посміхається; під збри-
женим морем шароварів легко прошмигне
молочне теля — і не зачепиться.

- Марійко, не наскакуй.
- Жеребець проклятий! Бабій!
- Ну то й що?
- Більма твої безсоромні!

А поруч вахмістр із рудою розкішною боро-
дою сперечається з батареєм:

- Нічого не буде! Постоймо день — і додому.
- Ну, а якщо війна?
- Тю, друже мій! Супроти нас хіба якась
державна вистойть?

Тут же точилася п'яна, дурна розмова; вже
немолодий, але ще гарний козак гарячкував:

— Ми до них діла не маємо. Нехай вони собі
воюють, а у нас хліб на пні осипається!

— Це ж бі-да-а-а! Глянь, скільки народу
зігнали, а нині ж день — рік годує.

- Худоба всі копці розтовче.
- У нас уже ячмінь почали косити.
- Астрицького царя, значить, стукнули?
- Нашадка.
- Станичник, якого полку?

— Гей, односуме, забагатів, матері твоїй
ковінька!

— Га, Стецько, а ти звідкіля?

— Отаман гуторив, мовляв, на всякий
випадок зігнали.

— Ну, козацтво, тримайся!

— Ні, щоб їм на рік затриматися, тоді б я
вийшов із третьої черги.

— А ти, діду, чого? Хіба не дослужив?

— Як почнуть народ підмітати, то й до дідів
доберуться.

— Монопольку закрили, туди їх розтуди!

— Ну, ти й тютя! У Мартоньки хоч барило
можна купити.

Комісія почала огляд. Троє козаків привели
до правління п'яного і закривавленого козака.
Пручаючись, той рвав на собі сорочку і, зако-
чуючи калмицькі очі, хрипів:

— Я їх, мужиків, так їх перетак, в кр-р-р-ров!
Щоб запам'ятали донського козака!

Кругом розступились, схвально і співчутли-
во посміхались.

— Крий їх!

— За що його так?

— Мужика якогось побив.

— Їм варто!

— Ми ще їм вріжемо!

— Я, братці, в тисяча дев'ятсот п'ятому році
був на приборканні. Ото сміху було.

— Війна почнеться — нас знову приборкува-
ти поженуть.

— Ага! Хай вільних наймають. Поліцію не-
хай, а нам, якщо подумати, то соромно.

У Мохівському магазині тіснота, штовханина.
До хазяїв присікався підпилий Томілін Іван. Його,
розводячи руками, особисто вгамовував Сергій
Платонович; а компаньйон його, Омелян Ко-
стянтинович Цяця, задкував у напрямку дверей.

— Ну, що це таке?.. Слово честі, це бескет-
ництво! Хлопцику, збігай за отаманом.

Томілін, витираючи об шаровари пітні доло-
ні, грудьми напірав на зосередженого Сергія
Платоновича:

— Із векселем, гад, притиснув, а тепер зля-
кався? Отож-бо! Я й морду наб'ю, шукай тоді
мене! Украв наші козацькі права. Ех, ти, суче
вим'я! Гад!

Хуторський отаман для козаків, які оточили
його, не жалів підбадьорливих слів.

— Війна? Ні, не буде: їх благородіє, військо-
вий пристав, казали, що це для демонстрації.
Можете бути спокійними.

— Гарзд! Як повернуся додому, зразу ж —
у поле.

— Ще б пак, справа ж стоїть!

— Скажи, коли ласка, що начальство собі
думає? У мене ж більше як сто десятин засіяно.

— Тимко! Перекажи нашим, що завтра,
мовляв, повернемося.

— Начебто, афішку читають? Гайда туди.

Площа гомоніла допізна.

* * *

Через чотири дні червоні ешелони везли
козацькі полки та батареї в бік російсько-ав-
стрійського кордону.

Війна.

У стійлах біля ясел — сопіння коней і густий
запах кізків. У вагонах одні й ті ж розмови, спі-
вали одні й ті ж пісні, найчастіше чулося:

*«Всколыхнулся, взволновался
Православный Тихий Дон
И послушно отозвался
На призыве монарха он»*

На станціях допитливі, благоговійні погляди задивлялися на козацькі шаровари з лампасами, на обличчя, з яких ще не змиласть набута в роботі густа засмага.

Війна.

Захлинались, верещели газети.

Жінки на станціях вітали козаці ешелони хусточками, привітно всміхалися, кидали у вагони цигарки й солодоші.

Адесь під Вороніжем у вагон, де з такими ж тридцятьма козаками нудився Петро Мелехов, зазирнув п'яленький старий залізничник, потягнувши тоненьким носиком, спитав:

— Ідете?

— Сідай з нами, діду, — за всіх відповів один.

— Люба ти моя... худобо! — і довго докірливо хитав головою.

V

Наприкінці червня полк висунувся на маневри. За розпорядженням штабу дивізії полк у похідному порядку рушив на місто Рівне. На його околицях розгортались дві піхотні дивізії й частини кінної. Четвертій сотні належало стати табором у селі Владиславка.

Тижнів через два, коли сотня, втомлена довгими маневрами, розташувалась у містечку Заборонь, із штабу полку примчався сотенний командир підсавул Полковников. У цей час Григорій із козаками зі свого взводу відлежувався в наметі. Він бачив, як підсавул на змилено коні проскакав вузькою вулицею.

Козаки у дворі заворушилися.

— Невже знову виступати? — припустив Прохор Зиков і став прислухатися, що ж буде далі.

Взводний урядник причепив за підкладкою картуза голку (він якраз латав подерті шаровари).

— Не інакше, як виступати.

— Не дадуть, чорти, й відпочити!

— Вахмістр чув, що має навідатися бригадний командир.

— Та-га-га, трі-трі-га-ті-га!.. — сурмач оголосив тривогу. Козаки схопилися на ноги.

— Куди кисет заповісся? — бідкався Прохор.

— Сі-і-д-ла-й!

— Та пропади він, твій кисет! — на бігу вилаявся Григорій.

У двір в'їхав вахмістр. Підтримуючи рукою шаблю, подріботів до конов'язі. Коні засіддали в належний, як вимагав статут, термін. Григорій витягував із землі кілки, що тримали намет; урядник устиг йому пошепки передати:

— Війна, хлопче!

— Брешеш!

— Богом клянусь — вахмістр сказав!

Складали намети. Сотня шикувалася на вулиці.

Перед строем на розгарячлому коні крутився командир сотні.

— Взводними колонами!.. — над строем пролунав його дзвінкий голос.

Закокотіли копитами коні. Сотня риссю покинула містечко, вибиралася на тракт. Перша та п'яті сотні від села Кустеня перемінним алюром йшли до полустанку.

Ще через добу полк вивантажився на станції Верба, що в тридцяти п'яти верстах від кордону. Із-за станційних берізок вставав ранок. День обіцяв погоду. На коліях почмихував паровоз. Роса на рейках блищала. З вагонів на землю, схропуючи, підмостками сходили коні. За водокачкою лунали голоси, хтось басом подавав команду.

Козаки четвертої сотні, взявши за поводи коней, повели їх через переїзд. У бузковій пухкій темряві пливли приглушені голоси. Невиразно бовваніли сині обличчя, в імлі коні танули.

— Яка сотня?

— А ти чий такий знайшовся?

— Я тобі дам, падлюко! Як із офіцером розмов-ля-єш?

— Винуватий, ваше благородіє!.. Не пізнав.

— Проїжджай! Не затримуйся!

— Чого розвісив вуха? Паровоз сюди суне, рушай!

— Вахмістр, де твій третій взвод?

— Со-о-о-т-ню, підтягнись!

А в колоні тихо, впівголоса:

— Підтягнулись, ядрьона Матрона, дві ночі не спали.

— Семен, дай затягнутись, із вечора не курив.

— Жеребця підтягни!..

— Чумбур переїз, диявол.

— А в мого передок розкувався.

Четвертій сотні на повороті дорогу перегородила інша сотня, що мала звертати вбік.

На тлі синюватого, але вже світліючого неба, чітко, мов намальовані тушшю, проступали силуети вершників. Рухались шеренгою по чо-тири. Колихалися списи, схожі на голе соняшничиння. Зрідка денькало чиєсь стремено, порипувало сідло.

— Агов, братки, ви куди простуєте?

— До куми на хрестини.

— Га-га-га-га!

— Мовчати! Що за розмови?

Прохор Зиков, стискуючи в долоні ковану луку сідла, зазирнув Григорію в лице, а потім тихо спитав:

— Мелехов, а тобі не страшно?

— А чого ж боятися?

— Не скажи, може, сьогодні в бій підемо?

— І нехай.

— А я потерпаю, — признавався Прохор, нервово перебираючи пальцями слизький від роси повід. — Усю ніч у вагоні не спав. Не брав сон, хоч убий.

Голова колони хитнулась і стишила хід, ця хвиля докотилася й до третього взводу, коні пішли розмірено, пливли, хитаючись, приторочені до ніг списи.

Попустивши повід, Григорій задрімав. Йому ввижалось, що це не кінь пружно ступає передніми ногами, погойдуючи його в сідлі, а він сам кудись мандрує теплою чорною дорогою, і йти нею йому надзвичайно легко, навіть радісно.

Прохор щось продовжував говорити над вухом, голос його перебивався або хрустом сідла, або стуком копит, але ці звуки не заважали Григорію бездумно дрімати.

Маршрут їх пролягав путівцем. У вухах бриліла заколисуюча тиша. Над дорогою росянисто зблискував повнозрілий овес. Коні тягнулися губами до колосків, виривали з рук козаків повіддя. Ласкаві промені заглядали Григорію в щілини підпухлих від безсоння повік: коли він просинався, то знову чув одноманітний, як скрипіння гарби, голос Прохора.

Остаточно він прокинувся від густого розлогого гуркоту, що раптом долинув із-за далекого вівсяного поля.

— Стріляють! — здивовано видавив із себе Прохор. Страхом наповнились його телячі очі.

Григорій підвів голову; перед ним, у такт із кінською спиною, рухалась сіра шинель взводного урядника, збоку від дороги мліло поле з нескошеними смужками жита, на рівні телеграфного стовпа в повітрі завис жайворонок. Сотня зрушила, гучний гарматний стогін пронизав її, ніби електричний струм. Підосавул Полковников, збуджений стріляниною, повів сотню рясю. Там, де путівці вузлом сходились біля забутої корчми, почали стрічатися підводи з біженцями. Їх сотню обігнав ескадрон хвачьких драгунів. Ротмістр із русявими бакенбардами їхав на рудому чистокровному жеребці, змірявши козаків іронічним поглядом, він здавив коня острогами. В заболоченій і драглистій долині застрягла гаубична батарея. Іздові мorduвали коней, навколо метушилась обслуга. Високий рябий батареєць від корчми ніс обережок дошок, напевне, розібрав частину паркану.

Сотня обігнала піхотний полк. Солдати із шинельними скатками йшли бадьоро, сонце грало на їхніх начищених казанках, стікало по жалах багнетів. Коли минали останню роту, маленький, але меткий ефрейтор уцілив Григорія грудкою землі.

— Лови, буде чим австріяків бити!

— Не дурій, кобилко, — Григорій батою на льоту розсік маленький вальок.

— Козачки, передайте їм від нас уклін!

— Самі побачитеся!

У головній колоні співали сороміцькі частівки; збоку колони йшов, товстозадий, схожий на бабу, солдат, він точився спиною наперед і бив себе долонями в куші халявки. Офіцери посміхались. Гостре передчуття близької небезпеки зближувало їх із солдатами, робило їх поблажливішими.

Від корчми до села Горовищук, ніби гусінь, повільно повзли піхотні частини, обози, батареї, шпиталі. В усьому відчувався смертельний подих недалекої вже війни.

На підході до села Берестечки четверту сотню обігнав командир полку Каледін. Поруч із ним їхав військовий старшина. Проводжуючи очима ставну постать полковника, Григорій чув, як військовий старшина схвильовано доповідав йому:

— На трюхверстці, Василю Максимовичу, це село не позначене. Ми можемо опинитись у незручному становищі.

Відповіді полковника Григорій не почув. Навздогін за ними проскакав ад'ютант. Кінь його припадав на задню ліву ногу. Григорій машинально відзначив, що кінь в ад'ютанта добрячий.

У даліні, біля підніжжя пологого схилу, завиднілись сільські хатинки. Полк пересувався перемінним алюром, і коні помітно впріли. Григорій долонею погладив потемнілу шюю свого Гнідого, обдивився боки. За цим невеличким селом розкинувся ліс, добре було видно його зелені крони, що тягнулись у синю блакить неба. Десь за лісом густішала гарматна стрілянина, вершники добре її чули, коні теж нашорошували вуха; коли гармати вщухали, на зміну їм починали бити залпами рушниці. Із-за лісу диму від шрапнельних вибухів не було видно, вітер його, як і звуки рушничних залпів, зносив кудись праворуч; стрілянина часом змовкала, але невдовзі гучнішала.

У Григорія гостро відлунювався кожний звук, нерви напружувались до краю. Прохор Зиков не міг опанувати себе, весь час вовтузився на сідлі, щось без увагу говорив.

— Григорію, ти чуєш, стріляють? Схоже на те, ніби хлопці дряпають палицею на частоколу. Хіба не так?

— Помовчав би краще, ти, базіка!

Сотня в'їхала в село. Подвір'я заповнили солдати, в хатах метушились: хазяї збирались покинути село. Обличчя всіх місцевих жителів світилися тривоною, панувала розгубленість. Проїжджуючи повз один двір, Григорій побачив, що солдати прямо під повіткою розклали багаття, а господар, — високий сивий білорус, — пригнічений несподіваним нещастям, що звалилося на нього, ходив поблизу гостей і не звертав на них найменшої уваги. Його родина зносила на віз подушки в червоних наволочках,

різне збіжжя, а господар, узявши в погрібнику старий обід від колеса, що пролежав там, можливо, років із десять, обережно ніс його перед собою.

Григорія здивувало, наскільки безглуздо поводились жінки: вони зносили на підводи горщики з квітами, образи, хоч у хатах, напевне, залишались більш потрібні та коштовні речі. Вулицею закружляла снігова заметіль — це літало випущене кимось із перини пір'я. Смерділо пічною сажею і затхлим духом льохів. На околиці їм назустріч вибіг схвильований єврей. Рот у нього ледве відкривався, це був не рот, а ніби шпарина, розрізана вузьким лезом шаблі. Він із вереском закричав:

— Пане козаче! Пане козаче! Ах, бож-же ж ти мій!

Маленький, круглоголовий козак, змахуючи батоном, їхав риссю і зовсім не зважав на крик.

— Стій! — звелів козакові підосавул другої сотні. Козак, пригнувшись до луки, шмигонув у провулок.

— Стій, мерзотнику! Якого полку?

Козак пригнув круглу голову до кінської шиї. Ніби на перегонах, він погнав коня скаженим чвалом, перед високим парканом підняв його дибки і враз перемахнув на той бік.

— Тут Дев'ятий полк, ваше благородіє. Не інакше, як із їхнього полку, — відрпортував вахмістр.

— Чорт із ним, — поморщився підосавул і, звертаючись до єврея, який вчепився за стремено, спитав: — Що він у тебе поцупив?

— Пане офіцере... Годинник, пане офіцере!.. — до них тим часом під'їхали ще офіцери, і єврей, повернувши до них гарне руденське обличчя, винувато блимав очима.

Підосавул, відвівши ногою стремено, рушив далі.

— Німці прийдуть, однаково все заберуть, — посміхаючись у вуса, мовив він.

Єврей розгублено стояв посеред вулиці. На його обличчі блукала судома.

— Пане жиде, відступи від дороги! — суворо крикнув сотник і замахнувся нагайкою. Єврей продовжував незворушно стояти, повз нього дрібно стукотіла копитами і рипіла сідлами четверга сотня. Козаки насмішкувато поглядали на розгублене обличчя єврея, перемовлялись між собою.

— Наш брат жити не може, щоб не вкрасти.

— До козака кожна річ сама прилипає.

— Хай погано не кладе.

— А той, бач, який ловкач...

— Ага, як хорт, махнув через паркан!

Вахмістр Каргін, відставши від сотні, під загальний сміх козаків цілився в єврея списом.

— Тікай, жидюго, бо заколю!..

Єврей перелякано зглитнув слину і кинувся навтьоки. Вахмістр наздогнав його і ззаду вгрів

нагайкою. Григорій бачив, як єврей спіткнувся і, закриваючи долоньями обличчя, озирнувся на вахмістра. Між його тонких пальців цівкою сочилась кров.

— За що?.. — гірко ридаючи, запитав він.

Від'їжджаючи, вахмістр прищулив круглі, як казенні гудзики, нахабні очі і відповів:

— Не ходи босий, дурню!

За селом, у ярочку, порослому жовтим лататтям та осокою, сапери закінчували зводити широкий місток. Поблизу гув і здригався автомобіль. Коло нього метушився водій. В автомобілі, відкинувшись на сидінні, напівлежав гладкий сивий генерал, із гострою борідкою й обвислими торбами щік. Тут же, взявши під козирок, струнко стояли командир Дванадцятого полку полковник Каледін і командир саперного батальйону. Генерал, перебираючи рукою ремінець польової сумки, гнівно відчитував, звертаючись до саперного офіцера:

— Вам було наказано ще вчора закінчити роботу! Мовчати! Про те, щоб підвезти будівельний матеріал, ви мали потурбуватись раніше. Мовчати! — гримів генерал, незважаючи на те, що офіцер не наважувався навіть рота відкрити, у нього тільки тремтіли губи. — А тепер як мені переїхати на той бік? Я вас питаю, капітан, я-я-к мені переїхати?..

Другий генерал, молодий і чорновусий, який сидів ліворуч від сердитого генерала, тер сірники, щоб запалити собі сигару, й усміхався. Саперний капітан, згинаючись, щось відповів, укажуючи в напрямку моста. Сотня поминула начальство, біля мосту спустилась у ярочку. Коні вище колін грузли в чорно-буре болото, а зверху, з мосту, на козаків летіли, мов би пір'їни, свіжі соснові тріски.

Опівдні перейшли кордон. Коні перестрибували через звалений смугастий прикордонний стовп. Десь справа гуркотіли гармати. Удалині зачервонів черепичний дах фільварку. Прямо висне сонце палило землю. На неї осідав гіркий і важкий порох. Командир полку віддав наказ, щоб вислати вперед варту. Наказ було покладено на третій взвод четвертої сотні на чолі зі взводним офіцером сотником Семеновим. Позаду в сірому мареві куряви залишився розділений на сотні полк. Загін чисельністю понад двадцять козаків, оминаючи фільварок, поскакав розбитою колією і вже висохлою дорогою.

Коли від'їхали на версти три, сотник зупинив роз'їзд, став звирятись із картою. Козаки збились у гурт, вирішили перекурити. Григорій тим часом намірився попустити попругу, та він не встиг навіть злізти з коня, як вахмістр гнівно зблиснув на нього очима:

— Я тобі дам чортів! На коня!

Закуривши, сотник вийняв з чохла бінокль і довго його протирав. Перед ними лежала

нагріта полуденною спекою рівнина. Праворуч тягнувся окраєць лісу, в нього, як гостре жало, впирався кінець дороги. До села залишалось версти півтори. Попід селом текла річка з крутим глинястим берегом, у ній зблискувала прохолодна вода. Сотник довго вивчав у бінокль безлюдні вулиці, але там нічого не видивився, було тихо, мов на кладовищі. Вабило одне — блакитна стрічка води.

— Це, очевидно, Королівка? — вказав на село очима сотник.

До нього мовчки під'їхав вахмістр. Сам вираз його обличчя передавав те, що в нього було на думці: «Вам краще знати. Наше діло маленьке».

— Їдемо туди, — невпевнено сказав сотник, ховаючи бінокль, він скривився, мов від зубно-го болю.

— Не наткнемося на них, ваше благородіє?

— Ми обережно. Ну, вперед.

Прохор Зиков тримався поближче до Григорія. Їхні коні йшли парою. Обережно в'їхали в безлюдну вулицю. За кожним вікном тут таїлась небезпека, двері в кожному сараї розчинені, коли глянеш на них, то виникає почуття глибокої самотності, а по спині пробігає бридкий дроз; доводилось не випускати з поля зору жодного паркана й рівчачка. В'їхали, наче хижакі, — так у сріблясту зимову ніч до оселі підкрадаються вовки, — але на вулиці ні душі. Від дзвінкої тиші млоїло. Із розчиненого вікна якогось будинку донісся такий буденний бій настінного годинника, хіба що тепер він пролунав, ніби сухий постріл, і Григорій про себе відзначив, що сотник, який їхав трохи попереду, несподівано здригнувся, гарячково схопився рукою за кобур-ру револьвера.

У селі так нікого й не зустріли. Роз'їзд убрід перебрався через річку, вода коням доходила до черева, вони охоче брели у воду, і, незважаючи на вудила і те, що їх підганяли, жадібно на ходу її пили. Григорій теж спрагло дивився на скала-мучений потік; близька й водночас недоступна вода немилосердно вабила до себе. Була б змога, він зараз би скочив із сідла, не роздягаючись, ліг під дрімотне дзюрчання, тільки щоб прохолодою і ознобом обдало спину й мокрі від поту груди.

За селом піднімався пагорб, із нього на виду було все місто: рівні квартали вулиць, муровані будівлі, плесо садків, шпилі костьолів. Сотник вибрався туди, де було найвище, підніс до очей бінокль.

— Ось вони! — крикнув, ворухнувши пальцями лівої руки.

Вахмістр, а слідом за ним і козаки поодиноці вибирались на вигорілу під сонцем вершину, розглядали місто. Вулиці звідси здавались зовсім вузькими, на них снували люди, всі про-

вулки були запруджені обозами, носились вершники. Григорій, примруживши очі, дивився з-під дашка долоні, він розгледів навіть, що в чужаків мундири були сірого кольору. На околиці міста виділялись свіжі окопи, біля них копошіли люди.

— Скільки же їх... — протягнув здивований Прохор.

Інші мовчки спостерігали, стиснуті, ніби в кулак, спільною тривоєю. Григорій прислухався, як часто стукоче його серце (в лівій половині грудей наче хтось маленький, але важкий, біг на місці), і розумів, що коли настане мить і вони зустрінуться з цими чужими людьми, їх охоплять зовсім інші почуття, ніж ті, що приходили до нього на маневрах, коли він готувався до сутички з умовним «противником».

Сотник щось олівцем нотував у польовій книжці. Вахмістр звелів козакам спуститись униз і спшитись, а сам піднявся до сотника. Потім пальцем покликав Григорія:

— Мелехов!

— Я.

Григорій викарабкався на узгірок, розім'яв затерплі ноги. Сотник подав йому складений учетверо папірець.

— У тебе найкращий з усіх кінь. Командир-ові полку, чвалом!

Григорій сховав у кишеню на грудях донесення, застібаючи на підборідді ремінець кашкета, попрямував до коня.

Сотник мовчки проводжав його очима, дочекався, поки Григорій скочить на коня, і тільки після глянув на свій наручний годинник.

Коли Григорій доставив донесення, полк уже був під Королівкою. Полковник Каледін щось наказав ад'ютантові, і той, здіймаючи пилюку, відбув у розташування першої сотні.

Четверта сотня тягнулась вулицями Королівки, а, вийшовши на її околицю, швидко, ніби на маневрах, розгорнулась у лави. Із того пагорба, де залишились козаки третього взводу, при-скакав сотник Семенов.

Сотня шикувалась, вирівнювала підкову. Коні мотали головами, бо їх кусали сліпні; бряжчали вуздечки. В полуденній тиші глухо тупотіла перша сотня, що вже покидала останні двори Королівки.

Підосавул Полковников, приборкуючи гарячого коня, зупинився перед строем; коротко підбираючи повід, просунув руку в китицю шаблі. Григорій, затамувавши подих, чекав команду. На лівому фланзі м'яко гриміла, розгортаючись, перша сотня.

Підосавул вихопив із піхов шаблю, блакитне лезо тьмяно зблиснуло.

— С-о-о-от-ню-ю-ю! — шабля схилилася вправо, потім — уліво і подалась уперед, на мить зависла над кінськими настовбурченими

вухами. «Розсипатись лавою і — вперед», — подумки згадав вивчену команду Григорій. — Списи до бою, шаблі з піхов, в атаку — марш-марш! — прокричав підосавул і пустив уперед коня.

Глухо застогнала сотнями копит розп'ята земля. Григорій ще навіть не встиг опустити спис (він перебував у першій шерензі), як кінь, підхоплений стрімким ривком кінноти, теж схопився і понісся, набираючи швидкість. Попереду на сірому коні виділявся підосавул Полковников. Назустріч нестримно наближався лан чорної ріллі. Перша сотня неслась, підбадьорюючи себе розгонистим криком, його примножила четверта сотня. Коні пружно підгинали під себе ноги і, відриваючись від землі, долали сажень за сажнем. У вуха влітав гострий свист, і крізь нього Григорій розчув відлуння ще далеких пострілів. Перша куля цвюхнула надто високо над головою, її протяжний свист розтанув десь у скляній безодні неба. Григорій немилосердно тиснув до себе гарячий держак списа, долоня його спітніла, ніби її змастили слизькою рідиною. Свист пролітавших над головою куль змушував його припадати до мокрої кінської шиї, в ніздрі забивався гострий запах кінського поту. Мов крізь спітнілі скельця бінокля, він бачив буру низку окопів, сірі людські постаті, що бігли до міста. Поверх козацьких голів кулемет безупинно віялом сіяв верескливі кулі. Від цього попереду коней, або ж безпосередньо в них під копитами пінилися легкі хмарки куряви.

Те почуття, що перед атакою так метушливо ганяло у грудях Григорія кров, тепер кудись розвіялось, він більше нічого не відчував, окрім дзвону у вухах, а також те, що пальці на лівій нозі нестерпно пекло.

Від страху думки його покинули, замість них у голові поселився важкий, твердий клубок.

Першим із коня впав хорунжий Ляховський. На нього наскочив Прохор.

Григорій оглянувся, і в пам'яті в подробицях закарбувалось усе, що відбувалося в ту мить. Прохорів кінь, перестрибнувши через витягнутого на землі хорунжого, вищиривши зуби, сам слідом звалився на землю, підгинаючи під себе шию. Прохор теж не втримався на ньому, одним поштовхом його викинуло із сідла. Немов намальована алмазом на склі, ця картина ще довго зберігалася в пам'яті Григорія: на землі лежить Прохорів кінь, витріщивши навіщось рожеві ясна і плити здорових зубів; Прохор упав навznak і тепер його топче копитами кінь козака, який скакав за ним слідом. Він не розчув, чи Прохор щось кричав, але судячи з притиснутого до землі обличчя, з перекошеного рота, з того, що телячі очі геть виплізли з орбіт, він мав би й без слів не по-людськи — дико верещати. Падали

й інші козаки, падали й їхні коні. Крізь пелену болісних, навіяних вітром сліз, Григорій не бачив перед собою нічого, лиш одне сіре збіговисько австрійців, які втікали, покидаючи свої окопи.

Сотня вискочила із села, зберігаючи струнку лави, а вже потім розсипалась, розділилась на групки, атакувала, як доведеться. В числі тих, хто першим досяг окопів, був і Григорій, а багатово хто ще тупотів далеко позаду.

Високий, білявий і похмурий австрієць, у насунутому на очі кепі, з коліна майже впритул вистрілив у Григорія. Важкий вогонь зовсім близько обпик Григорію щоку. Метнувши перед собою спис, він з усієї сили натягнув повід. Удар був настільки сильним, що спис, проткнувши австрійця, ввійшов у нього до половини держакка. Виконавши такий прийом, Григорій не встиг вчасно висмикнути з чужого тіла спис, і воно, падаючи, своєю вагою виривало із його рук зброю; держално передавало чужі корчі й конвульсії, він бачив, що австрієць, завалюючись далеко назад (видно було тільки неголене загострене підборіддя), намагається перехопити держално руками, але сил у нього вистачило тільки для того, щоб скрюченими пальцями пошкрябати спис. Випустивши спис, Григорій занімілою рукою вхопився за ефес шаблі.

Австрійці втікали, намагаючись захиститись у передмісті. Над їх сірими мундирами зависали здіблені козацькі коні.

Григорій сам не розумів, навіщо він так учинив, навіщо випустив спис, тільки негайно розвернув коня. Перший, кого він у цей момент побачив, був вахмістр, який з перекошеним обличчям скакав повз нього. Григорій плазом шаблі вдарив коня і той, вигнувши шию, поніс його по вулиці.

Попід металевою огорожею, що опоясувала сад, хитаючись, біг переляканий австрієць — він був без гвинтівки, але не випускав із затиснутого кулака свій кепі. Григорій відзначив для себе, що в австрійця гладка зморшена шия, комірець на ній зовсім змокрів. Він кинувся його наздоганяти. Захоплений тим божевіллям, що відбувалося навкруги, він зробив замах шаблею. Та оскільки австрієць біг поблизу огорожі, то Григорію належало рубати його зліва, що для нього виявилось незручно. Тому, перехилившись у сідлі, він послав шаблю навкіс, і вона прямісінько опустилась на скроню австрійця. Той, навіть не скрикнувши, затулив долонями рану, і тут же притулився до паркана спиною. Григорій не встиг утримати коня, і той ще трохи проскакав уперед, а вже опісля розвернувся і поїхав назад риссю. Квадратне лице австрійця від переляку враз витягнулось і тепер здавалось чорним, ніби чавунним. Руки він опустив уздовж тулуба, часто блимав попелястими очима. Шабля торкнувшись його скроні, ковзнула вниз,

зрізала шкіру, що тепер звисала зі шоки червоним клаптиком. На мундир кривою цівкою стікала кров. Григорій і австрієць зустрілися поглядами. На Григорія дивилися німі, смертельно перелякані очі. В австрійця ноги в колінах повільно підгинались, у горлі щось хрипіло і булькало. Зажмурившись, Григорій вдруде змахнув шаблею.

Удар вийшов із довгою відтяжкою, так що череп розсікло навпіл. Випроставши вперед руки, австрієць упав, ніби підковзнувся, одна частина голови глухо впала на бруківку. Кінь, схропнувши, відскочив на середину вулиці. В місті звучали поодинокі постріли. Повз Григорія какав змилений кінь і ніс на собі мертвого козака. Нога вбитого застрягла в стремені, і кінь волочив по каменях понівечене, напівголе тіло.

Григорій роздивився тільки червоний лампас та рвану гімнастерку, що закотилася в нього до голови.

Тім'я обважніло, ніби хтось налив у нього свинцю. Григорій зліз із коня і мотнув головою. Повз нього вже проносились підоспілі козаки третьої сотні, на шинелі понесли пораненого, підтюпки прогнали юрбу полонених австрійців. Вони бігли, збившись сірим стадом, тупіт їхніх кованих черевиків звучав дико й безрадісно. Григорій не роздивився їхніх облич, бо всі вони для нього злилися, здавались однією холодною, як глина, плямою. Кинувши повід, сам не знаючи навіщо, він підійшов до вбитого ним австрійського вояки. Той лежав на тому ж місці, під металевою огорожею, уквітчаною грайливою тасьмою, брудна коричнева долоня в нього була відкинута, ніби просив милостиню. Григорій вдивився в його обличчя. Воно тепер здавалось маленьким, майже дитячим, попри довгі вуса, і змучений, — чи то від смертельних страждань, чи від минулого безрадісного життя, — рот перекосений і суворий.

— Гей, ти! — проїжджаючи вулицею, гукнув його незнайомий козачий офіцер. Григорій зиркнув на його білу, заляпану землею кокарду, і, спотикаючись, пішов до коня. Він ледве переставляв ноги, кожний крок давався неймовірно важко, ніби ніс за плечима непосильну ношу. До горла підступав клубок — на душі стало бридко й розпачливо. Він схопився руками за зубчасте стремено, та довго ніяк не міг потрапити в нього обважнілою ногою.

VI

Після того, як із Татарського та навколишніх хуторів із дому виступили козаки другої черги, вони вже другої ночі ночували в хуторі Єя. Ті з козаків, хто мешкав у нижній частині Татарського, від верховинців тримались відок-

ремлено. Тому Петро Мелехов, Оникій, Христоня, Степан Астахов, Томілін Іван та інші разом зупинились на одній квартирі. Господарем куреня виявився високий, але вже немічний дідусь, учасник турецької війни, який і затіяв із ними розмову. Козаки, постеливши в кухні і світлиці повстянки, до того часу повлягалися уже, але вирішили перед сном іще раз викурити по цигарці.

— На війну, значить, служиві?

— На війну, дідуню.

— Либонь, не буде схожа нинішня війна на турецьку? Тепер зовсім іншою зброєю воюють.

— Однаковісінько. Один дідко, що в турецьку людей переводили, то й в цю не обійдеться, — невідомо на кого сердячись, буркнув Томілін.

— Ой, не мели дурниць! Війна буде зовсім іншою.

— Воно-то так, — на знак згоди ліниво позіхнув Христоня, гасячи нігтем цигарку.

— Та вже ж повоюємо, — на пару з ним позіхнув Петро Мелехов, і, перехрестившись, укритися шинелею.

— Я вас, синочки, ось що хочу просити. Дуже просити, бо потім ви згадаєте моє слово, — заохочував дідусь.

Петро висунув голову з-під шинелі, став прислухатися.

— Запам'ятайте добре одне: хочеш залишитися живим, хочеш у смертельному бою вберегти себе, — шануй людську правдоньку.

— Яку? — спитав Степан Астахов, який лежав крайнім. Він недовірко усміхнувся. Так усміхатися він почав із тої миті, як тільки почув про війну. Серце кликало його туди, загальний смуток і чужий біль ніби гоїли власну рану.

— А ось яку: чужого на війні не чіпай, — це раз. До жінок, Боже борони, не приставай, а окрім того, молитву одну треба знати.

Сон у козаків куди й подівся, заговорили всі разом.

— Тут хоч би своє не втратити, не до чужого тут.

— А дівки — як же їх обходити? Силувати, — це я згоден, — грішно, а коли по-доброму?

— Хіба ж витерпиш?

— Про що й мова!

— А яка ж молитва?

Дід обвів усіх вивчаючим поглядом, почав говорити.

— Жіночок, козачки, зобижати ніяк не можна. Ну, зовсім. Не втерпиш, — можеш голови позбутися, чи важке поранення, — а опісля схаменешся, та буде пізно. Молитву я вам скажу. Всю турецьку війну пройшов, смерть за плечима, як перекинчик, висіла, та, як бачите, живий залишився. І все це завдяки молитві.

Він пішов у світлицю, пошукав під божником і приніс пошерхий, пожовтілий від часу папірець.

— Ось. Вставайте, переписуйте. Завтра, либонь, до світанку пойдете?

Дід долонею розгладив на столі крихкий аркуш і відійшов. Першим піднявся Оникій. На його по-жіночому безвусому лиці сновигались нерівні тіні — це проникаючий через віконну щілину вітер задував хатне світло. Всі, окрім Степана, сиділи й списували. Оникій переписав перший, склав вирваний із зошита аркуш, прив'язав папірець на гайтан, трохи вище хрестика. Степан, погойдуючи ногою, над ним кепкував.

— Вошам притулок влаштував. У гайтані їм мало місця для розплоду, то ти їм паперовий курінь обладнав.

— Ти, козаче, якщо не віриш, то краще помовч, — строго перебив його старий. — Ти людам не заважай і над вірою не глумися. Бо совісно і гріх великий!

Степан замовк, але насміхатися не перестав; щоб заглядати ніяковість, Оникій спитав у діда:

— У цій молитві мовиться про рогатину і про стрілу. Це до чого?

— Молитву при набігові, її ж не в наші часи склали. Моєму покійному дідові від його діда залишилась. А, може, ще й раніше вона була. У старі часи воювати йшли, хто з чим — хто мав одну рогатину, а хто — сагайдак.

Кому яка молитва припала до душі, той ту й списував.

Молитва від рушниці

Господи, благослови. Лежить на горі світлий камінь, як кінь. Камінь обмиває вода, так би і в мене, раба Божого, і в товаришів моїх, і в коня мого не летіли стріли й куля. Як молот відскакує від ковалла, так нехай і від мене куля відскакує; як жорна крутяться, так і я, раб Божий, силу від них маю. За горою палац, зачинений той палац, ключі викинуті в море, де лежить гарячий білий камінь Алтор, невидимий ні чарівнику, ні чарівниці, ні чернецю, ні черниці. Із океан-моря вода не витікає і жовтий пісок не порохувати, так і мене, раба Божого, нічим не достати. В ім'я Отця, і Святого Духа. Амінь.

Молитва від бою

Є море-океан, а в тому море-океанові є білий камінь Алтор, на тому камені є муж кам'яний, тридев'ять колін. Раба Божого і товаришів моїх у кам'яну одіж одінь від сходу до заходу, від землі до небес; від гострої шаблі і меча, від ратища булатного і рогатини, від бою; від олив'яних куль і від прицільних рушниць; від усіх стріл із пір'ям орлиним і лебединим, і гусячим, і журавлиним, і деркача, і ворона; від турецьких боїв, від кримських і австрійських, прибудного супостата татарського і литовського, німецького і шилінського і калмицького. Святі отці і Небесні Сили, вбережіть мене, раба Божого. Амінь.

Молитва під час набігу

Пречиста владичице Свята Богородиця і Господь наш Ісусе Христе. Благослови, Господи, тих, хто готується до набігу, раба Божого і товаришів моїх, котрі йдуть зі мною. Хмарою вкрий, Небесним святим, кам'яним градом твоїм захисти. Святий Дмитро Солунський, щитом захисти мене, раба Божого, і товаришів моїх на всі чотири боки: щоб лихі люди не стріляли, ні рогатиною не кололи, і ні бердишем не сікли, не кололи, ні обухом прибити, ні сокирою рубати, ні шаблею ні сікти, ні колоти; ні ножом не колоти і не різати; ні старому і ні малому, і ні смаглявому, і ні русявому; ні еретикові, ні ворожбитові, ані всякому чародієві. Все тепер переді мною, рабом Божим, осиротілим і судним. На морі, на океані, на острові Буяні стоїть стовп залізний. На тому стовпі муж залізний, підпершись посохом залізним, і наказує він залізу, булатові і синьому олову, свинцю і всякому стрільцеві: «Піди ти, залізо, у свою матір-землю від раба Божого і товаришів моїх і коня мого мимо. Стріла дерев'яна в ліс, а перо у свою матір-птицю, а клей у рибу». Захисти мене, раба Божого, золотим щитом від січі і від кулі, від гарматного бою, ядра й рогатини, і ножа. Буде тіло моє міцніш за панцир. Амінь.

Під натільниками повезли козаки переписані молитви. Прив'язали їх до гайтанів, до материнського благословення, до вузликів із дрібною рідної землі, та смерть чатувала й на тих, хто возив із собою ці молитви.

Мертві тіла їх падали на полях Галичини та Східної Пруссії, в Карпатах та Румунії, — скрізь, де палахкотіли заграви війни і де стелився слід копит від козацьких коней.

VII

Із верхових станиць Донецького округу — Єланської, Вешенської, Мигулинської та Казанської — козаків набирали в 11-й і 12-й армійські полки і в лейб-гвардії Отаманський.

У 1914 році деяких козаків, покликаних на дійсну військову службу з Вешенської станиці, чомусь направили в 3-й Донський козацький імені Єрмака Тимофійовича полк, який повністю формувався з новобранців Усть-Медведицького округу. В числі інших у 3-й полк потрапив і Митько Коршунов.

Разом із деякими підрозділами 3-ої кавалерійської дивізії цей полк стояв у Вільно. У червні сотні покинули місто і перебралися на лунки*.

Літній день хоч і хмарний, але теплий. Хмари на небі весь час рухались і, збиваючись

*На лунки — повести коней на пасовище.

у табуни, затуляли сонце. Полк ішов похідним маршем. Гримів оркестр. Пани офіцери в літніх захисних кашкетах і легких кітелях їхали юрбою. Над ними гойдався цигарковий дим.

Обабіч на полях чоловіки й нарядні жінки косили траву, приклавши до чола долоні, розглядали колону козаків.

Було видно, що коні вже добре впріли. Між ногами в них виступала жовтувата піна, навіть не допомагав легенький південно-східний вітерець, через нього коні ще більше впрівали.

На півдорозі, ближче до якогось села, до п'ятої сотні прибулдився жеребчик-стригунець. Вибігши на околицю, він побачив безліч коней і, радісно заіржавши, помчав наперейми. Хвіст жеребчика ще не втратив дитячої пухнастості, на бігу його зносило вбік, а з-під круленьких копитців сірими бульбашками здіймалась курява, щоб невдовзі лягти на зелену траву. Жеребчик догнав голову колони, пустуючи, тицьнувся мордочкою вахмістеровому коневі в пах, той, протестуючи, брикнувся, але вдарити стригунця не зважився, мабуть, пожалів.

— Тпру, дурнику! — замахнувся нагаєм вахмістр.

Козаки любо засміялись, їх звеселило таке домашнє лоша. Та далі сталося непередбачене: жеребчик нахабно вліз у середину колони, вона враз утратила чітку форму, порушився заведений у поході порядок.

Козаки підганяли коней, але ті почали нерішуче топтатись на місці. Затиснутий поміж ними жеребчик бокував, заодно намагався вкусити найближчого до нього коня.

— Що тут таке? — налетів командир сотні.

У тому місці, де втерся збитошний стригунець, коні сторонились і боязко хропіли, козаки, посміюючись, відганяли його батогами, в колоні все сплуталося, на передній взвод наступали інші, з хвоста колони прискакав розлючений взводний офіцер.

— Що трапилось? — гримнув командир сотні, посилавши свого коня в саму гущавину.

— Жеребчик тут...

— Вліз поміж нас...

— Не можемо прогнати, бісеня!..

— А ти його нагаєм! Не жалій!

Козаки винувато посміхались, натягували повіддя, стримували розбуджених коней.

— Вахмістре! Пане сотнику! Що це за чортівня? Наведіть порядок у своєму взводі! Цього нам ще не вистачало!..

Командир сотні від'їхав убік. Кінь його заточився і задніми ногами вгроз у придорожній рівчак. Він звільнив коня, і той вибрався із рівчака на верх валу, зарослого лободою та жовтою ромашкою. Недалеко звідси зупинилась група

офіцерів. Військовий старшина, закинувши голову, смоктав фляжку, його рука в цей час побатьківськи лагідно лежала на чепурній обкованій луці.

Вахмістр з лайкою розкидав взвод, а жеребчика відігнав подалі від дороги. Взвод знову зімкнувся в строю. Триста очей спостерігали, як вахмістр, зіп'явшись у стременах, переслідував жеребчика, а той то часом зупинявся і тоді тулився брудним боком, на якому начіплялись реп'яхи вже сухого гною, до трьохвершкового вахмістрового коня, то знову кудись біг, високо піднявши хвостик; вахмістру ж ніяк не вдавалося стібнути його по спині нагаєм, хіба що торкався до схожого на мітелку хвоста. Хвіст після цього опускався, але наступної миті знову хвацько метелявся на вітрові.

Сотня зайшлася сміхом. Сміялися навіть офіцери. На похмурому обличчі осавула теж з'явилось щось криве, схоже на усмішку.

У третьому ряду переднього взводу їхав Митько Коршунов з Іванковим Михайлом, козаком із хутора Каргін Вешенської станиці, та усть-хоперський Кузьма Крючков. Широкоплечий та пикатий Іванков їхав мовчки, зате Крючков (що мав прізвисько «Верблюд»), трохи віспуватий і згорблений козак, усю дорогу чіплявся до Митька. Крючков заслужив право зватися «старим» козаком, бо дослужував на дійсній останній рік, а згідно з неписаними законами, як кожний «старий» козак, мав право на зауваження молодим, за найменший проступок муштрувати їх, а також карати пряжкою. Таке було правило: за ту чи іншу провину козаків, який призивався в 1913 році, належало тринадцять пряжок, а якщо в 1914 — то вже чотирнадцять. І вахмістр, і навіть офіцери такий порядок ніби й заохочували, бо вважалося, що в такий спосіб у козаків прищеплюється повага до старших не тільки чином, але й за віком.

Крючков, який недавно почав носити нашивку наказного*, сидів у сідлі згорблений, як птах, опустивши й так звислі плечі. Зіщулившись, він розглядав сіру грудасту хмару і, передражняючи командира сотні осавула Попова, теж чванькувато в Митька допитувався:

— Е... скежи мені, Кершунов, як зветь нешего кемендира сетні?

Через свій норовистий і непокірний характер Митько вже мав покарання від «старих» козаків, тому завбачливо вдав, що шанобливо слухає.

— Осавул Попов, пане старий козак!

— Як?

— Осавул Попов, пане старий козак.

— Я тебе не про це питаю. Ти мені краще скажи, як його кличуть пре меж нес кезеків?

*Наказний — нижній чин у козацях військах царської армії (помічник урядника, ефрейтор).

Іванков крадькома підморгнув Митькові, усміхнувшись при цьому тригубим ротом. Озирнувшись, Митько побачив позаду себе осавула Попова, який ось-ось мав їх наздогнати.

— Ну? Відповідай! — шулився Крючков.

— Їх звать — осавул Попов, пане старий козак.

— Чотирнадцять пряжек. Кежи, гад!

— Не знаю, пане старий козаче!

— А ось приїдемо на лунки, — заговорив свої справжнім голосом Крючков, — там я тобі всиплю, що й матір згадаєш! Відповідай, коли тебе питають!

— Не знаю.

— Хіба ти, падлюко, не знаєш, як його дразнять?

Митько розумів, що це осавульський кінь обережно, по-зłodійськи до них наближається, тому вирішив будь-що відмовчатися.

— Ну, — не на жарт розізлився Крючков.

У наступній за ними шерензі стримано засміялись. Не здогадуючись про причину сміху, Крючков чомусь вирішив, що глузують над ним, і тому спалахнув:

— Коршунов, ти подумай!.. Приїдемо на місце — півсотні пряжок не минути!

Знизавши плечима, Митько вирішив, що втрачати йому нічого:

— Черногуз!

— Ну, так воно й є.

— Крю-ю-учко-ов! — донеслось ззаду.

Пан старий козак від цього навіть здригнувся в сідлі, витягнув шию.

— Ти що ж це, мерзотнику, тут видумуєш? — кричав осавул Попов, порівнявшись своїм конем із Крючковим. — Ти чому вчиш меледого кезека, ге?

Крючков безпорадно блимав витріщеними очима. Шоки його вкривались густим бордовим рум'янцем. Ззаду хтось кахикнув.

— Я кего минулого року вчив? Об чию мерду цей ніготь злемав?.. — осавул підніс Крючкову під ніс мізинець, на якому стирчав загострений ніготь, і повів вусами.

— Щоб я більше цього не чув. Резумієш, братику ти мій?

— Так точно, ваше благородіє!

Осавул від'їхав убік і зупинив коня, щоб пропустити свою сотню. Четверта і п'ята сотні перейшли на рись.

— Сетню, риссю марш!..

Крючков, поправляючи на погоні ремінь від гвинтівки, оглянувся на осавула і, мотнувши сперсердя головою, вирівняв спис.

— І принесла лиха година цього Черногуза! Де він тільки взявся?

Іванков від душі насміявся, бо навіть вкрився краплями поту:

— Він давно слідував за нами. Зовсім неподалік. Так що залюбки міг чути нашу балачку.

— Ти хоч би моргнув, дурню!

— А чи воно мені треба?

— Не треба? Тоді чотирнадцять пряжок по голій!..

Сотні розмістили по навколишніх поміщицьких маєтках. Удень були зайняті тим, що косили поміщикам конюшину й лугову траву, а вночі на відведених ділянках пасли стриножених коней, при світлі багаття грали в карти, розказували казки і знічев'я дуріли.

Шоста сотня опинилась у багатого польського поміщика Шнейдера. Офіцерів влаштували у флігелі, де вони гуляли в карти, пиячили, гуртом волочились за дочкою управителя. У трьох верстах від садиби стояв козацький табір. Уранці до козаків на бігунках навідувався пан управитель. Вгодований, поважний шляхтич, він, стоячи в дрожках, розминав затерплі товсті ноги, неодмінно змахував кашкетом із білим лакованим козирком, вітався з козаками.

— Пане, ставайте з нами косити!

— Давай-давай, може, хоч сало трошки розтрусити!

— Берись за косу, бо параліч ухопить!.. — кричали козаки в білих сорочках, що шеренгами рухались у полі.

Пан у відповідь поблажливо всміхався, витирав каймистою хусткою рожеву лисину і разом із вахмістром йшов відміряти нові ділянки для косовиці.

Опівдні прибувала кухня. Козаки вмивались і йшли обідати. Жували мовчки, зате в післяобідні півгодини відпочинку точилися сердешні розмови.

— Трава тут погана. Супроти нашої степової — зовсім нікудишня.

— Тільки майже без пирію.

— Наші на Донщині ниньки вже відкосились.

— Ми теж скоро закінчимо. Вчора молодик народився, так що чекай дощу.

— Скупий поляк. За труди наші на брата хоч би по пляшці виділив.

— Ого-го-го! Та він за пляшку у вівтарі!..

— Скажіть, хлопці, чому воно так: чим багатший, тим скупіший?

— Це в царя треба питати.

— А довелось кому-небудь дочку поміщицьку бачити?

— А що?

— М'я-а-сис-та дівка!

— Як овечка?

— Авжеж.

— Із вовною її зхрумкав би!..

— Правда чи ні, але гуторять, що її із царської фамілії сватали?

— Простому хіба такий кусень дістанеться?

— Хлопці, недавно чув брехню, ніби чекає нас височайший огляд.

— Котові робити нічого, так він...

— Ну, Тарасе, ти це облиш!

— Дай разок затягнутись, га?

— Чужинець-диявол, із довгою рукою під церкву!

— Дивіться, служиві, у Федота ніби губа не дурна, а курива катма.

— Тільки попів лишився.

— Тю, брат, роззуй зеньки, там вогню, як у доброї баби!

Лежали долілиць. Курили. На сонці до почервоніння смажили голі спини. П'ятеро старих козаків відділились і допитували одного новобранця.

— Ти якої станиці?

— Єланської.

— Цап, значить?

— Так точно.

— А чим у вас там сіль возять?

Неподалік на попонці лежав Крючков Кузьма, нудився, намотував на палець рідкі вуса.

— Кіньми.

— А ще чим?

— Волами.

— Ну, а тараню з Криму чим везуть? Бачив, є такі воли, з горбами на спині, колючки скубуть... Як їх звати?

— Верблюди.

— Охо-хо-хо-ха!..

Крючков нехотя встав і попрямував до штрафника. На ходу він вдавав, ніби і є тим верблюдом, навіть по-верблюжому згорбився і витягнув борлакувату шафранно-смугляву шию, на ходу знімав очкур.

— Лягай! — звелів він молодому і зняв із себе пояс.

А вечорами в полі біля багаття, в опаловій червневій темряві лунало:

*«Поехал казак на чужбину далеку
На добром своем он коне вороном.
Свою он краину навеки покинул...»*

Журбою ділиться срібний тенор, а його доповнюють оксамитовим густим смутком баси:

«Ему не вернуться в отеческий дом».

Тенор бере ще вище, проникає в саме серце:

*«Напрасно казачка ево молодая
Все утро и вечер на север смотрит.
Все ждет она поджидает — с далекого края
Когда-ж ее милый казак-душа прилетит».*

У пісню влітаються численні голоси. Тому й звучить вона густо і п'янить, як поліська брага.

*«А там, за горами, где вьются мятели,
Зимой морозы лютые трещат,
Где сдвинулись грозно и сосны, и ели,
Казачьи кости под снегом лежат».*

Ведуть піснярі свою нехитру розповідь про козацьке життя, і тенор-підголосок жайворонком тріпоче над весняною паруючою землею.

*«Казак умирая просил и молил
Насыпать курган ему большой в головах».*

Разом із ним тужать баси:

*«Пущай на том на кургане калина родная,
Растет и красуется в ярких цветах».*

Коло другого вогнища людей менше, а пісня інша:

*«Ах, с моря буйнова, да с Азовскова
Корабли на Дон плывут.
Возвращается домой
Атаман молодой».*

Біля третього, найдалшого вогнища, перший в сотні балакун, відкашлюючи дим, в'яже непрості петлі своєї оповідки. Слухають його дуже уважно, тільки зрідка, коли герой бувальщини неймовірно і спритно долає каверзи, які влаштовують йому москалі та нечиста сила, над полум'ям черкне чиясь біла долоня, потім господар її лясне себе по халявці чобота і прокуреним, осиплим голосом захоплено вигукне:

— Ах, туди-розтуди, який молодець!

І знову звучить текучий, безперейний голос оповідача.

Через тиждень після перебування полку на пасовищі, осавул Попов викликав до себе сотенного коваля і вахмістра.

— Як коні? — запитав вахмістра.

— Та нічого, ваше благородіє, навіть дуже приємно. Жолобки на спинах вирівнялись. Словом, поправляються.

Осаул вирівняв стрілкою чорний вус (звідси і прізвисько — Черногуз), потім оголосив:

— Некез від кемендира пелку: налудити стремена і вудила. В полку буде висечейший оглед. Щєб все блищало: і сідельця, і все інше. Щєб на кезеків було любо глянути. Коли, бреті-ку, буде готово?

Вахмістр перевів погляд на коваля. Той у свою чергу глянув на вахмістра, після чого обидва разом глянули на осавула.

Вахмістр відповів:

— Може, до неділі, ваше благородіє? — і поштиво підніс палець до запліснявілого в тю-тюновій зелені вуса.

— Гледи мені! — грізно попередив осавул.

Вахмістр та коваль із тим і відбули.

У той же день почали готуватися до найвищого огляду. Іванков Михайло, як син каргінського коваля і сам неабиякий майстер, допомагав лудити стремена і вудила, інші завзято шкребли коней, перебирали вуздечки, битою цеглою натирали трензелі і металеві частини кінської зброї.

За тиждень полк заблищав новісіньким двогривенником. Вилискувало все — від кінських копит до козацьких облич. У суботу командир полку полковник Греков зробив огляд підлеглих і залишився задоволеним, дякував панам офіцерам за старанну підготовку та молодецький вигляд.

Так спливали липневі дні. На гарній паші козацькі коні гладшали, проте козаки нудилися, бо не мали певності, що той високий огляд справді відбудеться, бо щось про нього ні слуху, ні духу.

Тиждень минав, а підготовка не припинялася, поспішали впоратися з останнім. І, як обухом по голові, — наказано виступати на Вільно.

Надвечір прибули на місце. Тим часом сотні одержали додатковий наказ: сундуки з козацькими пожитками здати в цейхгауз і приготуватися до можливого виступу.

— Ваше благородіє, а це навіщо? — збуджено допитувались правди козаки у взводних офіцерів. Офіцери на це тільки знизували плечима. Кожний сам би віддав алтин, щоб тільки вивідати правду.

— Не знаю.

— Маневри в присутності Государя будуть?

— Невідомо поки що.

І козаків задовольняли й такі відповіді офіцерів.

Надвечір дев'ятнадцятого липня вістовий полкового командира встигнув шепнути на вухо своєму приятелеві — козакові шостої сотні Мрихіну, який був днювальним у стайні.

— Війна, дялечку!

— Не брешти?!..

— Істинний Бог, тільки ти — мовчок!

Уранці полк вишикували дивізіонним порядком: у вікнах казарм подекуди тьмяно світилися брудні шибки. Полк у повній готовності дочікував командира. Перед шостою сотнею на ставному білоному коневі стояв осавул Попов. Одягнутою в білу рукавичку лівою рукою він часто смикав на себе повіддя. Кінь його опускав до землі голову, колесом вигинав шию і мордюю чухав випуклі мускулисті груди.

Полковник винирнув із-за рогу казарми, боком розвернув перед строем коня. Ад'ютант тим часом війняв хусточку, відставив елегантно випещений мізинець, але висякатись не встиг, бо в цю мить в тривожній тиші почувся голос полковника:

— Козаки!.. — і єдиним цим словом він повернувся до себе загальну увагу.

«Ось і почалося!», — вирішив кожний про себе.

Нетерпляче хвилювання наростало. Митько Коршунов з досади штовхнув підбором свого тупцюючого коня. У шерензі поруч із ним завмер ставний Іванков, який слухав командира, роззявивши губатий рот, повний чорнуватих шербатих зубів. За ним мружився згорблений Крючков, а ще далі пряв, ніби кінь, хрящувати миху вухами Лапін, а останнім було видно тільки хрещуватий голий кадик Щеголькова.

— ...Німеччина оголосила нам війну.

У вирівняних шеренгах шелестом пронеслось: «хххшшш», наче над нивою вже спілого чорно-білого ячменю пронеслась, граючись, вітрова хвиля. Неймовірно всіх вразило таке зараз недоречне кінське іржання. Кінь, який порушив тишу, стояв на лівому фланзі першої сотні, то туди й повернулись усі голови, блимали перелякані очі, залишилися не стулені квадраті ротів.

А полковник усе говорив і говорив. Розставляючи певним порядком слова, він насамперед намагався збудити в козаків почуття національної гордості, тільки зараз перед духовним зором тисяч слухаючих його козаків виникали не майбутні картини, коли шовк чужих переможених прапорів із шерхотом падатиме до ніг переможців, а своє буденне життя, все, що було їм рідне і криве: дружини, діти, кохані, так і незібраний урожай, осиротілі хутори й станиці...

«...Через дві години вантажимось на поїзд», — останнє, що залишилось у кожного в пам'яті.

Тут же недалечко зібрався натовп офіцерських дружин. Вони плакали, хустинками витирали свої сльози. Приголомшені козаки безпорадно брели в казарми. Сотник Хопров ледве не на руках ніс свою вагітну дружину-польку.

На вокзал полк відбув із піснями. Козацькі голоси навіть заглушили оркестр, і він, оконфузившись, на півдорозі замовк. Офіцерські жінки взяли візників, на тротуарах стояв барвистий натовп, коні копитами викрещували дрібний шебінь, спілувач, можливо знехтувавши своїм і чужим горем, так відчайдушно повів лівим плечем, що його синій погон зморщився, і заголосив, вигукуючи дискантом слова сороміцької козацької пісні:

«Девіца красная, шуку я поймала».

Сотня, навмисно не відділяючи слова, під акомпанемент щойно кованих кінських копит, несла на вокзал, в червоні вагони своє лишенько — пісню.

«Шуку я, шуку я, шуку я поймала».

Із хвоста сотні до співаків поспішив полковий ад'ютант, який і сам, як буряк, почервонів від сміху і збентеження. Заспівувач на відліг кидав повіддями, цинічно підморгував жінкам, які скупчилися на тротуарах і проводжали козаків. І в цю мить по його бронзових щоках, по чорних вусах стівав не піт, а гіркий полиновий настій.

*«Девушка красная уху я варила,
Уху я, уху я, уху я варила,
Уху я, уху я, уху я варила.
Эх, девушка простая я, сваху я кормила,
Сваху я, да сваху я, сваху я кормила».*

На коліях, збільшуючи тягу, застережливо і тверезо ревів паровоз.

Ешелони. Ешелони. Ешелони. Незліченне число ешелонів!

Артеріями країни, залізничними коліями збуджена Росія гнала в бік західного кордону сірошинельну кров.

VIII

У містечку Торжок полк розділили на сотні. Шосту сотню наказом штабу дивізії передали в розпорядження 3-го армійського піхотного корпусу. Діставшись похідним порядком до містечка Пелікаліє, вона виставила пости.

На кордоні ще залишались наші прикордонні сили. Підтягувались піхота й артилерія. Надвечір двадцять четвертого липня в містечко прибув батальйон 108-го Глібовського полку і батарея. В Олександрівському фільварку, що стояв неподалік, влаштувався пост із дев'яти козаків на чолі зі взводним урядником.

Уночі на двадцять сьоме осавул Попов викликав до себе вахмістра і козака Астахова.

У розташування взводу Астахов повернувся перед світанком. Митько Коршунов якраз привів із водопою коня.

- Це ти, Астахов? — гукнув він.
- Я. А Крючков із хлопцями де?
- Там, у халупі.

Астахов — високий, дебелий і смуглий козак, сліпо мружачись, увійшов у халупу. За столом біля газової лампи Щегольков дратвою латав подертий чумбур. Крючков, заклавши руки за спину, притулювся коло печі; він підморгував Іванкову, вказуючи на ліжко, де лежав господар-поляк, розпухлий від водяної хвороби. Вони щойно над чимось реготали, і в Іванкова від посміху ще смикались рожеві щоки.

- Хлопці, завтра вдосвіта заступаємо на пост.
- Де? — спитав Щегольков і, відволікшись, упустив не засукану в дратву ворсинку.

— Містечко Любів.

— Хто поїде? — спитав Митько Коршунов, він якраз увійшов і ставив біля порога цеберку.

— Зі мною поїдуть: Щегольков, Крючков, Рвачов, Попов і ти, Іванков.

— А я, Павловичу?

— Ти, Митро, залишишся тут.

— Ну, й чорт із вами!

Крючков відхилився від печі; потягуючись із хруском, він спитав у хазяїна:

— Скільки до цієї Любові буде верст?

— Чотири милі.

— Тут близько, — сказав Астахов і, сідаючи на лавку, взявся стягувати чобіт. — А де тут можна онучу просушити?

Вирушили на зорі. На виїзді біля криниці боса дівчина набирала цебром воду. Крючков зупинив коня.

— Дай, любонько, напитись!

Придержуючи рукою полотняну спідницю, дівчина рожевими ногами прочовгала по калюжі, і, посміхаючись сірими, з густими віями очима, подала цеберку. Коли Крючков підняв важкий цебер і схилився пити, рука його від напруження затремтіла: на червоний лампас цівкою полилась вода, падаючи, вона розбивалась дрібними бризками.

— Спаси Христос, сіроока!

— Богу Ісусу.

Узявши цеберку, вона, усміхнено оглядаючись, пішла.

— Ти чого скалиш зуби, поїхали зі мною!

Крючков навіть посунувся на сідлі, наче поступався місцем.

— Не затримуйся! — від'їжджаючи, крикнув йому Астахов.

— Сподобалася? — Рвачов кинув на Крюкова глумливий погляд.

— У неї ноги такі червоні, як у гуски, — засміявся Крючков, і всі, мов за командою, озирнулись. Тим часом дівчина, розкорячивши ноги, нахилилась над цямриною, виставивши свій туго обтягнутий роздвоєний задок.

— Женитись би на такій... — зітхнув Попов.

— Давай я тебе разок нагайкою оженю, — запропонував Астахов.

— Нагай не pomoже...

— Жеребцюєш?

— Вийняти його доведеться!

— Ми йому закрутку зробимо, як бугаєві.

Весело перемовляючись, козаки поїхали риссо. Коли вибрались на перший же пагорб, то в долині та на схилах побачили розкинуте містечко Любів. Із-за пагорба великою діжкою викочувалось сонце. Збоку, на чашечці телеграфного стовпа, вмощувався жайворонок.

Астахов недавно закінчив навчальну команду, так що його призначили старшим на посту. Для постю він вибрав собі останній двір, що

стояв на відшибі і дивився в бік кордону. Хазяїн, голений кривоногий поляк у білому повстяному капелюсі, відвів козаків у стодолу і показав, де можна поставити коней. За стодолю стояла ріденька огорожа, а далі врунилась ділянка конюшини. До недалекого лісу підступав горбатий узгірок, далі біліло хлібне поле, перерізане дорогою, а за ним знову виблискував лан смагдавовой конюшини. Заховавшись у рівчаку за стодолю з біноклем по черзі несли варту. Вільні від служби відлежувались у прохолодній стодолі. В ній пахло злежалим зерном, залишками полови, мишами і солодким духом земляної цвілі.

Примостившись у темному кутку коло плуга, Іванков проспав там до самого вечора. Його збудили, коли сонце вже заходило. Крючков пучками відтягнув у нього на шиї шкіру, примовляв:

— Роз'ївся на казенних харчах, бачиш, який карк, бач! Уставай, ледащо, йди німців виглядати!

— Не дурій, Кузьмо!

— Вставай, тобі кажуть!

— Ну, досить! Ну, не чіпай... Я зараз.

Від довгого сну він запух, почервонів. Повертвшись схожою на казанок головою, що міцно трималась на широких плечах з допомогою короткої шиї, Іванков зачмихав носом (бо застудився, лежачи на сирій землі), поправив патронташ і попрямував до виходу, гвинтівку волочив за собою. Змінивши Щеголькова і наладнавши бінокль, він довго дивився на північний захід, туди, де стояв ліс. На хлібному полі вітерець котив білі горбаті хвилі, на зеленій острівці вільхи лився рудий потік призахідного сонця. У річці, що текла попід містечком плавною блакитною дугою, з галасом купались дітлахи. Контральтовий жіночий голос когось кликав: «Стасю! Ста-а-асю! Йди до мене!»

Щегольков скрутив цигарку, і, перш, ніж піти, зауважив:

— Захід аж палає. На вітер.

— На вітер, — згодився з ним Іванков.

Уночі коні стояли розсідлані. В містечку на ніч теж вгасали вогні, стихав гомін. На ранок другого дня Крючков викликав із стодолі Іванкова.

— Давай сходимо в містечко.

— Навіщо?

— Щось поїмо, вип'ємо.

— Навряд, — засумнівався Іванков.

— Я тобі кажу. Я питаю господаря. Бачиш оту халупу, де черепичний сарай? — Крючков вказав чорним нігтистим пальцем. — Там у єврея є пиво. Пішли.

Тільки зібралися йти, як їх, виглянувши з дверей стодолі, зупинив Астахов.

— Ви куди?

Крючков від Астахова мав старший чин, тому відмахнувся.

— Зараз вернемося.

— Хлопці, не ходіть!

— Не гавкай!

Старий пейсатий єврей, одне віко у нього було вивернутим, козаків зустрів із поклоном.

— Пиво є?

— Уже немає, пане козаче.

— Ми за гроші.

— Іезус Марія, та хіба я... ой, пане козаче, повірте чесному євреєві, пива вже немає.

— Ти, жиде, не бреш!

— Ой, пане козаче! Я вже казав.

— Ти ось що... — з досадою перебив його Крючков і поліз у кишеню шароварів, де лежав старий гаманець.

— Ти нам краще дай, бо почну лаятись!

Єврей, притиснувши монету мізинцем до долоні, опустив заковане віко і пішов у сіни.

Через хвилину він виніс у руках вогку, обліплена ячмінною лускою, пляшку горілки.

— А ти, татусю, казав — немає. Ех ти!

— Я казав: пива немає.

— Закусити чим-небудь дай.

Крючков ударом долоні вибив затичку, наповнив чашку по вищерблені вінця.

Вийшли захмелілі. Крючков пританцьовував і кулаком погрожував туди, де чорними зіницями зітхали вікна.

У стодолі їх зустрів, позіхаючи, Астахов. За стіною вогко хрумкали коні.

Увечері донесення повіз Попов. День змарнували в байдиках. Вечір. Ніч. У піднебессі над містечком рубаною раною жовтів розвал молодого місяця.

Зрідка за хатою в садку впаде із яблуні спільний плід. Було чути, як він гелпнувся в мокру траву. В північній стороні містечка Іванков почув кінський тупіт. Вилізши із рівчака, він став натужно вдивлятися, але місяць, ніби бинтом, перев'язала хмарка: за сірим рядном темряви нічого не видно. Він розбудив Крюčkова, який спав біля входу в стодолу.

— Кузьмо, кінні з'явилися. Вставай!

— Де?

— У містечку.

Вийшли на вулицю, сажнів п'ятдесят звідси хрустко цокотіли копита.

— Гайда в садок. Там краще чути.

Уздовж дому побігли в садок. Залягли під тинном. Долітав глухий гомін. Брязкотіли стремена. Скрипіли кульбаки. Все ближче й ближче. Вже вимальовувались нечіткі обриси вершників. Їхали четверо в ряд.

— Хто їде?

— А тобі хто потрібний? — обізвалися тенорком із передніх лав.

— Хто такі? Буду стріляти! — Крючков клацнув затвором.

— Т-р-р-р, — один, спинивши коня, під'їхав до тину. — Це — прикордонний загін. А ви — пост, чи що?

— Пост.

— Який полк?

— Третій козачий.

— Із ким це ти там, Тришин? — спитали в темряві.

Прикордонник пояснив:

— Це — козачий пост, ваше благородіє.

До тину під'їхав іще один.

— Здорово, козаки!

— Здрастуйте, — не зразу обізвався Іванков.

— Давно ви тут?

— Із учорашнього дня.

Той, який під'їхав другим, захотів запалити і витер сірника, в цю мить Крючков розпізнав у ньому офіцера, справді зодягненого у форму прикордонника.

— Наш полк із кордону зняли, — сказав офіцер, затагуючись цигаркою. — Майте на увазі, що ви тепер — передній рубіж. Можливо, вже завтра противник з'явиться тут.

— Куди ж ви їдете, ваше благородіє? — спитав Крючков, не знімаючи пальця зі спуску.

— Звідси через дві версти ми повинні приеднатися до нашого ескадрону. Ну, рушаймо, хлопці! Всього крашого, козачки!

— У час добрий.

Вітер безжално зірвав ту хмарину, що закривала місяць, і на містечко, на кучеряві садки, на шишкуватий верх стодоли, на узгір'я, куди зібрався загін, полилось, ніби жовта сукровиця, мертво світло.

Уранці донесення в сотню повіз Рвачов. Астахов домовився з господарем, що той за невелику платню дозволить укосити коням конюшини. Коні всю ніч стояли осідлані. Козаків непокоїло, що тепер вони залишились із противником віч-на-віч. Раніше, коли знали, що попереду стоїть прикордонна варта, вони не почували себе настільки незахищеними і самотніми; зате тепер, коли знали, що кордон, окрім них, більше ніхто не захищає, їм стало непереливки.

Хазяйська паша зеленіла відразу за стодолю. Астахов послав косити Іванкова і Щеголькова. Господар, нап'явши на голову повстанний капелюх, схожий на білий лопух, повів показати їм свою ділянку. Щегольков косив, а Іванков згрібав вогку траву і зв'язував її в фуражирки. Астахов тим часом у бінокль спостерігав за дорогою, що спокосливо вела в бік кордону. Раптом у полі його зору опинився хлопчик, який з'явився в південно-західному напрямкові. Ніби бурий, не злинялий заєць, він котився з горбка і ще здаля щось кричав, розмахуючи довгими рукавами сюртука. Коли він підбіг, судомно ковтаючи повітря і водячи переляканими очима, то закричав:

— Козак, козак, пшишед герман! Герман пшишед от-то!

Хлопець хоботком довгого рукава указав напрямом, і Астахов, який не відривав від очей бінокль, крізь його окуляри вгледів групу вершників — були ще вони далеко, але їх було багато. Продовжуючи спостерігати у бінокля, Астахов гукнув:

— Крючков!

Той, вискочивши із перекошених дверей стодоли, оглянувся довкола.

— Біжи, клич хлопців! Німці! Німецький роз'їзд!

Він чув, як затупав Крючков, а в швидкості вже ясно розгледів у бінокля групу вершників, що рухалась на тлі руденької смуги трави.

Він навіть відзначив, що коні в них гнідої масті, а колір мундирів — темно-синій. Вершників нараховувалось понад двадцять чоловік. Рухались вони групою, без строю; з'явилися же на південному заході, тоді як спостерігач виглядав їх із північного заходу. Вони перетнули дорогу і тепер рухались над улоговиною, де розкинулось містечко під назвою Любів.

Іванков заправляв у фуражирку оберемок трави. Від напруження він сопів, ще й висунув зі зморшених губів кінчик прикушеного язика. Поруч із ним стояв, посмоктуючи люлечку, клишоногий хазяїн-поляк. Засунувши руки за пасок, він із-під крилатого капелюха насуплено спостерігав, як косить Щегольков.

— Хіба це коса? — лаявся той, сердито махаючи маленькою, ніби для іграшки, косою. — І ти нею косиш?

— Косою, — відповів поляк, ворущачи язиком обгризений мундштук; один палець він тримав поперек паска.

— Оцією косою тільки в баби на страмному місці косити!

— Угу-м, — незворушно відповів поляк.

Іванков пирснув. Його пикате обличчя налилося фарбою, — штрикни нігтем — і двіркну туюю цівкою кров. Озирнувшись, він хотів щось додати, та його увагу відволік Крючков, який біг по грузькій ріллі. Хоч Крючков і притримував рукою шаблю, але на бігу ноги його часто спотикались об грудки ріллі.

— Кидайте!

— Що там іще? — спитав Щегольков, втикаючи кісся в землю.

— Німці!

Іванков випустив із рук фуражирку. Хазяїн, ніби над ним уже дзижчали кулі, низько пригнувся і побіг до хати, ледве не достаючи руками до землі.

Косарі теж швидко добігли до стодоли й захекані скочили на коней, і тільки тепер усі побачили, що в містечко, з боку Пелікаліє, входить рота російської армії. Козаки понесли їй

назустріч. Астахов доповів командирові роти, що на узвишші, в обхід містечка, рухається німецький роз'їзд. Капітан незадоволено поглянув на вкриті порохом носки своїх чобіт і поточив:

— Скільки їх?

— Більше двадцяти.

— Висувайтесь їм напереріз, а ми їх звідси обстріляємо, — оглянувшись, він скомандував роті шикуватися і швидким маршем повів її далі.

Поки козаки вибирались на узгірок, німці їх випередили і вже бігли рясю, перетинаючи дорогу на Пелікаліє. Попереду на буланому кучовостому коні привертав увагу офіцер.

— Догнати! Ми їх поженемо на другий пост! — скомандував Астахов. Кінний прикордонник, який пристав до них у містечку, почав відставати.

— Ти чого це? Залищаєшся, брате? — озирнувшись, крикнув Астахов. Прикордонник махнув рукою і помалу поїхав у містечко. Козаки перейшли на швидку рись. Навіть неозброєним оком можна було розпізнати синю форму німецьких драгунів. Поглядаючи в бік козаків, вони кучою рясю поспішали в бік другого посту, що стояв у фільварку, в трьох верстах від містечка. Відстань між ними помітно скорочувалась.

— Вогонь! — прохрипів Астахов, зіскакуючи з сідла.

Стоячи на ногах і намотавши на руки повіддя, дали залп. Кінь Іванкова здивився, звалив хазяїна з ніг. Коли той падав, то краєм ока помітив, як один німець валиться з коня: спочатку той ніби ліниво хилився, як раптом, скинувши вгору руки, стрімко впав. Німці не зважились зупинитись, навіть не вийняли з чохлаів свої карабіни, тільки чимдуж погнали коней. Стрій розсипався, порідшав. Вітер тріпотів матерчатими прапорцями на їхніх списках. Астахов першим скочив на коня. Запрацювали батогами. Німецький роз'їзд різко взяв ліворуч, і козаки, переслідуючи їх, проскакали сажнів у сорока від убитого німця. Далі почалася горбиста місцевість, порита неглибокими вибалками, зморшками зубчастих ярків. Щойно німці перебрались через чергову улоговину, козаки спішувались і випускали услід їм по обоймі. Якраз навпроти другого посту підбили ще одного.

— Упав! — крикнув Крючков, заносючи ногу в стремено.

— Із фільварку зараз наші дадуть!.. тут другий пост.. — пробубнів Астахов, заганяючи обкуреним жовтим пальцем у магазинну коробку нову обойму. Німці перейшли на рівну рись. Проїжджаючи повз фільварок, видно, пильнували. Але подвір'я було безлюдним, черепичні дахи будівель нестерпно смажило сонце.

Астахов вистрілив з коня. Один німець, який трохи відстав, мотнув головою і дав коню шпорами.

Уже опісля з'ясувалось, що козаки покинули другий пост ще минулої ночі, коли взнали, що телеграфний провід, який йшов півверсти від фільварка, перерізаний.

— Погнали на перший пост! — гукнув, повертаючи голову, Астахов.

І тільки тепер Іванков придивився, що ніс Астахова облупився, а на кінчику ніздрів у нього висів маленький клопоть шкіри.

— Чому вони не обороняються? — тоскну спитав він, поправляючи на спині гвинтівку.

— Ще прийде час... — зауважив Щегольков, при цьому він дихав, як сапний кінь.

Німці, не оглядаючись, спустилися в першу улоговину, по той її бік лежала чорна рілля, зате на цьому боці ріс бур'ян і чахлий чагарник. Зупинивши коня, Астахов скинув із голови кашкета, тильною стороною долоні витер рясний піт. Обвівши поглядом товаришів, він сплонував згусток слини і звелів:

— Іванков, скачи до улоговини, поглянь, де вони там.

Розімлілий, весь червоний, як цегла, з мокрою від поту спиною, Іванков жадібно обливав зашерхлі губи і поїхав.

— Закурити б, — тихо сказав Крючков, відганяючи батогом гедзя.

Іванков їхав повільно, часом підводився на стременах, бажаючи пересвідчитись, що діється на дні улоговини. Перше, що він побачив, були кінчики списів, а вже за ними несподівано з'явилися німці; розвернувши коней, вони схилом улоговини пішли в атаку. Попереду, картинно піднявши над собою палаш, мчав офіцер. За ту мить, поки Іванков розвертав коня, він устиг добре роздивитися: офіцер мав безвусе й похмуро обличчя, зате в сідлі він тримався впевнено. Тупіт німецьких коней — як град у серце. Іванков майже фізично відчував, що по його спині поповз огидний холодок смерті. Крутнувши навколо себе коня, він мовчки помчав назад.

Астахов навіть не встиг сховати кисет, навіть сунув його поза кишенею. Крючков, побачивши, що за спиною в Іванкова скачуть німці, помчав першим. Ті німці, що перебували на правому фланзі, неслись Іванкову навперейми. Наздоганяли вони його напрочуд швидко. Він безперестанку шмагав батогом коня і постійно озирався. Від жаху його обличчя перекошилось, очі витрішилились. На виручку, пригнувшись до луки, поспішав Астахов. За ним, піднімаючи буру куряву, гнались Крючков та Щегольков.

«Ось! Ось! Дожене!» — пекла думка; Іванков ніскільки не задумувався, як він захищатиметься, тільки згрупував своє огрядне тіло, а голову увігнув так, що діставав нею кінський чубчик.

Наздогнав же його рослий рудий німець. Він пікою вдарив Іванкова в спину. Своїм вістрям вона проткнула ремінь і з піввершка навкоси вп'ялася Іванкову в тіло.

— Братці, вертайтесь!.. — не тямлячи себе, закричав Іванков і вихопив із піхов шаблю. Другий удар, спрямований на те, щоб пробити йому бік, він відбив і, звівшись на ногах, рубанув того німця, що скакав від нього зліва, прямо по спині. Його оточили. Кремезний німецький кінь грудьми вдарив Іванкового коня в живіт і той заледве встояв на ногах; так ось близько, прямо перед собою Іванков побачив ворога зі страшною каламуттю в очах.

Першим нагодився на допомогу Астахов. Його відтерли вбік. Астахов відбивався шаблею, в'юном крутився в сідлі, він так визвірівся, що мало нагадував себе самого, був ніби вже мертвий. Ворожа шабля зачепила Іванкову шию. Зліва над ним нависав драгун, уже в останню мить перед очима блякло зблиснув палаш. Він зумів на льоту перехопити його шаблю: криця, зіткнувшись із крицею, бризнула вереском. Хтось ззаду списом ліз під ремінь його гвинтівки, настирливо намагався скинути її з плеча. За високо піднятою кінською головою виглядало розгарячile, вкрите потом, ластате обличчя вже літнього німця. Шелепа в нього відвисла і тремтіла; німець безуспішно тицяв палашем Іванкову в груди. Палаш не досягав мети, і німець його кинув, а натомість заходився виривати із жовтого, притороченого до сідла чохла свій карабін; незважаючи на такі конвульсивні дії, противник не зводив із Іванкова своїх переляканих брунатних очей. Озброїться карабіном він не встиг, бо Крючков через коня дістав його списом. Розірвавши на грудях темно-синій мундир, переляканий німець почав завалюватися назад і під кінець здивовано вигукнув:

— Мейн мутер!

На відстані чоловік із вісім драгунів оточили Крючкова. Драгуни вирішили взяти його живим, але він підняв коня дибки, хитаючись на всі боки, скільки зміг. Відбивався шаблею, аж поки її не вибили в нього з рук. Відібравши у ближчого німця спис, Крючков застосував той випад, якого довго навчався. Німці спершу відсахнулись, а потім взялись трощити той спис своїми палашами.

На невеличкому клинкові суглинкуватої сірої ріллі зчепилися в двобой дві сторони; вони кипіли, колихалися, ніби гнані вітром. Озвірівши від жаху, козаки й німці, уже не дивлячись, кололи й рубали одні одних, удари сипалися і на спину, і на руки, і на коней, і на зброю... Нічого не тямлячи, смертельно перелякані налітали один на одного коні й безглуздо штовхались.

Зосередившись, Іванков зробив кілька спроб ударити довгообразого білявого драгуна,

який напосідав на нього, в голову, але шабля гриміла об металеві бокові пластинки каски, і, ковзнувши, летіла вниз.

Астахов, стікаючи кров'ю, вирвався з оточення. Наздоганяти його кинувся німецький офіцер. Зірвавши з плеча гвинтівку, Астахов розстріляв офіцера одним пострілом, майже впритул. Це й стало переломом у сутичці. Найбільше поранень німці зазнали від випадкових ударів, а коли залишилися без офіцера, то розосередилися і відступили. Погоню за ними влаштовувати не стали. Пострілів услід їм теж не робили. Козаки навпростець понеслися у містечко Пелікаліє, до своєї сотні; німці ж, підібравши свого пораненого, який звалився з сідла, відступили назад до кордону.

Іванков не подужав і півверсти, як його захитало.

— У мене більше немає сил... Я падаю!.. — він притримував коня, але Астахов смикнув його повіддя.

— Давай уперед!

Крючков, стираючи з обличчя кров, обмацував свої груди. На гімнастерці також маковіли мокрі плями. Після того фільварку, де перебував їхній другий пост, розділились на дві групи.

— Треба їхати вправо, — сказав Астахов, вказуючи на заросле буйною зеленою травою і вільхою болото, що розкинулось відразу за господарством.

— Ні, вліво! — заперечив Крючков.

Роз'їхались. Згодом в містечко прибули Астахов з Іванковим. На околиці їх зустріли козаки сотні.

Іванков, відпустивши повода, сповз із сідла, похитнувся і відразу ж упав. Пальці на руці в нього так заклакли, що шаблю звільнили з них з трудом.

Через годину сотня майже в повному складі виїхала на те місце, де лежав убитий німецький офіцер. Козаки зняли з нього взуття, одягу і зброю, всі юрмились, розглядаючи молоде, похмуре, вже пожовтіле обличчя. Усть-хоперський Тарасов устиг першим зняти з мертвого годинник зі срібною кришечкою, який він тут же продав взводному уряднику. В гаманці знайшлася невелика сума грошей, лист, вкладене в конверт пасмо білявого волосся та фотография, з якої гордовито і насмішкувато дивилась дівчина.

ІХ

Опісля з цього зробили подвиг Крючков, улюбленець командира сотні, на підставі його реляції одержав Георгія. Товариші його залишилися в тіні. Героя відправили в штаб дивізії, де

він тинявся до кінця війни, отримавши також й три інші хрести за те, що на нього з Петербурга та Москви приїжджали подивитись впливові дами та пани-офіцери. Дами зітхали, дами частували донського козака дорогими цигарками й солодощами; спочатку він крив їх тисячними матюками, зате згодом — під благодійним впливом штабних підлабузників із офіцерськими погонами — поставився до цього, як до вигідної професії: охоче розповідав про «подвиг», безсоромно згущав фарби, словом, безсовісно брехав, зате дами захоплено слухали, милувались, дивлячись на таранкувате, розбишацьке обличчя козака-героя. Всім було добре й приємно.

Коли в Ставку приїхав цар, то й до нього на побачення возили Крючкова. Рудуватий, втомлений Імператор плянув на Крючкова, як на коня, полупав кислими набряклими повіками, поплескав того по плечі.

— Молодець козак! — і, повернувшись до свого почту: — Дайте мені сельтерської води.

Чубата голова Крючкова не сходила зі сторінок газет і журналів. Були й цигарки з портретом Крючкова. Нижньогородське купецтво піднесло йому золоту зброю.

Мундир, знятий з убитого Астаховим німецького офіцера, начепили на широку фанерну дошку, і генерал фон Рененкампф, посадивши в автомобіль з цією дошкою також Іванкова і ад'ютанта, з'являвся перед строем відбуваючих на передові позиції військ, виголошував перед ними запальні казенні промови.

А відбулося ось що: на полі брані зійшлися люди, котрі ще не встигли достатньо оволодіти наукою знищення собі подібних, і, охоплені звірячим жахом, наражались, наскакували одні на одних, наносили сліпі удари, калічили себе й коней; і налякані одним пострілом, що спричинив смерть одній людині, розбіглися і роз'їхались, несучи в собі моральну травму.

Оце й назвали подвигом.

X

Фронт ще не витягнувся на багато верст звивистою гадюкою. На кордоні то там, то там спалахували кавалерійські сутички й бої. Після оголошення війни німецьке командування в перші ж дні запустило свої щупальця — сильні кавалерійські роз'їзди, котрі й дражили наші частини; проникаючи між постами, вони вивчали розташування і чисельність російських військ. На фронті перед 8-ю армією Брусилова стала 12-та кавалерійська дивізія під командуванням генерала Каледіна. Зліва, перейшовши австрійський кордон, просувалась 11-та кавале-

рійська дивізія. Їх підрозділи, з боєм оволодівши Лешнювим і Бродами, тепер тупцювали на місці, — австрійцям підтягнули підкріплення, і угорська кавалерія з ходу накинута на російську кінноту, тривожила її й тиснула назад до Бродів.

Після того бою, що відбувся під містом Лешнювим, Григорій Мелехов ніяк не міг позбутися нудного нутряного болю, що невідступно жив у ньому. Він помітно здав, схуд, часто, під час походу сидячи в сідлі і в годину відпочинку, коли засинав, чи просто дрімав, на пам'ять знову приходив той австрієць, на котрого він недавно наткнувся під парканом і зарубав. Він знову й знову переживав перипетії того першого бію і навіть уві сні, не спроможний уникнути спогадів, відчував, що правою рукою машинально стискає древко піки; прокинувшись і отямившись, він гнав геть сон, долонею затуляв до болю зажмурені очі.

Уже спілі ниви топтала кіннота, на хлібних полях з'явилися сліди від гострих підків, ніби град пронісся над усією Галичиною. Важкі солдатські чоботи трамбували шляхи, викресували на шосе іскри, місили серпневе болото.

Там, де точилися бої, на похмурому обличчі землі, ніби після віспи, залишились вирви від снарядів, у тузі за людською кров'ю вкривались іржею чавунні та сталеві осколки. Вночі на далекому горизонті в небо, ніби зірничі, підіймалися криваво-червоні заграви — це палали села, містечка, міста. В серпні, коли спіють плоди і досягає хліб, випране вітром небо рідко всміхалось, ставало сірим, погожі дні лиш іноді повертали задушливу спеку.

Наближався кінець серпня. У садках густо жовтіло листя, від стовбурів воно наливалось передсмертним багрянцем, і здалеку могло здаватися, що всі дерева — в рваних ранах і кривавляться рудою дерев'яною кров'ю.

Григорій з інтересом спостерігав за змінами, що відбувалися в поведінці товаришів його сотні. Прохор Зиков, який щойно повернувся зі шпиталю і тепер носив на щоці рубець від кованого копита, ходив, приховуючи в куточках вуст свій біль і здивування, дуже часто блимав лагідними телячими очима; Єгор Жарков за наймешої нагоди матюкався і паскудився більше, ніж раніше, проклинав усе на світі; земляк Григорія Омелян Прошев, серйозний і діловитий козак, увесь ніби обвуглився, зчорнів, безпричинно посміхався, та й сміх з'являвся в нього ненароком і сумний. На кожному обличчі з'являлось щось нове, кожен по-своєму носив у собі і вирошував залізне, посіяне війною насіння, і всі разом — молоді козаки, зовсім недавно вихоплені зі станиць та хуторів, тут, в обстановці всеохоплюючого смертельного жаху, — вони були схожі на стеблинки скошеної трави, що, в'янувши, міняла свій первісний вигляд.

Полк відвели з передової і дали три дні відпочинку, в нього вливалось поповнення — донські козаки. Сотня зібралась, щоб іти купатись у поміщицькому ставку, коли зі станції, що знаходилася в трьох верстах від маєтку, рушив численний загін кіннотників.

Коли козаки третьої сотні прийшли на греблю, новоприбулий загін уже спускався в ярк і не було сумніву, що прибули козаки. Прохор Зиков, сидючи на греблі, якраз скидав із себе гімнастерку; звільнивши з неї голову, він став придивлятися.

— Наші, дончаки.

Григорій, примружившись, також придивлявся до колони, що спускалася на територію маєтку.

— Маршові прийшли.

— Мабуть, нам поповнення.

— Певне, другу чергу підбирають.

— Хлопці, лишенько, гляньте. Це ж — Степан Астахов! Тамички, в третій лаві! — вигукнув Прошев і коротко, ніби скрипнув, реготнув.

— Їхнього брата теж підбирають.

— Оникій теж там!

— Гриша! Мелехов! Бачиш, брат твій...

Упізнав?

— Упізнав.

— Могорич із тебе, волоцюго, я перший побачив.

Зібравши на вилицях густі зморшки, Григорій ніяк не міг впізнати, що ж це був за кінь, на якому їхав Петро? «Нового купили», — вирішив він і перевів погляд на братове обличчя. За час їхньої розлуки Петро дуже змінився, увесь зазмаглий, пшеничні вуса підстрижені, сріблясті брови обпечені сонцем. Широко ступаючи, він ішов до брата; скинувши кашкет, тримав його в руді і вимахував нею, як на навчанні. За ним із греблі неслись напівроздягнені козаки, перестрибували через лямку порость порожнистого купирю* і старі лопухи.

Маршова сотня, об'їжджаючи садок, входила в маєток, де розташувався полк. На чолі їхав літній кремезний осавул, його голова була недавно голена, владний, без вусів, рот обрамляли тверді, ніби дерев'яні, зачини.

«Хрипкий, мабуть, і злий», — відзначив про себе Григорій, усміхаючись братові, він краєм ока розглядав міцно збиту осавулову постать, його горбоносого коня, видно, калмицької породи.

— Сотня! — гримнув осавул чистим, добре поставленим голосом. — Взводними колонами, ліве плече вперед, марш!

— Здоров, брате! — гукнув Григорій, усміхаючись до Петра, зустріч з яким радісно хвилювала.

— Слава Богу. До вас ось. Ну, як?

— Та нічого.

— Живий?

— Поки що.

— Уклін від наших.

— Як там вони?

— Здорові.

Петро, обіпершись долонею на зад кремезного світло-рудого масті коня, всім корпусом відхилився назад, обіймав Григорія усміхненими очима, хотів відїхати подалі, бо його затуляли запорошені спина інших — знайомих і незнайомих.

— Здоров, Мелехов! Уклін від хутора.

— І ти до нас? — скалився Григорій, впізнавши копицю золотого чуба Михайла Кошового.

— До вас. Ми, як кури, на просо.

— Надзьобаешся! Швидше тебе дзьобнуть.

— Ну-ну!

Від греблі в одній сорочці і на одній нозі стрибав Єгор Жарков. Він спотикався, розчепірював шаровари, щоб потрапити ногою в холошу.

— Здорово, станичники!

— Тю-ю-у! Так це ж Жарков Єгорка.

— Гей, ти, жеребець, тебе часом не стриножили?

— Як там мати?

— Жива.

— Кланялася, а гостинця не взяли, бо й так важко. — Єгор із незвично серйозним виглядом вислухав відповідь і сів голим задом на траву, ховаючи своє збентеження, бо ніяк не міг всунути тремтячу ногу в холошу.

За фарбованою блакитною огорожею стояли напівроздягнені козаки; із того боку по дорозі, обсаженій каштанами, в двір пливла сотня — поповнення з Дону.

— Станице, вітання!

— Та невже це ти, свате Олександрє?

— Авжеж.

— Андріяне! Андріяне! Чортяка капловухий, не пізнаєш?

— Уклін від жінки, гей, служба!

— Спаси Христос.

— А де тут Борис Белов?

— У якій сотні був?

— У четвертій ніби.

— А відкіля він сам?

— Із Затону, Вешенська станиця.

— Нащо він тобі? — втручається в біжучу розмову третій.

— Значить, потрібний. Листа везу.

— Його, брате, недавно під Райбрдами вбили.

— Та, ну?

— Їй-бо! На моїх очах. Під ліву цицьку куля влучила.

*Купирь — рослина з родини зонтичних, народна назва різних трав.

— Хто тут у вас із Чорної річки?

— Таких немає, проїжджай.

Сотня втягнула хвіст і вишикувалася серед двору. Інші козаки вернулися на греблю, щоб продовжити перерване купання.

Трохи згодом до них приєдналися й прибулі з маршовою сотнею. Григорій присів поруч з братом. Глина на греблі виявилась вогкою й крихкою, передавала важкий запах чогось неживого, застоюної води. Біля берега вода густо зацвіла зеленою травою. Григорій, шукаючи в рубцях і складках сорочки обезкровлених, в'ялих вошей, розповідав:

— Я, Петре, зморився душею. Я тепер мовби недобитий ходжу.. Наче в млині між жорнами побував, перем'яли вони мене і виплюнули. — Голос його був жалібний, надтріснутий, а ось і борозна (її тільки тепер, сахнувшись у душі, помітив Петро) затемніла, збігаючи навкіс через чоло. І це ще більше підкреслювало, що в їхньому житті сталися дивні зміни, з'явилась невідома раніше відчуженість.

— Як воно? — спитав Петро, скидаючи сорочку; шия темна, на місці коміру рівно відділялася нижня частина білого тіла.

— А воно, бачиш як, — Григорій ніби кудись поспішав, голос окріп, забринів злістю, — нацькували людей, а сховатися немає куди. Народ став гірше вовків. Злоба навколо. Мені іноді здається, що якби я когось укусив — той би чоловік сказився.

— А тобі самому доводилось... убивати?

— Доводилось... — майже закричав Григорій, зібгав, кинув під ноги сорочку. Потім, дивлячись кудись убік, довго м'яв пальцями горло, наче в ньому застрягло якесь слово і його потрібно було проштовхнути.

— Розкажуй! — звелів Петро, боячись зустрітися з братом очима.

— Мене совість гнітить. Я під Лешнювим порішив одного списом. Зопалу. Іншого виходу не було... А навіщо я його вбив?

— Ну?

— Ось тобі й ну, нізащо чоловіка позбавив життя і тепер через нього, гада, болію душею. Ночами сниться, наволоч. Хіба я винний?

— Ти ще не оговтався. Стривай, воно все минеться.

— Ваша сотня — маршова? — спитав Григорій.

— Звідки ти взяв? Ні, ми в Двадцять сьомий полк.

— А я думав — нам прийшла підмога.

— Нашу сотню пристьобують до якоїсь піхотної дивізії, ось ми її й доганяємо, а з нами разом маршова йшла, молодих до вас пригнали.

— Так. Ну, пішли скупаємося.

Григорій похапцем скинув шаровари, піднявся на самий верх греблі, засмаглий, стрункий, але вже сутулий. Петро відзначив, що за

час розлуки брат постарів. Піднявши вгору руки, він сторч головою шубовснув у воду; над ним зімкнулись важкі зеленкуваті хвилі і розійшлись плесом. Він поплив на середину ставка, де група козаків долонями, з ретотом, лагідно ляскала по воді і ліниво стенала плечами.

Петро довго знімав із себе натільний хрест і зашиту в материне благословення молитву. Гайтан засунув під сорочку, у воду ввійшов обачно, вагаючись, спершу намочив груди, плечі, тільки після цього, охнувши, пірнув і поплив, наздоганяючи Григорія. Відокремившись від інших, вони вдвох попливли до другого — піщаного, зарослого чагарником — берега. Вода холодила, заспокоювала, і Григорій, змахуючи руками, говорив більш стримано, без внутрішнього спалаху.

— Воші мене заїли. І тута. Я б тепер удома побував: узяв би і полетів, коли б мав крила. Хоч одним оком глянути. Ну, як там?

— Наталія в нас.

— Га?

— Живе.

— Батько-мати, як?

— Нічого. А Наталія все тебе чекає. Вона живе думкою, що ти до неї повернешся.

Григорій пирхав і мовчки спльовував, коли вода попадала в рот. Повертаючи голову, Петро намагався спіймати його погляд...

— Ти в листах хоч би поклони їй відписуй. Тобою баба тільки й живе.

— Що ж вона... розірване хоче стулити?

— Та це, як сказати... Людина живе тим, на що сподівається. Гарна жіночка. Строга. Шанується дуже. Щоб балощі які, або ще чого — немає за нею цього.

— Заміж би йшла.

— Пусте ти гуториш!

— Нічого не пусте. Так воно мусить бути.

— Справа ваша. Я до неї не втручаюсь.

— А Дуня?

— На виданні, брате! За цей рік там така вимахала, що й не впізнаєш.

— Ну? — повеселішавши, здивувався Григорій.

— Істинний Бог! Віддадуть заміж, а нам і вуся в горілку вмочити не доведеться. Або ще вб'ють, туди їх!..

— Діло нехитре.

Вони вилізли на пісок і лягли поруч, обіпершись на лікті, гріючись уже під слабеньким сонцем. Повз них, до половини висунувшись із води, плив Михайло Кошовий.

— Лізь, Гришо, у воду!

— Полежу, почекай.

Зариваючи в сипучий пісок жучка, Григорій спитав:

— А про Аксенію що чути?

— Перед тим, як оголосили війну, бачив її на хуторі.

— Чого вона туди забиласть?
— Приїжджала до чоловіка майно забирати.
Григорій, кашлянувши, поховав жучка, нагорнувши ребром долоні на нього купку піску.
— Не гуторив із нею?
— Тільки привітався. Вона гладка на вигляд, весела. Видно, легко живеться на панських харчах.
— А Степан що?
— Віддав їй шмаття. Нічого такого. Але ти його остерігайся. Козаки мені переказували, буцімто п'яний Степан нахвалявся: тільки перший бій — знайде тебе куля.
— Ага.
— Він тобі не подарує.
— Знаю.
— Коня собі справив, — Петро перевів розмову на інше.
— Продали воли?
— Лисих. За сто вісімдесят. Купив за півтора. Кінь хоч куди. На Цуцкані купили.
— Хліб як?
— Гарний. Зібрати ось не довелось. Забрали.
Розмова пішла про господарство, напруженість спала. Григорій жадібно вбирив домашні новини. В цю хвилину радів їм, та й сам був схожий на колишнього задиркуватого і простого хлопця.
— Ну, давай, охолонемо — і вдягатись, — запропонував Петро, струшуючи пісок з вогкого живота. Він тремтів, шкіра на спині і на його руках взялася сиротами.
Зі ставка повертались юрбою. Біля паркану, що відділяв садок від подвір'я маетка, їх наздогнав Астахов Степан. Він кістяним гребінцем на ходу розчісував скуйовджений чуб, запихуючи його під козинок. Порівнявся з Григорієм.
— Здорово, приятелю!
— Здоровий будь, — Григорій трохи відстав, така зустріч його злегка бентежила, почувався ніби винувано.
— Не забув про мене?
— Майже.
— Зате я про тебе пам'ятаю, — глузливо всміхнувся Степан і, не зупиняючись, обняв за плечі козака в урядницьких погонах, що йшов поперед нього.
Смерком зі штабу дивізії надійшла телефонограма, а в ній наказ: виступити на позицію. Поповнений людьми, полк приготувався за якихось п'ятнадцять хвилин і з піснями відбув закрити прорив, зроблений мадярською кавалерією.
Прощаючись, Петро сунув братові в руки згорнутий вчетверо аркуш.
— Що це? — спитав Григорій.
— Молитву тобі одну списав. Ти візьми...
— Допомагає?
— Не смійся, Григорію!

— Я не сміюсь.
— Ну, прощай, брате. Бувай здоровий. Бережись там! — гукав Петро. — Ти поперед інших не лізь, бо смерть гарячих швидко ловить.

— А молитва?
Петро махнув рукою.
Їхали до одинадцятої ночі, не виявляючи ніякої обережності. Згодом вахмістри рознесли по сотнях наказ: рухатися якомога тихіше, курити припинити.

Над далекою смугою лісу злітали, залишаючи за собою фіалкові хвосты диму, ракети.

XI

Невеличка записна книжечка в сап'янових, під дуб, палітурках. Ріжки потерті й загнуті: довго їх хазяїн носив у кишені. Аркушики списані вузлуватим, нахиленим почерком...

* * *

«...Із деякого часу з'явилася ось ця потреба — спілкуватися з папером. Хочу вести щось на взірць інститутського «щоденника». Насамперед про неї: в лютому, не пам'ятаю, якого дня, мене познайомив із нею її земляк, студент-політехнік Бояришкін. Я зіткнувся з ними біля входу в кінематограф. Бояришкін, знайомлячи нас, сказав: «Це — станичниця, вешенська. Ти, Тимофію, люби її і шануй. Ліза — чудова дівчина». Пам'ятаю, я щось нерозбірливе вирік і затримав у руді її м'яку, пітну долоню. Так почалося моє знайомство з Єлизаветою Моховою. Що вона дівчина зіпсована, я це зрозумів із першого погляду: у таких жінок очі кажуть більше, ніж варто. Вона на мене справила, признаюся, негарне враження: насамперед, ця її тепла, вогка долоня, я ніколи не зустрічав, щоб у людей так пітніли руки; потім — очі, по суті, очі дуже гарні, з таким собі горіховим відтінком, але, водночас, і неприємні.

Друже Василю, я свідомо дбаю про стиль, вдаюся навіть до образності, це для того, щоб у майбутньому, коли цей «щоденник» опиниться в тебе в Семипалатинську (є такий намір — на закінчення любовної інтриги, що я завів із Єлизаветою Моховою, потім переслати його тобі. Можливо, читаючи цей документ, ти дістанеш велике задоволення), ти матимеш достовірне уявлення про те, що відбувалося. Буду описувати все в хронологічному порядку. Так ось, познайомився я з нею, і ми втрьох пішли дивитись якусь дуже сентиментальну кінокартину — про казна що. Бояришкін мовчав (його непокоїв «кутній», як він висловлювався, зуб), а я не дуже

веселий співрозмовник. З'ясувалося, що ми — земляки, тобто, з сусідніх станиць; переповівши однакові спогади про красу степових краєвидів і таке інше, ми замовкли. Я, коли можна так сказати, невимушено мовчав, вона ж ніскілетки не відчувала незручності від того, що бесіду ми просто зжували. Я дізнався, що вона вчиться на другого курсі, медичка, а за походомженням — купчиха і дуже любить міцний чай і асоловський тютюн. Як бачиш, убогі відомості для пізнання діви з горіховими очима. Коли прощались (ми проводжали її до трамвайної зупинки), вона просила заходити до неї. Адресу я записав. Думаю заглянути.

28 квітня.

Був сьогодні у неї. Частувала чаєм із халвою. По суті — цікава дівка. Гостра на язик, в міру розумна, от тільки арцибашевщиною від неї тхне навіть на віддалі. Прийшов від неї пізно. Набивав цигарки і думав про речі, що не мають до неї жодного стосунку, — зокрема, про гроші. Костюм мій заношений вкрай, а «капіталу» — катма. Словом — кепська справа.

1 травня.

Цей день ознаменувався однією подією. В Сокольниках під час зовсім безневинної невеликої прогулянки вскочили в халепу: поліція і загін козаків, чоловік із двадцять, якраз розгнали робітничу маівку. Один п'яний ударив козацького коня палицею, а той узявся за нагайку. (Чомусь батіг називають нагайкою, а в нього ж власне славне ім'я, навіщо?..) Я підійшов і встряв. Поривання в мене були найблагородніші, щиро кажу. Встряв і сказав козакові, що він — чапура й ще дещо. Той і на мене було замахнувся батоном, але я достатньо твердо зауважив, що я сам козак Кам'янської станиці і так можу його пометелити, що й чортам стане нудно. Козак трапився добродушний, молодий, видно, служба його ще не замордувала. Відповів, що він із станиці Усть-Хоперської і не раз бився на кулаках. Ми розійшлись мирно. Коли б він щось проти мене заподіяв, то закінчилося б бійкою, а, можливо, й чимось гіршим для моєї особи. Мій вчинок пояснюється тим, що в нашому товаристві була Єлизавета, а в її присутності мені так і кортить, як хлопчаківі, здійснити якийсь «подвиг». На власних очах перетворююся в півня-забіяку і відчуваю, як під кашкетом виростає невидимий червоний грєбінь... Ось до чого дійшов.

3 травня.

Через такий настрій — тільки напитися. До всього іншого ще й сиджу без грошей. На роздоріжжі, просто кажучи, нижче матні, безнадійно подерлись штани, репнули, як переспілий за-

донський кавун. Надія на те, що витримає, — примарна. З таким же успіхом можна зшити й кавун. Приходив Володька Стрижнев. Завтра йду на лекції.

7 травня.

Одержав від батька гроші. Дорікає в листі, а мені ані крихти не соромно. Знав би тато, що в сина підгнили моральні крокви... Купив костюм. На краватку навіть візники звертають увагу. Голився в перукарні на Тверській. Вийшов звідти свіжим галантерейним прикажчиком. На розі Садово-Тріумфальної мені всміхнувся городовий. Чи ти ба, який шельма! Таки є щось спільне в мене з ним, коли маю такий вигляд? А три місяці тому? Втім, не варто ворушити білизну історії... Випадково бачив Єлизавету, їхала в трамваї. Помахала рукавичкою і посмінулась. Бачили такого, га?

8 травня.

«Любові всі віки покірні». Так і уявляється мені рот Тетяниного чоловіка, роззявлений, мов гарматне жерло. Мені з галереї так і кортіло плюнути йому в той рот. А коли в пам'яті спливає ця фраза, особливо її кінець: «По-кі-і-р-ні-і-і...», — то щелепи мені конвульсивно зводять і я безупинно позіхаю; це, певне, нервово.

Але ж справа в тому, що й до мене прийшло кохання. Пишу ці рядки, а волосся дибом... був у Єлизавети. Почав надто пишномовно і здалеку. Робила вигляд, що нічого не розуміє і намагалася перевести розмову на інше. Чи не поспішаю я? Е, чорт, це все через костюм... Плянучи я в дзеркало — чарівний, та й годі: дай, думаю, все скажу. У мене якось виходить, що тверезий розрахунок бере верх над усім іншим. Якщо не освідчитися тепер, то через два місяці буде вже пізно; штани зносяться і зіпріють у такому місці, що про освідчення не може бути й мови. Пишу і сам собою захоплююся: так яскраво поєдналися в мені всі найкращі почуття найкращих людей нашої епохи. Тут вам і ніжно-палка пристрась, і «голос розуму твердий». Вінегрет чеснот, не рахуючи всіх інших достоїнств.

Я так і не встиг її завчасно підготувати. Перешкодила хазяйка квартири, яка викликала її в коридор, і я чув, як просила її позичити грошей. Вона відмовила, хоч гроші вона мала. Я це знав точно, і я уявив собі вираз її обличчя, коли вона відмовляла правдивим голосом і очі її горіхові теж дивилися цілком щиро. Бажання освідчуватися в коханні в мене зникло.

13 травня.

Я серйозно закохався. Це не викликає жодного сумніву. Всі ознаки наявні. Завтра освідчусь. Свою роль я так досі й не визначив.

14 травня.

Справа обернулась несподіваним чином. Був дощ, такий тепленький, лагідний. Ми йшли з Моховою, плити тротуарів мив косий вітер. Я говорив, а вона йшла мовчки, похнюпивши голову, ніби про щось задумалась. Із капелюшка їй на щоку стікали дощові струмочки, і вона була прекрасна. Опишу нашу розмову:

— Єлизавето Сергіївно, я зізнався вам у своїх почуваннях. Слово за вами.

— Я не певна, що це їй є ваші справжні почуття.

Я по-дурному знизав плечима і ляпнув, що готовий присягнути, чи щось подібне. Вона сказала:

— Слухайте, ви заговорили, як тургенєвські герої. Давайте простіше.

— Куди вже простіше. Я вас кохаю.

— І що з цього?

— Слово за вами.

— Ви хочете взаємності?

— Я жду відповіді.

— Бачите, Олександрє Івановичу... Що я можу вам сказати? Ви мені трішечки подобаєтесь. Ви дуже високий.

— Я ще підросту, — пообіцяв я.

— Але ми так мало знайомі, спільність...

— З'їмо разом пуд солі і ближче пізнаємо один одного.

Рожевою долонею вона витерла мокрі щоки і сказала:

— Що ж, давайте зійдемося. Поживемо — побачимо. Тільки дайте мені час, щоб я могла покінчити з моєю колишньою симпатією.

— Хто ж він? — поцікавився я.

— Ви його не знаєте. Лікар один, венеролог.

— Коли ви будете вільні?

— Сподіваюсь, до п'ятниці.

— Ми будемо жити разом? Себто, в одній квартирі?

— Так, мабуть, це буде зручніше. Ви переберетесь до мене.

— Чому?

— У мене дуже зручна кімната. Чисто, і хазяйка — симпатична особа.

Я не заперечував. На розі Тверської ми розлучились. Ми поцілувались, чим викликали превелике здивування якоїсь дами.

Що принесе мені новий день?

22 травня.

Переживаю медові дні. «Медовий» настроїв зіпсувало сьогодні те, що Ліза сказала мені, щоб я перемінив білизну. Дійсно, білизна моя — давній кошмар. Але, де взяти гроші, гроші... Витрачаємо мої, а їх не так-то й багато. Доведеться шукати підробіток...

24 травня

Сьогодні вирішив купити собі білизну, але Ліза ввела мене в непередбачені витрати. Їй до зарізу забажалося пообідати в гарному ресторані і купити собі шовкові панчохи. Купили, але я в розпачі: прощавай моя білизна.

27 травня.

Вона мене виснажує. Я спустошений фізично і нагадую порожнє соняшничиння. Це не жінка, а вогонь із димом.

2 червня.

Ми прокинулись сьогодні о дев'ятій. Проклята звичка ворухити пальцями ніг привела до такого: вона відкинула одіяло і довго розглядала мою ступню. Вона зробила такий висновок із своїх спостережень:

— У тебе не нога, а коняче копито. Гірше! Крім того, — це волосся на пальцях, фі! — Вона з огидою гарячково знизала плечима і, вкрившись, відвернулася до стінки.

Я зняксовів. Підібгав ноги і доторкнувся до її плеча.

— Лізо!

— Облиште мене!

— Лізо, це чорт знає що. Не могу ж я змінити форму своєї ноги, бо вона робилась не на замовлення. А якщо говорити про рослинність, то волосся — дурне, воно скрізь росте. Тобі, як медичці, слід би знати закони розвитку природи.

Вона повернула до мене своє обличчя. У горіхових очах з'явився злий шоколадний відтінок.

— Сьогодні ж, будьте ласкаві, купіть присипку від поту. У вас від ніг несе трупним запахом.

Я справедливо зауважив, що в неї повсякчас вогкі долони. Вона на це промовчала, а мою душу висловлюючись високим «штилем», закралась хмарна тінь... Тут справа не в ногах і не в шерсті...

4 червня

Сьогодні ми катались човном на Москві-ріці. Згадували Донщину. Єлизавета веде себе негідно: весь час лихословить на мою адресу, іноді навіть брутально. Відповідати їй тим самим — значить, йти на розрив, а мені цього не хочеться. Я, попри все, прив'язуюсь до неї все більше. Вона — просто розбещена жінка. Боюсь, мого впливу буде недостатньо, щоб принципово змінити її характер. Мила, навіжена дівчинка. До того ж ця дівчинка була в таких перипетіях, про які я тільки чув. На зворотнім шляху вона затигла мене в аптечний магазин і, посміхаючись, купила тальк і ще невідомо що.

— Це тобі присипка від поту.

Я дуже галантно вклонився і подякував.

Смішно, але так було.

7 червня.

Надто вбогий у неї розумовий пожиток. Але всьому іншому вона сама будь-кого навчить.

Щодня перед сном мию ноги гарячою водою, натираю їх одеколоном і присипаю якоюсь гидотою.

16 червня.

Із кожним днем вона стає все більш нестерпною. В неї вчора був нервовий напад. Із такою вжитися важко.

19 червня.

Нічого спільного! Ми говоримо різними мовами. Зв'язує нас тільки ліжко. Спустошене життя.

Сьогодні вранці вона зібралась йти в булочну і брала в мене в кишені гроші, і натрапила на цю книжку. Витягла.

— Що це в тебе?

Мене обсіпало жаром. Що, як перегорне одну-дві сторінки? Я відповів, і сам здивувався буденності свого голосу.

— Книжка для арифметичних розрахунків.

Вона байдуже сунула її назад у кишеню і пішла. Треба бути обачнішим. Дотепи віч-на-віч тоді гарні, коли їх не читає хтось чужий.

Василеві — товаришеві — джерело розваг.

21 червня.

Мене дуже дивує Єлизавета. Їй двадцять один рік. Коли вона встигла так низько впасти? Що в неї за родина, як її виховували, хто приклав руку до її розвитку? Ось ті питання, що мене аж надто цікавлять. Вона диявольськи гарна з себе. Вона пишається досконалістю форм свого тіла. Культ самоповаги — і тільки. Кілька разів намагався говорити з нею серйозно... Легше старовіра переконати, що Бога немає, ніж її перевиховати.

Спільне життя стає нестерпним й нерозумним. Однак я не кваплюсь із розривом. Признаюсь, незважаючи на все це, вона мені подобається. Стала моєю часткою.

24 червня.

Так от у чім сила. Сьогодні ми відверто поговорили, і вона сказала, що я її фізіологічно не задовольняю. Розрив ще не оформлений, напевне, ближчими днями.

26 червня.

Жеребця б їй із станичної стайні...
Жеребця!

28 червня.

Мені важко з нею розлучитися. Вона мене обплутала, мов баговиння. Їздили сьогодні на Воробйові гори. Вона сиділа в номері коло

віконця, і сонце через різьбу карниза нестримно падало на локон її волосся. Волосся кольору червленого золота. Ось тобі і поезії шматок!

4 липня.

Я покинув роботу. Мене покинула Єлизавета. Пили сьогодні зі Стрежнєвим пиво. Вчора пили горілку. Розійшлися із Єлизаветою, як і годиться культурним людям, коректно. Тишком-нишком. Сьогодні бачив її на Дмитрівці з молодим чоловіком у жокейських чобітках. Стримано відповіла на моє вітання. На цьому вже час би й закінчити записки — джерело висохло.

30 липня.

Зовсім несподівано змушений взятися за перо. Війна. Вибух тваринного ентузіазму. Від кожного котелка, немов від червивої собаки, за версту смердить патріотизмом. Хлопці обурені, а я радію. Мене з'їдає нудьга за... «втраченим раєм». Учора дуже скромно уві сні бачив Єлизавету. Вона залишила тоскний слід. Не завадило б розважитись.

1 серпня.

Галас надокучив. Повернулось колишне, туга. Смокчу її, як дитина соску.

3 серпня.

Вихід знайдено! Йду на війну. Безглуздо? Ще й як. Ганебно?

Годі, бо мені ж нікуди себе дівати. Хоч крихітку інших вражень. А такої пересиченості два роки тому не було. Старію, чи що?

7 серпня.

Пишу у вагоні. Тільки що виїхали з Воронежа. Завтра сходити в Кам'янській. Вирішив твердо: йду за «Віру, Царя і Батьківщину».

12 серпня.

Мені влаштували урочисті проводи. Отаман, випивши, виголосив палку промову. Потім пошепки я йому сказав: «Дурень ви, Андрій Карпович». Його це дуже вразило, що аж лице позеленіло. Прошипів уїдливо: «А ще освічений, ви, часом, не з тих, кого ми 905 року шмагали нагайками?» Я відповів, що, на жаль, «не з тих», і порадив йому примикати до ескеків. Батько плакав і ліз цілуватись, а ніс тече. Бідний, любий батько. Тебе б у мою шкуру. Я йому жартома запропонував йти зі мною, але він перелякався: «Що ти, а господарство?». Завтра йду на станцію.

13 серпня.

Місцями ще не скошений хліб. Ситі на горбках бабаки. Разюче вони нагадують тих німців, яких Кузьма Крючков нанизує на спис на дешевій

літографії. Жив-був, вивчав математику й інші точні науки і ніколи не думав, що стану отаким «шовіністом». Прибуду в полк, поговорю я з козаками.

22 серпня.

На одній із станцій бачив першу партію полонених. Ставний австрійський офіцер, із спортивною виправкою, йшов під вартою на вокзал. Йому всміхнулись дві панянки, які гуляли на пероні. Він, не зупиняючись, граційно вклонився і послав їм поцілунок.

Навіть у полоні він чисто голений, жовті краги блищать. Я провів його поглядом: гарний молодий хлопець, приємне відкрите обличчя. Зіткнувшись із таким — і не захоче рука шаблю підняти.

24 серпня

Біженці, біженці, біженці... Всі колії забиті ешелонами з біженцями та солдатами.

Прибув перший санітарний поїзд. На зупинці з вагону вискочив молодий солдат. Обличчя перев'язане. Розбалакались. Поранило картечню. Не приховує радості, що навряд чи доведеться більше служити, травмоване око. Сміється.

27 серпня.

Я у своєму полку. Командир полку дуже гарний дідуган. Козак із низових. Тут уже чути запах кривці. Ходять чутки, що післязавтра — на позицію. Мій третій взвод сотні складається з козаків Костянтинівської станиці. Сірі хлопці. Один тільки балакун і співак.

28 серпня.

Виступаємо. Сьогодні там особливо гуркоче. Враження таке, наче надходить гроза і вже котиться далекий грім. Я навіть приплюхався: чи не пахне дощем? — але небо — сатинове, чистеньке.

Учора кінь мій закульгав. Забив ногу об колесо похідної кухні. Все нове, незвичне, і не знаєш, за що взятись, про що писати.

30 серпня.

Вчора не було часу писати. Зараз пишу в сідлі. Хитає і літери з-під олівця повзуть якісь незграбно-потворні. Їдемо втрьох із фуражирками за травою.

Зараз хлопці в'яжуть, а я лежу на животі і «фіксую» із запізненням учорашнє. Вчора вахмістр Толоконников послав нас шестеро на рекогносцировку (він зневажливо величає мене «студентом»: «Гей, ти, студенте, кінь скоро підкову згубить, а ти й не бачиш?»). Проїхали через якусь наполовину згоріле містечко. Спекотно. Коні й ми мокрі. Погано, що козакам і влітку доводиться носити суконні шаровари. За міс-

течком у рівчаку побачив першого вбитого. Німець. Ноги по коліна в рові, а сам лежить на спині. Одна рука підвернута під спину, а в другій затиснув обойму з-під патронів. Гвинтівки коло нього немає. Враження жахливе. Відновлюю в пам'яті пережите і мороз іде по шкірі... В нього була така поза, наче він, звісивши ноги в рівчак, сидів, а потім ліг спочивати. Сірий мундир. Каска. Видно шкіряну підшивку, ніби пелюсткова, як у цигарках, для того, щоб не висипався тютюн. Це перше враження мене так приголомшило, що не запам'ятав його обличчя. Бачив тільки, що жовті великі комахи лазили на восковому чолі і осклілих примружених очах. Козаки, які проїжджали мимо, хрестились. Я дивився на плямочку крові на правому боці мундира. Куля влучила йому в правий бік навиліт. Згодом помітив, що з лівого боку, там, де вона вийшла, — пляма крові на землі значно більша, із мундира вирвало клоччя.

Я, здригаючись, проїхав далі. Так ось що тут діється...

Старший урядник Трундалій (це його прізвисько), щоб підняти наш настрій, взявся розказувати сороміцький анекдот, а в самого також губа тремтіла...

За містечком, не далі, як півверсти, зруйнований якийсь завод, стояли одні цегляні стіни, вгорі закопчені чорною сажею. Навпростець ми їхати побоялись, бо ця дорога вела повз згаріше, тому вирішили його об'їхати. Поїхали стороною, і в цей час звідти нас почали обстрілювати. Відлуння першого пострілу, хоч як це не соромно, мало не вибило мене з сідла. Я вп'явся в луку і, за інерцією нахилившись, смикнув поводи. В містечко нам довелося скакати повз той рівчак із забитим німцем; отямилась тільки тоді, коли містечко залишилося позаду. Довелося повертатися. Спішилися. Біля коней залишили двох коноводів, а самі четверо пішли на околицю, до того рівчака. Пригинаючись, пішли тим рівчаком. Ще здалеку я побачив ноги вбитого німця, взуті в короткі жовті чоботи, гостро зігнуті в колінах. Я пройшов повз нього, затамувавши подих, як проходиш біля сплячого і боїшся його розбудити. Під ним вогко зеленіла притолочена трава...

Ми залягли в рівчаку і за кілька хвилин із-за руїн спаленого заводу вервечкою виїхали дев'ять німецьких уланів. Я пізнав їх по формі. Офіцер, відокремившись, дав якусь команду різким гортанним голосом, і весь загінчик поскакав у нашому напрямку. Хлопці вже гукають, щоб я допоміг їм траву ув'язати. Іду.

30 серпня.

Вечір.

Мені хочеться закінчити розповідь, як я вперше стріляв у людину. Коли німецькі улани

поскакали на нас (перед очима знову постають їхні зелено-сірі мундири, кольору яшірки-мідянки, блискучі розтруби ківерів, хитаються списи із прапорцями).

Улани були на темно-гнідих конях. Я, сам не знаючи чому, перевів погляд на насип рівчака і там побачив невеличкого смарагдового жучка. Він виріс у моїх очах і зробився неприродно великим. Велетнем повз він, хитаючи стебельця, до мого ліктя, спертого на висохлу грудкувату глину, по рукаві моєї гімнастерки захисного кольору швидко вибрався на гвинтівку, з неї — на ремінь. Поки я стежив за його подорожжю, то пролунав рваний голос урядника Трундалія:

— Стріляйте, чого ж ви?..

Я вмовив лікоть зручніше, примружив ліве око, відчув, що серце моє збільшується, стає таким же великим, як цей смарагдовий жук. У прорізі прицільної камери на тлі сірувато-зеленого мундира тремтів приціл. Біля мене стрельнув Трундалій. Я натиснув на спуск і почув, як зі стогоном летить моя куля. Можливо, що я знизив приціл, бо куля рикошетом збивала з грудок хмарки куряви. Перший постріл у людину. Я, не прицілюючись, розстріляв обойму, нічого перед собою не бачив. Востаннє подав затвор, клацнув, забувши, що патрони закінчились, і тільки тоді глянув на німців. Вони так само організовано скакали назад, замикаючим був офіцер. Їх було дев'ятеро, і я бачив темно-гніді крижі офіцерського коня і металеву пластинку на уланському ківері.

2 вересня

У Толстого у «Війні і мирі» є місце, де він говорить про смугу, що розділяє два ворожих війська; про смугу того невідомого, що наче ділить на живих і мертвих. Ескадрон, в якому служив Микола Ростов, іде в атаку і Ростов подумки визначає цей водорозділ. Мені сьогодні особливо згадалось це місце в романі, бо сьогодні на світанку ми атакували німецьких гусарів. Зранку їх частини, отримавши значне підсилення за рахунок артилерії, тіснили нашу піхоту. Я бачив, як наші солдати, — здається, 241-й і 273-й піхотні полки, — в паніці побігли. Вони були буквально деморалізовані невдалим наступом, коли два полки без підтримки артилерії пішли в наступ і їх було накрито ворожим вогнем і в результаті цього знищено мало чи не третину всього складу. Нашу піхоту переслідували німецькі гусари. Отоді й увели в бій наш полк, що стояв у резерві на лісній просіці. Ось як пригадується мені ця сутичка: ми вийшли з села Тишвічі о третій годині ранку. Ще стояла густа темінь. Гостро пахло хвоєю і вівсом. Полк йшов сотнями. З півця звернули вліво і пішли хлібними полями. Коні, пофоркуючи, копитами збивали з вівса рясну росу.

Прохолодно було навіть у шинелі. Полк довго водили полями, і тільки через годину приєднався офіцер із штабу полку і передав наказ командирові. Наш дідуган, не приховуючи незадоволення, оголосив одержане ним розпорядження, і полк під прямим кутом звернув у ліс. Взводними колонами ми тіснилися на вузькій просіці. Десь ліворуч від нас гримів бій. Було чути, як працюють німецькі батареї і, судячи з канонади, їх тут зосереджено чимало. Гарматні постріли коливали повітря: здавалось, що над нашими головами палає ця пахуча хвоя. Ми тільки слухали все це до сходу сонця. Потім донеслося «ура», якимось мляве, вимучене таке, без душі, і — тиша, порушена частою роботою кулеметів. У цю хвилину так безладно роїлися думки; єдине, що я до гострого болісного відчуття уявив собі в ту мить — це багатоліке лице наступаючої цепом нашої піхоти.

Я бачив, як мішкуваті сірі постаті, в блискатих захисних кашкетах, у грубих, нижче колін, солдатських чоботях топчуть осінню землю, і виразно чув, як хрипкувато посміюються німецькі кулемети, що робили з цих живих спітнелих людей мерців. Двох полків як не було, і вони втікали, лишаючи зброю. На плечах їх переслідував полк німецьких гусарів. Ми опинились у них на фланзі, на відстані 300, або й менше сажнів. Команда. Вмить шикуюсь. Чую одну єдину, холодну, стримуючу, мов вудило: «Марш-марш!» — і ми летимо. Вуха мого коня прищуплені так, що, здається, їх навіть рукою не відірвати. Оглядаюсь — позаду командир полку і два офіцери. Ось вона, смуга, що відділяє живих від мертвих. Ось воно, велике безумство!

Гусари мнуть свої поламані лави і повертають назад. На моїх очах сотник Чернецов зарубав німецького гусара. Бачив, як один козак із шостої сотні, доганяючи німця, знетямившись, рубав круп його коня; від злітаючої шаблі відділялись шматки шкіри... Ні, це неможливо! Цьому немає назви. Після того як повернулись, побачив Чернецова — обличчя зосереджене, стримано-веселе, ніби бавиться преферансом, а не сидить у сідлі, після вбивства людини. Далеко піде сотник Чернецов. Здібний!

4 вересня

Ми на відпочинку. На фронт підтягується 4-а дивізія 2-го корпусу. Стоїмо в містечку Кобиліне. Сьогодні вранці через містечко форсованим маршем пройшли частини 11-ї кавалерійської дивізії і уральські козаки. На заході не затихають бої. Безперервний гул. Після обіду ходив у шпиталь. При мені прибув транспорт із пораненими. Санітари, розвантажуючи одну чотириколку, посміюються. Підходжу. Рябий, високий солдат, охаючи і всміхаючись, злазить за допомогою санітара. «Бачиш, козачок, — каже

він, звертаючись до мене, — всипали мені гороху в задок. Чотири картечини дістав». Санітар питає: «Снаряд ззаду розірвався, чи що?». — «Де там, це я сам задки наступав». Із халупи вийшла сестра-жалібниця. Я подивився на неї і від несподіванки притулився до повозки. Схожість з Єлизаветою неймовірна. Такі ж самі очі, овал обличчя, ніс, волосся, навіть голос схожий. Чи це мені тільки здається? Тепер я, либонь, у кожній дівчині бачитиму схожість із нею.

5 вересня.

Добу годували коні на конов'язях, а зараз знову назад. Фізично я розбитий. Сурмач велить сідлати. Ось у кого б зараз із насолодою стрельнув би...

***

Командир сотні послав Григорія Мелехова для зв'язку зі штабом полку. Минаючи те місце, де недавно точилися бої, він помітив край шосе вбитого козака. Той лежав, поклавши біляву голову на пощерблене кінськими копитами шосе. Григорій зліз і, затикаючи ніс (від мертвого гхнуло густо-солодким трупним запахом), обшукав його. В кишені шаровар знайшов цю книжку, недогризок хімічного олівця і гаманець. Зняв патронташі і побіжно глянув на бліде вогке обличчя, що вже почало розкладатись. На мокрих скронях і коло перенісся воно оксамитово почорніло, на поперечній зморшці чола, де збереглась передсмертна глибока задума, темнів порох.

Григорій накрив обличчя вбитого батистовою, знайденою в кишені хазяїна, хусткою, і поїхав, зрідка оглядаючись, у штаб. Книжку він у штабі передав писарям, і ті, перечитуючи її гуртом, посміялись над чужим коротеньким життям і його земними пристрастями.

XII

Після взяття Лешнюва 11-та кавалерійська дивізія з боями пройшла Станіславчик, Радзівілів, Броди і 15 серпня зупинилась поблизу міста Кам'янка-Струмилове. Слідом йшла армія, на важливих стратегічних напрямках зосереджувались піхотні частини, на вузлах розгортались штаби й обози. Від Балтики смертельним джгутом витягувався фронт. Штаби розробляли плани широкого наступу, над картами корпіли генерали, мчали, розвозячи бойові накази, ординарці, сотні тисяч солдатів йшли на смерть...

Розвідка доносила, що противник стягує до міста великі кавалерійські сили. В перелісках, що примикали до доріг, спалахували сутички,

козацькі роз'їзди натикались на ворожих розвідників.

Усі дні походу, після того, як розлучився з братом, Григорій Мелехов намагався повернути собі втрачену в душі рівновагу, щоб покласти край болочим роздумам і відчутти той колишній, життєрадісний настрій, але не міг.

У полк у складі останньої маршової сотні прибули козаки третьої черги. Одним із них виявився козак станиці Казанської Олексій Урюпін, який потрапив в один із Григорієм взвод. Урюпін був високий, сутулий, з висунутою вперед нижньою щелепою і калмицькими косичками замість вусів; його веселі, безстрашні очі весь час сміялися, незважаючи на молодий вік, він світив лисиною, тільки на боках голого, гулясто-випуклого черепа куцилось рідке русяве волосся. З першого ж дня козаки охрестили його «Чубатий». Після бою під Бродами полк добу відпочивав. Григорій опинився з Чубатим в одній хатинці. Якось у них зав'язалася розмова.

— Ти, Мелехов, якийсь лиялий.

— Як це — лиялий? — спохмурнів Григорій.

— Кволий, буцімто хворий, — пояснив Чубатий. Вони годували на конов'язі коней, зіпершись на старий замшлий парканчик, курили. Вулицею, по чотири в ряд, їхали гусари, під парканами валялись неприбрані вбиті (коли витісняли австрійців, то бились і на вулицях передмістя), з-під згарища синагоги пробивався чадний димок. Великою руїною, мерзотним запустінням здавалося місто в цю надвечірню, щедро розмальовану барвами пору.

— Здоровий я, — не дивлячись на Чубатого, сплюнув Григорій.

— Брепеш! Я ж бачу.

— Що ти бачиш?

— Торопієш, сапятий? Смерті боїшся?

— Дурний ти, — зневажливо сказав Григорій і, мружачись, подивився на свої нігті.

— Скажи: ти чоловіка вбивав? — наголошуючи на кожному слові, спитав Чубатий, продовжуючи прискіпливо вдивлятися в обличчя Григорія.

— А-а-а. Вбив. Ну й що?

— Потерпає душа?

— Це як? — посміхнувся Григорій.

Чубатий вихопив із піхов шаблю.

— Хочеш, голову зрубаю?

— А далі?

— Уб'ю і не пожалію, — немає в мені жалощів. — Хоч Чубатий й сміявся очима, але з того, як він говорив, як хижо затремтіли в нього ніздрі, Григорій більше не сумнівався: такі, як Чубатий, ніскільки не жартують.

— Дикий ти і дивний, — мовив Григорій, уважно вивчаючи обличчя Чубатого.

— У тебе серце кволе. А про бакланівський удар ти чув? Тоді дивись!

У палісаднику Чубатий вибрав стару березу і, згорбившись, пішов, не спускаючи очей, прямо на неї. Його довгі, жилаві, непомірно широкі в зап'ястях руки висіли нерухомо.

— Дивись!

Він поволі заніс шаблю і, присідаючи, зі страшною силою блискавкою вдарив на відсіч. Береза, на два аршини стята над землею, вже падала, чіпляючи гілками за голі рами вікон, дряпаючись об стіну будинку.

— Бачив? Учись. Бакланов був отаманом, чув? Шаблю він мав — на кінці залите живосрібло, при замахові вона важка, а як рубоне — кінць пополам! Отак!

Григорій ніяк не міг оволодіти такою складною технікою удару.

— Дужий ти, а рубати — дурень. Ось як треба, — вчив Чубатий, і шабля його косо летіла, із дивовижною силою вражала ціль.

— Людину рубай сміливо. Вона, людина, — м'яка, ніби тісто, — вчив Чубатий, очі його при цьому сміялись. — Ти лишень не думай, як і що. Ти — козак, твоє діло — рубати, а не морочити голову. В бою ворога вбити — святе діло, за кожного вбитого Бог тобі відпускає гріх, як і за гадюку. Тварину без потреби губити не можна, — теля, скажімо, або ще що, — а людину знишуй. Погана вона, людина... Нечисть, смердить на землі, живе, ніби гриб-поганка.

Григорій заперечив, і тоді він зморщився і надовго замовк.

Здивувало Григорія те, що Чубатого без видимої причини бояться всі коні. Досить йому було підійти до конов'язі, як коні починали щулити вуха, збивались в одну купу, ніби до них наближалася не людина, а звір. Під Станіславчиком сотня, наступаючи в лісистій і багністій місцевості, змушена була спішитись. Коноводи забрали коней і ховались із ними в долині, там, де безпечніше. Випало коноводити й Чубатому, але він навідріз відмовився.

— Урюпін, ти чого, суче вим'я, вередуєш? Чому не ведеш коней? — напустився на нього взводний урядник.

— Вони мене бояться. Йй-Богу! — запевнював той, гасячи в очах незгасаючі смішинки.

Тому він ніколи не коноводив, хоч із своїм конем поводився ласкаво, дбав про нього, але Григорій не раз помічав, що коли хазяїн наближався до коня, звично притиснувши до стегон руки, то по кінській спині пробігав хвилею дрож; коня щось хвилювало.

— Ти скажи, угоднику, чого тебе коні полохаються? — якось спитав Григорій.

— Хто зна, — знизав плечима Чубатий, — я їх жалію.

— Це п'яних на дух не переносять, бояться, а ти — тверезий.

— У мене серце тверде, ось вони й чують.

— Вовче серце в тебе, чи, може, й зовсім відсутнє, може, камінчик замість нього стукотить.

— Може, й так, — не став заперечувати Чубатий.

Під містом Кам'янка-Струмилове весь 3-й взвод на чолі зі взводним офіцером виїхав на рекогносцировку. Напередодні чех-перебіжчик повідомив командуванню, де дислоковані австрійські частини і що контрнаступ відбудеться по лінії Гороші-Ставинцький, так що вимагалось постійно стежити за дорогою, якою противник збирався пересувати свої частини; для цього взводний офіцер залишив на узліссі чотирьох козаків із взводним урядником, а з рештою поїхав на узгір'я, де виднілись черепичні дахи якогось селища.

На узліссі, коло старої шпильястої каплички з іржавим розп'яттям, залишилися Григорій Мелехов, урядник, козак із молодих Силантьєв, Чубатий і Михайло Кошовий.

— Спішуйтеся, хлопці, — наказав урядник. — Кошовий, відведи коні за оті сосни, — так, ген за ті, що густіші.

Козаки лягли під зломаною сухою сосною, курили; урядник очей не відривав від бінокля. За десять кроків від них хвилювалось незібране жито, висипалось зерно. Вітер гнув порожні колоски долу, й вони сумовито шаруділи. Так козаки пролежали з півгодини, обмінюючись лінивими фразами. Десь праворуч від міста, не змовкаючи, чувся гарматний гуркіт. Григорій підповз до жита і, вибравши ще повні колоски, вилушив їх і взявся жувати, зерно виявилось черствим, перестоялим.

— Неначе австрійці! — впівголоса крикнув урядник.

— Де? — стрепенувся Силантьєв.

— Онде, з лісу. Дивись правіше!

Купка вершників виїхала з-за далекого гайка. Зупинившись, вони вивчали поле, куди глибоко вклинювався язиками ліс, і рушили прямо на козаків.

— Мелехов! — покликав урядник.

Григорій повзком вернувся до сосни.

— Підпустимо ближче й пальнемо. Готуйте, хлопці, гвинтівки, — нервував урядник.

Вершники, зміщуючись управо, їхали ступою. Четверо, затамувавши подих, мовчки лежали під сосною.

— ...аухт, капраль! — вітер доніс молодий дзвінкий голос.

Григорій підвів голову: шість угорських гусарів, у гарних, розшитих бантами куртках, їхали купно. Передній, на великому вороному коні, поклавши на луку карабін, тихим басом сміявся.

— Стріляй! — прошепотів урядник.

«Гу-гу-гак!» — прогрімів залп.

«Ака-ка-ка — как-ак!» — загавкало ззаду луною.

— Чого ви? — перелякано крикнув із-за сосен Кошовий і до коня: — Трррр, проклятий! Сказився! Тю, чорт! — його гучний голос вніс тверезе заспокоєння.

Хлібним полем, витягнувшись цепом, неслись гусари. Один із них, той, що їхав попереду на ситому вороному коні, стріляв угору, останній відстав, припавши до ший коня, оглядався, притримуючи лівою рукою кепі.

Чубатий перший скочив на ноги і побіг, плутаючись у житі, що заважало тримати перед собою гвинтівку. Сажнів через сто на землі побачили коня: він лежав і хвищав ногами; біля нього стояв без шапки угорський гусар, який тер забите при падінні коліно. Коли до нього залишалась чимала відстань, гусар щось вигукнув і підняв угору руки, поглядаючи на своїх товаришів, що були тепер від нього вдаліні.

Усе відбулося так швидко, що Григорій отямився тільки тоді, коли Чубатий привів полоненого до сосни.

— Скидай, вояче! — звелів він і грубо потягнув на себе палаш.

Полонений розгублено посміхнувся, заметушився. Він, не гаючись, почав знімати ремінь, але руки зрадницьки тремтіли, тому йому ніяк не вдалося впоратися з пряжкою. Григорій, не забуваючи про пильність, допоміг йому, за що гусар — молодий, високий, повновидий хлопець, із крихітною бородавкою, що примостилася в кутку голої верхньої губи, — вдячно йому всміхнувся і закивав головою. Він наче зрадив, що збувся зброї, дивлячись на козаків, пошукав у кишені і вийняв звідти шкіряний кисет, щось швидко заговорив, жєстами пропонуючи козакам закурити.

— Чає, — пом'якшав урядник, уже мацаючи в кишені папірець.

— Закуримо на дурничку, — реготнув Силантьєв.

Козаки скрутили цигарки, закурили. Чорний люльковий тютюн міцно вдарив у голови.

— Гвинтівка його де? — жадібно затаючись, спитав урядник.

— Ось вона, — Чубатий показав із-за слини прошитий нитками жовтий ремінь.

— Треба його в сотню. В штабі, певне, потрібен язик. Хто поведе, хлопці? — кашляючи і обводячи козаків посоловілими очима, спитав урядник.

— Я поведу, — визвався Чубатий.

— Ну, давай.

Полонений, видно, здогадався, про що йде мова, посміхнувся — усмішка вийшла кривою, жалібною; зробивши над собою зусилля, він похапцем вивернув кишені і тицьнув козакам м'який вогкий шоколад.

— Русин є... русин... найн австріц! — він перекручував слова, смішно жестикулював і все

старався віддати козакам пахучий м'який шоколад.

— Зброя ще є? — спитав його урядник. — Та ти не гергочи, однаково не зрозуміємо. Ліворверт є? Бах-бах є? (урядник натиснув пальцем на уявний спуск). Полонений рішуче замотав головою.

— Немає! Немає!

Він охоче віддав себе на обшук, пухкі щокі його тремтіли. На подертих на коліні рейтузах виступала кров, на рожевому тілі виглядало садно. Полонений прикладав до нього хустку, кривився, цмокав губами, безупинно говорив... Кепі його залишився біля вбитого коня, він просив, щоб дозволили взяти з собою ковдру, записну книжку, бо в ній зберігається фотографія його рідних, але оскільки урядник толком нічого не зрозумів, тому безнадійно махав рукою.

— Веди.

Чубатий забрав у Кошового свого коня, сівши на нього і поправивши ремінь гвинтівки, махнув рукою.

— Йди, служивий, теж мені вояка, ядрьона Матрона!

Підбадьорений таким ставленням, полонений у свою чергу теж посміхнувся і, йдучи поруч із конем, навіть улєсливо, фамільярно поплескав долонею суху гомілку Чубатого. Той сердито відштовхнув чужу руку, натягнувши поводи, пропустив його вперед.

— Иди, чорт такий! Жартувати здумав?

Полонений відчув себе винуватим, заквапився, набрав серйозного вигляду, почав часто оглядатися на козаків. Білява його чуприна задирекувато стирчала на маківці. Таким у пам'яті Григорія він і залишився: накинута наопашки розшита гусарська куртка, біляві, сторчма звихрені кучері і впевнена брєва хода.

— Мєлєхов, піди розсідлай його коня, — наказав урядник і з жалем плюнув на вже припікаючий палець недопалок.

Григорій зняв із убитого коня сідло, навіть щось підняв шапку, що валялась неподалік. Він понюхав підшивку, відчув прїяний запах дешевого мила і поту. Ніс сідло і обережно держав у лівій руці гусарське кепі. Потім, сидячи навпочіпки під сосною, козаки рились у саквах, розглядали небаченої форми сідло.

— Тютюнець у нього добрячий, — треба було б іще на цигарку попросити, — пошкодував Силантьєв.

— Так, що правда, то правда, добрий тютюнець.

— Наче аж солодкий, так маслом горло й змащує... — урядник від згадки зітхнув і проковтнув слину.

Через кілька хвилин із-за сосни з'явилась кінська голова. Це вертався назад Чубатий.

Помахуючи нагайкою, Чубатий підїхав, спішився, потягнувся, розім'яв плечі.

— Куди дів австрійця? — підступився до нього урядник.

— Чого лізеш? — відгризнувся Чубатий, — утік він... надумав тікати...

— Упустив?

— Виїхали на просіку, він і дременував... Довелось його зарубати.

— Брешеш ти! — крикнув Григорій. — Ні за що вбив!

— Ти чого галасуєш? Тобі яке діло?

Чубатий зміряв Григорія крижаним поглядом.

— Я-а-ак? — Григорій почав повільно підводитися, шукаючи тремтячими руками щось навколо себе.

— Не лізь, куди не треба! Зрозумів, га? Не лізь! — суворо повторив Чубатий.

Схопивши ремінь, Григорій одним рухом скинув до плеча гвинтівку.

Палець його тіпався, не потрапляв на спуск, буріюче обличчя болісно скривилося.

— Ну-нну! — з погрозою скрикнув урядник, кидаючись до Григорія.

Поштовх випередив постріл, і куля, збиваючи соснові гілки, заспівала протяжно й тонко.

— Як же це! — перелякався Кошовий.

Силантьєв, який сидів із роззявленим ротом, так і не закрив його. Урядник, штовхаючи Григорія в груди, відбирав у нього гвинтівку, один Чубатий залишився в незмінній позі: так само стояв, вільно відставивши ногу, лівою рукою тримався за пасок.

— Стрільай ще.

— Уб'ю!.. — кинувся на нього Григорій.

— Та ви що?.. Як це?.. Під суд, під розстріл хочете? Віддай зброю!.. — репетував урядник і, відштовхнувши Григорія, став між ними, розкинувши хрестом руки.

— Брешеш, не вб'єш! — стримано сміявся Чубатий, хитаючи відставленою ногою.

На зворотному шляху, вже смерком, Григорій на просіці першим помітив тіло полоненого. Він поспішно поскакав туди, на тому місці осадив коня і став роздивлятися: на корчуватому пні, далеко відкинувши вивернуту руку, занурившись обличчям у мох, ницьма лежав мертвий. На траві тьмяно, ніби осінній листок, жовтіла його долоня. Жахливий удар був нанесений, певне, ззаду — австрійця розсікло надвоє, навкосо — від плеча аж до пояса.

— Ну, й розполосував він його... — глухо мовив урядник, проїжджаючи мимо, він боязко косився на вбитого, на його біляві кучері, що стирчали на закривавленій голові.

Козаки мовчали, поки добирались до стоянки сотні. Густішали сутінки. Із заходу вітерець гнав чорну перисту хмару. Відкілясь із болота тягнуло прісним запахом мочарів, іржавої вогкості, гнилі. Дрімотну тишу порушував брязкіт кінської зброї, випадковий стук об стремено

шаблі, хрускіт хвої під копитами коней. Над просікою, на стовбурах сосен вгасали темно-руді сліди західного сонця. Чубатий часто курив. Тліючий вогник освітлював його товсті, з випуклими чорними нігтями, пальці, що цупко тримали цигарку.

Над лісом нависала хмара, ще більше підкреслюючи, настільки сьогодні невимовно сумно на землі від злинялих барв вечора.

XIII

Із самого ранку почалась операція по взяттю міста. Піхотні частини, маючи на флангах і в резерві кавалерію, на світанку мали почати свій наступ з боку лісу. Десь щось збилося: два піхотні полки вчасно не прийшли; 211-й стрілецький полк одержав наказ передислокуватися на лівий фланг; коли він виконував обхідний маневр, розпочатий іншим полком, то його обстріляла своя ж батарея; творилося безглуздя; пагубна плутанина зривала плани, і наступ погрожував закінчитись якщо не розгромом наступаючих, то, у будь-якому випадку, невдачею.

Поки з місця на місце переміщалася піхота та артилеристи, матюкаючись, виручали повозки і гармати, що через чийсь нічний наказ опинились у болоті, 11-та дивізія пішла в наступ. Лісиста й багниста місцевість не дозволяла атакувати противника широким фронтом, на деяких ділянках ескадронам нашої кавалерії доводилося йти в атаку силами не більше взводу. Четверту і п'яту сотню 12-го полку відвели в резерв, інші вже влились у наступаючу хвилю і через чверть години резервні сотні почули гул і гучне, розлоге:

— «Ррра-а-а-а — р-а-а-а-а — ррр-а-а!..».

— Наші пішли!

— Пішли.

— Кулемет строчить і строчить.

— Наших, мабуть, косить.

— Замовкли, га?

— Добираються, значить.

— Зараз і ми жереб потягнемо, — обмінювались репліками козаки.

Сотні зосередились на лісовій галявині. Високі сосни затуляли небо. Мимо, майже бігцем, пройшла рота солдатів. Молодцюватий, підтягнутий фельдфебель, пропускаючи останні шеренги, хрипло крикнув:

— Не мни шеренги!

Рота протупотіла, брязкаючи манірками, і зникла за молодою вільшиною.

Уже десь здалеку, із-за лісового узгір'я, знову донеслося слабкіше розгонисте «ура!»: «Р-р-а-а-а — а — урр-ррра-а-а! А-а-а!..», — і відразу крик, ніби його хтось обірвав, змовк. Нависла густа, нудна тиша.

— Ось коли добрались!

— Ламають один одного... Січа!..

Усі напружено прислухалися, але стояла не-прониклива тиша. На правому фланзі по наших наступаючих біла австрійська артилерія і часто строчили кулемети.

Мелехов Григорій окинув оком взвод. Козаки нервували, коні теж поводили себе неспокойно, неначе їх кусали гедзі. Чубатий, повісивши на луку кашкет, витирав сизу, спітнілу лисину, поруч із Григорієм жадібно затагувався димом махорки Михайло Кошовий. Навколо всі речі виглядали чіткими і перебільшено-реальними — так буває після безсонної ночі.

Сотні простояли в резерві години зо три. Стрільянина то вщухала, то знову спалахувала і наростала з новою силою. Над їхніми головами прострекотів, здійснивши декілька кругів, чийсь аероплан. Покружлявши на недосяжній висоті, він полетів на схід, піднімаючись все вище й вище; під ним, у блакитній височині, спалахнули молочні хмарки — це зенітки били шрапнельними снарядами.

Опівдні задіяли резерв. До того часу весь запас махорки викурили, від довгого чекання люди знудгувалися, та тут прискакав ординарець-гусар. Після його прибуття командир вивів четверту сотню на просіку і повів кудись у бік (Григорію здалося, що вони рухаються в зворотному напрямку). Хвилин двадцять продирались через хащі, лави зім'ялись. Звуки бою звучали чимраз ближче; десь зовсім недалечко, ззаду, батарея гатила швидким вогнем; над ними клекотіли і скреготали, долаючи опір повітря, снаряди. Сотня, поблукавши лісом, безпорадно вибралась на чисте місце. За півверсти від них угорські гусари на узліссі рубали обслугу російської батареї.

— Сотня, шикуйся!

І тут же слідом:

— Сотня, шаблі до бою, в атаку, марш-марш!

Блакитна злива клинків. Сотня, прискорюючи рись, перейшла у чвал.

Коло запряжки крайньої гармати метушилося чоловік із шість угорських гусарів. Один із них тягнув за повіддя зноровілих коней (на одному, схопившись за гриву, сидів зарубаний їздовий); другий підганяв їх палашем; спішені намагалися зрушити з місця гармату, щоб допомогти, їм доводилось хапатися за спиці коліс. Збоку на кучехвостій, шоколадної масті кобилі гарцював офіцер. Він віддавав розпорядження. Угорці, побачивши козаків, облишили гармату і кинулись утікати.

«О-так, о-так, о-так» — Григорій подумки рахував кінські стрибки. На якусь мить нога випустила стремено, і він, відчуваючи свою нестійкість у сідлі, з жахом шукав стремено; схилившись, нарешті всунув у нього носок чобота,

а коли підвів очі, то побачив перед собою гарматний запряг у шестеро коней, на передньому коні, на шиї сидів зарубаний їздовий, сорочку якого заюжили кров та мозок. Тіло іншого вбитого номерного під кінськими копитами голосно хруснуло. Поруч із перекинутим зарядним ящиком лежали ще двоє, а ще один горілиць розпластався на лафеті. Григорія на скаку випередив Силантьєв. І його тут же майже впритул розстріляв угорський офіцер на кучехвостій кобилі. Підстрибнувши в сідлі, Силантьєв почав падати, розкинувши руки, він ловив голубу далечінь... Григорій смикнув поводи, посилаючи коня в обхід, щоб справа було зручніше рубати; офіцер здогадався про його маневр, стрельнув із-під руки. На Григорія він повністю витратив револьверну обойму, а після цього вихопив палаш. Григорій один за одним наніс три смертельні удари, але офіцер, очевидно, був умілим фехтувальником, бо всі їх відбив за іграшки. Григорій з перекошеним ротом накинувся на нього в четвертий раз. Він підвівся в стременах (їхні коні скакали майже поруч, так що Григорій зміг побачити попелясто-сіру, голєну шюку угорця, а також на комірі мундира номерну нашивку), зробив фальшивий замах, чим обманув угорця і, змінивши напрямок палаша, кінцем його ударив між лопаток, а за другим разом у шию, туди, де кінчається хребет. Угорець, випустивши з рук палаш і поводи, ніби випростався в сідлі, потім випнув груди і, мов підкошений, звалився на луку сідла. З дивним полегшенням Григорій в останній раз опустил шаблю йому на голову. Він устигнув побачити, що шабля ввійшла близько вуха і до половини леза проникла в кістку.

Григорію ззаду завдали страшний удар по голові, після чого він втратив свідомість. Ще падаючи, він відчув у роті смак гарячої крові і зрозумів, що це кінець — десь збоку хиталась і стрімко наближалась вкрита стернею земля.

Коли він падав, то боляче вдарився, що тимчасово й повернуло його до дійсності. Він спромігся розплющити залиті кров'ю очі. Почув, що біля самого вуха хтось тупцює, а далі зрозумів, що це важко дихає кінь: «хапа, хап, хап!» Останнє, що він запам'ятав, — були широкі рожеві ніздрі коня і чийсь у стремені чобіт. «Таки кінець» — в думці вирішив із полегшенням. А далі — тільки гул і чорна порожнеча.

XIV

На початку серпня сотник Євгеній Листницький вирішив перевестись із лейб-гвардії Отаманського полку в який-небудь козацький армійський полк. Він подав рапорт і через три

тижні виклопотав собі призначення в один із полків діючої армії. Оформивши призначення, він перед від'їздом із Петербурга сповістив батькові про своє рішення в короткому листі:

«Тату, я клопотав про переведення із Отаманського полку в армію. Сьогодні я одержав призначення і їду в розпорядження начальника II корпусу. Вас, певне, здивує моє рішення, але я поясню його так: мене гнітив той стан, в якому доводилось перебувати. Паради, зустрічі, караули, — вся ця служба в палаці приїлася мені. Надокучило все це, аж нудно, хочеться живого діла і... коли хочете — подвигу. Треба гадати, що в мені дається взнаки славна кров Листницьких, тих, які, починаючи з Вітчизняної війни, влітали лаври у вінок російської зброї. Їду на фронт. Прошу, благословіть мене. На минулому тижні я бачив Імператора перед від'їздом у Ставку. Я обожню цю людину. Я ніс внутрішню варту в палаці. Він ішов із Родзянком, і, проходячи повз мене, усміхнувся, показуючи на мене очима, сказав англійською мовою: «Ось моя славна гвардія. Нею свого часу я поб'ю карту Вільгельма».

Я обожнюю його, як інститутка. Мені не соромно признаватися Вам у цьому, дарма, що мені перевалило за 28. Мене глибоко хвилюють ті палацні плити, що навутиною вкривають світле ім'я монарха. Я їм не вірю і не можу вірити. Цими днями я мало не застрелив осавула Громова за те, що він при мені насмілювався непоштиво висловитися про Їх Імператорську величність. Це мерзотно і я йому сказав, що тільки люди, в чиїх жилах тече холопська кров, можуть опуститися до брудної плити. Цей інцидент стався в присутності кількох офіцерів. Мене охопив пароксизм казку, я вихопив револьвер і хотів витратити одну кулю на хама, але мене обеззброїли товариші. З кожним днем мені дедалі важче було перебувати в цій клоаці. В гвардійських полках, — серед офіцерства, зокрема, — немає того справжнього патріотизму, страшно сказати — немає навіть любові до династії. Це не дворянство, а потолок. Цим, по суті, пояснюється мій розрив із полком. Я не можу спілкуватися з людьми, яких не поважаю. Ну, здається, все. Вибачте за деяку плутаність, поспішаю, треба спакувати валізу і їхати до коменданта. Бувайте здорові, тату. З армії надішло докладніше листа. Ваш Євгеній».

Поїзд на Варшаву відправлявся о восьмій годині вечора. Листницький на візнику поїхав на вокзал. Позаду в сизувато-блакитному мигтінні вогнів залишався Петербург. На вокзалі тіснява та галас. Переважали військові. Носильник поставив валізу Листницького і, одержавши своє, побажав їх благородію щасливої дороги. Листницький скинув портупею, шинель і, розв'язавши ремінці, застелив лавку квітчасто-

шовковою кавказькою ковдрою. Внизу, коло вікна, розклавши на столику домашні наїдки, закушував худорлявий, з аскетичним обличчям батюшка. Струшуючи з волокнистої бороди хлібні крихти, він частував смагляву маслакувату дівчину в учнівській формі, яка сиділа напроти нього.

— Покуштуйте ось. Га?

— Дякую.

— Годі-бо соромитись, вам, при вашій комп'лекції, треба більше їсти.

— Дякую.

— Ну, ось ватрушечку скуштуйте. Може ви, пане офіцере, почастуетесь?

Листницький сидів, опутивши голову.

— Ви до мене?

— Так, так, — священник дивився на нього похмурими, кольору каменя-самородка, очима і посміхався одними тонкими губами, що ховалися під невеселою паростою волокнуватих із таловинками вусів.

— Спасибі. Не бажаю.

— Даремно. Що у вуста входить, те не оскверняє. Ви в армію?

— Так.

— Хай вам Бог помагає.

Крізь пелену дрімоти, ніби десь здаля, до Листницького долітав густий голос батюшки, і йому вже почало здаватися, що це не піп скаржиться, а басом говорить осавул Громов.

— ...Сім'я, знаєте, бідна парафія. Ось я і їду полковим священником. Російський народ не може жити без віри. І рік-у-рік, знаєте, віра кріпне. Є, звичайно, такі, хто відходять, але здебільшого це інтелігенція, а мужик за Бога тримається міцно. Так... Отакечки... — зітхнув бас і знову полився потік слів, що вже не проникали у свідомість. Листницький почав засинати, і останнє, що він тупо сприйняв — це запах свіжої фарби, що нею пахла стеля, підбита вузенькими дощечками, і сварка за вікном:

— Багажна приймала, а мені байдуже.

«Що приймала багажна?» — проникло у свідомість — і ниточка враз обірвалася. Після двох безсонних ночей на нього навалився здоровий сон. Прокинувся він тоді, коли потяг від'їхав від Петербурга верст із сорок. Колеса ритмічно татакали, вагон хитався, гнаний поштовхами паровоза, у сусідньому купе тихо співали, ліхтар кидав косі фіалкові тіні.

Полк, у який сотник Листницький одержав призначення, в останніх боях зазнав значних втрат і був виведений із зони бойових дій для спільного поповнення кінними й людьми.

Штаб полку знаходився у великому торговому селі Березняги. Листницький покинув вагон на якомусь безіменному полустанкові. Там же вивантажувався похідний лазарет. Розпитавши в лікаря, куди прямує госпіталь, Листницький

дізнався, що на цю ділянку той прибув з Південно-Західного фронту і зараз же рухатиметься за маршрутом Березняги — Іванівка — Кришовинське. Високий, весь багровий, лікар украї нелюб'язно відгукувався про своє безпосереднє начальство, крив штабних дивізії і, куйовджачи бороду і поблискуючи з-під золотого пенсне злими очима, тепер виливав свою жовчну гіркоту на випадкового слухача.

— Ви можете підвезти мене до Березнягів? — зупинив його на півслові Листницький.

— Сідайте, сотнику, на двоколку. На ній і поїдете, — запропонував лікар, запанібрата покручуючи гудзик на сотниковій шинелі: він прагнув викликати до себе співчуття, тому продовжував гуркотіти стриманим басом.

— Ви, сотнику, тільки подумайте: двісті верст трястись у товарних вагонах для того, щоб вештатись тут без діла, тоді, як там, звідки мій лазарет зняли, два дні тривали кровопролитні бої, там залишилось багато поранених, які негайно потребували нашої допомоги. (Лікар із злостивим любострастям знову повторив «кровопролитні бої», наголос робив на звукові «р», ніби порикував).

— Чим же пояснити таке неподобство? — для годиться поцікавився сотник.

— Чим? — лікар, іронічно насунувши на пенсне брови, майже вигукнув: — Безладням, безглуздям і дурістю начальників. Ось чим! Сидять там мер-рзотники і все плутають. Немає розпорядливості, просто бракує здорового глузду. Пам'ятаєте «Записки лікаря» Вересаєва? Отож-бо! Все повторюємо — тільки в квадраті.

Листницький, віддавши честь, пішов до транспорту, а вслід йому, тіпаючи багровими, із прожилками, пухкими щоками, сердитий лікар продовжував каркати:

— Програємо війну, сотнику! Японцям програли і розуму не набрались. Шапками закидаємо, а насправді... — і пішов між рейок, переступаючи через калюжки, зятягнуті зверху масляними кольоровими плямами, зажурено киваючи головою з копицею волосся.

Смеркалось, коли лазарет під'їхав до Березнягів. Вітер розчісував жовту щетину стерні. На заході коцюбилися, громадилися хмари, вгорі вони фіалково чорніли, а трохи нижче втрачали свої дивні барви і, змінивши забарвлення, лили на білду ряднину неба ніжно-бузкові, серпанкові відблиски; в середині все це безформне нагромадження, набите, як затори в льодохід, розходилося і в просвіток одразу вривався потік надвечірніх помаранчевих променів. Він розходився бризкаючим віялом, переломлювався і курним стовпом падав сторчма, а нижче пролому переплітався, утворюючи вакханальний спектр кольорів.

У придорожньому рові лежав убитий рудий кінь. Задня нога була неприродно задерта вгору

і на ній виблискувала напівстерта підкова. Листницький, тримаючись за підстрибуючу двоколку, розглядав кінський труп. Санітар, який їхав із ним, сплюнувши на надуте черево, пояснив:

— Зерном обжерся... об'ївся, — поправився він, зиркнувши на сотника, хотів було другий раз сплюнути, але із ввічливості слину проковтнув, губи витер рукавом гімнастерки. — Здох, а прибрати нікому, отакий він руський народ. У німців — у тих не по-нашому.

— А ти звідки знаєш? — спитав Листницький, якого в цей момент невідомо чому охопила злість; так само він без видимої причини відчув гостру відразу до байдужого, з відтінком переваги і погорди обличчя санітара. Воно було сірувате, нудне, мов стерня на вересневому полі; хоч, власне, нічим особливим не відрізнялося від тисячі інших мужицько-солдатських обличчів, що сотник зустрічав і доганяв на шляху з Петербурга на фронт. Здавалось тільки, що всі вони якісь ніби вилинялі; щось туле застигло в їхніх сірих, блакитних, зеленкуватих, чи ще якогось кольору очах, окрім того, вони дуже нагадували собою давно ходжені, старовинного карбування мідні монети.

— Я до війни три роки жив у Німеччині, — не кваплячись, відповів санітар, у його голосі звучали нотки тієї самої переваги й погорди, що їх сотник помітив у його погляді. — Я в Кенігсберзі на сигарній фабриці працював, — нудно бубонів санітар, поганяючи маштачка вузлом ремінних віжок.

— Помовчи трохи, — суворо сказав Листницький і відвернувся, розглядаючи голову коня, — чубчик звисав йому на очі, а зуби були оголені і обвітрені на сонці.

Задерта вгору нога залишилась зігнутою в колінному суглобі, копито від вухналів трохи порепалось, але на раковині ще залишився густий сизий глянець, і сотник, оцінивши ногу і тонко різьблену бабку, дійшов до висновку, що кінь був молодий і породистий.

Двоколка, підскакуючи на вибоїнах, котила далі. Фарби на західному небосхилі меркли, вітер розганяв хмари. Позаду, ніби обезголовлена каплиця, чорніла нога мертвого коня. Листницький ніяк не міг відірвати від неї погляду, коли на коня круглою плямою раптом упав снопочик проміння, і нога з густою рудою шерстю яскраво засвітилась, мов якась дивна, безлиста галузка, замальована в жовтогаряче.

Уже при в'їзді в Березняги назустріч лазарету рухався транспорт із пораненими. Літній голений білорус — хазяїн першої підводи — пішки вів коня, намотавши на руку мотуз'яні віжки. На підводі, підперши долоню, лежав козак — голова без кашкета і перев'язана. Стомлено заплющивши очі, він жував хліб і чорну пережо-

вану кашицю випльовував. Поруч лежав долі-лишь ще один солдат. На сідниці у нього стовбурчилися вщент подерті, зашкарублі від згустків крові штани. Не підводячи голови, солдат відчайдушно лаявся. Прислухавшись до незвичної інтонації в його голосі, Листницький сахнувся: із таким завзяттям моляться дуже набожні люди. На другій підводі покотом лежали шестеро солдатів. Один із них, мружачи хворобливі, аж червоні очі, послішно щось розказував:

— ...начебто приїздив посол від їхнього імператора і пропонував замиритися. Головне — це казав надійний чоловік, я його знаю — він не збреше.

— Навряд, — засумнівався другий, хитаючи круглою головою зі слідами давньої золотухи.

— Чого ти, Пилипе, може, й справді приїздив, — м'якою волзькою говіркою обізвався третій, який сидів до зустрічних спиною.

На п'ятій підводі червоніли околиці козацьких кашкетів. Троє зручно розмістились на широкому возі, мовчки дивились на Листницького, і на їхніх невмитих суворих обличчях не було й тіні тієї шаноби, яку виявляють, коли стоять у строю.

— Здорові були, станичники! — привітав їх сотник.

— Доброго здоров'я, — в'яло відповів той, який сидів ближче всіх до їздового — козак мав срібні вуса і густі брови.

— Якого полку? — спитав Листницький, намагаючись роздивитись номер на синьому погоні козака.

— Дванадцятого.

— Де тепер ваш полк?

— Не можемо знати.

— Ну, де вас поранило?

— Край села... Тут недалечко.

Козаки про щось між собою тихо перемовились і один із них, притримуючи здоровою рукою ту, що була зав'язана полотняною ганчіркою, скочив із воза.

— Ваше благородіє, почекайте трохи.

Він обережно ніс прострілену, вже запалену руку; йшов до Листницького і посміхався, широко ступаючи по дорозі босими ногами.

— Ви, часом, не Вешенської станиці? Пан Листницький?

— Так, це я.

— Значить, не обізналися. Ваше благородіє, чи не дозволите закурити? Почастуйте, Христа ради, бо помираємо без тютюну.

Він ішов поруч із двоколкою, тримаючись за її фарбований бік. Листницький витягнув портсигар.

— Ви б нам подарували десяток. Нас же троє, — благально усміхнувся козак.

Листницький, висипавши йому на брунатну велику долоню весь запас цигарок, спитав:

— У полку багато пораниених?

— Десятків зо два.

— Втрати великі?

— Багато побито. Дайте, ваше благородіє, вогнику. Дякую, — козак, прикурюючи, відстав, а навздогінці крикнув: — Із Татарського хутора, що близько вашого маєтку, трьох нині вбило. Охрестило козаків.

Поранений махнув рукою і пішов наздоганяти свою підводу. Вітер на ньому тріпотів невідперезаною захисного кольору гімнастеркою.

Командир полку, в який був призначений сотник Листницький, в Березнягах мешкав у квартирі священика. На майдані сотник попрощався з лікарем, що виявив гостинність і поступився йому місцем на санітарній двоколці, на ходу обтрушуючи порошняву з мундира, почав питатись у стрічних про штаб полку. Полум'яно-рудий бородатий фельдфебель вів солдатів у караул. Козирнувши сотнику і, не збиваючи кроку, він у відповідь на запитання вказав на потрібний будинок. У приміщенні штабу було затишно, як і в кожному штабі, що стоїть далеко від передових позицій. За великим столом згорблено сиділи писарі, біля польового телефону старий осавул пересміювався з невидимим співбесідником. На вікнах просторої хати дзижчали мухи, і, ніби комарі, гули далекі телефонні дзвінки. Вістовий провів сотника на квартиру командира полку. В передпокої його непривітно зустрів високий, з трикутним шрамом на підборідді, чимось невдоволений полковник.

— Я — командир полку, — відповів він на запитання і, вислухавши про те, що сотник має честь з'явитися в його розпорядження, мовчки, вказавши рукою, запросив до себе в кімнату. Вже зачинаючи за собою двері, він жестом, що свідчив про безкрайню втому, поправив зачіску і м'яким монотонним голосом сказав:

— Мені вчора про вас повідомили зі штабу бригади. Прошу сідати.

Він розпитав Листницького про минулу службу, про столичні новини, про дорогу; і за всю їхню коротку бесіду ні разу не підняв на співрозмовника обважнілі, дуже втомлені очі.

«Певне, дісталось йому тут на фронті. Вигляд у нього смертельно втомленої людини», — зі співчуттям вирішив сотник, розглядаючи високе розумне чоло полковника. Але той, ніби спростовуючи поспішні висновки сотника, почував ефесом шаблі перенісся і сказав:

— Підіть, сотнику, познайомтесь із офіцерами; я, вибачте, не спав три ночі. В цій глушині нам, крім пияцтва, робити нічого.

Листницький козирнув, завдяки посмішці йому вдалося приховати тяжку зневагу. Він вишов із неприємним враженням про цю зустріч, іронізував над собою, що так необачно

помилився, коли мимоволі співчував полковникові, побачивши його втомлений вигляд і шрам на широкому підборідді.

XV

Дивізія одержала завдання форсувати річку Стир і біля Ловищів вийти противнику в тил.

За кілька днів Листницький освоївся в офіцерському середовищі полку; швидко захопився бойовими справами, так що затишок і мирна дрімота, що спеленали його душу, почали вивірюватися самі собою.

Дивізія форсувала річку, операція була блискуче виконана. Вдаривши лівим флангом по значних силах військ, вона вийшла в тил противника. Австрійці при допомозі малярської кавалерії намагались перейти в контрнаступ під Ловищами, але козацькі батареї шрапнеллю змили їх. Розгорнуті було малярські ескадрони тепер безладно відступали, і козаки їх переслідували, знищували фланговим кулеметним вогнем.

Листницький у складі полку ходив у контра-таку. Їх дивізіон тиснув відступаючого ворога. Третій взвод під командуванням Листницького втратив одного козака вбитим і чотирьох — пораненими. Зберігаючи зовнішній спокій, сотник поминув Лошонова, намагаючись не слухати того, що той казав козакам своїм хриплим низьким голосом. Лошонов — молодий горбоносий козак Краснокутської станиці — лежав, придавлений мертвим конем. Поранений у плече, він лежав і тихо щирився, благаючи проїжджаючих козаків:

— Браття, не кидайте! Звільніть, браття...

Й так низький, а тепер ще й змучений голос лунав безбарвно, тільки в збентежених, проїжджаючих мимо козаків жалості в серці не було, а коли й була, то рішуче стримувалась, сила волі не дозволяла вийти їй назовні, підкоряла і нещадно гасила почуття. Хвилини п'ять взвод їхав ступою, даючи перепочити коням, що після скачки аж хропіли. Від малярського ескадрону, що безладно відступав, відділяло з півверсти. Поміж їхніх гарних, опушених курток впадали в око синьо-сірі мундири піхотинців. З гребня спускався австрійський обоз, над ним прощальним салютом спалахували сизі хмарки шрапнелі. Десь ліворуч батарея обстрілювала обоз швидким вогнем. Над полем луною стелився гуркіт, на це йому дружно відповідали із ближнього лісу.

Військовий старшина Сафонов, який вів дивізіон, подав команду «рису», і три сотні, розсипавшись і витягнувшись, рушили підтюп-

цем. Під вершниками коні похитувались, із них жовто-рожевими квітами падала піна.

На ніч зупинились у маленькому селі. Дванадцять офіцерів полку набились в одну хатинку. Перевтомлені й голодні полягали спати. Близько півночі прибула польова кухня. Хорунжий Чубов приніс котелок щів, їх смачний аромат розбудив офіцерів і через чверть години опухлі від сну офіцери жадібно, без розмов, вечеряли, надолужували те, чого були позбавлені протягом останніх двох бойових днів. Після пізньої вечері сон кудись щез. Обтяжені їжею офіцери лежали, хто на бурках, а хто прямо на соломі, і курили.

Підосавул Калмиков, маленький, круглий офіцер, який не тільки своїм прізвиськом, а й рисами обличчя засвідчував про свою належність до монгольської раси, різко жестикулюючи руками, говорив:

— Ця війна не для мене. Я запізнився народитися сторіч на чотири. Знаєш, Петре, — говорив він, звертаючись до сотника Терсинцева (в імені «Пётр» він витолошував звук «е» замість «ё»), — я до кінця цієї війни не доживу.

— Облиш хіромантію, — прохрипів той із-під бурки басом.

— Хіромантія тут ні до чого. Така моя доля. В мене атавізм і я, їй-Богу, тут зайвий. Коли ми сьогодні опинились під вогнем, мене тіпало від люті, не можу терпіти, коли не бачу противника. Це гидке почуття рівносильне страхові. Тебе на відстані в кілька верст нищать, а ти їдеш на коні, ніби дудак* стоїть в степу під мисливським прицілом.

— Я бачив у Купалці австрійську гаубицю, хто з вас, панове, може, також бачив? — поцікавився осавул Атаманчуков, змітаючи з рудих, підстрижених на англійський манер, вусів крихти м'ясних консервів.

— Надзвичайно. Камера — прицільна, весь механізм — верх досконалості, — захоплено підтримав хорунжий Чубов, що вже встиг закінчити другий котелок щів.

— Я теж бачив, але свої враження залишу при собі. Профан в артилерії. По-моєму, гармата як гармата, — горласта.

— Заздрю тим, хто свого часу воював первісним способом, — вів далі Калмиков, тепер уже звертаючись до Листницького. — Пробратись у ворожий стан і шаблею розтяти людину навпіл — оце я розумію, а так — чортзна-що.

— У майбутніх війнах роль кавалерії зведеться до нуля.

— Скоріше всього, її й самої не буде.

— Ну, це ми ще побачимо.

— Поза всякими сумнівами.

— Слухай, Терсинцев, не можна ж людину замінити машиною. Це вже крайнощі.

*Дудак — дрохва.

— Я не про людину кажу, а про коня. Мотоцикл, або автомобіль придуть йому на зміну.

— Уявляю собі автомобільний ескадрон.

— Дурниця, — гарячкував Калмиков, — кінь ще арміям послужить. Абсурдно фантазувати, що буде через двісті-триста років — ми не знаємо, а тепер, у будь-якому разі, кіннота...

— Що ти, Дмитре Донської, будеш діяти, коли траншеї оперізують фронт? Ну, відповідай!

— Прорив, напад, рейд у далекий тил ворога, — це якраз робота кавалерії.

— Дурниці.

— Ну, там побачимо, панове.

— Давайте краще спати.

— Слухайте, покиньте сперечатись, годі вже, всі інші спати хочуть.

Суперечка, що спалахнула вдухала. Хтось під буркою зі свистом хропів. Листницький, який у розмові участі не брав, лежав собі горілиць на житній соломі і вдихав її запах. Калмиков, перехрестившись, ліг поруч із ним.

— Ви, сотнику, поговоріть із добровольцем Бунчуком. Він у вашому взводі. Цікавий хлопець.

— Чим? — спитав Листницький, відвертаючись спиною від Калмикова.

— Обрусілий козак. Жив у Москві, простий робітник, але тямущий, у всіх питаннях розуміється. Бідовий чоловік і кулеметник прекрасний.

— Давайте спати, — запропонував Листницький.

— Гаразд, — думаючи про щось своє, погодився Калмиков і, перебираючи пальцями ніг, винувато морщився. — Ви, сотнику, вибачте, це в мене від ніг такий запах... Розумієте, третій тиждень не роззуваюсь, шкарпетки від поту зітліли... Така бридота, знаєте. Треба в козаків онучі роздобути.

— Будь ласка, — поринаючи в сон, процідив Листницький.

Про свою розмову з Калмиковим Листницький і забув, але наступного дня випадково зіткнувся з добровольцем Бунчуком. Командир сотні наказав йому на світанку відправитись на рекогносцировку і, коли випаде можливість, то встановити зв'язок із піхотним полком, що продовжував наступати на лівому фланзі.

Удосвіта, блукаючи подвір'ям, де повсюди спали козаки, Листницький розшукав взводного урядника.

— Споряди зі мною в роз'їзд п'ятеро козаків. Скажи, щоб приготували мені коня. Мерщій.

За п'ять хвилин на порозі хатинки з'явився невисокий козак.

— Ваше благородіє, — звернувся він до сотника, який зайнятий був насипанням цигарок в портсигар, — урядник не призначає мене в роз'їзд, бо, мовляв, не моя черга. Чи не дозволите ви мені поїхати?

— Вислужуєшся? Чим завинив? — поцікавився сотник, намагаючись у сірєнькій темряві розпізнати козакове обличчя.

— Я нічим не провинився.

— Що ж, їдь... — дозволив Листницький і встав.

— Гей, ти, — вдогінці гукнув він козакові, — вернись.

Той вернувся.

— Передай урядникові...

— Моє прізвище Бунчук, — перебив його козак.

— Доброволець?

— Так точно.

— Передайте урядникові, — оговтавшись після хвилиної розгубленості, поправив себе Листницький, — щоб він... Ну, та добре, їдь, я сам розпоряджусь.

Уже добре світало. Роз'їзд вибрався за село і, минаючи пости й сторожову варту, взяв напрямок на позначене на карті село. Коли від'їхали з півверсти, сотник пустив коня ступою.

— Добровольцю Бунчук!

— Я.

— Потрудіться під'їхати.

Бунчук зрівняв свого непоказного коня з чистокровним дончаком сотника.

— Ви якої станиці? — спитав Листницький, розглядаючи профіль добровольця

— Новочеркаської.

— Можете сказати причину, що змусила вас піти добровольцем?

— Будь ласка, — протяжно й трохи насмішувато відповів Бунчук і подивився на сотника суворими, зеленкуватими очима. Дивився він упевнено, погляд нікуди не відводив.

— Мене цікавить військова справа. Хочу її збагнути.

— Для цього є військові школи.

— Звичайно, що є.

— У чому ж тоді справа?

— Спочатку хочу на практиці навчитись. Теорія потім.

— До війни ви ким були?

— Робітником.

— Де працювали?

— У Петербурзі, Ростові-на-Дону, у Тулі на збройовому. Я хочу просити, щоб мене перевели в кулеметну команду.

— Ви обізнані з кулеметом?

— Знаю системи Шоша, Бертє, Мадсена, Максима, Гочкіса, Бергмана, Віккерса, Люїса, Шварцлозе.

— Ого! Я поговорю з командиром полку.

— Зробіть ласку.

Сотник ще раз зміряв Бунчукову невисоку, кремезну постать. Той ніби нагадував одне наддонське дерево — караїч: нічим особливим він не привертав уваги, жодної примітної риси, —

все було звичайне, сіре, буденне, тільки твердо загнуті щелепи та очі, на котрі насамперед натикається зустрічний погляд, власне, це єдине, що й виділяло його поміж багатьох інших обличчів.

Він мало всміхався, лишень ворушились куточки вуст, але очі в цей момент лагіднішими не ставали, незмінно зберігали свій невиразний блиск. Так що він увесь нічим не виділявся, холодно-стриманий — чисто тобі караїч, тверде, міцне, як залізо, дерево, що росло на Дону, на сірих, непривітних супісках.

Певний час вони їхали мовчки, широкі долоні Бунчука лежали на зеленій облупленій луці сідла. Листницький вийняв цигарку і коли прикурював від Бунчукового сірника, то відчув, що рука в того пахне солодкувато-смолянистим кінським потом. Тильна сторона долоні густо поросла брунатним, мов кінська шерсть, волоссям. У Листницького мимоволі виникло бажання її погладити. Ковтаючи терпкий дим, сотник розпорядився:

— Від оцього лісу ви з іще одним козаком їдете отим пугівцем ліворуч. Бачите?

— Так.

— Коли через півверсти не виявите нашої піхоти, то вертайтеся.

— Слухаю...

Вони поїхали рессю. Окремо від лісу стояв густий березовий гайок. За ним муляла око безрадїсна жовтенька смужка низькорослих сосен, кучерявився рідкий чагарник, дрібнолісся, зім'яте австрійським обозом. Десь далеко праворуч чавив землю артилерійський грім. А тут, біля берізок, було дивовижно тихо. Земля пила щедру росу, трави рожевіли, всі були такі яскраві, налиті передосіннім цвітінням, що віщувало їх швидке відмирання.

Листницький, зупинившись коло березового гаю, розглядав у бінокль узгїр'я, що тягнулось за лісом. На мідну голівку його шаблі сіла, розправляючи крильця, бджола.

— Дурна, — тихо пожалів бджолу за промах Бунчук.

— Що? — відірвався від бінокля Листницький.

Бунчук очима кивнув йому на бджолу, на що Листницький у відповідь усміхнувся.

— Гіркий буде її мед, як ви гадаєте?

Відповісти йому Бунчук не встиг. Із-за далекої купи сосен тишу пронизливим сорочиним стрекотом порушив кулемет, градом куль посікло берези, на гриву сотникового коня, кружляючи, впала збита кулею гілка.

Підганяючи коні витуками і нагаями, вони понесли до села. Вслід їм, не змовкаючи, строчив австрійський кулемет.

Листницькому згодом часто доводилось зустрічатися з добровольцем Бунчуком, і його неодмінно вражала в ньому неабияка воля, що так і світилась у його суворих очах; дивуючись, він так і не зміг угадати, що саме приховувалося

за цією загадковою таємничістю, тією тінню, що лежала на обличчі такої простої і нічим, на перший погляд, непоказної людини. Бунчук навіть говорив якось особливо, ніби до кінця не доказував свою думку, при цьому обдаровував усмішкою, тісно затиснутою в кутики губів, ніби йшов звивистою стежкою, що вела до тільки йому відомої істини. Його перевели в кулеметну команду. Тижнів через півтора (полк на день став на відпочинок) Листницький, йдучи до командира сотні, наздогнав Бунчука. Той прямував попід стіною спаленої комори, грайливо вимахував лівим зап'ястям.

— О-о, добровольцець!..

Бунчук, повернувши голову, віддав честь і звільнив дорогу.

— Куди йдете?

— До начальника команди.

— Нам, здається, по дорозі?

— Здається, що так.

Вони деякий час мовчки йшли вулицею зруйнованого села. На тих подвір'ях, де вціліли столи, метушилися люди, туди вїзджали верхівці, посеред вулиці парувала польова кухня, а біля неї стояв довгий хвіст козаків; зверху легенько мжичило.

— Ну як, вивчаєте війну? — поцікавився Листницький, оглядаючись на Бунчука, що слідував трохи позаду.

— Так... вивчаю, нібито.

— Що ви думаєте робити після війни? — несподівано запитав Листницький, дивлячись на руки добровольця, ніби вкриті брунатною кінською шерстю.

— Хтось буде збирати посіяне, а я... подивлюсь, — примружив очі Бунчук.

— Як накажете вас розуміти?

— Знаєте, сотник, — ще більше примружився той, — таке прислів'я: «Хто посіє вітер — той поже бурю»? Так-то.

— А ви без алегорій, ясніше.

— І так ясно. Прощавайте, сотнику, мені ліворуч.

Бунчук приклав волохаті пальці до козирка козацького кашкета і звернув ліворуч.

Знизавши плечима, Листницький ще довго проводжав його очима.

«Ніяк його не зрозумієш: чи він грається в оригінальність, чи дійсно складна людина?» — дратівливо подумав він і закрокував до охайної землянки командира сотні.

XVI

Одночасно з другою пішла й третя черга. Донські станиці й хутори обезлюдніли так, ніби це в косовицю жнивувати вийшла вся Донщина.

Того року на кордонах почалася гірка пора. Смерть забирала у свої руки трудящий люд, і вже не одним убитим відголосила простоволо-са козачка: «І, рідний ти мі-і-і-й... І на кого ж ти мене покинув?..»

А ріднесенькі на всі чотири сторони світу клали свої голови, стікали червоною козацькою кров'ю і, назавжди закривши очі, засинали вічним сном; так що тепер під артилерійську канонаду вони тліли і в Австрії, і в Польщі, і в Пруссії... Видно, східний вітер не доносив до них плач їхніх жінок і матерів.

Козацький цвіт покинув рідні курені і щоденно гинув на чужині — там його косили смерть, воші і жах.

В один із погожих днів вересня над Татарським хутором лігало молочно-райдужне бабине літо, таке тонке, ніби бавовняне. Чисто як удовиця, всміхалось зморене сонце, сувора дівоча синь неба була по-дівочому сувора і неприступна, чиста й горда. За Доном уже брався смутком, жовтіючи, ліс, невиразно поблискували тополі, дуби теж подекуди скидали з себе мережано-різблене листя, тільки одна вільха нарочито зеленіла, тішила своєю живучістю зірке сороче око.

У той день Пантелій Прокопійович Мелехов одержав лист із діючої армії. З пошти його принесли Дуня. Поштмейстер, вручаючи листа, кланявся, трусив лисиною, вибачливо розводив руками:

— Ви, ради Бога, тільки знайте, що це я розпечатав листа. Так татові і скажіть: мовляв, це Фірс Сидорович, так і так, розпечатав листа. Дуже йому не терпілося, мовляв, про війну дізнатися, як там і що... Ви вже даруйте і татусеві Пантелію Прокопійовичу так і передайте.

Сьогодні він не нагадував самого себе, почувався геть розгублений і навіть вийшов за Дунею на вулицю, незважаючи на ніс, що до половини був забруднений чорнилами.

— Ви вже там того... не сердьтеся, крий Боже... я ж, як добрий знайомий...

Він ще щось, кланяючись, недоладно плів услід Дуні, така його поведінка не могла її внутрішньо не насторожити, була передвістям чось недоброго.

Додому повернувшись схвильована, тож довго не могла вийняти із-за пазухи листа.

— Та скоріше ти!.. — гримнув на неї Пантелій Прокопійович, погладжуючи тремтячу бороду.

Дуня, дістаючи конверт, скоромовкою розповідала:

— Поштмейстер казав, що листа прочитав із цікавості і щоб ви, тату, на нього не сварилися.

— Чорт із ним. Від Гриші? — сопучи Дуні прямо в обличчя, з тривогою перепитав старий. — Від Григорія, либонь? Чи від Петра?

— Тату, ні... Чужою рукою написано.

— Читай ти, не муч! — обізвалась Ільківна, насилу дійшовши до ослону (ноги в неї пухли, і вона ледве їх переставляла, наче котилася на коліщатах). Знадвору вбігла захекана Наталія, стала коло печі, підперши ліктями груди, скособочила скалічену шию. Усмішка на її губах тремтіла сонячним зайчиком, бо мала надію, що Гриша і їй передав уклін, і ця маленька, нехай і побіжна згадка про неї буде їй нагородою за її собачу прихильність та вірність.

— А де ж Одарка? — шепнула стара.

— Цитьте! — зикнув Пантелій Прокопійович (від люті його очі витріщились) і Дуні: — Читай!

— Повідомляю Вам, — почала читати Дуня і, враз затремтівши, стала словзати з лави, не своїм голосом кричати:

— Тату! Таточку!.. Ой, ма-а-а-мо! Гриша наш!.. Ох, ох!.. Гришу вбили!..

На вікні, борсаючись у листках чахлої герані, билася, дзиччала строката оса. На підвір'ї мирно квоткала курка, в настіж розчинені двері долітав далекий дитячий дзвіночок-сміх.

Обличчя Наталки перекосила судомо, хоч у куточках її вуст ще не встигли стертися залишки недавньої трепетної посмішки.

Пантелій Прокопійович нервово затіпав головою, він встав і, нічого не розуміючи, дивився, як корчилася на долівці Дуня.

«Повідомляю Вам, що син Ваш, козак 12-го Дон. коз. пол., Григорій Пантелійович Мелехов, в ніч на 16 серпня ц.р. загинув у бою під містом Кам'янка-Струмилове. Син ваш поліг смертю хоробрих, хай це буде Вам утіхою у великому Вашому горі. Майно, що залишилось, передано рідному братові його Петрові Мелехову. Кінь залишився в полку.»

Командир четвертої сотні

підсавул Полковников.

Діюча армія.

18 вересня 1914 року*».

Пантелій Прокопійович після тієї звістки про смерть Григорія відразу геть занепавав. Із кожним днем він прямо на очах у рідних старів. До нього наближалась неминуча розв'язка: пам'ять зраджувала і розум мутнів. По господі він ходив згорблений, чорний, як чавун; його душевну неврівноваженість видавав гарячковий, маслянистий блиск очей.

Листа від командира сотні він сховав під божник і по кілька разів на день виходив у сіни, кликав пальцем Дуню.

— Вийди-но до мене.

Та виходила.

*В опублікованому тепер рукописові стоїть дата: 24 вересня 1914 р. (Прим. ред.)

— Принеси лист про Григорія. Прочитай! — просив він, боязко поглядаючи на двері світлиці, де в невимовнім горі журилася Ільківна. — Ти читай тихіше, ніби собі, — змовницьки підморгував він, вказуючи очима на двері: — Тихіше читай, бо ж матір... біда...

Дуня, ковтаючи сльози, починала читати і після першої фрази Пантелій Прокопійович, який в такий момент сидів біля неї навпочіпки, підносив вгору широку, як кінське копито, темну долоню.

— Стривай! Далі — знаю... Віднеси, поклади під божник... Та тихіше, бо мати наша... — і він у черговий раз натужно підморгував — увесь скрючений, як обпечена вогнем деревна кора.

Він крутом і швидко сивів, сліпучо-біла сивина плямами вкрила його голову, нитками вплелась у бороду. Він став ненажерливий, їв багато і неохайно.

На дев'ятий день, після панахиди пом'янути загинувшого воїна Григорія запросили батюшку Віссаріона і рідних.

Пантелій Прокопійович швидко й жадібно ковтав, на його бороді вже звисали кільця локшини. Ільківна, яка занепокоєно придивлялася до нього в ці дні, заплакала.

— Старий! Ти чого це?..

— Га? А що таке? — схаменувся старий, піднімаючи від полив'яної миски каламутні очі.

Ільківна, махнувши рукою, тільки відвернулася і приклала до очей вишитий рушник.

— Їсте ви, тату, наче три дні голодні, — спересердя зауважила Одарка й блиснула очима.

— Що — їм? А ну, так... так... я більше не буду... — засоромився Пантелій Прокопійович.

Він розгублено обвів усіх за столом і, пожувавши губами, замовк, на запитання більше не відповідав, сидів насуплений.

— Кріпись, Прокопійовичу, чого це ти так у розпач впадаєш? — після поминок бадьорив його батюшка Віссаріон. — Смерть його свята, не гніви Бога, старий. Син за царя і батьківщину терновий вінець прийняв, а ти... Гріх, Пантелію Прокопійовичу, гріх тобі... Бог не простить!

— Я й так, отче... Я й так кріплюсь. Смерттю хоробрих загинув, командир пише.

Поцілувавши руку священника, старий припав до одвірка і вперше за весь час після звістки про смерть сина, здригаючись усім тілом, заплакав.

Після того дня він взяв себе в руки і від удару духовно оправився.

Рану кожен загоював, як міг. Наталія, почувши від Дуні про смерть Григорія, вибігла на баз. «Смерть заподію! Кінець тепер мені. Швидше!», — гнала, вогнем пекла її думка. Вона пручалася в Одарчиних руках і з радісним полегшенням поринула в непритомність, щоб віддалити ту

хвилину, коли повернеться просвітління і владно нагадає про те, що сталося. Тиждень перебувала в лихомо забутті і повернулася в реальний світ іншою, притихлою, виснаженою чорною немітчю...

Невидимий покійник оселився у Мелеховському курені, і живі вдихали його васильковий трупний запах.

XVII

На дванадцятій день після звістки про смерть Григорія Мелеховим від Петра одночасно прийшли аж два листи. Дуня ще на пошті їх прочитала і полетіла додому, мов билинка, підхоплена вихором, часто знеможено хиталась і тулилася до тинів. Неабиякий переполох народила вона в хуторі і своє надзвичайне збудження принесла в дім.

— Живий Гриша!.. Живий наш рідненький!.. — ще здалека плакала і лементувала вона. — Петро пише!.. Поранений Гриша, а не вбитий!.. Живий, живий!..

«Здрастуйте, любі батьки! — писав Петро в листі від 20 серпня*. — Сповіщаю вас, що наш Гришка мало не віддав Богові душу, а тепер, Слава Богу, живий і здоровий, чого і вам бажаємо від Господа Бога, здоров'я та благополуччя. Під містом Кам'янка-Струмилове був їхній полк у бою, і під час атаки козаки з його взводу бачили, що зрубав його палашем угорський гусар, і Григорій упав із коня, а далі нічого не було нам відомо, і хоч як я питав у них, нічого не могли вони розказати. Згодом уже дізнався я від Михася Кошового, — приїздив Михась до нашого полку для зв'язку, — що пролежав Григорій до ночі, а вночі опритомнів і поповз. І повз він, за зорями дорогу визначаючи, і натрапив на пораненого нашого офіцера. Був цей офіцер поранений — підполковник 9-го драгунського полку, і поранило його снарядом у живіт та ноги. Григорій узяв його і проволік на собі шість верст. А за це вийшла йому відзнака — Георгіївський хрест і зробили Гришку молодшим урядником. Ось як! Поранений Гриць зовсім легко, стругнув його неприятель палашем по голові, шкіру стесав; а впав він з коня і умлів. Тепер він у лавах, — казав Михась. Ви вибачайте, що так написано. Пишу на сідлі, і дуже хитає».

У другому листі Петро просив прислати йому сушені з «рідних донських своїх садків» і просив не забувати писати частіше, там же він ляв Григорія за те, що, як казали козаки, Гриша погано доглядає коня, а йому, Петрові, досадно,

*В рукописові стоїть дата: 27 серпня. (Прим. ред.).

бо кінч гнідий його, Петрів, власний і кривний; прохав батька від себе написати Григорію.

«Я йому доводив до ума уже через козаків, що коли він не доглядатиме коня як свого, то зустрінемось і я йому пику кров'ю вмию, хоч він і хрестовий кавалер тепер», — писав Петро.

Далі йшли численні поклони, і крізь м'яті, змочені дощем, рядки листа пробивався гіркий сум. Служба й Петрові, видно, не солодко давалася.

Радість так приголомшила Пантелія Прокопійовича, що на нього шкода було дивитись. Він згріб обидва листи і ходив із ними хутором, ловив письменних і змушував їх читати, — ні, не особисто для нього, а просто старому хотілося поділитися з усім хутором запізнілою радістю.

— Ага! Бач, який мій Григорій? Бач? — підносив він сторч долоню, коли читач, спотикаючись, по складах дочитувався до того місця, де Петро описував подвиг Григорія, який на собі шість верст волік пораненого підполковника.

— Перший із усього хутора Хреста має, — пишався старий і, ревниво відбираючи листи, ховав їх у підшивку м'ятого кашкета і йшов далі, щоб зустріти ще когось письменного.

Побачивши його у вікно крамниці, сам Сергій Платонович скинув кашкет і вийшов зустрічати.

— Зайди-но, Прокопійовичу.

Потиснувши долоню старого своєю м'ясистою білою рукою, він заговорив:

— Ну, вітаю, вітаю... Кхм... Таким сином пишатись треба, а ви його поминали. Читав про його подвиг у газетах.

— І в газетах прописано? — дивувався Пантелій Прокопійович, бо в горлі пересохло.

— Було таке повідомлення — читав, читав.

Сергій Платонович сам узяв на полиці три чвертки найкращого турецького тютюну, не зважуючи, насипав у мішечок дорогих цукерок і, передаючи все це Пантелію Прокопійовичу, попросив:

— Посилатимеш Григорію Пантелійовичу посилку, надішли й від мене уклін і оце.

— Бо-ж-же мій! Честь бо Гришці яка... весь хутір про нього гуторить... дожив я... — шелотів старий, сходячи зі східців моховського магазину.

Він висякався, рукавом чекменя витер непрошену сльозу і подумав: «Старію, видно. Слабкий на сльозу став... Ет, Пантелію, Пантелію, куди життя розтринькав? Раніше, як кремін' був, із баржі лантухи по вісім пудів таскав, а тепер? Підкосив мене Гришка трошки...»

Притискуючи до грудей торбинку з цукерками, він закульгав вулицею і знову його думки, мовби чайка над болотом, закружляли довкола Григорія, знову в пам'яті повторював слова із Петрового листа.

Отоді-то й зустрівся йому сват Коршунов. Він перший покликав Пантелія Прокопійовича.

— Агов, свате, зажди-но!

Вони не бачились із того дня, коли оголосили про війну. Відтоді, як Григорій пішов із дому, їх стосунки стали не те щоб ворожі, а холодно-натягнуті. Мирон Григорович злився на Наталію за те, що вона принижується перед Григорієм, чекає від нього милостині. І його, Мирона Григоровича, теж змушує переживати незаслужене приниження.

«Сучка прибудна, — лаяв він у родинному колі Наталію, — жила б у батьківському домі, а то, бач, пішла до свекрів, їхній хліб солодший. Через неї, дурну, й батькові доводиться сором терпіти, перед людьми очима кліпати...»

Мирон Григорович впритул підійшов до свата, сунув зігнуту човником ластату руку.

— Здоров, свате.

— Доброго здоров'я.

— Ти з покупкою, чи що?

Пантелій Прокопійович, відставляючи праву вільну руку, заперечливо махнув головою.

— Це, свате, героєві нашому подарунки. Сергій Платонович, благодійник, про його геройство у газетах вичитав і передає йому цукерків і легкого тютюну. «Відішли, — каже, — своєму героєві від мене поклін і подарунки, хай він і надалі так само відзначається». Аж сльоза його пройняла, розумієш, свате? — не переставав хвалитися Пантелій Прокопійович, але одночасно пильно вдивлявся у сватове обличчя, намагаючись вгадати, яке враження на нього це справило.

Під сватовими білявими повіками купчилися світлі тіні, вони й робили його опущений погляд глузливо-усміхненим.

— Та-а-ак, — крякнув Коршунов і через вулицю попрямував до плоту.

Пантелій Прокопійович поспішив за ним, на ходу розгортаючи пальцями мішечок; від гніву він аж тремтів.

— Ось, з'їж цукерку, медова... — ехидно запропонував він сватові, — їж, будь ласка, від зятя частую... Життя твоє несолодке, може, заїси, а син — чи ще заслужить таку честь, чи ні...

— Ти моє життя не чіпай. Я сам про нього знаю.

— Покуштуй, уваж! — із перебільшеною привітністю вклонявся Пантелій Прокопійович, забігаючи поперед свата. Його скрючені пальці білували цукерку, обдираючи з неї сріблясто-тонку обгортку.

— Ми до солодкого не звичні, — відводив Мирон Григорович сватову руку. — Не звикли ми, від чужих гостинців у нас зуби кришаться. А тобі, свате, не годиться милостиню для сина збирати. Потреба є — до мене прийшов би. Зятеві я б уже дав... Наталія ж ваш хліб їсть... Можна б уділити на бідність твою.

— У нашому роді ще ніхто милостині не просив, не брешти, свате, дубовим язиком! Гонуру в тебе багато, свате!.. Дуже багато!.. Може, через те, що багато живеш, то й донька до нас пішла?

— Стривай, — владно дорікнув Мирон Григорович. — Я не лягаюсь прийшов, схаменись, свате. Ходімо, побалакаємо, справа є.

— Ні про що нам балакати.

— Отже, є про що. Ходімо.

Мирон Григорович схопив свата за рукав чекменя і завернув із ним у завулок. Минаючи двори, вони вийшли в степ.

— Так у чім справа? — спитав миролюбно Пантелій Прокопійович — спалах злости в ньому вгамувався.

Він скоса подивися на біляве, ластате обличчя Коршунова. Той, підвернувши довгі поли сюртука, сів на насип рівчака, вийняв старенький, з торочкуватими краями кисет.

— Ось бачиш, Прокопійовичу, ти не знамо чого наскочив на мене, як той битливий півень, а воно між родичами так не годиться. Недобре наче, га? Я хотів би знати, — почав він уже іншим, наступаючим і грубуватим тоном, — чи довго чи ні твій син знущатиметься з Наталії? Ти можеш мені сказати?

— Ти про це в нього питай.

— Мені його питати нічого, ти у своєму курені — голова, з тобою й розмову веду.

Пантелій Прокопійович м'яв у жмені очищену цукерку. Шоколадна липка рідина сочилась у нього між пальців. Він зібрав на насипу пригоршню сухої глини і витер нею долоні, мовчки почав закурювати. Скрутив папірець, всипав із чвертки пучку турецького тютюну і простягнув пачку сватові. Мирон Григорович, не вагаючись, взяв і собі, скрутив цигарку із щедрого мховського дарунку. Закурили. Над ними білопінними повними грудьми висіла хмара, і до неї в далеке піднебесся від землі, підхоплена вітром, струменіла ніжна нитка павутиння.

День спадав. Стояла напрочуд солодка, заколисуюча вереснева тиша, ніде не шелесне. Небо вже втратило свій літній блиск і тепер тьмяно віддавало голубінню. На насипу лежало багряне яблуневе листя, Бог знає звідки його сюди занесло. За хвилястим хребтом гори ховалась розгалужена дорога; вона даремно манила людей туди, за смарагдову, примарну, мов сон, лінію обрій, в незвідані світи, бо люди, прикуті до оселі, в полоні своїх щоденних клопотів, в безкінечній роботі, знесилювались на мотольбі; а шлях — безлюдний тужний слід — тік собі, перетинаючи обрій, у далекі краї. По ній, збиваючи куряву, з недоладною граціозністю танцював вітер.

— Слабенький тютюн, як трава, — випускаючи хмарку диму, сказав Мирон Григорович.

— Слабуватий, а... приємний, — згодився Пантелій Прокопійович.

— Відповідай мені, свате, — розслабленим голосом сказав Коршунов і загасив цигарку.

— Григорій про це нічого не пише. Він тепер після поранення.

— Чув я...

— Що далі буде — я не відаю. А коли й справді вб'ють? Тоді як?

— Як же це, свате?.. — розгублено й жалісно закліпав Мирон Григорович. — Живе вона — ні дівка, ні баба, ні чесна удова, це ж якось страшно... Було б знаття, що воно так станеться, я б вас, сватів цих, і на поріг не пустив, бо як же тепер?.. Ех, свате, свате... Кожному свою дитину шкода... Кров — вона не спить.

— Чим я зарадити можу?.. — ледве стримуючи роздратування, пішов у наступ Пантелій Прокопійович. — Ти мені скажи толком. Хіба я радий, що син із дому пішов? Чи мені від цього якась користь? Отакі порядки!

— Ти йому напиши, — глухо наполягав Мирон Григорович, і в такт його словам шаруділа, стікаючи із-під долонь у рівчак грайливими струмочками глина, — нехай він раз і назавжди скаже...

— Дитина від нього в тієї...

— І від цієї буде дитина! — крикнув, наливаючись кров'ю, Коршунов. — Хіба так можна над живою людиною? Га?.. Один раз смерть собі ледве не заподіяла і залишилась калікою... І що, далі її вганяти в могилу? Га?.. Яке треба серце мати... — шипів Мирон Григорович, одною рукою дряпаючи собі груди, а другою притягаючи свата за поли до себе. — Чи воно в нього вовче?

Пантелій Прокопійович сопів і відвертався вбік.

— ...баба за ним висохла, і немає їй іншого, чим з ним, життя. Живе ж у тебе холопкою!

— Вона нам рідніша, чим рідні! Замовчи ти! — крикнув Пантелій Прокопійович і встав.

Вони не попрощавшись, розійшлися у різні боки.

XVIII

Життя, вибившись із русла, ділиться на багато рукавів, важко передбачити, по котрому воно спрямує свій віроломний і лукавий слід. Там, де воно сьогодні повноводне, завтра може, подібно річці на перекаті, зміліти так, що навіть завидніється буденний непоказний розсип.

У Наталії якось несподівано визріло рішення піти в Ягідне, до Аксенії — благати, просити, щоб повернула їй Григорія. Їй чомусь здавалося, що все залежить тільки від Аксенії, тож достатньо її впросити — і Григорій знову повернеться,

а з ним і колишнє щастя. Вона зовсім не сумнівалась, чи справді це здійснимо, та й як Аксенія взагалі поставиться, почувши таке її дивне прохання. Задум підсвідомо її підштовхував, хотілось якомога швидше здійснити своє спонтанне рішення.

У кінці місяця Мелеховим прийшов лист від Григорія. Після поклонів батькові й матері він передавав уклін та глибоке шанування Наталії Миронівні. Що спонукало його на такий крок, Наталія, звичайно, не могла знати, але це ще більше підштовхнуло: у першу ж неділю вона вирішила, що треба йти в Ягідне.

— Наталю, ти куди? — здивувалась Дуня, побачивши, що Наталія в уламку дзеркала ретельно й зосереджено розглядає своє обличчя.

— Своїх піду відвідати, — приховала вона свій намір і навіть почервоніла, бо тільки тепер збагнула, що штовхає себе на велике приниження, на велику моральну муку.

— Ти, Наталко, хоч би раз у житті зі мною на вулицю пішла, — дорікнула Одарка, яка саме чепурилась. — То, може, хоч сьогодні підеш увечері?

— Не знаю, навряд.

— Ех ти, черничка*. Тільки й нашого, поки чоловіків вдома немає, — жартома підморгнула Одарка, демонструючи свою гнучкість, бо й справді, могла переломитись надвое; і тут же продовжила перед дзеркалом розглядати мережаний поділ нової блакитної спідниці.

Одарка після від'їзду Петра дуже змінилася: відсутність чоловіка помітно давала про себе знати. В її очах вселився якийсь гарячковий неспокій, її рухи, її хода теж відзначалися різкістю. А вже в неділю вона особливо стежила за собою, з вулиці приходила пізно, із зіпсованим настроєм, сумно скаржилась Наталці:

— Лишенько, їй-Богу... Усіх підходящих козаків забрали, на хуторі залишилися одні діти та старі.

— А тобі чого?

— Як це чого? — дивувалась вона, — на гульках ні з ким і побалуватися. Хоч би до млина випало одній їхати, бо зі свекром не дуже розбіжись...

Вона цинічно і відверто допитувалась у Наталії:

— Як ти, любонько, без козака так довго терпиш?

— Годі тобі, безсовісна, — спалахнула густим рум'янком Наталія.

— І не кортить тобі?

— А тобі, видно, кортить?

— Ще й як, матінко, — реготнула Одарка, рожевіючи і водячи ламаними дугами брів. — Нема чого гріха таїти... Я б зараз якогось старо-

го розіграла, їй-Богу! Ти тільки подумай — вже два місяці, як Петро пішов.

— Ой, Одарко, вскочиш ти в халепу...

— Годі вже тобі, поважна бабусю! Знаємо ми таких тихонь. Ти, либонь, все приховуєш.

— Мені й признаватись ні в чому.

Одарка глузливо косилась на неї і, кусаючи губи дрібними злими зубами, розказувала:

— Оце якось на ігрищі підсів до мене Тимко Маницьків, отаманів синок, сидить, аж упрів весь. Бачу, боїться починати... Потім руку мені тихенько під пахву просунув, а рука та тремтить. Я затихла, мовчу, а саму злість бере, хоч би вже хлопець був, а то так... шмаркач! Йому років шістнадцять, не більше, — бач, яким кортить... Мовчу, сиджу, а він лапав, лапав, та й шепче: «Ходімо до нас на тік!..» Ех, як я його!.. — Одарка весело реготіла, брови на її обличчі ходили, примружені очі бризкали сміхом. — Ото ж я його й вгріла. Як скочу: «Ах ти, такий-сякий! Щеня жовтороте! І ти смієш мені таке верзти? Чи давно перестав уночі під себе мочитися?» Вже я йому й вчитала.

Іхні стосунки з Наталією склалися прості й дружні, та неприязнь, що Одарка спочатку виявляла до молодшої невістки, минула, і молодиці, різні за характерами, у всьому не схожі, зійшлися і жили в злагоді.

Наталія, одягнувшись, вийшла зі світлиці. В сінях її догнала Одарка.

— Ти мені відчиниш сьогодні двері?

— Я вдома у своїх, мабуть, заночую.

Одарка, роздумуючи, почухала гребінцем перенісся і крутнула головою.

— Ну, тоді йди. Не хотіла Дуню просити, та, видно, доведеться.

Наталія попередила Ільківну про те, що йде провідати своїх і вийшла на вулицю. З площі після базару роз'їжджалися підводи, люди верталися з церкви. Наталія поминула два завулки і повернула ліворуч. На гору піднімалась швидко. На перевалі озирнулась назад: внизу лежав залитий сонячною повинню хутір, світлі, побілені домівки, на похилому дахові млина, відбиваючись, іскрилось сонячне проміння, розплавленою рудою блищала бляха.

XIX

Війна й в Ягідному повисмикувала людей. Пішли воювати Веніамін з Тихоном, без них стало тихіше, сумніше. Замість Веніаміна старому генералові тепер подавала Аксенія; товстозада Ликера взяла на себе обов'язки чорної куховарки і пташниці. Дід Сашко був за конюха

*Тут: черниця. (Прим. ред.)

і доглядав за садом, тільки з'явився новий кучер — статечний, старий козак Микитович.

Пан цього року зменшив площу посівів, вибракував коней — із двадцяти залишилися тільки рисаки та трійка дончаків, що обслуговували потреби господарства. Пан проводив дозвілля на полюванні, з Микитовичем вибирались на дудаків і вряди-годи лякали округу, полюючи з хортами.

Аксенії від Григорія зрідка надходили коротенькі листи, в них сповіщалося про те, що він поки що живий-здоровий, службу несе. Чи він таким чином кріпився, чи просто не хотів писати про свій настрій, тільки він жодного разу і словом не натякнув, ніби йому важко, скучно. Листи виходили холодні, наче він писав їх із примусу, тільки в останньому обмовився, що «...весь час у лавах, і вже мов би й набридло воювати, возити за собою в саквах смерть». У кожному листі він цікавився донькою, просив писати про неї: «..пиши, як моя Тетянка росте і якою вона вже стала? Недавно бачив її уві сні великою і в червоній сукні...»

Розлуку з чоловіком Аксенія зовні терпіла мужньо. Все, що вона раніше відчувала до Григорія, тепер перейшло на дочку, особливо ж після того, як переконалась, що вона й справді від Гриші зачала дитину. І життя давало тому незаперечні докази: на дівчинці темно-руське волосся зійшло, а на зміну йому виросло чорне й кучеряве, очі теж змінилися, потемніли, розріз подовшав. Дівчинка щодень ставала більше схожою на батька, навіть в усмішці виявлялося щось мелеховське, вовкулакувате — чистий Григорій. Тепер у дитині вона без вагань вирізняла батьківські риси і від цього до неї росло глибоке почуття; вже минулося, коли вона раніше, підійшовши до коліски, раптом сахалася, помітивши на дівчачому сонному личкові якийсь непевний натяк, якесь нагадування про ненависне Степанове обличчя.

Дні минали, і після кожного в душі Аксенії зростала терпка гіркота. Тривога за життя коханого гостро в'їдалась у мозок, не покидала її ні вдень, ні навіть уночі. І тоді те, що накопичувалося у душі, що до певного часу стримувалося силою волі, рвало греблю: всю ніч до світанку Аксенія заходила німим криком, лила сльози, кусаючи руки, бодай не збудити дитину; завдяки фізичному болю вгамовувала моральне страждання. Всі лишки сліз лились у пелюшки, бо по-дитячому наївно думала: «Це ж Гришина дитина — він серцем має чути, як я тужу за ним».

Після такої чергової розпуки вона вставала, як побита: все тіло ломило, в скронях настирливо, безупинно стукали срібні молоточки, в звислих, ще недавно по-дівчачому пухких, куточках рота тепер з'явився твердий, не по літах, смуток. Аксенія набагато старшою виглядала після таких пекучих ночей.

В одну із неділь, накривши панові сніданок, вона вийшла на ганок; і в цей час до воріт підійшла жінка. Із-під білої хустки зиркали, здається, чийсь знайомі очі... Знявши зашипку, жінка ступила в двір. Аксенія аж зблідла, бо впізнала в тій жінці Наталію, поволі рушила їй назустріч. Вони зійшлися на середині двору. Наталчині чирики в дорозі вкрила густа порохнява. Вона стояла, опустивши сильні робочі руки, пихтіла, бо ніяк не могла непомітно випростати скалчену шию; могло здатись, що вона зумисне дивиться кудись у бік.

— Я, Ксеніє, прийшла до тебе, — сказала вона, оближуючи пересохлим язиком шкарубкі губи.

Аксенія кинула швидкий погляд на вікна будинку і мовчки пішла в людську, на свою половину. Наталія пішла слідом. Її болісно дратувало те, як шелестіла в Аксенії сукня.

«Це, мабуть, від спеки у вухах закладає», — заспокоїла вона себе.

Аксенія, пропустивши Наталію вперед, причинила двері. А коли зачинила, то стала посеред кімнати і сховала руки під білий фартух, даючи зрозуміти, що тут вона господарка становища.

— Ти чого прийшла? — скрадливо і зовсім тихо спитала вона.

— Мені б напитись... — попросила Наталія і обвела кімнату важким, прямим поглядом.

Аксенія чекала, що їй скаже гостя. Наталія, незважаючи на те, що голос її зраджував, заговорила:

— Ти відбила в мене чоловіка... Верни мені Григорія. Ти... мені життя зіпсувала... Бачиш, яка я стала...

— Ти хочеш повернути чоловіка? — зіппила зуби Аксенія, тепер її слова падали, як дошові краплі скупо довбають камінь. — Ти хочеш назад чоловіка? І кого ти просиш? Навіщо ти прийшла?.. Чи не пізно ти надумалась просити? Пізно...

Хитнувшись усім тілом, Аксенія підступилась упритул і злостиво засміялась. Дивлячись суперниці прямо в обличчя, вона відверто глумилась. Бо ж та — хоч і законна, але покинута жінка — стояла перед нею приниженою, роздавленою горем; та, з чиеї ласки Аксенія стільки разів умивалась сльозами; розлучаючись із Григорієм, хіба ж не несла вона в серці незагойну рану, ніби твердий камінь-самородок? А в той час, коли вона, Аксенія, скніла від смертної туги, то оця-от пестила Григорія і, напевне, сміялася над нею, нещасливою, покинутою коханкою.

— І ти прийшла просити, щоб я його зріклась? — задихалась Аксенія. — Ах ти, гадюка потайна!.. Ти ж першою відняла в мене Гришу. Ти, а не я... Ти ж знала, що він кохався зі мною, навіщо ж під вінець ішла? Я повернула своє, він мій! У мене дитина від нього, а ти...

Вона все збуджувалась і з ненавистю дивилась Наталці в вічі, безладно змахуючи руками, намагалась вилити якомога дошкульніші слова.

— Мій Гришка — і нікому його не віддам!.. Иди геть, сука безсовісна, ти йому не жінка! Ти в дитини батька хочеш відібрати? Ого! Чого ж ти раніше не приходила? Ну, чого не приходила?

Наталія боком підійшла до лавки й сіла, опустила голову на руки і долоньями затулила лице.

— Ти від свого чоловіка пішла... Не галасуй так...

— Окрім Гришки, немає в мене чоловіка. Нікого немає на цілому світі!..

Аксенія, відчуючи, як у ній закипає безмірна злість, дивилась на пасмо прямого чорного волосся, що вибилося з-під хустки Наталії на її руку.

— А чи ти потрібна йому? Плянь, як шию тобі скривило! І ти гадаєш, він позаздриться на тебе? Здорову покинув, а на каліку позаздриться? Не бачити тобі Гришки! Ось тобі моє слово! Иди собі!

Аксенія розійшлася як ніколи, захищаючи своє гніздо, вона бажала тільки одного — віддячити за все колишнє. Але водночас від її уваги не приховалось, що Наталія, якщо не зважати на трохи скривлену шию, залишилася такою ж гарною, як і раніше, і лице її, і уста свіжі, не зім'яв їх час, — а в неї, Аксенії, чи не з вини саме цієї Наталії, передчасно під очима сплелось павутиння?

— Ти думаєш, я на тебе мала надію? — Наталія звела вгору каламутні очі.

— Навіщо ж тоді прийшла? — не стримавшись, дорікнула Аксенія.

— Туга мене сюди погнала.

Від голосів на ліжку прокинулася й заплакала дочка Аксенії. Мати взяла дитину на руки, сіла, відвернувшись до вікна. Не в силах впоратися з собою, Наталія дивилась на дитину. Горло її сухо перехопило: на неї з цікавістю і навіть розумно дивилась мала дитина, очі якої так нестерпно нагадували Григоріїв погляд.

Підкошуючись, вона вийшла на ганок і вже там дала волю своїм сльозам. Проводити її Аксенія не вийшла. Через хвилину з'явився дід Сашко.

— Що то за молодиця приходила? — спитав він, чи, може, й сам здогадувався.

— Так, одна хутірська.

Відійшовши від маетки версти три, Наталія прилягла під кущем дикого терну. Лежала і ні про що не думала, охоплена невимовним жалем... У неї перед очима невідступно стояло дитяче личко, а на ньому — хмурненькі чорненькі очі Григорія.

XX

Ніч та привиджувалася Григорію настільки зримо, що в нього до болю різало в очах. Він опритомнів уже на світанку, спершу помацав навколо себе руками і наткнувся на колочу

стерню; голова гула й боліла так, що він навіть застогнав. Важко піднявши руку, дотягнувся до лоба — чуб засохлий, в ньому затверділи згустки крові. Коли пальцем зробив спробу обмацати собі рану, то ніби притулив до неї гарячий вуглик; довго скреготів зубами, перевернувся на спину. Він лежав під деревом, на якому, ніби скляні дзвіночки, сумно шелестіло прихоплене морозом листя.

Усвідомивши все, що з ним трапилось, відчуючи, як на нього невпинно накочується жах, він заскреготів вищиреними зубами і поліз навкарачки. Біль виснажував його ще більше, і тоді йому нічого не залишалось, як падати навзнік... Йому здавалось, що так тривало неймовірно довго; поборовши себе, оглянувся — дерево, під яким він непритомний мерзнув, темніло кроків за п'ятдесят. Одного разу йому довелось перелізати через тіло вбитого, для чого він ліктями спирався на чужий запалий і твердий живіт. Від втрати крові нудило і він плакав, як дитина, скубав прісну росяну траву, тільки б знову не втратити свідомість. Спираючись на перекинтий ящик з-під снарядів, зіп'явся на ноги, довго хитався, та потім помаленьку пошкандибавав. Сили помалу верталися, ноги не так підкошувалися, до того ж він зміг визначитись, куди йти на схід: шлях на небі вказував Віз.

На узліссі його хтось гукнув, глухим голосом попередив:

— Не підходь, буду стріляти!

Клацнув револьверний барабан. Григорій став вдивлятися туди, де пролунав окрик: коло сосни напівлежав якийсь чоловік.

— Ти... хто такий? — спитав Григорій, дивуючись, що його власний голос звучить ніби незнайомий і чужий.

— Росіянин? Боже ж мій!.. Підійди сюди!

Чоловік коло сосни зовсім сповз на землю. Григорій підійшов.

— Нахились.

— Не можу.

— Чому?

— Бо тоді впаду і не підведуся, голову мені зачепило...

— Ти якої частини?

— Дванадцятий Донський полк.

— Допоможи мені, козаче...

— Упаду я, ваше благородіє! (Григорій побачив на шинелі офіцерські погони.)

— Хоч руку дай.

Григорій допоміг офіцерові підвестись. І вони пішли вдвох. Але з кожним кроком поранений офіцер все важчав і обвисав у Григорія на руці. Коли піднімалися на гору, він відчайдушно схопив Григорія за рукав гімнастерки і, зрідка клацаючи зубами, запропонував:

— Покинь ти мене, козаче. У мене ж... наскрізна рана... в живіт...

Під пенсне блищали його тьмяні очі, він хрипів, втягуючи повітря розтуленим, давно не голеним ротом. Офіцер невдовзі знепритомнів. Григорій, скільки міг, волік його на собі, підводився і падав знову. Він двічі його залишав і двічі повертався назад, підіймав і, мов сновиди, плівся з непосильною ношею.

Об одинадцятій годині ранку їх підбрала команда зв'язку і доставила на санітарний пункт.

Наступного дня Григорій, нікому нічого не сказавши, залишив перев'язочну. В дорозі зірвав із голови марлю, із полегшенням вимахував бинтом, на якому виділялись оксамитово-червоної плями.

— Ти звідкля? — вкрай здивувався командир сотні.

— Вернувся в стрій, ваше благородіє.

Коли Григорій вийшов від сотника, назустріч йому трапився взводний урядник.

— А мій кінь? Гнідий де?

— Він, брат, невредимий. Ми забрали його там же, як тільки відігнали австрійців. А ти як? Ми ж тебе, Царство Небесне, поминали.

— Поспішили, — усміхнувся на те Григорій.

Витяг із наказу

«За врятування командира 9-го драгунського полку підполковника Густава Грозберга козака 12-го Донського козацького полку Мелехова Григорія назначити наказним і представити до нагороди Георгіївським хрестом четвертого ступеня».

Дві доби сотня простояла в місті Кам'янка-Струмилове, вночі готувалися до виступу. Григорій розшукав квартиру, де влаштувався його взвод, а після того відправився провідати коня. Із торб зезли пара білизни і рушник.

— На очах украли, Григорію, — вибачався, ніби сам був винуватий, Кошовий Михайло, який доглядав за його конем. — У цей двір піхоти нагнали силу-силенну, піхота й украла.

— Чорт із ними, нехай користуються. Мені б тільки голову перев'язати, стара перев'язка промокла.

— Візьми мій рушник.

У шопу, де відбувалась ця розмова, ввійшов Чубатий. Він привітався з Григорієм за руку, ніби між ними нічого й не було.

— О, Мелехов! Ти живий, небораче?

— Наполовину.

— Чого ж у крові, витрись.

— Утрися, встигну.

— Давай гляну, як тебе приголубили.

Чубатий, не чекаючи згоди, силою нахилив голову Григорія, хмикнув носом.

— Навіщо давався, щоб волосся вискубали? Бач, усього знівечили!.. Лікарі тебе налікують, давай тепер я займусь.

Він вийняв із ладівниці патрон, викрутив із нього кулю і висипав на темну долоню чорний порох.

— Михайло, достань-но павутиння.

Кінцем шаблі Кошовий зняв із бантини клочкуватий жмуток павутиння. Вістрям цієї ж шаблі Чубатий виколупав грудку землі і, змішавши її з павутинням та порохом, довго жував. Густою клейкою масою він дбайливо заліпив на голові Григорія кровоточиву рану і усміхнувся.

— За три дні, як рукою зніме. Бач, клопочуся про тебе, а ти... замало не вбив.

— За клопоти спасибі, а вбив би — одним гріхом на душі менше стало б.

— Якийсь ти, хлопче, простий.

— Який є. Що там у мене на голові?

— Зарубка на чвертку буде. Це тобі на спогад.

— Не забуду.

— І хотів би, та не забудеш; австрійці свої палаші не гострять, тупим тебе шмагонув, тепер все життя товстий рубець носитимеш.

— Щастя твое, Гришо, що тільки ковзнуло, бо й закопали б у чужій землі, — усміхнувся Кошовий.

— Куди тепер цей кашкет діти?

Григорій розгублено крутив у руках кашкет, чий верх був розсічений і просякнутий кров'ю.

— Вікинь його, собаки з'їдять.

— Хлопці, їжу принесли, набігай! — гукнули через двері будинку.

Козаки покинули сарай. Косячи вивернуте око, вслід Григорію заїржав Гнідий.

— Григорію, а він за тобою нудьгував! — Кошовий кивнув на коня. — Я аж дивувався: їсти не їсть, а такечки тихенько скилितь.

— Я, коли звіди вибирався, все його кликав, — відвертаючись, глухо говорив Григорій, — знав, що він мене не покине, та й впіймати його нелегко, не дасться він чужим.

— Це — правда, ми його насилу забрали. Аркан довелось накинати.

— Кінь добрий, брата Петра кінь, — Григорій відвертався, ховав розчулені очі.

Вони ввійшли в дім. У передпокої на підлозі, на скинутому з ліжка пружинному матраці, сопів Єгор Жарков. Розгардіяш і без слів свідчив, що хазяї поспішно залишали свій дім. Черепки битого посуду, клапті паперів, залиті медом книги, рвана на ганчірки суконна матерія, дитячі іграшки, старе взуття, розсипане борошно — все валялося на підлозі в жажливому безладді і кричало про розгром.

Розчистивши місце, тут же обідали Грошев Омелян і Прохор Зиков. При появі Григорія Зиков вилупив по-телячому теплі очі.

— Грицько! Звідки ти взявся?

— Із того світу.

— Ти збігай, принеси йому щів. Чого очі на лоб витріщив? — крикнув Чубатий.

— Я миттю. Кухня тутечки, в завулку.

Прохор, ковтаючи на ходу, метнувся на вулицю. На його місце стомлено присів Григорій.

— Я вже й забув, коли їв, — зніяковіло всміхнувся він.

Через місто рухались частини 3-го корпусу. Вузенькі вулиці запрудила піхота, загородили численні обози, кавалерійські частини, на перехрестях — тиснява, все гуркотіло і цей гамір проникав навіть крізь зачинені двері. Незабаром із котелком шів і торбою гречаної каші вернувся Прохор.

— Кашу куди спорожнити?

— А візьми оту каструлю з ручкою, — Грошев вказав на нічний горщик, що стояв під вікном — про його призначення він, певне, не здогадувався.

— Та вона ж, ця твоя каструля, смердить, — скривився Прохор.

— Нічого. Вали — потім розберемося.

Прохор висипав із торби в посуд, густа впригла каша впала грудкою, попід стінкою виступило вузенькою плівкою бурштинове масло. Їли і бесідували. Прохор, послинивши на своєму лампасі масну пляму, розказував:

— Тут недалеко від нашого двору стоїть батарея — кінно-гірський дивізіон, маштачків відгодовують. Феєрверкер* їхній у газеті вичитав, що союзники німців, одним словом, у друзки.

— От запізнився ти, Мелехов, а ми вранці подяку одержали, — із повним ротом каші бубонів Чубатий.

— Від кого?

— Начальник дивізії генерал-лейтенант фон Дівід нам огляд влаштував і подякував за те, що угорських гусарів вибили і виручили свою батарею. Вони ж заледве гармати не забрали. «Молодці козаки, — каже, — цар і батьківщина про вас не забудуть».

— Ось тобі й маєш!

На вулиці сухо хляснув постріл, слідом іще один, задерикувато протанцювала кулеметна черга

— На вихід! — гаркнули біля воріт.

Покидавши ложки, козаки вискочили на подвір'я. Вгорі, прямо над їхніми головами, низько і плавно кружляв літак. Його гучний рокіт нічого доброго не віщував.

— Лягай під пліт. Не інакше, як зараз почне кидати бомби, поруч же батарея! — крикнув Чубатий.

— Єгорку збудить! Бо його на м'якому матраці вб'є!

— Гвинтівки давай!

Чубатий старанно цілився і стріляв прямо з ганку.

Вулиці пробігли, чомусь пригинаючись, солдати. Із сусіднього двору долинали кінський

вереск та грізна команда. Випустивши обойму, Григорій зазирнув через паркан: там номери метушливо заковували гармати під сарай. Мружачись на колочу просинь неба, Григорій побачив, що птах, який рокотав, знижувався; і в ту ж мить звідти щось стрімко полетіло вниз, гостро зблиснувши на сонці. Страшений вибух струснув будиночок і розкидав козаків, що тулились до ганку. У сусідньому дворі передсмертним криком верещав кінь, із-за тину приплив гострий сірчаний запах гарі.

— Ховайся! — крикнув Чубатий, збігаючи з ганку.

Григорій метнувся слідом за ним, упав під тиню. Алюмінієве крило літака поблискувало; він розвертався, плавно заносив свій хвіст. На вулиці гриміла стрілянина, часом то гадили залпом, то безладно стріляли чергами. Не встиг Григорій вставити нову обойму, як ще дужчий вибух на сажені відкинув його від тину. На голову йому впала грудомоха землі, очі запоросило, важко придавило...

Встати на ноги йому допоміг Чубатий. У лівому оці чувся гострий біль. дивитись ним Григорій не міг; коли насилу розплющив праве, то побачив: половина будинку геть зруйнована, замість неї лежала купа червоної цегли, над нею піднімалась рожева курява. Із-під розбитого ганку на руках виповзав Єгор Жарков. Обличчя його здавалось суцільною раною, з вивалених зіниць текли криваві сльози. Він повз, втягнувши голову в плечі, не в змозі розтулити німі губи.

— А-ї-ї-ї-ї-! А-ї-ї-ї-ї-! А-ї-ї-ї-ї-!..

За ним, тримаючись на одному тоненькому сухожиллі, на обпаленій холощі впоперек волочилася відірвана біля самого стегна нога, другої не було видно зовсім. Він повз, помалу переставляючи руки, із рота виривався пискучий, майже дитячий зойк. Переставши зойкати, він ліг на бік, притискуючи обличчя до неласкавої, вогкої, загибленої кінським гноем і битою цеглою землі. До нього ніхто не підходив.

— Візьміть же його! — крикнув Григорій, закриваючи долонею ліве око.

Двір переповнили піхотинці, коло воріт зупинилась двоколка телефоністів.

— Паняй, чого стали! — кричав на них офіцер, який якраз скакав мимо. — Ну й звірі, хамло!..

Звідкись причовгав дідуся у чорному довгому сюртуці і з ним дві жінки. Жаркова оточив натовп. Притиснувшись, Григорій побачив, що він ще дихає, правда, схлипує і весь тремтить. На його пожовтілому, як у мерця, лобі виступили великі краплі поту.

— Заберіть! Що ж ви... туди вас, люди ви, чи погань?

*Феєрверкер — в царській армії одне із звань в артилерії (в піхоті — унтер-офіцер).

— Чого лаєшся? — огризнувся високий піхотинець. — Куди такого брати? Не бачиш, доходить!

— Обидві ноги відірвало.

— Крові стільки!..

— Де санітари?

— Які тут санітари!..

— А він ще при пам'яті.

Чубатий штовхнув ззаду Григорія за плече, той оглянувся.

— Не руш його, — сказав він пошепки, — зайди з цього боку, поглянь.

Він перейшов на другий бік, не випускаючи з пальців рукав Гришиної гімнастерки, розштовхав тих, хто стояв ближче. Григорій тільки глянув і згорблено пішов до воріт. У Жаркова в животі парували, переливалися ніжно-рожевим і блакитним випущені кишки. Кінець цього перевитого клубка вивалився в пісок і гній, він ворухився, ніби дихав. Рука бідолашного лежала руба, ніби він нею щось згрібав.

— Накрийте йому обличчя, — запропонував хтось.

Жарков раптом обіперся на руки, і, закинувши голову так, що карк бився між скорчених лопаток, нелюдським хриплим голосом крикнув:

— Братці, допоможіть умерти! Братці!.. Братці, що ж ви ди-и-и-ви-тєсь?.. Аха-ха-а-а-а!.. Братці, заподійте смерть!..

XXI

Вагон м'яко хитається, колеса колісково-заспокійливо перестукуються, на половину лави від ліхтаря падає жовта пляма світла. Так приємно витягнутись на весь зріст і лежати без взуття, дати ногам можливість спочити, бо цілих два тижні мліли в чоботях; і при цьому не відчувати ніяких обов'язків, знати, що твоєму життю нічого не загрожує і смерть поблизу не ходить. Особливо приємно вслухатися, як по-гримують колеса, і з кожним їхнім обертом, кожним зусиллям паровоза — фронт все віддаляється і віддаляється. Григорій так і лежав, прислуховуючись, ворухив пальцями босих ніг, усе його тіло раділо чистій, тільки сьогодні постеленій білизні. Почуття було таке, ніби скинув із себе брудну шкіру і одночасно з цим переступив через поріг в інше життя, де все таке цнотливе і чисте.

Тиху мирну радість затьмарювало те, що біль не покидав ліве око. Часом він ущував, але так само несподівано повертався, око пекло вогнем, із-під бинта котились мимовільні сльози. У Кам'янці-Стромиловому, в госпіталі, лікар-еврей оглянув Григорія й щось написав на клаптику паперу.

— Вас доведеться відправити в тил. Із оком серйозна неприємність.

— Косоокий буду?

— Ну, що ви, — лагідно усміхнувся лікар, відчувши в його запитанні неприхований переляк: — Треба лікуватися, може, доведеться зробити операцію. Ми вас відправимо в далекий тил, у Петербург, наприклад, чи в Москву.

— Спасибоньки.

— Ви не лякайтесь, із оком все буде гаразд, — лікар поплескав Григорія по плечу і, сунувши в руки клаптик паперу, легенько виштовхнув його в коридор, він уже закачував рукава, готуючись до операції.

Після довгих поневірянь Григорій опинився в санітарному поїзді. Добу лежав, насолоджуючись спокоєм. Старенький, невеличкий паротяг із останніх сил тягнув багатовагонний ешелон. Наближались до Москви.

Приїхали вночі. Важкопоранених виносили на руках; ті, хто міг ходити без сторонньої допомоги, після перепису вийшли на платформу. Лікар, який супроводжував поїзд, зачитавши в списку прізвище Григорія, вказав на нього сестрі-жалібниці і сказав:

— Очна лікарня Снігірьова! Колпачний провулок.

— Ваші речі з вами? — спитала сестра.

— Які в козака речі? Торба ось зі мною та шинель.

— Ходімо.

Вона пішла, поправляючи під наколкою зачіску, сукня її шаруділа. Невпевнено ступаючи, Григорій рушив слідом. Поїхали з візником. Го-мін великого вечірнього міста, дзвінки трамваїв, блакитне, мигтуче блимання електричного освітлення гнітюче вразили Григорія. Відкинувшись на спинку дροжок, він жадібно розглядав багатолюдні, дарма, що ніч, вулиці, і так дивно йому було відчувати поруч із собою хвилююче тепло жіночого тіла. В Москві вже настала осінь: на бульварах при світлі ліхтарів блякло виблискувало жовтаве листя дерев, ніч дихала свіжою прохолодою, мокро лиснілі пішохідні доріжки, і зорі на безхмарному небі були яскраві і по-осінньому холодні. Проїхавши центр, звернули в безлюдний провулок. Коні цокали тепер по бруківці, на високому передку візник похитувався, він був виряджений у синій, на взірєць попівського, сіряк, часто на капловуху шкапу махав кінцями віжок. Десь на околиці подавали гудки паровози. «Може, котрийсь із них зараз повезе на Донщину?» — і Григорій знітився під наступом туги.

— Ви не дрімаєте? — спитала сестра.

— Ні.

— Скоро приїдемо.

— Що кажете? — оглянувся візник.

— Ідь!

За металевою тасьмою паркану зблиснула вода в ставку, там був місточок із бильцями, а до нього прив'язаний човен. Війнуло сирістю. «Воду й ту в неволю взяли, за залізними ґратами, а Дон...» — машинально подумав Григорій. Під гумовими шинами дροжок зашаруділо листя.

Візник зупинився біля триповерхового будинку. Обсмикуючи шинелю, Григорій зіскочив на землю.

— Дайте мені руку, — нахилилась сестра.

Григорій взяв у долоню її м'яку маленьку руку, допоміг зійти.

— Потом солдатським від вас тхне, — тихенько засміялась франтовита сестра і, підійшовши до під'їзду, подзвонила.

— Вам би, сестрице, там побувати, від вас, може, не тільки потом засмерділо б, — із тихою злістю сказав Григорій.

Двері відчинив швейцар. Парадними сходами із позолоченими бильцями піднялися на другий поверх; сестра подзвонила ще раз. Їх зустріла жінка в білому халаті. Григорій присів за круглим столиком, сестра щось стиха пояснювала жінці в білому, та все записувала. Із дверей палат, розташованих обабіч довгого неширокого коридору, виглядали голови в кольорових окулярах.

— Знімайте шинель, — запропонувала жінка в халаті.

Служитель, який теж був у білому, прийняв із рук Григорія шинель, повів його до ванної кімнати.

— Усе з себе скидайте.

— Навіщо?

— Митися будете.

Поки Григорій роздягався і з цікавістю розглядав приміщення і матові шибки на вікнах, служитель наповнив ванну водою і, змірявши температуру, запропонував сідати.

— Таке корито не для мене... — розгубився Григорій, заносючи смагляво-чорну волохату ногу.

Служитель допоміг йому добре вимитись, подав простирadlo, білизну, капці і сірий з поясом халат.

— А моя одіж? — здивувався Григорій.

— Ходити будете в цьому. Одежу повернуть вам тоді, коли виписуватимуть із лікарні.

У передпокої, проходячи повз велике настінне люстро, Григорій не пізнав себе: високий, смаглявий, вилиці загострені, на щоках гарячий рум'янець, у халаті, з пов'язкою, що в'їдалась у шапку чорного волосся, — таким він тільки здалеку скидався на того, колишнього Григорія. В нього відросли вуса, кучерявилась пухнаста борідка. «Помолодшав я за цей час», — криво усміхнувся Григорій.

— Шоста палата, треті двері праворуч, — підказав служитель.

Коли Григорій ступив у велику білу кімнату, йому назустріч підвівся священник, який був у халаті й синіх окулярах.

— Новий сусід? Дуже приємно, буде не так скучно. Я із Зарайська, — по-товариськи зустрів він Григорія, присовуючи йому стілець.

Через кілька хвилин у палату зайшла гладка фельдшерка з великим, негарним обличчям.

— Мелехов, ходімо, подивимось ваше око, — сказала вона низьким грудним голосом і відступила на крок, пропускаючи Григорія в коридор.

XXII

На Південно-Західному фронті, в районі Шевеля, командування армії вирішило грандіозною кавалерійською атакою прорвати фронт противника і заслати йому в тил чисельний кавалерійський загін, завданням якого було здійснити рейд уздовж фронту, руйнуючи на своєму шляху комунікаційні лінії, дезорганізувати противника несподіваними атаками. На успішне здійснення плану командування поклало особливі надії; в зазначеному районі було зосереджено небувалу кількість кінноти; в числі інших кавалерійських полків сюди був перекинтий і козацький полк, де служив сотник Листницький. Атака планувалась на 28 серпня, але через дощ її відклали на 29-те.

Зранку на величезному плацдармі вишикувалась дивізія, готуючись до атаки. Верст вісім звідси, на правому фланзі, піхота демонстративно пішла в наступ, привертаючи на себе вогонь противника; на вказаному напрямку рухалась тільки одна кавалерійська дивізія. Перед наступаючими, скільки сягало око, ворога не було виявлено. На відстані версти від своєї сотні Листницький бачив одні чорні, покинуті лігва окопів, за котрими горбилося житне поле, а над ним вітрець гнав сизий передранковий туман.

Схоже було на те, що вороже командування або довідалося про підготовку атаки, або завбачило її, але в ніч на 29-те їх військо покинуло окопи і відступило верст на шість, залишивши в засаді кулемети, які на всій ділянці й тривожили нашу піхоту.

Десь угорі за купчастими хмарами світило ранкове сонце, а в долину продовжував стікатись жовто-білий туман. Надійшов наказ починати атаку, і полки рушили вперед. Тисячі й тисячі кінських копит підняли глухий, мовби підземний, гул. Листницький, стримуючи свого чистокровного коня, не дозволяв тому зриватись на галоп. Версти з півтори залишилися позаду. Рівні лави кінноти наближались до лінії хлібів. Високе, вище пояса жито, все перевите чіпкою берізкою і травою, особливо заважало

коням бігти. Попереду так само вихорився русявий чубок жита, а після коней воно лежало витолочене, знівечене копитами. На четвертій верстї коні почали спотикатися, вкриватись потом, а противника досі не було. Листницький оглянувся на сотенного командира: на обличчі осавула — глухий розпач...

Щість верст неймовірно важкого путі знесли коней: деякі із них під вершниками падали, більш витривалі теж хитались, вибиваючись із останніх сил. Отоді їй ударили австрійські кулемети, планомірно гриміли залпи... Нищівний вогонь викосив передні лави. Першими не втрималися і повернули назад улани, козацький полк затупцював; тих, хто кинувся панічно тікати, поливали, мов із пульверизаторів, кулеметним дощем, розстрілювали з гармат. Широкомасштабна атака через злочинну недбалість вищого командування закінчилась цілковитою поразкою. Окремі полки втратили до половини людського і кінського складу; полк Листницького мав близько чотирьохсот убитих і поранених солдатів і шістнадцять офіцерів.

Під Листницьким загинув кінь, сам він одержав дві рани: в голову і в ногу. Вахмістр Чеботарьов, скочивши з коня, схопив його, кинув на сідло і поскакав.

Із варшавського шпиталю Листницький написав батькові, що після лікування приїде до нього в Ягідне у відпустку. Старий, прочитавши листа, зачинився у своєму кабінеті, вийшов звідти тільки на другий день — хмара-хмарою. Він звелів Микитовичу запрягти в бігунці рисака, поснідав і покотив у Вешенську. Синові телеграфом переказав чотириста карбованців грошей і послав короткого листа:

«Мені залишається втішатися, що ти, мій любий хлопчику, пройшов хрещення вогнем. Благородна участь бути там, а не при дворі. Ти занадто чесний і не дурний для того, щоб міг із спокійною совістю плазувати. Такої риси не було ні в кого в нашій фамілії. За це ще дід твій попав у неласку і доживав у Ягідному, не сподіваючись і не чекаючи милості від Вінценося. Бувай здоровий, Женю, одужуй. Ти в мене один на цьому світі, пам'ятай. Тітка кланяється тобі; вона здорова, а про себе мені нічого писати, ти знаєш, як я живу. Що ж це діється там на фронті? Невже немає розумних людей? Не вірю я газетній інформації — брехлива вона наскрізь, знаю на прикладі минулих років. Невже, Євгенію, програємо кампанію? З великим нетерпінням чекаю тебе додому!»

Старому Листницькому їй справді мало що було писати про своє життя; як і раніше, тятнулось воно одноманітне, незмінне; тільки робочі руки подорожчали та відчувалась нестача спиртного. Пан уживав його частіше, зробився

дражливий і причіпливий. Якось у неурочний час викликав Аксенію і сказав:

— Ти погано несеш службу: чому вчора подала холодним сніданок? Чому склянка з кавою нечисто вимита? Коли це буде повторюватися, то я тебе — ти чуєш? — то я тебе звільню. Не терплю неохайних! — різко махнув пан рукою. — Чуєш? Не терплю!

Аксенія міцно стиснула губи і раптом заплакала:

— Миколо Олексійовичу! Дівчинка в мене хворіє. Ви звільніть мене, поки що... Від неї відійти не можна.

— Що з нею?

— Горличко їй душить...

— Скарлатина? Чому ж раніше мовчала, дурна? Чорти б тебе взяли! Біжи, скажи Микитовичу, щоб запрягав у станицю за фельдшером. Живо!

Аксенія вибігла прожогом, услід старий картав її гулким басом:

— Дурна баба! Дурна баба! Ой, дурна!

Уранці Микитович привіз фельдшера. Той, обстеживши непритомну хвору дівчинку, на запитання Аксенії нічого не відповів і пішов у будинок до пана. Той стоячи прийняв його в передпокої, навіть не простягнув руки...

— Що з дитиною? — спитав, кивнувши головою у відповідь на привітання.

— Скарлатина, ваше превосходительство.

— Одужає? Є надія?

— Навряд. Помре дівчинка... Вік малий, врахуйте...

— Дурень! — вийшов із себе пан. — Чому тебе вчили? Лікуй!

Грюкнувши дверима перед носом переляканого фельдшера, став міряти кроками залу. Постукавши, увійшла Аксенія.

— Фельдшер просить коней відвезти його до станиці.

Старий жваво повернувся на каблуках.

— Скажи йому, що він беззень! Скажи йому, що він не поїде звідси, поки не вилікує мені дівчинку! У флігелі дай йому кімнату, годуй його! — закричав старий, розмахуючи кістлявим кулаком. — Напихай його, годуй як на заріз, а поїхати... не поїде! — замовкнувши, підійшов до вікна, потарабанив пальцями і перейшов до великої фотографії сина, знятого дитиною на руках у няньки; відступивши два кроки, і примружившись, довго розглядав її, ніби ніколи раніше не бачив.

Відразу ж, як тільки недуга звалила дівчинку з ніг, Аксенії згадалися гіркі Наталчині слова: «Віділлються тобі мої сльози...» — і вона вирішила, що це їй Бог карає за те, що годі глумилась над Наталією. Перелякавшись за життя дитини, вона втратила розум, безладно метушилася, робота валилась у неї з рук.

«Невже вмре?» — невідступно пекла думка і не вірячи в це, всією силою не бажаючи вірити, вона нестямно молилася, благаючи в Бога останньої милості: зберегти життя дитині.

«Господи, прости!.. Не забирай! Зглянься, Господи! Змилуйся!»

Хвороба висотувала маленьке життя. Дівчинка лежала крижем, із припухлого горличка трудно пробивалося поривчасте хрипіння. Станічний фельдшер, поселившись у флігелі, приходив разів чотири на день, вечорами довго стояв на ганку людської, курив, дивлячись на холодний розсіп осінніх зір.

Аксенія ціліснічкі ночі простоювала навколішки біля ліжка. Булькаюче хрипіння краяло її серце.

— Ма-а-мо... — шепотіли маленькі зашерхлі губи.

— Зернятко моє, донечко! — приглушено щебетала мати, — квітонько моя, не покидай мене! Тетяно, подивись на мене, моя ясочко, розплюш оченятка. Отямся ж! Горличко моя чорноока, за що ж, Господи?..

Дівчинка інколи відкривала запалені повіки, налиті поганою кров'ю оченята слали кудись текучий, невловимий погляд. Жадібно ловила мати цей погляд, здавалось, він входив у себе, тужний, благословенний.

Умерла вона на руках у матері. Посинілий ротик, схлипуючи, позіхнув востаннє, і конвульсія випростала тільки; закинувшись, скотилася з матиної руки пітна голівка; примружене, з нерухою зіницею, здивовано дивилося похмуре мелеховське оченятко.

Над ставком, під старою розлогою тополею дід Сашко викопав маленьку могилку, під пахвою відніс туди трунку, квапливо, що було йому не властиво, закидав її землею і довго, терпляче чекав, поки Аксенія підведеться з суглинистого горбка. Не дочекавшись, сякнув, ніби ляснув гарапником, і пішов у стайню. В сіннику розшукав флакон одеколону, неповну пляшечку денатуратного спирту, змішав все разом у пляшці і, бовтаючи, милуючись кольором, сказав:

— Пом'янемо, Царство Небесне, дитину. Душа янгольська представилася.

Він випив, ошелешено затряс головою, закусив розчавленим помідором і, розчулено дивлячись на пляшку, сказав:

— Не забудь ти мене, любя, а я тебе не забуду! — і заплакав.

Через три тижні прийшла телеграма від Євгенія Листницького, в якій він сповіщав про те, що одержав відпустку і їде додому. На станцію за ним вислали троє коней, вся прислуга стала на ноги: різали індичок, гусей, дід Сашко білував барана, готувались, наче перед з'їздом великого товариства.

Напередодні в слободу Кам'янка вислали підмінних. Молодий господар приїхав уночі.

Мрячив дощ зі снігом, ліхтарі стелили на калюжі мерхлі стежки світла. Коні спинилися біля ганку, видзвонюючи бубонцями. Із закритої коляски вийшов схвильований, усміхнений Євгеній. Кинувши на руки дідові Сашкові теплий плащ, він, помітно кульгаючи, зійшов на ганок. Із зали, натикаючись на меблі, поспішно човгав старий пан.

Аксенія накрила вечерю в їдальні і пішла кликати до столу; зазирнувши в щілину замка, побачила: старий, припавши до сина, цілує його в плече; його стареча, в щуплих зморшках шия дрібно труситься. Через кілька хвилин Аксенія заглянула вдруге: Євгеній в розхристаному захисному мундирі стояв навколішки перед великою розгорнутою на підлозі картою, а старий пан пахкав люлькою, пускаючи кошлаті кільця диму... При цьому він щиколотками стукав по бильцю крісла і обурено гудів:

— Алексеев? Не може цього бути. Я не повірю.

Євгеній щось тихо й довго говорив, перекопував, водив по карті пальцем, на що йому старий басом стримано казав:

— Верховний у цьому випадку неправий. Обмежений простір! Вибач, Євгенію, але ось тобі аналогічний приклад — під час російсько-японської кампанії... Дозволь, дозволь!

Аксенія постукала.

— Що? Вже подано? Зараз.

Старий вийшов збуджений, веселий, молододблишали його очі. Вдвох із сином вони випили пляшку вина, що тільки вчора викопали із землі. На позеленілій замшлій наклейці ще можна було прочитати вицвілу дату — 1879 рік.

Прислуговуючи і дивлячись на веселі обличчя, Аксенія ще сильніше відчувала свою самотність. Гризла її невимпакана туга. Перші кілька днів після смерті дівчинки вона хотіла й не могла плакати. Крик у горлі наростає, але сліз не було, і тому кам'яна задуха давила ще важче. Вона багато спала, шукала собі притулок у сонному забутті, але й уві сні переслідувало її примарне видиво. Їй або здавалось, що дочка спить поруч із нею, і тоді вона відсувалася, мацала постіль, або ж чулося невиразне шепотіння: «Мамо, мамо, пити».

— Кровиночко моя... — шепотіла Аксенія холодними губами.

Навіть у гнітючій уяві їй іноді марилося, що до колін буцімто горнеться дитина, і вона тоді ловила себе на тому, що тягнеться рукою, щоб пестити кучеряву голівку.

На третій день після приїзду Євгеній допізна засидівся коло діда Сашка в стайні, слухав нехитрі його оповідки про колишнє привільне життя на Дону, про старі часи. Він вийшов звідти о дев'ятій годині; на дворі віяв вітер, сльотило, під ногами чавкало болото. Між хмарами козакував молодий жовтовусий місяць. При його

світлі Євгеній звів годинник і попростував у людську. Перед ганком він закурив, хвилинку постояв, про щось роздумував, і, повівши плечима, рішуче ступив на східці. Обережно натиснув клямку, двері, скрипнувши, відчинились. Він увійшов на половину Аксенії, витер сірника.

— Хто це? — спитала Аксенія, натягуючи на себе ковдру.

— Це я.

— Я зараз одягнуся.

— Нічого. Я на хвилинку.

Євгеній, скинувши шинель, сів на край ліжка.

— У тебе померла доня?..

— Померла... — луною відгукнувся голос Аксенії.

— Ти дуже змінилася; ще б пак, я розумію, що таке втратити дитину. Але мені здається, що ти даремно себе сушиш, її не повернеш, а ти ще досить молода, ще матимеш дітей. Не треба так. Візьми себе в руки, бо нічого не вдієш... Врешті-решт, зі смертю дитини не все ще втрачено, у тебе ще — подумай тільки! — все життя попереду!

Євгеній, міцно стиснувши руку Аксенії, гладив її лагідно, але владно, говорив, напіраючи в голосі на низькі нотки. Він перейшов на шепіт і відчувши, що Аксенія вся здригається, стримуючи свій плач, від чого він переходить у ридання, почав цілувати її вогкі від сліз щоки, потім очі.

Слабке жіноче серце на жалість, на ласку. Змучена розпачем, Аксенія, не тямлячи себе, віддалась йому з усією бурхливою, давно забутою пристрастю. А коли неймовірно спустошила хвиля безсоромної насолоди схлинула, вона, несподівано отямившись, зойкнула і, втрачаючи рештки розуму і соромливості, кинулась напівгола, в одній сорочці за двері. Слідом за нею на ганок, кинувши відчиненими двері, миттю вийшов Євгеній. Він на ходу одягнув шинель, йшов поспіхом і коли засапаний вийшов на терасу будинку, то радісно й задоволено засміявся. Його охопила нестримна радість. Вже в ліжку, розтираючи пухкі, м'які груди, він міркував: «Із точки зору порядної людини — це підлість, аморально. Григорій... Що ж, я, певним чином, обікрав ближнього, але ж там, на фронті, я ризикував життям. Могло ж статися так, що куля взяла б трохи правіше і залишила б мені дірку в голові? І тепер я тлів би, а моїм тілом тішилися би хробаки... Треба жадібно цінувати кожну хвилину життя. Мені все дозволено». Він на хвилину хажнувся своїх думок, але перед очима знову постала страшна картина атаки, якраз той момент, коли він зліз із убитого коня і тут же впав, зрізаний кулями. Вже засинаючи, щоб заспокоїти себе, вирішив: «Про це завтра, а тепер — спати, спати...»

На другий ранок, залишившись в ідальній наодинці з Аксенією, він, винувато посміхаю-

чись, підійшов до неї, але вона, притулившись до стінки, зупинила його несамовитим тихим голосом:

— Не підходь, проклятуший!..

Свої неписані закони диктує людям життя. Через три дні Євгеній знову прийшов уночі на половину Аксенії, і вона його не відштовхнула.

XXIII

До очної лікарні доктора Снігірєва приймав маленький садок.

Таких незатишних, стрижених садків багато на околицях Москви, в них око від кам'яної важкої нудоти міста ніскільки не спочиває, і, дивлячись на них, ще гостріше, з більшим болем згадується дике лісове привілля; від ранкових заморозків никли квіти, а трава на газонах ставала водянисто-зеленою. В погожі дні доріжками гуляли хворі, вслухаючись у переливи церковних дзвонів богомільної Москви. В негоду, — а того року вона переважала, — вештались із палати в палату, лежали на ліжках, відмовчувались, бо набридли і самі собі, і одне одному.

Серед пацієнтів у лікарні переважали цивільні, поранені займали дві палати; було їх п'ятеро: Ян Варейкіс, високий русявий латиш, із широкою підстриженою бородою і блакитними очима, Іван Врублевський, двадцятивосьмирічний красень, драгун, родом із Володимирської губернії, сибірський стрілець Косих, вертлявий жовтий солдатик Бурдін і Мелехов Григорій. У кінці вересня привезли ще одного. Під час вечірнього чаю закалатав довгий дзвінок. Григорій визирнув у коридор. У передпокій увійшли троє: сестра-жалібниця і чоловік у черкесці, третього вони піддержували під руки. Його, певно, привезли прямо з вокзалу: про це свідчила брудна солдатська гімнастерка з бурими слідами крові на грудях. У той же вечір після недовгих приготувань (у палати долинав гомін, кип'ятили інструмент) йому зробили операцію. В операційну повели нового прибульця. Через кілька хвилин звідти чути було приглушений спів: поки пораненому вирізували те, що залишилось від роздробленого осколком ока, він, перебуваючи під дією хлороформу, то співав, то нерозбірливо лаявся. Після операції його принесли в палату, де лежали інші поранені. За добу важке похмілля після хлороформу вивітрилося, і солдат розповів, що його поранили під Вербергом на німецькому фронті, прізвисько його Гаранжа, був кулеметником, родом він із Чернігівської губернії. За кілька днів він ближче за всіх заприятелював із Григорієм; ліжка їхні стояли поруч, і після вечірнього обходу вони довго пошепки розмовляли.

- Ну, козаче, як життя?
- Як горох при дорозі.
- Око як?
- Ходжу на уколи.
- Скільки зробили?
- Вісімнадцять.
- Боляче чи ні?
- Ні, солодко.
- А ти попроси, нехай вони його геть віріжуть.
- Не всім косооким бути.
- Це так.

Жовчний, уїдливиий сусід Григорія був усім незадоволений: лаяв владу, війну, долю свою, лікарняні харчі, кухаря, лікарів, — усе, що потрапляло на його гострий язик.

- За що ми з тобою, хлопче, воювали?
- За що всі, за те й ми.
- Та ти скажи мені толком.
- Відчепись!
- Га? Дурисвіт ти. Це діло треба розжувати. За буржуїв ми воювали, чуєш? Що ж воно таке — буржуй? Птах такий, у коноплях живе...

Він відкривав Григорію зміст незрозумілих слів, пересипаючи свою мову міцним перцем.

- Не тарахоти! Не розумію я твоєї хохлачої мови, — перебив його Григорій.
- Отакої! Що ж ти, куркулю, не розумієш?
- Не части.

— Я й так, рідненький мій, балакаю вряди-годи. Ти кажеш: за царя, а що воно таке — той цар? Цар — п'янчуга, цариця — курва, панським грошам від війни прибавка, а нам на шию... удавка. Розумієш? Отож-бо! Хвабрикант горілку п'є, солдат воші б'є, — обом важко... Хвабрикант із баришем, а робітник із голишем, на цьому порядок й тримається... служи, козаче, служи. Ти собі ще один хрест заробиш — гарний, дубовий... — говорив він по-хохлачому, але часом, коли хвилювався, переходив на великоруську мову і, приправляючи її лайливими словами, говорив чисто.

День-у-день він утовкмачував Григорію досі невідомі йому істини, говорив про справжні причини війни, ідко висміював самодержавну владу. Григорій пробував заперечувати, та Гаранжа заганяв його в кут простими, вбивчопростими питаннями, і Григорій змушений був із ним згоджуватись. Найуразливіше було те, що він й сам у душі був переконаний, що Гаранжа каже правду і безсилий був тому щось заперечити, для цього у нього не вистачало доказів і він не міг їх знайти. Григорій з жахом змушений був зізнатися собі, що розумний і злий хохол поступово, але неухильно руйнує всі його колишні уявлення про царя, батьківщину, про його козацький військовий обов'язок. За місяць, що минув після приходу Гаранжі, прахом пішли всі ті підпори, на яких трималась свідомість.

Підгнили ці підпирки, іржею підточило їх страхотливе безглуздя війни, і потрібен був тільки поштовх. Поштовх стався, прокинулася думка, вона непокоїла, пригнічувала простий, ширий розум Григорія. Він метався в пошуках виходу, щоб розв'язати це непідсильне його розумові завдання і з задоволенням знаходив його в словах Гаранжі.

Пізно вночі якось Григорій встав із ліжка і розбудив Гаранжу. Він підсів до нього на ліжко. У вікно крізь приспущену штору лилось зеленувате світло вересневого місяця. Гаранжа тільки що прокинувся, почував себе зле, чорні западини його очей темною блищали. Він позіхав і мерзлякувато кутав в ковдру ноги.

— Чого не спиш?

— Сну немає. Сон від мене тікає. Ти мені ось що розтолкуй: війна одним на користь, іншим — руїна...

— Ну! Ох-ха-а-а!.. — позіхнув Гаранжа.

— Стривай! — зашепотів Григорій, закипаючи гнівом. — Ти кажеш, що на потребу капіталістам нас женуть на смерть, а як же народ? Хіба він не розуміє? Невже немає таких, щоб могли розказати? Вийшов би і сказав: «Братці, от за що ви гинете, лете кров».

— Як це так — вийшов? Ти що, сказився? Ану, побачив би я, як би це ти вийшов. Ми ось із тобою шепочемось, мов гуси в очереті, а гавкни голосно — і під кулю... Чорний морок у народі. Війна його збудить. Із хмари після грому буде дощ...

— Що ж робити? Кажі, гадино! Ти мені серце розворушив!

— А що тобі твоє серце каже?

— Не збагну, — признався Григорій.

— Хто мене з кручі штовхає, того й я штовхну. Треба не боятися — і повернути гвинтівки. Треба в того стріляти, хто посилає людей у пекло. Ти зрозумій, — Гаранжа підвівся і, скреготнувши зубами, випростав руки, — піднесеться велика хвиля, вона все знесе!

— По-твоєму що ж... усе вверх ногами треба поставити?

— Га! Владу треба, мов брудні слідні, скинути. Треба з панів овечу шкуру здерти, треба їм губи рвати, бо добряче вони народ замордували.

— А буде нова влада — війну куди дінеш? Так само будуть чубитися, — не ми, так наші діти. Війну як припиниш? Як її знищиш, коли споконвіку воюють?

— Це ти правильно кажеш, війна споконвіку йде, і вона до тих пір не переведеться, поки пануватиме у світі дурноїдська влада. Так-то! А якби була в кожній державі влада робітничка, тоді б не воювали. Що й треба вчинити. І це буде, у дубову домовину їх, матір...! Буде! Тоді побачиш, як заживемо: і німці, і французи — бо у всіх прийде влада робітничка й хліборобська.

Навіщо ж нам тоді воювати? Кордони — геть! Чорну злобу — геть! У всьому світі буде однакове гарне життя. Ех! — Гаранжа видихнув і, покусуючи кінчики вусів, поблискуючи одиноким оком, замріяно усміхнувся. — Я б, Грицько, кров свою по краплинці вищидив би, щоб тільки дожити до такого... Полум'я мені серце лиже...

Вони проговорили до світанку. На сірій зорі Григорій забувся неспокійним сном.

Уранці його розбудили голоси і плач. Іван Врублевський, ницьма лежачи на ліжку, схлипував, сякався; коло нього стояли фельдшерця, Ян Варейкіс і Косих.

— Чого він хлипає? — висунувшись із-під ковдри, прохрипів Бурдін.

— Око розбив. Виймав із склянки і впустив на землю, — скоріше злостиво, ніж співчуваючи, відповів Косих.

Один обрусілий німець, який торгував штучними очима, в патріотичному пориванні військовим видавав безплатно. Якраз напередодні Врублевському підбрали і вставили скляне око — воно було таке ж блакитне і гарне, ніби справжнє. Зробили його настільки мистецьки, що навіть коли уважно до нього придивитися, й тоді ніхто не спроможний відрізнити справжнє око від штучного. Врублевський так радів і сміявся, мов дитина.

— Прийду додому, — казав він, по-володимирськи окаяючи, — будь-яку дівчину обдурю. Оженюсь, а вже потім признаюсь, що око у мене скляне.

— Обдурить, бий його лиха година! — реготав Бурдін, який те й робив, що безперестанку наспівував пісеньку про Дуню та про таргана, що прогриз Дуні сарафан.

І ось тепер прикрий випадок, внаслідок чого такий красень повернеться в рідне село спотвореним калікою.

— Нове дадуть, не реви, — втішав Григорій.

Врублевський підвів напухле від сліз обличчя, на котрому замість ока зяяла мокра червона ямка.

— Не дадуть. Воно триста карбованців коштує. Не дадуть.

— Око було так око! Кожна жилка на ньому вимальована, — захоплено згадував Косих.

Після вранішнього чаю Врублевський поїхав із фельдшерцею до німця в магазин, і той вдруте підібрав око.

— Німці, вони краді за росіян! — палко переконував Врублевський. — У купця-росіянина — чорта з два випросиш, а цей і слова не сказав.

Минув вересень. Час скупко відраховував дні, наповнені мертвячою нудотою, вони тягнулись безкінечно довго. О дев'ятій ранку пили чай. Кожному хворому на тарілочки давали дві мізерні, прозорі скибочки французької булки і грудочку вершкового масла, завбільшки із мізи-

нець, після обіду розходились голодні, ввечері знову пили чай, для різноманітності запиваючи його холодною водою. Хворі мінялися. З «військової палати» (так пацієнти охрестили палату, де лежали поранені солдати) першим виписався сибіряк Косих, за ним пішов латиш Варейкіс. В останніх числах жовтня виписали Григорія. Гарний, з підстриженою борідкою хазяїн лікарні Снігірьов, після обстеження визнав, що зір у Григорія задовільний. У темній кімнаті на певній відстані йому показували освітлені великі літери й цифри. Отож, його виписали і відправили в госпіталь на Тверську вулицю, тому що рана на голові несподівано відкрилася, і на тому місці з'явилося легке запалення. Прощаючись із Гаранжою, Григорій спитав:

— Чи побачимось коли-небудь?

— Гора з горою не сходиться...

— Ну, хохол, спасибі, що відкрив мені очі. Тепер я зрячий і... злий!

— У полк прийдеш — побалакай про це з козаками.

— Гаразд.

— Може, доведеться побувати на Чернігівщині, в слободі Горохівці — питай там коваля Андрія Гаранжу, радий буду тебе бачити. Прощай, хлопче!

Вони обнялись. Надовго зберегла пам'ять Григорія образ хохла з суворим одиноким оком і лагідними лініями рота на подзьобаних щоках.

У госпіталі Григорій провалявся тижнів півтора. Він виношував у душі нечіткі плани, бродила в ньому терпка згубна отрута гаранжівської науки, жовч його передалась і Григорію. З сусідками в палаті він говорив мало, якесь тривожне збентеження було в кожному його русі. «Неспокійний», — так подумав про нього під час прийому завідуючий госпіталем, нашвидку оглядаючи неросійське обличчя Григорія.

У перші дні Григорія трусило, він лежав на ліжку, прислухаючись, як невгамовно дзвенить у вухах.

Отоді-то й стався цей інцидент.

Проїздом із Воронежа госпіталь зволила відвідати особа Імператорської фамілії. Повідомлений про це зранку, лікарський персонал заметушився, мов ті миші в підпаленій коморі. Поранених переодягли, змусивши їх позачергово змінити постіль, молодший лікар навіть намагався вчити, що відповідати особі і як, розмовляючи з нею, поводитися. Стурбованість передалась і пораненим: дехто з них зарані почав говорити пошепки. Опівдні біля під'їзду пролунала автомобільна сирена і в супроводі належного почту в настіж відчинені двері шпиталю вступила особа. (Один поранений, веселун і жартівник, переконував потім товаришів, що на момент, коли з'явилися вельможні відвідувачі, прапор з червоним хрестом раптом на госпі-

талі затріпотів, дарма, що погода стояла напрочуд ясна й безвітряна, а на протилежному боці вулиці, на вивісці перукарні елегантний, чубатий чолов'яга вдав, що припав на коліно, чи просто зробив реверанс.) Почали обходити палати. Особа ставила запитання, слухні в її становищі і подібних умовах, але насправді безглузді; поранені, виконуючи настанова молодого лікаря, вилупивши ще дужче очі, ніж вимагалось, муштровано відповідали: «Точно так, ваша Імператорська величності» та «Ніяк ні», додаючи той самий титул. Коментував відповіді завідуючий госпіталем, при цьому він звивався, ніби його тримали піднятим на вилах, і дивитися на нього було жаль навіть здалеку. Царська особа, переходячи від одного ліжка до іншого, вручала хворим образки. Натовп блискучих мундирів і густа хвиля дорогих парфумів насувались і на Григорія. Він стояв біля свого ліжка неголений, худий, із запаленими очима; дрібне тремтіння гострих брунатних вилиць виказувало його хвилювання.

«Ось ті, заради кого нас вигнали з рідних куренів і послали на смерть. Ах, гадюки! Прокляті! Дармоїди! Ось вони — найдошкульніші воші на нашій спині!.. Чи не за цю... топтали ми кінцями чужі ниви і вбивали чужих людей? А я повз по стерні і кричав? А страх? Відірвали від сімей, морили в казармах... — клубочився в його голові рій думок. Від злості піна закипала на його губах. — Які всі ситі, аж блищать... Туди б вас, будьте ви тричі прокляті! На коней і гвинтівки на плече, щоб вас воші обсіли, щоб наїлись гнилим хлібом і червивим м'ясом...»

Григорій пронизував очима блискучих офіцерів почту і спинив мерхлий погляд на відвислих щоках члена Імператорської фамілії.

— Донський козак. Георгіївський кавалер, — зігнувшись, відрекомендував його завідуючий, і мовлено це було таким тоном, наче він особисто заслужив цього хреста.

— Якої станиці? — спитала особа, тримаючи напоготові образок.

— Вешенської, ваша Імператорська величності.

— За що хрест?

У вицвілих, порожніх очах особи світилися нудьга і пересиченість. Руденька ліва брова завчено настовбурчувалась — це надавало обличчю особи більшого значення. Григорій у якийсь момент відчув, що в грудях у нього поселився холодок і щось стало поколювати; таке почуття охоплювало його в перші ж хвилини атаки. Губи його мимоволі скривились і затіпалися.

— Я б... Мені потрібно сходити... потреба є, ваша Імператорська... мала потреба... — Григорій хитнувся, ніби його переломило, і показав широким жестом під ліжко.

Ліва брова особи підстрибнула, рука з образом замерла в повітрі. Розгублено відкопирив-

ши брезклу губу, особа повернулася до супроводжуючого її сивого генерала і щось сказала англійською мовою. Весь почет охопило ледь помітне збентеження... Високий, з аксельбантами, офіцер підніс до очей одягнену в сніжно-білу рукавичку руку; другий похнюпив голову; третій запитально дивився в обличчя четвертому... Сивий генерал, шанобливо всміхаючись, теж англійською мовою щось відповів їх Імператорській величності, і особа милостиво сунула таки Григорію в руки образок і навіть обдарувала його найвищою ласкою: торкнутись своєю рукою його плеча.

Коли високі гості поїхали, Григорій впав на ліжко. Занурившись головою в подушку, він довго лежав, плечі його здригалися, та важко було здогадатися — чи він ридав, чи сміявся, але встав із сухими, прояснілими очима. Його негайно викликав у кабінет завідуючий госпіталем.

— Ти шельма!.. — почав він, бгаючи пальцями бороду, схожу на шкурку зайця, який линяє.

— Я тобі, гад, не шельма! — пішов у наступ на лікаря Григорій, не володіючи нижньою відвислою щелепою. — На фронті вас немає, — і, трохи вгамувавшись, вже більш стримано сказав: — Відправте мене додому.

Лікар, задкуючи, зайшов за свій стіл і теж примирливо сказав:

— Відправимо. До чорта, геть!

Григорій вийшов із веселою усмішкою, в очах палала лють. За таку нечувану нахабну витівку в присутності високої особи адміністрація шпиталю на три дні залишила його без харчування. Підтримали його товариші в палаті та жалісливий, страждаючий від грижі кухар.

XXIV

У ніч на 4 листопада Григорій Мелехов прийшов у Нижнє-Яблунівський хутір — перший на путі від станції козацький хутір Вешенського юрту. До маєтку в Ягідному ще залишалось десятки верст. Григорій, дражнячи собак, йшов мимо розкиданих дворів; від верб, що росли понад річкою, долинала пісня — співали молоді хлоп'ячі голоси:

*«А из-за леса блещат копия мечей.
Едет сотня казаков-усачей.
Попереді офіцер молодой,
Ведёт сотню казаков за собой».*

Гучний, дзвінкий і чистий тенор починав далі:

«За мной, братцы, не робей, не робей!»

Дружні, злагоджені голоси завзято підхоплювали:

*«На завалы поспешай поскорей,
А кто первый до завалов добежит,
Тому честь, и крест, и слава надлежит».*

Невимовно рідним, теплим повіяло на Григорія від знайомих слів давньої, багато разів чутої козацької пісні, котру він теж дуже любив співати. Холодок щипав, забирався в очі, в груди. Жадібно вдихаючи гіркий кізяковий дим, що валив із димарів, Григорій йшов хутором, а вслід йому неслося:

*«На завалах мы стояли, как стена,
Пуля сыпалась, летела, как пчела.
А и что это за донские казаки —
Они рубят и сажают на штыки».*

«Давно співав я, ще коли був хлопцем, а тепер висох мій голос і життя стало таке, що не до пісень. Йду ось на побивку до чужої жінки, ні кута свого, ні домівки, чисто вовк байрачний...» — думав утомлений Григорій, гірко розмірковуючи над своїм життям, що так воно дивовижно склалося. Поминувши хутір, вибрався на узгір'я і озирнувся: у вікні останнього куреня лазорево світила жовта висяча лампа, біля вікна за прядкою сиділа літня жінка.

Зійшовши з дороги, Григорій ступив на схоплена морозцем траву, що залишалась ще вологою і легко м'ялась під ногами. Він вирішив, що на Чирі переночує в першому ж хуторі, щоб завтра ще завидна бути в Ягідному. Вже опівночі прийшов у хутір Грачів, у крайньому курені заночував і ледве фіалкові ранкові сутінки порідшали, поспішив далі.

У Ягідне прийшов поночі. Щоб нікого не сполохати, тихо перескочив через паркан, пішов попід стайнею — звідти доносився кашель діда Сашка. Григорій спинився, покликав:

— Діду Сашко, спиш?

— Стривай, хто такий? Голос знайомий... Хто це?

Дід Сашко, накинувши свиту, вийшов на двір.

— Отці-святителі! Гришка! Звідки тебе холера принесла? Оце так гість!..

Вони обнялись. Дід Сашко, знизу заглядаючи у вічі Григорію, сказав: — Зайди, покуримо.

— Ні, краще завтра. Піду.

— Зайди, тобі кажуть.

Григорій неохоче підкорився. Він присів на дощате ліжко, чекав, поки дід Сашко відкашляється.

— Ну, дідуню, як живеш? Землю топчеш?

— Топчу помаленьку. Я — як кремнієва рушниця, мені зносу не буде.

— Як Аксенія?

— А що Аксенія... Аксенія, слава Богу...

Дід натужно закашлявся. Григорій здогадався, що кашляє старий неспроста, щось приховує.

— Тетянку де поховали?

— У садку. Під тополею.

— Так, розкажуй.

— Кашель мене, Гришо, замучив...

— Ну?

— Усі живі-здорові. Пан тільки в горілку вдарився... П'є, дурний чоловік, розум пропиває.

— Аксенія як?

— Аксенія? Вона тепер — в покоївках.

— Я знаю.

— Ти б закурив, га? Закурюй, у мене тютюнець — перший сорт.

— Не хочу, а ти розкажуй, бо піду. Я чую, — Григорій важко повернувся, дощате ліжко під ним аж заскрипіло, — чую, що ти щось приховуєш, мов камінь за пазухою держиш. Бий вже.

— І вдарю!

— Бий.

— Ударю. Не можу я мовчати, Гришо, прикро мені мовчати.

— Кажі ж, — Григорій підбальорююче опустив на дідове плече свою важку долоню. Сидів згорблений, чекав.

— Гадюку ти пригрів! — раптом різким фальцетом скрикнув дід Сашко, невігшно розкинувши руки. — Гадюку кохав! Вона з Євгенієм злигалася! Як це тобі?!

На дідове підборіддя по ривчаку, що утворився на місці колісь рожевого шраму, скотилась намістинка липкої слини. Дід змахнув її, долонню витер об широкі полотняні штани.

— Правду кажеш?

— Сам бачив. Щоночі до неї ходить. Йди, він, мабуть, і зараз у неї.

— Ну, що ж... — Григорій, хруснувши щиколотками, ще довго згорблено сидів, тер на щощі сіпаючий м'яз. У вухах його заклично дзвеніли бубонці.

— Баба — що кішка; хто погладив, до того й лащить. А ти не вір! Не довіряйся! — сказав дід Сашко.

Він скрутив цигарку, запалив і сунув Григорію в руки.

— Кури!

Григорій двічі затягнувся і загасив пальцями цигарку. Вийшов мовчки. Під вікном людської спинився, глибоко й важко дихаючи, кілька разів збирився постукає, але рука знесилена опускалась, мов перебіта. Перший раз постукав стримано, зігнутий пальцем, потім, в розпачі, прихилився до стіни й люто і довго гатив кулаками в раму. Задеренчало скло, рама аж хиталася, в ній брижіло синє нічне світло.

Майнула витягнута від переляку обличчя Аксенії. Вона відчинила двері й скрикнула.

Григорій пригортав її тут же в сінях, зазирає у вічі.

— Ти так стукав... А я заснула... Не ждала... Коханій мій!..

— Замерз я...

Аксенія відчула, як Григорій дрібно тремтить, аж здригається, а його руки гарячі, як полум'я. Вона надмірно метушилась по кімнаті, засвітила світло, накинувши на випещені матові плечі пухову хустку, розводила в припічку вогонь.

— Навіть не сподівалася... Давно не писав... Думала, не прийде ти... Ти одержав мого останнього листа? Хотіла тобі гостинців послати, а потім, думаю, може, від нього лист надійде...

Вона зрідка погляділа на Григорія. На її червоних губах не сходила застигла усмішка.

Григорій сидів на лаві, не скидаючи шинелі. Неголені його щоки палали, з-під башлика на спущені очі падала густа тінь. Він почав було розв'язувати башлик, але раптом заметушився, вийняв кисет, поліз у кишені за папірцем. Із глибокою тугою він мигцем глянув на Аксеніне обличчя. Вона надзвичайно покращала за час його відсутності. Щось нове, владне з'явилося в поставі її гарної голови, лише пухнаті великі кільця волосся та ще очі залишились такими, як і були раніше... Згубна пекуча її врода йому не належала. Ще б пак, вона коханка панського сина.

— Ти... Ти зовсім не схожа на покоївку, скоріше — економка.

Вона кинула зляканий погляд, вимушено засміялась.

Тягнувши за собою сумку, Григорій пішов до дверей.

— Ти куди?

— Покурити вийду.

— Яечня скоро буде, почекай.

— Я зараз.

На ганку Григорій вийняв зі споду солдатського підсумка дбайливо загорнуту в тавровану чисту сорочку мережану хустку. Він купив її в Житомирі в крамаря-єврея за два карбованці і беріг, як зіницю ока, виймав у поході і милувався її барвистою райдугою, зарані уявляючи, яке захоплення викличе в Аксенії, коли він повернеться додому і розгорне перед нею мережану матерію. Жалюгідний подарунок! Чи ж йому суперничати із подарунком сина найбагатшого поміщика на верхньому Доні? Стримавши підступний сухий плач, Григорій розірвав на дрібні клапті хустку, засунув їх під ганок. Повернувшись в кімнату, підсумок кинув на лаву.

— Сідай, Грицю, я роззую тебе!

Білими, відпочилими від роботи руками Аксенія стягла з Григорія важкі солдатські чоботи і, припавши до його колін, довго беззвучно ридала. Григорій дав їй виплакати, спитав:

— Чого ж ти голосиш? Чи не рада мені?

Заснув він швидко. Роздягнена Аксенія вийшла на ганок і під холодним пронизливим вітром, під похоронне виття верховника так простояла на ганку, обнявши мокрий стовп, в одній позі до світанку.

Уранці Григорій, одягнувши шинель, пішов до будинку. Старий пан стояв біля ганку, на ньому були хутряна куртка і пожевкла каракульова папаха.

— Ось він, Георгіївський кавалер! Одначе, ти, брат, змужні-і-в!

Він козирнув Григорію і простягнув руку.

— Надовго прибув?

— На два тижні, ваше превосходительство.

— А дочку ми поховали. Жаль, дуже жаль...

Григорій нічого на це не сказав. На ганку, натягаючи рукавички, з'явився Євгеній.

— Григорій? Ти звідки?

У Григорія темніло в очах, але він посміхався.

— Із Москви, у відпустку.

— Он як? Ти був поранений в око?

— Так точно.

— Я чув. Який він молодець став, га, тату?

Сотник головою кивнув на Григорія і повернувся обличчям на конюшню.

— Микитовичу, коні!

Поважний Микитович кінчав запрягати і, неприязно косячись на Григорія, підвів до ганку старого сірого рисака. Під колесами легеньких дрозків хрупотіла вкрита льодком земля.

— Ваше благородіє, дозвольте вас прокатати по старій пам'яті? — звернувся Григорій до Євгенія, улесливо посміхаючись.

«Не здогадується, бідний», — задоволено посміхнувся той, блиснувши очима з-під пенсне.

— Що ж, зроби милість, поїхали.

— Ти що ж це, не встиг приїхати, а вже кидаєш молоду жінку? Не скучив хіба? — старий пан милостиво посміхнувся.

Григорій засміявся.

— Жінка не ведмідь, в ліс не втече.

Він усівся на передку, засунув під сидіння батіг, розібрав віжки.

— Ех, і прокочу ж я вас, Євгенію Миколайовичу!

— Прокоти, на чай матимеш.

— Дуже вам вдячний. І так спасибі, що Аксенію мою... годуєте... Кусень їй... даєте.

Голос Григорія звучав напружено, і в сотника майнула недобра підозра. «Невже знає? Ні, луже! Звідки? Не може цього бути!» Він відкинувся на спинку, закурив цигарку.

— Повертайтеся швидше, — гукнув їм услід старий пан.

Із-під коліс полетіла колюча зимова курява.

Григорій віжками рвав рисакові губи і домігся шаленої швидкості. За чверть години уже перескочили через узгірок. Коли спустилися в першу ж долинку, Григорій скочив із передка і висмикнув з-під сидіння батіг.

— Ти що? — нахмурився сотник.

— А ось тобі... що!

Григорій, коротко змахнувши батогом, зі страшною силою шмагонув ним сотника по обличчю. Перехопивши батіг, тепер він бив по обличчю держалном, бив також по руках, не даючи сотникові змоги отямитись. Пенсне було розбите, шматок скла врізався йому вище брови. На око текла цівкою кров. Сотник спочатку закривався руками, але удари все частішали. Він скочив на ноги, обличчя його було спотворене синцями і лютю, він намагався боронитися, але Григорій, відступаючи, ударом по зап'ястю паралізував йому праву руку.

— За Аксенію! За мене! За Аксенію! І це тобі за Аксенію! І за мене!

Батіг свистів. М'яко хльоскали удари. Потім кулаками звалив Євгенія на тверду грудкувату дорогу і качав того по землі, по-звірячому бив кованими солдатськими чобітьми. Знесилившись, він сів у дрожки, гигикнув і, підганяючи рисака, перевів його на чвал. Дрожки покинув у воротах, плутаючись у полах розхристаної шинелі, стиснувши в руці батіг, біг до челядні.

Аксенія оглянулася, коли гримнули розхристані двері.

— Гадино!.. Суко!..

Батіг тьохнув і щільно обвив її лице.

Задихаючись, Григорій вибіг на подвір'я, на запитання діда Сашка нічого не відповів і покинув маєток. Версти через півтори його наздогнала Аксенія.

Вона важко дихала і мовчки йшла поруч із ним, інколи торкаючи Григорія своєю рукою.

На розвилці біля бурої стelloвої каплиці вона чужим, далеким голосом сказала:

— Гришо, прости!

Григорій виширився, зігнувся і підняв комір шинелі.

Десь ззаду коло каплиці залишилась Аксенія. Григорій ні разу не озирнувся, не бачив, як Аксенія тягнула за ним свої руки.

Спускаючись із гори в хутір Татарський, він здивовано побачив, що в руках він так і несе батіг; викинув його і, широко ступаючи, подався в провулок. До вікон, здивовані його появою, липли людські обличчя, низько вклонялися йому, впізнавши, зустрічні баби.

У воротах базу на шию йому із розгону, з вереском кинулася худорлява, чорноока красуня і зайшлася плачем на грудях. Стиснувши долонями її лице, Григорій підвів голову і впізнав Дуню.

Від ганку назустріч кульгав Пантелій Прокопійович, у курені вголос приказувала мати. Григорій лівою рукою пригортав батька, а праву йому цілувала Дуня. Знайомий до болю скрип східців — і Григорій ступив на ганок. Ніби жвава дівчинка, вибігла стрічати постаріла мати, вимочила слізьми петлиці шинелі і, не відпускаючи з обіймів сина, лепетала щось своє, безладне, що й словами не переказати; а в сінях, схопившись за двері, щоб не впасти, стояла зблідла Наталія; від побіжного розгублено погляду Григорія ноги її підкосились і вона стала падати...

* * *

Уночі Пантелій Прокопійович розштовхав Ільківну в бік і прошепотів:

— Глянь потихеньку: разом лягли, чи ні?

— Я постелила їм на ліжку.

— А ти глянь, глянь!

Ільківна підійшла до дверей, що вели у світлицю, подивилася крізь шпарину, вернулася.

— Разом.

— Ну, слава Богу! Слава Богу! — старий піднявся на лікоть і, схлипуючи, перехрестився.

КНИГА ДРУГА

Частина четверта

I

Тисяча дев'ятсот шістнадцятий рік. Жовтень. Ніч. Дощ і вітер. Полісся. Окопи на болоті, порослому вільхою. Попереду дротяна загорожа. В окопах холодна мокрінь. Тьмяно блищить вологий щит спостерігача. Подекуди в землянках світиться. При вході в одну з офіцерських землянок на хвилину затримався приземкуватий офіцер; ковзаючи мокрими пальцями по застібках, він поспішно розстібнув шинель, стріпав із коміра воду, об втопаний в грязюку віхоть соломи абияк витер чоботи і тільки тоді шттовхнув двері та пригнувшись, увійшов у землянку.

Жовте пасмо світла від маленької газової лампи боляче вдарило прийшлому в обличчя. З дощатого ліжка підвівся офіцер у розхристаній тужурці, пригладивши рукою посивіле скуйовжене волосся, зі скрипом позіхнув.

— Дош?

— Ле, — відповів гість і, роздягнувшись, повісив біля входу на цвяхові шинель і кашкет, зволожений, він геть втратив свою форму. — У вас тепло. Надихали.

— Ми недавно протопили. Погано, що виступає ґрунтова вода. Дош, хай йому грець, виживає нас... га? Як ви, Бунчук, гадаєте?

Потираючи руки, вкриті чорним густим волоссям, Бунчук зігнувся і навпочіпки присів біля грубки.

— Поміст покладіть. У нашій землянці — краса: можна босоніж ходити. А де ж Листницький?

— Спить.

— Давно?

— Як повернувся після обходу, так і ліг.

— Час будити?

— Валіть, зіграємо в шахи.

Бунчук вказівним пальцем змахнув із широким і густим брів дощову вологу, уважно оглянув свій палець і, не підводячи голови, тихенько покликав:

— Євгене Миколайовичу!

— Спить, — зітхнув сивенький офіцер.

— Євгене Миколайовичу!

— Ну? — Листницький зіперся на лікоть.

— У шахи зіграємо?

Звісивши ноги, Листницький рожевою і м'якою долонею довго тер пухлі груди.

Коли закінчували першу партію, підійшли офіцери п'ятої сотні — осавул Калмиков і сотник Чубов.

— Новина! — ще з порога вигукнув Калмиков. — Полк, вірогідно, знімуть.

— Хто сказав? — недовірливо посміхнувся сивіючий підосавул Меркулов.

— Не віриш, дядьку Петро?

— Признатись, — ні.

— Телефонем передав командир батареї. Звідки він знає? Та він же тільки вчора зі штабу дивізії.

— У лазні добре було б попаритись. — Чубов блаженно посміхався, вдаючи що січе віником свої сідниці. Меркулов засміявся.

— У нашій землянці лишається тільки казан поставити — води тут із надлишком.

— Мокро, геть мокро, хазяї, — бурчав Калмиков, оглядаючи зведені із колод стіни і хлюпаючу земляну підлогу.

— Болото під боком.

— Дякуйте Всевишньому, що біля болота сидите, як у Бога за пазухою, — приєднався до розмови Бунчук. — У чистому полі наступають, а ми тут за тиждень більше, ніж по обоймі, не витрачаємо.

— Краще наступати, ніж гнити тут живцем.

— Не для того тут, дядьку Петро, тримають козаків, щоб нищити їх в атаках. Ти наївно лицеміриш.

— А для чого ж тоді? Зізнайся!

— Коли настане слухна хвилина, то уряд спробує, за старою звичкою, спертися козакові на плече.

— Єресь верзеш, — відмахнувся Калмиков.

— Що значить — єресь?

— А так.

— Годі, Калмиков, істина завжди залишається істиною.

— Яка вже там істина...

— Так це ж загальновідомо. Так що ти не прикидайся!

— Увага, па-но-ве офіцери! — підвищив голос Чубов і, зробивши театральний жест, указав рукою на Бунчука. — Хорунжий Бунчук зараз почне віщати, що про це мовиться в соціал-демократичному соннику.

— Дурня корчите? — витримавши погляд Чубова, посміхнувся Бунчук. — А втім, продовжуйте — у кожного своє покликання. Я кажу, що ми не бачимо війни з середини минулого року. Відколи війна стала позиційною, козацькі

полки порозкидали в безлюдні місця і там тримають до слухного часу у засаді.

— А потім? — спитав Листницький, складаючи шахи.

— А потім, коли на фронті почнуться хвилювання, — а це неминуче, бо солдатам війна починає набридати, про що свідчить зростаюче число дезертирів, — тоді козаків кинуть гасити, приборкувати бунти. Уряд держить козацьке військо, як камінь на палиці. В слухний момент він цим каменем і спробує проломити череп революції.

— Фантазуєш, любий мій! Догадки твої досить ріденькі. Насамперед, не можна передбачити розвиток подій. Звідки тобі відомо про майбутні заколоти та інше? А, може, нам таке припустити: союзники розбивають німців, війна блискуче завершується — тоді яку роль ти відводиш козацтву? — заперечив Листницький.

Бунчук скупо посміхнувся.

— Щось не схоже на кінець, тим більше блискучий.

— Кампанію затягнули...

— Ще дужче затягнуть, — пообіцяв Бунчук.

— Ти коли з відпустки? — спитав Калмиков.

— Позавчора. — Бунчук, витягнувши губи, язиком виштовхнув хмарку диму і кинув недопалок.

— Де побував?

— У Петрограді.

— Ну, як там? Вирує столиця? Ех, чорт, я б дорого заплатив, щоб пожити там хоч тиждень.

— Втішного мало, — зважуючи слова, відповів Бунчук, — не вистачає хліба. В робітничих районах голод, невдоволення, глухий протест.

— Благополучно з цієї війни ми не виліземо. Як ви, панове, вважаєте? — запитливо оглянув присутніх Меркулов.

— Російсько-японська війна породила революцію тисяча дев'ятсот п'ятого року, — нинішня війна завершиться новою революцією. І не тільки революцією, але й громадянською війною.

Слухаючи Бунчука, Листницький зробив невизначений жест, так, ніби намагався перервати його на півфразі, але тільки підвівся і хмуро почав ходити в землянці. Стримуючи ненависть, він заговорив:

— Мене дивує, що в нашому офіцерському середовищі є отакі, — жестом показав на зсутуленого Бунчука, — суб'єкти. Дивує, бо мені досі не ясне його ставлення до батьківщини, до війни... Якимось у розмові він висловився дуже туманно, та все ж досить прозоро, щоб зрозуміти, що він прихильник нашої поразки в цій війні. Я правильно зрозумів тебе, Бунчук?

— Я за поразку.

— Але чому? На мою думку, якими б не були твої політичні погляди, але бажати поразки

своїй Батьківщині — це, щонайменше, національна зрада. Це — безчестя для кожної порядної людини!

— Пам'ятаєте, саме думська фракція РСДРП агітувала проти уряду, тим самим сприяючи поразці? — зауважив Меркулов.

— Бунчук, ти поділяєш таку позицію? — запитав Листницький.

— Оскільки я за поразку, то, виходить, — поділяю, і було б смішно, якби я, член РСДРП, більшовик, не поділяв позицію своєї партійної фракції. Але чому ми за поразку, ось це — ніяка не таємниця... Мене, Євгене Миколайовичу, значно більше дивує те, що ти, людина інтелегентна, але політично безграмотна...

— Я, насамперед, відданий монархові солдат. Мене коробить від одного вигляду «товаришів-соціалістів».

«Ти, насамперед, дурень, а потім уже самовдоволенний солдафон», — подумав Бунчук і згасив усмішку.

— Немає Бога, крім Аллаха...

— У військовому товаристві була нормальна обстановка, — наче вибачаючись, зауважив Меркулов, — ми всі стояли осторонь політики, наша хата з краю.

Осаул Калмиков сидів, м'яв обвислі вуса, гостро поблискував вогнистими монгольськими очима. Чубов, лежачи на ліжку, дослухався до розмови і одночасно розглядав прибитий на стіні та пожовтілий від тютюнового диму малюнок Меркулова: напівгола жінка, з лицем Магдаліни, томливо і порочно всміхаючись, розглядала свої голі перса. Двома пальцями лівої руки вона відтягувала брунатний сосок, мизинець її насторожено відставлений, під опущеними повіками тінь і тепле світло зіниць. Плече її було підняте і затримувало сповзаючу сорочку, в западинах ключиць — м'який відтінок світла. Стільки невимушеної краси і справжньої правди передавала ця жіноча поза, так дивовижно грали барвами бліді тони, що Дубов, мимоволі посміхаючись, замилувався чудовим малюнком — так що він хоч і чув розмову, але насправді вона його свідомість не зачіпала.

— Яке диво! — відриваючись від малюнка, збудився він, але дуже недоречно, бо Бунчук тільки що закінчив фразу словами:

— ...царизм буде знищений, можете бути певні!

Скручуючи цигарку, Листницький зверхньо посміхався, поглядаючи по черзі то на Бунчука, то на Чубова.

— Меркулов, ви — справжній митець! — засліплено кліпав Чубов.

— А, так собі... Баловство...

— Нехай ми втратимо кількасот тисяч солдатів, але обов'язок кожного, хто виріс на цій землі, захищати свою Батьківщину від

поневолення. — Листницький закурив, протираючи пенсне хусточкою, вичікувально дивився на Бунчука короткозорими, незахищеними очима.

— Наше робітництво не має Батьківщини, — відрубав Бунчук. — У цих словах Маркса глибока правда. Немає і не було в нас Батьківщини! Патріотизмом живете ви. Ця проклята земля вас виростила і викохала, а ми... ми — бур'ян, полинь, що зростають на пустирищах... Не судилось нам із вами цвісти на одному полі...

Він вийняв із шинелі зібгані папери, стоячи до Листницького спиною, довго гортав їх і, підійшовши до столу, розгладив широкою, жилагою долонею поживклу від часу газету.

— Хочете послухати? — спитав він Листницького.

— Що це?

— Стаття про війну. Я прочитаю дещо з неї. Я ж не дуже підготовлений, боюсь, толком зміст не передам, а тут — як на долоні.

«Соціалістичний рух не може перемогти в старих рамках вітчизни. Він творить нові, вищі форми людського співжиття, коли законні потреби і прогресивні прагнення трудящих мас *всякої* національності будуть вперше задоволені в інтернаціональній єдності за умови знищення теперішніх національних перегородок. На спроби сучасної буржуазії розділити і роз'єднати робітників лицемірними посиленнями на «захист вітчизни» свідомі робітники дадуть відповідь новими й новими, повторними й повторними спробами встановити єдність робітників різних націй в боротьбі за повалення панування буржуазії всіх націй.

Буржуазія обдурює маси, прикриваючи імперіалістичний грабіж старою ідеологією «національної війни». Пролетаріат викриває цей обман, проголошуючи лозунг перетворення імперіалістичної війни в громадянську війну. Саме цей лозунг намічений штутгартською і базельською резолюціями, що якраз передбачали не війну взагалі, а саме теперішню війну, і що говорили не про «захист вітчизни», а про «прискорення краху капіталізму», про використання для цієї мети кризи, створюваної війною, про приклад Комуни. Комуна була перетворенням війни народів у громадянську війну.

Таке перетворення, звичайно, не легке і не може бути проведене «за бажанням» окремих націй. Але саме таке перетворення лежить в об'єктивних умовах капіталізму взагалі, епохи кінця капіталізму особливо. І в цьому напрямі повинні вести свою роботу соціалісти. Не втувати воєнних кредитів, не потурати шовінізмові

«своєї» країни (і союзних країн), боротися насамперед з шовінізмом «своєї» буржуазії, коли настала криза і буржуазія сама відняла створену нею легальність, — ось та *лінія* роботи, що *веде* до громадянської війни і приведе до неї в той чи інший момент всеєвропейської пожежі.

Війна — це не випадковість, не «гріх», як думають християнські попи (що проповідують патріотизм, гуманність і мир не гірше опортуністів), а неминуча ступінь капіталізму, настільки ж законна форма капіталістичного життя, як і мир. Війна наших днів є народною війною. З цієї істини виходить не те, що треба плисти за «народною» течією шовінізму, а те, що і у воєнний час, і на війні, і по-воєнному продовжують існувати і проявлятимуть себе класові суперечності, які роздирають народи. Відмова від військової служби, зговір проти війни і т. п. — це просто дурість, убога й полохлива мрія про беззбройну боротьбу з озброєною буржуазією, зітхання про знищення капіталізму без відчайдушної громадянської війни або ряду воєн. Пропаганда класової боротьби і у війську є обов'язком соціаліста; робота, спрямована до перетворення війни народів у громадянську, — єдина соціалістична робота в епоху імперіалістичної збройної сутички буржуазії всіх націй. Геть попівсько-сентиментальні й дурненькі зітхання про «мир — щоб то не стало!» Піднесемо прапор громадянської війни! Імперіалізм поставив на карту долю європейської культури: за даною війною, коли не буде ряду успішних революцій, стануться незабаром інші війни — байка про «останню війну» — пуста, шкідлива байка, міщанська «міфологія»...»*

Бунчук, читаючи повільно, навіть тихо, останні фрази завершив твердо і дзвінко, їх слухали в загальній тиші:

«Пролетарський прапор громадянської війни не сьогодні, так завтра, — не під час теперішньої війни, так після неї, — не в цю, так у найближчу наступну війну, збере навколо себе не тільки сотні тисяч свідомих робітників, але й мільйони одурених нині шовінізмом напівпролетарів та дрібних буржуа, яких страхіття війни будуть не тільки залякувати і забивати, але й освічувати, вчити, будити, організовувати, загартовувати і підготовляти до війни проти буржуазії і «своєї» країни, і «чужих» країн.»**

Після тривалого мовчання Меркулов спитав:

— Невже надруковано в Росії?

— Ні.

— А де ж?

— У Женеві. Це тридцять третій номер «Соціал-демократа» за 1914 рік.

* Друкується за виданням: Ленін В. І. Повне зібрання творів: В т. — Т. 26. — К., 1972. — С. 34—36.

** Там же — Т. 26. — С. 36.

— А хто ж автор статті?

— Ленін...

— Це... здається, лідер більшовиків?

Бунчук нічого не відповів, обережно склав газету, пальці його часом тремтіли. Меркулов покуйовдив сивіючі кучері, не дивлячись на інших, сказав:

— Великий у нього талант переконувати...

Чорт візьми, тут є багато над чим замислитися...

Гарячкуючи, знову заговорив Листницький.

Він, не стримуючи свого хвилювання, застібнув комір сорочки і, швидко ходячи, никаючись із кутка в куток, дрібно, ніби горохом, сипав словами:

— Ця стаття — жалібна спроба людини, викинутої Батьківщиною за свої межі, вплинути на хід історії. В наш реальний вік пророцтво не має успіху, а подібне пророцтво — тим більше. Справжня російська людина з презирством відкине його істеричний лемент. Пуста балаканина! Господи, як же це підло — війну народів перетворити на війну громадянську! — Скривившись, Листницький глянув на Бунчука, який у цю мить перебирав свій чималенький пакунок; спохмурнів, нахилив голову, було видно, як на його товстій смагляво-білій шиї, на видуклій жилці часто б'ється живчик. Листницький продовжував запально виголошувати фразу за фразою, але його низький голос був трохи в'ялий і не справляв враження.

— Бунчук! — крикнув Калмиков. — Листницький, зачекайте!.. Листницький, Бунчук, чуєте? Ну, гаразд, припустимо, що ця війна перейде в війну громадянську, далі що? Ну, скинете ви монархію, яке ж, на вашу думку, мусить бути правління? Яка влада?

— Влада пролетаріату.

— Парламент, чи що?

— Бери вище! — усміхнувся Бунчук.

— А що ж тоді?

— Це має бути робітнича диктатура.

— Значить, т-а-ак!.. А інтелігенція, селянство, яка ж їх роль?

— Селянство піде за нами, частина свідомої інтелігенції також, а решта... а з рештою ми ось як вчинимо... — Бунчук, який тримав у руках папірці, швидко скрутив їх джгутом і, високо змахнувши ним у повітрі, крізь зуби процідив: — Ось як вчинимо!

— Високо ви літаєте!.. — посміхнувся Листницький.

— Така в нас мета, — сказав Бунчук.

— Соломки не забудьте задалегідь підстелити...

— Тоді якого ж чорта ви із власної волі пішли на фронт і навіть дослужились до офіцерського чину? Як це співвідноситься з вашими переконаннями? Ней-мо-вір-но! Чоловік проти війни... Хе-хе... Проти того, щоб знищували своїх

так званих... класових братів — і раптом... хорунжий! — Калмиков, ляснувши долоньями халявки чобіт, широко розреготався.

— Скількох німецьких робітників ви послали на той світ зі своєю кулеметною командою? — запитав Листницький.

Бунчук поспіхом перегорнув свої папери і, продовжуючи схилитися над столом, сказав:

— Скільки німецьких робітників я постріляв — це... інше питання. Добровольцем же я пішов тому, що мене й так би взяли... Впевнений, що ті знання, які здобув тут, в окопах, серед крові, стануть у нагоді... в майбутньому. Ось послухайте: «Візьмімо сучасне військо. Ось один з гарних зразків організації. І гарна ця організація тільки тому, що вона гнучка, разом з тим вміє мільйонам людей давати єдину волю. Сьогодні ці мільйони сидять у себе вдома, в різних кінцях країни. Завтра наказ про мобілізацію — і вони зібрались до призначених пунктів. Сьогодні вони лежать в окопах, лежать іноді місяцями. Завтра вони в іншому порядку ідуть на штурм. Сьогодні вони виявляють чудеса, ховаючись від куль і від шрапнелі. Завтра вони виявляють чудеса у відкритому бою. Сьогодні їх передові загони кладуть міни під землю. Завтра вони пересуваються на десятки верст за вказівками літунів над землею. Ось це зветься організація, коли в ім'я однієї мети, натхненні одною волею, мільйони людей змінюють форму своїх стосунків і дії, змінюють місце і засоби діяльності, змінюють знаряддя і зброю, відповідно до змін обставин і вимог боротьби. Те саме стосується і боротьби робітничого класу проти буржуазії. Сьогодні немає наявної революційної ситуації...».

— А що таке «ситуація»? — перебив Чубов.

Бунчук стрепенувся, ніби його тільки що розбудили від сну і, намагаючись зрозуміти, про що саме його питають, потирав суглобом великого пальця гулясте чоло.

— Я питаю, що значить слово «ситуація».

— Розуміти — я розумію, а ось дохідливо пояснити, мабуть, не зможу... — Бунчук усміхнувся як дитина — ясно і просто, що не зовсім пасувало до його великого похмурого обличчя, — так, наче по осінньому, зажуреному дощами, полю пробігло, весело збризкуючи, світло-сіре зайчєня. — Ситуація — це становище, обставини, чи що, — щось таке. Зрозуміло?

Листницький невизначено кивнув головою.

— Читай далі.

«...Сьогодні немає революційної ситуації, немає умов для заколоту в масах, для підвищення їх активності, сьогодні тобі дають в руки виборчий бюлетень — бери його, вмій організуватися для того, щоб бити ним своїх ворогів, а не для того, щоб проводити до парламенту на тепленьке людей, що чіпляються за крісла,

боячись тюрми. Завтра в тебе відібрали виборчий бюлетень, тобі дали в руки рушницю і прекрасну, за останнім словом машинної техніки устатковану скорострілну гармату, — бери це знаряддя смерті й руйнації, не слухай сентиментальних скигліїв, що бояться війни; на світі ще дуже багато залишилося такого, що треба знищити вогнем та залізом для звільнення робітничого класу, і коли в масах зростає злоба й відчай, коли є революційна ситуація, — готуйся створити нові організації і вжити корисне знаряддя смерті й руйнації проти свого уряду і своєї буржуазії...»

Бунчук ще не закінчив читати, як у землянку, постукавши, ввійшов вахмістр п'ятої сотні.

— Ваше благородіє, — звернувся він до Калмикова, — із штабу полку ординарець.

Калмиков і Чубов, одягнувшись, пішли. Меркулов, насвистуючи, сів малювати. Листницький, посмикуючи вуса, задумливо міряв кроками землянку. Невдовзі, попрощавшись, пішов і Бунчук. Він пробирався залитим грязюкою ходом сполучення, лівою рукою притримував комір, а правою запинав поли шинелі. У вузькій траншеї вітер дув особливо пронизливо, чіпляючись за приступки, він аж свистів і завивав. Рухаючись у темряві, Бунчук невідомо чому слабо всміхався. Поки добрався до своєї землянки, то знову весь просяк дошовою вогкістю й пропах запахом зіпрілого вільхового листа. Начальник кулеметної команди спав. На його смаглявому, з чорними вусами обличчі виступали сліди безсоння (він три ночі різався в карти). Бунчук переглянув усе, що містилось в його ше зсолдатських часів торбі, біля входу спалив деякі папери, у кишені шароварів сунув дві банки консервів і кілька жмень револьверних патронів та залишив землянку. Коли на хвильку відчинив двері, то в землянку ввірвався вітер і розвіяв той сірий попіл, що залишився після спалених паперів, заодно й загасив чадний світлячок.

Після того, як Бунчук пішов, Листницький ще хвилин зо п'ять продовжував мовчки ходити, а потім підійшов до столу. Меркулов, схиливши голову на бік, малював. Тонко загострений олівець залишав за собою димчасті тіні. З білого квадратного папірця дивилось Бунчукове обличчя, з такою характерною скупкою усмішкою.

— Сильна морда, — тримаючи малюнок на відстані, сказав Меркулов і перевів погляд на Листницького.

— Ну, як? — спитав той.

— А дідько його знає! — здогадуючись, про що питає Листницький, відповів Меркулов. — Хлопець він дивний, тепер висловився відверто і багато що стало яснішим, а раніше мені важко

було його розшифрувати. Знаєш, у козаків він має великий успіх, зокрема, в кулеметників. Ти цього не спостерігав?

— Було, — якось двозначно відповів Листницький.

— Кулеметники — всі до одного більшовики. Він їх зумів перетягнути. Я здивований тим, що він сьогодні розкрив свої карти. Чому б це? Наперекір усе виказав, їй-Богу. Розуміє, що таких поглядів ніхто із нас не може поділяти, але чомусь був таким відкритим. Про нього не скажеш, що він гарячкуватий. Непевний тип.

Роздумуючи над дивним вчинком Бунчука, Меркулов відклав малюнок, почав роздягатись. Вогкі панчохи повісив на піч, завів годинник і, викуривши цигарку, ліг. Незабаром заснув. Листницький сів на табурет, де чверть години тому сидів Меркулов, і на зворотньому боці малюнка, кришачи тонкий гострий олівець, розгонистим почерком писав:

«Ваше Високоблагородіє!

Ті припущення, про які я сповіщав Вам раніше, сьогодні цілком підтвердилися. Хорунжий Бунчук у сьогоднішній розмові з офіцерами нашого полку (були присутні, окрім мене, осавул п'ятої сотні Калмиков, сотник Чубов, підосавул третьої сотні Меркулов), із метою, що, признатись, мені не зовсім зрозуміла, розголосив ті завдання, які він виконує згідно зі своїми політичними переконаннями і, очевидно, за дорученням партійної влади. При ньому була купа прокламацій забороненого характеру. Так, наприклад, він читав уривки із свого партійного органу «Соціал-демократ», що видається в Женеві. В нашому полку хорунжий Бунчук, безперечно, веде злочинну роботу (є підстави думати, що саме з цією метою він і поступив у полк добровольцем), а кулеметники стали безпосереднім об'єктом його агітації. Вони розкладені. Його шкідливий вплив позначається на моральному стані полку — мали місце випадки відмови виконувати бойові завдання, про що я вчасно інформував О.В.Ш.Д. і т. ін.*

Цими днями хорунжий Бунчук повернувся після відпустки (відвідав Петроград), привіз чимало підривної літератури; тепер він спробує ще більш інтенсивно розгорнути роботу.

Резюмуючи вище написане, прихожу до висновків: а) вина хорунжого Бунчука доведена (пл. офіцери, які були присутні на розмові з ним, можуть під присягою підтвердити те, про що я сповіщаю); б) тепер же, з метою припинення його революційної діяльності, його потрібно заарештувати і віддати до суду; в) треба негайно «почистити» кулеметну команду, вилучити

* ОВШД — Особливий відділ штабу дивізії.

особливо небезпечних, а інших або відіслати в тил, або розіслати в різні полки.

Прошу не забувати про моє шире прагнення служити Батьківщині і Монархові. Копію цього листа надсилаю С. Т. Корп.

Осавул Євген Листницький
Дільниця №7
23 жовтня 1916 року.

Уранці Листницький відправив вістового у штаб дивізії з донесенням, поснідав і покинув землянку. Над болотом, за слизьким високим бруствером плив туман, він висів клоччям, ніби його хтось розвісив на колючках дротяної загорожі. Дно окопів на піввершка вкривало рідке болото. З бійниць стікали коричневі струмочки. Не знімаючи вогкі брудні шинелі, козаки на щитах гріли в казанках чай, — сиділи навпочіпки, курили, рушніці стояли притулені до стіни.

— Скільки разів говорилося, щоб вогонь на щитах не розводили. Ви що, сволота, не розумієте? — роздратовано крикнув Листницький, підходячи до першої групи козаків, що сиділи навколо розведеного багаттячка.

Двоє нехотя встали, решта, підібгавши поли шинелей, продовжували курити. Смаглявий бородатий козак із срібною сергою, що теліпалася в зморщеній мочці вуха, підсовуючи під казанок дрібний хмиз, відповів:

— Із дорогою душею, ваше благородіє, обійшлися б і без щита, та як його, вогник, розведеш? Бачите, яка тут моква. Майже на чверть.

— Зараз же вийми щит!

— Що ж нам, виходить, голодними сидіти? Та-а-к... — сказав, відвертаючи убік насуплений погляд, пикатий таранкуватий козак.

— Ти в мене добалакаєшся!.. Забери щит! — Носком чобота Листницький вигорнув з-під казанка палаючий хмиз.

Бородатий козак, той, що з сергою, з осудом посміхнувся і виплеснув із казаночка гарячу воду, особисто ні до кого не звертаючись, він збентежено дорікнув:

— Ну ось, хлопці, й попили чайку..

Козаки мовчки провели очима осавула, який пішов далі по траншеї. В очах бородатого аж стрибали вологі іскристі світлячки.

— Скривдив, сука!

— Е-е-е-т!.. — протяжно зітхнув один, скидаючи на плече ремінь гвинтівки.

На ділянці четвертого взводу Листницького наздогнав Меркулов. Він йшов захеканий, поскрипував новенькою шкіряною тужуркою і нестерпно пахнув махоркою. Відкликавши Листницького вбік, скоромовкою поділився:

— Чув про новину? Бунчук цієї ночі дезертирував.

— Бунчук? Що-о-о?

— Дезертирував... Розумієш? Ігнатич, начальник кулеметної команди, — вони ж із Бунчуком в одній землянці, — каже, що від нас він не повертався. Значить, після того, як нас покинув, — так і подався... Весело.

Листницький довго витерав пенсне, мружився.

— Ти неначе схвильований? — співчутливо поцікавився Меркулов.

— Я? Що ти вигадаєш? Чого це я маю хвилюватися? Просто ти такою новиною приголомшив мене.

II

На другий день уранці в землянку до Листницького ввійшов збентежений вахмістр, пом'явшись, доповів:

— Сьогодні, ваше благородіє, козаки в окопах знайшли оці папірці. А це непорядок... Я й прийшов вам доповісти. Щоб якогось гріха не вийшло...

— Що за папірці? — встаючи з ліжка, спитав Листницький.

Вахмістр подав зіжмакані в кулаці маленькі аркуші. На чвертці сіренького паперу чітко виднівся виготовлений друкарською машинкою текст. Листницький кинувся читати:

«Пролетарі всіх країн, єднайтеся!
Товариші солдати!

Два роки триває проклята війна. Два роки ви гниєте в окопах, захищаючи чужі вам інтереси. Два роки ллється кров робітників і селян усіх націй. Сотні тисяч убитих і пораних, сотні тисяч сиріт і удів — ось наслідки цієї різни. За що ви воюєте? Чиї інтереси ви захищаєте? Царський уряд поставив під вогонь мільйони солдатів для того, щоб захопити нові землі і гнітити населення цих земель, так, як пригнічується поневолена Польща та інші національності. Світові фабриканти не можуть поділити ринків для збуту продукції своїх фабрик і заводів; не поділять прибутків — перерозподіл ведеться силою зброї, і ви — темні люди в боротьбі за їх інтереси, — йдете на смерть, убиваєте таких же трудящих, як і ви самі.

Достатньо пролито крові наших братів! Отямтеся, трудящі! Ворог ваш не австрійський і німецький солдат, так само одурений, як і ви, а свій цар, свій промисловець і поміщик. Проти них поверніть ваші гвинтівки. Братайтеся з німецькими і австрійськими солдатами. Через дротяні загорожі, що ними, мов звірів, розділили вас одне від одного, простягніть товариш товаришеві руки. Ви — брати по праці, на ваших руках ще не загоїлись сліди кривавих трудових

мозолів, ділити вам нічого. Геть самодержавство! Геть імперіалістичну війну! Хай живе непорушна єдність трудящих усього світу!».

Останні рядки Листницький дочитував, задихаючись. «Ось воно! Починається», — подумав він, відчуваючи, що в ньому пробуджуються палка ненависть і важкі передчуття. З'єднавшись телефоном із командиром полку, Листницький доповів про неприємність.

— Як з цим поступити, ваше превосходительство? — запитав він у кінці.

Крізь гудіння комарів і відлуння далеких телефонних дзвінків із слухавки долітав роздратований голос генерала:

— Зараз же силами вахмістрів і взводних офіцерів провести обшук. Поголовний, у тому числі і самих офіцерів. Сьогодні запитаю штаб дивізії, коли вони планують змінити полк. Підштовхну їх. Якщо під час обшуку щось виявите, негайно доповідайте.

— Я гадаю, що це — робота кулеметників.

— Ви так вважаєте? Зараз же звелю Ігнатичу перетрусити своїх козаків. На все добре!

Скликавши в своїй землянці взводних офіцерів, Листницький довів до них наказ командира полку.

— Що за неподобство! — обурився Меркулов. — Що ж ми будемо обшукувати один одного?

— Вас, Листницький, першого, — подав репліку молодий безвусий сотник Роздорцев.

— Давайте проведемо жеребкування.

— За алфавітом?

— Панове, прошу перестати жартувати, — суворо обірвав Листницький. — Звичайно ж, що наш старик пересолив: офіцери в нашому полку — зрідні дружині Цезаря, був тільки один підозрілий — хорунжий Бунчук, та й той подався в дезертири, а ось козаків потрусити треба. Покличте вахмістра.

Прийшов вахмістр — козак уже немолодий, Георгіївський кавалер трьох ступенів. Покашлюючи, він обвів очима офіцерів.

— Хто в сотні у тебе на підозрі? Як, гадаєш, хто міг би розкидати ці відозви? — звернувся до нього Листницький.

— Таких не знаю, ваше благородіє, — впевнено відповів вахмістр.

— Але ж відозва на ділянці нашої сотні? Хто чужий з'являвся в траншеях?

— Із чужих нікого не було. З інших сотень теж нікого.

— Підемо стригти всіх підряд, — махнув рукою Меркулов, направляючись до виходу.

Почався обшук. У козаків на обличчях це викликало різні почуття: одні, нічого не розуміючи, хмурились, інші злякано зиркали на офіцерів, які перетрушували їх скромні козачь-

кі пожитки, треті посміхалися. Хвацький урядник-розвідник запитав:

— Та ви вже скажіть, що шукаєте? Якщо щось украли — може, хтось у когось і бачив?

Обшук не дав ніяких наслідків. Тільки в одного козака першого взводу в кишені шинелі знайшли зіжмаканий аркуш з прокламацією.

— Читав? — запитав Меркулов, з комічним переляком викидаючи знайдений папір.

— На куриво підняв, — низько опустивши очі, посміхнувся козак.

— Ти чого всміхаєшся? — роздратовано закричав, підступаючи до козака увесь побagro-вілий Листницький; під пенсне в нього нервово кліпали короткі рижуваті повіки.

Обличчя козака відразу посерйознішало, усмішку мов вітром зняло.

— Помилуйте, ваше благородіє, я майже неграмотний! Ледве вмю читати. А підняв, бо папірцю на куриво катма, тютюн є, а папірець закінчився, ось і підняв. — Козак говорив з відвертою образою, в його голосі звучало роздратування.

Листницький плюнув і пішов. За ним потягнулись офіцери.

Через день полк зняли з позиції і відвели в тил, верст на десять. Із кулеметної команди двох заарештували і віддали до військово-польового суду, решту — кого відправили в запасні полки, а кого — в полки 2-ї кавалерійської дивізії. За кілька днів полк відпочив, привів себе у відносний порядок. Козаки помилися, почистились, ретельно — не так, як в окопах — поголились; там від рослинності на щоках частіше всього позбувалися простим, але болісним способом: підпалювали волосся сірником і поки вогонь, знищуючи щетину, підбирався до скронь, щоки тут же поспішно обкладали зарані змоченим рушником. Такий спосіб називали «свинячим».

— Тебе голити по-свинячому, чи як? — взводний перукар перепитував свого чергового клієнта.

Тепер полк відпочивав, козаки набували чепурного вигляду, веселішали, але Листницький, та й, власне, всі офіцери добре розуміли, що нинішня веселість — як листопадовий день: сьогодні ще погода, а завтра — вже забувай. Достатньо було одного слова, всього лиш натяку на те, що скоро виступати на позиції, як настрої відразу мінявся і з-під опущених повік очі вже світилися невдоволенням і непривітністю. На людей давила надірваність, смертельна втома, і ця втома підривала моральну стійкість, викликала апатію. Листницький добре знав, наскільки страшною може бути людина, якщо в такому стані рвонеться досягати якоїсь мети.

У 1915 році на його очах солдатська рота п'ять разів поспіль ходила в атаку, зазнавала неймовірних втрат, але тут же знову й знову

лунав наказ: «Атаку відновити». Залишки роти самовільно покинули свою дільницю і відправились у тил. Листницький з сотнею одержав наказ їх затримати, і коли він, пустивши сотню цепом, спробував подавити паніку, по них почали стріляти. Від солдатської роти залишилося не більше, ніж шістьдесят осіб, і він бачив, із якою безумно-відчайдушною хоробрістю ці люди відбивалися від козаків, як вони падали під ударами шабель, умирали, але продовжували дертися напролом, йшли на загибель, бо вирішили, що їм уже все одно, де приймати смерть.

Цей епізод засів у пам'яті як грізне попередження, і коли Листницький згадував його з неабияким хвилюванням, то зовсім по-іншому вдивлявся в обличчя козаків: «Невже колись ці теж так само розвернуться і підуть назад, і тоді вже ніщо, крім смерті, не зможе їх утримати?». І натикаючись у відповідь на стомлені колючі погляди, був змушений чесно собі зізнатися: «Підуть!».

Корінні зміни відбулись у козаків, порівняно з минулими роками навіть пісні — й ті були нові, народжені війною, несли в собі нотки безпросвітності. Проходячи увечері повз просторий заводський сарай, де ночувала сотня, Листницькому часто доводилося слухати одну пісню, тужливу й невимовно сумну. Її співали завжди в три-чотири голоси; над густими басами злітав, тріпотів підголоском надзвичайно чистий і сильний тенор:

*«Ой, да разродимая моя сторонка,
Не увижу больше я тебя.
Не увижу, голос не услышу
На утренней зорьке в саду соловья.
А ты, разродимая моя мамаша,
Не печалься дюже обо мне.
Ведь не все же, моя дорогая,
Умирают на войне».*

Листницький тоді зупинився і вслухався в пісню, відчував, як її щирий сум владно бере його душу. Серце билось частіше, ніби в ньому натягувалась якась туга струна, підголосок низьким тембром торкався цієї струни, змушував її болісно тремтіти. Листницький стояв десь неподалік від будівлі, вдивлявся у вечірні осінні сутінки і відчував, що його очі мимоволі наповнюються вологою, а повіки більше не в змозі стримати болісні і солодкі сльози.

*«Еду, еду по чистому полю
Сердце чувствует во мне,
Ой, да сердце чует, оно предвещает —
Не вернуться молодцу домой».*

Баси ще не завершували останні акорди, як підголосок уже знову злітав над ними, і звуки,

мов крила білогрудого стрепета в польоті, квапливо кликали за собою:

*«Просвистела пуля свинцовая,
Поразила грудь она мою.
Я упал коню своему на шею,
Ему гриву чёрну кровью обливал...»*

У дні відпочинку Листницький тільки один раз чув бадьору старовинну козацьку пісню. Тоді, як і кожного вечера, він прогулювався вздовж сараю і чув трохи захмелілі, глузливі голоси. Листницький здогадався: це каптенармус, який їздив за харчами в містечко Незвіськ, привіз звідти самогон і почастивав ним козаків. Після житньої горілки козаки про щось то сперечалися, то сміялися. Повертаючись після прогулянки, Листницький ще здалеку почув задиристу пісню, а потім приспів, що супроводжувався диким, пронизливим підсвистуванням.

*«На войне кто не бывал,
Тот и страху не видал.
День мы мокнем, ночь дрожим,
Всею ноченьку не спим».*

«Фі-ю-ю-ю-ю-ю-ю-ю! Фі-ю-ю-ю-ю-ю-ю-ю! Ф-ю-ю-ю!» — чийсь свист довго тремтів, підсилюючись линув, піднімався спіраллю і, заглушуючи його, гриміли, шонайменше, голосів із тридцять:

*«В чистом поле страх и горе
Каждый день, каждый час».*

Якийсь бешкетник, видно із молодих, відчайдушно і коротко висвистуючи, навприсідки вибивав на дерев'яній підлозі, і стукіт його закаблуків пробивався й крізь пісню:

*«Море Чёрное шумит,
В кораблях огонь горит.
Огонь тушим,
Турок душим,
Слава донским казакам».*

Листницький ішов і мимоволі посміхався, ноги самі старались ступати в такт. «Можливо, в піхотних полках ця тяга за домівкою відчувається не так гостро, — міркував він, але холодний розум тут же відкидав такі думки. — А в піхоті хіба люди інші? Безперечно, на вимушене сидіння в окопах козаки реагують хворобливіше — їх служба пов'язана з постійним рухом, а тут протягом двох років доводиться відсиджуватись, або топтатись на місці, тільки іноді роблячи безплідні проби до наступу. Армія слабка, як ніколи. Потрібна сильна рука, значний успіх, просування вперед, — це б зворушило. Хоч в історії є приклади, коли в ситуації

затяжної війни навіть найбільш стійкі і дисципліновані війська деморалізовувались. Суворов — і той це відчув на собі... Але козаки будуть триматися. А коли й підуть, то останні. Бо ж це — маленька відокремлена нація, традиційно войовнича, а не якась там фабрична чи мужицька потолоч».

Ніби бажаючи його переконати, чийсь надтріснутий, нерівний голос в сараї затягнув «Калинку». Заспів підхопили, і Листницький уже з відстані чув, як ллється інша, але така ж тужлива пісня:

*«Офіцер молодой Богу молится.
Молодой казак домой просится:
— Ой, да офицер молодой,
Отпусти меня домой,
Отпусти меня домой,
К отцу —
К отцу, матери родной.
К отцу, матери родной,
Да к женёнке молодой».*

* * *

Через три дні після своєї втечі з фронту Бунчук увечері прийшов у велике торговельне містечко, що лежало в прифронтовій смузі. В хатах уже засвітили. Мороз затягнув калюжі тонкою плівкою криги, і далеко лунали кроки поодиноких перехожих. Бунчук ішов, до всього дослухаючись, освітлені вулиці обминав, віддавав перевагу безлюдним завулкам. При вході в містечко ледве не наткнувся на патруль і після того просувався насторожено, як вовк, тулився до парканів, а праву, геть брудну руку (весь день ховався в скирті соломи) постійно тримав у кишені шинелі.

У містечку була база корпусу, стояли різні частини, так що був ризик наткнутись на патруль; ось на такий випадок Бунчук і грів в кишені своїми волохатими пальцями рукоятку нагана.

Опинившись на протилежному кінці містечка, він довго блукав безлюдним завулком, заглядав у ворота, придивлявся до кожного вбогого будиночка. Нарешті хвилин через двадцять зупинився біля непоказної будівлі на розі, заглянув крізь вузьку щілину в віконницях і, посміхнувшись, рішуче направився до хвіртки. У відповідь на його стук виглянула літня, закутана в хустку жінка.

— Борис Іванович у вас на квартирі? — запитав Бунчук.

— Так. Проходьте, будь ласка.

Бунчук боком протиснувся повз неї. Почув, що ззаду холодно брязкнула заціпка. За столом у низенькій кімнаті, освітленій крихітною лам-

почкою, сидів літній, одягнений у військове чоловік. Він придивився, примруживши очі, потім підвівся і зі стриманою радістю простягнув Бунчуку руку.

— Звідки?..

— Із фронту.

— Ну?..

— Як бачиш... — усміхнувся Бунчук і, вперши військовому кінець пальця в солдатський ремінь, нерозбірливо спитав:

— Кімната є?

— Є, є. Проходь сюди.

Він повів Бунчука в ще меншу кімнату, посадовив його в темряві на стілець і, зачинивши двері, завісив фіранкою вікно.

— Ти назовсім? — спитав.

— Назовсім, — відповів Бунчук.

— Як там?

— Усе готове.

— Хлопці надійні?

— Безперечно.

— Я пропоную тобі спершу роздягтися, а після ми поговоримо. Давай твою шинель, я зараз принесу вмитися.

Поки Бунчук умивався над позеленілим мідним тазом, чоловік у військовому, поглажуючи коротко стрижене волосся, стомленим голосом тихо розповідав:

— Зараз вони від нас набагато дужчі, тож наша справа — збирати сили, розширювати свій вплив, працювати, не покладаючи рук, треба роз'яснювати справжні причини війни. І ми, будь певен, не стоїмо на місці. І скільки вони втрачають, скільки ж неодмінно додається в нас. Безумовно, дорослий чоловік проти хлопчика дужчий, та коли цей дорослий старіє, стає немічним, то цей же хлопець обов'язково його подолає. А тут ми бачимо не тільки старечу безпорадність, а й прогресуючий занепад усього організму.

Бунчук за цей час встиг умитися і, витираючи обличчя шорстким полотняним рушником, сказав:

— Я перед тим, як піти, ознайомив офіцерів зі своїми поглядами... Знаєш, вийшло так смішно!.. Після того, як я пішов, кулеметників, напевно, будуть трясти, можливо, хтось із хлопців потрапить під суд, та коли доказів немає — про що мова? Я сподіваюсь, що їх розкидають у різні частини, а це якраз те, що нас влаштовує: нехай засівають ниву... Ех, які там є хлопці! Кремінь, а не порода!

— Я одержав від Степана записку, просить направити хлопця, знавця військової справи. До нього поїдеш ти, але як бути з документами? Не впевнений, що вдасться?

— Чим у нього займатися? — поцікавився Бунчук, стаючи навшпиньки, щоб повісити рушник на цвях.

— Будеш проводити з хлопцями інструктаж. А ти так і не підріс? — усміхнувся господар.

— Нема потреби, — відмахнувся Бунчук. — Особливо в теперішньому моєму становищі. Мені треба бути, як гороховий стручок, тоді, може, ніхто не звертатиме уваги.

За розмовою досиділи до світанку. А ще через день Бунчук, одягнувшись, покинув містечко і попрямував на станцію. Його до невпізнання заримували, а на руках він мав документи на ім'я бійця 441-го Оршевського полку Миколи Ухватова, який через поранення в груди отримав чисту відставку.

III

На Володимир-Волинському і Ковельському напрямках, на яких діяла Окрема армія (армія була тринадцятою, та оскільки число «13» — нещасливе, а забобонами страждали й великі генерали, то армію назвали «Окремою»), наприкінці вересня почалась підготовка до наступу. Командування, керуючись стратегічними міркуваннями, зручний плацдарм для штурму вибрало недалеко від села Свинюхи, в верхів'ї Стоходу — і артилерійська підготовка почалася.

На фронт на той період стягнули стільки смертовбивчої техніки, що вимагались величезні зусилля й втрати живої сили, щоб зламати опір противника, прорвати, чи відсунути фронт.

У даному районі зосередили небувалу кількість артилерії. Дев'ять днів сотні тисяч різнокаліберних снарядів місили територію, оточену двома лініями німецьких окопів. Як тільки почався інтенсивний обстріл, німці першу лінію окопів відразу ж покинули, залишивши там тільки спостерігачів. Ще через кілька днів вони покинули й другу лінію, зачепились у третій.

На десятий день частини Туркестанського корпусу — це були стрільці — пішли в атаку. Наступали французьким методом — хвиля за хвилею. Шістнадцять разів піднімались вони з російських окопів. Людський прибій хитався сірими хвилями, порідівши, закіпав біля потворно скрученого колючого дроту. А з німецького боку, звідти, де стирчали обгорілі пеньки сизого вільшняку, із-за піщаних пагорбів ревло, трясло, кидало й бабахало густим, безперервним гуком, тріскотливою пожежею пострілів.

«Гуууу... Гуууу... Гук! Гук! Буууу-м!».

Деколи звучав залп окремої батареї і знову довкола на багато верст накочувалось, наступало, давило: «Гуууу... Гуууу... Гууууу»...

«Трррааа-рррааа-та-та-тата!» — шаленіли у відповідь німецькі кулемети.

На смузї шириною з півверсти, на глинистій спотвореній землі вихором піднімались чорні стовпи вибухів і після них лави наступаючих

танули, скипали, розлітались, ніби бризки, все сунули й сунули вперед...

Снаряди чорними шупальцями дедали частіше впивались у землю, шрапнельний вогонь із бризким вереском густо поливав наступаючих, ще дужче пригинав їх кулеметний вогонь. Били, не даючи змоги підступитися до дротяних загороджень. І не підпустили. З шістнадцяти хвиль туди докотилися тільки три останні, а від дротяних понівечених укріплень (обгорілі стовпи від них злітали аж до неба) назад стікали кволі струмочки, краплини...

У той день недалеко від села Свинюхи на суглинкову невеселу землю було вигнано понад дев'ять тисяч життів.

Наступ через дві години відновився. Пішли частини 2-ої та 3-ої дивізії Туркестанського стрілецького корпусу. Лівіше ходами сполучення на передову лінію підтягувалися частини 53-ї піхотної дивізії і 307-ма Сибірська стрілецька бригада; на правому крилі поруч із туркестанцями йшли батальйони 3-ї гренадерської дивізії.

Командир 30-го армійського корпусу Окремої армії генерал-лейтенант Гаврилов одержав із штабарму наказ перекинути в район Свинюхи дві дивізії. Вночі з позиції зняли 320-й Чембарський, 319-й Бугульмінський, 318-й Чорноярський і 317-й Дрисський піхотні полки 80-ї дивізії. Їх замінили латиськими стрільцями та свіжим поповненням ополченців. Полки знялись уночі, та не зважаючи на це, один із них ще звечора нарочито направили в протилежний напрямок, і коли полк уже подолав вздовж лінії фронту верст дванадцять, його несподівано повернули назад. Полки йшли в одному напрямку, але різними шляхами. Паралельно з 80-ю дивізією зліва рухалися 283-й Павлоградський і 284-й Венгровський полки 71-ї дивізії. За ними слідував полк уральських козаків і 44-й пластунський.

318-й Чорноярський полк раніше стояв над Стоходом, у районі містечка Сокаль, недалеко від фільварку Рудка-Мерінське. Після першого ж переходу полк уранці опинився в лісі і зайняв покинуті землянки, далі чотири дні готувались наступати по-французьки — хвилями; замість батальйонів у цеп ставали півроті, бомбометальники вчилися швидко долати дротяні загрози, заново проходили курс метання ручних гранат. Після цього полк рушив далі, ще три дні просувались лісами, просіками, здичавілими путівцями, зритими гарматними колесами. Вітер гнав із собою клубки рідкого туману, він чіплявся за верхівки сосен, стікався в ліщини і кружляв, мов шуліка над стервом, між вільхами, над сизою прозеленню паруючих боліт. Із неба сіялась мжичка.

Люди наскрізь промокли, йшли злі, через три дні спинились недалеко від місця майбутнього

наступу — в селах Великі і Малі Пореки. Добу відпочивали, готуючись до смертної путини.

У цей час до місця наступних боїв разом зі штабом 80-ї дивізії рухалась і окрема козацька сотня. В неї влилось поповнення — козаки третьої черги з хутора Татарського. Другий взвод був повністю із хуторян: двоє братів безрукого Олекси Шаміля — Шамілі Мартин і Прохор, колишній машиніст моховського парового млина Іван Олексійович, щербатий Панас Озеров, колишній хутірський отаман Маницьков, клишоногий, чубатий Шамілівський сусід — Євлантій Калінін, нескладно цибатий козарлюга Борщов, короткошій і ведмедкуватий Захар Корольов, веселе осереддя всієї сотні — Гаврило Лиховидов, козак, який мав лютий, навіть звірячий вигляд, але більше відомий тим, що давно і покірно терпів побої і від сімдесятирічної старої матері, і від жінки — баби ніякої, зате з характером; і багато інших поповнили другий та інші взводи сотні. Частина козаків виконувала обов'язки ординарців при штабі дивізії, але другого жовтня їх замінили улани, вся сотня за наказом начдива генерала Китченка відбула на позиції.

Рано-вранці третього жовтня сотня була в селі Малі Пореки. В той момент його покидав перший батальйон 318-го Чорноярського полку. Вибігаючи з напівзруйнованих хаток, солдати шикувалися тут же на вулиці. Коло переднього взводу топтався смаглявий молоденький прапорщик. Він обчищав вийнявши з планшетки, шоколадку (його вогкі, яскраво-рожеві губи вже були в шоколаді). Прапорщик пройшовся вздовж колони, і його довга, забруднена й мокра шинеля теліпалась між ніг, як овечий курдюк. Козаки просувались, тримаючись лівого боку вулиці. В одній із лав другого взводу крайнім справа йшов машиніст Іван Олексійович. Він уважно дивився під ноги, намагаючись переступати калюжі. В цей момент його гукнув хтось із солдатів; повернувши голову, він став розглядати піхотинців.

— Іване Олексійовичу! Дружище!..

Відірвавшись від взводу, до нього перевальцем наближався маленький солдатик. Він закидав назад рушницю, але на бігу ремінь сповзав із плеча, тоді приклад глухо стукався об котелок.

— Не пізнаєш? Невже забув?

У підоспілому солдатові, обличчя якого густо вкрилось колючою, димчасто-сірою щетиною, Іван Олексійович ледве пізнав Валета.

— Шкалик, ти звідки тут?..

— Та ось. Служу.

— А ти в якому полку?

— У 318-му Чорноярському. Не сподівався! Не сподівався своїх зустріти.

Іван Олексійович, не випускаючи з кістлявої долоні маленьку давно не миту руку Валета,

радісно і схвильовано посміхався. Валет, щоб встигати за його швидкою ногою, переходив на рись, заглядав Іванові Олексійовичу знизу у вічі, і його вузько посаджені, злі оченята дивилися небувало м'яко, ніби готові були просльозитися.

— У наступ ідемо... Сам бачиш.

— Ми й самі туди.

— Ну, як ти, Іване Олексійовичу?

— Е, ні про що говорити!

— Ось і я так. Із чотирнадцятого не вилазаю з окопів. Не мав ні кутка, ні сім'ї, але все одно за когось довелось віддуватись. Кобила за ділом, а лоша — так...

— Штокмана пам'ятаєш? Сонце наше — Йосип Давидович, він би тепер нам усе розтолкував. Такий чоловік... га? Який був чоловік... правда?

— Та він уже б розтлумачив, — радісно згодився Валет, піднявши вгору свій кулачок, від усмішки його маленьке, шетинясте лице вкрилось зморшками. — Я його пам'ятаю. Я про нього більше, ніж за батька, думаю. Батько мені дешево коштував... А нічого про нього не чув? Не було чуток?

— У Сибірках він, — зітхнув Іван Олексійович. — У засланні.

— Невже? — перепитав Валет, він, як синичка, підстрибував поруч із своїм високим супутником, наставляючи гостре вухо.

— Сидить у в'язниці. А, може, й помер уже.

Валет якийсь час йшов мовчки, поглядаючи туди, де шикувалася рота, а потім перевів погляд на круте підборіддя Івана Олексійовича, на глибоку круглу ямку, що притулилася якраз на середині нижньої губи.

— Прощавай! — сказав він, виймаючи руку з холодних пальців Івана Олексійовича. — Може, більше не побачимось.

Той, знявши лівою рукою кашкет, нахилився і обійняв Валета за сухенькі плечі. Вони міцно поцілувалися, ніби й справді прощались назавжди, і тільки тоді Валет відстав. Він швидко втягнув голову в плечі, над сірим коміром його солдатської шинелі тільки стирчали смагляво-рожеві гострі вуха; Валет йшов згорбившись, на рівному спотикався.

Іван Олексійович, залишивши стрій, тремтячим голосом покликав:

— Гей, братику, рідненький ти мій! Ти ж був злючий... Пам'ятаєш? Дужий був... га?

Валет оглянувся, його заплакане обличчя здавалось постарілим, він, стукнувши кулачком у засмагли, кістляві груди, що виднілися з-під розстібнутої шинелі і подертого коміра сорочки, вигукнув:

— А таки був! Був твердий, а тепер зів'яв!..

Валет ще щось кричав, та сотня вже звернула на другу вулицю, і він шез із очей.

— Це ж Валет, чи хто? — спитався Прохор Шаміль, який йшов ззаду.

— Це — людина, — глухо буркнув Іван Олексійович, приладнуючи на плечі дружиноньку-гвинтівочку, губи його тремтіли.

На виході з села сотням почали зустрічатись поранені, спочатку одиниці, потім групи в кілька осіб, а далі — юрби. Кілька підвід, до краю набитих важкопораненими, ледве рухалися. Тягли їх зовсім миршаві шкапи; їх гострі хребтини безупинно цілували удари батогів, оголяли рожеві, в червоних цятках, кістки з де-не-де прилипшим волоссям. Коні тягли чотириколки, хрипіли і налягали так, що їх запінені голови ледве не торкалися розмоклої землі. Часом котрийсь кінь зупинявся, безпомічно роздуваючи впалі гостроредні боки, похнюпивши велику схудлу голову. Удар батога змушував його рушати з місця, і він, хитнувшись спершу на один бік, потім на другий, робив ривок і йшов. За полудрабки з усіх боків чіплялись і так пленталися поранені.

— Якої частини? — спитав сотенний командир, дивлячись на котресь доброзичливе обличчя.

— Туркестанський корпус, третя дивізія.

— Сьогодні поранений?

Солдат відвернувся, нічого не відповів. Звернувши з дороги, сотня пішла в напрямку лісу, до якого залишалось, мабуть, півверсти. Ззаду важко тупали піхотинці — це, вибравшись із села, плентались роти 318-го Чорноярського полку. Вдалині, на захмареному небі, що ніби вицвіло від дощів, жовто-сірою плямою нерухомо висів прив'язаний німецький аеростат.

— Станичники, гляньте, яке диво висить!

— Ковбасятина.

— Він звідтіля, проклятуший, споглядає за просуванням війська.

— А ти вважав, що він від нічого робити виперся на таку височінь?..

— Ага, далеченько забрався!

— А таки не близько! Снарядом — і то, либонь, не дістанеш.

У лісі козаків наздогнала перша піврота чорноярців. До смеркання тулилися під мокрими соснами, за комір капало, спина пробирав холод; багаття розводити заборонили, та й важко його було палити на дощі. Вже в темряві відвели в траншею. Нею виявився неглибокий, трохи вище людини, рівчак, залитий до щиколоток водою. Тхнуло тванню, зіпрілою хвоєю і прісним оксамитово-м'яким запахом дощу. Козаки, підгорнувши шинелі, сиділи навпочіпки, курили, плели сіру словесну тканину. Другий взвод, поділивши видану напередодні пайку махорки, нудився на повороті довкола взводного урядника. Той сидів на залишеній кимось котушці дроту, згадував убитого в мину-

лий понеділок генерала Копиловського, в бригаді якого він служив ще в мирні дні. Розповіді до кінця він не встиг, бо взводний офіцер подав команду: «До зброї!» — і козаки схопилися, жадібно, облікаючи пальці, докурювали цигарки. Вибравшись із рову, сотня знову опинилася в сосновому, вже темному лісі. В дорозі, щоб збадьоритись, між собою жартували.

На невеличкій галявині наткнулись на довгий ряд трупів. Вони лежали покотом, кого як поклали, часто пози були непристойні і страшні. Тут же ходив солдат із гвинтівкою і протигазом, що висів у нього на поясі. Мокру землю біля трупів геть розмісили, на ній залишилися сліди багатьох ніг, а також колії від підвід. Дорога йшла в кількох кроках від складених трупів. Від них уже йшов важкий солодкуватий запах мерців. Зупинивши козаків, командир сотні зі взводними офіцерами підійшов до солдата. Вони про щось із ним говорили. Тим часом козаки, покинувши колону, наблизились до трупів; вони стояли, знявши кашкети; мертвих розглядали із тим внутрішнім почуттям, що відчуває кожна людина, зіткнувшись із таємницею смерті — сумішшю страху і звірячої цікавості. Всі вбиті були офіцерами. Козаки нарахували їх сорок сім осіб. У більшості загинули ще молоді люди, на вигляд — від двадцяти до двадцяти п'яти років, тільки на тому, що лежав останній справа, були погони штабс-капітана і він мав вигляд літньої людини. Над його широко розкритим ротом, що ніби застиг в останню мить життя, похмуро висіли густі чорні вуса, на блідому мертвому обличчі з викликом хмурились підняті широкі брови. Окремі офіцери були вдягнуті в шкіряні, подекуди густо вимашчені в болоті, тужурки, на інших — шинелі. Двоє чи троє лежали без кашкетів. Козаки найдовше розглядали одного поручика, що й після смерті здався красенем. Він лежав на спині, щільно притиснувши до грудей ліву руку, а права з наганом була відкинута вбік. Зброю, судячи з усього, намагалися вилучити, бо на широкій жовтій руці залишилися сліди пошкоджень, напевне, дуже вже міцно прикипіла криця до людського тіла, — не розлучити. Кашкет із білявою кучерявої голови поручика злетів, ніби востаннє прихилившись до землі, офіцер лежав на ній шокою, на жовтогарячих, вже посинілих, скривлених губах був знак скорботи і здивування. Правий від поручика сусід лежав ницьма, шинель із відірваним на спині хлястиком напнула, відкривши міцні, треновані ноги, захисного кольору штани та короткі хромові чоботи зі скривленими набік підборами. На голові не залишилось не тільки кашкета, але й частини її самої — чисто зрізаної осколком снаряда; в порожній черепній коробці із залишками мокрого волосся світилась рожева дошова

вода. Поруч у розстібнутій тужурці і подертій гімнастерці лежав кремезний, невисокого зросту і зовсім без обличчя чоловік; на його голих грудях лежала нижня шелепа, а там, де колись світилось чоло, біліла вузька смужка обпаленої, скрученої шкіри, а всередині між шелепою і залишками верхньої частини чола — в густій каші стирчали гострі кісточки. Далі лежали скидані в купу шматки ніг і рук, лахміття шинелі, розтрощена, зім'ята нога на місці голови; а ще далі — зовсім юнак, з пухкими губами і хлоп'ячим овалом лица, груди йому, видно, прошила кулеметна черга, бо в шинелі залишилися аж чотири сліди від куль, а з дірок стирчало обпалене сукно.

— А оцей... оцей... кого він кликав у свій смертний час? Матір? — запинаючись, скрегогучи зубами, вигукнув Іван Олексійович і, круто розвернувшись, пішов, мов сліпий.

Козаки перехрестились і, не оглядаючись, поспішно покинули таке страшне місце. І, пробігаючи вузькими просіками, потім ще довго мовчали, бо хотілось втекти від спогадів про те, що їм допіру довелось побачити. Біля лінії покинутих землянок сотню зупинили. Офіцери разом із ординарцем, який прискакав зі штабу Чорноярського полку, спустились в одну із землянок; тільки тепер шербатий Панас Озеров, схопивши Івана Олексійовича за руку, зашепотів:

— Отой хлопчина... Останній... либонь, за все життя дівку не цілував. І зарізали... це ж як?

— Це ж де їх так скалічили? — втрутився Захар Корольов.

— Солдат, що охороняв мертвяків, казав, що нібито йшли в наступ, — помовчавши, відповів Борщов.

Козаки стояли в очікуванні команди. Темрява над лісом згущалася. Вітер гнав хмари і, роздираючи їх на шматки, відкривав фіалкові цятки далеких зірок.

Тим часом у землянці командир, відпустивши ординарця і розпечатавши конверт, при світлі недогарка знайомив офіцерів зі змістом написаного:

«На світанку 3 жовтня німці, пустивши задушливі гази, отруїли три батальйони 256-го полку і зайняли першу лінію наших окопів. Наказую вам просунутися до другої лінії окопів і, встановивши зв'язок із батальйоном 318-го Чорноярського полку, зайняти ділянку другої лінії з тим, щоб тієї ж ночі вибити противника з першої лінії. На правому фланзі у вас будуть дві роти другого батальйону Фанагорійського полку 3-ї гренадерської дивізії».

Обміркувавши становище і викуривши цигарки, офіцери залишили землянку. Сотня рушила далі.

Поки козаки відпочивали коло землянок, перший батальйон чорноярців випередив їх і перший же опинився біля містка через Стохід. Місток обороняла сильна кулеметна застава одного із гренадерських полків. Фельдфебель прояснив командирові батальйону обстановку, і батальйон, перейшовши на другий берег, розділився: дві роти звернули вправо, одна вліво, остання, разом із командиром батальйону, залишилася в резерві. Роти йшли цепом. У рідкому лісі часто зустрічались вибоїни, тому солдати йшли, обережно мацаючи ногами ґрунт, траплялося, що іноді хтось падав, і тоді півголосом тихо лявся. У роті, що знаходилася на крайньому правому фланзі, шостим від кінця був Валет. Після команди «приготуватися!» він поставив спуск гвинтівки на бойовий взвод і взяв її наперевіс, виставив уперед, так що жалом багнета чіплявся об чагарник і стовбури сосен. Повз нього вздовж цепу пройшли два офіцери; вони стиха розмовляли. Соковитий баритон — це був командир роти — скаржився:

— У мене відкрилася давнішня рана. Дідько, і де тільки взявся той пеньок. Розумієте, Іване Івановичу, у повній темряві я набрів на пень і забив ногу. Наслідок — рана знову відкрилася, і я не можу більше йти, доведеться повернутися. — Баритон ротного на хвилину замовк і, віддаляючись, тепер лунав ще тихіше. — Ви візьміть на себе командування першою півротою, Богданов візьме другу, а я того... слово честі, не можу. Я змушений повернутися.

На це йому хорунжий Беліков хрипким тенором зауважив:

— Отакої! Як тільки в бій, так у вас відкриваються старі рани.

— Я попрошу вас помовчати, пане хорунжий! — скипів ротний.

— Облиште, будь ласка! Можете вертатись назад!

Прислухаючись до своїх і чужих кроків, Валет почув, що ззаду щось тріснуло і зрозумів, що ротний справді вернувся. А ще через хвилину, відправляючись із фельдфебелем на ліве крило роти, Беліков сердився:

— ...чують, пройдисвіти! Як тільки серйозна справа, вони або хворіють, або в них відкриваються старі рани. А ти, оскільки новоспечений, веди півроту... Мерзотники! Я б таких... солдатів...

Голоси раптом вщухли, і Валет тільки чув, як у нього хлопнуло під ногами, а в вухах легенько калатнув дзвін.

— Гей, земляче! — прошипів хтось пошепки ліворуч.

— Ну?

— Ідеш?

— І-їду, — відповів Валет, і тут же ноги ковзулись, і він задом сповз у наліту водою вирву.

— Темно, мати... — донеслося зліва.

Хвилину йшли і не бачили один одного, як раптом той же самий хриплий голос майже в саме вухо попросив Валета:

— Підемо поруч! Не так страшно...

Знову йшли мовчки, переставляючи на мокрій землі важкі чоботи. Щербатий, весь у плямах місяць зненацька виглянув із-за гребеня хмари і кілька секунд, виблискуючи жовтою лускою, світився, мов карась, у текучих хмарних хвилях і, впливши на чистий простір, залив унизу все тьмяним світлом; фосфорично заблищали мокрі соснові голки, здавалося, при світлі ще дужче запахла хвоя, холодом дихнула мокра земля. Валет глянув на сусіда. Той вже стояв на місці і мотав головою, ніби його щось сильно вразило.

— Глянь! — видихнув він, розтуливши на-решті губи.

Біля сосни, до якої залишалося всього метрів три, стояв, широко розставивши ноги, чоловік.

— Чо-ло-вік, — вихопилось, чи тільки подумалось Валетові.

— Хто такий? — швидко скидаючи вгору гвинтівку, крикнув солдат, який йшов поруч із Валетом.

— Хто ти? Стріляю!..

Той, що стояв під сосною, нічого не відповів. Голова його, ніби в соняшника, висіла, схилившись набік.

— Та він же спить! — здогадався Валет і злякано, підбадьорюючи себе сміхом, ступив крок уперед. Вони наблизились до чоловіка біля сосни. Валет витягнув шию, довго розглядав. Його товариш тим часом вирішив прикладом потурбувати нерухому сіру постать.

— Агов, ти, пензяче! Спиш, чи що? Чуєш, земляче?.. — глузуючи, допитувався він. — Дива-а-ак, ти що ж це?.. — Голос його раптом запнувся. — Це — мертвяк! — крикнув він спантелічено. Валет, заскрипівши зубами, відскочив, а на те місце, де шойно стояли його ноги, мов підтяте дерево, впало тіло мертвого чоловіка, який прихилився на сосни. Вони перевернули його на спину, і тільки тепер здогадалися, що під сосною знайшов собі останній притулок, рятуючись від смерті, котру ніс у своїх легенях, отруєний газами солдат одного із трьох батальйонів 256-го піхотного полку. Рослявий, широкоплечий хлопець, він лежав, вільно відкинувши голову, до обличчя, видно при падінні, причепилось глибке болото; газ роз'їв, розрідив очі; між стиснутих його зубів чорним шматком м'яса стирчав розпухлий язик.

— Ходімо! Ходімо, ради Бога! Хай він собі

лежить, — прошепотів товариш, смикаючи Валета за руку.

Тільки вони відійшли, як зразу ж наткнулись на ще одного отруєного. Потім мертві почали траплятися часто. В окремих місцях вони лежали купками, дехто завмер, сидячи навпочіпки, інші стояли рачки — наче паслися, а один, скорчившись, лежав біля ходу сполучення, що вів до другої лінії окопів, засунувши в рот скусану під час мук руку.

Валет з новим попутником бігом наздогнали бійців, які віддалились на чималу відстань, і, випередивши цеп, знову пішли разом. Удвох вони стрибнули в темну шеренгу окопів, що зигзагами розходились у різні боки і танули в темряві.

— Треба пошукати в землянках, може їжа де знайдеться, — нерішуче запропонував товариш.

— Давай, — підтримав його Валет.

— Ти давай вправо, я — вліво. Поки наші підоспіють, ми й перевіримо.

Витерши сірник, Валет ступив у розчинені двері першої землянки і вмить, мов викинутий пружиною, метнувся назад: у землянці хрестна-хрест лежали два трупи. Він безрезультатно оглянув три землянки, штурхонував розчинені двері четвертої, і мало не впав, почувши, як хтось чужим металевим голосом обізвався:

— Wer ist das?*

Від переляку його обдало жаром, він мовчки вискочив назад.

— Das bist du, Otto? Weshalb bist du so spät gekommen?**— спитав німець, виходячи з землянки і лінивим рухом плеча поправляючи накинута наопашки шинель.

— Руки! Руки вгору! Здавайся! — хрипко крикнув Валет і присів, ніби готувався до бою.

Німцеві від здивування аж заціпило, він, поволі піднявши руки, повертався на різні боки, замороженими очима дивився на гостро зблискуюче жало спрямованого на нього багнета. Шинель у нього сповзла з плечей, під пахвами зібгався однобортний сіро-зелений сюртук, підняті великі жилаві руки тремтіли, пальці ходили так, наче перебирали невидимі клавіші страху. Валет, не міняючи пози, оглядав високу, кремезну постать німця, металеві гудзики сюртука, короткі, зшивні з боків чоботи, безкозирку, зсунуту трохи набакир. Потім він якимось різко змінив позу, хитнувся, ніби його хтось витрусив із незграбної шинелі, і видав нерозбірливий горловий звук — чи кашлянув, чи схлипнув.

— Тікай! — запропонував Валет сухим надтріснутим голосом. — Тікай, німець! У мене зла на тебе немає. Стріляти не буду!

* Хто це? (нім.).

** Це ти, Отто? Чому ти прийшов так пізно? (нім.).

Він зіпер до стінки окопу гвинтівку, потягнувся, ставши навщипиньки, взяв німця за праву руку. Його владні рухи підкоряли полоненого; він опустил руку, чутко прислухаючись до дивовижних інтонацій ворожого голосу.

Валет рішуче сунув йому свою шорстку, шкарубку від двадцятирічної праці руку, потиснув німцеві холодні, безвільні пальці і підняв долоню: на неї, маленьку й жовту, вкриту брунатними горбками давнішніх мозолів, упали бузкові пелюстки вищербленого місяця.

— Я — робітник, — говорив Валет, нервово усміхаючись, мовби його трясла пропастиця. — За що мені тебе вбивати? Тікай! — і він легенько підштовхнув німця правою рукою в плече, вказуючи на чорний ліс. — Тікай, дурний, бо скоро наші...

Німець розгублено дивився на витягнуту руку Валета, трошки нахилившись уперед, він, очевидно, намагався розпізнати таємничий зміст у цих незрозумілих словах. Так тривало секунди дві, чи й більше, поки його очі не зустрілися з очима Валета і погляд німця раптом радісно прояснів. Відступивши крок назад, він широко викинув уперед руки, потім міцно схопив Валетові руки і затряс їх, сяяв схвильованою усмішкою, навіть нахилився і почав заглядати Валетові у вічі

— Du entlässt mich?.. O, jetzt hab ich verstanden! Du bist ein russischer Arbeiter? Sozial-Demokrat, wie ich? So? O! O! Das ist wie im Traum... Mein Bruder, wie kann ich vergessen? Ich finde keine Worte... Nur du bist ein wunderbarer wagender junge... Ich...*

У бурхливому потоці чужих слів Валет уловив одну знайому інтонацію, ніби його запитували, чи він не «соціал-демократ», — і його жовта долоня злетіла вгору, а потім упала собі на груди.

— Ну, так, я — соціал-демократ. Розжував, дивак? А тепер тікай... Прощавай, братику. Лапу-то дай! Ми ж трудова рідня, а з рідними так не прощаються.

Розчулені, спаяні одним почуттям, вони міцно тиснули один одному руки, заглядаючи у вічі, — недавні вороги, тепер вони були солідарні — високий ставний баварець і маленький російський солдат. У лісі вже чулися кроки бійців, які підходили цепом. Баварець зашепотів:

— In den zukünftigen Klassenkämpfen werden wir sein in denselben Ausgängen, nicht wahr, Genosse?*** — і, ніби великий сірий звір, скочив на бруствер.

Підійшла піврота. Першою з'явилася команда чеських розвідників зі своїм офіцером. Вони

ледве не застрелили солдата, який, так само, як і Валет, шукав їжу і тепер вилазив із землянки.

— Свій! Не бачиш!.. у рот тобі, в душу!.. — перелякано скрикнув той, побачивши націлене на нього чорне вічко гвинтівки.

— Тут свої, — вдруге прокричав він, пригортаючи до грудей, мов дитину, чорний буханець хліба і торбинку з крупою.

Унтер упізнав Валета, перескочивши через окоп, і спересердя стусонув його прикладом у спину.

— Скалічу! Ти де був?

Валет почував себе розм'яким, знесиленим, так що майже не зреагував. Унтера вразило те, що той лише похитнувся і, що йому було невластиво, добродушно відповів:

— Я просто йшов уперед. А ти не штовхайся!

— А ти не теліпайся, як собачий хвіст! То він відстане, то забіжить уперед, служби не знаєш? Перший рік, чи що? — Помовчавши, спитав: — Тютюнець є?

— Затірка залишилась.

— Насип.

Унтер закурив і відійшов до взводу.

Уже на світанку чехи-розвідники напоролися на німецький спостережний пост. Німці сполохали тишу залпом. Через рівні інтервали випустили ще два. Над окопами злетіла червона ракета, залунали голоси; в повітрі ще не встигли згаснути яскраві іскри ракети, як з боку німців почався артилерійський обстріл.

«Бум!.. Бум!..» — і, наздоганяючи перші гучні постріли, ще два: — «Бум! Бум!».

«Кле-кле-кле-вззі-і-і-і», — з наростаючою силою завоктали снаряди, протикаючи, мов свердлом, повітря, вони із скреготом проносились над головами солдатів першої півроти; на мить запалало — і десь далеко, — в районі переправи через Стохід — нові вибухи і, як полегшення, — «Бах!.. Бах!..».

Піврота, що йшла слідом за чехами-розвідниками, відставши від них метрів на сорок, залягла після першого ж залпу. Ракета метнула вгору червону заграву; при її світлі Валет побачив, як солдати, наче комахи, повзли поміж кушів і дерев, уже не цуралися брудної землі, а, шукаючи порятунку, зросталися з нею. Люди лягали в будь-яку ямку, ховались хоч за маленьким, але горбочком, сунули голови в першу ліпшу заглибину; та коли в лісі, ніби травневою зливою, вперішив, застрекотів кулемет, — люди такого не витримали і поповзли назад; вони перелякано втягували голови в плечі, липли, мов гусинь, до землі, повзли, не згинаючи ні рук,

* Ти відпускаєш мене?: ... О, тепер я зрозумів! Ти російський робітник? Соціал-демократ, як і я? Так? О! О! Це мов уві сні... Брате мій, як я можу забути? Я не знахожу слів... Але ти чудовий хлопечко... Я... (нім.).

** У майбутніх класових боях ми будемо в одних окопах, правда, товаришу? (нім.).

ні ніг, плазували по-гадючому, залишаючи за собою слід на болоті... Дехто схоплювався на ноги і кидався бігти. По всьому лісі, пересікаючи гілки хвойних дерев, відколюючи від сосен тріски, з гадючим шипінням заривались у землю, скакали і цмокали розривні кулі.

У першій півроті, коли вернулися на другу лінію окопів, не дорахувались сімнадцять осіб. Поблизу знову шикувалися козаки окремої сотні. Вони наступали трохи правіше від першої півроти, пересувались обережно, то ж, можливо, що й захопили б німців розполохом, попередньо знявши вартових, та коли чехи-розвідники виявили себе — німці на всій ділянці підняли тривогу. Відкрили безцільну стрільянину, двох козаків убили, а одного поранили. Пораненого і вбитих козаки забрали з собою, тепер, шикуючись знову, обмінювались думками:

— Своїх годиться поховати.

— Без нас закопають.

— Тут треба думати про живих, а мертвим небагато треба.

Через півгодини зі штабу полку прийшов наказ: «Після артилерійської підготовки батальйонів разом із окремою козацькою сотнею наказую атакувати противника і вибити його з першої лінії окопів».

Слабка підготовка тривала до дванадцятої години дня. Виставивши пости, козаки й солдати відпочивали в землянках. Опівдні пішли в атаку. Ліворуч, на головній ділянці, гуркотіла канонада, — там знову наступали.

На правому фланзі йшли забайкальські козаки, лівіше від них — Чорноярський полк із доданою йому окремою козацькою сотнею, за ними — Фанагорійський гренадерський полк, далі — Чембарський, Бугульминський, 208-й піхотний, 211-й піхотний, Павлоградський і Венгровський, у центрі розвивали наступ полки 53-ї дивізії, весь лівий фланг забезпечувала 2-га Туркестанська стрілецька дивізія. Гриміло по всій дільниці, — росіяни наступали всюди.

Сотня йшла не дуже густим цепом. Її ліве крило змикалося з правим крилом чорноярців. Не встигли вони побачити перед собою вершечок бруствера, як німці відкрили шалений вогонь. Сотня мовчки перебігала з місця на місце; залягали, спорожняли магазинні коробки і знову бігли вперед. Не добравшись до окопів метрів п'ятдесят, остаточно залягли. Стріляли, не підводячи голів. На всій лінії окопів німці виставили рогаті спорудження з колючим дротом. Панас Озеров кинув одна за одною дві гранати, вони вибухнули, зіткнувшись із перешкодою. Трохи підвівшись, він приготувався кинути третю, але його поранило — куля ввійшла нижче лівого плеча і вийшла навиліт. Іван Олексійович, який лежав неподалік, бачив, що Панас, дрібно подригавши ногами, притих.

Убило Прохора Шаміля — брата безрукого Олекси; третім наповал убили колишнього отамана Маницькова, а наступна куля «поцілувала» Шамілівського сусіда — клишоногого і чубатого Євлантія Калініна.

За півгодини другий взвод втратив вісім осіб. Убили осавула — командира сотні, двох взводних офіцерів, і сотня без дозволу відповзла назад. Опинившись на безпечній відстані, козаки збилися в купу, — і тільки тепер зрозуміли, що залишилися без половини людей. Чорноярці теж відступили. Перший батальйон зазнав ще більших втрат, але, не зважаючи на це, штаб полку наказав: «Атаку негайно відновити, противника за будь що вибити з першої лінії окопів. Від того, наскільки успішно буде відновлене становище, залежить остаточний результат операції на всій дільниці».

Сотня витягнулась ріденьким цепом. Наступ відновився. Під нищівним німецьким вогнем, коли до окопів залишалось кроків сто, залягли. В частинах знову гинули люди; божевільючи, вони припадали до землі і так лежали, не в змозі підвести голови, не те, щоб встати — їх скував смертельний жах.

Надвечір друга піврота чорноярців схитнулася і побігла. Козаки почули голосне: «Обходять!». Вони схоплювалися і бігли назад, ламаючи чагарник, падали, губили зброю. Опинившись у безпеці, Іван Олексійович заліг віддихатися під розбитою снарядом сосною, і в цей момент побачив Гаврила Лиховидова. Той пересувався, п'яно заплітаючись ногами, низько опустивши очі; він мало нагадував собою людину, однією рукою халав повітря, а другою в цей час нібито змахував з обличчя невидиме павутиння. Він був без гвинтівки, без шапки, лишень на очі низько звисало пряме, мокре від поту, темно-русяве волосся. Покружлявши галявиною, він нарешті підійшов до Івана Олексійовича. Гаврило стояв, втупивши в землю перекошені очі, погляд їх плив невідомо куди. Коліна дрібно тремтіли і підгиналися, Іванові Олексійовичу здавалося, що Лиховидов помаленьку присідає, наче збирається кудись летіти.

— Ось... бачиш... — почав Лиховидов, намагаючись іще щось додати, але його обличчя вкрилось судомою. — Стривай! — раптом вигукнув він і присів навпочіпки; пальці в нього розчепірились, він злякано оглядався. — Ось послухай! Я зараз пісню заспіваю. Прилетіла господня пташка до сови і гомонить:

*«Скажи моя совушка, скажи, Купріяновна:
Кто ж тебя больше, кто ж тебя старше?»*

Вот орёл — государь.

Вот и коршун — майор.

Вот и лунь — есаул.

И витютени — уральцы.

*А голуби — атаманці.
Клиндухи — линейці.
Скворці — калмыки.
Галки — цыганки.
Сороки — дворянки.
Сера уточка — пехота,
А казарки — молдаванки...»*

— Зачекай! — зблід Іван Олексійович. — Лиховидов, та що ти? Ти часом не захворів? Га?

— Не заважай! — побагровів той і, знову випинаючи в дурненьку посмішку блакитні губи, своїм дивним речитативом продовжив:

*«А казарки — молдаванки,
Дудаки — дураки
Кваки — забіяки.
Вот грачи — артилерия,
Ворони — волохи,
Рыбники — скрытники...»*

Іван Олексійович підхопився:

— Ходімо, ходімо до своїх, бо ще німці нас заберуть! Чуєш?

Відпихуючись руками, Лиховидов, в якого вже з губ стікала тепла слина, продовжував викрикувати:

*«Соловушки — музыканты,
Касатушки — великаны,
Чернопуз — голопуз,
Синичка — сборщик,
Воробей — десятник».*

Та раптом він обірвав свій речитатив і заспівав протяжно та хрипко. З його виширеного рота неслася не пісня, а вовче, все наростаюче, виття. На гострих іклистих зубах перламутром переливалася слина. Іван Олексійович із жахом дивився в божевільні, перекошені очі недавнього товарища, на його голову, на котрій густо злипло волосся, а вуха здавались восковими. Уже з якоюсь жорстокістю Лиховидов вив:

*«Вот гремит слава трубой.
Мы за Дунаем рекой
Турк-салтана победили.
Христиан освободили.
Мы по горочкам летали
Наподобье саранчи.
Из берданочков стреляли,
Все донские казачки.
Как курей, ваших индюшек,
Перведём всех до пера,
А детей ваших, марушек,
Заберем всех во плена».*

— Мартине! Мартине, а йди-но до мене! — загукав Іван Олексійович, побачивши, що галявиною кульгає Мартин Шаміль. Той, спираючись на гвинтівку, підійшов.

— Допоможи мені його відвести. Бачиш? — указав Іван Олексійович очима на божевільного. — Дійшов до краю. Кров у голову вдарила.

Шаміль відірвав від спідньої сорочки рукав, перев'язав на нозі рану і, не дивлячись на Лиховидова, взяв його під руку з одного боку, а Іван Олексійович — із другого, і пішли.

*«Мы по горочкам летали
Наподобье саранчи...» —*

уже тихіше вигукував Лиховидов. Шаміль, бо-лісно кривлячись, благав його:

— Кинь ти галасувати. Помовчи, ради Христа. Ти тепер назавжди відлітався. Перестань!

*«Как курей, ваших индюшек
Перведём всех до пера...»*

Божевільний, вириваючись у козаків із рук, продовжував співати і тільки інколи хапався долонями за скроні, скрипів зубами і, тремтячи відвислою щелепою, косо схилив голову, в яку вселилося гаряче безумство.

IV

Бої точилися верст сорок нижче за течією Стоходу. Два тижні, не змовкаючи, стугонів гарматний гул, уночі на далекому небосхилі фіалкове небо краяли спалахи променів прожекторів; вони тьмяно зблискували, переморгувалися, вселяли непевність і тривогу в тих, хто, сидючи в окопах, спостерігав за цими сполохами і загравами війни. На багнистій і дикій місцевості розташувався 12-й козацький полк. Удень інколи відкривали стрілянину по австрійцях, коли ті перебігали неглибокими ходами сполучення, вночі, прикриті болотом, спали або грали в карти; тільки вартові вдивлялись у той бік, де верст сорок нижче за течією Стоходу точилися бої і де відсвічували жовтогарячі мото-рошні спалахи.

В одну з таких морозних ночей, коли під ногами захрускотіло, а далекі блискавки особливо яскраво висвітлювали небо, Григорій Мелехов вийшов із землянки, ходом сполучення вийшов у ліс, що стирчав позаду окопів сивою щетиною на чорному пагорбі, і приліг на пахучій землі. В землянці завжди накурено, сморідно, бурий тютюновий дим торочкуватою скатеркою висів над столиком, за котрим чоловік вісім козаків різалися в карти, а тут, у лісі, на високому пагорбі — дме вітрець, такий тихий, ніби це, пролітав, змахуючи крилами, невидимий птах; невимовно сумно пахла змертвіла,

прихоплена морозом трава. Над лісом, потворно знівеченим снарядами, котиться темрява, на небі дотліває вогнище Волосожару. Обабіч Чумацького Шляху лежить, ніби перекинутий, Віз, а дишель косо стерчить угору; тільки на півночі мерехтіла і рівно світила Полярна зірка.

Григорій, жмурячись, дивився на неї, і від холодного світла цієї зірки, нехай воно й було не таким яскравим, очам було боляче, із-під вій викочувалися такі ж холодні сльози.

Для нього настала та особлива мить, коли душа вкрай вимагає оглянутись, згадати все, що довелось пережити, в думках заново пройти круті переходи. Лежачи на цьому лісовому горбку, він раптом згадав ту ніч, коли із хутора Нижньо-Яблунівського вертався в Ягідне, до Аксенії; згадка про неї відгукнулася гострим болем. Пам'ять відтворила нечіткі, стерті від часу і безкінечно дорогі, й чужі вже риси її обличчя. Серце несподівано забилося, і йому зараз нестерпно захотілося побачити те обличчя таким, яким бачив в останній раз, — скривленим від болю, з кривавим слідом батога на щоці, але пам'ять уперто підсовувала інше лице — трошки схилене на бік, але з переможним усміхом. Ось Аксенія повертає голову, пустотливо й закохано пестить вогнисто-чорними очима, розбещено-жадібні, макові губи шепочуть щось невимовно-лагідне, таке палке, а далі повільно відвертає той погляд, і тоді на смаглявій шиї видно двоє великих пухнастих кучерів... він колись так любив їх цілувати...

Григорій навіть здригнувся, бо здалося, що він щойно вдихнув запаморочливі, п'янкі пахощі від Аксеніного волосся; він низько нагинається, глибоко вдихає, та ж ні... це його так схвилював запах злежалого листа. Овал Аксеніного обличчя меркне, віддаляється. Заплющивши очі, Григорій долонею гладить шкарубку землю і довго, не кліпаючи, спостерігає, як на обрії, за розбитою сосною блакитним, таким тендітним метеликом, застигнувши на місці, пульсує Полярна зоря.

Безладні уривки спогадів затуляли собою образ Аксенії. Згадалися ті кілька тижнів, коли після розриву відносин із Аксенією гостював на хуторі Татарському, вернувся в родинне коло; згадав, як ненаситно, до виснаження пестила його вночі Наталя, що ніби прагнула забути свою колишню дівочу байдужість і надолужити все через це втрачене; а в день відчував до себе поважне, майже запобігливе ставлення членів сім'ї, ту пошану, з якою в хуторі зустрічали першого Георгіївського кавалера. Скрізь, навіть удома, Григорій ненароком ловив на собі здивовано-закохані погляди, — його розглядали так, мовби до кінця не вірили, що він — це той самий Григорій, котрий колись був простим, але гарячкуватим і веселим парубком. Із ним, як із

рівнею, на майдані розмовляли старі діди, при зустрічі у відповідь на його вітання скидали шапки; дівчата й молодіці відверто розглядали бравого, трошки згорбленого бойового козака, що носив на шинелі пришпилений на строкатій стрічечці хрест. Цілком зрозуміло, що й Пантелій Прокопійович відверто пишався сином, особливо коли крокував поруч із ним до церкви чи на плац. І якось непомітно все це тонке павутиння лестощів, шаноби, захоплення — поступово отруювало, витравлювало зі свідомості зерна тієї правди, що їх посіяв Гаранжа. Із фронту Григорій прийшов одним чоловіком, а вернувся назад — іншим. Своє, козацьке, національне, всмоктане з молоком матері, викохане всім життям, — взяло верх над великою людською правдою.

— Я, Гришка, знав, — говорив на прощання п'яненький Пантелій Прокопійович і, хвилюючись, гладив срібне-смолянисте волосся, — давно знав, що з тебе буде гарний козак. Перший рік від народження тобі минав, і виніс я тебе за стародавнім козацьким звичаєм на двір, — пам'ятаєш, мати? — і посадив верхи на коня. А ти, сучий син, рученятами хал його за гриву!.. Тоді-то я й зметикував, що із тебе будуть люди — і, ось бачиш, не помилився.

Добрим козаком пішов Григорій на фронт. Не виправдовуючи в душі безглуздя війни, він з честю беріг свою козацьку славу...

1915-й рік. Травень. Під селом Ольховчик, яскраво-зеленою рядниною луків пішими лавами наступає 13-й німецький Залізний полк. Як щикади дзюркочуть кулемети. Від річки важко строчить станковий кулемет російської сотні. У біій вступає 12-й козацький полк. Разом із козаками своєї сотні Григорій біжить в атаку і, коли оглянувся, то на полуденному небі побачив розпечене сонячне коло і таке ж саме — в річній заводі, порослій лозою, що вже викинула жовті котики. За річкою, за тополями, ховаються коноводи, а полереду — німці, які наступають, на їх касках золотом виблискують мідні орли; вітер гонить верхом сизий, із запахом полину, дим від пострілів.

Григорій не кваплячись стріляє, старанно прицілюється і між двома пострілами, прислухаючись до команди взводного, який голосно викрикує потрібний приціл, устигає обережно зняти з рукава своєї гімнастерки рябе сонечко.

Потім була атака... Григорій кованим прикладом валить із ніг високого німецького лейтенанта, бере в полон трьох німецьких солдатів і, стріляючи по верх їх голів, змушує риссю бігти до річки.

Під Равою-Руською у липні 1915 року із взводом козаків відбиває захоплену австрійцями козацьку батарею. Там же, в бою, заходить противнику в тил, відкриває вогонь із ручного кулемета, і австрійці безпорадно біжать назад.

За Баянцем у сутичці він бере в полон гладкого австрійського офіцера. Мов барана, кидає його поперек сідла, скаче, весь час від офіцера доноситься нестерпний запах, його безвільне, опасисте, мокре від переляку тіло тремтить.

І тепер, лежачи на горбку, на чорній лисині, Григорій особливо яскраво згадував той випадок, коли він зіткнувся зі своїм лютим ворогом — Степаном Астаховим. Це сталося в дні, коли 12-й полк зняли з фронту і направили в Східню Прусію. Козацькі коні топтали акуратні німецькі поля, козаки палили німецькі оселі. Там, де вони проходили, після них стелився рудий дим і дотлівали згорілі зруйновані стіни і потріскана на дахах черепиця. Під містом Столипін полк наступав разом з 27-м Донським козачим полком. Григорій нашвидку бачився зі схудлим братом, чисто виголеним Степаном та іншими хутірськими козаками. У тому бою полки зазнали поразки. Німці їх оточили, і коли 12 сотень, одна за одною, кинулися в атаку, щоб розімкнути вороже кільце, Григорій побачив, що ворожий кінь під Степаном упав мертвий, а сам Степан, зіскочивши з нього, закрутився дзигією. В Григорія раптом вселилась весела рішучість, щосили стримуючи коня, він дочекався, поки остання сотня промчала повз Степана, ледве його не розтоптавши, і підскочив до нього, крикнув:

— Тримайся за стремено!

Степан, вхопившись рукою за ремінь стремени, з півверсти пробіг поруч із конем Григорія.

— Не скачи так! Не скачи, ради Ісуса Христа! — захеканий вмовляв він Григорія, ковтаючи широко відкритим ротом повітря.

З прориву вони вибрались благополучно. До лісу, де після прориву спішувалися козаки, залишалося не більше ста сажнів, коли куля раптом зачепила ногу Степана, і він, випустивши стремено, впав навznak. Вітром зірвало з Григорія кашкет, зуб затулив очі. Відкинувши волосся, він оглянувся довкола. Степан, покульгуючи, підбіг до куща, кинув у нього козацький кашкет і, сівши на землю, взявся гарячково стягувати з себе шаровари з червоними лампасами. Під горбом групами перебігали німці, і Григорій здогадався: Степан таким способом хоче зберегти собі життя; заради цього й зриває з себе козацькі шаровари, щоб видати себе за солдата — німці тоді козаків у полон не брали... Григорій вчинив так, як підказувало серце: крутнувши конем, підскочив до Степана, що сидів під кушем:

— Сідай!

Григорію ніколи не забути той короткий Степанів погляд... Він допоміг йому вибратися в сідло, а сам, тримаючись за стремено, побіг поруч із мокрим від поту конем.

— Цьююуу... — гаряче свистіла куля і, пролетівши мимо, назад відгукувалась луною: юууть! Всюди — над головою Григорія, над білим, як крейда, обличчям Степана, по обох боках тільки й чути: цьююууууу, цьююууууу, а позаду — звуки пострілів, точнісінько такі, як бувають, коли лопаються перезрілі стручки акації:

— Пук-пак! Пук-пак! Та-тах-ах-ах!

Уже в лісі Степан зліз із сідла, кривлячись від болю, кинув поводи і закульгав убік. У халяву лівого чобота стікала кров, і після кожного кроку пораненою ногою, під підірваною підошвою чвакала вишнево-червона рідина. Притулившись до стовбура крилатого дуба, Степан пальцем покликав до себе Григорія. Той підійшов.

— Повний чобіт крові натекло, — сповістив Степан. Григорій мовчки дивився кудись убік.

— Гриша... як пішли ми нині в наступ... Чуєш, Григорію? — сказав Степан, намагаючись запалити очима вгіймати погляд Григорія, — як почали наступати... я ззаду в тебе тричі стріляв... Дякуй Богові, що не вбив.

Вони зустрілись очима. В хворобливих очах Степана палав гострий, нестерпний біль. Він говорив, з трудом розтуляючи зімкнені зуби:

— Ти мене від смерті врятував... Спасибі тобі... А за Аксенію простити тебе не можу. Душа не повертається. Ти мене, Григорію, не змушуй...

— Я не змушую, — відповів Григорій. Вони вже не перший раз розійшлися непримиренні...

І ще: в травні поблизу Луцька полк разом з іншими частинами армії Брусилова прорвав фронт, кружляв у тилу, громив противника і сам відбивав удари. Під Львовом Григорій з власної ініціативи підняв сотню в атаку, відбив в австрійців гаубичну батарею разом із прислугою. А через місяць однієї ночі поплив через Буг за «язиком». На посту звалив із ніг вартового, тільки той виявився здоровим і кремезним, німець довго крутив на собі напівголого Григорія, намагався закричати і ніяк не бажав бути зв'язаним.

Згадуючи цей випадок, Григорій тільки усміхнувся.

Так що хіба мало подібних днів зникли на полях і давнішніх, і зовсім недавніх боїв? Григорій старанно беріг козацьку честь, не впускав нагоди, щоб проявити ризиковану хоробрість, діяв нерозсудливо, переодягненим ходив у тил до австрійців, безкровно брав застави — джигітував козак, та й годі, і при цьому відчував, що та жалість до людини, котра так гнітила його в перші дні війни, кудись щезла, ніби вивітрилась. Серце за grubіло, зачерствіло, наче солончак у засуху, і як солончак не вбирає воду, так і в серці Григорія більше не вистачало місця для жалю. З холодним презирством він грався

чужим і своїм життям; тому й уславився як хоробрий воїн — чотири Георгіївські хрести і чотири медалі заслужив. Коли відбувався парад, то його ставили біля полкового прапора, у багатьох війнах овіяного порохом димом; але розумів, що більше, як колись, йому не сміятися; бачив, як з часом в нього запали очі і гостро випнулися вилиці; відчував, що йому, цілуючи дитину, не вистачало сміливості відверто глянути їй в ясні очі; так що Григорій добре знав, яку ціну він сплатив за повний бант хрестів і свій чин.

На горбі він лежав, підгорнувши під бік полу шинелі і зіпершись на лікоть лівої руки. Пам'ять слухняно поверталась у пережите, в скупі воєнні спогади впліталися, мов тонкі блакитні стрічки, які-небудь події далекої дитячої пори. Він із хвилину переживав і сумував, та знову накочувалися зовсім недавні спогади. В австрійських окопах хтось майстерно грав на мандоліні. Вітер підхоплював високі звуки, і вони швидко розліталися, долаючи Стохід, легко розповсюджувалися над землею, не один раз политою людською кров'ю. На небосхилі яскраво полум'яніли зорі, темрява густішала, над болотом клубився нічний туман. Григорій викурив підряд дві цигарки, недбало зняв з плеча ремінь гвинтівки і, зіпершись на пальці лівої руки, став із привітною землею і побрів в окопи.

У землянці до цього часу гуляли в карти. Григорій ліг на нари, спробував іще поринути в спогади, поблукати зарослими давниною стежками, але його здолав сон; він спав у тій незручній позі, яку вибрав спочатку, і побачив уві сні безкрайній, спалений суховієм степ, рожево-фіалкові зарості безсмертника, поміж чубатого бузкового чебрецю сліди некованих кінських копит... Степ виглядав пустельним, жахливо безмовним. Під ногами Григорія лежав твердий піщаний ґрунт, але своїх кроків він не чув, і від цього ставало лячно.

Коли він прокинувся і підвів голову, то відчув, що від важкого сну на щоках утворились криві вм'ятини. Григорій довго жував губами, ніби кінь, що хвилину тому вдихнув і тут же згубив чарівні пахощі невідомої йому трави. Після цього більше не прокидався і сновидінь не бачив.

Уранці Григорій прокинувся і відразу ж відчув на серці пекучу тугу.

— Ти чого нині такий прісний? Станиця приснилася? — поцікавився в нього Чубатий.

— Угадав, справді степ приснився. Так занутило під серцем... Додому потягнуло. До біса набридла царська службонька...

Чубатий поблажливо всміхався. Він постійно жив із Григорієм в одній землянці, їх відносини нагадували поведінку двох сильних звірів, коли один рахується з іншим; після першої сутички в 1914 році більше непорозумінь у них не траплялося, але спілкування з Чубатим значною мірою впливало на поведінку й психіку Григорія. Світогляд Чубатого сильно перемінився на війні. Він поступово, але рішуче ставав противником війни, міг довго говорити про зрадників-генералів та німців, що порядкували в царському палаці. Якимось він висловився: «Добра не жди, коли сама цариця — німецької крові. Настане день, і вона нас може зрадити й без спасибі»... Григорій при нагоді поділився тими знаннями, яких наслухався від Гаранжі, але Чубатий до почутого поставився скептично.

— Пісня, може, й гарна, та голос нікудишний, — з насмішкою відгукнувся він, лясаючи по своїй сизуватій лисині. — Михайло Кошовий про це кудкудаче, як півень на тиніві, від цих революцій ніякого пуття, одне баловство. Ти зрозумій — нам, козакам, давай свою владу, а не чиюсь. Нам потрібен цар із твердою рукою, наприклад, такий, як Микола Миколайович*; а з мужиками нам не по дорозі — гусак свині не товариш. Мужики землю норовлять відкусити, робітники — ті за збільшення своєї платні борються, а нам що перепале? Землі у нас — ого! А крім цього чого ще треба? Цар у нас нікчемний, — нема чого гріха таїти, татусь їхній був твердіший, а цей достукається, що, як і в п'ятому році, загуде революція — і все піде шкереберть. Нам це нічого не допоможе, якщо, не дай Боже, проженуть царя, тоді й до нас доберуться. Насамперед, стара злоба проснеться, землі наші почнуть мужикам нарізати. Вуха треба тримати напоготові!

— Ти завжди одним боком дундуєш, — нахмурився Григорій.

— Пусте гуториш. Ти молодий, ще необ'їжджений. Ще трохи почекай, ще дужче шию тобі намілять, тоді й визнаєш, на чиєму боці правда.

Частіше всього розмова на цьому й закінчувалася. Григорій замовкав, а Чубатий переводив мову на щось інше.

У той день із Григорієм сталася неприємна історія. Опівдні по той бік пагорба як завжди зупинилася польова кухня. До неї ходами сполучення наввипередки потягнулися козаки. Для третього взводу за їжею пішов Михайло Кошовий. На довгій палиці він приніс у землянку кілька паруючих казанків і, ледве переступивши поріг, гнівно закричав:

— Братці! Хіба ж так можна?! Хіба ж ми собаки, чи що?

* Микола Миколайович (1856–1929 рр.) — великий князь, верховний головнокомандуючий російської армії зпочатку війни.

— Що трапилось? — спитав Чубатий.

— Дохлятиною нас годують! — продовжив обурюватися Кошовий. Він відкинув назад золотистий чуб, що був схожий на заплетене гроно дикого хмелю, поставив на нари казанки, покосившись на Чубатого, запропонував:

— Понюхай, чим ці щі пахнуть.

Чубатий нахилився над своїм котелком, повів ніздрями, від запаху скривився, а Кошовий, повторюючи за ним, також поворушив ніздрями і зморщив потьмяніле обличчя.

— Смердюче м'ясо, — згодився Чубатий. Він із огидою відсунув казанок і поглянув на Григорія.

Той рвучко піднявся з нар, зморщив над їжею й без того горбатий ніс і, відхилившись назад, повільно ногою скинув на землю найближчий до себе казанок.

— І для чого це? — невпевнено дорікнув Чубатий.

— А ти не бачиш — чому? Глянь, чи ти сліпий? Це що? — Григорій вказав пальцем на каламутну рідину, що розтікалась під ногами.

— О-в-в-а!.. Черв'яки!.. Мамцю рідна... А я й не побачив!.. Оце обід. Це не щі, а локшина... Замість тельбухів — хробаки.

На блідо-червоному шматкові м'яса, що валялось на землі, непорушно лежали розплатані, виварені, білі, пухло-колінчасті черв'яки.

— Один, другий, третій, четвертий... — чомусь пошепки рахував Кошовий.

Хвилину всі мовчали. Григорій плював крізь зуби. Кошовий, вийнявши шаблю, сказав:

— Зараз ми ці щі заарештуємо — і до сотенного.

— О-о! Це — діло! — схвалив Чубатий.

Він поспішно зняв багнет, запропонував:

— Ми поженемо щі, а ти, Григорію, йтимеш слідом. Відрапортуєш сотенному.

Чубатий з Михайлом Кошовим на багнеті понесли повний казанок зі шами, шаблі вийняли з піхов. Григорій замикав процесію, а навздогін, покинувши землянки, козаки суцільною сіро-зеленою хвилею посунули ходами сполучення.

— Що там таке?

— Тривога?

— Може, щось про мир?

— Який там... миру тобі закортіло, а сухаря — не хочеш?

— Щі червиві заарештували!

Перед офіцерською землянкою Чубатий з Кошовим зупинилися, Григорій, пригинаючись, лівою рукою притримуючи шапку, ступив у «лисячу нору».

— Не навалюйся! — Чубатий сердито відчитав напіравшого на нього козака.

Із землянки вийшов, застібаючи шинель, командир сотні, він одночасно здивовано і де-

що стривожено оглядався на Григорія, який виходив за ним слідом.

— Що за діло, братці? — командир обвів очима обличчя козаків.

Наперед нього вийшов Григорій, в цілковитій тиші доловів:

— Доставили заарештованого.

— Якого ще заарештованого?

— А ось... — Григорій кивнув на котелок, що стояв у Чубатого під ногами. — Ось його й взяли під варту... Ви тільки понюхайте, чим годують ваших козаків.

Брова Григорія піднялася вгору, перетворившись у нерівний трикутник, помітно затремтіла і тут же набрала звичайного вигляду. Сотенний, не відриваючись, стежив за зміною в обличчі Григорія, сам насупився і перевів погляд на котелок.

— Падлом почали годувати! — вигукнув, червоніючи, Михайло Кошовий.

— Каптера треба змінити!

— Гадюка! Мать його...

— Зажерся, диявол!

— Він сам, либонь, щі із волячих нирок наминає...

— А нам — із червою! — підхопили ті, хто стояв ближче.

Сотенний виждав, поки козаки вгамуються, вимогливо сказав:

— Ти-хо-о! Мовчати! Тепер усім мовчати!

Каптенармуса сьогодні ж зміню. Призначу комісію, щоб перевірила його діяльність. Якщо виявиться, що м'ясо недобре...

— Судити його! — кричали ззаду.

Голос сотенного заглушила нова хвиля невдоволення.

Каптенармуса довелося міняти вже на марші. Через кілька годин після того, як ображені козаки заарештували й пригнали до сотенного казанок зі шами, в штабі 12-го полку одержали наказ залишити позицію і вказаним у додатку до цього маршрутом, похідним порядком рухатися в Румунію. Козаків уночі змінили сибірські стрільці. Вранці полк у містечку Ринвичі сів на коней і форсованим маршем відправився в напрямку румунської території.

Румуни зазнавали поразки за поразкою, тому їм на підмогу йшли великі військові з'єднання. Це свідчило й про те, що вже в перший день походу квартир'єри, що прибули надвечір у село на маршруті, де передбачалася ночівля, повернулися ні з чим. Виявлялося, що вказане село до неможливого набите піхотою та артилерією, що також марширували до румунського кордону. Щоб переночувати, полк у той день змушений пройти зайві вісім верст.

Похід тривав усього сімнадцять днів. Без кормів коні худли. В прифронтовій зруйнованій смузї ніякої паші не було; населення або повті-

кало вглиб Росії, або ж ховалося в лісах; незачинені хатинки хмуру зустрічали голими стінами, козаки рідко зустрічали на безлюдних вулицях якогось переляканого жителя, та й той при зустрічі з озброєними людьми поспішав зникнути з очей. Козаки, втомлені довготривалим походом, холоднечею, злились і за себе, і за коней, і за все, що їм випало терпіти; доходило до того, що розкривали солом'яні стріхи на будівлях; у тих селах, де не був учинений розгром, безсоромно забирали останні корми, і скільки б командири не погрожували, вони були неспроможні припинити свавілля і крадіжки.

Уже недалеко від румунської території, в одному заможному селі Чубатий вхитрився забрати з однієї комори мірку ячменю. Його на гарячому спіймав сам господар, але Чубатий застосував до старого бесараба кулаки, а коня ячменем нагодував. Взводний офіцер наткнувся на нього на конов'язі. Чубатий нависив коневі торбу, тремтячими руками погладжував тому запалі кістляві боки, немов людині заглядав коневі в вічі.

— Урюпін! Верни ячмінь! Сучий син, тебе ж, мерзотника, розстріляють за це!..

Чубатий кинув на офіцера зачумлений гіркий погляд і, кинувши собі під ноги шапку, вперше за час свого перебування в полку скипів і несамовито закричав:

— Ну й судить! Розстрілюйте! Вбийте мене прямо тут, а ячмінь не віддам!.. Що, мій кінь має з голоду здихати? Га? Не віддам ячмінь, жодної зернини не верну!

Він хапався то за голову, то за шапку, то за гриву коня, що продовжував зголодніло жувати...

Офіцер стояв, мовчки дивився, як на коневі стирчать випнуті гострі ребра, і, похитавши головою, зауважив:

— Що ж ти робиш — кінь ще не схолов, а ти йому даєш зерно?

Голос його прозвучав відверто збентежено.

— Та ні, він уже прохолов, — став покірно виправдовуватися Чубатий, він в цей час зайнявся тим, що збирав на долоню і висипав коневі назад в торбу кілька зерен, що випали на землю.

* * *

На початку листопада полк уже прибув на позиції. В Трансільванських горах дув вітер, у міжгір'ях клубочився холодний туман, пахли приморозком соснові ліси, а в горах випав пер-

ший пухнастий сніжок, і люди все частіше натикались на звірячі сліди: вовків, лосів, диких кіз, сполохані війною, звірі покидали свої дикі урочища і теж кочували вглиб країни.

7 листопада 12-й полк штурмував висоту «320». Напередодні окопи на ній займали австрійці, а в день штурму вранці їх замінили саксонцями, шойно перекинутими з французького фронту. Козаки пішим порядком просувалися кам'янистими схилами, злегка припорошеними снігом. З-під ніг осипалися мерзлі дрібні камінці, підіймаючи сніжну кураву. Григорій ішов поруч із Чубатим, він сором'язливо посміхався і, ніби виправдовуючись, що йому було мало властиво, зізнався:

— Я чогось сьогодні торопію... Наче вперше в наступі.

— Невже?.. — здивувався Чубатий. Він ніс на ремні свою відполіровану до блиску гвинтівку, обсмоктував із вусів льодові бурульки.

Козаки наступали цепом, але рівномірно просуватися вгору було важко, а стрільянину не відкривали. Затихлі ворожі окопи посилювали передчуття небезпеки. З німецького боку з-під валуна виглянув лейтенант-саксонець із червоним обвітреним обличчям і облупленим носом, відхилившись усім корпусом назад, він задиркувато кричав, звертаючись до солдатів:

— Kameraden! Wir haben die Blaumäntel oft genug gedroschen! Da wollen wir auch diesen einpfeifern, was est heißt mit uns'n Hühnchen zu rupfen! Ausharren! Schiesst noch nicht.*

Козацькі сотні почали штурм. Крихка кам'яниста порода сипалася з-під ніг. Підіткнувши краї вигорілого башлика, Григорій нервово всміхнувся. Його запалі, засіяні чорною стернею щоки (давно не голив бороди) і похнюплений ніс посиніли і водночас пожовтіли, з-під намерзлих брів, мов зернинки антрациту, тьмяно зблискували очі. Завжди спокійний, він нині не мав спокою. Сьогодні, як ніколи, в ньому поселився страх і за себе, і за інших людей. Хотілося просто впасти на цю землю і заплакати, щоб їй по-дитячому, ніби матері, сповідати свою скаргу. Борючись з проклятим почуттям, що раптом знову його охопило, стримуючи нахлинувші сльози, він відкрився Чубатому, розсіяно поглядаючи на сивий, притрушений сніжком бруствер окопів.

— Не стріляють. Підпускають ближче. А мені боязко, але зовсім не соромно... Може, взяти і повернути назад?..

— Чого ти бубониш теперички? — з гнівом допитувався Чубатий. — Тут, голубе, як у картярській грі: сумніваєшся в собі — можеш не

* Друзі! Ми не раз били синьошинельників! Давайте покажемо ж і цим, як мати з нами справу. Більше витримки! Поки що не стріляйте. (нім.).

зносити голови. Ти, Григорію, і так, як жовтяк. Ти або захворів, або... тебе нині вб'ють. Плянь! Ти таке бачив?

Над окопами на весь зріст піднявся німець у короткій шинелі і гостроверхій касці і тут же шезнув.

Ліворуч від Григорія гарний, з білявими очима козак Єланської станиці то на ходу надівав на праву руки рукавичку, то знімав її. І він повторював цю дію раз за разом, рухався нервово, важко згинаючи в колінах ноги і вимушено покашлював. «Наче один серед ночі йде, насильно кашляє, ніби підбальорює себе», — вирішив про себе Григорій. За еланським козаком трохи виднілась ластата шока урядника Максаєва, а після нього, виставивши вперед гвинтівку із звернутим на бік багнетом, рухався Омелян Грошев. Григорій згадав, як кілька днів тому під час походу в одного румуна Омелян украв лантух кукурудзи, і тоді він цим багнетом зламав на комірчині замок. Поближче до Максаєва тулився Кошовий Михайло. Він жадібно курив, часто сякався, витираючи пальці верхнім боком лівої поли шинелі.

— Пити хочеться, — признався Максаєв.

— Мені, Омеляне, чоботи муляють. Не могу в них ходити, — скаржився Михайло Кошовий. Грошев сердито його перебив:

— До чого тут чоботи! Держись, бо зараз німець кулеметом гарцюватиме.

Після першого ж залпу, зойкнувши, Григорій впав. Він насамперед вирішив перев'язати руку, вже взявся за підсумок, де лежав бинт, та гаряча кров вже побігла з ліктя в рукав, і він швидко знесилився. Григорій ліг навзак, сховав за каменем обважнілу голову і поспішно лизнув пересохлим язиком сніг. Тремтячими губами він кілька разів хапав сухий дрібний сніг; скутий давно позабутих страхом Григорій прислухався, як кулі ляскають сухо і гостро, а одночасні постріли зливаються у всеохоплюючий гул. Підвівши голову він побачив, що козаки його сотні бігом спускаються з гори, при цьому ковзаються, падають, не цілячись стріляють назад і вгору. Невідомий страх підняв його на ноги і підштовхнув рятуватися разом з усіма, бігти до того місця, де піднімались гострі верхівки соснового лісу, звідки полк й розпочинав свій наступ. Григорій обігнав Грошева Омеляна, який допомагав йти пораненому взводному офіцерові. Вони вдвох майже бігом спускалися крутим схилом; у сотника, ніби в п'яного, підкошувалися ноги, інколи він прихилився до Грошевого плеча і випльовував чорні згустки крові. Сотні лавою відкочувалися до лісу. На схилах залишилися одні сірі плями — вбиті; поранені, що їх відступаючі не встигли забрати з собою, поверталися самотужки. Їм навздогін шпарко строчили кулемети.

«У-у-ка-ка-ка-ка!..» — рвався на клапті суцільний рев пострілів. Тримаючись за руку Михайла Кошового, Григорій добрався до лісу. На пологій галявині рикошетом били кулі. З німецького лівого флангу частив кулемет. Враження було таке, ніби хтось дужою рукою пустив по першому крихкому льоду камінь і він скакав собі та й скакав.

«У-у-у-у-ка-ка-ка-ка-ка!..».

— Ну й всипали нам! — ніби радіючи, вигукнув Чубатий. Притулившись спиною до руді, без кори сосни, він знехотя пострілював в бік німців, які перебігали зверху між окопами.

— Дурнів учити треба! Вчити! — звільняючи від Григорія свою руку, кричав захеканий Кошовий.

— Сука народ! Гірше того! Поки кров'ю не зійде, доти не втямить, за що він позбудеться своєї голови!

— Ти це до чого? — примружив очі Чубатий.

— Розумний сам зрозуміє, а дурень... Дурневі що? Йому й силою не втовчеш.

— Ти про присягу пам'ятаєш? Ти присягався, чи ні? — гарячкував Чубатий.

Кошовий на це нічого не відповів: упавши на землю навколішки, він тремтячими руками згрібав сніг і став його жадібно ковтати, поки не закашлявся.

V

Збоку хутора Татарського в небі, зморщеному горбатими сивими хмарами, по колу ходило осіннє сонце; там, угорі, тихий вітерець злегка гнав ті хмарки на захід, а над хутором, над темно-зеленою рівниною Дону, над голим лісом він дув щосили, аж до землі гнув високі верби і тополі, на Дон гнав хвилі, а вулицями — оберемки рудого листя. На Христоніному току позадиралася погано складена скирта пшеничної соломи, беручий вітер зсунув на ній шапку, звалив тонку жердину і враз, підхопивши золотий оберемок соломи, мов навильником, поніс його базом, захурделив вулицею і, щедро застеливши порожню дорогу, зверху кинув Степанові Астахову на курінь великий віхоть. Христоніна жінка без хустки вискочила на двір, утримуючи коліньми спідницю, стояла і дивилася, як вітер хазяїнує на току, і знову зникла в сінях.

Війна тривала вже третій рік і це помітно впливало на вигляд хутірських осель. Там, де не залишилося жодного козака, подвір'я стояли з розкритими повітками, перекошеними тинами, повільне руйнування залишало на них свої непривабливі наслідки. Жінка Христоні господарювала з дев'ятирічним синочком; Онукієва баба зовсім ні про що не дбала, а, як справжня

жалмерка, гляділа тільки себе: рум'янилася, наводила красу і, оскільки бракувало дорослих козаків, приймала хлопчаків років по чотирнадцять і старших, про що красномовно свідчили густо вимашені дьогтем дошані ворота, на яких і досі зберігалися зрадницькі бурі сліди. Курінь Степана Астахова пустував, перед уходом господар забив вікна дошками, дах подекуди провалився, заріс лопухами, на дверях іржавів замок, а в розчинені ворота база, де з'явилися непролазні бур'яни та лобода, заходила, коли їй здумається, прибудна худоба, шукаючи собі захсток від спеки чи негоди. В Томіліна Івана хата похилилася на вулицю, її підтримувала вкопана в землю рогатина — видно, так доля віддячувала хвацькому артилеристові за ті німецькі й російські будівлі, що він прицільно руйнував за роки війни.

І так на всіх вулицях і провулках хутора. На нижньому кутку тільки одне подвір'я Пантелія Прокопійовича мало хазяйський вигляд: усе збережене, доглянуте, та й там були огріхи. На коморі від старості похилились бляшані півні, скособочилася комора, хоч прискіпливе око могло помітити й іншу неохайність. У старого не до всього доходили руки; посіви зменшувалися, а про інше й говорити годі; одне сімейство мелеховське не зменшувалося; на місце Петра й Григорія, які вешталися на фронтах, торік на початку осені Наталія народила двоє близнят. І так уже догодила старим — хлопчика й дівчинку народила. Наталія вагітність переносила важко, іноді цілі дні не могла ходити, так нестерпно боліли ноги, а коли йшла, то одну ногу підтягувала за другою, аж кривилася, але біль терпіла, на смаглявому, змарнілому і щасливому обличчі нічого не було видно. В ті хвилини, коли ноги особливо корчило, скроні її бісером вкривав піт; тільки тоді Ільківна здогадувалася, що невістка почувается зле; хитаючи головою, вона примовляла:

— Та ляж ти, о-ка-ян-на! Що ти себе мордуєш?

У погожий вересневий день, здогадуючись, що прийшла пора родити, Наталія зібралася на вулицю.

— Ти куди це? — спитала свекруха.

— На займище. Навідаюсь до корів.

Ніде не затримуючись, не оглядаючись, Наталія вийшла за хутір, зі стогоном, придержуючи руками живіт, зайшла в густі зарослі дикого терену і там лягла. Вже смеркалось, коли вона задвірками вернулася додому. А в полотняному фартусі принесла двійню.

— Горлечко моя! Проклята! Що ж ти? Де ж це ти була? — заголосила Ільківна.

— Я від сорому втекла... При татові не посміла... Я чиста, мамо, і їх викупала... Візьміть... — виправдувалася зблідла Наталія.

Дуня кинулася за бабою-повитухою. Одарка метушилася, застилаючи решето, а Ільківна, зі сміхом і сльозами, на неї накричала:

— Одарко! Кинь ти решето! Хіба ж вони котенята, щоб їх в решето! Господи, їх же двоє! Ой, Господи, один — хлопчик!.. Наталонько!.. Та постеліть же їй!..

Пантелій Прокопійович, почувши на подвір'ї, що невістка розродилася, та ще й близнятами, спочатку на це розвів руками, а потім уже зрадив, посмикав свою бороду, заплакав, а на додаток — висварив стару повитуху:

— Брешеш, провідниця, — махав він у старої перед носом пальцем з довгим пальцем. — Брешеш. Ще не переведеться Мелеховська порода! Козака з дівкою подарувала невістка. От невістка так невістка! Господи, Боже ж мій! Та за таку милість, чим я їй, сердешній, віддячу?

А ще той рік видався врожайним: корова отелилася — знову двійня, до Михайлового дня так само окотилися вівці і кози — скрізь двоє... Пантелій Прокопійович, дивуючись такому збігові обставин, розмірковував про себе:

«Щасливий ниньки рік, всюди прибуло. Кругом по двоє. Приплід у нас... ого-го-го!»

Наталія до року годувала дітей своїм молоком. У вересні їх відлучила, але не вичухалася аж до пізньої осені; на її змарнілому, схудлому обличчі тільки блищали зуби та тепло світилися великі очі. Не жаліючи себе, весь час, вільний від роботи в господі, віддавала дітям: мила, прала, плела, щось зашивала і часто, примостившись боком на ліжку, звисивши ноги, брала близнят з коліски на руки і, повівши плечем, виймала з просторої сорочки налисті біло-жовті, як дині, груди і годувала обох одночасно.

— Вони тебе й так висмоктали всю, дуже часто годуєш, — Ільківна мацала долонями вчків за гладенькі, ще в зморшках ноженята.

— Годуй. Не шкодує молоко. Тобі його не на кисляк збирати, — ревниво наставляв Пантелій Прокопійович.

Життя текло — як повинь на Дону. Чередою тягнулися скучні дні, нічим не виразні, в буденних клопотах, у роботі, якої ніколи не переробиш, у маленьких радощах і великій невтихаючій тривозі за тих, хто воював. Іноді з діючої армії від Петра чи Григорія надходили потріпані, всі в поштових штемпелях конверти. Останній лист від Григорія, видно, побував у чужих руках, бо половина тексту акуратно залита фіолетовим чорнилом, а на полях сірого паперу залишилась незрозуміла, теж чорнильна відмітка. Петро додому писав частіше і в листах погрожував Одарці, вмовляв кинути дурниці, — видно, чутки про легковажну жінчину поведінку доходили й до нього. Григорій не тільки слав листи, а ще й переказував додому гроші — утримання

і «хрестові»*, обіцяв прийти у відпустку, та щось не йшов. У братів доля на фронті складалася по-різному: війна Григорія гнула, рум'янець з обличчя геть зійшов, воно пожовтіло, він мало сподівався діждатися кінця війни; а Петро швидко і невпинно йшов угору — восени 1916 року одержав вахмістра, завдяки прихильності командира сотні вже носив два хрести і в листах натякав, що клопоче, щоб його послали підучитися в офіцерську школу. З Оникієм, який побував удома в відпустці, прислав сім'ї німецьку каску, шинель і свою фотографічну картку. Зі шматка сірого картону він дивився дуже собою задоволеним, обличчя постарішало, закручені білясті вуса стирчали, зате під кирпатим носом знайомо випинались тверді губи. Життя саме Петрові всміхалося, війна також радувала, бо завдяки їй відкривались нечувані перспективи: чи ж міг він, звичайний козак, що змалечку тільки й знав, що крутив волам хвости, навіть думати про офіцерство та інші солодощі в житті? А ось маєш, спалахнула війна, і в її зазраві несподівано відкрилося зваблене майбутнє... Одне тільки заважало Петрові повністю вважати себе щасливим — це ті погані розмови, що ходили в хуторі про його жінку. Восени цього року в відпустці побував Степан Астахов і, повернувшись у полк, перед усією сотнею вихвалявся, як він гарно погуляв з Петровою жалмеркою. Коли товариші передавали про це Петрові, той темнів на очах, але не йняв віри, посміхався і казав:

— Бреше Степан! Це він за Гришу хоче зі мною поквитатися.

Та одного разу Степан, виходячи з землянки, випадково чи навмисне, впустив на землю вишиту хусточку; Петро, який йшов слідом, підняв мережану, гарно розшиту хустку і впізнав, що це — жінчине рукоділля. Знову зі Степаном зав'язалася калмицьким вузлом злоба. Петро тільки й чекав нагоди, так що смерть чатувала на Степана, довелось би йому лежати на березі Двіни з Петровою подякою на черепі. Та скоро Степан добровільно пішов знімати німецьку заставу і більше не повернувся. Козаки, які ходили разом із ним, розповідали, що коли вони різали колючий дріт, їх засік німецький вартовий і кинув гранату; козаки змогли добігти до вартового, Степан кулаком збив його з ніг, та після пострілу другого німця Степан упав. Того другого вартового козаки закололи, а першого, котрого Степан свинцем кулака полишив пам'яті, поволокли із собою; Степана підняли, щоб теж забрати, та козак виявився важким, нести його не вистачило сил. Поранений Степан благав: «Братці! Не дайте

загинути! Товариші! Що ж ви мене кидаєте?...» — та тут якраз ударив німецький кулемет, і козаки поспішили відповзти від того місця. «Станичники! Братці!» — гукав їм услід Степан, та де вже там, — своя, а не чужа сорочка ближча до тіла. Коли Петро почув цю історію, то відчув полегшення, наче йому болячку змастили ховраховим лоем, про себе вирішив: «Ось нехай піду в відпустку — вмийтеся Одарка кров'ю. Я не Степан, так не подарую...» — навіть мав намір убити її, та зразу ж від такого відмовився: «Уб'єш гадюку, а через неї все життя запропаситиш. У в'язниці згниєш, всі труди пропадуть, всього позбудешся...». Тому вирішив побити, але так, щоб на все життя відбити в баби бажання хвостом крутити: «Око їй, гадюці, виб'ю, — тоді ніякий дідько на неї не гляне». Так складав плани Петро, відсиджуючись в окопах, недалеко від глинистого берега Двіни. Осінь змінювала дерева і трави, на них сідали приморозки, земля холонула, осінні ночі ставали темнішими і довшими. В окопах відбували наряди, стріляли в бік противника, лялися з вахмістрами за теплий одяг, недоїдали, та ніхто не забував про свою Донщину, що лежала так далеко від непривної польської землі.

А Одарка Мелехова в ту осінь надолужувала все, чим обідніла без чоловіка. В перший день Покрови Пантелій Прокопійович прокинувся, як і завжди, раніше всіх, вийшов на двір і захопився за голову: якісь збитошні руки зняли їхні ворота і віднесли їх аж на середину вулиці, де й поклали на дорозі. Це була ганьба. Старий негайно вернув ворота на місце, а коли поснідали, покликав Одарку в літню кухню. Невідомо, про що він з нею говорив, але Дуня бачила, що через кілька хвилин Одарка з кухні вискочила, хустка збилася на плечі, вся скуйовджена і в сльозах. Проходячи повз Дуню, вона насупилася, на її заплаканому і розгніваному обличчі тремтіли чорні круті брови.

— Зачекай, проклятий!.. Я тобі це пригадаю! — шепотіла вона напухлими губами.

Кофтина на спині в неї була розірвана, а на білому тілі з'явився свіжий синяк. Майнувши подолом, Одарка збігла на ганок і зникла в сінях, а після цього з літньої кухні прокульгав злий як чорт Пантелій Прокопійович. Він, не дивлячись, складав учетверо нові ремінні віжки. Дуня чула, як батько вдогін хрипкуватим голосом сварився:

— ...Тобі, сучці, ще не так треба б усипати!.. Повія!..

Порядок у курені був відновлений. Наступні кілька днів Одарка ходила нишком — як тиха вода, ввечері спати лягала раніше всіх, на спів-

* Георгіївські кавалери одержували грошову винагороду залежно від ступеня.

чутливі Наталчині погляди відповідали лишень холодною посмішкою, знизувала плечем і піднімала брову: «Мовляв, нічого, ще побачимо», а на четвертий день і відбулося те, що залишилось відомим тільки Одарці та Пантелію Прокопійовичу. Опісля Одарка ходила, переможно всміхаючись, зате старий ходив увесь тиждень сам не свій, зняковілий, наче шкідливий кіт; старій про халепу жодним словом не обмовився і згодом навіть на сповіді втаїв від о. Віссаріона і сам випадок, і, само собою, свої гріховні мислі.

А відбулося ось що: повіривши, що Одарка остаточно виправилась, Пантелій Прокопійович невдовзі після Покрови наставляв Льківну:

— Ти Дар'ю не жалій. Хай більше буде роботою зайнята. Тоді за ділом ніколи буде про блуд думати, а то вона — гладка кобила... В неї одні ігриша та вулиця на думці.

А сам він із цією метою звелів Одарці вичистити тік, прибрати на задньому базу купу старих дров, удвох із нею взявся вичистити клуню. Коли вже вечоріло, надумався перенести віялку з-під повітки в клуню, для цього й покликав невістку:

— Одарко!

— Чого, тату? — обізвалася та з клуні.

— Йди-но, віялку перенесемо.

Перев'язуючи хустку, обтрушуючись від полови, що насипалася за комір кофти, Одарка залишила клуню і через тік відправилась до повітки. Пантелій Прокопійович, одягнений у ватяний буденний сюртук і старі шаровари, кульгав попереду. На подвір'ї нікого більше не було. Дуня з матір'ю прядли вовну, перечесану ще восени. Наталія розчиняла на завтра тісто. За хутором опускалась червона зоря, дзвонили до вечірні. На чистому небі, в zenіті непорушно висіла малинова хмарка, за Доном, на голому гіллі сивуватих тополь, мов горіле клоччя, сиділи граки. В пустинній вечірній тиші відлунював найменший звук. На базу пахло теплим гноем та сіном. Пантелій Прокопійович з Одаркою із хеканням переніс у клуню стару рудо-червону, давно заіржавілу віялку, поставив її в куток, підвів розсипану на лантухові полови і зібрався вже йти.

— Тату! — тихо, майже пошепки покликала його Одарка.

Він обійшов віялку і, нічого не підозрюючи, спитав:

— Що тут?

Одарка в розстібнутій кофті, закинувши руки за голову, поправляла волосся і дивилась на нього. На неї крізь щілину в стіні ліг промінчик кров'яного вечірнього сонця.

— Ось, тату, що... Підійди-но, поглянь, — говорила вона, перегинаючись на бік і злодійкувато, із-за свекрового плеча, слідкувала за розчиненими дверима. І коли старий підійшов

зовсім близько, Одарка рвучко скинула руки, обхопивла чоловічу шию сплетеними пальцями і поточилась назад, заховаючи його за собою:

— Ось тут, тату... Тут... м'яко...

— Ти чого? — перелякався Пантелій Прокопійович. Крутнувши головою, він спробував було звільнитись із Одарчиного полону, але вона щосили нахилила до себе його голову, гарячим ротом дихала в бороду, щось зі сміхом нашіптувала.

— Пустити, стерво! — рвонувся старий і тут же вперся в тугий живіт невістки.

Вона ще сильніше горнулась до старого, потім упала на спину і потягнула його на себе.

— Чортиха! Здуріла!.. Матір твою!.. Пустити!

— Не хочеш? — задихаючись, випалила Одарка, і, рознявши руки, штовхнула ними свекра в груди. — Не хочеш?.. Чи, може, не можеш? Так ти мене не суди!.. Так-то.

Схопившись на ноги, вона негайно обсмикнула спідницю, змела зі спини вівсюки і, дивлячись ошалілому Пантелію Прокопійовичу в вічі, закричала:

— Ти за що мене недавно побив? Я що, хіба стара? Ти молодим був не такий? Чоловіка — його теперечки рік немає!.. А мені що ж, із псом, чи що? Дулю тобі, кульгавий! Ось на, викуси! — Одарка показала сороміцький жест і, повівши бровами, пішла до виходу. В дверях вона ще раз старанно себе оглянула, вибилала з кофти і хустки залишки порошу, і, не дивлячись на свекра, сказала:

— Мені без цього не можна... Мені без козака ніяк, а не хочеш — я собі знайду, а ти тоді помовч!

Вона, погойдуючи станом, швидко пішла з току і за вортами зникла, навіть не оглянувшись, а Пантелій Прокопійович ще довго так і стояв, зіпершись на вигорілий бік віялки, жував свою бороду; він нічого не розумів, здивовано водив очима по клуні, оглядав носки своїх латаних чириків: «Невже на її боці правда? Може, треба було мені з нею згрішити?» — думав він тієї мить, зовсім приголомшений небувалою подією.

VI

У листопаді посилюлися морози. Сніжок ліг ранній. Навпроти верхнього краю хутора Татарського, там, де річка вигинає крутле коліно, Дон став. Поодинокі пішоходи переходили на той бік, ступаючи на ще не міцний синюватий лід, а нижче пухлястим голим льодком взялося лише попід берегом, середина ж случилась, там стикалися і розходилися сиві гребені зеленкуватих хвиль. На ямі, що проти Чорного яру, на одинадцятисаженевій глибині давно вже

заснули соми, що звикли зимувати, збиваючись у купу, тут же — вкриті слиззю сазани, тільки одна дрібна риба продовжувала гуляти в Дону та на пересипах шарахався судак, ганяючись за калинкою. На хрящі лягла чечуга. Рибалки очікували, коли прийдуть дужчі морози, щоб по справжній кризі походити з цапками, надибати на цінну рибу.

У листопаді Мелеховим прийшов лист від Григорія. Написав, що в Кувінську, в Румунії, сповіщав, що в першому бою отримав поранення, куля потрошила кістку лівої руки, тому його відправляють на лікування в свою округу, в станицю Каменську. Не встигли вчитатися в цей лист, як до мелеховського куреня поспіла нова вість. Років із півтора тому Пантелій Прокопійович мав скруту з грошима, тому позичив у Мохова Сергія Платоновича сто карбованців сріблом під запродажний лист. У нинішньому році старого викликали в крамницю, і Атьопін-Цяця, пощепивши на ніс золоте пенсне, і поглядаючи поверх нього на мелеховську бороду, запитав:

— Сцо ж ти, Пантелію Прокопійовицю, збираєшся платити, ци як?

Пантелій Прокопійович повів очима по напівпорожніх полицях і давньому, вже витертому прилавку, пом'явся і тільки мовчав.

— Почекай трохи, Вікторе Костянтиновичу, ось справлюсь — і заплачу.

На тому розмова й скінчилась. Викрутитися старому швидко не вдалося — тут і неврожай, і з неробочої худоби продати було нічого. І раптом, як сніг на голову, прибув судовий пристав, викликав боржника — і на два рахунки:

— Вийми та віддай сто карбованців.

У гостьовому будинку, в кімнаті пристава, на столі лежав такий довгий папір, що його читати — не перечитати.

ВИКОНАВЧИЙ ЛИСТ

За наказом ЙОГО ІМПЕРАТОРСЬКОЇ ВЕЛИЧНОСТІ 1916 року, жовтня 21 дня, я, Донецької округи Мировий Суддя 7-ої дільниці, слухав цивільну справу за позовом міщанина Сергія Мохова з урядника Пантелеймона Мелехова 100 карбованців за запродажним листом і, керуючись ст. ст. 81, 105, 129, 133, 145 Ст. Цив. Суд заочно

визначив:

Стягти з відповідача, урядника Пантелеймона Прокопійова Мелехова, на користь позивача, міщанина Сергія Платоновича Мохова, сто карбованців за запродажним листом від 2-го червня 1915 року, а також три карб. судових витрат. Постанова ця неостаточна; оголосити як заочну.

Постанова ця, на підставі 3-го пунк. 156 ст. Статуту Цивільного судочинства, підлягає негайному виконанню як така, що набула законної сили. Донецької окр. Мировий Суддя 7-ої дільниці, за наказом Його Імператорської Величності, наказав: усім установам і особам, яких це може стосуватися, виконати цю постанову точно, а владі місцевій, поліційній і військовій надавати пристава, виконавцеві цієї постанови, належну за законом допомогу, без найменшого зволікання.

Вислухавши пристава, Пантелій Прокопійович попросився дозволу сходити додому і пообіцяв, що сьогодні внесе гроші. Прямо від пристава він напрувився до свата Коршунова. На майдані зустрів безрукого Олексу Шаміля.

— Кульгаєш, Прокопійовичу? — привітався Шаміль.

— Помаленьку.

— Чи далеко Бог несе?

— До свата. Діло є.

— О, а в них радість. Не чув? Синок Мирона Григоровича з фронту прийшов. Митько їхній вернувся, гуторять.

— Справді?

— Чув таку брехню, — уточнив Шаміль, наближаючись до Пантелія Прокопійовича; він доставав кисет і одночасно сіпав щокою і оком. — Закуримо, дядьку! Папірець мій, тютюнець — твій.

Закуривши, Пантелій Прокопійович почав вагатися, йти йому чи ні; врешті-решт вирішив йти, попрощався із безруким і покульгав далі.

— Митько теж із хрестом! Береться твоїх синів догнати. У нас тепер у хуторі тих кавалерів — як горобців у хмизу! — кричав йому велід Шаміль.

Пантелій Прокопійович помаленьку добрався на край хутора, глянувши на вікна Коршуновського куреня, відчинив хвіртку. Зустрів його сват. Його ластате обличчя радісно сяло, він ниньки здавався навіть світлішим і не таким уже й веснянкуватим.

— Чув про нашу радість? — ручкаючись зі сватом, питав Мирон Григорович.

— Дорогою від Олекси Шаміля взнав. Я до тебе, свате, в іншій справі.

— Чекай, які справи! Ходімо до куреня — служивого побачиш. Ми, якщо чесно, на radoшах трохи випили... У моєї баби зберігалася пляшка царської на святий випадок.

— Ти мені не розкажуй, — водячи ніздрями, посміхався Пантелій Прокопійович. — Я це здалеку почув!

Мирон Григорович розчинив двері, пропустив свата вперед. Той, ступнувши через поріг, зразу ж побачив Митька, який сидів за столом на покуті.

— Ось він, наш служивий! — сплакнувши, сказав дід Гришака і припав до Митькового плеча.

— Ну, козаче, із прибуттям!

Пантелій Прокопійович потиснув довгу Митькову долоню, відступив крок назад, щоб краще його роздивитись.

— Що так дивитесь, свате? — посміхаючись, хрипко басив Митько.

— Дивлюся — і дивом дивуюся: виряджали вас на службу з Гришкою — парубчаки були, а тепер, бач... козак, прямо хоч в Отаманський.

Луківна, милуючись Митьком заплаканими очима, не забувала наливати в чарки горілку, тому й наповнила через вінця.

— Ти, сліпото! Таке добро даром ллеш! — насварився на неї Мирон Григорович.

— Із радістю вас, а тебе, Дмитре Мироновичу, із щасливим прибуттям!

Пантелій Прокопійович водив на всі боки синюватими білками і, не дихаючи, тільки тремтячи віями, вищідив черевату чарку. Повільно витираючи долонею губи і вуса, він заглянув чарці на дно і, закинувши голову, струснув у відкритий рот, де було повно чорних зубів, сиротинку-краплю, і лише тоді перевів дух, закусив огірком, щасливо та довго мружився. Після другої чарки, піднесеної йому свахою, старий відразу смішно сп'янів. Митько стежив за ним, посміхаючись. Котячі зелені зіниці в козака то звужувалися, ніби прорізані осокою шліни, то темнішали і розкривалися. За минулі роки він став майже невпізнаним. Цей міцний чорновусий козачина тепер мало нагадував того худенького, стрункого Митька, якого три роки тому виряджали на службу. Він і насправді виріс, роздався в плечах, зсутулився і погладшав, він мав, певне, не менше п'яти пудів, обличчя обвітрене, голос змужнів, і тому виглядав старшим за свої роки. Тільки очі зовсім не змінилися — такі ж бентежні і неспокійні; в них мати і заглядала, усміхалась і плакала, час від часу погладжувала зморщеною, бляклою долонею синове коротко стрижене волосся та його біле вузьке чоло.

— Кавалером прийшов? — сп'яніло всімахаючись, допитувався Пантелій Прокопійович.

— Який козак тепер без хрестів, — спохмурнів Митько. — Одному Крючкову аж три хрести повісили — за те, що при штабі штани протирає.

— Він, сваточку, у нас дуже гордий, — поспішав вставити своє слово дід Гришака. — Він, поганець, весь у мене пішов, у діда. Він кланятись кому попало не стане.

— Хрести, либонь, вішають їм не за це, — спохмурнів було Пантелій Прокопійович, та в цей час Мирон Григорович потяг його до світлиці, всадовив на скриню і спитав:

— Наталія з онуками як? Живі-здорові? Ну, хвала Богові! Ти, свате, сказав, що нібито спра-

ву маєш? Що в тебе за справа? Кажі, бо ще як вип'ємо, то хміль в голову вдарить!

— Грошей позич. Дай, ради Христа! Виручи, бо з цими грошима... чисте лихо.

Пантелій Прокопійович уже помітно сп'янів, тому надміру принижувався. Сват його зупинив:

— Скільки?

— Сто папірців.

— Яких? Папірці — вони різні бувають.

— Сто карбованців.

— Так і кажи.

Мирон Григорович, покопавшись у скрині, вииняв давно не прану хустку, розв'язав її, перебрав хрусткі банкноти і відрахував десять червоних.

— Дякую, сватку.. Відвернув від біди.

— Ну, про що мова. Не чужі, либонь.

Митько пробув удома п'ять днів; ночі проводив в Оникієвої жінки, пожалів гірку бабську долю та її саму, безвідмовну і простеньку молодичку. Вдень ходив гостювати по рідні. Високий, одягнений в одну легеньку захисну тужурку, в зсунутому набакир кашкеті, він топтав вихилясом хуторські вулиці, виказуючи холоду свою зневагу. Одного разу надвечір заглянув і до Мелехових. Із собою вніс в жарко натоплену кухню морозні пахощі і невивітлений ідкий солдатський дух. Трохи посидів, порозповідав про війну, переслухав хуторські новини, підморгнув Дарці зеленими, як очерет, очима і зібрався йти. Коли Митько гримнув дверима, Одарка, яка не спускала зі служивого очей, хитнулася, як полум'я свічки, міцно стулила губи і вже коли почала запинати хустку, Їльківна її й спитала:

— Ти Одарко, куди це?

— До вітру.. Треба.

— Ходімо разом.

Пантелій Прокопійович сидів, опустивши голову, мов би і не прислухався до цієї розмови. Одарка повз нього пройшла до дверей, гасячи під опущеними повіками лисячий блиск, а за нею з крехтінням, перевалуючись, котилася свекруха. Митько біля хвіртки кури в жменю, скрипів чобітьми, покашлював. Почувши, що гримнула клямка, він направився було до ганку:

— Це ти, Митро? Заблудився, чи що на чужому дворі? — східно допитувалася Їльківна. — Ти краще хвіртку за собою на засув зачини, бо ще вітер буде гримати всю ніч... Чуєш, як вітер дме...

— Нічого я не заблудився... Зачиню... — з досадою буркнув Митько, кашлянув і попрямував через вулицю — в Оникієве подвір'я.

Жив собі Митько вільним птахом, ні про що не задумувався: ниньки живий — і добре, а що завтра — там буде видно. Служив він так собі і, не зважаючи на те, що сміливе серце ганяло

його кров, шляхів, щоб вислужитися, не дуже й шукав, — зате Дмитрів службовий формуляр містив такий запис, що добре псувало його характеристику. Коршунова Дмитра аж двічі судили — за згвалтування польки, російської підданки, а також за грабінництво; за три воєнні роки мав безліч стягнень; одного разу військово-польовий суд мало не призначив йому розстріл, та з біди Митько завжди якимось викручувався, і хоч у полку про нього йшла погана слава, козаки його любили: за веселу вдачу, за те, що ніколи не тужив, за соромицькі пісні (в цій справі Митько був неперевершений майстер), за товариськість і простоту, а офіцери — за розбійницьку хвацькість. Митько із усмішкою на вустах легкою, як у вовка, ходою топтав землю, багато чого передалось йому від звірячої породи: качина хода, манера дивитись з-під лоба зеленкуватими зінчастими очима; навіть те, як повертав голову, — Митько ніколи не крутив контуженою шиєю, то ж коли треба було оглянутись, тоді повертався всім тлубом. Увесь зітканий з тугих твердих м'язів, широкої кості він легко і скупю рухався, від нього віяло терпким запахом здоров'я і сили — так у яру пахнуть скиби піднятого лемешами чорнозему. Так що жив Митько без хитрощів і просто, по життю йшов, як у борозні, — повноправним хазяїном. Рішення він приймав не менш примітивні і прямолінійні: якщо голодний, то не біда — можна в когось щось украсти, нехай і в свого товариша (і крав, коли був голодний); стопталися чоботи — нема нічого простішого, як зняти їх із полоненого німця; провинився — треба спокутати провину, і Митько її спокутував: ходив у розвідку, приносив напівзадушених німецьких вартових, сам зголошувався на особливо небезпечні справи. У 1915 році потрапив у полон, його побили й поранили тесаками, а він уночі, поранивши до м'яса нігті на пальцях, зробив у покрівлі комори дірку і, захопивши на спогад обозну зброю, втік. Тому-то Митькові все й прощалося.

На шостий день відпустки Мирон Григорович відвіз сина в Міллерово, посадив його у вагон, потім довго дивився, як торохкотять і віддаляються зелені будки вагонів, не підводячи мокрих очей, пужалном длубався в насипаній коло платформи жухелиці. Луківна, проводжаючи сина, теж поплакала, дід Гришака крєктав, у світлиці голосно сякався в долоню, витирав її засмальцьованою полою чекменя. Згадуючи Митра, Оникієва жалмерка також сплакнула: по-перше, жалко було розлучатися зі щедрим на любовні втіхи козаком. А, по-друге, що тепер їй доведеться мучитися з трипером, яким нагородив її служивий.

Час сплітав дні, як вітер кінську гриву. Перед Різдом раптово прийшла відлига; цілу добу лив

дош, в ярки із наддонської гори потекла бурхлива тала вода; на звільнених від снігу острівця зазеленіла торішня травка і порослі мохом крейдяні відвали; вздовж Дону пінилися окрайки, крига трупно синіла, здувалася. Над оголеним чорноземом парувал невимовно солодкий, хмільний запах. На Гетьманському шляху, в глибоких торішніх вибоїнах булькотіла вода. За хутором свіжими обвалами, рудими ранами зяяли глинисті яри. Південний вітер ніс із Чиру млосні запахи тлінної трави, і опівдні на обрії вже замайоріли, як навесні, блакитні, найніжніші тіні. В хуторі потід тинами, біля купок висипаного попелу, з'являлися рябі калюжі. На токах, там, де стояли скирти, земля також відтаювала, переходим били в носи приторно-солодкі пахощі прілої соломи. Вдень із високих присьб, із солом'яних стріх куренів бурульками і краплями стікала чорна вода; сидячи на тинах, несамовито скрекотіли сороки; стривожений передчасною весняною млістю ревів громадський бугай, що зимував на базу в Мирона Григоровича. Він рогами розкидав тин, потерся об дубову, поточену шашелем соху, помотав шовковистим волон, гріб на подвір'ї копитами рихлий, насичений талою водою сніг.

На другий день Різдва Дон скрес. Із далеким хрускотом і скреготом серединою рушила крига. На берег, мовби сонна чудернацька риба, лізли крижини. За Доном, гнані південним весняним вітром, кудись поривалися, залишаючись на своєму вічному місці, тополі. «Шшшшшшуууу...» — нісся звідти сипливатий, приглушений гул.

А проти ночі почала гудіти, нагадавши про себе, гора, закахикало на майдані гайвороння, мимо мелеховського куреня з віхтем сіна в паші пробігла Христоніна свиня, і Пантелій Прокопійович вирішив: «Прищепило весну, завтра вдарить мороз». Уночі вітер повернувся на східний, легенький морозець кришталеvim льодком затував тріснуті під час відлиги калюжі. На ранок уже дув московський вітер, мороз міцнів. Знову запанувала зима. Тільки посеред Дону, нагадуючи про відлигу, наче велике біле листя, пливли шматки криги та на високому пагорбі морозно курилася гола земля.

Невдовзі після Різдва писар на станичному сході передав Пантелію Прокопійовичу, що у Каменській бачив Григорія і що той просив переказати рідним, буцімто незабаром має навідатися додому.

VII

*М*аленькі смагляві, зверху вкриті рідким блискучим волоссям руки Сергія Платоновича

Мохова помацали життя з усіх боків. Часом й воно з ним заgravало, а часом висіло, як камінь на шиї втопленника. Багато справ Сергій Платонович перебачив на своєму віку, в різних бувальцях перебував. Давненько, ще коли займався зсипкою хліба, довелося йому за мізерію скупити в козаків зерно, а потім чотири тисячі пудів зіпрілої пшениці вивезти за хутір і висипати в Дурний яр. У пам'ятку й 1905 рік, коли осінньої ночі хтось із хуторських розрядив у нього дробовик. Мохов і прибуток мав, але нерідко й прораховувався; під кінець зібрав шістдесят тисяч і поклав їх у Волго-Камський банк, але чутким нюхом учував, що час великого потрясіння неминуче наближається. Сергій Платонович чекав приходу чорних днів — і не помилився. В січні 1917 року вчитель Баланда, якого поступово з'їдав туберкульоз, йому поскаржився:

— Революція на носі, а ти маєш умирати від безглуздої, сентиментальної хвороби. Образливо, Сергію Платоновичу! Образливо, що не доведеться побачити, як розлетяться ваші капітали і вас шугнуть із теплого кубельця.

— Що ж тут образливого?

— А як же? Що не кажіть, а приємно б побачити, як усе піде прахом.

— Е ні, голубе мій, вмирай ти теперечки, а я — завтра! — стримуючи злість говорив Сергій Платонович.

У січні в хутори і станиці ще тільки долітали чутки про столичні події, про Распутіна і царську сім'ю, а в лютому, як стрепета сіткою, накрила Сергія Платоновича звістка про повалення самодержавства. Козаки повідомлення про переворот сприйняли стримано, їх більше тривожило те, що буде далі. В той день коло зачиненої моховської крамниці до самого вечора гуртувалися і діди, і молодші козаки. Хутірський отаман Кирилко Солдатов (наступник убитого Маницькова), великий, рудовусий і трохи косоокий козак, почувався, як пригломщений, до бесіди, що жваво точилася під крамницею, майже не підключався, зрідка обводив козаків косими очима, після чого розгублено висловлювався:

— Ну й заварили справу!.. Ну й ну!.. Як тепер жити?..

Побачивши з вікна, що коло крамниці набралось народу, Сергій Платонович вирішив і собі погомоніти зі стариками. Одягнувши елотку і, спираючись на вишневий ціпок із скромними срібними ініціалами, з'явився на парадному ганку. Від крамниці долітала гомінка бесіда.

— Ну, Платоновичу, ти, як людина розумна, розкажи нам, темним, що тепер і як буде, — попросив Матвій Кашулін, несміло посміхаючись, його посинілий від холоду ніс аж змор-

шився. У відповідь на вітання Сергія Платоновича діди шанобливо поскидали шапки, розступались, звільняючи в гурті місце.

— Без царя тепер залишимося... — невпевнено зауважив Сергій Платонович. На ці слова всі старі разом спохопилися.

— Як же це без царя?

— Батьки наші й діди жили при царях, а тепер цар не потрібен?!

— Голову відніми — ноги без неї не житимуть.

— І яка ж влада настане?

— Та ти не мнись, Платоновичу! Гурор із нами як є, чого ти боїшся?

— Та він, може, й сам не знає, — посміхнувся Авдійович-Брехун, і ямки на його рожевих щоках від цього поглибшали.

Сергій Платонович, потупившись, розглядав свої давно не нові гумові боти, з бодем випльовуючи слова, роз'яснив:

— Буде правити Державна дума. Ре-спуб-ліка в нас буде.

— Дочекалися, матері твоєї ковінька!

— Ми, коли служили за часів покійного Олександра Другого... — почав було Авдійович, та суворий дід Богатирьов строго його обірвав:

— Чули вже! Не про це тут мова.

— Козакам, значить, край приходить?

— А то, так їм і треба!

— Ми тут у страйки граємося, а німець тим часом і до Санкт-Петербургу добереться.

— Коли рівність — значить, нас із мужиками зрівняти хочуть...

— Дочекаємося, що так і до земельки доберуться?..

Сергій Платонович, дивлячись на стривожені обличчя стариків, ніяково посміхався, душу його обгортали сум й розпач. Він звичним рухом роздвоїв гніденьку бороду, сердячись невідомо на кого, почав говорити:

— Бачите, старики, до чого довели Росію? Урівняють вас із мужиками, позбавлять вас привілеїв, та ще й давню кривду пригадають. Важкі настають часи... Все залежить, до яких рук потрапить влада, бо можуть й до загибелі довести державу.

— Будемо живі — то побачимо, — похитав головою Богатирьов і недовірко глянув на Сергія Платоновича з-під кошлатих брів. — Ти, Платоновичу, свою лінію гнеш, а нам, може, й полегшає від цього?..

— І чим це вам полегшає? — уїдливо спитав Сергій Платонович.

— Може нова влада з війною покінчить... Може ж таке бути? Га?

Сергій Платонович махнув рукою і, геть як старий, подибав на свій блакитний чепурний ганок. Він ішов, а думки крутилися навколо грошей, думалось і про млин, і про те, що

занепадає торгівля, та й згадав про Лизавету — вона тепер у Москві, а Володимир має незабаром приїхати з Новочеркаська. Тривога за дітей відгукнулася тупим болем, але зовсім не відволікла від насущних турбот. Так він у роздумах зійшов на ганок, і тільки тоді йому стало зрозуміло, що за один цей день життя відразу стало безбарвним, і навіть він сам внутрішньо ніби вилиняв під впливом цих настирливих думок. У роті зробилося кисло, ніби лизнув щось іржаве, покотилася слина. Оглянувшись на збіговисько під крамницею, він плюнув через різьблені бильця і через терасу відправився в покої. Ганна Іванівна зустріла чоловіка в їдальні, швидко як завжди, байдуже глянула йому в обличчя своїми вицвілими очима і спитала:

— Перед чаєм закусиш?

— Та ні! Яка там їжа? — з відразою відмахнувся Сергій Платонович.

Роздягаючись, він вдруге відчув у роті присмак іржі; в голові теж стояла глуха безрадісна порожнеча.

— Від Лізи лист. — Ганна Іванівна, гладка і пухкенька жінка, перевальцем пішла в спальню (так вона ходила завжди, з першого ж дня спільного життя, придавлена клопотами про велике господарство), винесла звідти надірваний конверт.

«Пуста і, здається, невеликого розуму дівка», — Сергій Платонович вперше так подумав про доньку, морщачи ніс від запахів парфумів, що ними пропах цупкий конверт. Лист він прочитав побіжно, чомусь спіткнувся на слові «настрій» і довго міркував, що насправді за цим словом криється. У кінці Єлизавета просила вислати грошей. Сергій Платонович, все ще відчуваючи в голові порожнечу, двічі перечитав останні рядки. На нього несподівано накопилися тихі сльози. В цю хвилину життя ставало дибки і поверталось до нього своїм порожнім нутром.

«Чужа вона мені, — думав він про дочку. — І я їй чужий. Почуття родинні виказує, бо потрібні гроші... Нікудишня дівка, завела коханців... А малою була білявою і рідною... Боже мій! Як усе міняється!.. До старості так і не набрався розуму, лишився дурнем, вірив у якесь майбутнє достойне життя, а справді — самотній, як каплиця... Все, чим володів, нажито нечисто, — та чисто і не наживеш! — шахраював, трусився над кожною копійчиною, а тепер ось прийшла революція, і, може, вже завтра моя челядь мене й витурить з дому... Все під три чорти!.. А діти? Володимир дурненький... Та й що з того? Хай буде, як буде...»

Невідомо чому, але пригадався давній випадок: у млині чужий козак підняв репет із-за того, що беруть велику мірку, і тому відмовився платити; він, Сергій Платонович, тоді якраз був

у машинному відділенні, почув галас і, дізнавшись, у чому справа, наказав вагареві і мірошникові не віддавати борошно. Маленький, непоказний козачок, схопивши мішок за гузир, тягнув його до себе, а мірошник Завар — кремезний, груди колесом, — до себе. Трапилось так, що козачок у сутичці штовхнув мірошника; той, розвернувшись, ударив його великим, важким кулаком. Козачок упав, потім, заточуючись, схопився на ноги, з його лівої скроні пішла кров. Раптом він на крок підступився до Сергія Платоновича і видохнув, ніби простогнав:

— Забирай собі це борошно! Жери його! — і, затремтівши, затулив пучками пальців поранену скроню. З якогось дива Сергій Платонович згадав не тільки цей випадок, але і його продовження: в пам'яті збереглося, як приходила жінка того козака, як просила повернути муку, відверто лементувала на весь двір, шукаючи в завізників співчуття.

— Що ж це таке, люди добрі, робиться? Хто дав право? Віддай муку!

— Йди звідси, тітко, йди по-доброму, бо інакше коси видеру! — посміювався Завар.

Неприємно й прикро вразило те, що вагар Валет, такий же слабосильний і низькорослий, як і той козачук, із кулаками поліз на Завара, а потім, жорстоко ним побитий, приходив і просив звільнення. Все це в пам'яті Сергія Платоновича промайнуло швидко, поки він вкладав прочитаний лист, дивлячись перед себе затуманеними очима.

Як згадка про той день залишилося відчуття суцільного пекучого болю. Уночі Сергій Платонович спав кепсько, крутився з боку на бік, змучився від хаотичних думок та незрозумілих навіть самому бажань. Заснув уже далеко за північ, а вранці, почувши, що в Ягідне до батька з фронту приїхав Євген Листницький, вирішив поїхати туди, щоб поспілкуватися, з'ясувати, що насправді діється в світі і розвіяти тривожні передчуття. Омелян, посмоктуючи люльку, запряг у святкові сани маштачка і повіз хазяїна в Ягідне.

Над хутором спілим абрикосом підіймалось сонце, під ним і вище нього тліли, диміли хмари. Різке холодне повітря нагадувало запах соковитих плодів. Тонкий льодок похрускував під копитами маштачка, вітер назад звював пар із кінських ніздрів, і він інеєм осідав на гриві. Сергій Платонович під впливом швидкої їзди і холоду дримав, обіпершись спиною на застелений килимом санний задок. А в хуторі, на площі, чорніли козацькі кожухи, в гурт по-овечому збилися баби в оторочених бурою норкою шубках.

У центрі натовпу стояв учитель Баланда, замерзлий, аж позеленілий його рот був закута-

ний хусткою, в петельку козушка вділа червона стрічка, в очах палав хворобливий блиск.

— ...Як бачите, — він продовжував свою промову, — кінець проклятому самодержавству настав! Тепер ваших синів більше не пошлють приборкувати нагаями робітничий клас, кінчилася ваша ганебна служба цареві-кровопивцю. Установчі збори стануть господарем нової, вільної Росії. Вони зуміють побудувати інше, так би мовити, світле життя!

Ззаду його за складки козушка смикала коханка, тихо благала:

— Митю, досить! Зрозумій, що тобі це зашкочить! Може знову піти кров. Митю!

Козаки, понуривши голови, слухали Баланду, ніяковіло зітхали, стримували усмішки. Закінчити промову так йому і не дозволили. В перших рядах хтось басом співчутливо зауважив:

— Життя-то, може, світле й настане, а ось ти, сердешний, до нього не дотягнеш. Йшов би ти додому, бо на дворі замерзнеш...

Баланда ковтнув останні слова, поник і покинув натовп.

В Ягідне Сергій Платонович приїхав опівдні. Омелян, взявши повід, повів маштачка до стайні, де були плетені ясла, і поки хазяїн, відкинувши полу козуха, вибирався із саней та діставав носову хусточку, вже встиг розгнуздати коня і накинути на нього попону. Сергія Платоновича коло ганку зустрічав високий, посивілий, в рудих плямах хорт. Спостерігаючи за незнайомцем, він потягнувся на довгих жилавих ногах і позіхнув, за ним так само ліниво піднялися й інші собаки, що до цього, мов чорні клунки, лежали під ганком.

— О, дідько, скільки їх тут!.. — боязко оглядався Сергій Платонович, задкуючи на ганок. У сухій світлій вітальні неприємно смерділо псарнею, оцтом. Над скринею, на крилатих оленячих рогах висіли офіцерська смушкова папаха, башлик із срібною китицею і бурка. Коли Сергій Платонович дивився на них, то на мить йому здалося, ніби на скрині стоїть хтось волохатий, чорний і здивовано знизує плечима. З бокової кімнати виглянула повненька, з чорними очима жінка. Вона уважно глянула на Сергія Платоновича, який тим часом роздягався, і з незмінним серйозним виглядом запитала:

— Ви до Миколи Олексійовича? Я зараз сповіщу про вас.

Вона пішла в зал без стуку, щільно причинивши за собою двері. В цій чорноокої красуні Сергій Платонович ледве впізнав Астахову Аксенію. Зате вона його впізнала відразу, це виказувало навіть те, як при цьому стиснула вишневі губи, як натужно й рівно йшла, злегка рухала матовими голими ліктями. Через хвилину як вона шезла, з'явився власною персоною

старий Листницький. Він у міру привітно посміхався, поблажливо вигукнув:

— О, шановний добродію! Оце так несподіванка! Будь ласка, — відсторонився, запрошуючи рухом руки гостя до вітальні. Сергій Платонович традиційно, як він це навчився чинити при зустрічі з поважними людьми, шанобливо вклонився і тільки тоді переступив поріг зали. Назустріч, мружачи очі під пенсне, йшов Євген Листницький.

— Це так чудесно, любий Сергію Платоновичу! Здрастуйте! Що ж це ви, старієте, чи що? Га?

— Ну, що ви, Євгене Миколайовичу, я ще сподіваюся вас пережити. Самі-то як? Цілі, здорові?

Євгеній, посміхаючись, зблиснув золотими коронками зубів, взяв гостя під руку, повів до крісла. Вони сіли за невеличкий столик, обмінялись світськими фразами, придивлялись один до одного, оцінюючи ті зміни, що відбулися в них із часу їх останньої зустрічі. Віддавши розпорядження щодо чаю, вернувся старий пан. У його зубах стирчала розкурена велика гнута люлька. Зупинившись поруч із кріслом Сергія Платоновича, він поклав на стіл по-старечому кістляву довгу долоню, запитав:

— Як у вас на хуторі? До вас уже дійшли... приємні вісті?

Сергій Платонович знизу вгору глянув на чисто виголені, обвислі на підборідді і шиї генерала зморшки і зітхнув у відповідь:

— Та вже ж!..

— Усе до цього йшлося, ніби неминучий вирок... — генерал ворухнув кадиком, затягнувся димом. — Такий розвиток подій я передбачав, ще коли війна тільки почалася. Що не кажи, а династія була приречена. Мені зараз згадався Мережковський... Пам'ятаєш, Євгенію, «Петро і Олексій»? Там після тортур царевич Олексій каже батькові: «Кров моя впаде на нащадків твоїх»...

— Але ж ми нічого толком не знаємо, — схвилювано заговорив Сергій Платонович; покрутившись у кріслі, він закурив і продовжив: — газет немає вже тиждень. Чутки неймовірні, всі розгублені. Біда, їй-Богу! Я коли прочув, що Євгеній Миколайович у відпустці, вирішив навідатись прямо до вас, розпитати, що там діється, чого слід чекати.

Із чисто виголеного, білявого обличчя Євгенія усмішка шезла, він заговорив:

— Події грізні!.. Всі солдати буквально деморалізовані, воювати не бажають — стомилися. Власне, в цьому році солдатів, у звичному розумінні цього слова, й не залишилось. Солдати перетворилися на банди розбешених і диких злочинців. Але тато, наприклад... він такого навіть уявити собі не може. Він не може навіть

увити, в якому стані опинилася наша армія... Самовільно залишають позиції, грабують і вбивають місцеве населення, убивають офіцерів, процвітає мародерство... Невиконання бойового наказу — тепер звичайна річ.

— Риба гниє з голови, — старий Листницький фразу виштовхнув разом із димом.

— Я б так не сказав, — Євгеній скривився, віко нервово сіпнулося. — Я б так не сказав... Армія гниє знизу, більшовики мають на неї негативний вплив. Навіть козачі частини, особливо ті, що близько стикалися з піхотою, морально нестійкі. Нелюдська втома і тяга до рідних куренів... А тут більшовики...

— Чого ж вони хочуть? — не витерпів Сергій Платонович.

— О... — Листницький посміхнувся, — вони хочуть... це гірше, ніж бацили холери. Гірше тому, що легше впливає на людину і проникає в саму глибину солдатських мас... Я кажу про ідею. Тут ніякі карантини не врятовують. Серед більшовиків є, безперечно, талановиті люди, з деякими мені доводилось спілкуватися, це просто фанатики, але переважна більшість — розгнuzдані, аморальні суб'єкти. Таких не цікавить суть більшовицького вчення, а найперше — можливість грабувати, дезертирувати з фронту. Вони, перш за все, хочуть захопити в свої руки владу, на будь-яких умовах закінчити, як вони висловлюються «імперіалістичну» війну, хоч би навіть шляхом сепаратного миру, землі передати селянам, фабрики — робітникам. Зрозуміло, що це так само утопічно, як і нерозумно, але таким примітивним способом завойовується прихильність солдатів.

Листницький говорив, стримуючи глухе роздратування. Він не переставав крутити в пальцях слонової кості мундштук. Сергій Платонович слухав, нахилившись уперед, наче збирався наступної миті скочити на ноги. Старий Листницький міряв кроками вітальню, човгав при цьому чорними волохатими бурками і покусував зелено-сивий вус.

Євген розповів про те, як ще до перевороту він змушений був покинути полк, побоюючись козацької помсти, розповів про події в Петрограді, свідком яких він був.

На хвилину розмова стихла.

Старий Листницький, дивлячись Сергію Платоновичу в перенісся, раптом запитав:

— Так ти збираєшся купувати того сірого, котрого наглянув восени, — синка Боярині?

— Хіба ж, Миколо Олексійовичу, тепер до цього? — зморщився Мохов і безнадійно махнув рукою.

У цей час Омелько обігрівався в людській, частувався чаєм, витирав червоною хусткою із

розчервонілих щік рясний піт, розказував про хутірське життя і новини. Аксенія стояла коло ліжка, навалившись грудьми на різьблену спинку, куталась пуховою хусткою.

— Певне, курінь наш уже розвалився? — поцікавилась вона.

— Ні, чому ж розвалився — стоїть! Що йому станеться, — відповів, цідячи слова, Омелько.

— А як там Мелехови, сусіди наші?

— Живуть помалу.

— Петро в відпустку не приходив?

— Не чути було.

— А Григорій? Гришка їхній?..

— Гришка приходив після Різдва. Баба його торік близнят родила... Так що Григорій приходив... аякже, приходив — рану мав.

— Поранений був?

— Ага! Руку поранило. Його всього так порвали, як пса в бійці, не знаєш, чого на ньому більше: чи хрестів, чи рубців.

— Який же він, Гришка? — давлячись сухим спазмом, допитувалася Аксенія, навіть відкашлялась, щоб позбутись сиплості в голосі.

— Такий, як і був... Горбоносий та чорний. Справжній турка...

— Я не про те... Постарів чи ні?

— А хто його знає: може, трохи й постарів. А коли жінка близнят народила, — значить, ще не постарів.

— Холодно тут... — Аксенія повела плечима і вийшла.

Омелько, наливаючи восьму чашку, подивився їй вслід, поволі переставляючи слова, як сліпий ноги, сказав:

— Гнида погана, смердючка, яка тільки може бути. Чи давно на хуторі в чириках бігала, а тепер їй, бачите, вже холодно... Пані з нижнього кінця, неньку твою пес цілував! Не до душі мені такі баби. Я б їх ладлюк... Виповзла гадюка! І ця туди ж... «холодно тут» ...Возгря* кобиляча! Пра!

Образившись, він залишив восьму чашку недопитою, встав, перехрестився і вийшов, поглядаючи докола з незалежним виглядом; після нього на вимитій підлозі залишилися сліди брудних чобіт.

Всю дорогу додому Омелько сидів нахмурений, хазяїн його також був не в настрої. Ту злість, що спалахнула в Омелька на Аксенію, він зганяв на маштачкові, намагався шмагати того кінчиком батога по соромливих місцях, зневажливо обзивав то «хлинцем», то «чикіляем». До самого хутора Омелько, чого раніше ніколи не траплялося, не перемовився з хазяїном жодним словом. І Сергій Платонович теж беріг мовчазну тишу.

* Возгря — шмаркачка.

VIII

Першу бригаду однієї з піхотних дивізій резерву Південно-Західного фронту, разом із доданим їй 27-м Донським козачим полком перед Лютневим переворотом зняли з фронту — її було вирішено перекинути під столицю на подолання виниклих там безпорядків. Бригаду відвели в тил, видали їй нове зимове обмундирування, добу досита харчували, а на другий день посадили в вагони і відправили; тільки ж події відбувалися швидше, ніж полки просувались до Мінська: ще в день настирливо розповсюджувались чутки, ніби в Ставці Головнокомандуючого Імператор підписав Акт про зречення від престолу.

Бригаду з півдороги повернули назад. На станції Розгін 27-й полк одержав наказ покинути вагони. Ешелони запрудили всі колії. Солдати снували на платформі з червоними бантами на шинелях, із новими гвинтівками російського виробництва, але англійського зразка. Чимало солдатів ходили збудженими, вони з недовір'ям зиркали на козаків, що якраз шикувалися сотня за сотнею.

Похмурий день закінчувався. Із дахів станційних будівель капала вода, в калюжах із нафтовими плямами відбивалось сіре і м'яке, ніби овчина, небо. Маневруючи, паровози приглушено і ліниво ревли. Полк у кінному строю за пакгаузом чекав командира бригади. Намочені до щіток кінські ноги парували. Гави крадькома сідали позаду коней, греблі і дзьобали жовтогарячі яблука кінського гною.

Командир бригади в супроводі командира полку виїхав до козаків на вороному тривершковому коні. Натягнувши повіддя, він обвів очима сотні і почав говорити ніби вагаючись, голою рукою невпевнено відпускав на волю свої приглушені слова.

— Станичники! Волею народу Імператор Микола Другий, який царював донині... е-е-е... скинутий. Влада перейшла до Тимчасового Комітету Державної думи. Армія, і ви в тому числі, повинні спокійно перенести цю... е-е-е... новину. Обов'язок козаків захищати свою Батьківщину від зазіхань зовнішніх і... е-е-е... так би мовити, зовнішніх ворогів. Від розпачтої смуги ми будемо стояти осторонь, дозволимо суспільству вибрати спосіб організації нового уряду. Ми не повинні втручатись! Для армії війна й політика — несумісні... В час таких потрясінь... е-е-е... усіх державних засад ми повинні мати витримку... — бригадний генерал, старий і бездарний служака, який не звик виглошувати промови, спотикався, підбираючи порівняння; тоді брови в болісній німоті рухалися на його масному обличчі; сотні ж терпляче

чекали: — Е-е-е... як криця. Ваш козацький військовий обов'язок кличе вас слухатися своїх начальників. Ми будемо битися з ворогом так же доблесно, як і раніше, а там... — він косим плавним жестом указав позад себе: — нехай Державна дума вирішує долю країни. Закінчимо війну, тоді й ми станемо учасниками громадського життя, а тим часом нам... е-е-е... заборонено. Армію ми не можемо віддати... В армії не повинно бути політики!

Через кілька днів тут же, на станції, присягались Тимчасовому уряду, земляки збирались великими групами, разом ходили на мітинги, тримались осібно від солдатів, що заповнили станцію. Потім довго обговорювали промови, згадували почуте, недовіжливо, з сумнівом перебирали кожне слово. Чомусь усі були переконані, що оскільки прийшла свобода — значить, війні кінець, і тому офіцерам боротися з такими стійкими переконаннями стало складно, тим більше переконувати, що Росія повинна воювати до кінця.

Верхівка армії після перевороту зовсім розгубилася, і це особливо подіяло на армійські низи; про існування бригади, що товклася на півдорозі, штаб дивізії ніби забув. Покинувши вагони, бригада доїдала видані їй на вісім діб харчі, солдати групами ходили в ближні села на базар, де там уже звідкись у продажі з'явився спирт, то ж не дивно, що в ті дні на вулицях з'явилося чимало п'яних солдатів та офіцерів.

Залишившись через переїзд поза колом звичного розпорядку, козаки нудилися в теплушках, виношували надію, що їх відправлять на Дон (чутка про те, що козаків другої черги відпускають додому дуже вперто гуляла), недбайливо порали коней, цілісні дні вешталися на базарній площі, продавали прихоплені з позицій ходові речі: німецькі ковдри, багнети-пили, шинелі, шкіряні ранці, тютюн...

Так що наказ повертатися на фронт зустріли відверто незадоволено. Друга сотня їхати відмовилася навідріз, козаки заборонили чіпляти паровоз до ешелону, та коли командир полку пригрозив усіх роззброїти, то ремствування почало спадати, поки й не вщухло. Ешелони потягнулись на фронт.

— Що ж це таке, братці? Свобода — свободою, а війні кінця немає, знову, значить, кров проливати?

— Старий прижим починається!

— На який же тоді лях царя зіпхнули?

— Нам що за нього було добре, що й тепер...

— Шаровари ті ж самі, тільки матнею назад.

— О-о!

— Доки ж це буде, матері їх...?

— Третій рік з гвинтівкою не прощаєшся! — бідкалися в вагонах.

На одній вузловій станції козаки, наче змовившись, висипали з вагонів, і, не зважаючи на умовляння та залякування командира полку, влаштували мітинг. Даремно комендант з літнім начальником станції метушилися серед натовпу сірих козацьких шинелей, умовляли козаків вернутися в вагони і звільнити колії; козаки захоплено, ще з більшою увагою слухали урядника 3-ї сотні. Слідом за ним виступив невисокий, ставний козачок Манжулов. Із його побіглих губ і перекошеного рота з трудом вилітали сердиті слова:

— Станичники! Хіба так можна! Нас знову підвели під конфуз. Хочуть обдурити. Бо коли революція сталася і всьому народові дана воля — значить війні понен бути край, бо народ і ми воювати не хочемо. Акуратно я гуторю? Правильно?

— Правильно!

— Під хвіст кобилі!

— Осточортіло всім!

— Шаровари, бач, на сра... не держаться... яка ще війна?!

— Не ба-жа-ємо!..

— Додому!

— Відчіплюй паровоз! Федоте, ти де?

— Станичники! Зачекайте! Станичники! Братці!.. Дідько, в рот вас, в печінку, в душу!.. Братці!.. — з усіх сил надривався Манжулов, намагаючись перекричати тисячний натовп. — Чекайте! Паровоз не чіпайте! Він нам без діла, це нічого не дасть. Нехай їх високоблагородіє командир полку оголосить нам документ: чи справді вимагають повернути нас на фронт, чи це робиться з їхнього капризу?

Полк почав вантажитися в вагони тільки тоді, коли переляканий командир полку, втрапивши витримку, тремтячими губами зачитав уголос телеграму штабу дивізії про те, що їх полк дійсно має повернутися на фронт.

В одній теплушці опинились аж шестеро земляків-татарців, які одночасно несли службу в 27-му полку: Петро Мелехов, рідний дядько Михайла Кошового — Микола Кошовий, Оникій, Федот Бодовсков, Меркулов — циганкуватий козак, який мав кучеряву чорну бороду і нахабні світло-коричневі очі, а шостим був Максим Грязнов, сусід Коршунових, безпутний і веселий козак, який на весь станичний юрт мав до війни лиху славу відчайдушного конокрада. «Меркулову, як не крути, з руки коні красти — він на цигана скидається і тому подібне, а, одначе, чуже не візьме. А ти, Максиме, не встигнеш кінський хвіст побачити — і тебе в жар кидає», — частенько насміхалися над Грязновим козаки. Максим від цього червонів, мружив блакитне, як квітучий льон, око і, вислухавши, жартома відповідав: «Із Меркуловою мамкою циган переночував, а моя, либонь, їй поза-

здрила, інакше хіба я б посмів... І спаси й помилуй!..»

У теплушці вітер, гуляв протяг; коні стояли, вкриті попонами, для них із дощок швидко змайстрували жолобок; на середину вагона насипали купу мерзлої землі, де тепер чаділи сирі дрова, їдкий дим витягувався в дверну щілину. Козаки сиділи на сідлах довкола цього вогнища, сушили брудні від поту та вологи онучі. Федот Бодовсков грів біля вогню босі кривенькі ноги. На його калмицькому, гострому лиці блукала милостива усмішка. Грязнов стійками дратви пришивав відставшу підощву, прокуреним і хриплим голосом комусь розповідав:

— ... Я ще був маленький, але пам'ятаю: взимку вилізу на піч, а бабця моя — їй тоді вже за сотню літ перевалило — помацки шукає у мене на голові воші і гуторить: «Ягідко моя, Максимчику, за старих часів не так люди жили, добре тоді жили, звичай шанували, і ніяка напасть на них не сідала. А ти, дитинко, доживеш до такого часу, що побачиш, як землю всю обснують дроти, а на синьому небі літатимуть птахи і матимуть вони металеві носи, дзьобатимуть ними вони людей, як грак кавуна... І найде мор на людей, і голод, і повстане брат на брата, а син проти батька. І народу залишиться не більше, як трави після пожежі». Що ж, — помовчавши, Максим продовжив далі, — і справді все збулося; телеграф видумали — ось тобі й дроти, а залізний птах — ероплан. Хіба мало вони нашого брата зверху тюкнули? І голод неминучий. Проти тих років мої вдома хліба менше на половину сіють, так й інші господарі. У станицях залишилися одні старі та малі, а нехай недорід — ось вам і голод.

— А брат на брата — це як, брехня, чи що? — підтримуючи вогонь, втрутився Петро Мелехов.

— Почекай, ще й до цього народ дійде!

— Ось владу не поділять — почнуть чубитися, — зауважив Федот Бодовсков.

— Ще чортів вгмоняти доведеться.

— Ти спочатку з німцем розв'яжись, — засміявся Кошовий.

— Значить, ще повоюємо...

Оникій награно скривив безвусе баб'яче лице, ніби вдавав переляк, викрикнув:

— Царице ти наша клишонога, доки ж це триватиме?

— Аж допоки ти, скопцю, шерстю обростеш, — підсік його Кошовий.

Усі, хто сидів навколо вогнища, дружно засміялися. Петро аж захлинувся димом і, відкашляючись, витріщив на Оникія повні сліз очі, тикав у нього пальцем.

— Волосся — штука дурна... — знітившись, пробубнів Оникій: — воно росте, де й не треба... Даремно ти, Кошовий, ногами дригаєш...

— Ні, досить уже! Наїлися досхоchu! — несподівано спалахнув Грязнов. — Ми тут бідуємо, воші нас догризають, а вдома наші родини злидні обсіли, та ще як!.. Хоч ріж, а кров не потече.

— Ти чого стрепенувся? — пожовуючи пшеничний вус, здивовано спитав Петро.

— А ти сам не знаєш?.. — замість Грязнова відповів Меркулов і надійно сховав усмішку в кучерявій циганській бороді. — Звісне діло, козак нудиться... сумує... Іншим разом пастух вижене череду на зелену травичку, поки сонце росу збирає, худібка нічого, пасеться, а як сонце підніметься вище дуба, то з'явиться сліпень, почне худобу сікти, ось тут... — Меркулов, змовницьки обвів очима козаків, і, повернувшись до Петра, продовжив: — Ось тут, пане вахмістре, і нападає на худобу бзик. Ну, та ти сам знаєш. Не з суцьких*, либонь, сам волам хвосту крутив... Як водиться, котрась телиця візьме і заде-ре хвоста на спину, мукне — та як понесеться. А за нею вся череда. Пастух біжить: «ай-яй!.. ай-яй!» — та де вже там? Несеться череда лавою, прямо, як ми під Незвиською на німців ходили. Даремна справа, хіба втримаєш?

— Ти куди це гнеш?

Меркулов відповів не зразу. Намотавши на палець жмутик смолистої бороди, сердито її смикнув і тільки після цього уже діловито, змахнувши усмішку, заговорив:

— Третій рік воюємо... — так? Третій рік, як нас в окопи загнали. За що й навіщо? Ніхто не розуміє... Я до того гуторю, що, може, вже незабаром якийсь Грязнов або Мелехов бзикне і покине полк, а полк навздогінці за ним, а за полком — і вся армія... Годі!

— Так ось ти куди...

— Саме туди! Не сліпий, бачу: на волоску все тримається: Тут тільки гукнути «тпрусь!» — і все полізе, як старий сіряк на плечах. На третьому році і нам сонце вияснилося.

— Ти б полегше! — порадив Бодовсков. — А то Петро... він же вахмістр...

— Я товаришів, либонь, не чіпав! — спалахнув Петро.

— Не сердься! Я пожартував.

Бодовсков непокійно поворушив вузлуваті пальці на босих ногах, встав і почовгав до годівниці.

У кутку, коло цибикив пресованого сіна, стиха розмовляли козаки інших хуторів. Тільки двоє з них були з хутора Каргінського — Фадєєв і Каргін, а інші восьмеро — із різних хуторів та станиць.

Трохи згодом вони заспівали. Завів чирський козак Алімов. Він завів було танцювальну,

але його хтось лягнув по спині і застудженим голосом нагримав:

— Відставити!..

— Гей, ви, сироти, сідайте до вогню, — запросив Кошовий.

У вогнище підкинули трісок — прихопили на станції залишки розбитого паркана, вогонь розгорівся, і вони заспівали веселіше:

*«Конь боевой с походным व्यоком
У церкви ржёт, когой-то ждёт.
В ограде бабка плачет с внуком,
Жена-молодка слёзы льёт.
А из дверей святого храма
Казак в доспехах боевых идёт.
Жена коня ему подводит,
Племянник пику подаёт...»*

У сусідньому вагоні хрипіла міхами дворянка, врізала «козачка». Дошату підлогу безжалісно лупили підбори казенних чобіт, хтось із викликом, дурним голосом скімлив:

*«Эх, вы горьки хлопоты,
Тесны царски хомуты!
Казаченькам выи трутть,
Ни вздохнуть, ни воздохнуть!
Пугачёв по Дону кличет,
По низовьям голи зычет:
«Атаманы, казаки!..»*

Другий голос, переспівуючи перший, дзвінко, але скоромовкою нескладно верещав:

*«Царю верой-правдой служим,
По своим жалмеркам тужим.
Баб найдём — тужить не будем,
А царю м... полудим,
Ой, сыть! Ой, жги!..»*

«У-ух! Ух! Ух! Ха!.. — підхоплював третій голос. — Ха-ха-хи-хо-ху-ха-ха! Та нікудышня сноха! Дюже спереду плоха!.. И гола-то и плоха, оклизнется и блоха!»

Козаки давно вже перестали співати, тільки прислухалися до безладного гармидеру, що наростав у сусідньому вагоні, переморгувались, співчутливо посміхались. Петро Мелехов не витримав і зареготав:

— Ну, ніби чорти їх підносять!

У коричневих, із жовтими іскорками очак Меркулова заблимали веселі світлячки; він скочив на ноги, вловлюючи такт, носком чобота посипав дрібненьке просо і, несподівано притупнувши, легко, пружно пішов кружляти навприсядки. Танцювали всі по черзі, рухалися, щоб зігритися. У сусідньому вагоні дворянка вже

* Суцький — чиновник, інтелігент.

давно затихла — там тепер до хрипоті сперечалися. А тут до упаду танцювали, сполохали коней і вгамувались тільки тоді, коли Оникій, захопившись, виконуючи надзвичайно чудернацьке коліно, гелпнувся у вогонь задом. Його з реготом підняли, при свічному каганці довго розглядали новенькі шаровари, що ззаду були наскрізь прогорілі, навіть присмалились окрайки ватяної теплушки.

— Скидай свої шаровари! — співчутливо порадив Меркулов.

— Ти, цигане, здурів чи що? А в чому я буду?

Меркулов поколався в саквах, вийняв звідти полотняну жіночу сорочку. Знову роздмухали вогонь. Меркулов за вузькі плечі тримав сорочку, відхилившись назад, від реготу стогнав і розказував:

— Ой!.. Ох! Не можу! Це я її на станції, з паркану зняв. На онучі беріг!.. Ой, не буду рвати!.. Бери!..

На Оникія, який не переставав лаятись, сорочку одягали силоміць, іржали так смачно й густо, що з дверей сусідніх вагонів зацікавлено висунулися голови, у нічній темряві заздрісно гукали:

— Що там у вас?..

— Жеребці прокляті!

— Чого розійшлися?

— Залізячку знайшли, дурепині полюбовники?

На наступній зупинці з переднього вагона привели гармоніста, з інших вагонів теж набіглося козаків, товпились, притискуючи до стінки коней, поламали жолобок. У малесенькому колі походжав Оникій. Біла сорочка, видно, належала огрядній жінці, до того ж сорочка виявилася для нього задовгою, плуталася в ногах, та, заохочуваний ревом і реготом, він до знемоги танцював.

А над стікаючою кров'ю Білорусією скорботно плакали зорі. Зітхала, диміла і відпливала в темну безодню небесна чорнота. Над землею, що гірко пахла опалим листям, суглинковою намоченою іржею, талим березневим снігом кружляв вітер...

IX

З а добу полк уже майже наблизився до фронту. На вузловій станції ешелони зупинили. Вахмістри передали наказ: «Вивантажуватися!». З підмостків, кваплячись, зводили коней, сідали, потім назад бігали в вагони, щоб забрати забуті речі, прямо на колії, на мокрий піщаник кидали розтріпані цибики сіна, всюди стояла метушня.

Мелехова Петра розшукав ординарець командира полку.

— Йди на вокзал, командир кличе.

Петро, поправляючи на шинелі ремінь, неспішно пішов на платформу.

— Оникію, подивись за моїм конем, — попросив він Оникія, який порався коло коней.

Той мовчки кивнув йому вслід, на його сірому похмурому обличчі відбивались одночасно заклопотаність і просто знудьгованість. Петро на ходу розглядав свої обляпані охристою глиною чоботи, гадав, для чого він знадобився командирові полку. Увагу привернув невеличкий гурт, що стояв в кінці платформи, біля бака з окропом. Він направився туди, намагаючись здалеку прислухатись до розмови. Чоловік двадцять чи й більше солдатів оточили високого на зріст руденького козака, який стояв спиною до бака, вигляд він мав зацькований. Витягнувши вгору голову, Петро побачив у козака-отаманця на синьому урядницькому погоні цифру «52»; краще придивившись, вирішив, що десь і колись він цього чоловіка бачив, хоч тепер він носив коротеньку руду борідку.

— Як же це ти вмудрився? А ще гайку* тобі нашили... — зловтішно допитувався в руденького козака доброволець із розумним ластатим обличчям.

— Що тут таке? — зацікавився Петро, кладучи руку на плече ратникові, який стояв перед ним.

Той, повернувши голову, нехотя відповів:

— Дезертира впіймали... Із ваших, козаків.

Петро ще більше напружив пам'ять, намагався згадати, де ж він усе-таки бачив цього широколицього отаманця, його руді вуса та брови. Пропускаючи настирливі запитання добровольця, отаманець маленькими ковтками пив із мідної кружки, змайстрованої із гарматної гільзи, окріп, закушував чорним, розмоченим у воді сухарем. Його широко посаджені вилуплені очі мружилися; коли він жував і ковтав, то брови ворушилися, він глядів униз і в боки. Поруч, тримаючи за багнет гвинтівку, стояв конвоір — літній осадкуватий солдат. Отаманець допив із кухля окріп і обвів стомленими очима обличчя солдатів, котрі його безшеременно розглядали, і в блакитних, по-дитячому ширих очах дезертира несподівано спалахнула злоба; швидко допивши, він обливав губи і грубим металевим басом закричав:

— Дивитесь? Пожерти, сволота, не даєте! Ви що, матір вашу, людей не бачили чи що?

Солдати розсміялися, а Петро, як тільки почув голос дезертира, вмить, як це завжди буває, точнісінько згадав: отаманець, який

* Гайка — нашивка з відзнакою.

перед ним стояв, — із хутора Рубіжного, Еланської станиці, навіть прізвисько його згадав — Фомін — бо до війни він удвох із батьком на Еланському щорічному ярмарку саме в нього й торгував бичка-трилітка.

— Фомін! Якове! — кликнув він, протискуючись до отаманця. Той розгублено поставив кухля на бак, дожовуючи, дивився на Петра збентеженими усміхненими очима:

— Не взнаю, брате...

— З Рубіжного ти?

— Ага. А ти еланський будеш?

— Вешенський, а тебе я знаю. Ми з батьком років п'ять тому бичка в тебе купляли.

Фомін, всміхаючись усе тією ж розгубленою хлопчачою посмішкою, намагався пригадати цього незнайомця.

— Ні, позабув тебе... не пригадую, — прикро зізнався він.

— Ти в 52-му був?

— У 52-му.

— Утік, виходить? Як же це ти, брате?

Поки бесідували, Фомін, скинувши папаху, вийняв із неї старий кисет. Нагнувшись, він сунув папаху собі під пахву, не поспішаючи, відірвав паперець і тільки тоді кинув на Петра суворий, неспокійний погляд.

— Терпець, брате, ввірвався... — сказав він просто.

Своїм поглядом Фомін зачепив Петрові душу. Він аж крякнув і взяв зубами пожовтілий вус.

— Ну, земляки, набалакались, бо через вас ще й мені влетить, — закидаючи на плече гвинтівку, зітхнув кремезний солдат-конвоїр. — Пішли, дячку!

Фомін поспішно вкинув кухоль у торбу, попрощався з Петром і, хитаючись, поглядаючи кудись убік, поплентався в комендантську.

На вокзалі, за столиком у буфеті колишнього першого класу, стояв, зігнувшись, командир полку, а з ним двоє сотенних командирів.

— Ти, Мелехов, змушуєш себе чекати, — полковник втомлено кліпав гнівними очима.

Петро вислухав повідомлення: їх сотня передається в розпорядження штабу дивізії, необхідно пильнувати за козаками і про будь-які зміни в їх настроях доповідати командирові сотні. Він, не кліпаючи, дивився полковникові в очі, уважно слухав, але в пам'яті невідступно, ніби приклеєний, стояв бігаючий, загуманений погляд Фоміна і його тихі слова: «Терпець, брате, урвався...»

Залишивши задушливий вокзал, Петро попрямував до сотні. Тут же, на станції, стояв полковий обоз другого розряду. Наближаючись до своєї теплушки, Петро побачив обозних козаків і сотенного коваля. Зустріч із ковалем перебила згадку про Фоміна і недавню їх розмову; він пришвидшив кроки, щоб негайно домо-

витися перекувати свого коня (у цю мить на нього напосіли буденні клопоти і тривоги), коли із-за червоного вагона з'явилася невідома жінка, голова її була закутана гарним білим пуховим шарфом, впадало в очі й те, що вона зодягнена інакше, ніж жінки на польсько-білоруській землі. Постать здалася Петру близько знайомою, що змусило його краще придивитися до молодиці. А вона вже простувала на нього, навіть застішила йому назустріч, ледве водячи плечима і тонким, ще по-дівочому гнучким станом. І перш ніж близько роздивитися риси обличчя, тільки по одній легковажній ході Петро впізнав свою дружину. До серця підступив гострий приймний холодок. Радість виявилася ще більшою, бо прийшла нежданою-негаданою. Навмисне стиснув кроки, щоб обозні, що все це бачили, не подумали, наскільки він безмірно радіє, Петро повільно долав останні метри. Він пригорнув жінку статечно, тричі її поцілував, хотів щось спитати, але завадило глибоке внутрішнє хвилювання: губи його дрібно тремтіли і мову немов відбрало.

— Не чекав... — запинаячись, нарешті зізнався він.

— Голубе мій! Як же ти змінився!.. — сплеснула руками Одарка. — Ніби зовсім чужий. Бачиш, приїхала до тебе, наші не пускали: «Куди тебе несе?..», ні, думаю, поїду, провідаю рідного... — тарахотіла вона, горнулась до чоловіка, заглядала йому в вічі заплаканими очима.

А біля вагонів товпилися козаки, спостерігали за зустріччю чоловіка та жінки, тільки покрякували і переморгувались, не знаходили собі місця.

— Підвалило щастя Петрові...

— Моя вовчиха вже не приїде, відроїлася.

— Там у неї й без Нестора десятеро!

— Мелехов хоч би своєму взводу віджалів на нічку бабу... За вбогість на нашу... Кх-м...

— Ходімо, хлопці. Кров'ю зійдеш, дивлячись, як вона до нього лине.

Петро в ту хвилину зовсім забув, що колись збирався добряче побити жінку; він пестив її прилюдно, великим обкуреним пальцем гладив мальовані дуги її брів, не приховував своєї радості. Одарка теж викинула з пам'яті те, що в вагоні всього дві ночі тому спала з попутнім драгунським ветеринарним фельдшером, який вертався з Харкова в полк. Фельдшер носив надзвичайно лухнасті й чорні вуса, але ж після цього минуло дві ночі, тому вона обнімала чоловіка зі слізьми щирої радості, дивилася на нього чесними світлими очима...

Х

Після завершення відпустки осавул Євген Листницький одержав призначення в 14-й Донський козацький полк. У свій полк, де він раніше служив і який йому довелося так ганебно залишити ще до Лютневого перевороту, він не з'явився, а прямо поїхав у штаб дивізії, де начальник штабу — молодий генерал зі славним донським дворянсько-козацьким прізвиськом — легко оформив йому перевід.

— Осавуле, — зізнався він Листницькому, коли вони удвох залишилися в його кабінеті, — я знаю, що вам нелегко буде працювати в колишній обстановці, де козаки налаштовані проти вас, а ваше ім'я викликає в них одіозні почуття, тому, звичайно, що вам буде краще відправитись у 14-й полк. Там служить виключно добірне офіцерство, та й козаки стійкі, малограмотні — більшість із південних станиць Усть-Медведицького округу. Так що вам там буде краще. Ви, якщо не помиляюсь, син Миколи Олексійовича Листницького? — зробивши паузу, уточнив генерал і, почувши позитивну відповідь, продовжив: — Зі свого боку можу запевнити, що ми цінуємо таких офіцерів, як ви. В наш час навіть серед офіцерів більшість складають дворушники. Немає нічого легшого, ніж перемінити віру, чи одночасно молитися двом богам... — гірко закінчив начштабу.

Листницький з радістю прийняв пропозицію про перевід. Того ж дня він відбув у Двінськ, де розташувався 14-й полк, а вже наступного дня відвідував командирів полку, полковникові Бикадорову і залишився задоволеним, що начштабу дивізії правдиво виклав обстановку; серед офіцерського складу переважали монархісти; козаки, на третину розбавлені старовірами з Усть-Хоперської, Кумилженської, Плазуновської та інших станиць, жодною мірою не були налаштовані революційно, Тимчасовому урядові присягали неохоче, до подій, що кипіли навколо, ставилися байдуже, та й вникати не бажали; полковий та сотенні комітети активно займали підлабузники та неполітичні козаки... Так що Листницький, опинившись в новій обстановці, з полегшенням зітхнув.

Він зустрів двох офіцерів, з якими служив в Отаманському полку; трималися вони окремо, всі ж інші були на диво згуртовані, одноставні, відверто говорили про повернення династії.

Полк простояв у Двінську майже два місяці, добре відпочив, люди підтягнулись, їх вдалося згуртувати в єдиний кулак. Раніше сотні, придані піхотним дивізіям, були розпорошені по всій лінії фронту — від Риги до Двінська, але в квітні чиясь дбайлива рука звела всі сотні воедино — і утворився боездатний полк. Під суворим офі-

церським наглядом козаки, позбавлені стороннього впливу, займались муштрою, доглядали коней, вели, як слимаки, розмірене життя.

Дехто про справжнє призначення полку, правда, трохи здогадувався, та й офіцери відверто говорили, що у чийхось надійних руках полк уже найближчим часом поверне колесо історії.

Фронт дибився близько. Війська задихались у смертельній лихоманці, вкрай бракувало боєприпасів, продовольства; війська тисячами рук голосували за багатостраждальне слово «мир»; війська по-різному зустрічали тимчасового правителя республіки Керенського і, гнані його істеричними гаслами, спотикалися в червневому наступі; незадоволення військ доходило до кипіння, наростало, било ключем, як з підземних глибин б'є джерельна вода...

А в Двінську козаки жили тихо, спокійно, кінські шлунки переварювали овес і макуху; козаки потроху забували про фронтові біди; офіцери акуратно відвідували офіцерське зібрання, добре столувалися, запально сперечались про майбутнє Росії...

Так тривало до самого липня. Третього — наказ: негайно виступати. Полк ешелонами потягнувся на Петроград. 7-го липня копита козацьких коней уже цокали бруківкою столичних вулиць.

Полк розквартирувався на Невському. Сотня Листницького зайняла порожні торговельні зали. Козаків тут із нетерпінням чекали, були їм раді, про це красномовно свідчило й те, що столична влада заздалегідь і старанно підготувала їхнє приміщення. Стіни були заново побілені, блищали свіжим вапном, сяяла чисто вимита підлога, від соснових новеньких нар пахло смолистою свіжістю; в світлому напівпідвалі відчувався майже комфорт. Листницький, мружачи очі під пенсне, ретельно оглянув приміщення, пройшовся уздовж сліпучо-білих стін і вирішив, що кращого й зручнішого годі й бажати. Задоволений результатом, у супроводі невисокого на зріст, елегантно вдягненого представника міського правління, на чюю долю випала відповідальність за влаштування козаків, він уже попрямував до виходу, вже взявся за дверну ручку, але тут трапилася неприємність: на свіжій стіні в око впав надряпаний чимось гострим малюнок — на ньому були зображені вишкірена собача голова і мітла. Видно хтось із тих, що тут тільки що приводив у порядок приміщення, знав, для кого воно призначалося...

— Що це? — швидко скинувши вгору брови, спитав Листницький у представника влади.

Той миттю витріщився на малюнок неспокійними сірими очима і важко засопів. Його обличчя так густо почервоніло, що, здавалось, навіть накрохмалений комірець сорочки раптом теж став рожевим...

— Вибачте, пане офіцере... Цей злочинний вчинок...

— Сподіваюсь, емблему оприччини намаювали тут без вашого відома?

— Що ви? Що ви? Змилуйтесь... Більшовицький фортель... Певне якийсь негідник посмів. Я зараз же накажу перебілити стіну. Чорт зна що!.. Вибачте... за таку безглузду пригоду... Запевнюю вас, що мені соромно за чужу підлість...

Листницькому стало жаль цього зняквілого, збентеженого громадянина. Стримуючи свій невблаганно-холодний погляд, він уже більш стримано сказав:

— Художник трохи прорахувався — козаки ж не знають російської історії. Але це ще не дає підстави вважати, що подібне ставлення до себе ми будемо вітати.

Тим часом представник став навшпиньки і твердим, випещеним нігтем вишкрібував на стіні малюнок, і на його дороге англійське пальто сипався білий порошок. Листницький, протираючи пенсне, мовчки усміхався, але насправді в цю хвилину на нього котилась гірка образа. «Ось як, виявляється, нас зустрічають і що криється за зовнішньою показною стороною... але невже і для решта Росії ми — символ оприччини?» — думав він, переходячи через двір до стаєнь і пропускаючи повз вуха слова крокуючого за ним столичного представника.

Двір нагадував глибокий, просторий колодязь, в який падало прямовисне сонячне проміння. Мешканці багатоповерхових будинків, звисившись із вікон, розглядали козаків, що переповнили весь двір, — сотня якраз завела в стайню коней. Інші козаки, ті, хто вже звільнився, стояли гуртом, чи навпочіпки сиділи попід стінами, ховались у холодку.

— Хлопці, чому не освоюєте приміщення? — поцікавився Листницький.

— Та ще встигнемо, пане осавуле.

— Набридне ще й там...

— Коні ось постановимо, тоді вже.

Листницький вирішив оглянути склад, виділений під стайню, намагався, як і раніше, бути вимогливим до представника, який від нього не відставав.

— Увійдіть, з ким треба, в зносини і вирішіть одне питання: нам треба мати ще одну браму. У нас сто двадцять коней, а дверей всього троє. У випадку тривоги нам доведеться витратити не менше півгодини, щоб вивести коней... Дивно, як заздалегідь не продумали таку просту річ? Я змушений буду доповісти про це полковому командирові.

У відповідь на це зауваження представник влади поспішив запевнити, що додатково будуть влаштовані не одні, а двоє дверей; Листницький прощався з ним, сухо подякував за

турботи, розпорядився виставити днювальних і піднявся на другий поверх, де для офіцерів сотні була влаштована тимчасова квартира. Він чорним ходом, розстібаючи на ходу кітель, витираючи спітнілий козирок, піднявся до себе; кімнату наповнила волога прохолода, і це підняло настрої. За винятком підосавула Атарщикова, тут ще нікого не було.

— А де ж інші? — спитав Листницький, лягаючи на брезентове ліжко: він з полегшенням витягнув ноги в брудних чоботях.

— На вулиці. Знайомляться з Петроградом.

— А ти ж чого?

— Та, розумієш, не маю бажання поспішати. Не встигли розміститися, як мершій в місто. Я скористався часом і переглянув газети, щоб дізнатися, що тут два дні тому відбувалося. Цікаво!

Листницький не бажав підтримувати розмову, він з приємністю відчував, як вогка від поту сорочка приємно холодить спину, було ліньки встати, щоб умитися, — давалася взнаки дорожня втома. Зробивши над собою зусилля, він встав, покликав вістового. Перемінивши білизну, довго вмивався, задоволено пирскався, тер волохатим рушником мускулісту, з сірим відтінком засмаги шию.

— Ваню, раджу вмитися, — запропонував він Атарщикову, — прямо гора з плеч... Ну, так що там пишуть у газетах?

— Мабуть, справді варто вмитися. Допомогає, кажеш?.. А в газетах одне — друкують звіти і промови більшовиків, урядові заходи... Візьми, почитай!

Збальорений після вмивання, Листницький взявся за газету, та його негайно викликав командир полку. Він неохоче підвівся, одягнув новий, пахнучий милом, але геть зім'ятий в подорожі кітель, причепив шаблю і вийшов на проспект. Перейшовши на другий бік, оглянувшись, став розглядати той будинок, де розташувалася сотня. Своєю типовою архітектурою він зовні нічим не відрізнявся від інших будинків. П'ятиповерховий, облицьований димчастим ніздрюватим каменем, він стояв із ними в одну лінію. Листницький запалив і повільно рушив тротуаром. Над натовпом густо пливли чоловічі солом'яні брилі, котелки, кепки, оригінальні прості й святкові жіночі капелюшки. Подекуди в загальному потоці, в хвилях різнобарвних кольорів майне і зникне зелена демократична пляма — поодинокий військовий кашкет.

Із затоки бальорив свіжий вітрець, але, натикаючись на громаддя будівель, він далі розтікався легенькими нерівномірними струмками. В південному напрямку на холодному, з бузковим відтінком небі пливли хмари. Було добре видно їх гострі молочно-білі гребені. В місті ставало душно, парило, як перед дощем. Пахти

нагрітий асфальт, перегари бензину, близьке море, невідомі жіночі хвилюючі парфуми і ще якісь змішані запахи, притаманні всім багатолюдним містам.

Листницький повільно брів правою стороною проспекту, на ходу покурював, зрідка на собі боковим зором ловив на тротуарі привітні погляди прохожих. Спочатку він почувався трохи ніяково за свій м'який кітель і несвіжий кашкет, але поступово прийшов до висновку, що фронтовикові соромитися свого вигляду нічого, тим більше, що він тільки сьогодні з вагона.

На тротуари від парусових тентів, напнутих над входами до крамниць і кав'ярень, падали ліниві, оливково-жовті тіні. Вітер тріпав вигорілою парусиною, а від цього тіні на тротуарах ворушилися, чи й зовсім утікали з-під людських човгаючих ніг. Незважаючи на вже післяобідню пору, проспект кишив людьми. За воєнні роки Листницький відвик від міста, тому з радістю і задоволенням вбирав у себе це гомінливе різноголосося, перемішане сміхом, автомобільними гудками, криком газетярів, і, зізнавшись сам собі, що в цьому натовпі гарно зодягнених і задоволених життям людей він зовсім не чужий, а свій і близький їм, все ж подумав: «Наскільки всі ви зараз задоволені і щасливі: і купці, і біржові маклери, і урядовці різних рангів, і поміщики, і родовиті люди. А що з вами сталося три дні тому? З яким почуттям ви спостерігали, коли голода і солдатня, мов розтоплена лава, текли цим проспектом, запрудили всі вулиці? Широ кажучи, я і радий вам, і не радий. І не знаю, чи радіти вашому благополуччю...»

Він спробував розібратися в своїх роздвоєних почуттях, зрозуміти їх причину, і прийшов до висновку, що лежав на поверхні: він мислить і відчуває так тому, що війна і те, що йому довелося на ній пережити, безумовно, віддалило його від цього натовпу ситих і самовдоволених. «Ось, наприклад, цей молодий, вгодований, — думав він, зустрівшись очима з гладким, червоношоким і безвусим чоловіком, — він-то чому зараз не на фронті? Цілком можливо, що він є сином якогось заводчика, чи торговельного зубра, тому й ухилився, мерзотник, від служби, начхати йому на Батьківщину, він же «працює» на оборону, а насправді жиріє, веде розпутне життя...»

«Але, врешті-решт, із ким же ти?» — запитав він себе і, посміхаючись, відповів: «Ну, звичайно ж, що я з ними! В них частка мене, а я — член їх колективу... Все, що є гарного і поганого в класі, до якого я належу, тією чи іншою мірою притаманне й мені. Може в мене трохи тонша

шкіра, ніж у цього вгодованого кабана, можливо я більш хворобливо реагую на все і, як чесна людина, воюю на фронті, а не «працюю на оборону»; саме тому взимку, в Могилеві, коли в автомобілі я побачив зреченого Імператора, що залишав в цей момент Ставку, як він сидів приголомшений і мовчазний, поклавши собі на коліно безпорадно руку, — я тоді впав на сніг і, як хлопчисько, залився сльозами... Я ж усім серцем не приймаю революцію, і я не можу її сприйняти! І серце, і розум проти цього... Життя готовий віддати за старе, умру, не вагаючись, без кокетства, просто, як і належить солдатові, тільки чи багато ще на це підуть?».

Він навіть зблід, бо так реально, в найменших подробицях повстав в очах той лютневий, такий багатий на барви день: надвечірня пора, губернаторський будинок у Могильові, чавунна, вкрита інеєм загорожа, а по той бік неї лежить сніг, мережаний червоними спалахами призахідного, низького, зтягнутого серпанком сонця. За похилим спуском до Дніпра лазурове небо, розмальоване кіноваром, жовтою позолотою; кожний візерунок на горизонті здається таким ніжним, що на нього навіть дивитися боязко. Біля воріт невеличка юрба — чини Ставки, військові і цивільні... З'являється критий автомобіль. За склом, здається, Фредерікс* і цар, який відкинувся на спинку сидіння. Його змарніле обличчя було з якимсь фіалковим відтінком. Бліде чоло навкіс перерізає папаху, що нагадує форму козачих конвоїрів.

Листницький майже пробіг повз цих людей, через що вони трохи здивовано на нього оглядалися. А перед очима так і стояло: царська рука, що віддала честь, від чорної папахи опускається униз, автомобіль тихо, майже беззвучно викочується із воріт, збентежена юрба проводжаючих мовчить, тихо проводить останнього Імператора...

Сходами будинку, де розмішався штаб полку, Листницький піднімався повільно. Від пережитого спогаду шоки в нього палали, сльозилися припухлі, червоні очі. На другому поверсі він викурив на площадці одну за одною аж дві цигарки, протер пенсне і, долаючи відразу по дві сходинки, збіг на третій поверх.

Командир полку на карті Петрограда показав той район, де сотні Листницького належало взяти під охорону урядові установи; полковник перелічив їх згідно із списком, дав детальну інструкцію, де і коли слід ставити і змінювати варту, а на закінчення сказав:

— У Зимовий палац, Керенському..

— Ні слова про Керенського!.. — смертельно побілів Листницький, перейшовши на шепіт.

* Фредерікс В. — граф, міністр.

— Євгенію Миколайовичу, візьміть себе в руки...

— Полковнику, я вас прошу!

— Але, мій голубе...

— Я прошу!

— Нерви у вас...

— Роз'їзди до Путиловського накажете вислати зараз? — важко дихаючи, уточнив Листницький.

Кусаючи губи, полковник посміхнувся, знизав плечима і підтвердив:

— Так, негайно! І за старшого обов'язково зводний офіцер.

Штаб Листницький покинув морально спустошений — його втомили спогади про пережите і розмова з командиром полку. На підході до свого дому він побачив роз'їзд 4-го Донського полку, що теж дислокувався в Петрограді. До вуздечки світло-рудого офіцерського коня були прив'язані, хоч уже й зів'ялі, але живі квіти. Біловусе обличчя офіцера світилось усмішкою.

— Хай живуть рятівники Батьківщини! — зійшовши з тротуару на бруківку, вимахував капелюхом якийсь екзальтований літний пан.

Офіцер у відповідь привітно підніс долоню до кашкета. Роз'їзд рушив рясю. Листницький глянув на того добродія, який тільки що вітав козаків, — обличчя схвильоване, губи мокрі, квітчаста краватка старанно зав'язана... Він чомусь зморщився, нагнув голову і швидко зник у під'їзді свого будинку.

XI

Офіцерський склад 14-го полку дуже схвально сприйняв призначення генерала Корнілова головнокомандуючим Південно-Західного фронту. Про нього відгукувалися з любов'ю і повагою, як про людину залізної волі, котрий, без сумніву, здатний вивести країну з провалля, куди її завів Тимчасовий уряд.

Це призначення Листницький теж з радістю вітав. У розмовах із молодшими офіцерами сотні і близьких до нього козаків він намагався вивідати, як ставляться до цієї події козаки, але те, про що вдалося дізнатися, його мало втішило: козаки або відмовчувалися, або байдуже відповідали:

— Та нам однаково.

— Та хто ж його знає, який він там...

— Коли б він про замирення подбав, тоді, звичайно.

— Нам від його підвищення навряд чи буде легше.

Ті офіцери, які контактували з ширшим колом цивільних та військових, через кілька днів принесли настирливі чутки, що нібито Корнілов тисне на Тимчасовий уряд, вимагає відновити на фронті розстріл та вжити багато інших рішучих заходів, від чого залежить стан армії та закінчення війни. Говорилось також про те, що Керенський боїться Корнілова і, напевно, добиватимеся його звільнення з посади головнокомандуючого фронтом та заміни більш поступливим генералом. Називались прізвища відомих в військових колах таких генералів.

19 липня всіх вразило урядове повідомлення про затвердження Корнілова Верховним Головнокомандуючим. Незабаром підосавул Атаршиков, який мав широкі знайомства в Головному комітеті офіцерської спілки, розказував, посилаючись на цілком достовірні джерела, що Корнілов у записці, підготовленій для доповіді в Тимчасовому уряді, наполягає на необхідності таких першочергових заходів: введення на всій території країни (як для тилкових військ, так і населення) юрисдикції військово-революційних судів, застосування смертної кари за низку найбільш кричущих злочинів, переважно військових; повернення дисциплінарної влади військових начальників; обмеження вузькими рамками діяльності комітетів і встановлення їх відповідальності перед замком* і таке інше.

Того ж дня Листницький у вечірній розмові з офіцерами своєї сотні, на якій були присутні також офіцери інших сотень, гостро й прямо поставив питання: з ким вони?

— Панове офіцери! — почав він, стримуючи своє хвилювання. — Ми живемо дружною сім'єю. Ми знаємо, ким кожен із нас є, але й досі багато болючих питань вимагають нашого порозуміння. І ось саме тепер, коли ясно намічається перспектива конфлікту верховного з урядом, нам треба принципово поставити питання: з ким ми і кого підтримуємо? Давайте говорити по-товариськи, не варто кривити душею.

Підосавул Атаршиков перший взяв слово:

— Я за генерала Корнілова готовий цідити і свою, і чужу кров. Це — кришталево чесна людина і тільки він спроможний втримати Росію на ногах. Дивіться, що він робить в армії! Саме завдяки йому воєначальникам певною мірою розв'язали руки, а ще недавно було цілковите засилля комітетів, братання, дезертирство. Про що тоді говорити? Кожна порядна людина підтримує Корнілова.

Атаршиков говорив запально, він чимось нагадував породистого хорга — вузькокрижий і тонконогий, надмірно грудастий і широко-

* Замком — заступник командуючого (заступник Верховного Головнокомандуючого).

плечий. Очевидно, підняте питання зачепило його за живе. Висловившись, він обвів поглядом групу офіцерів, що сиділи за столом, в очікуванні реакції постукував по портсигару мундштуком цигарки. На нижній повіці його правого ока випуклою горошиною сиділа руда родинка. Вона заважала верхній повіці повністю прикривати око, і спершу від цього могло здаватися, ніби в очах Атарщикова постійно грає поблажлива, хитрувата усмішка.

— Якщо вибирати між більшовиками, Керенським і Корніловим, то — так мені здається — ми за Корнілова.

— Нам важко судити, чого хоче Корнілов: тільки навести в Росії порядок, чи й ще щось відновити...

— Це не відповідь на принципове питання!

— Ні, відповідь!

— А коли й відповідь, то, треба сказати, не дуже розумна.

— А чого, сотнику, ви боїтесь? Повернення монархії?

— Я цього не боюся, а, навпаки, бажаю.

— Так у чому ж річ?

— Панове! — хриплим голосом рішуче заговорив Долгов — ще недавно він носив погони вахмістра, і за бойові заслуги одержав хорунжого. — Про що ви сперечаєтесь? А ви цілком серйозно скажіть нам, козакам: треба, мовляв, держатися за генерала Корнілова, як дитині за материну спідницю. І без ніякого лукавства, напрямки! Відірвемося від нього — пропадемо! Расея гноем нас загребє. Тут справа ясна: куди він, туди й ми.

— Оце молодець! — Атарщиків захоплено лягнув Долгова по плечу і, сміючись очима, перевів погляд на Листницького. Той, посміхаючись, схвильовано розгладжував на колінах складки штанів.

— То як, панове офіцери, отамани? — із піднесенням вигукнув Атарщиків. — Ми за Корнілова?..

— Ну, звичайно!

— Долгов відразу розрубав гордіїв вузол.

— Усе офіцерство за нього!

— Ми не хочемо бути винятком.

— Дорогому Лавру Георгійовичу, козакові і героєві, — ура!

Офіцери зі сміхом цокались, пили чай. Розмова продовжилась уже не так гостро, крутилась навколо подій останніх днів.

— Ми гужем за головнокомандуючого, а ось козаки мнутья, — нерішуче сказав Долгов.

— Як це «мнутья»? — спитав Листницький.

— А так. Мнутья — і шабаш... Їм, собачим дітям, додому, до жінок кортить... Жити в холоді обридло...

— Наша справа — повести за собою козаків! — стукнув кулаком об стіл сотник Черно-

кутов. — Повести! На те ми й носимо офіцерські погони!

— Козакам треба терпляче роз'яснювати, з ким їм по дорозі.

Листницький постукав ложечкою в склянку, щоб привернути увагу офіцерів, з притиском сказав:

— Прошу, панове, запам'ятати, що наше завдання тепер полягає — і про це вірно сказав Атарщиків — в тому, щоб роз'яснювати козакам справжній зміст того, що відбувається. Козаків треба вирвати з-під впливу комітетів. Тут потрібно ламати характери, приміром, так — якщо не більше, — як нам у переважному числі довелося чинити після Лютневого перевороту. В минулому, скажімо в шістнадцятому році, я міг ударити козака, правда, ризикуючи при цьому, що в бою він мені випустить у потилицю кулю, а після лютого вже себе довелося стримувати, бо коли б я і вдарив якогось дурня, то зі мною поквитались би тут же, в окопах, не чекаючи слушної нагоди. Тепер справа зовсім інша. Ми повинні, — сказав з наголосом Листницький, — зріднитися з козаком. Від цього тепер залежить усе. Ви знаєте, що робиться зараз у Першому і Четвертому полках?

— Страхіття!

— Саме так — страхіття! — продовжив Листницький. — Офіцери по-старому відгороджувалися від козаків і внаслідок цього козаки — всі як один — опинилися під впливом більшовиків і самі на дев'яносто відсотків стали більшовиками. Цілком зрозуміло, що грізних подій не минути... Дні третього і п'ятого липня — тільки суворе попередження всім безтурботним... Або нам за Корнілова доведеться битися з військами революційної демократії, або більшовики, накопичивши сили і розповсюдивши свій вплив, сколихнуть іще одну революцію. У них перепочинок, концентрація сил, а в нас — безладдя... Та хіба ж так можна?.. Адже в майбутній завірюсі знадобиться — і ще й як! — надійний козак...

— Без козаків ми, звичайно, що нуль без палички, — зітхнув Долгов.

— Листницький каже справедливо!

— Абсолютно!

— Росія однією ногою в могилі...

— Ти гадаєш, ми цього не розуміємо? Розуміємо, але часом безсилні щось зробити. «Наказ № 1» та «Окопна правда» сіють своє сім'я.

— А ми милуємося на сходи, замість того, щоб витоптати їх геть та спалити, — крикнув Атарщиків.

— Ні, ми не милуємося! Ми просто безсилі!

— Брешете, хорунжий! Ми просто до всього ставимося недбало!

— Неправда!

— Доведіть.

— Тихіше, панове!

— «Правду» розгромили... Керенський сильний заднім розумом...

— Це що в нас... базар, чи що? Не можна ж так!

Безладна перепалка поволі вщухла. Командир однієї сотні, який дуже уважно прислухався до слів Листницького, зауважив:

— Я пропоную дати осавулові Листницькому можливість закінчити.

— Просимо!

Листницький, тручи кулаками гострі коліна, продовжив:

— Я переконаний, що тоді, тобто в майбутніх боях, у громадянській війні, — я тільки тепер зрозумів, що вона неминуча, — вірний козак буде вкрай потрібний. Треба боротися за нього, відвоювати його в комітетів, що симпатизують більшовикам. У цьому є нагальна потреба! Бо, в разі нових заворушень, козаки Першого і Четвертого полків візьмуть і просто перестріляють своїх офіцерів.

— Ясне діло!

— Панькатися не будуть!

— ...і ми на їх досвіді, — дуже, до речі, гіркому — повинні навчатися. Козаків Першого і Четвертого полків, — а втім, які вони тепер козаки? — в майбутньому доведеться вішати через одного, або й просто всіх покласти... Всього бур'ян із поля — геть! Так давайте же вбережемо своїх козаків від помилок, за котрі їм потім доведеться розплачуватися.

Після Листницького слово взяв той самий командир сотні, який слухав його з такою виключною увагою. Старий кадровий офіцер, — він служив у полку дев'ять років, за війну чотири рази був поранений, — він говорив про те, що раніше служити було нелегко. Козаки офіцерів тримали на задвірках, у чорному тілі, по службі майже не просували, так що для переважної частини офіцерських кадрів ранг військового старшини залишався найвищим до кінця життя; цим власне, на його думку, і пояснювалося те, що козацька верхівка в момент повалення самодержавства проявила цілковиту байдужість. І, незважаючи на це, треба, говорив він, усіма засобами підтримувати Корнілова, встановити з ним тісний контакт через раду Співки козачих військ і Головний комітет Офіцерської співки.

— Нехай Корнілов буде диктатором, для козачих військ це порятунок. За нього ми, може, будемо жити навіть краще, ніж за царя.

Було вже далеко за північ. Над містом стояла спокійна, світла, з розкуйовдженими патлатими хмарами ніч. У вікна видно чавунно-темний Адміралтейський шпиль і жовту повінь вогнів.

Офіцери розмовляли аж до світанку. Вирішили, що будуть тричі на тиждень бесідувати з козаками на політичні теми, взводним офіцерам вводилось в обов'язок заповнювати вільний час, щоб відвернути козаків від атмосфери шкідливої політики. Перед тим, як розійтися, заспівали «Тихий Дон», допили десятий самовар і під дзвін склянок виголосили жартівливі тости. І вже зовсім під кінець Атаршиков, пошептавшись із Долговим, оголосив:

— А на десерт ми почастуємо вас старовинною козацькою. А-ну, прошу уваги! Та відчиніть вікно, бо дуже вже димно.

Два голоси — обвітрений, ламкий бас Долгова і м'який, надзвичайно приємний тенор Атаршикова спочатку збивалися, спотикалися, кожний тягнув свій темп, та поступово голоси сплелися буйно і злагоджено, зазвучали напрочуд зачаровано:

*...Но и горд наш Дон, тихий Дон,
наш батюшка,
Басурманину он не кланялся,
у Москвы, как жить, не спрашивался.
А с Туретчиной — ох, да по потылице
шашкой острою век здоровался...
А из года в год степь донская, наша матушка,
За Пречистую Мать Богородицу,
да за веру свою православную,
Да за вольный Дон, что волной шумит,
в бой звала со супостатами...»*

Атаршиков, схрестивши на колінях пальці, співав високим голосом і за весь час жодного разу не збився, дарма, що своїми варіаціями далеко випереджав напористий бас Долгова; весь вечір він виглядав дуже заклопотаним, навіть суворим, і тільки під кінець Листницький помітив, що з ока в нього, обігнувши руду родинку, скотилась, холодно зблиснувши, сльозина.

Після того як офіцери інших сотень пішли, а ті, хто залишився, вляглися спати, Атаршиков підсів на ліжко до Листницького, смикаючи на випуклих грудях блакитні виляні шлейки, зашепотів:

— Євгенію, ти розумієш... Я до стобіса люблю Дон, увесь давній, що віками складався, козацький лад, люблю своїх козаків і козачок, — усе мені любо! Коли вдихаю запах степового полину, мені навертаються сльози... А також, коли цвіте соняшник і над Доном пахнуть змочені дощем виноградники... Люблю безмірно, до болю... ти розумієш... А ось тепер сумнів бере: чи не обдурюємо ми цих самих козаків? Чи на ту стежку хочемо їх вивести?

— Ти про що? — насторожився Листницький.

Комір білої сорочки Атарщиков розстібнув, і з-під нього цютливо, по юначому зворушливо, виглядала смаглява шия. Над родинкою важко нависав синій обідок повіки, на обличчі — Листницький бачив його тільки профіль — блимало одне напівзаплющене світле око.

— Я думаю: чи потрібно це козакам?

— А що ж їм, у такому разі, хочеться?

— Не знаю... Але чому вони так несподівано від нас віддаляються? Революція ніби розділила нас на овець та вовків, здається, наші інтереси розбігаються.

— Як тобі сказати, — здалеку почав Листницький, — тут дається взнаки різниця, хто і як сприймає події. Ми більш виховані, можемо критично оцінювати той чи інший факт, а вони мислять примітивніше, простіше. Більшовики вбивають їм у голови, що треба війну закінчувати, вірніше, зробити її громадянською. Козаків на нас вони нацьковують, а оскільки козаки втомилися, в них перемагає тваринний інстинкт, немає того морального, твердого розуміння обов'язку і відповідальності перед Батьківщиною, що притаманні нам, тому цілком зрозуміло, що це лягає на сприятливий ґрунт. Бо що для них Батьківщина? Поняття, щонайменше, абстрактне. «Область Війська Донського від фронту далеко, і німець туди не дійде», — так міркують вони. В цьому усе й лихо. Треба правильно розтлумачити їм, до яких наслідків приведе перетворення цієї війни в війну громадянську.

Листницький говорив, але підсвідомо відчував, що його слова не досягають мети, що зараз Атарщиков зачинить перед ним стулки своїх душевних воріт.

Так і сталося: Атарщиков щось нерозбірливо пробурмотів, ще трохи мовчки посидів, і Листницький даремно намагався проникнути в ті сутінки, де цієї миті блукала душа мовчазного товариша. «Треба було заохотити його висловитися до кінця...», — з жалем вирішив він.

Атарщиков, побажавши спокійної ночі, пішов, не сказавши більше ні слова. Тільки на мить відкрився для широкій розмови, підняв край тієї чорної завіси, котрою кожен відгороджується від інших, і знову її опустил.

Він не зміг розгадати те таємниче, що криється в чужій душі, і це викликало у Листницького сум і прикрість. Він знову закурив, лежав, зосереджено дивився в сіру ватяну темряву, і несподівано згадав Аксенію, дні відпустки, що по вінця були заповнені нею. Згадалися й інші випадкові і короткі зустрічі з жінками, чиї шляхи колись перетиналися з його шляхами, — і це його заспокоїло, він заснув.

У сотні Листницького служив козак Букановської станиці Лагутін Іван. У перші вибори його висунули в члени полкового військово-революційного комітету, до прибуття полку в Петроград він нічим особливим не виділявся, але в останні дні липня взводний офіцер доповів Листницькому, що Лагутін відвідує військову секцію Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів, певне, має з Радою тісні стосунки, бо він часто бесідує з козаками свого взводу і негативно на них впливає. В сотні вже мали місце два випадки, коли відмовлялися заступати в караул та в роз'їзд. Взводний офіцер гадає, що це результат того впливу, що Лагутін має на козаків.

Листницький вирішив за краще самому ближче придивитися до Лагутіна, прощупати його. Викликати козака на відверту розмову — нерозумно й ризиковано, тому Листницький вирішив чекати слушної нагоди. Невдовзі така можливість з'явилася. В кінці липня третьому взводу випав наряд охороняти вночі вулиці поблизу Путиловського заводу.

— Я сам відправлюсь з козаками, — попередив Листницький взводного офіцера. — Розпорядіться, щоб мені засідлали вороного.

Листницький мав двоє коней, «про всяк випадок», як він пояснював. Вістовий допоміг одягнутися, і він вийшов у двір. Взвод сидів на конях. У імлістій темряві, розцвіченій вогнями ліхтарів, обстежили кілька вулиць. Листницький навмисне відстав, а потім ззаду покликав Лагутіна. Той розвернув свого непоказного коня, під'їхав і, дивлячись на осавула збоку, чекав розпорядження.

— Що нового у вашому комітеті? — спитав Листницький.

— Та нічого нового.

— Лагутін, ти з якої станиці?

— Букановської.

— А хутір?

— Із самої станиці.

Тепер їх коні йшли поруч. При світлі ліхтарів Листницький скося поглядав на бородате обличчя козака. З-під кашкета в того виглядало рівне волосся, на пухких щоках кучерявилася нерівна борідка, розумні, трохи хитруваті очі глибоко сховались, їх прикривали випуклі надбрівні дуги.

«На вигляд простий, недалекий чоловік, а що в нього на душі? Напевне, ненавидить мене, як і все, що зв'язане зі старим режимом, із «палицею капрала», — подумав Листницький і вирішив, що неодмінно випитає в Лагутіна про його минуле життя.

— Одружений?

— Так точно. Жінка і двоє діток.

— І господарство маєш?

— Яке в нас господарство? — насміявся сам над собою Лагутін. — Живемо, щоб жити. Віл на козака, а козак на вола, так усе життя й крутимося... Земля в нас пішана, — подумавши, суворо додав він.

Про станицю Буканівську Листницький мав уявлення, бо колись, їдучи на станцію Серебряково, проїжджав через неї. Залишилось упам'ятку: та глуха станиця лежала осторонь великого шляху, з півдня до неї тулилися рівні безкрайні луки, а також омивали примхливі заломі Хопра. На Єланській межі, їдучи горою, він верст за дванадцять побачив у низині зелену повіль садків, білий, обсмоктаний маслак високої дзвіниці.

— Супіски в нас, — зітхнув Лагутін.

— Додому, певне, хочеться, чи як?

— Скажете таке, пане осавуле! Звичайно, кортить швидше повернутись. Достатньо ми напоневірялися за війну.

— Навряд, брате, чи доведеться найближчим часом вернутися...

— Доведеться.

— Війну ж не закінчили.

— Незабаром їй кінець. Скоро додому, — вперто стояв на своєму Лагутін.

— Може, між собою доведеться повоювати. Ти що про це думаєш? Лагутін, зосередивши на лусці сідла опущені очі, мовчав, а потім сам запитав:

— А з ким воювати?

— Мало з ким... Хоч би й з більшовиками.

І Лагутін знову надовго замовк, здавалось, він просто задрімав під голосний цокіт підків. Так їхали хвилини зо три. Потім, поволі цідячи слова, Лагутін сказав:

— Нам із ними ділити нічого.

— А землю?

— Землі всім вистачить.

— Ти знаєш, чого добиваються більшовики?

— Та трохи доводилося чути...

— То що ж, по-твоєму, треба робити, коли більшовики підуть на нас, щоб захопити наші землі, щоб поневолити козаків? Ти з німцями воював, захищав Росію?

— Німець — то справа інша.

— А більшовики?

— Я ось що скажу, пане осавуле, — очевидно, посмілював Лагутін; він підняв очі і тепер настирливо ловив погляд Листницького, — більшовики останню земельку в мене не візьмуть. У мене якраз одна пайка, їм моя земля ні до чого... А ось, наприклад, — ви тільки не ображайтесь! — у вашого батька десятин тисяч із десять...

— Не десять, а чотири.

— Ну, все одно, хоч би й чотири, хіба малий шмат? Який же це порядок, тільки подумайте?

А взяти всю Росію — таких, як ваш батько, надто багато. Ось і поміркуйте, пане осавуле, що кожен рот шматка просить. І вам хочеться їсти, але й інші різні люди теж їсти хочуть. Це тільки циган привчав кобилу жити Божим духом, — мовляв, обійдеться без сіна. А вона, сердешна, ніби й призвичаїлась, та на десятій день взяла і здохла... Так що криві порядки були за царя, а для бідного народу геть зовсім сучкувати... Вашому батькові від пирога відрізали чималеньку скибку, аж чотири тисячі, а він же пхає не в дві горлянки, а так само, як і ми, прості люди, — в одну. Звичайно, що прикро стає за народ!.. Більшовики — вони справедливості добиваються, а ви кажете — воювати.

Листницький слухав його, стримуючи хвилювання. Під кінець він уже розумів, що зовсім не спроможний нічого аргументувати, заперечити, бо козак своїми простими життєвими прикладами притиснув його до стінки; і від того, що так глибоко ховав в собі почуття власної неправоти, Листницький розгубився і розлізся.

— Ти що, може, більшовик?

— Прізвисько тут ні до чого... — іронічно відмахнувся Лагутін. — Справа не в назві, а в правді. Людям потрібна правда, а її все ховують, закопують. Гуторять, що вона давно вже покійниця...

— Ось чим годують тебе більшовики в тій Раді... Виявляється, даремно ти з ними водишся.

— Ех, пане осавуле, нас, терплячих, саме життя вчить, а більшовики — вони тільки гніт підпалюють...

— Ти мені ці теревені кинь! Нема чого тут базікати! — вже відверто сердився Листницький. — Ти краще скажи: ось ти, Лагутін, говорив про землю мого батька, взагалі про поміщицьку землю, але ж це — власність. Коли в тебе дві сорочки, а в мене немає жодної — що ж я, по-твоєму, повинен відбирати її в тебе?

Листницький не бачив реакції Лагутіна, але з його голосу здогадався, що той посміхається.

— Я сам готовий віддати зайву сорочку. І на фронті доводилось віддавати не просто зайву, а останню, після чого шинель носив на голому тілі. А ось земелькою щось ніхто не ділиться...

— Виходить, ти землею не задоволений? Мало її тобі? — напосідав Листницький.

Лагутін сполотнів, від хвилювання аж задихався, теж перейшов на підвищений голос:

— А ти думаєш я тільки за себе душею болю? В Польщі були, люди там як живуть? Бачив чи ні? А в нас крутом мужики як живуть?.. Я-то набачився! Серце кров'ю закипає... Що ж, думаєш, мені їх не шкода?.. Мені, може, серце за цього, за поляка, болем зійшло, про його гірку землю журюсь.

Листницький зібрався відповісти чимось уїдлигим, але не встиг, бо від сірих лобастих корпусів Путіловського заводу донісся пронизливий крик: «Держи!». Голосно затупали коні, ляснув постріл. Змахнувши батоном, Листницький пустив коня. Вони з Лагутіним одночасно наздогнали взвод, що вже збився на перехресті вулиць. Козаки брязкали шаблями, спішувалися, оточували собою якогось чоловіка, що намагався випрочатися з їх рук.

— Що? Що тут таке? — гримнув Листницький, пробираючись конем у середину натовпу.

— Якийсь гад кинув каміння...

— Кинув — і навтікача.

— Дай йому, Аржанов!

— Ах, ти, сволото!.. Хотів голову проломити?

Звісившись із сідла, взводний урядник Аржанов тримав за комір невисокого на зріст чоловіка, одягненого в чорну на випуск сорочку. Трое спішених козаків тримали йому руки.

— Ти хто такий? — не витримав, голосно закричав Листницький.

Затриманий підвів голову, на його тьмянобілому обличчі щільно зімкнулися скривлені губи.

— Ти хто? — знову сікався Листницький. — Камінням кидаєшся, мерзотник? Ну? Мовчиш? Аржанов...

Аржанов, випустивши з рук комір невідомого, зіскочив із сідла і з маху вдарив його в обличчя.

— Дайте йому! — круто розвертаючи коня, звелів Листницький.

Трое чи четверо спішених козаків звалили зв'язаного з ніг і замахали над ним нагаями. Лагутін миттю залишив сідло і до Листницького:

— Пане осавуле!.. Що ж ви це!.. Пане осавуле!.. — він злегка тремтячими пальцями вхопив осавулове коліно і продовжував вмовляти:

— Не можна так!.. Це ж людина!.. Що ви робите?

Листницький смикав повіддя коня, мовчав. Лагутін кинувся до козаків, схопив Аржанова за попереk, спотикаючись, чіпляючись за шаблю, намагався його відтягти. Той пручався, буркотів:

— Ти не кипи дуже! Не кипи. Він буде камінням кидатися, а йому прощати? Пустити!.. Пустити, добром тобі кажуть!..

Один козак, зігнувшись, скинув із себе гвинтівку і почав прикладом бити м'яке, що аж похрустувало, тіло лежачого чоловіка. За хвилину над бруківкою рознісся низький, дикий, схожий на тваринячий, крик:

— А-а-а-а-а-а!.. А-а-а-а-а-а!.. Ік!.. Ік!.. Про-па-да-ю-у-у-у!.. — а потім через кілька секунд тиші той же голос, але тепер по-молодому ламкий, захлинаючись від болю, після кож-

ного удару хрипів, завершував усе короткими вигуками:

— Сволота!.. Контр... революціонери!.. Бийте! О-о!.. А-а-а-а!..

«Гах! Гах! Га!» — хльоскали впереміжку нагаї.

Лагутін підбіг до Листницького, щільно притиснувшись до його коліна, дряпав нігтями крило сідла, задихався.

— Змилуйся!

— Відійди!

— Осавуле!.. Листницький!.. Чуєш? Відповідати будеш!

— Плювати я на тебе хотів, — хрипів Листницький, направляючи на Лагутіна коня.

— Братці! — підбіг він до тих козаків, які ні в що не втручалися і стояли осторонь. — Я член полкового ревкому.. Я вам наказую: врятуйте людину від смерті!.. Відпо... відповідати будете!.. Не старі часи!..

Листницьким оволоділа нечувана засліплююча ненависть. Уперіщивши нагаєм проміж вух коня — і послав його на Лагутіна. Осавул тицяв в обличчя козакові чорне, смердяче дуло нагана, поім зірвався на крик:

— Замовчи-и-и, зраднику! Більшовик! За-стре-лю! — З великим зусиллям він зняв із револьверного спуску палець, здибив коня і поскакав геть.

Трохи пізніше за ним послідували три козаки. Затриманий не переставляв ніг, він просто волочився поміж кіньми Аржанова і Лаліна, мокра його сорочка щільно прилипла до тіла. Козаки підтримували заарештованого попід руки, він тільки мовчки хитався, чіплявся ногами за бруківку. Гострі плечі в чоловіка були високо підняті, між ними моталася закинута назад, залита кров'ю, поранена голова, тільки стирчало задерте вгору біле підборіддя. На невеликій відстані від них слідував третій козак. На освітленому розі одного з провулків чекав візник; підвівшись на стременах, третій козак риссю під'їхав до нього. Щось коротко пояснив, виразно ляскаючи батоном по халявці чобота, і візник покійрно виїхав на середину вулиці, де стояли з побитим чоловіком Аржанов і Лалін.

На другий день вранці Листницький прокинувся з відчуттям того, що вчора він допустив велику, згубну помилку. Кусаючи свої губи, спльовуючи гіркість після ночі, він згадав, як помстились тому, хто кинув у козаків камінцем і всю сутичку, що потім відбулося в нього з Лагутіним. Поморшівся. Задумливо покашляв. Уже коли одягався, то вирішив, що Лагутіна поки залишить у спокої, щоб не псувати взаємини з полковим комітетом, а ще краще — перечекати, поки в козаків, присутніх при вчорашній сутичці, вивітряться враження, а вже тоді потихеньку прибрати його з дороги.

«Це називається — зблизився з козаком...» — гірко дорікнув собі Листницький, але всі наступні дні не міг звільнитися від прикрих спогадів.

На початку серпня в погожий сонячний день Листницький з Атарщиковим вирушили погуляти містом. Після тієї розмови, що відбувалася між ними після офіцерського зібрання, більше нічого такого, що остаточно допомогло б розвіяти виникле тоді непорозуміння, сказано не було. Атарщиков тримався замкнуто, свої думки носив у собі, а коли Листницький вдруге зробив спробу відновити відверті відносини, то рішуче відгороджувався тією завісою, до захисту якої вдається переважна більшість людей, коли хоче сховати від чужих очей своє справжнє обличчя. Листницькому завжди здавалося, що вступаючи в стосунки, люди за своїм зовнішнім образом мають ще й інший, глибоко прихований, що нерідко так і залишається невпізнаним. Він мав тверде переконання, що коли з людини зішкребти оцей верхній шар, то тоді під ним відкриється справжнє, бруталне, не прикрашене жодною брехнею осердя. І тому йому завжди хворобливо хотілося докопатися, що ж насправді люди приховують за своїм бруталним, суворим, безстрашним, щасливим або веселим панциром. У даному ж разі, якщо говорити про Атарщикова, то він напевне знав тільки одне — той болісно шукає виходу із наявних протиріч, прагне з'єднати національно-козацьке з більшовицьким. Відкриття цієї істини й змусило його відмовитися від подальших спроб до зближення з Атарщиковим, а залишитися з ним на відстані.

Вони йшли Невським, зрідка обмінюючись загальними фразами.

— Давай зайдемо шось перекусимо, — запропонував Листницький, кивнувши головою на вхід у ресторан.

— Не зашкодить, — згодився Атарщиков.

У ресторані вони зупинилися і трохи розгубилися: всі столики були зайняті. Атарщиков уже готовий був відмовитися від наміру, але з-за одного столика, що стояв біля вікна, підвівся, уважно їх розглядаючи, обрешканий, вишукано одягнений добродій; той залишив товариство двох пані, підійшов, чемно скинув котелок.

— Прошу вибачення, чи не зволите зайняти наш столик? Ми вже йдемо. — Він усміхнувся, оголивши ряд рідких обкурених зубів, рукою запрошуючи офіцерів до столу. — Я радий прислужитися панам офіцерам. Ви — наша гордість.

Пані, які сиділи за столиком, підвелися. Одна, висока й чорнява, поправляла свою зачіску, а друга, молодша, бавлячись парасолькою, чекала на неї.

Офіцери подякували панові за люб'язно надану їм можливість зберегти час і пообідати,

зайняли місця біля вікна. Пучок сонячних променів пробивався крізь штору, жовтими голками впивався в скатерку. Пахощі страв хвилювали і забивали собою тонкий аромат розставлених на столиках букетиків живих квітів.

Листницький замовив собі холодник із льодом, поки його чекав, задумливо обципував взятую із вази жовто-червону настурцію. Атарщиков тим часом витирив хусткою спітніле чоло, опустивши стомлено очі, часто моргав, довго спостерігав за зайчиком, що грався на ніжці сусіднього столика.

Не встигли вони перекусити, коли в зал ресторана увійшли, голосно розмовляючи, двоє офіцерів. Той, що йшов переднім, очима шукав вільний столик; на якусь мить він повернув туди, де сидів Листницький, рівно засмагле, аж потемніле обличчя. В його скошених чорних очах майнула радість.

— Листницький! Ти?.. — і офіцер впевнено, без тіні сумніву, попрямував до нього.

Під чорними вусами в нього білопінно зблиснули зуби. Листницький впізнав у ньому осавула Калмикова, за ним просувався ще один знайомий офіцер — ним виявився Чубов. Вони міцно потиснули один одному руки. Познайомивши колишніх полкових товаришів із Атарщиковим, Листницький поцікавився:

— Ви яким сюди чином?

Калмиков, підкручуючи вуса, кивнув головою назад, скосив очі на обидва боки і сказав:

— Командировані. Потім розповім. Ти краще про себе розкажи. Як живеться в Чотирнадцятому полку?

З ресторану вийшли всі разом. Калмиков із Листницьким відстали, звернули в перший же провулок і за півгодини пересікли всю багатолюдну частину міста, йшли і впівголоса розмовляли, завбачливо оглядалися по боках.

— Наш 3-й корпус стоїть у резерві Румунського фронту, — збуджено розповідав Калмиков. — Тижні півтори тому від командира полку прибуває наказ: здати сотню і вдвох із сотником Чубовим відбутися в розпорядження штабу дивізії. Чудово. Здаю. З'являємося в штаб дивізії. Полковник М. з оперативного відділу, — ти його знаєш, — конфіденційно повідомляє, що я маю терміново з'явитися до генерала Кримова. Відправляємось із Чубовим у корпус. Кримов мене приймає, а оскільки з даними про офіцерів, яких до нього командирують, він обізнаний, то прямо мені й каже: «Влада зараз у людей, що свідомо ведуть країну до загибелі; є конча потреба змінити урядову верхівку, можливо, навіть, що й сам Тимчасовий уряд, на військову диктатуру». У ролі ймовірного кандидата назвав Корнілова, потім запропонував мені їхати в Петроград під начало Головного комітету Офіцерської спілки. Тепер тут зібралася група

в кілька сот надійних офіцерів. Ти розумієш, у чому полягає наша роль? Головний комітет Офіцерської спілки працює в контакт з нашою радою Спілки козачих військ на вузлових станціях і в дивізіях створює ударні батальйони.

— До чого це може призвести? Ти що про це думаєш?

— Ось тобі й маєш! Невже за той час, що ви тут перебуваєте, не прояснили для себе обстановку? Безперечно, що готується урядовий переворот, а владу очолить Корнілов. Адже армія за нього горою. У нас там планують, виходячи ось із чого: є дві рівновеликі сторони — це Корнілов і більшовики. Керенський між двома жорнами: не той, так хтось інший його відтиснить. Нехай він поки що поспить на перині Аліси.* Він халіф на годину. — Калмиков трохи помовчав, зайнявшись китицею шаблі, а далі продовжив: — Ми, по суті, пішаки в цій шаховій грі, а пішаки ніколи не знають, куди їх посуне рука гравця... Я, наприклад, не уявляю всього, що відбувається в Ставці. Знаю тільки, що між генералами Корніловим, Лукомським, Романовським, Криловим, Денікіним, Каледіним, Ерделі та багатьма іншими є якийсь негласний зв'язок, домовленість...

— Але армія... чи піде армія за Корніловим? — спитав, пришвидшуючи кроки, Листницький.

— Солдатська маса, звичайно, сама не піде. Ми її поведемо.

— Ти знаєш, що Керенський під натиском лівих хоче відставити Верховного?

— Не посміє! Завтра же поставлять його навколішки. Головний комітет Офіцерської спілки досить категорично висловив йому на це свою думку.

— Учора до нього від ради Спілки козачих військ були делеговані представники, — посміхаючись, розповідав Листницький. — Вони заявили, що козацтво ніколи не згодиться на усунення Корнілова. І ти знаєш, що він на це відповів: «Це — інсинуація. Нічого подібного Тимчасовий уряд і не планує». Заспокоює громадськість, а, водночас, як та б..., заграє з виконкомом ради депутатів.

Калмиков на ходу вийняв польову офіцерську книжку, прочитав уголос: «Збори громадських діячів вітають Вас, Верховного вождя російської армії. Збори заявляють, що будь-які спроби підірвати Ваш авторитет в армії і в Росії вважають злочинними і приєднують свій голос до голосів офіцерів, Георгіївських кавалерів і козаків. У грізну годину тяжкого випробування вся свідома Росія дивиться на вас з надією

і вірою. Хай Бог допоможе здійснити Ваш великий подвиг у справі відродження могутньої армії і врятування Росії. Родзянко». — Здається, ясно? Не може бути й мови про те, щоб усунути Корнілова... О, до речі, ти вчора бачив його приїзд?

— Я тільки вночі приїхав із Царського Села.

Калмиков усміхнувся, одночасно оголивши низку рівних зубів і рожеві здорові ясна. Його вузькі очі зморщилися, утворивши в куточках численні павутинно-тонкі зморшки.

— Класично! Варта — ескадрон текінців. На автомобілях кулемети. Все це для Зимового палацу. Досить недвозначне попередження... Кха-кха-кха. Бачив би ти ці пики у волохатих папах. О, на них варто подивитися! Враження справляють своєрідне!

Покружлявши Московсько-Нарвським районом, офіцери розпрощалися.

— Нам, Женю, треба не губити один одного, — говорив на прощання Калмиков. — Пора настає лиха. Тримайся за землю, бо інакше впадеш!

Коли Листницький вже пішов, Калмиков, стоячи впівоберта, вслід йому крикнув:

— Забув тобі сказати. Меркулова нашого пам'ятаєш? Художника?

— Ну?

— У травні загинув.

— Не може бути!

— Та ще й як загинув, — чисто випадково. Більш дурної смерті й придумати важко. В руках розвідника вибухнула граната, самому йому руки відірвало по лікті, а від Меркулова ми знайшли тільки шматки нутроців та розтросчений цейс.** Три роки обминала смерть...

Калмиков ще щось кричав, та вже подув вітер і завихрив сіру куряву, тому долітали одні закінчення його слів. Листницький махнув рукою і, зрідка оглядаючись, пішов.

XIII

6 серпня начальник штабу Верховного Головнокомандуючого, генерал Лукомський через першого генерал-квартирмейстра Ставки, генерала Романовського, одержав наказ в районі Невель — Н. Сокольники — Великі Луки зосередити 3-й кінний корпус і Тубільну дивізію.

— Чому саме в цьому районі? Ці ж частини в резерві Румунського фронту? — спитав спантелечений Лукомський.

— Не знаю, Олександр Сергійовичу. Достеменно передаю вам наказ Верховного.

* Аліса — Олександра Федорівна (принцеса Аліса Гессенська), дружина Імператора Миколи II.

** Цейс — німецький бінокль.

— Коли ви його одержали?

— Учора. Верховний викликав мене об одинадцятій годині ночі і наказав передати вам про це сьогодні вранці.

Романовський, наступаючи на носки, походив під вікном, потім зупинився перед стратегічною картою Середньої Європи, що займала в кабінеті Лукомського пів стіни; стоячи до хазяїна кабінету спиною і вдаючи, що уважно вивчає карту, запропонував:

— Ви уточніть... Він тепер у себе.

Лукомський зібрав на столі папери, відсунув крісло і пішов на вихід тією підкреслено рішучою ходою, що властива повним літнім військовим. У дверях, пропускаючи перед себе Романовського, очевидно, на підтвердження якихось власних думок, він сказав:

— Усе правильно. Так і є.

Із кабінету Корнілова шойно вийшов незнайомий Лукомському високий цибатий полковник. Він шанобливо поступився дорогою, а коли рушив коридором, то стало помітно, що він кульгає, при цьому його плече, швидше за все контужене, смішно і боляче сіпалося.

Корнілов, зіпершись на стіл косо поставленими долонями і злегка нахилившись уперед, говорив літньому офіцерові, який стояв напроти нього:

— Треба було цього чекати. Ви мене зрозуміли? Прошу повідомити мені, як тільки прибудете в Псков. Можете йти.

Тільки тоді, коли за офіцером зачинилися двері, Корнілов молодцювато, пружно опустився в крісло, а друге присунув Лукомському. Потім спитав:

— Вам Романовський передав мій наказ про передислокацію 3-го корпусу?

— Так. І я прийшов поговорити якраз із цього приводу. Чому ви місцем розташування корпусу обрали саме цей район?

Лукомський уважно розглядав смугляве обличчя Корнілова. Воно нічого не виражало, здавалося по-азіатськи холодним; на щоках від носа до черствого рота, закритого рідкими вислими вусами, криво спадали добре знайомі зморшки. Вольовий, навіть суворий вираз обличчя пом'якшував тільки чубчик, що трохи по-дитячому зворушливо спадав на чоло.

Корнілов, обіпершись на лікті і підтримуючи маленькою сухою долонею підборіддя, примружив монгольські, яскраво палкі очі і, поклавши свою руку Лукомському на коліно, відповів:

— Я хочу зібрати кінноту не спеціально за Північним фронтом, а в такому районі, звідки, в разі необхідності, її буде легко перекинути хоч на Північний, хоч на Західний фронти. Мені здається, обраний район найбільше відповідає

такій вимозі. Ви думаете інакше? Скажіть!

Лукомський невиразно знизав плечима.

— Побоюватись за Західний фронт не бачу ніяких підстав. Кінноту краще зосередити в районі Пскова.

— Пскова? — перепитав Корнілов, усім корпусом нахилившись уперед і, поморщившись, ледве вищиривши тонку, вищвілу губу, заперечливо похитав головою.

— Ні! Район Пскова не підходить.

Стомлений Лукомський по-старечому поклав на бильця крісла долоні, старанно підбираючи слова, сказав:

— Лавре Георгійовичу, я зараз же віддам відповідний наказ, але в мене склалося враження, що ви щось не договориєте... Скупчення кінноти в обраному вами районі найбільш доцільне в тому випадку, коли її планується кинути на Петроград чи Москву, але Північний фронт таке розміщення кавалерії не забезпечує, хоч би з огляду на те, що її важко буде перекидати. Якщо я не помиляюсь — і ви справді щось приховуєте, то прошу: або відпустіть мене на фронт, або довіртеся і відкрийте мені ваші наміри. Начальник штабу може залишитися на своєму місці тільки за умови повної довіри з боку начальника.

Схиливши голову, Корнілов напружено слухав, та водночас гострим поглядом встиг відзначити, що, здавалося б, холодне обличчя Лукомського від хвилювання вкривалося ледве помітним рум'янцем. Подумавши кілька секунд, він відповів:

— Ви маєте рацію. У мене з цього приводу є деякі міркування, про що я з вами ще не говорив... Прошу розпорядитися про пересування кінноти і терміново викличте сюди командира 3-го корпусу генерала Кримова, а ми з вами про все докладно переговоримо після повернення з Петрограда. Запевняю, що від вас, Олександр Сергійовичу, я нічого приховувати не маю наміру, — наголосив на останній фразі Корнілов і жваво оглянувся, бо в цю мить постукали в двері. — Увійдіть.

Увійшли помічник комісара при ставці Фонвізін, супроводжуваний низькорослим, білявим генералом. Лукомський відкланявся і вже в дверях чув, як на запитання Фонвізіна Корнілов категорично відповів:

— Зараз у мене немає часу переглядати справу генерала Міллера. Що? Так, я їду.

Лукомський, повернувшись від Корнілова до себе, довго стояв коло вікна. Погладжуючи клиноподібну сивеньку борідку, він задумливо дивився, як вітер в садку розчісує густі каштани і, ніби хвилями, котить освітлену сонцем горбату траву.

Не минуло й години, як у штаб 3-го кінного корпусу поступив наказ начштабверха* про

* Начштабверх — Начальник Штабу Верховного Головнокомандуючого.

підготовку до нового місця дислокації. Того ж дня шифрованою телеграмою командир корпусу генерал Кримов (це той Кримов, який в свій час відмовився прийняти на себе командування 11-ою армією, і ту його відмову підтримав особисто Корнілов) був терміново викликаний в Ставку.

9 серпня Корнілов під охороною ескадрону текінців спеціальним поїздом виїхав у Петроград.

Наступного дня в Ставці поповзли чутки про те, що Корнілов нібито звільнений з посади Головнокомандуючого, більше того, ще й взятий під варту, та 11-го вранці Корнілов повернувся в Могильов.

По приїзді він зразу ж запросив до себе Лукомського. Ознайомившись із телеграмами і зведеннями, він поправив охайний білосніжний манжет, що соковито відтіняв вузьке, кольору маслини, зап'ястя руки, після чого ще й поправив комірець. Те, що він робив це похапцем, виказувало його надзвичайне внутрішнє хвилювання.

— Тепер у нас є можливість закінчити перервану тоді розмову, — тихо сказав він. — Я хочу повернутися до тих міркувань, що змусили мене перевести 3-й корпус у Петроград і про які я з вами ще не говорив. Ви знаєте, що третього серпня, коли я був у Петрограді на засіданні уряду, Керенський з Савінковим попередили мене, щоб я там не порушував особливо важливі питання оборони, оскільки, з їх же слів, серед міністрів є не зовсім надійні люди. Таким чином, я, Верховний Головнокомандуючий, звітуючи перед урядом, не можу доповідати про оперативні плани, бо немає гарантії, що сказане мною через кілька днів не стане відомо німецькому командуванню. І це — уряд? Та хіба після цього я можу повірити, що він спроможний врятувати країну? — Корнілов швидко і рішуче підійшов до дверей, замкнув їх на ключ і, повернувшись до столу, став схвильовано перед ним ходити. — Гірко і прикро, що якісь слимаки правлять країною. Безпорадність, слабохарактерність, невміння, нерішучість, часто звичайна підлість — ось що керує діями цього, якщо можна так висловитись, «уряду». З допомогою таких добродіїв як Чернов та інші Керенського більшовики зметуть... Ось, Олександрє Сергійовичу, в якому становищі опинилася Росія. Керуючись відомими вам принципами, я хочу захистити Батьківщину від нових потрясінь. 3-й кінний корпус я перевозжу головним чином для того, щоб на кінець серпня стягнути його в Петрограді і, коли більшовики виступлять, то належним чином вчинити зі зрадниками Батьківщини. Безпосереднє керівництво операцією покладаю на генерала Кримова. Я впевнений, що в разі потреби він не завагається і перевішає всю Раду робітничих й солдатських

депутатів. І Тимчасовий уряд... Ну, тут ми ще подивимось... Я нічого не шукаю. Врятувати Росію... Врятувати будь що, за будь-яку ціну...

Корнілов перестав ходити, зупинився навпроти Лукомського, вимогливо запитав:

— Мені треба знати, чи поділяєте ви мої висновки, що тільки в такий спосіб можна гарантувати майбутнє країни і армії? Чи підете ви зі мною до кінця?

Зворушений Лукомський піднявся, міцно потис Корнілову його суху, гарячу руку.

— Цілком поділяю ваші міркування. Піду до кінця. Треба обдумати, зважити і вдарити. Доручить це мені, Лавре Георгійовичу.

— План розроблений мною. Деталі допрацюють полковник Лебедев і капітан Роженко. Ви ж, Олександрє Сергійовичу, і без цього завалені роботою. Довіртеся мені, в нас ще буде час усе детально обговорити і, коли виникне потреба, внести відповідні зміни.

Ставка в ті дні жила напруженим життям. Щодня в губернаторський будинок у Могильові з фронту, з різних частин з'являлися в запорошених захисних гімнастерках засмагли та обвітрені офіцери і пропонували свої послуги; приїздили також франтуваті представники Спільки офіцерів і ради спільки козачих військ; гінці з Дону від Каледіна — першого із козаків військового наказного отамана Облaсті Війська Донського; прибували якісь цивільні громадяни. Приходили ті, хто широко бажав допомогти Корнілову знову поставити на ноги стару Росію, яка так схибила в лютому; але серед них знаходилися і стерв'ятники, що своїм чутливим нюхом задалегідь чули запах великої крові, першими здогадувалися, чия тверда рука здатна розсікти країні закупорені вени, так що злітали вони в Могильов з надією, що їм обов'язково щось перепале. Прізвища Добринського, Завойка, Аладіна в Ставці називались як імена людей, дуже близьких до Верховного Головнокомандуючого. В Ставці і в штабі похідного отамана Війська Донського пошепки перемовлялись, що Корнілов занадто довірливий, що із-за цього його оточили авантюристи. Але паралельно в широких офіцерських колах панувала думка, що Корнілов — це прапор відновлення Росії. І під цей прапор з усіх кінців стікаються ті, хто прагне реставрації.

13-го серпня Корнілов виїхав до Москви на державну нараду.

Теплий, трохи похмурий день. Небо немов вилите із блакитного алюмінію. В zenіті висить кучерява, в бузковій облямівці, хмара. З неї на поля, на поїзд, що скреготав рейками, на казково розмальований першими приморозками ліс, на далекі, ніби аквареллю виведені контури беріз, на всю передосінню землю лив, виблискуючи веселкою, благодатний дощ.

Поїзд мчав кілометр за кілометром. За поїздом тягнувся шлейф рудого диму. В вагоні, коло відчиненого вікна стояв невисокий, в захисному мундирі з Георгіями генерал. Зішлувшись чорні, як вуглина, очі, він висовує в вікно голову, і теплі краплі дощу щедро мочать вкрите давнішньою засмагою його обличчя і чорні вислі вуса; вітер ворухить, зачісує назад пасмо волосся, що вперто, по-хлоп'ячому, спадає йому на чоло.

XIV

За день до приїзду Корнілова в Москву туди від ради Спільки козачих військ з особливо важливим дорученням прибув осавул Листницький. В Москві він доставив пакет у штаб козачого полку, там же дізнався про те, що завтра чекають прибуття Корнілова.

Уранці Листницький вже був на вокзалі. В залі чекання, в буфетах першого і другого класів — повно народу, переважно військові. На пероні шикується почесна варта. Поїзд. Розмови враз стихли. Голосно заграє оркестр, зачовгали, затупотіли безліч ніг.

Натовп підхопив, поніс і виштовхнув Листницького на перон. Вибравшись із натовпу, він побачив: біля вагону Головнокомандуючого шикуються дві шеренги текинців. Стіна вагона виблискував лаком, рябіла, відбиваючи їх яскраво червоні халати. Корнілов з'явився в супроводі кількох військових і зразу ж почав обхід почесної варти, депутацій від Спільки Георгіївських кавалерів, Спільки офіцерів армії і флоту, ради Спільки козачих військ.

Із числа осіб, які представлялися Верховному, Листницький впізнав донського отамана Каледіна і генерала Зайончковського, інших називали офіцери, які стояли поруч:

- Кисляков — товариш міністра шляхів сполучення.
- Міський голова Руднев.
- Князь Трубецькой — начальник дипломатичної канцелярії в Ставці.
- Член Державної ради Мусін-Пушкін.
- Французький військовий аташе полковник Кайо.
- Князь Голіцин.
- Князь Мансиров... — лунали улесливі, шанобливі голоси.

Листницький бачив, що Корнілов наближається до того місця, де він стояв, а на всьому шляху його закидали квітами вишукано одягнені дами — стояли вздовж платформи щільними рядами. Одна рожева квітка, зачепившись вінчиком за аксельбант, повисла на мундирі Корнілова. Він трохи знітився, але невпевненою

рукою зняв її з себе. Бородатий дід — представник уральського козацтва, заїкаючись, читав привітальне слово від імені дванадцяти козачих військ. Дослухати до кінця Листницькому не пощастило, бо його відтіснили до стінки, мало не відірвали ремінь шаблі. Вирвавшись із натовпу, він побачив Корнілова, який, густо обліплений юрбою, скупко всміхаючись, просувається під охороною кількох військових.

Офіцери, взявшись за руки, утворили вільний коридорчик, але й їх відіпхнули. До Корнілова простягувалися десятки рук. Поруч із ним підстрибувала якась гладка розпатлана пані, вона відчайдушно намагалась цмокнути губами рукав світло-зеленого мундира. На виході під численні вітальні вигуки Корнілова підхопили на руки і понесли. Листницький плечем рішуче відтер якогось сановитого пана і встиг ухопитися за лакований чобіт Корнілова, коли той майнув у нього перед очима. Спритно перехопивши ногу Верховного, він поклав її собі на плече і, зовсім не відчуваючи її ваги, задихаючись від хвилювання, намагався будь що зберігати рівновагу і ритм, а правою рукою поправляв складки сорочки, що в товчії вибилася з-під паска. Оглушений ревом натовпу і линувщою міддю оркестру, він обережно ступав східцями, що вели на площу. Попереду зеленими шпалерами з'явилися війська. Приклавши до козирка кашкета витягнуту долоню, кліпаючи мокрими очима, він намагався вгамувати свої тремтячі губи.

Ніби в тумані запам'яталось: клацання фотографічних апаратів, шаленіючий натовп, те, як церемоніальним маршем проходили юнкери, а маленький, з монгольським обличчям генерал стояв, витягнувшись струною, і пропускав їх повз себе.

* * *

Через день Листницький виїхав назад у Петроград. Влаштувавшись на верхній полиці, він розстелив шинелю, закурив і став думати про Корнілова.

«Ризикуючи життям, утік із полону, ніби зарані знав, що буде конче потрібний Батьківщині. А яке обличчя! Чисто як висічене з самородного каменя, — нічого зайвого, пересічного... І характером хоч куди. Йому, певне, все відомо, все він зважив. Настане зручний момент — і поведе нас. Дивно, я навіть не знаю його політичних поглядів, хто він. Монархіст? Тоді, значить, конституційна монархія... Якби кожен був таким упевненим у собі, як він».

Приблизно в таку ж годину в Москві, у Великому театрі, де засідали члени Московської державної наради, оголосили перерву,

і в кулуарах зустрілись два генерали. Один — сухорлявий, з монгольським обличчям, а другий — кремезний, його квадратна, стрижена їжачком голова міцно сиділа, а лисинки на злегка сивіючих скронях гладенько зачесані, хрящуваті вуха щільно притиснуті. Генерали відокремились і тепер прогулювались, міряючи короткий паркетний зальчик, стиха розмовляли:

— Цей пункт декларації передбачає, що комітети у військових частинах будуть ліквідовані, вірно?

— Вірно.

— Єдиний фронт, згуртованість, безперечно, потрібні. Без втілення в життя вказаних мною заходів на порятунок сподіватись даремно. Армія органічно нездатна воювати. Така армія не тільки не матиме перемоги, вона не здатна стримати більш-менш відчутний натиск. Війська деморалізовані більшовицькою пропагандою. А тут, у тилу? Ви ж бачите, яка реакція робітників на будь-яку спробу вплинути на них? У відповідь — страйки і демонстрації. Члени наради змушені добиратися пішки... Ганьба! Мілітаризація тилу, утвердження суворої, всевладної руки, безжалісне знищення усіх більшовиків — оцих сівачів маразму — ось наші найближчі завдання. Чи можу я й надалі покластись на вашу підтримку, Олексію Максимовичу?

— Я повністю з вами.

— Я в цьому не сумнівався. Дякую. Ви самі бачите, що коли треба діяти рішуче й безкомпромісно, уряд обмежується півзаходами та гучними фразами: мовляв, «залізом і кров'ю покладемо край спробам тих, хто посміє, як це було недавно, посягнути на народну владу». Ні, ми звикли справу спочатку робити, а потім уже говорити, вони ж чинять навпаки. Що ж... настане час, і вони пожнуть плоди своєї дворушницької політики. Але я не бажаю брати участі в цій безсовісній грі! Я був і залишаюсь прибічником рішучих заходів, відкритого протистояння, словоблудство не в моєму характері.

Маленький генерал, спинившись напроти співрозмовника, покрутив на його темно-захисному френчі металевий гудзик і, злегка заїкаючись від хвилювання, сказав:

— Спочатку зняли намордник, а тепер самі ж лякаються своєї революційної демократії; і водночас, в угоду їй, бояться щось реально вчинити, хоч і просять зняти з фронту і направити в столицю надійні військові частини. Тільки при повній консолідації наших сил, застосуванні надзвичайно потужного морального пресу ми змусимо уряд піти на поступки, а коли ні — тоді побачимо! Я, не вагаючись, відкрію фронт, нехай тоді їх німці вчать розуму!

— У нас відбулася розмова з Дутовим, козацтво надасть вам, Лавре Георгійовичу, всю, яку

тільки зможе, підтримку. Нам залишається узгодити наші подальші спільні дії.

— Після засідання я чекаю вас разом з іншими в себе. Що за настрої у вас на Дону?

Кремезний генерал, схиливши на груди квадратне, до блиску виголене підборіддя, похмуро, з-під лоба дивився собі під ноги. Тільки тоді, коли він заговорив, куточки його вуст здригнулися під широкими вусами:

— У мене колишньої віри в козака вже немає... Тепер взагалі важко оцінювати настрої. Потрібнен компроміс, козацтву, очевидно, доведеться чимось поступитися, щоб утримати за собою іногородніх. Окремі заходи в цьому напрямку ми проводимо, але за успіх ручатися не можна. Боюся, що в разі зіткнення інтересів козацтва та іногородніх може статися розрив. Земля... вона, як вісь, навколо неї зараз крутяться думки і тих, і інших.

— Вам доцільно мати під рукою надійні козацькі частини, щоб вберегти себе від будь-яких випадковостей. Після повернення в Ставку я поговорю з Лукомським, і ми, швидше за все, знайдемо можливість прислати з фронту на Дон кілька полків.

— Буду вам дуже вдячний.

— Отже, сьогодні ми обговоримо питання про наші спільні дії на майбутнє. Я гаряче вірю в успішне здійснення задуманого, але щастя, генерал, штука зрадлива... Чи можу я сподіватися, що коли воно, всупереч усьому, повернеться до мене спиною, я матиму можливість знайти на Дону у вас притулок?

— Не тільки притулок, а й захист. Козаки з давніх давен славляться гостинністю та хлібосольством, — Каледін вперше за всю розмову посміхнувся, похмурий погляд з-під лоба вже не здавався таким важким.

Через годину донський отаман Каледін виступав перед принашколю аудиторією з історичною «Декларацією дванадцяти козацьких військ».

Після того дня на Дону і Кубані, на Терекі і Уралі, в Уссурі — в усіх козацьких землях, від краю до краю, від одного станичного юрту до другого — почало плестися чорне павутиння великої змови.

XV

На узліссі, за версту від містечка, стертого в руїни гарматним вогнем під час червневих боїв, химерними зигзагами тягнулися окопи. Ділянка, зайнята окремою козацькою сотнею, пролягала аж під самим лісом. Позаду неї, за зеленими непролазними хащами вільхи та березового молодняка, знаходилося іржаве торф'яне болото — там колись, ще перед війною, велася

розробка, а тепер тільки весело червоніли плоди шипшини. Праворуч, за випнутим лісовим мисом, бігло розбите снарядами шосе, нагадуючи про існування непрохідних шляхів; край лісу ріс чахлий, посічений кулями бур'ян, стирчали обвуглені пеньки, рудою глиною світився брус-твер, а на голому полі в обидва боки бігли цятки окопів. Усе, що знаходилося позаду, навіть оте порите болото і зруйноване шосе, — все нагадувало про довоєнне життя, перервану працю, а тут, на узліссі, земля повставала перед людським оком безрадіним та гірким видовищем.

Козаки свою позицію обізвавали «вовчим кладовищем». І коли в серпні сотню зняли звідси і направили в тил, її покинули з радістю.

У день, коли це сталося, Іван Олексійович, у минулому машиніст моховської вальцівки, ходив у розташоване поблизу містечко, де стояв обоз першого розряду, тож він повернувся тільки надвечір. Пробираючись до своєї землянки, він зіткнувся з Корольовим Захаром. Той, чіпляючись шаблею за виступ мішків, набитих землею, не йшов, а майже біг, безладно розмахуючи руками. Іван Олексійович хотів було вступити йому дорогу, та Захар сам зупинився і, схопивши його за гудзик гімнастерки, повів жовтими білками хворобливих очей і зашепотів:

— Ти чув? Піхота справа зовсім уходить. Невже, фронт кидають?

Борода в Захара ніби виплавлена з чорного чавуну, нагадувала собою його застиглий потік, та ще й була вкрай неохайною; в його голодих очах світилася туга.

— Тобто, як це — кидають?

— А так, кидають, а чому — я не знаю.

— Може, їм зміна прийшла? Треба у взводного взнати.

Захар пішов назад і попрямував до землянки взводного, ноги його ковзали по сирій, слизькій землі.

Сотню їх справді змінила піхота, і через годину вони вже направлялись до містечка. Вранці в коноводів розібрали своїх коней і форсованим маршем направилися в тил.

Накрапував дрібний дощ. Спохмурніли несхилені берези. Дорога звертала в ліс, і коні, відчувши сирість, гострі і тоскні запахи торішнього зів'ялого листя, зафоркали, пішли веселіше. На кущах висіло мокро рожеве намисто — вовчі ягоди, не менш чарівно сяяли омиті дошем шапки білого горішка. На вершників вітер із дерев струшував великі важкі краплі, від них на шинелях і кашкетах залишались мокрі плями, наче їх хтось посік шротом. Над взводними лавами пливла, розчиняючись у повітрі, хмарка махорочного диму.

— Підхопили — і поперли, дідько його знає куди!

— Ще не обридло в окопах?

— А й справді, куди нас женуть?

— На якийсь переформування, мабуть.

— Щось не схоже.

— Гей, станище, давай закуримо — весь сум забудемо!

— Я свій сум у торбах вожу...

— Пане осавуле, дозвольте пісню заспівати?

— Дозволив, чи ні?.. Тоді, Архипе, починай.

У передніх лавах хтось відкашлявся і завів:

«Ехали казаченьки, да со служби домой.

На плечах погоники, на грудях кресты».

Відсирілі голоси в'яло виконали заспів і замовкли. Захар Корольов, який їхав в одній лаві з Іваном Олексійовичем, підвівся на стременах і насмішкувато закричав:

— Гей, ви — сліпі старці! Хіба ж так наші співають? Вам тільки під церквою з карнавкою жебрачити. Чи «Лазаря» співати. Співаки..., — і про себе: «...розтуди вашу матір!».

— Давай, сам заведи!

— Шия в нього дуже коротка, тому безголовий.

— Нахвалився, а тепер хвіст піджимаєш?

Корольов, затиснувши в кулаці запущену бороду, що нагадувала чорний перепечений млинець, на хвилину зажмурився і, відчайдушно змахнувши повіддям, вигукнув перші слова:

«Ой, да возвеселитесь,

храбрые донцы-казаки...»

Від його натхненного закликоту сотня стрепенулась і багатоголосо ревнула:

«Честь и славою своей».

І понеслося над мокрим лісом, над просікою:

«Ой, да покажите всем друзьям пример,

Как мы из ружей бьём своих врагов!

Бьём, не портим боевой порядок,

Только слушаем один, да приказ.

И что нам прикажут отцы-командиры,

Мы туда едем, — рубим, колем, бьём!»

Співали всю дорогу, радіючи, що покинули «вовче кладовище». Надвечір вантажились у вагони. Ешелон потягнули на Псков. І тільки після третього перегону рознеслась чутка, що їх сотня разом з іншими частинами 3-го кінного корпусу прямує на Петроград, там уже починаються безпорядки, то ж їх належить приборкувати. Після такої новини настроїв дещо підупав. У червоних вагонах довго панувала задумлива тиша.

— Тікали від диму, та потрапили в огонь! — довготелесий Борщев висловив те, що гнітило більшість козаків.

Іван Олексійович, який з лютого незмінно головував у сотенному комітеті, на першій же зупинці відправився до командира сотні.

— Козаки, пане осавуле, хвилюються.

Осавул довго вивчав на підборідді в Івана Олексійовича глибоку ямку і, посміхнувшись, відповів:

— Я, голубе, теж хвилююся.

— Куди нас везуть?

— У Петроград.

— Утихомирювати?

— А ти гадав — на підтримку заколоту?

— Нам ні те, ні інше не подобається.

— А вас, власне, й не питають.

— Козаки...

— А що «козаки»? — вже з гнівом перебив його командир сотні. — Я сам знаю, що козаки думають. А мені, думаєш, до серця така місія? Ось, візьми прочитай у сотні. На наступній станції я побесідую з козаками.

Командир простягнув Івану Олексійовичу складену телеграму і, зморщившись, з відразою взявся додати вкриті жиром шматки м'ясних консервів.

Іван Олексійович вернувся в свій вагон. В руці, немов палючу головешку, він тримав телеграму.

— Кличте козаків з інших вагонів.

Поїзд уже рушив, але в вагон один за одним застрибували козаки. Набралося чоловік із тридцять.

— Командир одержав телеграму. Зараз прочитаємо.

— А-ну, що там написано? Читай!

— Читай, тільки не бреш!

— Замирення?

— Помовчіть!

Іван Олексійович у глибокій тиші голосно читав звернення Верховного Головнокомандуючого Корнілова. Потім перекручену телеграфну стрічку передавали від одних спітнілих рук до інших.

«Я, Верховний Головнокомандуючий Корнілов, перед усім народом оголошую, що обов'язок солдата, самовідданість громадянина вільної Росії і беззавітна любов до Батьківщини змусили мене в ці тяжкі для життя Вітчизни хвилини не підкоритися рішенню Тимчасового уряду і залишити за собою вище командування армією та флотом. Спираючись на підтримку всіх головнокомандуючих фронтами, я заявляю всьому російському народові, що волю прийняти смерть, ніж згодитися піти з посади Верховного Головнокомандуючого. Справжній син народу російського завжди приймає смерть на своєму посту і віддає в жертву Батьківщині найцінніше, що в нього є, — своє життя.

У ці справді жахливі хвилини існування Вітчизни, коли підступи до обох столиць майже відкриті і противник може з переможним тріумфом рухатися до них, Тимчасовий уряд, забувши про головне питання в справі незалежного існування країни, сіє в народі облудний страх контрреволюції, якій він особисто — своєю неспроможністю здійснювати керівництво, своєю владною безпорадністю і своєю нерішучістю — сприяє.

Не мені, кривому синові свого народу, який присвятив усе своє життя відданому служінню Вітчизні, — не стояти на варті великих свобод, великого майбутнього свого народу. Але нині це майбутнє — в кволах, безвільних руках. Чванливий ворог через підкупи і зрадництво порядкує в нас, як у себе вдома, несе загибель не тільки свободі, а й самому існуванню народу російського. Схаменіться, люди російські, і загляньте в бездонну прірву, куди стрімголов летить наша Батьківщина.

Щоб уникнути всяких потрясінь, не допустити найменшого пролиття російської крові та міжособних чвар і забуваючи всі образи і кривду, я перед лицем усього народу звертаюся до Тимчасового уряду і кажу: приїздіть до мене в Ставку, де воля ваша і безпека гарантовані моїм чесним словом, і спільно зі мною виробіть і утворіть такий склад народної оборони, який, забезпечуючи свободу, привів би російський народ до великого майбутнього, гідного могутнього вільного народу. Генерал Корнілов».

На черговій станції ешелон затримали. Чекаючи відправки, козаки гуртувалися біля вагонів, обговорювали телеграму Корнілова та шойно зачитану командиром телеграму Керенського, в котрій він оголошує Корнілова зрадником і контрреволюціонером. Козаки розгублено перемовлялися. Командир сотні і взводні офіцери теж були спантеличені.

— Усе в голові переплуталося, — скаржився Мартин Шаміль. — Дідько їх розбере, хто з них винуватий!

— Самі мордуються і військо мордують.

— Начальство з жиру бісється.

— Кожен старшим хоче бути.

— Пани б'ються, а в козаків чуби тріщать.

— Усе летить шкереберть. Біда!

Купка козаків підійшла до Івана Олексійовича, почала вимагати:

— Іди до командира, дізнайся, що будемо робити.

Гуртом пішли до сотенного. Офіцери зібрались у своєму вагоні і про щось радились. Іван Олексійович ввійшов у вагон.

— Пане командире, козаки цікавляться, що тепер будемо робити?

— Я зараз вийду.

Сотня чекала коло крайнього вагону. Командир крізь натовп козаків проліз на середину, підняв руку.

— Ми підкоряємось не Керенському, а Верховному Головнокомандуючому і своєму безпосередньому начальству. Правильно? Тому ми повинні безвідмовно виконувати наказ свого начальства і їхати в Петроград. У крайньому разі ми доїдемо до станції Дно, а там зможемо вяснити ситуацію в командира Першої Донської дивізії, а далі буде видно. Я прошу козаків не хвилюватися. Такі вже часи ми переживаємо.

Сотенний, щоб заспокоїти козаків, ще довго говорив про військовий обов'язок, про Батьківщину і революцію, на запитання відповідав ухильно. Своєї мети він досяг; до ешелону тим часом причепили паровоз (козаки не знали, що два офіцери їх сотні, погрожуючи зброєю начальникові станції, добилися негайного від'їзду), і козаки розійшлися по вагонах.

До станції Дно ешелон тягнувся добу. Вночі його знову затримали, поки пропускали ешелони з уссурійцями і дагестанським полком. Ешелон із козаками перевели на запасну колію. Повз них, у синюватій нічній темряві, зблискуючи вогнями, пробігали вагони з дагестанцями. Чувся даленіючий стогін зурни, чужі мелодії пісень, гортанний говір.

Сотню відправили тільки опівночі. Малопотужний паровоз довго стояв коло водокачки, від котла на землю падало іскристе світло вогнів. Машиніст, пахаючи цигаркою, виглядав у віконце, наче когось чекав. Із вагона, що стояв відразу за паровозом, у дверях висунувся козак і закричав:

— Гей, Гаврило, крути, бо зараз почнемо стріляти!

Машиніст, виплюнувши цигарку, мовчки простежив, як вона дугою приземляється, і, покашлюючи, відповів:

— Усіх не перестріляєте, — і відійшов від вікна.

Через кілька хвилин паровоз сіпнув вагони, буфери загнукали, коні, від поштовху втративши рівновагу, затупцювали копитами. Ешелон рухався мимо водокачки, мимо квадратиків освітлених вікон і темних крон беріз, що стояли вздовж полотна. Засипавши коням корм, козаки поснули; тільки дехто не спав, а стояв коло напіввідкритих дверей, курих і, дивлячись на величаве небо, думав про щось своє.

Іван Олексійович лежав поруч із Корольовим, крізь щілину в дверях дивився, як з неба сіється зоряне просо. Весь минулий день він все обмірковував і твердо вирішив, що треба будь що перешкодити сотні просуватися на Петроград; а тепер не спав і думав, як схилити козаків на підтримку такого рішення, як на них вплинути.

У свій час, коли Штокман Йосип Давидович наставляв Івана Олексійовича, то частенько про себе думав: «Колись злізе, облущиться з тебе, Іване, оця поганенька національна гнилизна, і станеш ти частинкою якісної людської сталі, зернятком у загальному масиві нашої партії. А гнилизна обгорить, злізе. Коли триває процес плавлення, все непотрібне неминуче вигорає». І виправдалися його давні сподівання: виварився Іван Олексійович у власних думках, гадючим линовищем злізло з нього те, що Штокман називав «гнилизною», і хоч він ще не перебував у партії, тільки був поруч неї, та після того, як арештували Штокмана, буйно, молодим пагоном потягнувся до партії, болісно пережив свою самотність. Із нього викристалізувався надійний більшовик, міцно просякнутий ненавистю до старого. Козацьке середовище зашкарубле, одному в ньому без товариської підпірки доводилось важко, та ще й заважала йому слабка політична грамотність, так що доводилось йти в житті навпомацки, звіриною стежкою; перш, ніж зробити новий крок, доводилося зважувати, звірятись зі своїм класовим чуттям. На війні в нього ще більше вкріпилася звичка, перш ніж братися за щось складне, долати якусь перепону, запитувати себе: «А як би поступив у даному разі Йосип Давидович?» І, згадуючи його слова і вчинки, Іван Олексійович робив так, як йому здавалося, вчинив би на його місці Штокман.

Так сталося й нинішнього літа, коли всі заговорили про Установчі збори. Він теж спочатку схвально ставився до цієї ідеї, спалахнув радістю: «Ось воно, саме те, чого чекали». А коли краще придивився, то пригадалися слова Йосипа Давидовича: «Ніколи не варто вірити тим пройдисвітам, котрі на словах стоять за народ, а насправді служать буржуазії, є її прихвоснями і своїм дворушництвом гасять бойове, революційне піднесення мас». Згадав — і вже без вагань зневірився в тій ідеї, тим більше зрадив, коли в «Окопній Правді» знайшов підтвердження своїм думкам.

І в випадку з Корніловим те ж саме: ще до генеральського звернення ясно розумів, що козакам із ним разом одну стежку не топтати, водночас чуття підказувало, що Керенського теж захищати немає потреби; отож, поміркувавши, вирішив: будь-що не допустити сотню в Петроград, а коли й доведеться з кимось кусатися, так це з Корніловим, але не задля того, щоб підтримати Керенського і його владу, а ту владу, що виникне після нього. Що після Керенського прийде по-справжньому своя, вимріяна влада, — у цьому він ніскільки не сумнівався. Ще влітку йому довелось побувати в Петрограді, в секції у Штокмана, що гула, як осине гніздо, — туди він їздив за дорученням сотні радитися з приводу конфлікту, що виник

із командиром сотні; подивившись на роботу виконкому, детально розпитавши в декого з товаришів-більшовиків, що тут і до чого, він вирішив: «Коли цей кістяк обросте нашим робітничим м'ясом, тоді це й буде влада. Хоч умри, Іване, а тримайся за неї».

Він і цієї ночі, лежачи на попоні, більше, ніж звичайно, подумки повертався до людини, котру він, виявляється, несподівано для себе патко полюбив, людини, під керівництвом якої він намацав свій твердий путь. Розмірковуючи над тим, що завтра слід сказати козакам, він згадав ті слова, що Штокман говорив про самих козаків, причому він повторював їх часто, ніби цвяхи вбивав аж до голівки: «Козацтво консервативне по своїй природі. Коли тобі доведеться переконувати козака в правоті більшовицьких ідей, — пам'ятай про це і дій обережно, вдумливо, умій враховувати ситуацію. Спочатку до тебе ставитимуться так же упереджено, як ви з Михайлом Кошовим спершу сприймали мене, але хай тебе це не бентежить. Стій на своєму твердо — і в кінцевому підсумку успіх буде за нами».

Іван Олексійович допускав, що коли він переконуватиме козаків не йти за Корніловим, то з боку деяких зустріне спротив, але вранці, коли в своєму вагоні обережно натякнув, що треба наполягати, щоб їх повернули на фронт, а не везли на Петроград, де доведеться битися зі своїми, козаки дружньо його підтримали і одно-стайно вирішили відмовитися від продовження походу на Петроград. Найбільшу підтримку Івану Олексійовичу виявили Захар Корольов та козак Чернишевської станиці Турилін. Весь день вони ходили з вагона в вагон і переконували козаків, а надвечір, коли поїзд на якомусь полустанку стихив хід, у вагон до Івана Олексійовича вскочив урядник третього взводу Пшеничників.

— Сотня на першій же станції збирається вивантажуватися! — схвильовано крикнув він до Івана Олексійовича. — Який ти голова комітету, коли не знаєш, чого хочуть козаки? Годі з нас дурнів робити! Все, приїхали!.. Офіцерня на нас зашморг вішає, а ти ні в дудочку, ні в сопілочку. Для цього ми тебе обирали? Ну, чого скалишся?

— Давно б так, — посміхаючись, відповів Іван Олексійович.

На зупинці він перший вискочив із вагона. В супроводі Туриліна пройшов до начальника станції.

— Поїзд наш далі не піде. Тут будемо вивантажуватися.

— Як це так? — розгубився начальник станції. — У мене наказ... Путівка...

— Замкнись! — суворо зупинив його Турилін.

Вони розшукали станційний комітет, пояснили його голові, кремезному рудуватому телеграфістові, свою вимогу і через кілька хвилин машиніст із радістю повів ешелон у тупик.

Спішно влаштувавши східці, козаки почали виводити з вагонів коней. Іван Олексійович стояв коло паровоза, розставивши довгі ноги, витирав із смаглявого усміхненого обличчя піт. До нього підбіг блідий командир сотні.

— Що ти робиш? Ти знаєш, що...

— Знаю! — не дав йому закінчити Іван Олексійович. — Ти, пане осавуле, не галасуй! — І рухаючи побілілими ніздрями, рішуче заявив: — Відгаласував, хлопче! Тепер ми на тебе з прибором кладемо. Такечки!

— Верховний Корнілов... — багровіючи, накинувся було осавул, та Іван Олексійович, дивлячись на свої розтоптані чоботи, що глибоко вгрузли в пухкий пісок, легковажно махнув рукою і порадив:

— Повісь його собі на шию замість хреста, а нам він без потреби.

Осавул крутнувся на підборах, майже бігом понісся до свого вагону.

Через годину сотня без жодного офіцера, але в повному бойовому порядку покинула станцію і рушила на південний захід. У голові колони разом із кулеметниками їхали Іван Олексійович, який взяв на себе командування сотнею, та його помічник, низенький капловухий Турилін.

Насилу зорієнтувавшись за допомогою відібраної в колишнього командира карти, сотня добралась до села Горіле і там зупинилась на ночівлю. Порадившись, вирішили повертатись на фронт, а в разі, якщо хтось спробує затримувати, — дати бій.

Стриноживши коней і виставивши варту, козаки полягали спати. Вогонь не розводили. У більшості настроїв був нікудишній, не чулося традиційних розмов і жартів, кожен зосередився на своїх роздумах.

«А що як схаменуться і захочуть повернутися?» — трохи стривожено подумав Іван Олексійович, натягуючи на себе шинель. Ніби підслухавши його сумніви, підійшов Турилін.

— Іване, спиш?

— Ще ні.

Турилін присів у нього в ногах, підсвічуючи вогником цигарки, пошепки признався:

— Козаки переживають... Нашкодили, а тепер побоюються. Заварили ми кашу... Не густо — ти як вважаєш?

— Там буде видно, — спокійно відповів Іван Олексійович. — А ти сам не боїшся?

Турилін почухав під кашкетом потилицю, криво посміхнувся:

— По правді сказати — торопію... Починали — не боявся, а зараз острах бере.

— Ненадовго хоробрості вистачило.

— Та що, Іване, не кажи, а в нього — сила.

Вони довго мовчали. На селі гасли вогні. Із безкрайньої багнистої заплави, порослої верболозом, доносилося качине крякання.

— Материка крякає, — задумливо мовив Турилін і знову замовк.

На лузі паслася нічна м'яка, лагідна тиша. На траву впала роса. Вітрець приносив у козацький стан змішані запахи мочарів, зіпрілої куги, заболоченого ґрунту, мокрої від роси трави. Інколи чулися дзвікіт кінської тринюги, форкання, важкий тупіт, що ліг на землю, крєктав і качався на ній. І знову — сонна тиша, далекий-далекій, ледве чутний хрипкуватий крик дикого качура і у відповідь йому — вже ближче — крякіт подружки, стрімкий стрекотливий свист невидимих у темряві крил. Ніч. Безгоміння. Низький мокрий туман над лугом. На заході, під низьким краєм неба, опарою сходили густі фіалкові хмари. А в центрі всього, над древньою псковською землею, мов незгасимий спогад, широко жевріє карбований Чумацький Шлях.

На світанку сотня вирушила в похід. Минули село Горіле, услід їм довго дивилися баби й дітвора, які вигнали в череду корів. Піднялися на рожевий, освітлений вранішнім сонцем пагорб. Турилін, оглянувшись, торкнув ногою Івана Олексійовича за стремєно:

— Оглянься, вершники доганяють.

Три вершники, залишивши вже позаду село, гнали чвалом.

— Со-о-о-тньо, стій! — скомандував Іван Олексійович.

Козаки швидко і завчено утворили сірий квадрат. Не доїжджаючи з півверсти, вершники перейшли на рись. Один із них, козацький офіцер, вийнявши хустку, помахав нею над головою. Козаки не зводили з вершників очей. Попереду їхав одягнений в захисний мундир офіцер, двоє у черкєсках трималися трохи на відстані.

— В якій справі? — виїхавши назустріч, запитав Іван Олексійович.

— На переговори, — прикладаючи руку до козирка відповів офіцер. — Хто з вас прийняв сотню?

— Я.

— Я уповноважений від Першої Донської козачої дивізії, а це — представники Тубільної дивізії, — офіцер вказав очима на горців і, туго натягуючи поводи, погладив рукою мокру блискучу шию змиленого коня. — Коли готові розмовляти, то звеліть сотні спішитися. Я маю передати на словах наказ начальника дивізії генерал-майора Грекова і командира Тубільної дивізії князя Багратіона.

Козаки спішилися. Зіскочили на землю і прибулі представники. Змішавшись із натовпом

козаків, вони протиснулись на середину. Сотня розступилася, утворивши невеличкий круг.

Першим узяв слово козацький офіцер:

— Станичники! Ми приїхали для того, щоб умовити вас опам'ятатись і попередити про важкі наслідки вашого вчинку. Вчора штабу дивізії стало відомо про те, що ви, піддавшись на чиєсь злочинне вмовляння, самовільно залишили вагони, і сьогодні послав нас передати вам розпорядження негайно повернутися на станцію. Тубільна дивізія та інші кавалерійські частини вчора зайняли Петроград — сьогодні про це надійшла телеграма. Наш ар'єргард, вступивши в столицю, зайняв усі урядові установи, банки, телеграф, телефонні станції та всі інші важливі пункти. Тимчасовий уряд покинув свій пост і вважається як такий, що позбувся влади. Станичники, схаменіться, ви ж ідете на загибель. Якщо ж ви не підкоритесь командирів дивізії, то проти вас будуть вислані збройні сили. Ваш вчинок розцінюється як зрада, як невиконання бойового завдання. Тільки цілковитою покорою ви можете запобігти тому, щоб не пролилася братерська кров.

Коли представники підїхали, Іван Олексійович, враховуючи настрої козаків, зрозумів, що відмовитись вести переговори не вдасться, оскільки відмова від них неминуче мате негативні наслідки. Зваживши все, він наказав сотні спішитися, а сам непомітно подав знак Туриліну і почав протискуватися ближче до того місця, де стояли представники. Під час виступу офіцера добре бачив, що козаки слухають, понуривши голови. Він зблід, повторно обвів поглядом сотню: окремі козаки про щось перешіптувалися. Захар Корольов криво всміхався, його чорна борода лежала на несвіжій сорочці застиглою чавунною лавою; Борщєв грався нагаєм і косився вбік; Пшеничников, випнувши вперед круглі губи, не зводив очей з офіцера; Мартин Шаміль брудною рукою тер щоки, часто моргав; за ним виглядало поживтіле, причинне обличчя Багрова; кулеметник Красніков мружився, ніби щось вичікував; Турилін засапно дихав; веснянкуватий Обнізов, зсунувши на потилицю кашкет, наче віл, якому на шию наділи ярмо, мотав чубатою головою; весь другий взвод стояв із опущеними головами, ніби на молитві; натовп зосереджено мовчав, люди гаряче і важко дихали, зажурені обличчя свідчили про їх розгубленість...

Іван Олексійович бачив, що настрої у козаків кєпський: достатньо ще кілька таких хвилин і красномовний офіцер зможе перетягнути сотню на свій бік. За будь-яку ціну потрібно було не тільки згладити те враження, що зумів справити на них офіцер — ще більш важливо було не допустити, щоб козаки остаточно укріпились у тому рішенні, що мимоволі визрівало

в їх головах. Він підняв руку і обвів сотню широко відкритими, дивно побліліми очима.

— Братці! Чекайте трохи! — і, звертаючись до офіцера, уточнив: — Телеграма у вас?

— Яка телеграма? — здивувався офіцер.

— Та, що ніби оволоділи Петроградом.

— Телеграма? Ні. А при чому тут телеграма?

— Ага! Немає!.. — на повні груди з полегшенням зітхнула сотня. І чимало було тих, хто вже підняв голову, з надією поглядав на Івана Олексійовича, а він, підвищивши хрипкуватий голос, уже впевнено і відверто глузував, кричав, все більше привертая до себе увагу.

— Значить, немає? А як же ти хочеш, щоб ми тобі повірили? Розраховуєш на дурничку взяти?

— Брехня! — луною пронеслось над сотнею.

— Телеграма, вона ж не на мою адресу! Станичники! — офіцер щиросердно тулив руки до грудей.

Але інтерес до нього вже втратили. Іван Олексійович відчув, що симпатії та довір'я сотні знову на його боці, тому різав, як алмазом скло.

— А хоча б й була, нам із вами все одно не по дорозі! Нам немає потреби воювати зі своїми. Супроти народу ми не підемо! Нацькувати хочете? Ні! Перевелися на білому світі дурні! Генеральську владу на ноги ставити не бажаємо. Так-то!

Козаки дружно загомоніли, сотня хитнула-ся, залунали вигуки:

— Оце так врзав!

— У щілину загнав!

— Правильно-о-о-о!..

— Гнати їх, цих благородіїв, у три шії!

— Теж свати знайшлися...

— У Петербурзі аж три козацькі полки, тільки чогось вони сумніваються проти народу виходити?

— Чуєш, Іване! Жени їх під три чорти! Нехай ідуть геть!

Іван Олексійович глянув на представників: козацький офіцер, зціпивши губи, терпляче чекав; позаду нього стояли кавказці: молодий ставний офіцер-інгуш, який, схрестивши на ошатній черкесці руки, виблискував із-під чорної кубанки косими мигдалинами очей; і другий — уже літній, рудий осетин, — цей стояв, недбало відставивши ногу і поклавши долоню на голівку кривої шаблі; він немов свердлив своїми глузливіми очима кожного козака. Іван Олексійович хотів було уже припинити переговори, та його випередив козацький офіцер; пошептавшись із офіцером-інгушем, він гучно крикнув:

— Донці! Дозвольте сказати слово представникові Дикої дивізії!

Інгуш навіть не став чекати згоди, а м'яко ступаючи чобітьми без закаблуків, вийшов на середину кола і нервово поправив вузький набірний ремінець:

— Брати козаки! Нащо такий великий шум? Давайте гаварити без злості, спакойна. Ви не хочете генерала Корнілова? Ви хочете війни? Будь ласка! Ми будемо ваювати. Не страшна! Зовсім не страшна! Вже сьогодні ми вас разчавимо. Два палки ідуть за нами слідам! Ва, який великий шум може бути, а навіщо шум? — спочатку він говорив з видимим акцентом, але зовні стримував себе, а під кінець так розійшовся, що став перемішувати російські і слова рідної мови, говорити пристрасно і на високих нотах: — Вас збурює оцей козак, він — більшовик, а ви йдете за ним! Ва, хіба я не бачу! Арештуйте його! Відберіть у нього зброю!

Він вимогливо вказував на Івана Олексійовича, збліднілий гарячкував, ходив тісним колом, поки не вкрився рум'янцем. Його напарник, літній рудий осетин, зберігав абсолютний спокій; козацький офіцер смикав заношену китицю шаблі. Козаки знову притихли, знову в їх лавах оселилось збентеження. Іван Олексійович не спускав із інгуша-офіцера очей, бачив його звірячо-білий вискал, косу сіру цівку поту, що текла по лівій скроні, і в душі картав себе, що даремно не скористався тим моментом, коли можна було одним словом завершити переговори і відвести козаків.

Становище врятував Турилін. Він вискочив на середину, відчайдушно замахав руками, з хрипінням відірвав на комірці сорочки гудзики, затіпався, аж слина скажено загінілась:

— Блазні!.. Нехристи!.. Сволота!.. Вас умовляють, як тих б..., а ви й вуха розвісили. Офіцери вам свій інтерес нав'язують!.. А ви що робите? Що-о-о ви робите? Вони заслуговують шаблі, а ви їх слухаєте... Голови їм позносити, кров пустити. Поки ви тут шмарклі жуєте, нас можуть оточити... Кулеметами посікти!.. Під кулеметом не замінтуєш!.. Вам навмисне очі замилюють, поки їх військо підійде!.. Е-е-х, ви, а ще козаки! Баби ви, а не козаки!

— На коней!.. — громовисто скомандував Іван Олексійович.

Вигук його злетів над натовпом, ніби вибухнула шрапнель. Козаки кинулися до коней. За хвилину сотня вже шикувалася взводними колонами.

— Станичники! Слухайте сюди! — носився козацький офіцер.

Іван Олексійович, зірвавши з плеча карабін, не вагаючись поклав на спуск пухло-суглобистий палець; встромивши в зуби танцюючому коневі вудила, крикнув:

— Більше нам розмовляти нічого! А коли й доведеться з вами гурорити, то вже ось цією мовою. — І він виразно помахав над собою карабіном.

Взвод за взводом виїхали на дорогу. Оглядаючись, козаки бачили, що представники,

сівши на коней, про щось між собою радяться. Звузивши очі, щось гаряче доводив інгуш, часто підіймав руку вгору; обшлаг закоченого рукава його черкески сніжно білів шовковою підкладкою.

Коли Іван Олексійович оглянувся в останній раз і побачив цю білу, аж сліпучу, шовкову смужку, в нього перед очима раптом постав Дон: завихорена вітром-суховієм бистринь, гриви зелених хвиль, що чайки-рибалки черкали своїми нахиленими під кутом білими крилами.

XVI

Уже 29 серпня Корнілов, переглядаючи телеграми, що надійшли від Кримова, зрозумів: план збройного перевороту провалився.

О другій годині після полудня від Кримова в Ставку прибув офіцер-ординарець. Корнілов довго з ним розмовляв, а потім викликав Романовського; нервово бгаючи якийсь папірець, сказав:

— Усе гине! Наша карта бита... Кримов не спроможний вчасно стягнути в Петроград корпус, момент втрачається, а зволікання тепер рівноцінне загибелі. Те, що, як здавалося, буде легко здійснити, тепер натикається на тисячі перешкод. Ситуація розвивається в негативний бік... Ось... погляньте на дислокацію військ! — Він підсунув Романовському карту з останніми даними про місця перебування ешелонів, котрими рухалися корпус і Тубільна дивізія; його збуджене, але м'яте від безсоння обличчя було перекошене. — Палиці нам в колеса вставляє вся залізнична сволота. Вони зовсім не задумуються, що в разі успіху я просто звелю за це кожного десятого з них повісити. Ознайомтесь, що доповідає Кримов.

Поки Романовський читав, розгладжуючи великою долонею своє одутле, масне обличчя, Корнілов швидко писав:

«Новочеркаськ, Військовому отаманові Олексію Максимовичу Каледіну. Зміст Вашої телеграми Тимчасовому урядові мені відомий. Вичерпавши терпіння в безплідній боротьбі із запродавцями і зрадниками, славне козацтво, розуміюче неминучість загибелі Батьківщини, зі зброєю в руках захистить життя і свободу країни, яка укріплювалась і розросталась його трудами і кров'ю. Наші зносини до певного часу залишаються вузькими, прошу вас свої дії узгоджувати зі мною, так, як вам підкаже любов до Батьківщини і честь козака. Генерал Корнілов».

— Негайно передайте цю телеграму, — поставивши крапку, попросив він Романовського.

— Чи не вважаєте за доцільне дати князеві Багратіону повторну телеграму, щоб далі просувався похідним порядком?

— Дійте!

Романовський щось мовчки зважив, сказав:

— Лавре Георгійовичу, особисто мені здається, що в нас поки що немає підстав для такого песимістичного настрою. Ви критично оцінюєте розвиток подій...

Корнілов у цей час раз за разом хапав рукою, намагаючись упіймати літаючого над його головою метелика. Він міцно стискав свої пальці, на його зосереджене обличчя лягла легка тінь. Від подиху вітру метелика зносило, він планерував крилами, щоб спуститись нижче. Корнілову, на щастя, вдалося його спіймати, після чого він полегшено зітхнув і відкинувся на спинку крісла.

Романовський чекав, що Корнілов відповість на його репліку, але той сидів задумливий, про себе всміхався, поки не почав розповідати:

— Сьогодні мені снився сон. Ніби я — ще тоді бригадний командир однієї стрілецької дивізії — наступаю в Карпатах. Разом зі штабом приїжджаємо на якусь ферму. Нас зустрічає літній, святково одягнений русин. Він частує мене молоком і чистою німецькою мовою припрошує: «Частуйтеся, генерале. Це молоко — надзвичайно цілюще». Я, пам'ятається, починаю пити і не беру до уваги, що русин ставиться до мене фамільярно, навіть плече мене по плечу. Потім ми йшли в горах, але це вже були зовсім не Карпати, а ніби десь в Афганістані, пробираємось випадковою козячою стежкою. Саме так — козячою стежкою: йдемо, а з-під ніг сиплються каміння та щебінь, а внизу, за ущелиною, розкинувся південний, чудовий, залитий білим сонцем ландшафт...

Легкий вітерець вривався у розчинене на дві половинки вікно, ворухив на столі паперами. Далекий, замріяний погляд Корнілова блукав десь за Дніпром, косогорами, долинками і луками, розмальованими жовтими фарбами. Романовський стежив за його поглядом, а потім непомітно для себе зітхнув і перевів свої очі туди, де ніби слюдою світився рівний Дніпро, де лежали затягнуті імлою лани Молдавії, вкриті ніжною позолотою ранньої осені.

XVII

Ешелони з підрозділами 3-го кінного корпусу і Тубільної дивізії, рухаючись на Петроград, розтягнулися на величезному просторі восьми залізниць: Ревель, Везенберг, Нарва, Ямбург, Гатчина, Сомрино, Вириця, Чудово, Гдов, Новгород, Дно, Псков, Луга; всі інші проміжні станції і роз'їзди теж були забиті

ешелонами, що ледве йшли, часто застрявали. Старший командний склад на полки більше морального впливу не мав, роз'єднані сотні втрачали між собою зв'язок. Ситуацію ускладнювало також те, що корпус із приданою йому Тубільною дивізією прямо на марші розгортався в армію; потрібні були численні перегрупування, щоб належним чином заново сформувати частини. Все це створювало безлад, призводило до безтолкових, часто неузгоджених наказів, нагнітало й без того напружену і нервову атмосферу.

Зустрічаючи на своєму шляху протидію з боку залізничних робітників і службовців, долаючи перешкоди, ешелони корніловської армії тихо стікалась у район Петрограда, групувалися на вузлах і знову розтікалися.

У червоних, схожих на комірчини вагонах, коло розсідланих напівголодних коней байдикували напівголодні донські, уссурійські, оренбурзькі, нерчинські та амурські козаки, інгуші, черкеси, кабардинці, осетини, дагестанці. Чекаючи відправки, ешелони годинами простоювали на станціях, і тоді вершники дружно висипали з вагонів, як сарана, заповнювали собою вокзали, групами всідалися на коліях, з'їдали все, що їм залишалося від попередніх ешелонів, нишком обкрадали місцеве населення, грабували продовольчі склади. Козацькі жовті і червоні лампаси, драгунівські ошатні куртки, черкески горців... — північна, скупа на кольори природа вперше бачила таке дивне розмаїття барв.

29 серпня поблизу Павловська 3-я бригада Тубільної дивізії під командуванням князя Гагаріна вже зіткнулася з противником. Виявивши, що колія розібрана, Інгуський з Черкеським полки змушені були вивантажитись і похідно рухатись у напрямку Царського Села. Роз'їзди інгушів проникли на станцію Сомрино. Полки дивізії тіснили гвардійців, у невисокому темпі розвивали наступ, очікуючи, поки підтягнуться решта підрозділів, а ті на станції Дно чекали відправлення, а деякі не змогли добратись й до неї.

Командир Тубільної дивізії князь Багратіон зупинився в маєтку, що стояв неподалік від станції, чекав, поки підтягнуться рештки його дивізії, йти до Вириці похідним порядком він не ризикував.

28-го він із штабу Північного фронту одержав копію такої телеграми:

«Прошу передати комкорові 3 і начальникам дивізії 1-ї Донської, Уссурійської і кавказької Тубільної наказ Головнокомандуючого, що в разі появи якихось непередбачених для ешело-

нів труднощів для пересування залізницею, Головнокомандуючий наказує дивізіям далі просуватися похідним порядком.

27 серпня 1917 року. № 6411. Романовський».

Близько дев'ятої години ранку Багратіон телеграфом доповів Корнілову, що о 6 годині 40 хвилин ранку через начальника штабу Петроградського округу полковника Багратуні одержав розпорядження Керенського вернути всі ешелони назад; дивізії ж від роз'їзду Гачки до станції Оредеж затримані в дорозі, бо залізниця, згідно з наказом Тимчасового уряду, не дає жезлів*. У відповідь він одержав резолюцію від Корнілова: «Князю Багратіону. Продовжуйте рухатися залізницею. Якщо залізницею не вдасться, то маршем йти до Луги, де поступити під командування генерала Кримова». Але Багратіон на марш не зважився і звелів штаб корпусу вантажитися в вагони.

Полк, в якому колись служив Євгеній Листницький, разом із іншими полками, що входили до складу 1-ї Донської козачої дивізії, перекидався на Петроград маршрутом через Ревель — Везенберг — Нарву. 28-го, о п'ятій пополудні, ешелон із двома сотнями прибув у Нарву. Командир ешелону вияснив, що вночі їхати можливості немає, бо колія між Нарвою і Ямбургом зруйнована, туди екстреним поїздом відправлено частину залізничного батальйону і вранці, якщо встигнуть відремонтувати колію, ешелон буде відправлений. Ешелонному нічого не залишалося, як прийняти це до відома. Вилаявшись, він заліз у свій вагон, поділився новиною з офіцерами і всівся пити чай.

Уночі захмарило. Від затоки повіяв сирий пронизливий вітер. У вагонах на коліях тихо вели бесіди козаки та ще коні шкребли копитами дерев'яну підлогу, здригались від паровозних гудків. У хвості ешелону, в п'ятмі, голосно заспівав молодий козак — через пісню він комусь невідомому скаржився:

*«Прощай ты, город и местечко,
Прощай, родимый хуторок.
Прощай ты, девка молодая,
Ой-да прощай, лазоревый цветок.
Бывало от зари до зорьки
Лежал у милки, да на руке,
А и-эх, теперя от зари до зорьки
Стою с винтовкою в руке...»*

Із-за сірої громади пакгаузу вийшов чоловік. Постоявши, він послухав пісню, обстежив колії, де блимали жовті вогні, і впевнено попрямував до ешелону. Шпали під його кроками глухо від-

* Жезл — прилад для регулювання руху поїздів

давали, і, коли нога ступала на втрамбований сутлинок, їх відлуння майже стихало. Чоловік зупинився біля останнього вагону, в дверях стояв той козак, який щойно співав, він обірвав пісню і спитав:

— Ти хто такий?

— А тобі чого? — неохоче відповів чоловік і пішов собі далі.

— Чого вночі бродиш? Ми вас, пройдисвітів, можемо і порішити! Шукаєш, де щось погано лежить?

На це чоловік співаку нічого не відповів, а вернувся в середину ешелона і вже там просу- нув в тамбур голову:

— Тут яка сотня?

— Арештанська, — зареготали в темряві.

— Серйозно питаю, — яка?

— Ну, друга.

— А четвертий взвод?

— Рахуй від голови — шостий вагон.

Біля шостого вагона курили троє козаків. Один сидів навпочіпки, а двоє стояли поруч. Усі разом мовчки спостерігали, як до них наближа- ється якийсь чоловік.

— Здорові були, станичники!

— Хвала Богові, — відповів один за всіх, придивляючись до незнайомого.

— Скажіть, Микита Дутін живий? Є він тут?

— Це я, — співучим тенорком обізвався той, що сидів навпочіпки; він підвівся, придавив під- бором цигарку. — Щось я тебе не пізнаю. Чий будеш? Звідки? — він подав уперед своє борода- те обличчя, намагаючись упізнати незнайомого в шинелі і м'ятому солдатському кашкеті, та раптом від здивування крикнув: — Ілля! Бунчук? Голубе мій, звідки тебе нечистий приніс?

Затримавши в шорсткій долоні Бунчукову волохату руку, він нахилився і тихо попередив:

— Ці хлопці — свої, ти їх не лякайся. Звідки ти взявся? Розкажуй, щоб тебе їжак уколів!

Бунчук потиснув руки іншим козаками і глу- хим, надтріснутим голосом пояснив:

— Я прибув із Пітера, ледве вас розшукав. Справа є. Треба поготорити. Я, брате, радий тебе бачити живого й здорового.

Він посміхався так, що на його сірому, вели- кому і квадратному обличчі засяяли зуби; очі теж світилися теплом, стримано й весело.

— Поготорити, кажеш? — перепитав, ніби проспівав тенором, бородастий. — Ти хоч і офі- цер, а нашою кумпанією, значить, не гребуєш? Ну, спасибі, Ілько, спаси тебе Христос, бо ми добре слово й навпомацки не куштували... — в його голосі тремтіли нотки щирого, привітно- го сміху. Бунчук це відчув, тому відповів так само сердечно і жартома:

— Та годі, годі тобі воду каламутити! Ти все жартуєш, тобі одні смішки, а в самого, глянь- но, борода нижче пупа.

— Бороди ми можемо й позбутися, ти ось краще розкажи, що там у Пітері? Народ уже бунтує?

— Ходімо у вагон, — замість відповіді запро- понував Бунчук.

Вони по одному піднялися в вагон. Дутін взявся когось тихо будити:

— Хлопці, вставайте! Коли б ви знали, який гість до нас завітав!.. Ну, досить спати, служиві, скоріше прокидайтесь!

Козаки кректали, підводилися. В темряві чийсь великий, пропахлі тютюном і кінським потом долоні злегка обмацали обличчя Бун- чука, який присів на сідло. Потім густим басом перепитали:

— Невже Бунчук?

— Я! А ти, здається, Чикамасов?

— Ага! Здоров, друже!

— Здрастуй.

— Зараз збігаю, хлопців із третього взводу покличу.

— Мерщій.

Третій взвод прийшов майже в повному складі, тільки двоє залишилися біля коней. Козаки підходили до Бунчука, типцями кінці твердих пальців, при світлі ліхтаря, нахилив- шись, розглядали його велике похмуре обличчя, кликали, хто Бунчуком, а хто — Ільком Митровичем, чи Ілюшею, але в кожному голосі він відчував товариське тепло і сердечність.

У вагоні стало задушливо. На дощатих сті- нах, виблискуючи, танцювало світло ліхтаря, від нього хиталися і збільшувалися потворні людські тіні.

Бунчукові виявили увагу, посадили ближче до ліхтаря. Ті, хто опинився ближче, сіли навпо- чіпки, решта стояли, утворили собою півколо. Дутін своїм тенором відкашлювався.

— Ілько Митровичу! Твого листа ми нещодав- но одержали, але нам хочеться своїми вуха- ми тебе почути, що ти нам порадиш, як нам далі бути. Адже нас везуть у Пітер — до чого це призведе?

— Тут, Митровичу, бачиш, яка справа, — обізвався стоявший коло дверей козак із сергою в мочці зморщеного вуха. Ним виявився той самий козак, котрого колись образив Листни- цький, коли заборонив в окопі кип'ятити чай на дерев'янім щиті. — До нас тут приходять різні агітатори, все відмовляють — мовляв, не ходіть на Петроград, мовляв, бійка проміж себе нам ні до чого, — всяке різне готорять. Слухати ми, звичайно, їх слухаємо, але не скажу, що дуже віримо. Чужий народ приходить, може, вони нас під монастир хочуть підвести, — хіба хтось їх знає? Ну, нехай ми відмовимося, а Корнілов візьме і черкесів направить — і тоді знову кров проллється. А ти — справа інша, ти — наш козак, і довір'я до тебе більше, і дуже навіть тобі

вдячні, що листи нам із Пітера писав, та й газети знову ж таки... Тут, признатись, бідували без паперу, а коли газета приходила, то...

— Що ти плетеш, що брешеш, дурна голова? — обурився котрийсь із козаків. — Думаєш, якщо ти неграмотний, то й усім темно, як тобі? Ми газети не тільки на цигарки переводили. Скажи краще Лькові Митровичу, що ми їх спершу від рядка до рядка перечитували...

— Набрехав, диявол такий!

— На куриво — аякже!

— З дуру, як з дубу!

— Браття! Я не в тому смислі сказав, — виправдувався козак із сергою. — Само собою, що газети спочатку ми читали.

— Ви й справді читали?

— Мені грамоті не довелося вчитися... Я ж не про себе кажу, а взагалі — читали, а потім, ясне діло, — на куриво...

Бунчук, сидячи на сідлі, спостерігав за козаками і скупко всміхався; в такій позі йому було незручно виступати, тому він підвівся і, повернувшись до ліхтаря спиною, повільно, натужно, ніби пропонуючи поміркувати вголос, повів мову:

— У Петрограді вам робити нічого. Зараз там ніяких бунтів немає. Знаєте, навіщо вас туди везуть? Хочуть спихнути Тимчасовий уряд... Зрозуміло? А хто вами командує? Царський генерал Корнілов. Яку ціль він переслідує, спихуючи Керенського? Щоб самому сісти на його місце. Просніть, станичники! Дерев'яне ярмо з вас хочуть скинути, а вже коли нове надінуть, то неодмінно сталеве! Тож із двох бід треба вибрати меншу. Ви згодні? Бо ж поміркуйте самі: за царя вам зуби вибивали, а війну затіяли — теж вашими руками жар гребли. І за Керенського продовжують, але хіба що в зуби не тицяють. За Керенського хоч трошки, але відпустило. Але по-справжньому покращає тільки після Керенського, коли настане більшовицька влада. Більшовики проти війни! Як тільки влада опиниться в їх руках — негайно настане мир. Я не за Керенського, хай йому дідько, — усі вони одним миром мащені! — Бунчук посміхнувся і, витираючи рукавом піт із чола, продовжив: — Але я прошу, щоб ви не проливали робітничу кров і поки що захищали Тимчасовий уряд. Чому його треба захищати? А тому, що коли дорветься Корнілов, то Росія по коліна опиниться в робітничій крові, від нього буде важче вирвати владу, щоб потім передати її в руки трудового народу.

— Стривай, Лько Митровичу, не спіши так! — із задніх рядів висунувся невеличкий козак, такий же кремезний, як і Бунчук; він відкашлявся, потер довгі руки, що нагадували собою обмите водою коріння дуба-перестарка і, дивлячись на Бунчука усміхненими, світло-

зеленими, клейкими, як молоде листя, очима, спитав:

— Ти ось про ярмо гуторив, а більшовики, коли вони загарбають владу, яке ярмо на нас надінуть?..

— Ти що ж, сам на себе збираєшся ярмо вішати?

— Що значить — сам?

— А так. За більшовиків при владі хто буде? Ти й будеш, коли тебе виберуть, або Дутін, або ось цей дядько. Влада буде обраною, Радами називається. Зрозумів?

— А зверху хто?

— Знову ж таки, той, кого виберуть. Оберуть тебе, — і ти будеш зверху.

— Та ну? А ти, Митровичу, не брешеш?

Козаки засміялися, заговорили всі разом, навіть той, який чатував на дверях, на хвилину покинув своє місце, втрутився в розмову:

— А про землю вони як?

— Не заберуть її у нас?

— І з війною справді покінчать? Чи, може, тільки зараз обіцяють, щоб за них руки піднімали?

— Ти нам усе по совісті розкажуй!

— Ми тут в п'яті блукаємо.

— Чужим вірити шкідливо. Брешуть багато...

— Учора якийсь матросик за Керенським шкодував, то ми його за волосся — та й з вагона.

— Ви — галасує — кондри!.. Чудило!

— Ми цих слів не розуміємо, не знаємо, з чим їх їдять.

Бунчук, повертаючись на всі боки, придивлявся до козаків, чекав, поки ті вгамуються. Та невпевненість, що вселилася в нього на початку цієї зустрічі, потроху розвіювалась, він уже переймався настроєм козаків, більше не сумнівався, що зможе затримати ешелон у Нарві. Він тільки вчора побував у Петроградському районному комітеті партії, де запропонував відправити себе агітатором у 1-шу Донську дивізію, частини якої рухались на Петроград. І тоді він ніскільки не сумнівався в успіхові, та коли приїхав у Нарву, то несподівано відчув у собі невпевненість. Було зрозуміло, що до козаків доведеться шукати якийсь особливий підхід, то ж побоювався, чи зуміє знайти з ними спільну мову, бо минуло вже дев'ять місяців після його повернення в робітниче середовище, з яким він знову кривно зрісся; коли виступав перед робітниками, то був упевнений, що його не тільки уважно слухають, але й розуміють кожне слово, а тут, розмовляючи із земляками, потрібно було вживати зовсім іншу, чорноземну мову, яку він значною мірою забув; не хочеш, а мусиш викручуватись ящіркою, знаходити в собі силу переконання, щоб не тільки запалити словом, а щоб люди самі набирались від тебе енергії; адже це тільки подумати, скільки століть в їх свідомості накопичувалась вічна боязнь найменшого

непослуху, наскільки вони зашкарубли; а замість усього цього — вселити в козаків почуття власної правоти і повести їх за собою.

Спочатку, коли в вагоні він виголосив перші фрази, Бунчук відчув, що власний голос спотикається, слова звучать не зовсім природньо, нарочито; бо коли ти відсторонено прислухаєшся до своєї мови, то недовго й жажнутися від того, настільки вона може звучати прісно, а докази — непереконаливо; тому почав гарячково копірситися в пам'яті, підбирати більш значні, важкі, як брили, слова, щоб при їх допомозі ламати і трошити... Але одного бажання замало; хоч і прикро, але він змушений був признатися, що із його вуст, ніби бульбашки, злітають легковажні фрази, а в голові плутаються малоцікаві слизькі думки. Він стояв перед козаками, обливаючись гарячим потом, не вистачало повітря. Сам говорив, а мозок пекла одна думка: «Мені доручили таку велику справу — і тепер ясно, що я вбиваю її власними руками... Слова ніяк не в'яжуться... що це, справді, зі мною? Іншому б, опинись він на моєму місці, вистачило б і кількох слів, а результат був би в тисячу разів кращим... Чорт забирай, який же я нездара».

Той козак, що мав такі зелені, клейкі очі, своїм запитанням про ярмо, мабуть, і сам не підозрював, що тим самим допоміг Бунчукові вирватися з дурного напівзабуття; продовжуючи розвивати підказану тему, він ніби отямився, навіть сам здивувався, бо несподівано відчув приплив нових сил, як невідомо звідки в пам'яті зринали яскраві, точні й дошкульні слова; він дещо повеселішав, але зовні нічим себе не виказував, тримався стримано; наводив аргументи і дотепно відповідав на ехидні запитання, виступаючи, почував себе вершником, який, нарешті, приборкав досі необ'їждженого, а тепер змиленого від скачки коня.

— Ану, скажи: чим же вони погані, ті Установчі збори?

— Вашого Леніна німці привезли... Хіба ні? А звідки ж він тоді взявся... З верби вправ?

— Митровичу, ти своєю волею приїхав чи тебе підіслали?

— Військові землі кому відійдуть?

— А чим же нам за царя погано жилось?

— Меншовики теж ніби за народ.

— У нас Військовий Круг*, влада — народна, навіщо нам та Рада? — не вгамовувались козаки.

Проговорили до півночі. Вирішили обидві сотні зібрати вранці на мітинг. Бунчук залишився ночувати в вагоні. Чикамасов запропонував йому місце біля себе. Хрестячись на сон грядущий, попередив:

— Ти, Ілько Митровичу, може, лягаєш з нами і нічого не боїшся, так ти вибачай... У нас, голубе, вошки водяться. Коли наберешся — не ображайся. З туги таких вошей розвели, що чиста біда — кожна з холмогорську телицю буде.

Помовчавши, він тихенько спитав:

— Ілько Митровичу, а сам Ленін із яких буде?

— Росіянин.

— Хе?

— Правду кажу.

— Ні, брате, ти, видно, погано про нього знаєш. Він із наших, донських козаків, зрозумів? Подейкують, ніби Сальської округи, станиця Великокняжеська, батареєць він, у нього й лице підходяще, ніби калмицьке чи козацьке. Вилиці широкі, і очі знову ж таки...

— Звідки тобі відомо?

— Гуторили між собою козаки, мені теж довелось чути.

— Ні, Чикамасов, він — російська людина, родився в Сибірській губернії.

— Ні. Не довірю. І навіть дуже легко не повірю. Скажи: Пугач із козаків? А Степан Разін? А Єрмак? То ж бо й воно. Всі, хто бідний народ підіймав на царів, — усі з козаків. А ти кажеш — із Сибірської губернії. Навіть образливо, Митровичу, від тебе таке слухати.

Бунчук, посміюючись, перепитав:

— Так що — серйозно кажуть, що він із козаків?

— Природній козак. Нашого брата не обдурюєш. Мені тільки оком глянути — і наскрізь бачу. Тільки одне мене дивує — і ми тут до бійки сперечалися: коли Ленін — нашинський козак, батареєць, то відкіля ж він зміг такої великої науки набратися? Гуторять, ніби він у німецькому полоні навчався, а коли всі науки пройшов, тоді і взявся за діло.

Бунчук заснув не скоро. Його й справді густо обсіли воші, залізли під сорочку, покусали аж до нудної сверблячки. Поруч зітхав і шкрябався Чикамасов, заважав дрімати своїм форканням чийсь неспокійний кінь. Бунчук уже був заснув, та раптом голосно зчепилися, не помирившись, коні — затупотіли, гнівно заіржали.

— Не бешкетуй, дияволе!.. Тр-р-р. Тр-р-р, проклятий!.. — кричав заспаним тенорком Дугін, скочивши на ноги, він чимсь важким ударив коня.

Знемагаючи від вошей, Бунчук совався, перевертався на обидва боки і, досадуючи, що сон тепер довго не прийде, думав про завтрашний мітинг. Намагався передбачити, як поведуть себе офіцери, чи стануть вони протидіяти.

* Круг — традиційний козацький Круг, назва будь-якого всенародного зібрання. Перша згадка датується 1554 роком.

«Втечуть, певне, — усміхнувся, — коли козак дружно запротестують, а, втім, дідько їх знає... На всякий випадок треба домовитися з гарнізонним комітетом». Невідомо чому згадався один воєнний епізод — атака в жовтні 1915 року, і тоді пам'ять, ніби зрадивши, що її спрямували на знайому, протоптану стежку, настирливо, зі злорадством почала підсовувати охвістя спогадів: чийсь обличчя, потворні пози вбитих російських і німецьких солдатів, мовне різноголосся, безбарвні, бачені коліса, але давно стерті краєвиди, невисловлені, але чомусь збережені в пам'яті думки, внутрішні, ледве чутні відгуки артилерійської канонади, знайомий стрекіт кулемета і шарудіння стрічки, бравурна мелодія, напрочуд гарний, але трохи вицвілий малюнок, а на ньому вуста коліса коханої жінки і знову — сцени війни: забуті, вже осілі горбки братських могил...

І ще згадав дванадцятирічну Лукерку, доньку вбитого на війні петроградського робітника-металіста, свого приятеля, з яким колись разом працювали в Тулі. Він тоді ввечері йшов бульваром. Вона — ще зовсім незграбний, худенький підліток, — сиділа і курила на крайній лаві, хвацьки розкинувши тоненькі ноги. На її зів'ялому обличчі — втомлені очі, в кутках намальованих, видовжених передчасною зрілістю губів — гіркота. «Не пізнаєте, дядю?» — хрипко спитала вона, завчено посміхаючись, і підвелася, зовсім по-дитячому безпорадно і гірко заплакала, згорбившись, притиснувшись головою до Бунчукового ліктя.

Бунчук заметушився, підвівся і сів, уголос, чи тільки подумки мовив: «До смерті носитиму ці спогади, і не я один, а всі, хто залишиться в живих. Знівечили, скалічили життя! Прокляті! Прокляті! Вам і смерті мало, щоб спокутувати свою провину!..».

Бунчук мало не задихнувся, бо на нього нахлинула така отруйна, як газ, ненависть, він аж застогнав і заскрипів зубами. Потім довго розтирав волохаті груди; губи йому тремтіли, йому здавалося, що ненависть спеклася і стоїть в грудях, як грудка гарячого шлаку, вона тліє і заважає дихати, і від цього болить у лівому боці, під серцем.

Більше до ранку він так і не заснув. А на світанку весь пожовтілий, хмурніший більше ніж зазвичай, він пішов у комітет залізничників домовлятися, щоб не випускали із Нарви козацький ешелон, а в наступну годину відправився розшукувати членів гарнізонного комітету.

Коли Бунчук вернувся на місце стоянки ешелону, була вже восьма година. Він йшов і всім тілом насолоджувався ранковою м'якою прохолодою, зарані сподіваючись, що, може, його поїздка таки вдасться, матиме успіх; бадьорість викликали й сонце, що виповзало з-під поржаві-

лого даху пакгауза, і мелодійний жіночий голос, що долітав невідомо звідки. Ще вдосвіта пройшла рясна і коротка злива. Вздовж колій піщану землю розмило, залишилися сліди в'юнких маленьких струмочків; прісно пахло дощем і на поверхні, там, де падали дощові краплі, до цього часу збереглися густі, ледве підсохлі ямочки, що нагадували сліди віспи на обличчі.

Назустріч Бунчукові йшов офіцер, він був у шинелі і високих, заляпаних болотом чоботях. Бунчук упізнав у ньому осавула Калмикова, тому сповільнив ходу, щоб відтягнути зустріч. Вони зійшлися. І в цю мить косувати чорні очі Калмикова холодно зблиснули:

— Хорунжий Бунчук? Ти на волі? Вибач, але руки я тобі не подам, — він з презирством піджав губи, руки засунув у кишені шинелі.

— Я й не збираюся подавати тобі руку... Ти поспішив, — з насмішкою відповів Бунчук.

— Ти що, рятуєш тут свою шкіру? Чи... приїхав із Петрограда? Часом не від душки Керенського?

— Це що — допит?

— Природня зацікавленість долею товариша по службі, який свого часу дезертирував.

Бунчук згасив усмішку, знизав плечима.

— Можу тебе заспокоїти: я сюди приїхав зовсім не від Керенського.

— Але ж ви тепер, коли небезпека насувається, зворушливо єднаєтесь. Отож, хто ти? Без погонів, шинеля на тобі — солдатська... — Ніздрі в Калмикова ворушились, він зневажливо і з деяким жалем розглядав сутулу постать Бунчука. — Політичний комівоєжер? Відгадав? — не дочекавшись відповіді, він повернувся і, широко ступаючи, пішов.

Дугін чекав Бунчука коло свого вагона.

— Де ти ходиш? Мітинг уже починається.

— Як?

— А отак. Наш сотенний, осавул Калмиков, був у відлучці, а недавно на паровозі приїхав із Пітера і скликав козаків. Тепер відправився їх умовляти.

Бунчука зацікавило, скільки ж днів Калмиков був у Петрограді. Дугін підрахував, що відсутній той був майже місяць.

«Один із тих душителів революції, яких Корнілов посилав у Пітер нібито з метою навчатися метанню бомб. Отже, надійний корніловець. Ну, гаразд!» — поспішно подумав він і разом із Дугіним відправився до місця мітингу.

За пакгаузом частоколом стояли люди в сіро-зелених козацьких гімнастерках та шинелях. У центрі в оточенні офіцерів на перекинутій діжці стояв Калмиков, різко відділяючи кожне слово, вигукував:

— ...довести до переможного кінця! Нам довіряють — і ми виправдаємо це довір'я. Зараз я прочитаю телеграму генерала Корнілова, в

якій він звертається до козаків. — Калмиков бігом витягнув із бокової кишені френча зім'ятий аркуш і, нагнувшись, став тихо радитися з ешелонним.

Бунчук із Дугіним розчинилися в натоплі козаків.

«Козаки, дорогі станичники! — виразно і з певним пафосом читав Калмиков. — Хіба не на кістках ваших предків розширювались та укріплювались кордони держави Російської? Хіба не вашою могутньою доблестю, не вашими подвигами, жертвами і героїзмом піднялася сильна велика Росія? Ви, вільні і свободні сини тихого Дону, красуні-Кубані, бурхливого Тереку, зальотні сильні орли уральських, оренбурзьких, астраханських, семиреченських і сибірських степів та гір і далеких Забайкалля, Амуру та Уссурі, завжди стояли на варті честі і слави ваших прапорів; а російська земля повна легенд про подвиги ваших батьків і дідів. Нині настав час, коли вже ви мусите прийти на допомогу Батьківщині. Я обвинувачую Тимчасовий уряд в нерішучості, в невмінні і нездатності керувати, в тому, що німці повністю господарюють всередині країни, про що свідчить вибух у Казані, де підірвалися майже мільйон снарядів і знищені дванадцять тисяч кулеметів, більше того, я обвинувачую деяких членів уряду в безпосередній зраді Батьківщини і маю цьому докази: коли я третього серпня був на засіданні Тимчасового уряду в Зимовому палаці, то міністр Керенський і Савінков попередили мене, що не можна всього говорити, бо серед міністрів є люди ненадійні. Ясно, що такий уряд веде країну до загибелі, що такому урядові вірити не можна, він не може організувати порятунк нещасної Росії... Тому, коли вчора Тимчасовий уряд на угоду ворогам вимагав від мене залишити посаду Верховного Головнокомандуючого, я, як козак, пам'ятаючи про совість і честь, змушений був відмовитися від цієї вимоги, воліючи прийняти смерть на полі бою, аніж ганьбу і зраду Батьківщини. Козаки, лицарі землі Російської! Ви обіцяли разом зі мною стати на захист Батьківщини, коли це я визнаю за потрібне. Час настав — Батьківщина напередодні смерті! Я не підкоряюсь наказам Тимчасового уряду і заради порятунку вільної Росії іду проти нього і проти тих його безвідповідальних радників, які продають Батьківщину. Підтримайте, козаки, честь і славу відважного козацтва, і цим ви врятуєте Вітчизну і свободу, завойовану революцією. Слухайтеся ж і виконуйте мої накази. Йдіть за мною!

28 серпня 1917 року. Верховний Головнокомандуючий генерал Корнілов». — Калмиков помовчав, згорнув відозву і вигукнув: — Агенти більшовиків і Керенського перешкоджають нашим частинам просуватися залізницею.

Одержано наказ Верховного Головнокомандуючого: в разі, коли залізницею пересуватися немає можливості, йти на Петроград походом. Сьогодні ж ми виступаємо. Приготуйтеся висаджуватися.

Бунчук, працюючи ліктями, докладаючи зусиль, пробрався на середину і, не доходячи близько до офіцерів, голосно, як звук на мітингові, звернувся:

— Товариші козаки! До вас мене послали петроградські робітники і солдати. Вас ведуть на братовбивчу війну, на розгром революції. Йдіть проти народу, коли вам хочеться відновити монархію і продовжувати війну до того часу, поки ви всі самі не станете вбитими чи покаліченими, — так що, якщо бажаєте, ідіть... Але петроградські робітники і солдати сподіваються, що ви не станете кайнами, вони шлють вам гарячий братерський привіт і хочуть бачити вас не ворогами, а союзниками...

Закінчити промову йому не дали. Зчинився неймовірний галас, буря вигуків ніби змела Калмикова з діжки. Нахиливши голову вперед, він швидко наближався до Бунчука і, не доходячи кількох кроків, крутнувся на підборах.

— Козаки! Хорунжий Бунчук у минулому році дезертирував з фронту, — ви це знаєте. І що, невже ми будемо слухати цього боягуза і зрадника?

Командир шостої сотні, військовий старшина Сукін своїм басом перекричав Калмикова.

— Заарештувати його, падлюку! Ми кров проливали, а він ховався в тилу! Беріть його!

— Почекаємо, послухаємо!

— Хай гуторить!

— Не треба чоловікові рот затикати! Хай розкаже про свій напрямок.

— Заарештувати!

— Дезертирів нам не треба!

— Говори, Бунчук!

— Митровичу! Пошли ти їх до суріпиці!

— Ге-е-еть!..

— Цить, суче вим'я!

— Крий їх! Крий їх Бунчук! Ти їм упоперек! Упоперек!

На діжку вискочив високий, без кашкета козак, член полкового ревкому. На його тонкій шії гадюкою крутилася гола, гуляста, схожа на диню-зимівку голова. Він гаряче закликав козаків не підкорятися зрадникові революції, яким виявився генерал Корнілов, говорив про згубність війни з народом, а на закінчення промови звернувся до Бунчука:

— А ви, товаришу, не думайте, що ми до вас ставимося з презирством, як ці пани офіцери. Ми вам раді і шануємо як представника народу, шануємо також за те, що коли були офіцером, ви не збиткувалися з козаків, а вели себе з ними по-братськи... Грубого слова від вас ми не чули,

але не думайте, що ми, хоч люди і неосвічені, не розуміємо ввічливості — ласкаве слово і тварина розуміє, не те що людина. Низько вам кланяємось і просимо переказати пітерським робітникам і солдатам, що на них руку ми не підніmemo!

На підтвердження ніби хтось ударив у литаври — такою була сила схвальних вигуків, що сягнула останнього ступеня напруги і тепер, повільно спадаючи, вщухла.

Знову на діжці хитався, переламуючи свій ставний торс, Калмиков. Він нагадував про славу і честь сивого Дону, про історичну місію козацтва, про разом пролиту офіцерську й козацьку кров, коли говорив, аж задихнувся, зблід, ніби був мертвий.

Калмикова змінив білявий опасистий козак. Ненависну його промову, цілком спрямовану проти Бунчука, до кінця не вислухали, а оратора стягли за руки. На діжку виліз Чикамасов. Ганхнувши, ніби готувався колоти дровину, він змахнув руками і прогрімів:

— Не підемо! Не будемо вивантажуватись! У телеграмі говориться, буцімто козаки обіцяли допомагати Корнілову, а хто нас про це питав згоди? Нічого ми йому не обіцяли! Це офіцери з козацької спілчанської Ради обіцяли, та Греков хвостом крутив, — ось хай він і допомагає!..

Промовці швидко змінювалися. Бунчук стояв, нахиливши лобасту голову, від хвилювання його обличчя вкрилось рум'янцем, аж потемніло, на шиї і скронях випнулися жили, пульсував живчик. Наелектризована атмосфера згушалась. Відчуття було таке, що досить одного, маленького необачного вчинку — і напружена ситуація може розрядитися пролітою кров'ю.

Із станції підійшла група солдатів місцевого гарнізону, і офіцери покинули мітинг.

Минуло півгодини, коли Бунчука розшукав захеканий Дугін:

— Митровичу, що будемо робити? Калмиков щось затіяв. Зараз вони знімають на землю кулемети, кудись верхи послали гінця.

— Ходімо туди. Візьми козаків двадцять! Мерщій!

Біля ешелону Калмиков із трьома іншими офіцерами в'ючили на коней кулемети. Бунчук підійшов до них перший, оглянувшись на козаків, він сунув у кишеню шинелі руку і вийняв новенький, дбайливо вичищений офіцерський наган.

— Калмиков, ти заарештований! Руки!..

Калмиков, покинувши коня, зробив стрибок убік і став хапатись за кобуру, але витягти з неї револьвер не встиг: над його головою просвистіла куля; випереджаючи звук пострілу, Бунчук глухим голосом застерезливо повторив:

— Руки!..

Курок в його нагані поволі зводився. Зіщулившись, Калмиков не спускав з нього очей; поляскуючи пальцями, він важко підняв угору руки.

Офіцери неохоче здали зброю.

— І шаблі накажете зняти? — згідливо спитав молодий хорунжий-кулеметник.

— Так.

Козаки розв'ючили коней, кулемети занесли назад у вагон.

— Чикамасов заарештує і доставить сюди решту. Чуєш, Чикамасов?

— До цих пристав варту, — звернувся Бунчук до Дугіна. — А Калмикова ми поведемо в гарнізонний ревком. Осавул Калмиков, прошу йти вперед.

— Спритно! Спритно, дурна голова, — застрибнувши в вагон, висловив своє захоплення один офіцер, проводжаючи очима Бунчука, Дугіна і Калмикова, що вже відійшли на чималу відстань.

— Панове! Як же соромно, панове! Ми вели себе, як діти! Ніхто не спромігся вчасно шльопнути цього негідника! Коли він наставив на Калмикова револьвер, тут би його раз — і кінець! — Військовий старшина Сукін з обуренням поглядав на офіцерів, довго виймав із портсигара цигарку, пальці в нього тремтіли.

— Їх же тут повен взвод... Могли б і перестріляти, — ніяково виправдовувався хорунжий-кулеметник.

Офіцери зрідка переглядалися, мовчки курили. Видно, їх приголомшило, як все швидко сталося.

Калмиков, покушуючи кінчик чорного вуса, деякий час ішов мовчки. Його ліва вилицювата щока палала, ніби після ляпаса, зустрічні жителі здивовано переглядалися, потім зупинялися і пошепки обговорювали бачене. Над Нарвою линяло передвечірнє хмарне небо. Поміж колій червоними злитками лежало опале березове листя, його, відходячи, розтрусив серпень. Над зеленою церковною банею летіли галки. Там, за станцією, на сутінкові полями лягала, дихаючи прохолодою, ніч, а в бік Нарви і Пскова, на Лугу в небесній цілині, по висотному бездоріжжю сунули й сунули, заґрунтовані свинцевими білилами, вечірні рихлі хмари, невидиму межу переходила ніч.

На підході до станції Калмиков, різко розвернувшись, плюнув Бунчукові в обличчя.

— Падлю-ко!

Бунчук устиг відвернутись від плювка, високо скинув брови і лівою рукою довго стискав праве зап'ястя, бо те поривалася ковзнути в кишеню.

— Йди!.. — ледве мовив він.

Калмиков йшов, бридко лаявся, випльовував брудні згустки слів, народжених на фронті під впливом смертної туги, жаху, відчаю і болю.

— Ти — зрадник, запроданець! Ти за це заплатиш! — вигукував він, часто зупиняючись, наступаючи на Бунчука.

— Йди!.. Прошу тебе... — просив той.

І Калмиков, стискуючи кулаки, знову продовжував, як запалений кінь, рвучко йти. Вони порівнялись із водокачкою. Калмиков скрипнув зубами, закричав:

— Ви ж ніяк не партія!.. Ви — банда мерзенних покидьків суспільства! Хто вами керує? Німецький головний штаб! Біль-шо-ви-ки!.. Х-х-ха! Виродки! Вашу партію, цей набрид, купують, як б...! Хами! Хами, таку ващу!.. Продали Батьківщину!.. Я б вас усіх на одній поперечині!.. О-о-о-о! Настане час!.. Цей ваш Ленін зовсім не за тридцять німецьких марок продав Росію!.. Мільйон хапнув — і зник!..

— Ставай до стінки! — заїкаючись, глухо скомандував Бунчук.

Дугін перелякано заметушився.

— Ілько Митровичу, зажди! Чого ти? По-че-кай!..

Лише Бунчука від люті спотворилось, потемніло, він підскочив до Калмикова і сильно його вдарив у скроню. Він розгортав ногами кашкет, що злетів у Калмикова з голови, і тягнув осавула до темної цегляної водокачки.

— Става-ай!

— Ти що? Ти!.. Не смій!.. Не смій вбивати!.. — пручаючись, рикав Калмиков.

Глухо стукнувшись спиною в темну стіну водокачки, він випростався і тепер остаточно переконався, що справа набирає серйозного повороту:

— Збираєшся розстріляти?

Бунчук зігнувся, бо поспішав вийняти з кишені револьвер, але той курком зачепився за підшивку. Калмиков ступив крок уперед і почав швидко застіпати на всі гудзики шинель.

— Стріляй, сучий син! Стріляй! Дивись, як уміють вмирати російські офіцери!.. Я і перед сме-е... О-о-ох!..

Куля попала йому в рот. За водокачкою, знімаючись у височінь, спіраллю піднялася хрипкувата луна. На другому кроці Калмиков спіткнувся, падаючи, лівою рукою закрив обличчя. Вигнувшись дугою, він виплюнув собі на груди чорні від крові зуби, солодко поцмокав язиком. Як тільки його випростана спина торкнулася до мокрого шебеню, Бунчук вистрілив другий раз, уже в упор. Калмиков пересмикнувся, ліг на бік і, ніби птах, що збирається засинати, підвернув голову під пахву і коротко схлипнув.

Бунчука на першому ж перехресті наздогнав Дугін.

— Митровичу... Що ж ти наробив, Митровичу?.. За що ти його?

Бунчук довго тряс Дугіна за плечі і дивився йому прямо в вічі своїми холодними очима,

а потім дивовижно спокійним і тихим голосом відповів:

— Або вони нас, або ми — їх!.. Середини бути не може. Полонені не потрібні. За кров — кров. Хто кого?.. Війна на знищення... Зрозумів? Таких, як Калмиков, треба вбивати, душити як гадюк. І тих, хто веде себе, як слинько, жаліе отаких, — теж треба розстрілювати... Зрозумів? Чого слину розпустив? Зберись! Прояви злість! Була б у Калмикова влада, він би нас постріляв, навіть цигарки з рота не виймав би, а ти... Ех, мокрогубий!

У Дугіна після цього ще довго тіпалася голова, тихо клацали зуби і срібна серга, поблискуючи, весело пританцьовувала в зморщеній мочці вуха.

Вони мовчки йшли безлюдною вуличкою. Бунчук зрідка оглядався назад. У темряві зовсім низько, прямо над ними сунули на схід пінисті жалібно-чорні хмари. У малесенький просвіт, що відкрився на серпневому небі, зеленим розкосим оком мертво дивився визублений, обмитий вчорашнім дощем місяць. На одному перехресті вулиць стояли, обнімаючись, солдат з жінкою в білій, накинутій на плечі хустці. Солдат пригортав жінку, тягнув її до себе, щось шепотів, а вона, впираючись йому в груди руками, відкидала голову, весело щебетала: «Не вірю! Не вірю!» — і знову тихенько задиристо сміялася.

XVIII

31 серпня в Петрограді, викликаний туди Керенським, застрілив себе генерал Кримов.

У Зимовий палац потекли каютись делегації і командири частин кримівської армії. Люди, які ще недавно оголосили Тимчасовому уряду війну, тепер люб'язно розшаркувалися перед Керенським, запевняли його в своїй вірнопідданості.

Морально розбита кримівська армія продовжувала агонізувати: по інерції її частини ще котилися на Петроград, але цей рух утратив будь-який смисл, бо корніловський заколот провалився, спалах реакції, як бенгальський вогонь, зблиснув і тепер згасав; тимчасовий правитель республіки, в якого, правда, за ці дні на щоках схудла м'ясистість, на черговому засіданні уряду, по-наполеонівськи дригаючи зтягненими в краги литками, вже говорив про «повну політичну стабілізацію».

Генерал Алексеев ще за день до смерті Кримова був призначений Верховним Головнокомандуючим. Коректний і педантичний, Алексеев розумів всю двозначність і непевність свого становища і спочатку категорично від-

мовлявся, але потім вирішив прийняти командування, керуючись виключно бажанням полегшити долю Корнілова й тих, хто був так чи інакше причетний до організації його антиурядового бунту.

31-го він у дорозі по прямому проводу зв'язався зі Ставкою, намагаючись з'ясувати ставлення Корнілова до його призначення та приїзду. Нудні переговори тривали з перервою до пізньої ночі.

У той же день у Корнілова відбулася нарада за участю чинів штабу і наближених до Корнілова осіб. На поставлене ним питання, чи доцільно далі продовжувати боротьбу з Тимчасовим урядом, більшість із присутніх на нараді висловилися за продовження боротьби.

— Прошу вас, Олександр Сергійовичу, що скажете ви, — звернувся Корнілов до Лукомського, який впродовж усієї наради мовчав.

Той говорив стримано, але рішуче заперечив проти того, щоб далі втягуватися в міжусобицю.

— Значить, капітулювати? — різко перебив його своїм уточненням Корнілов.

Лукомський знизав плечима.

— Висновки запрошуються самі.

Обговорення тривало ще з півгодини. Корнілов мовчав, видно, що самовладання дається йому дуже великими зусиллями. Наряду він невдовзі розпустив, а ще через годину викликав до себе Лукомського.

— Ви маєте рацію, Олександр Сергійовичу! — він хруснув пальцями і, дивлячись кудись убік згаслими, сивими, ніби посипаними попелом, очима, стомлено сказав: — Подальший опір чинити було б і нерозумно, і злочинно.

Довго тарабанив пальцями, ніби до чогось прислухався, можливо, до метушні власних думок, а, помовчавши, спитав:

— Коли прибуває Михайло Васильович?

— Завтра.

1 вересня Алексеев приїхав. За вказівкою Тимчасового уряду він увечері того ж дня заарештував Корнілова, Лукомського та Романовського. Перед тим як відправити заарештованих у готель «Метрополь», де їх належало тримати під вартою, Алексеев хвилин із двадцять віч-на-віч розмовляв про щось із Корніловим; із його кімнати Алексеев вийшов приголомшений, ледве стримував себе. До Корнілова хотів пройти Романовський, та його зупинила дружина.

— Вибачте, але Лавр Георгійович просив до нього нікого не пускати.

Романовський побіжно глянув на її схвильоване обличчя і, кліпаючи очима, відійшов; вгорі його щоби потемніли.

У Бердичеві наступного дня були заарештовані головнокомандуючий Південно-Західним

фронтом генерал Денікін, його начштабу генерал Марков, генерал Ванновський і командуючий Окремою армією генерал Ерделі.

У Бихові, в жіночій гімназії, приречений історією корніловський заколот безславно закінчився; закінчився, породивши новий, — бо саме там виникли плани майбутньої громадянської війни, наступу на революцію розгорнутим фронтом.

XIX

Раннього ранку, в один із останніх днів жовтня, осавул Листницький одержав від командира полку наказ: сотню пішим строем вивести на Дворцову площу.

Відавши вахмістрові необхідні розпорядження, Листницький взявся поспішно одягатися. Офіцери теж почали вставати, позіхали і висловлювали своє невдоволення.

— У чому справа?

— У більшовиках!

— Панове, хто брав у мене патрони?

— Куди нам виступати?

— Ви чуєте, — стріляють?

— Який там дідько стріляє? У вас галюцинація!

Офіцери вийшли в двір. Сотня шикувалася взводними колонами. Листницький маршем швидко вивів козаків на вулицю. Невський був безлюдний. Десь справді лунали поодинокі постріли. Дворцову площу об'їжджав панцерник, її патрулювали юнкери. На вулицях стояла мертва тиша. Коло воріт Зимового палацу козаків зустрів наряд юнкерів та офіцери четвертої козачої сотні. Один із них, командир сотні, відкликав Листницького вбік.

— Сотня з вами в повному складі?

— Так. А що?

— Друга, п'ята і шоста не прибули, відмовились, але кулеметна команда з нами. Як козаки?

Листницький коротко махнув рукою.

— Так собі! А Перший та Четвертий полки?

— Їх немає. Вони не прийдуть. Ви знаєте, що сьогодні чекають виступу більшовиків? Чорт знає, що відбувається!.. — і тужливо зітхнув. — Краще б податися на Дон від усієї цієї катавасії!..

Листницький повів сотню на територію палацу. Козаки, поставивши гвинтівки в козли, розбрелися на просторому, як плац, дворі. Офіцери зібралися в дальньому флігелі. Курили. Розмовляли.

Через годину прибули полк юнкерів та жіночий батальйон. Юнкери розмістились у вестибюлі палацу, втягнули туди кулемети. Ударниці*

* Ударниці — солдати жіночого ударного батальйону («батальйону смерті»).

товклись у дворі. Козаки знічев'я з ними загравали, відпускали на їх адресу солоні жарти. Одну невисоку ударницю, одягнену в підкорочену шинелю, урядник Аржанов навіть лягнув по спині.

— Тобі б, тітко, дітей родити, а ти взялась за мужицьке діло.

— Якщо хочеш — сам рожай! — нелюб'язно басом відгризнулася «тітка».

— Ой, кохані ж ви мої! І ви з нами? — підбирав клинці до ударниць старовір і бабій Тюковнов.

— Віником би їм, задрипанкам, лозовим!

— Вояки, туди твою...

— Сиділи б вдома, бач, лиха година вигнала!

— Дубельтівки мирського зразка!

— Спереду глянеш — солдат, а ззаду — чисто тобі піп... Навіть плюнути хочеться!

— Гей, ти, ударна! Підними своє сідало, бо ще лежем гахну!

Дивлячись на жінок, козаки реготали, піднімали настрій. Але опівдні веселість зникла. Ударниці, розділившись на взводи, взялися носити з майдану товсті соснові бруски, барикадувати ворота. Старшою в них була дебела, чоловічого вигляду жінка з Георгіївською медаллю на гарно підігнаній шинелі. На площі все частіше з'являвся панцерник, юнкери звідкись носили в палац скриньки з набоями і кулеметними стрічками.

— Ну, станичники, тепер тримайтеся!

— Виходить, без бійки не обійдеться?

— А ти думав, тебе сюди привели ударниць лапати?

Біля Лагутіна терлися земляки — буканівці та слащевці. Вони про щось між собою радилися, переходили з одного місця на інше. Офіцери тим часом кудись зникли. Крім козаків і ударниць у дворі палацу більше нікого не було. Біля воріт стояли залишені напризволяще кулемети, їх мокрі щити тьмяніли.

Надвечір пустилася мряка. Козаки захвилювалися.

— Що ж це за порядки, на баз завели, а харчів не дають.

— Треба розшукати Листницького.

— По-шу-у-кай! Він у палаці, а нашого брата юнкери туди не пускають.

— Треба посилати чоловіка, щоб привозили кухню.

На пошук кухні вирядили двох козаків.

— Тільки йдіть без гвинтівок, бо ще відберуть, — порадив Лагутін.

Минуло більше двох годин, але кухня не приїхала, а гінці не вернулися. З'ясувалось, що кухню на виїзді з двору казарми поцупили собі солдати-семенівці. На заході сонця група ударниць, що чекала біля воріт, розбрелася густим цепом і залягла за брусками, взялася обстрілю-

вати площу. Козаки до стрілянини не приєднувалися, курили, нудилися. Лагутін зібрав сотню під стіни палацу і, боязко поглядаючи на вікна, запропонував:

— Ось що я скажу, станичники! Нам тут робити нічого, треба вертатися, бо можемо безвинно постраждати. Палац можуть почати обстрілювати, а ми тут навіщо? Офіцерів — й слід пропав... Хіба ж ми прибудні, що маємо тут гинути? Гайда додому, годі тут стіни обтирати. А Тимчасовий уряд... на який ляд він нам приснився! Що скажете, станичники?

— Ага, вийдемо на площу, а більшовики з кулеметів й почнуть поливати.

— Голів позбудемось!

— Нам це ні до чого...

— Ну, тоді розбираймо!

— Ні, вже краще будемо сидіти до кінця.

— Наша справа теляча, поїв та й в закуток.

— Хто як, а наш взвод вертається!

— І ми йдемо!

— До більшовиків людей послати — нехай вони нас не чіпають, а ми їх не зачепимо.

Підійшли козаки першої та четвертої сотень. Радилися недовго. По одному козакові від кожної сотні вийшли за ворота, а через годину вернулися в супроводі трьох матросів. Ті перестрибнули через бруски, що загороджували вхід, а коли опинилися у дворі, то набрали занадто розбитного вигляду; підійшовши до козаків, привіталися. Один із них, молодий чорновусий красень, у розхристаному бушлаті і зсунутій на потилицю шапці, протиснувся на середину козацького гурту.

— Товариші козаки! Ми, представники революційного Балтійського флоту, прийшли з пропозицією, щоб ви залишили Зимовий палац. Вам нічого захищати чужий вам буржуазний уряд, нехай його захищають буржуазні синки, юнкери. Ні один солдат не перейшов на бік Тимчасового уряду, і ваші брати — козаки Першого та Четвертого полків — теж приєдналися до нас. Хто хоче йти з нами — переходьте ліворуч.

— Стривай, братику! — виступив наперед бравий урядник першої сотні. — Піти з вами — ми із задоволенням... А як нас більшовики в розход пустять?

— Товариші! Іменем Петроградського військово-революційного комітету ми обіцяємо вам цілковиту безпеку. Ніхто вас не чіпатиме.

Поруч із чорновусим стояв другий матрос, кремезний і рябенький. Шию він мав товсту, прямо бичачу; обвів поглядом козаків і вдарив себе в обтягнуті форменкою випуклі груди:

— Ми вас будемо супроводжувати! Нічого, братці, не сумнівайтесь, ми вам не вороги, і петроградські пролетарі вам не вороги, а вороги оці... — він ткнув відставленим великим паль-

цем у бік палацу і посміхнувся, оголивши густі хижі зуби.

Козаки в нерішучості вагалися, жінки-ударниці теж підходили, щоб послухати, порозглядавши козаків, вертались назад на свою позицію біля воріт.

— Гей ви, баби! Пішли з нами! — крикнув бородатий козак. Але відповіді не дочекався.

— Розбирай гвинтівки — і гайда! — рішуче скомандував Лагутін.

Козаки швидко розхапали свою зброю, встали в стрій.

— Кулемети брати, чи як? — спитав у чорновусого матроса козак-кулеметник.

— Беріть, не залишати ж їх кадетам.

Перед тим як козаки намірилися йти, в повному складі з'явилися офіцери сотень. Вони підійшли тісним гуртом, не зводили з моряків очей. Сотні, закінчивши шикуватись, пішли. Попереду всіх кулеметна команда волочила кулемети. На мокрому камінні колеса дрібно то скрипіли, то торохкотіли. Поруч із головним взводом першої сотні йшов матрос у бушлаті. Тримавши його за рукав, високий білявий козак Федосеєвської станиці непідроблено виправдувався:

— Голубе мій, чи ж нам хочеться проти народу? Здуру приперлися сюди, бо коли б знали, то хіба ж ми пішли б? — і зажурено хитав чубатою головою. — Правду кажу — і не пішли б. Йй-бо!

Колону замикала четверта сотня. Біля воріт, де стовпився весь жіночий батальйон, вийшла затримка. Один здоров'як-козак виліз на купу дерева, махаючи довгим, із чорним нігтем пальцем, переконував:

— Ви, стрільці, слухайте сюди! Ось ми зараз підемо, а ви — через свою бабську дурість — залишайтесь. Ну, так ось, щоб без вибриків! Коли здумаєте стріляти нам у спину, повернемось і посічемо всіх на капусту. Зрозуміло гутору? Отож-бо! Прощавайте поки що!

Він зіскочив із колод, бігом наздогнав своїх, але продовжував й далі часто оглядатися назад.

Козаки були вже майже на середині площі, коли один, оглянувшись, схвильовано повідомив:

— Хлопці, дивіться! За нами біжить офіцер!

Багато бажуючих, щоб у цьому пересвідчитись, оглядалися на ходу. Притримуючи шаблю, площею біг високий офіцер. Іншою рукою він щось махав.

— Це — Атаршиков, третя сотня.

— Котрий?

— Високий такий, в нього ще родимка на оці.

— Невже рішився йти з нами?

— Він — хлопець гарний.

Атаршиков швидко наздоганяв сотню, ще здалеку було видно його злегка усміхнене

обличчя. Козаки махали йому руками, підбадьорювали.

— Піддай, пане сотнику!

— Давай скоріше!

Від палацу сухо вдарив одиничний постріл. Атаршиков широко змахнув руками, похилився назад і впав на спину; він дрібно човгав ногами, бив ними об бруківку, ніби намагався встати. Всі козаки, мов за командою, оглянулися на палац. Туди ж тепер дивилися кулемети, біля них навколішки присіли номери. Зашаруділи стрічки. Але біля воріт у палац, за сосновими колодами — ні душі. Ще хвилину тому там була юрба ударниць та офіцерів, а після пострілу їх неначе злизало. Сотні знову стали поспішно шикуватися, але вже пішли, прискорюючи кроки. Двоє козаків із взводу, що замикав колону, вернулися на те місце, де лежав Атаршиков. Один голосно, щоб вся сотня чула, доповів:

— Укусило його під ліву лопатку. Готовий!

Колона, карбуючи крок, йшла лунко й чітко. Матрос у бушлаті подав команду:

— Ліве плече вперед — арш!

Сотні, вигинаючись, повернули ліворуч. Їх мовчки проводжав притихлий, зажурений палац.

XX

Догорала осінь. Інколи випадали дощі. Над Биховим зрідка виглядало кволе сонце. В жовтні полетіли в вирій дикі пташки. Над прохолодною, чорною землею навіть уночі гірко хвилював, бринів журавлиний клич. Перелітні зграї поспішали втекти від наступаючих приморозків, від пронизливих на височині північних вітрів.

Суду заарештовані в Бихові у справі Корнілова чекали півтора місяці. За цей час їх життя якось встановилося і набуло, може, й не зовсім звичних, але по-своєму гідних форм. Після сніданку генерали вранці йшли на прогулянку, повернувшись із неї, розбирали пошту, приймали рідних і знайомих, прибуваючих до них на побачення, обідали, після «мертвої години» кожен у себе в кімнаті чимось займався, вечорами збиралися разом, здебільшого в Корнілова, і подовгу розмовляли та радились.

У жіночій гімназії, перетвореній на в'язницю, жилось їм не без комфорту.

Зовнішню охорону несли солдати Георгіївського батальйону; а внутрішню — текінці. Така варта певною мірою хоч і обмежувала в'язням свободу, проте водночас мала в собі істотну перевагу: все влаштувалось так, що арештовані, при першій же нагоді, вияви вони таке бажання, могли б легко і без перешкод здійснити втечу.

Зацікавлений в тому, щоб зберегти біля себе відданих йому текинців, Корнілов знісся з Каледіним, і той, на його вимогу, без затримки відправив у Туркестан голодуючим родинам текинців кілька вагонів хліба. Щоб допомогти офіцерам — учасникам заколоту — Корнілов звернувся до великих банкірів Москви і Петрограду з вимогливим листом; і ті, побоюючись небажаних для себе звинувачень, терміново вислали офіцерським сім'ям кілька десятків тисяч карбованців. Увесь час перебування в биховській тюрмі заарештовані вільно спілкувалися із зовнішнім світом, будили громадську думку, вимагали пришвидшити слідство, замітали сліди заколоту, заодно вивчали офіцерські настрої, готували втечу. Корнілов ще в останні дні вересня про все детально написав Каледіну, запитував про наміри щодо Тимчасового уряду і про те, як поставляться на Дону до його туди приїзду. Листування між ними продовжувалось до кінця жовтня.

У зв'язку з жовтневим переворотом ґрунт під ногами биховських в'язнів теж похитнувся. В усі кінці на другий же день полетіли депеші, і вже через тиждень, як свідчення тривоги за долю в'язнів, на адресу Верховного Головнокомандуючого генерала Духоніна прийшов лист від Каледіна, в якому він настійно просив віддати Корнілова, а також інших заарештованих на поруки. З таким же проханням у Ставку звернулася рада Спільки козачих військ та комітет Спільки офіцерів армії і флоту. Духонін зволивав. 1 листопада Корнілов надіслав йому лист. Ремарки Духоніна на його полях — яскраве свідчення, наскільки ж безсилою була Ставка, що на той момент вже фактично втратила будь-який вплив на армію, доживала в протрації останні дні.

«Вельмишановний пане
Миколо Миколайовичу!

Вас сама доля поставила в становище, що від вас залежить розвиток подій, котрі набули для країни згубного напрямку, головним чином через нерішучість і потурання старшого командного складу. Для Вас настає момент, коли люди повинні або зважитися, або зійти з дороги, інакше на них ляже відповідальність за загибель країни і ганьба за остаточний розвал армії.

Судячи з тих неповних і запізнених вістей, що доходять до мене, становище важке, але не безнадійне. Воно може стати таким тоді, коли ви дозволите більшовикам захопити Ставку, або ж добровільно визнаєте їх владу.

У Вашому розпорядженні є: напіврозпропагандований Георгіївський батальйон і слабкий Текінський полк, — цього занадто мало.

Прогнозуючи подальший хід подій, я вважаю, що Вам треба негайно вжити таких захо-

дів, які б надійно захищали Ставку, створили б сприятливі умови для організації подальшої боротьби з наступаючою анархією.

Такими заходами повинні бути:

1. Негайне переведення до Могильова одного з Чеських полків і Польського уланського полку.

Примітка Духоніна. Ставка не вважає їх цілком надійними. Ці частини одні з перших пішли на контакт із більшовиками.

2. Взяття Орші, Смоленська, Жлобина і Гомеля частинами Польського корпусу, підсиливши його дивізії артилерією за рахунок козачих батарей фронту.

Примітка. Для того, щоб зайняти Оршу і Смоленськ, зосереджені 2-га Кубанська дивізія і бригада астраханських козаків. Полк 1-ї Польської дивізії виводити з Бихова небажано, це зашкодить безпеці заарештованих. Частини 1-ї дивізії мають слабкі кадри і тому не є реальною силою. Корпус, безперечно, дотримується лінії на невтручання у внутрішні справи Росії.

3. Зосередження на лінії Орша — Могилів — Жлобин усіх частин Чехо-Словацького корпусу, Корніловського полку під виглядом їх передислокації в Петроград і Москву і однієї-двох козачих дивізій з числа найбільш боездатних.

Примітка. Козаки зайняли непримиренну позицію — не воювати з більшовиками.

4. Зосередження в тому ж районі всіх англійських і бельгійських броньованих машин, із заміною обслуги на них виключно офіцерами.

Примітка. Це може викликати ексцеси.

5. Зосередження в Могильові та в одному з найближчих до нього пунктів під надійною охороною запасів гвинтівок, патронів, кулеметів, автоматичних рушниць і ручних гранат для роздачі їх офіцерам і волонтерам, які неодмінно збиратимуться в зазначеному районі.

6. Встановлення тісного зв'язку і ясної домовленості з отаманами Донського, Терського і Кубанського військ, а також із комітетами Польським і Чехо-Словацьким. Козаки чітко висловились за відновлення порядку в країні, для поляків і чехів справа відновлення порядку в Росії — запорука їх власного існування».

Із кожним днем надходили все тривожніші вісті. В Бихові зростала тривога. Між Могильовом і Биховим снували автомобілі прихильників Корнілова, які вимагали від Духоніна звільнити в'язнів. Козака рада не цуралася навіть прихованих погроз. Духонін, пригнічений тими подіями, що насувалися, тільки тепер усвідомив, яку величезну відповідальність він звалив на свої плечі, взявши на себе Верховне Головнокомандування, тому вагався. 18 листопада він розпорядився відправити ув'язнених на Дон, але відразу ж його скасував.

Уранці другого дня до головного під'їзду биховської гімназії-в'язниці під'їхав геть заляпаний болотом автомобіль. Водій запобігливо й улесливо розчинив дверцята, і з автомобіля вийшов уже немолодий, але ще статурний офіцер. Він подав черговому офіцерові документи на ім'я полковника генштабу Кусонського і безапеляційно додав:

— Я зі Ставки. Маю особисте доручення до заарештованого генерала Корнілова. Де я можу бачити коменданта?

Комендант — підполковник Текінського полку Ергард — без затримки провів полковника до Корнілова. Віддавши рапорт, Кусонський підкреслено діловито, з певною афектацією доповів:

— Через чотири години Криленко прибуде в Могильов, Ставка здасть його без бою. Генерал Духонін звелів вам переказати, що всім арештованим треба негайно залишити Бихов.

Розпитавши Кусонського про те, що діється в Могильові, Корнілов запросив підполковника Ергарда. Важко спираючись пальцями лівої руки на край столу, він стисло і владно віддав розпорядження:

— Генералів негайно звільніть. Текінцям приготуватися, виступ назначаю на дванадцятю годину ночі. Я йду з полком.

Увесь день у похідній кузні кипіла робота, текінці на всі чотири ноги кували коней, лагодили збрую, чистили гвинтівки.

Вдень генерали поодинокі покинули місце свого ув'язнення і розбрелися по місту. А у вовчий час, у глуху північ, коли маленьке провінційне містечко, згасивши вогні, міцно спало, із двору биховської гімназії, по троє в ряд, виїздили вершники. Темні рельєфні їх силуети, ніби карбовані, маячили на тлі холодного неба. Вершники, схожі на настобурчених чорних птахів, їхали, насунувши на голови високі папахи, мерзлякувато горбилися в сідлах, кутали свої смагляві лиця. В середині полкової колони, поруч із командиром полку полковником Кюгельгеном, на високому сухоребром жеребцеві похитувався згорблений Корнілов. Він шулився від пронизливого вітру, що довго плунав поміж биховських вуличок; мружив на морозне визоріле небо й без того вузькі щілини своїх очей.

Коні з хрускотом процокали свіжокованими копитами вулицями міста і, віддаляючись, стихли на околиці.

XXI

Полк уже другу добу відходив, помалу, з боями, але відступав. Путівцями тягнулись

обози російської і румунської армій. Об'єднані австро-німецькі частини оточували відступаючих, намагались зімкнути кільце.

Надвечір примчав ординарець зі штабу дивізії, і від нього стало відомо, що 12-му полкові і сусідній з ним румунській бригаді загрожує оточення, противник на заході сонця зайняв село Ховінески і вже просунувся до висот «480», що межували з Голшським перевалом.

12-й полк підсилили батареєю кінно-гірського дивізіону, і йому було наказано зайняти позиції в пониззі Голшського перевалу. Виставивши сторожову охорону, полк приготувався до контратаки.

У ту ніч Михайло Кошовий та його хуторянин, опецькуватий Олексій Бешняк, були в секреті. Лежали в ярку коло старої обваленої криниці, вдихали розріджене морозне повітря. На темному небі, закриваючи зорі, пливли хмарки, час-від-часу пролітала прилізла ватага диких гусей, тривожними криками позначаючи свій напрямок.

Кошовий намацав кисет і з досадою згадав, що курити зараз заборонено; вмоцюючись зручніше, тихо заговорив:

— Яке життя дивне, Олексо!.. Ходять люди навпомацки, мовби сліпі, сходяться й розходяться, часом ногами топчуть один одного... Поживеш отак поруч зі смертю, і дивно стає, навіщо все це і для чого? По-моєму, страшніше від людського нутра нічого немає, нічим ти його до дна не висвітиш... Ось і зараз, лежу я з тобою, та не знаю, про що ти думаєш і що в тебе позаду за життя було — я не знаю, а ти про мене теж нічого не знаєш... Може, я зараз хочу тебе вбити, а ти нічого й не підозрюєш, бач, зі мною сухарем ділишся... Люди взагалі про себе мало що знають. Я ось улітку був у шпиталі; разом зі мною солдат лежав, московський родом, так він усе дивувався, розпитував, як козаки живуть, що та чого. Вони думають — у козака тільки й того, що нагайка, думають — дикий козак, і замість душі в нього склянка, а ми ж такі самі люди: і жінок так само кохаємо, і дівчат милуємо, живемо, як усі — своїм горем бідкаємося, чужому щастю не радіємо... Ти як, Олексо? Я жадібний до життя став, — як згадаю, скільки на світі гарних жінок, аж серце защемить. Як подумаю, що їх мені ніколи не вдасться перекохати, — то від розпачу аж кричати хочеться...

— Найшов за чим побиватися, — усміхнувся Бешняк.

Михайло довго мовчав, перекинувся на спину і тепер вдивлявся в небесну порожнечу, гладив руками нахолону, неприступно-байдужу землю.

Ще година залишалася до переміни, коли їх взяли німці. Бешняк один раз устиг вистрілити і присів, заскреготів зубами, згинаючись у

передсмертному поклони: німецький ножовий багнет порвав йому нутрощі, розпорів міхур і, глухо вдарившись у хребет, зупинився. Кошового збили прикладом. Півверсти на собі його волік кремезний ландштурміст. Михайло опритомнів, бо відчув, що вже захлинається кров'ю; перевівши подих і приготувавшись, він без особливих зусиль спромігся скотитися з німецької спини. Вслід йому вдарили залпом, але завдяки тому, що була ніч і поблизу ріс чагарник, вдалося втекти.

Через кілька днів після того як відступ припинився і російсько-румунські частини вибралися із мішка, 12-й полк зняли з позиції і відправили верст на сорок лівіше старої позиції.

Сотні розквартирувалися в селах. У полку оголосили наказ: організувати застави, на дорогах задіяти патрульні дозори, стежити, щоб у тил не втікали дезертири, затримувати їх, навіть якщо для цього доведеться застосовувати зброю, і під конвоем направляти в штаб дивізії.

Михайло Кошовий у наряд був призначений в числі перших. Із трьома козаками він зранку покинув село і, за вказівкою вахмістра, група розташувалася поблизу дороги, на краю поля кукурудзи. Обгинаючи перелісок, дорога зникала в горбистій, покрайній смугами ріллі, долині. Козаки по черзі спостерігали. Коли перевалило за полудень, їх увагу привернула група солдатів, чоловік із десять, які рухалися прямо на них. Судячи з усього, солдати явно мали намір обійти те село, що виднілося під узвозом. Дійшовши до переліска, вони спинились перекурити, очевидно, про щось радились, потім рушили далі, круто змінили напрямок і під прямим кутом взяли вліво.

— Покликати їх? — підводячись із зарослів кукурудзи, перепитав у козаків Кошовий.

— Стрельни вгору.

— Гей ви! Стійте!

Козаків від солдат відділяло кількох десятків сажнів, почувши, що до них звертаються, ті на хвилинку зупинились і знову спроквола, ніби нехотя, рушили своїм маршрутом.

— Ст-і-й! — закричав один із козаків, і кілька разів підряд вистрілів угору.

Тримаючи гвинтівки напоготові, козаки наздогнали солдат.

— Якого дідька не зупиняєтесь? Із якої частини? Куди йдете? Документи! — звелів начальник поста урядник Количев.

Солдати зупинились. Трое, не квалячись, скинули гвинтівки. Той, який ішов останнім, нахилився і шматком телефонного дроту взявся перев'язувати відірвану підощву чобота. Всі вони були вкрай обдерті та брудні. Поли шинелей густо обліпили схожі на реп'яхи руді кожушки череди, очевидно, всю ніч провалялися в лісових хащах. На головах у двох були літні

кашкети, а в решти — брудно-сірі папахи із плетеної смушки, заколоти відстібнуті, мотузяні зав'язки теж метелялися. Той, що йшов попереду, видно, був у них за поводиря; високий і постаречому сутулий, гугнявим голосом так закричав, що худі його щоки аж затремтіли:

— Вам чого? Ми вас чіпаємо? Чого прив'язалися?

— Документи! — напустивши на себе суворість, перебив його урядник.

Солдат мав блакитні очі і був увесь червоний, як свіжа цегла; він вихопив із-за паска гранату і, озираючись на товаришів, вимахував нею в урядника перед носом, приказував ярославською скоромовкою:

— Ось тобі, хлопче, документ! Бачиш! Це тобі на весь рік мандат! Бережи життя, бо як гахну — від печінки-селезінки нічого не залишиться. Зрозумів? Зрозумів, питаю? Зрозумів?..

— А ти не грайся! — штовхаючи його в груди, спохмурнів урядник. — Не грайся і не лякай нас. Ми й так лякані А якщо ви дезертири, то повертайте до штабу. Там таких швидко до пуття приводять.

Переглянувшись, солдати виставили перед себе гвинтівки. Один із них, темновусий і виснажений, схожий на шахтаря, перевівши розпачливі очі з Кошового на інших козаків, просичав:

— Ось як візьмемо вас, таку вашу матір, на багнети!.. Ану, геть! Відійди! Йй-Богу, зараз першому кулю всаджу!..

Солдат із блакитними очима крутив над головою гранату. Високий і згорблений поводириржавим жалом багнета дряпав сукно урядницької шинелі; схожий на шахтаря, матюкаючись, замахувався прикладом на Михайла Кошового, чий палець уже тремтів на спусковому гачку, а ложе гвинтівки тіпалося, притиснуте ліктем до тіла; один із козаків, ухопивши низькорослого солдатика за вилоги шинелі, тряс його на витягнутій руці і боязко оглядався на інших, щоб не вдарили ззаду.

На стеблах шаруділо сухе листя кукурудзи. За горбкуватою рівниною синіли, переливаючись, відрогі гір. Край села на випасі бродили руді корови. За переліском вітер клубами гнав морозяну куряву. Сонливим і лагідним був цей жовтневий день; осяяний скупим сонцем, пейзаж будив милосердя і благосний спокій. А неподалік від дороги, в безглузді злоби сперечалися люди, готові своєю кров'ю отруїти напоену дощами, вже засіяну тучну землю.

Пристрасті потроху вщухли, погаласувавши, солдати з козаками почали розмовляти майже мирно.

— Ми три доби як знялись із позицій! Ми ж не в тилу вештались! А ви втікаєте, соромно! Товаришів кидаєте, хто ж фронт буде держати?

Ех, ви люди!.. У мене в самого недавно товариша прямо під боком закололи — в секреті разом лежали, а ти пятаєш — ми війни не нюхали! Ти ще сам її понюхай так, як ми нанюхались! — сперсердя говорив Кошовий.

— Чого з ними гуторити! — перебив Кошового один із козаків. — Повели в штаб — і кінець.

— Уступіть дорогу, козаки, бо бачить Бог, будемо стріляти! — намагався переконати солдат, схожий на шахтаря.

Урядник у відповідь скрушно розводив руками:

— Не можемо ми цього зробити, брате! Нас поб'єте, та далеко вам піти не вдасться: онде в селі наша сотня стоїть...

Високий, згорблений солдат то вдавався до погроз, то починав умовляти, принижено просити. Під кінець, заметушившись, він вийняв із брудного підсумка обплетену соломою пляшку і, улесливо підморгуючи Кошовому, став приказувати:

— Ми вам, козачки, і грошенят підкинемо, і ось, візьміть... горілка німецька... ще дещо нашкребемо... Відпустіть, ради Христа... вдома ж дітки, сам розумієш... Вимоталися геть чисто, тугою зійшли... Скільки ж можна?.. Господи... невже не відпустите? — він квапливо вийняв із-за халявки кисет, витрусив із нього дві зім'яті керенки* і почав настирливо тицяти їх в руки Кошовому. — Бери, бери! Боже ж мій, та ти не сумнівайся!.. Ми переб'ємось і так!.. Гроші — це пусте... без них можна обійтись, забирай!.. Що, мало?..

Кошового облік сором, він відступав від солдата, сховавши за спину руки, мотав головою. Кров сильно вдарила йому в лице, аж сльози навернулись: «Це в мене через Бешняка така злість... Що ж це я?.. Сам же проти війни, а людей затримую, хто ж мені дав таке право?.. Матінко моя, треба ж так! Пес я після цього поганий!». Підійшовши до урядника, він покликав його вбік і, не дивлячись у вічі, запропонував:

— Давай, відпустимо їх! Як ти, Количев? Давай, їй-Богу..

Урядник теж блукав поглядом, немов у цю хвилину чинив щось ганебне, але згодився:

— Хай собі йдуть... Дідько з ними! Ми скоро самі на цій же дистанції будемо... Чого тут гріха таїти! — і, повернувшись до солдатів, обурено закричав:

— Падлюки! З вами, як з добрими людьми, з усією повагою, а ви нам гроші тичите? Та хіба в нас своїх мало, чи що? — і, багровіючи, наказав: — Ховай свої гаманці, бо зараз в штаб пожену!..

Козаки відійшли вбік. Поглядаючи на далекі безлюдні сільські вулички, Кошовий, звертаючись до солдатів, порадив:

— Гей, кобилко! Куди ж ви на чисте претесь? Онде лісок, переднюйте в ньому, а вночі підете, бо ж так на інший пост легко наткнутись, — ті й заберуть!

Солдати подивилися навкруги, постояли в нерішучості і, як вовки, вервечкою, брудно-сірим ланцюжком попленталися в порослу осикою долинку.

* * *

На початку листопада до козаків почали доходити суперечливі чутки, що в Петрограді стався переворот. Штабні ординарці, які, зазвичай краще всіх інформовані, казали, що Тимчасовий уряд утік в Америку, а Керенського матроси спіймали і обстригли наголо, вимазали дьогтем, як гулящу дівку, і два дні водили вулицями Петрограда.

Пізніше, коли надійшло офіційне повідомлення про те, що Тимчасовий уряду скинутий і влада перейшла до більшовиків, козаки насто-рожено притихли. Багато хто радів, сподіваючись на закінчення війни, але тривожили глухі чутки, що нібито 3-й кінний корпус разом із Керенським йде на Петроград, а з півдня підтирає Каледін, який встиг заздалегідь стягнути на Дон козацькі полки.

Фронт розвалювався. Якщо в жовтні солдати втікали з нього одиницями, неорганізованими групами, то тепер, у кінці листопада, позиції планово покидали роти, батальйони, полки; деякі йшли без нічого, але більшість забирали з собою полкове майно, опустошували склади, розстрілювали офіцерів, попутно грабували і розкутою, бурхливою повинню котились додому, на батьківщину.

За таких обставин було безглуздом ставити 12-му полку завдання затримувати дезертирів. Після того як полк знову вернули на позиції, даремно намагаючись затикати ним виникаючі дірки, коли піхота оголяла свої ділянки, в лютому він теж знявся з позиції і похідним порядком прибув до найближчої станції, де завантажив усе полкове майно, в тому числі кулемети, запаси набоїв, коней, і рушив углиб Росії, де вже клекотіли бої.

На Дон ешелони 12-го полку рухалися через Україну. Недалеко від Знам'янки полк спробували обеззброїти більшовики. Переговори тривали півгодини. Кошовий і ще п'ятеро козаків — голів сотенних ревкомів — просили пропустити їх зі зброєю.

* Керенки — так в народі називались державні кредитні білети, випущені Тимчасовим урядом в 1917 році.

— Навіщо вам зброя? — допитувались члени станційної ради депутатів.

— Своїх буржуїв і генералів бити! Каледіну хвоста вкоротити! — за всіх відповідав Кошовий.

— Зброя наша, полкова, не віддамо! — хвилювались козаки.

Ешелони пропустили. У Кременчуці знову намагались обеззброїти. Згоди на пропуск досягли тільки тоді, коли козаки виставили в розчинених дверях вагонів кулемети і взяли станцію на приціл, а одна сотня, розсипавшись цепом, залягла за насипом. Під Катеринославом не допомогла навіть перестрілка з червоногвардійським загonom, полк частково лишився зброй: забрали кулемети, більше сотні скриньок набоїв, апарати польового телефону і кілька котушок дроту. Але пропозицію заарештувати своїх офіцерів козаки рішуче відкинули. За всю дорогу втратили тільки одного офіцера — полкового ад'ютанта Чирковського, якому смерть присудили самі козаки, а вирок виконали Чубатий та якийсь червоногвардієць-матрос.

На станції Синельниково, 17 грудня, на заході сонця козаки витягли ад'ютанта з вагона.

— Цей зраджував козаків? — весело спитав озброєний маузером і японською гвинтівкою щербатий матрос-чорноморець.

— А ти думав — ми обізнались? Ні, ми не промахнулись, витягли того, кого слід! — говорив, захекавшись, Чубатий.

Ад'ютант, молодий підосавул, зацьковано оглядався, пітною долонею пригладжував своє волосся, він не зважав ні на холод, що обпікав його обличчя, ні на болючий удар приклада. Чубатий з матросом відвели його трохи далі від вагона.

— Через отаких чортів і бунтується народ, і революція заворушилася через отаких... У-у-х, ти, лебедику, не дрижи, бо зовсім обсиплешся! — приказував Чубатий; знявши кашкет, він перехрестився.

— Держись, пане підосавуле!

— Приготувався? — граючись маузером і очманілою білозубою усмішкою, спитав Чубатого матрос.

— Го-то-вий!

Чубатий ще раз перехрестився, скося глянув, як матрос, відставивши ногу, зводить маузер і зосереджено мружить око, і, суворо усміхнувшись, вистрілив першим.

Під Чалліним полк випадково вмішався в сутичку між анархістами і українцями, трьох козаків втратив убитими і ледве пробився, розчистивши колію, запруджену ешелонами якоїсь стрілецької дивізії.

Через три доби головний ешелон полку вже вивантажувався на станції Міллерово. Інші застряли в Луганську.

Тільки половина полку (решта ще зі станції роз'їхалась по домівках) прийшла в хутір Каргін. Наступного дня вівся торг — продавали привезені з фронту трофеї, відбиті в австрійців коні, ділили полкову казну, спорядження.

Увечері Кошовий з іншими козаками хутора Татарського виїхали додому. Піднялись на гору. Унизу, над білястим льодовим вигоном Чиру, найкращим у верхів'ї Дону, лежав хутір Каргін. З димаря, що стирчав над паровим млином, хмарками вилітав і розчинявся в небі дим, на майдані чорніли юрби народу, дзвонили до вечірні. За каргінським пагорбом ледве виглядали вершки верб, що росли на околиці хутора Климівського, а за ними, за полинним сизим осніженим обрієм, іскрився і сяяв багряною поволокою розпластаний на півнеба захід сонця.

Вісімнадцять вершників поминули стародавню могилу, що насувалася на вкриті інеєм три дикі яблуньки, і свіжою рисою, поскрипуючи подушками сідел, звернули на північний схід. Морозна ніч злодійкувато ховалася за гребенем. Кутаючись у башлики, козаки часом переходили на польовий чвал. Гостро, лунко до болю клацали підкови. На південь з-під кінських копит лежала тверда дорога. Обабіч неї, після недавньої відлиги сніг взявся крижаною плівкою, він ніби не торкався землі, тримався на бадилінні; при світлі місяця лід виблискував і грав крейдяним текучим вогнем.

Козаки мовчки торкали коней. Дорога повернула на південь. На сході, в Дубовенькому байраці, на місці крутляв ліс. Паралельно слідам кінських копит петляли ажурні заячі сліди. Над степом низько-низько висіли жовті черешні зірок, і, схожий на набірний козацький пасок, оперізуючи небо, поперек усього лежав Чумацький Шлях.

Частина п'ята

I

Пізнньої осені 1917 року з фронту почали повертатися козаки. Прийшов додому постарілий Христоня та ті троє козаків, котрі служили разом із ним у 52-му полку. Повернулися зовсім списаний з військової служби, безвусий, як і раніше, Оникій, батареїці Томілін Іван і Яків Підкова, вслід за ними — Мартин Шаміль, Іван Олексійович, Захар Корольов, цибатий, незграбний Борщев; у грудні несподівано заявився Дмитро Коршунов, а ще через тиждень — ціла компанія козаків, які служили в 12-му полку: Михайло Кошовий, Прохор Зиков, син старого Кашуліна — Андрій Кашулін, Єпіфан Максаєв, Синілін Єгор. Калмикуватий Федот Бодовсков відстав від свого полку ще в Воронежі і добирався звідти на гарному буланому коні, відібраному в австрійського офіцера; він потім ще довго розповідав про те, як пробирався крізь збаламучені революцією села Воронежської губернії, як утік під носом у червоногвардійських загонів, покладаючись на свого баского коня. Незабаром після нього Кам'янську, збільшовичений 27-ий полк покинули Меркулов, Петро Мелехов і Микола Кошовий. Вони й принесли в хутір звістку: їхній Григорій Мелехов, що останні місяці служив у 2-му запасному полку, тепер перейшов до більшовиків і залишився в Кам'янській. Там же, в 27-му полку, прижився відчайдушний в минулому конокрад Максим Грязнов; цьому нові смутні більшовицькі часи теж прийшлися до вподоби, особливо — можливість вільготно пожити. Про Максимка балакали, що коня він придбав до неможливості негарного, що навіть страшно було дивитися; і такий той кінь був лютий і жвавий, що більше такого ні в кого не було; до того ж на спині Максимкового коня від гриви до хвоста тягнувся природній срібний шерстяний ремінь; сам кінь низькорослий, але довгий, масть мав червону, що частіше трапляється в бика. Про Григорія згадували мало — не хотіли говорити,

бо вважали, що з хуторськими його доріжки розійшлися, а чи зійдуться знову, — хто зна.

У тих куренях, куди козаки вернулись як господарі чи жадані гості, оживала радість. І ця чужа радість викликала і примножувала глухі, а від того ще більші страждання, невимовний біль у тих, хто своїх рідних і близьких не дочекався. Багатьох козаків не дорахувалися в хуторі, — загинули вони на полях Галичини, Буковини, Східної Пруссії, Прикарпаття, Румунії; мертвих там і поховали, може, й зігліди їх кістки, поки замість панахиди гриміла гарматна канонада. З часом високі братські могили позаростали бур'яном, прибило їх дощами, замело сипучими пісками. І скільки б років простоволосі козачки не вибігатимуть на вулицю, не виглядатимуть із-під долонів, — їм більше ніколи не дочекатися своїх коханців; хоч скільки сліз виплачуть напухлі і вицвілі очі — не змити їм тієї журби; скільки не голоситимуть у дні роковин і поминок — східній вітер ніколи не донесе їх голосіння аж до Галичини і Східної Пруссії, де на братських могилах в сирітстві осіли горбки!..

Могили з часом заростають травою, а біль поступово притуплюється. Вітер присипав сліди тих, хто пішов, та й не вернувся — час лікує і кривавий біль, і пам'ять тих, хто так і не дочекався і ніколи вже не дочекається своїх рідних, бо людське життя, виявляється, напрочуд коротке, і так мало всім нам відпущено топтати траву на землі.

Билася головою об скам'янілу долівку дружина Прохора Шаміля, гризла її зубами кожного разу, коли бачила, як брат покійного чоловіка Мартин Шаміль, який живим повернувся з війни, пригортає свою вагітну дружину, а діткам роздає гостинці і пестить їх. Репетувала жінка, з горя краяла своє серце, а коло неї, як ягнята, горнулися в купку маленькі діти; вони перелякано дивилися на матір і теж голосили разом із нею.

Шматуй, рідна, на собі комір останньої сорочки, рви рідке від безрадісного важкого життя волосся, до крові кусай свої заанімілі вуста, заламуй скрючені важкою працею руки і бийся об землю на порозі опустілого куреня. Немає більше в твоїм домі господаря, немає в тебе чоловіка, а в твоїх дітей — батька. Віднині пам'ятай, що ніхто не приголубить ні тебе, ні твоїх сиріт, ніхто не збавить тебе від непосильної праці та злиднів, ніхто твою голову не притисне вночі до своїх грудей, коли ти впадеш, знесилена втому; ніхто тобі не скаже, як колись він заспокоював: «Не журись, Онисю! Яюсь проживемо!». Не буде в тебе більше чоловіка, бо тебе вже зовсім зсушили й споганили праця, злидні, діти; не буде в твоїх напівголих, замурзаних дітей батька: самій тепер тобі доведеться

орати і волочити; знесилена від нелюдської втоми, скидатимеш із косарки, вершитимеш воза, піднімаючи вилами важкі пшеничні снопи, відчуватимеш, як щось обривається внизу живота, а потім, накрившись лахами, будеш корчитися і сходити кров'ю.

Плакала й мати Олекси Бешняка, перебираючи стару спідню синову одіж, приночувалася і лила гіркі скупі сльози, бо тільки ось ця остання сорочка, що привіз додому Михайло Кошовий, зберегла в складках рідний запах поту, і, схиливши над нею голову, стара хиталась і жалібно голосила, змочуючи сльозами позначену клеймом бязеву брудну сорочку.

Сиротами залишилися сім'ї Маницькова, Панаса Озерова, Евлантія Калініна, Лиховидова, Єрмакова та інших козаків.

Тільки за одним Степаном Астаховим ніхто не тужив — не було кому. В його забитий дошками курінь світло не проникало навіть у літню пору, житло помалу руйнувалося. Аксенія працювала в Ягідному, в хуторі про неї рідко чули, а сама вона в хутір не навідувалась, — видно, не тягнуло.

Додому козаки верхніх станиць Донецького округу їхали всі разом. У грудні на хутори Вешенської станиці повернулися майже всі фронтовики.

Удень і вночі, щоб переправитися на лівий беріг Дону, через хутір Татарський тяглися групи вершників — часом чоловік із десять, а, бувало, й сорок.

— Звідки, служиві? — вітаючи їх, питали старі діди.

— З Чорної річки.

— Із Зимовної.

— Дубрівські.

— Із Решетівського.

— Дударівські.

— Горохівські.

— Алимівські, — лунало у відповідь.

— Навоювалися, чи як? — єхидно питали старі.

Дехто з фронтовиків, хто більш совісний і не задерикуватий, на це тільки посміхався.

— Доволі, шановні, самі знаєте — навоювалися.

— Натерпілися лиха — плетемося додому.

А ті, хто швидко міг спалахнути, — ті злилися, матюкались і пропонували:

— Підійди-но, старий, та скубни жеребця за хвіст!

— Чого в душу лізеш? Якого тобі треба?

— Вас тут багато, беззубих.

На околицях Новочеркаська в кінці зими часом спалахували перші заграви громадянської війни, а на верхнім Дону, в хуторах і станицях, зовсім тихо, як на цвинтарі. Але так тільки могло здаватися, що життя в козацьких оселях

тече, як літнє плесо; в куренях все частіше спалахували приховані від стороннього ока родинні чвари, але нерідко й вони виривались назовні: у стариків почалося непорозуміння з фронтовиками.

Про те, що на околицях столиці Облaсті Війська Донського закипає війна, козаки знавали тільки з випадкових розповідей; мало хто з них був обізнаний з політичною обстановкою, так що більшість тільки слухала чутки і просто тихо сиділа, чекала, куди і як можуть повернутись незрозумілі їм події.

До кінця січня життя в хуторі Татарському теж було спокійним. Більшість козаків, повернувшись із фронту, відпочивали біля жінок, від'їдалися на домашніх харчах, не здогадуючись, що на пороги їхніх куренів уже прийшли й чатують слушного моменту такі великі біди і випробування, що стануть незрівнянними навіть із нещодавною війною.

II

У січні 1917 року Григорій Мелехов за бойові заслуги був підвищений до хорунжого і призначений взводним офіцером у 2-й запасний полк.

У вересні, після перенесеного запалення легенів, Григорію надали відпустку; він півтора місяці був удома, де й повністю видужав; після хвороби пройшов окружну медичну комісію, і його знову відправили в полк. Після Жовтневого перевороту був призначений командиром сотні. Можна сказати, що в ту пору в його настроях й відбулася різка зміна; а причиною послужили зовнішні події, а частково — знайомство з одним із офіцерів полку — сотником Юхимом Ізваріним.

Знайомство з Ізваріним відбулося в перший же день, коли Григорій повернувся з відпустки, потім щоденно спілкувався з ним на службі і поза нею; непомітно для себе він почав піддаватися його впливові.

Юхим Ізварін був сином заможного козака Гундорівської станиці; навчався в Новочеркаській юнкерській школі, після її закінчення попав на фронт — в 10-й Донський козацький полк; прослужив у ньому менше року, але встиг, як він сам розповідав, одержати «офіцерського Георгія на груди і чотирнадцять осколків ручної гранати, що залізли йому, куди тільки можна»; так що свою недовгу службу кар'єру він тепер завершував у 2-ому запасному.

Ізварін справді був здібною людиною і, без сумніву, обдарованою, на додаток — мав значно вищу освіту, ніж її мали пересічні представники козачого офіцераства. Ізварін був також запек-

лим націоналістом. Лютнева революція розбудила його натуру, дала можливість проявити себе, і він, встановивши зв'язок із членами козацького самостійницького руху, вміло повів агітацію за надання Облaсті Війська Донського повної автономії, за встановлення такого порядку, який панував на Дону задовго до того, коли козацтво поневолила і підпорядкувала собі Великоросія. Він добре знав історію, голова його швидко працювала, але розум мав світлий і тверезий; він із таким захопленням розповідав про майбутнє вільне життя на рідному Дону: в межах краю, завдяки правлінню державного Круга, не залишиться жодного русака, так що козацтво, встановивши на своїх державних кордонах прикордонні пости, буде не кланятись, а на рівних розмовляти як з Україною, так і з Великоросією, вести з ними торгівлю і обмін. Ізварін легко дурив голови простодушним козакам і не дуже освіченому офіцерству. Григорій теж зазнав його впливу. Спочатку між ними спалахували палкі суперечки, та напівграмотний Григорій не був спроможний протистояти своєму противникові, тому словесні сутички закінчувались тим, що Ізварін у них легко брав гору. Такі завзяті розмови точилися здебільшого в казармі, в якомусь кутку, причому учасники завжди схилилися до тієї ідеї, яку відстоював Ізварін. Він подобався козакам тим, що дохідливо роз'яснював перспективи майбутнього незалежного життя, водночас умів вказати на те, про що більшість заможного низового козацтва в душі глибоко мріяла.

— Як же ми будемо без Росії жити, коли в нас, окрім пшениці, нічого більше нема? — допитувався Григорій.

Ізварін терпляче пояснював:

— Я не стверджую, що Донська область повинна існувати виключно самостійно і відокремлено. Ми будемо існувати на засадах федерації, тобто об'єднання, ми будемо жити спільно із Кубанню і Терекком, кавказькими горцями. Кавказ багатий на мінерали, там ми матимемо все, що нам потрібне.

— А кам'яне вугілля?

— Поруч із нами — Донецький басейн.

— Але ж він належить Росії!

— Кому він належить і чия це територія — питання спірне. Та якщо, допустимо, Донецький басейн і відійде Росії, — для нас це не така велика втрата. Фундамент нашого федеративного союзу — не промисловість. Наш край — поспіль аграрний. Отже, щоб забезпечити вугіллям нашу невеличку промисловість, ми закупимо його в Росії. І не тільки вугілля, а й багато інших копалин нам доведеться купувати в Росії: ліс, продукцію металургійної промисловості, теж вугілля та інше, а взамін будемо постачати їм нашу добірну пшеницю і нафту.

— А яка нам вигода відокремлюватися?

— Пряма! Насамперед — позбудемось політичної опіки, відновимо свої, знищені російськими царями, порядки, виселимо всіх прибульців, іногородніх. За десять років, завозячи із-за кордону машини, ми так піднімемо своє господарство, що станемо вдсятеро багатші. Земля ця — наша, полита кров'ю наших предків, усіяна їхніми кістками, а ми, підкорені Росією, 400 років захищали її інтереси і нехтували своїми. У нас є виходи до моря. У нас буде найсильніша і найбоєздатніша армія, тому не тільки Україна, але й Росія не зважиться зазіхнути на нашу незалежність! Ви це розумієте? Царське настане життя!

Ізварін, як і більшість козаків, був середнього зросту, ставний, широкоплечий, мав жовтувате, схоже на недостиглий овес, кучеряве волосся, смагляве обличчя, похилий білий лоб; засмага тільки злегка вкривала щоки і відтіняла рівні біляві брови. Він добре володів своїм високим тенором, під час розмови мав звичку гостро ламати ліву брову і якимсь своєрідно мружити невеличкий горбатий ніс; як наслідок — складалося враження, ніби він завжди до чогось пригнується. Від інших полкових офіцерів він відрізнявся звичкою ходити завжди енергійно, демонструючи самовпевненість і відкритий погляд карих очей. Козаки ж ставилися до нього з підкресленою повагою, мабуть, більшою, ніж до самого командира полку.

Ізварін подовгу бесідував із Григорієм, і той, відчувши, що в нього під ногами знову починає хитатися ґрунт (а ще зовсім недавно він здавався твердим), почав переживати приблизно те саме збентеження, яке оволоділо ним у Москві, в очній лікарні Снігирьова, коли він затоваришував із Гаранжею. Порівнюючи почуте від Гаранжі з тим, що нині чув від Ізваріна, він безпорадно намагався зрозуміти, на чиєму ж боці правда. І все ж поступово, ніби само собою, почав із довір'ям ставитися до нової віри, більш критично оцінював ті ідеї, що вже сиділи в його свідомості.

Пам'ятна розмова відбулась у них з Ізваріним відразу після Жовтневого перевороту. Не маючи змоги самому розібратися в протиріччях, Григорій почав його, ніби між іншим, розпитувати про більшовиків:

— А ось скажи мені, Юхиме Івановичу, більшовики, вони, по-твоєму, як міркують — правильно, чи ні?

Круто скинувши брову і смішно зморщивши ніс, Ізварін кахикнув.

— Міркують, кажеш? К-ха, к-ха... Ти, голубе мій, ніби сьогодні народився. У більшовиків — своя програма, свої перспективи і сподівання. Більшовики сповідують свою правду, а ми — свою. Партія більшовиків знаєш, як зветься?

Ні? Ну, як же ти цього не знаєш? Російська соціал-демократична робітничка партія. Зрозумів? Ро-біт-ни-ча! Теперечки вони заграють із селянством, і з козаками, та головне для них — робітничий клас. Вони дбають про його визволення, зате селянству принесуть нове, може, ще гірше поневолення. В житті так не буває, щоб усім однаково добре жилося. Більшовики візьмуть владу — робітництву буде гарно, а всім іншим погано. Монархія повернеться — поміщикам та іншим буде гарно, іншим — неперебивки. Нам не потрібні ні ті, ні інші. Ми хочемо, щоб усе було своє, і найперша мрія — позбутися всяких поводирів: чи то, скажімо, Корнілов, Керенський чи Ленін. Обійдемося на своєму полі і без цих піших фігур. Вбережи, Боже, нас від друзів, а з ворогами ми самі впроваємося.

— Але ж більшість козаків тулиться до більшовиків... Правильно?

— Гриша, ти, друже, ось що зрозумій — а це головне: козакові й селянинові з більшовиками в нинішній ситуації по дорозі. І знаєш, чому?

— Ну?

— Тому... — Ізварін покрутив носом, зплющив його, засміявся: — Тому, що більшовики агітують за мир, за негайний мир! А козакам війна давно сидить ось тутечки! — Він дзвінко лягнув себе по міцній, смаглявій шиї і, вирівнюючи здіблену від здивування брову, підвищив голос:

— Ось чому козаки й заразились більшовизмом і йдуть із більшовиками в ногу. Але-е-е — як тільки війна закінчиться і більшовики захочуть забрати в свої руки козацькі володіння, дороги козацтва і більшовиків... розійдуться! Це закономірно, більше того — це історична неминучість. Між сьогоднішнім козацьким життям і соціалізмом, який є кінцевою метою більшовицької революції, нездоланний рубікон, тобто — прірва... Це тобі зрозуміло?

— Я й кажу... — глухо бурмотів Григорій, — що нічого я толком не второпав... Замало мого розуму... Тому й блукаю, як завірюха в степу...

— Це тобі не допоможе! Життя змусить в усьому розібратися, і не тільки змусить, а й силою поверне тебе на якийсь бік.

Розмова ця відбулася в них наприкінці жовтня. А в листопаді Григорій випадково познайомився з іншим козаком, який відіграв у революційних подіях на Дону значну роль; Григорій зустрівся з Федором Підтьолковим і, після недовгого вагання, в душі його знову зажила колишня правда.

У той день півдня мрячило, але підморозило, надвечір вияснилось, і Григорій зібрався сходити на квартиру свого станичника, підпоручного 28-го полку Дроздова. Через чверть години він уже витирив соломною чоботи і стукав

у двері. Кімната, де влаштувався Дроздов, була заставлена чахлими фікусами і облізлими меблями, на складному офіцерському ліжку, окрім господаря, спиною до вікна сидів здоровий, кремезний козак із погонами вахмістра гвардійської батареї. Згорбившись, він сидів, широко розставивши ноги в чорних сукняних шароварах і поклавши на круглі широкі колінах такі ж широкі, з рудим волоссям руки. Гімнастерка щільно обтягувала його тіло, морщилася під пахвами, ледве не тріскалась на широких випуклих грудях. Коли двері скригнули, він на звук повернув коротку гладку шию, і, змирявши Григорія холодним поглядом, прикрив вузькі очі припухлими повіками, за ними ж заховав непривітне світло зіниць.

— Прошу познайомитися. Це, Гриша, майже наш сусід, усть-хоперський Підтьолков.

Григорій і Підтьолков мовчки привітались. Сідаючи, Григорій всміхнувся до господаря.

— Я тут тобі натоптав — не будеш лаяти?

— Не хвилюйся. Хз'яйка витре... Чаю хочеш? — Дроздов — маленький, жвавий, як в'юн, чоловік постукав в стінку самовара обкуреним вохристим нігтем, став виправдуватися:

— Доведеться пити холодний.

— Я не хочу, не турбуйся.

Григорій запропонував Підтьолкову закурити. Той своїми великими червоними пальцями довго і безуспішно намагався виїняти із щільно набитого портсигара одну із білих цигарок; через невдачу він з досадою почервонів і, щоб побороти ніяковість, сказав:

— Ніяк не вхоплю... Треба ж таке!

Він нарешті впорався, викотив на кришку портсигара цигарку і підняв на Григорія примружені й трохи усміхнені очі, від чого вони стали ще вузчі. Його невимушена поведінка Григорію сподобалася, він поцікавився:

— З якого хутора?

— Я сам родом із Крутівського, — охоче відповів Підтьолков. — Там і виріс, а останній час жив в Усть-Клинівському. Крутівський — хутір відомий, чув, напевне? Він стоїть майже поруч із Еланською межею. Знаєш Плішаківський хутір? Ну, а за ним стоїть Матвеїв, а ще ближче до нашої станиці — Тюковнівський хутір, а далі й наші хутори, звідти я родом: Верхній і Нижній Крутівські.

У розмові він увесь час називав Григорія впереміжку на «ти» і на «ви», говорив невимушено і, освоївшись, один раз навіть поклав Григорію на плече свою важку руку. На його великому, місцями рябуватому і чисто голеному обличчі виділялись світлі, дбайливо закручені вуса, а намочена водою чуприна була пригладжена гребінцем, волосся коло невеличких вух розпушене, а з лівого боку трошки начесане, кучерявилось. Він мав би ще приємніший вигляд, якби

не завеликий задертий ніс та очі. В них, на перший погляд, не було нічого особливого, але коли Григорій краще придивився, то переконався, що в них криється грізна, майже сталева сила. Круглі і маленькі, як картечини, вони світилися крізь вузькі прорізи, немов із бійниць, чим пригнічували співрозмовника, особливо, не дозволяли йому розслабитися.

Добре придивившись до Підтьолкова, Григорій про себе відзначив його одну особливість: той майже не кліпав, а коли розмовляв, то впирав у співрозмовника свій невеселий погляд, чи переводив очі з однієї речі на іншу, причому його короткі, обпалені сонцем вії весь час були опущені і нерухомі. Тільки іноді він опускав набряклі повіки, щоб тут же негайно підняти їх знову, швидко озираючись довкола маленькими оченятами.

— Ой, як цікаво, братці! — подав репліку Григорій, звертаючись одночасно до господаря і Підтьолкова. — Війна закінчиться, і тоді ми заживемо по-новому. На Україні править Рада, а в нас — Військовий Круг.

— Отаман Каледін, — упівголоса уточнив Підтьолков.

— Все одно, яка різниця?

— Різниця справді немає, — згодився Підтьолков.

— Росії-матінці ми тоді будемо низько кланятися! — повторював Григорій слова Ізваріна, бажаючи почути, як до них поставляться Дроздов та оцей здоровань із гвардійської батареї. — Своя влада, свої порядки. Хохлів із козацької землі геть, позначимо кордони — і не смій переступити! Жити будемо, як наші прадіди жили в старі часи. Я вважаю, що тут революція нам на руку. Ти, Дроздов, що на це скажеш?

Хазяїн не відразу відповів, тільки засміявся, замахав невизначено руками.

— Звичайно, що краще! Мужики нашу силу висмоктали, через них життя немає. Що за чортівня, навіть наказні отамани — і ті тепер німці: то фон-Таубе, то фон-Габбе та їм подібні! Скільки землі всім цим штабс-офіцерам нарізали... Теперечки хоч спокійно зітхнемо.

— А Росія з цим змириться? — ні до кого не звертаючись, тихо спитав Підтьолков.

— Повинна змиритися, — заспокоїв Григорій.

— І буде те ж саме... Хоч гірше, аби інше.

— Як це так?

— А так і буде, — маленькі оченята Підтьолкова швидко забігали, а вже наступної миті його прямий важкий погляд упав на Григорія.

— Так, як і раніше: отамани будуть знущати над трудовим народом, тягнись перед кожним їх благородієм, а він тобі кулаком у зуби. Так-то. Розчудесне життя... камінь на шию, та в прірву!

Григорій підвівся. Пройшовся туди-сюди в маленькій світличці, кілька разів при цьому чіплявся за розчепірені коліна Підтьолкова; зупинившись навпроти, спитав:

— А як же тоді?..

— До кінця.

— До якого?

— А коли почали — то ори до останку. Коли вже прогнали царя і контрреволюцію, то треба подбати, щоб влада перейшла народові. А все інше — байки, дитячі іграшки. За старих часів притискували нас царі, а тепер — коли не царі, то інші придавлять так, що й писнути не дадуть!..

— То як же воно, Підтьолков, має бути?

І знову в тісній світличці забігали, шукаючи більшого простору, важкі, як картечини, очі.

— Потрібна народна влада... Виборна. Під генеральським чоботом опинимося — знову війна, а нам вона ні до чого. От коли б кругом, у цілому світі, прийшла така влада: щоб народи жили без утисків, не труїли їх на війні. А так що ж? Рвані шаровари скільки не вивертай, дірки світяться. — Гучно вдаривши себе долонями по колінах, Підтьолков хвацько посміхнувся, розімкнув ще повний рот дрібних і густих зубів. — Нам від старого подалі треба триматися, бо в таку упряжку загнуждають, що гірше царської виявиться.

Григорій, змахнувши рукою в повітрі, ніби хотів від чогось невидимого відмахнутися, натужився і запитав:

— Землю роздамо? Кожному по скибці відріжемо?

— Ні... Навіщо ж? — чи розгубився, чи збентежився Підтьолков. — Землею ми не поступимось. Проміж себе, козаків, її поділимо, поміщицьку також заберемо, а мужикам давати не будемо: їх шуба, а наш — рукав. Із ними тільки заведись — старцями по світу підемо.

— А хто нами правитиме?

— Самі будемо! — похвавівшав Підтьолков. — Установимо свою владу — ось тобі й право. Тільки б попруги нам зараз трохи відпустили, а позбутися Каледіних зуміємо!

Зупинившись біля запотілого вікна, Григорій довго розглядав вулицю, дітлахів, захоплених якоюсь незнайомою йому грою, мокрі дахи будинків, що стояли на протилежному боці, блідно-сіре гілля осокора в палісаднику з уже зовсім облетілим листям, і тому не чув, про що тепер засперечалися Дроздов із Підтьолковим; він у цю мить болісно намагався розібратися в своїх розхристаних думках, усе зважити і знайти якийсь вихід.

Він стояв так хвилин десять, мовчки малював на склі якісь вензели. За вікном, прямо над дахом низенького будинку, висіло передзимове призахідне сонце: ніби його хтось сторчма надів

на іржавий гребінь, і воно від сирості багровіло, здавалось, ще мить — і світило зірветься, покотиться з даху на цей чи той бік. А від міського саду сюди котилося намочене дощем, зіпріле листя; з України, з боку Луганська, віяв свіжий вітер, його пориви дужчали і він, розперезавшись, уже гайдамачив над станицею.

III

Новочеркаськ опинився тим центром, куди поспішали всі, хто тікав від більшовицької революції. В пониззя Дону прибували великі генерали, ті, хто ще зовсім недавно вершив долі тепер розвалені російської армії, тут вони сподівалися одержати підмогу реакційних донців, з цього плацдарму розраховували розпочати наступ на радянську Росію.

2 листопада в Новочеркаськ у супроводі ротмістра Шапрона прибув генерал Алексеєв. Порадившись із Каледіним, він узявся за організацію добровольчих загонів. Біженці з півночі — офіцери, юнкери, ударники заклали фундамент майбутньої Добровольчої армії*. Вже за перші три тижні навколо Алексеєваросло з поганим запахом м'ясо: гімназисти, декласовані елементи, що служили в солдатських частинах, найбільш активні контрреволюціонери з числа козаків та представники простого люду — любителі гострих пригод і великої платні, хоч би й керенками.

В останні дні листопада прибули генерали Денікін, Лукомський, Марков, Ерделі. На той час у загонах Алексеєва вже нараховувалось понад тисячу багнетів.

6 грудня в Новочеркаську появився Корнілов, у дорозі він був змушений залишити свою текінську варту, переодягнений добрався на донську землю.

Каледін на той час уже встиг стягнути на Дон майже всі козацькі полки, що діяли на Румунському та Австро-Німецькому фронтах, зосередив їх вздовж залізничної магістралі Новочеркаськ — Чертково і Ростов — Тихорецька. Козаки ж, хоч і повернулись із фронту з революційним піднесенням, все ж були стомлені трирічною війною, тому великого бажання воювати ще й з більшовиками не виявляли. Особовий склад полків нараховував ледве не третину вершників від потрібної кількості. Найбільшу чисельність мали: 27-й, 44-й і 2-й запасний полки, що стояли в станиці Кам'янській. Туди ж у свій час із Петрограда

були відправлені лейб-гвардії Отаманський і лейб-гвардії Козачий полки. Прибули з фронту полки: 58-й, 52-й, 43-й, 28-й, 12-й, 29-й, 35-й, 10-й, 39-й, 23-й, 8-й, 14-й, та батареї: 6-та, 32-га, 28-ма, 12-та і 13-та, стали в Черткові, Мілдерово, Лихій, Глибокій, Звірево, а також у районі копалень. Полки, сформовані з козаків Хоперського та Усть-Медведицького округів, прибували на станції Філоново, Урюпінська, Себряково, перебувши там певний час, вони згодом розчинялися.

Рідні курені владно тягнули до себе, і не було сили, здатної вдержати козаків від стихійно спалахуючого бажання вернутися додому. З донських полків тільки 1-й, 4-й і 14-й перебували в Петрограді, та й ті там затрималися ненадовго.

Окремі частини, особливо ненадійні, Каледін старався розформувати або ізолювати, оточивши їх більш стійкими підрозділами.

Наприкінці листопада, коли він уперше спробував послати на революційний Ростов фронтові частини, козаки, підійшовши до Аксайської, далі наступати відмовились і вернулись назад. Широка діяльність зі створення «летючих» загонів принесла свої наслідки: 27 листопада Каледін уже мав можливість оперувати стабільними добровольчими загонами, за необхідності задіювати і сили Алексеєва, який теж обзавівся кількома батальйонами.

2 грудня добровольчі загоны із боєм взяли Ростов. Після того, коли в місто прибув Корнілов, Ростов став центром формування Добровольчої армії, Каледін же залишився один. Він направив козацькі частини ближче до кордонів області, просунув їх у напрямку Царицина та Саратовської губернії, але для вирішення актуальних, невідкладних завдань задіював виключно офіцерсько-партизанські загоны: тільки на них й могла покластися військова влада, яка щодень втрачала контроль над ситуацією.

Приборкувати донецьких шахтарів послали свіжі, шойно зібрані загоны. У Макіївському районі вів боротьбу осавул Чернецов, там же діяли й частини регулярного 58-го козацького полку. В Новочеркаську поспішно формувалися загоны Семилетова, Грекова та різні дружини; на півночі Хоперського округу з числа офіцерів та партизанів формувалася так званий «загін Степана Разіна». Але з трьох сторін до області вже підступали колони червоногвардійців. Для нанесення удару сили накопичувалися в Харкові і Воронежі. Хмари над Доном нависали, густішали, темніли. Вітри з України вже доносили далеке відлуння артилерійської канонади,

* Добровольча армія — білогвардійська армія, що діяла на Півдні Росії в 1917–1920 рр., нею командували М. В. Алексеєв, Л. Г. Корнілов, пізніше — О. І. Денікін.

вона словішала про початок боїв. На область насувалися мерхлі дні. Гибла наступала пора.

IV

Над Новочеркаськом тихо пливли жовто-білі, грудасті, як струги, хмари. У вишині, в небесній сині, прямо над сяючим куполом собору нерухомо зависла одна сива, кучерява як каракуль, периста хмарка, своїм довгим хвостом вона звисала вниз, грала рожевим сріблом десь над станицею Крив'янською.

Сонце вставало неяскраве, але коли воно світило у вікна отаманського палацу, ті, ніби дзеркала, яскраво спалахнули. Похилі, вкриті бляхою дахи теж поблискували, сліди вчорашньої зливи зберігав на собі і бронзовий Єрмак, що простягнув на північ сибірську корону.

Взвод піших козаків підіймався хрещатим узвозом. На їх гвинтівках сонце тьмяно гріло багнети. Глибоку ранкову тишу порушували тільки поодинокі пішоходи та деренчання візницьких дροжок; козаки йшли дивовижно тихо, їх кроки майже не чулися.

У Новочеркаськ сьогодні вранці московським поїздом приїхав Ілля Бунчук. Він останнім вийшов із вагона, обсмикнув на собі стареньке демісезонне пальто; було помітно, що в цивільній одежі він почуває себе досить невпевнено й незвично.

На платформі прогулювалися жандарм та ще двоє юних дівчаток, які безупинно сміялися. Бунчук вийшов у місто, під рукою він ніс свою дешеvu, чимало облізлу валізку. В місті на всьому шляху йому майже ніхто не зустрівся. Бунчук навкосо перетнув Новочеркаськ і через півгодини зупинився коло невеличкого, зовсім старенького будиночку. Давно не ремонтований, він мав жалібний вигляд. Час наклав на нього відбиток, від старості дах завалився, стіни похилилися, висіли розхитані віконниці, вікна теж схопив параліч. Відчинивши хвіртку, Бунчук із хвилюванням оглядів тісне подвір'ячко, що примикало до хати, і поспішив на ганок.

Половину тісного коридорчика займав завалений різним збіжжям сундук. Бунчук коліном ударився в темряві об його ріжок, та, не зважаючи на біль, потягнув ручку дверей. У низькій кімнатці, куди вів зайшов, нікого не виявилось. Він заглянув у другу і оскільки там теж нікого не було, зупинився на порозі. В домі зберігся добре знайомий йому запах, він пам'ятав його все життя, і навіть зараз від нього запаморочилась голова. Побіжно оглянув помешкання: в світлиці, на покуті, висів важкий божник, стояли ліжко й столик, над яким виглядало потріскане від старості люстерко, фотографії, кілька, невідомо якого віку, віденських стільців, швацька

машина, на лежанці — тьмяний від багаторічного користування самовар. Серце раптом гостро забилося, він почав дихати ротом, ніби йому бракувало повітря, Бунчук оглянувся, шукаючи, куди покласти валізу, потім перейшов у кухню; там, як і колись, стояла привітна салатова, підмальована внизу фуксином лобаста піч, через блакитну ситцеву фіранку визирнув старий смугастий кіт; в його очах світилася розумна, майже людська цікавість, видно, тут рідко бував хтось чужий. На столі стояв немитий посуд, поруч, на табуретці, лежав клубок вовняної пряжі, виблискували в'язальні спиці, що з чотирьох ріжків пронизували незакінчену паглинку панчохи.

За вісім років тут нічого не змінилося. Бунчук ніби лишень учора покинув це житло. Він швидко вернувся на ганок. Із дверей комори, що стояла на задвірках, вийшла згорблена, старенька жіночка, напевне, чимало прожила, а ще більше звдала на своєму віку. «Мама. Та невже?.. Чи ж вона?..». Бунчук пішов їй назустріч, губи його тремтіли. Зірвавши з голови шапку, він м'яв її в кулаці.

— Вам кого? Кого шукаєте? — зупинившись, стурбовано спитала старенька, приставивши долоню до вицвілих брів.

— Мамо!.. — глухо випалив Бунчук. — Що ж це ти, невже не впізнаєш?

Спотикаючись, він наближався до неї і бачив, що від його голосу, мов від удару блискавки, мати хитнулася, хотіла, видно, кинутись уперед, та сили її зрадили, і вона тільки рвучко переставляла ноги, ніби долала сильний вітер. Бунчук, щоб вона часом не впала, поспішив її підхопити, розцілував маленьке зморщене обличчя, затьмарені з переляку й безумної радості очі, хоч сам теж часто й безпорадно кліпав.

— Ілюшо!.. Ілюшенько!.. Синку! Не пізнала... Господи, звідки ти взявся? — приказувала старенька, намагаючись випростатися і стати на ослаблі ноги.

Вони ввійшли в дім. І тільки тепер, після декількох хвилин глибокого зворушення, Бунчук знову відчув, як йому мультко в чужому пальті, — воно тиснуло, давило під пахвами, сковувало рухи. Роздягнувшись, він з полегшенням присів до столу.

— Не сподівалася тебе живим побачити... скільки років не навідувався. Рідненький мій! Як же мені тебе пізнати, коли ти так змужнів, постарів?!

— Мамо! Ну, як ти тут живеш? — всміхаючись, розпитував Бунчук.

Вона, збиваючись із одного на інше, розповідала і не забувала готувати на стіл: засипала в самовар вугілля і, витираючи на заплаканому обличчі сльози, сліди чорного вугілля, часто

підбігала до сина, гладила його руки, з тремтінням горнулася до його плеча.

Мати нагріла води, нагодувала рідного гостя, сама вимила йому голову, звідкілясь, із самого дна скрині, виїняла пожовтілу від часу чисту білизну і сиділа до півночі, не зводила з сина очей, про все розпитувала і гірко хитала головою.

На сусідній каланчі вже двічі пробили, коли Бунчук улігся спати. Він швидко заснув і, засинаючи, згадував не сьогоднішній день, а в уяві повстало, що він — ще малий бешкетник, учень ремісничої школи — набігавшись досхочу, щойно вклався і готується поринути в сон, а з кухні ось-ось відчиняться двері і мати суворо нагадає: «Ілюшо, а уроки на завтра приготував?» З цим і заснув, а на його обличчі ще довго зберігалася напружено-радісна усмішка.

Мати за ніч кілька разів підходила до сина, поправляла ковдру і подушку, крадькома цілувала його велике чоло, навкіс укрите пасмом білявого волосся, тихо відходила.

На третій день Бунчук поїхав. Уранці навідався товариш у солдатській шинелі і новенькому захисному кашкеті, щось стиха йому сказав, і Бунчук заметушився, швидко склав валізу, зверху кинув у неї пару випраної мамою білизни. Долаючи біль, натягнув пальто, швидко попрощався з матір'ю, пообіцяв через місяць завітати знову.

— Куди ти їдеш, Ілюшо?

— У Ростов, мамо, в Ростов. Незабаром ще приїду... Ти... ти, мамо, не тужи! — заспокоював він стареньку.

Вона квапливо зняла з себе маленький хрест, поцілувала і перехрестила сина, повісила хрест на шию. Коли зачихала гайтан за комір, пальці в неї тремтіли, від них передавався льодяний холодок.

— Носи, Ілюшо, це — Святий Миколай Мирлікійський. Святий угодник-милостивець, захисти і збережи... Він у мене один-однісенький... — шепотіла, гарячково дивлячись на хрест очима віруючої людини.

Поривчасто обнімаючи сина, мати не втрималася, кутики вуст здригнулися, криво сіпнулися вниз. На волохату руку Бунчука, ніби весняний дощ, впала тепла крапля, спочатку одна, а за нею друга... Спохмурнілий Бунчук розчепив на шиї руки матері і вискочив на ганок.

* * *

У Ростові на вокзалі людей — не проштовхнутися. Вся підлога аж до шиколоток встелена

недопалками і лущинням. На вокзальній площі солдати гарнізону торгують казенним обмундируванням, тютюном, украденими речами. Різноплемянний натовп, характерний для більшості південних приморських міст, поволі хаотично рухається, гуде.

— Ас-с-смолівські, Ас-с-смолівські розсипні! — галасує маленький продавець цигарок.

— Дешево продам, пане-громадянин... — змовницьки шепоче Бунчукові в самісіньке вухо якийсь підозрілий на вигляд східний тип і, підморгнувши, вказує на відставлену полу шинелі.

— Насіння ще гаряче, смажене! Ой, яке насіння! — біля входу на різні голоси верещать дівчата й баби.

Протискуючись крізь натовп, голосно розмовляючи, з реготом йшли чоловік шість матросів-чорноморців. На них була святкова форма, стрічки, золочені гудзики, широкий, заляпаний болотом кльош. Їм шанобливо вступали дорогу.

Бунчук теж помалу, як свердло, пронизував натовп.

— Кажеш — золота?! Дідька лисого тобі! Самоварне твоє золото, хіба я не бачу, чи що? — кинув миршавий солдатик із телеграфної команди. У відповідь продавець, розмахуючи товстим ланцюжком із сумнівного золота, голосно обурювався:

— Ти краще очі відкрий! Я тобі кажу — золото! Червоне! Коли хочеш знати, то відібрали його в мирового судді. А-ну, йди під три бульби, злидень! Тобі пробу подавай... А цього не хочеш?

— Флот не піде, навіщо такі дурниці молотити! — чулося поруч.

— А чому не піде?

— Бо в газетах пишуть...

— Пацан, неси сюди!

— Ми за п'ятий номер голос віддали*. Інакше не можна, не з руки...

— Мамалига! Смачна мамалига! Зволите?

— Ешелонний обіцяв: мовляв, завтра рушаємо.

Бунчук розшукав приміщення комітету партії, сходами піднявся на другий поверх. Там його зупинив робітник-червоногвардієць, озброєний японською гвинтівкою з відкритим ножовим багнетом.

— Вам, товаришу, до кого?

— Мені до товариша Абрамсона. Він тут?

— Третя кімната ліворуч.

Невисокий, носатий, чорнявий, як жук, чоловік, заклавши пальці лівої руки за борт сюртука, методично вимахував правицею і напирив на свого співрозмовника — літнього залізничника.

* Список більшовицьких кандидатів на виборах в Установчі збори.

— Так не можна! Це — нікудишня організація! При таких методах агітації ви будете мати протилежний результат.

Залізничник хотів заперечити, судячи з його збентеженого і винуватого вигляду, виправдатися, але чоловік із чорною, як у жука, головою не давав можливості навіть рота відкрити; відчуваючи, очевидно, глибоке невдоволення, він, не бажаючи слухати гостя, уникав його погляду і продовжував збуджено наполягати:

— Зараз же звільніть від роботи Митченка! Цього терпіти не можна! Ми не можемо байду-же спостерігати, що у вас відбувається. Верхоцький нестиме відповідальність перед революційним судом! Його заарештовано? Так? Я буду наполягати, щоб його розстріляли! — рішуче закінчив він і повернув до Бунчука своє розпашіле обличчя. Ще остаточно не вгамувавшись, із викликом спитав:

— Вам чого?

— Ви Абрамсон?

— Так.

Бунчук подав йому свої документи, серед яких був і лист від одного відповідального петроградського товариша, сам присів поруч, на підвіконні.

Абрамсон уважно перечитав лист, винувато посміхнувся, видно, пожалів, що вів себе нестримано, попросив:

— Зачекайте трохи, зараз ми з вами поговоримо.

Відпустивши залізничника, який нервово витирив піт, Абрамсон вийшов і через хвилину привів із собою високого на зріст, з голеною головою військового; у того вздовж нижньої щелепи тягнувся синюватий слід рубаної рани, а виправка виказувала в ньому кадрового офіцера.

— Це — член нашого Військово-революційного комітету. Познайомтесь. Ви, товаришу, даруйте, я забув ваше прізвище...

— Бунчук.

— ...так ось, товаришу Бунчук, ви, здається, за спеціальністю — кулеметник?

— Так.

— Це те, що нам треба! — посміхнувся військовий.

Його довгий шрам, що тягнувся від кінчика вуха аж до підборіддя, від усмішки порожів.

— Ви здатні в короткий час організувати нам кулеметну команду із робітників-червоногвардійців? — запитав Абрамсон.

— Постараюсь. Справа в часі.

— Ну, а скільки вам потрібно? Тиждень, два, три? — військовий нахилився до Бунчука і, всміхаючись, чекав відповіді.

— Кілька днів.

— Добре.

Абрамсон потер лоб і з помітним роздратуванням розповів:

— Гарнізон дуже деморалізований, надійних частин обмаль. У нас, товаришу Бунчук, як і всюди, надія на робітників. Моряки — опора, а солдати... Ви ж розумієте, що хотілось би мати своїх кулеметників, — він посмикав сині кільця на бороді і стурбовано запитав: — Як у вас з матеріальним забезпеченням? Ну, ми це влаштуємо. Ви сьогодні хоч обідали? Ну, звичайно, що ні.

«Скільки ж тобі, друже, довелося поголодувати, що ти з першого погляду відрізняєш ситого від голодного; якого ти зазнав лиха чи страхіття перш ніж у тебе з'явився оцей жмут сивини? Погром чи заслання?» — зворушено і співчутливо думав Бунчук, дивлячись на характерну голову Абрамсона, таку помітну пляму сивини, що біліла на правому боці. І вже йдучи з провідником на квартиру Абрамсона, Бунчук продовжував думати про нього: «Ось такий хлопець, справжній більшовик. Є в нього злість і наполегливість, але водночас і збереглося щось гарне, людське. Такий не задумується підписати смертний вирок невідомому мені саботажникові Верхоцькому, та одночасно вмie берегти і дбати про товариша».

Ще довго згадуючи приємне враження від зустрічі з Абрамсоном, він добрався до його квартири, що була десь у кінці Таганрозького шляху; в маленькій, заваленій книжками кімнатці відпочив і пообідав, дякуючи Абрамсону, який передав ним записку хазяйці квартири, після чого приліг на ліжко і не зчувся, коли заснув.

V

Протягом чотирьох днів, зранку й до вечора Бунчук учив робітників, направлених в його розпорядження комітетом партії. Їх було шістнадцять осіб. Ці люди мали різні професії, були різного віку і навіть національностей: двоє — вантажники, полтавський хохол Хвиличко і обрусілий грек Михалідзе, складач Степанов, вісім металістів, забійник із парамонської копальні Зеленков, недолугий пекар вірменин Геворкянц, кваліфікований слюсар із російських німців Йоган Ребіндер, двоє робітників залізничного депо, а сімнадцяту путівку принесла жінка в солдатському ватнику і великих, добре видно, що не на її ногу, чоботях.

Узявши в неї закритий пакет і не здогадуючись про справжню мету її приходу, Бунчук запитав:

— Чи не могли б ви на зворотньому шляху зайти в штаб?

У відповідь вона посміхнулася, зняковіла, заправила вилізло з-під хустки широке пасмо волосся і боязко зауважила:

— Мене направили саме до вас... — і, долаючи хвилиenne збентеження, запнулася, — в кулеметники.

Бунчук густо почервонів.

— Що вони там із глузду з'їхали? Жіночий батальйон у мене, чи що? Вибачте, але вам це діло не підходить. Робота важка, вимагає чоловічої сили. Я зовсім не перебільшую... тому прийняти вас не могу!

Він насупився, відкрив пакет і швидко прочитав путівку — в ній сухо повідомлялось, що під його опіку посилається член партії тов. Анна Погудко, далі кілька разів перечитав ще й додану до путівки записку Абрамсона.

«Дорогий тов. Бунчук!

Направляємо до Вас доброго товариша Анну Погудко. Ми зважили на її палке бажання і, посилаючи її, сподіваємося, що Ви підготуєте з неї бойового кулеметника. Я знаю цю дівчину. Щиро рекомендуючи її Вам, прошу тільки одне: вона цінний працівник, але часом захоплюється, трохи екзальтована (ще не перебродила молодість), стримуйте її від необачних вчинків, бережіть.

Цементуючим осередком, вашим ядром, безперечно, є восьмеро металістів, серед них звертаю увагу на тов. Богового. Дуже тямущий і відданий революції товариш. Ваш кулеметний загін за своїм складом інтернаціональний, це добре — буде боездатнішим.

Не гайте часу з навчанням. Одержано відомості, що Каледін нібито готується на нас походом.

З тов. привітом С. Абрамсон».

Бунчук глянув на дівчину, яка стояла перед ним (зустріч відбувалася на Московській вулиці, де в підвальному приміщенні одного з будинків були організовані курси). Світло було слабким, що заважало добре роздивитись її обличчя.

— Ну, що ж? — не зовсім привітно сказав він, — враховуючи ваше бажання... І Абрамсон ось просить... У такому разі залишайтеся.

Великожерлого «максима» з усіх боків густо обліпили, нависли над ним, спираючись один одному на спину, жадібно, очима зацікавлено стежили за руками Бунчука, як він швидко розбирає кулемет на складові частини. Бунчук так же впевнено складав його і в зворотнім порядку. Діяв він упевнено і виважено; у подробицях знайомив слухачів з побудовою кулемета, його складовими частинами, пояснював яке їх призначення, вчив, як треба з ними поводитись, знайомив із правилами, як належить наводити, розповідав, чому і як змінюється траєкторія, гранична відстань польоту кулі. Навчав, як вибирати в бою собі місце, щоб не опинитись

під ворожим обстрілом, сам лягав за щитом із облупленою фарбою, наставляв, як має лежати кулеметник, де повинна бути скринька зі стрічками набоїв.

Усі слухачі легко все засвоювали, за винятком пекара Геворкянца. Навчання давалося йому важко; скільки разів Бунчук не повторював, як розбирати, цього він ніяк не міг запам'ятати, плутався, губився, збентежено пояснював:

— І чому не виходить? Ой, що ж це я... помілівся... треба ось цього сюди. Знову не виходить!.. — розпачливо вигукував він. — Чому?

— Ось тобі й «чому», — дражнив його смагляволиций, з синіми слідами порошу на чолі й щоках Боговий. — А тому не виходить, що ти безтолковий. Ось, як треба, — він упевнено ставив частину на відведене їй місце. — У мене, бач, із дитинства інтерес до військової справи, — під загальний регіт тицяв у свої сині веснянки. — Гармату майстрував, її й рознесло, довелося постраждати. Зате тепер досвід пригодився.

Кулеметну справу він і справді засвоїв легше й швидше за всіх. Відставав один Геворкянц. Часто було чути його жалібний, прикрий голос.

— І знову не так! Чому? Не знаю!

— Ти ішак, який-й-й ти ішак! На всю Нахічевань — ти один такий! — безпорадно обурювався мокрогоубий грек Михалідзе.

— На диво безтолковий! — погоджувався з ним врівноважений Ребіндер.

— Це тобі не бублики пекти! — чмихав Хвилічко, і всі незлобиво посміювалися, один Степанов гнівно червонів:

— Товаришеві треба допомагати, а не зуби щирити!

Його підтримав Крутогоров; він був уже літньою людиною, працював у депо — великий, рукастий, очі витрішені, чимось нагадував попа-розстригу.

— Смієтесь, товкачики, а справа стоїть! Товаришу Бунчук, вгамуй свою кунсткамеру, або жени їх під три чорти! Революція в небезпеці, а їм — смішочки! Теж мені — члени партії!.. Ніби звірі якісь... вибачте! — басив він, розмахуючи схожим на кувалду кулаком.

До всього виявляла інтерес, все швидко засвоювала Анна Погудко. Вона настирливо хапала Бунчука за рукав його незграбного демісезонного пальга, докучала питаннями, весь час не відходила від кулемета.

— А якщо вода замерзне в кожусі — тоді що? А коли вітер сильний, тоді яке відхилення? А це як, товаришу Бунчук? — засипала вона запитаннями і не зводила з Бунчука допитливі, великі та теплі чорні очі.

В її присутності він почував себе трохи ніяково і, мов би квітаючись за це, ставився до неї більш вимогливо, тримався підкреслено холод-

но, але якесь хвилювання пронизувало його, коли вранці рівно о сьомій вона з'являлася у підвалі і, мерзлякувато тримаючи руки в рукавах зеленого ватника, човгала підшвами великих солдатських чобіт. Трохи менша від нього ростом, вона була добре розвинутою, що притаманно здоровим і звичним до фізичної праці дівчатам, може, злегка сутула і тому зовсім не красуня, коли б не великі промовисті очі, що навидовижку робили її такою привабливою.

За ті чотири дні він навіть толком не роздивився її обличчя. Підвал був напівтемний, та й незручно і ніколи було її розглядати. На п'ятий день увечері вони вийшли разом. Із підвалу вона піднімалась першою; вже на останній сходинці повернулася до нього, бажала щось запитати, і Бунчук внутрішньо здригнувся, побачивши її в надвечірньому світлі. Вона звично поправляла волосся, трохи відкинувши голову і скосивши в його бік очі, чекала відповіді. Але Бунчук запитання прослухав; він повільно додав східці, здавлений солодко-болісним щемом. Це почуття нагадувало ту мить, що наступала в його житті завжди, коли він стояв напередодні якоїсь значної події. Таким, пам'ятається, був момент першої атаки, коли емоції ще не притупилися; і коли слухав промову злегка гаркавлячого Леніна — відчував тоді, як його ставить на ноги і водночас окрилює розум керманіча і генія; він ще тоді милувався ніколи раніше не баченою красою неба, заходом сонця, готувався звершити небезпечну справу; те ж саме відчував він і в цю мить, ніби вперше побачивши рожеві смагляві дівочі щоки, червнуву блакить білків і безмірну глибину її чорних очей. Від напруження (їй незручно було, не скинувши хустку, справлятися з волоссям), у неї навіть злегка здригнулися просвічені низьким сонцем рожеві ніздрі. Лінії рота підкреслювали її мужність і в той же час надавали дитячої ніжності. На злегка піднятій верхній губі темнів легенький пух, ще більше відтінюючи буденну білизну шкіри. Перед ним стояла проста, як казка, дівчина; в чистих білих, ніби срібних, зубах вона тримала заколки, тремтіла скинутою вгору бровою — і здавалося, що це марево ось-ось розсіється, як на світанку в сосновому бору гасне перший звук. Хвиля захоплення, помноженого на відчуття глибокої радості, підхопили Бунчука. Схиливши голову, ніби від удару, він хриплим, зірваним голосом мовив:

— Анна Погудко... кулеметник номер два, ти така гарна, як чиєсь щастя!

— Пусте! — рішуче сказала вона і посміхнулася. — Пусте, товаришу Бунчук... Я питаю: о котрій годині ми підемо на стрільбище?

Її усмішка розрядила обстановку, все стало простішим, більш земним. Бунчук зупинився

поруч із нею, дивився кудись у кінець вулиці, де зависло, затопивши червоною повинню все внизу, сонце. Він тихо перепитав:

— На стрільбище? Завтра. Тобі куди йти? Де ти живеш?

Вона назвала невідомий йому завулок на околиці міста. Пішли разом. На перехресті їх наздогнав Боговий.

— Бунчук, де завтра збираємось?

Бунчук на ходу підтвердив, що збираються за Тихим гаєм, Крутогоров з Хвиличком на візникові привезуть туди кулемет; збір о восьмій ранку. Через два квартали Боговий попрощався. Бунчук і Анна Погудко кілька хвилин йшли мовчки. Кинувши на нього боковий погляд, вона спитала:

— Ви — козак?

— Так.

— У минулому — офіцер?

— Ну який я офіцер?

— Де ви народилися?

— У Новочеркаську.

— Давно в Ростові?

— Усього кілька днів.

— А до цього?

— Був у Петрограді.

— Із якого року в партії?

— З тисяча дев'ясот тринадцятого.

— А сім'я ваша де?

— У Новочеркаську, — скоромовкою буркнув він і, благаючи, простягнув руку. — Стривай-но, дай же й мені спитати: ти — родом із Ростова?

— Ні, я народилася на Катеринославщині, але останнім часом мешкала тут.

— Тепер я хочу ще запитати... Українка?

Вона на мить завагалася, а потім твердо відповіла:

— Ні.

— Єврейка?

— Так. Невже мене зраджує акцент?

— Ні.

— А як ти здогадався, що я — єврейка?

Намагаючись йти в ногу, він стишив кроки і відповів:

— Усе просто — вуха, їх особлива форма та ще очі. А більше нічого в тобі від твоєї нації... — Подумавши, додав: — Це добре, що ти з нами.

— Чому? — зацікавилася вона.

— Розумієш, за євреями закріпилася слава — а я знаю, що багато робітників теж так думають, я й сам із них, — мимохідь уточнив він, — що вони тільки дорогу вказують, а самі в вогонь не йдуть. А це помилка, і ти блискуче спростовуєш цю помилкову думку. Ти вчилася?

— Так, минулого року я закінчила гімназію. А ви яку маєте освіту? Я тому питаю, що спілкування з вами дає підстави легко здогадатися — у вас зовсім не робітниче походження.

— Я багато читав.

Йшли повільно. Вона навмисно вела його вуличками в обхід і після того, як коротко розповіла про себе, довго розпитувала Бунчука про корніловський виступ, про настрої пітерських робітників, Жовтневий переворот.

Десь на набережній глухо ляснули гвинтівкові постріли, тишу рвучко прошив кулемет. Анна скористалась нагодою, спитала:

— Яка система?

— Льюїс.

— Скільки стрічки витрачено?

Бунчук нічого не відповів, бо захопився видовищем: від тральщика, що стояв на якорі, до вершини вечірнього, догораючого на заході неба високо тягнувся жовтогарячий, розквітчаний смарагдовою памороззю промінь прожектора.

Після тригодинної прогулянки безлюдним містом вони стали прощатися тільки тоді, коли опинилися біля дверей її квартири.

Додому Бунчук повертався сповнений неясного внутрішнього задоволення. «Гарний товариш, розумна дівчина! Так добре з нею поговорили — аж на душі потеплішало. Зачерствів за ці роки, а товариське спілкування з людьми необхідне, інакше сам станеш, як солдатський сухар», — думав він, намагаючись себе обманути, хоч і розумів, що робити це зовсім необов'язково.

Абрамсон, який допіру повернувся із засідання Військово-революційного комітету, почав розпитувати, як просувається підготовка кулеметників, між іншим, поцікавився справами Анни Погоудко:

— Як там вона? Коли не підходить, ми можемо направити її на іншу роботу, замінити.

— Ні, що ти, — злякався Бунчук, — дуже здібна дівчина!

Бунчук відчував, що йому конче хочеться розповісти про неї ще щось, але великим зусиллям він стримав себе.

VI

Опівдні 25 листопада із Новочеркаська під Ростов була стягнута армія Каледіна. Почався наступ. Уздовж залізничної колії, по обох боках насипу, рухалися рідкі ланцюжки Алексеєвського офіцерського загону. На правому фланзі йшли сірі постаті юнкерів — їх кількість була значно більшою. А на лівому фланзі червоноглиняний ярк обминав партизанський загін Попова. Постаті наступаючих здалеку сприймалися, як сірі грудочки; окремі з них скочувались в яр, його дном перебирались на інший бік, там зупинялися і дочікувалися відсталих, щоб знову просуватися вперед.

У червоногвардійських шеренгах, що зайняли оборону на околицях Нахичевані, відчувалася нервовість. Більшість захисників становили робітники, а серед них багато хто тільки вперше тримав у руках зброю; люди просто боялися, переповзали з місця на місце, в результаті таких дій їх чорні пальта вкрились осіннім болотом; дехто, підвівши голову, розглядав зменшені на відстані постаті білих.

Серед тих, хто заліз на передньому краї оборони, був і кулеметник Бунчук. Спираючись на коліно, він щось розглядав у бінокль. Бунчук напередодні змінив свій недоладний демісезон на шинель, і тепер почувався в ній звично та впевнено.

Не дочекавшись команди, відкрили вогонь. Занервували від напруженої тиші.

Як тільки гримнув перший постріл, Бунчук вилаявся, встав на повний зріст.

— При-пи-ни-ти!..

Звуки дрібних пострілів заглушили його команду; махаючи рукою, він намагався перекричати стрілянину, потім скомандував: «Вогонь!» Боговий припав до замка землянистим, але усміхненим обличчям, пальці поклав на ручки кулемета. Знайомий звук досягнув слуху Бунчука. Хвилину він розглядав те місце, де залягли наступаючі ворожі підрозділи, вивчав, наскільки прицільно ведеться стрілянина, а потім, схопившись на ноги, побіг до інших кулеметів.

— Вогонь!

— Даємо!.. Го-го-го-го! — горланив Хвиличко, повернувши до Бунчука зосереджене і радісне обличчя.

Третім від центру кулеметом орудували не зовсім підготовлені хлопці. Бунчук побіг до них. На півдорозі, пригнувшись, він схопився за бінокль: через круглі запотілі скельця побачив сірі рухливі грудочки. Звідти вдарили добре організованим вогнем. Це змусило Бунчука залягти і, вже лежачи, зрозумів, що в третьому кулеметі неправильно виставлений приціл.

— Нижче! Чорти!.. — закричав він, звиваючись, поповз уздовж зайнятої його кулеметниками лінії.

Прямо над його головою кулі смертельно висвистували. Алексеєвці стріляли грамотно, як на екзамені.

Бунчук підповз до того кулемета, що стояв з незграбно піднятим носом, біля нього, розплавившись, лежали номери. Грек Михалідзе, недосвідчений як навідник, виставив високо приціл і тепер, безперервно стріляючи, даремно витрачав запас набоїв; коло нього квочкою вовтузився переляканий, весь позеленілий Степанов; ззаду, уткнувши голову в землю, згорблений, мов черепаха, злегка підвівшись, розкарячив ноги один із залізничників — товариш Крутогоров.

Бунчук відштовхнув Михалідзе, сам довго мружився, щоб точніше виставити приціл, і коли натиснув на гашетку, то кулемет, дригаючи, розмірено зататакав у його руках — це й дало добрі наслідки: наступаюча перебіжками купка юнкерів ураз сипонула з пагорба, а один так і залишився лежати на його глинистій поверхні.

Після цього Бунчук повернувся до свого кулемета. Блідий Боговий (сліди від пороху на його щоках ще більше посиніли), лежав на боці, посилав прокльони і перев'язував собі поранену ногу.

— Стріляй, в закон-матір!.. — кричав рудий, аж палаючий червоногвардієць, що стояв поблизу навколішки. — Стріляй! Хіба не бачиш, що наступають?!

Офіцерські лави, як на параді, короткими перебіжками просувались попід насипом.

Біля кулемета замість Богового заліг Ребіндер. Уміло, економно, ніскільки не гарячкуючи, він відкрив вогонь.

А з лівого флангу, стрибаючи як заєць, нісся Геворкянц, кланявся кожній тьохкаючій над ним кулі; він часто зойкав, поки не ліг біля Бунчука:

— Ой, не можу!.. Не можу!.. Не виходить!.. Не стріляє!..

Бунчук, забувши про небезпеку, знову кинувся бігти вздовж лінії, де засіли його кулеметники.

Ще здалеку побачив: Анна Погудко навколішки стоїть поруч із кулеметом, відкидаючи з очей нависле волосся, притуливши долоню, спостерігає за наступаючим цепом противника.

— Лягай!.. — наливаючись кров'ю, скомандував переляканий до смерті Бунчук. — Лягай, тобі кажуть!..

Вона глянула на нього — і продовжила стояти. В Бунчука з язика ледве не зірвалася важка, мов камінь, лайка. Він добіг до неї і силою пригнув її до землі.

За щитом сопів Крутогоров.

— Заїло! Не йде! — він увесь тремтів, шукав очима Геворкянца, захлинаючись, вигукував: — Утік, проклятий! Твій допотопний іхтіозавр утік... Він мені душу виймав своїм скиглінням!.. Працювати заважає!..

По-гадючому підповз Геворкянц. Його темне, заросле щетиною обличчя забруднилося. Крутогоров, повернувши свою волячу мокру шию, з секунду не зводив із нього очей, а потім так загорланів, що перекикував стрілянину:

— Викопна тварина!.. Бунчук! Бунчук, забери його, бо я його вб'ю!..

Бунчук розбирався з кулеметом. Куля сильно врізалась у щит, і Бунчук машинально від нього відсахнувся, ніби обпик жаром руки.

Ліквідувавши несправність, сам взявся за ручки кулемета. Його вогонь змусив алексеев-

ців, які шойно безстрашно атакували, залягти, він у свою чергу також відповз, очима шукав місце, де можна вкритися.

Противник підступався все ближче. У бінокль добре було видно, як добровольці із гвинтівками наперевіс, часом залягаючи, йшли вперед. Вогонь їх ставав дошкульнішим. Троє червоногвардійців стріляти перестали, до них підповзли товариші, забрали їх гвинтівки та набой: мертвим зброя не потрібна... На очах в Анни й Бунчука, який лежав поруч із кулеметом Крутогорова, куля влучила в іше зовсім молодого — майже хлопчину — червоногвардійця. Той ще деякий час гарячкував, його біла пропасниця, він хрипів, ногами в солдатських обмотках бив під собою землю і під кінець зіперся на розчепірені руки, покрехтів, видихнув із себе повітря і ткнувся обличчям у землю. Бунчук ненароком поглянув на Анну. В і так великих, а тепер ще більше розширених дівочих очах пульсував мінливий страх. Не зводячи очей, вона дивилася на ноги вже мертвого хлопця, його солдатські давно обтріпані обмотки і зовсім не реагувала на те, що їй Крутогоров кричав прямо в обличчя:

— Давай стрічку!.. Мерщій давай стрічку!.. Давай!.. Давай, дівко, стрічку!

Каледінці глибокими фланговими обхватами тіснили червоногвардійців. Усі вулиці передмістя Нахичевані заповнили чорні пальта та шинелі. Червоногвардійці відступали. Той кулемет, що стояв на правому крилі, перейшов у руки білих. Грека Михалідзе в упор розстріляв оперезаний португелями юнкер, другий номер просто закололи багнетами, як навчальну мішень; врятуватися вдалося тільки одному складачеві Степанову.

Відступати припинили лише тоді, коли з тральщиків полетіли перші снаряди.

— Усі вперед!.. За мною!.. — першим з криком побіг знайомий Бунчукові член ревкому.

Згинаючись, петляючи, червоногвардійці хвилею пішли в наступ. Зовсім близько від Бунчука, до якого тулилися Крутогоров, Анна й Геворкянц, пройшли троє. Один із них на ходу курих, другий стукав затвором гвинтівки об коліно, а третій старанно розглядав брудні поли свого верхнього одягу. На обличчі в нього, у звисаючих вусах блукала винувата посмішка — ніби він ішов не вмирати, а повертався додому з веселого товариства, оцінював, наскільки брудною виявилася одіж і чого йому слід чекати за це від сварливої жінки.

— Ось там вони! — скрикнув Крутогоров, указуючи на віддалений пліт, за яким ворушилися сірі людські постаті.

— Встановлюй! — звелів Бунчук, тупцюючи на місці, розвернув кулемет.

Бадьорий кулемет змусив дівчину заткнути вуха. Вона присіла і тоді пересвідчилася, що ті,

хто вовтузився за огорожею, затихли, та вже через хвилину звідти почали дружно бити залпами, над головами, ніби висвердлюючи в хмарній парусині неба невидимі дірки, свистіли кулі.

Довкола ніби вдарили барабани — це розлітався дріб, трочили чергами кулемети, звиваючись, біля них сухо диміли стрічки. Голосно хляскали поодинокі постріли. А над усім цим панував верескливий скрегіт снарядів, що нісся прямо над головами, — це слали свої привіти чорноморські тральщики. Анна звернула увагу на одного високого червоногвардійця в смушкової шапці та з вусами, підстриженими на англійський фасон; той те й робив, що мимоволі кланявся, ніби гостинно зустрічав і проводжав кожен пролітаючий над ними снаряд, та ще й при цьому голосно приказував:

— Сип, Семене, підсипай, Семене! Дай їм перцю!

Снаряди й справді лягали густіше. Пристрілявшись, моряки вели комбінований вогонь. Шрапнель густо накривала розрізнені групи поступово відступаючих каледінців. Один із артилерійських снарядів, випущених прямою наводкою, вибухнув прямо в натовпі відступаючих ворогів. На тому місці, де впав снаряд, вгору метнувся бурий стовп, людей порозкидало, а над вирвою осідав і розвіювався дим. Анна зойкнула, пустила бінокль, від переляку задулила брудними долонями собі очі, — через скельця бінокля вона неймовірно близько побачила вогняний смерч і чужу смерть. Горло їй перехопив гіркий спазм.

— Що з тобою? — нахилившись до неї, крикнув Бунчук

Вона зіцпила зуби, в розширених зіницях тьмяно блукав туман.

— Не можу..

— А ти кріпись! Ти... Анно, чуєш?.. Не можна так!.. Не мож-на! — намагався догукатися до неї.

Наступаючі правим флангом уперлися в невеличкий пагорб, а за ним, в долині, збиралася ворожа піхота. Коли Бунчук це засік, він із кулеметом перебіг на більш зручне місце, прицілившись до того горбка і долинки, що була за ним.

«Та-та-та-та-та-та... Та-та-та-та-так», — нерівно, з переборами строчив кулемет Ребіндера.

Хтось хрипким голосом — метрів із двадцять від них — сердитим голосом просив:

— Носилки!.. Де носилки?.. Дайте носилки!

— При-ці-іл... — протяжно командував взводний — колишній солдат-фронтвик. — Вісімнадцять... Взвод, плі!..

Увечері над суворою землею, знижуючись, закружляли перші сніжинки. За годину поле вкрив мокрий, липкий сніг, притрусило також

залишені на ньому чорні постаті вбитих, що ницьма падали і тоді, коли бійці цепом йшли в наступ, і коли відходили назад, — причому, з обох сторін...

Надвечір каледінці відійшли.

У ту ніч, що каламутно біліла молодим снігом, Бунчук стояв у кулеметній засаді. Крутоголов, вкривши голову невідомо де роздобутою дорогою попоною, жував в'ялене змочене м'ясо, випльовував його і стиха лаявся. Тут же неподалік, під ворітьми крайнього будинку, Геворкянц, запаливши цигарку, зігрівав нею сині, зведені холодом пальці. А сам Бунчук сидів на цинковому патронному ящиківі і кутав полою шинелі Анну, яка так змерзла, що від цього навіть тремтіла. Віднімаючи від її очей вогкі долоні, Бунчук зрідка їх цілував. Із його вуст важко злітали невластиві для нього слова ніжності:

— Ну, як же це так?.. Ти ж була такою вольовою... Анно, послухай, візьми себе в руки!.. Анно!.. Любий друже!.. До цього звикають... Коли гордість не дозволяє тобі все кинути, перебори себе. А на вбитих не слід задивлятися... Проходь — і все! Не давай почуттям волі, гнущай їх. Ось бачиш, хоч ти й віднікувалася, але жіноче бере в тобі верх.

Анна мовчала. Долоні в неї пахли осінньою сирістю і жіночим теплом.

Сніг падав, обволікував небо тьмяною, лагідною імлою. Хмільний дрімотний сон повис над подвір'ям, над близьким полем, над пришиклім, ніби хижак, містом.

VII

*Ш*ість днів на околицях Ростова і в самому Ростові точилися бої. Сутички точилися на вулицях і перехрестях. Червоногвардійці двічі здавали ворогам ростовський вокзал і обидва рази противника звідти вибивали. За шість днів нікого в полон не взяли — ні з того, ні з іншого боку.

Раннім вечором 26 листопада Бунчук йшов з Анною через товарну станцію, і звернув увагу на двох червоногвардійців, які пристрілювали взятого в полон офіцера; Анна відвернулася, і він схвально сказав:

— Оце правильно! Нищити їх треба, вбивати безжалісно! Вони нас не пожаліють, та нам цього й не треба, і їм нічого потурати. До чортової матері! Змести, щоб на землі й сліду від цієї погані не залишилось! І взагалі — не можна розводити сантименти, коли йдеться про долю революції. Так що праві вони, ці робітники!

На третій день він захворів. Ще добу проходив на ногах, хоч і відчував, як із кожною годи-

ною все дужче млоїло, все тіло охоплювала кво- лість, голова гула, як чавунний дзвін, стала надзвичайно важкою.

Розбиті червоногвардійські загони, всі їх рештки на світанку 2 грудня залишали місто. Бунчук йшов за підводою, що везла кулемет і поранених; по боках його підтримували Анна з Крутогоровим. Він віддавав останні сили, щоб нести далі своє безвільне, вже чуже тіло, сонно переставляв неслухняні, ніби змертвілі ноги, часом ловив на собі, ніби десь здалеку на нього поглядає стурбована Анна, здалеку до нього долітали її слова.

— Ілля, тобі краще сісти на повозку. Чуєш? Ти чуєш мене, Люшо? Прошу тебе, сядь, ти ж хворий!

Та її слова до Бунчука навіть не доходили, вони й не могли дійти, бо його підкосила і вже скувала страшна хвороба — тиф. Десь ніби з іншого світу доносились, не проникаючи в його свідомість, чужі, але водночас знайомі голоси, в далині несамовито, тривожно палали вогнем чорні очі Анни, хиталась потворно переплутана борода Крутогорова.

Бунчук то хапався за голову, то притискав свої волохаті широкі долоні до палаючого жаром, побуряковілого обличчя. Йому здавалося, ніби з очей в нього тече кров, а весь світ — такий безкрайний, мінливий, відгороджений від нього якоюсь невидимою пеленою, піднімається дибки, пливе з-під ніг. Хвороблива уява малювала напрочуд яскраві малюнки. Він часто зупинявся, впирався, коли Крутогоров умовляв його сісти на віз.

— Не треба! Почекай! Ти хто такий?.. А де Анна? Дай мені грудочку землі... А цих знишуй — кулеметом, за моєю командою! Прямою наводкою!.. Стривай! Пече!.. — хрипів він, висмикуючи з дівочих рук свою руку.

Його силоміць уклали на повозку. Якись час його ще дратували гострі різноманітні запахи, він бачив, як хаотично мерехтять сонячні бризки, переборюючи страх, намагався вернутись у свідомість, але скільки б себе не змушував, вдіяти щось був безсилим. Над ним зімкнулась чорна, важка порожнеча, тільки десь у вишині жеврів, як вуглик, опаловий, забарвлений світлою блакиттю, невідомо чийсь клаптик та схре- шувалися, зигзагами носились червоні блискавки.

VIII

Із покрівель падали і тут же дзенькаючи, ніби скло, розбивалися поживклі від соломи бурульки. Відлига принесла на хутір численні калюжі і проталини; вулицями, принохуючись,

бродили невилинялі корови. По-весняному цві- рінькали горобці, щось збирали в купах звале- ного на базах хмизу. Мартин Шаміль на площі ганявся за гнідим ситим конем, що взяв і втік зі свого двору. Кінь носився по колу, круто підій- мав ликуватий донський хвіст, тріпотів на вітрі нерозчісаного гривою, брикався, далеко скида- ючи з копит груддя талого снігу; зупинившись біля церковного муру, взявся нюхати цеглу; коли господар наближався, то косив на вуздеч- ку в його руках фіалкове око і знову, витягнув- ши спину, нісся шаленим чвалом.

Січень дарував хмарні теплі дні. Погля- даючи на Дон, козаки гадали, чи скоро почнет- ся рання повінь. Мирон Григорович у той день довго стояв на задньому дворі, дивився на набухлий снігом луг, на сизо-зелену кригу на Дону і теж думав: «Не інакше, що й цього року скупає, як і торік. Снігу, снігу навалило! Видно, важко під ним земельці, — не зітхне».

Митько в одній захисній гімнастерці чистив корівник. Біла папаха дивом трималася в нього на потилиці. Пряме, спітніле волосся спадало на лоб, він відсовував його тильною стороною брудної і смердючої від гною руки. Коло воріт базка лежала купа мерзлих коров'яків, на них топтався пухнастий цап. Вівці збилися коло плетеного тину. Ярка, що вже виросла більшою від матері, намагалася схопити її за дійку, та стара вівця, щоб відігнати її, вдаряла головою. Okремо стояв і терся об соху чорний, із закруче- ними рогами валах.

Двері комори були пофарбовані жовтою глиною, біля неї на пригріві валявся брудний, з жовтими бровами пес. Під стріхою, на стінах комори висіли ятері; їх, зіпершись на костур, розглядав дід Гришака, видно, думав про близь- ку весну і те, що вже пора лагодити рибальське знаряддя.

Мирон Григорович сховався на гумно, хазяй- ським оком оцінив, скільки сіна залишилося в прикладці, взявся було граблями підгребти розкидану козами просяну солому, але тут почув чийсь чужі голоси. Він прихилив до стійка граб- лі і вернувся в двір.

Митько, відставивши ногу, крутив цигарку, тримаючи двома пальцями гарно розшитий коханкою кисет. Поруч із ним стояли Христоня та Іван Олексійович. Знявши блакитний ота- манський кашкет, Христоня розшукав на його споді заяложений папірець. Іван Олексійович, притулившись до плетених воріт корівника, розстібнув шинель, понишпорив у кишенях ватяних солдатських штанів. На підборідді виголеного до блиску обличчя чорніла глибока ямка, а в ній зібралася досада — видно, щось забув.

— Здоровий був, Мироне Григоровичу! — привітався Христоня.

- Хвала Богові, служиві!
- Йди-но разом покуримо.
- Спаси Христос, допіру накурився.

Привітавшись із козаками за руку, Мирон Григорович скинув із голови з червоним верхом тривух, пригладив біляве, найжачене волосся і посміхнувся.

— Із чим добрим прийшли, братці-отаманці?

Христоня, змірявши його зверху вниз очима, відповів не зразу: спочатку довго слинив папірець, ялозив по ньому великим, шкарубким, як у вола, язиком, і тільки тоді, коли скрутив цигарку, відповів басом:

— До Митра, значить, справу маємо.

Мимо прочовгав дід Гришака. Він ніс ятері, тримаючи на витягнутій руці ободи.

Вітаючи його, Іван Олексійович з Христонєю скинули шапки. Дід Гришака відніс на ганок ятері і вернувся.

— А чого ж це ви, вояки, дома сидите? Пригрілися коло бабів? — запитав він козаків.

— А що таке? — поцікавився Христоня.

— Ти, Христане, помовч! Ніби нічого й не знаєш?

— Їй-Богу, не знаю! — забожився Христоня. — Ось тобі хрест, дідуню, не знаю!

— Чоловік недавно один їхав із Воронежа, купець чи знайомець Сергія Платоновича Мохова, чи родичем йому яким доводиться, — не скажу. Ну, так ось, їхав і гупорив, що на Чертковій стоїть чуже військо — ті самі большаки. Русь на нас війною іде, а ви — по хатках? А ти, поганець... Чуєш, Митько, ти чого мовчиш? Що ви собі думаете?

— Та нічого ми не думаємо, — всміхнувся Іван Олексійович.

— Тому й лихо, що ні про що не думаєте! — гарячкував дід Гришака. — Вас, як куріпок, у сільця візьмуть. Ось підкорять вас мужики, наб'ють вам пики...

Мирон Григорович стримано посміхався; Христоня, провівши рукою по щоках, шарудів щетиною давно неголоної бороди; Іван Олексійович, покурюючи, дивився на Дмитра, а в того, в насторожених котячих зіницях палали іскорки і ніяк не можна було зрозуміти — чи то сміються його жовті очі, чи пломеняться ненаситною злобою.

Після недовгої балачки Іван Олексійович з Христонєю попрощалися, а Дмитра покликали за собою до хвіртки.

— Ти чого вчора не прийшов на збори? — суворо спитав Іван Олексійович.

— Часу не було.

— А до Мелехових ходити час знайшовся?

Митько, кивнувши головою, насунув на лоб папаху, стримуючи злість, сказав:

— Не прийшов — і все. Про що гупорити?

— Зібралися всі хуторські фронтовики, Петро Мелехов не був, ти знаєш... Вирішили від хутора посилати делегатів у Кам'янську. Там десятого січня з'їзд фронтовиків. Жеребки тягли, випало нам утрюх їхати: мені, Христанові ось, — і тобі.

— Я не поїду, — рішуче відмовився Дмитро.

— Ти що? — спохмурнів Христоня і взяв його за гудзик гімнастерки. — Відбиваєшся від своїх? Цураєшся?

— Він з Мелеховим Петром заодно... — Іван Олексійович, помітно збліднувши, доторкнувся до рукава Христониної шинелі, сказав: — Ну, ходімо. Нам тут, видно, робити нічого... Значить, Митро, не поїдеш?

— Ні... Я ж сказав — значить, ні.

— Прощай! — відвернувся Христоня.

— Час добрий!

Дмитро, ховаючи погляд, простягнув йому гарячу руку і пішов до куреня.

— Гад такий! — пошепки сказав Іван Олексійович, і ніздрі його коротко затремтіли. — Гад! — уже більш голосно повторив він, проводжаючи очима широку Митькову спину.

Попутно Іван Олексійович зайшов до декого з фронтовиків і передав, що Коршунов їхати відмовився, тому завтра на з'їзд вони поїдуть тільки вдвох.

8-го січня на світанку Христоня з Іваном Олексійовичем покинули хутір. Везти їх виявив бажання Яків Підкова. Добрі коні у дишлової запряжці жваво проїхали хутір, вибралися на пагорб. Через відлигу дорога оголилась, сніг зійшов, полозки вгрузали в землю, тому сани їхали ривками, коні налягали на посторонки.

Козаки йшли за санями. Від легкого морозу Підкова зарум'янів, під чобітьми після кожного кроку тріщав із хрускотом льодок. Обличчя зовсім почервоніло, тільки овальний шрам поси-нів, як у мерця.

Збоку від дороги, де, хоч і осів, але ще лежав зернистий сніг, важко вгору піднімався Христоня; він хапав легеньми повітря, задихався, бо в 1916-му році під Дубно довелось понюхати німецьких отруйних газів.

На пагорбі широко гуляв вітрище. Пробирав холод. Козаки йшли мовчки. Іван Олексійович обличчя кутав у комір кожуха. Попереду завиднівся лісок. Дорога, що пересікала його, збігала на кучугуристий гребінь. У лісі дув і шумів вітер. На стовбурах гіллястих дубів золотою прозеленню віддавала луската кора. Десь далеко скрекотіла сорока. Пролітаючи над дорогою, вона збочила хвіст. Вітер заважав її стрімкому льотові, і вона, перехилившись на один бік, летіла низько, було видно на ній рябе пір'я.

Підкова, який від самого хутора не зронив ні слова, повернувшись до Івана Олексійовича, старанно і повільно кажучи кожне слово

(певно, давно обдумав те, що зібрався сказати), попередив:

— На з'їзді старайтесь, щоб обійтися без війни. Охочих не знайдеться.

— Звичайно, що так, — підтримав його Христоня; у цю мить він заздрісно стежив за тим, як вільно та легко летить сорока, і подумки порівнював з людським життям безтурботне і щасливе пташине.

У Кам'янську вони прибули надвечір 10 січня. В центрі великої станиці збирались юрбами козаки. Відчувалося помітне пожвавлення. Іван Олексійович з Христонею розшукали квартиру Мелехова Григорія, але взнали, що того вдома немає. Хазяйка — опасиста, білява жінка — сказала, що квартирант пішов на з'їзд.

— Де він, цей самий, значить, з'їзд? — перепитав Христоня.

— Напевне, в окружному правлінні, або на пошті, — відповіла хазяйка, байдуже зачинаючи перед носом у Христоні двері.

З'їзд був у повному розпалі. Велика, з багатьма вікнами кімната ледве вмещала делегатів. Багато козаків товпилося на сходах, у коридорах, у сусідніх кімнатах.

— Тримайся мене, — закрехтів Христоня, працюючи ліктями.

У вузький простір, що утворювався за ним, влізав Іван Олексійович. Уже біля самого входу в кімнату, де відбувався з'їзд, Христоню спинив якийсь козак, судячи з вимови, низовий.

— Ти б легше штовхався, чабаче! — їдко зауважив він.

— Пустиш, чи як!

— Постойш і тут. Бачиш — нікуди!

— Пусти, комаре, бо нігтем! Розчавлю, значить! — пообіцяв Христоня і, легко піднявши, переставив низькорослого козака на інше місце, а сам ступнув уперед.

— Оце ведмідь!

— Здоров, отаманець!

— Вагозов іще той! Ним би чотиридюймові возити!

— Як він його посунув!

Козаки, які стояли тісним гуртом, посміхалися, схвально розглядали Христоню, що на цілу голову стовбичив над тими, хто стояв поблизу нього.

Григорія знайшли біля задньої стіни. Сидячи навпочіпки, він курих, розмовляв із якимось козаком — делегатом 35-го полку. Коли він побачив хуторян, то його відвислі і чорні, як вороненятко, вуса здригнулися в усмішці.

— Тю... Яким вас вітром принесло? Здоров був, Іване Олексійовичу! Здоров, дядько Христане!

— Здоровий та не дуже, значить, сім'ї немає, — всміхався Христоня, згрібаючи своєю піваршинною долонею руку Григорія

— Як там наші?

— Хвала Богові. Уклін передавали. Батько наказував, щоб приїхав провідати.

— Петро як?

— Петро... — Іван Олексійович ніяково посміхнувся. — Петро з нашим братом не водиться.

— Знаю. Ну, а Наталія? Дітки? Доводилося бачити?

— Всі здорові, кланялися. Старий ображається...

Христоня крутив головою, розглядав за столом президію. Із своїм ростом він і ззаду бачив краще всіх. Григорій скористався невеличкою перервою в засіданні і продовжив розпитувати. Розповідаючи про хутірське життя, про хутірські новини Іван Олексійович коротко згадав про збори фронтовиків, які й послали їх сюди з Христаном. Він почав було цікавитися тутешньою обстановкою, що відбувається тут, у Кам'янській, та в цей час один із сидівших за столом оголосив:

— А зараз, станичники, слово має делегат від робітників-шахтарів Сирцов. Прохання — слухати уважно, а також дотримуватися порядку.

Товстогубий, середнього зросту чоловік поправив зачесане вгору русяве волосся і почав говорити. Голосні, ніби гудіння бджіл, розмови вшухли.

Гаряча, пристрасна його промова вже з перших слів справили на Григорія та інших делегатів велике враження, такою силою переконання він володів. Сирцов говорив про зрадницьку політику Каледіна, який штовхає козацтво на боротьбу з робітничим класом і селянством Росії, про спільні інтереси козаків і робітників, про ту мету, яку переслідують більшовики, йдучи на боротьбу з козацькою контрреволюцією.

— Ми подаємо трудовому козацтву братерську руку і сподіваємося, що в боротьбі з білогвардійською бандою ми знайдемо вірних союзників в особі фронтового козацтва. На фронтах царської війни робітники й козаки разом проливали кров і в війні з прислужниками буржуазії, яких пригрів Каледін, ми повинні бути разом і будемо разом. Пліч-о-пліч ми станемо на бій з тими, хто впродовж століть експлуатував трудящих, — гримів його трубний голос.

— С-с-с-сучий син! Язви його в душу! — шепотів Христоня і захоплений так стискав Григорію лікоть, що той змушений був морщитися.

Іван Олексійович слухав, напіввідкривши рот, від напруження часто кліпав, відгукувався на виступ:

— Справедливо! Це дійсно так!

Після Сирцова, хитаючись, як осика від вітру, виступав якийсь високий шахтар. Він підвівся, випростався так, ніби до цього був удвоє

складений, відчувши на собі багато очей, довго чекав, поки гомін ущухне. Шахтар цей нагадував баржевий канат: такий же вузлуватий, надійно міцний, сухий, відсвічував зеленим — наче протертий купоросом. У порах його обличчя засіли малесенькі, цяточки — сліди чорного вугільного пилу, і таким же вугільним блиском жевріли посоловілі, знебарвлені вічною темрявою і чорними пластами земляної утроби очі. Він стріпонував коротким волоссям, що нагадувало пасмо просмоленого клоччя, а коли змахував стиснутим кулаком, то ніби працював кайлом.

— Хто на фронті запровадив для солдатів смертну кару? Корнілов! Хто з Каледіним душить нас? Він! — І зачастив, зайшовся криком: — Козаки! Брати! Брати! Брати! До кого ж ви пристанете? Каледіну кортить, щоб ми братерської крові напилися. Ні! Ні! Не буде поїхньому. Задавимо, в Бога.. мать!.. Оцих гідрів втопимо в морі.

— С-с-сучий син!.. — широко всміхаючись, сплеснув руками Христоня, а далі не витримав і зареготав:

— Справедли-и-во! Всип їм звару!

— Заткнися, Христане, ти що? Викинуть тебе! — злякався Іван Олексійович.

Лагутін — буканівський козак і перший голова козацького відділу при ВЦВК другого скликання — будив хоч і кострубатими, незграбними, але такими словами, що брали козаків за живе. Виступив головуючий Підтьолков, його змінив Щаденко — чоловік вродливий, з підстриженими на англійський фасон вусами.

— Хто це? — витягнувши довгу, як граблі, руку, допитував Григорія Христоня.

— Щаденко — командир у більшовиків.

— А цей?

— Мандельштам.

— Звідки?

— Із Москви.

— А ці — хто такі? — тицяв Христоня на групу делегатів воронезького з'їзду.

— Помовч хоч трохи, Христане.

— Господь Бог, та ж цікаво. Ти мені скажи: оцей, що сидить поруч із Підтьолковим, довгов'язий такий, він — хто?

— Кривошликов, Єланський, з хутора Горбатого, за ним наші — Кудінов, Донецьков.

— Іще раз спитаю: а отой, та ні, отой крайній, чубатий?

— Єлісеєв... Якої станиці — не знаю, поруч із ним, схоже, Дорошев.

Христоня, задоволений, замовк, нового промовця тепер слухав, як і попередніх, з незатухаючою увагою; перший, коли вимагала обстановка, своїм густим, октавистим: «Справед-ли-во-о-о!» глушив сотні голосів.

Після Стехіна, представника козаків-більшовиків, виступив делегат від 44-го полку. Він довго ковтав вимучені, колючі фрази: скаже слово, мов тавро залишить у повітрі, — і мовчить, шморгає носом; але козаки слухали його з великим інтересом, тільки інколи перебивали схвальними вигуками. Те, що він говорив, видно, знаходило в них живий відгук.

— Братці! До цієї серйозної справи наш з'їзд має підійти так, щоб не пішло на шкоду народові і щоб воно все закінчилося тихо-мирно! — тягнув він, як заїка. — Ось я й кажу: треба нам обійтися без кривавої війни. І так три з половиною роки скніли в окопах, а коли, скажімо, й далі доведеться воювати, то козаки втомилися...

— Правильно-о-о!..

— Цілком вірно!

— Не хочемо війни.

— Треба домовлятися і з більшовиками, і з Військовим Кругом.

— Миром треба, а не так собі... Нічого шарваритися.

Підтьолков стукав кулаками об стіл — і тоді з'їзд замовкав. Знову, погладжуючи шоретку, як віник, борідку, делегат 44-го полку мляво продовжив виступати:

— Треба нам від з'їзду послати своїх депутатів у Новочеркаськ і добром попросити, щоб добровольці і різні партизани йшли звідси. Більшовикам у нас теж робити нічого. З ворогами трудящого люду ми самі впораємося. Чужа допомога нам поки що не потрібна, а як знадобиться, ми їх тоді попросимо нам на поміч.

— Та чи ще впораємося, чи ні!

— Кажі краще про діло!

— Вірно-о-о!..

— Не спіши, не спіши! Почекай! Що, значить, «вірно»? А ну, як вони заженуть нас на слизьке, а тоді — проси в них допомоги? Ні, поки зійдуть каниші*, то не буде в баби й душі.

— Свою владу треба ставити.

— Курочка в кублі, а яечко ще... прости Господи, який дурний народ!

Після делегата 44-го полку агітував Лагутін. Його перебивали вигуками. Надійшла пропозиція зробити перерву на десять хвилин, та скоро, як тільки запанувала тиша, Підтьолков кинув у розбурханий натовп:

— Брати-козаки! Поки ми тут радимось, то вороги трудящого народу не дримають. Ми всі хочемо, щоб і вовки були ситі, і вівці цілі, а Каледін — він думає по-іншому. Нами перехоплено його наказ: арештувати всіх учасників нашого з'їзду. Зараз цей наказ зачитують вголос.

Коли зачитали наказ Каледіна про арешт членів з'їзду, в залі пронеслась хвиля протесту. Галас зчинився в сто разів голосніший, ніж буває на якомусь станичному майдані.

* Каниші — ватрушки, пиріжки зі здобного тіста.

- Діло робити, а не теревені розводити!
- Тих-о-о!.. Чшш!..
- Чого там «тихо?» Дави!..
- Лобов! Лобов!.. Скажи їм слово...
- Давайте почекаємо трішки!..
- Каледін — він не дурний!

Григорій мовчки слухав, терпляче спостерігав, як делегати кивають і хитають головами, махають руками — і не стерпів, підвівся навшпильки, загорланив:

— Та замовчіть же, чорти!.. Хіба ви на базарі? Дозвольте Підтьолкову слово сказати!

Іван Олексійович засперечався з одним делегатом від 8-го полку. Христоня гиркався, відбиваючись від однополчанина, який насадив на нього:

— Тут пильність, значить, повинна бути! Ти мені... Та чого ти брешеш?.. Ех, ти, друже любий! Курдюк у нас тонкий — самим упоратися.

Галас затих (так знесилена хвиля вітру стелиться на пшеничний лан і хилить його додолу), у нетривку ще тишу вплився тонкий, як у дівчинки, голос Кривошликова:

— Геть Каледіна! Хай живе козацький Військово-революційний комітет!

Натовп застогнав, розгонистий вигук схвалення скрутився важким джгутом, різонув вуха. Кривошликов так і залишився стояти з піднятою рукою. Пальці його тремтіли, як листочки на черенках. Ще не встиг вшухнути глухий рев, а він уже тоненьким, лунким, ніби на вовчому полюванні, голосом вигукнув:

— Пропоную обрати з числа делегатів козацький Військово-революційний комітет! Доручити йому боротьбу з Каледіним і...

— Га-а-а-а!.. — вибухнув, ніби гарматний снаряд, новий вигук, зі стелі посипалися шматки штукатурки.

Почали обирати членів ревкому. Невелике число козаків на чолі з делегатом від 44-го полку та ще кілька чоловік, які їх підтримували, наполягали на мирному вирішенні конфлікту з військовим урядом, але більшість учасників з'їзду їх вже не слухала; козаки, почувши наказ Каледіна про їх арешт, вимагали активної протидії Новочеркаську.

Григорій не дочекався кінця виборів — його терміново викликали в штаб полку. Він попросив Христоню та Івана Олексійовича:

— Після закінчення йдіть до мене додому. Цікаво, кого оберуть в члени.

Іван Олексійович повернувся вночі.

— Підтьолкова — головою, Кривошликова — секретарем, — ще на порозі оголосив він.

— А члени?

— Там і Лагутін Іван, і Головачов, Минаєв, Курдінов, ще дехто.

— А де ж Христан? — спитав Григорій.

— Він із групою козаків пішов арештовувати

Кам'янську владу. Загорівся козак, плюнь на нього — зашипить. Біда з ним!

Христоня з'явився на світанку. Поки знімав чоботи, все сопів і щось тихо бубонів собі під ніс. Григорій засвітив лампу і побачив на його обличчі кров — подряпина черкнула вище лоба.

— Хто це тебе так?.. Перев'язати?!.. Я зараз, почекай, бинта знайду, — скочив із ліжка, кинувся шукати вату і бинт.

— Заживе, як на собаці, — відмахувався Христоня. — Це мене, значить, військовий начальник почастивав із нагана. Прийшли до нього, як гості, з парадного, а він давай відстрілюватися. Ще одного козака поранив. Хотів душу з нього, значить, вийняти: подивитися, яка ж вона з себе, офіцерська душа, — козаки втримали, інакше я б його помацав... Так погладив би, що надовго б запам'ятав!

IX

Наступного дня в Кам'янську за наказом Каледіна прибув 10-й Донський козацький полк всіх учасників з'їзду арештувати, а найбільш революційно налаштовані козацькі підрозділи — роззброїти.

На станції якраз відбувався мітинг. Величезний натовп козаків вирував, по-різному реагуючи на виступ якогось латиша.

Полк вивантажився і приєднався до мітингуєчих. Половину кадрів полку склали гундорівці, усі, як один, високорослі і лоцені, вони змішалися з козаками інших полків. Настрій їх швидко та різко перемінився. Командирів полку, який вимагав виконати наказ Каледіна, козаки просто відмовили. У результаті успішної агітації, що її провели прихильники більшовиків, у полку почалося бродіння.

А тим часом Кам'янськ захоплювала прифронтна метушня: нашвидку сформовані із козаків загони тут же відправляли, щоб займали і захищали захоплені станції, через які один за одним відправлялися ешелони в напрямку Зверево — Лиха. У військах переобирали командний склад. Користуючись нагодою, Кам'янську покидали ті козаки, які не бажали воювати. З запізненням до неї прибували делегати від хуторів і станиць, на вулицях, як ніколи, був жвавий рух.

13 січня в Кам'янську на переговори прибула делегація Донського уряду в складі: голови Військового Круга Агеєва та членів Круга — Светозарова, Уланова, Карева, Бажелова і військового осавула Кушнарьова.

На вокзалі їх зустрів багатолюдний натовп. У супроводі козаків лейб-гвардії Отаманського полку прибули відправилися в поштово-телеграфну

контору, де делегація уряду цілу ніч засідала з членами Військово-революційного комітету.

Від Військово-революційного комітету на засіданні були присутні 17 осіб. Підтьолков першим дав гостру відсіч Агеєву, який в своїй промові звинуватив Військово-революційний комітет у зраді Дону та в порозумінні з більшовиками. Після нього виступали Кривошликов і Лагутін. Виступ військового осавула Кушнарьова не раз перебивали своїми репліками козаки, що товпилися в коридорі. Один із кулеметників від імені революційних козаків вимагав арештувати делегацію.

Нарада не дала жодних наслідків. Уже йшла друга година ночі, коли стало зрозуміло, що домовитися не вдасться, тому схвалили пропозицію члена Військового Круга Карева, що делегація Військово-революційного комітету приїде в Новочеркаськ і там питання про владу буде остаточно вирішене.

Слідом за делегацією Донського уряду в Новочеркаськ поїхали і представники Військово-революційного комітету на чолі з Підтьолковим. Загальним голосуванням були делеговані: Підтьолков, Кудінов, Кривошликов, Лагутін, Скачков, Головачов і Мінаєв. Заложниками лишилися заарештовані в Кам'янській офіцери Отаманського полку.

Х

За вікном вагона мигтіла завірюха. Над напівзруйнованим частоколом щитів виднілися прилизані вітром, затверділі на морозі намети снігу. Ламані їх стріхи були химерно помережані пташиними лапами.

На північ летіли полустанки, телеграфні стовпи і весь безкрайній, одноманітний, а від того моторошний, засніжений степ.

Підтьолков у своїй новій шкіряній тужурці сидів коло вікна. Проти нього, поставивши лікті на столик, дивився у вікно вузькоплечий, худенький, як підліток, Кривошликов. Його подитячому ясні очі видавали, що він переповнений тривоною. Лагутін гребінцем розчісував ріденьку руську борідку. Козарлюга Мінаєв, вовтузячись на лаві, грів над трубою парового опалення руки.

Головачов зі Скачковим лежали на верхніх полицях, про щось тихо розмовляли.

У вагоні було не дуже накурено, прохолодно. Їдучи в Новочеркаськ, члени делегації почували себе не зовсім упевнено. Розмова не в'язалася, панував кепський настрій. Поминули Лиху. Підтьолков висловив загальну думку:

— Діла не буде. Не домовимося!

— Даремна поїздка, — підтримав його Лагутін.

Знову довго мовчали. Підтьолков шохвилини ворушив зап'ястями рук, ніби крізь чарунки сітки пропускав човник. Зрідка він поглядав, як тьмяно полискує його шкіряна тужурка, видно, вона йому подобалася.

Наближався Новочеркаськ. Дивлячись на Дон, що після мосту швидко віддалявся від міста, Мінаєв почав тихо розповідати:

— Бувало, відслужать козаки належне в Отаманському полку, — і відпускають їх додому. Вантажать сундуки, своє майно, коней. Ешелон рухається, ось і Воронеж, де стрічається перша через Дон переправа; машиніст потягу дає тихий, скільки можна, хід, він уже знає, що буде далі. Як тільки потяг виповзає на міст, ой, лишенько, що тут починається — козаки часто казяться: «Дон! Наш Дон! Тихий Дон! Батьку рідний! Урррааа!». І починають із вікон викидати прямо у воду, поверх металевої загорожі, кашкети, старі шинелі, шаровари, наволочки, сорочки, різний дріб'язок. Повертаючись зі служби, дякують Донові. Бувало, дивишся, а по воді, ніби лебеді, чи букети квітів, пливуть блакитні отаманські кашкети... Здавна такий звичай повівся.

Уповільнивши хід, поїзд зупинився. Козаки зазбирались. Кривошликов, затуляючи ремінь на шинелі, криво всміхнувся:

— Ну, от і приїхали додому!

— Щось не несуть хліб-сіль! — спробував пожартувати Скачков.

У двері без стуку ввійшов високий, бравий осавул. Змірявши членів делегації прискіпливим, ворожим поглядом, він нарочито грубувато оголосив:

— Мені доручено вас супроводжувати. Потрудіться, панове більшовики, швидко покинути вагон. Я не ручаюся за натовп і... за ваше життя.

Найдовше він розглядав Підтьолкова, точніше, його офіцерську тужурку; а далі, не приховуючи свою ворожість, скомандував:

— Виходьте з вагону, мерщій!

— Ось вони — мерзотники, зрадники козацтва! — вигукував із натовпу, що заповонив перон, якийсь довговусий офіцер. Зблідлий Підтьолков кинув на Кривошликова трохи розгублений, скошений погляд. Слідуючи за Підтьолковим, той, посміхнувшись, шепнув:

— «Мы слышим звуки одобренья не в сладком рокоте хвалы, а в диких криках озлобленья...». Пам'ятаєш, Федоре?

Підтьолков, хоч і не чув останніх слів, у відповідь теж посміхнувся.

Їх супроводжував посилений офіцерський наряд. Аж до самого обласного правління за ними слідував натовп, який був готовий учинити самосуд. Бешкетували, ображали делегатів не тільки офіцери та юнкери, були серед них неві-

домі козаки, навіть пристойно одягнені жінки, учні.

— Ну й неподобство ви дозволяєте! — з обуренням дорікнув одному з офіцерів, які їх супроводжували, Лагутін. Той зміряв його повним ненависті поглядом і просичав:

— Проби Бога, щоб живий залишився... Будь моя воля, я б тобі... таку твою матір, хамло... У-у-у, стерво!

На нього з докором поглянув другий вартовий, молодший.

— Ну й халепа! — влучивши момент, прошепотів Головачову Скачков.

— Ніби на смерть ведуть...

Зал обласного правління не вмістив усіх, хто зібрався. Поки делегати із Кам'янської, виконуючи вказівки якогось сотника, всідалися по один бік столу, з'явилися члени уряду.

Упевнено ступаючи всією ступнею, вовчим кроком пройшов злегка згорблений Каледін, слідом за ним — Богаєвський. Відсунувши свій стілець, Каледін сів за стіл, владним рухом поклав на нього захисний кашкет, на якому біліла офіцерська кокарда, пригладив волосся і, застібаючи пальцями лівої руки гудзик на боковій великій кишені френча, трохи нахилився до Богаєвського, який із чимось до нього звернувся. Кожен його рух свідчив про рішучу, але без поспішності, впевненість, зрілу силу; так, зазвичай, тримають себе люди, котрі звідали силу влади, за тривалий час виробили особливу, притаманну тільки їм, поставу, манеру носити голову, ходити. І в цьому в нього з Підтьолковим було щось спільне. На противагу поважному Каледіну, Богаєвський зовсім не здавався показним, та й більше нього хвилювався за наступні переговори.

Він щось говорив, ледь рухаючи губами, над якими карнизом нависали русяві довгі вуса, а з-під пенсне виблискували гострі, косо поставлені очі. Його нервовість видавало й те, як він поправляв комірець, як легко, побіжно торкався круто вигнутого, енергійного підборіддя, ворухив широкими бровами.

По обидва боки від Каледіна, який сидів у центрі, розсідалися члени Військового уряду. Дехто з них тільки що приїжджав у Кам'янську: Карев, Светозаров, Уланов, Агеев; трохи подальші сіли Єлатонцев, Мельников, Боссе, Шошніков, Поляков.

Підтьолков побачив, що Митрофан Богаєвський щось тихо доповідав Каледіну. Той прирмужився, поглядав на Підтьолкова, який сидів навпроти нього, потім повідомив:

— Я гадаю, можемо починати.

Посміхнувшись, Підтьолков детально ознайомив, заради чого власне й прибула їх делегація. Кривошликов прямо через стіл простягнув зарані підготовлений ультиматум Військово-

революційного комітету, але Каледін відхилив його, виставивши вперед білу долоню, і рішучим тоном оголосив:

— Немає необхідності гаяти час і знайомити з цим документом кожного члена уряду зокрема. Візьміть за труд зачитати вголос ваш ультиматум. Після цього будемо обговорювати.

— Читай, — звелів Підтьолков.

Тримався він гідно, та зовсім приховати те, що він, як і всі члени делегації, відчуває себе не зовсім упевнено, не вдалося. Кривошликов підвівся. По-лівочному дзвінкий і водночас неяс-кравий, його голос поплив над залом, вщерть заповненим людьми.

«Уся влада в Області Війська Донського над військовими частинами, проведенням ними воєнних операцій, починаючи з нинішнього 10 січня 1918 року, переходить від Військового отамана Донському козакому військово-революційному комітетові.

Всі партизанські загони, що діють проти революційної армії, відкликаються 15 січня цього року і підлягають роззброєнню, як і добровільні дружини, юнкерські училища та школи хорунжих, усі учасники цих організацій, які не живуть на Дону, висилаються за межі Донської області в місця їх постійного мешкання.

П р и м і т к а. Зброю, амуніцію і одяг належить здати комісарові Військово-революційного комітету. Перепустки на виїзд із Новочеркаська видає комісар Військово-революційного комітету.

У місто Новочеркаськ вводяться козацькі полки, визначені Військово-революційним комітетом.

Повноваження членів Військового Круга вважаються неправомірними з 15 січня.

Уся поліція, набрана Військовим урядом із копалень та заводів Донської області, відкликається.

По всій Донській області, в станицях і хуторах, з метою запобігти пролиттю крові, Військовий уряд оголошує про своє добровільне складання повноважень та про передачу влади Обласному козацькому військово-революційному комітетові на період до утворення в області постійної влади всього трудового населення».

Як тільки Кривошликов закінчив читати, Каледін голосно спитав:

— Які частини вас уповноважили?

Підтьолков переглянувся з Кривошликовим і ніби про себе почав перераховувати:

— Лейб-гвардії Отаманський полк, лейб-гвардії Козачий, шоста батарея, Сорочинський полк, тридцять друга батарея, чотирнадцята окрема сотня... — перераховуючи, він одночас-

но загинав пальці на лівій руці; в залі загомоніли, пронісся ехидний смішок, і Підтьолков, нахмурившись, поклав на стіл свої вкриті рудим волоссям руки й підвищив голос:

— Двадцять восьмий полк, двадцять восьма батарея, Дванадцятий полк, дванадцята батарея, Дванадцятий полк...

— Двадцять дев'яний полк, — тихо підказав Лагутін.

— ...Двадцять дев'яний полк, — голос Підтьолкова звучав уже голосніше і більш впевнено: — тринадцята батарея, кам'янська місцева команда, Десятий полк, Двадцять сьомий полк, другий піхотний батальйон, Другий запасний полк, Восьмий полк, Чотирнадцятий полк.

Після другорядних запитань і короткого обміну думками Каледін, навалившись грудьми на край столу і дивлячись прямо на Підтьолкова, запитав:

— Чи визнаєте ви владу Ради Народних Комісарів?

Допивши склянку води, Підтьолков поставив графин на тарілку, витер рукавом вуса і тільки після цього ухильно відповів:

— Це може сказати тільки весь народ.

На виручку прийшов Кривошликов: він переживав, щоб простуватий Підтьолков не ляпнув чогось зайвого:

— Козаки не визнають такий орган, до якого входять представники «Партії народної волі». Ми — козаки, значить і правління в нас повинне бути наше — козацьке.

— Як вас у такому випадку розуміти, коли на чолі Ради стоять Бронштейн, Нахамкес та їм подібні?

— А так, що їм довірилася Росія, тому й ми довіряємо!

— Чи будете ви мати з ними відносини?

— Так!

Підтьолков задоволено хмикнув, продовжив:

— Для нас головне не особи, для нас головне — ідея.

Один із членів Військового уряду простодушно запитав:

— Чи працює на користь народу Рада Народних Комісарів?

Підтьолков кинув в його бік проникливий погляд, усміхнувшись, хвилину помовчав, потягся до графина за водою, налив і жадібно випив. Він ніяк не міг вгамувати спрагу, ніби цією прозорою водою заливав вогонь, що пік його всередині.

Каледін постукував пальцями, продовжував допитуватися:

— Що вас зв'язує з більшовиками?

— Ми хочемо мати в себе, у Донській області, козацьке самоврядування...

— Добре, але вам, очевидно, відомо, що на четверте лютого скликається Військовий Круг.

Членів буде переобрано... Чи погоджуєтесь ви на взаємний контроль?

— Ні! — Підтьолков скинув угору свій погляд, твердо відповів: — Оскільки вас буде менше, то ми вам диктуємо свою волю.

— Але ж це насильство!

— Звичайно.

Митрофан Богаєвський, перевівши погляд із Підтьолкова на Кривошликова, спитав:

— Чи визнаєте ви Військовий Круг?

— Остільки-постільки... — знизав широкими плечима Підтьолков. — Обласний військово-революційний комітет скличе з'їзд представників від цього... від населення. Він працюватиме під контролем усіх військових частин. Коли з'їзд нас не буде задовольняти, тоді ми визнавати не будемо.

— Хто вершитиме суд? — звів брови Каледін.

— Народ! — Підтьолков велично відкинув голову, заскрипів шкіряною тужуркою і відхилився на спинку різьбленого стільця.

Після короткої перерви слово взяв Каледін. Гомін у залі вщух, і в глибокій тиші залунав низький, з осінньо-тьмяним тембром голос отамана:

— Уряд не може прийняти вимогу Обласного військово-революційного комітету і скласти свої повноваження. Теперішній уряд обрало все населення Дону і тільки воно, а не окремі представники, має право вимагати, щоб ми склали повноваження. Під впливом злочинної агітації більшовиків, які намагаються нав'язати області свої порядки, ви наполягаєте на передачі вам влади. Ви — сліпе знаряддя в руках більшовиків. Ви виконуєте волю німецьких наймитів, не усвідомлюючи, яку величезну відповідальність ви берете на себе перед усім козацтвом. Прошу вас опам'ятатися, бо ви несете рідному краю нечувану біду, стаєте на шлях чвар із урядом, що підтримується всім населенням. Я не борюся за владу. Ось збереться Великий Військовий Круг і вирішить долю краю, але до його скликання я зобов'язаний залишатися на своїй посаді. В останній раз раджу вам опам'ятатися.

Після нього слово брали ті члени уряду, котрі представляли його козацьку і інгородню частини. Найдовше виступав есер Боссе, свою промову він перемішував тим, що лив на голови членів ревкому солоденькі запевнення.

Не дочекавшись, поки есер закінчить промову, Лагутін вигукнув:

— Наша вимога одна — передайте владу Військово-революційному комітетові. Немає чого зволікати, якщо Військовий уряд бажає мирно вирішити справу...

Богаєвський посміхнувся:

— Тобто?

— Треба до загального відома оголосити про те, що влада перейшла до ревкому. Два з поло-

виною тижні чекати, поки збереться ваш Крут, немає можливості! Народ і так кипить гнівом.

Довго мимрив Карев, усе агітував за недосяжний компроміс Светозаров.

Підтьолков слухав їх і злився. Він швидко обвів поглядом обличчя своїх товаришів, відзначив, що Лагутін спохмурнів і зблід, Кривошликов не відриває від столу очей. Головачову не терпиться щось сказати.

Вибравши момент, Кривошликов тихо штовхнув Підтьолкова:

— Говори!

Підтьолков наче тільки цього й чекав. Відсунувши стілець, він, заїкаючись, почав схвильовано, натужно говорити; щоб сказане прозвучало переконливо, йому потрібні були вагомі, вбивчі слова.

— У ваших словах відсутня правда! Коли б Військовий уряд користувався довір'ям, я б із задоволенням не висував би своїх вимог, але ж народ не йме віри! Не ми, а ви починаєте громадянську війну! На козацькій землі ви дали притулок різним втікачам-генералам. А для чого? Саме через це більшовики і пішли війною на наш тихий Дон. Не підкорюся я вам! Не дозволю! Хай через мій труп переступають! Ми вас фактами закидаємо! Я не вірю, що Військовий уряд врятує Дон! Які заходи вживаються щодо тих частин, які не бажають вам підкорятися? Ага, тож бо й є! Навіщо нацьковуєте на шахтарів ваших партизанів? Цим ви повсюди сієте зло! Скажіть мені, хто дасть гарантію, що Військовий уряд припинить громадянську війну? Нічого вам сказати. А народ і фронтові козаки стоять за нас!

У залі, ніби шелест вітру, пронісся смішок; дехто на адресу Підтьолкова висловлював обурення. Почувши ці голоси, він повернув у той бік розпашіле, почервоніле обличчя, і, вже не стримуючи згріклої злості, відповів:

— Смієтеся? Зараз ви смієтеся, а опісля плакати будете! — і, повернувшись до Каледіна, обпик його своїми вогнистими очима: — Ми вимагаємо передати владу нам, представникам трудового народу, ліквідації всіх буржуїв і Добровольчої армії. А нинішній уряд теж повинен піти геть!

Каледін стомлено схилив голову.

— Я з Новочеркаська нікуди не збираюся йти і не піду.

Після невеличкої перерви засідання відновилося — палку промову виголошував Мельников.

— Червоногвардійські загони рвуться на Дон, щоб знищити козацтво! Згубивши Росію своїми бездумними порядками, вони хочуть загубити й нашу область! Історія не знає таких прикладів, щоб країною розумно і на користь

народові керувала купка самозванців і пройдисвітів! Росія ще отямиться і викине цих лахмітників! А ви, засліплені чужим безумством, хочете вирвати з наших рук владу і таким чином відкрити ворота більшовикам! Не буде цього!

— Передайте владу ревкому — і більшовики припинять наступ, — зауважив Підтьолков.

Із дозволу Каледіна від публіки виступив підосавул Шеїн, Георгіївський кавалер усіх чотирьох ступенів, рядовий козак, який дослужився до чина підосавула. Він, наче перед оглядом, обсмикнув складки гімнастерки і зразу ж понісся чвалом:

— Чого ви, станичники, слухаєте їх! — кричав він високим командним голосом, махаючи перед собою рукою, як палашем. — Нам із більшовиками не по дорозі! Тільки зрадники Дону і козацтва можуть говорити про здачу влади радам і закликати козаків до союзу з більшовиками! — І вже прямо вказуючи на Підтьолкова, звертаючись безпосередньо до нього, він корчився, блюзнірствував: — Невже ви, Підтьолков, думаете, що за вами, дурисвітом і безграмотним козаком, піде Дон? Якщо й підуть, то це буде жменька розбещених козаків, які відбилися від дому! Та й вони, брат, схаменуться і самі ж тебе й повісять!

У залі закивали головами, ніби це вітер розгойдав соняшникові шапки, пронісся схвальний стогін. Шеїн сів. Ззаду його зворушливо плескав по плечі якийсь високий, у збірному кожусі офіцер із погонями військового старшини. Коло нього утворився цілий гурт офіцерів. Істеричний жіночий голос розчулено щебетав:

— Спасибі, Шеїн. Спасибі!

— Браво, осавул Шеїн! Бравісімо! — півнячим баском кукурікав гімназист — один із завсідників гальорки, своїм бажанням він позачергово присвоїв підосавулу Шеїну нове звання.

Балакуни та всякі інші бояни Донського уряду ще довго переконували козаків — членів вибраного на Кам'янському з'їзді ревкому. Від куріння у залі стояли сизий дим і задуха. За вікнами сонце вже котилось на захід. Прихоплені іншею ялинки тулили надворі свої гілки до шибок. Ті, хто сидів на підвіконні, могли чути вечірній дзвін, як охриплі гудки паровозів перекикували завиваючий вітер.

Не витримавши, Лагутін зупинив чергового військового оратора і звернувся до Каледіна:

— Вирішуйте справу, бо кінця цьому не буде!

Його стиха осадив Богаєвський:

— Лагутін, що ви так хвилюєтесь! Випийте краще води. Сімейним і тим, хто схильний до паралічу, хвилюватися дуже шкідливо. Та й взагалі промовців переривати не годиться, тут вам не якась більшовицька рада!

* Баюн (боян) — балакун, оповідач.

Лагутін теж не залишився в боргу, відповів йому належним чином, та загальною увагою знову оволодів Каледін. Він як почав, так і продовжував до кінця вести свою політичну гру, один тільки Підтьолков своєю стійкістю, ніби бронєю, завдавав йому дошкульних ударів.

— Ви стверджували, що в тому випадку, коли ми передамо вам владу, більшовики припинять наступати на Дон. Ви так гадаєте. А які конкретні плани у більшовиків, які вже перебувають на донській землі, нам нічого не відомо.

— Комітет упевнений, що більшовики вчинять так, як я говорив. А ви здійсніть спробу: передайте нам владу, виженіть із Дону добровольців, розпустіть своїх партизанів і переконаєтесь: більшовики воювати припинять.

Каледін витримав паузу і тільки тоді підвівся. Відповідати йому не було потреби, бо рішення було прийняте заздалегідь: Чернецов уже на руках мав наказ підготувати загін для наступу на станцію Лиху. Але Каледіну важливо було виграти час, тому він закінчив нараду таким повідомленням:

— Донський уряд розгляне пропозицію ревкому і дасть письмову відповідь завтра, не пізніше десятої години ранку.

XI

Вранці наступного дня делегація ревкому отримала від Донського уряду таку відповідь:

«Військовий уряд Війська Донського, розглянувши вимоги Військово-революційного козацького комітету, подані йому депутацією комітету від імені Отаманського, лейб-козачого, 44, 28, 29-го, частин 10, 27, 23, 8, 2-го запасного і 43-го полків, 14 окремої сотні, 6-ї гвардійської, 32, 28, 12 і 13-ї батареї, 2-го піхотного батальйону і Кам'янської місцевої команди, заявляє, що уряд є представником усього козацького населення області. Обраний населенням уряд не має права складати свої повноваження до скликання нового Військового Круга.

Військовий уряд Війська Донського визнав за необхідне розпустити колишній склад Круга і провести перевибори депутатів як від станиць, так і від військових частин. Своїм новим складом вільно обраний (при цілковитому дозволу агітації) усім козацьким населенням на основі прямого, рівного і таємного голосування, Круг збереться в місті Новочеркаську 4 лютого цього року, одночасно із з'їздом усього не козацького населення. Тільки Круг — законний орган, відновлений революцією, який представляє козацьке населення області, має право звільнити Військовий уряд і обрати новий. Цей Круг

одночасно розгляне питання щодо управління військовими частинами, а також питання про те, бути чи не бути партизанським загонам і добровільним дружинам, які захищають владу. Що стосується формування та діяльності Добровольчої армії, то Об'єднаний уряд ще раніше ухвалив узяти її під контроль уряду при участі обласного військового комітету.

Щодо питання про відкликання з гірничо-заводського району поліції, котра нібито створена військовим урядом, то уряд заявляє, що питання про поліцію буде поставлено на розгляд Круга 4 лютого.

Уряд заявляє, що у виробленні устрою місцевого життя може брати участь виключно місцеве населення, а тому він, виконуючи волю Круга, вважатиме за потрібне всіма засобами боротися проти проникнення в область озброєних більшовицьких загонів, які намагаються нав'язати свої порядки. Своє життя має організувати саме населення — і лише воно.

Уряд проти громадянської війни, він усіма засобами намагається завершити справу мирним шляхом, для чого пропонує Військово-революційному комітету взяти участь у депутації до більшовицьких загонів.

Уряд вважає, що за умови, якщо сторонні загонами не проникатимуть у межі області, то громадянської війни не буде, бо сам уряд тільки захищає Донський край, ніяких наступальних дій не веде, решті Росії своєї волі не нав'язує, а також не бажає, щоб і Дону хтось сторонній її нав'язував.

Уряд забезпечує повну свободу виборів у станицях і військових частинах, кожен громадянин має право вести свою агітацію і відстоювати свої ідеї на призначених виборах у Військовий Круг.

Для вивчення потреб козаків у всіх дивізіях уже тепер мають бути створені комісії з представників частин.

Військовий уряд Війська Донського пропонує всім частинам, які направили своїх депутатів у Військово-революційний комітет, повернутися до свого звичного діла — захисту донського краю.

Військовий уряд навіть думки не припускає, щоб свої донські частини виступили проти уряду і тим самим почали міжусобну війну на тихому Дону.

Військово-революційний комітет має бути розпущений частинами, які його обрали, а замість цього всі частини повинні надіслати своїх представників в існуючий обласний військовий комітет, який об'єднує всі військові частини області.

Військовий уряд вимагає, щоб усі заарештовані Військово-революційним комітетом, були негайно звільнені, а адміністрація, з метою від-

новлення нормального життя в області, повернулася до виконання своїх обов'язків.

Будучи представником лише незначного числа козацьких частин, Військово-революційний комітет не має права висувати вимоги від імені всіх частин, а тим більше — від імені всього козацтва.

Військовий уряд вважає зовсім неприпустимими стосунки комітету з Радою Народних Комісарів і користування її грошовою підтримкою, оскільки це означало б поширення впливу Ради Народних Комісарів на Донську область, в той час, коли козацький Круг і з'їзд некозачого населення всієї області визнали неприйнятною владу Рад, як і Україна, Сибір, Кавказ і всі без винятку козацькі війська.

Голова Військового уряду,
товариш Військового Отамана
М. Богаєвський.

Старшини Війська Донського:
Елантонцев, Поляков, Мельников».

До складу делегації, яку Донський уряд направив у Таганрог для переговорів із більшовиками, ввійшли й члени Кам'янського ревкому — Лагутін і Скачков. Підтьолкова та інших затримали на цей час у Новочеркаську, поки вони сиділи заручниками, загін полковника Чернецова чисельністю в кілька сот багнетів, поставивши на платформи важку батарею і дві легкі гармати, раптово напав і захопив станції Зверєво та Лиху і, залишивши там у засаді одну сотню та дві гармати, основні сили повів на Кам'янську. Зламавши під полустанком Північний Донець опір революційних козацьких частин, 17 січня Чернецов зайняв Кам'янську. Але вже через кілька годин стало відомо, що червоногвардійські загони Сабліна вибили ворожу засаду із Зверєво, а потім і з Лихої. Чернецов подався туди. Коротким лобовим ударом він зім'яв 3-й Московський загін, завдав відчутних втрат Харківському загоні, так що, відступаючи в паніці, червоногвардійці змушені були відійти на старі позиції.

Після того, як становище у районі Лихої було виправлене, Чернецов, перехопивши ініціативу, повернувся до Кам'янської. 17 січня йому з Новочеркаська підійшла підмога. Назавтра Чернецов намітив наступати на Глибоку.

На військовій нараді схвалили пропозицію сотника Пінкова про те, що Глибоку доцільніше брати, здійснивши перед цим обхідний маневр. Наступати вздовж лінії залізниці Чернецов не відважувався, бо боявся зустріти там сильний опір частин Кам'янського ревкому та червоногвардійських загонів, які поспішили на підмогу із Черткова.

Вночі почався далекий обхід. Колону вів сам Чернецов.

До Глибокої наблизились на світанку. Швидко перегрупували сили, розсипалися цепом. Віддаючи останні настанови, Чернецов зліз із коня і, розминаючи ноги, хриплим голосом наказав командирові однієї сотні:

— Осавуле, і прошу без церемоній! Ви мене зрозуміли?

Чоботи його скрипіли на твердому, підмороженому після ожеледі снігові, він зсунув набік сиву каракулеву папаху, рукавичкою розтер рожеве вухо. Від безсоння під ясними очманілими очима з'явилися темні синці. Губи мерзлякувато морщилися. На коротко підстрижених вусах світився дрібний іній.

Поступово зігрівшись, він скочив на коня; обсмикав на собі захисний офіцерський кожух, зняв із луки поводи, торкнув лисого, рудуватого дончака і рішуче, впевнено посміхнувся:

— Зараз ми їх нагнемо!

XII

Непередодні з'їзду фронтового козацтва в Кам'янській із полку втік підосавул Ізварін. Ще раніше він заходив до Григорія, в бесіді натякав на можливість такого розвитку подій.

— У теперішній обстановці в полку служити важко. Козаки опинилися між двома крайностями — більшовиками і колишнім монархічним ладом. Уряд Каледіна підтримувати не хочуть, частково навіть тому, що він носить із своїм паритетом, як дурень із писаною торбою. А нам потрібна стійка, вольова людина, яка спроможна буде поставити іногородніх на належне їм місце... Але нині я вважаю за краще підтримати Каледіна, щоб не зазнати остаточної поразки. — Помовчавши, він закурив і спитав: — Ти... здається, прийняв червону віру?

— Майже, — не став віднікуватися Григорій.

— Скажи, ти щиро це робиш, чи як у Голубова — просто ставка на популярність серед козаків?

— Мені нема потреби дбати про популярність. Сам собі шукаю вихід.

— Ніякого виходу ти не знайшов, скоріше — просто вперся в стіну.

— Побачимо...

— Боюся, Григорію, що ми можемо зустрітись, як вороги.

— На полі брані друзів не шукають, Юхиме Івановичу, — усміхнувся Григорій.

Ізварін іще трохи посидів і пішов, а вранці шезнув, як у воду впав.

У день з'їзду до Григорія зайшов козак-отаманець із хутора Леб'яжого, Вешенської станиці. Григорій якраз розбирав і чистив наган. Отаманець просидів недовго, а коли вже почав

прощатися, то, ніби між іншим, сказав про те, ради чого, власне, й приходив. Виявилось, що на вокзалі він випадково зустрів колишнього офіцера Отаманського полку Листницького і, згадавши, що той в свій час відбив у Григорія жінку, зайшов розповісти про таку зустріч.

— Григорію Пантелійовичу, я ж сьогодні бачив на станції твого друзяку.

— Котрого?

— Листницького. Пам'ятаєш такого?

— Коли бачив? — проявив інтерес Григорій.

— Та, може, з годину тому.

Григорій сів. Давнішня образа так стиснула серце, як вовкодав своєю хваткою підминає здобич. Колишня злість до ворога вже майже згасла, але розумів, що, не дай Бог, їм зустрітися тепер, в умовах громадянської війни, без крові ніяк не обійтися. Несподівана вістка про Листницького торкнулась старої рани, що, здавалось, давно вже загоїлась, та бачиш, кольнуло випадкове слово — і рана знову почала кривавити. Григорій багато віддав би, тільки б солодко помститися за те, що з вини цього — будь він проклятий — чоловіка змарніло його життя, а на місці колишньої повнокровної радості залишилася одна гірка, голодна туга, злинялий вишвіт.

Трохи помовчавши, відчуваючи, що спалахнуле вогнем обличчя схололо, він поцікавився:

— Не знаєш, він сюди приїхав?

— Навряд. Мабуть, у Черкаськ добирається.

— А-а-а...

Отаманець ще щось запитав про з'їзд, про полкові новини — і пішов. Усі наступні дні Григорій боровся із собою, намагався угамувати розбурханий в душі біль, та не зміг. Ходив, як уві сні, все частіше згадував Аксенію, а від цього на душі робилося ще гірше, кам'яніло серце. Намагався думати про Наталію, про дітей, але великого полегшення це не приносило, радість була неповною. Серце ж його, виявляється, залишилося з Аксенією, знову, як і колись, потягнулось до неї болісно і нестерпно.

Із Кам'янської, у зв'язку з натиском Чернецова, довелося спішно відступати. Розрізнені загони Донревкому, розпорошені козацькі сотні безладно вантажилися в ешелони, йшли похідним порядком, залишали все, що не могли забрати з собою. Давалося взнаки те, що значні сили насправді не були достатньо організовані, не знайшлося того, хто б зібрав і розподілив їх.

Серед вибраних командирів виділявся військовий старшина Голубов, він виринув в останні дні, а звідки — невідомо. Узяв на себе командування найбільш боєздатним 27-м козацьким полком і відразу владною рукою організував справу. Козаки підкорялись йому і не сперечалися, бо в полку з'явилося те, чого раніше так не вистачало: вміння об'єднати людей, розподі-

лити обов'язки, повести їх за собою. Це він, офіцер Голубов, товстий, повновидий, з нахабними очима, розмахуючи шаблею, кричав на козаків, які на станції затримували відправку поїзда.

— Вам що тут — бирюльки... розпротак вашу матір?! Ван-таж!.. Іменем революції наказую негайно підкоритися!.. Що-о-о?.. Хто сказав — демагог? Застрелю, негідника!.. Мовчати!.. Саботажникам і прихованим контрреволюціонерам я не товариш!..

І козаки негайно бралися за діло. Багатьом, враховуючи досвід, це навіть подобалося — старі порядки не встигли швидко забутися. А за старих часів держиморда — то козакові кращого командира й не треба. Про таких, як Голубов, за очі казали: «Цей за провину шкуру здере, а вже коли милує, то й другу наше».

Частини Донревкому хаотично відступали, збирались у Глибокій. Усі сили практично опинились під командуванням Голубова. За два неповних дні він перетасував безпорадні частини, вжив належних заходів для організації захисту Глибокої. Це він наполіг, щоб Мелехов Григорій взяв на себе командувати дивізіоном, що складався із двох сотень 2-го запасного полку і однієї сотні отаманців.

20 січня з настанням вечірніх сутінків він вийшов зі своєї квартири і пішов перевірити виставлені застави отаманців; ще в воротах зіткнувся з Підтьолковим. Той його впізнав.

— Мелехов, ти?

— Я.

— Куди зібрався?

— Застави перевірити. Давно з Черкаська? Ну, як там?

Підтьолков нахмурився.

— Народові із заклятими ворогами мирно не порозумітися. Бачив, що вчинили? Поки вели з нами переговори, Чернецова тим часом і нацькували. А Каледін? Гадюка із гадюк! Ну, мені ніколи, я в штаб поспішаю.

Швидко попрощавшись із Григорієм, він, широко ступаючи, попрямував у центр.

Він і раніше, коли ще не був обраний головою ревкому, почав якимось по-іншому ставитися до Григорія та інших знайомих йому козаків, у голосі вже з'явилися нотки зверхності, якоїсь погорди. Від влади голова в простого від природи козака захмеліла.

Григорій звів комір шинелі і, прискоривши кроки, пішов. Ніч обіцяла видатися морозною. Вітрець повівав із киргизької сторони. Небо яснішало. Помітно підморожувало. Хрустів сипучий сніг. Крадькома і кривобоко, як інвалід із ганку, сходив місяць. Відразу ж за будівлями починався стел, в нічну пору його затягувала бузкова просинь. Була та вечірня пора, коли небо ще не дуже стемніло, але обриси, лінії, всі

барви починають мерехтіти; в цей час денне світло веде останній двобій з нічним і все навкруги здається якимось нереальним, казковим, хистким; у таку мить навіть запахи стають такими ніжними, набувають таких відтінків, що їх в інший час ніколи не почувеш.

Обійшовши пости, Григорій вернувся на квартиру. Її хазяїном був залізничний службовець, він мав невиразний і шахраюватий вигляд; хазяїн поставив самовар і присів до столу.

— Наступати будете?

— Невідомо.

— Чи їх думаєте дождитися?

— Видно буде.

— І це правильно. Наступати вам, здається, ні з чим, у такому разі краще дочекатися. Я сам у германську сапером був, так що тактичну стратегію спробував на смак і толк... Сил малувато?

— Достатньо, — ухилився від подальшої розмови Григорій, бо вона вже дратувала його. Але в хазяїна, видно, була своя якась мета, він крутився навколо стола, чухав під сукняним желе-том плоский, як у тараньки, живіт.

— А артилерії? Гармат, гарматок багато?

— Служив, а служби не знаєш, — холодно обірвав Григорій і так блимнув очима, що господар знітився. — Служив, а не знаєш... Хто тобі дав право випитувати в мене про кількість наших військ і про наші плани? Ось відведу тебе на допит...

— Пане... офіцере!.. Голу... голубе!.. — хазяїн квартири ковтав закінчення слів, давився ними, навіть зблід, тільки в напівзакритому роті чорніли щербаті зуби. — Я не маю ніякого дурного наміру. Вибачте!..

За чаєм Григорій крадькома глянув на залізничника і відзначив, що той в ту ж мить, ніби від блискавки, заморгав, а коли відкрив повіки, то в його очах уже світилась лагідність, майже захоплення. Жіноча половина — дружина і дві дорослі дочки — про щось пошепки розмовляли. Не допивши другої чашки, Григорій пішов у свою кімнату.

Невдовзі звідкись прийшли ще шестеро козаків 4-ї сотні 2-го запасного полку, які квартирували разом із Григорієм. Вони тепер смачно чаювали, розмовляли, пересміювалися. Григорій уже майже засинав, але до нього долітали уривки дружньої розмови. Розповідав — Григорій впізнав його голос — взводний Бахмачов, козак Луганської станиці, решта лишень зрідка обмінювались репліками.

— ...Я це на власні очі бачив. Приходить, значить, троє шахтарів — вони з Горлівського району, з рудні номер одинадцять — і кажуть: так і так, мовляв, у нас там зібралася гарнізація,

нам потрібна зброя, словом, допоможіть, чим можете. А Підтьолков... Ні, я сам чув! — підвищив він голос, спростовуючи чийсь недостовірну репліку, — він і каже: «Звертайтеся, товариші, до Сабліна, бо в нас зайвого нічого немає». Як це нічого немає? А я ж знаю, що зайві рушниці тоді були. Тут справа в іншому... Ревність викликало те, що мужики теж за діло взялися.

— І правильно зробив! — схвально сказав другий козак. — Дай їм справу*, а вони — чи ще будуть воювати, чи, може, й ні. А як дійдеться до землі, то тут же можуть руки простягнути.

— Знаємо ми цю шерсть! — басом згодився третій.

Бахмачов задумливо помішав чайною ложкою в склянці, ніби шукав там підтвердження своїм думкам, розважливо продовжив:

— Ні, так не годиться. Більшовики задля всього народу йдуть на уступки, а ми — нікудишні більшовики. Щоб тільки Каледіна скинути, а там нажмемо...

— Та що ти, чоловіче добрий... — намагався переконати співрозмовників хтось ламким, майже хлоп'ячим альтом: — Ти зрозумій — нам давати ні з чого! На пай гарної землі випадає не більше, ніж півтори десятини, а решта — суглинок, балки, толока. Що вділиш?

— У тебе й не беруть, а є такі, в кого землі багато.

— А землі Війська?

— Здоровенькі були! Свою віддай, а потім у дядька проси?.. Ну, ти й сказав!

— Військові самому потрібна буде.

— Про що й гуториться!

— Жадоба заїла!

— Яка там жадоба!

— Можливо своїх верховських козаків доведеться переселяти. Знаємо ми їхні землі — одні жовті піски.

— Авжеж!

— Не ми кроїли — не нам і шити.

— Тут без чарки не розібратися.

— Ет, хлопці! Тут недавно громили винний склад. Один спиртом захлинувся і втопився.

— А я б зараз хильнув! Щоб аж до ребер пройняло.

Засинаючи, Григорій чув, як козаки стеляться на долівці, позіхають, чухаються, не в змові закінчити нескінченну розмову про землю і про переділ.

Удосвіта під вікном бахнув постріл. Козаки посхоплювалися. Натягуючи гімнастерку, Григорій ніяк не міг потрапити в рукава. На бігу взувся, схопив шинель. За вікном йшла густа стрілянина. Прогуркотіла підвода. Біля дверей хтось заливисто кричав:

— До зброї!.. До зброї!.. Вашу матір!..

* Справа — козацьке спорядження для військової служби, і т.д.

Наступаючи цепом, загін Чернецова тіснив застави і входив у Глибоку. В сірій темряві — місяць не виглядав — металися вершники. Бігли, дрібно тупотіли чобітьми піхотинці. На перехресті вулиць встановлювали кулемет. Поперек вулиці чоловік тридцять козаків витягнулися ланцюжком. Ще один рій перебігав у провулок. Клацали затвори, готувалися до бою. В сусідньому кварталі розносився дзвінкий командний голос:

— Третя сотня, живо! Хто там ламає стрій?.. Струнко! Кулеметники — на правий фланг! Готово? Со-о-тня...

Прогуркотів артилерійський взвод. Коні неслися галопом. Їздові вимахували батогами... Брязкіт снарядних ящиків, гуркіт коліс, деренчання лафетів перемішувалося зі стріляниною, що дужчала в передмісті. Десь поблизу разом ревнули кілька кулеметів. На сусідньому розі, зачепившись за вкопаний коло палисадника стовп, перекинулася польова кухня, яка неслась невідомо куди.

— Дияволе сліпий!.. Не бачиш?! Повилазило тобі? — надсадно жалівся чийсь смертельно переляканий голос.

Григорій насилу зібрав сотню, рисою повів її на станцію. Звідти вже пленталися відступаючі козаки.

— Куди?.. — схопив першого-ліпшого за рушницю Григорій.

— Пу-у-сти!.. — рвонувся козак. — Пусти, сволото!.. Чого хапаєш, не бачиш — відступають?..

— Не втримати його!..

— Пре, як навіженний...

— Куди нам?.. У який бік — Міллеровська? — питали захекані козаки.

На околиці, біля якоїсь довгої споруди Григорій спробував розгорнути свою сотню, але нова хвиля втікачів змила її. Сотня, змішавшись з відступаючими, теж посунула назад — у вулиці.

— Стій!.. Не тікай!.. Стрілятиму!.. — тремтячим голосом люто кричав Григорій. Та його не слухались. Кулеметна черга прошила вздовж вулиці; козаки купками миттю припали до землі, поплазували ближче до будівель, кинулись у дотичні вулиці.

— Тепер не зупиниш, Мелехов! — пробігав повз нього взводний Бахмачов, навіть заглянув співчутливо у вічі. Зціпивши зуби, розмахуючи гвинтівкою, Григорій пішов слідом за всіма.

Паніка, що охопила частини, закінчилася їх безладним відступом із Глибокої. Втікаючи, залишили там майже всю матеріальну частину. Тільки на світанку вдалося зібрати сотні і кинути їх у контрнаступ.

Багровий Голубов, стікаючи потом, у розхристаному кожусі, перебігаючи вздовж наступаючого цепом свого 27-го полку, металевим голосом подавав вимогливі команди:

— Уперед!.. Вставай!.. Марш, марш!..

14-та батарея зайняла позицію, почала зніматися з передків; старший офіцер батареї, вилізши на снарядний ящик, розглядав у бінокль.

Атакувати почали о шостій годині. Козаки і червоногвардійці із Воронежського загону Петрова ринулись уперед, цеп змішалась, засніжене поле вкрила чорна мережка постатей.

Зі сходу віяв пронизливий вітер. Він заголив хмару, з-під неї виглянув окраєць вранішньої зорі.

Одну половину Отаманської сотні Григорій відвів під захист 14-ої батареї, а з другою пішов у наступ.

Перший пристрільний снаряд навіть не долетів до передніх наступаючих Чернецова. Після його вибуху вгору зметнулося жовтогаряче з синім полум'я. Гулко тріснув другий постріл. Гармати по черзі пристрільювалися.

«Взі-взі-взі!..» — віддаляючись, пронісся ще один снаряд. Після цього наступила напружена тиша, супроводжувана рушничними залпами, — і далеке, гучне «ох» — новий вибух. Після перельоту снаряди поступово почали лягати в ціль, накривати наступаючих. Мружачись від вітру, Григорій задоволено подумав: «Намацали».

На правому фланзі йшли сотні 44-го полку. У центрі вів свій полк Голубов. Григорій знаходився від нього ліворуч. Замикали лівий фланг червоногвардійські загони. Сотням Григорія додали три кулемети. Командиром кулеметників був невеличкий на зріст, похмурий, з волохатими широкими руками червоногвардієць, який уміло організував стрільбу і не дозволяв ворогу маневрувати і вести наступ. Він увесь час перебував коло кулемета, просувався з цепом отаманців. Поруч із ним була кремезна, олягнена в шинелю жінка-червоногвардієць. Проходячи вздовж цепу, Григорій сердито подумав: «Ну й бабій! На війну пішов — і тут з бабою не розлучається. З таким навоюєш!.. Дітей би ще заодно забрав, перину і всі манатки...». До Григорія підійшов начальник кулеметної команди, поправивши на грудях шнур, на якому висів наган, спитав:

— Ви командир цього загону?

— Так, я.

— Я на ділянці вашої отаманської півсотні дам загороджувальний вогонь. Ви ж бачите — нам не дають просуватися вперед.

— Валяйте, — згодився Григорій і оглянувся — один із кулеметів замовк, а бородатий здоровань-кулеметник відчайдушно репетував:

— Бунчук!.. Машина геть розплавиться!.. Хіба ж так можна, дияволе ти такий!?

Коло нього на колінах стояла жінка в шинелі. З-під пухової хустки світилися її чорні очі, що нагадало Григорію про Аксенію; він на якусь мить перестав кліпати, затамувавши подих,

дивився на незнайому жінку; серце схопив болісний щем.

Опівдні ординарець передав Григорію від Голубова записку. На поспішно вирваному із польової книжки маленькому аркушикові в усі боки бігли широкі літери:

«Іменем Донського ревкому наказую вам зняти з позиції дві сотні, які перебувають під вашим командуванням, швидко алюром обійти правий фланг ворога. Тримайте напрямок на дільницю, її видно звідси, це трохи ліворуч від вітряка. Маскуйтесь в балці (кілька нерозбірних слів)... Ударите в фланг, як тільки ми перейдемо в рішучий натиск. Голубов».

Дві свої сотні Григорій відвів і посадовив на коней; довелося трохи вертатися в тил, щоб ворог не засік напрямок його руху.

Обхід довелося робити верст із дванадцять. Балку, по якій випало пробиватися в обхід, засипало глибоким снігом, і коні в ньому весь час тонули. Місцями їм сніг доходив до черева. Прислухаючись до гарматного гуркоту, Григорій водночас з тривогою поглядав на годинник, знятий з руки вбитого в Румунії німецького офіцера, — боявся спізнитися. Він часто звірявся з компасом, та все ж відхилився від маршрута значно більше вліво, ніж те вимагалось. Широким підніжжям вибралися на чистий простір. Спітнілі коні парували, пахи змокрили. Григорій подав команду спішуватися і перший вибрався на пагорб. Під наглядом коноводів коні залишилися у балці. Вслід за Григорієм пологим схилом вибралися козаки. Коли оглянувся, він позад себе побачив більше сотні спішених бійців, які рідким цепом рухалися засніженим схилом балки; душа трохи заспокоїлась, з'явилась якась упевненість. Як і кожній людині, в бою хотілося відчувати чужий лікоть. Швидко оцінивши обстановку, Григорій зрозумів, що затримався не менше, як на півгодини, бо не до кінця врахував, що дорога може виявитися такою важкою.

Сміливим стратегічним маневром Голубов за цей час зумів майже відрізати Чернецову шлях до відступу, виставив бокові заслони і фронтальним ударом пішов на значною мірою оточеного противника. Батарей продовжували бити залпами. Пахкали рушниці, так, ніби по сковороді котився шріт; артилерія шрапнеллю накривала зім'яті цепи чернецовців; снаряди густо падали, несли смерть.

— В атаку!.. — Григорій наказав своїм сотням ударити в фланг. Спочатку йшли на повен зріст, як на навчанні, зовсім не думали залягати, але кмітливий ворожий кулеметник швидко скористався такою необачністю, сидячи за «максимом», він так гарно зустрів наступаючих коза-

ків, що ті вмиль, навіть без команди, зарились у сніг, а троє зовсім вибули зі строю.

Йшла вже третя година після полудня, коли куля приголубила Григорія. Свинцева гаряча грудочка, стягнута нікелевою оболонкою, впи-лась, пропала в нозі, вище коліна, м'яку тканину. Коли Григорій відчув гарячий біль, то аж заскрипів зубами, швидко відчув ще не забуте відчуття нудоти — це давалася ознака втрата крові. Поповз подалі від поля бою, потім зопалу підхопився на ноги, різко мотнув контуженою головою. Ситуацію ускладнювало те, що на цей раз куля, поранивши ногу, залишилась в ній, а не вийшла навиліт. Видно, коли вона знайшла Григорія, вже втрачала силу, хоч і пробила йому шаровари, потім шкіру, а холонуті залишилась в м'язах. Рана непокоїла, йти ногами він не міг. Григорій лежав, і в цей час йому раптом згадалося, як вони наступали 12-им полком у Трансільванських горах, у Румунії; тоді його також поранило, тільки в руку. В пам'яті знову постала картина тієї атаки: Чубатий, перекошене від гніву обличчя Михайла Кошового, Омелян Грошев, котрий біжить з гори і несе перед себе пораненого сотника...

Командування сотнями прийняв офіцер Любишкін Павло, помічник Григорія. Двом козакам він наказав відвести Григорія до коней. Допмагаючи Григорію сісти в сідло, козаки співчутливо радили:

— Рану треба краще перев'язати.

— Бинт є?

Хоч Григорій вже сидів верхи та передумав, вернувся на землю, спустив шаровари і, потерпаючи від холоду, що проймав спітнілу спину, живіт і ноги, сяк-так перев'язав обпалену, кроваву ранку, що нагадувала надріз складного ножа.

У супроводі свого ординарця він тим самим кружним шляхом поїхав на те місце, звідки вони почали контратаку. Він їхав і розглядав на снігу густе мереживо кінських слідів, уже знайому балку, в якій недавно вів свої сотні. Його боров сон і тому все, що відбувалося там, на пагорбі, здавалося йому вже чимось далеким і непотрібним.

А там у різних місцях часом звучали рушничні постріли, гриміла, підтримуючи своїх, важка ворожа батарея, та інколи гарчали кулемети, слали пунктиром черги, немов у закінчення бою підводили невидиму рису.

Балкою Григорій їхав версти три. Коні застрявали, просувалися важко.

— Звертай на чисте... — буркнув Григорій, звертаючись до ординарця, а сам виїхав на гребінь заваленого кучугурами валу.

Удалині, по всьому полю шось чорніло, ніби на ньому повсідалися граки — це лежали сьогоднішні вбиті. На обрії, що майже зливався

з небом, мчав один кінь — без вершника, здалеку він здавався дуже маленьким, ніби це було лошатко.

Григорій бачив, що основні сили Чернецова потріпані, вони чисельно поріділи, а ті, хто зміг живим покинути бій, тепер збирались групами і відходили до Глибокої. Він пустив свого гнідого чвалом. Ще здалеку помітив кілька купок козаків. Підскочивши до тієї, що була до нього найближче, Григорій побачив там Голубова. Той сидів, відкинувшись у сідлі, його помережений пожовклим каракулем кожушок був розстібнутий, папаха зсунута набік, на чолі виступив піт. Підкручуючи вахмістерські, сторчкуваті вуса, Голубов хрипло гукнув:

— Мелехов, молодець! Тебе що, поранено? Чорт забери! Кістка ціла? — і, не чекаючи відповіді, розплився в усмішці: — Дотла! Дотла їх рознесли!.. Офіцерський загін так розсіяли, що тепер їх не зібрати. Дали їм прочухана.

Григорій попросив цигарку. Сюди з усього поля стікалися козаки та червоногвардійці. Від однієї ще віддаленої групи відділився і тепер рясю нісся до них козак.

— Голубов! Сорок чоловік узяли!.. — ще здалеку кричав він. — Сорок офіцерів і самого Чернецова.

— Брешеш? — недовіркою завовтузився в сідлі Голубов і, немилосердно шмагаючи нагаєм високого білоногого коня, поскакав назустріч полоненим. Григорій трохи почекав і теж рясю поїхав слідом.

Чималий натовп полонених офіцерів оточили кільцем, їх супроводжували 30 козаків 44-го полку та однієї із сотень 27-го. Попереду йшов Чернецов. Коли втікав від переслідувачів, він навіть скинув із себе кожушок і тому залишився в одній легенькій шкіряній куртці. Погон з його лівого плеча був зірваний. Під лівим оком світився свіжий кривавий синець. Він ішов швидко, не збиваючись із ноги. Одягнена набакир папаха надавала йому безтурботного й хвацького вигляду. На його рум'яному лиці не було й тіні переляку: останні кілька днів він, видно, не голився, бо на щоках і підборідді золотилася русява порість. Чернецов швидко зміряв козаків, які підбігли до нього, суворим поглядом; гірка, повна зневаги складка майнула між брів. Він на ходу витер сірник, запалив, куточками рожевих твердих губів стиснув цигарку.

Офіцерами виявились здебільшого молоді люди, лише в кількох біліла, ніби вкрита інеєм, сивина. Один був поранений в ногу, тому він відставав, і його прикладом підштовхував в спину маленький, головатий і рябий козачок. Біля Чернецова тримався високий бравий осавул. Двоє — один хорунжий, а другий сотник — підтримували один одного і посміхались; за ними йшов юнкер — він був без шапки, кучерявий

і широкоплечий. Юнкер відрізнявся ще й тим, що накинув на себе наопашки солдатську шинель, а погони до неї були пришиті навечно. Без шапки виявився ще один, замість неї він насунув на чорні, по-жіночому гарні очі червоний офіцерський башлик; кінці його вітер закинув на плечі.

Останнім їхав Голубов. Відставши від полонених, він закричав козакам:

— Слухай сюди!.. За життя полонених ви відповідаєте за всіма суворими вимогами військово-революційного часу. Усіх живими доставити в штаб!

Підкликавши до себе одного верхового козака, він, сидячи в сідлі, написав і склав записку.

— Скажи! Віддай це Підтьолкову, — звелів козакові.

Потім звернувся до Григорія:

— А ти, Мелехов, туди поїдеш?

Одержавши ствердну відповідь, Голубов, порівнявшись із Григорієм, попросив:

— Скажи Підтьолкову, що Чернецова я беру на поруки! Зрозумів?.. Ну, так і перекажи. Їдь.

Григорій, випередивши колону полонених, прискакав у штаб ревкому, що розташувався в полі, поблизу якогось хутора. Біля штабу стояла широка тавричанська тачанка, з обмерзлими колесами і кулеметом, вкритим зеленим чохлам, біля неї ходив Підтьолков. Тут же, постукуючи закаблуками, топталися штабні, вістові, кілька офіцерів і козаки-ординарці. Минаєв, як і Підтьолков, тільки що повернувся після бою. Сидячи на передку, він лунко кусав замерзлий білий хліб, із хрустом його жував.

— Підтьолков! — Григорій від'їхав убік. — Зараз сюди приженуть полонених. Ти читав записку Голубова?

Підтьолков спересердя змахнув нагаєм, низько опустив набряклі кров'ю зіниці і, перейшовши на крик, відповів:

— Плювати я хотів на Голубова!.. Мало чого йому заманеться! На поруки йому віддати Чернецова — цього розбійника і контрреволюціонера?.. Не дам!.. Розстріляти їх усіх — і амба!

— Голубов переказав, що бере його на поруки.

— Іще чого!.. Сказано: не дам! Ну, все! Його треба судити революційним судом і без затримки покарати. Щоб іншим не кортіло! Ти знаєш, — він заговорив дещо спокійніше, напружено дивлячись туди, звідки йшла колона полонених, — знаєш, скільки він крові пустив на білому світі? Море! Скільки він шахтарів загубив? — і, знову шаленіючи, витріщив сповнені люті очі: — Не дам!

— Тут горлати нічого, — Григорій теж перейшов на підвищений тон. У середині в нього вже все тремтіло, здавалося, від Підтьолкова лють передалася і йому. — Вас тут суддів багато.

Ти ось туди піди! — вказав він назад, ніздрі в нього тремтіли. — А полонених вас тут багато судити!

Підтьолков відійшов, але продовжував крутити в руках нагайку. З відстані же миролюбиво говорив:

— Я сам недавно звідти... Ти не подумай, що я на тачанці відсиджувався. Тільки ти, Мелехов, помовчав би краще!.. Зрозуміло? Ти з ким це так гуториш?.. Ти свої офіцерські звички облиш! Ревком судить, а не...

Григорій розвернув на нього коня, зовсім забувши про рану, скочив на землю — біль пронизав так, що він упав навзніч. З-під примерзлого до рани бинта знову потекла гаряча кров. Підвівся він без сторонньої допомоги, так-сяк дошкунтильгав до тачанки, привалився боком до її задньої ресори.

Привели полонених. Частина піших конвоїрів швидко змішалася з ординарцями і козаками, які несли охорону в штабі. Козаки ще переживали бій, розгарячені очі лихо виблискували, всі ділилися спогадами про перипетії і наслідки бою.

Важко провалюючись у сніг, Підтьолков пробився до полонених. Чернецов у цей час стояв окремо від натовпу, примруживши світлі очі, він оцінив його зневажливим, відчайдушним поглядом; до того ж він, ніби виказуючи свою незалежність, похитував відставленою лівою ногою; біла верхня підкова зубів прикусила втягнуту в себе рожеву губу. Підтьолков впритул наблизився до нього. Він увесь тремтів, водив завмерлими очима по перетоптаному снігу; коли він підняв очі, то їх погляди зустрілися, і Підтьолков, зібравши всю свою ненависть, змусив Чернецова відвести ще мить тому такий сміливий і брезклий погляд.

— Попався... гадино! — клекотів низьким голосом Підтьолков і відступився назад; шоки його, немов після удару шаблі, обпекла крива чорна усмішка.

— Ти зрадив козацтво! Ти падлюка! Зрадник!.. — зціпивши зуби, сичав Чернецов.

Підтьолков на всі боки водив головою, ніби ухилився від ляпасів; вилиці його почорніли, він судомно ковтав роззявленим ротом повітря.

Далі все відбулося неймовірно швидко. Збліднілий Чернецов виширився і підніс до грудей кулаки, потім усім тілом нахилився вперед і пішов на Підтьолкова. З його перекошених вуст злітали нерозбірливі слова, перемішані з брудною лайкою. Видно, те, що він говорив, Підтьолков все-таки розібрав, бо повільно від нього задкував.

— ...Відлілється тобі... Ти про це знаєш?.. — вже рішуче зазвучав голос Чернецова.

Останні його слова розчули полонені офіцери, а також конвоїри і штабні.

— Я тебе... Ти... — хрипів у відповідь здавлено Підтьолков, хапаючи рукою ефес шаблі. Зразу наступила тиша. Під чобітьми багатозначно скрипнув сніг — до Підтьолкова миттю рвонулися Минаєв, Кривошликов та ще кілька козаків. Але він їх випередив; хитнувшись усім корпусом вправо, він, присідаючи, вихопив із піхов шаблю, здійснив різкий випад уперед, і, вклавши всю свою страшну силу, опустив Чернецову шаблю на голову.

Григорій встиг побачити, як Чернецов спершу здригнувся і, щоб захиститися від удару, скинув над головою ліву руку; а потім бачив, як перерубана кістка ламається надвоє, а шабля глухо падає на відкинуту назад голову. Першою на сніг упала папаха, а вслід за нею сам Чернецов, — ніби низько, при самій землі зрізане стебло, він повільно хилився вниз, рот страшно перекосився, а очі болісно, ніби їх обпекла блискавка, замружені.

Чернецов уже лежав на землі, але Підтьолков рубнув його ще раз, і тільки після цього важкою ходою, якою ходять дуже літні люди, відійшов убік, на ходу витираючи з пологого леза шаблі червону кров.

Він ліг грудьми на тачанку, повернув голову до конвоїрів і знеможеним голосом не закричав, а прогавкав:

— Рубати-и-и-и їх... таку матір!.. Усіх!.. Ніякі вони не полонені... В кров, у серце!..

Знялась гарячкова стрілянина. Офіцери кинулися врозтіч, при цьому натикались один на одного. Той поручик, який мав дуже гарні, майже жіночі очі, скинув з себе червоний офіцерський башлик і теж побіг, схопившись руками за голову. Від кулі він високо, ніби зібрався долати бар'єр, підстрибнув. Він упав на тому ж місці — і більше вже не підвівся. На високого бравого осавула накинупсь двоє. Він так захищався від шабел, що з його порізаних долонь у рукава юшилась кров; він кричав, мов дитина, впав навколішки, потім перекинувся на спину, бився об сніг головою; живими на обличчі залишалися одні залиті кров'ю очі та чорний рот, із якого виривався несамопитий крик. Шаблі з кожним новим ударом ще більше нівечили його обличчя і почорнілий рот, а він, не зважаючи ні на що, все ще кричав тонким від жаху й болю голосом. Над ним, розчепірівши ноги, навис козак у шинелі з відірваним хлястиком і докінчив нещасного одним пострілом. Кучерявому юнкерові майже вдалося вирватися з пастки, але якийсь отаманець теж його наздогнав і наніс смертельний удар у потилицю. Він же зупинив і сотника, пославши тому кулю між лопаток; у сотника вітер на бігу розвіював поли шинелі, а коли присів, то до останнього подиху навішось шкрябав пальцями свої груди. Літнього підосавула вбили прямо на місці;

останнє, що він зробив у своєму житті, — це вибив ногами в снігу глибоченьку ямку, копав би її й далі, як робить добрий кінь на прив'язі, та козаки змилювались над осавулом і прикінчили.

Уже в першу хвилину, як тільки почалася ця розправа, Григорій відштовхнувся від тачанки і, не спускаючи з Підтьолкова каламутних очей, кульгаючи, поспішив до нього. Його ззаду схопив за попереk Минаєв, згріб в обійми, відібрав наган; він ще довго мовчки не спускав з Григорія померклих очей, потім важко зітхнув і запитав:

— А ти як собі думаєш?

XIII

На вершині горба лежав сліпуче-яскравий сніг, облитий поливою сонця і синню безхмарного дня, він білів, цукристо іскрився. Біля підніжжя лежала строката, ніби зшита із клаптів ковдра, слобода Вільховий Ріг. Ліворуч синіла Свинюха, а праворуч невиразними плямами стелилися хутірці та німецькі колонії, за поворотом у блакитній імлі лежала Тернівська. На сході, відразу за слободою, розкорякою повз угору ще один і також зритий балками, але значно менший, горб. На ньому стирчав частокіл телеграфних стовпів, що бігли на Кошари.

День видався на диво ясным, морозяним. Від сонця вниз веселкою струмиди курні стовпи. Вітер дув із півночі. У степу сичала поземка. Але засніжений простір до самого обрію світло саяв, лише на сході, там, де небо зливалося з землею, курів, затягнутий фіалковим маревом, степ.

Пантелій Прокопійович віз Григорія з самого Міллерова, тому вирішив, що в Вільховому Розі годувати коней недоцільно, а краще дотягнути до Кашар і там уже заночувати. В Міллерово він відправився у зв'язку з тим, що додому від Григорія прийшла телеграма, так що надвечір 28 січня він уже був на місці. Григорій чекав його на постоялому дворі. На ранок вони виїхали з Міллерова і близько одинадцятої години вже минали Вільховий Ріг.

Після поранення в бою під Глибокою Григорій із тиждень провалявся в польовому госпіталі, трохи підлікував ногу і вирішив навідатися додому. Коня йому привели станичні козаки. Ось тепер Григорій їхав туди і в ньому боролися два різні почуття: і невдоволення, і радість. Незадоволення було викликане тим, що саме в розпалі боротьби за владу на Дону він залишив свою частину, а радість гріло те, що незабаром він зустрінеться з сім'єю, побачить рідний хутір; хвилювало й ще одне бажання, яке він приховував навіть від себе (хоч воно і жевріло в ньому), — побачити Аксенію.

Зустріч із батьком відбулася без особливої радості. Це підказувало, що не інакше, як Пантелію Прокопійовичу щось нашептав у вуха Петро, видно, через це старий тепер хмурився і косився на Григорія; його короткі та слизькі погляди видавали хоч і прихований, але поганний настрій, та глибоку тривогу. На станції батько весь вечір розпитував Григорія про ті події, що палахкотіли в області; але розповідь сина його, видно, не заспокоїла. Він слухав і одночасно жував посивілу бороду, розглядав свої підшиті шкірою валянки, сьорбав носом. У суперечку вступав рідко і неохоче, але не на жарт спалахнув, коли мова зайшла про Каледіна — тут він не тільки не стримався, а й, як бувало колись, гиркнув на Григорія, ще й притупнув кульгавою ногою:

— Ти мені не розказуй! Каледін у нас восени був у хуторі! Зібралися на майдані, він виліз на стіл і звідти готорив із стариками; сам казав, що в Біблії написано: якщо прийдуть мужики — буде війна, а ще казав, що коли ми будемо туди сюди хилитися, то все заберуть і почнуть заселяти область. Він, бачиш, ще тоді знав, що буде війна. А ви ж що, сучині сини? Невже він менше вашого знає? Вчений же генерал, армію водив і менше твого знає? У Кам'янській засіли одні такі, як ти, — пустомелі, безграмотні і баламутять народ. Підтьолков твій — цей із яких? Вахмістр?.. Ого! Однаковий зі мною чин. Ну. Це ж треба!.. Дожили... Далі нікуди.

Григорій слабо йому заперечував. Ще до зустрічі він здогадувався про можливе тертя з батьком. А тут нова приклучка ятрила душу: Григорій не міг ні простити, ні викинути з голови смерть Чернецова і те, з яким самочинством розстріляли полонених офіцерів.

Коні в дишлової запряжці без напруги везли сани-кошіль. Ззаду них риссю біг прив'язаний чумбуром, осідланий кінь Григорія. Назустріч виринали знайомі з дитинства і розташовані вздовж дороги слободи та хутори: Кошари, Попівка, Кам'янка, Нижньо-Яблунівський, Грачів, Ясенівка. Всю дорогу, аж до самого хутора, Григорія не покидали безладні, невідступні думки про своє хоч і недавнє, але минуле; більше хотілося виставити собі якісь віхи на майбутнє, але нічого з цього не виходило, починав мріяти, як буде добре відпочиватися вдома — і про це думати не хотілося. «Приїду, відпочину трохи, загойтєся ранка, а там... — починав міркувати він, і спересердя мовчки махав рукою: — ...Нехай уже, там буде видно. Життя саме покаже...».

Давалася взнаки і його велика втома: від же так довго перебував на війні. Хотілося кудись утекти від цього незрозумілого, клекочучого ненавистю і ворожнечею світу. Все, що він у минулому пережив, було таким заплутаним,

містило в собі стільки суперечностей. То ж не дивно, що так нелегко було намацати стежку до правди; весь час було таке відчуття, ніби він кудись пробирався, а під ногами хитка гать, провалюється ґрунт, а стежка роздвоюється, веде в різні сторони і піди знай, куди і коли тобі доречно звернути. Ось його потягнуло до більшовиків — пішов до них не тільки сам, а й інших звабив, та лише згодом почав брати сумнів, холод пронизав серце. «Невже має рацію Ізварін? То до кого ж притулитися, хто спроможний стати тобі опорою, вселити впевненість?» Ось такі думки, змінюючи одна одну, проносилися в голові Григорія, поки він сидів, схилившись на плетений задок саней. Та настроїй враз змінювався на краще, бо почав думати собі, що вже треба готуватися до весни: приводити в порядок борони, гарбу, із верболозу плести ясла; а там, дивись, зійде сніг, просохне земля, настане пора їхати в степ; уже мріяв, як триматиме зголоднілими до роботи руками чепіги, як ходитиме за плугом, відчуваючи його живодайну силу, кожний його поворот; уявляв, як буде приємно вдихати солодкий дух молодої трави і піднятого лемешами чорнозему, що зберігає в собі прісний аромат талого снігу, — і на душі ставало тепло. Так хотілося поратися біля худоби, копичити сіно, вдихати запах зів'ялого буркуну, пирію, густий запах перегною. А найбільше хотілося спокою і тиші, тому-то й беріг Григорій в глибині суворох очей соромливу радість, розглядаючи все навколо: швидких коней, обтягнуту кожухом, напружену батькову спину. Все це нагадувало йому напівзабуте минуле життя: і запах овчини, і не дуже вичищені домашні коні, і співучий півень, що, напевне, виліз на погрібник і звідти горлає на всю слободу. Тут, у глушині, життя здавалося йому солодким і густим, як настояний хміль.

На другий день, коли вже почало вечоріти, під'їхали до свого хутора. Із високого горба Григорій дивився на Дон: ген Баб'ячі яндоли, облямовані, ніби сободем, очеретяним хутром, ще стоїть суха тополя, а переїзд через Дон уже в другому місці. Ось він, хутір, добре знайомі квадрати кварталів, церква і площа. Кров ударила Григорію в голову — очі відшукали свій курінь. Скільки спогадів нахлинуло на нього! На їхньому подвір'ї стояв колодязний журавель, піднявши вгору сіру вербову руку, він, здається, теж вітав його в такий спосіб.

— Не жалить очі? — посміхався, оглядаючись, Пантелій Прокопійович, на що Григорій відверто, без лукавства зізнався:

— А жалить... Та ще й як!..

— Що то значить — Батьківщина! — схвально зітхнув Пантелій Прокопійович.

Коней він спрямував у центр хутора. Ті з гори хутко побігли, сани за ними розігналися,

заходили в різні боки. Григорій здогадався про батьків намір, та все ж спитався:

— Ти навіть правий у хутір? Нам же додому треба!..

— Не-е... — Пантелій Прокопійович повернув назад своє усміхнене обличчя з вкритою інеем бородою, підморгнув: — Як-не як, на війну виряджали рядовими козаками, а вистужилися до офіцерів. Що ж, хіба мені не кортить прокати-ти сина хутором? Хай люди дивляться й заздять. А в мене, сину, серце маслом обливається!

На головній вулиці він весело погукав на коней, звисився набік, замахав на них махровим батоном, і коні, що вже самі добре чули домірку (немов би й не залишилося позаду цілих 140 верст), побігли ще жвавіше, ще швидше. Зустрічні козаки віталися з поклоном; баби, стоячи на базу, чи сидячи в курені біля вікна, розглядали проїжджаючих з-під долоні; через вулицю, ніби перекотиполе, перебігали кури. Все йшло рівно, як по-писаному, вже поминули й площу, як раптом кінь Григорія скосив око на чийогось, прив'язаного до моховського паркана, коня, заіржав і високо закинув голову. Вже й кінець хутора завиднівся, дах Астаховського куреня... І тут, на першому ж перехресті, сталося непередбачене: поросся, що здуру перебігало вулицю, чомусь забарилося і опинилось під копитами коней; поросся хрюкнуло, потім закувікало, покотилося, намагаючись тягти переломаний хребет.

— Ах, чорти тебе піднесли!.. — вилаявся Пантелій Прокопійович, який встиг уже вперішити батоном покалічене поросся.

Як на горі, хазяйкою пороссяти була Ганька, вдова Панаса Озерова, жінка злюща і занадто сварлива. Вона й тут не забарилася і прожогом вискочила на двір; напинаючи на голову хустку, Ганька вкрила Пантелія Прокопійовича такою добірною лайкою, що той від здивування вирішив зупинити коні, щоб оглянутися назад.

— Та замовчи ти, дурна, чого репетуєш? Ну, відшкодуємо за твоє шолудиве!..

— Нечиста сила!.. Чортяка!.. І сам ти — пес кульгавий та шолудивий!.. Зараз же тебе до отамана!.. — сварилася вона, розмахуючи руками. — Я тебе, матері твоєї ковінька, навчу, як сирітську худобу давити!..

Пантелій Прокопійович теж не на жарт образився, закрехтів, почервонів:

— Чорнорота!

— Турка проклятий!.. — не залишилася в боргу Озерова.

— Суко, сто чортів твоєї матері! — підвишив басок Пантелій Прокопійович. Та Ганька Озерова за словом в кишеню зроду не лізла.

— Приймак! Блядун старий! Крадій!.. Борону чужу вкрав!.. До жалмерок бігаєш! — сипала вона сорочим голосом.

— Ось я тебе зараз багатом!.. Заткни свою псарню!

У відповідь Ганька так загнула, що навіть Пантелій Прокопійович, який чимало пожив і чув на своєму віку, збентежився і враз вкрився потом.

— Поганяй!.. Чого ти зв'язався? — сердито сказав Григорій, побачивши, що на вулицю потроху виглядають люди і уважно прислухаються до нечуваного раніше обміну думок між старим Мелеховим і чесною вдовою Озеровою.

— Ну, і язик... Довший, ніж віжки! — скрушно плюнув Пантелій Прокопійович і так погнав коней, ніби хотів, щоб вони роздавили ще й сварливу Ганьку.

Коли проминули квартал, старий, відчувши себе в безпеці, оглянувся:

— І плюється, і кляне, що є духу!.. Така вражина... Щоб ти впоперек репнула, товстопуза! — з насолодою сварився він. — Тебе б разом із твоїм порослям переїхати! Попадись отакій вертихвістці на язик — одні кістки залишаться.

Ось уже й курінь із блакитними віконницями. Петро вийшов без шапки, в непідперезаній гімнастерці відчиняв ворота. На ганку майнула біленька хустинка і усмінене обличчя Дуні, з блискітками в чорних очах.

Цілюючи брата, Петро мигцем зазирнув йому у вічі:

— Ти як, здоровий?

— Поранений був.

— Де?

— Під Глибокою.

— І треба ж тобі там тинятися, вже давно б додому пішов.

Він тепло і по-дружньо струснув Григорія, із рук у руки передав його Дуні. Обіймаючи круглі, дорослі плечі сестри, Григорій поцілував її в губи й очі, відступив і здивовано сказав:

— Хіба це ти, Дуню, хай тобі чорт?.. Бачиш, яка дівка виросла, а я думав, що зовсім поганенька, нікудишня буде.

— Ну, ти, братику, й скажеш!.. — Дуня ухилилася, не дала себе ущипнути і, сяючи такою ж, як у Григорія, білозубою усмішкою, відійшла. Ільківна несла на руках двоє дітей; її бігом випередила Наталія. Вона розквітла, на диво погарнішала. Гладко зачесане, зібране ззаду в важкий вузол, чорне блискуче волосся відтіняло її сяюче радістю обличчя. Вона губами притулилася до його щік, вусів і, забравши в Ільківни сина, простягнула Григорію.

— Ось який синок! Ти тільки подивися! — радість і гордість дзвеніли в її голосі.

— Дайте ж і мені глянути на свого сина! — відсторонювала невістку схвильована Ільківна. Вона нахилила до себе голову Григорія, поцілувала його в чоло, мимоходом шкарубкою рукою

погладила обличчя і заплакала від хвилювання й радості.

— А дочка, Грицю!.. На, візьми ж її!

Наталія посадила Григорію на другу руку закутану в хустку дівчинку, і він, розгублений, не знав, на кого насамперед дивитися: на Наталію, на матір, чи на дітей. Синок тримався насуплено, оченята насторожені — весь у Мелеховську породу: такий же довгенький розріз чорних, трохи суворих очей, брови розлітаються, як крила, сині білки випуклі, а шкіра — смаглява. Він вовкувато сунув у рот змочений слиною кулачок, неприступно і вперто дивився на батька. У дочки Григорій міг бачити тільки маленькі, допитливі і такі ж чорні оченята, бо хустка закривала все її обличчя.

Із дітьми на руках він попрямував до ганку, але хвору ногу пронизав біль.

— Візьми-но їх у мене, Наталко... — Григорій винувато, одними губами всміхнувся. — Бо я, мабуть, на сходинки не піднімусь...

Посеред кухні, поправляючи волосся, стояла Оларка. Посміхаючись, вона грайливо підійшла до Григорія, заплющила сміхотливі очі і притулила свої мокрі губи до його губів.

— Ой, який прокурений! — насмішкучато повела вона цівколами своїх підведених, ніби намальованих тушшю, брів.

— Ну, дай іще разок гляну на тебе! Ой, дитинко ти моя, синочку!

Григорій всміхався, лоскітливе хвилювання брало його за серце, коли він тулився до материного плеча.

Пантелій Прокопійович тим часом розпрягав коней, кульгав біля саней, далеко майоріли його червоний пасок і верх тривуха. Петро вже відвів братового коня в стайню, сідло відніс в сіни і тепер, оглядаючись, на ходу щось казав Дуні, яка зносила з саней барилко з гасом.

Григорій роздягнувся, кожух і шинель повісив на спинку ліжка, зачесав чуб. Сів на лавку і покликав сина:

— А ходи-но до мене, Михайлику. Ну, чого ж ти, не пізнаєш мене?

Продовжуючи гризти кулак, той підсунувся боком, нерішуче зупинився коло столу. Від печі за ним закохано й гордо спостерігала мати. Вона щось шепнула на вухо дочці, спустила дівчинку з рук і злегка підштовхнула.

— Та йди ж!

Григорій разом згріб їх руками, усадовив на коліна і спитав обох:

— Не пізнаєте мене, горішки лісові? І ти, Поленько, татка не впізнаєш?

— Ти не татко, — прошепотів хлопчик, у товаристві сестри він почував себе трохи сміливіше.

— А хто ж я, по-вашому?

— Ти — чужий козак.

— Ого, який голос!.. — зареготав Григорій. — А татусь же твій де?

— Він у нас на службі, — понуривши голову, впевнено відповіла дівчинка, вона виявилась жвавішою.

— Так його, дітоньки! Щоб знав свій баз. А то він десь швендяє цілісінький рік, а його потім угізнавай! — нарочито суворо дорікнула Ільківна і всміхнулася у відповідь на посмішку Григорія. — Від тебе й жінка твоя скоро відмовиться. Ми вже хотіли їй і зятя приймати.

— Ти що ж це, Наталко? Га? — Григорій жартома звернувся до дружини. Вона зашарілась, ховаючи перед ріднею збентеження, підійшла до Григорія, сіла з ним поруч, безмежно щаслива, довго його всього розглядала, гарячою твердою рукою гладила його засмаглу руку.

— Одарко, подавай на стіл!

— У нього своя жінка є, — засміялася та у відповідь і звичною ходою, легко та грайливо, пішла до печі.

Як і раніше, вона й тепер залишалась тонкою й чепурною. Її високі, гарні ноги щільно облягали вовняні фіалкові панчохи, на ногах — акуратні, ніби точені, чирики, малинова рясна спідниця в поясі туго затягнута, аж сліпить бездоганно біла вишивана завіска. Григорій перевів погляд на жінку — і в її зовнішності відзначив певну зміну. З нагоди його приїзду вона теж причепурилася: сатинова блакитна кофтинка, з вузьким, розшитим внизу рукавом, облягала її ладний стан, горбилася під м'якими великими грудьми; синя спідниця, з розшитим складками подолом, унизу була розширена, а вгорі — в обхват. Григорій збоку оцінив її повні, мов виточені ноги, хвилююче-тугий обтягнутий живіт і широкий, мов у відгодованої кобиліці, зад, подумав: «Із-поміж усіх жінок козачку відразу вгадаєш. Звикли, щоб в одежі все приваблювало, все було на виду; хочеш — дивись, а хочеш — ні. А в мужика зад із передом не розбереш, ходять, як у лантусі...».

Ільківна здогадалась, про що він думав, із навмисним хвастанням сказала:

— Ось як у нас офіцерські жінки ходять! Ше й міським носа втруть!

— Чого ви там, мамо, гуторите! — Дар'я зробила вигляд, що не дочула. — Куди вже нам до міських!.. Сережка ось зламалася, та й тій грішціна! — з сумом закінчила вона.

Григорій поклав руку на широку, натруджену жінчину спину, може, вперше подумав: «Гарна жіночка, видна... Як же вона без мене жила? Либонь, заглядалися на неї козаки, та й вона, може, на когось заглядалася? А що, як приймала когось, так роблять багато жалмерок?» — Думка виникла настільки несподівано, що від неї серце аж стріпнулося, на душі стало зле. Він запитально глянув в її розчервоніле, лискуче

обличчя, що пахло огірковою помадою. Під його багатозначним поглядом Наталія вся спалахнула, та враз справилася зі своєю соромливістю і пошепки спитала:

— Ти чого? Скучив, чи що?

— Ну, а як же! — Григорій відігнав дурні думки, але якась неприязнь до дружини мимоволі ворухнулася в цю хвилину.

Крекчучи, в двері втиснувся Пантелій Прокопійович. Помолившись на образ, він вдруге крекнув:

— Ну, ще раз здорові були!

— Хвала Богові, діду.. Замерз? А ми вас чекали: щі ще гарячі, прямо з вогню, — метушилася Ільківна, гриміла ложками.

Розв'язуючи на шиї червону хустку, Пантелій Прокопійович обстукував обмерзлі підшиті ваянки. Стягнувши з себе кожух, зірвав із вусів і бороди намерзлі бурульки і, підсідаючи до Григорія, сказав:

— У дорозі було замерз, а на хуторі враз нагрівся... Переїхали Ганьчине поросся.

— Котрої це? — похжавіла Одарка, навіть кинула різати скибки від високої білої паляниці.

— Та ж в Озерової. Вона, падлюка, як вискочить, та як заверещить! І такий, і сякий, і шахрай, і борону нібито в когось украв. Яку ще борону? — чорт її знає!

Пантелій Прокопійович перерахував усі прізвиська, якими охрестила його Ганька, але все-таки одне втаїв, — те, що вона дорікнула йому молодим гріхом, тобто, про ходіння до жалмерок. Григорій, посміхаючись, сів до столу. І Пантелій Прокопійович, бажаючи виправдатись в його очах, розвів руками і закінчив:

— І таку ересь несла, що й у рот не візьмеш! Хотів уже було вернутися та дати їй батогом, та Григорій сидів у санях, а при ньому якось ніби й совісно.

Петро відчинив двері, і Дуня ввела за пасок червоне, з зірочкою, теля.

— На масницю млинці з каймаком будемо їсти! — весело повідомив Петро, ногою підштовхуючи теля.

Після обіду Григорій розв'язав свою торбу і почав обдаровувати родину гостинцями.

— Це тобі, мамо... — простягнув він теплу шальову хустку.

Ільківна, приймаючи подарунок, нахмурилася і, як в молоді роки, густо почервоніла. Накинувши хустку на плечі, вона так повела плечима і повернулася перед дзеркалом, що навіть Пантелій Прокопійович не стримався:

— Ну, стара карга, а туди ж — у дзеркало полізла. Тьху!..

— Це тобі, тату.. — ніби соромлячись, Григорій на очах у всіх розгорнув новенький козацький кашкет, з високо піднятим верхом і червоною, як полум'я, околичкою.

— Ну, спаси Христос, а без кашкета бідував. У лавці цього року їх катма... Так, який був, у тому літо й проходив... А до церкви ж соромно йти в дранті. Картуз уже такий старий, що тільки на опудало вішати, а я носив... — сердився він, оглядаючись на всі боки, ніби боявся, що хтось може зайти й відібрати синівський подарунок.

Щоб приміряти, підступився було до дзеркала, та його поглядом зупинила Ільківна. Старий вчасно на це зреагував, круто розвернувся і покульгав до самовара. Дивлячись у нього, кашкет одягнув набакир і приміряв.

— Ти чого ж це, стара ковінько? — не втрималася Ільківна, але Пантелій Прокопійович відбрехався:

— Господи, ну й дурна ти! Це ж тобі самовар, а не дзеркало? Так що!..

Дружині Григорій привіз на спідницю шерстяний відріз; дітям роздав фунт медяників; Одарка одержала срібні, з камінчиками, серги; Дуня — на кофточку; Петрові вручив цигарки і фунт тютюну. Поки жіноцтво приказувало, розглядаючи дарунки, Пантелій Прокопійович випнув груди піковим королем і таким макаром пройшовся в кухні.

— Ось він, козачок лейб-гвардії Козачого полку! Призи знімав! На імператорським огляді перший відхопив! Сідло і всю амуніцію! Ех, ти!..

Петро покушував пшеничний вус і милувався батьком, Григорій посміхався. Закурили, і Пантелій Прокопійович, боязко поглянувши на вікна, сказав:

— Поки не прибилася всяка рідня та сусіди, ти розкажи ось Петрові, що там робиться.

Григорій махнув рукою.

— Воюють.

— Більшовики, де вони тепер? — вмошуючись зручніше, спитав Петро.

— Із трьох сторін: із Тихорецької, з Таганрогу та Воронежа.

— Ну, а ваш ревком що думає? Навіщо пускає їх на наші землі? Христоня з Іваном Олексійовичем, коли приїхали, то всяке брехали, але я їм не вірю. Щось там не так.

— Ревком — він безсилий. Козаки розбігаються по домівках...

— Через це, значить, він і горнеться до Рад?

— Звичайно.

Петро помовчав, знову закури́в і глянув братові прямо в вічі:

— А ти сам на якій стороні?

— Я за радянську владу.

— Дурень! — спалахнув, як порох, Пантелій Прокопійович. — Петро, хоч ти йому щось втлумач!

Петро посміхнувся, поляскав Григорія по плечі.

— Кип'яток він у нас, чисто тобі необ'їжджений кінь. Хіба такому, тату, втлумачиш?

— Нічого мені втлумачувати! — спалахнув Григорій. — Я й сам не сліпий... Фронтовики що у вас гуторять?

— Та навіщо нам ті фронтовики! Хіба ти цього дурня, Христана, не знаєш? Що він може знати? Весь люд заблудився, не відає, куди йому податися... Лихо та й годі! — Петро махнув рукою, закусив вус. — Побачиш, до весни таке діло буде, що до купи не збереш... На фронті, було діло, й ми погралися в більшовиків, та тепер пора за розум братися. «Ми нічого чужого не хочемо, і нашого не чіпайте», — ось як козаки повинні сказати всім, хто нахрапом лізе до нас. А в Кам'янській у вас діло нікудишне. Покумилися з більшовиками — ось вони й заводять свої порядки.

— Ти, Гришка, подумай. Хлопець ти не дурний. Ти повинен зрозуміти, що козак — він як був козаком, так козаком і залишиться. Смердюча Русь не повинна в нас правити. А ти знаєш, що іногородні зараз гуторять? Усю землю розділити на душі. Це тобі як?

— Іногороднім, корінним, тим, котрі на Донщині живуть із давніх давен, землю дамо.

— А дулю вони не хочуть? Ось їм, нехай викусять!.. — Пантелій Прокопійович склав дулю, ворухив своїм великим кігтястим пальцем і так довго крутив Гриші навколо його горбатого носа.

З ганку донісся тупіт. Застогнали сковані морозом східці. Ввійшли Оникій, Христоня, Томілін Іван — цей був у високій та незграбній заячій папасі.

— Здоров, служивий! Пантелію Прокопійовичу, став мого́рич! — гримнув Христоня.

Від його крику перелякано мукнуло теля, що задрімало коло теплої печі. Ковзаючись, воно зіп'ялося на ще слабкі ноги і розглядало прибульців круглими, агатовими очима; певне, з переляку й націдило на підлогу тоненьку цівку. Дуня легенько стукнула теля по спині і перебила йому бажання, витерла калюжу і підставила теляті старий баняк.

— Навіть теля налякав, такий горластий! — з досадою сказала Ільківна.

Григорій потиснув козакам руки, запросив сідати. Невдовзі прийшли козаки з цього краю хутора. За довгу розмову накурили так, що й лампа забликала, і теля надсадно закашляло.

— Щоб вам пуття не було! — жахалася Ільківна, випроваджуючи опівночі гостей. — Йдіть уже на двір, там і куріть, курці бісові! Ідіть, ідіть! Наш служивий навіть не відпочив з дороги. Ступайте з Богом!

XIV

Уранці Григорій прокинувся пізніше всіх. Збудило його голосне, як на весні, цвірінкання горобців, що влаштувалися під стріхою та за віконними наличниками. Через висохлі віконниці проникали золоті снопи сонячного проміння. Уже дзвонили до обідні. Григорій згадав, що сьогодні — неділя. Наталії поруч не було, але перина зберігала їй тепло. Очевидно, вона теж недавно встала.

— Нататко! — покликав Григорій.

Увійшла Дуня.

— Тобі чого, братику?

— Відчини вікна та поклич Наталію. Вона що робить?

— Варить з мамою, зараз прийде.

Увійшла Наталія, від темряви зажмурила очі.

— Прокинувся?

Рука їй пахла свіжим тістом. Григорій, лежачи, пригорнув її, згадав ніч, засміявся.

— Заспала?

— Ага. Знеслила... ніченька, — вона всміхнулася, почервоніла, сховала свою голову на волохатих грудях Григорія.

Допомогла Григорію перев'язати рану, вийняла із сундука святкові шаровари, спитала:

— Мундир із хрестами одягнеш?

— Ну його! — перелякано відмахнувся Григорій. Але Наталія не відступала:

— Та одягни вже! Батько буде задоволений. Що ж ти, дарма їх заслужив, щоб вони по сундуках валялися?

Григорій піддався дружині. Він підвівся, взяв у Петра бритву, поголився, вимив лице і шию.

— Потилицю голив? — спитав Петро.

— Ой, дідько, забув!

— Ну, сідай, поголю.

Холодний помазок обпік шию. Григорій в дзеркалі бачив, як Петро, по-дитячому висунувши кінчик язика, водив бритвою.

— Шия в тебе висохла, як у вола після оранки, — посміхався він.

— Хіба на казенних харчах поглядшаеш?

Григорій одягнув мундир із погонами хорунжого, на якому був повний іконостас хрестів, і коли глянув на себе в запітніле дзеркало, майже не пізнав: на нього дивися високий, худорлявий, чорний, як щиган, офіцер, ніби його двійник.

— Ти — прямо полковник! — похвалив його Петро, без заздрощів милуючись братом.

Слова ці мимоволі втішили Григорія. Він пішов у кухню. Одарка кинула на нього захоплений погляд. Дуня ахнула:

— Тьху, який ти бундючний!..

Ільківна й тепер не втрималася, пустила слезу. Витираючи їх брудним фартухом, на слова Дуні відповіла:

— Народи ти собі таких, стрекотухо! Принаймні два синочки, і обидва в люди вийшли!

Наталія не спускала з чоловіка закоханих, теплих і затуманених очей.

Накинувши наопашки шинель, Григорій вийшов на подвір'я. Самому спускатися з ганку йому довелося важко, давалася взнаки поранена нога. «Без костура не обійтись», — вирішив він, тримаючись за бильця.

Кулю йому вийняли в Міллерово, ранку після цього затягнуло коричневим струпом, — він-то й заважав, коли нога згиналася, розтягувала шкіру.

На призьбі грівся лежачи кіт. Коло ганку, на сонячному боці сніг розтанув, там тепер утворилася калюжка. Григорій вирішив обійти баз, все його цікавило, все хвилювало. Неповдалік від ганку стояв укопаний стовп, на який зверху влаштували колесо. Григорій пам'ятав його з дитинства, воно добре служило в домашньому господарстві: не сходячи з ганку, жінки на нього ставили на ніч глечик із молоком, удень там сушився посуд, випарювалися на сонці горщики. За час його відсутності на подвір'ї з'явилося дещо й нове: ось двері комори замість злинялої заново вимастили жовтою глиною, комору зовсім недавно перекривали, бо житня солома ще навіть не встигла потемніти; жердини традиційно склали в високий костер, але ниньки їх значно менше, мабуть, частина пішла на ремонт огорожі. На земляний пагорб, насипаний на льох, зверху висипали купу попелу; там, підігнувши ногу, в оточенні десятка залишених на розплід зозулястих курок, стояв і мерз чорний, мов крук, півень. Під повіткою в зимову негоду зберігали сільськогосподарський реманент: ось і зараз стирчали ребрами гарби, блищала якась металева частина від косарки, на яку крізь щілину в даху лилось сонячне світло. Коло стайні, на гноянці, господарювали гуси. Коли Григорій шкутильгав повз них, чубатий голандський гусак удостоїв його лишень гордовитим поглядом.

Ознайомившись із домашнім господарством, Григорій вернувся в курінь.

У кухні солодко пахло розтопленим вершковим маслом, ще гарячим, гарно пропеченим хлібом. Дуня мила квашені яблука і викладала їх на квітчасту тарілку. Глянувши на яблука, Григорій повеселів і спитав:

— А кавуни квашені є?

— Наталю, полізь дістань! — розпорядилася Ільківна.

Із церкви вернувся Пантелій Прокопійович. Вийняв проскурку (собі вже відломив) і розломив на дев'ять частин — щоб дісталось кожному членові сім'ї, роздав за столом. Сіли снідати. Петро, який теж причепурився, навіть чимось змастив вуса, сів поруч із Григорієм. Навпроти

них на краю табуретки примостилася Одарка. Промені сонця падали прямо на її рожеве, змащене кремом обличчя. Вона мружила очі, незадоволено опускала виблискуючі чорні дуги брів. Наталія годувала дітей печеним гарбузом, час від часу посміхалась і поглядала на Григорія. Дуня сиділа поруч із батьком. Ільківна вибрала собі місце ближче до печі.

Сьогодні, як і завжди в свята, їли смачно і вдосталь. Після щів із бараниною з'явилася локшина, потім послідовно подавались: баранина варена, курятина, холодець із баранячих ніжок, смажена картопля, пшоняна, з вершковим маслом, каша, кулага*, млинці з кисляком, квашений кавун. Григорій, обтяжений їжею, важко підвівся, ніби захмелілий, перехрестився, приліг на ліжко перепочити. Пантелій Прокопійович ще доїдав кашу: він старанно притовк її ложкою, після чого зробив у середині ямку (так звану криницю), налив у неї янтарного масла і вже за тим став акуратно черпати ложкою просякнуту маслом кашу. Петро, котрий дуже любив дітей, взявся годувати Михайлика, пусував із ним, мастив йому кислим молоком щоки і ніс.

- Дядю, не дурій!
- Бо що?
- Чого мастиш?
- Бо що?
- Я мамці скажу.
- Ну то й що?

Від гніву в Михайлика спалахували мелеховські, хмурненькі оченята, де від образи тремтіли сльози; витираючи кулаком ніс, він утратив надію добром умовити дядька і почав ремствувати:

- Не масти!.. Шкідник!.. Дурень!..

Задоволений Петро реготав і продовжував частувати небожа: одну ложку — хлопчикові в рот, другу — на ніс.

— Чисто маленький... Зв'язався з дитиною, — бурчала Ільківна. Дуня, підсівши до Григорія, розказувала:

— Наш Петро — у нього все дурники, не може, аби щось не вигадати. Недавно вийшов з Михайликом на двір, той і захотів за великим, питає: «Дядю, можна я коло ганку», а Петро: «Ні, не можна. Відійди трошки». Михась трохи відбіг: «Тут?». — «Ні, ні. Біжи ген до комори». Від комори послав його до стайні, а від стайні — на тік. Ганяв-ганяв, поки хлопець прямо в штанці... Ох, було йому від Наталки!

— Дай, я сам буду! — як поштовий глухар, дзвенів голосочок малого Михайла.

Петро кумедно ворушив вусами і наполягав:

- Е, ні, хлопче! Я тебе буду годувати.

— Я сам!

— У нас сам із самою у хліві сидять — бачив? Бабця їх помиями годує.

Григорій, прислухаючися до їх сварки, посміявся і почав скручувати цигарку. До нього підійшов Пантелій Прокопійович.

— Думаю ниньки в Вешки з'їздити.

— Що там?

Пантелій Прокопович смачно відрігнув кулагою, пригладив бороду.

— Невеличке дільце є до лимаря: два хомути віддав лагодити.

— За день впораєшся?

— А чого ж ні, до вечора вернуся.

Відпочивши, він запряг у розвальні стару кобилу, яка цього року почала погано бачити, і поїхав. Шлях йшов луками. За дві години він був у Вешенській. Заїхав на пошту, в споживчу, забрав хомути і завернув до давнього знайомця і кума, який жив коло нової церкви. Господар завжди виявляв гостинність, на цей раз теж посадив його обідати.

— На пошті був? — спитав він, наливаючи в чарку невідому рідину.

— Був, — протяжно відповів Пантелій Прокопійович, зірко і здивовано поглядаючи на карафку, понюхав також повітря, як собака звірячий слід.

— Нового нічого не чув?

— Нового? Нічого, здається, не чув. А що?

— Каледін, Олексій Максимович, наказав довго жити.

— Та що ти?

Пантелій Прокопійович аж позеленів, він забув про незвичайну карафку і підозрілий з неї запах, навіть відкинувся на спинку стільця. Господар, сумно кліпаючи, розповідав:

— На телеграф повідомлення прийшло, що недавно застрелився в Новочеркаську. Один на всю область був путящий генерал. Кавалер, армією командував. А якою був душевною людиною! Цей би козацтво скривдити не дозволив.

— Почекай, куме, а як же тепер воно буде? — розгублено допитувався Пантелій Прокопійович, відсовуючи чарку.

— Бог його знає. Важкі часи настали. Не буде ж чоловік від гарного життя сам себе стріляти.

— Через що ж він?

Кум — козак кремезний, схожий на старовіра, сумно махнув рукою:

— Відсахнулися від нього фронтовики, в область більшовиків напустили, от і покинув нас отаман. Чи знайдуться ще такі? Хто нас захистить? У Кам'янській якийсь ревком

* Кулага — лапша з сушеними вишнями. — Прим. М. О. Шолохова.

утворився, козаки фронтові в ньому.. І в нас... Може, чув? Наказ від них прийшов: щоб отаманів геть, а ці ревкоми обрати. Ото ж голодранці голови й піднімають! Цих теслярів, ковалів, хапуг різних, — їх же в Вешках, як мошки на луках!

Пантелій Прокопійович, схиливши сиву голову, довго мовчав, а коли підвів її, дивився суворо і рішуче.

— Що це в тебе в графині?

— Спирт. Із Кавказу племінник привіз.

— Ну, куме, давай пом'янемо Каледіна, покійного отамана. Царство йому Небесне!

Випили. Дочка господаря, висока, з веснянками дівчина, подала закуску. Пантелій Прокопійович спершу поглядав на кобилу, що понуро стояла коло хазяйських саней, але кум його заспокоїв:

— Та не турбуйся ти про коня. Зараз скажу, щоб напоїли і корму дали.

За сердечною розмовою і за чаркою Пантелій Прокопійович швидко забув і про коня, і про все на світі. Він розповідав то одне про свого Григорія, то переходив на інше, починав із захмелілим кумом про щось сперечатися, вмить забувши, через що не порозумілися. Опам'ятався, коли вже звечоріло; кум умовляв залишитися на ніч, та він рішуче відмовився, вирішив їхати додому. Кобилу його запряг кумів син, а сісти в сани кум допоміг власноруч. Він також напоїг, що сам і проведе гостя; вони обнялися і вдвох упали в сани. При виїзді з воріт сани тут же зачепилися, а далі билися об кожен ріг, аж поки не виїхали за станицю. Тут кум заплакав і за власним бажанням випав із саней. Він довго стояв на колінах, на когось сердився, не в змозі тримати рівновагу. Пантелій Прокопійович погнав кобилу рясю, так що не міг уже бачити, як кум, провівши його, повзе в снігу, тицяється в нього носом, щасливо регоче і хрипко просить:

— Не лоскочи!.. Не лоскочи, будь ласка!

Пантелій Прокопійович кілька разів огрів батогами кобилу, і вона, хоч і прудко побігла, та невпевненою, сліпою рясю. В швидкості її хазяїна повністю зморив хмільний сон, він прихилився головою до саней і затих. Оскільки віжки ненароком опинилися під їздовим, то ніким не керована й безпорадна кобила бігти перестала і тихо перейшла на ходу. На першій же розвилці коняка збилася і звернула на ту дорогу, що вела в хутір Малий Грімчинок. Через кілька хвилин збилася ще раз. Далі побрюхалась цілиною, бездоріжжям, під лісом почала провалюватися в глибокий сніг, захропіла, спускаючись у долинку. Сани зачепилися за якийсь

кущ, і вона зовсім зупинилася. Від поштовху саней старий на мить проснувся. Він підвів голову, заспано крикнув:

— Но, дияволе!.. — і знову заснув.

Кобила без пригод об'їхала ліс, так же без них спустилася до річки і за вітром, що доносив зі сходу запах кізякового диму, взяла напрямом на хутір Семенівський.

На лівому боці Дону, версти півтори від хутора, є ковбаня; в ній на весні збирається повінь. Навколо вирви, особливо там, де берег піщаний, б'ють джерела, лід там теж усю зиму не замерзає, пролизень оточує широка зеленкувата півдуга; зимня дорога на Дону акуратно її обминає і круто повертає вбік. Навесні, коли тала вода могутнім потоком спадає назад у Дон, якраз у цьому місці утворюється ревучий коловертень, сплітаючи воедино різної сили струмки, вимиваючи дно; а влітку там на глибині в кілька сажнів нагулюються сазани, бо там збирається велика купа змитого з берегів дряму.*

До пролизня, на його лівий край і спрямувала себе сліпа мелеховська кобила. До неї залишалося сажнів із двадцять, коли Пантелій Прокопійович, перевертаючись на другий бік, випадково злегка розплющив око.

Із-під коміра він розледів чорне небо, на ньому світилися жовто-зелені, ніби ще не спілі черешні, зірочки. «Ніч...» — спросоння збагнув Пантелій Прокопійович і сердито потягнув на себе віжки:

— Но-но-о!.. Ось я тебе, карго стара!

Кобила побігла швидше. В ніздрі їй вдарив зовсім близький запах води. Вона наставила вуха, покосилась на хазяїна сліпим здивованим оком. Несподівано її слух уловив хлюпання хвиль. Дико схропнувши, вона різко потягнула в бік і поточилася назад. Під ногами в кобили почав м'яко вгинатися, а потім відвалюватися, хоч і вкритий снігом, але ще тонкий лід. Смертельно перелякана кобила ще дужче захропіла. Скільки змогла, вона впиралася задніми ногами, але її передні ноги вже провалилися в воду, та й під задніми верхній лід кришився. Крижина хруснула й розломилась. Кобила швидко опускалась у воду; вона конвульсивно вдарила задньою ногою і зачепила нею голоблю. В ту ж мить, здогадавшись, що відбувається якась халепка, Пантелій Прокопійович зіскочив із саней і відкотився від них. Він ще встиг побачити, що важка кобила тягне за собою в воду сани, і вони піднялися сторчма, полози оголилися і забіліли при зоряному світлі; наступні полозки теж сховалися у чорно-зеленій глибині, а перемішана з шумовинням вода м'яко зашипіла, збурила хвилю, що ледве не достала до

* Дрям — гілля (сушняк), змитий водою в річку.

нього. Пантелій Прокопійович шодуху кинувся задом відповзати і тільки тоді, коли переконався, що знаходиться в безпеці, схопився на ноги і зарепетував:

— Ка-ра-ул, рятуйте, люди добрі!.. То-не-мо!..

Хміль у нього миттю вивітрився. Він вернувся до ополонки. Гостро блищали ребра свіжої криги. Крижини кружляли і шелестіли в чорній воді, гнані вітром і течією, від них збурювались зелені кудлаті хвилячки. Навколо стояла мертва тиша. Десь далеко, в темному хуторі, подекуди виднілись жовті вогні. На плюшевому небі несамовито палали і тремтіли зернисті, немов щойно висіяні, зорі. Вітерець гнав поземку, вона сичала і легко, ніби борошно, хмаркою сідала в чорну пельку ополонки. Над ополонкою низько кружляв легкий пар і так же гостинно й моторошно чорніла вода.

Пантелій Прокопійович затих, бо кричати тепер було безглуздо і ні до чого. Він оглянувся і поступово впізнав, куди ж його п'яного чорти занесли і від злості на самого себе, через те, що з ним трапилося, весь затрусився. В руках він тримав батіг, тільки з ним одним він і покинув сани. Матюкаючись, він довго шмагав себе по спині, та дошкулити собі не міг, бо кожух його захищав, а щоб заради цього роздягтися, — йому і в голову не прийшло. На закінчення висмикнув із бороди пучок волосся і коли прикинув, скільки ж коштують втрачені покупки, втоплена кобила, сани і хомути, то ще раз люто вилаявся і наблизився до ополонки.

— Чорт з тобою, сліпа, матір твою так!.. — простогнав він плаксивим голосом, сварячи втоплену кобилу. — Курва ти! Сама втопилася і мене мало не втопила! Куди ж тебе занесла нечиста сила?! Чорти тепер тебе будуть там запрягати і їздитимуть, а поганяти їм нічим!.. Нате ж вам і батіг!.. — він шосили розмахнувся і кинув на середину ополонки вишневе пужално. Воно хлюпнуло, піднялося сторч і швидко потонуло в глибокій воді.

XV

Після того, як каледінці потрїпали революційні козацькі частини, Донський ревком змушений був тікати в Міллерово; перше, що йому необхідно було терміново з'ясувати — це визначитись зі своєї політичною лінією. Для цього Донський ревком послав на ім'я Антонова-Овсієнко, який тоді безпосередньо керував бойовими операціями проти Каледіна і контрреволюційної української Ради таку декларацію:

«Харків. 19 січня 1918 року. З Луганська, № 449, — 18 г. 20 хв. — Харків, комісарові

Антонову. Донський козацький Військово-революційний комітет просить вас передати у Петроград Раді Народних Комісарів таку резолюцію Донської області.

Козацький Військово-революційний комітет на підставі рішення фронтового з'їзду в станиці Кам'янській ухвалив:

1. Визнати центральну державну владу Російської Радянської Республіки, Центральний Виконавчий Комітет з'їзду Рад козачих, селянських, солдатських і робітничих депутатів і призначену ним Раду Народних Комісарів.

2. Утворити крайову владу Донської області в особі з'їзду Рад козачих, селянських і робітничих депутатів.

Примітка. Земельне питання Донської області вирішується тим же обласним з'їздом.

За голову прапорщик Кривошликов.

Секретар Дорошев. Члени: прапорщик Стрелянов, Ковальов, Кривушев, Черноусов, Єрохін».

Після такої декларації Антонов послав на допомогу військам ревкому червоногвардійські загони, котрі й допомогли розбити загін полковника Чернецова і нормалізувати становище. Ініціатива перейшла в руки ревкому. Після взяття Зверєво і Лихої червоногвардійські загони Сабліна і Петрова, підсилені козацькими частинами ревкому, розвивають наступ і змушують ворога відступати до Новочеркаська.

На правому фланзі таганрозького напрямку, під Никлинівкою, Сіверсу завдав поразки добровольчий загін полковника Кутєпова, після чого він опинився в Амвросіївці, в результаті цього втратив одну гармату, 24 кулемети і броньовик. Але в Таганрозі в той же день, коли Сіверс зазнав поразки і відступив, спалахнуло повстання на Балтійському заводі. Робітники вибили юнкерів з міста. Сіверс заспокоївся і перейшов у наступ, розвинув його і відтіснив добровольців до Таганрогу.

Стало ясно, що успіх переходить до радянських військ. З трьох сторін вони тіснили Добровольчу армію і рештки розрізаних каледінських загонів. 28 січня Корнілов направив Каледіну телеграму про те, що Добровольча армія залишає Ростов і відступає на Кубань.

29-го, о дев'ятій годині ранку, в отаманському палаці почалося надзвичайне засідання членів Донського уряду. Каледін із своєї квартири прийшов пізніше всіх. Він важко сів за стіл, присунув до себе папери. Від безсоння вилиці його пожовтіли, під вицвілими, сумними очима з'явилися сині тіні; ніби тлінь вкрила жовтизною його схудле обличчя. Він повільно прочитав телеграму Корнілова, донесення від командирів частин, що на півночі від Новочеркаська стримували натиск червоногвардійців. Дбайливо

розгладжуючи широкою білою долонею купу телеграм, навіть не піднімаючи запухлі, затемнені синцями повіки, він глухо сказав:

— Добровольча армія відходить. Для захисту області і Новочеркаська залишилося сто сорок сім багнетів, — живчик сіпнув його ліве око, куточки стиснутих губів тремтіли; підвищивши голос, він продовжив: — Наше становище безнадійне. Населення нас не тільки не підтримує, а й налаштоване до нас вороже. Сил у нас немає, і чинити опір не потрібно. Я не бажаю зайвих жертв, зайвої крові, тому пропоную скласти свої повноваження і передати владу в інші руки. Свої повноваження військового отамана я з себе складаю.

Митрофан Петрович Богаєвський в цю мить дивився в широке вікно; він поправив пенсне і, не повертаючи голову, сказав:

— Я теж складаю свої повноваження.

— Уряд у повному складі теж, звичайно, складає повноваження. Постає питання — кому ж ми передамо владу?

— Міській думі, — сухо відповів Каледін.

— Треба це оформити, — нерішуче запропонував член уряду Карєв.

Хвилину панувало важке і гнітюче мовчання. За спітнілими вікнами нудився похмурий січневий ранок. Місто, заволочене туманом, вкрите інеєм, тихо дрімало. Завмер звичайний пульс життя. Часто стріляли гармати (бої точилися десь поблизу станції Сулін), тому весь рух завмер, всі чекали, що снаряди можуть почати рватися й тут.

За вікнами літали, сухо й настирно кричали ворони. Над білою дзвіницею вони кружляли так, ніби над стервом. Соборну площу вкрив бузковий, ще свіжий сніг. На ньому залишили свої сліди поодинокі пішоходи та частково сани візників.

Порушивши довгу тишу, Богаєвський запропонував скласти акт про передачу влади міській думі.

— Необхідно зібратись разом із ними і провести передачу.

— О котрій годині буде зручно?

— Пізніше, годині о четвертій.

Члени уряду, здається, зраділи, що мовчазна тиша закінчилася, почали обговорювати спосіб передачі влади і час, коли їм знову необхідно буде зібратись. Каледін у цій розмові участі не брав, він тихо і ритмічно вистукував об стіл випуклими довгими нігтями. З-під навислих брів тьмяно, як слюда, блищали затягнуті пеленою очі. Від безмірної втоми, огиди, надсади його погляд став відразливим і важким.

Один із членів уряду, продовжуючи із кимось сперечатися, говорив довго і нудно. Каледін зупинив його, ледве стримуючи своє роздратування:

— Панове, говоріть коротко! Час не жде. Через балаканину загинула Росія. Оголошую перерву на півгодини. Обміркуйте і... потім швидше треба це закінчувати.

Він відправився до себе на квартиру. Члени уряду, розділившись на групи, тихо розмовляли. Хтось зауважив, що Каледін має поганий вигляд. Хоч Богаєвський стояв біля вікна, та його слух розчув пошепки мовлену кимось фразу:

— Для таких людей, як Олексій Максимович, у такій ситуації залишається єдиний гідний вихід — самовбивство.

Богаєвський здригнувся, майже побіг на квартиру Каледіна. Разом із отаманом він незабаром повернувся назад.

Остаточо було вирішено разом із міською думою зібратися о четвертій годині для передачі їй влади і акту. Каледін підвівся, слідом за ним піднялися всі інші. Каледін прощався з одним із авторитетних членів уряду, але одночасно не випускав з очей Янова, який про щось пошепки розмовляв з Карєвим.

— Що у вас? — поцікавився він.

Янов підійшов, він мав трохи збентежений вигляд.

— Члени уряду — не козацька частина — просять видати їм гроші на проїзд.

Каледін скривився, сердито відповів:

— Грошей у мене немає... Набридло!

Почали розходитися. Богаєвський, що став свідком цієї розмови, відкликав Янова в бік.

— Ходімо зі мною. Скажіть Светозарову, щоб він почекав у вестибюлі.

Вони вийшли відразу після Каледіна. В своїй кімнаті Богаєвський передав Янову пакунок із грошима.

— Тут чотирнадцять тисяч. Передайте їм.

Светозаров, який чекав Янова у вестибюлі, забрав гроші, подякував і, попрощавшись, пішов до виходу. Янов, приймаючи з рук швейцара шинель, почув, що на сходах хтось підняв шум і оглянувся. Вниз, стрибаючи через східці, спускався ад'ютант Каледіна — Молдавський.

— Лікаря! Негайно!..

Забувши про шинель, Янов кинувся до нього. Молдавського оточили черговий ад'ютант та ординарці, які товпились у нижньому вестибюлі.

— Що трапилось?.. — запитав збліднілий Янов.

— Олексій Максимович застрелив себе! — падаючи грудьми на поручень, затрявся Молдавський.

Вибіг Богаєвський; губи його тремтіли, мов від страшного холоду, він аж заїкався.

— Що? Що?..

Випереджаючи один одного, натовп кинувся східцями вгору. Кроки їх лунали дзвінко і густо. Богаєвський, ковтаючи повітря широко відкритим ротом, важко хрипів. Він перший

з силою розчинив двері, поминув передпокій і вбіг у кабінет. Ті двері, що з кабінету вели в маленьку суміжну кімнату, були розчинені. З неї випливав згірклий сизий димок, пахло горілим порохом.

— Ой! Ой! А-а-а-ха-ха!.. Альо-ша!.. Рід-не-сень-кий!.. — у розачі кричала невідомо страшним голосом Марія Петрівна Каледіна.

Богаєвський, щоб звільнитися від неймовірної задухи, розірвав собі комір сорочки і кинувся туди. Коло вікна, тримаючись за потемнілу бронзову ручку, стояв, опустивши голову, Карев. На спині в нього під сюртуком у конвульсіях здригались лопатки, він часто тремтів. Дорослий чоловік вив і підвивав так, як це може робити тільки звір, і це Богаєвського вкінці збило з пантелику.

На похідному офіцерському ліжку, витягнувшись і склавши на грудях руки, горілиць лежав Каледін. Голова його злегка повернута вбік, до стінки: біла наволочка на подушці відтінювала синювате вогке чоло і притулену до неї щоку. Очі напівзаплющені, ніби він спав, кутики суворого рота скривлені стражданням. У нього в ногах, стоячи навколішки, побивалася дружина. Її здичавілий голос був різкий і неприємний. Тут же на ліжку лежав кольт. Повз нього по сорочці зміркою стікала тоненька і весела, темно-руда цівка крові.

Біля ліжка на спинці стільця акуратно висів френч, а на столику лежав годинник-браслет.

Ноги в Богаєвського підкосилися, і він упав на коліна, вухом припав до теплих і м'яких грудей. Серце Каледіна вже перестало битися. Пахло міцним, як оцет, чоловічим потом. Богаєвський в цю мить увесь напружився і тільки слухав; і скільки б він не прислухався, нічого не чув, тільки як на столику чітко покав ручний годинник, та ще хрипить і захлинається дружина вже мертвого отамана, а за вікном надсадно щось пророче своїм карканням гайвороння.

XVI

Коли Бунчук проснувся, то перше, що він побачив, були чорні очі Анни, а в них — сяючі щасливі сльози.

Три тижні він пролежав непритомний, марив. Три тижні його свідомість блукала в іншому, недосяжному і фантастичному світі. До свідомості прийшов увечері 24 грудня. Він довго затуманеним поглядом серйозно розглядав Анну; спробував послідовно відновити в пам'яті все з нею пов'язане, але не пригадав майже нічого — пам'ять поверталась неохоче і багато того, що він пережив за цей час, тримала в своїх глибинах.

— Дай мені води, — власний голос донісся ніби здалеку, і від цього стало веселіше; він посміхнувся.

Анна кинулася до нього; вона світилася скупою, стриманою усмішкою.

— Пий, я потримаю, — вона м'яко відвела руку Бунчука, що вже потягнулася за чашкою. В нього в душі зворухнулася вдячність. Голова важко підводилася, дуже затремтіла, після того, коли напився, втомлений впав на подушку. Кудись убік довго дивився, хотів щось сказати, але через слабкість не зміг, — знову задрімав.

Коли він прокинувся, то, як і першого разу, насамперед побачив пильні і стурбовані очі Анни, а вже потім шафранове світло лампи, а на дерев'яній нефарбованій стелі від неї білу та круглу тінь.

— Анно, підійди до мене.

Вона підійшла, взяла його руку. Він відповів легким потиском.

— Як твоє самопочуття?

— Язик здається чужим, голова чужа, ноги теж, а самому ніби двісті років, — він старанно вимовив кожне слово; після паузи запитав: — У мене тиф?

— Так.

Обвів очима кімнату, все ж таки вирішив запитати:

— Що це?

Вона здогадалася, що йому хотілося взнати, посміхнулася.

— Ми — в Царицині.

— А ти... як ти?

— Я сама залишилася з тобою, — і, ніби для того, щоб виправдатися, чи, скоріше, попередити ще не висловлену ним думку, поспішно пояснила: — У такому стані покинути тебе на чужих людей було б грішно. Абрамсон і товариші з бюро піклувались про тебе, просили почергувати біля тебе... Ось бачиш, несподівано довелося тебе доглядати.

Він відповів їй вдячним поглядом, кволо змахнув волохатою рукою.

— А Крутогоров?

— Поїхав у Луганськ, через Воронеж.

— Геворкянц?

— Ну... що тобі сказати... він помер... від тифу.

— Невже!

Помовчали, хоч у такий спосіб вшанувати пам'ять покійного.

— Я за тебе боялася. Тобі було дуже погано, — тихо сказала вона.

— А Боговий?

— Усіх втратила. Дехто поїхав у Кам'янську. Та ти почекай, може, тобі шкодить розмовляти? Може, тобі краще випити молока?

Бунчук залеречив, хитнувши головою, ледве повертаючи язик, продовжив розпитувати:

— Абрамсон?

— Тиждень тому поїхав у Воронеж.

Він спробував поворухитися, голова після цього запаморочилася, в очі боляче вдарила кров. Відчувши на лобі дотик її прохолодної долоні, відкрив очі. Його мучило одне: тоді, коли він лежав непритомний, хто за ним прибирав? Невже вона? Його обпик сором, щоки вкрив легкий рум'янець; він уточнив:

— Ти доглядала мене одна?

— Так.

Відвернувшись до стіни, він прошепотів:

— І як їм не соромно... Негідники! Кинули все на тебе одну..

Після тифу почалося ускладнення: він став погано чути. Присланий Царицинським комітетом партії лікар сказав, що за лікування слуху можна буде взятися після того, коли зміцніє організм хворого. Бунчук повільно видужував. У нього з'явилася ненаситність, але Анна суворо витримувала дієту. На цій підставі між ними виникало непорозуміння.

— Дай мені ще молока, — просив Бунчук.

— Тобі більше зашкодить.

— Я прошу тебе — дай! Хочеш мене заморити?

— Ілля, ти ж знаєш, що я тобі не можу дозволити їсти надмірно.

Почувши таку відповідь, він відвернувся до стіни, ображено замовк, зітхав і довго не розмовляв. Вона жаліла його, як дитину, але залишалась вимогливою. Минав певний час, і він назад повертав голову, продовжував хмуритися і від цього здавався ще більш нещасливим, починав благати:

— А, може, кислої капусти? Ну, будь ласка, Анно, рідна... Зроби таку ласку... Зашкодить?.. Це — лікарські байки!

Після чергової рішучої відмови він необачним словом її образив:

— Ти не можеш наді мною так знущатися! Я ось покличу хазяйку і попрошу в неї їсти! Ти бездушна і бридка жінка!.. Я вже справді починаю тебе ненавидіти.

— Це велика подяка за все, що я з тобою пережила, — в свою чергу спалахнула Анна.

— Я тебе не просив залишалася біля мене! І дорікати мені цим нечесно! Ти користуєшся своєю перевагою. Ну, та гаразд... Не давай мені більше нічого! Нехай я здохну.. Не великий жаль!

Губи в неї тремтіли, але вона себе стримувала, мовчала, терпляче переживала примхи хворого.

Один тільки раз посварилися по-справжньому: вона рішуче відмовила, коли він попросив додаткову порцію пиріжків; коли Бунчук відвернувся, вона помітила, як заблищали в його очах сльози, серце її так і стиснулося.

— Та ти гірше дитини! — спалахнула вона. Побігла на кухню і вернулася звідти з повною тарілкою пиріжків. — Люшо, їж, їж, любий! Ну, годі, тільки більше не сердься! На ось цей підсмажений! — тремтячими руками тицяла йому в руки пиріжок.

Від цього Бунчук глибоко страждав, спробував відмовлятися, та не витримав, витираючи сльози, сів і взяв пиріжок. Його схудле, густо заросле кучерявою ріденькою борідкою обличчя заусміхалось, благаючи очима вибачити його, він зізнався:

— Я гірше, ніж дитина... Ти ж бачиш: я ледве не заплакав...

Вона дивилася на його неймовірно схудлу шию, на худі і запалі груди, що навіть світилися під розстебнутим коміром сорочки, на кістляві руки, і бачене її так схвилювало, що в душі до нього сколихнулися незвідані раніше любов і жалість; тоді вона вперше просто й ніжно поцілувала його в сухий жовтий лоб.

Минуло ще два тижні, поки він без сторонньої допомоги зміг пересуватися по кімнаті. Висохлі, ніби стебельця, ноги підкошувалися; він заново вчився ходити.

— Анно, дивися, я йду! — намагався йти рівно і швидко, але ноги не тримали власне тіло, підлога під ними хиталася. Змушений за щось триматися, Бунчук широко, як це роблять старі чоловіки, посміхався, шкіра на його блідих щоках туго напиналася і морщилася. Сміх тремтів і деренчав, як у старого, і, вкінцець знесилившись від напруження й сміху, він назад падав у ліжку.

Квартира, де вони жили, знаходилася неподалік від пристані. З вікна можна було бачити засніжену широку Волгу, а за нею починалися ліси, сірим півколом стелилися м'які хвилясті обрії далеких ланів. Анна подовгу простоювала коло вікна, думала, як раптово й дивно перемінилося її життя. Важко вірилось, але саме через хворобу вона й зріднилася з Бунчуком. Хоч і раніше, ще в Ростові, вже з перших зустрічей вона з внутрішнім напруженням і тривогою думала, що несподівано міцно, може, навіть назавжди прикіпає до нього. Невчасно, в буремний рік, на дев'ятнадцяній весні її коротенького, мов сон, дівочого життя спалахнуло те почуття, що штовхнуло її до Бунчука. Серцем прикипіла до нього, такого непоказного й простого, а ще більше зблизилася з ним в боях, відібрала в смерті, змогла виходити...

Спочатку, коли після довгої і важкої дороги опинились у Царицині, було їй тяжко й гірко до сліз. Уперше так близько і так відверто довелося бачити зворотній бік життя з коханим чоловіком. Зціпивши зуби, міняла йому білизну, на гарячій голові вичісувала воші, сама перевертала важке, як камінь, тіло і, здригаючись, злякано

і крадькома дивилася на його голу, схудлу плоть, чоловіком його назвати можна було тільки умовно, в ньому ледве билосся дороге життя. Внутрішньо в ній все повставало, протестувало, але буденність, якою б жорстокою вона не була, не могла забруднити те, що глибоко й надійно жило в її серці. Велике почуття допомагало долати і біль, і непорозуміння. І вона все витерпіла. Під кінець залишився тільки біль, та й він віддалявся, бо глибоко в душі вже нуртувало джерело любові.

Одного разу Бунчук спитав:

— Скажи відверто, я, мабуть, огидний тобі після всього цього?

— Це було випробування.

— На що? На витривалість?

— Ні, на почуття.

Бунчук відвернувся, губи його затремтіли, він довго не міг їх вгамувати. Більше до цієї розмови вони не поверталися. Будь-які слова тут були б зайвими і недоречними.

Після того як Бунчук видужав, ніяких непорозумінь між ними більше не виникало. Своїм чуйним ставленням ніби вертав їй за все, що вона заради нього витерпіла, виявляв виняткову увагу, запобігав їй кожне бажання, але поступав дуже тактовно, напрочуд лагідно, і вона це з вдячністю сприймала. Треба сказати, що й він — людина сувора — дивився на неї після всього вже іншими, майже покірними і безмежно відданими очима.

У середині січня з Царицина вони поїхали в Воронеж. Оглядаючи з площадки залишене місто, Анна поклала Бунчукові на плече свою руку і, мов би закінчуючи перервану колісь розмову, сказала:

— Ми зійшлися з тобою за особливих обставин... Можливо, що цього навіть не варто було робити... Звичайно, ми керувалися розумом, а не серцем. А ти знаєш, чому я кажу — не варто? Дивись... — вона повела рукою, вказуючи на засніжений степ, що котився за колією величезним блискучим срібним карбованцем. — Там усе вирує. І вимагає напруження всіх сил, а почуття, по-моєму, заважає залишатись цілеспрямованим. Добре було б, якби ми зустрілися або раніше, або пізніше.

— Ти помиляєшся! — Бунчук посміхнувся і пригорнув її до себе. — Ми з тобою будемо, як одна людина, і це не тільки не завадить нашій цілеспрямованості, а й навпаки — допоможе їй. Ось дивися: зламати один пруттик легко, але два сплетені — вже важче.

— Цей приклад, Люшо, не дуже вдалий.

— Можливо, але вся ця розмова — вже запізнiла.

— Це правда, та я й не настільки вже засмучена тим, що ми... — вона зніяковіла і запнула, — наполовину зійшлися. Бо особисте не

спроможне витіснити в нас бажання боротьби...

— ...І до перемоги, чорт його забирай! — закінчив Бунчук, обіймаючи своєю рукою її маленький, войовничо стиснутий кулачок.

Те, що вони досі не мали фізично близьких відносин, надавало їх стосункам якийсь майже юнацький, хвилююче-ніжний характер. Ними ніскільки не керувало бажання переступити останню грань до повного зближення. Анну це по-своєму радісно хвилювало; думаючи над цим, спитала:

— Правда ж, наші з тобою взаємини зовсім не схожі на традиційні взаємини між чоловіком і жінкою? Хозяйка в Царицині, та й усі інші, вважали нас подружжям, правда? Гарно хоч би те, що виходить за звичайні міщанські рамки. У боях у нас з тобою народилася любов, і ми зуміли зберегти чистим наше почуття, не забруднюючи його тваринним, земним...

— Романтика! — посміхнувся Бунчук.

— Що? — перепитала вона.

Бунчук мовчки погладив її голову.

Анна, ніби крізь туман, довго дивилася на засніжені простори, на далекі, невиразні контури пропливаючих за вікном хуторів, на фіалкові гребені перелісків, на збігаючі вниз байраки; вона говорила швидко, ніби квапилася, її низький голос звучав глухо, грудним, як у віолончелі, тембром:

— Та й взагалі, як зараз бридко і жалюгідно виглядає будь-яке бажання створити індивідуальне, своє маленьке щастя. Що воно порівняно з тим всевітнім людським щастям, за яке бореться революційно налаштоване людство? Я правильно кажу? Як важливо розчинитися ось у цьому пориві до визволення, треба... треба злитися з колективом і забути про себе, як про окрему частку... — Вона тихо, як дитина уві сні, всміхнулася куточками ніжного і мужнього рота; від посмішки на верхній губі лягла слабка тiнь. — Знаєш, Ілля, майбутнє життя мені бачиться як далека-далека, казково-чарівна музика. Ну, така, як іноді тобі приходиться уві сні... Тобі сниться музика? Це не окрема тендітна мелодія, а могутній і злагоджений спів гімну, чий акорди все наростають і наростають. Хто ж не любить краси? Я люблю її у всіх, навіть найменших проявах... А скажи, хіба не настане прекрасне життя при соціалізмі? Ні воєн, ні злиднів, ні експлуатації, ані національних перегородок — нічого. Як насмітили, напаскудили люди на землі... Скільки людського горя пролито!.. — Вона прихилилася до Бунчука, шукала його руки. — Ну, скажи: хіба не солодко вмерти за це? Ти згоден з цим! Га? У що ж тоді вірити, як не в це? Заради чого жити?.. Мені здається, якщо я умру в бою... — Вона притиснула його руку так близько до грудей, що він чув, як при-

глушено б'ється її серце і сумно, задумливим поглядом дивлячись на Бунчука знизу вгору, прошепотіла: — І коли смерть не буде миттєвою, то останнє, що я зможу відчувати, — це урочистий, неймовірно величний гімн, що славить майбутнє.

Бунчук, схиливши голову, слухав. Його зачарував її молодий, пристрасний порив і кризь ритмічний перестук коліс, через скрипіння вагону і дзвякіт рейок йому справді вчувалася неясна, але велична мелодія. Холод пробирав спину, він підійшов до вхідних дверей, штовхнув їх ногою і розчинив. У вагон зі свистом ввірвався вітер, колюча снігова заметіль, пар і потужний рев паровоза.

XVII

Увечері 16 січня Бунчук з Анною приїхали в Воронеж. Пробыли там два дні і відбули в Міллерово, бо в день від'їзду стало відомо, що туди перебрався Донський ревком і вірні йому частини, які під натиском каледінців були змушені покинути Кам'янську.

У Міллерово вони застали метушню і велику кількість людей. Там Бунчук затримався всього кілька годин, бо черговим поїздом виїхав у Плибоку. Вже наступного дня він прийняв кулеметну команду, а другого ранку вже був в бою з чернецовським загonom.

Після того як Чернецова розбили, їм із Анною несподівано довелося розлучитись. Уранці вона прибігла зі штабу збуджена і трохи засмучена.

— Ти знаєш, — тут Абрамсон. Він дуже хоче тебе бачити. Потім є ще одна новина, — сьогодні я їду.

— Куди? — здивувався Бунчук.

— Абрамсон, я та ще кілька товаришів їдемо в Луганськ, будемо там вести агітаційну роботу.

— Ти залишаєш загін? — стримано спитав Бунчук.

Притулившись до нього розчервонілим обличчям, вона розсміялася:

— Зізнайся: тебе засмутило не те, що я залишаю загін, а те, що їду від тебе? Але ж це тимчасово. Я впевнена, що на тій роботі я принесу більшу користь, ніж коло тебе. Агітація — це, мабуть, та діяльність, де я розуміюсь краще, ніж у кулеметі... — і пустотливо повела очима, — хоч і навчалась під керівництвом такого досвідченого командира, як Бунчук.

Незабаром прийшов Абрамсон. Він, як і раніше, був енергійним, діяльним, непосидючим, так само біла пляма виблискувала на темній, ніби обсмоленій, голові. Бунчукові він широко зрадів.

— Став на ноги? — Ду-ж-же добре! Анну ми забираємо, — і змовницьки, ніби на щось натякаючи, примружився: — Ти не заперечуєш? Не заперечуєш? Так-так... Так-так... Ду-ж-же добре! Я тому так ставлю питання, бо ви, очевидно, зійшлися в Царицині.

— Не криюся, мені жаль з нею розлучатися, — Бунчук похмуро і напружено всміхнувся.

— Жаль?! Це вже не мало... Анно, ти чуєш?

Він пройшовся по кімнаті, на ходу підняв із-за сундука запорошений томик Гаріна-Михайловського і, ніби щось згадавши, почав прощатися.

— Анно, ти швидко?

— Йди. Я зараз, — відповіла вона з-за перегородки.

Переодягнувшись в чисте, вона вийшла. На ній була підперезана захисна солдатська гімнастерка з накладними кишнями, з-під якої випинались маленькі дівочі груди; вже знайома чорна спідниця, подекуди заштопана, але бездоганно чиста. Недавно вимите важке волосся здавалося пухнастим, вибивалося з вузла. Вона вдягнула шинель і, затулюючи на ній пасок, спитала (недавня веселість зникла, голос сумний, ніби вона збиралась про щось благодати):

— Ти сьогодні береш участь у наступі?

— Ну, звичайно, не буду ж я сидіти, склавши руки.

— Я прошу тебе... Послухай мене, будь обережний. Ти зробиш це заради мене? Пообіцяєш? Я залишаю тобі запасну пару вовняних шкарпеток. Не застудися, старайся не замочити ноги. З Луганська я тобі напишу.

Її очі якось вмить потухли, на прощання вона призналася:

— Ось бачиш, мені дуже боляче тебе залишати. В першу хвилину, коли Абрамсон запропонував їхати в Луганськ, я зраділа, а тепер відчуваю, що без тебе там буде самотньо. Ще одне підтвердження, що інтимні почуття зараз зайві — вони сковують... Ну, що б там не було, — прощай!..

Попрошались стримано-холодно, але Бунчук розцінив це правильно: вона боїться, що її зрадить витримка.

Він вийшов її провести. Анна йшла, нервово водила плечима, не оглядалась. Йому хотілося окликнути її, та він змусив себе стриматись: коли прощались, вона трохи відводила свої зтягнуті пеленою очі, але він відзначив, що в них надмірно блищить волога; зібравшись із духом, удавано бадьоро гукнув:

— Анно! Сподіваюся, що побачимося в Ростові! Бувай здорова!

Оглянувшись через плече, вона пришвидшила кроки.

Коли Анна відійшла вже далеко, тільки тоді Бунчук відчув, наскільки він самотній. Він

вернувся на квартиру, та негайно, ніби обпечений, знову вискочив на вулицю... У квартирі кожна річ викликала якийсь спогад, кожна дрібниця ще зберігала її запах: і забута носова хусточка, і солдатський підсумок, і мідний кухоль, — усе, до чого вона зовсім недавно торкалася.

До пізнього вечора Бунчук пробув на станції, його не полишав невідомий раніше неспокій, було таке відчуття, наче в нього хвилину тому відібрали щось надзвичайно дорогоцінне, і він ніяк не міг змиритися з такою втратою. Ходив і розгублено розглядав незнайомі обличчя червоногвардійців і козаків, інколи декого впізнавав, його теж багато хто згадував.

На станції несподівано зіткнувся з козаком, із котрим вони разом воювали ще на німецькій війні. Він потягнув Бунчука до себе на квартиру, там за столом билися в «очко» червоногвардійці загону Петрова і недавно прибулі матроси-мокроусівці. Оповіті тютюновим димом, вони голосно ляскали картами, шаруділи керенськими паперовими грошима, лаялись, відчайдушно сперечались. Бунчуку таке заняття виявилось не до душі, йому захотілось на повітря і він, не попрощавшись, пішов.

Виручило те, що через годину довелося йти в наступ.

XVIII

Після смерті Каледіна Новочеркаська станиця вручила владу похідному отаманові Війська Донського генералу Назарову. 4 лютого на Круг з'їхалися делегати і обрали його військовим наказним отаманом. На Круг прибула тільки незначна кількість делегатів, переважно представники низових станиць південних округів. Круг звався Малим. Роботу свою почав 4-го лютого. Назаров, заручившись підтримкою Круга, оголосив про мобілізацію віком від 17-ти до 55-ти років, але козаки неохоче брали в руки зброю, не зважаючи на погрозу, що для проведення мобілізації в станиці будуть послані озброєні загоони.

У той день, коли Малий Круг розпочав свою роботу, в Новочеркаськ із румунського фронту похідним порядком під командуванням військового старшини Таціна прибув 6-й Донський козачий полк генерала Краснощокова. Від самого Катеринослава полк просувався з боями, прориваючи більшовицьке кільце. Його змушували відбиватися під П'ятихаткою, Межевою, Матвійовим, Курганом та в багатьох інших місцях, але, не зважаючи на це, він прибув майже у повному складі, зберіг усіх офіцерів.

Полк зустрічали урочисто. Після молебня на Соборній площі Назаров дякував козакам за те, що дотримувались дисципліни, забезпечили зразковий порядок і зі зброєю прибули захищати Дон.

6-го полк відправили на фронт, на станцію Сулін, а 8-го в Новочеркаськ прийшла чорна вість: під впливом більшовицької агітації полк самовільно покинув позиції і відмовився захищати Військовий уряд.

Робота Круга йшла в'яло. В усьому відчувалось, що боротьба з більшовиками приречена на невдачу. Назаров — цей енергійний, активний генерал — на засіданнях сидів, зіперши на руку і закривши долонею лоб, ніби про щось болісно думав.

Ніби порох розвіялися останні надії. Більшовицький зашморг все сильніше стягував горло Донщини. Бої вже гриміли під Тихорецькою. Доносилися чутки, що з Царицина в Ростов направляється їх місцевий більшовицький командир — хорунжий Автономов.

9-го вранці в Ростов увійшов загін капітана Чернова; його тіснив Сіверс, а з тилу обстрілювали козаки Гнилівської станиці. Для вільного виходу залишалась одна вузенька смужка; зрозумівши, що далі сидіти в Ростові небезпечно, Корнілов в той же день розпорядився відходити на станицю Ольгинську.

Весь день робітники із Темерніка обстрілювали вокзал і офіцерські патрулі. Надвечір Ростов покинула велика військова колона. Вона витягнулась між двома берегами Дону, звиваючись, як жирна гадюка, взяла напрямок на Аксай. Знекровлені роти важко йшли, грузили в мокрому снігу. Мигтіли гімназичні шинелі зі світлими гудзиками, зеленуваті — реалістів, але переважали солдатські та офіцерські. На чолі взводів йшли полковники і капітани. Рядовими були юнкери і офіцери — від хорунжих до полковників. За довгим обозом тягнулися біженці — літні, поважні люди, в міських пальтах і калошах. Жінки ледве поспішали за підводами, провалювались у глибокий сніг, спотикались на високих каблуках.

В одній із сотень Корніловського полку марширував осавул Євген Листницький. В одній шерензі з ним йшли підтягнутий стройовий офіцер, штабе-капітан Старобельський, далі — поручик Суворовського Фанагорійського гренадерського полку Бочагов і підполковник Ловічев — цей офіцер був уже в літах, не мав багатьох зубів, до того ж голову вкрила руда сивина, завдяки чому він нагадував собою старого лиса.

Насувалися сутінки. Підморожувало. Від гирла Дону дув солонцюватий і вогкий вітер. Листницький, не зважаючи на те, що доводилось місити перетовчений сніг, звично піднімав ноги; часом він оглядався на тих, хто їхав обочи-

ною і випереджав їх роту. Ось їх випередив командир Корніловського полку капітан Неженцев і колишній командир Преображенського гвардійського полку полковник Кутепов, — в останнього шинеля була розхристана, а кашкет зсунутий на високу потилицю.

— Пане командире! — покликав Неженцева полковник Ловічев, вправно перехоплюючи гвинтівку.

Кутепов повернув широке і лобасте, як у вола, обличчя; він мав широко розведені чорні очі і підстрижену лопаткою борідку; із-за його плеча й виглянув Неженцев.

— Накажіть першій сотні додати ходу! Бо так і замерзнути недовго. Ми промочили ноги, а з таким походом...

— Прямо неподобство! — гаркнув, як у трубу, горластий Старобельський.

Неженцев ні на що не зреагував, пройшов собі далі. Він про щось дискутував із Кутеповим. Трохи згодом їх обігнав Алексеев. Машталір гнав ситих, вороних, з підв'язаними хвостами, коней; з-під їх копит далеко навкруги бризками розліталися грудки снігу. Обвітрений Алексеев сидів червоний, білі вуса і такі ж біляві брови в нього стирчали; натягнувши на самісінькі вуха кашкет, він боком прихилився до спинки повозки і лівою рукою мерзлякувато підтримував зведений комір. Офіцери, усміхаючись, проводжали добре всім знайоме обличчя.

Дорогу одночасно товкли безліч ніг, після них залишались вибоїни, жовті калюжі. Йти було важко: ноги ковзали, чоботи просякувала сирість. Листницький машинально прислухався до того, про що говорили попереду. Якийсь офіцер, одягнений у хутряну куртку і просту козацьку папаху, баритоном ділився своїм відкриттям:

— Поручик, чи ви таке бачили? Голова Державної думи Родзянко, зовсім старий чоловік, а йде пішки.

— Росія сходить на Голгофу...

Хтось закашлявся, захрипів, відхаркав мокроту і теж почав іронізувати:

— І справді що Голгофа... Різниця лише та, що замість кременистого путі під ногами сніг, та ще й мокрий, а за Цельсієм плюс одинадцять градусів морозу.

— Не знаєте, панове, де будемо ночувати?

— У Катеринодарі.

— У Пруссії нам теж одного разу випав подібний похід...

— Як-то нас прийме Кубань. Що?.. Звичайно, там буде інша справа.

— У вас знайдеться закурити? — спитав Листницького поручник Головачов. Знявши товсту вовняну рукавицю, він узяв цигарку, подякував і, по-солдатськи висякавшись, витер пальці полою шинелі.

— Вчитесь, поручик, демократичним манерам?.. — хитро всміхнувся підполковник Ловічев.

— Не захочеться, а навчишся. А ви, либонь, дюжиною платків запаслися?

Ловічев нічого не відповів. На сивих, аж почервонілих, вусах висіли зеленкуваті бурульки. Він зрідка шморгав носом, шулився, бо холод пробирався крізь підбиту вітром шинель.

«Квіт Росії», — з гострим співчуттям думав Листницький, поглядаючи на шлях, де петлею вигиналась довжелезна колона.

Мимо промчали кілька вершників, поміж них на високому дончакові виділявся Корнілов. Його світло-зелений кожушок із нашитими на боках косими кишенями та біла папаха ще довго височіли над колоною. Офіцерські батальйони рикали вслід йому: «Ура!».

— Все це, хоч і важко, але можна винести; а ось сім'я... — по-старечому бідкався Ловічев; він, перехилившись, збоку заглянув Листницькому в вічі, мов шукав у того співчуття. — Сім'я моя залишилася в Смоленську... — розповідав він. — Дружина і донька — ще дівчинка. На Різдво їй тільки виповнилось сімнадцять років... Скажіть, осавуле, як тут бути?

— Співчуваю...

— Ви теж сімейний? З Новочеркаська?

— Ні, я з Донецького округу. У мене там батько залишився.

— Не знаю, що з ними... Як вони там без мене, — продовжив своє Ловічев.

Його нехотя перебив Старобельський:

— У кожного в нас родини залишилися. Не розумію, підполковнику, чого ви пхинькаєте? Ди-и-в-ний народ. Не встигли залишити Ростов...

— Старобельський! Петре Петровичу! Ви воювали під Таганрогом? — крикнув хтось із задніх шеренг.

Старобельський повернув назад своє сердице обличчя, похмуро посміхнувся.

— А... Володимир Георгійович... А вас яким вітром занесло в наш взвод? Перевівся? З ким не помирився? Так... Ну, це зрозуміло... Ви питаєте про Таганрог? Так, я там був. А що? Цілком вірно... його вбили.

Листницький краєм вуха прислухався до розмови, а згадував своє: як він покидав Ягідне, батька, Аксенію. Серце несподівано стиснулось, охопив сум. Ноги мляво переступали, він тільки бачив, як десь далеко попереду хитаються гвинтівки з багнетами, як в такт ході погойдуються папахи, кашкети і башлики. Він навіть подумав:

«Такий же, як ось зараз я, заряд ненависті і шаленої люті несуть усі п'ять тисяч людей, бо кожний із них звідав остракізм. Викинули, негідники, з Росії і тут думають розтоптати. Ну,

ми ще подивимось!.. Корнілов приведе нас в Москву». В цю хвилину він згадав про приїзд Корнілова в Москву і з радістю почав у подробицях відновлювати в пам'яті той день.

Десь зовсім близько, напевне в хвості їхнього взводу, рухалась батарея. Чути було, як форкали коні, бились барки, вітер навіть доносив запах кінського поту. Листницький уже вчув цей знайомий, хвилюючий запах, повернув туди голову: передній їздовий, молодий прапорщик, теж зміряв його поглядом і привітно всміхнувся, ніби давньому знайомому.

* * *

До 11 березня* Добровольчу армію зосереджували в районі станиці Ольгинська. Корнілов не поспішав, чекав, поки в Ольгинську прибуде похідний отаман Війська Донського генерал Попов, котрий зі своїм загоном чисельністю близько 1600 шабель, з п'ятьма гарматами і 40 кулеметами відправився із Новочеркаська в задонські степи.

Уранці 13-го Попов у супроводі свого начальника штабу полковника Сидорина і охорони із кількох козацьких офіцерів прибув в Ольгинську.

На плацу, перед будинком, де розмістився Корнілов, він натягнув коню поводи, тримаючись за луку, важко перекинув через сідло ногу. На допомогу йому поспішив вістовий — молодий чорнявий козак із засмаглим обличчям і гострими, як у чайки, очима. Кинувши козакові поводи, Попов, повільно ступаючи, попрямував на ганок. Сидорін з офіцерами, спішившись, теж пішли за ним. Вістові через хвіртку завели коней на подвір'я. Поки один із них — літній, клишоногий — вішав коням шаньки, то другий — той, чубатий, із очима, що нагадували чайні, вже пробував познайомитися з хазяйською наймичкою. Він уже встиг з нею пожартувати, бо наймичка — рум'яна дівчина, в напнутій з викликом хустці і глибоких, на босу ногу, калошах, у відповідь на дотеп тільки засміялась і, залишивши вістового, ковзаючись у калюжі, потьопала в сарай.

Ставний Попов — зберігся, не зважаючи на роки — увійшов у будинок. У передпокої меткий вістовий забрав у нього з рук шинель, генерал повісив на вішалку нагайку, довго і гучно сякався. Його і Сидоріна, який на ходу пригладжував волосся, вістовий повів до зали.

Генерали, запрошені на нараду, вже зібралися. Корнілов сидів за столом, зіпершись на розгорнуту карту, праворуч від нього сидів сивий, сухенький, але з прямою спиною, свіжо голе-

ний Алексеев. Денікін, зблискуючи розумними колючими очима, про щось розмовляв із Романовським. Лукомський, який зовнішністю був трохи схожий на Денікіна, пощипував свою борідку і мовчки ходив по кімнаті. Марков стояв коло вікна, що виходило в двір, спостерігав за козаками, як ті порались коло коней і одночасно залицялись до молодої наймички.

Привітавшись, новоприбулі підійшли до столу. Алексеев кілька разів перепитував про деталі подорожі і евакуації з Новочеркаська. В цей час з кількома стройовими офіцерами (від імені Корнілова їх також запросили на нараду) з'явився Кутепов.

Поки Попов упевнено і поважно сів, Корнілов, дивлячись йому прямо в вічі, запитав:

— Скажіть, генерале, скільки людей нараховує ваш загін?

— Півтори тисячі шабель, а також є батарея, сорок кулеметів із обслугою.

— Обставини, що змусили Добровольчу армію залишити Ростов, вам відомі. Вчора у нас була Рада. Ухвалено перебиратись на Кубань, головна мета — Катеринодар, там, в його околицях, діють добровольчі загони. Ми плануємо ось такий маршрут... — Корнілов повів на карті незагостреним кінцем олівця, далі заговорив більш енергійно: — Ми розраховуємо, що на своєму шляху будемо мобілізувати кубанське козацтво, нищити ті малочисельні, неорганізовані і небоєздатні червоногвардійські загони, котрі зустрічатимуться в нас на заваді. — Він встиг відзначити, що свої примружені очі Попов спрямував кудись убік, але думку закінчив: — Ми пропонуємо вам із вашим загоном приєднатися до Добровольчої армії і разом із нами йти на Катеринодар. Розпорозувати сили — не в наших інтересах.

— Я не можу цього зробити, — відверто заперечив Попов.

Алексеев трохи перехилився в його бік.

— Дозвольте вас спитати: чому?

— Тому, що я не можу залишити територію Донської області і йти кудись на Кубань. Прикриваючись із півночі Доном, ми в районі зимівників перечекаємо події. На активні дії противника сподіватися не слід, бо не сьогодні-завтра почнеться відлига, через Дон не тільки артилерію, а й кінноту буде не переправити, а з району зимівників, де є влосталь фуражу і хліба, ми в будь-який час і в будь-якому напрямку можемо можливість розгорнути партизанські дії.

Попов цілком упевнено перерахував аргументи, що не дозволяли пристати на Корніловську пропозицію. Він перевів подих і, поба-

* Тут і далі дати — за новим стилем.

чивши, що Корнілов хоче щось зауважити, заперечливо хитнув головою:

— Дозвольте закінчити... Окрім цього, є ще один надто важливий аргумент, який ми, командування, не можемо не враховувати: це — настрої наших козаків. — Він витягнув перед собою м'ясисту білу руку, на вказівному пальці сяяла золота каблучка, що вп'ялася йому в м'ясо; оглянувши всіх присутніх і трохи піднявши голос, він продовжив: — У тому разі, якщо ми повернемо на Кубань, виникне загроза, що загін розпадеться. Козаки можуть відмовитися йти. Не треба забувати, що стабільний і в моєму загоні найбільш боєздатний контингент — це козаки, а вони не настільки морально стійкі, як, наприклад, люди у ваших частинах. Вони просто несвідомі. Не підуть — і все. А ризикувати усім загonom я не можу, — кожнісіньке слово відкарбував Попов і ще раз перебив Корнілова: — Прошу вибачити, я висловив вам наше рішення і смію вас запевнити, що змінити його ми не можемо. Звичайно, розпорошувати сили не в наших інтересах, але з нинішнього становища є тільки один вихід. Я вважаю, що ґрунтуючись на шойно мною сказаному, Добровольчій армії було б доцільніше йти не на Кубань — бо настрої кубанського козацтва мене дуже турбують, — а разом із донським загonom у задонські степи. Там вона відпочине, використає цей час для того, щоб до весни поповнитися новими кадрами волонтерів із Росії...

— Ні! — запротестував Корнілов; ще вчора він сам готовий був йти в задонські степи, навідріз не згоджувався з Алексеевим, який дотримувався протилежної думки. — В зимівниках сидіти немає рації. Нас близько шести тисяч чоловік...

— Щодо продовольства, то смію вас запевнити, ваше високопревосходительство, що в районі зимівників це питання повністю вирішується. До того ж там, у приватних кіннозаводчиків, ви зможете придбати коней і посадити на них частину армії. У вас з'явиться додаткова можливість для того, щоб вести в полі маневрову війну. Кіннота вам вкрай необхідна, а Добровольча армія на неї не багата.

Корнілов, який цього дня особливо западливо ставився до Алексеева, подивився на нього. Особисто він вагався, якому напрямкові віддати первагу, тому, очевидно, хотів мати чийсь авторитетну підтримку. Алексеева слухали з великою увагою. Старий генерал звик коротко, без зайвих слів, абсолютно чітко вирішувати завдання, кількома стислими фразами висловився за похід на Катеринодар.

— Такий напрямок нам дозволить легко прорвати більшовицьке кільце і допоможе з'єднатися із тим загonom, що діє під Катеринодаром, — закінчив він.

— Михайле Васильовичу, а коли не пощастить? — обережно висловив припущення Лукомський.

Алексеев, пожувавши губи, провів рукою на карті.

— Навіть якщо раптом допустити, що нас спіткає невдача, то гарантовано залишиться можливість вийти до Кавказьких гір і там розпорошити армію.

Його підтримав Романовський. Марков теж виголосив кілька палких слів. Протиставити щось вагомим аргументам Алексеева, здається, нічого не залишилося, але тут слово взяв Лукомський і терези зрівнялись:

— Я підтримую пропозицію генерала Попова, — заявив він, поволі підбираючи слова. — Похід на Кубань повз'язаний з великими труднощами, всі їх передбачити, перебуваючи тут, неможливо. Насамперед, нам доведеться двічі перетинати залізницю... — За рухом його пальця на карті слідкували всі учасники наради. Лукомський впевнено продовжував: — Більшовики неодмінно скористаються такою нагодою і зустрінуть нас відповідним чином, насамперед вони підтягнуть броньовики. У нас важкий обоз і маса поранених; залишити їх ми не можемо. Все це надзвичайно зменшує маневреність армії і не дозволить їй швидко пересуватися. Далі, мені не зрозуміло, на підставі чого склалася думка про кубанське козацтво, котре нібито ставиться до нас дружельюбно? Як свідчить приклад Донського козацтва, котре теж нібито не сильно симпатизувало більшовикам, ми повинні особливо обережно і з великою часткою здорового скептицизму оцінювати подібні чутки. Кубанці хворіють тією ж більшовицькою трахомою; вони заразилися нею в колишній російській армії і перенесли це в сьогоденну реальність... Тому повністю виключати можливість їх ворожого ставлення зовсім не далекоглядно. На закінчення змушений ще раз повторити: моя пропозиція — треба йти на схід, у степи, а звідти, накопичивши сили, загрожувати більшовикам.

Спираючись на підтримку більшості своїх генералів, Корнілов вирішив піти західніше станиці Великокняжеської, в поході посадити стройову частину армії на коней і вже звідти повернути на Кубань. Закінчивши нараду, він перекинувся кількома фразами з Поповим і, холодно з ним попрощавшись, вийшов у свою кімнату. За ним відправився Алексеев.

Начштабу Донського загону полковник Сидорін, подзенькуючи острогами, вийшов на ганок, голосно, бадьоро прокричав вістовим:

— Коней!

Ступаючи через калюжі, притримуючи при цьому шаблю, до ганку наблизився молодий, світло-русявий козацький сотник. Він затримався на нижньому східці і пошепки спитав:

— Як там, пане полковнику?

— Нормально! — надмірно весело відповів Сидорін. — Наш на Кубань йти відмовився. Зараз їдемо. Изварін, ви готові?

— Так, коні вже ведуть.

Вістові вели верхових коней. Чорноволий козак із чайними очима поглядав на свого товариша.

— Що, така гарна? — пирснув він.

Літній козак стримано всміхався.

— Як кінський лишай.

— А коли б, скажімо, покликкала?

— Облиш, дурню! Нині ж Великий піст.

Изварін, колишній товариш по службі Григорія Мелехова, скочив на свого вислозадого, з цяткою на весь лоб і білими ніздрями, коня, звелів вістовим:

— Їдьте на вулицю.

Попов із Сидоріним попрощалися з якимось із генералів і спустилися з ганку... Один вістовий, тримаючи коня, допоміг генеральській нозі знайти стремено. Попов, вимахуючи простою козацькою нагайкою, швидко пустив коня риссю, за ним, підвівшись на стременах і трохи нахилившись уперед, рушили козаки, Сидорін та офіцери.

У станиці Мечетинській, куди Добровольча армія добралась за два переходи, Корнілов одержав додаткові відомості про ситуацію в районі зимівників. Відомості були негативні. Скликавши командирів стройових частин, Корнілов оголосив, що прийняв рішення рухатись на Кубань.

До Попова був посланий ординарець із повторною пропозицією приєднатися. Армію ординарець-офіцер наздогнав вже під Старо-Іванівським. Від Попова він привіз ту ж саму відповідь: генерал ввічливо і холодно відмовлявся приєднатися, писав, що рішення свого він змінити не може і що до певного часу залишається в Сальському окрузі.

XIX

Загін Голубова вирушив брати Новочеркаськ в обхід, із ним виїхав і Бунчук. 10 лютого вони покинули Шахтну, поминули станицю Роздорську і до ночі вже були в Мелехівській. Із станиці вирушили другого дня на світанку.

Голубов вів свій загін швидким маршем. Його кремезна постать увесь час гоїдалася попереду, нагай з нетерпінням опускався на кінський круп. Уночі прибули в Безсергенівську, дали коням невеличкий відпочинок, і знову вершників поглинула сіра, темна ніч, тільки на ґрунтовій дорозі під копитами хрустів товстий льодок.

Не доїжджаючи до Крив'янської, збилися з напрямку, але швидко його відшукали. В Крив'янську входили, коли вже сіріло. Станиця ще спала. На майданчику біля криниці копався старий козак — вирубував із жолоба лід. Голубов під'їхав до нього, загін зупинився.

— Здрастуй, діду!

Козак поволі підніс до папахи руку в рукавиці, сухо відповів:

— Доброго здоров'я.

— А що, діду, пішли ваші станичні козаки в Новочеркаськ? Була у вас мобілізація?

Старий нічого не відповів, поспішно схопив сокиру і пішов до воріт.

— Рушай! — вилаявшись, гукнув Голубов.

У той же день Малий Військовий Круг готувався евакуюватися в станицю Костянтинівську. Новий похідний отаман Війська Донського генерал Попов уже вивів із столиці збройні сили, перевіз військові цінності. Вранці надійшло повідомлення, що Голубов із Мелехівської направляється на Безсергенівську. На переговори із Голубовим про умови здачі Новочеркаська Круг послав осавула Сиволобова. Слідом за ним, не зустрівши опору, в Новочеркаськ влетіли кіннотники Голубова. Сам він, на чолі великої групи козаків на змиленому коні галопом примчався до будинку, де засідав Круг. Біля під'їзду байдикувало кілька роззяв та стояв вістовий, який стеріг для Назарова осідланого коня.

Зіскочивши з коня, Бунчук схопив ручний кулемет. Разом із Голубовим і натовпом козаків він увірвався в приміщення Круга. Коли двері в велику залу із хляскотом розчинилися, на цей звук багато делегатів повернули голови, при цьому їх обличчя дуже зблідли.

— Вста-а-ти! — напружено, як на огляді, скомандував Голубов і, оточений козаками, мало не спотикаючись, поспішив до столу президії.

Члени Круга, з гуркотом відсовуючи стільці, підкорилися його владній команді, один Назаров продовжував сидіти.

— Як ви смієте заважати засіданню Круга? — спитав він гнівним голосом.

— Ви заарештовані! Мовчати! — багровий Голубов підбіг до Назарова, зірвав з його генеральської тужурки погон, хрипло завершав: — Встати, тобі кажуть! Бери його!.. Ти!.. Я кому кажу?! Золотопогонник!

Бунчук у дверях встановлював кулемет. Члени Круга збилися в купу, як отара овець. Повз Бунчука козаки тягли Назарова, позеленілого від жаху голову Круга Волошина і ще кількох депутатів.

Останнім, стукаючи шаблею, йшов сірий, вкритий червоними плямами Голубов. За рукав його схопив якийсь член Круга.

— Пане полковнику, ваша милість, а нам же куди?

— Ми вільні? — висунулася із-за його плеча слизька, вертлява фізіономія.

— Забирайтесь геть! — грізно відмахнувся Голубов і вже коли порівнявся з Бунчуком, оглянувся на членів Круга і тупнув ногою. — Ступайте до... Мені не до вас!.. Ну?

Його хриплий, простуджений голос ще довго луною котився в залі.

Бунчук переночував у матері, а на другий день, як тільки в Новочеркаську стало відомо, що Сіверс захопив Ростов, він відпросився у Голубова і вранці верхом виїхав туди.

Два дні Бунчук працював у штабі Сіверса. Вони познайомилися ще в ті дні, коли Сіверс був редактором «Окопної правди»; навідався і в ревком, але ні Абрамсона, ні Анни там не застав. При штабі Сіверса створили революційний трибунал, який судив і чинив сувору розправу над полоненими білогвардійцями. Бунчук весь день ніс службу в суді, ходив на облави, а наступного дня, вже без найменшої надії, все-таки забіг у ревком і ще на сходах почув знайомий голос. Серце його розхвилювалося, він уповільнив кроки, ввійшов у ту кімнату, звідки доносився її веселий сміх.

Кімнату, що раніше служила комендантською, заповнив тютюновий дим. У кутку стояв невеликий туалетний столик, за яким сидів і щось писав чоловік у шинелі без гудзиків, на солдатській папасі навушники були розв'язані; в комендантську набилося і солдатів, і цивільних — в кожухах і пальтах. Вони поділилися на групи і розмовляли між собою, курили. Біля вікна, спиною до дверей, стояла Анна, а на підвіконні, зімкнувши пальці на зігнутому коліні, сидів Абрамсон, навпроти нього, схиливши на бік голову, стояв високий латиш, на вигляд — червоногвардієць. Коли він відводив убік цигарку, то далеко відгинав мізинець; латиш щось розповідав, мабуть, смішне, бо Анна навіть відкидала назад голову і захоплено сміялася, морщився від сміху й Абрамсон, ті, хто стояв ближче, теж слухали і посміхалися; коли велике обличчя червоногвардійця з настільки грубими рисами, ніби їх тесали сокирою, жваво реагувало, то в цю мить на ньому світився гострий і трохи злий розум.

Бунчук поклав Анні руку на плече.

— Здрастуй, Аню!

Вона оглянулася. Її обличчя соромливо спалахнуло, червона фарба по шиї побігла вниз, до самих ключиць, а в очах зблиснули сльози.

— Звідки ти взявся? Абрамсон, ти тільки подивися! Ось він перед тобою, як новий гривеник, а ти за нього турбувався, — защебетала вона, не підводячи очей; не в силах погасити своє збентеження, відійшла до дверей.

Бунчук потиснув гарячу руку Абрамсона, обмінявся з ним кількома фразами і, відчуваючи, що на обличчі в нього гуляє дурна і безмежно щаслива усмішка, залишив Абрамсона (той ще щось запитав, але Бунчук більше не слухав) і пішов до Анни. Дівчина вже прогнала свою ніяковість, але в душі продовжувала сердитися на себе, що на людях не стримала свої почуття.

— Ну, ще раз здрастуй. Як ти? Здоровий? Коли приїхав? Із Новочеркаська? Ти був у заго-ні Голубова? Отак... Ну, що скажеш?

Бунчук відповідав на запитання і не зводив із неї твердий важкий погляд. Вона довго його не витримала, її власний погляд знітився, повільно відвела очі вбік.

— Давай вийдемо на хвилинку на вулицю, — запропонувала Анна.

Навздогінці їх гукнув Абрамсон.

— Ви надовго? У мене, товаришу Бунчук, є до тебе справа. Ми плануємо використати тебе на одній роботі.

— Я через годину вернусь.

На вулиці Анна привітно і не ховаючись дивилася Бунчукові в очі, з досадою махнула рукою.

— Ой, Ілля, вибач, так негарно вийшло... Я повела себе, як дівчисько! Пояснюється це, по-перше, несподіванкою, по-друге, нашим невизначеним становищем. По суті, хто ми з тобою є? Двоє ідилічних «наречених»? Знаєш, Абрамсон у Луганську одного разу спитав мене: «Ти живеш із Бунчуком?» Я заперечила, але він хлопець кмітливий, так що не міг не помітити того, що й так кидається в вічі. Правда, він на це нічого більше нічого не сказав, але його очі самі говорили: не повірив.

— Краще розкажи про себе — як ти і що?

— О, ми там так розгорнули справу! Організували цілий загін — двісті одинадцять багнетів. Вели організаційну і політичну роботу... Та про все у двох словах не розповісти. Я ще й тепер схвилювана твоєю несподіваною появою. Ти де... де ти ночуєш? — перевила розмову на інше.

— Та в одного... товариша.

Бунчук запнувся, бо сказав неправду; всі останні ночі він провів у штабі Сіверса.

— Ти сьогодні ж переберешся до нас. Пам'ятаєш, де мій дім? Ти колись мене проводжав.

— Знайду. Але... чи не заважатиму я твоєї родині?

— Перестань, ти нікому не будеш зайвим і, взагалі, більше про це не говори.

Увечері, зібравши свої речі, що вмістилися в великій солдатській сумці, Бунчук відправився на другий кінець міста, відшукав той провулок, де мешкала Анна. На порозі невеличкого цегляного флігеля його зустріла старенька жіночка. Її обличчя чимось нагадувало Анну.

Так же блищали чорні, аж сині очі, ніс був трохи горбатий, тільки шкіра зморщена, із землистим відтінком, беззубий рот теж видавав її старість.

— Ви — Бунчук? — спитала вона.

— Я.

— Прошу вас, проходите. Дочка мене про вас попередила.

Вона провела Бунчука в маленьку кімнату, вказала місце, куди покласти речі, скрюченим ревматичним пальцем обвела навколо себе.

— Ось тут будете жити. Тут, ваша милість, будете спати.

Вона розмовляла з помітним єврейським акцентом, не зовсім чисто. Крім неї, в домі була зовсім юна дівчинка — ще незграбний підліток, зате очі були такими ж глибокими, як і в Анни.

Трохи згодом з'явилась Анна. Вона принесла з собою гомін та пожвавлення.

— У нас ще нікого не було? Бунчук не приходив?

Мати щось відповіла їй рідною мовою, і Анна впевнено, легко ступаючи, підійшла до дверей.

— До тебе можна?

— Ага. — Бунчук підвівся зі стільця і пішов їй назустріч.

— Ну, як? Влаштувався?

Вона, усміхнувшись, привітно оглянула його, спитала:

— Ти що-небудь їв? Ходімо туди.

Взяла його за рукав гімнастерки і повела в першу кімнату, сказала:

— Це, мамо, мій товариш, — і посміхнулася. — Ви його шануйте.

— Ну що ти, хіба можна ображати? Він — наш гість.

Уночі в Ростові повсюди тріщали сухі постріли, немов лопались стручки визрілої акації. Інколи огризався кулемет, потім усе вщухало. І тоді вулиці знову оповила густа лютнева ніч. Бунчук з Анною довго сиділи в його порожній чистій кімнатці.

— Тут ми жили з сестричкою, — розповідала Ганна. — Бачиш, як у нас скромно. Як у черниць. Ні дешевих картин, ні фотографій, нічого такого, що могло б бути в гімназистки.

— Як же ви жили? — мимоходом спитав Бунчук, і, не без певної гордості, Анна відповіла:

— Я працювала на Асмоловській фабриці і давала уроки.

— А тепер?

— Мама шие. Їм удвох багато не треба.

Бунчук у подробицях розповідав, як брали Новочеркаськ, про бої під Зверєво і Кам'янською. Анна ділилася враженнями від поїздки в Луганськ і Таганрог. Об одинадцятій, коли мати погасила в себе світло, вона теж не стала довше засиджуватися.

У березні Бунчука послали на роботу в революційний суд при Донському ревкомі. Його голова — високий, з тьмяними від безсоння очима, виснажений роботою чоловік — підвів нового працівника до вікна своєї кімнати і, погладжуючи на руді годинник (він спішив на засідання), сказав:

— Із якого року в партії? Ага, це добре, значить, ти в нас будеш комендантом. Минулої ночі свого коменданта ми відправили в «штаб Духоніна»... Брав хабарі. Виявився форменим садистом, чинив не по-людськи, одним словом, наволоч, — такі нам не потрібні. Ця робота брудна, але і в ній треба берегти в чистоті усвідомлення своєї відповідальності перед партією, і — ти тільки правильно мене зрозумій... — зробив він наголос у кінці фрази, — про людяність не забувай. Ми змушені фізично знищувати контрреволюціонерів, але влаштовувати з цього цирк не слід. Ти мене розумієш? Ну, й добре, іди — приймай справи.

У ту ж ніч Бунчук із командою в шістнадцять червоногвардійців за містом, на третій версті, опівночі розстріляв п'ять чоловік, засуджених до розстрілу. В їх числі були й двоє козаків Гнілівської станиці, інші — мешканці Ростова.

Майже шодня опівночі вантажним автомобілем возили за місто засуджених, де для них поспіхом копали ями, причому для цього задіявалися як самі смертники, так і дехто з червоногвардійців. Бунчук шиковав червоногвардійців і виголошував чавунно-глухі слова:

— Ворогів революції... — і змахував наганом: — Плі!

За тиждень він висох і почорнів, ніби вкрився землею. Очі глибоко провалилися, прикриваючи їх голодний і тужний блиск, повіки нервово сіпалися. Анна бачилась із ним тільки вночі. Вона працювала в ревкомі, додому приходила пізно, але завжди чекала, поки він сповістить про своє повернення звичним рвучким стуком у вікно.

Одного разу, як і завжди, Бунчук повернувся опівночі. Відчинивши двері, Анна його запитала:

— Вечеряти будеш?

Бунчук нічого не відповів; хитаючись, як п'яний, пройшов до себе в кімнату і, як був у шинелі, чоботях і шапці, впав на ліжко. Анна підійшла і заглянула йому в обличчя: він лежав із заплученими очима, на вищерених і щільно стиснутих зубах пінилася слина, вивалене після тифу рідке волосся лежало на лобі мокрим жмутом.

Вона присіла поруч, її серце краями біль і співчуття. Пошепки спитала:

— Ілля, тобі важко?

Стиснувши їй руку, він заскрипів зубами і відвернувся до стіни. Так і заснув, не сказавши й слова, а уві сні щось нерозбірливо й жалібно бурмотів, схоплювався. Вона з жахом здригнулася, їй стало по-справжньому страшно: Бунчук слав, а очі напівзаплющені, закотились під лоб, хворі повіки жовто світилися.

— Кидай цю роботу, — просила вона його вранці. — Просися краще на фронт! Ілля, ти вже став не схожий на себе! Доведеш ти себе на цій роботі.

— Замовчи! — спалахнув він, кліпаючи побілілими від люти очима.

— Не кричи. Я тебе образила?

Бунчук якось швидко згас, мов би одночасно із криком вихлюпнув із грудей накопичену в них лють. Втомлено розглядаючи свої долоні, сказав:

— Знищувати людську погань — справа брудна. Розстріли — це, як бачиш, псує здоров'я і душу... І... — вперше при Ганні він огидно вилаявся. — На чорну роботу йдуть або дурні і озвірілі, або фанати. Всім хочеться ходити у квітучому саду, але ж — чорт його візьми! — перш, ніж сіяти квіточки і садити кущики, треба згребти сміття! Угноїти треба! Руки треба забруднити! — підвищив він голос, не зважаючи на те, що Анна мовчки відвернулася. — Сміття треба прибрати, а цим ділом гидується!.. — Бунчук перейшов на крик, бив кулаком об стіл, часто кліпав налитими кров'ю очима.

У кімнату заглянула Аннина мати, і він, опам'ятавшись, перейшов на більш спокійний тон:

— Я цю роботу не залишу! Я переконаний, я добре бачу, що тут я приношу користь! Вигрібаю погань, угноюю землю, щоб потім краще родила! Колись на ній житимуть щасливі люди. Може, і мій син, якщо він колись народиться... — Він хрипло й невесело засміявся. — Музика майбутнього... Анно, ти пам'ятаєш? Скільки я розстріляв цих гадів... клішів!.. Кліш — це комаха така, що в тіло впивається... Не менше десяти ось цими руками вбив... — Бунчук витягнув уперед стиснуті, пазуристі, мов у шуліки, чорноволосі руки; потім опустив їх на коліна і тихо сказав: — І взагалі — все до чорта! Горіти треба так, щоб аж іскри сипалися, а чадіти — нічого... Тільки я й справді стомився. Ти маєш рацію: ще трохи побуду і піду на фронт...

Анна мовчки його вислухала, тихим голосом відповіла:

— Йди, Ілля, краще на фронт, або на іншу роботу. Іди, бо інакше ти... з глузду зійдеш.

Бунчук відвернувся від неї, постукав пальцями об вікно.

— Ні, я витримаю... Ти не думай, буцімто є залізні люди. Всі ми з одного тіста... В житті таких, що нічого на війні не бояться, ще не траплялося, як і таких, хто причетний до вбив-

ства людей і не знає... морально не травмується. Та серце болить не за тими, хто в погонах... Ті — люди свідомі, як і ми з тобою, знають, на що йдуть. А ось учора дев'ятеро розстрілювали, а серед них — троє козаків... робочих людей... Одного я сам почав розв'язувати... — Голос Бунчука звучав глухо, ніби звідкись лунав, усе далі й далі віддалявся. — Так ось, коли торкнувся до його руки, а вона, як підощва... така тверда... Вкрита суціль мозолями. Темна, порепана долоня, вся в саднах і мозолях... Ну, я пішов, — раптом обірвав він розмову, і Анна навіть не помітила, як він потер собі горло, стягнуте корчем, ніби волосяним арканом.

Він узувся, на ходу випив склянку молока і пішов. Анна наздогнала його в коридорі. Довго тримала в своїх руках Бунчукову важку волохату руку, потім притулила до своєї палаючої щоки і вибігла в двір.

Сонце піднімалося вище, дні довшали. Приходило тепло. В гирло Дону з боку Азова стукалася весна. Наприкінці березня в Ростов почали прибувати витіснені гайдамаками та німцями українські червоногвардійські загони. У місті почалися вбивства, грабежі, безчинство і реквізиції. Ті окремі загони, що остаточно розклалися, ревком був змушений роззброїти. Доходило часом до сутичок і стрілянини. Під Новочеркаськом заворушилися козаки. Як на тополі набухають соком бруньки, так і в станицях хлюпали через край протиріччя між козаками та іногородніми, подекуди спалахували повстання, подавала голос прихована контрреволюція. А в Ростові кипіло повнокровне життя: на Великій Садовій увечері бродили юрби солдатів, матросів, робітників. Хто мітингував, хто луштив насіння, випльовуючи лушпиння в канави, викопані вздовж тротуарів, а хто залицявся до жінок. Як і раніше — працювали, їли, пили, спали, вмирили, народжували, кохалися, ненавиділи, вдихали солонувате морське повітря, переживали великі й малі потрясіння. На Ростов все ближче насувався буремний час. Пахло талим чорноземом, і водночас кров'ю близьких боїв.

В один із таких теплих сонячних днів Бунчук раніше звичайного повернувся додому і здивувався, заставши там Анну.

— Ти завжди приходиш пізно, а сьогодні чому так рано?

— Я погано себе почуваю.

Вона пройшла за ним в його кімнату. Бунчук роздягнувся, з тремтячою радісною усмішкою повідомив:

— Анно, від сьогодні я в суді більше не працюю.

— Справді? І куди ж тебе?

— У ревком. Сьогодні мав розмову з Кривошликовим. Він обіцяє послати мене кудись в округ.

Вечеряли вони разом. Бунчук пішов спати. Сповнений емоцій, він довго не міг заснути, курих, крутився на твердуватому матраці, мрійливо зігхав. Із великим задоволенням він залишив роботу в суді, бо й сам розумів: ще трохи — і не витримає, зламається. Вже докурював четверту цигарку, коли двері легко скрипнули. Підвівшись, побачив, що в кімнату ввійшла Анна. Босоніж, в одній нічній сорочці, вона тихенько підійшла до його ліжка. Крізь щілини у віконниці просочувалось тьмяне і зелене світло місяця, воно якраз падало на її оголений овал плеча. Вона нахилилася і затулила губи Бунчука своєю теплою долонею.

— Посунься... Мовчи...

Анна лягла поруч, її гарячі ноги в колінах тремтіли.

Зіпершись на лікоть, палко йому шепотіла на вухо:

— Я прийшла до тебе, тільки нічого не кажи... Мовчи... Мама спить... — Вона рвучко відкинула з чола важке, мов виноградне гроно, пасмо волосся, в її затуманених очах світився синюватий вогник; вона грубувато, спрагло зашепотіла: — Безглуздо берегти дівочу честь, коли не сьогодні, так завтра я можу тебе втратити... Я хочу сильно, дуже сильно тебе кохати. — Вона навіть моторошно здригнулася від такої своєї рішучості. — Ну, тільки швидше!

Ганна нависала над Бунчуком, він цілував її звисаючі, такі неторкані і тверді прохолодні груди, гладив піддатливе тіло і починав з жахом, з неймовірним соромом розуміти, що зараз він фізично не здатний кохати цю дівчину.

Тримаючи долонями його щоки, шукаючи тремтячими губами його губи, вона притягувала його до себе, ніскільки не соромлячись, благала:

— Швидше! Та швидше... любий!..

Бунчук повільно, ніби зрізаний пострілом, звалювався з неї. Голова в нього тіпалася, щоки до болю палали. Звільнившись від обіймів, Анна з гнівом відштовхнула Бунчука, тремтячими руками натягнула на себе сорочку і, задихаючись, з презирством тихо спитала:

— Ти... ти не спроможний? Чи ти... хворий? О-о-о-о, як це гидко!.. Облиш мене!

Бунчук так стиснув її пальці, що вони аж хруснули, вп'явся своїм поглядом в її темні, ворожі очі; запинаючись, сіпаючись, ніби паралізований, відповів:

— За що? За що зневажаєш? Так, я весь вигорів!.. Навіть на це зараз не здатний... Ніякий я не хворий... ти зрозумій, зрозумій! Спустошений я...

Він глухо простогнав, схопився з ліжка, закурих. Згорблений, наче побитий, довго стояв біля вікна.

Анна встала, мовчки обняла його і лагідно, як мати, поцілувала в чоло.

А через тиждень, коли сталося те, що повинне було статися, Анна, ховаючи під його пахвою своє палаюче вогнем обличчя, зізналася:

— ...думала, ти раніше себе витратив... Не знала, що так могла тебе виснажити робота.

Бунчук після цього довго відчував не тільки пестоші і тепло коханої жінки, а й її ніжну, по вінця наповнену материнську турботу.

У провінцію Бунчука не послали. Підтьолков наполіг, і він залишився в Ростові. У цей час Донський ревком тонує у роботі, бо готувався до обласного з'їзду Рад, готувався дати бій ожилій за Доном контрреволюції.

XXI

Над річкою, в зарослях верб на різні голоси квакали жаби. За пагорб зачухувалось сонце. На хутір Сетраків спускалася вечірня прохолода. Від хатів на теплий шлях лягали довгі косі тіні. Із степу, здіймаючи куряву, вернулася череда. Козбчки на вигоні розбирали корів, обмінювались новинами, а вже потім гнали худобу додому. Козаченята, вже босі і засмаглі, осідлавши довгу лозу, ганяли на шляху. Старі діди поважно сиділи на своїх призьбах.

Хутір уже обсіявся. Тільки дехто ще досівав просо і соняшники.

Біля одного крайнього двору на купі дубових колод сиділи козаки. Хазяїн куреня, рябий батареєць, згадував про випадок, що трапився в німецьку війну. Розповідь мовчки слухали старий сусіда і його зять — молодий кучерявий козачок. На ганку з'явилася господиня — козачка висока, вродлива й огрядна, ніби бояриня. Рожеву сорочку вона запхнула в спідницю, рукава до ліктів закотила, оголивши смагляві гарні руки. Широко й легко ступаючи, вона понесла в корівник цеберко; йшла так, як тільки ходять козачки, гарно було подивитися. З-під білої, підсиненої хустинки вибілося волосся (вона допіру розкладала в печі кізяки, готуючи на завтра розтопку), одягнені на босі ноги чирики шльопали, м'яко примаючі на подвір'ї зелену молоду траву.

Невдовзі стало чути як цівки молока гостро вдарили в стінки цеберка. Хазяйка, видоївши корову, трохи зігнувшись, вернулася у курінь, лівою, по-лебединому вигнутою рукою, вона понесла повне цеберко молока.

— Сьомо, ти б пішов теля пошукав, — співучим голосом гукнула вона з порога.

— А Митрик де? — обізвався господар.

— Та холера його знає, десь завіявся.

Хазяїн повагом встав, пішов виглянути за ріг провулка. Старий із зятем теж зібралися додому. Семен покликав їх із кінця провулка:

— Дорофію Гавриловичу, йди-но глянь лишень! Ось подивись!

Старий з зятем направились до козака. Він мовчки вказав у бік степу. Там над шляхом багряною великою кулею котилася курява, за нею сунули лави піхоти, обоз, кіннота.

— Військо, либонь? — здивовано примружився старий і приклав до білих брів долоню.

— Що це значить, що за люди? — занепокоївся Семен.

У воротах, уже в накинутій на плечі кофті, з'явилася його дружина. Вона теж подивилася в степ, розгублено зойкнула:

— Ой, якісь люди! Ісусе Христе, як їх багато!

— Недобрі, видно, люди...

Старий ще потоптався на місці і пішов у свій двір, зятеві сердито звелів:

— Ти теж ступай на баз, нема чого розглядати.

У кінець провулка вже збігалися дітлахи та баби, поспішали купками козаки. Колона вже була за версту до хутора; із степу до садіб вітер доносив людський гомін, кінське іржання, стукіт коліс.

— Не козаки... Не нашинські це люди, — звертаючись до чоловіка, пояснила козбчка. Той знизав плечем.

— Звичайно, що не козаки. Тільки б не німці... Ні, руські... Диви, червона матерія в'ється!.. Ага, ось воно що...

До гурту приєднався високий козак-отаманець. Він, мабуть, страждав від пропасниці, бо ходив у кожусі і валянках; до того ж, увесь був жовтий, ніби пісок, чи його вмочили в жовток. Знявши волохату папаху, він сказав:

— Бачиш їх хоругву? Це — більшовики.

— Вони.

Від колони відокремились кілька вершників. Вони чвалом скакали в хутір. Козаки переглянулися і почали мовчки розходитися, а дівчата з дівторою сипонули врозтіч. У провулку за якісь п'ять хвилин не залишилось ні душі. Підганяючи коней, вершники домчали до того місця, де чверть години тому на дубках сиділи і бесідували козаки. Біля воріт тільки стояв хазяїн-козак. До них наблизився передній вершник, він, мабуть, був у них старшим, сидів на каро-гнідому коні, в кубанці, оперезаний військовими ремінцями, а на його захисній сорочці висів шовковий червоний бант.

— Здоров був, господарю! Відчиняй ворота.

Ряботиння на обличчі батареяця побіліло; він зняв з голови кашкет.

— А ви хто будете?

— Відчиняй ворота!.. — звелів йому солдат у кубанці.

Каро-гнідий кінь косився сердито оком, перебирав у переповненому піною роті мундштуками, потім передньою ногою несподівано випробував міцність тину. Козак відчинив

хвіртку, і вершники по одному в'їхали на подвір'я.

Той, що був у кубанці, жваво скочив із коня і на кривих ногах швидко заспішив до ганку. Поки інші спішувалися, він, усівшись на сходинці, вийняв портсигар. Закуривши сам, запропонував цигарку і козакові. Той відмовився.

— Не куриш?

— Спасибоньки.

— У вас тут не старовіри?

— Ні, ми православні... А ви хто такі будете? — хмуро допитувався козак.

— Ми? Ми — червоногвардійці Другої Соціалістичної армії.

Інші теж підходили з кіньми до ганку, прив'язували їх до поручнів. Один здоровань із довгим чубом, що нагадував кінську гриву, чіпляючи ногами шаблю, рушив до овечої обори. Відчинив по-хазяйськи ворітця, пригнувся і нирнув під навіс, тримаючи за роги, виволік звідти великого, з важким курдюком, баранавалаха.

— Петриченко, а йди-но поможи! — гукнув він тоненьким фальцетом. До нього бігом кинувся солдатик у куцій австрійській шинелі. Хазяїн гладив свою бороду і оглядався, ніби якимось несподіваним чином опинився на чужому подвір'ї. Він так ні до кого й не обізвався, тільки після того, як валухові шаблею перерізали горло і той заточився, перебираючи тонкими ногами, хазяїн крякнув і піднявся на ганок.

Слідом за хазяїном у курінь увійшов солдат у кубанці, а з ним іще двоє: один із них — китаєць, а другий — росіянин, дуже схожий на камчадала.

— Ти, господарю, не журись! — переступаючи через поріг, жартівливо сказав кубанець. — Ми за все щедро заплатимо!

Стукнувши себе по кишені штанів, він уривчасто зареготав і, враз обірвавши сміх, перевів очі на хазяїнку. Стиснувши зуби, жінка стояла коло печі, дивилася на нього переляканими очима.

Кубанець, дивлячись на китайця, бігаючи очима, запропонував:

— Ти, хлопче, мало-мало сходи на двір, ось із оцим дядьком, — і вказав пальцем на козака. — Піди з ним, нехай дасть коням сіна... Давай, сходи! Чуєш? Ми щедро заплатимо! Червона гвардія не грабує. Хазяїн, ну, давай! — в голосі кубанця почувлися суворі нотки.

Хозяїн, озираючись, у супроводі китайця та іншого червоногвардійця пішов на двір. Він ще й з ганку не встиг спуститися, як навздогінці пролунав плаксивий жінчин голос. Козак кинувся назад, рвонув на себе двері. Слабенька заціпка в снігах вискочила з петлі. У світличці кубанець, тримаючи вище ліктя голу руку

огрядної козачки, пхав її в темне місце. Вона чинила йому опір, біла в груди. Він обома руками намагався вхопити її за попереk та віднести в світличку, але в цю мить двері розчинилися, і козак сміливо заступив собою жінку. Його тихий голос прозвучав загрозливо:

— Ти ж гостем прийшов у мій курінь. Навіщо ображаєш жінку?.. Ти що задумав?.. Облиш, я тобі кажу!.. І твоєї зброї я не боюся! Бери, що хочеш, грабуй, але над бабою збиткуватися не смій. Хіба що через мене переступиш... А ти, Нюрко, — звернувся він до жінки, ніздрі в нього в цей час тремтіли, — йди звідси до дядька Дорофія. Тобі тут робити нічого!

Поправляючи на сорочці амуніцію, кубанець криво всміхнувся:

— Який же ти, хазяїне, сердитий... Вже й жартувати не можна... Я ж у сотні перший жартівник... ти це знаєш?.. Я це так — навмисне... Дай, думаю, підсажу бабу, а вона злякалася... А сіно ти видав? Немає сіна? А в сусідів є?

Він, насвистуючи, пішов, шосили розмахуючи нагаєм. Невдовзі в хутір підоспів увесь загін. Він нараховував майже 800 багнетів і шабель. Червоногвардійці, третину яких становили китайці, латиші та інші чужинці, організували собі ночівлю за хутором, бо не були впевнені в своїх різноплеменних і розбещених солдатах.

Тираспільський загін 2-ї Соціалістичної армії, достатньою мірою потріпаний гайдамаками та німцями, котрі швидко завойовували Україну, з боями пробився на Дон і на станції Шептухівці вивантажився з вагонів. А оскільки попереду вже хазяїнували німці, то, заради того, щоб опинитися на півночі Воронежської губернії, загін похідним порядком рухався через юрт Мигулінської станиці. Червоногвардійці, опинившись під впливом кримінальних елементів, котрих в загоні виявилось чимало, в дорозі безчинствували. Відпочивати в ніч на 17 квітня розташувалися поблизу хутора Сетракова; забувши, про що їх сурово попереджали командири, вони групами відправились у хутір, де почали різати овець, на околиці згвалтували двох козачок, а на майдані відкрили безпричинну стрілянину, внаслідок чого один із них теж мав поранення. Більше того, караульні вночі геть перепилися (в обозі на кожному возі везли спирт). Поки це тривало, троє козаків на конях непомітно покинули хутір і почали піднімали на сполох сусідні хутори.

Не зважаючи на темну ніч, козаки сідали своїх коней, готували спорядження; офіцери, а то й вахмістри, котрі жили на хуторах, створювали із фронтників та літніх козаків загони і вели їх під Сетраков; вони зосереджувалися в балках і за пагорбами, так що невдовзі червоногвардійський загін був оточений. Из Мигулін-

ської, Колодяжного, Богомолова всю ніч прибували все нові й нові півсотні. На сполох піднялися верхньочирці, наполовці, калинівці, ейці, колодяженці.

У небі дотлівав Волосожар, линяло й розповзалось ворсисте нічне покривало. На світанку кавалерійські козацькі лави з усіх боків, з гиканням накинута на червоногвардійців. Кулемет випустив кілька черг і замовк, безладна і навіжена стрілянина спалахнула і теж швидко змовкла, січ покотилася тихими хвилями.

За годину все скінчилось: загін був ущент розбитий, більше двохсот чоловік порубано і постріляно, майже п'ятсот — узяті в полон. Козаки захопили дві батареї по чотири гармати, 26 кулеметів, 1000 гвинтівок, великий запас бойової амуніції.

По всій окрузі через день замайоріли червоні прапорці, вистові помчали всіма шляхами і путівцями. Станиці і хутори загули. Ради полетіли шкереберть, замість них спішно обирались отамани. А в Мигулінську із запізненням прибували сотні Казанської та Вешенської станиць.

У двадцятих числах квітня верхові станиці Донецького округу відділилися. Був оголошений окремих округ, названий Верхньо-Донським. Центром округу стала Вешенська, станиця багатолюдна, друга в області після Михайлівської за величиною і кількістю хуторів. Ще недавні хутори нашвидкуруч перелицьовувались у нові станиці. Утворилися Шумилінська, Каргінська, Боківська станиці. І Верхньо-Донський округ, підпорядкувавши собі дванадцять станиць і одну хохлацьку волость, зажив окремим від центру життям. До складу Верхньо-Донського округу ввійшли станиці колишнього Донецького округу: Казанська, Мигулінська, Шумилінська, Вешенська, Єланська, Каргінська, Боківська і Пономарівська волость; із колишніх Усть-Медведицького, Усть-Хоперського, Краснокутського і Хоперського округів: Буканівська, Слащевська, Федосеевська станиці.

Окружним отаманом дружно вибрали козака Єланської станиці Захара Якимовича Алфьорова — генерала, який закінчив військову академію. Про Алфьорова йшли балачки, що він із сім'ї збіднілих козацьких офіцериків, що в люди вибився тільки завдяки своїй дружині — жінці енергійній і розумній; що це вона тягнула за вуха нездарного чоловіка і не давала йому спокою, доки не закінчив академію (хоч тричі і зрізався, але в четвертий раз все ж таки іспит склав).

Але якщо в ті дні й говорили про Алфьорова, то обмаль. Голови були заповнені іншим.

XXII

Повінь тільки що почала спадати. На лузі, попід городніми тинами оголився бурий мул, смужкою лежало все, що прибилося водою: цурпалля старого очерету, гілочки, куга, минулорічне листя, різний мотлох. У затопленому лісі, що ріс над Доном, ледве починали зеленіти верби, з їх гілок уже звисали китиці сережок. На тополях із години на годину мали розкритися бруньки, а в хуторі біля самісіньких дворів схилилися в воду пагони червоного верболозу. Його бруньки, жовті й пухнаті, як неоперені каченята, купалися в пригнаних вітром хвилях.

У пошуках корму на світанку до городів підпливали дикі гуси, казарки, качині виводки. У тубі* на зорі кагикали мідноголосі гагари. А опівдні можна було побачити моторних, із білим пузом, чирків, яких хвиля за хвилею пестять і гойдають на скуйовдженому вітром донському плесі.

У той рік з'явилася сила-силенна перелітного птаства. Козаки, пробираючись на баркасах до своїх ятерів, не раз на світанку, коли від багряного сходу вода здається червоною, бачили також і лебедів, що відпочивали в якому-небудь місці на захищеному лісом плесі. Але всіх у хуторі геть здивувала новина, привезена Христоней з дідом Матвієм Кашуліним: їздили вони в казенний ліс, щоб вибрати собі для господарства по парі дубочків і, коли продиралися крізь гущавину, в байраці наполохали дику козу, при якій було мале козенятко. Худенька жовто-бура коза несподівано вискочила з зарослого татарником і тереном байраку; стоячи на узвишші, вона якусь мить дивилася на порубників, напружено переминалась на гінких, точених ногах, а до неї тулилося дитятко. Мабуть, від того, що відверто здивований Христоня зітхнув, а коза цей звук почула, вона так чкурнула в молодий дубняк, що козаки встигли лишень побачити її синьо-сизі глянсуваті копитця та купенький хвіст, чий колір прямо-таки нагадував верблужу шерсть.

— Що це було? — опустивши сокиру, спитав Матвій Кашулін. Видовище настільки вразило Христоню, що він тільки спромігся прогудіти на весь чарівний і тихий ліс:

— Коза, значить! Дика коза, розтуди її милість! Ми таких до біса набачилися в Карпатах!

— Значить, не інакше, як війна загнала її, сердешну, в наші степи.

Христоні нічого більше не залишалося, як згодитися.

— А що, таке теж ймовірно. А ти, діду, козеня бачив? Яке ж воно... Трясця йому, яке ж воно гарне! Як немовля, значить!

По дорозі додому тільки й мова була про досі небачену в їх області дичину. Під кінець дід Матвій висловив сумнів:

— Ну а коли це зовсім не коза?

— Коза! Їй-бо, коза, і нічого більше!

— А може... А коли вона коза, то чому безрога?

— А для чого вони, ті роги, тобі здалися?

— Та не про мене річ! Цікаво ж, бо коли вона козячого племені, то чому не дотримується форми? Ти сам безрогих кіз бачив? То ж бо й є! Може якась дика вівця?

— Ти, діду Матвію, мабуть, зовсім уже розум втратив! — образився Христоня. — Піди краще до Мелехових та подивися. У їхнього Гришки є нагайка, зроблена з козячої ноги. Визнаєш, чи ні?

У той же день дід Матвій не полінувався і пішов до Мелехових. У Григорія держално нагайки й справді було майстерно обтягнуте шкірою дикої кози, на кінчиків навіть збереглося малесеньке копитце, що також було гарно оздоблене мідною підківкою.

У середу, на шостому тижні Посту, рановранці Михайло Кошовий відправився перевіряти ятері, поставлені ним під самим лісом. Із дому він вийшов ще вдосвіта. Від вранішнього холоду земля, затягнута тоненьким прошарком льоду, мерзлякувато коцюбилась, найжачилась; болото теж зашехрло. Михайло на річку вдягнув ватяний піджак, чирики, шаровари заправив у білі панчохи; зсунувши набакир кашкет, він ішов і вдихав п'янке морозне повітря, запах прілої прісної води. На плечі гойдалося довге весло. Відімкнувши баркас, стоячи на ногах, він, з силою налягаючи на весло, пружно відштовхнувся.

З ятеріями швидко впорався, витрусив улов із останнього і занурих його знову, ятерні крила направив за водою і, тихенько відпливши, вирішив закурити. На світ ледве благословлялося. На сході вставало тьмяне зеленкувате небо, і здавалося, що ніби низом його хтось густо окропив кривцею. І ця кривця розсмоктувалася, набувала золотисто-іржавого кольору і стікала за обрій. Простеживши за повільним льотом гагари, Михайло закурих. Дим розсіювався, чіплявся за куші, звертав убік. Переглянув улов: три веретенки, сазан фунтів на вісім, купа білої риби; подумав: «Частину можна буде продати. Лукерці зизуватій відам, обмінюю на сушені грушки; мати колись приготує узвар».

Покурюючи, поплив до пристані. Коло городніх тинів, де він ставив баркас, сидів чоловік. «Хто він?» — подумав Михайло, розганяючи баркас і спритно керуючи веслом.

Під тином навпочіпки сидів Валет.

Він курив скручену з газети велику цигарку.

* Туба — низьке місце на лузі, зазвичай поросле білим лісом, із руслом річки з'єднується лощиною.

Його тхорячі, гостренькі оченята обм'якло світилися, видно, не доспав, щоки вкрила димчаста сіра щетина.

— Ти чого тут? — гукнув Михайло. Його голос, мов круглий м'яч, луною покотився над водою.

— Давай пливи сюди.

— Риби захотілося, чи що?

— На дідька вона мені? — Валет часто закашлявся, кілька разів підряд схаркнув і ліньки підвівся. На ньому була завелика для його росту шинель, через що вона висіла, як каптан на баштанному опудалі. Обвислі крисла кашкета насунулись на гострі хрящі немитих, із зеленню всередині, вух. У хуторі Валет з'явився недавно, за ним ходила недобра слава червоногвардійця. Козаки його розпитували, де, мовляв, носило після демобілізації, але від прямих відповідей Валет ухилився, переводив небажані розмови на щось інше. Тільки Івану Олексійовичу та Михайлові Кошовому зізнався, що чотири місяці воював на Україні в червоногвардійському загоні, звів гайдамацький полон, утік із нього і опинився в Сіверса, із тим покружляв навколо Ростова, та врешті-решт сам собі прописав відпустку — настала пора відпочити і підремонтуватись.

Валет скинув кашкет, пригладив колоче волосся, оглядаючись, підійшов до баркаса і прохрипів:

— Кепські справи... зовсім кепські... Кінчай рибку вудити! Бо поки вудимо-вудимо, про все й забудемо!

— Що ти там уже почув — розкажуй. — Михайло потиснув його маленьку кістляву ручку своєю рукою, що добряче пахла рибою, і привітно всміхнувся. Їх еднала багаторічна дружба.

— Учора під Мигулінською розбили червону гвардію. Почалася, брате, січ... Шерсть летить!..

— Яку гвардію? Звідки вона взялася в Мигулінській?

— Йшли через станицю, козаки їм і всипали... Одних полонених стільки в Каргін пригнали! Там уже військово-польовий суд править. Тепер в нас неминуче чекай мобілізацію. Ось почувеш, уранці закалатають у дзвін.

Кошовий примкнув баркас, зсипав у торбу рибу і пішов, міряючи, ніби веслом, широкі сажні. Поруч йшов Валет, він дріботів і забігав наперед, ніби лошатко, запинав поли шинелі і широко розмахував руками.

— Мені Іван Олексійович сказав. Він допіру після мене заступив на чергування, бо млин пихкав цілу ніч, — дуже завізно. Ну, а він про це почув від самого... До Сергія Платоновича якийсь офіцер із Вешек прискакав.

— Що ж тепер буде? — тіль розгубленості впала на Михайлове змужніле і вилиняле за

роки війни обличчя. Він покосився на Валета, перепитав: — Що?..

— Із хутора треба тікати.

— Куди?

— У Кам'янську.

— А там же козаки?

— Лівіше.

— Куди?

— На Обливи.

— Як ти туди доберешся?

— Захочеш — зумієш. А ні — залишайся, нехай тебе чорт в усі місця нюхає! — несподівано визвірився Валет. — Куди та як, а я звідки знаю? Припече — сам знайдеш лазівочку! Носом знайдеш!

— Ти не гарячкуй. На гарячих, знаєш, куди їздять? Іван що каже?

— Того Івана поки розкачаєш...

— Ти не галасуй, баба он дивиться.

Вони боязко покосилися на молоду невістку Авдійовича Греха, що якраз виганяла з двору корів. На першому ж перехресті Михайло повернув назад.

— Ти куди? — здивувався Валет.

Не оглядаючись, Кошовий відповів:

— Ятері поїду зніму.

— Навіщо?

— Не гинути ж їм там.

— Значить, чимчикуємо? — зрадив Валет.

Михайло махнув веслом, здалеку гукнув:

— Сходи до Івана, а я віднесу додому ятері і хутенько прийду.

Тим часом Іван Олексійович уже встиг повідомити про подію довірених козаків. Послав свого синка збігати до Мелехових, той привів Григорія. Христоня прийшов без виклику, мов би вчув про біду. Незабаром повернувся і Кошовий, почали радитися. Говорили всі разом, поспішали, бо чекали, що з хвилини на хвилину дзвін міг ударити на сполох.

— Треба негайно тікати! Сьогодні ж наживати л'ятами! — гарячкував Валет.

— Ти нам, значить, резон давай — чого ми мусимо втікати? — допитувався Христоня.

— Як це чого? Почнеться мобілізація, думаєш — тебе обминуть?

— Не піду і край.

— Поведуть!

— Отаке! Я їм що, бичок на налигачі?

Іван Олексійович, який вислав із хати свою косооку жінку, сердито зауважив:

— Узяти — візьмуть... Валет справедливо каже. Тільки куди нам податися? От де заковика.

— Я вже йому про це казав, — зітхнув Михайло Кошовий.

— Та що ж ви всі до мене, хіба мені найбільше треба? Один піду! Не потрібні нюхачі! Як, та що, та до чого... Побачите, загребуть вас, та ще в тюрму за більшовизму посадять!.. Тоді

пожартуйте! Час, самі бачите, який... Тут все під три чорти піде!..

Григорій Мелехов зайнявся тим, що вийняв із стіни іржавий цвях, а тепер мовчки зосереджено крутив його в руках; він несподівано холодно відповів Валетові:

— Та ти не лепечи! У тебе справа інша: ніхто не втікає, ніхто не здоганяє, — знявся та й подався, а нам перед тим, як щось зробити, треба добре обміркувати. У мене ж жінка та двоє діток... А пороку я нанюхався побільше твого! — Його чорні очі вмить спалахнули, налилися злістю і він, хижо виширивши рясні ікlistі зуби, закричав: — Тобі що, ти тільки й знаєш, що язиком молоти, гівнюк! Ти як був Валетом, так ним і залишився. У тебе, крім піджака, нічого більше й немає...

— Ти чого рота роззявив? Офіцерство своє виказуєш? Не пащекуй! Плювати я хотів на тебе! — образився Валет. Його схожа на їжачка мордочка гнівно зблідла, вузько зведені злі оченята швидко забігали, здавалось, навіть димчаста шерсть на ній теж ворухилася.

Григорій зірвався тому, що порушився його спокій; через те хвилювання, що охопило його, коли від почув Івана Олексійовича про наступ на округ червоногвардійських загонів. Докір, кинутий Валетом, ще більше його розпютив. Він підхопився мов обпечений, близько підступився до Валета, який засовався на табуретці, насилу стримував себе, бо рука аж свербіла віддячити кривднику.

— Ти б, гаденя, краще помовчав! Шмаркля паршива! Недогризок людський! Чого ти тут командуєш? Ступай, який тебе... держить! Забирайся, щоб тобою і не смерділо! Ну-ну, тільки нічого не говори, бо так розмалюю тебе на прощання...

— Заспокойся, Григорію! Так не годиться! — втрутився Кошовий, відводячи від Валетового зморщеного носа Гришин коричневий кулак.

— Козацькі звички треба б забувати... І не совісно?.. Соромно, Мелехов! Стидоба! — Валет піднявся і, винувато покашлюючи, пішов до дверей. На порозі він не витримав, оглянувся і вирішив ще раз дошкулити Григорію, який погрозово всміхався: — А ще в червоній гвардії був... Жандармерія ти!.. Таких ми в розпил пускали!..

Григорій теж не стерпів, скочив, ніби гумовий, почав виштовхувати Валета в сіни, наступаючи тому на задки солдатських столтаних чобіт, розлючено лякав:

— Забирайся! Ноги з с... повисмикую!

— Ні до чого це! Ну ви чисто, як діти! — Іван Олексійович докірливо похитав головою, докірливо покосився на Григорія. Михайло мовчки покушував губи, видно, теж стримував гостре слово, що так і просилося назовні.

— А він що, чого не своє бере на себе? Чого він розходився? — трохи охоловши, виправдовувався Григорій; Христоня зі співчуттям дивився на нього, і під його поглядом Григорій всміхнувся простою хлопчачою усмішкою. — Мало не побив його!.. Там і бити нічого, раз удариш — і мокре місце.

— Ну, то як ви? Треба щось вирішувати.

Іван Олексійович ніяк не міг уникнути прискіпливого погляду Михайла Кошового, натужно відповів:

— Що тобі, Михайле, сказати?.. Григорій почасті правий: як це так — знятися та й полетіти? У нас сім'ї, та ти відразу не кипи! — попередив він, побачивши Михайлову нетерплячку. — Може, ще нічого й не буде, звідки знати? Один загін розбили під Сетраковим, а інші, може, не сунуться... Так що варто трохи почекати. Там буде видно. До речі, в мене теж жінка з дитиною зовсім обносилися і муки на хліб немає, як же це так — схопився, та й подався? А вони з чим залишаться?

Михайло роздратовано повів бровою, вступив погляд у долівку.

— Вирішуємо залишатися?

— Я гадаю, що з цим треба почекати. Піти ніколи не пізно... Ви — Григорію Пантелійовичу, і ти, Христане, — що скажете?

— Значить... почекаємо.

Одержавши несподівану підтримку від Івана Олексійовича і Христоні, Григорій збадьорився:

— Ну, звичайно, я про це й кажу. За це й з Валетом полаявся. Це, як не як, не лозу рубати — раз, два, і готово?.. Ні, треба обміркувати... обміркувати, кажу..

«Дон-дон-дон-дон!» — вдарила дзвіниця і її звуки понеслися над площею, над вулицями і провулками; над темною гладдю повені, залитими водою мисами крейдяної гори; переливаючись, дзвінкий голос широко розлітався і вже в лісі розпадався на дрібні, як чечевиця, осколки і, зойкнувши, там і завмирав. І знову понеслось уже суцільне і тривожне: «Дон-дон-дон-дон!..»

— Чуєте, як кличуть? — Христоня часто закліпав. — Я зараз на баркас. На той бік — і в ліс. Тільки мене й бачили!

— Ну то як? — важко, ніби старий дід, встав Кошовий.

— Ні, зараз не підемо, — відповів за всіх Григорій.

Кошовий ще раз повів бровою, відкинув із чола важкий, сплетений з кучериків, золотистий чуб.

— Прощайте... Розходяться, видно, наші стежки!

Іван Олексійович посміхнувся йому, мовби вибачав:

— Молодий ти, Михасю, гарячий... Думаєш, не зійдуться? Зійдуться! Будь певен!..

Попрощавшись, Кошовий вийшов. Через двір подався на сусідній тік. На рівчаку сидів Валет. Він ніби знав, якою стежкою піде Михайло, підводячись йому назустріч, спитав:

— Ну?

— Відмовилися.

— Я це й раніше знав. Слабаки... А Гришка... Негідник він, твій товариш! Він сам себе раз у рік любить. Скривдив він мене, наволоч! Радий, що силу має... Відріза при мені не було — вбив би... — сказав він хирлявим голосом.

Йдучи поруч із Валетом, Михайло глянув на його шорстку щетину і згодився: «А таки вбив би, тхір».

Вони йшли швидко, кожний новий удар дзвону шмагав, ніби хтось їх гонив батогом.

— Зайдемо до мене, харчами запасемось — і гайда. Пішки відправимось, коня залишу. Ти нічого брати не будеш?

— Усе на мені, — скривився Валет. — Палат не нажив, маєтку — теж... Шкода тільки, що за півмісяця платню не одержав. Ну, та нехай наш черевань, Сергій Платонович, поживиться, він на радощах, що розрахунок не взяв, аж затруситься.

Дзвін замовк. Ніщо більше ранкову сонну тишу не порушувало. На дорозі в попелі купалися кури, попід тинами паслися вже відгодовані на зеленій траві телята. Михайло оглянувся назад: на майдан поспішали козаки. Дехто так квапився із двору, що вже на ходу застібав сюртук чи мундир. Через площу прожогом пронісся вершник. Біля школи збирався людський натовп, білили жіночі хустки і спідниці, густо чорніли козацькі спини.

Назустріч їм йшла жінка з відрами, вона зупинилася, не бажаючи переходити дорогу, сердито наказала:

— Ідїть, або що, бо дорогу перейду!

Михайло привітався, жінка, блиснувши з-під розлогих брів усмішкою, у відповідь перепитала:

— Козаки на майдан, а ви — додому? А ти, Михайле, чого ж туди не йдеш?

— Удома діло є.

Підійшли до провулка. Вже виднівся дах Михайлової хатинки, вітер хитав шпаківню з прив'язаною до неї сухою вишневою гілкою. На пагорбі мляво крутився вітряк, на крилах полоскалася відірвана вітром парусина, на шпильястому вершу ляскала бляха.

Сонце світило не яскраво, але тепло. Від Дону повівав свіжий вітерець. На розі було подвір'я Архипа Богатирьова — цей високий,

старовірського вигляду ділуган колись служив у гвардійській батареї, жіноча частина його сімейства до Великодня взялася шпарувати й білити великий круглий курінь. Одна з жінок — дочка-водворка* — місила глину з кізками. Підіткнувши високо спідницю, вона ходила колом, насилу переставляючи білі, повні, з червоними слідами від підв'язок на литках, ноги. Кінчиками пальців вона тримала край підтиканної спідниці, крамні підв'язки збилися вище колін, туго врізалися в тіло.

Вона була великою чепурухою, ось і зараз, дарма, що сонце ще низенько, все обличчя запнула хусткою. Дві інші молодичі — невістка і ще одна Архипова дочка — стоячи на драбинах, білили аж під очеретяною стріхою, що гарно, під корінчик вкривала курінь. Мочалкові щітки жваво ходили в їх засуканих до ліктів руках, на закутані по самісінькі очі обличчя падали білі бризки. Молоді жінки дружньо, злагоджено співали. Старша невістка Марія, яка вже вдовувала і, не криючись, бігала до Михайла Кошового, була веснянкуватою, але гарненькою козачкою, саме вона й починала своїм низьким, відомим на весь хутір, майже чоловічим, таким сильним й густим голосом:

«...Да никто ж так не страдает...»

Інші молодичі підхоплювали і разом, на три голоси, майстерно пряли цю гірку, найвножалісливу, жіночу пісню:

*«...Как мой милый на войне,
Сам он пушку заряжает,
Сам думает обо мне...»*

Михайло з Валетом якраз ішли попід багатицьким тином і прислухалися до пісні, якій заважало тільки дзвінкоголосе кінське іржання, що доносилося з луків.

*«...Как пришло письмо, да с печатью,
Что милый мой убит.
Ой, убит, убит мой миленочек
Под кустиком лежит...»*

Марія з-під хустки дивилася на Михайла сірими, теплими, що аж блищали, очима, посміхалась, а її вкрите білими цяточками личко робилось ще яснішим; низьким, закохано-грудним голосом вона сердешно виводила:

*«...А и кудри ево, кудри русы,
Их ветер разметал.
А и глазки ево, глазки кары,
Чёрный ворон выклевал».*

* Водворка — дочка, до якої в дім приймають чоловіка.

Михайло лагідно — він завжди так поведився з жіночою половиною — усміхнувся їй, а Палажці-водворці, яка місила глину, сказав:

— Підніми вище, бо через тин погано видно.

— Захочеш, то побачиш, — примружилась Палажка.

Марія, стоячи на драбині, взялась у боки і, оглянувшись навколо, спроквола спитала:

— Де ходив, милий?

— На рибалку.

— Не ходи далеко, підемо в комору, позоруємо.

— Ось тобі свекор, безсоромнице, покаже!

Марія цмокнула язиком і, зареготавши, насварилась на Михайла намоченою щіткою. Білі краплі посіялись на його сюртук і кашкет.

— Ти б нам хоч Валета залишив. Може, допоміг би курінь прибрати, — крикнула услід молодша невістка і засміялась, відкривши рівний ряд білих, як цукор, зубів.

Марія щось упівголоса сказала, молодіці пирснули сміхом.

— Розпутниця, сучка! — прискорюючи ходу, нахмурился Валет, але Михайло, томливо і ніжно посміхаючись, уточнив:

— Не розпутниця, а просто весела. Я ось піду, а любочка залишиться. «Ты прости, прощай, сухото моя!» — проспівав він, відчиняючи хвіртку в своє подвір'я.

XXIII

Після того, як Кошовий пішов, козаки деякий час сиділи мовчки. Над хутором лунав набатний гул, дрібно стукали віконні ставні. Іван Олексійович дивився у вікно. Від повітки на землю падала бліда ранкова тінь. На кучерявій зелені сивіла роса. Навіть крізь скло небо здавалось глибоким і синьо-прозорим. Іван Олексійович подивився на Христоню: той сидів, похнюпивши патлату голову.

— Може, цим усе й закінчиться? Мигулінці ж їх побили, може, більше не сунуться...

— Ні, не сподівайся, — Григорія аж пересмикнуло, — коли почин зробили, тепер — держись. Ну, що ж, ходімо на майдан?

Іван Олексійович потягнувся за кашкетом, а щоб розвіяти свій сумнів, спитав:

— Чи не здається вам, хлопці, що ми й справді заіржавіли? Михайло — він хоч і гарячий, а хлопець розумний... присоромив він нас.

Йому ніхто не відповів. Мовчки вийшли, звернули на майдан.

Іван Олексійович, дивлячись собі під ноги, все роздумував. Його мучило те, що взяв і покривив душею, вчинив не так, як підказувало сумління. Що не кажи, а Валет з Кошовим

були праві; треба було, поки не пізно, не вагати-ся, а йти з хутора. І скільки б не намагався подумки виправдати себе, нічого не допомагало, — чийсь внутрішній, розсудливий і насмішкуватий, голос відкидав ті думки, ніби це кінь жбурляв своїм копитом лід, перебираючись через замерзлу калюжу. Єдине, що Іван Олексійович твердо вирішив, — це те, що в першому ж бою перебіжить до більшовиків. Це рішення остаточно визріло в нього по дорозі на майдан, але не відкрився ні Григорію, ні Христоні, ще неясно здогадуючись, що вони, можливо, мають якісь інші наміри і тому в глибині душі не ризикнув про це з ними говорити. Всі трое спільно не пристали на пропозиції Валета і не покинули хутір, посилаючись на родинні клопоти, хоч кожен із них знав, що такі докази для людського ока не виправдовують їх рішення. І тепер кожен про себе, по-своєму почував себе перед іншими, немов вчинив щось негідне. Коли вже наблизилась до моховського будинку, Іван Олексійович, не витримавши важкого мовчання, картаючи сам себе й інших, сказав:

— Ніде правду діти: з фронту ми прийшли більшовиками, а зараз у кущі ліземо! Нехай хтось за нас повоює, а ми посидимо біля бабів.

— Я навоювавсь, нехай інші спробують, — відвернувши голову, мовив Григорій.

— Що ж це таке, вони ведуть себе, як розбійники, а ми, значить, повинні до них приєднуватися? Що це за червона гвардія, коли бабів наших гвалтують, добро грабують. Тут розібратися треба. Бо сліпий, значить, завжди об ріжки боки збиває.

— А ти, Христане, сам це бачив? — запально вигукнув Іван Олексійович.

— Люди гуторять.

— Ага, люди...

— Ну, годі! Нас тут ще не чули.

Майдан густо розцвів козацькими лампасами, кашкетами, зрідка в цьому морі, як острівець, чорніла волохата папаха. Зібрався весь хутір. Бабів не було. Одні діти та козаки фронтового віку і ті, хто ще не служив. Попереду, спираючись на костури, стояли шановні діди: почесні судді, члени церковної ради, попечителі школи, титор. Григорій пошукав очима і впізнав батькову посріблену з черню бороду. Він стояв поруч зі сватом Мироном Григоровичем. Попереду них, у сірому парадному мундирі з відзнаками зіперся на сучкуватий костур дід Гришака. Поруч із сватами стояли також: рум'яний, мов яблуко, Авдійович Брех, Матвій Кашулін, Архип Богатирьов, у козацький кашкет вирядився і Атьопін-Цяця; далі суцільним півколом стояли теж знайомі люди: бородатий Єгор Синилін, Яків Підкова, Андрій Кашулін, Микола Кошовий, довгов'язий Борщев, Онікій, Мартин Шаміль, цибатий мельник Громов,

Яків Головейдін, Меркулов, Федот Бодовсков, Іван Томілін, Єпіфан Максаєв, Захар Корольов, син Авдійовича Бреха — Антип, кирпатий, низькорослий козачок. Григорій ще повів очима і на протилежному боці розшукав брата. Петро начепив на сорочку жовтогарячі Георгіївські стрічечки і зубоскалив з безруким Олексом Шамілем. Ліворуч від нього світилися зелені очі Дмитра Коршунова. Той прикурював від цигарки Прохора Зикова. Прохор, виваливши телячі очі і плямкаючи губами, роздмухував вогник, допомагав прикурити. Позаду гуртом стояли молоді козаки, у центрі, за хистким столиком, усі чотири ніжки якого вгрузли в м'яку, ще сиру землю, сидів голова хутірського ревкому Назар, а поруч із ним, спираючись рукою на дошку стола, стояв незнайомий Григорію сотник; він був у захисному кашкеті з кокардою, в куртці з погонами і вузьких галіфе кольору хакі. Голова ревкому щось йому стурбовано говорив, сотник, трохи нахиливши до голови ревкому велике відстовбурчене вухо, слухав. Майдан нагадував бджолиний вулик, тихо гомонів. Козаки перемовлялися, жартували, але обличчя в усіх видавали їх стривоженість. Хтось не витримав, вимогливо крикнув:

— Пора починати! Чого чекаємо? Всі майже зібралися!

Офіцер із готовністю випростався, скинув з голови кашкет і просто, ніби на сімейній раді, заговорив:

— Панове старики, і ви, брати — фронтові козаки. Ви чули, що сталося на хуторі Сетраковім?

— Чий це? Звідкіля? — подав свій бас Христоня.

— Та Вешенський, з Чорної річки, Солдатов, чи як його... — відповів хтось.

— У Сетраків, — вів далі сотник, — цими днями з'явився загін червоної гвардії. Німці зайняли Україну і, наближаючись до Облесті Війська Донського, відкинули їх від залізниці. Вони й рушили на Мигулінський юрт. Зайняли хутір і давай грабувати козацьке майно, гвалтувати жінок, провели незаконні арешти і таке інше. Коли про це стало відомо в навколишніх хуторах, козаки озброїлись і напали на грабіжників. Половину загону знищили, а другу половину взяли в полон. Мигулінцям дісталися великі трофеї. Мигулінська і Казанська станиці скинули з себе ярмо більшовицької влади. Козаки від малого до старого встали на захист тихого Дону. У Вешенській ревком розігнали і обрали станичного отамана, в більшості хуторів — те ж саме.

Після цих слів сотника старики стримано загомоніли; голова ж ревкому засовався на стільці, ніби вовк, що опинився в капкані.

— Повсюди формуються загони... Вам теж потрібно із числа фронтовиків створити загін

для того, щоб захищати станицю від нового нашествия диких, розбійницьких ватаг. Ми зобов'язані відновити своє правління! Червоної влади нам не треба — замість свободи вона несе одну розпусту! Не можемо ж ми дозволити, щоб мужики безчестили наших жінок і сестер, щоб глумилися над нашою православною вірою, чинили наругу в святих храмах, грабували наше майно і добро, — правильно я кажу, панове старики?

Майдан на це дружно видихнув: «Прави-льно-о-о-о!». Сотник почав зачитувати надруковану на шапірографі відозву. Голова ревкому крадькома вислизнув із-за стола, забувши на ньому якісь папери. Майдан слухав, не пропустивши жодного словечка. Позаду мляво перемовлялися фронтовики.

Григорій, як тільки офіцер почав читати прокламацію, покинув зібрання, неквапом завернув за ріг будинку о. Віссаріона — видно, направлявся додому. Мирон Григорович, розгадавши намір зятя, підштовхнув ліктем Пантелія Прокопійовича:

— Глянь, твій менший вже пішов!

Пантелій Прокопійович, кульгаючи, виліз із кураготу, благально, але владно позвав:

— Григорій!

Той зупинився, повернувся боком.

— Синку, вернись!

— Чого надумав? Вертайся! — загукали голо-си, і стіна обличь повернулася до Григорія.

— В офіцери вислужився, а теж туди!

— Нічого носом крутити!

— Він сам у них був!

— Теж козацької кривці попив...

— Червонопузий!

Ці вигуки до Григорія долітали. Зціпивши зуби, він мовчки слухав, мабуть, тихо боровся сам із собою; здавалося, ще хвилинка — і він, не оглядаючись, піде додому.

Пантелій Прокопійович з Петром полегшено зітхнули, коли Григорій, повагавшись, опустивши долу очі, вернувся на майдан.

Старики розійшлися не на жарт. Не гаючись, швиденько обрали отаманом Мирона Григоровича Коршунова. Він вийшов на середину, сіре рябютиння аж світилось на його білястому обличчі, він конфузливо прийняв із рук попереднього отамана символ влади — мідноголову отаманську насіку. Досі отаманом Мирон Григорович ні разу не обирався; коли його називали — манірничав, відмовлявся, посилаючись на те, що ще не заслужив такої шани, на свою малописьменність, але старики підбадьорювали:

— Бери насіку! Не супротився, Григоровичу!

— Як не як — ти в нас на хуторі перший хазяїн!

— Не розтринькаєш хутірське добро!

— Пильнуй, хутірські паї не пропий, як Семен!

- Ну-ну, цей проп'є!..
- У дворі є що взяти!
- Здеремо, як із овечки!..

Вибори були оголошені так несподівано, та вся обстановка нагадувала напівбойову, що Мирон Григорович згодився, не змушував себе довго благати. Та й обирали не так, як раніше. Бувало, приїздив станичний отаман, скликали десятидвірників, кандидати балотувалися, а тут — на тобі, все просто, як з плеча рубонули: «Хто за Коршунова — прошу відійти вправо». Увесь народ на майдані посунув праворуч, тільки чоботар Зиновій, який мав на Коршунова зуб, залишився стояти на місці — один, як згорілий пеньок на займищі.

Не встиг Мирон Григорович піт витерти, навіть оком моргнути, а йому вже вклали в руки насіку; і тут же із дальніх рядів, і під самісіньким вухом закричали:

- Могорич!!!
- Всі кулі за тебе кинули!
- Обмити належить!
- Отаманові — ура!

Добре, що сотник вчасно припинив галас, уміло направив завзяття на діловий розгляд питань. Першим ділом він запропонував обрати командира загону; певно, одержавши у Вешенській інформацію про Григорія, він постарався його похвалити, а заодно і хутір задобрити:

- Командиром бажано б мати офіцера!

У випадку чого з ним і в бою буде легше, і втрат буде менше. А у вашому хуторі героїв — хоч відбавляй. Я, станичники, не можу вам нав'язувати свою волю, але від себе рекомендую вам хорунжого Мелехова.

- Котрого?
- Їх у нас двоє!

Офіцер, обвівши поглядом майдан, відшукав Григорія, який, опустивши голову, стояв позаду всіх, уточнив:

- Григорія Мелехова! Як ви, станичники?..
- Час добрий!
- Покірно просимо!
- Григорію Пантелійовичу!
- Виходь наперед! Виходь!
- Старики хочуть подивитися на тебе!

Підштовхуваний ззаду, Григорій, багровіючи, вийшов на середину кола, зацьковано оглядався.

— Веди наших синів, — Матвій Кошулін стукнув костуром об землю і широко перехрестився. — Веди і командуї ними так, щоб вони в тебе, як гуси в доброго гусака, ватаги трималися. Бо добре знаємо, що той дбає про своє плем'я і береже від хижого звіря і поганих людей, так і ти будь на сторожі! Зумій ще чотири хрести заслужити. Помагай тобі, Боже!

— Ну, Пантелію Прокопійовичу, такий син у тебе!

— Голова в нього золота! Варять мізки, сучий кіт!

— Чорт кульгавий, постав хоч чвертку!

— Га-га-га-га!.. Об-ми-є-мо!

— Панове старики! Тихіше. Може, обійдемося без добровільності, а призначимо два чи три переписи? Добровільно ще підуть, чи ні...

— Три роки!

— П'ять!

— Добровольців набирати!

— Сам іди, який тебе... держить?

Сотник про щось розмовляв із новим отаманом, коли до нього підійшли четверо дідів, мешканців верхнього кутка хутора. Одного із них по-вуличному звали Сморчок; це був маленький беззубий дідок, більше відомий тим, що все життя позивався і в зв'язку з цим часто їздив у суд; єдина в його господарстві біла кобила за весь час так вивчила дорогу, що досить було п'яному господареві лишень упасти на віз і, свиснувши, крикнути своїм дискантом: «У суд», як кобила сама вибирала дорогу в станицю. Підійшовши до сотника, Сморчок стягнув з голови шапку. Троє інших його ровесників, серед яких був і Герасим Болдирьов — заможна і шановна людина, — зупинилися поруч. Окрім багатьох інших достоїнств, Сморчок був схильний до красномовства, тому першим звернувся до сотника:

— Ваше благородіє!

— Що вам, панове старики? — ввічливо схилився до них сотник, ще й наставив своє велике, з м'ясистою мочкою вуха.

— Ваше благородіє, ви, виходить, не дуже багато наслухалися про нашого хуторянина, котрого ви зволили нам за командира. А ми, старики, оскаржимо цю вашу ухвалу, і в нас є таке право. Ми даємо йому відвід!

— Який відвід? У чому справа?

— А в тому, що як ми можемо йому довіряти, коли він сам був у червоній гвардії, служив у них за командира і тільки два місяці як вернувся звідтіля, бо був поранений.

Обличчя сотника вкрилося рожевими плямами. Кров так ударила йому в лице, що, здається, вуха припухли.

— Та не може бути! Я нічого про це не чув... Мені ніхто нічого не говорив...

— Це — правда, служив він у більшовиків, — суворо підтвердив Герасим Болдирьов. — Так що ми йому не довіряємо!

— Замінити його! Молоді козаки що гуторять? Кажуть, що він може зрадити в першому ж бою!

— Панове старики! — спинаючись навшипиньки, крикнув сотник; він звертався тільки до дідів, а фронтовиків хитро обминав: — Панове старики! Командиром ми обрали хорунжого Григорія Мелехова, та виявляється, що до

нього є зауваження. Тільки що мені повідомили, що він взимку сам перебував у червоній гвардії. Чи можете ви при такій обставині довірити йому своїх синів та онуків? І ви, брати-фронтовики, чи з легким серцем ви підете за таким командиром?

Розгублені козаки мовчали. Відразу зчинився галас, хтось щось кричав, вигукував, але жодного слова не можна було зрозуміти. Тільки згодом, коли, накричавшись, заспокоїлись, на середину вийшов дід Богатирьов, скинув перед людьми шапку, повів своїми кучавими бровами, оглядівся.

— Я своїм дурним розумом так думаю: Григорію Пантелійовичу цього командирства ми не дамо. Був за ним такий гріх, і ми всі про це чули. Хай він наперед заслужить віру, покрие свою провину, а потім побачимо. Вояка з нього добрий, знаємо... але ж буває, що за імлюю й сонечка не видно. Так що давайте ми забудемо його заслуги — очі нам заступила його служба в більшовиках!

— Рядовим його! — запально крикнув молодий Андрій Кашулін.

— Петра Мелехова на командира!

— Нехай Грицько в табуні походить!

— Обради б на свою голову!

— Та я цього й не потребу! На якого чорта ви мені здалися! — вихопився ззаду Григорій, від напруження він аж почервонів. Потім махнув рукою і закінчив: — Я й сам не візьмуся! На чорта ви мені потрібні! — після цього сунув руки в глибокі кишені шаровар і, згорбившись, як журавель, високо піднімаючи ноги, пішов додому. А вслід йому кричали:

— Ну-ну! Не дуже!

— Поганець смердючий! Бачите, як свій ніс горбатий задер?!

— Ого-го!

— Он як турецька кров у ньому грає!

— Не змовчить, авжеж! Офіцерам на позиціях не мовчав. А щоб тут...

— Давай, вертайся!..

— Га-га-га-га!..

— уди його в качалку! Га! Га! Тю! Улю-лю-люлю!..

— Та що ви перед ним викручуєтесь? Своїм судом треба його судити!

Заспокоїлися не відразу. У розпалі хтось когось штовхнув, в іншого кров із носа побігла, дехто з молодих несподівано обзавівся гулею під оком. Коли настало загальне замирення, взялися обирати командира. Проголосували за Петра Мелехова — і той з гордоців аж засяяв. Але на цьому для сотника несподіванки зовсім не закінчилися, мов баский кінь, він тут же наткнувся на новий високий бар'єр, на непередбачену перепону. У загін почали записувати бажаних, а бажаних і не знайшлося. Фронтовики, котрі

взагалі стримано ставилися до всього, що діялося на сході, тепер тим більше переминалися, добровільно записуватися бажання не виявляли, а відбувалися жартами:

— Оникію, ти чого ж не пишешся?

У відповідь Оникій бурмотів:

— Та я ще молодий... І вуса не вирости.

— Ти не жартуй! Ти що нас на глузики береш? — розійшовся у нього над вухом старий Кашулін. Оникій відмахувався від нього, як від писклявого комара:

— Свого Андрійчика піді запиши.

— Записав уже!

— Прохор Зиков! — знову вигукували за столом.

— Я!

— Записувати?

— Не знаю...

— Записали!

До столу із серйозним виглядом підійшов Дмитро Коршунов і рішуче звелів:

— Записуй мене.

— Ну, ще хто має охоту?.. Бодовсков Федот... Ти?

— Гиля в мене, панове старики!.. — тихо прошептав Федот і скромно опустив свої косі, калмицькі очі.

Фронтовики від душі зареготали, навіть за боки бралися, жарти так і сипалися:

— Бабу з собою візьми... в разі чого, гилу й вправить!

— Ох-хо-хо-хо!.. — заходилися реготом ті, хто стояв ззаду, від сміху закашлювались, виблискували зубами та масними очима.

А з другого кінця синичкою злітав новий жарт:

— Ми тебе в кашовари! Звариш борщ поганний — будемо в тебе лити, поки гила на другім кінці вилізе.

— Цей прудко не побіжить, із таким тільки відступати!

Старі обурювалися, сварилися:

— Годі! Та досить уже! Бач, усе їм дурники!

— Ага, знайшли собі час дурня клеїти!

— Соромно, хлопці! — дорікнув хтось.

— А Бог? Схаменіться! Бог — він не подарує. Там умирають люди, а ви... а Бог?

— Томілін Іван, — оглядівся навколо себе сотник.

— Я — артилерист, — відгукнувся Томілін.

— Записуєшся? Нам артилеристи теж потрібні.

— Пиши... Е-ех!

Захар Корольов, Оникій, а з ними іще кілька козаків підняли батареяця на сміх.

— Ми тобі з верби гармату видовбаємо!

— Гарбузами будеш заряджати, картопля — замість картечі!

Жартуючи, сміючись, в загін записалося шістдесят козаків. Останнім підійшов Христо-

ня. Він довго мнувся біля столу, нарешті сказав:
— Намалюй, значить, і мене. Тільки наперед кажу: битися не буду.

— Навіщо ж тоді записуватися? — роздратовано спитав сотник.

— Подивитися треба, пане офіцер. Подивитися хочу.

— Запишіть його, — знизав плечима сотник.

Коли розходилися з майдану, вже стояв майже полудень. Вирішили, що наступного ж дня висуваються на підмогу мигулінцям.

Уранці на майдані з шістдесяти добровольців зібралось трохи менше сорока чоловік. Петро, сам весь підтягнутий, в шинелі і високих чоботях оглядав козаків. На багатьох синіли наново нашиті погони з номерами їх колишніх полків, інші обійшлися без погонів. До сідел прив'язані похідні в'юки, в тороках і саквах — харчі, білизна, привезені з фронту набої. Гвинтівки — не у всіх, а холодна зброя — в більшості.

Виряджати служивих на майдан прийшли жінки, дівчата, дівчора, батьки та матері. Петро, гарцюючи на застояному коні, шикував свою півсотню; оглянув різної масті коней, вершники хто в шинелі, хто в мундирі, а хто й в брезентовому дощовому плащі, — і скомандував рушати. Загін повільно піднявся на пагорб, похмурі козаки оглядалися на хутір; у задній лаві хтось дав постріл. На вершині Петро одягнув рукавички, розправив пшеничні вуса і, повертаючи коня так, що він, часто переступаючи, пішов боком, сам, посміхаючись і придержуючи лівою рукою кашкет, скомандував:

— Со-о-о-отно! Слухай мою команду!.. Риссю, марш!..

Стоячи в стременах, козаки змахнули нагайками, перейшли на рись. Вітер бив в обличчя, тріпав кінські хвости і гриви, віщав дощик. Почалися розмови, жарти. Під Христонєю спіткнувся вороний, тривершковий кінь. Хазяїн уперішив його батоном, вилаявся; кінь, вигнувши колесом шию, перейшов на чвал, вибився з ряду.

Веселий настрої не залишав козаків аж до самісінької станиці Каргінської. Їхали цілком переконані, що ніякої війни не буде, що Мигулінська справа — це випадковий напад більшовиків на козачу територію.

XXIV

У Каргінську прибули надвечір. Фронтовиків у станиці не застали — подалися в Мигулінську. Петро спішив свій загін на майдані, коло крамниці купця Львовчкіна, а сам пішов на квартиру станичного отамана. Його

зустрів рослявий, з могутньою поставою, смуглявий офіцер. Він був одягнений у козацькі, з випусками, шаровари, заправлені в білі вовняні панчохи, довга вільна сорочка була без погонів і підперезана кавказьким ремінцем. У кутку тонких губів звисала люлечка. З-під лоба дивилися банькуваті брунатні, іскрометні очі. Петра він, покурюючи, зустрів на ганку, вся його показна постать, випуклі під сорочкою на грудях і руках бугорки м'язів видавали в ньому богатирську силу.

— Ви станичний отаман?

Офіцер видихнув з-під звисаючих вусів купу диму, з гідністю відповів:

— Так, я — станичний отаман. З ким маю честь?

Петро назвав себе. Потискуючи його руку, отаман злегка схилив голову.

— Лиховидов, Федір Дмитрович.

Козак Федір Лиховидов народився в хуторі Гусино-Лиховидівському і був зовсім не другою особою: поступив в юнкерське училище, а після його закінчення надовго кудись зник. Через кілька років несподівано з'явився в хуторі, з дозволу вищої влади почав вербувати з числа козаків, які відслужили дійсну, добровольців. У межах телерішньої Каргінської станиці набрав сотню відчайдушних і повів із собою в Персію. Прослужив там із своїм загоном рік, ніс особисту варту шаха. У дні перської революції, рятуючи шаха, втік, загін розпався, зате несподівано знову з'явився в Каргіні; назад привів частину козаків, трьох чистокровних арабських, із шахської стайні, скакунів, а також привіз чималу здобич: дорогі килими, рідкісні прикраси, багато і найбільш барвистих сувоїв шовку. Гуляв він місяць, викинув із кишень шароварів нелічено скільки золотих перських монет; скакав по хуторах на сніжно-білому, напрочуд гарному, тонкономому жеребцеві, що по-лебединому носив свою голову, міг на ньому виїхати на східці крамниці Львовчкіна, аби щонебудь купити, з сідла щось купляв і залишав крамницю в скрізні двері. Федір Лиховидов зник так же несподівано, як і з'явився. Одночасно пропав і його нерозлучний супутник-вістовець, гусиновський козак і танцюрист Панько, кудись поділися і коні, і все, що було ним привезене з Персії.

Через півроку Лиховидов опинився в Албанії. Звідти, з Дураццо, від нього знайомим в Каргін почали приходити листівки з блакитними албанськими гірськими краєвидами, тільки штемпелі ніхто не зрозумів. Після того він переїхав в Італію, а далі — на Балкани, побував в Румунії, в Західній Європі; занесло його ледве чи не в Іспанію. Ім'я Федора Дмитровича було вкрите таємничістю. В хуторах про нього ходили неймовірні чутки і здогадки. Достовірно

знали тільки одне — земляк їх мав зв'язки в монархічних колах, у Пітері підтримував знайомства з впливовими сановниками, посідав чільне місце в Союзі Російського Народу; та про те, в чому полягали його закордонні місії, ніхто достовірно нічого не знав.

Після повернення із-за кордону Федір Лиховидов осів у Пензі, при тамтешньому генерал-губернаторові. У Каргіні знайомим довелося бачити фотографію, після чого вони довго хитали головами і безпорадно цмокали язиками: «Ну й ну!..» — «Вгору пнеться Федір Дмитрович!» «З такими людьми справу має, га?» А на тій фотографії Федір Дмитрович, сяючи усмішкою на своєму горбоносому смаглявому обличчі, геть схожий на серба, тримав під ручку губернаторшу, допомагав їй сісти в ландо. А на нього ласкаво, мов до рідного, всміхається губернатор; машталір із широкою спиною ледве втримує у витягнутих руках віжки, коні, закусивши вудила, ось-ось ладні рвонуть і понести-понести... Однією рукою Федір Дмитрович галантно тягнувся до волохатої папахи, а другою, мов чашу, підтримував ліктик губернаторші.

У кінці 1917 року після кількох років відсутності Федір Лиховидов вплив у Каргіні, звив собі гніздо і, судячи з усього, надовго. Привіз із собою жінку (невідомо, чи то українку, чи польку) з дитиною; оселився на площі, в невеличкому, з чотирьох кімнат будинкові, зиму перезимував, виношуючи тільки йому відомі плани. Всю зиму (а вона в той рік випала не подонському лютою) в нього були навстіж відкриті одинарні вікна — так він загартовував себе й сім'ю, тим самим викликав у козаків чимале здивування.

Навесні 1918 року, після події під Сетраковим його назвали отаманом. Із того дня й почали в повну силу проявлятися багатощі здібності Федора Лиховидова. Станиця опинилася в таких міцних руках, що через тиждень навіть старі діди тільки головами похитували. Він так вимуштрував козаків, що після його промови на станичному сході (говорив Лиховидов складно; не тільки силою, а й розумом обдарувала його природа) старики дружно кричали, мов череда бугаїв: «У добрий час, ваше благородіє! Покірно просимо! Правильно!».

Круто взявся за віжки новий отаман; не встигли в Каргінській почути про битву під Сетраковим, як уже на другий день туди із станиці в повному складі, всі як один відправились фронтовики. Іногородні (вони в станиці становили третину населення) спочатку ніякого бажання не виявили, солдати — ці завзяті більшовики — запротестували, та Лиховидов на сході домігся свого й старики підписали запропоновану ним постанову про те, що всі мужики, котрі не братимуть участі в захисті Дону, підля-

гають виселенню. І вже другого дня на десятках возів солдати з гармоніями, співаючи пісень, потяглися в напрямку Наполова і Чернецької слобідки. Всього кілька молодих солдатів-іногородців на чолі з Василем Стороженком, який служив у першому кулеметному полку, відправились до червоногвардійців.

Отаман, спостерігаючи за Петровою ходою, легко здогадався, що той офіцер — виходець із нижніх чинів. У дім він його не запросив, та й в розмові тримався злегка добродушно-фамільярно.

— Ні, голубе, у Мигулінській вам робити нічого. Без вас упоралися, вчора ввечері була телеграма. Їдьте назад та чекайте нового наказу. А козаків раджу гарненько потрусити. Такий великий хутір — і всього сорок вояк! Ви їм, мерзотникам, намніть чуприни! Адже йдеться про їх власні шкури. Бувайте здорові, на все добре!

Він пішов у дім, несподівано легко поніс своє могутнє тіло, човгаючи підошвами звичайних чириків. Петро вернувся на площу. Козаки засипали його запитаннями:

— Ну що?

— Що сказали?

— Підемо на Мигулін?

Не приховуючи своєї радості, Петро всміхнувся.

— Додому! Обійшлись й без нас.

Козаки завсміхалися, гуртом пішли забираючи прив'язані до тину коні. Христоня навіть зітхнув, у нього немов гора спала з плечей, не витримав, стукнув Томіліна по плечі:

— Додому, значить, пушкар!

— Ото жінки за нами знуюдгувалися.

— Зараз рушаємо.

Порадилися і вирішили на ніч не залишатися, зараз же їхати. Сіли на коней, хто за ким, вже безладно, купою покидали станицю. Сюди, в Каргінську, не стільки їхали, як плентались, лише часом збивалися на рись, зате на зворотньому шляху часто підганяли коней, неслися щодуху. Бувало, що й скакали чвалом; тоді під копитами глухо стугоніла суха без дощів земля. І тільки десь удалині, за Доном, де починалися високі горби, вже спалахували блакитні крихітні блискавки.

Була вже північ, коли вернулись у хутір. Спускаючись із гори, Оникій розрядив у небо свою австрійську рушницю, всі дружно наслідували його приклад — кожному хотілося попередити домашніх про своє повернення. Хутір відповів дружним собачим гавканням; відчуваючи, що дім зовсім близько, збуджено, аж хрипло заіржав чийсь кінь. У хуторі козаки розбрелися в різні кінці.

Мартин Шаміль, прощаючись із Петром, полегшено видихнув:

— Ну й добре, що відвоювалися!

Петро посміхнувся в темряву і теж поїхав до свого обійстя.

Приймати від нього коня вийшов Пантелій Прокопійович. Він розсідлав жеребця, завів у стайню. В курінь батько з сином йшли разом.

— Скасували похід?

— Ага.

— Ну, й хвала Богові! Хоч би й вік не чути.

Одарка вже спала, але теж підхопилася. Подала чоловікові вечерю, із світлиці вийшов Григорій, стояв напіводягнений, чухав чорноволахаті груди, насмішкувато мружився на брата.

— Перемогли, чи що?

— Залишки щів ось долаю.

— Ну, це куди не йшло. Щі ми якось переможемо, особливо, коли я також приєднаюся і підможу.

До Великодня про війну не мали ні слуху, ні духу, а в страсну суботу з Вешенської прискакав нарочний, кинув біля Коршунівських воріт змиленого коня, гупаючи на східцях шаблею, збіг на ганок.

— Що привіз? — зустрів його на порозі Мирон Григорович.

— Я до отамана. Ви будете?

— Ми.

— негайно споряджайте козаків. Через Наголинську волость рухається Підтьолков із червоною гвардією. Ось наказ, — і разом із пакетом вивернув мокру від поту підкладку кашкета.

Почути новини спішив дід Гришака, на ходу запрягав носа в окуляри; з база прибіг Митько. Наказ окружного отамана читали разом. Нарочний, притулившись до різьблених билець, рукавом витирав з обвітреного обличчя шар пилюки.

У перший день Великодня козаки, розговівшись, виїхали з хутора. Наказ генерала Алфьорова був суворий, він погрожував позбавленням козацького звання, тому вже не сорок, як уперше, а сто вісім чоловік вирушили на Підтьолкова, в тому числі й літні чоловіки, хто бажав помірятися силою з більшовиками. Мерзлякуватий Матвій Кашулін їхав разом із сином. На нікудишній конячині в передніх лавах красувався Авдійович Брех, всю дорогу розважав козаків неймовірними побрехеньками; їхав також старий Максаєв та ще кілька сивобородих. Молоді їхали вимушено, а діди — з великим бажанням.

Григорій Мелехов, накинувши на кашкет каптур дощового плаща, їхав у задній шерензі. Небо затягнулося, сіявся дощ. Над степом, що вже бучно врунився, неслися хмари. Високо, аж під гребенем хмар, шугав орел. Він зрідка змахував крилами і тут же їх витягував, ловив вітер, а коли його підхоплювала повітряна хвиля, то хилився на один бік, тьмяно виблискував бру-

натним пір'ям, повертав на схід, віддалявся і робився зовсім маленьким.

Змочений степ зеленів. Тільки подекуди ще стирчав торішній чорнобиль, полум'янів жабрій, та на низці пагорбів сизим виблискували верховини стародавніх могил.

Спустившись із гори в Каргінську, козаки зустріли підлітка-козачка — гнав на пасовисько волів. Він ковзався босими ногами, вимахував батогом. Побачивши вершників, зупинився, став уважно придивлятися до незнайомих людей, до їх заляпаних болотом, із підв'язаними хвостами коней.

— Ти чий будеш? — спитав його Іван Томілін.

— Каргінський, — жваво відповів хлопець, посміхаючись з-під накинутаго на голову сюртука.

— Пішли ваші козаки?

— Пішли. Червону гвардію пішли вибивати. А у вас тютюнцю на цигарку не знайдеться? Га, дядьку?

— Тютюнцю тобі? — Григорій притримав коня. Козачок підійшов до нього. Його заковчені шаровари були мокрі, випуски червоно виблискували. Він сміливо вивчав Григорія, який виймав із кишені кисет, і ламким тенором розповідав:

— Тут недалечко, як тільки почнете спускатися, — то побачите там вбитих. Учора наші козаки гнали полонених червоних у Вешки, тут їх і поклали... Я, дядьку, пас худобу, онде коло піщаної могили, так що бачив, як вони їх убивали. Ой, страшно ж було. Як почали шаблями косити, вони як закричать, як дременуть... Потім ходив, дивився: там здебільшого — китайці. В одного плече відсікли, він так часто дихав, а ще було видно, як серце всередині криваве б'ється, а печінки — ті сині-сині... Ой, страшно, — закінчив він, дивуючись в думці, що козаків ніскільки не лякає те, що він розповів; він такий, принаймні, зробив висновок, дивлячись на байдужі і незворушні обличчя Григорія, Христоні і Томіліна.

Закуривши, хлопець погладив мокру шию мелеховського коня, подякував і побіг доганяти волів.

Край дороги, в неглибокому, вимитому весняною водою ярку лежали ледве присипані суглинком порубані червоногвардійці. Виглядало чиєсь смагляво-синє, мов із олова, обличчя, ще одне — із засохлою на губах кров'ю, чорніла боса нога в синій ватяній холоші.

— Погидувались прибрати... Сволочі! — глухо прошепотів Христоня і, вперішивши нагаєм коня, випередив Григорія і поскакав з гори.

— Ну, зачервоніла й на донській землі кривця, — посміхнувся Томілін нервовою щокою. —

Григорію, ти чуєш, як кров'ю смердить? Чуєш, чи ні?

XXV

Ранок наставав чудовий. О дев'ятій спеки ще не було, а в полудень повіяв південний вітер, на небі наввипередки побігли хмари і в передмісті запахло хмільним молодим клейким соком, тополиним листям і нагрітими на сонці цеглою і землею.

Вчора Бунчук з Анною на вокзалі в складі збірного загону Донського раднаркому роззброювали загін бунтівників-анархістів; ще вчора втомлене обличчя Бунчука вкривали зморшки, а нині вітер з півдня геть розвіяв важкий смуток, і Бунчук, як справжній господар, влаштувавшись коло ганку, порався з керосинкою, не зовсім схвально поглядав на Анну, бо та відверто над ним насміхалася.

Коли сіли снідати, Бунчук обмовився, що раніше він непогано смажив котлети з галицьким соусом.

— Ти це серйозно? — не повірила Анна.

— Абсолютно.

— І де ти цьому навчився?

— Ну, знаєш... Багато було можливостей...

Під час війни одна полька мене навчила.

— Візьми приготуй. Тоді я в це повірю.

І ось тепер Бунчук порався з керосинкою. Він весь заклопотаний, а на вустах в Анни грає усмішка, виявляється, в ній приховано стільки лукавства, що Бунчука це злить. Він спересердя високо підкидає пригорілу на сковороді картоплю, смурніє.

— Звичайно, коли в тебе стоять над душею, та ще й збиткуються, то нічого путнього не вийде. І до того ж — хіба це керосинка? Це справжня мартенівська піч.

Анна протяжно і майже мрійно каже:

— І чому ти не кухар? Якби ти готував страви... І якби ти діловито розпоряджався на кухні, а на ній так міцно, як спирт, пахне цибулею і лавровим листом... Справді, чому ти знехтував кулінарним ремеслом? Адже стільки ще там таємничого і незвіданого...

— Послухай, це вже занадто!

Анна бавиться хвостиком волосся, накручує його собі на палець і дивиться знизу вгору на Бунчука, регоче:

— Сьогодні ж скажу хлопцям, що насправді ти не кулетник, а колишній кухар, готував котромусь із їх величностей.

Бунчук широко засумував, коли замість галицького соусу вийшло щось таке, що не тільки несмачно пахло, а й взагалі не мало смаку. Анна самозречено їла і навіть скупі хвалила.

— Нічого... Соус приємний... Тільки гірчить трохи...

— Правда, нічого? — веселішав Бунчук, настроїв в нього піднімався. — Ну, а якби сюди додати ще тертого хрону, тоді справді... — і цмокав язиком, не звертаючи уваги, що Анна мужньо стримує свій сміх.

Під кінець сніданку Анна несподівано притихла, їла без апетиту і, про щось задумавшись, не відразу відповідала на звичайне запитання Бунчука. Потім стояла в палісаднику, вся залита сонцем, зосереджена на собі, легенько смикала стиснуту зубами соломинку.

Бунчук прихилив собі до плеча її голову і вдихав хвилюючий, дорогий запах розпушеного волосся.

— Що з тобою? Чому ти така?

Вона мовчки довго дивилася на нього, зрідка опускаючи повіки, потім розстігнула верхній гудзик сорочки, але застігнула і знову розстігнула.

— Ти підеш у місто? — і не чекаючи відповіді, вона прикро стулила губи: — Я, Ілько, незабаром не зможу воювати...

— Чому?

Знизала плечима. Її увага зосередилася на сонячних зайчиках, що гралась під тополею. Схилившись грудьми на низькі штахети, з несподіваним роздратуванням сказала:

— Я чекала. Не вірила. Та тепер сумнів минув — через сім чи сім з половиною місяців я стану матір'ю.

З моря дув терпкий вітер, він грався тополиним листячком, скидав Анніне волосся з голови на шоки. Вона його не прибирала. Її збайдужілі очі ширшали і темніли. Затамувавши подих, Бунчук мовчав. Мовчки погладив Анні руку, та вона, немов тримаючи в душі на нього невідому образу, на почуття не відгукнулася, якоюсь приреченою ходою пішла в дім.

Бунчук, входячи в свою кімнату, причинив двері, не спроможний більше терпіти, спитав:

— І що ж тепер?

— А нічого, — байдуже відповіла вона.

Мовчання ставало болісним. Бунчук шукав слова, але думки в голові зовсім переплутались.

— Роди дитину. З контрреволюцією до того часу впораємось. А що, хіба так уже й погано мати дітей? — інтуїтивно знайшов вихід і, збентежено посміхаючись, поспішно взявся перекопувати: — Неодмінно треба народжувати. Народиш, Анно, хлопчика, такого здорованя, незграбного і пухкенького. Я повернусь до мирної праці, піду слюсарем, і, будь певна, настане чудове життя. Років через три ти подобришаєш, я теж нарощу м'ясо, купимо собі власний будиночок... А в кімнатах на вікнах неодмінно з'явиться герань, а в клітці — канарка-шельма. В свята покличемо гостей і самі почнемо ходити

до таких же шановних городян. У неділю ти будеш пекти пироги і плакати, коли тісто не вдасться. Будуть якісь заощадження...

Анна спершу слухала його без бажання, лише сумно всміхалася, та під кінець чмихнула.

— Ну й ідеальчик у тебе!

— Не подобається?

— Непогано.

— На те й ба, що порожня торба!

У місто пішли разом. Ростов невідомо змінився, демократизувався, ходили натовпи солдатів, робітників, бідно одягнених службовців. Мідяною зеленіли сорочки, виблискували шкіряні куртки, чорні сюртуки, і тільки де-неде на безбарвно-сірому тлі білили жіночі сукні. В публіці переважали збіднілі міщани і робітники, тож коли на вулиці з'являлась чиновниця в потертому демісезоні і, злякано оглядаючись, поспішала в своїх приватних справах, на неї мало хто й звертав увагу.

На огорожах вітер зривав клапті старих відозв і наказів. Вулиці ніхто не підмітав, вони тхнули прілими кінськими кізяками і нагрітою бруківкою.

Така переміна в зовнішньому вигляді міста Анну сьогодні чомусь особливо вразила.

— Бачиш, Ілля, як полиняло місто. Ніяких тобі котелків, ніяких жилетів. Усе сіре, як ці камінці під ногами.

— Місто — воно, як хамелеон. Можеш уявити собі, як воно переміниться, коли прийдуть білі? — невідомо чому таємниче всміхнувся Бунчук, і, зберігаючи на обличчі легку веселість, продовжив спостерігати за гімназистом, який в цей час переходив дорогу: шинель на ньому була розстібнута, світлі гудзики відрізані, на околичці, там, де колись на кашкеті красувався герб класичної гімназії, залишилася одна темна пляма.

На розі Садової і Таганрозького проспекту, оточений роззявами, танцював старий, зморшений, ніби цитрусова шкіринка, китаець. Його шафранове обличчя вкрилось краплинами поту. За його ногами спостерігав матрос із посоловленими, напівп'яними очима, він лускав насіння і рипів яскравими калюшами.

Бунчук з Анною промовчали до колишнього парамоновського будинку. Так же мовчки й сухо розійшлися...

Вони знову зустрілися надвечір, коли Підтьолков, закривши засідання Донського виконкому, нашвидку зібрав загін і повів його у контрнаступ проти новочеркаських козаків, які вже підступались до міста; тепер вони знову разом йшли в одній колоні.

— Вертайся, — тихо попросив Бунчук, взявши Анну за руку.

Замість відповіді вона ще міцніше стиснула губи.

— Анно, вернися!

Ця коротка розмова відбувалася на околиці міста, на цьому вона й обірвалася, бо із воріт якогось флігеля вискочила літня жінка. Вона передавала бійцям м'які свіжі пампушки, а вільною лівою рукою сварилася і гнівно кричала:

— Дайте їм, проклятим! Чернецов — цей панський покруч — убив мого чоловіка. Козаки багато шахтарських родин осиротили... Гарно їм всипте!.. Розрахуйтеся за наші сльози!

Бритоголовий солдат, упіймавши на ходу пампушку, сердито нагримав:

— Чого, дурна тітко, галасуєш? Замовчи, бо, не певен час, ще сусіди почують і донесуть козакам.

— Хіба це не символ нашої спільності з робітничим класом?.. — всміхнулася Анна, відчувши на собі Бунчука погляд.

— Розійтись! — скомандував хтось у голові колони.

Позаду залишилися останні міські будівлі. Попереду їх чекав бій. Козацькі групи — і піші, і кінні — наступали мляво, гостро відчувалась нестача боеприпасів.

Але Підтьолков, перебігаючи широкими кроками вздовж цепу, підбадьорював своїм басом:

— Пороху, братці, не жалійте! На всю контру вистачить!

І запасів ніхто не шкодував: стріляли залпами, тиша гучно вибухала, луна відгукувалася квоктанням там, де височіла обгоріла труба цегельні.

Бунчук злизував із губів гіркий і водночас солоний піт.

— Тут встановимо? — спитав його номерний.

— Ага.

— Стрічку подавати?

— Давай!

Саперною лопаткою Бунчук швидко викопав ямку, влаштував в ній кулемет. Номерний вставив стрічку.

XXVI

Номерним у Бунчука був козак із хутора Татарського Максим Грязнов. У бою з кутеповським загоном він втратив коня, відтоді безпробудно пив, занадився грати в карти. Коли кінч під ним упав — той самий, що був бичачої масті та зі срібним ременем вздовж спини, — Максимко схопив сідло, ніс його чотири версти і, коли побачив, що може сам потрапити в руки завзятих добровольців, відірвав від сідла розкішний нагрудник, змотав уздечку і самовільно покинув поле бою. З'явився він уже в Ростові,

незабаром програв в «очко» срібну шаблю, взятую «на прокат» у зарубаного ним осавула, програв залишки кінської справи, все, що мав — шаровари, шеврові чоботи, і голісінький пристав до команди Бунчука. Той його трохи вдягнув, заступився. Може б, Максимко й виправився, та в цьому бою куля колупнула його голову, і блакитне Максимкове око витекло на сорочку, а з черепної коробки, як із консервної бляшанки, запульсувала цівка крові. І полетів на небеса, ніби його й не було на білому світі, вешенський козак Грязнов — конокрад у далекому минулому і ще вчорашній гіркий п'яничка.

Бунчук подивився, як в агонії мучиться Максимкове тіло і старанно витер із кулеметного ствола кров, що чвиркнула з дірочки в Максимковій голові.

Тут же довелося відступати. Бунчук потягнув за собою кулемет. А Максимко залишився холонути на спеченій землі, підставивши сонцю смагляву спину, бо сорочка була задерта на голову. (Умираючи в муках, він чомусь тягнув собі на голову сорочку.)

Взвод червоногвардійців закріпився на першому ж перехресті. В основному це були солдати, які поверталися з турецького фронту. Бритоголовий солдат у напівзотлілій зимовій папасі допоміг Бунчуку встановити кулемет, інші поперек вулички влаштували щось схоже на барикаду.

— Приходьте, ми вас чекаємо! — посміхнувся один бородань, поглядаючи в той бік, де за близьким горбком півдугою зникав обрій.

— Тепер ми їм всипемо!

— Ламай, Самара! — підохочували здоровеного парубка, який трошив паркан, відриваючи від нього дошки.

— Там вони! Сюди направляються! — крикнув бритоголовий з даху горілчаного складу, куди він заліз спостерігати.

Анна присіла поруч із Бунчуком. Червоногвардійці залягли за тимчасовим укріпленням.

У цей час справа, в сусідньому провулкові, затупали кроки: «тук-тук-туп-туп»! Межею, як куріпки, бігли дев'ятеро червоногвардійців, намагаючись сховатися за стіною наріжного будинку. Хтось із них на ходу встиг попередити:

— Летять сюди! Тікайте!

На перехресті вмить стало безлюдно і тихо, а через хвилину припливла курява, слідом за нею, озираючись, вискочив на коні козак, на кашкеті в нього була біла стрічка, а карабін притиснутий до ноги. Вершник так різко крутнув конем на місці, що той аж присів на задні ноги. Бунчук встиг вихопити наган і вистрілити. Козак, пригнувшись до кінської шиї, подався назад. Солдати, які лежали біля кулемета, тепер у нерішучості топталися, двоє побігли вздовж паркану, залягли коло воріт.

Було видно, що довго не протримаються, почнуть тікати. Болісне напружене мовчання, погляди в усіх розгублені — хіба тут можна говорити про стійкість... З усього, що відбулося потім, у пам'яті Бунчука найсильніше врізався один момент: Анна в збитій назад косинці, вся розтріпана, її схвильоване і зблідле обличчя майже не впізнати, ось вона схоплюється на ноги, наперевіс бере гвинтівку і вказує рукою на той будинок, де сховався козак. Зовсім незнайомим, чужим голосом вона вигукує: «За мною!» — і, спотикаючись, невпевнено біжить.

Бунчук підвівся. Нерозбірливий крик спотворив його рот. Вихопивши із рук першого-ліпшого солдата гвинтівку, відчуваючи, що ноги в нього починають тремтіти і підгинатися, він побіг доганяти Анну; йому не вистачало повітря, але найбільше хотілося кричати, звати її, щоб зупинилася і вернулася назад. Слідом за ним бігли ще кілька чоловік, позаду себе він чув їх важке сопіння; все його ество ніби волало, що чомусь зараз має статися щось страшне, що цей її мужній, але безглуздий вчинок закінчиться непоправною бідою. Тим більше, він переконався, бачив, що своїм прикладом вона не змогла надихнути інших, а, значить, він безрозсудний, нерозважливий, даремний.

На розі, коли Бунчук уже наздоганяв Анну, він майже впритул зустрівся з прибіглими сюди козаками. Ті відкрили розрізнену стрільянину. Засвистіли кулі. І тут же Анна жалібно, як зайчеченя, скрикнула. Витягнувши вперед руку і широко відкривши стражденні очі, дівчина повільно опускалась на землю. Він уже не бачив, що козаки повернули назад, не бачив й того, що їх кинулись переслідувати вісімнадцять солдатів, котрі засіли поруч із її кулеметом, їх підхопив запізнілий порив. Він бачив тільки її, ту, яка зараз лежала біля його ніг. Своїми задерев'янілими руками Бунчук перевернув її на бік, бо розумів, що Анну треба підняти і кудись віднести, та несподівано на лівому боці побачив кров, а навколо рани — розірвану в клапті синю кофточку. З досвіду він безпомилково визначив, що це слід розривної кулі і що для Анни вона несе смертельну небезпеку; в цьому він ще більше переконався, коли побачив її каламутні очі.

Він із небувалим співчуттям кинувся цілувати ці очі, ці майже чоловічі за формою руки, тільки б розбудити свою кохану, торсав її тіло, намагаючись знову повернути до життя!.. Хтось незнайомий відсторонив його від пораненої. Анну віднесли неподалік у двір, поклали під повіткою в тінь.

Голомозий солдат відвертався, але все одно брав рукою жмутки вати, вимочував ними рану, і вони вмить насичувались чорною кров'ю, а він після цього подалі відкидав їх від себе. Бунчук опанував себе, розстебнув їй комір кофти,

пошматував на собі натільну сорочку і почав накладати на рану жмутки полотна; він бачив, як підіймається і стікає кров — це підказувало, що крізь рану повітря проникає в організм, бачив, що поблідніле дівоче обличчя синіє, а від болю зчорнілі губи тремтять. Тими губами вона хапала повітря, та його не вистачало, воно швидко виходило через рот і рану. Бунчук вирішив розрізати на ній сорочку, безсоромно оголив укрите потом тіло. Кровотечу з допомогою тампону с'як-так зупинили. Через кілька хвилин до Анни повернулася свідомість. Очі її глибоко запали, навколо них з'явилися чорні синці, і вона швидко опустила тремтячі повіки.

— Води! Пече! — вона застогнала, заплакала. — Я не хочу вмирати! Ілля! Любий!.. А-а-а-а!..

Пухлими губами Бунчук тулився до її палаючих щік, набирив у кварту воду і бризкав їй на груди. Вода збиралась у впадинах ключиць і там негайно висихала. Анну пік нестерпний жар. Хоч Бунчук і вилив на груди пораненої чимало води, але та не допомагала: Анна металася, пручалась, хотіла вивільнитися з його рук.

— Пече!.. Як вогнем!..

Сили її помалу покидали, тіло Анни вже холоділо, вона розбірливо сказала:

— Ілля, чому все так? Ось бачиш, як усе просто... Дивний ти!.. Дуже просто... Ілля... Любий, ти мамі як-небудь... Ти знаєш... — Вона розплющила зжужені, ніби тихо всміхалась, очі і, перемагаючи біль і жах, заговорила, але слова раптом почали плутатись, ніби щось заважало в горлі: — Спочатку тільки відчула... ніби щось ударило і обпекло... Тепер усе палає... Мабуть, умираю... — і побачивши, як він заперечливо махає рукою, скривилася: — Не заспокоюй! Рана дуже глибока... Плевра наповнюється кров'ю... Ой, як важко... Як важко дихати!..

Наставали хвилини, коли вона починала говорила безупинно, немов поспішала висловити все, що їй конче хотілось сказати. В Бунчуку це викликало страх і він ще більше перелякався, коли побачив на її обличчі світлі тіні, зате на скронях, навпаки, вони жовтішати. Впало в очі й те, що руки нерухомо витягнулись уздовж тіла, а ще більше здивували нігті — вони, як чорнослив, наливалися рожевою синню.

— Води... Груді... Пече!

Бунчук кинувся за водою в дім. Коли повернувся, то хрипів Анни вже не чув. На перекошені уста, на ще теплу долоню, що лежала притиснута до рани, падала низька сонячна тінь. Він поволі підвів її за плечі і з хвилину дивився на надто гострий ніс, на перенісся, де темніло ледве видиме дрібне ластовиння, а під широкими чорними бровами в зніщять ще не згасло світло. Закинута голова безпорадно хилилась усе нижче, на тонкій дівочій шиї, на синій жилці живчик пульсував останні рази.

Бунчук губами притулився до темного півзакритого ока, з розпачем звернувся до неї:

— Друже мій! Анно! — Він встав і, різко розвернувшись, пішов якимось неприродно, притиснувши до тіла руки так, що вони здавались зовсім нерухомими.

Він йшов, ніби сліпий, грудьми вдарився в ворота; глухо простогнавши, ніби за ним щось примарне гналось, він після цього упав і поповз, часто перебирав руками й ногами, обличчям майже торкався землі. На губах закипіла слина, він вигукував якісь незрозумілі слова. В цей момент Бунчук нагадував собою недобитого звіра, що з останніх сил швидко повзе вздовж огорожі; біля сараю за ним спостерігали трое червоногвардійців, які залишилися в дворі. Вони мовчки ошелешено переглядалися, настільки їх вразив цей нічим не прикритий вияв людського горя.

XXVII

Усі останні дні Бунчук марив, ніби до нього знову повернувся тиф. Хоч він кудись ходив, щось робив, снідав і вечеряв, спав, але все сприймалося так, мовби він жив у дурному сні. Голова очманіла, очі запухли, він не міг збагнути, що ж насправді діється в навколишньому світі, нікого не пізнавав, вигляд мав, ніби ходив смертельно п'яний, або ще не відійшов після виснажливої хвороби. Смерть Анни притупила в ньому будь-які почуття: нічого не бажав, у голові — пуста.

— Бунчук, сідай їсти! — пропонували товариші, і він сідав, байдуже, машинально жував, тупо дивився в одну точку.

За нього всі переживали, радились, чи не відправити його в госпіталь.

— Ти захворів? — зупинив його на другий день один із кулеметників.

— Та ні.

— А чого ж тоді? Тужиш?

— Ні.

— Ну, тоді давай закуримо. Її, брат, тепер не вернеш. І сушити так себе не варто.

Приходила пора лягати, йому пропонували:

— Час спати. Лягай.

І він слухався.

І такий стан перебування за межами реальності не покидав його чотири дні. На п'ятий його зустрів на вулиці Кривошликов, схопив за рукав.

— Ага, ось ти де, а я тебе шукаю. — Кривошликов не знав, що Бунчук пережив нещастя, тому дружньо поплескав його по плечі, а вже потім стурбовано запитав: — Ти чого такий? Часом не п'яний? Ти знаєш, що готується

експедиція в північні округи? Авжеж, комісія п'яти теж вибрана. Федір поведе. Одна надія на північних козаків. Інакше кепська справа! Ти як, поїдеш? Нам потрібні агітатори. Так поїдеш, чи як?

— Ага, — коротко відповів Бунчук.

— Ну й гаразд. Взавтра виступаємо. Зайди до діда Орлова, він у нас як звіздар.

Ще й досі переживаючи глибоку душевну кризу, Бунчук все-таки приготував свій виступ і вранці 1-го травня виїхав у складі експедиції.

На той час для Донського радянського уряду склалася відверто небезпечна обстановка. З України на Дон сунули німецькі окупаційні частини, контрреволюційні низові станиці та округи повсюдно збунтувалися.

Територію зимівників контролював Попов, звідти він загрожував Новочеркаську. В кінці квітня у Ростові розпочався обласний з'їзд рад, але він кілька разів змушений був перериватися, бо під Ростовом з'являлися черкаські повстанці, часом проникали в передмістя. Лише на півночі, в Хоперському і Усть-Медведицькому округах, тліли революційні вогнища, ось туди, до їх тепла мимоволі й тягнулися Підтьолков та інші, зневірившись у підтримці низового козацтва. Мобілізація провалилась, і Підтьолков, недавно обраний головою Донського раднаркому, з ініціативи Лагутіна вирішив податися на північ і там із числа фронтовиків мобілізувати три-чотири полки й кинути їх проти німців і низової контрреволюції.

Була створена надзвичайна мобілізаційна комісія, п'ятірку очолив Підтьолков. 20 квітня в казначействі для проведення мобілізації взяли десять мільйонів карбованців золотом і миколаївськими, для охорони сундука з грішми на швидку зібрали, переважно із козаків колишньої кам'янської місцевої команди, загін; із козаків підбрали й кілька агітаторів і 1 травня експедиція, обстріляна з німецьких аеропланів, рушила в бік Кам'янської.

Ешелони відступаючих із України червоногвардійців забили всі дороги. Повсталі козаки висаджували мости, поїздам влаштовували аварії. Щоранку над колією Новочеркаськ-Кам'янська з'являлися німецькі аероплани, вони кружляли, неначе зграї шулік, часто знижувалися, а коли пускали короткі кулеметні черги, червоногвардійці висипали з ешелонів і давали у відповідь густі гвинтівочні залпи; на станціях запах шлаку змішувався із згірклим запахом війни, руїни. Аероплани піднімалися у недосяжну височінь, а стрільці ще довго спорожнювали цинкові коробки, а в тих, кому доводилось потім ходити вздовж ешелонів, чоботи по щиколотки тонули в місиві гільз. Ними ж був устелений весь пісок, точнісінько, як байрак у листопаді встеляється золотим дубовим листям.

Усюди стояла велика руїна: під насипами стирчали спалені і розбиті вагони, на телеграфних стовпах цукрово біліли чашечки, з яких звисали кінці обірваних проводів. Чимало будинків були зруйновані, вздовж колії ніби ураганом змело шити.

Уже п'ять днів експедиція пробивалася до Міллерово. На шостий день Підтьолков уранці скликав членів комісії в своєму вагоні.

— Так далі їхати нема змоги. Пропоную покинути всі наші манатки й рухатись похідним порядком.

— Що ти! — вигукнув здивований Лагутін. — Поки пішки дотеліпаємося до Усть-Медведицької, білі нас і накриють.

— Далеченько, — зам'явся в свою чергу Мрихін.

Кривошликов же зовсім недавно наздогнав експедицію, тому мовчав, кутався в шинель із вицвілими петлицями. В нього був жар, у вухах від хіни дзвеніло, нестерпно боліла голова. В обговорення він не втручався, згорбившись, сидів на мішку цукру, каламутними очима поглядав на Зінку — біляву грудасту дівку, яку Підтьолков віз із собою під виглядом сестри-жалібниці. Зінка теж віддячувала Кривошликову зневагою; розкинувши товсті ноги, привалившись до цибука чаю, вона курила, м'яла дрібними, як у звірятка, зубами цигарку і нахабно, з викликом усміхалася. Гостра неприязнь між ними виникла ще з дня їх першої зустрічі. Кривошликов тільки чекав слушної нагоди, щоб виказати Підтьолкову свою думку і викинути з вагона цю нікчому.

— Кривошликов, ти язик проковтнув, чи що? — сухо поцікавився Підтьолков, не відриваючи від карти очі.

— Що кажеш?

— Навіть не чуєш, про що мова? Поїзд нам треба залишити, інакше нас випередять, тоді ми пропадемо. Яка в тебе думка? Ти в нас вчений, кажи.

— Походом теж можна, — спроквола цдив слова Кривошликов, та несподівано зуби його лягнули, зовсім, як у вовка, по тілу пробігла дрож — це починався пароксизм пропасниці. — Можна, якби було менше вантажу. Одних бабів стільки, що й воза не вистачить. Під три чорти! Я ось порушу питання, щоб викинути їх геть.

— Михайло, перестань, — благав, ніяковіючи, Підтьолков.

— Що значить — «перестань»? — зуби в Кривошликова продовжували цокотіти; Лагутін на його підтримку схвально посміхався. — Нічого гулятих бабів возити в такий момент!

Зінка скочила на ноги. Очі її ніби синім димком повіяли.

— Не на твої їду, сам он тремтиш, як кобилячий хвіст! Заспокойся!

— Ану замовчи!

— Забагато честі тобі, шмаркач! Офісерик нещасний!

— Відставити! — ніби перед строем вимогливо скомандував Підтьолков і помахав Зінці кулаком: — Замовчи! Бо за волосся — і на вітер!

У Зінки від обурення тремтіли ніздрі, але вона замовкла. Підтьолков взявся за Лагутіна.

— А ти теж зубами не торгуй, не дівка! Чого скалишся? Ти мені толком скажи, чому не можна йти походом?

Над дверима розгорнули карту області. Мрихін тримав за кінці. Із похмурого заходу налітав вітер, він тріпотів, шарудів картою, виривав її з рук.

— Ось як ми підемо, дивися! — Підтьолков обкуреним пальцем провів навскіс по карті. — Бачиш відстань? Півтори сотні верст, ну двісті, від сили. Ну?

— А й справді, чума її вхопи! — згодився Лагутін.

— Ти, Михайло, як?

Кривошликов із досадою знизав плечима.

— Я не заперечую.

— Зараз же скажу козакам, щоб починали вивантажуватися. Нічого час гаяти.

Мрихін обвів усіх поглядом, зачекав, та побачивши, що ніхто не заперечує, вискочив із вагона.

Ешелон, яким рухалась підтьолковська експедиція, в цей похмурий, дощовий ранок стояв неподалік від Білої Калитви. Бунчук лежав у своєму вагоні, із головою укрившись шинеллю. Козаки тут же кип'ятили чай, насміхались і глузували один над одним.

Ванько Болдирьов — мигулінський козак, жартівник і насмішник, допікав товариша, який служив кулеметником.

— Ти, Гнате, з якої губернії? — хрипів він прокуреним голосом.

— Тамбовської, — лагідним баском обізвався сумирний Гнат.

— І, либонь, моршанський?

— Ні, шацький...

— О-о-о-о... Шацькі — хлопці хвацькі: коли бійка — семеро на одного не бояться нападати. Скажи, це часом не в вашому селі на Храм телицю огірком зарізали?

— Відчепись, годі тобі!

— Ой, почекай, я й забув: це сталося зовсім в іншому селі. У вас же, здається, церкву млинцями конопатили, а потім надумались її на горосі з гори спустити. Було таке діло?

Чайник закипів, і це Гната тимчасово звільнило від болдирьовських жартів. Та не встигли сісти снідати, як Ванько знову взявся за своє:

— Гнат, а ти чому так погано їси свинину? Не подобається?

— Та ні, добра.

— На, візьми ось свинячу гузку. Дуже смачна!

Сміх так і вибухнув. Хтось навіть захлинувся і довго голосно відкашлювався. Сніданок зіпсувався. Почали вставати з місця, затупали чобітьми, а через хвилину захеканий Гнат сердито сварився:

— Жери її сам, чорт такий! Що ти причепився зі своєю гузкою?

— Вона не моя, а свиняча.

— Один чорт, — погана.

Болдирьов хриплим голосом знічев'я продовжив:

— По-га-на, кажеш? Та в тебе є розум? Її ж на Великдень святили. Краще признайся, що боїшся оскоромитися...

Земляк Болдирьова, гарний, зі світлими вусами козак, Георгіївський кавалер усіх чотирьох ступенів, попередив:

— Іване, перестань! Не доводь мужика, лиха не оберешся. Бо з'їсть твою гузку, а потім закортить кабанчиком поласувати. А де його тут візьмеш?

Бунчук лежав, заплющивши очі. До розмови козаків зовсім не прислухався, він увесь поринув у свої переживання; біль втрати не тільки не стихав, а навпаки, з кожним днем наростав. Йому здавалося, що невідомо звідки, з якоїсь темної глибини на нього насувається, накочується величезний срібний карбованець; аж ні, це, виявляється, біжить вкритий снігом степ, далеко на обрії горбляться верхівки лісу; він, ніби це відбувалося в реальності, відчував, як на площадці вагона, де вони стояли з Анною, дув холодний вітер; зовсім близько від нього були її чорні очі, такі мужні і ніжні вуста, дрібненьке ластовиння навколо перенісся, а на чолі — задумлива зморшка... Тих слів, що зринали з її вуст, він не чув, чи не зміг їх розібрати, до того ж заважала чиясь чужа розмова і невідомий сміх, але з того, як блищали очі, як тріпотіли вигнуті дугою вій, він легко здогадувався, що вона насправді каже... І тут же він бачить Анну зовсім іншою: синя, аж жовта, на щоках застигли потьокі сліз, ніс загострився, а вуста від болю гірко скривилися.

Він нахилиється, цілує її чорні, непорушні очі... Від цих видінь Бунчук аж застогнав, загулив собі долонею рота, щоб не вихопилося назовні його ридання. Анна не відпускала його ні на хвилину. Час минав, а її образ не віддалявся і не тьмянів. Обличчя, постать, хода, жести, міміка, розліт брів, — усе це зливалось і відтворювало цілісну картину, її живий образ. Знову в пам'яті впливали її слова, ширі розмови, дещо сентиментальні та романтичні, все, що було спільно пережито. І це повернення в таке яскраве, майже реальне життя тільки вдесятерало його страждання.

XXVIII

Він, власне, й не пробував в'янути, що з ним насправді відбувається, а несвідомо, під впливом якихось невідомих сил, тупо корився своїй тузі, навіть не намагався її розвіяти, ще зовсім недавно такий вольовий, міцний духом, він просто обезволів, сумуючи за втратою свого товариша; так повільно гине могутнє дерево, коли в нього вселяється червоточина.

Розбудили його козаки, бо оголосили наказ вивантажуватися. Він піднявся, машинально зібрався, вийшов. Потім допомагав виймати речі. Нікого ні про що не розпитуючи, сів на віз, поїхав.

Сіяв дрібний дощ. Уздовж дороги мокріла низькоросла трава.

Степ. Поверх гребнів, у долинах балок гуляють вільні вітри. Далеко і зовсім близько розкинулися хутори та висілки. Позаду ще видно, як димлять паровози, червоні квадрати станційних будівель. Сорок із лишнім підвід, найнятих у Білій Калитві, розтягнулися по дорозі. Коні ледве везли; ґрунт — чорнозем впереміжку з суглинком — від дощу розкис і рухатися стало важче. Болото налипало на колеса, намотувалася, ніби чорне ватяне клоччя. Шахтарі Білокалітвинського району юрбами сунули позаду і попереду цієї валки. На схід вони тікали від козацької сваволі, забрали з собою жінок і дітей, убогий скарб.

На роз'їзді Грачі їх наздогнали червоногвардійські загони Романовського і Щаденка, теж добре потріпані. Вигляд бійці мали нікудишній, давалися взнаки бої, безсоння і нестатки. Щаденко підійшов до Підтьолкова. Його колись гарне обличчя, з підстриженими по-англійськи вусами і тонким хрящуватим носом тепер геть змарніло. Проходячи повз нього, Бунчук чув, як Щаденко, звівши до купи брови, розгнівано і стомлено говорив:

— Та що ти мені розповідаєш? Чи я не знаю своїх хлопців? І так справи погані, а тут німці пруть, будь вони неладні. Кого тепер збереш?

Вони попрощалися, насулений і трішки ніби розгублений Підтьолков наздогнав свою бричку, став щось говорити Кривошликову. Бунчук не зводив із них очей і все бачив: Кривошликов, спираючись на один лікоть, другою рукою рубонув повітря, щось коротко сказав, але після його слів Підтьолков несподівано повеселішав, скочив на тачанку, під шестипудовим батарейцем вона затріщала, але витримала; кучер ударив коней батоном, грудки бруду полетіли на всі боки.

— Давай, жени! — наказав Підтьолков; він примружився, розхристав шкіряну куртку і підставив вітрові груди.

Кілька днів експедиція просувалася вглиб Донецького округу, пробиваючись до Червонокутської станиці. Населення хохляцьких слобід зустрічало загін незмінно привітно: охоче продавали харчі, корм для коней, давали притулок, але як тільки мова заходила, щоб дати коней до Краснокутської, — хохли м'ялися, чухали потилиці і навідріз відмовлялися.

— Добрі гроші платимо, чого ж ти носом крутиш? — допитувався в одного хохла Підтьолков.

— Ну й що, а мені моє життя дорожче грошей.

— Не потрібне нам твоє життя, ти нам коні з бричкою найми.

— Ні, не можу.

— Чому?

— Та ви ж до козаків ідете?

— І що з цього?

— Ну, а там чекай на якесь лихо, чи ще щось... Хіба мені своєї худоби не жаль? Учинять коням шкоду, а мені що тоді? Ні, дядьку, відчепися, не піду.

Чим ближче просувалися до Краснокутського юрту, тим більше Підтьолков хмурнішав, а його настрої передавався іншим. Певна зміна відчувалася і в настрої населення: якщо спершу експедицію в слободах зустрічали гостинно, то тепер ставились відверто недоброзичливо і насторожено. Продукти продавали неохоче, на запитання ухилялися відповідати. Більше навколо підвід не збирався гурт у барвистих хустках, слобідська молодь теж цуралася. Тільки часом можна було помітити, як хтось перелякано, непривітно виглядав у вікно і тут же поспіхом ховався.

— Хрешені ви тут, чи ні? — обурювалися козаки з експедиції. — Що ви на нас дивитесь, мов сичі на крупу?

А в одній слободі Наголинської волості Ванько Болдирьов у розпачі від такої холодної зустрічі, стоячи на площі, вдарив шапкою об землю, оглянувся на всі боки, хрипло закричав:

— Чи ви люди, чи нехристи? Що ж ви мовчите, таку вашу?.. За ваші ж права кров проливаемо, а вони тебе в упор не бачать! І не соромно вам із такою мораллю жити! Тепер, товариші, щоб ви знали, рівність — ні козаків, ні хохлів немає, так що нічого комизитися! Давайте, зараз же несіть кури та яйця. За все розраховуємось миколаївськими!

Шестеро хохлів, понуривши голови, як коні в плузі, стояли і слухали гнівну тираду Болдирьова.

На його ремствування не відгукнулися жодним словом.

— Як були ви хохли, так, кляті, ними й лишилися! Щоб ви, чорги, потріскалися на дрібні шматочки. Холери на вас немає, буржуї пузаті! — Болдирьов ще раз гепнув своєю старою шапкою об землю, його презирство не знало меж. — Гівноїди ви! У вас снігу взимку не випросиш.

— Не лайся! — тільки й сказали йому хохли і розійшлися, хто куди.

У тій же слободі літня хохлушка допитувалась у козака-червоногвардійця:

— Чи це правду кажуть чи ні, що ви все будете відбирати, а всіх чоловіків різати?

І козак, не моргнувши й оком, на це взяв і відповів:

— Авжеж, що правда. Всіх, може, й ні, а старих заріжемо.

— Ой, Боже ж мій! Та на що ж вони вам здалися?

— А ми їх із кашею з'їмо: баранина тепер, що трава, не смачна, а шматок діда підкинеш у казан... і такий з нього навар...

— Та ви, мабуть, жартуєте?

— Бреше він, тітко! Дурня клеїть! — втрутився в розмову Мрихін. І вже наодинці суворо попередив жартівника:

— Ти думай, як жартувати і з ким жартувати! Дивись, щоб за такі жарти Підтьолков тобі пику не натовк! Ти чого смуту сієш? Тітка ще й справді повірить і піде розказувати, що ми збираємось дідів різати.

Підтьолков скорочував час на зупинки і ночівлю. Переслідуваний поганим передчуттям, він, скільки міг, гнав експедицію вперед. Напередодні, коли мали вступити в межі юрту Краснокутської станиці, він довго розмовляв із Лагутіним, ділився своїми планами:

— Нам, Іване, далеко забиратися не слід. Ось доберемося до Усть-Хоперської станиці, там і розгорнемо діяльність! Оголосимо набір, дамо по карбованців сто платні, але тільки щоб прийшли з кіньми і зі справою, задарма нічого народними грошима розкидатися. А з Усть-Хопра майнемо прямо вгору: через твою Буканівську, Слащевську, Федосєєвську, Кумилженську, Глазунівську, Скуришенську. Поки до Михайлівки дійдемо — ось тобі й дивізія! Наберемо?

— Набрати, може, й наберемо, коли там усе мирно.

— Ти гадаєш, що й там уже почалося?

— А звідки мені знати? — Лагутін гладив ріденьку борідку, тонким, майже жалібним голосом пояснював: — Припізнилися ми... Я, Федю, боюся, що не встигнемо. Офіцерня напевне робить там своє діло. Треба поспішати...

— І так спішимо. А ти не бійся! Нам боятися не можна, — очі Підтьолкова посуворішали. — Ми ж людей за собою ведемо, так що боятися

ніяк не можна! Встигнемо! Прорвемося! Через два тижні дамо бій і білим, і німцям! Аж млосно їм буде, так попремо з донської землі! — І, помовчавши, жадібно затагнувся цигаркою і, нарешті, висловив приховану до часу думку: — А спізнимось — тоді загинемо і ми, і радянська влада на Дону. Ох, тільки б не спізнитись! Коли офіцерське повстання докотиться туди раніше нас — усьому кінець!

Надвечір другого дня експедиція вступила в землі Краснокутської станиці. На передній підводі їхав Підтьолков, разом із ним сиділи Лагутін і Кривошликов, перед хутором Алексєєвським побачив, що в полі пасеться череда.

— Давай, розпитаємо в пастуха про обстановку, — запропонував він Лагутіну.

— Сходіть, — підтримав Кривошликов.

Скочивши з воза, Лагутін з Підтьолковим пішли до табуна. На сонці трава вигоріла, побурила. До того ж, вона виросла низькорослою, худоба її потовкла, тільки край дороги цвіли жовті маленькі кушики суріпки та пухнастими мітелками шелестів віслюг. Підтьолков, розім'явши в долоні голівку старого полину, вдихнув його гострий, гіркий запах і попрямував до пастуха.

— Здоров був, діду!

— Слава Богу.

— Пасеш?

— Пасу.

Старий насуплено зиркав з-під кушуватих сивих брів, помахував палицею.

— Ну, як живете? — поцікавився Підтьолков.

— Нічого, хвалити Бога.

— Новини якісь є?

— Нічого такого не чути. А ви хто такі?

— Служиві, вертаємось додому.

— Звідкіля ж ви?

— Усть-Хоперські.

— А цей самий Підтьолкін — він теж із вами?

— З нами.

Пастух, очевидно, злякавшись, помітно зблід.

— Ти що, старий, боїшся?

— Ще б пак, люди гуторять, що ви всіх православних вирізаєте.

— Брешуть. Хто пускає такі чутки?

— Позавчора отаман на сході казав. Чи сам десь почув брехню, чи бамагу казенну одержав, але попереджав: сюди йде Підтьолкін з калмиками, вони геть усіх різуть.

— У вас що, вже отамани? — Лагутін краєм ока глянув на Підтьолкова.

Той жовтими зубами сердито гриз стеблинку.

— Отамана вибрали недавно. А ради тепер нема.

Лагутін хотів ще щось спитати, та в цю мить здоровий лисий бугай, що пасся далеченько від них, скочив на корову, підм'яв її під себе.

— Нашкодить, окаянний! — зойкнув пастух і, забувши про вік, жваво кинувся до табуна, викрикував на ходу: — Настусина корівка!.. Зламає спину, розтуди його!.. Куди!.. Куди-и-и — лисий!

Підтьолков, широко вимахуючи руками, спішно вернувся до тачанки. Хазяйновитий Лагутін, зупинившись, уболівав за невеличку корівку, що під бугаєм присіла аж до землі; в ту мить він навіть подумав: «Скалічить її такий бугай, правда, скалічить! Ах ти, нечиста сила!»

Тільки переконавшись, що з корівкою нічого не сталось, що її хребет витримав бугая, Лагутін теж поспішив до підвід. «Що ж робити? Невже й за Доном тепер отаманська влада?» — думав він про себе. Та його увагу знову на хвилину відволік племінний красень-бугай, що стояв край дороги. Він нюхав велику, з широким задом чорну корову, водив лобастою головою. Воло його звисало аж до колін, довгий, могутній і мускулистий корпус витягнувся, як струна, короткі ноги сторчма вкопувалися в м'яку землю; мимоволі задивившись на породистого бугая, його червону, з підпалинами шерсть, Лагутін, полри безліч думок, котрі зараз тривожили його, скрушно зітнув: «Нам би такого в станицю. Порівняно з ним наші бугаї — дрібнота». Та довго відволікатися на таку проблему не було часу; повернувшись до тачанки і побачивши, що обличчя козаків невеселі, Лагутін негайно переключився на першочергові клопоти: насамперед, треба було визначитись зі своїм подальшим маршрутом.

Кровошликов — цей мрійник і поет, до того ж змучений хворобою, переконував Підтьолкова:

— Ми тікаємо від контрреволюційної хвилі, намагаємось її випередити, а вона вже випередила нас. Так що обігнати її нам, очевидно, не вдасться. Котиться вона, як прибій на низькому місці.

У комісії, мабуть, тільки Підтьолков уповні розумів, що складається жадлива ситуація. Він сидів, низько нахилившись уперед, шохвилини гукав кучерові:

— Поганяй!

На задніх підводах заспівали пісню, але враз стихли. Доносились скрипіння коліс, вигуки, гучний регіт.

Те, що вдалося вивідати в розмові з пастухом, почало підтверджуватися. Експедиції зустрілась сімейна пара — козак-фронтвик із жінкою добиралися в хутір Свечніков. На ньому були погони і кокарда. Підтьолков мав із ним бесіду, після чого настроїв в нього ще більше зіпсувався.

Поминули хутір Алексеєвський. Накралав дощ. Небо затягнули хмари. Тільки на сході, там, де вони одна одну не здоганяли, світився

ультрамариновий, политий косим сонцем клопоть неба.

Тільки почали спускатися вниз, на тавричанський виселок Рубашкін, як на його протилежному кінці на вулицю з домівок вже вибігали люди, галопом промчали кілька підвід.

— Тікають від нас. Боятися... — оглядаючись до сидівших на підводі, розгублено мовив Лагутін.

Підтьолков гукнув:

— Заверніть їх! Та гукніть же їх, чорти!

Козаки, стоячи на підводах, замахали шапками. Хтось гучно кричав:

— А-го-ов!.. Куди ж ви?.. Заждіть-но!..

Підводи експедиції швидко спускались у долину. Широка вулиця обезлюдніла, гуляв тільки вітер. В одному з дворів стара хохлушка, зчинивши рейвах, складала на брчку подушки. Її босий, простоволосий чоловік тримав за вуздечку коні...

Від жителів Рубашкіна взнали, що козацький роз'їзд схопив висланого Підтьолковим наперед квартир'єра і відвів його кудись за горбки. Це свідчило про те, що козаки причайлись недалеко. Нашвидку порадившись, вирішили, що доцільно вертатись назад. Підтьолков спочатку наполягав на тому, що треба рухатись уперед, та потроху й він завагався. Кривошликов відмовчувався, його знову біла лихоманка.

— Може, все-таки продовжимо путь? — Підтьолков вирішив взнати, що думає Бунчук, який теж був присутній на цій нараді.

Той замість відповіді знизав плечима. Йому було байдуже — йти далі, чи вертатись назад, головне — не стояти на місці, може, в дорозі вдасться розвіяти тугу, що давно заволоділа ним, не відпускала ні на мить. Підтьолков, ходячи туди й сюди вздовж тачанки, завів мову про ті переваги, що вони матимуть, якщо продовжать рухатися на Усть-Медведицьку. Але його різко обірвав козак-агітатор.

— Ти не збожеволів?! Куди ти зібрався нас вести? До контррево-люціонерів? Ти, брате, не балуйся! Треба вертатися! Кому охота загинути! Ще чого? Ти що, не бачиш? — він рукою вказав на бугор.

Всі дружно оглянулися: на невеличкому кургані чітко вимальовувалися постаті трьох вершників.

— Це — їх роз'їзд! — зробив висновок Лагутін.

— А там, гляньте, ще з'явилися!

На пагорбі, вже ніскільки не маскуючись, стояли вершники. Вони весь час переміщались, то зникали за горбом, то знову на нього верталися.

Підтьолков віддав наказ розвертатися. Минули хутір Алексеєвський. Його жителі, очевидно, попереджені козаками, ще до експедиції кудись сховалися й розбіглися.

Смеркало. Надокучливо сів дрібний холодний дощ. Люди змокли і замерзли. Від підвід не відставали, рушниці несли наготові. Дорога, огинаючи схил, звернула в долину, далі вона знову піднялась на узвишшя. На гребені з'являлися і негайно зникали козацькі роз'їзди. Вони, не криючись, стежили за експедицією, і це ще більше нервувало експедиційний загін.

Переїхали яр, один із тих, що густо посікли долину; Підтьолков, зіскочивши на землю, всім коротко скомандував: «Приготуватися!» Він зняв зі свого кавалерійського карабіна запобіжник і пішов, тримаючись ближче до підводи. Балку перетинала насипана гребля — за нею голубіла весняна вода. На болотистому березі після худоби залишилось безліч слідів — вона приходила на водопій. Схили греблі зсунулись, заросли бур'яном і берізкою, внизу, над водою, чахла осока, під дощем шурхотіло її гостре листя. Підтьолков вирішив, що козаки, напевне, влаштують їм засідку в цьому місці, але завчасно вислана розвідка нічого підозрілого не виявила.

— Ти, Федоре, дарма сподіваєшся, — прошепотів Кривошликов, відвівши Підтьолкова. — Зараз вони не зважаться. А вночі нападуть.

— Я й сам такої думки.

XXIX

На заході густішали хмари. Темніло. Десь далеко-далеко, аж за Доном, блискало, жовтогаряча зірниця тріпотіла, наче крило пораненого птаха. На тому боці висвічувала, прикрита чорною полою хмари, бліда заграва. Степова чаша по вінця налилась тишею і вогкою прохолодою, у степових балках згасли сумні відблиски дня. Нинішній вечір чомусь нагадував осінню пору. Навіть ще не розквітлі трави розповсюджували мертвотний запах тліні.

Підтьолков йшов і вдихав слабкі пахощі мокрої трави. Часом він зупинявся, щоб зчистити з підшов налипле болото, після чого важко вирівнював спину і далі стомлено ніс своє дебели тіло, скрипів намоклою на дощі і розхристаною шкіряною курткою.

У хутір Калашників Поляково-Наголинської волості прибули вже вночі. Залишивши підводи, команда розбрелася по хатах, шукали місця для ночівлі. Підтьолков звелів виставити пікети, але козаки заступали в них неохоче. Троє йти відмовилися зовсім.

— Судити їх товариським судом! За невиконання бойового наказу — розстріляти! — спалахнув Кривошликов.

Зморений постійною тривогою, Підтьолков приречено махнув рукою:

— Розклалися в дорозі. Не здатні боронитися. Пропали ми, Михайле...

Насилу зібравши кілька чоловік, Лагутін вислав за хутір дозори.

— Хлопці, тільки не спіть! Інакше нас накриють! — обходячи хати, переконував найближчих йому козаків Підтьолков.

Він теж усю ніч просидів за столом, схиливши на руки голову; сидів і важко та хрипло, немов хвора тварина, зітхав. Перед досвітком трохи задрімав, поклавши на стіл свою велику голову, але незабаром його розбудив Роберт Франшербрудер, який ночував у сусідній хаті. Почали збиратися в дорогу. Вже розвиднілося. Підтьолков вийшов із хати. У сінях йому зустрілася господиня, яка щойно видоїла корову.

— А на горі кінні їздять, — мимохідь повідомила вона.

— Де?

— А там, за хутором.

Підтьолков вискочив на подвір'я: над хутором і вербами левад білою пеленою плив туман, а на пагорбі добре виднілися козацькі загони, скільки там було людей — не порахувати. Вони рухались то рясю, то кучим чвалом, без сумніву, що оточували хутір, туго стягували навколо нього своє кільце.

Скоро в той двір, де Підтьолков ночував і де стояла його тачанка, почали стікатися члени команди.

Прийшов мигулінець Василь Мирошников — кремезний чубатий козак. Відкликавши Підтьолкова, він похнюпився і сказав:

— Ось що, товаришу Підтьолков... Були зараз від них делегати, — він вказав рукою у бік пагорба, — веліли тобі передати, щоб ми негайно склали зброю і здалися. Інакше вони йдуть у наступ.

— Ти!.. Сучий ти сине!.. Ти на що мене підбиваєш? — Підтьолков схопив Мирошнікова за відлоги шинелі і відштовхнув його від себе; кинувся до тачанки, схопив за ствол гвинтівку і хриплим, грубим голосом заволав:

— Здатися?.. Які можуть бути розмови з контрреволюцією? У нас із ними боротьба! За мною, вперед! Цепом!..

Миттю покинули двір. Купкою побігли на край хутора. Коли добігли до останніх дворів, захеканого Підтьолкова наздогнав член комісії Мрихін.

— Підтьолков! Це — ганьба! Не станемо ж ми зі своїми братами кров проливати? Облиш! Свої ж — порозуміємось і без цього.

Пересвідчившись, що тільки невеличка частина команди підтримала його заклик, Підтьолков уже тверезо розсудив, що в такій ситуації починати бій — значить, зазнати неминучої поразки. Він мовчки розрядив гвинтівку і в'яло помахав кашкетом:

— Відставити, хлопці! Вертаємось у хутір...

Повернулися. Весь загін зібрався в трьох сусідніх дворах. Незабаром у хутір ввійшли козаки. З пагорба спускався загін чисельністю вершників сорок.

Підтьолков, прислухавшись до порад милютинських стариків, відправився за хутір домовлятися про умови здачі. Головні сили оточили хутір і залишалися на зайнятих позиціях. Коли минали прогін, їх наздогнав Бунчук, спинив Підтьолкова:

— То що — здаємось?

— Сила солону ломить... Що?.. Ну, що вдієш?

— Смерті захотілось? — Бунчук від обурення весь затремтів. Не звертаючи уваги на стариків, які супроводжували Підтьолкова, він, зриваючи голос, закричав: — Скажи краще, що зброї ми їм не здамо... І ти нам тепер не начальник. Ти з ким про це радився? Хто тобі дозволив нас зраджувати? — круто повернувшись, він пішов назад, розмахуючи затиснутим у кулаці наганом.

Повернувшись на стоянку, Бунчук спробував було вмовити козаків на те, щоб вирватися звідси і з боем пробитися до залізниці, та більшість схилилася до того, що краще порозумітися. Одні, вислухавши його, відверто відходили вбік, інші сердито радили:

— Йди воюй, якщо ти такий хоробрий, а ми з рідними братами битися — годі!

— Необов'язково зброєю махати — так домовимось.

— Святий Великдень, а ми — кров проливати?

Бунчук пішов до комори, де стояла його бричка, розстелив під нею шинелю, ліг, але револьвер тримав у руці. Спочатку він подумав, що треба звідси мерщій тікати, але вчинити так крадькома здалося йому неприйнятним, буде схоже на дезертирство; подумавши, махнув рукою: треба дочекатися повернення Підтьолкова.

Той вернувся години через три. Разом із ним у хутір ввійшов великий натовп козаків. Одні їхали верхи, інші вели коней за повід, треті просто йшли пішки, оточивши Підтьолкова і підосавула Спиридонова — його колишнього товариша по батареї, котрий тепер очолював збірний загін і вивів його затримати підтьолковську експедицію. Підтьолков не здавався пригніченим, правда, тримався якось неприродно прямо, ноги переставляв так, як ходять чоловіки після лишньої чарки. Спиридонов на ходу щось йому розповідав, при цьому тонко і ехидно всміхався. За ним їхав вершник, на плечі він тримав нашвидкуруч стругане держално, замість хоругви на ньому розвіювався великий білий прапор.

Чужі козаки швидко зайняли ті кілька вулиць та дворів, де стояв транспорт експедиції. Всюди стояв гомін. Із обох же боків несподівано

зустрілися товариші, виявилось багато знайомих ще з часів військової служби. Лунали радісні вітання, сміх.

— Тю, односум! Тебе яким вітром занесло?

— Ну, Прохоре, здоров, здоров!

— Хвала Богові.

— За малим ми з тобою бійку не вчинили. А пам'ятаєш, як під Львовом за австріяками ганялися?

— Куме Даниле! Куме! Христос воскрес!

— Воистину воскрес! — чулося, як радісно цілкуються двоє козаків, розгладжуючи вуса, дивилися один на одного, посміхалися, люб'язно ляскали по плечах.

Поруч точилася інша розмова:

— А нам і розговорітися не довелося...

— Та ви ж більшовики, хіба ж ви говієте?

— Ну й що, що більшовики, а в Бога віримо.

— Ха! Либонь, брешеш?

— Істинний Бог!

— А хреста маєш?

— Та ось він! — І високий, широколиций червоногвардієць-козак, відкотивши губу, розстібав комір гімнастерки, показував на засмаглих волохатих грудях позеленілий мідний хрест.

А старики, котрі із загоном прийшли ловити «бунтівника Підтьолкіна», озброївшись вилами і сокирами, здивовано озиралися:

— А гуторили, що ви зреклися віри Христової.

— Ніби ви вже сатані душу віддали...

— Чутки ходять, ніби грабуєте ви церкви, а попів знищуєте.

— Брехня! — впевнено заперечував широколиций червоногвардієць. — Брехнею вас годують. Я перед тим, як із Ростова вийти, до церкви ходив, причащався.

— Ска-а-а-жи на милість! — зраділо сплеснув руками якийсь миршавенький дідок, озброєний списом, ратище його наполовину вкорочене.

На вулиці і в дворах жваво гомоніли. Але через півгодини кілька козаків, у їх числі і один вахмістр із Боківської станиці, вибралися із густої юрби і посунули вздовж вулиці.

— Загін Підтьолкова — на переключку! — гукали вони.

Підосавул Спиридонов був у захисній сорочці і захисних погонах, офіцерська кокарда біліла, як відколота грудочка рафінаду; знявши з голови кашкет і, оглянувшись довкола себе, він звелів:

— Усі, хто з Підтьолковим, ставайте зліва, до тину! А решта — праворуч! Ми, ваші брати-фронтвики, разом із вашою делегацією вирішили, що ви повинні здати нам всю зброю, бо вас із зброєю населення боїться. Гвинтівки та іншу зброю складайте на ваші підводи, будемо разом охороняти її. Ваш загін ми направимо

в Краснокутську, і там, у Раді, всю вашу зброю ви отримаєте назад.

Серед козаків-червоногвардійців — глухе ремство. У дворі почувлися невдоволені вигуки. Козак Кумшацької станиці Коротков крикнув:

— Не здамо!

По вулицях і по дворах, ущерть переповнених людьми, пронісся глухий гомін.

Козаки Спиридонова перейшли на правий бік вулиці, а червоногвардійці загону Підтьолкова залишилися посередині — вони виглядали, як розрізнений і розгублений натовп людей. Кривошликов у накинутій наопашки шинелі зацьковано озирався. Лагутін кусав губи. Зчинився гомін.

Бунчук, який твердо вирішив зброю не здавати, тримаючи гвинтівку напереваги, кинувся до Підтьолкова.

— Зброю не здамо. Ти чуєш?..

— Тепер пізно... — пошепки відповів Підтьолков, судорожно жмакаючи в руках список членів загону.

Список цей перейшов до рук Спиридонова. Той побіжно його прочитав, спитав:

— Тут сто двадцять вісім чоловік... Де решта?

— Відстали в дорозі.

— Ось як... Ну, гаразд. Накажи, щоб зносили зброю.

Підтьолков перший відчепив кобуру з наганом і, передаючи її, тихо додав:

— Шабля та гвинтівка — в тачанці.

Почали роззброювати. Червоногвардійці в'яло віддавали зброю, дехто кидав револьвер через тин, потім, розходячись по дворах, їх переховував.

— Усіх, хто не здає зброю, обшукаємо! — весело попередив Спиридонов і широко виширився.

Частина червоногвардійців за прикладом Бунчука відмовилася здавати гвинтівки; їх обеззброїли силою. Переполох зчинив кулеметник, який верхи покинув хутір, з собою він прихопив замок кулемета. Скориставшись метушнею, кілька чоловік зникли. Та Спиридонов негайно призначив конвой, усіх підтьолковців обшукали; почалася перекличка, але полонені відповідали неохоче, деякі викрикували:

— Чого тут перевіряти. Всі тут!

— Женіть нас у Краснокутську!

— Товариші! Закінчіть цю справу!

Сундук із грошима опечатали і під посиленою вартою повезли в Каргінську, а полонених Спиридонов вишикував і вже іншим тоном командовав:

— Ряди здвій! Наліво! Правим плечем, кроком руш! Розмови! — Серед червоногвардійців прокотилася хвиля невдоволення. Крок не тримали, лави незабаром зламались, зім'ялися, утворивши звичайну юрбу.

Під кінець Підтьолков і сам умовляв своїх здати зброю, очевидно, він ще мав надію, що все може закінчитися щасливо. Та як тільки полонені полишили хутір, на тих, хто йшов крайнім, козаки-конвоїри почали напирати кінями. З доброго дива Бунчука, який опинився крайнім зліва, вдарив нагайкою літній козак з рудою, аж полум'яною бородою і вже почорнілою від часу сергою в вусі. Від нагайки на щощі Бунчука залишився слід. Він, стиснувши кулаки, відвернувся, але новий, ще дошкульніший удар змусив його рятуватися в натовпі. Він діяв інтуїтивно, мабуть, спрацював тваринний інстинкт самозбереження; відчуваючи поруч себе товаришів, Бунчук уперше після смерті Анни криво, одними губами всміхнувся; він подумки здивувався, що, виявляється, людина може так жадібно чіплятися за життя.

На полонених посипалися удари. Вигляд обеззброєних ворогів викликав в старих козаків якесь озвіріння, вони пхали полонених кінями, звіщуючись із кульбак, стібали батогами, били піхвами шабель. Щоб якось урятуватися, кожен після таких знущань намагався сховатися всередину; всі штовхалися і кричали.

Високий бравий червоногвардієць, із низовських, розмахуючи піднятими вгору кулаками, вигукнув:

— Коли надумали вбивати — так убивайте відразу, так вашу!.. Що ви знущаетесь?

— Де ж ваше слово? — дзвінким голосом спитав Кривошликов.

Старі козаки притихли. Один полонений запитав: «Куди ви нас женете?» Вартовий — молодий фронтовик, який, очевидно, співчував більшовикам, тихо відповів:

— Наказано доставити на хутір Пономарьов. Та ви не бійтеся, братці, не бійтеся. Нічого вам поганого не заподаємо.

Пригнали на хутір Пономарьов.

Спиридонов із двома козаками став на дверях тісної крамнички, пропускаючи підтьолковців по одному, запитував:

— Ім'я, прізвище? Звідки родом?

Відповідь записував у польову заяложену книжку.

Настала черга Бунчука.

— Прізвище? — Спиридонов ткнув жалом олівця в папір, глянув на похмурі лобасті обличчя червоногвардійця, побачив, як той зібрав губи (не інакше, як плюнути), тут же вигнув усе тіло, відхилився в бік і закричав: — Проходь, сволото! Здохнеш і без прізвища!

Другим після Бунчука не назвався і тамбовчанин Гнат. Знайшовся ще й третій, хто забажав залишитися безіменним, мовчки переступив через поріг крамнички...

Спиридонов сам нависив на двері замок. Приставив варту.

Поки переслідувачі біля крамниці ділили ті продукти й зброю експедиції, що була складена на підводах, в цей час в одному сусідньому будинкові засідав військово-польовий суд, нашвидку організований з числа представників хуторів, що відрядили своїх людей на затримання Підтьолкова.

Головуючим вибрали кремезного жовтобрового осавула, уроженця Боківської станиці Василя Попова. Він сидів, широко розклавши лікті, зсунувши на широку потилицю кашкет, а над столом висіло вбране рушниками дзеркало. Своїми масними очима Попов добродушно-суворо водив по обличчях козаків — членів суду. Обговорювали міру покарання.

— Як ми, панове старики, з ними вчинимо? — перепитав Попов.

Нахилившись до підосавула Сеніна, який сидів поруч, Попов щось йому сказав. Той на знак згоди поспішно кивнув головою. Щілини в очах Попова звузилися, в куточках очей згасли веселі вогники, очі теж різко змінилися — тепер в них світився холодний блиск, зверху їх прикривали ріденькі вії.

— Що нам зробити з тими зрадниками рідного краю, котрі йшли грабувати наші курені і нищити козацтво?

Дід-старовір Февральов із Милютінської станиці скочив так, ніби його підкинуло пружиною.

— Розстріляти! Всіх! — ніби оглашений, тряс він головою, косо оглядав усіх бузувірським поглядом, захлинався слиною. — Немає їм, хриstopродавцям, ніякої знижки! А котрі серед них жиди — повбивати!.. Повбивати!.. Розп'ясти їх!.. У вогонь їх!..

Рідка льяна борідка в старого трусилася, а сиве з червоною підпалиною волосся розтріпалося. Не маючи чим дихати, він сів — весь червоний, як буряк, на губах пінилася слина.

— Може, на поселення відправити? Чи як?.. — повагавшись, запропонував один із членів суду на прізвище Дяченко.

— Постріляти!

— Смертна кара!

— Підтримую їхню пропозицію!

— Покарати всіх при народі!

— Бур'ян із поля геть!

— Смерть!

— Звичайне діло — розстріляти! Про що тут говорити? — обурився Спиридонов.

Коли осавул Попов викрикував ці фрази, куточки його рота грубішали; ще недавно він здавався добродушною, ситою, задоволеною собою і всіма, хто був довкола нього людиною, а тепер вуста закам'яніли, свідчили про його жорстокість.

— Розстріляти!.. Так і пиши! — звелів він, заглядаючи секретареві через плече.

— А Підтьолкова з Кривошликовим... оцих ворогів — також розстріляти?.. Цього їм замало! — склипів дебелий підстаркуватий козак, він сидів коло вікна і раз-по-раз підкручував гніт згасаючої лампи.

— А їх, як ватажків, — повісити! — коротко підсумував Попов і, звертаючись до секретаря, наказав: — Пиши: «Постанова: Ми, що нижче підписалися...»

Секретар — теж Попов, та ще й далекий осавулів родич, схилив біляву, гладко зачесану голову і заскрипів пером.

— Гасу, мабуть, не вистачить... — жалібно зітхнув хтось.

Лампа часто блимала. Гніт чадив. У тиші було чути, як на стелі б'ється в павутинні муха, а на папері рипіло перо, та сопів і важко дихав хтось із членів суду.

ПОСТАНОВА

1918 року 27 квітня (10 травня) виборні від хуторів

Каргінської, Боківської і Краснокутської станиць:

Від Василівського	Максаєв Степан
„ Боківського	Кружилін Микола
„ Фоміна	Кумов Федір
„ Верхньо-Яблунівського	Кухтін Олександр
„ Нижньо-Дуленського	Синьов Лев
„ Ільїнського	Волоцьков Семен
„ Коньківського	Попов Михайло
„ Верхньо-Дуленського	Родін Яків
„ Савостянівського	Фролов Олександр
„ станиці Милютінської	Февральов Максим
„ Миколаєва	Грошев Михайло
„ станиці Краснокутської	Єланкін Ілля
„ хутора Пономарьова	Дяченко Іван
„ Євлантієва	Кривов Микола
„ Малахова	Ємельянов Лука
„ Земцева	Коновалов Матвій
„ Попова	Попов Михайло
„ Астахова	Шегольков Василь
„ Орлова	Чекунов Гаврило
„ Климо-Федорівського	Чукарин Федір

Під головуванням *В. С. Попова*

УХВАЛИЛИ:

1. Всіх грабіжників і обманщиків трудящого народу, перелічених у списку нижче, всього в кількості 80-ти чоловік, піддати смертній карі, тобто розстріляти, причому двох із них — Підтьолкова і Кривошликова, як ватажків цієї партії, — смерть заподіяти через повішення;

2. Козака хутора Михайлівського Антона Калитвенцева, зважаючи на недостатність доказів, виправдати;

3. Втікачів із загону Підтьолкова і заарештованих у Краснокутській станиці: Костянтина Мельникова, Гаврила Мельникова, Василя Мельникова, Аксьонова і Вершиніна покарати згідно з пунктом першим цієї постанови (смертна кара);

4. Вирок виконати завтра, 28 квітня (11 травня) о 6-й годині ранку;

5. В караул для нагляду за арештованими призначити підосавула Сеніна, в розпорядження якого на 11 годину вечора сьогодні вислати по два озброєних гвинтівками козаки; відповідальність за невиконання цього пункту покладається на членів суду; вирок виконати варті, виділеній від кожного хутора; вислати на місце розстрілу по п'ять козаків.

Що й підписали...

СПИСОК

членів загону Підтьолкова, засуджених 27 квітня 1918 року
військово-польовим судом до смертної кари:

№	Станиці	Ім'я і прізвище	Вирок
1	Усть-Хоперської	Федір Підтьолков	Повіш.
2	Єланської	Михайло Кривошликов	»
3	Казанської	Аврам Кокурін	Розст.
4	Буканівської	Іван Лагутін	»
5	Нижньогородської губернії	Олексій Ів. Орлов	»
6	Нижньогородської губернії	Юхим Мих. Вахтель	»
7	Усть-Бистрянської	Григорій Фетісов	»
8	Мигулінської	Гаврило Ткачов	»
9	Мигулінської	Павло Агафонов	»
10	Михайлівської	Олександр Бубнов	»
11	Луганської	Калінін	»
12	Мигулінської	Костянтин Мрихін	»
13	Мигулінської	Андрій Коновалов	»
14	Полтавської	Костянтин Кирста	»
15	Котовської	Павло Позняков	»
16	Мигулінської	Іван Болдирьов	»
17	Мигулінської	Тимофій Количев	»
18	Філім.-Челб.	Дмитро Володаров	»
19	Чернишевської	Георгій Карпушін	»
20	Філім.-Челб.	Ілля Калмиков	»
21	Мигулінської	Савелій Рибніков	»
22	Мигулінської	Полікарп Гуров	»
23	Мигулінської	Гнат Земляков	»
24	Мигулінської	Іван Кравцов	»
25	Ростов	Никифір Фроловський	»
26	Ростов	Андрій Коновалов	»
27	Мигулінської	Петро Вихлянцев	»
28	Клецької	Іван Зотов	»
29	Мигулінської	Євдоким Бабкін	»
30	Михайлівської	Петро Свинцов	»
31	Добринської	Іларіон Чолобитчиков	»
32	Казанської	Климент Дронов	»
33	Іловлінської	Іван Авілов	»
34	Казанської	Матвій Сакматов	»
35	Нижньо-Курмоярської	Георгій Пупков	»
36	Терновської	Михайло Февральов	»
37	Херсонської губ.	Василь Пантелеймонов	»

38	Казанської	Порфирій Любухін	»
39	Єлеської	Дмитро Шамов	»
40	Филонівської	Сафон Шаронов	»
41	Мигулінської	Іван Губарев	»
42	Мигулінської	Федір Абакумов	»
43	Луганської	Кузьма Горшков	»
44	Гундорівської	Іван Ізварін	»
45	Гундорівської	Мирон Калиновцев	»
46	Михайлівської	Іван Фарафонов	»
47	Котовської	Сергій Горбунов	Розст.
48	Нижньо-Чирської	Петро Алаєв	»
49	Мигулінської	Прокопій Орлов	»
50	Луганської	Микита Шеїн	»
51	ст. механік РПТК	Олександр Ясенський	»
52	Ростов	Михайло Поляков	»
53	Роздорської	Дмитро Рогачов	»
54	Ростов	Роберт Франшернбрuder	»
55	Ростов	Іван Силендер	»
56	Самарської г.	Костянтин Єфімов	»
57	Чернишевської	Михайло Овчинніков	»
58	Самарської г.	Іван Пікалов	»
59	Іловлінської	Михайло Корещков	»
60	Кумшатської	Іван Коротков	»
61	Ростов	Петро Бірюков	»
62	Роздорської н/м.	Іван Кабаков	»
63	Луковської	Тихін Молитвинов	»
64	Мигулінської	Андрій Швецов	»
65	Мигулінської	Степан Анікін	»
66	Кременської	Кузьма Дичкін	»
67	Пономарів хут.	Михайло Лукін	»
68	Бакланівської	Петро Кабаков	»
69	Михайлівської	Сергій Селіванов	»
70	Ростов	Артем Іванченко	»
71	Мигулінської	Микола Коновалов	»
72	Михайлівської	Дмитро Коновалов	»
73	Краснокутської	Петро Лисаков	»
74	Мигулінської	Василь Мирошников	»
75	Мигулінської	Іван Волохов	»
76	Мигулінської	Яків Гордєєв	»

Троє з них не назвали свої прізвища.

Секретар закінчив, поставив косо дві кралки, сунув перо в руку тому, хто сидів найближче:

— Розпишись!

Представник від хутора Земцова Коновалов, у парадному сюртукові із сірого німецького сукна, з червоними петлицями на комірі, винувато посміхаючись, схилився над аркушем. Товсті, мозолисті, чорні пальці не згинались, ледве тримали учнівську обкусану ручку.

— Не великий з мене писар, — говорив він, старанно виводячи першу літеру «К».

Слідом за ним розписався Родін, який теж невпевнено водив ручкою, від напруження пітнів і хмурився. Третій, перш ніж поставити підпис, потрусив ручкою, ніби брав розбіг, потім розписався і сховав висунутий під час писання язик. Попов розмашисто, з розчерком написав своє прізвище, підвівся, витер спітніле обличчя хусточкою.

— Список треба додати, — позіхаючи, сказав він.

— Каледін на тому світі спасибі нам скаже, — молодого посміхнувся Сенін, дивлячись, як секретар притискає до крейдяної стіни зволожений чорнилами аркуш.

На його жарт чомусь ніхто не відповів. Мовчки покинули хату.

— Господи Ісусе... — зітхнув хтось у маленьких темних сінях.

XXX

Цієї ночі, залитої молочним світлом блідо-жовтих зір, у геть набитій людьми крामничці майже ніхто не спав. Люди тільки перемовлялись кількома словами і замовкали. Їх скували задуха і тривога.

Один із червоногвардійців пізно ввечері попросився надвір:

— Товаришу, відчини! До вітру захотілося, в нужник треба сходити!..

Він стояв босий, випустивши з шароварів бязеву спідню сорочку, волосся скуйовджене; стояв і тулився зчорнілим обличчям до щілини для замка, все повторював:

— Товаришу, та відчини ж!

— Вовк тобі товариш, — нарешті обізвався хтось із вартових.

— Відчини, брате, — ніби милостиню, просив полонений.

Караульний поставив гвинтівку, прислухався, як у темряві шелестять крилами дикі качки, що летіли на нічну годівлю, і, запаливши цигарку, притулився губами до дверей:

— Мочись під себе, сердега. За ніч шароварів не зносиш, а на зорі в Царство Небесне і в мокрих пустять!..

— Кінець нам!.. — відходячи від дверей, сказав із розпачем червоногвардієць.

Сиділи, тісно притулившись один до одного. Підтьолков примостився в кутку, він вигріб із кишені купу грошей, рвав їх на клапти і пошепки матюкався. Впоравшись із грішми, роззвусь, понюхав просякнуті смородом онучі і, торкнувшись плеча Кривошликова, який лежав поруч, сказав:

— Ясно, що нас обдурили. Обдурили, в господа мат!.. Гірко, Михайле! Хлопчиком був, візьмеш батькову флінту, відправишся за Дон на полювання; ідеш лісом, а він над тобою — ніби зелене шатро... До музги пройдеши — качки сидять. Прوماхнувся, бувало, і так мені прикро, хоч криком кричи. І ось зараз така ж образа пече — дав я маху; вийшли б ми з Ростова на три доби раніше — значить, не судилось би тут смерть приймати. Догори ногами поставили б усю контру!

Кривошликов втомлено посміхнувся в темряву, показав свої зуби і відповів:

— Чорт з ними, нехай стріляють! А вмирати — поки не страшно... «Я тільки й боюся, що в іншому світі — одне одного не впізнаємо». І будемо, Федя, зустрічатися там із тобою ніби зовсім чужі... Ось цього я боюся!..

— Перестань! — образливо прогудів Підтьолков, поклавши сусідові на плечі свої великі, гарячі долони: — Не в цьому справа!..

Лагутін комусь розповідав про рідний хутір, про те, як дід за довгу голову дражнив його «Клинком», а ще про те, як цей самий дідусь шмагав його батоном, застукавши на чужому баштані.

Різні точилися в ту ніч розмови — безладні й уривчасті.

Бунчук сидів біля самих дверей, жадібно ловив вітерець, що проникав у щілину. Згадуючи пережите, він мимохідь згадав і матір; слогад про неї викликав у нього болісний докір, він змусив себе відігнати думки про неї; почав згадувати Анну, всі події останніх днів... На душі трохи полегшало, він ніби аж заспокоївся. Те, що він може вже швидко померти, його лякало менше всього. І тепер зовсім не з'являлися ті відчуття, що вже не раз приходили до нього: по спині не бігали ніякі комахи, не мліло від однієї думки, що в нього можуть відібрати життя. Смерть він готувався прийняти так, як невеселий відпочинок після важкої, змоченої солоним потом дороги, коли втома настільки велика, що тіло ние так, що вже більше ніщо не здатне принести спокій.

* Флінта — старовинна зброя.

Неподалік від нього якісь червоногвардійці то весело, то сумно розповідали про жінок, про своїх коханих, котрі залишили великі й малі радощі в їх серцях.

Згадували свої родини, рідних і близьких. Говорили про те, що види на врожай гарні, грак у пшениці заховається — і не видно. Жаліли, що не знайдеться зараз чого випити, що опинилися в неволі, ляяли Підтьолкова. Але сон все-таки багатьох зморив, ті, хто не мав більше ні фізичних, ні моральних сил, заснули — хто лежачи, хто сидячи, а кому випало стояти.

Удосвіта хтось із бійців розплакався: чи справді, чи в сні, але від цього зробилось страшно, бо так можуть плакати тільки зовсім дорослі, загартовані люди, чиє дитинство давно залишилося в минулому, а сам він давно забув смак солоних сліз. І від такого плачу всі негайно прокинулися, одночасно кілька голосів висловили своє обурення:

- Та замовчи ти, проклятуший!
- Ну, як баба!
- Я тобі борлак вирву — за-мов-чи!..
- Сльозу пустив татусь!..
- Тут люди сплять, а він... совісті нема!

Той, хто заплакав, засьорбав носом, довго сякався, поки й не замовк.

Стало зовсім тихо. У різних місцях зажеврили цигарки, але люди мовчали. Пахло чоловічим потом, скупченістю багатьох здорових тіл, тютюновим димом і прісним, як брага, запахом нічної роси.

На хуторі подав голос перший півень. Почулися кроки, забрязкотіло залізо.

— Хто йде? — тихо запитав один із вартових.

Кашлянувши, молодий бадьорий голос здалеку відповів:

— Свої. Могилу підтьолковським йдемо копати.

У крамничці всі відразу заворушилися.

XXXI

На хутір Пономарьов загін козаків із Татарського під командою хорунжого Петра Мелехова прибув на світанку 28 квітня.

Хутірськими вулицями бродили козак-чирці — одні вели коней на водопій, інші — групами плентались на околицю. Петро, зупинивши загін у центрі хутора, наказав спішуватися. До них підійшли кілька чоловік.

— Звідкіля, станичники? — спитав один.

— Із Татарського.

— Припізналися ви трошки... Без вас упіймали Підтьолкова.

— Де ж вони? Куди їх погнали?

— А тутечки... — козак, розсміявшись, мах-

нув рукою на похилий дах крамнички: — Сидять, мов кури на сідалі.

Христоня, Григорій Мелехов та ще кілька татарських підійшли ближче.

— І куди ж їх, значить, далі? — поцікавився Христоня.

— До покійників.

— Як?.. Що ти брешеш? — Григорій схопив козака за полу шинелі.

— Зможеш — збреши краще, ваше благородіє! — зухвало відповів козак і легенько звільнився з чіпких пальців Григорія. — Ось, бачиш, їм уже ріллю вкопали, — показав він на шибеницю, влаштовану між двох убогих верб.

— Розводь коней по дворах! — скомандував Петро.

***

Небо затягли хмари. Накрапав рідкий дощ. На хутірську околицю збиралися козаки й баби. Жителі Пономарьова, сповіщені про те, що страта відбудеться о шостій годині, збиралися туди охоче, мов на рідкісне, веселе свято. Жінки-козачки ще й причепурилися, мов на весілля; багато хто вів із собою дітей. Старі й малі купою тіснилися біля того місця, де стояли шибениці і був викопаний довгий та глибокий — до двох аршин — рів. Дітвора вибралася на суглинковий свіжий насип, накиданий по один бік ями; козаки гуртувались, починали жваво обговорювати майбутню страту; баби жалібно перешіптувались.

З'явився осавул Попов — увесь заспаний, насуплений. Він жував цигарку, покусував тверді губи, караульній команді хрипко наказав:

— Народ від ями відженіть! Спиридонову перекажіть, щоб вів першу партію!

Поглянув на годинник і відійшов убік, спостерігав за тим, як вартові відтісняють натовп від місця страти, а він оточує його суцільним барвистим півколом.

Спиридонов із нарядом козаків швидко пішов до крамнички. Назустріч йому йшов Петро Мелехов.

— Від вашого хутора є бажуючі?

— Які бажуючі?

— Виконувати вирок.

— Нема й не буде! — різко відказав Петро, обминаючи Спиридонова, який перегородив йому дорогу.

— Сказано тобі: признач наряд! Чуєш?

Та добровольці самі знайшлися: Дмитро Коршунов, пригладжуючи долонею пряме волосся, що вибилося з-під козирка кашкета, перевальцем підійшов до Петра, виблискуючи примруженими і зеленими, як очерет, очима:

— Я стрельну... Чому ти кажеш — «нема».

Я згодний, — і опустив насмішкуваті очі: — І набоїв мені додай. У мене тільки одна обойма.

Бажання брати участь у виконанні вироку, окрім Дмитра Коршунова, виявили блідий Андрій Кашулін, чие обличчя було злим і напруженим, та калмикуватий Федот Бодовсков.

Коли від крамниці в оточенні козачого конвою рушила перша партія засуджених, над великим густим натовпом пронеслися шепіт та стриманий гомін.

Попереду в чорному широкому сукняному галіфе, в розстібнутій шкіряній куртці йшов босий Підтьолков. Він, не вибираючи шляху, ступав у грязь великими і босими білими ногами, часом вони ковзались і тоді він, щоб зберегти рівновагу, трохи витягував уперед ліву руку. Поруч із ним повільно брів смертельно-блідий Кривошликов. Очі його сухо виблискували, від страждання губи здригалися. Підсмикуючи вгору накинута наопашки шинелю, він так тремтів, наче його пробирав страшний холод. Цих двох роздягати чомусь не стали, зате решту залишили в одній білизні. Лагутін коротко переставляв ноги, намагаючись встигати за важкими кроками Бунчука. Обидва вони йшли босі, на них, як і на більшості, залишилася тільки спідня одіж. У Лагутіна рвані штани закотилися, оголивши йому голі ноги, — шкіра була жовтою, поросла густим волоссям. Він цього соромився, на ходу підсмикував рвану холошу; губи його тремтіли. Бунчук поверх голів конвоїрів розглядав сіру, затягнуту хмарами далечінь. У його тверезих, холодних очах ще зберігалась невеличка надія, він нервово кліпав, всунувши широку долоню в розстібнутий комір сорочки, гладив порослі густим волоссям груди. Здавалося, він у щось вірив, до останнього був упевнений, що ось-ось на підмогу повинна підоспіти невідома і несподівана сила. Були й такі, хто в цей час робив вигляд, ніби їм до всього байдуже; літній більшовик Орлов жваво розмахував руками, цвиркав слиною козакам під ноги; зате в очах двох чи в трьох смертників світилася така журба, а обличчя від вселюдського жаху були такі перекошені, що навіть вартові намагалися на них не дивитися, відверталися, коли випадково зустрічалися поглядами. Йшли швидко. Кривошликов послизнувся, і Підтьолков вчасно підхопив його під руку. До натовпу, що білів хустками, майорів червоно-синіми морем кашкетів, залишалося зовсім близько. Підтьолков глянув на нього з-під лоба, голосно і бридко вилаявся; вловивши на собі запитальний погляд Лагутіна, сам запитав:

— Ти чого?

— Як же ти посивів за ці деньочки!.. Бачив би ти, як тобі пейсики розмалювало...

— Либонь, не посивієш, — важко зітхає Підтьолков, витирає з вузького чола піт, про-

довжує: — Либонь, не посивієш від такого дарунку... Вовк — і той у неволі сивіє, а я ж — людина.

Далі вони вже мовчать. Натовп наблизився ще ближче. Справа вже можна побачити довгий глиняний край могили. Спиридонов командує:

— Стій!

Підтьолков поспішно виступає наперед, стомлено обводить очима хутірських людей; здебільшого це були сиві, з такими ж сивими бородами діди. Фронтвики з натовпу не вибивались — совість муляла. Підтьолков поправляє звислі вуса, тихо, але виразно просить:

— Шановні діди! Дозвольте нам із Кривошликовим подивитися, як наші товариші смерть будуть приймати. Нас ви повісити встигнете, нам спершу хотілось би подивитися на своїх друзів-товаришів, підтримати, бо, може, котрий духом занепаде.

Стало так тихо, що навіть було чути, як на кашкети падають краплі дощу...

Осаул Попов стоїть в задніх рядах, оголюючи ряд жовтих, обкурених зубів, посміхається: він, мовляв, не заперечує; старики безладно вигукують:

— А чого!.. Дозволяємо!

— Нехай подивляться!

— Відведіть їх від ями!

Кривошликов із Підтьолковим втискуються в натовп, перед ними помалу відступаються, звільняють їм вузький прохід. Відступили вони недалеко, з усіх боків їх оточували хуторяни, схрестивши на них сотні допитливих очей; стоячи в натовпі, вони спостерігають, як козаки невміло шикують червоногвардійців, повертають потилицями до ями. Підтьолков стоїть так, що йому все добре видно, а Кривошликов змушений для цього витягувати тонку, неголену шию, пнутися, ставати навшпиньки.

Бунчук стоїть крайній зліва. Він сутулиться, важко дихає, очі низько опущені. За ним згинається Лагутін, натягуючи на подерту холошу низ сорочки; третім стояв тамбовець Гнат, а за ним — Ванько Болдирьов, який невпізнанно змінився — принаймні, років на двадцять постарів. Підтьолков намагається роздивитися, хто ж там стоїть п'ятим, і насилу впізнає Матвія Сакматова — козака станиці Казанської, який від самої Кам'янської ділив із ним усі невдачі і радощі. До ями підходять ще двоє, повертаються до неї спинами. Петро Лисаков із викликом і презирством сміється, матірньо лається, свариться і погрожує притихлому натовпові брудним кулаком. Корецьков мовчить. Останнього на розстріл несли на руках. Закинувши назад голову, він волік по землі, ніби неживі, свої ноги; вчепившись руками за козаків, які тягнули його, він одночасно мотав залитим слізьми обличчям, видирався від вартових, хрипів:

— Пустіть, братці! Пустіть, ради Господа Бога! Братці, любі! Брати!.. Що ви робите?!.. Я на німецькій чотири хрести заслужив... У мене ж дітки!.. Господи, невинний я!.. Ой, та за що ж ви!

Високий козак-отаманець штовхнув його коліном у груди, поближче до ями. Тільки тепер Підтьолков пізнав і вжахнувся: це був мигулінський козак, 1910 року присяги, Георгіївський кавалер усіх чотирьох ступенів, безстрашний червоноармієць, гарний світловусий чоловік. Його звели на ноги, та він знову впав; плазував у ногах козаків, цілував почорнілими губами їх чоботи, у відповідь його тими чобітьми били в обличчя, а він задихався і страшно хрипів:

— Тільки не вбивайте! Пожалійте!.. У мене ж троє діток!.. Дівчинка є... рідні мої, братці!..

Червоногвардієць обхопив отаманця за коліна, але той відсахнувся, з розмаху вдарив полоненого в вухо кованим чоботом. Із другого вуха цвиркнула кров, потекла за білий комір.

— Став його!.. — несамовито закричав Спиридонов.

Насилу із ним упорались, поставили на ноги, самі відбігли геть. На протилежному боці добровольці приготували гвинтівки. Натовп зойкнув і затих. Одна стара жінка страшно завещала.

Бунчукові зараз більше всього хотілося довго-довго подивитися на затягнуте сірим небо, на сумну землю, по якій він поневірявся двадцять дев'ять років. Звівши очі, побачив, що кроків за п'ятнадцять від нього стоїть шеренга козаків; чомусь звернув увагу на високого парубійка — зелені очі примружені, чубчик вибився з-під козирка і впав на біле вузьке чоло; хлопець, нахилившись уперед і стиснувши губи, цілювся йому — Бунчукові — прямісінько в груди. Раніше, ніж пролунав постріл, до Бунчука донісся немилосердний зойк; повернувши голову, він побачив молоду козачку, яка, вискочивши з натовпу, біжить до хутора, одною рукою притискує до грудей дитину, а другою — затуляє їй очі.

Гримнули вроздріб постріли; ті восьмеро, котрі стояли на краю рову, попадали врізнобіч, а ті, хто стріляв, кинулись до ями.

Дмитро Коршунов побачив, що той червоногвардієць, в якого він стріляв, підстрибнув й зубами схопив своє плече, і вистрілив іще раз, а потім пошепки звернувся до Андрія Кашуліна:

— Ти тільки поглянь на цього чорта, — сам себе, як вовк, до крові вкусив за плече, так мовчки і помер.

Підштовхуючи прикладами, десятеро нових засуджених підвели до ями...

Гримнув другий залп, жінки голосно заревли і, вибираючись із натовпу, натикаючись на тих, хто ще стояв, тягнули за собою за руки дітей, втікали додому. За ними почали розходитися

і козаки. Огидна картина розстрілу, зойки і хрипи страчуваних, вигуки тих, хто ще тільки чекав своєї черги, — все це створювало настільки жахливе видовисько, настільки вражаюче, що більше на нього дивитися люди не могли. Спостерігати розстріл залишалися одні фронтовики, які достатньо надивилися смерті, та ще вкінці озвірілі старики.

Підводили нові й нові партії босих і роздягнених червоногвардійців, добровольці мінялися, клацали гвинтівки, сухо потріскували поодинокі постріли. Поранених добивали. У перерві перший шар трупів похапцем засипали землею.

Підтьолков із Кривошликовим підходили до тих, хто чекав своєї черги, намагалися їх якомось підбадьорити, але їх слова вже мало чіпали людей; в цю мить думки тих, чие життя зараз мало обірватися, мов сухе листячко з дерева, були зайняті чимось своїм.

Григорій Мелехов теж направився в хутір, протискуючись крізь поріділий натовп, він уприутул зіткнувся з Підтьолковим. Той, примружившись, відступив:

— Мелехов?.. І ти тут?

Обличчя Григорія спочатку зблідло, а потім спохмурніло; він зупинився:

— Тут. Як бачиш...

— Бачу... — криво всміхнувся Підтьолков; побачивши, що Григорій зблід, він спалахнув ненавистю. — Що, теж розстрілюєш братів? Перекинувся?.. Ось ти який, — він близько підступив до Мелехова, тихо мовив: — Служиш і нашим, і нашим? Хто більше дасть? Ех, ти!..

Григорій впіймав його за рукав, задихаючись, спитав:

— А пам'ятаєш бій під Глибокою? Пам'ятаєш, як в офіцерів стріляли!.. А розстрілювати їх наказав ти! Хіба не так? Тепер тобі те й відгукується! Ну, не тужи! Не тільки тобі чужі шкури чинити. Відходив ти, голова московського раднаркому. Ти, паскуда, продав козаків жидам! Ясно? Цього тобі мало?..

Христоня, обнявши скаженіючого Григорія, відвів його вбік.

— Ходімо, значить, до коней. Давай! Нам з тобою тут робити нічого. Боже праведний, що діється з людьми!..

Вони пішли, але через кілька кроків зупинилися, бо почули голос Підтьолкова. Той високим, збудженим голосом, звертаючись до оточуючих його фронтовиків і стариків, вигукував:

— Темні ви... Сліпі! Сліпці ви! Обманули вас офіцери, змусили єдинокровних братів своїх убивати! Ви гадаєте, що коли нас стратите, то цим усе закінчиться? Ні! Нині ваш верх, а завтра будуть уже вас розстрілювати! Радянська влада вкоріниться по всій Росії! Ось згадаєте мої слова! Дарма ви чужу кров лете! Дурні ви люди!

— Ми й з тими так само впораємося! — відгризнувся якийсь дідусь.

— Усіх, діду, не перестріляєте, — посміхнувся Підтьолков. — Всю Росію на шибеницю не потягнеш. Бережи свою голову. Схаменетесь ви потім, та пізно буде!

— Ти нас не лякай!

— Я не залякую. Я вам дорогу вказую.

— Ти сам, Підтьолков, сліпий! Москва тобі очі засліпила!

Григорій до кінця слухати не став, швидко пішов, майже побіг до подвір'я, де нудився на прив'язі його кінь. Підтягнувши попруги, вони з Христонєю чвалом виїхали з хутора, перебрались через пагорб.

А в Пономарьові ще довго бахкали, сіючи хмарки диму, стрільці; вешенські, каргінські, боківські, краснокутські, мильотінські козаки розстрілювали казанських, мигулінських, роздорських, кумшацьких, бакланівських козаків...

Яму наповнили доверху. Присипали землею. Притоптали ногами. Двоє офіцерів у чорних масках взяли Підтьолкова і Кривошликова, підвели до шибениці.

Підтьолков сміливо, з гордо піднятою головою став на табурет, сам розстібнув комір сорочки, оголивши смагляву товсту шию, сам, не здригнувшись жодним м'язом, надів собі на шию намилену петлю. Підвели Кривошликова, один із офіцерів допоміг йому вибратися на табурет, той же офіцер накинув петлю.

— Дозвольте перед смертю сказати останнє слово, — попросив Підтьолков.

— Говори!

— Просимо! — загукали фронтовики.

Підтьолков обвів рукою поріділий натовп:

— Дивіться, скільки вас мало залишилось, не дуже бажачих дивитися на нашу смерть. Совість мучить! Ми — за трудовий народ, ми билися за його інтереси з генеральською псарнею, життя свого не шкодували, а тепер ось гинемо від вашої руки! Але ми вас не проклинаємо... Ви — гірко обдурені! Прийде революційна влада, і ви зрозумієте, на чиему боці правда. Кращих синів тихого Дону ви поклали в оцю яму...

Зчинився все наростаючий гул, а в ньому тонував голос Підтьолкова. Швидко зорієнтувавшись, один із офіцерів спритно вибив з-під ніг Підтьолкова табурет. Його велике важке тіло хитнулося і звалилось вниз, але ноги дістали до землі. Зашморг здушував горло, Підтьолков з усіх сил пнувся вгору. Торкаючись великими пальцями босих ніг сирій притоптаної землі, він зіп'явся навшпиньки, ковтнув повітря і, обвівши притихлий люд витріщеними очима, тихо дорікнув:

— Вішати ви ще не навчилися... Коли б, Спиридонов, мені довелося, ти б землі не дістав...

Із рота його густо потекла слина. Офіцери в масках і ближні козаки забігали, насилу випхнули на табурет знесилене важке тіло.

Дослухати промову Кривошликову не дали: табурет вилетів із-під ніг, стукнувся об чийсь заступ. Сухе, м'язисте тіло Кривошликова довго гойдалося, вигиналось так, що коліна піднімалися до підборіддя, покорчившись, воно знову випросталось... Не зважаючи на конвульсії, він ще ворухив чорним, висунутим на бік язиком... І тут із-під ніг Підтьолкова табурет вибили ще раз. Тіло так же важко рвонуло вниз, затріщала по швах шкіряна куртка, а кінчики пальців знову достали землі. Натовп козаків беззвучно здригнувся. Окремі глядачі, перехрестившись, почали розходитись. Усі були настільки розгублені і вражені, що з хвилину стояли, мов заворожені, перелякано дивились, як обличчя Підтьолкова стає схожим на чавунок.

Але він більше нічого не сказав, зашморг стиснув йому горло. Рот скривило, сльози капали з очей, і він тільки волив ними, намагаючись полегшити свої страждання, страшно і відчайдушно пнувся вгору.

Хтось додумався лопатою зрізати землю. Він похапцем вигріб із-під ніг Підтьолкова грудки землі, з кожним рухом лопати тіло все більше обвисало, шия видовжувалася, а кучерява голова потроху завалювалася на спину. Мотузок ледве витримав вагу шестипудового тіла; потріскуючи під поперечиною, мотузок тихо гойдався і, слідуючи його ритмові, Підтьолков теж погойдувався; він крутився на всі боки, немов показував убивцям своє багряно-чорне лице, з якого на груди збігали каплі гарячої слини і сліз.

XXXII

Каргінську Михайло Кошовий з Валетом покинули лише наступної ночі. На степ ліг туман, він клубочився в балках, осідав у низині, лизав приярки. Обкутані ним могили світліли. У молодій траві кричали перепілки.

Високо-високо, під склепінням неба плив місяць, він нагадував собою квітку латаття, що розкрилась на ставку, затягнутому осокою і ряскою.

Йшли всю ніч. Уже згасав Волосожар. Парувала роса. До хутора Нижньо-Яблунівського залишалось рукою подати. І ось тут, на гребені, за три версти до хутора, наздогнали їх козаки. Шість вершників стежили за ними назирчі. Михайло з Валетом кинулися було втікати, та трава низька, місячно... Попалися... Погнали їх назад. Сажнів із сто йшли мовчки. Потім гримнув постріл... Валет заплутався ногами, забуку-

вав, ніби кінь, що злякався своєї тіні. І не стільки впав, як несподівано приліг, та ще й незручно вткнувшись обличчям у сизий куш полину.

Хвилин п'ять Михайло переставляв ноги, не відчуваючи свого тіла, в вухах дзвеніло, ноги, здається, кудись провалювалися, хоч ступав по сухій землі. Потім не витримав, спитав:

— Чому ж не стріляєте, сучі діти? Чого мучите?

— Йди, йди. І помовч! — лагідненько порадив один із козаків. — Мужика прикінчили, а тебе, бачиш, пожаліли. Ти в німецьку в Двадцятимому полку служив?

— У Двадцятимому.

— Може, й ще послужиш у Двадцятимому... Хлопець ти ще молодий... Ну, заблудився трохи, та це не біда. Вилікуємо.

Через три дні лікував Михайла військовопольовий суд у станиці Кургінській. В ті дні суд призначав дві міри покарання: розстріл і різки. Тих, кого засуджували до розстрілу, вночі виводили за станицю, за Піщану могилу, а кого сподівалися виправити, того на майдані прилюдно сікли різками.

У неділю зранку, як тільки посеред майдану поставили лаву, почав сходитися люд. Заповнили всю площу, сиділи навіть на прилавках, на складених коло повіток колодах, дехто вибрався на дахи будинків і крамниць. Першим відшмагали Александрова — сина грачівського попа. Більшовиком він був завзятим, за діло варто б і розстріляти, та батько, що не кажи, гарний священник, усіма шанований, тому на суді вирішили всипати поповичу два десятки різок. Із Александрова спустили штани, поклали голоштаного на лаві, один козак сів на ноги (руки ж бо зв'язали під лавою), а двоє стояли обабіч зі жмутками верболозу. І всипали. Александров підвівся, обтрусився, підтягнув штани і вклонився на всі чотири боки. Невимовно зрадів чоловік, бо не розстріляли, тому кланявся й дякував:

— Ой, спасибі, панове старики!

— Носи на здоров'я! — схвалив хтось.

І такий дружний регіт прокотився майданом, що навіть заарештовані, котрі сиділи поблизу, під повіткою, завсміхалися.

Згідно з вироком Михайлові всипали двадцять гарячих. Але ще більше пік сором. Уся станиця — від старого й до малого — стала свідком його безчестя.

Підібравши шаровари, Михайло мало не з плачем сказав козакові, котрий його відшмагав:

— Неподобство виходить!

— А що таке?

— Голова не думала, а зад відповідає. Сором на все життя!

— Нічого, сором не дим, очі не виїсть, — утішив козак, і, бажаючи зробити приємність,

похвалив: — А ти, виявляється, хлопець міцний: я тебе разів зо два гарненько потягнув, кортіло, щоб зойкнув... та, дивлюся, ні, такий не закричить. Недавно одного шмагали — той, бідолаха, обробився. Кишка в нього, виявляється, тонка.

Другого ж дня, згідно з вироком, Михайла відрядили на фронт.

Ще через два дні поховали й Валета: два яблунівські козаки, послані хутірським отаманом, викопали неглибоку могилку, довго на ній сиділи, звисивши ноги в яму, курили:

— А тверда ж тут на відводі земля, — сказав один.

— Як залізна! З роду ж не оралась, зачерствіла за стільки віків.

— Авжеж... У гарній земельці доведеться парубкові лежати, на височині. Вітри будуть віяти, сухо, сонячно... Довго не зітліє.

Плянувши на Валета, що лежав на траві, вони підвелися.

— Може, роззуємо?

— А чом би й ні, чоботи на ньому ще добрячі.

У могилу поклали по-християнськи: головою на захід, засипали густим чорноземом.

— Притопчемо? — спитав молодший козак, коли вирівняли могилу.

— Не треба, залишимо так, — зітхнув другий: — Коли янголи засурмлять на Страшний Суд, все ж швидше на ноги зіпнеться...

За півмісяця малий горбочок заріс подорожником і молодим полином, випустив на ньому колоссячко вівсюг, збоку рясно зацвіла жовтим суріпка, китицями звисло буркун-зілля, запахло чебрецем, молочаєм і медв'янкою. А трохи згодом приїхав із ближнього хутора якийсь дідусь, викопав в головах ямку, поставив на свіжовиструганому дубовому стояку капличку. З настанням темряви під її трикутним дашком світився скорботний образ Божої Матері, а внизу, на карнизі, можна було прочитати вирізьблене чорною в'яззю слов'янське письмо:

«У годину смуту і розбрату не судите, браття, брата».

Дідок собі поїхав, а каплиця залишилася стояти в степу, нагадуючи подорожнім одвічний людський сум, збуджуючи в серцях невимовну тугу.

А було й таке: в травні коло каплички билися стрепети, витолочили серед блакитного полину тік, прим'яли навколо зелене роздолля дозріваючого пірію; билися вони за самицю, за право продовжити життя, за своє кохання, за право мати діток. А трохи згодом, тут же, біля каплички, під грудкою, під волохатим покровом старої нехворощі самиця стрепета поклала дев'ять димчасто-синіх, у цяточках яєць і сіла на них, гріючи їх теплом свого тіла, захищаючи крилом із блискучим пір'ям.

*Как ты, батюшка, славный тихий Дон,
Ты кормилец наш, Дон Иванович,
Про тебя лежит слава добрая,
Слава добрая, речь хорошая,
Как бывало ты все быстер бежишь,
Ты быстер бежишь, все чистехонек,
А теперь ты, Дон, все мутен течешь,
Помутился весь сверху донизу.
Речь возговорит славный тихий Дон:
«Уж как то мне все мутну не быть,
Распустил я своих ясных соколов,
Ясных соколов — донских казаков.
Размываются без них мои круты бережки
Высыпаются без них косы желтым песком.*

КНИГА ТРЕТЯ

Частина шоста

I

У квітні 1918 року на Дону завершився великий розподіл: козаки-фронтвики з північних округів — Хоперського, Усть-Медведицького і частки Верхньо-Донського — пішли з Мироновим та відступаючими частинами червоної гвардії; козаки низових округів гнали і тіснили їх за межі області, визволяючи з боями кожну п'ядь рідної землі.

Із Мироновим майже поголовно пішли хоперці, усть-медведицькі — тільки половину, а верхнедонці — лише маленька жменька.

Так у 1918-му році історія остаточно роз'єднала верховинців і низовиків. Але це розмежування брало свій початок ще сотні років тому, коли менш заможні козаки північних округів, які не мали ні родючих земель Приазов'я, ні виноградників, ні багатих мисливських та рибних промислів, інколи відокремлювались від Черкаська, здійснювали самовільні набіги на великоруські землі і ставали надійною опорою для всіх бунтарів, починаючи з Разіна й закінчуючи Сікачем.

Навіть у значно пізніші часи, коли все військо, придавлене державною десницею, тільки глухо хвилювалось, верховинські козаки відверто виказували непокору і під проводом своїх отаманів розхитували царські устої: виступали проти коронних військ, грабували на Дону каравани, перебирались на Волгу та підбивали бунтувати зламане Запоріжжя.

У кінці квітня Дон на дві третини був звільнений від більшовиків. Після того, як усім стало зрозуміло, що необхідно організувати свою власну владу, командири діючих на півдні бойових груп внесли пропозицію скликати Круг. 28 квітня в Новочеркаську було оголошено збір членів Тимчасового Донського уряду та делегатів від станиць і військових частин.

У ті ж двадцять чотири числа квітня в хутір Татарський від Вешенського станичного отамана надійшло повідомлення про те, що 22-го цього місяця в ста-

ниці Вешенській відбудеться станичний збір, що й обере делегатів на Військовий круг.

На сході Мирон Григорович Коршунов зачитав папір. У Вешенську від хутіра послали його, діда Богатирьова та Пантелія Прокопійовича.

А на станичному зборі на Круг у числі інших делегатів знову ж таки обрали й Пантелія Прокопійовича. У той же день він повернувся додому, бо наступного ранку разом зі сватом вирішив виїхати в Міллерово, щоб раніше прибути в Новочеркаськ. У Мирона Григоровича з'явилися там свої справи: вирішив придбати гас, мило та інші вкрай необхідні в домашнім господарстві речі, заодно закупити Мохову для млина сито та бабіт і таким чином трохи підробити.

Виїхали на світанку. Вороні Мирона Григоровича легко котили бричку. Свати сиділи поруч у розмальованій, яскравій колісці. Як тільки піднялись на гору, розбалакались: Мирона Григоровича найбільше хвилювало те, що в Міллерово стояли німці, і він, не приховуючи страху, запитував:

— А що, сваток, чи не забастують нас германці? Лихий народ, дишель їм у рот!

— Ні, — заспокоїв Пантелій Прокопійович. — Там недавно побував Матвій Кашулін, то казав, що німці бояться... Не наважуються козаків чіпати.

— Бачив ти! — Мирон Григорович посмінувся в руду, ніби лисячу, бороду і помахав вишневим пужалном: сватові слова, видно, його заспокоїли, і він перевів розмову на інше: — Яку ж владу треба встановлювати, як гадаєш?

— Отамана поставимо. Свого! Козака!

— Дай, Боже! Вибирайте краще! Мацайте тих генералів, як циган коней. Щоб був не бракований.

— Виберемо. Не збіднів ще Дон на розумні голови.

— Що правда, сваток, то правда... Їх, як і дурнів, не сіють, самі родяться. — Мирон Григорович зіщулювався, його веснянкуватим обличчям пробігла посмішка. — Я свого Митра думав у люди вивести, хотів, щоб на офіцера вчився, а він і приходської не кінчив, утік на другу зиму.

На хвилину замовкли, думаючи про синів, які пішли десь навздогін за більшовиками. На нерівній дорозі бричку підкидало; правий вороний спотикався, клацав нестертою підковою; коліска гойдалась і свати в ній терлись боками, як риба при нересті.

— Де там наші козаки? — зіхнув Пантелій Прокопійович.

— Пішли вздовж Хопра. Федотка-калмик вернувся після Кумилженської, бо позбувся коня, то казав, що нібито тримають путь на Тишанську станицю.

Знову примовкли. Вітрець піддував у спину. Позаду, за Доном, там, де піднімалась рожева

ранкова зоря, велично й безмовно світилися ліси, озера, галявини. Схоже на скибку жовтого шільникового меду лежало піщане узгір'я, бронзою скупко виблискували верблужі горби бурунів.

Весна починалась не скрізь однаково. На зміну аквамариновій першій зелені лісів прийшло рясне густозелене буяння, степ зацвів, повінь спала, залишивши на займищі багато блискучих маленьких озерець, а в ярах, попід крутими схилами, на сутлинкові ще з викликом лежав і яскраво білів осілий після відлиги сніг.

Надвечір другого дня приїхали в Міллерово, заночували в знайомого хохла, який жив неподалік від бурої будівлі елеватора. Вранці після сніданку Мирон Григорович запряг коней і відправився скуповуватися у крамницях. Без перешкод перебрався через залізничний переїзд і відразу за ним уперше в житті побачив німців. Троє ландштурмістів йшли йому напереріз. Один із них низькорослий, з кучерявою, зарослою до вух каштановою борідкою, махнув рукою і звелів зупинитися.

Мирон Григорович підібрав віжки, занепокоєно чекав, жував губами. Німці підійшли. Високий, вгодований прусак, із білозубою усмішкою, звертаючись до товариша, сказав:

— Ось тобі справжній козак! Дивись, він навіть у козацькій формі. Цілком можливо, що його сини воювали з нами. Давайте живцем відправимо його у Берлін. Це буде дуже цікавий експонат.

— Нам потрібні його коні, а сам він хай забирається до чорта! — сховавши посмішку, відповів клишоногий, з каштановою бородою.

Він із недовірою обійшов коней, наблизився до брички.

— Злазь, старий. Нам потрібні твої коні — перевезти ось із того млина на вокзал партію борошна. Ну, злізай, тобі кажуть! За кіньми прийдеш до коменданта, — німець вказав очима на млин і жестом, який заперечував будь-який сумнів, запропонував Миронові Григоровичу залишити бричку.

Двоє інших пішли далі до млина, при цьому оглядалися і посміювались. Мирон Григорович вкрився сіро-жовтим рум'янцем. Намотавши на полудрабок віжки, він молодцювато зіскочив із брички, вийшов наперед коней.

«Один, без свата, — швидко подумав він і похолов. — І коней заберуть! Треба ж таке! Якого чорта мене тільки понесло!»

Німець, щільно стиснувши губи, взяв Мирона Григоровича за рукав, подав знак, щоб йшов до млина.

— Ні! — Мирон Григорович зробив крок уперед і помітно зблід. — Не чіпай брудними руками! Коней не дам.

З його голосу німець здогадався що той каже. Рот у нього вмить хижо виширився, синюваті

чисті зуби оголились, зіниці загрозливо розширились, з ляскотом, слова вилітали владно й крикливо. Німець схопився за гвинтівку, що висіла в нього на плечі, і Мирон Григорович негайно згадав молодість: кулаком, майже не замахуючись, наніс німцю удар у щелепу. Голова в чужинця від такого прийому з хрускотом хитнулася, а ремінчик від каски, застібнутий на підборідді, лопнув. Німець упав, зробив спробу підвестись, але із рота побігла густа бордова кров. Мирон Григорович наніс ще один удар, на цей раз уже в потилицю, швидко оглянувся навкруги і, нахилившись, негайно підхопив гвинтівку. В такій обстановці думка його працювала швидко і діяв він надзвичайно чітко. Чоловік упевнено розвернув коней, бо розумів, що німець в спину йому стріляти не буде, боявся тільки, щоб пригоду часом хтось не бачив із-за залізничного паркана, чи вартові на колії.

Таким шаленим чвалом його вороні не мчали навіть на перегонах. Навіть у весільному поїзді не крутилися так колеса брички. «Господи, допоможи! Дай втекти, Господи! Во ім'я Отця...» — шепотів про себе Мирон Григорович, раз за разом опускаючи на кінські спини батіг. Природня жадібність за малим його не згубила: хотів було заїхати на квартиру, щоб забрати залишену там повсть, але розум переважив, — помчав далі. Дванадцять верст до слободи Оріхової він летів швидше, як потім сам згадував, ніж пророк Ілля на своїй колісниці. В Оріховій заскочив до знайомого хохла і, ні живий, ні мертвий, розповів про пригоду, попросив заховати. Сховати хохол погодився, але попередив:

— Я, Григоровичу, сховаю, та як будуть дуже допитуватись, то я скажу, бо не матиму вибору. Хатину спалять, та й на мене зашморг накинуть.

— Ти, рідненький, головне — сховай! Я ж тобі віддячу, чим хочеш! Тільки від смерті відведи, заховай де-небудь, — овець гурт прижену! Десяток найкращих овець не пожалюю! — благав та обіцяв Мирон Григорович, закочуючи під хлів бричку.

Погоні він боявся гірше смерті. В хохла перебув до вечора, а не встигло смеркнути, — кинувся тікати. Усю дорогу після Оріхової гнав, як навіжений, в коней з боків капало мило, бричка летіла так, що на колесах не розгледіти спиць, опам'ятався вже перед хутором Нижньо-Яблунівським. На під'їзді до нього вийняв із-під сидіння чужу гвинтівку, подивився на ремінь, що на внутрішній стороні був списаний чорнильним олівцем, і з полегшенням крикнув:

— А що — наздогнали, чортові сини? Мілко ви плавали!

А хохлови обіцяних овець так і не пригнав. Восени, коли заглянув проїздом, говорив:

— Вівці в нас усі виздыхали! Небувалий падіж овець... А ось груш із свого садочку привіз, бо я ж тебе ніколи не забуду! — І висипав із

брички мірки дві потовчених у дорозі грушок, відводячи вбік шельмуваті очі, додав: — Груші ж у нас добрі-предобрі... влєжані... — і попрощався.

У той час, як Мирон Григорович мчав, утікаючи з Міллерово, його сват терся на вокзалі. Молодий німецький офіцер виписав пропуск, через перекладача про все в Пантелія Прокопійовича розпитав і, закуривши дешеву цигарку, поблажливо сказав:

— Їдьте, тільки пам'ятайте, що вам потрібна розумна влада. Вибирайте президента, царя, кого завгодно, головне, щоб ця людина мала державний розум та була здатна вести лояльну політику щодо нашої держави.

На німця Пантелій Прокопійович поглядав не зовсім дружелюбно. До балачок він не був охочий і як тільки одержав перепустку, зараз же пішов купувати квиток.

У Новочеркаську його вразила присутність великої кількості молодих офіцерів: вони юрбами ходили вулицями, сиділи в ресторанах, гуляли з панночками, тинялися біля Отаманського паладу та будинку судових установ, де мав відкритися Круг.

У гуртожитку, де розмістили делегатів, Пантелій Прокопійович зустрів кількох своїх станичників та одного знайомого з Єланської станиці. Серед делегатів переважали козаки, офіцери складали меншість, і всього кілька десятків представляли станичну інтелігенцію. Розмови точилися навколо вибору обласної влади, хоч ніхто толком нічого не знав. Усі сходилися на одному: треба вибирати отамана. Називались імена популярних козачих генералів, обговорювались кандидатури.

Ввечері після чаю Пантелій Прокопійович у своїй кімнаті зібрався підкріпитися домашніми харчами. Він виклав шматок в'яленого сазана, нарізав хліб. До нього тут же підішли двоє мигулинців, потім підійшли ще кілька чоловік. Повели розмову про становище на фронті, та поступово перейшли на вибір влади.

— Кращого, ніж покійний Каледін — Царство йому Небесне! — не знайти, — зітхнув сивобородий шумілинець.

— А, мабуть, що так, — згодився еланський.

Підосавул, делегат Безсергенівської станиці, який був присутній при цій розмові, запально заперечив:

— Як це немає підходящої людини? Що ви, панове, таке кажете? А генерал Краснов?

— Краснов? Який же це?

— Що, значить, який? І не соромно, панове, таке питати? Знаменитий генерал, командир Третього кінного корпусу, розумна людина, Георгіївський кавалер, талановитий полководець!

Підосавул говорив з таким захопленням, що навіть захлинався, чим викликав невдоволення делегата, представника однієї з фронтових частин.

— А я вам кажу те, що знаю: ми його таланти бачили! Він як генерал — нікудишній! У німецьку війну відзначився непогано — таке було! Так би й ходив бригадним, якби не революція!

— Як ви, голубе, можете таке говорити, не знаючи генерала Краснова? І потім, як ви взагалі смієте так відгукуватися про усіма шанованого генерала? Ви, певне, забули, що ви рядовий козак?

Підосавул з таким презирством щидив холодні слова, що козак розгубився, майже перелякався і, знітившись, почав виправдовуватися:

— Я, ваше благородіє, кажу це тому, оскільки сам служив під їхнім начальством... На астрицькому фронті саме він і посадив наш полк на колючу загорожу! Тому він для нас і нікудишній... А там, хто його знає... Може, все зовсім навпаки...

— А за що йому Георгія дали? Дурень! — Пантелій Прокопійович подавився сазанячою кісткою; відкашлявшись, напустився на фронтовика. — Пройнялися цим дурним духом, усіх ганьбите, усі вам погані... Це ж треба, яку моду взяли! А якби поменше гурторили — не бути б такої руїні. Бо дуже великий розум маєє. Пустомелі!

Черкаські, всі низові за Красновим стояли горою. Старим генерал теж припав до душі — Георгіївський кавалер, багато хто служив з ним у Японську війну. Офіцерів приваблювало минуле Краснова: гвардієць, світський, високоосвічений генерал, був при дворі, в світі його Імператорської Величності. Ліберальну інтелігенцію тішило те, що Краснов не тільки генерал, людина військова, загартована, а й, окрім того, відомий як письменник, чиї оповідання з офіцерського життя в свій час охоче читалися в додатках до «Ниви»; а коли письменник, — то, безперечно, культурна людина.

За Краснова в гуртожитку повели завзяту агітацію. Його кандидатура переважувала імена інших генералів. Прибічники Краснова про Африкана Богаєвського офіцери тишком розповідали, ніби в Богаєвського з Денікіним на двох — одна чашка-ложка, і якщо отаманом обрати Богаєвського, то, як тільки більшовиків потурять і вступлять у Москву — тоді прощайтесь із усіма козацькими привілеями і автономією.

Противники знаходилися і в Краснова. Генеральське ім'я даремно намагався зганьбити один делегат-учитель. Він вештався з кімнати в кімнату і уїдливо, як комар, гудів у волохаті вуха козаків-делегатів:

— Що там Краснов? І генерал нікудишній, і письменник він ніякий! Шаркун придворний, підлиза! Людина, яка хоче, так би мовити, і національний капітал придбати, і демократичну невинність зберегти. Ось, побачите, він Дон

першому ж покупцеві продасть на обчин*! Дрібна людина. І як політик він нуль без палички... Агеева треба вибирати! Той — зовсім інша справа.

Але така агітація вчителя успіху не мала. І коли 1-го травня, на третій день роботи Кругу, залунали голоси:

- Запросити генерала Краснова!
- Милостиво...
- Уклінно...
- Просимо!
- Наша гордість!
- Нехай прийде і розповість нам про життя! —

увесь просторий зал аж захвилювався.

Офіцери гучно заплескали і, дивлячись на них, козаки теж почали незграбно, тихо бити в долоні. Їх чорні, мозолисті від праці руки видавали сухі, тріскучі звуки, можна сказати — навіть неприємні, зовсім протилежні тій м'якій музиці, яку зчиняли своїми рученьками панночки та дами, офіцери та учні, котрі заповнили галерею і коридори.

А коли на сцену парадним кроком, молодецьки вийшов високий, стрункий, не зважаючи на вік, красень-генерал, у мундирі, груди якого густо вкриті Хрестами і медалями, в еполетах та з іншими генеральськими відзнаками, — у залі спалахнула хвиля оплесків, зчинився рев. Оплески переросли в овацію. Буря захоплення накрила делегатів. Генерал стояв зворушений і схвилюваний, у граційній позі і цей його величний образ багатьом тьмяно нагадував про колишню міць імперії.

Пантелій Прокопійович зронив сльозу і довго сякався в витягнуту із кашкета червону хустку. «Одне слово — генерал! Відразу видно — велика людина! Прямо тобі імператор, навіть на вигляд схожий. Такий, як був покійний Олександр», — думав він, розчулено розглядаючи стоявшого біля рампі Краснова.

Засідання Круга — названого «Кругом порятунку Дону» — йшло своєю чергою. На пропозицію голови Круга осавула Янова ухвалили постанову, що ті, хто має військове звання, носять також погони та всі належні відзнаки. Краснов вміло побудував свою промову і виступив блискуче. Він схвилювано говорив про «Росію, яку зганьбили більшовики», про її «колишню міць», про складну долю Дону. Змалювавши теперішнє становище, частково торкнувся німецької окупації; найбільш бурхливе схвалення викликав, коли, закінчуючи промову, він із пафосом заговорив про самостійне існування Донської області після поразки більшовиків:

— Донською областю буде правити Державний Військовий круг. Звільнене революцією козацтво знову верне весь чудовий старовинний уклад козацького життя, і ми, як у давнину наші предки, повнозвучно, зміцнілим голосом ска-

жемо: «Здрастуй, білий цар, у крем'яній Москві, а ми, козаки, на Тихім Дону!».

Третього травня на вечірньому засіданні генерал-майора Краснова обрали військовим отоманом: за нього віддали сто сім голосів, проти — тридцять, а десять утрималися. Він не став приймати з рук військового осавула Отаманський пернач, а висунув вимогу: насамперед проголосувати запропоновані ним на розгляд Круга основні закони, а йому надати необмежену повноту отаманської влади.

— Наша країна напередодні загибелі! Лише при умові цілковитої довіри до отамана я прийму пернач. Події вимагають рішучих і крутих заходів. Тільки тоді можна працювати впевнено, відчувати свідомість виконаного обов'язку, коли знаєш, що Круг — верховний виразник волі Дону — тобі довіряє, коли, в протипагу більшовицькій розбещеності та анархії, будуть введені стабільні правові норми.

Ті закони, що їх запропонував Краснов, являли собою похапцем перероблені, злегка реставровані закони старої імперії. Чи ж міг Круг їх не прийняти? Приймав із радістю. Все, навіть невдало перероблений стяг, нагадувало колишнє: синя, червона й жовта продовжні смуги (козаки, іногородні, калмики), і лише урядовий герб, на догоду національному духові, зазнав радикальних змін: замість хижого двухголового орла, що простер крила й випустив пазурі, був намальований голий козак у папасі, при шаблі, рушниці та амуніції, який сидів верхи на винній бочці.

Один із простаків-делегатів підлабузницьки запитав:

— Може, їх превосходительство бажає щось змінити, чи переробити в прийнятих за основу законах?

Краснов, милостиво всміхаючись, дозволив собі потішитись жартом. Він обнадійливо оглянув членів Кругу і голосом людини, звиклої до загальної уваги, відповів:

— Можу. Статті сорок восьмому, сорок дев'яту й п'ятдесяту — про прапор, герб і гімн. Ви можете запропонувати мені будь-який прапор, окрім червоного, будь-який герб, окрім єврейської п'ятикутної зірки, чи іншого масонського знаку, і будь-який гімн — тільки не «Інтернаціонал».

Посміявшись, Круг закони затвердив. І потім ще довго з вуст в уста переказували отаманський жарт.

П'ятого травня Круг завершив роботу. Відлунали останні промови. Командуючий Південної групи полковник Денисов, права рука Краснова, обіцяв уже найближчим часом позбутися більшовицької крамоли. Делегати роз'їжджались додому заспокоєні, радісні від вдалого вибору отамана, радували й вісті з фронту.

* Здійснити нерівноцінну угоду.

Пантелій Прокопійович покинув донську столицю глибоко схвильований, сповнений розпираючої радості. Він був твердо переконаний, що пернач дістався в надійні руки, що більшовиків невдовзі розіб'ють, сини повернуться додому і будуть господарювати. Зіпершись у вагоні на столик і дивлячись у вікно, старий ще ніби дослуховував прощальні звуки донського гімну, натхненні слова глибоко проникали в свідомість і здавалось, що й справді сколихнувся, розхвилювався православний Тихий Дон.

Та, коли Пантелій Прокопійович від'їхав кілька верст від Новочеркаська, то із вікна побачив аванпости баварської кавалерії. Назустріч потягу обочиною залізничного полотна рухалась німецька команда. Вершники спокійно горбались у сідлах, вгодовані ширококлубі коні мотали куцо обрізаними хвостами, лисніли під яскравим сонцем. Нахилившись уперед, вигнувши від страждання брову, Пантелій Прокопійович дивився, як німецькі коні, притананцьовуючи, своїми копитами безкарно топчуть козацьку землю, а потім ще довго, схиливши голову, понурий сидів, сопів, відвернувшись до вікна широкою спиною.

II

Ешелони червоних вагонів котились із Дону через Україну в Німеччину, і везли вони туди пшеничне борошно, масло, яйця, биків. На площадках стояли німці — в безкозирках, в блідо-сірих сюртуках, із гвинтівками, над якими стирчали багнети.

Із жовтої шкіри добротні німецькі чоботи, з підкованими до зносу підборами трамбували донські шляхи, а баварська кіннота поїла в Дону своїх коней... А на кордоні з Україною покликані під знамена молоді козаки народження 1898 року, які тільки що пройшли навчання в Персіанівці, бились із петлюрівцями. Половина заново сформованого 12-го донського козачого полку полягла під Старобільськом, захищаючи від хохлів козацький кордон.

На півночі станиця Усть-Медведицька переходила із рук у руки: то її захоплював Миронов із загоном козаків-червоногвардійців, які прийшли до нього з хуторів Глазунівської, Ново-Олександрівської, Кумилженської, Скуришенської та інших станиць, а вже через годину його вибивав загін білих партизанів офіцера Алексеєва і тоді на вулицях мигтіли шинелі гімназистів, реалістів, семінаристів, з яких загін і був сформований.

Від станиці до станиці на північ хвилями сунули верхньодонські козаки. Миронов відступав до межі Саратовської губернії. Від більшовиків був звільнений майже весь Хоперський округ.

Наприкінці літа Донська армія, сформована з різного віку козаків, здатних носити зброю, встала на кордонах. Реорганізувати її доводилось на ходу, та після того, коли з Новочеркаська прибуло офіцерське поповнення, армія почала набирати вигляду справжньої армії: виставлені станицями малочисельні дружини зливались; відновлювались колишні регулярні полки з колишнім, уцілілим у німецьку війну, складом; полки об'єднувались у дивізії; в штабах досвідчені полковники заміняли хорунжих; поступово оновлювався і начальницький склад.

На кінець літа бойові одиниці, скомпоновані із сотень мигулинських, мешківських, казанських і шумилинських козаків, за наказом генерал-майора Алфьорова перейшли донський кордон, і, зайнявши Донецьке — першу слободу на межі Воронізької губернії, взяли облогою повітове містечко Богучар.

* * *

Уже чотири доби сотня татарських козаків під командою Петра Мелехова через хутори й станиці рухалась на північ Усть-Медведицького округу. Десь правіше від них, уникаючи зіткнення, до лінії залізниці відступав Миронов. За весь цей час з противником вони не бачились. Переходи здійснювали невеликі. Не змовляючись, Петро та й всі козаки вирішили, що вмирати поспішати не варто, так що за один перехід долали щонайбільше тридцять верст.

На п'яту добу вступили в станицю Кумилженську. Через Хопер переправились у хуторі Дундуків. На луках, ніби серпанкова завіса, висіла мошка. Її тонке, вібруюче гудіння невпинно наростало. Вершникам і коням у вуха та очі лізли міриади мошок, вони сліпо кружляли і кишіли. Коні страждали, причихали, козаки відмахувались руками, безперестанку диміли тютюном-самосадам.

— Отака халепа, хай їй грець, — сердився Христоня, витираючи рукавом залите сльозою око.

— Вскочила, чи що? — всміхнувся Григорій.

— Око щипає. Виходить, диявол, вона отруйна!

Христоня, закотивши червоне повіко, витер очне яблуко шорстким пальцем; відкопчивши губу, довго тер око зворотнім боком долоні.

Григорій їхав поруч. Вони тримались разом із першого дня виступу. Третім до них приєднався Оникій, який в останній час погладшав і тому ще більше був схожий на бабу.

Загін мав чисельність менше сотні. Помічником Петро взяв вахмістра Латишева, який пристав у хуторі Татарському в прийми. Григорій командував загінном. Майже всі козаки в нього

були з нижнього кінця хутора: Христоня, Оникій, Федот Бодовсков, Мартин Шаміль, Іван Томілін, цибатий Боршов та ведмідькуватий незграбний Захар Ковальов, Прохор Зиков, циганська рідня — Меркулов, Єпіфан Максаєв, Єгор Синілін та ще півтора десятки молодих хлопців-однолітків.

Другим загіном командував Микола Кошовий, третім — Яків Коловейдін, а четвертим — Дмитро Коршунов, невдовзі генерал Алфьоров підвищив його в старші урядники після страти Підтьолкова.

Сотня в степу риссю гріла коней. Дорога обминала наповнені водою озерцята, спускалась у долинки, порослі молодю кугою та верболозом, петляла луками.

У задніх лавах реготав басом Яків Підкова, тенорком його підтримував Андрійко Кашулін, який тепер також надів урядницькі лички, заслужені за розстріл підтьолківських сподвижників.

Петро Мелехов із Латішевим їхали збоку. Вони про щось тихо розмовляли. Латішев грався новою китишею шаблі, Петро лівою рукою погладжував коня, чухав йому за вухами. Круглі щоки Латішева світилися усмішкою, з-під коротеньких вусів жовтіли і чорніли його прокурені, з підточеними коронками зуби.

Позаду всіх на підкульгуючій рябій кобилі плівся Антип Авдійович, син Бреха, якого козаки прозвали Антипом Бреховичем.

Одні козаки між собою розмовляли, інші, зламавши стрій, їхали й по п'ятеро, уважно розглядали незнайомі місця, милувались лугом, що, ніби покльований віспою, рябів озерами, зеленими сторожами тополь та верб. Спорядження козаків свідчило, що ті зібралися в далеку дорогу: кожний ремінець прошитий дратвою, все підігнане і підшите. Ще місяць тому сподівались, що війна не почнеться, а тепер їхали сумні та покірні, розуміючи, що без крові не обійтись. «Нині шкіра на тобі, а завтра, може, будуть її ворони клювати в чистому полі», — думав кожний про себе.

Минули хутір Крепці. Праворуч потягнулись укриті очеретом поодинокі курені. Оникій вийняв із кишені шароварів бурсак, половину відкусив, хижо оголивши дрібні різці, метушливо, як заєць, засовав щелепами.

— Зголоднів? — покосився на нього Христоня.

— Є трохи... Жіночка напекла.

— Ну й майстер же ти жерти! Череву у тебе, мабуть, як у кнура. — І, повернувшись до Григорія, сердитим і, водночас, якимось жалібним голосом продовжив: — Жере, нечистий дух, як не в себе! І куди скільки в нього влазить? Придивляюсь я до нього в ці дні, і навіть боязко стає: сам такий невеличкий, а їсть як не в себе.

— Своє їм, не чуже. На вечерю впораєш ба-рана, а до сонця вже їсти хочеться. Ми різні фрук-

ти споживаємо, нам усе корисне, що рука в рот запхне.

Оникій підрегочував і підморгував Григорію, вказуючи на Христоню, котрий від досади аж плювався.

— Петре Пантелійовичу, де буде ночівля? Бач, коники підупали! — крикнув Томілін.

До нього приєднався Меркулов:

— І справді — час. Сонце заходить.

Петро відмахнувся нагаєм.

— Заночуємо в Ключах. А, може, й до Кумилги дотягнемо.

Меркулов усміхнувся в чорну кучеряву борідку, шепнув Томіліну:

— Вислужується, сука, перед Алфьоровим! Поспішає...

Якось хтось стриг Меркулова, то знічев'я так його обчиркижив, що із густої бороди зробив борідку, ще й зрізав її кривим клином. Меркулов зовсім змінився, мав тепер смішний вигляд, — це й дало привід для постійних посміхань. Томілін на цей раз теж не втримався:

— А ти не вислужуєшся?

— Яким це чином?

— А ось бороду під генерала підстриг. Либонь, думаєш, як обкраявся під генерала, то тобі й дивізію відразу дадуть? А дулю не хочеш?

— Дурень! Чорт! Ти йому всерйоз, а він гне.

За сміхом і розмовами не зчулися, як в'їхали в хутір Ключі. Висланий наперед квартир'ером Андрій Кашулін зустрів сотню біля крайнього двору.

— Наш загін — за мною! Перший займає ось ці три двори, другий — на лівому боці, а третій — починаючи з отого двору, де стоїть криниця, а потім ще чотири підряд.

— Нічого не взнав? Добре розпитав? — під'їхав до нього Петро.

— Немає їх тут і не було. А ось меду, хлопче, тут до біса. В одній бабусі — аж триста колодок. Вночі неодмінно якусь розколемо.

— Ну-ну, не дурій! Бо я вам розколпо! — Петро нахмурився, торкнув коня нагаєм.

Розмістились. Поставили на місце коней. Смеркло. Господарі почастивали козаків вечерю. Біля тинів, на вільсі торішнього порубу посідали служиві й хуторські козаки. Поговорили про те, про інше, та й розійшлися спати.

Уранці виїхали з хутора. Майже під самісінькою Кумилженською сотню наздогнав нарочний, Петро відкрив пакет, похитуючись у сідлі, витягнув руку, ніби тримав у ній щось надто важке, довго читав списаний аркуш паперу. До нього під'їхав Григорій.

— Що, наказ?

— Ага!

— І що пишуть?

— Про справи... Наказують сотню здати. Всіх моїх однолітків відкликають, у Казанці

формується Двадцять восьмий полк. Батарейних і кулеметників — також.

— А решта — куди?

— А про це ось тут писано: «В Аржанівській поступити в розпорядження командира Двадцять другого полку, вирушити негайно». Чув таке? «Негайно»!

Під'їхав Латишев, забрав у Петра з рук наказ. Він читав і, піднявши вгору одну брову, одночасно ворухив товстими твердими губами.

— Рушай! — гукнув Петро.

Сотня рвонула з місця, поїхала ступою. Козаки, оглядаючись на Петра, чекали, що він скаже. Петро оголосив наказ у Кумилженській. Старші козаки заметушилися, зазбирались у зворотню дорогу. День вирішили перебути в станиці, а на світанку роз'їхались у різні боки. Петро весь день шукав нагоди побалакати з братом, сам прийшов до нього на квартиру.

— Ходімо на плац.

Григорій мовчки вийшов за ворота. За ними було ув'язався Дмитро Коршунов, але Петро холодно його зупинив:

— Залиш нас, Митріє. Хочу з братом погуторити.

— Це можна, — Дмитро добродушно посміхнувся і відстав.

Григорій скося поглядав на Петра, було видно, що той хоче сказати щось серйозне. Відтягуючи цей розгаданий намір, він перший жваво почав говорити:

— Дивно якось: від'їхали від дому верств сто, а люди тут уже інші. Говорять не так, як у нас, і будівлі зовсім інші, наче в полипонів. Ось бачиш, ворота накриті шалівкою, ніби дах на каплиці. У нас так не заведено. А ось іще, — він вказав на ближній багатий курінь, — дивись, призьба теж оббита тесом; це щоб дерево не гнило, як думаєш?

— Облиш, — скривився Петро. — Не про це мова... Почекай, давай, станемо під тином. Бо багато цікавих.

Площу переходили баби й козаки, всі з інтересом на них поглядали. Старий дідуган у синій непідперезаній сорочці, в козацькому кашкеті, чия околичка від часу вишвіла і з червоної стала рожевою, зупинився і спитав:

— Значить, днюєте?

— Хочемо перепочити.

— Овес коням є?

— Та трохи є, — відповів Петро.

— А то зайдіть до мене, наберу зо дві мірки.

— Спаси вас Христос, дідуню!

— Богу Святому... Заходь. Он мій курінь, зеленою бляхою вкритий.

— Ти про що хочеш балакати? — із нетерпінням спитав хмурий Григорій.

— Про все. — Петро якось кисло й вимушено посміхнувся, прикусивши кутиком рота пшенич-

ний вус. — Час, Гришуня, такий, що, може, й не побачимось...

У Григорія до брата підсвідомо було спалахнула ворожість, але тепер, коли він бачив у Петра таку жалісливу усмішку і почув, як він звернувся до нього, назвавши таким давнім, ще дитячим ім'ям «Гришуня», вона враз розвіялась. А Петро лагідно дивився на брата, все так же мляво й неприродно всміхався. Ворухнувши губами, він, нарешті, стер усмішку, вернув собі серйозний вигляд і сказав:

— Ти ж сам бачиш, як народ розділили, гади! Наче плугом борозну проорали: один — в один бік, інший — в другий, як після лемешу. Чортове життя, і час страшний! Один одного вже не впізнає... Ось ти, — різко перевів він розмову, — ось ти мені рідний брат, а я тебе не збагну, їй-Богу! Душею відчуваю, що якось ти відходиш від мене... Правду я кажу? — і сам собі відповів: — Правду. Каламутний ти... Боюсь, перекинешся ти до червоних... Ти, Гришуня, досі себе не знайшов.

— А ти знайшов? — перепитав Григорій, дивлячись, як за невидимою лінією Хопра, за крейдяною горою ховається сонце, горизонт палає, і звідти обпаленим чорним клоччям несуться хмаринки.

— Я? Знайшов. Я своєю борозною пішов. І з неї мене не зіпхнеш! Я, Гришо, так, як ти, хитатись не буду.

— Ой? — спалахнув Григорій, але відбувся усмішкою.

— Не буду! — Петро сердито покрутив вуса, часто заморгав, наче засліплений. — Мене до червоних нашильником не затягнеш. Козацтво проти них, і я — проти. Перечити не хочу, не буду! Та й як сказати... Нема чого мені до них, не по дорозі!

— Кидай цю розмову, — стомлено попросив Григорій.

Він перший пішов у свій дім, старанно карбував кроки, піднімав сутуле плече.

Петро залишився біля воріт, звідти крикнув:

— Ти скажи, щоб я знав... скажи, Гришо, чи ти не перекинешся до них?

— Навряд... Не знаю.

Григорій відповів мляво, неохоче. Петро зітхнув, але нічого більше допитуватись не став. Він пішов схвильований, з опущеними плечима. І йому, і Григорію було до неможливого ясно: ті стежки, що раніше єднали їх, уже заросли, через складнощі життя стали непрохідними, до серця не достукатися. Так і над яром, на крутому схилі спадає вниз, стелиться гладенька, витоптана козячими ніжками стежина і враз, десь на повороті, пірнувши на днище, вона закінчується, ніби її хтось обрізав, — ніякого ходу далі немає, стіною виріс, настовбурився колючими хащами бур'ян.

...На другий день Петро повів назад, у Вешенську, половину сотні. Залишений ним молодняк під командою Григорія вирушив на Арженівську.

Ще з ранку немилосердно пекло сонце. Степ кипів бурим маревом. Позаду мигтіли фіалкові відрогі надхоперських гір, ніби розливи шафрану, стелилися піски. Під вершинами погойдувалися спітнілі коні. Обличчя козаків спеклися, вицвіли на сонці. Подушки сідел, стремена, метал на вуздечках напекло так, що й рукою не торкнутись. Навіть у лісі — і там не знайти прохолоди, всюди висіла духота, сильно пахло дощем.

На душі в Григорія було дуже сумно. Весь день, похитуючись у сідлі, він мимоволі думав про майбутнє; подумки, як дрібне скляне намисто, перебирав Петрові слова, гірко нудився. Терпкий, хмільний смак полиню пік губи, над шляхом пливла спека, під сонцем навзніж лежав золотаво-бурий степ. Над ним шугали сухі вітри, м'яли шорстку траву, гнали піски й куряву.

Надвечір прозора імла заволокла сонце. Небо вилиняло, стало сірим. На заході з'явилися важкі хмари. Вони висіли нерухомо, досягаючи звислими краями до невиразної, тонкої лінії горизонту. Потім подув вітер, зрушив хмари, і вони грізно попливли, низько волочили свої бурі охвістя, а їх округлі вершини цукрово білили.

Загін, удруте пертнувши річку Кумилгу, в'їхав під захист тополиного лісу. Від вітру листя дерев тріпотіли, знизу вони були молочно-блакитними, злагоджено і басовито шелестіли. Десь по той бік Хопра, з яскраво-білого охвістя хмар сіявся й сік землю косий дощ із градом, а над усім цим нависло барвисте коромисло веселки.

Ночували на невеличкому, безлюдному хуторі. Попоравши коня, Григорій пішов на пасіку. Господар, уже літній кучерявий козак, вибираючи з бороди заплутаний в ній бджіл, стривожено розповідав Григорію:

— Ось цю колодку недавно купив. Перевіз сюди, а черва чогось уся померла. Бачиш, тягнуть її бджоли, — стоячи коло видовбаного вулика, він указував на льоток: бджоли безперестанку витягували на дощечку мертву черву, глухо гули і відлітали з нею.

Господар жалібно жмурив руді очі, сумно цмокав губами. Ходив він знервовано й незграбно вимахував руками. Надмірно жвавий, але неоконирний, він усе робив похапцем, від нього віяло якимсь неспокоєм; тай сам він на цій пасіці, де велика бджолина сім'я розмірно і злагоджено робила свою мудру справу, здавався ніби зайвим. До всього, що діялось на пасіці, Григорій придивлявся з легкою неприязню. І дивне це почуття ще більше наростало із-за присутності непосидючого вже літнього, широкоплечого козака, який навіть говорив, ніби кудись поспішав, хіба що скрипучим голосом.

— Медозбір цього року гарний. Чебрець цвів буйно, з нього й брали. Рамкові вулики — зручніші. Їх тепер ось заводжу...

Григорій пив чай з густим і тягучим, як клей, медом. Мед солодко пахнув чебрецем, клечанням, луговими травами. Частувала чаєм дочка господаря — висока вродлива молодичка. Чоловік її пішов до Миронова, тому пасічник був привітний, смирний. Він не звертав уваги на те, що дочка, стискуючи тонкі блуднуваті губи, часто крадькома зиркає на Григорія. Коли вона потягнулась рукою до чайника, Григорій бачив, що під пахвою в неї кучеряве і чорне, як смола, волосся. Він не раз відчував на собі її допитливий, цікавий погляд, а одного разу йому навіть здалося, що коли їх погляди схрестились, молода козачка спалахнула рум'янцем, а на вустах з'явилась неприхована усмішка.

— Я вам у світлиці постелю, — сказала вона після чаю, несучи повз Григорія подушку та повстю; і знову облекла його відвертим, згоднілим поглядом. Збиваючи подушку, між іншим, ніби ненароком тихо й швидко додала: — Я під сараєм ляжу... Душно в курінях, блохи кусають...

Як тільки Григорій переконався, що господар захропів, скинув чоботи і пішов до неї під сарайчик. Вона лежала на скинутій з передка гарбі, тут же звільнила ньому місце поруч себе, і натягнувши кожух, торкнулась Григорія ногами і принишкла. Губи в неї були сухі, шуршаві, пахли цибулею, але соковиті. На її тонкій і смуглявій руці Григорій пролежав до світанку. Всю ніч вона міцно пригортала його до себе, ненаситно кохала і з смішками, з жартами до крові покусала йому губи, залишила на шиї, на грудях та плечах свої фіалкові поцілунки та сліди своїх дрібних, як у звірятка, зубів. Після третіх півнів Григорій зібрався перейти в світлицю, але вона його не пускала.

— Пусти, люба, пусти, моя ягідко! — просив Григорій, посміхаючись в чорні вуса, намагаючись м'яко звільнитись від її обіймів.

— Полеж іще трішки... Полеж!

— Та ж побачать! Глянь, незабаром світає!

— Ну, й нехай!

— А батько?

— Татечко знає.

— Як знає? — від здивування в Григорія затремтіла брова.

— А отак...

— Оце так новина, звідки ж він знає?

— Він, розумієш... він учора мені сказав: мовляв, якщо офіцер стане приставати, то переспі з ним, приголуб його, бо за Гераська можуть ко-ней забрати, або ще чого... Чоловік же мій, Герасим, із Мироновим...

— О-о-о-н як! — підглузував Григорій, бо в душі відчув себе ображеним.

Але вона сама розвіяла цю недоречність. Ладіжно пестячи мускулисту руку Григорія, вона зітхнула:

— Мій же милий-премилий — не такий, як ти...

— А який же? — не втримався Григорій, протрезвілими очима розглядаючи над собою біле високе небо.

— Нікудишній... кволій, — вона довірливо подалась до Григорія, в її голосі забриніли сухі сльози. — З ним мені ніколи так солодко... Негодящий він для жіночої справи...

Чужа, по-дитячому беззахисна душа раптом відкрилась Григорію, так же просто, як розпускається квітка, вбираючи росу. Це п'янило, викликало легкий жаль. Григорій ніжно гладив розпелехане волосся своєї випадкової коханки, заплющував стомлені очі.

Крізь очеретяний дах навісу сяялося, вже догораючи, місячне світло. На попелястому небі спалахнула і швидко покотилась до обрію нічна зоря, залишивши за собою фосфоричний догораючий слід. На ставку крякнула матірка, на її зов хрипло відгукнувся залюблений качур.

Григорій пішов у світлицю, легко несучи спорожніле тіло, в якому дзвеніла солодка втома; засинаючи, він ще довго відчував на губах солонуватий запах її губів, зберігав у пам'яті спрагле до пестошів тіло козачки та її запах, у якому поєднались запахи чебрецевого меду, поту й тепла.

Через дві години Григорія розбудили козаки. Прохор Зиков засідлав йому коня, вивів за ворота. Прощаючись із господарем, Григорій витримав його холодний, затуманений погляд, головою кивнув господаревій дочці, яка йшла мимо нього в курінь. Голову вона несла опущеною, але в куточках тонких, знебарвлених губів спалахнула усмішка та мигнув невимовний гіркий жаль.

Виїжджаючи із провулка, Григорій часто оглядався. Провулок півколом обіймав той пам'ятний двір, і він бачив, як із-за плоту дивилась йому услід пригріта ним козачка; вона крутила головою, приставивши до чола вузьку засмаглу долоню. Його охопив несподіваний сум, він оглядався, намагаючись уявити собі її обличчя, всю її постать, і не міг. Чоловік тільки бачив, як запнута в білу хустку козачка, повільно повертає голову, не спускає з нього очей. Точнісінько так повертає свою голівку соняшник, спостерігаючи на небосхилі за обігом сонця.

* * *

Із Вешенської на фронт Кошового Михайла гнали етапом. Коли прибув у Федосєєвську станицю, то там його станичний отаман затримав

* Атарщик — пастух станичного кінського табуну

на цілий день і під конвоем відіслав назад у Вешенську.

— Чому раптом назад? — поцікавився Михайло в станичного писаря.

— Таке розпорядження прийшло з Вешок, — неохоче пояснив той.

Виявилось, що Михайлова мати, повзаючи на колінях перед хутірськими зборами, впросила старих і ті прийняли рішення від імені громади просити призначити Михайла Кошового, як єдиного годувальника в сім'ї, атарщиком*. Мирон Григорович із цим присудом сам їздив до Вешенського станичного отамана. І таки впросив.

У станичному правлінні отаман спочатку накричав на Михайла, який струнко стояв перед ним, а потім тихіше, але сердито закінчив:

— Більшовикам боронити Дон ми не довіряємо. Відправляйся на відвід, послужиш атарщиком, а там буде видно. Та гляди мені, сучий сиуну! Матір твою шкода, а так би... Йди!

Назад Михайло повертався розпеченими вулицями один, уже без конвоїра. Скатка на плечі муляла. Натруджені за півтори сотні верст ноги підгинались. Опівночі він ледве доплентався до хутора, а на другий день мати, зі сльозами обнімаючи його, провела на відвід; у пам'яті в нього залишилось постаріле материнське обличчя та пекла згадка, що він уперше помітив на її голові пасмо сивого волосся.

На південь від станиці Каргінської на двадцять вісім верст завдовжки та шість завширшки розкинувся цілинний, заповідний, споконвіку неораний степ. Ця ділянка землі площею в тисячі десятин була відведена для випасу станичних жеребців, тому й назвали його просто — відводом. Щороку, на Юрія, вешенські табунники виводили з теплих стаєнь застояних за зиму жеребців і гнали їх на відвід. На станичні гроші посеред відводу збудовали стайню, біля неї на вісімнадцять жеребців влаштували літні відкриті станки; тут же поблизу для табунників, доглядача та ветеринарного фельдшера звели рублену казарму. Козаки Вешенського юрту пригонали сюди своїх маток-кобилиць, а фельдшер з доглядачем, приймаючи маток, стежили, щоб на зріст кожна мала не менше, як два аршини, а віку — не молодше чотирьох років. Здорових пускали в табуні голів по сорок. Кожний жеребець вводив свій табун у степ, де ревниво оберігав кобилиць.

Михайло виїхав на єдиній в його господарстві кобилі. Виряджаючи його, витираючи хустиною сльози, мати наказувала:

— Може, й наша кобилка погуляє... Ти ж її пильнуй, не дуже заганяй. Нам іще одна коняка — вкрай потрібна!

Опівдні Михайло вже під'їхав до улоговини, над якою висіло парне мариво; крізь нього роз-

гледів бляху на казармі, огорожу, вкриту шалівкою стайню, що від негоди вже посіріла. Він підторкнув кобилу; коли вибрався на гребінь, то будівлі добре розглянув, а за ними — молочне море трав. У даліні, на сході, гнідою плямою сунув табун коней — вони, напевне, бігли до ставка на водопій; збоку верхом скакав табунник — не чоловік, а маленька лялечка, ніби приклеєна до такого ж лялькового коника.

В'їхавши на подвір'я, Михайло спішився, прив'язав до ганку поводи й увійшов у дім. У широкому коридорі зустрів його один із табунників, невисокий веснянкуватий козак.

— Кого треба? — непривітно спитав він, оглядаючи Михайла з ніг до голови.

— Мені потрібен доглядач.

— Струков? Нема й не буде. Сазонов, їхній помічник, тут. Другі двері зліва... А нащо він тобі? І звідки ти?

— Атарщиком до вас.

— Шлють, аби кого...

Продовжуючи щось бурмотіти, він пішов до виходу. За ним по підлозі волочився перекинутий через плече мотузаний аркан. Відчинивши двері й не оглядаючись на Михайла, табунник змахнув нагаєм і вже більш миролюбно сказав:

— У нас, брат, служба важка. Буває, що й по дві доби з коня не злазиш.

Михайло дивився на його зігнуту спину й колесом випнуті ноги. У просвіті дверей кожна лінія незграбної козацької постаті вимальовувалась рельєфно й чітко. Михайло мало не засміявся, дивлячись на ці вигнуті ноги табунника. «Неначе він сорок років сидів верхи на барилі», — нишком посміхнувшись подумав він, шукаючи очима клямку дверей.

Нового табунника Сазонов прийняв привітно, але більше особливого інтересу не виявляв.

Незбаром звідкись прибув і сам доглядач — здоровенний козачура, вахмістр отаманського полку Опанас Струков. Він наказав зарахувати Кошового на утримання, разом із ним вийшов на ганок, розпечений аж до білого задушливою спекою.

— Неуків вчити зможеш? Доводилось об'їзджати?

— Не доводилось, — щиро зізнався Михайло й відразу помітив, як посоловіле від спеки обличчя доглядача пожвавішало, по ньому пробігла хвилька невдоволення.

Чухаючи спітнілу спину, випинаючи міцні лопатки, доглядач витрищився Михайлові в перенісся.

— Аркан зможеш накинути?

— Зможу.

— А коней жалієш?

— Жалію.

— Вони — як люди, тільки німі. Жалій їх, — наказав він, і, без будь-якої причини, люто спа-

лахнувши, закричав: — Жаліти треба, а не гапанником!

На хвилину його обличчя зробилось і вдумливим, і людяним, але жвавість тут же щезла, кожна риса вкрилася твердою корою тупої байдужості.

— Жонатий?

— Ні.

— Тю, дурень! Краще б женився, — радісно порадив доглядач.

Він замовк, із хвилину поглядав на розхристані груди степу, потім, позіхнувши, пішов у будинок. За весь місяць служби в табунниках Михайло більше не почув від нього жодного слова.

На відводі всього вигулювалось п'ятдесят п'ять жеребців. Кожний табунник мав по дватри табуни. Михайлові довірили один великий табун, його водив за собою могутній старий жеребець Бахар, зате другий виявився значно меншим, всього біля двадцяти маток, а жеребець кличку носив Банальний. Доглядач покликав до себе Солдатову Іллю, який користувався славою найбільш влучного і безстрашного атарщика і звелів йому:

— Ось тобі новий атарщик, Кошовий Михайло — із хутора Татарського. Покажи йому косяки Банального та Бахаря, дай йому аркан. Житиме він у вашій будці. Покажуй йому все. Йдіть!

Солдатов мовчки закурив, кивнув Михайлові:

— Ходімо.

На ганку, вказуючи очима на зомлілу під сонцем кобилку, запитав:

— Твоя худібка?

— Моя.

— Жереба?

— Ні.

— Злучи з Бахарем. Він у нас королівського заводу, помісь із англійцем. І вельми прудкий!.. Ну, сідай.

Їхали поруч. Коні брели в траві, що виросла їм по коліна. Казарма й стайня залишились далеко позаду. А попереду, скільки сягав зір, велично лежав німий степ, оповитий ніжною блакитною імлою. В zenіті, за пасмом опалових хмарок, морилося сонце. Від гарячої трави стелився тягучий густий аромат. Праворуч, там, де лежав видолинок, ледве проступали білі, як намісто, обриси ставка, називався він Жирів. А навкруги, до самого небокраю, — зелений неосяжний простір, тремтливі хвилі марева, скутий південною спекотою древній степ, а на самому його обрії — недосяжна і казкова сиза грудаста могила.

Біля землі трави густо й темно зеленіли, а верхки на сонці просвічувалися, вилискували медяною. Куйовдився ще не дозрілий султанистий ковиль, по ньому колами йшла завихорена імурка, до сонця жадібно пнувся, витягаючи

вже вкриту насінням головку, пирій. Подекуди до землі сліпо й чітко гнувся низькорослий залізняк, де-не-де помережений шалфеєм; і знову повинню, взявши своє, розливався ковила; його змінювало різнотрав'я: вівсюг, жовта свиріпа, молочай, чингизка — трава беручка, однолюбка, там, де вона сіялась, то витісняла собою всі інші трави.

Козаки їхали мовчки. Михайла охопило давнє забуте відчуття спокою та блаженства. Пнітила степова тиша, його мудра велич. Напарник, склавши на лупі, наче перед причастям, веснянкуваті руки, просто спав у сідлі, часто хилився до кінської гриви.

Із-під ніг випурхнув і понісся над балкою стрепет, тільки біле пір'я іскрилось на сонці. З півдня, нагинаючи трави, подув вітрець, може, він ще вранці борознив Азовське море.

Через півгодини надібали табун, який пасся біля Осикового ставу. Солдатов прокинувся, потягнувшись у сідлі, ліниво пояснив:

— Ломакіна Пантелейки косяк. А самого його чомусь не видно.

— Як кликати жеребця? — спитав Михайло, милуючись світлорудим довгим дончаком.

— Фразер. Злющий, як чорт! Бач, як витріщився! Вже повів!

Жеребець кудись попрямував, а за ним табун рушили й кобиліці.

Прийнявши доручені йому табун, Михайло виклав у польовій будці свої пожитки. До нього тут проживало троє: Солдатов, Ломакін та найманій пастух — немолодий мовчазний козак Туровіров. Солдатов був серед них за старшого. Він охоче ділився з Михайлом, що і як той має робити, а на другий день познайомив із характером та поведками кожного жеребця і, хитро всміхаючись, порадив:

— Службу ти, звичайно, що повинен нести на своїй коняці, та якщо будеш щодня на ній мотатись — поставиш на постій. Так що ти краще пусти її в косяк, а засідлай чужу, тільки частіше їх міняй.

Прямо на очах у Михайла він відбив від табуна одну матку і, розгойдавшись, звично й вміло накинув на неї аркан. Начепив на неї сідло, підвів до Михайла. Вона тремтіла, присідала на задні ноги.

— Сідай. Вона, видно, неука, чорт візьми! Сідай же, — сердито закричав він, сильно натягуючи правою рукою поводи, а лівою стискаючи кобилі тремтячий храп. — Ти з ними пом'якше. Це на стайні гукнеш на жеребця: «До одного!» — і він тиснетесь до одного боку станка, а тут не жартуй! За Бахарем пильнуй особливо, близько не під'їзджай, бо ще вб'є, — порадив він, тримаючись за стремено, та любовно мацаючи туге, чорне і блискуче, як атлас, вим'я кобилки, що переступала з ноги на ногу.

III

Щиждень Михайло відпочивав, цілісні дні проводив у сідлі. Степ його зачарував, владно змусив жити первісним, земним життям. Табун ходив де-небудь неподалік, а Михайло дримав у сідлі, або валявся в траві, безтурботно стежив, як на небі мандрують гнані вітром табунні хмар, оторочених білою памороззю. Спочатку така відлюдність його радувала. На відводі, далеко від людей йому навіть подобалось. Але вже під кінець першого тижня, коли він, здавалося б, звикся зі своїм новим становищем, в ньому підспудно затаївся страх. «Там люди свою й чужу долю вирішують, а я кобилок пасу. Як це так? Тікати треба, бо ще засмокче», — стурбовано думав він. Але хтось інший в глибині свідомості ліниво йому нашіптував: «Нехай там собі воюють, там смерть, а тут — така воля, трава та небо. Там злоба, а тут — мир. Яке тобі діло до інших?..». Різні думки ревно підточували в Михайла покірну благодать. Його потягнуло до людей, і він, на відміну від перших днів, уже частіше шукав привід, щоб зустрітися із Солдатовим, який із своїми табунами гуляв довкола Дударевого ставка, намагався з ним заприятелювати.

Від самотності Солдатов, видно, не страждав. У будці він ночував рідко, здебільшого — біля табуна, чи на ставку. Жив він, ніби звір, сам собі добував їжу і робив це так уміло, ніби все життя цим тільки й займався. Одного разу Михайло побачив, що він плете кінську волосінь. Зацікавлено спитав:

— Для чого плетеш?

— Рибу ловити.

— Де?

— У ставку. Там карасі водяться.

— На черв'яка ловиш?

— На хліб і на черв'яка.

— Юшку вариш?

— Під'ялюю та їм. На, спробуй, — він витягнув із кишені шароварів в'яленого карася.

Іншим разом, слідуючи за табун, Михайло наткнувся на сільце, в яке вскочив стрепет. Тут же поруч лежало майстерно зроблене опудало стрепета, а в траві знайшлися припнуті до кілочка інші сільця. У той же день Солдатов увечері спік стрепета, попередньо викопавши в землі ямку насипавши на її дно жарин. На вечерю він запросив й Михайла. Відламуючи шматки запашного м'яса, попередив:

— Ти іншим разом не чіпай, бо можеш зіпсувати мені справу.

— Ти тут як опинився? — спитав Михайло.

— Годувальник я.

Солдатов помовчав і несподівано сказав:

— Слухай, чи правду хлопці кажуть, що ти був у червоних?

Таке запитання Кошового збило з пантелику:
— Ні... Ну, як тобі сказати... ну, хотів я до них податися... Ось тоді й спіймали.

— Для чого? Що шукав? — нахмурившись, тихо запитав Солдатов і майже перестав жувати.

Вони сиділи біля вогнища на самому верху сухої балки. Кізяки чадно диміли, з-під них на поверхню пробивався вогонь. Ззаду ніч дихала їм у спину сухим теплом та запахом прив'ялого полину. Падаючі зорі пронизували потемніле, аж чорне небо. Вони падали поодинокі, і за кожною ще довго залишався ворсистий світлий слід; такий же слід залишається і на кінському круті після сильного удару батоном.

Насторожившись, Михайло пильно вдивлявся в обличчя Солдатова, прихоплене позолотою вогняного сьйва, відповів:

— Хотів добитись прав.

— Кому? — враз збадьорився Солдатов.

— Для народу.

— І яких таких прав? Ти розкажи.

Голос Солдатова зробився глухим і вкрадливим. Михайло мить повагався, йому здалось, що Солдатов навмисне підклав у вогнище свіжий кізяк, щоб за димом сховати вираз свого обличчя. Зважившись, відповів:

— Щоб усі мали рівні права — ось яких! Не повинно бути ні панів, ні холопів. Зрозумів? Цьому треба покласти край.

— Гадаєш, кадети не переможуть?

— Авжеж, що ні.

— Значить, ти ось чого хотів... — Солдатов перерив подих і раптом підвівся; — Ти, сучий сину, хотів козацтво віддати в кабалу жидам?! — він пронизливо й люто заверещав. — Ти... свиняче рило, усі ви, отакі як ти, так і хочете нас під корінь?! Так, значить!.. Щоб у наших степах жиди своїх фабрик набудували?! Щоб нас залишити без землі?!

Вражений Михайло повільно звівся на ноги. Йому здалось, що Солдатов готовий зараз його вдарити. Він відхитнувся, а той, побачивши, що Михайло злякано відступає, замахнувся кулаком. Михайло на льоту спіймав його руку і, стиснувши зап'ястя, багатозначно попередив:

— Ти, дядьку, це покинь, бо інакше я тобі покажу! Ти чого розійшовся?

Вони стояли один проти одного в темряві. Затоптаний ногами вогонь погас, лише один кізяк недалеко відкотився і димів червоним димом. Солдатов лівою рукою схопив Михайла за комір сорочки; збираючи комір у кулак і піднімаючи, він намагався вивільнити праву руку.

— За груди не хватай! — хрипів Михайло, крутячи міцною шиєю. — Не хватай, кажу! Бо поб'ю, ти чуєш?..

— Ні-і-і... я сам поб'ю... стривай! — задихався Солдатов.

Звільнившись, Михайло щосили відкинув його від себе і, ледве стримуючи огидне бажан-

ня вдарити, збити з ніг і дати волю рукам, почав судорожно обсмикувати сорочку.

Солдатов до нього не наближався. Він аж скреготів зубами, матюкався і одночасно вигукував:

— Донесу!.. Зараз же піду до наглядача! Я тебе здам! Гадюка! Мерзотник!.. Більшовик!.. Тобі треба зробити те, що й Підтьолкову! На сук! На мотузку!

«І донесе... ще й набреше... В тюрму посадять... А коли на фронт не відправлять — значить, до своїх мені не перебігти. Загинув я!» — Михайла навіть пройняло холодом, думка його шалено шукала вихід; так метушиться сула, опинившись у відрізаний від річки ямці після того, коли спадає повінь. «Вбити його треба! Зараз же задушу.. Іншого виходу не знайти...». І прийнявши це раптове рішення, почав спішно шукати йому виправдання: «Скажу, що він кинувся на мене сам... Я його за горлянку.. Мовляв, ніякого наміру не було... З переляку...».

Михайло весь тремтів, зробив крок до Солдатова і якби той в цю мить спробував утікати, то на нього одночасно б впали смерть і кров; але Солдатов продовжував брудно лаятись, і Михайло враз обм'якнув, ноги його дрібно затремтіли та на спині й під пахвами потік піт.

— Ну. Зачекай... Чуєш? Солдатов, та вгомонись! Не кричи! Ти ж перший затіяв...

І Михайло почав принижено просити. Щока в нього при цьому тремтіла, очі розгублено бігали.

— Мало чого буває між друзів... Я ж тебе не чіпав... А ти — за барки... Ну, що я такого сказав? І все це треба комусь доносити?.. Якщо я тебе образив, то вибач... їй-Богу! Ну?

Солдатов поступово вгамувався, ще трохи покричав, та й замовк. Через хвилину, відвертаючись і вириваючи свою руку з холодної, спітної руки Кошового, дорікнув:

— Ну, й крутиш ти хвостом, як гад! Ну, та добре, не скажу. Дурість твою пожалію. Тільки ти мені на очі більш не попадайся, не можу тебе більше бачити! Наволоч ти! Продався ти жидам, а я таких людей, котрі за гроші продаються, зовсім не жалію.

Кошовий принизливо й жалібно всміхався в темряву, хоч Солдатов не міг не тільки слідкувати за його обличчям, як і не бачив того, що Михайло щосили стискує кулаки, і вони бубнявють від приливу крові.

Так вони мовчки й розійшлись. Кошовий несамовито шмагав коня, шукував у степу свій табун. На сході запалахкотіли зірничі, небом покотився грім.

Уночі над відводом пройшла гроза. Опівнічі зірвалася буря, вітер, ніби запалений, важко дихав, нісся зі свистом, а за ним невидимою стіною посунула густа прохолода, змішана з гіркою

курявою. Небо насупилось. Блискавка навскіс розітнула клуби чорноземно-чорних хмар, потім усе надовго затихло, і десь далеко загрозливо прогримів грім. Крупні дошові краплі почали прибівати траву. Коли блискавка вдруге освітила все навколо, на небі Кошовий побачив грізну буру хмару з обвуглено-чорними краями, а на землі, прямо під нею, маленьких, збитих у купу коней. Грім ударив з нечуваною силою, блискавка стрімко досягнула землі. Після повторного вибуху з товщі хмари полились потоки дощу; степ стривожено загомонів, вихор зірвав із голови Кошового мокрий кашкет, а його самого насильно пригнуло до луки сідла. З хвилину стояли темрява і тиша, а потім у небі знову затанцювала, ніби джигіт, блискавка, а після цього настала суцільна темрява. Наступна суха громова виця була такою могутньою та тріскучою, що кінь під Кошовим присів і, відсахнувшись, став дибки. Коні в табуні затупотіли. Кошовий щосили тягнув до себе повід, щоб збадьорити коней, крикнув:

— Стій!.. Тррр!..

Блискавка цукрово-білим зигзагом довгенько ковзала поміж гребенів хмари, і завдяки цьому Кошовий зрозумів, що прямо на нього мчить табун. Шаленіючі коні неслись чвало, їх лисніючі морди майже пригинались до землі. Роздуваючи ніздрі, коні з храпом хапали повітря, глухо били об землю нековані копита. Попереду всіх, набравши найбільшу швидкість, летів Бахар. Кошовий вчасно смикнув свого коня вбік, бо ледве встиг увернутись від табуна. Коні промчались мимо нього і неподалік зупинились. Не здогадуючись про те, що гроза схвилювала і налякала табун, що коні просто як порятунок сприйняли його вигук, Кошовий вдруге, ще голосніше гукнув:

— Стійте! А-ну!

І знову — в суцільній темряві — із неймовірною швидкістю на нього понеслася хвиля від гуркоту копит. Тільки тоді, коли він із жахом зрозумів, що відбувається, Кошовий погнав геть свою кобилку, вперішивши її нагаєм між очей, та від'їхати далеко не встиг. Кобилу тут же ударив грудьми якийсь очманілий кінь, і Кошовий вилетів із сідла, ніби його випустили прашею. Він тільки дивом залишився живий: завдяки тому, що основний косяк промчався правіше, його не затоптало, а лишень одна матка копитом вдавляла його праву руку в грязь. Михайло підвівся і, намагаючись нічим не видати себе, тихо пішов геть. Він здогадувався, що табун зараз завмер і жде нової команди, щоб знову шаленим чвалом стрімко понестись на його голос, навіть упізнав характерне, відмінне від інших, форкання Бахара.

Тільки на світанку Кошовий завалився в будку.

IV

15 травня отаман Всевеликого Війська Донського Краснов у супроводі голови ради керуючих, керуючого відділом іноземних справ генерал-майора Африкана Богаєвського, генерал-квартирмейстера Донської армії полковника Кислова та кубанського отамана Філімонова прибув пароплавом у станицю Маничську.

Господарі землі донської та кубанської, стоячи на палубі, скучно дивились, як пароплав пристає до пристані, як метушаться матроси і, збурюючись біля східців, назад вертається бура хвиля. Коли вони сходили на беріг, їх розглядали сотні очей — на пристані зібрався великий натовп.

Небо, обрій, день, тонкоструйне мариво — все синє. Дон — і той відсвічує не притаманною йому блакиттю, він, ніби увігнуте дзеркало, відбивав у собі снігові вершини хмар.

Вітер напоєний сонцем, пахощами сухих солончаків та зіпрілої торішньої трави. Над натовпом стоїть тихий гомін. Генерали, які зустріла місцева влада, їдуть на плац.

За годину в будинку станичного отамана почалась нарада представників Донського уряду та Добровольчої армії. Від Добровольчої армії прибули генерали Денікін та Алексеєв, їх супроводжували начштабу армії генерал Романовський, полковники Ряснянський та Евальд.

Зустріч мала стриманий характер. Краснов тримався занадто гідно. Алексеєв, привітавши присутніх, присів до столу; підперши сухими білими долонями обвислі щоки, він байдуже заплющив очі. Поїздка в автомобілі його відверто втомила. Виглядав він погано: від старості та перенесених потрясінь він ніби висох. Куточки сухого рота сумно опущені; блакитні, посічені прожилками повіки припухлі й важкі. Численні дрібнесенькі зморшки віялом розійшлись до скронів. Пальці міцно притиснулись до зів'ялої шкіри щік, зарились лучками в по-старечому пожовтіле і коротко стрижене волосся. Полковник Ряснянський дбайливо розгортав на столі цупку карту, йому допомагав Кислов. Романовський стояв поруч, придавлював нігтем мізинця різок карти. Богаєвський прихилився до невисокого вікна і зі шемом у душі розглядав безкінечно стомлене обличчя Алексеєва. Воно було таким білим, ніби гіпсова маска. «Як він постарів! Жах, як постарів!» — подумки шепотів Богаєвський, не зводячи з Алексеєва вологих, мигдальних очей. Присутні ще не встигли розсістися за столом, як Денікін, звертаючись до Краснова, заговорив схвилювано й різко:

— Перш, ніж відкрити нараду, я повинен вам заявити таке: нас прикро здивувало те, що в диспозиції, відданій при взятті Батальська, ви вказуєте, що в правій колоні у вас діє німецький ба-

тальйон і батарея. Змушений зізнатись, що акт подібного співробітництва я оцінюю як більш, ніж дивний. Дозвольте пояснити, чим ви керувались, вступаючи в такі стосунки з ворогами Батьківщини — з безчесними ворогами! — та користувались їх підтримкою? Ви, безумовно, інформовані про те, що союзники готові надати нам свою підтримку?.. Союз із німцями Добровольча армія розцінює, як зраду справі визволення Росії. Точнісінько так позицію Донського уряду оцінюють і широкі кола союзників. Прошу вас це пояснити.

Денікін сидів, сердито вигнувши брову, чекав відповіді.

Тільки дякуючи витримці та природній шляхетності, Краснов зберігав зовнішній спокій; але обурення все-таки давало про себе знати: під сивіючими вусами губа нервово тіпалась, в результаті чого рот скривився. Краснов спокійно й дуже чемно відповів:

— Коли на карті поставлено вирішення всієї справи, не гребують навіть і допомогою колишніх ворогів. І взагалі: уряд Дону, уряд п'ятимільйонного суверенного народу, котрий ніким не опікується, має право діяти самостійно, так, як того вимагають інтереси козацтва, які він покликаний захищати.

Після цих слів Алексеев відкрив очі і, видно, з великим зусиллям змусив себе уважно слухати далі. Краснов глянув на Богаєвського, який нервово крутив викоханий довгий тонкий вус, і продовжив:

— У ваших міркуваннях, ваша величність, переважають аргументи, так би мовити, етичного порядку. Ви сказали дуже багато відповідальних слів про нашу нібито зраду російській справі, про зраду союзників... Але, я вважаю, що для вас не є секретом, що Добровольча армія одержувала від нас набої, продані нам німцями?

— Прошу чітко розділяти абсолютно різні явища. Мене не цікавить, яким шляхом ви отримуєте від німців боеприпаси, але користуватися підтримкою їх особового складу... — Денікін сердито знизав плечима.

На закінчення Краснов мимоволі, делікатно, але рішуче дав Денікіну зрозуміти, що він тепер зовсім не той бригадний генерал, яким Денікін бачив його на австро-німецькому фронті.

Після промови Краснова настало гнітюче мовчання, але його порушив Денікін, розумно перевів розмову на те, що необхідно зливати воедино Донську та Добровольчу армії, дати їм єдине командування. Але сутичка, яка спалахнула раніше, стала, по суті, початком загострення їх відносин, що з часом все гіршали, поки остаточно не обірвалися саме напередодні відходу Краснова від влади.

Краснов прямо нічого не відповів, натомість запропонував спільно йти на Царицин, щоб,

по-перше, заволодіти найбільшим стратегічним центром і, по-друге, втримавши його, з'єднатися з уральськими козаками.

Відбулася коротка розмова:

— ...Нема потреби говорити вам про те виняткове значення, яке має для нас Царицин.

— Добровольча армія може зіткнутися з німцями. Тому на Царицин не піду. Насамперед, я повинен визволити кубанців.

— Так, але все-таки здобуття Царицина — найголовніше завдання. Уряд Війська Донського доручив мені довести це до вашої величності.

— Повторюю: кинути кубанців я не можу.

— Тільки при умові наступу на Царицин є сенс говорити про єдине командування.

Алексеев несхвально пожував губами.

— Неймовірно! Кубанці не підуть за межі області, бо вона остаточно не звільнена від більшовиків, а в Добровольчій армії — дві з половиною тисячі багнетів, причому третина людей не в строю: поранені та хворі.

За скромним обідом скупко обмінювалися загальними фразами, — було зрозуміло, що згоди не досягнути. Полковник Ряснянський розповів про якийсь смішний, напіванекдотичний подвиг, що його здійснив один із марківців, і помалу, під впливом спільного обіду та веселої розповіді, напруження спало. Та коли після обіду закурили і розбрелись по світлиці, Денікін, торкнувшись Романовського за плече, кинув гострий прищурений погляд на Краснова і тихо шепнув: — Наполеон обласного масштабу.. На жаль, не дуже розумна людина... — Посміхнувшись, Романовський швидко відповів: — Велике бажання княжити й володіти... Бригадний генерал насолоджується монаршою владою. По-моєму, він позбавлений почуття гумору..

Роз'їхались, переповнені ворожнечі та неприязні. З цього дня стосунки між Добармією та донським урядом різко погіршуються, а наприкінці червня, коли командування Добармії довідується про зміст листа Краснова німецькому імператорові Вільгельмові, це погіршення досягає апогею. Добровольці, які після поранення відлежувались у Новочеркаську, посміювалися над прагненням Краснова мати автономію, його захопленням козацькою старовиною, величали його в своєму товаристві презирливо «хузяїном», а Всевелике Військо Донське перейменовували на «Всевеселе». У відповідь на це донські самостійники охрестили їх «мандрівними музикантами», «правителями без території». Хтось із «великих» чинів Добровольчої армії гостро відізвався про донський уряд: «Проститутка, котра заробляє на німецькому ліжкові». На це генерал Денисов відповів: «Якщо Донський уряд — повія, то Добровольча армія — це той кіт, що живе на утриманні цієї повії».

Це був натяк на залежність Добровольчої армії від Дону, що ділився з нею бойовими припасами, які отримував від Німеччини.

Ростов і Новочеркаськ опинилися тилом Добровольчої армії, вони кишіли офіцерами, як стерв'ятка червами. Тисячі їх займалися тим, що просто спекулювали, служили в багатьох тилових установах, тулились у родичів та знайомих, з підробленими документами лежали в лазаретах... Ті, хто справді був хоробрий, гинули в боях, вмирили від тифу і ран, а решта — ті, хто за роки революції втратив і честь, і совість, як шакали, переховувались у тилу; це був брудний накип, покидьки, які плавали на поверхні героїчних днів. Це були не задіяні, а представлені самі собі офіцерські кадри, які колись будив, виявляв, соромив Чернецов, нагадуючи про необхідність захисту Росії. У більшості своїй вони являли собою найгідотнішу різновидність так званої «думаючої інтелігенції», вдягнутої у військовий мундир: від більшовиків вони втекли, а до білих не пристали, тихенько собі жили, сперечалися про долю Росії, заробляли дітям на молоко і палко бажали, щоб швидше закінчилася війна.

Ім було байдуже, нехай хто хоче, той і править країною — Краснов, німці, чи більшовики, — тільки б кінець.

А події наростали день-у-день. У Сибірі — чехословацький заколот, на Україні — Махно, який накопичив сили і заговорив із німцями мовою гармат та кулеметів. Кавказ, Архангельськ, Фінляндія... Вся Росія охоплена полум'ям... Вся Росія — в муках великого переділу..

У червні на Дону широко, ніби під дією східних вітрів, почали ширитись чутки, ніби чехословаки захоплюють Саратов, Царицин та Астрахань, що тим самим вони хочуть відкрити на Волзі східний фронт для наступу на німецькі війська. На Україні німці стали неохоче пропускати офіцерів, які з Росії пробиралися під стяги Добровольчої армії.

Німецьке командування, стривожене чутками про створення «східного фронту», послало на Дон своїх представників. 27 червня в Новочеркаськ прибули майори німецької армії — фон-Кокенхаузен, фон-Стефані і фон-Шлейнід.

У той же день вони були прийняті в палаці отаманом Красновим у присутності генерала Богаєвського.

Майор Кокенхаузен, нагадавши про те, що німецьке командування усіма силами, включаючи збройне втручання, допомагало Великому Війську Донському в боротьбі з більшовиками та відновленні кордонів, спитав, як уряд Дону буде реагувати в тому випадку, коли чехословаки почнуть проти німців військові дії. Краснов запевнив його, що козацтво буде суворо дотримуватись нейтралітету, і, звичайно ж, не дозволить, щоб Дон став ареною війни. Майор фон-Стефа-

ні висловив пропозицію, щоб така позиція отамана була зафіксована в письмовій формі.

На цьому аудієнція закінчилась, а на другий день Краснов написав німецькому імператорові такого листа:

«Ваша Імператорська і Королівська Величність! Пред'явник сього листа, отаман Зимової станиці (посланник) Всевеликого Війська Донського при дворі Вашої Імператорської Величності, і його товариші уповноважені мною, донським отаманом, вітати Вашу Імператорську Величність, могутнього монарха великої Німеччини, і передати наведене нижче.

Два місяці боротьби доблесних донських козаків, яку вони ведуть за свободу своєї батьківщини з такою мужністю, з якою зовсім недавно вели проти англійців близькі німецькому народові бури, увінчались на всіх фронтах нашої держави повною перемогою, і нині земля Всевеликого Війська Донського на 9/10 звільнена від диких червоногвардійських банд. Державний лад всередині країни закріпився і встановлена абсолютна законність. Завдяки дружній допомозі військ Вашої Імператорської Величності з'явився спокій на півдні Війська, і мною підготовлений козацький корпус для підтримки порядку всередині країни та відбиття натиску зовнішніх ворогів. Молодому державному організмові, яким тепер є Донське Військо, важко існувати одному, тому воно уклало тісний союз з командуючими астраханським та кубанським військами полковником князем Тундутовим і полковником Філімоновим, з тим, щоб після звільнення землі астраханського війська й кубанської області від більшовиків, об'єднатись у міцне державне формування на засадах федерації в складі: Всевеликого Війська Донського, астраханського війська з калмиками Ставропольської губернії, кубанського війська, а також народів Північного Кавказу. Згода всіх цих держав є, а новоутворена держава, в цілковитій згоді із Всевеликим Військом Донським, вирішила не допустити такого становища, щоб її землі стали ареною кривавих сутичок, і зобов'язалась додержуватись повного нейтралітету. Отаман Зимової станиці нашої при дворі Вашої Імператорської Величності мною уповноважений:

Просити Вашу Імператорську Величність визнати права Всевеликого Війська Донського на самостійне існування, а в міру звільнення останніх кубанських, астраханських і терських військ та Північного Кавказу — право на самостійне існування і всієї федерації під іменем Дон-Кавказького союзу.

Просити Вашу Імператорську Величність визнати кордони Всевеликого Війська Донського в колишніх географічних та етнографічних його розмірах, допомогти розв'язати протиріччя між Україною та Військом Донським щодо Таганрогу

та його округу на користь Війська Донського, котре володіє Таганрогським округом понад 500 років і для якого Таганрогський округ є частиною Тмутаракані, від якої й почалося Військо Донське.

Просити Вашу Величність сприяти приєднанню до Війська, із стратегічних міркувань, міст Камишина й Царицина Саратовської губернії та міста Воронежа, станції Ліски та Поворино і провести кордони Війська Донського так, як це показано на карті, що є в Зимовій станиці.

Просити Вашу Величність вплинути на радянські власті Москви й змусити їх своїм наказом звільнити території Всевеликого Війська Донського та інших держав, що мають увійти в Дон-Кавказький союз, від розбійницьких загонів Червоної армії і дати можливість встановити нормальні, мирні стосунки між Москвою та Військом Донським. Усі збитки населення Війська Донського в торгівлі й промисловості, що сталися внаслідок нашествия більшовиків, мають бути відшкодовані радянською Росією.

Просити Вашу Імператорську величність допомогти молодій державі гарматами, гвинтівками, бойовими припасами та інженерним майном і, якщо визнаєте це вигідним, влаштувати в межах Війська Донського гарматний, збройовий, снарядний, набійний та патронний заводи.

Всевелике Військо Донське та інші держави Дон-Кавказького союзу не забудуть дружньої допомоги німецького народу, з яким козаки бились пліч-о-пліч ще в період Тридцятилітньої війни, коли донські полки воювали в лавах армії Валенштейна, а в 1807-1813 роках донські козаки зі своїм отаманом графом Платовим боролись за свободу Німеччини, і тепер, майже за три з половиною роки кривавої війни на полях Пруссії, Галичини, Буковини й Польщі козаки й німці взаємно навчилися поважати хоробрість та стійкість своїх військ, і нині, подавши одне одному руки, як два благородні воїни, разом борються за свободу рідного Дону.

Всевелике Військо Донське зобов'язується за послугу Вашої Імператорської Величності дотримуватись цілковитого нейтралітету під час світової боротьби народів і не допускати на свою територію ворожі німецькому народові збройні сили, на що дали свою згоду і отаман астраханського війська князь Тундутов, і кубанський уряд, а після приєднання — і решта складових Дон-Кавказького союзу.

Всевелике Військо Донське надає Німецькій імперії переважне право вивозу надлишків, після забезпечення місцевих потреб, хліба — зерна і борошна, шкіряних товарів і сировини, шерсті, рибних товарів, жирів рослинних та тваринних,

масла і виробів із них, тютюнових товарів і виробів, худоби й коней, вина виноградного й інших продуктів садівництва та землеробства, а взамін цього Німецька імперія постачатиме сільськогосподарські машини, хімічні продукти та чинбарські екстракти, устаткування для експедиції по виготовленню державних паперів із відповідним запасом матеріалів, обладнання для сукняних, бавовняних, шкіряних, хімічних, цукрових та інших заводів, електротехнічні прилади.

Крім того, уряд Всевеликого Війська Донського надасть німецькій промисловості особливі пільги щодо розміщення капіталів у донські підприємства промисловості й торгівлі, зокрема в справі будівництва та експлуатації нових водяних та інших шляхів.

Тісний договір обіцяє взаємні вигоди і дружба, яка скріплена кров'ю, пролитою на спільних полях боїв войовничими народами німців і козаків, стане могутньою силою для боротьби з усіма нашими ворогами.

До Вашої Імператорської Величності звертається з цим листом не дипломат та тонкий знавець міжнародного права, а солдат, який звик у чесному бою поважати силу німецької зброї, а тому прошу вибачити за мій відвертий тон, позбавлений будь-яких хитрощів, і прошу вірити в щирість моїх почуттів

З пошаною до вас Петро Краснов,
донський отаман, генерал-майор».

* * *

2 липня лист розглядала рада керівників відділів і, не зважаючи на те, що ставлення до нього було на диво стримане, а з боку Богаєвського й ще кількох членів уряду навіть відверто негативне, Краснов не забарився вручити його отаманові Зимової станиці в Берліні герцогові Ліхтенберзькому, який виїхав із ним до Києва, а звідти, з генералом Черячукіним, до Німеччини.

Не без відома Богаєвського раніше, ніж лист відіслали, він був передрукований в іноземному відділі, а його копії широко пішли по руках і, з відповідними коментарями, досягли козацьких частин і станиць. Лист став могутнім засобом пропаганди. Все голосніше почали говорити про те, що Краснов продався німцям. На фронтах наростало невдоволення.

А в цей час німці, окрилені успіхами, возили російського генерала Черячукіна під Париж, де він, разом із чинами німецького генерального штабу, спостерігав могутню дію крупівської важкої артилерії — розгром англо-французьких військ.

Під час льодового походу* Євген Листницький був двічі поранений: перший раз — коли з боєм брали станицю Усть-Лабинську, другий — під час штурму Катеринодара. Обидві рани виявились легкими, і він знову повертався в стрій. Але коли в травні Добровольча армія в районі Новочеркаська стала на короткий відпочинок, Листницький занедужав і виклопотав собі право на двохтижневу відпустку. Хоч бажання поїхати додому було надто великим, але він вирішив залишитись і відпочити в Новочеркаську, щоб не гаяти час у дорозі.

Разом із ним у відпустку йшов його взводний товариш, ротмістр Горчаков. Горчаков запропонував зупинитись у нього.

— Дітей у мене немає, а дружина буде тобі рада. Вона ж знає про тебе з моїх листів.

Опівдні, коли по-літньому спекотно і світить сонце, вони на одній з привокзальних вулиць під'їхали до непоказного будиночка.

— Ось у минулому — моя резиденція, — поспішаючи попереду Листницького і оглядаючись на нього, розповідав чорновусий, цибатий Горчаков.

Його випуклі чорні до сині очі від хвилюючого щастя блищали, м'ясистий, як у грека, ніс від усмішки звисав донизу. Під час широкої ходьби леї захисних бриджів сухо шаруділи; увійшовши у дім, він відразу наповнив кімнати згірклим запахом солдатчини.

— Де Ліля? Ольга Миколаївна де? — крикнув усміхненій служниці, яка вже поспішала з кухні. — У саду? Підемо туди.

У саду під яблунями — плямисті, ніби тигрові, тіні, пахне бджолами, вигорілою землею. В Листницького в шкельцях пенсне дрібною шрапнеллю переломлюється сонячне проміння. Десь на коліях ненаситно й густо реве паровоз; долаючи цей однотонний протяжний рев, Горчаков кличе:

— Лілю! Лілю! Ти де?

Із дотичної алейки за кущами шипшини мелькнула і винирнула висока, в палевій сукні, жінка.

На мить вона завмерла і злякано, але граційно притиснула до грудей долоні, а потім, з криком витягнувши руки, кинулась до них. Вона бігла так швидко, що Листницький бачив тільки округло-випуклі коліна, що піднімали спідницю, вузькі носки туфель та тріпотіле над відкинутою назад головою золоте волосся.

Зіп'явшись на носки і закинувши на плечі чоловікові вигнуті, засмаглі рожеві оголені руки, вона цілувала його закурені щоки, ніс, очі, губи,

темну від сонця й вітру шию. Короткі звуки поцілунків вилітали так, як кулеметні черги.

Листницький протирав пенсне, вдихаючи запах вербени, що заповнила навколо нього повітря, і посміхався, — сам це відчуваючи, — дуренькою, туго натягнутою усмішкою.

Коли хвиля радості спала, змінившись коротким прибоєм, — Горчаков обережно, але рішуче розняв на своїй шиї зімкнуті пальці дружини і, обнявши її за плечі, злегенька повернув убік.

— Лілю... мій товариш Листницький.

— Ой, Листницький! Дуже рада! Мені про вас чоловік... — Вона задихалась, коротко ковзнула по ньому усміхненими, невидючими від щастя очима.

Вона йшли поруч. Волохата рука Горчакова з неохайними нігтями та задирками обнімала дружину за дівочу талію. Листницький на ходу косився на цю руку, вдихав запах вербени та нагрітого сонцем жіночого тіла і почував себе по-дитячому глибоко нещасним, ніби його хтось несправедливо й тяжко образив. Він кидав погляд на рожеву мочку маленького вушка, прикритого пасмом золотисто-іржавого волосся, на шоку з шовковистою шкірою, що була від нього на аршин; очі його ящіркою ковзали у виріз на грудях, де він бачив невисокі бугорки молочно-жовтих грудей і пониклий брунатний сосок. Дружина Горчакова зрідка оглядалась до нього: світлі блакитні очі дивилися лагідно і привітно, але біль, легкий і прикрий, пронизував Листницького, коли ці ж самі очі переводились на темне обличчя Горчакова, випромінюючи при цьому зовсім інше світло...

Тільки за обідом Листницький зміг добре роздивитись господиню. І в її гарненькій постаті, і на обличчі була та згасаюча, переспіла краса, що скромно випромінює жінка, розмінявши тридцять осінь. Але і в насмішкуватих, холоднуватих очах, і в рухах вона ще зберігала не зовсім витрачений запас молодості. М'які, привабливі, не зважаючи на їх деяку неправильність, риси надавали обличчю звичайнісінькості. В очі, правда, кидався один різкий контраст: тонкі, смаглявочервоні, потріскані гарячі губи, що на півдні бувають тільки в темноволосих жінок, і одночасно — біляві брови та на щоках рожево просвічувалась шкіра. Вона залюбки сміялась, але в усмішці, що оголяла вузькі, дрібні, наче зрізані зуби, проступало щось завчене. Низький голос її звучав приглушено, майже безбарвно. Та Листницькому, котрий останні два місяці не бачив жінок, за винятком зашарпаних сестер, вона здавалась майже гарною. Він спостерігав, як Ольга Миколаївна гордо тримає голову, що доречно увінчується важким вузлом волосся, і водночас

* Так корніловці називали свій відступ від Ростова на Кубань.

відповідав не в лад, тому, пославшись на втому, незабаром пішов у відведену йому кімнату.

...І от потягнулися солодкі, наповнені смутком дні. Згодом Листницький з благоговінням відновлював їх у пам'яті, а тоді, як юнак, мучився нерозважливо й безглуздо. Сімейна пара Горчакових усамотнювалась, залишала його наодинці. Він займав суміжну з їх спальнею кімнату, звідки його, посилаючись на ремонт, перевели в зовнішню; коли Горчаков про це сповіщав, то покушував вус, а на серйозному, помолодівшому голеному обличчі грала усмішка. Листницький був свідомий того, що своєю присутністю заважає товарищу, але перебратися до знайомих чомусь не зважувався. Цілісні дні він валявся під яблуною, в золотавому холодку читав наспіх надруковані на поганому обгортковому папері газети і засинав важким сном, що ніскільки не приносив йому відпочинку. Млісну нудьгу з ним ділив красень — шоколадний, в білих цяточках — пойтнер. Він мовчки ревнував господаря до дружини, приходив до Листницького і, зітхаючи, лягав поруч, і той, поглажуючи собаку, темпераментно шепотів:

*«Мечтай, мечтай ... Все уже и тусклей
Ты смотришь золотистыми глазами...»*

Натхненно перебирав у пам'яті запашні й густі, як чебрецевий мед, бунінські рядки. І знову засинав.

Притаманним лише жінкам чуттям Ольга Миколаївна здогадалась про його настрій, тепер вела себе ще більш стриманою. Якось увечері повертались із міського саду, і вони залишились удвох, бо на виході Горчакова спинили знайомі офіцери Марківського полку. Листницький повів Ольгу Миколаївну під руку, міцно притискуючи її лікоть до себе, чим її хвилював.

— Чого ви так дивитесь? — спитала вона, посміхаючись.

В її низькому голосі Листницький вловив грайливі, з викликом нотки. Оскільки в ці дні його переповнювала поезія і думки, мов бджоли, несли в щільники пам'яті чужий співучий біль, він і ризикнув козирнути меланхолічною строфою.

Нахиливши голову, він прошепотів:

*«И стройной близостью закованный,
Смотрю на темную вуаль —
И вижу берег очарованный
И очарованную даль.»*

Вона легенько звільнила свою руку, сказала повеселілим голосом:

— Євген Миколайович, я в достатній мірі... Я не можу не бачити, як ви до мене ставитеся... І вам не сором? Стривайте! Та стривайте ж! Я вас уявляла трішечки... іншим... Так що, давайте це

облишимо. Бо якось і недомовлено, і нечесно... Я для подібних експериментів — нікудишній об'єкт. Вам що, позалицяйтесь закортіло? Ну, так дружніх відносин давайте не поривати, а дурниці — геть. Я зовсім не «чарівна незнайомка». Зрозуміло? Гарзд? Давайте вашу руку!

Листницький вдав, що благородно обурений, але, не витримавши до кінця взяту роль, розреготався слідом за нею. Після того, як Горчаков їх наздогнав, Ольга Миколаївна ще більш пожвавішала й повеселішала, але Листницький примовк і до самісінького дому подумки нещадно з себе знущався.

Ольга Миколаївна, при всьому її розумі, широко вірила, що після цієї розмови вони залишаться просто друзями. Зовні Листницький таку її переконаність підтримував, але в душі відчував майже ненависть, а коли ще через кілька днів спіймав себе на тому, що прискіпливо вишукує в характері й зовнішності Ольги негативні риси, зрозумів: він стоїть на порозі справжнього великого почуття.

Дні відпустки минули, залишивши у свідомості невинне хмільне шумовиння. Добровольча армія відпочила, одержала поповнення, готувалась завдати ударів; центробіжні сили штовхали її на Кубань. Незабаром Горчаков з Листницьким покинули Новочеркаськ.

Ольга їх проводжала. Чорна шовкова сукня тільки підкреслювала її неяскраву зовнішність. Вона посміхалась заплаканими очима, надто напухлі губи надавали їй обличчю хвилююче-зворушливий, майже дитячий вираз. Такою вона і закарбувалась у пам'яті Листницького. І серед крові й бруду пережитого він довго й старанно зберігав у пам'яті її світлий, незатьмарений образ, наділяючи його ореолом недосяжності та глибокої поваги.

У червні Добровольча армія вже втягнулась у бої. У першому ж із них осколком трьохдюймового снаряда ротмістрові Горчакову розірвало нутроці. Його винесли з передової. Через годину він уже лежав на фурманці і, стікаючи кров'ю та сечею, сповідувався Листницькому:

— Я думаю, що не помру... Мене терміново прооперують... Кажуть, що немає хлороформу... Не варто вмирати. Як ти гадаєш?.. Але на будь-який випадок... Перебуваючи при ясній свідомості і так далі... Євген, тільки не залишай Лілю... Ні я, ні вона не маємо ніякої рідні... Ти — чесний і славний... Женись на ній... Не хочеш?...

Дивлячись на Євгена, він одночасно благав і ненавидів, неголені його шоки посиніли і тремтіли... Він бережно тулив до живота забруднені від крові та землі долоні, злизував з губів рожевий піт і говорив:

— Обіцяєш? Не залишай її... якщо тебе не розмалюють отакечки, як мене... російські солдатики. Обіцяєш? Вона — гарна жінка... — і від

болю весь скривився. — Тургенівська жінка... Тепер таких не зустрінеш... Обіцяєш? Мовчиш?

— Обіцяю.

— Ну, тоді до чорта!.. Прощавай!..

Він тремтячими руками потис Листницькому руку, а потім незграбно, в розпачі потягнув його до себе, і від цього зусилля ще більше здригався, хоч і зміг підвести мокру голову і порепаними губами поцілував Листницькому руку. Поспішно з головою накрившись полою шинелі, він відвернувся; збентежений Листницький тільки встиг відзначити холодне тремтіння його губів та ще на щоці помітив сірий вологий слід.

Через два дні Горчаков умер. А ще через день Листницького важко поранило в ліву руку та стегно і його відправили в Тихорецьку.

Під Коренівською зав'язався довгий і впертий бій. В складі свого полку Листницький двічі ходив в атаку й контратаку. Третій раз батальйон піднявся на повен ріст. Підштовхуваний командами ротного: «Не лягати!», «Орли, вперед!», «Вперед — за справу Корнілова!» — він важко підтюпки біг нескошеною пшеницею, замість щитка над головою тримав лівою рукою саперну лопатку, а правою стискав гвинтівку. Куля вже один раз із дзенькотом ковзнула похилим жолобком лопатки, і тоді Листницький, вирівнюючи в руці держално, радісно подумав: «Не моя!» Та невдовзі відчув, що руку відкинуло вбік коротким, але налрочуд сильним ударом. Він випустив лопатку і згарячу, з нічим не захищеною головою зробив іше з десяток сажнів. Спробував підняти перед собою гвинтівку, та рука йому не підкорилася. Біль важко пронизував кожний сутлоб, ніби тіло наливалось оливом. Приліг у борозні, не в змозі терпіти, кілька разів скрикнув. Уже лежачого його вкусила ще одна куля, тепер у стегно, і він від болю поволі втратив свідомість.

У Тихорецькій йому ампутували розтрощену руку, а з стегна вийняли осколок кістки. Два тижні пролежав у повному відчаї — біль, розпач, нудьга; потім перевезли в Новочеркаськ. Ще тридцять днів страждань у лазареті. Перев'язки, набридлі обличчя сестер та лікарів, тонкий запах йоду, карболки... Зрідка навідувалась Ольга Миколаївна. На щоках у неї світилася зеленкувата жовтавість. Вона носила траур, і від невиплаканого смутку ще більше змарніла. Листницький подовгу дивився їй в вицвілі очі, мовчав, сором'язливо і крадькома ховав під ковдру порожній рукав сорочки. Вона неначе знехотя розпитувала про чоловікову смерть, переводила погляд із одного ліжка на інше, але, здається, зовсім не слухала. Виписавшись із лазарету, Листницький пішов прямо до неї. Ольга Миколаївна зустріла його на ганку, та коли він, низько схиливши голову, цілував її руку, вона навіть відвернулася: його коротко-стрижена голова була густо вкрита поблілим волоссям.

Він, як і раніше, був ретельно поголений, захисний чепурний френч сидів на ньому бездоганно, але не давав спокою порожній рукав, — всередині його судорожно ходив маленький забинтований обрубок. Вони пішли в дім. Листницький, не сідаючи, сказав:

— Перед смертю Борис просив мене... взяв з мене слово, що я вас не залишу..

— Я знаю.

— Звідки?

— Із його останнього листа...

— Він висловлювався за те, щоб ми були разом... Звісно, якщо буде ваша згода, якщо вас влаштує шлюб з інвалідом... Прошу вас повірити... хоча запевнення в почуттях тепер прозвувало б... Але я щиро хочу вам добра...

Листницький був схвильований, говорив так безпорадно, що це її навіть зворушило.

— Я думала про це... Я згодна.

— Ми поїдемо в маєток до мого батька.

— Гаразд.

— Усе інше можна буде оформити потім?

— Так.

Він ніжно торкнувся губами до її невагомої, ніби порцелянної, руки і коли підвів покірні очі, то побачив тінь стікаючої з її вуст усмішки.

До Ольги Листницького вабило кохання та нестримне статеве бажання. Він став ходити до неї щодня. Стомлене в бойових буднях серце прагло казки... І на самоті він, як герой класичного роману мріяв, терпляче чекав, коли в нього пробудяться ті високі почуття, котрі ніколи й ні до кого раніше не відчував, — може, тим самим прагнув прикрити й прикрасити голизну звичайної хтивості. Проте одним крилом казка занурювалась у дійсність: не тільки звичайна статевая пристрасть, але й якась невидима нитка з'єднувала його з цією жінкою, котра зовсім випадково опинилася на життєвій дорозі. Він не до кінця розбирався в своїх переживаннях, лишень гранично ясно відчував: ним, зважаючи на каліцтво і вибуття із строю, ще й нині продовжує володіти розгнужаний і дикий інстинкт — «мені все дозволено». Навіть у ці скорботні для Ольги дні, коли вона ще, як плід, носила в собі гіркоту тяжкої втрати, він, змучений ревністю до вже мертвого Горчакова, бажав її, бажав донестями... Життя бурхливо вирувало, пінилося. У ті дні люди, які понюхали запах пороху, засліплені, оглушені тим, що відбувалося в світі, жили бурхливо й пожалливо, тільки сьогоднішнім днем. І Листницький, може, тому й поспішав зав'язати вузлом своє і Ольжине життя, бо, можливо, підсвідомо здогадувався, що та справа, за яку ходив на смерть, неминуче гине.

Він написав батькові великого листа, сповістив також про те, що одружується і незабаром із дружиною приїде в Ягідне.

«...Я своє завершив. Я міг би й однією рукою нищити бунтуючу наволоч, цей проклятий «на-

род», над долею якого десятки років плакала та пускала слину російська інтелігенція, але, чесно кажучи, мені тепер це здається диким і безглуздим... Краснов не мириться з Денікіним; а в обох таборах — взаємне підсиджування, інтриги, нудота і паскудство. Іноді мені стає страшно. Що ж буде? Іду додому, щоб обняти вас тепер єдиною рукою та пожити з вами; буду осторонь спостерігати за боротьбою. Я вже не солдат, а каліка, фізичний і духовний. Я стомився, капітулюю. Мабуть, частково цим пояснюється моє одруження та прагнення знайти «тиху гавань», — сумно-іронічно приписав він у кінці листа.

Від'їзд із Новочеркаська призначили через тиждень. За кілька днів до цього Листницький остаточно переселився до Горчакової. Після тієї ночі, що зблизила їх, Ольга якось осунулася, потьмяніла. Вона й потім уступала його наполегливості, але в ситуації, яка виникла раптово, вона входила болісно і в душі почувала себе ображеною. Листницький чи не знав, чи не хотів розуміти, що по-різною мірою сприймають нове для них кохання, але ненависть — вона одна.

До від'їзду Євгеній знехотя, уривками думав про Аксенію. Від думок про неї він відгороджувався, як рукою від сонця, але якось само собою, все настирливіше — ніби світло в щілину — почали проникати і тривожити спогади про їх відносини, що з роками переросли у міцний союз. Він навіть вирішив: «Не стану з нею поривати. І вона не буде заперечувати». Але перемогло почуття порядності, — подумав, що по приїзді обов'язково з нею поговорить і якщо виникне необхідність, тоді розійдеться.

На четвертий день увечері приїхали в Ягідне. Старий пан зустрів молодих за версту до маєтка. Євгеній ще здаля розглядив, як батько, важко перекинувши ногу через сидіння бігових джок, зняв шапку.

— Виїхали зустріти дорогих гостей. Ну, дозвольте на вас подивитися... — він обдивився і незграбно пригорнув невістку, тикаючись у її щоку зеленкувато-сивими, прокуреними віхтями вусів.

— Сідаєте з нами, тату! Кучер, поїхали! О, дід Сашко, здоровий будь! Живий? Сідайте, тату, на моє місце, а я ось поруч із кучером влаштуюсь.

Старий сів поруч з Ольгою, вітер хусткою вуса і стримано, але з награною парубкуватістю оцінив сина:

— Ну як, друже?

— Надзвичайно вже радий я вас бачити!

— Значить, інвалід?

— Що ж поприбиш? Інвалід.

Батько, поглядаючи на Євгенія, навмисне бадьорився, за суворим виглядом намагався приховати своє справжнє бажання поспівчувати синові, намагався не дивися на порожній, засунутий за пояс, зелений рукав мундира.

— Нічого, вже звик. — Євгеній повів плечем.

— Звичайно, звикнеш, — поспішив згодитися старий, — аби голова була ціла. Із щитом... га? Чи як? Із щитом, бачу, прибув. І навіть із взятою в полон чарівною невільницею?

Євгену було приємно, що батько хоч і трохи старомодно, але поводить себе вишукано і галантно; очима запитув Ольгу: «Ну, як тобі старий?» — і з її жвавої усмішки, з того, як тепло світяться в неї очі, без слів здогадувався: батько їй подобається.

Сірі напіврисисті коні швидко котили вниз коляску. З горба завиднілись будівлі, зелена розкішна грива левади, білі стіни будинку, клени, що затуляли собою вікна.

— Ой, як же гарно! Ой, яка краса! — похвалялася Ольга.

Із подвір'я, високо підстрибуючи, неслись чорні хорти. Вони оточили коляску. Один намагався вскочити в коляску, і дід Сашко вперішів його батою, сердито крикнув:

— Не лізь під колесо, диявол! Геть звідси!

Євген сидів спиною до коней; коні зрідка пофоркували, вітер зносив дрібні бризки назад і ті кропили йому шию.

Він посміхався, поглядав на батька, на Ольгу, на вистелену колосками дорогу, на похилий горбок, що поволі закривав собою далекий гребінь і навіть горизонт.

— Яка глушина! І як тихо...

Ольга, всміхаючись, провела поглядом мовчазно летівших над дорогою кружків, купці полину та буркуну, що швидко залишались позаду...

— Нас вийшли зустрічати. — Пан примружив очі.

— Хто?

— Челядь.

Оглянувшись, ще не розпізнавши обличчя, Євгеній найперше здогадався, що одна із жінок — це Аксенія і густо почервонів. Він сподівався при зустрічі побачити Аксенію схвильованою, та коли коляска з різким шурхотом в'їхала у ворота і він, затамувавши подих, повернув голову вправо, туди, де стояла Аксенія, то побачене його дуже приголомшило: її обличчя було стримано-веселим, вона всміхалась. У нього навіть тягар упав із плечей, він заспокоївся, кивком відповів на привітання.

— Яка розпутна краса! Хто це?.. Така гарна, що навіть задрість бере, правда ж? — Ольга захоплено вказувала очима на Аксенію.

Але Євген вже оволодів собою, спокійно й холодно згодився:

— Так, гарна жінка... Це — наша покоївка.

***

У домі тепер в усьому відчувалась присутність Ольги. Старий пан міг раніше цілими днями

ходить у нічній сорочці та теплих плетених підштаниках, а тепер наказав витягнути із скринь пропахлі нафталіном сюртуки та генеральські, на випуск, штани. Раніше неохайний в усьому, що мало пряме відношення до його персони, сьогодні ж міг накричати на Аксенію за найменшу складку на випрасуваній білизні і страшно витріщав очі, коли вона вранці подавала нечищені чоботи. Він посвіжішав, і Євгена приємно вражало те, яким глянцем відбиваються неодмінно голені щоки.

Аксенія наче передчувала щось погане, намагалась старанно прислужувати молодій господині, виявляла повагу та покірність, може, й надміру. Лукера теж пнула зі шкури, щоб зварити смачний обід, вона перевершувала сама себе, вигадувала чудові на смак соуси та підливи. Навіть дід Сашко, який ходив занедбаний і раптово постарілий, звідав ті згубні переміни, що відбулися в Ягідному. Якось пан зустрів його біля ганку, оглянув всього від голови до ніг і поманив пальцем, що нічого доброго не віщувало.

— Ти що ж це, сучий сину? Га? — Пан зробив страшні очі. — Які на тобі штани? Га?

— А які! — зухвало відповів дід Сашко, трохи збентежений таким незвичайним допитом і погрозою, що чулася в голосі господаря.

— У домі молода жінка, а ти, хам, ти мене на той світ загнати хочеш?! Чому світиш матнею, цал смердючий? Ну?!

Брудні пальці діда Сашка кинулись до шириньки, ніби клапани беззвучної гармошки, перебрали низку великих гудзиків. Він хотів ще щось зухвало відповісти господареві, але той, як і замолоду, тупнув ногою так, що на гостроносому, старовинного фасону чоботі виширилась підощва, і гаркнув:

— У стайню! Марш! Лукеру заставлю окропом тебе обшпарити! Щоб грязь із себе зішкріб, кінське бидло!

Євген відпочивав, із рушницею мандрував на суходіллі, біля викошеного проса стріляв куріпок. Одне його пригнічувало: як бути з Аксенією? І ось батько ввечері покликав Євгена до себе; боязко поглядаючи на двері й уникаючи зустрічі очима, він заговорив:

— Розумієш... Тільки не гнівайся, ніби я втручаюсь у твої особисті справи. Але я хочу знати, як ти збираєшся поступити з Аксенією?

Тим, як Євген квапливо взявся закурювати, він себе видав. Знову, як і в день приїзду, він спалахнув і, відчуваючи, що червоніє, засоромився ще більше.

— Не знаю... Просто не знаю... — широко зізнався він.

Старий переконливо сказав:

— А я знаю. Зараз же піди й поговори з нею. Запропонуй їй грошей, відчипного, — тут він посміхнувся в кінчик вуса, — попроси, щоб виїхала. На її місце ми підшукаємо когось іншого.

Євген негайно поспішив у людську.

Аксенія, стоячи спиною до дверей, місила тісто. На середині спини в неї виділявся помітний жолобок, рухались лопатки. Закочені до ліктів рукава відкрили смутлі повні руки, граючі м'язи. Євген глянув на її шию, вкриту великими кільцями пухнастого волосся, сказав:

— Аксенія, я прошу вас на хвилинку.

Вона жваво оглянулася, намагаючись втримати на прояснілому обличчі покору та байдужість. Але коли вона розкочувала рукава, Євгеній встиг відзначити, що її пальці тремтіли.

— Я зараз, — кинула сполоханий погляд у бік куховарки і, не в силі стримати свою радість, підійшла до Євгена, сяючи щасливою, благальною усмішкою. На ганку він їй запропонував:

— Підемо в сад. Треба поговорити.

— Ходімо, — зраділо й покірно відповіла вона, вважаючи, що знову починаються колишні відносини.

Євгеній на ходу півголосом запитав:

— Ти здогадуєшся, навіщо я тебе покликав?

Посміхаючись у темряві, вона взяла його руку, але він тут же її швидко висмикнув, і Аксенія відразу про все здогадалась. Зупинилась.

— Що вам треба, Євгене Миколайовичу? Далі я не піду.

— Гарзд. Ми можемо поговорити й тут. Нас ніхто не почує... — Євгеній поспішав, плутався в невидимій павутині слів. — Ти повинна мене зрозуміти. Тепер я не можу з тобою, як раніше... Я не можу жити з тобою... Ти розумієш, я ж тепер одружений, і, як чесна людина, не можу чинити підлість. Совість не дозволяє... — він говорив і болісно соромився своєї пишномовності.

Ніч шойно прийшла з темного сходу.

На заході ще багряно догорали клапті вечірнього неба. На току, при ліхтарях, молотили «до погоди», — там на підвищених тонах, завзято бився пульс машини, перемовлялись робітники; машиніст, безперестанку годуючи ненаситну молотарку, хрипло й весело підганяв: «Давай! Давай! Дава-а-ай!» Садок наповнювався тишею. Пахло кропивою, пшеницею, росою.

Аксенія мовчала.

— Скажи що-небудь. Аксенія, чого ж ти мовчиш?

— Мені нічого говорити.

— Я тобі дам грошей. Ти повинна поїхати звідси. Я думаю, що ти згодишся... Мені буде важко постійно тебе бачити.

— Через тиждень у мене закінчується місяць. Можна дослужити?

— Звичайно, звичайно!

Аксенія мовчала, потім якимось боком, несміливо, ніби побита, наблизилась до Євгенія, сказала:

— Ну що ж... піду... Чи не пожалієш хоч наостанок? Мене нужда зробила такою безсовісною... Змучилась я одна ... Ти, Женя, не суди...

Голос її звучав голосно і сухо. Євгеній намагався здогадатися, серйозно вона це каже, чи жартує.

— І чого ж ти хочеш?

Він від досади кашлянув і зараз же відчув, що вона знову несміливо шукає його руку..

Через п'ять хвилин він вийшов із-за куша мокрої пахучої смородини, дійшов до прясла і, закуривши цигарку, довго витирав на колінах носовою хусткою позеленілі від соковитої трави штани.

Коли він піднімався на ганок, то оглянувся. В людській світилося жовте вікно, а в ньому виднілася струнка постать Аксенії, — піднявши вгору руки, вона поправляла на собі волосся, дивилася на світло і посміхалась...

VI

Ковиль уже дозрів. Степ на багато верст вбрався в мінливе срібло. Вітер пружно його приминав, потім знову кошлатив, збугрював, гнав то на південь, то на захід сизо-опалові хвилі. Там, де проносились повітряна хвиля, ковиль набожно схилився, і на його сивому хребті ще довго залишалась темна стежка.

Відцвілі барвисті трави. На схилах безрадісно никнув вигорілий полинь. Короткі ночі швидко тліли. Вночі на теному, аж чорному небі сяяло зоряне море; місяць — козацьке сонечко, темніючи шербатим боком, скупно світив білим; широкий Чумацький шлях перетинався з іншими зоряними шляхами. Терпке повітря — густе, вітер — сухий, полиновий; земля, насичена все тією ж гіркою всісильною полину, сумно жде прохолоди. Хитаються горді зоряні шляхи, де не ступали ні копито, ні нога; пшеничний розсип зірок гас на сухому, чорному, як чорнозем, небі, хоч там нічого не сходило й не тішило паростками; сонечки вже місяць стоять висохлі, а в степу — теж суша, змертвіла трава, а в ній білий перепелиний бій та схоже на металевий дзвін цвіркання коників...

А вдень — спека, задуха, імлиста курява. На вицвілій блакиті неба — нещадне сонце, жодної хмаринки, тільки брунатне стальне півдужжя простертих крил шуліки. В степу непереможно сяє сліпучий ковиль, куриться бура, ніби верблюда шерсть, нагріта трава; шуліка, перехилившись, пливе в блакиті, — знизу, над травою нечутно ковзає його величезна тінь.

Ховрахи свистять млосно й хрипко. Біля нір на жовтіючих напечених сонцем купинах дримають бабаки. Степ гарячий, але мертвий, і все навколо прозоро-нерухоме. І навіть могила синіє так, що її теж майже не видно, все казкове й невиразне, ніби уві сні...

Рідний степ! Гіркий вітер, що забирається в гриву маток та жеребців. Від вітру на пересох-

лому кінському храпові виступає сіль, і тоді кінь, вдихаючи гірко-солоний запах, жує шовковистими губами й іржить, відчуваючи на них присмак вітру й сонця. Рідний степ під низьким донським небом! Днища суходільних балок, червоно-глиняних ярів, ковильний простір із затягнутим травою гніздуватим слідом від кінського копита, могили в мудрому мовчанні, що бережуть зариту козацьку славу.. Низько вклоняюсь і по-синівськи цілую твою прісну землю, донський, политий козацькою нержавіючою кров'ю, степ!

* * *

У нього суха зміїна голівка. Вуха маленькі й рухливі. М'язи на грудях добре розвинуті. Ноги — тонкі, сильні, бездоганні бабки, а копита такі виточені, ніби річна галька. Зад трохи обвислий. Хвіст мочалковий. Він — чистокровний донець. Більше того: він високопородистий, в його жилах жодної домішки, і порода свідчить сама за себе. Кличка в нього — Мальбрук.

На водопої, захищаючи свою матір, він бився з дужчим та старшим за себе жеребцем, і той тяжко вдарив його в ліву ногу, дарма, що на пасовищі жеребці завжди розкуті. Вони ставали либки, кусали один одного, били передніми ногами, рвали один на одному шкіру..

Табунника поблизу не виявилось, — він спав у степу, підставивши сонцю спину та розкинувши ноги в брудних, напечених чоботях. Противник звалив Мальбрука на землю, потім гнав його далеко-далеко від косяка і, залишивши там стікати кров'ю, підхопив обидва косяки і повів краєм Багнистої балки.

Скаліченого жеребця забрали в стайню, фельдшер вилікував рану на нозі. А на шостий день, коли Михайло Кошовий приїхав звітувати доглядачеві, то став свідком, як Мальбрук, підхоплений могутнім інстинктом продовження роду, перегриз чумбур, вискочив із станка і, захопивши біля казарми стреножених на пасовищі кобилиць, котрими їздили табунники, доглядач та фельдшер, погнав їх у степ, — спочатку рисю, потім тих, що починали відставати, покусував, підганяв. Коли табунник із доглядачем вибігли з казарми, то всього лишень почули, що на кобилицях гучно рвались пута.

— Залишив нас, клятий сину, без коней!..

Доглядач вилаявся, але в слід коням дивиться не без прихованого схвалення.

Опівдні Мальбрук привів і залишив коней на водопої. Піші табунники відібрали в нього маток, а Михайло самого Мальбрука осідлав, вивів у степ і пустив разом із старим косяком.

За ті два місяці, що Кошовий прослужив табунником, він старанно придивлявся до життя коней на відводі; здобуті знання викликали

в нього глибоку повагу — захоплення викликало і розумне поводження коней, і їх, більш чим людське, благородство. Хоч матки і парувалися на його очах, але в умовах дикої природи цей споконвічний акт відбувався так звичайно і цнотливо, що коли Кошовий роздумував над ним і порівнював поведінку коней і людей, то порівняння було не на користь останніх. Але чимало в кінських відносинах нагадувало й людські. Наприклад, Михайло помітив, що старіючий жеребець Бахар, невгамовний, злий та грубуватий в поводженні з кобиллицями, водночас виділяв поміж них одну руду чотирьохрічну красуню, на чиєму лобі світилась широка лисина та палали очі. Він проводив біля неї багато часу і завжди в її товаристві бурхливо хвилювався, обнюхував її, особливо стримано та пристрасно хропів. На стоянці він любив класти на круп улюбленій кобилці свою сердиту голову й так довго на ній дрімати. Михайло, стоячи осторонь, дивився на нього й бачив, як під тонкою шкірою жеребця в'яло грають грудки м'язів, і він вирішив, що цю кобиллицю Бахар кохає вже по-старечому сумно, міцно, але безнадійно.

Кошовий служив старанно. Видно, чутка про це донеслась до станичного отамана, бо в перших числах серпня доглядач одержав наказ відправити Кошового в розпорядження станичного правління.

Михайло зібрався швидко, здав казенну екіпіровку і в той же день надвечір виїхав додому. Раз-у-раз підганяв свою кобилку. На заході сонця вибрався вже за Каргін, і там, на гребені, наздогнав підводу, що їхала в бік Вешенської.

Візник-хохол поганяв спітнілих угодованих коней. В задку ресорних джок напівлежав ставний широкоплечий чоловік, одягнений в міського крою сюртук та зсунутий на потилицю сірий фетровий капелюх. Певний час Михайло їхав ззаду, все поглядав, як після кожного поштовху коляски здригались обвислі плечі чоловіка в капелюсі, звернув він увагу й на те, що комірець був білий, але вже брудний. У пасажира в ногах лежав жовтий саквож та мішок, прикритий згорнутим пальтом. Михайла дразнив незнайомий раніше гострий запах сигари. «Чин якийсь їде в станицю» — подумав Михайло, порівнявшись кобилою з джокками. Тільки тепер він скося глянув під капелюх і від здивування навіть роззявив рот, відчуваючи, що від переляку та здивування по спині в нього швиденько побігли мурашки: на джокках напівлежав Степан Астахов — він нервово жував недопалок чорної сигари і мружив при цьому лихі, світлі очі. Щоб пересвідчитись, Михайло ще раз поглянув на колись знайоме обличчя яке тепер дивовижно змінилось, і переконався, що на ресорах справді погойдуються їх живий хуторянин Степан; розхвилювавшись, що навіть виступив піт, Михайло кашлянув:

— Вибачте, пане, чи ви часом не Астахов?

Чоловік у колясці кивком зсунув з потилиці на голову свій капелюх, повернувся до Михайла і звів на нього очі:

— Астахов. А що таке? Ви хіба... Стривай, та ти ж, здається, — Кошовий? — він злегка підвівся і одними губами всміхнувся в підкорочені каштанові вуса: і в його очах, і в усьому старіючому обличчі з'явилась неприступна суворість; розгублений і водночас радісний, протягнув руку і уточнив: — Кошовий? Михайло? Ось так зустрічі!.. Дуже радий...

— Що ж це таке? Як же це? — Міша кинув повод, здивовано розвів руками. — Та ж говорили, що тебе вбили. А я дивлюсь: Астахов...

Міша саяв усмішкою, засовався, заметушився в сідлі, але зовнішність Степана, його глуха чиста вимова збентежили хлопця; він змінив свій тон і далі весь час звертався до гостя на «ви», ніби між ними виросла і розділила їх якась невидима стіна.

Між ними зав'язалась розмова. Коні не поспішали. Сонце хилилось на палаючий захід, в небі пливли лазурові хмарки. Край поля в зарослях проса оглушливо давав про себе знати перепел, на степ сідала курна тиша, перед нічтю вгасали денна метушня та гомін. На розвилці Чукаринської та Кружилинської доріг на тлі бузкового неба виринув бляклий силует каплички; зверху вниз на неї стрімко насувалась кучугура бурих, як цегла, купчастих хмар.

— Звідки ж ви взялись, Степане Андрійовичу? — привітно допитувався Михайло.

— Із Німеччини. Ось, як бачиш, вибрався на батьківщину.

— А наші ж козаки балакали, що Степан, мовляв, загинув у них на очах...

Степан відповідав стримано, рівно, наче не радий був запитанням:

— Поранило мене в два місця, а козаки... Що козаки? Покинули вони мене... Попав у полон... Німці вилікували, поставили до роботи...

— Листів від вас начебто не приходило...

— Нікому було писати. — Степан викинув недопалок і тут же закурив нову сигару.

— А жінка? Жінка ж ваша жива-здорова.

— Та я ж із нею не жив, — це всім відомо.

Голос Степана звучав сухо, в ньому не забриніло жодної теплої нотки. Згадка про його дружину теж не схвилювала.

— І що, хіба не нудьгували на чужині? — жадібно допитувався Михайло, майже грудьми хилився до луки.

— Спочатку нудьгував, а потім звик. Мені жилось добре. — Помовчавши, додав: — Збирався зостатись у Німеччині назавсім, у підданство перейти. Але потягнуло додому — все кинув і поїхав.

У Степана вперше потепліли суворі куточки очей, він посміхнувся.

— А в нас тут бачите, яка морока вселилася?.. Воюємо поміж собою.

— Та-а... начувся.

— І яким же шляхом ви добиралися?

— У Франції, в Марселі — є таке місто — сів на пароплав і до Новоросійська.

— І що, вас теж мобілізують?

— Напевне... А що нового в хуторі?

— Та хіба про все розповіси? Багато різних новин.

— Дім мій стоїть?

— Від вітру хилиться...

— А сусіди? Мелехівські хлопці живі?

— Та живі.

— Про нашу колишню жінку щось чути?

— Там же вона, в Ягідному.

— А Григорій... живе з нею?

— Ні, він тепер із законною. З Аксенією ва-шою розійшовся...

— Ось як... Не знав.

Із хвилину мовчали. Кошовий продовжував пильно вивчати Степана. Потім із похвалою та пошаною зауважив:

— Видно, добре там вам жилося, Степане Андрійовичу. Одяг на вас справний, як у благо-родного.

— Там усі чисто одягаються. — Степан по-морщився, торкнув візника за плече: — Ну, під-жени!

Візник невесело замахнувся батогом, стом-лені коні врізнобій сіпнули барки. Колеса дрожки м'яко зашурхотіли, вона загойдалась на вибої-нах, і Степан у кінці розмови, повертаючись до Михайла спиною, спитав:

— Ти в хутір їдеш?

— Ні, в станицю.

На розвилці Михайло звернув праворуч, при-піднявся на стременах.

— Прощайте тим часом, Степане Андрі-йовичу!

Той важкою пригоршнею прим'яв вкритий пилом капелюх, холодно виголошуючи, ніби іноземець, кожний звук, відповів:

— Бувайте здорові!

VII

Фронт вирівнявся на лінії Філоново — Поворино. Червоні для завдання удару стягували сили, нарощували кулак. Козаки в'яло розвивали наступ; через гостру нестачу боєприпасів не поривались покидати межі області. На філонівсь-кому фронті бойові операції точилися з перемін-ним успіхом. У серпні встановився відносний загишок, і козаки, котрі приходили з фронту в ко-роткотермінові відпустки, говорили про те, що восени треба сподіватися на перемир'я.

А в цей час у тилу — станиці та хутори — зби-рали хліб. Не вистачало робочих рук. Старі чо-ловіки та жінки з роботою вчасно не справля-лись; до того ж заважали часті призначення в обивательській підводи, бо тільки вони й поста-чали на фронт боєприпаси та харчі.

Майже шодня хутір Татарський мав наряд від-правити в Вешенську п'ять-шість підвод, у Ве-шенській вантажили на них ящики з патронами та снарядами і везли на проміжний пункт, що містився в хуторі Андронівському, а іноді, коли транспорту не вистачало, посилали й далі — аж до надхоперських хуторів.

Хутір жив метушнею, але затаєно. Всі думали про далекий фронт, з тривогою і болем ждали, чи не прийде чорна звістка про якогось козака. Повернення Степана Астахова схвилювало весь хутір. У кожному курені, на кожному току про це тільки й балачки. Це ж треба, з'явився давно по-хований козак, записаний лише у бабусь, та й то «за упокой», почали про нього навіть забувати. Хіба ж не диво?

Степан зупинився в Оникієвої жінки, заніс в її хату свої пожитки і, поки господиня готувала вечерю, вирішив навідатись до свого куреня. Важ-ко ступаючи, хозяйновито й довго обстежував залите білим місячним світлом подвір'я, заглянув у напівзруйновану повітку, обійшов будинок, перевірів, чи хитаються стовпчики тинів... На столі в Оникієвої молодіці яєшня вже давно ви-холола, а Степан все ще оглядав свою зарослу травою садибу, ляскав пальцями і щось невираз-но, як недорікуватий, бурмотів.

У той же вечер до нього завітали козаки — привітати та розпитати про життя в полоні. У світ-лицю до Оникія набилось повно бабів та хлоп-чаків. Вони стояли щільною стіною, широко розкривши роти, слухали Степанову розповідь. Степан говорив неохоче, його постаріле обличчя жодного разу не вкрилось усмішкою. Видно, жит-тя його круто, аж до коріння, зігнуло, та й змі-нився він зовсім, нелегко було навіть упізнати.

Уранці, коли Степан ще спав у світлиці, з'явився Пантелій Прокопійович. Він басом по-кашляв у жменю і сів дождатися, поки служивий прокинеться. Від долівки в світлиці тягнуло лег-кою прохолодою, незнайомим духм'яно-міц-ним тютюном та ще пахло далекою дорогою, що надовго пристає до подорожнього.

Степан прокинувся, бо почулося, як він за-палив сірник, закурив.

— Дозволиш увійти? — запитав Пантелій Прокопійович, він почував себе так, ніби з'явився перед начальством, побіжно обсмикав на собі складки настобуреної нової сорочки, одягнуеної з такої нагоди за наполегливою вимогою Ільківни.

— Заходьте.

Степан одягався, пихкаючи недокурком сигари, від диму мружив заспане око. Панталій

Прокопійович із деяким побоюванням переступив поріг; його дуже вразило те, наскільки сильно змінилося Степанове обличчям, а також металеві застібки на його шовкових підтяжках, тому він зупинився і човником простяг темну долоню.

— Здоров, сусіде! Живого бачити...

— Доброго здоров'я!

Степан надів шлейки на могутні похилі плечі, повів ними і шанобливо вклав в шкарубку руку старого свою долоню. Поспіхом обмінялись поглядами. В Степанових очах спалахували непривітні сині іскорки, в косих випуклих очах Мелехова — пошана та легке іронічне здивування.

— Постарів ти, Стьопа... постарів, голубе.

— Еге ж, постарів.

— Тебе тут поминали, як і мого Григорія... — Сказав і досадою осікся: невчасно згадав. Вирішив виправити помилку: — Слава Богу, вернувся живий-здоровий... Слава Тобі Боже! Григорія також поминали, а він, як Лазар, очумався та й пішов. Уже двоє діток має, і жінка його, Наталя, хвалити Бога, справилась. Гарна молодичка... Ну, а ти, хлопче, як?

— Дякую.

— До сусіда в гості зайдеш? Приходь, зроби честь, побалакаємо.

Степан відмовлявся, але Пантелій Прокопійович наполягав, навіть ображався, і Степан здався. Вмився, зачесав угору коротко стрижене волосся, на питання старого: «Куди ж чуб подів? Прожив, чи що?» — усміхнувся і, впевнено пнувши на голову капелюх, перший вийшов на вулицю.

Пантелій Прокопійович тримався лагідно, з чого Степан мимоволі зробив висновок: «Хоче старе заглядати»...

Ільківна, дотримуючись мовчазних вказівок, котрі чоловік віддавав лише очима, швидко ходила по кухні, підганяла Наталку та Дуню, сама ставила на стіл. Жінки зрідка зацікавлено поглядали на Степана, який сидів на покуті під образами, очима оцінювали його сюртут, комір, срібний ланцюжок від годинника, зачіску, майже відверто і здивовано обмінювалися усмішками. З надвору ввійшла Дар'я: рум'яна, скромно посміхаючись, витирала тонку лінію губів кінчиком хустинки, прищурила очі:

— Ой, сусідонька, а я вас і не пізнала. Ви й на козака не стали схожі.

Пантелій Прокопійович часу не гаяв, поставив на стіл пляшку самогонки, вийняв з шийки ганчірку-затичку, понюхав солодко-гіркий димок, похвалив:

— Попробуй. Власного виробу. Сірника піднесеш — дихає синім полум'ям, їй-бо!

Почалися випадкові розмови. Степан пив неохоче, та коли випив, швидко захмелів, подобришав.

— Тепер тобі, сусідонько, треба женитись.

— Що ви! А стару куди подіну?

— Стара... Що ж — стара... Гадаєш, старій жінці зносу не буде? Жінка — вона, як і кобила: їздиш до тієї пори, поки зуби в роті держаться. Ми тобі молоду знайдемо.

— Життя наше пішло плутане. Не до весілля... Даю собі півтори тижні відпустки, а там треба з'явитись до правління і, мабуть, на фронт. — Степан захмелів і поступово втрачав свою іноземну вимову.

Незабаром він пішов, Одарка провела його захопленим поглядом, а в Мелехових ще довго точилися суперечки та висловлювалися здогади.

— Як він просвітився, сучий син! Диви, як гурторив! Ну, як акцизний, чи якогось іншого благородного звання чоловік... Приходжу, а він встає і поверх спідньої сорочки одягає на плечі шовкові шлейки з бляхами, їй-бо! Обхопило йому спину й огруддя, прямо як на коні. Це ж що воно таке? І для чого воно? Тепер він однаково, що вчений чоловік, — не приховував захоплення Пантелій Прокопійович, відверто задоволений тим, що Степан його хлібом-сіллю не погребував, не став згадувати лихо, а прийшов.

У розмові з'ясувалось, що Степан після закінчення служби збирається жити в хуторі, а дім і господарство підніме. Ненароком він обмовився, що не без грошей, чим викликав у Пантелія Прокопійовича важкі роздуми та мимовільну повагу.

— Він, видно, з грішми, — сказав Пантелій Прокопійович, коли гість пішов, — капітал, стерво, має. Козаки з полону приходять у чому мати народила, а він, бач, винайшовся... Або людину вбив, або в когось украв ті гроші.

Кілька перших днів Степан відлежувався в Оникієвій хаті, лише зрідка виходив на вулицю. Сусіди не зводили з нього очей, чатували кожний крок, навіть пробували розпитувати жінку Оникія, що, мовляв, Степан збирається робити. Але та язик тримала, відмовчувалась, або відповідала, що й сама нічого не відає.

Пересуди ще більше завирували в хуторі після того, як жінка Оникія найняла в Мелехових коня і в суботу ще зранку виїхала в невідомому напрямкові. Один Пантелій Прокопійович здогадався, що за цим криється. «Не інакше, як за Аксенією поїде», — підморгнув він Ільківні, запрягаючи в тарантас криву кобилу, і не помилився. Жінка Оникія поїхала в Ягідне і повезла з собою Степанів наказ: «Спитаєшся в Аксенії, чи не повернеться вона до чоловіка, позабувши минулі образи?»

У той день Степан не знав, куди себе подіти, до вечора вештався хутором, довго сидів на ганку мохівського будинку в товаристві Сергія Платоновича та Цяці, розповідав про Німеччину, про тамтешнє своє життя, про дорогу через Францію та подорож морем. Говорив сам, слухав скарги Мохова і весь час нетерпляче поглядав на годинник...

З Ягідного господина повернулася, коли вже смеркалося. Готуючи в літній кухні вечерю, розповідала, що Аксенія перелякалась, почувши несподівану звістку, багато про нього розпитувала, але вертатись відмовилась навідріз.

— Немає їй потреби вертатись, бо живе, як пані. Гладка стала, обличчя біле. Важкої праці не бачить. Чого ще треба? І одягнена як — ти не повіриш. Будній день, а на ній чиста, як сніг, спідниця, ручки — теж чисті-пречисті... — розповідала вона, ковтаючи заздрісні зітханья.

Степанові кров ударила в лице, в світлих, опущених вниз очах спалахували й гасли злісно-зажурені вогники. Стримуючи в руці тремтіння, черпав ложкою з полив'яної миски кисле молоко. Про все по черзі, не поспішаючи, обдуманно розпитував:

— То кажеш, що хвалилась Аксенія своїм життям?

— Ще б пак! Хіба ж хтось буде проти такого життя?

— Про мене розпитувала?

— Авжеж! Як сказала, що ви прийшли, вся аж побіліла.

Повечерявши, Степан вийшов на поросле травою подвір'я.

Короткі серпневі сутінки швидко опустилися й розтанули. З настанням ночі прийшла вогка прохолода, звідкись долітали настирливий стукіт віялок та різкі голоси. При жовтому плямистому світлі місяця люди завершували свої буденні справи: довіювали намолочені за день купи хліба, звозили в комори зерно. Над хутором носився гарячий терпкий дух свіжої пшениці та полов'яної куряви. Десь поблизу від плацу пихкала парова молотарка, гавкали собаки. На дальніх токах заспівали протяжну пісню. Від Дону тягло прісною вогкістю.

Степан схилився на тин і довго дивився на стрімкий плин Дону, на покручену, протоптану місяцем стежку, що навкіс вела на той бік вулиці. Дрібні кучеряві брижі поспішали за течією. На тому боці Дону тихо дримали тополі. На Степана повільно й владно навалився смуток.

* * *

На світанку йшов дощ, а коли сонце зійшло, хмари розвіялись і години через дві тільки затужавілі поміж коліями грудки нагадували про недавню негоду.

Уранці Степан прикотив в Ягідне. Хвилюючись, прив'язав біля воріт коня, перевальцем, але рішуче попрямував у людську.

На широкому подвір'ї, де вже вигоріла трава, нікого не було. Біля стайні у купі гною порпались кури. На похиленому тинові з ноги на ногу переминався вороний, як грак, півень. Він

робив вигляд, буцімто дзьобає повзаючих на загорожі червоних бедзиків і тим самим скликав курей. Під каретником у холодку лежали розледачілі хорти. Шестеро чорно-строкатих безхвостих цуценят, зваливши матір, молоденьку сучку-первістку, впираючись ноженятами, тягнули її в'ялі сірі щипки. На іншому боці залізного даху панського будинку, де була тінь, блищала роса.

Уважно оглядаючись, Степан увійшов у челядню, запитав гладку куховарку:

— Де я можу бачити Аксенію?

— А хто ви такий? — перепитала та, витираючи хусткою спітніле рябе обличчя.

— Вам це ні до чого. Де Аксенія?

— У пана. Заждіть.

Степан присів, втомлено, ніби після важкої дороги, поклав на коліна капелюх. Куховарка, не звертаючи на гостя уваги, совала в печі баняки, гриміла рогачами. У кухні кисло пахло сідженим сиром та хмелем. На пічному комені, на стінах, всіяному борошном столі сидів рій чорних мух. Степан напружено слухав, ждав. Почув знайомі кроки Аксенії, і його неначе хтось підкинув на лавці. Він підвівся, капелюх, що лежав у нього на колінах, упав на підлогу.

Увійшла Аксенія, принесла з собою купку тарілок. Обличчя її зблідніло, куточки пухлих губів сіпалися. Вона зупинилась, не зводячи із Степана переляканих очей, безпорадно тиснула до грудей тарілки. А потім ураз опам'яталася, зрушила з місця, швидко підійшла до столу, звільнила руки.

— Здрастуй!

Степан дихав повільно і глибоко, як уві сні, на губах з'явилася напружена усмішка. Він, нахилившись уперед, мовчки простягував Аксенії руки.

— У світлицю пішли... до мене... — жестом запросила Аксенія.

Підіймаючи капелюх, Степан раптом відчув, що він зробився неймовірно важким; кров ударила йому в голову, в очах потемніло. Як тільки увійшли в кімнату Аксенії й сіли один проти одного за столиком, вона, оближуючи пересохлі губи, майже простогнала:

— Звідки ти взявся?..

Степан невизначено й неприродно весело, ніби перед цим випив, махнув рукою. На губах у нього все ще тремтіла та усмішка, що передавала його радість і біль.

— У полоні був... Я, Аксенія, прийшов до тебе...

Він якось недоладно метушився, схопився на ноги, вийняв із кишені невеличкий пакуночок і, поспішно зриваючи з нього тремтячими пальцями упаковку, витягнув жіночий срібний годинник-браслет і каблучку з дешевим блакитним камінчиком. Усе це він простягнув їй на спітній долоні, а вона не зводила очей з чужого тепер їй обличчя, ще й спотвореного принизливою усмішкою.

— Візьми, для тебе беріг ... Жили ж разом...

— Нащо воно мені? Стривай... — шепотіла Аксенія німіючими губами.

— Візьми, прошу... не ображай... Дурість нашу треба забути...

Затулившись рукою, Аксенія встала, підійшла до лежанки.

— Казали, що ти вбитий...

— А ти була б рада?

Вона не відповіла; тільки вже спокійніше розглядала свого чоловіка, від голови до ніг, безпричинно обсмикувала складки старанно випрасуваної спідниці. Заклавши руки за спину, сказала:

— Оникієву жінку ти присилав?... Казала, що кличеш до себе... жити...

— Прийдеш? — перебив Степан.

— Ні. — Голос Аксенії прозвучав сухо. — Ні, не прийду.

— Чому?

— Бо відвикла, та й пізно трохи... Пізенько.

— А я ось хочу за господарство братися. З Німеччини повертався — думав, і там жив — теж не переставав про це думати... Як же ти, Аксенія, будеш? Григорій покинув... Чи ти когось іншого прижила? Чув, ніби з панським сином... Це — правда?

Щоки Аксенії облекли сльози, що виступили із-під обтяжених соромом очей, нуртувала кров.

— Правда. Тепер живу з ним.

— Я не докоряю, — осікся Степан. — Я до того веду, що, може, ти своє життя ще не вирішила? Йому ти потрібна не надовго, це все балощі... Ось у тебе зморшки під очима з'явилися... Він же тебе кине, набриднеш ти йому — вижене. Куди прихилишся? Наймицкою бути не набридло? Вирішуй сама... Я з грошима приїхав. Закінчиться війна, по-справжньому заживемо. Сподівався, знову зійдемось... А старе я хочу забути...

— Про що ж ти раніше думав, любий Стьопо? — тремтячим голосом, із веселими сльозами заговорила Аксенія і, відштовхнувшись від лежанки, впритул підійшла до столу. — Про що раніше думав, коли моє молоде життя розтоптував? Ти ж сам мене до Гришки штовхнув... Ти мені серце висушив... Та ти хоч пам'ятаєш, як наді мною збиткувався?

— Я не квітатися прийшов... Ти... звідки знаєш? Може, через це в мене вся душа зболіла? Може, я заново життя прожив, коли все те згадував?... — Степан довго розглядав покладені на стіл свої руки, слова видавлював повільно, ніби викорчовував їх із себе по одному. — І все думав про тебе... Серце кров'ю зійшлося... І вдень, і вночі тільки про тебе й думав... Я там жив із однією німкеню... вдовою... добре жилося — і все покинув... Додому потягнуло...

— Тихого життя закортіло? — ошаленіло вояючи ніздрями, допитувалась Аксенія. — Господарювати захотілося? Либонь, діток забажалось,

щоб жінка тобі прала, годувала та поїла? — І розлючено, сумно всміхнулась. — Ні, нехай Бог боронить! Стара стала, навіть зморшки ось побачив... І дітей родити розучилась. У коханках перебуваю, а коханкам їх мати не належить... Чи ж потрібна я отака?

— Моторна ти стала...

— Яка вже є.

— Значить, ні?

— Ні, не прийду. Ні.

— Ну, тоді бувай здорова. — Степан підвівся, навіщось покрутив у руках браслет і знову поклав його на стіл. — Якщо надумаєш, сповісти.

Аксенія провела його аж до воріт. Довго дивилась, як із-під коліс здіймається курява і закриває собою широкі Степанові плечі.

Її давили пекучі сльози. Вона іноді схлипувала, ніби в тумані, думала про те, що не збулось, оплакувала своє, знову пушене за вітром життя. Після того, як Євген дав знати, що вона більше не потрібна, а потім дізнавшись про те, що повернувся її чоловік, вона вирішила йти до нього, щоб знову по шматочку стулити щастя, якого так ніколи й не звідала... А коли вже так вирішивши, то почала ждати Степана. Та коли глянула на нього — такого приниженого і покірного, — чорна гордість, що не дозволяла їй в такому становищі залишатися в Ягідному, скаламутила все в душі. Лиха, непідвладна їй воля підказувала слова й рішення. Пригадалась стара кривда, все згадалось, що зазнала від цього чоловіка, від його великих кам'яних рук, і, сама того не бажаючи, в душі жахаючись, навіщо вона так чинила, аж задихнулась, але змогла кинути ті колючі слова: «Ні, не прийду до тебе. Ні».

Ще раз глянула, як неблаганно віддалявся тарантас. Степан, вимахуючи батогом, зникав за виступом бузкового невисокого придорожнього полину...

***

На другий день Аксенія одержала розрахунок, збрала пожитки. Прощаючись із Євгеном, сплакнула:

— Не згадуйте лихом, Євгене Миколайовичу.

— Ну, що ти, любя?... Дякую тобі за все.

Щоб приховати збентеження, він говорив трохи весело.

І вона пішла. Над вечір уже була в хуторі Татарському.

Степан зустрів Аксенію біля воріт.

— Прийшла? — спитав він, посміхаючись. — Назовсім? Є надія, що більше не покинеш?

— Не покину, — просто відповіла Аксенія, серце її стиснулося, коли побачила напівзруйнований дім та подвір'я, що так буйно заросло лободою та чорним бур'яном.

VIII

Вешенський полк перший раз вступив у бій з відступаючими червоногвардійськими частинами поблизу станиці Дурнівської.

Сотня під командуванням Григорія Мелехова в полудень зайняла невеличкий, здичавілий і зарослий левадами хутір. Григорій спішив козаків у вогкому затінку верб, біля струмка, що через весь хутір вимив неглибокий яр. Десь поблизу з чорної драглистої землі булькали джерела. Вода текла холодна, як лід; спрагли козаки пили її, черпаючи кашкетами, а потім натягували мокрі кашкети на пітні голови, задоволено крехтіли. Сонце високо піднялось над мліючим від спеки хутором. Земля нашіла, все затягнулось полуденною імлюю. І трава, і листя на вербах спеклися під ядовитим гарячим промінням, в'яло поникли; зате біля струмочка, в тіні верб панувала п'янка прохолода, ошатно зеленіли лопухи, буяли й ще якісь трави, розкошуючи на мочаровому ґрунті; в невеличких заводях, як довгожданна дівоча усмішка, зеленіла ряска; десь за поворотом крякали у воді й хлопали крилами качки. Коні форкали, тягнулись до води, багністе болото під ними чвакало, вони рвали з рук поводи й брели, каламутячи воду, на середину, шукаючи губами свіжіший струмінь. Гарячий вітер зривав із їх відкопаних губів великі алмазні краплі. Над перетовченою мулистогою землею стояв запах сірки, твані, гіркий і солодкий дух вимитого й зіпрілого вербового коріння.

Не встигли козаки замаскуватися в лопухах, ще не перекурили і ні про що не перемовились, як повернувся роз'їзд. Слово «червоні» миттю підхопило людей з землі. Затягували попруги і знову поспішали до струмка, щоб наповнити фляжки, ще раз напитися, бо кожний, мабуть, думав: «Чи доведеться ще колись напитися такої цілющої, світлої, як дитяча сльоза, води, чи, може, й ні...».

Вийшли на дорогу, перебравшись через струмок, зупинились.

За хутором тягнувся сіро-піщаний, порослий чорнобилем, погорб, на відстані з версту просувалась ворожа розвідка. Вісім вершників обережно спускались у хутір.

— Ми їх візьмемо! Дозволь? — спитав Дмитро Коршунов Григорія.

Він із півзводом кружним шляхом об'їхав хутір; але розвідка виявила козаків і повернула назад.

Через годину, коли підійшли ще дві кінні сотні їх полку, виступили. Роз'їзди донесли, що червоні, чисельністю приблизно в тисячу багнетів, йдуть їм назустріч. Вешенські сотні втратили зв'язок із 33 Елансько-Буканівським полком, що просувався праворуч від них, але все ж таки вирішили дати бій. Перебравшись через бугор,

спішилися. Коноводи відвели коней в розлогий, спадаючий в бік хутора, вибалок. Десь правіше зітнулися розвідки. Завзято загомонів ручний кулемет.

Незабаром з'явилися рідкі цепи червоних. Григорій розгорнув свою сотню на вершині балки. Козаки залягли на верхній частині схилу, прослого кучерявим низьким чагарником. Лежачи під приземкуватою дикою яблункою, Григорій в бінокль розглядав ще далекі цепи противника. Йому виразно було видно, як йшли в наступ перші дві цепи, а слідом, поміж бурих, незібраних валків скошеного хліба, розгорталася чорна похідна колона.

І його, і козаків вразило те, що попереду першої цепи на високому білому коні їхав вершник, — мабуть, командир. І перед другою теж порізно йшли двоє. І третю вів командир, а поруч із ним майорів прапор. На фоні брудно-жовтої стерні стяг червонів, як малесенька краплина крові.

— Їх ведуть комісари! — попередив один із козаків.

— О! Оце по-геройськи! — захоплено зареготав Дмитро Коршунов.

— Дивись, хлопці! Ось які вони — червоні!

Майже вся сотня трохи підвелася, почала перекуватися. До очей козаки притулили долоні, захищались від сонця. Розмови вщухли. Над степом і вибалком лягла величава і сувора, покірна й м'яка, як хмарна тінь, тиша, що здебільшого передуює смерті.

Григорій тим часом розглядав, що робиться позаду. Поблизу хутора, за попелясто-сизим вербовим гаєм піднімалася і пливла курява: друга сотня рессю заходила в фланг противникові. Балка поки що допомагала сотні маскуватися, але версти через чотири вона ділилась на два рукави і виповзала на бугор; прикинувши відстань, Григорій подумки зважив, коли сотня зможе порівнятися з флангом.

— Ляга-а-ай! — скомандував Григорій, сам теж різко повернувся, сховав у чохол бінокль.

Він підійшов до своїх козаків. Вони повертали до нього свої багрово-масні, чорні від спеки та куряви обличчя. Козаки переглядалися, залягали. Після команди: «Приготуватись!» — хижо заклацали затвори. Зверху Григорій бачив тільки розкарячені ноги, верхи кашкетів та спини в просякнутих пилом гімнастєрках, з мокрими від поту жолобками та лопатками. Козаки розповзались, шукали безпечніше вкриття. Дехто шаблею пробував копати собі ямку в черствій землі.

У цей час з того боку, де були червоні, вітереш на своїх крилах приніс невиразні мелодійні звуки...

Цепи йшли хаотично, просувались нерівномірно, хиталися то туди, то сюди. А ще звідти пливли тьмяні, танувші в слекотному просторі людські голоси.

Григорій почув, як рвучко здригнулося, застукотіло з перебоєм його серце... Він згадав, що вже колись чув цей протяжний мотив; а співали його в Плибокій мокровусівські матроси, скинувши, ніби під час молитви, безкозирки, а очі їх збуджено сяяли. І в нього враз вселилась неусвідомлена, але рівносильна страхові тривога.

— Що вони горлають? — перелякано водячи головою, запитав підстаркуватий козак.

— Наче, якусь молитву, — відповів йому товариш, який лежав праворуч.

— Чортівська в них молитва! — посміхнувся на це Андрій Кашулін; зухвало перевівши погляд на Григорія, котрий стояв поблизу, уточнив: — Ти, Пантелійович, був у них, либонь знаєш, що за пісню зараз верещать! Либонь, теж із ними дишканив?

«...зем-ле-ю бу-дем во-ло-ді-ти-и», — натхненно летіли над степом погано чути на відстані слова, і потім знову запанувала тиша. Козаків це ще більше розхвилювало. Хтось у засідці зареготав. Дмитро Коршунов завовтузився:

— Чи ви таке чули?! Землею їм закортіло вододіти!.. — і паскудно вилаявся. — Григор Пантелеїв! Давай я отого, котрий на конику, спішу! Можна мені разок стрільнути?

Не дочекавшись дозволу, вистрілив. Куля, мабуть-таки сполохала вершника, бо він спішився, віддав коня, але продовжив вести цеп, полискуючи голою шаблею.

Козаки ще кілька разів вистрілили. Червоні залягли. Григорій наказав кулеметникам, щоб ті відкрили вогонь. Після двох кулеметних стрічок перший цеп підвівся, побіг уперед. Сажнів через десять знову заліг. Григорій в бінокль бачив, що червоногвардійці взяли за лопатки, почали вкопуватись. Над ними піднялась сива курява, швидко вирости малесенькі, як біля нір ховрахів, горбочки. Потім звідти донеслися протяжні залпи. Перестрілка спалахнула з новою силою. Це підказувало, що бій може перейти в затяжний. У першу ж годину козаки понесли втрати: один убитий в першому взводі та трое поранилих — вони поповзли в долинку до коноводів. На фланзі з'явилася друга сотня, атака завихорилась. Відбили атаку кулеметним вогнем. Видно було, як козаки панічно скакали назад, збивались у купки і знову розсипались віялом. Відступивши, сотня вирівнялась і без загального піднесення, мовчки пішла в наступ. І шквальний кулеметний вогонь, ніби вітер листя, вкотре погнав її назад.

Але в ході атак стійкість червоногвардійців похитнулася, перші цепи змішались, посунули назад.

Не припиняючи вогонь, Григорій підняв сотню на ноги. Козаки пішли без затримки, та певна нерішучість і вагання, що оволоділи ними спочатку, нібито минули. Їх бадьорий настрій підтримувала риссю прибувши на позиції батарея. Висунутий на вогневий рубіж перший батареї-

ний взвод почав обстрілювати противника. Григорій передав коноводам наказ, щоб підводили коней. Він готувався до атаки. Біля тієї кислички, звідки на початку бою він спостерігав за червоними, з передків знімалася третя гармата. Високий, у вузьких галіфе розлючений офіцер тенором кричав на неповоротких їздових, підбіг до гармати і заляскав нагаєм по халяві:

— Відводи! Ну?! Чорт вас забори!..

Спостерігач та старший офіцер спішилися за півверстви від батареї, стоячи на горбку, спостерігали в біноклі за діями противника, його суцільним відходом. Телефоністи бігом тягли провід, з'єднуючи батарею із пунктом спостереження. Командир батареї — літній осавул — своїми довгими пальцями нервово крутив коліщатка бінокля (на одному пальці червоної золота обручка). Він безтолково тупцював біля першої гармати, відмахуючись головою від надоїдливих куль, і шоразу після різкого руху в нього на бок теліпалася потріпана польова сумка.

Коли гул пристрільного снаряду, подолавши із тріскотом повітря, затих, Григорій визначив місце, де він упав і оглянувся: номери з хеканням налягли на гармату і почали її підкочувати на потрібну позицію. Перший снаряд шрапнеллю накрив валки не до кінця зібраної пшениці, і на синьому фоні вітер ще довго рвав на білі смужки круглу димову хмарку.

Чотири гармати по черзі посилали снаряди туди, за звалені валки пшениці, але всупереч сподіванню Григорія, гарматний вогонь помітного сум'яття в лави червоних не вніс — вони відходили без поспіху, організовано, і вже незабаром їх сотні сховались, спустились у балку; Григорій зрозумів: тепер їх атакувати безглуздо, та все ж вирішив поспілкуватися з цього приводу з командиром батареї. Він неохоче підійшов і, доторкнувшись лівою рукою до вигорілого на сонці, поруділого та закрученого кінчика вуса, дружельно посміхнувся:

— Хотів би піти в атаку.

— Яка там атака! — Осавул незадовільно покрутив головою, вітер долонею цівку поту, що збігала із-під козирка. — Ви ж бачите, як вони відходять, сучі діти? Не дозволять! Та й смішно було б: у таких частинах увесь начальницький склад — кадрові офіцери. Мій товариш, військовий старшина Серов — там, у них...

— Звідки вам це відомо? — недовірливо примружився Григорій.

— Перебіжчики... Припинити вогонь! — скомандував осавул і, наче виправдуючись, пояснив. — Далі стріляти даремно, а набоїв мало... Ви — Мелехов? Будьмо знайомі: Полтавцев. — Він ткнув Григорію свою пігну велику долоню і, довго не затримуючись, ловко поліз нею в відкриту планшетку, звідти вийняв цигарки. — Беріть, закурюйте!

Із балки з глухим гуркотом виїхали їздові. Батарея почала зніматись із позиції. Григорій, посадивши сотню на коней, повів її наздоганяти червоних, які вже зовсім зникли за бугром.

Червоні зайняли наступний хутір, але покинули його без опору. Там і розташувались три сотні вешенців та батареї. Перелякані мешканці не виходили з своїх будинків. У пошуках чогось їстівного козаки вештались по дворах. Григорій спішився біля будинку, що стояв на відшибі, завів у подвір'я коня, залишив його біля ганку; господар — цибатий літній козак — лежав у ліжку, стогнав, перекочуючи на брудній подушці неймовірно малу, ніби пташину, голівку.

— Хворий, чи що? — привітався, посміхаючись, Григорій.

— Хво-о-орій...

Господар невміло прикидався хворим і, судячи з того, як він неспокійно кліпав, теж здогадувався, що йому ніхто не вірить.

— Погодуєте козаків? — вимогливо спитав Григорій.

— А скільки вас? — відірвалася від печі господиня.

— П'ятеро.

— Ну що ж, приходьте, погодуємо, чим Бог послав.

Пообідавши з козаками, Григорій вийшов на вулицю.

Біля криниці в повній бойовій готовості стояла батарея. Запряжені коні, мотаючи шаньками, доїдали ячмінь. Їздові з номерами рятувались від сонця в тіні снарядних ящиків, сиділи й лежали біля гармат. Один батареєць лежав навznak, схрестивши ноги й смикаючи уві сні плечем. Спочатку він, певне, лежав у холодку, але сонце повернулось і тепер пекло його незахищене кучеряве волосся, з якого стирчали цурпалки перетертого сіна.

На конях під широкою ремінною упряжжю лисніла мокра від поту, жовтопінеста шерсть. Верхові коні офіцерів та обслуги стояли прив'язані до тину, понуро підігнувши ноги. Козаки — невмиті, спітнілі — мовчки відпочивали. Командир батареї з офіцерами сидів на землі, вони притулились спинами до цямряни, курили. Неподалік, відкинувши ноги, шестикутною зіркою на вигорілій лободі лежали козаки. Вони зосереджено сьорбали з цеберка кисле молоко, зрідка хтось міг виплюнути з рота ячмінну зернину.

Сонце пекло несамовито... Майже безлюдні хутірські вулиці тягнулись до самого бугра. Козаки спали під коморами, під навісами сараїв, попід тинами, в жовтому затінку лопухів. Там же, вздовж тинів нерозсідані коні нудились від спеки й дрімоти. Мимо проїхав козак, йому було так ліньки, що він навіть нагайку піднімав не вище кінської спini. І знову вулиця — ніби забута степова дорога, а на ній зовсім випадкови-

ми й недоречними виглядають фарбовані зеленим гармати та сплячі біля них зморені походом та спекою люди.

Не знаходячи собі місця, Григорій вирішив сховатися в хаті, але в цей час на вулиці з'явилося троє вершників — козаків із чужої сотні. Вони гнали перед себе кількох полонених червоногвардійців. Артилеристи заметушились, повставали, обтрушуючи з гімнастерок та шароварів крихти землі. Офіцери теж підвелись. У сусідньому подвір'ї хтось радісно загукав:

— Хлопці, полонених женуть! Я брешу? Ось тобі, Матір Божа!

Із дворів поспішно виходили заспані козаки. Підвели полонених — вісім молодих хлопців, пропахлих потом, зі слідами бруду на обличчях. Їх щільно оточили.

— Де ви їх взяли? — спитав командир батареї, суворо, але зацікавлено розглядаючи полонених.

Один із конвоїрів не без хвастощів відповів:

— Ще ті вояки! Ми їх за хутором у соняшниках переловили. Ховались, чисто, як перепели від шуліки. Ми їхали на конях, побачили зверху, і, ну, доганяти! Одного навіть убили...

Червоногвардійці з переляку тиснулися один до одного. Очевидно, вони боялись, що з ними вчинять розправу. Їх очі безпорадно розглядали обличчя козаків. Лише один із них, старший на вигляд, дуже засмаглий, аж брунатний, з гострими вилицями, в засмальцованій гімнастерці та вкрай зношених обмотках, із сизуватими чорними очима презирливо дивився поверх козацьких голів та міцно стулив розбиті до крові губи. Був він коренастий, широкоплечий. На його чорних, цупких, як кінське волосся, кучерях зплющеним зеленим млинцем сидів кашкет; цей головний убор він, певне, носив ще з німецької, бо на ньому до цього часу зберігся слід кокарди. Він стояв із незалежним виглядом, чорними товстими пальцями, із засохлою на нігтях кров'ю мацав розстібнутий комір спідньої сорочки та гострий, зарослий чорною щетиною, кадик. Зовні він здавався байдужим, але вільно відставлена нога, на котрій до коліна була намотана, помимо онучі, ще й обмотка, через що вона виглядала потворно і дрібно, як при лихоманці, тремтіла. Інші полонені нічим не виділялися, тільки були бліді. Один він привертав увагу своїми дужими плечима та татарським енергійним обличчям. Може, саме тому командир батареї й звернувся до нього:

— Ти хто?

Маленькі, схожі на крихітки антрациту, очі червоногвардійця ожили, і він якось вмить, але непомітно підібрався.

— Я? Червоноармієць. Росіянин.

— Звідки родом?

— Пензенський.

— Ти, гаде, доброволець?

— Ні. Я — старший унтер-офіцер, старої армії. Як у сімнадцятому попав, так ось досі...

Один із конвоїрів вмішався в розмову:

— Він у нас стріляв, нечиста сила!

— Стріляв? — зробив кисле обличчя осавул, перехопивши погляд Григорія, який стояв напроти нього, вказав очима на полоненого. — Бач який!.. Стріляв, га? Ти що ж це, сподівався, що не візьмуть? А якщо тепер за це в розход?

— Сподівався, що відіб'юся. — Розбиті губи зійшлись у винуватій усмішці.

— Отакий фрукт! І чому ж не відстрілявся?

— Бо патрони закінчились.

— А-а-а... — Очі осавула наповнились холодом, але на солдата він дивився з відвертим задоволенням. — А ви, бісові сини, звідки? — він уже зовсім іншим тоном продовжив допитуватися, перевівши звеселілі очі на молодих солдатів.

— Мобілізовані ми, ваше високоблагородіє! Саратовські ми... балашівські... — заскиглив високий, з довгою шиєю парубок, який часто моргав, шкріб на голові рудувато-іржаве волосся.

Григорій зі шімким боєм, зацікавлено розглядав одягнених у захисне обмундирування молодих хлопців, їх прості селянські обличчя, непоказний піхотний вигляд. Ворожість викликав у нього той самий вилицюватий. Тому він глузливо й сердито його запитав:

— Навіщо признавався? Ти, мабуть, ротою в них орудував? Командир? Комуніст? Витратив, кажеш, патрони? А що, коли ми тебе за це шаблями посічемо? Тоді як?

Червоногвардієць, ворухнув ніздрями — ніс йому розбили прикладами — і вже зовсім сміливо відповів:

— Та я признавався не тому, що такий відважний... Що я буду приховувати? Раз стріляв — значить, признавайся... Так я кажу? А відносно... то карайте! Я від вас... — і знову, падлюка, посміхнувся! — добра не сподіваюсь, на те ви й козаки.

Довкола схвально завсміхались. Григорій, на якого подіяв розважливий голос солдата, відійшов. Він бачив, як полонені попрямували до криниці, певне, щоб напиться. А із провулку взводними рядами уже виходила сотня пластунів.

IX

І опісля, коли полк опинився в смузі безперервних боїв, коли фронт замість застав — встав звивистою лінією, Григорій, стикаючись із противником, перебуваючи з ним у безпосередній близькості, завжди відчував, що до нього знову повертається оте почуття величезної, негамовної цікавості: хто ж вони, ці більшовики, ці російські солдати, з якими йому невідомо для чого доводилось воювати? До нього неначе

приклеїлось те по-дитячому наївне почуття, що виникло в перші дні чотирьохрічної війни, коли він під Лешнювом, стоячи на пагорбі, вперше спостерігав, як метушиться австро-угорське військо та обози. «А що це за люди? А які вони»? Неначе й не було в його житті того періоду, коли він під Глибокою бився з чернецовським загном. Але тоді він твердо, вважай, в обличчя знав своїх ворогів, — здебільшого ними були офіцери, козаки. А тепер йому доводилось мати справу з російськими солдатами, з людьми зовсім іншого гатунку, з тими, які всією своєю громадою підпирали радянську владу, і, як він думав, мали за мету захопити їх козацькі землі та угіддя.

Був іще один випадок: якимось у бою, майже впритул він наткнувся на червоногвардійців, котрі несподівано висипали з підніжжя байраку. Він тоді зі взводом якраз виїхав на рекогносцировку, по дну невеличкого байрака пробрався до розвилки і тут раптом почув російську мову: люди окали, звучало тверде «г», матірня лайка, чулися їх кроки. Кілька червоногвардійців — а в їх числі був один китаєць — вибігли на гребінь і, побачивши козаків, від несподіванки на мить завмерли.

— Козаки! — падаючи з переляку на землю, крикнув, ніби проквоктав, один.

Китаєць вистрілив. І той білявий, що влав, негайно різко, скоромовкою, захилинаючись, закричав:

— Товариші! Давайте «максимка»! Козаки!

— Та давайте ж! Козаки, вашу мати!..

Китайця Дмитро Коршунов поклав із нагана і, круто розвернувши коня, так, що навіть наїхав ним на Григорія, перший помчав уздовж високого берега балки, смикаючи повіддя, направляючи збудженого коня. За ним помчали й інші, клубочились та намагались один одного випередити. За їх спинами баритоном затюхкав кулемет, кулі сікли листя на кущах терну та глоду, що густо росли на схилах та мисах, впивалися й хижо рвали кам'янисте дно балки...

Потім ще кілька разів віч-на-віч сходився з червоними, бачив, як козацькі кулі орали під ногами в червоногвардійців землю, і ті після цього падали, залишали на цій родючій, але чужій їм землі, своє життя.

...І в Григорія помалу стала наростати злоба до більшовиків. Бо вони ворогами вдерлися в його життя, відірвали його від землі. Він переконувався: точнісінько таке ж саме почуття захоплює й інших козаків: усі вони повірили, що тільки з вини більшовиків, які напірали на область, точиться ця війна. І кожний, дивлячись на незмолочені валки пшениці, на нескошений і полеглий під копитами хліб, на порожні гармани, згадував про свої десятини, над якими хрипли від натувної праці їхні жінки; і козаки черствіли серцем, звірили вони. Іноді в бою Григорію

здавалось, що й вороги його — тамбовські, рязанські, саратівські мужики — теж йдуть, бо ними рухає таке ж ревниве почуття до землі. «Б'ємося за неї, наче за любку», — думав Григорій.

У полон стали брати менше. Почастішали розправи над полоненими. На фронті широкою хвилею покотилися грабежі: забирали в тих, кого запідозрювали у співчутті до більшовиків, у кого в сім'ї були червоногвардійці, наголо роздягали полонених...

Брали все, починаючи з коней та бричок і закінчуючи зовсім непотрібними громіздкими речами. І козаки тягнули, і офіцери брали. Обози другого розряду аж пухли від здобичі. І чого тільки не було на підводах! І одяг, і самовари, і швейні машини, і кінська упряж — усе, що мало якусь вартість. Із обозів здобич переправлялась додому. За нею приїздили родичі; в частини охоче везли патрони й харчі, а назад брички набивали награбованим. Кінні полки — а вони склали більшість — вели себе особливо розбещено. Піхотинець, окрім ладівниці, не мав куди щось покласти, а вершник напихав у сакви, сідла, в'язав торока, і його кінь більше нагадував нав'ючену худобину, ніж стройового коня. Розперезалась братва. На війні козак завжди був не проти того, щоб пожитися чужим. Григорій про це наслухався і з оповідей старих, котрі пройшли минулі війни, та й на власні очі це бачив. Ще на німецькій війні, коли полк громив пруські тили, командир бригади — заслужений генерал, вишукувавши дванадцять сотень, тицяз нагайкою на розташоване під пагорбом крихітне містечко, казав:

— Візьмете — тоді дві години місто у вашій волі. Але якщо через дві години когось спіймають на грабіжництві, — до стінки!

Але Григорій до цього якось не прилучився, — він міг взяти щось поїсти та щоб погудувати коня, а так підсвідомо уникав чіпати чуже, і з огидою дивився на дії грабіжників. Особливо гидким йому здавалось те, що обкрадали своїх же козаків. Тому сотню він держав у строгості. Якщо його козаки щось і цупили, то крадькома і вкрай рідко. Ніхто від нього не чув команди вбивати й роздягати полонених. І таке надмірно м'яке поводження негативно сприймалось козаками та полковим начальством. Його викликали для розмови в штаб дивізії. Там один із чинів, підвищуючи голос, брутально накинувся на нього:

— Хорунжий, ти для чого мені сотню псуєш? Чого ти ліберальничаєш? Соломку стелеш про всяк випадок? По старій пам'яті граєш на дві руки?.. Що значить — на тебе не кричати?.. А-ну, без теревенів! Дисципліни не знаєш? Що — звільнити? І звільнимо! Наказую сьогодні ж здати сотню! І, брат, того... держи язик!

В останні дні місяця полк спільно із сотнею 33-го Єланського полку, що просувався по сусідству, зайняв хутір Гремлячий Яр.

Внизу, в долині, густо росли верби, ясени й тополі, на узвишші розкинулись десятків три білостінних куренів, обнесених низькою, з дикого каменю, огорожею. Над хутором, на горі, стояв підвладний усім вітрам, старий вітряк. Із-за гори насувалася біла хмара, на її фоні непорушно чорніли завмерлі крила, нагадуючи собою нахилений хрест. Увесь день дощило та хмарилось. У балці гуляла жовта метелиця, листя з шурхотом котилось по землі. Малиново світився товстий верболіз. На токах стояли пузаті скирти свіжої соломи. Імла, як провісник зими, м'яко вкутувала пахучу прісним землею.

Взвод Григорія зайняв відведений квартир'єрами будинок. Як виявилось, його господар пішов із червоними. Уже літня огрядна господиня з дочкою-підлітком старалась догодити козакам. Григорій з кухні переступив поріг в світлицю, став роздивлятися. Видно, що жили тут заможні люди: підлога пофарбована, стільці стоять віденські, дзеркало, стіни, за звичаєм, увішані фотографіями військових, у чорній рамці висів також шкільний похвальний лист. Повісивши до пічки сушити мокрий дошовик, Григорій скрутив цигарку.

Увійшов Прохор Зиков, підпер гвинтівку на ліжку, між іншим повідомив:

— Обоз приїхав. Із ними — Григор Пантелевич, ваш батько.

— Та ну?! Не бреші!

— Чиста правда. Окрім нього, здається, ще шість підвод із нашого хутора. Йди, зустрічай!

Григорій накинув шинель, пішов.

У ворота, тримаючи за вуздечку коней, входив Пантелій Прокопійович. На бричці, закутана в сірчочок домашнього виготовлення, сиділа Дарка. Тримаючи в руках віжки, вона з-під каптура зиркала на Григорія вологими, усміхненими очима.

— Це ж яким попитом вас принесло, земляки? — посміхаючись, заукав Григорій до батька.

— Раді тебе, синку, бачити живого! В гості ось приїхали; не спитавшись, а приїхали.

Григорій на ходу обняв батька за широкі плечі, почав знімати зі стельваг посторонки.

— Що, Григорію, кажеш, не сподівався?

— Звичайно.

— А ми ось наряд відбуваємо... Довелося. Снаряди вам привезли, — тільки воюйте.

Випрягаючи коні, вони перемовлялись короткими фразами. Одарка виймала з брички харчі та коням зерно.

— А ти чого сюди? — спитав Григорій.

— На пару з татом. Він у нас нездужає, від Спаса ніяк не очунається. Мати бідкалась: нехай щось станеться, а він один у чужій стороні...

Підкинувши коням яскраво-зеленого, запашного пирію, Пантелій Прокопійович підійшов до Григорія; чорні його очі бігали стривожено, вони були розширені, на білках нездорові крововиливи.

— Ну, як?

— Та нічого. Воюємо.

— Чутки ходять, нібито козаки далі границі не хотять виступати... Правда, чи ні?

— Балачки... — ухильно відповів Григорій.

— Братці, чого ж це ви? — якомсь сухо й розгублено заговорив старий. — Як же так? А в нас діди сподіваються... Хто ж, окрім вас, хто ж Донбачечка під захист візьме? Якщо вже й ви — боронь Боже! — не захочете воювати... Тоді що ж це буде? Обозні, значить, ваші брехали? Баламутять, бісові діти!

Увійшли в хату. Зібрались козаки. Спочатку розмова крутилася навколо хутірських новин. Дарка, пошептавшись із господинею, розв'язала торбу з харчами, виклала вечерю.

— Говорили, ніби тебе вже з сотенних зняли? — спитав Пантелій Прокопійович, розчісуючи кістяним гребінцем звалюну бороду.

— Взводний я тепер.

Те, як байдуже відповів Григорій, зачепило старого. Пантелій Прокопійович зморщив чоло, покульгав до столу і, швиденько помолившись, витер полою чекменька ложку, ображено спитав:

— За що ж така немилість? Чимось не догодив начальству?

У присутності козаків говорити про це Григорію зовсім не хотілось, прикро повів плечем.

— Нового прислали... З освітою.

— Та ти їм продовжуй служити, синку! Розберуться вони швидко! Бач, із освітою їм закортіло. Мене, мовляв, у німецьку по-справжньому просвітили, так що знаю, либонь, більше від того, що в окулярах!

Старий відверто обурювався, а Григорій кривився, скося поглядав, чи не посміхаються козаки.

Пониження в чині його мало хвилювало. Він із радістю передав сотню, розуміючи, що більше не буде нести відповідальність за життя хуторян. Та все ж на гонор йому трохи наступили, і батько, завівши про це розмову, мимоволі завдав болю.

Господиня пішла на кухню, а Пантелій Прокопійович знайшов собі підтримку в особі хуторянина Богатирьова, котрий шойно з'явився, і затіяв балачку про те, що його дуже хвилювало.

— Виходить, й справді не маєте охоти переступати кордонів?

Проход Зиков, часто блимаючи телячими лагідними очима, мовчав і тихо всміхався. Дмитро Коршунов, сидячи навпочіпки біля печі, обпікаючи вогнем пальці, закурював. Троє інших козаків сиділи й лежали на лавках. На запитання старого Мелехова чомусь ніхто не відповідав. Богатирьов сумно махнув рукою.

— Вони за такі справи не дуже журяться, — заговорив він довгим густим басом. — Як для них, то нехай краще в полі й трава не росте...

— А для чого далі йти? — ліниво перепитав хворобливий та сумирний на вигляд козачок

Ільїн. — Навіщо його йти? В мене ось після жінки сироти залишились, а я піду даремно життя тратити...

— Виб'ємо їх із козацької землі — і додому! — рішуче підтримав його інший.

Дмитро Коршунов усміхнувся лише зеленими очима, закрутив тонкий пухнастий вус.

— А про мене, хай би й ще п'ять літ воювати. Любе діло!

— Вихо-одь!.. Сідлай! — загукали в дворі.

— Ось бачите! — роздратовано зауважив Ільїн. — Бачте, люди добрі! Не встигли обсушитись, а там уже кричать: «Виходь!» Значить, знову на позиції. А ви гуторите: кордони! Які тут можуть бути кордони? Додому треба! Замирення треба добиватись, а ви говорите...

Тривога виявилась даремною. Сердитий Григорій вів назад у двір коня, без причини вдарив його чоботом у пах і, шалено витріщивши очі, гаркнув:

— Чорт такий! Ходи прямо!

Пантелій Прокопійович стояв у дверях і курив. Пропустивши козаків, які повертались у хату, поцікавився:

— Із-за чого переполох?

— Тривога!.. Череду сприйняли за червоних.

Григорій, скинувши шинель, сів до столу. Інші з крехтінням роздягались, кидали на лави шаблі і гвинтівки з підсумками.

Коли всі вляглися спати, Пантелій Прокопійович викликав Григорія на двір. Посідали на ганку.

— Хочу з тобою погугорити. — Старий торкнув Григорія за коліно, перейшов на шепіт: — Тиждень тому їздив я до Петра. Їхній Двадцять восьмий полк за Калачем зараз... Я там, синку, піджився непогано. Петро — він головатий, дуже дбає про господарство. Він мені лантух одягу дав, коня, цукор... А кінь справний.

— Чекай, чекай! — суворо перебив батька Григорій, бо його, нарешті, пройняв здогад. — Ти сюди, часом, не за тим же з'явився?

— А що?

— Як це — що?

— Люди ж, Гришо, беруть...

— Люди! Беруть! — не знаходячи слів, сичав Григорій. — Свого мало? Хами ви! За такі витребеньки на німецькому фронті людей розстрілювали!..

— Та ти не псіхуй! — холодно обірвав його батько. — Я в тебе й не прошу. Мені нічого не треба. Я нині живу, а завтра — дуба дам... Ти про себе подбай. Скажіть на милість, який багач знайшовся! Вдома одна бричка залишилась, а він... Та й чому б нам не взяти в тих, котрі до червоних подались?.. У них брати не гріх! А дома кожне лико згодилось б.

— Ти мені це покинь! Бо інакше — я враз виряджу звідси! Я козакам за подібне пики бив,

а мій батько приїхав грабувати мешканців! — від роздратування Григорія аж тіпало.

— Чи за це з сотенних вигнали? — ехидно спитав його батько.

— На чорта мені це здалось! Я від взводу теж відмовлюсь!..

— А що нам? Розумний, дуже розумний...

Із хвилину мовчали. Коли Григорій взявся закурювати, то при світлі сірника мигцем розглядів: обличчя в батька здавалося збентеженим та ображеним. Тільки тепер йому до кінця стало зрозуміло, заради чого цей батьків приїзд. «Для цього й Одарку взяв, чорт старий! Щоб було кому грабоване стерегти», — вирішив він.

— Степан Астахов об'явився. Чув? — байдуже перейшов на інше Пантелій Прокопійович.

— Як? — Григорій навіть цигарку випустив із рук.

— А так. Виявилось — він у полоні був, а зовсім не вбитий. Прийшов справний, хоч куди! Там у нього одежі тієї і добра — бачено-небачено! На двох підводах привіз, — приборкував старий, неначе Степан доводився йому ріднею. — Аксенію забрав, а сам пішов нині на службу. Посаду йому гарну дали. Етапним комендантом служить, аж у Казанській.

— Хліба багато намолотили? — перевів розмову Григорій.

— Чотириста мірок.

— Онуки твої як?

— Ого, онуки, брат, герої! Гостинця б послав.

— Які на фронті гостинці! — тужно зітхнув Григорій, а з думки не виходили Аксенія та Степан.

— На гвинтівку не роздобудує? У тебе немає зайвої?

— Навіщо тобі?

— Хай буде вдома. І від звіря, і від лихих людей. На випадок чого. Патронів я повний ящик приховав. Везли — я й узяв.

— Візьми в обозі. Цього добра багато. — Григорій похмуро всміхнувся. — Ну, йди лягай. Мені на заставу треба.

Уранці частина полку покинула хутір. Григорій виїхав, будучи певний, що присоромлений батько поїде ні з чим. Та Пантелій Прокопійович, попрощавшись із козаками, направився в чужу комору, зібрав під навісом хомути й шлеї і поніс до своєї брички. За ним бігла господиня, так голосила, що вмивалась слізьми, хапала старого за плечі:

— Чоловіче добрий! Ріднесенький! І гріха не боїшся?.. За що сиріт кривдиш? Покинь хомути! Не забирай, ради Бога!

— Ну-ну, ти Бога не чіпай! — накульгуючи, бубонів та відмахувався від баби Мелехов. — Ваші б чоловіки, доведись, у нас теж брали б. Твій, певне, комісарить, чи як?.. Відчепись! Сказано: «твое — мое — богове», значить — замовчи, не вередуй!

Потім збив на скринях замки і при співчутливому мовчанні обозників став перебирати в скринях шаровари й мундири, відкладав, котрі новіші, роздивлявся їх проти світла, мняв грубими короткими пальцями, в'язав у клунки.

Іхати зібрався перед обідом. На переповненій клунками бричці, ніби на горі, сиділа, стуливши тонкі губи, Одарка. Поверх усього на додачу лежав котел для лазні. Пантелей Прокопійович вивернув його з плити, ледве доніс від лазні до брички. Одарка не втрималась і дорікнула:

— Ви, таточку, якби могли, то й гівно забрали б!

— Мовчи, недотьопа! — скипів Пантелей Прокопійович. — Буду я їм котел залишати! Із тебе така ж господиня, як із Гришки-поганця — господар. А мені й котел знадобиться. Еге ж!.. Ну, рушай! Чого губи розвісила?

Господині, яка аж опухла від сліз, коли та зачиняла за ними ворота, добродушно сказав:

— Прощай, жіночко! Не ображайся. Ви собі все ще наживете.

X

Минали дні... Один за одним, витягуючись довгою ланкою. Походи, бої, відпочинок. Спека. Дощ. Перемішані запахи кінського поту та нагрітих шкіряних сідел. Від постійного напруження в жилах бігла не кров, а гаряча ртуть. Від недосипання голова важчала, ніж трьохдюймовий снаряд. У Григорія одна думка: відпочити, відіспатись! А потім походити за плугом в м'якій свіжій борозні, посвистуючи на волів, вслухатись, як сурмлять про себе журавлі, знімати зі шік прилипле лагідне срібло павутиння й, не відриваючись, пити хмільний запах осінньої, піднятої плугом землі.

А замість цього — покряєне глибокими коляями жито. По дорогах бредуть юрби роздягнутих, чорних від пилу полонених. Плететься сотня, топче копитами дороги, залізними підковами толочить ниви. У хуторах охочі обшукують домівки тих козаків, котрі пішли з червоними, але через відсутність відступників шмагають нагаями їх жінок та матерів.

Так і минали спустошені нудьгою дні. Вони вивітрувались із пам'яті, так що жодна, навіть значна подія не залишала після себе сліду. Будні війни здавались ще нуднішими, ніж були в минулу кампанію, може, тому, що раніше все вже було відоме. А всі, хто брав у ній участь, до нинішньої війни, як такої, ставились із презирством: ірозмах, і сили, і втрати — все, якщо рівняти з німецькою, було не таким справжнім, ніби іграшковим. Одна лишень чорна смерть косила точнісінько так само, як і на полях Прусії,

піднімалась на весь свій зріст, лякала й будила тваринний інстинкт, змушувала берегтися.

— І хіба це війна? Так, тільки зветься. Під час німецької німець, бувало, як гахне з гармат, — дивись, полк і викосило до ноги. А тепер із сотні двоє поранять, — уже кажуть про втрати! — обмінювалися своїми думками фронтовики.

Однак й ця, нехай і іграшкова, війна драгувала. Копичилось невдоволення, втома, злість. У сотні все частіше точилися розмови:

— Ось виб'ємо з донської землі червонців — і кінець! Далі нашої межі не підемо. Нехай Росія буде сама по собі, а ми — самі по собі. Нам у них свої порядки нічого встановлювати!

Всю осінь під Філонівською точилися в'ялі бої. Головним стратегічним центром став Царицин, туди і білі, і червоні кидали найкращі сили, а на Північному фронті жодна сторона не мала переваги. Ті й інші збирали сили для рішучого натиску. Козаки мали більше кавалерії; користуючись цим, вони здійснювали комбіновані операції: охоплювали фланги, заходили в тил. Та насправді перевагу козаки мали лише тому, що протистояли їм червоноармійські частини, щойно сформовані в основному із населення прифронтової смуги, а воно не відзначалось моральною стійкістю. Саратівці, тамбовці здавалися тисячами. Та як тільки командування вводило в дію робітничий полк, загін матросів, або миронівську кінноту, — становище вирівнювалось, ініціатива знову переходила із рук у руки, і по черзі то ті, то інші здобували перемогу, нехай вона й мала чисто місцеве значення.

Будучи безпосереднім учасником бойових дій, Григорій з байдужістю стежив за її ходом. Він був переконаний: до зими фронт розпадеться; знав, що козаки налаштовані на примирення, так що про затяжну війну не могло бути й мови. У полк інколи надходили газети. Григорій з ненавистю брав у руки газетку «Верхньо-Донской край», що друкувалася на жовтому, обгортковому папері, і, швидко проглядаючи фронтові зведення, скреготів зубами. А коли він читав козакам уголос бравурні, солодко-ва-бадьорі рядки, то козаки на це відповідали добродушним реготом.

«Двадцять сьомого вересня на Філонівсько-му напрямку бої з перемінним успіхом. У ніч на двадцять шосте відважний Вешенський полк вибив противника з хутора Підгірного і на його плечах увірвався в хутір Лук'янівський. Взяті трофеї та велика кількість полонених. Червоні частини безладно відступають. Настрій в козаків бадьорий. Донці прагнуть нових перемог».

— Скільки ми полонених взяли? Яке число? Ох-ох, су-у-учі діти! Тридцять два чоловіка — і все. А вони... ах-ха-ха-ха!... — заходився Дмитро Коршунов, широко роззявляючи білозубий рот і обхопивши довгими долонями свої боки.

Не вірили козаки й тому, що писали про успіхи «кадетів» у Сибірі та на Кубані, надто вже безсоромно й нахабно брехав «Верхньо-Донской край». Охваткін — високий, довгокорукий козак, прочитавши статтю про чехо-словацький заколот, у присутності Григорія заявив:

— От приборкають чеха, а потім, як кинуть на нас усю армію, яка під ним була, і потече з нас мокра юшка... Одне слово — Расея! — І сердито закінчив: — Хіба ж це жартоньки?

— Не лякай! Аж біля пупа млоїть від дурної балачки, — відмахнувся Прохор Зиков.

А Григорій, скручуючи цигарку, з тихим злорадством мовчки вирішив: «Правильно гуторить!».

У той вечір, він, згорбившись, довго сидів за столом, розстібнувши комір вигорілої на сонці сорочки з такими ж вигорілими захисними погонями. Його засмагле обличчя, на якому нездорова повнота згладила впадини та виступи гострих вилиць, було суворим. Він крутив чорною мускулистою шиєю, задумливо крутив і без цього кучерявий, поруділий від сонця кінчик вуса, і похолоділими за останні роки, злющими очима напружено дивився в одну точку. Думки крутилися дивовижно туго, тяжко, і, коли вже лягав спати, то неначе відповідаючи на те питання, що його найбільше непокоїло, мовив:

— А податись нікуди!

Усю ніч не спав. Часто виходив навідуватися до коня і потім подовгу стояв на ганку, поринаючи в чорну, шовковито-шелестячу тишу.

* * *

Мабуть, ще горіла тихим мерехтливим вогником та крихітна зіронька, під котрою народився Григорій; видно, не прийшов ще їй час зірватися зі свого місця і летіти вниз, обпалюючи небеса холодним полум'ям. За осінь троє коней впали вбиті під Григорієм, дірки на шинелі знайшов у п'яти місцях. Смерть наче гралася з козаком у жмурки, обмахуючи його своїм чорним крилом. Одного разу куля пробила мідну головку шаблі, темляк, мов перекушений, упав під ноги коневі.

— Хтось, Григорію, сердешно за тебе молиться, — висловив співчуття Дмитро Коршунов і здивувався, чому Григорій так невесело всміхається.

Фронт перейшов на інший бік залізниці. Обози щодня підвозили мотки колючого дроту. Телеграф щодня розносив на весь фронт настанову:

«Найближчими днями прибудуть війська союзників. До їх приходу треба укріпитись на кордонах області, натиск червоних стримувати будь-якою ціною».

Мобілізоване населення довбало ломами мерзлу землю, рило окопи, обносило їх колючим дротом. А вночі, коли козаки залишали окопи

і йшли в житло погрітись, підходили червоноармійські розвідники, руйнували укріплення, залишали на іржавих дротяних колючках відгукки. Козаки пожадливо їх читали, ніби листи від рідних. Ставало зрозуміло, що в таких умовах війну продовжувати їм далі немислимо. Тріщали морози, на зміну їм приходили відлиги та великі снігопади. Окопи замітало снігом. Пролежати в них навіть годину не вистачало терпіння. Бо козаки мерзли, відморожували собі ноги й руки. У піхотних та пластунських частинах багато хто не мав чобіт. Окремі прибули на фронт, неначе випадково вискочили на подвір'я, просто для того, щоб підкинути скотині, — в одних чириках та легких шароварах. У союзників не вірили. — «На хрущах вони їдуть!» — засмучено зробив висновок одного разу Андрійко Кашулін. А коли стикались із червоними роз'їздами, то козаки чули, як ті гукали: «Егей-гей! Христосики! Ви до нас на танках, а ми до вас на санках! Мастить п'яти салом, — незабаром у гостину прибудемо».

У середині листопада червоні перейшли в наступ. Вони завзято тіснили козацькі частини до лінії залізниці, але перелом в операціях настав пізніше. 16-го грудня миронівська кіннота після тривалого бою відкинула 33-й полк, але на дільниці Вешенського полку, що розгорнувся поблизу хутора Колодіжанського, наткнулась на відчайдушний опір. Вешенські кулеметники, ховаючись за занесеними снігом тинами довкола токів, зустрічали наступаючі піші лави противника шквальним вогнем. На правому фланзі кулемет у досвідчених руках каргінського козака Антипова бив прицільно, викошував дальні цепі, коли ті робили спробу просунутись уперед. Від стрільянини над сотнею висів дим. А на лівому фланзі дві сотні вже рушили в обхід.

Надвечір мляво наступаючі червоноармійські частини змінив прибувший на фронт загін матросів. Вони мовчки кинулись у лобову атаку на кулемети, залягати не збирались.

Григорій безперервно стріляв... Накладка почала диміти. Ствол нагрівся так, що пекло пальцям. Коли гвинтівка охолонула, Григорій знову загнав обойму, примруживши око, ловив на мушку далекі темні постаті.

Матроси їх відігнали. Сотні, розібравши коней, проминули хутір, вискочили на бугор. Григорій оглянувся і машинально відпустив поводі. З пагорба далеко виднілось сумне засніжене поле з острівцями заметеного снігом бур'яну, по обидва боки балки лежали фіалкові надвечірні тіні. В глибину на версту поле всіяли чорні цятки — це були тіла посічених кулеметним вогнем матросів. Одягнені в бушлати та шкіряні куртки, вони нагадували собою зграю граків, присівшу відпочити перед польотом...

Розпорошені в ході наступу, сотні втратили зв'язок із Єланським полком та одним із номер-

них полків Усть-Медведицького округу, що діяв від них праворуч, пізно ввечері влаштувались на нічліг у двох хуторцях, розкинутих уздовж маленької річечки, притоки Бузулука.

Уже смеркло, коли Григорій за наказом командира сотні виставив застави і тепер повертався до місця нічлігу, в провулку він зіткнувся з командиром полку та полковим ад'ютантом.

— Де третя сотня? — натягаючи поводі, запитав командир.

Григорій доповів. Вершники торкнули коней.

— Втрати в сотні великі? — від'їхавши, поцікавився ад'ютант; відповіді він, видно, не розчув, бо перепитав: — Так які?

Але Григорій нічого не відповів, пішов далі.

Усю ніч через хутір сунули якісь обози. Біля того двору, де Григорій ночував із козаками, на довгий привал зупинилась батарея. Крізь одинарне віконце чулися грубі слова, крики їздових, метушня. Артилеристи приходили в хату погрітись, їх змінили ординарці зі штабу полку, які невідомо як опинились у цьому хуторі. Опівночі вдерлись троє — обслуга батареї, розбудили і господарів, і козаків. Неподалік у річці загрузла їхня гармата, і вони вирішили заночувати, а вже вранці биками її витягнути. Григорій теж прокинувся, довго прислухувався, як батарея крехтіла, зчищали з чобіт намерзле болото, роззувались і розвішували на лежанці мокрі онучі. Потім з'явився замурзаний по самі вуха офіцер-артилерист. Він попросив переночувати, скинув шинель і довго, ні до кого не звертаючись, рукавом френча витирав з обличчя брудні плями.

— Одну гармату ми таки втратили, — розповідав він, дивлячись на Григорія покірними, як у стомленого коня, очима. — Сьогодні бій був такий, як під Мачухою. Нас засікли після другого пострілу... Я-ак ударить — і враз перебив бойову вісь. А гармата стояла на току. Замаскована краще нікуди... — І кожне речення він, мабуть, за звичкою закінчував бридкоюю лайкою. — Ви із Вешенського полку? А чай будете пити? Господиню, чи не могли б ви поставити нам самоварчик, га?

Він виявився балакучим, надокучливим співрозмовником. Чаю випив кілька чашок поспіль. За півгодини Григорій вже знав, що родом він із Платівської станиці, що закінчив реальне училище, воював на німецькій, а також про те, що двічі одружувався і обидва рази не був щасливий.

— Амінь приходить тепер Донській армії! — ділився він своїми роздумами, злизуючи із голеної губи гострим і червоним язиком піт. — Війні підходить кінець. Фронт завтра затріщить, а через два тижні ми вже будемо в Новочеркаську. Хотіли з босими козаками Росію штурмувати! Ну, хіба не ідіоти? А кадрові офіцери — всі негідники, їй-Богу! Ви ж із козаків? Правда? Ось вони й хочуть вашими руками каштанчики з вогню

тягнути. А самі в інтендантствах лаврові листочки та крупу розфасовують.

Він часто кліпав безбарвними очима, а коли ворушився, то навалювався на стіл усім великим та міцно збитим корпусом; куточки його великого, видовженого рота похмуро й безпорадно звисали вниз, а обличчя, як і вперше, зберігало вираз покірного, геть замордованого коня.

— У минулому, візьмімо хоч би епоху Наполеона, воювати було легко! Зійшлися дві армії, почубались — і розійшлися. Ні тобі фронтів, ні сидіння в окопах. А тепер почнеш розбирати операції, й сам чорт голову скрутить. Історики й раніше брехали, а тепер, коли стануть описувати нинішню війну, то такого напридумують... Одна нудота, а не війна! Ніяких тобі барв. Усе сіре! І суцільне безглуздя. Я б оцих верховодів звів усіх разом і сказав би їм: «Ось вам, пан Ленін, вахмістр, беріть та вчіться в нього зброєю володіти. А вам, пан Краснов, тим більше соромно не вміти воювати». І нехай б'ються, як Давид із Голіафом бились: хто візьме верх — того й влада. Народові байдуже, хто ним править. Ви, пан Хорунжий, як вважаєте?

Григорій відмовчувався, тільки сонно стежив, як важко рухаються його м'ясисті плечі та руки, як із рота часто і неприємно висовувався червоний язик. Хотілось спати, але ще більше дратував цей докучливий, придуркуватий артилерист, його нудотний собачий запах, що йшов від пітних ніг...

Уранці Григорій прокинувся від марудного відчуття, що він чогось не завершив. Та розв'язка, що він передбачав ще восени, все ж таки застала несподівано і ця раптовість дуже його вразила. Григорій пропустив той момент, коли в сотнях та полках невдоволення війною, що спочатку пробивалось маленькими струмочками, взяло і несподівано перетворилося в могутній потік. І тепер він, відкривши широко очі, бачив, що що повинь стрімко і безжально розмиває фронт.

Таке трапляється: їде напровесні степом чоловік. Світить сонце. Навкруги — незайманий, фіалковий сніг, а під ним твориться невидима для ока споконвічна життєдайна робота — пробуджується земля. Сонце їсть, розтоплює сніг, під ним збирається волога. Вночі піднімається туман — і на ранок із шурхотом ломається і сідає, а там, де лежить дорога та утворились колії, булькотить і пухириться зелена нагірна вода, від копит на всі боки розлітаються грудки водянистого снігу. Настає тепло. Тануть та оголюються піщані пагорби, первісно пахне глиняним ґрунтом, прілою травою. Опівночі байраки вже потужно ревуть, гудуть занесені сніговими кучугурами яри, солодкою імлюю парує оксамитово-чорне, виоране на зяб поле. Надвечір степова річечка зі стогоном зламає кригу, і понесе її, повновода, налита, ніби груди молододі матері, і чоловік під

враженням раптового закінчення зими, стоїть на пішаному березі і шукає очима, де ще залишилось мілке місце, нагаєм посилає туди пітного, переляканого коня. А навколо, ніби нічого й не відбувається, продовжує цнотливо голубіти сніг, господарювати дрімотно й біла зима...

Увесь день полк відступав. На дорогах мчали обози. Праворуч, там, де сіра хмара затягнула обрій, котилось слабке відлуння гарматних залпів. Сотні чвакали по розкислій, угноєній конями дорозі, самі коні, забруднивши хвости, теж місили мокрий сніг. Обочинами поспішали ординарці. Там же, перевалюючись, гордовито і мовчазно походжали вбрані в блискуче синювате пір'я грачі, вони були куці й незграбні, як піші кавалеристи, ніби на параді, пропускали повз себе козацькі сотні, колони обшарпаних пластунів, валки обозів.

І Григорій остаточно зрозумів, що відступ, який так нагадував відпущену враз пружину, вже ніхто не спроможний зупинити. І вночі, охопленний радісним відчуттям, що, нарешті, в нього вселилась така рішучість, він самовільно покинув полк.

— Ти, Григорій Пантелійович, куди це зібрався? — спитав Дмитро Коршунов, який насмішливо стежив за тим, як Григорій одягає поверх шинелі дощовик, чіпляє на себе шаблю й наган.

— А тобі що до цього?

— Так цікаво.

Григорій пожував порожевілими вилицями, весело підморгнув і відповів:

— На кудикіну гору. Зрозумів?

І вийшов.

Кінь його стояв нерозсідланий.

Уночі приморозок схопив шляхи, якими він мчав, і вони куріли до самого світанку. «Поживу вдома, а там, коли почую, що полк проходитьиме мимо, знову до них пристану», — як про чужих думав він про тих, із ким ще вчора разом воював.

На другий день надвечір він уже вводив коня на батьківське подвір'я, за два дні той подолав двісті верст, неймовірно схуд і тепер від втоми навіть похитувався.

XI

24-го листопада стало відомо, що в Новочеркаськ прибуває військова місія держав Згоди. В місті ходили вперті чутки, що в новоросійській гавані вже стоїть на рейді велика англійська ескадра, а перекинуті із Салоників багаточисельні десанти союзницьких військ уже висаджуються; корпус французьких стрільців у кольорових мундирах давно зійшов на берег і найближчим часом почне наступати спільно з Добровольчою армією. Чутки котилися містом, як снігова балабуха...

25-го вранці Краснов наказав вислати почесну варту з числа козаків лейб-гвардії Отаманського полку. Дві сотні молодих отаманців поспіхом перевзули у високі чоботи, видали білу ремінну амуніцію і так же спішно відправили їх у Таганрог, а разом ще й сотню сурмачів.

З метою проведення своєрідної політичної рекогносцировки представники англійської та французької військових місій на півдні Росії вирішили відправити в Новочеркаськ кількох офіцерів. Їх завдання полягало в тому, щоб ознайомитись із становищем на Дону та вивчити перспективи подальшої боротьби з більшовиками. Англійську місію представляв капітан Бонд, лейтенанти Блумфельд та Монро, а французьку — капітан Ошен і з ним два лейтенанти: Дюпре та Фор. Прибуття цих невисоких чинів із союзницьких військових місій, які, як з'ясувалось, виконували роль «послів», і зчинило в отаманському палаці великий переполох.

«Послів» із великими почестями доставили в Новочеркаськ. Надмірними лестощами та запобігливістю скромним офіцерам так запаморочили голови, що ті всерйоз сприйняли свою «справжню» велич, вже з погордою почали поглядати на заслужених козачих генералів та сановників всевеликої бутафорської республіки.

Навіть у молодих французьких лейтенантів, попри їх зовнішній полиск та надмірну французьку люб'язність, у розмовах з козащими генералами почали прохоплюватися холодні нотки поблажливості та зверхності.

Увечері в палаці був сервірований обід на сто кувертів. Військовий пісенний хор стелив у залі шовкові полотнища, зіткані із козацьких пісень, щедро вигаптувані тенорами підголосків, духовий оркестр гучно гримів та відзвонював гімни союзників. «Посли», як і годиться у таких випадках, закушували скромно, демонструючи велику гідність. Відчуваючи історичне значення моменту, гості отамана нищечком їх розглядали.

Краснов почав промову:

— Панове, ви перебуваєте в історичному залі, із його стін на вас мовчки дивляться очі героїв іншої народної війни — війни тисяча вісімсот дванадцятого року. Платов, Гловайський, Денисов нагадують нам про священні дні, коли жителі Парижа вітали своїх визволителів — донських козаків, коли імператор Олександр Перший з уламків і руїн відновлював прекрасну Францію.

Делегати «прекрасної Франції» від чималой кількості випитого цимлянського вже повеселіли, очі їх трохи посоловіли, але промову Краснова вони вислухали уважно. Змалювавши широку картину катастроф та нещастя, які переживає «пригнічений дикими більшовиками російський народ», Краснов патетично закінчив:

— ...Найкращі представники російського народу гинуть у більшовицьких катівнях, їх погляди

звернені до вас: вони ждуть вашої допомоги, тож виключно їм, і тільки їм, а зовсім не Донові, ви повинні допомогти. Ми можемо з гордістю сказати — ми вільні! Але всі наші помисли, мета нашої боротьби — велика, вірна своїм союзникам, Росія, яка відстоювала їх інтереси, жертвувала собою заради них і тепер нетерпляче прагне від них допомоги. Сто чотири роки тому в березні місяці французький народ вітав Імператора Олександра Першого і російську гвардію. І з того дня почалась нова ера в житті Франції, саме вона висунула її на перше місце. Сто чотири роки тому наш отаман граф Платов гостював у Лондоні. Ми ж чекаємо вас у Москві! Ми сподіваємось, що під звуки урочистих маршів і нашого гімну ми разом увійдемо в Кремль, щоб разом відчути всю насолоду, що її приносять мир і свобода! Велика Росія! В цих словах — усі наші мрії й сподівання!

Після того, коли Краснов замовк, підвівся капітан Бонд. Присутні так насолоджувались звуками англійської мови, що на бенкеті запанувала мертва тиша. Перекладач із піднесенням почав переказувати зміст російською мовою.

— Капітан Бонд від свого імені та від імені капітана Ошена уповноважений заявити донському отаманові, що вони офіційно послані державами Згоди, щоб з'ясувати обстановку на Дону. Капітан Бонд запевняє, що держави Згоди допоможуть Дону і Добровольчій армії в їх мужній боротьбі з більшовиками всіма силами й засобами, не виключаючи й військової підтримки.

Перекладач ще не закінчив останню фразу, як зал трічі стрясли гучні вигуки «ура!». Під бадьорі звуки оркестру виголошувались тости. Пили за розквіт «прекрасної Франції» і «могутньої Англії», пили за «досягнення перемоги над більшовиками»... В бокалах пінилось донське шипуче, іскрилось витримане ігристе, солодко пахло старовинне «лампадне» вино...

У відповідь чекали тост від представників союзницької місії, і капітан Бонд не забарився:

— Я виголошую цей тост за Велику Росію, і після цих слів я бажав би почути ваш чудовий старий гімн. Ми не будемо зважати на значення його слів, тому я хотів би послухати тільки одну музику...

Коли перекладач впорався, Краснов, повертаючи до гостей своє бліде від хвилювання обличчя, тут же натужним голосом вигукнув:

— За велику, єдину й неділиму Росію! Ура!

Оркестр сильно й плавно почав «Боже, Царя храни». Всі встали, задзвеніли бокали. В сивого архієпископа Гермогена на обличчі текли рясні сльози. «Як це велично!..» — не приховував захоплення вже захмелілий капітан Бонд. Хтось із сановних гостей від надмірних почуттів, зовсім не ховаючись, плакав, уткнувшись бородою в серветку, забруднену розчавленою зернистою ікрою...

* * *

Тієї ночі над містом завивав і ревів лютий приазовський вітер. Вкрита першим снігом, мертво блищала баня собору...

І тієї ж ночі за містом, на звалищі, в сутлинкових ярах, виконуючи вирок військово-польового суду, розстрілювали шахтинських більшовиків-залізничників. Із зав'язаними позаду руками їх по двоє підводили до обриву, розстрілювали в притул із наганів та гвинтівок і промерзлий холодний вітер гасив, ніби іскри цигарки, звуки пострілів...

А біля входу в Отаманський палац, на холоднечі, під пронизливим осіннім вітром, не сходячи з місця, дубіла почесна варта — козаки лейб-гвардії Отаманського полку. Козаки так довго тримали ефеси оголених палахів, що руки від напруги почорніли, їх судомило, очі від холоду сльозились, ноги німіли... До самого світанку з палацу доносились п'яні голоси, грім міді оркестру та плаксиві витьохкування тенорів військового пісенного хору...

* * *

А через тиждень почалось найстрашніше — розвалився фронт. Перший оголив свою дільницю на калачівському напрямкові 28-й полк, у якому служив Петро Мелехов.

Козаки після таємних переговорів із командуванням 15-ої Інзенської дивізії вирішили знятися з фронту і без затримки пропустити червоне військо через територію Верхньо-Донського округу. Бунтівний полк очолив Яків Фомін, недалекий, розумово обмежений козак, але фомінською насправді була тільки вивіска, бо за спиною Фоміна ховалась і всім заправляла група по-більшовицькому налаштованих козаків.

Після бурхливого мітингу, на якому офіцери неохоче, остерігаючись одержати кулю у спину, переконували продовжити воювати й далі, а козаки гуртом, завзято й безтолково вигукували відомі і вже всім набридлі гасла, — що досить війни, що треба миритися з більшовиками, — полк знявся з місця. Після першого переходу, вночі, під слободою Солонки, командир полку військової старшина Філіпов разом із більшістю офіцерів відстав від полку і на світанку приєднався до відступаючої, потріпаной в боях бригади графа Мольєра.

За прикладом 28-го полку позиції покинув і 36-й полк. У повному складі, включаючи всіх офіцерів, він прибув у Казанську. Низькорослий, з неспокійними очима командир, котрий тепер запобігав перед козаками, на коні в оточенні вершників підїхав до будинку, де був етапний комендант. Він увійшов із войовничим виглядом, розмахуючи нагаєм.

— Хто тут комендант?

— Я — помічник коменданта, — повільно підводячись, відповів Степан Астахов. — Зачиніть, пане офіцере, двері.

— Я — командир Тридцять шостого полку військової старшина Наумов. Е-е-е... маю честь сказати... Мені треба обмундирувати полк. Мої люди роздягнені й босі. Вам це зрозуміло?

— Комендант відсутній, а без нього я не можу видати вам зі складу й пари валянків.

— Що?

— Я все сказав!

— Ти!.. Ти з ким розмовляєш? Аррр-рештую, чорт візьми! В підвал його, хлопці! Де ключі від складу, тиловий ти пацюк?.. Що-о? — Наумов, розлючено вдаривши нагайкою по столі, весь зблід, зсунув на потилицю кудлату манджурську папаху. — Давай ключі — і без розмов!

Через півгодини зі складських дверей у руки з'юрмлених козаків, збиваючи оранжову куряву, на сніг полетіли оберемки кожухів, валянків, чобіт, із рук у руки передавались мішечки з цукром. Ще довго гучний та веселий гомін збуджував майдан...

А в цей час 28-й полк з новим командиром вахмістром Фоміним вступив у Вешенську. За ним на відстані верст тридцяти йшли частини Інзенської дивізії. У той же день червона розвідка встигла побувати в хуторі Дубровка.

Командуючий Північним фронтом генерал-майор Іванов за чотири дні перед тим разом із начальником штабу генералом Замбржицьким поспіхом евакуювався у станицю Каргінську. Їх автомобіль буксував у снігу, дружина Замбржицького кусала до крові губи, діти ремтсвували.

Кілька днів у Вешенській стояло безвладдя. Ходили чутки, що сили в Каргінській зосереджуються для того, щоб кинути їх на 28-й полк. Але 22-го з Каргінської у Вешенську прибув ад'ютант Іванова і, посміхаючись, забрав на квартирі командуючого забуті ним речі: літній кашкет з новенькою кокардою, шітку для голови, білизну та ще деякі дрібниці...

У прорив, що утворився на Північному фронті шириною у сто верст, ринулись частини 8-ої Червоної армії. Генерал Саватеев без бою відходив у напрямку Дону. На Тали й Богучар швидко відступали полки генерала Фіцхелаурова. На півночі тиждень стояла незвичайна тиша. Не чути гуркоту артилерії, мовчали й кулемети. Пригнічені зрадою верхньодонських полків, без бою відступали низинні козаки, котрі також воювали на Північному фронті. Червоні просувались обережно, поступово, їх розвідка старанно вивчала розташовані попереду хутори.

Для Донського уряду на Північному фронті найбільша невдача змінилась радістю. 28-го грудня у Новочеркаськ прибула союзницька місія; командуючий британською військовою місією

на Кавказі генерал Пуль із начальником штабу полковником Кіссом та представники Франції — генерал Франше-д'Еспере з капітаном Фуке.

Краснов повіз союзників на фронт. На пероні станції Чир холодного грудневого ранку вишукувалась почесна варта. Генерал Мамонтов прогулювався на пероні в оточенні офіцерів; він, який часто ходив неохайним, зі звисаючими вусами, із-за чого можна було зробити висновок про його пияцтво, на цей раз був підтягнутий, щойно виголені щоки виблискували сизим рум'янцем. Чекали прибуття потягу. Біля вокзалу тупцювали і, хукаючи, гріли свої посинілі пальці музиканти військового оркестру. Різного віку козаки низових станиць в святковому одязі завмерли в караулі. Тут поруч стояли і сивобороді діди, і безвусі юнаки, разом з чубатими фронтовиками. На дідівських шинелях золотом і сріблом блищали хрести й медалі за Ловчу та Плевну, молодші козаки були густо обвішані Хрестами за відважні атаки під Геок-Тепе, Лідіантунем і на німецькій — за Перемишль, Варшаву, Львів. Юнаки ніяких нагород не мали, але теж струнко витягувались, намагаючись в усьому слідувати прикладу старших.

Потяг причмихав, укутаний хмарами пари. Ще дверці пульманівського вагону не встигли відчинитися, а диригент уже чимдуж змахнув руками, і оркестр почав голосно виконувати англійський національний гімн. Мамонтов, притримуючи шаблю, поспішив у вагон. Краснов, як гостинний господар, повів гостей повз застигли шеренги козаків у вокзал.

— Усе козацтво піднялось на захист батьківщини від диких червоногвардійських банд. Ви бачите представників трьох поколінь. Ці люди бились на Балканах, в Японії, Австро-Угорщині і Пруссії, а тепер б'ються за свободу вітчизни, — сказав він гарною французькою мовою, приємно посміхаючись, вказуючи великодушним кивком голови на дідів, які, витріщивши очі, завмерли і не дихали.

Не даремно Мамонтов старався, підбираючи за наказом зверху почесний караул. Тепер гостям було що показати!

Побувавши на фронті, задоволені союзники вернулись у Новочеркаськ.

— Я дуже вдоволений молодецьким виглядом, дисциплінованістю та бойовим духом ваших військ, — сказав генерал Пуль напередодні свого від'їзду Краснову. — Я негайно віддам розпорядження, щоб із Салоніків сюди відправили перший загін наших солдатів. Вас, генерале, я прошу приготувати три тисячі шуб та теплих чобіт. Сподіваюсь, що за нашої підтримки ви зумієте остаточно викорчувати більшовизм.

...Швидко шили дублені кожухи, готували валянки. Але час йшов, а в Новоросійську союзницький десант ніяк не висаджувався. Пуль відбув у Лондон, його замінив холодний, бундюч-

ний Бріге. Із Лондона він привіз нові інструкції і жорстко, з генеральською простолінністю, оголосив:

— Уряд Його Величності надаватиме Добровольчій армії на Дону велику матеріальну допомогу, але не дасть жодного солдата.

Коментувати такі заяви не мало сенсу.

XII

Ворожнеча, що невидимою борозною пролягла між офіцерами і козаками ще в дні імперіалістичної війни, восени 1918 року набула небачених розмірів. У кінці 1917 року, коли козачі частини потроху стікались на Дон, випадки вбивства та видачі офіцерів траплялися рідко, але за минулий рік вони стали звичайним явищем. Коли йшов наступ, офіцерів, за прикладом червоних командирів, змушували йти попереду, вести за собою цепи, а далі тихо, нишком стріляли їм у спину. Тільки в таких частинах, як наприклад Гундорівський Георгіївський полк, збереглась сильна згуртованість, та їх у Донській армії залишилось одиниці.

Петро Мелехов, який був хитрим, кмітливим, хоч і тугодум, давно зрозумів, що сваритися з козаками — собі дорожче, недалеко до гріха, тому з перших же днів постарався, щоб та грань, що відділяла його, офіцера, від рядових, не виникала. Разом з ними при нагоді лаяв війну; і хоч висловлювання ці були не дуже щирими, а з великої необхідності, але цього ніхто не помічав; підігрував більшовикам і надмірно запобігав перед Фоміним, коли побачив, що той завойовує в полку авторитет. Петро також не цурався того, щоб привласнити чуже добро, міг лаяти начальство, чи пожаліти полоненого, хоч у той час душа його палала пекучою ненавистю, а руки так і свербіли, бо хотілося когось ударити, чи й просто вбити... На службі він був чутливий, простий, — м'який віск, а не хорунжий! І Петро поступово втерся у довіру до козаків, зумів на їх очах надіти чужу личину.

Коли Філіпов під слободою Солонкою ввів за собою всіх офіцерів, Петро залишився. Сумирний та врівноважений, постійно тримаючись у тіні, завжди поміркований, він у складі полку прибув у Вешенську. А пробувши в Вешенській два дні, не витримав, послав усе під три чорти і, побувавши ні в штабі, ні в Фоміна, подався додому.

У Вешенській в той день зранку на плацу біля старої церкви, зібрався мітинг. Полк чекав прибуття делегатів від Інзенської дивізії. Козаки групами ходили на плацу: хто в шинелях, а хто в кожухах та пошитих із шинельного сукна сюртуках, у ватяних чекменях. Важко вірилось, що цей величезний, абияк одягнений натовп —

стройова частина, 28-й козацький полк. Сумний Петро переходив від одного гурту до іншого, якось по-новому бачив козаків. Раніше, на фронті, їх одяг так у вічі не впадав, та й такої нагоди, щоб полк побачити в повному складі одночасно, не траплялося. Тепер же Петро, покушуючи з ненавистю відрослий білий вус, розглядав прихоплені памороззю обличчя; голови також вкривали різнокольорові папахи, малахаї, кубанки, кашкети; а коли опускав очі до долу, то й тоді бачив таке ж різноманітне видовище: розтоптані валянки, чоботи, обмотки поверх черевиків, знятих із червоноармійців.

— Босота! Прокляті мужики! Виродки! — безсило й люто тихо шепотів Петро.

На парканах білили фомінські накази. Жителі на вулиці не виходили. Станиця завмерла, вичікувала. В кінці провулків виднілось біле погруддя заметеного снігом Дону. За Доном чорнів, ніби намальований тушшю, ліс. Біля сірої мурованої споруди старої церкви, збившись у тісне коло, ніби овеча отара, стояли хутірські жінки, котрі приїхали провідати своїх чоловіків.

На Петрові був кожух, поли обшиті, а на грудях — величезна кишеня та ще ця, нехай вона не ладна, каракульова офіцерська папаха, ще зовсім недавно він нею дуже пишався, а тепер щохвилини ловив на собі ворожі, холодні погляди. Вони пронизували його наскрізь, тому почуття тривоги і розгубленості тільки наростало. Він, ніби це було в тумані, запам'ятав, як на плацу, на дно перекинutoї бочки вибрався червоноармієць — опецькуватий, в добротній шинелі та новісінькій смушевій папасі, з розв'язаними навушниками, з яких звисали короткі шнурочки. Рукою в пуховій рукавичці солдат поправив обмотаний на шиї димчасто-сірий козячий, з китицями, шарф, оглядівся.

— Товариші козаки! — різанув Петрові вуха низький застужений голос.

Петро тут же відзначив, що козаків вразило таке незвичне в їх середовищі звертання, і почали між собою переглядатись, один одному підморгувати, бо початок викликав надію і хвилювання. Червоноармієць довго говорив про радянську владу, про Червону армію та ставлення до козацтва. Петро добре запам'ятав, що промовця весь час перебивали, вигукували:

— Товаришу, а що таке комунія?

— А нас до неї не запишуть?

— А що це воно таке — ваша комуністична партія?

Промовець, притиснувши до грудей руки, крутився на всі боки, терпеливо роз'яснював:

— Товариші! Комуністична партія — це справа добровільна. У партію вступають за власним бажанням ті, хто прагне боротися за велику справу визволення робітників і селян від гніту капіталістів та поміщиків.

Не минуло й хвилини, як з іншого місця знову вигукували:

— Просимо сказати про комуністів та комісарів!

Була й на це відповідь, але через кілька хвилин лунав чийсь заповзятий бас:

— Ось ти гутарив про комунію, але нам нічого не зрозуміло. Покірно просимо розтлумачити. Ми — люди темні. Ти нам краще простими словами давай!

Потім нудно й довго виступав Фомін, який часто, до діла й без нього, вживав слово «екуюватись». Біля Фоміна в'юном крутився якийсь молодий хлопчина в студентському кашкеті та франтоватому пальто. А Петрові, коли він слухав плутану промову Фоміна, згадалося, як у лютому 1917 року — у той день до нього якраз приїхала Дар'я — він уперше побачив його на станції по дорозі в Петроград. Йому добре врізався в пам'ять суворий, вологий і блимаючий погляд широко посаджених очей дезертира-отаманця, одягнутого в шинель, на урядницьких погонах ще був вишертний номер «52», його ведмідькувата хода. «Терпець, братику, вривається!» — підказував Петрові його внутрішній голос. «Бачиш, дезертир, дурень дурнем, на подобі Христоні, а вже — командир полку, а я в тіні», — думав Петро, гарячково виблискуючи очима.

Фоміна змінив козак, навхрест оперезаний кулеметними стрічками.

— Братці! Я сам був у загоні Підтьолкова, і ось, може, й ще, Бог дасть, доведеться із своїми йти на кадетів, — хрипів він, хитаючись та п'яно вимахуючи руками.

Петро швидко пішов на квартиру. Коли сідлав коня, то чув, як пострілювали козаки — значить, вони роз'їжджались із станиці і за давнім звичаєм таким способом сповіщали хутори, що служиві повертаються додому.

XIII

*П*е несподіване затишшя чомусь лякало; дні стояли короткі, а оскільки сонце сідало довго, то від цього й вони, ніби в жнива, довшали. Наддоння все наче вимерло, наче мор спустошив станичні юрти. Таке відчуття, буцімто змара накрила Наддоння густим, без просвітку, чорним крилом; вкрила його так мовчазно й страшно, що, здається, вихор ось-ось пригне до землі тополі, вдарить сухий тріскучий грім і десь за Доном, у білому лісі почне валити й нищити дерева, відколювати від крейдяних відрогів дикий камінь, зареве страшним голосом буря...

Зранку в Татарському на землі стелився туман. А гора своїм гулом підказувала: буде мороз. Опівдні з сірої імли вилушилось сонце, але світлі-

ше не стало, тільки туман розгублено бродив зверху наддонських гір, скочувався в яри, відрогі і там розвіювався, осідав мокрою курявою на вкритих мохом крейдяних плитах, на засніжених гребенях.

Вечорами із-за голого лісу виповзав величезний круглий і червоний місяць, що здавався розпеченим щитом. Він імлісто світив над припишканими хуторами, нагадуючи про криваві заграви війни й пожеж. І від цього нещадного, немеркучого світла на людей надходила безпричинна тривога, худоба теж не знаходила собі місця. Від безсоння коні й воли до світанку бродили на базах. Згубно вили собаки, і задовго до півночі на різні голоси починали переспівуватись півні. Уранці приморозок сковував кригою на деревах мокрі гілки. Коли вітер ними погойдував, вони дзвеніли, ніби сталеві стремена. Неначе невидима рать вершників сунула лівобережжям Дону, через темний ліс, у сизій пітьмі, брязкаючи зброєю та зброєю.

Майже всі татарські козаки, бувші на Північному фронті, самовільно покинули свої частини, що потроху відступали до Донця, і вернулись додому в хутір. Що не день, то являвся котрийсь запізнілий. Одні — для того, щоб надовго розсідлавши бойового коня і сховавши спорядження в копицю соломи, або під стріху сарая, чекати приходу червоних, а інші, відчинивши заметену снігом хвіртку, лише заводили на подвір'я коня і, поповнивши запас сухарів, провівши ніч із жінкою, вранці знову вибиралися на шлях, щоб із узгірка востаннє кинути оком на білий, мертвий простір Дону, на рідні, може, покинуті назавжди місця.

Хто наперед вгадає свою смерть? Хто відає, де закінчується його життєва дорога?.. Ой, і важко коні їхали з хутора! Важко козаки гасили в змучених до крові серцях тугу за ближніми. І цим, зав'язаним шляхом, не один подумки повертався додому. Багато важких думок передумано на цім шляху.. Напевне, не в одного солоня, як кров, сльоза, ковзнувши крилом сідла, падала на схолодніле стремено, на цей шлях, подзьобаний шпичаками підків. Та чи виросте по весні на цьому місці жовта лазурова квітка — символ розлуки?

* * *

Уночі, після того, як Петро приїхав із Вешенської, в мелехівському курені почалася сімейна рада.

— Ну, що? — запитав Пантелій Прокопійович, ледве Петро переступив поріг. — Навоювався? Без погонів приїхав? Ну, йди-йди, з братом привітайся, матір обрадуй, жінка геть знудьгувалася... Здоров, здоров, Петруня... Григорій! Григор Пантелейович, чого ж ти на печі, як бабак, лежиш? Злазь!

Григорій звисив босі ноги в захисних шароварах, із туго натягнутими штрипками і, чухаючи чорні, в густому волоссі груди, усміхнено дивився, як Петро, нахилившись, скидає португезю, задерев'янілими від морозу пальцями шукає зав'язки башлика. Одарка, мовчки, з усмішкою заглядала чоловікові в очі, розстібалася на ньому кожух, боязно обходила правий бік, де біля кобури з наганом сизо виблискувала прив'язана до пояса ручна граната.

На ходу торкнувшись своєю щокою до вкритих інеєм пухнастих вусів, Дуня побігла ставити коня. Ільківна, витираючи хустинкою губи, готувалась цілувати «старшенького». Біля печі поралась Наталя. Вчепившись за поділ її спідниці, тулились дітки. Усі чекали, що Петро щось сповістить, але він, з порога хрипко кинувши «здорові були!», взявся мовчки роздягатися, довго обмітав чоботи просяним віником, а коли випростав спину, то було помітно, що губи в нього жалісно тремтіли, і він якимось розгублено притулився до спинки ліжка, і тут усі раптом побачили на його обморожених, почорнілих щоках сльози.

— Служивий! Що з тобою? — жартівливо, щоб приховати тривогу й тремтіння в голосі, спитав батько.

— Пропали ми, тату!

Петро ще довго кривив рота, ворухив білявими бровами і, відвівши очі, висякався в брудну, пропахлу тютюном хустку.

Григорій пнув кота, що став до нього ладитися, крякнувши, скочив із печі. Мати заплакала, цілуючи Петрову голову, але швидко від нього відринулася.

— Моя дитино! Сердешний мій, молочка кислого всипати? Та ти йди, сідай, щі холонуть. Либонь, зголоднів?

За столом, бавлячи на колінах племінника, Петро пожвавішав; стримуючи хвилювання, розповів, як покинув фронт 28-й полк, як втекли командири, а також про Фоміна і останній мітинг у Вешенській.

— Сам-то що думаєш? — спитав Григорій, не знімаючи з доччиної голови темну жилаву руку.

— А тут і думати нічого. Завтра ось перебуду, а на ніч поїду. Ви, мамо, харчів мені наготуйте, — обернувся він до матері.

— Відступ, значить?

Панталій Прокопійович занурив пальці в кишет, та так їх там і тримав, висипавши з пучки тютюн, бо чекав відповіді.

Петро підвівся, перехрестився на тьмяні, намальовані чорним образи, погляд його був суворий та сумовитий.

— Дякую Богові, найся!.. Відступ, кажеш? А інакше як? Для чого мені залипатись? Щоб червонопузі мені голову відрубали? Може, ви й маєте намір зоставатись, а я... Ні, я краще поїду! Офіцерів вони не милують.

— А дїм як? Виходить, усе кинемо?

Замість того, щоб відповісти батькові, Петро тільки знизав плечима, але несподівано заголосо Дарка:

— Як це так? Ви поїдете, а ми повинні залишатись? Гарні козаки, нема чого казати! Будемо ваше добро стерегти!.. Через нього, може, недовго й життя позбутися? Нехай горить воно все ясним вогнем! Я тут не залишусь!

Навіть Наталя і та подала голос. Заглушуючи Дарчине дзвінке голосіння, вона попередила:

— Якщо хутір рушить громалою — ми нізачо не залишимося! Пішки підемо.

— Дурні! Сучки! — несамовито загорлав Пантелій Прокопійович, мимоволі шукав очима костур. — Стерви, бісові діти! Цитьте, окаянні! Тут мужицьке діло, а вони й собі... Ну, давайте покинемо все та й підемо світ за очі. А скотину куди дінемо? За пазухою понесемо? А курінь?..

— Ви, молодички, геть із глузду з'їхали! — ображено підтримала чоловіка Ільківна. — Бо так, ви те добро не наживали, вам його легко покинути. А ми із старим удень і вночі спини гнули, щоб так знічев'я кинути?.. Ой, ні! — вона закусила губи, зітхнула. — Ви йдіть, а я зі свого обійстя не зрушу. Хай краще біля порога вб'ють, усе легше, ніж під чужим тином здихати.

Пантелій Прокопійович, підкручуючи в лампі гніт, сопів та зітхав. На хвилину всі замовкли. Дуня, котра в цей час плела паглинку панчохи, підвела вгору голову, тихенько зауважила:

— Худібку можна з собою погнати... Хіба що, заради неї тільки zostаватись?

І знову старий спалахнув шаленою люттяю. Він затупотів ногами, як застояний жеребець, мало не впав, зачепившись за козеня, що якраз лежало біля печі. Спинившись навпроти Дуні, аж зачлинувся:

— Погнати? А корова стара скоро отелиться, тоді як? Далеко ти її поженеш?! Ех ти, пуста голова! Хата їй не потрібна! Поганка! Гнида! Наживав-наживав для них, а тепер, бач, яку дяку доводиться вислуховувати! А вівці! А ягнята куди подінеш?.. Ох, ох, дурепа, та й годі! Вже краще б мовчала!

Григорій скося глянув на Петра і, як колись, давним-давно, тепер знову побачив в його карих рідних очах пустотливу, глузливу і водночас смиренно-шанобливу усмішку, пшеничні вуса теж знайоמו тремтіли. Петро блискавкою моргнув, увесь, стримуючи регіт, затрявся. Григорій теж радісно відчув давно забуту за останні роки здатність просто так веселитися, реготати, так що теж з охотою, не стримуючи себе, засміявся глухо й розкотисто.

* Чига, чигуня — насмішлива назва верхнедонських козаків.

** Вахлі — сітка, якою носять сіно та солому.

— Ну ось! Слава Богу.. Поготорили! — Старий змріяв його гнівним поглядом і сів, відвернувшись до вікна, розмальованого білим морозом.

Тільки опівночі прийшли до взаємної згоди: козаки нехай відступають, а жінки залишаються, щоб стерегти дїм та господарство.

Ще з півночі Ільківна затопила піч і до ранку спекла хліб, насушила дві торби сухарів. Старий поснідав при світлі і ще затемна пішов порати скотину, готувати до від'їзду сани. Він довго стояв у коморі, зануривши руку в наповнений пшеницею-гарнівкою засік, процідив крізь пальці добірне зерно. Вийшов звідти, наче попрошався з покійником: шапку скинув, за собою тихо причинив жовті двері...

Він ще возився під сараєм, міняв на санях плетений кошіль, коли в провулку з'явився з коровою Оникій — гнав худобу на водопій. Привітались.

— Оникій, у відступ зібрався?

— Мені зібратись, що голому підперезатись. Мое — в мені, а чуже — теж буде при мені.

— Що чути нового?

— Новин багато, Прокопійовичу!

— А що? — стривожився Пантелій Прокопійович, віткнувши сокиру в ручицю саней.

— Червоні ось-ось будуть. Уже підходять до Вешок. Один чоловік із Великого Громка бачив їх, то розповідав: гарного від них мало. Ріжуть людей... У них жиди та китайці, щоб їх вітром розвіяло! Мало ми їх, чортів косооких, понишили!

— То кажеш — ріжуть?!

— Ну, не нюхають же! А тут чигуня* клята! — Оникій виматюкався і пішов собі попід тином, на ходу завершуючи свою розповідь: — Задонські баби самогону наварили, поять їх, щоб лихо від себе відвернути, так вони нап'ються та переходять в інший хутір і вже там збиткуються.

Старий поставив кошіль, обійшов усі сараї, перевірів кожний стовпчик й пліт, поставлений власними руками. А потім узяв вахлі**, закульгав на тік, щоб насмикати в дорогу сіна. Він витягнув із причілка метелеву ключку і, все, ще не вірячи в неминучість від'їзду, почав вибирати, де сіно гіршеньке, з бур'яном (найкраще він завжди беріг для весняної оранки). Але одумався, облаяв себе, перейшов до іншого стіжка. Його душа ніяк не хотіла миритись, що всього через кілька годин він покине своє подвір'я й хутір і поїде кудись на південь і, може, навіть сюди більше не повернеться. Він насмикав сіна і, за звичкою, потягнувся було за граблями, щоб підгребти, але відсмикнув руку, як від гарячого, витер під тривухом спітніле чоло, голосно сказав:

— І навіщо ж мені його тепер берегти? Однаково ж буде: чи покидають коням під ноги замість підстїлки, дарма пропаде, чи візьмуть, та сплять.

Хряснувши об коліно граблицем, він заскреготав зубами, поніс вахлі з сіном, по-старечому човгаючи ногами, згорбившись, ніби почував себе зовсім старим дідом.

У курінь входити не став, а, прочинивши двері, нагадав:

— Збирайтесь! Зараз буду запрягати. Щоб не припізнитись.

Уже накинув коням шлеї, вклав у задок лантух із овесом і про себе почав дивуватися, чому сини так довго не виходять сідлати коней, знову відправився в курінь.

У куріні діялось щось дивне: Петро розлючено розбирав приготовлені у відступ клунки, кидав прямо на підлогу шаровари, мундири, святкові жіночі убори.

— Це з якого дива? — надзвичайно вражений, спитав Пантелій Прокопійович і навіть скинув тривух.

— А ось бачите! — Петро через плече вказав великим пальцем на жінок. — Голосять і все. Тоді й ми нікуди не поїдемо. Якщо їхати — то всім, а якщо не їхати — тоді нікому! Їх тут червоні, може, гвалтувати будуть, а ми поїдемо добро рятувати? А стануть убивати — в них перед очима помremo!

— Роздягайтесь, тату, — Григорій, посміхаючись, скидав із себе шинель та шаблю, а зразу ловила й цілувала його руку заплакана Наталя, радісно, червона, як мак, плескала в долоні Дуня.

Старий надів тривух, але в наступну мить знову його скинув і, підійшовши до покуття, почав широко, розмашисто хреститись. Він тричі вклонився до землі, підвівся з колін і обвів очима сімейство.

— Ну, коли так — залишаємось! Укрий і оброни нас, Царице Небесна! Піду розпрягати.

Прибіг Оникій. Його вразило, що в мелехівському курені всі обличчя всміхнені, веселі.

— Чого це ви?

— Не пойдуть наші козаки! — за всіх відповіла Одарка.

— Отакої! Роздумали?

— Роздумали! — Григорій знехотя вискалив рафінадно-синю підкову зубів, підморгнув: — Смерть — її нема чого шукати, вона й тут знайде.

— Якщо офіцери не їдуть, то нам сам Бог велів! — І Оникій мерщій прогуркотів із ганку й ніби конем понісся попід вікнами.

XIV

У Вешенській на парканах тріпотіли фомінські накази. З години на годину чекали приходу червоних військ. А в Каргінській, що за тридцять п'ять верст від Вешенської, стояв штаб Північного фронту. У ніч на 4 січня прибув загін

чеченців, одночасно поспішно, похідним порядком, від станиці Усть-Білокалитвенської на приборкання бунтівного полку Фоміна виступив карний загін військового старшини Романа Лазарева.

Чеченці 5-го повинні були наступати на Вешенську. Їх розвідка вже побувала в Білогірці. Але наступ зірвався: перебіжчик із фомінських козаків повідомив, що значні сили Червоної армії ночують у Горохівці і 5-го повинні бути у Вешенській.

Краснов, зайнятий прибулими в Новочеркаськ союзниками, намагався вплинути на Фоміна. Він викликав його до прямого проводу Новочеркаськ — Вешенська. Телеграф, що до цього настирливо вистукував «Вешенська — Фоміна», передав коротку розмову.

«Вешенська — Фоміну крп Урядник Фомін наказую схаменутись і зайняти з полком позицію крп Направлено карний загін крп Непослух тягне за собою смертну кару крп Краснов».

Розтібнувши кожущок, Фомін при світлі газової лампи спостерігав, як із-під пальців телеграфіста повзе, ніби гадюка, помережена коричневими блискітками вузька паперова стрічка, і, дихаючи телеграфістові в потилицю морозом та самогоном, запитав:

— Ну, що він там бреше? Схаменутись? І це все?.. Відписуй йому.. Що-о-о? Як це — не можна? Наказую, бо зараз же воло з тельбухами вирву!

І телеграф застукотів:

«Новочеркаськ отаманові Краснову крп... Котись до такої матері крп Фомін».

Становище на Північному фронті ставало таким загрозливим, що Краснов вирішив виїхати в Каргінську, щоб самому звілти відрядити проти Фоміна «караючу десницю» і, головне, своєю присутністю підняти підупалий дух козаків. Із цією метою він у поїздку на фронт запросив також союзників.

У слободі Бутурлинівці відбувся огляд щойно вийшовшого із боїв Гундорівського Георгіївського полку. Закінчивши огляд, Краснов став поруч із полковим штандартом. Повертаючись корпусом праворуч, гучно вигукнув:

— Ті, хто під моєю командою служив у Десятому полку — крок уперед!

Майже половина гундорівців вийшла перед строем. Краснов зняв папаху, хрест-навхрест поцілував ближнього до нього літнього, але ще молодцюватого вахмістра. Вахмістр, витерши рукавом шинелі підстрижені вуса, завмер, розгублено витріщив очі. Краснов перецілував усіх однополчан. Союзників це вразило, вони здивовано перешіптувались. Але здивування змінили усмішки та стримана похвала, коли Краснов, підійшовши до них, пояснив:

— Це ті герої, з якими я бив німців під Незвиською, австрійців біля Белжеця і Комарова та допомагав нашій спільній перемозі над ворогом.

...Збоку від сонця, ніби вартіві біля ящика з казною, непорушно стояли райдужні, підперезані білим, стовпи. Холодний північно-східний вітер, ніби сурмач, сурмив у лісах, гнав степом, розгортався лавою, перекидав і нищив најжачені каре бур'янів. Надвечір 6 січня (над Чиром уже завісою насувались сутінки) Краснов, а разом із ним офіцери англійської королівської служби — Едварс та Олькотт і французи — капітан Бартелло і лейтенант Ерліх, прибули в Каргінську. Союзники, одягнені в шуби, кудлаті козацькі папахи, зі сміхом, шулячись та тупцюючи ногами, покинули автомобілі, пропахлі сигарами та одеколоном. Зігрівшись у квартирі багатого купця Львовичкіна, напившись чаю, Краснов із командуючим Північним фронтом генерал-майором Івановим та офіцерами попрямували в школу, де мали відбутися збори.

Краснов довго виступав перед настороженим зібранням козаків. Його слухали уважно, тихо. Та коли він почав описувати «звірства більшовиків», що вони чинили в зайнятих станицях, із задніх рядів, із синьої тютюнової завіси хтось сердито перебив:

— Це — неправда! — і враження від промови зіпсувалось.

Уранці Краснов із союзниками терміново виїхав у Міллерово.

Так само поспішно евакуювався штаб Північного фронту. Чеченці до вечора виловлювали в станиці козаків, не бажаючи відступати. Вночі спалахнув склад боеприпасів. До самої півночі він палав, як величезна купа хмизу, трішали гвинтівкові патрони, вибухаючи, гуркотіли вибухнувши снаряди. На другий день на майдані перед тим, як відступати, відбувався молебень, і в цей час із Каргінського узгір'я вдарив кулемет. Весняним градом кулі заторохотіли об церковний дах і всі безладно кинулись тікати в степ. Лазарев із своїм загоном та малочисельні козацькі частини намагались прикрити відступаючих; піхота цепом залягла за вітряком, 36-та Каргінська батарея під командою каргінця, осавула Федора Попова швидким вогнем обстріляла наступаючих червоних, але незабаром теж стала на передки. А червона кіннота, що наступала від хутора Латишова, обійшла піхоту і закрила її в ярах: чоловік із дванадцять каргінських дідів, котрих хтось заради сміху охрестив «гайдамаками», просто посікли.

XV

Рішення не відступати знову надало в очах Пантелія Прокопійовича зміст та значення речам.

Увечері, коли він вийшов порати скотину, то вже без вагання смикав сіно з гіршого стіжка.

У темному хліві довго з усіх боків обдивився корову, задоволено подумав: «Скоро вже, дуже товста. Чи, часом, не двійню Господь пошле?» Все знову стало йому рідним, близьким; усе, з чим він у думці вже попрощався, тепер набуло колишньої вартості й ваги. За коротку надвечірню пору він уже встиг і Дуню вилаяти за те, що біля кошари розсипала полову та не видовбала в кориті кригу, і що пліт треба заплести, бо кнур Степана Астахова зробив у ньому дірку. Заодно спитав Аксенію, яка вибігла зачинити віконниці, про Степана: чи думає той їхати у відступ? Аксенія, кутаючись у хустку, співучим голосом відповіла:

— Ні, та й куди йому їхати! Лежить зараз на печі, бо пропасниця його тіпає... Лоб гарячий, та й на нутро жаліється. Захворів Стьопа. Не поїде...

— І наші теж. І ми, одним словом, не поїдемо. Лихо його знає, на краще воно, чи ні...

Уже смеркало. За Доном, за сірою безоднею лісу, в зеленкуватій імлі неба яскраво спалахнула Полярна зоря. На сході багрянцем вкрився окраєць неба. Спалахувала заграва. На розлогому гіллі осокора зачепився крайцем зрізаний місяць. На снігу перебігали невиразні тіні. Темніли кучугури. Тиша стояла така, що Пантелій Прокопійович чув, як на Дону, біля ополонки, хтось, — певне, це був Оникій, — довбав плішнею кригу. Крижинки відколювались й відлітали, при цьому дзвеніли, як скло, та в хлівчику заспокоїливо хрумкали сіном бики.

У кухні запалили світло. У вікні майнула голова Наталі. Пантелія Прокопійовича потягнуло в тепло. Всіх домашніх він застав у зборі. Дуня шойно вернулась від Христининоі жінки, випорожняла з кварти закваску, і, боячись, щоб, бува, не перебили, похапцем переказувала новини.

Григорій в світлиці змастив гвинтівку, наган, шаблю; загорнув у рушник бінокль, покликав Петра.

— Ти своє почистив? Неси. Треба заховати.

— А раптом оборонятися доведеться?

— Мовчав би вже! — всміхнувся Григорій. — Дивись, щоб коли знайдуть, то за матню на воротах не повісили.

Вони вийши на двір. Невідомо чому, але свою зброю заховали нарізно. Тільки новенький чорний наган Григорій поклав у світлиці під подушку.

Повечеряли, знехотя порозмовляли про різне, та й почали готуватись до сну, як надворі на ланцюгу хрипко загавкав пес, кидався на прив'язі, хрипів у тісному нашийнику. Старий вийшов подивитись, а повернувся з кимось незнайомим, який аж до брів був закутаний башликом. Чоловік мав при собі повне бойове спорядження, його туго стягував білий ремінь; увійшовши, він перехрестився; з вкритого памороззю рота, що скидався на білу літеру «О», йшов пар.

— Певне, й не пізнаєте мене?

— Та це ж сват Макар! — скрикнула Дарка.

І тільки тепер Петро та й інші члени сім'ї впізнали далекого родича Макара Ногайцева, — козака з хутора Сангіна, — відомого в своїй околиці тим, що був гарним співаком та п'яницею.

— Яким тебе лихом занесло? — посміхався йому Петро, але з місця не встав.

Ногайцев позирив із вус бурульки, покидав їх до порога, почавив величезними, підшитими шкірою валянками і почав неспішно роздягатись.

— Та виявилось, що одному нудно їхати у відступ, то дай, думаю, заїду до сватів. Чув, що ви обидва вдома. Заїду, кажу жінці, до Мелехових, усе веселіше буде.

Він узяв гвинтівку й поставив її біля печі, поруч із рогаками, чим викликав у жінок усмішки та пожвавлення. Підсумок засунув у припічок, а шаблю й нагайку почесно поклав на ліжку. І теперечки від Макара пахло самогоном, у великих, банькатих очах грали п'яненські бісики, а в мокрому ковтяхові борода зблискував рівний ряд блакитних, як донські скойки, зубів.

— А сангінські козаки хіба не відступають? — поцікавився Григорій, протягуючи вишитий бісером кисет.

Гість рукою відвів кисет.

— Не балуюсь тютюнцем... Козаки, питаєш? Хто вже поїхав, а хто нірку собі шукає, де б йому заховатись. Ви-то самі як, поїдете?

— Не поїдуть наші козаки. Так що ти їх вже не замануй! — налякалась Ільківна.

— Невже? Аж не віриться! Сват Григорій, чи це правда? Життям ризикуєте, братці!

— Що вже буде... — зітхнув Петро і несподівано густо почервонівши, запитав: — Григорій! Ти як? Не роздумав? Може, поїдемо?

— Ні.

Тютюновий дим обгорнув Григорія, ще довго гойдався над його кучерявим смоляним чубом.

— Коня твого батько завів? — несподівано запитав Петро.

Надовго запанувала тиша. Тільки в Дуні під ногою, навіваючи дрімоту, гуділа джмелем прядка.

Ногайцев просидів до світанку, все вмовляв братів їхати за Донець. Петро двічі за ніч вибігав без шапки сідлати коня, та обидва рази повертався розсідлувати, знатикаючись на гострий, сварливий погляд Одарчиних очей.

Благословлось на світ, і гість почав збиратись. Уже одягнений, тримаючись за клямку дверей, він багатозначно відкашлявся, із прихованою погрозою сказав:

— Може воно й на краще, та тільки коли ви схаменетесь, то буде пізно. Сподіваюсь, коли ми звідти вернемося, то пригадаємо, хто червоним на Дон ворота відчиняв, хто залишався, щоб їм служити...

Уранці пішов густий сніг. Григорій вийшов на подвір'я і побачив, що на тому боці Дону на переїзд суне темна купа людей. Щось тягли аж

восьмеро коней, чулися голоси, понукали коней, лаялись. Крізь заметіль, ніби в тумані, мерехтіли сиві силуети людей та коней. Придивившись до четвертої пари, Григорій здогадався: «Батарея... Невже червоні?» Від цієї думки защеміло серце, але, поміркувавши, він заспокоїв себе.

Рідкий натовп наближався до хутора, далеко обминувши пролизень, що дивися в небо роззявленою чорною пашею. Але на виїзді, там де біля берега лід був підмитий, передня гармата провалилась, сіла на одне колесо. Вітер доносив галас їзових, тріск льоду; перелякані коні ковзались, поспіхом переставляли свої ноги. Григорій сховався в хліві і звідти крадькома спостерігав. Шинелі вершників притрусило снігом, але погони на них він розгледів, та й обличчя вгадувались козацькі.

Хвилини через п'ять на високому, гладкому коні у ворота в'їхав підстаркуватий вахмістр. Він зліз біля ганку, до поручнів прив'язав чумбур, пішов у хату.

— Хто тут господар? — привітавшись, спитав він.

— Я, — відповів Пантелій Прокопійович, злякано чекаючи, що наступним буде питанням: «А чому ваші козаки вдома?»

Але вахмістр тільки кулаком розправив білі від снігу, закручені й довгі, як аксельбанти, вуса, потім попросив:

— Станичники! Допоможіть, ради Христа, витягнути гармату! Завалилась при березі, лягла на самісіньку вісь... Може, мотузки знайдуться? Це який хутір? Заблудились ми. Нам треба в Єланську станицю, але таке замело, що світу божого не видно. Збилися з маршруту, а ззаду червоні ось-ось на хвіст наступлять.

— Я, їй-Богу, не знаю, чим... — зам'явся старий.

— Та що тут знати! У вас же козаки які... Нам би людей, щоб допомогли.

— Хворію я, — збрехнув Пантелій Прокопійович.

— Що ж ви, братці! — Вахмістр, як вовк, не повертаючи шиєю, обвів усіх поглядом. Голос його ніби помолодів та окріп. — Хіба ж ви не козаки? Значить, нехай пропадає військове майно? Я зостався замість командира батареї, а офіцери розбіглися. Уже тиждень із коня не злажу, геть обморозився, пальці на нозі повідпадали, але я життя лишусь, а батарею не покину! А ви... Тут справа проста! Не хочете по-доброму, тоді я зараз покличу козаків і ми вас... — Вахмістр із сльозою та гнівом вигукнув: — Змусимо, бісові сини! Більшовики! Будьте ви прокляті! А тебе, діду, коли хочеш, самого запряжемо! Йди, клич народ, а не підуть, не дай Боже, вернусь на той бік і тоді ваш хутір із землею зрівняю.

Він говорив так, як говорить людина, не зовсім упевнена у своїй силі. Григорію стало його

жаль. Схопивши шапку, не дивлячись на збудженого вахмістра, він сказав:

— Ти не галасуй. Нема чого тобі тут! Витягти допоможемо, а там їдь із Богом.

Знявши з тину дерев'яні щити, допомогли батареї переправитись. Народу зійшло чимало — Оникій, Христоня, Томілін Іван, Мелехови та десяток жінок разом з батареями викотили гармати й ящики зі снарядами, коні на узвіз й викарабкалися. Колеса вкрились льодом і на снігу не крутились, гальмували. Виснажені коні важко долали найменший горбочок. Номерних залишилось не більше половини, вони йшли пішки. Вахмістр скинув шапку, вклонився, подякував за поміч і, повертаючись у сідлі, тихо скомандував:

— Батарея, за мною!

Здивований Григорій з повагою подивився йому вслід, сам собі не вірив, що може таке бути. Підійшов Петро, як завжди, жував свій вус і, наче відповідаючи на мовчазне запитання Григорія, сказав:

— От якби всі були такими! Ось як треба тий Дон боронити!

— Ти про вусатого? Про вахмістра? — підходячи, уточнив заляпаний до вух Христоня. — І, будь певен, дотягне він свої гармати. А як він, бодай йому, на мене нагаєм замахнувся! І вдарив би, — бо людина у відчай. Я не хотів іти, а потім, признатись, злякався. Хоч і без валянків, а пішов. І скажи, нащо йому, дурневі, оті гармати? Як шкідлива свиня: колодка важка, вона їй ні до чого, а вона тягне...

Козаки, посміхаючись, мовчки розійшлись.

XVI

Далеко за Доном — уже перевалило за полудень — кулемет глухо виляскав дві черги й замовк.

Через півгодини Григорій, який стояв у світлиці, притулившись до вікна, відсахнувся від нього, вилиці вкрилися попелястою синню.

— А ось і вони!

Ільківна, зойкнувши, теж кинулась до вікна. Вулицею врозсип скакали вісім вершників. Вони чвалом доїхали до мелехівського двору, затим спинились, оглянули переправу через Дон, чорний слід стежки, затиснутий між Доном і горою, повернули назад. Їх ситі коні, мотаючи куцо обрізаними хвостами, кидали, жбурляли снігове груддя. Зробивши рекогносцировку хутора, кінна розвідка зникла. А годину опісля Татарський наповнили скрипучі кроки, чужа, з оканням, мова, собачий гавкіт. Піхотний полк з кулеметами на санях, з обозом і кухнями перейшов Дон і розповз по хутору.

Хоч і страшною була ця перша мить появи ворожого війська, але пустотлива Дуня не стрималась й на цей раз: коли розвідка повернула назад, пирснула в фартух і вбігла в кухню. Дивлячись на неї, Наталя навіть злякалася:

— Що з тобою?

— Ой, Наталочко! Любонько!.. Як би ти тільки бачила, як вони верхи їздять! Сидять на сідлі і всі підряд соваються: туди-сюди, туди-сюди... А руки в ліктях теліпаються. І самі — як з клаптів зшиті, все в них ходять ходором.

Вона так смішно показувала, як червоноармійці їдуть у сідлах, що Наталя теж почала давитися сміхом, добігла до ліжка і впала на полushки, щоб не викликати гнів свекра.

Пантелій Прокопійович, сидячи в прихатні, ледве стримував себе, без потреби перекладав з місця на місце на лаві дратву, шила, баночку з березовими цв'яшками і раз-по-раз зіщулено, зацьковано поглядав у вікно.

А в кухні, як не перед добром, не на жарт розійшлися жінки: розчервоніла Дуня, з мокрими від сліз очима, що блищали, як обприскані рососою зернятка пасліну, тепер уже Дарці зі сміхом показувала, як червоноармійці кумедно сидять у сідлі, передавала їх ритмічні рухи, цинічно, хоч і підсвідомо, вкладала в них натяк на соромицькі дії. Від нервового сміху в Дарки ломались круті підкови підмальованих брів, вона не могла стримати свій регіт, а в перерві хрипко, через силу приказувала:

— Так, гляди-но, шаровари до дірок протрутуть!.. Отакі їзді!.. Луку зломить!..

Навіть Петра, який вийшов із світлиці з сумним виглядом, їх сміх теж трохи звеселив.

— Що, дивно дивитись на таких вершників? — спитав він. — А їм коней не жаль. Ну, наб'ють коневі спину — іншого у когось відберуть. Одне слово: мужики! — І з безкінечною зневагою махнув рукою. — Він і коня того, може, вперше бачить: «Помаленьку поїдемо — дивись і доїдемо». Батьки їхні від колісного скрипу жахались, а вони — джигітують... Ех! — Він похрустів пальцями, зник у дверях світлиці.

Гурт червоноармійців просувався вулицею, поступово він ділився, по частині заходили в двори. Троє звернули у ворітця до Оникія, п'ятеро — один із них на коні — зупинились біля астахівського куреня, а інші п'ятеро попід тинном рушили до Мелехових. Попереду йшов невисокий літній червоноармієць: борода голена, ніс — приплюснутий, ніздрі — широкі, а сам увесь ловкий такий, підтягнутий, відразу видно — бувалий фронтовик. Зайшовши в мелехівський двір, він зупинився біля ганку, нагнувши голову, з хвилину дивився, як на прив'язі бісється, задихається та захлинається своїм гавканням жовтий пес; потім зняв із плеча гвинтівку. Вслід за пострілом із даху зірвався білий, ніби борошно, іній. Григорій

схопився за комір сорочки, бо йому стало тісно, і через вікно побачив, як на снігові, залишаючи криваву пляму, стоїть і хитається собака; він, мабуть, відчував свою смерть, бо від нестерпного болю одночасно гриз свій прострелений бік та ланцюг. Оглянувшись, Григорій побачив побліднілих жінок, а в материнських очах з'явився страх. Забувши надіти шапку, він ступив у сіни.

— Не чілай! — батько крикнув услід йому чужим голосом.

Григорій розчинив двері. На поріг, дзенькнувши, покотилась порожня гільза. У хвіртку входили решта червоноармійців.

— Навіщо вбив собаку? Заважав? — стоячи на порозі, спитав Григорій.

Червоноармієць широкими ніздрями втягнув повітря, куточки тонких голих, аж посинілих губів поповзли вниз. Він повів головою, перекинув на іншу руку гвинтівку.

— А тобі що? Шкода? А мені і на тебе патрон знайдеться. Хочеш? Ставай!

— Ну-ну, Олександр! — усміхаючись мовив високий, з густими бровами червоноармієць. — Здоров, господарє! Червоних бачили? Ну, тоді приймайте на квартиру. Це він вашу собачку вбив? Даремно... Товариші, проходите.

Григорій увійшов останнім. Червоноармійці весело вітались, знімали підсумки, японські шкіряні патронташі, на ліжко купою кидали шинелі, ватники, шапки. Вся хата враз наповнилась терпким і міцним, як спирт, солдатським духом, в якому нероздільно перемішались запахи людсько поту, тютюну, дешевого мила, рушничного масла, усе, що назбиралось за далеку дорогу.

Той, котрого звали Олександром, усівся за стіл, закурив цигарку і, ніби в продовження розпочатої з Григорієм розмови, запитав:

— Ти в білих був?

— Був.

— Ну, ось... Я сову влізнаю по льоту, а тебе по шмаркаках. Біляк! Офіцер, га? Золоті погони?

Із його ніздрів валували стовпи диму, холодні злі очі пронизували Григорія, який стояв, обпершись об одвірок і випуклим прокуреним нігтем все вистукував знизу цигарку.

— Ну, офіцер? Давай, признавайся! Я ж вправку розпізнаю; сам же германську тягнув.

— Був колись офіцером.

Григорій натужно всміхнувся і краєм ока ввіймав на собі переляканий, благальний Наталя погляд; він спохмурнів, насупив брови. Йому стало прикро за свою усмішку.

— Жаль! Виходить, не пса треба було стріляти...

Червоноармієць кинув Григорію під ноги недопалок, а іншим при цьому підморгнув.

І Григорій вдруге відчув, як від усмішки — ніби винуватої та благальної — мимоволі скривились губи, він засоромився і почервонів, що

так ненароком виявив недоречну слабкість. «Ну, як шкідливий пес перед господарем», — обпекла його думка. Перед очима повсталала картина: точнісінько так ширив свої чорні атласні губи, нині вже мертвий білогрудий пес, коли він, Григорій, владним господарем підходив до нього, і пес, падаючи на спину, оголював молоді різці, бив рудим пухнастим хвостом...

Пантелій Прокопійович все тим же, незнайомим раніше Григорію голосом, поцікавився: може, гості бажають вечеряти? Тоді він звелить господині щось подати...

Ільківна, не чекаючи вказівки, кинулась до печі. Рогач її руках тремтів, і вона ніяк не могла підняти ним чавун зі шами. Опустивши очі, Одарка сама подала на стіл. Червоноармійці посідали, ніхто не перехрестився. Старий часто поглядав на них, сповнений страху та неприхованої огиди. Нарешті не витримав, несхвально запитав:

— Богу, значить, не молитесь?

Тільки на губах Олександра майнула подоба усмішки. Під дружний регіт він сказав:

— І тобі, старий, теж не радив би! Ми своїх богів давно послали... — Загнувся, звів брови. — Ніякого Бога немає, а дурні все вірять, моляться оцим дерев'яним дошкам.

— Може, й так... Вченим людям вони, звісно, видніше, — боязко згодився Пантелій Прокопійович.

Перед кожним Одарка поклала на столі ложку, але Олександр свою відсунув, попросив:

— Може, є інша, не дерев'яна? Ще не вистачало зарази якоїсь підхопити! Хіба це ложка? Недогризок!

Одарку це дуже зачепило:

— Свою треба мати, якщо чужими гребує!

— Ну, ти, молодичко, помовчи! Якщо немає ложки, тоді дай чистого рушника, витру хоч цю.

Ільківна поставила миску щі, він і її звелів:

— Попробуй, бабко, спершу сама!

— Нащо мені його пробувати? Може, пересолено? — здивувалась стара.

— Ти попробуй, попробуй? Чи ти, часом, не підсипала гостям порошок якогось...

— Візьми зачерпни! Ну? — суворо звелів Пантелій Прокопійович і стиснув губи. Після цього він приніс із прихатня шевський інструмент, підсунув до вікна вільховий пеньок, що служив йому замість стільця, приладив у слоїку каганець і сів, обнявши старий чобіт. У розмову він більш не втручався.

Петро зі світлиці не висовувався. Там же сиділа з дітьми й Наталя. Дуня, притулившись до печі, плела панчохи, та після того, як один із червоноармійців, назвавши її «панночкою», запросив із ними вечеряти, вона взяла і вийшла. Розмова стихла. Повечерявши, червоноармійці закурили.

— У вас тут можна курити? — спитав рудобровий.

— Своїх курців повно, — неохоче сказала Ільківна.

Григорій від запропонованої йому цигарки відмовився. Всередині в нього все тремтіло, коли погляд натикався на того, хто вбив собаку, до серця підступала шімка хвиля; до того ж він весь час ставився до Григорія з викликом та зухвало. Очевидно, прагнув сутички, бо постійно шукав привід, щоб спровокувати Григорія, викликав його на розмову.

— У якому полку служили, ваше «благородіє»?

— У різних.

— Скільки наших постріляв?

— На війні не рахують. Ти, товаришу, не думай, що я народився офіцером, я ним із німецької прийшов. Ті лички мені дали за бойові заслуги...

— Я офіцерам не товариш! А вашого брата ми до стінки ставимо. Я, зізнаюсь, грішник — теж не одного на мушку ловив.

— Я тобі, товаришу, ось що скажу.. Не годиться так поводитися, ви ж хутір не з боєм взяли. Ми ж самі покинули фронт, вас пустили, а ти себе ведеш, як завойовник... Собак стріляти — це будь-хто зуміє, та й беззбройного скривдити, чи навіть убити, це діло нехитре...

— Ти мене не вчи! Знаємо ми вас! «Фронт покинули!» Якби не надавали, то ви так швидко не кинули. Так що розмовляти з тобою я можу всяко.

— Олександр, облич! Набридло! — попросив рудобровий.

Але той вже наблизився до Григорія, ніздрі його швидко заходили, дихав він сапом, зі свистом.

— Офіцер, ти мене краще не чіпай — бо лихо тобі буде!

— Я вас не чіпаю.

— Ні, чіпаєш!

Прочинивши двері, Наталя зірваним голосом покликкала Григорія. Обійшовши червоноармійця, який стояв у нього на дорозі, пішов і, як п'яний, заточився в дверях. Сердитий Петро зустрів брата ненависним шипінням:

— Ну, що ти робиш?.. На якого він тобі здався? Чого ти з ним зв'язуєшся? І себе, і нас згубиш! Сядь!.. — Він із силою штовхнув Григорія на скриню, а сам вийшов у кухню.

Григорій відкритим ротом жадібно ковтав повітря, із його смуглих щік сходив чорний рум'янець, а в темних очах пробивався слабенький блиск.

— Гришо! Гришенька! Ріднесенький! Ну, не зв'язуйся! — благала Наталя, затикаючи роти дітям, які вже готові були зарюмсати.

— І чого ж я не поїхав? — спитав себе Григорій і з жалем поглянув на Наталю. — Не буду. Тільки цить! Серце закіпає, нема сили терпіти!

Пізніше надійшли ще троє червоноармійців. Один, у високій чорній папасі, з виглядом начальника, поцікавився:

— Скількох поставлено на квартиру?

— Сім чоловік, — за всіх відповів чоловік із рудими бровами, який сидів і перебирав співучі лади лівенки.

— Кулеметну заставу тут розмістимо. Треба потіснитися.

Пішли. І тут же зарипіли ворота. На подвір'я в'їхали дві підводи. Один кулемет втягнули в сіни. Хтось у темряві палив сірники і люто матюкався. Під сараєм курили, на току смикали сіно, запалювали вогонь, але ніхто з господарів до них не вийшов.

— Пішов би, та до коней подивився, — шепнула Ільківна, проходячи повз старого.

Той тільки плечима повів, а встати й не подумав. Всю ніч гримали двері. Під стелею збиралася біла пара і рососою сідала на стіни. Червоноармійці постелили собі на долівці у світлиці. Григорій приніс і розстелив їм повсть, під голови поклав свій кожух.

— Сам служив, знаю, — доброзичливо всмінувся тому, котрий присікувався до нього, як до ворога.

Але в червоноармійця заходили широкі ніздрі, він, як і раніше, кидав на Григорія ворожий погляд.

Григорій з Наталею лягли в тій же кімнаті на ліжку. Червоноармійці, поклавши гвинтівки в головах, покотом розмістились на повсті. Наталя хотіла погасити лампу, але її суворо зупинили:

— Тебе хто просив гасити? Не смій! Можеш прикрути гніт, а світло нехай горить усю ніч.

Дітей Наталя поклала в ногах, а сама, не роздягаючись, лягла під стіною. Григорій, закинувши руки, мовчки лежав.

«А якби ми пішли... — стиснувши зуби, притискуючи до серця ріжок подушки, думав Григорій. — Пішли б ми у відступ, а Наталію тепер би розпинали ось на цьому ліжкові і тішилися би з нею, як тоді в Польщі з Франею...».

Один червоноармієць почав щось розповідати, але його перебив знайомий голос. Він говорив у каламутну півтемряву, робив при цьому тривалі паузи:

— Ех, скучно без баби! Зубами б гриз... Але господар — як не як, а він офіцер... Таким простим і сопливим, як ми, вони жінок не вступають... Господар, ти чуєш?

Хтось із червоноармійців уже хропів, хтось сонно засміявся. Руденький грізним голосом попередив:

— Ну, Олександр, мені вже набридло тебе вмовляти! На кожній квартирі ти скандалиш, хуліганиш, ганьбиш червоноармійське звання. Так більше не можна! Я зараз же йду до комісара, або до ротного. Ти чуєш? Там ми з тобою і побалакаємо!

Запала тиша. Чути тільки було, як руденький, натягуючи чоботи, сердито сопів. Через хвилину він вийшов, стукнувши дверима.

Наталя не втрималась, голосно схлипнула. Григорій лівою тремтячою рукою гладив їй голову, спітніле чоло й мокре обличчя. А правою повільно тер собі груди, пальці ж механічно застібали й розстібали гудзики на спідній сорочці.

— Мовчи, мовчи! — ледве чутно заспокоював він Наталю. І в цю хвилину добре знав, що ладен витримати будь-які випробування й приниження, аби лишень захистити своє та рідних життя.

Сірник освітив обличчя Олександра, той підвів голову, було видно широкий край носа, до губів прилипла цигарка. Чути було, як він тихо бурчав і, зітхнувши крізь багатоголосне хропіння, почав одягатись.

Григорій нетерпляче прислухався, в душі безмежно дякував рудому, радісно здригнувся, коли почув під вікнами кроки і голос, що з обуренням розповідав:

— А він все чіпляється і чіпляється... що робити... біда прямо... товаришу комісарє...

Було чути, як увійшли в сіни, як із рипінням відчинились двері. Хтось молодим вольовим голосом звелів:

— Олександр Тюрніков, одягайся і зараз же йди звідси. Ночуватимеш у мене на квартирі, а завтра ми тебе будемо судити за негідну для червоноармійця поведінку.

Григорій побачив чіпкий доброзичливий погляд — чоловік у чорній шкіряній куртці стояв біля дверей, поруч із рудим.

На вік він був ще молодий і по-молодому суворий; губи надто підкреслено стиснуті, верхня вкрита парубоцьким пушком.

— Неспокійний виявився гість, товаришу? — звернувся він до Григорія, злегка всміхаючись. — Ну, тепер спить, ми його завтра втихомиримо. На все добре! Ходімо, Тюрніков.

Вони вийшли, і Григорій з полегшенням зітхнув. А вранці руденький, розплачучись за квартиру й харчі, навмисне гаявся, а на прощання сказав:

— Ну, люди добрі, не ображайтесь на нас. У нас цей Олександр — як сам не свій. У нього торік у Луганську — він родом із Луганська — офіцери прямо в нього на очах розстріляли матір та сестру. Відтоді він такий... Ну, спасибі. Прощайте. Ага, ось мало не забув! — І, на невимовну дитячу радість, вийняв із речового мішка й тикнув їм у руки по грудці сірого, з прилиплим сміттям, цукру.

Пантелій Прокопійович розчулено дивився на онуків.

— Ну, це вже такий їм гостинець! Ми його, того цукру, років із півтора вже не бачимо... Спаси Христос тебе, товаришу.. Та вклоніться дядькові! Палазю, дякуй! Серденько, ну, чого ж ти набичилась, стоїш?

Червоноармієць вийшов, а старий напустився на Наталю:

— Неосвіченість ваша! Хоч би пампушку дала йому на дорогу. Віддарувати доброго чоловіка треба, чи ні? Ех!

— Дожени! — наказав Григорій.

Накинувши хустку, Наталя наздогнала рудобрового вже за хвірткою. Червоніючи, вона збентежено сунула йому пампушку в глибоку, як степова криниця, кишеню шинелі.

XVII

Опівдні через хутір спішно промарширував 6-й Мценський червонопрапорний полк, в окремих козаків взяли стройових коней. Далеко за бугром били гармати.

— На Чиру бій триває, — визначив Пантелій Прокопійович.

Після сходу місяця Петро з Григорієм не раз по черзі виходили на подвір'я. Десь понад Доном, не ближче Усть-Хоперської, глухо гриміли гармати і зовсім тихо (щоб почути, треба було припадати вухом до промерзлої землі) строчили кулемети.

— Там теж добряче гаять! Там генерал Гусельщиков і гундорівці, — ділився здогадкою Петро, обмітаючи з колін та папахи сніг і вже зовсім, як про щось вирішене, зауважив: — А коней наших заберуть. Твій кінь, Григорій, дуже привабливий, не дай Бог, неодмінно заберуть!

Але старий батько зарані передбачив, що така халепа можлива. То ж коли Григорій ввечері зібрався повести обидва стройових напоїти, і вже вивів їх із дверей, то побачив, що їх коні припадають на передні. Провів свого — зовсім кульгає, Петрів також. Покликав брата:

— Обезножили коні, треба ж таке! Твій на праву, а мій на ліву жаліється. Засічки ж не було... Хіба що мокрець?

Коні понуро стояли на снігу, під тьмяними вечірніми зорями; вони хоч і застоюлись, але не басували, збирались хвицяти. Петро засвітив ліхтар, але батько, який прийшов із току, перепитав:

— Навіщо тобі ліхтар?

— Та коні, тату, кульгають. Певне, ножана.

— А що, хіба ножана — це таке нещастя? Чи ти хочеш, щоб котрийсь мужик їх засідлав та й повів із двору?

— Та воно не дуже страшно...

— Ну, то попередь Гришу, що це я їм таке заподіяв. Узяв молоток та загнав обом цв'яшки нижче хряща. Тепер покульгають, поки фронт помине.

Петро мовчки покрутив головою, пожував вус і пішов до Григорія.

— Постав їх до жолоба. Це батько навмисне їх так скалічив.

Батькова пересторога потім допомогла. Уночі хутір наповнився гомоном. Вулиці заповнили

вершники. Підстрибуючи на вибоях та розко-
тах, на майдан виповзла і там зупинилась батарея.
13-й кавполк прибув у хутір на ночівлю. Незадов-
го перед цим до Мелехових зайшов Христоня, сів
навпочіпки, закурив.

— Не принесло до вас іще чортів? Нема но-
чувальників?

— Поки що Бог милував. А ті, що були —
увесь курінь засмерділи своїм мужицьким духом.
Недаром же кажуть: «Русь смердяча», воістину
правда! — сердито бубоніла Ільківна.

— А в мене були, — Христоня раптом пере-
йшов на шепіт, величезною долонею витер око,
з якого викотилась сльозина. І мотнувши вели-
кою, завбільшки, як польовий казан, головою,
закректав, ніби засоромився своїх сліз.

— Христоня, ти чого? — посміюючись, спитав
Петро, бо вперше побачив у Христана сльози. І це
його відверто звеселило.

— Та ж воронка забрали... Я ж на ньому на
німецьку ходив... Нужду, значить, разом терпі-
ли... Він, скажу тобі, як людина був, а, може, ще
розумніший... Самому й сідлати довелось. «Сід-
лай, — велить, — бо він мені не дається». — «Шо
ж я тобі, — кажу, — до кінця життя сідлатиму, чи
що? Взяв, — кажу, — значить, сам і справляйся».
Осідлав, а він — хоч би чоловік, як чоловік... Та-
ке здихля! Ось таке, до пояса мені, ногою стре-
мено не дістає... До ганку підвів, сів... І я заго-
ловив, як дитина. «Ну, — кажу бабі, — кохав, поїв,
годував...» — Христоня підвівся, знову швидко,
з присвистом зашепотів: — У конюшню зайти
боюсь! Змертвів баз...

— А мені не страшно. Підо мною трьох коней
вбило, це — вже четвертий, ніби призвичаївся... —
Григорій прислухався. За вікном скрипнув сніг,
почувся брязкіт шабель, чиесь приглушене:
«тррррр!».

— І до вас прийшли. Чують, ніби риба, ню-
хом, прокляті! Чи хтось підказав...

Пантелій Прокопійович заметушився, руки
зробились зайві, стало нікуди їх дівати.

— Господаре! А-ну, виходь!

Петро накинув наопашки свиту, вийшов.

— Де коні? Виводь!

— Я не проти, та вони, товариші, з ножаною.

— Із якою ножаною? Обезножені? Виводь,
виводь! Ми ж не задаром беремо, ти не бійся.
Замість своїх.

Вивів по черзі із конюшні.

— Там ще й третя! Чому третю не виводиш?
— спитав один із червоноармійців, присвічуючи
ліхтарем,

— Це кобила, жеребна. Вона старенька, їй
вже років сто...

— Давай, неси сідла!.. Чекай, таки справді
кульгають... У Господа Бога, в хреста — куди ти
їх, клячих, ведеш!? Вертай назад!.. — сварився
той, який стояв з ліхтарем.

Петро потягнув за кантарки, обличчя відвер-
нув від світла, щоб не помітили його усмішки.

— Сідла де?

— Та ж товариші забрали, нині вранці.

— Брешеш, козак! Кажі, хто взяв?

— Йй-Богу, не брешу!.. Як перед Богом кажу!
Мценський полк у нас проходив, вони все й за-
брали. І сідла, і навіть два хомути...

Вилаявшись, троє вершників поїхали далі.
Вийшов Петро, приніс із собою запах кінського
поту й сечі. Тверді губи в нього шулились, і він
не без похвальби ляснув Христоню по плечі.

— Ось як треба! Коні закульгали, а сідла теж,
мовляв, забрали ... А, ти?..

Ільківна погасила лампу, навпомацки пішла
стелити в світличці.

— Посидимо в темряві, бо ще когось прине-
се лиха година.

***

У ту ніч в Оникія зібрались вечорниці. Чер-
воноармійці попросили покликати козаків, кот-
рі жили по-сусідству. Оникій прийшов до Меле-
хових.

— А що червоні?! Що нам червоні? Вони що,
може, не хрещені, чи як? Такі самі, як і ми, росія-
ни. Йй-Богу! Хочете — вірте, хочете — ні... А мені
їх шкода... А що скажете робити? Серед них один
жид, така самісінька людина. Жидів ми в Польщі,
знаєте, скільки перебили... Хм! Але цей мені
склянку самогону націдив. Люблю жидів!.. Ходімо
до нас, Григоре! Петя! Ти теж мною не гребуй...

Григорій спочатку йти відмовився, але Пан-
телій Прокопійович порадив:

— Піди, бо ще скажуть, що, мовляв, за не-
рівню вважає. Ти сходи, не пам'ятай зла.

Вийшли на подвір'я. Тепла ніч обіцяла добру
погоду. Пахло попелом та кізачовим димом. Ко-
заки мовчки постояли, потім пішли. Одарка
наздогнала їх, коли закривали хвіртку.

Підведені сурмою її брови на лиці розкрили-
лись, оксамитово блищали під неяскравим,
просіяним крізь хмари, світлом місяця.

— Мою бабу підпоюють... Тільки по-їхньо-
му не вийде... Я, голубе, все бачу.. — бурмотів
Оникій, змагаючись із самогоном, що то кидав
його на тин, то валив із стежки в снігові намети.

Під ногами цукрово похрумкотів сніг, зерни-
сто-синій, сипучий. З сірої небесної імли спуска-
лася заметіль.

Вітер відносив іскри цигарок, вів снігову ку-
р'яву. Високо в небі, там, де висять зорі, він налітав
на білоперу хмару (так сокіл, настигнувши лебе-
дя, б'є того круто випнутими грудьми), і на при-
нишклу землю, гойдаючись, як хвиля, осідають
білі пір'їни, вкриваючи собою хутір, перехрестя
шляхів, степ, сліди і людей, і звірів...

В Оникія в хаті — дихнути нічим. Із лампи палахкотять чорні язики кілтяви, а за тютюновим димом нікого не видно. Червоноармієць так же невпопад втинає на гармошці «саратівську», розкинувши довгі ноги, він щосили розводить міхи. На лавах сидять червоноармійці, сусідські жінки. Оникієву жінку обнімає здоровенний дядько — у захисних ватних штанах і коротких чоботах, обтяжених величезними, наче музейними, шпорами. Сива смушкова шапка збита в нього на кучеряву потилицю, бурякове обличчя вкрите потом. Гаряча мокра рука пече дружині Оникія спину. А молодиця від цього аж мліє: почервонілі губи слиняться; вона б і відсунулась, та силоньки немає; вона й про чоловіка пам'ятає, й глузливі погляди сусідок бачить, проте ніяк не спроможеться скинути зі спину дужу руку; ніякого сорому вона не відчуває, натомість п'яненко й з викликом сміється.

Горла жбанів на столі відкриті, весь курінь наповнений хмільним запахом. Скатертину мокра, брудна, а посеред хати на земляній долівці зеленим чортом в'ється й вибиває дрібушки взводний із 13-го кавалерійського. Чоботи на ньому хромові, на одну онучу, галіфе — із офіцерського сукна. Григорій ще з порога помічає ці чоботи й галіфе, вирішує: «З офіцера знято»... Потім переводить погляд на обличчя: воно смугляве, майже темне, лисніє потом, як круп вороного коня, круглі вушні раковини настобурчені, губи товсті й обвислі. «Диви, жид, а які спритні рухи!» — вирішує про себе Григорій. Їм із Петром налили самогону. Григорій пив мало, а Петро швидко сп'янів. І не минуло й години, як він витанцьовував на долівці «козачка», здіймаючи закаблукми кураву, хрипло підганяв гармоніста: «Давай, давай!». Григорій сидів біля столу, лускав гарбузове насіння. Поруч нього — рослявий сибіряк, кулеметник. Він по-дитячому морщив кругле обличчя, говорив м'яко, при цьому згладжував шиплячі, замість «ц» вимовляв «с» і в нього виходило: «сілий полк», «місясь».

— Колчака ми розбили. Ще ось Краснова вашого труснемо, як слід — і все. Так-то! А після всього — гайда в поле орати, землі — прірва, бері її, засівай, нехай родить. Земля — вона, як баба: сама не дається, її взяти треба. А хто поперек стане — тому смерть. Нам вашого не треба. Нам би лишень усіх зробити рівними ...

Григорій згоджувався, а сам нишком поглядав на червоноармійців. Ніби небезпеки ніщо не віщувало. Усі схвально посміхались, спостерігаючи за Петром, його круглими й зграбними рухами. Хтось тверезим голосом захоплено вигукував: «Ну й, чортяка! Ну, молодець!» Але в цей час Григорій ненароком вловив, що його уважно, примруживши очі, розглядає один кучерявий червоноармієць, старшина; його це настожило, більше пити він не став.

Гармоніст заграє польку. Молодиць швидко розібрали. Один із червоноармійців — вся спина біла, витер десь глину — заточуючись, запрошував молодицю — сусідку Христоні, але та відмовилася і, підхопивши в руку поділ рясної спідниці, перебігла до Григорія.

— Гришо, давай танцювати!

— Не хочу.

— Ходімо, Грицю! Квіточко моя лазурова!

— Кинь дуріти, не піду!

Вона тягнула його за рукав, вдавала, що сміється. Він хмурився, опирався, але, помітив, що вона якось дивно йому піморгує, підвівся. Зробили два кола, гармоніст тим часом перебіг пальцями на басы, і вона, впіймавши можливість, поклала Григорію на плече свою голову, стиха прошепотіла:

— Тебе змовляються вбивати... Хтось доніс, що ти — офіцер... Тікай...

І вже зовсім голосно:

— Ой, чогось запаморочилась голова!

Григорій повеселів. Підійшов до столу, випив склянку самогону, спитав Дарку:

— Петро напився?

— Та майже готовий. Язык заплітається.

— Веди додому.

Одарка підхопила Петра, з чоловічою силою підтримувала його, щоб не хитався. Григорій вийшов слідом.

— А ти куди, га? Куди ж ти? Ні-і-і! Ручку поцілую, тільки не входь!

До Григорія причепився зовсім п'яний Оникій, але той у відповідь глянув на нього так, що Оникій тільки розвів руками і вступив дорогу.

— Шановному товариству! — Григорій вже на порозі помахав шапкою.

Кучерявий повів плечима, поправив пасок, пішов слідом. На ганку, дихаючи Григорію прямо в обличчя, зле поблискуючи світлими очима, він тихо поцікавився:

— Ти куди? — І чіпко схопив Григорія за рукав шинелі.

— Та додому, — не зупиняючись, потягнув його за собою Григорій. Схвильовано — радісно вирішив: «Ні, живцем ви мене не візьмете!».

Кучерявий лівою рукою держав Григорія за лікоть; ступав, важко дихаючи. Біля хвіртки вони загаялись. Григорій почув, як рипнули сінні двері, і права рука червоноармійця негайно ланнула себе за стегно, нігті дряпнули верх кобури. Тільки одну мить Григорій бачив чужий гострий погляд і, відступивши на крок, схопив його руку, що вже рвала на кобурі застібку. Крекнувши, він стиснув зап'ястя і щосили кинув собі на праве плече, тут же нахилився і давно завченим прийомом перекинув через себе важке тіло, смикнув руку вниз: і тут же роздався хрускіт — це в лікті затріщали суглоби. Білява, кучерява, як у ягняти, голова зім'яла сніг, вгрузла в намет.

Пригнувшись, Григорій попід тином побіг провулком у бік Дону. Ноги пружно відштовхувались і самі несли його на узвіз. «Тільки б застави не виявилось, а там...». На секунду перевів подих; позаду виднілося все подвір'я Оникія. Пролунав постріл. Хижа просвистіла куля. Потім другий постріл. Із гори, темним переїздом, — на той бік Дону. Вже коли був на середині річки, провищала ще одна куля: вона пролетіла неподалік від Григорія, але обминула його, тільки посікла пухирчасту кригу, окрушини від неї розлетілись і обпекли Григорію шию. Перебігши через Дон, він оглянувся. Навздогін йому ще стріляли, ніби це пастухляскав гарапником. Григорій не дуже й радів, що вдалося втекти, але навіть сам здивувався, що байдуже сприймає все щойно пережите. «Як звіря гнали! — подумав він і ще раз зупинився. — Шукати не стануть, в ліс не сунуться, побоятся... А руку тому вправив добре. Бач, падлюка, хотів голими руками взяти козака!».

Попрямував туди, де зимували скирти, але, побоюючись, обминув їх і ще довго, як заєць, в'язав петлі слідів. Заночувати вирішив у залишеній кимось копиці сухої рогози. Розгріб вершечок. Із-під ніг вискочила норка. Із головою зарився в запліснявілу пахучу рогозу, бо весь тремтів. До всього втратив інтерес. Знехотя подумав: «Може, завтра осідлати та й майнути через фронт — до своїх?» — але так нічого й не вирішив, затих.

Під ранок почав мерзнути. Виглянув. Над ним радісно миготіла вранішня зоря, і в глибокій безодні синього, аж чорного неба, ніби на донському переказі, показалося щось схоже на дно: в zenіті стояла передранкова димчаста блакить, а на її краях — розсип згасаючих зірок.

XVIII

Фронт пішов далі. Відgrimіли бойові денки. Наостанок кулеметники 13-го кавполку поставили на широкі тавричанські сани мохівський грамофон і довго носились хутірськими вулицями, поки не змилили коней. Грамофон хрипів і харкав (в горловину труби попадав сніг, що летів з-під кінських копит), кулеметник у сибірській вухатій шапці безтурботно чистив трубу, а різьбленою ручкою грамофона вправлявся так же впевнено, як і ручками затулка. За саньми, ніби хмара сірих горобців, неслась дівтора; чіпляючись за полудрабки, вони клянчили: «Дядьку, заведи оту, що свистить! Заведи, дядьку!». Двое, щасливих до нестями, сиділи в кулеметника на колінах, і той у перерві, коли відволікався на те,

* Мазниця — відро з отвором (для дьогтю).

** Гашник — шалапут.

щоб крутити ручку, рукавицею старанно й сердито витирав меншому хлопчикові облуплений, мокрий від морозу та великого щастя ніс.

Потім чути було, як воювали біля Усть-Мечітки. А через Татарський іноді посунули валки обозів, що везли для 8-ї та 9-ї Червоних армій Південного фронту харчі та бойові припаси.

На третій день посланці обходили двори, скликали козаків на схід.

— Червоного отамана будемо вибирати, — нагадав Антип Брехович, виходячи з мелехівського двору.

— Вибирати будемо, чи нам його зверху спустять? — поцікавився Пантелій Прокопійович.

— Та як уже доведеться...

На збори пішли Григорій з Петром. Молоді козаки зібрались до єдиного. Діди залишилися вдома. Один тільки Авдійович Брех, зібравши гурт зубоскалів, теревенив про те, що коли в нього стояв на квартирі червоний командир, то він йому, Авдійовичу, пропонував командну посаду.

— Я, — казав, — не знав, що ви — вахмістр старої служби, а так вельми просимо: заступайте, батьку, на посаду...

— І на яку ж? Старшим — куди пошлють? — вишкірився Михайло Кошовий.

Його охоче підтримали:

— Ні, начальником над комісарською кобилою. Хвоста їй підмивати.

— Бери вище!

— Го-го!

— Авдійович! Ти чуєш! Це ж він тебе обозним третього розряду кликав, малосолькою завідувати...

— Та ви не здогадуєтесь про інші подробиці... Комісар його байками відволікав, а комісарів вістивець тим часом до його баби підладжувався. Лапав її. А Авдійович слину розпустив, щмаркаки розвісив — та й слухав.

Витріщивши очі, Авдійович оглядався, ковтав слину, допитувався:

— Це котрий тільки що ляпнув?

— Я! — відважно зізнався хтось ззаді.

— Чи ви бачили такого сучого сина? — Авдійович повертався на всі боки, шукаючи співчуття, і вдосталь його одержав.

— Він ще той гад, я давно це знаю.

— У них весь рід такий.

— Ну, був би я молодший... — Шоки в Авдійовича почервоніли, як гроно калини, — був би я молодший, я б тобі показав розв'язку! У тебе й повадки всі хохляцькі! Мазниця* ти таганрозька! Гашник** хохляцький!..

— Авдійовичу, та візьмись і надавай йому! Цуценя він супроти тебе!..

— Видно, Авдійович більше не боець...

— Ага, боїться, що від напруги пупок розв'яжеться ...

Авдійович поважно відійшов від компанії, а вслід йому ще довго доносився регіт. На майдані, розділившись на гурти, стояли козаки. Григорій, оскільки давним-давно не бачив Михайла Кошового, то підійшов до нього:

— Здоров, полчанин!

— Слава Богу.

— Де пропадав? Під яким прапором службу ніс? — усміхнувся Григорій, потискуючи Михайлові руку, заглядаючи в його блакитні очі.

— І не питай! Я, брате, і на відводі, і в штрафній сотні на Калачівському фронті — скрізь був. Де тільки мене не носило! Насилу додому прибався. На фронті хотів до червоних перебігти, та мене ще краще пильнували, ніж мати неціловану дівку. Іван Олексійович кілька днів тому приходив до мене, бурка на ньому, весь — як у похід зібрався. «Ну, — каже, — ось гвинтівку на плече — і вперед». А тільки-но приїхав, тому допитуюсь: «Невже підеш у відступ?». Він плечима знизав, відповів: «Звеліли. Отаман за мною присилав. Я ж при млині служив, на обліку в них». Попрощався, та й пішов. Я вважав, що він і справді у відступі. А на другий день, коли вже зайшов Мценський полк, дивлюсь — він являється... Та ось його й самого несе! Іван Олексійович!

Разом з Іваном Олексійовичем підійшов і Давидко-вальцівник. У Давидка повний рот біленьких зубів, сміється, наче червонець знайшов. А Іван Олексійович потис руку Григорія своїми вузлуватими пальцями, до кісточок просякнутих машинним маслом, поцьмокав язиком.

— Гришо, як же ти, з-алишився?

— А ти як?

— Ну, я ж... Я — справа інша.

— Про моє офіцерство натякаєш? Відважився! І залишився... Ось тільки вчора замало не вбили... Коли погнались за мною, почали навздогін стріляти, справді пошкодував, що не відступив, а тепер знову — ні.

— Чого прив'язались? Це ті — з тринадцятого?

— Вони. Гуляли в Оникія. Хтось доніс на мене, що офіцер я. Петра не зачепили, тільки мене... За погони мстили. Утік за Дон, правда, одному кучерявому трохи руку вправив. Так вони після цього навідались у наш курінь, моє все чисто забрали. І шаровари, і чумарки. Що на мені було, в тому й залишився.

— Якби подались ми в червоні, ще тоді, до Підтьолкова... Не довелось би тепер очима блимати. — Іван Олексійович кисло всміхнувся, почав закурювати.

Народ все підходив. Збори відкрив підхорунжий Лапченков, сподвижник Фоміна, який приїхав із Вешенської.

— Товариші станичники! Радянська влада вкорінилась у нашому окрузі. Треба обрати прав-

ління та виконком, голову та його заступника. Це — одне питання. І потім друге. Від окружної ради я привіз наказ, він короткий: належить здати всю вогнепальну та холодну зброю.

— Ось тобі й маєш! — уїдливо дорікнув хтось позаду. І після цього надовго запала глибока тиша.

— Тут, товариші, даремно таке вигукувати! — Лапченков підбрався, поклав на стіл папаху. — Зброю, безумовно, треба здати, оскільки в домашньому господарстві вона не потрібна. Хто хоче йти захищати владу Рад, тому зброю видадуть. Тож в триденний строк гвинтівочки позносьте. А тепер приступаємо до виборів. Голову я зобов'язу довести цей наказ до кожного, а заодно він повинен прийняти від отамана печатку і всю хутірську суму.

— Вони хіба давали нам зброю, щоб самочинно її відбирати?..

Чоловік ще не кінчив фразу, як до нього повернулись десятки голів. Ним виявився Захар Корольов.

— А для чого вона тобі здалась? — здивовано спитав Христоня.

— Вона-то мені без потреби. Але коли ми пускали через свій округ Червону армію, то щоб нас потім обеззброювали — такої умови не було!

— Правильно!

— Сам Фомін на мітингу виступав.

— Кожний шаблю за свої копійки придбав.

— Як це так: я із своїм гвинтом із германської прийшов. А тепер — віддай?

— Зброю, хай знають, не віддамо.

— Козаків збираються обібрати. А що я буду вартий без зброї? На якому положі я повинен їхати? Я без зброї, як заголена спереду баба, — такий же голий.

— Не віддамо — і все.

Слово взяв Михайло Кошовий.

— Дозвольте, товариші! Дуже дивно мені навіть слухати такі балачки. Військове становище в нас, чи ні?

— Та нехай хоч і двічі військове!

— А коли військове — довго балакати нема чого. Вийми і віддай. Хіба ж ми не так чинили, коли займали хохляцькі слободи?

Лапченков погладив свою папаху і рішуче закінчив:

— Ті, хто в ці три дні не здасть зброю, той буде відданий до революційного суду і розстріляний, як контра.

Після хвилинного мовчання Томілін, відкашлявшись, прохрипів:

— Просимо вибирати владу!

Висунули кандидатури. Накричали з десяток прізвищ. Один із парубків крикнув:

— Авдійовича!

Проте жарт не підтримали. Першим головували Івана Олексійовича. Пройшов одноголосно.

— Далі й голосувати лишне, — запропонував Петро Мелехов.

Схід охоче його підтримав, а товаришем голови без голосування обрали Михайла Кошового.

Не встигли Мелехови з Христонєю дійти додому, як назустріч їм уже поспішав Оникій. Під пахою він ніс гвинтівку й патрони, загорнуті в жінчину завіску. Побачивши козаків, він знітився і звернув у боковий провулок. Петро поглянув на Григорія, а Григорій — на Христоню. Обидва, ніби змовились, одночасно всміхнулись.

XIX

Козакує рідними степовими просторами східний вітер. Балки замело снігом. Впадини та яри зарівняло. Ні доріг, ні стежок. Навкрути, взводж і впоперек, — вкатана вітрами, біла й гола рівнина. Степ неначе мертвий. Іноді високо вгорі пролетить ворон, древній, як і цей степ, як могила, що стоїть над літняком, укрита сніговою шапкою, а замість бобрової князівської облямівки — чорнобиль. Ворон пролетить, розсіче зі свистом крилами повітря, виголосить, ніби простогне, свій горловий клекіт. І вітер далеко рознесе цей крик, і він ще довго й сумно буде лунати над степом, так, як лунає басова струна, ненароком зачеплена кимось у нічній тиші.

Але під снігом життя в степу не завмирає. Там, де лежить бугориста, вкрита сріблястим снігом рілля, нагадуючи замерзлі хвилі, де з осені мертвими брижами лежить заволочена земля, — там, вчепившись у ґрунт жадібним, цупким корінням, кушиться прихоплене морозом жито. Шовково-зелене, все в блискітках застиглої роси, воно мерзлякувато тулиться до хрусткого чорнозему, живиться його живодайною чорною кров'ю і чекає до весни, до сонця, щоб підвестись, зламуючи підталай, тонкий, як павутиння, алмазний настил, а в травні буйно зазеленіти. І воно підніметься, дочекається свого часу! Будуть змагатися в ньому перепілки, бринітиме над ним квітневий жайворонок. І так само буде світити йому сонце, і так само гоїдатиме його вітер. До того дня, поки колос дозріє, зерно налеться соком, і він, витримавши зливи й шалені вітри, не поникне винувато вусатою головою, не ляже під косою господаря, віддаючи покірно на току налите, важке зерно.

Усе Наддоння, як і зимовий степ, жило за-таєним, пришишклим життям. Скрутні починались дні. Події чекали на порозі. Чорна вість поповзла з верхів Дону, над Чиром, Цуцканом, Хопром, Еланкою, великими й малими річками, на чіїх берегах притулилися козацькі хутори. Гомоніли про те, що не стільки страшний фронт, що прокотився хвилею та й зупинився

біля Донця, а надзвичайні комісії та трибунали. Гомоніли, що з дня на день чекають їх у станицях, що нібито в Мигулинській та Казанській вони уже з'явилися і вершать там свій короткий й неправий суд над козаками, котрі служили в білих. І навіть те, що верхньодонці самі покинули фронт, не виправдовує їх; а суд чинився зовсім простий: звинувачення, два запитання, вирок — і під кулеметну чергу. Гомоніли також, що, мовби, в Казанській і Шумилінській вже не одна козацька голова валяється позабудою у хмизі... Фронтвики на це тільки посміювались: «Брехня все! Офіцерські казочки! Кадети давно нас Червоною армією лякають!».

Чуткам вірили й не вірили. Але й до цього хіба мало теревенів ходило по хуторах. Слабодухі на ті чутки піддалися, пішли в відступ. Та коли фронт минув, тоді виявилось й чимало таких, хто вночі не міг заснути, кому пекла своя подушка, постіль муляла, а рідна жінка — нелюбою.

Дехто вже й жалкував, що не пішов за Донець, але те, що зроблено — не повернеш, та й сльозу, якщо вже впала — більше не підіймеш...

У Татарському козаки вечорами збирались на кутку, ділились новинами, а потім йшли пити самогон, кочували від куріня до куріня. Хутір жив тихо, гіркувате настало життя. На початку м'ясиць лише на одному весіллі грали музики: це Михайло Кошовий видавав заміж сестру. Та й про те з єхидством казали:

— Знайшли час женитесь! Видно, нетерпється!

На другий день після того, як вибрали владу, хутір геть до єдиного двору роззброївся. В мохівському будинку, зайнятому тепер ревкомом, теплі сіни й коридор повністю завалили зброєю. Петро Мелехов теж відніс свою та братову гвинтівки, два нагани й шаблю. Пару офіцерських наганів брати приховали, а здали лише ті, що залишились ще від німецької.

Із порожніми руками Петро вернувся додому. Григорія він застав у світлиці: закатавши до ліктів рукава, той розбирав та відмочував у керосині лоржавілі в окремих місцях частини двох затворів. Тут же біля лежанки стояли гвинтівки.

— А це звідки? — від здивування в Петра навіть вуса обвисли.

— Батько привіз, коли був у мене на Філоново.

У звужених щілинах очей Григорія спалахнули світлячки. Він зареготав, схопив себе за боки мокрими від керосину руками. І так само раптово обірвав сміх, клапнувши по-вовчому зубами.

— Гвинтівки — це що!.. Ти знаєш, — зашепотів він, хоч у хаті нікого не було, — батько мені сьогодні признався, — Григорій знову перебив усмішку, — у нього, виявляється, й кулемет знайшовся.

— Бре-ше-еш! Звідки? Для чого?

— Каже, віддали козаки-обозники, за глечик кислого молока, але, здається мені, бреше, старий чорт! Ймовірніше всього — вкрав. Він же, як той жук, тягне все, що навіть підняти не в змозі. Шепнув мені: «Кулет у мене є, закопаний на току. Пружина на нарізні гачки згодиться, то я її не чіпав». — «Навіщо він тобі здався?» — питаюся. «На дорогу пружину позаздрився, може, ще на щось згодиться. Річ цінна, таке залізо...».

Петро спалахнув, хотів йти в кухню до батька, але Григорій відмовив.

— Облиш! Краще допоможи почистити та прибрати. Що ти з нього візьмеш?

Протираючи дула, Петро довго сопів, а потім роздумливо сказав:

— Воно, може, й справді... згодиться. Нехай лежить.

У той же день Томілін Іван приніс чутку, що тривають розстріли в Казанській. Покурили біля печі, побалакали. Петро в ході розмови вперто про щось думав. І з незвички думалося йому важко, навіть бісер на лобі виступив. Коли Томілін пішов, він заявив:

— Негайно їду в Рубежин, до Яші Фоміна. Він, чув я, тепер у своїх. Казали, він окружним ревкомом орудує, як-не-як — грудка на рівному місці. Буду просити, щоб, в разі чого, заступився.

Пантелій Прокопійович запряг у сани кобилу. Одарка закуталась у нову шубу і про щось довго шепталась з Ільківною. Вони удвох шмигнули в комору й винесли звідти якийсь клунок.

— Це що? — спитав старий.

Петро мовчав, а Ільківна скоромовкою тихо пояснила:

— Я тут масла трохи назбирала, берегла про всяк випадок. А тепер уже не до масла, віддала його Дарці, нехай Фомінісі гостинця повезе, може, він заступиться за Петрусика, — і заплакала. — Служили, служили, життя не жаліли, а тепер за погони, за їхні, так і жди...

— Цить, не голосуй! — Пантелій Прокопійович сердито кинув на сіно батіг, підійшов до Петра: — Ти йому пшенички пообіцяй.

— На чорта вона йому здалася! — скипів Петро. — Ви б, тату, краще сходили б до Оникія, самогону купили, а то — пшениця!

Під полою Пантелій Прокопійович приніс відрову баньку самогону, не втримався, похвалив:

— Добра горілка, хай йому грець! Як миколаївська.

— А ти, пес старий, вже встиг хильнути! — накинувшись на нього жінка, але старий зробив вигляд, що мова йдеться не про нього, жваво закульгав у курінь; від задоволення він по-котячому мружився, крєктав та на ходу витирив рукавом облечені самогоном губи.

Петро рушив із двору і, ніби гість, ворота покинув розчиненими.

Він також віз подарунок тепер владному товаришові по службі: крім самогону — відріз довоєнного швейоту, чоботи і фунт дорогого, з квіткою, чаю. Усе це йому дісталось в Лісках, коли 28-й полк із боєм взяв станцію і кинувся грабувати вагони й склади... Тоді ж таки у відбитому поїзді захопив він кошик із дамською білизною. Відправив її з батьком, коли той приїздив на фронт. І Дарка, на превелику заздрість Наталі й Дуні, красувалась у небаченій досі білизні. Тонісеньке закордонне полотно біліло краще снігу, на кожній речі шовком були вишиті герб та ініціали. Мереживо пінилось пишніше, ніж вода в Доні. Після приїзду чоловіка Одарка в першу ж ніч лягла спати в панталонах.

Петро, перед тим, як погасити світло, поблажливо всміхнувся:

— Чоловічі спідні вхопила і носиш?

— У них тепліше й гарніше, — задумливо відповіла Одарка. — Та їх і не розбереш: якби вони чоловічі — були б довші. І мереживо... Нащо воно вашому братові?

— Певне, благородного звання чоловіки — ті й з мереживом носять. Та про мене! Носи, — сонно чухаючись, відповів Петро.

Це питання не дуже його хвилювало. Але в наступні дні вже з насторожено лягав він біля жінки, навіть відсовувався, з мимовільною пошаною та недовірою дивлячись на мережива, боячись навіть легенько до них доторкнутись і відчуваючи, що Дарка від нього якось відчужується. З тим, що вона вдягається в таку білизну, він не зміг змиритися. На третю ніч, розізлившись, вимогливо сказав:

— Та знімай ти, до біса, ці свої штани! Негоже їх тобі носити, та й вони зовсім не для бабів. Лежиш, як пані! Аж мовби чужа в них.

Уранці він встав, коли Одарка ще спала. Покашлюючи, насупився і спробував приміряти на себе панталони. Довго й недовірливо дивився на зав'язки, на мереживо і на свої голі, нижче колін волохаті ноги. Повернувся і несподівано побачив в дзеркалі своє відображення, пишні банти на заді, після цього плюнув, чортихнувся і по-ведмедячому поліз із широченних халощ. Великим пальцем ноги заплутався в мереживі, мало не впав на скриню і, вже зовсім роздратований, поки визволяв себе, порвав зав'язки. Одарка сонно спитала:

— Ти чого?

Ображений Петро мовчав, сопів та часто плювався. А панталони, пошиті невідомо на яку стать, Дарка того ж таки дня, зітхаючи, сховала в скриню (там зберігалось до часу ще чимало інших речей, яким ніхто з жінок не знаходив ужитку). Згодом ці речі планувалося перешити на ліфчики. Зате спідничкам Дарка знайшла застосування; хоч вони й були незрозуміло для чого такі короткі, винахідлива їх володарка надточила

зверху так, щоб нижня спідниця стала довшою від довгої верхньої, таким чином, мереживо виднілось на півчетверті. І почала Дарка голландським мереживом замітати долівку..

Ось і тепер, збираючись із чоловіком у гості, вона вдягнулась багато й гарно. Під донським, обплямованим поріччям козушкою, мереживо на спідній теж виднілось, а верхня, вовняна, спідниця була добротна й нова; щоб жінка Фоміна, котра вилізла з Івана в пана, бачила, що Одарка не проста собі козачка, а, що там не кажи, офіцерша.

Петро поганяв батогами, цмокав губами. Черевата кобилка з облізлою від кабаржини спиною підтюпцем бігла Доном по накатаній дорозі. В Рубежин приїхали в обід. виявилось, що Фомін якраз був удома. Він сердечно зустрів Петра, посадив за стіл, посміхнувся в рудуваті вуси, а тут батько Фоміна приніс з Петрових вкритих саней обліплєну половою баньку.

— Ти чого це, односуме, очей не показуєш, — протяжно, приємним баском дорікав Фомін, він поважно закручував вуса, а сам тим часом скося поглядав на Одарку широко поставленими блакитними очима, котрі виказували його життєлюбство.

— Сам знаєш, Якове Юхимовичу, гриміло навкруги, час непевний...

— Та воно-то так. Жінко! Ти б нам огірочків, капустки, рибки донської сушеної.

У тісній хаті було жарко натоплено. На печі лежали діти: схожий на батька хлопчик, із такими ж блакитними, широко поставленими очима, і дівчинка. Трохи захмелівши, Петро приступив до справи.

— Гуторять по хуторах, бупіміто чеки* приїхали, добираються до козаків.

— Трибунал П'ятнадцятої Інзенської дивізії прибув у Вешенську. Ну, то й що? Тобі яке діло до того?

— Як же, Якове Юхимовичу, самі знаєте, — офіцером записаний. Із мене й офіцер, можна сказати, — одне звання.

— Ну, то й що?

Він почував себе господарем становища. Хміль додав йому ще більшої впевненості, геть зробився хвастуном. Фомін випинав груди, погляджував вуса, поглядав владно, із-під лоба.

Розкусивши його, Петро прикинувся бідним сиротою, принижено й улєсливо всміхався, ще й непомітно перейшов із «ви» на «ти».

— Разом із тобою служили. Нічого поганого про мене ти не можеш сказати. Чи ж був коли-небудь проти? Зроду ні! Хай Бог скарає, я завжди стояв за козаків!

— Ми знаємо. Ти, Петре Пантелійовичу, не сумнівайся. Ми всіх наскрізь бачимо. Тебе не

чіпатимуть. А ось до декого ми доберемось. Декого візьмемо за хиршу**. Тут багато гадів засіло. Живуть, а самі — собі знають. Зброю приховують... Ти ж віддав свою? Га?

Фомін від розважливої розмови так швидко перейшов у наступ, що Петро на хвилину розгубився, кров помітно вдарила йому в обличчя.

— Ти здав? Ну, чого мовчиш? — напосідав Фомін, перевалоюючись через стіл.

— Звичайно, Якове Юхимовичу, що здав, ти не сумнівайся... я з відкритою душею.

— Із відкритою? Знаємо ми вас... Сам тутешній, — він п'яно підморгнув, відкривши великий рот, повний плоских здорових зубів. — Коли із заможним козаком однією рукою вітаєшся, то в другій ножа держи, бо може всадити... Собаки! Ширості немає! Я чимало набачився людей. Усі зрадники! Але ти не лякайся, тебе не чіпатимуть. Слово — оливо!

Одарка закушувала холодцем, із чемності майже не їла хліба. Її сердечно частувала господиня.

Додому Петро виїхав уже надвечір, обнадієний і веселий.

* * *

Провівши Петра, Пантелій Прокопійович вирішив навідатись до свата Коршунова. До нього він заходив напередодні приходу червоних. Луківна тоді якраз збирала Митька в дорогу, в домі панувала метушня, безпорядок. Пантелій Прокопійович пішов звідти, бо відчув себе зайвим. А сьогодні вирішив піти, щоб розпитатись, дізнатись, чи все гаразд, та хоч би вкупі пожуритися, яка нині настала пора.

Поки він дошкунтильгав на той куток хутора, минуло немало часу. В дворі зустрівся з дідом Гришакою — постарілий, уже без кількох зубів. Була ж неділя, і дід вирядився до церкви на вечірню. Пантелій Прокопійович ледве на ногах встояв, коли побачив свата: під розхристаною шубою в того виднілися всі Хрести та регалії за турецьку війну, на стоячому комірі старовинного мундира з викликом сяяли червоні петлички, обвислі від старості шаровари з лампасами були акуратно заправлені в білі панчохи, а на голову, по самісінькі воскові великі вуха, був насунутий картуз із кокардою.

— Що ти, дідуно! Сваточку, чи ти при своєму розумові? Та хто в цей час Хрести носить, та ще й кокарду?

— Га? — Дід Гришака притулив до вуха долоню.

— Кокарду, кажу, зніми! Хрести відчепи! Заарештують тебе за таке неподобство. При радянській владі не можна, закон забороняє.

* Чеки — співробітники Надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією, саботажем та спекуляцією.

** Хирша — загривок.

— Я, соколе, своєму білому цареві служив вірою-правдою. А ця власть не від Бога. Я їх за владу не признаю. Я Олександрові-цареві присягав, а мужикам я не присягав, так-то! — Дід Гришака пожував уже блякими губами, витер відцвілі зеленкуваті вуса і ткнув костуром у напрямку будинку. — Ти, мабуть, до Мирона? Він удома. А Митюшку ми вирядили у відступ. Бережи його, Царице Небесна!.. А твої zostались? Га? Ну, бачив ти... Ось які вони, козачки, пішли! Наказному, либонь, присягали. Війську скрутно доводиться, а вони біля жінок гріються... Наталя, чи жива-здорова?

— Жива... Хрести, свате, коли повернешся, познімай! Зайві вони тепер. Господи, Боже наш, чи не здурів ти, сваточку?

— Іди з Богом! Молодий мене вчити! Іди собі.

Дід Гришака пішов прямо на свата. І той уступив йому з дороги, із стежки зійшов у сніг, оглядаючись і безнадійно хитаючи головою.

— Служивого нашого зустрів? От ще кара! І не прибере його Господь, — Мирон Григорович, помітно змарнітий за ці дні, підвівся назустріч сватові. — Поначіплював свої висульки, кашкет із кокардою одягнув і пішов. Хоч силою з нього знімай. Як мала дитина зробився, нічого не розуміє.

— Нехай потішиться, недовго вже йому... Ну, як там наші? Ми чули, ніби Гришу антихристи смикали? — Луківна підсіла до козаків, підперла зажурену голову. — У нас, свате, як би ти знав, яка біда... Четверо коней взяли, а покинули кобилу та стригуна. Геть розорили!

Мирон Григорович примружив око, наче кудись цілився, і заговорив по-новому, виливаючи накопичену злість:

— А із-за чого наше життя похилилось? Хто цьому причина? Оця чортова влада! Вона, свате, всьому вина. Скажи, хіба ж це мислима річ — усіх зрівняти? Та ти з мене душу витягни, я з цим не згодний. Я цілісіньке життя робив, хребет гнув, потом вмивався, і щоб за це мені жити так, як той, хто пальцем не ворухнув, щоб позбутись злиднів? Ні, трохи почекаємо! Господареві ця влада жили підрізає. Через це й руки опускаються: нащо тепер наживати, на кого робити? Сьогодні наживеш, а завтра прийдуть — і все загребуть... І ще, сваточку, хочу сказати: був у мене недавно односум із хутора Мрихіна, розмову мали... Фронт — ось він, біля Донця. Та хіба ж удержиться? Я, правду кажучи, надійним людям втовкмачую, що треба нашим, которі за Донцем, із свого боку підсобити ...

— Як це підсобити? — стривожено, чомусь пошепки запитав Пантелій Прокопійович.

— Як підсобити? Владу цю зіпхнути. Та так пхнути, щоб вона знову опинилась не ближче, ніж у Тамбовській губернії. Нехай там рівняє своїх мужиків. Я все майно, до нитки віддам, тільки б знищити цих ворогів. Треба, свате, треба сха-

менутися! Час настав! Бо потім пізно буде... Козаки, розповідав односум, у їхній стороні теж хвилюються. Ось тільки б дружніше взятись! — перейшов на швидкий, здавлений шепіт: — Частини пройшли, так що скільки їх людей тут залишилось? На пальцях порахуєш! Візьми хутори — одні голови... А відірвати голови цим головам — легше легшого. А у Вешках, ну, й що... Громадою, всім разом навалитись — на шматки порвемо! Наші теж не забаряться, з'єднаємось... Справа, свате, певна!

Пантелій Прокопійович підвівся. Зважуючи слова, з побоюванням порадив:

— Що я тобі скажу: дивись, бо посковзнешся — лиха не обберешся! Козаки нехай і вагаються, але чума їх знає, куди повернуть. Про таке діло нині радитися не з кожним можна... Молодих тепер не розбереш, немов очі зажмурили — і так живуть. Один відступив, інший зостався. Важке життя! Не життя, а поночі.

— Не сумнівайся, свате! — поблажливо всміхався Мирон Григорович. — Я просто так не говорив би. Знаєш, люди, як вівці: куди баран, туди — й вся отара. Ось і треба вказати їм дорогу. Треба на цю владу очі відкрити. Не буде хмари — і грім не прогрімить. Я козакам прямо кажу: повставати треба. Чутка ходить, ніби вони наказ видали — всіх козаків перевішати. Це як треба сприймати?

У Мирона Григоровича навіть ластовиння почало червоніти.

— Ну, до чого ж воно приведе, Прокопійовичу? Гуторять, розстріли почались. Хіба ж це життя? Дивись, як усе підупало за ці роки! Гасу немає, сірників — теж, Мохов наприкінці одними цукерками торгував... А посіви? Супроти колишнього скільки сіють? Коней перевели. І в мене ось забрали, і в іншого... Забирати всі вміють, а хто буде розводити? У нас раніше, я ще парубкував, вісімдесят шість коней паслось. Пам'ятаєш, мабуть? Скакуни були, хоч калмика наздоганяй! Рудий, із зірочкою ще в нас був тоді. Я ним зайців топтав. Засідлаю, виїду в степ, сполохну зайця в бур'янах і більше ста сажнів не відпущу — стопчу конем. До цього часу пам'ятаю. — На обличчі Мирона Григоровича майнула тепла усмішка. — Виїхав одного разу до вітряків, дивлюсь — заєць прямо на мене біжить. Я до нього, а він — круть, та з гори, та через Дон... А якраз на масляній це трапилось. Із Дону сніг вітром позмітало, слизота. Розігнався я за тим зайцем, кінь як підковзнеться, впав на всі ноги — так голови й не підвів. Усе в мені загрусилось. Зняв із нього сідло, прибігаю в курінь. «Тату, кінь підмною вбився! За зайцем гнався». — «А догнав?» — «Ні». — «Сідлай вороного, до жени, сучий сине!». Отакі часи були!.. Жили — кохались козачки. Кінь убився — не жалко, а зайця треба догнати. Коневі ціна — сотня, а зайцеві — гривеник... Ех, що там казати!

Від свата Пантелій Прокопійович пішов зовсім розгублений, наскрізь отруєний тривогою та нудьгою. Тепер уже повністю почував, що якісь невідані, ворожі йому сили почали крутити життям. І якщо раніше він був сам собі господарем і вів своє життя, як гарно виїждженого коня на перегонах із перешкодами, то тепер життя несло його самого, немов оскаженілий, змилений кінь; і він уже не був владний над ним, а безвільно хитався на його хребті і робив жалюгідні зусилля, щоб тільки не впасти.

Імла закрила собою майбутнє. Десь, ніби в тумані, маячило минуле. Чи так давно Мирон Григорович був в окрузі найбагатшим господарем? Але три останні роки підточили йому силу. Наймити порозбігались хто куди, посів зменшився у дев'ять разів, за так і за п'яно скачущі, знецінені гроші зникли з двору воли й коні. І все відбувалося, наче уві сні. І минуло, як легкий туман над Доном. І як пам'ять про все, залишився один дім із фігурним балконом та вишлягми різьбленими карнизами. Дочасно сивина побілила руденьку, ніби лисячу, коршунівську бороду, перекинулась на скроні і там оселилася, спочатку — як сибірець на пісковині, — кущами, а потім знебарвила рудий колір і на скронях тепер повновладно поселилась одна солоня сивина; і вже тіснила, віднімала по волосині, засеяла надлоб'я. Та й в душі самого Мирона Григоровича жорстоко боролись два начала: руда кров не заспокоювалась, гнала до праці, спонукувала сіяти, будувати сараї, лагодити інвентар, примножувати добро; але все частіше охоплювала журба: «Ні до чого це. Однаково пропаде!» — і фарбувала все в білий мертвотний колір байдужості. Страшні у своїй бридоті кисті рук не хапались, як перше, за молоток, чи ручну пилку, а бездіяльно лежали на колінях, тільки ворушили спотвореними працею, брудними пальцями. Старість пришвидчило лихоліття. Навіть земля стала осоружною. Тепер на весні йшов до неї, як до нелюбої жінки, бо так вимагала звичка, кликав обов'язок. І наживав без радості і збував без колишнього жалю... Забрали червоні коней, — він і виду не показав. А ще два роки тому за дрібницю, за копицю, столочену волами, мало не порішив вилами жінку. «Хапав Коршунов, хапав та й наївся, тепер назад із нього пре», — казали про нього сусіди.

Пантелій Прокопійович, пришкандибавши додому, ліг у ліжко. Пекло під серцем, до горла підступала їдка нудота. Після вечері він попросив стару принести квашеного кавуна. З'їв скибку і затремтів, ледве дійшов до печі. На ранок він уже лежав непритомний, палав тифозним жаром, поринувши в небуття. Його покусані до крові губи потріскались, лице пожовкло, білки вкри-

лись блакитною емаллю. Баба Дроздиха пустила Прокопійовичу кров, націдила з вени на руці аж дві тарілки чорної, як дьоготь, крові. Але до пам'яті він не вернувся, тільки обличчя синювато побіліло та ширше відкрився білозубий рот, хапаючий з хлипом повітря.

XX

24-го січня за викликом голови окружного ревкому Іван Олексійович виїхав у Вешенську. Надвечір він мав повернутись. Його чекали. Михайло Кошовий сидів у безлюдному мохівському будинку, в колишньому кабінеті господаря за широким, як двухспальне ліжко, столом. На підвіконні (в кімнаті знайшовся тільки один стілець) напівлежав присланий з Вешенської міліціонер Ольшанов. Він мовчки курих, далеко й прицільно плював, кожного разу потрапляючи слиною в нову кахляну плитку на каміні. За вікнами загравою сяяла зоряна ніч. Висіла дзвінка морозна тиша. Михайло підписував протокол обшуку в Степана Астахова, зрідка поглядаючи в вікно, за яким висіли неначе обсипані цукровою пудрою, а насправді вкриті інієм, гілки клена.

Хтось піднявся на ганок, м'яко порипував валянками.

— Приїхав.

Михайло підвівся. Але в коридорі чужий кашель, чужі кроки. Це ввійшов Григорій Мелехов: шинель наглухо застібнута, бурій від морозу, брови та вуса вкриті памороззю.

— Я на вогник. Здоровенькі були!

— Проходь, жалійся.

— Нема на що жалігись. Поговорити зайшов та, до речі, попередити, щоб у примусову не назначали. У наших коней ножана.

— А воли? — Михайло стримано покосився.

— А волами яка ж їзда? Слизога.

На ганку хтось важко затупав, віддираючи ноги від скutih морозом дощок. У бурці і по-жіночому зав'язаному башликові у кімнату ввалився Іван Олексійович. Від нього повіяло свіжим холодним повітрям, запахло сіном та тютюновим димом.

— Замерз, хлопці, ой, замерз!.. Здоров, Григорію! Ти чого це ночами вештаєшся?.. Який чорт придумав оці бурки: вітер продуває її, як крізь сито!

Роздягнувся, але ще навіть не повісивши бурку, почав розповідати:

— Ну, бачив я голову. — Іван Олексійович із сяючими, полискуючи очима підійшов до столу. Йому, судячи з усього, не терпілось розповісти. — Увійшов я до нього в кабінет. Він поздоровкався зі мною за руку й каже: «Сідайте, товаришу!». І це окружний! А раніш як було? Генерал-майор!

Перед ним як тягнутися треба було? Ось вона, наша влада-любовька! Усі рівні!

Його жваве, щасливе обличчя, метушня біля столу і така захоплена розповідь не справили на Григорія враження. Спитав:

— Чому ти, Олексійовичу, так радієш?

— Як чому? — В Івана Олексійовича сіпнулось колись поранене підборіддя. — До мене поставились, як до людини, як же мені не радіти? Руку мені, як рівні, подав, посадив...

— Генерали теж у полотняних сорочках останнім часом почали ходити. — Григорій ребром долоні підправив вуса, зіщулився. — Я на одному навіть бачив погони, так вони чорнильним олівцем намальовані. Руку козакам теж подавали.

— Генералів скрута змусила, а ці від природи. Різниця?

— Нема різниці! — похитав головою Григорій.

— По-твоєму, виходить, влада теж однакова? За що ж тоді воювали? Ти ось сам за що воював? За генералів? А кажеш — «нема різниці».

— Я за себе воював, а не за генералів. Мені, якщо казати відверто, — ні ті, ні ці не до душі.

— А хто ж?

— Та ніхто!

Ольшанов плюнув через усю кімнату, співчутливо засміявся. Йому, видно, теж ніхто до душі не прийшовся.

— Ти раніше наче по-іншому думав.

Михайло сказав, щоб вколоти Григорія, але той і вигляду не подав, що його ці слова зачепили.

— І я, і ти — всі ми по-різному думали...

Іван Олексійович хотів, випровадивши Григорія, переказати Михайлові подробиці своєї поїздки та про бесіду з головою, але затіяна розмова почала його хвилювати. Стрімголов, перебуваючи ще під свіжим враженням від побаченого та почутого в оточенні, він кинувся сперечатися:

— Ти, Григорію, прийшов нам голову морочити? Ти й сам не знаєш, чого ж ти хочеш.

— Не знаю, — охоче згодився Григорій.

— Чим тобі ця влада насолила?

— А чого ти за неї розпинаєшся? Відколи це ти так почервонів?

— Цього ми торкатися не будемо. Який є тепер, з таким і бесідуй. Зрозумів? Владу теж не дуже чіпай, бо як-не-як — я голова, і мені тут з тобою негоже сперечатися.

— То давайте покинемо! Та й я вже засидівся. Це я зайшов щодо примусівки. А влада твоя, що ти не кажи, а погана влада. І ти хвалиш її, як мамця: «Хоч і сопливенький, та наш». Ти мені скажи прямо, і ми розмову закінчимо: що вона нам, козакам, дає?

— Яким козакам? Козаки теж різні.

— Усім, які є.

— Волю, права... Та ти почекай!.. Почекай, ти шось...

— Так у сімнадцятому році казали, а тепер треба шось нове придумувати! — перебив Григорій. — Землю дає? Волю? Рівняє? Але ж землі в нас — хоч подавись нею. Та й волі врят чи більше треба, бо тоді на вулицях один одного різати будуть. Отаманів раніше самі вибирали, а тепер? Той, хто тебе ручканням обрадував, того хто обирав? Окрім розору козакам ця влада нічогісінько не принесла. Це — влада мужиків, їм бо вона й потрібна. Але генерали нам теж не потрібні. Хоть комуністи, хоть генерали — одні шаровари, тільки гашники різні. Одне ярмо.

— Багаті козаки землю мають, а інші? Дурна твоя голова! Багатіів на хуторі троє, а інші — біднота. А робітників, їх куди дінеш? Ні, так міркувати з тобою ми не можемо. Нехай багаті козаки від свого рота відірвуть шматок та дадуть голодному. А не дадуть — із м'ясом вирвемо! Годі панувати! Загарбали землю...

— Не загарбали, а завоювали. Прадіди наші кров'ю її полили, тому, може, й родить наш чорнозем.

— Все рівно, а ділитись із нуждою треба. Рівняти — так рівняти! А ти на холостому ходу крутишся. Куди вітер, туди й ти, як флюгерок на даху. Такі люди, як ти, життя каламутять!

— Та чекай ти, відразу лятайся! Я ж по старій дружбі прийшов погугорити, сказати, що в грудях у мене накипіло. Ти ось кажеш — рівність... Більшовики темний народ нею й спокусили. Посипали гарними словами, і люди поперли, як риба на принаду! А куди ця рівність поділася? Візьми Червону армію, коли ось ішла через хутір. Взводний у хромових чоботях, а «Ваньок» — у того одні обмотки. Комісара бачив, увесь у шкірі: і штани, і тужурка, а іншому шкіри й на черевики не вистачає. Та це ж усього рік, як їхня влада прийшла, а вкоріняться вони, — де буде їхня рівність?.. На фронті говорили: «Всі рівні будемо. Платня і командирам, і солдатам — однакова». Ага, хрін собачий! Обман один. Бо вже коли пан лихий — це одне, а коли з хама пан — рахуй, в сто разів гірший! Хоч які б офіцери погані не були, та якщо вже котрий із козуні* виїде в офіцери, то лягай та помирай, гіршого від нього не знайдеш! У нього й освіти не більше, як у козака: тільки й того, що вчився бикам хвосту крутити, а дивився — випнувся в люди і від влади геть захмелів і готовий з іншого шкуру здерти, щоб тільки самому всидіти на цій полиці.

— Твої слова — контра! — холодно сказав Іван Олексійович, не зводячи на Григорія очей. — Ти мене на свою борозну не претягнеш, а я тебе й переманювати не хочу. Давно я тебе не бачив

* Із козаків.

і — не буду приховувати, — чужий ти став. Ти радянській владі — ворог!

— Не чекав я такого від тебе... Значить, якщо я думаю про владу, то я контра? Кадет?

Іван Олексійович узяв в Ольшанова кисет, уже м'якше сказав:

— Як я можу тебе переконати? До цього люди своїми мізками доходять. Серцем чують. Я передати словами не здатний, бо дуже темний та й грамоти ніякої. І тому багато чого пробиваюся навпомацки.

— Кінчайте! — сердито вигукнув Михайло.

Із виконкому вийшли разом. Григорій мовчав. Пригнічений таким відчуженням, не виправдовуючи чужого метання, бо сам від цього був далекий і на життя дивився з іншого кургана, Іван Олексійович, прощаючись, сказав:

— Ти такі думки держи при собі. Бо хоч і знайомиць ти мені, і Петро ваш кумом доводиться, та знайду я на тебе управу! Нема чого козаків хилити, вони й так гнуться. І ти на дорозі в нас не ставай. Затопчемо!.. Прощай!

Григорій ішов і в нього було таке відчуття, немов переступив якийсь поріг; і тепер те, що здавалось заволочене туманом, раптом повстало з граничною ясністю. Він, власне кажучи, тільки згарячу висловив те, що непокоїло в ці дні, що накопичилось у ньому і шукало виходу. І саме тому, що він опинився на межі, де боряться два начала і обидва його не приваблювали, — в ньому й занургувало глухе невгамовне ремствування.

Михайло з Іваном Олексійовичем пішли разом. Іван Олексійович знову почав було ділитися враженнями від зустрічі з окружним головою, та коли став говорити, раптом те, що він хотів розповісти, здалося зовсім безбарвним, буденним. Він намагався вернути своє захопленням і не зміг: на заваді щось стояло таке, що перешкоджало просто радісно жити, вдихати легенькими оце прісне холодне повітря. І перешкода оця — Григорій, сьогоднішня з ним розмова. Згадав її зміст, з ненавистю сказав:

— Такі, як Гриша, під час бійки тільки під ногами плутаються. Паскуда! Ніяк до берега не приб'ється і плаває, як кізак в ополонці. Ще раз прийде — вижену в шию! А почне агітацію розводити — ми йому знайдемо місце... Ну, а ти, Михайле, що? Як справи?

Кошовий у відповідь тільки вилаявся, видно, думав про щось своє.

Поминули квартал, і тільки тепер Михайло повернувся лицем до Івана Олексійовича — на його повних, ніби дівочих губах, блукала мінлива усмішка.

— Ось, Олексійовичу, тепер я бачу, яка вона злобна, ця політика, як чорт! Та гутар ти про що хочеш, та не псуй так кров. А ось зав'язалася з Григорієм суперечка... ми ж із ним — товаришували, в школі разом учились, до дівчат бігали,

він мені — як брат... а от почав казна що плести, і так це мене розізлило, аж серце розпухло, як кавун у грудях зробилось. Трясется в мені все! Неначе він мене чогось лишає, чого мені неймовірно шкода. Немов грабує він мене! Так слово за слово — й зарізати можна. В такій війні — ні сватів, ні братів. Вибрав дорогу — то йди! — Голос Михайлів тремтів від нестерпної образи. — Я ж на нього так не сердився за жодну відбиту ним дівку, як за такі розмови. Так мене це дістало!

XXI

Сніг падав і танув у повітрі. Опівдні в ярах із глухим шумом обвалювались снігові зсуви. За Доном шумів ліс. Стовбури дубів відтанули, почорніли. З гілок капало, пробиваючи сніг до самісінької землі, що пригрілась під покровом опалого листя. Вже дихало п'янкою весняною відлигою, в садках запахло вишнякам. На Дону з'явилися проталини. Від берегів лід відійшов, і ополонки по краях затопило зеленою та прозорою водою.

Обоз, що віз до Дону партію снарядів, у Татарському повинен був змінити підводи. Червоноармійці, котрі його супроводжували, виявились хлопцями хвацькими. Старший залишився караулити Івана Олексійовича, він так йому і заявив: «Посиджу з тобою, щоб ти, часом, не втік!», — а решту послав за підводами. Вимагалось набрати сорок сім парокінних підвід.

Омелян добрався й до Мелехових.

— Запрягайте, в Боківську снаряди повезете!

Петро й вусом не повів, тільки буркнув:

— У коней — ножана, а кобилою я вчора поранених відвозив у Вешенську.

Омелян, не кажучи й слова, — в конюшню. Петро без шапки вискочив за ним, змолвився:

— Чуєш?.. Постривай... Може, облишиш?

— А ти, може, кинеш дурня клеїти? — Омелян дуже допитливо глянув на Петра, додав: — Велике бажання маю подивитись на ваших коней, яка така в них ножана? Чи ви, часом, випадково не молотком, але з наміром суглоби пошкодили? Ти мені очі не замилюй. Я на віку стільки коней бачив, скільки ти кінських кізаків. Запрягай! А чи коні, чи бики, — все одно.

Із підводою визвався їхати Григорій. Перед тим, як рушити, він забіг у кухню, поцілував діток, на бігу казав:

— Може, гостиниців привезу, а ви тут не дурійте, матір слухайте. — І до Петра: — Ви про мене не турбуйтеся. Я далеко не поїду. Якщо поженуть далі Боківської, — бики кину й вернусь. Тільки я в хутір показуватись не буду. Пересиджу в Сінгіні, в тітки... А ти, Петре, підскоч провідати... Щось мені страшно вато тут ждати, —

і всміхнувся. — Ну, будьте здорові. Наталя, не сумуй!

Біля мохівського магазину, зайнятого під продовольчий склад, ящики зі снарядами перевантажили, рушили.

«Вони воюють, щоб їм краще жити, ми також за своє ліпше життя воювали, — думав стару думку Григорій; бики йшли розмірено, погойдуючись, він напівлежав у санях, закутавши сіряком голову. — Немає такої правди, щоб тільки вона одна була в житті. Видно, хто кого подужає, той того й з'їсть... А я дурну правдоньку шукав. Душею болів, сюди-туди хитався... В давнину, кажуть, Дон татари кривдили, землю йшли відбирати, поневолити хотіли. А тепер — Русь. Ні. Не могу я з цим змиритися! Чужі вони мені, й усім козакам чужі. Козаки тепер просипаються... Фронт взяли і кинули, а тепер кожен, як і я: ой! — та пізно».

Обіч шляху бур'яни, горбкувата місцевість, назустріч біжать найжачені виярки, а далі — кругом засніжені поля йшли на південь, сніг нарівні з саями. Дорога безкінечно звивалась, навівала нудьгу, морила в сон.

Григорій ліниво погукував на волів, дрімав, крутився поміж ув'язаних ящиків. Покуривши, вткнувся обличчям у сіно, пропахле сухим буркунном та солодким маревом червневих днів, непомітно заснув. Уві сні він брів із Аксенією високим шурхотливим житом. Аксенія обережно на руках несла дитину, збоку кидала на Григорія уважний погляд. А Григорій чув, як б'ється його серце, як шарудять, ніби співають, колоски; дивився на дивні трави, що квітували на межі, на викликаючу дощем блакить. І зараз у ньому теж квітло, нуртувало почуття; він кохав Аксенію колишнім виснажливим коханням, це він відчував усім тілом, кожним поштовхом серця і в той же час розумів, що це відбувається не насправді, що перед його очима сяє безодня, що це — сон. І радів цьому сну, приймав його, як справжнє життя. Аксенія була точнісінько такою ж, як і п'ять років тому, але вся стримана, від неї віяло холодом. Григорій бачив все так чітко, все було таким сліпучо яскравим, чого й в дійсності ніколи не було; а ще бачив пухнасті кучерики в неї на шиї (ними бавився вітер), ріжки білої косинки... Сани на щось наштотхнулись, і він проснувся, чулися чийсь голоси.

Назустріч, обминаючи їх, сунуло безліч підвід.

— Що везете, земляки? — хрипло крикнув Бодовсков, що їхав попереду Григорія.

Полозки рипіли, ратиці волів із хруском мнули сніг. На зустрічних підводах довго мовчали. Нарешті хтось відгукнувся:

— Мертвяків! Тифозних ...

Григорій підвів голову. В зустрічних санях, прикриті брезентом, покотом лежали трупи в сірих шинелях. Сани Григорія, розминаючись, за-

чепили чиюсь мертву руку, що висунулась із чужих саней, і вона відгукнулась приглушеним, чавунним звуком... Григорій байдуже відвернувся.

Солодкий до нудоти, звабливий запах буркуну знову навів сон, м'яко відновив у пам'яті напівзабуте минуле, змусив ще раз торкнутися серцем до гострого, як лезо клинка, — минулого кохання. Григорій відчував дошкульний і водночас щемкий біль, знову ничком упав у сани, торкаючись щогою жовтої гілки буркуна. Серце, розтривожене спогадами, сходило кров'ю, билось нерівно і довго не дозволяло поринути у сновидіння.

XXII

Навколо хутірського ревкому стояв гурт із кількох чоловік: Давидко-вальцівник, Тимофій, колишній мохівський кучер Омелян та рябий чоботар Філько. На них у своїй повсякденній роботі і спирався Іван Олексійович, із кожним днем відчуваючи, як піднімається невидима стіна, що розділяла його з хутором. Козаки перестали ходити на збори, а якщо й з'являлись, то тільки після того, як Давидко та інші разів по п'ять із двору в двір оббігали хутір. Приходили, мовчали, з усім погоджувались. Переважали молоді. Але й серед них співчуваючих не знаходилося. Проводячи на майдані збори, Іван Олексійович бачив перед собою кам'яні обличчя, чужі недовірливі очі, що поглядали з-під лоба. Від цього під серцем у нього холодніло, в очах вселявся смуток, голос ставав в'ялий та непевний. Одного разу рябий Філько неспроста бовкнув:

— Розійшлись ми з хутором, товаришу Котлярів! Насупився народ, осатанів. Учора пішов за підводами, червоноармійців поранених у Вешки везти, — жоден не хоче їхати. В одній хаті розлученим важко живеться...

— А п'ють?! Здуріти треба! — підхопив Омелян, розкурюючи люлечку. — У кожному дворі женуть самогон.

Михайло Кошовий хмурился, приховуючи від інших, що в нього на душі, але й його прорвало. Зібравшись увечері додому, попросив Івана Олексійовича:

— Дай-но мені гвинтівку.

— Для чого?

— Таке скажеш! Боюсь із голими руками на вулицю вийти. Чи ти нічого не бачиш? А ось мені здається, що треба нам декого... Треба взяти Григорія Мелехова, старого Болдирева, Матвія Капуліна, Мирона Коршунова. Нашіптують вони, гади, козакам. Своїх із-за Донця дождаються.

Іван Олексійович засумнівався, невесело махнув рукою.

— Ех! Тут, якщо почати смикати, так багатьох заспівувачів скубати доведеться. Зневірюються люди... А коли хтось нам й співчуває, так на Мирона Коршунова оглядається... Бояться, що Митро його з-за Донця вернеться — пороти буде.

Крутий поворот зробило життя. На другий день із Вешенської нарочний верхи привіз розпорядження: найбільш заможні обійстя обкласти контрибуцією. На хутір випала контрольна цифра — сорок тисяч карбованців. Її розписали. Минув день. Контрибуційних грошей знесли два мішки, трохи більше, ніж вісімнадцять тисяч. Іван Олексійович запитав округ. Звідки прислали трьох міліціонерів і наказ: «Хто контрибуцію не сплатив — заарештувати і під конвоем відправити до Вешенської». Чотирьох ділів тимчасово посадили в мохівський підвал, де раніш зимували яблука.

Хутір нагадував собою потривожену пасіку. Коршунов платити відмовився навідріз, приховував здешевілі гроші. Проте і йому настав час розпрощатися з гарним життям. Із округа приїхали двоє: слідчий у місцевих справах — молодий вешенський козак, що служив у 28-му полку, і другий — в кожусі поверх шкіряної куртки. Вони пред'явили мандати ревтрибуналу, зачинились із Іваном Олексійовичем у кабінеті. Той, котрий супроводжував слідчого, літній, геть голений чоловік, відразу перейшов до справи:

— В окрузі починається хвилювання. Білогвардійці підводять голови і підбурюють трудове козацтво. Треба вилучити всіх, хто ставиться до нас найбільш вороже. Офіцерів, попів, отаманів, жандармів, багатіїв — усіх, хто активно з нами боровся, занось у список. Слідчому треба допомогти. Він мало кого знає.

Іван Олексійович, роздивляючись поголене, схоже на жіноче, обличчя, перелічив прізвища, згадав також Петра Мелехова, але слідчий заперечливо похитав головою:

— Це — наша людина, Фомін просив його не чіпати. Більшовицьки налаштований. Ми з ним у Двадцять восьмому служили.

На стіл ліг написаний рукою Кошового лінований аркуш, вирваний з учнівського зошита.

А через кілька годин у просторому мохівському дворі, під наглядом міліціонерів, на колодках сиділи вже заарештовані козаки. Ждали домашніх із харчами та підводу, щоб скласти пожитки. Мирон Григорович був одягнений, як на смерть, у все нове: в дублений кожух, в чирики та чисті білі панчохи; він сидів із краю, поруч із дідом Багатирьовим та Матвієм Кашуліним. Авдійович Брех метушився у дворі: то безцільно заглядав у колодязь, то підбирав на землі якусь тріску і знов плектався від ганку до хвіртки, витираючи рукавом налите, як яблуко, червоне і мокре від поту обличчя.

Решта сиділи мовчки. Понуривши голови, малювали на снігу костурами. Захекані жінки прибігли в двір, сунули заарештованим у руки клунки, торби, про щось шепотіли. Заплакана Луківна стала застібати на своєму старому кожух, а комір підв'язала білою жіночою хусткою; дивлячись у його згаслі, неначе попелом посипані очі, напучувала:

— А ти, Григоровичу, не горюй! Може, воно й обійдеться. Чого ти ото геть змарнів? Господи-ди!.. — Від ридання рот її видовжився, гримаса звела губи, але вона зусиллям волі стулила їх, прошепотіла:

— Я провідати приїду.. Грипку* привезу, ти ж її найдужче жалієш...

Від воріт подав голос міліціонер:

— Підвода прийшла! Клади торби й рушай! Баби, відійдіть убік, нема чого тут плач розводити!

Луківна вперше в житті поцілувала рудоволосу руку Мирона Григоровича, відірвалася від нього.

Воли помалу потягнули сани через майдан до Дону.

Сім заарештованих і два міліціонери пішли позаду. Авдійович трохи відстав, але, зав'язавши чирик, жваво побіг доганяти. Матвій Кашулін тримався поруч сина. Майданников та Корольов на ходу закурювали. Мирон Григорович держався за плетево саней. А позаду всіх величаво, твердо ступав дід Богатирьов. Вітер бив йому в лице, заносив назад пасма білої патріаршої бороди, прощально розмахував китицями накинута на плечі шарфа.

Той похмурий лютневий день приніс ще одну дивну подію.

Останнім часом хуторяни звикли до частих приїздів служивих людей з округу. Тому нікого й не зацікавила поява на майдані парокінної підводи із мерзлякувато зіщуленим прибульцем, який вмовстився поруч із кучером. Сани зупинились біля мохівського будинку. Прибулий виліз, він виявився вже літньою людиною, рухався некважливо. Він поправив на довгій кавалерійській шинелі солдатський ремінь, підв'язав вуха червоного козацького малахая і, придержуючи дерев'яну коробку маузера, не поспішаючи, зійшов на ганок.

У ревкомі сиділи Іван Олексійович та двоє міліціонерів. Чоловік увійшов без стуку, а, переступивши поріг, розправив вкриту сивиною коротку ошатну бороду, басом сказав:

— Мені потрібен голова.

Іван Олексійович округлим, пташиним зором розглядав прибулого, хотів схопитись на ноги, але не зміг. Він тільки по-риб'ячому сіпав ротом та скріб пальцями вичовгані ручки крісла. З-під безлузкого козацького, з червоним верхом, мала-

* Грипка — похідне від Горпини (ред.)

хая на нього дивився постарілий Штокман: його вузько зведені очі дивились на Івана Олексійовича, він, очевидно, не впізнавав, та враз, вони, блимнувши, посвітлішали, від куточків до сивих скронь віялом бризнули зморщки. Він підійшов до Івана Олексійовича, який не встиг підвестись, рвучко пригорнув його і, цілуючи, притуляючись до обличчя мокрою бородою, сказав:

— А я знав! Так і думав: якщо живий залишився, то він буде в Татарському головою.

— Йосип Давидович, вдар!.. Вдар мене, сучого сина! Не вірю своїм очам! — голосно приказував Іван Олексійович.

Сльози ніскільки не пасували до його мужнього, смаглявого обличчя, що навіть міліціонер одвернувся.

— А ти повір! — посміхаючись і м'яко звільняючись із рук Івана Олексійовича, басив Штокман. — У тебе, що ж, й сісти нема на чому?

— Сідай ось у крісло... Та звідки ж ти взявся? Розкажуй!

— Я — з політвідділом армії... Бачу, що ти ніяк не хочеш повірити, що це — я. От дивак!

Усміхаючись, лясаючи Івана Олексійовича по коліні, Штокман швидко заговорив:

— Усе, брат, усе дуже просто. Після того, як мене звідси забрали, то засудили, ну, а на заслання зустрів революцію. Організували з товаришем Червону гвардію, воювали з Дутовим і Колчаком. О, брат, там такі веселі справи були! Тепер загнали ми його за Урал, — знаєш? І ось я на вашому фронті. Політвідділ Восьмої армії направив мене для роботи у ваш округ, як колишнього тутешнього, так би мовити, обізнаного з умовами. Примчав я в Вешенську, поговорив у ревкомі з народом і вирішив: насамперед поїхати в Татарський. Дай, думаю, поживу в них, попрацюю, допоможу організувати справу, а потім поїду. Бачиш, стара дружба не забувається? Ну, та до цього ми ще повернемося, а зараз хочу послухати тебе, розкажи про становище, познайом мене з людьми, що тут і як. Осередок на хуторі є? Хто тут у тебе? Хто вцілів? Ну що ж, товариші... Мабуть, залишіть нас на годинку із головою. Фу, чорт! В'їхав на хутір, так і війнуло старим... Еге, був час, а тепер годинонька... Ну, розповідай!

Години через три Михайло Кошовий з Іваном Олексійовичем вели Штокмана на стару квартиру, до зизуватої Лукерки. Під ногами лежав коричневий настил. Михайло часто хапався за рукав Штокманової шинелі, неначе боявся, що Штокман може їх покинути і зникнути з очей, чи розвіятись, ніби мана.

Лукерка нагодувала старого квартиранта щами, із погаємного кутка скрині роздобула навіть ніздрювату від старості грудку цукру.

Після чаю, завареного на вишневому листі, Штокман приліг на лежанці. Він слухав плутані розповіді обох, щось запитував, гриз мундштук

і вже перед сутінками непомітно заснув, цигарка впала на брудну фланелеву сорочку. А Іван Олексійович, який ще хвилин із десять продовжував говорити, схаменувся тоді, коли Штокман на його запитання відповів легким хрипом; він вийшов навшпиньки, до сліз червоніючи — так намагався впоратись із кашлем, що рвався з горла.

— Відлягло? — тихо посміюючись, як від лоскоту, спитав Михайло, ледве зійшли з ганку.

* * *

Ольшанов, який супроводжував заарештованих до Вешенської, опівночі на попутній підводі повернувся назад. Він довго стукав у вікно світличики, де спав Іван Олексійович. Нарешті, розбудив.

— Ти чого? — вийшов опухлий від сну Іван Олексійович. — Пакет, чи що?

Ольшанов погрався нагайкою.

— А козаків-то розстріляли.

— Брешеш, гаде!

— Пригнали ми — їх відразу на допит і, ще не смеркло, повели в сосни... Сам бачив!

З трудом попадаючи ногами в валянки, Іван Олексійович одягнувся, побіг до Штокмана.

— Котрих ми нині відправили — їх у Вешках розстріляли! Я думав, їм тюрма буде, а такечки... що ж... Такечки ми тут нічого не зробимо. Відсахнетесь народ від нас, Йосипе Давидовичу!.. Тут щось не так. Нащо було нищити людей? Що ж тепер буде?

Він сподівався, що Штокман так само, як і він, обуриться таким розвитком подій, переживатиме за наслідки, але той, помалу натягуючи сорочку, коли вже висунув із неї голову, попросив:

— Та не кричи ти. Господиню розбудиш...

Він одягнувся, закурив, попросив ще раз розповісти, якими причинами був викликаний арешт цих сімох, а потім повчально заговорив:

— Повинен ти ось що засвоїти, тільки добре засвоїти! Фронт від нас — півтораста верст. Основна маса козацтва налаштована до нас вороже. І це завдяки тому, що ваші куркулі, куркулі-козаки, тобто отамани й верхівка, користуються в трудового козацтва величезним впливом, мають вагу, так би мовити. А чому? Ну, це тобі теж має бути зрозумілим. Козаки — верства особлива, воєнізований люд. Схиляння перед чинами, перед «батьками-командирами» прищеплювалось царизмом... Як співається у відомій пісні: «И что нам прикажут отцы-командиры — мы туда идем, рубим, колем, бьем». Так, здається? Ось бачиш! А ці самі батьки-командири наказували їм робітничі страйки розгонити... Триста років козакам паморочили голови. А це чимало! Так от. Різниця між куркулем, скажімо, Рязанської губернії і донським козачим куркулем — дуже велика!

Рязанський куркуль, прищеми його, він безсило сичатиме на радянську владу, хоч із-за рогу теж небезпечний. А донський куркуль? Це куркуль озброєний. Це небезпечна й шкідлива гадина! Він має силу. Він не тільки буде сичати, розпускати ганебні для нас чутки, зводити на нас наклепи, як це, за твоїми словами, робили Коршунов та інші, але й спробує відверто виступити проти нас. І не сумнівайся! Він візьме гвинтівку і буде в нас стріляти. В тебе буде стріляти. І потягне за собою й інших козаків, так би мовити, середнього, не зовсім заможного козака, а, може, й бідняка. Їхніми руками він намагається побити нас! Тоді про що мова? Спійманий на тому, що діяв проти нас? Спійманий! Значить, розмова коротка, — до стінки! І тут нема чого жалість розводити: мовляв, гарною був людиною...

— Та я й не жалію, що ти! — замахав руками Іван Олексійович. — Я боюся, щоб інші від нас не відсахнулись.

Штокман, який до цього з удаваним спокоєм розтирав долонею вкриті сивуватим волоссям груди, скипів, із силою схопив Івана Олексійовича за комір гімнастерки і, притягаючи до себе, вже не говорив, а хрипів, тамуючи кашель:

— Не відсахнеться, якщо відкрити їм очі на нашу класову правду! Трудовим козакам тільки з нами по дорозі, а не з куркульнею! Ех ти, туди твою!.. Та куркулі ж їхнею працею! Їхнім трудом живуть! Жиріють!.. Ех ти! Розмагнітвся! Слабину даєш... Я за тебе візьмусь!.. Отакий... дубина! Робочий хлопець, а слини інтелігентські... Ніби який-небудь поганенький есерчик! Ти, Іван, дивись мені!

Випустивши комір гімнастерки, злегка всміхнувся, похитав головою і, закуривши, затягнувся димом, вже спокійніше закінчив:

— Якщо в окрузі не взяти найбільш активних ворогів, — буде повстання. Але якщо своєчасно їх зараз ізолювати, — повстання може й не бути. Для цього не обов'язково всіх розстрілювати. Знищити треба тільки заклятих, а решту — ну, хоч би відправити вглиб Росії. Але взагалі з ворогами нема чого панькатись! «Революцію в рукавичках не роблять», — казав Ленін. Чи була в цьому випадку потреба розстрілювати цих людей? Я гадаю, що так. Може, не всіх, але Коршунова, наприклад, вже не виправити. Це ясно! А ось Мелехов, хоч і тимчасово, та вислизнув. Його в першу чергу треба було взяти в роботу. Він небезпечніший, ніж усі інші, разом узяті. Ти це врахуй. Та розмова, яку він вів із тобою у виконкомі, — розмова завтрашнього ворога. Взагалі ж переживати тут нема чого. На фронтах гинуть кращі сили робітничого класу. Гинуть тисячами. Про них — наш сум, а не про тих, хто їх убиває, або жде слушної нагоди, щоб ударити в спину. Або вони нас, або ми їх! Третього не дано. Так-то, друже мій сердешний, Іване Олексійовичу!

Петро тільки що підклав худобі і увійшов у курінь, вибираючи з плетених рукавиць сінні вівсюки. А вслід за ним у сінях зараз же брязкнула клямка.

Поріг перестулила запнута чорною килимною хусткою Луківна. Не вітаючись, вона подріботіла прямо до Наталі, яка стояла біля кухонної лави, і впала перед нею навколішки.

— Мамцю! Любонько! Ти чого? — не своїм голосом скрикнула Наталя, силуючись підняти обважніле материне тіло.

Нічого не відповідаючи, Луківна стукнулася головою об долівку, глухо, як за мертвим, надривно заголосила:

— І рід-не-сень-кий ти мі-і-ій! І на кого ж ти нас... поки-и-нув!..

Жінки так дружно заревли, діти також завищали, що Петро, вхопивши з припічка кисет, стрімголов вилетів у сіни. Він уже здогадався, що сталася біда. Постояв на ганку, покурив. У курені голосіння замгло, і Петро, відчуваючи на спині неприємний холодок, увійшов у кухню. Луківна, не відриваючи від очей мокру, хоч викрути, хустку, розказувала:

— Розстріляли нашого Мирона Григоровича!.. Немає більше живого сокола!.. Остались ми сиротами!.. Нас теперички й кури загребуть!.. — І знову взялася по-вовчому вити: — Затулились його віченьки!.. Не бачити їм світу білого!..

Дарка водою відпоювала зомлілу Наталю, Ільківна хустиною витирала обличчя. З світлиці, де відлежувався хворий Пантелей Щрокопійович, долітав кашель та такий стогін, ніби він скреготав зубами.

— Свату! Ради Господа Христа! Ради Спасителя, поїдь, ріднесенький, ти у Вешки, привези ти нам його хоч мертвого! — Луківна хапала Петра за руки, очманіло тиснула їх до грудей. — Тільки привези його... Ой, Царице Милостива! Ой, не хочу я, щоб він там згнив непохований!

— Що ти, свахо, що ти! — як від зачумленої, відступав від неї Петро. — Хіба ж це мислима річ — забрати його? Мені своє життя дорожче! Де ж я його там знайду?

— Не відмов, Петю! Ради Христа! Ради Христа!

Петро, пожувавши вуса, кінець-кінцем згодився. Вирішив, що в Вешенській заїде до знайомого козака і з його допомогою спробує відшукати тіло Мирона Григоровича. Виїхав він проти ночі. На хуторі вже світилися вогні, в кожний курінь уже прийшла новина: «Козаків розстріляли».

Петро під'їхав до нової церкви, де неподалік жив батьків полчанин, попросив того допомогти викопати тіло. Той без умовляння згодився.

— Ходімо. Знаю, де те місце. Їх глибоко не закопують. Тільки як його знайдеш? Там же він не

один. Учора дванадцять чоловік розстріляли, котрі за кадетської влади наших страчували. Тільки умовились: після всього поставиш сулію самогону? Гаразд?

Була вже північ, коли вони, захопивши лопати й носилки для виробу кізьяків, пішли околицею станиці, через кладовище в сосняк, де й виконувались вироки. Підморожував сніжок. Вкрита інієм шеляга хрускотіла під ногами. Петро прислухався до кожного звуку і в душі кляв себе за те, що відправився в таку подорож, Луківну і навіть покійного свата. Коли наблизились до першого кварталу соснового молодняка, за високим піщаним буруном козак спинився:

— Десь тут, поблизу...

Зробили ще кроків сто. Зачувши їх, кинулась урозтіч, завиваючи і гавкаючи, згряя станичних собак. Петро кинув носилки, тихо прохрипів:

— Давай вернемось! Ну, його...до такої матері! Хіба не один дідько, де йому лежати? Ой, зв'язався я... Впросила нечиста сила.

— Чого ти злякався? Ходімо! — посміювався козак.

Прийшли на місце. Біля крилатого старого куца червоної лози змішаний з піском сніг був щільно втоптаний. Від нього розходились людські сліди та вервечка собачих...

...Упізнав Мирона Григоровича Петро по рудій бороді. Він витягнув свата за пасок, поклав тулуб на носилки. Козак, покашлюючи, закидав яму; беручись за носилки, незадоволено бубнів:

— І чого було не під'їхати саньми аж до сosen?.. Які ми дурні! Він, як кабан, добрих п'ять пудів важить. А снігом попробуй донести.

Петро розсунув покійникові ноги, що вже відходили своє, взявся за поручні.

У курені козака вони до світанку пиячили. Мирон Григорович, закутаний в попону, дожидався в санях. Петро сп'яну прив'язав коня до своїх же саней, і той, скільки міг, витягнув на недоузковій голову, та так і простояв, схропуючи і шулячи вуха. До сіна навіть і не підійшов, видно, лякав його покійник.

Ще тільки на сході засіріло, а Петро вже був у хуторі. Він вертався лугом, гнав без перепочинку. Ззаді об днище вибивала дрібушки голова Мирона Григоровича. Петро разів зо два зупинявся, щоб підкласти йому під голову ликувате лугове сіно. Свата він привіз прямо додому. Мертвому батькові ворота відчинила улюблена донька Горпинка і сахнулась убік від саней, прямо в кучугуру снігу. Петро, ніби мішок борошна, звалив собі свата на плечі і переніс у простору кухню, де обережно поклав на стіл, зарані застелений полотняною доріжкою. Простоволоса Луківна, виплакавши всі сльози, хрипіла і повзала у чоловіка в ноги, святково вбраних у білі, як заведено на смерть, панчохи:

— Сподівалась, вернешся ти, господарє наш, своїми ніженьками, а тебе внесли, — вона з трудом шепотіла та схлипувала, і ці її звуки чомусь дико нагадували сміх.

Із світлички Петро під руку вивів діда Гришаку. Старий весь тремтів, неначе підлога ходором ходила під його ногами. Але до покійника підійшов по-молодецькому, став у головах.

— Ну, здоров, Мироне! Ось, синку, як довелося побачитись... — Перехристившись, поцілував вимазаний жовтою глиною замерзлий лоб. — Миронцю! Швидко і я... — його високий голос майже вищав. Наче боячись, щоб не сказати щось зайве, дід Гришака швидким, не старечим рухом закрив собі рукою рот, схилився до столу.

Спазм вовчою хваткою взяв Петра за горло. Він потихеньку вийшов на подвір'я, де біля ганку дожидався його кінь.

XXIV

Із глибоких затишних ковбань Дон вивергає свої води на простір. Течія там кучеряво несеється далі. Дон пливе в розвалку, розливається розмірено й плавно. На піщаному твердому дні пасуться зграї підустів; вночі в рукава заходить пастися чечуга, в зелених прибережних тваних теремах ворухнуться сазан; білиця й сула ганяються за білою рибою, а сом риється в черепашках; часом він виверне зелений клуб води, покажеться під високим місяцем, змахне золотим, блискучим хвостом, і знову йде копірсятися лобастою вусатою головою в залежні черепашок, щоб на ранок завмерти у напівсні у якійсь чорній обризеній корчазі.

Але там, де русло вузьке, скутий неволею Дон пробурить в текліні глибокий рів і з приглушеним ревом бурхливо пожене вкриту піною білогриву хвилю. За замолом, у котловинах течія утворює вир. Бурхлива вода ходить там страшним колом: станеш дивитися — не надивишся.

Життя після плинну спокійних днів понеслось у прірву. Верхньо-Донський округ завирував. Зіткнулись дві течії, і козаки пішли вроздріб, і понесла, зануртувала коловертень. Молоді та котрі побідніші — ті мнулися, відмовчувались, все ще сподівались від радянської влади миру, а старі йшли в наступ, уже відверто говорили про те, що червоні хочуть поголовно знищити козацтво.

19-го лютого Іван Олексійович зібрав у Татарському сход. Народу, на диво, зійшлося багато. Може тому, що Штокман запропонував, щоб ревком на загальних зборах розподілив поміж найбільшніх господарств те майно, що залишилось від купців, котрі втекли з білими. Зборам цим передувала бурхлива розмова, що відбулася з одним із окружних працівників. Він приїхав із

Вешенської з повноваженням забрати конфіскований одяг. Штокман роз'яснив йому, що зараз ревком передати одяг не зможе, бо тільки вчора для транспортування поранених і хворих червоноармійців видав понад тридцять штук теплового одягу. Приїжджий, молодий парубчак, чимдуж підвищуючи голос, присікався до Штокмана:

— Хто тобі дозволив віддати конфісковане?

— Ми ні в кого дозволу не питались.

— Тоді, яке ти мав право розтринькувати народне добро?

— Ти, товаришу, не кричи, і не кажи дурниць. Ніхто нічого не розтягнув. Шуби іздовим ми видали під розписки, щоб вони, після того, як доставлять червоноармійців на пункт для подальшого етапу, виданий одяг вернули назад. Червоноармійці ж були напівголі, так що відправляти їх в одних шинельках, це б означало — відправити їх на смерть. Як же я міг не видати? Тим більше, що одяг в коморі лежав без вжитку.

Він говорив, стримуючи своє роздратування і, можливо, розмова закінчилась би миром, але ж парубчак, додавши своєму голосу холоду, рішуче заявив:

— Ти хто такий? Голова ревкому? Я тебе арештовую! Здавай справи заступникові! Зараз же відправляю тебе у Вешенську. Може, ти тут уже половину майна розкрав, а я...

— Ти комуніст? — мертво блідніючи, прискіпливо подивився на нього Штокман.

— Не твоє діло! Міліціонер! Бери його і зараз же достав у Вешенську! Здаси в окружну міліцію під розписку.

Парубок поглядом оцінив Штокмана.

— А з тобою ми поговоримо там. За самоуправство ти в мене потанцюєш!

— Товаришу! Ти що — очманів? Та ти знаєш...

— Ніяких розмов! Замовчати!

Не встиг Іван Олексійович хоч би слово вставити в перепалку, як побачив, що Штокман повільно, але рішуче потягнувся до висівшого на стіні маузера. У парубка очі наповнилися жахом. Дивовижно швидко той задом відчинив двері, падаючи, перелічив на ганку спиною всі сходи і, упавши в сани, довго, аж поки не проскакав майдан, штовхав у спину візника і все оглядався, видно, боявся погоні.

У ревкомівські вікна гуркотом ударив регіт. Смішливий Давидко корчився і качався на столі. Але після цього в Штокмана ще довго нервово тіпалось віко, в очах стояла злість.

— Ну, який же мерзотник! Ну й, падлюка! — повторював він, скручуючи тремтячими пальцями цигарку.

На збори він пішов разом із Кошовим та Іваном Олексійовичем. На майдані — повно людей. Серце в Івана Олексійовича навіть тьохнуло від поганого передчуття: «Неспроста вони

чогось зібрались... Увесь хутір на майдані». Але коли він, скинувши шапку, ступив у натовп, побоювання його розвіялись. Козаки охоче розступились. Поглядали стримано, в деякого навіть веселинка в очах. Штокман оглянув козаків. Йому хотілось розрядити атмосферу, викликати людей на розмову. За прикладом Івана Олексійовича він і собі скинув свій червоний малахай, голосно сказав:

— Товариші козаки! Минуло півтора місяці, як у вас встановилася радянська влада, але досі з вашого боку ми, ревком, постерігаємо до нас якусь недовіру, якусь навіть ворожість. Ви не ходите на збори, в хуторі гуляють різні чутки, більше того, чутки безглузді — нібито про масові розстріли, про утиски, які чинить над вами радянська влада. Нам справді настав час поговорити відверто, час стати ближче один до одного! Ревком свій ви самі вибирали. Котляров і Кошовий — ваші хутірські козаки, і між вами не може бути недовомовленості. Насамперед, я рішуче заявляю, що поширювані нашими ворогами чутки про масові розстріли козаків, — не що інше, як наклеп. Ясно, ті, хто сіє таку неправду, переслідує одну мету: посварити козаків з радянською владою, знову штовхнути вас до білих.

— Що, будеш говорити — розстрілів немає? А наших сім чоловік куди поділись? — крикнули в задніх рядах натовпу.

— Я, товариші, не стану говорити, що розстрілів немає. Ми розстрілювали і будемо розстрілювати ворогів радянської влади, всіх, хто здумає нав'язувати нам поміщицьку владу. Не для цього ми скинули царя, закінчили війну з Німеччиною, розкріпачили народ. Що вам дала війна з Німеччиною? Тисячі вбитих козаків, сиріт, вдів, розруху...

— Правильно!

— Це ти правильно кажеш!

—... Ми — за те, щоб війни не було, — продовжив Штокман. — Ми за братство народів! А за царської влади вашими руками для поміщиків і капіталістів завойовувались землі, щоб на цьому примножували своє багатство ті ж таки поміщики та фабриканти. От у вас під боком був поміщик Листницький. Його дід за участь у війні вісімсот дванадцятого року одержав чотири тисячі десятин землі! А що дісталось вашим дідам? Вони тільки голови клали на німецькій землі! Вони кров'ю її поливали!

Майдан загудів. Гул почав було стихати, та потім відразу зчинився рев...

— Правильно-о-о-о!

Штокман, витерши малахаєм піт на лисючому чолі, напружуючи голос, закричав:

— Усіх, хто піднімає на робітничо-селянську владу озброєну руку, ми знищимо! Ваші хутірські козаки, які були розстріляні за вироком ревтрибуналу, — наші вороги. Ви всі це знаєте.

Але з вами, трудівниками, з тими, хто нам співчуває, ми будемо йти разом, як воли на ріллі — пліч-о-пліч. Будемо дружно орати ниву для нового життя й будемо боронувати її, землю, щоб усі старі бур'яни, наших ворогів, викинути з поля! Щоб вони знову не пустили своє коріння! Щоб не заглушили паростки нового життя!

Прислухаючись до стриманого гомону, придивляючись до пожвавлених облич, Штокман зрозумів, що своїми словами зворушив козацькі серця. Він не помилився: почалась відверта розмова.

— Йосипе Давидовичу! Ми тебе добре знаємо, бо ти колись у нас проживав, так що ти нам неначе свій... Розтлумач правильно, не лякайся нас, але чого вона, ота ваша влада, від нас хоче? Ми, звичайно, стоїмо за неї, сини наші фронти покинули, але ми — люди темні, ніяк в ній ми не розберемося...

Старий Грязнов говорив довго й плутано, ходив все навколо, плів слова, як лиса сліди, видно, боявся лягнути щось зайве. Косорукий Олексій Шаміль не стерпів:

— Можна сказати?

— Давай! — дозволив, схвильований розмовою, Іван Олексійович.

— Товаришу Штокман, ти мені наперед скажи: чи можу я гуторити так, як хочу?

— Говори.

— А не заарештуєте мене?

Штокман посміхнувся, мовчки махнув рукою.
— Тільки цур — не ображатись! Я чоловік простий: як умію, так і кажу.

Олексія за порожній рукав чекменька ззаду смикав брат Мартин, перелякано шепотів:

— Кинь, шалава! Покинь, не базікай, бо вони тебе враз на цугундер. Попадеш, Олексю, в списочок!

Але косорукий від нього відмахнувся; тіпаючи скаліченою шостою, моргаючи, повернувся обличчям до майдану.

— Панове козаки! Я скажу, а ви розсудить нас, чи правильно я веду мову, чи, може, заблуdivсь. — Він по-військовому крутнувся на за-каблуках, повернувся до Штокмана, хитро заблимав прижмуреним оком. — Я так собі розумію: правду гуторити, так правду. Рубати, так уже з плеча, і я зараз скажу, що всі ми, козаки, думаємо і за що ми на комуністів образу маємо... Ось ти, товаришу, розповідав, що проти хліборобів-козаків ви не йдете, котрі вам не вороги. Що ви проти багатих і ніби за бідних. Ну, скажи, хіба правильно розстріляли наших хуторян? За Коршунова гуторити не буду, — він отаманом був, увесь вік на чужому горбі їздив, а ось Авдійовича Бреха — цього навіщо? А Кашуліна Матвія? Богатирьова? Чи Майданникова? Також і Корольова? Вони точнісінько такі ж самі, як і ми, темні,

прості, дурна голова. Вчили їх держати в руках чепіги, а не книжку. З них дехто і грамоти не тямив. Аз, буки, — ось і вся їхня вченість. А якщо ці люди й ляпнули щось нерозумне, то хіба їх за це треба на мушку брати? — Олексій перевів дух, ступив крок уперед. На грудях у нього затремтів порожній рукав чекменя, рот перекошило. — Ви їх, хто здуру збрехнув, забрали і стратили, а ось купців не чіпаєте! Купці грошиками своє життя у вас відкупили! А нам і відкупитись нема чим, бо ми весь вік у землі копаємось, а круглий карбованець котиться повз нас. Ті, яких розстріляли, може б, вони останнього вола з двору віддали б, аби тільки їх життя не лишили, але ж контрибуцію з них не вимагали. Їх взяли та й залишили без голів. А ми ж усі знаємо, що твориться у Вешках. Там купці, попи — всі цілісінькі. І в Каргинах, либонь, цілі. Ми ж чуємо, що навколо відбувається. Гарна слава лежить, а погана слава по світі біжить!

— Правильно! — одинокий вигук позаду.

Гомін наростав, заглушив Олексині слова, але він, трохи переcheкавши, не звертаючи уваги на піднесену вгору руку Штокмана, продовжував:

— І ми зрозуміли, що радянська влада, може, й не погана, але комуністи, які на посадах усілись, хотять нас у ложці води втопити! Вони нам віддячують за дев'яност п'ятий рік, ми це чули від червоних солдатів. І ми проміж себе так думаємо: хочуть нас комуністи геть винищити, всіх до останнього перевести. Щоб і духу козачого на Дону не осталося. Ось тобі моє слово! У мене зараз, як у п'яного: що на умі, те й на язичі. А п'яні ми всі від гарного життя, від образи, що запеклась проти вас, проти комуністів!

Олексій пірнув у гущу кожухів, і над майданом надовго запала розгублена тиша. Штокман хотів щось сказати, але його перебили вигуком із задніх лав:

— І це — правда! Ображають козаків! Ви послухайте, які пісні тепер на хуторах складають. Словом не всякий зважиться сказати, а в піснях співають, з пісні — що вимагати! А склали таке «яблучко»:

*«Самовар кипит, рыба жирится,
А кадеты придут — будем жалитесь!»*

— Значить, є на що жалітись!

Хтось недоречно засміявся. Натовп сколихнувся. Шепіт, розмови...

Штокман сердито насунув на себе малахай і, витягнувши з кишені список, написаний раніше Кошовим, запротестував:

— Ні, це неправда! Нема чого ображатись тим, хто за революцію. Ось за що розстріляли ваших хуторян, ворогів радянської влади. Слухайте! — і він виразно, з паузами взявся читати:

Михайло мовчки намацав його руку, поліз в купу полови. На другу ніч, ще ледве смеркло, наважився і відчайдушно добрів додому, постукав у вікно. Мати відчинила йому сінні двері, заплакала. Руки її мацали, хапали Михайла за шию, а голова тремтіла в нього на грудях.

— Тікай, сину! Христа ради, тікай! Нині вранці приходили козаки... Увесь двір перетрусили, шукали тебе. Антипка Брех нагаєм мене вперішив. «Ховаєш, — казав, — сина. Шкода, що відразу його не добили!».

Де були свої — Михайло не мав уяви. Що відбувалось на хуторі — теж не видав. Із материного короткого оповідання зрозумів, що повстали всі хутори Наддоння, що Штокман, Іван Олексійович, Давидко й міліціонери втекли, а Фільку з Тимофієм ще вчора опівдні убили на майдані.

— Тікай! Бо ще знайдуть вони тебе...

Мати плакала, але її сповнений суму голос звучав вимогливо. За довгі роки Михайло вперше пустив сльозу, по-дитячому схлипував, пускав ротом пухирі. Потім надів на кобилку, на якій служив у табунниках і яка нещодавно ожеребилась, обротьку і вивів її на тік; слідом йшли лоша й мати. Мати підсадила сина на коняку, перехрестила. Кобила пішла неохоче, двічі заіржала — кликала за собою лоша. І обидва рази серце в Михайла ніби вискакувало і котилось кудись униз. Але на бугор він виїхав без перешкод, підтюпцем гетьманським шляхом повернув на схід, на Усть-Медведицю. Ніч стояла темна, якраз для втечі. Кобила часто іржала, боячись загубити лошатко. Кошовий стискував зуби, вгамовував її, б'ючи по вухах кінцями вуздечки; часто спинався, слухав, чи не гукають позаду або спереду коні, чи не почув хтось голос кобили. Але навкруги — потойбічна казкова тиша. Кошовий тільки чув, як, користуючись зупинкою, лошатко, припавши до чорного вимені матері, ссе її і навіть прицмокує, часто впирається задніми ніжками в сніг, і ці його вимогливі поштовхи відчувались на конячій спині.

XXVIII

У сарайчику густо пахне висušеним гноєм, прилою соломою, з'їдинами сіна. Вдень крізь чакановий* дах проникає сіре світло. Через плетену хвіртку, мов крізь решето, інколи загляне сонце. А вночі — хоч око виколи. Одні миші пишать. Тиша...

Один раз на добу, господиня ввечері крадькома приносила Григорію їжу. Стояв біля нього і схований в кізках відровий жбан із водою. І все було б нічого, та скінчився тютюн. Уже в перший

день Григорій немилосердно мучився без курива і, не витримавши такої муки, вранці поповзав по долівці, назбирав пригоршню сухого кінського кізьяка, натер його долонями, закурив. Увечері господар прислав через жінку два затхлі аркуші паперу, видно, вирвані з Євангелії, пачку сірників та жменю суміші: це був сухий буркун та корінці не зовсім визрілого самосаду-дюбеку. Григорій з радості накурився до нудоти і вперше на грудкуватому кізьякові міцно заснув, уклавши голову полою, як птах — крилом.

Уранці його збудив господар. Влетівши в кізьячник, він збуджено загукав:

— Ти спиш? Уставай! Дон зрушився!.. — І розгониисто засміявся.

Григорій притьма вискочив із причели. За ним глухо повалились пулові квадрати кізьяків.

— Що сталося?

— На цьому боці повстали еланські, а на тому — вешенські. Фомін і вся вешенська власть утікли на Токін. Розказують, що нібито повстали Казанська, Шумилінська і Мигулінська. Збагнув, куди воно ведеться?

На лобі та на шиї в Григорія випнулися жили, в зінцях спалахнули зеленкуваті іскорки. Він не стримував радості: голос тремтів, темні пальці безцільно перебирали застібки на шинелі.

— А що в вас... на хуторі? Які справи?

— Поки що все тихо. Голову бачив — той сміється: «Мені, мовляв, байдуже, якому Богу молитись, аби тільки був Бог». Та ти вилазь, кидай своє кубло.

Вони пішли в курінь. Григорій відміряв сажні, господар поспішав поруч, розповідав:

— В Еланській першим від усіх повстав Красноярський хутір. Позавчора двадцяттеро еланських за наказом ревкому пішли і в Кривський, і в Плешаківський арештовувати козаків. А коли красноярські прочули про таке, то зібрались і вирішили: «Доки ми будемо терпіти це знущання? Батьків наших забирають, доберуться й до нас. Сідлайте коней, поїдемо відбивати заарештованих». Зібралось чоловік п'ятнадцять, усі хлопці шибайголови. Повів їх відчайдушний козачок Атланов. У них знайшлося тільки дві гвинтівки, хто схопив шаблю, хто — спис, а деякі просто прийшли з дрючком. По Дону примчали в Плешаків. Ревкомівські відпочивали в Мельникова на базу. Красноярсці на конях кинулись атакувати баз, а той же обнесений кам'яним муром! Вони на нього наткнулись, та давай назад. Ревкомівські одного козака вбили, Царство йому Небесне. Вистрілили навздогінці, він не втримався на коні й впав на тин. Плешаківські козаки принесли його до станичних стаєнь. А в нього, сердешного, нагай в руці так і захолов... Ну, і зчинилась буча. Так під цю руку

* Чакан — рогоза.

й покінчили з радянською владою, прости, Господи!

У хаті Григорій жадібно доїв залишки сніданку, разом із господарем пішов на вулицю. На перехресті, наче в свято, стояли купками козаки. До одної з таких купок і підійшли Григорій з господарем. У відповідь на вітання козаки піднесли до папах витягнуті долоні, говорили стримано, на Григорія поглядали з цікавістю, чогось чекали.

— Це, панове козаки, — своя людина! Ви його не лякайтесь. Про Мелехова з Татарського чули? Це — синок Пантелія, Григорій. У мене від розстрілу рятувався, — з гордістю повідомив господар.

Розмова тільки зав'язалась, один із козаків почав розповідати, як решетівці, дубрівці та чорнівці вибили з Вешенської Фоміна, і в цей час в кінці вулиці, що закінчувалася біля лобастого схилу білої гори, з'явилися двоє верхівців. На вулиці, спиняючись біля кожного гурту козаків, розвертаючи коней, вони щось кричали, розмахували руками. Григорій нетерпляче чекав їх.

— Це не наші, не рибинські... Чужі гінци, — сказав козак і забувши закінчити розповідь про те, як брали Вешенську, ставрозглядати гостей.

Невдовзі двоє, оминувши гурт, що стояв у сусідньому провулку, під'їхали сюди. На переднім коні сидів вже літній чоловік, він був у сіряку, поли розхристані, обличчя пітне, розчервоніле, на лоб вилізли сиві кучері; він по-молодецьки осадив коня, сильно перехилився назад, а праву руку викинув уперед.

— Що ж це ви, козаки, стоїте кутками, як баби!? — з досадою закричав він. У голосі його звучав розпач, він так хвилювався, що тряслись малинові щоки.

Під ним виявляла своє нетерпіння чотирьохлітня, нежеребка красуня-кобилиця, — руда, ніздрі білі, хвіст мочалковий, ноги сухі, неначе вилиті із сталі. Вона хропіла, гризла вудила, то присідала, то скакала гопки, натягувала повід, щоб знову рвонутися швидким, дзвінким чвалом, щоб вітер знову прищулював їй вуха, куйовдив гриву, а скута морозами земля зойкала під точеними стойками копит. На кобилі під тонкою шкірою грали й рухалися кожна зв'язка та жилка. Подовжні кругляки м'язів ходили на шиї, тремтів світлий рожевий храп, а випукле рубінове око, вивертаючи кров'яний білок, вимогливо й люто косилося на господаря.

— Що ж ви, сини тихого Дону, поскладали руки та й стоїте?! — вдруге вигукнув старий, переводячи очі з Григорія на інших. — Батьків та дідів ваших розстрілюють, майно ваше забирають, жидівські комісари над вашою вірою глумляться, а ви лускаєте насіння та ходите на вечорниці? Ждете, поки вам російський аркан накинуть на горлянку? Доки ж ви будете триматись за бабечі курп'яки? Увесь Єланський юрт

піднявся — від малого до старого. У Вешенській вигнали червоних... а ви, рибинські козаки! Чи вам нічого не варте ваше життя? Чи замість козацької крові у ваших жилах тече мужицький сирівець? Повставайте! Беріть у руки зброю! Хутір Кривський послав нас підіймати хутори. На коня, козаки, поки не пізно! — його збуджені очі наткнулись на одного знайомого діда, і він звернувся до нього з великою образою: — Семене Христофоровичу, а ти чого стоїш? Твого сина червоні зарубали під Філоновим, а ти на печі ховаєшся?

Григорій до кінця не дослухав, бо кинувся на подвір'я. Із сарая він ристю вивів свого застоялого коня; обдираючи до крові нігті, відкопав із кізьяків сідло і, як скажений, вилетів із воріт.

— Поїхав! Спаси Христос! — на ходу крикнув він господареві, що якраз підходив до воріт; налігши на передню луку, повністю схилившись до кінської шиї, звихорив на вулиці хмарку білої снігової куряви; ogrівши нагайкою коня на обидва боки, пустив його єдиним махом. За ним осідала сніжна курява, стремена ходили, затерпілі ноги терлись об крила сідла. Перед очима стрімко миготіли кінські копита. Він відчував таку люту, величезну радість, такий прилив сил і рішучості, що, помимо волі з горла його вилювалися виск, клекіт, хрипіння. Ті почуття, що були скуті, затаєні, враз вивільнились, вийшли назовні. І вже здавалось, що віднині його путь буде стелитися, як висвітлений місяцем шлях.

За ці болісні дні, коли він, як дикий звір, ховався в кізьяковому лігвищі і по-звірячому прислухався до кожного звуку і голосу, що чулися на дворі, він усе передумав і вирішив. І ніби не було в нього більше за плечима тих днів довгих пошуків правди, сумнівів, переходів і тяжкої внутрішньої боротьби.

Ті дні розвіювались, як тінь від хмари, і тепер починало здаватися, що даремно він стільки часу провів у пошуках, що, може, й не варто було цього робити. Про що було думати? Заради чого душа, як гнаний облавою вовк, металась у пошуках виходу, намагаючись виплутатися з протиріч? Життя ж виявилось усміхненим, мудрим і простим. Йому тепер здавалось, що в світі одвічно не було тієї правди, щоб під її крилом міг би зігрітися кожний, кому тільки заманеться, і з великим розпачем він думав: мабуть, у кожного своя правда, своя борозна. Люди завжди боролись і будуть боротись за шматок хліба, за ділянку землі, за право на життя, — поки світить їм сонце, поки в жилах тече тепла кров. Треба боротися з тими, хто хоче відняти це життя, право на нього; треба боротися відчайдушно, непохитно, як у кулачному бою, ненависть і твердість принесє сама боротьба. Треба тільки не стримувати свої почуття, а дати їм волю, бути шаленим — і все.

Шляхи-доріженьки козацтва пересіклися із шляхами-доріженьками безземельної мужицької

Русі, з інтересами фабричного люду. Треба з ними битися! До смерті висмикувати з-під них сиду донську, политу козакою кров'ю, землю. Гнати їх, як татар, за межі області! І Москву трусонуту, нав'язати їй ганебний мир! Вузькою виявилась стежка — не розминуться, хтось когось та мусить зіпхнути. Бо вже бачили, до чого це веде: на військовій землі пустили червоні полки, та й що? А тепер — за шаблю!

Ось про що думав Григорій, охоплений сліпою ненавистю, думав, поки кінч мчав його вкритим білими гривами Доном. У якусь мить закрився сумнів: «Щось не так. Нехай краще багаті з бідними, а не козаки з Руссю... Але Мишко Кошовий з Котляровим теж козаки, а наскрізь червоні...». Але він сердито відігнав подібні думки.

Завиднівся Татарський, і Григорій пересмикнув поводи; перевів обсіпаного жмутками мила коня на легкий біг. На в'їзді піддав знову, так що відкинув кінськими грудьми хвіртку і вскочив на подвір'я.

XXIX

Тет змучений Кошовий на світанку добрався до хутора Великої Усть-Хоперської станиці. Його зупинили вартові 4-го Заамурського полку. Двоє червоноармійців відвели його в штаб. Штабіст розпитував довго й недовіжливо, намагався заплутати, ставив питання, щось на зразок: «А хто у вас був головою ревкому? А чому немає документів?» — і таке інше, в цьому ж дусі. Михайлові навіть набридло слухати ці безглузді запитання.

— Ти, товаришу, мною не крути! Мною козаки ще й не так крутили, та нічого не вийшло.

І він підняв на собі сорочку, показав на боку сліди від вил і внизу живота. Уже зібрався було почастувати штабного гарячим сльвцем, та в цей момент увійшов Штокман.

— Блудний же ти син! Де тебе чорти носять! — Бас його зірвався, руки обмацували Михайлову спину. — Чого ти, товаришу, його допитуєш? Та це ж наш хлопець! Ну й даремно ти так! Послав би за мною, чи за Котляровим, от і все, і ніяких питань... Пішли, Михайле! Але як ти вижив? Як ти вижив, скажи мені? Бо ми вже думали, що в живих тебе більше немає. Загинув, думали, смертю героя.

Михайлові згадалося, як його брали в полон, свою беззахисність, залишену в саях гвинтівку, і він болісно, до сліз почервонів.

XXX

На той день, коли Григорій повернувся в Татарський, там уже сформували дві сотні коза-

ків. На сході вирішили, що мобілізуються всі, хто здатний носити зброю, — від шістнадцяти до семидесяти років. Багато хто при цьому вважав, що становище склалось безнадійне: на півночі лежала ворожа Вороніжська губернія, бо влада там була більшовицька, Хоперський округ теж був червоний; а на півдні стояв фронт, котрому ніщо не заважало, щоб розвернутись і своєю лавою роздавити повстанців. Окремі козаки виявили особливу обережність і не хотіли братися до зброї, тому таких просто силували. Навідріз відмовився воювати й Степан Астахов.

— Я нікуди не піду. Можете забрати коня, що хочете, те зі мною й робіть, а гвинтівку я брати не буду! — заявив він, коли вранці в курінь до нього заявили Григорій, Христоня та Оникій.

— Як це не хочеш? — спитав Григорій, ворухнувши при цьому ніздрями.

— А так, не хочу — і все!

— А якщо червоні прийдуть у хутір, тоді що? З нами підеш, чи тут залишишся?

Степан довго переводив свій допитливий погляд із Григорія на Аксенію, помовчавши, відповів:

— Тоді буде видно...

— Ну, коли так, — тоді виходь! Христане, виводь його! Ми тебе зараз притулимо до стінки! — Григорій, намагаючись не дивитись на Аксенію, яка стояла, прихилившись до печі, взяв Степана за рукав гімнастерки, смикнув до себе. — Давай, нема чого тут!

— Григорій, не дурій... Відстань!

Степан зблід, слабо опирався. Ззаду його обхопив нахмурений Христоня, буркнув:

— Значить, підемо, якщо ти так вважаєш.

— Братці!

— Ми тобі не братці! Йди, тобі кажуть!

— Пустіть, я запишусь у сотню. Після тифу я, нездужаю...

Григорій криво всміхнувся, випустив рукав Степанової гімнастерки.

— Йди, одержуй гвинтівку. Давно б так!

Він, запнувши шинель, вийшов, не попрощавшись. Христоня після всього, що тільки що відбулося, не посоромився і випросив у Степана на цигарку тютюну і потім ще довго сидів, балакав, неначе ніякої сутички між ними й не відбувалося.

Надвечір із Вешенської привезли дві підводи зброї. Там виявилось вісімдесят чотири гвинтівки та понад сто шабель. Багато козаків вийняли зі схованок власну зброю. Таким чином хутір виставив двісті одинадцять вояків. Півтори сотні кінних, а решта — пластуни.

У повстанців єдиної організації ще не склалось. У кожному хуторі діяли на свій розсуд: і сотні самостійно формували, і на сходах із найхоробріших козаків вибирали командирів, перевагу віддавали не чинам, а заслугам; до наступальних

операцій не гувались, а тільки встановлювали зв'язки з сусідніми хуторами й кінними розвідками вели спостереження за околицями.

У Татарському ще коли Григорій був відсутній, командиром кінної сотні, як і в вісімнадцятому році, обрали Петра Мелехова. А пішою сотнею взявся командувати Латишов. Іван Томлін зібрав батареїців, і вони гайнули в Базки. Виявилось, що червоні покинули там розбиту гармату, панорама відсутня, колесо не годиться, але батареїці вирішили спробувати дати їй толк.

На двісті одинадцять чоловік зібрали сто вісім гвинтівок, сто сорок шабель і чотирнадцять мисливських рушниць — усе, що привези з Вешенської і знесли самі хуторські козаки. Пантелія Прокопійовича в числі інших козаків випустили з мохівського підвалу, і він викопав прихований колись кулемет. Та оскільки стрічок до нього не виявилось, то сотня кулемет на озброєння не взяла.

Надвечір другого дня стало відомо, що з Каргінської на приборкання повстанців вирушив карний загін червоної армії в кількості трьохсот багнетів, що командує ним Лихачов, загін має сім гармат і дванадцять кулеметів. У зв'язку з цим Петро вирішив вислати в бік хутора Токіна посилену розвідку, а також направити повідомлення у Вешенську.

У розвідку виїхали смерком. Григорій Мелехов повів тридцять два татарських козаки. Ще в хуторі взяли чвалом і так гнали майже до самого Токіна. Григорій спішив козаків, не доїжджаючи до визначеного місця верстви дві, біля неглибокого, прилягавшого до шляху яру. Коноводи відвели коней в лошинуку. Її засипало глибоким снігом. Коні спускались, сухий сніг досягав їм до черева; чийсь жеребець, певне, перебуваючи у весняному збудженні, заіржав, став хвицятися. Довелось для нього виділити окремого коновода.

У хутір Григорій відправив трьох козаків: Оникія, Мартина Шаміля та Прохора Зикова. Ті повільно поїхали. Попереду, біля підняжжя схилу, синіли, зникаючи широким зигзагом у південно-східному напрямку, токінські левади. Ніч згасала. Низько над степом сунули хмари. Козаки мовчки сиділи в яру. Григорій не спускав очей з трьох вершників, які спускались із гори, зливалися з чорною хребтиною дороги. Першими з поля зору зникли коні, а виднілись одні голови вершників. Ось і вони сховалися. Через хвилину в тому місці голосно заторохтів кулемет. Тенором йому відповів інший, очевидно, ручний. Але ручний стріляв недовго, видно, скінчилися патрони, а перший після перерви випустив підряд іще одну стрічку. Кулі віялом розлітались над яром, гасли десь у високих сутінках. Їх гарячий звук лунав пронизливо, весело і дзвінко. Троє щодуху вертались назад.

— Наткнулись на заставу! — ще здалеку сповістив Прохор Зиков. Його голос не зміг заглушити навіть кінський тупіт.

— Коноводам приготуватись! — наказав Григорій.

Він, ніби на бруствер, видряпався на гребінь яру, майже не звертаючи уваги на кулі, що з шипінням заривалися в сніг, пішов назустріч козакам.

— Нічого не побачили?

— Тільки чули, що там возяться. Судячи з голосів, їх там багато, — розповідав захеканий Оникій.

Він зіскочив із коня, носок чобота застряв у стремені, і Оникій, шкандибаючи на одній, намагався з допомогою руки звільнити собі другу ногу.

Поки Григорій розпитував Оникія, восьмеро козаків спустилися в лошину, забрали там своїх коней і поскакали додому.

— Завтра розстріляємо! — тихо сказав Григорій, прислухаючись до тупіту втікачів.

Решта козаків іще з годину просиділа в яру, боячись виказати себе, до всього прислухались. Нарешті хтось учув цокіп копит.

— Ідуть із Токіна!

— Розвідка!

— Не може бути!

Розмовляли пошепки. Висовували голови, даремно намагались щось роздивитись у нічній густій імлі. Перший побачив своїми калмицькими очима Федір Бодовсков.

— Ідуть, — упевнено сказав він, знімаючи з себе гвинтівку.

Носив її Федір чудернацьки: ремінь чіпляв на шию, як гайтан від хреста, а сама гвинтівка теліпалась наперевіс на грудях. Так він і ходив, і їздив, тримаючи руки на стволі та ложі, наче жінка на коромислі.

Дорогою їхали мовчки чоловік із десять. Попереду всіх на півконя виділявся один статний, тепло одягнений вершник. Довгий куцехвостий кінь ступав упевнено, з погордою. На тлі сірого неба Григорій чітко бачив обриси кінських тіл, постаті вершників, навіть те, що в того, хто їхав трохи попереду, верх на його кубанці плоский і зрізаний. До яру вершникам залишалось якихось десять сажнів; їх розділяла така крихітна відстань, що, здавалось, вони можуть чути і хрипле дихання козаків, і швидке биття їх сердець.

Григорій ще відразу наказав, щоб без його команди ніхто не стріляв. Він, ніби на полюванні, розраховував і чекав момент. На ту пору в нього вже визріло рішення: спершу подати голос і цим сполохати вершників, а коли їх охопить сум'яття і зіб'ються в купу — тоді й відкрити вогонь.

На дорозі мирно порипував сніг. Якесь копито викресало жовту іскорку, певне, підкова наткнулась на голий кремінь.

— Хто їде?

Григорій легко, по-кошачому, вискочив із яру, піднявся на увесь зріст. За ним із глухим шурхітом викотились козаки.

Все пішло не так, як спланував Григорій.

— А вам хто потрібний? — зовсім без страху і здивування густим хрипким басом спитав передній. Він розвернув коня, націлив його прямо на Григорія.

— Хто такий?! — пронизливо закричав Григорій, залишаючись стояти на місці, але одночасно непомітно піднімав в напівзигнутій руці наган.

Той самий бас голосно й сердито запитав:

— Хто тут горлає? Я — командир загону карних військ! Уповноважений штабом Восьмої Червоної армії подавити повстання! Хто у вас командир? Нехай підійде сюди!

— Я командир.

— Ти? А-а-а...

Григорій побачив, як рука вершника скинулася угору, і, не чекаючи, поки гримне постріл, кинувся на сніг і, падаючи, в останній момент устиг крикнути:

— Вогонь!

У Григорія над головою тьохнула випущена з браунінга тупоноса куля. Із обох боків посипались оглушливі постріли. Бодовсков уже схопив поводи коня сміливого командира. Григорій, якому Бодовсков своїм тілом заважав виставити руку, таки вибрав момент і тупим боком шаблі рубанув по кубанці, повалив із сідла дебеле тіло. Сутичка тривала хвилини дві. Троє червоноармійців кинулись тікати, двоє залишилися лежати вбитими, решту обеззброїли.

Григорій поспішно допитував полоненого командира в кубанці, тицяючи йому в закривавлене обличчя наганом.

— Кажі, як твоє прізвище, гад?

— Лихачов.

— На що ж ти сподівався, виїхавши з десятма охоронцями? Ти думав, що козаки падатимуть навколішки? Вибачення будуть просити?

— Убийте мене!

— Ще встигнемо, — перебив його Григорій. — Де документи?

— У сумці. Забирай, бандит!.. Сволоч!..

На лайку Григорій уваги не звертав, сам обшукав Лихачова, в кишені кожуха знайшов браунінг, зняв також маузер і польову сумку. У боковій кишені лежали обтягнутий строкатою звірячою шкірою маленький портфельчик з паперами, портсигар.

Лихачов не переставав лаятися, від болю часто стогнав. Пправе плече йому пробили кулею, а Григорій шаблею наніс сильний удар по голові. Командир загону виявився високорослий, вищий Григорія, до того ж важкий і, певне, сильний. Обличчя смугляве, недавно поголене, чорні брови короткі, але широкі, кудлаті, зрослися на пе-

реніссі. Рот великий, підборіддя квадратне. Лихачов був у збірчастому кожусі, в чорній кубанці, на якій після шабельного удару залишилася вм'ятина, під кожухом на ньому статно сиділи захисний френч і широченні галіфе. Зате ноги, судячи з чепурних чобітків із лакованими халявами, як для нього, були замалі.

— Скидай, комісарє, кожух! — наказав Григорій. — Бач, який гладкий! Від'ївся на козачому хлібові, либонь, не замерзнеш!

Пасками та недоуздками полоненим зв'язали руки, висадили на їх же коней.

— Риссю за мною! — скомандував Григорій, поправляючи на собі лихачівський маузер.

Ночували вони в Базках. Лихачова поклали біля печі на долівці, застеленою соломкою; він стогнав, скреготів зубами. При світлі лампи Григорій промив і перев'язав йому поранене плече. Але від допиту відмовився. Сам же довго сидів за столом, переглядав мандати Лихачова, списки вешенських козаків-контрреволюціонерів, передані Лихачову, очевидно тим ревтрибуналом, котрий тепер кудись утік, записну книжечку, листи, карту з помітками. Зрідка поглядав на полоненого, і тоді їх погляди схрещувались, як леза шабель. Разом із ними в цій хаті ночували козаки, всю ніч вони товклись, то виходили до коней, то курити у сінях, лежали і розмовляли.

Удосвіта Григорій задрімав, але незабаром прокинувся, відірвав від столу важку голову. Лихачов, сидячи на соломі, зубами розв'язував бинт, зривав із себе перев'язку. Він глянув на Григорія: очі злі, налиті кров'ю. Білозубий рот болісно ошкряканий, ніби в агонії, а в очах світився такий мертвий смуток, що сон у Григорія як рукою зняло.

— Ти чого? — спитав він.

— Якого тобі... треба! Смерті хочу! — заричав Лихачов, потім зблід і схилив голову на соломку.

Страждаючи від спраги, він за ніч випив піввідра води. До світанку ні разу не стулив очей.

Уранці Григорій тачанкою відправив Лихачова з коротким повідомленням та всіма відібраними документами у Вешенську.

XXXI

До червоного цегляного будинку, де містився Вешенський виконком, швидко підкотила тачанка, а за нею конвоїри — два верхових козаки. В ній у задку напівлежав Лихачов. Він підвівся, підтримуючи руку, що висіла на кривавій пов'язці. Козаки спішилися і пішли за ним у дім.

Із півсотні козаків набилось у кімнаті тимчасового командуючого об'єднаними повстанськими силами Суярова. Оберігаючи руку, Лихачов крізь цей натовп проштовхався до столу. За

столом сидів маленький, нічим не примітний чоловік, хіба що на ньому виділялись ехидні вузькі жовті очі. Це й був Суяров. Він доброзичливо зустрів Лихачова, запитав:

— Привезли голуба? Ти й будеш Лихачов?

— Я. Ось мої документи. — Лихачов кинув на стіл зав'язаний у мішок портфель, зміряв Суярова неприступним і суворим поглядом. — Шкодою, що мені не вдалося виконати доручення, і я не роздав вас, як гадів! Але Радянська Росія віддасть вам належне. Прошу мене розстріляти.

Він повів простреленим плечем, звів широкі брови.

— Е ні, товаришу Лихачов! Ми ж проти розстрілів самі повстали. У нас не так, як у вас, ми нікого не розстрілюємо. Ми тебе насамперед вилікуємо, бо ти можеш бути нам корисним, — миролюбиво зблискуючи очима, відповів Суяров. — Усі зайві — вийдіть звідси. Ну, мерщій!

Залишилися тільки командири Решетівської, Чернівської, Ушаківської, Дубрівської та Вешенської сотень. Вони наблизились до столу. Хтось ногою підсунув Лихачову табуретку, але сідати він не захотів. Прихилився до стіни і поверх голів задивився у вікно.

— Ось що, Лихачов, — продовжив Суяров, переглянувшись із командирами сотень. — Скажи нам, яка чисельність твого загону?

— Не скажу.

— Не скажеш? І байдуже. Ми з твоїх паперів і самі дізнаємось. А коли ні, то допитаємо червоноармійців із твоєї охорони. А тепер є ще одна справа: ми тебе просимо (Суяров наголосив на останньому слові) — напиши ти своєму загоні, нехай вони йдуть у Вешки. Нам із вами воювати нема чого. Ми ж не проти радянської влади, а тільки проти комуни та жидів. Загін твій ми обеззброїмо й розпустимо людей додому. І тебе випустимо, будеш на волі. Словом, пропиши ти їм, бо ми такі ж трудящі, як і вони, нехай вони нас не лякаються, ми зовсім не проти Рад...

Плювок Лихачова достав Суярова і впав прямо на сивенький клинчик борідки. Бороду Суяров витер рукавом, але вилиці в нього почервоніли. Дехто з командирів на це всміхнувся, але на захист честі командуючого ніхто не встав.

— Не годиться так, товаришу Лихачов! — уже манірно продовжив Суяров. — Отамани, офіцери з нас знущались, плювали на нас, і ти — комуніст — теж плюєшся. А всі кажете, що ви стоїте за народ... Гей, хто там є? Відведіть комісара. Завтра відправимо тебе в Казанську.

— Може, передумаєш? — суворо перепитав один із сотенних.

Лихачов порухом поправив накинута опашки френч, пішов до дверей, де його чекав конвоїр.

Його не розстріляли. Повстанці ж були проти «розстрілів і грабунків»... Наступного дня погна-

ли його в Казанську. Він йшов попереду, легко ступав на снігу, насупивши короткі розлоги брів, а два конвоїри верхи слідували за ним. Коли в лісі йшли мимо дивовижно білої берізки, він їй радісно всміхнувся, зупинився, потягнувся і здоровою рукою відломав собі гілку. Бурі бруньки на ній вже набрякали весняним солодким соком; їх п'який, ледве чутливий аромат нагадував про прихід весни, про розквіт життя, що під сонячним колом все неодмінно повторюється... Лихачов зривав ротом набубнявілі бруньки, жував їх, крізь застелені туманом очі розглядав на деревах кору, що відходила від морозу та світліла, і сам собі всміхався куточками голих губів.

Ось так, тримаючи в губах темні бруньки він і вмер: у семи верстах від Вешенської, в піщаних суворо-насуплених бурунах, де його по-звірячому зарубали конвоїри. Він ще був живий, коли йому по черзі викололи очі, відрубали руки, вуха, ніс, шаблями посікли обличчя. Зняли штани і поглумили над великим міцним тілом. Збиткуватись не перестали навіть тоді, коли від Лихачова залишився один кривавий обрубок; нарешті, один із конвоїрів наступив йому на груди, що до останнього кволо піднімались, і одним косим ударом відсік уже скалічену голову.

XXXII

Із-за Дону, з його верхів'я, з усіх усюдин приходили вісті про широкий розлив повстання. Піднялись уже не два станичних юрти. На швидку руку зібравши свої сотні, повстали Шумилінська, Казанська, Мигулінська, Мешківська, Вешенська, Єланська, Усть-Хоперська станиці, повстанців також підтримували Каргінська, Боківська та Краснокутська станиці. Повстання загрожувало перекинутись і в сусідні Усть-Ведмедипський та Хоперський округи. Вже починалося заворушення в Буканівській, Слащевській та Федосєєвській станицях; хвилювались і навколишні — до Вешенської — хутори Алексеєвської станиці... Вешенська ж — окружна станиця — виявилася центром повстання. Після довгих суперечок та міркувань вирішили залишити існуючу до нині структуру влади. До складу окружного виконкому обрали найбільш шановних козаків, переважно молодих. Головою його призначили військового чиновника з артилерійського відомства Данилова. У станицях і хуторах організували Ради і, як не дивно, залишилось і прижилось звернення «товариш», хоч ще недавно воно сприймалось, як лайка. Був висунутий демагогічний лозунг: «За радянську владу, але проти комуни, розстрілів і грабєжів». І на папах повстанців замість однієї білої нашивки, чи стрічки, з'явилися дві: навхрест біла та червона...

Суярова на посаді командуючого об'єднаними повстанськими силами змінив молодий, двадцятивосьмирічний, хорунжий Кудінов Павло — Георгієвський кавалер усіх ступенів, до того ж красномовний і головатий. Одночасно він мав слабкий характер; можливо, зовсім не йому належало стояти в такий буремний час на чолі бунтівного округу, але козаки тягнулись до нього, цінили його простоту та сердечність. А головне, Кудінов корінням глибоко вріс у казацьке середовище, сам вийшов із козаків, зовсім був позбавлений бундючності та офіцерського гонору, що часто притаманно вискоккам. Хорунжий завжди скромно одягався, носив довге, кружальцем підрізане волосся, був трохи сутулуватий і швидко знаходив потрібне слово. Його сухорляве, довгоносе обличчя нічим не відрізнялось від інших простих людей.

Начальником штабу обрали підсавула Сафонова Ілпо, і обрали тільки тому, що хоч хлопець не відзначався хоробрістю, зате швидко писав, був дуже грамотний. На сході про нього так і говорили:

— Сафонова посадить на штаб. Вояка з нього ніякий. З ним і втрати більші, бо не вбереже козаків, та й сам, не в ту пору сказано, голову може підставити. То ж він такий вояка, як з цигана піп.

Низькорослий, весь крутленький, Сафонов добродушно сприйняв це зауваження, посміхнувся в жовті, побілілі на кінці вуса, і з великою охотою згодився прийняти штаб.

Але Кудінов із Сафоновим тільки оформляли те, що сотні вирішували на свій розсуд. Щодо керівництва, то руки в них були зв'язані, та й не під силу їм було впоратись із такою машиною і встигати за стрімким розвитком подій.

4-й Заамурський кінний полк, куди влилися і більшовики Усть-Хоперської, Єланської та частково Вешенської станиць, із боями взяв кілька хуторів, перетнув єланську межу і степом уздовж Дону просувався на захід.

5-го березня в Татарський примчав з донесенням козак. Єланці вимагали негайної допомоги. Вони відступали, щоб чинити опір, не вистачало ні патронів, ні гвинтівок; у відповідь на їх мізерні постріли заамурці відповідали кулеметним вогнем, накривали з двох батарей. В такій обстановці чекати, що скаже округ — тільки даремно гаяти час. Тому Петро Мелехов вирішив виступити із своїми двома сотнями.

Під своє командування він прийняв й ті чотири сотні, що виставили сусідні хутори. Вранці вивів козаків на бугор. Першими, як належить, провели пробу сил розвідники. Бій розгорнувся потім.

Біля Червоного яру, що за вісім верст від до хутора Татарського, де колись Григорій з жінкою орав на зяб і їх тоді застала зима, де він уперше признався Наталі, що не любить її, — цього тьмя-

ного зимового дня, біля глибоких ярів прямо на сніг спішувались і розгортались цепом кінні сотні, а коноводи відводили коней в безпечне місце. Внизу, де широка улоговина ніби вгиналась, рухались три цепи червоних. Чорні людські постаті заповнили весь білий простір. До розгорнутих в цепи сотень під'їзжали підводи, метушились кінні. Відстань до противника ще становила дві версти, тому козаки неспішно готувались до бою.

Від єланських, уже розгорнутих сотень, на своєму ситому, злегка захеканому коні до Григорія примчався Петро. Він був веселий, збуджений.

— Братці! Патрони бережіть! Вогонь за моєю командою... Григорію, відведи свою півсотню лівіше — сажнів на півтораста. Поспіши! І коноводи, щоб у купу не збивалися. — Віддавши на останок ще кілька наказів, він підняв бінокль. — Здається, на Матвійовій могилі встановлюють батарею?

— Я давно це помітив: простим оком видно.

Григорій взяв із його рук бінокль, став розглядати. На тому боці, де з вершечка могили вітри звіяли сніг, темніли підводи, повсюди вовтузилися маленькі людські постаті.

Татарська піхота — «пластунки», як їх жартома називали кінні, не зважаючи на суворий наказ, всеодно збивалась купками, ділились патронами, курили, жартували. Над низькорослими козаками майже на голову виділялась папаха Христоні (в піхоті він опинився тому, що втратив коня), звертав увагу також червоний тривух Пантелія Прокопійовича. Піхоту складали здебільшого старики та парубки. Праворуч хашею стояли минулорічні соняшники, верстви півтори звідси зайняли позицію єланці. В їх чотирьох сотнях нараховувалось шістьсот чоловік, але майже двісті з них коноводили. Тобто третина всього складу із кіньми ховалась напологому дні яру.

— Петре Пантелійовичу! — гукали піхотинці. — Ти ж дивись, нас піших у бою не кидай!

— Будьте спокійні! Не покинемо, — всміхався Петро і, поглядаючи на цепи червоних, що помалу піднімалися на узгірок, почав нервово вертити нагаєм.

— Петре, йди-но сюди, — попросив Григорій, сам теж покинув цеп.

Той під'їхав. Григорій зморщився, не приховуючи свого незадоволення, зауважив:

— Вибрана позиція мені не до душі. Треба б залишити ці ярки. Бо в випадку, коли обійдуть нас із флангу — буде велика біда. Чуєш?

— Та чого ти! — з досадою відмахнувся Петро. — Чому вони мають нас обійти? Одну сотню я залишив в резерві, а на крайній випадок і ярки згодяться. Вони не перешкода.

— Дивись, чоловіче! — застеріг Григорій, і в черговий раз взявся швидко мацати очима місцевість.

Він вернувся у свій цеп, придивився до козаків. У багатьох були скинуті рукавички. А коли познімали — значить, хвилюються. Окремі відверто нудилися: хто шаблю поправить, хто на поясі шпеник затягував тугіше.

— О, наш командир зліз із коня, — Федот Бодовсков кинув у бік Петра, котрий вайлувато обходив цепи, злегка насмішкуватий погляд.

— Гей ти, генерал Платов! — зареготів косоруким Олексій Шаміль, який із зброї мав одну шаблю. — Накажи видати донцям по чарці горілки!

— Мовчи, горілчана душа! Відсічуть тобі червоні другу руку, тоді чим до рота понесеш? Доведеться з корита сьорбати.

— Го-го!

— А випив би, скільки б не коштувало! — зітхнув Степан Астахов і навіть зняв з ефеса руку, підкрутив русявого вуса.

Розмови в цепу зовсім не підходили для такого моменту. І як тільки за Матвієвою могилою октавою прогриміла гармата, вони враз затихли.

Густий важкий звук вилетів із жерла і потім довго котився над степом, повільно осідав, подібно білій хмарці диму, поки його не накрив чіткий та вкорочено-різкий тріскіт вибуху. Снаряд не долетів до заліглих цепом козаків півверсти. Чорний дим, перемішаний з білим сліпучим снігом, повільно злетів над ріллею, потім став падати і осідати в зарослях старих бур'янів. Тут же червоні застрочили кулеметами. На морозі їх звук звучав не потужно, кулемети нагадували калатайло нічного сторожа. Козаки падали в сніг, у бур'яниці, в безголові соняшники.

— Дим дуже чорний! Не інакше, як снаряд німецький! — оглядаючись на Григорія, гукнув Прохор Зиков.

По сусідству, в Єланській сотні зчинився галас. Вітер доніс крик:

— Кума Митрофана вбило!

Не зважаючи на стрілянину, до Петра підбіг захеканий рудобородий рубежинський сотенний Іванов. Витираючи папахою лоб, він скаржився:

— Оце так сніг! Навалило стільки, що ногу не витягнути!

— Ти чого? — звівши брови, насторожився Петро.

— Думця з'явилася, товаришу Мелехов! Мабуть, пошли ти одну сотню низом, до Дону. Зніми з оборони і відправ. Нехай вони спустяться вниз і добіжать до хутора, а вже звідти вдарять червоним у тил. Вони Обози, думається, на призволяще покидали... Ну, якщо і є там охорона, то яка? Знову ж таки — паніку наведуть.

Петрові «думця» сподобалась. Він скомандував своїй півсотні не зупиняти стрілянину, дав про це рукою знак Латишову, який стояв на повний зріст, і перевальцем направився до Григорія. Роз'яснив тому суть задуму, в кінці коротко звелів:

— Давай, веди півсотню. Наступи їм на хвіст!

Григорій зібрав козаків, у видолинку вони пересіли на коней, піднімаючи куряву, риссю помчали у хутір.

Козаки витратили по дві обойми на гвинтівку, затихли. Червоні теж мовчали. Кулемети захлинулись чечіткою. Один із коноводів не втримав у руках білоногого коня Мартина Шаміля, в якого влучила сліпа куля, і той, ошаленілий, порескочив через цеп рубежинських козаків і подався в гору, туди, де стояли червоні. Його настигла кулеметна черга, і кінь, високо підкинувши задом, на повному скаку звалився в сніг.

— Взяти на приціл кулеметників! — передавали один одному Петрів наказ козаки.

Повели прицільний вогонь. Стріляли тільки вмілі стрільці — і добились успіху: по черзі трьох кулеметників зняв непоказний козачок із Верхньо-Кривського хутора, і «Максим», в кожусі якого до того ж закипіла вода, замовк. Але вбиту обслугу замінили новою. Кулемет знову ожив, знову сіяв ядовите насіння. Часто били залпами. Козаки вже знудились, усе глибше заривались у сніг. Оникій докопався до самої землі, не переставав усіх дивувати. Патрони в нього закінчились (у поржавілій зеленій обоймі було всього п'ять штук), і він тепер зрідка висував із-під снігу голову і одними губами посилав у бік противника звук, дуже схожий на той, що в момент переляку видає бабак.

— Агхю!.. — передражняючи бабака, вигукував Оникій, обводячи жартівливими очима цеп.

Праворуч від нього до сліз сміявся Степан Астахов; а з другого боку сердито матюкався Антипка Брех.

— Та замовчи ти, гадюка! Знайшов час жартувати!

— Агхю!.. — повертався до нього Оникій, страшно витріщивши очі.

У червоної батареї снарядів теж, видно, було обмежено: випустивши їх штук тридцять, вона замовкла. Петро з нетерпінням поглядав на високий пагорб. Він послав у хутір двох вістівців і ними передав наказ, щоб усе доросле населення, озброївшись вилами, кілками, косами, з'явилося на цьому горбі. Перш ніж послати вперед три цепи, він задумав трохи полякати червоних.

І справді на краю гребеня незабаром з'явився чималий натовп і почав спускатися з гори.

— Ти поглянь, сарана чорна виповзла!

— Увесь хутір висипав.

— Та там, здається, і жінки!

Козаки перегукувались, посміхались. Стріляти припинили зовсім. У червоних працювали лише два кулемети, та інколи гриміли залпи.

— А, шкода, що батарея їхня принишкла! Жбурнули б один снаряд у бабече військо — такий би там рейвах зчинився! З мокрими підтичками побігли б назад у хутір! — із задоволенням

говорив косорукий Олексій, ніби серйозно жалів, що червоні не накрили бабів жодним снарядом.

Натовп підтягнувся, почав ділитися. Незабаром прибулі витягнулись у два широкі цепи. І зупинились.

Петро не велів їм підходити до козаків навіть на постріл. Але одна поява мирних жителів на червоних помітно вплинула. Вони почали відходити, спускатися на дно яру. Наввидку порадившись із сотенними, Петро оголив правий фланг, зняв з нього два цепи еланців і наказав їм кінним порядком йти на північ, до Дону, щоб там підтримати наступ Григорія. Сотні на виду в червоних вишукувались на тому боці Червоного яру і пішли вниз, до Дону.

Стрільянину по відступаючих червоних відкрили знову.

У цей час із «резерву», що складався із жінок, дідів та підлітків, до козаків пробрались кілька відчайдушних жінок та купка підлітків. Серед жінок була також Дар'я Мелехова.

— Петю, дай-но я стрельну в червоного! Я ж умію з гвинтівкою поратися.

Вона й справді взяла в Петра карабін, по-чоловічому стала на коліно, міцно притиснула приклад поверх грудей, до вузького плеча, і двічі вистрілила.

А «резерв» тим часом мерз, тупцював ногами, підстрибував, сякався. Люди хитались, ніби від вітру. У жінок синіли щоки й губи; під широкими спідницями нахабно господарював мороз. Старі діди геть задубіли. Багатьох із них, в тому числі й діда Гришаку, від хутора на круту гору вели під руки. Але тут, на горбі, де гуляв нестерпний вітер й холод, від звуків далекої стрільянини діди пожвавішали. Поміж них велися нескінченні розмови про колишні війни та бої, про важку теперішню війну, де б'ються брат з братом, батько з сином, а гармати б'ють із такої далекої відстані, що простим оком їх і не побачиш...

XXXIII

Півсотня Григорія потріпала заамурський обоз першого розряду. Вісім червоноармійців зарубали. Взяли чотири підводи з патронами та двоє верхових коней. Сама ж півсотня відбулась убитим конем та незначною подряпиною на тілі в одного із козаків.

Та поки Григорій, ніким не переслідований, із захопленими підводами, дуже радісний таким успіхом просувався понад Донцем, — бій на горі підійшов до розв'язки. Ескадрон заамурців ще задовго до сутички обхідним шляхом здійснив далекий, десятиверстовий перехід і, несподівано з'явившись із-за горба, напав на коноводів. Усе змішалось. Коноводи з кіннями кинулись із

дна Червоного яру, деяким козакам коней навіть встигли подати, але над більшістю вже зблискували шаблі заамурців. Чимало коноводів, не маючи при собі зброї, пустили на волю коней, а самі кинулись урозтіч. Піхота, боячись зачепити вогнем своїх, не стріляла, і, ніби горох з мішка, посипалася в яр, перебралась на другий бік, безладно побігла. Ті з кінних, хто встиг зловити коней (а їх була більшість), наввипередки помчали у хутір, ніби включились у змагання, «в кого кінь прудкіший».

Коли Петро, почувши крик, повернув туди голову, то відразу побачив кінну лаву, що сунула на коноводів, скомандував:

— На коней! Піхота! Латипов! Через яр!..

Але добігти до свого коновода він не встиг. Коня його тримав у руках молодий парубок Андрійко Безхлібнов. Він чвалом нісся назустріч Петрові; двоє коней — Петрів і Федота Бодовскова — скакали по праву руку. Але збоку на Андрійка налетів червоноармієць у жовтому розхристаному дубленіку, він рубанув шаблею, ще й крикнув:

— Ех, ти, вояка, туди твою!..

Врятувало Андрійка те, що за плечима в нього матиляла гвинтівка. І замість того, щоб відсікти Андрійчину пов'язану білим шарфом шию, шабля наткнулась на дуло, заскреготіла, вирвалася у червоноармійця з руки і, випрямившись, описала у повітрі дугу. Баский кінь Андрійка відсахнувся, понісся геть. Слідом за ним кинулись коні Мелехова та Бодовскова...

Петро зойкнув, на мить завмер, зблід, його обличчя негайно вкрилось потом. Петро оглянувся: до нього вже поспішали з десятків козаків.

— Смерть наша прийшла! — закричав Бодовсков. Від жаху обличчя в нього геть спотворилось.

— Козаки, тікайте в яр! Братці, в яр!

Оволодівши собою, Петро першим метнувся в яр, полетів униз із тридцятисажневої кручі. Падаючи, він за щось зачепився, кожух розірвало від нагрудної кишені до облямівки поли; схопившись на ноги, він по-собачому стріпнувся всім тілом. Згори дико котились, на льоту перевертаючись навколо себе, козаки.

За хвилину їх скотилось десять чоловік. Петро був одинадцятим. Там, нагорі, ще іноді стріляли, хтось кричав, доносився кінський тупіт. А ті козаки, котрі опинилися на дні яру, очаманіло струшували з папах сніг та пісок, а дехто тер забиті місця. Мартин Шаміль, вийнявши затвор, чистив від снігу дуло гвинтівки. Молодий хлопець, син покійного хутірського отамана Маницькова, був до того переляканий, що сльози струмочками стікали з його лиця, а щоки часто тремтіли.

— Що будемо робити? Петро, веди! Смерть перед очима... Куди бігти? Ой, нас неминуче вб'ють!

Скрегогтнувши зубами, Федот рівчаком кинувся вниз, до Дону. За ним, як вівці, попленталися й інші. Петро насилу їх зупинив:

— Та стійте ви! Щось придумаво... Не треба нікуди бігти! Постріляють!

Усіх вивів туди, де в червоній глиняній стіні залишилися сліди весняної повені, заїкаючись, але намагаючись володіти собою, запропонував:

— Униз спускатись ніяк не можна. Вони будуть переслідувати наших до кінця... Треба тут сховатися... Розходьмося у волорії... Троє переходять на той бік ... Будемо відстрілюватись ... Тут і облогу можна пересидіти...

— Та пропадемо ми тут! Людоньки! Рідненькі! Відпустіть ви мене звідсіля... Не хочу.. Вмирати не хочу! — раптом заголосив білявий хлопчина Маницьков, не спроможний стримати свого розпачу.

Федот, повівши калмицьким оком, зненацька сильно ткнув Маницькову кулаком в обличчя.

У хлопця заюшила з носа кров, спиною він обвалив глиняну стіну і ледве втримався на ногах, але скиглити перестав.

— Як ти будеш відстрілюватись? — уточнив Шаміль, хапаючи Петра за руки. — А патронів скільки? Нема патронів!

— Гранату можуть кинути. Тоді нам кінець!

— Ну, а тоді що?... — обличчя в Петра враз посиніло, під вусами на губах скипіла піна. — Ховайтесь!.. Я командир, чи хто? Уб'ю!

Він і справді замахав над головами в козаків наганом.

Петро говорив пошепки, ніби глухо свистів, і шим він вивів їх із заціпеніння. Бодовсков, Шаміль та ще двоє козаків перебігли на другий бік яру, залягли у вимоїні, решта сховалася з Петром.

Весною рудий потік нагріної води вивертає дике каміння, вимиває на своєму шляху ями, руйнує стіни червоної глини, влаштовує в них глибокі ніщі та ходи. Вони й стали козакам тепер у нагоді.

Поруч із Петром, тримаючи наготові гвинтівку, стояв, напівзігнувшись, Антип Брехович, нестямно шепотів:

— Степан Астахов свого коня таки за хвіст упіймав... поскакав... а мені ось не повезло... І піхота нас покинула ... Пропадемо ми, братці!.. Бачить Бог, загинемо!..

Почулося, що зверху хтось швидко гупає, певно збігає вниз. В яр посипались перемішки снігу з глиною.

— Це вони! — зашепотів Петро, хапаючи Антипа за рукав. Але той відчайдушно вирвався, визирнув у яр, не знімаючи пальця зі спускового гачка.

Та вгорі нікого поблизу не було видно. Але знову почулися голоси, хтось підганяв коня...

«Радяться», — здогадався Петро, і в нього знову, неначе широко розкрились всі пори тіла,

покотився піт: на спині, жолобком на грудях, обличчям...

— Гей ви! Вилазьте! Всеодно розстріляємо! — загукали на горі.

Завірюха над яром густішала, біла пороша закривала світ. Чулося, що хтось напевне зовсім близько спусткався в яр.

Інший голос там же впевнено сказав:

— Та вони сюди стрибали, ось і сліди залишилися. Та я ж сам їх бачив!

— Петро Мелехов! Вилазь!

На секунду сліпа радість полум'ям обпекла Петра. «Хто ж це мене з червоних знає? Ні, це, мабуть, свої! Таки відбилися!». Але той же самий голос тепер змусив його дрібно затреміти:

— Говорить Кошовий Михайло. Пропонуємо здатись по-доброму. Однаково не втечете!

Петро витер мокро чоло, на долоні в нього залишилися сліди рожевої крові.

На нього навалювалося якесь дивне відчуття байдужості, що була схожа із забуттям.

А ще диким здався крик Бодовскова:

— Виліземо, якщо пообіцяте нас відпустити. А ні, — будемо відстрілюватись! Хочете брати — беріть!

— Авжеж, відпустимо... — після мовчання відповіли згори.

Неймовірним зусиллям Петро прогнав від себе запаморочення. Йому почулась, що слово «відпустимо» мовлене з прихованою усмішкою. Глухо вигукнув:

— Назад! — але його вже ніхто не слухав.

Усі козаки, за винятком Антипа, котрий найдалше забився у вимоїну, чіпляючись за уступи, полізли на верх.

Петро вибрався останнім. У нього всередині, як у жінки під серцем дитина, владно нагадувало про себе життя. Почуття самозбереження керувало його діями, він ще здогадався, перш, ніж полізти крутим схилом, викинути з магазину патрони. В очах мліло, серцю в грудях не вистачало місця. Дихалось важко й задушливо, як у дитинстві, коли снівся поганий сон. Спочатку він обірвав на гімнастерці верхні гудзики, далі пошматував комір брудної спідньої сорочки. Піт застилав очі, руки ковзали на виступах холодної глини. Він із хрипом вибрався на втоптану біля нори площадку, кинув собі під ноги гвинтівку, підняв руки вгору. Ті козаки, які вилізли раніше нього, купую стояли тут же. Від великого натовпу піших та кінних замурців сюди прямував Михайло Кошовий, за ним потягнулись й кінні червоноармійці.

Михайло наблизився до Петра, очі опущені в землю, тихо спитав:

— Навоювався? — Дочекавшись відповіді і так же продовжуючи дивитись Петрові під ноги, спитав: — Ти ними командував?

Губи в Петра затреміли. Він відчував таку неймовірну втому, що ледве підняв руку, щоб

вигнуті виї Михайла безупинно тріпотіли, верхня, всяна вавками, пухка губа теж поповзла вгору. Михайла була така пропасниця, що здавалось, він не стоїть на ногах, упаде. Але він вмить узяв себе в руки, різко підняв на Петра очі, дивився на того так відверто, ніби впивався у нього якимось дивним і чужим поглядом; поспішно буркнув:

— Роздягайся!

Петро швидко скинув з себе кожух, дбайливо його склав і поклав на сніг, зняв папаху, пояс, сорочку і, присівши на полу кожуха, почав стягувати чоботи, — з кожною секундою він все дужче й дужче бліднів.

Спішився Іван Олексійович, підійшов зовсім близько і, дивлячись на Петра, ціпив зуби, боявся заплакати.

— Близьку не знімай, — тихо зупинив Михайло і, раптом, здригнувшись, пронизливо заверещав:

— Та швидше, ти!..

Петро заметушився, скрутив скинуті з ніг вовняні панчохи, засунув їх у халяви, випроставшись, із кожуха ступив на сніг босими ногами, що здавалися шафранно-жовтими.

— Куме! — ледве ворущачи губами, звернувся він до Івана Олексійовича. Той мовчки спостерігав, як у Петра під босими ступнями підтаює сніг. — Куме Іване, ти ж мою дитину хрестив... Кум — не карайте мене! — благав Петро і побачив, що Михайло вже звів на рівень його грудей наган; він розширив очі, наче приготувався побачити щось сліпуче; рвучко склав пальці в хресне знамення, тільки, ніби перед стрибком, втягнув в плечі голову.

Пострілу він не чув, упав навznak, ніби від сильного поштовху.

Витягнута вперед рука Кошового схопила його серце і одним зусиллям вицідила з нього кров. Останнім зусиллям Петро слабючою рукою прибрав з грудей комір спідньої сорочки і оголив під лівим соском ледве видимий слід, куди ввійшла куля. Трохи згодом з ранки вибігла кров, а вже далі, знайшовши вихід, вона зі свистом забила фонтанчиком — чорною, як дьоготь, струєю.

XXXIV

Послана в Червоний яр розвідка повернулася на світанку, вона й повідомила, що до еланської межі слідів червоних ніде не виявлено, а також те, що Петро Мелехов та ще десять козаків там же, на вершині яру, лежать порубані.

Григорій наказав послати за вбитими підводи, а сам пішов доночувати до Христоні. Піти з дому його змусило жіноче голосіння за покійником, найголосніше не своїм голосом плакала

Одарка. Поки не розвиднилось, він просидів у христониній хаті біля припічка. Жадібно курив цигарку за цигаркою — неначе боявся наодинці залишитись зі своїми думками; жаль за Петром змушував Григорія раз-у-раз хапатися за кисет, вдихати сьогодні особливо терпкий дим; а ще заводив із Христонею, який, сидячи з ним, куняв, сторонні розмови.

Розвиднилось. Із самого ранку почалася відлига. Годині о десятій на утненоїй дорозі утворились калюжі. З дахів закапало. По-весняному заголосили півні, десь, ніби в спекотний полудень, кудкудакала одинока курка.

На осонні, там, де сонце заглядало в двори, терлись об тини воли. Вітрець звіював із їх бурих спин посічену весною шерсть. Солодкувато й прісно пахло талим снігом. Погойдуючись на голій яблуневій гілці, біля Христониних волів цвірінькала малесенька жовтопуза синичка-зимівка.

Григорій стояв біля воріт і чекав, коли на горбі з'являться підводи, мимоволі перекладав стрекіт синиці на знайому з дитинства мову. «Гостри плуг, гостри плуг» — радісно закликала синичка в цей теплий день, запам'яталось Григорію й те, що на мороз вона стрекоче іншим тоном; тоді синиця переходила на скоромовку, за якою вчувалося інше напучування: «Взувай чирики, взувай чирики».

Григорій попеременно поглядав то на дорогу, то на жваву зимівку. «Гостри плуг, гостри плуг» — тріскотіла вона. І ця пташка несподівано навіяла Григорію спогад, як вони з Петром у дитинстві пасли на степку індичат; Петро, тоді такий білявенький, з вічно облупленим кирпатим носом, майстерно передражнявав індичат і так само по-дитячому перекладав на людську мову їх го-мін, що тоді особливо тішило. Він уміло передавав, як пишить скривджене індича, писклявим голосом вигукував: «Всі в чобітках, а я ні», «всі в чобітках, а я ні». І в продовження, витріщивши оченята і зігнувши в ліктях руки, ходив, як старий індик, боком і бубонів: «Гур! Гур! Гур! Гур! Купимо на базарі урвителью чобітки!» Григорій тоді заливався щасливим сміхом, просив ще трохи подражнити індиків, умовляв хоч би ще раз показати, як заклопотано бурмоче виводок, коли в траві натрапить на якусь диковинну річ, хоч би бляшанку, чи клаптик матерії...

У кінці вулиці виглянула головна підвода. Збоку неї йшов козак. Слідом за першою виповзла друга, потім третя. Григорій змахнув сльозу, а з нею й тиху усмішку, навіяну недоречними спогадами, швиденько направився до своїх воріт. Матір, яка ніби збожеволіла від горя, хотілось утримати в першу жакливу хвилину, щоб не кинулась до підводи з мертвим Петром. Передню підводу вів, йдучи без шапки, Олексій Шаміль. Кульшею лівої руки він притискував до грудей папаху, а правою тримав волосяні віжки. Гри-

горій, мигцем глянувши на обличчя Олексі, перерив очі на сани. На солоній підстилці обличчям догори лежав Мартин Шаміль. Обличчя, зелена гімнастерка на грудях і запалий живіт були залиті кров'ю, що геть замерзла. Друга підвода везла Маницькова. Він лежав на ній, зануривши в солом'яне порубане лице. Голова була мерзлякувато втягнута в плечі, а потилиця глибоко зрізана вм'яким ударом; чорне, змерзле в бурульки волосся бахромою оторочило оголені кістки черепа. Григорій глянув на третю підводу. Того мертвого він не впізнав, але рука з восковими, жовтими від тютюну пальцями, когось нагадувала. Звисаючи з саней, вона черкала м'який сніг пальцями, складеними, видно, перед смертю в хресне знамення. Мертвий лежав у чоботях та шинелі; навіть шапка лежала на грудях. Коня, запряженого в четверту підводу, Григорій схопив за вуздечку, рясом завів його в подвір'я. Слідом вже бігли сусіди, дітлахи, жінки. Натовп збився коло ганку.

— Ось він, лебедик наш, Петро Пантелійович! Відходив по землі, — сказав хтось тихенько.

У ворота увійшов простоволосий Степан Астахов. Невідомо звідки з'явилися дід Гришака та ще троє стариків. Григорій розгублено оглянувся.

— Давайте внесемо в курінь...

Візник взяв було Петра за ноги, але натовп мовчки розступився, шанобливо даючи дорогу Ільківні, яка спускалася з ганку.

Вона побачила сани і геть зблідла. Мертвота виступила в неї на лобі, вкрила щоки, ніс, поповзла на підборіддя. Її підхопив під руки тремтячий Пантелій Прокопійович. Першою заголосила Дуня, її чули на десяти кутках хутора. На ганок, грюкнувши дверима, вискочила розпатлана й опухла Одарка, кинулась до саней.

— Петю! Петя, ріднесенький! Встань! Уставай же!

У Григорія в очах потемніло.

— Дарко, відійди! — не тямлячи себе, закричав він і з силою штовхнув Одарку в груди.

Вона поточилась у сніг. Григорій швидко підхопив Петра під руки, іздовий взяв за босі шиколотки, але Одарка на четвереньках поповзла за ними на ганок; вона повзла, хапала і цілувала мерзлі, негнучкі чоловікові руки. Григорій відсторонював її ногою, відчував, що ще мить — і він втратить над собою контроль. Дуня силою відірвала від покійника Дарчині руки, притисла її зачумлену голову до своїх грудей.

* * *

У кухні стояла нестерпна тиша. Петра поклали на долівку, і тепер він здавався дивно маленьким, неначе весь висох. Ніс у нього загострився, пшеничні вуса потемніли, а витягнуте

обличчя набрало суворого вигляду, погарнішало. Із шароварів, на яких висіли розв'язані поворозки, стирчали босі волохаті ноги. Мертве тіло повільно відтаювало, поруч із ним натекла калюжка рожевої водички. І чим дужче промерзле за ніч тіло відходило, тим гостріше кімната наповнювалась солоним запахом крові та солодкуватим васильковим трупним духом.

Пантелій Прокопійович під повіткою стругав дошки на домовину. Жінки у горничці продовжували відволочувати Одарку, бо та не приходила до пам'яті. Часом звідти доносилося чиесь різке, істеричне схлипування, а потім струмком дзюркотів голос свахи Василини, яка теж прибігла «розділити» горе. Григорій, сидячи на лавці навпроти брата, крутив цигарку і дивився, як пожовтіло на краях Петрове обличчя, на його руки з посинілими круглими нігтями. Великий холод уже відчужував його з братом. Тепер Петро в домі не свій, а короточасний гість, із яким прийшла пора розлучитись. Ось лежить він, байдуже притулившись шокою до земляної долівки, неначе чогось дожидається, а під пшеничними вусами в нього замерзла упокоєна таємнича півусмішка. А завтра дружина й мати зберуть його в останню дорогу.

Мати ще звечора нагріла для нього три чавуни теплої води, а жінка приготувала чисту білизну та найкращі шаровари з мундиром. Григорій же — його єдинокровний брат — удвох із батьком обмиють тіло, що віднині йому не належало і зовсім не соромилось своєї наготи. Одягнуть Петра в усе святкове і покладуть на стіл. А потім ввійде Одарка, вкляде в широкі, льодяні руки, котрі ще недавно пригортала її, ту свічку, що світила їм у церкві, коли вони ходили навколо аналоя — і вже козак Петро Мелехов готовий відбути туди, звідки в рідні курені на побивку ніхто не повертається.

«Краще б ти загинув десь у Пруссії, ніж тут, у матері на очах!» — подумки з докором говорив брату Григорій, а коли глянув на труп, то враз зблід: на щоці в Петра у напрямку обвислого вуса повільно котилась сльоза. Григорій аж привстав, але придивившись уважніше, полегшено зітхнув: це зовсім не мертва сльоза, а розтанув кусочок льоду, що заплутався в Петровому кучерявому чубі, в хаті він разтанув і капелькою води спочатку упав Петрові на лоб, а потім по щоці покотився вниз.

XXXV

Наказом командуючого об'єднаними повстанськими силами Верхнього Дону Григорій Мелехов був призначений командиром Вешенського полку. Григорій повів на Каргінську десять сотень козаків. Штаб звелів будь-що розбити

загін Лихачова і витіснити його за межі округу, з тим, щоб приєдналися до повстання всі чирські хутори Каргінської та Боківської станиць.

Отож 7-го березня Григорій повів козаків. Стоячи обіч шляху на відталому бугрі, що вже вкрився чорними залисинами, він пропустив повз себе всі десять сотень. Григорій взявся в боки, згорбився у сідлі, туго натягнув поводи, стримуючи розгоряченого коня, а мимо похідними колонами йшли сотні наддонських хуторів: Базків, Білогорки, Ольшанського, Меркулова, Громківського, Семенівського, Рибинського, Водянського, Леб'язого, Єрика.

Кожну сотню Григорій прискіпливо оцінював, пригладжував рукавичкою чорні вуса, морщив шулікуватий ніс, хмурих крислаті брови. Велика кількість забрюханих кінських ніг місила й місила вже бурий сніг. Коли проїжджали знайомі козаки, то вони Григорію привітно всміхались. Над їх папахами клубочився і танув тютюновий димок. Від коней здіймалася пара.

Сам Григорій приєднався до останньої сотні. Версти через три колону зустрів висланий наперед роз'їзд. Урядник, який був у роз'їзді за старшого, під'їхав до Григорія:

— Червоні відступають, держать путь на Чукарин!

Лихачівський загін у бій вступати не хотів. Але Григорій відправив в обхід три сотні козаків, а з рештою так натиснув, що незабаром по Чукарину вже валялися кинуті червоноармійцями підводи, ящики снарядів. На виїзді з Чукарини, біля вбогої церкви, в річці застрягла лихачівська батарея. Їздові, обрубавши посторонки, левадами поскакали на Каргінську.

Козаки подолали п'ятнадцять верст — від Чукарини до Каргінської — але битися не довелось. Праворуч, за Ясенівкою, роз'їзд противника обстріляв вешенських розвідників. На тому справа й закінчилась. Козаки вже почали жартувати: «Так і до Новочеркаська дійдемо!»

Захоплена батарея Григорія порадувала. «Навіть замки і ті не встигли пошкодити» — зневажливо подумав він. Волами витягли гармати, що застрягли. У сотнях швидко знайшлась обслуга. Для кожної гармати виділили подвійну запряжку: аж шість пар коней. Одна півсотня мала прикривати і супроводжувати батарею.

Уже перед тим, як смеркло, наскоком взяли Каргінську. Частина лихачівського загону, що везла останні три гармати та дев'ять кулеметів, була взята в полон. Деякі разом із каргінським ревкомом через хутори встигли втекти в напрямку Боківської станиці.

Усю ніч йшов дощ. На ранок зашуміло в ярках та байраках. Дороги стали непроїзні; що не байрак — то й пастка. Сніг, насичений водою, провалювався до землі. Коні застрявали, перетомлені люди падали з ніг.

Для переслідування відступаючого противника Григорій послав дві сотні під командою базківського хорунжого Єрмакова Харлампія, в сусідніх хуторах — Латишівському та Вислогузівському — вони переловили близько тридцяти відставших червоноармійців; уранці їх привели в Каргінську.

Григорій поселився на квартиру у величезному будинку місцевого багатія Каргіна. Полонених пригнали до нього в двір. Єрмаков з'явився до Григорія, привітався.

— Узяв двадцять сім червоних. Там тобі вістивець коня підвів. Зараз їдеш, чи що?

Григорій підперезав шинель, перед дзеркалом розчесав звляяне під папахою волосся, тільки тоді повернувся до Єрмакова.

— Їдемо. Виступаємо негайно. Проведемо на майдані мітинг, — і в похід.

— Для чого він, той мітинг! — Єрмаков знизав плечем, посміхнувся. — Вони й без мітингу всі на конях. О, можеш сам побачити! Це хіба не вешенці сюди підходять?

Григорій виглянув у вікно. Їхали по чотири повстанці в ряд, дві сотні тримали відмінний порядок. Козаки — любо подивитись, коні — хоч на огляд.

— Звідки вони? Звідки їх дідько приніс? — радісно бурмотів Григорій, на бігу чіпляючи шаблю. Єрмаков наздогнав його вже біля воріт.

У хвіртку входив командир передової сотні. Він поштиво тримав руку біля папахи, відразу простягнути її Григорію не зважився.

— Ви — товариш Мелехов?

— Я. А ви звідки?

— Прийміть у свою частину. Бажаємо приєднатись до вас. Наша сотня сформована за минулу ніч. Ми — із хутора Лиховидова, а інші дві сотні — з Грачова, Архипівки та Василівки.

— Козаків ведіть на майдан. Там зараз буде мітинг.

Вістовий (Григорій узяв на цю роль Прохора Зикова) подав йому коня, навіть стремено притримав. Єрмаков дуже хвацько, майже не торкаючись луки й гриви, скинув у сідло своє сухе, мускулисте тіло, спитав, під'їхавши якомога ближче, машинально поправляючи над сідлом розріз шинелі:

— Із полоненими як бути?

Григорій взяв гудзик його шинелі, нагнувся в сідлі. В очах зблиснули жовті іскорки, але губи з-під вус, хоч і хижо, але всміхались.

— Накажи відігнати в Вешки. Зрозумів? І щоб дійшли не далі, як до того горбка.

Він показав нагаєм туди, де над станицею нависав пішаний бугор, і торкнув коня. «Це їм буде перша відплата за Петра», — подумав він і рушив рессю; без видимої причини він нагаєм висік на крупові коня білявий спущений рубець.

Із Каргінської на Боківську Григорій повів вже три з половиною тисячі шабель. Штаб та окрвиконком навздогін нарочними слали йому накази та розпорядження. Один із членів штабу приватно написав записку, де просив Григорія:

«Вельмишановий товаришу Григорій Пантелійович! До нас доходять підступні чутки, ніби ти вчиняєш жорстоку розправу над полоненими червоноармійцями. Неначе за твоїм наказом знищені — сиріч порубані — тридцять червоноармійців, узятих Харлампієм Єрмаковим під Боківською. Є чутка, що серед тих полонених був один комісарчик, який міг би нам дуже пригодитись, на предмет з'ясування їх сил. Ти, дорогий товаришу, відміни свій наказ, щоб полонених не брати. Такий наказ нам страшенно шкідливий, і козаки теж ніби нарікають на таке жорстоке поводження, адже бояться, що червоні начнуть полонених рубати та нищити наші хутори. Командний склад теж перепроводжуй живцем. Ми їх потихеньку прибиратимемо у Вешках, або в Казанській, а ти зі своїми сотнями йдеш, як Тарас Бульба з історичного роману письменника Пушкіна, і всюди дієш огнем та мечем, чим підбурюєш козаків. Ти схаменись, будь ласка, полонених до смерті не карай, а направляй до нас. У вищезазначеному й буде наша сила. А поки що бувай здоровий. Шлемо тобі низький уклін і чекаємо успіхів». Не дочитавши листа до кінця, Григорій порвав його, кинув коневі під ноги.

І від Кудінова передали наказ: «Негайно розвивай наступ на південь, дільниця Крутенький-Астахово-Греково. Штаб вважає за доцільне з'єднатися з фронтом кадетів. У противному разі нас оточать і розіб'ють». Не сходячи з коня, Мелехов відписав: «Наступаю на Боківську, противник тікає, так що я його переслідую. А на Крутенький не піду, наказ твій вважаю безтолковим. Та й за ким я наступатиму на Астахово? Там, окрім вітру та хохлів, нікого немає».

На цьому його офіційне листування з повстанським центром закінчилось. Сотні, розподілені на два полки, підступили до хутора Конькова, що межував з Боківською. Ще цілих три дні ратний успіх радував Григорія. З боєм оволодівши Боківською, він на свій ризик продовжив наступати на Краснокутську. Невеличкий загін, що трапився йому на шляху, перебив на шматки, але взятих у полон більше рубати наказ не віддавав, відправив у тил.

9-го березня він із полками став біля слободи Чистякової. На той час командування червоних, відчувши у себе в тилу небезпеку, кинуло

проти повсталих кілька полків та батареї. Червоні полки, що підійшли до Чистякової, зіткнулись з полками Григорія. Бій тривав три години. Побоюючись опинитися в «мішку», Григорій відтягнув підрозділи в Краснокутську. Але у ранковому бою 10-го березня вешенців добре потріпали червоні хоперські козаки. І в атаці, і в контракті з обох боків зійшлися донці, так що порубались, як слід; у тому бою Григорій втратив коня, чиясь шабля зачепила йому щоку, він вивів полки з бою, відступив у Боківську.

Увечері він взявся допитувати полоненого хоперця. Перед ним стояв вже немолодий козак Тепікінської станиці, білявий, вузькогрудий чоловік, на вилозі шинелі висів клапоть червоного банта. На питання Григорія він відповідав охоче, але посмішка в нього виходила якась вимушена і крива.

— Які полки брали участь у вчорашньому бою?

— Наш Третій козачий, імени Стюпки Разіна. Майже всі козаки в ньому — із хоперського округу. Ще — П'ятий Заамурський, Дванадцятий кавалерійський та Шостий Мценський.

— Хто був головний командир? Кажуть, вас вів Кіквідзе*?

— Ні, товариш Домнич — він командував зведеним загоном.

— Припасів у вас багато?

— Авжеж вистачає!

— А гармат?

— Либонь...вісім.

— Звідки прибув полк?

— Із Кам'янських хуторів.

— Сказали, куди вас посилають?

Козак трохи зам'явся, але все ж таки відповів. Григорій вирішив розпитати про настрої хоперців.

— Що гуторять поміж себе козаки?

— А що? Звісно, що неохота було кудись йти...

— У полку хоч знають, проти чого ми повстали?

— А хто його про це знає?

— Значить, кажеш, йшли без бажання?

— Так. Хіба ж ви не козаки? І набридло гратися в війну. Ми ж як ото з Мироновим пішли — то й досі!

— Може, у нас послужиш?

Козак знизав худими плечима.

— Воля ваша! Тільки не хотілось би ...

— Ну, ступай! Відпустимо тебе до жінки... Скучив, либонь?

Зіщуливши очі, Григорій дивився вслід полоненому козакові, а потім покликав Прохора. Мовчки і довго курив. Встав, підійшов до вікна, стоячи спиною до Прохора, буденним голосом розпорядився:

* Кіквідзе В. І. (1894–1919) — революціонер, командир дивізії, загинув у громадянську війну.

— Передай хлопцям, щоб оцього, котрого я тільки що допитував, нищечком вивели в сад. Козаків, які червоні, я в полон не беру! — Григорій рвучко повернувся на стоптаних підборах. — І щоб негайно його... Іди!

Прохор вийшов. Григорій з хвилину стояв, обламуючи тендітні гілочки герані, яка стояла на підвіконні, потім поспішно виглянув на ганок. Прохор неподалік тихо щось тлумачив козакам, які сиділи під коморою і грілись на сонці.

— Полоненого відпустить. Нехай йому напишуть перепустку, — не дивлячись на козаків, наказав Григорій і вернувся в кімнату, зупинився перед стареньким дзеркалом і, дивуючись собі, здивовано розвів руками.

Він і сам до кінця не розумів, чому вийшов на вулицю і звелів відпустити полоненого. Адже з чималою зловтіхою, відчуваючи певне задоволення, коли, приховуючи в душі усмішку, обіцяв козакові відпустити його до жінки... Хоч сам добре знав, що після того, як полонений покине кімнату, він покличе Прохора й накаже, щоб хоперця порішили в садку. І тепер йому було навіть прикро, що верх над ним взяла жалість, бо що ж тоді інше, окрім невідомої жалості, пробудилося в його свідомості й спонукало виявити до ворога милосердя? І від цього якось свіжіше стало на душі... Чому він так вчинив? Він і сам не міг зрозуміти. І це тим більше дивувало, що тільки вчора він переконував козаків: «Мужик — наш ворог, але козак, який підтримує червоних, двох ворогів вартий! Тож козакові, як і шпигунові, суд короткий: раз, два — і в Божі ворота».

Так до кінця й не вирішивши це болісне протиріччя, з новим почуттям — почуттям сумніву в правоті свого діла, Григорій покинув квартиру. До нього якраз прийшли командир Чирського полку — високий отаманець, риси обличчя якого були настільки дрібні та непримітні, що негайно стиралися в пам'яті, та двоє підлеглих — сотенних командирів.

— Чуеш, ще підкріплення привалило! — радісно повідомив комполку. — Із Наполова, з Яблуневої річки, з Гусенки — аж три тисячі кінних, а на додачу ще й дві сотні піших. Пантелійовичу, куди ти їх діватимеш?

Григорій, начепивши на себе маузер та ошатну польову сумку, що дістались йому від Лихачова, вийшов на подвір'я. Сонце тепло пригрівало. Небо було по-літньому високим і синім, а на південь сунули білі кучеряві хмари. В одному з провулків Григорій зібрав на раду усіх командирів. Зійшлося майже тридцять чоловік, всі влаштувалися на похиленому тиніві, негайно із рук в руки загуляв чийсь кисет.

— Що будемо робити далі? Яким способом нам приборкати ті полки, що витурили нас із Чистяківки, і куди ми будемо путь тримати? —

спитав Григорій і переказав також зміст одержаного від Кудінова наказу.

— А скільки їх проти нас? Полонений тобі щось сказав? — помовчавши, спитав один із сотенних.

Григорій перелічив протидіючі їм полки, швиденько підрахував, скільки багнетів та шабель може бути в противника. Козаки мовчки зважували. Виступати з дурним, необдуманим словом на такому зібранні не годилося. Тому грачівський сотенний насамперед попросив:

— Ти, Мелехов, почекай трохи! Дозволь подумати. Це ж не палашем сікти. Як би не помилитися.

Той же грачівський першим і взяв слово.

Усіх Григорій вислухав дуже уважно. Більшість схилилася до того, щоб глибоко не зариватись і навіть у разі успіху зосередитись на обороні. Утім, один із чирців гаряче підтримав наказ командуючого повстанськими силами:

— Нам тут топтатись нічого. Нехай Мелехов веде нас до Донця. Ви що — зовсім із глузду з'їхали? Нас жменька, а за плечима вся Росія. Хіба ми спроможні вистояти? Надавлять на нас — і нас нема! Треба пробиватися! Хоч і обмаль у нас патронів, але обов'язково добудемо. Рейдом треба йти! Зважуйтесь!

— А народ куди дінеш? Жінок, дідів, дітей?

— Нехай застаються!

— Розумна в тебе голова, та дурневі дісталась!

Перед цим, сидючи на верхній жердині тину, командири між собою вели тиху розмову про те, що вже настає весняна оранка, сумували, що в кожного буде з господарством, якщо доведеться йти на прорив, але після того, як вислухали промову чирця, загорлали всі разом. Народа враз заклекотіла, як звичайний хутірський схід. Усіх перекичав своїм голосом престарілий козак із Наполова:

— Нікуди від своїх тинів не підемо! Я перший верну свою сотню в хутір! Битися, так біля куренів, а не чуже життя рятувати!

— Ти мені на горло не наступай! Я раджусь, а ти — знай, горлаєш!

— Та що тут гурорити!

— Нехай Кудінов, якщо хоче, сам іде до Донця!

Дочекавшись, поки всі вгамуються, Григорій поклав на хиткі терези вирішальне слово:

— Фронт будемо тримати тут. Буде з нами Краснокутська, — будемо і її боронити. А йти нема куди. Рада закінчилася. По сотнях! Негайно виступаємо на позиції.

Через півгодини, коли вулицями безкінечно потекли густі лави кінноти, Григорій гостро відчув радість і гордість: такою кількістю людей він ще ніколи не командував. І тут же на зміну самолюбству в ньому важко ворухнулася затаєна тривога, терпка гіркота: чи зуміє він їх водити

так, як треба? Чи вистачить у нього вміння керувати тисячами козаків? Уже зовсім не сотня, а дивізія була під його началом. І чи йому, малоосвіченому козакові, владувати над життям тисяч людей і нести за них перед Богом відповідальність? «А головне — проти кого я їх веду? Проти свого ж народу.. Хто ж тут правий?»

Григорій, стиснувши зуби, проводжав маршируючі єдиним строем сотні. П'янка сила влади швидко погасла і полиняла в його очах. Залишилися тривога і гіркота, що неймовірним тягарем навалювались на нього, згинали плечі.

XXXVII

Весна розривала русла рік. Дні ставали ядерні, гучніше гомоніли нагірні зелені потоки. Сонце помітно поруділо, з нього сходило неміжно-жовте забарвлення. Остюки сонячних променів вкривалися ворсом і вже поколювали теплом. У полудень парувала нагріта рілля, нестерпно сяяв ніздруватий лускатий сніг. Насичене прісною вологою повітря було густе й пахуче.

У спину Григорію пригрівало сонце. Грівся й увесь полк. Подушки сідел приємно теплішали, засмагли козацькі щоки відволожував мокрогобий вітер. Часом із ще засніженого бугра він приносив подихи холоду. Але тепло зиму тіснило. Коні по-весняному запально підтягувались, із них облітало злиняле волосся, кінський піт гостріше дражнив ніздрі.

Козаки вже підв'язували коням мочалкові хвости. На спинах у вершників зайвими матилялись башлики з верблюжої шерсті, лоби під папахами вже мокрили, в кожухах та теплих чекменях теж ставало жаркувато.

Полк Григорій вів літнім шляхом. У дальності, за вітряковим розп'яттям, розгортались лави червоних ескадронів: біля хутора Свиридова затівалась битва.

Григорій ще не навчився, як належало б великому командирові, керувати боєм. Він ще особисто водив у бій вешенські сотні, в разі потреби затикав ними небезпечні місця. І битва точилася без загального керівництва. Кожний полк, забувши про попередню домовленість, діяв залежно від обстановки, від того, як вона складалась для нього.

Фронту, як такого, не існувало. І це відкривало широкі можливості для маневру.

Велика кількість кінноти (в загоні Григорія вона переважала) давала чималу перевагу. Використовуючи цю перевагу, Григорій вирішив битися «козацьким» способом: охоплювати фланги, забиратися в тил, нищити обози, нічними набігами тривожити й деморалізувати червоних.

Але під Свиридовим він вирішив діяти інакше: швидкою рессю вивів сотні на позиції, одну сотню залишив у хуторі, наказав їй спішитися і в левадах залягти в засідці; коноводів же попередньо відіслав углиб хутора, щоб сховались у дворах, а з двома іншими сотнями вискочив на пагорб, що піднімався за півверстви від вітряка, й помалу ув'язався в бій.

Проти нього виступило більше, ніж два ескадрони червоної кавалерії. Вони були не хоперські, бо, припавши до бінокля, Григорій бачив не донських, а маштакуватих коників, ще й з вкороченими хвостами, а козаки коням хвости ніколи не підрізали, не вважали за потрібне псувати конячу красу. Значить, наступав або 13-й кавалерійський, або прибули нові частини.

Із цього пагорба Григорій розглядав у бінокль всю місцевість. Коли сидиш у сідлі, то земля звідси завжди здавалась просторнішою, та й сам він почував себе значно впевненіше, відчуваючи, що носки чобіт всунуті в стремена.

Він бачив, як на тому боці річки Чири рухались три з половиною тисячі козаків, витягнувшись бурою довгою колоною. Звиваючись, вона повільно вибиралась на гору, поверталась на північ, туди, де сходились Єланська та Усть-Хоперська юрти, щоб уже там зустріти наступаючого від Усть-Медведиці противника, заодно допомогти змагаючим від боротьби еланцям.

Від лави червоних, що готувалась до атаки, Григорія відділяло версти півтори. Григорій на старий маневр поспішно розгорнув свої сотні. Списи мали не всі козаки, але ті, в кого вони були, зайняли перші шаренги, виїхали сажнів на десять уперед. Григорій теж зайняв місце попереду першої шеренги, повернувся в півоберта, вихопив шаблю.

— Тихою рессю, марш!

Уже в першу хвилину кінь під ним спіткнувся, ногою потрапив у заметену снігом бабакову нору. Григорій вирівнявся в сідлі, від злості аж зблід і впершив коня плазом шаблі. Йому достався добрий стройовий скакун, узятий в одного вешенського, але в душі Григорій ставився до нього з певною підозрою. Він, звичайно, розумів, що всього за два дні кінь не міг до нього добре звикнути, та й він сам не вивчив його повадків та характеру, тому боявся, що чужий кінь навряд чи розумітиме його з півслова, коли буває достатньо пальцем поворушити; саме така взаємодія була в нього з тим власним конем, вбитим під Чістяковою. Після того, як кінь гарячкою відреагував на удар шаблі, він без команди вершника пустивсь учвал, Григорій від такого повороту внутрішньо похолов і навіть трохи розгубився. «Ну, підведе він мене!» — майнула неприємна думка. Але чим далі розмашисто й плавно стелився кінь, тим він більше прислухався до найменшого повеління руки, що спрямовувала його біг,

а до самого Григорія поверталось почуття впевненості, холодніше діяв розум. Відірвавши на секунду погляд від руху розрізної лави противника, що, хитаючись, просувалась назустріч, він перевів його на шию коня. Кінські руди вуха були щільно й хижо прищулені, шия витягнута, як на пласі, ритмічно здригалася. Григорій привстав у сідлі, жадібно вдихнув у легені повітря, щоботи якомога глибше всунув в стремена, оглянувся. Скільки разів він отак бачив позаду себе гуркочучу лаву, в якій в одне ціле злились вершники та їх коні, і щоразу серце його боязко стискалося, коли бачив, як нестримно наближається, наростає це велетенське, дике тваринне збудження. Від тієї миті, коли він пускав коня вперед, і до тієї, коли нарешті зближався з противником, був короткий відрізок, у який і відбувалася його неловима внутрішня цілковита зміна. Усе покидало Григорія: розум, спокій, розважливість, і тільки один звірячий інстинкт владно й безроздільно починав правити ним. Якби хтось спромігся збоку подивитись на Григорія в момент атаки, то, напевне, дійшов би висновку, що його діями керує холодний, розсудливий розум. Такими вони зовні здавалися впевненими, вивіреними та зваженими...

Відстань між ворогуючими сторонами все швидше й швидше скорочувалась. Постаті вершників і фігури коней збільшувались. Вузька смуга порослої бур'яном, а тепер засипаної снігом хутірської толоки, що розділяла кінні лави, зникла під кінськими копитами. Увагу Григорія привернув один вершник, який мчав на чолі свого ескадрону, вирвавшись уперед приблизно на три кінські корпуси. Високий карий кінь ніс його і куцо, по-вовчому, на ходу підстрибував. Вершник змахував у повітрі офіцерською шаблею, срібні піхви теліпались і бились об стремена, яскраво полискуючи на сонці. Не минуло й секунди, як Григорій вгадав, хто цей вершник. Це був каргінський комуніст, сам із іногородніх, Петро Семиглазов. У сімнадцятому році він, тоді двадцятичотирьохлітній парубок, першим вернувся з німецької в невбачених досі обмотках; приніс він також із собою більшовицькі переконання та рішучу фронтову хватку. Більшовиком він і залишився. Служив у Червоній армії, а напередодні повстання прийшов додому встановлювати в станиці радянську владу. І ось тепер цей Семиглазов скакав прямо на Григорія, впевнено керував конем, картинно вимахуючи відібраною в когось під час обшуку офіцерською шаблею, що більше годилася для парадів.

Вискаливши міцно стиснуті зуби, Григорій смикнув поводи, і кінь слухняно пришвидшив ходу.

У Григорія в атаці був один маневр, яким окрім нього більше ніхто не володів. І вдавався він до нього лишень тоді, коли внутрішнє чуття

і досвідчене око розпізнавали у кому-небудь сильного противника, чи в тому випадку, коли хотів негайно звалити того з коня, не просто нанести смертельну рану, а будь що знищити одним ударом. Григорій з дитинства був лівшею. Він і ложку тримав лівою рукою, нею ж і хрестився. За це його Пантелій Прокопійович нещадно лупцював, хлопчачі-ровесники навіть прозвисько дали: «Гришка-лівша». Варто думати, що незаслужена кара та глузування подіяли на малолітнього Гришу. У десятирічному віці він уже позбувся прізвиська «лівша», відпала в нього й потреба замінити праву руку лівою. Але до останнього часу він з успіхом міг виконувати лівою все те, що й правою. До того ж ліва розвинулась у нього навіть дужче. Тож Григорій завжди і з незмінним успіхом користувався цією перевагою в атаці. Вибравши противника, він спрямовував на нього коня; той, як і всі інші, зазвичай заходив зліва, щоб рубати правою. І коли до противника залишалось не більше десятка сажнів, і той вже починав трохи звішуватися набік і заносити шаблю, Григорій круто, але м'яко повертав коня і заходив справа, одночасно перекидаючи шаблю в ліву руку. Збентежений противник змушений був міняти позицію, бо рубати справа наліво йому було вкрай незручно, ледве не через голову коня; противник втрачав упевненість, бо ж смерть дихала йому прямо в обличчя... І в цю мить Григорій опускав на нього різаний, страшною силою протяжний удар.

Із того часу, коли Чубатий вчив Григорія «бакланівському» удару, багато часу минуло. За дві війни Григорій достатньо набив руку. Шаблею махати — не за плугом ходити. Багато хитрощів збагнув він, відпрацьовуючи техніку вбивства.

Ніколи кисть не всовував у темляк, щоб за коротку, неловиму мить було легше перекинути шаблю з однієї руки в іншу. Також він засвоїв, що при ударі великої сили шабля повинна мати потрібний нахил, бо інакше її вирве з руки, чи вихне саму кисть. Знав один спосіб (він давався дуже небагатьом) — це коли зброю в ворога можна вибити ледве помітним рухом, або ж коротким, несильним дотиком паралізувати йому руку. Словом, Григорій засвоїв чимало з тієї науки, як холодною зброєю нищити людей.

При порубанні кушів від хвацького косоного удару, навіть не здригнувшись, падає зрублена лозина, а стовбур теж не встигає ворухнутись. Гострим кінцем м'яко увіткнеться в пісок, ляже поруч із кушем, від якого її відділила козацька шабля. Так і вродливий, калмикуватий Семиглазов схилився зі здибленого коня, тихо сповз із сідла, стискуючи долонями навкіс розсічені груди. Тіло вкрилося смертним холодом...

Не затримуючись, Григорій в ту ж хвилину випрямився в сідлі, підвівся на стременах. А на нього сліпо налітав, вже не в змозі стримати коня,

другий протиборець. Кінь так високо скинув за-
пінену морду, що Григорій із-за неї ще не бачив
вершника, зате розгледів кривий спуск шаблі, її
темний кінець. Григорій відчайдушно смикнув
поводи, вчасно не тільки прийняв і відвів удар,
а, потягнувши рукою правий повід, рубонув там,
де, схилившись, зблиснула підбрита червона шия.

Він раніше всіх вирвався із розгоряченого,
перемішаного натовпу. Перед очима все ще стояв
кінний табун. Долоня пекла від нервової сверб-
лячки. Всунув шаблю в піхви, вихопив маузер,
торкнув коня і щодуху понісся назад. За ним
подались й інші козаки. Сотні вертались розси-
пом. То там, то там бігли перев'язками папахи
й малахаї, голови схилені до кінських ший. По-
руч із Григорієм гнав коня знайомий урядник
у лисячому тривусі, і в захисному кожусі. Рана
в нього тягнулась від вуха, через всю щоку і до
самісінького підборіддя. Груді такі червоні, не-
наче на них розчавили кошик стиглих вишень.
Зуби вискалені й теж залиті червоним.

Червоноармійці, які теж було хитнулися
і значним числом кинулись утікати, знову повер-
нули своїх коней. Побачивши, що козаки відсту-
пають, вони збадьорились і зважились на пого-
ню. Один козак відстав, так його бідолашного, як
вітром, знесло з коня, коні й затоптали вояку
в сніг. Хутір був уже зовсім близько, виднілись
чорні купи садів, капличка на пагорбі, широка
вулиця. До тину, що відгороджував леваду і за
яким у засідці ховалася сотня, залишалось не
більше сотні сажнів... Мило й кров скапували
з кінських спин. Григорій, який на бігу шосили
тиснув на спуск маузера, сунув зброю, що від-
мовилась служити (перекосився патрон), назад
у коробку, грізно скомандував:

— Розділяйся!!!

Пружна струя козацьких сотень, ніби течія
ріки, що наткнулась на скелю, плавно розділи-
лась на два рукави, і лава червоноармійців оли-
нилась під відкритим вогнем. Та сотня, що чекала
в засідці за тинном, зустріла її залпом, потім дру-
гим, третім... Крик! Кінь разом із червоноармій-
цем полетів шкереберть через голову. В іншого
коня підкосились коліна, і він мордою по самі
вуха зарився у сніг. Із сідел кулі вибили ще трь-
ох, чи чотирьох червоноармійців. Поки решта їх
на повному скаку збилась у купу і повернула ко-
ней, на них витратили по обоймі і тільки тоді
змовкли. Григорій лише встиг здавленим голо-
сом крикнути:

— Со-о-отні!... — як тисячі кінських ніг, зрих-
люючи своїм кругим розворотом сніг, кинулись
наздоганяти червоних. Але великого бажання пе-
реслідувати в козаків уже не було: притомились
коні. Версти через півтори вернулись назад.
Роздягли вбитих червоноармійців, розсіддали
мертвих коней. Трьох поранили добивав косо-
рукий Олексій Шаміль. Він ставив їх обличчям

до тину, рубав по черзі. Потім біля порубаних
довго товпились козаки, курили, роздивлялись
трупи. Всі троє зовні мали однаковий вигляд:
тулуби були розпанахані навскоси — від ключиць
до поперека.

— Із трьох шестеро зробив, — хвалився Олек-
са, при цьому одне око в нього блимало, а щока
тіпалася.

Його схвально частували тютюном, із не-
приховуваною заздрістю розглядали невеличкий
Олексин кулак завбільшки з добрий гарбуз-тра-
в'янку, випуклі затулкою груди, що розпирали
чекмень.

Під тинном, вкриті шинелями, тремтіли мок-
рі коні. Козаки підтягували попруги. На вулиці,
біля криниці, стояла черга за водою. Багато ко-
заків за поводи вели стомлених коней, що ледве
волочили ноги.

Григорій з Прохором та ще з п'ятьма козака-
ми виїхав уперед. У нього неначе полуда спала
з очей. Знову, як і перед атакою, він лобачив
сонце, що ясно сяяло світові, що сніг біля стіжка
соломи підтанув, почув, як на хуторі по-весняно-
му зацвірінькали горобці, ловив найтонші запа-
хи весни, що вже стала на порозі. Зовсім неда-
вно стільки було пролито крові, але, не зважаючи
на це, життя вертається до нього не таким вже
й збляклим і застарілим, воно ще більше при-
ваблює своїми скупими й облудними радоща-
ми. На тлі чорної, відталої землі завжди миліше
і яскравіше біліє вціліла одинока латка снігу...

XXXVIII

Повстання, ніби повинь, забурлило і широ-
ко розлилось, кругом на чотириста верст загопило
все Наддоння, задонські степові краї. Двадцять
п'ять тисяч козаків сіли на коні. Десять тисяч
піхоти виставили хутори Верхньо-Донського
округу.

Війна набирала досі небачених форм. Десь
біля Донця стримувала фронт Донська армія,
прикриваючи Новочеркаськ, вона готувалась до
вирішальної битви. А в тилу 8-ої та 9-ої Черво-
них армій, котрі їй протистояли, вирувало пове-
стання, безмежно ускладнюючи й без того важке
завдання — оволодіння Доном.

У квітні перед Реввійськрадою республіки
з усією очевидністю виникла загроза, що по-
встанці можуть з'єднатися з фронтом білих. То-
му вимагалось подавити повстання за будь-яку
ціну, поки воно, перебуваючи в тилу, не встигло
роз'їсти ділянку червоного фронту та злитися
з Донською армією. Щоб загасити повстання,
почали перекидати найкращі сили: до складу екс-
педиційних військ почали вливати екіпажі мат-
росів — балтійців та чорноморців, найнадійніші

полки, команди бронепойздів, найхоробріші кавалерійські частини. З фронту повністю були зняті п'ять полків боездатної Богучарської дивізії — в ній нараховувалось до восьми тисяч багнетів, кілька батарей та п'ятьсот кулеметів. У квітні на Казанській дільниці проти повстанців уже самовіддано і мужньо билися Рязанські та Тамбовські курси, слідом прибула частина школи ВЦВК'у, а під Шумилінською з повстанцями билися латишські стрільці.

Козаки потерпали від нестачі бойового спорядження. Спочатку не було в достатній кількості гвинтівок, швидко закінчувались патрони. Здобувати їх доводилось ціною крові: чи відбивати в ході атак, чи здійснювати нічні наскоки. І здобували. У квітні повстанці вже мали необхідну кількість гвинтівок, шість батарей та майже півтори сотні кулеметів.

Ще до початку повстання в Вешенській на складі зберігалось п'ять мільйонів холостих патронів. Окружна рада мобілізувала досвідчених ковалів, слюсарів, збройних справ майстрів. У Вешенській організували майстерню, взяли у ній відливати кулі. Але виявилось, що не вистачає свинцю, а, значить, не було з чого лити кулі. Тоді окружна рада закликала, щоб в хуторах почали збирати свинець і мідь. На парових млинах забрали всі запаси свинцю й бабіту. У хутори верхові гінці розвезли таку коротку відозву:

«Вашим чоловікам, синам та братам нічим стріляти.

Вони стріляють тільки тим, що відіб'ють у клятого ворога.

Здайте все придатне для лиття куль, що тільки є в ваших господарствах.

Зніміть із віялок свинцеві решітки».

Через тиждень у всьому окрузі на віялках не залишилось жодного решета.

«Вашим чоловікам, синам, братам нічим стріляти»... І жінки несли в хуторські ради все для цього придатне й не придатне; там, де раніше точились бої, хутірська дітвора виколупувала із стін картечини, копирсалася в землі в пошуках осколків, шукаючи округлини. Але не всі хуторяни виявляли свідоме ставлення до важливої справи: окремі бідні молодичі, не бажали залишатись у господарстві без останнього реманенту, їх за таку несвідомість арештовували й відсиляли в округ «за співчуття червоним». У Татарському заможні старики до крові побили Семена Чугуна, котрий прийшов із частини в відпустку, сказав єдину необережну фразу: «Нехай багаті віялки роздятають. Їм червоні, либонь, страшніші, ніж розор».

Запаси свинцю, які звозили, плавили в Вешенській майстерні, але кулі, відлиті без нікелевої оболонки, теж плавилась... Саморобна куля після пострілу вилітала з дула розпеченою грудочкою свинцю, що дико вила та форкала, до того ж летіла тільки на сто, найбільше — на сто

двадцять сажнів. Зате такі кулі завдавали жахливих ран. Розібравшись, в чому тут річ, червоноармійці, коли іноді зовсім близько перетинались із козацькими роз'їздами, гукали останнім: «Стріляйте краще хрущами... І здавайтесь, бо однаково всіх переб'ємо!».

Тридцять п'ять тисяч повстанців — це п'ять дивізій, шостою за номером була окрема бригада. На дільниці Мешківська — Сетраков — Вежа билась 3-я дивізія на чолі з Єгоровим. Дільницю Казанська — Донецьке — Шумилінська втримувала 4-та дивізія. Командиром її був дуже похмурий на вигляд підхорунжий Кіндрат Медведєв — у бою ще той рубака й чорт. 5-та дивізія під командуванням Ушакова билася на фронті Слащевська — Буканівська. В напрямку Єланські хутори — Усть-Хоперська — Горбатов діяв із своєю 2-ою дивізією вахмістр Меркулов. Там же розташувалась й 6-та окрема бригада, добре організована, вона майже не зазнавала втрат, бо її командир, максєвський козак, підхорунжий Богатирьов виявляв обачність, обережність, ніколи людьми даремно не ризикував. Вздовж Чиру розкидав свою 1-шу дивізію Мелехов Григорій. Його дільниця була на вістрі, з півдня на нього навалювались зняті з фронту червоноармійські частини, але він встигав не тільки відбивати натиск противника, але й виручав менш стійку 2-гу дивізію, надаючи їй допомогу пішими й кінними сотнями.

Але повстанню так і не вдалося перекинутися в станиці Хоперського й Уст-Медведицького округів. Траплялися й там вогнища повстання, прибували й звідти гінці, передавали прохання повернути сили на Бузудук та у верхів'я Хопра, щоб там теж підняти козаків, але командування повстанців не наважувалось просуватись за межі Верхньо-Донського округу, бо знало, що більшість хоперців підтримують радянську владу і воювати з нею не стануть. Та й самі гінці теж нічого путнього не обіцяли, нічого не приховували і широко розповідали, що в хуторах козаків незадовелених червоними не так уже й багато, а офіцери, які відсиджуються в глухих кутках Хоперського округу, притаїлися, значних сил, котрі б співчували повстанню, зібрати вони не спроможні, а фронтовики або вдома, або з Мироновим, дідів же загнали, як телят в обору, тож ні сили, ні колишньої ваги вони вже не мають.

На півдні, де волості були заселені хохлами, червоні мобілізували молодь, яка з великим бажанням билася з повстанцями, поповнивши собою полки бойової Богучарської дивізії. Повстання обмежилось Верхньо-Донським округом. І всім, починаючи з командування, ставало все зрозуміліше, що довго боронити рідні курені повстанці не зможуть, рано чи пізно Червона армія, повернувшись від Донця, їх здолає.

На 18-е березня Кудінов викликав Григорія Мелехова у Вешенську на нараду. Залишивши

командування дивізією на свого помічника Рябчикова, Григорій з ординарцем ще перед ранком виїхав в округ.

У штабі він з'явився якраз у той момент, коли Кудінов у присутності Сафонова приймав одного гінця від Алексеєвської станиці. Кудінов, згорбившись, сидів за письмовим столом, сухими смаглявими пальцями крутив кінець свого кавказького паска і, не піднімаючи запухлих, хворобливих від безсоння очей, допитувався в козака, який сидів напроти нього:

— А самі ви що? Що ви самі думаєте?

— Ну, ми теж, звичайно... Та самим якось незручно... Ніхто ж не знає, що собі думають інші. А в нас знаєш, який народ? Побоюється. І кортить їм, і, само собою, страх бере.

— «Кортить!». «Побоюється!» — розізлився Кудінов, і від злості аж побілів, засовався в кріслі, неначе йому жару сипнули на сидіння. — Усі ви, мати вашу, як неціловані дівчата! І хочеться, і колеться, і мама буде сваритися... Ну, так от: вертайся в свою Алексеєвську, скажи дідам, що ми навіть один взвод не пошлемо у ваш юрт, поки ви самі не прокинетесь. Нехай вас там червоні усіх по одному перевішають!

Бурякова рука козачини важко насунула на потилицю яскравий лисячий малахай. Із зморщеного лоба, ніби в ериках весняна вода, щедро котився піт, короткі біляві вії часто кліпали, а очі дивились усміхнено й винувато.

— Справа відома, чума всеодно змусить вас прийти до нас. Але тут суть у почині. А такий почин дорожчий від грошей...

Григорій, який в дверях уважно слухав цю розмову, змушений був дати дорогу, — двері з коридору відчинилися і в кімнату без стуку ввійшов невисокий, одягнений в дублений кожух, чорновусий чоловік. Він кивком голови привітався з Кудіновим, сів до столу, підпер щоку білою долонею.

Усіх штабних Григорій знав в обличчя, а цього бачив уперше, тому почав придивлятися. Обличчя незнайомого мало тонкі лінії, смугле, але не обвітрене, не прихоплене сонцем, руки тендітні, білі, інтелігентні манери, все свідчило, що людина він не тутешня.

Кудінов, вказавши Григорію очима на прибулого, пояснив:

— Мехелов, познайомся. Це — товариш Георгідзе. Він.... — і запнувся, покрутив на пояску срібну почорнілу бурульку, нарешті, підводячись, сказав гінцеві Алексеєвської станиці:

— Ну, а ти, станичник, тепер іди. У нас зараз справи починаються. Їдь додому й перекажи мої слова, кому слід.

Козак встав із стільця. Рудий, як полум'я, з чорним ворсом лисячий малахай мало не доставав стелі. Плечі в козака виявились такими широкими, що він заступив собою світло, кімната відразу зробилась маленькою й тісною.

— За допомогою прибігав? — не втримався і поцікавився Григорій, все ще неприязно відчуваючи на долоні потиск руки кавказця.

— Ага! За допомогою. Та воно бачиш, як виходить... — зраділий козак повернувся до Григорія, отримавши несподівану підтримку. Його червоне, як колір малахая, обличчя мало розгублений вигляд, піт котився такий рясний, що навіть на бороді й пониклих рудих вусах сяяли дрібні, як бісер, крапельки.

— І вам радянська влада не прийшлася до вподоби? — продовжував допитуватися Григорій, не звертаючи уваги на Кудінова, який рухами виявляв своє нетерпіння.

— Та воно б, браток, ніби й нічого, — розважливо басом відповів козачина, — та боязко, щоб гірше не стало.

— У вас розстріли були?

— Ні, борони Боже! Про це не чути. Ну, а так — коней брали, фураж, ну, звісне діло, декого арештували, який проти гурорив. Тож в страху живемо, одним словом.

— А якби вешенці до вас прийшли, тоді б піднялись? Всі б повстали?

Маленькі, освітлені сонцем очі козака хитро примружились, він відвів їх від Григорія, малахай став насуватись на лоб, який від напруження враз вкрився зморшками та гулями.

— За всіх хіба скажеш... Ну, а господарі, ті напевне б поперли.

— А бідні — хто без великого господарства?

Григорій, котрий до цього безуспішно намагався заглянути співрозмовникові у вічі, нарешті спіймав його по-дитячому здивований, прямий погляд.

— Гм... А ледарям із якого боку йти? Їм з цією владою життя тільки й настало!

— Тоді чого ж ти, тополина верста, хочеш! — уже не стримуючи себе, закричав Кудінов, під ним і крісло протяжно зарипіло. — Чого ж ти тоді приїхав нас підбивати? У вас що, може, всі багаті, чи як? Яке ж це в... повстання, якщо в хуторі піднімуться від сили два-три двори? І не морочи голови! Забирайся, кажу тобі! Поки вас смажений півень ще не клонув, а ось як клоне — тоді самі, без сторонньої допомоги почнете воювати! Звикли, бісові діти, за чужою спиною відсиджуватися! Вам би тільки, щоб на печі та в гарячому просі... Ну йди, йди! Дивитись на тебе, на чорта такого, дурно!

Григорій нахмурився й відвернувся. Обличчя Кудінова все більше вкривалося червоними плямами. Один Георгідзе мовчки крутив свої вуса, ворухив ніздрю на горбатовому, ніби стесаному носі.

— Ну, коли так, то вибачайте... Тільки ти, ваше благородіє, не галасуй і не лякай, тут діло полюбовне... Проханячко наших ділів я вам передав і відповідь вашу їм відвезу, а галасувати нічого! І доки ж на православних усі будуть кричати? І білі кричали, і червоні кричали, зараз ось ти

покрикуєш, всяк свій верх показує, хоче, щоб тільки його одного слухались... Ех ти, життя селянське, кожен тобі гірше мачухи!..

Козак роздратовано насунув малахай, мішком вивалився в коридор, тихенько причинив двері; зате в коридорі дав волю своєму гнівові і так гримнув вихідними дверима, що штукатурка хвилин п'ять сипалась на підлогу й підвіконня.

— Ну й люди пішли! — уже весело розсміявся Кудінов, бавлячись пояском, настроїв до нього повертався і він з кожною хвилиною добрішав. — У сімнадцятому році таке було: їду я весною на станцію, оранка почалася, до Великодня вже близько. Орають собі вільні козаки і таке враження, ніби подуріли вони від цієї волі, наприклад, шляхи всі чисто заорюють, — скажи, хіба їм землі мало! За Токінським хутором підкликав я одного такого орача, підходить він до тарантаса. «Ти, питаю, такий-сякий, навіщо дорогу переорав?» Сторопів чоловік. «Не буду, — відповідає, — вибачайте, можу навіть назад зрівняти». Таким способом ще двох чи трьох настрахав. Виїхали за Грачів — знову шлях переораний, а неподалік парубок ходить за плугом. Гукаю до нього: «А ну, йди сюди!» Підходить. «Яке ти маєш право дорогу переорювати, мати твою сто чортів?». Подививсь він на мене, козачок нівроку, і очі світлі, а потім мовчки повернувся і — риссю до волів. Підбіг, висмикнув із ярма металевий шворінь і знов риссю до мене. Вчепився за крило тарантаса, скаче на підніжку. «Ти, — питає, — хто такий будеш і доки ви будете з нас кров пити? Хочеш, — питає, — за два рази голову тобі на черепки розіб'ю?» І шворінем замахується. Я йому: «Та ти що, Іван, я пожартував!». А він: «Я тепер — не Іван, а Іван Йосипович, і можу тобі за грубість пику набити!». Не повіриш — насилу відчепився. Так і цей, алексеевський: сопів та кланявся, а під кінець, бачиш, який характер виявив. Гордість у народі проснулась.

— Хамство в ньому, а не гордість, прокинулось і виперло назовні. Хамство замінило права законності, — з ледве помітним акцентом спокійно зауважив підполковник-кавказець і, не бажаючи встрявати у нову суперечку, запропонував: — Прошу починати нараду, бо мені б хотілось сьогодні ж вернутись у полк.

Кудінов постукав у стіну, гукнув:

— Сафонов! — і звернувся до Григорія: — Ти посидь з нами, порадимось разом. Знаєш приказку: «Розум добре, а два — гірше?». На наше щастя, товариш Георгідзе виладково залишився у Вешках, тепер нам допомагає. Вони мають чин підполковника, скінчили генеральну академію.

— Як же ви опинились у Вешенській? — спитав Григорій, бо чомусь він відчув внутрішній холод, виникла якась незрозуміла підозра.

— Захворів, тиф, знаєте; мене, вже коли почався відступ із Північного фронту, й покинули на хуторі Дудоревському.

— А в якій частині були?

— Я? Ні, я не був у стройовій. Служив при штабі окремої групи.

— Якої групи? Генерала Ситнікова?

— Зовсім ні...

Григорій хотів ще щось уточнити, але підполковник Георгідзе відверто давав зрозуміти, що йому зараз не до розмов, та й взагалі розпитувати його про службові справи зовсім недоречно, тому Григорію нічого не залишалось, як обірвати себе на півслові.

Незабаром підійшли начштабу Сафонов, командир 4-ої дивізії Кіндрат Медведєв та рум'яний білозубий підхорунжий Богатирьов, — командир 6-ої окремої бригади. Почалась нарада. Кудінов, маючи останні зведення, коротко проінформував присутніх про становище на фронтах. Першим слово попросив підполковник. Повільно розгорнувши на столі трюхверстку, він заговорив із ледве помітним акцентом, але мова його була владна й упевнена:

— Насамперед, я вважаю, що в першу чергу необхідно перекинути деякі резервні частини третьої та четвертої дивізії на дільницю, зайняту дивізією Мелехова та окремою бригадою підхорунжого Богатирьова. Нами в секретному порядку одержані відомості, підтверджені також допитами полонених: цілком достовірно виявляється, що саме на дільниці Кам'янка — Каргінська — Боківська червоне командування готує нам серйозний удар. Перебіжчики та полонені підтверджують, що штабом Дев'ятої Червоної армії з Облив та Морозівської туди направлені два кавалерійські полки, взяті з Дванадцятої дивізії, а також п'ять загороджувальних загонів, до них додані також три батареї та кулеметні команди. Навіть приблизно такі сили дадуть противникові значне поповнення — п'ять з половиною тисяч бійців. Таким чином, чисельна перевага, безперечно, буде за ними, не кажучи вже про те, що на їх боці перевага в озброєнні.

Із південного боку в кімнату заглядало жовте, як квітучий соняшник, сонце, хрест-навхрест перекреслене віконною рамою. Під стелею нерухомо зависла блакитна хмарка диму. Гіркуватий запах самосаду тонує у гострому сморіді відсирілих чобіт. Десь під стелею завзято дзижчала сп'яніла від тютюнового диму муха. Григорій сонливо поглядав у вікно (він не спав дві ночі поспіль), повіки набрякли, ніби налились свинцем; в тіло разом із теплом — в кімнаті було сильно нагріто — вливався сон, втома розслаблювала волю й свідомість. А за вікном низом поривчасто дув весняний вітер, на базківському бугрі рожево сяяв та відсвічував залишок снігу, за Доном вітер так розхитував верхівки тополь, що, дивлячись на них, Григорій, здається, чув їхнє басовите, не стихаюче гудіння.

Чіткий і беззапеляційний голос підполковника будив увагу Григорія. Зібравшись, Григорій змусив себе прислухатися, і непомітно сонна дурість зникла, наче вивітрилась.

— ...Згасання активності противника на фронті Першої дивізії та його активні спроби перейти в наступ на лінії Мигулінська — Мешківська змушують нас проявити більшу пильність. Я вважаю... — підполковник спіткнувся на слові «товариші» і, вже, сердито жестикулюючи по-жіночому біленькою, що аж світилася, рукою, підвищив голос, — що командуючий Кудінов при підтримці Сафонова робить величезну помилку, приймаючи маневри червоних за їх справжні наміри, йдучи на ослаблення дільниці, зайняті Мелеховим. Даруйте, панове! Це ж азбука стратегії — противник завжди спочатку відтягує сили, щоб потім ударити...

— Але Мелехову резервний полк зовсім ні до чого, — перебив Кудінов.

— Навпаки! Ми повинні мати наготові частину резервів Третьої дивізії, щоб у разі прориву нам було чим його зупинити.

— Кудінов, видно, не хоче мене питатись, чи згоден я віддати йому резерв, чи ні, — почав закипати Григорій. — А я ось скажу: не дам! Жодної сотні не дам!

— Ну, це, брат... — протягнув Сафонов, усміхаючись та пригладжуючи жовті вуса.

— Нічого не «брат»! Не дам — і все!

— В оперативному відношенні...

— Ти мені про оперативне відношення нічого не нагадує. Я відповідаю за свою дільницю і за своїх людей.

Несподівану суперечку загасив підполковник Георгідзе. Взявши в руку червоний олівець, він пунктиром провів небезпечну дільницю і, коли голови учасників наради низько схилились над картою, всім стало зрозуміло, що удар, який готує червоне командування, якщо й можливий, то в першу чергу на південній дільниці — вона розташована безпосередньо біля Донця і — що не менш важливо — туди ведуть вигідні шляхи сполучення.

Через годину нарада закінчилася. Весь час на ній відмовчувався на вигляд похмурий, дещо вовкуватий (манери в нього теж були вовкуваті) Кіндрат Медведев; грамотою він майже не володів, може тому більше прислухався до розмови, а під кінець, недовірливо оглядаючи всіх із-під лоба, взяв і сказав:

— Підсобити ми Мелехову — пособимо. Люди зайві є. Тільки одна думка не дає спокою, сволота! А що, як на нас почнуть тиснути з усіх боків, тоді куди будемо діватись? Зженуть нас до купи, і опинимося ми в жахливому становищі, як вужі у повінь серед річки на острівці.

— Вужаки хоч плавати вміють, а нам і пливти нікуди! — дорікнув Богатирьов.

— Ми вже про це думали, — роздумливо мовив Кудінов. — Ну що ж, буде непереливки — залишимо всіх, хто не здатний носити зброю, залишимо сім'ї і з боєм проб'ємось до Донця. Сил у нас чимало — тридцять тисяч.

— А чи приймуть нас кадети? Дуже вони за тайли на верхньодонців.

— Курочка в гнізді, а яєчко... Нема чого про це гадати, — Григорій одягнув шапку і вийшов у коридор. Крізь двері почув, як Георгідзе, згортаючи з шарудінням карту, комусь відповідав:

— Вешенці, та й взагалі всі повстанці, спокутають свою провину перед Доном та Росією, якщо так само будуть мужньо боротися з більшовиками...

«Говорить, а сам, гадюка, в душі насміхається», — вслухаючись в інтонацію, зробив висновок Григорій. І знову, як і при знайомстві з цим офіцером, що несподівано опинився в Вешенській, Григорій відчув, що в ньому ворухнулись якась тривога та безпричинне роздратування.

Біля штабних воріт його наздогнав Кудінов. Певний час ішли мовчки. На утної площі вітер на калюжі підіймав і гнав хвилі. Вечоріло. Округлі важкі і білі, як улітку, з півдня, ніби лебеді, повільно пливли хмари. Земля вже відтаяла і від неї йшов лахкий вологий запах. Попід тинами вже пробивалась молода зелена трава, а вітер й справді доносив із-за Дону хвилюючий тополиний гомін.

— Скоро Дон скресне, — відкашлявшись, сказав Кудінов.

— Ага.

— Дідько його знає... Пропадемо без тютюну. Стакан самосаду — сорок карбованців керенськими.

— Ти краще скажи мені ось що, — на ходу оглядаючись, несподівано спитав Григорій, — оцей офіцер, із черкесів, він у тебе хто?

— Георгідзе? Начальник оперативного управління. Головатий, диявол! Це він плани складає. У стратегії нас усіх заганяє.

— Він у Вешках постійно?

— Ні-і... Ми його прикомандирували до Чернівського полку, до обозу.

— А як же він веде справи?

— Розумієш, він часто навідується. Майже щодня.

— А чого ж ви його не заберете в Вешки? — намагався розібратися Григорій.

Кудінов, покашлюючи і прикриваючи долоною рот, неохоче відповідав:

— Та перед козаками якось незручно... Знаєш же, які вони? «Ось, — скажуть, — позасідали офіцери, свою лінію гнуть. Знову погони»... — і все таке інше.

— Такі, як він, у війську ще є?

— У Казанській двое, чи трое... Ти, Гришо, не переживай занадто. Я ж бачу, куди ти гнеш.

Нам, друже, окрім кадетів, діватись-то більше нікуди. Так? Чи ти думаєш із десяти станиць свою республіку створювати? Так це даремний намір... З'єднаємось, схилимо покійно голову і прийдемо до Краснова. «Не суди, мовляв, Петро Миколайович, трошки ми заблудились покинувши фронт»...

— Заблудились? — перепитав Григорій.

— Ну, а як же? — зі щирим здивуванням відповів Кудінов і старанно обійшов калюжку.

— А в мене інша думка... — Григорій спомурнів, вимушено посміхнувся. — А мені думается, чи не заблудились ми тоді, коли повстання почали... Чув, що хоперець казав?

Кудінов промовчав, тільки збоку прискіпливо подивився на Григорія.

На перехрестті, за площею, вони попросились. Кудінов повз школу пішов до себе на квартиру, Григорій вернувся у штаб, знаком покликав ординарця подавати коней. Уже сидючи в сідлі та поволі розбираючи поводи, поправляючи під гвинтівкою погон, він ще раз спробував розібратися, чому в нього з'явилося оте почуття неприязні та настороженості до того підполковника, якого сьогодні зустрів у штабі. І здогад був таким несподіваним, що він навіть подумки вжахнувся: «А що, коли кагети з умислом залишили в наших краях оцих бувалих офіцерів, щоб ті підбурювали козаків у тилу червоних, щоб вони по-своєму, по-вченому нас наставляли?». І пам'ять злорадно нагадала ті подробиці, що, власне, й викликали в нього сумніви і здогадки. «Насамперед, не сказав, із якої він частини, обійшов. Сказав, що штабний, а ніякі штаби тут не проходили... І якого чорта його занесло на той Дудоревський, у таку глушину? Ой, не просто так це все! Нагородили ми тинів...» І, роздумуючи над тим, як склалося навколо життя, зацьковано, сумно подумав: «Задурили нам голови вчені люди... Пани заплутали! Стриножили життя, і вершать нашими руками свої справи. Ось і дожились: наймеша дрібниця — вірити нікому не можна...».

За Доном пустив коня на повну рись. Позаду порипував сідлом ординарець, добрий вояка та хвацький козачина з хутора Ольшанського. Григорій таких собі і підбирав, щоб ішли за ним «у вогонь і в воду», оточував себе такими, котрі воювали ще на німецькій війні. Ординарець — у минулому розвідник — усю дорогу мовчав, на сильному вітрові, на ходу закурював, кресалом добуваючи вогонь, ховаючи в глибокій пригоршні клопоть вивареного в соняшниковому попелі пахучого трута. При в'їзді в хутір Токін він запропонував Григорію:

— Коли нема нагайної потреби, давай заночуємо. Коні зморені, нехай відпочинуть.

* Хата із двох кімнат, з'єднаних сіннями.

Ночували в Чукариному. У старій, зв'язаній* хаті, після морозного вітру було по-домашньому затишно й тепло. Від долівки пахло телячою та козячою солоною сечею, зате з печі доносився запах прісного пригорілого хліба, певне, пікся він на капустяних листках. Господиня — літня козачка, вирядила на повстання трьох синів та старого чоловіка, взялася про все розпитувати Григорія, але він їй відповідав неохоче. Господиня говорила басом, поблажливо, ніби підкреслювала свою перевагу; вже з перших слів прямо заявила Григорію:

— Ти хоч старший і командир над дурнями козаками, та наді мною, старою, ти не владний і в сини мені годишся. І ти, соколе, поговори зі мною, зроби ласку, а то ти все позіхаєш, немов не хочеш балачкою бабу уважити. А ти уваж! Я ген на вашу війну, — лихий би її забрав! — трьох синів та ще діда, як на гріх, віддала. Ти ними командуєш, а я їх, синів тих, народила, вигодувала, викохала, на баштани та городи в пелені носила, стільки намучилася з ними! Ой, як же важко все діставалось! Тож ти носом не крути, не задавайся, а побалакай зі мною толком, скажи, чи швидко вже вийде те примирення?

— Швидко... Ти б, мати, лягала спати...

— Хай би вже швидше! А коли це швидко буде? А спати ти мене не відсилай, я тут господиня, а не ти. Мені ще до кізочок та ягнят на баз треба йти. Забираємо на ніч з базу, маненькі вони ще. До великодня замириться?

— Проженемо червоних і замиримось.

— Зробіть на милість! — Стара поклала на гострі кістляві коліні пухлі в п'ястях руки, пальці в неї були покручені важкою працею та ревматизмом, сумно пожувала коричневими й сухими, як вишнева кора, губами. — І на який рожен вони вам здались? І чого ви з ними воюєте? Зовсім подуріли люди... Вам, окаянним, тільки дай з рушницею на коникові погарцювати, а матерям як це пережити? Їхніх, чи не їхніх синів убивають? І хто ці війни повігадував...

— А ми що, хіба не материні сини, нас що — сучка народила? — сердитим басом прохрипів ординарець Григорія, якого вкрай образила така бабина балачка. — Нас убивають, а ти — «на коникові погарцювати!». Так, ніби матері важче, ніж отим, котрих убивають! Дожила ти, божа купіль, до старості, а таке лепечеш тут.. несеш і з Дону, і з моря, людям спати не заважаєш.

— Виспишся ще, чумовий! Чого визвірився тутечки? Мовчав-мовчав, як вовк, а потім розійшовся чогось. Бач! Аж захрип із пересердя.

— Не дасть вона нам виспатися, Григорію Пантелійовичу! — з досадою крєкнув ординарець і, закурюючи, так черканув об кремінь, що з-під кресала сипонула ціла хмара іскор.

Поки трут розгорявся, тлів зі сморідом, наповнював хату димом, ординарець же тим часом виказував балакучій господині.

— В'їдлива ти, тітонько, як васса*! Либонь, якщо вб'ють старого на позиціях, то, помираючи, будеш радіти. «Ну, — скаже, — хвалити Бога, звільнився від старої, земля їй пухом лебединим».

— Чиряк тобі на язик, нечистий дух!

— Спи, стара, заради Христа! Ми три ночі очей не стуляли. Спи! За такі діла вмерти можеш без причастя.

Григорій насилу їх примирив. Засинаючи, він із приємністю вдихав кислувате тепло вкриваючого його кожуха, крізь сон чув, як стукнули двері, і холодок та пара обвіяли його ноги. Потім над вухом різко пробекало ягня. По долівці задріботіли маленькі козячі копитця, і свіжо й радісно запахло сіном, теплим овечим молоком, морозом, запахом скотини...

Сон покинув його опівночі. Григорій довго лежав з розплющеними очима. В закутаній зверху підземці, під опаловим попелом світилися червоні жарини. Біля самісінького жару, близько топки, лежали, згорнувшись, ягнята. В опівнічній солодкій тиші було чути, як вони сонно скреготіли зубами, зрідка чхали та форкали. У вікно дивився далекий-далекій повний місяць. На долівці відбився жовтий квадрат світла, на якому підтанцьовувало та підбрикувало невгамонне чорненьке козеня. У косому стовпі місячного світла — перлиста курява. У хаті теж було видно, як удень, тільки жовто-синьо. На комині іскриться уламок дзеркала, лише на покуті темно й тьмяно світяться оздоблені сріблом ошатні рами образів... Думки Григорія знову повернулись до наради в Вешенській, до розмови з гінцем із Хопра, вкотре згадав чужого підполковника, його інтелігентну зовнішність та манірність у розмові — і відчув на душі неприємне, тягуче хвилювання. Козеня, вибравшись на кожух, стало Григорію на живіт, довго й безглуздо вдивлялося, шулило вуха, а потім, освоївшись, підстрибнуло двічі, та й раптом розставило свої кучеряві ноги. Тоненька цівка з дзюркотом покотилася з кожущини на простягнуту долоню ординарця, який спав поруч із Григорієм. Той забурмотів, прокинувся, витер руку об штанину і сумно похитав головою.

— Намочило, капосне... Кизь! — і з насолодою дав козеняті щигля в лоб.

Пронизливо мекнувши, козеня зіскочило з кожуха, потім підійшло до Григорія і довго лізало йому руку маленьким шорстким і теплим язичком.

Після втечі з Татарського Штокман, Кошовий, Іван Олексійович та ще кілька козаків, служивших міліціонерами, приєдналися до 4-го Заамурського полку. Ще на початку вісімнадцятого року цей полк, повертаючись походом із німецького фронту, в повному складі влився в один із загонів Червоної гвардії; півтора роки він воював на фронтах громадянської війни, але основний його кадровий осередок зберігся. Заамурці були відмінно екіпіровані, коні їх — ситі й муштровані. Полк відзначався своєю боєздатністю, моральною стійкістю, а бійці — чудовою кавалерійською підготовою.

Коли почалося повстання, заамурці разом із 1-им Московським піхотним полком, майже самі відбивали натиск повстанців, які намагались прорватись в Усть-Медведицю; потім надійшло підкріплення, але люди в полку збереглись, і він остаточно зайняв дільницю Усть-Хоперської, по Кривій річці.

Та в кінці березня повстанці витіснили червоні частини з юрта Єланської станиці, захопили кілька хуторів Усть-Хоперської. Із обох боків сили виявились майже рівні, в результаті обстановка на цій дільниці фронту майже за два місяці практично не змінювалась. Батальйон Московського полку прикривав Усть-Хоперську із заходу, отримавши в підкріплення батарею, він зайняв хутір Крутівський, розташований над Доном. Із гористої відножини наддонського відрогу, що лежить на південь від Крутівського, червона батарея, замаскувавшись на польовому току, щодня з ранку до вечора обстрілювала на правобережжі повстанців, які скупчувались там на буграх, таким способом підтримувала атаки бійців Московського полку, а потім переносила вогонь і обстрілювала вулиці хутора Єланського, розташованого на тому березі Дону. Над будівлями, що тіснилися одна до одної, то високо над ними, то прямо на землі спалахували й швиденько танули малесенькі хмарки шрапнельних вибухів. Гранати густо накривали хутір, із диким жахом, ламаючи тини, на вулиці вибігала худоба, перебігали, зігнувшись, люди; затим вибухи переносились за старовірське кладовище, до вітряків, туди, де лежали безлюдні піщані бугри і вже там здіймали грудки ще не відталі землі.

15-го березня всі троє — Штокман, Михайло Кошовий та Іван Олексійович покинули хутір Чоботарьов і виїхали в Усть-Хоперську, бо стало відомо, що там збираються комуністи та радянські працівники, котрим вдалося покинути повсталі станиці. Везти їх взявся козак-старовір, обличчя якого було по-дитячому червоненьким та

* Васса — сверблячка.

чистим, що навіть Штокман, дивлячись на нього, не стримувався і безпричинно випинав в усмішці губи. Не зважаючи на молодість, козак носив густу кучеряву світло-русу бороду, над якою, ніби скибка кавуна, відкривався вологий рум'яний рот, над очима теж нависав золотистий пух, і невідомо, чи від розкішної бороди, чи від здорового рум'янцю, сині очі козака пламеніли якось особливо прозоро.

Михайло всю дорогу щось наспівував собі під ніс, Іван Олексійович влаштувався в задку, поклавши на коліна гвинтівку, сидів нахмурений, часто шулився, а Штокман помалу старався завести з візником розмову:

— Як, товаришу, не жалієшся на здоров'я? — питав він.

І старовір, який відзначався силою та молодістю, розкидаючи поли кожуха, добродушно всміхнувся.

— Та ні, Бог мої гріхи покищо терпить. А що йому зробиться, тому здоров'ю? Спокон віку не куримо, горілку п'ємо свою, хліб змалечку їмо пшеничний. Звідки ж їм, хворобам, взятись?

— Ну, а на службі був?

— Був недовго. Кадети забирали.

— А за Донець чому не пішов?

— Дивно ти, товаришу, гуториш! — поклав сплетені з кінського волосся віжки, скинув шкіряні рукавиці, ображено витер рота. — І чого б я туди ходив? За новими піснями? Я б і в кадетів не служив, якби вони не силували. Ваша влада справедлива, тільки ви трошки неправильно зробили...

— Що саме?

Штокман, скрутивши цигарку, закурив і довго ждав, що відповідь козак.

— І для чого ти палиш оце зілля? — нарешті заговорив козак, відвертаючи своє обличчя. — Чуєш, який навкрути чистий весняний дух, а ти груди поганиш смердючим димом... Не поважаю! А що зробили неправильно — скажу. Притіснили ви козаків, дурниць нароби́ли, а так би вашій владі й зносу не було. Дурисвітів у вас багато, через це й повстання вийшло.

— Що нароби́ли? Ти хочеш сказати, що ми нароби́ли дурниць? Так? І яких же?

— Що тобі розказувати... Сам знаєш — скільки людей порозстрілювали. Сьогодні — одного, завтра, дивись, іншого. Кому ж хочеться дождатися своєї черги? Візьми вола, ведуть його різати, а він головою матиляє, бо не хоче. Ось, хоча б, у Буланівській станиці... Аж ген вона видніється, бачиш — церква їхня стоїть? Дивись, куди я бато́гом указую, бачиш?... Ну, від людей чув: стоїть у них із загоном комісар, на прізвище — Малкін. Ну і що, справедливо він поводитьсь з народом? Ось зараз розповім тобі. Збирає він хутірських лідів, веде їх у чагарник, виймає там із них душі, до голого тіла роздягає і не дозволяє

рідним ховати. А провина їх у тому, що колись станичники обирали їх почесними суддями. А ти знаєш, які з них судді? Один сміх. Той з трудом пером розпишеться, а інший лишень пальця в чорнило вмочував, чи хреста малював. Словом, не судді, а тільки для виду, бувало, засідали. Вся його заслуга — що довгу бороду має, а він уже такий старий, що й матню забуває застібати. Що з нього візьмеш? Як із малої дитини... І ось цей Малкін, як Бог, розпоряджається чужим життям, а тут, треба ж таке, шкарбає плацом дід — по-вуличному Линьок звати. Іде він з обротьюкою на свій тік, кобилу загнудзати та додому відвести, а йому хлопці візьми та жартома й скажи: «Іди, Малкін тебе кличе». Линьок — він же еритик, вони там усі по новій вірі живуть — перехрестився своїм хрестом, шапку ще на плацу скинув. Увійшов, увесь труситься. «Кликали»? — питає. А Малкін так і заіржав, аж руками в боки взявся. — «А, — каже, — назвався грибом, — лізть у कुзов! Ніхто тебе не кликав, та вже коли прийшов, — хай так і буде. Візьміть його, товариші! По третій категорії». Ну, його й взяли натурально, і одразу відвели в чагарник. Стара жде, виглядає, — нема його. Пішов дід та й пропав. А він із вуздечкою вже в Царство Небесне вознісся. А з іншим дідом, Митрофановим, цей з хутора Андреянівського, майже теж саме. Зустрів його Малкін прямо на вулиці, підкликав до себе. «Звідки? Як прізвище? — і сміється. — Бач, — каже, — яку бороду відпустив, чисто лисячий хвіст. Прямо ти на Миколая угодника схожий зі своєю бородою. Ми, — каже, — такого гладкого кнура, віддамо на мило. По третій категорії його». У цього діда, як на гріх, борода вкохана, як просяний віник. І розстріляли його тільки за цю бороду, та підвернувся, будь неладний той час, на очі Малкіну. Хіба це не знущання з народу?

Михайло пісню обірвав, як тільки козак почав розповідати свої історії, а в кінці озлоблено сказав:

— Нескладно брешеш ти, дядьку!

— Збреши краще. Перше, ніж брехнею називати, ти взнай, а тоді вже гутор.

— А ти це точно знаєш?

— Люди розказували.

— Люди! Люди можуть казати, що десь кури дояться, але в них цицьок немає. Наслухався різної брехні, та й мелеш язиком, як баба.

— Діди ж були смирні...

— Не скажи! Смирні! — ще більше розпалюєчись, передражнив Михайло. — Ці твої смирні діди, мабуть, і підготували повстання, ці судді могли легко позаривати в подвір'ях кулемети, а ти кажеш, що нібито за бороду та заради того, щоб пожартувати, розстрілювали... У тебе он яка борода, та не розстріляли? А борода твоя широка, як у старого папа!

— Я за що купив, за те й продаю. Чума його знає, може й брешуть люди, може й була за ними

яка шкода супроти влади... — вибачався збентежений старовір.

Він зіскочив із саней, довго обабіч дороги чвакав ногами по вже розкислому снігові. Ноги часто ковзались в різні боки, загібаючи собою синюватий від вологи, м'який сніг. Над степом ласкаво світило сонце. Навкруги розкинулись горби й перевали, над ними могутньо нависало світло-блакитне небо. Вітер ледве повівав, але його слабкі порухи доносили запахи близької весни. На сході білявим зигзагом тягнулось пасмо наддонських гір, крізь лілову імлу проступали обриси Усть-Медведицької гори. Там, у далечині, зливаючись із горизонтом, величезним хвилястим шатром над землею пливли білі кудлаті хмарини.

Візник знову сів у сани, повернувши до Штокмана обвітрене обличчя, продовжив перервану розмову:

— Мій дід, а він і досі живий, хоч йому йде сто восьмий рік, розповідав, а сам він про це чув теж від свого діда, що в його часи, тобто за життя мого пращура, на нас сюди, у верхів'я Дону, цар Петро послав князя, — от дай Бог пам'яті! — звали його чи Довгоруков, чи, може, й Долгоруков. І тоді цей князь, спускаючись із Воронежа із солдатською командою, просуваючись, спустошував козацькі містечка за те, що ті не хотіли никінську погану віру приймати і підкорятися царю. Козаків і ловили, і носи їм відрізали, а деяких вішали й на плотях Доном пускали вниз.

— Ти це до чого ведеш? — насторожившись, суворо спитав Михайло.

— А до того, що, мабуть, цар тому Довгорукому, чи як його там, а таких прав не давав. А комісар у Буканівській, так, до прикладу, собі дозволяє: «Я, мовляв, вас, сучих синів розкозачу, так що ви вік будете пам'ятати...». Він на майдані в Буканівській так про це й горлав, увесь станичний збір це чув. Ось ти мені й скажи: чи дані йому такі права від радянської влади? То ж бо й воно! На такі негідні справи, — щоб усіх під одну гребінку стригти, — на це, мабуть, мандатів немає. Козаки — вони теж різні є.

У Штокмана шкіра на вилицях пішла жовнами.

— Я тебе вислухав, а тепер ти послухай мене.

— Може, я щось здуру й не так сказав, то ви вже вибачайте.

— Чекай, чекай... Не поспішай вибачатися. Те, що ти розповів про якогось комісара, на правду дійсно мало схоже. Але я це перевірю. І якщо це так справді було, якщо він знущався з козаків і чинив самодурство, — він за таке понесе покарання.

— Ой, не віряться!

— Не віриш, але так буде! Коли через ваш хутір проходив фронт, хіба червоноармійці не розстріляли свого ж червоноармійця за те, що він пограбував якусь козачку? Про це мені також розповіли в вашому хуторі.

— А так! Він до Порфіріївни поліз у сундук. Було таке! Правду кажуть. І що... строгість була. Тож правду тобі сказали — за копами його і розстріляли. У нас потім довго вирішували, де його ховати. Одні казали — на цвинтарі, а інші заперечували, що нічого там поганцю лежати. Так і зарили його, бідолаху, в кінці городу.

— Значить, був такий випадок? — Штокман похапцем скручував цигарку.

— Був, був — нічого не скажеш, — жваво погоджувався козак,

— А чому ти сумніваєшся, що комісара не покараємо, якщо встановимо його провину?

— Дорогий товаришу, може, у вас не знайдеться старшого від нього? Адже той був солдатом, а цей — комісар...

— Тим суворіше з нього питаємо! Зрозумів? Радянська влада карає тільки ворогів і тих представників радянської влади, які чинять несправедливість у ставленні до трудового населення.

У полудень стояла березнева степова тиша, її порушували тільки свист полозків та чвакання кінських копит. І в цей час усе заловнив собою розкотистий гуркіт гармати. Вслід за першим пострілом через рівні проміжки часу пролунали ще три. Це батарея, що стояла в Крутівському, відновила обстріл лівобережжя.

Розмова на підводі замовкла. Ввірвавшись могутньою чужорідною гамою, гарматний гуркіт розігнав ніжне зачарування степом, що дрімав і млоївся напередодні весни. Коні також пожвавішали, підтягнулись, стали бистріше переставляти ноги, діловито шулили вуха.

Виїхали на Гетьманський шлях, і перед очима тих, хто сидів на санях, відкрився величний задонський простір, вкритий строкатими плямами — це місцями сніг на жовтих пісках вже розтанув, стояли сизі острівці гаїв та острівці верб та вільхи.

В Усть-Хоперській візник підкотив до будинку ревкому, там же по-сусідству з ним розмістився й штаб московського полку. Штокман, порившись у кишені, виїняв із кисета гроші — сорок керенських карбованців, подав їх козакові. Той розквітнув усмішкою, оголив під вологими вусами пожовтілі зуби, збентежено зам'явся:

— Що ви, товаришу, Спаси Христос! Я ж не за гроші!..

— Бери, твої коні заробили. А за владу ти будь спокійний. Пам'ятай: ми боремося за владу робітників і селян. І на повстання вас штовхнули наші вороги — куркулі, отамани, офіцери. Вони — основна причина повстання. А якщо хтось із наших несправедливо скривдив трудящого козака, того, який співчував нам, допомагав революції, то на кривдника можна було знайти управу.

— Знаєш, товаришу, приказку: до Бога високо, а до царя далеко... І до вашого царя теж далеко... З дужим не борись, а з багатим не судись, а ви й дужі, і багаті. — І лукаво підморгнув: — Бачиш,

ось ти сорок карбованців відвалив, а така поїздка більше п'ятирика не варта. Ну, Спаси Христос!

— Це він тобі за бесіду накинув, — посміхався Михайло Кошовий, вилізаючи з саней і підмикуючи шаровари, — та за розкішну бороду. Ти хоч знаєш, кого віз, пеньок восьмикутний? Червоного генерала.

— Хо?

— Ось тобі й «хо». Які ж ви людиці, мати вашу.. Мало заплатиш — собакам до хвоста прив'яже. Ось, мовляв, віз я товаришів, то дали всього один п'ятирик, такі-сякі! Усю зиму будеш нарікати. А багато дав — теж тобі мультко: «Бачиш, які багачі! Аж сорок карбованців відвалив. Мабуть, гроші в нього не лічені»... Я б тобі дулю з маком дав. І ображайся, скільки хочеш. Однаково не вгодиш. Ну, ходімо... Прощай, борода!

Коли Михайло закінчив свою запальну промову, Іван Олексійович, який весь час сидів похмурий, також завсміхався.

Із двору штабу на сибірській кошлатій конячці вискочив червоноармієць кінної розвідки.

— Звідки підвода? — крикнув він, повертаючи на короткому доводу коня.

— Тобі чого? — запитав Штокман.

— Патрони везти в Крутовський. Заїжджай!

— Ні, товаришу, цю підводу ми відпустимо.

— А ви хто такий?

Червоноармієць, молодий красивий хлопець, підїхав впритул.

— Ми із Заамурського. Підводу не держи.

— А... Ну, добре, нехай їде. Їдь, старий!

XL

Перевірка виявила, що ніякої дружини в Усть-Хоперській не організовується. Була організована одна, але не в Усть-Хоперській, а в Буканівській. Дружину організував той самий комісар Малкін, якого послав штаб 9-ї Червоної армії в низові станиці Хопра, про якого в дорозі й розповідав козак-старовір. Єланські, буканівські, слащевські і кумилженські комуністи та радянські робітники, доповнені червоноармійцями, об'єдналися у значну бойову одиницю — вона нараховувала двісті багнетів, до неї була додана кінна розвідка в кілька десятків шабел. Загін цей тимчасово перебував у Буканівській, разом із ротою Московського полку, де вони спільно стримували повстанців, котрі робили спроби наступати з верховин річок Єланки та Зимівної.

Поспілкувавшись із начальником штабу, колишнім кадровим офіцером, похмурою й геть засмиканою людиною, та з політкомом — робітником московського заводу Міхельсона, Штокман вирішив залишитись в Усть-Хоперській і влитись у 2-й батальйон полку. У чистенькій

кімнатці, заваленій купами обмоток, катушками телефонного дроту та іншим військовим майном, Штокман довго розмовляв із політкомом.

— Розумієш, товаришу, — знайомив його з обстановкою присадкуватий жовтолиций комісар, який страждав від нападів гострого апендициту, — тут складна механіка. У мене хлопці в основному москвичі та рязанці, трохи маємо нижегородців. Стійкі хлопці, здебільшого робітники. А коли був тут ескадрон миронівців, із його Чотирнадцятої дивізії, так ті байдикували. Довелось їх відправити назад в Усть-Медвидицю. Ти залишайся, роботи багато, треба з населенням працювати, роз'яснювати. Ти ж розумієш, що козак — це... Тут треба добре пильнувати.

— Усе це я розумію не гірше тебе, — посміхався у відповідь на зверхній тон комісара; його увагу привернуло те, що в того пожовкли білки і взагалі очі мали дуже хворобливий вигляд. — А ось ти мені скажи краще, що це за комісар у Буканівській?

Комісар гладив сіру щіточку підстрижених вус, в'яло відповідав, зрідка підводив синюваті, що аж просвічувались, повіки.

— Він там один час переборщував. Хлопець він нелоганий, але не дуже розуміється у політичній обстановці. Але ж ліс рубають — тріски летять... Зараз він евакує чоловіче населення станиці у глиб Росії... Зайди до завгоспа, він вас на кошт зарахує, — закінчив комісар, він болісно кривився, притримуючи долонею засмальцьовані ватні штани.

Вранці 2-й батальйон за сигналом «до зброї» шикувався, велась переключка. Через годину батальйон похідною колоною вирушив на хутір Крутівський.

В одній з четвірок разом ішли Штокман, Кошовий та Іван Олексійович.

Із Крутівського на той бік Дону послали кінну розвідку. Слідуючи за нею, колона переправилась через Дон. Дорога розкисла, з'явилися коричневі гнойові потьоки, калюжі. Крига на Дону просвічувалась, віддавала блідою пухирчатою синню. Невеличкі ополонки долали з допомогою тинів, котрі клали на них зверху. Позаду, стоячи на горі, батарея обстрілювала обсажені топлями левади, що виднілись за хутором Єланським. Їхньому батальйону належало, минувши покинутий козаками хутір Єланський, просуватись у напрямку станиці Єланської і, зв'язавшись із наступаючою з боку Буканівської ротою 1-го батальйону, оволодіти хутором Антоновим. Згідно з диспозицією командир батальйону повинен був вести свою частину в напрямку хутора Безбородова. Але незабаром кінна розвідка доповіла, що в Безбородовому противника не виявлено, а праворуч від хутора, верстах у чотирьох, ведеться часта стрілянина з гвинтівок.

Через голови колони червоноармійців, десь високо зі скреготом і гулом, на великій швидкості

проносились снаряди. Гранати падали неподалік і земля від них здригалася. Позаду, на Дону, з тріском лопнула крига. Іван Олексійович оглянувся.

— Вода, мабуть, прибуває.

— У цей час переходити Дон — безглуздо! Льодохід ось-ось почнеться! — сердито бурчав Михайло, який ніяк не призвичаївся ходити в колоні — ступати чітко і в ногу.

Штокман бачив перед собою туго перетягнуті ремнями чоловічі спини; бачив, як ритмічно похитуються дула гвинтівок, до яких були пригвинчені димчasto-сизі запотілі багнети. Зрідка оглядаючись, він натикався поглядом на обличчя червоноармійців — вони були такі різні і водночас безмежно схожі одне на одне, може тим, що всі були однаково заклопотані і серйозні; бачив, як повільно в такт ході колишуться сірі шапки з п'ятикутними червоними зірками, сірі, жовтуваті від старості шинелі, а ті, що новіші — кошлато-сірі; велика маса людей важко просувалась похідним кроком, під ногами в них хлопало, вони глухо перемовлялись, часто і різноголосо кашляли, подзв'якували манірки; чувся нестерпний запах відсирілих чобіт, махорки, ремінної амуніції. Штокман йшов, напівзаплющивши очі, але все ж дбав про те, щоб не збитись із ноги; він внутрішньо відчував, що проникається теплом до всіх цих, ще вчора не знайомих йому хлопців, думав: «Ну, гаразд, але чому вони саме тепер стали мені особливо любі, чому мені їх так жаль? Що нас зв'яже? Ну, загальна ідея... Ні, тут, мабуть, не тільки ідея, а й діло. А ще що? Може, те, що нас всіх чекає небезпека та смерть? І це найбільше зріднює...». І посміхнувся очима. «Невже я старію?».

Штокман ніби й справді відчував щось схоже на батьківське почуття, дивився на міцну, широку спину червоноармійця, який йшов попереду нього, на червоний і білий прут, що виступав на ще юнацькій круглій шиї, виднівся між коміром та шапкою; перевів очі на свого сусіда. Засмагле голене обличчя, з червоним, як кров, рум'янцем на вилицях, тонкий, мужній рот. Сам — високий, але зграбний, іде, як голуб, майже не махаючи вільною рукою, і весь час чогось болісно морщиться, а в куточках очей — павутиння старечих зморшок. І Штокмана потягнуло на розмову:

— Давно в армії, товаришу?

Світло-коричневі очі сусіда злегка холодно й допитливо скосились на Штокмана, ніби його вивчали.

— Та з вісімнадцятого, — процідив той крізь зуби.

Така стриманість не відбила в Штокмана бажання.

— А родом звідки будеш?

— Земляка, батьку, шукаєш?

— Землякові був би радий.

— Я — москвич.

— Робітник?

— Ага.

Штокман зиркнув на руки сусіда. Ще й до цього часу не змиті сліди роботи з металом.

— Металіст?

І знов коричневі очі обмацали обличчя Штокмана, його злегка посивілу бороду.

— Токар. І ти теж? — І ніби навіть потепліло в куточках суворих коричневих очей.

— Я слюсар... А чому ти, товаришу, йдеш і кривишся?

— Та чоботи муляють, зсохлись. Ніч стояв у секреті, намочив ноги.

— Не боїшся? — співчутливо посміхнувся Штокман.

— Чого?

— Ну, веселого мало, ідемо в бій...

— Я — комуніст.

— А комуністи, вони що ж, не бояться смерті? Не такі ж люди, як усі? — втрутився в розмову Михайло.

Сусід Штокмана відпрацьованим рухом поправив на плечі гвинтівку; не дивлячись на Михайла, щось подумав, а потім відповів:

— Ти, брате, ще мілко в цьому плаваєш. Мені лякаться не можна. Я ж сам собі наказав, — зрозумів? І ти до мене без чистих рукавичок у душу не лізь... Я знаю, за що і з ким я воюю, знаю, що ми переможемо. А це — головне. Все інше — казна що. — І, згадавши щось своє, роздивившись збоку профіль Штокмана, усміхнувся і став розповідати: — Був я в минулому році в загоні Красавцева на Україні, бої там точилися. Нас увесь час тіснили. Чималі втрати несли. Почали залишати поранених. І ось неподалік від Жмеринки нас оточили. Вихід один — уночі через позиції білих проникнути в їх тил і на невеличкій річечці зірвати міст, щоб не дати змогу прибути бронепоездові, а самим пробиватись через залізничне полотно. Питають, чи є бажані. Але таких не виявилось. Тоді комуністи — нас там було всього кілька членів партії — й кажуть один одному: «Давайте кинемо жеребок, кому з нас йти». Я подумав і сам попросився. Взяв із собою шашки, шнур, сірники, попрощався з товаришами і пішов. Ніч темна, туман стоїть. Сажнів сто тільки ногами пройшов, а далі довелось повзти. Спочатку було нескошене жито, потім почався ярк. Коли вже виповзав з яру, то пам'ятаю, як у мене з-під носа вискочила якась пташка. Отак було... До охорони залишалось сажнів десять, а я проліз повз неї, добрався до містка. А охороняла його кулеметна застава. Годин зо дві лежав, усе вичікував момент. Коли заклав шашки, то, обгорнувшись полами, взявся за сірники, а вони не запалюються — відсиріли. Я ж на животі повз, увесь обросився, мокрий став, хоч викрути, сірники й не запалюються. І ось тоді, батьку, стало мені безбrehні страшно. Світанок наближається, руки в мене тремтять, очі піт заливає. «Загинуло все, — думаю, — не підірву — застрелюсь!», — так собі

вирішив. Добре намучився, та все ж якось підпав — і мершій тікати. Коли позаду вибухнуло, — я вже лежав за насипом, під щити сховався, — у них лемент зчинився. Тривога. Застрочили з двох кулеметів. Багато кінних промчали повз мене, та хіба вночі когось побачиш? Вибрався я з-під щитів — і в жита. І, розумієш, тільки тут відібрало мені ноги й руки, не можу з місця зрушити, хоч плач! Упав на землю. Коли туди йшов — усе обійшлося, нічого не боявся, а тепер, коли треба назад — отаке диво... І хоч вір, хоч ні, почалася в мене блювота, так мене вивернуло — один страх! Відчуваю — нічого вже всередині немає, а мене нудить. Отаке-е-е. Ну, як би не було, а до своїх вернувся. — Він навіть тепер пожвавівшав, коричневі очі дивно потепіли й погарнішали, гарячково блишали. — Вранці, після бою, розповідаю хлопцям, що за халепа в мене з сірниками трапилася, а товариш мій і питає: «А запальничку, Сергій, ти хіба загубив?». Я — схопився за нагрудну кишеню, — там вона! Витяг, креснув, — і, уяви собі, з першого разу загорілась.

Із дального тополиного гаю, підхоплені вітром, високо й швидко летіли два круки. Вітер рвучко кидав їх у різні боки. Вони вже відлетіли від колони сотню сажнів, коли на Крутівській горі, після годинного мовчання, знову гримнула гармата — пристрільний снаряд летів якось натужно, скрегіт його, наближаючись, наростає, а коли, здавалось, його виття досягло найбільшої потужності, один із круків, той, котрий летів вище, враз шалено закрутився, ніби підхоплений вихором пирій, і, косо звисивши крила, спіраллю, ще намагаючись володіти собою, почав падати, як велике чорне листя.

— Зустрів свою смерть! — захоплено сказав червоноармієць, який йшов позаду Штокмана. — Як же його закрутило — здорово!

Від голови колони на високій каро-гнідїй кобилі, розбризкуючи на всі боки насичений водою сніг, мчав ротний.

— У цеп!!!

Обкидавши Івана Олексійовича, який йшов мовчки, мокрим снігом, галопом промчали трое саней з кулеметами. Задні сани занесло, і на повороті одного кулеметника з них викинуло; червоноармійці сприйняли цю подію таким веселим та смачним реготом, що він лунав до тієї пори, поки їздовий, матюкаючись, не розвернув коней хвацько назад і випавший було кулеметник не вскочив на бігу в свої сани.

XLІ

Станиця Каргінська стала опорним пунктом для 1-ої повстанської дивізії. Григорій Мелехов сповна оцінив стратегічну вигідну позицію під

Каргінською, тому вирішив, що ні за яких обставин здавати її не має права. Насамперед, вздовж лівого берега річки Чир лежали гори, вони й служили тими командними висотами, котрі давали козакам додаткові можливості для ведення оборонних дій. Сама ж Каргінська лежала внизу, на другому боці Чира, а за нею на південь на багато верст стелився степ, посічений хвилястими пагорбами, а також поперечними балками та видолинками. Григорій сам на горі вибрав місце для батареї з трьох гармат. Поблизу знайшовся чудовий пункт спостереження — над всією місцевістю панувала насипна могила, вкрита дубовим лісочком та горбками.

Бої під Каргінською вже точилися кілька днів поспіль. Червоні наступали в основному із двох напрямків: із південного, з боку хохляцької слободи Астахово, через степ та східного — починаючи від станиці Боківської через суцільні хутори вони сунули уверх по Чиру. Свою лінію оборони козаки зайняли в сотні сажнів від Каргінської, зрідка відкривали стілянину. Червоні вели такий шалений вогонь, що повстанці майже після кожної їхньої атаки змушені були відступати в станицю, а потім крутими і вузькими ярками видряпуватися на гору. Для того, щоб тіснити повстанців далі, червоні достатніх сил не мали. Їх наступальні операції значною мірою стримувало те, що не вистачало кінноти, а саме вона, здійснивши обхідний маневр, могла б атакувати з флангів і таким чином змусити козаків відступати далі і, відволікаючи на себе значні сили противника, відкрити простір піхоті, що в нерішучості тупцювала на околицях станиці. Піхота ж, беручи до уваги її малу рухливість, на широкий маневр була не спроможна; була й ще одна вагома причина — в козаків переважала кіннота, а вона могла в будь-який час напасти на маршируючу піхоту і в такий спосіб перешкодити виконанню основного завдання.

Повстанці користувались ще однією перевагою: вони чудово орієнтувались на місцевості; як тільки виникала найменша можливість, вони тут же спускались у балки і ними непомітно перекидали кінні сотні на фланги і в тил противника, чим не тільки постійно йому загрожували, але й паралізували подальше просування.

Напередодні 20-го березня в Григорія визрів план розгрому червоних. Зробивши вигляд, що відступає, він сподівався таким способом заманити їх в Каргінську, а Рябчиков зі своїм кавалерійським полком тим часом мав пробратися на їхні фланги: Гусинською балкою — на західний, через Грачі — на східний, і, скористатись цим, оточити їх і завдати нищівного удару. План був старанно продуманий. Ввечері на нараді командири всіх самостійних частин одержали детальні інструкції і розпорядження. Григорій вважав, що військам слід виступити на світанку, щоб кінець ночі використати для кращого маскування.

Операція задумувалась проста, як гра в шашки. Лежачи спати, Григорій, боячись, що може пропустити щось важливе, ще раз ретельно все перебрав у пам'яті, всі ймовірні варіанти, всі дрібниці, що, як йому здавалось, можуть перешкодити здійсненню розробленого плану; після цього він випив дві склянки самогону, не роздягаючись, упав на ліжку, вкрився з головою полою вологої шинелі і заснув мертвим сном.

На другий день близько четвертої години ранку, цепи червоних уже вступали в Каргінську. Частина козацької піхоти, щоб обдурити противника, залишила станицю і перебралась на гору; їх навздогін із тачанок обстрілювали два кулемети: для цього їздові баски розвернули на місці коней і зупинили тачанки прямо на в'їзді в Каргінську. Червоні поволі розтікались станичними вулицями.

Григорій був за курганом, там, де стояла батарея. Він спостерігав за тим, як червона піхота займає Каргінську і сходиться біля Чира. Було домовлено, що після першого ж гарматного пострілу ті дві сотні козаків, які лежали в садах біля підніжжя гори, переходять у наступ, а полк, який пішов в обхід, почне оточення. Командир батареї прямою наводкою націлився підбити кулеметну тачанку, що швидко котилася в Каргінську з Климівського пагорба, але спостерегач раптом сповістив про те, що на міст, який вів у хутір Нижньо-Латишевський — до нього звідси версти три з половиною — виїхала гармата: значить, червоні одночасно наступали і з боку Боківської.

— Налякайте їх із мортирки, — порадив Григорій, не відриваючи очей від цейсівського бінокля.

Навідник, обмінявшись кількома фразами з вахмістром, який виконував обов'язки командира батареї, швиденько виставив приціл. Нумери приготувались, і мортирка калібром чотири з половиною дюйма, як визначили козаки, надсадно ревнула, навіть проорала скопану біля мосту землю. Перший же снаряд ліг у кінці мосту. У цей момент на міст виїхала друга гармата червоної батареї. Снаряд розкидав запряжку коней, з шести, як потім з'ясувалося, вцілів тільки один, зате сидівшому на ньому їздовому цілком знесло осколком голову. Григорій добре бачив це видовище: клуб жовто-сірого диму спалахнув прямо перед гарматою, важкий вибух — і коні, ставши дибки, вкутані димом, попадали, як підтяті; спотикаючись, бігли люди. Кінного червоноармійця, який в момент падіння гранати знаходився біля передка, разом із конем та поручнем підхопило і кинуло з моста на лід.

Батарейці не сподівались на таке влучання. На хвилину під курганом, де стояла гармата, запанувала тиша; один спостерегач, який був поблизу, впавши на коліна, щось кричав і вимахував руками.

І зараз же з густих зарослів вишневих садків та левад полетіло недружнє «ура», супроводжуване

тріскучою хвилею гвинтівочних пострілів. Забувши про обережність, Григорій вибіг на курган. На вулицях метушилися червоноармійці, звідти доносилися безладні голоси, грізні вигуки командирів, велась шквальна стрілянина. Одна кулеметна тачанка поскакала на узгірок, але, не доїхавши до кладовища, швидко розвернулася і кулемет на ній заторохкотів через голови червоноармійців, котрі пригинались на бігу, в напрямку садків, звідки висипали козаки.

Григорій даремно чекав, щоб на горизонті побачити козацьку лаву. Та кіннота, котра під командою Рябчикова пішла в обхід, все ще не з'являлась. На лівому флангову червоноармійці Забурунним яром уже наближались до містка, що з'єднував Каргінську із сусіднім хутором Архипівським, а правофлангові в цей час ще бігли по станиці й падали під пострілами козаків, засівших у двох найближчих до Чира вулицях.

Нарешті з-за горба вискочила перша сотня Рябчикова, за нею — друга, третя, четверта... Розсипаючись лавою, сотні круто повернули вліво, наперейми юрбам червоноармійців, які косою бігли до Климівки. Григорій, мнучи в руках рукавички, схвильовано стежив за кінцем бою. Опустивши бінокль, він тепер вже неозброєним оком спостерігав, як лава стрімко просувається до Климівської дороги, як червоноармійці, купками і поодиночі, налякана вертаються назад і біжать до Архипівських дворів; там їх зустрічала вогнем козацька піхота, яка стрімко просувалась угору проти течії Чира, і вони знову кидаються на дорогу. Тільки небагатьом червоноармійцям пощастило прорватись до Климівки.

А на пагорбі в жакливій тиші почалася січ. Сотні Рябчикова повернулись фронтом на Каргінську і погнали назад червоноармійців, наче вітер листя. Біля містка через Забурунний збилось чоловік із тридцять червоноармійців, побачивши, що вони відрізані й виходу в них немає, почали відстрілюватись. У їх розпорядженні був станковий кулемет та чималий запас стрічок. Як тільки піхота повстанців висувалась із садків, кулемет гарячково відкривав стрілянину, і козаки змушені були падати на землю, повзти під захист повіток та кам'яної огорожі дворів. На одній із вулиць Каргінської, тягнучи за собою кулемет, лобіли козаки. Біля одного з крайніх в Архипівці дворів вони загаялись, потім забігли в подвір'я. Незабаром на даху комори, що стояла в цьому ж подвір'ї, жваво застукотів кулемет. Григорій придивився в бінокль і побачив кулеметників. Один у шароварах, заправлених у білі панчохи, розкинувши ноги, зігнувся під щитком, а другий, обмотавшись кулеметною стрічкою, піднімався драбиною. Батарейці вирішили допомогти піхоті. По тій групі червоних, що чинила опір, випустили кілька снарядів шрапнелі. Останній бризантний снаряд вибухнув далеко на відшибі.

Через хвилину п'ятнадцять кулемет червоних біля Забурунного раптом замовк, і замість нього злетіло коротке «ура». Серед голих стовбурів верб замелькали постаті кінних козаків.

Усе скінчилось.

* * *

За наказом Григорія жителі Каргінської та Архипівки крючками та баграми стягнули біля Забурунного в одну яму сто сорок сім порубаних червоноармійців, неглибоко їх закопали. Рябчиков захопив шість патронних двухолок — із кіньми й патронами та одну кулеметну тачанку, правда, з кулеметом, але без замка. В Климівці відбив сорок дві підводи з військовим майном. У козаків вбитими було чотири чоловіки та пораненими — п'ятнадцять.

Після цього бою в Каргінській на тиждень встановилось затишшя. Противник повів наступ на 2-гу дивізію повстанців і незабаром, потіснивши її, захопив кілька хуторів Мигулінської станиці: Алексеєський, Чернецьку слобідку, підійшов до хутора Верхньо-Чирського.

Звідти щодня на світанку доносився гарматний гуркіт, але повідомлення про те, як ідуть бої, надходили з великим запізненням і тому не було справжнього уявлення, яке становище склалося на фронті 2-ої дивізії.

У ці дні Григорій, щоб якось розвіяти чорні думки, заглушити свідомість, не думати про те, що діялось навколо і активним учасником чого він був, — почав пити. Якщо повстанці відчували гостру нестачу хліба (хоч запаси пшениці були великі, але млини не встигали працювати на армію, і часто козаки харчувались вареною пшеницею), то нестачі в самогонів не відчувалось. Самогон лився річкою. Сотня дударівських козаків, перепившись, п'янісінькою пішла на тому боці Дону в кінну атаку, в лоб поперла на кулемети, і половина її там і полягла. Вихід на позиції напідпитку став буденним явищем. Григорію услужливо постачали самогон. Особливо заповзято старався на цій ниві Прохор Зиков. Коли бій під Каргінською закінчився, він на прохання Григорія роздобув аж три відрові банки самогону, скликав співаків, і Григорій, відчуваючи радісне полегшення, забувши про все на світі і свої внутрішні гризоти, до ранку пив із козаками. Вранці він опохмелився, міру перебрав, тож на вечір знову довелось кликати піснярів; веселе голосіння, людська товкотнеча, танці — все це створювало ілюзію справжньої веселої втіхи, відволікало від тверезої жорстокої дійсності.

Швидко схильність до горілки ввійшла у звичку. Сідаючи вранці снідати, Григорій вже відчував, що його нестерпно тягне похмелитися. Пив він багато, але міцний організм не здавався,

завжди тримався на ногах. Навіть після нічного пияцтва, коли інші, вже не раз бігали поблювати, а тепер спали, хто за столом, а хто й під столом, вкрившись шинелями, він виглядав тверезо, тільки ще дужче бліднів, поглядав більш суворо, і тільки все частіше схиляв чубату кучеряву голову, обхоплював її руками.

За чотири дні безперервного гуляння він помітно забрезкнув, згорбився; під очима з'явилися синці, в очах все частіше почав світитися вогник безтямної жорстокості.

На п'ятий день Прохор Зиков, багатозначно всміхаючись, запропонував:

— Давай поїдемо до однієї гарної молодиці, в Лиховидів? Ну, згоден? Тільки ти, Григорій Пантелійович, гав не лови. Молодиця солодка, як кавун! Хоч я її і не куштував, а знаю. Тільки не приручена, диявол! Дика. З такою не зразу домовишся, вона й погладити не дається. А самогон жене — смачнішого не знайдеш. Найкраща самогонниця на весь Чир. Чоловік її у відступі, за Донцем, — неначе між іншим уточнив він.

У Лиховидов відправились звечора. Компанію Григорію склали Рябчиков, Харлампій Єрмаков, безрукий Олексій Шаміль та комдив четвертої Кіндрат Медведєв, який прибув сюди зі своєї дільниці. Переднім їхав Прохор Зиков. У хуторі він стишив коня, звернув у провулок, відчинив воріття на тік. Григорій, торкнувши коня, послідував за ним; кінь вирішив перестрибнути через великий, вже підталий намет, що лежав біля воріт, провалився в сніг передніми ногами і, схропнувши, виправився, переступив через намет, що доверху завалив ворота й тин. Рябчиков, спішившись, перевів коня за вуздечку. Хвилину п'ять Григорій з Прохором їхали попід стійками соломи й сіна, потім через голий вишневий сад, що дзвенів, як скло. У небі косо висіла, наповнена синню, золота чаша молодого місяця, миготіли зірки, стелилася зачарована тиша, і далекий собачий гавкіт та хрусткий цокіт кінських копит не тільки їй не заважали, а ще більше підкреслювали. Крізь густі зарослі вишняка та розлоге яблуневе гілля світився жовтий вогник, на тлі зоряного неба чітко вимальовувався силует великої, критої очеретом, хати. Прохор, перекинувшись у сідлі, прислужливо відчинив скрипнувшу хвіртку. Біля ганку, в замерзлій калюжі хитався відблиск місяця. Кінь Григорія ступив копитами на край калюжі, лід затріщав, і кінь, відсахнувшись, завмер на місці. Григорій спустився на землю, повід замотав на поручень, ступив у темні сіни. Рябчиков із козаками теж спішилися і тепер йшли, розмовляючи ззаду, загомоніли, півголосом мугикали пісеньки.

Григорій навпомацки знайшов клямку дверей і опинився в просторній кухні. Молода козачка була невисокого зросту, але зграбна, як куріпка, мала смугле обличчя та чорні, як намальовані, брови; стоячи спиною до печі, вона плела пан-

чохи. На печі, розкинувши руки, спала білява дівчинка, років дев'яти.

Не роздягаючись, Григорій присів за столом.

— Горілка є?

— А вітатись хто буде? — спитала господиня, не зводячи на Григорія очей і продовжувала так само вправно ворухити кінчиками в'язальних спиць.

— Здорово, якщо хочеш! Горілка в тебе є?

Вона підвела виї, всміхнулась Григорію круглими карими очима, стала прислухатись до кроків й гомону в сінях.

— Є горілка. А чи ж багато вас, ночувальників, приїхало?

— Багато, вся дивізія...

Рябчиков ще від порога пішов навприсядки, при цьому шаблю він волочив по долівці, а папахою ляскав по халявах. Інші козаки стовпились у дверях; котрийсь із них мелодійно і хвацько вигравав дерев'яними ложками танцювальну мелодію.

Шинелі купою звалили на ліжку, а зброю склали на лавах. Прохор спритно допомагав козацці готувати на стіл. Безрукий Олексій Шаміль пішов у льох за квашеною капустою, там зірвався з драбини, виліз, але приніс у полах чикменя одні черепки від розбитої тарілки та жменю мокрої капусти.

До півночі встигли випити два відра самогону, з'їсти неймовірну кількість капусти і тепер вирішили різати барана. Прохор навпомацки впіймав у кошарі однолітню вівцю, а Харлампій Єрмаков — теж майстер не з останніх — шаблею відсік їй голову і тут же, під сараєм, оббілував. Козачка затопила в печі, поставила варити відровий баняк баранини.

Знову ложками заграли танцювальну і Рябчиков пішов по хаті, перебираючи ногами, затято б'ючи долонями в халяви, заспівав пронизливим, але приємним тенором:

*«Вот теперь нам попить, погулять,
Когда нечего на баз загонять...»*

— Веселетись бажаю! — рикав Єрмаков і все поривався випробувати шаблею, наскільки міцні віконні рами.

Григорій, який поважав Єрмакова за надзвичайну хоробрість та козацьке молодечтво, заспокоював його, постукуючи мідним кухлем по столі:

— Харлампій, не дурій!

Харлампій слухняно всовував шаблю назад у піхви, жадібно хапав склянку з самогоном.

— Ось у такому вертепі і вмерти не страшно, — підсідаючи до Григорія, признався Олексій Шаміль. — Григорій Пантелійович! Ти — наша гордість! Тільки завдяки тобі й на світі тримаємось! Давай вип'ємо ще по одній?.. Прохор, наливай!

Нерозсідлані коні на поводах стояли біля прикладка сіна. Їх по черзі виходили провідувати.

Тільки на світанку Григорій відчув, що сп'янів. До нього ніби здалеку доносились чужі голоси, він важко водив червоними білками і неймовірним зусиллям втримував себе від того, щоб не заснути.

— Знову нами золотопогонники правлять! Забрали владу в свої руки! — горлав Єрмаков, обнімаючи Григорія.

— Ти про які це погони? — перепитував Григорій, відводячи руку Єрмакова.

— Про ті, що у Вешках. Хіба ти ні про що не здогадуєшся, чи що? Кавказький князь там усівся! Полковник!.. Зарубаю! Мелехов! Життя своє покладаю до твоїх ніг, не віддай нас на поталу! Козаки хвилюються... Веди нас у Вешки, — всіх розіб'ємо, один дим розвіється! І Павла Кудінова, і полковника — всіх знищимо! Годі їм нас мордувати! Давай битися і з червоними, і з кадетами. Ось чого мені хочеться!

— Полковника неодмінно вб'ємо. Він тут залишився навмисне... Харлампій! Давай перед радянською владою на коліна станемо: мовляв, винні ми... — У Григорія на якусь мить навіть хміль вивітрився, він криво посміхнувся. — Це я так, Харлампій, бери пий.

— Що за смішки, Мелехов? Ти не жартуй, тут справа серйозна, — суворо заговорив Медведєв. — Ми хочемо перетрусити владу. Всіх знімемо, а тебе поставимо. Я з козаками гуторив, вони згодні. А Кудінову і його опричникам по-доброму скажемо: «Відступіться від влади. Ви нам не любі». Відступляться — добре, а ні — пошлемо у Вешки полк, і хай вони йдуть під три чорти!

— Кінчай, нема про це більше розмов! — крикнув, закипаючи від люті, Григорій.

Медведєв знизав плечима, відійшов від столу, пити також кинув. А на лавці в кутку, звисивши скуйовджену голову, Рябчиков малював рукою по брудній долівці і жалібно виводив:

*«Ты, мальчишечка, разбедняжечка,
Ой, ты склони свою головушку.
Ты склони свою головушку...
И-эх! на правую сторонушку.
На правую, да на левую,
Да на грудь мою, грудь белую.»*

І приєднуючись до його по-жіночому жалібно-зворушливого тенора, Олексій Шаміль взявся підтягувати своїм глуховатим басом:

*«На грудях когда лежал,
Тяжелехонько вздыхал...
Тяжелехонько вздыхал
И в остатний раз сказал:
«Ты прости-прощай, любовь прежняя.
Любовь прежняя, черт паршивая!..»*

За вікном уже сіріло, коли господиня повела Григорія в світлицю:

— Та годі ж вам його напувати! Та відчепись ти, чорт такий! Хіба не бачиш, що він зовсім п'яний, — насилу підтримуючи Григорія, вона другою рукою відштовхувала Єрмакова, який слідував за ними з кухлем самогону.

— Зорювати, чи що? — підморгував Єрмаков, він хитався на ногах, розхлюпоючи з кухля самогон.

— Ага, нехай спить.

— Ти з ним зараз не лягай, пуття не буде...

— Не твоє діло! Ти мені не свекор!

— Ложку візьми! — зайшовшись п'яним регогом Єрмаков.

— І-і-і, чорт безсовісний! Залив очі й верзе: ні стиду, ні сорому!

Вона впхнула Григорія в кімнату, вклала на ліжко, в сутінках з огидою й жалем дивилась на його бліде, ніби мертво, обличчя, очі в нього були відкриті, але невидючі.

— Може ти узвару вип'єш?

— Принеси.

Вона принесла склянку холодного вишневого узвару, і, присівши на ліжко, довго пальцями перебирала й гладила його сплутане волосся, поки Григорій й не заснув. Сама ж полізла спати до дівчинки на піч, але заснути їй не давав Шаміль. Схиливши голову на лікоть, він хропів, як переляканий кінь, потім рвучко схоплювався, наче його хтось штовхав, і хрипло голосив:

*«...Да со служби-цы до-мой!
На грудях - по-го-ни-ки,
На плечах - кресты-ы-ы...»*

Голова його падала на руки, але через кілька хвилин Шаміль, дико озираючись, знову починав співати:

«Да со служб'цы д'мой!...»

ХІІІ

На ранок, прокинувшись, Григорій згадав нічну розмову з Єрмаковим та Медведєвим. Він був тоді не таким уже й п'яним, тому без найменшого напруження відновив у пам'яті зміст всієї розмови про те, щоб замінити владу. Він цілком переконався, що поїздка в Лиховидов і ця п'янка були організовані з однією метою: підбити його на переворот. Кудінов відверто висловлював бажання йти на Донець і там з'єднатися з Донською армією, тому проти нього інтригували козаки, котрі словідували ліві настрої, вони таємно мріяли про те, щоб відокремитися від Дону та встановити в себе щось на зразок радян-

ської влади без комуністів. Задумуючи залучити до себе Григорія, вони не розуміли, настільки згубними будуть наслідки чварів у повстанському середовищі, коли червоний фронт, захитавшись на Донці, в будь-яку хвилину може без особливих зусиль змести їх разом із їх «міжусобицею». «Дитячі забави», — подумки вирішив Григорій і легко встав із ліжка. Одягнувшись, він збудив Єрмакова й Медведєва, покликав їх до світлиці, щільно причинив двері.

— Ось що, хлопці: викиньте ви з голови вчорашню розмову і не брикайтесь, бо погано вам буде! Не в командуючому справа. І не в Кудінові особисто, а в тому, що ми затиснуті з усіх боків, ми — як бочка, стягнута обручами, і не сьогодні-завтра ті обручі нас роздавлять. Тож полки треба посилати зовсім не на Вешки, а на Мигулін, на Краснокутську, — багатозначно наставляв він, не зводячи очей з обличчя Медведєва, який стояв із похмурим, байдужим виглядом. — Тож, Кіндрате, нема чого білий світ каламутити! Ви добре помізкуйте і тоді зрозумієте: якщо ми почнемо просто так міняти командування та влаштовувати внутрішні перевороти — нам кінець. Треба вирішувати: до кого нам прихилитись — до білих, чи до червоних. Ні туди, ні сюди — так далі не піде, роздавлять.

— Розмову, цур, не виносити, — відвернувшись, попросив Єрмаков.

— Помре з нами, але з умовою, щоб ви покинете баламутити козаків. А як же Кудінов з його радниками, питаєте? Влада їхня обмежена, я ось — як умію, так і вожу свою дивізію. Погані вони, про це й говорити нічого, і з кадетами вони знову нас засватають, як пити дати. Але головне — куди ж ми подамось? Усі шляхи нам, усі стежки переорані!

— Воно-то так... — через силу згодився Медведєв і вперше за всю розмову звів на Григорія свої дуже маленькі, наповнені злістю, ведмежачі оченята.

Після цього Григорій ще два дні і дві ночі підряд гуляв по ближніх від Каргівської хуторах, у п'яному забутті спалював своє життя. Самогонном навіть пропах пітник на його сидлі. Молодиці та перезрілі дівчата одна за одною йшли через руки Григорія, ділили з ним короткочасне кохання. Але на ранок, коли вгамовувалась пристрасть чергової любовної втіхи, протверезілий Григорій з повною байдужістю, ніби все це відбувалось зовсім не з ним, думав: «І пожив я, і всього спізнав я на своєму віку. Багатьох молодниць та дівчат обдарував я коханням, на скількох гарних конях... ех!.. топтав я степ, батьківське щастя дісталось і людей також убивав, та й сам смерті в очі дивився, синім небом милувався. Що ж нового може показати мені життя? Та нічого нового не буде! Можна й вмерти. Не страшно. І у війну можна гратися, як багатому в карти, — без ризику. Не-великий програш!».

В один із днів, коли світило сонце і небо стояло голубе, на нього накотились безладні спогоди, в тому числі згадалося й дитинство: гнізда шпаків у кам'яних кладках, як він іде босими ногами по гарячому поросі, а величавий Дон застиг у зеленій облямівці лісу, глибоко відбивається у воді; обличчя дитячих друзів, молода мати... Григорій закривав очі долонею, і перед його очима пливли знайомі обличчя, події, іноді зовсім дріб'язкові, але котрі чомусь чітко збереглись у пам'яті, лунали забуті голоси вже мертвих людей, уривки розмов, різноликий сміх. Пам'ять висвітлювала своїм промінням колись бачений, але давно забутий пейзаж, і перед Григорієм враз повставали — степова широчінь, польова дорога, гарба, на передку якої сидить батько, воли, золотиста стерня на скошеному полі, чорний розсип граків... Сплутані, як риболовний невід, спогоди накочувались на Григорія, він перебирав пережите, натикався в тому відгомонілому житті й на Аксенію, тоді думав: «Люба! Незабутня!» — і гидливо відсовувався від жінки, яка спала поруч із ним, зітхав, нетерпляче чекав світанку і, ледве сонце малиново спалахувало на небокраї, починало золотом мережити схід, він схоплювався на ноги, вмивався і поспішав до свого коня.

XLIII

Повстання бушувало, як всепоглинаюча степова пожежа. Стальне кільце фронтів зімкнулось навколо непокірних станиць. На людях тавром лежала тінь приреченості. Козаки ставилася до життя так, ніби грали в «орла і решку», до того ж у більшості випадала «решка». Молоді нестямно кохалися, ті, хто був старший віком — до одуріння пили самогон, грали в карти на гроші й патрони (при цьому патрони шінілись дорожче від усього), їздили додому на побивку, щоб хоч на часинку, поставивши в кутку хати набридлу гвинтівку, взяти в руки сокиру або рубанок, щоб серцем відпочити, заплітаючи молодим верболозом тин, готуючи борону чи гарбу до весняної роботи. І багато хто, збивши оскомину за мирним життям, повертався в частину п'яний, а, протверезівши, ще більше злий на таке «життя-буття», йшов у піхотній лаві в атаку, не пригинаючись, прямо на кулемети; були й такі, що, підхоплені люттям, мчали в шаленій атаці, не відчуваючи під собою коней, ходили у нічні рейди і, захопивши полонених, жорстоко, як первісні дикуни, знущались над ними, заради економії патронів, просто вбивали шаблями.

А весна того року розквітла, як ніколи. У квітні дні стояли чисті, як скло, погода радувала. Високо в небесах, де й птахи не ширяють, розлилося море блакиті, в якій пливли, пливли й пливли на північ, випереджаючи хмари, зграї казарок,

станиці мідногоголосих журавлів. Там, де степ уже вкрився блідо-зеленою травою, на берегах ставків, світилися, ніби кимось розсипані перлини, білосніжні лебеді — вони паслись і відпочивали. Від пташиного царства над донськими заплавами далеко розносились стогін і крик. Там, де вода високо не піднялась і не затопила луки, на піщаних косах перекликалились, готуючись до відльоту, гуси; у верболозі беззупинно сичали, віддаючись любовним втіхам, качури. На вербах зеленіли сережки, тополі вкривались клейкими духовитими бруньками. Степ здавався таким чарівним, наповнений таким неповторним розмаїттям — він тільки починав зеленіти, відтятий древній чорнозем пахнув весняним сонцем, уже живив своїми соками молоду траву.

Повстання — це була та ж війна, але мала вона своєрідний характер. Кожен боець жив тим, що десь поблизу на нього завжди чекає рідна домівка. І як тільки комусь із вояк до знемоги набридало ходити в застави та секрети, набридали довгі роз'їзди, горби та перевали, такий козак відпрошувався в сотенного і їхав додому, а замість нього на служивому коні приїжджав чи старий батько, чи син-парубчак. Тож в сотнях завжди нараховувалась потрібна кількість бійців і завжди був нестабільний склад. А дехто вигадував і робив так: коли сонце починало заходити, такий боець залишав місце дислокації сотні, пускав коня чвалом і, відмахавши верст тридцять, а, може, й сорок, на ніч уже був дома. Переспавши ніч із жінкою, або коханкою, після других півнів сідлав свого коня, і ще Стожари не встигали погаснути, він, ніби так і треба, повертався в сотню.

Багатьох весельчаків така війна поблизу рідних тинів влаштовувала. «Та при такому житті хіба ж захочеться вмирати!» — жартували козакки, частенько провідуючи жінок.

Коли наставала пора польових робіт, командування найбільше боялось масового дезертирства. Кудінов напередодні спеціально об'їжав частини і твердо, що йому було не властиво, попередив:

— Нехай краще на наших полях вітри пасуться, нехай жодної пригоршні зерна не посіємо, а відпускати з частин козаків — забороняю! А ті, хто покине самовільно, тих будемо сікти нагаями й розстрілювати!

XLIV

Під Климівкою Григорію довелося брати участь в ще однім бою. В полудень коло крайніх дворів зав'язалась перестрілка. Трохи згодом у Климівку ввійшли червоноармійці. На їхньому лівому фланзі в чорних бушлатах розміреним кроком йшли матроси — екіпаж якогось судна Балтійського флоту. Безстрашно атакуючи,

вони вибили з хутора дві сотні Каргінського повстанського полку, погнали їх низом балки на Василевський.

Коли перевага червоноармійських частин стала очевидною, Григорій, який, стоячи на пригіркові, спостерігав за ходом бою, подав рукавичкою знак Прохору Зикову, котрий стояв із його конем біля патронної двоколки, і на ходу стрибнув у сідло; об'їхав байрак, риссю подався до того узвозу, що вів до Гусинки. Там — він це знав — під прикриттям левад стояла резервна кінна сотня 2-го полку. Садами, перескакуючи через тини, він поспішив до того місця, де ховалася сотня. Ще здаля побачивши козаків, які стояли біля конов'язі, він вихопив шаблю, подав команду:

— На коней!

Двісті вершників за одну хвилину розібрали коней. Назустріч Григорію примчав командир сотні.

— Виступаємо?

— Давно час! Гав ловиши! — Григорій зблиснув очима.

Осадивши коня, він спішився і, як на зло, загаявся, коли взявся тугіше підтягувати попрягу (спітнілий і збуджений кінь не стояв на місці, заважав зтягнути попрягу, що проходила через подушку, косився, глибоко хрипів і люто щирив зуби, намагався грудьми відштовхнути Григорія). Надійно закріпивши сідло, Григорій поставив ногу в стремено; не дивлячись на сотенного, який відчував себе ніяково і все прислухавсь до наростаючої стрілянини, розпорядився:

— Сотню поведу я. До виїзду з хутора — їхати взводними рядами, риссю!

За хутором Григорій віддав наказ сотні розгорнутись у лаву, перевірів, чи шабля легко виходить із піхов; випередивши сотню сажнів на тридцять, чвалом понісся в бік Клімівки. На верху горба, що хилився південним боком до Клімівки, він на мить притримав коня, щоб оцінити обстановку. У хуторі, відступаючи, скакали кінні й просто бігли піші червоноармійці, галопом неслись двоколки й брички обозу першого розряду. Григорій в півоберта оглянувся на сотню:

— Шаблі до бою! В атаку! Братці, за мною! — Він перший одним махом вихопив шаблю, закричав: — Ура-а-а!.. — і, відчуваючи в усьому тілі холодок і знайому легкість, пустив коня. У пальцях лівої руки тремтіли, натягнуті, як струна, поводі, скинутий над головою клинок розсікав потік зустрічного вітру.

На весняному вітрі клубочилась біла велика хмара, на хвилину вона затулила сонце і, випереджаючи Григорія, на горбі ніби навмисно повільно посунула сіра тінь. Відірвавши погляд від вже зовсім близьких клімівських дворів, Григорій перевів його на цю тінь — вона котилась по бурій, ще невисохлій землі, а від неї кудись утікала світло-жовта, радісна смуга світла. Раптом без

будь-якої причини, підсвідомо виникло бажання взяти і наздогнати це утікаюче по землі світло. Вдаривши коня, Григорій пустив його на весь мах, — кінь нестримно понісся і почав наближатись до рухливої межі, що відділяла світло від тіні. Всього кілька секунд шаленої скачки — і витягнута кінська голова вже обсіпана світлим промінням, а руда шерсть на ній враз спалахнула так яскраво, що хоч очі зажмурюй. І якраз тоді, коли Григорій пересікав розмиту межу хмарної тіні, з провулка глухо заклапали постріли. Вітер рвучко розносив охвістя цих звуків, наближаючись, сила їх ще більше наростала. Минула ще якась неловима мить — і Григорій перестав чути позаду себе гуркіт сотні, його заглушило сипке гуркотіння копит власного коня, а також у вухах завив вітер, що часом доносив посвистування куль. Маса коней важко, лунко гупала по ще не висохлій цілині, але цей гул мовби проносився над ним, почав віддалятися, вщухати. І в цей момент стрілянина спалахнула попереду, та так жарко, ніби багаття, в яке підкинули оберемок сунняку; роєм завишали кулі. Григорій оглянувся: його охопила розгубленість, навіть страх. Від нестями і гніву обличчя спотворилось. Розвернувши коней, сотня вже мчала назад, а про нього, Григорія, забула, покинула. Недалечко від нього крутився на коні командир сотні, він, невідомо для чого, вимахував шаблею, плакав і щось вигукував зірваним, охриплим голосом. До Григорія вернулось тільки двоє козаків та ще Прохор Зиков, вкоротивши один повід, теж завернув коня, підскочив до командира сотні. А решта врозсип тікала назад, шаблі всунули в піхви, працювали нагаями.

Тільки на мить Григорій стихив біг коня, намагаючись розібратися, що ж там позаду відбулося, чому сотня, зовсім не понісши втрат, несподівано кинулась тікати. І цієї короткої паузи було достатньо, щоб визріло чітке рішення: треба не вертати назад, не відступати, а навпаки — йти вперед! На маленькій вулиці, до якої від нього було сажнів сто, за тином стояла кулеметна тачанка, біля неї метушилися чоловік із сім червоноармійців. Вони намагались так розвернути тачанку, щоб спрямувати дуло кулемета на атакуючих їх козаків, але в вузькому провулкові зробити це, очевидно, не вдавалось: кулемет продовжував мовчати, постріли гвинтівки теж лунали все рідше, так само все рідше до слуху Григорія доносився гарячий посвист куль. Григорій направив туди коня, в ту вуличку він вирішив пробратися через нахилений до землі тин, що раніше відгороджував леваду. Коли він відірвав погляд від тину, то враз зовсім близько, ніби в окулярах бінокля, побачив перед собою матросів, які похапцем випрягали коней — їх чорні, заляпані грязюкою бушлати, туго напнуті безкозирки, що робило їх обличчя дивовижно круглими. Двоє обрубували посторонки, третій, втягнувши голову

в плечі, вовтузився над кулеметом, а решта, хто стоячи, а хто присівши на коліно, відкрили з гвинтівков вогонь. Григорій бачив, як їх руки сміжкали затвори гвинтівок, чув різкі, в упор, постріли. Постріли бабахали один за одним, приклади так швидко відлітали й притискалися до плечей, що Григорія, всього мокрого від поту, охопила радісна впевненість: «Такі стрільці не влучать!».

Тин затріщав під копитами коня, лишився позаду. Григорій, зідуливши очі, заніс шаблю, щоб опустити її на матроса, який був до нього найближчий. Блискавкою пронісся ще один спалах страху: «Цей ударить у вічі... Кінь підніметься дибки... впаде через голову... тоді доб'ють»... Уже поспіль два прямі постріли, хтось, наче здалеку, закричав: «Живим візьмемо!». Перед ним — вищирене, мужнє лобасте обличчя, вітер тріпоче стрічки безкозирки, на околичці тьмяний золотий напис... Григорій вперся ногами в стремена, змахнув шаблею — і відчув, як вона впливається в м'яке, безвільне тіло матроса. Другий попався товстоший, міцний, він і встиг прострелити Григорію ліве плече, та в ту ж мить упав від удару шаблі — це Прохор Зиков навкіс розсік йому голову. Григорій почув, що десь близько знову клацнув затвор, оглянувся. Із тачанки впритул на нього дивилося чорне дуло гвинтівки. З такою силою він хитнувся ліворуч, що на коневі зсунулось сідло, оскажений кінь хропів, мабуть, відчував смерть, що близько пронеслась у нього над головою; в ту мить, коли кінь з місця перестрибнув через дишло тачанки, Григорій шаблею випередив стрільця, і його рука так і не встигла послати в дуло новий патрон.

За кілька секунд (Григорію вони тоді здалися цілою вічністю) він зарубав чотирьох матросів і, не чуючи, що кричить йому Прохор Зиков, помчав навздоганяти п'ятого, який зник за поворотом вулички. Але дорогу йому перегородив командир сотні — він підоспів вчасно і встиг схопити за вуздечку мелехівського коня.

— Куди?! Вб'ють!.. Там у них, за хлівами, ще один кулемет.

До Григорія підїхали двоє козаків, третім прибув Прохор, спішившись, вони підбігли, силою стягли Мелехова з коня. Він пручався в їхніх руках, кричав:

— Гади ви, пустіть мене!.. Матросню... Всіх!.. Усіх зарубаю-ю!..

— Григорію Пантелійовичу! Товаришу Мелехов! Та опам'ятайтесь ви! — благав його Прохор.

— Братці, пустіть! — вже іншим, знесиленим голосом просив Григорій.

Козаки відійшли від нього. Командир сотні, звертаючись пошепки до Прохора, підказав:

— Сади його на коня і вези в Гусинку, щоб він, часом, не захворів.

Сам теж пішов до коня, на ходу подав команду:

— На коней!..

Але Григорій, кинувши на сніг папаху, стояв, похитуючись, на місці і раптом, скреготнувши зубами, страшно застогнав, обличчя його болісно перекошилося, почав гарячково рвати на собі застібки шинелі. Сотенний не встиг й кроку ступити до нього, як Григорій з оголеними грудьми впав на сніг. Він так заривав, що його всього затрусило, почав хапати, як собака, ротом злежаний під тинном сніг. Згодом, коли в якусь хвилину відпустило і прийшло легке просвітління, Григорій навіть зробив спробу підвестись, але не вистачило сил; повернувши до козаків, які стовпились навколо нього, мокре від сліз, спотворене гримасою обличчям, дико закричав надірваним голосом:

— І кого ж я рубав!.. — І вперше в житті його корчила така нелюдська пропасниця, що коли почав вигукувати слова, то вони зривалися з губів із згустками піни. — Братці, не буде мені за це прощення!.. Зарубайте, ради Бога... Смерті... страйте мене!..

Сотенний підхопив Григорія, вдвох із взводним вони навалились на нього, зірвали з нього ремінь шаблі та польову сумку, затиснули рот, придавили ноги. Але він ще довго під ними пручався, намагався звільнитися, випростуючи ноги, рив ними зернистий сніг, стогнав і бився головою об зриту копитами, тучну, сяючу чорну землю, на якій Григорій народився й жив, узав від життя — багатого на прикрасі та бідного радощами — й того, й того повною мірою, — все, що йому судилося долею.

Одна трава росте та росте собі на землі, байдуже гріється під сонцем й перечікує негоду, п'є земні життедайні соки, покійно гнеться під загрозовим диханням вітровіїв. А потім, коли вітер рознесе по світу її насіння, вона так само байдуже вмирає, шелестом своїх засихаючих библинок вітає осіннє сонце, що несе їй повну смерть...

XLV

На другий день Григорій залишив дивізію на одного із своїх полкових командирів і в супроводі Прохора Зикова виїхав у Вешенську.

За Каргінською, на Рогожкінському ставку, що лежав у глибокій улоговині, плавали казарки, що присіли на відпочинок. Прохор нагаєм показав на ставок, посміхнувся:

— От якби, Григоре Пантелевичу, завалити дикого гусака. То ми під нього самогону випили б!

— Давай підїдемо ближче, я спробую з гвинтівки. Колись я непогано стріляв.

Вони спустились в улоговину. Прохор із кінми став за пагорбом, а Григорій, скинувши шинель, поставив гвинтівку на запобіжник і поповз по м'якому ярку, що їжачився торішнім сірим

бур'яном. Повзти довелось довго, майже не піднімаючи голови; повз, як у розвідці, підкрадаючись до ворожого секрету, як тоді на німецькому фронті, біля Стоходу, коли зняв німецького вартового. Захисна, вже вигоріла гімнастерка зливалася із зеленувато-бурою землею; ярок допомагав Григорію ховатися від зірких очей сторожового гусака, що влаштувався біля води на коричневому пагорбі, намитому весняною повинню, і стояв там на одній нозі. Григорій постарався підповзти так, щоб стріляти зблизька, і вже потім трохи підвівся. Сторожовий гусак вертів сірою, як камінь, схожою на вигнуту змію, головою, озирався. За ним на воді врозсіп, впереміжку з крижнями та головатими нирцями, сіро-чорною пеленою сиділи гуси. Від ставу доносилося тихе гелготіння, крикання, хлюпання води. «Можна з постійного прицілу», — подумав Григорій, і затамувавши подих, притиснув до плеча приклад гвинтівки, взяв на мушку сторожового гусака.

Григорій вистрілив і тут же схопився на ноги, його оглушило хляпання крил, гагання гусячого табуну. Той гусак, в якого він стріляв, нервово набирив висоту, інші гуси піднялися над ставом, збивалися в густу купу. Засмучений Григорій ще двічі вистрілив прямо в летівшу зграю, простежив, чи не падає котрийсь гусак, і пішов до Прохора.

— Дивись! Дивись!.. — кричав той, вискочивши на сідлі, стояв у ньому на повний зріст, вказував нагаєм у голубий простір, куди віддалявся гусячий табун.

Григорій оглянувся і затремтів від радості, від мисливського збудження... Один гусак уже відокремився від летівшого ключа і тепер різко знижувався, повільно й натужно махаючи крилами. Григорій навіть навшпиньки зіп'явся, приклав до очей долоню, так стежив за його падінням. Зовсім відбившись від стривоженої, багатоголосої зграї, гусак помалу знижувався, видно було, що в повітрі він тримається з останніх сил, так і сталося: він раптом каменем понісся до землі, тільки на сонці сліпуче зблиснуло біле з внутрішньої сторони крило.

— Спускайся!

Прохор, усміхаючись широко відкритим ротом, під'їхав до Григорія і кинув йому повід. Вони чвалом вибрались на пагорб, промчалили риссю сажнів вісімдесят.

— Ось він!

Гусак, витягнувши шию і випроставши крила, лежав так, неначе в останній раз пригортав цю нелагідну землю. Григорій нахилився, прямо з коня підхопив здобич.

— Куди ж вона його куснула? — зацікавлено спитав Прохор.

Виявилось, що куля наскрізь пробила гусаків нижню частину дзьоба, біля ока вивернула кістку. Смерть прийшла до нього вже в польоті

й вирвала з вишикуваного трикутником ключа, кинула на землю.

Прохор прив'язав гусака до сідла. Поїхали.

Через Дон переправились на баркасах, коні залишили в Базках.

У Вешенській Григорій зупинився на квартирі в знайомого діда, забувши про необхідність з'явитися в штаб, наказав зараз же засмажити гусака, а Прохора послав за самогоном. Пили до самого вечора. Під час розмови господар між іншим пожалівся:

— Дуже вже, Григорію Пантелійовичу, начальство у нас, у Вешках, владу забрало.

— Яке таке начальство?

— Та ж самородне... Кудінов, та й інші, що біля нього.

— А в чому справа?

— Іногородніх занадто тиснуть. Хто з червоними пішов, так із їхніх сімей жінок арештовують, дівчат, дітів. Сваху мою за сина посадили. А це нікуди не годиться! Ну, хоч би, скажімо для прикладу, ви пішли б із калетами за Донець, а червоні вашого батечка, Пантелія Прокопича, в холодну посадили, — це хіба було б правильно?

— Звичайно!

— А ось тутешня влада це робить. Червоні, коли йшли, вони нікого не кривдили, а ці розсобачились, осатаніли, ну, зупину в них немає!

Григорій встав, коли потягнувся за шинелею, що висіла на ліжку, трохи схитнувся. Він уже був п'яньенький.

— Прохор! Шаблю! Маузер!

— Ви куди, Григоре Пантелевичу?

— Не твоє діло! Давай, що сказано.

Григорій начепив шаблю, маузер, застібнув і підперезав шинель, рушив прямо на майдан, у тюрму. Вартовий, з нестройових козаків, який стояв на вході, перепинив йому дорогу.

— Перепустка є?

— Пропусти! Зійди з дороги, кажуть тобі!

— Нікого без перепустки пускати не можу. Заборонено.

Григорій не встиг шаблю витягнути і до половини, як вартовий шмигонув у двері. Слідом за ним, не знімаючи руку з ефеса, в коридор увійшов Мелехов.

— Покличте мені сюди начальника тюрми! — заграмав він.

Обличчя його зблідло, горбатий ніс хижо загострився, брова скривилась...

Прибіг кульгавий козачок, який виконував обов'язки наглядача, із канцелярії виглянув юний писарчук. Незабаром з'явився і начальник тюрми — весь заспаний, сердитий.

— Без перепустки — за це знаєш що? — заграмав він, але вдивившись в обличчя Григорія, впізнав його і злякано залепетав: — Це ви, ваше... товариш Мелехов? У чому тут справа?

— Ключі від камер!

— Від камер?

— Тобі що, сорок разів повторювати? Ну! Давай ключі, собачий брехач!

Григорій ступив крок до начальника, той позадкував, але заявив досить рішуче:

— Тільки ключів не дам. Не маєте права!

— Пра-а-а-ва?..

Григорій, заскрипівши зубами, вихопив шаблю. В його руці вона дзявкнула і описала під низькою стелею коридора блискучий круг. Писар і наглядачі розлетілись, як сполохані горобці, а начальник притиснувся до стінки, став біліший від неї, процідив крізь зуби:

— Чиніть, що хочете! Беріть ключі... А я буду скаржитись.

— Я тобі зараз учиню! Ви тут, по тилах, звикли! Дуже сміливі — тюрми бабами та дідами напихати!.. Я тут вас усіх перетрушу! Забирайся, гад, на позицію, бо зараз зарубаю!

Григорій, вклавши шаблю в піхви, огрів переляканого начальника кулаком по шиї; взявся коліном та кулаками виштовхувати його до виходу, вигукував:

— На фронт!.. Да-вай!.. Да-вай!.. Таку вашу.. Тилова воша!..

Виштовхавши начальника, він почув у внутрішньому дворі тюрми якийсь гомін, побіг туди. Біля входу в кухню стояли три наглядачі; один гарячково смикав заіржавілий затвор японської гвинтівки, скоромовкою приказував:

— ...Він же напав!.. Відбиватися треба!.. У старому статуті як?!

Григорій вихопив маузер, і наглядачі, випереджаючи один одного, покотились по доріжках у кухню.

— Ви-хо-одь!.. Геть додому!.. — голосно кричав Григорій, гримів зв'язкою ключів і розчиняв двері переповнених камер.

Він випустив майже сотню заарештованих. Тих, хто із-за переляку відмовлявся виходити, виштовхав на вулицю силою, спорожнілі камери замкнув.

Біля виходу з тюрми почав товпитися народ. Арештовані, вибравшись із дверей, сунули прямо на майдан; озираючись, опустивши низько голову, люди розходилась додому. До тюрми, притримуючи шаблі, від штабу бігли козаки караульного взводу; за ними, спотикаючись, йшов сам Кудінов.

Григорій останнім покинув обезлюднілу тюрму. Натовп, через який йому довелось проштовхуватись, розступився, він заодно обляяв жадібних до новин бабів, і, опустивши плечі, повільно поплівся назустріч Кудінову. Раніше всіх підбігли до нього козаки караульного взводу, і, впізнавши Григорія, почали з ним вітатись. Відповідаючи на привітання, він гукнув:

— Жеребці! Вертайтесь у приміщення! Ну, куди ви біжите, ще запалитесь? Марш!

— Ми, товаришу Мелехов, подумали було, що в тюрмі бунт!

— Тут писарчук наляканий прибіг, каже: «Налетів якийсь чорний, замки збиває!».

— Тривога виявилась брехливою!

Козаки, посміюючись та перемовляючись, повернули назад. Кудінов квапливо наближався до Григорія, на ходу поправляючи довге волосся, що вибилось з-під кашкета.

— Здрастуй, Мелехов! У чому справа?

— Здорово, Кудінов! Я тут тюрму вашу почистив.

— На якій підставі? Що трапилось?

— А випустив усіх — і все... Ну, чого очі витріщив? Ви тут на яких підставах іногородніх, жінок та дідів сажаєте? Це що таке? Ти гляди мені, Кудінов!

— Свалючити не смій. Це — са-мо-управ-ство!

— Я тобі, твою..., покажу сваволю! Я от зараз викличу свій полк з-під Каргінської, то всі полетите під три чорти!

Григорій раптом схопив Кудінова за кавказький пасок, хитав ним, розгойдував і розлючено з притиском шепотів:

— Хочеш, зараз же відкрию фронт? Хочеш, усю душу з тебе зараз випущу? Ех, ти!.. — Григорій заскреготав зубами, відпустив Кудінова, який тільки тихо всміхався. — Чого вищирив зуби?

Кудінов поправив пасок, узяв Григорія під руку.

— Ходім до мене. І чого ти кип'ятишся? Ти подивився б зараз на себе: на чорта став схожий... Ми, брате, за тобою тут скучили. А що стосується тюрми — це дурниці... Ну, випустив, невелика біда! Я скажу хлопцям, щоб вони справді втихоморились. Бо й справді натягнули туди іногородніх молодичок, чії чоловіки в червоних... Але навіщо ти наш авторитет підриваєш? Ой, Григорію! Який ти навіженний! Ну, приїхав би, ну, сказав би: «Так, мовляв і так, треба тюрму розвантажити, випустити таких-то й таких». Ми б списки переглянули, декого б випустили. А ти — всіх гамузом! Це ще добре, що в нас важливі злочинці сидять окремо, а якби ти їх випустив? Кип'яток ти! — Кудінов поплескав Григорія по плечі, засміявся: — А ти ж, скажи тобі в такому стані щось наперекір, — запросто вб'єш. Або, чого доброго, козаків збунтуєш...

Григорій висмикнув свою руку від Кудінова, зупинився біля штабного будинку.

— Ви тут за нашими спинами стали всі хоробрі! Тюрму людьми переповнили... Ти б свої здібності краще там показав, на позиціях!

— Я їх, Гришо, свого часу не гірше тебе вказував. А давай і зараз: ти сідай на моє місце, а я візьму твою дивізію...

— Ні вже, красно дякую!

— Тож бо і є!

— Ну, мені з тобою дуже довго немає про що гутарити. Я зараз їду додому, треба тиждень відпочити. Я щось прихворів... Та й плече мені трошки зачепило.

— Що за хвороба причепилась?

— Нудьга напала, — криво всміхнувся Григорій. — На серці неспокоїно...

— Ні, без жартів, що в тебе? У нас є один лікар, майже як професор. Полонений. Наші захопили його за Шумилінською, був з матросами. Поважна така особа, чорні окуляри носить. Може, він би тебе подивився?

— Та пішов він до чорта!

— Ну, в такому разі їдь, відпочинь. Дивізію на кого залишив!

— На Рябчикова.

— Та ти почекай, куди ти поспішаєш? Розкажи, як там справи? Ти, кажуть, помахав-таки шаблею? Вчора вночі мені хтось розповідав, що ти під Климівкою багатьох матросів сам порубав. Це так?

— Прошавай.

Григорій пішов, але через кілька кроків зупинився, злегка оглянувся і гукнув Кудінову:

— Гей! Якщо дійде чутка, що знову сажаєте...

— Та ні, що ти! Будь ласка, не хвилюйся! Відпочивай!

День котився на захід, сонце сідало. З Дону, з плавнів потягнуло проходою. У Григорія над головою із свистом пронеслась зграя чирків. Він уже ступив у двір, коли високо, за донською течією, десь із боку Казанського юрту октавою понісся гарматний залп.

Проходор, не гаючись, засідлав коні; ведучи їх за повіддя, спитав:

— Додому гайнемо? В Татарський?

Григорій мовчки взяв повід, мовчки кивнув головою.

XLVI

Без козаків у Татарському було тихо та сумно. Татарську піхотну сотню тимчасово приєднали до одного із полків 5-ї дивізії, що діяла на лівому березі Дону.

Червоні частини, одержавши підкріплення з Балашова та Поворина, один час інтенсивно наступали з північного сходу, зайняли тоді кілька хуторів Єланської станиці й підійшли до самої Єланської станиці. На околицях станиці зав'язався запеклий бій, і повстанці в ньому перемогли. А верх вони взяли завдяки тому, що на допомогу Єланському та Буканівському полкам, які відступали під натиском Московського червоноармійського полку та двох ескадронів кавалерії, підкинули чимале підкріплення. Із Вешенської до Єланської лівим берегом Дону підійшли 4-й

повстанський полк 1-ї дивізії (в нього входила й сотня татарців), батарея з трьох гармат та дві резервні кінні сотні. Крім того, правобережжям підтягнулись значні сили до хуторів Плешаков та Матвіївський, відстань до яких від станиці Єланської (якщо брати через Дон) рівнялась три-п'ять верст. На Кривській горі зайняв позицію артилерійський взвод. Один із навідників, козак із хутора Кривського, який славився прищільною стрільбою, першим же пострілом наклав червоноармійське кулеметне гніздо, кількома шрапнельними снарядами наклав залігли в лозняку червоноармійські цепи і після обстрілу ті змушені були схоплюватися на ноги. Бій закінчився на користь повстанців. Переслідуючи відступаючі частини червоних, повстанці відтіснили їх за річку Єланку, навздогін послали одинадцять сотень кінноти, і та на горбку, що недалечко від хутора Затоловського, наздогнала й повністю вирубала червоноармійський ескадрон.

Із того часу татарські «пластуни» мотались десь по лівобережжю, по піщаних бурунах. З цієї сотні козаки у відпустку майже не приходили. Лише на Великдень, наче змовившись, у хуторі відразу з'явилась половина сотні. Вдома козаки побули тільки один день, розговорились і, перодягнувшись у чисте, набравши домашнього сала, сухарів та інших харчів, переправились за Дон і юрбою, як ходять богомільці (тільки замість костурів вони йшли з гвинтівками), потягнулись у напрямку Єланської. В Татарському, стоячи напригірку, з наддонської гори їх проводжали очима жінки, матері, сестри. Жінки голосили, витирали заплакані очі кінчиками хусточок та шалями, сякались у подоли спідниць... А на тому боці Дону, за лісом, затопленням повинню, через піщані буруни пробирались козаки: Христоня, Оникій, Пантелій Прокопійович, Степан Астахов та інші. На гвинтівках з багнетами метелялись полотняні торбинки з харчами, вітер підхоплював і ніс сумні, як запах чебрецю, степові пісні, між козаками точилася в'яла розмова. Настрій був невеселий, зате йшли вони нагодовані, в чистому одязі. Напередодні свята жінки та матері нагріли їм води, відмили прирослий до тіла леп, вичесали охочих до служивської крові вошей. Чому б не жити їм удома, не кохатись? А ось, бачиш, треба йти назустріч смерті... І вони йдуть. Молоді, років по шістнадцять-сімнадцять парубчаки, шойно покликані в повстанські лави, скинувши чоботи й чирики, йдуть по теплому піску. Їх охоплює невідома радість, і вони то весело перемовляються, то почнуть співати ще ламкими, незріпими голосами. Війна для них — щось нове, як для малих дітей іграшка. В перші дні вони ще прислухаються до свисту куль, висовують із-за горбка сирої землі, що прикриває окопчик, голови. «Кута зелена!» — насміхаються над молодняком фронтові козаки, на практиці

навчають, як копати окопи, як стріляти, як у поході носити служиве майно, як краще вибрати місце, щоб укритися, і навіть умінню на багатті випарювати вошей та ноги обмотувати онучами так, щоб ноги не втомлювались, а вільно «гуляли» в чоботях, — усьому навчають юних нетям. І «цущеня» до того часу дивиться на світ війни здивованими, як пташеня, очима, відводить голову й виглядає з окопчика, згораючи від цікавості, намагається роздивитись «червоних», поки не клюне його червоноармійська куля. Якщо насмерть, то випростається такий шістнадцятилітній «вояка», і нізачо не даси йому ці коротенькі шістнадцяти років. Лежить така велика дитина з руками вже дорослого чоловіка, вуха відстовбурчені, на тонкій, незмужній шії випинається щось схоже на кадик. Поховати його відвезуть у рідний хутір, де осіли горбки могил його дідів та прадідів, зустріне його, сплеснувши руками, рідна мати і буде довго голосити «за мертвим», рватиме на сивій голові волосся. А потім, коли поховують, і на могилці висохне глина, мати, враз постаріла і пригнута до землі своїм невгамовним горем, почне ходити в церкву, поминати свого «убієнного Ваню», чи «Сьому».

А коли повезе, що не до смерті куля вкусить котрогось новобранця, тільки тоді він сповна зрозуміє, наскільки нещадна і сувора ця війна. Затремтять, скривляться в нього всіяні темним пушком губи... Скрикне «воїн» заячим, схожим на дитячий, криком: «Ріднесенька моя матусенько!» — і полпоться в нього з очей дрібні сльози. Повезуть його на санітарній бричці, вона буде трястись на вибоїнах, будити рану. Досвідчений сотенний фельдшер проміє рану від кулі чи осколку, посміхнеться, втішить, як дитину: «Хай у кішки болить, у сороки болить, а у Ванічки негай гоїться». А «воїн» буде в цей час плакати, проситися додому, кликати матір. Та якщо рана швидко загоїться, то він знову вернеться у сотню, отоді остаточно навчиться, як виживати на війні. Тиждень-два проведе в боях і сутичках, серце зачерствіє, потім, дивись, в один із днів стоятиме перед полоненим червоноармійцем і, відставивши ногу, буде спльовувати вбік, точнісінько так, як це робить якийсь озвірілий вахмістр, почне щідити крізь зуби, ламким баском допитуватись:

— Ну що, мужик, твою мати, попався? Га-а-га! Землі закортіло? Рівності? Ти ж, мабуть, комуняка? Признавайся, гад! — і бажаючи виявити своє молодецтво, «козацьке завзяття», схопить гвинтівку і вб'є того, хто жив і смерть прийняв на донській землі, воюючи за радянську владу, за комунізм, за те, щоб ніколи більше на землі не було воєн.

І вже десь у глухому селі у Московській, або Вятській губернії великої Радянської Росії, мати червоноармійця, одержавши повідомлення про те, що її син «загинув у боротьбі з білогвардійщи-

ною за визволення трудового народу від ярма поміщиків та капіталістів...» — заголосить, заллється сльозами... Невимовна скорбота стисне материнське серце, сльози заллють тьмяні очі, і віднині вона щоденно, до самої смерті згадуватиме того, кого колись носила у своїй утробі, народила в крові та жіночих муках і який тепер загинув від ворожої руки десь на невідомій їй Донщині...

Півсотня татарської піхоти, що дезертирувала з фронту, поверталась додому. Йшли через широкі піщані буруни, пробирались крізь світлі зарослі червоного верболозу. Молоді веселились, пустували, а старіші, для сміху прозвані «гайдамаками», ті в душі зітхали, дехто крадькома витирав сльозу, бо ж наставав час орати, боронувати, сіяти; земля кликала до себе, кликала безустанно вдень і вночі, а тут треба воювати, страждати на чужих хуторах від вимушеного неробства, страху, скрути, нудьги. Тому й котилась в бородатих дядьків непрошена сльоза, із-за цього вони і йшли такі невеселі. Кожний згадував своє кинуте господарство, худібку, інвентар. А все ж вимагало чоловічих рук, все плакало без господарського догляду. А з жінок що візьмеш? Земля швидко висохне, не впорається вчасно посіяти, ось тобі й голод чекай наступного року. Адже недаремно існує народне прислів'я, і там на цей рахунок правда мовиться: «у господарстві навіть дідок краще згодиться, ніж молодиця».

Діди йшли, ногами мовчки місили піски. Оживилися тільки тоді, коли один із молодих вирішив підстрелити зайця. Але оскільки патрон був витрачений даремно (наказом командуючого повстанськими силами це суворо заборонялось), то діди вирішили, що винного треба покарати. Зігнали на парубкові зло, відшмагали.

— Всипати йому сорок різок! — запропонував для початку Пантелій Прокопійович.

— Забагато буде!

— Він тоді не дійде!

— Шіш-над-пять! — гаркнув Христоня.

Зійшлись на шістнадцяти, та й число парне. Винуватця поклали на пісок, спустили штани. Христоня складним ножиком нарізав різок, вкритих жовтими пухнастими котиками; він мугикав пісню, а Оникій взявся відшмагати. Всі інші розсілися поблизу, закурили. Потім продовжили путь. Ззаду плентався покараний, він витирав сльози і туго затягував штани. Як тільки піски минулись і почалась сіра супіщана земля, зав'язались мирні розмови.

— Ось вона, кохана земелька, давно жде господаря, а йому нема коли, чорти його по горах носять, воює! — зітхнув один із літніх чоловіків, вказуючи на підсохлу ділянку зябі.

Йшли вздовж ріллі, і кожен, нахилившись, брав руками суху, пахнучу весняним сонцем грудочку землі, тер її в долонях, тихо зітхав.

— Підспіла земля!

— У самий раз би з букарем*. — Тут, якщо три доби загаєшся, то й сіяти вже пізно.

— У нас, на тім боці, ще трошки рано.

— Авжеж, що рано! Глянь, в ярках, та в низині ще сніг лежить.

Потім зупинились на привал, взялися полуднати. Пантелій Прокопійович частував потерпілого парубка кислим молоком. (Ніс він його в торбі, що висіла на дулі гвинтівки, тому всю дорогу з торби стікала сироватка. Оникій вже посміювався над ним: «Тебе, Прокопійовичу, легко можна знайти, за тобою, як за биком, мокра доріжка стелиться»). Старий частував і серйозно наставляв:

— А ти на старших не ображайся, дуренький. Ну, відшмагали, що за біда? За одного битого двох небитих дають.

— Якби тобі, діду Пантелію, так всипали, либонь, по-іншому б тоді заспівав!

— Мені, хлопче, й погірше діставалось.

— Гірше!

— Авжеж, гірше. Ясне діло, в старовину не так били.

— Били!

— Звісно, що били. Мене, парубче, батько одного разу голоблею по спині огрів — і то оклигався.

— Голоблею!

— Кажу — голоблею, значить — голоблею! Ну, ти й безтолковий! Ти краще на молоко налягай, замість того, щоб мені в рот заглядати? О, в нього й ложка без держална, зламав, мабуть? Роззяв! Мало тебе, сучого сина, нині шмагали!

Підкріпившись, вирішили подрімати на легкому й п'яному, як вино, весняному повітрі. Полягали, підставивши сонцю спину, трохи похропіли, а потім знову поплентались сірим степом, по торішній стерні, доріг не вибирали, навпростець. Йшли, вдягнені, хто в чому: в сюртуки, шинелі, сіряки й дублені кожухи; взуття теж було різне: чоботи, чиріки, шаровари заправлені в білі панчохи, а хто й просто був босий. На багнетах висіли торби з їжею...

Дезертири, котрі повертались назад у сотню, мали такий непоказний вигляд, що навіть жайворонки, відбринівши під голубим високим небом, падали від цього в траву неподалік від того місця, де проходила півсотня.

* * *

У хуторі нікого з козаків Григорій Мелехов не застав. Уранці він посадив верхи на коня Михайлика, який чимало підріс, наказав йому напоїти в Дону коня, а сам із Наталею відправився провідати діда Гришаку й тещу. Луківна зустріла зятя із сльозами:

* Букар — плуг.

— Гришенька, синочку! Пропадемо ми без нашого Мирона Григоровича, Царство йому Небесне!.. Ну, хто в нас на полях буде працювати? Насіння повнісінькі комори, а сіяти — нема кому. Ой, голівонька ти моя бідна! Залишились ми сиротами, нікому ми не потрібні, всім-то ми чужі, зайві... Ти тільки поглянь, як наше господарство прийшло в занепад! Ні до чого руки не доходять...

А господарство й справді швидко занепадало: воли в скотарні потрошили й повалили огорожу, подекуди стовпи в землі похилились; у хліві весняна вода підмила і розвалила саманну стіну; тік теж стояв неогороджений, подвір'я ніхто не прибирав; під навісом ржавіла жатка, і тут же валялося зламане кісся... Все говорило про запустіння та руїну.

«Як же швидко без господаря все пішло шкереберть», — мимовільно відзначив Григорій, обійшовши коршунівське подвір'я.

Він вернувся в дім.

Наталія щось тихо розповідала матері, але при появі Григорія враз замовкла, запобігливо всміхалась.

— Гришо, мамця ось просить... Ти ж, здається, збирався їхати на поле... Може, їм теж посіяв би якусь десятинку?

— Та навіщо вам, мамо, ще сіяти? — спитав Григорій. — У вас і так повнісінькі засіки пшениці. Луківна так і сплеснула в долоні.

— Гришенько! А як же земля? Покійничок наш взяв та й наорав три круги зябі.

— А що з нею станеться, з землею? Перележить, чи що? На той рік, живі будемо, посіємо.

— Хіба ж так можна? Щоб земля гуляла?

— Фронти відсунуться, тоді й будете сіяти, — пробував заспокоїти тещу Григорій.

Але та не відступала, навіть мовби образилась на Григорія і під кінець витягнула в кружельце тремтячі губи.

— Ну, якщо тобі, може, так ніколи, або нема бажання нам допомогти...

— Та добре вже! Завтра поїду собі сіяти і вам засію десятин зо дві. Вам і цього вистачить... А дід Гришака живий?

— От спасибі, голубе! — зраділа звеселіла Луківна. — Насіння, скажу Грипащці, щоб нині відвезла... Про старого питаєш? Ніяк його Господь усе не прибере. Живе, та неначе трошки з глузду з'їхав. Так цілісінькі дні-ночі і сидить, Святе писання читає. Іншим разом загуторить-загуторить, та хіба в нього щось зрозумієш — церковною мовою... Ти б пішов його провідав. Він у світличці.

У Наталки на повній щоці скотилась сльозинка.

Усміхаючись крізь сльози, Наталка сказала:

— Увійшла я зараз до нього, а він каже: «Дщерь лукава! Що ж ти мене не провідуєш? Ско-

ро помру я, серденько... За тебе, за онуку, як пред- ставлюсь, Богові слівце закину.. В землю хочу, Наталочко... Земля мене до себе кличе. Пора!».

Григорій ввійшов у світличку. В ніздрі йому густо вдарив запах ладану, плісняви й гнилизни, запах старої неохайної людини. Дід Гришака, все в тому ж армійському сірому мундирчику, з червоними петлицями на відворотах, сидів на лежанці. Широкі шаровари в нього мали акурат- ний вигляд, вовняні панчохи заштопані. Піклу- вання про діда перейшо тепер в обов'язок під- ростаючої Горпинки, і та стала доглядати за ним з такою ж увагою і любов'ю, як колись робила, будучи в дівках, Наталя.

Дід Гришака тримав на колінях Біблію. Поверх окулярів у мідній, давно позеленілій оправі, він подивився на Григорія, розтулив в усмішці біло- зубий рот:

— Служивий? Ціленький? Відвів Господь лиху кулю? Ну, слава Богові! Сідай.

— У тебе як здоров'я, дідуню?

— Га?

— Як здоров'я? — питаю.

— Чудний! Чесне слово, чудний! Яке ж здо- ров'я може бути в моєму віці? Мені ж бо під сто йдеться. Еге, біля ста... Прожив — не помітив. Ні- би тільки вчора парубкував, чуб русявий, молодий та здоровий. А нині прокинувся, подивився на себе — одна неміч... Пролетіло життя, як літній спалах, і нема його... Безпорадне тіло зробило- ся. Вже которий рік домовина в коморі стоїть, а Господь, видно, забув про мене. Я вже часом, грішний, і благаю його: «Зверни, Господи, ми- лостивий зір на раба твого Григорія! І я землі обтяжливий, і вона мені без радості...»

— Ще, діду поживеш. Зубів он — повнісінь- кий рот.

— Га?

— Зубів ще багато!

— Зубів? Ну й дурень ти! — розсердився дід Гришака. — Зубами душу, либонь, не вдержиш, коли вона збереться тіло покидати. А ти все воюєш, непутящий?

— Воюю.

— Митько наш теж у відступі, тоже, либонь, лиха спробує, як гарячого — до сліз.

— Спробує.

— Ось я й кажу. А для чого воюєте? Самі не знаєте. Так Богові треба. Мирон наш через що смерть прийняв? Через те, що проти Бога йшов, народ бунтував проти власті. А всяка власть — від Бога. Хоч вона й антихрестова, а однаково Богом дана. Я йому ще тоді казав: «Мирон! Ти козаків не бунтуй, не підмовляй супроти власті, не підби- вай на гріх!» А він — мені: «Ні, тату, не потерплю! Треба повставати, знищити цю владу, бо вона по світу пустить. Жили людьми, а станемо старця- ми». От і не стерпів. Той, хто підняв меч бранний, той від меча й загине. Істинно так. Люди ка-

жуть, ніби ти, Григорію, в генеральському чині ходиш, дивізією командуєш. Правда, чи ні?

— Правда.

— Командуєш?

— Ну, командую.

— А еполети твої де?

— Ми їх відмінили.

— Ех, чумні! Відмінили! То який же ти тоді генерал? Ой, біда та й годі! Ось раніше були ге- нерали — подивися на нього й душа радіє: гладкий, пузатий, важний! А на тебе глянеш?.. Так, тьху — і більше нічого. Шинелька на тобі ношена, вся в грязі, ні звисаючих еполетів нема, ні білих шнурів на грудях. Одних вошей, мабуть, повнісінькі шви.

Григорій зареготав. Але дід Гришака запально продовжив:

— Ти, шибенику, не смійся! Людей на смерть водиш, супроти власті підняв. Гріх великий береш на себе, так що зуби тут нічого скалити! Га?.. Ну, тож бо й є. Однаково вас знищать, а заодно — й нас. Бог — він вам свою стежку вкаже. Це чи не про наші смутні часи в Біблії написано? А-ну, ось послухай, зараз прочитаю — сказання від пророка Єремії...

Старий пожовтілим пальцем перегорнув жовті сторінки Біблії; не поспішаючи, по складах почав читати:

— «Возвестите во языцех и слышано сотвори- те, воздвигните знамение, возопийте и не скры- вайте, рцыте: пленен бысть Вавилон, посрамися Вил, победися Мерадах, посрамишася изваяния его, сокрушишася кумиры их. Яко прииде нань язык от севера, той положит землю его в запустение, и не будет живяй в ней от человека даже и до скота: подвигнушася, огидоша». Зрозумів, Гришка? З півночі прийдуть і в'язи вам, вавилон- щикам, скрутять. Слухай далі: «В тья дни и в то время, глаголет Господь, приидут сынове Израилевы, тии и сынове иудины вкупе ходяще и пла- чуще пойдут и Господа Бога своего възшут. Овцы погибшыя быша людие мои, пастырие их совра- тиша их и сотвориша я крытися по горам: с го- ры на холм ходиша».

— До чого ж це? Як зрозуміти? — спитав Гри- горій, який не зовсім розумів церковно-слов'ян- ську мову.

— А того, шибенику, що бігати вам, баламу- там, по горах. Тому, що ви козакам не пастирі, а самі гірше від безголових баранів, не розумієте, що творите... Слухай далі: «Забыша ложа своего, вси обретающии их снедаху их, и врази их». І це в точку! Воші вас хіба не їдять зараз?

— Від вошей порятунку нема, — признався Григорій.

— От воно й підходить. А ось ще: «...и врази их рекоша: не пошадим их, зане согрешаща Гос- поду, пажить правды, собирающему отцев их Господу. Отидите от среды Вавилонa и от земли

халдейски изыдите, и будите яко козлища пред овцами. Яко се, аз воздвигну и приведу на Вавилон собрания языков великих от земли полуношняя, и ополчатся нань: оттуду пленен будет, якоже стрела мужа сильна искусна и возвратится паздна. И будет земля халдейска в разграбление, вси грабители ея наполнятся глаголет Господь: зане веселитесь и велеречивасте, расхищающе наследие мое...».

— Діду Григорію! Ти б мені переказав російською мовою, бо я так нічого не зрозумів, — перебив Григорій.

Але старий пожував губами, подививсь на нього відсутнім поглядом, сказав:

— Зараз закінчу, слухай: «...скакаєте бо яко телцы на траве и бодосте якоже волы. Поругана бысть мати ваша зело, и посрамися родившая вас: се, последняя во языцех пуста и непроходна и суха. От гнева Господня не проживут во век: но будет весь в заустение, и всяк ходяй сквозе Вавилон подивится и позвиждет над всякою язвою его».

— Як це розуміти? — знову перепитав Григорій, відчуваючи легку досаду.

Дід Гришака не відповів, закрити Біблію і ліг на лежанку.

«І от люди зроду так, — думав Григорій, виходячи з світлички, — замолоду казяться, горілкою напиваються та інших гріхів не цураються, а під старість, хто в молодості стриму не знав, найбільше починає до Бога хилитися. Ось хоч би й дід Гришака. Зуби — як у вовка. Кажуть, коли молодим прийшов із служби, в хуторі всі жінки від нього плакали: і красуні, і криві, — всі його були. А зараз... Ну, якщо вже мені доведеться до старості дожити, я цю дурню читати не буду. Я до Біблій не охочий».

Повертаючись від тещі, Григорій все думав про розмову з дідом Гришакою, про таємничі, мало зрозумілі слова Біблії. Наталя теж ішла мовчки. У цей приїзд вона зустріла чоловіка особливо суворо. Видно, до неї дійшли чутки про те, що Григорій пиячив і водився з жінками на хуторах Каргінської станиці. Увечері, в день його приїзду, вона постелила чоловікові в світлиці на ліжку, а сама лягла на скрині, вкрившись шубою. Але жодним словом не дорікнула, ні про що не питала. Григорій теж мовчки заснув, вирішив, що покищо в неї краще не допитуватись, чого раптом виник такий холод, якого вже давно не було в їх стосунках...

Так вони мовчки йшли безлюдною вулицею, більше, ніж будь-коли, відчужені. З півдня віяв теплий лагідний вітер, на заході збирались густі, по-весняному білі хмари. Їх цукрово-блакитні вершини клубочились, міняли свої обриси, напливали й навалювались над обривом вже вкритою зеленню наддонської гори. Прокотився перший грім, і в хуторі заспокоїливо, свіжо, прісним чорноземом відталой землі пахли на деревах розпуклі бруньки. На синьому плесі Дону

гравися білі гривасті хвилі, низовий вітер приносив свіжу сирість, терпкий запах гнилого листя та мокрого дерева. На схилі горба плішово-чорною латкою лежав повздовжній клин зябі, він зараз парував, над ним піднімалось марево, воно пливло над випуклими наддонськими горами, над самісінькою дорогою натхненно заливався жайворонком, тоненько посвистували, перебігаючи дорогу, ховрашки. І над усім цим світом, що пробуджувався до нового життя, наповнювався життєдайною силою, світило високе й горде сонце.

У центрі хутора через ярк був перекинутий місток, по ньому з веселим дитячим белькотінням в Дон ще збігала весняна нагірна вода, Наталя зупинилась. Нахилилась, зробивши вигляд, що зав'язує на чирикові пасочок, хоч насправді хотіла схвати від Григорія обличчя, спитала:

— Чого ж ти мовчиш?

— А про що з тобою гурорити?

— Є про що... Розповів би, як пиячив під Каргінською, як із б...волочився...

— А тобі вже донесли?.. — Григорій вийняв кісет, став крутити цигарку. Буркун, змішаний з домашнім тютюном, розносив солодкі пахощі. Зробивши затажку, Григорій перепитав: — Значить, донесли? І хто ця сорока?

— Знаю, коли питаю. Весь хутір сміється, є від кого почути.

— Ну, а коли знаєш, то немає чого й розказувати?

Григорій пішов, широко ступаючи. В прозорій весняній тиші на дерев'яному настилі містка гулко лунали його тверді кроки, вони заглушували Наталчине дріботіння — вона ледве поспішала за ним. Після містка Наталя пішла мовчки, лишень часто витирала сльози, що самі капали з очей, а потім, вгамувавши образу, запинаючись, спитала:

— Знов за старе взявся?

— Ой, Наталя, облич!

— Жеребець ти проклятий, ненаситний! І за що ж ти мене знову мучиш?

— Ти б менше брехнів слухала.

— Сам же признався!

— Тобі, видно, набрехали, що було, а чого й не було. Ну, трохи завинив перед тобою... Життя, Наталя, воно само в гріх вводить. Увесь час на краю смерті ходиш, ну, і, часом, переступиш через борозну..

— Діти в тебе вже виростають! І не совісно перед ними баньками кліпати!

— Ха! Совість! — Григорій усмішкою оголив білосніжні зуби, засміявся. — Я про неї й думати забув. Хіба ж до совісті, коли все життя перевернулось?.. Людей убиваєш... І ніхто не скаже, навіщо вся ця каша заварилася... І як тобі про це сказати? Тобі не зрозуміти! В тобі зараз одна жіноча злість кипить, а про те не знаєш, від чого в мене серце ние, кров закіпає. Я ось і до чарки потягнувся. Не-

щодавно приступ мене схопив. Серце на якусь хвилину зовсім спинилося, а по всьому тілу холод пішов... — Обличчя в Григорія потемніло, він важко видавлював із себе слова: — Важко мені, тому й шукаєш, чим би душу вгамувати, чи горілкою, чи бабою... Ти почекай! Дай мені сказати: у мене туточки пече і пече, весь час болить... Хибним шляхом життя пішло і, може, є й моя вина в цьому.. Зараз варто було б замиритись із червоними — і на кадетів. Але як? Хто нас зведе з радянською владою? Як нам про спільні образи забути? Половина козаків — за Донцем, а ті, котрі тут залишились — озвірили, землю під собою гризуть... Все в мене, Наталко, замакітрилось у голові... Ось і дід Гришака в Біблії вичитав і мені сьогодні розказав, що, мовляв, неправильно ми вчинили, не варто було повставати. Батька твого лаяв.

— Він вже з розуму зійшов! Але він уже старий. А тепер — твоя черга!

— Ось так ти тільки й можеш міркувати. На інше твій розум не здатний...

— Ой, хоч би ти мені зуби не замовляв! Запаскудився, сам кругом винний, а тепер усе на війну звертаєш. Всі ви такі! Мало я ще через тебе, чорта такого, лиха зазнала? Та й тому жалію, що тоді не до смерті зарізалась...

— Більш з тобою нема про що гуторити. Якщо тобі важко, то ти поголоси, — сльоза завжди відпустить ваше жіноче горе. А я тобі зарадити нічим не можу. Я так замастився чужою кров'ю, що я й пожаліти нікого не здатний. До дітей — і до тих майже зачерствів, а про себе й говорити нічого. Війна мене всього висушила. Мені самого себе боязко. У душу мені глянь, а там — темінь, як у порожній криниці...

Вони вже майже прийшли додому, коли з набігаючої сірої хмарки пішов косий і рясний дощ. Він прибив на шляху легкий, нагрітий сонцем порох, заторохкотів по дахах, і після цього повіяло свіжістю, легкою прохолодою. Григорій розстібнув шинель, укрит однією полою Наталю, яка безперестанку плакала, пригорнув її. Так під весняним швидким дощем, вкриті однією шинеллю, тісно пригорнувшись, вони й увійшли в подвір'я.

Увечері на току Григорій лагодив заорювач, перевіряв рукава сіялки. П'ятнадцятилітній синок Семена Чугуна, який трохи оволодів ковальським ремеслом і від початку повстання залишився в Татарському єдиним майстром, сяк-так начепив леміші на старенький мелехівський плуг. Все було готове до весни. Воли із зимівлі вийшли в тілі, того сіна, що їм надбав Пантелій Прокопійович, вистачило вдосталь.

Уранці Григорій збирався їхати в степ. Львівна з Дунею на ніч затопили в печі, щоб до світанку орачеві зварити їжу. За днів п'ять Григорій планував посіяти собі й тещі, ще десятин зо дві зорати під баштан та соняшники, а потім викликати із сотні батька, щоб той закінчив сівбу.

Над курінем із димаря вився синюватий димок, Дуня, яка вже стала дорослою дівчиною, поралась на подвір'ї, збирала на розпал сухе цурпалки. Григорій милувався її круглим станом, високими грудьми, з сумом та досадою думав: «Ось яка наречена вимахала! Летить наше життя, як баский кінь. Ще, здається, недавно Дуня ходила дівчиськом; бувало, бігас, а на спині кіски метеляються, як мишачі хвостики, а зараз вже бач, хоч сьогодні заміж. Не те, що я — вже вкритий сивиною, нічого гарного мене не чекає... Правду казав дід Гришака: «Пронеслося життя, як літній спалах». І так людині короткий вік відміряний, а тут і його вкорочують. Хай тобі... і позабавляться ніколи! А коли вб'ють, то щоб уже скоріше».

До нього підійшла Одарка. Після смерті Петра вона не так щоб довго журилася. Перший час поплакала, з горя змарніла, навіть мовби на лиці постаріла. Та як тільки повіяв весняний вітерець, ледве пригріло сонце, — і Дарчин смуток розвіявся разом із торішнім снігом. На її довгообразому обличчі виступив тонкий рум'янець, заблищали потьмянілі було очі, хода, як і колись, знову стала пружною і легкою... Згадала вона й про старі звички: знову чорною фарбою підмалювала тонкі шнурочки брів, щоки масляно заблищали; повернулася стара звичка жартувати, бентежити Наталю негарним словом; все частіше на її губах почала з'являтися таємнича усмішка, ніби на щось в душі сподівалась... Життя брало верх над горем.

Вона, посміхаючись, підійшла до Григорія. Від її гарного обличчя йшов п'яний запах огіркової помади.

— Гришенько, тобі моя поміч не потрібна?

— Тут і самому немає чого робити.

— Ой, Григорію Пантелійовичу! Які ви до мене, до вдови, стали суворі! Не всміхнеться, навіть плечиком не поведете.

— Ти, зубоскалка, йшла б краще куховарити!

— Ой, таке скажете!

— Наталі б допомогла. Мишко бачиш, який бігас, весь у болоті.

— Іще чого не вистачає! Ви їх будете родити, а мені за ними доглядати. Ще б пак! Наталя твоя — плодюча, як крільчиха. Захочеш, вона їх тобі ще десяток народить. А я через вас, поки буду вас обмивати, й рук позбудусь.

— Годі, годі тобі! Не заважай!

— Григоре Пантелійовичу! Ви зараз на хуторі єдиний козак. Не гоніть, дайте хоч здаля подивитися на ваші чорні звабливі вуса.

Григорій засміявся, відкинув із пітного чола волосся.

— Ну й оса ти! І як тільки з тобою Петро жив... Ти вже, певне, від свого не відступишся.

— Будьте спокійні! — із гордістю підтвердила Дар'я, змірявши Григорія грайливими, примруженими очима, оглянувшись на курінь, зробила переляканий вигляд. — Ой, мені здалось,

ніби Наталя вийшла... До чого ж вона в тебе ревнива! Сьогодні, коли полуднували, глянула я разок на тебе, так вона аж на обличчі змінилась. А мені вже вчора молоді жінки казали: «Що це за справедливість така? Козаків наших немає, а Гришка ваш приїхав на побивку, й на крок від жінки не відходить. А нам, мовляв, що робити? Хоч він і зранений, хоч від нього й супроти колишнього половинка зосталась, але ми б і за цю половинку із задоволенням потримались би. Попередь його, щоб уночі по хутору не ходив, бо коли спіймаємо, то лихо йому буде»... Я їм і відказала: «Ні, жіночки, Гришка наш на коротку ніжку тільки по чужих хуторах покульгує, а дома він за Наталчину спідницю держиться, не відпускає. Він у нас з недавньої пори святий став...».

— Ну, й сучка ти! — сміючись, незлобиво сказав Григорій. — У тебе язик — як помело!

— Уже яка є. А ось Наташечка твоя-то мальована, немазана, а вчора відщила тебе? Так тобі, жеребцеві, й треба, не будеш закон переступати!

— Ну, ти ось що... Ступай собі, Дарко. Ти не сунься в чужі справи.

— Я не сунуся. Я про те, що дурна твоя Наталя. Чоловік приїхав, а вона задається, комизиться, як копійчаний пряник, на сундуці лягла... От я від козака зараз би не відмовилась! Тільки б попався мені... Я б такого хороброго, як ти, налякала!

Дарка скрипнула зубами, зареготала, поблизкуючи золотими сережками, й пішла в курінь, покинувши усміхненого та збентеженого Григорія.

«Ушасливився ти, брате Петре, померти... — думав розвеселений Григорій. — Це не Дарка, а сто чортів! Від такої раніше, чи пізніше, а все одно вмер би!».

XLVII

У хуторі Бахмуткін гасли останні вогні. Легкий морозець прихопив калюжки тоненьким льодом... Десь за хутором, за толокою, на торішній стерні, спустились ночувати припізнілі журавлі. Вітрець, що подував із північного сходу, доносив у хутір їх стримане, стомлене курликання. І воно м'яко підкреслювало, підсилювало впокореність нічної квітневої тиші. В садах густішали тіні; десь мукала корова; потім усе стихло. З півгодини панувала глибока тиша, її порушували лише сумні звуки куликів, що і вночі продовжували свій літ; в повітрі також чулося, як від одночасних помахів тисяч качиних крил щось ніби деренчало і посвистувало: качині зграї все летіли й летіли, поспішали, щоб швидше досягти до того привілля, що чекало їх в донських плавнях... А потім на крайній вулиці залунали людські голоси, зажевірили вогні цигарок, почулося кінське форкання, під копитами коней захрускотіло промерзле болото. Це в хутір вернувся роз'їзд —

тут стояли дві повстанські козацькі сотні, що входили до складу 6-ої окремої бригади. Козаки в'їхали в подвір'я крайньої хати; перемовляючись, поставили біля покинутих серед двору сани коні, дали їм корм. Хтось хриплим баском завів танцювальну пісню, старанно вимовляючи кожне слово, стомлено й поволі завів:

*«Помаленечку я шел
Да потихонечку ступал,
И по прежней по любви
С девкой шутку зашутил...»*

І вмить задерикуватий тенор підголоска, ніби птах, злетів над гомінким басом і весело, грайливо повів:

*«Девка шутку не приняла,
Меня в щеку — д'эх! — вдарила,
Моя казацкая сердечка
Была разгарчивая...»*

Приєднався ще кілька басів, темп пісні наростав, жвавішав, і тенор підголоска, хизуючись високими нотами в кінці, вже лунав напористо й заклично-весело:

*«Я праву ручку засучил,
Девку да в ухо омочил.
Их, эта девочка стоит,
Как малинов свет горит.
Как малинов свет да горит,
Сам-ма плачет, говорит:
«Что же ты мне есть за друг,
Ежли любишь семь подруг,
Восьмую — вдовую,
А девятою жану,
А десятою, подлец, меня!...»*

Біля вітряка козаки несли нічну варту і в суцільній темряві добре чули, як на голих ланах відлунюється журавлиний крик, чули й козацьку пісню, і шелест качиних крил. Лежати на холодній, скутій морозцем землі було сумно. Не тільки курити, а й розмовляти заборонялось, а так хотілось пройтись, чи просто пощтовхатись кулаками, щоб трохи зігрітись. Але нічого не залишалось, як тільки лежати серед торішнього бадилля, тріщити очі в темну безодню степу і прислухатись, припавши вухом до землі. А за десять кроків уже нічогісінько не видно, а квітнева ніч така багата на шелести, з темряви доноситься багато підозрілих звуків, що кожний з них викликає тривогу: «Чи не йде, чи не повзе часом червоноармійська розвідка?». Ніби десь здалеку доноситься тріск зломаної бур'янини, чиєсь стримане пихтіння... Молодий козак Випряжкін рукавичкою витирає побіглу від напруження сльозинку, штовхає ліктем сусіда. Той, скрутившись калачиком, дрімав, поклавши голову на шкіряний

підсумок; японський патронташ давить йому в ребро, але йому лінки лягти зручніше, бо не хоче пускати в щільно загорнуті поли шинелі нічний холод. Шурхіт бур'яну та сопіння наростають, несподівано вони звучать майже біля Випряжкіна. Піднявшись на лікті, він здивовано вдивляється в переплетений бур'ян і з великим зусиллям бачить перед собою великого їжака. Їжак узяв мишачий слід і поспішно рухається по ньому вперед, низько опустивши маленьку, ніби свинячу, мордочку, сопе і чіпляється колючою спиною за сухий бур'ян. Раптом він відчуває, що в кількох метрах, прямо перед ним виникла якась загроза, і, піднявши голову, бачить розглядаючи його людину. Людина з полегшенням зітхає, пошепки каже:

— Чорт такий! Треба ж так налякати...

А їжак високо піднімає голову, втягує лапки і з хвилину лежить колючим клубком, далі повільно випростується, ногами стає на холодну землю й суне сірою круглою грудкою, раз-у-раз натикається на соняшничиння, мне собою висохле стебло зіпрілої повійки. І знову стає тиша. І ніч — така казкова...

У хуторі вже відспівали другі півні. Небо прояснилось. Крізь ряднину рідких хмарок виглянули перші зірки. Згодом вітер розігнав хмари, і з неба на землю дивились безліч золотих очей.

Ось тоді Випряжкін й виразно почув, що до них наближається кінь, почув тріск бур'яну, зв'якіт металевої зброї, а згодом — ще й поригування сідла. Інші козаки теж все це почули. Пальці їх лягли на спуски гвинтівок.

— Приготуватись! — прошепотів помічник взводного.

На тлі зоряного неба виріс, ніби висічений, силует вершника. Він їхав ступою в напрямку хутора.

— Сті-ій!.. Хто їде?.. Де пропуск?..

Козаки підхопились на ноги, готові відкрити вогонь. Вершник зупинився, підняв угору руки.

— Товариші, не стріляйте!

— Пропуск є?..

— Товариші!..

— Давай пропуск! Взво-о-од...

— Не стріляйте!.. Я один... Здаюсь!..

— Стривайте, хлопці! Відставити!.. Візьмемо його живим!..

Помічник взводного підбіг до вершника, Випряжкін схопив коня за повіддя. Незнайомець перекинув ногу через сідло, зіскочив на землю.

— Ти хто такий? Червоний? Ага, братці, це він! У нього ось і зірка на папасі. По-па-ав-ся!!!

Вершник розім'яв ноги, уже спокійно сказав:

— Ведіть мене до вашого начальника. Я маю передати йому дуже важливе повідомлення. Я — командир Сердобського полку і прибув сюди для переговорів.

— Команди-и-ир?.. Братці, вбити його треба, такого гада! Лука, дай-но його сюди...

— Товариші! Вбити мене ви зможете завжди, але перед цим дозвольте мені розповісти вашому начальнику те, заради чого я приїхав. Повторюю, справа дуже важлива. Будь ласка, заберіть мою зброю, якщо боїтесь, що я втечу..

Червоний командир почав розстібати портупею.

— Знімай! Знімай! — підганяв його один із козаків. Наган і шаблю прибулого передали в руки помкомвзводу.

— Обшукайте сердобського командира! — наказав він, сідаючи на того коня, на якому прибув червоний командир.

Полоненого обшукали. Помкомвзводу та козак Випряжкін погнали його в хутір. Він ішов пішки, від нього не відступав Випряжкін, наперевіс тримав австрійський карабін, а останнім верхи їхав задоволений помкомвзводу.

Хвилин із десять йшли мовчки. Конвойований часто спинявся, щоб закурити, полою шинелі затулявся від вітру, бо сірники гасли на вітрові. Цигарки так гарно пахли, що Випряжкін не витерпів.

— Дай-но й мені, — попросив він.

— Будь ласка!

Випряжкін узяв шкіряний похідний, набитий цигарками портсигар, вийняв із нього одну, а портсигар поклав собі в кишеньку. Червоний командир нічого на це не сказав, тільки згодом, коли вже прийшли в хутір, запитав:

— Ви куди мене ведете?

— Там дізнаєшся.

— А все ж таки?

— До командира сотні.

— Ви мене ведіть до командира бригади Богатирьова.

— Тут такого немає.

— Як це — немає? Мені відомо, що вчора він зі штабом прибув у Бахмуткін і зараз тут.

— Ми про це нічого не відаємо.

— Ну, не треба, товариші! Я знаю, а ви — не знаєте! Це зовсім не військова таємниця, тим більше, що про неї знає ваш ворог.

— Іди, давай вперед!

— Я-то йду. Але ви відведіть мене до Богатирьова.

— Помовч! Мені з тобою теревеніти служба забороняє.

— А портсигар забирати — правила служби дозволяють?

— Мало чого!.. Йди і прикуси язик, бо я ще й шенелю зараз відберу. Бач, який вразливий!

Сотенного насилу розбудили. Він довго тер кулаками очі, морщився і ніяк не міг зрозуміти те, що йому говорив, сяючи від радості, помкомвзводу.

— Хто він? Командир Сердобського полку? А ти не брешеш? Давай документи.

Через кілька хвилин він разом із червоним командиром ішов на квартиру командуючого

бригадою Богатирьова. Богатирьов, ледве почувши про те, що захоплений та доставлений сюди командир Сердобського полку, схопився, ніби після прочухана. Він застібнув щаровари, накинув на свої кремезні плечі шлейки, засвітив п'ятилінійну лампу, перепитав червоного командира, який навияжку стояв біля дверей:

— Ви командир Сердобського полку?

— Так, я командир Сердобського полку, Вороновський.

— Сідайте.

— Дякую.

— Як вас... За яких обставин вас узяли?

— Я до вас сам приїхав. Мені треба поговорити з вами наодинці. Накажіть стороннім залишити нас.

Богатирьов змахнув рукою, і сотенний, який прийшов із червоним командиром, а також господар, старовір із рудою бородою, котрий від здивування так і не закрив свій рот, — усі вийшли. Богатирьов, потираючи наголо стрижену, темну й круглу, як кавун, голову, сидів за столом в одній брудній нижній сорочці. Після важкого сну щоки його обличчя опухли, на них виднілись червоні вм'ятини, але й з'явилась стримана цікавість.

Вороновський був невисокий, опасистий чоловік, шинеля на ньому акуратно підігнана, на плечах офіцерські ремні, плечі розправлені; під чорними підстриженими вусами грала посмішка.

— Сподіваюсь, маю честь із офіцером? Дозвольте спочатку кілька слів про себе, а вже потім про ту місю, з якою я до вас прибув... У минулому — я за походженням дворянин і штабс-капітан царської служби. У роки німецької війни служив у Сто сімнадцятому Любомирському стрілецькому полку. У тисяча дев'яцот вісімнадцятому році за декретом радянського уряду мобілізований як кадровий офіцер. Тепер, як вам уже відомо, в Червоній армії команду Сердобським полком. Перебуваючи в лавах Червоної армії, я давно шукав можливість перейти на ваш... на бік тих, хто бореться з більшовиками.

— Довго ж Ви, пан штабс-капітан, вибирали момент...

— Це так, але мені хотілось спокутувати свою провину перед Росією і не тільки самому перейти (це можна було б здійснити давно), але й привести з собою червоноармійську частину, звичайно, ті її найбільш здорові елементи, бо комуністи обдурили людей та втягнули їх у цю братовбивчу війну.

Колишній штабс-капітан Вороновський підняв на Богатирьова вузько поставлені сірі очі і, побачивши, що той недовірно всміхається, спалахнув, як дівчина, швидко заговорив:

— Це, пане Богатирьов, природньо, що Ви можете ставитись до мене й до моїх слів з певною недовірою... На Вашому місці я, напевне, також скептично віднісся до моєї появи.. Ви дозволи-

те мені довести це фактами... Переконливими фактами...

Відкинувши полу шинелі, він вийняв із кишені захисних брюк складний ніж, нахилився так, що навіть зарипіли наплічні ремні, і взявся обережно відпорювати старанно підшитий борт шинелі. Через хвилину Вороновський витягнув із-за підкладки пожовклі папери й маленьку фотографічну картку.

Богатирьов уважно ознайомився з документами. Один із них свідчив, що «пред'явник цього є дійсно поручник 117-го Любомирського стрілецького полку Вороновський, який після лікування направляється в двотижневу відпустку за місцем проживання — в Смоленську губернію». На посвідченні стояли печатка й підпис головлікаря похідного госпіталю № 8 14-ої Сибірської стрілецької дивізії. Решта документів на ім'я Вороновського також свідчили, що Вороновський справжній офіцер, а з фотографічної карточки на Богатирьова глянули веселі, вузько поставлені очі молодого підпоручника Вороновського. На чепурному захисному френчі виблискував офіцерський Георгій, а незаймана білизна погонів різкіше відтіняла смутлі щоки підпоручника, темну лінію вусів.

— І що тепер? — запитав Богатирьов.

— Я приїхав повідомити, що мною, разом із моїм помічником, колишнім поручником Волковим, проведена агітація серед червоноармійців і весь Сердобський полк, звичайно, за винятком комуністів, у будь-яку хвилину готовий перейти на ваш бік. Переважна більшість червоноармійців — це селяни Саратовської та Самарської губерній. Вони згодні битися з більшовиками. Нам необхідно зараз же домовитись із вами про умови здачі полку. Зараз полк перебуває в Усть-Хоперській, він нараховує біля тисячі двохсот багнетів, а в комосередкові — тридцять вісім чоловік, є ще один взвод із місцевих комуністів — там тридцять чоловік. Ми захопимо додану нам батарею, при цьому, обслугу, мабуть, доведеться ліквідувати, бо там переважна більшість — комуністи. Серед моїх червоноармійців зростає невдоволення тими утисками, яких зазнають їх батьки в процесі продрозверстки. Ми скористалися такою нагодою і змогли переконати їх перейти до козаків... тобто, до вас. Та мої солдати висловлюють одне побоювання: щоб під час здачі полку не було насильства... Це, звичайно, дрібниці, але мені хотілось би одержати від вас гарантію.

— Про яке насильство ви говорите?

— Ну, щоб не розстрілювали, не грабували...

— Ні, такого не допустимо!

— І ще одне: солдати наполягають, щоб Сердобський полк не розформували, а щоб він зберігся в повному складі і разом із вами воював із більшовиками, але як самостійна бойова одиниця.

— Цього я вам обіцяти...

— Розумію! Розумію! Ви поспілкуєтесь із вашим вищим командуванням і тоді доведете нас до відома.

— Так, я повинен зробити запит у Вешки.

— Вибачте, але в мене мало часу, і якщо я лишне затримаюсь, то на мою довгу відсутність може звернути увагу комісар полку. Я вважаю, що про умови здачі ми домовились. Бажано якомога швидше повідомити мене про рішення вашого командування. Полк можуть перекинути на Донець, або влити нове поповнення і тоді...

— Так, я зараз же відправлю в Вешки верхнього нарочного.

— І прохання: накажіть вашим козакам вернути мою зброю. Мене не тільки обеззброїли, — Вороновський перервав свою гладеньку розповідь і трохи збентежено всміхнувся, — але й відібрали портсигар. Це, звичайно, дрібниці, але портсигар мені дорогий, як родинна пам'ятка...

— Вам усе повернуть. Як вас сповістити про відповідь з Вешок?

— Сюди до вас, у Бахмуткін, через два дні з'явиться одна жінка... з Усть-Холерської. Який пароль... Ну, скажімо, — «єднання». Їй ви все можете передати. Зрозуміло — на словах...

* * *

XLVIII

Через півгодини один із козаків Максаєвської сотні чвалом мчав на захід, у Вешенську...

На другий день особистий ординарець Кудінова прибув у Бахмуткін, розшукав квартиру командира бригади і, навіть не прив'язавши коня, пішов у хату, де передав Григорію Богатирьову пакет, на якому було написано: «В. терміново. Цілком таємно». Богатирьов, виявляючи гаряче нетерпіння, зірвав сургучну печатку. На бланкові Верхньо-Донської окружної ради рукою Кудінова розмашисто було написано:

«Доброго здоров'я, Богатирьов! Новина дуже радісна. Уповноважуємо тебе вести з сердобцями переговори й за будь-яку ціну схилити їх до здачі. Пропоную піти їм на уступки та пообіцяти, що полк приймемо в повному складі і навіть обеззброювати не будемо. Неодмінною умовою постав арешт та видачу комуністів, комісара полку, а головне — наших вешенських, еланських та усть-холерських комуністів. Хай обов'язково захоплять батарею, обоз, матеріальну частину. За будь-що прискорюй цю справу! На місця, куди прибуде полк, стягни якомога більше своїх сил, потихеньку оточи й зараз же займись обеззброюванням. Якщо почнуть шуміти, — ліквідуй всіх до останнього. Дій обережно, але рішуче. Як тільки обеззброїш, відправляй весь полк у Вешенську. Жени їх правим берегом, так зручніше, бо на тому боці й фронт буде подалі і степ голий, не втечуть, якщо отямляться та надумують утікати. Веди їх

подалі від Дону, через хутори, а наглядати за ними пошли дві кінні сотні. У Вешках ми їх по два, по три бійці розкидаємо по сотнях, подивимось, як вони будуть битися зі своїми. А там — справа не наша, не станемо печалитися: коли з'єднаємось із своїми, котрі за Донцем, тоді вони їх нехай судять і роблять з ними, що хочуть. Про мене, нехай хоч усіх перевишають. Не шкода. Радію твоєму успіхові. Щоденно повідомляй нарочним. Кудінов».

У кінці була приписка:

«Якщо наших місцевих комуняків сердобці видадуть, — їх також жени під посиленням конвою у Вешки, теж через хутори. Але першими пусти сердобців. У конвой накажи відібрати надійних козаків (котрі люті та в літах), нехай вони їх женуть і народові про це заздалегідь широко сповіщають. Нам ними і руки поганити нема чого, їх баби кілками поб'ють, якщо ліло поставити вміло та з розумом. Зрозумів? Нам ця політика вигідніша: розстріляти їх, — чутка донесеться до червоних, мовляв, полонених розстрілюють, а так — простіше, достатньо народ на них нацькувати, гнів людський спустити, як ланцюгового пса. Самосуд — і край. Ні з кого спитати, нікому відповідати!».

12-го квітня 1-й Московський полк під хутором Антоновим Єланської станиці був жорстоко потріпаний в бою з повстанцями.

Погано обізнані з місцевістю, червоноармійці з боєм ввійшли в хутір. На малесеньких клаптиках твердої супішаної землі, неначе на островах, далеко один від одного розташувались козацькі обійстя, а вулиці та провулки були прокладені по невилазній драговині, просто мощені хмизом. Хутір тонував у густих зарослях вільхи, в мочаровій, болотистій місцевості. На його околиці текла річка Єланка, мілководна, але з мулистим, драглистим дном.

Стрільці 1-го Московського цепом пішли через хутір, та ледве минули перші двори і вступили у вільшину, як стало зрозуміло, що цепом пройти їй не вдасться. Командир 2-го батальйону — впертий латиш — не зважав на заперечення ротного, який насилу вивів із глибокого болота свого коня, і скомандував: «Уперед!»; він перший сміливо побрів гаттю, що хиталася і провалювалася під ногами. Червоноармійці трохи повагались, але рушили за ним слідом, кулемети понесли на руках. Провалюючись до колін в драговиння, просунулись сажнів п'ятдесят, коли з правого флангу донеслось: «Обходять!», «Козаки!», «Оточили!».

Дві повстанські сотні справді обійшли Батальйон, вдарили йому в тил.

Втративши у вільшняку майже третину особового складу, 1-й і 2-й батальйони відступили.

У цьому бою кустарною повстанською кулею був поранений в ногу Іван Олексійович. На руках його виніс Михайло Кошовий, він ледве не заколов червоноармійця, який мчав дамбою, заставив взяти пораненого на патронну двоколку.

Відкинутий полк зупинився перед хутором Єланським. Ця поразка згубно подіяла на всі червоноармійські частини, що наступали лівим берегом Дону. Малкін з Буканівської був змушений відійти двадцять верст на північ — у станицю Слашевську. Повстанські сили продовжували тиснути далі, маючи багаточисельну перевагу над малківською дружиною, успішно розвивали шалений наступ; перед самим льодоходом Малкін, втопивши кількох коней, встиг перебраться через Хопер і пішов на станицю Кумилжинську.

1-ий Московський, захоплений льодоходом у гирлі Хопра, перебрався через Дон на правобережжя; чекаючи поповнення, стояв у станиці Усть-Хоперській. Незабаром туди прибув Сердобський полк. Кадровим складом він дуже відрізнявся від 1-го Московського. Бойове ядро Московського полку складали робітники-москвичі, туляки, нижньгородці, вони бились мужньо, вперто, не раз сходились із повстанцями в рукопашну, щодня втрачали десятки бійців убитими та пораненими. Пастка, в яку полк потрапив у Антонівському, на деякий час внесла розлад, але й відступаючи, він не залишив ворогам жодної обозної двоколки, жодного ящика патронів. Зате сердобська рота вже в першому ж бою під хутором Ягодинським не вистояла проти кінної атаки повстанців; побачивши козацьку лаву, сердобська рота покинула окопи і, само собою, була б повністю знищена, якби не кулеметники-комуністи, котрі зустріли атакуючих шквальним кулеметним вогнем.

Сердобський полк швидко сформувався в місті Сердобську. У червоноармійці поспіль записали саратовських селян старших років призову, тож серед них панували настрої, що зовсім не допомагали кріпити бойовий дух. У тій роті, що оборонялась під хутором Ягодинським, було багато неписьменних та вихідців із заможних верств сільського населення. Командний склад полку теж був наполовину з колишніх офіцерів; комісар виявився слабохарактерною, безвільною людиною, авторитетом серед червоноармійців не користувався; а командир полку, начштабу та двоє ротних командирів виявилися замаскованими зрадниками, саме вони задумали здати полк, на очах партосередку спокійнісінько вели злочинну роботу: деморалізували червоноармійську масу, залучили до цієї справи контрреволюційно налаштованих куркулів, вміло підривали авторитет комуністів, сіяли сумніви в те, що зусилля

по приборканню повстання не матимуть успіху, повним ходом готували здачу полку.

Штокман став на квартиру з трьома червоноармійцями-сердобцями, пильно придивлявся до цих, а після однієї з ними гострої перепалки остаточно переконався, що над полком нависла серйозна загроза.

27-го, вже пізно ввечері, на квартиру прийшло двоє сердобців із другої роти. Один із них носив прізвище Горигасов, не вітаючись, він поглянув на Штокмана та Івана Олексійовича, який лежав на ліжку, криво посміхнувся і сказав:

— Довоювались! Вдома у рідні хліб забирають, а тут доводиться невідомо за що воювати ...

— Ти хіба не знаєш, за що ти воюєш? — різко запитав Штокман.

— Еге ж, не знаю! Козаки — такі ж хлібороби, як і ми! Так що знаємо, проти чого вони повстали! Знаємо!..

— Ну, ти, сволото, ти хоч знаєш, чию пісеньку співаєш? Білогвардійську! — скипів звичайно стриманий Штокман.

— Ти не дуже обзивайся! Бо вуса висмикнемо... Хлопці, ви чуєте? Який знайшовся!

— Спокійно! Спокійно, бородатий! Ми таких, як ти, бачили! — подав голос другий, низенький та огрядний, як лантух із борошном. — Ти що думаєш, якщо ти комуніст, то можеш нам на горло наступати? Дивись, ми тобі легко норов вкоротимо!

Заступивши собою шупленького Горигасова, він, не зводячи з Штокмана очей, наступав на нього, при цьому короткі міцні руки тримав за спиною.

— Що ж це таке?.. Всі білим духом живете? — задихаючись, запитав Штокман, відштовхуючи від себе наступаючого на нього червоноармійця.

Той поточився, спалахнув, уже хотів схопити Штокмана за руку, але Горигасов його зупинив:

— Не зв'язуйся!

— Це — контрреволюційні розмови! Ми вас будемо судити, як зрадників радянської влади!

— Увесь полк під трибунал не відправиш! — відповів один червоноармієць, котрий квартирував разом зі Штокманом.

Його підтримали:

— Комуністам — їм і цукор, і цигарки, а нам — лудки!

— Брешеш! — вигукнув Іван Олексійович, підводячись у ліжку. — Одержуємо те ж саме, що й ви!..

Нічого не кажучи, Штокман одягнувся, вийшов. Затримувати його не стали, але провели з насмішками.

Комісара полку Штокман застав у штабі. Він викликав його в сусідню кімнату, схвильовано розповів про сутичку з червоноармійцями, запропонував їх заарештувати. Комісар вислухав його, почухав руду, вогняну борідку, нерішуче поправив окуляри в чорній роговій оправі.

— Завтра зберемо збори осередку, обміркуємо, як з шим бути. А в даній обстановці арештувати цих хлопців не вважаю доцільним.

— Чому? — гостро спитав Штокман.

— Бачите, товаришу Штокман... Я сам відчуваю, що в нас у полку не все гаразд, напевне, існує якась контрреволюційна організація, але виявити її слід не вдається, тільки очевидно, що під її впливом — більша частина полку. Селянська стихія, що тут вдієш? Про настрої червоноармійців я повідомив і запропонував полк відвести та розформувати.

— Чому ви вважаєте недоцільним зараз же заарештувати цих агентів білогвардійщини та направити їх у ревтрибунал дивізії? Адже такі балачки — це пряма зрада!

— Згоден з вами, але це може викликати небажані ексцеси, навіть повстання.

— Ось як? Тоді чому, переконавшись, що такі настрої мають більшість, вчасно не повідомили про це політвідділ?

— Я ж Вам сказав, що повідомив. Та з Усть-Медведиці щось довго ніякої відповіді. Як тільки полк відкличуть, ми суворо покараємо всіх, хто порушує дисципліну, і, зокрема й названих Вами червоноармійців із контрреволюційним духом... — Нахмурившись, комісар пошепки додав: — У мене викликає підозру сам Вороновський і... начштабу Волков. Завтра ж після зборів осередку я виїду в Усть-Медведицю. Треба негайно вжити заходів і локалізувати цю небезпеку. Прошу Вас тримати в таємниці нашу розмову.

— Але чому зараз не можна скликати збори комуністів? Адже, товаришу, час надзвичайно дорогий!

— Я розумію. Але зараз неможливо. Більшість комуністів в заставах та секретах... Я наполіг на цьому, бо в такому становищі довіряти безпартійним — необачно. Та й батарея, а в ній більшість комуністів, тільки сьогодні вночі прибуде з Крутівського. Викликав саму з такою обставиною, що складається в полку.

Повернувшись зі штабу, Штокман стисло переказав Іванові Олексійовичу та Михайлові Кошовому свою розмову з комісаром полку.

— Ходити ти ще не зможеш? — запитав він Івана Олексійовича.

— Ще кульгаю. Раніше боявся, щоб рана не відкрилась, ну а тепер, нікуди діватись, доведеться вставати.

Уночі Штокман написав докладне повідомлення про становище, що склалося в полку і опівночі розбудив Кошового. Засовуючи йому за пазуху пакет, наказав:

— Негайно роздобудь коня і жени в Усть-Медведицю. Вмири, а передай цей лист у політвідділ Чотирнадцятої дивізії... За скільки годин доберешся? Коня де зможеш узяти?

Михайло крестав, натягував на ноги руді зсохлі чоботи та відповідав:

— Коня вкраду.. у кінних розвідників, а до Усть-Медведиці доїду.. шонайбільше... за дві години. Коні ж у розвідці нікудишні, а так би... й за півтори можна. В атарщиках служив... Знаю, як коня змусити жваво бігти.

Михайло переховав пакет, засунув його в кишеню шинелі.

— Це для чого? — здивувався Штокман.

— Щоб швидше вийняти, якщо схоплять сердобці.

— Ну? — все ще не розумів його задум Штокман.

— Ось тобі й «ну»! Якщо почнуть хапати — дістану й ковтну його.

— Молодець! — скупко веміхнувся Штокман, підійшов до Михайла і, наче під впливом важкого передчуття, міцно обняв хлопця, кріпко поцілував холодними тремтячими губами. — Їдь!

Михайло вийшов, біля конов'язі у розвідників без перешкод узяв найкращого коня, тихо об'їхав заставу, весь час тримаючи вказівний палець на спусковому гачку новенького кавалерійського карабіна, навпростець вибрався на шлях. Тільки тоді він перекинув карабін через плече і погнав куцохвосту саратівську кобилку з неймовірною жвавістю.

XLIX

На світанку почав накрапувати дрібний дощ. Здійнявся вітер. Зі сходу насунула чорна хмара. Як тільки почало сіріти, сердобці, квартирувавши разом із Штокманом та Іваном Олексійовичем, встали і мовчки пішли. Минуло півгодини прибіг еланський комуніст Толкачов — він, як і Штокман зі своїми хлопцями, теж пристав до Сердобського полку. Відчинивши двері, він захеканим голосом крикнув:

— Штокман, Кошовий — ви вдома? Виходьте!

— Що трапилось? Та заходь сюди! — Штокман вийшов у передню кімнату, на ходу вдягаючи шинель. — Заходь!

— Біда, — зашепотів Толкачов, йдучи вслід за Штокманом у другу кімнату. — Щойно біля станиці... біля станиці... піхота хотіла роззброїти батарею... ну, ту, що під'їхала з Крутівського. Почалася перестрілка... Батарейці напад відбили, зняли з гармат замки і на баркасах переправились на той бік...

— Ну, ну? — підганяв Іван Олексійович, зі стоном натягуючи чобіт на поранену ногу.

— А зараз біля церкви мітинг... Там увесь полк...

— Швидше збирайся! — наказав Іванові Олексійовичу Штокман, а сам схопив Толкачова за

рукав теплушки. — Де комісар? Де решта комуністів?..

— Не знаю... Дехто втік, а я — до вас. Телеграф зайнятий, нікого не пускають... Тікати треба! А як тікати? — Толкачов розгублено опустився на скриню, стиснув колінами руки.

На ганку густо загунали, у хату гуртом ввалилося шість червоноармійців-сердобців. Виглядали вони рішуче, обличчя дуже розгнівані.

— Комунисти, давай на мітинг! Швидко!

Штокман переглянувся з Іваном Олексійовичем, суворо стулив губи:

— Пішли!

— Зброю залишіть. Не на бій ідете! — запропонував один із сердобців. Але Штокман, удавши, що нічого не чув, закинув за плече гвинтівку і першим пішов на вихід.

На майдані на різні голоси горлали тисяча сто чоловік. Населення Усть-Хоперської станиці не було видно. Перелякані станичники поховались по домівках (ще напередодні в станиці ходили чутки, що полк переходить на бік повстанців і в станиці може спалахнути сутичка з комуністами). Штокман перший наблизився до глухо гомонівшого натовпу червоноармійців, пошукав очима, чи не стоїть хтось поблизу з командного складу полку. Повз нього повели комісара полку. Двоє червоноармійців, тримали його за руки. Білий комісар, підштовхуваний ззаду, зник у натовпі. На кілька хвилин Штокман втратив його з поля зору, та згодом побачив знову: комісара заштовхали в гущу натовпу, поставили на ломберний стіл, який принесли з чийогось будинку. Штокман оглянувся довкола. Позаду нього, спираючись на гвинтівку, стояв поранений Іван Олексійович, а поруч із ним — ті червоноармійці, котрі привели їх на мітинг.

— Товариші червоноармійці! — слабим голосом почав комісар. — Мітингувати в такий час, коли ворог від нас — у безпосередній близькості... Товариші!

Продовжити промову йому не дали. Навколо столу, ніби збуджені вихором, загойдались сірі червоноармійські папахи, схитнувся синій ліс багнетів, до нього потягнулись стиснуті в кулаки руки, на майдані залунали сердиті короткі вигуки:

— Ага, вже товаришами завважали!

— Шкіряну тужурку давай знімай!

— Обдурив!

— На кого ведете?

— Тягни його за ноги!

— Бий!

— Багнетом його!

— Відкомісарився!

Штокман бачив, як немолодий великорослий червоноармієць, вибравшись на столик, схопив лівою рукою комісара за коротку руду борідку. Столик похитнувся, і червоноармієць разом із комісаром звалився на простягнуті руки тих, кот-

рі стояли поблизу. На тому місці, де шойно стояв ломберний стіл, негайно заворушилась купа сірих шинелей; одинокий несамовитий крик комісара потонув у суцільному гулі голосів.

У ту ж мить Штокман кинувся туди. Нещадно розштовхуючи міцні спини в сірих шинелях, він дуже швидко проліз до того місця, де тільки що виступав комісар. Його не стримували, а просто штовхали в спину та в потилицю кулаками й прикладами, зірвали з плеча гвинтівку, а з голови козацький червоноверхий малахай.

— Куди ти, чо-о-орт, прешся?! — обурювався один із червоноармійців, котрому Штокман боляче наступив на ногу.

Штокман уже опинився біля перекинутого ніжками вгору столика, коли дорогу перепинив оклецькуватий взводний. Сіра смужкова папах в нього збилась на потилицю, шинель повністю розхрістана, з червоного, як цегла, обличчя котився піт, налиті люття очі теж розчервонілись.

— Куди пре-е-еш?

— Слово! Слово рядовому бійцю!.. — ледве переводячи дух, прохрипів Штокман, одним рухом ставлячи столик на ноги. Йому навіть допомогли вилізти на стіл. Але над майданом ще котились хвилі несамовитого реву, і Штокман, набравши в легені повітря, голосно крикнув: — Мов-ча-а-ати!.. — і через півхвилини, коли галас стих, надірваним голосом, стримуючи кашель, заговорив: — Червоноармійці! Ганьба вам! В надзвичайно тяжку хвилину ви зраджуєте владу народу! Ви вагаєтесь, замість того, щоб твердою рукою цілити ворога в самісіньке серце! Ви мітингуєте, коли Радянська країна задихається в кільці ворогів! Ви стоїте в кроці від прямої зради! Чо-му?! Вас продали козацьким генералам ваші ж зрадники-командири! Вони — колишні офіцери — обманули довіру радянської влади і, користаючись вашою темрявою, надумали здати полк козакам. Схаменіться! Вашими руками хочуть допомогти задушити робітничо-селянську владу!

Командир 2-ої роти, колишній прапорщик Вейстмінстер, який стояв неподалік від столу, вже націлив гвинтівку на Штокмана, але той, помітивши цей намір, вигукнув:

— Не смій! Вбити завжди встигнеш! Послухайте бійця-комуніста! Ми — комунисти — все життя, всю свою кров... краплю за краплею... — від неймовірного напруження голос Штокмана перейшов на тенор, обличчя мертво зблідло й перекошилось, — ...віддавали визволенню робітничого класу.. пригнобленого селянства. Ми звикли безстрашно дивитися смерті в вічі! Ви можете мене вбити...

— Чули вже!

— Годі гратися в арапа!

— Дайте сказати!

— А-ну, замовчіть!

— ...можете мене вбити, але я повторюю: опам'ятайтесь! Не мітингувати треба, а йти на білих! — Штокман обвів вузько зведеними очима припишканий натовп червоноармійців і неподалік від себе побачив командира полку Вороновського. Той стояв із якимось червоноармійцем, вимушено посміхаючись, щось шепотів тому на вухо. — Ваш командир полку..

Штокман викинув руку, вказуючи на Вороновського, але той, прикривши долонею рот, щось занепокоєно шелпнув своєму сусідові, і не встиг Штокман закінчити фразу, як у повітрі, насиченому квітневою вологою молодого дощу, глухо ляснув постріл. Гвинтівка вистрілила якомсь кволо, тихо, неначе хтось хльоснув батоном, але Штокман, схопившись руками за груди, впав навколішки, опустив простоволосу посивіту голову.. І одразу ж, похитуючись, знову зіп'явся на ноги.

— Йосипе Давидовичу! — простогнав Іван Олексійович, побачивши, що Штокман знову піднявся, кинувся до нього, але його схопили за лікті, закричали:

— Мовчи! Не рипайся! Дай-но сюди гвинтівку, сво-ло-та!

В Івана Олексійовича відібрали зброю, вивернули кишень; повели з майдану. У різних кінцях майдану почали обеззброювати й хапати комуністів. У вуличці, де стояв присадкуватий купецький дім, одночасно прогрімлі п'ять чи шість пострілів — розстріляли комуніста-кулеметника, який не віддавав кулемет Льюіса.

А в цей час мертво-білий Штокман, конвульсійно гикаючи, спльовуючи рожеву кров, що пінилася в нього на губах, із хвилину похитавшись на ломберному столі, напруживши останні сили, зібравши всю свою волю, ще встиг крикнути:

— ...Вас обдурили!.. Зрадники... вони заслужать собі прощення, нові офіцерські чини... Але комунізм буде жити!.. Товарищі!.. Опам'ятайтесь!..

І знову червоноармієць, який стояв поруч із Вороновським, притиснув до плеча гвинтівку. Після повторного пострілу Штокман на столі не встояв, упав навznak, звалився червоноармійцям під ноги. А на стіл уже молодцювато виліз один із сердобців — широкий рот, приплюснуті зуби, посічене віспою обличчя; гучно крикнув:

— Ми тут чули багато різних обіцянок... але це все, дорогі товариші, є не що інше, як гола брехня та звичайні погрози. Ось перекинувся, лежить цей бородатий оратор, та собаці — собача смерть! Смерть комуністам — ворогам трудового селянства! Я, товариші, дорогі наші воїни, ось що хочу сказати: наші очі тепер відкриті. Ми знаємо, проти кого треба йти! Для прикладу, в нас, у Вольському повіті, що було обіцяно? Рівність, братерство народів! От що обіцяли обманщики-комуністи. А що насправді? Людоїдство, дорогі брати! Ось хоч би мій татусь — прислав нам вісткочку, гіркого листа, а в ньому пише: грабіж удома триває,

безсовісний, серед білого дня! В того ж таки, мого татуся, хлібець увесь вимели й водяний млин відібрали, а декрет хіба так гласить про трудове селянство? Бо млинок отой нажитий трудовим потом моїх батьків, тоді, я вас питаюся, — хіба це не є грабіжництво і людоїдство? Нищити їх, щоб і сліду не залишилось!

Свою промову оратор так і не закінчив. Із заходу в станицю Уст-Хоперську риссю в'їхали дві повстанські сотні, південним схилом наддінських гір спускалася козацька піхота, під охороною півсотні прибував зі своїм штабом сам командир 6-ої повстанської окремої бригади хорунжий Богатирьов.

І відразу ж з тієї хмари, що насунулась зі сходу, полився дощ, десь за Доном, над Хопром глухо прогрімів грім.

Сердобський полк почав спішно шикуватися, здвоювати ряди. Штабна кінна група Богатирьова ще не встигла повністю спуститися з гори, як колишній штабс-капітан Вороновський командирським риком, з клетом у голосі, чого червоноармійці від нього ніколи раніше не чули, вигукнув:

— По-о-olk! Струн-ко-о!..

Л

У Татарському Григорій Мелехов пробув п'ять днів, за цей час він собі та тещі засіяв кілька десятин хліба, а потім, як тільки із сотні прийшов схудлий від переживань за господарством, завшивілий Пантелій Прокопійович, — почав готуватися до від'їзду в свою частину, що, як і раніше, стояла на річці Чир. Кудінов секретним листом повідомив його про початок переговорів із командуванням Сердобського полку, попросив вернутись, взяти на себе командування дивізією.

У той день Григорій зібрався їхати в Каргінську. Перед від'їздом, в обід, повів на Дон напувати коня і, спускаючись до річки, що розлилась під самісіньку огорожу, побачив Аксенію. Чи Григорію тільки здалося, чи вона й справді навмисне не поспішала, ліниво набирала воду, чекала його, але ноги самі понесли Григорія і за ті кілька секунд, поки впритул підійшов до Аксенії, перед його очима встигла пронестися хвиля сумних спогадів...

Почувши його кроки, Аксенія оглянувшись, на обличчі в неї з'явилося — безумовно напускне — здивування, але приховати радість від зустрічі, свій давній біль так і не вдалося. Вона всміхнувшись такою жалісливою, розгубленою усмішкою, що зовсім не пасувала до її завжди гордовитого обличчя, і в серці Григорія прокинувся жаль за втраченим коханням. Стривожений смутком, пригнічений спогадами, він осадив коня, сказав:

— Здрастуй, дорога Аксеніє!

— Здрастуй!

У тихому голосі Аксенії прозвучали нотки зовсім несумісних між собою почуттів — і подиву, і лагідності, і болю...

— Давно ми з тобою не гуторили.

— Давно.

— Я вже й голос твій забув ...

— Швидко!

— Хіба це швидко?

Григорій тримав за вуздечку напиравшого на нього коня; Аксенія, вігнувши голову, кінцем коромисла чіпляла і ніяк не могла підхопити дужку відра. З хвилину простояли мовчки. Над їх головами, ніби натягнута тятива, з кряканням пронеслась качка. Під кручею, спрагло оближуючи голубі крейдяні плити, билась хвиля. На розлив, який затопив ліс, грали табуни білогрудих хвиль. Вітер підхоплював з собою дрібні водяні бризки, запах прісного Дону, чий могутній потік стрімко котився в пониззя.

Григорій перевів погляд із обличчя Аксенії на Дон. Затоплені водою тополі з світлими стовбурами хитали голим гіллям, а верби, вкриті пухнастими кетягами— дівочими сережками, пишно піднімались над водою, ніби невагомі диковинні зелені хмарки. З легкою досадою та прикрістю в голосі Григорій спитав:

— І що ж?... Невже нам з тобою й погуторити нема про що? Чого ж ти мовчиш?

Але Аксенія вже встигла оговтатися; обличчя перестало пашіти, на ньому не тремтів жоден м'яз, коли вона відповіла:

— Видно, ми своє вже відгуторили...

— Не зарікайся!

— Так, видно, вже судилося! Яблунька — во-на ж один раз у рік цвіте...

— Вважаєш, що наше теж відцвіло?

— А хіба ж ні?

— Дивно якось все це... — Григорій відпустив коня у воду, а сам, дивлячись на Аксенію, сумно всміхався. — А я, Ксеню, все ніяк тебе від серця відірвати не можу. Вже й діти в мене великі, та й сам я наполовину посивів, скільки років, як прірва між нами лягла... А все думається про тебе... Уві сні тебе бачу і кохаю донині. А часом подумаю про тебе, починаю згадувати наше життя в Листницьких... як кохались з тобою... і тоді від оцих спогадів... Іншим разом усе своє життя згадаєш, оглянешся, — а воно, як вивернута порожня кишеня...

— Я також... Та мені пора йти... Забалакались ми.

Аксенія рішуче підхопила відра, поклала на вигнуте коромисло вкриті весняною засмагою руки і пішла було вгору, та несподівано оглянулась на Григорія, щоки її ледь помітно зашарілись ніжним, молодим рум'янцем.

— А ось тут, на цій пристані, Григорію, наше коханнечко й почалось... Пам'ятаєш? Козаків

у той день у табори провозжали, — всміхаючись, нагадала вона, і в її зміцнілому голосі залунали веселі нотки.

— Усе пам'ятаю!

Григорій привів коня на подвір'я, поставив до яслів. Пантелій Прокопійович, який через проводи Григорія вранці волочити не поїхав, вийшов із-під навісу хліва, спитав:

— Як швидко будеш вирушати? Чи ще зерна коневі лати?

— Куди вирушати? — Григорій кинув на батька неухважний погляд.

— Доброго здоров'я! Та ж на Каргіни.

— Я теперечки не поїду.

— Чому?

— Та так... роздумав... — Григорій облизав пересохлі від хвилювання губи, підняв очі на небо. — Хмарки насуваються, певне, дощ буде, а мені в який же край мокнути під дощем.

— Краю далекий, — згодився старий, але Григорію не повірив, бо кілька хвилин тому, стоячи в скотарні, сам бачив, як вони з Аксенією розмовляли на пристані. «Знову залицання почалось, — з тривогою подумав батько. — Щоб знову в нього з Наталею не пішло наперекосяк... Ох, туди його в... із цим Гришкою! І в кого він такий жеребець уродився? Невже в мене?». Пантелій Прокопійович кинув обтісувати сокирою березовий стовпчик, подивився на йшовшого із згорбленою спиною сина і, швидко покопавшись у пам'яті, пригадав себе в молоді літа і після цього остаточно вирішив: «Та ж у мене, бісова дитина! Тільки перевершив батька, сучий хвіст! Варто б його віддупцювати, щоб знову не починав морочити Аксенії голову, не вносив у сім'ї смуту. Та як ти його будеш тепер бити?».

Іншим разом Пантелій Прокопійович, побачивши Григорія вдвох з Аксенією, в безлюдному місці, не задумавшись, вперіцив би його вздовж спини тим, що трапилось би під руку, а тепер розгубився, промовчав і навіть знаку не подав, хоч і здогадався, чому насправді Григорій несподівано відклав свій від'їзд. А поступив він так тому, що син уже був не «Гришкою», безшабашним молодим козаком, а командиром дивізії, хоч і без погонів, але генералом, який командував тисячами козаків і якого всі називали не інакше, як Григорієм Пантелійовичем. Як же міг він, Пантелій Прокопійович, який досяг чину всього лишень «урядника», підняти руку на генерала, нехай він буде й рідним сином? Субординація не дозволяла Пантелію Прокопійовичу навіть подумати про подібне, тому він і ставився до Григорія стримано, трохи відчужено. Перешкодою стало його надзвичайно високе становище. Навіть позавчора на оранці, коли Григорій сувро grimнув на нього: «Гей, чого гаву ловиш! Занось плуга!..», — Пантелій Прокопійович стерпів таке неподобство, не сказав у відповідь ні слова.

Останнім часом вони мовби помінялись місцями: Григорій покрикував на літнього батька, а той, відчуючи в його голосі командирську владу, метушився, кульгав, припадаючи на скалічену ногу, старався догодити...

«Дощу злякався! А того дощу, скоріше всього, не буде, звідки йому взятися, коли вітер зі сходу і на небі пливе одна-єдина хмарка! Підказати Наталці?».

Здогад так стурбував Пантелія Прокопійовича, що він було поспішив у хату, але роздумав, бо боявся сварки, тому вернувся дотесувати стовпчика...

А Аксенія, прийшовши додому і спорожнівши відра, насамперед підійшла до дзеркальця, вмурованого в комин печі, і, розхвилювавшись, довго розглядала своє змарніле, але все ще привабливе обличчя. На ньому все ще збереглися сліди порочної й привабливої краси, але минулі роки вже наклали на щоки сухі барви, повіки зробились жовтаві, в чорне волосся місцями вплелося сиве павутиння, в очах згас колишній блиск. Вони вже дивились скорботно й стомлено.

Постояла-постояла Аксенія, а потім кинулась на ліжко, впала ницьма і заплакала такими рясними й солодкими сльозами, якими давно вже не плакала, аж на душі стало легше...

Узимку над крутим схилом наддонської гори, де над випуклим спуском, названому в просторіччі «тиберем», кружляють, виють морозні люті вітри. Із вкритого лисинами горба вони змітають білу снігову пороху, навівають кучугури. Над краю кручі теж нависає громада снігу: іскриться на сонці, як цукор, голубіє в сутінках, здається блідим уранці й рожевим при сході сонця. Буде вона, така грізна й німа, висіти до тих пір, поки її не підточить відлига, чи від власної ваги не штовхне порив бокового вітру. І тоді з глухим і м'яким гуркотом понесеться вниз, буде трошити на своєму шляху низкорослі кущі тернини, ламати деревця глоду, що сором'язливо туляться до схилу, навально звихрювати до неба срібну снігову куряву...

Виявилось, що тому багаторічному почуттю, що наростало в Аксенії, подібно тому, як росте сніговий намет, не вистачало лише незначного поштовху. І таким поштовхом стала ця зустріч із Григорієм, його привітне: «Здрастуй, дорога Аксенія!». А він? Чи ж він не був їй любий? Хіба ж не про нього вона згадувала всі останні роки, згадувала кожний день, кожну годину, спогади ніяк не відпускали її, все повертались до нього? І про що б не думала, що не робила б, думки незмінно, невідступно вертались до Григорія. Так у чигирі по колу ходить сліпий кінь, крутячи навколо вісі водяне колесо...

До самого вечора Аксенія пролежала на ліжку, потім, опухла від сліз, встала, вмилась, зробила зачіску і гарячково, як дівчина перед оглядинами,

почала вдягатись. Наділа чисту сорочку, шерстяну бордову спідницю, запнула хустку, глянула на себе в дзеркальце і вийшла на двір.

На Татарський спустились сизі сутінки. Десять у плавнях тривожно гелготіли казарки. Блідий місяць безпомічно виглядав із-за наддонських тополей. На воді відбивалась мерехтлива, зеленкувата місячна стежка. Табун ще засвітло повернувся зі степу. В подвір'ях ревли корови, видно, мало напаслися на молодій траві. Аксенія свою корову не стала дойти. Вона вигнала з хліва білонізде теля, пустила його до матері, і теля жадібно припало губами до порожнього вимені, смоктало, крутячи хвостом, напружено випнувши задні ноги.

Одарка Мелехова щойно видоїла корову і з цідилком та дійницею в руці йшла в хату, коли її із-за тину покликали:

- Дарко!
- Хто це?
- Це я, Аксенія... Зайди зараз до мене на хвилинку.
- І навіщо це я тобі знадобилась?
- Дуже треба! Зайди ради Христа!
- Проїджу ось молоко, та й зайду.
- Ну, то я почекаю тебе біля базу.
- Добре!

Через кілька хвилин з'явилась Одарка. Аксенія чекала її біля своєї хвіртки. Дарка пахла теплим свіжим молоком, принесла запахи хліва. Вона здивувалась, побачивши, що Аксенія стоїть не з підтиканою спідницею, а вся причепурена, чиста.

- Рано ти, сусідко, впоралась.
- Степана вдома немає, а без нього не до господарства. Одна корова в мене, їсти майже не варю... Так, у сухом'ятку щось пожую — і все...
- Ти чого мене кликала?
- Та хочу, щоб ти зайшла до мене в курінь на часинку. Справа є...

У голосі Аксенії чулося хвилювання. Одарка, неясно здогадуючись про причину для розмови, мовчки пішла за нею.

Не запалюючи світла, Аксенія, як тільки ввійшла в світличку, насамперед відчинила скриню, порилась у ній, потім вхопила Дарчину руку своїми сухими й гарячими руками, почала похапцем надівати їй на палець каблучку.

- Чого це ти? Це ж либонь, каблучка? Хіба це мені?
- Тобі! Тобі. Від мене... на пам'ять...
- Золота? — діловито спитала Дарка; вона підійшла до вікна, при тьмяному світлі місяця взялася роздивлятися на своєму пальці каблучку.
- Золота. Носи!
- Ну, Спаси Христос... Чого треба, за що даруєш?
- Поклич ... поклич мені вашого Григорія.
- Знову, чи що? — розуміюче посміхнулась Одарка.

— Ні, ні! Ой, що ти! — злякалась Аксенія, навіть сльози виступили. — Мені треба поговорити з ним про Степана... Може, він із відпусткою йому допоможе...

— А чого ж ти не зайшла до нас? Там би з ним і поговорила, коли у тебе до нього справа є? — не втрималась єхидна Одарка.

— Ой, ні... Наталя ще чого доброго може подумати... Незручно...

— Ну, та гаразд, викличу. Мені його не жалко!

* * *

Григорій закінчив вечеряти. Він шойно поклав ложку, обсмоктав і витер долонею мокрі після узвару вуса. Почувши, що під столом його ноги торкається чиясь чужа нога, повів очима і помітив, що це Дарка трохи йому підморгує.

«Якщо вона надумала замінити мною покійного Петра, натякне про це хоч слово, — поб'ю! Відведу її на тік, зав'яжу на голові спідницю, і відшмагаю, як сучку!» — сердито подумав Григорій, весь час хмуρο сприймаючи невістчині натяки. Він виліз із-за столу, закурив, пішов на вулицю. Дарка вийшла за ним майже слідом.

У снігах, проходячи повз Григорія, вона на мить притиснулася до нього грудьми, прошепотіла:

— У, вража душа! Іди вже... Кликала тебе.

— Хто? — коротко видихнув Григорій.

— Вона.

Через годину, після того, як Наталя з дітьми поснули, Григорій, наглухо застібнувши шинель, разом із Аксенією вийшов із воріт астахівського двору. Вони мовчки постояли в темному провулкуві і так само мовчки пішли в степ, що вабив німою тишею, темрявою, п'янкими пахощами молодої трави. Відкинувши полу шинелі, Григорій пригорнув до себе Аксенію і відчув, як вона тремтить, як під кофтиною сильно й рідко б'ється її серце.

Ц

На другий день Григорій перед тим, як вирушити в дорогу, мав коротку розмову з Наталею. Відкликавши його вбік, вона тихо спитала:

— Куди вночі ходив? Звідки це так пізно вернувся?

— Чому відразу пізно?

— А хіба ні? Перші півні заспівали — я прокинулась, а тебе й ще не було...

— Кудінов приїздив. Був у нього, про військові справи радилися. А це не для твого жіночого розуму.

— А чого ж він до нас на ніч не заїхав?

— Поспішав у Вешки.

— У кого ж він спинявся?

— Та в Абошенкових. Вони йому доводяться якоюсь далекою ріднею, шось таке.

Більше Наталя нічого розпитувати не стала. Було помітно, що вона чимось схвилювана, але очі нічого не видавали, тому Григорій так і не зрозумів — повірила вона йому, чи ні.

Він нашвидку поснідав. Пантелій Прокопійович пішов сідлати коня, а Льківна, коли хрестила й цілувала Григорія, тихою скоромовкою сказала:

— Ти, синку, тільки Бога... про Бога, синку, не забувай! Чутки до нас доходили, що ти чужих матросів порубав... Господи! Ой, Гришенька, опам'ятайся! У тебе ж, сам бачиш, діти які ростуть, а в тих, котрих ти загубив, теж, либонь, дітки є... Ну, хіба ж так можна? Змалечку ти був такий ніжний та лагідний, а зараз усе ходиш із насупленими бровами. У тебе вже, мабуть, серце, як у вовка стало... Послухайся, Гришо, матір! Адже ти теж не заговорений, на твою голівку теж чиясь лиха шабля знайдеться...

Григорій невесело всміхнувся, поцілував матері її суху руку, підійшов до Наталі. Та холодно його обняла, відвернулася; сліз в її очах Григорій не побачив, вони були зовсім сухі, світилися одна гіркота та прихований гнів... Попрошався з дітками, вийшов.

Притримуючи ногою стремено, вхопився рукою за шорстку кінську гриву, чомусь подумав: «Ну ось, знову життя повернуло на нову стежку, а на серці той же самий холод та пустка... Видно, зараз вже й Ксенія не спроможна заповнити цю порожнечу...».

Не оглядаючись на рідних, які гуртом проводжали біля воріт, він повільно поїхав вулицею, а коли проїздив повз астахівський курінь, то в крайньому вікні світлиці побачив Аксенію. Посміхаючись, вона помахала йому квітчастою хусткою і швидко її збрала, притиснула до рота, закрила потемнілі від безсонної ночі очі...

Григорій помчав польовою риссю. Коли вібрався на гору, то раптом на польовій дорозі побачив, що назустріч йому помалу ідуть два вершники і підвода. Вершників він упізнав: Антип Брехович та Стремянников; цей молодий, чорнявий та моторний козачок мешкав у хуторі на горішньому кутку. «Вбитих везуть», — здогадався Григорій, розглядаючи підводу, запряжену волами. Ще не зрівнявшись із козаками, запитав:

— Кого везете?

— Олексу Шаміля, Томіліна Івана та Якова Підкову.

— Мертві?

— На смерть!

— Коли?

— Учора, на заході сонця.

— Батарея ціла?

— Уціліла. Червоні захопили наших батарейців на квартирі, в Калиновому Куті. А Шаміля порубали так... здуру.

Григорій зняв папаху, зліз із коня. Немолода чирська козачка, яка правила волами, спинила підводу. На возі в ряд лежали зарубані козаки. Не встиг Григорій підійти близько до воза, а вітрець вже доніс до нього солодкуватий запах. Олексій Шаміль лежав посередині. Синій старенький чекмень був розхристаний, порожній рукав підкладений під розсічену голову, а кульша давним-давно відірваної руки обмотана брудною ганчіркою — вона завжди була в нього такою неспокійною, а тепер судомно притиснута до випуклих бездиханних грудей. Білозубий мертвий рот Олексі навіки застиг у шаленій люті, але луб'яніючі очі спокійно, здавалось, навіть сумно і задумливо дивились на синє небо, на хмарку, що пропливала над степом...

У Томіліна обличчя було не впізнати; власне, й обличчя, як такого, не залишилось, а лишень червоний безформений згусток, навкіс посічений шабельним ударом. Яків Підкова лежав на боку — шафраново-жовтий, шия скривлена, більшу частину голови йому теж знесли. Біла кістка перерубаної ключиці стирчала з-під розтібнутого коміра захисної гімнастерки, а на лобі, вище очей, кривавила чорна, з розривами рана. Козак тяжко вмирав, очевидно, хтось із червоноармійців над ним зжалівся, добив із близької відстані, так що вхідний отвір облекло, і на мертвому обличчі Якова Підкови від порохового запалу залишились чорні цяточки.

— Ну що ж, братці, давайте пом'янемо своїх хуторян, покуримо за упокій їх душ, — запропонував Григорій і, відійшовши вбік, попустив на сідлі попруги, розгнуздав коня і, примотавши повід до його лівої передньої ноги, пустив попастися на шовковистих, вже викидаючих стрілки врунах.

Антип із Стремянніковим охоче приєднався, також стриножили коней, пустили їх попастися. Полягали. Закурили. Григорій, спостерігаючи, як віл тягнеться за ще низьким подорожником, звернув увагу на волову шерсть, що до цього часу ще не вилянула і стирчала, як клоччя. Спитав:

— А Шаміль як загинув?

— Не повіриш, Пантелійовичу, — через свою дурість.

— Як?

— Та по-дурному все сталося, — почав Стремянніков. — Учора, коли сонце звернуло з полудня, поїхали ми в роз'їзд. Платон Рябчиков відправив нас, а командиром призначив вахмістра... Антип, не пам'ятаєш, звідки він, той вахмістр, із яким ми вчора їздили?

— А дідько його знає!

— Ну та чума з ним! Ми його не знаємо, він із чужої сотні. Отак... Словом, їдемо ми собі — нас чотирнадцять козаків — і Шаміль теж із нами.

Вчора він цілісінький день був дуже веселий, значить, серце нічого йому не змогло підказати! Їдемо, а він куксою своєю мотає, накинув повід на луку і каже: «Ех, коли б вже наш Григорій Пантелійович приїхав! Щоб іще випити з ним по чарці та пісень поспівати». Ось так він, поки їхали до Латишівського бугра, все дишканив:

*«Мы по горочкам летали
Наподобье саранчи.
Из берданочков стреляли,
Все — донские казачки!»*

І ось таким маніром спускаємося ми — це вже було аж біля Топкої балки — в яр, а вахмістр і каже: «Хлопці, червоних ніде не видно. Вони, мабуть, ще й слободу Астахову не покинули. Мужики — вони ліниві, щоб рано вставати; мабуть, досі полуднують, хохляцьких курей варять-смажать. Ми теж, давайте, трошки перепочинемо, та й коні наші вже змокріли». — «Ну, що ж, — кажемо, — добре». Ну, спішилися ми, лежимо на траві, а одного в дозір послали, на згірок. Лежимо, дивлюсь, Олексій, покійник наш, біля свого коня порастється, через подушку попругу йому попускає. Я йому й кажу: «Олекса, ти б попругу ото не попускав, бо, не дай Бог, якого лиха, доведеться терміново виступати, а тобі скільки треба, що підтягнути ту попругу своєю калікою-рукою?». А він на це як виширється: «Та я швидше від тебе впораюсь. Ти чого, шеня зелене, мене вчиш?». Ну, попустив він попругу, а коня розгнуздав. Лежимо, хто курить, хто байки розказує, а хто дрімає. А дозорець наш тим часом теж задрімав. Ліг — туди його в перемет! — під горбком і сні дивиться. Тільки почув — мов би десь далеко кінь форкнув. Ліньки було мені вставати, та все ж таки встав, виліз із того ярочка на горбок. Зирк, а сажнів за сто від нас балочкою червоні їдуть. Попереду — командир на гнідому коні. Кінь під ним, як лев. І дисковий кулемет везуть. Я тут стрімголов в яр скотився, загукав: «Червоні! На коней! Та й вони могли мене помітити. Бо вже чуємо — команду там у них подають. Скорчили ми на коней, вахмістр було палаш вихопив, хотів в атаку кинутись. А яка вже там атака, коли нас усього чотирнадцять чоловік, а їх — півсотня, та ще й кулемет з ними! Кинулись ми верхи втікати, вони вдарили із кулемета, та тільки бачать, що кулеметом їм нас не посікти, бо врятувала нас балка. Тоді вони кинулись навздогін за нами, але наші коні виявились жвавіші, відбігли ми, сказати, як на довгий лан, попадали з коней і почали відстрілюватись. І тільки тут бачимо, що Олексі Шаміля з нами нема. А він, значить, коли здійнялась буча — до коня, схопився здоровою рукою за луку, і тільки встав ногою в стремено, а сідло поповзло коневі під черево. Так і не зміг Шаміль сісти на коня, зостав він віч-на-віч із червоними, а кінь прибіг

до нас, із ніздрів аж полум'я сапає, а сідло метиляється під черевом. З того часу такий став полохливий, що жодної людини не підпускає, хропе, як чорт! Ось так наш Олексій дуба дав. Якби не попускав через подушину, був би живий, а так ось... — Стремянніков посміхнувся в чорненькі вусики, закінчив: — Він недавно все наспівував:

*«Уж ты, дедушка-ведьмедюшка,
Задери мою коровушку, —
Опротай мою головушку...»*

Ось йому й знесли її, голівоньку... Обличчя не впізнати. Там із нього крові витекло, як із різаного бика... Потім, коли червоних відбили, вернулись в той яр, бачимо — лежить. І крові під ним — повна калюжа, прямо підплив.

— Ну, скоро будемо їхати? — нетерпляче спитала іздова, зсуваючи з губів хустку, котрою закривала від сонця обличчя,

— Не поспішай, тітко: тихіше їдеш — далі будеш. Зараз поїдемо.

— Як же його не поспішати? Від цих убієнних такий важкий дух іде, що з ніг валить!

— А чого йому, духові-то, легкому бути? Покійники, вони ж і м'ясо жерли, і жінок лапали. А хто цими ділами займається, той ще й померти не встигне, а вже від них починає сморід йти. Кажуть, нібито тільки святі після смерті духом Божим сходять, а по-моєму — справжня брехня. Яким би хто святим не був, а однаково після смерті, за законом ества, мусить він смердіти, як смердить із нужника. Бо вони, оті святі, їжу в утробу приймають, і кишок, як кожній людині, Бог наділив тридцять аршин... — роздумливо зауважив Антип.

Але Стремянніков невідомо чому розізлився, крикнув:

— Та на якого чорта вони тобі потрібні? Зв'язався із святими! Поїхали!

Григорій попрощався з козаками і підійшов до воза, щоб прошатися з мертвими хуторянами; тільки тепер він звернув увагу, що вони всі трое роззуті, а в кожного під ноги підкладені чоботи.

— Навіщо взуття з мертвих зняли?

— Це, Григор Пантелійович, наші козаки так вчинили... На них, на покійниках, взуття було добре, ну, в сотні й порадили: гарне взуття з них стягнути для тих, у кого воно на ногах нікудишне, а нікудишне відправити на хутір. У покійників же сім'ї є. Ну, дітлахи їхне й погане зносить... Оникій так і сказав: мертвим ходити більше не доведеться, верхи їздити — теж. Віддайте мені Олексюві чоботи, в них подошва дуже надійна. Бо поки я розживусь у червоних на черевки, то можу застудитись і теж дуба дати.

Григорій рушив і вже, коли від'їхав, почув, що між козаками спалахнула суперечка. Стремянніков дзвінким тенорком кричав:

— Та брешеш ти, Брехович! І батька твого недарма всі Брехом назвали! І козаків святих ніколи не було! Всі вони мужицького роду.

— Ні, був!

— Брешеш, як пес!

— Ні, один був!

— Хто?

— А Григорій-Побідоносець?

— Тьху-у! Перехристись, чумовий! Та хіба ж він козак?

— Чистий донський, родом із низової станіці, здається, із Семикаракорської.

— Ну й загинаєш! Хоч би попарив спершу. Ніякий він не козак!

— Не козак? А для чого його зі списом малюють?

Далі Григорій вже не чув. Він поїхав рессю, спустився в балочку і, перетинаючи Гетьманський шлях, побачив, що в цей час підвода й вершники помалу спускаються з гори в хутір.

Майже до самісінької Каргінської Григорій їхав рессю. Легенький вітрець грався гривовою коня, що так ні разу й не впрів. Дорогу перебігали бурі довгі ховрашки, тривожно посвистували. Їх різкий посвист, котрим вони про щось попереджували своїх родичів, дивним чином гармоніював із величною тишею, що панувала в степу. З горбів, із гресенів вершин, що тягнулися вздовж дороги, злітали самці-стрепети. Маленький стрепет — сніжно-білий, що аж іскрився на сонці, дрібно й швидко вимахаючи крилами, злітав у височінь і, досягнувши zenіту, наче плив у голубому просторі, витягнувши в стрімкому польоті шию, уквітчану оксамитовим, майже чорним шлюбним віночком, із кожною секундою все більше віддаляючись. А відлетівши на сотню сажнів, почав знижуватись, ще частіше тріпотів крилами, мов би зависав на місці. Біля самісінької землі, на зеленому тлі різнотрав'я, востаннє білою блискавкою на крилах спалахувало і гасло яскраве пір'я: стрепет зникав з поля зору, ховався в траві.

Звідусюди доносилося закличне, гаряче і пристрасне «тржикання» самців. На самісінькій вершині надчирського пагорба, в кількох кроках від дороги Григорій із сідла побачив стрепетне токовище: рівний круг землі, шириною аршинів півтора, шільно втоптаний ногами стрепетів, котрі змагались за самицю. Жодної травинки не було в центрі токовища, тільки сіра земля, вкрита хрестиками слідів, та навколо нього на сухих стеблах бур'яну й полину, вітер гойдав блідо-зогулясте, з рожевим підбоєм стрепетове пір'я, вирване в бою зі спин та хвостів стрепетів, що боролись у чесному двобої. Неподалік із гніздечка схопилась сіренька непоказна стрепетка. Горблячись, як бабуся, вона, швиденько перебираючи ніжками, перебігла під куц зів'ялого торішнього буркуну і, не наважуючись знятись на крило, там затаїлась.

У степу розгорталось невидиме життя, пробуджене весною, воно тепер набирало свою могутню силу, кипіло й буяло: трава щедро зеленіла; сховавшись від хижих чужих поглядів, в потайних степових схованках зустрічались для шлюбу пташині пари, звірі та звірятка, стебла озимини їжачились численними вівсюками... Лише відживший свій вік торішній бур'ян — перекотиполе — понуро горбився на схилах розкиданих у степу сторожових могил, беззахисно чіплявся за землю, шукаючи собі порятунку, але живодайний, свіжий вітерець нещадно відриваючи його від висохлого кореня, гнав, котив уздовж і впоперек степу, що, пригрівшись на сонці, воскресав до нового життя.

У Каргінську Григорій Мелехов приїхав надвечір. Через Чир перебрався убрід, на стоянці, влаштованій біля козацької слобідки, розшукав Рябчикова. Вранці прийняв у нього командування над розкиданими по хуторах частинами своєї 1-ої дивізії і, прочитавши прислані із штабу останні зведення, порадившись із своїм начштабдивом Михайлом Копиловим вирішив наступати на південь до слободи Астахово.

У дивізії відчувалась гостра нестача патронів. Добувати їх доводилось із боєм. Це в основному й спонукало Григорія розпочати такий наступ.

Надвечір у Каргінську було стягнуто три кавалерійські полки та полк піхоти. З двадцяти двох ручних та станкових кулеметів, що були в розпорядженні дивізії, вирішили взяти тільки шість; для решти не вистачало стрічок.

Уранці 22 квітня дивізія розпочала наступ. Григорій, покинувши десь у дорозі штаб, узяв на себе командування 3-ім кавалерійським полком, вислав уперед кінні роз'їзди, похідним порядком рушив на південь, взявши напрямом на слободу Понамарівку, де, як доповіла розвідка, зосереджувались 101-й і 103-й червоноармійські піхотні полки, котрі в свою чергу готувались до наступу на Каргінську.

Версти за три від станиці Мелехова наздогнав нарочний, вручив від Кудінова листа.

«2-го Сердобський полк здався нам. Всі солдатики роззброєні, чоловік двадцять із них, котрі були незадоволені, Богатирьов звів зі світу; наказав порубати. Здали нам чотири гармати (але замки прокляті комуністи-батареїці встигли познімати); понад 200 снарядів та 9 кулеметів. У нас — велика радість. Червоноармійців розштовхаємо по пісних сотнях, змусимо їх, щоб били своїх. Як там у тебе? Ага, мало не забув. Захоплено твоїх земляків-комуністів: Котлярова, Кошового та багатьох еланських. Усім їм дадуть прочухана по дорозі до Вешок. Якщо велика нужда в патронах, повідом через цього посильного — вишлемо штук 500. Кудінов».

— Ординарця! — крикнув Григорій.

Прохор Зиков негайно з'явився, але, побачивши, що Григорій змінився прямо на очах, із переляку навіть узяв під козирьок:

— Що накажеш?

— Рябчикова! Де Рябчиков?

— У хвості колони.

— Жени! Мерщій його сюди!

Платон Рябчиков, рясую обігнавши похідну колону, порівнявся з Григорієм. Його біловусе обличчя обвітрилось, шкіра на ньому лущилась, вуса й брови вигоріли на весняному сонці, відсвічували, як лисяча шерсть. Він посміхався, на скаку димів цигаркою. Темно-гнідий, вгодований, ніскільки не заїзджений за весняні місяці, кінь під ним йшов весело, нагрудник на ньому виблискував.

— Лист із Вешок? — крикнув Рябчиков, побачивши біля Григорія нарочного.

— Лист, — стримано відповів Григорій. — Бери на себе полк і дивізію. Я виїжджаю.

— Ну, що ж, їдь. А що трапилося? Що пишуть? Хто? Кудінов?

— Сердобський полк в Усть-Хопрі здався.

— Ну-у-у? Виходить, ще живемо? Зараз їдеш?

— Зараз.

— Ну, з Богом. Поки повернешся, ми вже в Астаховому будемо!

«Застати б у живих Михайла, Івана Олексійовича, розпитати, хто Петра вбив... і визволити Івана та Михайла від смерті. Визволити. Хоч кров і лягла між нами, але не зовсім ми чужі люди!» — думав Григорій, люто шмагаючи коня нагаєм, чвалом спускався з горба.

ЛІІ

Як тільки повстанські сотні ввійшли в Усть-Хоперську і оточили мітингуючих сердобців, комбриг-6 Богатирьов разом з Вороновським і Волковим пішли порадитись. Розмова відбувалася тут же, поблизу майдану, в одному з купецьких будинків, і тривала вона недовго. Богатирьов, не знімаючи з руки нагайку, привітався з Вороновським, сказав:

— Усе добре. Це вам зарахується. А ось чому це ви гармати не зберегли?

— Випадковість! Чиста випадковість, пане хорунжий! Артилеристи — майже всі комуністи, вони вчинили відчайдушний опір, коли наші почали їх обеззброювати; вбили двох червоноармійців і, знявши замки, втекли.

— Жаль! — Богатирьов кинув на стіл захисний кашкет, на якому ще виднівся слід від недавно зірваної з околички офіцерської кокарди, і, витираючи брудною носовою хусткою зовсім стрижену голову, пітне побуріле обличчя, скупувато всміхнувся: — Ну, це теж добре. Ви зараз їдте

і скажіть своїм солдатам... Поговоріть із ними, щоб вони не... не... щоб вони здали всю зброю.

Вороновський, прикро вражений начальницьким тоном козачого офіцера, запинаючись, перепитав:

— Усю зброю?

— Ну, я вам двічі повторювати не буду! Сказано — всю, значить, усю.

— Але ж Ви, пане хорунжий, і ваше командування дали згоду полк не роззброювати? Як же так?.. Ну, я, звичайно, розумію: кулемети, гармати, ручні гранати — все це ми, безумовно, повинні здати, а особисту зброю червоноармійців...

— Червоноармійців теперечки нема! — підвищивши голос, Богатирьов гнівно відкопирив безвусу губу і ляснув плетеним нагаєм по заляпаній болотом халяві. — Нема зараз ніяких червоноармійців, а є солдати, які боронитимуть донську землю. Зро-зу-мі-ло?.. А не будуть, то ми їх змусимо! Годі в жмурки гратися! Нашкодили тут на нашій землі, а тепер про якісь умови гуториш! Не може бути проміж нас ніяких домовленостей! Зро-зу-мі-ло?..

Начштабу Сердобського полку молоденький поручник Волков образився. Він схвильовано перебирав пальцями гудзик на стоячому комірі своєї чорної суконної сорочки, крутив кільця кучерявого чорного чуба, потім різко спитав:

— Отже, Ви вважаєте нас полоненими? Так Вас розуміти?

— Я тобі цього не казав, так що нічого чіплятись зі своїми вигадками! — грубо зауважив йому козацький комбриг, переходячи на «ти» і вже чітко давши зрозуміти, що співрозмовники перебувають в його прямій і цілковитій залежності.

На хвилину в кімнаті стало тихо. З майдану доносився глухий гомін. Вороновський кілька разів пройшовся по кімнаті, похрускотів суглобами пальців, а потім застібнув на всі гудзики свій теплий кольору хакі френч і, нервово кліпаючи очима, звернувся до Богатирьова:

— Ви перейшли на образливий тон, зовсім не гідний Вас, як російського офіцера! Я Вам це відверто кажу. І ми ще подивимось, коли ви викликали нас на таку відвертість... Подивимось, як нам вчинити... Поручник Волков! Слухайте наказ: ідіть на майдан і скажіть старшинам, щоб в жодному разі зброю козакам не здавали! Накажіть, щоб полк шикувався зі зброєю. Я зараз закінчу розмову з цим... з цим паном Богатирьовим і прийду на майдан.

Обличчя Богатирьова вкрилося чорною плямою гніву, комбриг хотів ще щось сказати, але, зрозумівши, що надто переборщив, стримав себе, і круто змінив тон. Рвучко насунувши на голову кашкет, і, продовжуючи розмахувати коротким держакком нагайки, він заговорив, і в його голосі несподівано з'явилися м'якість і зобережність:

— Панове, ви зволили не так мене зрозуміти. Я, звісно, якогось особливого виховання не мав, в юнкерських школах наук не проходив і, може, щось не так сказав, ну, та воно ж не за всяку провину б'ють у спину. Ми все ж таки свої люди! Так що ображатися не повинні. Я що сказав? Я тільки сказав, що треба ваших червоноармійців зараз же роззброїти, насамперед, тих, котрі для вас і для нас ненадійні... Я це й мав на увазі!

— Але ж Ви — вибачте! Тоді, пане хорунжий, треба було висловлюватись ясніше! І потім, погодьтесь, що Ваш зневажливий тон, вся Ваша поведінка... — Вороновський знизав плечима і вже трохи миролюбніше, але все ще з певним обуренням продовжив: — Ми й самі думали про те, що нестійких, тих, хто вагається, треба обеззброїти й передати у Ваше розпорядження...

— Еге ж! Я теж про це!

— ...Так що ми вирішили самі їх обеззброїти. А що стосується нашого бойового ядра, то ми його збережемо. Збережемо, що б там не було! Я сам, чи ось поручник Волков, якому Ви, не будучи з ним близько знайомі, дозволили собі «тикати»... ми візьмемо на себе командування і зуміємо з честю змити з себе ганьбу за наше перебування в лавах Червоної армії. Ви повинні дати нам таку можливість.

— Скільки багнетів буде в оцьому вашому ядрі?

— Біля двохсот.

— Ну, що ж, добре, — неохоче згодився Богатирьов. Він підвівся, прочинив двері в коридор, голосно покликав: — Хазяйко! — і, коли в дверях з'явилася вже літня, запнута теплою хусткою жінка, наказав: — Прісного молока мені! Одна нога тут, друга там!

— Молока в нас немає, вибачайте, будь ласка.

— Червоним, мабуть, було, а як нам — так нема? — зневажливо посміхнувся Богатирьов.

Знову в кімнаті запанувала важка тиша. Порухив її поручник Волков: — Мені йти?

— Так, — зітхнувши, підтвердив Вороновський. — Ідіть і накажіть, щоб роззброїли тих, котрі внесені в наші списки. Списки в Горигасова та Вейстмінстера.

Тільки вражене офіцерське самолюбство змусило його сказати, що, мовляв, «ми ще подивимось, як нам вчинити». Насправді штабс-капітан Вороновський добро розумів, що його гра закінчилась і відступати тепер уже немає куди... За одержаними ним відомостями, з Усть-Медведиці вже рухались і з години на годину повинні були прибути сили, кинуті штабармом для роззброєння збунтованого Сердобського полку. Але Богатирьов також устиг переконатися, що Вороновський — людина надійна й абсолютно безпечна, йому змінити своє рішення вже не вдасться. Тому комбриг і взяв на себе відповідальність і погодився, щоб із надійної частини

полку була сформована самостійна бойова одиниця. На цьому нарада закінчилась.

А тим часом на площі, не чекаючи результатів наради, повстанці вже почали енергійно роззброювати сердобців. Жадібні козацькі очі й руки нищпорили в обозних полкових фурманках та двоколках, нарозхват йшли не тільки патрони, а й жовті червоноармійські, з товстою підошвою, черевики, купи обмоток, теплушки, ватяні штани, харчі. Чоловік із двадцять сердобців, своїми очима переконавшись, що таке справжнє козацьке самоуправство, спробували було чинити опір. Один із червоноармійців ударив прикладом повстанця, обшукав його і, спокійно повернувши гаманець назад собі в кишеню, крикнув:

— Грабіжник! Навіщо взяв? Віддай назад, бо одержиш багнетом.

Його підтримали товариші. Піднявся крик обурення:

— Товариші, до зброї!

— Нас обдурили!

— Не віддавай гвинтівок!

Зчинилася рукопашна, і тих червоноармійців, котрі чинили опір, відтіснили до паркана; кінні повстанці, заохочувані командиром 3-ої кінної сотні, порубали їх за дві хвилини.

Із появою на площі поручника Волкова роззброєння пішло ще активніше. Йшла дощова злива, але червоноармійців вишикували і продовжували обшук. Тут же, поблизу від строю, склали на землю гвинтівки, гранати, майно полкової телефонної команди, ящики патронів та кулеметних стрічок.

Богатирьов прибув на майдан, він на своєму гарячому баскому коні на всі боки крутився перед сердобцями, погрожуючи над головою товстою плетенею нагайкою, вигукував:

— Слу-хайте сюди! З сьогоднішнього дня ви будете битись із злодіями-комуністами та їхнім військом. Хто повністю стане на наш бік — той буде помилуваний, а хто буде норовити — той одержить точно таку саму нагороду! — і вказав нагаєм на порубаних червоноармійців, яких козаки вже роздягнули до білизни і які лежали і мокли під дощем, звалені безформною білою купою.

У червоноармійських рядах хвилями прокотився тихий гул, але в повен голос ніхто не сказав жодного слова протесту, ніхто не вийшов зі строю...

Усюди юрбами й поодинокі шастали піші й кінні козаки. Вони щільним кільцем оточували майдан. А біля церковної огорожі, на узвишші, стояли націлені на червоноармійців, з відкритими дулами, пофарбовані зеленою фарбою сердобські кулемети, а біля них, за щитками, напоготові присіли намоклі під дощем козаки-кулеметники...

За годину Вороновський з Волковим відібрали занесених у списки надійних червоноармійців.

Їх набралось сто дев'яносто чотири чоловіки. Заново сформована частина одержала нову назву: «1-ий окремих повстанський батальйон», і в той же день відправився на позиції під хутором Белавінським, де наступали полки 23-ї Миронівської дивізії, що була перекинута з Донця. Ходили чутки, що в наступальній операції були задіяні миронівські полки: 15-й під командою Бикадорова, а 32-й вів славнозвісний Михайло Блінов. Наступаючи, вони нищили на своєму шляху протистоявши їм повстанські сотні. Незавидна доля спіткала й сотню, що була поспішно виставлена котримсь із хуторів Усть-Хоперського юрту. Проти Блінова Богатирьов вирішив кинути батальйон Вороновського, у відкритому бою випробувати стійкість нових повстанців...

Решту сердобців — понад вісімсот чоловік — пішим порядком берегом річки відправили у Вешенську: саме так і наполягав у листі на ім'я Богатирьова командуючий повстанськими силами Кудінов. Горою, над донськими схилами, за ними назирцем слідували три кінні сотні, озброєні сердобськими кулеметами.

Перед тим, як залишити Усть-Хоперську, Богатирьов замовив у церкві молебень і, не встиг батюшка до кінця виголосити молитву, в котрій благав Господа подарувати перемогу «христілюбивому козакому воїнству», він покинув храм. Йому підвели коня. Він сів у сідло, покликав до себе командира однієї із тих сотень, що виконували роль заслону в Усть-Хоперській, нахилився і прошепотів йому на вухо:

— Комуністів пильнуй ліпше, ніж порохований постріб. Завтра вранці жени їх у Вешенську під надійним конвоєм. А тим часом відправ у хутори гінців, хай оповістять, яких типів будемо гнати. Щоб народ судив їх своїм судом!

З тим і відбув.

ЛІІІ

Опівдні 20 квітня над хутором Сингіним Вешенської станиці з'явився аероплан. Почувши глухе ревіння двигуна, з хат повибігали дітвора, баби й діди; задерши голови, приклавши човником до очей долоні, вони довго спостерігали за тим, як аероплан, перехиляючись на різні боки, ніби шуліка, креслить у хмарному небі свої кола. Двигун гарчав все різкіше та гучніше. Аероплан знижувався, цілився сісти за хутором на рівну площадку, на вигоні.

— Зараз почне бомбиди скидати! Бережись! — перелякано кричав якийсь здогадливий дід.

І той натовп, що зібрався в провулку, кинувся врозтіч. Жінки за руки тягли плаксивих дітей, діди проворно та спритно, як молоді цапи, перестрибували через тини, тікали в левади.

На вуличці лежала одна баба. Вона теж кинулась було бігти, та чи підкосились від страху ноги, чи спіткнулась, наступивши на грудку, тільки впала та так і залишилась лежати, безсоромно закинувши вгору худі ноги, безголосо репетувала:

— Ой, рятуйте, ріднесенькі! Ой, смертонька моя прийшла!

Виручати стару ніхто не вернувся. Аероплан тим часом зі страшним гарчанням, ніби неймовірна буря, зі свистом пронісся майже над дахом комори, від чого стару охопив смертельний жаж, на хвилику затулив своєю широкою тінню білий світ і, вдарившись колесами м'яко у вологу землю на хутірському вигоні, покотився в степ. У цей момент із бабою й приключився дитячий гріх. Вона лежала напівмертва, нічого ні під собою, ні довкола себе не бачила і не чула. Не дивно, що вона й не побачила, як на чималій відстані від неї із жахливого птаха, що сів із неба, вийшли два чоловіки в чорній шкіряній одежі і, нерішуче потоптавшись на місці, озираючись, рушили в двір.

Але її чоловік, який заховався в леваді, в кущах торішньої ожини, виявився людиною хороброю. Хоч серце в нього й калатало від переляку, як у спійманого горобця, але все ж він мав мужність спостерігати. Він без особливих труднощів в одному з тих, хто зараз наближався до його двору, впізнав офіцера Богатирьова Петра, сина свого полчанина. Петро, який доводився Григорію Богатирьову — командирові 6-ої повстанської окремої бригади — двоюрідним братом, відступав із білими за Донець. Але це, безперечно, був він.

Старий із хвилину зацікавлено придивлявся, по-заячому присівши й звівши руки. Остаточоно переконавшись у тому, що поволі, врозвалку йде не хто-небудь, а справжній Петро Богатирьов, такий же синьоокий, яким бачили його торік, лише трохи заріс, бо давненько не голив своєї бороди, — дід звівся на ноги, спробував, чи спроможні вони його нести. Ноги тільки злегка трусилися, але стояли впевнено, і він, сам не свій, побрів із левади.

Він минув свою зовсім перелякану жінку, навпростець пішов до Петра та його супутника, ще здалеку скинув з лисої голови свій вишвілий козацький кашкет. І Петро Богатирьов упізнав його, привітав помахом руки, усмішкою. Зійшлися.

— Дозвольте спитати, чи це істинно ви, Петре Григоровичу?

— Я самий, дідуно!

— От послав Господь на старості літ побачити летючу машину! Як же ми її перелякались!

— Червоних, діду, поблизу нема?

— Нема, нема, чоловіче добрий! Прогнали їх кудись за Чир, до хохлів.

— Наші козаки теж повстали?

— Повстати-то повстали, та багатьох вже й назад поклали.

— Як це?

— Побили тобто.

— А-а-а... Сім'я моя, батько — всі живі?

— Усі... А ви із-за Донця? Мого Тихона там не бачили?

— Із-за Донця. Від Тихона уклін привіз. Ну, ти, дідуно, покарауй нашу машину, щоб дівора її не чіпала, а я — додому.. Ходімо!

Петро Богатирьов зі своїм супутником пішли. А з левад, із-за сараїв, із погребів та різних схованок вибирався переляканий люд. Хуторяни оточили аероплан, чий двигун до цього часу пашів жаром, пахнув також бензином та мастилом. Обтягнуті полотном крила аероплана в багатьох місцях мали дірки від куль та осколків снарядів. Машина, котру ніхто раніше ніколи не бачив, стояла мовчазна й гаряча, як загнаний кінь. Той старий, який першим зустрів Петра Богатирьова, кинувся в провулок, де лежала його до смерті перелякана стара, хотів обрадувати її звісткою від сина Тихона, котрий відступив у грудні з окружним правлінням. Але старій на вулиці не виявилось. Вона вже встигла добігти до хати і, заховавшись у коморі, тепер похапцем переодягалась: міняла на собі сорочку й спідницю. Дід на силу її розшукав, крикнув:

— Петька Богатирьов прилетів. Від Тихона низький уклін привіз! — І невимовно обурився, коли побачив, що його жінка переодягається. — Чого це ти, стара карга, прибиратись надумала? Ах, книш твоїй матері! І кому ти потрібна, чортяка облізла? Чисто — молоденька!

...Незабаром у хату до батька Петра Богатирьова посходились старі люди. Кожний, хто приходив, скидав на порозі шапку, хрестився на образи й, спираючись на костур, поважно присідав на лавці. Зав'язалась розмова. Петро Богатирьов, попиваючи зі склянки холодне незбиране молоко, розповів про те, що він прилетів за дорученням донського уряду, що йому дано завдання встановити зв'язок із повсталими верхньодонцями і допомогти їм у боротьбі з червоними — літаками будуть перевозити патрони та офіцерів. Розповів також, що незабаром Донська армія на всьому фронті перейде в наступ і з'єднається з армією повстанців. Принагідно Богатирьов дорікнув дідам за те, що не впливали належним чином на молодих козаків, котрі залишили фронт і пустили на свою землю червоних. Свою промову він закінчив так:

— Але... оскільки ви схаменулись і вигнали із станиць радянську владу, то Донський уряд вас прощає.

— А в нас же, Петро Григорович, дотепер радянська влада, хіба що без комуністів. У нас же й прапор не трьохкольниковий, а червоний з білим, — нерішуче повідомив один зі старих.

— Навіть наші молоді, сучі діти, неслухи такі, один одного «товаришем» величають! — вставив слово інший.

Петро Богатирьов посміхнувся в підстрижені рудуваті вуса і, насмішкувато зіщуливши круглі блакитні очі, сказав:

— Ваша радянська влада — як лід напровесні. Ледве сонце пригріє — і вона розтане. І як тільки повернемось із-за Донця, тоді вже заводіїв, тих, хто під Калачем фронт кидали, пороти будемо.

— Пороти, окаянних, до крові!

— Це вже само собою!

— Пороти! Пороти!

— Всенародно сікти, поки шаровари не обмочать! — зраділо загомоніли діди.

* * *

Надвечір, повідомлені кіннонарочним, на змиленій трійці, запряженій в тарантас, примчали в Сингін командуючий повстанськими військами Кудінов та начштабу Ілля Сафонов.

Не змахнувши з чобіт та брезентових плащів пилюки, неймовірно зраділі прильотом Богатирьова, вони мало не риссю вбігли до богатирьовської хати.

LIV

Двадцять п'ять комуністів, видані повстанцям Сердобським полком, під посиленням конвоєм вийшли з Усть-Хоперської. Про втечу годі було й думати. Іван Олексійович, кульгаючи в юрбі полонених, пригнічений, ненависними очима розглядав закам'янілі від ненависті, розлючені обличчя козаків-командирів і думав: «Буде нам кінець! Якщо не вчинять суд — загинемо!».

Більшість конвоїрів носили бороди. Командував ними один, уже за роками дід, до того ж старовір, вахмістр Отаманського полку. Ще на початку, коли тільки вийшли з Усть-Хоперської, він заборонив полоненим між собою розмовляти, заборонив курити, а також ні про що конвоїрів не розпитувати.

— Моліться, антихристи! На смерть ідете, немає чого грішити в останні години! У-у-у, дявільські виб...! Забули про Бога! Продались нечистому! На всіх враже клеймо стоїть! — І те й робив, що замахувався наганом, то смикав висівший на шії плетений шнур від револьвера.

Серед полонених-комуністів тільки двоє належали до комскладу Сердобського полку, а решта, за винятком Івана Олексійовича, — всі іногородні станиці Еланської, високі і міцні хлопці, котрі вступили в партію після приходу в станицю радянських військ; вони служили міліціонерами, головами хутірських ревкомів, а коли почалося повстання, втекли в Усть-Хоперську і влились у Сердобський полк.

У минулому майже всі вони займалися ремісництвом: теслярували, столярували, працювали також бондарями, мулярами, пічниками, були шевці та кравці. Найстаршому з них виповнилось шонайбільше тридцять п'ять років, наймолодшому — років двадцять. Кремезні, гарні хлопці, з великими руками, звичні до важкої фізичної праці, широкоплечі й м'язисті, вони різко відрізнялись від згорблених літніх конвоїрів.

— Судити нас будуть, ти як гадаєш? — пошепки сказав один із еланських комуністів, який ішов поруч із Іваном Олексійовичем.

— Навряд...

— Уб'ють?

— Мабуть.

— Та ж вони відмовились від розстрілів! Козаки про це самі говорили, пам'ятаєш?

Іван Олексійович нічого не відповів, але й в нього, як іскра на вітрові, спалахнула надія: «А й справді, вони не повинні нас розстріляти. Вони ж, сволота, самі висунули гасло: «Геть комуну, грабунки та розстріли!». Тому й ходили чутки, що вони тільки каторгу присуджували... Присудять: або різки, або каторга. Ну, та це не дуже страшно! До зими посидимо на каторзі, а взимку, як тільки Дон замерзне, наші знов їх погонять!..».

Але спалахнувши було надія швидко згасла, як іскра на вітрові: «Ні, напевне, повбивають! Озвіріли, як чорти! Прощай, життя!.. Ех, не так чинив! Хоч і воював із ними, а серцем усе одно жалів...А треба було не жаліти, а нищити, викорчовувати їх із пнями!..».

Він стиснув кулаки, від безпорадності повів плечима і в наступну мить спіткнувся, ледве не впав — чийсь удар прийшовся йому в голову.

— Ти чого, вовкулака, кулаки сучиш? Ти чого, питаю, кулаки сучиш?! — із криком наїжджав на нього конем вахмістр — начальник конвою.

Він ще раз ударив Івана Олексійовича нагаєм, розсік йому навкіс обличчя — від надбрівної кістки до крутого, з ямочкою посередині, підборіддя.

— Ти кого, дядьку, б'єш? Ти краще мене вдар! Мене! Він же поранений, за що ти його? — усміхаючись, благав тремтячим голосом один із еланців, і, вибившись із натовпу, випнувши свої круті теслярські груди, заступив Івана Олексійовича.

— І тобі дістанеться! Бийте їх, станичники! Бий комуняків!

Нагайка з такою силою розсікла на плечі еланця захисну літню сорочку, що її клапті скрутилися, як припалене вогнем листя. Чорна убивча кров спочатку намочила те, що залишилось від сорочки, а потім хлинула з набубнявілого рубця.

Вахмістр шаленів від люті, топтав конем полонених, увігнався в натовп, почав нещадно шмагати нагаєм.

На Івана Олексійовича впав ще один удар. У його очах зблиснули зірничі, земля під ногами

похитнулася, і неначе поплив зелений ліс, що своїм краєм виходив на піщаний лівий берег.

Іван Олексійович ухопив було своєю кістлявою рукою за стремено, хотів скинути з сідла озвірілого вахмістра, але той тупим кінцем шаблі збив його на землю, в рот набилась задушлива ворсиста прісна пилюка, з носа та вух, обпікаючи, хлинула кров...

Конвоїри били їх, зігнавши в купу, як овечок, били довго й жорстоко. Лежачи ницьма на дорозі, Іван Олексійович, наче крізь сон, чув навколо себе глухі зойки, гучний тупіт ніг, сердите форкання коней. Шматок теплої кінської піни впав йому на відкриту голову, і майже одночасно десь дуже близько, над самісінькою його головою, пролунало коротке й страшне чоловіче ридання, крик:

— Сволочи! В Бога-мать! Беззбройних б'єте... у-у-у!..

На поранену ногу Іванові Олексійовичу наступив кінь, тупі шини підкови вдавнилися у м'яку гомілку; вгорі швидко й глухо залунали черги пострілів... Хвилина — і чиєсь важке, мокре тіло, що гостро пахло гірким потом і солонкуватим запахом крові, впало поруч із Іваном Олексійовичем, а той, ще не зовсім утративши свідомість, почув: із горла людини, яка лежала поблизу, як із шийки перекинутої пляшки, забулькала кров... А потім їх юрбою загнали в Дон, наказали змити кров. Стоячи по коліно у воді, Іван Олексійович змочував нестерпно пекучі рани та пухлини від побоїв, долонею розгрібав змішану з кров'ю воду, жадібно її пив, боячись, що не встигне втамувати невагомну справу.

По дорозі їх наздогнав верховий козак. Темно-гнідий його кінь, який по-весняному яскраво лиснів від ситості й поту, прудко йшов бадьорою риссю. Вершник зник на хуторі, і не встигли полонені наблизитись до перших дворів, як назустріч їм вже висипали юрби людей.

Кинувши погляд на козаків і жінок, котрі бігли їм назустріч, Іван Олексійович зрозумів, що це — їхня смерть. Зрозуміли це й всі інші.

— Товариші! Давайте попросаємося! — крикнув один із комуністів-сердобців.

Натовп, озброєний вилами, мотиками, кілками, металевими штирями від гарб, стрімко наближався...

Далі все відбувалося, як у найтяжчому сні... Тридцять верст йшли через суцільні хутори, і в кожному хуторі їх зустрічали натовпи мучителів. Діди, жінки, підлітки збиткувались над полоненими комуністами, плювали в їхні опухлі, залиті кров'ю й вкриті синяками обличчя, кидали в них камінням та грудками сухої землі, сипали в стулені від побоїв очі пригоршні пилюки та полелу. Особливу жорстокість виявляли жінки, котрі винаходили все нові й нові способи для знущання. Двадцять п'ять приречених йшли крізь безкінечний стрій. Наприкінці вони

вже стали невпізнавані, вони й на людей були мало схожі, так жахливо спотворились їхні обличчя — суцільні кроваво-чорні рани, розпухлі, покалічені, вкриті брудом, перемішаним із кров'ю.

Спочатку кожний із двадцяти п'яти намагався якомога далі ховатись від конвоїрів, щоб менше досягали удари; кожен хотів опинитись у середині колони, в результаті чого ряди змішались, утворився щільно збитий гурт. Але їх постійно штовхали, розосереджували. І вони втратили надію, що пощастить хоч трохи уникнути нагаїв, йшли тепер, як доведеться і, кожного мучило лише одне болісне бажання: будь-що витримати, головне — це не впасти з ніг, бо той, хто падав, заново встати не зміг би, таких сковувала зневіра в свої сили. Це тільки спершу кожний закривався, захищав обличчя й голову руками, беззахисно підносив до очей долоні, коли прямо перед очима спалахували металеві, загартовані сині жала вил-трійчаків, або тьмяно зблискував тупий вичовганий кінець кілка. На перших порах, плентаючись у натовпі, хтось із полонених міг благодати конвоїрів зжалітись, про пошаду, стогнали і проклинали, ревли, як тварини, від нестерпного болю, але опіздні вже всі мовчали. Тільки один із еланців, наймолодший, ще недавно веселун і улюбленець роти, тепер ойкав, коли в черговий раз удар приходився йому на голову. Він йшов так, ніби під ним палала земля і йому було неймовірно гаряче, часто пританцьовував, смикаючись усім тілом, волочив перебіту жердиною ногу...

Після того, як обмилися в Доні, Іван Олексійович аж окріп духом. Побачивши, що їм назустріч знову біжать козаки та жінки, швиденько прощався з товаришами, котрі йшли поруч, півголосом казав:

— Нічого, братці, вміли ми воювати, треба помирати з гордістю... Про одне ми повинні пам'ятати, поки серце б'ється. Одне нас повинно втішати, що хоч і доведеться нам вмерти, але ж радянську владу кілком не подолати! Комуністи! Братці! Давайте проявимо твердість, щоб вороги над нами не насміхались!

Один із еланців не витримав: коли діди на хуторі Бобровському зі знанням справи почали його жорстоко лупцювати, він у відповідь закричав навіженним, але ще юним криком, розірвавши комір гімнастерки, став показувати козакам і жінкам маленький натільний хрестик, що висів у нього на шиї на брудному від поту шнуркові.

— Товариші! Я ж недавно вступив у партію!.. Змилуйтесь! Я ж у Бога вірую!.. У мене двоє дітей!.. Пожальйте! У вас теж є діти!..

— Ого, знайшов собі «товаришів»? Замовчи!

— І про дітей згадав, гад повзучий? Хрестика показуєш? До Бога взиваєш? А, мабуть, коли наших розстрілював та катував, про Бога не згадував? — сиплим голосом допитувався в нього,

двічі його ударивши, кирпатий дядько із сережкою у вусі. І не почувши відповіді, втретє замахнувся, намагаючись уцїлити в голову.

Уривки того, що очі та вуха доносили до свідомості, вже зовсім не чїпали Івана Олексійовича, в пам'яті довго не затримувались. Серце наче закам'яніло, бїль відгукнувся в ньому тільки один раз. Опівдні вони прийшли в хутір Тюковнівський, вулицею їх гнали крізь стрій, щедро сипались прокльони та стусани. І ось тоді Іван Олексійович, скосивши вбїк очі, раптом побачив хлопчика, було йому років сім, він стояв, учепившись за материн поділ; личко в хлопчини перекошилось і по ньому градом котились сльози, він несамовито благав матір:

— Мамусю! Не бий його! Ой, не бий!.. Мені жалко! Страшно! На ньому кров!..

Молодиця, яка в цей час замахувалась кілком, щоб ударити одного з еланців, несподівано скрикнула, кинула на землю кілок, замість нього захопила на руки хлопчину, прожогом понеслась у провулок. Дитяче співчуття так зворушило Івана Олексійовича, дитяча жалість була такою глибокою, що в нього навіть виступили непрохані солоні сльози, що скропили порепані губи. Серце щїмко стиснулося, бо він мимоволі згадав свого синочка, дружину; навіяний спогад пронїсся, як блискавка, зі страхом подумав: «Тільки б не сталося так, щоб будуть убивати у них на очах!.. Хай би вже швидше...».

Полонені вже ледве переставляли ноги, від втоми та болю їх хитало, пухли суглоби. За хутором лежав витїн, там же стояла степова криниця, почали благодати начальника конвою, щоб дозволив напитись води.

— Нема чого розпивати! І так відстали! Вперед! — обуренням кипів вахмістр.

Але на підтримку полонених виступив один із конвоїрів:

— Май серце, Якиме Сазоновичу! Вони теж люди.

— Які вони люди? Комуністи — не люди! І ти мене не вчи! Я над ними начальник, чи ти?

— Багато вас, отаких начальників! Ідїть, хлопці, пийте!

Старий конвоїр спішився, витягнув із криниці цеберко води. Полонені, котрі оточили його з усіх боків, потягнулись до цеберка, одночасно потягнулись двадцять пар рук, стражденні, запухлі очі спалахнули гїркою спрагою, хрипко, надсадно шепотїли:

— Дядьку, дай мені!

— Дай хоч краплю!..

— Хоч би ковточок...

— Товариші, не всі зразу!

Старий розгубився, кому ж дати першому. Почекавши кілька болїсних секунд, він вилив воду в видовбане, вкопане в землю корито, з якого напували худобу, відїшов подалї, крикнув:

— Чого ви лізете, як бики! Ставатїє в чергу та пийте!

Вода розбїглась по зеленому, зарослому цвїллю дну корита, зїбралась у тому кутку, що нагрївся на сонці, пахнув мокрим деревом. Полонені з останніх сил кинулись до корита. Конвоїр підряд вилив туди одинадцять відер; поглядаючи на полонених, він наливав воду і жалїбно хмурился.

Іван Олексійович пив, стоячи навколїшки, коли підвів освіжілу голову, то неймовїрно чїтко, нїби це було на відстані витягнутої руки, побачив наддонську дорогу, вкриту нїби памороззю, білим шаром вапняної курави; в далїні, в блакитному мареві вставали відроги крейдяних гїр, а над ними, над швидкоплинною гривастою течїєю Дону, в неосяжній величавій небесній синї, у високому, недосяжному небї пливла хмарина. Підхоплена вітром, з іскристою, білою, як парус, вершиною, вона швидко віддалялась на північ і там далеко-далеко, де Дон робив круте колїно, відбивалась її опалова тїнь.

LV

На секретній нараді верховного командування повстанськими силами було вирішено просити Донський уряд, отамана Богаєвського надати допомогу.

Кудїнову доручили написати листа, в якому висловити каяття та жаль, що наприкінці 1918 року верхньодонці пішли на переговори з червоними, залишили фронт. Кудїнов листа написав. Від імені всього повсталого козацтва Верхнього Дону він обїцяв надалї стїйко, до переможного кінця битися з більшовиками, просив допомогти повстанцям, перекинути через фронт аеропланами кадрових офіцерів для керївництва частинами та патрони для гвинтівок.

Петро Богатирьов лишився в Сингїні, потїм переїхав у Вешенську. Льотчик полетїв назад і повїз у Новочеркаськ кудїновського листа.

Із того дня між донським урядом та командуванням повстанців діяв постїйний зв'язок, майже щодня із-за Донця почали прилітати новїсінькі, випущені французькими заводами, аероплани, вони доставляли офіцерів, рушничні патрони і невеличку кількїсть снарядів для трьохдїймових гармат. Від верхньодонських козаків, котрі відступили з Донською армією, льотчики привозили листи, а з Вешенської на Донець від родичів везли козакам відповіді.

Виходячи зі становища, що складалося на фронтї, та своїх стратегїчних планів, новий командуючий Донською армією генерал Сидорїн почав слати Кудїнову розроблені штабом плани операцій, накази, зведення, інформацію про

прибуття на повстанський фронт нових червоноармійських частин.

Тільки кількох довірених осіб Кудінов знайомив зі змістом того, що надходило від Сидоріна, від усіх інших все це трималося в найсуворішій таємниці.

LVI

У Татарський полонених пригнали близько п'ятої години дня. Вже невдовзі мали наступити швидкоплинні весняні сутінки, сонце вже хилилось на захід, зачепившись червоним диском за край розпростертої на заході кошлатої сизої хмари.

На вулиці, в затінку величезної громадської комори, сиділа й стояла піша татарська сотня. На правий бік Дону їх перекинули на допомогу еланським сотням, котрі насилу стримували натиск миронівської кінноти, і татарці по дорозі на позиції всією сотнею навідалися у хутір, щоб провідати рідних та підкріпитись якимись харчами.

У той день їм слід було відправлятись далі, та вони зарання почули, що в Вешенську нині женуть полонених комуністів, серед яких є й хуторські Михайло Кошовий та Іван Олексійович, що полонені ось-ось мають прибути в Татарський, а тому й вирішили дочекатися. Особливо наполягали на зустрічі з Кошовим та Іваном Олексійовичем ті козаки, рідні яких загинули в першому бою, разом із Петром Мелеховим.

Татарці, притуливши до стіни комори гвинтівки, знехотя перемовлялись, хто сидів, чи стояв, курили, лускали насіння; тут же зібралися жінки, діди, дівчора. Весь хутір висипав на вулицю, а хлопчачки повилазили на дахи будинків і невтомно пильнували, чи ще не женуть?

І ось чийсь хлопчачий голос завершав:

— Появилися! Женуть!

Служиві квапливо почали вставати, хуторяни заметушилися, тихі розмови змінив глухий гомін, затупотіла ногами дівчора, побігла назустріч полоненим. Вдова Олексі Шаміля, яка ще не відійшла від недавнього горя, зчинила несамовитий галас.

— Женуть ворогів! — басом сказав якийсь старий.

— Побити їх, чортів! Чого ви, козаки, дивитесь?

— Судити їх!

— Над нашими вчинили розправу!

— На мотузку Кошового з його дружком!

Одарка Мелехова стояла поруч із дружиною Оникія. Натовп змордованих полонених наближався, і вона першою вирізнула в ньому Івана Олексійовича.

— Вашого хутірського пригнали! Полюбуйтесь на нього, на сучого сина! Похристосуйтеся

із ним! — вказав на Івана Олексійовича рукою вахмістр — начальник конвою, для цього йому довелось хрипло перекрикувати гамір, який все більше лютував, а жінки плакали й кричали.

— А другий де? Де Кошовий Михайло?

Антип Брехович пробирався крізь натовп, на ходу знімаючи з плеча ремінь гвинтівки, бо приклад та багнет по черзі зачіплювали людей.

— Тільки один ваш хутірський, крім нього більше нікого не було. Та й цього вистачить, щоб усім по шматку розірвати його... — заспокоїв вахмістр-конвоїр, витираючи з лоба червоною хусткою рясний піт, потім важко перекинув ногу через луку сідла.

Жінки так вищали та кричали, що скоро їхнє шаленство сягнуло крайнього напруження. Дарка пробилась туди, де стояли конвоїри і там, майже перед собою, за мокрим крупом коня побачила вкрите побоями обличчя Івана Олексійовича. Голова його страхотливо розпухла, кров на волоссі злиплася і висохла, воно стирчало вгору, нагадуючи собою перекинute відро. Шкіра на лобі випнулася і потріскалась, на щоках лиснів багрянець, а зверху на голові, прикриваючи драглисте місиво, лежали шерстяні рукавички. Очевидно, він поклав їх на голову для того, щоб хоч скільки-небудь захистити від ледучого сонця суцільну рану від мух та мошки, що роїлись у повітрі. Рукавички до рани присохли і так всю дорогу тримались на голові.

Він зацьковано оглядався, шукав очима й боявся зустрітись поглядом із дружиною, або своїм маленьким синочком, хотів когось попросити, щоб їх звідси забрали, якщо вони й справді тут. Він уже здогадався, що далі Татарського йому не дійти, що тут судилося йому прийняти смерть, і не хотів, щоб рідні це бачили, а ось саму смерть чекав і не міг дочекатися. Згорбившись, він повільно й важко повертав голову, бачив знайомі обличчя хуторян і коли зустрічався із чийсь поглядом, то жодного разу не прочитав у нім ні жалю, ні співчуття, — всі козаки та жінки дивилися на нього спідлоба, відверто вороже.

Захисна вилянула сорочка на ньому відстовбурчилась, шаруділа від найменшого поруху. Кров бурими плямами запеклася й на ватяних стьобаних червоноармійських штанах, на великих, із плоскими ступнями, босих ногах та скривлених пальцях.

Навпроти нього стояла Одарка. Вона аж задихалась від нападу ненависті, що підкочувалась їй до горла; те страшне, що мало ось-ось відбутися, викликало в ній і жаль, і млість, дивилась йому в вічі і ніяк не могла зрозуміти, чи він її бачить і чи вгадує?

А Іван Олексійович все так само неспокійно, схвильовано водив по натовпу одним оком, котре дико світилось, а друге зовсім нічого не бачило, бо геть запливло пухлиною; і раптом,

затримавши свій погляд на Дарці, яка стояла від нього всього в кількох кроках, невпевнено, ніби зовсім п'яний, подався вперед. Голова в нього паморочилась від великої втрати крові, він майже нічого не розумів, але цей стан напівзабуття, коли навколишній світ здається нереальним, коли голову паморочить дурний сон і темніє в очах, його непокоїв більше всього, і тільки величезним напруженням волі він все ще тримався на ногах.

Коли він упізнав Дарку, то спершу вирішив підійти до неї, але ноги не послухались, він заточився. Щось зовсім не схоже на усмішку з'явилося на його колись твердих, а тепер спотворених губах. І, побачивши цю усмішку, більше схожу на гримасу, Одарці зробилося не по собі, серце її гучно й часто забилося; було таке відчуття, що воно б'ється десь біля самісінького горла.

Вона впритул підійшла до Івана Олексійовича, часто й важко дихала, з кожною миттю все дужче й дужче блідніла.

— Ну, здорово, кумасю!

Те, як дзвінко і пристрасно пролунав її голос, змусило натовп насторожитися.

І коли стало абсолютно тихо, глухо, але твердо відпові:

— Здрастуй, кумо Одарко.

— Розкажи-но, ріднесенький кумцю, як ти кума свого... мого чоловіка...

Дарка задихнулась, схопилась руками за серце. В неї не вистачало голосу.

Запанувала цілковита, ніби мертва, тиша, таке мовчання нічого доброго не віщувало, але навіть у найдальших рядах почули, як Дарка тихо закінчила своє запитання:

— ...як ти чоловіка мого, Петра Пантелійовича, вбивав-карав?

— Ні, кума, не карав я його!

— Як це не карав? — Дарчин голос піднісся ще вище, ніби вона перейшла на стогін. — Це ж ви з Михайлом Кошовим козаків убивали? Ви?

— Ні, кума... Ми його... не вбивав я його...

— А хто ж його на той світ відправив? Ну, хто? Говори!

— Заамурський полк тоді...

— Ти! Ти вбив!.. Козаки розказували, що саме тебе бачили на горбку. Ти був на білому коні! Відмовлятися будеш, проклятуший?

— Ні, я був у тому бою... — Іван Олексійович із зусиллям підніс до голови ліву руку, поправив присохлі до рани рукавички. Голос його звучав не так упевнено, коли він продовжив: — Так, я брав участь у тому бою, але вбив твого чоловіка не я, а Михайло Кошовий. Він його розстріляв. Я за кума Петра не несу відповіді.

— А ти, нечиста сила, кого вбив із наших хутірських? Ти чий діток сиротами по світу пустив? — пронизливо верескнула з натовпу вдова Якова Підкови.

І знову, накалюючи й без того важку атмосферу, схлипували в істеричі, несамовито голосили, оплакуючи мертвих...

Згодом Одарка зізнавалась, що вона не пам'ятає, як і звідки в її руках опинився той кавалерійський карабін, хто його їй підсунув. Та коли баби заголосили, вона раптом відчула, що тримає в своїх руках щось незнайоме, та коли помацала, то здогадалась, що це — гвинтівка. Спочатку вона схопила її за дулю, щоб огріти Івана Олексійовича прикладом, але мушка боляче муляла долоню, і вона перемінила місцями ліву й праву руки, скинула гвинтівку і навіть направила мушку в ліву половину грудей Івана Олексійовича.

Вона бачила, що козаки, котрі стояли позаду нього, вмить кинулись врозтіч, залишилась одна сіра, рублена стіна комори; чула, як хтось злякано закричав: «Тю! Здуріла! Своїх повбиваєш! Пожди, не стріляй!». По-звірячому насторожене чекання натовпу, зосереджені на ній погляди підштовхували її, хотілось будь-що помститись за чоловікову смерть, спалахнула навіть гордість, що вона зовсім не така, як інші жінки, що на неї з подивом і навіть зі страхом дивляться й чекають розв'язки козаки, тому вона повинна здійснити щось незвичайне, особливе, таке, що всіх може кинути в жах, — збурена одночасно такими різними почуттями, вона з неймовірною швидкістю наближалась до події, котра вже визріла в глибині її свідомості і відвернути котру не було ніякої можливості; власне, вона над усім цим не бажала, та й не мала змоги довго задумуватись, — вона лише хвильку постояла, обережно мацаючи спусковий гачок, і, несподівано для самої себе, в наступну секунду сильно його натиснула.

Відбій змусив її різко хитнутись, постріл оглушив, але крізь звужені щілини очей вона побачила, як раптово тіпнувшись, обличчя Івана Олексійовича страшенно й непоправно змінилось, — він спочатку розвів, а потім склав руки, наче збирався стрибати у воду з великої висоти, а потім упав навznak; голова в нього ворухнулась і забилась у гарячій пропасниці, пальці розкинутих рук почали старанно гребти землею...

Одарка нарешті кинула гвинтівку, ще вповні не усвідомлюючи того, що вона допіру скоїла, повернувшись спиною до вбитого і машинально буденним жестом поправила на голові хустку, підбрала висунете волосся.

— А він ще дихає... — сказав один із козаків, який завбачливо вступав дорогу Одарці, котра якраз проходила повз нього.

Вона оглянувшись, не розуміючи, про кого й про що йшлося, почула глибокий стогін — він виходив не з горла, а ніби з самого нутра, переривався передсмертною гикавкою. І тільки тоді здогадалась, що це стогне Іван Олексійович, який прийняв смерть від її руки. Вона швидко й легко

попрямувала повз комору, направила на майдан, а навздогін їй летіли одинокі погляди.

Увага людей перекинулася на Антипа Бреховича. Він, як на військовому огляді, швидко, навшпиньках підбіг до лежального на землі Івана Олексійовича; ножовий багнет від японської гвинтівки він чомусь ховав у себе за спиною. Руки його були розраховані й впевнені. Присівши навпочіпки, Антип спрямував вістря багнета в груди Івана Олексійовича, неголосно вимовив:

— Ну, Котляров, здихай! — і шосили навалився на держак багнета.

Умирав Іван Олексійович важко й довго. Життя не бажало залишати його здорове, кістляве тіло. Навіть і після третього удару багнетом він все ще розтулював губи і ширив залиті кров'ю зуби, і протяжно хрипів:

— А-а-а!..

— Ех, різник із тебе, йди до чортової матері! — відштовхнув Бреховича вахмістр, начальник конвою, потім, діловито примруживши ліве око, звів, не прицілюючись, наган.

Цей постріл послужив козакам мовби сигналом, вони покинули допитувати полонених і почали їх бити. Ті кинулись врозтіч. Постріли гвинтівок переплітались із криками, клацали сухо й коротко.

* * *

Через годину в Татарський прискакав Григорій Мелехов. Він до смерті загнав коня, і той по дорозі з Усть-Хоперської, на перегоні між двома хуторами, впав мертвий. Григорій дотягнув на собі сідло до ближнього хутора, взяв там поганеньку конячину. І не встиг... Сотня татарців пішла бутром на Усть-Хоперські хутори, на межу Усть-Хоперського юрту, де точилися бої з частинами Миронівської дивізії. На хуторі було тихо, безлюдно. Ніч темним рядном укутала навколишні пагорби, Задоння, гомінкі тополи та ясени.

Григорій в'їхав у двір, увійшов у курінь. Ніде не було світла. В густій темряві бриніли комарі, на покуті тьмяною позолотою блищали образи.

Вдихнувши з дитинства знайомий, хвилюючий запах рідного житла, Григорій гукнув:

— Є хто вдома? Мамо! Дуня!

— Гришо! Хіба це ти? — донісся зі світлички голос Дуні.

Зашелестіли босі ноги, в дверях з'явилася біла постать сестри, яка похапцем затягувала на спідниці пояс.

— Чого це ви так рано вляглися? А мати де?

— У нас тут...

Дуня замовкла, і Григорій почув, як вона часто й схвильовано дихає.

— Щось трапилось? Полонених давно прогнали?

— Убили їх.

— Я-а-ак?..

— Козаки вбивали... Ой, Гришо, наша Дашка, проклята стерва... — в голосі Дуні почулись сльози обурення, — ...вона власноруч убила Івана Олексійовича... стріляла з гвинтівки...

— Що ти таке мелеш? — скрикнув Григорій, з переляку хапаючи сестру за комір вишитої сорочки.

У Дуниних очах зблиснули сльози, і з того, що страх завмер в її зіницях, Григорій зрозумів: справді трапилось нещастя.

— А Михайло Кошовий? А Штокман?

— Їх серед полонених не було.

Дуня коротко, плутано розповіла, як чинили розправу над полоненими, про те, що натворила Одарка.

— ...Мама побоялись з нею ночувати в одній хаті, пішли до сусідів, а Дарка з'явилась звідкись п'яна... Така п'янюща, що страх Божий. Зараз спить...

— Де?

— У коморі.

Григорій увійшов в комору, розчинив навстіж двері. Одарка, безстидно заголивши поділ, спала на землі. Тонкі її руки були розкинуті, права щока блищала, густо змочена слиною, з відкритого рота гірко пахло перегаром. Вона лежала, незручно підкинувши голову, лівою щокою притулилась до долівки, бурхливо й часто дихала.

Ніколи ще Григорій не відчував такого нестерпного бажання виїняти шаблю. Кілька секунд він стояв над Даркою, стогнав та хитався, міцно зціпивши зуби, його переповнювало почуття неймовірної огиди, коли він розглядав це безпорадне тіло. Потім зробив крок, наступив кованим чоботом на Одарчине обличчя, туди, де чорніли півкола високих брів, наліг усім тілом на каблук і, відчуваючи, як під його ногою хрустить перенісся, повзе кудись щока, прохрипів:

— Г-г-га-дю-ка!

Одарка хрипко застогнала, щось п'яно забурмотіла, а Григорій, вхопившись руками за голову, вибіг на двір, прогримівши на східцях піхвами шаблі.

У ту ж ніч, не побачившись із матір'ю, він в'їхав на фронт.

LVII

8-ма та 9-та червоні армії, які до початку весняної повені не змогли зломити опір частин Донської армії та просунутись за Донець, на окремих ділянках все ще пробували переходити в наступ. У більшості випадків ці спроби закінчувались невдачею. Ініціативою оволодівало донське командування.

На Південному фронті до середини травня помітних змін не відбулось. Але незабаром зміни таки мали бути. За планом, розробленим ше колишнім командуючим Донською армією генералом Денисовим і начштабу генералом Поляковим, у районі станиць Кам'янської та Усть-Білокалитвенської закінчували зосереджуватись частини так званої ударної групи. На цю ділянку фронту стягувались найкращі сили добре підготовлених воїнів молодшої армії, випробувані низівські полки: Гундорівський, Георгієвський та інші. За грубим, приблизним підрахунком, сили цієї ударної групи склали шістнадцять тисяч багнетів та шабель при двадцяти чотирьох гарматах і ста п'ятдесяти кулеметах.

Генерал Поляков задумав, що група разом із частинами генерала Фіцхелаурова мала нанести удар у напрямку слободи Макіївки, відкинути 12-ту червону дивізію, і, діючи на флангах і в тилу 13-ої та Уральських дивізій, прорватися на територію Верхньо-Донського округу, з'єднатися там із повстанською армією, а потім уже йти на Хоперський округ «оздоровлювати» козаків, які підтримали більшовиків.

На берегах Донця велась інтенсивна підготовка до наступу, до прориву. Командувати ударною групою доручили генералу Секретову. Успіх наочно починав схилитись на бік Донської армії. Новий командуючий цією армією, генерал Сидорін, який замінив ставленика Краснова — відправленого у відставку генерала Денисова, — так само, як і новообраний військовий наказний отаман генерал Африкан Богаєвський, орієнтувались на союзників. Разом із представниками англійської та французької військових місій уже склались широкі плани походу на Москву, очищення від більшовиків всієї території Росії.

У чорноморські порти прибували транспорти зі зброєю. Океанські пароплави везли не тільки англійські та французькі аероплани, танки, гармати, кулемети, гвинтівки, але й мулів для упряжок, знецінене миром із Німеччиною продовольство і обмундирування. Паки англійських темно-зелених бриджів та френчів, на мідних гудзиках яких був викарбуваний здиблений британський лев, заповнили новоросійські пакгаузи. Склади тріщали від американської муки, цукру, шоколаду, вин. Капіталістична Європа, налякана тим, що більшовики вперто не здаються, щедро постачала на південь Росії снаряди й патрони, ті самі снаряди й патрони, що союзницькі війська не встигли витратити проти німців. Міжнародна реакція поспішала додушити стікаючу кров'ю Радянську Росію... Англійські та французькі офіцери — інструктори, котрі прибули на Дон і Кубань навчити козацьких офіцерів та офіцерів Добровольчої армії вмінню водити танки, стріляти з англійських гармат, — вже зарання смакували, як вони будуть урочисто вступати в Москву...

А в цей час на берегах Донця відбувалися події, котрі зрештою й вирішили в 1919 році успіх наступу Червоної армії.

Безумовно, головною причиною того, що наступ Червоної армії захлинувся, було повстання верхньодонців. Три місяці воно, як виразка, роз'їдало тил червоного фронту, вимагало постійно, з місця на місце, перекидати частини, заважало безперервно постачати на фронт боеприпаси та продовольство, відправляти в тил поранених та хворих. На приборкання повстання тільки 8-ма та 9-та червоні армії задіяли майже двадцять тисяч багнетів.

Реввійськрада республіки, не маючи достовірних відомостей про справжні розміри повстання, не вжила вчасно достатніх та енергійних заходів для його приборкання. На повстання спочатку були кинуті окремі загони й загінчики (так, наприклад, школа ВЦВК'у виділила загін числом у двісті чоловік), недоукомплектовані частини, малочисельні загороджувальні загони. Велику пожежу намагались загасити, підносячи квартами воду. Розрізнені червоноармійські частини оточили повстанську територію, що мала в діаметрі сто дев'яносто кілометрів, і не зважаючи на те, що кількість сил, кинутих проти повстанців, досягала двадцяти п'яти тисяч багнетів, — ефективних результатів це не давало.

На локалізацію повстання одна за одною були кинуті чотирнадцять маршових рот, десятки загороджувальних загонів; прибули загони курсантів із Тамбова, Воронежа, Рязані. І тільки тоді, коли повстання розрослося, коли повстанці поповнились відбитими в червоноармійців кулеметами й гарматами, 8-ма і 9-та армії виділили кожна по одній експедиційній дивізії, разом із артилерією та кулеметними командами. Повстанці несли великі втрати, але не були зломлені.

Іскри верхньо-донської пожежі перекинулись і на сусідній Хоперський округ. Кілька виступів здійснили невеличкі козацькі групи, на чолі яких стали офіцери. В станиці Урюпінській військовий старшина Алімов згуртував навколо себе чималу кількість козаків та офіцерів, котрі переховувались в цих краях. Повстання було назначене в ніч на 1-ше травня, але намір вчасно був розкритий. Алімова і його спільників захопили на одному з хуторів Преображенської станиці та розстріляли за вироком ревтрибуналу; вчасно обезголовлене повстання не відбулось і, таким чином, контрреволюційним елементам Хоперського округу не вдалося приєднатися до повстанців Верхньо-Донського округу.

У перших числах травня з Москви в район повстання виїхав голова Реввійськради республіки Троцький. Від станції Лиски в спеціальному вагоні, причепленому до паровоза, він прибув на станцію Чертково, де на той момент вивантажувався загін школи ВЦВК'у і стояло кілька зведених

червоноармійських полків. Чертково була кінцевою станцією на Південно-Східній залізниці, від неї зовсім близько до західної дільниці повстанського фронту. Якраз тоді козаки Мигулінської, Мешковської та Казанської станиць скупчувались величезними кінними масами на межі Казанського станичного юрту, вели запеклі бої з перейшовшими в наступ червоноармійськими частинами.

На привокзальній площі Троцький виголошував перед червоноармійцями та курсантами промову. На лівому фланзі вишикуваного квадрату стояли курсанти, гвинтівки свої вони поставили в піраміди. Червоноармійці стояли в строю з гвинтівками, в повній бойовій готовності. Після промови їм належало похідним порядком відбути на фронт.

У середині промови, коли Троцький закликав якомога швидко і нещадно подавити повстання, вести мужню боротьбу з ворогами революції, десь на пагорбі кулемет випустив дві черги і замовк.

На станції поповзли чутки, що козаки оточили Чертково і ось-ось мають почати наступ. І не зважаючи на те, що відстань до фронту склалала менше п'ятдесяти верст, що попереду стояли червоноармійські частини, які сповістили б, у разі прориву козаків, — на станції зчинилась паніка.

Вишикувані шеренгами червоноармійці захвилювались. Десь за церквою гучний командний голос загорлав: «До зброї!». Люди на вулицях забігали, заметушилися. Троцький послав на телеграф одного зі своїх підлеглих, а сам, спішно закінчивши промову, направився в приміщення вокзалу. Через п'ять хвилин паровоз, що привіз голову Реввійськради республіки, дав пронизливий свисток і, набираючи швидкість, поторохкотів на Лиски.

Паніка виявилась даремною. За козаків прийняли ескадрон червоноармійців, який наближався до станції з боку слободи Маньково. Курсанти, а також два зведені полки виступили в напрямку станиці Казанської.

Через день козаки майже повністю знищили шойно прибулий Кронштадський полк.

Після першого ж бою з кронштадцями вчинили нічний набіг. Кронштадці, виставивши застави й секрети, нічліг влаштували в степу, бо зупинялись у залишеному повстанцями хуторі не наважились. Опівночі полк оточили кілька кінних козацьких сотень і відкрили шалену стрілянину, широко застосовуючи винайдений кимось для залякування засіб: величезні дерев'яні торохтілки. Ці пристрої вночі заміняли повстанцям кулемети, у будь-якому випадку, їх звуки майже достовірно передавали кулеметну стрілянину...

І тому, коли оточені кронштадці в нічній густій темряві почули численні «кулемети», метушливу стрілянину своїх застав, козаچه дике гикання, виття і гучний тупіт нестримних кінних

лав, вони кинулись до Дону, пробились до нього, але були відбиті зустрічною кінною атакою. Із усього полку врятуватись змогли лише кілька чоловік, та й ті завдяки тому, що зуміли вчлвп подолати донську бурхливу весняну повінь.

Але в травні на повстанський фронт з Донця почали прибувати все нові й нові підкріплення. Підійшла 33-тя Кубанська дивізія, і Григорій Мелехов уперше відчув силу справжнього удару. Кубанці погнали його 1-шу дивізію без перепочику. Григорій здавав хутір за хутором, усе відступав на північ, до Дону. На Чирському рубежі, біля Каргінської, він на день затримався, а потім під натиском переважаючих сил противника змушений був не тільки здати Каргінську, а й негайно просити підкріплення.

Кіндрат Медведєв прислав йому вісім кінних сотень своєї дивізії. Його козаки були на диво добре екіпіровані. Всі мали достатньо патронів, у всіх — добротна одежа й добротне взуття, все зняте з полонених червоноармійців. Багато козаків-казанців, не зважаючи на спеку, красувалися в шкіряних куртках, майже кожний мав або наган, або бінокль... Казанці на якийсь час зупинили наступ 33-ої Кубанської дивізії, що йшла напролом. Скориставшись такою нагодою, Григорій вирішив поїхати у Вещенську, бо Кудінов настирливо просив його взяти участь у нараді.

XLIII

У Вещенську він прибув рано-вранці. Повінь на Дону почала сходити. Повітря наповнив нудотно-солодкий і клейкий запах квітучих тополь. Біля Дону на дубах дрімотно шелестіло соковите темно-зелене листя. Там, де сніг зійшов, земля парувала. На тих ділянках уже врунилась гостроста трава, а в низинах ще блищали застояні калюжі, басовито гули водяні бугаї і у вогкому повітрі стояв запах мулу й твані, не зважаючи на те, що сонце вже піднялось високо, густо кишіла мошकारа.

У штабі стукали на старенькій друкарській машинці, було людно і накурено.

Кудінова Григорій застав за дивним заняттям: той, зовсім не звертаючи на тихо ввійшовшого Григорія уваги, зосереджено і задумливо відшпівував ніжки на спійманій ізумрудно-зеленій великій мусі. Відірве одну, затисне муху в сухому кулаці і, піднісши до вуха, схилить голову і прислухається, як муха бринить то басовито, то тонко.

Нарешті побачивши Григорія, з огидою й досадою кинув муху під стіл, витер долоню об штани, стомлено прихилився до витертої, аж блискучої, спинки крісла.

— Сідай, Григорію Пантелійовичу.

— Здоров, начальнику!

— Ех, здорова, та не сіменна, як той казав. Ну, що там у тебе? Тиснуть?

— Тиснуть із усіх сил!

— На Чирі затримався?

— Не певен, що надовго! Казанці виручили.

— Ось яка, Мелехов, справа, — Кудінов намотав на палець свій кавказький сировий пасочок, зробив вигляд, що вперше бачить на ньому потемніле срібло, зітхнув: — Судячи з усього, треба сподіватися на гірше. Біля Донця щось затівається. Або наші гарно натисли на червоних і виникла загроза прорвати фронт, або ж вони зрозуміли, що ми для них — найбільша загроза, тому й хочуть взяти нас в лабети.

— А що чути про кадетів? Останній аероплан щось привіз?

— Та нічого особливого. Вони, брате, нам з тобою своїх стратегій не розкриють. Сидорін — він, брат, дока! Від нього просто так не доб'єшся. Є в них такий задум — прорвати фронт червоних і прийти нам на виручку. Обіцяли допомогти. Але ж обіцянки — їх не завжди виконують. І фронт прорвати — справа не легка, знаю, сам брав участь, коли служив у генерала Брусилова. Звідки нам з тобою знати, які сили в червоних на Донці? Може, вони зняли з Колчака кілька корпусів і перекинули їх сюди, га? Живемо ми наосліп, розгуди твою матір! І далі свого носа нічого не бачимо.

— Так про що ти хотів радитись? Що задумав? — спитав Григорій, байдуже позіхаючи.

Душа його зовсім не боліла за повстання. Його це мало хвилювало. Він, як кінь, що день у день тягне на току молотильний каток, ходив і не переставав про це думати і, нарешті, махнув на все рукою: «З радянською владою нас зараз не помирить, дуже багато крові вона нам, а ми їй пустили, а кадетська влада хоч зараз і гладить, та потім буде скубти проти шерсті. Хай йому чорт! Як кінчиться, так воно й буде!».

Кудінов розгорнув карту; він, як і раніше, намагався не дивитись Григорію у вічі, сказав:

— Ми тут без тебе порадилися і вирішили...

— Із ким це ти радився, з князем, чи що? — перебив його Григорій, згадавши ту нараду, що відбулась у цій самій кімнаті взимку, і підполковника-кавказця. Кудінов нахмурився, знітився.

— Його в живих більше нема.

— Тобто? — пожвавів Григорій.

— А я хіба тобі про це не розповідав? Убили товариша Георгідзе.

— Ну, який він нам з тобою товариш... Поки дубляний кошушок носив, доти й рахувався товаришем. А — не доведи Господь — з'єднались би ми з кадетами, а він до того часу живий би залишився, то на другий же день підмалював би помадою вуса, так би причепурився, що навіть руки не подумав би тобі подати, хіба що — мізинчик, — Григорій відставив свій темний і брудний палець, зайшовся сміхом, тільки зуби заблищали.

Кудінов ще більше спохмурнів. Він не приховував свого невдоволення, досади, в його погляді й голосі кипіла стримана лють.

— Нічого тут смішного немає. Над чужою смертю не сміються. Ти поводишся себе, як Івандурник. Чоловіка вбили, а в тебе на язичі радість: «Тягти вам — не перетягти».

Григорій в душі злегка образився на таке кудіновське порівняння, але виду не подав; посміюючись, відповів:

— А таки й справді — «тягти вам — не перетягти». У мене до цих білолицих та білоруких жалості не було й не буде.

— Так ось, убили його...

— У бою?

— Як тобі сказати... Темна історія, і правди швидко хіба доб'єшся... Я ж сам розпорядився, щоб він був в обозі. Ну, й, кажуть, нібито не помирився з козаками. За Дудорівкою зав'язався бій, його обоз стояв від лінії вогню за дві версти. Георгідзе тоді сидів на дишлі брички (так козаки стверджують) і сліпа куля поцілувала його в висок. І не здригнувся... нібито... Не інакше, як козаки, сволочі, вбили...

— І добре зробили, що вбили!

— Та досить тобі! Годі злословити.

— Ти не сердься, це я жартома.

— Дурні в тебе часом жарти бувають... Ти — як віл: де жереш, там і під себе ходиш. По-твоему, що: як офіцер, так слід убивати? Знову «геть погони»? А чи не час тобі, Григорій, взятися за розум? Хочеш кульгати, тоді кульгай на якусь одну!

— Не шебечи, розповідай!

— А нема чого розповідати! Я відразу здогадався, що це справа рук козаків, поїхав туди й поготорив із ними широким. Так і сказав: «За старі балощі взялись, бісові сини? А не рано ви взялись знову офіцерів відстрілювати? Восени теж крадькома вбивали, а потім, як накрутили вам хвости, то офіцери зразу ж знадобились. Ви ж, кажу, самі приходили й на колінах повзали: «Візьми на себе команду, веди!». А зараз знову за старе? Ну, присоромив, вилаяв. Вони віднікуються: мовляв, «зроду ми його не чіпали, крий Боже!». А по їхніх очах б... бачу — вони прикінчили! Що ти з них візьмеш? Ти їм в очі, а вони — Божа роса. — Кудінов роздратовано зіжмакав пасок, почервонів. — Убили знаючу людину, а я зараз без нього, як без рук. Хто план складе? Хто порадить? Хоч би з тобою ось: поготорити поготоримо, а як доходить до стратегії-тактики, то ми ні на що не здатні. Петро Богатирьов, спасибі йому, прилетів, а так — словом ні з ким перекинутись... Ех, ну його до чорта, обличмо! Річ ось у чому: якщо наші від Донця фронт не прорвуть, то нам тут буде непереливки. Вирішено, як і планувалось раніше, всією тридцятитисячною армією йти на прорив. Якщо тебе зіб'ють — відступай до

самісінького Дону. Від Усть-Хопра до Казанської очистимо їм правий берег, нариємо вздовж Дону траншей і будемо захишатись...

У двері різко постукали.

— Входить, хто там? — крикнув Кудінов.

Увійшов комбриг-6 Богатирьов Григорій. Його спітніле і червоне обличчя блищало, біляві вилинялі брови сердито зведені. Не скидаючи кашкета, чий верх зовсім промок від поту, він сів до столу.

— Чого приїхав? — поцікавився Кудінов і стримано посміхнувся, дивлячись на Богатирьова.

— Патрони давай.

— Дали ж. Скільки тобі треба? В мене думаєш тут що, патронний завод?

— А що дали? По одному патрону на брата? Мене поливають із кулеметів, а я тільки спину пригинаю та ховаюсь. І це війна? Це — саме м..... один плач! Ось що це таке!..

— Ти, Богатирьов, почекай, у нас тут серйозна розмова, — але побачивши, що Богатирьов збирається йти, додав: — Стривай-но, не йди, секретів від тебе нема... Так от, Мелехов, якщо вже на цьому боці не втримаємось, то тоді починаємо прориватись. Усіх, хто не в армії, залишаємо, всі обози залишаємо, піхоту пересаджуємо на брички, беремо з собою три батареї й проби ваємось до Донця. Тебе ми хочемо пустити головним. Не заперечуєш?

— Мені однаково. А сім'ї наші як? Пропадуть дівчата, жінки, діти.

— Не без цього. Нехай краще вони одні пропадають, ніж усім нам гинути.

Богатирьов посміхнувся, похитав головою.

— На той рік у нас жінки ще стільки мужиків народять — не перерахуєш! Червоні зараз згодніли, їм давай жінок. Нещодавно ми відступали з Білавіна, жителі теж із нами пішли, а одна молодичка зосталась. Уранці дивимось, а вона рачкує. Довели її товариші до того, що на ноги встати не могла...

Кудінов, опустивши кутики рота, довго мовчав, а потім вийняв із шухляди газету.

— Ага, ще одна новина: керувати військами приїхав Троцький. Чутки ходять, що він зараз у Міллерово, чи в Кантемирівці. Ось як за нас беруться!

— Це дійсно так? — не повірив Григорій Мелехов.

— Правда, правда! Візьми ось, прочитай. Казанці мені прислали. Вчора вранці за Шумилінською наш роз'їзд узяв двох вершників. Обидва — з червоних курсантів. Ну, їх козаки і порубали, а в одного — казали, що не зовсім молодий на вигляд, може, комісар якийсь трапився — в планшетці знайшли ось цю газету: «В пути», називається за дванадцятьє число нинішнього місяця. Дуже гарно вони про нас пишуть! —

Кудінов передав Мелехову газету, куточок хтось уже відірвав на цигарку.

Григорій швиденько пробіг очима заголовок статті, підкресленої хімічним олівцем, почав читати:

ПОВСТАННЯ В ТИЛУ

Повстання частини донського козацтва триває вже кілька тижнів. Повстання піднято агентами Денікіна — контрреволюційними офіцерами. Вони знайшли опору в середовищі козаських куркулів. Куркулі потягнули за собою значну частину козаків-середняків. Цілком можливо, що були випадки, коли козаки терпіли якусь несправедливість від окремих військових частин, або від окремих представників радянської влади. Це вміло використали денікінські агенти, щоб роздути полум'я заколоту. У районі повстання білогвардійські пройдисвіти видають себе за прихильників радянської влади, щоб легше було ввійти в довіру до козаків-середняків. Завдяки цьому на певний час співпали інтереси контрреволюційних плутнів, куркульського класу з інтересами темної маси козацтва, що й вилилось в безглуздий та злочинний бунт у тилу наших армій Південного фронту. Для воїна заколот у тилу — те ж самісіньке, що й налив на плечі в робітника. Щоб воювати, щоб захищати й відстоювати радянську країну, щоб мати можливості для ліквідації поміщицько-денікінської зграї, необхідно мати спокійний, надійний, дружлюбний робітничо-селянський та трудовий козацький тил. Тому найголовнішим завданням тепер є очищення Дону від заколоту та заколотників.

Центральна радянська влада вимагає вирішити це завдання в найкоротший строк. На допомогу експедиційним військам, що діють проти підлого контрреволюційного повстання, прибуло й далі прибуває чудове підкріплення. Найкращі робітники-організатори направляються сюди для вирішення невідкладного завдання.

Треба покінчити з повстанням. Наші червоноармійці повинні проникнутись чітким усвідомленням того, що зоколотники Вешенської, Еланської, або Буканівської станиць насправді виступають безпосередніми помічниками білогвардійських генералів Денікіна й Колчака. Чим далі триватиме повстання, тим більше жертв буде з обох боків. Уникнути кровопролиття можна тільки одним способом: завдати швидко-го, суворого, нищівного удару.

Треба покінчити з повстанням. Треба розрізати налив на плечі й припекти його розпеченим залізом. Тоді сили Південного фронту вивільняться, щоб завдати ворогові смертельного удару».

Григорій дочитав до кінця, сумно всміхнувся. Стаття викликала в нього лють і досаду. «По-

вели пером і маєш: відразу повінчали з Денікіним, в помічники йому зарахували...».

— Ну як, подобається? Розпеченим залізом збираються лікувати. Ну, та ми ще побачимо, хто кому припече! Правда, Мелехов? — Кудінов почекав на відповідь і вже звернувся до Богатирьова. — Патрони потрібні? Дамо! По тридцять штук на вершника, на всю бригаду. Вистачить?.. Йди на склад, одержуй. Ордер тобі випише начальник відділу постачання, зайди до нього. Тільки ти, Богатирьов, більше там на шаблю, на хитрість налягай.

— Із паршивої вівці хоч вовни жмут! — посміхнувся зрадлий Богатирьов і, попрощавшись, вийшов.

Григорій Мелехов після того, як обговорив із Кудіновим деталі можливого відходу до Дону, теж пішов. А перед самим виходом спитав:

— Скажи, а якщо я всю дивізію приведу на Базки, чи буде чим переправитись?

— Отаке вигадав! Кіннота вся через Дон уплав піде. Де це бачено, щоб кінноту переправляли?

— У мене ж наддонців мало, май на увазі, а чирські козаки — ці не плавці. Все життя в степу живуть, де вже їм там плавати? Вони тільки у воду — і як сокира.

— Разом із кіньми перепливуть. Бувало, на маневрах плавали, і на німецькій доводилось.

— Я кажу про піхоту.

— Пором є. Човни підготуємо, не хвилюйся.

— Населення теж буде їхати.

— Знаю.

— Ти всім переправу забезпеч, бо я тоді з тебе душу вийму! Це ж не жарт, якщо в нас люди залишаться.

— Та все буде зроблено, я ж сказав!

— А з гарматами як?

— Мортирки підірви, а трьохдюймові вези сюди. Ми великі човни зв'яжемо і перевеземо батареї на той берег.

Зі штабу Григорій вийшов під враженням прочитаної статті:

«Помічниками Денікіна вас обізвали... А хто ж ми є? Виходить, що помічники, так що нема чого ображатись. Правда очі коле...». На пам'ять прийшли слова, почуті колись від ще живого Якова Підкови. Якось у Каргінській, повертаючись пізно увечері на квартиру, Григорій зайшов до батарейців, котрі розмістилися в одному з будинків на майдані; витираючи в сінях віником ноги, чув, як Яків Підкова, продовжуючи з кимось сперечатися, доказував: «Відокремитись, кажеш? Ні під чиєю владою не будемо ходити? Ха! Та в тебе на плечах не голова, а кормовий гарбуз. Коли хочеш знати, то ми зараз, як бездомна собака: так буває, що собака часом не догодить господареві, або шкоду вчинить, то візьме і втече з дому. Але скажи: куди вона дінеться? До вовків не побіжить — бо страшнувато, та й боїться їхньої звірячої поро-

ди, а назад до господаря повернутись — битиме за шкоду. Так і ми. І ти згадаєш мое слово: підібгаємо хвіст, під черевом його сховаємо, і поповземо до кадетів. «Прийміть нас, брати, змилуйтесь!». Ось чим воно все закінчиться!».

Після того бою, коли під Климівкою порубав матросів, Григорій увесь цей час відчував, що його охопила якась холодна, тупа байдужість. Ходив, понуро опустивши голову, на обличчі — ні усмішки, ні радості. Кілька днів жив під враженням від смерті Івана Олексійовича, так йому стало жаль убитого, а потім і це переживання швидко минуло. Єдине, що тримало його в житті (так, принаймі, йому думалось), це — пристрасть до Аксенії, що спалахнула з новою і невгамовною силою. Одна вона вабила його до себе, як у холодну, чорну осінню ніч в степу кличе подорожнього далекий мерехтливий вогник багаття.

Ось і тепер, повертаючись зі штабу, він знову згадав про неї, з тривогою подумав: «Ну, підемо ми на прорив, а як же вона? — і без вагань і довгого роздумування вирішив: — Наталя залишиться з дітьми, з матір'ю, а Ксенюку заберу. Дам їй коня, і нехай їде при моєму штабі».

Він переправився через Дон навпроти Базків, зайшов на квартиру, вирвав із записної книжки аркуш, написав на ньому:

«Ксеня! Нам можливо доведеться відступити на лівий бік Дону, так що ти кидай все своє добро і їдь у Вешки. Мене там розшукаєш, будеш при мені».

Заклеїв записку рідким вишневим клеєм, віддав Прохору Зикову і, весь почервонілий, нахмурений, приховуючи від Прохора за вдаваною суворістю свою ніяковість, сказав:

— Їдь у Татарський, передай цю записку Астаховій Аксенії. Та так передай, щоб... Ну, приміром, з наших хтось не побачив, із моєї сім'ї. Зрозумів? Краще занеси і віддай їй вночі. Відповіді не треба. І потім ось що: даю тобі відпустку на дві доби! Ну, їдь!

Прохор уже пішов за конем, але Григорій, схопившись, вернув його назад.

— Зайди до наших і скажи матері, або Наталі, щоб вони загодя переправили на той бік одягу та все інше, що цінне. Хліб хай закопають, а скотину вплав переженуть за Дон.

LIX

Повстанські війська 22-го травня почали відступати на всьому правобережжі. Частини відходили з боями, чіпляючись за кожний рубіж. Населення степових хуторів у паніці рушило до Дону. Старі діди й баби запрягали все тягло, що тільки залишилось у господарстві, складали на гарби сундуки, начиння, хліб, дітей. З табунів

і гуртів розбирали корів та овець, гнали їх узбіччям доріг. Величезні обози, випереджаючи армію, покотились до наддонських хуторів.

Ще день тому за наказом штабу командуючого почала відходити піхота. Татарські пластуни та іногородня Вешенська дружина 21-го травня залишили хутір Чоботарьов Усть-Хоперської станиці, маршем пройшли понад сорок верст, на ночівлю розташувались у хуторі Рибному Вешенської станиці.

22-го ще на світанку небо затягнулось блідою імлюю. На сірому просторі не було жодної хмаринки, тільки на півдні, над крайцем наддонського перевалу, перед тим, як мало зійти сонце, з'явилась крихітна сліпучо-рожева хмарка. Здавалося, що той її бік, що був повернутий на схід, ніби кривавив, стікав багрянистим світлом. Коли сонце повністю виглянуло із-за піщаних, холодних після роси, бурунів лівобережжя, хмарка взяла й зникла в невідомості. Тут же ожив луг, голосніше закричали деркачі, гострокрили рибники, склавшись в блакитні грудки, падали на рукави Дону, і виринаючи з води, стрімко вистрибували у височінь, тримаючи в хижих дзьобиках блискучих рибок.

У полудень встановилась небувала для травня спека. Пекло так, ніби перед дошем. Ще вдосвіта зі сходу по правому березні Дону в напрямку Вешенської потягнулись валки біженських обозів. Гетьманським шляхом безперервно цокотіли колеса бричок. З гори аж до самого займиша доносились іржання коней, мукання волів та людський гомін.

Вешенська іногородня дружина, котра нараховувала близько двохсот бійців, все ще стояла в Рибному. О десятій годині ранку з Вешенської надійшов наказ: дружині перебазуватись у хутір Великий Гром, а на Гетьманським шляху та на вулицях виставити застави, затримувати всіх козаків служивого віку, які направляються у Вешенську.

До Громка підкотилася хвиля біженських підвід, що рухались на Вешенську. Брудні, чорні від засмаги жінки гнали худобу, узбіччям дороги слідували вершники. Рипіли колеса, форкали коні та вівці, ревли корови, плакали діти, марили тифозні, яких теж везли з собою відступаючи, — від усього цього життя тихого хутора, що ховався у вишневих садках, перевернулось. Різноманітний і безперервний гомін так діяв, що від гавкання хутірські собаки зовсім захрипли, вони більше, як це було спочатку, не кидались на кожного ліпшого пішохода, не бігли до кінця вулиці за підводами, від нудьги переслідуючи їх ще добру версту.

Дві доби Прохор Зиков прогостював удома, передав записку Григорія Аксенії Астаховій, а також те, що він на словах переказав Льківні та Наталі, а двадцять другого виїхав до Вешенської.

Свою сотню він сподівався застати в Базках. Але гарматний гуркіт, що віддалено докочувався до Наддоння, скоріше всього лунав десь понад Чиром. Їхати туди, де розгорався бій, у Прохора щось не виникло бажання, тому він вирішив за краще добратись до Базків, а там уже чекати, поки Григорій із своєю Першою дивізією наблизиться до Дону.

Поки Прохор їхав до Громка, весь час його випереджали підводи біженців. Їхав він не поспішаючи, здебільшого ходую. Та й поспішати не було потреби. Після Рубежина він пристав до штабу нещодавно сформованого Усть-Хоперського полку.

Штаб пересувався на ресорних дишльових дрозках та на двох бричках. Штабні працівники прив'язали до повозок шестеро засідланих коней. На одній бричці везли якісь документи та телефонні апарати, а на дрогах — пораненого літнього козака, поруч із ним лежав іще один, страшенно худий, горбоносий, котрий не відривав від сидельної подушки голову, на яку була насунута сіра каракулева офіцерська папаха. Очевидно, він не так давно переніс тиф. До самого підборіддя його вкривала шинель; на випуклий блідий лоб, на тонкий хрящуватий ніс плямами сідала курява, але він увесь час тільки просив укутати чимсь теплим ноги і, витираючи кістлявою жиливою рукою із лоба піт, лаявся:

— Сволота! Мерзотники, розтуди вашу матір! Мені дме в ноги, чуєте! Полікарп, ти чуєш? Укрий повстю! Здоровий був — усім діло було, а зараз... — і водив довкола відчуженим, суворим, як у всіх, хто переніс тяжку хворобу, поглядом.

Той, кого він назвав Полікарпом, — був високий хвацький старовір, він на ходу сплшився, підійшов до дрозок.

— Самійло Іванович, ви так ще дужче можете змерзнути.

— Укрий, тобі кажуть!

Полікарп покійно виконав наказ, відійшов.

— Це хто ж такий буде? — спитав у нього Прохор, указуючи очима на хворого.

— Офіцер, усть-медведицький. Вони в нас при штабі були.

Разом зі штабом відступали і усть-хоперські біженці з Тюковного, Бобрівського, Крутівського, Зимівного та інших хуторів.

— Ну, а Вас куди нечиста сила несе? — допитався Прохор в одного старого біженця, який високо сидів на мажарі, набитій різним скарбом.

— Хочемо у Вешки добратись.

— Вас туди, у Вешки, просили їхати?

— Та воно, серденько, ніхто не просив, але ж кому просто так хочеться умирати? Хіба ж не поїдеш, коли страх перед очима.

— Я тому питаю, для чого Ви у Вешки претесь? Переправились би на той бік в Єланській — і вся морока.

— На чому? Там, люди казали, порому нема.

— А у Вешках? Тобі що, пором під хурду* дадуть? Частини залишать на березі, а вас, із вашими гарбами, візьмуться переправляти? Ну, дідуню, й дурні ви люди! Їдуть, невідомо куди і невідомо нащо! Ну, що ти на цю гарбу навалив? — порівнявшись із гарбою, висловлював досаду Прохор, указуючи на клунки нагаєм.

— Та я й так не все забрав! І одежа, і хомути ось, мука й все інше, що потрібне в господарстві... Покинути ніяк не хотілось. Бо повернешся, а курінь — порожній. То ж я запряг пару коней та три пари волів, все склав, що тільки влізло, бабів посадовив та й поїхав. Воно ж, чоловіче добрий, все наживалося своїм горбом, із сльозами та потом наживалося, хіба ж просто все так узяти та кинути? Якби можна було курінь — і його повіз би, щоб червоним не дістався, холера на їхню голову!

— Ну, а, скажімо, решето ти оце для чого тянеш із собою? Чи ось стільці, така вже потреба їх везти? Червоним вони зовсім ні до чого.

— Та ніяк не можна було покинути! Ну, дивний ти чоловік... Покинеш, а вони, чого доброго, або поламають, або спалять... Ні, в мене не поживляться. Щоб їх Господь покарав! Я все чисто забрав!

Дід махнув батою, щоб підігнати ситих коней, котрі ледве йшли, оглянувся назад і, вказуючи пужалном на третю ззаду підводу, запряжену волами, щиро признався:

— Бачиш, дівка в запнутій хустині, волів поганяє? Це — моя дочка. В неї в гарбі — свиня з поросятами. Вона була порісна, ми її, мабуть, коли вкладали на гарбу, трохи пом'яли, бо вона взяла та вночі й опоросилась, прямо на гарбі. Чуєш, як поросятка кувикають? Ні, в мене червоні не дуже розживуться, лихоманка їх візьми!

— Ну, попадешся ти мені, діду, біля порому! — сказав Прохор, люто втупивши свій погляд у пітну широку дідову пику. — А коли попадешся, то так і полетять у Дон твої свині, поросята і все твоє добро!

— Це... це чому ж так? — страшенно здивувався старий.

— А тому, що люди гинуть, всього лишаяються, а ти, старий чорт, як павук, все тягнеш із собою! — розійшовся зазвичай тихий і лагідний Прохор. — Я таких гівноїдів страшенно не люблю. Мені вони — як ніж у серце!

— Та їдь собі! Давай, не затримуйся! — розсердився старий, засопів, відвернувся. — Теж мені начальство знайшлося, чуже добро йому заважає, в Дон хоче викинути... Я з ним, як з порядною людиною... У мене самого син у чині вахмістра, сотня його зараз стримує червоних... Так що їдь собі, чоловіче добрий! Нема чого на чуже добро

зздритись! Якби побільше сам нажив, ось тоді б очі на чуже не зиркали!

Прохор поїхав рессю. Позаду пронизливо, дзвінко закувікало поросля, стривожено заохала свиня. Поросячий вереск, ніби шилом, проникав у вуха.

— Що за чорт? Звідки тут поросля? Полікарп... — болісно зморщившись і ледве не плачучи, закричав той офіцер, який лежав на джогках.

— Це поросятко з гарби впало, а йому ноги колесом передавило, — під'їхавши, відповів Полікарп.

— Скажи їм... Їдь, скажи господареві, щоб він дорізав поросля. Скажи, що тут хворі... І так важко, а тут іще цей вереск! Швидше! Жени!

Прохор, порівнявшись із джогками, бачив, як морщиться горбоносий офіцер, як він, втупивши кудись погляд, прислухався до поросячого крику, як даремно намагався вкритися з вухами своєю сірою каракулевою папахою. Підскакав Полікарп.

— Різати він не хоче, Самійло Іванович. Каже, що поросля, може, оклигається, а якщо ні, то ми, мовляв, його надвечір заколемо.

Офіцер зблід, зробивши зусилля, підвівся і, звисивши ноги, сів на дрогах.

— Де мій браунінг? Зупини коні! Де господар поросяти? Я зараз покажу.. На якій підводі?

Бережливого господаря таки змусили заколотися поросля.

Прохор, посміюючись, рушив рессю, перегнав валку уст-хоперських підвід. Попереду, на всю версту, дорогу запрудили нові підводи й вершники. Підвід було не менше двох сотень, а вершників, котрі їхали по одному, — чоловік сорок. «Кінець світу буде біля порому!» — подумав Прохор.

Наздогнав підводи. Назустріч йому, від голови обозу, на гарному темно-гнідому коні чвалом скакала жінка. Порівнявшись із Прохором, натягнула поводи. Кінь її осідланий багатим сідлом, нагрудник та вуздечка виблискували сріблом, навіть крила сідла були ще зовсім нові, а попруга й подушка своїм глянцем свідчили, що вони виготовлені з добротної шкіри. Жінка вміло й зручно сиділа в сідлі, міцною засмаглою рукою чіпко тримала розібрані поводи, але високий стройовий кінь, видно, не дуже слухався вершниці; він косив налите кров'ю очне яблуко, вигинав шийку і, оголюючи жовту плиту зубів, намагався вхопити жінку за крутле коліно, з якого сповзла спідниця.

Жінка напнула на самісінькі очі свіжовипрану блакитну підсинену хустку. Приймавши її з губів, спитала:

— Чи ти, дядечку, не обганяв, коли їхав, підводу з пораненими?

— Багато підвід обганяв. А що?

* Хурда — домашній скарб.

— Та от біда, — протяжно заговорила жінка, — не можу знайти чоловіка. Він у мене з лазаретом іде з Вусть-Хопра. Його в ногу поранено. А зараз начебто рана загоїлася, тому переказав мені через хуторян, щоб коня йому привела. Це його кінь, — жінка поплескала нагайкою по кінській шиї, вкритій краплинами поту. — Я засідлала коня, поїхала у Вусть-Хопер, а лазарету вже там нема, виїхав. І скільки вже не моталась, ніяк його не зустріну.

Прохор задивився на кругле гарне обличчя козачки, прислухався до м'якого тембру її низького, контральтового голосу, пожартував:

— Ех, жіночко! На чорта ти чоловіка шукаєш! Нехай собі іде з лазаретом, а тебе — таку красуню, та ще з таким конем на придане — будь-який в жінки візьме! Я і то ризикнув би.

Жінка знехотя всміхнулася, нахилилася уперед повним станом, натягла на голі коліна низ спідниці.

— Ти не насміхайся, скажи, чи не стрічався тобі лазарет?

— Ген у тій валці везуть хворих та поранених, — зітхнувши, відповів Прохор.

Жіночка змахнула нагаєм, її кінь круто розвернувся на одних задніх ногах, між ними зблиснула густа піна, він спочатку пішов рясцю, а далі, збиваючись із ноги, перейшов на чвал.

Підводи ледве сунули. Воли, ліниво махаючи хвостами, відгнали набридлих сліпаків. Спека стояла така, що в передгрозовому повітрі важко й задушливо дихалось, на невисоких соняшниках, що росли край дороги, молоде листя скручувалось і тьмяніло.

Прохор знову прибавив до обозу. Його вражала велика кількість молодих козаків. Вони або відбилися від своїх сотень, або просто дезертирували, вернулись до сімей і тепер разом із ними добирались до переправи. Дехто з них, прив'язавши до возів стрійових коней, відпочивав, лежачи в гарбах, розмовляли з жінками, бавили дітей, інші ж їхали верхи, не скидаючи з себе ні гвинтівок, ні шабель. «Покидали свої частини й тікають», — дивлячись на козаків, вирішив Прохор.

У повітрі пахло кінським та воловим потом, нагрітим деревом бричок, домашнім начинням, коломаззю. Воли, покуривши голови, важко переставляли ноги і зітхали боками. З їх висунутих язиків до самої придорожньої пилюки візерунками звисали нитки слини. Обоз рухався із швидкістю не більше чотирьох-п'яти верст на годину. Підводи, запряжені кіньми, волів не випереджали. Та як тільки десь далеко на півдні прокотився гарматний постріл, усе враз заворушилось: із довгої валки, ламаючи лад, на узбіччя кинулись парокінні та однокінні підводи. Коні пішли рясцю, іздові замахали батогами, залунали різноголосі вигуки: «Но! з дороги!», «Но-о-о, бісові діти!», «Та їдь же!». На спини волів дружно посипались удари лозин

та гарапників, швидше загуркотіли колеса. Почуття небезпеки прискорило рух. Над дорогою піднялась важка й гаряча сіра курява, вона хвилями попливла в кінець валки, клубочилась, осідала на стеблах хліба та різнотрав'я.

Маштакуватий коник Прохора на ходу тягнувся до трави, губами зривав то гілочку буркуну, то жовтий віничок суріпиці, то кущик гірчака, а зірвавши, жував, рухаючи нашорошеними вухами, намагаючись викинути язиком гримлячі вудила, що натерли йому ясна. Та після пострілу гармати Прохор ударив його каблуками, і коник, наче зрозумівши, що тепер не час ласувати, охоче перейшов на труську рясю.

Артилерійська кононада наростала. Важкі, як грім, звуки вибухів зливались у задушливому повітрі октавою, стояв розкотистий громовитий гул.

— Господи Ісусе! — христилась сидівша на гарбі молодиця, вириваючи в дитини з рота коричнево-рожевий, мокрий від молока, сосок, запихуючи в пазуху тугу, жовтувату цицьку.

— Наші б'ють, чи хто? Гей, служивий! — гукнув до Прохора дід, який йшов, поганяючи волів.

— Ні, діду, червоні! У наших снарядів нема.

— Ну, рятуй їх Цариця Небесна!

Старий випустив із рук налігач, скинув старенький козацький картуз; христячись на ходу, він повернув на схід своє обличчя.

На півдні із-за гребеня, порослого гільчастими сходами пізньої кукурудзи, з'явилась легенька чорна хмарка. Вона зайняла половину горизонту, закрила небо імлістим серпанком.

— Велика пожежа, дивіться! — крикнув хтось із воза.

— Що б це воно могло бути?

— Де горить? — перекрикуючи деренчливий гуркіт коліс, питали один одного.

— Біля Чиру.

— Це червоні над Чиром палають хутори!

— Суша така, що не доведи, Господи!

— Дивіться, яка хмара чорна піднялась!

— Це, певно, не один хутір горить!

— Внизу по Чиру, нижче Каргінської палає, там же зараз воюють...

— Може, і на Чорній річці? Рушай, Іван!

— Ох, і запалало!..

Чорна імла ширилась, займаючи все більший простір. Гарматна канонада наростала. А через півгодини південний вітерець приніс на Гетьманський шлях згірклий і тривожний запах згарища, пожарів, що бушували верст за тридцять п'ять від шляху, на чирських хуторах.

LX

Водному місці дорога у Великому Громку тягнулась вздовж викладеної із сірого каменя

огорожі, а потім різко повертала на Дон, спускалась у неглибокий сухий яр, через який лежав дерев'яний місток.

У суху погоду дно яру відсвічувало жовтим піском, різнокольоровою галькою, а після літньої зливи з гори в яр бурхливо неслись каламутні дощові потоки, вони з'єднувались, вода лилась униз стіною, вимивала й перевертала каміння, з гуркотом впадала в Дон.

У такі дні вода затоплювала міст, але це тривало не довго; через годину-дві потоки швидкої нагріної води, котрі ще зовсім недавно толочили городи й виривали тини разом із стовпчиками, вгамовувались, на голому дні яру свіжо блищала, пахла крейдою й вологою, мокра, обмита галька, а по коричневих краях блищав нанесений мул.

Уздовж яру густо росли тополі й верби. У літній день, навіть у найбільшу спеку, сюди не заглядало сонце, стояв холодок.

Холодок привабив і бійців Вешенської інородної дружини, котра й влаштувала біля мосту свою заставу. У заставі нараховувалось одинадцять чоловік. Поки на хуторі не з'являлась чергова підвода з біженцями, дружинники лежали під мостом, грали в карти, курили; дехто, роздягнувшись, вивертав сорочки та підштаники і очищав їх від ненасиних вошей. Двоє, відпросившись у взводного, пішли на Дон купатись.

Але відпочинок виявився коротким. Незабаром на дорозі, що йшла через місток, з'явились підводи. Вони сунули суцільним потоком, і відразу тінистий безплідний провулок наповнився людьми, їхніми голосами, зробилося душно, неначе підводи, спускаючись з наддонської гори, привезли з собою на хутір нестерпну степову спеку.

Начальником застави був командир 3-го взводу дружини — високий, сухорлявий унтер-офіцер із підстриженою рудою борідкою і великими, як у підлітків, відстовбурченими вухами; він стояв неподалік від мосту, тримаючи долоню на вичовганій кобурі нагана. Десятків зо два підвід начальник застави пропустив без затримки, та як тільки побачив на одній гарбі молодого, років двадцяти п'яти, козака, коротко наказав:

— Стій! — Козак потягнув на себе віжки, нахмурився.

— Якої частини? — суворо спитав унтер-офіцер, підійшовши впритул до гарби.

— А вам яке діло?

— Якої частини, питаю? Ну?

— Рубежинської сотні. А Ви хто такі будете?

— Злізай!

— Та що Вам треба?

— Злізай, тобі кажуть!

Круглі вушні раковини взводного почервоніли. Він розстегнув кобуру, витягнув і переклав у ліву руку наган. Козак тицьнув жінці віжки, скочив із гарби на землю.

— Чому не в частині? Куди їдеш? — допитував його взводний.

— Нездужав. Зараз їду на Базки. Із нашою сім'єю їду.

— Документ про хворобу маєш?

— Звідки він візьметься? Хвершала в сотні не було.

— Значить, не було?.. А-ну, Карпенко, відведи його в школу!

— Та Ви самі хто будете?

— А ось там ми тобі й розкажемо, хто ми такі!

— Я повинен їхати в свою частину! Не маєш права мене затримувати!

— Самі тебе направимо! Зброя з тобою?

— Одна гвинтівка тільки...

— Бери, та живо мені, бо швидко своє одержиш! Молодий, сучий сину, а за бабу ховаєшся! Ми, чи що, повинні тебе захищати? — І зневажливо дорікнув услід: — Баран!

Козак витягнув з-під повсті гвинтівку, взяв жінчину руку, при людях цілуватись не став, тільки на хвилину затримав худеньку жінчину руку в своїй руці, шепнув щось і поплився за дружинником до хутірської школи.

Підводи, що зібрались у провулку, з гуркотом посунули на міст.

За годину заставка затримала з півсотні дезертирів. Дехто з них, коли затримували, опирався, особливо один немолодий, довговусий, бравий на вигляд козачок із хутора Нижньо-Кривського Єланської станиці. Почувши, що начальник застави наказує зійти з брички, він ударив коней батою. Двоє дружинників, схопивши коней за вуздечки, зупинили їх уже на другому боці містка. Тоді козачок, не довго думаючи, вихопив з-під поли американський вінчестер, приклав його до плеча.

— Дорогу!.. Уб'ю, розтаку вашу матір!

— Злізай, злізай! У нас наказ: тих, хто не підкорюється, — розстрілювати! Ми тебе швидше візьмемо на мушку!

— Муж-жи-ки-и-и-и!.. Вчора червоними були, а нині козакам вказуєте!? Шерсть смердяча!.. Відійди, бо вдарю...

Один із дружинників, одягнутий у новісінькі теплі обмотки, став на передне колесо брички, і після короткої боротьби відібрав у козака вінчестер. Той вигнувся, як кішка, поліз рукою під рядно і вихопив із піхов шаблю; стоячи на колінах, він через причеплену розмальовану колиску ледве не дістав кінцем леза голову дружинника, але той вчасно відскочив.

— Тимошо, кинь! Тимошенько! Ой, Тимошо!.. Та не треба ж!.. Не зв'язуйся!.. Бо вони ще тебе вб'ють!.. — плакала, заламуючи руки, скромненька, худенька жіночка, вгамовуючи свого забіяку.

Тільки він, підвівшись на бричці в увесь зріст, ще довго розмахував виблискуючим малиновим лезом, не підпускав до брички дружинників,

хрипів і матюкався, знавсіміло водив у різні боки очима. «О-дій-ди!.. Зарубаю!». Його темне, засмагле обличчя боляче скривилось, під довгими пожовтілими вусами пішла слина, блакитні білки швидко наливались кров'ю...

У забіяки насилу відняли зброю, звалили з ніг, зв'язали. Така войовничість козачка пояснювалася просто: коли бричку обмацали, то в ній легко знайшли розпочату відрову сулію міцного самогону-первака...

У провулку виникнув затор. Возів набилося так щільно, що довелось випрягати волів та коней, а гарби руками підкочувати до мосту. Хрускотіли, ламались дишла й голоблі, сердито скімпили коні, воли; обліпліні сліпнями, вони не слухали хазяйських команд, ошаліло лізли на тини. Біля мосту ще довго лунали сварка, крики, ляскання батогів, жіноче голосіння. Там, де можна було розминутись, задні підводи повертали назад, знову виїзджали на шлях, щоб в Базках під'їхати до Дону.

Заарештованих дезертирів під конвоем направили в Базки, та оскільки всі вони були озброєні, то конвой не зміг із ними впоратися. Одразу ж за мостом між дезертирами і конвоїрами відбулася сутичка. Згодом дружинники повернулись назад, а заарештовані самостійно, організованим порядком пішли у Вешенську.

Прохора Зикова теж затримали на Громку. Він пред'явив передустку, видану Григорієм Мелеховим, і його відпустили, дозволили їхати далі.

Уже надвечір він прибув у Базки. Тисячі підвід, що з'їхались сюди із чирських хуторів, забили всі вулиці й провулки. Біля Дону творилося таке, що важко передати словами. Біженці заставили возами весь берег — не менше, як дві версти в довжину. Тисяч п'ятдесят народу, розмістившись у лісі, чекали переправи.

У Вешенській паромом переправляли батареї, штаби, військове майно. Піхоту перевозили маленькими човнами. Десятки їх снували між берегами Дону, кожний човен брав по три-чотири чоловіки. Біля самої води, на пристані утворилася неймовірна товчія. А кіннота, що залишилася в ар'єргарді, все ще не прибувала. З Чира продовжував доноситися гуркіт гарматних пострілів, і ще більш різкіше, виразніше відчувався терпкий, згірклий запах горілого.

Переправа тривала до світанку. Годині о дванадцятій ночі підійшли перші кінні сотні. Вдосвіта вони повинні були почати переправлятися.

Прохор Зиков, дізнавшись про те, що кінні частини 1-ої дивізії ще не прибули, вирішив чекати свою сотню в Базках. Коня взяв за повід і насилу пробрався між возів, котрі впритул стояли біля тину Базківської лікарні, не розсідлюючи, прив'язав до полудрабка чиєїсь гарби, розгнуздав, а сам пішов шукати знайомих.

Біля дамби ще здалеку помітив Аксенію Астахову. Вона прямувала до Дону, притискуючи до

грудей невеличкий клунок, у теплій кофті, накинута на плечі. Чарівна її краса, що завжди впадала людям в очі, на цей раз привернула увагу піхотинців, стоявших гуртом на березі. Вони проводжали її сороміцькими жартами, коли вони сміялися, на спітнілих, брудних лицях світилися білі зуби, розносився смачний регіт та гигікання. Високий білявий козак у непідперезаній сорочці та збитій на потилицю папасі обняв її ззаду, поцілував губами смуглу крутлу шию. Прохор бачив, як Аксенія різко відштовхнула козака, щось тихо йому сказала, сварливо надула губи. Навкруги зареготали, а козак, скинувши папаху, хриплим басом сказав: «Ех, тітонько! Та хоч один разок!».

Аксенія пришвидшила ходу, пройшла повз Прохора. На її повних губах тремтіла презирлива усмішка. Прохор кликати її не став, він у цей час нишпорив очима в натовпі, шукав хуторян. Помалу пробираючись серед возів, що стояли, непорушно піднявши в небо голоблі й дишла, почув п'яні голоси, сміх. Під гарбою на розстеленій ряднині сиділо троє дядьків. В одного з них між ногами стояло цеберко з самогоном. Підпилі чоловіки мідним кухлем, зробленим із гарматної гільзи, по черзі зачерпували самогон, випивали, закушували сушеною рибою. Прохор уже добре зголоднів, тому гострий запах самогону і солонуватий дух риби змусили його спинитись.

— Служивий! Давай, випий із нами за все добре! — звернувся до нього один із дядьків.

Довго себе припрошувати Прохор не змусив, присів, перехрестився, посміхаючись, узяв із рук хлібосольного козака кухоль, із якого солодко пахнув самогон.

— Випий, поки живий! Ось чебачком закуси. Дідами, хлопче не треба гребувати. Діди — народ бузалий! Вам, молодим, ще треба в нас вчитися, як на світі жити і... ну, і як горілочку пити, — прогутнявив другий старий з глибоко проваленим носом і верхньою оголеною до ясен губою.

Прохор випив, насторожено покосився на безносого чоловіка. Між другим і третім кухлем не стерпів, спитав:

— Прогуляв ніс, діду?

— Ні-і-і, хлопче! Це від застуди. Ще змалку дуже хворів, через це й зіпсувався.

— А я, було, погрішив, дивлюсь на тебе і думаю: чи не від поганої ото хвороби ніс провалився? Щоб собі не підхопити казна-чого, — широко зізнався Прохор.

Заспокоєний дідовим запевненням, він жадібно припав губами до кухля і вже без оглядки, не дихаючи, випив його до дна.

— Пропадає життя! Хіба ж тут не зап'єш? — горлав хазяїн самогону, кремезний і здоровий дід. — Ось везу я двісті пудів пшениці, а майже тисячу покинув удома. П'ять пар волів пригнав, і доведеться все це тут кинути, бо вже через Дон не потягнеш на собі! Все, що нажив, — усе гине!

Пісень хочу співати! Гуляймо, станичники! — Старий почервонів, очі його засльозились.

— Не горлань, Трохиме Івановичу! Москва, вона сльозам не дуже вірить. Живі будемо — ще наживемо! — умовляв приятеля гугнявий дід.

— Та як же мені не кричати?! — підвищував голос старий, на чийому обличчі полилися вже рясні сльози. — Хліб пропаде! Воли поздыхають! Курінь сплять червоні! Сина восени вбили! Як мені на все це дивитися? Для кого наживав? За літо, бувало, десять сорочок на плечах від поту зіпріють, а теперечки застаюся голий та босий... Пийте!

Під розмову Прохор з'їв широкого, як пічна заслінка, чабака, випив сім кухлів самогону, до того сп'янів, що ледве став на ноги.

— Служивий! Захиснику ти наш! Хочеш, на беру твоєму коневі зерна? Скільки?

— Мішок, — збайдужілий до всього, що діялось навколо, буркнув Прохор.

Дід насипав йому лантух добірного вівса, завдав на плече.

— Лантух принеси! Не забудь, ради Христа! — благав він, обнімаючи Прохора та плачучи п'яними сльозами.

— Ні, не принесу. Кажу — не принесу, значить, не принесу... — не відомо чому закомизився Прохор.

Похитуючись, він пішов від гарби. Овес його давив, гнув у різні боки. Прохорові здавалось, що він іде по скутій льодом землі, ноги його розповзались і тремтіли, як у некованого коня, який обережно ступав на лід. Зробивши кілька невпевнених кроків, він зупинився. Геть зовсім забув: була на ньому шапка, чи ні? Прив'язаний до брички чийсь гнідий білолобий мерин, почувши овес, потягнувся до лантуха, куснув за ріжок. Чувал прорвало, в дірку з м'яким шарудінням посипалось зерно. На душі в Прохора стало легше, і він пішов далі.

Може б, він і доніс рештки вівса своєму коневі, але величезний віл, повз який він проходив, раптом збоку, волячим звичаєм, брикнув його ногою. Вола замучили оводи та мошка, він одурів від спеки й нуду, не підпускав до себе людей. Прохор, який в той день був не першою жертвою розлюченого вола, далеко відлетів, вдарився головою в колісну ступицю, і тут же заснув.

Проснувся опівночі. Над ним, у сизій вишині, клубочачись, швидко пливли на захід сірі олив'яні хмари. Між ними на мить виглядав похилий молодий місяць, і небо знову затягувалося хмарною імлою, і в темряві мов би дужче дув різкий, прохолодний вітер.

Зовсім близько від гарби, біля якої лежав Прохор, ішла кіннота. Під взутими у металеві підкови кінськими копитами земля стугоніла й охкала. Форкали коні, відчуваючи наближення дощу; шаблі з дзвоном билися об стремена, жевріли червоними вогниками цигарки. Від кавалерійсь-

ких сотень віяло кінським потом та кислотним душком ремінної амуніції.

Як і кожний служивий козак, Прохор за роки війни зріднився з цим змішаним, тільки кінноті властивим, запахом. Козаки пронесли його по всіх дорогах від Пруссії та Буковини до донських степів, і він, невід'ємна складова кавалерійських підрозділів, став йому такий же близький та рідний... як і запах рідної домівки. Жадібно ворухнувши куцями ніздрями, Прохор підвів важку голову.

— Братці, це яка частина?

— Кінна... — жартома відповів із темряви чийсь басок.

— Та чия, питаюсь, частина?

— Петлюри... — відповів той самий бас.

— Ну, чи не сволоч! — трохи переcheckавши, запитав удруге:

— Товариші, який полк?

— Боківський.

Прохор хотів було підвестися, та в голові важко гупало, до горла підступала нудота. Приліг, і знову заснув. Удосвіта з Дону потягнуло вогкістю й холодом.

— Не помер? — він крізь сон почув над собою голос.

— Ще теплий... і п'яний! — відповів хтось у Прохора над самісіньким вухом.

— Відтягни його, до чортової матері! Розвалився, падло таке! А-ну, дай йому під дихало!

Ратищем списа вершник боляче штовхнув Прохора, який ще не отямився, в бік, чийсь руки схопили його за ноги, потягнули геть.

— Розтягуй вози! Як поздыхали, туди вашу мат! Знайшли час дрихнути! Червоні ось-ось на хвіст сядуть, а вони сплять, як удома! Відтягуй вози вбік, зараз батарея буде йти! Живо!.. Загородили дорогу... Ну, й наро-о-од!.. — гримів владний голос.

Біженці, які спали на возах і під возами, почали ворухнитись. Прохор схопився на ноги. При ньому не було ні гвинтівки, ні шаблі, не було й чобота на правій нозі. Все це він умудрився розгубити після вчорашньої п'янки. Нічого не розуміючи, оглянувся, хотів було пошукати під гарбою, але, їздові й номери прибулої батареї, зіскочивши з коней, безжально перекинули гарбу разом із складеними на ній сундуками, вмить звільнили прохід для гармат.

— Ру-ша-а-ай!..

Їздові скочили на коней. Широкі зшивні посторонки сіпнулись і туго напнулись. На вибоїні високі колеса одягнутої в чохол гармати клацнули. Снарядний ящик своїм краєм зачепився за дишло брички, враз його відломив.

— Що, кидаєте фронт? Вояки, туди вашу мат! — закричав із брички гундосий козак, з яким Прохор випивав учора ввечері.

Батарейці їхали мовчки, поспішали на переправу. Прохор у вранішніх сутінках довго шукав

гвинтівку й коня. Так і не знайшов. Біля човнів скинув останній чобіт, кинув його у воду, і довго сидів, мочив собі голову, стягнуту обручем нестерпного болю.

Зі сходом сонця почала переправлятися кіннота. Козаки 1-ої сотні спішилися, розсіддали півтори сотні коней і підвели їх вище того місця, де Дон прямо повертає на схід. Командир сотні, зарослий аж до очей рудою щетинястою борідкою, горбоносий і злий, був схожий на розлюченого дикого кабана. Ліва його рука трималась на брудній від крові перев'язці, зате права беззупинно махала нагаєм.

— Не дозволяй коням пити! Жени! Жени їх!.. Та чого ти... мать... мать... мать... води боїшся, чи що?! Заходь у брід!.. Він у тебе не цукровий, не розмокне!.. — кричав він на козаків, котрі гнали коней у воду, і під його рудими вусами оголились ікласті білі зуби.

Коні збивались табуном, неохоче входили в холодну воду, козаки лементували, періщили їх нагаями. Першим поплив вороний кінь із білими ніздрями і широкою рожевою латкою на лобі. Очевидно, він плавав не вперше. Вислозаций його круп обмивала хвиля, мочалковий хвіст відносило вбік, а шия й спина висувались із води. За ним пішла й решта коней, перетинаючи стрем'я, з шумом і форканням занурюючись у збовтану воду. Козаки на шістьох баркасах поїхали слідом. Один із провозагатих, стоячи на носі баркаса, на всякий випадок тримав напоготові мотузяний аркан.

— Наперед не керуй! Пускай їх навскіс течії! Не давай, щоб їх зносило!

Нагайка в руці сотенного заходила, описала коло, з ляскотом опустилась на халяву забрудненого вапном чобота.

Швидка течія зносила коней. Попереду легко плів вороний, випереджаючи всіх інших на два кінських корпуси. Він же перший вибрався на лівий берег, на піщану міліну. В цей момент із-за густого гілля осокара виглянуло сонце, рожеві його промені впали на вороного коня, і блискача мокра шерсть спалахнула чорним, яскравим полум'ям.

— За кобилкою Мрихіна поглядай! Помози їй! На ній вуздечка! Та греби ж! Греби!.. — хрипко кричав схожий на кабана сотенний.

Коні благополучно перепливли. На тому боці їх зустрічали козаки. Вони розбирали коней, надівали на них вуздечки. З цього боку почали перевозити сідла.

— Де вчора горіло? — спитав Прохор у козака, підносячи до човна сідла.

— Понад Чиром.

— Снаряд підпалив?

— Який там снаряд! — сердито відмахнувся козак. — Червоні самі підпалюють...

— Усе підряд палять? — спитав вражений Прохор.

— Та ні-і-і... Палять багаті курені, котрі кри-ті залізом, або в кого завидне господарство.

— Які ж хутори горіли?

— Від Вислогузова до Грачова.

— А не знаєш, де зараз штаб Першої дивізії?

— У Чукаринському.

Прохор вернувся до біженських підвід. Всюди над безкрайне розкинутим станом тягнувся за вітром гіркий димок від вогнищ — топили сушняком, розібраними тинами та сухими кізяками: жінки варили снідати.

Із правобережжя, зі степових станиць та хуторів за ніч прибуло ще кілька тисяч біженців.

Біля вогнищ, на гарбах і возах, як бджоли, гудуть голоси:

— Коли вона, та черга, переправляється до нас дійде? Ой, чи й діждешся!

— Скарай, Господь, — висиплю хліб у Дон, щоб червоним не дістався!

— Біля парому людей — суцільна хмара!

— Серденько моє, як же ми сундуки покинемо на березі?

— Наживали — наживали... Господи Ісусе, годувальнику наш!

— Було б на своєму хуторі переїхати...

— Понесла лиха година у ці Вешки, ех!

— Калинів Кут, гуторили, геть спалили.

— Кортіло на паром добратись...

— Ну, а то хіба помилують?

— У них наказ: усіх козаків від шестилітніх і до самих літніх — усіх під корінь!

— Зажмуть нас на цьому боці... Ну, тоді що?

— От м'яса нашаткують!..

Біля розмальованої тавричанської брички голосно розповідає ставний сивобровий дід, судячи з вигляду та владних жестів — хутірський отаман, який не один рік носив отаманську насіку з мідною головою:

— ... питаю:

«То як, нехай люди гинуть на березі? Коли ж ми зуміємо із своїми гунями на той бік перекинутись? Нас же червоні переб'ють на пні!». А їхнє благородіє каже мені: «Не сумнівайся, старий! Позиції будемо займати та відстоювати доти, поки весь народ не переїде. Кістями поляжемо, а жінок, дітей — дідів на поталу не залишимо!».

Сивобрового отамана оточують діди й жінки. Вони з величезною увагою слухають його промову, потім зчиняється загальний метушливий крик:

— А чому батарея змилась?

— Замалим людей не потоптали, так скакали на переправу.

— І кіннота пройшла...

— Григорій Мелехов, гуторили, фронт залишив.

— Що це за порядки? Населення покидали, а самі?..

— А військо суне першим...

— Хто нас буде боронити?

— Кавалерія, бачиш, уплав пішла!
 — У кожного своя сорочка..
 — У тому й справа!
 — Кругом нас зрадили!
 — Загибель близько, ось до чого йде!
 — Посилати треба до червоних старих людей, із хлібом-сіллю. Може, змилюються, не стануть карати...

На в'їзді в провулок, біля великого мурованого будинку лікарні, з'являється вершник. Гвинтівка висить у нього на передній луці сідла, поруч погойдуються пофарбоване зеленим ратище списа.

— Та цей ж мій Микитка! — зраділо скрикує простоволоса літня жінка.

Перестрибуючи через дишла, пробираючись між возами й кіньми, вона несеться до вершника. Його хапають за стремена, спиняють. Він підносить над головою сірий пакет із сургучною печаткою, кричить:

— З донесенням у головний штаб! Пропустіть!

— Микиточко! Синочку! — схвильовано кричить літня жінка. Її скуйовжене чорне, вже сиве волосся, закриває щасливе обличчя. Вона з тремтячою усмішкою всім тілом притискується до стремена, до пітного кінського боку, питає:

— На нашому хуторі був?

— Був. Зараз у ньому червоні...

— Курінь наш бачив?...

— Курінь стоїть, а Федотів — спалили. Наш сарай був зайнявся, але вони самі й затушили. Федоська звідти прибігла, то казала, що начальник червоних сам наказав: «Буржуїв паліть, але дивіться, щоб жодна бідняцька хата не згоріла».

— Ну, слава тобі, Господи! Спаси їх Христос! — хреститься тітка.

Суворий дід обурено каже:

— А ти чого ж це так, люба моя! Сусіда твого спалили, а ти: «Слава тобі, Господи»?

— Чорт його не вхопить! — швидко лепече тітка. — Він своє ще відбудує, а я за яку дяку будувалась би, якби спалили? У Федота — кубушка із золотом закопана, а в мене... Весь вік у наймах, а злидні за мною!

— Пускайте, мамо! Мені треба з пакетом поспішати, — просить вершник, нахилиючись із сідла.

Мати йде поруч із конем, на ходу цілує за смаглу, аж темну, руку сина, вертається до свого воза, а вершник юнацьким тенорком кричить:

— З дороги! З пакетом до командуючого! Відійдіть! — Кінь його нервує, крутить задом, витанцьовує. Люди неохоче дають дорогу, вершник просувається нарочито повільно, але незабаром, наближаючись до Дону, зникає за возами, за спинами волів і коней, один спис хитається над багатолюдним натовпом.

За день на лівий берег Дону були перекинуті всі повстанські частини та біженці. Останніми переправлялись кінні сотні Вешенського полку 1-ої дивізії Григорія Мелехова.

До вечора з дванадцятьма добірними сотнями Григорій стримував натиск 33-ої червоної Кубанської дивізії. Десять годин о п'ятій від Кудінова надійшло повідомлення, що всі військові частини та біженці вже переправлені, і тоді тільки віддав наказ, що можна відступати.

Відповідно до заздалегідь розробленого плану, кожна повстанська сотня Наддоння мала переправитись і розміститись навпроти свого хутора. Опівдні від сотень у штаб почали надходити донесення. Вони підтверджували, що більшість із них уже розташувалась на лівобережжі, зайняли позиції проти своїх хуторів.

Туди, де між хуторами утворювались інтервали, штаб перекинув козацькі сотні, сформовані в степовій зоні. Кружелинська, Максаєво-Сингінська, Каргінська піша, Латиневська, Лиховидівська та Грачівська сотні зайняли позиції між Пегарівкою, Вешенською, Лебяжинським, Красноярським, решта відійшла в тил, на хутори Задоння, — Дубровку, Чорний, Горохівку, і повинні були, за задумом Сафонова, створити той резерв, котрим командування могло б розпорядитися в разі прориву.

На лівому боці Дону повстанський фронт вдовжився на сто п'ятдесят верст — від крайніх (на заході) хуторів Казанської станиці до Усть-Хопра.

Упоравшись із переправою, козаки почали готуватись до зтяжних боїв: спішно рили траншеї, рубали й розпилювали тополі, верби, дуби, влаштовували бліндажі та кулеметні гнізда. Усі порожні мішки, що знайшлись у біженців, наповнювали піском, укладали настили, бруствери, облаштовували суцільну лінію траншей.

До вечора траншеї всюди були обладнані. За Вешенською в соснових посадках замаскувались 1-ша та 3-я повстанські батареї. На вісім гармат знайшлося усього-навсього тільки п'ять снарядів. Закінчувались і патрони для гвинтівок. Нарочні розповсюдили наказ Кудінова, котрим він суворо забороняв відстрілюватись. Кудінов пропонував сотням виділити зі свого складу одного-двох досвідчених стрільців, видати їм достатню кількість патронів, щоб ті, хто спроможний вести особливо прищільну стрілянину, в першу чергу нищили червоних кулеметників і тих червоноармійців, котрі з'являтимуться на вулицях правобережних хуторів. Решті дозволялось стріляти тільки при спробі червоних переправитись.

Коли смеркло, Григорій Мелехов об'їхав розкидані вздовж Дону частини своєї 1-ої дивізії, а ночувати повернувся у Вешенську.

Палити багаття на займищі заборонялось. Не видно було вогнів і в Вешенській. Все Задоння вкрилось синюватою імлою.

На світанку на базьківській горі з'явилися перші роз'їзди червоних. Незабаром вони замаячили на всіх курганах правобережжя — від Усть-Хоперської до Казанської. Червоний фронт могутньою лавою наближався до Дону. Потім роз'їзди зникли, і до полудня на вершинах горбів гуляла безмовна важка тиша.

На Гетьманському шляху вітер підхоплював і ніс білі стовпи куряви. На півдні все ще палала багрово-чорна заграва. Розметені вітром хмари збирались знову. Від хмари на гору лягла кристалата тінь. Не зважаючи, що стояв день, все навколо освітілось білою блискавкою. Сріблястою змією вона на якусь мить прошила синю хмару, блискучим списом шугонула вниз і вдарила в туго випуклі груди сторожової могили. Грім наче розколов навислу хмару: з неї полив дощ. Його зносив вітер, білі, як побігачики, хвилі бігли по крейдяних косогорах наддонських відножин, зів'ялих від спеки соняшниках і пониклих житах.

Дощ освіжив молоде, але посіріле від куряви листя. Соковито заблищали ярові, підвели круглі голови соняшники, жовтолиці, вже в зернах, з городів повіяло медвяним запахом гарбузового квіту. Втамувавши спрагу, земля тепер довго парувала...

Після полудня на сторожових насипних могилах, що рідким ланцюгом лежали на наддонському гребені і тягнулись над Доном до самісінького Азовського моря, знову з'явилися червоноармійські роз'їзди.

Із курганів на десятки верст було видно жовто-буре рівнинне Задоння, покраяне зеленими острівцями яндол. Червоноармійські роз'їзди обережно проникали в хутори. З бугрів цепом посунула піхота. За сторожовими могилами, де в силу давнину половці та войовничі бровники вартували, щоб не проходили вороги, встали червоні батареї.

Розташована на Білогірській горі батарея почала обстрілювати Вешенську. Перша граната вибухнула на площі, а потім станицю вкрили сірі спалохи гарматних вибухів та молочно-білі шапки шрапнелей, що розносились вітром. Три інші батареї також стали обстрілювати Вешенську і на додачу викопані над Доном козацькі траншеї.

На Великому Громку шалено запрацювали кулемети. Короткими чергами били два «Гочкіси», а баритонистий «Максим», пристрілявшись до повстанської піхоти, яка ланками перебігала за Доном, невгамовно сипав металеві дрібушки. До бугрів підтягувались обози. На схилах гір, порослих терном, копались окопи. На Гетьманському шляху цокотіли колеса двоколок та фурманок, за ними тягнувся довгий шлях куряви.

По всьому фронту котився гарматний гул. Червоні батареї із наддонських гір, що панували

над всією місцевістю, до пізнього вечора обстрілювали Задоння. На всій відстані — від Казанської до Усть-Хоперської — порите траншеями займище мовчало. Коноводи повстанців захова-ли коней в глибоких, непролазних ур'юмах, що заросли очеретом, осокою та кутою. Коней там не мучила мошка, дикий хміль кидав тінь, давав прохолоду. Деревина й висока біла лоза надійно захищали від червоноармійських спостерігачів.

На зеленій луговій заплаві не було ні душі. Тільки іноді на лузі з'являлись зігнуті від страху постаті біженців, які тікали подалі від Дону. Червоноармійський кулемет випускав у їхній бік кілька черг, кулі довго свистіли, змушуючи переляканих біженців падати на землю. Вони лежали в густій траві і тільки тоді, коли смеркалось, риссю бігли в ліс, не оглядаючись, поспішали на північ, в яндоли, що гостинно вабили густими зарослями вільхи та берези.

***

Два дні Вешенська перебувала під дуже сильним артилерійським обстрілом. Місцеве населення відсиджувалось у погрібах та підвалах. Лише вночі в станиці оживали пориті снарядами вулиці.

У штабі висловлювали припущення, що такий інтенсивний обстріл — не що інше, як підготовка до наступу, котрий почнеться з переправи. Викликало побоювання, щоб червоні не почали переправлятися саме навпроти Вешенської, зайнявши її, вони вклиняться в витягнутий прямою лінією фронт, розділять його надвоє, а вже потім, наступаючи з Калача і Усть-Медведиці, фланговими ударами остаточно розіб'ють.

За наказом Кудінова, у Вешенській біля Дону було встановлено понад двадцять кулеметів, їх забезпечили необхідною кількістю кулеметних стрічок. Командирам батарей було наказано тратити запас виключно тоді, коли червоні розпочнуть переправу. Паром і всі човни стояли в затоні вище Вешенської, до них приставили посилену варту.

Побоювання штабних Григорій Мелехов не розділяв. На нараді, що відбувалась 24-го травня, він висміяв ці пропозиції Іллі Сафонова та його однодумців.

— Навіщо вони стануть переправлятися проти Вешок, — казав він. — Хіба ж тут вигідне для переправи місце? Ви подивіться: на тому боці голий, як бубон, берег, піщана рівна коса, біля самісінького Дону — ні лісочка, ні кущика. Який же дурень відважиться переправлятися в такій місцевості? Хіба що Ілля Сафонов — враховуючи його талант — міг би полізти в таку прірву... На такому голому березі кулемети усіх викосять! І ти, Кудінов, даремно вважаєш, що червоні командири дурніші від нас. Серед них є головатіші за нас! Так що брати Вешки в лоб вони не стануть, і нам слід

чекати переправи не тут, а либонь там, де мілко, де острівці утворюють броди, або там, де місцевість укрита, має складки та лісиста. Такі місця справді небезпечні, ось за ними дуже треба пильнувати, особливо вночі; козаків попередити, щоб не зівали, щоб не прогавили, а туди, звідки можна чекати загрози, завчасно підвести резерви, щоб було чим закритися, якщо доведеться скрутно.

— Значить, кажеш — на Вешки не підуть? А чому вони допізна обстрілюють станицю з гармат? — запитав помічник Сафонова.

— Це ти вже їх спитайся. Вони що, одні Вешки обстрілюють? І по Казанці б'ють, по Єринському, з Семенівської гори — звідти теж б'ють! Вони скрізь б'ють із гармат. У них снарядів, певне, трохи більше, ніж у нас. Це наша с... артилерія має в запасі п'ять снарядів, та й у тих стакани дубові.

Кудінов зареготав:

— Ну, це ти в точку попав!

— Тут критику нема чого наводити! — образився присутній на нараді командир 3-ої батареї. — Тут про діло треба говорити.

— Говор, хто ж тебе за язика тримає? — Кудінов нахмурився, почав гратися паском. — Скільки разів вам, чортам, говорилося: «Не тратьте без потреби набої, бережіть для особливої ситуації!». Так ні, стріляли без толку, по обозах — і тих били! А тепер, коли справді припекло, вдарити нічим. Так що нічого на критику ображатись! Мелехов правильно з вашої дерев'яної артилерії насміхається. Вона тільки для того й годиться, щоб посміятися!

Кудінов підтримав позицію Григорія, повністю погодився з ним, що треба організувати посилену охорону місць, найбільш придатних для переправи, безпосередньо біля таких дільниць зосередити резервні частини. Було також вирішено, що в самій Вешенській забрати кілька кулеметів і передати їх Білогорській, Меркулівській і Громківській сотням, бо там переправа найбільш можлива.

Висловлена Григорієм думка про те, що червоні переправляються проти Вешенської не стануть, а виберуть для цього зручніше місце, підтвердилась уже на другий день. Уранці командир Громківської сотні повідомив, що червоні готуються до переправи. Всю ніч на тому березі Дону чулися голоси, стукіт молотків, скрип коліс. Невідомо звідки велика кількість підвід підвозили в Громок дошки, їх тут же скидали, негайно починали повискувати пили, стукати сокири й молотки. З цього можна було здогадатись, що червоні щось майструють. Козаки спочатку вважали, що це наводиться понтонний міст. Уночі двоє сміливців відійшли вище на півверсти того місця, де велась якась теслярська робота, роздяглись, насунули собі на голови саморобні кущі і за течією тихо попливли вниз. Вони пливли біля самісінького берега, чули, як зовсім недалеко від них перемовлялись червоноармійці (під вербами розташувалась

кулеметна застава), виразно чули їх голоси та цюкання сокир у хуторі, але на воді нічого не помітили. Якщо червоні щось й будували, то не міст.

Громківський сотенний посилив спостереження за противником. На світанку спостерігачі, котрі, не відриваючись, дивилися в бінокль, довго нічого не помічали. Та незабаром один із них, який ще на німецькій війні рахувався в полку найкращим стрільцем, розгледів у досвітніх сутінках червоноармійця, який, тримаючи за собою двоє засідланих коней, наближався до Дону.

— Червоний підходить до води, — шепнув козак товаришеві й відклав бінокль.

Коні забрели до колін, почали пити.

Козак накинув на лікоть лівої руки добре попушений гвинтівчаний погон, підняв навісну рамку, довго й старанно цілювся.

Після пострілу один кінь повільно завалився на бік, другий поскакав на гору. Червоноармієць нахилився, щоб зняти з убитого коня сідло. Козак вистрілив другий раз, тихо засміявся: червоноармієць швидко випростався, кинувся тікати, але раптом спіткнувся. Він упав ницьма і більше не підвівся...

Як тільки Григорій Мелехов одержав повідомлення, що червоні готуються до переправи, осідлав коня і виїхав на дільницю Громківської сотні. За станицю він убрід перебрався через вузьке озеро, що відділилось від Дону рукавом й тягнулось до кінця станиці, поскакав лісом.

Дорога йшла лугом, але через луг їхати було небезпечно, тому Григорій вирішив за краще добиратись трохи кружним шляхом: лісом проскакав до кінця озера Розсохова, по купинах та лозняком, досягнув Калмицького броду (вузької протоки, густо зарослої лататтям, гусимцем та очеретом, що з'єднувала одне з лугових боліт із озером Підстойлиця) і тільки тоді, коли подолав стрімкий Калмицький брід, зупинив коня, дав йому кілька хвилин відпочити.

Навпростець до Дону було близько двох верст. Але добиратись до траншей відкритим лугом — легко потрапити під обстріл. Можна було дочекатись вечірніх сутінків і вже тоді проскочити лугову рівнину, але Григорій не любив довго чогось чекати, завжди повторював приказку: «найгірше на світі це — чекати та доганяти», тому й на цей раз не зрадив своєму принципіві. «Махну учвал, скільки вистачить кінської жвавості, може, обійдеться!» — подумав він, вибираючись із кущів.

Напрямок вибрав на зелені верхівки верб, що відножиною виходили з наддонського лісу, підняв нагай. Удар обпик круп, від дикого гикну все тіло коня здригнулося, зіщуливши вуха і, набираючи все більшу швидкість, як птах, він полетів до Дону. Не встиг Григорій проскакати й півсотні сажнів, як із правобережного бугра назустріч йому зататакав довгими чергами кулемет. «Тю-уть! Тю-уть! Тю-уть! Тю! Тю!» — по-ховрашиному засвистіли

кулі. «Високий приціл, дядьку!» — подумав Григорій, стискаючи кінські боки; він зовсім відпустив поводі, приліг щокою до звихреної від зустрічного вітру кінської гриви. Ніби у відповідь на його зауваження, червоний кулеметник, який на білому мисі бугра лежав за щитком станкового кулемета, взяв приціл на випередження, послав цівку кулеметного вогню нижче, і послані ним кулі вже смачно зацмокали під передніми копитами коня, по-гадючому засичали розгарячілі в польоті кулі. Вони вгризались у вогкий, ще непросохлий після повені ґрунт, бризкали теплою гряззю... «Цок! Шшши-у! Цок! Цок!» І знову над головою і по боках коня: «Ти-ууу! Т'ють!.. Ти-ууу!».

Піднявшись на стременах, Григорій майже лежав на витягнутій кінській шиї. Назустріч неймовірно швидко наближалась зелене пасмо верб. Коли він уже подолав половину відстані, із Семєнівського бугра вдарила гармата. Повітря пронизав металевий скрегіт снаряда. Близький гуркіт вибуху змусив Григорія хитнутися в сідлі. В вухах у нього ще не встих протяжний виск та виття уламків, ще на ближньому болоті не встиг випростатись очерет, що нахилився під натиском повітря, як на горі знову гримнула гармата, і, наближаючись із виттям, снаряд знову пригнічено подіав на Григорія, змусив його втиснутися в сідло.

Йому здалось, що гнітючий скрегіт вже досяг найбільшого напруження і навіть на якусь долю секунди припинився, і якраз в ту мить чорна хмара дибки зметнулась перед його очима, від могутнього вибуху задвигтіла земля, передні кінські ноги неначе кудись провалились...

Григорій опам'ятався в той момент, коли падав на землю. Він ударився з такою силою, що на колінах лопнули захисні суконні шаровари, обірвались штрипки. Піднята вибухом повітряна хвиля відкинула його далеко від коня і, вже після падіння, він ще кілька сажнів проїхав по траві, обідрав собі долоню й шоку.

Ще не зовсім прийшовши до тями, Григорій схопився на ноги. Зверху на нього чорним градом сипались великі грудки та крихти землі, вирвана з корінням трава... Кінь від воронки лежав кроків двадцять. Голову він не піднімав, тільки вкриті землею задні ноги, мокрий від поту круп і похилий скат ріпиці тремтіли дрібною конвульсією.

Кулемет на тому боці Дону замовк. Хвилини п'ять стояла тиша. Над болітцем стривожено кричали голубі рибники. Долаючи запаморочення, Григорій пішов до коня. Ноги в нього тремтіли, стали дивовижно важкими. Таке почуття виникає часом після довгого й незручного сидіння, коли від короткочасного порушення кровообігу затерпілі ноги здаються чужими і кожний крок дзвоном відгукується в усьому тілі.

Григорій зняв з убитого коня сідло, але не встиг він зайти в посічений осколками снаряда очерет, як знову, з рівними паузами, запрацював

кулемет. Та свист куль не доносився, очевидно, на бугрі вже перевели вогонь на іншу ціль.

Через годину він уже входив у землянку сотенного.

— Майструвати зараз покинули, — доповів командир сотні, — а вночі знову обов'язково почнуть працювати. Ви б нам патронів підкинули, бо ж кричати хочеться — одна, ну, дві обойми на брата.

— Патрони привезуть надвечір. Із того берега очей не спускай!

— І так очі продивились. Уночі думаю послати бажуючих, щоб перепливли та подивились, що вони там будуть.

— А чому минулої ночі не послав?

— Посилав аж двох, Григорій Пантелійович, але в хутір вони проникнути не наважились. Пропливли поблизу берега, а в хутір — побоялись... Та й кого зараз змусиш? Справа ризикована, наткнешся на їхню заставу — і вмить кров пустять. Неподалік від своїх дворів козачки чомусь відвагу не виказують... На німецькій, чорти, бувало, скільки разів ризикували, щоб тільки одержати Хреста, а тепер не допросишся не те, що сходити в глибоку розвідку, а й в заставу. А тут ще з жінками біда: прийшли до чоловіків, ночують тут же, в окопах, а вигнати не виженеш. Учора почав їх відправляти, так козаки стали погрожувати: «Нехай, мовляв, вгамується, бо ми з ним швидко розберемося!»

Із землянки сотенного Григорій пішов оглянути траншеї. Вони зигзагом тягнулись лісом у двадцять сажнях від Дону. Жовтий насип бруствера від очей червоноармійців приховували Молоді дубки, куші жовтої акації та буйна поросль тополь. Ходами сполучення вели до бліндажів, де відпочивали козаки. Біля землянок валялась сиза луска з сушеної риби, баранячі кістки, соняшникове лушпиння, недопалки, якісь ганчірки; на гілках висіли випрані панчохи, полотняні спідні штани, онучі, жіночі сорочки й спідниці...

Із першої ж землянки висунула простоволоса голову молода заспана жіночка. Вона протерла очі, байдуже глянула на Григорія; як ховрах у норі, зникла в чорному отворі входу. В сусідній землянці тихо співали. До чоловічих голосів влітався приглушений, але високий і чистий жіночий голос. Біля входу в третю землянку сиділа немолода, чепурно вдягнена козачка. На колінах у неї лежала вже посивіла чубата голова козака. Він дрімав, зручно лежачи на боці, а жінка проворно шукала на голові і вбивала на дерев'янім зубчастім гребінці чорноспинних вошей, відгонила мух, що сідали на обличчя її підтоптаного «дружечка». Якби не докучливе таракотіння кулемета із-за Дону, не гучне бахкання гармат, що доносились поверх води десь зверху, чи з Мигулінського, чи з Казанського юртів, тоді можна б було сприйняти, що це біля Дону табором стали

косарі, — так ґрунтовно обжилася розташована на лінії вогню Громківська повстанська сотня.

Вперше за п'ять років війни Григорій бачив на позиції таку незвичайну картину. Не в силі стримати усмішку, він ішов повз землянки, і всюди його погляд натикався на жінок, котрі прислужували своїм чоловікам: латали, штопали козацьку одягу, прали білизну, варили їсти та мили посуд після немудрого снідання.

— Ну, у вас тут і життя! Все під боком... — зауважив Григорій, повернувшись у землянку сотенного.

Сотенний огризнувся:

— Живемо — краще нікуди.

— Дуже все зручно! — нахмурився Григорій. — Жінок звідси негайно відправити! На війні таке не мислимо!.. У тебе тут що: базар чи ярмарок? Що це таке, питаю? При таких порядках червоні Дон перейдуть, а ви й не почувєте, ніколи буде слухати, треба жінок обніматися... Жени всіх довгохвостих, як тільки смеркне! Бо завтра приїду і якщо побачу якусь спідницю — тобі першому голову відкручу!

— Усе правильно... — охоче згодився сотенний. — Я сам проти бабів, та що робити з козаками? Дисципліна геть упала... Жінки скучили за чоловіками, вже третій місяць воюємо!..

А сам, червоніючи, всівся на земляні нари, щоб прикрити собою кинуту червону жіночу завіску і, відвертаючись від Григорія, грізно косився на відгороджений рядниною куток землянки, звідки виглядало усміхнене каре око його власної дружини...

LXII

У Вешенській Аксенія Астахова поселилась на краю станиці в своїй двоюрідній тітці, недалеко від нової церкви. У перший же день вона почала пошуки Григорія, але у Вешенській його ще не знайшлося, а на другий день до пізнього вечора на вулицях і провулках свистіли кулі, рвалися снаряди, і Аксенія не відважилась виходити з хати.

«Сам викликав у Вешки, обіцяв, що будемо разом, а тепер чорт-зна де гасає!» — гнівлась вона, лежачи в світлиці на сундуці, покусуючи повні, але вже блідніючі губи. Стара тітка сиділа біля вікна, плела панчохи, після кожного гарматного пострілу христалась,

— Ой, Господи Ісусе! Страх який! І чого вони воюють? І чого вони вз'їлись одні на одних?

На вулиці, в п'ятнадцяти сажнях від хати, вибухнув снаряд. У хаті жалібно забрязчали, посипались віконні шибки.

— Тітонько! Відійди ти від вікна, бо можуть в тебе влучити! — просила Аксенія.

Старенька жінка з-під окулярів насмішкувала на неї поглядала, з прикрістю відповідала:

— Ох, Аксенія! Ну й дурна ж ти, як я на тебе подивлюсь! Що я, ворог їм, чи що? З якого дива вони стануть у мене стріляти?

— Ненароком уб'ють! Вони ж не бачать, куди кулі летять.

— Так прямо візьмуть і вб'ють! Так зовсім й не бачать! Вони в козаків стріляють, козаки тим червоним — ворог їм, а я — стара баба, вдова, на що я їм потрібна? Вони, либонь, знають, в кого їм цілити, що з рушниць, що з гармат.

Опівдні вулицею промчав Григорій; пригнувшись до кінської шиї, він понісся в напрямку нижнього луку. Аксенія тільки встигла побачити його в вікно, вискочивши на обвитий диким виноградом ганочок, загукала: «Гришо!..», але Григорій вже зник за поворотом, на шляху тільки помалу осідала піднята кінськими копитами курява. Навздоганяти його було даремно. Стоячи на ганку, Аксенія спересердя гірко заплакала.

— Це, часом, не Степан промчався? Чогось ти вискочила, як навіжена? — допитувалась тітка.

— Ні... Це — один наш хутірський... — крізь сльози відповідала Аксенія.

— А чого ж тоді сльози пустила? — допитувалась цікава старенька.

— І чого Вам, тітонько, треба? Не Вашого розуму діло!

— Авжеж, що не мого... Ну, значить, коханий промчався. Авжеж! З доброго дива ти б так не закричала... Сама життя прожила, знаю!

Надвечір у хату ввійшов Прохор Зиков.

— Здоровенькі були! У вас, хазяєчко, нікого нема з Татарського?

— Прохор! — радісно ахнула Аксенія, вибігла зі світлички.

— Ну, дівко, завдала ти мені клопоту! Зовсім із ніг збився, поки тебе шукав! Він же який? Увесь в батька, гарячий. Стрілянина йде поспіль, все живе поховалось, а він душу виймає: «Знайди її, інакше в могилу вжену!».

Аксенія схопила Прохора за рукав сорочки, потягнула в сіни.

— Де ж він сам, проклятуший?

— Хм... де ж йому бути? З позицій пішки приперся. Коня нині під ним убили. Злющий прийшов, як пес на ланцюгові. «Знайшов?» — питає. «Де ж я її знайду? — відповідаю. — Не можу ж я її родити!». А він: «Людина — не голка!». Та як зиркне на мене... Чисто вовк у людській шкурі!

— Що ж він сказав?

— Збирайся й підемо, більше нічого.

Аксенія за хвилину зв'язала свій клунок, поспіхом попрощалася з тіткою.

— Степан прислав, чи що?

— Степан, тітонько!

— Ну, вклин йому передавай. Чого ж він сам не навідався? Молочка б попив, вареники у нас залишилися...

Аксенія, не дослухавши, вибігла з хати.

Поки йшла на квартиру, де зупинився Григорій, захекалась, зблідла, бо дуже спішила, Прохор під кінець змушений був навіть благати:

— Послухай-но мене! Я й сам у молоді літа до дівчат стежку топтав, але зроду так не поспішав, як ти. Чи тобі терпець увірвався? Чи пожежа яка? Я задихаюсь! Ну, хто так піском летить? Все у вас якось не так, як у людей...

А про себе подумав: «Знов зійшлися... Ну, тепер їх і сам чорт не розлучить! У них хоч інтерес є, а я мусив її, сучку, під кулями шукати... Не дай і не доведи Господь — якщо дізнається Наталя, та вона мене з ніг і до голови... Коршунівську породу теж знаємо! Ні, якби я через мою п'яну вдачу не загубив коня та гвинтівку, чорта б з два пішов би шукати тебе по станиці! Самі зв'язались, самі й розв'яжуть!».

У світлиці вікна щільно зачинені, на стіні димів каганець. Григорій сидів за столом. Він тільки що почистив гвинтівку, і ще не встиг протерти цівку маузера, як рипнули двері. На порозі з'явилась Аксенія. Вузьке біле її чоло вкрилось потом, а на блідому обличчі несамовито й пристрасно палали злі розширені очі; Григорій ледве глянув на неї, серце в нього радісно закалатало.

— Зманив... а сам ... пропадаєш!.. — важко дихаючи, дорікнула вона.

Тепер для неї, як і колись (хоч це було давним-давно), на початку їхнього кохання вже більше нічого, крім Григорія, не існувало. Знову для неї світ згасав, коли Григорій зникав, і заново відроджувався, коли він повертався до неї. Не соромлячись Прохора, вона кинулась до Григорія, обвила коханого диким хмелем, плакала і цілувала його колючі щоки, обсипала короткими поцілунками ніс, чоло, очі, губи, скоромовкою шепотіла, схлипувала:

— Уся зму-чи-лась!.. Зболіла душею! Гришенько! Рідненький мій!

— Ну, ось... Ну, ось бачиш... Та почекай!.. Аксенія, перестань... — знічено бурмотів Григорій, відвертаючи обличчя, не бажаючи дивитись на Прохора.

Він посадив її на лавці, скинув з її голови збиту на полицю шаль, пригладив розкуйовджене волосся.

— Ти якась...

— Я така самісінька. А ось ти...

— Ні, їй Богу, ти — чумова!

Аксенія поклала на плечі Григорія свої руки, засміялась крізь сльози, швидко-швидко зашепотіла:

— Ну, хіба ж так можна? Викликав... Прийшла пішки, все покинула, а його нема... Промчався повз гітчин дім, я вискочила, стала гукати, а ти вже зник за рогом... Якби вбили, то й подивилася б на тебе в останнє...

Вона ще щось говорила невимовно лагідне, миле, жіноче, дурне і без перестанку гладила

долонями сутулі плечі Григорія, не відриваючись, заглядала в його очі своїми покірними очима.

Погляд її передавав щось стражденне, жалібне і водночас смертельно-жорстоке, як у зацькованого звіра, і від цього Григорію було ніяково й боляче на неї дивитись.

Прикривши очі вигорілими на сонці віями, він мовчав, вимушено всміхався, а в неї шоки все дужче палали гарячим рум'янцем, а із зіниць наче піднімався синій димок.

Прохор, не прощаючись, вийшов, уже в снігах сплюнув, розтер ногою.

— Морока, та й тільки! — сердито лайнувся він, сходячи зі східців, навіть відверто grimнув хвірткою.

LXIII

Два дні і дві ночі вони прожили, як уві сні, все переплутали, забули про весь навколишній світ. Іноді Григорій, прокинувшись після короткого дурманного сну, крізь сутінки бачив, що Аксенія втупила в нього свій чіпкий, допитливий погляд. Вона мала звичку лежати, зіпершись на лікоть, підставивши під шок долоню, дивитись, не зводячи очей.

— Чого так дивишся? — не витримував Григорій.

— Бо хочу досхочу надивитись ... Уб'ють тебе — серце мені підказує.

— Ну, коли підказує, то дивись, — усміхнувся Григорій.

На третій день він уперше вийшов на вулицю. Кудінов із ранку прислав одного за другим посланців, просив прийти на нараду. «Не прийду. Нехай радяться без мене», — відповідав Григорій гінцям.

Прохор привів йому нового, добутого в штабі коня, вночі з'їздив на дільницю Громківської сотні, привіз звідти покинуте там Григорієм сідло. Побачивши, що Григорій збирається їхати, Аксенія злякано спитала:

— Куди?

— Хочу проскочити в Татарський, подивитись, як наші обороняють хутір, та, до речі, взнати, де сім'я.

— За дітьми скучив? — Аксенія мерзлякувато кутала шаллю пологі смуглі плечі.

— Скучив.

— Ти б не їздив, га?

— Ні, поїду.

— Не їдь! — просила Аксенія, і в її чорних глибоких очицях починали гарячково блищати очі. — Значить, тобі сім'я дорожча, ніж я? Дорожча? І туди й сюди тягне? Тоді ти й мене візьми до себе, чи що? Ми з Наталею якось помиримось...

Ну, стулай! Їдь! Але до мене більше не вертайся!
Не прийму. Я так не хочу! Не хочу!

Григорій мовчки вийшов у двір, сів на коня.

* * *

Рити траншеї сотня татарських пластунів полінувалась.

— Чортівню видумали! — сварився Христоня. — Ми хіба на німецькому фронті? Будемо, братці, значить, рити простенькі окопчики, до колін — і вистачить. Хіба це мислиме діло таку тверду землю копати на два аршини? Та її не те що лопатою, а ломом не вдовбеш!

До його поради прислухались, на хрящуватому крутому лівобережжі окопи викопали такі, що в них тільки ховатися лежачи, а в лісі влаштували землянки.

— Ну, от ми й перейшли на становище ховрахів! — кепкував ніколи не сумуючий Оникій. — Поживемо в норах, травою будемо харчуватися, а то все б вам уплітати млинці з каймаком, м'ясо, а на закуску локшину з чечугою... А буркунчику не бажаєте?

Татарців червоні майже не турбували. Навпроти хутора батареї не стояли. Лишень інколи з правобережжя починав доноситися дрібний стукіт кулемета, що дражнив короткими чергами спостерігача, коли той висувався з окопчика; а потім знову надовго западала тиша.

Червоноармійці викопали собі окопи на горі. Звідти теж зрідка пострілювали, але в хутір червоні спускалися тільки вночі, та й то ненадовго.

* * *

На своє займище Григорій прибув надвечір.

Тут йому все було знайоме, кожне деревце викликало спогади... Дорога проходила Дівочою галявиною, на якій козаки щорічно на Петрів день, після того, як «розтрясали» (ділили) луки, пили горілку. В займище рогом вклинювався Олексин гай. Давним-давно, коли цей лісок ще був безіменний, вовки загризли корову, котра належала якомусь Олексі — жителю хутора Татарського. Олекса той теж давно помер, пам'ять про нього стерлась, як стирається напис на могильному камені, сусіди та родичі навіть його прізвище забули, а гайок, названий його іменем, зберігся, пнуться до неба темно-зелені верхівки дубів та берестів. Татарці рубають їх, щоб пустити на потрібні в господарстві речі, але весною від коренів пнів починають рости молоді пагони, непомітно мінає рік, чи й два, і знову Олексин гай влітку вкривається малахітовою зеленню, гілля розростається, а восени ніби вдягається в золоту кольчугу, червоною загравою палахкотить прихоплене морозом вирізьблене дубове листя.

Літом в Олексиному лісочку по вогкій землі густо стелиться колюча ожина, на старих берестах високо в'ють гнізда чепурні сизі ворони та сороки; а восени, коли збуджуюче й гірко починає пахнути жолудями та падалистом, у ліску на короткий відпочинок зупиняються перелітні вальдшнепи; а взимку можна побачити лише круглі сліди лисиці, що тягнуться, як разок перлин, по широкій білій сніговій кошмі. Сюди, в Олексин гай, Григорій не раз ходив у юнацькі роки ставити калкани на лисиць...

Він їхав у прохолодній тіні, під шатром довгих гілок, колія старої торішньої дороги теж затягнулась травою. Проминувши Дівочу галявину, вибрався в Чорний яр, і знову спомини, як хміль, ударили в голову. Ось тут, біля трьох тополь, іще коли був хлопчиськом, на мочарині ганявся за виводком ще не літаючих диких каченят, у Круглому озері з ранку до вечора ловив линів... А недалечко — розлогий кущ калини. Він стоїть на відшибі, самотній та старий. Його видно, коли стоїш на мелехівському дворі, і Григорій кожної осені, виходячи на ганок свого куреня, зачаровано дивився на цей калиновий кущ, здаля він неначе палав червоними язиками полум'я. Покійний Петро найбільше любив пиріжки з гіркуватою терпкою калиною...

Григорій з тихим сумом дивився на знайомі з дитинства місця. Кінь ішов і хвостом ліниво відгонив мошку, що густо кишіла в повітрі, коричневих кусючих комарів. Від вітру м'яко хилились зелений пирій та оржанець. Луг вкривався зеленими хвилями.

Під'їхавши до окопів татарських пластунів, Григорій послав за батьком. Десь далеко, на лівому фланзі, було чути, як загукав Христоня:

— Прокопійовичу! Їди мершій, Григорій, значця, приїхав!..

Григорій спішився, передав повід Оникію і ще здаля побачив батька, який поспішно кульгав.

— Ну здоров, начальнику!

— Здрастуй, тату!

— Приїхав?

— Насилу вибрався! Ну, як наші? Мати, Наталя де? — Пантелій Прокопійович махнув рукою, скривився. По його темній щоці покотилась сльоза...

— Ну, що таке? Що з ними? — стурбовано й вимогливо спитав Григорій.

— Не переїхали...

— Як це?

— Наталя за два дні до того тяжко злягла. Тиф, напевне... Ну, а стара не захотіла її одну кидати... Та ти не бійся, синку, в них там усе гаразд.

— А діти? Михайло? Полінка?

— Теж удома. А Дуня переїхала. Побоялась залишатись... Дівоча справа, знаєш? Зараз із Оникієвою жінкою пішли на Волохов. А я вдома вже двічі був, переїду серед ночі тихенько на баркасі,

ну, й провідаю. Наталя особливо занедужала, а дітки нічого, хвалити Бога... Неприємна Наталка, горить уся, аж губи кров'ю запеклись.

— Чого ж ти їх не перевіз сюди? — обурився Григорій.

Старий розсердився, в його тремтячому голосі чулися образа й докір:

— А ти де був? Ти сам не міг загодя приїхати та перевезти?

— У мене дивізія! Мені дивізію треба було переправляти! — запально відповів Григорій.

— Та наслухались ми, чим ти там у Вешках займаєшся... Про сім'ю, виходить, зовсім забув? Ех, Григорію! Про Бога треба подумати, якщо від людей відцурався... Я ж не тут переправлявся, бо хіба б я не забрав їх усіх? Мій взвод в Єлані був, а поки сюди дійшли, то червоні вже хутір і зайняли.

— А що я у Вешках!.. Це тебе не стосується... І ти мені... — голос Григорія звучав хрипко і пригнічено.

— Та я хіба що?! — злякався старий, обережно оглядаючись на козаків, котрі товпились поблизу. — Я не про це... А ти тихіше гутор, бо люди близько, все чують... — І перейшов на шепіт: — Ти сам давно не маленький, сам повинен душею боліти, бо тож твоя сім'я. Наталя, Бог дасть, вичуняє, а червоні їх не чіпають. Телицю тогорічну, правда, зарізали, а так — усе байдуже. Забрали трохи і більше не кривдять... Зерна взяли мірок сорок. Ну, та на війні без втрат не буває!

— Може, їх зараз треба забрати?

— Не варто, мені здається. Ну, куди їй, хвору, візьмеш? Так що справа ризикована. Їм і там нічого не буде. Стара за господарством ходить, воно й мені так спокійніше, бо ж на хуторі пожежі були.

— Хто згорів?

— Плац увесь вигорів. Здебільшого купецькі будинки — свата Коршунова обійстя все чисто спалили. Сваха Луківна зараз на Андроновому, один дід Гришака залишився — дім стереже. Мати твоя розповідала, що дід Гришака сказав: «Із свого дому нікуди не піду, а анцихристи до мене не зайдуть, хресного знамення побоятся». Він під кінець зовсім розуму почав лишатись. Ну, червінці таки не злякались його хреста, курінь та подвір'я димом пішло, а про старого нічого не чути... Та йому й так помирати час. Ще років двадцять тому, як зробив собі домовину, а, бачиш, живе... А палить хутір твій друзяка, щоб він пропав!

— Хто?

— Михайло Кошовий, будь він тричі проклятий!

— Та ну?

— Він, істинний Бог, не брешу! До наших заходив, про тебе питався. Матері так і сказав: «Як перейдемо на той бік — вашого Григорія в першу чергу повісимо на мотузці. Висіти йому на найвищому дубі. Я об нього, — так і сказав, — шаблі поганити не буду». І за мене спитав, у відповідь аж

виширився. «А цього, — гуторив, — кривого куди чорти понесли? Сидів би дома, — гуторить, — на печі. Ну, а вже як упіймаю, то до смерті вбивати не буду, але канчуків усиплю, поки дух із нього не піде!». Ось який бісів син виявився! Ходить по хуторі, півнів пускає в купецькі та полівські доми і погрожує: «За Івана Олексійовича та за Штокмана всю Вешенську спалю!». Чув ти таке!

Григорій ще з півгодини проговорив із батьком, потім пішов до коня. Старий в розмові більше й словом не згадав про Аксенію, але Григорій і без його натяків відчував себе пригніченим. «Певне, всі тепер знають, раз уже до батька дійшло? Хто ж міг слух пустити? А хто, крім Прохора, нас бачив разом? Невже й Степан уже знає?». Від сорому він навіть зубами заскреготав, був злий на самого себе...

Коротко порадився з козаками. Оникій все не переставав жартувати і просив прислати для сотні кілька відер самогону.

— Нам і патрони ні до чого, тільки б горілочка була! — весело говорив він і підморгував при цьому, виразно показуючи нігтем на брудний комір сорочки.

Христоню, а з ним й інших хуторян, Григорій почаствував тютюном із власного запасу; і вже перед тим, як зібрався їхати, побачив Степана Астахова. Степан підійшов, розсудливо привітався, але руки не подав.

За весь час, що тривало повстання, Григорій бачив його вперше, тому придивлявся пильно й тривожно: «Знає, чи ні?». Але сухорляве, ще гарне обличчя Степана було спокійним, навіть веселим, і Григорій з полегшенням зітхнув: «Ні, не знає!».

LXIV

Через два дні Григорій повернувся з поїздки на фронт своєї дивізії. Штаб командуючий перебрався в хутір Чорний. Коло Вешенської Григорій дав коневі з півгодини відпочити, напоїв його і, не заїжджаючи в станицю, вирушив у Чорний.

Кудінов, зустрівши його, всміхався весело, ніби чогось чекав.

— Ну, Григорій Пантелійович, що вдалося побачити? Розповідай.

— Козаків бачив, червоних на буграх теж бачив.

— Багато тобі пощастило надивитися! А до нас три аероплани прилітали, патронів привезли та деякі листи...

— Що ж тобі пише твій товаришок — генерал Сидорін?

— Мій односум? — Кудінов продовжив розмову в тому ж жартівливому тоні, коли перепитував, гарний настрій його не полишав. — Пише, щоб із всіх сил тримався і не дозволяв червоним

переправляться. І ще пише, що Донська армія ось-ось рушить у рішучий наступ.

— Медом мастить.

Кудінов посерйознішав:

— Ідуть на прорив. Кажу це тільки тобі й цілком таємно. Через тиждень прорвуть фронт Восьмої червоної армії. Треба триматись.

— Ми те й робимо, що тримаємось.

— У Громку червоні готуються до переправи.

— Досі цюкають сокирами? — здивувався Григорій.

— Ага... Ну, а ти що бачив? Де був? Та ти, випадково, не у Вешках відлежувався? Може, ти нікуди й не їздив? Я позавчора мало не всю станицю перерив, тебе шукав, а один посланець приходить і каже: «На квартирі Мелехова нема, а до мене зі світлички вийшла якась дуже вродлива молодиця й сказала: «Поїхав Григорій Пантелійович», — а в самої очі припухлі. Ось я й подумав: «Може, наш комдив із милою забавляється, а від нас ховається?..».

Григорій поморщився. Жартівливість Кудінова йому не сподобалася.

— Ти б менше різних побрехецьок слухав та ординарців вибирав би собі з короткими язиками. А якщо будеш посилати до мене дуже язикастих, то я їм заздальгідь шаблею буду язики вкорочувати... щоб марно не брехали.

Кудінов зареготав, ляснув Григорія по плечі.

— Часом і ти жартів не сприймаєш? Ну, досить жартувати! Є в мене до тебе і ділова розмова. Треба б нам добути справжнього «язика», це — по-перше, а по-друге — треба буде вночі, десь, не вище Казанської межі, переправити на той бік сотні дві кінних, щоб вони розбухали червоних. Може, навіть на Громок переправитись, щоб влаштувати їм паніку, га? Що скажеш?

Григорій спочатку помовчав, потім відповів:

— Річ непогана.

— А ти сам, — Кудінов зробив наголос на останньому слові, — не поведеш сотні?

— Чому сам?

— Бо хоробрий потрібний командир, ось чому. Потрібен дуже бойовий, бо йдеться не про буденну справу. З переправою можна так вліпнути, що повертатись буде нікому!

Задоволений такою оцінкою, Григорій, не роздумуючи, дав згоду:

— Звичайно, що поведу!

— Ми тут поміркували й ось що вирішили, — пожвавішав Кудінов; він підвівся з табурета, став ходити по скрипучих мостинах світлиці: — Проникати глибоко в тил не слід, а понад Доном, у двох-трьох хуторах треба потріпати їх так, щоб їм млосно стало, набрати патронів та снарядів, захопити полонених і тією ж дорогою — назад. Все це треба здійснити за ніч, щоб до світанку вернутись в місце броду. Розумно? Так ось, ти ретельно все зваж, а завтра на вибір підбери яких

хочеш козаків — і гайда. Ми так і вирішили: крім Мелехова, ніхто цього не здійснить. А впо-раєшся — Донське військо цього тобі не забуде. Як тільки з'єднаємось із своїми, напишу рапорт самому наказному отаманові, опишу всі твої заслуги — і підвищення...

Кудінов, зиркнувши на Григорія, на півслові осікся: досі спокійне обличчя Мелехова від гніву почорніло й скривилось.

— Я тобі хто?.. — Григорій хватком заклав руки за спину, підвівся. — Щоб я заради чинів пішов!.. Купляєш?.. Підвищення обіцяєш?.. Та я...

— Та ти почекай!

— ...плюю на твої чини!

— Не гарячкуй! Ти не так мене...

— Плюю!

— ... Мелехов, ти не так зрозумів!

— Усе я зрозумів! — Григорій враз зітхнув і знову сів на табурет. — Шукай іншого, я козаків за Дон не поведу.

— Даремно ти кипиш.

— Не поведу! І нема про це більше мови.

— Так я ж тебе не силую й не прошу. Хочеш — веди, не хочеш — як хочеш. Становище наше зараз дуже серйозне, тому й вирішили влаштувати їм тривогу, щоб не змогли підготуватись до переправи. А про підвищення — це я пожартував. Невже ти зовсім жартів не розумієш? І про жінку жартома тобі натякнув, а потім бачу — ти чогось психуєш, дай, думаю, ще його раз... Я ж знаю, що ти незакінчений більшовик і всякі чини не любиш. А ти вирішив, що я все серйозно? — викручувався Кудінов і при цьому сміявся так натурально, що в Григорія навіть на мить ворухнувся сумнів: «А, може, він і справді дурника грав?». — Ні, це ти... хххо-хо-хо!.. по-га-ря-чкував, голубе! Йй-Богу, я пожартував! Подражнити захотів.

— Все рівно за Дон я йти відмовляюсь, передумав.

Кудінов із байдужим виглядом довго грався кінчиком паска, потім сказав:

— Ну що ж, роздумав, чи злякався, — це не так важливо. Важливо те, що зриваєш наш план. Але, само собою, ми пошлемо когось іншого. На тобі світ клином покищо не зійшовся... А що становище наше зараз гірше нікуди — над цим поміркуй. Нині нам із Шумилінської Кіндрат Медведєв прислав новий наказ Троцького. Він сам веде проти нас війська... Та ось почитай, бо ще можеш і не повірити... — Кудінов вийняв із польової сумки жовтий папірець зі слідами брурої, вже засохлої на полях крові, подав його. — Знайшли в комісара якоїсь Інтернаціональної роти. Комісаром виявився латиш. Відстрілювався, гад, до останнього патрона, а потім на цілий взвод козаків кинувся з гвинтівкою напереваги... Серед них теж трапляються, серед тих ідейних... Комісара завалив особисто Кіндрат. Він і знайшов у нього в нагрудній кишені цей наказ.

На жовтому, заляпаному кров'ю аркуші дрібним чорним шрифтом було надруковано:

НАКАЗ

Голови Революційної Військової Ради
Республіки.

Для експедиційних військ.

8 № 100

Богучар. 25 травня 1919 р.

Прочитати в усіх ротах, ескадронах, батареях
і командах.

Кінець підлому Донському повстанню!

Настав останній час!

Всі необхідні приготування зроблені. Зосереджені достатні сили, щоб кинути їх на голови зрадників і запродавців. Настав час розплати з Каїнами, котрі більше двох місяців наносили удари в спину нашим діючим арміям Південного фронту. Вся робітничо-селянська Росія з огидою й ненавистю дивиться на ті Мигулинські, Вешенські, Єланські, Шумилінські банди, які, піднявши фальшивий червоний прапор, допомагають чорносотенним поміщикам: Денікіну та Колчакові.

Солдати, командири, комісари карних військ! Підготовча робота закінчена. Всі необхідні сили й засоби зосереджені. Ваші лави вишикувані.

Тепер за сигналом — уперед!

Кубла безчесних зрадників та запродавців повинні бути зруйновані. Каїни повинні бути знищені. Ніякого порятунку станицям, котрі чинитимуть опір. Помилування чекає тільки на тих, хто добровільно здасть зброю і перейде на наш бік. Проти помічників Колчака та Денікіна — свинець, сталь і вогонь!

Радянська Росія сподівається на вас, товариші солдати.

За кілька днів ми повинні очистити Дон від чорної плями зради.

Настав останній час!

Всі, як один, — уперед!

LXV

Дев'ятнадцятого травня начальник штабу експедиційної бригади 9-ої армії Гумановський направив Михайла Кошового із терміновим пакетом у штаб 32-го полку, що, за даними, які мав Гумановський, розташувався на хуторі Горбатівському.

Увечері того ж дня Кошовий прискакав у Горбатівський, але штабу 32-го полку там не виявилось. Увесь хутір був забитий підводами обозу другого розряду 23-ої Миронівської дивізії. З Донця вони йшли під прикриттям двох рот піхоти, напрямком тримали на Усть-Медведицю.

Кілька годин Михайло проблукав хутором, розпитував, кого міг, щоб знайти потрібний штаб.

Урешті-решт один кінний червоноармієць йому сказав, що вчора штаб 32-го був на хуторі Євлантієвському, коло станиці Боківської.

Підгодувавши коня, Михайло вночі приїхав в Євлантієвський, та штабу не виявилось і там. Вже опівночі, повертаючись на Горбатівський, Кошовий зустрів у степу червоноармійський роз'їзд.

— Хто їде? — ще здалеку запитали Михайла.

— Свій.

— Це ще побачимо, що ти за свій... — наближаючись, тихим застуженим баском сказав командир у білій кубанці та синій черкесці. — Якої частини?

— Експедиційна бригада Дев'ятої армії.

— Папіреш є з частини?

Михайло пред'явив документ. Розглядаючи його при світлі місяця, командир роз'їзду недовіриливо допитувався:

— А хто у вас командир бригади?

— Товариш Лозовський.

— А де вона зараз, ваша бригада?

— За Доном. А ви, товаришу, якої частини? Чи не з Тридцять другого полку?

— Ні. Ми — Тридцять третя Кубанська дивізія. Так звідкіля це ти їдеш?

— З Євлантієвського.

— А куди?

— На Горбатів.

— Ого! А на Горбатівському зараз же козаки.

— Не може бути! — здивувався Михайло.

— Я тобі кажу, що там — козаки-повстанці.

Ми шойно звідтіля.

— Як же мені проїхати на Бобрівський? — розгубився Михайло.

— А це вже, як знаєш.

Командир роз'їзду торкнув свого вислозодого вороного коня, від'їхав, але потім зробивши півоберта в сідлі, порадив:

— Поганяй з нами, бо коли б тобі «секір-башка» не зробили.

Михайло охоче пристав до роз'їзду. Разом із червоноармійцями він цієї ж ночі прибув на хутір Кружилін, де був 294-ий Таганрозький полк, передав командирові полку пакет і, розповівши йому, чому не міг доставити пакет за призначенням, попросив дозволу залишитись у полку при кінній розвідці.

33-тя Кубанська дивізія була недавно сформована з частини Таманської армії та добровольців-кубанців, з-під Астрахані її перекинули в район Вороніж — Ліски. Одна з її бригад, у чий склад входили Таганрозький, Дербентський та Васильківський полки, брала участь у ліквідації повстання. Саме вона й завдала удару 1-ій дивізії Мелехова, відкинула її за Дон.

На правобережжі Дону бригада з боями, форсованим маршем пройшла від юрту Казанської станиці до перших хуторів, що лежали на заході

Усть-Хоперської станиці, правим флангом ввійшла в чирські хутори і тільки потім повернула назад, тижнів на два затрималась у Придонні.

Михайло брав участь у бою, коли оволодівали станицею Каргінською та кількома чирськими хуторами. Вранці 27-го — було це в степу за хутором Нижньо-Грушівським — командир 3-ої роти 294-го Таганрозького полку, вишикувавши вздовж дороги червоноармійців, зачитував шойно одержаний наказ. І Михайлові Кошовому добре запам'ятались слова: «...Кубла безчесних зрадників повинні бути зруйновані. Каїни повинні бути знищені...». І ще: «...Проти помічників Колчака й Денікіна — свинець, сталь і вогонь!».

Після вбивства Штокмана, після того, як до Михайла дійшла чутка про смерть Івана Олексійовича та еланських комуністів, у серці Михайла запалала пекуча ненависть до козаків. Він більше не стримував себе, глушив навіть слабке почуття жалості, коли в руки йому потрапляв полонений козак-повстанець. Із того часу ні до кого з них він не ставився поблажливо. Розглядаючи станичника голубими й холодними, як крига, очима, цікавився: «Що, поборовся з Радянською владою?», — і, не чекаючи відповіді, не дивлячись на бліде обличчя полоненого, рубав його. Рубав безжально! І не тільки рубав, але й в покинутих повстанцями хуторах пускав під стріхи куренів «червоного півня». А коли в палаючих дворах, ламаючи тини, в провулки з ревом вибігали страшенно перелякані воли й корови, Михайло просто розстрілював їх із гвинтівки.

Непримиренну, нещадну війну він вів із козацькою заможністю, з козацьким віроломством, з усім тим незмінним і зашкарублим укладом життя, який століттями панував під стріхами добротних куренів. Смерть Штокмана та Івана Олексійовича розбудили цю ненависть, а наказ тільки більш чітко пробудив ті почуття, що жили в душі Михайла, але не знаходили словесного виразу.. У той же день із трьома товаришами він спалив півтора ста дворів у станиці Каргінській. Десь на складі в купецькому магазині знайшов бідон із газом і пішов площею, затиснувши в темній долоні коробочку сірників, а слідом за ним спалахували гірким димом і полум'ям обшальовані дошками, чепурні, фарбовані купецькі й попівські будинки, курені заможних козаків — житло тих, «чий плутні штовхнули на заколот темну козацьку масу».

Кінна розвідка першою вступала в покинуті противником хутори; а поки підходила піхота, Кошовий уже пускав за вітром найбагатші курені. Будь що хотілося йому опинитися в Татарському, щоб помститись хуторянам за смерть Івана Олексійовича та еланських комуністів, спалити півхутора. Подумки він уже перебрав тих, кого належало спалити, а на той випадок, якщо його частина після Чиру наступатиме лівіше Вешенської, Мишко вирішив, що вночі візьме і самовільно

відлучиться, щоб неодмінно побувати в рідному хуторі. Була й інша причина, що спонукала їхати його до Татарського. За ці останні два роки, за той час, коли він уривками бачився з Дунею Мелеховою, між ними виникло почуття, яке вони так і не висловили вголос. Це Дуніні смуглі пальці яскравим гарусом вишивали той кисет, що вона подарувала йому, Михайлові; це вона взимку, потай від рідних, принесла йому рукавички з димчастого козячого пуху; це колишню Дуніну вишиту хусточку він беріг у нагрудній кишені солдатської гімнастерки. І маленька носова хустинка, що три місяці берегла в своїх складках ледве чутний, як пахоші сіна, запах дівочого тіла, була йому такою невимовно дорогою! Коли він наодинці виймав хустинку, то завжди непрошено приходив хвилюючий спогад: біля криниці стоїть вкрита інеєм тополя, з похмурого неба сиплеться завірюха і тверді, тремтячі Дуніні губи, а ще блиск кришталевих сніжинок, що танули на її вигнутих віях...

Він ретельно готувався до поїздки додому. В Каргінській зі стіни купецького будинку зняв квітчастий килим, прилаштував його замість попони, і попона вийшла напрочуд чепурна, здаля милувала очі яскравими барвами та візерунками. З козацького сундука вийняв ще майже нові шаровари з лампасами, півдюжини жіночих шальок пустив на три зміни онуч, жіночі ж ниткові рукавички поклав у сакви, щоб одягти їх не зараз, в сірі будні війни, а на бутрі перед в'їздом у Татарський.

Споконвіку повелось так, що служивий, повертаючись на хутір, повинен був з'явитися нарядним. І Михайло також дотримувався козацьких традицій, хоч і служив у Червоній армії, але вважав за честь свято шанувати старовинний звичай.

Кінь у нього був справний, темно-гнідий, з білими ніздрями. Його попереднього господаря, козака Усть-Хоперської станиці, Кошовий зарубав під час атаки. Кінь дістався як трофей, ним не гріх було хвалитись: і статтю вийшов, і жвавий, і хода швидка, і вимуштруваний. А ось сідло під Кошовим — простеньке собі сидельце. Подушка витерта й латана, задня попруга із сириці, стремено так давно заіржавіло, що вже не вдавалось його відчистити. Така ж скромна, без жодної прикраси, була й вуздечка. Слід було щось зробити, щоб хоч причепурити вуздечку. Михайло довго мучився над цим питанням, поки йому не прийшла щаслива думка. Біля купецького будинку, прямо на площі стояло біле нікельоване ліжко, котре слуги купця винесли з палаючого будинку. На його різках блищали, відбиваючи сонце, білі кульки. Треба тільки їх відкрутити, чи відломити, а потім причепити до трензелів, і вуздечка матиме зовсім інший вигляд. Так Михайло і зробив: коли скрутив із ліжка кульки, то переконався, що всередині вони порожні, на шовкових шнурках причепив їх до вуздечки, дві — на кільця вудил,

а ще дві — по боках нахрапника, — і кульки заблищали на кінській голові, як біле полуденне сонце. Відбиваючи сонячні промені, вони сяяли так яскраво, що проти сонця кінь ходив із зажмуреними очима, через це часто спотикався і непевно ставив ноги. Але, не зважаючи на те, що блиск кульок заважав коневі дивитися, не зважаючи на те, що кінські очі від болючого сонця постійно сльозились, жодної кульки з вуздечки Михайло не зняв. А тут невдовзі настав час відступати, так що довелося покинути напівспалену, просмерділу обгоролю цеглою та попелом станицю Каргінську.

Маршрут полку лежав у напрямку Дону, на станицю Вешенську. Так що Михайлові легко вдалося відпроситися в командира розвідки на один день, щоб провідати рідних.

Начальник не тільки дозволив короткотермінову відпустку, але ще більше пішов назустріч:

— Жонатий? — спитав він Михайла.

— Ні.

— Шмару, напевне, маєш?

— Яку?.. І що це значить? — здивувався Михайло.

— Ну, коханку!

— А-а-а... Цього немає. Маю чесну дівчину.

— А годинник із ланцюжком у тебе є?

— Ні, товаришу, нема.

— Ех, ти! — і командир розвідки — ставрополець, у минулому надстроковий унтер, який сам у старій армії не раз ходив додому у відпустку і з власного досвіду знав, як це гірко з'явитися з частини голодранцем, зняв із своїх широких грудей годинник, що висів на неймовірно товстому ланцюжкові, сказав: — Боець з тебе гарний. Бери, поноси вдома, напускай на дівчат туману, а мене згадай в третьому взводі. Сам парубкував, дівчат кохав, а молодіці самі від мене розум втрачали, знаю... Ланцюжок — із нового американського золота. Якщо хто буде цікавитися — так і відповідай. А якщо трапиться котрийсь занадто настирливий і причепиться, щоб показав, де проба, — тому дай прямо в морду. Є дуже нахабні громадяни, їх треба без слів у морду бити. Бувало, до мене в трактирі, або в публічному місці, а, попросту кажучи, в бардаці, підкотиться який-небудь там писака із прикажчиків, або з писарів, і почне при людях соромити: «Повісили ланцюжок на все пузо, неначе справді золотий... А дозвольте поцікавитися, де на ньому проба?». Та я, бувало, такому ніколи не дозволю отямитися: «Проба? Ось вона!» — і добродушний Михайлів командир, стиснув бурий, завбільшки з дитячу голову кулак і з силою люто й страшно послав його вперед.

Михайло взяв годинник, вночі, при світлі багаття, поголився, осідлав коня, помчав. На світанку він уже в'їжджав у Татарський.

На хуторі нічого не змінилося; так само височів у блакитному небі вилинялий позолочений

хрест, що стояв на дзвіничці мурованої церкви, так само хутірський плац оточували приземкуваті попівські та купецькі будинки, а над напіврозваленою хатинкою Кошових все тією ж рідною мовою шепотіла тополя...

Вражало лише велике безгоміння, що було чужим для хутора, — наче павутиння заснувало провулки. На вулицях — ні душі. Віконниці на хатах щільно зачинені, на деяких дверях висіли замки, але більшість дверей були розчинені навстіж. Хутір неначе мор вимів чорною мітлою, — так спорожніли двори й вулиці, пусткою тягнуло від осель.

Не чулося ні людського голосу, ні мукання худоби, ні бадьорого півнячого співу. Одні горобці, наче на дощ, жваво цвірінькали під стріхами повіток та на купах старого хмизу-сушняку.

Михайло в'їхав до себе на подвір'я. Ніхто з рідних зустрічати його не вийшов. Двері в маленькі сіни розчинені навстіж, біля порога валяється подерта червоноармійська обмотка, зіжмаканий, чорний від крові бинт, обліплений мухами, вже згнилі курячі голови, багато пір'я. Видно, що червоноармійці ще кілька днів тому обідали в їхній хаті: на підлозі валялись черепки від розбитих горщиків, обгризені курячі кістки, недопалки, брудні обривки газет... Переповнений гіркою смутку, зітхнувши, Михайло ввійшов у світличку. Там усе залишилось по-старому, тільки одна мостина, що накривала вхід у підпілля, де восени вони зберігали кавуни, була трохи піднятою.

Михайлова мати мала звичку ховати там від дівчорі сушені яблука.

Згадавши про це, Михайло підійшов до мостини. «Невже мама не сподівалась дождатись мене? Може, вона тут щось приховала?» — подумав він. І, вийнявши шаблю, підважив її кінцем дошки. Рипнувши, вона піддалась. Із підпілля повіяло вогкістю й цвіллю. Михайло став навколішки. Внизу стояла суцільна темрява, і його очі довго нічого не бачили, нарешті, вони призвичаїлись: на розстеленій старенькій скатертині стояли півпляшки самогону, сковорода із запліснявілою яєшнею, а також лежав наполовину з'їдений мишами кусень хліба; стояв ще горщик, щільно накритий дерев'яним кружком... Стара мати ждала сина... Ждала, як найдорожчого гостя! Коли він спустився в погріб, від любові й радості зайшлося Михайлове серце. До всього цього, що акуратно розставлено на старенькій і чистенькій цараті, ще не так давно торкались дбайливі материнські руки... Тут же, на сволоці, висіла біла полотняна торба. Михайло швиденько зняв її і знайшов там свою ношену, але вміло залатану, випрану і випрасувану рублем білизну.

Миші загидали їжу; але молоко та самогон лишилися незаймані. Михайло випив самогону, з'їв добре нахолоділе в підпіллі молоко, взяв із собою білизну, виліз.

Мати, певне, перебралась за Дон. «Побоялась тут залишатись, та воно й на краще, бо козаки однаково вбили б. І так її, мабуть, трясли за мене, як грушу...» — подумав він і поволі вийшов із хати. Відв'язав коня, але до Мелехових їхати не відважився: їх обійстя стояло над самісіньким Доном, а з-за Дону далекозорий повстанський стрілець запросто міг почастувати Михайла свинцевою безоболонковою кулею. Тому Михайло вирішив за краще навідатись до Коршунових, а вже смерком вернутись на плац і під захистом темряви підпалати мохівський та інші купецькі й попівські будинки.

Задвірками він добрався на широке коршунівське подвір'я, в'їхав у розчинені ворота, прив'язав до бильця коня і вже хотів йти в курінь, як на ганок вийшов дід Гришака. Біла, як сніг, його голова трусилась, вицвілі і підсліпуваті від старості очі шулились. Комір сірого, із червоними петлицями мундира, котрий носився невідомо скільки років, хоч і був заяложений, але старанно застібнутий, зате порожньо-обвислі шаровари спадали, і дід часто підсмикував їх руками.

— Здоров, діду! — Михайло зупинився біля ганку, розмахуючи нагаєм.

Дід Гришака нічого не відповів. У його суворому погляді змішались злість та огида.

— Здоров, кажу! — підвищив голос Михайло.

— Слава Богу, — неохоче відповів старий.

Він відверто продовжував пильно, але непривільно розглядати Михайла. А той стояв, невимушено відставивши ногу; грався нагаєм, хмурився, зімкнув по-дівочому пухкі губи.

— Ти, дід Григорій, чому не відступив за Дон?

— А ти звідки знаєш моє ім'я?

— Місцевий я, тому й знаю.

— І чий же ти будеш?

— Кошовий.

— Якимків син? Це котрий в нас у наймах жив?

— Його.

— Так це ти, голубе? Михайлом тебе нарекли при святому хрещенні? Гарний. Увесь у батька вдався. Той, бувало, гонорив за добро гівном заплатити, і ти, виходить, такий же?

Кошовий стягнув із руки рукавичку, ще більше спохмурнів.

— Як би не звали і який би не був, тебе це не стосується. Чому, питаю, за Дон не поїхав?

— Не захотів, тому й не поїхав. А ти що ж це? В слуги до антихриста подався? Червоне звідло на шапку начепив? Це, виходить, ти, сучий син, поганець такий, супроти наших козаків? Супроти своїх хуторян?

Дід Гришака, непевнено переставляючи ноги, спустився з ганку. Він, очевидно, жив упроголодь після того, як уся коршунівська сім'я ви-

їхала за Дон. Покинутий рідними, виснажений, по-старечому неохайний, він стояв проти Михайла і дививсь на нього з подивом і гнівом.

— Супроти, — відповів Мишко. — І побачиш, що ось-ось кінець їм прийде.

— А в Святому Письмі що сказано? Бо якою мірою міряєте, тою вам і воздасться. Знаєш про це?

— Ти мені, діду, Святим Письмом голову не морочи, я не для того сюди приїхав. Зараз же забирайся з дому, — набрав суворого вигляду Михайло.

— Це ж як?

— А отакечки.

— Та ти що надумав?..

— Та нічогісінько! Забирайся звідси, кажу!

— Із своїх куренів нікуди не піду. Я знаю, що й до чого... Ти — антихристов слуга, в тебе на шапці його клеймо. Це про вас було сказано в пророка Єремії: аз напитаю їх полином і напою жовчею, і зійде від них скверна на всю землю. Ось і маємо тепер, що син підняв руку на батька і брат на брата...

— Ти мені, діду, голову не морочи! Тут не в братах справа, тут арихметика проста: мій батько на Вас до самісінької смерті робив, і я перед військовою Вашою пшеницю молотив, молодим Вашими чувалами з зерном живіт свій надривав, а зараз настав час поквитатись. Виходь із дому, бо я його зараз палити буду. Жили ви в гарних куренях, а зараз поживете, як ми жили: в саманних хатах. Зрозуміло тобі, старий?

— Ось-ось! Воно до того й прийшло. У книзі пророка Ісаї так і сказано: «і зидут і узрят трупи челоуеков, преступивших мене. Червь бо їх не скончається і огонь їх не угаснет, і будут в позор всяческой плоти...».

— Ну, мені тут з тобою свататись ніколи! — стримуючи холодну лють, сказав Михайло. — Лишаєш дім, чи ні?

— Ні! Ізиди, супостате!

— Саме через вас, отаких зашкарублх, і війна точиться! Саме ви народ підбурюєте, супроти революції направляєте... — Михайло почав зривати з себе карабін...

Після того, як гримнув постріл, дід Гришака впав навznak, але в нього ще вистачило духу вразно сказати:

— Яко... не своєю си благодатію... но волею Бога нашого приідох... Господи, прийми раба, твого... з миром... — і захрипів, а під його білими вусами потекла кров.

— Авжеж прийме! Давно б тебе, чорта старого, треба було туди спровадити!

Михайло гидливо обійшов простерте біля східців тіло старого, забіг на ганок.

Занесені вітром у сіни сухі стружки спалахнули червонуватим полум'ям, дощата перебірка, що відділяла комірчину від сіней, швидко загорілась.

Дим піднявся до стелі і — підхоплений протягом — рвонувся в кімнати.

Кошовий вийшов і, поки підпалив сарай та комору, із будинку вже валив вогонь, він із шелестом ненаситно лизав соснову лиштву вікон, тягнувся своїми руками до даху..

До вечора Михайло спав на сусідній леваді, в холодку тернових куштів, обплетених диким хмелем. Тут же, ліниво зриваючи соковиті стеблини пирію, пасся його розсідланий та стреножений кінь. Надвечір, зморений спрагою, кінь заіржав, чим збудив господаря.

Михайло встав, ув'язав у тороки шинель, тут же на леваді напоїв із криниці коня, а потім осідлав, виїхав у провулок.

На вигорілому коршунівському подвір'ї ще куріли чорні, зуглені тички, розповзався гіркий до неможливого димок. Від просторого будинку остався лише високий мурований фундамент та напіврозвалена піч, що підняла в небо закіпті-вілий димар.

Кошовий поїхав прямо до мелехівського двору.

Ільківна під сараєм набирала в фартух для розпалу, коли Михайло, не злізаючи з сідла, відчинив хвіртку і в'їхав на подвір'я.

— Здрастуйте, тітонько! — ласкаво привітав він стару.

А та так перелякалась, що не спроможна була й слова у відповідь сказати, опустила руки, із фартуха посипались тріски...

— Здорові були, тітонько!

— Слава... Слава Богу, — нерішуче відповіла Ільківна.

— Живі-здорові?

— Жива, а про здоров'я краще й не питайся.

— Де ж ваші козаки?

Михайло зліз із коня, підійшов до сарая.

— За Доном...

— Кадетів дожидаються?

— Моя справа бабська... Я в цих справах не розуміюсь...

— А Євдокія Пантеліївна вдома?

— Вона теж за Доном.

— І понесла їх туди лиха година! — голос в Михайла затремтів, у ньому наростала злість. — Я вам, тітонько, так скажу: Григорій, ваш синок, виявився найпотішим для радянської влади ворогом. Ось перейдемо ми на той бік — і йому тоді першому петлю на шию накинемо. А Пантелій Прокопійович даремно втік. Старий і кривий чоловік — чому б йому не було вдома сидіти?..

— Смерті дождатись? — суворо спитала Ільківна і знову почала збирати в пелену тріски.

— Ну, до смерті йому ще далеко. Нагаїв, може б, трошки і заробив, а розстрілювати його не стали б. Але я, звичайно, не для того до Вас заїхав. — Михайло поправив на грудях ланцюг від годинника, потупив очі. — Я для того заїхав, щоб

провідати Євдокію Пантеліївну. Дуже мені шкода, що вона теж у відступі, але Вам, тітонько, оскільки Ви — її рідна мати, хочу сказати. А скажу я так: я за нею давно сохну, але зараз нам ніколи за дівчатами сохнути, бо ми воюємо з контрою і б'ємо їх нещадно. А як тільки зовсім розіб'ємо, мирна радянська влада встановиться на всьому світі, тоді я, тітонько, буду до Вас сватів засилати, до Вашої Євдокії.

— Не час про це гуторити!

— Ні, час! — Михайло нахмурився, вперта складка лягла в нього між бровами. — Свататись не час, а гуторити про це можна. І в мене іншого часу для цього не буде. Нині я тут, а завтра мене, може, за Донець пошлють. Тому я Вас попереджаю: Євдокію ні за кого не віддавайте, бо буде Вам погано. Може, якщо з моєї частини прийде лист, що я вбитий, — тоді сватайте, а до того не можна, бо в нас із нею — любов. Гостинця я їй не привіз, ніде того гостинця взяти, але якщо Вам щось із буржуйського, чи купецького майна необхідно, то скажіть: я негайно сходжу й притягну.

— Боже борони! Зроду на чуже не зарились.

— Ну, де як Вам хочеться. Уклін низенький від мене перекажіть Євдокії Пантеліївні, якщо раніше мене її побачите, а тепер прощайте, і, будь ласка, тітонько, — не забудьте те, що я сказав.

Ільківна, нічого не відповіла, пішла в хату, а Михайло сів на коня, поїхав на хутірський плац.

На ніч із гори в хутір спустилися червоноармійці. Жваві їх голоси лунали в провулках. Трое з ручним кулеметом йшли в заставу до Дону, зупинили Михайла, перевірили документи. Біля хатинки Семена Чугуна зустрів ще чотирьох. Двоє з них на фурманці везли овес, а двоє — супроводжені сухотною дружиною Чугуна — несли ніжну швацьку машинку та мішок муки.

Чугуниха впізнала Михайла, поздоровкалась.

— Що це ти, тітко, тягнеш? — поцікавився Михайло.

— А це ми жінці бідняцького класу допомагаємо хазяйством обзаводитись: несемо їй буржуйську машинку й муку, — весело скоромовкою відповів один із червоноармійців.

Михайло підпалив підряд сім будинків, що належали тим, хто відступив за Донець: купцям Мохову та Атьопіну-Цяці, батюшці Вісаріону, благочинному о. Панкратію та ще трьом заможним козакам, і тільки тоді залишив хутір.

Виїхавши на бугор, повернув коня. Внизу, в Татарському, на тлі сланцево-чорного неба іскристим лисячим хвостом палало руде полум'я. Вогонь то розгорався так, що його відблиски грали на швидкоплинному Доні, то затухав, хилився на захід, жадібно накидався на будівлі.

Зі сходу тягнув легкий степовий вітерець. Він ще більше роздмухував полум'я і розносив далеко від пожарища чорні, жевріючі в ночі пластівці...

КНИГА ЧЕТВЕРТА

Частина сьома

I

Верхньодонське повстання не тільки відтягнуло з Південного фронту значну кількість чероних військ, а й дало змогу командуванню Донської армії легко перегрупувати фронт, що прикривав Новочеркаськ, зосередити в районі станиць Каменської та Усть-Білокалитвенської ударну групу з найбільш стійких та загартованих полків, переважно низових та калмицьких; перед ними було поставлене завдання: у відповідний момент, спільно з частинами генерала Фіцхелаурова, розбити 12-у дивізію (вона входила до складу 8-ї Червоної армії) і, вдаривши в фланг і тил 13-ї та Уральської дивізіям, прорватися на північ і там з'єднатися з повсталими верхньодонцями.

Командуючий Донською армією генерал Денисов та начштабу генерал Поляков заздалегідь розробили план ударної групи, і до кінця травня він майже повністю був виконаний. Під Каменську перекинули близько 16 000 багнетів і шабель, а також 36 гармат і 140 кулеметів; підтягувалась решта кінних частин і добірні полки так званої молодшої армії, сформованої влітку 1918 року з молодих козаків, для котрих підоспів призывний вік.

А в цей час повстанці, оточені з усіх чотирьох боків, продовжували відбивати атаки каральних червоних військ. На півдні, на лівому березі Дону, дві повстанські дивізії вперто тримались у траншеях і не давали противникові можливості переправитись, не зважаючи на те, що на всій лінії фронту численні червоноармійські батареї майже безперервно обстрілювали їх жорстоким вогнем; інші три дивізії захищали повстанську територію з заходу, півночі та сходу, вони несли величезні втрати, особливо на північно-східній ділянці, але не відступали ні на крок і тримались у межах Хоперського округу.

Сотня татарців, розташована напроти свого хутора, від вимушеної бездіяльності нудьгувала, але одного разу теж сполохала червоноармійців:

за власним бажанням козаки темної ночі на баркасах безшумно переправились на правий бік Дону, зненацька напали на червоноармійську заставу, вбили чотирьох червоноармійців і захопили кулемет. На другий день червоні перекинули з-під Вешенської батарею, і вона накрила козачі траншеї швидким вогнем. Як тільки між дерев залупотіла шрапнель, сотня негайно залишила траншеї, відійшла на чималу відстань від Дону, вглиб лісу. Та через добу червоні батарею відкликали, і татарці знову зайняли свою позицію. Гарматний обстріл завдав сотні втрат: осколками снарядів було вбито двох молодих хлопців із недавнього поповнення, а вістовий сотенного командира, який напередодні прибув із Вешенської, одержав поранення.

Потім настала відносна тиша, і життя в траншеях пішло усталеним порядком. У гості частенько прибували жінки, вночі приносили хліб і самогон, з харчами козаки теж не бідували: зарізали двох прибудних телиць, крім того, щодня в озерах ловили рибу. Головним рибалкою вважався Христоня. В своєму розпорядженні він мав волок — завдовжки в цілих десять сажнів, покинутий на березі кимось із відступаючих; волок тепер став надбанням сотні. Христоня брав рибу на будь-якій глибині, часто вихвалювся, що в лузі немає такого озера, яке він не зміг би перейти вброд. За тиждень щоденної риболовлі його сорочка та шаровари настільки просякли гнилим риб'ячим запахом, що Оникій не стерпів і навідріз відмовився ночувати з ним в одній землянці:

— Від тебе так смердить, як від мертвого сома! Коли з тобою тут ще хоч день поживу, то потім душа до кінця життя не захоче дивитися на рибу..

Відтоді Оникій, забувши про комарів, спав біля землянки. Перед тим, як лягти спати, гидливо кривився і віником змітав з піску розкидану риб'ячу луску і тухлі риб'ячі нутрощі, а вранці Христоня, вернувшись із уловом, ні на що не звертаючи уваги, ґрунтовно влаштовувався біля входу в землянку і брався чистити та виймати потрухи з нового улову карасів. Навколо нього роїлись зелені мухи, повзали тисячі злих жовтих комах. Потім прибігав захеканий Оникій, ще здалеку починав кричати:

— Що, іншого місця не міг знайти? А нехай би ти, чортяка, вдавився риб'ячою кісткою! Ну, відійди, ради Христа, подалі! Я тут сплю, а ти риб'ячих кишок накидав, комах з усієї округи принадив, такий сморід стоїть, ніби в Астрахані!

Христоня витирав об штанину саморобний ніж, допитливо й довго вдивлявся в безвусе, розгніване обличчя Оникія, а вже потім спокійно відповідав:

— У тобі, Оникій, мабуть, глиста завелася, коли ти риб'ячого запаху на дух не переносиш. Ти часник натщесерце їсиш, га?

Лаючись і плюючись, Оникій влаштувався на іншому місці.

Такі сутички відбувалися в них щоденно. А вцілому в сотні панувала злагода. Харчі в котлі не переводилися, тож козаки перебували в настрої, за винятком Степана Астахова.

Чи, може, йому від хутірських козаків стало відомо, чи серце само підказало, що у Вешенській Аксенія зустрічається з Григорієм, але він раптом занудгував, без очевидної причини погиркався із взводним і навідріз відмовився нести караульну службу.

Степан не вилізав із землянки, лежав собі та й лежав на чорному таврованому рядні, зітхав і безперестанку курих тютюн-самосад. А коли почув, що сотенний командир посилає Оникія в Вешенську за патронами, за дві доби вперше покинув землянку. Мружачи запухлі від безсоння, ніби заплакані очі, недовірливо подивився на дерева, котрі хитав вітер і шелестів сліпучо яскравим листям, на білогриві хмари, прислухався, як тужливо шумить ліс, і відправився за землянкою розшукувати Оникія.

Щоб козаки нічого не чули, відвів його вбік, попросив:

— Розшукай у Вешках Аксенію і від мого імені скажи, щоб прийшла мене провідати. Скажи, що воші обіли мене, сорочки й штани не прані, а, крім того, ще скажи ... — Степан на хвилинку змовк, намагаючись сховати в вусах ніякову усмішку, потім закінчив: — Скажи, що, мовляв, дуже скучив і нехай скоріше навідається.

У Вешенську Оникій добрався вночі, розшукав ту квартиру, де жила Аксенія. Після сварки з Григорієм вона повернулася до тітки. Оникій сумлінно переказав усе, що просив Степан, але для більшої переконливості від себе додав: Степан, мовляв, погрожував, що в разі, якщо Аксенія не навідається до нього в сотню, то він сам прийде у Вешенську.

Вона вислухала новину і почала збиратися. Тітка швидко поставила тісто, напекла пампушок, а через дві години Аксенія, як покірнана жінка, вже їхала з Оникієм до місця розташування Татарської сотні.

Степан зустрів дружину з прихованим хвилюванням. Він допитливо розглядав її схудле лице, обережно про все розпитував, але й словом не згадав про Григорія, тим більше про те, чи вона його бачила. Тільки одного разу, опустивши очі і трохи відвернувшись, ніби між іншим поцікавився:

— А чого ти на Вешки пішла цим боком? Чому не переправилась проти хутора?

Аксенія сухо відповіла, що з чужими переправитись не було можливості, а Мелехових просити не захотіла. І вже коли це сказала, збагнула, що зі сторони виходило так, ніби Мелехови їй не якісь чужі, а свої. Навіть зняко-

віла від того, що Степан теж міг так її зрозуміти. А він, очевидно, так і подумав. Бо в нього щось ворухнулося під бровами, і, здається, на обличчі майнула сумна тінь.

Він допитливо підняв на Аксенію очі, і вона, прочитавши це німе запитання, раптом збентежилась і від досади насварилась сама на себе.

Степан, мабуть, пожалів її, бо зробив вигляд, що нічого не сталося, перевів розмову на господарство, почав розпитувати, що з майна встигла сховати перед тим, як пішла з дому, чи надійно все сховала.

Про себе Аксенія подякувала чоловікові за великодушність, все йому розповіла, але ніяк не могла вгамувати якусь щімку внутрішню ніяковість і, щоб переконати його, що виникле між ними непорозуміння насправді нічого не варте, щоб приховати своє хвилювання, говорила навмисне повільно, сухо і діловито.

Вони сиділи і розмовляли в землянці. Козаки їм весь час заважали. То один заглядав, то другий. Христоня, прийшовши, тут таки влігся спати. Переконавшись, що без сторонніх поговорити не вдається, Степан неохоче припинив розмову.

Аксенія цьому навіть зраділа, встала, швиденько розв'язала вузлик, взялася частувати чоловіка привезеними зі станиці пампушками і, вийнявши з похідної степанової сумки ношену білизну, пішла прати її в найближчому озерці.

Над лісом стояли вранішня тиша й волошковий туман. Обважнілі від роси трави хилилися до землі. В болоті недружно квакали жаби, і десь, зовсім близько від землянки, за рясним кленовим кушем, скрипів деркач.

Аксенія поминула куц. Від самої верхівки до схованого в заростях густої трави стовбура він був обплетений павутинням. Нитки його, вкриті дрібнесенькими краплинами роси, іскрились, як перлини. На хвилину деркач замовк, а потім трава, притоптана босими ногами Аксенії, ще не встигла піднятися, коли він знову подав голос, і на нього тужно відгукнулася і випорхнула з того ж болітця чайка.

Скинувши кофту і стримуючий рухи ліф, Аксенія забрела по коліна в теплу, як молоко, воду, взялася прати. Над нею роїлась мошка, гули комарі. Вона часто змахувала зігнутою в лікті повною і смуглою рукою, щоб відігнати з обличчя комарів. І невідступно думала про Григорія, про їх останню розмову перед його від'їздом у сотню.

«Може, він зараз уже мене шукає? Сьогодні ж уночі вернуся в станицю!» — безповоротно вирішила Аксенія й усміхнулася собі, бо вже стала думати про те, як вона зустрінеється з Григорієм і як швидко вони помиряться.

А насправді останнім часом відбувалася дивина: коли вона думала про Григорія, то

чомусь не бачила перед собою його сьогоднішнього, таким, яким він справді був. Перед її очима повставав не теперішній мужній, вже не молодий, багато звідавший в житті козак, із стомленим, примруженим поглядом, з кінчиками прокурених чорних вусів; в нього вже й на скронях видно ранню сивину і на лобі з'явилися зморшки, бо, певне, немало злигоднів зазнав за довгі роки війни. А чомусь уявлявся колишній молодий Гришка Мелехов — ще грубуватий і невмілий в пестошах, чия шия була по-юнацьки круглою і тонкою, а усміхнені, стиснуті його губи вказували внутрішню безтурботність.

І від цього Аксенії хотілось його ще більше кохати, відчувала майже материнську ніжність.

Ось і тепер, коли в пам'яті, ніби наяву, повстали риси безкінечно дорогого обличчя, в неї навіть перехопило дихання, від чого вона аж завсміхалась, підняла високо голову і, кинувши під ноги невипрану чоловічу сорочку, відчула, як раптом до горла підступив солодкий клубок, пошепки видихнула:

— Забрав ти в мене, проклятуший, все життя!

Несподівані сльози облетіли її душу, але після них вранішній світ, котрий ще недавно здавався таким блакитним, мов би посірів. Вона зовнішнім боком долоні витерла лице, відкинула з мокрого лоба волосся і задумливими очима довго й безцільно стежила, як над водою пливе крихітний сірий рибник, зникаючи в рожевому мереживі підхопленого вітром туману.

Впоравшись із пранням, розвішала білизну на кушах, вернулася у землянку.

Христоня вже виспався і тепер сидів біля виходу, ворухив на ногах вузлуватими, покрученими пальцями, надокучливо втягував Степана в розмову, але той, лежачи на рядні, тільки мовчки кури́в, уперто не бажав підтримувати настрої Христоні.

— Значить, ти вважаєш, що червоні не стануть переправлятися на цей бік? Чому мовчиш? Ну, й мовчи собі. А я чогось думаю, що вони не інакше, як вирішать спробувати скористатися бродами... Непремінно бродами! Більше їм ніде. Чи, гадаєш, можуть кінноту вплав пустити? Чого ж ти, Степан, мовчиш? Тут діло до розв'язки наближається, а ти пеньком собі лежиш!

Степан аж підскачів, із гнівом відповів:

— І чого тобі треба? Чого причепився? Що за народ! Тут жінка провідати прийшла, а від вас відбою нема... Лізуть із дурними балачками, не дадуть із жінкою словом перемовитись!

— Знайшов, з ким гуворити... — Відверто незадоволений, Христоня встав, одягнув на босі ноги стоптані чиріки, а коли виходив, то боляче вдарився головою об перекладину.

— Нам тут не дадуть поговорити, ходімо в ліс, — сказав Степан.

І, не чекаючи згоди, попрямував до виходу. Аксенія, нічого не кажучи, покірно пішла за ним.

У землянку вони повернулись опівдні. Під вільховим кушем, у холодку, лежали козаки другого взводу, побачивши Степана з Аксенією, відклали карти, замовкли, розуміюче переглянулись, стали посміхатись і удавано зітхати.

Проходячи повз них, Аксенія презирливо скривила губи, на ходу поправила на голові зім'яту білу, з мереживом хустку. Їй ніхто нічого не сказав, але як тільки Степан, котрий йшов позаду, порівнявся з відпочиваючими козаками, то в групі встав на ноги Оникій. Він грайливо вклонився Степанові в пояс, голосно сказав:

— Зі святчком вас... із розговіннячком!

Степан добродушно всміхнувся. Його втішило те, що козаки побачили, як він із жінкою повертався з лісу. Нехай бачать, вирішив він, буде менше різної брехні, що вони з жінкою погано живуть... Він навіть підтягнувся, задоволено повів плечима, розправив спину, на якій ще не висохла сорочка від поту.

І тільки після цього козаки, підбадьорені його поведінкою, зареготали і жваво заговорили:

— Ой і люта ж, хлопці, баба! Дивіться, сорочка на Степанові хоч викрути... Прилипла до лопаток!

— Заїздила вона його, в милі весь...

А молодий парубок, який затуманеним поглядом проводжав Аксенію, поки вона йшла до землянки, розгублено мовив:

— На всьому білому світі такої красуні не знайти, побий мене Бог!

На що Оникій йому резонно зауважив:

— А ти хоч пробував шукати?

Аксенія чула цю сороміцьку розмову, зблідла від таких слів; в землянку входила, продовжуючи гидливо здригатись і від недавньої близькості з чоловіком і від безсоромних зауважень його товаришів. Степан відразу здогадався про причину, чому так швидко змінився її настрої, щоб заспокоїти, сказав:

— Ти, Ксеня, не сердься на цих жеребців. Це вони з нудьги.

— Та нічого тут на когось сердитись, — глухо відбилась Аксенія, яка в цей час покvapливо викладала зі своєї полотняної торбини все, що привезла чоловікові. І ще більш тихо додала: — Того й залишається, що на себе сердитися, та вже серця нема...

Розмова в них якось не виходила. Через хвилину десять Аксенія підвелася. «Треба йому зараз сказати, що буду вертатись у Вешки», — вирішила вона, та несподівано згадала, що забула про ще не висохлу чоловікову білизну.

Довго, сидячи біля входу в землянку, латала зіпрілі від поту чоловікові сорочки та підштаники, часто поглядала на сонце, що котилось на вечір.

...У той день вона піти так і не змогла. Не вистачило рішучості. Тільки вранці, як почало сходити сонце, стала збиратися. Степан намагався її затримати, пропонував погостювати ще день, але вона так рішуче відхиляла всі його прохання, що він перестав її вмовляти, тільки на прощання спитав:

- Де думаєш жити, в Вешках?
- Поки що у Вешках.
- Може, побула б при мені?
- Не з руки мені тут бути... одні козаки.
- Воно й правда... — не став наполягати

Степан, але попрошався холодно.

Дув сильний південно-східний вітер. Він летів здалеку, за ніч трохи видихнувся, але все-таки на ранок приніс із собою гарячий подих закаспійських пустинь і, опустившись на лути лівобережжя, швидко випарував росу, розвіяв туман, рожевою вологою імлою вкрив крейдяні відроги наддонських гір.

Аксенія, знявши чирики, в ліву руку взяла поділ спідниці (в лісі на траві ще стояла роса), легко йшла лісовою занедбаною дорогою. Вогка земля приємно холодила босі ноги, а сухувій обдував низом голі повні литки і шукав і цілував гарячими губами шию.

Вона присіли перепочити на відкритій галявині, біля розцвілого куща шипшини. Десь недалеко стояло повне води озерце, в очереті якого шурхотіли дикі качки, хрипувато кликав свою подружку селезень. За Доном не часто, але майже безперестанку строчили кулемети, часом гриміли гарматні постріли. На цьому боці звучали розкотисті, наче луна, вибухи снарядів.

Потім на кілька хвилин стрілянина вщухла, і Аксенії знову відкрилися таємничі звуки довколишнього світу: на вітрові ніжно шелестіли зелені, підмальовані знизу білим, листочки ясенів і налите, вкрите візерунками, дубове листя; змішаний гомін доносився із зарослів молодих осик; десь далеко-далеко зозуля ледве чутно й сумно рахувала, скільки комусь залишилось жити на цьому світі; настирлива чубата чайка, літаючи над озерцем, допитувалася: «чий ви, чий ви?»; за два кроки від Аксенії невідома малесенька сіренька пташка пила воду з вибоїни на шляху, при цьому вона закидала голівку і солодко примружувала вічко; дзижчали оксамито-запорошені джмелі; на лугових квітках погойдувались рябі дикі бджоли. Вони злітали й несли в свої дупла, де було темно й прохолодно, духм'яну «поживу». З тополиних гілок капав сік. А з-під куща глоду доносився хмільний і терпкий дух торішнього гнилого листя.

Аксенія сиділа, слухала та глибоко вдихала цілющі лісові запахи. Ліс, наповнений чудовим багатоголоссям, жив життєдайним, цнотливим життям. Родюча лугова земля, вдосталь насичена весняною вологою, поїла і кохала на собі

багате різнотрав'я; очі в Аксенії так і розбігалися, бо не могли надивитися на це чарівне море квітів та трав.

Так вона сама собі всміхалась, беззвучно ворушила губами, ніжно перебирала стеблинки безіменних блакитних, скромних квітів, потім нагнулась повніючим станом, щоб понюхати, і раптом відчула, що десь млосно і солодко пахне конвалія. Пошукавши руками, вона її знайшла. Конвалія росла тут же, під густою тінню куща. Широке, вже відзеленіле листя ревно затуляло від сонця низькоросле схилене стебельце, на якому висіли, ніби перевернуті чашечки, сніжно-білі дзвіночки. Але вкрите росою і жовтою іржею листя теж відмирало, та й на саму квітку вже насувалась смертна тінь: дві нижніх чашечки зморщились і почорніли, тільки їх верхечки іскрились сльозинками роси, на них несподівано впали сонячні промені, і квітка спалахнула сліпучою, чарівною білизою.

Невідомо чому, але саме в цю коротку мить, коли Аксенія крізь непрошені сльози розглядала квітку і вдихала її сумний запах, вона згадала свою молодість і все своє довге безрадісне життя. Що ж, видно, старою стала Аксенія... Хіба ж буде молода жінка пускати сльозу від того, що на серце накотився випадковий спогад?

Так у сльозах і заснула, спала ницьма, обхопивши долонями мокре лице, поклавши опухлу й вологу щоку на зібгану хустку.

Вітер наростає, хилив на захід верхівки тополів та верб. Погойдувався блідий стовбур ясена, вкутаний кипучим вихором грайливого листя. Коли вітер вщухав, то падав на доцвітаючий кущ шипшини, під яким спала Аксенія, і тоді листячка з тривожним шелестом розсипали рожеві пир'їни-пелюстки, злітали, наче сполохана згря казкових зелених пташок. Прив'ялі пелюстки шипшини опускались на сонну Аксенію, але вона не чула ні лячного лісового шуму, ні стрілянини, що знов долітала із-за Дону, не заважало їй і сонце, що вже стояло в zenіті і смажило їй некриту голову. Прокинувшись вона від того, що почула над собою чийсь слова й кінське форхання, швидко підвелася.

Коло неї стояв молодий, безвусий і білозубий козак, який тримав за повід осідланого, з білими ніздрями коня. Він широко усміхався, стинав плечима, пританцьовував, хрипуватим, але приємним тенорком вимовляв слова веселої пісні:

*«Я упала да лежу,
На все сторони гляжу.
Туда глядь,
Сюда глядь,
Меня некому поднять!
Оглянулася назад —
Позади стоить казак...»*

— Я й сама встану! — всміхнулась Аксенія і хутко схопилась, обсмикуючи зім'яту спідницю.

— Здрастуй, моя мила! Ніженьки не несуть, чи ліньки йти? — привітав її веселий козак.

— Сон зморив, — ніяковіючи, відповіла Аксенія.

— У Вешки йдеш?

— У Вешки.

— Хочеш, підвезу?

— І на чому ж це?

— Ти сідай верхи, а я піду пішки. Діло за могоричем... — жартівливо, але з відвертим натяком підморгнув козачок.

— Ні, ти їдь собі з Богом, а я й так дійду.

Проте козак виявився досвідченим і настирливим залицяльником. Скориставшись тим, що Аксенія взялась перепинати хустку, він короткою, але сильною рукою обняв її, рвучко притягнув до себе і хотів поцілувати.

— Не дурій! — крикнула Аксенія і з силою вдарила його ліктем у перенісся.

— Серденько моє, не бийся! Поглянь, яка кругом благодать... Кожна божа істота парується... Давай і ми трохи згрішимо?.. — зіщуливши усміхнені очі, шепотів козак, лоскочучи Аксенію шию.

Аксенія розставила руки, незлобно, але рішуче впиралась долонями в козакове буре, спітніле обличчя, намагаючись вивільнитись, але він не збирався її відпускати.

— Дурень! У мене погана хвороба... Відпусти! — задихаючись просила вона, сподівалась таким наївним обманом позбутися від цього причепи.

— Ага... ще невідомо, чия хвороба гірша!.. — уже крізь зуби муркотів козак, поки легко не відірвав Аксенію від землі.

Миттю усвідомивши, що жарти скінчились і справа обертається на погане, вона з усієї сили вдарила кулаком у коричневий від засмаги ніс і таким чином вирвалася з його чіпких рук.

— Я — жінка Григорія Мелехова! Тільки підійди, сучий ти син! Ось розкажу — знаєш, що він з тобою...

Ще не будучи переконаною, як її слова вплинули на нахабу, Аксенія схопила в руки товстий сухий дрючок. Однак козак відразу відступив. Витираючи рукавом захисної сорочки під носом кров, що побігла з обох ніздів, він ображено вигукнув:

— Дурна! Ой, дурна баба! Чого ж ти раніше не сказала? Бач, як кров юшить... Мало ми її з противником проливаємо, а тут іще свої козацькі баби починають кров пускати...

Його обличчя раптом стало хмурним і холодним. Поки він умивався, набираючи в пригоршні воду з придорожної калюжі, Аксенія швиденько звернула з дороги, перейшла галявину. Хвилини через п'ять козак її обігнав.

Покосившись на неї, він мовчки усміхнувся, заклопотано поправив на грудях гвинтівочний погон і прудкою риссю помчав своєю дорогою.

II

У ту ніч біля хутора Малий Громченюк червоноармійський полк на збитих із дощок і колод плотах переправився через Дон.

Для громківської сотні це виявилось несподіванкою, бо більшість козаків у ту ніч гуляли. В розташування сотні ввечері провідати служивих прийшли жінки. З собою вони принесли харчі, а в баньках та відрах — самогон. До півночі вже всі перепились. У землянках лунали пісні, то п'яний жіночий вереск, то чоловічий регіт і свист... Двадцять козаків, котрі мали нести варту, теж приєднались до п'яної компанії, а біля кулеметів залишились усього двоє повстанців, котрі мали для свого вдоволення кінське шиберко самогону.

Від правого донського берега в цілковитій тиші відпливли навантажені червоноармійцями плоти. На лівому березі червоноармійці розгорнулись цепом, мовчки наблизились до землянок, до яких від Дону було півсотні сажнів.

Сапери швидко погребли на плотах назад, щоб переправити нову партію червоноармійців, котрі чекали своєї черги.

Ще хвилини із п'ять на лівому березі не було чути нічого, крім нескладних козацьких пісень, а далі почали гучно вибухати ручні гранати, заторохкотів кулемет, спалахнула безладна стрільянина з гвинтівок, далеко рознеслось уривчасте: «Ура — а — а! Ура — а — а! Ура — а — а!».

Громківська сотня була зім'ята, але більшість її бійців змогла вицідити лише тому, що ніч видалася, хоч око виколи, так що в такій темряві переслідувати було неможливо.

Зазнавши незначних втрат, громківці разом із жінками в безладній паніці кинулись втікати лутом у бік Вешенської. А тим часом плоти доставили з правого боку нові партії червоноармійців, і піврота першого батальйону 111-го полку з двома ручними кулеметами вже діяла у фланг Базковській сотні повстанців.

У прорив пішли прибулі підкріплення. Просуватися їм найбільше заважало те, що ніхто з червоноармійців місцевості не знав, а наступаючі частини не взяли з собою провідників і, просуваючись наосліп у нічній темряві, весь час натикалися на озера і наповнені весняною повінню глибокі протоки, а перейти їх убрід не було можливості.

Командир наступаючої бригади вирішив переслідування до світанку припинити, щоб до ранку підтягнути резерви, зосередити їх на під-

ступах до Вешенської і після артилерійської підготовки продовжити наступ.

Але в Вешенській теж спішно вживали заходів, щоб ліквідувати цей прорив. Відразу після того, як зв'язківець прислав звістку, що червоні здійснили переправу, черговий у штабі послав за Кудіновим та Мелеховим. Із хуторів Чорний, Горохівка та Дубровка викликали кінні сотні Каргінського полку. Загальне керівництво операцією очолив Григорій Мелехов. Триста шабел він кинув на хутір Єринський, щоб за рахунок цього укріпити лівий фланг і допомогти Татарській і Леб'яженській сотням стримати натиск противника, якщо він зі сходу кинеться обходити Вешенську; а із заходу, вниз за течією Дону, на допомогу Базковській сотні направив Вешенську іногородню дружину і одну з Чирських піших сотень; на небезпечних ділянках розставив вісім кулеметів, а сам годині о другій ночі із двома кінними сотнями розмістився на узліссі Горілого лісу, маючи намір дочекатись тут світанку і тоді вже атакувати червоноармійців.

Ще на небі світили Стожари, коли Вешенська іногородня дружина, котра пробиралась лісом до базківського коліна, зіткнулася з відступаючими базківцями і, прийнявши їх за противника, після короткої перестрілки почала втікати. Дружинники кинулись перепливати широке озеро, що відділяло Вешенську від луку; вони так поспішали, що на березі після них залишилося навіть взуття і одяг. Незабаром виявилось, що трапилась помилка, але звістка про те, що до Вешенської підступають червоні, розлетілась неймовірно швидко. З Вешенської в північному напрямку хлинули біженці, які до цього часу ховалися в підвалах, вони в першу чергу рознесли чутку, ніби червоні переправились через Дон, прорвали фронт і наступають на Вешенську..

Ще тільки почало розвиднюватися, коли Григорій одержав донесення про відступ іногородньої дружини; він відразу після цього поскакав до Дону. Дружинники на той час зрозуміли свою помилку і вже вертались в окопи, голосно обговорюючи подію. Під'їхавши до однієї групи, Григорій насмішкувато поцікавився:

— То як, багато втопилось, коли перепливали озеро?

Стрелець, який на ходу викручував мокру сорочку, зніяковіло відповів:

— Як щуки пливли! Не було часу топитись...

— Із кожним може конфуз вийти, — повчально заговорив другий, який йшов в одних спідніх. — А ось наш взводний замало не втопився. Не захотів знімати взуття, довго йому було обмотки скидати, ну, так і поплив, а обмотка у воді й розв'язалась. Сповила йому ноги.... Ну, й горлав же він! Мабуть, і в Єлані було чути!

Григорій розшукав командира дружини Крамскова, наказав йому поставити стрільців на краю лісу і розташувати так, щоб, у разі необхідності, можна було обстрілювати червоноармійські цепі з флангу, а сам вернувся в свої сотні.

На півдорозі йому зустрівся штабний ординарець. Той зупинив коня, який важко водив боками, з полегшенням зітхнув:

— Насилу вас розшукав!

— Що в тебе?

— Зі штабу веліли переказати, що Татарська сотня покинула окопи. Боятись потрапити в оточення, відступають у піски... Кудінов на словах велів вам негайно їхати туди.

Із півзводом козаків, які мали найбаскіших коней, Григорій через ліс вибрався на дорогу. За двадцять хвилин скачки вони досягли озера Голий Ільмень. Лугом, зліва від них, урозсип, охоплені панікою, бігли татарці. Фронтвики та бувалі козаки відступали неквапно, від озера далеко не відходили, ховались у прибережній кузі; але більшість, очевидно, гнані одним бажанням — якнайшвидше опинитись у лісі, не звертали уваги на рідкий кулеметний вогонь, перли навпростець.

— Доганяйте їх! Січи нагаями... — закричав, скосивши розлючені очі, Григорій і перший пустився наздоганяти хуторян.

Останнім, кульгаючи, дивовижно підтанцювуючи, біг Христоня. Напередодні на рибалці він очеретом глибоко порізав п'яту, тому й не міг прудко бігти, як дозволяли його довгі ноги. Григорій наздогнав його, високо підняв над головою нагай. Зачувши кінський тупід, Христоня оглянувся і побіг значно швидше.

— Куди?! Стій!.. Стій, тобі кажуть!.. — даремно кричав Григорій.

Проте Христоня й не думав спинятися. Він побіг ще швидше, перейшов, ніби верблюд, на якийсь шалений галоп.

Григорія так переповнила злість, що він, жажливо матюкаючись, гикнув на коня і, порівнявшись із Христонею, з насолодою вперішів того нагаєм по мокрій від поту спині. Христоня від удару заверещав, різко, по-заячому, відскочив убік, сів на землю і почав ретельно, не кваплячись, обмацувати свою спину.

Козаки, котрі супроводжували Григорія, випереджали втікачів, спиняли їх, але до нагаїв не вдавались.

— Нагаями їх!.. Нагаями!.. — вимахуючи своїм оздобленим нагаєм, хрипів Григорій. Кінь під ним крутився, ставав дибки, ніяк не хотів далі їхати. Насилу приборкавши його, Григорій поскакав за тими, хто біг попереду. Кінь так нісся, що він тільки мигцем побачив Степана Астахова, який стояв біля куща і мовчки всміхався; потім помітив Оникія — той, присівши

від сміху і склавши рупором долоні, пронизливим, жіночим голосом вершав:

— Братці! Рятуйтеся, хто може! Червоні!.. Ату їх!.. Бері!..

Ще один хуторянин, якого наздоганяв Григорій, був одягнений у ватяну куртку і біг він невтомно і швидко. Сутулувата його постать здавалася дивно знайомою, але часу розпізнавати не залишалось, тому Григорій ще здаля кринув:

— Стій, сучий сину!.. Стій, зарубаю!..

Чоловік у ватяній куртці несподівано побіг повільніше, далі зовсім зупинився і коли почав озиратись, тільки тоді Григорій впізнав характерний, знайомий з дитинства жест, що свідчив про найвище роздратування, — вражений, ще не розглядавши обличчя, він упізнав батька.

Обличчя в Пантелія Прокопійовича пересмикнулось:

— Це ти рідного батька називаєш сучим сином? Це ти батька грозишся зарубати? — зриваючи високий голос, що переходив на фальцет, кричав старий.

В очах його палахкотіла така добре знайома, невтішна лють, що Григорій враз осівся, з силою стримав коня, почав виправдуватися:

— Не впізнав зі спини! Чого, батьку, кричиш?

— Як це так, не впізнав? Батька та не впізнав?!

Батькова стареча образливість була зараз такою безглуздою й недоречною, що Григорій — уже сміючись — порівнявся з ним і примирливо сказав:

— Та не сердься, тату! На тобі якийсь незнайомий мені сюртук, а крім того, летів ти, як призовий кінь, навіть кульгавість твоя кудись поділась! Хіба ж тебе відразу впізнаєш?

І знову, як це бувало раніше, в буденному житті, Пантелій Прокопійович стих і хоч продовжував рвучко дихати, але вже посмирнішав, почав пояснювати:

— Сюртук на мені, правда твоя, інший, виміняв на шубу, бо її тягати важко, а кульгати... Коли ж тут будеш кульгати? Тут, брат ти мій, про все на світі забудеш!.. Смерть перед очима, а ти про ногу гуториш!..

— Ну, до смерті ще далеко. Завертай, тату! Патронів не розгубив?

— Куди ж його завертати? — обурився старий.

Однак тепер уже Григорій проявив владу, скомандував:

— Наказую вернутись! У бойовій обстановці знаєш, що за непослух командирові належить за уставом?

Сказане Григорієм подіяло: Пантелій Прокопійович, поправивши на спині гвинтівку, неохоче поплентався назад. Порівнявшись з

іншим старим, який брів у зворотному напрямку ще повільніше, скрушно сказав:

— Ось вони, які тепер синки! Нема того, щоб пожаліти батька, або, скажімо, не гнати в бій, так він його ще більше норовить... туди й пхнути... таке-то діло... Ні, покійний Петро, Царство йому Небесне, був набагато кращий! Рівна в нього була душа, а цей навіженний; хоч він, Гришка, і командир дивізії, заслуги має та все інше, але не такий. Весь на шпичаках, і до жодного не можна торкнутись. Якщо доживу, то буде старого на піч не інакше, як шилом, підсаджувати!

Татарців без особливих труднощів привели в чуття...

Григорій помалу зібрав усю сотню, відвів її в безпечне місце, не злізаючи з сідла, коротко пояснив:

— Червоні переправились і роблять спробу взяти Вешки. На донському березі зараз точиться бій. Справа серйозна і даремно втікати нікому не раджу. Побіжіте вдріт — пуцу на вас кінноту, яка стоїть у Єринському, щоб порубала вас як зрадників! — Григорій обвів поглядом різношерстий хутірський натовп, з відвертим презирством закінчив: — Багато у вашій сотні різної сволоти набралось, вона й поширює страхи... Побігли, в штани напустили, отакі вояки. А ще називаєтесь козаками! Особливо ви, старики, дивіться мені! Взятися до зброї, то нічого тепер голову між ноги ховати! Зараз же — повзводно, рессю — он до того рубежа, а від кушів — до Дону. Понад Доном — до Семенівської сотні. Разом із нею вдарите червоним у фланг. Марш! Живо!

Татарці мовчки вислухали і так само мовчки потяглися до вказаних кушів. Діди пригнічено крехтіли, поглядали на Григорія, який швидко поскакав із групою козаків. Старий Обнізов, який йшов на пару з Пантелієм Прокопійовичем, захоплено сказав:

— Ну, й геройського сина дав тобі Господь! Просто орел! Як він Христоню потягнув по спині! Враз навів порядок!

І відчуваючи батьківську гордість, Пантелій Прокопійович охоче згодився:

— І не кажи! Таких синів у світі ще пошукати! Повний бант Хрестів, це хіба жарт? Ось Петро, покійник, Царство йому Небесне, хоч він теж рідний син, і першенький був, але все ж не такий! Занадто вже смирний, якийсь, чума його знає, недороблений. Душа в нього всередині бабська була! А цей — весь у мене! А, може, ще й більш молодецький!

***

Григорій зі своїм півзводом наближався до Калмицького броду. Опинившись близько від

лісу, вони вже вважали себе в безпеці, коли їх засікли із спостережного пункту, влаштованому на тому боці Дону. Гарматний взвод відкрив вогонь. Перший снаряд пролетів над вербами, цмокнувся десь у болотистій гушавині і не вибухнув. А другий упав неподалік від дороги, попав прямо в голе коріння старого осокора, пахнув вогнем, вкрив козаків гулом, грудками масної землі й шматками трухлявого дерева.

Григорій зрозумів, що його оглушило, він інстинктивно закрив очі рукою, ліг на луку, водночас відчув, як щось глухо і мокро лягнуло, наче по крижах коня.

Вибух був такої сили, що від нього затремтіла земля, козацькі коні ніби за командою присіли і тут же рвонули вперед; кінь Григорія спочатку важко викинув утору передні ноги, поточився на задніх і став повільно хилитися набік. Григорій поспіхом покинув сідло, взяв коня за поводи. З того берега прилетіли ще два снаряди, а потім на краю лісу заланувала гарна тиша. На траву сідав пороховий димок; пахло щойно розритою землею, сирими трісками, напівгнилим деревом; далеко в гушавині стурбовано скреготали сороки.

Кінь Григорія рідко хропів і підгинав тремтячі задні ноги. Він болісно вискалив свої жовті зуби, витягнув шию. На сірому бархатному храпові з'явилися пухирі рожевої піни. Гнідого проймала велика дрож, під короткою шерстю хвилями котилась судома.

— Готовий годувальник? — підскачовши, гукнув якийсь козак.

Григорій не відповів, дивився, як у коня тьмяніють очі. Він навіть не глянув на рану, а тільки трохи відступив, коли кінь якось невпевнено перебрав ногами, ніби хотів випростатися, та несподівано впав на коліна, низько схилив голову, мовби просив хазяїна за щось його вибачити. З глухим стогоном він ліг на бік, глухо стогнучи, ще робив спробу підвести голову, але, видно, в нього вже більше не залишилось сили: корчі ставали все рідші, очі згасали, на шиї виступив піт.

Лише в щітках, там, де починаються чашечки копит, ще билися останні живчики. Ледве порушилося потерте крило сідла.

Григорій покосився на ліву пахвину — там зяяла глибока рвана рана, з неї цівкою біла тепла, темна кров; заїкаючись і не приховуючи сліз, звернувся до козака, який зліз із сідла:

— Добий однією кулею! — І подав йому свій маузер.

Забравши в козака коня, Григорій поскакав у те місце, де залишив свої сотні. Там уже спалахнув бій.

На світанку червоноармійці почали наступати. В густому тумані їх цепи мовчки пішли на Вешенську. Правий фланг на хвилину зупинив-

ся, бо попереду виявилась наповнена водою улоговина, долати її довелось по груди у воді, високо піднімаючи патронні підсумки та гвинтівки. Трохи згодом з наддонської гори злагоджено й велично заgrimіли чотири батареї. Як тільки в лісі почали віялом лягати снаряди, повстанці відкрили вогонь. Червоноармійці вже побігли з гвинтівками наперевіс. Випереджаючи їх на півверсти, в лісі сухо тріскалась шрапнель, падали знесені снарядами дерева, клубами піднімався білий дим. Короткими чергами застрочили два козацькі кулемети. У першому червоноармійському цепу почали падати. Все частіше то тут, то там кулі підкошували людей, обвішаних скатками, кидали їх ниць або навznak, але інші вперто продовжували наступати, і відстань, що відділяла їх від лісу, швидко зменшувалася.

На чолі другого цепу, трохи нахилившись уперед, підіткнувши поли шинелі, легко й розмахисто біг високий, з непокритою головою командир. Цеп на секунду сповільнив рух, але командир, оглянувшись, на бігу щось крикнув, і люди знову побігли, знову почало наростати голосне, трохи хрипле і страшне: «Ура — а — а!».

Тоді на узліссі шпарко вдарили всі козацькі кулемети, без угаву стріляли гвинтівки... Десь позаду Григорія, який з сотнями стояв на виїзді з лісу, почав бити довгими чергами станковий кулемет Базківської сотні. Цепи здригнулись, залягли, почали відстрілюватись. Години півтори тривав бій, але прицільний вогонь повстанців дав такий ефект, що в другому цепу не витримали, підвелися, змішалися з третім цепом, який просувався перебіжками... Невдовзі луг заповнили червоноармійці, котрі безладно відступали. І тоді Григорій риссю вивів свої сотні з лісу, вишикував їх і кинув переслідувати. Чирська сотня теж пішла повним кар'єром, вона відрізала відступаючим підхід до плотів. Біля придонського лісу, на самому березі зав'язався рукопашний бій. Добратись до плотів змогла тільки частина червоноармійців. Вони повнісінько набились на плоти, відпливли. Решта билися, притиснуті до самої річки.

Григорій спішив свої сотні, коноводам наказав із лісу не висовуватись, повів козаків до берега. Ховаючись за деревами, козаки все ближче наближались до Дону. Півтори сотні червоноармійців ручними гранатами й кулеметним вогнем відкинули напосідаючу на них піхоту повстанців. Плоти знову розвернулись і взяли напрямом на лівий беріг, але базківці вогнем із гвинтівок знищили майже всіх, хто гріб. Доля тих, котрі лишилися на цьому боці, вже була вирішена. Слабкодухі, покинувши гвинтівки, кинулись у воду, щоб перепливати річку, але їх розстрілювали повстанці, які залягли біля прізви. Багато червоноармійців утонуло, бо на

бистрині не змогли перепливати Дон. Тільки двом пощастило це зробити: один, одягнений в смугасту матроську тільняшку, видно, був умілим плавцем, з кручі кинувся вниз головою, зник у воді і виринув майже на середині Дону.

Ховаючись за розлогою вербою, Григорій бачив, як матрос наввимашки добирався на той бік. І другий переплив щасливо. Він, стоячи по груди у воді, стріляв, поки не витратив усі патрони, потім щось кричав, погрожуючи в бік козаків кулаком, і наввимашки поплив навскося. Навколо нього хлюпали кулі, але жодна щасливця не зачепила. Там, де колись стояла худоба, він вибрався з води, зтрусив із себе воду і неквапно почав ярмом підніматися вгору, де стояли двори.

Ті червоноармійці, котрі не стали переправлятися через Дон, залягли за піщаним горбом. Їх кулемет не змовкав доти, доки в кожусі не закипіла вода.

— За мною! — тихо подав команду Григорій, як тільки кулемет замовк; він вийняв із піхов шаблю і попрямував до піщаного насипу.

За ним, важко дихаючи, затупотіли козаки.

До червоноармійців залишалось не більш півсотні сажнів. Після трьох залпів, випущених із-за насипу, на повний зріст підвівся високий, смуглий, з чорними вусами командир. Під руку його підтримувала жінка, одягнена в шкіряну куртку. Командир був поранений. Сходячи з горба, він тягнув перебиту ногу; поправивши на руці гвинтівку з примкнутим штиком, хрипко скомандував:

— Товариші! Вперед! Бий біляків!

Горстка хоробрих, співаючи «Інтернаціонал», пішла в контратаку. Вмирати.

Усі сто шістнадцять чоловік, котрі останніми загинули на донському березі, це були комуністи Інтернаціональної роти.

Ш

Пізно вночі Григорій прийшов із штабу на квартиру. Прохор Зиков зустрів його біля хвіртки.

— За Аксенію нічого не чути? — спитав Григорій, надаючи своєму голосу повної байдужісті.

— Ні. Кудись поділась, — позіхаючи, відповів Прохор, і зараз же перелякано подумав: «Не дай Боже, знову пошле її шукати... От зійшлися, чорти, на мою голову!».

— Принеси вмитись. Я весь пітний. Ну, хутко! — вже сердито сказав Григорій.

Прохор сховався у хату за водою, із квартири довго лив Григорію в складені ковшиком долоні. Той з насолодою мився, скинув пропахлу потом гімнастерку, попросив:

— Злий на спину.

Холодна вода обпекла спітнілу спину, він зойкнув, заперскав, довго й старанно витерав намуляні ременями плечі й волохаті груди. Витираючись чистою попонкою, трохи повеселівши, попередив Прохора:

— Уранці мені приведуть коня, так ти прийми його, почисть, добудь зерна. Мене не буди, поки сам не встану. Проте коли пришлють зі штабу — тоді розбудиш. Зрозумів?

Пішов під навіс біля сарая. Ліг на возі й відразу провалився в глибокий сон. Удосвіта стало холодно, підгинав ноги, натягував на себе вологу від роси шинель, а коли зійшло сонце, знову задрімав і прокинувся годині о сьомій від того, що в повну силу пролунав гарматний постріл. Над станицею, в блакитному й чистому небі, тьмяно виблискуючи, кружляв аероплан. По ньому з того боку Дону били з гармат і кулеметів.

— А можуть таки підбити! — сказав Прохор, який енергійно чистив шіткою прив'язаного до конов'язі високого рудого жеребця. — Дивись, Пантелевичу, якого чорта тобі прислали!

Григорій нашвидку обстежив жеребця, залишився задоволений, спитав:

— Забувся я подивитися, скільки йому років. Шостий, мабуть?

— Шостий.

— Дуже гарний. Ніжки під ним точені і всі в панчохах. Нарядний коник... Ну, сідлай його, поїду, подивлюсь, хто прилетів.

— Гарний, казати нічого. Тільки як він бігатиме? З усього здається, що повинен бути швидкий, — бурмотів Прохор, затягуючи попруги.

Після шрапнельного вибуху біля аероплана з'явилася ще одна димчаста біла хмарка.

Вибравши місце для посадки, льотчик різко почав знижуватися. Григорій, виїхавши з хвіртки, помчав до станичної конюшні, за якою спустився аероплан.

Конюшня — довга кам'яна будівля, в якій тримали станичних жеребців, стояла на околиці, зараз у неї нагнали більше, як вісімсот полонених червоноармійців. Варта в нужник їх не випускала, параш у приміщенні не поставили. Біля конюшні стіною стояв важкий густий запах людського калу. З-під дверей стікали смердючі потоки сечі; над ними хмарами роїлись зелені мухи...

День і ніч у цій тюрмі для приречених стояв глухий стогін. Сотні полонених вмирили від виснаження, їх також доконували тиф та дизентерія. Померлі іноді по кілька днів так і лежали в конюшні.

Не встиг Григорій об'їхати конюшню і вже зібрався злізати з коня, як з того боку Дону знову глухо вдарила гармата. Скрегіт від польоту снаряду наростає, поки не злився з важким гулом вибуху.

Пілот і прибулий з ним офіцер вилізли з кабіни, їх обступили козаки. На горі батарея негайно відкрила стрілянину з усіх гармат. Снаряди почали акуратно лягати навколо конюшні.

Пілот мерщій вернувся в кабіну, але мотор не хотів заводитися.

— Коти на руках! — гучно скомандував козакам офіцер, який прилетів із-за Донця, і перший взявся за крило.

Похитуючись, аероплан легко покотився до сосен. Батарея переслідувала його швидким вогнем. Один снаряд влучив точнісінько в переповнену полоненими конюшню. Повалив густий дим, піднялися клуби вапняного пилу — це завалився ріг будівлі. Конюшня ще більше здригнулась від тваринного реву охоплених жахом червоноармійців. Через утворений пролом вибрались троє полонених, козаки збіглись і розстріляли їх в упор.

Григорій відскочив убік.

— Ще вб'ють! Їдь у сосни! — на бігу крикнув йому козак — обличчя в нього було перекошене страхом, білуваті очі витріщені.

«А й справді, можуть влучити. Чим чорт не жартує», — подумав Григорій і неспішно повернувся додому.

У той день Кудінов у штабі скликав суворо таємну нараду, але Мелехова на неї не запросив. Офіцер, який прилетів за дорученням Донської армії, коротко повідомив, що з дня на день червоний фронт буде прорваний — для цього біля станиці Каменської сконцентровані частини ударної групи, а на з'єднання з повстанцями йтиме кавалерійська дивізія Донської армії під командуванням генерала Секретєва. Офіцер запропонував негайно готувати засоби переправи, щоб після з'єднання з дивізією Секретєва повстанські кінні полки можна було тут же перекинути на правий бік Дону; резервні частини порадили підтягнути ближче до Дону, а вже наприкінці наради, після того, як розробили план переправи і рух частин переслідування, запитав:

— А чому ви полонених тримаєте в Вешенській?

— Більше їх тримати немає де, в хуторах необхідних приміщень не знайти, — відповів хтось із штабних.

Офіцер дбайливо витер носовою хусткою гладко голену спітнілу голову, розстібнув комір захисного кітеля, зітхнувши, сказав:

— Направте їх у Казанську.

Кудінов здивовано підняв брови:

— А потім?

— А звідти — у Вешенську.. — милостиво пояснив офіцер, примруживши холодні блакитні очі. І, стиснувши губи, сухо закінчив: — Я, панове, не розумію, чого ви з ними так церемо-

нитесь? Час для цього зовсім не підходящий. Цю сволоту, яка виступає збудником усяких хвороб — як фізичних, так і соціальних — треба знищувати. Нянчитися з ними нема необхідності! Я на вашому місці вчинив би саме так.

На другий день у піски вивели першу партію полонених — двісті чоловік. Знесилені, бліді аж сині, червоноармійці ледве переставляли ноги, йшли, ніби тіні. Кінний конвой щільно оточував їх безладний натовп... Усі двісті чоловік до одного були зарубані на десятиверстовому перегоні Вешенська — Дубровка. Другу партію погнали надвечір. Конвой одержав суворий наказ: тих, котрі відстають, виключно рубати шаблями, а стріляти — тільки в крайньому випадку. Із півтори сотні чоловік до Казанської дійшли вісімнадцять... Один із червоноармійців, ще зовсім молодий, схожий на цигана, збожеволів. Усю дорогу він співав, танцював і плакав, притуляючи до серця пучок зірваного запашного чебрецю. Він часто падав обличчям у гарячий пісок, тоді вітер трілав брудним лахміттям бязевої сорочки, а конвоїри могли бачити на його кістлявій спині туго напнуту шкіру, а також темні та порепані підшви на розкинутих ногах. Хлопця підводили, бризкали на нього з фляжок водою, і після цього він розплющував чорні очі, в яких світилося безумство; тихо сміявся і, похитуючись, йшов далі.

На одному хуторі конвойних обступили жалісливі жінки, і одна ставна й огрядна літня молодиця, звертаючись до начальника конвою, суворо сказала:

— Ти отого чорнявенького залиш. Він розум втратив, до Бога став ближчий, і вам гріх великий буде, коли його занапастите.

Начальник конвою — бравий, з рудими вусами підхорунжий — на це всміхнувся:

— Ми, тітонько, не боїмось зайвого гріха. Праведників із нас однаково не буде!

— А ти відпусти, не протився, — рішуче наполягала жінка. — Бо ж над кожним із вас крилом смерть махає...

Усі жінки її дружно підтримали, після чого підхорунжий здався:

— Мені його не жаль, візьміть. Він тепер не вредний. А за нашу добрість — молочка нам свіженького по корчазі на брата.

Тітка завела божевільного в свою хатинку, нагодувала його, постелила спати в світлиці. Хлопець, не просипаючись, проспав добу, а коли прокинувся, то став спиною до вікна, тихо заспівав. Жінка увійшла в кімнату, сіла на скриню, підперла долонею щоку, довго й пильно розглядала парубкове худорляве лице, потім басовито зауважила:

— Люди кажуть, що ваші десь недалечко...

Божевільний на якусь секунду замовк, але знову взявся співати, тільки вже тихіше.

Тоді жінка сказала строгим голосом:

— Ти, мій дороженький, перестань співати, не придурюйся й голови мені не мороч... Я життя прожила, і мене не обманеш, не дівчинка! Я ж знаю, що розумом ти здоровий... Чула, як ти уві сні готорив, так складно, як нормальна людина!

Червоноармієць продовжував співати, але, чим довше, тим все тихіше й тихіше. Жінка продовжила:

— Ти мене не лякайся, я тобі лиха не бажаю. У мене два синочки вбито в німецьку війну, а найменший в цю війну в Черкаську помер. А я ж їх усіх під серцем виносила... Няньчила, годувала, скільки ночей у молодості не доспала... Тому й дуже жалко мені всіх молодих хлопців, які служать у війську, воюють на війні... — Вона на якийсь час змовкла.

Червоноармієць теж мовчав. Очі в нього були заплюшені, і на його смуглих вилицях виступив ледь помітний рум'янець, а на тонкій худій шиї напружено пульсувала блакитна жилка.

Майже хвилину він так мовчки і стояв, ніби щось вичікував, потім розплющив карі очі. Погляд їх був цілком свідомий, він передавав таке нетерпіння, що хазяйка ледве помітно усміхнулась:

— Дорогу на Шумилинську знаєш?

— Ні, бабуню, — ледве ворухнувши губами, відповів червоноармієць.

— А як же ти підеш?

— Не знаю...

— Лишенько моє! Що ж мені з тобою теперечки робити? — Хазяйка, так і не дочекавшись відповіді, продовжувала допитуватись:

— А ти далеко зможеш дійти?

— Яюсь піду.

— Е, ні! Тобі зараз ходити як-небудь не годиться. Треба йти вночі і дуже спішити, ой, спішити! Сьогодні ще передною, а потім дам я тобі харчів і внучка за поводаря, щоб він дорогу вказував, і — в час добрий! Ваші-то, червоні, стоять за Шумилинською, достеменно знаю. Ось ти до них і підеш. А дорогами вам йти не слід, треба — степом, ярами та лісами, манівцями, бо якщо козаки перестрінуть, то біди не минути. Отак-то, хлопче!

На другий день, як тільки смеркло, хазяйка перехрестила свого дванадцятилітнього внука і готового в дорогу червоноармійця — вирядила його в козачий сіряк, суворо наказала:

— Йдїть із Богом. Та бережітьсья, нашим служивим не попадайтесь!.. Нема за що, синку, нема за що! Не мені кланяйся. Богу Святому. Не я одна така, всі ми, матері, добрі... Жалко ж вас, окаянних, до смерті! Ну, ну, ідїть, хай вас Бог боронить! — І зачинила вимащені жовтою глиною перекошені хатні двері.

IV

Щодня Ільківна прокидалась ще вдосвіта. Йшла доїти корову, а потім готувала сніданок. У хаті печі не топила, а розпалювала в літній кухні, варила там їжу і знову йшла в хату до діточок.

Наталя поволі поправлялась після тифу. На другий день Тройці вона перший раз встала з постелі, насилу переставляючи висохлі худі ноги, обійшла кімнати, потім довго шукала в дитячих головах і навіть спробувала, сидючи на табуретці, прати їхню одежину.

І весь час із її змарнілого обличчя не сходила усмішка, на впалих щоках блищав рум'янець, а очі, що після хвороби дуже збільшилися, випромінювали таку ніжну, сердешну теплоту, неначе після пологів.

— Полінко, донечко моя! Тебе Михайлик, коли я хворіла, не зобижав? — допитувалась вона кволим голосом, кожне слово яюсь довго тягнула і невпевнено вимовляла, рукою гладила чорнявеньку доньчину голівку.

— Ні, мамо! Мишко тільки один раз мене набив, а так ми з ним мирилися, — пошепки відповідала дівчинка і міцно тулилась лицем до материних колін.

— А бабуня жаліла вас? — усміхаючись, все розпитувала Наталя.

— Дуже жаліла!

— А чужі люди, червоні солдати, вас не чіпали?

— Вони в нас теличку зарізали, прокляті! — баском відповів Михайлик, зовсім схожий на батька.

— Лаятись, Михайлику, не можна. Бач, який хазяїн! Старших поганим словом не можна обзивати! — повчально сказала Наталя, стримуючи усмішку.

— Це їх бабуня так обзивала, не віриш, спитайся в Полі, — понуро виправдувався маленький Мелехов. — Так, мамо, було, вони й курей у нас усіх до останньої вирізали!

Полінка раділа: виблискуючи чорними оченятами, взялася розповідати, як у двір приходили червоноармійці, як вони ловили курей та качок, як бабуня просила лишити на розпід жовтого півня, того, що ходить із обмороженим гребенем, а їй веселий червоноармієць, вимахуючи півнем, відповідав: «Цей півень, бабо, кукурікав проти Радянської влади, і за це ми його присудили на смерть! Проси — не проси, а ми зваримо з ним локшини, а тобі за нього залишимо старі валянки».

І Полюшка, показуючи, широко розвела руками,:

— Отакецькі валянки! Великі-превеликі — і всі в дірках!

Наталя зі сміхом і сльозами пестила діточок і, не зводячи з дочки захопленого погляду, радісно шепотіла:

— Ох ти, моя Григорівна! Викапана Григорівна! Вся, аж до крапельки схожа на свого таточка.

— А я схожий? — ревниво питався Михайлик і несміливо притулювся до матері.

— І ти теж схожий. Тільки дивись: коли виростеш — не стань таким же безпутним, як твій тато...

— А хіба він безпутний? І чого це він безпутний? — не вгамовувалась Полінка.

Обличчя Наталі стало сумним. Вона промовчала і насилу підвелася з лавки.

Ільківна, яка чула розмову, сердито відвернулася. А Наталя, вже не звертаючи уваги на дитячий щебет, підійшла до вікна і довго дивилась на зачинені віконниці астаховського будинку, зітхала і схвильовано м'яла оборку своєї старенької, давно вилянялої кофтини...

На другий день вона прокинулася спозаранку, тихенько встала, щоб не розбудити дітей, вмилась, вийняла зі скрині чисту спідницю, кофтину й білу зонтову хустку. Вона була схвилювана. Ільківна, дивлячись, як невістка одягається, яка вона сумна і неговірка, відразу здогадалась, що Наталя піде на могилу діда Гришаки.

— Куди це ти збираєшся? — не виказуючи свою обізнаність, більше для годиться, спитала Ільківна.

— Піду дідуня провідаю, — не піднімаючи голови, щоб часом не розплакатись, відповіла Наталя.

І про смерть діда Гришаки, і про те, що Кошовий спалив їх дім і все на подвір'ї, вона вже знала.

— Слаба ти ще, не дійдеш.

— Буду відпочивати, та й яюсь дійду. А ви, мамо, дітей нагодуйте, бо я, може, довго затримаюсь.

— І чого тобі треба там довго бути! Лиха година на дворі, ще наткнешся на отих чортів, прости Господи. Не ходила б ти краще, Наталю!

— Ні, я піду, — Наталя нахмурилась, взялась за клямку дверей.

— Ну, почекай, чого ж ти голодна підеш? Я тобі ось молочка кислого всиплю.

— Ні, мамо, спаси Христос, не хочу... Прийду, тоді буду їсти.

Переконавшись, що невістка твердо вирішила йти, Ільківна порадила:

— Краще йди понад Доном, поза городами. Там тебе менше буде видно.

Над Доном пеленою висів туман. Сонце ще не з'явилося, але закритий тополями край неба на сході займався багрянцем, і з-під хмари вже повівав холодний ранковий вітрець.

Переступивши через похилений, обплетений берізкою пліт, Наталя увійшла в свій садок. Пригорнувши руки до серця, спинилась біля свіжого горбка землі.

Сад густо заростав кропивою та бур'яном. Пахли мокрі від роси лопухи, волога земля, туман. На старій, всохлій після пожежі яблуні, настовбурчивши пір'я, самотньо сидів шпак. Могильний горбок осідав. Між грудками сухої глини вже проростали зелені пагони молододі трави.

Спогади так вразили її, що Наталя, мовчки опустившись навколішки, притулилась до неласкавої, споконвічно пахнувшої смертним тліном землі...

Через годину вона, крадучись, залишила сад, зі стиснутим від болю серцем в останній раз оглянувшись на обійстя, де колись відцвіла її юність, — пустий двір похмуро чорнів звугленими кроквами сараїв, закуреними руїнами печей і фундаменту, — і тихо пішла провулком.

* * *

День за днем Наталя все більше видужувала. Міцніше тримали ноги, округлились плечі, до тіла поверталась здорова повнота. Незабаром взялася помагати свекрусі біля печі. Пораючись, вони вели довгі розмови.

Одного разу Наталя вранці з серцем сказала:

— І коли ж йому настане кінець? Ніякої сили вже немає!

— От побачиш, наші скоро вернуться з-за Дону, — запевнила її Ільківна.

— А ви, мамо, звідки знаєте?

— Бо серце мое чує!

— Тільки б наші козаки живі були. Не дай Бог, когось уб'ють, чи поранять. Гриша ж себе зовсім не береже, — зітхнула Наталя.

— Либонь, нічого їм не станеться, Бог не без милості. Старий наш обіцяв знову переправитись, провідати нас, та, мабуть, боязко зараз. Коли б приїхав, то й ти із ним перебралась би до своїх, подалі від гріха. Наші на тому березі лежать, навпроти хутора, обороняються. Ще коли ти лежала без пам'яті, я раненько спустилась до річки, набрала води і чую — звідти Оникій горлає: «Здорові були, бабуню! Уклін від старика!».

— А Гриша ж тоді де? — обережно спитала Наталя.

— Він здаля всіма ними командує, — простодушно відповіла Ільківна.

— А звідки ж він командує?

— Мабуть, у Вешках сидить. Більше ніде.

Наталя довго мовчала. Плянувши на неї, Ільківна злякано спитала:

— Що з тобою? Ти чого голосиш?

Не відповідаючи, Наталя закрила обличчя брудним хвартухом, тихо схлипувала.

— Не плач, дочко, тут слізьми не допоможеш. Бог дасть — вернуться живі-здорові. Ти про себе думай, без потреби на баз не ходи, бо ще вглядять оті анцихристи, причепляться...

У кухні зробилось темніше. Знадвору вікно затулила чиясь постать. Ільківна глянула на вікно і зойкнула:

— Це — вони! Червоні! Наталочко! Швидше лягай у ліжко, прикинься, ніби ти хвора... Від гріха подалі... Ось укрійся ряденцем!

Не встигла Наталя, яка аж тремтіла від страху, впасти на ліжко, як у дверях зв'кнула клямка, і в кухню, пригинаючись, увійшов високий червоноармієць. Внуки вчепились за спідницю зблідлої Ільківни. А вона, як стояла коло печі, так і присіла на лаву, перекинувши горщик із пряженим молоком.

Червоноармієць, швидко оглянувши кухню, голосно сказав:

— Не бійтесь. Не з'їм. Здрастуйте!

Наталя удавано стогнала, з головою вкрилась рядном, а Михайло, спідлоба придивившись до гостя, зрадло повідомив:

— Бабуню! Оцей самий і зарізав нашого півня! Пам'ятаєш?

Червоноармієць скинув захисного кольору кашкет, поцмокав язиком, усміхнувся:

— Згадав шибеник! І охота тобі про того півня згадувати? Але ось яка справа, хазячко: чи не можеш ти спекти нам хліба? Борошно в нас є.

— Давайте... Чого ж... Можна спекти... — не дивлячись на гостя, поспіхом відповіла Ільківна, витираючи з лавки розлите молоко.

А червоноармієць, присівши коло дверей, витягнув із кишени кисет і, скручуючи цигарку, завів розмову:

— До ночі спечеш?

— Можна й до ночі, якщо вам так спішно.

— На війні, бабуню, завжди ніколи. А за півника ви не гнівайтесь.

— Та ми нічого! — злякалась Ільківна. — Це ще дурна дитина... І згадає, чого й не треба!..

— Але ти, хлопче, скутий... — добродушно усміхався балакучий гість, звертаючись до Михайла. — Ну, чого ти так дивишся, як вовчєня? Підійди-но сюди, поговоримо про твого півня.

— Підійди, синку! — пошепки просила Ільківна, підштовхуючи коліном внука.

Однак, відпустивши бабин поділ, уже намагався вислизнути з кухні, боком пробираючись до дверей. Червоноармієць своєю довгою рукою притягнув хлопчину до себе, перепитав:

— Сердишся, чи що?

— Ні, — пошепки відповів Михайлик.

— Ні, ось і добре. Не в півні щастя. Батько твій де? За Доном?

— За Доном.

— Воює, значить, з нами?

Підкуплений тим, що дядько лагідно розмовляв, Михайлик охоче повідомив:

— Він усіма козаками командує!

— Ого, а не брешеш, хлопче!

— Ну, хочеш, спитай хоч у бабуні.

А Ільківна тільки руками сплеснула і заохала, бо внукова балакучість зовсім її збентежила.

— Кажеш, усіма командує? — перепитав здивований червоноармієць.

— А, може, й не всіма... — вже не так впевнено відповідав Михайлик, відчувши на собі сварливі бабині погляди.

Червоноармієць трохи помовчав, потім, покосившись очима на Наталю, поцікавився:

— Молодиця хворіє, чи що?

— Тиф у неї, — неохоче відповіла Ільківна.

Два червоноармійці внесли в кухню мішок із борошном, поставили його коло порога.

— Топи, хазяйка, піч! — звелів один із них. — Надвечір прийдемо за хлібом. Та дивись, щоб припічка була справжня, щоб не було тобі погано!

— Як умію, так і спечу, — відповіла Ільківна, яка більше всього зрадла тому, що прибулі перервали небезпечну розмову, а Михайлик, скориставшись цим, покинув кухню.

Один гість, вказавши головою на Наталю, спитав:

— Тифозна?

— Ага.

— Ну, її щастя! А була б здорова — ми б її розклали... — І, усміхаючись, вийшов із кухні.

Червоноармійці про щось тихо перемовились, вийшли надвір. Ще останній не встиг зникнути за рогом, як із-за Дону почувись постріли гвинтівки.

Червоноармійці, пригинаючись, кинулись до напіврозваленної кам'яної огорожі, залягли за нею і, дружно клацаючи затворами, у відповідь теж відкрили стрілянину.

Перелякана Ільківна кинулась на подвір'я в пошуки внука. Із-за огорожі їй хтось гукнув:

— Гей, бабко! Тікай в хату! Бо ще вб'ють!

— Хлопчик наш десь тут! Мішенька! Синочку! — слізним голосом кликала стара.

Вона вибігла на середину подвір'я, і тут ж мить із-за Дону стріляти припинили. Очевидно, її помітили хутірські козаки. І як тільки вона схопила на руки підбігло до неї внука і кинулась із ним у кухню, стрілянина знову відновилась і тривала до того моменту, поки червоноармійці не покинули мелеховський двір.

Ільківна тихо перемовлялась з Наталею, розчиняла тісто, але пекти хліб їй так і не довелося.

Опівдні червоноармійці кулеметних застав, що стояли в хуторі, спішно покинули двори і ярами, тягнучи за собою кулемети, вирушили на гору.

Та рота, що займала окопи на горі, вишикувалася і швидким маршем попрямувала на Гетьманський шлях.

Над усім Наддонням якимось відразу встала велика тиша. Мовчали гармати та кулемети. Дорогами, в тому числі й польовими, що вже затягнулись свіжою травою, від багатьох хуторів на Гетьманський шлях нескінченною вервечкою потягнулись обози, батареї; колонами йшла піхота й кіннота.

Ільківна, стоячи біля вікна, спостерігала за відсталими червоноармійцями, котрі по крейдяних виступах лізли на гору; відвернувшись від вікна, вона витерла фартухом руки, радісно перехрестилась:

— Наталочко, зглянувся-таки Господь. Відходять червоні!

— Ой, мамо, це вони з хутора на гору, в окопи перебираються, а надвечір вернуться.

— А чого ж вони так поспішають? Турнули їх наші! Відступають прокляті! Втікають анцихристи!.. — зраділа Ільківна, а сама знову взялась вимішувати тісто.

Наталя вийшла на двір, стала коло порога і, приклавши до очей долоню, довго дивилась на залиту сонячним світлом крейдяну гору, на вигорілі бурі відроги.

Із-за гори, над якою нависла передгрозова велична тиша, викочувались вершини білих хмар. Полуднє сонце жарко нагріло землю. На вигоні свистіли ховрахи, і їх тихий, сумовитий голос дивним чином еднався із життєрадісним співом жайворонків. Серце Наталі тішила оця тиша, що прийшла на зміну гарматному гулові; вона стояла непорушно, жадібно вслухалась у нехитрі мелодії жайворонків, у скрип журавля над криницею, в шелест вітру, настоящего на гіркому полинові.

Він справді був гіркий і духм'яний, цей крилатий, степовий, східний вітер. Він приносив тепло нагрітого чорнозему, п'янки запахи всіх зів'ялих на сонці трав, але, разом із тим, вже відчувалось, що скоро поллється дощ: від Дону віяло прісною вологою; ластівки, майже торкаючись землі вістрями розпростертих крил, ширяли в повітрі; далеко-далеко, в синьому піднебессі, втікаючи від наступаючої грози, виказував своє завзяття молодий степовий орел.

Наталя оглянула подвір'я. За кам'яною огорожею на пом'ятій траві лежали купи жовтих гільз. Кулі посікли шибки й білі хатні стіни, після них залишились подряпини. Звідкись вибігла єдина вціліла курка, побачивши Наталю, вона з переляку злетіла на дах комори.

Лагідна тиша недовго стояла над хутором. Зірвався вітер, в залишених куренях загримали розчинені віконниці та двері. Сонце владно заступила градова хмара й попливла на захід.

Вітер розтріпав волосся, притримуючи його руками, Наталя підійшла до літньої кухні, з того місця ще раз глянула на гору. На горизонті виднілись двоколки, охоплені бузковою хмаркою пилу, вони рухались риссю; скакали поодинокі вершники. «Значить, правда, відступають!» — з полегшенням подумала Наталя.

Не встигла вона схватись у сінях, як десь далеко за горою вдарив гарматний грім, звуки його заповнили собою всю округу і, наче перегукуючись із ними, над Доном поплив радісний передзвін обох вешенських церков.

На тому боці Дону з лісу густо висипали козаки. До річки вони тягли волоком і несли на руках баркаси, спускали їх на воду. Веслувальники, стоячи на кормах, спритно направляли баркаси. Три десятки човнів наввипередки поспішали до хутора.

— Наталочко! Рідненька моя! Наші повертаються!.. — вискочивши з кухні, не стримуючи ридання, приказувала Ільківна.

Наталя схопила Михайлика на руки, високо його підняла. Очі її хворобливо блищали, а голос її осівся, коли вона, задихаючись, благала сина:

— Дивись, дитятко, дивись, у тебе очі зіркі... Може, і твій батько з козаками... Не впізнаєш? Це не він їде на передньому човні? Ой, та не туди ти дивишся!..

На пристані з їх рідні зустріли одного гетьсхудлого Пантелія Прокопійовича. Старого насамперед цікавило, чи вціліли їхні воли, майно, хліб, пустив сльозу, обнімаючи внуків. Та коли, кульгаючи, квапливо ввійшов на рідне подвір'я, то весь збліднів, упав на коліна, широко перехрестився і, поклонившись на схід, довго не піднімав із гарячої, вигорілої землі свою сиву голову.

V

10 червня трьохтисячна кінна група Донської армії під командуванням генерала Секретєва, яка мала в своєму розпорядженні 6 гармат на кінській тязі і 18 в'ючних кулеметів, нищівним ударом прорвала поблизу станиці Усть-Білокалитвенської фронт і стала просуватись вздовж залізничної колії в напрямку станиці Казанської.

На третій день офіцерський роз'їзд 9-го Донського полку вранці біля Дону наткнувся на польовий караул повстанців. Козаки при вигляді кінного загону кинулись у яри, але осаул, який командував роз'їздом, придивившись до одягу, впізнав, що це — повстанці, він начелив на шаблю носову хустку і голосно закричав:

— Свої!.. Станичники, стійте!..

Роз'їзд, уже не боячись, вернувся до підніжжя яру. Начальник повстанського караулу — вже літній сивий вахмістр — застібаючи на ходу забрехану в росі шинель, вийшов уперед. Усі вісім офіцерів спішилися, і осавул, підійшовши до вахмістра, зняв кашкет з офіцерською білою кокардою, що світилась на околичці, усміхаючись, сказав:

— Ну, здрастуйте, станичники! Що ж, за старим козацьким звичаєм — давайте поцілуємося. — Він хрест-навхрест розцілував вахмістра, витер хусткою губи й вуса і, ловлячи на собі запитальні погляди своїх супутників, із багатозначною усмішкою повільно спитав:

— Ну що, опам'ятались? Свої, виходить, таки кращі за більшовиків?

— Так точно, ваше благородіє! Спокутували гріх... Три місяці бились, не могли вас дочекатись!

— Добре, що хоч пізно, та взялись за розум. Справа минула, а хто минуле згадає — тому щастя не буде. Якої станиці?

— Казанської, ваше благородіє!

— Ваша частина за Доном?

— Так точно!

— Червоні від Дону куди подались?

— Угору вздовж річки, мабуть, — на Донецьку слобідку.

— Кіннота ваша ще не переправлялась?

— Ще ні.

— А чому?

— Не можу знати, ваше благородіє. Нас перших послали на цей бік.

— Артилерія в них тут була?

— Було дві батареї.

— Коли вони знялись?

— Учора проти ночі.

— Переслідувати треба було! Ех, ви, роззяви! — дорікнув осавул і, підійшовши до коня, вийняв із польової сумки блокнот та карту.

Вахмістр стояв струнко, руки витягнув по швах. На два кроки позаду нього товпились козаки, в них змішалися почуття радості й неусвідомленої тривоги; з ним вони розглядали офіцерів, сідла, породистих, але зморених переходом коней.

Офіцери носили акуратно підігнані англійські френчі з погонами, широкі бриджі; розминаючи ноги, проходили біля коней, скося поглядали на козаків. На відміну від осені 1918 року, ні на одному з них не побачити саморобних, намальованих чорнильним олівцем, погонів. Взуття, сідла, патронні сумки, біноклі, приторочені до сидел карабіни — все нове і не російського виробництва. Тільки найстаріший за віком офіцер був у черкесці з тонкого синього сукна, в кубанці із золотистого бухарського каракулю і в гірських, без каблуків, чоботях. Він перший, м'яко ступаючи, підійшов до козаків,

вийняв із планшетки кольорову пачку цигарок, на котрій красувався портрет бельгійського короля Альберта, запропонував:

— Курить, братці!

Козаки жадібно потягнулись за цигарками. Інші офіцери теж приєдналися до гурту.

— Ну, як жилось під більшовиками? — спитав головатий і плечистий хорунжий.

— Та не дуже солодко... — стримано відповів одягнений у старий сіряк козак, жадібно затулюючись цигаркою; він не міг відірвати очей від високих, зашнурованих до колін гетрів, що щільно обтягували товсті литки хорунжого.

А на козацьких ногах ледве тримались стоптани, диряві чиріки. Білі шерстяні панчохи теж безліч разів штопались, заправлені у них шаровари теж усі в латках; ось чому козака так зачарували англійські черевики, найбільше приваблювало те, що підшва в них була дуже товста, вона не матиме зносу, а також яскраво виблискуючі мідні пістони. Він не втримався і простодушно висловив своє захоплення:

— А взуття у вас — слів немає!

Але хорунжий в такому тоні продовжувати розмову не був схильний. Він ехидно, з відвертим викликом дорікнув:

— Закортілося вам закордонну екіпіровку промінати на московські личаки, то тепер нічого на чуже заздрити!

— Помилочка вийшла. Крутом винні... — козак зовсім зніяковів, оглядаючись на своїх, шукав у них підтримки.

Хорунжий продовжував відверто збиткуватися:

— Отож і виявилось, що розуму у вас менше, як у вола. Бо ж тільки віл спочатку зробить крок, а потім стоїть і думає. Ага, промашка вийшла! А коли взимку фронт відкрили, про що тоді думали? У комісари захотілось вибитись! Ех, ви, захисники вітчизни!..

Молоденький сотник підійшов до розгоряченого хорунжого, тихо шепнув на вухо: «Та годі тобі!» — І той, затоптавши цигарку, сплюнув і, перевалюючись, пішов до коней.

Осаул передав йому записку, щось упівголосу сказав.

Опечкуватий хорунжий несподівано легко скочив на коня, круто його розвернув і поскакав на захід.

Козаки пригнічено мовчали. Підійшов осавул і, натискуючи на низькі ноти лункого баритону, весело запитав:

— Скільки звідси верст до хутора Варваринського?

— Тридцять п'ять, — одночасно відповіли кілька козаків.

— Гарзд. Ось що, станичники, йдіть і перекажіть вашим начальникам, щоб кінні частини, не гаючись ні хвилини, переправлялись на цей

бік. На переправу з вами піде наш офіцер, він і поведе кінноту, а піхота нехай похідним порядком рухається на Казанську. Зрозуміло? Ну, як то кажуть, наливо кругом і з Богом кроком руш!

Козаки юрбою пішли під гору. Сажнів сто пройшли мовчки, ніби змовились, а потім щуплий козачина в сіряку, той самий, якого висміяв язикатий хорунжий, похитав головою і гірко зітхнув:

— Ось, браточки, і з'єднались...

Інший не менш жваво продовжив:

— А хрін від редьки — не солодший!.. — І від душі вилаявся.

VI

Негайно, як тільки в Вешенську надійшла звістка, що червоні частини спішно відступають, Григорій Мелехов із двома кінними полками вплавав переправився через Дон, вислав посилені роз'їзди і вирушив на південь.

За наддонським пагорбом точився бій. Глухо, ніби із-під землі, долітав, зливаючись у воедине, гуркіт гармат.

— Снарядів кадети, видно, не жаліють! Швидким вогнем печуть! — під'їжджаючи до Григорія, захоплено сказав один із командирів.

Григорій промовчав. Він їхав на чолі колони, сторожко оглядаючись на всі боки. На відстані трьох верст — від Дону до хутора Базківського — стояли кинуті повстанцями тисячі бричок і гарб. Скрізь у лісі валялось розкидане майно: розбиті сундуки, стільці, одежа, зброя, посуд, швацькі машини, мішки з зерном, усе, що у великій гарячці відступу було взяте з дому і привезене до Дону. Місцями дорогу до колін встеляла золотиста пшениця. І тут же валялись мертві воли та коні — трупи вже роздулись і страшно смерділи.

— Оце так нахазяювали! — вигукнув вражений Григорій і, скинувши кашкет, закривши ним рот, щоб не дихати, обережно об'їхав купу злежалого зерна, зверху на якому, розкинувши руки й ноги, лежав у козакому кашкеті й закривавленому сіряку мертвий старик.

— До останнього беріг дід своє добро! Чорти його змусили тут залишитися, — висловив співчуття хтось із козаків.

— Мабуть, жалко було пшеницю кидати...

— А-ну, рушай рессю! Смердить від нього — не дай Бог. Гей! Рушай!.. — обурено закричали із задніх рядів.

І сотня перейшла на рись. Розмови припинились. Тільки в лісі в такт лунали цокіт кінських копит та брязкіт підігнутого козачого спорядження.

...Бій тривав недалеко від маєтку Листницьких. Суходолом, обминаючи Ягідне, густо бігли червоноармійці. Над їх головами вибухала шрапнель, навздогін їм строчили кулемети, а пагорбом, відрізуючи шлях до відступу, лавою котився калмицький полк.

Григорій зі своїми полками підоспів тоді, коли бій уже стих. 3-ій Калмицький полк розбив, а потім повністю знищив дві червоноармійські роти, що прикривали відхід Вешенським перевалом розрізнених частин і обозів 14-ої Миронівської дивізії. Григорій ще на горбі передав командування Єрмакову, сказав:

— Вирішили тут усе без нас. Іди на з'єднання, а я на хвилину загляну в садибу.

— Що там таке? — здивувався Єрмаков.

— Ну, як тобі сказати: жив тут колись у молодості, батракував, ось і закортіло чогось провідати давні місця...

Узявши з собою Прохора, Григорій повернувся на Ягідне і, коли від'їхав із півверсти, то побачив, що над головною сотнею піднялось і затріпотіло на вітрові біле простирadlo, завбачливо прихоплене кимось із козаків.

«Неначе в полон йдуть здаватися!» — з тривогою і щімким сумом подумав про себе Григорій, спостерігаючи, як колона повільно, ніби примусово, спускається на суходіл, а назустріч їй, топчучи зелений хліб, рессю спішить кінна група секретевців.

Коли Григорій, поминувши повалені ворота, в'їхав у маєток, на нього війнуло сумним запустінням, навіть подвір'я заросло лободою. Ягідне неспізнанно змінилось. Усюди виднілись сліди занедбаності та руйнування. Колись гарний будинок обліз і немов вріс у землю. Покрівля давно стояла не фарбована, на ній з'явилися жовті іржаві плями, водостічні труби валялись біля ганку, зірвані з завісів віконниці висіли перекошені, в розбиті шибки зі свистом вривався вітер, а з приміщення вже тхнуло гіркуватим духом плісняви та пустки.

На східній стороні будинку ріг і ганок розтрошило снарядом трьохдюймовки. У венеціанське вікно, що світило в коридор, впала верхівка зваленого снарядом клена. Він до цього часу так і лежав, уткнувшись окоренком у купу цегли, що була колись фундаментом. Гілки клена вже всихали і на них плівся кучерявий і гінкий дикий хміль, вигадливо затягував уцілілі шибки, тягнувся вгору, до карнизу.

Роки і негода робили свою справу. Надвірні будівлі руйнувались і здавалось, ніби вже дуже давно дбайливі людські руки не торкались їх. У стайні весняна повінь підмила фундамент кам'яної стіни, і вона вивалилась; буря розкрила дах каретника, на ньому осиротіло стирчали крокви та бантини і тільки де-не-де ще догнивали снопи старої соломи.

На ганку людської лежали три здичавілі хорти. Побачивши людей, вони схопились, глухо загарчали і сховались у сінях. Григорій під'їхав до відчиненого вікна флігеля; перегнувшись у сідлі, голосно спитав:

— Є хто живий?

У флігелі довго ніхто не відпоідав, а потім старечий жіночий голос відповів:

— Заждіть, ради Христа! Зараз вийду.

Човгаючи босими ногами, на ганок вийшла зовсім постаріла Лукера; мружачись від сонця, вона довго розглядала Григорія.

— Не впізнаєш, тітко Лукеро? — злізаючи з коня, спитав Григорій.

І тільки тоді щось майнуло на рябому обличчі Лукери і цілковита байдужість змінилась сильним хвилюванням. Вона заплакала і ще довго не могла вимовити жодного слова.

Григорій прив'язав коня, терпляче чекав.

— Ой, якого я страху натерпілась... Не дай і не приведи... — почала бідкатись Лукера, витираючи шоки брудним полотняним фартухом. — Думала, що це знову вони приїхали... Ой, Гришенька, тут таке було... Страшно розказувати... Одна я й залишилась...

— А дід Сашко? З панамі відступив?

— Якби ж то... Тоді б, може, й живий би залишився...

— Невже помер?

— Убили його... Третій день лежить у погрібнику... могилку б треба викопати, а я занедужала... Насилу встала... Та й дуже боюсь йти туди до нього, до мертвого...

— За що ж? — не відриваючи від землі очей, глухо спитав Григорій.

— За кобилу рішили... Наші пани відступили на швидку руку. Тільки гроші взяли, а майно майже все на мене залишили. — Лукера перейшла на шепіт. — Усе до нитки зберегла! Закопала, воно й досі лежить. А з коней тільки трьох орловських жеребців узяли, решту залишили на діда Сашка. Як почався заколот, брали їх і козаки, і червоні. Вороного жеребця Вихоря — може, пам'ятаєш? — на провесні взяли червоні. Ледве сідло наділи. Він же під ним зроду не ходив. Тільки не довелось їм на ньому покататися, погарцювати. Через тиждень після цього заглядали каргінські козаки, то розказували. Зійшлись вони на горі з червоними, почали стріляти одні в одних. У козаків якась там шкапинка взяла та й заіржала. І ти думаєш собі, не привік Вихор червоного до козаків? Щодуху кинувся він до кобили, і той вершник не зміг його втримати. Бачить він, що з жеребцем ніяк не впорається, то й вирішив на скаку з нього сплигнути. І таки сплигнув, та тільки ноги в стременах залишилися. Ось Вихор і примчав його козакам прямо в руки.

— Ловко! — не стримався від захоплення Прохор.

— Тепер на тому жеребцеві їздить каргінський підхорунжий, — спокійно продовжила Лукера. — Обіцяв, що як тільки пан вернеться — зараз же віддасть Вихоря на конюшню... Отак усіх коней і розібрали, залишилась тільки одна рисачка Стрілка — вона від Приміра та Судженої. Була вона жеребна, через те її ніхто й не чіпав. Ожеребилась нещодавно, дід Сашко дуже те лошатко жалів; так жалів — уперше бачила! На руках носив, із соски випоював, у молоко якийсь трав'яний настій додавав, щоб на ногах міцніше стояло. А тут така біда... Позавчора, надвечір, з'явилося трое. Дід якраз у саду траву косив. Вони кричать до нього: «Іди сюди, сякий-такий!». Він косу поклав, підійшов, поздоровкався, а вони й не дивляться, молоко п'ють і питаються: «Коні є?». Він і каже: «Одна є, але вона не для вашої військової служби: кобила, до того ж із маленьким лошам». Один — такий сердитий — як закричить: «Це тебе не стосується! Веди кобилу, старий чорт! У мого коня спина збита, його треба змінити!». Йому б промовчати та не відстоювати ту кобилу, ну, а він, сам знаєш, який характер у старого... Панові — і тому, бувало, не змовчував. Пам'ятаєш, либонь?

— Що ж він, так і не дав? — втрутився в розмову Прохор.

— Ну, як тут не дати? Він тільки й сказав їм: «До вас, мовляв, скільки не навідувались, усіх коней забирали, а цю не чіпали. А ви що ж...». Тоді вони і розійшлись: «А, — кричать, — панський холуй, ти її для пана бережеш?!». Ну, і нагайкою його... Один вивів кобилу, почав сідлати, а лошатко до цицьки лізе. Дід почав просити: «Змилуйтесь, не беріть! Лошатко куди подіти?» — «А ось куди!» — закричав другий та й одігнав його від матері, зняв із плеча рушницю і вистрілив. Я так і залилась слізьми... Підбігла, прошу їх, діда хапаю, хочу відвернути лихо, а він як глянув на лошатко, то борідка на ньому ходором пішла, весь побілів, як стіна зробився, а потім і каже: «Коли так, то і мене, стріляй сучий сину!». Кинувся на них, учепився, сідлати не дає. Ну, вони розлютились і порішили його згарячу. Наче причинна стала, коли вони в нього стрельнули... Тепер і не збагну, що з ним робити. І домовину треба б зробити, та хіба це жіноче діло?

— Дай дві лопати і рядно, — попросив Григорій.

— Думаєш, поховати його? — спитав Прохор.

— Ага.

— І охота тобі втруждатися, Григорій Пантелевич! Давай я зараз зганяю за козаками. Вони і труну зроблять, і яму йому підходящу викопають...

Прохорові, очевидно, не хотілось морочитися з похоронами якогось діда, але Григорій рішуче відхилив його пропозицію:

— Самі викопаємо яму і самі поховаємо. Цей старик був доброю людиною. Іди в садок, біля ставка підождеш, а я піду гляну на покійника.

Під тією ж старою, гіллястою тополею, де колись коло вкритого ряскою ставка, дід Сашко поховав дочку Григорія й Аксенії, він і собі знайшов останній притулок. Завернули його сухеньке тіло в чисте, пропахле хмелем рядно, засипали землею. Поруч із малесенькою могилкою виросла ще одна, акуратно притоптана чобітьми, святково сяюча свіжим і вологим суглинком.

Спогади так втомили Григорія, що він ліг на траву недалеко від цього маленького і дорогого серцю кладовища, довго дивився, як велично пливе над ним блакитне небо. Десь там, у високому, безкрайньому просторі гуляли вітри, пливли освітлені сонцем холодні хмари, а на землі, яка тільки-що прийняла до себе колись веселого конюха і п'яницю діда Сашка, так же киліло життя: в зеленому степу, що підступав аж до самого саду, на старому току, біля тину, в зарослях диких конопель нестихаючи звучала голосна дріб перепелиного бою, свистіли ховрашки, дзижчали джмелі, шелестіла розгойдана вітром трава, в синьому мареві співали жайворонки і десь далеко-далеко, на суходолі настирливо, злісно і глухо строчив кулемет, мов би в такий спосіб утверджував у природі людську зверхність.

VII

Генерала Секретєва, прибувшого в Весенську в супроводі штабних офіцерів та сотні козаків особистої охорони, зустрічали хлібом-сіллю, урочистим дзвоном. В обох церквах весь день дзвонили, як на Великдень. Низові козаки роз'їжджали вулицями на худеньких, виснажених переходом дончаках. На плечах у них задирливо синіли погони. На площі, біля купецького будинку, де генералові Секретєву влаштували квартиру, товпились ординарці. Вони лускали насіння, залицялись до святково вбраних станичних дівчат, котрі прогулювались мимо них.

Опівдні троє кінних калмиків пригнали до будинку, де зупинився генерал, чоловік п'ятнадцять полонених червоноармійців. За ними слідувала парокінна підвода з духовими інструментами. Червоноармійці мали дивний одяг: сірі суконні штани і такі ж куртки з червоними обшлагами та канти на кінцях рукавів. До ординарців, котрі тинялися без діла біля воріт, під'їхав літній калмик, він зліз із коня, сховав у кишеню глиняну люлечку:

— Наші пригнала червоних трубачів. Розумієш?

— А що ж тут розуміти? — ліниво озвався пикатий ординарць, спльовуючи соняшникове лушпиння на вкриті порохом чоботи калмика.

— Чого та чого, — приймай полонених. Наїв гладкий морда, балакай зря чого!

— Ну-ну! Ти в мене поговориш, курдюк баранячий! — образився ординарць. Проте пішов доповісти про полонених.

Із воріт вийшов осавул — він був дебелий, на талії туго затягнутий коричневий бешмет. Широко розставивши товсті ноги, осавул картинно взявся в боки, оглянувши збитих у купу червоноармійців, басовито зауважив:

— Комісарів музикою тішили, тамбовські голодранці! Де взяли сірі мундири? З німців поздирали, чи що?

— Ні, — часто кліпаючи очима, пояснив червоноармієць, який стояв попереду. І скоромовкою додав: — Нашій музикантській команді ще при Керенському пошили цю форму, перед червневим наступом... Ось із того часу ми в ній і ходимо ...

— Походиш у мене! Походиш! Ви в мене походите! — Осаул зсунув на потилицю низько скошену кубанку, після чого на бритій голові оголився малиновий, ще свіжий рубець, і на високих стоптаних підборах рвучко обернувся до калмика. — Навіщо ти їх пригнав, бусурманська душа? На якого чорта? Не міг у дорозі пустити в розход?

Калмик якось моментально підібрався, щільно стулив криві ноги і, не віднімаючи руки від козирка захисного кашкета, відповів:

— Командир сотні наказав сюди треба гнати.

— «Сюди треба гнати!»! — презирливо стуливши тонкі губи, перекривив франтуватий осавул і, важко ступаючи набряклими ногами, вихиляючись товстим задом, обійшов червоноармійців, ще довго й прискіпливо, як покупець коней, оглядав їх.

Ординарці тихенько посміювались. Обличчя конвойних калмиків зберігали властиву їм байдужість.

— Відчинити ворота! Загнати їх у двір! — наказав осавул.

Червоноармійці, а з ними і підвода, на якій лежали безладно звалені інструменти, зупинились біля ганку.

— Хто капельмейстер? — закурюючи, спитав осавул.

— Нема його, — хором відповіли кілька голосів.

— Де ж він? Утік?

— Ні, вбитий.

— Туди йому й дорога. Обійдемося і без нього. А-ну, розбирайте інструменти!

Червоноармійці обступили підводу. В дворі несміливо й безладно, перебиваючи настирливий передзвін, залунали мідні труби.

— Приготуватись! Грайте: «Боже, царя храни!».

Музиканти мовчки переглянулись. Ніхто не починав. Із хвилину тривало важке мовчання, а потім один із них, який стояв босий, але в акуратних обмотках, дивлячись у землю, признався:

— Ніхто з нас не знає старого гімну..

— Ніхто? Не може бути... Гей, там! Піввзвод ординарців із гвинтівками — сюди!

Осавул носком чобота взявся нечутно вибивати такт. У коридорі, гупаючи карабінами, шикувались ординарці. За палісадником у густих кущах акації цвірінькали горобці. На подвір'ї від сарахів розносився запах розпеченої металеві покрівлі і людського солоного поту. Осавул покинув сонячне місце і перейшов у тінь, і тоді босий музикант, скрушно глянувши на своїх товаришів, тихо мовив:

— Ваше високоблагородіє! У нас тут зібрались одні молоді музиканти. Старий гімн нікому не доводилось грати... Все більше грали... революційні марші... Ваше високоблагородіє!

Осавул задумливо крутив кінчиком свого набірною пасочка, мовчав.

Ординарці вишикувались поруч із ганком, чекали, що буде далі. Із задніх рядів, розштовхуючи червоноармійців, квапливо висунувся вже літній, з більмом на оці музикант; відкашлявшись, він запропонував:

— Дозвольте? Я можу зіграти. — І, не чекаючи згоди, приклав до тремтячих губів розлечений на сонці фагот.

Поодинокі гугняві тужливі звуки, які злітали над просторим купецьким двором, так розгнівали осавула, що він аж скривився. Махнувши рукою, він розпорядився:

— Досить! Тягнеш, як старця за... Хіба це музика?

У вікна висунулись усміхнені обличчя штабних офіцерів і ад'ютантів.

— Ви їм замовте похоронний марш! — кричав молоденький сотник юнацьким тенорком, висунувшись до половини з вікна.

Надсадна мелодія дзвонів на хвилину затихла, і осавул, повівши бровами, змовницьки спитав:

— А «Інтернаціонал» ви, сподіваюсь, зможете? Тоді, давайте! Та не бійтесь! Грайте, коли наказую!

І раптом в цілковитій тиші, в полудневій спеці, немов закликаючи на бій, злагоджено й велично залунали трубні, протестні звуки «Інтернаціоналу».

Осавул, нахиливши голову, розставивши ноги, стояв, як бик перед перепоною. Стояв і

слухав. Його тужава шия і синюваті білки примружених очей наливались кров'ю.

— Припинити!.. — загорлав він, коли його терпець увірвався.

Оркестр вмить замовк, запізнилась одна валторна, і в розпеченому повітрі ще довго висів її палкий, незавершений заклик.

Музиканти облизували пересохлі губи, витирали їх рукавами, брудними долонями. Їх стомлені обличчя виражали одну байдужість. Тільки в одного по брудній щощі скотилась зрадлива сльоза, лишивши після себе вологий слід...

Тим часом генерал Секретев закінчив обід, яким його частували родичі одного знайомого ще по Російсько-японській війні; підтримуваний п'яним ад'ютантом, генерал вийшов на площу. Від спеки й самогону голова в нього паморочилась. На розі цегляної будівлі гімназії ослаблений генерал спіткнувся, впав ниць на гарячий пісок. Ад'ютант розгубився й даремно намагався поставити його на ноги. На допомогу поспішили з натовпу, що стояв неподалік. Два старих козаки, схопивши під руки, шанобливо підвели генерала, але того привселюдно знудило. Та в проміжках між приступами блонання він намагався щось вигукнути, войовниче погрожуючи кулаками. Сяк-так його вмовили, повели на квартиру.

Козаки, які стояли осторонь, проводжали його довгими поглядами, тихо обмінювались враженнями:

— Як його, бідного, розморило! Не втримався чоловік, дарма, що генерал.

— Самогонка — вона на чини й ордени не зважає.

— Не треба було намагатися випити всю, скільки ставили...

— Ех, сваточку, не кожний силу має! Інший, буває, нап'ється, сорому набереться, а потім зарікається ніколи в житті більше не пити... Однак є така приказка: зарікалась свиня щось там їсти, коли біжить — а їх уже двоє лежить...

— І не кажи! Гукни дітлахам, щоб відійшли. Близько ж ідуть, шибеники, витріщились, ніби ніколи зроду п'яного не бачили.

...У станиці дзвонили в усі дзвони й пили самогон аж до самого смерку. А ввечері, в домі, відведеному для офіцерського зібрання, командування повстанців влаштувало для прибулих банкет.

Високий і ставний Секретев — козак із дідапрадіда, який народився в одному з хуторів Краснокутської станиці — був палким шунувальником верхових коней, сам гарно сидів на коні, словом, справжній кавалерійський генерал. Проте він не відзначався красномовством. Виголошуючи на банкеті свою промову, він звів її до п'яної похвальби, і на закінчення ще й

допустив відверті докори й погрози на адресу верхньодонців.

Григорій, який був присутній на банкеті, слухаючи виступ Секретєва, відчував напруженість і злість. Генерал не зовсім протверезів і, щоб втримати рівновагу, опирався пальцями на стіл, розхлюпував склянку зі смердючим самогоном; виступаючи, він занадто твердо проголошував кожную фразу:

— ...Ні, за допомогу не ми вам, а ви нам повинні бути вдячні. Саме ви, і про це треба сказати рішуче. Без нас червоні вас би знищили. І ви це самі добре знаєте. А ми й без вас розбили б цю сволоту. І, майте на увазі, давимо її і будемо давити доти, поки не очистимо всю Росію. Ви залишили восени фронт, пустили на козацьку землю більшовиків... Ви хотіли жити з ними в мирі, але не довелося! І тоді ви повстали, рятуючи своє майно, своє життя. Просто кажучи, — рятували свої й волячі шкіри. Я нагадую про минуле не для того, щоб перерахувати ваші гріхи... І не для того, щоб вас образити. Але нагадати істину ніколи не зашкодить. Вашу зраду ми простили. У тяжку для вас хвилину ми прийшли вам на допомогу, як брати. Але в майбутньому ви повинні змити своє ганебне минуле. Зрозуміло, панове офіцери? Ви повинні спокутувати його своїми подвигами й бездоганною службою Тихому Дону, зрозуміло?

— Ну, за спокуту! — звертаючись до всіх разом, ледве помітно усміхаючись, запропонував уже не молодий військовий старшина, котрий сидів за столом навпроти Григорія, і, нікого не чекаючи, випив перший. У військового старшини було мужнє, місцями вкрите виспочками, обличчя і насмішкваті карі очі. Коли Секретєв виголошував промову, його губи раз за разом невиразно складалися і на них з'являлася блукаюча посмішка, а очі в такі моменти темніли і здавалися зовсім карими. Спостерігаючи за військовим старшиною, Григорій звернув увагу на те, що той з Секретєвим був на «ти» і тримався з ним досить незалежно, зате з іншими офіцерами тримався підкреслено стримано і холодно. Серед присутніх на банкеті він один носив погони кольору хакі, пришиті до такого ж кітеля, а також нарукавний корніловський шеврон. «Якийсь ідейний. Мабуть, із добровольців», — вирішив про себе Григорій. При цьому військовий старшина пив без міри. А крім того, нічого не їв і не п'янів, лише час від часу розпускав широкий англійський пасок.

— Хто той, що напроти мене, такий рябий? — Григорій тихо звернувся до Богатирьова, який сидів поруч.

— А чорт його знає! — відмахнувся п'янений Богатирьов.

Для гостей Кудінов самогону не жалів. На додачу на столі з'явився спирт, і Секретєв, наси-

лу закінчивши промову, розстібнув захисний сюртук, важко опустився на стілець. До нього нахилився і почав щось нашіптувати молодий сотник, своєю зовнішністю він нагадував монгольського нащадка.

— До чорта! — багровіючи, відмахнувся Секретєв і залпом випив чарку спирту, завбачливо налиту Кудіновим.

— А той, косоокий? Ад'ютант? — продовжував допитуватися Григорій.

Прикриваючи долонею рот, Богатирьов розповів:

— Ні, це його прийомний син. Він його з японської війни привіз, із Манчжурії. Виховав хлопця і віддав у юнкерське. Нічого вийшов китаїчук. Спритний, як чорт! Учора під Макіївкою відбив у червоних ящик із грошима. Два мільйони хапнув. Придивись краще, вони в нього пачками стирчать із усіх кишень! Щастить пройдисвітам! Такий скарб підвернувся! Та навіщо вони тобі здалися, візьми краще випий!

У відповідь промову виголошував Кудінов, але його вже майже ніхто не слухав. Веселощі набували все ширшого розмаху. Секретєв, скинувши сюртук, сидів тепер у нижній сорочці. Ретельно вибрита його голова блищала від поту, а малинове лице і засмаглу, ніби оливкову шию, яскраво відтіняла бездоганно випрана полотняна сорочка. Кудінов щось упівголоса йому розповідав, але Секретєв, не повертаючи до нього очей, вперто повторював:

— О, ні-і-і, вибач! Це вже ти вибач! Ми вам довіряємо, але постільки-поскілки... Ваша зрада забудеться не швидко. Нехай це запишуть собі на лобі всі, хто восени перекинувся до червоних...

«Ну, тоді й ми вам послужимо постільки-поскілки!» — ледве стримуючи свою лють, подумав сп'янілий Григорій і вийшов із-за стола.

Не надіваючи кашкет, вийшов на повітря, на повні груди вдихнув свіже нічне повітря, і йому стало ніби легше.

Біля донського берега, як перед дощем, гомоніли жаби, понуро гули водяні жуки. На ліщаній косі тужливо перегукувалися кулики. Десь далеко в плавнях заливалося й тонко іржало лоша, що відбилось від матері. «Посватала нас з вами гірка нужда, а так і на мизинець ви нам не потрібні були б. Сволота проклята! Кривляється, як копійчаний пряник, дорікає, а через тиждень ще й на горло почне наступати... Оце повезло, так повезло! Куди не кинь — скрізь клин. Вийшло так, чого я найбільше боявся... А по-іншому й бути не могло. Тепер козаки закрутять носами! Вже відвикли козирияти та тягтися перед їх благородіями», — думав Григорій, спускаючись із ганку і навпомацки шукаючи хвіртку.

Від випитого, а ще від доданого спирту в нього паморочилась голова, земля під ногами ходила ходуном. Виходячи з хвіртки, він захи-тався, насунув на голову кашкет, і, важко пере-ставляючи ноги, побрів вулицею.

Біля хатинки, де жила тітка Аксенії, затри-мався, спочатку вагався, але через хвилину рішуче ступив на ганок. Двері в сіни були не замкнені. Григорій без стуку увійшов у передню кімнату і прямо перед собою побачив Степана Астахова, який сидів за столом. Біля печі мету-шилась тітка Аксенії. На столі, накритому чист-ою скатертю, стояла недопита пляшка самого-ну, а на тарілці лежала поріzana на шматки рожева в'ялена риба.

Степан щойно перехилив склянку і, певно, хотів закустити, але, побачивши Григорія, відсе-нув тарілку, відхилився спиною до стіни.

Не зважаючи на своє сп'яніння, Григорій швидко відзначив, що обличчя Степана побілі-ло, ніби в мертвого, а в очах спалахнув вовчий блиск. Несподівана зустріч приголомшила Григорія, але він спромігся оволодіти собою, хриплим голосом привітався:

— Здорові були!

— Слава Богу, — злякано відповіла йому хазяйка, яка напевне знала про давні відносини Григорія і племінниці, тому не чекала нічого доброго від цієї випадкової зустрічі її чоловіка та коханця.

Степан мовчки лівою рукою погладжував вуса, не зводив із Григорія тривожних очей.

А той, розставивши широко ноги, стояв у порозі, криво всміхаючись, вибачався:

— Ось, зайшов провідати... Вибачайте...

Степан нічого не відповів. Незручне стано-вище тривало б і далі, та його порушила хазяй-ка, запрошуюча Григорія:

— Проходьте, сідайте.

Тепер Григорію щось приховувати не було потреби. Його сьогоднішня поява в квартирі, де зупинилась Аксенія, сказала Степанові все, що тільки можна. І Григорій вирішив не кри-тися:

— А де ж жінка?

— А ти... ти її прийшов провідати? — тихо, але виразно спитав Степан, вії на очах в нього при цьому затремтіли.

— Ага, — зітхнув Григорій.

У цю мить він розумів, що від Степана можна було сподіватись усього, хміль в нього вивітрувався, він готувався себе захищати. Але Степан в цей час уже звів свої очі, ще зовсім недавній вогонь у них погас, він буденно сказав:

— Я послав її за горілкою, вона швидко повернеться. Сідай, підожди.

Він навіть підвівся, здавався таким же висо-ким і ладним, підсунув Григорію стілець; не дивлячись на хазяйку, попросив:

— Тітко, дайте чисту склянку. — Спитав Григорія: — Вип'єш?

— Небагато можна.

— Ну, сідай.

Григорій присів біля столу... Рідину, що зали-шилася в пляшці, Степан розлив у склянки порівну, підняв на Григорія трохи каламутні очі:

— За все добре!

— Будьмо здорові!

Цокнулись. Випили. Помовчали. Хазяйка, метка, як миша, подала гостеві тарілку й вилку з вищербленою ручкою.

— Закусіть рибкою! Це малосольна.

— Дякую вам.

— А ви кладіть собі на тарілку, частуйтеся! — припрошувала повеселіла хазяйка. Вона була невимовно рада, що все так добре обійшлося — без бійки, без биття посуду, без криків. Зустріч, що нічого доброго не обіцяла, закінчилась миром. Чоловік із жінчиним дружком мирно сиділи за одним столом. Тепер вони мовчки закушували, кожен дивився в свою тарілку. Виявляючи піклування, хазяйка вийняла зі скрині чистий рушник і поклала його кінці обом чоловікам на коліна, наче хотіла зблизити Григорія зі Степаном.

— Ти чому не в сотні? — обгризаючи підля-щика, запитав Григорій.

— Теж прийшов провідати, — помовчавши, відповів Степан, і з його тону ніяк не можна було зрозуміти, серйозно він говорить, чи при-ховано насміхається.

— Сотня, звісно, вдома?

— Усі гостюють у хуторі. Що ж, доп'ємо?

— Давай!

— Будьмо здорові!

— За все добре!

У сінях почувся брязкіт клямки. Григорій остаточно протверезів і, спідлоба глянувши на Степана, помітив, як його лице знову блідніє.

Аксенія, закутана в товсту хустку, в першу мить не впізнала Григорія, а коли підійшла до столу і глянула на гостя збоку, її карі очі враз розширилися і наповнилися жахом. Набравши в груди повітря, вона насилу вимовила:

— Здрастуйте, Григорій Пантелійович!

Степан у цей час тримав свої великі, вузлу-ваті руки на столі, і Григорій побачив, що вони несподівано дрібно затремтіли; він мовчки встав і вклонився Аксенії.

Коли вона ставила на стіл дві пляшки само-гону, то вдруге зміряла Григорія повним тривоги і прихованої радості поглядом, повернулась і відійшла в темний куток світлиці, сіла на сун-дук, нервово поправила зачіску. Степан, упо-равшись із хвилюванням, розтібнув замалий для нього комір сорочки, наповнив вщерть склянки, повернувся і наказав жінці:

— Бери склянку і сідай до столу.

— Я не хочу.

— Сідай!

— Стьопа, та я ж її не п'ю!

— Скільки разів повторювати? — в голосі Степана чулася нервовість.

— Та сідай, сусідко! — всміхнувшись, підбадьорив її Григорій.

Вона відповіла йому благальним поглядом, швидко пішла до мисника. З полицки впало і з брязкотом розбилось блюдо.

— Ой, яке нещастя! — сплеснувши в долоні, забідкалась хазяйка.

Аксенія мовчки збирала уламки.

Йй Степан теж налив повну склянку і знову в його очах спалахнули нудьга і ненависть.

— Ну, давайте вип'ємо... — почав він і загнувся.

Аксенія вже сіла до столу. У кімнаті запала така тиша, що було чути, як вона важко, з переривами дихає.

— ...вип'ємо, жінко, за довгу розлуку. Що, не хочеться? Чи не п'єш?

— Ти ж знаєш...

— Я тепер усе знаю... Ну, нехай не за розлуку! А за здоров'я дорогого гостя — Григорія Пантелійовича.

— А за його здоров'я вип'ю! — збадьорилась Аксенія і вихилила чарку до дна.

— Бідна твоя голівонька! — прошепотіла хазяйка і вибігла в кухню.

Вона забилаь у куток, притиснула руки до грудей і чекала, чи не полетить із гуркотом перекинутий стіл, або гримне оглушливий постріл... але в кімнаті стояла мертва тиша. Тільки було чути, як на стелі гудуть потривожені світлом мухи та за вікном, вітаючи північ, перегукують ся станичні півні.

VIII

Червневі ночі на Дону темні-претемні. На чорному, ніби аспідному, небі в нудному безгомінні спалахують світлі блискавки, падають зірки, відбиваючись у донській бистрині. Зі степу сухий і теплий вітер приносить у домашнє житло медвяні запахи квітучого чебрецю, а в плавнях прісно пахне вологою травою, мулом, сирістю, невгавають деркачі, і, як у казці, весь прибережний ліс укритий срібним, ніби парча, туманом.

Прохор прокинувся опівночі. Поцікавився в хазяїна квартири:

— Наш іще не прийшов?

— Ні. Гуляє з генералами.

— Ото вже, мабуть, горілки вип'ють! — заздрісно зітхнув Прохор і, позіхаючи, став одягатись.

— Куди це ти?

— Треба коней напоїти та зерна підсипати. Пантелійович казав, що на світанку відправимось у Татарський. Побачимо, що там і до чого, а потім свої сотні треба наздоганяти.

— До світанку іще далеко. Поспав би.

Прохір невдоволено відповів:

— Видно по тобі, діду, що в молодості ти не ходив у строю! При нашій службі, якщо коней не будеш доглядати та дбати про них, то легко можеш із життям розпрощатися. Хіба на сухоребрій далеко в'їдеш? А чим конячина під тобою краша, тим швидше на ній втекти від противника. Я такий: мені гнатися за ними діла нема, а як добре припече, підіпре в гузирі, — то тільки мене й бачили. Я й так уже скільки років кулям кланяюсь, осточортіло! Засвіти, діду, світло, бо онуч не знайду. От спасибі! Це наш Григорій Пантелійович Хрести та чини хапав, у пекло ліз, а я не такий дурень, мені воно ні до чого. Ну, здається, несуть його чорти, і, мабуть, п'яний, як ніч.

У двері тихенько постукали.

— Увійдіть! — крикнув Прохор.

Увійшов незнайомий козак із погонями молодшого урядника на захисній гімнастерці і з кокардою на кашкеті.

— Я — ординарець штабу групи генерала Секретєва. Чи можу я бачити їх благородіє пана Мєлєхова? — козирнувши і виструнчившись біля порога, запитав він.

— Нема його, — відповів, вражений виправкою і зверненням ординарця, Прохор. — Та ти не тягнись, я сам змолоду був такий же дурень, як ти. Я його вістовий. В якій справі?

— Генерал Секретєв викликають пана Мєлєхова. Його просять зараз же з'явитись у будинок офіцерського зібрання.

— Він туди відправився ще звечора.

— Був, а потім звідти пішов додому.

Прохор свиснув і підморгнув хазяїнові, який сидів на ліжку:

— Зрозумів, діду? Значить, швидко змився до своєї кралі... Ну, ти, служивий, вертайся собі, а я його розшукаю і доставлю туди прямо тепленького!

Доручивши старому напоїти коней і дати їм корму, Прохор відправився до Аксениної тітки.

Станиця спала в непросвітній темряві. На тому боці Дону, в лісі, навперебій змагалися соловейки. Прохор, не кваплячись, підійшов до знайомої хати, увійшов у сїни і ледве взявся за клямку дверей, як почув басовитий голос Степана. «Ну, ось я і вскочив! — подумав Прохор. — Спитає, чого прийшов? А мені й відповісти нічого. Ну, хай буде, як буде! Скажу, що самогонку зайшов купити, мовляв, сусіди порадили в цю хату зайти».

І, вже набравшись хоробрості, увійшов у кімнату. Його враженню і здивуванню не було

меж: за столом разом із Астаховими сидів Григорій і — ніби нічого й не трапилося — допив чарку мутно-зеленого самогону.

Степан, обвівши поглядом Прохора, вимушено всміхнувся:

— Чого ж ти рот розкрив, а не здоровкаєшся? Що ти дивного тут побачив?

— Та як сказати... — мнувся, переступаючи з ноги на ногу, Прохор, який ніяк не міг отямитися.

— Ну, не лякайся, проходи, сідай, — запрошував Степан.

— Ні, мені сідати ніколи... Я, Григорій Пантелійович, за тобою. Наказано негайно з'явитись до генерала Секретєва.

Григорій і раніше, ще до появи Прохора, кілька разів збирався йти. Він відсував чарку, вставав і знову сідав, не хотів, щоб Степан не сприйняв його ухід за відверте боягузтво. Гордість не дозволяла йому поступитись місцем, залишити Аксенію зі Степаном. Він пив багато, але самогон на нього вже не діяв. І оскільки Григорій тверезо оцінював хиткість свого становища, то вирішив, що буде за краще просто дочекатися розв'язки. Був момент, коли йому здалося, що Степан візьме і підніме на жінку руку — це коли вона випила за його, Григорія, здоров'я. Але цього не сталося. Степан справді підняв руку, але тільки потер шкарубкою долонею засмаглий лоб і, трохи помовчавши, дивлячись на Аксенію, із захопленням сказав: «Ой, молодець жінка! Люблю сміливих!».

А потім з'явився Прохор.

Григорій, подумавши, вирішив не йти, поки Степан не висловиться.

— Піди туди та скажи, що мене не знайшов. Зрозумів? — звелів він Прохору.

— Та я що... Але краще б тобі, Пантелійовичу, туди сходити.

— Не твоє діло! Давай!

Прохор уже направився було до дверей. Але тут несподівано втрутилась Аксенія. Не дивлячись на Григорія, вона сухо зауважила:

— Ні, чого вже там, йдїть разом, Григорій Пантелійович! Спасибі, що зайшли, погостювали, посидїли з нами... Тільки пізно тепер, уже другі півні проспівали. Скоро світатиме, а нам із Стьопою вранці додому збиратися... Та й випили ви багатенько. Годі!

Степан також не став затримувати, і Григорій підвівся. На прощання Степан затримав руку Григорія в своїй холодній і шорсткій руці, наче хотів щось наостанку важливе сказати, але так нічого й не сказав, очима мовчки провів Григорія до дверей, а потім задумливо потягнувся до недопитої пляшки...

Не встигли вийти на вулицю, як на Григорія навалилась страшена втома. Ноги його зовсім не слухались, на першому перехресті попросив Прохора, який невідступно йшов поруч:

— Сходи, засїдай коней і під'їжджай сюди. Я не дійду.

— Може, переказати, що їдеш?

— Не треба.

— Ну, то чекай тутечки — одна нога тут, а друга — там!

І завжди повільний Прохор на цей раз бігом рвонув на квартиру.

Григорій присів біля тину, закурив. Відновлюючи в пам'яті зустріч із Степаном, байдуже подумав: «Ну, що ж, тепер він знає... Аби тільки не бив Аксенію». Потім втома і пережите хвилювання вкїнець зморили. Він ліг і задрімав.

Незабаром під'їхав Прохор.

Паромом переправились на той бік Дону, пустили коней широкою рессю.

Уранці в'їхали в Татарський. Біля воріт свого обійстя Григорій зліз із коня, кинув повід Прохорові, хвилюючись, швидко пішов у курїнь.

Напіводягнена Наталя за чимось вийшла в сіни. При зустрічі з Григорієм її заспані очі ожили і бризнули таким яскравим і радісним світлом, що у Григорія здригнулося серце і несподівано зволожились очі. А Наталя мовчки обіймала свого суженого, пригорталась до нього всім тілом, і з того, як здригались її плечі, Григорій зрозумів, що вона плаче.

Він увійшов у дїм, переїдував батьків і дітей, котрі спали в кімнаті, зупинився серед кухні.

— Ну, як пережили? Все гаразд? — спитав, задихаючись від хвилювання.

— Слава Богу, синку, страху натерпілись, а щоб дуже вже кривдили — цього не було, — поспіхом розповідала Ільківна, скося глянувши на заплакану Наталю, суворо відчитала її: — Годі, дурна! Тут радіти треба, а ти рюмсаєш! Ну, не стій же без діла! Неси дрова, пїч затопимо...

Поки вони з Наталею швиденько готували сніданок, Пантелій Прокопійович приніс чистого рупника, запропонував синові:

— Ти вмийся, я тобі зїлню на руки. Ось голова і посвіжішає... Тхне від тебе горілочкою. Мабуть, випив учора з радості?

— Та довелось. Тільки не зрозуміло: чи з радості, чи з горя...

— Як це? — щиро здивувався старий.

— Та щось Секретєв надто сердитий на нас.

— Ну, це минеться. Невже він теж випивав із тобою?

— Було таке.

— Скажи на милість! Яка тобі, Гриша, честь випала! За одним столом із справжнім генералом! Хто б міг подумати! — І Пантелій Прокопійович, захоплено дивився на сина, навіть прищмокнув язиком.

Григорій усміхнувся. Він не міг зрозуміти батькового наївного захоплення.

У подробицях почав розпитувати старого, що збереглося із скотини і майна, скільки поцували зерна; розпитуючи, Григорій відзначив про себе, що батька мало радує його інтерес до господарства, чого раніше ніколи не було. Його думки були зайняті чимось важливішим, турбувало його щось інше.

І незабаром у нього вихопилось:

— Як же, Гришенька, воно тепер буде? Невже знов доведеться служити?

— Ти це про кого?

— Про старих. Хоч би й мене взяти.

— Ще невідомо.

— Виходить, треба виступати?

— Ти можеш залишитись.

— Та що ти! — радісно вигукнув Пантелій Прокопійович і схвильовано закульгав по кухні.

— Та не крутись ти, старий чорт! Не рознось ногами сміття по хаті! Зрадів, забігав, як погане цуценя! — нагримала на чоловіка Ільківна.

Проте старий на її крик не звернув уваги. Він ще кілька разів прокульгав від столу до печі, усміхаючись і потираючи руки. Але йому не давав спокою сумнів:

— А ти можеш дати звільнення?

— Звичайно, що можу.

— Папірець напиши! Довідочку зможеш?

— Я ж сказав!

Старий ще нерішуче постояв, але все-таки вточнив:

— А довідочка, вона яка... Без печаті? Чи, може, й печать... при тобі?

— Обійдеться й без печаті! — усміхнувся Григорій.

— Ну, тоді й балакати нічого! — вкінєць звеселів старий. — Дай тобі, Боже, здоров'я! А сам коли думаєш їхати?

— Завтра.

— Сотні твої пішли вперед? На Усть-Медведицю?

— Ага. А за себе, тату, ти не турбуйся. Незабаром таких, як ти, стариків, все одно відпусткатимуть додому. Ви своє вже відслужили.

— Дай-то Боже! — Пантелій Прокопійович перехрестився і, судячи з усього, вкінєць заспокоївся.

Прокинулись діти. Григорій узяв їх на руки, посадив собі на коліна, і, по черзі їх цілуючи, довго слухав веселе щебетання, усміхався.

Яке в цих дітей пахуче волосся! І пахне воно сонцем, травою, теплою подушкою і ще чимось безкінечно рідним. І самі вони — його кровинки, ніби дві степові крихітні пташки. А батькові руки, що обіймали їх, — великі й темні, здавались такими невмілими. І сам він — звичайний вершник, який всього на добу зліз із коня, був наскрізь пропахлий їдким духом солдатчини й кінського поту, гірким запахом походів і ремінної амуніції — здавався

таким чужим у цій мирній, домашній обстановці...

Очі Григорія майже нічого не бачили, їх затягнуло густим туманом, він готовий був заплакати, губи під вусами тремтіли... Разів зо три він не відповів на запитання батька і тільки після того, коли Наталя смикнула його за рукав гімнастерки, підійшов до столу.

Ні, ні, Григорій геть-чисто став не той! Він ніколи й раніше не був занадто вразливий і плакав навіть у дитинстві рідко. А тут — ці самовільні сльози, глухі й часті удари серця і таке відчуття, наче в горлі без звуку калатає дзвінок... А втім, усе це могло стати наслідком того, що він минулу ніч забагато пив і зовсім не спав...

Вернулась Одарка, яка вигонила корів у череду. Вона, усміхаючись, підставила Григорію губи і, коли він, жартівливим жестом розгладив вуса і тільки після цього наблизив до неї обличчя, — заплющила очі. Від Григорія не приховалось, як, ніби від вітру, в Дарки здригнулись вії, і на мить відчув прятий запах помади, що йшов від її нев'янучих щік.

Одарка зовсім не змінилася. Здається, жодне горе було не спроможне не те, що її зламати, а навіть нахилити до землі. Жила вона на білім світі, як червона лозина: гнучка, гарна і доступна.

— Цвітеш? — спитав Григорій.

— Як придорожня дурійка! — примруживши сяючі очі, весело усміхнулась Одарка. І зараз же підійшла до дзеркала, щоб причепуритись — поправила вибите з-під хустки волосся.

Така вже вона, Одарка, родилася. І, мабуть, нічого з нею не можна було вдіяти. Смерть Петра наче підстьобнула її, і, ледве опам'ятавшись від пережитого горя, вона стала ще жадібнішою до життя, ще уважнішою до своєї зовнішності.

Розбудили й Дуню, яка спала в коморі. Помолвившись, всією сім'єю сіли за стіл.

— Ой, і постарів же ти, братику! — поспівчувала йому сестра. — Посірів, ніби вовк.

Мовчки й зовсім сухо Григорій через стіл подивився на неї, а потім зауважив:

— Мені й так зійде. Я вже старію, а тобі пора під вінець, жениха підшукувати... Тільки я тобі ось що скажу: від сьогодні про Михайла Кошового ти й думати забудь. Як дізнаюся, що ти й далі за ним сохнеш, — на одну ногу наступлю, а за другу візьмусь і роздеру, як жабеня! Зрозуміла?

Дуня спалахнула, як маківка, крізь сльози дивилася на Григорія.

Він теж не зводив із неї осудливого погляду, і все його розгніване обличчя — вищерені під вусами зуби, звужені раптом очі — з усією очевидністю підтверджувало, що в ньому нуртує мелеховська, хижа порода.

Проте й в жилах Дуні текла та ж сама кров: вгамувавши спалах збентеження та образи, вона тихо, але рішуче відрізала:

— А ви, братику, хіба не знаєте — серцю не накажеш!

— Вирвати треба таке серце, яке тебе слухати не хоче, — порадив Григорій.

«Не тобі б, сину, про це балакати...» — зауважила про себе Ільківна. Однак тут нагадав про себе Пантелій Прокопійович. Він ударив кулаком об стіл, заграмав:

— Ти, вертихвістко, добалакаєшся в мене! Я тобі таке серце покажу, що й без волосся на голові залишишся! Ах ти, паскудо! Ось піду зараз, та як візьму віжки...

— Таточку! Ні одних віжок у нас не залишилось. Усі забрали! — виявляючи покірність, перебила його Дарка.

Пантелій Прокопійович розлючено блиснув на неї очима, і, не знижуючи голосу, продовжив зривати злість:

— Ось візьму черезсідельник — я тобі таких чортів...

— І черезсідельник червоні теж забрали! — вже голосніше додала Одарка, дивлячись на свекра зовсім безвинними очима.

А ось цього Пантелій Прокопійович стерпіти не міг. Багровіючи, нічого не кажучи, він хвилюючись дивився на невістку, хапаючи широко відкритим ротом повітря, чим нагадував собою шойно витягнутого з води судака, а вже потім хрипло заверещав:

— Замовчи, проклята, сто чортів тобі в душу! Слова не дадуть сказати! Та що ж це таке? А ти, Євдокіє, так і знай: зроду цьому ділу не бути! І це я тобі, як батько, кажу! Ось Григорій правильно сказав: будеш про такого падлюку думати — то й убити тебе за це мало! Знайшла собі пару! Вліз їй в душу шибеник! Півхутора спалив, німечних стариків розстрілював — та хіба ж це людина! Та щоб такий христопродавець став моїм зятем? Зустрінься він мені — своїми руками задушу! Тільки ще раз пискнеш — візьму різку, то я тобі...

— У нас удень із свічкою на всім базу шелюжини не знайдеш, — зітхнувши, додала Ільківна. — Весь баз конем об'їдеш, а трісочки на розпал не знайдеш. Ось до чого дожили!

Це щиросердне зауваження Пантелій Прокопійович сприйняв як власний виклик. Він, не кліпаючи, глянув на стару, схопився, як шалений, на ноги і вибіг на двір.

Григорій кинув ложку і, закривши обличчя рушником, трясся від беззвучного сміху. Злість у нього минулася, і він сміявся так, як давно вже не сміявся. Сміялися всі, окрім Дуні. За столом встановилося веселе пожвавлення. Проте як тільки на ганку затупотів ногами Пантелій Прокопійович, всіх домашні відразу змінили

веселість на серйозний вигляд. Старий влетів, як ураган, а за собою волік довжелезну вільхову жердину.

— Натє! Ось! На всіх вас, на проклятих, язикатих вистачить! Відьми довгохвости!.. Шелюжини нема?! А це що? І ти, стара, схопиш! Я до всіх вас доберусь!

Жердина в кухню не влазила, і старий, перекинувши баняк, з гуркотом жбурнув її в сіни, а вже після цього, важко дихаючи, вернувся до столу.

Настрій у нього геть упав. Він сопів і мовчки їв. Інші члени сім'ї теж мовчали. Одарка вперто розглядала стіл, боячись не стриматись і знову розсміятись. Ільківна, часто зітхаючи, одними губами шепотіла: «О, Господи, Господи! Гріхи наші тяжкі!». Одній Дуні було непереливки, та Наталя, яка в відсутність свекра хоч ніби й вимушено, але посміхалась, тепер знову виглядала зосередженою та сумною.

— Солі подайте! І хліба! — часом грізно велів Пантелій Прокопійович, обводячи домашніх суровим поглядом.

Сімейна колотнеча мала несподіване продовження. При загальному мовчанні діда раптом долік Михайлик. У його присутності баба не раз сварилася з дідом, обзиваючи того дошкульними словами, тому хлопець по-дитячому був вражений, що дід збирається всіх бити та ще й горлає на весь курінь. Від хвилювання ніздрі в нього тремтіли, голос звучав дивовижно дзвінко:

— Розвоювався, кривий чорт! Дрючком би тобі по голові, не будеш тоді лякати нас із бабунею!..

— Це ти про мене... діда... отаке?

— Про тебе! — сміливо зізнався Михайлик.

— Та хіба ж рідного діда можна... такими словами?!

— А ти чого кричиш?

— Бачили, яке вовчєня? — Пантелій Прокопійович, погладжуючи бороду, обвів усіх здивованими очима. — І це від тебе, стара карга, він таких слів набрався! В тебе всьому навчається!

— Ніхто його не навчає! Весь у тебе та в таточка свого невгамовний! — сердито виправдовувалась Ільківна.

Наталя встала й відшльопала Михайлика:

— Не смій так з дідом гуторити! Не смій!

Михайлик заплакав, уткнувся лицем батькові в коліна. А Пантелій Прокопійович, який всю душу віддавав онукам, вискочив із-за столу і, забувши витерти сльози, що текли в нього по бороді, радісно вигукував:

— Гриша! Синоч! Матері твоїй ковінка! А правду стара каже! Наш! Мелєхівська кров!.. Ось вона, кров, бачиш, коли заговорила!.. Цей нікому спуску не дасть!.. Внучок! Рідний мій!.. На, бий старого дурня, чим хочеш!.. Тягай його

за бороду!.. — І старий, вихопивши Михайлика з рук Григорія, високо підняв його над головою.

Закінчивши сніданок, встали з-за столу. Жінки почали мити посуд, а Пантелій Прокопійович, закуривши, звернувся до Григорія:

— Воно наче й невдобно просити тебе, ти ж у нас — гість, та виходу немає... Допоможи тин поставити, тік загородити, бо все вже похилилось, а чужих ниньки не допросишся. В усіх одне й теж — упадок, та й годі!

Григорій охоче згодився, і вони вдвох із батьком до обіду працювали на току, лагодили загорожу.

Вкопуючи стовпчики на городі, старий роздумував:

— Ось-ось траву треба буде косити, а я ще не вирішив: буде своя, чи доведеться прикупувати? Що ти скажеш про хазяйство? Чи варто тягнутися? А якщо червоні через місяць вернуться і все знову піде шкереберть?

— Не знаю, тату, — не став прикидатися обізнаним Григорій. — Не можу я сказати, як воно обернеться і чия візьме верх. Живи краще так, щоб зайвого ні в засіках, ні на базу не було. Як на теперішній час, все воно ні до чого. Візьми тестя: все життя спину гнув, копичив, жили з себе та з інших тягнув, а чим закінчилося? Тільки обгорілі пеньки на базу!

— Я, хлопче, й сам такої думки, — коротко зітхнувши, не став заперечувати старий.

І більше розмову про господарювання не заводив. А вже після полудня, помітивши, що Григорій занадто ретельно ставить на місце ворітця на току, не стримався і злорадно махнув рукою:

— Та роби його абияк. Чого ти так стараєшся? Не вік же їм стояти!

Це свідчило, що старий тільки тепер змірився: всі його намагання заново налагодити життя таким, яким воно було раніше, — даремні...

Коли сонце вже почало заходити, Григорій покинув майструвати, пішов у хату. В кімнаті застав одну Наталю. Вона прибралась, наче на свято: на ній була синя шерстяна спідниця і поплінова блакитна кофточка з вишивкою на грудях та мережаними манжетами. Обличчя її злегка рум'янилось і блищало, бо вона недавно вмивалася з милом. Наталя щось шукала в сундуці, але, побачивши Григорія, опустила віко, з усмішкою випросталась.

Григорій присів на сундук, попросив:

— Сядь на хвилинку, бо завтра вже поїду і не поговоримо.

Вона покійрно сіла поруч, подивилась на нього збоку трохи зляканими очима. Але він несподівано для неї взяв її за руку, лагідно оцінив:

— А ти гладка, наче й не хворіла.

— Поправилась... Ми, жінки, живучі, як кішки, — ніяковіючи, усміхнулась вона і в цей час нахилила голову.

Григорій побачив, що мочка вуха ніжно рожевіє, вкривається новим пушком, а на потилиці, між пасмами волосся світиться жовтувата шкіра:

— Волосся вилазить? — запитав він.

— Майже все вилзло. Линяю, скоро буду лиса.

— А давай я тобі голову поголою? — раптом запропонував Григорій.

— Що ти! — перелякалась вона. — На кого я тоді буду схожа!

— Щоб волосся росло — треба поголитись!

— Мама обіцяла обстригти мене ножницями, — засоромившись, сказала Наталя і швиденько накинула на голову сніжно-білу, густо підсинену хустку.

Вона була поруч із ним — його дружина та мати його дітей — Михайлика та Полінки. Це для нього вона причепурилась і вимила лице. Поспіхом накинувши хустку, щоб приховати, як хвороба спотворила її голову, трохи схиливши голову набік, вона сиділа така нещаслива, змучена і все-таки приваблива, випромінювала якусь чисту, внутрішню красу. Вона завжди носила високі комірці, щоб він не міг бачити цей шрам, що так і залишився в неї на шиї. І причина всьому цьому — теж він... Хвиля ніжності переповнила серце Григорія. Він хотів сказати їй щось тепле, добре, але потрібних слів не знайшлося, і Григорій лише мовчки пригорнув жінку до себе, поцілував її білий похилий лоб і сумні очі.

Ні, раніше він ніколи не виказував до неї особливих ніжностей. Все життя на першому місці була Аксенія. Зворушена таким виявом чоловікових почуттів, вона розхвилювалась і, зашарівшись, взяла своїми руками його руку, піднесла її до губів.

Із хвилину вони сиділи мовчки. Сонце перед заходом наповнювало кімнату багровим промінням. На ганку галасували діти. Чути було, як Дарка, виймаючи з печі глечики з молоком, незадоволено виказувала свекрусі: «Ви, мабуть, і корів не щодня доїли. Щось стара стала менше давати молока...».

Додому з пасовиська йшла череда. Корови мукали, пастушки ляскали волоссяними нако-нечниками батогів. Хрипко й уривчасто ревів хутірський бугай. Оводи до крові покусали його шовковисте підгруддя і м'язисту, круглу спину. Бугай люто вимахував головою; на ходу підчепивши на свої короткі, широко розставлені роги, астаховський пліт, він перекинув його й пішов далі. Наталя глянула у вікно, сказала:

— А бугай також відступав за Дон. Мама розказувала: як тільки в хуторі почали стріляти, він

покинув стійло і переплив Дон, там, на лузі, весь час і рятувався.

Григорій задумливо мовчав. Чому в неї такі сумні очі? До того ж у них то з'являлось, то зникало щось таке таємниче, чого раніше не помічалось. А тепер вона і в радісні хвилини все одно залишається якоюсь сумною і потайною... Може, вона знає, що у Вешенській він зустрічався з Аксенією? Не витримавши, він спитав:

— Чого це ти сьогодні така сумна? Тебе щось турбує, Наталя? Ти можеш сказати, га?

І чекав, що почнуться сльози, докори... Але Наталя злякано відповіла:

— Ні, ні, це тобі так здається, я нічого... Правда, я ще не зовсім здорова. Голова паморочиться, а коли нахилюсь, чи щось підніму — в очах темніє.

Григорій уважно подивився на неї і продовжив допитуватись:

— Без мене тут тебе нічого?.. Не чіпали?

— Ні, що ти! Я ж весь час лежала хвора. — І глянула Григорію прямо в вічі і навіть ледведле усміхнулася. Помовчавши, вона спитала: — Завтра рано вирушиш?

— На світанку.

— А ще день побути не можна? — голос Наталі прозвучав невпевнено, але з обережною надією.

Григорій заперечливо похитав головою, і Наталя, зітхнувши, сказала:

— Тепер тобі як... треба погони надівати?

— Доведеться.

— Ну, тоді скинь сорочку, пришию, поки видно.

Григорій, крякнувши, скинув гімнастерку. Вона ще не висохла від поту. Вологі плями темніли на спині й на плечах, там, де лишилися натерті до блиску смуги від бойових наплічних ременів. Наталя вийняла зі скрині вигорілі на сонці захисні погони, поцікавилась:

— Ці?

— Вони. Зберегла?

— Ми сундук закопували, — відлюючи нитку в вушко голки, мимохідь сказала Наталя, а сама крадькома піднесла до обличчя запорошену гімнастерку і жадібно вдихнула такий рідний солонкуватий запах поту..

— Чого це ти? — здивовано спитав Григорій.

— Тобою пахне... — зблиснувши очима, сказала Наталя і опустила голову, щоб приховати рум'янець, який раптом виступив на щоках, стала швидко працювати голкою.

Григорій надів гімнастерку, нахмурився, повів плечима.

— Тобі з ними краще! — похвалила Наталя, дивлячись на чоловіка з відвертим захопленням.

Проте він, покосившись на своє ліве плече, зітхнув:

— Вік би їх не бачити... Нічого ти не розумієш!

Вони ще довго сиділи в світлиці на сундуці, взявшись за руки, але кожен мовчки думав про своє.

Потім, коли смеркло і густі тіні від будівель лягли на схолоднілу землю, вони пішли в кухню вечеряти.

І от минула ніч. До світанку на небі світились зірничі, до сходу сонця у вишневому саду тьохкали солов'ї. Прокинувшись, Григорій довго лежав, не розплющуючи очей, слухав співуче й солодке солов'їне тьохкання, а потім тихо, намагаючись не розбудити Наталю, встав, одягнувся і вийшов на подвір'я.

Пантелій Прокопійович годував стройового коня, услужливо запропонував:

— А давай я його поведу та скупаю перед походом?

— Обійдеться, — заперечив Григорій, шулячись від ранкової вогкості.

— Добре спалося? — запитав старик.

— Дуже спав! Тільки ось соловейки заважали. Як же вони виспівували всю ніч!

Пантелій Прокопійович зняв із коня торбу, всміхнувся:

— Їм, хлопче, тільки того й діла. Іншим разом заavidки беруть, слухаючи ці божі створіння. Немає їм діла ні до війни, ні до руїни...

До воріт під'їхав Прохор. Він спозаранку поголився, весь дихав свіжістю і був, як завжди, веселий та балакучий. Прив'язавши чумбур до тички, підійшов до Григорія. Парусинова сорочка на ньому добре вигладжена. На плечах пришиті новенькі погони.

— І ти, Григорій Пантелейович, погончики начепив? — вигукнув він. — Долежались, прокляті! Довго їх нам тепер носити, поки не зносимо! До самої смерті вистачить! Я кажу жінці: «Не пришивай, дурна, навіки. Так, лише трошки прихопи, щоб вітром не зірвало, та й досить!». А наше діло яке? У полоні опинишся, і, дивлячись на лички, відразу зметикують, що я — хоч і не офіцерський чин, а все-таки до старшого урядника дослужився. Вони й скажуть: сякий-такий, умів служити, вмій і голову підставляти!» Бачив, на чому вони в мене висять? Чудасія!

У Прохора погони й справді були пришиті на живу нитку, так що трималися вони дивом.

Пантелій Прокопійович зайшовся сміхом. У сивій бороді забіліли, не зважаючи на його вік, цілісінькі зуби:

— Оце так служивий! Виходить, щось повернеться не туди — тоді погони геть?

— А ти думав як? — усміхнувся Прохор.

Григорій, сміючись, пожалівся:

— Бачив, батьку, якого вістового я маю? Із таким будь-яка біда ніпочім!

— Та воно, як-то кажуть, Григорій Пантелейович?.. Умри ти сьогодні, а я завтра, —

виправдувався Прохор і, легко зірвавши пого-ни, недбало сунув їх у кишеню. — Будемо підїзджати до фронту, тоді їх і пришиємо.

Нашвидку поснідавши, Григорій попрощався з ріднею.

— Хай тебе береже, Цариця Небесна! — набожно шепотіла Льківна, цілючи сина. — Ти ж у нас один лишився...

— Ну, довгі проводи — зайві сльози. Бувайте! — тремтячим голосом попрощався Григорій і пішов до коня.

Наталя, накинувши на голову чорну свекрушину косинку, вийшла за ворота. За її спідницю трималися діти. Поля гірко плакала, сльози в неї так і котились, вона благала матір:

— Не відпускай його! Не відпускай, мамочко! На війні вбивають! Таточку, не їдь туди!

У Михайлика губи теж тремтіли, але плакати він собі не дозволив. Він намагався триматися мужньо, навіть сердито зауважив сестричці:

— Не бреши, дурна! Зовсім там не всіх убивають!

Хлопцеві добре запам'яталися дідові слова про те, що козаки ніколи не плачуть, що козакам плакати — це великий сором. Та коли батько, вже сидячи на коні, підняв його на сідло, щоб поцілувати, то Михайлик здивовано відзначив, що вії в батька чомусь мокрі. Тоді й сам хлопчина не витримав і сльози градом покотилися з його очей! Він сховав обличчя на оперезаних ремнями батькових грудях, крикнув:

— Нехай лучче дід їде воювати! Нащо він нам здався!.. Не хочу, щоб ти!..

Григорій обережно спустив синочка на землю, тильною стороною руки витер заплакані очі й мовчки торкнув коня.

Скільки разів бойовий кінь, лихо розвернувшись біля рідного ганку, вдаривши копитами об землю, ніс його шляхами та по степовому бездоріжжю на фронт, туди, де на козаків чатує чорна смерть, де, за словами козачої пісні, «страх і горе кожний день, кожний час», — але ще ніколи Григорій не залишав хутір із таким важким серцем, як у цей лагідний ранок.

Пригнічений незрозумілими передчуттями, гнітючою тривоною і сумом, їхав він, кинувши на луку повіддя, не оглядаючись назад, до самісінського бутра. На роздоріжжі, де курний шлях звертав до вітряка, оглянувся. Коло воріт стояла одна Наталя, і свіжий ранковий вітрець рвав із її рук чорну, як для жалоби, косинку.

* * *

У синій безодні пливли та пливли скаламучені вітром хмари. Над хвилястим обрієм піділось марево. Коні йшли повільно. Прохір, похитуючись у сідлі, дрімав. Григорій, стиснув-

ши зуби, часто оглядався. Спочатку він бачив зелені купи верб, срібну, химерно звивисту стрічку Дону, розмірений рух крил вітряка. Потім шлях потягнувся на південь. За витоптаними хлібами зникли і плавні, і Дон, і вітряк... Григорій щось насвистував, довго дивився на золотисто-рудю шию коня, вкриту дрібними крапельками поту, і більше в сідлі назад не оглядався... Чорт із нею, з тією військовою! Точилися бої на Чирі, на Дону, а потім загримлять на Хопрі, на Медведиці, на Бузулуці. І — врешті-решт — хіба не однаково, де впаде він на землю від ворожої кулі? — думав він.

IX

Бій точився на околиці станиці Усть-Медведицької. Григорій почув глухий гарматний гуркіт ще тоді, коли з путівця вибрався на Гетьманський шлях.

На обочинах залишилися численні сліди поспішного відступу червоних частин. Валялись, кинуті напризволяще, брички і двоколки. За хутором Матвіївським в яру стояла гармата, очевидно, в неї влучив снаряд і перебив бойову вісь та понівечив люльку. Посторонки на орчиках передка були косо обрубані. За півверсти від яру, на солончаках, де тільки росла низькоросла, висохла на сонці трава, лежали, не перелічити скільки їх, тіла бійців у захисних сорочках і штанах, в обмотках і важких кованих черевиках. Цих червоноармійців настигла й порубала шаблями козацька кіннота.

Григорій, проїжджаючи мимо них, про це легко здогадався, коли побачив, як багато крові засохло в складках сорочок, у яких позах лежали вбиті. А лежали вони так, як скошена трава. Очевидно, козаки не встигли їх роздягнути лише тому, що не мали для цього часу — продовжили переслідування.

Біля куца глоду, розкинувши ноги, лежав мертвий козак. На ньому червоніли лампаси. Неподалік валявся убитий світло-гнідий кінь, сідло — стареньке, ленчик пофарбований вохрою.

Коні Григорія і Прохора вже стомились. Їх треба було погодувати, але Григорію зовсім не хотілось зупинитись там, де недавно йшов бій. Відїхавши ще з версту, він спустився в балку і тільки тоді зупинив коня. Поблизу виднівся ставок, греблю на ньому розмило до суходолу. Прохір же попрямував до ставка, земля на краях якого висохла і потріскалась, але одразу ж повернувся назад.

— Ти чого? — спитав Григорій.

— Підїдь та поглянь.

Григорій піднявся на греблю. У вимоїні лежав жіночий труп. Обличчя накрите подолом синьої спідниці. Повні білі ноги із засмаглими литками і з ямками на колінах безсоромно розкидані. Ліва рука підбгана під спину.

Григорій швидко скочив із коня, скинув кашкет, нагнувся і поправив на вбитій спідниці. Смутле молоде обличчя не втратило своєї привабливості й після смерті. Під болісно вигнутими чорними бровами тьмяно світилися напівзаплющені очі. У вискалі м'яко окресленого рота блищали зіплені густі зуби. Тонке пасмо волосся прикривало шоку, що притулилась до трави. І на цій щоді, на яку смерть уже поклала свої шафранно-жовті, бляклі тіні, метушливо повзали комахи.

— Яку красу занастили, сукині сини! — зовсім тихо сказав Прохор.

Він із хвилину помовчав, а потім люто сплюнув:

— Я б таких... таких розумників до стіни ставив! Поїхали звідси, ради Бога! Я на неї дивитись не можу. У мене серце закипає!

— Може, давай поховаємо її? — запропонував Григорій.

— Та ми що, підряд усіх мертвих будемо ховати? — збунтувався Прохор. — В Ягідному чийогось діда закопували, тепер — оцю жінку.. Як почнемо їх усіх ховати, то в нас на руках одні мозолі будуть! А яму чим копати? Шаблею її, брат, не викопати, від спеки земля на аршин затверділа.

Прохор так заспішив, що ледве потрапив у стремено носком чобота.

Знову вибрались на пагорб, і тут Прохор, який напружено про щось думав, спитав:

— А що, Пантелійович, чи не годі землю кривцею поливати?

— Мабуть, що так.

— А як ти гадаєш, чи скоро все це закінчиться?

— Як перемолотять нас, так і прийде кінець.

— Ну й розвеселе життя настало, та чорт йому радий! Хоч би швидше розбили, чи що. В німецьку, бувало, самостріл знівечить собі пальця, і його назовсім відпускають додому, а ниньки хоч всю руку собі відірви, — однаково продовжуй служити. Косоруких у стрій беруть, гилавих беруть, всяку свологу беруть, лишень би дибав на двох ногах. Та хіба вона, отака війна, коли-небудь закінчиться? І коли їх чорт усіх забере! — в розпачі сказав Прохор і, звернувши з дороги, він зліз із коня, щось тихо про бурмотів, взявся відпускати коневі попруги.

* * *

У хутір Хованський, що розташувався недалеко від Усть-Медведицької, Григорій приїхав

уночі. На краю хутора його затримала застава 3-го полку, але козаки впізнали голос свого командира дивізії; розпитавши їх, Григорій дізнався, що штаб дивізії міститься у цьому ж хуторі і що начальник штабу сотник Копилов чекає його найближчим часом. Начальник застави виявився охочим до розмов, наказавши одному козакові супроводити Григорія в штаб, він наостанку висловив свої міркування:

— Дуже вони, Григорій Пантелійович, укріпались, так що, мабуть, не швидко ми вернемо Усть-Медведицю. А втім, хто його знає... Адже в нас сил теж чимало. Кажуть, ніби англійські війська з Морозовської підходять. Ви нічого не чули?

— Ні, — торкнувши коня, відповів Григорій.

У зайнятому під штаб будинкові віконниці були щільно зачинені. Григорій спочатку вирішив, що в кімнатах нікого нема, але коли ввійшов у коридор, то почув глуху, але жваву розмову. В кімнаті під стелею висів великий світильник, і після нічної темряви він боляче його засліпив, а в ніздрі вдарив густий і гіркий запах махорки.

— Нарешті, ти з'явився! — зрадівши, обізвався Копилов, виринаючи із тютюнової сивої хмари, що клубами висіла над столом. — А ми тебе, брате, вже заждалися!

Потиснувши руки всім присутнім, Григорій зняв шинель і кашкет, підійшов до столу.

— Ну, й накурили! Нема чим дихнути. Візьміть та відчиніть хоч одне вікно, чого ви, наче в погрібі! — скривився він.

Харлампій Єрмаков, який сидів поруч із Копиловим, усміхнувся:

— А ми принюхались і нам байдуже. — І, видавивши ліктем шибку, різко розчинив віконницю.

У кімнату ввірвалась свіжа нічна прохолода. Вогонь у лампі яскраво спалахнув і погас.

— Оце по-хазяйськи! Навіщо ти шибку видавив? — виказав незадоволення Копилов, шукаючи щось на столі руками. — В кого є сірники? Обережно, тут біля карти стояло чорнило.

Засвітили лампу, одну половинку вікна причинили, і Копилов поспішно почав доповідати:

— На сьогоднішній день обстановка на фронті така: червоні утримують Усть-Медведицьку, з трьох боків її прикривають силами близько чотирьох тисяч багнетів. Вони мають достатню кількість артилерії і кулеметів. Біля монастиря і ще в ряді місць вони вирили траншеї. Ними зайняті й наддонські висоти. Словом, їхні позиції не те, щоб зовсім непрístupні, але, відверто кажучи, оволодівати ними буде не просто. З нашого боку, крім дивізії генерала Фідхелаурова і двох штурмових офіцерських загонів, у повному складі підійшла шоста бригада Богатирьова і наша перша дивізія. Але її

склад не повний, не вистачає ще піхотного полку, він десь затримався під Усть-Хоперською, а кінні, хоч і прибули всі, мають далеко не комплектні сотні.

— Наприклад, у моєму полку в третій сотні тільки тридцять вісім козаків, — уточнив командир 4-го полку підхорунжий Дударев.

— А було? — поцікавився Єрмаков.

— Було дев'яносто один.

— Як же ти дозволив так розпустити сотню? Що ти за командир? — нахмурившись і постукуючи пальцями об стіл, запитав Григорій.

— Та який чорт їх утримає! Розбіглись по хуторах, на відвідини поїхали. Але зараз підтягуються. Сьогодні повернулись троє.

Копилов підсунув Григорію карту, вказуючи мізинцем на місця, де розташувалися частини, продовжив:

— Ми ще не розгорнули наступ. Учора в нас тільки другий полк пішим строем наступав на оцій ділянці, але невдало.

— Втрати великі?

— Командир полку доповів, що вчора в нього вибуло вбитими та пораненими двадцять шість чоловік. Так ось, про співвідношення сил: у нас чисельна перевага, але для успішного наступу піхоти не вистачає кулеметів, обмаль снарядів. Начальник боезабезпечення обіцяв нам, що як тільки підвезуть, — дати чотириста снарядів і сто п'ятдесят тисяч патронів. Але це за тієї умови, що їх підвезуть, а наступати треба завтра — цього вимагає наказ генерала Фіцхелаурова. Він обіцяє виділити нам полк для підтримки штурмовиків. Учора вони чотири рази ходили в атаку і зазнали величезних втрат. Билися дуже відчайдушно! Словом, Фіцхелауров пропонує підкріпити правий фланг і перенести центр удару сюди, бачиш? Місцевість тут дає змогу наблизитися до окопів противника на сто — сто п'ятдесят сажнів. До речі, тільки що прибув його ад'ютант. На словах він привіз розпорядження: завтра о шостій ранку прибути на нараду для координації дій. Генерал Фіцхелауров зі штабом своєї дивізії зараз у хуторі Великий Сенін. Загалом завдання полягає в тому, щоб негайно відкинути противника, поки зі станції Себряково йому не підійшло підкріплення. На тому боці Дону наші щось дуже пасивні... Четверта дивізія переправилась через Хопер, але червоні виставили сильні заслони й не дають можливості вийти до залізниці. А тим часом вони спорудили понтонний міст через Дон і спішно вивозять із Усть-Медведицької спорядження та боеприпаси.

— Козаки теревенять, що союзники прибувають на підмогу, це правда?

— Є чутка, що з Чернишевської рухаються кілька англійських батарей і танків. Але хто скаже, як вони ці танки будуть переправляти

через Дон? По-моєму, про танки — це брехня! Давно вже про них йде розмова...

У світлиці надовго запанувала тиша.

Копилов, розстібнувши коричневий офіцерський френч, потер долонями порослі каштановою щетиною пухлі щоки, задумливо й довго жував погаслу цигарку. Його широко посажені, круті й темні очі стомлено мружились, а вродливе обличчя від безсонних ночей геть змарніло.

Колись він учителював у церковно-приходській школі, кожної неділі ходив у гості до станичних купців, грав із купчихами в стукалку, а з купцями в преферанс на копійки, майстерно щось виконував на гітарі й був веселим, товаришким парубком; потім одружився з молоденькою вчителькою і так би й жив-поживав у станиці, дослужився б, напевне до пенсії, але в велику війну був покликаний на військову службу. Після закінчення юнкерського училища його направили на західний фронт, в один із козачих полків. Не зважаючи на війну, Копилов не змінив ні вдачі, ні зовнішності. В повній, низькуватій постаті, в добродушному вигляді обличчя, в манері носити шаблю, в ставленні до молодших чином — в усьому відчувалася сумирність, глибока цивільність. В його голосі ніколи не дзвенів командний метал, а мова не відзначалася притаманною військовим сухістю, вмінням стисло висловлювати думку; за три роки перебування на фронті офіцерська форма так і сиділа на ньому незграбно, ні тобі стройової підтягнутості, ні вміння ходити строем — словом, все в ньому виказувало, що ця людина випадково опинилася на війні. Такий собі трохи обважнілий обиватель, переодягнений офіцером, ніж кадровий офіцер, але, не зважаючи на це, в козаків він користувався повагою, на штабних нарадах до його думки прислуховувались, і комсклад повстанців цінував Копилова за тверезий розум, товариську вдачу, за те, що він ніколи не хизувався, а в боях виявляв справжню хоробрість.

Спочатку Григорій Мелехов ставився до Копилова з деяким упередженням, але за два місяці розпізнав його ближче, а після одного бою відверто признався: «Я про тебе, Копилов, був невисокої думки, а тепер переконався, що помилявся, так ти ось що, пробач, якщо можеш». Копилов на це нічого не відповів, тільки всміхнувся, але, очевидно, таке не зовсім шляхетне освідчення втішило його самолюбство.

До Копилова начальником штабу в Григорія служив малограмотний і безтолковий хорунжий Кружилін. У одному з боїв на Чирі того було вбито, і Копилов, прийнявши штаб, вміло взявся за штабну справу, повів її організовано і з толком. Точнісінько так, як колись він добросовісно просиджував, перевіряючи учнівські

зошити, так і тепер просиджував у штабі над розробкою операцій, але, коли того вимагала обстановка, вмить відгукувався на прохання Григорія, залишав свій штаб, сідав на коня, брав на себе командування полком і вів його в бій...

Григорій довго розглядав Копилова, нарешті підвівся.

— Ну, братці-отаманці, давайте будемо розходитись і лягати спати. Не будемо морочитись над тим, як брати Усть-Медведицю. За нас теперички думають та вирішують генерали. Взавтра йдемо до Фіцхелаурова, нехай нас, бідолашних, научить уму-розуму... А відносно другого полку я ось що думаю: поки влада в наших руках — командира полку Дударева негайно розжалувати, позбавити всіх чинів-орденів...

— І порції каші, — додав Єрмаков.

— Ні, без жартів, — продовжив Григорій, — прямо зараз треба перевести його в сотенні, а командиром замість нього послати Харлампія. Єрмаков, не зволікаючи, скачи туди, приймай полк і вранці чекай наших розпоряджень. Наказ про заміну Дударева Копилов напише, візьмеш його з собою. Я вважаю, що Дударев не справиться. Він ні чорта не розуміє, то ж коли б він ще раз не підставив козаків під удар. Піший бій — це діло таке... Тут не треба великого розуму, щоб віддати людей на поталу, якщо командир — безголовий.

— Правильно. Я також за те, щоб замінити Дударева, — підтримав Копилов.

— Ти, Єрмаков, що — проти? — спитав Григорій, помітивши, що на обличчі Єрмакова з'явилось певне невдоволення.

— Та ні, я нічого. Мені що, вже й бровую повести не можна?

— Значить, так і вирішили. Єрмаков згодний. Замість нього кінний полк тимчасово візьме на себе Рябчиков. Пиши, Михайло Григорович, наказ і теж лягай трохи поспи. О шостій щоб був на ногах. Поїдемо до цього генерала. З собою беру чотирьох ординарців.

Копилов здивовано звів брови:

— Навіщо їх стільки?

— Для годиться. Хай бачать, що ми теж не ликом шиті, дивізією командуємо. — Посміхаючись, Григорій повів плечима, накинув наопашки шинель, пішов на вулицю.

Він улігся під навісом сарая, підстеливши собі попону, але роззуватись не став, шинелі теж не скинув. На подвір'ї ще довго гомоніли ординарці, десь поблизу форкали й розмірено жували коні. Пахли сухі кізяки та нагріта денною спекою земля. Григорій засинав, але ще чув голоси і сміх ординарців, чув, як один із них, судячи з голосу — зовсім молодий хлопець, сідаючи коня, зітхнув:

— Ех, братці, до того все набридло! Ніч-північ, а ти їдь із пакетом, ні сну тобі, ні спочинку...

Та стій же ти, чортяко! Ногу! Ногу, кажуть тобі!..

— А другий глухим, застудженим басом тихо проспівав: — «Набридла ти нам, служба, надокучила. Добрих коників наших ти замучила...»

— І швидко перевів мову на інше: — А ти, Прохоре, насип на цигарочку! Та не будь таким скупердяєм! Забув, як під Білавіним я тобі червоноармійські черевики віддав? Сволота ти! Інший би за таке взуття довіку дякував, а в тебе й на цигарку не випросиш!

На кінських зубах забряжчали й заgrimіли вудила. Кінь, зітхнувши усім нутром, рушив, підкови сухо зацокотіли по сухій і твердій, як кремій, землі. «Думка в усіх одна й та... Набридла ти нам, служба, надокучила», — усміхаючись, повторив про себе Григорій і зразу ж заснув. І з перших хвилин приснився йому сон, який вже колись він бачив: буро-жовтим полем, де висока стерня, наступають цепі червоноармійців. І скільки охоплює око — передній цеп наступаючих. За ним іще шість, чи сім. Вони наближаються в гнітючій тиші. Чорні постаті з кожною хвилиною збільшуються, і ось уже видно як, спотикаючись, швидко крокують, із кожним кроком наближаються на відстань для пострілу люди у вухатих шапках, з гвинтівками наперевіс, ось вони вже побігли, розкривши безмовні роти. А сам Григорій лежить у мілкому окопчиківі, судорожно клацає затвором гвинтівки, часто стріляє; під його пострілами червоноармійці спотикаються і падають; він вставляє нову обойму і, на секунду озирнувшись довкола себе, бачить, як із сусідніх окопів підхоплюються козаки. Вони розвертаються і втікають; їх обличчя перекошені жахом. Григорій чує, як часто б'ється його серце, кричить: «Стріляйте! Сволота! Куди?! Стій, не втікай!»... Він кричить щосили, але голос його дивовижно слабкий, ледве чутний. Його сковує страх! Він теж підхоплюється, уже стоячи, в останній раз стріляє в немолодого смуглявого червоноармійця, який мовчки біжить прямісінько на нього, і бачить, що промахнувся. В червоноармійця — збуджено-серйозне обличчя, йому зовсім не боязно. Він біжить так легко, що майже не торкається ногами землі, брови його зсунуті, шапка тримається тільки на потилиці, поли шинелі підіткнуті. Ворог невпинно наближається, Григорій вже бачить його блискучі очі й бліді щоки, на яких недавно виросла кучерява борідка, помічає, що чоботи в нього мають короткі, широкі халяви; звертає увагу на чорне вічко трохи нахиленого вниз дула гвинтівки, над яким у такт бігу хитається вістря чорного штика. Григорія пригнічує все наростаючий і незрозумілий страх. Він смикає затвор гвинтівки, але той не піддається, його зайло. У розпачі Григорій б'є затвором об коліно, але все даремно! Відстань між ним і червоноармійцем зменшилася до п'яти кроків.

Григорій розвертається й теж починає втікати. Він біжить, а скошене буро-жовте поле геть усяєне втікаючими козаками. Григорій ззаду чує, як важко дихає його переслідувач, чує гучний тупіт його ніг, але бігти швидше не спроможний. Потрібно зібрати неймовірні зусилля, щоб ноги, котрі безпорадно підкошуються, побігли швидше. Нарешті він добігає до якогось напівзруйнованого, занехаяного цвинтаря, перестрибує через повалену огорожу, біжить між осілими могилками, похиленими хрестами і капличками. Потрібне ще одне зусилля, і тоді він врятується. Але тупіт ззаду наростає, гучнішає. Гаряче дихання переслідувача досягає шиї Григорія, і в ту ж мить він відчуває, як його хапають за хлястик шинелі й за полу. Григорій глухо кричить і... прокидається. Він лежить на спині. Ноги його, взуті в тісні чоботи, затерпли, холодний піт вкрив лоб, усе тіло боліло, немов побите. «Хай тобі грець!» — каже він хрипко, задоволено дослухаючись до свого голосу і ще не вірячи, що все відбувається насправді і більше не сниться. Потім повертається на бік, натягує на голову шинель, подумки каже собі: «Треба було його підпустити, відвести удар, звалити прикладом із ніг, а вже потім втікати...». Якийсь час він відновлює в пам'яті деталі сну, що привидився йому вже вдруге, відчуває радісне хвилювання від того, що все це — всього лишень поганий сон і в дійсності ніщо поки що йому не загрожує: «Дивно, чому уві сні все в десять разів страшніше, ніж насправді? Зроду в житті не відчував такого страху, не бував у таких бувальцях!» — думає він і, знову засинаючи, з насолодою витягує затерплі ноги.

Х

На світанку його розбудив Копилов.

— Пора їхати, вставай! Наказано ж бути не пізніше шостої години.

Начальник штабу шойно поголився, начистив чоботи і надів м'ятий френч, який все ж таки сидів на ньому бездоганно. Копилов, судячи з усього, коли голився, то поспішав: у двох місцях пухлі шоки порізані, та водночас у ньому з'явилась раніше йому невластива охайність, зосередженість.

Григорій, прискіпливо оглянувши його з ніг до голови, подумав: «Бач, як видрунцвся! Не бажає перед генералом з'явитись неохайним!..».

Немов прочитавши його думки, Копилов пояснив:

— Незручно з'явитись неохайним. Раджу й тобі привести себе в порядок.

— Прийме й таким! — пробубнів, потягуючись, Григорій. — Так, кажеш, наказано бути

о шостій? Нам з тобою вже починають наказувати?

Копилов, посміхаючись, знизує плечима:

— Нові часи — нові пісні. До того ж, він — старший, ми мусимо підкорятися. Фіцхеларов — генерал, не стане ж він до нас їздити.

— Можливо, що й так. До чого йшли, до того й прийшли, — відповідає Григорій і йде вмиватися до криниці. Хазяйка мершій біжить у хату, виносить чистий вишитий рушник, з поклоном подає Григорію. Той завзято витирає кінцем рушника червоне, як цегла, ошпарене холодною водою обличчя, звертається до Копилова, який якраз підійшов:

— Воно-то так, тільки панам-генералам треба б ось над чим задуматись: народ після революції став іншим, так, ніби заново народився! А вони все старим аршином міряють. А аршин, того й дивися, зламається... Довго в них мізки крутяться. Коломаз'ю б їх змастити, щоб не скрипіли!

— Це ти про що? — питає, думаючи про щось своє, Копилов, здмухуючи з рукава якесь сміттячко.

— А про те, що вони збиваються на старе. Ось, скажімо, візьми мене: офіцерський чин маю з німецької війни. Кров'ю його заслужив! А як опиняюсь в офіцерському середовищі, то ніби з хати на мороз вискакую в одних підштаниках. Таким мені холодом від них несе, що всією спиною його чую! — очі в Григорія осатаїло зблиснули і він, непомітно для себе, підвищує голос. Копилов стурбовано озиряється на всі боки, шепче:

— Та тихіше ти, ординарці прислуховуються.

— Чому це так, питається? — стишивши голос, продовжує Григорій. — Та тому, що я для них — біла ворона. У них — руки, а в мене від твердих мозолів вони давно нагадують копита! Вони ногами дріботять, а я, де не повернусь, що-небудь та зачеплю. Від них милом для обличчя та різними жіночими рум'янами пахне, а від мене — кінською сечею та потом. Вони всі вчені, а я з горем-пополам церковну школу закінчив. Тож чужий їм із голови до п'ят. І в цьому вся річ! А коли я виходжу від них, то мені все здається, що до обличчя мого павутиння причепилося: і лоскітно мені від нього і страшно неприємно, так і хочеться почиститись. — Григорій вішає рушник на цямрину, уламком кістяного гребінця причісує волосся. На його смуглому обличчі різко біліє незасмаглий лоб. — Не хочуть вони того збагнути, що все старе пішло до бісової матері! — вже тихіше говорить Григорій. — Вони думають, що ми з іншого тіста ліплені, що неосвічений, простий чоловік — він гірший від худоби. Вони переконані, що у воєнній справі я, або такий, як я, розуміється менше за них. А в червоних хто

командирами? Будьонний — офіцер? Вахмістр старої служби, — а хіба не він генералів генерального штабу громив? А не від нього п'ятами блищали офіцерські полки? А візьми Гусельщикова — серед козачих генералів найбільш бойовий, уславлений генерал, а це часом не він цієї зими в одних спідніх утікав із Усть-Хоперської? А знаєш, хто йому ніжку підставив? Один московський слюсар — він у червоних командує полком. Полонені потім про нього розповідали. І це ж треба розуміти! А ми, неосвічені офіцери, хіба погано водили козаків, коли спалахнуло повстання? Чи, може, генерали нам помагали?

— Помагали чимало, — багатозначно відповідає Копилов.

— Ну, можливо, Кудінову й помагали, а я тієї помочі не бачив і бив червоних, не слухаючи чужих порад.

— Отже, ти вважаєш, що у військовій справі без науки можна обійтись?

— Ні, я не проти науки. Але на війні, брат, не вона — головне.

— А що ж тоді, Пантелійович?

— Справа, за яку ти йдеш у бій.

— Ну, це вже інша розмова... — каже Копилов, насторожено всміхаючись. — І в цьому ти, безумовно, маєш рацію... Наявність ідеї в такій справі — головне. Перемагає тільки той, хто твердо знає, за що він воює, і вірить у свою справу. Це — давня, як світ, істина і ти даремно вважаєш себе її першовідкривачем. Особисто я — за старі, за добрі старі часи. Будь інакше, я б і пальцем не поворушив, а не те, щоб кудись йти та за щось воювати. Всі, хто з нами, — це люди, котрі силою зброї захищають свої колишні привілеї, втихомирюють бунтівний народ. І в числі цих приборкувачів — і ми з тобою. Я вже давно, Григорій Пантелійович, придивляюсь до тебе, і не можу тебе зрозуміти...

— Потім зрозумієш. Давай будемо рушати, — відмахується Григорій і йде до сараю.

Хазайка, яка завбачала кожний рух Григорія, щоб тільки йому догодити, запропонувала:

— Може б, молочка випили?

— Спасибі, хазайко, та вже ніколи молочком частуватись. Колись іншим разом.

***

Прохор Зиков, сидючи під сараєм, захлинаючись, сьорбав із миски кисле молоко. Спотерігаючи за Григорієм, який відв'язував коня, він і оком не повів. Рукавом сорочки витер губи, потім спитав:

— Далеко йдеш? І мені з тобою?

Григорій скипів, із холодним шаленством відповів:

— Ну, ти й зараза, сто чортів тобі в душу, зовсім службу забув? Чому кінь стоїть загнуданий? Хто повинен подати мені коня? Чортів ненажера! Все їсиш, і ніяк не наїсишся! А-ну, кидай ложку! Дисципліни не знаєш!.. Ледар чортів!

— І чого ти розійшовся? — ображено бурмотів Прохор, уможуваючись у сідлі. — Кричиш, а сам не знаєш, навіщо. Теж мені велике цабе! Мені що тепер, перед дорогою й перекусити не можна? Ну, чого ти розкричався?

— А того, що ти мені скоро на голову сядеш, кендюх свинячий! Як ти зі мною розмовляєш? Зараз до генерала їдемо, ти мені там дивись!.. Бо звик за панібрата!.. Я тобі хто такий? Їдь п'ять кроків позаду! — наказав Григорій, виїжджаючи за ворота.

Прохор із трьома іншими ординарцями трохи відстали, і Григорій, їдучи поруч із Копиловим, ніби продовжуючи попередню розмову, насмішкувато запитав:

— Ну, так що тобі не зрозуміло? Може, я тобі допоможу?

Копилов, не зважаючи на насмішкуватий тон запитання і його суть, відповів:

— А не розумію я, яку позицію ти займаєш у цій справі, ось що! З одного боку — ти захищаєш старе, а з іншого — пробач мені за різкість, в тобі є щось більшовицьке.

— І що в мені бачиш більшовицького? — Григорій нахмурився, рвучко подаючись у сідлі вперед.

— Я не вважаю тебе більшовиком, але якась більшовицька тінь над тобою висить.

— Один чорт, але цікаво.

— Візьмемо хоч би твою оцінку офіцерства, про його ставлення до тебе. Які в тебе претензії до цих людей? Чого ти взагалі від них хочеш? — доброзичливо всміхаючись і помахуючи нагайкою, допитувався Копилов. Оглянувшись і переконавшись, що ординарці захоплені своєю розмовою, заговорив більш голосніше: — Ось тебе, скажімо, ображає те, що вони не приймають тебе, як рівного, в своє середовище, що ставляться до тебе з погордою. Але вони мають для цього підстави, і тут нікуди не дітися. Ти, щоправда, також офіцер, але абсолютно випадкова людина в офіцерському середовищі. Хоч ти й носиш офіцерські погони, але ти, вибачай, залишаєшся необтесаним козаком. Ти не вихований, говориш некультурно і грубо, тобто відсутні всі ті вкрай необхідні якості, без яких людина не може вважатися культурною. Наприклад: замість того, щоб користуватися носовою хусткою, як це роблять усі виховані люди, ти сякаєшся за допомогою двох пальців, під час обіду руки витираєш об халяви, чи об волосся, а вмившись, не гидуєш витерти обличчя кінською попоною, нігті на руках обкущуєш, чи зрізуєш кінцем шаблі. Або ще краще:

пам'ятаєш, якось зимою у Каргіновській ти при мені розмовляв із одною інтелігентною жінкою, в якій козаки арештували чоловіка, і ти в її присутності застібав штани...

— Виходить, краще було б, якби я залишив штани незастібнутими? — хмуро всміхаючись, перепитав Григорій.

Коні їхні йшли нога в ногу, і Григорій, скося поглядаючи на Копилова, на його доброзичливе обличчя, вислуховував його слова і йому ставало трохи прикро.

— Справа зовсім не тому! — з досадою вигукнув Копилов. — Як ти взагалі посмів прийняти жінку, будучи лише в штанах, босий? Ти навіть на плечі не накинув сюртук, я це чудово пам'ятаю! Все це, звичайно, дрібниці, але вони, в першу чергу, характеризують тебе, як людину... Як тобі сказати...

— Та вже кажи, як є!

— Ну, як людину зовсім темну. А як ти говориш? Це просто жаж! Замість квартири — фатир, замість евакуюватися — екуїруватися, замість якби — кобить, замість артилерія — антилерія. І, як у кожного неосвіченого, в тебе якась незбагненна пристрасть до іноземних слів, ти вживаєш їх де треба, де й не треба, неймовірно перекручуєш, а коли на штабних нарадах у твоїй присутності вживаються такі, специфічно військові терміни, як дислокація, форсування, диспозиція, концентрація та інше, то ти захоплено дивишся на того, хто їх виголошує, навіть, я б сказав, із заздрістю.

— Ну, це вже ти брешеш! — вигукнув Григорій, і по його обличчю пробігла веселатінь. Чуваючи в коня між ушей, гладячи в нього під гривною теплою шовковисту шкіру, він попросив: — Ну, давай, шквар далі, давай припарки своєму командирові!

— Послухай, і не варто на це ображатися! Тож тобі має бути зрозуміло, що з цього боку в тебе не все гаразд. І після цього ти ще ображаєшся, що офіцери не ставляться до тебе, як до рівного. А в тебе ні пристойності, ні освіти, ти — просто пеньок! — У Копилова ненароком зірвалося дошкульне слово, і він злякався. Він добре знав, яким нестриманим буває Григорій, коли впадає в гнів, тому боявся, що той спалахне, але кинувши на Григорія побіжний погляд, відразу ж заспокоївся. Бо Григорій, відкинувшись на сідлі, беззвучно реготав, під вусами сліпуче вискалились зуби. І Копилова вразила така несподівана реакція на його слова; до того ж Григорій сміявся таким ширим сміхом, що він теж розсміявся, але сказав: — Ось бачиш, якби на твоєму місці був хтось розумний, він би заплакав від такого розносу, а ти регочеш. Ну, хіба ти не дивак?

— Значить, ти вважаєш мене тупим пеньком? Ну, й чорт із вами! — припинивши сміх,

сказав Григорій. — І я зовсім не бажаю вчитися вашій гречності та пристойності. Біля волів вони мені будуть ні до чого. А Бог дасть — живий залишусь — вернусь додому і буду біля них ходити, так що перед ними мені не буде потреби прикидатися та примовляти: «Ой, лисий, поверніться! Вибачте мені, рябий! Дозвольте поправити на вас ярмо? Шановний добродію, пане віл, уклінно прошу не тягнути напарника в борозну». З ними треба коротко: цоб-цабе, ось і вся воляча дислокація.

— Не дислокація, а дислокація! — поправив Копилов.

— Ну, нехай буде так, тобі видніше. Але в одному я з тобою ніяк не можу згодитися.

— І в чому саме?

— А те, що я — пеньок. Це я для вас — пеньок, а ось, трохи зачекай, перейду до червоних, то в них я буду важчим, ніж свинець. І тоді не трапляйтесь мені на дорозі такі виховані та вчені дармоїди! Кожну душу витрушу, навіть бебехів на залишу! — напівжартома-напівсерйозно закінчив Григорій і, торкнувши коня, миттю перевів його на широку рись.

Наддоння пробуджувалось, довкола стояла така глибока ранкова тиша, що кожний звук, навіть ледь чутний, порушував її і відгукувався луною. Господарювали зараз у степу жайворонки та перепелиці, але з ближніх хуторів долітало нестихаюче неголосне гуркотіння, яке зазвичай супроводжує рух великих військових частин. На вибоях гуркотіли колеса гармат і зарядних ящиків, біля криниць іржали коні; в такт, глухо і м'яко, маршували пластунські сотні, брязкотіли брички й вози обивательських підвід, зайняті на підвозі до лінії фронту боеприпасів та спорядження; біля похідних кухонь солодко пахло розіпрілим пшоном, м'ясним кандьором, приправленим лавровим листям і свіжим хлібом.

А під самою Усть-Медведицькою розносився тріск гвинтівок, зрідка ліниво й гучно бахкали гармати. Бій тільки починався.

Генерал Фіцхелауров снідав, коли немолодий на вигляд, підтоптаний ад'ютант доповів:

— Командир Першої повстанської дивізії Мелехов і начальник штабу дивізії Копилов.

— Запрошуй в мою кімнату, — Фіцхелауров великою жилавою рукою відсунув тарілку, повну яєчної шкаралупи, зі смаком випив склянку свіжого молока і, склавши акуратно салфетку, піднявся із-за стола.

У цій малесенькій козацькій світличці з скособоченими одвірками та підсліпуватими вікнами, він — сажневого росту та по-старечому дебелий і гладкий — здавався неймовірно великим. На ходу поправляючи стоячий комір бездоганно пошитого мундира, гучно кашляючи, генерал пішов у сусідню кімнату, де коротко кивнув Григорію і Копилову, котрі стоячи вітали

його появу, і, не подавши прибулим руки, жестом запросив їх до столу.

Придержуючи шаблю, Григорій обережно присів на краєчок табурета, косо глянув на Копилова.

Фіцхелауров важко сів на скрипівший під ним віденський стілець, підігнув цибаті ноги, поклавши на коліна великі кисті рук, заговорив густим, низьким басом:

— Я запросив вас, панове офіцери, для того, щоб узгодити деякі питання... Повстанська партизанщина закінчилась! Ваші частини перестають існувати як самостійні одиниці, хоч такими вони, по суті, й не були. Це — фікція! Вони впливаються в Донську армію. Ми починаємо планомірний наступ, все це пора усвідомити і беззастережно виконувати накази вищого командування. Чому, дозвольте взнати, вчора ваш піхотний полк не підтримав наступаючий штурмовий батальйон? Чому полк відмовився йти в атаку, не зважаючи на мій наказ? Хто командир вашої, так званої, дивізії?

— Я, — тихо відповів Григорій.

— Потрудіться відповісти на запитання!

— Я тільки вчора прибув у дивізію.

— Де ви в цей час були?

— Заїжджав додому.

— Під час бойових операцій командир дивізії дозволяє собі гостювати вдома! В дивізії — бардак! Розпушеність! Чорт знає що! — Генеральський бас все гучніше гримів у тісній кімнатці; за дверима ад'ютанти вже пересміювались і тихо перешіптувались, ходили навшпиньки, щоки Копилова все більше й більше блідніли, а Григорій, дивлячись на багровіюче обличчя генерала, на його стиснуті набряклі кулаки, відчував, як і в нього самого наростає нестримна лють і темніє в очах.

Фіцхелауров, ухопившись за спинку стільця, несподівано легко піднявся, закричав:

— У вас не військова частина, а червоногвардійський набрид!.. Покидьки, а не козаки! Вам, пане Мелехов, не дивізією командувати, а служити денщиком!.. Чоботи чистити! Ви чуєте?! Чому не був виконаний наказ? Мітингу не провели? Не обговорили? Зарубайте собі на носі: тут вам не товариші, і заводити більшовицькі порядки ми не дозволимо!.. Не дозволи-мо!..

— Я прошу вас на мене не горлати! — глухо зауважив Григорій і встав, відсунувши ногою табурет.

— Що ви сказали?! — перегнувшись через стіл, задихаючись від хвилювання, прохрипів Фіцхелауров.

— Прошу вас на мене не горлати! — уже більш голосніше повторив Григорій. — Ви викликали нас для того, щоб вирішувати... — Він на секунду замовк, опустив очі і, продов-

жуючи стежити за руками Фіцхелаурова, зовсім стишив голос, перейшов майже на шепіт: — Якщо ви, ваше превосходительство, спробуєте хоч пальцем доторкнутись до мене, — зарубаю на місці!

У кімнаті стало так тихо, що було чути, як уривчасто дихає Фіцхелауров. З хвилину всі мовчали. Ледве чутно рипнули двері. В щілину заглянув переляканий ад'ютант. Двері так само ак уратно зачинились. Григорій стояв, не знімаючи руку з ефеса шаблі. У Копилова дрібно тремтіли коліна, погляд його блукав десь на стіні. Фіцхелауров важко сів на стілець, по-старечому закректав, буркнув:

— Добре мені діло! — І вже зовсім спокійно, але не дивлячись на Григорія, продовжив: — Сідайте. Погарячкували, та й годі. Тепер, будь ласка, слухайте: наказую вам негайно перекинути всі кінні частини ... Та сідайте ж!..

Григорій сів, витер рукавом рясний піт, що раптом виступив на його обличчі.

— ... Так ось, усі кінні частини негайно перекиньте на південно-східну ділянку, і зараз починайте наступ. Правий ваш фланг буде взаємодіяти з другим батальйоном військового старшини Чумакова...

— Дивізію я туди не поведу, — стомлено мовив Григорій і почав виймати з кишені шароварів хустку. Вишитою Наталиною хусткою ще раз витер спітніле чоло, повторив: — Дивізію туди не поведу.

— Це ж чому?

— На перегрупування потрібно багато часу.

— Це не ваше діло. За наслідок операції відповідаю я.

— Ні, мое, а щодо відповідальності — то вона не тільки ваша...

— Ви відмовляєтесь виконувати мій наказ? — ледве стримуючи себе, прохрипів Фіцхелауров.

— Так.

— У такому разі потрудіться зараз же здати командування дивізією! Тепер мені зрозуміло, чому не був виконаний мій вчорашній наказ...

— Ви можете думати собі, що завгодно, але дивізію я не здам.

— Як це, дозвольте спитати, вас розуміти?

— А так, як я сказав, — Григорій ледве помітно всміхнувся.

— Я вас звільняю від командування! — різко сказав Фіцхелауров, і Григорій після цих слів негайно встав.

— Я, ваше превосходительство, вам не підлеглий!

— А ви кому-небудь взагалі підкоряєтесь?

— Так, командуючому повстанськими силами Кудінову. А від вас мені все це чути дуже дивно... На нинішній час ми з вами на рівних правах. Ви командуєте дивізією, і я теж. І поки

що ви голос на мене не підвишуйте... Ось, коли мене переведуть у сотенні командири, тоді — будь ласка. Але попускати руки... — Григорій підняв брудний вказівний палець і, виблискуючи очима, в яких поєдналися і усмішка і лють, закінчив: — ... і тоді попускати руки не дозволю!

Фіцхелауров підвівся, поправив душивший його комірець і, зробивши жест, нагадующий уклін, закінчив:

— Нам більше нема про що говорити. Дійте, як вам забажається. Про вашу поведінку я негайно повідомлю штаб армії, і, смію вас запевнити, наслідків довго чекати не доведеться. Військово-польовий суд у нас ще діє бездоганно.

Григорій, не звертаючи уваги на відчайдушні погляди Копилова, насунув на голову кашкет, попрямував до дверей. На порозі він зупинився, сказав:

— Ви сповіщайте, куди вважаєте необхідним, але мене не лякайте, я не з лякливих... А до того часу мене не турбуйте. — Подумав і додав: — Бо я боюсь, щоб вас мої козаки не потрїпали... — Штовхнувши двері, брязкаючи шаблею, рішуче пішов у сіни.

На ганку його наздогнав схвильований Копилов.

— Пантелійович, ти збожеволів! — шепнув він, заламуючи від розпачу руки.

— Коней! — гучно розпорядився Григорій, перебираючи в руках нагайку.

Прохор чортом підлетів до ганку.

Вийшовши за ворота, Григорій оглянувся і побачив: три ординарці метушились, допомагаючи генералові Фіцхелаурову вилізти на високого, осідланого нарядним сідлом коня...

Півверсти проскакали мовчки. Копилов розмови не починав, бо розумів, що Григорію зараз не до балачок, а сперечатися, коли він у такому стані, небезпечно. Нарешті Григорій не витримав:

— Ти чого мовчиш? — сердито запитав він. — Ти чого туди їздив? Свідком бути? У мовчанку погратися?

— Ну, брате, й номер ти викинув!

— А він не викинув?

— Допустимо, він теж не правий. Бо й справді, тон, яким він із нами розмовляв, просто обурливий!

— Та він хіба ж із нами розмовляв? Він із самого початку взявся кричати, наче йому вкололи шилом у зад!

— Однак і ти молодець! Ігнорування старшого за чином... у бойовій обстановці... це, брате...

— Нічого не це! Шкода тільки, що не нарався він на мене! Я б його потягнув клинком через лоб, так би черепок його й хруснув!

— Тобі й без цього нічого доброго не сподіватися, — дорікнув Копилов і стишив коня. — З усього видно, що тепер вони почнуть дисципліну підтягувати, тільки держись!

Коні їх, форкаючи, йшли в ногу, відганяли хвостами оводів. Григорій насмішкливо глянув на Копилова, спитав:

— А ти для чого нарядився? Думав, що будуть тебе чаєм частувати? Під білі руки за стіл поведуть? Поголився, френч вичистив, чоботи блищать... Я бачив, як ти хустинку слинив та на колінах плямочки витирав!

— Та відчепися ти! — червоніючи, відмахувався Копилов.

— Даремні твої труди! — продовжив знущатися Григорій. — Не тільки до чаю не запросив, а й до рученьки тебе не підпустив.

— З тобою і не цього можна очікувати, — скоромовкою пробурмотів Копилов і, примруживши очі, здивовано-радісно вигукнув: — Дивись! Це — не наші. Союзники!

Назустріч їм шестеро мулів вузьким провулком тягли англійську гармату. Англійський офіцер на рижому куцехвостому коні їхав збоку. На передку їздовий теж сидів у англійській формі, але на околиці його кашкета була причеплена російська офіцерська кокарда і погони поручика.

Ще не доїхавши до Григорія кількох сажнів, офіцер підніс до козирка свого коркового шолома два пальці, кивнув головою, щоб уступили дорогу. Провулок виявився таким вузький, що роз'їхатись можна було лише за умови, що верхові коні стоятимуть упритул до кам'яної огорожі.

На вилицях у Григорія заходили жовна. Стиснувши зуби, він прямував на офіцера. Той здивовано підняв брови, трохи звернув убік. Вони з трудом роз'їхались, і то завдяки тому, що англієць поклав праву, туго обтягнуту крагою, ногу на лиснючий, добре вичищений круп своєї породистої кобили.

Один із артилерійської обслуги, судячи з його зовнішності — теж російський офіцер, злісно глянув на Григорія:

— Здається, ви могли б уступити дорогу! Невже й тут треба демонструвати своє невігластво?

— Ти прикуси язик, суче вим'я, а то я тобі покажу таку дорогу! — глухо порадив Григорій.

Офіцер, який сидів на передку, підвівся і, оглянувшись назад, закричав:

— Панове! Арештуйте цього зухвальця!

* Закінчення тексту газетної публікації — М. Шолохов «Тихий Дон», розділи з IV книги — «Известия», № 246 (6103) від 22 жовтня 1936 р. далі текст дається за першим книжковим виданням Четвертої Книги — Державне видавництво «Художественная литература», 1940 р. (ред. Ю. Б. Лукін).

Григорій з викликом вимахував нагайкою і повільно рухався провулком. Молоді, ще безвусі офіцери-артилеристи, всі стомлені, в пилюці, кидали на нього непривітні погляди, але ніхто не зважився його затримувати. Батарея із шести гармат завернула за ріг, і Копилов, покушуючи губи, порівнявся з Григорієм:

— Усе в тебе, Григорій Пантелійович, дурники! Поводишся, як хлопчисько!

— Ти що, до мене вихователем приставлений? — огризнувся Григорій.

— Нехай ти розсердився на Фіцхелаурова — це можна зрозуміти, — знизуючи плечима, сказав Копилов. — Але при чому тут цей англієць? Чи, може, тобі його шолом не сподобався?

— Мені він тут, під Усть-Медведицею, щось не дуже сподобався... Йому б в іншому місці його носити... Дві собаки гризуться — третя не втручайся, знаєш таке?

— Отакої! Виходить, ти проти іноземного втручання? Але, по-моєму, коли за горло беруть — будеш радий будь-якій допомозі.

— Ну, коли хочеш — радій, а я, будь моя воля, не дозволив би їм і ногою ступити на нашу землю!

— Ти в червоних китайців бачив?

— Ну?

— А хіба це не одне й теж? Хіба це також не чужоземна допомога?

— Це ти помиляєшся. До червоних китайці добровольцями прийшли.

— А цих, по-твоєму, що — силою сюди притягли?

Григорій не знайшов, що відповісти, глибоко замислився, довго їхав мовчки, потім заговорив і в його голосі відчувалась неприхована досада:

— Отак ви, вчені люди, завжди... І на рівному місці петляєте, як зайці на снігу! Я, брате, нутром чую, що ти тут неправильно гуториш, та тільки приперти тебе не вистачає розуму... Давай облишимо все це. Не забивай мені памороки, у мене й без тебе клопотів повна голова!

Копилов ображено замовк, і аж до самої квартири вони вже більше до цієї розмови не повертались. Один Прохор, якого мучила цікавість, догнав їх, щоб спитатись:

— Григорій Пантелійович, ваше благородіє, скажи на милість, що воно в кадетів за скотина, що тягне гармати? Вуха в них ніби ослячі, а все інше — кінь собі, та й годі! На таке неподобство аж дивитись не хочеться. Що воно за чорт, що за порода — скажи, будь ласка, а то ми на гроші засперечалися... — Хвилини п'ять він ще проїхав позаду на близькій відстані, але оскільки відповіді не дочекався, врешті-решт відстав; коли інші ординарці наздогнали його, то Прохор змовницьки повідомив:

— Вони, хлопці, їдуть мовчком, видно, й

самі дивуються, ні чорта не знають, звідки на білому світі береться така погань...

XI

Козачі сотні вже четвертий раз піднімались із неглибоких окопів і знову залягали під нищівним кулеметним вогнем червоних. Рановранці, сховані на лівобережжі в лісі, червоноармійські батареї почали обстрілювати козацькі позиції і розташоване в ярах підкріплення.

Після шрапнелі над донськими висотами спалахували і розвіювались молочно-білі хмарки. Кулі, не долітаючи, або перелітаючи ламану лінію козачих окопів, піднімали руду куряву.

Опівдні бій спалахнув з новою силою, і західний вітер далеко розносив по Донщині гуркіт артилерійської стрілянини.

Перебуваючи на спостережному пункті повстанської батареї, Григорій в бінокль стежив за битвою. Він добре бачив, як офіцерські роти, не зважаючи на втрати, перебіжками просувались уперед. Коли сила вогню наростала, вони падали на землю, окопувались, а при першій же можливості перебігали на новий рубіж; а лівіше, де дорога вела до монастиря, ніяк не могла підвестися повстанська піхота. Григорій, написавши записку Єрмакову, послав її зі зв'язківцем.

Через півгодини примчав розпашілий Єрмаков. Біля батарейської конов'язі він захеканий зліз із коня, побіг до окопу спостерігача.

— Не можу підняти козаків! Не хочуть вставати! — ще здалеку кричав він, розмахуючи руками. — У нас уже двадцять трьох чоловік як не було! Бачив, як червоні кулеметами січуть?

— Офіцери йдуть, а ти своїх підняти чому не можеш? — крізь зуби процідив Григорій.

— Та ти ж поглянь, у них на кожний взвод — ручний кулемет, патронів теж удосталь, а в нас що?

— Ну-ну, ти поменше говори! Зараз же веди в атаку, бо без голови залишишся!

Єрмаков матюкнувся, збіг із вершини кургана. Григорій спустився за ним слідом. Він вирішив, що сам поведе в атаку 2-й піхотний полк.

Біля крайньої гармати, майстерно замаскованої гілками глоду, його затримав командир батареї:

— Полубуйся, Григорій Пантелійович, англійською роботою. Зараз вони почнуть обстрілювати міст. Давай піднімемось на курганчик.

У бінокль ледве виднілась вузька смужка понтонного мосту, що його спорудили через Дон червоні сапери. По ньому безперервним потоком котились підводи.

Минуло хвилин десять, як англійська батарея, що розташувалась у балці за кам'янистим кряжем, відкрила вогонь. Четвертий снаряд упав рівно на середину мосту. Потік підвід завмер. Було видно, що червоноармійці, поспішно скидають у воду розтрощені брички та трупи вбитих коней.

Від правого берега негайно відштовхнулись навантажені саперами чотири баркаси. Але вони ще не встигли відновити на мосту зруйнований настил, як англійська батарея знову послала туди кілька снарядів. Один із них розбив в'їзд на греблю з лівого берега, а другий біля самісінького мосту підняв зелений стовп води, і рух на мосту знову завмер.

— Отак прищільно б'ють, сучі сини! — не стримував свого захоплення командир батареї. — Тепер, поки не смеркне, вони не дозволять їм переправлятися. Той міст уже не вціляє!

Григорій, не віднімаючи від очей бінокль, запитав:

— Ну, а ти чого мовчиш? Ні, щоб підтримати свою піхоту. Ген же вони, кулеметні гнізда.

— І радий би, та жодного снаряда нема! З півгодини тому витратив останній і заговів.

— А тоді чого ж ти тут робиш? Ставай на передки і їдь до чортової матері!

— Послав до кадетів за снарядами.

— Не дадуть, — упевнено сказав Григорій.

— Один раз уже відмовили, послав удруге. Може, змилюються. Та нам, щоб подавити ті кулемети, вистачить десятків зо два. Де ж це видано — двадцять три душі наших полягли. А ще скільки вб'ють? Бач, як вони косять!..

Григорій перевів погляд на козацькі окопи: на косогорі, прямо біля них, кулі продовжували переорювати суху землю. Там, де проходила кулеметна черга, здіймалися фонтанчики куряви, немов хтось невидимою рукою з неймовірною швидкістю креслив вздовж окопів сіру лінію, яка тут же зникала. Курява танцювала всюди, де тягнулись козацькі окопи, складалося враження, що їх безуспішно намагаються підпалити.

Григорій більше не стежив за тим, як влучаю працює англійська батарея. З хвилину він стояв, прислухаючись до того, як неугавно ведеться артилерійська та кулеметна стрільба, а потім, покинувши курганчик, наздогнав Єрмакова:

— Атаку не починай, поки не одержиш мій наказ. Без артилерійської підтримки ми з ними нічого не вдіємо.

— А я тобі що говорив? — не втримався Єрмаков, сідаючи на свого розгаряченого від скачки та стрілянини коня.

Григорій не зводив очей з Єрмакова, який, позабувши про страх, скакав під кулями, його охопила тривога: «І чого його чорт поніс

навпростець? Скосять кулеметом. Краше було б спуститися в балку, по рівчаку вибратися нагору і вже там, за бугром, безпечно добрався б до своїх». Єрмаков шаленим кар'єром доскакав до балки, зник у ній і на протилежному боці не винирнув. «Значить, сам здогадався! Тепер добереться», — з полегшенням зітхнув Григорій і ліг біля курганчика, почав неспішно скручувати цигарку.

Його охопила дивна байдужість! Ні, під кулеметний вогонь він козаків не поведе. Немає чого туди ходити! Нехай атакують офіцерські штурмові роти. Нехай вони беруть Усть-Медведицьку. І ось тут, лежачи під курганчиком, Григорій вперше ухилився від прямої участі в бойовищі. Не боягузтво, не страх смерті, чи даремних втрат керували ним у цю хвилину. Ще недавно він не жалів ні свого життя, ні життя козаків, якими йому випала доля командувати. А ось теперічки ніби щось загальмувало... І він уперше так ясно відчув і зрозумів усе те безглуздя, що відбувалося на його очах. Чи недавня розмова з Копиловим, чи сутичка з Фіцхелауровим, а може, все разом стало причиною того настрою, який так несподівано його охопив, тільки під кулі він вирішив більше не підставлятися. Він неясно думав про те, що козаків із більшовиками йому не примирити, та в душі й сам не міг із ними примиритися, а захищати духовно чужих, вороже налаштованих до нього людей, усіх оцих Фіцхелаурових, які глибоко зневажали його і яких він теж зневажав не менше, — він теж більше не бажав і не мав для цього сили. І знову з усією нещадністю вернулися до нього давні душевні суперечності. «Нехай собі воюють. Подивлюся збоку. Як тільки дивізію в мене відберуть, буду проситися в тил. З мене досить!» — думав він і, подумки вернувшись до суперечки з Копиловим, спіймав себе на тому, що намагається виправдати червоних. «Китайці до червоних приходять із голими руками, вступають у їх армію і за хренове солдатське жалування щоденно ризикують життям. Та й що варте те жалування? Що на нього можна купити? Хіба що в карти програсти... Виходить, тут річ не в користі, а в чомусь іншому... А союзники шлють офіцерів, танки, гармати, дивись, ось навіть мулів і тих прислали! А потім за все це вимагатимуть довгий карбованець. Тож різниця чималенька! Ну, ввечері ми про це ще досперечаємось! Ось приїду в штаб, відкличу його вбик і скажу: «А різниця, Копилов, все ж таки є, і ти голову мені не мороч!»».

Однак продовжити суперечку так і не довелося. У другій половині дня Копилов виїхав у розташування 4-го полку, який знаходився в резерві, і в дорозі був убитий сліпою кулею. Григорію сповістили про це через дві години...

Уранці Усть-Медведицьку з боєм зайняли частини 5-ї дивізії генерала Фіцхелаурова.

XII

Днів через три після того, як Григорій поїхав із дому, в хуторі Татарському з'явився Митько Коршунов. Прибув він не один, а в супроводі двох товаришів, з котрими він разом служив у каральному загоні. Один із них — уже немолодий калмик, начебто родом із Манича, а другий — непоказний козачок із Розпопинської станиці. Калмика Дмитро кликав зневажливою кличкою «ходя», зате розпопинського п'яницю й бестію величав Силантієм Петровичем.

Видно, Дмитро добре прислужився Війську Донському, перебуваючи в каральному загоні: за одну зиму його підвищили до вахмістра, а потім перевели і в підхорунжі, отож у хутір він приїхав, відверто красуючись у новій офіцерській формі. Слід гадати, що не погано жилося йому й у відступі, за Донцем: плечі в Дмитра розширились, вони розпирали легкий захисний френч, на тугенький стоячий комірець набігали жирні складки рожевої шкіри, а ззаду мало не тріскали пошиті в обтяжку сині діагоналеві штани з лампасами... Маючи таку постать, Дмитро міг би стати отаманцем лейб-гвардії, жити при палаці та охороняти священну особу його Імператорської Величності, якби не ця, будь вона не ладна, революція. Проте й без цього Дмитро на життя не скаржився. І він свого добився, одержав офіцерський чин, але зовсім не так, як Григорій Мелехов, котрий не беріг свою голову і відчайдушно героївствував. У каральному загоні від людини, яка бажала вислужитись, вимагались дещо інші якості... А Дмитро таких якостей мав більше, ніж достатньо: він не дуже довіряв козакам, тому часто сам водив на розстріл тих, кого підозрювали в більшовизмі; не цурався і власноручно, за допомогою нагая, або шомпола, розправлятися з дезертирами; а вже коли брався допитувати арештованих — у цій справі рівного йому в усьому загоні не було, навіть особисто військовий старшина Прянішников, знизуючи плечима, признавався: «Ну, панове, як собі хочете, а Коршунова перевершити — дзуськи! Дракон, а не людина!». І ще в одній справі Дмитро був неперевершений майстер: коли в карателів не було можливості розстріляти арештованого, але живим випускати з рук не хотілось, — йому назначали тілесну міру покарання — різки і виконання доручали Дмитрові. І він залюбки брався за таку роботу, та тільки після п'ятдесяти ударів засуджений починав безупинно блювати кров'ю, а після сотні людину без перевірки

впевнено загортали в рогожу... Після Дмитрової екскуції ні один засуджений ще не вставав живим. На це він, усміхаючись, не раз признавався: «Якби з усіх червоних, яких я лупцював, познімати штани та спідниці, — можна б увесь хутір Татарський одягнути!».

У каральному загоні та жорстокість, що була властива Дмитровій натурі з дитинства, не тільки знайшла собі гідне застосування, але оскільки вона ніким і нічим не стримувалась, то досягла жажливих розмірів. Спілкуючись на службі з усіма покидьками офіцерства (саме такі кадри — кокаїністи, гвалтівники, грабіжники та інші інтелігентні мерзотники — поповнювали загін), Дмитро старанно, як це личить селянському хлопцеві, всотував у себе їх ненависть до червоних, і швидко так оволодів цією наукою, що без особливих труднощів перевершив учителів. Там, де стомлений від крові й чужих страждань офіцер-неврастенік не витримував, Дмитро, тільки мружив свої жовті очі, в яких спалахували дрібні іскорки, і довершував справу.

Таким став Дмитро після того, як із козацької частини його перевели на легкий хліб — у каральний загін військового старшини Прянішникова.

Заявившись у хутір, він набундючився, ледве відповідав на жіночі вітання, повагом проїхав на своє обійстя. Біля напівобгорілих чорних воріт зліз із коня, віддав калмикові повіддя — широко розставляючи ноги, пішов у подвір'я. Супроводжуваний Силантієм, він мовчки обійшов фундамент, кінчиком нагайки підняв розплавлений під час пожежі, а тепер виблискуючий, як бірюза, шматок скла, охриплим від хвилювання голосом сказав:

— Спалили... А курінь був гарний! Перший в хуторі. І спалив наш хуторський, Мишко Кошовий. Він же й діда вбив. Так-то, Силантії Петрович, довелось провідати рідне згарище...

— А в цих Кошових хто-небудь дома залишився? — пожвавішав той.

— Мабуть, хтось є. Та ми з ними ще побачимось... А зараз їдемо до наших сватів.

По дорозі до Мелехових Дмитрові назустріч йшла невістка Богатирьова, поцікавився в неї:

— Мати моя із-за Дону вернулась?

— Мабуть, Митрій Миронович, ще не вернулась.

— А сват Мелехов удома?

— Про старого питаєшся?

— Еге ж.

— Старий вдома, вся сім'я вдома, крім Григорія. Петра ж зимою вбили, може, чув?

У відповідь Дмитро кивнув головою і риссю погнав коня.

Він їхав безлюдною вулицею, і в його жовтих котячих очах, холодних і пересичених, й сліду

не залишилось від недавньої схвильованості. Під'їжджаючи до мелехівського двору, зокрема ні до кого з супутників не звертаючись, неголосно сказав:

— Отак-то зустрічає рідний хутір! Пообідати й то доводиться їхати до рідні... Ну-ну, ще поборемося...

Пантелій Прокопійович під повіткою взився з лобогрійкою. Помітивши, що до них наближаються кінні, він серед них упізнав Коршунова і пішов відчиняти.

— Просимо завітати, — привітно сказав він, відчиняючи хвіртку. — Гостям раді! З прибуттям!

— Здрастуй, сват! Живий-здоровий?

— Слава Богу, поки живемо. Та ти либонь, уже офіцером став?

— А ти вважаєш, що лише твоїм синам білі погони носити? — самовдоволено сказав Митько, подаючи старому довгу жилу руку.

— Мої за ними не дуже й побивались, — усміхаючись, відповів Пантелій Прокопійович і пішов уперед, щоб указати місце, куди поставити коней.

Гостинна Ільківна нагодувала гостей обідом, а вже потім почались розмови. Дмитро розпитував про свою сім'ю і сидів мовчазний, не виявляючи ні зажурення, ні гніву. Мимохідь поцікавився, чи хто-небудь із Кошових залишився в хуторі, і, дізнавшись, що вдома залишилась Михайлова мати з дітьми, непомітно для інших коротко підморгнув Силантію.

Гості незабаром почали збиратись. Проводяючи їх, Пантелій Прокопійович спитав:

— У хуторі довго думаєш гостювати?

— Та днів зо два, може, три.

— Із матір'ю побачишся?

— А це як доведеться.

— А зараз куди, далеко зібрались?

— Та так... У хуторі з деким треба побачитись... Ми скоро повернемося.

Дмитро зі своїми товаришами ще не встиг вернутись до Мелехових, як у хуторі вже понеслось: «Коршунов із калмиками приїхав, у Кошового всю сім'ю вирізали!».

Пантелій Прокопійович про це нічого не чув, бо щойно прийшов із кузні, куди носив косогін і тепер збирався приступати до лобогрійки, коли його поклікала Ільківна:

— Йди-но, Прокопійовичу, сюди! Та скоріше!

Голос у старій відверто передавав тривогу, що й здивувало Пантелія Прокопійовича, він мерщій пішов у хату.

Біля печі стояла заплакана, бліда Наталя, а Ільківна, кивнувши очима на Оникієву жінку, глухо спитала:

— Старий, ти таку новину чув?

«Невже щось із Григорієм... Заступи і помилуй!», — запекло під серцем у Пантелія Про-

копійовича. Він сплотив і, не стримуючи люті, бо ніхто нічого не говорив, закричав:

— Та швидше розкажіть, будьте ви прокляті!.. Ну, що сталося? З Григорієм?.. — І, немов підкошений власним криком, сів на лаву, погладжуючи тремтячі ноги.

Дуня першою здогадалася, що батько міг подумати, що, може, трапилось лихо з Григорієм, тому поспішила його заспокоїти:

— Ні, тату, це не про Гришу. Митро Кошових повбивав.

— Як це повбивав? — у Пантелія Прокопійовича спершу відлягло від серця, але він до кінця не зрозумів, про що говорить Дуня, тож негайно захотів уточнити: — Кошових? Митрій?

Новину цю принесла Оникієва жінка, вона й почала, плутаючись, розповідати:

— Ходила я, дядьку, шукати теля, отак ось іду повз Кошових, а Митрій, а з ним іще двоє служивих, в'їхали на баз і пішли в курінь. А я собі думаю: теля далі, як до вітряка не піде, сьогодні моя черга телят пасти...

— Та на чорта мені здалося твоє теля! — гнівно перебив Пантелій Прокопійович.

— ...І пішли вони в курінь, — запинаючись, продовжувала жінка, — а я стала, дай, думаю, почекаю. «Не може бути, думаю, щоб вони з добром сюди приїхали». А звідти вже почався крик, не інакше, як убивають. Налякалась я до смерті, хотіла тікати, та ще не встигла відійти від тину, коли чую — хтось ззаду тупотить; оглянулась — а це ваш Митро накинув старій оборку на шию і волочить її по землі, прямо, як собаку, прости Господи! Підтягнув її до сараю, вона, сердешна, вже й не плаче, мабуть, уже була без пам'яті; калмик, той, який був із ним, стрибнув на переруб... Дивлюсь — Митро кінець оборки йому кидає і кричить: «Підтягни і зав'язуй вузлом!». Ой, і страху ж я натерпілась! На моїх очай нещасну стару і задушили, а потім посідали на коней і поїхали в провулок, мабуть, до правління. Я в хату зайти побоялась... Тільки побачила, що з сіней, просто з-під дверей, кров на приступки побігла. Господи, не дай і не доведи ще раз таке страхіття побачити!

— Добрих гостей нам Бог послав! — очікувально подивилась на старого Ільківна.

Пантелій Прокопійович вислухав розповідь, страшенно розхвилювався і, не сказавши й слова, зараз же вийшов у сіни.

Незабаром до воріт під'їхав Митько зі своїми підручними. Пантелій Прокопійович притьма закульгав їм назустріч.

— Заждіть-но! — гукнув він ще здалеку. — Коней на баз не заводьте!

— Що таке, сваток? — здивувався Дмитро.

— Вертай назад! — упритул підійшов до нього Пантелій Прокопійович і, дивлячись Дмитрові прямо в жовті бігаючі очі, рішуче

заявив: — Не гнівайся, сваток, але я не хочу, щоб ти заходив у мій курінь. Краще по-доброму їдь собі, куди хочеш.

— А-а-а... — розуміюче протягнув Дмитро і зблід. — Виганяєш, значить?

— Не хочу, щоб ти поганив мій дім! — повторив старий. — І щоб більше нога твоя до мене не ступала. Нам, Мелеховим, кати не рідня, отаке!

— Зрозуміло! Тільки ти, сваток, занадто вже жалісливий!

— Ну, від тебе милості, мабуть, не дочекаєшся, коли жінок та дітей почав карати! Ой, Митрій, погане ти вибрав собі рукомесо... Не зрадів би твій покійний батько, дивлячись на тебе такого!

— А ти, старий дурень, хотів, щоб я з ними панькався? Батька вбили, діда вбили, а я повинен з ними христосуватися? Пішов ти — знаєш куди?.. — Дмитро розлючено смикнув повід, повід коня за хвіртку.

— Не лайся, Митрій, ти мені в сини годишся. І ділити нам із тобою нема чого, їдь із Богом!

Все більше й більше блідніючи, погрозово розмахуючи нагаєм, Дмитро глухо вигукував:

— Ти мене не доводь до гріха, не доводь! Якби не Наталя, то я б тебе, такого жалісливого... Знаю я вас! Наскрізь бачу, яким ви духом дихаєте! За Донець не відступили? До червоних перекинулися? А тож як!.. Усіх би вас, сукиних синів, як Кошових, треба знищити! Поїхали, хлопці! Ну, кривий пес, дивись, не зустрічайся мені! З моєї пригоршні не висиплешся! А твій хліб-сіль я тобі пригадаю! Я таку рідню теж бачив!..

Пантелій Прокопійович, закривши тремтливими руками хвіртку на заціпку, покульгав у курінь.

— Прогнав я твого братика, — сказав він, не дивлячись на Наталю.

Наталя нічого не відповіла, хоч у душі вона була згодна з тим, як поступив свекор, а Ільківна швидко перехрестилась і зраділо сказала:

— І слава Богу: відвернула нелегка! Вибач, Наталочко, на поганому слові, але ваш Митько виявився справжнім супостатом! І службу по собі знайшов: нема, щоб, як інші козаки, в добрих частинах служити, а він — бачиш! — пішов у загін людей катувати! Та хіба ж це козацьке діло — катом бути, старих жінок вішати та діток безневинних шаблями рубати?! Хіба ж вони за Мишка свого мають відповідати? Це б червоні так і нас з тобою, і Михайлика з Полею, за нашого Гришу могли б порубати. Але ж не порубали, змилювались? Ні, борони Боже, я проти такого!

— Я, мамо, за брата й не заступаюсь... — тільки й мовила Наталя, витираючи сльози кінчиком хустки.

У той же день Дмитро покинув хутір. Потім доходили чутки, ніби десь біля Каргінської він приєднався до свого карального загону і разом із загоном наводив порядки в хохлацьких слободах Донецького округу, провина населення яких полягала в тому, що воно брало участь у придушенні Верхньодонського повстання.

Із тиждень після його від'їзду в хуторі точилися пересуди. Більшість засуджувала самочинну розправу над сім'єю Кошового. На громадські кошти вбитих поховали; хатинку Кошових вирішили продати, але покупця не знайшлося. За наказом хутірського отамана віконниці навхрест забили дошками, і діти ще довго боялися гратись поблизу того страшного місця, а діди й баби, проходячи біля безлюдної хатини, хрестились і поминали за упокій душі убієнних.

Потім настав час косити в степу, і недавні події забулися.

Хутір, як і раніше, жив роботою та чутками, що доходили про події на фронті. Ті з хазяїв, у кого залишилась робоча худоба, зітхали й лялились, коли їх відправляли возити вантажі. Майже щоденно доводилось відривати від роботи волів та коней та відправляти їх у станицю. Старики, випрягаючи з косарок коней, не один раз лихим словом згадували війну, що так надовго затягнулась. Але вимагалось підвозити на фронт снаряди, патрони, мотки колючого дроту, харчі. І нічого не влієш — везли. А тут, треба ж таке, встановилася така погода, що кормова трава вже доспіла і її тільки й косити та гребти.

Пантелій Прокопійович, готуючись до косовиці, дуже злився на Одарку. Минув уже тиждень, як вона повезла волами патрони на перевалочний пункт, вже мала назад вернутися, але про неї не було й чутки; а в степу без пари старих, найбільш витривалих волів, робити було нічого.

Власне кажучи, Одарку посилати не слідувало... Із важким серцем Пантелій Прокопійович довірив їй волів, бо добре знав її владу, їй тільки щоб весело провести час, а тоді й забуде, що за худобою треба доглядати, але нікого, крім неї, не знайшлося. Дуню не пошлеш, бо не годиться дівчині їхати в далеку дорогу з чужими козаками; в Наталі — малі діти; не везти ж йому, старому, самому ті клятві патрони? А Одарка охоче згодилась на поїздку. Вона й раніше всюди їздила з великим бажанням: хоч до млина, чи на крупорушку, та мало що виникає в господарстві; і все тому, що, опинившись поза домівкою, почувала себе значно вільніше. Кожна поїздка приносила розвагу, можливість повеселитися. Позбавившись свекрушиної опіки, вона могла і з жінками досхочу потеревенити і, як вона зізнавалась, «на швидку руку любов закрутити», підчепити якого-небудь привабливого і розби-

шацького козачка. А вдома сувора Ільківна і після загибелі Петра не давала їй волі, ніби Дар'я, яка зраджувала живому чоловікові, мусила берегти йому вірність мертвому.

Тож Пантелій Прокопійович хоч і був упевнений, що волі залишаться недоглянуті, але нічого вдіяти не міг, — спорядив у дорогу старшу невістку. Спорядити — спорядив, та весь тиждень він жив у великій тривозі, зовсім втратив душевний спокій. «Ой, луснули мої волі!» — тяжко зітхаючи, не раз думав він, прокидаючись серед ночі.

Одарка приїхала вранці на одинадцятій день. Пантелій Прокопійович щойно вернувся з поля. Він косив на пару з Оникієвою жінкою, залишив її в степу з Дунею, а сам приїхав у хутір за водою й харчами. Старі батьки із Наталя якраз снідали, коли повз вікна загуркотіли добре знайомим перестуком колеса брички. Наталя мерщій кинулась до вікна, побачила на подвір'ї Одарку, яка, закутавши лице хусткою до самих очей, вела стомлених, геть схудлих волів.

— Вона, чи що? — спитав старий, давлячись непрожованим куснем.

— Одарка!

— Не сподівався вже й волів побачити! Ну, славу тобі Господи! Вертихвістка клята! Насилу вернулась на баз... — бідкався старий, хрестячись і сито гикаючи.

Розпрягши волі, Одарка ввійшла в кухню, поклала коло порога вчетверо складене рядно, привіталася з домашніми.

— О, це ти, золотко мое! Ти б іще з тиждень покаталася! — замість привітання сердито виказав Пантелій Прокопійович, зустрівши Одарку гнівним поглядом.

— Треба було б їхати самим! — відгризнула невістка, знімаючи з голови вкриту пилкою хустку.

— А чого ж так довго? — втруtilася у розмову Ільківна, бажаючи розвіяти спалахнула неприязнь.

— Не відпускали, тому й довго.

Пантелій Прокопійович недовірливо похитав головою, спитав:

— Жінку Христоні на перевалці пустили, а тебе — ні?

— А мене затримали! — Одарка сердито повела очима, запропонувала: — Якщо не вірите, то їдьте та спитайте того начальника, який був при обозі.

— Перевіряти мені тебе немає потреби, але іншим разом посидь краще дома. Тебе лише за смертю посилати.

— Оце вже ви мене налякали! Ой, і налякали! Та я й сама не поїду! Хоч і змушуйте — більше не поїду!

— Воли здорові? — трохи пересердившись, спитав старий.

— Авжеж, що здорові. Нічого вашим волам не сталося... — Одарка не мала бажання продовжувати балачку, спохмурніла, зробилася, як ніч.

«Розлучилася із якимось милим у дорозі, тому й сердита», — здогадалась Наталя.

Вона завжди з жалем і бридотою ставилася до Одарчиних випадкових любовних пригод.

Після сніданку Пантелій Прокопійович уже почав збиратися в поле, але раптом з'явився хуторський отаман.

— Сказав би — в час добрий, та зажди, Пантелій Прокопійович, не виїжджай.

— Що, знову за підводою прибіг? — прикидаючись байдужим, поцікавився старий, а в самого від злості аж дух перехопило.

— Ні, тут інша музика. Сьогодні до нас прибуває сам командуючий всією Донською армією, сам генерал Сидорин, зрозумів? Тільки що з гінцем одержав папірець від станичного отамана, наказ від нього: всіх стариків та жінок — до єдиного зібрати на сходку.

— Та в них є розум? — не стримався роздратований Пантелій Прокопійович. — Хто ж у таку гарячу пору влаштовує сходки? А сіна на зиму мені твій генерал Сидорин збере?!

— Він такий мій, як і твій, — спокійно відповів отаман. — Що мені наказали, — те й виконую. Так що випрягай! Будемо хлібом-сіллю зустрічати. Між іншим, гуторять, що з ним і союзницькі генерали прибувають.

Пантелій Прокопійович мовчки постояв коло гарби, подумав і взявся випрягати волів. Переконавшись, що сказане ним сприйняте належним чином, отаман, повеселів, відважився спитати:

— Твоєю кобилкою не можна скористуватися?

— А для чого вона тобі?

— Звеліли, щоб їх їжак уколов, дві тройки вислати назустріч аж до Дурного яру. А де їх, ті тарантаси й коней брати, — ніяк не збагну! Удосвіта встав та бігаю, разів п'ять сорочка змокрила — і тільки четверо коней напивав. Народ увесь працює, хоч криком кричи!

Змирившись, Пантелій Прокопійович дав згоду на кобилу і навіть запропонував свій ресорний тарантасик. Як не як, а прибував командуючий армією, а з ним іноземні генерали, а до генералів Пантелій Прокопійович завжди ставився з великою шанобою.

Отаман с'як-так набрав дві тройки і вислав їх до Дурного яру зустрічати почесних гостей. На плацу збирався хуторський народ. Багато людей, припинивши косовицю, поспішали зі степу в хутір.

Пантелій Прокопійович, махнувши рукою на роботу, взявся перевдягатися, надів чисту сорочку, суконні шаровари з лампасами, кашкет, той, що колись привіз і подарував Григорій,

і поважно покульгав на майдан, наказавши старій, щоб послала Одарку в поле — нехай віднесе Дуні воду й їжу.

Незабаром над шляхом піднявся густий вихор курави і помчав до хутора, а в ньому часом зблискувало щось металеве і долинав далекий співучий голос автомобільної сирени. Гості приїхали на двох новісінських, виблискуючих темно-синьою фарбою, автомобілях; на значній відстані за ними, обгоняючи косарів, котрі верталися з роботи, порожняком мчали тройки, і на них під дугами сумно дзеленькали поштарські дзвоники, роздобуті отаманом з урочистої нагоди. Натовп, який чекав на плацу, прийшов у рух, почали голосно перемовлятися, діти весело перегукувались. Розгублений отаман бігав поміж натовпу, шукав шановних стариків, щоб вручали хліб-сіль. Він наткнувся на Пантелія Прокопійовича, і, зрадивши, вчепився в нього:

— Виручай, ради Христа! Людина ти була, звичай знаєш. Тебе ж не треба вчити, як із ними ручкатись і таке інше... Окрім того, ти ж у нас член Круту, та й син у тебе такий... Будь ласка, бери хліб-сіль, бо я не те, що боюся, але коліна чогось тремтять.

Пантелій Прокопійович — до неможливого задоволений, що йому випала така честь — для годиться почав спершу відмовлятися, але потім швидко втягнув голову в плечі, перехрестився і взяв у руки накриту вишитим рушником таріль з хлібом-сіллю; розпихуючи ліктями натовп, вийшов наперед.

Автомобілі в супроводі великого табуну охриплих від гавкання різноматих собак швидко наближались до плацу.

— Ти... як? Не боїшся? — пошепки спитав Пантелія Прокопійовича збліднілий отаман. Він уперше бачив таке велике начальство. Пантелій Прокопійович скося блимнув на нього синюватими білками, перемагаючи хвилювання в голосі, відповів:

— На, візьми потримай, поки я бороду причешу. Та добре тримай!

Слухняний отаман узяв таріль, а Пантелій Прокопійович розгладив вуса й бороду, помолодецькому випнув груди і, спираючись на кінчики пальців скаліченої ноги, щоб не видно було, як він кульгає, знову взяв хліб-сіль. Але таріль так затремтіла в його руках, що отаман злякано перепитав:

— Непустиш? Ой, дивись!

Пантелій Прокопійович лише зневажливо повів плечем. Це він упустить? І треба ж чоловікові молоти отаке! Чого це він, який був членом Круту і в палаці наказного здоровкався з усіма за руку, раптом візьме і злякається якогось генерала? Цей нещасний отаман зовсім із глузду з'їхав!

— Я, браток, коли був на Військовім Крузі, то з самим наказним отаманом чай внакладку... — взявся було згадувати Пантелій Прокопійович і замовк.

Передній автомобіль зупинився від нього за якихось десяти кроків. Шофер був без вусів і бороди, на голові носив кашкет із великим козирком, а на френчі якісь невідомі вузенькі погони, хутко скочив на землю, відчинив дверці. З автомобіля повагом вийшло двоє військових, одягнених у захисні костюми, пішли до натовпу. Вони йшли прямо на Пантелія Прокопійовича, а той, як став струнко, так і завмер. Він здогадався, що саме ці, скромно одягнені люди, і є генералами, а ті, що йшли позаду і мали більш нарядну вдяганку, — ті всього лишень чини, їх супроводжуючі. Старий, не кліпаючи, розглядав гостей, і в його очах все збільшувалось неприховане здивування. Де ж їх висячі генеральські еполети? Де ж аксельбанти та ордени? І що ж це за генерали, якщо на вигляд вони нічим не відрізняються від звичайних солдатських писарів? Пантелія Прокопійовича охоплювало несподіване й глибоке розчарування. Йому стало навіть трохи прикро і за своє урочисте приготування і за цих генералів, які зневажають генеральський чин. Хай йому грець, але коли б він знав, що прибудуть отакі генерали, то нізашо б так ретельно не одягався, і нічого було даремно хвилюватися, і в будь-якому випадку, не стояв би тут, як пень, тримаючи в руках таріль із незграбно випеченим хлібом, та й спекти таку паляницю могла тільки якась задрипана баба. Ні, Пантелій Мелехов ще ніколи не виставляв себе людям на посміховище, а тепер ось довелось: хвилину тому він на власні вуха чув, як за його спиною посміювались хлопчачи, а один пущьвірок навіть заверещав на все горло: «Хлопці! Подивіться, як кривий Мелехов настобурчився! Наче йоржа ковтнув!». Коли б хоч було, витягнувшись в струнко, за що терпіти глум та трудити хвору ногу... В Пантелія Прокопійовича від обурення все клекотіло. А винуватий за все отой проклятий боягуз отаманчик! Прийшов, набрехав, узяв кобилу й тарантас, оббігав увесь хутір, висолопивши язик, бубонці та дзвіночки для тройки шукав. Бо й справді: якщо нічого путнього в житті чоловік не бачив, то й ганчірці радий. За свій вік Пантелій Прокопійович і не таких генералів бачив! Ось, скажімо, на Імператорському огляді: один іде — всі груди в Хрестах, у медалях, у золотому шитві; дивись — і на душі радісно, ікона, а не генерал! А ці — всі в зеленому, як жовтобрюхи. Один начепив навіть не кашкет, як належить за формою, а щось схоже на котелок, а зверху на ньому накинута серпанок, морду всю поголив, жодної волосинки не залишилося, хоч із фонарем шукай... Пантелій

Прокопійович спохмурнів і від огиди мало не плюнув, але його хтось боляче штовхнув у спину, голосно зашепіл:

— Йди ж, піднось!

Пантелій Прокопійович ступив крок уперед. Генерал Сидорин поверх його голови швидко обвів поглядом натовп, звучно виголосив:

— Здрастуйте, панове старики!

— Здравія желаєм, ваше превосходительство! — різноголосо прокричали хуторяни.

Генерал милостиво прийняв із рук Пантелія Прокопійовича хліб-сіль, сказав «спасибі!» і передав блюдо ад'ютантові.

Поруч із Сидориним стояв високий, сухорлявий англійський полковник, поглядаючи з-під низько насунутого на очі шолома, він з холодною цікавістю розглядав козаків. Виконуючи розпорядження начальника британської військової місії на Кавказі генерала Бріггса, він супроводжував Сидорина, який здійснював інспекційну поїздку на звільненій від більшовиків землі Війська Донського і з допомогою перекладача сумлінно вивчав настрої козаків, а також ознайомлювався з обстановкою на фронтах.

Полковник стомився від дорожніх незручностей, одноманітного степового пейзажу, нецікавих розмов; його обтяжував складний комплекс обов'язків, що покладалися на представника великої держави, але інтереси королівської служби — насамперед! І він уважно вслухався в слова станичного оратора, він майже розумів зміст того, про що говорилось, бо володів російською мовою, але приховував це від сторонніх. Зі справжньою британською погордою він розглядав різні за характером, засмагли обличчя цих войовничих синів степу; коли дивився на козацький натовп, то не могло не впасти в око, наскільки тут перемішались раси: поруч із білявим козаком-слов'янином стояв типовий монгол, а поруч із ним — чорний, як вороняче крило, молодий козак, чия рука висіла на брудній пов'язці, він тихо розмовляв із сивим, прямо-таки біблійський патріархом, і не викликало жодного сумніву, що в жилах цього старця, який одягнений у старомодний козацький чекмень і спирається на ціпок, тече чиста, без домішків, кров кавказьких горців...

Полковник, як справжній патріот, трохи знався в історії: глибоко знайомлячись із козаками, він думав про те, що не лише цим варварами, а й їхнім онукам навряд чи доведеться йти походом в Індію під командуванням якого-небудь нового Платова. Після перемоги над більшовиками, знекровлена громадянською війною, Росія надовго випаде з числа великих держав, і в найближчі десятиліття східним володінням Британії ніщо не буде загрожувати. А що

більшовики будуть переможені, — в цьому полковник ніскільки не сумнівався. Він мав тверезий розум, до війни тривалий час жив у Росії, і, звичайно, ніяк не міг допустити, щоб у напівдикій країні реалізувались утопічні ідеї комунізму..

Увагу полковника привернули жінки, які голосно розмовляли між собою. Не повертаючи голови, він зиркнув на них, побачив їх вилицюваті, обвітрені обличчя, і на його твердо стиснутих губах з'явилася ледве помітна, презирлива усмішка.

Пантелій Прокопійович, вручивши хліб-сіль, змішався з натовпом. Слухати якогось красномовця, котрий від імені козачого населення станиці Вешенської вітав прибулих гостей, він не залишився, а, обійшовши навколо натовпу, поспішив прямо туди, де неподалік стояли кінні тройки.

Коні ще стояли в милі, їх боки важко ходили. Старий, підійшовши до своєї запряженої в голоблі кобилки, рукавом потер їй ніздрі, зітхнув. Йому хотілося вилаятись, зараз же випрягти кобилу і відвести її додому, — таким надзвичайно великим було його розчарування.

У цей час генерал Сидорин звертався до жителів Татарського. Похваливши їх бойову діяльність у тилу червоних, він відзначив:

— Ви проявили мужність у боротьбі з нашими спільним ворогом. Батьківщина не забуде ваших заслуг, вона крок за кроком звільняється від більшовиків, від їх страшного ярма. Мені хотілося б вручити нагороди тим жінкам із вашого хутора, які, за нашими відомостями, найбільше відзначились у збройній боротьбі проти червоних. Я прошу вийти наперед наших героїчних козачок, чії прізвища зараз будуть оголошені!

Один із офіцерів зачитав коротенький список. Першою оголосили прізвище Одарки Мелехової, інші теж належали до числа козацьких жінок, чії чоловіки були вбиті на початку повстання; але й самі вони, як і Одарка, брали участь у розправі над полоненими комуністами — тими, котрих пригнали в Татарський після зради Сердобського полку.

Хоч Пантелій Прокопійович і велів їхати в поле, але Одарка не підкорилась. Тепер вона знаходилась тут, серед хутірських жінок, і стояла вбрана, немов на свято.

Почувши своє прізвище, вона без вагання розштовхала жінок і сміливо вийшла наперед, на ходу поправляючи білу, з мереживом, хустку, мружила очі і трохи збентежено всміхалась. Не зважаючи на те, що довга дорога і любовні втіхи її геть стомили, вона виглядала хоч куди! Біліді, ніскільки не засмагли щоки ще чіткіше відтінювали гарячий блиск її примружених, хтивих очей, а вигнуті й підмальовані брови, витягнуті

в лінію усміхнені губи лише підкреслювали, що їй справді є в цій жінці щось зваблिवе і нечисте.

Дорогу їй заступив офіцер, який спиною стояв до натовпу. Вона легенько його відсторонила, сказала:

— Пропустіть женихову рідню! — І підійшла до Сидорина.

Ад'ютант подав генералові медаль на Георгієвській стрічці, той, невміло перебираючи пальцями, приколов її Дарці на лівий бік грудей і, привітно посміхаючись, заглянув їй у вічі.

— Убитий в березні хорунжий Мелехов — ваш чоловік?

— Так.

— Зараз ви одержите гроші, п'ятсот карбованців. Вручить вам їх оцей офіцер. Військовий отаман Африкан Петрович Богаєвський і Донський уряд дякують вам за виявлену вами високу мужність і просять прийняти співчуття... Вони співчують вам у вашому горі.

Із того, що їй говорив генерал, Одарка зрозуміла не все. Проте вона, кивнувши головою в знак подяки, взяла з рук ад'ютанта гроші і теж, мовчки всміхаючись, відверто зазирнула прямо у вічі ще не зовсім старому генералові. Вони виявились майже однакового зросту, і Одарка, ніскільки не соромлячись, розглядала сухорляве генеральське обличчя. «Так вони дешево оцінили мого Петра, не дорожче, ніж пара волів... А генералик нічого собі, підходящий», — з притаманним їй цинізмом думала вона в цю хвилину. Сидорин чекав, що вдова ось-ось відійде, але Одарка чогось загаялась. Ад'ютант і офіцери, котрі стояли за спиною в генерала і бровами переморгувались, указували один одному на енергійну вдовицю; в їхніх очах забігали веселі глумки; пожвавішав навіть англійський полковник, він, переступаючи з ноги на ногу, поправив пояс, а на його обличчі, що було зовсім байдужим, з'явилось щось схоже на усмішку.

— Мені можна йти? — перепитала Одарка.

— О, так, звичайно! — поспішно згодився Сидорин. Одарка, ніяковіючи, сунула гроші у виріз кофточки, вернулась у натовп. За її легкою, плавною ходою уважно стежили всі офіцери, яким уже набридли всі ці промови та церемонії.

До Сидорина нерішуче підходила дружина покійного Мартина Шаміля. Коли і до її старенької кофти пришилили медаль, Шаміліха раптом розплакалась, та так безпорадно й пожіночому гірко, що з офіцерських обличч вмить розвіялось веселе пожвавлення, вони набрали серйозного вигляду, стали кисло виражати співчуття.

— Ваш чоловік теж убитий? — спитав хмурий Сидорин.

Жінка, не відриваючи долоні від заплаканого обличчя, мовчки кивнула.

— У неї дітей, що їй на віз не всядуться! — прогудів басом хтось із козаків.

Сидорин, повернувши обличчя до англійця, голосно сказав:

— Ми нагороджуємо тих жінок, котрі в боях із більшовиками виявили виняткову мужність. У більшості з них чоловіки загинули на початку повстання проти більшовиків, і ці жінки-вдови за смерть своїх чоловіків відплатили тим, що знищили великий загін місцевих комуністів. Перша мною нагороджена — це дружина офіцера, яка особисто покарала комісара-комуніста, який вславився своєю жорстокістю.

Офіцер, який виконував обов'язки перекладача, швидко заговорив англійською. Вислухавши переклад, полковник схилив голову, сказав:

— У мене викликає захоплення хоробрість цих жінок. Скажіть, генерал, вони нарівні з чоловіками були учасниками боїв?

— Саме так, — коротко підтвердив Сидорин і вже з нетерпінням помахом руки покликав до себе третю вдову.

Відразу після вручення нагород гості відбули в станицю. Хуторяни почали швидко розходитись, поспішаючи з плацу прямо на косовицю, і через кілька хвилин після того, як автомобілі, супроводжувані собачим гавканням, зникли, коло церковної огорожі лишилось тільки троє старих дідів.

— Дивний час настав! — сказав один із них, широко розводячи руками. — Пам'ятаю, егорівський Хрест, або медаль на війні давали за величезні діла, за героїство, та їй кому давали? Найбільш хоробрим, відчайдушним! І таких, щоб завоювати Хрести, таких ризикових не дуже багато знаходилося. Недарма тоді й приказку склали: «Або додому з Хрестом, або лежати пластом». А тепер медалі бабам поначіплювали... Та хоч би було за що, а то так... Козаки пригнали в хутір полонених, а вони кілками їх побили, — людей безоружних. Яке ж це героїство? Не розумію, побий мене Бог!

Другий дідусь, підсліпуватий і немічний, відставивши ногу, не поспішаючи, вийняв із кишені згорнутий матерчатий кисет, сказав:

— Їм, начальству, з Черкаського видніше. Мабуть, там вирішили, що треба й жінкам по цукерці дати, щоб їх дух підняти, щоб дужче воювали. І медаль, і п'ятсот грішми, — яка баба встоїть проти такої честі? Інший козак і не захотів би відправлятися на фронт, подумав би сховатись від цієї війни, та хіба тепер він зможе всидіти? Йому жінка так вуха протуркоче, що не кажи!.. А нічна зозуля, та завжди перекує! І кожна думатиме: «Може й мені медаль начеплять?».

— Це ти даремно так говориш, куме Федоре! — сказав третій. — Слід було нагородити, от і нагородили. Жінки ж повдовіли, їм

гроші стануть великою підмогою в господарстві, а медалі їм за відважність почепили. Одарка Мелехова першою над Котляровим суд вчинила, воно й правильно! Господь їм усім суддя, але й жінок не можна винуватити: своя ж бо кров голосно гуторить...

Старі сперечались, наполягали на своєму доти, поки дзвін не вдарив до вечірні. А як тільки дзвонар ударив у дзвін — усі троє встали, зняли шапки, перехрестились і повагом пішли за огорожу.

XIII

Дивовижно змінилось життя в мелеховській сім'ї! Ще зовсім недавно Пантелій Прокопійович відчував себе в домі повновладним хазяїном, усі домашні його без суперечок слухалися, робота кипіла дружно, разом ділили і радість, і горе, бо вже багато літ все трималося на тому, що були мир і злагода. А з весни в сім'ї, що славилася згуртованістю, все перемінилось. Першою відколосась Дуня. Хоч вона й не виявляла батькові відвертого непослуху, але за кожну роботу, яку їй доручалось, відверто бралася з таким небажанням, так, ніби вона працювала не в своєму господарстві, а в чужих наймах; та й зовні змінилася — з'явилася якась замкнутість, відчуженість; тепер рідко коли почувеш, щоб Дуня безтурботно сміялася.

Після того, як Григорій відбув на фронт, Наталка теж віддалилась від старих; майже весь час проводила з дітьми, лише з ними довго розмовляла, гралася, і не важко було здогадатися, що Наталка чогось нишком ніби журиться, але нікому з близьких про своє горе ні разу й слівцем не поділилася, жодного разу не пожалілась, тільки всіляко приховувала причину свого страждання.

Про Одарку нічого було й казати: після поїздки з обивательськими підводами Одарка зовсім змінилася. Вона тепер нерідко перечила свекрусі, не звертала на Ільківну уваги, без жодної видимої причини на всіх злилась, від косовиці відмовилась, запевняючи, що занедужала, а вела себе так, ніби в мелеховському домі вона доживала останні дні.

Пантелій Прокопійович бачив, що сім'я розпадається на очах. До них зі старою підкралася самотність. Родинні зв'язки несподівано й швидко втрачались, а з ними зникали теплі взаємини, розмови все частіше переходили на дражливі нотки, помітним стало відчуження... До столу сідали не так, як колись — єдиною і дружною сім'єю, а наче люди, котрі випадково зішлись докупи.

А причиною всього цього була — і Пантелій Прокопійович це чудово розумів — війна. Дуня

гнівалась на батьків, бо ті лишили її надії коли-небудь вийти заміж за Михайла Кошового — єдиного хлопця, якого вона кохала з усією беззавітною дівочою пристрастю; Наталя мовчки і глибоко, з властивою їй скритністю, переживала, що Григорій знову зблизився з Аксенією. І хоч Пантелій Прокопійович усе це помічав, але був не спроможний що-небудь вдіяти, щоб у сім'ю вернувся колишній лад. Хай там що, а після всього, що сталося, він ніяк не міг дати згоду на шлюб своєї дочки із заядлим більшовиком, та й нічого путнього не дала б його згода, коли цей жених — бусурман і вештається десь на фронті, та ще й в червоноармійській частині! І з Григорієм те ж саме: коли б він не ходив в офіцерському чині, то Пантелій Прокопійович швидко з ним впорався б. Так упорався б, що після того Григорій на астаховське подвір'я й оком не глянув би. Але війна все переінакшила, і позбавила старого можливості й далі жити й правити в своєму домі так, як того хотілося. Війна його розорила, колишнє завзяття до роботи згасло, вона забрала в нього старшого сина, внесла в сім'ю розлад і сум'яття. Пронеслась вона над його життям, як ураган над пшеничним полем, але пшениця й після нього піднімається і знову наливається під сонцем, а в нього, вже старої людини, підвестися не було більше сили. В думці він на все махнув рукою, — нехай буде, що буде!

Одарка ж, одержавши з рук генерала Сидорина нагороду, повеселіла. В той день із плацу вона прийшла жвавою і щасливою. Коли показувала Наталі медаль, очі в неї так і світілися.

— За що це тобі? — здивувалась Наталка.

— Це за кума Івана Олексійовича, Царство йому небесне, сучиному синові! А це — за Петю... — І, вихваляючись, показала пачку новеньких донських кредиток.

У поле Одарка так і не поїхала. Пантелій Прокопійович планував, щоб вона віднесла харчі, але невістка рішуче відмовилась:

— Відчепіться, тату, я після дороги зморилася!

Старий нахмурився. Тоді Одарка, щоб згладити ту грубість, з якою висловила свою відмову, напівжартома дорікнула:

— Гріх вам буде в такий день посилати мене в поле. У мене сьогодні свято!

— Відвезу й сам, — не став наполягати старий. — Ну, а з грішми як?

— Що — з грішми? — Одарка здивовано підняла брови.

— Гроші, питаю, куди подінеш?

— А це вже моє діло. Куди захочу, туди й потрачу!

— Ну, як же це так? Гроші ж тобі за Петра дали?

— Видали їх мені, і вам ними не розпоряджались.

— Та ти в нашій сім'ї, чи як?

— А якщо у вашій, то чого ви, тату, від мене хочете? Гроші собі забрати?

— Не те, щоб усі забрати, але ж Петро був нам сином, чи хто, по-твоєму? Ми з бабою повинні мати свою частку?

Свекор ніби й не наполягав, і Одарка зрозуміла, що треба захищати свої права. Зовні спокійно, а, насправді, глузуючи, вона відрізала:

— Нічого я вам не зобов'язана, тож і карбованця не дам! Вашої частки тут нема, інакше б її вам видали б на руки. Та й чого це ви вважаєте, що тут є ваша частка? Про це й говорити нічого, а за моїми грішми ви не пніться, нічого не одержите!

Пантелій Прокопійович зробив останню спробу:

— Ти в сім'ї живеш, їсиш наш хліб, значить, усе в нас має бути спільним. Що це за порядки, коли кожен почне заводити своє окреме хазяйство? Я цього не дозволю! — сказав він.

Але Одарка відбила й цю спробу заволодити грішми, що належали особисто їй. Безсоромно всміхаючись, вона заявила:

— Я з вами, таточку, не вінчана, сьогодні з вами живу, а завтра заміж вийду — і тільки ви мене й бачили! А за харчі я вам нічого не зобов'язана. Я десять років на вашу сім'ю працювала, спини не розгинала!

— Ти на себе працювала, сучка прибудна! — обурився Пантелій Прокопійович. Він ще щось вигукував, але Одарка цього не схотіла слухати, крутнувшись перед самим його носом, війнувши спідницею, зникла в своїй кімнаті. «Не на таку натрапив!» — посміхаючись, тихо мовила вона.

Розмова на тому й закінчилась. Бо й справді, не могла Одарка поступитись своїм, скільки б там старий не гнівався.

Пантелій Прокопійович зібрався вертатися в поле, але перед від'їздом коротко поговорив з Ільківною.

— Ти за Одаркою не спускай очей ... — звелів він.

— А чого за нею стежити? — здивувалась Ільківна.

— А того, що вона може зірватися і піти з дому, ще й з нашого добра що-небудь потягнути. Гадаю, що неспроста вона хвіст розпускає... Видно, знайшла собі пару і не сьогодні-завтра вискочить заміж.

— Мабуть, що так, — зітхнула Ільківна. — Живе вона, як хохол на отживі, нічого їй не миле, все не по її... Вона тепер — відрізана скибка, а відрізану скибку, як не старайся, — не приліпши.

— Нам її і приліплювати нема до чого! Дивись, стара дурепо, не здумай її затримувати,

якщо почне збиратися. Нехай іде з двору. Мені вже обридло її просторікання! — Пантелій Прокопійович виліз на гарбу; поганяючи волів, закінчив: — Вона від роботи ховається, як собака від мух, а сама так і зиркає, щоб ухопити смачніший кусень та повіятись на ігрище. Нам після Петра, Царство йому Небесне, таку в сім'ї тримати ні до чого. Це не молодиця, а зараза слизька!

Старі в своїх здогадках помилялися. В Одарки й думки не виникало виходити заміж. Про те, щоб вийти заміж, вона не мріяла, її серце гризла інша турбота...

Увесь той день Одарка ходила весела та балакуча. Не зіпсувало настрої навіть посягання на її гроші. Вона довго стояла перед дзеркалом, так і сяк розглядаючи на собі медаль, разів п'ять переодягалась, бо ніяк не могла визначитись, до якої кофточки краще всього пасує смугаста георгієвська стрічка, жартувала: «Мені б теперечки ще Хрестів нахапати!», потім покликкала Ільківну в світлицю, тицьнула їй в руки два папірці по двадцять карбованців і, притискаючи до грудей гарячими руками вузлувату руку Ільківни, пошепки попросила: «Це — на поминки Петі... Замовте, мамо, велику панахиду, куті наварить...». — І заплакала. Але через хвилину, коли ще очі не висохли від сліз, уже веселилась із Михайликом, закутувала його своєю шовковою святковою шаллю і сміялась так, наче ніколи й не плакала і не знала, які вони солоні ті сльози.

Остаточно вона розвеселилась тоді, як з поля вернулась Дуня. Розповіла їй, як вручали медаль, і, сміючись, показувала, як урочисто виступав генерал, а англієць у цей момент стояв і дивився на неї, як справжнє опудало; а потім хитро, по-змовницьки підморгнувши Наталі, з серйозним виглядом довірила Дуні таємницю: мовляв незабаром їй, як вдові офіцера, до того ж нагородженій Георгієвською медаллю, дадуть офіцерський чин і призначать її командувати сотнею старих козаків.

Наталья в цей час була зайнята тим, що латала дітям одягу, слухаючи Одарку, пригасила усмішку, а спантеличена Дуня, склавши руки, благально просила:

— Ой, Одарочко! Люба моя! Не брешти, ради Христа! Бо я вже й не розумію, де ти обманюєш, а де кажеш правду. Ти розкажуй серйозно.

— Не віриш? Ну, значить, ти нерозумна дівка! Я тобі кажу ширю правду. Подумай сама: усі офіцери ж на фронті, а хто буде стариків учити марширувати і всього, що вимагається у військовій справі? Ну, поставлять мене над ними командувати, а я вже з ними, старими чортами, раду дам! Ось як я ними буду командувати! — Одарка, причинивши двері в кухню, щоб не побачила свекруха, швидко просунула

між ногами поділ спідниці і, схопивши його ззаду себе рукою, виблискуючи голими литками, промарширувала по кімнаті, зупинилась коло Дуні, басом скомандувала: «Старики, струнко! Підмініть бороди! Кругом, наліво! Марш!».

Дуня не витримала й пирснула, сховавши в долонях лице. Наталя крізь сміх благала:

— Ой, перестань! Ти як не перед добром розійшлась!

— І чого це не перед добром! Та й де ви його, те добро, бачили? Якщо вас не розвеселити, то ви тут від нудьги заплісняєте!

Проте в Одарки напад веселощів згас так само несподівано, як і виник. Через півгодини вона пішла в свій ванькир, з досадою зірвала з грудей нещасну медаль і кинула її в сундук; підперши долонями щоки, довго сиділа біля вікна, а вночі кудись повіялась і додому повернулася лише після перших півнів.

Після цього вона днів чотири старанно трудилась у полі.

Косовиця йшла важко. Робочих рук не вистачало. За день скошували не більше двох десятин. Сіно, складене у валки, намочив дощ, роботи збільшилось: довелося валки розтрусувати, сушити на сонці. Не встигли скласти в копиці — знову вперіщила злива, почалася ще звечора і тривала до самого світанку, дощило, як восени, без перестанку. Потім встановилась ясна, суха, сонячна погода, повіяв східний вітер, у степу знову застрекотіли косарки, від зчорнілих копиць запахло солодкувато-гірким запахом плісняви, над степом з'явилося марево, і крізь блакитний серпанок ледве-ледве пробились неясні обриси сторожових могил, синіючі річища балок і зелені шапки верб над далекими ставками.

На четвертий день Одарка прямо з поля зібралась йти в станицю. Вона оголосила про це, коли на стану сіли перекусити.

Пантелій Прокопійович без задоволення, насмішкувато поцікавився:

— Чого це тобі припекло? Не можеш дочекатися неділі?

— Значить, діло таке, що не жде.

— Навіть і одного дня не можеш потерпіти?

Одарка крізь зуби відповіла:

— Ні.

— Ну, коли тобі такі непереливки, що чекати немає сили, то вже йди. А все-таки, що це в тебе за така нагайна справа? Можеш сказати?

— Все будете знати — раніше часу помрете.

Одарці за словом у кишню лазити не було потреби, тому Пантелій Прокопійович, плюнувши з досади, припинив розпитування.

На другий день, вертаючись із станиці, Одарка завернула в хутір. Дома застала одну Їльківну з дітьми. Михайлик кинувся було до

тітки, але вона холодно відвела його рукою, запитала в свекрухи:

— Мамо, а де Наталя?

— Вона на городі, картоплю поле. Нащо вона тобі здалася? Може, старий за нею прислав? Нехай він не дуріє! Так йому й скажи!

— Ніхто за нею не прислав, я сама хотіла їй щось сказати.

— Ти пішки прийшла?

— Пішки.

— Скоро наші впораються?

— Можливо, що й завтра.

— Та зажди, куди ти спішиш? Доші там дуже сіно намочили? — прискіпливо добивалась свого стара, проводжаючи Одарку, котра вже спускалась із ганку,

— Ні, не дуже. Ну, я піду, бо мені ніколи...

— Будеш вертатися з городу, то зайти, візьмеш старому сорочку, чуєш?

Одарка зробила вигляд, ніби не почула, і поспішила до обори. Біля пристані затрималась, примруживши очі, довго дивилась на зеленавий, дихаючий прісною вологою широкий Дон, пішла поволі до городів.

Над Доном гуляв вітер, сяяли крилами чайки. Хвиля накочувалась на похилий берег. Під сонцем тьмяно світилися крейдяні гори, вкриті прозорим бузковим маревом, а за Доном молоді і свіжо зелені умитий дощами прибережний ліс, ніби весна щойно почалася.

Одарка скинула з натруджених ніг чиріки, вимила ноги й довго сиділа на березі, на розпечених камінцях; прикривши від сонця долонею очі, вона вслухалась, як тужливо кричать чайки, як розмірено хлюпочуться хвилі. Від цієї тиші їй стало до сліз сумно, чайний крик теж брав за серце, і від цього те лихо, що так зненацька звалилось на неї, ставало ще гіркішим...

Наталя насилу розігнула спину, поставила під тинном салу і, побачивши Одарку, пішла їй назустріч:

— Даша, ти за мною?

— До тебе зі своєю сухотою...

Вони сіли поруч. Наталя зняла хустку, поправила волосся, очікуюче глянула на Одарку. Їй вразило, що за ці кілька днів Одарчине обличчя дуже змінилось: щоки змарніли й потемніли, через все чоло пролягла глибока зморшка, а в очах з'явився хворобливий, тривожний блиск.

— Що з тобою? На тобі лица нема, — співчутливо спитала Наталя.

— Тут не тільки змарнієш... — Одарка, перемагаючи себе, всміхнулась, помовчала. — Багато тобі ще полоти?

— До вечора впораюсь. Так що з тобою?

Одарка судорожно ковтнула слину і швидко заговорила глухим голосом:

— Я повинна тобі сказати: я — захворіла... У мене — погана хвороба... В останню поїздку

їздила й підчепила... Нагородив проклятий офіцерик!

— Догулялась! — перелякана Наталя болісно і гірко сплеснула руками.

— Авжеж, що догулялась... І сказати нічого, і скаржитись нема на кого... Сама винна... Підсеунувся проклятий, підманув. Зуби білі, а сам, вийшло, червивий... І тепер мені кінець.

— Бідна твоя голівонько! Та як же це так? Що ж тепер робити? — Наталя злякано дивилась на Одарку, а та, опанувавши собою, дивлячись собі під ноги, вже спокійніше продовжувала:

— Розумієш, я ще в дорозі стала за собою примічати... Спершу думала: може, чогось нездужаю... У нас, у жінок, сама знаєш, всякого буває. Я недавно весною підняла із землі мішок із пшеницею, то три тижні місячні тривали. Ну, а тут бачу, щось не так... Прикмети з'явилися... Ходила я вчора в станицю — до фершала. Ледве від ганьби не змерла... Тепер остаточно все вияснилось, відлітав метелик!

— Треба лікуватись, але ж сорому скільки! Їх, ці хвороби, кажуть, виліковують.

— Ні, дружечко, мою не вилікуєш. — Одарка криво всміхнулась і вперше за розмову підвела голову, її очі гарячково блищали. — У мене — сифіліс. А від нього не виліковують. Це те, від чого носи провалюються... Так, як у баби Андроники, бачила?

— Що ж ти тепер будеш робити? — спитала Наталя скімливим голосом, і в її очах виступили сльози.

Одарка довго мовчала. Зірвавши квітку берізки, що причепилась до стебла кукурудзи, почала її розглядати. Розтруб крихітної квітки — надзвичайно ніжний, з рожевими краями, був такий прозорий і легкий, майже невагомий, він розливав важкий, плотський аромат нагрітої сонцем землі. Одарка жадібно і здивовано розглядала її, наче вперше бачила цю простеньку й непоказну квітку; широко роздуваючи тремтячі ніздрі, понюхала її, а потім обережно поклала на розпушену, висушену вітрами землю, сказала:

— Що я збираюсь робити, питаєш? Поки я йшла від станиці, то все обдумала, обміркувала... Руки на себе накладу, ось що я вирішила! Воно трохи й жалко, та, видно, вибору нема. І так погано, і так недобре: почну лікуватись — у хуторі незабаром усі знатимуть, почнуть пальцями тицяти, відвертатися при зустрічі, сміятися... Кому я така буду потрібна? Краса моя полиняє, буду сохнути, живою догнивати... Ні, не хочу!.. — Вона ніби сповідувалась сама перед собою і на заперечливий рух Наталі уваги не звернула. — Я спочатку, коли ще в станицю не ходила, думала: якщо до мене причепилась погана хвороба — буду лікуватись. Тому й грошей батькові не віддала, вирішила, що ось вони

мені й допоможуть, буде чим фершалам платити... А тепер вирішила інакше. Та й набридло мені все! Немає бажання.

Одарка по-чоловічому бридко вилаялась, сплюнула і змахнула тильною стороною долоні сльозинку, що зависла на довгих віях.

— Як ти можеш таке казати... Бога побійся! — тихо сказала Наталя.

— Тепер мені Бог — ні до чого. Він мені й так усе життя заважав. — Одарка всміхнулась, і на секунду в цій жінці Наталя побачила колишню Одарку, яка те й знає, що баламутить і лукаво всміхається. — Бо й того не слід робити, і це забороняється, все гріхами та страшним судом мене лякали... Страшнішого, ніж той суд, який я над собою вчиню, не придумаєш. Обридло, Наталочко, мені все! І люди всі остогидли. Мені легко буде звести з собою рахунки. У мене ні ззаду, ні попереду — нікого нема. І від серця відривати нікого... Отака справа!

Наталя почала гаряче вмовляти, просила схаменутись і не думати про самогубство, але Одарка, яка спочатку думала про щось своє, опам'яталась і гнівно перебила її на півслові:

— Ти, Наталко, це облич! Я не для того прийшла, щоб ти мене відмовляла та просила! Я прийшла, щоб сказати тобі про своє горе і попередити, щоб ти з сьогоднішнього дня своїх дітей до мене не підпускала. Хвороба моя чіпляється, фершал про це говорив, та я й сама про неї чула, так щоб вони від мене випадково не заразились, зрозуміла, дурна? І старій ти сама скажи, в мене совісті не вистачає. А я... я не зараз зашморг накинута, не бійся, з цим устигну... Поживу ще, подивлюся на білий світ, попрошаюся з ним. Бо ми як живемо? Поки серце не стисне — так і ходимо, довкола себе нічого не бачимо... Я вже чимале життя прожила, а ходила наче сліпа, а ось йшла зі станиці понад Доном, та як подумала, що скоро мені доведеться прощатися з усім цим, і очі наче заново відкрились! Дивлюсь я на Дон, а по ньому хвиля біжить, від сонця вода наче срібна, так і переливається, аж очам на неї боляче дивитись. Обернулась кругом, глянула, — Господи, як же гарно! А я цього раніше не бачила... — Одарка засоромилась, замовкла, переплела руки і, поборовши сльози, що підступили до горла, продовжила, і голос її звучав вже різко і напружено: — Я, поки йшла, кілька разів ревіла... Підхожу до хутора, дивлюсь на Дон, а там — маленькі дітки купаються... І як глянула на них, так серце й зайшло, і ще давай ревити, як дурна. Годин зо дві лежала на піску. А якщо подумати, то хіба ж легко таке пережити... — Вона встала на ноги, обтрусилася спідницю, звичним рухом поправила на голові хустку. — Тільки в мене й радості, коли думаю про смерть: доведеться ж на тім світі з Петром побачитись...

«Ну, скажу, дружечку мій, Петро Пантелійович, приймай свою непутящу жінку!» — І, як завше, з цинічною жартівливістю додала: — А руки йому на тім світі розпускати не можна, бо забіак у рай не пускають, правда ж? Ну, прощавай, Наталочко! Не забудь свекрусі сказати про мою біду.

Наталя сиділа, закривши обличчя довгими брудними долонями. Між її пальців, ніби смола в розщілинах сосни, блищали сльози. Одарки вже відкрила плетену лозою хвіртку, але вернулась, діловито сказала:

— Від сьогоднішнього дня я буду їсти з окремого посуду. Скажи про це матері. Та ще попередь: нехай вона старому про це не говорить, бо старий ще збожеволіє і вижене мене з дому. Цього ще тільки мені не вистачало. Я звідси піду прямісінько на сінокіс. Прощавай!

XIV

На другий день косарі вернулися з поля. Пантелій Прокопійович вирішив, що після обіду почнуть возити сіно. Дуня погнала до Дону напувати волів, а Ільківна з Наталкою швиденько накрили на стіл.

Одарка прийшла до столу останньою, сіла з краю. Ільківна поставила перед нею невеличку миску щів, поклала ложку і скибку хліба, а іншим, як і завжди, насипала в одну велику, спільну миску.

Пантелій Прокопійович здивовано глянув на дружину, показуючи очима на Одарчину миску, запитав:

— А це що таке? Чому це ти їй окремо насипала? Вона що, перейшла в іншу віру?

— І чого тобі треба? Їж!

Старий кинув на Одарку глузливий погляд, усміхнувся:

— Ага, розумію! З того часу, як їй вручили медаль, вона з нами з однієї посуду сьорбати не хоче. Ти, Одарко, що — гидуєш із нами з одної миски їсти?

— Не гидуюсь, а не можна, — хрипло відповіла Одарка.

— А це чого ж?

— Бо горло болить.

— Ну, то й що?

— Коли ходила в станицю, то фершал сказав, щоб їла з окремої миски.

— І в мене горло боліло, але я не відділявся і, слава Богу, нічого від мене на інших не перекинулось. Що ж це воно в тебе за така простуда?

Одарка зблідла, витерла долонею губи і поклала ложку. Допитування старого викликали в Ільківни гнів, вона навіть накричала на нього:

— І чого ти причепився до жінки? І за столом від тебе спокою нема! Причепився, як реп'ях, ніяк не відчепиться!

— Та мені що? — буркнув сердито Пантелій Прокопійович, — про мене, хоч через край наливайте.

З пересердя він вивернув у рот повну ложку гарячих щів, обпікся і виплюнув щі на бороду, несамовито заверещав:

— Подати до пуття не вмієте! Хто такі щі прямо з вогню подає?!

— Менше б за столом язиком ляпав, може б, і не обпікся, — повчально зауважила Ільківна.

Дуня ледве стримувала сміх, спостерігаючи, як розгніваний батько вибирає з бороди капусту й шматочки картоплі, але оскільки всі інші робили серйозний вигляд, то й вона теж стрималась і відвела очі, щоб не дивитись на батька і часом не розсміятись.

Після обіду старий з невістками на двох гарбах поїхали за сіном. Пантелій Прокопійович довгим навильником подавав, а Наталка забирала від нього оберемки сіна, що трохи пахло цвілію, і втоптувала його. З поля вона поверталась удвох із Одаркою. Пантелій Прокопійович, поганяючи старі, але ще ходовиті воли, опинився далеко попереду.

Сонце опускалось за високою могилою. Надвечір скошений степ ще більше пахнув гірким полином, але запах був уже м'якший, приємніший, бо втратив гостру полуденну задуху. Спека вже спала. Воли йшли охоче, і прісна пилюка, піднята їхніми копитами на польовій дорозі, тут же сідала на куші придорожніх будяків. Маківки будяків розквітлі і палали малиновим цвітом. Над ними гули джмелі. До ставка, що стояв далеко в степу, перекликаючись, летіли чайки.

Віз погойдувався, Одарка лежала на ньому обличчям униз, вона підпирала його ліктями, зрідка поглядала на Наталю. Та задумливо дивилась, як заходить сонце, на її спокійному, чистому обличчі гралась червонуваті, ніби мідні, відблиски. «Ось Наталя щаслива так щаслива, і чоловіка має, і дітей, нічого їй не треба, в сім'ї її люблять, а я — пропаща людина. Здохну, ніхто й не пожаліє за мною», — думала Одарка, і раптом виникло бажання чимось уколоти Наталю, зробити їй боляче. Чому тільки вона, Одарка, повинна побиватись у розпачі, безперестанку думати про своє пропаще життя і так жорстоко страждати? Вона ще раз кинула на Наталю короткий погляд, сказала, намагаючись, щоб мовлене прозвучало щиро:

— Хочу, Наталю, повинитися перед тобою ...

Наталка обізвалась не зразу. Вона, дивлячись на західний край неба, в цю мить згадувала, як колись давно, коли вона ще готувалась вийти заміж за Григорія, а він якраз прийшов її

провідати; вона тоді вийшла провести його за ворота, і призахідне сонце тоді так само палало, малинова заграва охопила край неба, у вербах кричали граки... Григорій напівобернувся в сідлі, і вона дивилась йому вслід зі сльозами схвилюваної радості і, притуливши до гострих, дівочих грудей руки, відчувала, як палко б'ється її серця... Наталі стало прикро, що Одарка зненацька порушила тишу, і тому знехотя поцікавилась:

— Повинитися за що?

— Та є за мною один гріх... Пам'ятаєш, Григорій весною приїжджав із фронту в гості? Того вечора, пам'ятається, я доїла корову. Йшла вже в хату, коли чую — Аксенія мене кличе. Ну, покликкала до себе, подарувала, просто-таки силою наділа оцю обручку, — Одарка підняла вгору безіменний палець, на якому була золота обручку. — і впросила, щоб я викликала їй Григорія... Мое діло — маленьке... Я йому й переказала. Він тоді всю ніч... Пам'ятаєш, він ще тоді виправдувався, що ніби Кудінов приїжджав, і він з ним просидів? Неправда! Він ходив до Аксенії!

Зблідніла Наталя, приголомшена таким зізнанням, мовчки терла в руках висохлу гілочку буркуну.

— Ти, Наталю, не сердься на мене. Я й сама жалію, що призналась тобі... — запобігливо сказала Одарка, намагаючись заглянути Наталці в очі.

Наталка мовчки ковтала сльози. Таким великим і приголомшуючим виявилось це нове горе, що вона не знайшла в собі сили відповісти що-небудь Одарці і тільки відвернулася, щоб та не бачила її спотворене мукою обличчя.

Коли вже в'їзджали в хутір, картаючи себе, Одарка подумала: «І потягнув мене чорт за язик так довести її до сліз. Тепер цілий місяць буде ревти! Нехай би вже жила, нічого не знаючи. Таким коровам, як вона, жити краще, коли вони нічого не бачать і не знають». Бажаючи якимось згладити те враження, що справили її слова, вона сказала:

— Та ти дуже не побивайся. Подумаєш, велика біда! У мене горе — куди твому, та й то ходжу козирем. А там, чорт його знає, може він і справді не ходив до неї, а бачився з Кудіновим, Я ж за ним не стежила. А коли не спійманий — значить, не злодій.

— Я так і знала... — тихо мовила Наталка, витираючи кінчиком хустки очі.

— А якщо здогадувалася, то чого ж ти в нього не допиталась? Ех, ти, нема в тебе характеру! У мене б він не викрутився! Я б його так допекла, щоб йому нудно стало!

— Боялась правду почути... Ти думаєш — це легко? — водячи мокрими очима, заїкаючись від хвилювання, зізналась Наталя. — Це ти так...

із Петром жила... А мені, як згадаю... як згадаю все, що довелось... довелось пережити... І зараз страшно!

— Ну, тоді забудь про це, — простодушно порадила Одарка.

— Та хіба таке забувається!.. — чужим, охриплим голосом вигукнула Наталя.

— А я б махнула рукою. Велике діло!

— Ось ти візьми і забудь про свою хворобу.

Одарка засміялась.

— Я б і рада, та вона, клята, сама про себе нагадує! Слухай, Наталочко, а хочеш, я в Аксенії все чисто взнаю? Вона мені зізнається. Можу присягнуся! Нема такої жінки, щоб утерпіла, не розказала про те, хто і як її любить! Сама така!

— Не хочу я твоєї послуги. Ти мені вже й так допомогла, — сухо відповіла Наталя. — Я ж не сліпа, здогадуюсь, для чого ти розказала мені про це. І не мене ти жаліла, розказуючи, як ти їх зводила, а щоб мені зробити боляче...

— Хай буде й так! — зітхнувши, не стала віднікуватись Одарка. — І ти попереживай, не одній же мені мучитись?

Одарка злізла з гарби, взяла в руки налігач, повела з гори волів, що втомлено заплітали ногами. Коли звернули в провулок, вона підійшла до гарби.

— Ей, Наталь! Ось хочу я тебе спитати... Скажи: дуже ти свого любиш?

— Як умію, — невиразно відказала Наталя.

— Значить, дуже, зітхнула Одарка. — А мені ось нікого дуже міцно не доводилось любити. Любила по-собачому, сяк-так, як прийдеться... Мені б зараз життя заново почати, може б, і я іншою стала?

Літні короткі присмерки змінила темна ніч. У темряві складали на току сіно. Жінки працювали мовчки, і Одарка навіть тоді, коли на неї покрикував Пантелей Прокопійович, не відповідала.

XV

Стрімко переслідуючи відступаючого від Усть-Медведицької противника, об'єднані частини Донської армії і верхньодонських повстанців просувались на північ. На Медведиці під хутором Шашкіним розбиті полки 9-ї Червоної армії спробували затримати козаків, але були знову відкинуті і, вже не чинячи рішучого опору, відступали майже до Грязе-Царицинської залізниці.

Зі своєю дивізією Григорій брав участь у бою під Шашкіним і дуже допоміг піхотній бригаді генерала Сутулова, якій нанесли фланговий удар. За наказом Григорія кінний полк Єрмако-

ва кинувся в атаку, захопив у полон близько двохсот червоноармійців, відбив чотири станкових кулемети й одинадцять патронних повозок.

Надвечір із групою козаків першого полку Григорій в'їхав у Шашкін. Біля дому, зайнятого штабом дивізії, під охороною півсотні козаків стояла чимала група полонених, на них біліли бязеві сорочки та кальсони. В більшості своїй вони були роззуті й роздягнені до спіднього, і лише почасти в білому натовпі зеленіла брудна захисна гімнастерка.

— До чого ж стали білі, як гуси! — вигукнув Прохір Зиков, вказуючи на полонених.

Григорій, натягнувши повіддя, повернув коня боком; розшукавши в натовпі козаків Єрмакова, пальцем підкикав його до себе.

— Давай ближче, чого це ти за чужими спинами ховаєшся?

Покашлюючи в кулак, Єрмаков наблизився. Під чорними негустими вусами, на розбитих губах у нього закипіла кров, права щока напухла і темніла свіжими синцями. Під час атаки кінь під ним на повному скаку спіткнувся, і Єрмаков вилетів із сідла, каменем упав на грудковату голоку і сажнів два проповз на ній животом. І він, і кінь одночасно схопились на ноги. А за хвилину Єрмаков без кашкета, сидячи в сідлі, весь заюшений кров'ю, піднявши голу шаблю, вже наздоганяв козачу лаву, що котилась із косогору...

— І чого б це я ховався? — зробивши здивований вигляд, спитав він, порівнявшись з Григорієм, а сам ніяково відводив убік осатанілі, налиті кров'ю очі, котрі ще не охололи після бою.

— Знає кицька, чиє м'ясо з'їла! Чого ззadu їдеш? — із гнівом допитувався Григорій.

Єрмаков, ледве всміхаючись розпухлими губи, покосився на полонених.

— Ти про що це? Ти мені зараз загадок не загадуй, бо однак не відгадаю — я сьогодні з коня сторчма полетів...

— Твоє діло? — Григорій нагайкою вказав на червоноармійців.

Єрмаков зробив вигляд, наче вперше бачив полонених і розіграв своє невимовне здивування:

— Сучині сини! Ой, кляті! Вже роздягли! Та коли ж вони встигли?.. Навіть мені цікаво! Тільки що від'їхав, суворо наказав не чіпати, і ось тобі маєш — геть бідних роздягли!..

— Ти мені в дурня не грайся! Чого ти придурюєшся? Ти звелів роздягнути?

— Боронь Боже! Та ти розумієш, що ти кажеш, Григорій Пантелійович?

— Наказ пам'ятаєш?

— Це відносно того, щоб...

— Ага, якраз про те!..

— Аякже, пам'ятаю. Напам'ять вивчив! Як віршик, що, бувало, в школі задавали.

Григорій мимоволі всміхнувся, — перегнувшись у сідлі, схопив Єрмакова за ремінь портупей. Він любив цього завзятого, відчайдушного і хороброго командира.

— Харлампій! Без жартів, ти для чого дозволив? Новенький полковник, якого замість Копилова посадили в штаб, донесе, неодмінно доведеться відповідати. І уявляєш, як весело тобі буде, коли почнеться тяганина, потягнуть на допити.

— Не втримався, Пантелійович! — просто зізнався Єрмаков. — На них все новісіньке, їм щойно в Усть-Медведиці його видали, ну, а мої хлопці зовсім обносились, та й вдома з одежею не густо. А їх — один чорт — у тилу роздягнуть! Ми їх братимемо а тилова сволота роздягати? Ні, нехай краще вже наші поживляться. Я, якщо треба, відповім, а з мене, як із гусака вода! І ти, будь ласка, до мене не чіпляйся. Я сном і духом нічого про це не знаю!

Порівнялись із полоненими. Тихі розмови в натовпі стихли. Ті, хто стояв з краю, вступили дорогу кінним, на козаків поглядали хмуро, з побоюванням, готові до всього. Один червоноармієць, дивлячись на Григорія, розпізнав в ньому командира, наблизився, поклав руку на стремено:

— Товаришу начальнику! Накажіть, щоб ваші козаки нам хоч шинелі повернули. Зробіть таку ласку! Вночі холодно, а ми майже голі, самі бачите.

— Не бійся, серед літа не замерзнеш, ховрашок! — суворо відповів Єрмаков і, відіпхнувши червоноармійця конем, оглянувся до Григорія. — Ти не сумнівайся, я скажу, щоб їм віддали дещо зі старого лахміття. Ну, дайте дорогу, дорогу дайте, вояки! Вам би в штанах вошей давити, а не з козаками воювати!

У штабі допитували полоненого командира роти. За столом, накритим старою царатою, сидів новий начальник штабу, полковник Андреянов — кирпатий, вже літній офіцер, на скронях густо всяяна сивина, великі вуха хлопчачому відстовбурчені. Навпроти нього, кроків два від столу, стояв червоний командир. Свідчення полоненого записував один із офіцерів штабу, сотник Сулін, який разом із Андреяновим прибув у дивізію.

Червоний командир — високий, з рудими вусами чоловік, волосся в нього попелясто-біле, підстрижене їжачком, — ніяково переступаючи, стояв голими ногами на фарбованій вохрою підлозі, зрідка поглядав на полковника. Козаки залишили полоненому тільки нижню солдатську сорочку з жовтої небіленої бязі, замість тих штанів, що відібрали в нього, дали подерті на клапті козацькі шаровари, латки на них були невміло пришиті, лампаси теж вицвіли. Коли Григорій ішов до столу, то бачив, як полонений,

ніяковіючи, поспішно поправляв ззаду розірвані шаровари, щоб приховати голе тіло.

— Ви кажете, Орловським губвійськоматом? — допитувався полковник; кинувши поверх окулярів на полоненого короткий погляд, він знову опустив очі і, примружившись, узявся розглядати й вертати в руках якийсь папірець — очевидно, документ.

— Так.

— Восени минулого року?

— Наприкінці осені.

— Ви брешете!

— Я кажу правду.

— Повторюю, ви брешете!..

Полонений мовчки знизав плечима. Полковник глянув на Григорія, зневажливо кивнувши в бік полоненого, сказав:

— Ось, полюбуйтеся: колишній офіцер Імператорської армії, а зараз, як бачите, більшовик. Попався і тепер вигадує, ніби в червоних він опинився випадково, його, бачите, мобілізували. Бреше дико, наївно, наче гімназист, і гадає, що йому повірять, а самому просто не вистачає громадянської мужності признатись у тому, що зрадив батьківщину.. Боїться, мерзотник!

Важко рухаючи кадиком, полонений сказав:

— Я бачу, пане полковнику, що вам вистачає громадянської мужності на те, щоб ображати полоненого...

— Із мерзотниками я не розмовляю!

— А я зараз змушений розмовляти.

— Обережніше! Не провокуйте мене, я можу застосувати до вас фізичну силу!

— У вашому становищі зробити це не важко і — головне — цілком безпечно!

Нічого не кажучи, Григорій присів до столу, всміхаючись, співчутливо дивився на блідого від обурення полоненого, який, не знаючи страху, огризався. «Добре він поскубав полковничка!» — схвально подумав Григорій і не без злорадства відзначив, що м'ясисті щоки Андреянова стали багрові, нервово сіпались.

Свого начальника штабу Григорій не злюбив із першої зустрічі. Андреянов належав до тієї категорії офіцерів, котрі в роки світової війни на фронті не були, а, використовуючи впливові родинні, службові зв'язки та знайомства, відсиджувались у тилу, всіма силами старались зачепитись там, де служити було найбезпечніше. Полковник Андреянов і в громадянську війну вхитрився працювати на оборону, сидячи в Новочеркаську, і лише після того, як отамана Краснова відставили від влади, полковник опинився на фронті.

За ті дві ночі, що Григорій провів на одній квартирі з Андреяновим, він із його розповідей встиг узнати, що той людина дуже набожна, що він без сліз не може говорити про церковні уро-

чистості, що його дружина — дуже гарна, неперевершено зразкова супутниця життя, а звати її Софією Олександрівною і до неї колись безуспішно залицявся сам наказний отаман барон фон-Граббе; крім того, полковник з власної ініціативи і докладно розповів про маєток, котрим володів його покійний таточко, про те, як він — Андреянов — вислужився до полковника, з якими високими особами в 1916 році йому пощастило полювати; а також розповів, що найцікавішою грою він вважає віст, а найбільш корисним напоєм — коньяк, настояний на листях тмину, а служити найвигідніше — у військовому інтендантстві.

Коли гармати стріляли близько, полковник Андреянов здригався, на коня сідав неохоче, жалівся на хвору печінку; постійно піклувався, щоб штаб охороняло достатнє число людей, а коли розмовляв із козаками, то ледве приховував до них своє непривітне ставлення, бо був переконаний, що в 1917 році усі вони виявились зрадниками і з того часу він усіх «нижніх чинів» — без винятку — зненавидів. «Росію врятує тільки дворянство!» — твердив полковник, заодно, до речі, нагадуючи, що особисто він — із дворянського роду, до того ж рід Андреянових — найстаріший на Дону і має великі заслуги.

Безумовно, більш за все в Андреянові дратувала його балакучість, ота вікова, нестримна і набридла балакучість, якою хворіють окремі словом — охочі, але далекі від мудрості люди, які вже переступили похилий вік, але не позбулися набутої ще замолоду звички говорити про все безвідповідально і розв'язно.

На своєму віку Григорій не раз зустрічався з представника цієї пташиної породи, і вони завжди викликали в нього глибоку огиду. Вже на другий день після знайомства, Григорій почав уникати зустрічей з полковником, удень це вдавалося легко, але як тільки наставав час влаштувати нічліг, Андреянов його швидко розшукував, запитував: «Ночуємо разом?» — і, не чекаючи відповіді, починав: «Ось ви, шановний, кажете, що козакам не вистачає стійкості в пішому бою, а ось коли я був офіцером для доручень при його превосходительстві... Гей, хто там, принесіть сюди мій чемодан і постіль!». Григорій лягав на спину, заплющував очі і, зіціпивши зуби, слухав, потім, забувши про чемність, повертався до невагомного оповідача спиною, натягував на голову шинель і, нічого не кажучи, сердито думав: «Як тільки одержу наказ про переведення — стукну його чим-небудь важким по голові: може, після цього йому хоч на тиждень заціпить!» — «Сотник, ви спите?» — уточняв Андреянов. «Сплю», — глухо відповідав Григорій. «Пробачте, я ще не докінчив!» — і продовжував свою розповідь. Григорій, заси-

наючи, думав: «Навмисне підсунули мені цього балабона. Мабуть, Фіцхелауров постарався. Ну, як із ним, з таким недорікуватим, служити?». І, вже крізь сон, до нього долітав пронизливий тенорок полковника, що нагадував лупотіння дощу на блясі.

Ось чому Григорія і взяла зловтіха, коли він побачив, як полонений командир ловко відбивається від його багатослівного начальника штабу.

Із хвилину Андреянов мовчав, мружив очі; на його відстовбурчених вухах довгі мочки яскраво почервоніли, біла, м'яка рука з товстою золотою обручкою на вказівному пальці лежала на столі і тряслась.

— Слухайте ви, виродок! — сказав він хриплим від хвилювання голосом. — Я наказав привести вас до мене не для того, щоб влаштувати з вами перепалку, тож ви не забувайтесь! Чи ви хоч розумієте, що вам не відкрутитися?

— Я це добре розумію.

— Тим краще для вас. Кінець-кінцем, мені плювати, добровільно ви пішли до червоних, чи вас мобілізували. Важливо не це, більш важливо те, що ви, керуючись своїми хибними уявленнями про честь, відмовляєтесь говорити...

— Очевидно, в нас із вами різне уявлення про честь.

— Це тому, що у вас її зовсім не лишилось!

— Що стосується вас, пане полковнику, то, якщо судити про ваше поведження зі мною, я сумніваюсь, що вона взагалі колись у вас була!

— Я переконуюсь, що ви хочете прискорити розв'язку?

— А ви гадаєте, що відтягувати її — це в моїх інтересах? Не лякайте мене, нічого не вийде!

Андреянов тремтячими руками відкрив портсигар, закурив, двічі жадібно затягнувся і знову продовжив допит.

— Отже, ви відмовляєтесь відповідати на мої запитання?

— Я про себе все розповів.

— Чорт із вами! Ваша нікчемна особа цікавить мене менш за все. Потрудіться відповісти ось на таке запитання: яке підкріплення підійшло вам зі станції Себряково?

— Я вам уже відповів, що я не знаю.

— Ви це знаєте!

— Нехай буде так, доставлю вам приємність: так, я знаю, але відповідати не буду.

— Я накажу і вас висічуть шомполами, і після цього ви все розкажете!

— Навряд! — полонений торкнувся лівою рукою вусів, зверхньо всміхнувся.

— Камишинський полк брав участь у цьому бою?

— Ні.

— Але ваш лівий фланг прикривала кавалерійська частина, що це за частина?

— Облицте! Ще раз вам повторюю, що на подібні питання відповідати не буду.

— На вибір: або ти, собако, зараз же розв'яжеш язика, або через десять хвилин стоятимеш під стіною! Ну?!

І полонений високим, по-юнацьки дзвінким голосом несподівано сказав:

— Старий дурень, ви мені вже набридли! Тулиця! Ось якби ви мені попались — я б вас допитував по-іншому!..

Блідий Андреянов схопився за кобуру нагана. Тоді Григорій встав і застережливо підняв руку:

— Ого! Ну, годі! Побалакали, та й буде! Обидва ви, як я бачу, гарячі... Ну, не зійшлись, хай так і буде, про що тоді говорити? Він правильно робить, що своїх не видає. Йй-Богу, це здорово! Я й не сподівався!

— Ні, дозвольте!.. — продовжував гарячкувати Андреянов, який ніяк не міг впоратися з кобурою.

— Не дозволяю! — зовсім перейшов на веселий настрій Григорій, — він підійшов близько до столу і таким чином загулив собою полоненого. — Невелика мудрість — вбити полоненого. І як вас совість не мучить за намір на нього, на такого? Чоловік стоїть без зброї, людина безпорадна, з нього й одержу стягнули, а ви наסקакуєте...

— Досить! Мене допік оцей негідник! — Андреянов, відштовхнувши Григорія, вихопив наган.

Полонений швидко повернув обличчя до вікна, повів плечима, ніби звідти віяло холодом. Григорій з незмінною усмішкою стежив за Андреяновим, а той, тримаючи пальцями жорстку рукоятку револьвера, якимось безвільно ним змахнув, потім, опустивши дуло донизу, відвернувся.

— Не хочеться руки бруднити... — віддихавшись і облизавши пересохлі губи, хрипко пояснив він.

Не стримуючи сміху, так що під вусами зблиснули білі зуби, Григорій сказав:

— Та вам і не довелось би! Хіба ви не бачите, що наган у вас не заряджений? Ще після ночі, коли я прокинувся вранці, то взяв його на стільці і подивився... А в ньому жодного патрона, не чишений він теж, мабуть, місяців зо два! Погано ви слідкуєте за своєю зброєю!

Андреянов опустив очі, великим пальцем покрутив барабан револьвера, усміхнувся:

— Чорт! А й справді...

Сотник Сулін мовчки й насмішкувато стежив за цією сценою, згорнувши протокол допиту, приємно гаркавлячи сказав:

— Я вам, Семене Полікарповичу, не раз говорив, що про зброю ви дбаєте дуже погано. І сьогоднішній випадок — зайвий тому доказ.

Андреянов, скривившись, покликав:

— Гей, хто там із нижніх чинів? Сюди!

Із передньої кімнати ввійшли два ординарці та начальник караулу.

— Виведіть! — Андреянов вказав головою на полоненого.

Той оглянувся до Григорія, мовчки йому вклонився, пішов до дверей. Григорію здалося, ніби під рудуватими вусами полоненого губи ворухнулись в ледве помітній влячній усмішці...

Коли караул вийшов, Андреянов стомлено зняв окуляри, ретельно протер їх клаптиком замші, зі злістю сказав:

— Ви блискуче захищали цього негідника, це — справа ваших переконань, але говорити при ньому про наган, ставити мене в незручне становище — послухайте, як це все накажете розуміти?

— Та нічого страшного не сталося, — примирливо відповів Григорій.

— Ні, все-таки ви даремно. А коли хочете знати, то я міг би його розстріляти. Тип цього заслугоує. Я півгодини морочився з ним ще до вашої появи. Скільки він тут брехав, плутався, викручувався, давав явно брехливі свідчення — це просто жах! А коли я його викрив — він просто навідріз відмовився говорити. Бачите, йому офіцерська честь не дозволяє видавати противникові військову таємницю. А коли поступав до більшовиків — тоді про офіцерську честь не думав, сучий син... Вважаю, що його та ще двох із командного складу треба без галасу розстріляти. Бо ніяких даних, що нас цікавлять, вони не скажуть: закоренілі й закінчені негідники, отже, і підстав для їх пощади нема. Що скажете?

— Яким чином ви встановили, що він — командир роти? — замість відповіді спитав Григорій.

— Із свідчень одного з його ж червоноармійців.

— Я вважаю, що цього червоноармійця треба розстріляти, а командирів — залишити! — Григорій запитально подивився на Андреянова.

Той знизав плечима й усміхнувся так, як усміхаються, коли співрозмовник невдало жартує:

— Ні, ви це серйозно?

— Ну, я вам уже сказав.

— Але, перепрошую, на яких підставах?

— На яких? На тих, що для російської армії важливо зберегти дисципліну та порядок. Учора, коли ми лягали спати, ви, пане полковнику, дуже гарно розказували, що за порядки необхідно буде заводити в армії після того, як розіб'ємо більшовиків, щоб витравити в молоді червону заразу. Я з вами був цілком згодний, пам'ятаєте? — Григорій, погладжуючи вуса, стежив, як у полковника змінюється вираз обличчя, розсудливо продовжив: — А тепер що ви пропонуєте? Цим самим ви заохочуєте розбе-

шеність! Значить, нехай солдати зраджують своїх командирів? Цього хочете їх навчити? А, приміром, доведись нам з вами опинитись у такому становищі, тоді що? Ні, пробачте, я тут буду заперечувати! Бо я — проти.

— Воля ваша, — холодно сказав Андреянов і допитливо подивився на Григорія. Його попереджували, що командир повстанської дивізії з примхами та витребеньками, але нічого подібного від нього не очікував. Він тільки додав: — Ми так чинили з полоненими червоними командирами, і, в першу чергу, з колишніми офіцерами. А ви пропонуєте щось нове... І мені не зовсім зрозуміле ваше ставлення до такого, здавалося б, безспірного питання.

— А ми, коли доводилось, звичайно вбивали їх у бою, але полонених без потреби не розстрілювали! — багровіючи, відповів Григорій.

— Добре, хай буде так, відправимо їх у тил, — згодився Андреянов. — Тепер ось яке питання: частина полонених — мобілізовані селяни Саратовської губернії — виявили бажання влитися в наші ряди. У нашому третьому піхотному полку не нараховується і триста багнетів. Чи вважаєте ви можливим після ретельного відбору влити в нього частину добровільців із числа полонених? Відносно цього з штабарму в нас були певні вказівки.

— Жодного мужика я до себе не прийму. Втрати нехай поповнюють мені козаками, — категорично заявив Григорій.

Андреянов спробував його переконати:

— Послухайте, давайте не будемо сперечатись. Я розумію ваше бажання, щоб дивізія мала однорідний козацький склад, але реальність така, що ми не повинні нехтувати полоненими. Навіть у Добровольчій армії окремі полки комплектуються за рахунок полонених.

— Нехай вони собі діють, як вважають за потрібне, а я мужиків приймати відмовляюсь. Давайте про це більше не будемо гурорити, — завершив Григорій.

Трохи згодом він пішов розпорядитись про відправку полонених. А за обідом схвильований Андреянов сповідомив:

— Мабуть, нам з вами не спрацюватись...

— Я теж так думаю, — байдуже відповів Григорій. Не зважаючи на усмішку Суліна, він пальцями вийняв із тарілки шматок вареної баранини і з таким вовчим хрускотом узявся зубами троцяти твердуватий хрящ, що Сулін, наче від сильного болю, скривився і навіть на мить заплющив очі.

***

Через два дні переслідування відступаючих червоних частин продовжила група генерала

Сальникова, а Григорія терміново викликали в штаб групи, де начальник штабу — підстаркуватий благородний генерал — ознайомив його з наказом командуючого Донською армією про розформування повстанської армії. При цьому він відверто додав:

— У партизанській війні з червоними ви успішно командували дивізією, а тепер ми не можемо довірити вам не тільки дивізії, а й полку. У вас немає військової освіти, а в умовах широкого фронту, при сучасних методах ведення бою ви не зможете командувати великою військовою одиницею. Ви згодні з цим?

— Так, — відповів Григорій. — Я й сам мав намір відмовитись від командування дивізією.

— Це добре, що ви не переоцінюєте своїх можливостей. У теперішніх молодих офіцерів така риса трапляється дуже рідко. Отже, наказом командуючого фронтом ви призначаєтесь командиром четвертої сотні 19-го полку. Полк зараз на марші, верстах у двадцяти звідси, десь біля хутора Вязникова. Відправляйтесь сьогодні ж, у крайньому разі — завтра. Ви, здається, бажаєте щось сказати?

— Я хотів би, щоб мене відрахували в господарську частину.

— Це неможливо. Ви будете потрібні на фронті.

— Я за дві війни чотирнадцять разів був поранений і контужений.

— Це не має значення. Ви молоді, виглядаєте прекрасно і ви ще зможете воювати. Щодо поранень, то в кого з офіцерів їх не має? Можете йти. Всього найкращого!

Мабуть, для того, щоб попередити те незадоволення, що неминуче повинно було виникнути в верхньодонців у зв'язку із розформуванням повстанської армії, багатьом рядовим козакам, котрі відзначились під час повстання, відразу після взяття Усть-Медведицької нашили на погони лички, майже всіх вахмістрів підвищили в підхорунжі, а офіцерів — учасників повстання — теж підвищили в чинах і нагородили.

Не обійшли і Григорія: він став сотником, в наказі по армії відзначили його видатні заслуги в боротьбі проти червоних і оголосили поляку.

Розформування провели за декілька днів. Малоосвічених командирів дивізії і полків змінили генерали та полковники, командирами сотень призначили досвідчених офіцерів; повністю був оновлений командний склад батареї і штабів, а рядові козаки поповнили собою номерні полки Донської армії, котра зазнала втрат у боях на Донці.

Надвечір Григорій зібрав козаків, оголосив їм про розформування дивізії і на прощання сказав:

— Не згадуйте лихом, станичники! Послужали разом, неволя змусила, а з сьогоднішньо-

го дня будемо горювати нарізно. Найголовніше — бережіть голови, щоб червоні не робили в них дірки. Хоч вони, голови, в нас і дурні, але з доброго дива підставляти їх під кулі не треба. Ними ще доведеться думати, добре думати, що робити далі ...

Пригнічені козаки мовчали, потім разом усі загомоніли, різноголосо й глухо:

— Знову починається старе?

— Куди ж нас тепер?

— Нагинають народ, як хочуть, сволота!

— Не бажаємо розформувуватись! Що це за нові порядки?

— Ну, хлопці, об'єднались на свою шию!..

— Знов їх благородіє понукати нами починають!

— Тепер тримайся! Кісточки почнуть вправляти, ого...

Григорій діждався, поки настане тиша, продовжив:

— Даремно ви горлаєте. Закінчилась та легка пора, коли можна було обговорювати накази і перечити начальникам. Розходьтесь по квартирах, та язиками поменше ляпайте, бо в теперішній час вони не до Києва ведуть, а якраз до польових судів та до штрафних сотень.

Козаки взводами підходили до Григорія, прощались за руку, говорили:

— Прощавай, Пантелійович! Ти нас теж недобрим словом не згадує.

— Нам із чужими теж, ой, не легко ж буде службу тягнути!

— Даремно ти нас на поталу віддав. Не згоджувався б та не здавав би дивізію!

— Жаліємо за тобою, Мелехов. Чужі командири, вони, може, і грамотніші тебе, та нам же від цього не легше, а важче буде, ось у чому біда!

Тільки один козак, уроженець із хутора Наполовського, найліпший балакун і дотепник сотні, сказав:

— Ти, Григорій Пантелійович, не вір їм. Чи з своїми працюєш, чи з чужими — однаково тяжко, коли робота не до душі!

***

Усю ніч Григорій з Єрмаковим та іншими командирами пив самогон, а вранці взяв із собою Прохора Зикова і поїхав наздоганяти 19-й полк.

Не встиг він прийняти сотню і як слід познайомитись із людьми — викликали до командира полку. Був ранок. Григорій оглядав коней, тому затримався і з'явився лише через півгодини. Він думав, що суворий і вимогливий до офіцерів полку командир зробить йому зауваження, але той дуже чемно привітався, запитав: «Ну, як вам подобається сотня? Як

люди?» — і, не чекаючи відповіді, дивлячись кудись повз Григорія, повідомив:

— Ось що, дорогий, змушений сповістити вам дуже сумну звістку.. У вас вдома — велике нещастя. Сьогодні вночі з Вешенської прийшла телеграма. Даю вам місячну відпустку на те, щоб влаштувати сімейні справи. Їдьте.

— Покажіть телеграму, — блідніючи, попросив Григорій.

Він розгорнув учетверо складений аркуш, прочитав, стиснув у раптом спітнілій руці. Йому довелось зробити над собою невелике зусилля, щоб опанувати собою, і він лише трохи запинався, коли говорив:

— Ну, це велика несподіванка. Дозвольте, я поїду. Прошайте.

— Не забудьте взяти відпускне свідоцтво.

— Ага. Дякую, не забуду.

У сіни він уже виходив впевненою і твердою ногою, машинально притримуючи шаблю, але коли почав спускатися з високого ганку, раптом перестав чути свої кроки і в наступну мить відчув, як гострий біль багнетом впивається в його серце.

На нижній сходинці він похитнувся, і тому був змушений вхопитися лівою рукою за старий поручень, а правою швидко рвонув на собі комір гімнастерки. Григорій постояв із хвилину, поки глибоко й часто дихав, але за цю болісну хвилину він неначе сп'янів і, коли звільнився від поручня й покрокував до прив'язаного біля хвіртки коня, то вже важко переставляв ноги, злегка хитався.

XVI

Кілька днів після тієї розмови з Одаркою Наталя жила ніби уві сні, коли страшний сон важко давить, а людина не спроможна прокинутись. Вона шукала підходящий привід, щоб навідатись до жінки Прохора Зикова і спробувати в неї випитати про те, як Григорій жив під час відступу в Вешенській і чи бачився він там з Аксенією, чи ні. Їй хотілось упевнитись у чоловічій провіні, бо словам Одарки вона водночас і вірила, і не вірила.

Пізно ввечері вона підійшла до зиковського обістя, безтурботно помахаючи лозиною. Жінка Прохорова вже закінчила порання і сиділа коло воріт.

— Здорова була, жалмерко! Теляти нашого не бачила? — спитала Наталя.

— Слава Богу, голубонько! Ні, не бачила.

— Таке гуляще, прокляте, — дому ніяк не тримається! Де його шукати — ніяк не збагну.

— Не ходи, сядь відпочинь трохи, знайдеться. Насінням похастувати?

Наталя підійшла, сіла. Зав'язалась немудра жіноча розмова.

— Від служивого нічого не чути? — поцікавилась Наталя.

— Ні слуху, ні духу. Наче у воду канув, анцихрист! А твій, може, щось прислав?

— Ні. Гриша обіцявся писати, але щось довго нема листа. Кажуть люди, ніби наші пішли десь за Усть-Медведицю, а більш нічого не чула. — Наталя перевела розмову на недавній відступ за Дон, почала обережно розпитувати, як служиві жили у Вешенській і хто з хугірських із ними ще там був. Метикувата Прохорова жіночка швидко здогадалась, навіщо завітала до неї Наталя, і відповідала на все стримано, сухо.

Із чоловікових слів вона про Григорія все знала, але, хоч язик у неї і свербів, розказувати щось побоялась, бо пам'ятала, як Прохор наставляв: «Так і знай: скажеш комусь хоч слово — покладу тоді твою голову на колодку, витягну твого поганого язика на аршин і відрубаву. Якщо до Григорія дійде — він же мене, не вагаючись, уб'є, між іншим! А мені тільки ти осточортіла, а життя поки що — ні, второпала? Ну, і мовчи, як німа!» .

— А твоєму Прохору в Вешках Аксенію Астахову не доводилось бачити? — не витерпівши, вже відверто допитувалася Наталя.

— Та звідки ж йому було її бачити? Хіба їм там до цього було? Їй- Богу, нічого, Миронівна, не знаю, і ти про це мене навіть не питай. У мого білястого чорта слова пугнього не випросиш. Тільки й балачки в нього — подай та прийми.

Так Наталя ні з чим і вернулась, тільки ще більше схвильована і роздосадувана. Але й продовжувати жити в невідомості вона не могла, це й підштовхнуло її на те, щоб навідатись до Аксенії.

Оскільки вони жили по-сусідству, то звичайно, що за останні роки часто бачились, одна одній мовчки кланялись, іноді обмінювались кількома словами. Той час, коли при зустрічах вони не вітались, а тільки обмінювались ненависними поглядами, минув; гостра взаємна ворожість минулась, і Наталя, йдучи до Аксенії, мала надію, що та її не вижене і вже про кого, а про Григорія все розкаже. І передчуття її не обмануло.

Щиро здивувавшись, Аксенія запросила її в світлицю, закрила фіранки на вікнах, засвітила, спитала:

— Із чим добрим прийшла?

— Мені до тебе з добрим не ходити...

— Тоді кажи погане. Може, з Григорієм Пантелійовичем біда якась?

У голосі Аксенії пролунало таке сердечне, глибоке хвилювання, що Наталя все зрозуміла. В цих кількох словах відкрилася вся Аксенія, стало очевидним усе те, із-за чого вона стільки

страждала й тепер боялася почути. Власне, після цього відпала потреба щось розпитувати про її стосунки з Григорієм, але Наталя не покинула астаховський дім; трохи помовчавши, відповіла:

— Ні, чоловік живий і здоровий, не лякайся.

— А я й не лякаюсь, із чого ти взяла? Це тобі треба журитись за його здоров'я, а в мене своїх клопотів вистачає. — Аксенія тримала себе невимушено, але відчувши, як кров приливає їй до обличчя, поспішно підійшла до столу і, стоячи спиною до гості, довго поправляла гніт у лампі, хоч вона й так добре горіла.

— Від Степана твого що-небудь чути?

— Уклін недавно передав.

— Живий-здоровий?

— Мабуть, — Аксенія стонула плечима.

Вона й тут не змогла покривити душею, приховувати свої почуття: в тоні її відповіді чулося байдуже ставлення до долі чоловіка, що змусило Наталю мимоволі всміхнутись.

— Видно, не дуже ти за ним побиваєшся... Ну, та це — твоє діло. Я ось чого прийшла: в хуторі ходить плітка, що нібито Григорій знову до тебе хилиться, нібито зустрічаєтесь ви з ним, коли він навідується додому. Це правда?

— Знайшла в кого питати! — іронічно відповіла Аксенія. — А ти можеш мені сказати: правда це чи ні?

— Боїшся сказати правду?

— Ні, не боюсь.

— Тоді скажи, щоб я знала і не мучилась. Навіщо ж мене даремно томити?

Аксенія зіщулилась, повела чорними бровами.

— Мені все одно жалко тебе не буде, — різко сказала вона. — У нас із тобою так: я страждаю — тобі добре, ти страждаєш — мені добре... Бо ж одного ділимо? Ну, а правду я тобі скажу: щоб знала загодя. Люди не брешуть, так усе й є! Я Гришею знову заволоділа і тепер уже постараюсь не випустити його з рук. Ну, й що ж ти після цього будеш робити? Шибки мені в курені поб'єш, чи ножем заріжеш?

Наталя встала, зав'язала вузлом гнучку лозу, кинула її до печі й з не властивою їй твердістю відповіла:

— Зараз я тобі ніякого лиха робити не буду. Зачекаю, ось приїде Григорій, запитаю його, а потім стане видно, як мені з вами обома бути. У мене двоє дітей, і за них, і за себе я постояти зумію!

Аксенія всміхнулась.

— Значить, поки що мені можна нічого не боятись?

Не звертаючи уваги на їдку насмішку, Наталя підійшла до Аксенії, взяла її за рукав.

— Аксенія! Ти ж мені все життя поперек стоїш, але тепер я вже не проситиму, як у той

раз, пам'ятаєш? Тоді я молодою була, дурнішою, думала — попрошу, вона й пожаліє, змилюється і відмовиться від Гриші. Тепер такого не буде! В одному я переконана: не кохаєш ти його, а тягнешся до нього за звичкою. Та й кохала коли-небудь так, як я? Мабуть, що ні. Бо й з Листницьким ти водилася, з ким ти, гульгяйка, не водилася? Коли кохають — такого собі не дозволяють.

Аксенія зблідла, відсторонивши Наталчину руку, встала з сундука:

— Тільки він мені цим не докоряв, а ти докоряєш? Ти що до цього маєш? Добре! Нехай я буду погана, а ти — добра, далі що?

— Це все. Не гнівайся. Я зараз піду. Дякую, що сказала правду.

— Не варто, не дякуй, і без мене тобі б донесли. Зачекай хвилину, вийдемо разом, я піду віконниці зачиню. — На ганку Аксенія зупинилась, додала: — Я задоволена, що ми з тобою по-доброму розійшлися, без сварки, але наостанку ось що тобі, мила сусідко, скажу: спроможна — забирай його, а ні — на мене не нарікай. З доброго дива я теж не збираюсь від нього відступатись. Літа мої молоді вже минають, і я, хоч ти мене й назвала гульгяйкою, — не рівня вашій Одарці, я такими справами зроду не жартувала... У тебе ж хоч діти є, а він у мене, — голос в Аксенії затремтів, зазвучав низько та глухо, — один на всьому білому світі! Перший і останній. Знаєш що? Давай про нього більше не гурорити. Вернеться він живий, захистить його Цариця Небесна, — тоді хай сам вибирає...

Уночі Наталя зовсім не спала, а вранці вони вдвох з Ільківною пішли полоти баштан. За роботою вона трохи забулася. Рівномірно розбиваючи сапою засохлі під сонцем супіщані грудки, що під її ударами розсипались на порошок, вона зрідка піднімала голову, щоб перепочити, витерти з обличчя піт й напиться води.

На синьому небі пливли й зникали розтріпані вітром білі хмарки. Сонячні промені палили й без того гарячу землю. Зі сходу наближався дощ. Наталя, навіть не підводячи голови, спиною відчувала, коли набігаюча хмарка затуляла сонце; в ту мить ставало холодніше, на буру землю, що аж пашіла від спеки, на розгалужені бадилля кавунів, на високі стебла соняшників швидко лягала сіра тінь. Вона вкривала собою розкинуті на косогорі баштани, розімлілу й полеглу на сонці траву, кущі глоду й терну, на якому понурилось всіяне пташиним послідом листя. Надсадно дзвенів перепелиний крик, виразніше лунав улюблений спів жайворонків, і навіть вітер, що ворухив теплу траву, здавався вже не таким гарячим. А потім сонце косо пронизувало сліпучо-білий окраєць хмарини, що пливла на захід, і, вже без перешкод, знову сіяло на землю золоті, блискучі промені світла. Десь

далеко-далеко, на блакитних відрогах наддонських гір ще падала на землю хмарна тінь, а на баштанах уже панував янтарно-жовтий полудень, тремтіло, переливалось на горизонті, текуче марево, задушливо пахла земля, виплекана нею трава.

Опівдні Наталя сходила в яр до копанки, принесла глечик крижаної джерельної води. Вони з Ільківною напились, помили руки, сіли на сонці обідати. Ільківна, розстеливши фартух, акуратно порізала хліб, дістала з торби ложки, миску, вийняла схований під кофтою в затінку вузькогорлий глечик із кислим молоком.

Наталя їла неохоче, і свекруха поцікавилась: — Давно я помічаю, що ти стала чогось не така... Може, з Григорієм у вас не заладилось?

У Наталі жалібно затремтіли обвітрені губи.

— Він, мамо, знову з Аксенією зійшовся.

— А... звідки ж ти взнала?

— Я вчора ходила до Аксенії.

— І вона, стерво, тобі призналась?

— Призналась.

Ільківна задумалась, довго мовчала. На її зморшкуватому обличчі, в куточках губів зібрались суворі складки.

— Може, вона дражниться, проклята?

— Ні, мамо, це правда, чого вже там...

— Не простежила ти за ним... — обережно дорікнула стара. — З такого чоловіка не треба спускати очей.

— Та хіба встежиш? Я на його порядність покладалась... Не будеш же його до спідниці прив'язувати? — Наталя гірко всміхнулась, майже пошепки додала: — Він не Михайлик, щоб його нікуди не пускати. Вже наполовину посивів, а старе не забуває...

Ільківна вимила й витерла ложки, сполоснула миску, сховала посуд у торбу і тільки тоді спитала:

— Оце й все горе?

— Яка ж ви, мамо... І цього горя вистачить, щоб не радував білий світ!

— І що ж ти надумала?

— А що тут думати? Заберу дітей і піду до своїх. Більше з ним жити не стану. Нехай бере її до себе, живе з нею... Намучилась я, з мене досить.

— Замолоду і я так думала, — зітхнувши, сказала Ільківна. — Мій теж був невгамовним жеребцем. Скільки я від нього натерпілась, що й не передати. Тільки нелегко піти від рідного чоловіка, та й нема чого. Прикинь розумом — сама переконаєшся. Та й діточок від батька забирати, хіба ж це діло? Ні, це ти дарма гуториш. І не думай про це, я буду проти!

— Ні, мамо, я з ним жити не збираюсь, тож не тратьте на вмовляння слів.

— Що ти таке кажеш? — розгнівалась Ільківна. — Ти хіба мені — чужа, чи що? Думаєш,

не жаль мені вас, проклятуших? І ти мені, матері, уже старій бабі, гуториш такі слова? Сказано тобі: викинь із голови, значить — усе, забудь. Бачиш, що вигадала: піду з дому! А куди підеш? А кому ти своїм потрібна? Батька нема, курінь спалили, мати сама під чужим тином Христа ради житиме, і ти туди прибі'єшся і внуків моїх за собою потягнеш? Ні, люба моя, не піде так! Приїде Гриша, тоді побачимо, що з ним робити, а зараз ти мені про це й не говори, заперечую і не хочу слухати!

Все, що у Наталі так довго згушалося на серці, раптом вилилось у нестримний плач. Схлипуючи, вона зірвала з голови хустку, впала на суху, непривітну землю і, припадаючи до неї грудьми, ридала без сліз.

Ільківна — ця стара мудра і мужня жінка — і з місця не зрушилась. Вона просто дбайливо загорнула в кофту глечик із залишком кислого молока, сховала його в холодильник, потім налила в миску води, підійшла й сіла поруч із Наталкою. Вона розуміла, що в такому горі словами не зарадиш; розуміла й те, що краще мокрі сльози, ніж сухі очі і твердо стиснуті губи. Дозволивши Наталі до кінця виплакаться, Ільківна поклала невістці на голову свою зашкарублу від праці руку, почала гладити чорне, блискуче волосся, суворо приказувати:

— Ну, годі вже! Всіх сліз не виплачеш, нехай залишаться й на другий раз. На ось, попий водички.

Наталя затихла. Лише зрідка здригались її плечі та дрібно тремтіло тіло. Раптом вона схопилась, відсторонила від себе руку Ільківни з мискою води, і, повернувшись обличчям на схід сонця, склавши, ніби в молитві, мокрі від сліз долоні, скоромовкою, захилинаючись, почала благати:

— Господи! Всю душу мою він вимотав. Нема силоньки більше так жити! Господи, покарай його, проклятого! Забери його до себе! Щоб далі не жив, не мучив він мене!..

Зі сходу клубами повзла чорна хмара. Пролунав глухий грім. Пронизуючи круглі вершини хмар, по небу змійкою пробігала вогняна блискавка. Вітер хилив на захід гомінку траву, підіймав з шляху гірку порохняву, хилив майже до землі дозріваючі головки соняшників.

Вітер підхопив Наталіне розпатлане волосся, сушив її заплакане обличчя, обвивав ноги широким подолом сірої буденної спідниці.

Кілька секунд перелякана Ільківна з жахом дивилась на невістку. На тлі буремної хмари, що заступала собою півнеба, вона здавалась їй незнайомою і страшною.

Стрімко згуздався дощ. Затишшя продовжувалося недовго. Косо знижуючись, тривожно заскиглив кібець, в останній раз біля своєї нори свиснув ховрашок; густий вітер жбурнув

Ільківні в обличчя дрібною піщаною пилюкою, з воєм понісся над степом. Стара важко встала на ноги. Обличчя її смертельно зблідло, крізь гомін близької бурі вона глухо вигукнула:

— Опам'ятайся! Бог із тобою! Кому ти смерті просиш?!

— Господи, скарай його! Господи, скарай! — вигукувала Наталя, піднявши збожеволілі очі туди, де велично й дико кучугурились хмари, гнані вітром, освітлені сліпучим спалахом блискавок.

Над степом сухо затріщав, а за тим ударив грім. Охоплена страхом, Ільківна перехрестилась, хитаючись, підійшла до Наталі, схопила її за плечі.

— Ставай навколішки! Чуєш, Наталко?!

Наталя глянула на свекруху якимись незрячими очима, безвільно стала навколішки.

— Проси в Бога прощення! — владно звеліла Ільківна. — Проси, щоб не послухав твоєї молитви. Кому ти смерті просила? Рідному батькові своїх дітей! Ой, це великий гріх... Хрестись! Кланяйся до землі. Кажі: «Господи, прости мені, окаянній, мій гріх».

Наталя перехрестилась, щось прошепотіла блідими губами і, зціпивши зуби, незграбно похилилась на бік.

* * *

Умитий зливою степ дивно зазеленів. Від дальнього ставка до самого Дону коромислом перекинулась яскрава веселка. На заході, затухаючи, котився грім. У ярку з орлиним клекотом мчала каламутна нагірна вода. Вниз до Дону, косогором, через баштани, бігли пінисті струмки. Вони несли з собою зірване зливою листя, вимиті з ґрунту корінці трави, зламані житні колоски. На баштан наносився масний пісок, він мулом вкривав огудиння кавунів і динь; на польовій дорозі по глибоких коліях, промиваючи їх, стікала бурхлива вода. На далекому горбі, коло його підніжжя, горіли рештки підпаленої блискавкою копиці сіна. В небо високо здіймався сивий стовп диму, своїм верхнім кінцем він майже досягав веселки.

Ільківна з Наталею, високо підіткнувши спідниці, спускались у хутір, босими ногами обережно ступали на слизький розкислий шлях. Ільківна продовжувала говорити:

— Норов у вас, молодих, великий, Боже ж ти мій! Тільки що — ви й казитеся. Пожила б так, як я замолоду жила, що б ти тоді робила? Тебе за все життя Гриша навіть пальцем не зачепив, а ти незадоволена, ось чого захотіла: і кидати його зібралась, і до обмороку себе довела, і чого ти тільки не робила, — і навіть Бога до ваших пога-

них справ приплела... Ну, скажи, сухото моя, і це — хіба добре? А як мене мій ідол кривоногий в молоді літа бив, ледве не до смерті, та ні за що, а просто так, хоч ніякої вини за мною перед ним не було. Сам паскудив, а на мені злість зганяв. Прийде, бувало, вдосвіта, заплачу гіркими слізьми, почну дорікати, ну, він і дає кулакам волю... Місяцями вся ходила синя, як залізо, але вижила і дітей вигодувала, але з дому йти ні разу не поривалась. Я не хвалю Гришу, але з таким ще можна жити. Якби не ця гадюка — був би він з-поміж хутірських козаків найпершим. Причарувала вона його, не інакше.

Наталя довго йшла мовчки, щось обдумувала, потім сказала:

— Мамо, я не хочу про це більше гурорити. Коли приїде Григорій, тоді буде видно, куди мені діватись... Може, я сама піду, а, може, й він вижене, а зараз я з вашого дому нікуди...

— Отак би й давно! — зраділа Ільківна. — Бог pomoже, все вгамується. Він нізачо тебе не вижене, і не думай про це! Він же любить і тебе, і діток, та щоб подумав отаке? Ні-ні! Не проміняє він тебе на Аксенію, не спроможний він на таке. Ну, а між своїми... хіба мало всякого буває? Аби тільки живий він вернувся...

— Смерті я йому не бажаю... Це я згарячу там таке сказала... Ви мені за це не дорікайте. З серця його не виймеш, але й так жити дуже важко...

— Любонько ти моя, рідна! Та хіба ж я не розумію? Тільки з відчаю нічого робити не треба. Справді, киньмо про це балачку! І, ради Христа, старому ти нічого про це не скажи. Не його це діло.

— Я вам іще хочу одне сказати... Буду я з Григорієм жити, чи ні — ще невідомо, але родити від нього більше не буду. Ще й з цими не зрозуміло, куди доведеться подітись... А я, мамо, зараз вагітна...

— І давно?

— Третій місяць.

— Куди ж від цього подінешся? Хочеш чи не хочеш, а родити доведеться.

— Не буду, — рішуче заперечила Наталя. — Сьогодні ж піду до бабки Капітонихи. Вона мені від цього допоможе... Декому з жінок вона це робила.

— Що — плід труїти? І язик у тебе, безсовісної, повертається? — Обурившись, Ільківна зупинилась посеред шляху, сплеснула руками. Вона ще щось хотіла додати, але ззаду почулась підвода, болотом гучно чвакали кінські копита і голос якогось іздового.

Ільківна з Наталею зійшли з дороги, на ходу обсмикуючи підіткнуті спідниці. З поля вертався старий Безхлебнов — Пилип Агейович, порівнявшись із ними, він притримав жваву кобилку.

— Сідайте, жіночки, підвезу, бо чого дарма місити болото?

— От спасибі, Агейовичу, а то ми вже зморилися сковзатись, — задоволено мовила Ільківна і першою всілась на широкий віз.

* * *

Після обіду Ільківна хотіла ще раз поговорити з Наталею, переконати її, що нема потреби переривати вагітність; миючи посуд, вона подумки підшукувала, на її погляд, переконливі слова, думала навіть про те, щоб про задумане Наталею повідомити старому і з його допомогою відмовити невістку від нерозумного вчинку, бо та з горя збісилась, але поки вона поралась, Наталя тихцем зібралась і пішла.

— Де Наталя? — звернулась Ільківна до Дуні.

— Зав'язала якийсь вузлик і пішла.

— Куди? Що вона сказала? Який вузлик?

— Та звідки я знаю, мамо? Поклала в хустку чисту спідницю, ще щось і пішла, нічого не сказала.

— Бідна голівонька! — Дуню здивувало, що мати безпорадно заплакала, сіла на лавку.

— Мамо, ви чого? Господь з вами, чого ви плачете?

— Відчепись, причепа! Не твое діло! Що ж вона говорила? А ти чого мені не сказала, коли вона збиралась?

Дуня з досадою відповіла:

— Чисте горе з вами! Та звідки ж я знала, що треба вам про це казати? Не назовсім же вона пішла? Мабуть, до матері в гості відправилась, і чого ви плачете, — ніяк не збагну!

З великою тривогою Ільківна чекала, поки повернеться Наталя. Вирішила, що старому нічого не скаже, боялась докорів і нарікань.

Перед заходом сонця зі ступу вернулась череда. Сіли короткі літні сутінки. На хуторі вже подекуди засвічували, а Наталі не було й досі. В мелехівському курені сіли вечеряти. Наперезживавшись, бліда Ільківна подала на стіл локшину, засмажену на олії цибулею. Старий взяв ложку, змів у неї кришки черствого хліба, висипав їх у зарослий бороною рот і, оглянувши присутніх за столом розсіяним поглядом, спитав:

— А Наталя де? Чого не кличете до столу?

— Її нема, тихо обізвалась Ільківна.

— А де ж вона?

— Мабуть, пішла до матері і загостювалась.

— Довго вона гостює. Час би порядок знати... — незадоволено буркнув Пантелій Прокопійович.

Він, як завжди, вечеряв подовгу, поважно; зрідка клав на стіл перевернуту ложку, скося, милуючись, поглядав на Михайлика, який сидів поруч із ним, грубувато говорив: «Повернись

сюди, дитино моя, дай-но я тобі губи витру. Мати ваша — куреня не тримається, і вам догляду нема...». І великою зашкарублюю і темною долоною витирав онукові ніжні, рожеві губоньки.

Мовчки довечеряли, встали з-за столу. Пантелій Прокопійович розпорядився:

— Гасіть світло. Гасу мало, і нічого його дарма тратити.

— Двері запирати? — спитала Ільківна.

— Запирай.

— А Наталя?

— Прийде — постукає. Може, вона до ранку буде вештатись? Теж моду взяла... Ти б їй, стара відьмо, більше потурала. Бач, надумалась ночами в гості ходити... Ось я їй вранці все скажу. З Одарки приклад бере...

Ільківна, не роздягаючись, лягла. Із півгодини мовчки пролежала, переверталась, зітхала і вже хотіла встати, щоб відправитись до Капітонівни, коли під вікном почувись чийсь слабкі, човгаючі кроки. Стара жваво схопилася, чого вже давно, зважаючи на свої літа, не робила, поспішно кинулась у сіни, відчинила двері.

Наталя, бліда, як смерть, хапаючись за поручень, важко піднімалась східцями. Повний місяць добре висвітлював її змарніле лице, запалі очі, стражденно вигнуті брови. Вона ступала, похитуючись, як тяжко поранений звір, і там, де ступала її нога, лишався темний кривавий слід.

Ільківна мовчки її обняла, ввела в сіни. Наталя прихилилась спиною до дверей, сухими губами прошепотіла:

— Наші сплять? Мамо, затріть за мною кров... Бачите — наслідила я...

— Що ж ти з собою наробила?! — давлячись плачем, тихо скрикнула Ільківна.

Наталя спробувала усміхнутись, але замість усмішки на її обличчі з'явилися сліди страждань.

— Тихіше, мамо... Бо ще наших розбудите... От я й збулася... Тепер моя душа спокійна... Тільки дуже багато крові... Тече з мене... як з різаної... Дайте мені руку, мамо... Голова в мене паморочиться.

Ільківна заперла на засув двері, тремтячою рукою в темряві, ніби в чужому домі, довго шукала і ніяк не могла намацати клямку. Ступаючи навшпиньках, вона провела Наталею в велику кімнату; розбудила й вислала Дуню, покликала Одарку, засвітила лампу.

Двері в кухню були відчинені, і звідти доносився могутній розмірений храп Пантелія Прокопійовича; маленька Полінка уві сні солодко цмокала губами і щось собі говорила. Дитячий міцний і нічим не потревожений сон!

Поки Ільківна збивала подушку, готувала постіль, Наталя присіла на лавку, знесилено поклала на край столу голову. Дуня зробила спробу ввійти в світличку, але Ільківна на неї нагримала:

— Йди звідси, безсовісна, і не показуйся! Нічого тобі тут тертися.

Нахмурена Одарка взяла мокру ганчірку, вийшла в сіни. Наталя насилу підвела голову, попросила:

— Зніміть із ліжка чисту постіль... Постеліть мені радіожку... Однаково забрудниться...

— Мовчи! — наказала Ільківна. — Роздягайся та лягай. Погано тобі? Може, води принести?

— Знесилилась я... Принесіть мені чисту сорочку і води.

Наталя через силу встала, невпевнено підійшла до ліжка. Тільки тоді Ільківна помітила, що спідниця в Наталі промокла від крові, важко звисає, липне до ніг. Вона вжахнулась, коли Наталя, нахилившись, викрутила, наче після дощу, пелену, почала роздягатись.

— Та ти ж вся кров'ю спливла! — сплакнула Ільківна.

Наталя, заплющивши очі, роздягалась, уривчасто і швидко дихала. Ільківна глянула на неї і рішуче направилась у кухню. Насилу розворушивши Пантелія Прокопійовича, вона повідомила йому:

— Наталя захворіла... Дуже їй погано, коли б ще не вмерла... Зараз же запрягай і їдь у станицю за фершалом.

— Вигадає чорти батька що! Що там із нею таке? Захворіла? Менше б ночами ходила...

Стара коротко пояснила, в чому річ. Останівший Пантелій Прокопійович схопився, на ходу застібаючи шаровари, пішов у кімнату.

— Ох, паскудниця! Ох, суча дочка! Що собі надумала, га? Неволя її заставила?!. Ось я її зараз прошпечу!..

— Здурів, проклятий?!. Куди ти лізеши?!. Не йди туди, їй зараз не до тебе!.. Дітей розбудиш! Іди на баз та швидше запрягай!.. — Ільківна хотіла зупинити старого, але той, не слухаючись її, підійшов до дверей, що вели в світличку, одним поштовхов їх відчинив.

— Наробила, чортова дочка! — кричав він, стоячи на порозі.

— Не можна! Тату, не входь! Ради Христа, вийди! — пронизливо скрикнула Наталя, тулячи до грудей зняту сорочку.

Продовжуючи сваритись, Пантелій Прокопійович почав шукати сіряк, картуз, упряж. Він так довго барився, що Дуня не витерпіла, вбігла в кухню і з плачем накинулась на батька:

— Їдь швидше! Чого ти копаєшся, як хрущ у гною?! Наталя вмирає, а він цілу годину збирається! Отаке! Батько називається! А не хочеш їхати — так і скажи! Сама запряжу і поїду!

— Тьху, здуріла! Ти що, з прив'язі зірвалась? Тебе ще не чули, коросто липуча! І ця на батька кричить, паскуда! — Пантелій Прокопійович

замахнувся на дівку сіряком і, продовжуючи впівголосу виказувати прокльони, вийшов надвір.

Після його від'їзду всі в домі відчули полегшення. Одарка замивала підлогу, сердито пересуваючи стільці і лавки, Дуня, якій Ільківна нарешті дозволила ввійти в кімнату, сиділа в Наталі в головах, поправляла подушку, подавала воду; Ільківна зрідка навідувалась до дітей, котрі спали у ванькирчику, і, вернувшись у кімнату, довго дивилась на Наталю, підперши щоку долонею, гірко хитала головою.

Наталя лежала мовчки, перекочуючи на подушці голову з розкиданими, мокрими від поту пасмами волосся. Вона спливала кров'ю. Через кожні півгодини Ільківна обережно підводила її, витягувала мокру, як хлющ, підстилку, підкладала нову.

Із кожною годиною Наталя все більше й більше слабшала. Коли вже було за північ, вона розплющила очі, спитала:

— Скоро почне світати?

— Ще темно, — заспокоїла її стара, а сама подумала: «Значить, не виживе. Боїться, що втратить пам'ять і не побачить дітей...».

Немов на підтвердження її передбачення, Наталя тихо попросила:

— Мамо, розбудіть Мишка й Полю...

— Що ти, дочко! Навіщо їх серед ночі будити? А коли вони побачать тебе таку, то можуть злякатися, крик піднімуть... Навіщо ж їх будити?

— Хочу на них подивитися... Мені погано.

— Господь з тобою, що ти таке гуториш? Ось скоро батько привезе фершала, і все буде добре. Ти б заснула, серденько, га?

— Не бере мене сон! — з легкою досадою в голосі відповіла Наталя. І після цього надовго замовкла, дихання її стало рівнішим.

Ільківна нишком вийшла на ганок, дала волю сльозам. Із запухлим почервонілим обличчям вона вернулася в світличку тоді, коли на сході ледве почало світати. Почувши скрип дверей, Наталя розплющила очі, ще раз спитала:

— Скоро розвидниться?

— Розвидняється.

— Вкрийте мені шубою ноги...

Дуня накинула їй на ноги кожух, підсунула під боки теплу ковдру. Наталя поглядом мовчки подякувала, потім покликала Ільківну, сказала:

— Сядьте біля мене, мамо, а ти, Дуню, і ти, Одарко, вийдіть на хвилину, я хочу з мамою на самоті поговорити... Вийшли вони? — спитала Наталя, не розплющуючи очей.

— Вийшли.

— Тато ще не вернувся?

— Скоро приїде. Тобі гірше, чи що?

— Ні, однаково... Ось я що хотіла сказати... Я, мамо, скоро вмру... Чує моє серце. Стільки з мене крові вийшло, — один страх! Ви скажіть

Одарці, щоб вона, коли затопить піч, поставила чим побільше води... Ви самі обмийте мене, не хочу, щоб чужі...

— Наталю! Опам'ятайся, серденько мое! Чого ти про смерть заговорила? Бог допоможе, вичуняєш.

Слабким рухом руки Наталя перебила свекруху, сказала:

— Ви мене не перебивайте... Мені вже й гуторити важко, а я хочу сказати... В мене знову голова паморочиться... Я вам про воду сказала? А я, виходить, сильна... Капітониха мені давно це зробила, після обіду, відразу, як прийшла до неї... Вона, бідна, сама налякалась... Ой, багато крові з мене вийшло... Аби до ранку дожити... Води чим більше нагрійте... Хочу чистою бути, коли вмру.. Мамо, ви мене одягніть у зелену спідницю, в ту, що з прошвою на шлярці... Гриша любив, як я її надівала... і в поплинову кофточку.. вона в скрині зверху, в правому вуглі, під шалькою лежить... А дітей, коли я вмру, нехай заведуть до наших... Ви б послали за матір'ю, нехай прийде зараз... Мені вже треба прощатись... Прийміть із-під мене. Мокре все...

Ільківна, підтримуючи Наталю під спину, витягла підстилку, насилу підсунула другу. Наталя встигла пошепки попросити:

— На бік мене... поверніть! — І ту ж мить знепритомніла.

У вікна заглянув блідий світанок. Дуня вимила дійницю, пішла в хлів доїти корів. Ільківна відчинила вікно — і в світлицю, пропахлу важким духом свіжої крові, чадом гасової лампи, ввірвався прохолодний, як для літнього ранку, свіжий і різкий вітер. Із вишневого листя він струсив на підвіконня сльозинки роси; заголосили ранні пташки, замукали корови, гарапником часто заляскав пастух.

Наталя прийшла в себе, відкрила очі, кінчиком язика облизала сухі, знекровлені, пожовтілі губи, попросила пити. Вона вже не питала ні про дітей, ні про матір. Від неї все відходило і, як видно, назавжди...

Ільківна зачинила вікно, підійшла до ліжка. Як же Наталя страшно змінилась за одну тільки ніч! День тому вона була, як квітуча молода яблуня, — вродлива, здорова, дужа, а зараз щоким її здавались білішими від крейди на Наддонській горі, ніс загострився, губи втратили недавню свіжість, зробились тонкими і, здавалось, насилу прикривали відкриті підківки зубів. Тільки очі в Наталяки, як і раніше, блищали але вираз їх теж змінився. Щось нове, незнайоме і лякаюче проступило в її погляді, коли Наталя зрідка, підкоряючись якійсь незбагненній силі, піднімала посинілі повіки, обводила очима кімнату, на мить зупиняла їх і дивилась на Ільківну...

Уже коли зійшло сонце, приїхав Пантелій Прокопійович. Заспаний, дуже втомлений фельдшер — бо вже не першу ніч не спав, без перестанку морочився з тифозними та пораненими — потягаючись, виліз із тарантаса, взяв із сидіння свій пакунок, пішов у дім. На ганку він зняв брезентовий дощовик, перехилившись через поручень, довго милив волохаті руки, спідлоба поглядав на Дуню, котра зливала йому з глечика в пригоршу воду, і навіть двічі їй підморгнув. Потім пішов у кімнату, насамперед вислав всіх звідти, а потім наодинці хвилини з десять пробув біля Наталі.

Пантелій Прокопійович з Ільківною сиділи в кухні.

— Ну, що? — пошепки спитав старий, як тільки вони залишились одні.

— Погано їй...

— Це вона самовільно?

— А хто ж її міг надоумити... — Ільківна ухилилась від прямої відповіді.

— Гарячої води, швидко! — висунувши із дверей скуйовджену голову, звелів фельдшер.

Поки кип'ятили воду, фельдшер вийшов у кухню. На німе запитання старого, безнадійно махнув рукою.

— До обіду відійде. Страшенно багато втратила крові. Нічого зробити не можна! Григорія Пантелійовича словістили?

Пантелій Прокопійович нічого не відловив, мерщій закульгав у сіни. Одарка побачила, що свекр, зайшовши за косарку, що стояла під навісом сарая, схилив голову на купу торішніх кізаків, гірко заплакав...

Фельдшер побув іще з півгодини, посидів на ганку, подрімав, підставивши лице під промені вранішнього сонця, потім, коли закипів самовар, знов пішов у світлицю, впорснув Наталі камфору, вийшов і попросив молока. Насилу стримуючи позіхання, випив дві склянки, сказав:

— Ви мене негайно відвезіть назад. У мене в станиці хворі та поранені, а тут мені сидіти нема чого. Я тут зайвий. Я б з дорогою душею послужив Григорію Пантелійовичу, але кажу чесно: допомогти не можу. Наше діло маленьке — ми тільки лікуємо хворих, а мертвих відроджувати ще не навчилися. А вашу жіночку так вичистили, що їй і жити ні з чим... Матка порвана, прямо живого місця нема. Скоріше всього, баба металевим гачком орудувала. Темні наші люди, нічого не вдієш!

Пантелій Прокопійович наклав у тарантас сіна, звертаючись до Одарки, наказав:

— Ти одвезеш. Не забудь кобилу напоїти, як спустишся до Дону.

Він хотів був заплатити фельдшерові, але той від грошей рішуче відмовився, присоромив старого:

— І не совісно тобі, Пантелій Прокопійович, говорити про таке. Свої люди, а ти з грішми пристаєш. Ні-ні, і близько з ними не підходь! Чим віддячити? Про це й говорити нема чого! Якби я її, невістку вашу, та на ноги поставив — тоді інша річ.

Уранці, десь близько шостої, Наталі значно полетшало. Вона попросила вмитись, перед дзеркалом, яке тримала Дуня, зачесала волосся і, оглядаючи рідних якось неприродно сяючими очима, важко всміхнулась:

— Ну, тепер я пішла на поправку! Бо я вже й сама злякалась... Думала — все вже, кінець... Та чого це діти так довго сплять? Піди, глянь, Дуня, чи не прокинулись вони?

Прийшла Луківна з Горпиною. Стара, глянувши на дочку, заплакала, але схвильовано Наталя швидко взялася заспокоювати:

— Чого ви, мамо, плачете? Мені вже трохи краще... Ви ж не ховати мене прийшли? Ну, справді, чого ви плачете?

Горпина непомітно штовхнула матір, і та, здогадавшись, хутко витерла очі, зробила вигляд, що заспокоїлась:

— Що ти, доню, це я так, здуру сльозу пустила. Серце защеміло, як глянула на тебе... Дуже ти змінилась...

Коли Наталя почула голос Михайлика та сміх Полі, на щоках у неї виступив легкий рум'янець.

— Кличте їх сюди! Кличте швидше!.. — просила вона. — Нехай вони потім одягнуться!

Поля з'явилась першою, спинившись на порозі, протираючи кулачком заспані очі.

— Захворіла твоя мамуня... — всміхаючись, мовила Наталя. — Підійди до мене, біднесенька моя!

Полінка здивовано розглядала старших, які поважно сиділи на лавах, наблизилась до матері, з прикрістю спитала:

— Чого ти мене не розбудила? І чого вони всі зібрались?

— Вони прийшли мене провідати... А тебе навіщо ж будити?

— Я тобі принесла б води, посиділа б коло тебе...

— Ну, піди вмийся, причешись, помолись Богу, а потім прийдеш, посидиш зі мною.

— А снідати ти будеш?

— Не знаю. Мабуть, ні.

— Ну, тоді я тобі сюди принесу, добре, мамочко?

— Викапаний батько, тільки серцем не в нього вдалася, лагідніша... — кволо всміхаючись, сказала Наталя, відкинула голову, мерзлякувато натягнула на ноги ковдру.

Через годину Наталі погіршало. Вона пальцем покликкала до себе дітей, обняла їх, перехрестила, поцілувала і попросила матір, щоб та

відвела їх до себе. Луківна доручила Горпині відвести діточок, а сама залишилася біля дочки.

Наталя заплющила очі, наче в забутті сказала:

— Так я його й не побачу... — Потім щось несподівано згадавши, підвелась на ліжку. — Верніть Мишка!

Заплакана Горпина влхнула хлопчика назад у світлицю, сама залишилася в кухні, ледве чутно голосила.

Хмуренький Михайлик, який ходив уже з нелагідним, мелеховським поглядом, несміливо підійшов до ліжка. Та різка зміна, що відбулася на обличчі матері, віддалила її, зробила майже чужою. Наталя притиснула сина до себе, відчула, як швидко, наче в спійманого горобця, б'ється маленьке Михайликове серце.

— Нахились до мене, синку! Ближче! — попросила Наталя.

Вона щось прошепотіла Михайликові на вухо, потім відсторонила його, допитливо заглянула в очі, стиснула губи, бо ті нараз почали тремтіти, і з трудом вимучивши з себе сумну усмішку, запитала:

— Не забудеш? Скажеш?

— Не забуду... — Михайлик схопив материн указівний палець, стиснув його гарячим кулачком, недовго потримав і випустив. Від ліжка він відійшов чомусь навшпиньки, підтримуючи руками свою рівновагу...

Наталя очима провела його до дверей і мовчки повернулась до стіни.

Опівдні вона померла.

XVII

За ті два дні, що Григорій добирався з фронту до рідного хутора, він багато про що передумав, багато що згадав... Щоб не залишатись у степу наодинці зі своїм горем, з невідступними думками про Наталю, він узяв із собою Прохора Зикова. Як тільки покинули місце перебування сотні, Григорій завів розмову про війну, згадав службу в 12-му полку на австрійському фронті, як ходили в Румунію, як билися з німцями. Говорив він, не змовкаючи, згадував різні кумедні пригоди, що траплялись із їхніми однополчанами, сміявся...

Спочатку простакуватий Прохор, нічого не розуміючи, скося поглядав на Григорія, дивуючись, чому це той став таким занадто балакучим, а потім все-таки здогадався, що Григорій, згадуючи минуле, в такий спосіб хоче відволікти себе від тяжких думок, — і став підтримувати розмову і, можливо, навіть надмірно завзято. Бо коли Прохор у подробицях розповідав, як йому довелося колись лежати в чернігівському госпіталі, то ненароком перевів погляд на Григорія

і побачив, що по його смутлих щоках біжать рясні сльози... Знітившись, Прохор відстав на кілька сажнів, із півгодини їхав ззаду, а потім знову порівнявся, спробував завести розмову на сторонню тему, про щось дріб'язкове, несуттєве, але Григорій відмовчався. Так вони поруч і мовчки їхали до полудня — риссю, стремено в стремено.

Григорій шалено поспішав. Не зважаючи на спеку, він гнав свого коня то широкою риссю, то галопом і лише зрідка переводив на крок. Уже опівдні, коли прямовисне сонце почало нестерпно пекти, Григорій спинився в одній балці, розсідлав коня, пустив його попастися, а сам пішов у холодок, ліг ниць — і так довго лежав, поки не спала спека. Один раз вони погодували коней вівсом, але достатнього часу на цю справу Григорій не витрачав. Навіть їхні — звиклі до великих переходів — коні вже під кінець першої доби надто схудли, втратили ту жвавість, що мали на початку дороги. «Так не довго й коней загнати. Хто так їздить? Йому, чортові, все одно — він свого зажене і в будь-який момент візьме собі іншого під сідло, а я де візьму? Доскачеться, чорт, що доведеться таку далечинь до самого Татарського пішки теліпати, або на обивательських повзти!» — мовчки сварився Прохор.

На другий день уранці, біля одного з хуторів Федосіївської станиці, він не стримався, звернувся до Григорія:

— Таке враження, що ти зроду хазяїном не був... Ну, хто ж так, без перепочинку, день і ніч скаче? Ти бачиш, як коні охляли! Давай хоч увечері як слід їх нагодуємо.

— Їдь, не відставай, — машинально відповів Григорій.

— Я за тобою не вженусь, мій вже доходить. Може, спочинемо?

Григорій промовчав. Із півгодини вони їхали риссю, не обмовились ні словом, нарешті Прохор рішуче заявив:

— Давай же дамо їм хоч трохи віддихатися. Я далі так їхати не можу! Чуєш?

— Підганяй, підганяй!

— Доки ж підганяти? Поки копита відкине?

— Помовчи!

— Та змилуйся же, Григорій Пантелійович! Я не хочу зі свого коня шкуру дерти, а воно ж до того йдеться...

— Ну, зупиняємось, чорт із тобою! Вибери, де трава краща.

* * *

У пошуках Григорія телеграма чимало поблукала між станицями Хоперського округу, тому надовго забарилася... Додому Григорій з'явився

тільки на третій день після того, як Наталю поховали. Коло хвіртки він зліз із коня, на ходу обняв Дуню, яка, схлипуючи, вибігла з дому, хмуро попросив:

— Добре виводи коня... Та не реви!... — і обернувся до Прохора: — Їдь додому. Коли знадобишся — покличу.

На ганок, тримаючи за руку Михайлика та Полінку, вийшла Ільківна — зустрічати сина.

Григорій схопив в оберемок дітей, тремтячим голосом сказав:

— Тільки не реви! Тільки без сліз! Милі мої! Значить, осиротіли? Ну-ну.. Ну-ну.. Підвела нас мамка...

А сам із останніх сил стримував себе, щоб не заридати; ввійшов у дім, привітався з батьком.

— Не вберегли... — сказав Пантелій Прокопійович і швидко покульгав у сні.

Ільківна повела Григорія в світлицю, довго розповідала про Наталю. Мати всього не хотіла говорити, але Григорій допитався:

— Чому вона не захотіла родити, ти знаєш?

— Знаю.

— Ну?

— Вона перед цим ходила до твоєї, до цієї... І Аксенія все їй і розказала...

— Отак... значить? — Григорій густо почервонів, опустил очі.

Із світлиці він вийшов постарілий і блідий, його посинілі губи беззвучно ворушилились; він сів до столу, посадив собі на коліна і довго пригортав дітей, потім дістав із підсумка сіру від пилюки грудку цукру, на долоні розколов її ножем, винувато всміхнувся:

— Ось і весь вам гостинець... Ось такий у вас батько... Ну, біжіть на баз, кличте діда.

— На могилку підеш? — спитала Ільківна.

— Яюсь пізніше... Мертві не ображаються... Як Михайло, Поля? Нічого?

— У перший день дуже кричали, особливо Поля... А тепер — наче змовились, при нас про неї і не згадують, а минулої ночі чула, як Мишко потихеньку плакав... А голову засунув під подушку, щоб не було чути... Я підійшла, питаю: «Ти чого, рідненький? Може зі мною ляжеш?». А він і каже: «Нічого, бабуню, це я, мабуть, увісні...». Поговори з ними, пожалій їх... Учора вранці слухаю — у снігах говорять між собою. Поля й каже: «Вона вернеться до нас. Вона — молода, а молоді назовсім не вмирають». Дурненькі ще, а серденька в них болять, як у дорослих... Ти ж голодний, мабуть? Ось я тобі поставлю перекусити чогось, чого ж мовчиш?

Григорій пішов у світлицю. Він почав уважно до всього придивлятися, наче потрапив сюди вперше: обдивився стіни, погляд наткнувся на прибране ліжко зі складеними подушками. На ньому вмерла Наталя, звідти останній раз було чути її голос... Григорій уявив, як Наталя про-

шалася з дітьми, як вона їх цілувала і, може, хрестила, і знову, як тоді, коли читав телеграму про її смерть, відчув, як у серце кольнув гострий біль, а у вухах глухо закалатало.

У домі все, кожна дрібниця нагадувала про Наталю. Спогади про неї були настирливі й тяжкі. Григорій навідомо для чого обійшов усі кімнати і, кваплячись, майже бігом вийшов на ганок. Гарячий біль у серці все розростався. Чоло його вкрилося потом. Він спустився з ганку, злякано схопився рукою за лівий бік грудей, подумав: «Видно — був кінь та з'їздився...».

Дуня виводжувала на подвір'ї коня. Біля комірчини кінь напнув повід, спинився, понюхав землю, потім витягнув шию і, піднявши верхню губу, вишкірив жовті плити зубів, форкнув і став незграбно підгинати передні ноги. Дуня потягла за повід, але кінь, не слухаючись, почав лягати.

— Не давай лягати! — закричав із конюшні Пантелій Прокопійович. — Не бачиш — він осідланий! Чому не розсідлала, чортова дурепо?!

Неквапно, все ще прислухаючись до того, що діялось у нього в грудях, Григорій підійшов до коня, зняв сідло, — перемігши себе, усміхнувся Дуні:

— Покрикує батько?

— Він без цього не може, — всміхнулась у відповідь Дуня.

— Сестра, поводи ще трошки.

— Він уже висох, але нічого, поводжу.

— Якщо захоче покачатись — не перешкоджай.

— Така справа, братику... Журишся?

— А ти думала — як? — задихаючись, відповів Григорій.

Переповнена співчуттям, Дуня поцілувала його в плече і, чогось збентежившись до сліз, швидко відвернувшись, повела коня в обору для худоби.

Григорій пішов до батька. Той старанно вигрібав з конюшні гній.

— Твоєму служивському стійло готую.

— Чого ж не сказав? Я б сам вичистив.

— Отаке видумав! Хіба я що — немічний? Я, брат, як та кремнева рушниця. Мені зносу не буде! Ще стрибаю помаленьку. Завтра ось думаю жито їхати косити. Ти надовго прискочив?

— На місяць.

— Ну й добре! Поїдемо в поле? У роботі воно тобі буде легше...

— Я вже й сам про це подумав.

Старий кинув вила, витер рукавом піт із обличчя, з таємничими нотками в голосі запропонував:

— Ходімо до хати, пообідаєш. Від нього, від цього горя, нікуди не сховаєшся... Не втечеш і не сховаєшся. Так уже треба...

Ільківна накрила на стіл, подала чистий рушник. І знов Григорій подумав: «Бувало, Наталя пригощала...». Щоб не виказати хвилювання, він швидко почав їсти. З вдячністю глянув на батька, коли той приніс із комори заткнутий жмутком сіна глечик із самогоном.

— Пом'янемо покійницю, Царство їй Небесне, — твердо мовив Пантелій Прокопійович.

Вони випили по склянці. Старий зараз же налив іще раз, зітхнув:

— За один рік у нас в сім'ї двох не стало... Залюбила смерть нашу хату.

— Давай, тату, про це не говорити! — попросив Григорій.

Другу склянку він випив одним духом, довго жував кусок в'яленої риби, все чекав, коли хміль вдарить у голову, заглушить невідступні думки.

— Жито цього року гарне! А наше поле проти інших просто відмінне! — похвалився Пантелій Прокопійович. І в тому тоні, з яким він хвалився, Григорій вловив якісь неприродні, награні нотки.

— А пшениця?

— Пшениця? Вона трохи пригоріла, а так — нічого, пудів на тридцять п'ять буде... на сорок. Гарнівка в декого з людей добряче вродила, а нам, як на гріх, не довелось її посіяти. Але я не дуже жалкую! Куди його, хліб, дівати в таку розруху? До Парамонова не повезеш, а в засіках не вдержиш. Якщо підійде фронт — товариші все виметуть, як вилижуть. Але ти не думай, у нас і без сьогорішнього врожаю хліба років на два вистачить. У нас, слава Богу, його і в засіках ущерть, та й в іншому місці... — Старий лукаво підморгнув, продовжив: — Хай Одарка скаже, скільки ми його приховали на чорний день! Яму в твій зріст та на півтора сажні в ширину повнісіньку засипали! Нас це прокляте життя трохи обіднило, а ми теж хазяями були... — старий п'яненко засміявся над своїм жартом, але через певний час поважно розгладив бороду і вже діловито й серйозно сказав: — Може, ти про тещу якось потурбуєшся, то я тобі скажу так: її я не забув і в чому треба, те їм поміг. Не встигла вона одного разу натякнути, то я вже на другий день віз хліба, не мірявши, насипав і відвіз. Покійниця Наталя була дуже вдоволена, аж сльозу зронила, коли про це дізналась... Давай, сину, по третій сьорбнемо? Тільки й радості в мене лишилось, що ти!

— Що ж, давай, — не став заперечувати Григорій, підставляючи свою склянку.

У цей час несміливо, боком до столу підійшов Михайлик. Він виліз батькові на коліна і, незграбно обнімаючи його за шию лівою рукою, міцно поцілував у губи.

— Ти що це, синок? — розчулено спитав Григорій, заглядаючи в затуманені слізьми

дитячі очі, стримуючись, щоб не дихнути в обличчя сінка самогонним сморідом.

Мишко неголосно відповів:

— Мамуня, коли лежала в світлиці... коли вона була іще жива, підкликала мене і веліла: «Приїде батько — поцілуй його за мене і скажи йому, щоб він жалів вас». Вона ще щось говорила, але я забув....

Григорій поставив склянку, відвернувся до вікна. В кімнаті довго стояла тяжка тиша.

— Вип'ємо? — неголосно нагадав Пантелій Прокопійович.

— Не хочу. — Григорій зсадив із колін сина, встав, поспішно вийшов у сіни.

— Зажди, сінку, а — м'ясо? У нас курка варена, млинці! — Ільківна кинулась до печі, але Григорій вже зачинив двері.

Він безцільно ходив подвір'ям, оглянув скотинячий баз, конюшню; дивлячись на коня, подумав: «Треба б його скупати», потім зайшов під навіс сарая. Біля приготовленої до косовиці лобогрійки валялись соснові тріски, стружки, косий шматок дошки. «Батько сам робив Наталі труну», — подумав Григорій. І поспішно пішов до ганку.

Пантелій Прокопійович уступив наполяганням сина, нашвидку зібрався, запряг у косарку коней, узяв барила з волюю; разом із Григорієм вони проти ночі виїхали в поле.

XVIII

Григорій страждав не тільки тому, що він по-своєму любив Наталю і звик до неї за прожиті разом шість років, але й тому, що почував себе винним у її смерті. Якби Наталя, коли була жива, здійснила погрозу — взяла дітей і пішла з ними жити до матері; якби вона вмерла там, озлобившись від ненависті до невірного чоловіка, не примирившись із ним, можливо, Григорій не так сильно відчував би тягар втрати, і, либонь, так би люто не мучило його каяття. Але зі слів Ільківни він знав, що Наталя йому все простила, що вона любила його і згадувала до останньої хвилини. Від цього мучився ще більше, совість обтяжував незабутній докір, змушував по-новому оцінювати минуле і свою власну поведінку...

Був час, коли Григорій зовсім збайдужів до дружини, тримався холодно і навіть із неприязню, але за останні роки ставлення до неї змінив, і основною причиною такої переміни послужили діти.

Григорій спочатку й до них не відчував того глибокого батьківського почуття, що прокинулось у ньому останнім часом. Приїжджаючи додому на день-два з фронту, він ніби з обов'яз-

ку голубив і пестив їх, більше всього, щоб зробити приємність матері, а сам не тільки не відчував якоїсь внутрішньої потреби, а й з недовірою і здивуванням дивився на Наталю, на бурхливі вияви її материнських почуттів. Він не розумів, як можна було до самозабуття любити ці крихітні крикливі створіння, і не раз вночі з досадою і насмішкою говорив дружині, коли вона ще своїм молоком годувала дітей: «Чого ти схоплюєшся, як навіженна? Не встигне крикнути, а ти вже на ногах. Ну, нехай покричить, ну, поплаче, не бійся, золота сльоза не вискочить!». Діти теж ставились до нього з не меншою байдужістю, але по мірі того, як вони росли, — росла також їхня прихильність до батька. І ця дитяча любов і в Григорія розбудила відповідне почуття, і це почуття, наче вогник, перекинулось на Наталю.

Після того, коли Григорій припинив стосунки з Аксенією, він більше ніколи серйозно не думав про те, щоб розлучитись із дружиною; ніколи, навіть тоді, коли знову почав зустрічатися з Аксенією, не допускав думки, що коли-небудь вона може замінити собою матір його дітям. Він був не проти того, щоб жити з ними з обома, хоч кожному з них він по-різному кохав, але, втративши дружину, раптом відчув, що й Аксенія стала йому якоюсь чужою, потім зворухнулася глуха злість, навіщо вона призналась про їхні відносини і тим самим — а якже інакше! — штовхнула Наталю на смерть.

У полі Григорій те й робив, що старався забути про своє горе, але він неодмінно подумки до нього повертався. Він повністю віддавав себе праці, по кілька годин не злізав із лобогрійки, і все-таки згадка про Наталю не відпускала його; пам'ять настирливо поверталась у давно минуле, спливали різні, часто незначні епізоди спільного життя, розмови. Варто було лише на хвилину відпустити вузду з услужливої пам'яті, як перед очима в нього поставала жива, усміхнена Наталя. Він згадував її постать, ходу, манеру поправляти волосся, її усмішку, інтонації голосу...

На третій день взялися косити ячмінь. Якось серед дня, коли Пантелій Прокопійович спинив коней, Григорій зліз із заднього сидла косарки, поклав на полицю короткі вила, сказав:

— Хочу, тату, на годинку поїхати додому.

— Чого?

— Щось скучив за дітьми...

— Що ж, їдь, — охоче згодився старий. — А ми тим часом будемо в копиці складати.

Григорій зараз же випріг із косарки свого коня, сів на нього і по жовтій, шорсткій стерні поїхав напростець до шляху. «Скажи йому, щоб жалів вас!» — звучав у нього в вухах голос Наталі. Григорій заплющив очі, кинув повід і, поринувши в спогади, дозволив коню волю брести бездоріжжям.

У темно-синьому небі майже нерухомо висіли розкидані вітром поодинокі хмари. На стерні перевальцем гуляли гайворони. Вони цілими сім'ями всідалися на копи; пташині батьки із дзьоба годували виводок, що тільки недавно почав вбиратися в пір'я і ще не мав достатньо сил для того, щоб впевнено літати. Над викошеними десятинами стояв гайворонячий гелгіт.

Кінь Григорія все збивався зі шляху на узбіччя, де на ходу часом скубав стебла буркуну, брязкаючи вудилами, жував його. Разів зо два, помітивши вдаліні коней, він спинявся, іржав, і тоді Григорій, опам'ятавшись, торкав його, затуманеними очима оглядав степ, курний шлях, жовті розсипи кіп, зеленувато-бурі ділянки дозріваючого проса.

Не встиг Григорій приїхати додому, з'явився Христоня, вигляд він мав похмурий, а одягнений був, не зважаючи на спеку, в суконний англійський френч і широкі бриджі. Він прийшов, спираючись на величезну, шойно вистругану ясеневу палицю, привітався.

— Провідати прийшов. Почув про ваше горе. Поховали, значить, Наталю Миронівну?

— Ти яким чином із фронту? — поцікавився Григорій, роблячи вигляд, ніби й не чув запитання Христоні, із задоволенням розглядаючи його незграбну, трохи згорблену постать.

— Після поранення, відпустили доліковуватись. Дві кулі одночасно впоперек проорали мені пузо. І застрягли, сидять, прокляті, значить, там тепер біля кишок. Бачиш, змушений з милицею ходити?

— Де ж це тебе скалічили?

— Під Балашовим.

— І взяли його? А тебе як це зачепило?

— В атаку ходили. А Балашов, значить, узяли. І Поворино — теж. Я там був.

— Ну, розкажуй, в якій частині ти був, хто ще з наших хутірських з тобою воював! Сідай, бери закурюй.

Григорій зрадів новій людині, можливості поспілкуватися на сторонні теми, відволіктись від власних переживань. Христоня здогадався, що Григорію не потрібні його співчуття, і почав охоче, не поспішаючи розповідати про те, як брали Балашов, про те, як його поранило. Пахаючи величезною цигаркою, він басом розповідав:

— Просувались ми пішки через соняшникове поле. Вони, значить, відкрили по нам вогонь із кулеметів і гармат, ну, і, само собою, з гвинтівки. А я ж високий, мене здалеку видно, тож йшов у цепу, як гусак серед курей, скільки не пригинався, а мене все одно видно, ну, вони, кулі тобто, мене й знайшли. Це ж ще добре, що я вгору вигнався, бо коли б був нижчий, то неодмінно б у голову влучили! Кулі були, мабуть, уже безсилі, але так ударили, що в мене

навіть у животі все загурчало, і обидві, чортяки, гарячі, наче, скажу тобі, з печі їх вийняли... Помацав рукою там, де пече, чую — сидять вони в мені, під шкірою ковзають, як жовна, на чверть всілися одна від одної. Ну, пом'яв я їх пальцями і, значить, давай падати на землю. Думаю: погані такі жарти, до бісової матері вони мені. Краще вже полежати, бо якщо пронесеться якась інша та бистріша, то може й наскрізь продірявити. Ну, значить, я собі лежу. Немає, та й помацаю, значить, ті кулі. А вони нікуди не ділись, сидять одна біля одної. Ну, тут мені страшно стало, подумалось: а раптом вони, падлюки, в живіт проваляться, що тоді буде? Сховаються там серед кишок, як їх дохторі знайдуть? Та й мені радість невелика. Тіло в людини, хоч би й у мене, ріденьке, кулі проникнуть у великі кишки — і буду я тоді ходити, калатати ними, як поштар своїм дзвоником. Повний непорядок, виходить. Отож, лежу, головку соняшника відірвав, насіння лускаю, а самому страшно. Ті, з кими я наступав, пішли вперед. Ну, коли Балашов той узяли, я теж туди прикомандирувався. В лазареті в Тишанській лежав. Дохтор там, такий, знаєш, жвавенький, як горобець. Все мене вмовляв: «Давай їх виріжемо?». А я ніяк не рішусь, як бути... Питаюсь: «Ваше благородіє, а чи можуть вони в нутро провалитись?». — «Ні, каже, не можуть». Ну, тоді, думаю, не дозволю їх вирізувати! Знаю я ці штуки! Виріжуть, не встигне рубець загоїтись — знову вертайся в частину. «Ні, кажу, ваше благородіє, не дамся. Мені з ними навіть цікаво. Хочу їх додому принести, жінці показати, а вони мені не заважають, не велика вага». Виляв він мене, але додому відпустив, на тиждень.

Григорій, всміхаючись, вислухав нехитру розповідь, спитав:

— Ти куди потрапив, у який полк?

— У Четвертий зведений.

— Із хутірських хто з тобою?

— Наших там багато: Оникій Скопеч, Безхлебнов, Коловейдін Яким, Мирошников Семен, Горбачов Тихін.

— Ну, як козаки? Не жаліються?

— На офіцерів, значить, жаліються. Такої сволоти насадили, життя нема. І майже всі — російські, козаків нема.

Христоня в ході розмови те й робив, що натягував на себе короткі для нього рукава френча і, наче не вірячи своїм очам, здивовано розглядав і гладив на колінах ворс гарного сукна, з якого були пошиті англійські штани.

— А черевиків, значить, на мою ногу не знайшлося, — задумливо пояснив він. — У англійській державі, в їхніх людей такі великі ноги не ростуть... Ми ж пшеницю сіємо й паляниці їмо, а там, мабуть, як і в Росії, на одному житі сидять. Звідки ж у них будуть отакі ноги?

Всю сотню одягли, взули, пахучих цигарок при-
слали, а все одно — не лежить душа...

— А що не так? — поцікавився Григорій.

Христоня усміхнувся, відповів:

— Зовні ніби все добре, тільки утроба не
сприймає. Розумієш, козаки знову не бажають
воювати. Значить, нічого з цієї війни не вийде.
Гуторять між собою, що далі Хоперського округу
не підуть...

Провівши Христоню, Григорій трохи подумав і вирішив: «Поживу з тиждень і поїду на фронт. Тут із нудьги пропадеш». До вечора він залишився вдома. Згадав дитинство і змайстрував Михайликові з очеретинок вітрячка, а з кінської волосіні сплів сільця на горобців, дочці змайстерував крихітну коляску, на ній крутились справжні колеса і вставлений барвистий дишель, взявся навіть із клаптів скрутити ляльку, але в нього нічого не вийшло; зробити ляльку допомогла Дуня.

Діти, яким Григорій ніколи раніше не виявляв стільки уваги, спочатку до його затій віднеслись із недовір'ям, але далі вже й на хвилину від нього не відходили, а коли надвечір Григорій зібрався їхати в поле, Михайлик, стримуючи сльози, дорікнув:

— Ти завжди такий! Приїдеш на годину — і знову нас кидаєш... Забери з собою і сільце, і вітряк, і деркача, — все забери! Не треба його мені!

Григорій взяв у свої великі руки маленькі синові рученята, сказав:

— Коли так — давай вирішимо: ти — козак, ось і поїдемо зі мною в поле: будемо ячмінь косити, в копиці складати; на косарці будеш із дідом сидіти, коней будеш поганяти. Скільки там коників у траві! Скільки всяких пташок у байраці! А Поля залишиться вдома з бабунею. Вона на нас не ображатиметься, бо дівчаце діло — підлогу замітати, бабці воду маленьким відеречком носити з Дону, та хіба мало в них різних жіночих справ? Згода?

— А то ж ні! — захоплено вигукнув Михайлик. Від передчуття задоволення в нього аж очі зблищали.

Ільківна спочатку заперечувала.

— Куди ти його повезеш? Вигадав, казна що! А спати де він буде? І хто його там буде глядіти? Боронь Боже, ще до коней підійде — вдарити можуть, чи гадюка вкусить. Не їдь із батьком, серденько, лишайся вдома! — твердила вона внукові.

Проте в того раптом звузились, зловісно спалахнули оченята (точнісінько так, як у діда Пантелія, коли він дуже гнівався), стиснувши кулачки, він високим, плаксивим голосом закричав:

— Бабуню, помовчи!.. Все одно поїду! Тачочку, рідненький, не слухай її!

Григорій, сміючись узяв сина на руки, заспокоїв матір:

— Спатиме він зі мною. Звідси поїдемо помалу, не впушу ж я його? Готуй йому, мамо, одягу і не бійся — збережу цілим, а завтра на ніч привезу.

Так почалася дружба між Григорієм і Михайликом.

За ті два тижні, що Григорій пробув у Татарському, він тільки тричі, та й то краєм ока, бачив Аксенію. Вона, зі своїм природним розумом і тактовністю, не робила спроб, щоб зустрітися, бо розуміла, що ниньки їй краще Григорію на очі не траплятись. Жіночим чуттям вона здогадувалась про його настрій, тому вважала за краще берегтись, щоб необачно і невчасно не нагадати йому про її почуття, бо це може викликати в нього обурення, викликати в нього підозру щодо їх взаємин. Вона чекала, коли Григорій сам захоче з нею поговорити. І така розмова відбулася за день до його від'їзду на фронт. Він пізно повертався з поля — перевозив додому хліб, вже смеркалося, коли на хутірській околиці зустрів Аксенію. Вона ще здаля вклонилася, ледве помітно всміхнулася. Усмішка в неї вийшла очікувальною і сумною. Григорій відповів на вітання, та просто розминутись і не сказати жодного слова він не міг.

— Як живеш? — поцікавився він, ледве натягуючи віжки, щоб коні збавили ходу.

— Спасибі, Григорію Пантелійовичу, так собі.

— Щось тебе не видно?

— Та я ж у полі була... Одна б'юся із господарством.

Разом із Григорієм на возі сидів Михайлик. Може, Григорій через це не зупинив коней, не продовжив розмови з Аксенією. Вже коли від'їхав на кілька сажнів, обернувся, почувши, що його кличуть. Аксенія стояла коло чужого тину.

— Чи ще довго будеш у хуторі? — спитала вона, схвильовано зриваючи пелюстки з ромашки.

— Найближчими днями поїду.

Судячи з того, як Аксенія на мить зашарілась, легко було зрозуміти, що вона хотіла в нього ще щось запитати. Але чомусь не зважилась, махнула рукою і поспішно пішла на вигін, більше ні разу не оглянувшись.

XIX

Небо затягнулось хмарами. Наче крізь сито сівся дрібний дощ. Вода блищала на молодій отаві, на бур'янах, на розкиданих у степу кушах дикого терну.

Прохор відчував велике незадоволення від того, що так передчасно розпрошались з хутором, тож їхав мовчки, за дорогу не перемовився з Григорієм жодним словом. За хутором Севаст'янівським назустріч їм верхи їхали троє козаків. Вони їхали в ряд, підборами підганяли коней, жваво між собою розмовляли. Один із них — літній, з рудою бородою козак, одягнений в домотканий сіряк, ще здалеку впізнав Григорія, звертаючись до супутників, голосно сказав: «Хлопці, та це ж, либонь, Мелехов!» — і, коли зрівнялись, притримав високого гнідого коня.

— Здоровий будь, Григорію Пантелійовичу! — привітав він Григорія.

— Здрастуй! — відповів Григорій, хоч ніяк не міг згадати, коли зустрічався з цим рудобородим, хмурим на вигляд козаком.

Очевидно, його тільки недавно підвищили в підхорунжі, і він, щоб відрізнятись від простого козака, просто на сіряк нашив новенькі погони.

— Не впізнаєш? — під'їхавши ближче, спитав він, простягаючи при цьому широку, всіяну червоним, як вогонь, волоссям руку; від нього густо пахло горілчанам перегаром. Обличчя новоспеченого підхорунжого сяяло тупим самовдоволенням, його зовсім маленькі блакитні оченята іскрились, губи під рудими вусами розтягувались в усмішку. Офіцер у сіряку справді мав кумедний вигляд, чим розвеселив Григорія. Не перестаючи всміхатись, він відповів:

— Ні, не впізнаю. Мабуть, ми зустрічалися з тобою, коли ти ще ходив у рядових... Тебе в підхорунжі недавно підвищили?

— Прямо в око! Із тиждень, як підвищили. А зустрічалися ми з тобою в штабі Кудінова, здається — перед Благовіщенням. Ти мене тоді з одної халепи виручив, не пригадуєш! Гей, Трифон! Їдьте помаленьку, я наздожену! — звелів бородань козакам, котрі чекали неподалік.

Григорій насилу згадав обставини, при яких зустрічався із цим рудим підхорунжим, згадав і його прізвище: «Семак». Тоді ще Кудінов про нього сказав: «Стріляє, проклятий, жодного промаху! З гвинтівки на бігу зайців б'є, в бою — хоробрий, хороший розвідник, а веде себе — як мала дитина». В дні повстання Семак командував сотнею, але чимось провинився, за провину Кудінов хотів його покарати, але Григорій взяв і заступився за Семака, і в того все обійшлося, він залишився командувати сотнею.

— З фронту? — уточнив Григорій.

— Так точно, у відпустку їду з-під Новохоперська. Невеликий гак зробив — верст півтора, заїжджав у Слашевську, там у мене родичі живуть. Я, Григорій Пантелійович, добро пам'ятаю! Не відмовся, будь ласка, хочу вгостили тебе, га? Везу в сумах дві пляшки чистого спирту, давай їх зараз вип'ємо?

Григорій наодріз відмовився, але пляшку спирту, запропоновану в подарунок, узяв.

— Що там діялося! Козачки й офіцери скільки добра нахватали! — розповідаючи, хвалився Семак. — Я і в Балашові побував. Коли ми його взяли, то насамперед кинулись до залізниці, а там стояло багато поїздів, ними були забиті всі колії. В одному вагоні — цукор, у другому — обмундирування, в третьому — різне майно. Дехто з козаків до сорока комплектів одяжі схопили! А потім, як почали жилів трусити, — сміх та й годі! В моїй півсотні один дойда в жидів вісімнадцять кишенькових годинників відібрав, а десять із них — чисто золоті; начіпляв собі, сучий син, на груди, ну, просто найбагатший купець! А перстенів та обручок у нього — і не злічити! На кожному пальці по два, по три ...

Григорій вказав Семакові на його переповнені перекидні сумки:

— А в тебе там що?

— Та нічого... Різні дрібниці.

— Теж награбував?

— Ну, ти таке скажеш... Не грабував я, а взяв по закону. Наш командир полку так і попередив: «Візьмете місто — дві доби воно у ваших руках!» А хіба ж я гірший за інших? Брав казенний товар, той, що під руку потрапив... Інші чинили все, що хотіли.

— Гарні вояки! — Григорій з огидою глянув на хазяйновитого підхорунжого. — З такими та подібними тобі на широкому шляху під мостом сидіти, а не воювати! Війну в грабінництво перетворили. Ех ви, людиці! Новим ремеслом обзавелися! А ти впевнений, що за таке колись і вам, і вашому полковникові не знімуть шкіру?

— Це ж за що?

— А за те саме!

— І хто ж її буде дерти?

— А той, хто чином вищий.

Семак презирливо всміхнувся, відповів:

— Та вони й самі такі! Ми хоч у сумах везем та на підводах, а вони цілими обозами відправляють.

— А ти бачив?

— А ти сумніваєшся! Я сам такий обоз супроводив в Яриженську. Одного срібного посуду, мисок та ложок набрався повний віз! Інколи офіцери наскакували: «Що везете? А-ну, покажуй!». А як почують у відповідь, що це — власне майно генерала такого-то, так і від'їдуть ні з чим.

— Який же це був генерал? — мружачись і нервово перебираючи повід, спитав Григорій.

Семак хитро всміхнувся, відповів:

— Та вже забулось його прізвище... Як же його, дай Бог, пам'яті? Ні, забув, не згадаю! Та ти, Григорій Пантелійович, даремно розійшовся. Правду кажу, всі так роблять. Проти інших я — як ягня проти вовка; я багато не брав,

а інші просто серед вулиці розпинали людей, жидівок одну за одною насилували! Я цим не займався, у мене є своя законна жінка, та ще й яка: вогонь, а не жінка! Ні-ні, це ти даремно на мене напустився. Зажди, куди ж ти?

Кивнувши головою, Григорій холодно попросився з Семаком, крикнув Прохорові:

— Рушай за мною! — і погнав коня рессю.

У дорозі все частіше зустрічались самотні та групи козаків, які їхали в відпустку. Частенько зустрічались парокінні підводи. Вантаж на них був укритий брезентом, або ряднами, дбайливо ув'язаний. За підводами, підвівшись на стременах, тупотіли козаки, одягнені в новенькі літні гімнастерки, в червоноармійські, захисного кольору, штани. Обличчя в козаків вкриті пилюкою, засмагли, але трималися вони жваво, весело, тільки коли служиві зустрічались із Григорієм, то намагались якомога швидше розминутись, у розмові не вступали, як за командою підносили руки до козирків кашкетів; до припинених розмов поверталися лише тоді, коли від'їжджали на чималу відстань.

— Купці їдуть! — посміхався Прохор, здалека помітивши вершників, які слідували за підводою з награваним майном.

Правда, серед тих, котрі їхали у відпустку, здобич везли не всі. На одному з хуторів спинились біля криниці напоїти коней, і тут Григорій почув, що з сусіднього двору доноситься пісня. Голоси звучали юні, майже хлоп'ячі — видно, співали молоді козаки.

— Мабуть, проводжають служивого, — першим здогадався Прохор, зачерпнувши відро води. Напередодні була розпита пляшка спирту, так що він мав бажання похмелитись; швидко напоївши коней, всміхаючись, Прохор запропонував:

— А що, Пантелійович, чи не завітати і нам туди? Може, на проводах і нам перепаде стремінна? Хоч курінь і очеретом вкритий, та, видно, не бідний.

Григорію також захотілося піти подивитись на проводи «кутаря». Прив'язавши коней до плоту, вони з Прохором зайшли в подвір'я. Біля сарая під навісом навколо круглих ясел стояли четверо осідланих коней. Із комори вийшов юнак, він тримав у руках металеву міру, з верхом наповнену вівсом. Він тільки краєм ока глянув на Григорія, пішов до коней, що зустрічали його іржанням. Із-за рогу домівки линула пісня. Високий тремтячий тенорок заспівував:

*«Как по той-то было по дороженьке,
Никто пеш не хаживал...»*

Густий прокурений бас, підхопивши останні слова, з'єднався з тенором, потім злагоджено вплелись нові голоси, і пісня полилась велично,

широко й сумовито. У таку мить Григорій не зважився підходити до співаків, заважати їм; він торкнув Прохора за рукав:

— Чекай, нехай доспівають.

— Це — не проводи. Це еланські так співають. Це в них такий заспів. А гарно, чортяки, тягнуть! — схвально оцінив Прохор, хоч і сплюнув із прикрістю: його розрахунок на похмілля, судячи з усього, був даремний.

Тенор до кінця лагідно розказував про козака, який сплюхував на війні:

*«Ни пешего, ни конного следа допрежь не было.
Проходил по дороженьке казачий полк.
За полком-то бежит душа добрый конь.
Он черкесское седельце на боку несет.
А тесмяная уздечка на правом ухе висит,
Шелковы поводища ноги путают.
За ним гонит млад донской казак,
Он кричит-то своему коню верному:
«Ты стой, погоди, душа верный конь,
Не покинь ты меня, одинокого,
Без тебя не уйтить от чеченцев злых...».*

Григорій стояв, прихилившись спиною до побіленого підмурівка хати, спів його так зачарував, що він не почув, як заіржали коні, як, проїжджаючи провулком, проскрипіла гарба...

Хтось із співаків, закінчивши пісню, кахикнув, мовив:

— Не так співали, як кричали! Ну, та гаразд, як уміємо, так і можемо. А ви б, бабуні, ще щонебудь дали б на дорогу служивим. Наобідались ми, хвалити Богові, добре, але на дорогу в нас з собою ніякої їжі нема...

Григорій наче прокинувся від своїх роздумів, вийшов із-за хати. На нижній сходинці ганку сиділи четверо молодих козаків; їх тісною юрбою обступили молоді, старі баби, діти, котрі збіглися з сусідніх дворів. Слухачки, наслуховавшись пісні, схлипували та сякались, витирали кінчиками хусток сльози, одна з літніх жінок — висока й кароока, з рештками строгої іконописної вроди на зів'ялому обличчі — коли Григорій підходив до ганку, протяжно заговорила:

— Любі ви мої! Як же ж ви гарно та жалібно співаєте! І, напевне, в кожного з вас є мати, і, напевне, як згадає вона про те, що син гине на війні, так і зайдеться слізьми... — Перевівши на Григорія, який привітався з усіма, жовті білки, вона раптом злісно закінчила: — І таких пагінців ти, ваше благородіє, на смерть водиш? На війні губиш?

— Нас самих, бабуню, гублять, — хмуρο відповів Григорій.

Поява незнайомого офіцера збентежила козаків, вони швиденько схопились, почали ногами відсовувати тарілки з залишками їжі, що

стояли на сіднях, обсмикувати гімнастерки, реміні гвинтівок, портупей. виявилось, що вони співали, навіть не знявши з плечей зброї. Найстаршому з них виповнилось не більше двадцяти п'яти років.

— Звідки? — спитав Григорій, оглядаючи молоді, свіжі обличчя служивих.

— Із частини... — трохи боязко відповів один із них — він був кирпатий, а в очах не вгасав сміх.

— Я питаю — звідки ви родом? Не тутешні?

— Єланські, ваше благородіє, їдемо у відпустку ...

Григорій упізнав голос заспівувача, усміхаючись, перепитав:

— Ти заспівував?

— Я.

— Ну, й гарний в тебе голос! А з якого приводу ви тут співи влаштували? Радість якась, чи що? Не видно, щоб ви були під чаркою...

Високий парубок із хвацько зачесаним руським, але, сивим від пилюки чубом, із густим рум'янцем на смуглих щоках, скося позираючи на жінок, ніяково усміхаючись, знехотя відповів:

— Яка там радість... Нужда за нас співає! В цих краях просто так не дуже годують, ну, дадуть скибку хліба — і все. От ми й придумали пісні співати. Варто заспівати — і жінки збігаються слухати; а ми заведемо яку-небудь жалібну, ну, вони розхвилюються і несуть — одна шматок сала, інша — глечик молока, або ще там чогось із харчів...

— Ми, пане сотнику, беремо приклад із погів: співаємо та подаєння збираємо! — розтлумачив заспівувач, примруживши сміхотливі очі, він підморгнув товаришам.

Один із козаків витягнув із нагрудної кишені заношений папірець, подав його Григорію.

— Ось наше відпускне посвідчення.

— Нащо воно мені?

— Може, сумніваєтесь, тільки ми не дезертири...

— Це ти пред'являтимеш при зустрічі з каральним загonom, — з досадою відмахнувся Григорій, але, перед тим як піти, все-таки порадив: — Їдьте краще вночі, а вдень можна де-небудь сховатися. Папірець ваш не дуже надійний, коли б ви з ним не влиплись... Він же без печаті?

— У нашій сотні печаті нема.

— Ну, якщо не хочете покуштувати калмицьких шомполів — зважте на мою пораду!

У трьох верстах від хутора підступав до самого шляху невеличкий лісок, не доїжджаючи до лісу півтори сотні сажнів, Григорій знову побачив, що назустріч наближаються дві вершники. Вони зупинились, хвилину придивлялись, а потім різко рвонули в ліс.

— Ці теж їдуть без папірця, — висловив припущення Прохор. — Бачив, як вони чкурнули в ліс? І чого їх чорти удень несуть?!

Потім ще кілька чоловік, побачивши Григорія і Прохора, звертали з дороги, поспішно зникали з очей. Один літній піхотинець-козак, який крадькома добирався додому, шмигнув у соняшники, притаївся там, як заєць на межі. Проїжджаючи повз нього, Прохор підвівся на стременах, гукнув:

— Гей, земляче, погано ти ховаєшся! Голову сховав, а с... видно! — І раптом удавано сердито звелів: — А-ну, вилазь! Покажи документи!

Коли козак, схопившись на ноги, побіг, пригинаючись, поміж соняшників, Прохор голосно зареготав, смикнув коня, хотів наздогнати, але Григорій його спинив:

— Не дурій! Хай йому грець, він і так бігтиме, поки не запалиться. Ще візьме, та помре з переляку...

— Що ти! Його тепер ніякі чорти не здоженуть. Він оце верст десять чвалом махне. Бачив, як він чкурнув соняшниками? Самому дивно робиться, звідки воно в такому стані у людини стільки жвавості береться?

Прохор, який завжди несхвально відгукувався про дезертирів, продовжив:

— Бачиш, скільки їх суне, просто валками тягнуться. Наче їх хтось із мішка висипав! Діло, Пантелійович, до того йде, щоб нам із тобою удвох не довелось фронт утримувати...

Чим ближче Григорій під'їжджав до фронту, тим більше йому відкривалась огидна картина, що свідчила про розлад Донської армії. І цей розлад почався саме тоді, коли армія, поповнена повстанцями, на Північному фронті досягла значних успіхів. У цей час її частини були вже не те що не спроможні перейти в рішучий наступ і, таким чином, зламати опір противника, але й самі не були готові до того, щоб стримувати серйозний натиск.

У тих станицях і селах, де розташовувалися першочергові резерви, офіцери безпробудно пиячили; обози всіх розрядів тріщали від нагробованого і ще не відправленого в тил майна; в частинах залишалось не більше шестидесяти відсотків їх складу; в відпустку козаки відправлялись без дозволу, і каральні загони, набрані з калмиків, носились степом, але виявились неспроможні збити хвилю масового дезертирства. Козаки, котрі зайняли деякі села Саратовської губернії, поводитись як завойовники на ворожій території: вони грабували населення, гвалтували жінок, знищували хлібні запаси, різали худобу. Армія поповнювалась за рахунок зеленої молоді та п'ятидесятилітніх чоловіків. У маршових сотнях відкрито зізнавались, що більше воювати не бажають, а в тих частинах, котрі перекидалися на вороніжський напрямок,

козаки відверто ігнорували офіцерів. Ширилися чутки, що на передових позиціях часто трапляються випадки вбивства офіцерів.

Недалеко від Балашова Григорій вже смерком опинився в одному невеличкому селі і вирішив там заночувати. Все наявне в селі житло зайняли 4-а окрема запасна сотня, сформована виключно з козаків старшого призовного віку, та саперна рота Таганрогського полку. Григорію довелося довго шукати місце, де б переночувати. Він готовий був влаштувати нічліг і в полі, до чого вони частіше всього вдавалися, але на ніч насувався дощ, до того ж у Прохора почався черговий напад малярії, тож на ніч необхідно було сховатись десь під дахом. Край села, біля великого, обсаженого тополями будинку, стояв підбитий снарядом броньований автомобіль. Проїжджаючи повз нього, Григорій звернув увагу на свіжий ще напис на його зеленій броні: «Смерть білій сволоті!» і — нижче: «Лютий». У подвір'ї стояли, форкаючи, прив'язані коні, чулися голоси людей; за будинком у садку палало багаття, над зеленими верхівками дерев стелився дим; коло багаття метушилися, освітлені вогнем, постаті козаків. Від вогнища вітер розносив запах горілої соломи та свинячої шерсті.

Григорій, злізши з коня, направився в дім.

— Хто тут хазяїн? — запитав він, зайшовши в низьку кімнату, повну людей.

— Я. А вам чого? — Невисокий чоловік, який непорушно стояв, притулившись до печі, глянув на Григорія.

— Дозвольте у вас переночувати? Нас двоє.

— Тут і без вас, як насіння в гарбузі, — незадоволено буркнув із лавки літній козак.

— Я не проти, та дуже тісно в нас, — наче виправдуючись, відповів хазяїн.

— Якось розмістимось. Не під дощем же нам ночувати? — не здавався Григорій. — У мене ось ординарець хворий.

Козак, котрий лежав на лаві кречку, спустив ноги і, придивившись до Григорія, вже іншим тоном пояснив:

— Нас, ваше благородіє, в двох кімнатках, рахуючи господарів, — чотирнадцять чоловік, а третю кімнату займає англійський офіцер із двома своїми денщиками, а з ним іще один наш офіцер.

— Може, ви якось у них влаштуєтесь? — співчутливо порадив інший козак — він носив густу сиву бороду, а погони — старшого урядника.

— Ні, я вже краще тут. Мені місця багато не треба, влаштуюсь на підлозі, вас тіснити не стану. — Знявши шинель, Григорій долонею пригладив волосся, сів до столу.

Прохор вийшов до коней.

Очевидно, в сусідній кімнаті чули розмову. Хвилини через п'ять звідти виглянув маленький, чепурний поручик.

— Ви шукаєте місце, де переночувати? — звернувся він до Григорія і, кинувши погляд на його погони, люб'язно усміхнувся: — Переходьте, сотнику, до нас, на нашу половину. Я і лейтенант англійської армії пан Кемпбел просимо вас, там вам буде зручніше. Моє прізвище — Щеглов. А ваше? — Він потис Григорію руку, спитав: — Ви з фронту? Ага, з відпустки! Ходімо, ходімо! Нам приємно виявити гостинність. Ви, мабуть, голодні, а в нас є чимось почастуватися.

Поручик носив френч із добротного світло-зеленого сукна, а на ньому погойдувався офіцерський Георгій; на невеликій голові виділявся бездоганний проділь, чоботи старанно вичищені, від матово-смутого виголеного обличчя, від усієї його кремезної постаті віяло чистотою і стійким запахом якогось квіткового одеколону. В сінях він чемно пропустив Григорія вперед, сказав:

— Двері — ліворуч. Обережніше, тут ящик, не зачепіться.

Назустріч Григорію підвівся рослий і кремезний молодий лейтенант, він носив пухнасті чорні вусики, що прикривали верхню, навскіс розсічену губу, сірі очі близько сходилися на переніссі. Поручик англійською мовою представив йому Григорія, додав ще кілька слів. Лейтенант тиснув гостю руку і, дивлячись то на нього, то на поручика, теж виголосив у відповідь кілька фраз, жестом запросив сідати.

Посеред кімнати в ряд стояли чотири похідних ліжка, а в кутку стояли складені купою якісь ящики, дорожні мішки, шкіряні чемодани. На сундуці лежали: незнайомий Григорію ручний кулемет, чохол від бінокля, патронні цинки, карабін із темним ложем і новеньким, ще не витертим тьмяно-сизим стволом.

Лейтенант, поглядаючи на Григорія, щось дружельно говорив — басок його звучав глухо, але приємно. Не розуміючи чужої, дивної для його вуха мови, Григорій все ж здогадувався, що мовиться про нього, почував себе трохи ніяково. Поручик порився в одному з чемоданів, з усмішкою слухав лейтенанта, потім переключив:

— Містер Кемпбел говорить, що дуже поважає козаків, бо, на його думку, вони чудові кавалеристи та воїни. Ви хочете їсти? Ви п'єте? Він говорить, що небезпека зближує... Е, чорт, всякі дурниці говорить! — Поручик вийняв із чемодана кілька консервних банок, дві пляшки коньяку і знов нахилився над чемоданом, продовжуючи перекладати: — Він розповідає про те, як його гостинно приймали козаці офіцери в Усть-Медведицькій. Вони випили там величезну бочку донського вина, всі були вщент п'яні

і дуже весело провели час із якимись гiмназистками. Ну, це вже як водиться! Він вважає своїм приемним обов'язком віддячити за виявлену йому гостинність не меншою гостинністю. І ви повинні будете це витерпіти. Мені вас жаль... Ви п'єте?

— Дякую. П'ю, — сказав Григорій, крадькома розглядаючи свої брудні від поведів і дорожньої пилюки руки.

Поручик поставив на стіл банки, спритно відкриваючи їх ножем, зітхаючи, признався:

— Ви знаєте, сотник, цей англійський кабан — він мене зовсім замучив! П'є з ранку і до пізньої ночі. І ніяк не вгамується! Я, не буду приховувати, й сам не від того, щоб випити, але в такій гомеричній кількості не спроможний. А оцей, — поручик усміхнено глянув на лейтенанта і, несподівано для Григорія, виматюкнувся, — лле в себе і натщесерце і в будь-який час!

Лейтенант усміхався, згідно кивав головою, намагався говорити ламаною російською мовою:

— Да, да!.. Хор'ошо... Нато вип'іт фаш здор'ов!

Григорій засміявся, тріпнув чубом. Ці хлопці викликали в нього симпатію, а лейтенант, який безглуздо усміхався і говорив дуже кумедною російською мовою, був просто молодець.

Витираючи склянки, поручик скаржився:

— Я з ним валандаюсь уже два тижні, а це щось значить! Він тут у ролі інструктора, вчить водити танки, що поступили в наш Другий корпус, а мене прикріпили до нього перекладачем. Я вільно володію англійською, це мене й згубило... У нас теж випивають, але не так. А це — чорт знає що! Переконаєтесь у його можливостях! За добу один вживає не менше, як чотири-п'ять пляшок коньяку. З перервами все випиває, але зовсім не п'яніє і навіть після такої кількості здатний працювати. Він мене вморив. У мене щось потроху шлунок починає хворіти, настрої усі ці дні кепський, і я так весь проспиртувався, що боюсь тепер навіть біля засвіченої лампи сидіти... Чорт знає що! — Розмовляючи, він наповнив дві склянки, а в третю налив тідьки на денце.

Лейтенант, вказуючи очима на склянку, посміюючись, почав щось жваво говорити. Поручик, усміхаючись, благально поклав руку на серце, стримано йому відповідав, і лише зрідка в його темних привітних очах коротко спалахували злі вогники. Григорій, взявши склянку, цокнувся з гостинними господарями, випив одним духом.

— О! — схвально вигукнув англієць і, відпивши зі своєї склянки, презирливо подивився на поручика.

Руки лейтенанта лежали на столі — великі,

смуглі, робочі руки, в порях на тильній стороні долонь темніли сліди машинного мастила, від бензину пальці лушилися і рябіли застарілими саднами, зате червоне обличчя виглядало ніжним, гладким. Контраст між руками та обличчям був настільки різучим, що Григорію часом здавалось, ніби лейтенант надів на себе маску.

— Ви — мій порятунок, — відзначив поручик, другий раз наливаючи по вінця дві склянки.

— А один він що, — не п'є?

— У тому-то й річ! Зранку п'є один, а ввечері без компанії не може. Ну, що ж, давайте вип'ємо.

— Міцна штука... — Григорій трохи надпив, але, наткнувшись на здивований погляд лейтенанта, допив склянку до кінця.

— Він вас хвалить, каже, що ви — молодчина. Йому подобається, як ви п'єте.

— Я помінявся б з вами ролями, — усміхаючись, відповів Григорій.

— Упевнений, що більше, ніж на два тижні, вас не вистачило б!

— Утік би від такого добра?

— Ну, наприклад, я від цього добра неодмінно втечу.

— На фронті воно гірше.

— А тут — теж фронт. Там від кулі, або осколка можна ноги відкинути, і то не факт, а тут біла гарячка мені забезпечена. Покуштуйте ось ці консервовані фрукти. Шинки бажаєте?

— Спасибі, я їм.

— Англійці — майстри на такі витребеньки. Вони про свою армію дбають не так, як ми.

— А ми хіба дбаємо? У нас армія — на випасі.

— На жаль, це так. Тільки при такій системі забезпечення особового складу далеко не в'їдеш, особливо за умови, що бійцям дозволено безкарно грабувати населення...

Григорій, уважно подивившись на поручика, поцікавився:

— А ви далеко збираєтесь їхати?

— Нам же по дорозі, чого ви питаєте? — Поручик прогавив мить, коли, заволодівши пляшкою, лейтенант наповнив склянку.

— Тепер уже вам не відкрутитися, доведеться випити до дна, — усміхнувся Григорій.

— Починається! — дивлячись на склянку, простогнав поручик. Щоки його спалахнули, вкрилися ніжним рум'янцем.

Усі троє мовчки цокнулись, випили.

— Дорога в нас одна, тільки їдуть по ній хто як... — скривившись, продовжив Григорій, який даремно намагався спіймати виделкою ковзаючий по тарілці абрикос. — Один зійде ближче, другий продовжує їхати далі, це, ніби їдеш поїздом...

— А ви хіба не збираєтесь їхати до кінцевої станції?

Григорій відчував, що починає п'яніти, але хміль його ще остаточно не переміг; сміючись, він відповів:

— До кінця доїхати в мене капіталу не вистачить. А ви як?

— Ну, в мене становище інше: якщо навіть висадять, пішки по шпалах доберусь!

— Тоді щасливої вам дороги! Давайте вип'ємо!

— Доведеться. Добрий початок — половина справи...

Лейтенант мовчки цокався з Григорієм і поручиком, пив, майже не закушував. Обличчя його стало буряковим, очі проясніли, рухи виконував виважено та повільно. Ще не закінчили другу пляшку, як він, важко підвівшись, рішуче направився до чемоданів, вийняв і приніс ще три пляшки коньяку. Коли ставив їх на стіл, краєчком губів усміхнувся, сказав щось басом.

— Містер Кемпбел пропонує продовжити приємне знайомство. Чорт би його забрав, цього містера! Ви як?

— Що ж, я не заперечую, — згодився Григорій.

— Так, але який розмах! У цьому англійському тілі живе душа російського купця. Я, здається, вже готовий...

— Я б цього не сказав, — схитрував Григорій.

— Дякую за комплімент! Але я зараз безпорадний, як дівчина... Проте ще можу себе тримати, о, я справді можу себе тримати, хоч це й дивно!

Після чергової склянки поручик помітно скис: його чорні очі масно світилися, злегка косили, м'язи обличчя обвисли, губи ледве ворушились, а живчики під матовими вилицями почали ритмічно сіпатись. Випитий коньяк подіяв на нього приголомшливо. Поручик мав такий вираз, наче бик, якого, перед тим, як зарізати, гахнули в лоб десятифунтовим молотом.

— Ви ще в чудовій формі. Випили, і коньяк вас не бере, — запевнив Григорій. Він теж помітно п'янів, але знав, що межу ще далеко не переступив.

— Серйозно? — Поручик збадьорився. — Не кажіть, я спочатку трохи розкис, а зараз — будь ласка, скільки завгодно! Я не перебільшую: скільки завгодно! Сотник, а ви мені подобаєтесь! У вас є, я б сказав, сила і щирість. Це мені до душі. Давайте вип'ємо за батьківщину цього дурня й п'яниці. Він, щоправда, скотоподібний, але батьківщина в нього гарна. «Прав, Британіє, морями!». П'ємо? Тільки не до кінця. За вашу горду батьківщину, містер Кемпбел! — Поручик випив, відчайдушно зажмурився, закусивши шинкою, сказав: — Про Англію я говорю з такою ж заздрістю, з якою вуличний хлопчисько, котрий має матір повію з проламаним

носом, говорить про пані-матір свого випадкового друга-панича. Що це, сотник, за країна! Ви навіть не можете собі уявити, а я там жив... Ну, вип'ємо!

— Якою б мати не була, але вона рідніша від чужої.

— Не будемо сперечатись, краще вип'ємо!

— Давайте. А вам не совісно так говорити про свою батьківщину?

— Батьківщину... З цієї батьківщини треба гнилизну шкребти залізом і випалювати вогнем, а ми — безсилі. Вийшло так, що в нас взагалі нема батьківщини. Ну, й чорт з нею! Кемпбел не вірить у нашу перемогу над червоними.

— Не вірить?

— Так, не вірить. У нього склалася погана думка про нашу армію і він хвалить червоних.

— Він брав участь у боях?

— Аякже! Його ледве не захопили в полон червоні. Проклятий коньяк!

— Міцний! Він такий же, як і спирт?

— Трохи слабший. Кемпбела від біди врятувала кіннота, а так би його взяли. Це було під хутором Жуковим. Червоні тоді відбили в нас один танк. Щось ви сумні. В чому річ?

— У мене недавно померла дружина.

— Це жадливо! Діти є?

— Так.

— За здоров'я ваших дітей! У мене їх нема, а, може, якщо і є, то вони, скоріше всього, десь бігають і продають газети... У Кемпбела в Англії — наречена. Він їй акуратно, двічі на тиждень, пише листи. І вигадує, мабуть, усякі дурниці. Я його майже ненавиджу... що не так?

— Та це я так... нічого... А чому він хвалить червоних?

— Хто сказав «хвалить»?

— Ви сказали.

— Не може бути! Він їх не хвалить, не може хвалити, ви помиляєтесь! А втім, я спитаю його.

Кемпбел уважно вислухав, що його запитував блідий і п'яний поручик, потім щось довго відповідав. Не витримавши, Григорій перебив:

— Що він лепече?

— Він спостерігав, як їх піхота, взута в личаки, йшла в атаку на танки. Цього мало? Він каже, що народ не можна перемогти. Дурень! Ви йому не вірте.

— Як не вірити?

— Взагалі.

— Але чому?

— Тому, що він п'яний і меле дурниці. Що значить — не можна перемогти народ? Частина його можна знищити, а решту змусити підкоритись... Як я сказав? Ні, не підкоритися, а виконувати. Це ми котру кінчаємо? — Поручик, поклавши голову на руки, перекинув ліктем банку з консервами і хвилин із десять сидів, навалившись грудьми на стіл, поривчасто дихав.

За вікнами стояла темна ніч. У віконниці перішив густий дощ. Десь далеко гуркотіло, і Григорій не міг збагнути — це був грім, чи гарматний обстріл. Кемпбел, оповитий синьою хмарою сигарного диму, смакував коньяк. Григорій розбудив поручика, нетвердо стоячи на ногах, попросив:

— Чуєш, спитай його: чому це червоні нас повинні побити?

— До чорта все! — буркнув поручик.

— Ні, ти спитай.

— До чорта! Не заважай!

— Та запитай, прошу тебе!

Очманілий поручик із хвилину витріщався на Григорія, потім, заїкаючись, сказав щось Кемпбелу, і знову впав головою на складені човником долоні. Кемпбел уважно вислухав запитання, з презирливою посмішкою оцінив п'яного поручика, торкнув Григорія за рукав і без слів почав пояснювати: він висунув на середину стола абрикосову кісточку, поруч із нею, ніби для порівняння, звів ребром свою широку долоню і, клацнувши язиком, прикрив долонею кісточку.

— Оце видумав! Я й без тебе це розумію... — задумливо пробубнів Григорій. Нахилившись, він обняв гостинного лейтенанта, широким рухом обвів стіл, уклонився. — Спасибі за частування! Прощавай. І знаєш, що я тобі хочу сказати? Вертався б ти швидше додому, поки тобі тут голову не скрутили. Це я тобі — від щирого серця. Зрозумів? Вам у наші справи нема чого втручатися. Зрозумів? Вертайся, будь ласка, а то тобі тут всиплять!

Лейтенант підвівся, вклонився, жваво заговорив, час від часу безпорадно поглядаючи на сонного поручика, сердешно плескав Григорія по спині.

Григорій насилу знайшов клямку дверей, похитуючись, вийшов на ганок. В обличчя йому вдарив дрібний, косий дощ. Слалах блискавки освітлив широкий двір, мокрий частокіл, садок, в якому зблиснуло глянцева листя дерев. Сходячи з ганку, Григорій послизнувся, впав і, коли підводився, почув чиюсь розмову:

— А офіцерики все п'ють? — спитав хтось, присвічуючи в сінях сірником.

Глухий, простуджений голос, стримуючи погрозу, відповів:

— Вони доп'ються... Вони до свого доп'ються!

XX

Донська армія, покинувши межі Хоперського округу, знову, як і в 1918 році, втратила свою наступальну силу. Козаки-повстанці

Верхнього Дону, а нерідко й самі хоперці, великого бажання воювати за межами Донської області не виявляли; зріс і опір червоних частин, які одержали свіже поповнення; місцеве населення теж виявляло до них співчутливість. Козаки знову схилилися до того, щоб перейти до оборони, і командуванню Донської армії, попри його хитрощі, не вдалося змусити їх воювати з таким же завзяттям, із яким вони ще недавно билися в межах своєї області; і це відбувалося всупереч тому, що на цій ділянці співвідношення сил було на їх боці: потріпана в боях 9-та Червона армія налічувала 11 000 багнетів, 5000 шабель і 52 гармати, а загальна чисельність виставлених проти неї козачих корпусів становила 14 400 багнетів, 10 600 шабель і 53 гармати.

Найбільш активні операції велися на флангах, а саме там і діяли частини Добровольчо-Кубанської південної армії. Частина Добровольчої армії під командуванням генерала Врангеля, успішно просуваючись углиб України, одночасно навалилась і на 10-у Червону армію, тиснучи її, вона з жорстокими боями просувалась у саратовському напрямку. 28 липня кубанська кіннота впритул підійшла до Камишина, захопила в полон більшу частину тих, хто його обороняв. Контратака частин 10-ї армії була відбита. Кубансько-Терська зведена кавалерійська дивізія, сміливо маневруючи, загрожувала обійти лівий фланг; тому командування 10-ї армії відвело свої частини на лінію Борзенково — Латишево — Червоний Яр — Кам'янка — Банне. 10-а армія на той час налічувала 18 000 багнетів, 8000 шабель і 132 гармати; Добровольчо-Кубанська армія, котра їй протистояла, налічувала 7600 багнетів, 10 750 шабель і 68 гармат. Крім того, білі мали танкові загони, в їх розпорядженні була також значна кількість літаків, що вели розвідку і брали участь у бойових операціях. Але Врангелю не допомогли ні французькі літаки, ні англійські танки та батареї; просунутись далі Камишина йому не вдалося. На цій ділянці почались затяжні, кровопролитні бої, що внесли лише незначні зміни в лінію фронту.

Наприкінці липня в Червоній армії почали підготовку до широкого наступу на всій центральній ділянці Південного фронту. З цією метою за планом Троцького 9-а і 10-а армії об'єдналися в ударну групу під командуванням Шорина. Цій ударній групі зі Східного фронту перекидалися у резерв 28-а дивізія з бригадою колишнього Казанського укріпленого району і 25-а дивізія з бригадою Саратовського укріпленого району. Крім того, командування Південного фронту підпорядкувало ударній групі війська з фронтового резерву, а також 56-ту стрілецьку дивізію. Допоміжний удар намічалось завдати на вороніжському напрямку силами

8-ї армії, для чого їй додавалась 31-ша стрілецька дивізія, знята зі Східного фронту, і 7-ма стрілецька дивізія.

Об'єднаними силами перейти в наступ планувалось між 1 і 10 серпня. План головного червоного командування полягав у тому, щоб удар 8-ї та 9-ї армій підтримати фланговими діями армій, при цьому особлива відповідальність покладалася на 10-у армію, яка мала діяти вздовж лівого берега Дону і таким чином відризати головні сили противника від Північного Кавказу. Частина 14-ї армії приводилася в енергійний і демонстративний рух на заході, щоб вийти на лінію Чапліно — Лозова.

У той час, коли на ділянках 9-ї і 10-ї армій здійснювались необхідні перегрупування, біле командування з метою зірвати очікуваний наступ противника, закінчувало формувати мамонтовський корпус, сподіваючись його силами прорвати фронт і здійснити глибокий рейд у тил Червоних армій. Успіх армії Врангеля на царицинському напрямку дав змогу відтягнути зайнятий цією армією фронт вліво і, скоротивши тим самим фронт Донської армії, взяти з її складу кілька кінних дивізій. 7 серпня в станиці Урюпинській було зосереджено 6000 шабель, 2800 багнетів і 3 чотирьохгарматних батареї. А 10-го новосформований корпус під командуванням генерала Мамонтова прорвав стик 8-ї і 9-ї Червоних армій і від Новохоперська направився на Тамбов.

Біле командування спочатку планувало відправити рейдом у червоний тил не тільки корпус Мамонтова, а й кінний корпус генерала Коновалова, але оскільки на тій ділянці, котру опікав коноваловський корпус, зав'язались бої, зняти його з фронту не вдалося. Цим і обумовлювалась причина, чому на Мамонтова покладалось обмежене завдання: далеко не заглиблюватись і не мріяти про похід на Москву, а, розгромивши тили й комунікації противника, знову йти на з'єднання, тоді як спочатку йому і Коновалову затвердили трохи інший план: усією кінною масою завдати нищівного удару на фланзі й у тилу центральним Червоним арміям, а вже потім форсованим маршем просуватись углиб Росії і, поповнюючи свої сили за рахунок верств антирадянськи налаштованого населення, продовжувати похід на Москву.

8-й армії становище на своєму лівому фланзі вдалося відновити завдяки тому, що був введений в дію армійський резерв. Становище на правому фланзі 9-ї армії складалося гірше. Командуючому головною ударною групою Шорину вдалося вжити відповідних заходів і зімкнути внутрішні фланги обох армій, але кінноту Мамонтова це не затримало. Шорин наказав висунути назустріч Мамонтову з району Кірсанова резервну 56-ту дивізію. Один її бата-

льйон посадили на підводи і вислали на станцію Сампур, але в зустрічному бою його розбив бічний загін мамонтовського корпусу. Така ж доля спіткала й кавалерійську бригаду 36-ї стрілецької дивізії, висунуту на захист ділянки залізниці Тамбов — Балашов. Бригада наткнулася на всю масу кінноти Мамонтова, і в ході короткого бою була розсіяна.

18-го серпня Мамонтов із нальоту захопив Тамбов. Але ця обставина не завадила основним силам ударної групи Шорина розпочати наступ, хоч зі складу групи для боротьби з Мамонтовим довелося виділити майже дві піхотні дивізії. Одночасно розгорнувся наступ і на українській ділянці Південного фронту.

Фронт, який на півночі й північному сході майже по прямій тягнувся від Старого Оскола до Балашова і уступом спускався до Царицина, почав вирівнюватись. Під натиском переважаючих сил противника козаці полки відступали на південь, але часто переходили в контратаки, намагаючись затримуватись на кожному рубежі. Опинившись на донській землі, вони знову повернули втрачену бойовитість, дезертирство різко припинилось; із станиць середнього Дону прийшло поповнення. Чим далі частини ударної групи Шорина просувалися в територію Війська Донського, тим їх зустрічав дужчий та жорстокіший опір. За власної ініціативи козаки повсталих станиць Верхньо-Донського округу на сходках оголошували загальну мобілізацію, служили молебні і, не затримуючись, відбували на фронт.

Ось тоді й почали повною мірою проявлятися згубні наслідки поразенського плану Троцького. Група Шорина з безперервними боями просувалася до Хопра і Дону, долаючи жорсткий опір білих; але оскільки вона опинилася на території, більшість населення якої ставилася до червоних частин явно вороже, то поступово втрачала наступальний порив. А тим часом у районі станиці Качалінської та станції Котлубань біле командування формувало сильну маневрову групу з трьох кубанських корпусів і 6-ї піхотної дивізії, якій належало нанести удар 10-й Червоній армії, чий наступ розвивався найбільш успішно.

XXI

За один рік мелеховська сім'я зменшилась на половину. Пантелій Прокопійович виявився правий, коли сказав, що смерть залюбила їх курінь. Не встигли сховати Наталю, як у просторій мелеховській світлиці вже знову запахло ладаном та волошками. В Дону втопилася Одарка, і сталося це через

півтори тижні після того, як Пригорій відбув на фронт.

У суботу вернулись із поля, і вони з Дунею пішли купатись. Під городами вони роздяглися, довго сиділи на м'якій, прим'ятій ногами траві. Ще з ранку в Одарки настрій зіпсувався, вона скаржилась на самопочуття, на те, що в неї болить голова, кілька разів, відвернувшись, крадькома плакала... Дуня, перед тим, як увійти в воду, збрала в вузол волосся, зав'язала косинкою, і, скося глянувши на Одарку, пожаліла її:

— Дуже вже ти, Одарко, худою стала, всі жили випнулись!

— Скоро поправлюсь...

— Голова перестала боліти?

— Перестала. Ну, давай купатись, бо вже вечір. — Вона першою розбіглась і кинулась у воду, пірнула з головою, а коли виринула, з пирханням попливла на середину. Бистра течія, підхопивши її, почала зносити.

Із захопленням спостерігаючи за Одаркою, яка по-чоловічому пливла сажнями, Дуня до пояса ввійшла в воду, вмила, змочила груди й нагріті сонцем дужі, по-жіночому круглі руки. На сусідньому городі дві невістки Обнізових поливали капусту. Вони чули, як Дуня, сміючись, кликала Одарку:

— Одарко, пливи назад! Бо ще сом тебе затягне!

Одарка вернулась, зо три сажні пропливла назад, а потім на мить до половини висунулась із води, звела над головою руки, крикнула: «Прощайте, жіночки!» — і каменем пішла на дно.

Перелякана, тільки накинувши нижню спідницю, через чверть години Дуня прибігла додому.

— Мамо, Одарка втопилась!.. — ледве перевівши подих, мовила вона.

Одарку виловили тільки вранці наступного дня гачками нарізної снасті. Удосвіта старий і найбільш досвідчений татарський рибалка Архип Песковатсков поставив за течією нижче того місця, де втонула Одарка, шість кінців нарізних, а перевіряти поїхав удвох із Пантелієм Прокопійовичем. На березі зібрався натовп з дітей і жінок, серед них стояла й Дуня. Коли Архип ручкою весла підважив четвертий шнур і відплив від берега сажнів на десять, Дуня добре чула, як він упівголоса сказав: «Здається, знайшлася...» — і почав повільно перебирати снасть, натужно підтягуючи шнур, що прямо-висно тягнув у глибину. Потім на правому березі щось забіліло, обидва старики схилились над водою, одним боком баркас зачерпнув її, і до принишклого натовпу долинув глухий удар — це свідчило, що тіло звалилось у баркас. Хутірські з полетшенням зітхнули. Котрась із жінок тихо сплакнула. Христоня, який стояв

поблизу, нагримав на дітей: «А-ну, марш звідси!». Крізь сльози Дуня бачила, що Архип, стоячи на кормі, вправно й безшумно опускаючи весло, гріб до берега. Баркас із шурхотом і хрустом чавив прибережну крейдяну гальку, торкнувся землі. Одарка нерухомо лежала, підібгавши під себе ноги, притулившись щокую до мокрого дна. Тіло її залишилось білим, тільки злегка посиніло та набрало якогось голубувато-темного відтінку, виднілись також глибокі рани — сліди від гачків. Трохи нижче коліна, на сухорлявій смуглій литці, збереглась матерчата підв'язка, мабуть, Одарка перед купанням забула її зняти, там же рожевіла і трохи кривавила свіжа подряпина. Нарізний гачок жалом ковзнув по нозі, проорав криву, рвану лінію. Гарячково бгаючи на собі фартух, Дуня першою наблизилась до Одарки, накрила її розірваним надвое мішком. Пантелій Прокопійович, поспішаючи, діловито закачав шаровари, взявся підтягувати баркас. Незабаром під'їхала підвода. Одарку перевезли в мелеховський дім.

Дуня, перемагаючи страх і гидливість, допомагала матері обмивати холодне, ще зберігаючи в собі глибинну донську студеність тіло покійної. Обличчя Одарки трохи припухло, очі, промиті, знебарвлені водою, тьмяно блищали, і весь її вираз був якийсь незнайомий та строгий. У її волоссі іскрився сріблястий річковий пісок, на щоках зеленіли мокрі нитки прилилого баговиння, а в розкинутих руках, що безвільно звисали з лави, виражали таке страшне заспокоєння, що Дуня, глянувши на неї, квапливо відходила; її неймовірно дивувало та жахало те, настільки мертва Одарка була не схожа на ту, котра ще зовсім недавно жартувала і сміялась, була такою життєлюбною. І потім ще довго, коли Дуня несподівано згадувала ту кам'яну холоднечу, що йшла від Одарчиних грудей і живота, твердих кістлявих рук і ніг, вона мимоволі здригалась і намагалась якомога швидше відігнати від себе ці спогади. Вона боялась, що мертва Одарка снитиметься їй ночами, перший тиждень спала разом із Ільківною і, перед тим як лягти, молилась Богу, в душі благала: «Господи! Зроби так, щоб вона мені не снилась! Відведи, Господи!».

Якби жінки Обнізови втримались і не розказали, ніби чули, як Одарка скрикнула: «Прощайте, жіночки!» — утопленицю поховали б тихо й без розголосу, але пішли балачки про цей передсмертний крик, що був достеменним доказом: смерть Одарчина зовсім не випадкова; внаслідок цього піп Віссаріон рішуче заявив, що над самовбивцею правити не буде. Пантелій Прокопійович обурився:

— Як це ти не будеш правити на похороні? Вона хіба не хрещена, чи як?

— Самовбивць ховати не можу, закон не велить.

— А як же, по-твоєму, її ховати — закопувати, як собаку?

— Ні, по-моєму, де хочеш і як хочеш, тільки не на цвинтарі, де впокоєні чесні християни.

— Ні, ти вже, будь добрий, змилуйся, — перейшов на благальний тон Пантелій Прокопійович. — Такого сорому в нашій сім'ї зроду не водилося.

— Не можу. Шаную тебе, Пантелій Прокопійович, як зразкового парафіянина, але не можу. Донесуть благочинному — і біди мені не минути, — вперто гнув своє священик.

Це віщувало ганьбу. Пантелій Прокопійович так і сяк намагався переконати норовистого попа, обіцяв заплатити дорожче і надійними миколаївськими грішми, пропонував подарувати вівицю-перейрку, але, побачивши, що вмовляння не діють, вдався до погроз:

— Нехай, але поза цвинтарем я її закопувати не буду. Вона мені не п'яте колесо до воза, а рідна невістка. Чоловік її загинув у бою з червоними і дослужився до офіцерського чину, сама вона вшанована егорівською медаллю, а ти мені таку хреновину городиш?! Ні, бабюшка, не буде по-твоєму, будеш ховати, хоч би й не хотів! Нехай вона поки що полежить у світлиці, а я зараз же доповім про це станичному отаманові. Ось він з тобою й погугорить!

Дім бабюшки Пантелій Прокопійович покинув, не прощаючись, і спересердя навіть дверима грюкнув. Проте загроза подіяла: через півгодини від бабюшки з'явився посланець, переказав, що отець Віссаріон з притчком зараз буде.

Поховали Одарку, як і належить, на цвинтарі, поруч із Петром. Коли копали яму, Пантелій Прокопійович і собі вибрав місце. Працюючи лопатою, він роздивився навколо і прийшов до висновку, що кращого місця не знайти, та й нема потреби. Над Петровою могилою вже шуміла молодим гіллям недавно посаджена тополя; осінь, що наближалась, вже пофарбувала на її верхівці листячко в гіркий жовтий колір. Через поламану огорожу на цвинтар проникли телята, поміж могилами витоптали стежки; вдовж огорожі тягнувся шлях до вітряка; деревця, посаджені турботами родичів покійників, — клени, тополі, акація, а також дикорослий терен — зеленіли привітно й свіжо; коло них буйно кучерявилась берізка, жовтіла пізня свиріпа, викидав волоття вівсюг і зернистий пирій. Хрести були знизу до верху обплетені привітними синіми крученими паничами. Місце, дійсно, веселе, сухе...

Старик копав могилу, часто відкладав лопату, сідав на вологу глинисту землю, курих, думав про смерть. Та, видно, не такий тепер час, щоб

старі могли супокійно вмирати в рідних оселях і покоїтись там, де знайшли собі останнє пристатище їх батьки та діди...

Після того, як поховали Одарку, в мелеховському домі стало ще тихіше. Звозили, молотили хліб, збирали багатий урожай з баштанів. Чекали вістей від Григорія, але відтоді, як він вернувся на фронт, від нього нічого не було чути. Ільківна не раз дорікала: «І уклін діткам не пришле, окаянний! Жінка вмерла, і всі ми стали йому непотрібні...». Потім у Татарському почали частіше з'являтися служиві козаки. Пішли чутки, що козаків погнали на балашовському фронті, і вони відступають до Дону, щоб, використовуючи водну перешкоду, боронитись до зими. А про те, що почнеться з настанням зими, всі фронтовики говорили, не криючись: «Як тільки Дон замерзне, —поженуть нас червоні аж до моря!».

Пантелій Прокопійович із запалом молотив хліб, тож мало прислухався до чуток, що в Наддонні переказувались із хутора в хутор, але зовсім відгородитись від світу не міг. Він усе частіше покрикував на Ільківну і Дуню, а коли переконався, що фронт наближається, став ще більш дратівливий. Він частенько брався шось змайструвати для господарства, але як тільки робота не йшла і все падало з рук, він сердився, все кидав, плюючись і лаючись біг на тік, де вгамовував свою злість. Дуня не раз ставала свідком таких спалахів. Одного разу він узявся поправити ярмо, робота не клеїлась і, ні з того, ні з сього оскаженівши, старий схопив сокиру й на друзки порубав ярмо. Подібне сталося й з хомутом. Увечері Пантелій Прокопійович, зсукавши при світлі дратву, взявся підшити хомутину; чи то клоччя вже зіпріло, чи старий так нервував, що нитка двічі підряд обірвалась, але цього виявилось достатньо, щоб Пантелій Прокопійович скипів: страшно лаючись, він схопився, перекинув стілець, пхнув його ногою до печі і, лютуючи, немов пес, почав зубами зривати з хомута шкіряну обшивку, а потім кинув хомут на підлогу і, по-півнячому підстрибуючи, став топтати його ногами. Ільківна, яка рано лягла спати, почувши шум, злякано схопилась, та коли розібралась, у чому річ, не витерпіла, дорікнула старому:

— Ти, проклятий, на старості літ очманів, чи що? Чим тобі хомут не вгодив?

Пантелій Прокопійович ошалілими очима зиркнув на дружину, заверещав:

— Мовчи-и-и-и, сяка-така!!! — І, схопивши з підлоги те, що залишилося від хомута, жбурнув ним у стару.

Давлячись від сміху, Дуня мигцем кинулась у сіни. Старий після цього потроху вгамувався, попросив у Ільківни вибачення, бо цей хомут так його довів, що він ні за що на неї напустив-

ся; довго крєктав та чував потилицю, поглядаючи на уламки злощасного хомута, міркуючи, чи можна їх на щось використати? Такі напади люті у нього повторювались не раз, але коли це починалося черговий раз, Ільківна, навчена гірким досвідом, знала, що їй тепер робити: як тільки Пантелій Прокопійович, безсоромно лаючись, починав щось у хазяйстві нищити, стара смиренно, але досить голосно вигукувала:

— Бий, Прокопійович! Ламай його! Ми з тобою ще наживемо!». — І навіть приєднувалась до чоловіка, щоб разом чинити погром. Така поведінка жінки миттєво впливала на Пантелія Прокопійовича, він, нічого не розуміючи, із хвилину дивився на неї, а потім тремтячими руками нишпорив у кишенях, знаходив кисет і, ніяковіючи, сідав де-небудь осторонь, закурював, щоб заспокоїти нікудишні нерви, а в душі кляв свою гарячковість, від якої одні втрати. Жертвою старечої нестриманості стало трьохмісячне поросся, що проникло в палісадник. Пантелій Прокопійович кілком перебив йому хребет, а вже через п'ять хвилин, висмикуючи на дорізаному поросяті з допомогою цвяха щетину, винувато і запобігливо поглядаючи на сердиту Ільківну, виправдувався:

— Воно й поросся було — тільки одна назва... Один чорт здохло б. На них якраз у цю пору чума нападає; то хоч з'їмо, а так би дарма пропало. Правда, бабо? Ну, чого ти стоїш насуплена, наче на дощ? Та будь воно тричі прокляте, це поросся! Ну, хоч би поросся як поросся, а то так — неприতোма! Його не те що кілком — шмаркаком можна було перебити. Зате вредне яке! Кушів із сорок картоплі розрило!

— Та тієї картоплі в палісаднику більше тридцяти кушів і не садили, — тихо уточнила Ільківна.

— Ну, а якби там і сорок було — воно б і сорок перерило, воно таке! І слава Богу, що позбулися його, капосного! — без жалю відповів Пантелій Прокопійович.

Діти, провівши батька, нудьгували. Через господарчі клопоти Ільківна не вдіяла їм достатньої уваги, і вони зранку до вечора самі гралась в садку, чи на току. Одного разу Михайлик зник кудись після обіду і з'явився при заході сонця. На запитання Ільківни, де він був, хлопець відповів, що грався з дітьми на березі Дону, але Поля зараз же його видала:

— Бреше він, бабуню! Він до тітки Аксенії ходив!

— А ти звідки знаєш? — перепитала, неприємно вражена новиною, Ільківна.

— Я бачила, як він із їхнього базу вертався додому через пліт.

— Ти справді там був? Ну, признавайся, дитино, чого ти почервонів?

— Я, бабуню, обманював... Я справді не був біля Дону, а ходив до тітки Аксенії.

— І чого ж тебе туди понесло?

— Вона мене покликкала — я й пішов.

— А навіщо ж ти обманював, що грався з дітьми?

Михайлик на секунду похнюпився, потім звів правдиві оченята, тихо признався:

— Боявся, що ти будеш лаятись...

— За що б я тебе лаяла? Ні-і... А чого вона тебе кликала? Що ти в неї там робив?

— Нічого. Коли вона мене побачила, то покликкала: «Іди до мене!», я й пішов, вона повела мене в хату, посадила на стілець...

— Ну? — випитувала Ільківна, вміло приховуючи своє наростаюче хвилювання.

— ... давала їсти холодних млинців, а потім дала ось це, — Михайлик витягнув із кишені грудку цукру, з гордістю показав його і знову сховав у кишеню.

— Що ж вона тобі казала? Може, питала що?

— Говорила, щоб я її провідував, бо їй одній скучно, обіцяла дати гостинця... Просила, щоб я не говорив, що був у неї. А то, казала, бабуся буде тебе лаяти.

— Так, значить... — тамуючи обурення, мовила Ільківна. — Ну і як вона, про що тебе розпитувала?

— Та питала.

— І про що ж вона питала? Та ти, голубе, розкажуй, не бійся!

— Питала: чи скучаю я за татком? Я сказав, що скучаю. Іще питала, коли він приїде і що про нього чути, а я сказав, що не знаю: бо він б'ється на війні. А опісля вона посадила мене до себе на коліна й розповіла казку. — Очі в Михайлика жваво зблиснули, він усміхнувся. — А казка гарна! Про хлопчика Івасика, як його гуси-лебеді на крилах несли, і про бабу-ягу.

Ільківна зі стиснутими вустами вислухала те, що розповів хлопець, а на закінчення суворо наказала:

— Більше, синку, ти до неї не ходи — не треба. І ніяких гостинців від неї не бери, не треба, бо коли дід узнає, то буде сваритися. Не дай Бог узнає дід — він із тебе шкуру здерє! Не ходи, дитинко!

Та, забувши про сувору заборону, Михайлик через два дні знову гостював в астаховському курені. Ільківна взнала про це ненароком, коли глянула на хлопчачу сорочину: вранці вона так і не зібралася зашити йому дірку на рукаві, а тепер він був вміло зашитий, а на комірці перламутром білів новенький гудзик. Знаючи, що Дуня, яка зайнята на молотьбі, ніяк не могла вдень зашити дитині одіж, Ільківна з докіром запитала:

— Що, знову був у сусідів?

— Ага... — розгубився внук і тут же заспокоїв: — Я, бабуню, більше не буду, ти тільки не сварися...

Після цього Льківна вирішила, що треба їй поговорити з Аксенією і рішуче заявити, щоб вона залишила дитину в спокої і не принадувала його ні подарунками, ні казками. «Звела, проклятуца, зі світу Наталю, а тепер намагається до дітей підлещитися, щоб потім через них Гришку обплутати. Ну, й гадюка! В невістки при живому чоловікові пнеться... Тільки нічого в неї не вийде! І хіба ж після такого гріха Гришка її візьме?» — міркувала собі стара.

Гострий і ревнивий її материнський погляд неодмінно відзначив, що коли Григорій був удома, то не шукав зустрічей з Аксенією. Вона розуміла, що він поступав так не тому, що боявся людського осуду, а тому, що вважав Аксенію причетною до смерті жінки. В душі Льківна плекала надію, що Наталчина смерть назавжди відведе Григорія від Аксенії і та ніколи не ввійде в їх сім'ю.

У той же день Льківна ввечері зіткнулась з Аксенією на пристані коло Дону, підкликала її:

— А-ну, підійди до мене на хвилинку, поговорити треба...

Аксенія, поставивши відра, спокійно підійшла, привіталася.

— Ось що, любонько, — почала Льківна, допитливо розглядаючи сусідчине вродливе, але вороже їй лице. — Ти для чого це приманюєш чужих дітей? Для чого ти хлопчину закликаєш до себе і примовляєш його? Хто тебе просив зашивати йому сорочку та задобрювати його гостинцями? Ти що думаєш — коли він без матері, то й доглянути його нікому? Що без тебе не обійдуться? І совісті в тебе вистачає, безсоромні твої очі!

— А що я такого зробила? Чого ви, бабуню, лаєтесь? — спалахнула на це Аксенія.

— Ти ще будеш питати — що такого? Та чи маєш ти право навіть доторкнутись до Наталчиної дитини, коли ти її саму звела в могилу?

— Що ви, бабуню! Перехрестіться! Хіба ж я її зводила? Сама собі заподіяла.

— І не через тебе?

— Ну, це вже я не знаю.

— Зате я знаю! — схвильовано вигукнула Льківна.

— Ви, бабуню, не дуже кричіть, бо я вам не невістка, щоб на мене кричати. В мене для цього чоловік є.

— Бачу тебе наскрізь! Бачу, що ти затіваєш! Не невістка, а в невістки пнешся! Спершу дітей хочеш приманити, а потім до Гришки підібратися?

— Я до вас в невістки йти не збираюсь. Ви, бабуню, як не при своєму розумі! В мене чоловік живий.

— Ось ти від нього, від живого, й намагаєшся до другого перескочити!

Аксенія помітно зблідла, зауважила:

— Їй-Богу, даремно ви на мене нападаєте і соромите мене... Ні до кого я ніколи не нав'язувалась і нав'язуватись не збираюся, а що вашого внучка пригріла, — то що ж тут поганого? Дітей у мене, ви самі це знаєте, немає, а чужим порадію, і то легше стає, ось і його закликала... Та й скажете таке: задарувувала! Дала дитині грудку цукру, яке це задарування! Та й навіщо мені його задобрювати? Так, мелете ви язиком і самі не знаєте що!..

— А коли мати була жива, ти його чогось не кликала! А як Наталя померла — ти враз доброзичливою стала?

— Він у мене і при Наталі в гостях бував, — злегка усміхнувшись, сказала Аксенія.

— Не брешти, безсовісна!

— Ось спитайте його, а потім будете обзиватися.

— Ну, щоб там не було, а хлопчика більше заманювати не смій. І не сподівайся, що цим ти станеш Григорію миліша. Жінкою тобі його не бути, так і знай!

Від гніву обличчя Аксенії перекошилось, вона хрипло видавила:

— Помовчи! І питати тебе він не буде! Тож ти в чужі справи не лізь!

Льківні кортіло ще щось виказати, але Аксенія мовчки повернулась, взялась за відра, рвучко підняла на плечі коромисло і, розхлюпуючи воду, швидко пішла стежкою.

Після тієї розмови при зустрічі з Мелеховими вона ні з ким із них не віталася, з погордою, роздуваючи ніздрі, проходила мимо; але коли десь наодинці бачила Михайлика, боязко озиралась і, якщо нікого поблизу не виявлялось, підбігала до нього, нахилилась, пригортала до серця, цілувала засмаглий лобик і хмурненькі чорні, мелеховські, оченята, при цьому одночасно сміялась і плакала, безладно шепотіла: «Рідний мій Григоровичу! Гарненький мій! Бачиш, як я за тобою скучила! Дурна твоя тітка Аксенія... Ой, яка ж вона дурепа!». І потім ще довго з її вуст не сходила тремтлива усмішка, а заволожені очі, як у молоденької дівчини, пламенілись щастям.

Наприкінці серпня мобілізували Пантелія Прокопійовича. Із Татарського разом на фронт забрали всіх козаків, хто тільки був здатний володіти зброєю. З чоловічого населення в хуторі залишились лише інваліди, підлітки та немічні діди. Мобілізація велась поголовно, тож на медичних комісіях, за винятком очевидних калік, звільнення не одержав ніхто.

Пантелій Прокопійович, як тільки від хутірського отамана прийшов, наказ з'явитись на збірний пункт, нашвидку попрощався зі ста-

рою, з внуками і Дунею, кречучи, опустився навколішки, двічі вклонився до землі, — хрестячись на образи, мовив:

— Прощавайте, мої милі! Мабуть, не доведеться нам більше побачитись, очевидно, настав останній час. А наказ вам від мене такий: молотіть хліб день і ніч, постарайтесь впоратися до дощів. Треба буде — найміть людину, може, хтось допоможе. Якщо до осені не вернусь — обходьтесь без мене; на зяб виоріть, скільки зможете, а жита посійте хоч із десятину. Дивись, стара, хазяйнуй з розумом, рук не опускай. Ми з Григорієм повернемося чи ні, а вам без хліба ніяк не обійтись. Війна війною, а без хліба жити теж скучно. Ну, хай вас Бог береже!

Ільківна провела старого на площу, в останній раз глянула, як він, накульгуючи, йде поруч із Христонєю, поспішає за підводою, а потім витерла фартухом припухлі очі і, не оглядаючись, попрямувала додому. На току її ждала недомолочена скирта пшениці, в печі пряжилось молоко, діти ще з ранку нічого не їли, одним словом, в старій були одні клопоти, і вона поспішала додому, ніде не зупинялась для розмови, тільки зрідка кланялась і згідно кивала знайомим жінкам, коли хтось із них співчутливо питав: «Служивого проводила, чи що?».

Через кілька днів Ільківна, подоївши на світанку корів, вигнала їх у провулок і тільки хотіла вертатись у двір, як до її слуху долинув якийсь глухий гуркіт, що котився низько над землею. Піднявши вгору очі, вона не знайшла на небі жодної хмарини. Трохи згодом гуркіт повторився:

— Чуєш, бабо, музику? — спитав старий пастух, який збирав череду.

— Яку ще музику?

— А ту, що грає на одних басах.

— Та чую, тільки не второпаю, що й до чого.

— Скоро второпаєш. Ось як почнуть із того боку хутір обстрілювати — враз уторопаєш. Це гармати б'ють. Нашим старим тельбухи випускають...

Ільківна перехрестилась, мовчки пішла в хвіртку.

Гармати відтепер безперервно гуркотіли чотири доби. Особливо чути їх було в зоряні ночі. Та коли віяв північно-східний вітер, відлуння далеких боїв доносилося і серед білого дня. Тоді на токах завмирала робота, жінки хрестились, важко зітхали, згадуючи рідних, шепотіли молитви, а потім на токах знову починали глухо гуркотіти камінні катки, хлопчики-підлітки поганяли коней і волів, деренчали віялки, трудовий день вступав у свої невід'ємні права. Кінець серпня на диво стояв погожий і сухий. Вітер гнав хутором відвійки полови, солодко пахло обмолоченою житньою соло-

мою, сонце пекло немилосердно, але в усьому вже відчувалось, що осінь невмолимо наближається. На вигоні відцвів і тепер тьмяно білів сивий полин, верхівки тополь за Доном пожовкли, в садках стояв запах антонівки, по-осінньому проясніли далекі обрії, а на скошених полях з'явилися перші табуни відлітаючих журавлів.

День за днем Гетьманським шляхом із заходу на схід тягнулися обози, що підвозили до переправ через Дон бойові припаси, в наддонських хуторах з'явилися біженці. Від них узнавали, що козаки з боями відступають; декотрі були переконані, що відступ ведеться навмисне, щоб таким чином заманити червоних, а потім їх оточити і знищити. Дехто з татарців почав нишком готуватися до відступу. Підгодовували волів і коней, вночі закопували в ями хліб, сундуки, куди складали найбільш цінне з майна. В один із днів гарматний гуркіт стих, але п'ятого вересня відновився з новою силою і тепер уже лунав виразно й грізно. Бої точились верстах в сорока за Доном, на північний схід від Татарського. Через день заgrimіло і на заході, вище по річці. Фронт невпинно наближався до Дону.

Ільківна знала про те, що більшість хуторян збирається відступати, і порадила Дуні теж їхати. Вона розгубилась, дуже переживала, бо не знала, як їй бути з хазяйством, зі скарбом: чи їй слід все це покинути та їхати разом із людьми, чи лишатися вдома. Перед фронтом Пантелій Прокопійович вів мову про молотьбу, про оранку та худобу, але й слова не сказав, як їм бути в тому разі, коли фронт підійде до Татарського. На свій розсуд Ільківна вирішила діяти так: Дуню з дітьми і найціннішим майном вона відправить із ким-небудь із хутірських, а сама буде лишатись, навіть і тоді, коли червоні займуть хутір.

У ніч на 17 вересня додому несподівано з'явився Пантелій Прокопійович. Він прибився пішки з-під Казанської станиці, змучений, злий. Із півгодини перепочивши, він сів до столу і взявся їсти так, що такого Ільківна за все своє життя ще не бачила: піввідерний баняк пісного борщу ніби вилив за себе, а потім накинувся на пшоняну кашу. Дивуючись, Ільківна сплеснула в долоні:

— Боже ж ти мій, як же ти, Прокопійовичу, накинувся на їжу! Наче ти три дні її не бачив!

— А ти, стара дурепо, думала, що із-за столу не вставав? Та в мене три дні й макового зерна в роті не було!

— Та хіба ж вас там зовсім не годують, чи як?

— А щоб чорти їх так годували! — з напханим ротом, по-котячому промуркав Пантелій Прокопійович. — Чим розживешся — те й твоє, а красти я ще не вивчився. Це молодим добре,

бо в них совісті — на сімак* і того менше... За цю клятву війну вони так руки на цьому ремеслі набили, що я дивувався-дивувався, та й перестав. Все, що побачать — те й цуплять, тягнуть, волочуть... Не війна, а страсть Господня!..

— Ти б не спішив наїдатися. Коли б тобі не зашкодило. Глянь на себе, ти роздувся, наче павук!

— Помовчи трохи. Молока принеси, та більшенький глечик.

Ільківна навіть заплакала, дивлячись, як старий її страшно зголоднів.

— А ти як, назовсім прийшов? — поцікавилась вона після того, коли Пантелій Прокопійович упорався з кашею.

— Там видно буде... — ухильно відповів він.

— Вас, стариків, виходить, відпустили додому?

— Нічого не пустили. Куди там пускати, коли червоні вже підпирають до Дону? Я сам пішов.

— А тобі не доведеться за це відповідати? — недовіжливо спитала Ільківна.

— Якщо впіймають — може, й доведеться.

— Хіба ти що — ховатися будеш?

— А ти що думала: на гульбища побіжу, чи гостювати почну? Тьху, ніякої клепки! — плюнув сердито Пантелій Прокопійович, але стара ще більше розхвилювалась:

— Ой, та це ж гріх який! Так і до біди недовго, бо ще смикати тебе почнуть...

— Ну, краще вже нехай ловлять та в тюрму запирають, ніж там у степу з гвинтівкою волочитися, — стомлено сказав Пантелій Прокопійович. — Я їм не парубок за день сорок верст бігати, окопи копати, в атаки ходити та по землі повзати, ховатись від куль. Хіба ж від них убережешся! Мого сусіда з Кривої Річки куля саданула під ліву лопатку — і ногами ні разу не дригнув. Тож, скажу тобі, приємного мало в такому ділі!

Старий відніс гвинтівку і підсумок з патронами і сховав у полові, а коли Ільківна поцікавилась, де ж його сіряк, — нахмурився й неохоче відповів:

— Забув. Точніше сказати — кинув. За станицею Шумилінською нас так притиснули, що все покидали, тікали, як навіженні. Там уже не до сіряка було... Дехто в кожушку був, і їх покидали. І на біса він тобі, той сіряк, здався, що ти про нього згадуєш? Коли б хоч сіряк був путній, а то так, лише на ганчірки...

Насправді, сіряк був придатний, майже новий, але старий усе, що він втрачав, неодмінно вважав нікудишнім. Така вже в нього вкорінилась манера втішати себе. Ільківна це добре знала, тому про вік сіряка й не стала сперечатись.

Уночі на сімейній нараді вирішили: щоб там не було, Ільківна і Пантелій Прокопійович, а з ними також діти залишаються вдома, будуть оберегати майно, змолочений хліб негайно закопати, а Дуня парою старих волів із сундуками відправляється до рідні на Чир, у хутір Латишев.

Однаке планам повністю здійснитися не судилося. Вранці випроводили Дуню, а вже опівдні Татарський оточив каральний загін, який скадався із сальських козаків-калмиків. Хтось із хуторян, мабуть, бачив Пантелія Прокопійовича, коли той пробирався додому, бо через годину після того, як каральний загін увійшов у хутір, четверо калмиків прискакали до мелеховського двору. Пантелій Прокопійович, побачивши вершників, дивовижно швидко й спритно виліз на горище; зустрічати гостей вийшла Ільківна.

— Де твоя старик? — злізаючи біля хвіртки з коня і минаючи Ільківну, спитав літній ставний калмик із погонами старшого урядника.

— На фронті, де ж йому бути, — непривітно відповіла Ільківна.

— Дім веди, обшук буде.

— А чого там шукати?

— Старик твоя шукать. Ай, стидно! Стара вже, а неправда кажеш! — докірливо хитав головою молодшюватий урядник, вискаливши шільні білі зуби.

— Нічого тут шкїритися, невмита морда! Сказано тобі — нема, значить — нема!

— Кінчай балачка, веди додому! Ні, — самі йдемо, — образившись, суворо відрізав калмик і, широко ступаючи кривими ногами, рішуче попрямував до ганку.

Вони ретельно обшукали кімнати, поговорили між собою на своїй мові, потім двоє відправились оглядати подвір'я, а третій — він був низенький і смуглявий, як циган, а обличчя рябе і ніс приплюснутий — підтягнув широкі, з нашитими лампасами шаровари, вийшов у сїни. Двері залишилися трохи відчинені, так що Ільківна все бачила: калмик спочатку підстрибнув, а потім, учепившись руками за бантину, спритно поліз на гору. Через п'ять хвилин він так же спритно звідти скочив, за ним, крєкчучи, обережно спустився Пантелій Прокопійович — увесь у глині, з павутинням на бороді. Глянувши на жінку, губи якої міцно стулились, він чортхнувся:

— Знайшли, прокляті! Значить, хтось доніс...

Під конвоем Пантелія Прокопійовича відправили в станицю Каргінську, де працював військово-польовий суд; Ільківна ж, трохи

* Сімак — дві копійки.

поплакавши, стала прислухатись до неба, бо гарматний грім знову відновився, із-за Дону вже доносились кулеметна тріскотнява, тому вона вирішила не гаятись і пішла в комору, щоб хоч трохи приховати хліба.

XXII

Чотирнадцять дезертирів були спіймани і тепер чекали на суд. Суд відбувся швидко, затриманим на його милість сподіватись не доводилось. Головував на засіданнях підстаркуватий осавул, він уточняв в обвинувачуваного прізвище, ім'я та по-батькові, чин і номер частини, а ще, скільки часу той ховався, потім тихо кількома фразами перемовлявся з членами суду — з безруким хорунжим і вусатим, мордатим вахмістром, який роз'ївся на легкому хлібі, — і оголошував вирок. Більшість дезертирів удостоювались різок, езекуцію тут же виконували калмики в спеціально відведеному для цього нежилому приміщенні. У войовничій Донській армії занадто багато розвелось дезертирів, щоб їх можна було шмагати відкрито і привселюдно, як, наприклад, у 1918 році...

Пантелія Прокопійовича викликали шостим. Тримавши руки вздовж тулоба, він, знервований і блідий, стояв він перед суддівським столом.

— Прізвище? — не піднімаючи очей, спитав осавул Пантелія Прокопійовича.

— Мелехов, ваше благородіє.

— Ім'я, по-батькові?

— Пантелій Прокопійович, ваше благородіє.

Осаул відірвав від паперів очі, уважно глянув на старика.

— Звідки ви родом?

— Хутір Татарський, Вешенська станиця, ваше благородіє.

— Ви випадково не батько сотника Мелехова Григорія?

— Так точно, батько, ваше благородіє, — Пантелій Прокопійович враз збадьорився, бо з'явився шанс, що його старе тіло ще може обійтись без різок.

— Послухайте, і вам не соромно? — дорікнув осавул, продовжуючи колоти очима змарніле обличчя Пантелія Прокопійовича.

І тут Пантелій Прокопійович, забувши про статут, приклав ліву руку до грудей, змолвився плаксивим голосом:

— Ваше благородіє, пане осавуле! Звеліть за вас вік Богу молитись — тільки не віддавайте мене сікти різками! У мене два сини жонатих... старшого вбили червоні... Внуків маю, то як же мене, вже давно діда, та шмагати?

— А старих ми теж учимо, як треба ставитись до військової служби. Ти, певне, сподівався, що тебе за втечу з частини нагородять Хрестом? — перебив його безрукий хорунжий. Куточки його рота нервово сіпались.

— Та навіщо мені той Хрест?.. Відправте ви мене назад у частину, вірою і правдою буду служити... І сам дивуюсь, навіщо я втік: мабуть, лихий попутав... — Пантелій Прокопійович ще довго і безладно говорив про недомолочений хліб, про свою кульгавість, про залишене господарство, але осавул, махнувши рукою, примусив його замовкнути, потім нахилився до хорунжого і щось довго шепотів тому на вухо. Хорунжий в знак згоди ствердно кивнув головою, і тільки тоді осавул вернувся до Пантелія Прокопійовича.

— Гаразд. Все у вас? Я знайомий з вашим сином і мені дивно, що в нього такий батько. Скільки часу, як ви покинули частину? Тиждень тому? Вам що, байдуже, що червоні можуть зайняти ваш хутір і запросто здерти з вас шкуру? Який приклад ви подаєте молодим козакам? Закон велить судити вас і покарати різками, але, шануючи офіцерський чин вашого сина, я вас звільняю від такої ганьби. Ви рядовий?

— Так точно, ваше благородіє!

— Чин?

— Був молодшим урядником, ваше благородіє.

— Зняти лички! — Перейшовши на «ти», осавул, підвищив голос, суворо наказав: — Негаймо рушай в частину! Доповіси командирові сотні, що військово-польовий суд позбавив тебе звання урядника. За що чи за минулі війни нагороджувався?.. Іди!

Не тямлячи себе від радості, Пантелій Прокопійович вийшов, перехрестився на церковну баню і... через пагорок, не шукаючи дороги, попрошкував лодому. «Ну, вдруге я вже не так заховаюсь! Чорта лисого знайдуть, нехай хоч три сотні калмиків присилають!» — думав він, кульгаючи по зарослій мишаєм стерні.

У степу він вирішив, що краще вибратися на дорогу і не привертати до себе уваги проїжджих. «Бо можуть ще подумати, що я — дезертир. Нарвешся на якихось служаків — і без суду припишуть нагаїв», — розмовляючи сам із собою, міркував він, звертаючи з лану на зарослу споришем, забуту польову дорогу і вже чомусь більше не вважаючи себе дезертиром.

Чим він скоріше наближався до Дону, тим йому частіше зустрічались підводи з біженцями. Повторювалось те, що відбувалось весною, коли повстанці відступали на лівий бік Дону: у всіх напрямках степом їхали навантажені домашнім скарбом гарби й вози, гнали череди ревучої худоби, отари овець, наче кіннота на марші, — здймали стовпи куряви... Скрипіли

колеса, іржали коні, перегукувались люди, тупотіли сотні копит, мекали вівці, плакали діти — і від цього всього благодатна степова широчінь наповнювалась нестихаючим і тривожним гомоном.

— Гей, діду, ти куди прямуєш? Вертайся назад, бо нас наздоганяють червоні! — крикнув йому з підводи незнайомий козак із забинтованою головою.

— Та чого ти брешеш! Звідки вони взялися, ті червоні? — спинився розгублений Пантелій Прокопійович.

— Та за Доном. Уже підходять до Вешок. А ти зустрічати їх ідеш?

Заспокоївшись, Пантелій Прокопійович продовжив путь і надвечір опинився перед Татарським. Спускаючись із гори, він усе зірко вивчав. Дивувало його те, що хутір здавався безлюдним. На вулицях не з'явилось жодної душі. Тільки стояли мовчазні, з зачиненими віконницями, курені. Ні тобі людського голосу, ні мукання худоби; тільки біля самого Дону видно було якесь людське пожвавлення. Ще трохи наблизившись, Пантелій Прокопійович легко роздивився, що це возилися озброєні козаки — вони витягували баркаси з води та переносили їх у хутір. Пантелій Прокопійович остаточно переконався, що жителі покинули Татарський. Він крадькома пробрався в свій провулок, попрямував додому.

— Ой, дідуню прийшов, — зрадів Михайлик і кинувся дідові на шию.

Льківна на radoшах заплакала, приказувала крізь сльози:

— Уже й не сподівались тебе побачити! Ну, Прокопійович, як хочеш, а тут більше лишатись я не хочу! Хай все воно горить ясным вогнем, але стеретти порожню хату я не буду. Майже всі з хутора виїхали, а я з дітьми сиджу тут, як дурна! Зараз же запрягай кобилу, і поїдемо, куди дивляться очі! Тебе відпустили?

— Ага.

— Назовсім?

— Назовсім, поки не впіймають ...

— Ну, і тут тобі не сховатися! Сьогодні вранці так стало страшно, коли червоні почали стріляти з того боку! Я вже в лъох з дітьми спускалася, поки вони стріляли. А тепер їх неначе відігнали. Козаки приходили молока просити, то радили їхати звідси.

— Козаки не хутірські? — поцікавився Пантелій Прокопійович, уважно розглядаючи на шалівці свіжу пробойну від кулі.

— Ні, чужі, начебто десь із Хопра.

— Тоді треба збиратись, — зітхнув Пантелій Прокопійович.

До ночі він у кошарі викопав яму, переніс туди сім мішків пшениці, старанно загорнув і прикидав кізяками, а як тільки смеркло —

запріг у невелику гарбу кобилу, поклав два кожухи, мішок борошна, пшоно, зв'язану вівцю, прив'язав до заднього полудрабка обидві корови і, посадивши Льківну з дітьми, мовив:

— Ну, тепер — з Богом! — Виїхав із подвір'я, передав віжки жінці, сам зачинив ворота і поки не вибрались на пагорб, йшов поруч із гарбою та все сякався і рукавом чекменя витирив сльози.

XXII

17

-го вересня частини ударної групи Шорина, здійснивши тридцятиверстовий перехід, впритул підійшли до Дону. 18-го червоні батареї ще зранку заgrimіли від гирла Медведиці до станиці Казанської. Після короткої артилерійської підготовки піхота зайняла наддонські хутори і станиці Буканівську, Єланську, Вешенську. За день лівобережжя Дону на відстані більш, ніж півтори сотні верст, було очищене від білих. Козацькі сотні відступили, організовано переправились через Дон і зайняли раніше підготовлені позиції. В їхніх руках були всі наявні засоби переправи, але червоні ледве не захопили вешенський міст. Козаки передбачливо обклали його солом'яною і облили настил гасом, щоб у разі відступу підпалити, і вже готові були до цього вдатися, коли несподівано примчав зв'язківець і повідомив, що з хутора Перевізного до вешенської переправи рухається одна із сотень 37-го полку. Відставша сотня кар'єром прискакала до мосту якраз тоді, коли червона піхота вже вступала в станицю. Козаки, не зважаючи на кулеметний вогонь, все-таки встигли переправитись через міст і підпалити його за собою, але втратили понад десять чоловік убитими й пораненими і стільки ж коней.

До кінця вересня полки 22-ї та 23-ї дивізії 9-ї Червоної армії втримували зайняті ними лівобережні хутори і станиці. Протиборчі сили розділяла ріка, чия максимальна ширина в той час досягала не більше вісімдесяти сажнів, а місцями зменшувалась і до тридцяти. Червоні активних спроб до переправи не проявляли; де-не-де, використовуючи броди, вони намагались перебратися через Дон, але безуспішно. Два тижні підряд на цій ділянці фронту велась жвава артилерійська та рушнична стрілянина. Козаки, зайнявши панівні прибережні висоти, обстрілювали противника, який скупчувався на підступах до Дону, заважаючи йому вдень наблизитись до берега; але оскільки на цій ділянці козацькі сотні були сформовані в основному із літніх чоловіків та молоді від сімнадцяти до дев'ятнадцяти років, то вони не відзначалися боєздатністю і самі теж не намагались перейти

Дон для того, щоб відбитити червоних і піти в наступ на лівобережжі.

У перший день після того, коли козаки відступили на правий бік Дону, вони сподівались побачити, що будівлі в зайнятих червоними хуторах ось-ось запалають, але, на їх велике здивування, ні один дим на лівому боці не піднявся; більше того — ті жителі, котрі вночі припливли з того боку, розказували, що ніякого майна червоноармійці не відбирають, а за продукти, навіть за кавуни й молоко, щедро платять радянськими грішми. Це викликало в козаків розгубленість і незрозуміле здивування. Вони ніскільки не сумнівались, що червоні після повстання мали б ущент спалити всі козачі хутори та станиці; вони також готові були до того, що те населення, котре залишилось, принаймні його чоловіча частина, буде нещадно знищене, та достовірно стало відомо, що нікого з мирних жителів червоні не чіпали і, судячи з усього, про помсту навіть і не думали.

У ніч на 19-те козаки-хоперці, котрі стояли в заставі якраз навпроти Вешенської, вирішили розібратися, чому так дивно веде себе противник: один горлатий козак, склавши долоні руркою, закричав:

— Гей, червонопузі! Чуєте, палії? Чого ж ви хати наші не палите? Сірників у вас нема, чи що? То пливіть до нас, ми вам дамо!

Із темряви йому гучно відповіли:

— Вас на місці не застали, а то б спалили разом із хатами!

— Зубожіли? Підпалити нічим? — задержувато продовжував хоперець.

Йому спокійно і весело відповіли:

— Давай, біла курво, пливи сюди, ми тобі жару в матню насиплемо. Будеш до віку чухатись!

На заставах довго обмінювались образливими словами, намагаючись дошкулити якомога більше, а потім трохи постріляли і з обох боків затихли.

У перших числах жовтня зосереджені на ділянці Казанська — Павловськ основні сили Донської армії в кількості двох корпусів перейшли в наступ. 3-й Донський корпус, що нараховував 8000 багнетів і понад 6000 шабель, переправившись через Дон недалеко від Павловська, відкинув 56-у червону дивізію і почав успішно просуватись на схід. Незабаром через Дон переправився і 2-й корпус Коновалова. В його складі переважала кіннота, що й дало йому можливість проникнути в розташування противника на значну відстань і завдати там ряд відчутних ударів. Просування 3-го Донського корпусу трохи затримала введена в дію 21-а стрілецька червона дивізія, що досі перебувала в фронтовому резерві, але й вона під натиском козачих корпусів, зумівших узгодити свої дії,

змушена була відійти. 14-го жовтня 2-й козачий корпус Коновалова в жорстокому бою розбив і майже цілком знищив 14-у червону стрілецьку дивізію. За тиждень лівий берег Дону звільнили від червоних аж до станиці Вешенської, оволодівши широким плацдармом, козачі корпуси відтіснили частини 9-ї Червоної армії на лінію Лузево — Ширинкін — Воробійовка, а її 23-та дивізія від Вешенської поспішно відійшла в західному напрямку на хутір Кругловський.

Майже одночасно з 2-м корпусом генерала Коновалова 1-й Донський корпус, що перебував у районі станиці Клецької, на своїй ділянці теж форсував Дон.

Над лівофланговими 22-ю і 23-ю червоними дивізіями нависла небезпека оточення. Зважаючи на це, командування Південно-східним фронтом наказало 9-й армії зайняти фронт по лінії: гирло ріки Ікорець — Бутурлінівка — Успенська — Тишанська — Кумилженська. Однак армії втриматись на ній не вдалося. Численні й розрізнені козачі сотні, сформовані в ході загальної мобілізації, переправились з правого на лівий берег Дону і, злившись із регулярними військовими частинами 2-го козачого корпусу, рішуче продовжували тіснити червоних на північ. З 24 по 29 жовтня білі зайняли станції Філоново, Поворино і місто Новохоперськ. Проте, якими б не були успіхи Донської армії в жовтні, в настроях козаків уже не вистачало тієї певності, що окриляла їх весною, коли вони переможно наступали до меж області. Більшість фронтовиків розуміла, що нинішній успіх — тимчасовий і що далі, ніж до зими, втриматись їм не вдасться.

Незабаром обстановка на Південному фронті різко змінилась. Поразка Добровольчої армії в генеральному бою на орловсько-кромському напрямкові й блискучі дії будьонівської кінноти на вороніжській ділянці вирішили долю боротьби: в листопаді Добровольча армія покотилась на південь, оголюючи лівий фланг Донської армії, змушуючи і її почати відступ.

XXIV

У хуторі Латишевому Пантелій Прокопійович із сім'єю благополучно прожив два з половиною тижні, і, як тільки почув, що червоні від Дону відступили, зібрався вертатися додому. Не дожджаючи верст п'ять до хутора, він рішуче зліз з гарби, сказав:

— Немає більше моїх сил терпіти, коли, а не їдеш, а повзеш. А з цими проклятими коровами риссю не понесешся. І на чорта ми їх гнали з собою? Дунь! Спиняй волів! Прив'яжи корів

до своєї гарби, а я помчусь додому. Бо, може, там від подвір'я один попіл лишився...

Охоплений величезним нетерпінням, він пересадив дітей зі своєї маленької гарби на велику гарбу до Дуні, перекинув туди ж зайвий вантаж, і, порожняком, рясно помчав по вибоїстому шляху. Кобила вже на першій версті впріла; хазяїн ще ніколи над нею так безжально не знущався: він не випускав із рук батіг, безперестанку її поганяв.

— Заженеш кобилу! Чого ти скачеш, як навіженний? — гримала Ільківна, від трясучки вона стражденно кривилась, хоч і вчепилась у шаблі гарби.

— Вона до мене на могилу однаково не прийде плакати... Но-о-о, проклятуца! Уп-рі-ла!.. Там, може, від дому одні пеньки лишилися... — кризь стиснуті зуби підив Пантелій Прокопович.

Побоювання його виявились даремними: дім стояв цілісний, але майже всі вікна в ньому були вибиті, двері зірвані з завісів, на стінах пошкодження від куль. Усе в дворі свідчило про занедбаність та пустку. Ріг конюшні розтрощило снарядом, другий снаряд упав біля криниці і там вирив неглибоку яму, цямрини розкидало і навпіл зламало криничний журавель. Хоч Пантелій Прокопійович і намагався втекти від війни, але вона сама непрошено ввірвалася в його обійстя, залишивши після себе паскудні сліди. Але найбільшої шкоди господарству завдали хоперці, які стояли в хуторі, вони повалили в скотарні огорожу, викопали через неї глибокі, в зріст людини, траншеї; щоб не утруджати себе зайвою роботою — розібрали стіни комори і колодмами вистелили траншеї; з кам'яної огорожі склали бійницю для кулемета; перетовкли півстіжка сіна, коні його не стільки з'їли, стільки згидили; попалили плоти і запаскудили всю літню кухню...

Оглянувши дім і надвірні будівлі, Пантелій Прокопійович взявся за голову. На цей раз він геть забув про свою звичку махати рукою на те, що вже було втрачене. Чорт візьми, бо й справді: не міг же в нього повернутися язик, щоб сказати, ніби все нажите нічого не варте і чекало часу, поки його зламають! Що не кажи, а комора — це тобі не якийсь сіряк, та й недешево обійшлося, щоб її збудувати...

— А комори ніби й не було! — зітхнула Ільківна.

— Та Бог із нею, з тією коморою... — пожавішав Пантелій Прокопійович, але опам'ятався, махнувши рукою, пішов на тік.

Понівечені осколками й кулями, ніби після віспи, стіни дому здавались непривітними і занедбанними. В кімнатах гуляв вітер, на столах, на лавах лежав товстий шар пилуки... Багато часу вимагалось, щоб усе привести в порядок.

На другий же день Пантелій Прокопійович з'їздив у станицю і не без труднощів випросив у знайомого фельдшера довідку про те, що в козака Мелехова Пантелія хвора нога і він не здатний долати великі відстані пішки і потребує лікування. Цей папірець допоміг Пантелію Прокопійовичу уникнути відправки на фронт. Він поніс показати його отаманові і, коли добрався в хутірське правління, то для більшої переконливості спирався на ціпок, по черзі кульгаючи на обидві ноги.

Життя в Татарському ще ніколи не йшло так метушливо та безтолково, як після повернення з відступу. Люди ходили з подвір'я в подвір'я, розшукували розкидане хоперцями майно, бродили в степу та в байраках, намагаючись розшукати відбитих від череди корів. У перший же день, як тільки артилерія відкрила по Татарському стрілянину, з верхнього кінця хутора зникла отара в триста голів овець. Як розповідав пастух, один із снарядів упав прямо в отару, і вівці, котрі щойно мирно паслись, замиготівши курдюками, перелякано кинулись у степ і там зникли. Їх жителі розшукали за сорок верст від хутора, на землях Єланської станиці, вже через тиждень після повернення в хутір, а коли пригнали й хазяї почали розбирати, то виявилось, що в гурті половина чужих овець, із незнайомим тавром на вухах, а своїх, хутірських, недолічилися понад п'ятдесят голів. У Мелехових на городі опинилася швацька машина — власність Богатирьова, а бляху зі своєї комори Пантелій Прокопійович розшукав в Оникія на току. Те саме творилось і в сусідніх хуторах. Жителі близьких і далеких наддонських хуторів ще довго навідувались у Татарський, ще довго сусіди, зустрівши когось, запитували: «Чи ви випадково не бачили корови, вона — сама руда, а на лобі лисина, а лівий ріг збитий?». «Часом не прибудився до вас сьогорічний бичок, бурой масті?».

Мабуть, не один такий бичок опинився в козачих сотенних казанах і в похідних кухнях, але, сподіваючись до останнього, хазяї подовгу бродили в степу, поки не впевнювались, що не все те, що зникло, знаходиться.

Пантелій Прокопійович, маючи на руках звільнення від служби, завзято взявся за будівлі та тини. На току чекали недомолочені копиці хліба, в них нишпорили ненажерливі миші, але з молотьюба старий не поспішав. Та яка ж тут може бути молотьюба, коли обійстя стоїть розгороджене, в подвір'ї не стоїть комора, та й все господарство нагадувало собою картину цілковитої розрухи? До того ж, осінь стояла гарна, тож з молотінням можна було не поспішати.

Дуна з Ільківною зашпарували та побілили курінь, скільки могли, допомагали Пантелію Прокопійовичу поставити тимчасову огорожу

та в інших господарських клопотах. Важко, але роздобули скло, вставили шибки, вичистили кухню, криницю. Старий сам у неї спускався, очевидно, там і застудився, бо з тиждень кашляв, чхав, потів, тому весь час ходив з мокрою від поту сорочкою. Однак варто йому було випити дві пляшки самогону, а потім залізти на гарячу піч, хворобу з нього як рукою зняло.

Від Григорія ніяких звісток не надходило, лише наприкінці жовтня Пантелій Прокопійович випадково взнав: їхній Григорій живий-здоровий і разом зі своїм полком воює десь у Вороніжській губернії. Повідомлення про це передав однополчанин Григорія, який після поранення їхав через хутір на лікування. Від такої звістки старий збадьорився, на radoщах випив останню пляшку самогону — напою цілющого, настоящего на червонім перці; весь день він ходив гордий, як молодий півень, зупиняв усіх прохожих, затівав балачку:

— Чув таке? Наш Григорій Вороніж брав! Передали, що в нього нове підвищення і тепер він уже знову командує дивізією, а може, й корпусом. Таких вояк, як він, ще пошукати! Та ти ж сам знаєш... — Старий прибріхував, відчуваючи нездоланну необхідність поділитися своєю радістю, знайти зацікавленого співрозмовника.

— Син у тебе геройський, — хвалили його хуторяни. Пантелій Прокопійович щасливо підморгував:

— А хіба він міг уродитися не геройський? Замолоду і я, скажу без хвальби, не гірший, ніж він сьогодні! Ось тільки нога мені заважає, інакше б я і тепер ще показав! Дивізією, може, й ні, а сотнею точно знав би, як розпорядитись! Якби нас, старих, було більше на фронті, то вже давно б Москву взяли, а так тупцюють на одному місці, ніяк не можуть із мужиками впоратись...

Останній, з ким Пантелію Прокопійовичу довелось в той день поговорити, був старий Безхлебнов. Він ішов повз мелеховський двір, і Пантелій Прокопійович не міг, щоб його не спинити.

— Гей, Пилип Агейович, зачекай трошки! Здоров! Зайди на хвилину побалакаємо.

Безхлебнов підійшов, привітався.

— Чув, який вибрик викинув мій Гришка? — запитав Пантелій Прокопійович.

— А що таке?

— Та знову йому дивізію дали! Он якою громадою командує!

— Дивізію?

— Егеж, дивізію!

— Отаке!

— А ти думав! Кому попало — не дадуть, ти як думаєш?

— Само собою.

Пантелій Прокопійович зверхньо глянув на співрозмовника, продовжував солодку його серцю розмову.

— Син уродився просто всім на заздирість. Повний бант Хрестів, це як по-твоему? А скільки разів був поранений та контужений? Інший би давно здох, а йому хоч би що, з нього все сходить, як із гусака вода. Ні, ще не перевелись, на Тихому Дону справжні козаки!

— Не перевелись вони, може, й не перевелись, та пуття від них мало, — відказав задумливо дід Безхлебнов, який не відзначався балакучістю.

— Стривай, як це пуття мало? Сам бачиш, вони вже червоних женуть, уже за Воронежем, до Москви наближаються.

— Щось вони довго йдуть...

— Швидше не виходить, Пилип Агейович. Війна — це така штука, що там швидко нічого не робиться. Швидко роблять — сліпих родять. Тут треба все виважено, на картах, за тими, за всякими їхніми, планами... Мужиків, їх у Росії — темна хмара, а нас, козаків, скільки? Жменя!

— Усе це так, але, мабуть, наші довго не протримаються. На зиму знову треба гостей чекати, люди так гуторять.

— Якщо Москву в них зараз не відберуть, то вони вернуться сюди, це ти правду кажеш.

— А думаєш — візьмуть?

— Повинні б узяти, а там — як Бог дасть. Невже наші підведуть? Усі дванадцять козачих військ піднялись, і не подужають?

— Чума їх знає. А сам ти що ж, відвоювався?

— Та який з мене вояка! Якби не моя хвороба з ногою — я б їм показав, як треба з неприятелем воювати! Ми, хоч і старі, але народ міцний.

— Гуторять, що ці міцні діди на цьому боці Дону так від червоних тікали, що всі без кожухів залишились, пряму на бігу все знімали і кидали, до живого тіла роздягались. Сміються, ніби весь степ жовтими кожушками встелили, ніби його лазоревими квітками всіяли.

Пантелій Прокопійович покосився на Безхлебнова, сухо сказав:

— А я думаю, що це брехня! Ну, може, хто й залишив одежу, та люди можуть такого набрехати! Того й діло — що сіряк, чи, скажімо, кожушок! Хіба життя за нього не дорожче, питається? Та й не кожному старому під силу в одежі притьма бігти. На пій проклятій війні ноги треба мати такі, як у хорта, а я, приміром, де їх візьму? І за чим ти, Пилип Агейович, журишся? На чорта, прости Господи, вони тобі здалися, ті кожушки? Річ не в кожушках, чи, скажімо, в сіряках, а в тому, щоб успішно неприятеля бити, вірно я кажу? Ну, поки бувай, бо я з тобою тут загуторився, а там діло стоїть. А теличку свою як, знайшов? Чи все шукаєш? Ніякого

слуху? Ну, значить, зжерли її хоперці, щоб вони подавились! А за війну не сумнівайся: подолають наші мужиків! — І Пантелій Прокопійович гордовито покульгав до ганку.

Проте виявилось, що взяти верх над «мужиками» справа не зовсім легка... Далеко не успішно завершився і останній наступ козаків. Не минуло й години, як гарний настрій Пантелія Прокопійовича зіпсувала неприємна звістка. Він якраз тесав колоду на нову цямрину, коли почув жіночий вереск — хтось уже голосив за мерцем. Крик наростав. Пантелій Прокопійович послав Дуню, щоб розвідала.

— Побіжи та взнай, хто там помер, — звелів він, вганяючи сокиру в пеньок, на якому тесав.

Дуня швидко вернулась і сповістила, що з філоновського фронту привезли трьох убитих козаків — Оникія, Христоню і ще одного — сімнадцятилітнього парубчака, який жив в іншому кінці хутора. Вражений новиною, Пантелій Прокопійович зняв шапку, перехрестився:

— Царство їм Небесне! А такий козак був... — сумно сказав він, маючи на увазі Христоню, бо зовсім недавно вони разом вирушали з Татарського на збірний пункт.

Працювати він більше не міг. Жінка Оникія так кричала, наче її різали, і так голосила, що в Пантелія Прокопійовича стискувалося серце. Щоб не чути божевільного жіночого плачу, він пішов у курінь, щільно причинив за собою двері. В світлиці Дуня, запинаючись, розказувала Ільківні:

— ...глянула я, мамо ріднесенька, а в Оникія голови майже нема, одна каша замість голови. Ой, страх же який! І смердить від нього за версту.. І навіщо вони їх везли — не знаю! А Христоня лежить на спині на весь віз, ноги ззаду з-під шинелі висунуті...Христоня такий чистий і білий-білий, як сніг! Тільки під правим оком — дірка, малесенька, як гривеник, та за вухом слід, видно, кров закипіла.

Пантелій Прокопійович розлючено сплюнув, вийшов у двір, взявши сокиру й весло, пошкандибав до Дону.

— Скажи бабусі, що я поїхав за Дон рубати гілля, чуєш, серденько? — на ходу попередив він Михайлика, який грався біля кухні.

За Доном у лісі стояла тиха, лагідна осінь. Із тополів з шелестом падало сухе листя. Наче охоплені полум'ям, стояли кущі шипшини, і поміж рідкого листя палали, як вогненні язички, червоні ягоди. Ліс наповнив гіркий, всепереможний дух зіпрілої дубової кори. Густі й чіпкі стебла ожини стелились по землі; під плетивом його повзучого віття від сонця спритно ховались димчасто-сизі, стиглі кетяги ягід. На сухій траві, в тіні до полудня лежала роса, блищало посріблене нею павутиння. Тишу порушувало лише завзяте постукування дятла та щєбіт шпаків-горобинників.

Мовчазна, сувора лісова краса заспокоїливо подіяла на Пантелія Прокопійовича. Тихо ступаючи поміж кушів, він розгрібав ногами вологе опале листя, думав: «Ось воно, яке життя: ще недавно були живі, а тепер уже обмивають їх. Якого козака підкосили! А наче ж ніби вчора приходив провідувати нас, стояв, коли в Дону ловили Одарку. Ех, Христан, Христан! І тебе знайшла ворожа куля... А Оникій... який веселий був, любив випити, посміятись, а тепер прийшов кінець — покійничок...». — Пантелій Прокопійович згадав сьогоднішню розповідаль Дуні, і раптом в пам'яті сплигло усміхнене, безвусе, брите обличчя Оникія, і ніяк не міг уявити, що тепер він бездиханний, з розчавленою головою. «Дарма я гнівив Бога —вихвалявся, розказуючи про Григорія, — картав він себе, згадавши розмову з Безхлебновим. — Може, Григорій тепер також де-небудь лежить, посічений кулями? Не дай, Боже, і не доведи! При кому ж нам, старим, тоді доживати?».

Із-під куша випорхнув коричневий вальдшнеп, від несподіванки Пантелій Прокопійович здригнувся. Постоявши, він простежив за тим, як птах косо і швидко летить, пішов далі. Коло невеликої музги вибрав кілька кушів, їх і вирішив зрубати. Заглибившись у роботу, намагався ні про що не думати. Смерть за один лише рік викосила стільки рідних та знайомих, що від однієї згадки про них на душі млоїло і весь світ здавався немилий, наче затягувався якоюсь чорною пеленою.

— Ось цей куш треба зрубати. Гарні тички! Якраз годяться на пліт, — щоб розвіяти сумні думки, він уголос розмовляв із собою. Втомившись, Пантелій Прокопійович зняв куртку, сів на купу нарубаного гілля і, жадібно вдихаючи терпкий запах в'ялого листя, довго дивився на далекий обрій, що танув у голубому серпанкові, на далекі переліски, що, позолочені осінню, виблискували залишками краси. Неподалік стояв куш татарського клена. Невимовно нарядний, він сяяв під холодним осіннім сонцем, і його крилаті гілки під вагою пурпурного листя були розкриті, ніби крила казкової птиці, що підіймалася з землі. Пантелій Прокопійович довго ним милувався, а потім випадково глянув на музгу і в стоячій прозорій воді побачив темні спини великих коропів; вони так близько плавали від поверхні, що видно було їхні плавці, як вони метеляють багряними хвостами. Їх було там штук вісім. Вони то зникали під зеленим густим лататтям, то знову випливали на чисту воду, хапали тонучі, мокрі листочки верби. З настанням осені музга майже висохла і спіймати коропів не складало труднощів. Понищпоривши довкола, Пантелій Прокопійович знайшов біля сусіднього озера покинутий кошик без дна, вернувся до музги; скинув

штани і шулячись і кречучи від холоду, взявся ловити. Скаламутивши воду, по коліна вгрузаючи в мул, він брів уздовж музги, занурював кошик, притискував його до дна, а потім всував усередину руку, сподіваючись, що там ось-ось скинеться і затріпоче велика риба. Старання його принесли успіх: йому вдалося спіймати трьох коропів — кожний фунтів по десять. Але продовжити рибалку він не зміг, бо від холоду почало судомити скалічену ногу. Радіючи здобичі, він виліз із музги, обтер рогозою ноги, вдягнувся і, щоб зігрітись, продовжив рубати хворост. Що не кажи, а йому повезло. Неждано-негадано впіймати майже пуд риби — не кожному таке щастить! Риболовля відволікла його від сумних думок. Він надійно сховав кошик, щоб удруте навідатись і доловити рибу, — пильно оглянувся довкола: чи хто-небудь не бачив, як він викидав на берег золотисті й гладкі, як поросята, коропа, — тільки після цього підняв в'язку гілок, підхопив нанизану на них рибу, неспішно побрів назад до Дону.

Усміхаючись, він із задоволенням розповів Їльківні про своє рибальське щастя, ще раз порадив коропам, що вилискували червоною міддю, але Їльківна його радість сприйняла байдуже. Вона ходила дивитись на вбитих і вернулась звідти заплакана й сумна.

— Підеш глянути на Оникія? — спитала вона.

— Не піду. Хіба я мерців не бачив, чи що? Чимало я на них надивився, обійдуся!

— Ти все-таки сходиш би. Якось воно негарно, скажуть — навіть і попрошатись не прийшов.

— Відчепись ти, Христа ради! Я дітей з ним не хрестив і нема потреби мені з ним прощатись! — сердито відмахнувся Пантелій Прокопійович.

На похорони він теж не пішов, а ще зранку відправився за Дон і пробув там весь день. Коли до лісу донісся похоронний дзвін, він зняв шапку, перехрестився, але дзвонили так довго, що потім за це його навіть взяла досада на попа. Ну, за кожним ударили б у дзвони по разі — і все, нічого благовістити майже годину. І чи є якась користь від цього дзвону? Тільки ятять людям душу та викликають зайвий спогад про смерть. А восени й так про неї все нагадує: і опале листя, і ключі гусей, що з криком несуться в небі, і полегла висохла трава...

Скільки Пантелій Прокопійович не втівав від тяжких переживань, але незабаром настигла його нова напасть. Якось сиділи та обідали, коли Дуня, глянувши в вікно, сказала:

— Ну, ще одного якогось убитого з фронту везуть. Позаду воза на чумбурі йде служивський осідланий кінь, їдуть повільно... Один поганяє коні, а мертвий лежить, укритий шинеллю. Той,

котрий поганяє, сидить до нас спиною, ніяк не впізнаю — хутірський наш, чи ні... — Дуня краще придивилась, і її шоки зблідли так, що стали біліші за полотно. — Та це ж... та це ж... нерозбірливо шепотіла вона, коли раптом пронизливо скрикнула: — Гришу везуть!.. Його кінь!.. — І з плачем вибігла в сіни.

Їльківна, не встаючи із-за стола, прикрила долонею очі. Пантелій Прокопійович важко підвівся з лавки, пішов до дверей, наче сліпий, виставив уперед руки.

Прохор Зиков вже відчинив ворота, мигцем глянув на Дуню, яка збігла з ганку, сумно сказав:

— Приймайте гостей... Не ждали?

— Рідний ти наш! Братіку! — ламаючи руки, простогнала Дуня.

І тільки тоді Прохір, глянувши на її мокре від сліз обличчя, на Пантелія Прокопійовича, який безмовно стояв на ганку, здогадався, що треба заспокоїти:

— Та не лякайтесь, не лякайтесь! Живий він. Тільки тифозний.

Пантелій Прокопійович знесилено прихилився спиною до одвірка.

— Живий!!! — крикнула йому Дуня, вона плакала і сміялась крізь сльози. — Живий Гриша! Чуєте? Тільки хворого привезли! Іди ж, скажи матері! Ну, чого стоїш?

— Не лякайся, Пантелій Прокопійович! Привіз живого, а про здоров'я не питай, — поспішно підтвердив Прохір, і став заводити коня в подвір'я.

Пантелій Прокопійович зробив кілька невпевнених кроків, сів на одну ступеньку. Повз нього вихором промчала в дім Дуня, щоб заспокоїти матір. Прохір підвів коней до самого ганку, подивився на Пантелія Прокопійовича:

— Чого ж сидиш? Неси рядно, будемо зносити.

Старий сидів мовчки. З очей в нього градом котились сльози, а обличчя нічого не виражало, на ньому не ворухнувся жодний мускул. Два рази він піднімав руку, щоб перехреститися, і опускав її, не маючи сили піднести до лоба. В горлі в нього щось булькало і хрипіло.

— Ти, видно, з переляку з розуму з'їхав, — поспівчував йому Прохір. — І як це я не догадався, щоб кого-небудь послати вперед та вас попередити? Отакий я здався недотепа, чесне слово, я — дурень! Ну, вставай, Прокопійовиче, будемо хворого зносити. Де у вас рядно? Чи на руках понесемо?

— Почекай трошки... — прохрипів Пантелій Прокопійович. — У мене ніби ноги відібрало... Подумав уже — вбитий... Слава Богу.. Не ждав... — Він рвонув гудзики на своїй старенькій сорочці, розхрестався і, широко розкривши рот, почав жадібно вдихати повітря.

— Давай, Прокопійовичу, вставай! — підганяв Прохір. — Окрім нас нести його більше нікому!

Пантелій Прокопійович, зібравши з силою, підвівся, спустився з ганку на землю, відгорнув шинель і нахилився над Григорієм, який лежав непритомний. В горлі в нього знову щось почало белькотіти, але він, опанувавши собою, повернувся до Прохора:

— Ти бери за ноги. Так і понесемо.

Григорія внесли в світлицю, стягли з нього чоботи, роздягнули й поклали на ліжко. Дуня стурбовано крикнула з кухні:

— Тату! Мамі погано... Іди сюди!

У кухні на долівці лежала Ільківна. Дуня, стоячи на колінях, бризкала в її посиніле лице водою.

— Біжи, поклич бабу Капітонівну, мерщій! Вона вміє кров пускати. Скажи, що матері треба кров пустити, нехай візьме з собою іструмент! — звелів Пантелій Прокопійович.

Не могла ж Дуня — будучи на виданні — простоволосою бігти хутором; вона вхопила хустку, похапцем закутуючись, сказала:

— Ви ж дітей зовсім перелякали! Господи, що це в нас нещастя за нещастям... Придивись за ними, тату, а я швиденько збігаю!

Дуня б, може, і в дзеркало краєм ока глянула, але Пантелій Прокопійович, який вже оговтався, глянув на неї так, що вона прожогом вискочила з кухні.

Коли Дуня вибігла за хвіртку, то побачила Аксенію. На білому обличчі Аксенії не було ні кровинки. Вона стояла, прихилившись до плетеної огорожі, безпорадно звисивши руки. В її затагнутих поволокою чорних очах не було видно, щоб блищали сльози, але в них відбилось стільки страждання та німого благання, що Дуняшка, спинившись на мить, несподівано для себе сказала:

— Та живий він, живий! Тиф його звалив. — І швиденько побігла в провулок, притримуючи руками стрибаючі високі груди.

Звідусіль до мелеховського подвір'я стікались цікаві жінки. Тому вони й бачили, як Аксенія неквапно відійшла від мелеховської хвіртки, а далі раптом зігнулась, закрила обличчя руками і майже побігла.

XXV

У весь місяць Григорій хворів. Перший раз з постелі він підвівся в двадцятих числах листопада, і, високий, худий — одна худорба — невпевнено пройшовся кімнатою, зупинився коло вікна.

І на землі, і на солом'яних стріхах сараїв білів сліпучий свіжий сніжок. У провулку видні-

лись сліди полозків. Тини й дерева вкрив синюватий, духнастий іней, під промінням призахідного сонця він виблискував і переливався веселкою.

Григорій довго розглядав усе, що відбувалось за вікном, задумливо всміхався, погладжуючи схудлими пальцями вуса. Здається, такої гарної зими він ніколи ще не бачив. Весь світ здавався йому принадливим, сповненим новизни та цікавості. Після хвороби зір у нього наче загострився, і все навколишнє здавалося йому новим, навіть те, що було йому давно знайомим, сприймалося по-іншому, в усьому він знаходив якісь зміни.

Для Григорія виявилось несподіванкою, коли в нього з'явився інтерес до всього того, що відбувалось в хуторі, в домашньому господарстві. Життя відкривало йому свій якийсь новий, раніше прихований зміст, все привертало увагу. Той світ, куди він вернувся заново, він сприймав із певним здивуванням, із його уст подовгу не сходила щира, ніби дитяча усмішка, від чого змінювався надто суворий вираз обличчя, вира з насторожених очей, в куточках рота пом'якшувались шорсткі зморшки. Часом увагу привертала якась знайома ще з дитинства домашня річ; при цьому він напружено водив бровами, ніби це був не він, а людина, шойно прибула з далекої, невідомої країни і вперше все це бачить. Ільківна одного разу невимовно здивувалась, заставши його за тим, як він із усіх боків розглядав прядку. І тільки тоді, коли вона увійшла в кімнату, Григорій, зніяковівши, відійшов від прядки.

Дуня без сміху не могла дивитись на його кістляву, високу постать. У кімнаті Григорій ходив в одній близьні, притримуючи рукою сповзаючі кальсонки; згорблений, він обережно переставляв схудлі цибаті ноги, а коли сідав, то обов'язково, щоб не впасти, рукою на щонебудь спирався. Чорне, відросле за дні хвороби волосся вилазило, кучерявий, з густою сивиною чуб збився.

З допомогою Дуні він власноруч поголив собі голову, і коли повернувся до сестри лицем, та впустила на підлогу бритву, вхопившись за живіт, упала на ліжко і зайшлась реготом.

Григорій терпляче чекав, поки вона вгамується, але потім не витримав, сказав кволім тремтячим тенором:

— Ось побачиш, так недовго й до біди. І буде соромно, бо ти ж на виданні. — В голосі чулася його легка образа.

— Ой, братику! Ой, ріднесенький! Я краще вийду... силюньки нема! Ой, на що ж ти схо-о-ожий! Ну, справжнісіньке городне опудало! — Дуня між нападами сміху ледве вимовляла слова.

— Подивився б я на тебе, якою б ти стала після тифу. Підніми бритву, ну?!

Ільківна заступилась за Григорія, з досадою зауважила:

— Та й справді, чого ти розійшлася? Одні дурники в тебе в голові!

— Та ти, мамо, глянь, на що він схожий! — витираючи сльози, виправдувалась Дуня. — Голова вся в гулях, кругла, як кавун, і така ж темна... Ой, не можу!

— Дай дзеркало! — попросив Григорій.

Подивившись на себе в крихітний уламок дзеркала, він сам довго, беззвучно сміявся.

— І нащо ти, сину, обмакітрився, вже б краще так ходив, — незадоволено підсумувала Ільківна.

— По-твоему, краще залишитись лисим?

— Ну, а так же соромно, що далі нікуди.

— Та ну вас! — розсердився Григорій, збиваючи помазком мильну піну.

Не спроможний ще виходити на вулицю, він подовгу бавився з дітьми. Розмовляючи з ними на різні теми, уникав згадувати Наталю. Проте одного разу Поля, пригортаючись до нього, спитала:

— Таточку, а мамуня до нас не вернеться?

— Ні, донечко, звідти не вертаються...

— Звідки? З цвинтаря?

— Розумієш, мертві не вертаються...

— А вона назавжди вмерла?

— Ну, звичайно! Померла вона.

— А я думала, що вона колись заскучає і вернеться до нас... — тихенько прошепотіла Поля.

— Ти про неї не згадує, моя рідна, не треба, — глухо сказав Григорій.

— Як же про неї не згадувати? А вони й провідувати не приходять? Хоч на трішки. Ні?

— Ні. Ну, піди, пограйся з Михайликом. — Григорій відвернувся. Видно, за час хвороби він підупав: на очі навернулись сльози, і, щоб приховати їх від дітей, він довго стояв коло вікна, притулившись до нього обличчям.

Не подобалось йому, коли діти починали розпитувати про війну, а Мишка вона цікавила більше всього. Він часто просив батька розповісти, як люди воюють, і які ті червоні, і чим їх убивають, і для чого. Григорій хмурился, прикро говорив:

— Ну, ось, знову заторохтіла сорока Якова! І нащо вона тобі здалась, та війна? Давай краще поговоримо, як будемо влітку вудками ловити рибу. Тобі вудочку змайструвати? Ось як тільки почну виходити на баз, то зразу ж зсучу тобі кінську волосінь.

Його проймав внутрішній сором, коли Михайло починав розпитувати про війну: ніяк не міг просто відповісти на нехитрі дитячі запитання. І ніяк не міг зрозуміти — чому так? Можливо, тому що сам собі не міг відповісти на подібні запитання? Але від сина не так легко було відчепитися: він ніби й зацікавлено вислу-

хував батьківські наміри щодо рибалки, та потім знову повертався до свого:

— Тату, а ти людей на війні вбивав?

— Ну, й реп'ях же ти! Відчепись,!

— А страшно їх убивати? А кров із них тече, коли вбивають? А багато крові? Більш, ніж із курки, чи навіть із барана?

— Я тобі просив, що досить про це!

Михайлик на хвилину замовкав, та потім задумливо признавався:

— Я недавно бачив, як дід різав візцю. І мені було не страшно... Може, тільки трошки, хоча й ні!

— Прожени ти його від себе! — подавала голос незадоволена Ільківна. — Ось іще один душогуб росте! Справжній арештант! Тільки від нього й чути, що про війну, більш ніякої балачки не знає. Та хіба це, дитино, видано, щоб такі, як ти, про неї, прокляту, прости Господи, говорили? Іди сюди, візьми ось млинця, та помовчи хоч трохи.

Проте війна щоденно нагадувала про себе. З фронту поверталися козаки, приходили провідати Григорія, розповідали про розгром Шкуро і Мамонтова кіннотою Будьонного, про невдалі бої під Орлом, про те, що на фронтах почався відступ. У боях під Грибанівкою та Кардаїлом загинуло ще двоє татарців; привезли пораненого Герасима Ахваткіна; помер, захворівши на тиф, Дмитро Голошоків. Григорій задумувався, перебирав у пам'яті тих козаків зі свого хутора, хто загинув за дві ці війни, і виходило, що в Татарському нема жодного двору, де б не хоронили покійника.

Григорій ще не виходив на вулицю, а хутірський отаман уже приніс розпорядження станичного отамана: сповістити сотника Мелехова, щоб він негайно з'явився на медичну комісію для повторного огляду.

— Відпиши йому, що як тільки встану на ноги — сам з'явлюся, без їхніх нагадувань, — з досадою сказав Григорій.

Фронт все ближчав до Дону. В хуторі заговорили про відступ. Скоро на майдані зачитали наказ окружного отамана, зобов'язуючий відступати всіх дорослих козаків.

Повернувшись із майдану, Пантелій Прокопійович переказав Григорію наказ, запитав:

— Та й що робити?

Григорій повів плечима.

— А що робити? Треба відступати. Є наказ, чи нема, а всі пойдуть.

— Я про нас з тобою питаю: разом поїдемо, чи як?

— Разом їхати нам не вийде. Через пару днів я верхи відправлюсь у станицю, взнаю, які частини йтимуть через Вешки, до якої-небудь пристану. А тобі треба рушати з біженцями. Чи ти хочеш вступити у військову частину?

— Будь воно неладне! — перелякався Пантелій Прокопійович. — Тоді я поїду з дідом Безхлебновим, він оце недавно запрошував їхати однією компанією. Дід він — сумирний, а кінь у нього добрий, ось ми спряжемось і махнемо на пару. Моя кобила теж гладка. Так, проклята, роз'їлась, що коли брикає, то страшно!

— Ну, ось і відправляйся з ним, — схвально підтримав Григорій. — Та давай домовимось про ваш маршрут, бо, може, й мені доведеться йти тією ж дорогою.

Григорій вийняв із планшетки карту півдня Росії, детально перерахував батькові, через які хутори треба їхати, і вже почав було записувати на папері їх назви, але старий, який з повагою поглядав на карту, попросив:

— Зажли, не пиши. Ти, звичайно, в цих справах більш досвідчений, ніж я, та й карта — діло сурйозне, вона точно не збреше, поведе прямою дорогою, та тільки як я буду їй слідувати, коли це не для мене? Ти кажеш, що спочатку треба їхати через Каргінську; я не заперечую: так коротше, тільки мені й тут треба круг зробити.

— Для чого ж тобі кудись об'їзджати?

— А для того, що в Латишевому в мене двоюрідна сестра, а я в неї собі й коням корм матиму, а в чужих доведеться своїм обходитися. Тепер далі: ти кажеш, що по карті треба їхати на слободу Астахово, бо туди пряміше, — а я зверну на Малаховський; там у мене теж живе далека рідня, і земляк один є; там теж своє сіно не доведеться витратити, чужим обійдемося. Ти ж не забувай, що з собою стіжка сіна не візьмеш, а в чужому краю може статися, що не тільки нічого не випросиш, а й за гроші не купиш.

— А за Доном у тебе хіба рідні нема? — з'єхидничав Григорій.

— І там знайдеться.

— То, може, ти туди поїдеш?

— Ти мені чортиками не грайся! — спалахнув Пантелій Прокопійович. — Ти діло говори, а не насміхайся! Знайшов час жартувати, теж розумаха вишикувався!

— Нічого й тобі по родичах вештатися! Відступати — то відступати, а не родичів відвідувати, це тобі не Масниця!

— Ну, ти мені не вказуй, куди мені їхати — сам розберусь!

— А коли знаєш — то й їдь і не питайся!

— Не можу я дотримуватись твоїх планів! Прямо тільки сорока літає, ти це знаєш? Що ж мені, пертись чорти куди, де, може, зимою й дороги зроду не було? Ти хоч подумав, перш ніж таку дурницю молоти? А ще дивізією командував!

Григорій з батьком довго сперечалися, але згодом, обдумавши все, Григорій змушений згодитися, що батько багато в чому був правий, тому примирливо здався:

— Не гнівайся, тату, я тобі свій маршрут не нав'язую, їдь, як хочеш. Я за Донцем постараясь тебе розшукати.

— Отак би й давно сказав! — зрадів Пантелій Прокопійович. — А то нав'язуєш різні плани та маршрути, а не думаєш, що план планом, а без корму коні далеко не пойдуть.

Ще коли Григорій лежав хворий, старий неквапом готувався до від'їзду: особливо дбав про кобилу, відремонтував сани, замовив звалити нові валянки і власноручно підшив їх шкірою, щоб не промокали в негоду; заздалегідь насипав у чували дорідного вівса. До відступу він готувався, як справжній господар: все, що могло знадобитися в дорозі, ним передбачливо готувалося. Сокира, ручна пила, долото, шевський інструмент, нитки, запасні підметки, цвяхи, молоток, в'язка ременю, шворка, кусок смоли, — все це, включаючи підкови і вухналі, загорнув у брезент, достатньо однієї хвилини, щоб все це перенести в сани. Пантелій Прокопійович навіть безмін готувався брати в дорогу, чим викликав підозріле запитання Ільківни, на яке з докором відповів:

— Ти, бабо, чим більше старієш, тим менше розуму. Невже ти такої простої речі не розумієш? У відступі сіно, чи полюву мені доведеться на вагу купувати, чи як? Не аршином же сіно міряють?

— То там уже й ваги не знайдеться? — здивувалась Ільківна.

— А ти хіба знаєш, яка там вага? — розсердився Пантелій Прокопійович. — Може, там кожна вага з обманом, щоб обважувати нашого брата. Так-то! Знаємо ми, який там народ живе! Купиш тридцять фунтів, а заплатиш справжні гроші, як за пуд. А мені нести такі збитки на кожній зупинці ні до чого, краще я зі своїм безміном поїду, либонь багато не заважить! А ви тут і без ваги перебудете: на чорта вона вам здалася? Будуть проходити військові частини, то вони сіно так беруть, без ваги... Їм лише встигай у фуражирки накладати. Бачив я їх, чортів безрогих, добре знаю!

Спочатку Пантелій Прокопійович навіть планував взяти на сани візок, щоб весною не довелось купувати та тратитись, а пересісти на свій, але потім, обдумався, від такої згубної затії відмовився.

Григорій теж почав готуватись. Він почистив маузер, гвинтівку, привів у порядок вірно служивший йому клинок; одужуючи, через тижень пішов подивитись на коня і, побачивши, як лисніє його круп, упевнився, що батько дбав не тільки про свою кобилу. Насилу вибравшись на басуючого коня, як слід його виїздив і, вертаючись додому, помітив, чи, може, це йому так здалося, ніби в астаховському вікні хтось йому махнув біленькою хустинкою.

Татарці на сході вирішили, що відправлятимуться всім хутором. Жінки дві доби пекли і смажили козакам у дорогу. Виїзд назначили на 12 грудня. Пантелій Прокопійович звечора поклав на сани сіно й овес, а вранці, ледве почало розвиднятися, налів кожух, підперезався, заткнув за пояс рукавиці, і, помолвившись Богу, попрощався з сім'єю.

Невдовзі величезний обоз потягнувся з хутора на гору. Жінки, котрі вийшли проваджати, довго махали хустками вслід від'їжджаючим. Потім у степу замела поземка, і все затягнулось сніговою імлою — не стало видно ні підвід, що повільно піднімались угору, ні козаків, котрі йшли поруч із ними.

Перед тим, як їхати у Вешенську, Григорій побачився з Аксенією. Він зайшов до неї у вечірню пору, коли в хуторі вже засвітились вогні. Аксенія сиділа за прядкою. Поруч із нею плела панчошу вдова Оникія, щось розповідала. Побачивши, що в курені стороння людина, Григорій коротко попросив Аксенію:

— Вийди на хвилинку, діло є.

У сінях, поклавши їй руку на плече, він спитав:

— Поїдеш зі мною у відступ?

Аксенія довго мовчала, обдумуючи, що відповісти, потім тихо мовила:

— А як же господарство? Дім?

— Залишиш на кого-небудь. Треба їхати.

— А коли?

— Завтра за тобою заїду.

Усміхаючись у темряві, Аксенія додала:

— А пам'ятаєш, як я тобі колись давно казала, що з тобою поїду хоч на край світу. Я й зараз можу це повторити. Моє кохання до тебе вірне. Поїду, все покину! Коли тебе чекати?

— Під вечір. Лишнього з собою не бери. Одежу там та харчів побільше, та й годі. Ну, а зараз поки що прощай.

— І ти прощай. Може, зайшов би?.. Вона зараз піде. Цілий вік я тебе не бачила... Любий мій, Гришенька! А я вже думала, що ти... Ні! Не буду говорити.

— Ні, не можу. Мені зараз треба їхати у Вешки, прощай. Чекай завтра.

Поки Григорій виходив на ганок і йшов до хвіртки, Аксенія все ще стояла в сінях, усміхалась до себе і терла долонями палаючі щоки.

* * *

У Вешенській почали евакуйовуватись окружні установи та інтендантські склади. В правлінні окружного отамана Григорій поцікавився становищем на фронті. Молодий хорунжий, який виконував обов'язки ад'ютанта, розповів йому:

— Червоні поблизу станиці Алексеєвської. Ми не відаємо, що за частини йтимуть через Вешенську, і чи взагалі будуть проходити. Ви самі могли переконатись — ніхто нічого не відає, всі поспішають утікати... Я б вам порадив не гаяти час на розшуки своєї частини, а їхати прямо в Міллерово, там ви швидше дізнаєтесь про її місце перебування. В будь-якому разі, ваш полк просуватиметься паралельно з лінією залізниці. Чи затримають противника на Дону? Ну, не впевнений. Вешенську здадуть без бою — це вірогідно.

Пізно вночі Григорій повернувся додому. Готуючи вечерю, Ільківна повідомила:

— З'явився твій Прохор. Ти вже поїхав, а він через годину приходив і обіцяв ще навідатися, та щось його нема.

Григорія це порадувало, нашвидку повечерявши, він пішов до Прохора. Той зустрів його хмурий, заявив:

— А я вже вирішив, що ти прямо з Вешок подався у відступ.

— Звідки тебе чорти принесли? — спитав Григорій, сміючись і плескаючи вірного ординарця по плечі.

— Ясне діло — з фронту.

— Утік?

— Що ти, Господь із тобою! Такий хоробрий вояка, та щоб тікав? Приїхав законно, не захотів без тебе мандрувати в теплі краї. Разом грішили, разом й на страшний суд з'явимося. Справи наші — нікудишні, чув?

— Та чув. Ти розкажи про себе, як із частини відпросився?

— Це — довго слухати, іншим разом розповім, — ухилився Прохор і ще більше насупився.

— Полк де?

— А чума його знає, де він зараз.

— А ти скільки вже, як звідти?

— Тижнів зо два тому.

— А де ж ти був цей час?

— Ой, який ти, їй-Богу... — з прикрістю відмахнувся Прохор і покосився на дружину. — Де, та як, та чого... Де був — там мене вже нема. Гей, жінко! Самогонку маєш? Годилось би за зустріч із командиром хильнути по маленькій, так є, чи ні? Нема? Ну, то побіжи, знайди, але щоб одна нога там, а друга — тут! Відвикла без чоловіка, забула військову дисципліну! Розпустилась!

— І чого ти розійшовся? — усміхаючись, поцікавилась дружина Прохора. — Ти на мене не дуже голос підвищуй, хазяїн ти тут невеликий, за рік два дні вдома буваєш.

— Усі на мене кричать, а я ж на кого крикну, окрім тебе? Ось зажди, дослужусь до генеральського чину, тоді на інших буду гримати, а поки що терпи, та швидше надівай свою амуніцію і біжи!

Після того, як жінка вдяглась і вийшла, Прохор докірливо подивився на Григорія, сказав:

— Розуміння в тебе, Пантелійовичу, нема ніякого... Не можу ж я при жінці все тобі розказувати, а ти тиснеш, як та що. Ну, як, поправився після тифу?

— Я-то поправився, розповідай про себе. Щось ти, вражий сину, приховуєш... Розкажуй усе: що наробив? Як утік?

— Тут гірше, ніж утік... Після того, як привіз тебе хворого, повертаюся в частину. Направляють мене в сотню, в третій взвод. А я ж такий охочий, що тільки дай повоювати! Два рази сходив в атаку, а потім думаю: «Тут мені доведеться й копита відкинути! Треба шукати якийсь вихід, інакше пропадеш ти Проша, як води напиться!». А тут, як на гріх, такі бої зав'язались, так нас почали тиснути, що й дихнути не дають! Де не прорве — нас туди пхають; де хитнулися — знову ж таки туди пруть наш полк. За тиждень у сотні одинадцять козаків наче корова язиком злизала! Ну, я й занудьгував, від нудоти навіть воші обсіли. — Прохор закурив, подав кисет Григорію, не кваплячись, продовжив: — І ось довелось мені біля самих Лісок бути в роз'їзді. Нас троє виїхало. Їдемо риссю пагорбом, оглядаємось на всі боки, зиримо — з ярка виповзає червоний і руки вгору піднімає. Підбігаємо до нього, а він давай кричати: «Станичники! Я — свій! Не вбивайте мене — я переходжу на ваш бік!» І чорт мене підбив, не знаю чому, але взяло мене чогось зло, підскочив я до нього й кажу: «А ти, кажу, сучий сину, коли вже взявся воювати, то навіщо здаєшся! Падлюка ти, кажу, така. Хіба не бачиш, що ми й так насилу тримаємось! А ти здаєшся, нам підмогаєш?!». Та після цих слів з сідла його піхвами й потягнув по спині. І інші козаки, ті, хто був зі мною, теж давай його повчати: «Хіба це діло, хіба годиться так воювати, — крутитись, вертїтись на всі боки? Якби дружно взялися — війні й настав би кінець!». А який лихий відав, що він, цей перебіжчик, офіцер? А він ним якраз і виявився! Коли я його зопалу вдарив піхвами, він лицем зблід і так тихо говорить: «Я — офіцер, і ви не смійте мене бити! Я сам у старий час гусаром служив, а до червоних потрапив по мобілізації, і ви мене ведіть до вашого командира, там я йому все розкажу». Ми кажемо: «Давай твій документ». А він зверхньо так відказує: «Я з вами й говорити не бажаю, ведіть мене до вашого командира!».

— І чого ж ти при жінці не хотів про це розказувати? — перебив здивований Григорій.

— Та те, що я при ній не міг тобі розказувати, відбудеться потім, так що ти мене, будь ласка, не перебивай. Вирішили ми його доставити в сотню, та по-дурному... Краще було його там прикінчити, та й на цьому закінчити. Але ми його, як і належить, пригнали, а через день

бачимо — назначають нам його командиром сотні. Це як? Ось після цього й почалося! Через певний час викликає він мене, питає: «Ось як ти, сучий сину, воюєш за єдину неділиму Росію? Ти що мені говорив, коли брав мене в полон, пам'ятаєш?». Я — туди, я — сюди, не дає він мені ніякого спуску, а як згадає, що це я його піхвами потягнув, то весь аж затруситься! «Ти знаєш, говорить, що я — ротмістр гусарського полку і дворянин, а ти, хам, відважився мене бити?». Викликає раз, викликає два, і нема мені від нього ніякої милості. Звелів взводному мене поза чергою в застави й караули посилати, наряди на мене сипляться, як горох із відра, словом, їсть мене, стерво, поїдом! І так само збиткується над тими двома, хто зі мною в роз'їзді був, коли ми його в полон брали. Хлопці терпіли-терпіли, а потім відкликають якимось мене й говорять: «Давайте його вб'ємо, бо з ним нам життя не буде!». Я собі подумав і вирішив про таке діло розказати командирі полку, а самочинствувати совість не дозволила. Отоді, коли в полон забірали, тоді й можна було кінчити, а вже після якимось рука в мене не піднімалась... Буває, що жінка курку ріже — я й тоді очі заплющую, а тут людину треба вбити...

— І що, вбили? — знову перебив Григорій.

— Та не спіши, все знаєш. Ну, розказав я командирі полку, добився до нього, а він на це розсміявся і говорить: «Нема чого тобі, Зиков, ображатися, коли ти його сам бив, а дисципліну він правильно встановлює. Він гарний і грамотний офіцер». З тим я й пішов, а сам собі думаю: «Повісь ти собі цього гарного офіцера на гайтан замість хреста, а я в одній сотні з ним служити наміру не маю!». Попросився, щоб перевели мене в іншу сотню, — теж нічого не вийшло, не перевели. Тоді я й вирішив покинути частину. А як ти її покинеш? Відвели нас на тиждень відпочивати в ближній тил, і там мене чорт знову надуумив... Думаю: не інакше, як треба мені десь розжитися хоч на поганенький триперець, із ним заберуть мене в околородок, а там і відступ підійде, все до того йшлося. І, чого зроду зі мною не водилося, почав я за молодими бігати, придивлялись, від котрої можна зарозитися. А хіба ти її вгадаєш? Чи в неї на лобі написано, що вона хвора, отут і помізкуй! — Прохор сердито сплюнув, прислухався, чи не вертається жінка.

Григорій прикрив долонею рот, щоб приховати усмішку, — блискаючи звуженими від сміху очима, спитав:

— Ну, й як?

Прохор у відповідь подивився на нього слізними очима. Дивились вони сумно і спокійно, як у старого, доживаючого вік собаки. Помовчавши, він сказав:

— А ти думаєш, це так легко? Коли не треба — його й від вітру схопиш, а тут,

нешастя та й годі, все даремно, хоч криком кричи!

Відвернувшись боком, Григорій беззвучно сміявся, потім відкрив обличчя, рвучким голосом попросив:

— Не муч, ради Христа! Знайшов, чи ні?

— Тобі, ясне діло, — сміх... — образився Прохор. — Небагато розуму треба, щоб із чужої біди сміятись, така моя думка.

— Та я й не сміюсь... А далі що?

— А далі став я впадати за хазяйською дочкою. Дівка років під сорок, може, трошки молодша. Лице все в пришах, а сама така — ну, одне слово, краще б не бачити! Від сусідів дізнався, що недавно вона кілька разів бігала до хвершала. «Ну, в цієї, думаю, вже неодмінно матиму те, що треба!». І давай я навколо неї, точнісінько, як молодий півень, ходити, волю надуваю і різні їй слова... І звідки вони в мене брались, ніяк не збагну! — Прохор винувато всміхнувся, і від спогадів начебто повеселішав. І одружитись обіцяв і всяку-всячину їй говорив... І таки домігся її, умовив і коли діло дійшло до гріха, вона як залетється сльозами! Я і так, я і с'як, питаюсь: «Може ти хвора, то це нічого, а навіть ще краще». А сам переживаю: діло вночі було, ще хто-небудь почує наш гомін, припреться в половник. «Не кричи, прошу, заради Христа! І якщо ти хвора — не бійся, я через мое до тебе кохання на все згодний!». А вона й відповідає: «Любий мій Прошенька! Я ніскільки не хвора! Я — чесна дівчина, і мені боязко — тому й плачу». Не повіриш, Григорій Пантелевич, коли вона мені це сказала — мене холодним потом так і пройняло! «Господи Ісусе, думаю, оце я так вляпався! Ще тільки цього не вистачало!». Не своїм голосом я в неї питаю: «А чого ж ти, клята, до фершала бігала? Нащо ти людей дурила?» — «А бігала я, каже, до нього, щоб мазь для чистоти лица дав». Схопився я тоді за голову та й кажу їй: «Вставай і зараз же забирайся від мене, будь ти проклята, антихрист страшний! Непотрібна ти мені зі своєю чесністю, не стану я на тобі женитися!». — Прохор ще сердитіше сплюнув, знехотя продовжив: — Так дарма й пропали мої труди. Пішов у хату, забрав своє збіжжя і в ту ж ніч перейшов на другу квартиру. Потім уже хлопці підказали, і я в однієї вдови мав те, чого так довго шукав. Тільки тут я вже підстрахувався, сам спитав: «Хвора?». — «Трошки, каже, є». — «Ну, і мені його не пуд треба». За те, що виручила, заплатив їй двадцятку-керенку, а на другий день переконався, що бажаного досягнув, і подався в околодок, а звідти — прямо додому.

— Ти прибув без коня?

— Як це — без коня? І на коні, і з повною бойовою. Коня мені в околодок хлопці привели. Тільки в мене інша морока; порадь, що

мені жінці сказати. Чи може краще від гріха до тебе піти переночувати?

— Ні, чорт такий! Ночуй вдома. Зішлись, що поранений. Бинт є?

— Є пакет.

— Ну, цього достатньо.

— Не повірять, — спохмурнів Прохор, але все таки встав. Пошукавши в сумах, пішов у кімнату, звідти неголосно попередив: — Якщо вернеться — займи її балачкою, а я на одній нозі!

Григорій, скручуючи цигарку, задумався над планом поїздки. «Коней спряжемо й поїдемо парою, — вирішив він. — Треба на ніч виїжджати, щоб наші не бачили, що Ксеню беру з собою. Хоч однаково визнають...».

— Не доказав я тобі про сотенного. — Прохор, кульгаючи, вийшов із світлиці, сів до столу. — Наші вбили його на третій день, як я в околодок потрапив.

— Та ну?

— Йй-Богу! В бою ззаду його стукнули, тим діло і скінчилось. Виходить, даремно я біду шукав, ось що прикро!

— Винуватця не знайшли? — спитав розсіяний Григорій, бо думки в нього були про завтрашню поїздку.

— Коли там шукати! Почався такий рух, що було не до нього. І куди ж це поділася моя жінка? Так і пити перехочеться. Коли думаєш рушати?

— Завтра.

— Не відкладемо на день?

— Це чому ж?

— Я б хоч вошей позбувся, нема інтересу з ними їхати.

— У дорозі будеш трусити. Зволікати немає чого. Ще два переходи — і червоні у Вешах.

— Зранку рушаємо?

— Ні, на ніч. Нам тільки щоб до Каргінської добратись, а там заночуємо.

— А не схоплять нас червоні?

— Треба бути напоготові. Я, ось що... Я вирішив із собою Аксенію Астахову взяти. Ти нічого проти не маєш?

— А мені що? Бери хоч дві Аксенії... Коням важкувато буде.

— Не перетомляться.

— Незручно з бабами в дорозі... І на холеру вона тобі здалась? Самі ми б ніякої мороки не знали! — Прохор, дивлячись убік, зітхнув: — Я так і знав, що ти її з собою потягнеш... Все женихаєшся! Ех, давно батіг за тобою, Григорій Пантелійович, гіркими сльозами плаче!

— Ну, це тебе не стосується, — холодно відрізав Григорій. — Жінці про це не проговорись.

— А раніше що я патякав? Ти хоч би совість мав! А хату ж вона на кого залишить?

У снігах затупали кроки. Увійшла хазяйка. На її сірій пуховій хустці іскрився сніг.

— Завірюха? — Прохор взяв з мисника чарки і тільки тоді запитав: — Ти що-небудь принесла?

Розчервоніла дружина його вийняла із-за пазухи дві запітнілі пляшки, поставила на стіл.

— Ну, от і доріженьку погладимо! — пожвавішав Прохор. Понюхавши самогон, він швидко визначив: — Це — первак! І міцний, чортяка!

Григорій випив дві неповні склянки і, зіславшись на втому, пішов додому.

XXVI

Ну, війні кінець! Червоні нас так турнули, що тепер до самого моря відступатимемо, поки не гепнемось задами в солону воду, — сказав Прохор, коли виїхали на гору.

Внизу, затягнутий синім димом, лежав Татарський. За засніженим, рожевіючим обрієм ховалося сонце. Під полозками хрумкотів, порипував сніг. У задку парокінних саней, зіпершись спиною на сідла, напівлежав Григорій. Поруч із ним сиділа Аксенія, загорнута в донську, облямовану поріччям шубу. З-під білої пухової хустки блищали, радісно іскрились її чорні очі. Григорій скоса поглядав на неї, бачив ніжну, рум'яну на морозі щоку, густу чорну брову і під вигнутими, прихопленими інеєм, віями синювато виблискуючий білок. Аксенія з цікавістю розглядала засніжений, в заметах степ, вкатаний до блиску шлях, далекі, танучі в імлі обрії. Все їй, яка не звикла часто покидати домівку, було нове й незвичайне, все привертало її увагу. Але зрідка, опустивши очі й відчуваючи на віях приємний, щімкий холодок інію, вона усміхалася, раділа з того, що так несподівано й дивно здійснилась мрія, якою вона так давно жила — поїхати з Григорієм кудись якомога далі від Татарського, від рідного й осоружного краю, де їй випали такі великі страждання, де половина свого віку промучилась із нелюбим чоловіком, де для неї все було пов'язане з незабутніми і тяжкими спогадами. Вона усміхалась, всім тілом відчуваючи присутність Григорія, і вже не думала ні про те, якою ціною досталось їй це щастя, ні про майбутнє, затягнуте такою ж імлою, як і ці обрії, що кликали в степову далечінь.

Прохор, ненароком оглянувшись, помітив трепетну усмішку на рум'яних і припухлих від морозу губах Аксенії, прикро зауважив:

— Ну, чого ти либишся? Наречена, та й годі! Рада, що з дому вирвалася?

— А ти думаєш, не рада? — дзвінко відповіла Аксенія.

— Знайшла радість... Дурна ти баба! Ще невідомо, чим ця прогулянка закінчиться, тож ти передчасно не всміхайся, сховай зуби.

— Гірше мені не буде.

— Дивлюсь я на вас, і так мені нудно робиться... — Прохор сердито замахнувся батогами на коней.

— А ти відвернись і поклади палець у рот, — зі сміхом порадила Аксенія.

— Таки я був правий — дурна ти, та й годі! Я що, так із пальцем у роті й до моря повинен їхати? Більше нічого не вигадала!

— А чого ж це тебе занудило?

— Ти вже помовч! Чоловік твій де? Прив'язалась до чужого дядька і їдеш, чорт знає куди! А якщо Степан оце зараз у хутір заявився, тоді що?

— Знаєш що, Проша, ти б у наші справи краще б не влізав, — порадила Аксенія, — а то й тобі щастя не буде.

— Я у ваші справи й не вмішуюсь, на дідька ви мені здалися! Але свою думку я сказати можу? Чи мені з вами замість кучера правити та з одними кіньми гурорити? Таке скажеш! Ні, ти, Аксенія, хоч сердься, хоч не сердься, а бити тебе треба б доброю різкою, сікти, та ще й не дозволяти кричати! А щастям ти мене не лякай, я його з собою везу. Воно в мене особливе, таке, що й співати не співає, і спати заважає... Но, прокляті! Все б тільки плентатися, сатана клаповуха!

Григорій, посміюючись, слухав, а потім примирливо сказав:

— Не сваріться на початку дороги. Дорога ж наша довга, ще встигнете. Чого ти, Прохоре, до неї чіпляєшся?

— А того я до неї чіпляюся, — гнівно відповів Прохор, — що нехай вона мені зараз краще поперек не каже. Я зараз так думаю, що на білому світі нічого гірше за бабів немає! Це — таке кропив'яне сім'я... це, брате мій, — найгірша Господня вигадка, — оці баби! Я б їх, чортів таких, усіх збувся, щоб від них у світі й сліду не залишилося! Такий я зараз на них злющий! І чого ти смієшся? Остання справа — з чужої біди насміхатися! Візьми віжки, я на хвилину злізу.

Прохор довго йшов пішки, а потім уместився в сани й розмови більше не заводив.

Ночували в Каргінській. Вранці, поснідавши, знов вирушили в дорогу і до ночі шляху за собою залишили верст шістьдесят.

На південь тягнулись величезні обози біженців. Чим далі Григорій від'їжджав від юрту Вешенської станиці, тим важче доводилось шукати місце для ночівлі. Коли наблизились до Морозовської, почали зустрічатись перші військові козачі частини. Йшла кіннота, в ній налічувувалось щонайбільше тридцять-сорок шабель, а обози тягнулися безкінечно. Ще до вечора в хуторах були зайняті всі приміщення, тож не знаходилося місця не тільки переночува-

ти, а й поставити коні. На одній з тавричанських ділянок, даремно проїздивши в пошуках дому, де б можна було переночувати, Григорій змушений був провести ніч у сараї. До ранку намокла в заметіль одежа замерзла, зашкарубла і при кожному порухові торохкотіла. Григорій, Аксенія та Прохор ніч майже не спали, і зігрілись тільки на світанку, коли за подвір'ям розпалили багаття з соломи.

Уранці Аксенія несміливо попросила:

— Гриша, може на сьогодні залишимося тут? Ніч перемучились на холоді і майже не спали, давай трошки відпочинемо?

Григорій заперечувати не став. З труднощами він знайшов вільний закуток. На світанку обози рушили далі, але польовий лазарет, який транспортував більше ста пораниених і тифозних, теж залишився днювати.

У малесенькій кімнатці, на брудній земляній підлозі спали з десятеро козаків. Прохір вніс рядно й торбу з харчами, біля самих дверей настелив соломи, взяв за ноги й відтягнув убік якогось безпробудного козака, з грубуватою ніжністю сказав:

— Лягай, Аксенія, бо ти так наморилась, що й на себе стала несхожа.

На ніч ділянка знову переповнилась людьми. У провулках до зорі палили вогнища, чулися людські голоси, кінське іржання, рипіння полозів. Ледве засіріло — Григорій розбудив Прохора, пошепки звелів:

— Запрягай. Треба рушати!

— Чого так рано? — позіхаючи, спитав Прохор.

— А ти прислухайся.

Прохор відірвав від сидельної подушки голову, почув, як десь далеко глухо гримлять гармати.

Умились, поснідали салом і покинули вже велелюдну дільницю. В провулках рядами стояли сани, метушились люди, в ранкових сутінках хтось хрипко кричав:

— А це вже ні, ховайте ви їх самі! Поки ми викопаємо на шість чоловік яму — полудень буде!

— Та хіба ж це наше діло їх ховати? — спокійно допитувався другий.

— Нічого, закопаєте! — відбивався той, хто хрипів. — А не хочете — нехай у вас лежать, тухнуть, мені до цього діла нема!

— Та що ви, пане дохторе! Коли ми почнемо всіх мерців проїзних ховати, так тільки це й робити будемо. Може, самі приберете?

— Йди до чорта, йолопе царя небесного! Мені що, через тебе лазарет червоним здавати, так накажеш?

Об'їжджаючи запруджену лідводами вуличку, Григорій сказав:

— Мертві нікому не потрібні...

— Ой, тут живі нікому не потрібні, а то — мертві, — відгукнувся Прохор.

На південь ринулись всі північні донські станиці. Численні обози біженців перебрались через залізницю Царицин — Лиха і тепер наближались до Манича. Весь тиждень, перебуваючи в дорозі, Григорій розпитував про своїх татарців, але в хуторах, через котрі йому доводилось мандрувати, про татарських нічого не чули; очевидно, вони відхилились і їхали зліва, мінуючи слободи хохлів, через козачі хутори на Обливську. Тільки на тринадцятий день Григорію пощастило натрапити на слід хуторян. Уже за залізничною колією, в одному з хуторів він випадково почув, що в сусідньому домі лежить хворий тифом козак Вешенської станиці. Григорій пішов довідатись, звідки цей хворий, і, увійшовши в низеньку хатину, побачив старого Обнизова, який лежав на підлозі. Від нього він узнав, що татарці позавчора виїхали з цього хутора, що серед них багато хворих тифом, що двоє вже в дорозі померли, а його — Обнизова — залишили тут, бо він сам так забажав.

— Якщо видужаю і червоні товариші наді мною змилюються, не вб'ють — якимсь доберусь додому, а ні — тут і вмру. Однаково, де вже помирати, скрізь не солодко... — прощаючись із Григорієм, сказав старий.

Григорій поцікавився батьковим здоров'ям, але Обнизов відповів, що нічого сказати не може, бо їхав на одній з останніх підвід і від хутора Малаховського Пантелія Прокопійовича не бачив.

На наступній ночівлі Григорію пощастило: в першому ж домі, куди він зайшов, щоб попросити дозволу переночувати, зустрів знайомих козаків із хутора Верхньо-Чирського. Вони потіснились, і Григорій влаштувався біля грубки. В кімнаті покотом лежали з п'ятнадцять біженців, із них троє хворих тифом і один обморожений. На вечерю козаки зварили пшоняну кашу з салом, привітно запросили Григорія та його супутників частуватись. Прохір з Григорієм їли з апетитом, Аксенія відмовилась.

— Невже не голодна? — спитав Прохор, який за останні дні незрозуміло чому подобришав до Аксенії і ставився до неї хоч і грубувато, але зі співчуттям.

— Щось мене нудить... — Аксенія вкнуталась хусткою, вийшла надвір.

— Чи вона часом не захворіла? — звертаючись до Григорія, спитав Прохір.

— Хто її знає. — Відсунувши тарілку з кашею, Григорій теж пішов надвір.

Аксенія стояла біля ганку, приклавши до грудей долоню. Григорій обняв її, стурбовано запитав:

— Що з тобою, Ксеню?

— Нудно, і болить голова.

— Ходімо в хату, ляжеш.

— Ти йди, я зараз.

Голос у неї був глухий і відчужений, рухи здавалися млявими. Коли вона увійшла в жарко натоплену кімнату, Григорій допитливо подивився на неї, звернув увагу на шоки — вони підозріло палали, в очах теж з'явився нездоровий блиск. Серце від цього стиснулось: не було сумніву, що Аксенія захворіла. Він пригадав, що ще вчора вона скаржилась на те, що її морозить і паморочиться голова, а під ранок кучері на шиї так спітніли, що виглядали такими мокрими, ніби після миття; він це помітив, прокинувшись на світанку, і довго тоді не зводив з Аксенії очей і зволікав, щоб не перебити їй сон.

Аксенія мужньо терпіла дорожні незручності, вона навіть підбадьорювала Прохора, який не раз говорив: «І що воно за чорт, оця війна, і хто її таку видумав? Їдеш цілісінський день, а прийдеш — нема де переночувати, і невідомо, як довго ми отак будемо мандрувати?». Але в цей день не витримала й Аксенія. Вночі, коли вляглися спати, Григорію почулося, що вона ніби плаче.

— Ти чого? — зашепотів він. — Що в тебе болить?

— Захворіла я... Як же тепер будемо? Покинеш мене?

— Ну, й дурна! Як це я тебе покину? Не плач, може, це так у тебе, простудилася в дорозі, а ти вже злякалась.

— Гришенька, це — тиф.

— Не вигадуй передчасно! Ніяких ознак: лоб у тебе холодний, може, це зовсім не тиф, — утішав Григорій, але душа підказувала, що в Аксенії сипняк, і напружено думав, куди з нею подітися, коли хвороба звалить її з ніг.

— Ой, важка ця дорога! — шепотіла Аксенія, тулячись до Григорія. — Ти ж бачиш, скільки на ночівлю людей набивається! Воші нас, Гриша, геть зайдять! А мені й обдивитись себе можливості немає, скрізь чоловіки... Я вчора в сарай вийшла, роздягнулась, а їх на сорочці... Господи, я такого страхіття зроду не бачила! Отож, як згадаю про них — мене так нудить, що нічого їсти не хочеться... А вчора ти бачив, скільки їх у того старого, який спав на лавці? Так і лазили поверх чекменя.

— Ти про них не думай, завела мову про чорт зна що! Ну, воші — вони й є воші, їх на службі не лічать, — з досадою прошепотів Григорій.

— У мене все тіло свербить.

— У всіх свербить, що ж тепер робити? Терпи. Приїдемо в Катеринодар, там обмиємось.

— А чисте хоч не надівай, — зітхнула Аксенія. — Пропадемо ми від них, Гриша!

— Спи, бо завтра треба рано вирушати.

Григорій довго не міг заснути. Не спала й Аксенія. Вона кілька разів сплакнула, накрив-

ши голову полою шуби, потім довго крутилась, зітхала і заснула тільки тоді, коли Григорій, повернувшись до неї лицем, обняв її. Серед ночі Григорій прокинувся від сильного стуку. У двері хтось рвався, голосно кричав:

— А-ну, відчиняйте! Інакше двері зламаємо! Поснули, прокляті!..

Хазяїн — літній і добродушний козак — вийшов у сіни, спитався:

— Хто такі? Чого вам треба? Якщо ночувати — то в нас нема місця, і так повнісінько, повернутись ніде!

— Відчиняй, тобі кажуть! — кричали знадвору.

У передню кімнату, широко розчинивши двері, ввалились п'ять озброєних козаків.

— Хто в тебе ночує? — запитав один із них — на морозі він так перемерз, що аж почорнів, ледве ворухив замерзшими губами.

— Біженці. А ви хто такі?

Нічого не кажучи, один із них ступив у світлицю, крикнув:

— Гей, ви! Розляглися! Зараз же вимітайтеся звідси! Тут військо зупиняється. Вставайте, вставайте! Та швидше, бо ми скоро вас витрусимо!

— Ти хто такий, що так горлаєш? — спросоння хрипким голосом спитав Григорій і повільно підвівся.

— А я тобі зараз покажу, хто я такий! — козак підступився до Григорія і в темному світлі гасової лампи в його руці блиснуло дуло нагана.

— Бач, ти який спритний... — змовницьки мовив Григорій, — чи не покажиш свою іграшку? — Він умить схопив козака за кисть руки, стиснув її з такою силою, що козак зойкнув і розняв пальці. Наган, м'яко стукнувши, вправ на рядно. Григорій відштовхнув козака, швидко нагнувся, підняв наган, поклавши його в кишеню, спокійно запропонував: — А тепер давай погугоримо. Якої частини? Скільки вас таких хвацьких тут?

Козак, опам'ятавшись від несподіваного нападу, загукав:

— Хлопці, сюди!

Григорій, наблизившись до дверей, став на порозі, прихилився спиною до одвірка, вигукнув:

— Я — сотник Дев'ятнадцятого Донського полку! Тихіше! Заткнись! Хто це там іще гавкає? Ви чого це, любі станичники, розвоювались? Кого це ви будете витрушати? Хто вам давав такі повноваження? А-ну, марш звідси!

— А ти чого галасуєш? — голосно сказав один із козаків. — Бачили ми таких сотників! Нам що ж, на базу ночувати? Звільняйте приміщення! В нас такий наказ — усіх біженців з домів викидати, ясно вам? А то, бачиш, як загаласував! Бачили ми вас таких!

Григорій підійшов впритул до того, який шойно погрожував, крізь зуби процідив:

— Таких ти ще не бачив. Зробити з одного тебе дурня двох? То я зроблю! Та ти не задкуй! Це не мій наган, це я у вашого відібрав. На, віддай йому, та швидше чешіть звідси, поки я гладити не почав, бо швидко з вас шерсть полетить! — Легенько повернувши козака, Григорій підштовхнув його до виходу.

— Дати йому прочухана? — роздумливо запитав міцний козак, чие обличчя було закутане верблужим башликом. Він стояв позаду Григорія, уважно до нього примірявся, переступаючи з ноги на ногу, порипуючи величезними, підшитими шкірою валянками.

Григорій оглянувся до нього і, вже не володіючи собою, стиснув кулаки, але козак підняв руку, дружелюбно мовив:

— Слухай ти, ваше благородіє, чи як там тебе: зажди, не кип'ячись! Нам скандал ні до чого. Але в теперішній час ти на козаків не дуже накладайся. Бо тепер знову настає такий серйозний час, як у сімнадцятому році. Наскочиш на якихось відчайдушних — вони із тебе не те що двох — п'ятьох зроблять! Ми бачимо, що офіцер ти хоробрий, і, судячи з розмови, мені здається, що наче ти з нашого брата, так ти тепер тримай себе акуратніше, бо й до гріха недалеко...

Той, в якого Григорій відібрав наган, роздратовано сказав:

— Та досить тобі читати йому акафіст! Пішли в сусідню хату. — Він перший направився до порога, минаючи Григорія, скося глянув на нього, з жалем зауважив: — Не хочемо ми, пане офіцер, із тобою зв'язуватись, а то б ми тебе охрестили!

Григорій презирливо скривив губи:

— Це ти збираєшся хрестити, чи хто? Іди, йди, поки я з тебе штанів не зняв! Хрестильник знайшовся! Шкода, що наган твій віддав, таким хвацьким, як ти, не наган носити, а овечі хвости!

— Ходімо, хлопці, ну його! Не чіпай — воно й смердіти не буде! — добродушно всміхаючись, запропонував іще один козак, який до цього часу відмовчувався.

Лаючись, тупаючи замерзлими чобітьми, козаки посунули в сани. Григорій суворо попередив господаря:

— Не смій більше відчиняти двері! Постукають, та й підуть, а коли що — буди мене.

Верхньочирці, проснувшись від галасу, тихо перемовлялись:

— Бач, як дисципліна занепала! — скрушно зітхнув один із літніх козаків. — Як вони, сучі сини, з офіцером розмовляють... Чи було таке видано в старі часи? Їм би каторги не минути!

— Просторікують — це ще нічого! Бачив — у бійку готові лізти! «Дати йому прочухана?» — пятакав один, отой, що як нерубана тополя,

в башлику. От вражі діти, які відчайдушні стали!

— І ти, Григорій Пантелійович, їм отаке подаруєш? — допитувався один із козаків.

Укриваючись шинелею і незлобливо всміхаючись, Григорій прислухався до розмови, потім сказав:

— А що ти з них візьмеш? Вони тепер від усіх відірвались і нікому не підкоряються; мандрують, як зграя, без командирів, над ними ні судді, ні начальника? А підкоряються вони тому, хто за них дужчий. У них, мабуть, в частині не лишилось жодного офіцера. Надивився я на такі сотні, одне слово — безбатченки! Ну, давайте спати.

Аксенія тихо зауважила:

— І нащо ти, Гриша, з ними зв'язувався? Не чіпай ти таких, ради Христа! Їм і вбити недовго, отакі крикуни.

— Спи, спи, бо завтра рано вставати. Ну, як тобі? Не легшає?

— Так само.

— Голова болить?

— Болить. Видно, не встати вже мені...

Григорій поклав Аксенії на чоло свою долоню, зітхнув:

— Пашіє від тебе, наче від печі. Ну, нічого, тримайся! Жінка ти сильна, поправишся.

Аксенія не відповіла. Її мучила спрага. Кілька раз вона виходила в кухню, пила несвіжу, вже теплу воду і, долаючи нудоту й запаморочення, знову лягала на рядно.

За ніч навідувались ще чотири партії постояльців. Вони грюкали прикладами в двері, відчиняли віконниці, тарахкотіли в вікна і йшли далі тільки тоді, коли хазяїн, слідувачі напучуванню Григорія, відповідав із сіней лайкою, кричав: «Забиратися звідси! Тут стоїть штаб бригади!».

На світанку Прохор з Григорієм запрягли коней. Аксенія насилу одяглася, вийшла. Сходило сонце. У блакитне небо з коминів здіймався сивий димок. Підсвічена знизу сонцем, високо в небі стояла багряна хмарка. На огорожі, на дахах сараїв лежав густий іній. З коней піднімалася пара.

Григорій допоміг Аксенії сісти в сани, спитав:

— Може, ти приляжеш? Тобі так буде зручніше.

Аксенія ствердно кивнула головою. Вона з вдячністю подивилась на Григорія, коли він дбайливо вкутає її ноги, зімкнула повіки.

В обід, коли зупинились у селищі Ново-Михайлівському, верстах у двох від шляху, щоб погодувати коней, Аксенія самотужки з саней вже не змогла встати. Григорій під руку ввів її в хату, поклав на ліжко, гостинно запропонував хазяйкою.

— Рідна моя, тобі погано? — спитав він, схилившись над блідою Аксенією.

Вона через силу відкрила очі, глянула затуманеним поглядом і знову поринула в напівзабуття. Григорій тремтячими руками зняв з неї хустку. Щоби в Аксенії були холодні, як лід, лоб палав, а на скронях, де виступав піт, висіли намерзлі бурульки. Надвечір Аксенія зовсім знепритомніла. Перед цим вона ще попросила води, пошепки додала:

— Тільки холодної, снігової. — Помовчала, а потім чітко сказала: — Покличте Гришу.

— Я тут. Ксеню, чого тобі хочеться? — Григорій взяв її руку, ніяковіючи, невміло погладив.

— Гришенька, тільки не кидай мене!

— Не залишу я тебе, звідки ти таке взяла?

— Не кидай в чужій стороні... Вмру я тут.

Прохір приніс води. Аксенія потрісканими губами жадібно припала до краю мідної кварта, ковтнула кілька разів і зі стогном відкинула голову на подушку. Через п'ять хвилин вона почала невиразно й нерозбірливо щось шепотіти. Григорій, який сидів у голові, розібрав всього кілька слів: «Треба прати... синьки добудь... рано...». Незграбна її мова поступово стихала. Прохор, похитавши головою, з докором сказав:

— Казав тобі, що не бери її в дорогу! Ну, й що ми тепер будемо робити? Кара та й годі, святий Боже! Заночуємо тут? Ти що, глухий? Ночувати, питаю, будемо тут, чи рушимо далі?

Григорій мовчав. Він, згорбившись, сидів і не зводив очей із блілого обличчя Аксенії. Хазяйка — гостинна й чуйна жінка — вказуючи очима на Аксенію, тихенько поцікавилась у Прохора:

— Вона — жінка їхня? А діти є?

— І діти є, все є, тільки вдачі нам немає, — буркнув Прохор.

Григорій вийшов у двір, сівши на сани, довго курился. Аксенію доведеться залишати в цьому селищі, подальша подорож може завершитися для неї смертю. І Григорій це розумів. Він вернувся в хату, знову присів біля ліжка.

— Ночувати будемо, чи як? — допитувався Прохор.

— Ага. Ще й завтра, можливо, стояти будемо.

Незабаром з'явився хазяїн — низенький і миршавий дядечко, очі його зірко бігали. Постукуючи колодкою (одна нога до коліна була вкорочена), він енергійно прокульгав до столу, роздягнувшись, недоброзичливо і косо зміряв поглядом Прохора, запитав:

— Господь гостей дав? Звідки? — і, не чекаючи відповіді, звелів жінці: — Хутко дай щонебудь перекусити, я голодний, як пес!

Вечеряв він довго й жадібно. Бігаючий його погляд часто затримувався то на Прохорові, то

на Аксенії, яка лежала нерухомо. Зі свіглиці вийшов Григорій, привітався з хазяїном. Той у відповідь мовчки кивнув головою, спитався:

— Відступаєте?

— Відступемо.

— Відвоювались, ваше благородіє?

— Схоже на те.

— Це що ж, жінка ваша буде? — хазяїн кивнув у бік Аксенії.

— Жінка.

— Нащо ж ти її на ліжко? А самим де спати? — виказав він дружині своє незадоволення.

— Ваня, та вона ж хвора, жалко все-таки.

— Жалко! Всіх їх не пережалеєш, скільки їх тепер їде! Тісно нам із вами буде, ваше благородіє...

Коли Григорій, поклавши руки на груди, почав благодіяти хазяїв, то в його голосі прозвучало невластиве йому приниження:

— Люди добрі! Не відкажіть, ради Христа, допомогти в моїй біді. Везти її далі не можна, бо помре, тому дозвольте залишити її у вас. За догляд я заплачу, скільки скажете, і ціле життя пам'ятатиму про вашу добрість... Не відмовте, зробіть ласку!

Хазяїн спочатку навідріз відмовлявся, все посилався на те, що доглядати хвору ніколи, що вона їм заважатиме, а потім, закінчивши їсти, сказав:

— Тут діло таке — задарма ніхто її доглядати не візьметься. А скільки б ви за догляд заплатили? Скільки вам не жалко буде віддати за наші клопоти?

Григорій вийняв із кишені всі гроші, що мав при собі, передав їх хазяїнові. Той нерішуче взяв пачку донських кредиток, послинивши пальці, перелічив їх, після чого перепитав:

— А миколаївських у вас нема?

— Нема.

— Може, керенки є? Ці дуже ненадійні...

— І керенок нема. Хочете, коня свого залишу?

Хазяїн довго роздумував, вагався, потім відповів:

— Ну, діло таке, що коня я б узяв, коли робиш біля землі, кінь — як знахідка, але нині це нам не підходить: не білі, так червоні однаково його заберуть, і користі з нього не матимеш. У мене теж сяка-така безнога кобилка є, та й за неї шохвилини бійся, що й ту візьмуть за обротку, та й виведуть із двору. — Він помовчав, про щось роздумував, і, ніби виправдуючись, додав: — Ви не подумайте, що я такий скнаристий, Боже борони! Але ж, ваше благородіє, подумайте самі: вона пролежить місяць, чи й довше, те їй подай, то приймай, знову ж таки, годувати її треба, хлібець, молочко, якесть там яечко, м'ясяця — всього треба, а це все грошики коштує, правильно я кажу? Ну й, одержу попра-

ти, й обмити її треба, багато чого... Так би моя жінка щось би в господарстві робила, а так змушена буде її доглядати. Справа ця марудна! Ні, ви таки не скупіться, накиньте що-небудь. Я — інвалід, бачите — безногий, який з мене добувач і працівник? Так, живемо, що Бог пошле, з хліба на квас перебиваємось...

У Григорій закипало глухе роздратування, але він пояснив:

— Я не скуплюсь, добра твоя душа. Всі гроші, що мав, я тобі віддав, сам проживу й без грошей. Що ж ти ще від мене хочеш?

— Отак усі гроші й віддали! — недовіжливо всміхнувся хазяїн. — При вашій платні ви повинні мати їх повні суми.

— Ти скажи прямо, — блідніючи, мовив Григорій: — залиште ви хвору в себе, чи ні?

— Ні, раз ви так рахуетесь — залишати нам її нема смислу. — Голос його підказував, що хазяїн відверто образився. — Воно теж діло не з простих... Жінка офіцера, так би мовити, сусіди дізнаються, а там слідом за вами товариші прийдуть, теж визнають і почнуть тятати... Ні, за такої умови забирайте її, може, хто з сусідів згодиться та візьме. — Роблячи вид, що шкодує, він вернув Григорію гроші, вийняв кисет і почав скручувати цигарку.

Григорій накинув шинель, звелів Прохорові:

— Побудь коло неї, а я піду пошукаю квартиру.

Уже взявся за клямку дверей, коли його зупинив хазяїн:

— Заждїть, ваше благородїє, чого ви поспїшаєте? Ви думаєте, менї не жалко бїдної жїнки? Дуже менї жалко, я й сам в солдатах служив і поважаю ваше звання та чин, та чи не можете ви до цих грошей їще щось додати?

І тут не стримався Прохор: від обурення він навіть вкрився плямами, сердито зауважив:

— І що ти хочеш, щоб тобі додати, гаспид ти безногий?! Залишити тебе без останньої ноги — ось що ти заслужиєш! Григорій Пантелейович! Дозволь, я його відлущую, як цуцика, а потім заберемо Аксенію й поїдемо, будь він тричі, анафема, проклятий!..

Прохор аж задихався, але хазяїн вислухав його, не перебив жодним словом, а в кінці сказав:

— Даремно ви, служиві, на мене напустились! Тут — справа полубовна, тож ляйтесь, гарячкувати нам без потреби. Ну, чого ти, козачок, накинувся на мене? Та хїба я про гроші що-небудь сказав? Я зовсім не про цю добавку говорив! Я до того веду, що може у вас знайдеться якась зайва зброя, ну, скажімо, гвинтівка, чи якийсь завалящий револьвер... Вам все одно, є воно, чи немає, а нам, як на теперішній час, це — ціле багатство. В домі неодмінно треба мати зброю! Ось що я хотїв сказати! Давайте ті

гроші, що давали, та накиньте зверху ще гвинтівочку, і — нехай так і буде, залишайте вашу хвору, доглянемо її, як свою рїдну, ось вам Хрест!

Григорій перевїв погляд на Прохора, тихо сказав:

— Віддай йому мою гвинтівку, патронів дай, а потім запрягай. Нехай Аксенія залишається... Бог менї суддя, але везти її на смерть я не можу!

XXVII

Дні потягнулися сірі та безрадїсні. Залишивши Аксенію, Григорій враз втратив інтерес до всього навколишнього. Зранку сїдав у сани, їхав широким, безкрайним заснїженим степом, надвечір, підшукавши де-небудь місце для ночівлі, лягав спати. І так щодня. Те, що відбувалося на фронті, який відкочувався на південь, його не цікавило. Він розумїв, що справжній, серйозний опір закінчився, що в більшості козаків бажання захищати рїдні станицї закінчилось, що білі армії, судячи з усього, завершують свій останній похід і, коли вони не втримались на Дону, тим більше не зможуть зачепитись на Кубані...

Війні приходив кїнець. Розв'язка швидко і неминуче наближалась. Кубанці тисячами кидали фронт, вертались додому. Донці були зломлені. Знекровлена в боях та тифом Добровольча армія, котра до того ж втратила три чверті свого складу, одна не була спроможна стримувати натиск окриленої успіхами Червоної Армії.

Серед біженців велись розмови, що на Кубані наростає обурення генералом Денїкіним за його звїрячу розправу над членами Кубанської Ради. Говорили також про те, що Кубань готується повстати проти Добровольчої армії і що буцїмто вже ведуться переговори з представниками Червоної Армії відносно того, щоб без перешкод пропустити радянські війська на Кавказ. Рїшуче стверджували, що в станицях Кубані й Терека до донців ставляться рїзко вороже, так же, як і до добровольців, і що, нїбито, десь біля Кореновської вже відбулася перша велика сутичка між донською дивїзією і кубанськими пластунами.

На зупинках Григорій уважно прислухався до того, про що говорять люди, з кожним днем усе більше впевнювався, що остаточна поразка білих близька й неминуча. І, не зважаючи на це, в нього все-таки часом жевріла надія, що небезпека змусить розпорошені, деморалізовані та ворогуючі між собою сили білих об'єднатися, дати відсіч і відкинути назад переможно наступаючі червоні частини. Однак після здачі Ростова він розпрощався з цією надїєю, і чутку

про те, що під Батайськом після запеклих боїв червоні почали відступати, — зустрів із недовірою. Бездіяльність його пригнічувала, він хотів влитися в яку-небудь військову частину, та коли завів про це розмову з Прохором, — той рішуче заперечив:

— Ти, Григорій Пантелійович, видно, зовсім розум втратив! — обурився він. — Якого дідька ми туди, в оте пекло поліземо? Справа загинула, сам бачиш, чого ж ми тоді будемо дарма собою ризикувати? Чи ти гадаєш, що без нас двох вони не обійдуться? Поки нас не чіпають і силою в частину не беруть, треба якомога швидше і якнайдалі тікати від гріха, якнайдалі, а ти замість цього дурницю мелеш! Ні, давай продовжимо спокійно, по-старечому відступати. Ми з тобою й так за п'ять років до несхочу навоювались, тепер нехай інші на собі звдають! Я хіба для того трипером обзаводився, щоб мені з ним на фронті ницяти? Красно дякую! Обнадіяв! Я цієї війни так наївся, що, як згадаю про неї, в ту ж мить блювати хочеться. Є бажання — йди сам, а я проти. Я в такому разі подамся в госпіталь, з мене досить!

Після довгого мовчання Григорій сказав:

— Як скажеш, так і буде. Поїдемо на Кубань, а там воно виясниться.

Прохор дотримувався своєї лінії: в кожному великому населеному пункті він відправлявся на пошуки фельдшера, приносив від нього порошок, або розчин, але до лікування ставився абияк, і коли Григорій поцікавився, чому він, випивши один порошок, решту знищує, старанно затоптуючи в сніг, — він широкосердно пояснив: у нього немає мети вилікуватись, а лише пригасити хворобу, бо тоді, в разі нового медогляду, йому буде легше ухилитись від направлення в частину. В станиці Великокняжеській якийсь бувалий козак порадив йому спробувати лікуватись відваром із качиних лапок. З того часу Прохор, прибувши в новий хутір чи станицю, зупиняв першого стрічного і питався: «А скажіть на милість, качки у вас тут розводять?». І коли здивований житель заперечував, посилаючись на те, що поблизу нема води і тому качок розводити нема сенсу, — Прохір з нищівним презирством цідив: «Живете тут, як нехристи! Ви, мабуть, і крикання качиноного зроду не чули! Пеньки степові!». — Потім, розповідаючи про це Григорію, з гіркотою жалівся: «Не інакше, як піп нам дорогу перейшов! Ні в чому нам не щастить! Були б у них тут качки — негайно одну купив би, за будь-які гроші, а ні, то вкрав би, тоді б мої справи пішли б на поправку, бо щось моя хвороба дуже розходилася! Спочатку забавляла, тільки дримати в дорозі заважала, а зараз від проклятої нема супкоюю! На санях не всидиш!».

Переконавшись, що від Григорія співчуття не дочекались, Прохор надовго замовкав і тоді

години поспіль їхав, не обмовившись ні словом, сидів настовбурчений.

Довгими й нудними здавались Григорію дні, проведені в дорозі, а ще довгими здавались безкінечні зимові ночі. Тож часу в нього для того, щоб задуматись над своїм нинішнім становищем і перебрати минуле, було з надлишком. У пам'яті він довго повертався в минуле життя, яке склалося так дивно й невдало. Сидячи на санях, утупившись затуманеним поглядом туди, де в мертвому безгомінні лежали засніжені степові простори, або вночі, лежачи із заплющеними очима і зціпленими зубами де-небудь у душній, переповненій людьми кімнатці, — він думав про одне й теж: про Аксенію, яку хвору, без пам'яті покинув у невідомому селищі, про рідних, котрі залишилися у Татарському.. Туди, на Дон, прийшла радянська влада, і Григорій весь час зажурено питав себе: «Невже вони будуть за мене мордувати маму чи Дуню?». І тут же починав заспокоювати себе, бо не раз у дорозі чув розповіді про те, що червоноармійці приходять із миром, до населення зайнятих ними станиць ставляться чемно. Неспокій поступово вгасав, думка про те, що стару матір змусять за нього відповідати, поступово здавалась йому неймовірною, дикою, що підстав так думати у нього немає. Серце Григорія на мить стискалося, коли починав сумувати за дітьми: він боявся, що не вбережуть їх від тифу, і водночас відчував, що якби він не любив дітей, після смерті Наталі ніяке горе більше не спроможне вплинути на нього з такою силою.

На чотири дні вони з Прохором затримались в одному сальському зимівнику, вирішили дати коням відпочинок. У ті дні між ними не раз виникали розмови про те, що їм робити далі. Як тільки прибули в зимівник, Прохір найперше спитав:

— Як гадаєш, наші на Кубані будуть тримати фронт, чи потягнуться на Кавказ?

— Не знаю. А тобі не однаково?

— Вигадаєш таке! Як це мені може бути однаково? Заженуть нас отак у бусурманські землі, куди-небудь до турків, а потім там кукурікай?

— Я тобі не Денікін, і ти мене про це не питай, куди нас заженуть, — незадоволено буркнув Григорій.

— Я тому питаю, що чув, ніби на річці Кубань знову збираються оборонятись, а весною рушати додому.

— Хто це буде боронитись? — усміхнувся Григорій.

— Ну, козаки і кадети, хто ж іще?

— Дурна твоя розмова! Засліпило тобі, не бачиш, що робиться кругом? Всі норовлять якомога швидше втекти, хто ж це буде оборонятись?

— Ой, чоловіче, я й сам бачу, що справи наші нікудишні, а все до кінця не хочеться вірити... — зітхнув Прохор. — Ну, а на випадок, якщо доведеться в чужі землі пливти, чи навкарачки повзти, ти як? Згоден?

— А ти?

— Мое діло таке: куди ти — туди й я. Не стану ж я один залишатись, якщо люди пойдуть.

— Ось і я такої думки. Коли вже зарахували нас у вівці, значить, мусимо слідувати за баранами...

— Вони, ті барани, іншим разом здуру пруть туди, куди й чорти не просять... Ні, ти глузики кинь! Ти діло говори!

— Відчепись, будь ласка! Там видно буде. Чого ми з тобою зарані гадати будемо!

— Ну, тоді амінь! Більше ні про що я тебе питати не буду, — відмахнувся Прохор.

Проте наступного дня, коли пішли порати коней, знову повернувся до старої розмови.

— Ти про зелених щось чув? — обережно спитав він, роблячи вигляд, ніби його зацікавив держак від вил-трояків.

— Чув, а що?

— І що це за зелені такі з'явилися? Вони за кого?

— За червоних.

— А чого ж вони зеленими називаються?

— А дідько їх знає, в лісах ховаються, мабуть, через те називаються так.

— Може й нам з тобою позеленіти? — зробивши велику паузу, несміливо запропонував Прохор.

— Щось нема бажання.

— А крім зелених, ніяких інших нема, щоб удома скоріше опинитись? Мені один чорт — хоч зелені, хоч сині, чи які-небудь яечно-жовті, я, в якій колір хочеш, у такий пофарбуюсь з дорогою душею, тільки б ті люди були проти війни і служивих додому відпускали...

— Потерпи, може, такі теж з'являться, — порадив Григорій.

Наприкінці січня Григорій з Прохором приїхали в слободу Біла Глина, був уже полудень, стояли туман і відлига. Тисяч п'ятнадцять біженців наповнили слободу, майже половина з них хворіла сипняком. Козаки в куцях англійських шинелях, у кожухах і бешметах ходили вулицями, шукали квартири і корм коням, сюди й туди їздили вершники та підводи. Десятки охлялих коней стояли в дворах біля ясел, неохоче жували соломку; на вулицях, у провулках стояли кинуті сани, обозні брички, зарядні ящики. Проїжджаючи однією з вулиць, Прохор придивився до прив'язаного коло тину високого гнідого коня, зрадив:

— Та це ж кінь кума Андрія! Значить, наші хутірські тут. — І швиденько зіскочив із саней, пішов у дім на розвідку.

Через кілька хвилин у накинутій наопашки шинелі з будинку вийшов Андрій Топольсков — Прохорів кум і сусід. Разом із Прохором він стачно підійшов до саней, подав Григорію темну, пропахлу кінським потом руку.

— У хутірському обозі їдеш? — спитав Григорій.

— Разом біду долаємо.

— Ну, як їхали?

— Та відомо, що за їзда... Після кожної ночівлі залишаємо і людей, і коней...

— Старий мій живий-здоровий?

Дивлячись кудись мимо Григорія, Топольсков зітхнув:

— Погані справи, Григорій Пантелійович, дуже погані... Поминай батька, вчора надвечір віддав Богу душу, помер...

— Поховали? — блідніючи, уточнив Григорій.

— Достовірно сказати не можу, бо сьогодні там не був. Поїдемо, я покажу квартиру... Тримай, кум, направо, після повороту четверта хата праворуч.

Підїхали до великого, критого бляхою будинку, біля тину Прохор зупинив коней, але Топольсков порадив заїхати в подвір'я.

— Тут теж тіснувато, чоловік із двадцять набилося, але якось розміститесь, — сказав він і зіскочив із саней, щоб відчинити ворота.

Григорій першим увійшов у натоплену кімнату. На підлозі покотом лежали й сиділи знайомі хутірські козаки. Дехто лагодив взуття і зброю, троє, серед них старий Безхлебнов, однією підводою з яким їхав Пантелій Прокопійович, сьорбали за столом юшку. При появі Григорія козаки встали, разом відповіли на коротке привітання.

— А де ж батько? — скинувши папаху, озираячись у кімнаті, спитав Григорій.

— Біда в нас... Пантелій Прокопійович уже приставився, — тихо повідомив Безхлебнов і, витершись рукавом чекменя, поклав ложку, перехрестився. — Вчора на ніч, Царство йому Небесне.

— Знаю. Поховали?

— Ще ні. Ми збирались поховати його сьогодні, а зараз він тут лежить, винесли його в холодну світличку. Пройди сюди. — Безхлебнов відчинив двері в сусідню кімнату, немов вибачаючись, пояснив: — Із мертвим козаки в одній кімнатці ночувати не схотіли, важкий дух йде, та йому тут воно й краще... Тут хазія не топлять.

У просторій світлиці гостро пахло конопляним насінням, мишами. Весь куток був засипаний просом, конопляним сім'ям; на лавці стояли діжки з борошном і маслом. Посеред кімнати на рядні лежав Пантелій Прокопійович. Григорій, відсторонивши Безхлебнова, увійшов у світлицю, наблизився до батька.

— Два тижні хворів, — тихо розповідав Безхлебнов. — Тиф звалив його ще під Мечеткою. Ось де довелося упокоїтись своєму татусеві... Отаке наше життя...

Нахилившись, Григорій розглядав батька. Рідне обличчя від хвороби дуже змінилося, риси його стали чужими. Бліді, змарнілі щоки Пантелія Прокопійовича заросли сивою шетиною, вуса низько нависли над запалим ротом, очі були напіввідкриті, і синювата емаль білків встигла втратити іскрометність і блиск. Нижня шелепа в старого відвисала, і її підв'язали червоною нашпійною хусткою, тому на червоному фоні сива кучерява борода здавалось ще більш сріблястою, білішою.

Григорій опустився на коліна, щоб в останній раз роздивитись і запам'ятати рідне обличчя, і мимоволі здригнувся, таким жакливим і огидним було видовище: на сірому, восковому обличчі Пантелія Прокопійовича лазили воші, вони заповнили западини очей, зморшки на щоках. Вони вкривали лице живою рухливою пеленою, кишили в бороді, ворушились у бровах, товстим сірим шаром сиділи на стоячому комірі синього чекменя...

* * *

Григорій з двома козаками пешнями в мерзлому, твердому, як чавун, суглинкові видовбали могилу, Прохор, нашукавши обрізків дошок, на швидку руку збив труну. Надвечір Пантелія Прокопійовича віднесли й закопали в чужій ставропольській землі. А через годину, коли в слободі засвітилися вогні, Григорій з Білої Глини виїхав в напрямку на Новопокровську.

У станиці Коренівській він відчув себе погано. Прохор півдня витратив, шукаючи лікаря, і все-таки знайшов якогось п'янькогого військового лікаря, насилу вмовив його, привів на квартиру. Не знімаючи шинелі, лікар оглянув Григорія, послушав пульс, впевнено заявив:

— Повторний тиф. Раджу вам, пане сотнику, припинити подорож, інакше в дорозі й вмерете.

— Дожидатися червоних? — криво всміхнувся Григорій.

— Ну, червоні, приміром, ще далеко.

— Але будуть близько...

— Я в цьому не сумніваюсь, але вам краще не їхати. Із двох нещастя я б вибрав це, воно — менше.

— Ні, я вже якось поїду, — вперто заявив Григорій і почав натягати на себе гімнастерку. — Якісь ліки ви мені дасте?

— Їдьте, діло ваше. Мій обов'язок — дати вам пораду, а ви — робіть, як вважаєте за потрібне. А відносно ліків, то найкращі з них — це спокій і догляд; можна б дещо вам виписати, але

аптека евакуювалась, а в мене, окрім, хлороформу, йоду і спирту, нічого нема.

— Тоді дайте хоч спирту!

— Із задоволенням. У дорозі вам смерть забезпечена, тому спирт нічого не змінить. Нехай ваш денщик піде зі мною, з тисячу грамів я вам видам, бо я — добрий... — Лікар, віддавши честь, вийшов нетвердою ногою.

Прохор приніс спирт, добув десь поганенький парокінний візок, запряг у нього коней, увійшов до кімнати, хмуρο всміхаючись, доповів:

— Коляска подана, ваше благородіє!

І знову потяглися важкі, сумовиті дні. Із передгір'їв на Кубань квапливо прибувала південна весна. На рівнині, в степах дружно танув сніг, на чорноземі виникали масні, блискучі проталини, срібними голосами задзюрчали весняні струмки, шлях зарябів лисинами, і вже повесняному заголубіла далина і вище піднялось, посиніло, потепліло просторе кубанське небо.

Через два дні на сонце виглянула озима пшениця, над полями поплив білий туман. Дорога оголилась від снігу і вже хлюпала під кінськими ногами, вони вище шіток вгрузали в болото, застрявали в низині, натужно вигнаючи паруючі потом спину. Прохор акуратно попідв'язував їм хвости, сам часто злазив із візка, ішов збоку, насилу витягуючи з грязі ноги, скаржився:

— Бог свідок це не грязюка, а смола липуча! Коням ніколи висохнути.

Григорій мовчки лежав на возі, мерзлякувато кутався в кожух. Проте Прохорові їхати було сумно, хотілося порозмовляти; він смикав Григорія за ноги, або за рукав, говорив:

— І яка ж тут грязюка в'язка! Злізь, переконайся! І хочеться тобі оце хворіти!

— Їшов би ти до чорта! — ледве чуто сварився Григорій.

Коли хтось їхав назустріч, Прохор розпитувався:

— Далі грязь ще густіша, чи така сама?

Йому, сміючись, жартома відповідали, і Прохор, задоволений тим, що обмінювався

з людиною живим словом, певний час ішов мовчки, часто спиняв коней, витирав зі свого засмаглого чола краплини рясного поту. Їх випереджали ті, хто їхав верхи, і Прохор не витримував, зупиняв їх, вітався, починав розпитувати, куди вони їдуть і звідки самі родом, під кінець попереджав:

— Даремно їдете... Туди далі їхати неможливо. Чому? А тому, що там така грязюка, — зустрічні люди казали, — що коні лягають на череву, колеса возів не крутяться, а хто пішки, та ще й ростом не вийшов, — просто падають на шляху і тонуть у болоті. Куций рябко бреше, а я правду кажу! А ми навіщо їдемо? Ми — діло

інше, я везу хворого архирея, йому жити з червоними вкупі ніяк не можна ...

Більшість верхівців незлобиво сварились на Прохора і їхали далі, а дехто, перед тим, як рушити, міряв його прискіпливим поглядом, казав:

— Дурні з Дону теж відступають? У вас у станиці всі такі, як ти?

Чи ще щось на зразок цього, але не менш образливе. Лише один кубанець, який відстав від своїх станичників, розгнівався на Прохора за те, що той затримав його пустою розмовою, і вже намірився огріти його по голові нагаєм, та Прохір дивовижно хутко стрибнув на візок, вихопив із-під рядна карабін, поклав його собі на коліна. Кубанець, матюкаючись, поїхав, а Прохор, зареготаша на все горло, кричав йому навздогінці:

— Це тобі не під Царициним у кукурудзі ховатися! Звик горшки знімати! Гей, вернись, мамалижна душа! А взяв? Підбери свій балахон, бо задрипаєшся! Розпустив хвіст, куройд! Баб'ячий окіст! Шкода, нема поганого патрона, я б тоді тебе замірився! Покинь нагайку, чуєш?!

Туманіючи від скуки, з нічого робити, Прохор розважався, як міг.

А Григорій з того дня, відколи його здолала хвороба, жив наче уві сні. Він то часом лежав без свідомості, то вона знову поверталася. В одну таку хвилину, коли він виринув із довгого забуття, то побачив над собою Прохора.

— Ти ще живий? — співчутливо запитав він, заглядаючи в каламутні очі Григорія.

Над ними світило сонце. В густій небесній сині, то клубочучись, то витягуючись кривою шовковисто-чорною лінією, з курликанням летів табун темнокрилих казарок. Від нагрітої землі, молоді трави стелився паморочливий дух. Григорій часто дихав, жадібно втягував у легені весняне живлюще повітря. Голос Прохора долітав для нього десь ніби здалеку, а навколишній світ сприймався, як щось потойбічне, неприродно зменшене, дуже далеке. Позаду, на значній відстані, глухо гриміли гармати. Десь близько в такт стукотіли ковані колеса воза, форкали й іржали коні, лунали людські голоси; гостро пахло печеним хлібом, сіном, кінським потом. У затьмарену свідомість Григорія все це проникало ніби з іншого світу. Напружившись, він намагався зрозуміти, що від нього вимагає Прохір, і тільки з великим трудом зрозумів запитання:

— Молоко будеш пити?

Язик у Григорія ледве ворухився, він обливав спечені губи і відчув, як у рот йому ллється густа, зі знайомим прісним присмаком, холодна рідина. Ковтнувши кілька разів, він зімкнув зуби. Прохор заткнув фляжку, знову схилився

над Григорієм, і той не стільки почув, як здогадався, що йому кажуть обвітрені прохорові губи:

— Може, тебе залишити в станиці? Тяжко тобі?

На обличчі Григорія відбилися його муки і розпач; він ще раз напружив волю, прошепотів:

— Вези... поки не помру..

Дивлячись на Прохора, з його виду він здогадався, що той все зрозумів, і вже з полегшенням заплющив очі, так само легко поринув у непритомність, у густу темряву забуття, відгороджуючись від цього такого галасливого, багатоголосого світу..

XXVIII

Від усієї дороги, аж до станиці Абінської, в Григорія в пам'яті залишилася лише та мить, коли він прийшов до тями і відчув різкий, наскрізь пронизуючий холод, а навколо стояла безпросвітня темрява. Дорогою в кілька рядів рухались підводи. Судячи з голосів, із безугавного, глухого гуркоту коліс, обоз був чималий. І підвода, на якій лежав Григорій, опинилась десь усередині цього обозу. Коні йшли неквапом. Прохор, прицмакуючи губами, простуженим голосом зрідка хрипів: «Но-о-о, коники!» — і замахувався батогом. Григорій чув, як тонко свистить ремінний батіг, як, брязнувши орчиками, коні дужче натягують посторонки, після чого віз покотився швидше, іноді стукався своїм дишлем у задок передньої брички.

Григорій із зусиллям натягнув на себе полу кожуха, ліг на спину. В темному небі вітер гнав на південь густі кучугури хмар. Між ними іноді утворювався малесенький просвіт, і тоді в нього цідилося жовте світло від самотньої зірки, а далі степ знову поринав у густу темряву, вітер журно свистів у телеграфних проводах, із хмар зривався й падав на землю рідкий і дрібний, як бісер, дощ.

Праворуч дорогою похідною колоною пішла кіннота. Григорій почув такий знайомий, злагоджений, ритмічний дзенькіт припасованого козачого спорядження, глухе і таке одноманітне чавкання великої кількості кінських копит. Пройшло вже не менше двох сотень, а тупіт все не стихав; очевидно, узбіччям просувався полк. І раптом над принишклим степом, ніби птах, заспівав мужній, трохи грубуватий голос:

*«Ой, как на речке было, братцы,
на Камышинке,
На славных степях, на саратовских...»*

І кілька сот голосів могутньо підхопили давню козацьку пісню, і вище всіх злетів дивовижно

сильний і красивий тенор підголоска. Пересилуючи стихаючі басы, в темряві ще десь продовжував литися дзвінкий, зворушливий тенор, а заспівувач уже виводив:

*«Там жили, проживали казаки
— люди вольные,
Все донские, гребенские да яицкие...»*

Усередині в Григорія ніби щось обірвалось... Він несподівано заплакав, тіло його тряслося, переходило горло. Ковтаючи сльози, він нетерпляче чекав, коли заводій знову почне, і вслід за ним беззвучно повторював знайомі з юнацьких літ слова:

*«Атаман у них — Ермак, сын Тимофеевич,
Есаул у них — Асташка, сын Лаврентьевич...»*

Як тільки залунала пісня, відразу замовкли розмовляючі козаки на возах, ніхто більше не погукував на коней, — весь тисячний обоз поринув у глибоке, чутливе мовчання; в ту хвилину, коли заспівувач, старанно вимовляючи, виводив початок заспіву, було чути лише стукіт коліс та чвакання місивших багнюку кінських копит. Тільки над чорним степом кружляла, панувала стара пісня, котра пережила віки. Прості й ширі її слова розповідала про вільне козацтво, яке в давнину безстрашно било царські раті; на легких злодійських стругах перетинало Дон та Волгу; вони грабували орлині царські кораблі; патрали купців, бояр і воевод, підкоряли далекий Сибір... А тепер мовчазні та похмурі нащадки вільних козаків, котрі ганебно відступали, розбиті в безславній війні проти російського народу, слухали цю величну пісню...

Полк поминув обоз. Співаки, випередивши його, від'їхали далеко вперед. Однак на підводах люди довго сиділи зачаровані, ще довго їхали мовчки, не чути було ні розмов, ніхто не погукував на зморених коней. А з темряви, здалеку долітала, ширилась, величала, як Дон у повінь, пісня:

*«Они думали все думушку единую:
Уж как лето проходит, лето теплое,
А зима застает, братцы, холодная.
Как и где-то нам, братцы, зимовать будет?
На Яик нам иттить, — переход велик,
А на Волге ходит нам, — все ворами слыть,
Под Казань-град иттить, —
да там царь стоит,
Как грозной-то царь, Иван Васильевич...»*

Уже й співаків не було чути, а підголосок дзвенів, низько опускався і знову злітав увись. І всі, як і раніше, до нього напружено прислухалися, похмуро мовчали.

...І ще, наче крізь сон, Григорій пам'ятав таке: він тоді прокинувся в темній кімнаті, ще й очей не розплющив, а лише всім тілом відчув приємну свіжість чистої постілі, в ніздрі йому вдарив терпкий дух якихось ліків. У першу мить він подумав, що олинився в лазареті, але з сусідньої кімнати донісся вибух нестримного чоловічого сміху, брязкотів посуд, чулися п'яненські голоси. Хтось знайомим басом говорив:

— ...теж розумака знайшовся! Треба було дізнатись, де наша частина, ми б і помогли. Ну, пий, якого ти чорта губи розквасив?!

Плаксивим п'яним голосом Прохор виправдовувався:

— Та, Боже ж ти мій, звідки ж я знав? Думаєте, мені легко довелось отак із ним няньчитись? Жуйку жував, як малій дитині, молоком випоював, святий Боже! Нажую йому хліба і пхаю в рот, їй-Богу! Клинком зуби рознімав... А одного разу почав йому вливати в рот молоко, а він як захлинеться, ледве не вмер... Це тільки ж подумати!..

— Купав його вчора?

— І купав його, і машинкою волосся обстриг, а на молоко всі гроші, які були, витратив... Та мені їх не шкода, біс із ними! А ти собі можеш уявити — жувати йому і з рук годувати? Це, думаєш, так собі? Не говори, що це було просто, бо я тебе так і стукну, навіть на чин твій не подивлюся!

У кімнату, де лежав Григорій, ввійшли Прохор, Харлампій Єрмаков, у зсунутій на потилицю сірій каракулевій папасі, червоний, як буряк, Петро Богатирьов, Платон Рябчиков та ще двоє незнайомих козаків.

— Він очі відкрив!!! — чимдуж закричав Єрмаков, нетверезо підходячи до Григорія.

Веселий Платон Рябчиков, широко розкинувши руки, розмахував пляшкою і, обливаючись, слізьми, приказував:

— Грища! Ріднесенський ти мій! Згадай, як на Чиру гуляли! А воювали як! Куди наша доблість поділась?! Що з нами чинять генерали і на що вони перетворили нашу армію!? В печінку їм і в серце! Ожив? На, випий, зразу виздоровієш! Це — чистий спирт!

— Насилу розшукали тебе! — лепетав Єрмаков, сяючи чорними зволоженими очима. Він підсів до Григорія на постіль, від чого вона низько вдавилась.

— Де ми? — ледве чутним голосом спитав Григорій; він водив напруженими очима, розглядав знайомі обличчя козаків.

— Катеринодар зайняли! Скоро почимчикуємо далі! Пий! Григорій Пантелевич! Дорогий ти наш! Встань, ради Бога, бо нема сили бачити тебе лежачого! — Рябчиков упав Григорію в ноги, але Богатирьов, який мовчазно всміхався і здавався

найбільш тверезим, ухопив його за пасок, легко підняв і поклав обережно на підлогу.

— Відбери в нього пляшку! Бо вилється! — розхвилювався переляканий Єрмаков і широко усміхаючись, звернувся до Григорія: — Бажаєш знати, з якої нагоди ми гуляємо? Якщо чесно тобі признатись, то причин для веселощів мало, але привалило козачкам на дурничку... Розгромили винний склад, щоб тільки не дістався червоним ... Що там творилося... Таке й не приснитися! Цистерну з гвинтівок почали розстрілювати: зроблять дірку, а з цистерни цівкою спирт ллється. Всю зрешетили, і кожний біля дірочки стоїть, кожен підставляє, що має — той шапку, той відро, той пляшку, а деякі просто пригорщі і тут же з них п'ють... Двох добровольців, котрі викликалися берегти склад, взяли і зарубали, словом, допалися й почалася втіха! Я сам бачив, як один козачок поліз на цистерну, хотів кінським цеберком зачерпнути прямо зверху, та похитнувся туди й втопився. Підлога зацементована, спирту враз натекло до колін, бродять у ньому, нагинаються, п'ють, як коні в річці, просто з-під ніг, і тут же падають... І сміх, і гріх! Там не один захлинеється і вмре. Ми теж там розжилися. Нам лишнього не треба: прикотили барило відер на п'ять, ну, нам його вистачить. Гуляй, душа! Все одно — гине Тихий Дон! Платона там замало не втопили. Повалили на підлогу, стали ногами наступати, він разів зо два сьорбнув — і готовий. Я його насилу звідтіль витягнув ...

Від них усіх гостро тхнуло спиртом, цибулею, тютюном. Григорій відчув, що його легко нудить, голова паморочиться, — вимушено, кволо усміхаючись, він заплющив очі.

Тиждень він пролежав у Катеринодарі, на квартирі в знайомого Богатирьову лікаря, де помалу поправлявся після хвороби, а потім, як казав Прохор, — «пішов на поправку», і в станиці Абінській перший раз за весь період відступу сів на коня.

У Новоросійську велась евакуація. В Туреччину пароплави везли російських багатіїв, поміщиків, сім'ї генералів і впливових політичних діячів. На пристанях день і ніч вантажились. Із юнкерів організували артілі вантажників, трюми пароплавів заповнювали військовим майном, чемоданами і ящиками ясновельможних біженців.

Частини Добровольчої армії бігли попереду дончан і кубанців, першими опинились у Новоросійську, де й почали вантажитись на вантажні судна. Штаб Добровольчої армії завбачливо перебрався на прибулий в порт англійський дредноут «Імператор Індії». Бої точились біля Тунельної. Вулиці міста заповнили десятки тисяч біженців. Військові частини все прибували й прибували. На пристанях панувала неймо-

вірна товчія. На околицях Новоросійська, на вапнякових схилах гір тисячами гуляли табуни кинутих напризволяще коней. На прилеглих до пристанів вулицях лежали купи козачих сідел, спорядження, військового майна. Все це виявилось зайвим, більше нікому не потрібним. У місті ширились чутки, ніби судна заберуть тільки Добровольчу армію, а донці з кубанцями похідним порядком підуть у Грузію.

Уранці 25-го березня Григорій з Платоном Рябчиковим пішли на пристань переконатись, чи не вантажаться частини другого Донського корпусу, бо напередодні до козаків дійшла чутка, нібито генерал Денікін наказав: усіх донців, котрі зберегли зброю і коней, вивезти в Крим.

Пристань заповнили калмики Сальського округу. З Манича і Сала вони пригнали табуни коней і верблюдів, довели до самого моря свої дерев'яні житлові будинки. Нанюхавшись у натовпі прісних запахів овечого лою, Григорій з Рябчиковим проникли на причал, куди спускався трап великого транспортного пароплава. Вхід на трап охороняв посилений караул офіцерів Марковської дивізії. Біля них чекав на посадку натовп донців-артилеристів. На кормі пароплава стояли гармати, накриті захисного кольору брезентом. Із чималим зусиллям прошттовхнувшись наперед, Григорій спитав у молодшого чорновусого вахмістра:

— Станичник, не скажеш, що за батарея?

Вахмістр, покосившись на Григорія, неохоче відповів:

— Тридцять шоста.

— Каргінська?

— Так точно.

— Хто тут розпоряджається?

— А там він стоїть коло поручнів, один якийсь полковник.

Рябчиков смикнув Григорія за рукав, сердито запропонував:

— Ходімо звідси, ну їх до чорта! Тут у них хіба чогось доб'єшся? Коли воювали — були потрібні, а зараз ми їм зайві...

Вахмістр підморгнув батареяцям, які вишикувались у чергу, усміхнувся:

— Пощастило вам, артилеристи! А панів-офіцерів — не беруть.

Полковник, який спостерігав за ходом завантаження, швидко спускався східцями; слідом за ним, спотикаючись, поспішав лисий чиновник у розстібнутій дорогій шубі. Він благально тулив до грудей котикову шапку, щось говорив, і на його спітнілому обличчі і в короткозорих очах відбивалось таке приниження, що полковник розлютився, відвернувся від нього і грубо закричав:

— Я вам уже один раз сказав! Не чіпляйтесь, бо я накажу відправити вас на берег! Ви збоже-

воліли! Куди ми візьмемо ваше барахло? Ви що, сліпі? Не бачите, що відбувається? Ой, тоді ви зовсім мені не потрібні! Та, ради Бога, можете скаржитися хоч самому генералу Денікіну! Сказав, не можу, — значить, не можу, ви російську мову розумієте?!

Коли він, віддмахаючись від настирливого чиновника, порівнявся з Григорієм, той перепинив йому дорогу і, віддавши честь, хвилюючись, спитав:

— Скажіть, офіцери можуть сподіватись на посадку?

— На цей пароплав — ні. Нема місця.

— Тоді на який?

— Узнавайте на евакопункті.

— Ми туди ходили, ніхто нічого не каже.

— Я теж не знаю, пропустіть мене!

— Але ж ви вантажите тридцять шосту батарею! А нам чому нема місця?

— Про-пу-стіть, я вас прошу! Я — не довідкове бюро! — Полковник спробував легенько відсторонити Григорія, але той стояв непорушно. В очах у нього спалахували й гасли блакитні іскорки.

— Тепер ми вам стали непотрібні? А колись були потрібні? Прийміть руку, ви мене не зіпхнете!

Полковник глянув Григорію в очі, потім озирнувся: марковці, схрестивши гвинтівки, стояли на східнях, ледве стримували натиск. Дивлячись повз Григорія, полковник стомлено запитав:

— Ви якої частини?

— Я — з Дев'ятнадцятого Донського, інші — з різних полків.

— Скільки вас загалом?

— Чоловік десять.

— Не можу. Нема місця.

Рябчиков побачив, що в Григорія заходили ніздрі, коли він тихо сказав:

— Що ж ти тут дієш, гад?! Гнида тилова! Негайно нас пропускай, бо інакше...

«Зараз Гриша його вдарить!» — відчуваючи одночасно злість і задоволення, подумав Рябчиков, але тут же побачив, що двоє марковців, розчищаючи прикладами в натовпі дорогу, поспішають на підтримку полковникові. Він завбачливо смикнув Григорія за рукав:

— Не заводься з ним, Пантелійович! Облиш...

— Ви — ідіот! І ви будете нести відповідальність за вашу поведінку! — зблід полковник і, звертаючись до підоспілих марковців, кивнув на Григорія: — Панове! Вгамуйте цього епілептика! І наведіть тут порядок! У мене невідкладна справа до коменданта, а тут доводиться вислухувати пакоші від різних... — і поспішно залишив Григорія.

Високий марковець, із погонями поручика на синій бекеші, з акуратними англійськими вусиками, впритул підійшов до Григорія.

— Що ви хочете? Чому ви порушуєте порядок?

— Місце на пароплаві — ось що мені треба!

— Де ваша частина?

— Не знаю.

— Ваш документ?

Другий караульний, молодий, ще з пухлими губами юнак, у пенсне, ламким баском запропонував:

— Його слід доставити в караульне приміщення. Не гайте часу, Висоцький!

Поручик, уважно прочитавши посвідчення Григорія, повернув його.

— Шукайте вашу частину. Раджу тут не вештатись і не заважати вантажитись. У нас є наказ: усіх, хто виявляє недисциплінованість і заважає вантажитись, арештовувати, не зважаючи на їхнє звання. — Поручик стиснув твердо губи, на кілька секунд замовкнув і, скося поглядаючи на Рябчикова, нахилився до Григорія, пошепки сказав: — Послухайте мою пораду: поспілкуйтесь із командиром тридцять шостої батареї, якщо вас поставлять у їх чергу, то ви зможете сісти на пароплав.

Рябчиков, який чув те, що на вухо шепотів поручик, зрадів:

— Йди до Каргіна, а я тим часом збігаю за хлопцями. З твого майна, крім речового мішка, що брати?

— Пішли разом, — байдуже вирішив Григорій. По дорозі вони зустріли знайомого козака — з хутора Семенівського. Він віз на пристань накриту брезентом величезну фурманку печеного хліба. Рябчиков привітався зі станичником:

— Здрастуй, Федір! Куди прямуєш?

— А-а-а, Платон, Григорію Пантелійовичу, моє шанування! Своєму полкові хліб на дорогу заготовляємо. Ледве впорались, а то б довелось в морі обходитися однією кутею...

Григорій підійшов до фурманки, поцікавився:

— Хліб у тебе на вагу, чи в кількості?

— Який його чорт рахував! А вам що, хліб потрібний?

— Ага.

— То бери!

— Скільки дозволяєш?

— Та скільки донесеш, у нас запас великий!

Рябчиков здивовано спостерігав, як Григорій клав собі хлібину за хлібиною, не втерпів, запитав:

— На ділька ти його стільки набираєш?

— Згодиться, — коротко відповів Григорій.

Він випросив в іздового два мішки, склав у них хліб, подякував за виручку і, попрошавшись, звелів Рябчикову:

— Бери, понесемо.

— Ти часом не зимувати тут зібрався? — піднявши мішок на плечі, не стримався, щоб не вщипнути, Рябчиков.

— Я стільки не з'їм.

— А хто ж?

— Кінь.

Рябчиков хутко поставив мішок на землю, розгублено запитав:

— Ти що, жартуєш?

— Ні, цілком сурйозно.

— Виходить, що ти... що ж ти, Пантелі-йович, собі надумав? Хочеш залишитись, правильно я тебе розумію?

— Правильно. Ну, піднімай мішок, пішли. Коня треба годувати, бо він усі ясла погриз. Кінь ще згодиться, ми ж не піхота...

Поки вертались на квартиру, Рябчиков мовчав, кректав, підтягував собі на плече мішок; коли вже були біля хвіртки, перепитав:

— А хлопцям збираєшся сказати? — і, не чекаючи відповіді, з легкою образою зауважив: — Це ти здорово придумав... А ми ж як?

— А як вам хочеться, — байдуже відповів Григорій. — Не беруть нас, не вистачає всім місця, — то й обійдемося! На якого чорта вони нам потрібні, щоб до них набиватися! Залишимося, пошукаємо щастя вдома. Та прохось же, чого ти стовбичиш у хвіртці?

— Таке діло, що про все забудеш... Я її, тієї хвіртки, зовсім не бачу. Ну, й ну! Ти мене, Гриша, наче обухом по голові вдарив. Геть розум мені затуркав. А я собі думаю: «На чорта він цей хліб просить?». Тепер хлопці наші визнають, переляк буде...

— Ну, а ти як? Залишишся, чи ні? — поцікавився Григорій.

— Що ти! — перелякався Рябчиков.

— Зваж.

— Тут і гадати нічого! Поїду без розмов, поки місце є. Приєднаюсь до Кургінської батареї і поїду.

— Даремно.

— Та що ти! Мені, брате, своя голова дорожча. Щось нема в мене бажання, щоб червоні на ній свої палатки точили.

— Ой, Платоне, добре подумай! Справа така...

— І не вмовляй! Поїду — і все...

— Ну, як знаєш. Тобі видніше, — роздратовано сказав Григорій і перший ступив на кам'яні сходи ганку.

Ні Єрмакова, ні Прохора, ні Богатирьова на квартирі не виявилось. Хазяйка — літня згорблена вірменка — повідомила, що козаки пішли й обіцяли скоро вернутись. Григорій, не роздягаючись, порізав хлібину на великі скибки, пішов у сарай до коней. Хліб порівну віддав і своєму коневі, й Прохора і тільки взявся за відро, щоб принести води, як у дверях з'явився Рябчиков. У полах шинелі він обережно ніс великі шматки хліба. Зачувши хазяїна, кінь Рябчикова коротко заіржав, а його хазяїн мов-

чки пройшов повз Григорія, який стримано всміхався, висипав хліб в ясла, не дивлячись на Григорія, сказав:

— Не шкірся, будь ласка! Коли така дорога стелеться, — змушений і я коня годувати... Ти думаєш, мені дуже кортить їхати? Сам би взяв себе за загривок і повів на той триклятий пароплав, правду кажу! Бо живий страх підганяв... голова ж на плечах усього одна? Не дай Бог, що зрубають — друга до Покрови не виросте...

Надвечір вернувся Прохор, а з ним й інші козаки. Єрмаков приніс величезний бутель спирту, а Прохор — повний мішок каламутно-жовтої рідини в герметично закручених банках.

— Ось розжилися! На всю ніч вистачить, — хвалився Єрмаков, вказуючи на сулію. — Трапився нам військовий лікар, упросив допомогти йому відвезти зі складу на пристань медикаменти. Вантажники працювати відмовились, одні юнкери зі складу носили, ну, й ми до них у підпряжку. Лікар за нашу поміч спиртом розрахувався, а банки оці Прохір накрав, скарай Господь, не брешу!

— А що в них? — виявив інтерес Рябчиков.

— Це, брате, ліпше, ніж спирт! — Прохор зструснув банкою, подивився на світло, як під темним склом булькає темна рідина, самовдоволено закінчив: — Це — справжнє дороге закордонне вино. Його дають пити тільки хворим — так мені пояснив юнкер, котрий англійською мовою читає. Сядемо на пароплав, вип'ємо з горя, заведемо «Рідну мою стороньку» й будемо пити до самого Криму, а банки кидати в море.

— Йди швидше сідай, бо із-за тебе пароплав затримується, не відправляється. «Де, питають, Прохор Зиков — наш найбільший герой, без нього ніяк не можемо рушати!» — глузував Рябчиков і, помовчавши, жовтим обкуреним пальцем вказав на Григорія: — Ось він їхати передумав. І я теж...

— Та ну? — вигукнув Прохор, від здивування він мало не випустив банку з рук.

— Що тут відбувається? Що ви вже надумали? — пильно дивлячись на Григорія, хмуро спитав Єрмаков.

— Вирішили не їхати.

— Чому?

— Тому що нам не знайшлося місця.

— Якщо сьогодні нема — завтра будуть, — впевнено заявив Богатирьов.

— А ти на пристань ходив?

— Ну, й що з того?

— Усе там бачив?

— Ну, бачив.

— Не нукай! Бо коли бачив, то про що тоді мову вести. Нас із Рябчиковим тільки двох і брали, та й то один доброволець порадив

приєднуватися до Каргінської батареї, інакше нічого не вийде.

— А ця батарея, вона ще не вантажилась? — пожвавішав Богатирьов. Узнавши, що батареїці стояли в черзі на посадку, він негайно почав збиратися: склав у речовий мішок білизну, запасні шаровари, гімнастерку, поклав хліб і попрощався.

— Залишайся, Петре! — порадив Єрмаков. — Нема смислу нам розділятися.

Богатирьов мовчки простягнув йому спітнілу руку, від порога ще раз уклонився, побажав: — Бувайте здорові! Дасть Бог — іще побачимось! — і вибіг.

Після того, як він попрощався, в кімнаті довго стояла важка тиша. Єрмаков сховався на кухню, попросив у хазяйки чотири склянки, мовчки розлив у них спирт, на стіл поставив великий мідний чайник із холодною водою, нарізав сало і, так само мовчки сів до столу, зіпершись на нього ліктями, кілька хвилин тупо дивився собі під ноги, потім прямо з носика чайника напився води, хрипко запитав:

— А чого на Кубані вода скрізь гасом смердить?

Запитання так і залишилось без відповіді. Рябчиков чистою ганчірочкою витирав запітніле лезо шаблі, Григорій рився в своєму сундучку, Прохор неухважно розглядав за вікном голі схили гір, всіяні кінськими табунами.

— Сідайте до столу, вип'ємо. — Єрмаков, не чекаючи, перекинув у рот склянку, запив водою і, жуючи шматок рожевого сала, дивлячись повеселілими очима на Григорія, спитав:

— Не підсунуть нам решку червоні товариші?

— Усіх не переб'ють. Народу тут залишеться більше тисячі, — відповів Григорій.

— Я журюся не за всіх, — засміявся Єрмаков. — Тут хоч би своєї овчини не позбутися...

Після того, як гарно випили, розмова повеселішала. А трохи згодом раптом вернувся посинілий від холоду, насуплений, сердитий Богатирьов. Він біля порога кинув чималу в'язку нових англійських шинелей, мовчки почав роздягатись.

— Із прибуттям вас! — кланяючись, насмішливо привітав Прохор.

Богатирьов кинув у його бік сердитий погляд, зітхнув:

— Проситимуть всі оці Денікіни та інші б..., а я їм дзуськи! Стояв у черзі, змерз на морозі, як пес, і все даремно. Закінчилось якраз на мені. Поперед мене двоє стояли, одного пропустили, а іншого — ні. Половина батареї залишилась, ну, що це таке, га?

— Ось так вашого брата вмивають! — зареготав Єрмаков і, розхлюпоючи, налив Богатирьову з бутля повну склянку спирту. — На,

запий своє гірке горе! Чи ти будеш чекати, поки тебе прийдуть просити? Глянь у вікно, це не генерал Врангель за тобою пожалував?

Богатирьов мовчки цідив спирт. Він зовсім не сприймав жартів. А Єрмаков і Рябчиков — самі напівп'яні — напоїли до несхочу стару хазяйку і вже збирались йти шукати де-небудь гармоніста.

— Сходіть краще на станцію, — порадив Богатирьов, — там вагони грабують. Весь поїзд набитий обмундируванням.

— На чорта воно потрібне, твоє обмундирування! — кричав Єрмаков. — Нам і цих шинелей, що ти приволік, вистачить! А лишне однаково заберуть. Петро! Брехун собачий! Ми тут вирішуємо в червоні податися, розумієш? Ми ж козаки — чи хто? Якщо червоні залишать нас живими — підемо служити до них! Ми — донські козаки! Чистокровні, без домішків! Наше діло — рубати. Знаєш, як я рубаю? З вивертом! Ставай, на тобі покажу! Що, злякався? Нам однаково, кого рубати, аби рубати, так я кажу, Мелехов?

— Відчепись, — стомлено відмахнувся Григорій.

Водячи налитими кров'ю очима, Єрмаков намагався вийняти свою шаблю, що лежала на сундуці. Богатирьов незлобиво його стримував, просив:

— Ти не дуже бешкетуй, Аніка-воїн, бо я тебе враз утихомирю. Пий солідно, ти ж в офіцерським чині.

— Я на цей чин кладу з прибором! Він мені зараз потрібний, як колодка свині. Не згадуй! Сам такий. Дай я тобі погони зріжу? Петю, друже мій, чекай, чекай, я їх вмить...

— Ще не час, устигнемо з цим, — усміхався Богатирьов, стримуючи товариша, який занадто розійшовся.

Пили до ранку. Ще ввечері невідомо звідки з'явилися чужі козаки, один із них приніс двохрядку. Єрмаков доти танцював «козачка», поки й не впав. Його відтягнули до сундука, і він відразу заснув: на голій підлозі, широко розкидавши ноги, незручно закинувши голову. Невесела гулянка продовжувалась усю ніч. «Я з Кумшатської!.. З самої станиці! У нас були воли — до рога не дістанеш! Коні були — не коні, а леви! А тепер що в господарстві лишилось? Одна облізла сучка! Та й та скоро здохне, годувати нічим»... — обливаючись п'яними слізьми, розповідав уже літній козак — один із випадкових людей, котрі приєдналися до гуляння. Один кубанський козак у подертій черкесці замовив гармоністові «наурську» і, картинно розвівши руками, так неймовірно легко закружляв у кімнаті, що Григорію здавалось, ніби підосви гірських чобіт кубанця зовсім не торкаються брудної, зачовганої підлоги.

Опівночі хтось із козаків невідомо звідки приніс два високі череп'яні глечики з вузькими шийками; на їх боках темніли брудні етикетки, корки були залиті сургучем, з-під вишнево-червоних сургучних печатей звисали масивні свинцеві plombи. Прохор довго держав у руці відерний глек, напружено мимрив губами, намагаючись прочитати на етикетці іноземний напис. Єрмаков, який шойно проснувся, взяв із його рук глечик, поставив на підлогу, витягнув шаблю. Прохор не встиг ойкнути, як Єрмаков, косо замахнувшись, на четверть відсік шаблею шийку глечика, голосно скомандував: «Підставляй посуд!».

Густе, дивовижно запашне й терпке вино розпили за кілька хвилин, і Рябчиков потім ще довго з захоплення прицмокував язиком, вихваляв: «Це не вино, а святе причастя! Таке тільки перед смертю пити, та й то не всім, а таким, які за все життя в карти не грали, тютюн не нюхали, жінок не чіпали... Архирейський напій, одним словом!». Тоді Прохор згадав, що в нього в мішку зберігаються банки зі ще одним цілющим напоєм.

— Зажди, Платоне, дуже не хвали! Мое винце буде трохи смачніше твого! Це — лайно, а те, що я прихопив на складі, — оце вино! Ладан із медом, а може ще й ліпше! Це тобі, брат, не архирейське, а — не стану брехати — царське! Колись царі пили, а тепер нам пощастило... — вихвалявся він, відкриваючи одну із банок.

Рябчиков, який був жадібний до випивки, одним махом хильнув півсклянки жовтої каламутної рідини, і тут же вмить зблід і витріщив очі.

— Це не вино, а карболка! — прохрипів він, із пересердям вихлюпнув те, що залишилося в склянці, Прохорові на сорочку, похитуючись, вийшов у коридор.

— Він, гад, бреше! Вино — англійське! Перший сорт! Не вірте йому, братці! — перекикуючи п'яні голоси, горлав Прохор. Він також одним духом випив склянку, і негайно побілів ще більше, ніж Рябчиков.

— Ну, що скажеш? — допитувався Єрмаков, роздуваючи ніздрі, заглядаючи Прохорові в геть посоловіли очі. — Так кажеш — царське вино? І яке воно — міцне? Солодке? Я ж тобі, чортяко, казав, що дивись, бо інакше я тобі ту банку на голові розіб'ю!

Прохор хитав головою, мовчки страждав, а потім, ікнувши, швидко схопився й побіг слідом за Рябчиковим. Єрмаков, давлячись від сміху, змовницьки підморгнув Григорію і теж відправився на двір. Через хвилину він вернувся в кімнату. Він так голосно реготів, що перекрив усі голоси.

— Чого ти? — стомлено спитав Григорій. — Чого, дурню, регочеш? Залізачку знайшов?

— Ой, хлопче, ти тільки піди та глянь, як їх там вивертає! Ти в'являєш, що вони випили?

— Ну?

— Англійську мазь від вошей.

— Брешеш!

— Істинний Бог! Я сам спочатку, коли був на складі, то подумав, що це вино. А потім запитав у пана лікаря, що ж воно таке. — «Ліки», — каже. Я питаю: «Воно, випадково, не від усіх скорбот? Не на спирту?» — «Боже борони, — каже, — це союзники мастило від вошей нам прислали. А за комір їх ніяк не можна заливати!».

— Чого ж ти, лиходію, не відмовив їх? — із досадою дорікнув Григорій.

— Нехай, чорти, перед злачею очишаються, не бійсь, не здохнуть! — Єрмаков витер виступаючі від сміху сльози, не без зловтіхи додав: — Може, менше питимуть, бо через них і чарки не встигнеш на столі вхопити. Жадібних треба вчити! Ну, що ж, ми з тобою зараз вип'ємо, чи зачекаємо? Давай за нашу погибель вип'ємо?

На світанку Григорій вийшов на ганок, тремтячими руками скрутив цигарку, закурив, довго стояв, притулившись спиною до відволоченої в тумані стіни.

У домі безперервно лунали п'яні вигуки, захлинаючись, грала гармошка, хтось бадьоро підсвистував; сухо дріботіли закаблуки невтомних танцюристів... А з бухти вітер доносив густий, низький рев сирен пароплавів; на пристанях людські голоси зливалися в один суцільний гомін, серед якого часом виділялись команди, кінське іржання, гудки пароплавів. Десь у районі станції Тунельної точився бій. Глухо били гармати, в інтервалах між їх пострілами ледве чути було, як шпарко стукотять кулемети. За Мархотським перевалом високо злетіла освітлювальна ракета. На кілька секунд вона осяяла дивовижним зеленим сяйвом гострі вершини гір, а потім гори знову вкрила густа темрява березневої ночі, і слідом за цим усе частіше й виразніше, майже зливаючись, загриміли артилерійські залпи.

XXIX

Із моря дув настояний солоний і холодний вітер. На берег він приносив запах незнаних чужих земель. Однак донським козакам у цьому нудному, пронизаному вітром чужому приморському місті, все здавалося непривітним. Вони, щільно збившись стояли на молу, чекали, коли їх почнуть вантажити... Коло берега бились, здіймаючи піну, зелені хвилі. Крізь хмару на землю пробивалось холодне сонце. На рейді диміли англійські і французькі міноносці; сірою грізною горою над водою височів дредно-

ут. Над ним піднімалась чорна хмара диму. На пристанях стояла зловісна тиша. Там, де біля причалу недавно погойдувався останній транспорт, — у воді плавали офіцерські сідла, чемодани, одіяла, шуби, оббиті червоним плюшем стільці, ще якісь манатки, в поспіху скинуті зі східців...

Григорій на пристань приїхав зранку; залишивши на Прохора коня, довго ходив у натовпі, шукав знайомих, прислухався до уривків схвильованих розмов. На його очах біля трапу «Святослава» пустив собі кулю старенький відставний полковник, якому відмовили в місці на пароплав.

Маленький, метушливий, з сивою щетиною на щоках, із заплаканими, припухлими, збрєклими очима полковник ще кілька хвилин тому хапав начальника караулу за портупею, шось жалібно шепелявив, сякався і нечистою хусткою витирав прокурені вуса, очі й тремтячі губи, а потім раптом відважився... Не гаючись, якийсь меткий козак виїняв із теплої руки мертвого блискучий, нікельований браунінг, труп у світло-сірій офіцерській шинелі ногами, наче колоду, відкотили туди, де стояли штабелями ящики, а в черзі біля трапу спалахнула ще більша штовханина, вона переросла в люту бійку, біженці ще запекліше гиркались хриплими, розлюченими голосами.

Коли останній пароплав, похитуючись, почав відходити від причалу, в натовпі голосно заплакали жінки, залунали істеричні вигуки, лайка... Ще на пароплаві не встиг затихнути короткий рев сирени, як молодий калмик у лисячому тривусі стрибнув у воду, поплив слідом за пароплавом.

— Не витерпів! — зітхнув хтось із калмиків.

— Значить, йому до зарізу не можна було залишатись, — сказав козак, котрий стояв поруч із Григорієм. — Значить, він червоним дуже насолів...

Григорій, зціпивши зуби, спостерігав за тим, як плив калмик. Плавець усе рідше і рідше змахував руками, плечі все нижче осідали в воду. Чекмень намок і тягнув донизу. Хвиля зміла з голови калмика рудий лисячий тривух, і він швидко опинився далеко позаду.

— Утолиться, проклятий нехрист! — із жалем відзначив якийсь дідок у бешметі.

Григорій круто розвернувся, пішов до коня. Прохор жваво розмовляв із Рябчиковим і Богатирьовим. Побачивши Григорія, Рябчиков засовався в сідлі, нетерпляче торкнув коня закаблуками, крикнув:

— Пантелійович, де тебе носить? — І, не дочекавшись, поки Григорій підійде, закричав: — Поки не пізно, давай тікати. Тут зібрався гурт козаків — чоловік п'тдесят буде, думаємо махнути на Геленджик, а звідтіля в Грузію. Ти як?

Григорій повільно наближався, руки глибоко засунув у кишені шинелі, плечима мовчки розштовхував козаків, які безцільно вештались на пристані.

— Поїдеш, чи ні? — нетерпляче допитувався Рябчиков, під'їхавши впритул до Григорія.

— Ні, не поїду.

— До нас приєднався один військовий старшина. Він тутешні дороги знає наскрізь, каже, що з заплюшеними очима доведе до самого Тифліса. Поїхали, Гриша! А звідті до турків, га? Треба ж якось рятуватися! Кінець приходить, а ти якийсь, наче сонна риба!..

— Ні, не поїду. — Григорій забрав у Прохора поводи, важко, по-старечому, сів у сідло. — Не поїду. Даремно. Та й трохи пізнувато... Оглянься!

Рябчиков оглянувся. Від розпачу й люті він зім'яв, а потім зірвав із шапки темляк: із гір спускались червоноармійські цепі. Біля цементних заводів у паніці застукотіли кулемети. Гармати, що стояли на бронепоездах, теж почали бити по наступаючих. Перший снаряд вибухнув біля млина Асланіди.

— Вертаємось, хлопці на квартиру, тримайтеся за мною! — наказав Григорій і якось враз повеселів і збадьорився.

Проте зляканий Рябчиков схопив за повід Григорієвого коня, почав благати:

— Не треба! Давай тут залишимося... На миру, сам знаєш, і смерть красна...

— Не валяй дурня, поїхали! Яка тобі смерть? Що ти мелеш? — Григорій із досади хотів ще щось додати, але голос його заглушила гromовиця, що долітала з боку моря. Це англійський дредноут «Імператор Індії», залишаючи береги союзної Росії, розвернувся і послав залп снарядів із своїх восьмидюймових гармат. Даючи змогу пароплавам покинути бухту, він обстрілював цели червоно-зелених, котрі входили на околицю міста, далі переніс огонь на вершину перевалу, бо там з'явилися червоні батареї. Англійські снаряди з важким клекотом і ревом летіли над головами козаків, котрі стовпились на пристані.

Туго натягуючи поводи, стримуючи присідаючого коня, Богатирьов крізь гучну стрілянину кричав:

— Ну, й вредно ж гавкають англійські гармати! А даремно вони гасять по червоних! Від їхньої стрільби ніякої користі, тільки галасу багато...

— Нехай пашекують! Нам тепер однаково, — усміхнувшись, рушив Григорій і направився в вулицю.

Із-за рогу назустріч йому, нагинаючись у скаженому наметі, вискочили з оголеними клинками шестеро вершників. У переднього кіннотника на грудях, ніби рана, червонів кумачовий бант.

Частина восьма

I

Дві доби із південної сторони дув теплий вітер. На полях розтанув останній сніг. Відгомоніли бурхливі весняні струмки, ожили степові ярки і річки. На третій день на світанку вітер вщух і на степ опустився густий туман, кущі торішнього ковилю засріблились краплями вологи, у густій молочній імлі сховались кургани, байраки, станиці, бані дзвіниць, високі верхівки пірамідальних тополею.

Ось у такий туманний ранок Аксенія вперше вийшла на ганок і довго стояла, п'яніючи від хмільного солоду, на якому було настояне чисте весняне повітря.

Той світ, що відкрився їй, був зовсім інший, неймовірно новим і звабливим. Збудженими очима вона схвильовано розглядала все довкола, перебираючи, як мала дівчинка, складки свого плаття. Заволочена туманом далина, в садку підтоплені весняною водою яблуні, мокра огорожа, а за нею тягнеться глибоко вдавлена минулорічна колія, — все їй здавалось напрочуд гарним, усе цвіло ніжними і густими барвами, ніби освітлене сонцем.

Із-за туману виглянув клопоть чистого неба, їй навіть боляче було дивитись на його холодну просинь; зате запах прілої соломи і відталого чорнозему виявився таким знайомим і приємним, що Аксенія не лише глибоко його вдихнула, а навіть усміхнулась куточками вуст; звідкілься із зягнутого туманом степу донеслась невігядлива пісенька жайвора, чим розбудила в ній підсвідомий сум, що оця пісенька, почута на чужині, змусила ще більше забитися серце Аксенії, а з очей покотитися дві скупі сльози...

Аксенія ні про що не думала, вона просто насолоджувалась тим, що до неї вернулось життя, правда, їй дуже хотілось до всього самій доторкнутися руками, все обдивитися. Їй кортіло перебрати почорнілий від вологи кущ смородини, притулитися щогою до яблуневої гілки, вкритої сизим оксамитовим нальотом, хотілось

переступити через жердину на загорожі й пройтись болотом, бездоріжжям, туди, де за широким ярком казково зеленіло, зливаючись із зягнутою туманом далиною, озиме поле.

Кілька днів Аксенія жила тим, що чекала, може, ось-ось з'явиться Григорій, але згодом від сусідів, котрі заходили до хазяїна, вона взнала, що війна так і не закінчилась, що багато козаків із Новоросійська морем направились у Крим, а ті, котрі залишилися, пішли в Червону Армію, або на копальні.

Наприкінці тижня Аксенія твердо вирішила, що буде пробиратись додому, а, на щастя, незабаром трапився їй і попутник. Якось у хату, не стукаючи, ввійшов невеличкий згорблений дідусь. Він мовчки вклонився, взявся розтібати на собі англійську шинель, що не тільки мішкувато на ньому сиділа, а й була брудна та розпорота на швах.

— Ти що ж це, добрий чоловіче, навіть «здрастуй» не сказав, а на нічліг вже влаштуваєшся, — запитав господар, здивовано розглядаючи несподіваного гостя.

А той, швиденько знявши шинель, стріпнув її біля порога, бережливо повісив на гачок і, поглажуючи сиву, коротко стрижену борідку, усміхнувся і сказав:

— Вибач, Христа ради, любий чоловіче, але я в нинішні часи так звик: спочатку роздягнешся, а потім уже просишся переночувати, бо інакше не пустять. Люди ниньки непривітні стали, гостям не дуже радіють...

— Куди ж ми тебе покладемо, дідуню? Бачиш, тісно живемо, — вже не так холодно запитав хазяїн.

— Та мені й місяця треба жменьку. Ось тут, біля порога, скручусь і пересплю.

— А хто ж ти, дідуню будеш? Біженець? — поцікавилась хазяйка.

— Ось-ось, біженець і є. Бігав, бігав, до моря добіг, а тепер назад потихеньку вертаюся, бо вже вморився бігти... — відповідав говіркий дідусь, присідаючи навпочіпки біля порога.

— А хто ж ти такий? Звідки? — продовжував допитуватися хазяїн.

Старий вийняв із кишені великі кравецькі ножиці, покрутив їх у руках, із тією самою усмішкою, що не сходила в нього з вуст, пояснив:

— А ось і документ, що підтверджує мій чин, аж від Новоросійська з ним командуюсь, а родом я здалеку, із-за Вешенської станиці. Туди і йду, напившись морської солоної води.

— І я, дідуню, вешенська, — радісно спалахнула Аксенія.

— Оце так приємність! — вигукнув старий. — Ви бачите, де довелось зустріти станичницю! Хоч у такий час воно і не дивно: ми зараз — як євреї: розійшлися на всій землі. На Кубані тепер

так: кинеш палицею на собаку, а попадеш у донського козака. Прийшло їх сюди стільки, що й не злічити, а в землю лягло — і ще більше. Надивився я, добрі люди, багато чого за цей відступ. І якої біди народ зазнав — і не розкажеш! Позавчора сиджу на станції, поруч зі мною благородна жіночка в окулярах сидить, крізь окуляри збирає на собі вошей. А вони по ній пішки ходять. І от вона їх знімає пальчиками, а сама так кривиться, наче лісову кислицю вкусила. Почне ту бідну вошку душити — ще дужче кривиться, всю її аж пересмикує, так їй гидко! А інший безсердешний людину вбиває і не кривиться, морду не відвертає. При мені один такий душугуб трьох калмиків зарубав, а потім витер шаблю об кінську гриву, дістав цигарку, закурив, під'їжджає до мене, питає: «Ти чого, діду, баньки витріщив? Хочеш, тобі голову зрубаю?». — «Що ти, кажу, синку, Бог з тобою! Зрубаєш мені голову, а тоді як же я буду хліб жувати?». — Засміявся він і від'їхав.

— Є такі, котрі на цьому руку набили, йому людину вбити легше, ніж вошу задушити. Змільчав народ за революцію, — глибоко задумався хазяїн.

— Правда твоя! — згодився гість. — Людина — не худоба, до всього звикає. От я й питаюся у тієї жіночки: «Хто ви така будете? На обличчя ви начебто не з простих». Плянула вона на мене, сльозу зронила. «Я — дружина генерал-майора Гречихина». От тобі, думаю, й генерал, от тобі й майор, а вошей, як на прибудній кішці бліх! І кажу їй: «Ви, ваше превосходительство, якщо будете, вибачайте, ваших комашок-кузочок так давити, то вам до Покрови вистачить. І нігтики всі поламаєте. Душіть їх усіх разом!». — «Як це?» — питає. Я їй і порадив: «Зніміть, кажу, одягу, розстеліть на твердому місці — і пляшкою їх». Дивлюсь, згребла моя генеральша свою одягину і — за водокачку, дивлюсь — качає зеленою пляшкою по сорочці, та так вправно, ніби вона все життя цим звіймалась! Полюбувався я на неї, та й думаю: у Бога всього достатньо, вділив він вошей і на долю благородних, нехай, мовляв, вони і їхньої солодкої крові поп'ють, не все ж їм пити одну трудову кривцю... Бог — він не Микитка! Він своє діло знає. Буває, що й подобришає до людей і так же розпорядиться, що краще їй не придумаш.

Кравець говорив собі та й говорив, але коли переконався, що господарі дуже уважно його слухають, — ненароком натякнув, що міг би ще чимало чого цікавого розказати, та так зголоднів, що його вже хилить на сон.

Після вечері, вмощуючись спати, він запитав Аксенію:

— А ти, станичнище, довго думаєш тут гостювати?

— Додому, дідуню, збираюся.

— Ну, ось і підемо разом, все ж удвох буде веселіше.

Аксенія охоче згодилась і вранці, попрошавшись із хазяями, вони залишили забуте в степу селище Ново-Михайлівське.

***

На дванадцятий день уночі вони прийшли в станицю Мілютинську. Ночувати напросилися у великий, багатий на вигляд будинок.

Уранці супутник повідомив Аксенію, що він на тиждень вирішив залишитися в станиці, бо йому необхідно відпочити та загоїти розтерті до крові ноги. Далі мандрувати він не міг. До того ж у хазяїв, котрі пустили їх на ніч, знайшлась для нього робота, тому дідусь, який скучив за ділом, швиденько влаштувався біля вікна, дістав ножиці й перев'язані мотузочком окуляри, швидко почав пороти різну стару одягу.

Прощаючись із Аксенією, старий балакун і веселун, перехрестив її, несподівано сплакнув, але відразу витер сльозу і, повернувши собі, як завжди, жартівливий настрій, сказав:

— Біда, звичайно, — не рідна мати, а людей ріднить... Ось уже й жалко тебе стало... Ну, та нічого не вдієш, прошкуй, донечко, далі сама, бо поводитир твій закривів зразу на обидві ноги, мабуть, десь його нагодували ячмінним хлібом... Але, що не кажи, а пройшли ми з тобою чимало, а як для моїх сімдесяти років — то й зовсім забагато. Якщо зможеш, то передай моїй бабі, що сизий її голуб живий і здоровий, і в ступі його товкли, і на бительні били, а він усе живий, на ходу добрим людям штани шие і ось-ось вернеться додому... Так їй і перекажи: мовляв, старий дурень закінчив відступати і тепер наступає назад додому, не дідждеться, коли до печі добереться...

Ще кілька днів Аксенія провела в дорозі. Від Боковської до Татарського доїхала на попутній підводі. Вже пізно ввечері ввійшла в своє подвір'я, хвірка була навстіж розчинена, глянула на мелехівський дім і до горла раптом підступив гіркий плач... Сидячи в порожній кухні, що тхнула пусткою, вона виплакала всі жіночі гіркі сльози, що зібрались у неї за тривалий час, а потім принесла з Дону води, затопила піч, сіла до столу, поклала на коліна руки. Отак задумавшись, вона не вчула, коли рипнули двері, і аж трохи жахнулась, коли Ільківна, — а це була вона, — тихо привіталась:

— Ну, здорова була, сусідонько! Довго ж ти блукала в чужих краях...

Аксенія злякано підвела на неї очі, встала.

— Ну, чого ж це зириш на мене та мовчиш? Чи, може, погані вісті принесла? — Ільківна повільно підійшла до столу, сіла на край лавки, не зводила з Аксенії свій допитливий погляд.

— Ні, які ж у мене можуть бути вісті... Не ждала я вас, задумалась чогось і не чула, як ви ввійшли... — розгублено виправдовувалась Аксенія.

— Схудла ти, в чому тільки душа держиться.

— Тифом я хворіла...

— А Григорій наш... Як він?... Де ви з ним розлучилися? Він був живий?

Аксенія коротко розповіла. Ільківна мовчки вислухала її, не перебивши жодним словом, потім спитала:

— Він, коли залишив тебе, не хворий поїхав?

— Ні, він не хворів.

— І ти більше про нього нічого не чула?

— Ні.

Ільківна з полегшенням зітхнула:

— Ну, ось, спасибі за добре слово. Бо тут у хуторі різні брехні кажуть про нього...

— А що таке? — тихо перепитала Аксенія.

— Так, пусте мелють... Усіх не переслухаєш. Із хутірських тільки вернувся один Ванько Безхлебнов. Він бачив хворого Гришу в Катеринодарі, а іншим я не вірю!

— І що кажуть, бабуню?

— Чули ми, що нібито якийсь козак із Сингінського хутора казав, що в місті Новоросійську Гришу зарубали червоні. Ходила я пішки в Сингін, — не витерпіло материнське серце, — розшуквала того козачка. Відрікся він. І не бачив, каже, і не чув. Іще чутка доходила, ніби його в тюрму посадили, і він там тифозний помер... — Ільківна, опутивши очі, довго мовчала, розглядала свої вузлуваті важкі руки. Одутле обличчя старої виражало спокій, губи суворо стиснуті, але несподівано на її смуглих вилицях проступив вишневий рум'янець, а повіки дрібно затремтіли. Вона підняла на Аксенію очі, вони були сухі і несамовито палали, прохрипіла:

— Тільки я не вірю! Не може такого бути, щоб лишилась я останнього сина! Нема Богові за що мене так карати... Мені вже й жити зовсім недовго залишилось... А таки мало, а горенька й без цього повну чашу випила!.. Живий Гриша! Серце мое нічого не віщує — значить, живий він, мій ріднесенький!

Аксенія мовчки відвернулася.

У кухні довго стояла тиша, потім вітер відчинив двері в сіни й стало чути, як за Доном, у тополях, глухо реве весняна вода і в плавнях тривожно перегукуються дикі гуси.

Аксенія зачинила двері, прихилилась до печі.

— Ви, бабуню, не побивайтеся за ним, — тихо мовила вона. — Хіба такого хвороба зігне? Він же міцний, прямо залізний. Такі не вмирають. Він у люті морози всю дорогу без рукавичок їхав...

— Про діточок він згадував? — стомлено спитала Ільківна.

— І про вас, і про дітей згадував. Здорові вони?

— Здорові, а то ж як. А наш Пантелій Прокопійович у відступі помер. Залишились ми самі...

Аксенія мовчки перехрестилась, про себе здивувалась, що стара так спокійно сказала про чоловікову смерть. Спираючись на стіл, Ільківна важко підвелась.

— Засиділась я в тебе, а надворі вже ніч.

— Сидить, бабуню.

— Там Дуня одна, треба йти. — Поправляючи хустку на голові, вона оглянула кухню, скривилася: — Дим із печі валить. Треба було впустити когось жити, коли виїжджала. Ну, прощай! — І вже взявшись за клямку, не оглядаючись, сказала: — Обживешся — зайди до нас, провідай. Може, щось почуєш про Григорія, то скажи.

Із того дня відносини між Мелеховими та Аксенією значно покращилися. Спільна тривога за життя Григорія ніби зблизила й поріднила їх. На другий день Дуня, побачивши в дворі Аксенію, покликкала її, сама підійшла до плоту і, обнімаючи худі Аксенині плечі, всміхнулася до неї лагідно і просто.

— Ой, яка ж ти худа, Ксеня! Одні кістки стирчать!

— Схуднеш від такого життя, — всміхнулася у відповідь Аксенія, з прихованою заздрістю розглядаючи рум'яне обличчя вже вповні розквітлої дівчини.

— У тебе мати вчора була? — чомусь пошепки спитала Дуня.

— Була.

— Я так і подумала, що вона до тебе ходила. Про Гришу розпитувала?

— Розпитувала.

— Хоч не плакала?

— Ні, вона бабуня сильна.

Дуня, з довір'ям дивлячись на Аксенію, сказала:

— Краще б вона поплакала, все-таки їй стало б легше... Знаєш, Ксеню, після цієї зими вона якось дуже змінилась, не така, як раніше. Коли вона почула за батька, я думала, що серце в неї схопить, аж злякалась, а в неї ні сльозинки не з'явилося. Тільки й сказала: «Царство йому Небесне, одмучився мій милтий...». І до вечора ні з ким не гуторила. Я до неї і так, і по-іншому,

а вона тільки рукою відмахується і мовчить. Ой, такого я в той день страху натерпілася! А ввечері, коли попорала скотину, входжу і питаю її: «Мамо, що на вечерю варити?». І, знаєш, відійшло в неї серце, почала говорити... — Дуня зітхнула і, задумливо дивлячись кудись за спину Аксенії, сказала:

— А Григорій наш хіба вмер? Правду кажуть, чи ні?

— Не знаю, любонько.

Дуня збоку допитливо глянула на Аксенію, глибоко зітхнула.

— Мама за ним, ну, вся журбою зійшла! Вона його інакше й не називає, тільки: «Мій меншенький». І не хоче вірити, що його немає живого. А ти, Ксеню, знаєш, вона, коли переконається, що він справді помер, — вона сама від горя вмере. Життя вже в ній википіло, єдине, що її ще тримає, — це Григорій. Вона й до онуків якось збудувала і до роботи — все в неї з рук валиться. Ти ж тільки подумай, за один рік у нас в сім'ї — четверо...

Переповнена співчуттям, Аксенія перегнула через пліт, обняла Дуню, міцно поцілувала її в щоку.

— Займи, моя хороша, чим-небудь матір, не давай їй дуже сумувати.

— Чим же її займеш? — Дуня витерла кінцем хустки очі, попросила: — Зайди до нас, поговор із нею, все-таки їй легше буде. Нічого тобі нас цуратися!

— Зайду коли-небудь, неодмінно зайду!

— Я завтра, мабуть, на поле поїду. Спряглись із Оникієвою жінкою, хочемо хоч десятини дві пшениці посіяти. Ти собі не думаєш сіяти?

— Яка з мене сівачка? — невесело всміхнулась Аксенія. — Нема чим та й потреби нема. Мені одній багато не треба, проживу й без цього.

— Про Степана твого щось чути?

— А нічого, — байдуже відповіла Аксенія і несподівано для себе в неї вихопилось: — Я за ним не дуже сохну. — Несподіване зізнання збентежило її, і вона, щоб приховати свій настрій, поспішно попрощалась: — Ну, дівчинко, бувай, піду курінь прибирати.

Дуня, зробивши вигляд, ніби вона не помітила, як зашарілась Аксенія, дивлячись убік, сказала:

— Зажди трошки, я ось що хочу тебе просити — ти не допоможеш нам у роботі? Земля пересихає, боюсь, що ми не впораємось, а козаків на весь хутір двоє лишилось, та й ті, каліки.

Аксенія з радістю згодилась, і задоволена Дуня пішла збиратись.

Увесь день вона діяльно готувалась до виїзду: вдвох із вдовою Оникія провіяли зерно, сяк-так налагодила борони, змастила в гарбі колеса, перевірила сівалку. А ввечері нагребла в хустку просіяної пшениці й віднесла на цвинтар, висипала на могили Петра, Наталі та Одарки, щоб уранці пташки злетілись на рідні могилки. В ній ще зберігалась дитяча простота, вона вірила, що мертві почують веселе щебетання пташок і це їх утішить...

* * *

Тільки на світанку Наддоння вкутувала тиша. У затопленому лісі глухо воркотіла вода, обмиваючи блідо-зелені стовбури тополь, розмірено розхитуючи верхівки затонулих дубових кущів і молодих осик; в наповнених озерах шурхотіли нахилені течією мітелки очерету; на розливів, в глухих заболонях, — там, де, як зачарована, нерухомо стояла весняна вода, відбиваючи сутінкове світло зоряного неба, — ледве чутно перекликались казарки, сонно посвистували чиркові селезні та зрідка лунали срібні трубні голоси заночуваних на привіллї перелітних лебедів. Іноді скидалась у темряві, жируючи на привіллї, риба; на воді, всіяній золотими блискітками, далеко котилась грайлива хвиля і чувся тривожний гелгіг стривоженої чимось птиці. І знову Наддоння поринало в тишу. І тільки на світанку, коли ледве зарожевіли відрогі крейдяних гір, низом підхопився вітер. Густиий і сильний, він дув проти течії. На Дону дибились сажневі хвилі, сказано клекотіла в лісі вода, зі стоном хитались дерева. Вітер ревів цілий день і вщухав тільки вночі. Така погода стояла кілька днів.

Над степом повисла бузкова імла. Земля пересихала, припинили свій ріст трави, там, де було виорано на зяб, місцями піднімалась і луцилась земляна кора. Волога на полі вивірювалася з кожною годиною, а в хуторі Татарському на полях майже не було видно людей. В усьому хуторі залишилось кілька німечних дідів, козаки із відступу вернулись нездатні до праці, обморожені та хворі, тож у полі працювали самі жінки та підлітки. В обезлюділому хуторі вітер бавився курявою, гримав хатніми віконницями, задирав солому на дахах сараїв. «Будемо ниньки без хліба, — бідкались старі. — Одні жінки на полях, та й ті сіють один двір через три. А мертва земелька родити не буде...».

На другий день роботи в полі Аксенія перед заходом сонця погнала до ставка волів. Коло греблі, тримаючи за повід осідланого коня, стояв десятилітній хлопець Обнізов. Кінь жував губами, з його сірих бархатних храпів падали краплі, а верхівець, злізши з коня, тим часом забавлявся: він кидав у воду грудки сухої глини і стежив за колами, що розходилися на воді.

— Ти куди, Ваню, оце зібрався? — спитала Аксенія.

— Харчі матері привозив.

— Ну, що там у хуторі?

— А нічого. Дід Герасим цієї ночі ятером зловив о-та-кенно-го коропа. А ще з відступу прийшов Федір Мельников.

Ставши навшпиньки, хлопчина загнудав коня, взяв у руку жмут гриви і неймовірно спритно скочив у сідло. Від ставка він їхав як статечний хазяїн, але трохи далі, оглянувшись на

Аксенію, поскакав так, що на спині в нього пухирем напнулась вилиняла блакитна сорочина.

Поки воли пили воду, Аксенія прилягла на греблі і тут же вирішила, що треба сходити в хутір. Мельников був козаком служивим, і він, певно, міг щось знати про Григорія. Пригнавши волів на стан, Аксенія, звертаючись до Дуні, сказала:

- Піду в хутір, а завтра рано прийду.
- Справа є?
- Вона.

Уранці Аксенія вернулася. Вона, підійшла до Дуні, яка в цей час запрягала волів, — безтурботно помахувала гілочкою, але брови були наспулені, а в куточках губів лежали гіркі зморшки.

— Мельников Федір прийшов. Ходила, розпитувала його про Григорія. Нічого не знає, — коротко повідомила вона і, круто розвернувшись, пішла до сівалки.

Після сівби Аксенія взялась за господарство: посадила на баштані кавуни, обмастила і побілила курінь, сама, як зуміла, залишками соломи вкрила сарай. Дні минали в клопотах, але Аксенію ні на годину не залишала тривога за життя Григорія. Про Степана Аксенія згадувала рідко, до того ж їй чомусь здавалось, що він не вернеться, та як тільки в хутір приходив хто-небудь із козаків, вона найперше питала: «Степана мого не бачив?», а вже потім обережно й, ніби між іншим, намагалась вивідати щонебудь про Григорія. В хуторі всі знали про їх зв'язок. Навіть охочі до пліток жінки перестали обговорювати їх, але Аксенія на людях стримувала своє почуття, і лише зрідка, коли скупий на слова служивий зовсім не згадував про Григорія, вона мружила очі і, помітно ніяковіючи, питалась: «А нашого сусіда, Григорія Пантелійовича, не доводилось зустрічати? Мати за нього журиться, геть висохла...».

Із того часу, як Донська армія здалась у Новоросійську, ніхто з хутірських козаків не бачив ні Григорія, ні Степана. І лише наприкінці червня до Аксенії зайшов козак, який служив разом із Степаном і тепер вертався додому на хутір Колундаєвський. Він їй і розповів:

— Степан поїхав у Крим, правду тобі кажу. На власні очі бачив, як він сідав на пароплав. Перекинутися з ним словом не довелось. Давкотня була така, що по головах ходили. — А коли запитала про Григорія, відповів ухильно: — На пристані його бачив, у погонах був, а потім не стрічав. Багатьох офіцерів в Москву повезли, хіба ж знаєш, де він тепер....

А через тиждень у Татарський заявився поранений Прохор Зиков. Зі станції Міллерово його привезли обивательською підводою. Почувши про нього, Аксенія кинула доїти корову, пустила до неї теля і, на ходу запинаючись хус-

кою, поспішила, майже побігла до зиковського двору. «Прохор все достеменно знає, він повинен знати! А раптом скаже, що Гриші живого нема? Як же я тоді?» — думала вона, і з кожною хвилиною вповільнювала кроки, прикладала руку до серця, бо жахалась почути чорну звістку.

Прохор, широко всміхаючись, зустрів її в кімнаті, за спину ховав куций обрубок лівої руки.

— Здорова була, односумка! Здрастуй! Радий тебе бачити! А ми вже думали, що ти дуба дала в тому селищі. Ой, і важко тебе скрутило... Ну, як він, тифок, вкращає вашого брата? А мене ось бачиш, як поляки обстругали, в рот їм дишель! — Прохор показав порожній, зав'язаний вузлом рукав захисної гімнастерки. — Жінка, коли побачила, то слізьми зайшлася, а я їй кажу: «Не голоси, дурна, іншим голови зносять, і то не ображаються, а рука — велике діло! Тепер дерев'яні носять. Ота, принаймні, холоду не боїться, а вріжеш її — ніякої тобі крові». Біда, дівко, що не навчуся одною рукою себе обходити. Штанів не застібну, такий шабаш! Так від самого Києва з розстібнутою матнею додому їхав. Ганьба, та й годі! Тож ти вибачай, якщо на мені непорядок примітиш... Ну, прохось, сідай, гостем будеш. Поговоримо, поки жінка моя десь ходить. Відправив її, антихристку, за самогонкою. Чоловік приїхав без руки, а їй і поздоровити його нічим. Всі ви без чоловіків такі, я вас, чортих мокрохвостих, добре знаю!

— Ти б розказав...

— Знаю, розкажу. Велів тобі дуже кланятись, — Прохор жартома вклонився, а коли підвів голову, то здивовано повів бровами: — Ось тобі й маєш! Чого ж ти, дурна, ревеш? Всі ви, баби, отакі, не так, як люди. Уб'ють — голосять, живий лишився — знову в сльози. Витриш, витриш, чого шморгаєш? Кажу ж тобі, що живий і здоровий, морду наїв отакенну! В Новоросійську ми разом вступили в кінну армію товариша Будьонного, в чотирнадцяту дивізію. Прийняв наш Григорій Пантелійович сотню, а точніше, ескадрон, я, звісно, при ньому перебуваю, і пішли ми в похід на Київ. Ну, дівко, таких чортів дали ми тим полякам! Йдемо туди, а Григорій Пантелійович і каже: «Німців рубав, на всяких там австріяках палаш пробував, невже в поляків черепки міцніші? Здається мені, що їх легше буде рубати, ніж своїх — руських, ти як думаєш?» — і підморгує мені, шкіриться. Як у Червону Армію вступив, він дуже змінився, повеселів увесь, гладкий, як кінь. Ну, не обійшлося у нас із ним без сімейного скандалу.. Одного разу під'їхав я до нього і жартома звертаюсь: «Пора б на привал стати, ваше благородіє — товариш Мелехов!». Зиркнув він на мене очима, відповідає: «Ти мені ці жарти кинь, бо погано буде». Ввечері кличе мене в

якійсь справі, і підбив мене чорт знову назвати його «благородієм»... Як схопиться він за маузер! Увесь побілів, вишкірився, як вовк, а зубів у нього повен рот, не менше сотні. Я нирнув коневі під черево, та тікати від нього. Він запросто міг убити, отакий нахабник! Ну, прийшли ми на ту Україну, попробували полячків. Так собі вояки, слабкуваті на спину. Гордості в них напхано, як у годованій свині лайна, але коли натиснеш, тільки п'ятами кивають.

— Що ж він, може у відпуск... — обмовилась було Аксенія.

— Геть і не думай! — заперечив Прохор. — Каже, буду служити до тієї пори, поки не замолю колишні гріхи. І він так поступить — багато розуму не треба... Біля одного містечка повів він нас в атаку. На моїх очах чотирьох їхніх уланів зарубав! Він же, проклятий, змалку лівшак, отож він їх і хрестив із обох боків... Після бою сам Будьонний перед строем йому руку тиснув, була подяка ескадронові і йому була. Ось які він коники викидає, твій Пантелійович!

Аксенія слухала, нічого не розуміючи... Вона опам'яталась уже коло мелеховської хвіртки. Дуня підила в снігах молоко; не підводячи голови, спитала:

— Тобі закваску? А я обіцяла принести, та й забула. — Та коли підвелася і побачила мокрі від сліз, але сяючі щастям очі Аксенії, вона про все здогадалась без слів.

Аксенія притулила до її плеча своє палаюче лице, задихаючись від радості, прошепотіла:

— Живий і здоровий... Уклін прислав... Іди ж! Іди, скажи матері!

II

До літа в Татарський повернулись десятків зо три відступавших козаків. Здебільшого це були або літні чоловіки, або служиві старшого віку, а молоді та середнього віку козаки, за винятком хворих і поранених, майже всі були відсутні. Частина їх перебувала в Червоній Армії, решта — в складі врангелівських полків — відсиджувались у Криму, готувалась до нового походу на Дон.

Добра половина тих, хто відступав, назавжди лишилася в чужих краях: деякі померли від тифу, деякі загинули на Кубані в останніх боях із противником, кілька чоловік, які відстали від обозу, замерзли в степу за Маничем, двох захопили в полон червоно-зелені й ті загинули без вісті... Так що багатьох козаків не дорахувались у Татарському. Жінки жили в напруженні та в тривозі і шоразу, зустрічаючи корів, подовгу стояли на вигоні, вдивляючись з-під долонь, чи не з'явиться на шляху, затяг-

нутому вечірнім ліловим маревом, запізнілий пішоходець?

Коли додому приходив чийсь обідраний, заовшивілий і худий, але такий довгожданий хазяїн, то в хаті починалась радісна товчія: гріли воду, щоб служивого відмити від дорожньої грязі, діти навперобій спішили прислужитися батькові і чатували кожен його рух, розгублена від щастя хазяйка то бралась накривати на стіл, то кидалась до сундука, щоб вийняти чоловікові чисту білизну. А підштаники й сорочка, як на гріх, виявились із дірками, а вона ніяк не могла тремтячими пальцями всилити нитку в вушко голки... В цю шасливу хвилину навіть домашньому собаці, який ще здалеку впізнав хазяїна й біг за ним до порога, облизуючи йому руки, дозволялось увійти в хату; дітей не сварили навіть за розбитий посуд, чи розлите молоко, і кожна їх провина сьогодні залишалась безкарною... Не встигав хазяїн після купання передодягнутись, як уже в хату набивалось повно жінок. Приходили розпитати служивого про долю рідних, злякано й жадібно ловили кожне його слово. А трохи посидівши, якась із жінок виходила надвір, затуливши долонями заплакане лице, йшла, як сліпа провулком, не бачила перед собою дороги, і ось уже в чийсь хатині нова вдова голосила за мертвим, і тонкими голосами вторили їй діти. Так і жилося в ті дні в Татарському: в один дім радість залітала, а в другий приходило незвідане горе.

Уранці помолоділий, чисто вибритий хазяїн вставав ще вдосвіта, обходив господарство, визначав, за що треба негайно братися. Після сніданку він уже брався до роботи. Десь під навісом, у холодку весело шурхотів рубанок, або цюкала сокира, наче сповіщаючи, що в цьому дворі з'явились жадібні до роботи, вмілі чоловічі руки. А там, де напередодні взнали про смерть батька і чоловіка, в хаті й на подвір'ї стояла глуха тиша. Мати, прибита горем, мовчки лежала, а біля неї тулились діти-сироти, які подорослішали за одну ніч.

Як тільки Ільківна взнавала, що повернувся хто-небудь із хутірських, то на це говорила:

— І коли вже наш прийде! Чужі йдуть, а про нашого й слуху нема.

— Молодих козаків ще не відпускають, як ви, мамо, не розумієте? — з досадою відповідала їй на це Дуня.

— Чого ж це не пускають? А Тихін Герасимов? Він від Гриші на рік молодший.

— Він же поранений, мамо!

— Який він там поранений? — наполягала на своєму Ільківна. — Вчора бачили його коло кузні, ходить, як по струнці. Поранені так не ходять.

— Був поранений, а зараз видужує.

— А нашого хіба мало разів ранило? Все тіло

його в рубцях, по-твоєму, йому що ж — поправка не потрібна?

Дуня всіляко намагалась переконати матір, що рано поки що сподіватися на те, щоб Григорій прийшов додому, але Ільківну переконати в цьому було нелегко.

— Замовчи, пустомеля! — сварилась вона на Дуню. — Я не менше твого знаю, а ти ще молода матір учити. Кажу: повинен прийти, значить, дочекаємось. Іди, йди, я з тобою й говорити не хочу!

Стара з великим нетерпінням чекала сина і згадувала його при кожній нагоді. Як тільки Михайлик її не слухався, вона тут же вдавалась до погроз: «А от зажди, чортеня, прийде батько, розповім йому, то він тобі всипле!». Побачивши на гарбі, що проїжджала попід вікнами, нові, шойно вистругані шаблі, вона зітхала й обов'язково зауважувала: «Так і видно, що в людей хазяїн додому вернувся, а до нас наче хтось дорогу перейшов...». Ільківна завжди не терпіла тютюнового диму і завжди виганяла курців із кухні, але останнім часом вона і до цього змінила своє ставлення. Вона тепер не раз говорила Дуні: «Піди, поклич Прохора, нехай прийде та викурить цигарку, бо вже в нас усе застоялось. От прийде Гриша зі служби, тоді в нас жилим козачим духом запахне...». Щодня вона готувала більше, ніж їм необхідно, а після обіду ставила чавун із залишками щів у піч. А на Дуніне запитання, навіщо вона це робить, Ільківна здивовано відповіла: «А як же? Може, наш служивенький сьогодні прийде, ось він зразу і з'їсть гаряченьке, бо поки розігрієш, а він, може, голодний буде сидіти і ждати...». Якось Дуня прийшла з баштану і в кухні побачила на кілочку стару чумарку Григорія і кашкет, околичка на якому давно вилянула. Дуня запитально подивилась на матір, і та, децю винувато й жалісливо усміхаючись, пояснила: «Це я, Дуню, сундук переглядала і вийняла. Нехай висить. Увійдеш знадвору, глянеш — на серці й легшає... Наче він уже з нами...».

Дуня втомилась від материних безкінечних розмов навколо Григорія. Одного разу вона не витерпіла, дорікнула:

— І як вам, мамко, не набридне гуторити одне й те ж? Ви всіх утомили вашими балачками. Тільки від вас і чуєш: Гриша та Гриша...

— Як це мені може набриднути гуторити про рідного сина? Ти спочатку народи своїх, отоді визнаєш... — тихо відповіла Ільківна.

Після цієї розмови вона винесла з кухні в свою кімнату чумарку і кашкет Григорія і кілька днів не згадувала про сина. Але незадовго до того дня, коли треба було починати сінокіс, вона, звертаючись до дочки, сказала:

— Ось тобі не подобається, що я так часто згадую Гришу, а як же ми будемо без нього

жити? Про це ти подумала, дурна? Починається сінокіс, а в нас і граблище вистругати нікому... Ось як у нас все занастилось, і ми з тобою кінці не зведемо. Без хазяїна і товар плаче...

Дуня промовчала. Вона добре розуміла, що мати так турбується про господарство, бо воно дає привід ще раз згадати Григорія, облегшити душу. Ільківна все більше журилась за сином і не спромогалась стримати свої почуття. Увечері вона відмовилась вечеряти і, коли Дуня поцікавилась, чи вона часом не захворіла, неохоче відповіла:

— Стара я стала... І серце моє переживає за Гришою... Так ние, що нічого мені не хочеться, і світ не милий...

Проте не Григорію незабаром довелось господарювати на мелеховському дворі... Перед сінокосом із фронту в хутір вернувся Михайло Кошовий. Ночував він у далеких родичів, а вранці завітав до Мелехових. Ільківна якраз поралась біля печі, коли гість, ввічливо постукавши в двері й не дочекавшись відповіді, ввійшов у кухню, знявши старенький солдатський кашкет, усміхнувся:

— Здорова була, тітко Ільківно! Не чекала?

— Здрастуй! А ти хто мені такий, щоб я на тебе чекала? Нашому тинюві двоюрідний пліт? — забувши про чемність, сердито відповіла Ільківна, бо вже одне обличчя Кошового викликало в ній ненависть.

Зовсім не бентежачись такою зустріччю, Михайло відповів:

— Ну, про пліт нічого не знаю... Але ж були знайомі.

— Хіба що.

— Та й цього досить, щоб провідати. Я ж не жити до вас прийшов.

— Тільки цього ще бракувало, — відрізала Ільківна, і, покинувши гостя, продовжила куховарити.

Михайло пропустив мимо її слова, уважно розглядаючи кухню, розповідав:

— Зайшов вас провідати та взнати, як ви живете... Не бачились же рік із лишнім.

— Не дуже тут за тобою скучали, — буркнула Ільківна, сердито переставляючи на припічку баняки.

Дуня в цей час прибирала в світлиці і, впізнавши голос Михайла, вся зблідла, мовчки сплеснула в долоні. Вона сіла на лавку, тихо прислухалась до розмови в кухні. Обличчя Дуні то вкривалось густим рум'янцем, то щоби блідніли так, що на вузькому горбатовому носі виступали подовжні білі смужки. Вона чула, як Михайло впевнено пройшовся по кухні, потім сів на заскрипілий під ним стілець, витер сірник. У світлицю донісся запах тютюнового диму.

— Старий, кажуть, умер?

— Умер.

— А Григорій?

Ільківна довго мовчала, потім відверто неохоче відповіла:

— Він служить у червоних. На шапку начепив таку ж саму зірку, як і ти.

— Давно б йому належало її начепити ...

— Це — справа його розуму.

Голос Михайла прозвучав із певною тривогою, коли він запитав:

— А Євдокія Пантеліївна?

— Прибирає. Дуже ти ранній гість, добрі люди так рано не ходять.

— Може й так. Та скучив, ось і прийшов. Тут про час думати ніколи.

— Ой, Михайле, не гнівив би ти мене...

— Чим же я вас, тітонько, розгнівив?

— А тим!

— А все-таки, чим?

— Оцими своїми балачками!

Дуня чула, що Михайло важко зітхнув. Більше вона стримуватись не змогла: схопилась, обсмикнула спідницю, вийшла в кухню. Михайло сидів коло вікна — жовтий, схудлий, його не відразу й упізнаєш, докурював цигарку. Коли він побачив Дуню, то згаслі очі враз ожили, обличчя вкрилось ледве помітним рум'янцем. Поспішно підвівшись, він хрипко мовив:

— Ну, здрастуй!

— Здрастуй... — ледве чутно відповіла Дуня.

— Піди води принеси, — негайно звеліла Ільківна, кинувши на дочку побіжний погляд.

Михайло терпляче чекав повернення Дуні. Ільківна мовчала. Мовчав і Михайло, потім загасив пальцями недопалок, запитав:

— Тітонько, чого ви на мене лютуєте? Чи я дорогу вам перейшов, чи що?

Ільківна, немов її обпекло вогнем, відринула від печі.

— І як тобі тільки совість дозволяє до нас приходити, безсоромний ти?! — сказала вона. — І ти ще в мене питаєшся?! Душогуб ти!..

— Чому це я душогуб?

— А хто ж ти! Хто Петра вбив? Скажеш, не ти?

— Я.

— Ну, ось! І після цього хто ж ти такий? Та ще й приходиш до нас... сідаєш, наче... — Ільківна задихнулась, замовкла, але, оговтавшись, продовжила: — Мати я йому, чи хто? Як же твої очі на мене дивляться?

Михайло помітно зблід. Він чекав цієї розмови. Хвилюючись, тому трохи заїкаючись, він відповів:

— Нема мені чого ходити із зажмуреними очима! А якби Петро мене впіймав, то що б він учинив? Думаєш, в голівоньку поцілував би? Він би мене також убив. Не для того ми на тих буграх сходились, щоб панькатись один із одним! На те воно й війна.

— А сват Коршунов? Стариків мирних убивати — це теж війна?

— А як же? — здивувався Михайло. — Звісно, що війна! Знаю я цих мирних! Буває, такий мирний — він тобі і вдома сидить, і ледве штани в руках тримає, а зла чинить більше, ніж інший на позиціях... Саме такі, як дід Гришака, і підбурювали козаків проти нас. Із-за них уся ця війна і почалась! Хто агітацію проти нас вів? Вони, ці самі мирні. А ти кажеш — «душогуб»... Теж мені знайшла душогубця! Я, бувало, ягняти або поросяти не можу зарізати, й зараз знаю, що не заріжу. В мене на таку живність рука не підніметься. Інші, бувало, ріжуть, а я в цей час вуха затикаю і відходжу подалі, щоб не тільки не бачити, а й не чути.

— А сват...

— Здався вам той сват! — з досадою перебив Михайло. — Від нього користі було, як з цапа молока, а шкоди багато. Просив його: виходь із дому, ні, не вийшов, ну й ліг на тому місці. Злий я на них, на цих старих чортів! Тварину не можу вбити, хіба що зі злості, а таку, ви мені даруйте, нечисть, як цей ваш сват або інший який вражина, — можу і скільки завгодно! До них, до ворогів, котрі даремно живуть на білому світі, у мене рука не схибне!

— Через цю твою рішучість ти й висох, як тріска, — в'їдливо зауважила Ільківна. — Совість, либонь, мучить...

— Та нічого мене не мучить! — добродушно всміхнувся Михайло. — Не буде мене совість мучити за таке барахло, як цей дід. Мене пропасниця вимучила, тіпала так, що ледве живий залишився, а то б я їх, мамо...

— Яка я тобі мама? — спалахнула. Ільківна. — Сучка тобі мати!

— Ну, ти мене не обзивай! — глухо сказав Михайло, його очі нічого доброго не віщували. — Я обіцянку не давав усе підряд від тебе терпіти. Проте кажу тобі, тітко, широко: за Петра не тримай на мене серце. Сам він знайшов те, що шукав.

— Душогуб ти! Душогуб! Іди звідси, бо я дивитись на тебе не можу! — рішуче сказала Ільківна.

— А Дмитро Коршунов — сват ваш — не душогуб? А Григорій хто? Про синка ти й мовчиш, а він же і є справжній душогуб, без примішки!

— Досить тобі брехати!

— Із учорашнього дня кажу одну правдоньку. Ну, а хто він по-твоєму? Скільки він наших згубив, ти про це відаєш? Отакої! Якщо ти, тітко, таке прізвисько даєш усім, хто був на війні, тоді всі ми душогуби. Вся річ у тому, за що ті душі губити і які, — багатозначно сказав Михайло.

Ільківна помовчала, але, переконавшись, що гість і не збирається йти, суворо звеліла:

— Годі! Ніколи мені з тобою гурторити, йшов би ти додому.

— У мене домів, як у зайця теремів, — усміхнувся Михайло і встав.

Даремно було надіятися, що його легко можна спровадити такими голками та балачками! Не такий він, Михайло, вродився м'яккотілий, щоб клювати на образливі випадки оскаженої старої. Він знав, що Дуня його кохає, а на все інше, зокрема й на стару, можна не звертати уваги.

Удруте він прийшов наступного ранку, привітався, наче нічого й не було, сівши коло вікна, стежив очима за кожним Дуниним рухом.

— Часто навідуєшся... — мимохідь зауважила Ільківна, залишивши без відповіді його вітання.

Дуня спалахнула, глянула на матір гарячими очима й опустила їх, не мовивши й слова. Усміхаючись, Михайло сказав:

— Даремно ти, тітко Ільківна, кипиш, я ж не до тебе ходжу.

— Краше б ти зовсім забув дорогу до нашого куреня.

— А куди ж мені накажете йти? — вже цілком серйозно перепитав Михайло. — Завдяки вашому сватові Дмитрові лишився я один, як око в кривого, а в порожній хаті вовком не всидиш. Хочеш ти, чи не хочеш, тітонько, а ходити я до вас буду, — закінчив він і вмостився зручніше, широко розставивши ноги.

Ільківна пильно подивилась на нього. Справді, такого нахаби позбутися не дуже легко. Сутулувата Михайлова постать, нахил його голови, твердо стиснуті губи — все свідчило про те, що хлопець виріс упертий, як бичок...

Після того, як він пішов, Ільківна, випровадивши дітей надвір, взялася за Дуню:

— Щоб ноги його більше тут не було! Зрозуміла?

Дуня, не кліпаючи, дивилась на матір. Щось жорстоке, притаманне всім Мелеховим, на мить спалахнуло в її примружених очах; виважуючи кожне слово, вона сказала:

— Ні! Буде ходити! І ви не забороните! Буде! — І, не втримавшись, закрила обличчя фартухом, вибігла в сіни.

Ільківна, важко дихаючи, опустилася коло вікна, довго так сиділа, мовчки хитаючи головою; вона невидючими очима дивилась кудись далеко в степ, де освітлена сонцем попеляста смужка молодого полину відділяла землю від неба.

Надвечір Дуня з матір'ю — хоч до цього часу так і не помирились — мовчки піднімали на горіди повалений від Дону пліт. До них підійшов Михайло. Він теж мовчки взяв із рук Дуні лопату, зауважив:

— Мілко ти копаєш. Вітер повіє, і ваш пліт знову впаде. — І почав глибше копати ямки для

стовпчиків, потім поміг підвести пліт, приладнав його до стовпчиків і пішов. Уранці він приніс і поставив коло мелеховського ганку двоє свіжих обструганих граблиць і держак до вил; привітавшись із Ільківною, діловито запитав:

— Ви траву в лузі збираєтесь косити? Люди вже відправились за Дон.

Ільківна промовчала. Дуня відповіла замість матері:

— Нам і переїхати нема на чому. Баркас ще з осені лежить під сараєм, весь розсохся.

— Весною треба було спустити його на воду, — зауважив Михайло. — Може, його зашпаклювати? Без баркаса вам не обійтись.

Дуня, покійно дивлячись на матір, чекала. Ільківна мовчки місила тісто й робила вигляд, ніби вся ця розмова її зовсім не торкається.

— Коноплі у вас є? — спитав Михайло, ледве помітно всміхаючись.

Дуня пішла в комірчину, принесла оберемок клоччя. До обіду Михайло приводив до ладу човен, а після цього зайшов на кухню.

— Ну, відволік баркас на воду, нехай замокає. Примкніть його до пенька, щоб хто-небудь не забрав. — І знову нагадав: — То як, тітонько, з косовицею? Може, допомогти вам? Однаково я зараз без діла.

— Ось її питає, — Ільківна кивнула головою на Дуню.

— Я хазяйки питаюся.

— Я тут, видно, вже не хазяйка...

Дуня заплакала, вийшла в світлицю.

— Тоді доведеться підмогти, — кречнувши, вирішив Михайло. — Де тут у вас теслярський струмент? Граблі хочу вам зробити, бо старі, мабуть, нікудишні.

Він пішов під сарай і, посвистуючи, почав стругати для граблів зубці. Маленький Михайло крутився біля нього, благально заглядав у вічі, просив:

— Дядечку Михайле, зроби мені маленькі граблі, бо мені нікому їх зробити. Бабуня не вмє, і тітка не вмє... Тільки ти вмєш, ти добре вмєш!

— Змайструю, теско, їй-Богу, змайструю, тільки не стій так близько, щоб стружка не попала тобі в очі, — просив його Кошовий, всміхаючись і дивуючись: «Яке чортеня, так схоже на батька... Викапаний татусь! І очі, і брови, і верхню губу так само копилиять... Оце — робота!».

Він взявся за маленькі дитячі граблі, але закінчити не зміг: губи його посиніли, на жовтому обличчі з'явилися одночасно лють і покійність. Він більше не свистів, відклавши ніж, мерзлякувато повів плечима.

— Михайле Григоровичу, теско, принеси мені яку-небудь рядюжку, я полежу, — попросив він.

— А для чого? — поцікавився Михайлик.

— Захворіти хочу.

— А нащо?

— Ех, до чого ти приставучий, просто, як реп'ях... Ну, настав час захворіти, от і все! Неси швидше!

— А мої граблі?

— Потім дороблю.

Сильна дрож схопила Михайла. Зуби цокотіли, він ліг на принесену Михайликом рядюгу, зняв картуз й накрив ним обличчя.

— Це ти вже захворів? — зі співчуттям спитав Михайлик.

— Готовий, захворів.

— А чого ти тремтиш?

— Пропасниця мене б'є.

— А нащо зубами клацаєш?

Михайло, відсунувши трохи картуз, одним оком глянув на свого маленького надокучливого тезку, коротко всміхнувся й перестав відповідати на його запитання. Михайло злякано подивився на нього, побіг у хату.

— Бабуню! Дядько Михайло ліг під сараєм і так тремтить, так тремтить, що аж підскакує!

Ільківна глянула у вікно, потім вернулась до столу і довго-довго мовчала, над чимось задумалась.

— Бабуню, чого ж ти мовчиш? — нетерпляче допитувався Михайлик, смикаючи її за рукав кофти.

Ільківна обернулась до нього, холодно сказала:

— Візьми, дитинко, ковдру та занеси йому, анцихристові, нехай вкриється. Це лихоманка його тіпає, хвороба така. Ковдру ти донесеш? — Знову підійшла до вікна, глянула в двір, поспішно сказала: — Зажди, зажди! Не неси, не треба.

Дуня тим часом укривала Кошового своїм кожухом, нахилившись, вона щось йому говорила...

Коли напад минув, Михайло до смерку порався, готуючись до косовиці. Він помітно знесилів. Рухи його стали мляві й невпевнені, але граблі Михайликові він все ж змайстрував.

Увечері Ільківна подала вечерю, посадила дітей за стіл і, не дивлячись на Дуню, сказала:

— Піди, поклич отого... як його... вечеряти.

Михайло сів за стіл, перед цим лоба не перехрестив, тільки стомлено зігнувся. Втома виступила й на його жовтому обличчі, підкреслювали її й брудні потьоки висохлого поту; коли він ніс ложку до рота, рука злегка тремтіла. Він їв мало й неохоче, зрідка байдуже оглядав присутніх за столом. Проте Ільківну здивувало те, що згаслі очі «душогуба» жвавішали, коли він дивився на маленького Михайлика, тоді в них спалахували і гасли вогники захоплення та теплоти, а в куточках рота ще довго ховалась ледве помітна

посмішка. Потім він переводив погляд на інше, і знов на його обличчя лягала тінь тупого збайдужіння.

Крадькома спостерігаючи за Кошовим, Ільківна тепер добре роздивилась, як він за час хвороби страшенно схуд. Під брудною, аж сірою гімнастеркою, різко й випукло випирались півдуги ключиць, гостро виступали різьки широких плечей, а на тонкій, майже по-дитячому щії дивно ходив зарослий рудуватою шерстю кадик... Чим більше Ільківна придивлялась до сутулої постаті «душогуба», до його воскового обличчя, тим дужче її охоплювало почуття якоїсь внутрішньої незручності, роздвоєності. І раптом в серці Ільківни прокинувся несподіваний жаль до цього ненависного їй чоловіка — той шімкий материнський жаль, який перемагає і сильних жінок. Не будучи спроможною відкинути це нове почуття, вона підсунула Михайлові тарілку, по вінця наповнену молоком, сказала:

— Їж ти, ради Бога, більше! Ти такий худющий, що й дивитись на тебе тоскно... А ще хоче свататися!

III

У хуторі пішли розмови про Кошового з Дунею. Одна жінка, зустрівши якось Дуню на пристані, відверто глузуючи, спиталась: «Чи не найняли Михайла на роботу? Щось він у вас із базу не виходить...».

На всі дочині вмовляння Ільківна вперто твердила: «Проси не проси, а не віддам тебе за нього! Не буде вам мого благословення!». І тільки тоді, коли Дуня заявила, що сама перейде до Кошового і відразу почала складати своє вбрання, тоді Ільківна повела себе інакше.

— Опам'ятайся! — злякано скрикнула вона. — Хіба ж мені одній з дітьми впоратись? Що нам — пропадати?

— Як, мамо, собі знаєте, а я не хочу бути в хуторі посміховиськом, — тихо відказала Дуня, продовжуючи виймати із сундука своє дівоче придане.

Ільківна довго беззвучно ворушила губами, потім, важко ступаючи, підійшла до покуті.

— Що ж, донько... — прошепотіла вона, знімаючи образи, — коли вже ти так рішила, то Господь з тобою, — йди...

Дуня швиденько стала навколішки. Ільківна благословила її, тремтячим голосом сказала:

— Цим образом покійна мати мене благословляла... Ой, глянув би на тебе зараз батько... Пам'ятаєш, що він говорив про твого нареченого? Один тільки Бог знає, як мені тяжко... — і, мовчки повернувшись, вийшла в сіни.

Хоч скільки Михайло не намагався вмовити наречену, щоб не вінчатися, — дівчина невідступно наполягала на своєму. Через силу, але довелось Михайлові згодитись. Напередодні вінчання він подумки проклинав усе на світі, почував себе так, ніби перед шибенецею. Їх уночі крадькома обвінчав у порожній церкві батюшка Віссаріон. Виконавши обряд, він привітав молодих, сказав напутнє слово:

— Бачиш, молодий радянський товаришу, як в житті буває: минулого року ви власноруч спалили мій дім, так би мовити, пустили йому півня, а сьогодні мені довелось вас вінчати... Не плюй, кажуть, у криницю, бо, може, вона ще згодиться. Проте, я радий, душевно радий, що ви опам'ятались і знайшли дорогу до церкви Христової.

Цього вже стерпіти Михайло не зміг. Увесь час, поки вони були в церкві, він мовчав, йому в душі було соромно за свою легковажність і від цього ще більше на себе сердився, але тепер зовсім розсердився покосився на злопам'ятного попа, пошепки, щоб не чула Дуня, зауважив:

— Жаль тільки, що ти тоді втік із хутора, а то я тебе, диявола довогривого, спалив би разом із домом! Зрозуміло тобі, чи ні?

Священик ошаленів від такої несподіванки, часто закліпав очима, витріщився на Михайла, а той вже смикнув за рукав свою молоду жінку, сердито сказав: «Пішли!» і, гучно гупаючи армійськими чобітьми, направився до виходу.

Весілля було сумним, обійшлися на ньому без самогонки, пісень теж не співали. Прохора Зикова покликали старшим боярином, тож наступного дня він довго відпльовувався та скаржився Аксенії:

— Ну, лівко, й весілля, скажу тобі! В церкві Михайло шось ляпнув попові таке, що в старого й рот пересмикнувся! А що на вечерю подали, ви б тільки бачили? Смажена курка та кисле молоко... хоч би по чарці самогону налили, чорти! Бачив би Григорій Пантелійович, як його сестричку видавали... За голову б схопився! Ні, дівко, шабаш! Я більше на ці нові весілля не піду! На собачому весіллі і то веселіше, там хоч чорти один на одному шерсть скубуть, галасують, а тут ні випити, ні побитися, будь вони, анафема, прокляті! Віриш, так розсердився після цього весілля, що всю ніч не спав, лежав, все чухався, ніби мені, можна сказати, пригорщу білх під сорочку насипали...

Після того, як Кошовий перебрався в мелеховський курінь, в їх господарство справи пішли на краще: за короткий термін він відновив загорожу, перевіз і склав на току степове сіно, майстерно вивершив і обскуб стіжок; готуючись до жнив, наново перебрав віз і крила лобогрійки, старанно розчистив тік, відремонтував стареньку віялку й підшив кінську зброю,

бо потай мріяв, що може вдасться вимінити за пару волів коня і не раз казав Дуні: «Треба нам якось обзавестись конем. Хіба це їзда на цих клишоногих апостолах, одні сльози». У комірчині він випадково наткнувся на відерце з білим, знайшов там і ультрамарин, тому, не відкладаючи, вирішив пофарбувати вже посірі від старості віконниці. Мелеховський дім наче помолодів, глянув тепер на світ яскраво-блакитними вікнами...

Господарювати Михайло почав завзято. Не зважаючи на хворобу, він працював, не знаючи втоми. В кожній справі йому допомагала Дуня.

За той короткий період, що вона жила замужнім життям, Дуня помітно розквітла і начебто розправилась у плечах і стегнах. Щось нове з'явилося й у виразі її очей, у ході, вона навіть волосся поправляла якось по-іншому. Кудись зникли властиві їй раніше незграбність, дитячі розмашисті рухи і жвавність. Вона, всміхаючись, тихо і закохано дивилась на чоловіка, й нічого більше довкола не бачила. Молоде щастя завжди сліпе...

Зате в Ільківні з кожним днем усе більше боліла душа, бо вона відчувала, як невідворотно до неї підступає самотність. У цьому домі, де минуло майже все її життя, вона вже почувалася зайвою. Дуня з чоловіком трудилися так, ніби на пустирі ліпили власне гніздо. З нею вони зовсім не радились, коли збирались щось переінакшувати в господарстві, згоди її ні на що не питали; та вони й часу не знаходили, щоб сказати старій добре слово. Перемовлялися з нею тільки тоді, коли сиділи за столом, та й то кількома словами і про що-небудь, а так Ільківна залишалась наодинці зі своїми невеселими думками. Доччине щастя її мало радувало, а від того, що в домі жила тепер чужа людина — а зятя вона продовжувала вважати чужим — було нестерпно важко. Саме життя ставало для неї тягарем. За один минулий рік вона втратила стільки близьких її серцю людей, стільки настраждалась, що від усього цього постаріла, почувала себе обкраденою долею. Як же багато випало їй зазнати горя, мабуть, занадто багато. І тому в неї не залишалось уже сил, щоб чинити чомусь опір, вона жила, підкоряючись забобонним передчуттям, що смерть, яка так зачатила в їх сім'ю, неодмінно і не раз переступить поріг старого мелеховського дому. Примирившись із заміжжям Дуні, Ільківна прагнула лише тільки одного: діждатись, щоб швидше повернувся Григорій, передати йому дітей, а потім назавжди заплочити очі. За довге і нелегке життя вона вистраждала своє право на відпочинок.

Безкінечно тягнулися довгі літні дні. Жарко світило сонце. Однак Ільківну вже не гріло його сяюче проміння. Вона довго нерухомо сиділа на ганку, прямо на сонці, збайдужіла до всього, що

діялось навколо. Це була зовсім не та хазяйка, яка не посидить тобі зайвої хвилини, якій до всього є діло. Тепер же вона втратила до роботи інтерес. Ніщо більше не захоплювало і все тепер здавалось таким непотрібним і нікчемним, та й сили не знаходилось, щоб трудитися, як у минулі дні. Часто вона розглядала свої розбиті за довгі літа руки, в думці сама собі говорила: «Ось і відпрацювали мої рученьки... Пора спочивати... Віджила я, досить... Тільки б дочекатися Гришеньки...».

Щоправда, колишня життєрадісність один раз до Ільківни вернулася, та й то ненадовго. По дорозі, вертаючись зі станиці, заглянув Прохор, ще здалека загукав:

— Могорич, бабо Ільківно, став! Листа від сина приніс!

Стара зблідла. В її уявленні лист неодмінно віщував нове нещастя. Та коли Прохор прочитав коротенький лист, в якому половину відводилось поклонам для рідні і лише в кінці сповіщалось про те, що він, Григорій, постаріється на осінь прийти у відпустку, Ільківна від радості довго не могла мовити й слова. На її засмаглому обличчі, глибокими зморшками котились дрібні, як бісер, сльозинки. Понуривши голову, вона витирала їх рукавом кофти, шкарублюю долонею, а вони все бігли та бігли, скапували на фартух, залишали на ньому мокрі плями, наче рясний і теплий дощ. Прохор не те що недолюбував, — він не терпів жіночих сліз, тому, відверто скривившись, із досадою сказав:

— Що це ти, бабуню, так розплакалась! Таке враження, що у вашого брата, в бабів тобто, повна річка сліз... Радіти треба, а не плакати. Ну, пішов я, прощай! Дивитись мені на тебе — ніякої приємності.

Ільківна схаменулась, зупинила його.

— За таку вісточку, милий ти мій... Як же це я так... Зажди-но, вгощу я тебе... — схвильовано бубоніла вона, виймаючи з сундука пляшку самогону, що зберігалась в неї невідомо скільки часу.

Прохор сів, розгладив вуса.

— А ти зі мною з радощів скропиш душу? — запропонував він. І тут же з тривогою подумав: «Ну, і знов чорт потягнув мене за язик! А якщо й справді пристане за компанію, а там тієї самогонки на денці...».

Ільківна відмовилась. Вона обережно склала лист, сховала його на божницю, але, видно, передумала, бо забрала назад, потримала в руках і сунула за пазуху, міцно притулила руками до серця.

Вернувшись із поля, Дуня довго читала лист, потім усміхнулась, зітхнула:

— Ой, нехай би він уже швидше прийшов! Бо на вас, мамо, вже лиця немає.

Ільківна ревниво забрала в неї лист, знову сховала його на грудях і, всміхаючись, подиви-

лась на дочку: її примружені очі на цей раз випромінювали радість:

— На мене й собаки не гавкають, яка вже є, а ось меншенький згадав матір! Бач, як пише! По-батькові, Ільківною, величає... Низько кланяюсь, пише, дорогій матері, а також дорогим діткам, і за тебе не забув... Ну, чого смієшся? Дурна ти, Дуняшко, зовсім дурна!

— Чи мені, мамо, вже й усміхнутись не можна! Куди це ви збираєтесь?

— На город піду, підгорну картоплю.

— Я завтра сама піду, посидить удома. То ви скаржитесь, що сили нема, а то раптом до роботи вас потягнуло.

— Ні, я піду.. Радість у мене, хочу сама побути, — зізналась Ільківна і швидко, майже як в молоді роки, запнула хусткою.

Йдучи на город, вона завернула до Аксенії, спочатку для годиться поговорила про те та інше, а потім вийняла лист.

— Наш прислав, потішив матір, обіцяє в гості приїхати. Візьми-но, сусідко, прочитай, і я ще разок із тобою послухаю.

З того часу Аксенії часто доводилось перечитувати цей лист. Щовечора Ільківна приходила до неї, виймала дбайливо загорнутий у хустинку жовтий конверт, зітхнувши, просила:

— Почитай-но, Ксеню, щось мені сьогодні так сумно на серці, він мені знову приснився, ще маленьким, таким, як він ходив у школу..

Від частого читання літери, написані чорним олівцем, розійшлись і багатьох слів годі було розібрати, але Аксенії це зовсім не заважало: вона стільки разів перечитувала, що завчила текст напам'ять. І потім, коли тонкий папір геть постарів, Аксенія безпомилково переказувала все від першого до останнього рядка.

Десь через два тижні Ільківна занедужала. Дуня в цей час молотила хліб, тому Ільківна не хотіла відривати її від роботи, але сама поратися вже не могла.

— Не встану я теперички. Ти вже якось сама справляйся, — попередила вона дочку.

— А що, мамо, у вас болить?

Ільківна розгладила складки на своїй старенькій кофті, не підводячи очей, відповіла:

— Усе воно болить... Наче все в мені всередині відбите. Бувало колись, ще замолоду, твій покійний батько, як розгнівається і давай мене лупити... А кулаки в нього, як залізні... По тижневі лежала, встати не могла. Ось так і зараз: всю мене ломить, ніби я побита...

— Може, Михайла за фельдшером послати?

— Та зайвий він, якось сама встану.

На другий день Ільківна й справді відчула покращення, навіть вийшла на подвір'я, але надвечір знову їй погіршало. Обличчя трохи набрякло, під очима з'явилися мішки. Вночі

вона кілька разів, допомагаючи собі руками, підводила голову, хоч подушки були високо збиті, вона так часто дихала, ніби їй бракувало повітря. Потім ядуха відпустила. Вона спокійно могла лежати на спині та навіть уставати з ліжка. Кілька днів вона перебувала в стані якогось тихого відчуження і спокою. Їй хотілось тільки самотності, і коли її приходила провідати Аксенія, то й тоді вона скупо відповідала і з полегшенням зітхала, коли та йшла додому. Її радувало, що діти більшу частину дня проводили надворі і що Дуня рідко заходить і часто не тривожить своїми розпитуваннями. Вона вже ні від кого не хотіла чути ні співчуття, ні втіхи. Настала та година, коли тільки хотілося самотності, щоб можна багато згадати зі свого життя. І, напівзаплющивши очі, вона довго лежала, тільки припухлими пальцями перебирала складки ковдри, і тоді перед нею проходило все її життя.

Не могло не дивувати, що життя виявилось коротким і бідним, зате в ньому вдосталь випало тяжких і гірких подій, про що не все хотілося згадувати. Чомусь найчастіше думалось про Григорія. Може, саме тому, що всі роки, звідтоді, як почалася війна, тривога за його долю не відпускала її ні на день, і все, що тримало її в цьому житті, пов'язане було лише з ним. Можливо, біль за старшим сином і чоловіком трохи відійшов, з часом рана затягнулась, але за них, за мертвих, вона справді згадувала рідше, і бачила їх наче крізь сірий туман. Неохоче згадувала вона свою молодість, заміжнє життя. Все це втратило будь-яке значення, відринуло дуже далеко і не приносило ні радості, ні полегшення; і тепер, коли вона в слогадах поверталась у минуле, совість її залишалась строгою і чистою. А ось «меншенький» у пам'яті повставав дуже зримо, вона його бачила таким, ніби він був поруч. Та варто їй було згадати про нього, як зараз же відчувала, як серце її починає часто битися. Потім підступала задуха, обличчя її темніло, і вона подовгу лежала безтямки, та коли свідомість поверталась, знову думала про нього. Не могла ж вона жити без свого останнього сина...

Якось Ільківна лежала в кімнаті. За вікном світило полуденне сонце. На південному обрії в сліпучій синій величній пливли білі, здіблені вітром хмари. Глуху тишу порушував лише монотонний, заколисуючий дзвін коників. Надворі, під самим вікном, куди не заглядало сонце, сховалась і тулилась до самого фундаменту трава: це була напівзів'яла лобода в перемішку з вівсюгом і пирієм, у ній і знайшли собі схованку коники, де вони тепер так радісно заливались. Ільківна, прислухаючись до їх безкінечного цвірікання, почула, що в кімнату вливається запах нагрітої сонцем трави, і на мить

перед її очима, ніби видиво, постало: стоїть серпень, степ на сонці весь вигорів, він вкритий золотавою пшеничною стернею, а над головою повите сизою імлою розпечене синє небо...

Вона виразно бачила, що на порослій полином межі паслись воли, неподалік стояла гарба, з напнутим над нею рядном, чула тріскучий спів коників, вдихала нудотний гіркий запах полину... Вона побачила й себе — молоду, високу, вродливу... Ось вона йде, поспішає на стан. Під ногами в неї шурхотить, коле голі литки стерня, гарячий вітер ворушить на спині мокру від поту, забрану в спідницю сорочку, смажить шию. Лице її пашиє від засмаги, від припливу крові тонко дзвенить у вухах. Вона притримує зігнутою рукою важкі, тужаві, наліті молоком груди і, почувши, як дитина заходиться плачем, пришвидшує кроки, на ходу розстібає комір сорочки.

Обвітрені її губи тремтять і всміхаються, коли вона виймає з почепленої на гарбі коліски крихітного чорнявенького Гришку. Притримуючи зубами мокрий від поту шнурок натільного хрестика, вона покvapливо дає йому щипку, крізь зіплені зуби шепоче: «Любий ти мій, синочок! Гарнесенький ти мій! Заморила тебе голодом мати...». Гришка все ще ображено схлипує, ссе й зубчиками боляче покушує пипку. А поруч стоїть, клепає косу молодий і черноусий Гришатків батько. З-під опушених вій вона бачить, як він посміхається, бачить голубі білки усміхнених очей... їй важко дихати від спеки, піт скочується з чола й лоскоче щоки, і мерхне, мерхне світло перед очима...

Вона прийшла до пам'яті, витерла рукою мокре від сліз обличчя, а потім довго лежала, страждаючи від жорстокого нападу ядухи, часто непритомніла.

Пізно ввечері, коли Дуня з чоловіком поснули, вона збрала залишки сил, встала, вийшла надвір. Аксенія, котра до смеркання шукала зниклу з череди корову, якраз поверталась додому й бачила, як Ільківна, повільно переставляючи ноги, похитуючись, пішла на тік. «Чого це вона, така хвора, туди пішла?» — здивувалась Аксенія і тихцем підійшла до плоту, що відгороджував мелеховський тік, почала спостерігати. Світив повний місяць. Із степу подував вітерець. Від скирточки соломи на голий, вкатаний кам'яними катками тік, падала густа тінь. Ільківна стояла, тримаючись руками за тин; погляд її був спрямований в степ, туди, де мерехтіло, ніби недосяжна далека зірочка, розпалене жнив'ярями багаття. Аксенія добре бачила висвітлене блакитним місяцем припухле обличчя Ільківни, пасмо сивого волосся, що вибилось з-під чорної шальки, що носять старі жінки.

Ільківна довго дивлялась у синій степові присмерки, а потім тихенько, мовби син стояв зовсім близько, покликала:

— Гришенька! Рідненький мій! — Помовчала, і вже іншим, низьким і глухим голосом додала: — Кровиночко моя!..

Аксенія вся навіть здригнулась, її охопило незрозуміле почуття туги і страху, і, різко відсахнувшись від плоту, вона поспішила в хату.

У ту ніч Ільківна зрозуміла, що незабаром помре, що смерть уже чатує в неї в головах. На світанку вона вийняла зі скрині сорочку Григорія, згорнула й поклала під подушку; склала й своє, те, що на смерть, у що її повинні переодягти після того, як вона зітхне останній раз.

Уранці Дуня, як завжди, ввійшла провідати матір. Ільківна взяла під подушкою акуратно згорнуту сорочку Григорія, мовчки подала її Дуні.

— Що це? — здивувалась Дуня.

— Гришина сорочка... Віддай, нехай чоловік твій носить, на ньому його стара, мабуть, зітліла від поту... — одними вустами мовила Ільківна.

На скрині Дуня побачила материну чорну спідницю, сорочку і матерчаті чиріки, — все, в що одягають покійницю, випроваджаючи їх у далеку дорогу, — побачила й зблідла.

— Що це ви, мамо, до смерті приготувались? Приберіть його, ради Христа! Господь з вами, рано вам про смерть думати!

— Ні, пора мені... — прошепотіла Ільківна. — Настав мій час... Діточок бережи, доглядай, поки Гриша повернеться... А я вже його, видно, не діждуся... Ой, не діждуся!..

Щоб Дуня не бачила її сліз, Ільківна відвернувшись до стіни й закрилась хусткою.

Через три дні вона померла. Ровесниці Ільківни обмили її тіло, нарядили в смертне, поклали на столі в світлиці. Ввечері попрощатися з покійною прийшла Аксенія. Вона насилу впізнала обличчя мертвої маленької бабусі, таким красивим і зосередженим воно було, і зовсім не нагадувало про колишню горду й мужню Ільківну. Торкнувшись губами до жовтого, холодного чола покійної, Аксенія знову побачила вже знайоме їй, непокірне пасмо сивого волосся, що вибилось з-під біленької хустинки на голові, і крихітну, круглу, зовсім як у молодії, раковинку вуха.

Спитавши в Дуні згоди, Аксенія забрала дітей до себе. Вони були мовчазні й налякані новою смертю; Аксенія нагодувала їх і поклала спати з собою. Дивне почуття охопило її, коли вона обняла прикинутих діток рідної їй людини, котрі пригорнулись до неї з обох боків. Тихим голосом вона почала розповідати їм чути в дитинстві казки, щоб хоч чим-небудь їх заспокоїти, відволікти від думки про померлу бабусю. Тихим, співучим голосом вона завершувала казку про бідного сирітку Івасика:

*«Гуси-лебеди,
Возьміть мене
На белы крылышки,
Унесите мене
На родимую
На сторонушку...»*

І не встигла навіть розповісти казку до кінця, як почула, що діти послули і рівно дихають. Михайлик лежав скраю, тісно притулившись лицем до її плеча. Аксенія тим же плечем лагідно поправила його закинуту голівку і несподівано відчула, що серце наповнюється тугою, починає безжалісно щеміти, а горло стискує судом. Вона плакала тяжко й гірко, здригаючись від ридання, але навіть не мала можливості витерти сліз, бо на її руках спали діти Григорія, а їй не хотілося їх розбудити.

IV

Після того, як поховали Ільківну, Кошовий залишився в домі єдиним і повновладним господарем; здавалося би, він мав ще з більшою енергією братись за роботу, вести, як йому заманеться, господарство, але насправді цього не сталося: з кожним днем Михайло втрачав до нього інтерес, він усе частіше кудись ходив із дому, а вечорами допізна сидів на ганку, курив, думав про щось своє. Дуня бачила, що чоловік незрозуміло чому, але змінюється на очах. Вона не раз дивувалась, що Михайло, котрий шойно трудився до повного самозабуття, раптом припиняв заняття, кидав сокиру, або рубанок і сідав десь осторонь, відпочивав. У полі, коли сіяли жито, відбувалося те ж саме: обійде двічі гони, спинить волів, скрутить цигарку й довго сидить на ріллі, курить, морщить лоба.

У Дуні така його поведінка викликала тривогу, бо вона вдалася вся в батька, перейняла його господарську практичність. І тепер вона частенько думала: «Так його вистачить ненадовго... І не знаєш: чи він нездужає, чи ліньки стало. Можу набратися біди з таким хазяїном! Наче він у чужих людей живе: півдня прокурить, півдня збирається — так і день проходить... Треба якось у нього обережно розпитати, щоб зовсім не розсердився, бо якщо він і далі так лбатиме за хазяйство, то те й робити будемо, що злидні з хати лопатою вигрібати...».

Одного разу Дуня насмілилась і обережно завела мову:

— Щось ти, Мишко, дуже перемінився, чи не хвороба часом тебе точить?

— Яка ще хвороба? Тут і без неї нудно, — з досадою відповів Михайло, гейкнув на волів, рушив за сівалкою.

Продовжувати розмову Дуня не зважилась, бо вважала, що присікуватись не зовсім зручно, до того ж вона дотримувалась принципу, що вчити чоловіка — не жіноча справа. На тому розмова й скінчилась.

Дуня так нічого й не добила. Та й як вона могла здогадатись, що причина, через яку в Михайла підупав робочий настрій, лежала в зовсім іншій площині. З кожним днем він все більше переконувався, що передчасно він осів у рідному хуторі. «Ранувато я взявся за хазяйство, поспішив...» — дорікав собі Михайло, читаючи в окружній газеті фронтові зведення, чи слухаючи вечірні розповіді козаків — демобілізованих червоноармійців. А більше всього тривожила обстановка в хуторі: дехто з козаків одверто говорили, що до зими радянській владі наступить кінець, що Врангель залишив Таврію і разом із Махном наближається вже до Ростова, а союзники висадили в Новоросійську величезний десант... Чутки безглузда чутка наздоганяла іншу, тривожили хутір. Частина козаків, ті, хто повернувся із концентраційних таборів і копанень і вже встиг за літо поправитись на домашніх харчах, трималися окремо, вночі збирались за самогоном, вели якісь таємні балачки, а коли зустрічали Михайла, то, ніби між іншим, байдуже питали: «Ти, Кошовий, газетками захоплюєшся, розкажи, що там Врангель, чи скоро його доконають? І правда це чи брехня, що союзники знову на нас пруть?».

Якось увечері напередодні неділі з'явився Прохор Зиков. Михайло щойно приїхав із поля, стоячи біля ганку, вмивався. Дуня, тримаючи глечик, зливала йому на руки, всміхалась, розглядаючи зовсім худу, засмаглу шию чоловіка. Привітавшись, Прохор сів на нижній сходинці, спитав:

— Про Григорія Пантелійовича нічого не чути?

— Ні, — відповіла Дуня, — давно не писав.

— А ти що, скучив за ним? — Михайло витер обличчя й руки, допитливо глянув Прохорові в очі.

Прохор зітхнув, поправив порожній рукав сорочки.

— Аякже. Разом усю службу тягнули.

— І тепер знову збираєтесь дотягувати?

— Як це?

— Ну, знову служити зібрались?

— Ми з ним своє відслужили.

— А я думав, що ти його ніяк не діждешся, щоб знову піти служити, — так само серйозно продовжував Михайло. — Знову проти радянської влади воювати ...

— Ну, Михайле, це ти даремно... — образився Прохор.

— І зовсім не даремно... Різні балачки в хуторі ходять.

— Хіба я щось подібне говорив? І ти таке від мене чув?

— Не ти, а отакі, як ви з Григорієм, котрі все «своїх» не дождуться.

— Я ніяких «своїх» не жду, мені всі — однакові.

— Значить, погано, що тобі всі однакові. Пішли в хату, та кинь ображатися, це я пожартував.

Прохор неохоче піднявся східцями і, переступивши поріг у сіни, дорікнув:

— Жарти твої, братику, не дуже веселі... Про старе забувати треба. Я за це старе відслужив.

— Не кожне старе забувається, — сухо сказав Михайло, сідаючи до столу. — Сідай з нами вечеряти.

— Спасибі. Звісно, не все забувається. Ось я, приміром, руки лишився — і радий би забути, та воно не забувається, щомиті нагадує про себе.

Дуня подавала на стіл, не дивлячись на чоловіка, спитала:

— Що ж, по-твоєму, хто з білими був, того їм ніколи це не проститься?

— А ти як думала?

— А мені так думається: хто старе поминає, той, кажуть, щастя не має.

— Ну, може, Євангелія й так гласить, — холодно відрізав Михайло. — А по-моєму, людина завжди мусить відповідати за свої справи.

— Влада про це нічого не говорить, — тихо зауважила Дуня.

Сперечатися з чоловіком при сторонній людині їй не хотілось, але в душі вона була ображена на Михайла за його, так їй здавалося, недоречні жарти з Прохором і за ту неприязнь, що він відверто виказав до брата.

— Тобі вона, влада, нічого й не скаже, їй з тобою нема про що розмовляти, а за службу в білих треба відповідати перед радянським законом.

— І мені, виходить, відповідати? — насторожився Прохор.

— Твоя справа теляча: найвся та й в стійло. З денщиків нічого питати, а ось із Григорія, коли заявиться додому, доведеться. Ми в нього за повстання спитаємо.

— Це ти, чи що, будеш питати? — Дуня, зблиснувши очима, поставила на стіл миску з молоком.

— І я спитаю, — спокійно відповів Михайло.

— Не твоє це діло... Без тебе знайдеться, кому питати. Він собі прощення заслужив у Червоній Армії ...

Голос Дунин тремтів. Вона сіла до столу, перебирала пальцями шлярку фартуха. Михайло, немов і не помічав, як захвилювалась дружина, так само спокійно продовжував:

— Мені теж цікаво це знати. А з прощенням ще зачекати треба... Треба ще розібратись, як

він його заслужив. Нашої крові він пролив немало. Ще невідомо, чиєї крові більше...

За весь час їх спільного життя це було вперше раз, коли їх погляди з Дунею розійшлися. В кухні стояла ніякова тиша. Михайло мовчки пив молоко, зрідка витираючи рушником губи. Прохір куриє, поглядає на Дуню. Потім він перевів мову на господарство. Посидів ще з півгодини. Перед тим як іти спитав:

— Кирило Громов прийшов. Чув?

— Ні. Звідки він узявся?

— Червоний. Теж у Першій Кінній служив.

— А в Мамонтова він теж служив?

— Він самий.

— Лихий був вояка, — всміхнувся Михайло.

— Куди там! Як грабувати — він завжди перший. Рука в нього на це легка.

— Розказували про нього, ніби полонених він рубав немилосердно. За черевики солдатські запросто вбивав. Уб'є — одні черевики зніме.

— Була така чутка, — згодився Прохор.

— Йому теж треба прощати? — скривлено запитав Михайло. — Бог, мовляв, милував ворогів і нам велів, так скажете?

— Та це як подумати... А що ти йому вчиниш?

— Ну, я б учинив... — примружив очі Михайло. — Я б із ним так поготорив, що він після цього й дух би пустив! Та він від цього нікуди не дінеться. У Вешках є ДонЧека, вона його приголубить.

Прохор усміхнувся, сказав:

— А таки правду кажуть, що горбатого могила виправить. Бо він і з Червоної Армії прийшов не з порожніми руками. Це його жінка моїй бабі хвалилася, що він якесь там пальто жіноче їй приніс, скількоє там платтів та іншого добра. Він у бригаді Маслака воював і звідти подався додому. Не інакше, як він дезертир, бо додому зі зброєю з'явився.

— Якою зброєю? — сполошився Михайло.

— Звісно якою: вкорочену карабінку, ну, наган, може, ще щось.

— Він у Раду ходив реєструватись, не знаєш?

Прохір засміявся, махнув рукою.

— Туди його й на аркані не затагнеш! Чомусь мені здається, що він ховається. Ось побачиш, він не сьогодні-завтра щезне з дому. Так що Кирило, з усього видно, збирається воювати далі, а ти на мене грішив. Ні, брате, я своє відвоював, наситився цим добром аж по зав'язку.

Незабаром Прохор пішов. Трохи згодом Михайло теж вийшов на вулицю. Дуня, нагодувавши дітей, вже збиралася лягати, як Михайло вернувся. В руках він приніс щось загорнуте в мішковину.

— Куди тебе чорти носили? — нелгідно спитала Дуня.

— Своє придане діставав, — незлобиво

всміхнувся Михайло. Він розкрив пакунок, де дбайливо зберігалась гвинтівка, наповнений патронами підсумок, наган і дві ручні гранати. Все це виклав на лавку й обережно націдив у блюдце гасу.

— Звідки це? — Дуня повела бровами, вказуючи на зброю.

— Моє, з фронту.

— А де ж ти його ховав?

— Де б не ховав, зате зберіг усе цілим.

— Бачиш, який ти потайний... І не сказав нічого. Це так від жінки ховаєшся?

Михайло, всміхаючись, вдав із себе безтурботного, явно запобігливо сказав:

— І для чого воно тобі це знати, Дуню? Це справа не жіноча. Нехай це добро тут полежить, воно, дівко, в хаті не зайве.

— А навіщо ти його в хату приволиє? Ти ж законником став, усе знаєш... А тобі за таке не доведеться перед законом відповідати?

Михайло нахмурился, сказав:

— Ти дурна! Коли зброю приносить Кирило Громов — це радянській владі на шкоду, а коли я приношу, — то радянській владі, крім користі, від цього нічого не буде. Зрозуміло тобі? Перед ким же я можу відповідати? Мелеш ти, Бог знає що, лягай, спи!

Він, як йому здавалося, зробив єдино правильний висновок: оскільки білі недобитки повертаються і приносять із собою зброю, то йому тим більше треба пильнувати. Він ретельно вичистив гвинтівку й наган, а вранці, шойно почало світати, пішки подався у Вешенську.

Дуня, вкладаючи йому в підсумок харчі, з досадою і прикрістю виказувала:

— Ти зі мною все в піджмурки граєшся! Ти хоч можеш сказати, чи надовго йдеш і що в тебе за справа така? І яке це в чорта життя? Зібрався кудись іти, а куди — слова від нього не доб'єшся!.. Чоловік ти мені, чи випадковий сусід?

— Іду в Вешки на комісію, ось і все, що я тобі можу сказати. Вернусь — тоді все визнаєш.

Притримуючи рукою підсумок, Михайло спустився до річки, сів у баркас і швидко погнав його на той бік Дону.

***

Після огляду медичної комісії вешенський лікар коротко повідомив Михайлові:

— Для служби в рядах Червоної Армії ви, дорогий товаришу, не придатні. Дуже вас малярія підкосила. Треба вам лікуватись, бо може закінчитись погано. Такі Червоної Армії ні до чого.

— А які ж їй потрібні? Два роки служив, а тепер непотрібний виявився?

— Потрібні, насамперед, здорові люди. Поправитесь — і ви станете потрібні. Візьміть рецепт, в аптеці одержите хінін.

— А-а-а, тоді все зрозуміло. — Кошовий надівав гімнастерку так, немов хомут на норовистого коня, — він ніяк не міг всунути в комір голову, штани застігнув уже на вулиці й, не роздумуючи, попрямував прямо в окружний комітет партії.

...У Татарський Михайло повернувся головою хутірського ревкому. Нашвидку кивнувши дружині, мимохіть сказав:

- Ну, тепер побачимо!
- Це ти про що? — здивувалась Дуня.
- Про те ж саме.
- Ти можеш сказати, чи ні?
- Головою мене призначили. Зрозуміла?

Дуня сумно сплеснула в долоні. Вона хотіла ще щось сказати, але Михайлові було не до довгих розмов, поправивши перед дзеркалом на вишній захисній гімнастерці пасок, він відправився в місцеву Раду.

Обов'язки голови ревкому від самої зими виконував старик Міхеєв. Підсліпуватий і глухий, він ставився до них так, ніби ніс повинність, тому з превеликою радістю сприйняв звістку про те, що на зміну йому призначили Кошового.

— Ось тобі, соколику мій, папірці, а ось і хутірська печатка, бери їх, ради Христа, — широко радів він, при цьому хрестився і тер руки. — Мені вже восьмий десяток, зроду в начальстві не ходив, а тут така морока на старість... Це діло якраз для таких молодих, як ти, а мені це ні до чого! І погано бачу, і погано чую... Богу молитись лише, а мене головою змусили...

Михайло швидко переглянув ті розпорядження й накази, що надійшли зі станичного ревкому, поцікавився:

- А секретар де?
- Га?
- О, чорт, питаю, де секретар?
- Секетар? Та ж жито сіє. Він, побий його

грім, сюди раз на тиждень заходить. Інший раз із станиці пришлють папір, треба прочитати, а його вдень із собаками не знайдеш. Так важливий документ не читаний і лежить кілька днів. А з мене грамотій ніякий, ой, ніякий! Тільки з трудом розписуюсь, а читати зовсім не вмю, тільки й того, що печать ставив...

Нахмуривши брови, Кошовий розглядав занедбану кімнату ревкому, яку прикрашав один старенький, засиджений мухами плакат.

Несподіване звільнення настільки обрадувало старика, що той навіть не стримався і коли передавав Кошовому загорнуту в ганчірочку печать, то пожартував:

— Ось і все хутірське хазяйство, грошових сум не рахується, а насіки отаманської за радянської влади не належить. Якщо хочеш — можу тобі свій дідівський костур подарувати. — І, беззубо всміхаючись, простягнув відполіровану долонями ясеневу палицю.

Проте Кошовий жартувати не мав бажання. Ще раз обвівши поглядом бідну ревкомівську кімнату, він зітхнув, похмуро закінчив:

— Будемо, діду, вважати, що справи я від тебе прийняв. Тепер котись відсіля під три чорти! — І красномовно вказав очима на двері.

А потім він сів за стіл, широко розставив лікті й довго так самотній сидів, зціпивши зуби, випнувши вперед нижню щелепу. Боже мій, яким же невігласом він був стільки часу, коли, не підводячи голови, длубався в землі, тому й не прислухався по-справжньому до всього, що діялось навкруги... Безмежно злий на себе і на тих, хто його оточував, Михайло встав із-за столу, заправив гімнастерку, дивлячись перед себе, крізь стиснуті зуби сказав:

— Я вам, соколики, покажу, що таке радянська влада!

Він щільно причинив двері, накинув ланцюжок і через площу відправився додому. Коло церкви зустрів підлітка Обнізова, недбало відповів тому кивком голови і пішов далі, та раптом, спохопившись, оглянувся і гукнув:

— Ей, Андрійку! Зажди-но, йди сюди!

Білявий сором'язливий хлопчина мовчки підійшов до нього. Михайло, як дорослому, подав йому руку, запитав:

— Ти куди направився? На той куток? Ну-ну, гуляєш, значить? Справу маєш? А я ось що хочу в тебе запитати: ти, здається, у вищому початковому вчився? Вчився? Це добре. А в канцелярії ти розбираєшся?

— У якій?

— Ну, в простій. Де вхідні-вихідні — розберешся?

— Тобі що треба, товаришу Кошовий?

— Ну, йдеться про документи, які вони бувають. Ти на цьому розумієшся? Ну, бувають же ті, що виходять, а бувають й інші. — Михайло невизначено показав на пальцях і, не чекаючи відповіді, заспокоїв: — А якщо й не знаєш, то потім навчисься. Я тепер працюватиму головою хутірського ревкому, а тебе — як хлопця грамотного — беру секретарем. Гайда в ревком і знайомся там із документами, вони всі на столі лежать, а я незабаром повернуся. Зрозуміло?

— Товаришу Кошовий!

Михайло відмахнувся рукою, поспішно запевнив:

— Це ми потім з тобою все обговоримо, іди займай посаду. — І поважно, розмірено пішов далі.

Удома він надів нові шаровари, в кишеню поклав наган і, старанно оглядаючи перед дзеркалом кашкет, звертаючись до дружини, пояснив:

— Я тут схожу в одне місце, справа є. Якщо хтось питатиметься, де, мовляв, голова, то скажи, що скоро повернеться.

Головування накладало певні обов'язки... Михайло йшов, не поспішаючи, знаючи собі ціну; хо́да його так змінилася, що ті хутурські, хто зустрічався, обов'язково зупинявся і, посміхаючись, дивився новому голові ревкому вслід. У провулку йому назустріч трапився Прохор Зиков, з шанобою він жартівливо позадкував до плоту:

— Тю, та це ти, Михайле? В будній день у все святкове вирядився і йдеш, як на параді... Чи не вдруге свататись надумав?

— А нехай буде й так, — відповів Михайло, багатозначно закопилівши губу.

Коло воріт, що вели на громовський баз, він, не спиняючись, сунув руку в кишеню за кисетом, пильно оглянув широке подвір'я, розкидані на ньому будівлі, вікна куреня.

Мати Кирила Громова щойно вийшла з сіней. Відкинувшись назад, вона несла перед собою таз дрібно накришених кормових гарбузів. Михайло шанобливо з нею привітався, піднявся на ганок.

— Тітонько, Кирило вдома?

— Та вдома, вдома, заходь, — уступаючи дорогу, сказала стара. Михайло ввійшов у темні сіни, в півтемряві намацав колодку дверей.

Двері в кімнату йому відчинив сам Кирило, потім відступив на крок. Він був старанно поголений і трохи вже п'яленький, всміхаючись, він обвів Михайла коротким запитальним поглядом, але доброзичливо запропонував:

— О, ще один служивий до нас! Заходь, Кошовий, сідай, гостем будеш... А ми тут чаркуємо, так, розважаємось...

— Хліб-сіль вам та солодка чарка! — Михайло за руку поздоровкався з господарем, обвів поглядом гостей за столом.

Його прихід був відверто невчасний. На покуті сидів широкоплечий козак, якого ніколи раніше Михайло не бачив; він кинув на Кирила короткий та пильний погляд, відсунув від себе склянку. По другий бік столу сидів Ахвatkін Семен, цей приходився Коршуновим далеким родичем, побачивши Михайла, він відразу спохмурнів й відвів очі.

Господар запросив Михайла до столу.

— Дякую.

— Ні, ти сідай, не гребуй, випий за компанію.

Михайло присів до столу. Взявши з рук хазяїна наповнену самогонкою склянку, кивнув головою.

— Із прибуттям тебе, Кирило Івановичу!

— Спасибі. А ти давно з армії?

— Давно. Встиг обжитися.

— Обжитися й оженитися, розповідають? Та чого ж ти скривився? До дна треба випити!

— Не хочу. У мене до тебе діло.

— Оце вже ні! Це ти даремно! Сьогодні я про

справи не гуторю. У мене сьогодні друзі гостюють. — А якщо ти справді за ділом, то приходь ввечері.

Піднімаючись із-за столу, Михайло всміхнувся, сказав:

— Воно й діло дріб'язкове, але невідкладне. Давай на хвилинку вийдемо.

Кирило, старанно погладжуючи закручені чорні вуса, деякий час мовчав, потім піднявся на ноги:

— А не можеш тут сказати? Чого ж ми будемо залишати компанію?

— Ні, давай вийдемо, — спокійно, але настирливо запропонував Михайло.

— Та вийди з ним, чого торгуєтесь? — порадив незнайомий Михайлові кремезний козак.

Кирило неохоче пішов у кухню. Жінці, яка поралась біля печі, тихо звелів:

— Катерино, покинь нас! — І, сідаючи на лаву, сухо спитав: — І що за справа?

— Ти скільки днів, як удома?

— А що таке?

— Скільки, питаю, днів, як удома живеш?

— Четвертий день, кажись.

— А в ревкомі відмітився?

— Та ще ні.

— А коли у Вешки думаєш йти, в військо-мат?

— Тобі що до того? Ти, якщо в справі прийшов, то про неї й говори.

— Я про неї й говорю.

— Ну, то йди, звідки прийшов! Що ти за таке пабе, що я повинен перед тобою звітувати?

— Я — голова ревкому. Покажи посвідчення з частини.

— О-о-ось воно що! — протяжно сказав Кирило, очі його при цьому враз протверезішали, ніби він нічого й не пив. — О-о-ось ти куди гнеш!

— Туди, куди треба. Покажуй посвідчення!

— Сьогодні прийду в Раду і принесу.

— Зараз покажуй!

— Воно в мене десь лежить заховане.

— Шукай.

— Ні, зараз я шукати не буду. Йшов би ти, Михайле, собі додому, не затівай сварку.

— У мене з тобою розмова коротка... — Михайло сунув праву руку в кишеню. — Одягайся!

— Досить тобі, Михайле! Ти мене краще не чіпай...

— Ходімо, я тобі кажу!

— Куди?

— У ревком.

— Щось мені не хочеться. — Обличчя в Кирила зблідло, але голос звучав насмішливо.

Хитнувшись вліво, Мишко вихопив із кишені наган, звів курок.

— Ти підеш, чи ні? — запитав він.

Кирило мовчки направився в світлицю, але Михайло став у нього на дорозі, вказав очима на двері, що вели в сіни.

— Хлопці! — намагаючись зберегти рівновагу, гукнув Кирило. — Мене тут ніби хочуть арештувати! Допивайте горілку без мене.

Двері зі світлиці широко відчинились, Ахваткін навіть переступив було через поріг, та побачивши наведений на нього наган, швидко відсахнувся за стіну.

— Іди, — звелів Михайло.

Кирило перевальцем пішов до виходу, ліниво взявся за клямку і раптом, одним стрибком поминувши сіни, шалено гримнувши вхідними дверима, стрибнув із ганку на землю. Поки він, пригинаючись, біг через двір у садок, Михайло навздогін двічі вистрілив йому і не вцілів. Підтримуючи дуло нагана зігнутою лівою рукою, широко розставивши ноги, Михайло старанно цілюся. Третій постріл наче зробив свою справу, Кирило мовби спіткнувся, але в наступну мить легко перескочив через пліт. Михайло кинувся з ганку. Тут же з хати гримнув сухий і рвучкий постріл гвинтівки. Куля влучила в білу стіну сараю, колупнула глину і, цвяхнувшись, всіяла землю сірими кам'яними дразками.

Кирило біг легко й швидко. Його зігнута постать мигтіла між зеленим віттям яблунь. Михайло перестрибнув через пліт, заліз ще двічі вистрілив у втікача й оглянувся назад, на хату. Вхідні двері були широко розчинені. На ганку, приставивши козирком до чола долоню, стояла Кирилова мати, вдивлялась у садок. «Треба було його без балачок розстріляти на місці!» — з досадою подумав Михайло. Полежавши ще кілька хвилин під плотом, не зводячи з хати очей, він механічно зчистив із колін прилиплу мокру землю, а потім, зіп'явшись на ноги, важко переліз через огорожу і, опустивши дуло нагана, побрів додому.

V

Разом із Кирилом Громовим зникли Ахваткін і той незнайомий козак, якого Кошовий бачив, коли відвідав Громових. Уночі з хутора зникли ще двоє козаків. Із Вешенської в Татарській прибув невеликий загін ДонЧека. Деяких козаків арештували, чотирьох, котрі покинули частини без документів, направили в штрафну роту, що також стояла у Вешенській.

Кошовий ціліснітькі дні просиджував у ревкомі, додому приходив смерком, клав біля ліжка заряджену гвинтівку, наган засовував під подушку і, не роздягаючись, лягав спати. На третій

день після того випадку з Кирилом він запропонував Дуні:

— Давай ляжемо спати в сінях.

— Заради чого? — здивувалась Дуня.

— У вікно можуть стріляти. А ліжко біля вікна.

Дуня мовчки переставила ліжко в сіни, а ввечері спитала:

— Оце так і будемо, як зайці, жити? І коли зима настане, то теж будемо в сінях тулитися?

— До зими ще далеко, а поки що доведеться так пожити.

— І скільки воно так триватиме?

— Поки Кирила не покладу.

— Так він тебе й жде, лоб наставив!

— Колись підвернеться, — впевнено відповів Михайло.

Проте плани його не здійснились: Кирило Громов, який зі своїми приятелями переховувався десь за Доном, почувши про те, що до цих країв наближається Махно, перебрався на правий бік Дону і направився в станицю Краснокутську, де, ходили чутки, з'явилися передові загони махновської банди. Вночі він навідався в хутір, на вулиці випадково зіткнувся з Прохором Зиковим і через того переказав Кошовому, що, мовляв, Громов низько кланяється і просить чекати в гості. Вранці Прохор розповів Михайлові про зустріч і свою розмову з Кирилом.

— Що ж, нехай приходить. Один раз утік, тільки на другий раз уже не вдасться. Навчив він мене, як з їхнім братом треба поступати, і за це дякую, — вислухавши Прохора, сказав Михайло.

Махно й справді з'явився в межах Верхньодонського округу. Під хутором Коньковим у швидкому бою він розбив висланий йому назустріч із Вешенської піхотний батальйон, але на окружний центр наступати відмовився, а рушив у напрямку станції Міллерово, північніше неї перебрався через залізничну колію й пішов на Старобільськ. Найбільш активні білогвардійці-козаки приєдналися до нього, але більшість їх залишилися сидіти вдома, вичікувала.

Кошовий жив так само насторожено, зірко придивляючись до всього, що відбувалося в хуторі. А життя в Татарському складалося не дуже й веселе. Козаки сердилися на радянську владу за всі ті нестатки, із-за яких їм доводилося несолодко. В маленькій лавці недавно організованого ЄСТ* майже нічого не продавали. Мило, цукор, сіль, гас, сірники, махорка, коломазі — всіх ці речі першої необхідності в продаж не надходили, і на порожніх полицях самотньо лежали лише дорогі асмоловські цигарки та деякі металеві вироби, але на них місяцями не знаходилось покупців.

*ЄСТ — єдине споживче товариство.

Уночі замість гасу обходились тим, що заправляли каганці топленням коров'ячим маслом та лоем. Махорку замінив домашній тютюн-самосад. Через відсутність сірників знову в хід пішли кремені й поспішно виготовлені ковалями сталеві кресала. Трут, щоб швидше спалахував, виварювали в окропі вкупі з попелом від соняшничиння, проте добувати вогонь таким давно забутим способом виявилось не зовсім легко. Не раз, вечорами повертаючись із ревкому, Михайло сам спостерігав, як курці, зібравшись гуртом де-небудь у провулку, дружно добували кременями іскри, стиха матюкалися, примовляючи: «Влада радянська, дай вогню!». Нарешті в кого-небудь, попавши в сухий трут, іскра починала в ньому жевріти, всі дружно дмухали на цей слабенький вогник, а коли вдавалось закурити, то мовчки сідали навпочіпки, обмінювались новинами. Паперу на цигарки теж не вистачало. В церковній коморі розкрали всі метричні книги, а коли їх покурили, то на цигарки пішло все, включаючи старі дитячі підручники і навіть дідівські священні книги.

Прохор Зиков, який досить часто заходив на старе мелеховське обійстя, заодно розживався в Михайла папером для куріння, при цьому сумно говорив:

— У моєї жінки на скрині віко було обліплене старими газетами — здер і викурив. Новий завіт був, така свята книжка, — теж пішов на куриво. Старий завіт теж скурив. Святі угодники чомусь мало цих завітів написали... В жінки граматка поминальна була, вся рідня там, жива й мертва, записана, — і її на куриво. Мені тепер що, капустає листя курити, чи, скажімо, лопухи в'ялити замість паперу? Ні, Михайле, як собі хочеш, а виручай з газеткою. Я без курива не можу. Я на німецькому фронті часом свою пайку хліба на осьмушку махорки міняв.

Тієї осені безрадісне життя настало в Татарському... На возах і гарбах скрипіли незмащені колеса, без дьогтю сохла і репалась ремінна зброя і взуття, але найгірше допікало те, що згинула сіль. Татарці за п'ять фунтів солі у Вешенській віддавали тлустих баранів, а дорогою, повертаючись додому, проклинали радянську владу й розруху. Ця клята сіль завдала Михайлові багато неприємностей... Якось у Раду прийшли старі діди. Вони шанобливо привітались із головою, зняли шапки, посідали на лавах.

— Солі нема, пане голово, — почав один із них.

— Панів тепер нема, — поправив Михайло.

— Вибачай, будь ласка, це все за старою звичкою... Без панів воно жити можна, а ось без солі — ні.

— То що ви хотіли, діди?

— Ти, голово, потурбуйся, щоб привезли солі. З Манича її волами не навозишся.

— Я доповідав про це в округ. Там про це знають. Повинні скоро привезти.

— Поки сонце зійде — роса очі виїсть, — мовив один із дідів, втупивши очі в землю.

Михайло спалахнув, вийшов із-за столу. Розгніваний, аж червоний, він вивернув свої кишені.

— Я з собою солі не ношу... Бачите? З собою не ношу і з коліна вам її не виколупаю. Зрозуміло, діди?

— І куди вона, та сіль, тільки поділась? — трохи помовчавши, запитав одноокий старий Чумаков, зливною оглядаючи присутніх своїм єдиним оком. — Колись, за старої влади, про неї ніхто й не згадував, скрізь її лежали гори, а тепер і дрібки не знайдеш.

— Наша влада тут ні при чому, — вже більш спокійно сказав Михайло. — Тут винна одна влада: ваша колишня кадетська влада! Це вона вчинила таку розруху, що навіть сіль привезти ні на чому! Всі залізниці зруйновані, вагони — всі розбиті...

Михайло довго розповідав дідам про те, як білі, відступаючи, нищили державне майно, висаджували в повітря заводи, палили склади. Дещо з того він і сам бачив під час війни, дещо чув від інших, решту ж натхненно брехав із єдиною метою — відвести незадоволення від рідної радянської влади. Щоб захистити цю владу від нарікань, він безневинно видумував, викручувався, а сам собі думав: «Невелика біда, коли я на сволоту трохи і наговорю. Вони і є мерзотники, і їм від цього гірше не буде, а нам буде користь...».

— ...Ви гадаєте, що вони — оті буржії — пальцем роблені, чи що? Вони не дурні! Вони всі запаси цукру й солі, численні тисячі пудів ще раніше звезли з усієї Росії в Крим, а там перевантажили на пароплави — і повезли в чужі краї продавати, — з палаючими очима говорив Михайло.

— А хіба вони що, й шмаровидло все вивезли? — засумнівався одноокий Чумаков.

— А ти, діду, думав, — тобі залишили? Дуже вони про тебе дбали, як і весь трудящий народ. Вони й шмаровидло знайдуть, кому продати! Вони з собою все забрали б, якби могли, щоб народ тут із голоду здихав.

— Воно, звісно, що так... — не став сперечатися один старий. — Багаті — вони нічого не подарують. Споконвіку так було: чим чоловік багатший, тим він жадібніший. У Вешках один купець, коли перший раз відступали, все на підводи складав, все майно зібрав до нитки; ось уже червоні наближаються, а він усе не виїжджає з двору, в шубі бігає по дому, обценьками цвяхи зі стін висмикує. «Не хочу, — кричить, — їм, проклятим, жодного цвяха залишити!». Отож, не дивно, що вони й коломаз із собою забрали.

— Але як же нам все-таки бути без солі? —

наприкінці розмови ще раз добродушно нагадав старий Максаєв.

— Незабаром наші робітники накопають нової солі, а поки що можна на Манич послати підводи, — обережно порадив Михайло.

— Народ їхати туди не хоче. Калмики там шкоду чинять, в озерах брати сіль не дають, волів силою відбирають. Один мій знайомий вернувся звідти тільки з батіжком у руках. Уночі за Великокняжеською під'їхали троє озброєних калмиків, волів відібрали, а йому показали на горло: «Мовчи, — кажуть, — бачка, бо погано ввреш...». Ось після цього і їд туди!

— Доведеться потерпіти, — зітхнув Чумаков.

Із старими Михайло якось порозумівся, зате вдома, і знову ж таки із-за солі, в них із Дунею відбулася неприємна розмова. Загалом, щось їх взаємини дали тріщину...

Почалося все з того незабутнього дня, коли він у присутності Прохора сказав про Григорія те, що думав, але з часом та невеличка сутичка не забулась. Одного разу Михайло під час вечері дорікнув:

— Щі в тебе, хазяйко, щось несолоні. Чи недосіл на столі, а пересіл на спині?

— А при такій владі пересолу не буде. Ти знаєш, скільки в нас солі?

— Ну?

— Дві пригоршні.

— Кепська справа, — зітхнув Михайло.

— Завбачливі люди ще влітку на Манич за сіллю їздили, а тобі все ніколи було про це подумати, — зауважила Дуня.

— Чим би це я туди поїхав? Тебе на першому році заміжжя запрягати якось незручно, а бички не дійдуть...

— Ти жарти облиш для іншого випадку! Ось почнеш сьорбати несолоне — тоді будеш жартувати!

— І чого ти на мене нападаєш! Бо й справді, де я тобі тієї солі візьму! Ось такий ви, жінки, народ... Хоч де хоч, а вийми й подай. А коли її, тієї солі, будь вона тричі проклята, нема?

— Люди на Манич волами їздили. У них тепер і квашене буде, і все, а ми прісне з кислим будемо жувати...

— Якось проживемо, Дуню. Незабаром сіль повинні привезти. Чи в нас цього добра мало?

— У вас усього багато.

— У кого це — у вас?

— У червоних.

— А ти яка?

— А така, як ти бачиш. Брехали-брехали: «всього у нас буде вдосталь, а жити всі будемо нарівні та в багатстві...». От воно й ваше багатство: щі посолити нічим!

Михайло злякано глянув на дружину, зблід.

— Що з тобою, Євдокіє? Що ти туториш? Хіба ж так можна?

Проте Дуня вже не володіла собою: від обу-

рення й злості вона теж зблідла і, вже переходячи на крик, продовжила:

— А так, виходить, можна? Чого ти очі витриши? Ось ти — голова, а ти хоч знаєш, що в людей без солі вже ясна пухнуть? Знаєш ти, що люди їдять замість солі? На солоннях копаються, ходять аж за Нечаєву могилу, та в щі кладуть ту землю... Ти про це чув?

— Зажди, не кричи, я про це знаю... Далі що?

Дуня сплеснула в долоні:

— А цього хіба мало?

— Пережити це як-небудь мусимо?

— Ну, тоді й переживай!

— Я переживу, а ось ти... Вся ваша мелеховська порода із тебе на поверхню вилізла...

— Яка така порода?

— Контра — ось ви хто! — глухо сказав Михайло, встаючи із-за столу. Він опустил очі в землю, на дружину жодного разу не подивився, губи його дрібно тремтіли, коли він говорив: — Коли ще раз отака балачка піде, — не жити нам разом, так і знай! Так може говорити лише ворог...

Дуня хотіла ще щось заперечити, але Михайло скосив на неї очі й підняв угору стиснутий кулак.

— Краще помовчи!.. — глухо сказав він.

Дуня, ніби нічого й не відбулося, з неприхованою цікавістю глянула на нього, але невдовзі спокійно, навіть весело сказала:

— Ну й нехай, завели пусту балачку — що й до сварки недалеко... Проживемо й без солі! — Вона трохи помовчала і, тихо всміхаючись, що так подобалось Михайлові, додала: — Ти, Мишко, не сердься! Якщо на нас, на жінок, за все серце мати, то його й не вистачить. Мало яку дурницю ляпнеш... Тобі узвару налити, чи будеш кисле молоко пити?

Не зважаючи на молодість, Дуня вже набула життєвого досвіду і знала в сварці ту межу, далі якої не слід переступати, а просто достатньо змиритись і відступити...

Тижнів через два після цього випадку прийшов лист від Григорія. Він писав, що на врангелівському фронті був поранений і що після того, як одужає, мабуть, буде демобілізований. Дуня ознайомила чоловіка зі змістом листа, обережно поцікавилась:

— Михайле, а коли він вернеться додому, як ми тоді будемо жити?

— Переберемось у мою хату. А він нехай тут живе. Все, що є, поділимо.

— Нам разом не можна. Він, очевидно, Аксенію до себе візьме.

— Хоч би й була можливість, я б все одно з твоїм братиком під одним дахом не залишився б жити, — рішуче заявив Михайло.

Дуня зливано підвела брови.

— Чому, Мишко?

— Ти ж знаєш.

— Тому, що він служив у білих?

— Ага, із-за цього.

— Не любиш ти його... А ви ж із ним дружили колись!

— На чорта мені це здалося — любити його! Друзяками були, та тільки скінчилась наша дружба.

Дуня сиділа за прядкою. Колесо розмірено дримкотіло. Раптом нитка пряжі обірвалася. Дуня долонею зупинила колесо, зсукуючи нитку, не дивлячись на чоловіка, спитала:

— А коли він прийде, то що йому за службу в козаків буде?

— Судитимуть. Трибунал буде.

— А що ж він йому може присудити?

— Ну, осього вже я не знаю, я — не суддя.

— Можуть і до розстрілу засудити?

Михайло дивився на ліжко, де спали Михайлик та Поля, прислухався, як вони рівно дихають, — знизивши голос, підтвердив:

— Можуть.

Більше Дуня ні про що не питала. Вранці, видоївши корову, пішла до Аксенії.

— Скоро Гриша вертається, зайшла тебе порадувати.

Аксенія мовчки пересунула чавун із водою поближче до вогню, склала руки на грудях. Дивлячись, як запашіло її обличчя, Дуня попередила:

— А ти не дуже радій. Мій ось каже, що його ще будуть судити. А що там присудять — один Бог його знає.

На мить у зволжених і сяючих очах Аксенії майнув переляк.

— За що? — рвучко спитала вона, а сама все ще не могла згасити на губах запізнілу усмішку.

— За повстання, за все.

— Хай не брешуть! Не будуть його судити. Нічого він, твій Михайло, не знає, теж мені знавця знайшовся!

— Може й не чіпатимуть. — Дуня помовчала, тихо зітхнула, додала: — Злість у нього на братика... А мені так тяжко від цього на серці, що й передати не можу! Страшенно боюсь за братика! Його знову поранило... Ось яка йому доля кручена випала...

— Тільки б він прийшов: заберемо дітей і втечемо куди-небудь, — схвильовано мовила Аксенія.

Вона, сама не відаючи для чого, але зняла з голови хустку, знову запнулася і, безцільно переставляючи посуд на лаві, ніяк не могла справитись із хвилюванням, що так її сильно охопило.

Дуня бачила, як тремтіли її руки, коли вона опиралася на них, сідаючи на лаву, а потім взялася перебирати на колінах складки старенького фартуха.

Щось стисло Дуні горло. В неї підступали сльози, але плакати на людях не хотілось.

— Не дочекалась його мама... — тихо сказала вона. — Ну, я піду. Треба піч затоплювати.

У снігах Аксенія рвучко й незграбно поцілувала її в шию, а потім піймала й поцілувала руку.

— Рада? — низьким, тремтливим голосом спитала Дуня.

— Ага, трішечки, крапельку.. — відповіла Аксенія, намагаючись за жартом і нервовою усмішкою сховати підступні сльози.

VI

На станції Міллерово Григорію — як демобілізованому червоному командирові — дали обивательську підводу. Їдучи додому, він у кожній хохлячій слободі міняв коней і за добу опинився в межах Верхньо-Донського округу. В першому ж козакому хуторі голова ревкому — молодий червоноармієць, який недавно повернувся з армії, повідомив:

— Доведеться вам, товаришу командир, їхати волами. Коняка в нас на весь хутір одна, і та плентається на трьох ногах. Всіх коней залишили при відступі на Кубані.

— Може, нею як-небудь доберуся? — спитав Григорій, постукуючи пальцями об стіл, допитливо заглядаючи в грайливі очі метикуватого голови.

— Ні, не доберетесь. Тиждень їхати будете і однаково не доїдете! Та ви не хвилюйтесь, воли в нас справні, швидкі, до того ж нам все одно треба у Вешенську підводу посилати, телефонний дріт відправити, що завалювся в нас тут після останньої війни; от вам і не доведеться міняти підводу, до самого дому вас доставить. — Голова примружив ліве око і, усміхаючись та змовницьки підморгуючи, додав: — Дамо вам найкращих волів і їздову — молоду вдовичку.. Є в нас тут одна така весела, що, якщо й захочеш, то кращої й уві сні не побачиш! З нею й оглянутися не встигнеш, як удома опинитесь. Сам служив, тому знаю все це і всяку таку воєнну нужду..

Григорій мовчки про себе прикинув: чекати на попутню підводу — ризиковано, а пішки добиратись — далеко. Нічого не залишалось, як згоджуватись і їхати волами.

Через годину під'їхала підвода. На старенькій гарбі колеса пискляво скрипіли, замість заднього полудрабка стирчали одні уламки, звисали віхті недбало накладеного сіна. «Ну, довоювалися!» — мовчки відзначив Григорій, якому боляче було дивитись на такий транспорт. Їздова йшла поруч із волами, розмахуючи батіжком. Вона й справді виявилася гарною й

ставною жінкою. Трохи не пасували для її постаті завеликі груди та рубець, що навкіс перерізає кругле підборіддя і від цього вираз обличчя трохи псувався, немов старив його, хоч воно було молоде, смугляве і рум'яне, а навколо перенісся обсіпане дрібним, як просо, золотавим ластовинням.

Поправляючи хустку, вона примружила очі, уважно глянула на Григорія, поцікавилась:

— Тебе везти, чи кого?

Григорій зійшов із ганку, застігнув шинель.

— Мене. Дріт уклала?

— А я їм повинна вкладати? — голосно зарепетувала козачка. — Кожен день поїздка та робота! Я їм — хто? Обідуться, самі той дріт укладуть, а як ні, то я й упорожні поїду!

Вона носила і складала на гарбу мотки дроту, голосно, але без злості сварилася з головою і зрідка косилася на Григорія, допитливо його вивчала. Голова зі щирим захопленням дивився на молоду вдовичку і весь час посміхався. Інколи він підморгував Григорію, ніби хотів підтвердити: «Ось які в нас є молодіці! А ти не вірив!».

Вийшли за хутір, далеко попереду лежав бурий, сумний осінній степ. Від ріллі через дорогу тягнувся сизий хвіст диму. Орачі палили згребини — сухий, кушуватий жабрій, вицвілу волокнисту брицю. Запах диму викликав у Григорія невеселі спогади: колись і він, Григорій, в глухому осінньому степу орав на язб, а вночі розглядав, як у чорному небі мерехтять зірки, слухав, гуси, що ключем летіли у вишині, перемовлялись між собою... Він неспокійно заворушився на сні, збоку подивився на їздову.

— Скільки тобі літ, ластівко?

— Скоро буде шістдесят, — грайливо відповідала вона, вміхаючись одними очима.

— Ні, без жартів.

— Двадцять перший.

— І вже вдова?

— Вдова.

— Куди ж чоловік дівся?

— Убили.

— Давно?

— Другий рік пішов.

— Коли повстання йшло, чи що?

— Після нього, на початку осені.

— Ну, і як живеш?

— Живу, як прийдеться.

— Самітньо?

Вона зміряла його уважним поглядом, закрила губи хусткою, щоб сховати посмішку. Голос її притих, у подальшій розмові в ньому з'явилися якісь нові інтонації:

— Та за роботою ніколи нудьгувати.

— Без чоловіка, питаю, не нудьгуєш?

— Я зі свекрухою живу, в хазайстві роботи вдосталь.

— А як без чоловіка обходишся?

Вона повернула до Григорія своє обличчя. На її смуглих вилицях проступив рум'янець, а в очах спалахнули й погасли рудуваті бісики.

— Ти про що це?

— Та про те ж саме.

Вона зсунула з губ хустку, протяжно відповіла:

— Ну, цього добра вистачає! Світ не без добрих людей... — І, помовчавши, почала розповідати: — Я хоч і була заміжня, але до жіночого життя не встигла звикнути. Місяць тілечки й побули разом, а потім його забрали на службу. Так що обходжуся якимось без нього. Тепер уже легше, в хутір молоді козаки поверталися, а до того було погано. Соб, лисий! Соб! Так-то, служивенький! Таке моє життя-буття.

Григорій замовк. Йому було прикро, що він повів розмову в такому жартівливому тоні. Він уже за це жалів.

Здорові гладкі воли йшли тією самою розмірною клишастою ходою. Правий ріг в одного з них був колись зломаний і ріс, косо спадаючи на лоб. Григорій лежав на гарбі, спираючись на лікті, напівзаплющивши очі. Він згадував тих волів, якими йому в дитинстві та й потім, коли вже подорослішав, доводилось працювати. Вони були різної масті, мали різні характери, вдачі, навіть роги в кожного мали свою особливу форму. Колись на мелеховському базу був віл, котрий теж носив отакий знівечений, звернутий набік ріг. Вредний і підступний, він завжди дивився косо, вивертаючи посічений кров'яними прожилками білок, намагався хвицнути, коли хтось необережно підходив до нього ззаду, і завжди, коли наставала робоча пора і худобу вночі пускали на випас, він будь-що намагався втекти додому, або — що завдавало не менших клопотів — ховався в лісі, чи в далеких балках. Григорію тоді часто доводилось верхи на коні тратити дні, об'їжджати степ і, вже коли втрачав надію, що коли-небудь знайде зниклого вола, — раптом надibuвав на нього десь у глибокому байраці, зарослому непроглядним тереном, або в затінку, під розлогою і старою дикою яблунею. Той однорогий чортяка вмів скидати налігач, вночі скидав рогом зав'язку на ворітцях скотарні, виходив на волю і, перепливши через Дон, блукав на лузі. Багато неприємностей і прикросців завдав він свого часу Григорію...

— Як оцей віл, у котрого ріг збитий, смирний? — спитав Григорій.

— Смирний. А що?

— Та так, нічого.

— Воно й таке слово добре, коли не маєш більше чого сказати, — з усмішкою мовила жінка.

Григорій промовчав. Йому так гарно думалось про минуле, про мирне життя, про працю, про все, що не стосувалося війни, бо ця війна,

що затяглася на сім років, смерділа йому чортом, і досить було однієї згадки, щоб сплив у пам'яті який-небудь епізод, зв'язаний зі службою, — і в середині його охоплювала щімка нудота і глухе роздратування.

Він своє відвоював. Годі з нього. Тепер він повертався додому, щоб, нарешті, взятись за господарювання, пожити з дітьми, з Аксенією. Ще там, на фронті, він твердо вирішив, що приведе Аксенію в дім, вона стане виховувати його дітей і більше вони ніколи не розлучатимуться. Цьому теж потрібно покласти край, і чим швидше, тим краще.

Григорій з насолодою мріяв про те, як удома скине шинель і чоботи, взує просторі чиріки, за козацьким звичаєм заправить шаровари в білі вовняні панчохи і, накинувши на теплу куртку домашнього виробу сіряк, поїде в поле. Так приємно взяти в руки чепіги і піти в сирій борозні за плугом, жадібно вдихаючи ніздрями вогкий і прісний запах розпушеної ріллі, гіркий аромат перерізаної лемешем трави. Він побував у чужих краях, а там і земля, і трава пахнуть інакше. І в Польщі, на Україні і в Криму всюди він брав у руки сиве волоття полину, тер його в долонях, нюхав і з нудьгою думав: «Ні, чуже, в нас не таке...».

А молодичка сумувала. Їй хотілось спілкуватися. Вона покинула підгонити волів, усілась зручніше і, перебираючи на батозі ремінну китицю, довго, нищечком поглядала на Григорія, на його зосереджене обличчя, напівприкриті очі. «Він не такий вже й старий, хоч і сивий. І трохи дивний, — міркувала вона. — Все очі примружуює, для чого він так робить? Неначе дуже зморився, неначе його возом переїхали... А з себе він нічого. Тільки сивина вкрила волосся і вуса теж майже сиві. А так нічого собі. Про що він задумався? Спершу ніби почав залищитися, а потім поринув у себе, про вола мову завів. Хіба йому й поговорити немає про що? Чи може не зважається? Не схоже. Зір у нього чіпкий. Ні, добрий козак, тільки дивний якийсь. Ну, й мовчи, чорт сутулий! Ти мені такий потрібний, що більше нікуди! Я й сама вмю мовчати! До жінки поспішаєш — ніяк не доїдеш. Ну, й мовчи собі на здоров'я!».

Вона відхилилась, обперлась спиною на гарбу, тихо заспівала.

Григорій закинув голову, подивився на сонце. Було ще досить рано. Від торішнього будяка, що похмуро вартував край дороги, тінь відділилась усього на півкроку; було, очевидно, не більше двох годин пополудні.

Степ, ніби зачарований, лежав у безмовній тиші. Скупо пригрівало сонце. Легкий вітерець беззвучно гойдав руду, вигорілу траву. Крутом не чути було ні пташиного крику, ні свисту ховрашків. У холодному блідо-голубому небі не

ширяли шуліки та орли. І тільки один раз сіра тінь ковзнула над дорогою, і, ще не підводячи голови, Григорій почув важкий помах могутніх крил: це, виблискуючи на сонці білим нижнім пір'ям, прошмигнула попелясто-сиза дрофа і сіла на далекій могилі, там, де неосвітлений сонцем вибалок переходив у вкриту сутінками лілову долину. Таку сумну та глибоку тишу Григорій спостерігав у степу лише пізньої осені; тоді йому здавалось, що він чує, як по сухій траві шурхотить гнане вітром перекоти-поле, що попереду котилось степом.

Здавалось, що дорога безкінечна. Вона звивалась, спускалася в балку, знову піднімалась на гребінь пагорбка. І тільки навколо стелився — скільки охоплює зір — той самий глухий, табунний степ.

Увагу Григорія привернув куш чорноклену, що ріс на схилі байраку. Його прихоплене першим приморозком листя світилось багрянцем, наче згасаюче багаття, що жевріло крізь пелену попелу.

— Дядечку, а як тебе звати? — спитала молодичка, легенько торкаючись пужалном плеча Григорія.

Він здригнувся, повернув до неї лице. Вона дивилась убік.

— Григорій. А тебе?

— Мене?.. Зовицею.

— Помовчала б ти, зовиця.

— Скільки можна мовчати! Півдня мовчу, аж горло пересохло. Ти чого такий задумливий, дядьку Гриша?

— А з чого мені веселитись?

— Додому ж їдеш, мусиш радіти.

— Минула моя пора — не до весілля.

— Теж мені старий знайшовся. А чого це ти ще молодий, а посивів?

— Усе ти хочеш знати... Від хорошого життя, мабуть, посивів.

— Дядьку Гришо, скажи — ти жонатий?

— Жонатий. А тобі, дівко, теж треба скоріше заміж виходити.

— Чого ж його спішити?

— Бо дуже ти грайлива.

— А хіба це погано?

— Буває, що й погано. Знав я одну таку моторну, теж удовицею стала, веселилась-веселилась, а потім ніс у неї почав провалюватись...

— Ой, Господи, страхіття бо яке! — вдаючи переляк, вигукнула вона і зараз же діловито зауважила: — Наша вдовина справа така: вовка боятися — в ліс не ходити.

Григорій глянув на неї. Молодичка беззвучно сміялась, стиснувши дрібні білі зуби. Її верхня піднята губа тремтіла, з-під опушених вій пустотливо блищали очі. Григорій мимоволі усмінувся і поклав руку на її тепле крутле коліно.

— Ой, дівко, бідна ти та нещасна! — пожалів

він. — Тільки двадцять літ тобі, а як тебе життя заїздило...

Умить від її веселого настрою й сліду не лишилось. Вона суворо відкинула його руку, нахмурилась і так почервоніла, що на переніссі зовсім зникло дрібне ластовиння.

— Ти краще жінку свою пожалій, коли прийдеш, а в мене й без тебе вистачає, кому пожаліти.

— Та ти не гнівайся, стривай!

— Ну тебе до чорта!

— Я ж просто так, щоб пожаліти сказав.

— Йди ти куди подалі зі своєю жалістю... — вона, як нічого не було, по-чоловічому, брутально вилаялась, зблиснула потемнілими очима.

Григорій підвів брови, ніяковіючи, крикнув:

— Оце загнула, так загнула! Бач, яка ти норовиста.

— А ти який? Святий у вошивій шинелі, ось хто ти! Знаю я вас! Заміж виходь, поради даєш, а давно ти таким набожним став?

— Ні, недавно, — всміхаючись, відповів Григорій.

— А чого ж ти мені настанови читаєш? У мене на те свекруха є.

— Ну, годі тобі, даремно ти злишся, дурна молодичка! Я про це між іншим сказав, — перейшов на примирливий тон Григорій. — Дивись, поки ми тут говорили, воли з дороги збилися.

Григорій, всідаючись на гарбі зручніше, мигцем глянув на веселу вдову і побачив її на очах сльози. «Морока та й годі! Оці баби, вони завжди такі...» — подумав він, відчуваючи якусь внутрішню ніяковість і досаду.

Незабаром він перевернувся на спину і заснув, прикривши обличчя полою шинелі, а прокинувся, коли вже смерклося. Небо всіяли молочні вечірні зірки. Свіжо й радісно пахло сіном.

— Волів годувати треба, — сказала вдовиця.

— Що ж, давай робити зупинку.

Григорій сам випріг волів, дістав із речової сумки банку м'ясних консервів, хліб, і, назбиравши оберемок сухого бур'яну, розпалив недалеко від гарби багаття.

— Ну, дівко, сідай вечеряти, досить тобі сидитись.

Вона сіла близько багаття, мовчки витрусила з торби хліб, кусок пожовтілого від старості сала. За вечерею мирно перекинулись кількома словами. Потім вона лягла на гарбі, а Григорій, підкинувши в багаття, щоб не загасло, кілька сухих волових кізків, звично, як у поході, прилаштувався біля вогню. Довго лежав, підклавши під голову сумку, дивився, як мерехтіли на небі зірки, думав то про дітей, то про Аксенію, потім задрімав і прокинувся, почувши скрадливий жіночий голос:

— Служивий, ти спиш? Спиш, чи ні?

Григорій підвів голову. Спираючись на лікоть, його супутниця звисилась із гарби. Обличчя її, освітлене знизу кволим згасаючим багаттям, було рожеве й свіже, сліпуче білили зуби й обмержений край хустки на голові. Ніби вони й не гиркалися, вона знову всміхалась, водила бровою:

— Боюсь, щоб ти там не замерз. Земля ж холодна. Тож якщо вже дуже змерз — іди до мене. У мене кожух те-є-еплий-претеплий. Хочеш, га?

Григорій подумав і, зітхнувши, відповів:

— Спасибі, дівко, не хочу. Якби це рік-два тому.. Нічого, біля багаття не замерзну.

Вона теж зітхнула, сказала:

— Ну, як собі хочеш, — і вкрилася кожухом із головою. Ще трохи полежавши, Григорій встав, зібрав свої пожитки. Він вирішив відправитись пішки, щоб до світанку бути в Татарському. Не міг же він — командир, який повертається зі служби, — серед білого дня причимчикувати додому на волах. Скільки сміху та розмов викликав би такий приїзд...

Він розбудив їздову.

— Я піду пішки. Не будеш боятися залишатись одна в степу?

— Ні, я не з лякливих, та й до хутора тут недалеко. А тобі що, терпець увірвався?

— Вгадала. Ну, прощай, дівко, не згадуй лихим словом!

Григорій вийшов на дорогу, підняв комір шинелі. На вії йому впала перша сніжинка. Вітер повернув із півночі, і в його холодному диханні Григорій відчув знайомий і любий серцю запах снігу.

***

Із станиці Кошовий повернувся ввечері. Дуня побачила його в вікно; коли він під'їхав до воріт, вона швиденько накинула на плечі хустку, вийшла на подвір'я.

— Гриша вранці прийшов, — повідомила вона, стоячи коло хвіртки; на чоловіка дивилась із тривогою і чеканням.

— З радістю тебе, — стримано і трохи насмішувато відповів Михайло.

У кухню він увійшов, твердо стиснувши губи. На його вилицях ходили жовна. На колінах у Григорія влаштувалась Поля, старанно вбрана тіткою в чисте платтячко. Григорій ніжно поставив дитину на підлогу, пішов назустріч зятеві, усміхаючись, простягнув велику засмаглу руку. Він хотів обняти Михайла, та коли побачив у його непривітних очах холодок, стримався.

— Ну, здрастуй, Михайле!

— Здрастуй.

— Давно ми з тобою не бачились! Наче сто років минуло.

— А й справді, давненько... З поверненням тебе.

— Дякую. Поріднилися, виходить?

— Довелось... Чого це в тебе кров на щоді?

— Та, пусте, бритвою порізався, поспішав.

Вони сіли до столу і мовчки розглядали один одного, відчуваючи холоднечу та ніяковість. Між ними ще повинна була відбутися велика розмова, але зараз до цього ніхто не був готовий. У Михайла вистачило витримки, і він спокійно заговорив про господарство, про зміни, що сталися в хуторі.

Григорій розглядав у вікно землю, вкриту першим блакитним сніжком, ще голі гілки яблунь. Не такою він колись уявляв собі зустріч із Михайлом...

Незабаром Михайло вийшов. У сінях він старанно нагострив брусом ніж, сказав Дуні:

— Хочу покликати, щоб хто-небудь баранчика зарізав. Треба ж по-людськи хазяїна вгостити. Збігай, принеси самогонки. Зажди, ось що: сходи краще до Прохора і передай йому, щоб він у землю зарився, а дістав самогонки. Він із цим краще за тебе впорається. Поклич його вечеряти.

Дуня засяяла від радості, нічого не кажучи, кинула вдячний погляд на чоловіка... «Може, все й обійдеться по-доброму.. Ну, війна закінчилась, що їм тепер ділити? Хоч би врозумив їх Господь!» — з надією думала вона, поспішаючи до Прохора.

Менш ніж через півгодини прибіг захеканий Прохор.

— Григорій Пантелійович!.. Миленький ти мій!.. І не сподівався й не думав, що діждуся!.. — високим плаксивим голосом закричав він і так зачепився за поріг, що мало не впустив відровий жбан із самогоном.

Обіймаючи Григорія, він сплакнув, витер кулаком очі, розгладив мокрі від сліз вуса. В Григорія в горлі щось затремтіло, але він стримався, зворушено, кріпко лягнув вірного ординарця по спині, запинаючись, мовив:

— От і побачились... Ну, Прохоре, як я тобі радий, страшенно радий! Що ж ти, старик, сльозу пускаєш? Ослабів на хуторах? Гайки ослабли? Як твоя рука? Другої тобі жінка не відбила?

Прохор гучно витер ніс, скинув кожух.

— Ми з жінкою тепер, як голубки. Друга рука, бачиш, ціла, а оця, що її поляки відняли, знову рости починає, їй-Богу! Через рік на ній вже й пальці відростуть, — розповідав він із властивою йому життєрадістю, трясучи порожнім рукавом сорочки.

Війна привчила їх за усмішкою ховати те, що справді було на душі, і хліб, і розмову присипати дрібками солі, тому Григорій далі вже розпитував, не збиваючись із жартівливого тону.

— Як твоє буття, старий цап? Ще стрибаєш?

— По-старечому, спішити нікуди.

— Без мене нічим ще не розжився?

— Ти про що?

— Ну, а такого соловейка, якого минулої зими спіймав...

— Пантелійович! Боже борони! Тепер мені така розкіш для чого? Та й який з мене мисливець із одною рукою? Це — твоє діло, молоде, холостяцьке... а мені вже пора своє діло жінці на помазок віддавати, сковорідки підмащувати...

Вони довго розглядали один на одного — давні окопні побратими — сміялись і раділи зустрічі.

— Назовсім прийшов? — запитав Прохор.

— Назовсім. Списали.

— До якого ж ти чину дослужився?

— Служив помічником командира полку.

— Чого ж це тебе так рано списали?

Григорій спохмурнів, коротко відповів:

— Непотрібний виявився.

— Чому?

— Не знаю. Мабуть, за минуле.

— Так ти ж оту комісію, що в Особливому відділі офіцерів через сито цідила, пройшов, яке ж тоді ще минуле може бути?

— Мало що.

— А Михайло куди дівся?

— На базу. З худобою поряється.

Прохор підсунувся ближче, стишив голос:

— Платона Рябчикова з місяць тому, як розстріляли.

— Що ти кажеш?

— Ось тобі Хрест!

У сінях скрипнули двері.

— Потім поговоримо, — шепнув Прохор і продовжив уже голосніше: — Тож давай, товаришу командир, вип'ємо за таку велику радість? Сходити покликати Михайла?

— Іди поклич.

Дуняшка подала на стіл. Вона не знала, як догодити братові: поклала йому на коліна чистий рушник, присунула тарілку з квашеним кавуном, разів із п'ять витерла склянку.. Григорій з усмішкою про себе зауважив, що Дуня звертається до нього на «ви».

Михайло за столом спочатку відмовчувався, уважно слухав те, що розповідав Григорій. При цьому він мало й неохоче пив. Зате Прохор випивав повну склянку й лише червонів та частіше розгладжував кулаком біляві вуса.

Нагодувавши і відправивши дітей спати, Дуня поставила на стіл велику миску вареної баранини, пошепки спитала Григорія:

— Братіку, я побіжу покличу Аксенію, ви не будете проти?

Григорій мовчки кивнув головою. Він був переконаний, що ніхто не помічає того, що він весь вечір сидить і напружено чекає, але Дуня

бачила, як він напружується при кожному стукові, прислухається і часто скоса поглядає на двері. Ні, від надмірно допитливих Дуниних очей справді ніщо не могло вникнути...

— А Терешенко-кубанець і досі взводом командує? — згадував Прохор, не випускаючи з рук склянки, мов би боявся, що її хто-небудь відбере.

— Убитий під Львовом.

— Ну, Царство йому Небесне. Хороший був кавалерист! — Прохор поспішно перехрестився, відпив зі склянки, не помічаючи насмішкватого погляду Кошового.

— А той, пам'ятаєш, у нього ще таке дивне прізвище? Котрий був правофланговим, тьху, хай йому грець, як його величати, здається, — Май-Борода? Хохол, такий огрядний і веселий, він ще під Бродами польського офіцера надвое розрубав, — він-то живий-здоровий?

— Як жеребець! В кулеметний ескадрон його взяли.

— А коня свого кому передав?

— У мене вже інший був.

— А білолобий куди дівся?

— Убили осколком.

— У бою?

— В одному містечку стояли. Обстріл почався. Біля конов'язі й убили.

— Ой, який жаль! Такий же добренний кінь був! — Прохор зітхав і знов пригублював склянку.

У сінях гримнула клямка. Григорій здригнувся. Аксенія переступила поріг, тихо сказала: «Здрастуйте!» й почала знімати хустку; вона важко дихала і не зводила з Григорія широко розкритих, променистих очей. Вона підійшла до столу, сіла поруч із Дунею. В неї на бровах і на віях, на блідому обличчі ще танули крихітні сніжинки. Зажмурившись, вона витерла лице долонею, глибоко зітхнула і тільки тоді, перемігши себе, зосередила на Григорії свої глибокі, потемнілі від хвилювання очі.

— Односумка! Ксеня! Разом відступали, разом вошей годували... Хоч ми тебе й залишили на Кубані, але, скажи, що ж нам було робити?! — Прохор подавав склянку, розхлюпуючи на стіл самогон. — Випий за Григорія Пантелійовича! За його повернення... Казав же я тобі, що повернеться цілий, так ось він, купи його за карбованець двадцять! Сидить, набундючився!

— Ти на нього, сусідко, не звертай уваги — він уже готовий, — Григорій, сміючись, кивнув очима на Прохора.

Аксенія вклонила Григорію й Дуні і лише злегка підняла над столом склянку. Вона нервувала, що всі побачать, як тремтить її рука.

— З приїздом вас, Григорій Пантелійович, а тебе, Дунечко, — з радістю.

— А тебе з чим? Із горем? — Прохор, зарегававши, штовхнув Михайла під бік.

Аксенія густо почервоніла, на її вухах навіть маленькі мочки стали прозоро-рожевими, але, рішуче і сердито глянувши на Прохора, вона відповіла:

— І мене також — із радістю... Та ще й великою!

Така відвертість обеззброїла і зворушила Прохора. Він умовляв:

— Та випий ти її, ради Бога, всю до кінця. Вмієш прямо сказати — умій і прямо випити! Мені, коли оце хтось залишає, то чисто гострий ніж у серце.

Аксенія сиділа в гостях недовго, рівно стільки, скільки, на її думку, дозволяла пристойність. І за цей час вона лише кілька разів, і то мигцем, глянула на свого коханого. Вона змушувала себе спілкуватись з іншими і відводила від Григорія очі, тому що не могла здаватися байдужою, а тим більше при сторонніх не хотіла виказувати своїх почуттів. Тільки коли вона вже стояла біля порога, Григорій зустрів її один погляд — прямий, повний закоханості та відданості, і ним вона все йому сказала... Він вийшов, щоб провестися Аксенію. П'яний Прохор гукнув їм услід:

— Ти тільки там недовго! Бо все вип'ємо!

У сінях Григорій мовчки поцілував Аксенію в лоб і в губи, запитав:

— Ну, як ти, Ксанко?

— Ой, всього не розповісти... Прийдеш завтра?

— Прийду.

Вона поспішила додому, йшла швидко, ніби там її чекала негайна справа, тільки біля свого ганку уповільнила кроки, обережно піднялась скрипучими сідцями. Найбільше їй зараз хотілось залишитись наодинці зі своїми думками, зі своїм щастям, що так несподівано вернулося до неї.

Вона скинула кофту й хустку, не засвічуючи, пройшла в світлицю. Через незачинені рами в кімнату лилось густе, синювате нічне світло. За запічком дзвінко подав голос цвіркун. Аксенія механічно глянула в дзеркало і хоч у темряві добре не розгледіла свого відображення, все ж поправила на голові волосся, на грудях розгладила складки муслинової кофточки, потім підійшла до вікна і стомлено сіла на лаву.

У житті багато разів не справджувались, не здійснювались її сподіванки та мрії, і, може, тому недавно пережита радість змінилася такою звичною тривогою. Як-то тепер складеться її життя? Що чекає її в майбутньому? І чи не надто пізно всміхається їй гірке жіноче щастя?

Пережите за цей вечір так її спустошило, що вона ще довго сиділа, притулившись щогою до холодної, затягнутої памороззю шибки, втупивши в темряву, лише трохи освітлену снігом, спокійний і трохи сумний погляд.

* * *

Григорій вернувся до столу, налив собі зі жбана повну склянку, випив одним духом.

— Добра? — поцікавився Прохор.

— Не розберу. Давно не пив.

— Як миколаївська. Йй-Богу! — запевнив Прохор і, хитнувшись, обняв Михайла. — Ти, Мишко, в цих справах розбираєшся гірше, ніж теля в помиях, а ось я в напоях розуміюсь! І яких тільки мені наливок та вин не довелось куштувати! Є таке вино, що й корка не встигнеш витягнути, а з пляшки вже піна біжить, як із скаженої собаки, бачить Бог — правду кажу! В Польщі, коли ми прорвали фронт і пішли з Семеном Михайловичем поляків кострити, захопили ми з нальоту одну поміщицьку садибу. Дім у ній зведений аж на два з гаком поверхи, обороа повна — ріг чіпляється за ріг, а що вже птиці на базу ходить — плюнути нікуди, ну, одним словом, жив собі той поміщик, як цар. Коли наш кавалерійський взвод примчав у садибу, там якраз офіцери з хазяїном веселились, нас не чекали. Всіх їх порубали, кого в садку, а кого прямо на східцях, а одного все-таки взяли в полон. Задавакуватий офіцер був, та як тільки його полонили, — вуса в нього відвисли, від страху весь знітився. Григорія Пантелійовича тоді в штаб негайно викликали, лишились ми самі замість хазяїв, пішли в нижні кімнати, а там стіл великий-превеликий, і чого тільки на тому столі нема! Полюбувались, а їсти боїмося, хоч і голодні ми дуже. «Ну, а якщо, — міркуємо, — все тут отруєне?». Полонений на нас чортом дивиться. Звеліли йому: «Їж!» Починає їсти. Без бажання, але жере. «Пий!». П'є він, зараза отака. Кожну страву змусили по шматку ковтнути, а з кожної пляшки — по склянці надпити. Його, проклятого, від таких наїдків прямо на наших очах розпирає, а в нас тільки слина тече. Ну, переконались ми, що офіцер умирати не збирається, і давай голод морити. Наїлись, напились шипучого вина по самі ніздрі. Та раптом бачимо, що воно щось не те, з офіцера починається назад вертатися. «Ну, — думаємо, — загинули! Сам, гадюка, отруєні харчі їв і нас обдурив». Обступаємо його з шаблями, а він махає руками й ногами. «Пане, це я так переїв із вашої милості, не сумлівайтесь, їжа не вредна!». Ну, ми знову взялися за вино! Натиснеш на корок, він бахає, мов із гвинтівки, і вино піниться, збоку аж дивитись боязко! Від того вина я тієї ночі разів зо три з коня звалювався! Тільки сяду в сідло, і знову мене — чисто вітром здуває. Ось якби таке вино та кожен день натшесерце пити по склянці, чи й дві, то жив би літ до ста, а так і свого віку не дотягнеш... Ось це, що ми п'ємо, хіба ж це напій? Зараза, а не напій! Від нього, гидоти, достроково дуба даси... — Прохор кивнув головою на посуд із самогоном і... налив собі повну

склянку. Дуня пішла до дітей, котрі спали в світлиці, а через певний час Прохор теж підвівся. Похитулочись, він накинув наопашки кожух, сказав:

— Жбанчик забирати не буду. Із порожнім посудом душа не дозволяє ходити... Прийду, а мене жінка мершій сварити почне. Вона це вміє! І звідки в неї такі вредні слова беруться? Сам не знаю! Прийду, приміром, трохи випивши, а вона й починає: «собака п'яний, безрукий, сякий-такий, щоб тобі!». Я її тихо та ввічливо так переконую: «Де ж ти, кажу, чортова хвойдо, суче вим'я ти, бачила п'яних собак та ще й безруких? Таких на світі не буває». Тільки одну підлість спростую, а вона мені вже другу видає, другу спростую — вона мені третю підносить, так усю ніч і змагаємося до ранку... Інколи насточортіває слухати її так, що йду під сарай спати; а буває, що прийдеши випивши, а вона в той раз мовчить, не дається, — я навіть заснути не можу, Бог свідок! Чогось мені ніби не вистачає, щось мені мулько, — не засну і край! І от подражню жінку, і знов вона береться за мене, аж іскри з мене силпляться! Вона в мене чортові рідня, а подітись нікуди, нехай лютує, від цього в неї робота ще більше горить, правильно я кажу? Ну, піду, прощавайте! Чи мені сьогодні в яслах переночувати, не тривожити її?

— Додому дотеліпаєшся? — засміявся Григорій.

— Рачки, а долізу! Чи я, Пантелійович, не козак? Аж прикро мені таке слухати.

— Ну, тоді — з Богом.

Григорій провів товариша за хвіртку. Вернувся в кухню.

— Що ж, Михайле, поговоримо?

— Давай.

Вони сиділи за столом один проти одного, мовчали. Григорій перший сказав:

— Щось у нас не так виходить... Бачу, що не так! Не до душі тобі, що я вернувся? Чи я помиляюсь?

— Ні, ти вгадав, — не до душі.

— Чому?

— Зайвий клопіт.

— Я збираюся сам себе годувати.

— Я не про це.

— А тоді що?

— Бо вороги ми з тобою...

— Були.

— Та, видно, й залишимося.

— Але чому? Щось я не розумію.

— Ненадійна ти людина.

— Це ти дарма. Даремно так вважаєш!

— Ні, не дарма. Чому тебе в такий час демобілізували? Зізнайся відверто?

— Не знаю.

— Ні, знаєш, та не хочеш говорити! Бо не довіряли тобі, правильно?

— Якби не повірили — не дали б ескадрон.

— Це на перших порах, а раз в армії тебе не залишили, — значить, діло ясне, браток!

— А ти мені віриш? — дивлячись прямо в очі, запитав Григорій.

— Я — ні! Скільки вовка не годуй, а він у ліс дивиться.

— Ти сьогодні, Михайле, випив зайве.

— Це ти кинь! Я не п'яніший тебе. Там тобі не вірили і тут великої віри не буде, так і знай!

Григорій помовчав. Знехотя він узяв у тарілці кусень кислого огірка, пожував його і виплюнув.

— Тобі жінка розказувала про Кирила Громова? — спитав Михайло.

— Розказувала.

— Мені теж не сподобалося, що він приїхав. Як тільки я почув, то в той же день...

Григорій зблід, очі його округлились від нестями.

— Що ж я тобі — Кирило Громов?!

— Не кричи. А чим ти кращий?

— Ну, знаєш...

— Тут і знати нічого. Все давно відоме. А потім Дмитро Коршунов з'явиться, мені теж радіти? Ні, краще б ви в хутір не з'являлися.

— Тобі було б краще?

— І для мене, та й людям краще, спокійніше.

— Ти мене з ними не рівняй!

— Я вже тобі, Григорій, сказав і ображатись тут нема чого: ти не кращий них, ти неперемінно гірший від них, бо небезпечніший.

— Чим же? Що ти мелеш?

— Вони — рядові, а ти крутив усім повстанням.

— Я ним не крутив, я був командиром дивізії.

— А цього мало?

— Мало чи багато — не про це мова... Якби тоді на гулянці червоноармійці не збиралися мене вбивати, я, може б, і не опинився серед повстанців.

— Якби ти не служив офіцером, ніхто б тебе не чіпав.

— А якби мене не брали на службу, то не став би я офіцером... Ну, це довга пісня!

— І довга, і погана пісня.

— Зараз її не переспівати, спізналися.

Вони мовчки закурили. Струшуючи нігтем попіл із цигарки, Кошовий сказав:

— Наслуханий я про твої геройства, знаю. Багато ти наших бійців згубив, через це й не можу легко на тебе дивитись... Цього з пам'яті не викинеш.

Григорій всміхнувся.

— Міцна в тебе пам'ять! Ти брата Петра вбив, а я тобі щось про це не згадую... Коли все пам'ятати — вовками житимемо.

— Ну, було таке — вбив, не відрікаюся!

А якби мені тоді довелось тебе впіймати, то я й тебе поклав би, як маленького!

— А я, коли Івана Олексійовича в Усть-Хопрі в полон узяли, дуже спішив, боявся, що, може, й ти там, боявся, щоб козаки не вбили тебе... Виходить, даремно я тоді спішав.

— Те ж мені благодійник знайшовся! Хотів би я подивитися, як би ти зі мною розмовляв, коли б зараз кадетська влада була, коли б ваша верх взяла. Паски зі спин, мабуть, нарізав! Це ти тепер такий добрий...

— Може, хтось і здирав би, а я руки тобою не став би бруднити.

— Виходить, різні ми з тобою люди... Зроду я не соромився об ворогів руки поганити і зараз не відхилюсь при потребі. — Михайло розлив у склянки рештки самогону, запропонував: — Вип'ємо?

— Давай, бо надто тверезі ми, щоб вести таку розмову...

Вони мовчки цокнулись, випили. Григорій навалився грудьми на стіл, мружачись, дивився на Михайла, підкручував вуса.

— То чого ж ти, Михайле, боїшся? Що я знову бунтуватиму проти радянської влади?

— Нічого я не боюся, а все ж таки певний: не доведи початись якійсь колотнечі — і ти опинишся на іншій стороні.

— Я там, до поляків, міг перейти, як ти думаєш? У нас ціла частина до них перейшла.

— Може, не встиг?

— Ні, не захотів. Я своє відслужив. І більше нікому служити не бажаю. Навоював за свій вік — далі нікуди, душею до неможливого втомився. Все мені набридло — що революція, що контрреволюція. Нехай би все воно... нехай би воно йшло пропадом! Хочеться пожити зі своїми дітками, стати до господарства, і тільки. Ти, Михайле, не сумнівайся: кажу це від широкого серця!

Проте ніякі запевнення вже не могли вплинути на Кошового. Григорій це зрозумів і замовк. Він відчув миттєву і гірку прикрість до себе. Якого чорта його штовхнуло виправдовуватися, намагатися щось довести? Навіщо ця п'яна розмова і навіщо було слухати пусті настанови Михайла? Досить! Григорій піднявся.

— Давай закінчимо цю нікудишню розмову! Поговорили! Одне я хочу, щоб ти запам'ятав: проти влади я не піду до тієї пори, поки вона мене за храпи не візьме. А візьме — буду захищатися! В будь-якому випадку, за повстання голову класти, як Платон Рябчиков, не стану.

— Тобто, як це?

— А так. Нехай мені зарахують службу в Червоній Армії і поранення, які я там мав, а за повстання треба буде — відсиджу, але коли за це стануть розстріл давати, — вибачайте! Дуже густо буде!

Михайло зневажливо усміхнувся.

— Таке скажеш! Ти що гадаєш: ревтрибунал, або Чека будуть тебе питати, чого тобі хочеться і чого не хочеться? А вони торгуватися з тобою не будуть! Раз набідокуриш — одержуй своє заслужене з перебором. Бо за старі борги треба розплачуватись сповна!

— Ну, тоді побачимо.

— Ясне діло — побачимо,.

Григорій зняв пасок і сорочку, — закрехтав, почав роззуватися.

— Ділитись будемо? — спитав він, прискіпливо розглядаючи на чоботі відірваний підметок.

— У нас розподіл короткий: підремонтую свою хатину і перейду туди.

— Справді, давай якимось розходитись. Злагоди в нас з тобою не вийде.

— Не вийде, — згодився Михайло.

— Не думав, що в тебе про мене така думка...

Ну, що ж...

— Я сказав прямо. Що думаю, те й сказав. У Вешенську коли поїдеш?

— Як-небудь найближчими днями.

— Не як-небудь, а треба їхати завтра.

— Я відмажав пішки майже сорок верст, ноги збив, завтра відпочину, а післязавтра піду на реєстрацію.

— Наказ є такий: реєструватись негайно. Відправляйся завтра.

— День, щоб відпочити, можна? Не втечу ж я?

— А чорт тебе знає. Я за тебе відповідати не хочу.

— До чого ж ти спаскудився, Михайле! — Григорій не без здивування розглядав спохмурніле обличчя колишнього товариша.

— Ти мене не сором! Я до цього не звик... — Михайло передихнув і підвищив голос: — Ти, якщо хочеш знати, ці офіцерські звички кидай! Так що завтра же відправляйся, а якщо по-доброму не підеш — під конвоєм пожену, зрозуміло?

— Тепер усе зрозуміло... — Григорій з ненавистю глянув Михайлові в спину, коли той виходив, і, не роздягаючись, ліг на ліжко.

Що ж, все сталося так, як і мало було статися. Та й чому, власне, його, Григорія, мають зустрічати інакше? Звідки він узяв, що короткочасна чесна служба в Червоній Армії відпустить усі його колишні гріхи? Цілком можливо, що Михайло має рацію: не все воно прощається і за старі борги треба платити сповна?

...Снився Григорію широкий степ, розгорнутий, готовий кинутися в атаку полк. Уже звідкільсь, здалека, лунало протяжне: «Ескадро-о-он...», — коли він згадав, що в сідла відпущені попруги. Рвучко ступив на ліве стремено, — під його вагою сідло поповзло... Охоплений соромом і жахом, він зіскочив із коня, щоб зятати

попруги, і в цей час почув, як умить затупотіли кінські копита і почали нестримно віддалятися. Полк пішов в атаку, а він залишився...

Григорій перевернувся і тут же прокинувся, здогадуючись, що це він глухо стогнав.

За вікном ледве сіріло. Мабуть, уночі вітер відкрив віконницю, — і крізь затуляну памороззю шибку виднівся зелений іскристий круг надшербленого місяця. Григорій навпомацки знайшов кисет, закурих. Все ще гучно й часто калатало серце. Він ліг на спину, всміхнувся: «Приснитися ж така чортівня! Не довелось повоювати...». Не міг він знати в цей ранковий час, що не один ще раз йому доведеться ходити в атаку й уві сні і насправді.

VII

Дуня встала рано, бо настав час йти доїти корову. В кухні обережно ступав, покашлюючи, Григорій. Прикривши дітей ковдрою, Дуня швиденько одяглася, ввійшла в кухню. Григорій застібав шинель.

— Куди це ви, братику, так спозаранку зібратись?

— Пройдусь хутором, подивлюся.

— Поснідали б спершу, а потім уже...

— Не хочу, голова важка.

— До сніданку вернетесь? Я зараз піч затоплю.

— Мене не обов'язково чекати, я не скоро вернусь. — Григорій вийшов надвір. Під ранок трохи потепліло. Вітер повівав південний, вологий і теплий. Перемішаний з землею, сніг налипав на підбори чобіт. Повільно прямуючи в центр хутора, Григорій уважно, немов потрапив у невідому місцевість, розглядав знайомі з дитинства хати й сараї. На майдані чорніли згарища купецьких будинків та лавок, спалених минулого року Кошовим, проломами зяяла напівзруйнована церковна ограда. «Щеглу на печі розібрали», — машинально відзначив Григорій. Церква, як і колись, стояла маленька, вгрузла в землю. Давно не фарбований дах вкрився іржею, на стінах рябіли бурі потьoki, а там, де відвалилась штукатурка, — яскраво і свіжо червоніла оголена цегла.

Вулиці були безлюдні. Недалеко від колодязя Григорію зустрілись дві чи три заспаних жінки. Вони мовчки, наче чужому, кланялись Григорію і лише коли вже розминались, то зупинялись і довго дивились йому вслід.

«Треба сходити на могилки, провідати матір і Наталю», — подумав Григорій і звернув у провулок, що вів до цвинтаря, але, зробивши кілька кроків, передумав. На серці в нього і без цього було важко й тривожно. «Колись схожу

іншим разом, — вирішив він, прямуючи до Прохора. — Тепер однаково, навідаюсь я, чи ні. Їх там ніхто не турбує. Все завершилось. Могилки вже присипало сніжком. А там, у глибині, земля, мабуть, холодна... Ось і віджили своє — тільки дуже скоро, наче це був сон. Лежать усі разом, поруч: і дружина, і мати, і Петро з Одаркою... Всією сім'єю перемістились туди і лежать поблизу. Добре їм разом, а батько залишився в чужому краї. Нудьгується, мабуть, йому там — серед чужих...». Григорій вже не звертав уваги, що діється по боках, лише дивився під ноги, на білий, трохи підталий і тому розм'яклий сніжок, такий м'який, що навіть не рипів під ногами, ніби його й не було.

Потім Григорій згадав про дітей. Вони здалися йому не по літах стримані, мовчазні, зовсім не такі, як при живій матері. Занадто багато забрала в них смерть. І, певно, налякані. Полінка, коли вчора побачила його, чомусь заплакала. А діти при зустрічі не плачуть, із ними такого не буває. Що їй так схвилювало? І чому, коли він узяв її на руки, в очах майнув переляк? Може, вона весь час вважала, що батька вже немає і він більше ніколи не прийде додому, а тепер, коли побачила його, вхопив переляк? У будь-якому разі він, Григорій, нічим перед ними не завинив. Треба лише попросити Аксенію, щоб вона їх жаліла і спробувала широко замінити їм матер... Скоріш за все, вони до мачухи прив'яжуться. Вона лагідна, добра жінка. Вона любить його, то ж має полюбити його дітей.

Думати про це було важко й гірко. Життя знову складалося не зовсім просто. Та й взагалі воно поверталось не тим боком, як йому ще недавно мріялось. Яким же нерозсудливим, подитячому наївним він виявився, гадаючи, що достатньо повернутись додому, зняти шинель і надіти сіряк, як все влаштується: ніхто йому слова поганого не скаже, ніхто не дорікатиме, все піде своїм шляхом, і почне він жити та поживати, перевтілиться в мирного хлібороба і зразкового сім'янина. Ні, насправді все відбувається не так просто.

Григорій підійшов до зиковського подвір'я, обережно відчинив хвіртку, що висіла на одному завісі. До ганку в круглих розтоптаних валянках чимчикував Прохор, тривух у нього був насунутий на самі брови, безтурботно помахував порожньою дійницею. З неї на сніг невидимо сіялись білі краплі молока.

— Як спалося, товаришу командире!

— Слава Богу.

— Похмелитися не завадило б, бо голова дзвенить, як оця дійниця.

— Похмелитись — не гріх, але чому дійниця порожня? Сам, чи що, доїв корову?

Прохор, похитавши головою, зсунув тривух

на потилицю, і тільки тоді Григорій побачив, що обличчя в товариша надзвичайно сумне.

— А то хіба чорт буде мені її доїти? Ну, я їй, проклятій бабі, надоїв. Коли б вона після мого удою на живіт не ослабла!.. — Прохор несамовито жбурнув дійницю, коротко запропонував: — Ходімо до хати.

— А жінка? — нерішуче спитав Григорій.

— Чорти квас нею зайли! Ще й півні не співа-ли, як вона зібралась та й поїхала в Кружилинський за тереном. Прийшов я від вас, ой і взялась вона за мене! Читала-читала всякі акафисти, потім як схопиться: «Поїду за тереном! Максаві невістки сьогодні збиралися їхати і я з ними!». — «Ідь, думаю, хоч за грушами, шасливої дороги!» Встав, затопив у печі, пішов корову доїти. Ну, й надоїв. Ти думаєш, що однією рукою такі справи зручно робити?

— Ну, ти й дивак, покликав би яку-небудь жінку!

— Дивак — це баран, бо він до Покрови матку ссе, а я зроду диваком не був. Гадав — сам упораюсь! Ну, і видно. Я під тією коровою вже як тільки не лазив, навіть навкарачки, а вона, тричі клята, не стоїть, ногами хвиськає. Я й тривух зняв, щоб її не полохати, — однакова дяка. Сорочка на мені змокрила, поки її видно, і тільки руку простягнув, щоб дійницю з-під неї забрати, а вона як ударить ногою! Дійниця на один бік, я — на другий. Ось тобі й надоїв! Це не корова, а бугай рогатий! Плюнув їй у морду й пішов. Я й без молока проживу. Будемо похмелитися?

— А є?

— Одна пляшка. Захована.

— Ну, нам вистачить.

— Заходь, гостем будеш. Яешню смажити? Я це вмить.

Григорій нарізав сала, допоміг хазяїнові розпалити в печі вогонь. Вони мовчки дивились, як на сковороді з шипінням бігають і тануть шматочки рожевого сала. Потім Прохор дістав із-за божниці вкриту пилюкою пляшку.

— Від жінки там ховаю таємні справи, — коротко пояснив він.

У маленькій, добре нагрітій кімнатці вони пили, закушували і тихо розмовляли.

Із ким, як не з Прохором міг Григорій поділитись тим, від чого в нього боліла душа? Він сидів за столом, широко розкинувши довгі треновані ноги, хрипкий його басок звучав приглушено.

—...І в армії, і в дорозі я все думав, як житиму на землі, відпочину в сім'ї від всієї цієї круговерті. Хіба ж це видано — восьмий рік із коня не злазив! Навіть уві сні вся ця краса мало не щоночі сниться: то ти вбиваєш, то в тебе стріляють... Тільки, видно, Прохоре, не судилося мені... Видно, іншим, а не мені доведеться орати землю, засівати її...

— Говорив учора з Михайлом?

— Як меду напився.

— І що ж він?

Григорій поклав палець на палець.

— Кінець нашій дружбі. Службою в білих дорікає, думає, що затаїв злість на нову владу, тримаю проти неї ножа за пазухою. Боїться, що буду повстання підіймати, а на чорта воно мені потрібне, — це він, дурень, і сам не знає.

— Він і мені це говорив.

Григорій невесело всміхнувся.

— Коли ми йшли на Польщу, просив у нас один хохол на Україні зброю, щоб село захищати. Банди на них нападали, грабували, скотину різали. Командир полку — розмова при мені велася — і каже: «Якщо вам дати зброю — ви самі в банду гайнете». А хохол сміється, відповідає: «Ви, товаришу, тільки нас озбройте, а ми тоді не лише бандитів, а й вас у село не пустимо». От і я зараз схожий на того хохла: якби можна було в Татарський не пустити ні білих, ні червоних — було б краще. Як на мене, то вони одним миром мазані: що, наприклад, свояк мій, Митько Коршунов, що Михайло Кошовий. Він чогось гадає, що я білих так полюбив, що й жити без них не можу. Дурниця! Я їм відданий, іще чого! Недавно, коли наближались до Криму, довелось зіткнутись у бою з корніловським офіцером: полковник виявився такий швидкий, вусики підбриті, як у англійців, під ніздрями дві смужки висять, як шмаркаки, от я його так завзято потягнув, що аж серце затьохкало! У бідного полковничка півголови, а на ній половина кашкета залишилось... і біла офіцерська кокарда кудись поділась... Ось і вся моя відданість! Вони мені теж насолити чимало. Кров'ю заслужив цей проклятий офіцерський чин, а між офіцерів був, наче біла ворона. Вони, сволота, ніколи мене за людину не сприймали, руку гребували подати, та щоб я їм після цього... Пішли вони до такої матері! І говорити про це тошно! Та щоб я їхню владу знову відвойовував? Генералам Фіцхелауровим кланявся? Я один раз цього діла скуштував, а потім рік гикав, з мене вистачить, навчений, все на своєму горбі спробував!

Вмокаючи хліб в гаряче сало, Прохор сказав:

— Ніякого повстання не буде. Найперше — це те, що козаків лишилось зовсім мало, а котрі вижили — вони теж дечому навчилися. Крові браттям пустили чимало, і вони після цього стали такі смиренні та розумні, що зараз їх на повстання й мотузком не затягнеш. А тут іще народ зголоднів за мирним життям. Якби ти тільки подивився, як цього літа всі працювали: сіна наскладали скирти, хліб зібрали весь до зернини, стогнуть, а орють та сіють, таке враження, наче кожен збирається сто літ жити! Ні, про повстання й гурити нема чого. Нікудиш-

ня розмова. Хоч чума їх, козачків, знає, що вони надумати можуть...

— А що ж вони можуть надумати? Ти про що?

— Сусіди ж наші вже надумали...

— Ну?

— От тобі й ну. В Вороніжській губернії, десь за Богучаром, повстання піднялося.

— Брехня це!

— І зовсім не брехня, вчора про це сказав знайомий мільціонер. Їх нібито туди збираються направляти.

— І де саме?

— Повстали Монастирщина, Сухий Донець, Пасік, Стара і Нова Калитва, ще десь... Повстання, кажуть, чимале.

— Чого ж ти вчора про це мовчав, гусак обскубаний?

— Не хотів при Михайлові про це говорити, та й мало приємностей про такі речі говорити. Вік би про такі штуки не знати, — незадоволено відповів Прохор.

Григорій спохмурнів. Після довгих роздумів сказав:

— Це погана новина.

— Вона тебе не стосується. Нехай хохли думають. Надають їм по задньому місці, тоді знатимуть, як повставати. А нам із тобою це зовсім ні до чого. Мені за них ніскільки не болять.

— Моє становище стане ще важчим.

— Це ж чому?

— А тому.. Якщо й окружна власть про мене такої ж думки, як Кошовий, тоді в мене одна дорога — в буцигарню. В сусідів повстання, а я колишній офіцер, та ще й повстанець... Зрозуміло тобі?

Прохор перестав жувати, задумався. Така думка йому в голову не приходила. Перебюрюючи похмілля, він думав повільно й важко.

— Пантелійович, а при чому тут ти? — здивувався він.

Григорій з досадою скривився, нічого не відповів. Новина його відверто приголомшила. Прохор підсунув було йому склянку, але він зупинив руку хазяїна, рішуче відмовився:

— Більше не п'ю.

— А може ще по одній хильнемо? Пий, Григорій Пантелійович, поки здоров'я є. В такому розвеселому житті тільки й залишається, що самогонку глушити.

— Продовжуй ти вже сам. І так голова дурна, а після неї зовсім розум втрапиш. Мені сьогодні у Вешки йти, треба реєструватися.

Прохор пильно глянув на нього. Засмагле від сонця і вітру обличчя Григорія вкрилось густим, бурим рум'янцем, і лише біля кінчиків зачесаного назад волосся біла шкіра матово світилась. Рівновага не покинула цього служивого,

котрий побував у всіх бувальцях, із яким Прохора зріднили війна і злигодні. Його трохи припухлі очі дивились хмуро, свідчили про немилосердну втому.

— Не бойшся, що того... що посадять? — званився Прохор.

Від його запитання Григорій пожвавішав.

— Якраз цього, друже, й боюся! Зроду не сидів і гірше смерті боюсь тюрми. А видно, доведеться й цього добра понюхати.

— Даремно ти вертався додому, — зі співчуттям сказав Прохор.

— А куди мені було діватися?

— Притулився б де-небудь у місті, переcheckав би, поки все втрясється, а тоді й прийшов би.

Григорій махнув рукою, засміявся.

— Це не для мене! Чекати та доганяти — найгірше заняття. Куди ж я від дітей дінуся?

— Ой, не те ти гуториш! Жили ж вони без тебе? Згодом забрав би їх і свою милу. Ой, забув тобі сказати! Ті хазії твої, в яких ти перед військовою жив із Аксенією, обоє померли.

— Листницькі?

— Вони. Мій кум Захар у відступі був у молодого Листницького денщиком, то розказував: старий пан у Морозовській від тифу помер, а молодий дотягнув до Катеринодара, там його жінка зв'язалась з генералом Покровським, ну, він і не витерпів, застрелився від ревнощів.

— Ну, й чорт із ними, — байдуже відреагував Григорій. — Це добрих людей, котрі загинули, жалко, а за цих журитись нікому. — Він підвівся, одягнув шинель і, вже взявшись за клямку, роздумливо сказав: — Хоча, піди розберись, таким, як молодий Листницький, або, приміром, наш Кошовий, я завжди заздривав... Від самого початку їм все було зрозуміло, а мені й досі не все ясно. У них — і в того, й того — свої прямі дороги, своя мета, а я з сімнадцятого року брожу манівцями, як п'яний хитаюсь... Від білих відбився, до червоних не пристав, так і плаваю, як кізак в ополонці... Знаєш, Прохоре, мені, звичайно, треба було до кінця залишатись у Червоній Армії, може, тоді для мене все й закінчилося б добре. Бо ж я спочатку — тобі це відомо — з великою душею служив радянській владі, а потім усе пішло на перекіс... Для білих, їхнього командування, я виявився чужим, завжди на підозрі в них. Та хіба ж могло бути інакше? Син хлібороба, безграмотний козак, — яка я їм рідня? Не довіряли вони мені! А в червоних потім так само вийшло. Я ж не сліпий, відчував, як на мене в ескадроні комісар із комуністами зиркали... В бою з мене очей не зводили, слідкували за кожним рухом і, напевне, думали: «Е-е, сволота, біляк, офіцер козацький, коли б він нас не підвів». Коли я в цьому

переконався, то серце в мене відразу стиснулося. Останнім часом я такого недовір'я вже терпіти більше не міг. Від вогню ж і камінь тріщину дає. Воно й краше, що мене демобілізували. Як не є, а до кінця ближче. — Він глухо відкашлявся, помовчав і, не оглядаючись на Прохора, вже іншим тоном сказав: — Дякую за хліб-сіль. Пішов я. Бувай здоровий. Якщо до вечора повернусь, то зайду. Пляшку сховай, бо жінка як вернеться, то сковороду тобі на спині поб'є.

Прохор провів його до ганку, в сінях шепнув:

— Ой, Пантелевичу, бережись, щоб тебе там не заперли...

— Буде видно, — стримано відповів Григорій.

Не заходячи додому, він спустився до Дону, біля пристані відв'язав чийсь баркас, пригорщами вихлюпав із нього воду, потім із плоту виламав кілок, пробив ним під берегом лід і поплив на той бік.

Дон котив на захід темно-зелені, спінені вітром хвилі. В за воді, попід берегом, вони кришили тонкий прозорий лід, гоїдали зелені пасма баговиння. Вздовж берега розносився кришталевий дзвін відламанної криги, м'яко шурхотіла обмита водою прибережна галька, а на середині річки, там, де течія була бистра й рівна, Григорій чув лише, як коло лівого борта баркаса глухо хлюпаються і клеочуть хвилі, та в наддонському лісі низьким басом гуде неугавний вітер.

Баркас Григорій до половини витягнув на берег, сів на нього, скинув чоботи і старанно перемотав онучі, щоб легше йшлося.

Опівдні він уже був у Вешенській.

В окружному військовому комісаріаті зібралось багато людей, стояв гомін. Різко деренчали телефонні дзвінки, грюкали двері, входили й виходили озброєні люди, з кімнат лунав сухий стукіт друкарських машинок. У коридорі чоловік двадцять червоноармійців обступили невисокого чоловіка, одягненого в збірчастий романівський кошушок, щось навперебій говорили й розкотисто сміялись. Коли Григорій проходив коридором, двоє червоноармійців із дальньої кімнати викотили станковий кулемет. Колеса його м'яко постукували по вичовганій дерев'яній підлозі. Один із кулеметників, гладкий і рослявий, жартома попереджав: «А-ну, штрафна рота, дай дорогу, бо задавлю».

«Видно, й справді готуються виступати проти повстання», — вирішив Григорій.

На реєстрації його затримали недовго. Секретар військомату, відмітивши посвідчення, попередив:

— Зайдіть у політбюро* при Дончека. Вам, як колишньому офіцерові, треба стати у них на облік.

* Політбюро — місцеві органи ЧК в 1920–1921 рр.

— Слухаю, — Григорій віддав честь, нічим не виявивши хвилювання, що охопило його.

Він у нерішучості зупинився на площі і почав роздумувати. Вимагалось йти в політбюро, але все його ество з болем цьому противилось. «Посадять!» — підказував йому внутрішній голос, і Григорій аж затремтів від переляку й огиди. Він стояв біля шкільної огорожі, осоловленими очима дивився на вкриту гноем дорогу і вже уявляв себе із зв'язаними руками, як він брудними сходами спускається в підвал, а позаду нього плететься чоловік, який міцно стискує шорстку рукоятку нагана. Григорій стиснув кулаки, подивився на набряклі сині вени. І ці руки можуть бути зв'язані? Кров ударила йому в обличчя. Ні, сьогодні він туди не піде! Завтра — будь ласка, а сьогодні він сходить у хутір, проживе цей день із дітьми, побачить Аксенію і вранці повернеться у Вешенську. Не зважаючи на ногу, що трохи непокоїла при ходьбі. Він тільки на один день загляне додому — і повернеться сюди, обов'язково повернеться. Завтра нехай буде що завгодно, а сьогодні — ні!

— О-о, Мелехов! Скільки літ, скільки зим...

Григорій оглянувся. До нього наближався Яків Фомін — однополчанин Петра, колишній командир бунтівного 28-го полку Донської армії.

Це вже був зовсім не той Фомін, незграбний і неохайно вдягнений отаманець, яким колись знав його Григорій. За два минулі роки він різко змінився: на ньому була добре підігнана кавалерійська шинель, гарні русяві вуса хвацько закручені, а вся постать, підкреслено молодеча хода, самовдоволена усмішка свідчили про те, що людина гордиться своєю перевагою, своєю винятковістю.

— Яким вітром до нас? — поцікавився він; тиснувши руку Григорія, Фомін своїми широко розставленими блакитними очима заглянув йому в вічі.

— Демобілізований. У військомат ходив...

— Давно прибув?

— Учора.

— Часто згадую брата твого Петра Пантелійовича. Гарний був козак, а загинув даремно... Ми ж із ним були щирі друзі. Не слід було вам, Мелеховим, минулого року повставати. Помилку ви зробили!

Вимагалось що-небудь говорити, і Григорій відповів:

— Та вже ж. Помиялись козаки...

— Ти в якій частині був?

— У Першій Кінній.

— Ким?

— Командиром ескадрону.

— Ось як! Я теж тепер команду ескадрон. Тут у нас, у Вешенській, свій караульний ескадрон. — Він озирнувся на всі боки, і, зни-

зивши голос, запропонував: — Знає що, давай прогуляємось, проведеш мене трошки, бо тут люди вештаються, не дадуть нам поговорити.

Вони звернули в вулицю. Фомін, з боку поглядаючи на Григорія, запитав:

— Ти як, де збираєшся жити? Вдома?

— А куди ж мені діватися? Вдома.

— Хазяйнувати будеш?

— Звичайно.

Фомін співчутливо похитав головою і зітхнув.

— Невчасно ти, Мелехов, повернувся, ой, невчасно... Треба було тобі ще рік-два додому не з'являтися.

— Чому?

Взявши Григорія під лікоть, трохи нахилившись, Фомін пошепки заговорив:

— Дуже неспокійно в окрузі. Козаки ремствують на продрозкладку. В Богучарському повіті повстання. Сьогодні виступаємо на придушення. Краше б тобі, друже, зникнути звідси, причому негайно. Петра, як свого товариша, я дуже шанував, тому й даю тобі таку пораду: тікай звідси!

— Мені тікати нікуди.

— Ну, дивись сам! Я це тому кажу, що політбюро проводить арешти офіцерів. За тиждень трьох підхорунжих із Дударівки привезли, а ще одного з Решетівки, а з цього боку Дону їх групами везуть, та й до простих, зовсім рядових козаків починають придивлятися. Тож, Григорію Пантелійовичу, врахуй це.

— За пораду спасибі, але нікуди я не піду, — рішуче відмовився Григорій.

— Це як ти собі хочеш.

Фомін почав розповідати про становище в окрузі, про свої взаємини з окружним начальством і з окривійськомом Шахаєвим. Поринувши в свої думки, Григорій майже його не слухав. Вони поминули три квартали, і Фомін зупинився.

— Мені треба заглянути в одне місце. Бувай. — Піднісши руку до кубанки, він холодно попрощався з Григорієм, пішов у провулок, порипуючи новими наплічними ременями, прямий і кумедно поважний. Григорій провів його поглядом і пішов у протилежний бік. Піднімаючись кам'яними сходами на другий поверх будинку політбюро, він думав: «Якщо кінець — то хай вже скоріше, нічого тягнути! Умів ти, Григорію, шкодити — умій нести відповідальність!»

VIII

Біля восьмої години ранку Аксенія підгребла в печі жар, сіла на лавку, витирла фартухом розчервоніле, спітніле лице. Вона встала ще

вдосвіта, щоб завчасно все приготувати: наварила лапші з куркою, напекла млинців, вареники щедро залила каймаком, поставила запікатись; вона знала — Григорій любить запечені вареники, тому готувала святковий обід, сподіваючись, що на обід її милий прийде до неї.

Їй дуже хотілось за чим-небудь сходити до Мелехових, тільки переступити поріг, щоб хоч одним оком глянути на Григорія. Просто нестерпно ставало від свідомості, що ось він тут, поруч, і не мати змоги його бачити. Проте вона переборола своє бажання, не пішла. Бо й справді, вона ж не дівчисько. В її літа не личить так легковажно поводитись.

Вона довго й старанно вмивалася, одягла чисту сорочку і нову, з прошивкою, нижню спідницю. Довго стояла біля відчиненої скрині, все вагаючись — що ж їй все-таки одягти? У будній день якось незручно виряджатися, але їй не хотілось виходити з дому в простому, щоденному платті. Не знаючи, на чому зупинитись, Аксенія хмурилась, незадоволено перебирала випрасувані спідниці. Нарешті вона рішуче зупинилась на темно-синій спідниці і майже ненешній блакитній кофточці з чорним мереживом. Це було найкраще з того, що вона мала. В кінці-кінців, хіба не однаково, що про неї подумують сусіди? Сьогодні для них нехай буде звичайний день, зате для неї — святковий. Вона поспішно причепурилась, глянула в дзеркало. Легка, здивована посмішка майнула на її губах: допитливо й весело на неї дивились чийсь молоді, з вогником, очі. Аксенія уважно, прискіпливо розглядала своє лице, потім із полегшенням зітхнула. Ні, не змарніла ще її врода! Ще не один козак зупиниться при зустрічі з нею, а потім проведжатиме очманілим поглядом!

Поправляючи перед дзеркалом спідницю, вона вголос сказала: «Ну, Григорію Пантелійовичу, буде тобі!..» — і, відчуваючи, що засоромилась, засміялась тихим, приглушеним сміхом. Проте все це не перешкодило їй помітити на скронях кілька сивих волосин і позбутися їх. Григорій нічого не повинен бачити такого, що б нагадувало про її літа. Для нього їй хотілось бути такою ж молодою, як і сім років тому.

До обіду вона ще якось всиділа вдома, але більше не витримала і, накинувши на плечі білу хустку з козячого пуху, попрямувала до Мелехових. Дуня була вдома одна. Аксенія привіталася, запитала:

— Ви ще не обідали?

— Із тими, хто хати не тримаються, хіба є коли пообідати! Чоловік у Раді, а Грища пішов у станицю. Дітей уже нагодувала, чекаю на старших.

Зовні Аксенія зберегла спокій, ні рухом, ні словом не виявила свого розчарування, заважила:

— А я думала — ви всі зібралися. Коли ж Грища... Григорій Пантелійович повернеться? Сьогодні?

Дуня кивнула швидко глянула на вбрану сусідку, неохоче відповіла:

— Він пішов реєструватись.

— А коли обіцяв вернутися?

У Дуниних очах зблиснули сльози: запинаючись, вона з певним докором сказала:

— Теж знайшла час... вирядилася... А того й не знаєш, — може, він зовсім не вернеться...

— Як — не вернеться?

— Михайло каже, що в станиці його арештують... — У Дуні полились скупі, злі сльози, витираючи їх рукавом, вибухнула: — Будь воно неладне, таке життя! І коли все це скінчиться! Він пішов, а діти, ну, як найнялися, — кроку мені ступити не дають: «Куди таточко пішов та коли він вернеться?». А я почім знаю? Випроведила їх на подвір'я, а в самої аж серце місце не знаходить... І що це за прокляте життя! Ніякого спокою, хоч криком кричи!..

— Якщо до ночі він не вернеться, то завтра піду в станицю, буду визнавати. — Аксенія сказала про це таким спокійним тоном, наче йшлося про звичайнісіньку справу, про яку зовсім не варто було хвилюватись.

Дивуючись її спокою, Дуня лише зітхнула.

— Тепер уже його вряд чи діждемось. І за яким горем він прийшов сюди!

— Нічого поки що не ясно! Ти кінчай плакати, бо діти можуть подумати... Прощай!

***

Повернувся Григорій пізно ввечері. Посидівши трохи вдома, він пішов до Аксенії.

Весь довгий день вона провела в тривозі, і це трохи засмутило радість зустрічі. Надвечір Аксенія почувала себе так, ніби весь день трудилася, не розгинаючи спину. Від чекання вона дуже стомилась, тому прилягла на ліжку, навіть задрімала, але, почувши під вікном кроки, жваво, як дівчинка, схопилась на ноги.

— Чого ж ти не сказав, що підеш у Вешки? — обіймаючи Григорія і розстібаючи його шинель, дорікнула вона.

— Не встиг попередити, поспішав.

— А ми з Дунею наплакались, кожна в себе вдома, боялися, що не вернешся.

Григорій стримано всміхнувся.

— Ні, на цей раз обійшлося. — Помовчав і додав: — Поки що обійшлося.

Кульгаючи, він пішов до столу, сів. Через відчинені двері виднілась світлиця, в кутку — широке дерев'яне ліжка, скриня, що тьмяно відсвічувала мідними стяжками. Все тут лишилось таким, як і колись, коли він заходив іще

парубком за відсутності Степана; майже ніяких змін він не помітив, ніби час не торкався цього дому; зберігся навіть давнішній запах: пахло свіжим хмелем, недавно вимитою підлогою і зовсім небагато, лише трішки — сухим чебрецем. Григорій подумав, що ніби недавно останній раз він удосвіта покидав цей дім, а насправді все це було давно, ой, як давно...

Він стримався, щоб не зітхнути, неспішно почав скручувати цигарку; але ж треба такому статися: руки чомусь затремтіли, і він розтрусив тютюн на коліна.

Аксенія швиденько готувала вечерю. Лапша була холодна, її довелось підігрівати. Збігавши в сарай за трісками, Аксенія — захекана і трохи зблідла — взялася розпалювати в печі. Вона дмухала на іскристе полум'я і одночасно поглядала на Григорія, який сидів згорблений і мовчки курив.

— Як там твої справи? Упорався?

— Все добре.

— І з чого це Дуня взяла, що тебе можуть арештувати? Вона й мене цим перелякала до смерті.

Григорій зморщився, з досадою кинув цигарку.

— Михайло їй у вуха наговорив. Це він таке вигадує, кличе біду на мою голову.

Аксенія підійшла до столу, Григорій узяв її за руки.

— А ти знаєш, — знизу вгору дивлячись їй в очі, зізнався він, — справи мої не дуже гарні. Я й сам, коли йшов у те політбюро, то сумнівався, що вийду звідти. Все ж таки під час повстання я командував дивізією, мав чин сотника. З такими зводять рахунки.

— Що ж вони тобі питали?

— Анкету дали заповнити, папір такий — всю службу там треба описати. А з мене писар нікудишній. Зроду так багато не доводилось писати, годин зо дві сидів, описував усю свою службу. Потім іще двоє в кімнату ввійшли, все повстанням цікавились. Нічого, люди ввічливі. Старший питає: «Чаю не бажаєте? Тільки з сахарином». Який там, думаю, чай! Хоч би на ногах від вас вийти. — Григорій помовчав і вже, наче про стороннього, сказав, кепкуючи: — Вийшло, що слабуватий до розплати... Боязкий.

Він не міг пробачити собі, що там, у Вешенській, дав слабину і не міг подолати страх. Йому було вдвічі прикро, що той страх виявився даремним. Тепер від усього пережитого брали сміх і сором. Про це він думав повертаючись і, можливо, саме тому й розповідав про пережите, насміхаючись над собою і перебільшуючи ступінь своїх переживань.

Аксенія уважно вислухала його розповідь, потім лагідно звільнила руки й пішла до печі. Підкладаючи, щоб краще горіло, вона запитала:

— А що ж далі?

— Через тиждень знову повинен йти, відмічатися.

— Думаєш, що тебе можуть узяти?

— Скоріше всього — так. Рано чи пізно, а візьмуть.

— Що ж воно, Гриша, буде? Як будемо жити?

— Не знаю. Давай про це потім побалакаємо. Вода в тебе є, щоб умитися?

Вони сіли вечеряти, і до Аксенії знову вернулось те ж глибоке щастя, яке вона пережила вранці. Григорій сидів тут, поруч із нею; на нього можна було, не відриваючись, дивитися, не остерігатись, що хтось сторонній її бачить, можна про все сказати очима, не криючись і не ніяковіючи. Господи, як вона за ним скучила, як її тіло знудьгувалось, скучило за цими великими, міцними руками! Вона майже не торкалась до їжі; трохи подавшись уперед, дивилась, як Григорій жадібно наминає, затуманеним поглядом цілувала його обличчя, смутлу шию, обтягнуту стоячим коміром гімнастерки, широкі плечі, руки, що важко лежали на столі... Вона з насолодою вдихала його запах — терпкий чоловічий запах, замішаний на потові та тютюні, такий знайомий і рідний запах, властивий лише йому одному. І завдяки цьому запахіві вона серед тисячі чоловіків із зав'язаними очима могла б упізнати свого Григорія... Шоки її палали густим рум'янцем, часто гулко стукало серце. В той вечір вона навіть забула про свої обов'язки господині, часто про все забувала і нічого, окрім Григорія, навколо не бачила. А він ніякої уваги й не вимагав: сам нарізав хліб, пошукав очима і на припічку знайшов сільницю, насипав собі другу тарілку лапші.

— Я голодний, як собака, — всміхаючись, ніби виправдуючись, пояснив він. — Із самого ранку нічого не їв.

І лише тоді Аксенія згадала про те, чим збиралась частувати, поспішно схопилась.

— Ой, бідна моя голівонька! Я ж геть забула про вареники і про млинці! Їж, будь ласка, курятину! Вечеряй, мій рідненький!.. Зараз усе подам.

Як же довго і апетитно він їв! Наче його тиждень не годували. І припрошувати його зовсім було зайве. Аксенія терпляче чекала, потім все-таки не витримала: сіла поруч із ним, лівою рукою притягла до себе його голову, правою взяла чистий вишитий рушник, сама витерла своєму милому масні губи й підборіддя і, зажмуривши очі так, що в темряві бризнули оранжеві іскорки, не дихаючи, міцно припала до його вуст.

Власне, людині для повного щастя достатньо зовсім мало, в будь-якому випадку, Аксенія в той вечір була щасливою.

IX

Григорію зустрічатися з Кошовим було нелегко. Свої відносини вони з'ясували в перший же день, тож іншої теми для розмови не знаходилося, та й не було потреби. Очевидно, Михайлові теж нічого приємного не приносили ці зустрічі. Він покликав двох теслярів, і вони терміново взялися ремонтувати його хатину: на курені міняли напівзгнилі крокви, наново перебирали й зводили одну з похилених стін, майстрували нові одвірки, рами і двері.

Після Вешенської Григорій сховався у хутірський ревком, пред'явив Кошовому документи, що став у військоматі на облік і, не прощаючись, пішов. Він негайно перейшов до Аксенії, забрав з собою дітей і дещо зі свого майна. Дуня, виряджаючи його на нове житло, заплакала.

— Братику, не держіть на мене зла, я перед вами не винна, — сказала вона, благально дивлячись на брата.

— Та за що ж, Дуню? Ні-ні, що ти, — заспокоїв її Григорій. — Заходь нас провідувати... З рідні я в тебе один лишився, я тебе завжди жалів і зараз жалію... Ну, а твій чоловік — це інша річ. А з тобою в нас дружба непорушна.

— Ми з дому скоро перейдемо, не сердься.

— Та облиш ти це! — з досадою сказав Григорій. — Живіть у домі хоч до весни. Ви не заважаєте, а мені з дітьми і в Аксенії місця висити.

— Будеш, Гришо, на ній женитися?

— Із цим успіється, — невизначено відповів Григорій.

— Бери її, брате, вона хороша, — рішуче наполягала Дуня. — Покійна мама казала, що тобі жінкою треба брати тільки її. Останнім часом вона її полюбила, перед смертю часто до неї навідувалась.

— Ти мене начебто сватаєш, — усміхнувся Григорій. — Кого ж мені в жінки брати, як не її? Не бабку ж Андрониху?

Андрониха була найстарішою жінкою в Татарському. Їй вже давно виповнилось сто літ. Дуня, згадавши її крихітну, зігнуту до землі постать, засміялася.

— Скажеш же таке, братику! Я ж тільки так спитала. Ти про це мовчиш — я і спитала.

— Уже кого-кого, а тебе на весілля покличу. — Григорій жартома поплескав сестру по плечу і з легким серцем пішов із рідного обійстя.

Правду кажучи, він від цього ніскільки не страждав: де б не жити, головне — щоб жилося спокійно. Проте якраз спокою він і не знаходив... Кілька днів минулись у гнітючому безділлі. Спробував дечим зайнятися в господарстві, але відразу відчув, що робота валиться з рук. У нього ні до чого не було бажання. Невизначеність мучила і пригнічувала, заважала жити;

ні на хвилину не вдавалося забути про загрозу арешту, про вірогідність опинитися в тюрмі — це в кращому випадку, або навіть і розстрілу.

Прокидаючись уночі, Аксенія переконувалась, що він не спить. У такі моменти він зазвичай лежав горілиць, закинувши за голову руки, дивився в густі присмерки, і очі в нього були холодні й злі. Аксенія здогадувалась, про що він думає. Тільки допомогти йому вона нічим не могла. Вона сама страждала, дивлячись на його душевний неспокій, в голову лізли думки, що її надії на спільне з Григорієм життя знову стають примарними. Однак вона ні про що його не розпитувала. Нехай він вирішує все сам. Лише раз, коли прокинулася уночі й збоку побачила жевріючий вогник сигарки, вона поспівчувала:

— Гришо, ти все не спиш... Може б, ти на цей час полишив хутір? Чи, може, нам обом куди-небудь виїхати, зникнути?

Він турботливо вкрив ковдрою її ноги і нехотя відповів:

— Я подумаю. Ти спи.

— А потім би вернулися, коли тут все вгамується, га?

І знову він відбувся загальними словами, бо, можливо, ніякого плану в нього й самого не було:

— Побачимо, що воно покаже далі. Ти, Ксеню, спи. — І обережно й лагідно торкнувся губами до її голого, шовковисто прохолодного плеча.

А насправді він уже вирішив: у Вешенську він більше не піде. Даремно його чекатиме той чоловік із політбюро, який бесідував із ним минулого разу. Він тоді сидів за столом, накинувши на плечі шинель, із хрускотом потягувався і удавано позіхав, слухаючи те, що Григорій розповідав йому про повстання. Більше він нічого не почує. Все вже мовлене.

У той день, коли належало прибути в політбюро, Григорій покине хутір і, якщо буде необхідно, то й надовго. Куди саме — він ще твердо не знав, але вирішив обов'язково зникнути. Ні вмирати, ні сидіти в тюрмі він не бажав. Вибір він уже зробив, але завчасно говорити про це Аксенії не хотів. Не варто отруювати її останні дні, бо й так великої радості нема. Тому він вирішив, що про все їй сповістить в останній день. А зараз нехай вона спокійно спить, уткнувши йому під пахву своє лице. В ці ночі вона не раз признавалась: «Як добре мені спиться під твоїм крилом». Ну, і нехай поки що поспить. Недовго їй, бідній, залишилось горнутися до нього...

Уранці Григорій бавив дітей, а потім без мети мандрував хутором. На людях він почував себе трохи веселіше. Якось Прохор запропонував зібратися у Микити Мельникова, випити з молодими козаками, з котрими разом несли службу. Григорій рішуче відмовився. Із розмов він

знав, що хуторяни незадоволені продрозкладкою і під час випивки розмова про це піде неминуче. Йому не хотілось викликати на себе тінь підозри, а із-за цього навіть при зустрічах із знайомими уникав говорити про політику. Досить з нього цієї політики, вона й так оберталась йому боком.

І така обережність була не зайвою, бо хліб згідно з продрозкладкою здавався погано і в зв'язку з цим троє старих опинилися в заручниках, двоє продзагінників під конвоєм відправили їх у Вешенську.

Назавтра Григорій коло крамниці ЄСТ побачив шойно демобілізованого з Червоної Армії колишнього батареяця Захара Крамскова. Той був зовсім п'яний, коли йшов, то хитався, але до Григорія підійшов, перед тим застібнувши на всі гудзики забруднену в білу глину куртку; хрипко привітався:

— Здравія бажаю, Григорій Пантелійович!

— Здравстуй. — Григорій потис широченну в кисті руку кремезного і мічного, як в'яз, батареяця.

— Упізнаєш?

— Ще б пак!

— Пам'ятаєш, як торік наша батарея під Боковською тебе виручила? Без нас твоїй кінноті довелось би скрутно. Скільки ми тоді червоних поклали — страх божий! Один раз снарядом стріляли, а другий раз — шрапнеллю... А я був навідником на першій гарматі! Я! — Захар розмашисто стукнув себе кулаком у широкі груди.

Григорій повів очима спочатку вліво, потім — праворуч: неподалік від них стояли козаки і прислухались до їхньої розмови. У Григорія сіпнулись куточки губів, він озлоблено виширив білі, густі зуби.

— Ти занадто випив, — тихо сказав він крізь зуби. — Іди проспись і зайвого не базикай.

— Ні, я не п'яний! — голосно заперечив батареєць, який і справді ледве тримався. — Я, може, з горя напився! Вернувся додому, а тут не життя, а справжнє б...! Нема козакам більше просвітку, та й самих козаків катма! Сорок пудів хліба написали, це — тобі що? Вони його сіяли, що пишуть? Вони хоч знають, як той хліб, росте?

Він дивився безтямними, налитими кров'ю очима і раптом, хитнувшись, незграбно схопив Григорія руками, дихнув йому в обличчя густим перегаром самогону.

— Ти чому одягнув штани без лампасів? У мужики записався? Не дозволимо! Дорогий мій, Григорій Пантелійович! Перевоювати треба! Наприклад, як минулого року: геть комунію, хай живе радянська влада!

Григорій різко відштовхнув його від себе, пошепки попросив:

— Йшов би ти додому, п'яний дурень! Ти розумієш, що ти мелеш?!

Крамсков, виставивши перед себе руку з широко розчепіреними, обкуреними пальцями, промимрив:

— Вибачай, коли щось не так. Вибачай, будь ласка, але я тобі чисту правду кажу — як своєму командирові... Виключно як рідному батькові-командирові: треба перевоювати!

Григорій мовчки розвернувся, пішов через площу додому. Аж до вечора він ходив під враженням від цієї безглуздої зустрічі, згадував п'яні вигуки Крамскова, як, усміхаючись, співчутливо мовчали козаки, думав собі: «Ні, треба якомога швидше звідси тікати! Добра не буде...».

У Вешенську належало йти в суботу. Тож рідний хутір він мусив залишити через три дні, але вийшло інакше. В четвер увечері Григорій вже зібрався лягати, коли в двері хтось голосно постукав. Аксенія вийшла в сіни. Григорій чув, як вона запитала: «Хто там?». Відповіді він не почув, але гнаний підсвідомим почуттям небезпеки, встав із ліжка і підійшов до вікна. В сінях гримнула клямка. Першою в хату ввійшла Дуня. Григорій, побачивши її бліде обличчя, більше ні про що не питаючи, схопив на лавці шинель і папаху.

— Братіку...

— Що там? — тихо спитав він, всовуючи руки в шинель. Перелякана Дуня похалцем повідомила:

— Братіку, мершій тікай! Із станиці до нас приїхали четверо верхівців. Сидять у світлиці... Вони говорили тихо, але я підслухала... Стояла під дверима і все чула... Михайло сказав, що тебе треба арештувати... Розповідає їм про тебе. Втікай!

Григорій швидко підійшов до неї, обняв, міцно поцілував у щоку.

— Дякую, сестричко! Вертайся, бо можуть помітити твою відсутність! Прощавай, — і звернувся до Аксенії: — Давай хліб! Скоріше! Та не хлібину, а окраєць!

Ось і прийшов кінець — недовго тривало його мирне життя... Він діяв як у бойовій обстановці, поспішно, але зважено: пішов у кімнату, обережно поцілував сонних дітей, обняв Аксенію.

— Прощавай! Скоро подам звістку, Прохор передасть. Бережи дітей. Двері запри. Будуть питати — скажеш, що пішов у Вешки. Ну, прощавай, не журись, Ксеню! — Коли він її цілував, то відчув на губах теплі солоні сльози.

У нього не залишилось часу на те, щоб утішити Аксенію, вислухати її безпорадне, незрозуміле белькотіння. Він легенько розняв обіймаючі його руки, ступив у сіни. Прислухався і рвучко відчинив вхідні двері. Холодний вітер з

Дону вдарив йому в обличчя. Він на мить заплющив очі, щоб звикнути до темряви.

Аксенія спочатку ще чула кроки Григорія, бо від них порипував сніг. І кожний крок болісно віддавався в її серці. Потім звуки стихли, але хруснув пліт. Потім зовсім стало тихо, тільки за Доном у лісі шумів вітер. Аксенія намагалась що-небудь за ним почути, але нічого не змогла. Їй стало холодно. Вона вернулась у кухню й погасила світло.

Х

Пізнньої осені 1920 року в зв'язку з низьким рівнем заготівлі хліба за продрозкладкою були створені продовольчі загони, що в козацького населення Дону викликало глухе невдоволення. У верхових станицях Донської області — у Шумилинській, Казанській, Мигулінській, Мешковській, Вешенській, Єланській, Слащевській та інших — виникли невеликі озброєні банди. Це стало відповіддю заможної частина козацтва на створення продовольчих загонів, на додаткові заходи радянської влади для проведення продрозкладки.

У своїй більшості такі банди — кожна чисельністю від п'яти до двадцяти багнетів — складалися з місцевих жителів-козаків, у минулому активних білогвардійців. У їх числі були й ті, хто в 1918–1919 роках служив у каральних загонах, а також урядники, вахмістри і підхорунжі колишньої Донської армії, котрі уникнули вересневої мобілізації молодшого командного складу; повстанці, котрі вєлавились ратними подвигами під час торішнього повстання у Верхне-Донському окрузі, в першу чергу, розстрілами полонених червоноармійців, — словом, люди, чий шлях із радянською владою розійшлися.

У хуторах вони нападали на продовольчі загони, вертали назад обози, що везли на зсипні пункти хліб, вбивали комуністів і відданих радянській владі безпартійних козаків, словом, боролись як могли і вміли.

Ліквідацію банд поклали на караульний батальйон Верхньо-Донського округу, розквартирований у Вешенській і в хуторі Базки. Проте всі спроби знищити банди, розсіяні на значній території округу, закінчувались безуспішно, — по-перше, тому, що місцеве населення співчувало бандитам, постачало їм продовольство та інформувало про переміщення червоноармійських частин, а також допомагало переховуватись від переслідування; а, по-друге, тому, що командир батальйону Капарін — колишній штабс-капітан царської армії і есер — не прагнув ліквідувати недавно виниклі на Верхньому

Дону контрреволюційні сили, всіляко цьому заважав. Лише час від часу, та й то після наполягань голови Окружного комітету партії, він здійснював короткі вилазки — і знову вертався у Вешенську, мотивуючи це тим, що він не може розпорозувати сили і нерозумно ризикувати, залишаючи без належної охорони Вешенську з її окружними установами і складами. Батальйон, що нараховував у своєму складі майже чотириста багнетів при чотирнадцяти кулеметах, ніс гарнізонну службу: червоноармійці вартували арештованих, возили воду, заготовляли в лісі дрова, а також збирали, в порядку трудової повинності, з дубового листа чорнильні яблучка для виготовлення чорнила. Дровами й чорнилом батальйон успішно постачав усі численні окружні установи та канцелярії, а тим часом кількість дрібних банд в окрузі загрозливо збільшувалась. І лише в грудні, коли спалахнуло велике повстання на території суміжного з Верхне-Донським округом Богучарського повіту Вороніжської губернії, мимоволі припинились і заготівля лісоматеріалів, і збирання чорнильних яблучків. За наказом командуючого військами Донської області батальйон у складі трьох рот і кулеметного взводу, разом із караульним ескадроном, 1-м батальйоном 12-го продовольчого полку і двома невеликими загороджувальними загонами, відправився на придушення цього повстання.

Вешенський ескадрон під командуванням Якова Фоміна вступив у бій на околиці села Сухий Донець, із флангу атакував там цепі повстанців, зім'яв їх, змусив до втечі, і в ході переслідування знищив близько ста сімдесяти чоловік, а сам втратив лише трьох бійців. Ескадрон, за кількома винятками, складався із козаків — уроженців донських верхових станиць. У цьому випадку вони не відійшли від вікових козацьких традицій: після завершення бою, не зважаючи на протести двох комуністів ескадрону, майже чи не половина бійців зняла свої старенькі шинелі й ватянки і вдягнула добрячі дублені кошушки, зняті з порубаних повстанців.

Через кілька днів після розгрому повстання ескадрон був відкликаний в станицю Казанську. Фомін, втомлений тягарем воєнного життя, тепер розважався в Казанській до несхочу. Зав'язаний бабій, веселий і товариський гультьай — він десь зникав на цілі ночі, на квартиру приходив уже на світанку. Бійці, до яких Фомін ставився за панібрата, побачивши ввечері на вулиці свого командира в блискуче начищених чоботях, багатозначно переморгувались, говорили:

— Ну, наш жеребець пішов до жалмерок! Тепер його тільки досвіток додому верне.

Фомін, ховаючись від комісара й політрука ескадрону, відвідував і квартири знайомих

козаків-ескадронців, коли йому сповіщали, де є самогон і готується випивка. А відбувалося це нерідко. Та невдовзі бравий командир занудгував, спохмурнів і майже зовсім забув про недавні походеньки. Увечері він більше не начищав старанно свої високі елегантні чоботи, голитися почав не щодня, одначе на ті квартири, де жили його земляки, зрідка заглядав, щоб посидіти та випити, але в розмовах здебільшого відмовчався. Зміна в настрої Фоміна збіглася з надійшовшим командирові загону з Вешенської повідомленням: політбюро ДонЧека коротко інформувало про те, що в Михайлівці, що в сусідньому Усть-Медведицькому окрузі, повстав караульний батальйон на чолі з командиром батальйону Вакуліним.

Вакулін колись із Фоміним служив і вважався його товаришем. Разом вони давно колись служили в корпусі Миронова, разом йшли з Саранська на Дон і разом, в одну купу, склали зброю, коли мионовський бунтівний корпус оточила кіннота Будьонного. Дружні стосунки Фоміна з Вакуліним продовжувались до останнього часу. Зовсім недавно, на початку вересня, Вакулін відвідував Вешенську, в бесіді він скреготів зубами і скаржився давньому товаришу на «засилля комісарів, які розоряють хліборобів продрозкладкою і ведуть країну до загибелі». В душі Фомін згоджувався з Вакуліним, але тримався обачно, хитрував, що часто заміняло йому відсутність вродженого розуму. Він взагалі тримався обережно, ніколи не поспішав ні згоджуватися, ні заперечувати. Але невдовзі після того, як стало відомо, що вакулінський батальйон повстав, притаманна обережність йому зрадила. В один із вечорів, напередоні виступу ескадрону в Вешенську, ескадронці зібрались на квартирі взводного Алферова. Велике кінське цеберко було вщерть наповнене самогоном. За столом точилася жвава розмова. Фомін теж був присутній на цій п'янці, але тільки мовчки прислухався до того, що говорилося, і так само мовчки черпав із цеберка самогон. Лишень тоді, коли один із бійців згадав ту атаку, в яку ходили під Сухим Донцем, Фомін, задумливо покручуючи вус, перебив оповідача:

— Ми, хлопці, хохлів рубали непогано, та коли б нам самим скоро не довелось горювати... Ось приїдемо у Вешенську, а там, дивись, продзагони в наших сімей весь хлібець підмели? Казанці дуже скаржаться на ці продзагони. Вони все чисто з засіків вигрібають, під мітлу...

Усі розмови в кімнаті стихли. Фомін обвів поглядом своїх ескадронців і, вимушено всміхаючись, попередив:

— Це я так — до слова... Дивіться, не ляпніть язиком, бо не до жартів, чорт знає, чим може закінчитися.

Після повернення до Вешенської, Фомін, взявши для супроводу півзвод червоноармійців, відбув додому, в хутір Рубіжний. В хуторі в своє подвір'я він в'їзджати не став, а з коня зліз біля воріт, одному червоноармійцеві кинув поводи, а сам пішов у хату.

Він холодно кивнув дружині, низько вклонився старій матері й шанобливо поздоровкався з нею за руку, обняв дітей.

— А де ж батько? — спитав він, присівши на стілець, шаблю поставив між ніг.

— Поїхав до млина, — відповіла стара і, глянувши на сина, суворо відчитала: — Ти, бусурмене, хоч би шапку скинув! Хто ж під образами сідає в шапці? Ой, Якове, не зносити тобі голови...

Фомін натужно всміхнувся, кубанку зняв, але роздягатися не спішив.

— Чого ж не роздягаєшся?

— Я заскочив на хвилинку, щоб провідати вас, через службу все ніколи.

— Знаємо ми твою службу... — суворо сказала стара, натякуючи синові на його гультайство, на зв'язки з жінками у Вешенській.

Чутка про це вже давно докотилась до Рубіжного.

Дружина Фоміна — передчасно постаріла, бліда, затуркана на вигляд жінка, кинула на свекруху зляканий погляд, відійшла до печі. Щоб хоч чимось догодити чоловікові, щоб той хоч один раз прихильно і лагідно на неї глянув, вона взяла в запічку ганчірку, стала навколішки і, нахилившись, почала зчищати з чобіт Фоміна густе болото.

— Чоботи ж на тобі такі добрячі, Яшо... Забруднив ти їх дуже... Я зараз витру їх, зовсім чистенькі будуть! — зовсім тихо примовляла вона, не піднімаючи голови, повзаючи на колінах навколо чоловіка.

Із нею він давно не жив і давно до цієї жінки нічого не відчував, хоч колись у молодості її кохав, а тепер хіба що залишився легкий, зневажливий жаль. Зате дружина безперестанку продовжувала кохати свого Яшу і в душі сподівалась, що колись він знову до неї повернеться, тому й все прощала. Вже чимало літ вона хазяйнула, виховувала дітей, в усьому старалась догодити дуже вередливій свекрусі. Весь тягар роботи в полі лягав на її худі плечі. Надсадна праця і хвороба, що розвинулася після других пологів, із кожним роком підточували її здоров'я. Вона схудла. Лице її змарніло. Про передчасну старість свідчило на обличчі павутиння зморщок. В очах постійно жила та полохлива покірність, що характерна для хворих, але все розуміючих тварин. Тільки вона одна не помічала, як сама швидко старіє, як здоров'я її із кожним днем тане, але все ще на щось сподівалась, при зустрічах несміливо, з любов'ю і захопленням дивилась на свого красеня-чоловіка...

Фомін зверху вниз поглядав на жалібно зігнутої спину дружини, на виразно випнуті під кофточкою худі лопатки, на її великі тремтячі руки, що старанно зчищали бруд із його чобіт, думав: «Гарна, хай йому! І з такою холерою я колись спав... А все ж вона дуже постаріла... До чого ж вона постаріла!».

— Та облиш же! На вулиці їм буде однаково, — сказав він досадливо, вивільняючи свої ноги з жінчиних рук.

Вона важко випростала спину, встала. На її жовтих щоках виступив легкий рум'янець. Стільки закоханості та собачої відданості світилось в її зволжених очах, що він аж відвернувся, запитав у матері:

- Ну, як ви тут живете?
- Як і жили, — похмуро відповіла мати.
- Продзагін у хуторі був?
- Лише вчора виїхали в Нижньо-Кривський.
- У нас хліб брали?
- Узяли. Давидко, скільки вони насипали?

Схожий на батька чотирнадцятилітній хлопець, з такими ж широко поставленими блакитними очима, відповів:

— Дідуньо біля них стояв, він знає. Здається, десять чувалів.

— Та-а-ак... — Фомін підвівся, коротко зиркнув на сина, поправив португую. — Ви їм хоч сказали, в кого вони хліб беруть? — при цьому запитанні він навіть трохи зблід.

Мати махнула рукою і не без зловтіхи всміхнулася.

— Хто ти такий, вони й не дуже знають! Старший так і сказав: «Хлібні лишки повинні здавати всі. Нехай він хоч Фомін, хоч сам окружний голова — однаково зайвий хліб візьmemo!». Та й пішли в засіках нищпорити.

— Я, мамо, з ними, поражуюсь! Я так поражуюся з ними! — глухо мовив Фомін і, швидко попрошавшись із ріднею, відбув.

Після тієї поїздки додому він почав обережно придивлятися до настроїв бійців свого ескадрону і без особливих зусиль переконався, що продрозкладкою ті здебільшого незадоволені. До них із хуторів та станиць приїжджали їх дружини, далекі й близькі родичі; від них вони визнавали, як продзагонівці обшукують, забирають увесь хліб, залишаючи тільки те, що відкладене на насіння та на продовольство. Все це й спричинило те, що наприкінці січня в Базках на гарнізонних зборах, під час виступу окружного військкому Шахаєва ескадронці відкрито висловили своє невдоволення. З їх рядів почулися вигуки:

- Заберіть продзагони!
- Пора кінчати з хлібом!
- Геть продовольчих комісарів!

У відповідь на це червоноармійці караульної роти їм кричали:

— Контра!

— Розформувати сволоту!

Бурхливі збори тривали довго. Один схвилюваний комуніст, котрих в гарнізоні були лічені одиниці, звернувся до Фоміна:

— Товаришу Фомін! Тобі треба виступити! Бачиш, які коники викидають твої ескадронці!

Фомін приховано всміхнувся в вуса.

— Та я ж чоловік безпартійний, хіба вони мене послухають?

Так мовчки й просидівши, він разом із командиром батальйону Капаріним задовго до їх закінчення покинув збори. По дорозі у Вешенську мова зайшла про нинішнє становище, і вони дуже швидко порозумілися. Через тиждень Капарін, сидячи у Фоміна на квартирі, без посторонніх переконував його:

— Або ми негайно виступаємо, або цього не зробимо більше ніколи, запам'ятай собі, Якове Юхимовичу! Треба скористатися моментом. Зараз він дуже підходящий. Козаки нас підтримають. В окрузі твій авторитет дуже великий. Настрій серед населення — краще й не треба. Чого ж ти мовчиш? Вирішуй!

— Що ж тут вирішувати? — повільно видавлюючи з себе слова і дивлячись з-під лоба, відповів Фомін. — Тут діло ясне. Тільки треба мати такий план, щоб усе відбулося без затримки, щоб комар носа не підточив. Про це і давай говорити.

Підозріла дружба Фоміна з Капаріним без уваги не залишилась. Кілька комуністів батальйону повели за ними стеження, про свої підозріння повідомили начальника політбюро ДонЧека Артем'єва і військкома Шахаєва.

— Злякана ворона й куца боїться, — засміявся Артем'єв. — Капарін оцей — боягуз, невже він на щось зважиться? За Фоміним будемо стежити, він у нас давно на прикметі, тільки навряд чи й Фомін наважиться виступити. Дурниці все це, — твердо підсумував він.

Проте справа зайшла вже далеко: змовники встигли об'єднатися. Повстання намітили на 12 березня, о 8-ій годині ранку. Домовились, що в той день Фомін на вранішню виїздку ескадрон виведе з повним озброєнням, а потім на околиці станиці несподівано атакує кулеметний взвод, захопить кулемети і вже після цього допоможе караульній роті здійснити «чистку» окружних установ.

Капарін раптом засумнівався, що його підтримає весь батальйон. Свій сумнів він висловив Фоміну. Той уважно вислухав, сказав:

— Головне — заволодіти кулеметами, а після цього ми твій батальйон враз утихомиримо...

Постійне спостереження за Фоміним та Капаріним нічого не принесло. Вони бачились рідко, виключно в службових справах, та раптом наприкінці лютого патруль однієї ночі

замітив їх на вулиці. Фомін йшов і вів за собою осідланого коня, Капарін ішов із ним поруч. Капарін на оклик відгукнувся: «Свої». Вони прийшли на квартиру до Капаріна. Коня Фомін прив'язав до поручнів ганку. В кімнаті не засвічували. О четвертій годині ранку Фомін вийшов, сів на коня і верхи поїхав до себе. Оце й усе, що вдалося виявити.

Шифрованою телеграмою окружний військом Шахаєв повідомив командуючому військами Донобласті про свої підозріння щодо Фоміна та Капаріна. Через кілька днів командуючий відповів, що він санкціонує звільнення Фоміна і Капаріна з посад та їх взяття під арешт.

На нараді в бюро Окружного комітету партії було вирішено: наказом окрвійськкомату повідомити Фоміну, що він відкликається в Новочеркаськ, у розпорядження командуючого військами; запропонувати йому передати командування ескадроном своєму помічникові Овчинникову; того ж дня ескадрон відправити в Казанську під приводом того, що там з'явилась банда, і вже там уночі зарештувати змовників. Ескадрон вирішили вивести із станиці із-за побоювання, що він може повстати, коли стане явним арешт Фоміна. Командир другої роти караульного батальйону комуніст Ткаченко був зобов'язаний попередити про можливість повстання комуністів батальйону і взводних командирів і привести перебуваючі в станиці роту й кулеметний взвод в бойову готовість.

Наступного дня Фоміну вранці вручили наказ.

— Ну, що ж, Овчинников, бери на себе ескадрон. Поїду в Новочеркаськ, — спокійно оголосив він. — Звітність перевіряти будеш?

Ніким не попереджений, не маючи жодної підозри, безпартійний командир взводу Овчинников заглибився в папери.

Вибравши хвилину, Фомін написав Капаріну записку: «Виступаємо сьогодні. Мене знімають. Готуйся». В сінях, передаючи записку своєму ординарцеві, він шепнув:

— Записку поклади за щоку. Кроком, зрозумів? Кроком їдь до Капаріна. Якщо в дорозі хто-небудь тебе зупинятиме — записку ковтни. Віддаси йому і мершій вертайся назад.

Виконуючи наказ, Овчинников перед походом у станицю Казанську вишикував ескадрон на церковній площі. До Овчинникова верхи під'їхав Фомін:

— Дозволь попрощатись з ескадроном.

— Будь ласка, тільки коротко, не затримуйте нас.

Зупинившись перед ескадроном, стримуючи пританцьовуючого коня, Фомін звернувся до бійців:

— Ви мене, товариші, знаєте. Знаєте, за що я завжди боровся. Я завжди був разом із вами.

Проте зараз я не можу змиритися з тим, що грабують козацтво, грабують усіх хліборобів. Ось за це мене і звільнили. А що буде зі мною — це я знаю. Тому й хочу з вами попрощатись...

В ескадроні здійнялися галас і вигуки, вони на хвилину заглушили слова Фоміна. Він підвівся на стременах, різко підвищив голос:

— Якщо хочете припинити грабівництво — женіть звідси продзагони, бийте продкомісарів Мурзових і комісарів Шахаєвих! Вони прибули до нас на Дон...

Галас заглушив останні слова Фоміна. Трохи переcheкавши, він гучно подав команду:

— Справа по троє, направо — кроком арш!

Ескадрон слухняно виконав команду. Приголомшений тим, що відбувалося, Овчинников підскочив до Фоміна.

— Ви куди це, товаришу Фомін?

Не оглядаючись, той насмішковано відповів:

— А ось навкруги церкви об'їдемо...

І тільки тепер до Овчинникова дійшло все, що відбулося за ці кілька хвилин. Він покинув стрій; за ним послідували політрук, помічник комісара і лишень один червоноармієць. Фомін помітив їх відсутність, коли ті від'їхали кроків на двісті. Розвернувши коня, він крикнув:

— Овчинников, стій!..

Чотири вершники з легкої рисі перейшли на галоп. З-під копит їх коней на всі боки полетіли грудки талого снігу. Фомін скомандував:

— Рушниця до бою! Взяти Овчинникова!.. Перший взвод! Наздогнати!

Залунали безладні постріли. Із першого взводу чоловік шістнадцять кинулись наздоганяти. Тим часом Фомін розділив ескадрон на дві частини: одну на чолі з командиром третього взводу послав обеззброїти кулеметний взвод, а іншу — особисто повів на північну околицю станиці, де в колишніх конюшнях для станичних жеребців містилась караульна рота.

Перша група, стріляючи в повітря і вимахуючи шаблями, понеслась головною вулицею. Зарубавши зустрінутих по дорозі чотирьох комуністів, заколотники поспішно вишукались на краю станиці і мовчки, без крику, пішли в атаку на червоноармійців кулеметного взводу, які вже вибігали з будинку.

Приміщення, де містився кулеметний взвод, стояло на відшибі. Від крайніх дворів станиці його відділяли не більше сотні сажнів. Зустрінуті прямим кулеметним вогнем, заколотники враз повернули назад. Троє з них так і не добігли до найближчого провулку, кулі знесли їх з коней. Зненацька захопити кулеметників не вдалося. Повторити спробу заколотники не наважились. Командир третього взводу Чумаков відвів свою групу в укриття; не злізаючи з коня, він обережно виглянув із-за рогу кам'яного сараю, повідомив:

— Ну, викотили ще два «максими». — Після чого витер папахою спітніле чоло і звернувся до бійців: — Поїхали, хлопці, назад!.. Нехай сам Фомін бере кулеметників. Скільки наших на снігу лишилось, трое? Ну, нехай тепер він сам спробує.

Як тільки на східній околиці станиці спалахнула стрілянина, командир роти Ткаченко вискочив із квартири і, одягаючись на ходу, побіг до казарми. Біля неї вже вишикувавшись шеренг — чоловік тридцять червоноармійців. Ті здивовано засипали командира роти запитаннями:

— Хто стріляє?

— У чому справа?

Нічого не відповідаючи, той мовчки ставив у шеренгу решту вибігаючих із казарми червоноармійців. Майже одночасно з ним до казарми прибігли кілька комуністів — працівників окружних установ — і теж встали в стрій. В станиці лунали поодинокі гвинтівочні постріли. Десь на західній околиці гучно вибухнула ручна граната. Побачивши, що з півсотні вершників із голими шаблями несуться до казарми, Ткаченко неспішно витягнув із кобури наган. Ще не встиг він подати команду, як в шерензі відразу всі розмови стихли, червоноармійці вже тримали гвинтівки наготові.

— Та це ж свої летять! Дивіться, передній — це наш комбат товариш Капарін! — крикнув один червоноармієць.

Із вулиці вискочили вершники, дружно, наче за командою, вони пригнулись до ший коней і понеслися прямо на казарму.

— Зупиняй їх! — пронизливо вереснув Ткаченко.

Заглушаючи його голос, гримнув залп. Не доїхавши сто кроків до зімкнутої шеренги червоноармійців, четверо вершників звалились із коней, решта, безладно розсіявшись, повернули назад. Їм услід часто били, гахкали розрізнені постріли. Один із вершників, очевидно, легко поранений, вибився з сідла, але повід не випустив. Сажнів десять він волікся за конем, який продовжував бігти чвалом, а потім зіп'явся на ноги, вхопився за стремено, за задню луку сідла і через якусь мить уже опинився на коневі. Розлючено смикнувши повід, він на повному скаку круто розвернувся, зник у ближньому провулку. Після безрезультатної погоні за Овчинниковим ескадронці першого взводу вернулися в станицю. Пошуки комісара Шахаєва не принесли жодних наслідків. Ні в безлюдному військкоматі, ні на квартирі його не виявилось. Коли він почув стрілянину, то кинувся до Дону, по кризі перебіг у ліс, а звідти — в хутір Базки і на другий день вже був за п'ятдесят верст від Вешенської, в станиці Усть-Хоперській.

Більшість керівних працівників встигли вчасно сховатися. Продовжувати їх пошук було

не зовсім безпечно, бо в центр станиці підтягнулися червоноармійці кулеметного взводу, озброєні ручними кулеметами, вони взяли під приціл усі прилеглі до головної площі вулиці.

Ескадронці залишили пошуки, спустились до Дону й галопом помчали на церковний майдан, звідки організували погоню за Овчинниковим. Незабаром там зібрались усі фомінівці. Вони знову шикувались. Фомін наказав виставити варту, іншим бійцям розійтись по квартирах, але коней не розсідлувати.

Фомін з Капаріним, а з ними командири взводів зібрались окремо в одній з крайніх хат.

— Все програли! — вигукнув у розпачі Капарін, знесилено падаючи на лавку.

— Так, станицею ми не оволоділи, значить, нам тут не втриматись, — тихо мовив Фомін.

— Треба, Якове Юхимовичу, відправлятись в округ. Нам тепер боятись нічого. Скільки не бережись — раніше смерті не вмеремо. Підніmemo козаків, а тоді й станицю візьмемо, — запропонував Чумаков.

Фомін мовчки вислухав його, потім звернувся до Капаріна.

— Розкис, ваше благородіє? Витри соплі! Взявся за гуж, не кажи, що не дюж. Разом починали, давай разом і завершувати... Як, по-твоему, — залишати станицю, чи спробувати ще раз?

Чумаков вереснув:

— Нехай ще інші спробують! Я в лоб на кулемети не піду. Пуста затія.

— Я тебе не питаю, помовчи! — Фомін зміряв Чумакова поглядом, і той опустил очі.

Трохи помовчавши, Капарін сказав:

— Ну, звичайно, починати вдруге сенсу немає. Їхня перевага в озброєнні. У них чотирнадцять кулеметів, а в нас — жодного. І людей в них більше... Треба йти звідси та піднімати на повстання козаків. Поки їм підійде підкріплення — повстання охопить весь округ. Лише на це й надія. Лише на це!

Фомін довго мовчав, потім сказав:

— Що ж, доведеться на цьому зупинитися. Взводні! Зараз же перевірте спорядження, підрахуйте, скільки в кожного на руках патронів. Суворий наказ: не тратити даремно жодного патрона. Першого ж, хто це порушить, власноруч зарубаю. Так і передайте бійцям. — Він помовчав і злісно вдарив об стіл своїм величезним кулаком. — Ех... кулемети! А все ти, Чумаков! Хоч би штук чотири відбив! Зараз вони, звісно, видавлять нас зі станиці... Ну, розходьтесь! Ночуємо, якщо нас не виб'ють, у станиці, а на світанку виступаємо, прогуляємось в окрузі...

Ніч видалася спокійною. На одному краю Вешенської розташувалися повсталі ескадронці, на другому — караульна рота, куди влились комуністи та комсомольці. Протиборчі сили

відділяли лише два квартали, але жодна сторона наступати вночі не зважилась.

Вранці бунтівний ескадрон без бою залишив станицю і попрямував у південно-східному напрямку.

ХІ

Після того, як Григорій покинув Татарський, перші три тижні він жив у хуторі Верхньо-Кривському Єланської станиці, в знайомого козака — однополчанина. Потім перебрався в хутір Горбатівський і більше місяця прожив там у далекого родича Аксенії.

Дні він проводив, лежачи в світлиці, а на подвір'я виходив лише вночі. Все це скидалось на тюрму. Від нудьги і гнітючої бездіяльності Григорій не знаходив собі місця. Його нестерпно тягнуло додому — до дітей, до Аксенії. В безсонні ночі він часто вдягав шинель, твердо збирався йти в Татарський — і, поміркувавши, щоразу роздягався і зі стогоном падав ницьма на ліжку. Та настав час, коли так жити стало неймовірно тяжко. Хазяїн, який доводився Аксенії двоюрідним дядьком, співчував Григорію, але не міг же він безкінечно переховувати в своїй хаті такого постояльца. Одного разу після вечері Григорій зайшов у свою кімнату, і звідти почув таку розмову. Хазяйка писклявим від ненависті голосом запитувала чоловіка:

— І коли цьому настане край?

— Ти про що? Про що ти гуториш? — басом запитував її хазяїн.

— Коли ж ти збудешся цього дармоїда?

— Помовчи!

— А я не мовчатиму! Хліба й для самих лишилось — кіт наплакав, а ти його, чорта горбатого, ховаєш, годуєш щодня. Скільки це триватиме, я тебе питаю? А коли в Раді дізнаються? Нам голови відкрутять, а діти сиротами залишаться!

— Явдохо, замовчи!

— І не буду я мовчати! Ти й про дітей забув! Хліба в нас лишилось не більше двадцяти пудів, а ти пригрів у хаті цього дармоїда! Хто він тобі такий? Рідний брат? Сват? Кум? Він тобі й близько не рідня! Він тобі — двоюрідний кисіль на троюрідній воді, а ти його ховаєш, годуєш, поїш. У-у, чорт лисий! Мовчи, не гавкай, бо завтра сама піду в Раду і заявлю, що за квітка розпустилася в тебе в хаті!

На другий день хазяїн заглянув у кімнату Григорія, опустивши очі долу, завів мову:

— Як ти собі хочеш, Григорій Пантелійович, але більш тобі в мене жити неможливо... Я до тебе з повагою, і батька твого покійного знав і також поважав, але тепер мені сутужно так

довго тебе утримувати... Та й страх бере, щоб влада не прочула про тебе. Иди, куди тобі треба. У мене сім'я. І через тебе свою голову підставляти мені нема бажання. Пробач, ради Христа, але ти теж ввійди в наше становище...

— Добре, — коротко відповів Григорій. — Уклін за хліб-сіль, за притулок. За все — дякую. Я й сам розумію, що нав'язався, але куди ж мені подітись? Усі дороги мені відрізани.

— Тобі краще знати.

— Нехай. Сьогодні ж вас покину. Спасибі тобі, Артамоне Васильовичу, за все.

— Не варто, не дякуй.

— Я твою доброту пам'ятатиму. Може, настане час і я тобі чим-небудь зможу згодитися.

Зворушений хазяїн лягнув Григорія по плечі.

— Про що говорити! Як на мене, то нехай би ти жив іще два місяці, та жінка не велить, свариться щодня, проклята! Я, Григорій Пантелійович, козак і ти — козак, ми з тобою обое проти радянської влади, і я тебе виручу: відправляйся сьогодні на хутір Ягідний, там сват мій живе, він тебе пустить. Передай йому мої слова: Артамон, мовляв, велів прийняти тебе, як рідного сина, годувати й утримувати, поки матиме змогу. А ми з ним колись розрахуємося. Проте тільки ти сьогодні обов'язково нас залишай. Мені довше тебе тримати не випадає, бо жінка вже заклопала, та й боязко, щоб Рада не дізналась... Пересидів, Григорій Пантелійович, і достатньо. Мені свою голову теж берегти треба...

Настала пізня ніч, коли Григорій покинув хутір; він ще не встиг дійти до вітряка, що стояв на пагорбі, як десь, ніби з-під землі, з'явилися три вершники, зупинили його.

— Стій, сучий сину! Ти хто такий?

У Григорія завмерло серце. Він мовчки спинився. Тікати було б безрозсудством. Попід шляхом — ні ярка, ні кушика: один голий степ. Він не встиг би пробігти й двох кроків.

— Комуніст? Вертай назад, у домовину твою матір! А-ну, хутко! — Другий, напіраючи на Григорія конем, наказав:

— Руки! Руки — із кишень! Виймай, бо голову зрубаю!

Григорій мовчки вийняв руки з шинелі і, ще не зовсім розуміючи, що з ним сталося і хто ці люди, котрі його затримали, — перепитав:

— Куди йти?

— У хутір. Вертайся назад.

До хутора його вів один вершник, а два інших на вигоні відокремилась, помчали до шляху. Григорій ішов мовчки. Вибравшись на дорогу, він уповільнив ходу і спитав:

— Дядьку, може, ти скажеш, хто ви такі?

— Иди-йди! Не розмовляй! Руки заверни за спину, чуєш?!

Григорій мовчки виконав команду. Трохи згодом вдруге перепитав:

- Ні, а все ж таки, хто ви такі?
- Православні.
- Та я й сам — не старовір.
- Ну, і радуйся.
- Ти куди мене ведеш?
- До командира. Йди, гаде, бо інакше я тебе...

Конвоїр легенько штовхнув Григорія гострим кінцем шаблі.

Гостре і холодне сталеве вістря торкнулось голої шиї Григорія якраз між коміром шинелі та папахою, і його, ніби іскра, пронизав переляк, потім це почуття змінилось безсилим гнівом. Звівши комір, він наполовину отлягнувся на конвоїра, крізь зуби попросив:

— Не дурій, чуєш? Бо я в тебе цю іграшку можу й відібрати...

— Йди, падлюко, не розмовляй! Я тобі відберу! Руки назад!

Ще два кроки Григорій зробив мовчки, потім сказав:

- Так я й так мовчу, не лайся. Подумаєш...
- Не оглядайся!
- Я й так не оглядаюся.
- Мовчи, йди швидше!
- Може риссю побігти? — запитав Григорій, змітаючи з вій липкі сніжинки.

Конвоїр мовчки підгнав коня. Мокрими від поту й нічної вогкості грудьми кінь штовхнув Григорія в спину, поруч із його ногою кінь копитом із чавканням надавив на сніг.

— Та тихіше ти! — обізвався Григорій, впираючись долонею в кінську гриву.

Конвоїр підняв над головою шаблю, тихо попередив:

— Ти, сучий виб..... йди, і не розмовляй, бо я тебе до місця не доведу. У мене на це рука легка. Циць, і більше — ні слова!

Далі до самого хутора йшли мовчали. Коло крайнього двору вершник зупинив коня, наказав:

— Заходь в оці ворота.

Ворота були навстіж розчинені. В глибині двору стояв просторий, критий бляхою будинок. Біля сараю під навісом форкали і голосно жували коні. На ганку стояли шість озброєних чоловіків. Конвоїр сховав у піхви шаблю, злізаючи з коня, сказав:

— Йди в хату, після порога — прямо, перші двері ліворуч. Та йди, перестань оглядатися, скільки разів тобі говорити, в рот тебе, в печінку, в селезінку!

Григорій повільно підіймався на ганок. Чоловік у будьонівці і довгій кавалерійській шинелі, який спирався на поручні, поцікавився:

— Упіймали, чи що?

— Упіймали, — знехотя відповів знайомий Григорію хрипкий голос конвоїра. — Коло вітряка взяли.

— Секретар осередку він, чи хто такий?

— А чорти батька його знають. Якесь мерзота, а хто він такий — зараз дізнаємось.

«Це — або банда, або вешенські чекісти придурюються, в піжмурки граються. Вскочив! Ускочив, як невіглас», — подумав Григорій, навмисне затримуючись у снігах, намагаючись зібратися з думками.

Коли він відчинив двері, то перший, кого він побачив, — це був Фомін. Він сидів за столом в оточенні багатьох військових, але більше ні з ким із них Григорій не був знайомий. На ліжку купою лежали шинелі й кошушки, карабіни стояли зіперті на лавку, в один ряд; тут же на лаві лежали безладно скинуті шаблі, патронташі, підсумки й сідельні сакви. Від людей, від шинелей і спорядження густо тхнуло кінським потом.

Григорій зняв папаху, неголосно привітався:

— Здрастуйте!

— Мелехов! І правду кажуть: степ широкий, а дорога вузька! Довелось-таки знову побачитись! Звідки ти взявся? Роздягайся, сідай. — Фомін підвівся із-за столу, протягуючи руку, підійшов до Григорія. — Ти чого тут мандрував?

— У справі прийшов.

— У якій справі? Далеченько тебе занесло... — Фомін пильно розглядав Григорія. — Кажі, як є: рятувався тут, чи що?

— Хай буде й так, — знехотя усміхнувся Григорій.

— Де ж тебе мої хлопці взяли?

— Біля хутора.

— Куди направлявся?

— Куди очі дивляться...

Фомін ще раз уважно подивився Григорію в очі й усміхнувся.

— Здається мені, що ти думаєш: тебе зловили і повезуть у Вешки? Ні, брате, нам туди дорога закрита... Не бійся! Радянській владі ми служити перестали. Не вжилися з нею...

— Розлучення взяли, — басом уточнив немолодий козак, який кури в біля печі.

Хтось із тих, хто сидів за столом, голосно засміявся.

— Ти про мене нічого не чув? — продовжив допитуватись Фомін.

— Ні.

— Ну, тоді сідай за стіл, поготоримо. Нашо-му гостю — шів та м'яса!

Григорій не повірив жодному слову Фоміна. Блідий і стриманий, він роздягнувся, присів до столу. Йому хотілось закурити, але він згадав, що вже другий день без тютюну.

— Закурити знайдеться? — звернувся він до Фоміна.

Той люб'язно простягнув шкіряний портсигар. Повз його увагу не минуло, що коли Григорій брав цигарку, то пальці в нього злегка

тремтіли і Фомін знову всміхнувся в руденські кучеряві вуса.

— Ми повстали проти радянської влади. Ми — за народ і проти продрозверстки та комісарів. Нам довго вони голови дурили, а тепер ми їм подуримо. Зрозумів, Мелехов?

Григорій нічого не відповів. Він закурив, кілька разів підряд затягнувся. У нього трохи запаморочилась у голові і до горла підступила нудота. Останній місяць він погано харчувався і тільки зараз відчув, наскільки за цей час підупав. Погасивши шигарку, він жадібно взявся за їжу. Фомін коротко розповів про повстання, про перші дні мандрів в окрузі, пишномовно називав свої блукання «рейдом». Григорій мовчки слухав і, майже не пережовуючи, ковтав хліб і жирну, недоварену, баранину.

— Ну, й охляв же ти в гостях, — добродушно посміявся Фомін.

Гикаючи від надмірної їжі, Григорій буркнув:

— Я ж не в тещі жив!

— Воно й видно. Їж дужче, наїдайся, скільки влізе. Ми — хазяї не скупі.

— Спасибі. Покурити б тепер... — Григорій узяв подану йому шигарку, підійшов до стоявшого на лавці чавуна, відсунув дерев'яний кружок і зачерпнув води. Вона виявилась холодною і трохи солонкуватою. Сп'янілий від їжі, Григорій жадібно випив води дві великі кварта, після чого з насолодою закурив.

— Козаки нас приймають не дуже привітно, — продовжував розповідати Фомін, сідаючи поруч із Григорієм. — Торік під час повстання їх переколотили... Проте добровольці виявляються. Чоловік сорок вступили. Та нам це — не головне. Нам треба підняти весь округ, та щоб і сусідні округи, Хоперський і Усть-Медведицький, підтримали. Отоді ми поведемо ширшу розмову з радянською владою!

За столом голосно перемовлялись. Слухаючи Фоміна, Григорій крадькома поглядав на його сподвижників. Жодного знайомого обличчя! Він і досі не вірив Фоміну, думав, що той лукавить, тому на будь-який випадок мовчав. Проте й мовчати весь час — теж не годилося.

— Якщо ти, товаришу Фомін, серйозно говориш — то що ж це ви собі надумали? Нову війну починати? — спитав він, із трудом відганяючи сонливість, що навалювалась на нього.

— Я вже тобі про це говорив.

— Владу змінити?

— Так.

— А що взамін?

— Своя влада буде, козаचा!

— Влада отаманів?

— Ну, про отаманів гуторити трошки рано. Яку народ вибере владу, така й буде. Однак ця справа не горить, та й в політиці я не мастак. Я — людина військова, моя справа — знищити

комісарів та комуністів, а про владу — про неї тобі Капарін, мій начальник штабу, розкаже. Він у мене відносно цього тямущий. З головою, освічена людина. — Фомін, нахилившись до Григорія, прошепотів: — Колишній штабс-капітан царської армії. Розумний хлопець! Він зараз спить у світлиці, чогось занедужав, мабуть, з незвички: робимо великі переходи.

У сінях загомоніли, затупали ногами, хтось застогнав, хтось завовтузився, приглушено крикнув: «Дай йому в душу!». Розмова за столом враз вщухла. Фомін насторожено покосився на двері. Вони рвучко розчинились. Через поріг у кімнату вкотились білі клуби пари. Від гучного удару в спину, нахиливши вперед голову, спотикаючись, швидко влетів і сильно вдарився плечем об виступ печі високий чоловік — він був без шапки, в стьобаній захисній фуфайці й сірих валянках. Перед тим, як зачинити двері хтось із сіней весело гукнув:

— Візьміть іще одного!

Фомін підвівся, поправив на гімнастерці пасок.

— Ти хто такий? — суворо запитав він.

Чоловік у ватянці, важко дихаючи, пригладив рукою волосся, спробував ворухнути лопатками, але скривився від болю. Удар в спину йому нанесли чимось твердим, очевидно — прикладом.

— Чому не відповідаєш? Чи мову відібрало? Хто такий, питаю?

— Червоноармієць.

— Яка частина?

— Дванадцятий продовольчий полк.

— О-о, це — знахідка! — всміхаючись, схвально сказав один із тих, хто сидів за столом.

Фомін продовжував допит:

— Для чого прибули сюди?

— Загороджувальний загін... нас направили...

— Зрозуміло. Скільки вас тут у хуторі?

— Чотирнадцять чоловік.

— А решта де?

Червоноармієць довго мовчав і з великим зусиллям розтулив губи. В горлі в нього щось белькотіло, з лівого куточка рота на підборіддя тоненькою шівкою потекла кров. Він долонею витер губи, пглянув на долоню й витер її об штани.

— Ця ваша... сволота... — заговорив він, захлинаючись і ковтаючи кров, — мені відбив легені...

— Не переживай! Вилікуємо! — вставши із за столу, весело сказав присадкуватий козак і підморгнув присутнім.

— Де решта? — вдруге запитав Фомін.

— В Єланську поїхали, з обозом.

— Ти сам звідки? З якого краю?

Червоноармієць звів на Фоміна блакитні, з хворобливим блиском очі, виплюнув під ноги

згусток крові і вже чистим, дзвінким баском відповів:

— Із Псковської губернії.

— Псковський, московський... чули про таких... — передражнив Фомін. — Далеко тебе, хлопче, понесло за чужим хлібом... Ну, закінчуємо розмову! Що ж нам із тобою робити, га?

— Мене треба відпустити.

— Дивний ти, хлопче... А може, й справді відпустимо його, братці? Ви — не заперечуєте? — Фомін посміхаючись у вуса, глянув на тих, котрі сиділи за столом.

Григорій, який уважно спостерігав за всім, що тут відбувалося, побачив, як на коричневих, обвітраних обличчях з'явилися скупі багатозначні усмішки.

— Нехай місяців зо два послужить у нас, а потім відпустимо його додому, до жінки? — запропонував один із бійців Фоміна.

— Може, й справді послужиш у нас? — перепитав Фомін, марно намагаючись стримати посмішку. — Коня тобі дамо, сідло, замість валянків — нові чоботи з дутими халявами... Погано про вас дбають ваші командири. Хіба це взуття? Надворі відлига, а на тобі — валянки. Приставай до нас, га?

— Він же — мужик, він зроду на коні не сидів, — блазнюючи, вдавано писклявим голосом прошипів один із козаків.

Червоноармієць мовчав. Він прихилився спиною до печі, оглядав усіх посвітлілими очима. Час від часу його допікав біль, він кривився і, коли ставало важко вдихати злегка, відкривав рот.

— Ну, лишаєшся в нас, чи як? — знову перепитав Фомін.

— А ви хто такі будете?

— Ми? — скинув високо вгору брови Фомін, погладив долонею вуса. — Ми боремось за трудовий народ. Ми проти знущання комісарів та комуністів — ось хто ми такі.

І тоді на обличчі червоноармійця Григорій раптом побачив глузування.

— Ось ви хто, виходить... А я собі ніяк не второпаю, що це за люди? — Полонений посміювався крізь залиті кров'ю зуби; він говорив так, ніби почута новина його приємно здивувала, але в голосі забриніло щось таке, що змусило всіх насторожитись. — Так кажете, що ви боритесь за народ? Та-а-ак. А для нас ви — просто бандити. І ще хочете, щоб я вам служив? Ну, й жартівники ви, ну й насмішили!

— Ти теж хлопець із веселих, як я на тебе подивлюсь... — Фомін примружився, коротко спитав: — Комуніст?

— Ні, що ви! Я — безпартійний.

— Не віриться.

— Чесне слово, безпартійний!

Фомін відкашлявся й звернувся до сидівших за столом.

— Чумаков! Спиши його.

— Мене розстрілювати не треба. Нема за що, — тихо додав червоноармієць.

Йому ніхто не відповів. Із-за столу неохоче підвівся Чумаков — кремезний, красивий козак в англійській шкіряній безрукавці, пригладив і без того гладенько зачесане назад русяве волосся.

— Набридла мені ця посада, — бадьоро сказав він, із купи звалених на лавці шабель витягнув свою і великим пальцем перевірів, як добре вона нагострена.

— А не обов'язково самому. Скажи тим хлопцям, хто в дворі, — порадив Фомін.

Чумаков із ніг до голови обвів червоноармійця холодним поглядом, звелів:

— Іди, милий, вперед.

Червоноармієць відірвався від печі, опустив плечі й повільно пішов до дверей, залишаючи за собою на підлозі сліди мокрих валянків.

— Прийшов сюди — хоч би ноги витер! А так прийшов, наслідив нам тут, бруд залишив... Який же ти, брате, неохайний! — нарочито дорікав Чумаков, йдучи слідом за полоненим.

— Скажи, щоб відвели в провулок, або на тік. Коло дому не треба, бо ще хазяї образяться! — крикнув їм у спину Фомін.

Він підійшов до Григорія, сів поруч, запитав:

— То як тобі, короткий в нас суд?

— Короткий, — відвівши вбік очі, відповів Григорій.

Фомін зітхнув.

— Нічого не вдієш. Зараз так треба. — Він ще хотів щось сказати, але на ганку затупотіли ногами, хтось крикнув, а потім гучно лягнув постріл.

— Чого їм там не терпиться! — з досадою сказав Фомін. Один із сидівших за столом схопився, ногою відчинив двері.

— Що там таке? — гукнув він у темряву. Вернувся схвильований Чумаков, розповів:

— Такий відчайдушний виявився! Ну й, чортяка! Прямо з ганку стрибнув — і побіг. Довелось витратити патрон. Хлопці його там кінчають...

— Звели, щоб з базу відтягли на вулицю.

— Я вже розпорядився, Якове Юхимовичу.

У кімнаті на хвилину стало тихо. Потім хтось, стримуючи рукою позіхання, запитав:

— Чумаков, як там погода? Небо не світлішає?

— Хмариться.

— Якщо піде дощ — змиє рештки сніжку.

— А нащо він тобі потрібний?

— Він мені ні до чого. Не хочеться болотом хлюпати.

Григорій підійшов до ліжка, взяв свою папаху.

— Ти куди? — спитав Фомін.

— На вулицю.

Григорій вийшов на ганок. Из-а хмари виглянув блідий місяць. Широкий двір, дахи сараїв, голі верхівки пірамідальних, високих тополей, біля конов'язі стоять укриті попонами коні, — на всьому лежав блакитний примарний відсвіт півночі. В кількох сажнях від ганку, головою в тьмяно блискучій калюжі, лежав убитий червоноармієць. Над ним, стиха перемовляючись, схилились три козаки. Вони, очевидно, радились, що робити з мертвим.

— Він ще дихає, їй-Богу! — прикро сказав один. — Як же ти, косорукий чорте, так добирав? Казав тобі — січи голову! Ех ти, лемішка — чуже тісто!

Той козак, котрий конвоював сюди Григорія, хриплим голосом відповів:

— Затихне! Посмикається — і затихне... Та підведи ти йому голову! Не зніму ніяк. За волосся підведи, ось так. Ну, а тепер тримай.

Хлюпнула вода. Один із тих, хто нагнувся над мертвим, випростався. Хрипучий, сидячи навпочіпки, хекав, стягуючи з убитого ватянку. Трохи згодом він пояснив:

— У мене рука легка, через те він і не втихомирився. Бувало, вдома кабана почну різати... Піддержуй, не кидай! От, чорт!.. Егеж, бувало, почну кабана різати, все горло йому переріжу, аж до душі дістану, а він, проклятий, схопиться і гайда базом. І довго ще так гасає! Весь у кривці, а ходить, хрипить. Дихати йому нічим, а він все живе. Це, значить, що така вже легка рука в мене. Ну, клади його... І досі ворухиться? Скажи на милість! А я ж йому шию майже до кістки достав...

Третій, розіпнувши на витягнутих руках зняту з червоноармієця ватянку, сказав:

— У крові лівий бік... Липне до рук, тьху, хай йому!

— Обімнеться. Це не сало, — спокійно сказав хриплий і знову присів навпочіпки. — Обімнеться, або змиється. Не біда.

— Та ти що, й штани з нього надумав знімати? — незадоволено спитав перший.

Хриплий розгнівався:

— Ти, якщо поспішаєш, то йди до коней, без тебе тут упораємось! Не пропадати ж добру?

Григорій круто розвернувся, пішов у хату.

Фомін зустрів його коротким, запитальним поглядом, підвівся на ноги.

— Ходімо в світлицю, побалакаємо, бо тут дуже галасують.

У просторій, дуже натопленій світличці тхнуло мишами й конопляним сім'ям. На ліжку, розкинувшись, спав невеликий чоловік, одягнений у захисний френч. Ріденьке його волосся скуйовдилось, в нього набились пух і дрібне пір'я. Він спав, поклавши щоку на брудну, в одному напірнику подушку. Висяча лампа освітлювала його бліде, давно неголене обличчя.

Фомін розбудив його, сказав:

— Капарін, прокидайся. Гість у нас. Це наша людина — Мелехов Григорій, до твого відома — колишній сотник.

Капарін звисив із ліжка ноги, руками потер обличчя, встав. Із легким напівпоклоном він потиснув Григорію руку.

— Дуже приємно. Штабс-капітан Капарін.

Фомін завбачливо підсунув Григорію стілець, сам влаштувався на скрині. З вигляду Григорія він, мабуть, переконався, що розправа над червоноарміємцем справила на того гнітюче враження, тому й вирішив сказати:

— Ти не думай, ми не з кожним обходимось так суворо. Цей же дивак служив у продзагоні. А таким, як він, а також різним комісарам, спуску не даємо, зате інших — милуємо. Ось учора взяли трьох міліціонерів; коней, сідла і зброю в них відібрали, а їх відпустили. На чорта вони потрібні — вбивати їх.

Григорій мовчав. Поклавши руки на коліна, він думав про своє і те, про що говорив Фомін, доходило до нього наче крізь сон.

— ...Отак поки що і воюємо, — продовжував Фомін. — Сподіваємось усе-таки підняти козаків. Радянській владі життя не буде. Чутки доходять, що війна розгортається скрізь. Скрізь повстають: і в Сибіру, і на Україні, і навіть у самому Петрограді. Весь флот повстав у тій фортеці, як вона зветься...

— Кронштадт, — підказав Капарін.

Григорій підвів голову, пустими, наче невидючими очима він спочатку глянув на Фоміна, а потім перевів погляд на Капаріна.

— Бери, закурюй, — протягнув портсигар Фомін. — Так ось, Петроград уже захопили й підходять до Москви. Така скрізь завірюха почалася! І нам нема чого спати. Піднімемо козаків, стряхнемо радянську владу, а тоді, якщо допоможуть кадети, підуть зовсім інші справи і все встаткується. Нехай їхні вчені люди владу встановлюють, ми їм допоможемо. — Він помовчав, потім спитав: — Ти, Мелехов, як думаєш: якщо кадети натиснуть з боку Чорного моря, і ми з ними з'єднаємося, — нам це зарахується, що ми першими повстали в тилу? Капарін переконаний, що неодмінно зарахується. Невже, приміром, мені стануть докоряти, що у вісімнадцятому році я повів за собою з фронту 28-й полк і якихось там два роки служив радянській владі?

«Ось куди ти цілиш! Дурень, але хитрий...» — подумав Григорій, мимоволі всміхнувшись. Фомін чекав відповіді. Очевидно, це питання турбувало його не на жарт. Григорій нехотя відповів:

— Це діло довге.

— Звісно, що так, — охоче згодився Фомін. — Це я так, до слова. Далі буде видніше, а тепер

XII

нам треба діяти, бити комуністів у тилу. Жити їм ми однаково не дамо! Вони піхотку свою посадили на підводи і думають нас переслідувати... Нехай спробують. Поки кінну частину їм підкинуть, ми весь округ вверх ногами поставимо!

Григорій знову опустил очі, дивився собі під ноги, думав. Капарін вибачився, ліг на ліжку.

— Стомлююсь дуже. В нас переходи скажені, мало спимо, — мляво усміхаючись, виправдовувався він.

— Пора й нам відпочивати, — Фомін піднявся, поклав Григорію на плече свою важку руку. — Молодець, Мелехов, що послухався мене тоді у Вешках! Не сховайся ти тоді — вони б тебе рішили. Лежав би оце у вешеньських бурунах, і нігтики б зіпріли... Це вже я тобі чисту правду кажу. Ну, то що ти надумав? Говори, та давай лягати спати.

— Про що говорити?

— Із нами йдеш, чи як? Усе життя по чужих кутках не набігаєшся.

Григорій був упевнений, що на це питання доведеться відповідати. І вибирати: чи й далі нікатися по хуторах, вести голодне, бездомне життя і страждати від глухої туги, поки хазяїн не здасть владі, чи самому з каяттям з'явитись у політбюро, чи приставати до Фоміна. І він вибрав. Уперше за весь вечір він прямо глянув у вічі Фоміну, з кривою усмішкою сказав:

— У мене такий вибір, як у тій казці про богатирів: ліворуч повернеш — коня лишишся, праворуч звернеш — смерть знайдеш... Таке вже щастя — три дороги, і нема жодної путяшої.

— Ти вже давай без приказок. Опісля казки розповідатимеш.

— А оскільки податись нікуди — я й визначився.

— Ну?

— Вступаю в твою банду.

Фомін незадоволено скривився, прикусив собі вуса.

— Ти це облич — обзиватися. Звідки ти взяв — банда? Так нас комуністи обізвиали, а тобі повторювати за ними не до лиця. Ми просто — повстанці. Коротко й ясно.

Однак гнівався він не довго. Прийняте Григорієм рішення Фоміна безумовно обрадувало — і він не міг стримати свою радість, гаряче потираючи руки, сказав:

— У нашому полку — поповнення! Чуєш ти, штабс-капітане? Дамо тобі, Мелехов, взвод, а якщо не бажаєш командувати взводом — залишайся при штабі, будеш з Капаріним метикувати. Коня тобі віддаю свого. У мене є запасний.

На ранок трохи приморозило. Калюжі зятагнув сизий льодок. Сніг затвердів, голосно хрустів. На зернистій сніговій цілині кінські копита залишали невиразні, круглі відбитки, вони швидко обсипалися, а там, де вчорашня відлига з'їла сніг і залишила голу землю, на котрій похилилась мертва торішня трава, під копитами земля лише трохи вдавлювалась і глухо стугоніла.

За хутором загін Фоміна шикувался в похідну колону. На шляху, далеко попереду, маячили шість вершників — раніше висланий головний роз'їзд.

— Ось воно — моє військо! — під'їхавши до Григорія, з усмішкою сказав Фомін. — Із такими хлопцями будь-якому чортові ріжки можна обламати!

Григорій обвів поглядом колону, сумно подумав: «Нарвався б ти зі своїм військом на мій будьонівський ескадрон, ми б тобі за півгодини кісточки порухували!».

Тицьнувши нагайкою, Фомін запитав:

— Як вони тобі?

— Полонених рубають непогано, вбитих також роздягають непогано, а які вони в бою — не знаю, — сухо відповів Григорій.

Повернувшись у сідлі спиною до вітру, Фомін закуриє, потім сказав:

— Ще побачиш їх і в бою. У мене більшість народу служиві, ці не підведуть.

Шість парокінних підвід, навантажених патронами та продовольством, зайняли місце в середині колони. Фомін поскакав до голови колони, дав команду рушати. Коли вибрались на бугор, він знову під'їхав до Григорія, поцікавився:

— Ну, як мій кінь? Подобається?

— Добрий кінь.

Вони довго мовчки їхали поруч, стремено в стремено, потім Григорій спитав:

— У Татарський не думаєш заглянути?

— За своїми скучив?

— Хотілося б провідати.

— Може, й залянемо. Поки що думаю на Чир податися, підштовхнути козачків, трохи їх розворушити.

Проте великого бажання «ворушитись» козакі щось не виявляли... В цьому Григорій переконався вже в найближчі дні. Зайнявши хутір чи станицю, Фомін велів скликати громадські збори. Промову він виголошував здебільшого сам, іноді довіряв це Капаріну. Вони закликали козаків до боротьби, говорили про «тягар, який поклала на хліборобські плечі радянська влада», про «розруху, що неминуче настане, якщо радянську владу не звалити».

Фомін, на відміну від Капаріна, говорив не так грамотно й складно, але більш дохідливо, зрозумілою козакам мовою. Виступ свій він закінчував одними й тими завченими фразами; «Від сьогоднішнього дня звільняємо вас від продрозверстки. Хліб на приймальні пункти більше не возіть. Пора перестати годувати комуністів-дармоїдів. Вони на вашому хлібові шії наїдали, але ця дурничка скінчилась. Ви — вільні люди! Озбройтесь і підтримуйте нашу владу! Ура, козаки!».

Козаки, опустивши в землю очі, похмуро мовчали, зате жінки давали волю своїм язикам. Із їх тісного гурту доносились уїдливі запитання та вигуки:

— Твоя влада добра, а мила ти нам привіз?

— Де ти її возиш, свою владу, в сумах?

— А ви самі чий хліб їсте?

— Мабуть, зараз відправитесь трусити хати?

— Вони при шаблях. І питатись не будуть, а почнуть курам голови рубати!

— Як це так — хліб не возити? Ви сьогодні тут, а завтра вас і з собаками не знайдеш, а нам відповідати?

— Не відпустимо наших чоловіків! Воюйте самі!

І ще багато про що репетували сварливі жінки, в усьому зневірені за роки війни, вони дуже боялися початку нової війни і з впертою відчайдушністю захищали своїх чоловіків.

Фомін байдуже вислухував їх безтолкові вигуки. Він знав, чого вони варті. Дочекавшись, поки всі накричаться, він звертався до козаків. І ті на це коротко й розважливо відповідали:

— Не тисніть на нас, товаришу Фомін, навоювались ми вдосталь.

— Знаємо це, в дев'ятнадцятому році вже повставали!

— Нема з чим повставати, і нема заради чого! Поки що потреби не бачимо.

— Пора настає — сіяти треба, а не воювати.

Одного разу із задніх рядів хтось вигукнув:

— Солодко тепер гуториш! А де ти в дев'ятнадцятому році був, коли ми повставали? Пізно ти, Фомін, схаменувся!

Григорій бачив, як змінилося обличчя Фоміна, але той стримався і у відповідь нічого не сказав.

На першому тижні Фомін взагалі досить спокійно сприймав те, що козаки на зборах ні на що не згоджувалися, що в кількох словах відмовлялися підтримати його звернення; навіть жіночі крики й вереск не змогли вивести його з душевної рівноваги. «Нічого, ми їх розбудимо!» — самовпевнено говорив він, усміхаючись у вуса; тільки переконавшись у тому, що основна маса козачого населення його не сприймає, він різко змінив своє ставлення до виступаючих на зборах. Тепер він виголошував промову,

сидячи в сідлі, і не стільки вмовляв, скільки погрожував. Але наслідки від цього не змінилися: козаки, на чію підтримку сподівався, мовчки вислуховували його агітацію і так само мовчки починали розходитись.

В одному з хуторів після його промови слово взяла козачка. Висока, опасиста і широка в плечах вдова говорила майже чоловічим басом і почоловічому широко й різко розмахувала руками. Широке, з'їдене віспою обличчя козачки передавало її злість і рішучість, великі вивернуті губи весь час кривились і зневажливо всміхались. Тикаючи червоною пухкою рукою в бік Фоміна, який закам'янів у сідлі, вона наче випльовувала на нього дошкульні зауваження:

— Ти чого тут смуту сієш? Куди ти наших козаків хочеш упхнути, в яку яму? Мало ця проклята війна нас, жінок, вдовами зробила? Мало дітей сиротами залишилися? Нову біду на наші голови кличеш? І що це за такий цар-визволитель знайшовся з хутора Рубіжного? Ти б спочатку вдома порядок навів, із розрухою впорався, а вже потім би нас учив, як жити і яку владу приймати, а яку не слід! Бо в тебе в самого вдома жінка зі шлеї не вилазить, ми ж це знаємо! А ти вуса підкрутив, на конику гарцюєш, народом колотиш. У тебе в самого в хазяйстві — якби вітер хату не підпірав, вона давно б упала. Учитель вищукався! Чого ж ти мовчиш, бачиш, руда пика ледве не трісне, чи я неправду кажу?

У натовпі пронісся тихий смішок. Зашелестів, як вітер, і вщух. Ліва рука Фоміна, що лежала на лупці сідла, поволі перебирала повіддя, він кипів, обличчя темніло, але він стримував гнів, мовчав, обдумував, як гідно вийти з цього становища.

— І що ж це за така твоя влада, яку ти кличеш підтримувати? — рішуче продовжувала свою лінію жінка, яка вже розійшлася не на жарт.

Узявши руки в боки, вона, гойдаючи широкими стегнами, повільно наближалась до Фоміна. Козаки вступали їй прохід, стримано всміхались, опускали очі. Вони розходились, ніби утворювали танцювальне коло, задкували, напірали один на одного...

— Твоя влада без тебе на землі не залишається, — низьким басом виказувала вдова. — Вона волочиться вслід за тобою й більше години в одному місці не тримається! «Сьогодні на коні верхом, а завтра в болоті Пахом» — ось хто ти є, і влада твоя така!

Фомін ногами щосили стиснув коневі боки, направив його на натовп. Люди кинулися врозтіч. У широкому колі залишилась одна вдова. Вона багато чого бачила, тому спокійно дивилась на виширеного фомінського коня, на бліде, шаленіюче обличчя вершника.

Наїзджаючи на неї конем, Фомін високо підняв нагайку.

— Цить, зозуляста стерво!.. Ти чого тут агітацію розводиш?!

Прямо над головою відчайдушної козачки висіла задерта вгору, вищерена кінська морда. З вудил падала блідо-зелена піна; вона упала на чорну хустку вдови, а далі — на її шоку. Вдова стерла її рукою, відступила крок назад.

— Тобі можна говорити, а нам забороняється? — скрикнула вона, не спускаючи з Фоміна своїх круглих, вогнистих очей.

Ударити її Фомін не зважився. Погрожуючи нагайкою, він горлав:

— Зараза більшовицька! Я з тебе дурість виб'ю! Ось накажу загорнути тобі спідницю та виспати шомполів, тоді враз порозумнішаєш!

Удова відступила ще на два кроки і, несподівано ставши до Фоміна спиною, низько нагнулась, підняла спідницю.

— А таке, хоробрий воїне, ти бачив? — вигукнула вона і, дивовижно швидко випроставшись, знову повернувшись обличчям до Фоміна. — Мене?! Бити?! А в носі в тебе не злишнеться!..

Фомін розлючено сплюнув, натягнув поводі, стримував задкуючого коня.

— Закрийся, кобило нежеребна! Рада, що на тобі м'яса багато? — голосно сказав він і повернув коня, марно намагаючись зберегти на обличчі суворість.

У натовпі пронісся глухий стриманий регіт. Один із фомінівців, щоб врятувати посоромлену честь свого командира, підбіг до вдови, замахнувся на неї прикладом карабіна, але один здоровенний козак, вищий за нього на дві голови, закрив жінку широким плечем, тихо, але багатозначно попередив:

— Не чіпай!

До нього швидко приєднались ще троє хуторян, відтиснули назад удовицю. Один із них — молодий, чубатий, звертаючись до фомінівця, повчально сказав:

— Чого замахуєшся, ну? Жінку вдарити — діло не хитре, ти свою відвагу там, на пагорбі, покажи, а поза тинами ми всі хоробрі...

Фомін повільно від'їхав до плоту, підвівся на стременах.

— Козаки! Подумайте гарненько! — крикнув він, звертаючись до натовпу, що вже повільно розходився. — Зараз добром просимо, а через тиждень повернемось — розмова буде іншою!

Його чомусь охопила веселість і, сміючись, стримуючи танцюючого на одному місці коня, він вигукував:

— Ми не положиві! Нас цими бабськими... (підряд викрикнув кілька нецензурних висловів) не налякаєте! Ми бачили і зозулястих, і всяких! Приїдемо, і коли ніхто з вас в наш загін

добровільно не запишеться — всіх молодих козаків мобілізуємо насильно. Так і знайте! Нам із вами панькатись і заглядати вам у вічі ніколи!

У натовпі, що на хвилину призупинився, засміялись і почали жваво обмінюватись думками. Фомін, все ще всміхаючись, подав команду:

— На ко-о-оной!..

Григорій і сам так стримував сміх, що побуряковів; почувши команду, понісся до свого взводу.

Видовжившись на розкислій дорозі, загін Фоміна вже піднімався на пагорб, далі зник із очей негостинних хуторян, а Григорій, все ще зрідка усміхаючись, думав: «Добре, що ми, козакки — люди веселі, та й жартуємо ми частіше, ніж сумуємо. То ж, не дай Бог, щоб усе робилося всурийоз — від такого життя давно можна було б повіситися!». Веселий настрої довго його не полишав, і тільки на привалі він із гіркотою і тривогою подумав про те, що козаків, напевне, підняти не вдасться і що вся затія Фоміна неминуче приречена на провал.

XIII

Почалася весна. Сонце пригрівало все дужче. На південних схилах пагорбів сніг розтанув і опівдні над землею, вкритою торішньою рудою травою, вже звивався бузковий прозорий пар. На пригріві, на могилах, із-під врослих у суглинок саморідних каменів вилізли перші яскраво-зелені, гострі парості мелвяної трави. Зачорнів зяб. Гайворони покинули безлюдні зимові дороги і перелетіли на токи, на озимину, затоплену весняною водою. В ярах і балках сніг лежав синій, насичений вологою; звідти все ще непривітно віяло холодом, але вже в ярах під снігом тонко і співуче дзвеніли невидимі для ока весняні струмки, а в лісочках зовсім по-весняному, ледве помітно й ніжно зазеленіли стовбури тополею.

Починалася робоча пора, і з кожним днем фомінівська банда зменшувалась. Уранці після ночівлі недораховувались то одного, то двох чоловік, а одного разу одночасно зникло майже піввзводу: вісім вершників зі зброєю поїхали у Вешенську здаватись. Час прийшов орати й сіяти. Земля кликала, нагадувала про роботу, і багато фомінівців, упевнившись у даремності їх боротьби, таємно покидали банду, роз'їжджались по домівках. Залишалися лихі люди, кому вертатись не випадало, хто чимало завинив перед радянською владою, щоб можна було сподіватися на помилування.

На початку квітня з Фоміним уже залишилось не більше 86-ти шабель. Григорій теж банди не покинув. У нього не вистачило муж-

ності вернутись додому. У тому, що Фомін справу програв і що — рано чи пізно — банду розіб'ють, він ніскільки не сумнівався. Він розумів, що, при першій же серйозній сутичці з будь-якою регулярною кавалерійською частиною Червоної Армії вони будуть вщент розбиті. І все-таки продовжував служити підручним у Фоміна, в глибині душі сподіваючись якось до літа дотягнути, а тоді захопити пару кращих у банді коней, махнути вночі в Татарський і звідти, разом із Аксенією, — на південь. Донські степи — широкі, просторі і пугівців у них багато; влітку всі шляхи прохідні і скрізь можна знайти притулок... Він мріяв, що коней він де-небудь залишить, а вони з Аксенією пішки підуть на Кубань, у передгір'я, подалі від рідних місць, і вже там переживатимуть неспокійний час. Іншого виходу, здавалось йому, не придумати.

Фомін, послухавшись порад Капаріна, вирішив, що поки на Дону не почався льодохід, перебратись на лівий берег. Він мав надію, що, в разі необхідності, в Хоперському окрузі, де була лісиста місцевість, відірветься від переслідування.

Банда переправилась через Дон вище хутора Рибного. Місцями, на бистрині, лід уже зійшов. Під яскравим квітневим сонцем вода виблискувала срібною лускою, але там, де найджена зимова дорога на аршин височіла над рівнем льоду, — Дон ще міцно тримався. Біля берегів на лід поклали плоти, коней по одному перевели за повід, на тому боці Дону вишикувались і, попередньо виславши розвідку, рушили в напрямку Єланської станиці.

Наступний день подарував Григорію зустріч зі своїм хуторянином. Одноокий старик Чумаков ходив у хутір Грязновський провідати рідню і неподалік від нього зустрівся на шляху з бандою. Григорій відвів діда вбік, почав розпитувати:

— Дідуню, дітки мої — живі-здорові?

— Бог береже, Григорій Пантелійович, живі й здорові.

— Велике прохання, дідуню, до тебе: передай їм і сестрі Євдокії Пантеліївні від мене низький уклін, і Прохорові Зикову — поклонись, а Аксенії Астаховій скажи, нехай вона мене скоро дождається. Тільки, крім них, нікому не кажи, що мене бачив, добре?

— Зроблю, годувальник, усе зроблю! Будь спокійний, все перекажу, як ти велів.

— Що нового в хуторі?

— А нема нічого, все по-старому.

— Кошовий і досі головою?

— Авжеж править.

— А сім'ю мою не кривдять?

— Та нічого не чув, значить, не чіпають. А за що ж їх чіпати? Їм за тебе не відповідати...

— Що про мене гуторять у хуторі?

Дід висякався, довго витирав вуса й бороду червоною нашійною хусткою, потім ухильно відповів:

— Господь їх знає... Різне теревенять, хто що собі хоче. З радянською владою скоро миритися будете?

Що міг йому відповісти Григорій? Стримуючи коня, який поривався здоганяти загін, що вже від'їхав далеко вперед, він усміхнувся, відповів:

— Не знаю, діду. Поки нічого не видно.

— Як це не видно? З черкесами воювали, з турком воювали — і тоді замирилися, а ви всі свої люди і ніяк між собою не порозумієтесь... Не гаразд, Григорію Пантелійовичу, чесне слово, не гаразд! Бог — милостивець, він усе бачить, він вам усім цього не пробачить, згадаєш моє слово! Ну, чи мислиме це діло: російські, православні люди зійшлися одні проти одних, і зупинити вас не можна. Ну, повоювали б трохи, а так четвертий рік кулаками махаєте. Мій старечий розум так підказує: пора закінчувати!

Попрощавшись зі старим, Григорій кинувся швидко наздоганяти свій взвод. Чумаков ще довго стояв, зіпершись на ковіньку, витираючи рукавом наповнену слізьми очну западину. Єдиним, але ще по-молодому зірким, оком він дивився вслід Григорію, милувався його молодечкою поставою і тихо говорив сам собі:

— Гарний козак! Усім гарний, і вдачаю, і всім, тільки ось непутящий. Збився зі свого шляху! Йому б такому тільки з черкесами воювати, а він, бач, що надумав! І на яке лихо вона йому потрібна, ця влада? І що вони собі думають, ці молоді козаки? З Гришки й питати даремно, в них уся їхня порода непутяща... І покійний Пантелій такий же кручений був, і Прокопія діда пам'ятаю... Теж, як дика кислиця, був, а не людина... А ось що інші козаки думають — побий мене Боже, не зрозумію!

***

Фомін, опинившись у хуторі, громадських зборів більше не скликав. Він переконався, що нічого його агітація не допомагає. Тут би вчасно своїх бійців утримати, а не вербувати нових. Він помітно спохмурнів і до розмов утратив бажання. Щоб забутись, пив самогон. Скрізь, де тільки він влаштовувався на ніч, затівалось сумне гуляння. Дивлячись на свого отамана, фомінівці теж багато пили. Впала дисципліна. Частіше почали грабувати. В оселях радянських службовців, котрі при наближенні банди ховалися, забирали все, що були спроможні навантажити на верхового коня. У багатьох бійців сидельні в'юки неймовірно розпухли. Якось Григорій

побачив в одного бійця свого взводу ручну швацьку машинку. Почепивши на луку поводі, він тримав її під лівою пахвою. Тільки за допомогою нагайки Григорію вдалось змусити козака розлучитися зі своєю здобиччю. У той вечір між Фоміним і Григорієм відбулась принципова розмова. В кімнаті вони були вдвох. Розпухлий від горілки, Фомін сидів за столом. Григорій широкими кроками міряв кімнату.

— Сядь, не стовбич перед очима, — незадоволено сказав Фомін. Григорій, пропустивши його зауваження, ще довго ходив по тісній козацькій світличці, нарешті мовив:

— Фомін, мені це обридло! Кінчай грабіжництво та гулянки!

— Що, сьогодні тобі поганий сон приснився?

— Тут не до жартів... Про нас серед людей починає погана слава йти!

— Ти ж бачиш, вдіяти з хлопцями нічого не можу, — неохоче відмахнувся Фомін.

— Але ти ж нічого й не намагаєшся зробити!

— Ну, ти мені не начальство! А народ твій доброго слова не заслуговує. За них же, сволочів, страждаємо, а вони... Я про себе думаю, і цього досить.

— І про себе погано думаєш. Бо за п'ятикою думати ніколи. Ти четвертий день пиячиш, а за тобою й всі інші п'ють. Навіть на заставах уночі напиваються. Чого ти добиваєшся? Щоб нас, п'яних, у якомусь хуторі оточили та вирізали?

— А ти гадаєш, нас це мине? — всміхнувся Фомін. — Коли-небудь, але доведеться помирати. Внадився глечик за водою ходити... Пам'ятаєш?

— Тоді давай завтра відправимося у Вешенську й підніmemo руки вгору: беріть, мовляв, нас, здаємося.

— Ні, ми ще погуляємо...

Григорій зупинився навпроти стола, широко розставив ноги.

— Якщо ти не наведеш порядку, якщо не припиниш грабежі й пияцтво, я піду від тебе й заберу з собою половину людей, — тихо сказав він.

— Спробуй, — процідив з погрозою Фомін.

— І пробувати нічого!

— Ти... ти мені погрожувати кинь! — Фомін поклав руку на кобуру нагана.

— Не чіпай кобуру, бо я тебе раніше дістану через стіл! — блідніючи, швидко сказав Григорій, уже витягнувши до половини шаблю.

Фомін поклав руки на стіл, усміхнувся.

— Чого ти до мене причепився? І без тебе голова тріщить, а тут ти з дурними балачками. Сховай шаблю! І пожаргувати з тобою не можна, чи що? Скажи, будь ласка, який суворий! Прямо, як дівчина в шістнадцять...

— Чого я хочу я тобі вже сказав, і ти запиши це собі на носі. У нас не всі такі малодушні, як ти.

— Знаю.

— Ну, а коли знаєш, то запам'ятай! Завтра ж накажи, щоб в'юки були порожні. У нас — кінна частина, а не в'ючний обоз. Відріж їм це, як ножем! Теж мені, борцями за народ назвалися! Обвішались награваним добром, торгують ним у хуторах, як колись, бувало, купці-коробейники... В очі дивитися соромно! І на чорта я з вами зв'язувався? — блідий від обурення і злості, Григорій плюнув і відвернувся до вікна, Фомін засміявся:

— Кіннота нас поки що ні разу не тріпала... Коли верхівці женуть ситого вовка, він усе, що до того з'їв, на бігу відригує. Так і мої стерв'ятники — все покидали б, якби нам довелось сутужно. Нічого, Мелехов, не переживай, все зроблю! Це я так, трошки духом підупав і попустив віжки, але я їх натягну! А розбігатись нам не можна, давай журбою ділитися вкупі.

Закінчити розмову їм не дали: з'явилася хазайка і принесла миску паруючих щів, а за нею гуртом ввалилися козаки на чолі з Чумаковим.

Але розмова все-таки вплинула. Вранці Фомін віддав наказ витрусити в'юки, сам переверив, як виконали його розпорядження. Одного запеклого грабіжника, який не дозволяв переглянути його в'юки і не мав бажання лишитись награваного, Фомін наганом застрелив у строю.

— Приберіть що нечисть! — ніби нічого не трапилось, штовхаючи ногою мертвого, звелів він, потім оглянув стрій, високим голосом наказав: — Годі вже, сучі сини, нишпорити в скринях! Не для того я вас підняв проти радянської влади! З убитого противника можете знімати все, навіть брудні підштаники, якщо не погребете, а до сімей руки не протягуйте! Ми з бабами не воюємо. А хто буде комизитися — матиме такий же розрахунок!

Строєм прокотився і вшух тихий гомін...

Порядок начебто відновився. Три дні банда носилась лівобережжям Дону, в сутичках нищила невеличкі загони місцевої самооборони.

У станиці Шумилінській Капарін вніс пропозицію перебраться на територію Воронізьської губернії. Він обгрунтовував це тим, що там вони, напевне, матимуть широку підтримку населення, яке недавно повставало проти радянської влади. Проте коли Фомін оголосив про такий намір козакам, ті в один голос заявили: «Зі свого округу не підемо!». В банді спалахнув мітинг. Рішення довелось переінакшувати. Протягом чотирьох днів банда, не зупиняючись, рухалась на схід, уникаючи зіткнення з кінною групою, що від самої станиці Казанської невідступно переслідувала Фоміна.

Маскувати свій перехід було не просто, бо всюди на полях велись весняні роботи і люди

працювали навіть у найглухіших закутках степу. Йшли темними весняними ночами, але достатньо вранці було де-небудь спинитись, щоб погодувати коней, як поблизу з'являлась кінна розвідка противника, ручний кулемет випускав короткі черги, і під обстрілом фомінівці починали поспішно гнuzдати коней. Після хутора Мельникова Вешенської станиці Фоміну вдалим маневром удалось обманути противника й відірватись від нього. Розвідка доповідала Фоміну, що кінною групою командує Єгор Журавльов — козак Букановської станиці, наполегливий і знавець військової справи; із донесень тієї ж розвідки Фомін знав, що кінна група майже вдвое перевищує його банду, має шість ручних кулеметів, а всі коні свіжі, не виснажені довгими переходами. Все це змушувало його уникати боезіткнення, давати людям і коням можливість відпочинку, а потім, при нагоді, не вв'язуючись у відкритий бій, а, несподівано нападши, розбити червоноармійську групу і, таким чином, відірватись від нав'язливого переслідування. Думав він також про те, щоб за рахунок противника поповнитися кулеметами й патронами для гвинтівок. Однак його розрахунки залишились розрахунками. Те, чого побоювався Григорій, трапилось 18 квітня на узліссі Слащевського гаю. Напередодні в хуторі Севаст'янівському Фомін та більшість його рядових бійців перепились, а з хутора виступили на світанку. Оскільки майже ніхто вночі не спав, то багато бійців тепер на ходу спали в сідлах. О дев'ятій годині ранку зробили привал недалеко від хутора Ожогіна. Фомін виставив варту й наказав дати коням овес.

Віяв поривчастий східний вітер. Бура піщана хмара закривала горизонт. Над степом нависла густа імла. Сонце, заволочене високою розбурханою млою, ледве виглядало. Вітер смикав поли шинелей, кінські хвости і гриви. Коні ставали спиною за вітром, шукали захист біля рідких, розкиданих на узліссі кущів глоду. Від колючої піщаної пилюки очі сльозились і навіть на близькій відстані важко було що-небудь роздивитись.

Григорій старанно витер своєму коневі храпи й вологі надочиці, почепив торбу й підійшов до Капаріна, який годував коня, підставивши тому поли шинелі.

— Ну, й місце для стоянки вибрали! — сказав він, тиючи нагайкою на ліс.

Капарін знизав плечима.

— Я цьому дурневі казав, але хіба ж його можна в чому-небудь переконати!

— Треба було зупинитись у степу, або на краю хутора.

— Ви вважаєте, що з лісу можна чекати нападу?

— Так.

— Противник далеко.

— Противник може виявитися й близько, це вам не піхота.

— Ліс голий. Коли що, то можемо побачити.

— Дивитись нікому, майже всі сплять. Боюсь, щоб і охорона не заснула.

— Після вчорашньої гульні вони на ногах не тримаються, їх тепер не добудишся. — Капарін скривився, наче від болю, тихо сказав: — З таким керівником ми загинемо. Він дурний, як пробка, дурний, як пень, безпробудно дурний! Чому ви не бажаєте взяти на себе командування? Козаки вас шанують. Вони за вами залюбки пішли б.

— Мені це ні до чого, я у вас тимчасовий гість, — сухо відповів Григорій і відійшов до коня, шкодуючи, що з язика зірвалось необережне слово.

Висипавши з поли на землю рештки зерна, Капарін пішов за Григорієм.

— Знаєте, Мелехов, — сказав він, відламавши на ходу гілку глоду і зриваючи з неї тверді набубнявілі бруньки, — я вважаю, що ми довго не протримаємось, якщо не приєднаємось до якої-небудь великої антирадянської частини, наприклад, до бригади Маслака, яка мандрує десь на півдні області. Треба пробиватись туди, інакше в один чудовий час нас тут знищать.

— Зараз розлив. Дон не дозволить.

— Не зараз, а коли вода стече — треба звідси вибиратись. Чи ви іншої думки?

Після коротких роздумів, Григорій відповів:

— Правильно. Треба звідсіля перебиратись. Тут робити нічого.

Капарін збадьорився. Він почав довго говорити про те, що сподівання на підтримку козаків були даремні і що тепер треба всіляко переконувати Фоміна, щоб він не гасав безцільно в окрузі, а рішився злитися з більш сильним з'єднанням.

Григорію набридла його балаканина. Він уважно стежив за конем, і як тільки той виїв торбу, зняв її, коня загнuzдав і підтягнув попруги.

— Даремно ви поспішаєте, виступаємо ще не скоро, — заспокоїв Капарін.

— Ви краще підіть та приготуйте коня, бо тоді сідлати буде ніколи, — порадив Григорій.

Капарін зміряв його уважним поглядом, попрямував до свого коня, що стояв коло обозних джок.

Григорій взяв коня за повід, підійшов до Фоміна. Той, широко розкинувши ноги, лежав на розстеленій бурці, ліниво обгризав крило вареної курки. Він посунувся, жестом запропонував зайняти місце поруч.

— Сідай зі мною полуднати.

— Треба рушати звідси, а не полуднати, — сказав Григорій.

— Коней погодуємо і рушимо.

— Потім можна нагодувати.

— Чого ти кип'ятишся? — Фомін викинув обгризену кістку, витер буркою руки.

— Накриють нас тут. Місце підходяще.

— Який нас чорт накриє? Щойно розвідка вернулась, кажуть, що на горбі нікого нема. Виходить, Журавльов нас втратив, бо інакше він тепер висів би на хвості. Із Букановської чекати нікого. Військкомом там Михей Павлов, хлопець він бойовитий, але сил у нього обмаль, так що він навряд чи вийде нас зустрічати. Відпочинемо гарненько, перечекаємо, поки вщухне цей вітер, а потім прямо на Слащевську. Сідай, поїж курятини, чого над душею стоїш? Щось ти, Мелехов, боязким зробився, скоро всі куці будеш об'їжджати, робити великий гак! — Фомін широко обвів рукою і зареготав.

Спересердя Григорій вилаявся і відійшов, прив'язав до куца коня, ліг поблизу, від вітру вкрив обличчя полою шинелі. Слухаючи завивання вітру, тонкий співучий шелест високої, схиленої над ним сухої трави, він задрімав.

Довга кулеметна черга змусила його схопитись на ноги. Черга ще не встигла затихнути, а Григорій вже відв'язав коня. Перекриваючи всі голоси, Фомін загорлав: «На коні!». З правого боку, з лісу, застрочили ще два, чи три кулемети. Вскочивши в сідло, Григорій негайно оцінив обстановку. Поруч узліссям, ледве видимі із-за піщаної бурі, розгорнувшись лавою, йшли в атаку близько півсотні червоноармійців, заодно відрізали шлях, що дозволяв відступити на пагорб. Над їх головами, не зважаючи на тьмяне сонячне світло, так знайомо холодно виблискували клинки. Прямо від лісу, з пагорка, порослого чагарником, гарячково випорожняючи диск за диском, били кулемети. Зліва теж без крику мчали не менше півескадрону червоноармійців, вимахуючи шаблями, вони розтягувались, замикаючи кільце оточення. Єдине, що залишалось, — це пробитись зліва крізь рідкі ряди атакуючих і відступити до Дону. Григорій крикнув Фоміну: «Тримайся мене!» — і, вхопивши шаблю, пустив коня.

Подолавши сажнів із двадцять, він оглянувся. На відстані якихось десяти сажнів позаду нього шаленим галопом неслись Фомін, Капарін, Чумаков та ще кілька бійців. Кулемети, що стрілявши з лісу замовкли, лише крайній справа крив тих фомінівців, що метушились коло обозних возів, короткими дощкульними чергами. Але й цей кулемет раптом замовк, і Григорій здогадався, що червоноармійці домчали до місця стоянки і тепер рубка почалася там. Він зрозумів це, почувши глухі розпачливі крики, рідкі уривчасті постріли тих, хто захищався. Оглядатися назад він не мав часу. Несучись нестримним галопом, він швидко

зближався із лавою наступаючих, і головним тепер для нього було вибрати собі ціль. Прямо назустріч нісся червоноармієць у короткому дубленому кожущку. Сірий кінь під ним швидко не відзначався. За ту невловиму, як спалах блискавки, мить Григорій встиг роздивитися і коня з білою зіркою на грудях, і білі шматки піни, і молодого вершника з розчервонілим, розпашілим обличчям, а далі — широкий хмурий степ, що стелився до Дону... Чуття підказувало, що в наступну мить йому необхідно ухилитись від удару і нанести його самому. За п'ять сажнів до вершника Григорій зненацька послав тіло вліво, і тут же почув, як над головою, розсікаючи повітря, просвистіла шабля; він рвучко випростався в сідлі, і вже навздогінці дістав червоноармійця кінчиком своєї шаблі, опустив її тому прямо на голову. Сили нанесеного удару Григорій майже не відчув, але, коли оглянувся назад, то переконався, що червоноармієць хилиться і поволі сповзає з сідла, а на спині по його жовтому кожущку тече густа кров. Сірий кінь, збившись із галопу, перейшов на широку рись, збожеволілий, він задер голову, вигнув бік так, наче злякався власної тіні...

Григорій притгнувся до кінської шиї, звичним рухом опустив шаблю. Над головою тонко й дразливо свистіли кулі. Кінь шулив вуха, здригався, на їх кінчиках виступили краплі поту. Григорій чув тільки те, як йому навздогінці пронизливо свистять кулі, та як коротко й уривчасто дихає кінь. Коли він вдруге оглянувся, то побачив Фоміна з Чумаковим, а за ними, відставши сажнів на п'ятдесят, нісся Капарін, а ще позаду один боєць другого взводу — кривий Стерлядніков, який на скаку відбивався від двох наседаючих на нього червоноармійців. Решту — всі вісім, чи десять чоловік, котрі мчали слідом за Фоміном, наздогнали чужі шаблі. Ті коні, що залишились без вершників, із розпущеними на вітрові хвостами розбігались у всі боки, їх тепер переймали, ловили червоноармійці. Лише один гнідий високий кінь фомінівця Прибиткова скакав і хропив поруч із конем Капаріна, а за собою волочив мертвого хазяїна — той, очевидно, падаючи, не вивільнив із стремена ногу.

Коня Григорій зупинив аж за піщаною горою, там скочив із сідла, вклав шаблю в піхви. Щоб покласти коня на землю, достатньо було кількох секунд. Цьому нехитрому прийомові Григорій навчив його протягом одного тижня. Залігши за конем, він витратив усю обойму, але оскільки поспішав і хвилювався, то цілився погано і тільки останнім пострілом звалив під червоноармійцем коня. Це допомогло п'ятому фомінівцю позбутися переслідування.

— Сідай! Уб'ють! — крикнув Фомін, рівняючись із Григорієм.

***

Поразка була цілковитою. Від усієї банди залишилося тільки п'ять чоловік. Переслідували їх до хутора Антонівського і припинили тільки тоді, коли п'ятеро втікачів зникли в лісі, що розкинувся довкола хутора.

За весь час, поки вони втікали, ніхто з п'яток не зронив жодного слова.

Біля річки кінь Капаріна впав, і підвести його вже не вдалося. Інші коні теж хитались, ледве переступали ногами, роняли на землю густі білі шматки піни.

— Тобі не загоном командувати, а вівці пасти! — спішуючись, вилаявся Григорій і відвернувся від Фоміна.

Той мовчки зліз із коня, взявся його розсідувати, та не впоравшись із сідлом, відійшов убік, сів на порослу папороттю купину.

— Що ж, коней доведеться кинути, — сказав він, злякано озируючись довкола себе.

— А далі що? — поцікавився Чумаков.

— Пішки будемо перебиратись на той бік.

— Куди?

— До ночі перебудемо в лісі, тоді переїдемо Дон і на перший час сховаємось у Рубіжному, у мене там чимало рідні.

— Чергова дурість! — розлютився Капарін. — Ти впевнений, що там тебе не шукатимуть? Тебе в твоєму хуторі якраз і чекати! І чим ти думаєш?

— Ну, а куди ж нам подітись? — розгубився Фомін.

Григорій вийняв із сідельних сум патрони і шматок хліба, сказав:

— Ви довго збираєтесь думати? Пішли! Прив'язуйте коней, розсідайте їх і — гайда, щоб нас ще тут не спіймали.

Чумаков кинув на землю нагайку, затоптав її ногами в болото, тремтячим голосом сказав:

— Ось ми й стали піхотою... А хлоп'та наші всі полягли... Матір Божа, як нас потріпали! Не розраховував я сьогодні лишитися живим... Смерть перед очима стояла...

Вони мовчки розсідали коней, всіх чотирьох прив'язали до однієї вільхи і вервечкою, ніби вовки, в один слід, несучи в руках сідла, намагаючись триматись гушавини, попрямували до Дону.

XIV

Весною, коли Дон розливається і вода затоплює всю низьку луговину, навпроти хутора Рубіжного, де лівобережжя піднімається вище, залишається невеличка суха ділянка.

Весною з наддонської гори далеко на розліві видніється острів, густо порослий молодими вербами, дубовим чагарником і сизими розлогими кущами чорної лози.

Коли настає літо, то там дерева, аж до верхівок, обплітаються диким хмелем, внизу на землі стелеться густа колюча ожина, а поміж кущів повзе, кучерявиться блідо-голуба берізка, і на щедрому масному ґрунті виростає висока, вище людського зросту, глуха трава.

Улітку, навіть коли сонце стоїть над головою, в лісі теж тихо, напівтемно, прохолодно. Тишу порушують одні іволги та ще зозулі навперебій рахують, кому скільки літ залишилося ще жити. А взимку ліс стоїть зовсім пустинний, голий, скутий мертвою тишею. На фоні сірого зимового неба похмуро чорніють його шпилі. Лише вовчі зграї рік-у-рік знаходять у гушавині надійні сховища, днями відлежуються у занесеному снігом бур'яні.

На цьому острові й влаштувались Фомін, Григорій Мелехов і решта тих, хто вцілів після розгрому фомінівської банди. Жили бідно: харчі мали пісні, переважно обходились тим, що їм ночами човном доставляв двоюрідний брат Фоміна, то ж часто голодували, зате досхочу спали, підклавши під голови сідельні подушки. Ночами по черзі вартували. Багаття не розпалювали, побоюючись, що хтось побачить їх схованку.

Весняна вода, омиваючи острів, стрімко неслась на південь. Вона грізно бурувала, прориваючись крізь смугу старих тополець, що стояли на її шляху, а затим тихо, співуче, заспокоїливо дзюрчала, гойдаючи верхівками затоплених кущів.

До цього близького та незмовкаючого шуму води Григорій швидко звик. Він довго лежав на крутому березі, дивився на повноводне розділля, на втопаючі в бузковому сонячному тумані крейдяні відроги наддонських гір. Там, за цим туманом, стояв рідний хутір, були Аксенія, діти... Туди линули його невеселі думки. В ті хвилини, коли він згадував рідню, в ньому боляче спалахувала й пекла серце нестерпна журба, закипала глуха ненависть до Михайла, але він стримував ці почуття, перш за все намагався не дивитись на наддонські гори, щоб зайвий раз не розбудити спогади. Не треба було давати волю злій пам'яті. Він і без цього почував себе кепсько. І без цього в грудях немилосердно боліло, іноді йому здавалось, ніби йому розітнули грудину і серце там не б'ється, а лише кривавить. Видно, рани, і все, що довелось витерпіти за воєнні роки, а також тиф зробили свою справу: Григорій тепер почав все частіше чути, як злякано б'ється в нього серце. Іноді у грудях, під лівим соском, з'являвся такий пекучий, нестерпно гострий біль, що губи раптово пересихали, і він ледве стримувався, щоб не застогнати. Проте він знайшов спосіб, як угамувати той біль: у таку хвилину він лівим боком грудей лягав на сиру землю, або прикладав до того

місця змочену холодною водою сорочку, і біль повільно, ніби неохоче, але стихав.

Дні стояли погожі й тихі. На яснім небі лише зрідка пропливали білі, розтріпані верховим вітром, хмарки, їх відображення лебединою зграєю ковзали над повінню і розбивались, торкнувшись далекого берега.

Радісно було дивитись, як коло берега шалено клекоче бистринь, слухати багатоголосий шум води і ні про що не турбуватись, намагатись не думати про все, що будить страждання. Григорій годинами розглядав примхливі й безконечно різноманітні водяні бурунчуки. Вони щохвилини змінювали форму: там, де недавно лився рівний струмінь, ніс на собі зламани стебла очерету, м'яте листя і корінці трави, вже наступної утворювалася вигнута вирва, котра жадібно засмоктував усе, що плило мимо неї, а опісля на тому ж місці вже закипала й клубилась каламутна вода, випихуючи назовні то почорнілий корінь осоки, то розмоклий дубовий лист, то невідомо звідки принесений віхоть соломи.

Вечорами на заході спалахували вишнево-червоні зорі. Із-за високої тополі впливав місяць. Його бліде холодне світло заливало Дон, а там, де вітер морщив воду, утворюючи мілку хвилю, воно зблискувало і мерехтіло, віддавало чорними фарбами. Вночі над островом, зливаючись із шумом води, так само безперестанку лунали голоси летівших на північ безліч гусячих табунів. Пташині вирії ніхто не турбував, і вони часто сідали на воду поблизу східного краю острова. На тихій воді, в затопленому лісі заклично дерчали чиркові селезні, крикали качки, тихо гелготіли, перегукувались казарки та гуси. А одного разу, крадучись, Григорій підійшов до берега і неподалік від острова побачив велику лебедину зграю. Сонце ще не зійшло. Зоря тільки яскраво спалахнула за далеким кряжем лісу. Світло її, відбиваючись у воді, пофарбувало річку в рожевий колір, і на нерухомій воді такими ж рожевими здавались великі пухнасті птахи, що повернули на схід свої горді голови. Зачувши на березі небезпеку, вони видали гучні трубні звуки, злетіли і в повітрі піднялися вище лісу і тоді Григорію в вічі вдарило дивовижно сліпуче, схоже на сніг, їх блискуче пір'я.

Фомін зі своїми соратниками марнував час, кому як хотілося: хазайновитий Стерлядніков, зручніше поклавши криву ногу, з ранку й до ночі латав одягу і взуття, ретельно чистив зброю; Капарін, якому не принесла користі ночівля на сирій землі, тепер цілі дні грівся на сонці, вкрившись із головою кожушком, глухо покашлював; Фомін із Чумаковим безперестанку грали в карти, нарізавши їх із паперу, а Григорій тинявся островом, довго просиджував над водою. Між собою вони мало розмовляли, — все давно було переговорено, тому сходились

разом лише щоб поїсти, а вечорами чекали, коли прибуде брат Фоміна. Всі знемагали від нудьги, і за весь час, поки жили на острові, Григорій лише один раз був свідком того, як раптом Чумаков зі Стерлядніковим невідомо чому розвеселились і схопилися боротися. Вони довго тупцювали на одному місці, кректали і обмінювались короткими жартами. Ноги їх до кісточок грузли в білий зернистий пісок. Кривий Стерлядніков мав більшу силу, але Чумаков долав його спритністю. Вони боролись по-калмицьки, схопивши один одного за паски, виставивши наперед плечі й пильно стежачи за ногами. Обличчя їх були зосереджені, блідими від напруження, обидва дихали поривчасто й важко. Григорій з інтересом спостерігав їх поєдинок. Він побачив, що Чумаков, влучивши момент, зненацька повалився на спину, потягнув за собою противника і, зігнувши ноги, перекинув того через себе. Через якусь мить Чумаков, гнучкий і меткий, як тхір, уже лежав на Стерляднікові, вдавлюючи того лопатками в пісок, а захеканий Стерлядніков, сміючись, волав: «Ну, й стерво ж ти!.. Ми ж не домовлялись... щоб через голову кидати...».

— Зчепились, наче молоді півники, годі вам, бо ще поб'єтесь, — насварився Фомін.

Тільки бійка зовсім не входила в їх наміри. Мирно обнявшись, вони всілись на піску, і Чумаков глухим, але приємним басом, у швидкому темпі заспівав:

*«Ой, вы, морозы! Ой, вы, морозы!
Вы, морозы крещенские, лютые,
Сморозили сера волка в камыше,
Зазнобили девчечочку в тереме...»*

Стерлядніков тоненьким тенорком підхопив пісню, і вони несподівано злагоджено і гарно повели:

*«Выходила девчечочка на крыльцо,
Выносила черну шубку на руке,
Одевала урядничка на коне...»*

Стерлядніков не витримав: схопившись на ноги і ляскаючи пальцями, загібаючи пісок кривою ногою, пішов танцювати. Не припиняючи співу, Чумаков узяв шаблю, у піску викопав неглибоку ямку і вже тоді запропонував:

— Зажди, кривий чорте! У тебе ж одна ніжка коротша, тобі на рівному місці танцювати незручно... Тобі треба або на косогорі танцювати, або так, щоб одна нога, котра довша, була в ямці, а друга без ямки. Ставай довшою ногою в ямку і ходи, побачиш, як воно відмінно піде... Ну, поїхали!..

Стерлядніков витер із лоба піт, слухняно поставив здорову ногу в зроблене Чумаковим заглиблення.

— А воно й справді так зручніше, — згодився він.

Чумаков, ледве стримуючи сміх, сплеснув у долоні, скоромовкою заспівав:

*«Будеш ехать — заезжай, милый, ко мне,
Как заедешь — расцелую я тебя...»*

І Стерлядніков, зберігаючи на обличчі притаманну всім танцюристам серйозність, почав спритно пританцювувати і навіть спробував навприсядки...

Дні минали одноманітно. Після смеркання нетерпляче чекали приїзду брата Фоміна. Всі п'ятеро збирались на березі, стиха розмовляли, курили, прикриваючи вогники цигарок полами шинелей. Дійшли згоди, що на острові проживуть ще тиждень, а потім уночі перебератимуться на правий бік Дону, там роздобудуть коней і рушать на південь. Бо ходили чутки, що десь на півдні округу діяла банда Маслака.

Своїм родичам Фомін доручив узнати, на якому з найближчих хуторів є придатні для верхової їзди коні, а також звелів шодня повідомляти йому про все, що відбувається в окрузі. Одержані ними новини втішали: Фоміна шукали на лівому березі Дону, а в Рубіжному червоноармійці хоч і побували, але, обшукавши будинок Фоміна, зразу ж відбули.

— Треба швидше звідси йти. Якого тут анцихриста сидіти? Давайте завтра чкурнемо? — одного разу запропонував під час сніданку Чумаков.

— Спочатку треба взнати, як справа з кінями, — сказав Фомін. — І навіщо нам поспішати? Якби привозили кращі харчі — так би й жив тут до зими. Дивіться, яка краса кругом! Відпочинемо — і знову візьмемося за своє. Нехай вони нас половлять, просто так ми їм у руки не здамося. Розбили нас, каюсь, через мою дурість, ну, звісно, що образливо, тільки це ще не все. Ми ще народ зберемо! Як тільки сядемо на коней, пройдемося ближніми хуторами і через тиждень нас буде вже півсотні, а там і сотня. Наберемо людців, їй-Богу!

— Дурниці! Незрозуміла самовпевненість! — сказав роздратовано Капарін. — Козаки нас зрадили, за нами не пішли й не підуть. Треба мати мужність і не боятись дивитись правді в вічі, а не обманювати себе дурними сподіваннями.

— Як це — не підуть?

— А ось так, як не пішли спершу, так і тепер не підуть.

— Ну, це ми ще подивимось! — із викликом зауважив Фомін. — Я зброї не складу!

— Все це — пусті слова, — втомлено відмахнувся Капарін.

— Диявол ти такий! — скипів Фомін. — Навіщо ти тут паніку сієш? Обрид ти мені зі

своїми слізьми гірше редьки! Нащо ж тоді город було городити? Нащо було повставати? Куди ти ліз, коли в тебе така слабка кишка? Ти перший підбивав мене на повстання, а тепер у куші? Чого ж ти мовчиш?

— А нема мені про що з тобою говорити, пішов ти до чорта, дурень! — упавши в істерику, Капарін відійшов, закутався в кожушок, звів комір — видно змерз.

— Вони, ці благородні люди, всі такі тонкошкурі. Тільки що — і він уже готовий, спікся... — зітхнув Фомін.

Деякий час вони сиділи мовчки, прислухуючись до рівного і могутнього шуму води. Над їх головами з надсадним кряканням пролетіла качка, а її переслідували два селезні. На галявину зі жвавим шепетом почала спускатись зграйка шпаків, але побачивши людей, знову шуганула вгору, на льоту скручуючись чорним джгутом.

Трохи перечекавши, Капарін підійшов знову.

— Сьогодні я збираюсь поїхати в хутір, — дивлячись на Фоміна і часто кліпаючи, повідомив він.

— Що за необхідність?

— Дивне запитання! Хіба ти не бачиш, що я геть застудився і вже майже не тримаюся на ногах?

— Ну, й що це допоможе? У хуторі твоя простуда минеться, чи що? — байдуже сказав Фомін.

— Мені необхідно хоч би кілька ночей побути в теплі.

— Нікуди ти не поїдеш, — рішуче заперечив Фомін.

— І що ж мені — гинути тут?

— Як тобі хочеться.

— Але чому я не можу поїхати? Ці ночі на холоді мене справді доконають!

— А якщо тебе в хуторі візьмуть? Ти про це подумав? Тоді кінець нам усім. Хіба я тебе не знаю? Ти нас викажеш на першому ж допиті! Ще до допиту здасиш, коли поведуть у Вешки.

Чумаков засміявся і схвильовано кивнув головою. Він цілком був згодний з Фоміним. Однак Капарін уперто наполягав:

— Я маю їхати. Твої дотепні здогадки мене не переконали.

— А я тобі сказав — сиди, не рипайся.

— Але, Якове Юхимовичу, зрозумій: більше жити таким звірячим життям я не здатний! У мене плеврит і, може, навіть запалення легенів!

— Видужаєш! Погрієшся на сонечку й видужаєш.

Капарін рішуче наполягав:

— Я все одно сьогодні поїду. Затримувати мене ти не маєш права. Поїду, щоб там не було!

Фомін, примруживши око, зміряв його підозрілим поглядом, а потім підморгнув Чумакову і підвівся на ноги.

— А ти, Капарін, здається, й справді начебто захворів... У тебе, мабуть, жар великий... А-ну, дай я перевірю, чи гаряча в тебе голова? — Витягнувши вперед руку, він зробив кілька кроків до Капаріна.

Видно, Капарін розглядів у виразі обличчя Фоміна щось недобре, бо, поточившись назад, закричав:

— Не підходь!

— Та не кричи! Чого репетуєш? Я тільки переконатись. Чого ти злякався? — наблизившись, Фомін схопив Капаріна за горло. — Здаватися, сволота?! — тихенько запитав він і весь напружився, силуючись повалити Капаріна на землю.

Григорій насилу їх розборонив.

...Після обіду, коли Григорій розвіщував на куші свою випрану білизну, до нього підійшов Капарін, попросив:

— Хочу з вами окремо поговорити... Давайте сядемо.

Вони сіли на звалений бурєю, вже зіпрілий тополиний стовбур. Капарін, глухо кашляючи, запитав:

— Як вам витівка оцього ідіота? Я широ вдячний вам за втручання. Ви поступили благородно, як і личить офіцерові. Але це жахливо! Я більше не можу. Ми — як звірі... Скільки вже днів, як ми не мали гарячої страви, і потім оцей сон на сирій землі... Я застудився, бік нестерпно болить. У мене, мабуть, запалення легенів. Мені дуже хочеться посидіти коло вогнища, виспатись у теплій кімнаті, змінити білизну... Я мрію про чисту, свіжу сорочку, простирадло... Ні, не можу більше!

Григорій всміхнувся.

— Що, захотілося воювати з вигодами?

— Слухайте, хіба це війна? — енергійно накинувся Капарін. — Це далеко не війна, а безкінечні мандри, ну, вб'ємо якогось радянського працівника — і знову втікаємо. Війна — це якби нас підтримав народ, якби розгорнулось повстання, а так — це не війна, ні, зовсім не війна!

— У нас нема іншого виходу. Не здаватися ж нам?

— Так, але що ж нам робити?

Григорій повів плечама. Він висловив те, що не один раз уже передумав, лежачи на цьому острові:

— Погана воля все-таки краща, ніж гарна тюрма. Знаєте, як у народі кажуть: міцна тюрма, та чорт їй радий.

Капарін слухав і паличкою креслив на піску якісь постаті, після тривалого мовчання сказав:

— Не обов'язково здаватися, але необхідно шукати якісь нові форми боротьби з більшовиками. Треба забути про цей мерзенний народ. Ви — інтелігентна людина...

— Ну, який з мене інтелігент, — усміхнувся Григорій. — Я навіть слово це не завжди вимовляю.

— Ви ж офіцер.

— Це чисто випадково.

— Ні, без жартів, ви ж офіцер, спілкувались в офіцерському товаристві, бачили справжніх людей, ви ж не радянський вискочка, як оцей Фомін, і ви здатні зрозуміти, що нам далі тут залишатись безглуздо. Це рівнозначно самогубству. В діброві він підставив нас під удар і, якщо з ним і надалі зв'язувати нашу долю, — підставить іще не раз. Він просто нахаба, та до того ще й буйний ідіот! З ним ми загинемо!

— То що ж по-вашому виходить — краще не здаватися, а покинути Фоміна? І куди? До Маслака? — перепитав Григорій.

— Ні. Це така ж авантюра, тільки за масштабом більша. Тепер я оцінюю це інакше. Потрібно йти не до Маслака...

— А куди ж?

— У Вешенську.

Григорій з досадою знизав плечима.

— Це називається — знову за рибу гроші. Мені це не підходить.

Капарін звів на нього очі — вони хворобливо блищали.

— Ви, Мелехов, мене не зрозуміли. Чи можу я вам довіритись?

— Зрозуміло.

— Чесне слово офіцера?

— Чесне слово козака.

Капарін глянув туди, де біля стоянки порались Фомін з Чумаковим, і хоч відстань до них була значною і вони ніяк не могли підслухати їхньої розмови, але він стишив голос:

— Я знаю ваше справжнє ставлення до Фоміна та інших. Ви для них така ж чужа людина, як і я. Мене не цікавить, що вас змусило виступити проти радянської влади. Якщо я правильно розумію — ви обтяжені минулим і побоюєтесь, що вас можуть зарештувати, правильно?

— Ви ж запевняли, що вас причини не цікавлять?

— Це так, випадково, а тепер кілька слів про себе. В минулому я — офіцер і член партії соціалістів-революціонерів, пізніше я рішуче переглянув свої політичні погляди... Тільки монархія спроможна врятувати Росію. Тільки монархія! Саме провидіння вказує нашій батьківщині цей шлях. Емблема радянської влади — молот і серп, так? — Капарін паличкою на піску написав слова «молот, серп», потім хворобливими очима впився в обличчя Григорія: — А тепер читайте навпаки. Прочитали? Все зрозуміли? І революція, і більшовицька влада неминуче закінчатся престолом! Розумієте, коли я про це взяв, мене охопив містичний

жах! Мене трусило, бо це, коли хочете, — Божий перст, віщучий кінець нашій метушні...

Капарін так розхвилювався, що почав задихатися, замовк. Він утупився в Григорія зовсім хворобливими, з відсвітком тихого божевілля очима. Проте той до подібного відкриття залишився зовсім байдужим, видно, на нього не вплинув містичний жак. Він завжди тверезо й буденно сприймав реальність і тому відповів:

— Ніякий це не перст. Ви в німецьку війну на фронті були?

Здивований таким запитанням, Капарін не зразу знайшовся, що відповісти:

— А власне, чому ви про це завели мову? Ні, безпосередньо на фронті я не був.

— А де ж ви були під час війни? В тилу?

— Так.

— Усю війну?

— Так, точніше, не всю, але майже. А чому ви про це питаєтесь?

— А я на фронті з чотирнадцятого року і до сьогодні, з невеликими проміжками. Так ось про той ваш перст... Який же може бути перст, коли й самого Бога нема? Я в ці дурниці перестав вірити давно. Як з п'ятнадцятого року надивився на війну, так і вирішив, що Бога нема. Ніякого! Бо коли б він був — то не допустив би, щоб люди влаштували такий безпорядок. Ми — фронтовики — відмінили Бога, залишили його дідам та бабам. Нехай вони втішаються. І перста ніякого нема, і монархії не може бути. Народ із нею покінчив раз — і назавжди. А те, про що ви говорите, перевертаєте різні букви — це, пробачте мені, — дитяча забавка, і тільки. І я трохи не розумію — що ви цим хочете сказати? Ви висловлюйтесь просто і коротко. Я юнкерське не закінчував і не дуже освічений, хоч і служив офіцером. Був би я грамотніший, то, може, й не ховався б отут із вами на острові, як вовк, відрізаний повинню, — закінчив він із відвертим жалем у голосі.

— Це не має значення, — поспішно сказав Капарін. — Не суть важлива, вірите ви в Бога, чи ні. Це — справа ваших переконань і вашого сумління. Так само нічого не значить й інше — ви монархіст, чи підтримуєте установчі збори, або ж ви простий козак, який стоїть на платформі самостійності. Важливо те, що всі ми однаково ставимося до радянської влади. Ви згодні з цим?

— Далі.

— Ми робили ставку на широке повстання козаків, так? Вона виявилась битою. Тепер треба вибиратись із цього становища. З більшовиками можна боротися й потім, і не лише під начальством якогось Фоміна. Зараз важливо зберегти своє життя, тому я і пропоную вам об'єднатись.

— Об'єднатись? Проти кого?

— Проти Фоміна.

— Не розумію.

— Усе дуже просто. Я пропоную вам об'єднатись... — Було помітно, що Капарін сильно хвилюється, він говорив поривчасто, важко дихав: — Ми з вами прикінчуємо цю трійцю і йдемо у Вешенську, зрозуміло? Це нас врятує. Ця заслуга перед радянською владою рятує нас від помсти. Ми залишимося живі! Ви розумієте — живі!.. Врятуємо своє життя! Також мається на увазі, що в майбутньому, коли випаде слушна нагода, ми виступаємо проти більшовиків. Але тоді, коли знайдеться серйозна справа, а не така авантюра, як із оцим нещасним Фоміним. Згодні? Врахуйте, що це — єдиний вихід із нашого безнадійного становища, і до того ж — блискучий вихід.

— Але як це здійснити? — запитав Григорій; він внутрішньо знемагав від обурення, але з усіх сил стримувався, щоб не виявити свої почуття.

— Я все продумав: ми покінчимо з ними вночі, холодною зброєю. Взавтра вночі прийде той козак, що возить нам продукти, ми переправляємось через Дон, — ось і все. Геніально просто, і ніяких хитрощів!

Із награною добродушністю, всміхаючись, Григорій схвально сказав:

— Оце здорово! Капарін, скажіть, коли ви вранці збиралися в хутір грітись... Ви мали на увазі Вешки? А Фомін вас розгадав?

Капарін уважно подивився на веселе та добродушне обличчя Григорія, і сам у відповідь трохи збентежено й сумно всміхнувся.

— Не буду приховувати — це справді так. Знаєте, коли йдеться про порятунок власної шкіри — з вибором засобів не дуже церемонішся.

— І нас би видали?

— Видав би, — чесно признався Капарін. — Але якби вас взяли тут, на острові, я б вас постарався захистити від неприємностей,

— А чому ви самостійно не покінчили з нами? Вночі це зробити не важко.

— Ризиковано. Перший постріл зробиш, а далі...

— Віддай зброю! — сухо наказав Григорій і вихопив наган. — Віддавай, бо вб'ю на місці! Я зараз встану, затулю тебе спиною, щоб не побачив Фомін, а ти наган кинеш мені під ноги. Ну? Не надумай стріляти! Покладу тебе, як тільки ворухнешся.

Капарін сидів блідий, ніби мертвий.

— Не вбивайте мене, — тихо благав він побіглими губами.

— Не буду. А зброю заберу.

— Ви мене видасте...

На зарослих шоках Капаріна побігли сльози. Від огиди й жалю Григорій скривився, підвищив голос :

— Кидай наган! Не видам, хоч і треба! Ну, й пройдисвіт ти, як виявляється! Ну, й пройдисвіт!

Капарін кинув Григорію під ноги револьвер.

— А браунінг? Браунінг теж давай. Ти його носиш у френчі, в нагрудній кишені.

Капарін вийняв і відкинув блискучий нікельований браунінг, закрив обличчя руками. Він весь тремтів, плакав.

— Та перестань ти, сволото! — гримнув Григорій, ледве стримуючись, щоб не вдарити цього чоловіка.

— Ви мене здасте... Я загинув!

— Я тобі сказав, що ні. Однак як тільки покинемо острів — війсь на всі сторони. Такий, як ти, нікому не потрібний. Шукай сам, де тобі ховатися.

Капарін відкрив обличчя. Його вигляд справді насторожував: він почервонів, очі набрякли, нижня щелепа тремтіла.

— Навіщо ж тоді... Навіщо ви забрали в мене зброю? — заїкаючись, допитувався він.

Григорій нехотя відповів:

— А це для того, щоб ти мені в спину не вистрілив. Від вас, від учених людей, всього можна сподіватися... А ще про якийсь перст говорив, про царя, про Бога... Який же ти слизький...

Не глянувши більше ні разу на Капаріна, спльовуючи набігаючу слину, Григорій неспішно вернувся на стоянку.

Стерлядніков дратвою зшивав на сидлі скошівку, тихо насвистував. Фомін з Чумаковим лежачи на попони, за звичкою грали в карти.

Фомін, коротко глянувши на Григорія, поцікавився:

— Що він тобі говорив? Про що розмова?

— На життя скаржився... Плакався... різне мовов...

Григорій дотримався даного слова — не видав Капаріна. Але ввечері із його гвинтівки непомітно вийняв і заховав затвор. «Чорти батька його знають, на що вночі він може зважитись...» — вирішив він, вкладаючись спати.

Уранці його розбудив Фомін. Нахилившись, він тихо спитав:

— Ти в Капаріна відібрав зброю?

— Що? Яку зброю? — Григорій підвівся, важко розправив плечі.

Він заснув лише наприкінці ночі і перед світанням дуже замерз. Шинель, папах, чоботи — все просякнулось вологою, бо перед сходом сонця впав туман.

— Зброї його не знайдемо. Ти забрав? Та прокинись ж ти, Мелехов!

— Ну, я. А що за сполох?

Фомін мовчки відійшов. Григорій підвівся, обтрусив шинель. Чумаков неподалік готував сніданок: він сполоснув єдину в таборі миску, притиснувши до грудей буханець хліба, відкраяв

чотири однакових скибки, з глечика налив в миску молоко і, розім'явши грудку круто звареної пшоняної каші, глянув на Григорія.

— Довго ти, Мелехов, сьогодні зорюєш. Дивись, де вже сонце!

— У кого совість чиста, той завжди гарно спить, — зауважив Стерлядніков, витираючи полою шинелі чисто вимиті дерев'яні ложки. — А ось Капарін усю ніченьку не спав, усе крутився...

Фомін мовчки всміхався і дивився на Григорія.

— Сідайте, розбійнички снідати! — запропонував Чумаков. Він перший зачерпнув ложкою молоко, після чого відкусив майже півскибки хліба. Григорій взяв свою ложку, уважно всіх оглянув, спитався:

— А де ж Капарін?

Фомін зі Стерлядніком мовчки їли, Чумаков пильно дивився на Григорія і теж мовчав.

— Капаріна куди поділи? — зацікавився Григорій, невиразно здогадуючись, що могло відбутися вночі.

— Капарін тепер далеко, — безтурботно всміхаючись, відповів Чумаков. — Він у Ростов поплив. Тепер, мабуть, уже біля Усть-Хопра гойдається... Там його кожушок висить, бачиш?

— Що, дійсно вбили? — спитався Григорій і швидко глянув на капарінський кожушок.

Питатися було не обов'язково. І так все ясно, але він чомусь запитав. Йому ніхто не відповів, і він повторив запитання.

— Ну, ясна річ — убили, — підтвердив Чумаков і прикрив віями сірі, по-жіночому гарні очі. — Це я зробив. Така вже в мене посада — вбивати людей...

Григорій зміряв його допитливим поглядом. Смутле, рум'яне і чисте обличчя Чумакова здавалось спокійним і навіть веселим. На ньому виділялись біляві, відливаючі золотом вуси, що робили брови й зачесане назад волосся ще темнішими. Цей досвідчений кат фомінівської банди мав по-справжньому вродливий і скромний вигляд... Він поклав на брезент ложку, тильною стороною долоні витер вуса, додав:

— Подякуй, Мелехов, Якову Юхимовичу. Це він твою душеньку врятував, бо й ти міг би тепер на пару з Капаріним плавати в Дону...

— І за що його?

Чумаков, повільно підшукуючи слова, пояснив:

— Капарін, напевне, здаватись задумав, з тобою вчора про щось довго розмовляв. Ну, ми з Яковом Юхимовичем і вирішили прибрати його від гріха подалі. Можна йому все розказувати? — Чумаков запитально глянув на Фоміна.

Той ствердно кивнув головою, і Чумаков, з хрускотом жуючи недоварене пшоно, продовжив:

— Звечора я приготував дубову колодаку, та й кажу Якову Юхимовичу: «Я їх обох, і Капаріна і Мелехова вночі порішу». А він відповідає: «Капаріна кінчай, а Мелехова облиш». На тому й зійшлись. Підстеріг я, коли Капарін заснув, чую — ти те ж спиш, хропеш собі. Ну, підповз і вгатив кілком по голові. Наш штабс-капітан навіть ніжками не дригнув! Тільки солоденько потягнувся — і душа в рай... Нишком його обшукали, потім узяли за ноги й за руки, віднесли до берега, стягли чоботи, френчик, кожушок — і шубовість його в воду. А ти собі спиш, сном-духом нічого не відаєш... Близько від тебе, Мелехов, смерть минулої ночі пройшла! Вона в тебе в головах стояла. Хоч Яків Юхимович і звелів, щоб тебе не чіпати, а я собі не можу заспокоїтись: «Про що вони вдень могли гуторити? Це ж нікуди не годиться, коли двоє з п'ятьох починають окремо триматись, таємниці розводити...». Підкрався я до тебе, і вже хотів тебе вперіщити з відтяжкою, та передумав — ударю його кілком, а він, чорт, силу має, якщо не приголомшу відразу, то схопиться й відкриє стрілянину... Ну, а Фомін, значить, знову заважив мені. Підійшов і шепче: «Не чіпай, він наш чоловік, йому можна вірити». Так і вмовив, а тут ми ще задумалися — куди ж поділась капарінська зброя? Так я й відійшов від тебе. Ну, й міцно ж ти спав, міг би біду проспати!

Григорій спокійно відповів:

— Тепер знай, дурню, що вбив би невинного чоловіка! Я з Капаріним не змовлявся.

— А чого тоді його зброя опинилася в тебе?

Григорій всміхнувся.

— Я в нього наган ще вдень відібрав, а ввечері вийняв затвор, під сидельний пітник сховав.

Він розповів про вчорашню розмову з Капаріним і про його пропозицію.

Фомін висловив незадоволення:

— Чому ж ти вчора про це мовчав?

— Пожалів його, чорта слинявого, — широко признався Григорій.

— Ой, Мелехов, Мелехов! — вигукнув здивований Чумаков. — Ти свою жалість сховай туди, куди сховав затвор від капарінської гвинтівки. Під пітник засунь її, бо вона тебе до добра не доведе!

— Ти мене не вчи. Я не менше твого знаю, — холодно відрізав Григорій.

— Навіщо мені тебе вчити? А ти тільки подумай: нехай би я вночі, не зважаючи на цю твою жалість, ні за що, ні про що тебе на той світ відправив би, — як би це виглядало?

— Туди б мені й дорога, — помовчавши, тихо відповів Григорій. І більше для себе, ніж для інших, додав: — Це на миру смерть приймати страшно, а, коли ти спиш, то вона, мабуть, легкою здається...

XV

Наприкінці квітня вони баркасом вночі переправились через Дон. У Рубіжному на березі їх чекав Кошелев Олександр — молодий козак із хутора Нижньо-Кривського.

— Я з вами, Якове Юхимовичу. Набридло вдома марудитися, — повідомив він, вітаючись за руку з Фоміним.

Фомін штовхнув Григорія ліктем, пошепки сказав:

— Бачиш? А я що казав... Не встигли покинути острів, як народ — тутички він! Це — мій знайомий, бойовий хлопець. Гарна прикмета! Значить, справа піде!

Голос свідчив, що Фомін був у доброму настрої. Він відверто зрадів появі нового співучасника. Успішна переправа і те, що зразу ж до них приєднався ще один чоловік, — все це його окрилювало і вселяло нові надії.

— Та в тебе, окрім гвинтівки з наганом, і шабля, і бінокль? — задоволено сказав він, обмацуючи в темряві озброєння Кошелева. — Оце — справжній козак! Зразу видно, що чистокровний козак, без домішків!

На берег прибув двоюрідний брат Фоміна — у віз була запряжена маленька конячка.

— Сідла кладіть на віз, — тихо сказав він. — Та поспішайте, ради Христа, а то час пізній, та й дорога нам не близька...

Він хвилювався, підганяв Фоміна, а той, покинувши острів і відчувши під ногами тверду землю рідного хутора, вже був не від того, щоб на годинку заглянути додому та провідати знайомих хуторян...

На світанку коло хутора Ягідного в табуні вибрали кращих коней, осідлали їх. Дідові, який пас табун, Чумаков сказав:

— За кіньми, діду, не журись. Вони й доброго слова не варті, та й їздити нам на них недовго — як знайдемо кращих, то цих повернемо хазяям назад. А коли питатимуть: хто, мовляв, забрав коней? — відповідай: міліція Краснокутської станиці взяла. Нехай хазяї туди звертаються. Ми за бандою ганяємось, так і скажи!

Виїхавши на шлях, попрощалися з братом Фоміна, після чого звернули вліво і всі п'ятеро свіжою рисою відправились на південний захід. Ходила чутка, що десь поблизу станиці Мішковської на днях з'явилась банда Маслака. Туди й поспішав Фомін, бо вирішив влитися в неї.

* * *

У пошуках банди Маслака вони на правобережжі три доби топтали степові дороги, але великі хутори та станиці обминали. В тавричанських селищах, що межували із землями

Каргінської станиці, своїх хирлявих коників обміняли на ситих і легких на ходу тавричанських коней.

Уранці на четвертий день, недалеко від хутора Вежі, Григорій перший помітив, що на далекому перевалі рухається колона кінноти. На дорозі видовжилось не менше двох ескадронів, а попереду, по обидва боки, їхали невеличкі роз'їзди.

— Це — або Маслак, або... — Фомін підняв до очей бінокль.

— Або дощик, або сніг, або буде, або ні, — насмішкливо сказав Чумаков. — Ти, Якове Юхимовичу, гарно дивись, бо якщо це червоні, то нам треба звертати, та скоріше!

— А який чорт їх звідси роздивиться! — сердито відповів Фомін.

— Дивіться! Вони нас помітили! Роз'їзд біжить сюди! — вигукнув Стерлядніков.

Їх і справді помітили. Той роз'їзд, що рухався по правій стороні дороги, зробив крутий поворот і рясю направився до них. Фомін мерщій сховав бінокль у футляр, але Григорій, всміхаючись, нагнувся в сідлі, взявся за повід фомінівського коня.

— Не спіши! Давай підпустимо ближче. Їх тільки дванадцять чоловік. Краще їх роздивимось, а коли щось, то можна і втекти. Коні наші свіжі, чого ти злякався? Виймай бінокль!

Дванадцять вершників скорочували відстань, із кожною хвилиною їх постаті збільшувались. На фоні зеленого, порослого молодого травою пагорка, їх уже можна було добре роздивитись.

Григорій та всі інші нетерпляче спостерігали за Фоміном. Бінокль у того злегка тремтів у руках. Він так зосереджено вдивлявся, що на освітленій сонцем щопі попливла сльоза.

— Це — червоні! На кашкетах — зірки!.. — нарешті глухо повідомив Фомін і розвернув коня.

Зав'язалися перегони. Вслід їм залунали розрізнені постріли. Версти чотири Григорій, зрідка оглядаючись, скакав поруч із Фоміним.

— Ось тобі і воз'єднались! — глузуюче зауважив він.

Фомін пригнічено мовчав. Чумаков, призупинивши коня, порадив:

— Треба втікати поза хуторами! Давайте на вешенські землі, там глухіше.

Ще кілька верст такої шаленої скачки, і коні пристануть. На їх витягнутих шиях виступив білий піт і з'явилися глибокі подовжні складки.

— Треба тихіше! Притримуй! — скомандував Григорій.

Від дванадцяти вершників ззаду залишилось тільки дев'ятеро, решта відстали. Григорій очима зміряв до них відстань, крикнув:

— Стий! Давайте їх обстріляємо!..

Усі п'ятеро перевели коней на рись, на ходу скочили на землю і схопили гвинтівки.

— Тримай повід! По крайньому зліва з постійного прицілу.. вогонь!

Вони витратили по обоймі, під одним із червоноармійців вбили коня, і знову продовжили втікати від погоні. Їх переслідували неохоче. Час від часу з далекої відстані обстрілювали, потім зовсім відстали.

— Коней треба напоїти, там ставок, — сказав Стерлядніков, вказуючи нагаєм вдалину, де синіла смужка степового ставку.

Тепер вони їхали вже кроком, уважно оглядали зустрічні видолінки й балки, намагались рухатись так, щоб ховатись у складках нерівної місцевості.

У ставку напоїли коней і знову продовжили путь, спочатку кроком, а трохи згодом перейшли на рись. Опівдні на схилі глибокого яру, що навскіс перетинав степ, зупинились погодувати коней. Фомін наказав Кошелеву пішки піднятися на найближчу могилу, залагти там і вести спостереження. В разі, якщо десь у степу з'являться вершники, Кошелев повинен був, подавши сигнал, негайно повертатися до коней.

Григорій стриножив свого коня, пустив його пасти, а сам приліг неподалік, вибравши на косогорі, де сухіше місце.

В ярку на сонячній стороні молода трава була вищою й гущішою. Зігрітий чорнозем прісно дихав і крізь нього пробивався надзвичайно ніжний аромат відцвітаючих степових фіалок. Вони росли на занедбаному полі, пробивались між сухим бадиллям буркуну, квітчастим узором стелились вздовж давньої межі; їх блакитні, по-дитячому чисті очі дивились на світ і навіть там, де лежала тверда, як камінь, цілина із залишками торішньої збляклої трави. На цьому глухому й широкому степу фіалки доживали відведений їм час, а, на схилі, на солонцях, їм на зміну уже пробивались чарівні тюльпани, підставляючи сонцю свої червоногарячі, жовті й білі голівки, і вітер, змішавши запахи різних квітів, далеко розносив їх серед степу.

На крутому північному схилі, куди не заглядало сонце, ще залишився спливаючий водою, але ще товстий шар снігу. Від снігу віяло холодом, але саме цей холод лише підсилював пахощі відцвітаючих фіалок, аромат навівав легкий сум, ніби нагадував про щось дороге й давно минуле...

Григорій, зіпершись на лікті, лежав із широко розкинутими ногами, жадібно розглядав затагнутий сонячною імлою степ, як на далекому небокраї синіють сторожові могили, а на межі схилу переливається текуче марево. На хвилину він заллюшував очі й прислухався до того, як десь близько й водночас далеко

співають жайворонки, як, легко переступаючи, з форканням пасуться коні, брязкають вудила, а вітер шелестить молодою травою... Дивне почуття напівзабуття та спокою охопило його, коли він усім тілом приліг до твердої землі. Подібне він відчував уже давно і не один раз. Воно завжди приходило до нього після значного потрясіння, і тоді Григорію ніби наново відкривався навколишній світ. У нього ніби вдруге народжувались зір і слух, і все, на що колись не звертав уваги, — після хвилюючого збудження викликало в нього небувалий інтерес. Тепер він теж однаково захоплено стежив і за тим, як косо летів і гудів яструб-перепелятник, полюючи на якусь маленьку пташку, і як повільно повзає чорний жук, що насилу долав відстань між його, Григорія, розставленими ліктями, і як легко похитується багряно-чорной тюльпан, що від легкого подиху вітру гравав своєю яскравою дівочою красою. Тюльпан від нього ріс зовсім близько, на краю старої бабакової нори. Щоб його зірвати, досить було протягнути руку, але Григорій навіть не поворухнувся, він лише мовчки захоплено милувався квіткою, налитими вже соком листячками, що ревниво зберігали на собі схожі на кристаль краплини вранішньої роси. А потім перевів погляд далі й довго, знічев'я стежив за орлом, який плів над небосхилом, над мертвим городищем кинутих бабакових хаток...

Відпочивши дві години, вони знову сіли на коней, щоб до ночі дістатись до знайомих хуторів Єланської станиці.

Червоноармійський роз'їзд, мабуть, телефоном сповістив про їх пересування. Вже при в'їзді в слободу Кам'янку їм назустріч десь із-за річки загриміли постріли. Співучий свист куль змусив Фоміна змінити напрямок. Уникаючи обстрілу, вони помчались слобідською околицею і незабаром вибрались на табунні землі Вешенської станиці. За селищем Грузька Валка їх спробував перейняти невеликий міліцейський загін.

— Обминемо їх зліва, — запропонував Фомін.

— Будемо атакувати, — відповів Григорій. — Їх — дев'ятеро, а нас — п'ятеро. Проб'ємось!

Його підтримали Чумаков і Стерлядніков. Вихопивши шаблі, всі пустили стомлених коней легким галопом. Проте міліціонери на ходу відкрили густу стріляницю, а потім кудись помчали, не бажаючи встрявати в сутичку.

— Це — нікудишні вояки. Вони майстри писати протоколи, а битися насправді — це не для них! — голосно насмівся Кошелєв.

Міліціонери їх зрідка тривожили, та коли вже набридали, то вони змушені були відстрілюватись. Фомін зі своїми людьми втікав на схід, втікали, наче вовки, за якими гнались хорти: зрідка огризались і майже не зупинялись.

В одній із перестрілок одержав поранення Стерлядніков. Куля на лівій нозі пробилася йому литку, зачепила кістку. Від пронизуючого болю Стерлядніков зойкнув, блідніючи, признався:

— У ногу влучили... Ще й в ту ж саму, скалічену... Ну, не сволота, га?

Чумаков, відкинувшись назад, нестримно зареготав. Він сміявся так, що на очі йому навернулись сльози. Допмагаючи Стерляднікову, який спирався на його руку, вибратися на коня, він продовжував труситися від сміху:

— Ну, як тільки вони вгадали? Це вони, мабуть, навмисне в неї цілили... Побачили, що якийсь кривий скаче, дай, думають, переб'ємо йому цю ногу до кінця... Ой, Стерлядніков! Ой, смертонько моя!.. Тепер ця нога ще на чверть коротшою стане... Як же ти тепер зможеш танцювати? Проситимеш мене, щоб я тобі ямку для цієї ноги копав на аршин глибшу...

— Замовчи, пустомеля! Не до тебе мені! Замовчи, ради Христа! — страждаючи від болю, просив Стерлядніков.

Через півгодини, коли виїхали на узвіз, що вів наверх із одної з численних балок, він запропонував:

— Давайте спинимось, трошки перечеканемо... Треба мені рану перев'язати, бо крові натекло повен чобіт...

Зупинились. Григорій втримував коней, а Фомін із Кошелєвим іноді відстрілювались від бовваніючих вдалині міліціонерів. Чумаков допоміг Стерляднікову зняти чобіт.

— А крові й справді набігло чимало... — спохмурнів Чумаков, виливаючи з чобота на землю червону рідину.

Він було намірився розрізати шаблею мокру й гарячу від крові холошу, але Стерлядніков не дозволив.

— Штани на мені добрі, навіщо їх псувати, — сказав він і, впершись долонями в землю, підняв поранену ногу. — Стягуй штани, тільки помаленьку.

— Бинт у тебе є? — спитав Чумаков, обмацуючи кишені.

— А на чорта він мені здався, твій бинт? Обійдусь і без нього.

Стерлядніков уважно оглянув місце виходу рани, потім зубами вийняв із патрона кулю, порох висипав на долоню і довго перемішував порох із землею, попередньо змочивши її слиною. З обох боків наскрізну рану він старанно заліпив сумішшю і впевнено сказав:

— Це діло випробуване! Ранка засохне і через два дні загоїться, як на собаці.

До Чира вони більше не зупинялися. Міліціонери трималися на безпечній відстані, і лише зрідка з їх боку лунали поодинокі постріли. Фомін часто оглядався, оцінював:

— Переслідують нас назирці... Може, звідкись підмоги ждуть? Не просто так вони тримаються на відстані...

На хуторі Вислогузівському вбрід перейшли річку Чир, повагом піднялись на пологий пагорб. Коні дуже стомилися. З гори вони ще якось спускалися рясю, а на гору доводилось вести за поводи, долонями згрібаючи з мокрих кінських боків і крижів тремтячі шматки піни.

Згогадка Фоміна підтвердилась: не дожджачи верст п'ять до Вислогузівського, їх почали переслідувати сім нових вершників на свіжих, жвавих конях.

— Якщо вони нас і далі так передаватимуть із рук в руки — рептух нам буде! — мовив похмурий Кошелєв.

Вони їхали степом, не вибираючи дороги, по черзі відстрілювались: поки двоє, лежачи в траві, вели вогонь, — інші долали сажнів двісті, спішувались із коней і вели обстріл противника, даючи таким чином першим двом можливість проскочити вперед сажнів на чотириста, залагти і приготуватись до стрільби. Вони вбили чи важко поранили одного мільціонера, а під другим убили коня. Незабаром упав убитий кінь і під Чумаковим. Тепер Чумаков біг поруч із конем Кошелєва, тримаючись за його стремено.

Тіні на землі довшали. Сонце котилось на вечір. Григорій порадив не ділитись, і вони поїхали кроком, усі разом. Поруч із ним ішов Чумаков. Раптом на гребні пагорба вони побачили парокінну підводу, звернули на шлях. Літній бородатий козак-їздовий погнав коней чвалом, але, почувши постріли, змушений був зупинитись.

— Зарубаю падлюку! Буде знати, як утікати... — крізь зуби прошипів Кошелєв, щоб вирватись уперед, із усієї сили вперіщив коня нагаєм.

— Сашко! Не чіпай його, забороняю! — крикнув Фомін і ще здалеку попередив їздового: — Розпрягай, діду, чуєш? Розпрягай, поки живий!

Не зважаючи на слізне прохання старого, самі відчепили посторонки, зняли з коней шлеї, швидко накиннули на них сідла.

— Залишіть взамін хоч одного із своїх! — слізко просив старий.

— А в зуби не хочеш, старий чорт! — відгризнувся Кошелєв. — Нам коні самим потрібні! Дякуй Богові, що живий лишився...

Фомін з Чумаковим сіли на свіжих коней. До тих шести вершників, котрі переслідували їх, незабаром приєднались ще троє.

— Треба поспішати! Підганяйте, хлопці! — сказав Фомін. — Якщо до темряви встигнемо дістатись до кривських луків, тоді ми врятуємось...

Він огрів нагаєм свого коня, поскакав уперед. Зліва від нього на короткому поводі біг дру-

гий кінь. Потовчені кінськими копитами, наче великі краплі крові, на всі боки розлітались червоно-гарячі маківки тюльпанів. Григорій, який скакав слідом за Фоміном, глянув на ці червоні бризки й заплющив очі. Голова в нього чомусь запаморочилась, а до серця підступив уже відомий гострий біль...

Коні неслись із останніх сил. Від безперервної скачки й голоду люди теж стомились. Стерлядніков уже хитався в сідлі і був блідий, як полотно. Він позбувся багато крові. Його мучила спрага й нудота. Він з'їв трохи черствого хліба, але зараз же все вирвав.

Уже смеркло, коли неподалік від хутора Кривського вони змішались із табуном, що повертався зі степу, востаннє вистрілили кілька разів у бік переслідувачів і з радістю переконались, що ті відстають. Усі дев'ятеро вершників зібрались купою, про щось, видно, порадилися, а вже потім повернули назад.

***

У хуторі Кривському їх прийняв знайомий Фоміну козак, у якого вони перебули дві доби. Господар жив заможнo і прийняв їх гостинно. Коней поставили в темний сарай, вони їли вдосталь вівса і під кінець другої доби добре відпочили від шаленої скачки. Коло коней днювали по черзі, а спали покотом у прохолодному, заснованому павутинням половнику і від'їдались за всі дні, проведені впроголодь на острові.

Хутір можна було покинути вже на другий день, але їх затримував Стерлядніков: рана його не загоювалася, на ранок її краї почервоніли, а до вечора нога розпухла і хворий знепритомнів. Його мучила спрага. Всю ніч, як тільки до нього поверталась свідомість, він просив води, пив жадібно, довго не міг вгамувати спрагу. За ніч він випив майже відро води, але навіть при сторонній допомозі встати вже не міг — кожен рух причиняв йому нестерпний біль. Він мочився прямо на землі, бо був не спроможний піднятися, і не переставав стогнати. Його перенесли в далекий куток кошари, щоб не так було чути стогін, але це не допомогло. Часом він стогнав дуже голосно, а коли втрачав пам'ять, то голосно й малозрозуміло кричав.

Довелось і коло нього влаштувати чергування. Йому давали воду, змочували палаючий лоб і долонями, або шапкою закривали рот, коли він починав нестерпно голосно стогнати, або марити.

На кінець другого дня він прийшов у себе і повідомив, що йому покращало.

— Коли їдете звідси? — спитав він Чумакова, підкликавши його пальцем до себе.

— Сьогодні вночі.

— Я теж із вами. Ради Христа, не залишайте мене тут!

— Куди тобі? — тихо відповів Фомін. — Ти ж і ногою не ворухнеш!

— Що ти вигадуєш? Дивись! — Стерлядніков натужно підвівся і тут же знову впав.

Обличчя його палало, лоб зросив дрібний піт.

— Заберемо, — однозначно запевнив Чумаков. — Заберемо, не бійся, будь ласка! І сльози витри, ти — не баба.

— Це — піт, — виправдовуючись, тихо сказав Стерлядніков і насунув на очі шапку.

— І раді б тебе тут залишити, та хазяїн не згоджується. Не бійся, Василю! Загойться твоя нога, і ми з тобою ще поборемось і козачка станцюємо. Чого ти духом занепав, га? Хоч би рана сурйозна була, а то так, дурниця!

Завжди суворий і нахабний в стосунках з іншими, Чумаков на цей раз виявив велике піклування і велику турботу, говорив при цьому так лагідно і сердешно, що Григорій лише глянув на нього від здивовання.

Хутір вони полишили перед сходом сонця. Стерляднікова гуртом посадили в сідло, але самотійно сидіти він не міг, звалювався то на один, то на другий бік. Чумаков їхав поруч, обнявши його правою рукою.

— Оце ще морока... Доведеться його кинути, — порівнявшись із Григорієм, шепнув Фомін, співчутливо хитаючи головою.

— Добити?

— Ну, не будеш же ти йому в зуби заглядати? Куди ми з ним подінемось?

Вони довго їхали мовчки. Чумакова змінив Григорій, потім Кошелєв.

Виглянуло сонце. Внизу над Доном ще гуляв туман, а з горба вже проглядала чиста і світла степова далина, з кожною хвилиною небо синіло, в zenіті вкривалось непорушними баранцями. На траві, ніби срібна парча, лежала густа роса, а за кіньми залишався темний, ніби струмок, слід. Лише жайворонки веселили розпростерту над степом глибоку і мирну тишу.

Стерлядніков, беспорядно гойдаючи головою в такт кінській ході, тихо зітхнув:

— Ой, як важко!

— Мовчи, — роздратовано обірвав його Фомін. — Нам панькатись із тобою теж не легше!

Недалеко від Гетьманського шляху з-під кінських ніг свічкою звився стрепет. Від тонкого поривчастого свисту його крил Стерлядніков вийшов із забуття.

— Братці, зсадіть мене з коня... — попросив він. Кошелєв з Чумаковим обережно зняли його з сідла, поклали на мокру траву.

— Давай хоч подивимось, що в тебе з ногою. А-ну, розстібни штани! — звелів Чумаков, сідаючи навпочіпки...

Нога в Стерляднікова страшенно розпухла, заповнивши собою всю простору холошню, навіть жодної зморшки не залишилось. До самого стегна шкіра стала темно-фіолетовою, лисніла і вкрилась темними, шовковими на дотик плямами. Такі ж плями, тільки більш світліші, з'явилися і на смуглому, глибоко запалому животі. Від рани, від засохлої на штанах бурої крові вже тхнуло поганим гнилим запахом, і Чумаков, обстежуючи ногу свого товариша, затуляв ніс пальцями, кривився і ледве стримував нудоту, що підкочувалась до горла. Потім він уважно вивчив спущені сині повіки Стерляднікова і, презирнувшись із Фоміним, висловив припущення:

— Начебто почався антонів огонь... Та-а-ак... Василь Стерлядніков... Погані твої справи... Прямо-таки нікудишні!.. Ех, Васю, Васю, і навіщо воно до тебе причепилося...

Стерлядніков не сказав ні слова, лише коротко й часто дихав. Фомін з Григорієм одночасно злізли з коней, підійшли до пораненого і стали за вітром. Він трохи полежав і, спираючись на руки, сів, оглянув усіх каламутними й суворими, ніби вже зреченими очима.

— Братці! Заподійте мені смерть... Мені більше не жити... Змучився весь, немає в мене силоньки...

Він знову ліг на спину й заплющив очі. Фомін та всі інші знали, що він до такого може дійти, тому й не здивувалися. Фомін коротко мигнув Кошелєву і відвернувся, а Кошелєв, нічого не кажучи, зірвав із плеча гвинтівку. «Бий!» — він скоріше здогадався, ніж почув те, що, відходячи вбік, шепнув йому Чумаков. Але Стерлядніков ще раз розплющив очі, цілком свідомо попросив:

— Стріляй сюди, — він підняв руку і вказав пальцем собі на перенісся. — Щоб зразу світло згасло... Будете на моєму хуторі, — скажіть жінці, що, мовляв, так і так... Нехай не чекає.

Кошелєв щось підозріло довго не міг справитися з затвором, затримувався, і Стерлядніков, опутивши повіки, ще встиг доказати:

— У мене тільки жінка... а дітей нема... Вона одне народила, та й те мертве... А більше не було...

Два рази Кошелєв підймав й опускав гвинтівку, Чумаков, який все більше й більше бліднів, люто штовхнув його плечем, вирвав із рук гвинтівку.

— Не можеш, то не берись, цуценяча кров!.. — хрипло гримнув він, потім зняв із голови шапку, пригладив волосся.

— Не гайся! — наказав Фомін, шукаючи ногою стремено. Чумаков, підбираючи потрібні слова, повільно й тихо сказав:

— Василю! Прошай і прости мене й усіх нас, ради Христа! На тому світі зустрінемось і нас

там розсудять... Жінці твоїй перекажемо, що ти просив. — Він почекав, що Стерлядников може захоче щось відповісти, але той мовчав і в передчутті смерті бліднів. Тільки ніби від вітру тремтіли його вигорілі на сонці вії та злегка ворухились пальці лівої руки, ними він навіщо намагався застігнути на грудях обламаний гудзик гімнастерки.

На своєму віку Григорій набачився смертей, але на цю вирішив не дивитися. Він швидко пішов уперед, із силою натягуючи поводи, коня повів за собою. Постріл він чекав так, буцімто це особисто йому мали ввігнати між лопаток кулю... І коли чекав той звук, серце відлічувало кожну мить, але коли позаду різко, рвучко гримнуло, — в нього підкосились ноги і він ледве зміг втримати здибленого від переляку коня...

Години зо дві після цього вони їхали мовчки. Тільки на зупинці першим заговорив Чумаков. Закривши долонею очі, він глухо сказав:

— І на чорта я його стріляв? Чого було кинути його в степу та не брати на душу зайвий гріх. Так і стоїть перед очима...

— Усе ніяк не звикнешся? — спитав Фомін. — Скількох людей ти перебив — і не звикнув? У тебе ж не серце, а іржава залізяка замість нього...

Чумаков зблід, люто витріщився на Фоміна.

— Ти, Якове Юхимовичу, мене зараз не чіпай! — тихо попросив він. — Ти не ятри мені душі, бо я й тебе можу спровадити... І навіть дуже просто!

— Нащо ти мені здався, щоб я тебе чіпав? У мене й без тебе клопоту вистачає, — заспокоїливо сказав Фомін і ліг на спину, замружився від сонця, з насолодою потягнувся.

XVI

Сталося те, чого Григорій не сподівався: за півтора тижні до них приєдналось майже сорок козаків. Це були залишки різних малочисельних банд, чимдуж потріпаних у боях. Залишившись без своїх отаманів, вони вештались в окрузі й охоче приставали до Фоміна. Їх не турбувало, кому вони повинні служити і кого вбивати, головне для них було — це мати можливість продовжити своє привільне, кочове життя та грабувати всіх, хто траплявся під руку. Народ збирався пропаший, і Фомін, знайомлячись із ними, потім презирливо ділився з Григорієм своїми враженнями: «Ну, Мелехов, наплав прибуває до нас, а не люди... Шибеники всі, як один». У глибині душі Фомін і досі вважав себе «борцем за трудовий люд», і хоч не так часто, як раніше, але повторював: «Ми — визво-

лителі козацтва...». Він уперто продовжував жити безглуздими надіями... Він знову крізь пальці дивився на грабежі, безчинства своїх соратників, вважаючи, що це — невід'ємне лихо, з яким тимчасово доводиться миритись, що згодом він позбудеться грабіжників і рано, чи пізно, але неодмінно стане справжнім полководцем повстанських частин, а не отаманом малюсінької банди...

Один Чумаков, не соромлячись, усіх фомінівців величав «розбійничками» і до хрипоті сперечався, намагаючись переконати Фоміна, що й сам він, Фомін, ніхто інший, як розбійник із великої дороги. Між ними, звичайно без сторонніх, часто виникали гарячі суперечки.

— Я — ідейний борець проти радянської влади! — гнівно, до почервоніння кричав Фомін. — А ти мене, чорти батька зна, як прозиваєш! Чи ти, дурню, хоч розумієш, що я борюся за ідею?!

— Не морочи ти мені голову! — відбивався Чумаков. — Не треба наводити тінь на те, чого немає. Я тобі не дитина! Теж мені — ідейний! Ти — звичайнісінький розбійник, — і все. І чого тебе це слово дражнить? Ніяк не зрозумію!

— Для чого ти мене так ганьбиш? Для чого, сто чортів тобі в печінку?! Я проти влади повстав і зі зброєю з нею б'юся. Хіба ж я схожий на розбійника?..

— А ти і є розбійником, бо йдеш проти влади. Розбійники — вони завжди проти влади, так споконвіку було. То ж яка б вона, радянська влада, не була, а вона — влада, з сімнадцятого року існує, і той, хто проти неї виступає, він і є розбійником.

— Твоя голова — що порожня макітра! А генерал Краснов, той же Денікін — вони теж розбійники?

— А хто ж вони? Тільки що при еполетах... Але ж еполети — діло другорядне. І ми їх із тобою можемо начепити...

Фомін стукав кулаком, штовпався і, не знаходячи переконливих доказів, припиняв даремну суперечку. Чумакова в чомусь переконати виявлялось неможливим...

Більшість із тих, хто вступав у банду, приходили добре озброєні й одягнені. Майже кожний мав стройового коня, звичного до безкінечних переходів й без напруження долали за день до сотні верст. А дехто приводив і двох коней: один ходив під сідлом, а другий, що звався заводним, — без нічого, слідував за вершником. За потреби коней міняли місцями, щоб по черзі давати відпочивати, такий вершник, маючи двох коней, за добу міг пробігти до двохсот верст.

Фомін, звертаючись одного разу до Григорія, сказав:

— Якби ми від самого початку мали по двоє коней, — ні чорта б вони нас не загнали! Мільшії,

та й червоноармійським частинам, коней у населення брати не можна, їм це робити соромно, а нам усе дозволено! Треба, щоб кожний добував собі запасного коня, і тоді нас ніколи не наздоженуть! Старі люди розказували, що в давні часи, бувало, так татари ходили в набіги, кожний із двома, чи й з трьома кіньми йшов. Хто ж такого наздожене? Треба й нам так організувати. Мені така татарська мудрість дуже подобається!

Кіньми вони незабаром розжилися, і це на певний час зробило їх справді невловимими. Заново сформована у Вешенській кінна група міліції даремно намагалась їх переслідувати. Невеликій банді Фоміна наявність додаткових коней давала можливість легко відриватись від противника і випереджати його на кілька переходів, уникати збройних сутичок.

Проте в середині травня група, чия чисельність переважала банду майже в чотири рази, зуміла притиснути Фоміна до Дону, недалеко від хутора Бобровського Усть-Хоперської станиці. Та після короткочасного бою банда все-таки прорвалася і втекла понад Доном, втративши вісім чоловік убитими та пораненими. Невдовзі після цього Фомін запропонував Григорію взяти на себе обов'язки начальника штабу.

— Нам потрібний досвідчений чоловік, щоб усе планувалось, щоб по карті, бо колись притиснуть нас і знову доведеться кивати п'ятами. Берись, Григорію Пантелійовичу, за цю справу.

— Ловити міліціонерів та рубати їм голови — задля цього штаб не обов'язковий, — насупився Григорій.

— Кожний загін повинен мати свій штаб, не мели дурниць.

— Назначай на цю посаду Чумакова, коли без штабу не обійтись.

— А ти чому відмовляєшся?

— Нічого в цьому не розуміюсь.

— А Чумаков?

— І Чумаков не тямить.

— Тоді на якого лисого ти мені його підсовуєш? Ти — офіцер, тож повинен розумітись у тактиці, знати всякі такі подібні речі.

— Та з мене був такий же офіцер, як із тебе зараз командир загону! А тактика в нас одна: гасай в степах та частіше оглядайся... — насмішувато відповів Григорій.

Фомін підморгнув і насварився на Григорія пальцем.

— Бачу тебе наскрізь! Все в тій ховаєшся? В затінку хочеш відсидітись? Нічого тобі, брате, це не допоможе! Що взводним бути, що начальником штабу — одна дяка. Думаєш, якщо спіймають, то знижку дадуть? Аякже, діждешся.

— Нічого я про це не думаю, ти даремно так, — уважно розглядаючи на шаблі темляк,

відповів Григорій. — А за те, в чому не розуміюсь, й братися не хочу..

— Ну, не хочеш — то й не треба, якось обійдемося і без тебе, — образився Фомін і більше не наполягав.

Обстановка в окрузі стала різко інакшою: там, де Фоміна заможні козаки раніше приймали з великою гостинністю, то тепер зустрічали заперті на засув ворота, а хазяї, як тільки банда з'являлась у хуторі, дружно розбігалися, ховались у садках та левадах. Прибувши у Вешенську виїзна сесія Ревтрибуналу суворо покарала багатьох козаків, котрі раніше виявляли Фоміну свою гостинність. Чутка про це широко облетіла станиці й відповідним чином подіяла на тих, хто не приховував свого прихильного ставлення до бандитів.

За два тижні Фомін об'їхав усі станиці верхнього Дону. Банда вже налічувала майже сто тридцять шабель, і вже не поспішно сформована кінна група, а кілька ескадронів перекинутого з півдня 13-го кавполку переслідували її по п'ятах.

Значна кількість приєднаних до Фоміна в останні дні бандитів вийшла з далеких звідси місць. Всі вони опинились на Доні за різних обставин: дехто втікав під час етапу, з тюрем і таборів, але основну їх масу складала група в кілька десятків шабель, що покинула банду Маслака, а також залишки розгромленої банди Курочкина. Маслаківці не заперечували, коли їх розподілили в різні взводи, зате курочкинці забажали залишитись разом. Із них сформувався один, міцно згуртований взвод, що тримався трохи одноосібно. І в боях і на відпочинку вони діяли спільно, горою стояли один за одного, а пограбувавши де-небудь крамницю ЄСТ, або склад, все несли в спільний казан і потім порівну ділили здобич, суворо дотримуючись принципу рівності.

Ще більшої різноманітності та строкатості фомінівській банді додавали кілька терських і кубанських козаків у поношених черкесках, двоє калмиків зі станиці Великокняжеської, латиш у довгих, до стеген, мисливських чоботях та п'ять матросів-анархістів у смугастих тільниках та вигорілих на сонці бушлатах.

— Ну, і тепер ти будеш говорити, що в тебе не розбійнички, а оті, як їх... ідейні борці? — одного разу запитав Фоміна Чумаков, указуючи очима на витягнену похідну колону. — Тільки нам ще не вистачає попа-розстриги та свині в штанях — і тоді було б повне зібрання Пресвятої Богородиці...

Фомін на це нічого не відповів. Єдине, що ним вело, — це бажання зібрати навколо себе якнайбільше людей. Приймаючи добровольців, він ні на що не звертав уваги. Кожного, хто висловлював бажання служити під його коман-

дуванням, він особисто розпитував, а після того коротко говорив:

— До служби придатний. Приймаю. Іди до мого начальника штабу Чумакова, він визначить, у якому взводі тобі бути, видасть зброю.

В одному із хуторів Мігулинської станиці до Фоміна привели добре одягненого кучерявого і смугловидого парубка. Він заявив, що хоче вступити в банду. Розпитавши його, Фомін вияснив, що хлопець жив у Ростові, недавно був засуджений за збройний грабіж, але з ростовської тюрми втік і, почувши про Фоміна, пробрався сюди, на верхній Дон.

— Хто ти такий, якого роду-племені? Вірмен чи болгарин? — поцікавився Фомін.

— Ні, я єврей, — відповів, засоромившись, парубок.

Від несподіванки Фомін розгубився і довго мовчав. Він не знав, як йому вчинити, бо став небуденний випадок. Зваживши, він глибоко зітхнув і сказав:

— Ну, що ж, єврей — нехай буде єврей. Ми й такими не гребуємо... На одного чоловіка більше. А верхи ти їздити вмієш? Ні? Навчишся! Дамо тобі спершу яку-небудь миршавеньку кобилку, на ній і навчишся. Іди до Чумакова, він тебе розподілить.

Через кілька хвилин до Фоміна прибіг розлючений Чумаков.

— Ти здурів, чи так жартуєш? — закричав він, стримуючи коня. — На якого чорта ти мені прислав жида? Не приймаю! Нехай вимітається на всі чотири сторони!

— Та візьми, візьми ти його, нехай нас буде більше, — спокійно відреагував Фомін.

Проте Чумаков із піною на губах відбивався:

— Не візьму! Вб'ю, а не візьму! Козаки рейвах зчинили, сам тепер їм раду давай!

Поки вони сперечалися і просторікували, біля обозної тачанки з молодого єврея стягнули вишиту сорочку і розклешені сукняні штани. Приміряючи сорочку, один із козаків повчав:

— Отам, за хутором, бачиш — торішній бур'ян? Біжи туди риссю і лягай. Лежатимеш до тих пір, поки ми звідси не поїдемо, а коли поїдемо — вставай і біжи, куди хочеш. До нас більше не вертайся, бо вб'ємо, іди собі краще в Ростов, до мами. Не ваше це єврейське діло — воювати. Господь Бог вас навчав торгувати, а не воювати. Без вас упораємось і з'їмо цю кашу!

Єврея не прийняли, зате в той же день зі сміхом і приказками зарахували в другий взвод відомого в усіх хуторах Вешенської станиці дурника Павлушку. Його захопили в степу, привели в хутір і урочисто одягли в зняте з убитого червоноармійця обмундирування, показали, як володіти гвинтівкою, довго вчили, що робити з шаблею.

Григорій ішов до своїх коней, що стояли біля конов'язі, та побачивши в стороні чималий натовп, попрямував туди. Вибух реготу примусив його поспішити, а потім, коли настала тиша, він почув чийсь повчальний поміркований голос:

— Та не так же, Павлушка! Хто так рубає? Так дрова тільки рубають, а не людину. Дивись, як треба, зрозумів? Упіймаєш — і відразу став його на коліна, бо стоячого тобі рубати буде незручно... Стане він навколішки, а ти отак, ззаду, і січи його по шиї... Старайся не рівно рубати, а з потягом на себе, щоб лезо різало, йшло навкоси...

В оточенні бандитів струнко стояв юродивий, міцно тримаючи ефес оголеної шаблі. Він слухав настанову одного козака, при цьому всміхався і щасливо мружив вирячені сірі очі. В куточках його рота, наче в коня, білили набиті пінисті заїди, по мідно-червоній бороді на груди густо текла слина... Він облизував брудні губи і, шепелявлячи, недорікувато запевняв:

— Усе зрозумів, рідненький, все... Так і поступлю... поставлю раба Божого на колінця і шиєчку йому переріжу... неодмінно переріжу! І штани ви мені дали, і сорочку, і чоботи... Ось тільки пальта в мене нема... Ви б мені пальтечко придбали, а я вам віддячу! З усіх сил буду старатись!

— Уб'єш якогось комісара — от і буде тобі пальто. А зараз розкажи краще, як тебе торік женили, — попросив один із козаків.

У розширених і заволочених каламуттю очак юродивого спалахнув тваринний страх. Він безкінечно довго лаявся і під загальний регіт почав щось говорити. Все це було таким бридким, що Григорій аж здригнувся, поспішив відійти. «І треба ж було мені з такими людьми зв'язати свою долю...» — подумав він, відчуваючи, що його долають туга, гіркість і злість на самого себе, на ставше таким обридливим життя...

Він приліг коло конов'язі, намагаючись не прислухатись до вигуків юродивого і вибухів козачого реготу. «Завтра ж їх залишу. Досить!» — вирішив він, поглядаючи на своїх ситих, справних коней. До втечі з банди він готувався ретельно й обдумано. В зарубаного міліціонера підібрав документи на ім'я Ушакова, зашив їх у підкладку шинелі. Коней, яким належало дуже швидко подолати хоч і невелику, але відстань, почав готувати ще два тижні тому: вчасно їх напував і чистив так дбайливо, як не робив цього навіть на дійсній службі; як тільки міг, десь ночуючи, добував зерно, тому коні в нього мали кращий вигляд, ніж у всіх інших, особливо виділявся тавричанський, сивий у яблуках, кінь. Він весь лиснів, а на сонці його шерсть виблискувала, ніби кавказьке червлене срібло.

На таких конях сміливо можна було втікати від будь-якого переслідування. Григорій встав, пішов у сусіднє подвір'я. В старій жінки, яка сиділа на приступках комори, чемно спитався:

— Бабуню, коса у вас знайдеться?

— Десь була. Тільки чума її знає, де вона. А навіщо тобі?

— Хотів на вашій леваді трави коням вкосити. Можна?

Стара подумала, потім дорікнула:

— І коли вже ви з нашої шиї злізете? Те вам дай, друге подай... Одні прийдуть — зерно вимагають, другі з'являться — теж цуплять і беруть усе, що на очі попадеться. Не дам я тобі коси! Як хочеш, а не дам.

— Що ж, тобі трави шкода, Боже створіння?

— А трава, вона що ж, по-твоєму, на небі росте? А мені чим корову годувати?

— Хіба мало в степу трави?

— Ось, соколе, і їдь туди. В степу її багато.

Григорій ображено попередив:

— Ти, бабуню, краще позич косу. Я трошки вкошу, а все тобі залишиться, бо як пустимо туди коней, — все перетовчемо!

Баба суворо зиркнула на Григорія і відвернула голову.

— Піди сам візьми, вона, либонь, під сараєм висить.

Під сараєм Григорій розшукав стареньку неклепану косу, і коли прошкував повз старої, то виразно чув, як вона сварилась: «І погибелі на вас, проклятих, нема!».

До такого ставлення Григорію було не звикати. Він давно зрозумів, з яким настроєм зустрічають їх хутірські жителі. «Вони правильно міркують, — думав він, обережно змахуючи косою і намагаючись косити чистіше, щоб не залишати огріхів. — На чорта ми їм потрібні? Та й взагалі нікому не потрібні, всім заважаємо мирно жити і працювати. Треба кінчати з цим, досить!».

Заглиблений в свої думки, він стояв коло коней, дивився, як вони жадібно хапають чорними шовковистими губами жмути соковитої молодогої трави. Його задумливість порушив юнацький ламкий басок:

— Який же гарний кінь, чисто — лебідь!

Григорій оглянувся, щоб подивитися на того, чію увагу привернув його кінь. Ним виявився молодий козачок Алексеєвської станиці, який недавно вступив у банду; він милувався сивим конем, захоплено кивав головою. Не зводячи з коня зачарованих очей, він, прицмакуючи язиком, обійшов його кілька разів.

— Твій, чи що?

— А тобі яке діло? — сухо відповів Григорій.

— Давай мінятися! У мене гнідий — чистокровний дончак, яку хоч перепону бере, і швидкий, який же він швидкий! Як блискавка!

— Йшов би ти собі, — вже більш холодно сказав Григорій.

Парубок трохи помовчав, засмучено зітхнув і сів неподалік. Він довго розглядав сивого, потім сказав:

— Він у тебе запалений. І здухвини в нього нема.

Григорій соломинкою мовчки колупався в зубах. Наївний парубчак починав йому подобатись.

— Дядечку, так не хочеш мінятися? — тихо спитав він, благально дивлячись на Григорія.

— Не буду. І навіть тебе самого не візьму на додачу.

— А звідки в тебе цей кінь?

— Сам його намалював.

— Ні, а все-таки?

— Та з тих самих воріт: кобила привела.

— Ось і погутор із таким дурнем, — образився парубчак і відійшов.

Перед очима в Григорія лежав безлюдний, наче неживий, хутір. Навколо не було видно ні душі, одні фомінівці. На вулиці стояла залишена кимось гарба, в подвір'ї чиясь дровитня, хазяїн у поспіху загнав у неї сокиру, видно, тесав дошку, що лежала там же недотесаною, воли в налігачах на вулиці ліниво скубли низькорослу траву, коло цямрини перекинута відро — все свідчило про те, що мирне життя в хуторі несподівано порушилось і що господарі, кинувши не закінченими свої справи, кудись поховались.

Таке саме безлюддя й такі самі сліди поспішної втечі жителів Григорій бачив, коли козачі полки йшли Східною Прусією. Тепер із таким самим йому довелось зустрітися в ріднім краї... Тільки тоді його хмурими й ненависними поглядами зустрічали німці, а тепер — верхньодонські козаки. Григорій пригадав недавню розмову зі старою і тоскно глянув навколо, розтібнув комір сорочки. Знову до серця підступив проклятий біль...

Сонце нестерпно палило землю. На вулиці стояв прісний запах пороху, лободи і кінського поту. У левадах, на високих вербах, де висіли кошлаті гнізда, кричали гайворони. Степова річечка, що починалась з маленького джерельця десь у верхів'ї яру, поволі текла через хутір, поділивши його на дві частини. З обох берегів до неї сповзали просторі козачі двори, вквітчані густими вишневыми садками, що заглядали в хатні вікна крилатими яблунями, що тягнули до сонця зелене листя і молоду зав'язь плодів.

Затуманеними очима Григорій дивився на порослий кучерявим спорищем двір, на крыту соломою хату з жовтими віконницями, на криницю з високим журавлем... Край току, на одній з палів у старому плоту висів кінський череп; вибілений дощами, він чорнів проваллям порожніх колишніх очиць. По тій же палі, зви-

ваючись спіраллю, повзло, тяглося до світла зелене гарбузове огудиння. Воно досягло верха тички, вчепилось волохатими вусиками за краї черепа, за мертві кінські зуби, і звисаючий його кінчик у пошуках подальшої опори вже перебирався на гілку неподалік рідшого калинового куща.

Уві сні, чи в далекому дитинстві бачив Григорій подібну картину? Пригнічений несподіваними сумними спогадами, він ницьма ліг під плотом, закрив лице долонями, і встав лишень тоді, коли здалеку долинуло протяжне: «Сідла-а-ай ко-оной!».

Уночі під час походу він від'їхав убік, зробив вигляд, що начебто спинився пересідлати коней, а потім, дослухаючись до цокоту кінських копит, що повільно віддалявся й нарешті затих, він скочив у сідло, галопом поскакав подалі від дороги.

Верст п'ять він, не спиняючись, гнав коней, а потім стишив крок, щоб прислухатися, чи ззаду не женеться погоня? В степу було тихо. Лише на піщаних пагорбах пискляво перемовлялись кулики та десь здалека ледве чутно долітало собаче гавкання.

У чорному небі золотим розсипом мерехтіли зорі. А в степу — тільки тиша та вітрець, настояний на незабутньому і гіркому запахові долину... Підвівшись на стременах, Григорій з полегшенням, на повні груди зітхнув...

XVII

Задовго до світанку він прискакав на луг, що розкинувся навпроти Татарського. Нижче хутора, де Дон був мілкіший, все з себе зняв, прив'язав коням на голи одежу, чоботи, зброю, і, тримаючи в зубах підсумок із патронами, разом із кіньми поплив через річку. Вода обпекла його нестерпним холодом. Намагаючись зігрітись, він швидко грів правою рукою, не випускаючи з лівої зв'язані повіді, тихо підбадьорював стогнучих і форкаючих у воді коней.

На березі він швидко вдягнувся, підтягнув сідельні попруги і, щоб зігріти коней, прудко помчався в хутір. Від того, що шинель та крила сідла намокли, сорочка теж стала вологою, тіло проймав холод. Зуби в Григорія цокотіли, спина дрижала, і сам він увесь дрижав, але швидка їзда незабаром його зігріла, і перед хутором він уже їхав повільно, озираючись на всі боки і чутко прислухаючись. Вирішив, що коней залишить у яру. По кам'яній галчці спустився на дно яру. Під копитами коней сухо зацокали камінці, полетіли викресані підковами вогняні іскорки.

Григорій, прив'язавши коней до знайомого з дитинства сухого берестка, пішов у хутір.

Ось і старе мелеховське обійстя, темні громаддя яблунь під Великим Возом, колодязний журавель... Схвилюваний, важко дихаючи, Григорій спустився до Дону, обережно переліз через пліт астаховської кошари, підійшов до незакритих віконниць. Він чув тільки, як гулко б'ється серце та в голові глухо шумить кров. Тихо постукав у перетинку рами, так тихо, що майже не почув власного стуку. Аксенія, нічого не запитуючи, наблизилась до вікна, придивилась. Він побачив, як вона підняла до грудей руки, і тут же почув стогін, що вирвався з її вуст. Григорій мовчки попросив відчинити вікно, зняв гвинтівку. Аксенія розчинила половинки.

— Тихіше! Здрастуй! Двері не відчиняй, я так — через вікно, — пошепки сказав Григорій.

Він став на призьбу. Голі руки Аксенії обхопили його за шию. Вони так довго тремтіли й бились на його плечах, ці рідні руки, що Григорію також передалось їх хвилювання.

— Ксеню... зажди... візьми гвинтівку, — запинаючись, ледве чутно прошепотів він.

Притримуючи рукою шаблю, Григорій переступив підвіконня, зачинив вікно.

Він хотів було пригорнути Аксенію, але вона важко опустила перед ним на коліна, обняла його ноги і, тулячись лицем до мокрої шинелі, вся затремтіла, стримуючи ридання. Григорій підняв її, посадив на лаву. Горнучись до нього, ховаючи в нього на грудях обличчя, Аксенія нічого не говорила, лише часто здригалась і, щоб заглушити ридання й не розбудити дітей, кусала зубами вилогу шинель.

Видно, і її, таку сильну, надірвало пережите. Видно, не солодко дісталось їй за ці місяці... Григорій гладив її розсипане на спині волосся, гарячий і мокрий від поту лоб. Дозволивши їй виплакаться, він нарешті запитав:

— Діти живі-здорові?

— Усе благополучно.

— А Дуня?

— І Дуня теж... жива... і здорова.

— Михайло вдома? Та перестань ти! Перестань, бо в мене від твоїх сліз вся сорочка мокра... Ксеню! Рідна моя, годі! Нема коли плакати, часу мало... Михайло вдома?

Аксенія витерла обличчя, мокрими долонями стиснула щоки Григорія. Усміхаючись крізь сльози, не зводячи зі свого коханого очей, тихо заспокоїла:

— Я більше не буду... Я вже не плачу... Нема Михайла, другий місяць у Вешках, служить у якійсь частині. Піди ж подивись на дітей! Ой, і не ждали ми тебе й не сподівались!..

На ліжку, розкинувшись, спали Михайлик з Полею. Григорій схилився, трохи постояв над ними і навшпиньках відійшов, мовчки сів коло Аксенії.

— Як ти? — гаряче шепотіла вона. — Як ти тут опинився? Де ж ти цей час був? А якщо тебе спіймають?

— Я за тобою. Либонь, не спіймають. Поїдеш?

— Куди?

— Зі мною. Покинув я банду. Я з Фомінім був, чула?

— Ага. А куди ж мені з тобою?

— На південь. На Кубань, може, десь подалі. Проживемо, прохарчуємось якось, га? Ніякої роботи не буду пуратись. Моїм рукам працювати треба, а не воювати. Вся душа в мене висохла за ці місяці... Ну, про це потім.

— А діти?

— Залишимо на Дуню. Потім буде видно. Прийде час, заберемо й їх. Ну? Поїдеш?

— Гриша... Гришенька...

— Не треба! Не плач. Годі вже! Потім поплачем з тобою вдвох, ще буде час... Збирайся, в яру в мене коні ждуть. Ну? Їдеш?

— А як би ти думав? — раптом голосно сказала Аксенія і перелякано притиснула руки до губів, глянула на дітей. — А як ти думаєш? — другий раз пошелки повторила вона. — Хіба жмені солодко самій? Поїду, Гришенька, рідненький мій! Пішки піду, поповзу слідом за тобою, а сама більше не залишусь! Нема мені без тебе життя... Краще вбий, але більше не кидай!..

Вона міцно пригорнула Григорія до себе. Він цілував її, а сам поглядав на вікно. Літні ночі короткі. Треба поспішати.

— Може, приляжеш? — спитала Аксенія.

— Що ти! — відсахнувся він. — Скоро світає, треба їхати. Одягайся і піди поклич Дуню. Будемо просити її. Поки ніч, нам треба добратись до Сухого яру. Там у лісі переднюємо, а вночі — рушимо далі. Верхи ти втримаєшся?

— Господи, тут хоч би як-небудь, хай буде й верхи! Я все не вірю — може, це мені сон сниться? Я тебе часто бачила уві сні... і все різне привиджується... — Аксенія, тримаючи в зубах шпильки, похапцем зачісувала волосся, говорила квапливо, тихо. Вона швидко одяглась, підійшла до дверей.

— Розбудити дітей? Хоч подивився на них.

— Ні, не треба, — рішуче заперечив Григорій.

Він дістав із шапки кисет і почав скручувати цигарку, але як тільки Аксенія вийшла, швиденько підійшов до ліжка й довго цілував дітей, а потім згадав Наталію і ще багато що згадав із того, що відбулося в його нелегкому житті, і заплакав.

Переступивши поріг, Дуня сказала:

— Ну, здрастуй, братику! Прибився додому? Скільки не блукати тобі в степу... — і почала голосити: — Діждались дітки таточка... При живому батькові стали сиротами...

Григорій обняв її, суворо щипнув:

— Тихіше, бо дітей розбудиш! Ти, сестра, це кинь! Я цю музику чув! А сліз і горя в мене й свого вистачає... Тебе я не для цього покликав. Дітей візьмешся виховувати?

— А ти куди зібрався?

— Піду звідси й Аксенію беру з собою. Візьмеш дітей до себе? Влаштуюсь на роботу, тоді за ними приїду.

— Ну, звичайно! Коли вже ви обоє йдете — візьму. Не на вулиці ж їм залишатись, на чужих людей їх теж не покинеш...

Григорій мовчки поцілував Дуню, подякував:

— Сестричко! Велике тобі спасибі! Я знав, що ти не відмовиш.

Дуня сіла на сундук, поцікавилась:

— І коли йдете? Зараз, чи що?

— Ага.

— А хата ж як? А хазяйство?

Аксенія завагалась, але відповіла:

— Вирішиш сама. Пусти квартирантів, словом, роби, як знаєш. Що залишиться з одежі, з хатнього — перенеси до себе...

— Що ж я людям скажу? Спитають же, куди поділась, — що мені казати? — бідкалась Євдокія.

— Відповідай, що нічого не знаєш, от і все. — Григорій обернувся до Аксенії. — Ксеню, поспішай, швидше збирайся. Візьми з собою вкрай необхідне. Візьми телу кофту, дві-три спідниці, білизну яка є, харчів на перший час — і все.

Уже почало світати, коли Григорій з Аксенією попрощалися з Дунею, перецілували дітей, котрі так і не проснулись, і вийшли на ганок. Вони спустились до Дону, берегом пішли в яр.

— Колись ми з тобою так само йшли в Ягідне, — згадав Григорій. — Тільки тоді в тебе клунок був трохи більший, а самі ми були трохи молодші...

Охоплена радісним збудженням, Аксенія збоку глянула на Григорія.

— А я все боюсь, чи це не сон мені сниться? Дай руку, хочу доторкнутися, бо ж ніяк не віриться. — Вона тихо засміялась, на ходу зіперлась Григорію на плече.

У досвітніх сутінках він побачив її опухлі від сліз, але сяючі очі, одні щоки залишилися блідими. Лагідно всміхаючись, подумав: «Зібралась і пішла, ніби в гості... Ніщо їй не злякає, справжня жінка!».

Наче здогадавшись, про що він думає, Аксенія мовила:

— Бачиш, яка я... поманив пальчиком, і я за тобою побігла. Це, Гриша, любов та страждання за тобою мене так висушили... Тільки діток жалко, а про мене й сам знаєш... Всюди піду за тобою, хоч на смерть!

Коні, зачувши їхні кроки, тихо заіржали. Світанок на очах наближався. На сході вже ледве помітно зарожевів краєчок неба. Над Доном від води піднімався туман.

Григорій відв'язав коней, допоміг Аксенії забратися в сідло. Для її росту стремена були відпущені трохи задовго. Досадуючи на свою необачливість, він підтягнув ремені, сам усівся на другого коня.

— Ксеню! Їдь за мною слідом. Виберемось із яру — гайнемо галопом. Тобі не так буде трясти. Поводи не відпускай. Кінь під тобою цього не любить. Не забувай про коліна. Він іноді вередує, намагається вкусити зубами за коліно. Ну, гайда!

До Сухого яру було верст вісім. Цю відстань вони подолали за короткий час, і коли сонце тільки сходило, опинились уже біля лісу. На узліссі Григорій скочив із коня, допоміг Аксенії спуститися на землю.

— Ну, як? Із незвички важко трястись на коні? — усміхався він.

Від поїздки Аксенія розчервонілась, чорні очі збуджено блищали.

— Нічого! Краще, ніж пішки. Ось тільки ноги... — І вона ніяково всміхнулась. — Гришо, ти відвернись, а я гляну на свої ноги. Щось шкіра пече... натерлась, мабуть.

— Це нічого, минеться, — заспокоїв Григорій. — Розімнись трошки, бо в тебе й справді ніженьки тремтять... — І, примруживши очі, добродушно покепкував: — Ех, ти, а ще козачка!

На самому дні байраку він вибрав невелику галявину, запропонував:

— Тут, Ксеню, ми й перепочинемо, розташуйся!

Григорій розсідлав коней, стриножив їх, під кущем поклав сідла і зброю. На траву впала рясна велика роса, від чого трава здавалась сизою, а на косогорі, де ще затримались уранішні сутінки, вона переливалась тьмяною блискіттю. Маківки квіток були напіврозкриті і в них дримали помаранчеві джмелі. Над степом розносився спів жайворонків, сховавшись у хлібах, у запашному степовому різнотрав'ї, дрібно вистукували перепели: «Спати пора! Спати пора! Спати пора!». Біля дубового куща Григорій притолтав траву, приліг, поклавши голову на сідло. І настирливі перепелині дрібки, і заколисуючий спів жайворонків, і теплий вітер, що напливав із-за Дону, де за ніч так і не схололи піски, — все спонукало до сну. Кому-кому, а Григорію, який вже кілька ночей не стуляв очей, сон був вкрай необхідний. Він піддався на вмовляння перепелиць і знесилено заплющив очі. Аксенія сиділа поруч, задумливо мовчала, зриваючи губами із запашної медуниці фіолетові пелюстки.

— Гришо, а нас тут ніхто не застукає? — тихо спитала вона, полоскотавши стеблом квітки його зарослу шокю.

Він насилу виборсався з важкого напівзабуття, хриплим голосом відповів:

— У степу людей нема. Тепер же глуха пора. Я засну, Ксеню, а ти постережи коней. Потім ти заснеш. Сон мене зморив... засинаю... Вже четверту добу... Потім погугоримо...

— Спи, ріднесенький, міцно спи!

Аксенія схилилась над Григорієм, прибрала прилипле до його чола пасмо волосся, тихенько торкнулась губами щоки.

— Любий мій, Гришенька, скільки в тебе на голові сивого волосся... — пошепки мовила вона. — Старієш, значить? Ти ж недавно ходив парубком... — І сумно напівусміхаючись, заглянула Григорію в обличчя.

Він уже спав, трохи розтуливши губи, рівно дихав. Темні його вії, з припаленими сонцем кінчиками, злегка тремтіли, верхня губа теж то опускалась, то піднімалась, оголюючи щільно стиснуті білі зуби. Придивившись до нього ретельніше, Аксенія лише тепер роздивилась, як за ці кілька останніх місяців, що вони не бачилися, він змінився. Щось суворе, майже жорстоке з'явилося в глибоких поперечних зморшках, між бровами, в складках її любих вуст, в різко випнутих вилицях... І вона вперше подумала, який, мабуть, безжалісний він буває в бою, на коні, з голою шаблею. Перевела очі на його великі вузлуваті руки, довго на них не затримувалась, тільки чогось зітхнула.

Згодом Аксенія тихенько встала, пішла на галявину, високо підібравши спідницю, щоб не забрьохатись у росяній траві. Десь недалеко було чути, як об каміння б'ється і дзьорчить струмок. Вона спустилась на дно порослого мохом яру, де лежали зеленкуваті кам'яні плити, напилась із джерельця холодної води, вмилася й хусткою чисто витерла запашіле лице. На її губах весь час тремтіла тиха усмішка, радісно світилися очі. Григорій знову був поруч неї! Знову невідомість кликала її примарним щастям... За безсонні ночі Аксенія виплакала море сліз, багато горя звідала за останні місяці. Ще коли вчора вдень, жінки, які неподалік на городі пололи картоплю, заспівали сумну жіночу пісню, — в неї щімко стиснулось серце, і вона мимоволі прислухалась;

*«Тега-тега, гуси серые, домой,
Не пора ли вам наплаваться?
Не пора ли вам наплаваться,
Мне, бабёночке, наплакаться...»*

выводив, жаліючись на осоружну долю, високий жіночий голос. І тоді Аксенія не витримала: сльози так і сипонули в неї з очей! Вона ще

зав'язтіше накинулася на роботу, щоб заглушити той щем, що ворухнувся в неї під серцем, але сльози заливали очі, дрібно скроплювали собою зелене картоплиння, знесилені руки, і світ їй заступило, вона навіть не могла працювати. Кинувши сапу, впала на землю, сховала в долонях обличчя, дала волю сльозам...

Ще вчора вона плакала над своїм життям, бо весь довколишній світ здавався їй сірим і безраднішим, наче в сльоту, зате сьогодні він здавався їй радісним і світлим, наче після благодатної літньої зливи. «Знайдемо й ми своє щастя!» — переконувала вона себе, побіжно дивлячись на різьблене дубове листя, що спалахнуло під косими променями вранішнього сонця.

На пригріві й під кущами росли п'янкі пістрявенькі квіти. Аксенія нарвала їх повний обережок, тихо сіла неподалік від Григорія і, згадавши молодість, взялася плести вінок. Він вийшов розкішним і гарним. Аксенія довго ним милувалась, потім вилела в нього ще кілька рожевих квіточок шипшини, поклала Григорію за голову.

Години о дев'ятій ранку Григорій прокинувся від того, що раптом заіржав кінь; він злякано сів, почав мацати поруч себе зброю.

— Та ж нікого нема, — тихо заспокоїла його Аксенія. — Чого ти схопився?

Григорій протер очі, сонно всміхнувся.

— Звик жити, як той заєць... Одним оком спиш, а другим крізь сон спостерігаєш, від кожного звуку здригаєшся... Від цього, дівко, швидко не відвикнеш. Довго я спав?

— Ні, може ще поспиш?

— Мені, щоб як слід відіспатися, й доби мало. Давай будемо снідати. Хліб і ніж у мене в сидельних сумках, доставай сама, а я поведу напою коней.

Він звівся на ноги, зняв шинель, повів плечима. Сонце добре пригрівало. Вітер ворухив на деревах листя, і за його шелестом уже не доносився співучий гомін струмка.

Григорій спустився до води, в одному місці з каміння та гілок зробив загату, шаблею надобав землі, засипав нею щілини між камінням. Коли перед його греблею набралась чимало води, він привів коней, напоїв їх, потім зняв із них вуздечки, знову пустив пастись.

За сніданням Аксенія спитала:

— Куди ж ми далі поїдемо?

— На Морозівську. Доїдемо до Платова, а після нього підемо пішки.

— А коні?

— Покинемо їх.

— Шкода, Гришо! Коні такі гарні, на сивого прямо не надивишся, і треба кидати? Де ти його взяв?

— Узяв... — Григорій невесело всміхнувся. — Пограбував одного тавричанина.

Помовчавши, він додав:

— Шкодуєш, не шкодуєш, а кидати доведеться... Нам кіньми не торгувати.

— А для чого ти при зброї? Навіщо вона нам здалася? Не дай Боже, хтось побачить — лиха не минути.

— Хто нас уночі побачить? Я її так, про всяк випадок, залишив. Без неї мені вже незатишно... Залишемо коней — і зброю викинемо. Тоді вона вже буде ні до чого.

Поснідавши, вони лягли на розстеленій шинелі. Григорій безуспішно боровся зі сном, Аксенія, підставивши собі лікоть, розказувала, як жила без нього, скільки намучилась за цей час. Крізь нездоланну дрімоту Григорій чув її рівний голос і не мав сили підняти обважнілі повіки. Часом він зовсім провалювався в сон. Тоді голос Аксенії віддалявся, звучав глухіше, чи й зовсім затихав. Григорій здригався і прокидався, а через кілька хвилин знову заплющував очі. Втома сковувала його бажання й витримку.

— ...скучали, питали: де тато? Я з ними всіляко, більше добрим словом. Звикли, прив'язались до мене і почали рідше бігати до Дуні. Полінка — тихенька, спокійна. Ляльок їй з клаптів нашила, вона й залізе з ними під стіл, грається. А Михайлик одного разу прибіг із вулиці, весь аж тремтить. «Ти чого?» — питаюсь. А він як заплаче, та ще так гірко... «Хлопці зі мною не грають, кажуть — твій батько бандит. Мамо, правда, що він бандит? Які вони, бандити?» Заспокоюю його: «Ніякий він, твій батько, не бандит. Така його доля... нещасна людина». Ось він і причепився до мене: чому нещасний і що таке нещасний? Ніяк йому не розжую... Вони, Гришо, самі стали називати мене матір'ю, не подумай, що я їх навчила. А Михайло добре до них ставився, лагідно. Зі мною не здоровкався, відвернеться і пройде мимо, а їм разів зо два цукру зі станиці привозив. Прохор усе за тобою побивався. Пропав, каже, чоловік. Минулого тижня зайшов погугорити про тебе і аж сльози пустив... Обшукували в мене, все зброї шукали, і під стріхою, і в погребі, і скрізь...

Григорій, так і не дослухавши розповіді, заснув. Над його головою шепотілось листя молодого берестка. На обличчя падали жовті плями світла. Аксенія довго цілувала його заплещені очі, а потім і сама заснула, притулившись шостою до руки Григорія, і вві сні продовжуючи всміхатись.

***

Пізньої ночі, коли сховався місяць, вони вибрались із Сухого яру. Через дві години з пагорба спустились до Чиру. На лузі кричали деркачі, в порослих очеретом заводях надсадно рипіли жаби, а десь далеко глухо ревів бугай.

На берегах річки суціль тягнулися садки, непривітно виринаючи в тумані.

Не дожджаючи до містка, Григорій зупинився. В хуторі стояла тиха північ. Григорій підборами торкнув коня, звернув убік. Через міст їхати йому не хотілось. Він не вірив цій тиші й боявся її. На околиці хутора вони вброд перебрались через річку і як тільки в'їхали у вузьку вуличку, з рівчака підвелася чоловіча постать, за нею — ще три.

— Стій! Хто їде?

Від вигуку Григорій здригнувся, наче від удару, натягнув повіддя. Враз опанувавши собою, він голосно відгукнувся: «Свої! — і, розвертаючи на місці коня, встиг шепнути Аксенії: — Назад! За мною!».

Четверо з тієї застави, котру виставив продагін, що недавно зупинився тут на ніч, мовчки, неспішно прямували до них. Один навіть зупинився, запалив сірник, видно, збирався прикурити. Григорій щосили вгрів нагаєм того коня, на якому їхала Аксенія. Кінь із місця рвонувся чвалом. Припавши до кінської шиї, Григорій поскакав слідом. Кілька секунд тривала нестерпна тиша, а потім, як громовиця, прокотилася нерівний залп, темряву пронизали спалахи вогню. Григорій спочатку почув, як різко засвистіли кулі, а вже потім протяжний крик:

— До збро-о-ї-і-і!..

Від'їхавши сажнів сто від річки, Григорій наздогнав розмашисто втікаючого сивого коня, порівнявшись, крикнув:

— Ксеню, пригнись! Пригнись нижче!

Натягуючи повідди, Аксенія відкидалась назад і хилилась на бік. Якби Григорій не встиг її підтримати, вона неодмінно б упала.

— Тебе поранили?! Куди?! Ти можеш сказати!.. — хрипів Григорій.

Вона мовчала і все важче навалювалась на його руку. На скаку притискуючи її до себе, Григорій, задихаючись, шепотів:

— Заради Бога! Скажи хоч слово! Та що з тобою?!

Проте Аксенія не зронила ні слова, навіть не стогнала.

Коли відбігли версти дві від хутора, Григорій рішуче звернув з дороги, спустився в яр, зліз із коня і взяв на руки Аксенію, обережно опустив її на землю.

Він зняв з неї теплу кофту, роздер на грудях легку ситцеву блузочку й сорочку, помацки знайшов рану. Куля влучила Аксенії в ліву лопатку, роздробила кістку і навскоси вийшла під правою ключицею. Закривавлені руки в Григорія тремтіли, ними він вийняв із перекидних сумок свою чисту спідню сорочку, індивідуальний пакет. Він підняв Аксенію, під спину підставив їй коліно, взявся перев'язувати рану,

намагаючись зупинити кров, що лилась із-під ключиці. Клапті сорочки й бинт швидко почорніли, наскрізь промокли. Кров йшла також із напіввідкритого рота Аксенії, в горлі клекотіло й булькало. І, ціпеніючи від жаху, Григорій зрозумів, що це кінець, що найжахливіше, що лише могло статись у його житті, — вже відбулося...

Стежкою, протоптаною в траві й устеленою овечими горіхами, він поніс на руках Аксенію, крутим схилом обережно спустився в яр. Безвільно опущена її голова лежала в нього на плечі. Він чув, як Аксенія, захлинаючись, зі свистом дихає, а тіло стікає теплою кров'ю йому на груди. Слідуючи за ним, в яр спустились й коні. Форкаючи і брязкаючи вудилами, вони пішли пастиись на соковитій траві.

Аксенія вмерла перед світанком, у Григорія на руках. До пам'яті вона так і не прийшла. Він мовчки поцілував її в холодні й солоні від крові губи, обережно поклав на траву, встав. Невідома сила так штовхнула його в груди, що він поточився, впав навznak, але переляканий негайно схопився на ноги. І впав другий раз, боляче вдарившись об камінь непокритою головою. Потім, стоячи на колінах, вийняв із піхов шаблю, почав копати яму. Земля виявилась вогкою й м'якою. Він працював швидко, але горло давила задуха і щоб легше дихалось, він роздер на собі сорочку. Ранкова свіжість холодила його мокрі від поту груди, і йому стало легше копати. Він вигрібав землю руками й шапкою, не дозволив собі жодної хвилини перепочити, але поки заглибив яму до пояса, витратив багато часу.

Ховав він свою Аксенію вранці, коли сонце вже високо піднялось і яскраво світило. Уже в ямі він на грудях склав хрестом її смуглі, вже мертво побіллі руки, хусткою з голови накрив лице, щоб земля не потрапила їй в напіврозплющені очі, що нерухомо дивились у небо і вже трохи тьмяніли. Прощаючись із нею, він для себе був твердо переконаний, що тепер вони розлучаються ненадовго...

На могильному горбку долонями акуратно притоптав вологу жовту глину і потім довго стояв навколішки над могилою, схиливши голову, злегка похитуючись.

Тепер поспішати в нього не було необхідності. Все для нього закінчилось.

Пробиваючись через серпанкову імлу суховію, над яром висіло сонце. На непокритій голові Григорія його промені висвітлювали густу сріблясту сивину, потім переходили на біде й страшно в своїй нерухомості обличчя. Ніби прокинувшись від важкого забуття, він підвів голову й побачив над собою темне небо і сліпучий чорний диск сонця.

XVIII

Ранньою весною, коли зійде сніг і полегла за зиму трава підсохне, в степу починаються пожежі. Підхоплені вітром хвилі вогню бурливо несуться, жадібно поїдають суху тимофійку, піднімаються високим бадиллям будяків, перестрибують між бурих верхівок чорнобиллю, стеляться низинами... І потім в степу ще довго пахне гірким згарищем, що залишається на спаленій та потрісканій землі. Навкруги весело зеленіє молода трава, над нею в блакитному небі тріпочуть численні жайворонки, на молодій отаві пасуться перелітні гуси і влаштовують гнізда осілі на літо стрепети. А там, де пронесли пожежі, зловісно чорніє мертва, звуглена земля. Птахи й ті не мостять на ній свої гнізда, стороняться її звірі, тільки швидкокрилий вітер проноситься над нею і далеко розносить сизий попіл і їдкий темний порошок.

Як оцей спалений пожежами степ, таким же чорним стало в Григорія життя. Він лишився всього, що було його серцю найдорожчим. Немилосердна смерть усе в нього відняла, все зруйнувала. Залишились тільки діти. Та сам він продовжував судорожно чіплятися за землю, наче й справді скалічене його життя ще мало якусь цінність і для нього, і для інших...

Поховавши Аксенію, він три доби безцільно мандрував у степу, але ні додому, ні у Вешенську, щоб повинитися, не поїхав. На четвертий день, покинувши коней в одному з хуторів Усть-Хоперської станиці, він переправився через Дон, пішки пішов у Слащевську діброву, на узліссі якої в квітні зазнала першої нищівної поразки банда Фоміна. Ще тоді, в квітні, він прочув, що в цій діброві осіло живуть дезертири. До них і направився Григорій, не бажаючи повертатись до Фоміна.

Він кілька днів блукав величезним лісом. Страждав без їжі, але підступити до чийогож житла він не зважувався. Зі смертю Аксенії кудись вивітрились і розум, і недавня сміливість. Достатньо було, щоб десь хруснула зламанна гілка, щось у густому лісі шерехнуло, вночі закричав птах — і від усього цього його охоплював страх, ним оволодівав неспокій. Григорій обходився тим, що збирав недостиглі полуниці, якісь малесенькі гриби, рвав листя ліщини, але це мало допомагало — він дуже знесилів. Наприкінці п'ятого дня в лісі на нього наткнулись дезертири, привели до себе в землянку.

Їх було сім чоловік. Усі вони — жителі навколишніх хуторів — переходувались у діброві з осені минулого року, коли почалась мобілізація. Жили в просторій землянці, все влаштували по-хазяйськи і майже ні в чому не мали нестатків. Уночі часто провідували сім'ї; повер-

таючись, приносили хліб, сухарі, пшоно, борошно, картоплю, а свіже м'ясо часом без мороки добували в чужих хуторах — просто крали в людей худобу.

Григорія впізнав один із дезертирів, який колись служив у 12-му козакому полку, тож його прийняли без особливих розпитувань.

* * *

Григорій втратив лік дням, що тягнулися томливо та нудно. До жовтня він сяк-так переходив в лісі, але коли осінню задощило, а потім похолодало, його з новою і несподіваною силою охопив сум за дітьми, за рідним хутором...

Щоб трохи заповнити час, він, сидючи на нарах, зранку до вечора вирізував дерев'яні ложки, довбав миски, із м'яких порід майстерно виготовляв іграшки — людей та тварин. Він намагався ні про що не думати й старався, щоб у серце не закрадалась знемагаюча журба. Вдень йому це вдавалось, але значно важче було боротися зі спогадами в довгі зимові ночі. Він годинами крутився на нарах, поки його долав сон. Удень жоден мешканець землянки не чув, щоб він коли-небудь на що-небудь скаржився, але вночі часто просинався від того, що здригався, потім рукою довго чухав обличчя — його щоки і відросла за півроку густа борода намокали від сліз.

Йому часто снились діти, Аксенія, мати й всі близькі родичі, кого вже не було в живих. Все життя Григорія відійшло в минулому, а минуле тепер сприймалось, як недовгий і важкий сон. «Відвідати б іще раз рідні місця, пригорнути дітей, а тоді вже можна й вмирати», — часто думав він.

На початку весни якось удень несподівано з'явився Чумаков. Він був до пояса мокрий, але, як і раніше, бадьорості не втратив, метушився. Висушивши коло грубки одягу, обігрівшись, підсів до Григорія на нари.

— Погуляли ж ми, Мелехов, після того, як ти від нас відбився! І під Астрахань ходили, і в калмицькі степи... Чимало білого світу побачили! А скільки крові чужої пролили — не виміряти. Жінку Якова Юхимовича взяли в заложниці, у Вешках розстріляли, ну, він після цього зовсім втратив людську подобу, звелів рубати голови всім, хто служить радянській владі. І давай всім підряд рубати: і вчителів, і різних там фершалів, і агрономів... Хто тільки під руку траплявся! А зараз — з нами теж покінчили, кінець настав, — зітхаючи і все ще ніяк не зігрівшись, сказав він. — Перший раз нас побили під Тишанською, а тиждень тому — під Солоним. Уночі оточили, причому з трьох сторін, залишили один вихід —

на пагорб, а там снігу — коням до черева... На світанку вдарили з кулеметів, і почалось... Усіх кулеметами посікли. Лише двоє і врятувались — я та синок Фоміна. Він, Фомін тобто, свого Давидка з собою возив із самої осені. Яків Юхимович теж загинув... На моїх очах загинув. Перший раз куля влучила йому в ногу, перебила коліно, а друга зачепила голову, глибокий слід залишила. Тричі падав він із коня. Спинимось, підведемо, посадимо в сідло, а він проскаче трохи і знову звалюється. Третя куля добила його, коли вдарила в бік... Тоді вже ми змушені були його кинути. Відскакав я на сотню сажнів, оглянувся, а його, лежачого, двоє верхівців шаблями шинкують...

— Нічого дивного, так воно й мало закінчитися, — збайдужіло сказав Григорій.

Переночувавши у них в землянці, Чумаков уранці почав прощатися.

— Куди направляєшся? — поцікавився Григорій.

Усміхнувшись, Чумаков відповів:

— Легкого життя шукати. Може, й ти заодно?

— Ні, йди один.

— Відверто скажу: мені з вами не по путі... Твоє ремесло, Мелехов, — вирізати ложки-миски — не моя забава, — насмішковано сказав Чумаков і, вклонившись, зняв шапку: — Спаси Христос, мирні розбійнички, за хліб-сіль, за притулок. Нехай Боженька пошле вам веселе життя, бо дуже вже скучно тут у вас. Живете в лісі, молитесь поломаному колесу, хіба це життя?

Після того, як Чумаков пішов, Григорій прожив у лісі ще з тиждень, потім зібрався в дорогу.

— Додому? — звернувся до нього один із дезертирів.

І Григорій, уперше за весь час свого перебування в лісі, ледве помітно всміхнувся:

— Додому.

— Почекав би до весни. В честь першого травня оголосять нам амністію, тоді й розійдемось.

— Ні, більше сидіти не можу, — признався Григорій і розпрощався.

На другий день уранці він уже стояв на березі Дону, навпроти хутора Татарського. Довго збліднілий розглядав рідний двір, переживав радісне хвилювання. Потім скинув із плеча гвинтівку й підсумок, вийняв із нього шитво, жмуток конопляного клоччя, пляшечку з рушничним маслом, навішось перелічив патрони. Їх виявилось дванадцять обойм і двадцять шість одиниць розсіпом.

Під крутим ярмом лід відірвався від берега. Хвилі світлої, але зеленуватої води крошили крихкий льодок. Григорій жбурнув у воду гвинтівку, наган, потім висипав туди патрони і ретельно витер полою шинелі руки.

Дон він перейшов нижче хутора, де ще стояв синюватий, з'їдений відлигою безривний лід, широко ступаючи, попрямував додому. Ще здалеку на узвозі, коло пристані, він побачив Михайлика і ледве стримався, щоб не побігти до нього.

Михайло, стоячи на камені, відламував звисаючі крижини, кидав їх униз і уважно спостерігав, як котяться з гори блакитні уламки.

Григорій підійшов до узвозу, важко дихаючи, він хрипким голосом покликав сина:

— Мишко!.. Синок!..

Михайло з недовір'ям глянув на нього й опустил очі. Він здогадався, що цей бородатий і страшний на вигляд чоловік, — це й є його батько...

Усі лагідні й теплі слова, які щонаочі шепотів про себе Григорій, згадуючи там, у діброві, своїх дітей, — тепер вилетіли в нього з голови. Стоячи навколішки, цілуючи почервонілі змерзлі синові рученята, він здавленим голосом повторював тільки одне слово:

— Синочку... синочку...

Потім Григорій взяв сина на руки. Сухими очима, сповненими несамотитого блиску, він жадібно вдивлявся в його лице, нарешті зважився:

— Як ви тут?.. Тітка, Полінка — всі живі-здорові?

Михайло так само, як і в першу хвилину, не піднімаючи очей, тихо відповів батькові:

— Тітка Дуня здорова, а Поля восени померла... Від горла... А дядько Михайло на службі...

Що ж, ось і збулося те небагате, про що безсонними ночами мріяв Григорій. Він стояв коло воріт рідного дому, тримав на руках сина...

І це було все, що залишилось в його житті, все, що тільки й тримало його на цій землі, єднало з усім оцим величезним всесвітом, сяючим під холодним сонцем.

Кінець

12 червня 1927 р.
ст. Вешенська

Літературно-художнє видання

Шолохов Михайло Олександрович

ТИХИЙ ДОН

Роман у чотирьох книгах

Відповідальний редактор
Прокопенко В. П.

Дизайнер *Афоніна А. А.*
Коректори *Баришевська О. Л.*
Глушко Т. М.
Лисак У. В.
Тацій Т. П.
Верстання *Даник Н. О.*
Думанецька С. С.
Мележик О. В.

Формат 60x84/8. Ум. друк. арк. 80,21.
Папір офсетний. Наклад 1000 пр.

Видавець: Москва, Видавництво «Дружба літератур»

Виготовлювач: Університет «Україна»
03115, м. Київ, вул. Львівська, 23, тел./факс (044) 424-40-69, 424-56-26
E-mail: ukraina.vdk@mail.ru
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 405 від 06.04.01

МАЙСТЕР
КНИГ

м. Київ, вул. Виборзька, 84, тел. (044) 458-09-35
www.masterknyg.com.ua
Свідоцтво про реєстрацію ДК № 3861 від 18.08.2010 р.

ISBN 978-5-9904050-2-8

9 785990 405028

В.С. ЧЕРНОМЫРДИНА

М. О. ШОЛОХОВ ТМХМЙДЦОНН

Нинішнє видання геніального роману російської і світової літератури лауреата Нобелівської премії Михайла Олександровича Шолохова «Тихий Дон» українською мовою приходить до читача, більш як через п'ять десятиліть. Уперше твір українською мовою з'явився в 1932–1941 роках, а потім масовим тиражем видавався 1951, 1955 і 1961 роках.

Наприкінці ХХ століття в Москві був знайдений рукопис перших двох книг безсмертного роману, решта рукопису, як і багатьох інших творів, на жаль, не збереглися. Великий архів письменника згорів у роки Великої Вітчизняної війни, коли німці рвалися до Волги і бомбили станцію Вешенську.

Завдяки знайденому рукопису, що був викуплений російською державою і тепер зберігається в Інституті світової літератури ім. М. Горького, був остаточно розвіяний і міф про авторство «Тихого Дону».

Публікація нинішнього перекладу «Тихого Дону» на українську мову здійснюється з ініціативи Міжнародного Шолоховського комітету, котрий до останніх днів свого життя очолював широко відомий російський державний і політичний діяч, Надзвичайний і Повноважний Посол Російської Федерації в Україні Віктор Степанович Черномирдін (1938-2010рр.).

Це видання свідчить про велику любов М. О. Шолохова до України, де на Чернігівщині започаткувалася одна із його родинних гілок. Письменник не раз згадував, що мати його – українка. Він щиро дружив із майстрами української культури, цінував їх творчість.

